Fatawa Razawiyya

With referencing and translation of Arabic passages

Imam Ahmed Raza Barelvi (May his secret be sanctified)

28

Raza Foundation Jamia Nizamia Razavia

Inside Lohari Gate Lahore, 8 Pakistan (54000)

फ़तावा रज़विया

शोध और अरबी गद्यांशों के अनुवाद के साथ

इमाम अहमद रज़ा बरेलवी कुद्दस सिर्रहू

२८

रज़ा फ़ाउंडेशन जामिया निज़ामिया रज़विया

अंदरून लोहारी दरवाज़ा लाहौर, ८ पाकिस्तान (५४०००)

فتاویٰ رضویہ

مع تخریج و ترجمہ عربی عبارات

امام احمد رضا بریلوی قدس سرہ

۲۸

رضا فاؤنڈیشن جامعہ نظامیہ رضویہ

اندرون لوہاری دروازہ لاہور، ۸ پاکستان (۵۴۰۰۰)

Volume 28 Fatawa Rizvia

403 ..... Treatise
403 ..... Fatawa Karamat-e-Ghausia
431 ..... Summary of Response to Thanvi Deobandi
433 ..... Treatise
433 ..... 1312 AH Tanzih al-Makanat al-Haydariya 'an Wasmat 'Ahd al-Jahiliya
433 ..... (Account of the purity of the Haydari status from the defects of the era of ignorance) 469 .....
Treatise 469 ..... 1331 AH Ghayat al-Tahqiq fi Imamat al-Ali wa al-Siddiq
469 ..... (The ultimate research regarding the leadership of Hazrat Ali Murtaza and Hazrat Siddiq Akbar, may Allah be pleased with them both)
491 ..... Treatise
491 ..... Al-Zulal al-Anqa min Bahr Sabqat al-Atqa
491 ..... (Pure sweet water from the ocean of precedence of the most pious of all)

खण्ड 28 फ़तावा रिज़विया

403 ..... रिसाला (ग्रंथ)
403 ..... फ़तावा करामात-ए-ग़ौसिया
431 ..... थानवी देवबंदी के जवाब का सारांश
433 ..... रिसाला (ग्रंथ)
433 ..... 1312 हिजरी तन्ज़ीह अल-मकानत अल-हैदरिया अन वसमत अहद अल-जाहिलिया 433 ..... (जाहिलियत के दौर के दोष से हैदरी मक़ाम की पाकी का बयान) 469 ..... रिसाला (ग्रंथ) 469 ..... 1331 हिजरी ग़ायत अत-तहक़ीक़ फ़ी इमामत अल-अली व अस-सिद्दीक़ 469 ..... (तहक़ीक़ की इंतेहा, हज़रत अली मुर्तज़ा और हज़रत सिद्दीक़ अकबर रज़ियल्लाहु अन्हुमा की इमामत के बारे में)
491 ..... रिसाला (ग्रंथ)
491 ..... अज़-ज़ुलाल अल-अन्क़ा मिन बहर सबक़त अल-अल्क़ा 491 ..... (सबसे बड़े परहेज़गार की सबक़त के दरिया से साफ़ सुथरा मीठा पानी)

पृष्ठ 686 में से 2

جلد ۲۸ فتاویٰ رضویہ

۴۰۳ ..... رسالہ

۴۰۳ ..... فتاویٰ کرامات غوثیہ

۴۳۱ ..... خلاصہ جواب تھانوی دیوبند

۴۳۳ ..... رسالہ

۴۳۳ ..... ۱۳۱۲ھ تنزیہ المکانۃ الحیدریہ عن وصمۃ عہد الجاھلیۃ ۴۳۳ ..... (زمانہ جاہلیت کے عیب سے مقامِ حیدری کی پاکی کا بیان) ۴۶۹ .....

رسالہ ۴۶۹ ..... ۱۳۳۱ھ غایۃ التحقیق فی امامۃ العلی والصدیق ۴۶۹ ..... (تحقیق کی انتہا، حضرت علی مرتضیٰ اور حضرت صدیق اکبر رضی اللہ عنہما کی امامت کے بارے میں)

۴۹۱ ..... رسالہ

۴۹۱ ..... الزلال الانقی من بحر سبقۃ الاتقی

۴۹۱ ..... (سب (متقیوں) سے بڑے پرہیزگار کی سبقت کے دریا سے صاف ستھرا میٹھا پانی)

Fatawa Rizvia Volume 28

Fatawa Rizvia With referencing and translation of Arabic phrases

Imam Ahmad Raza Barelvi (May his secret be sanctified) Raza Foundation Jamia Nizamia Razvia Inside Lohari Gate, Lahore No. 8 Pakistan (54000)

www.dawateislami.net I.T. Majlis of Dawateislami

Page 1 of 684

फ़तावा रज़विया जिल्द २८

फ़तावा रज़विया अरबी इबारतों की तख़रीज और तर्जुमे के साथ

इमाम अहमद रज़ा बरेलवी (कुद्दिस सिर्रहु) रज़ा फाउंडेशन जामिया निज़ामिया रज़विया अंदरून लोहारी दरवाज़ा, लाहौर नंबर ८ पाकिस्तान (५४०००)

www.dawateislami.net आई.टी. मज्लिस-ए-दावत-ए-इस्लामी

पेज १ ऑफ़ ६८४

فتاویٰ رضویہ جلد ۲۸

فتاویٰ رضویہ مع تخریج و ترجمہ عربی عبارات

امام احمد رضا بریلوی قدس سرہ رضا فاؤنڈیشن جامعہ نظامیہ رضویہ اندرون لوہاری دروازہ لاہور نمبر ۸ پاکستان (۵۴۰۰۰)

www.dawateislami.net آئی ٹی مجلسِ دعوتِ اسلامی

Page 1 of 684

Volume 28 Fatawa-e-Razawiyya

“Whomsoever Allah intends good for, He grants him deep understanding of the Religion” (Hadith) AL-ATAYA AN-NABAVIYYAH FIL FATAWA AR-RADAWIYYAH With citation and translation of Arabic phrases

Volume 28

A magnificent 14th-century jurisprudential encyclopedia containing rare research

Imam Ahmed Raza Barelvi (may Allah sanctify his secret) 1272 AH _ *1340 AH 1856 AD* _ 1921 AD

Raza Foundation, Jamia Nizamia Razawiyya Inside Lohari Gate, Lahore 8, Pakistan (54000) Phone: 7657312, 7665772

Page 2 of 684

जिल्द २८ फ़तावा रज़विया

"अल्लाह जिसके साथ भलाई करना चाहता है, उसे दीन (धर्म) की गहरी समझ अता फ़रमाता है" (हदीस) अल-अताया अन-नबविया फ़िल फ़तावा अर-रज़विया अरबी इबारतों के हवाले और अनुवाद के साथ

जिल्द २८

चौदहवीं शताब्दी का एक शानदार न्यायशास्त्रीय (फ़िक़्ही) विश्वकोश जिसमें दुर्लभ शोध शामिल हैं

इमाम अहमद रज़ा बरेलवी (अल्लाह उनकी कब्र को पवित्र करे) १२७२ हिजरी _ १३४० हिजरी १८५६ ईस्वी _ १९२१ ईस्वी

रज़ा फ़ाउंडेशन, जामिया निज़ामिया रज़विया अंदरून लोहारी दरवाज़ा, लाहौर ८, पाकिस्तान (५४०००) फ़ोन: ७६५७३१२, ७६६५७७२

पृष्ठ २ का ६८४

جلد ۲۸ فتاویٰ رضویہ

مَنْ یُرِدِ اللّٰہُ بِہٖ خَیْرًا یُفَقِّھْہُ فِي الدِّینِ (الحدیث) الْعَطَایَا النَّبَوِیَّۃِ فِي الْفَتَاوَی الرَّضَوِیَّۃِ مع تخریج و ترجمہ عربی عبارات

جلد ۲۸

تحقیقاتِ نادرہ پر مشتمل چودہویں صدی کا عظیم الشان فقہی انسائیکلو پیڈیا

امام احمد رضا بریلوی قدس سرہ العزیز ۱۲۷۲ھ _ ۱۳۴۰ھ ۱۸۵۶ء _ ۱۹۲۱ء

رضا فاؤنڈیشن، جامعہ نظامیہ رضویہ اندرون لوہاری دروازہ، لاہور ۸، پاکستان (۵۴۰۰۰) فون: ۷۶۵۷۳۱۲، ۷۶۶۵۷۷۲

Page 2 of 684

Fatawa Rizvia Volume 28

(All rights reserved by the publisher)

Book Name: Fatawa Rizvia Volume 28 Author: Shaykh-ul-Islam Imam Ahmad Raza Qadri Barelvi (May Allah's mercy be upon him) Translation of Arabic phrases: Hafiz Abdul Sattar Saeedi, Director of Education, Jamia Nizamia Rizvia, Lahore Foreword: Hafiz Abdul Sattar Saeedi, Director of Education, Jamia Nizamia Rizvia, Lahore Index/ Arrangement: Hafiz Abdul Sattar Saeedi, Director of Education, Jamia Nizamia Rizvia, Lahore Referencing and Correction: Maulana Nazir Ahmad Saeedi, Maulana Muhammad Akram Ullah Butt, Maulana Ghulam Hussain Under Management and Supervision: Maulana Mufti Muhammad Abdul Qayyum Hazarvi, Secretary General, Tanzeem-ul-Madaris Ahle-Sunnat, Pakistan Calligraphy: Muhammad Sharif Gul, Karial Kalan (Gujranwala) Pasting: Maulana Muhammad Mansha Tabish Qasuri, Teacher Department of Persian, Jamia Nizamia Lahore Pages: 684 Publication: Muharram-ul-Haram 1425 AH / March 2004 AD Press: ___ ***Publisher: Raza Foundation, Jamia Nizamia Rizvia, inside Lohari Gate, Lahore Price:*** ___

Addresses for procurement: * Raza Foundation, Jamia Nizamia Rizvia, inside Lohari Gate, Lahore 0300/ 9415300, 7665772 * Maktaba Ahle-Sunnat, Jamia Nizamia Rizvia, inside Lohari Gate, Lahore * Zia-ul-Quran Publications, Ganj Bakhsh Road, Lahore * Shabbir Brothers, 40-B, Urdu Bazaar, Lahore

फ़तावा रिज़विया खंड 28

(सर्वाधिकार प्रकाशक के पास सुरक्षित हैं)

पुस्तक का नाम: फ़तावा रिज़विया खंड 28 लेखक: शेख-उल-इस्लाम इमाम अहमद रज़ा क़ादरी बरेलवी (रहमतुल्लाह अलैह) अरबी वाक्यांशों का अनुवाद: हाफ़िज़ अब्दुल सत्तार सईदी, शिक्षा निदेशक, जामिया निज़ामिया रिज़विया, लाहौर प्रस्तावना: हाफ़िज़ अब्दुल सत्तार सईदी, शिक्षा निदेशक, जामिया निज़ामिया रिज़विया, लाहौर सूची व्यवस्था: हाफ़िज़ अब्दुल सत्तार सईदी, शिक्षा निदेशक, जामिया निज़ामिया रिज़विया, लाहौर सत्यापन और सुधार: मौलाना नज़ीर अहमद सईदी, मौलाना मुहम्मद अकरम उल्लाह बट, मौलाना गुलाम हुसैन प्रबंधन और पर्यवेक्षण के तहत: मौलाना मुफ़्ती मुहम्मद अब्दुल कय्यूम हज़ारवी, महासचिव, तंज़ीम-उल-मदारिस अहले-सुन्नत, पाकिस्तान लेखन (सुलेख): मुहम्मद शरीफ़ गुल, करियाल कलां (गुजरानवाला) पेस्टिंग: मौलाना मुहम्मद मंशा ताबिश क़सूरी, शिक्षक फ़ारसी विभाग, जामिया निज़ामिया लाहौर पृष्ठ: 684 प्रकाशन: मुहर्रम-उल-हराम 1425 हिजरी / मार्च 2004 ईस्वी मुद्रणालय: ___ **प्रकाशक*:* रज़ा फाउंडेशन, जामिया निज़ामिया रिज़विया, लोहारी गेट के अंदर, लाहौर कीमत*:*** ___

मिलने के पते: * रज़ा फाउंडेशन, जामिया निज़ामिया रिज़विया, लोहारी गेट के अंदर, लाहौर 0300/9415300, 7665772 * मकतबा अहले-सुन्नत, जामिया निज़ामिया रिज़विया, लोहारी गेट के अंदर, लाहौर * ज़िया-उल-क़ुरान पब्लिकेशंस, गंज बख्श रोड, लाहौर * शब्बीर ब्रदर्स, 40-बी, उर्दू बाज़ार, लाहौर

पेज 3 का 684

فتاویٰ رضویہ جلد ۲۸

(جملہ حقوق بحق ناشر محفوظ ہیں)

نام کتاب: فتاویٰ رضویہ جلد ۲۸ تصنیف: شیخ الاسلام امام احمد رضا قادری بریلوی رحمۃ اللہ تعالیٰ علیہ ترجمہ عربی عبارات: حافظ عبد الستار سعیدی، ناظم تعلیمات جامعہ نظامیہ رضویہ، لاہور پیش لفظ: حافظ عبد الستار سعیدی، ناظم تعلیمات جامعہ نظامیہ رضویہ، لاہور ترتیب فہرست: حافظ عبد الستار سعیدی، ناظم تعلیمات جامعہ نظامیہ رضویہ، لاہور تخریج و تصحیح: مولانا نذیر احمد سعیدی، مولانا محمد اکرم اللہ بٹ، مولانا غلام حسین باہتمام و سرپرستی: مولانا مفتی محمد عبد القیوم ہزاروی ناظم اعلیٰ تنظیم المدارس اہلسنت، پاکستان کتابت: محمد شریف گل، کڑیال کلاں (گوجرانوالا) پیسٹنگ: مولانا محمد منشا تابش قصوری معلم شعبہ فارسی جامعہ نظامیہ لاہور صفحات: ۶۸۴ اشاعت: محرم الحرام ۱۴۲۵ھ / مارچ ۲۰۰۴ء مطبع: ___ **ناشر: رضا فاؤنڈیشن جامعہ نظامیہ رضویہ، اندرون لوہاری دروازہ، لاہور قیمت:** ___

ملنے کے پتے: * رضا فاؤنڈیشن، جامعہ نظامیہ رضویہ، اندرون لوہاری دروازہ، لاہور ۰۳۰۰/ ۹۴۱۵۳۰۰ ، ۷۶۶۵۷۷۲ * مکتبہ اہلسنت جامعہ نظامیہ رضویہ، اندرون لوہاری دروازہ، لاہور * ضیاء القرآن پبلیکیشنز، گنج بخش روڈ، لاہور * شبیر برادرز، ۴۰ بی، اردو بازار، لاہور

Fatawa Razawiyya Volume 28

Summary Table of Contents

Preface ---------- 5 Detailed Table of Contents ---------- 11 List of Supplementary Issues ---------- 41 Adhan, Prayer, Mosques ---------- 51 Virtues and Merits ---------- 361

List of Treatises

Shama'im al-Anbar ---------- 53 Tard al-Afāʿī ---------- 367 Fatawa Karamat-e-Ghausia ---------- 403 Tanzeeh al-Makanat al-Haydariyya ---------- 433 Ghayat al-Tahqiq ---------- 469 al-Zulal al-Naqi ---------- 491

Page 4 of 684

फ़तावा रज़विया जिल्द 28

संक्षिप्त विषय-सूची

प्रस्तावना ---------- 5 विस्तृत विषय-सूची ---------- 11 परिशिष्ट मसलों की सूची ---------- 41 अज़ान, नमाज़, मस्जिदें ---------- 51 फ़ज़ाइल व मनाक़िब ---------- 361

पुस्तिकाओं (रसाइल) की सूची

शमाइम अल-अम्बर ---------- 53 तर्द अल-अफ़ा'ई ---------- 367 फ़तावा करामात-ए-ग़ौसिया ---------- 403 तन्ज़ीह अल-मकानातुल हैदरीया ---------- 433 ग़ायत अल-तहक़ीक़ ---------- 469 अल-ज़ुलाल अल-नक़ी ---------- 491

पेज 4 / 684

فتاوی رضویہ جلد ۲۸

اجمالی فہرست

پیش لفظ ---------- ۵ فہرست مفصل

---------- ۱۱ فہرست مسائل ضمیمہ ----------

۴۱ اذان، نماز، مساجد ---------- ۵۱ فضائل و مناقب

---------- ۳۶۱

فہرست رسائل

شمائم العنبر ---------- ۵۳ طرد الافاعی

---------- ۳۶۷ فتاوی کرامات غوثیہ

---------- ۴۰۳ تنزیہ المکانۃ الحیدریۃ ---------- ۴۳۳

غایۃ التحقیق ---------- ۴۶۹ الزلال النقی

---------- ۴۹۱

Page 4 of 684

Volume 28

Fatawa Razawiyya

In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful.

Preface

Praise be to Allah! The 'Raza Foundation,' established in March 1988 at Darul Uloom Jamia Nizamia Razawiyya, Lahore, with the aim of bringing the scholarly treasures and jurisprudential stores of Ala Hazrat Imam-ul-Muslimeen Maulana Shah Ahmed Raza Khan Barelvi (may Allah's mercy be upon him) to light in a modern style and according to the requirements of the present era, is moving towards its goal by completing the evolutionary stages of the proposed project with extreme success and lightning speed. So far, this institution has published several works of Imam Ahmed Raza, among which the following Arabic works published according to international standards are of special importance:

(1) Ad-Dawlat-ul-Makkiyya bil-Maddat-il-Ghaybiyya (1323 AH) Along with Al-Fuyuzat-ul-Makkiyya li Muhibb-id-Dawlat-il-Makkiyya (1326 AH)

(2) Inba-ul-Hayy anna Kalamah-ul-Masun Tibyanan li-kulli Shay (1326 AH) Along with annotations Hasim-ul-Muftari ala-as-Sayyid-il-Barri (1328 AH)

(3) Kifl-ul-Faqih-il-Fahim fi Ahkami Qirtas-id-Darahim (1324 AH)

(4) Sayqal-ur-Rayn 'an Ahkami Mujawarat-il-Haramayn (1305 AH)

(5) Hadi-ul-Adhiyya bish-Shat-il-Hindiyya (1314 AH)

(6) As-Safiyat-ul-Muhiya li-Muhiya li-Hukmi Julud-il-Adhiyya (1307 AH)

खंड 28

फ़तावा रज़विया

बिस्मिल्लाह हिर्रहमान निर्रहीम

प्रस्तावना

अल्हम्दुलिल्लाह! आला हज़रत इमाम-उल-मुस्लिमीन मौलाना शाह अहमद रज़ा खान बरेलवी (रहमतुल्लाह अलैहि) के वैज्ञानिक खज़ानों और फ़िक़्ही (न्यायशास्त्रीय) भंडारों को आधुनिक शैली में और वर्तमान युग की आवश्यकताओं के अनुसार प्रकाश में लाने के लिए दारुल उलूम जामिया निज़ामिया रज़विया लाहौर में 'रज़ा फाउंडेशन' के नाम से जो संस्थान मार्च 1988 में स्थापित किया गया था, वह अत्यंत सफलता और तीव्र गति के साथ प्रस्तावित योजना के विकास चरणों को पार करते हुए अपने लक्ष्य की ओर बढ़ रहा है। अब तक यह संस्थान इमाम अहमद रज़ा की कई रचनाएँ प्रकाशित कर चुका है, जिनमें अंतर्राष्ट्रीय मानकों के अनुसार प्रकाशित निम्नलिखित अरबी रचनाएँ विशेष महत्व की हैं:

(1) अद-दौलतुल मक्किया बिल-माद्दतिल ग़ैबिया (1323 हिजरी) अल-फ़ुयूज़ातुल मक्किया ली मुहिब्ब-िद-दौलतिल मक्किया के साथ (1326 हिजरी)

(2) इन्बा-उल-हय अन्ना कलामह-उल-मसून तिब्यानन ली-कुल्ली शय (1326 हिजरी) हासिम-उल-मुफ़्तरी अला-अस-सय्यिद-इल-बर्री की टिप्पणियों के साथ (1328 हिजरी)

(3) किफ़्ल-उल-फ़क़ीह-इल-फ़ाहिम फ़ी अहकामी किरतास-इद-दराहिम (1324 हिजरी)

(4) सैक़ल-उर-रैन 'अन अहकामी मुजावरत-इल-हरमैन (1305 हिजरी)

(5) हादी-उल-अज़हिया बिश-शात-इल-हिंदिया (1314 हिजरी)

(6) अस-साफ़ियत-उल-मुहिया ली-मुहिया ली-हुक्मी जुलूद-इल-अज़हिया (1307 हिजरी)

पेज 5/684

جلد ۲۸

فتاویٰ رضویہ

بسم اللہ الرحمن الرحیم

پیش لفظ

الحمد للہ! اعلیٰحضرت امام المسلمین مولانا شاہ احمد رضا خان بریلوی رحمۃ اللہ تعالیٰ علیہ کے خزائن علمیہ اور ذخائر فقہیہ کو جدید انداز میں عصر حاضر کے تقاضوں کے عین مطابق منظر عام پر لانے کے لئے دارالعلوم جامعہ نظامیہ رضویہ لاہور میں رضا فاؤنڈیشن کے نام سے جو ادارہ مارچ ۱۹۸۸ء میں قائم ہوا تھا وہ انتہائی کامیابی اور برق رفتاری سے مجوزہ منصوبہ کے ارتقائی مراحل کو طے کرتے ہوئے اپنے ہدف کی طرف بڑھ رہا ہے۔ اب تک یہ ادارہ امام احمد رضا کی متعدد تصانیف شائع کر چکا ہے جن میں بین الاقوامی معیار کے مطابق شائع ہونے والی مندرجہ ذیل عربی تصانیف خاص اہمیت کی حامل ہیں:

(۱) الدولة المكية بالمادة الغيبية (۱۳۲۳ھ) مع الفيوضات المكية لمحب الدولة المكية (۱۳۲۶ھ)

(۲) انباء الحی ان کلامہ المصون تبیانا لکل شیئ (۱۳۲۶ھ) مع التعلیقات حاسم المفتری علی السید البری (۱۳۲۸ھ)

(۳) کفل الفقیہ الفاھم فی احکام قرطاس الدراہم (۱۳۲۴ھ)

(۴) صیقل الرین عن احکام مجاورۃ الحرمین (۱۳۰۵ھ)

(۵) ھادی الاضحیۃ بالشاۃ الھندیۃ (۱۳۱۴ھ)

(۶) الصافية الموحية لموحية لحكم جلود الاضحية (۱۳۰۷ه)

صفحه 5 از 684

Fatawa Rizvia Volume 28

(7) Al-Ijazat al-Matina li-Ulama Makkah wa al-Madinah (1322 AH) However, the greatest achievement of this institution is the publication of Al-Ataya al-Nabawiyya fil Fatawa al-Ridawiyya, famously known as Fatawa Rizvia, with research and translation in an excellent and beautiful manner. The publication of the said Fatawa began in Shaban al-Mu'azzam 1410 AH / March 1990 AD, and by the grace of Allah Almighty and the kindness of His Noble Messenger, the twenty-eighth volume is in your hands in a short period of about fourteen years. The details of the contents of the twenty-seven volumes published before this, in terms of years of publication, books and chapters, total pages, number of questions and answers, and the number of treatises included in them, are as follows:

Vol	Title	Answers to Questions	No. of Treatises	Years of Publication	Pages
1	Kitab al-Taharah	22	11	Shaban al-Mu'azzam 1410 AH ____ March 1990 AD	838
2	Kitab al-Taharah	33	7	Rabi' al-Thani 1412 AH ____ November 1991 AD	710
3	Kitab al-Taharah	59	6	Shaban al-Mu'azzam 1412 AH ____ February 1992 AD	756
4	Kitab al-Taharah	132	5	Rajab al-Murajjab 1413 AH ____ January 1993 AD	760
5	Kitab al-Salat	140	6	Rabi' al-Awwal 1414 AH ____ September 1993 AD	692
6	Kitab al-Salat	457	4	Rabi' al-Awwal 1415 AH ____ August 1994 AD	736
7	Kitab al-Salat	269	7	Rajab al-Murajjab 1415 AH ____ December 1994 AD	720
8	Kitab al-Salat	337	6	Muharram al-Haram 1416 AH ____ June 1995 AD	664
9	Kitab al-Jana'iz	273	13	Dhu al-Qi'dah 1416 AH ____ April 1996 AD	946
10	Kitab Zakat, Fasting, Hajj	316	16	Rabi' al-Awwal 1417 AH ____ August 1996 AD	832

Vol	Title	Answers to Questions	No. of Treatises	Years of Publication	Pages
11	Kitab al-Nikah	459	6	Muharram al-Haram 1418 AH ____ May 1997 AD	736
12	Kitab Nikah, Divorce	328	3	Rajab al-Murajjab 1418 AH ____ November 1997 AD	688
13	Kitab Divorce, Faith and Hudud	293	2	Dhu al-Qi'dah 1418 AH ____ March 1998 AD	688
14	Kitab al-Siyar	339	7	Jumada al-Akhirah 1419 AH ____ September 1998 AD	712

फ़तावा रज़विया जिल्द २८

(७) अल-इज़ाज़त अल-मतीनह लि-उलमा मक्का व अल-मदीना (१३२२ हि.) मगर इस इदारे (संस्थान) का सबसे महान कार्य 'अल-अताया अल-नबविया फ़िल फ़तावा अर-रज़विया', जिसे 'फ़तावा रज़विया' के नाम से जाना जाता है, का शोध और अनुवाद के साथ उत्कृष्ट और सुंदर अंदाज़ में प्रकाशन है। उक्त फ़तावा का प्रकाशन शाबानुल मुअज़्ज़म १४१० हि. / मार्च १९९० ई. में शुरू हुआ था और अल्लाह तआला के फ़ज़ल और उसके पाक रसूल की इनायत से लगभग चौदह वर्षों के संक्षिप्त अंतराल में अट्ठाइसवीं जिल्द आपके हाथ में है। इससे पहले प्रकाशित होने वाली सत्ताइस जिल्दों की सामग्री का विवरण प्रकाशन के वर्षों, पुस्तकों और अध्यायों, कुल पृष्ठों, प्रश्नों और उत्तरों की संख्या और उनमें शामिल शोध-पत्रों (रसाइल) की संख्या के अनुसार इस प्रकार है:

जिल्द	शीर्षक	सवालों के जवाब	रिसालों की संख्या	प्रकाशन के वर्ष	पृष्ठ
१	किताब अल-तहारत	२२	११	शाबानुल मुअज़्ज़म १४१० हि. ____ मार्च १९९० ई.	८३८
२	किताब अल-तहारत	३३	७	रबी-उल-सानी १४१२ हि. ____ नवंबर १९९१ ई.	७१०
३	किताब अल-तहारत	५९	६	शाबानुल मुअज़्ज़म १४१२ हि. ____ फ़रवरी १९९२ ई.	७५६
४	किताब अल-तहारत	१३२	५	रजब-उल-मुरज्जब १४१३ हि. ____ जनवरी १९९३ ई.	७६०
५	किताब अस-सलात	१४०	६	रबी-उल-अव्वल १४१४ हि. ____ सितंबर १९९३ ई.	६९२
६	किताब अस-सलात	४५७	४	रबी-उल-अव्वल १४१५ हि. ____ अगस्त १९९४ ई.	७३६
७	किताब अस-सलात	२६९	७	रजब-उल-मुरज्जब १४१५ हि. ____ दिसंबर १९९४ ई.	७२०
८	किताब अस-सलात	३३७	६		६६४

जिल्द	शीर्षक	सवालों के जवाब	रिसालों की संख्या	प्रकाशन के वर्ष	पृष्ठ
				मुहर्रम-उल-हराम १४१६ हि. ____ जून १९९५ ई.	
९	किताब अल-जनाइज़	२७३	१३	ज़ी-क़ादा १४१६ हि. ____ अप्रैल १९९६ ई.	९४६
१०	किताब ज़कात, रोज़ा, हज	३१६	१६	रबी-उल-अव्वल १४१७ हि. ____ अगस्त १९९६ ई.	८३२
११	किताब अन-निकाह	४५९	६	मुहर्रम-उल-हराम १४१८ हि. ____ मई १९९७ ई.	७३६
१२	किताब निकाह, तलाक़	३२८	३	रजब-उल-मुरज्जब १४१८ हि. ____ नवंबर १९९७ ई.	६८८
१३	किताब तलाक़, ईमान और हुदूद	२९३	२	ज़ी-क़ादा १४१८ हि. ____ मार्च १९९८ ई.	६८८
१४	किताब अस-सियर	३३९	७	जमादी-उल-उखरा १४१९ हि. ____ सितंबर १९९८ ई.	७१२

पृष्ठ ६ / ६८४

(۷) الاجازات المتینۃ لعلماء مکۃ والمدینۃ (۱۳۲۲ھ) مگر اس ادارے کا عظیم ترین کارنامہ العطایا النبویۃ فی الفتاویٰ الرضویہ المعروف بہ فتاویٰ رضویہ کی تخریج و ترجمہ کے ساتھ عمدہ و خوبصورت انداز میں اشاعت ہے۔ فتاویٰ مذکورہ کی اشاعت کا آغاز شعبان المعظم ۱۴۱۰ھ / مارچ ۱۹۹۰ء میں ہوا تھا اور بفضلہ تعالیٰ جل مجدہ و بعنایتِ رسولہ الکریم تقریباً چودہ سال کے مختصر عرصہ میں اٹھائیسویں جلد آپ کے ہاتھ میں ہے۔ اس سے قبل شائع ہونے والی ستائیس جلدوں کی مشمولات کی تفصیل سنین اشاعت، کتب و ابواب، مجموعی صفحات، تعداد سوالات وجوابات اور ان میں شامل رسائل کی تعداد کے اعتبار سے حسب ذیل ہے:

جلد	عنوان	جوابات اسئلہ	تعداد رسائل	سنین اشاعت	صفحات
۱	کتاب الطھارۃ	۲۲	۱۱	شعبان المعظم ۱۴۱۰ھ ____ مارچ ۱۹۹۰ء	۸۳۸
۲	کتاب الطھارۃ	۳۳	۷	ربیع الثانی ۱۴۱۲ھ ____ نومبر ۱۹۹۱ء	۷۱۰
۳	کتاب الطھارۃ	۵۹	۶	شعبان المعظم ۱۴۱۲ھ ____ فروری ۱۹۹۲ء	۷۵۶
۴	کتاب الطھارۃ	۱۳۲	۵	رجب المرجب ۱۴۱۳ھ ____ جنوری ۱۹۹۳ء	۷۶۰

جلد	عنوان	جوابات اسئلہ	تعداد رسائل	سنین اشاعت	صفحات
۵	کتاب الصلوٰۃ	۱۴۰	۶	ربیع الاول ۱۴۱۴ھ ____ ستمبر ۱۹۹۳ء	۶۹۲
۶	کتاب الصلوٰۃ	۴۵۷	۴	ربیع الاول ۱۴۱۵ھ ____ اگست ۱۹۹۴ء	۷۳۶
۷	کتاب الصلوٰۃ	۲۶۹	۷	رجب المرجب ۱۴۱۵ھ ____ دسمبر ۱۹۹۴ء	۷۲۰
۸	کتاب الصلوٰۃ	۳۳۷	۶	محرم الحرام ۱۴۱۶ھ ____ جون ۱۹۹۵ء	۶۶۴
۹	کتاب الجنائز	۲۷۳	۱۳	ذیقعدہ ۱۴۱۶ھ ____ اپریل ۱۹۹۶ء	۹۴۶
۱۰	کتاب زکوٰۃ، صوم، حج	۳۱۶	۱۶	ربیع الاول ۱۴۱۷ھ ____ اگست ۱۹۹۶ء	۸۳۲
۱۱	کتاب النکاح	۴۵۹	۶	محرم الحرام ۱۴۱۸ھ ____ مئی ۱۹۹۷ء	۷۳۶
۱۲	کتاب نکاح، طلاق	۳۲۸	۳	رجب المرجب ۱۴۱۸ھ ____ نومبر ۱۹۹۷ء	۶۸۸

جلد	عنوان	جوابات اسئلہ	تعداد رسائل	سنین اشاعت	صفحات
۱۳	کتاب طلاق، ایمان اور حدود و تعزیر	۲۹۳	۲	ذیقعدہ ۱۴۱۸ھ ____ مارچ ۱۹۹۸ء	۶۸۸
۱۴	کتاب السیر	۳۳۹	۷	جمادی الاخریٰ ۱۴۱۹ھ ____ ستمبر ۱۹۹۸ء	۷۱۲

Volume 28 | Fatawa Rizvia

No.	Kitab (Book) Title	Page Range	No. of Chapters	Hijri Date	Gregorian Date	Total Pages
15	Kitab al-Siyar (Book of Expeditions)	81	15	Muharram al-Haram 1420 AH	April 1999	744
16	Kitab al-Shirkah, Kitab al-Waqf (Partnership, Endowment)	432	3	Jumada al-Ula 1420 AH	September 1999	632
17	Kitab al-Buyu', Kitab al-Hawala, Kitab al-Kafalah (Sales, Debt Transfer, Suretyship)	153	2	Dhu al-Qi'dah 1420 AH	February 2000	726
18	Kitab al-Shahadah, Kitab al-Qada wa al-Da'awa (Testimony, Judiciary & Lawsuits)	152	2	Rabi' al-Thani 1421 AH	July 2000	740
19	Kitab al-Wakalah, Kitab al-Iqrar, Kitab al-Sulh, Kitab al-Mudarabah, Kitab al-Amanat, Kitab al-Aariyah, Kitab al-Hibah, Kitab al-Ijarah, Kitab al-Ikrah, Kitab al-Hajr, Kitab al-Ghasb (Agency, Acknowledgement, Reconciliation, Commenda, Trusts, Loans, Gifts, Hiring, Compulsion, Interdiction, Usurpation)	296	3	Dhu al-Qi'dah 1421 AH	February 2001	692
20	Kitab al-Shuf'ah, Kitab al-Qismah, Kitab al-Muzara'ah, Kitab al-Sayd wa al-Dhabaih, Kitab al-Adhiya (Pre-emption, Partition, Share-cropping, Hunting & Slaughtering, Sacrifice)	334	3	Safar al-Muzaffar 1422 AH	May 2001	632
21		291	9		May 2002	676

No.	Kitab (Book) Title	Page Range	No. of Chapters	Hijri Date	Gregorian Date	Total Pages
	Kitab al-Hazr wa al-Ibahah (Part 1) (Prohibition & Permission)			Rabi' al-Awwal 1423 AH		
22	Kitab al-Hazr wa al-Ibahah (Part 2)	241	6	Jumada al-Ukhra 1423 AH	August 2002	692
23	Kitab al-Hazr wa al-Ibahah (Part 3)	409	7	Dhu al-Hijjah 1423 AH	February 2003	768
24	Kitab al-Hazr wa al-Ibahah	284	9	Dhu al-Hijjah 1423 AH	February 2003	720
25	Kitab al-Mudayanat, Kitab al-Ashribah, Kitab al-Rahn, Bab al-Qism, Kitab al-Wasaya (Debts, Drinks, Pledges, Distribution, Wills)	183	3	Rajab al-Murajjab 1424 AH	September 2003	658
26	Kitab al-Fara'id, Kitab al-Shatti (Part 1) (Inheritance, Miscellaneous)	325	8	Muharram al-Haram 1425 AH	March 2004	616
27	Kitab al-Shatti (Part 2)	35	10	Jumada al-Ukhra 1425 AH	August 2004	684

The sequence of chapters in the first eight volumes of the old Fatawa Rizvia is the same as mentioned in well-known and common books of jurisprudence and fatwas. This same sequence has been maintained in the twenty volumes published by the Raza Foundation. However, the sequence of chapters in the remaining four printed volumes (9th, 10th, 11th, and 12th) of the old Fatawa Rizvia is under consideration due to its lack of alignment with the chapters of jurisprudence. Therefore, the Chief Patron of this institution, Muhsin-e-Ahle Sunnat...

जिल्द 28 | फतावा रज़विया

क्रम	किताब का शीर्षक	पृष्ठ सीमा	अध्याय संख्या	हिजरी तिथि	ग्रेगोरियन तिथि	कुल पृष्ठ
15	किताब अल-सियर (अभियान की किताब)	81	15	मुहर्रम अल-हराम 1420 हिजरी	अप्रैल 1999	744
16	किताब अल-शिरकत, किताब अल-वक़्फ़	432	3	जमादी अल-ऊला 1420 हिजरी	सितंबर 1999	632
17	किताब अल-ब्यूअ, किताब अल-हवाला, किताब अल-कफाला	153	2	ज़ीक़ादा 1420 हिजरी	फ़रवरी 2000	726
18	किताब अल-शहादत, किताब अल-क़ज़ा वल-दावा	152	2	रबीउल-थानी 1421 हिजरी	जुलाई 2000	740
19	किताब अल-वकाला, किताब अल-इकरार, किताब अल-सुल्ह, किताब अल-मुज़ाराबा, किताब अल-अमानत, किताब अल-आरियत, किताब अल-हिबा, किताब अल-इजारा, किताब अल-इकराह, किताब अल-हज्र, किताब अल-ग़सब	296	3	ज़ीक़ादा 1421 हिजरी	फ़रवरी 2001	692
20	किताब अल-शुफ़ा, किताब अल-किस्मत, किताब अल-मुज़ाराअ, किताब अल-सैद वल-ज़बाइह, किताब अल-अज़हिया	334	3	सफ़र अल-मुज़फ़्फ़र 1422 हिजरी	मई 2001	632
21	किताब अल-हज्र वल-इबाहत (भाग 1)	291	9	रबीउल-अव्वल 1423 हिजरी	मई 2002	676
22	किताब अल-हज्र वल-इबाहत (भाग 2)	241	6			692

क्रम	किताब का शीर्षक	पृष्ठ सीमा	अध्याय संख्या	हिजरी तिथि	ग्रेगोरियन तिथि	कुल पृष्ठ
				जमादी अल-उख़रा 1423 हिजरी	अगस्त 2002	
23	किताब अल-हज़्र वल-इबाहत (भाग 3)	409	7	ज़ुल-हिज्जा 1423 हिजरी	फ़रवरी 2003	768
24	किताब अल-हज़्र वल-इबाहत	284	9	ज़ुल-हिज्जा 1423 हिजरी	फ़रवरी 2003	720
25	किताब अल-मुदैनात, किताब अल-अशरबा, किताब अल-रहन, बाब अल-क़िस्म, किताब अल-वसाया	183	3	रजब अल-मुरज्जब 1424 हिजरी	सितंबर 2003	658
26	किताब अल-फ़राएज़, किताब अल-शत्ती (भाग 1)	325	8	मुहर्रम अल-हराम 1425 हिजरी	मार्च 2004	616
27	किताब अल-शत्ती (भाग 2)	35	10	जमादी अल-उख़रा 1425 हिजरी	अगस्त 2004	684

पुराने फतावा रज़विया के पहले आठ खंडों के अध्यायों का क्रम वही है जो न्यायशास्त्र (फिकह) और फतवे की प्रसिद्ध और आम किताबों में उल्लेखित है। रज़ा फाउंडेशन द्वारा प्रकाशित बीस खंडों में भी इसी क्रम को बनाए रखा गया है। लेकिन पुराने फतावा रज़विया के शेष चार मुद्रित खंडों (9वें, 10वें, 11वें और 12वें) में अध्यायों का क्रम न्यायशास्त्र के अध्यायों के साथ मेल नहीं खाने के कारण विचारणीय है। इसलिए, इस संस्थान के मुख्य संरक्षक, मोहसिन-ए-अहले सुन्नत...

محرم الحرام

۱۵	**کتاب السیر**	**۸۱**	**۱۵**	**۱۴۲۰ھ**	**اپریل ۱۹۹۹**	**۷۴۴**
۱۶	کتاب الشرکة، کتاب الوقف	۴۳۲	۳	۱۴۲۰ھ	جمادی الاولیٰ ستمبر ۱۹۹۹	۶۳۲
۱۷	کتاب البیوع، کتاب الحواله، کتاب الکفاله	۱۵۳	۲	ذیقعد ۱۴۲۰ھ	فروری ۲۰۰۰	۷۲۶
۱۸	کتاب الشهادة، کتاب القضاء و الدعاوی	۱۵۲	۲	ربیع الثانی ۱۴۲۱ھ	جولائی ۲۰۰۰	۷۴۰
۱۹	کتاب الوکالة، کتاب الاقرار، کتاب الصلح، کتاب المضاربة، کتاب الامانات، کتاب العاریة، کتاب الهبه، کتاب الاجارة، کتاب الاکراه، کتاب الحجر، کتاب الغصب	۲۹۶	۳	ذیقعده ۱۴۲۱ھ	فروری ۲۰۰۱	۶۹۲
۲۰	کتاب الشفعه، کتاب القسمه، کتاب المزارعه، کتاب الصید و الذبائح، کتاب الاضحیه	۳۳۴	۳	۱۴۲۲ھ	صفر المظفر مئی ۲۰۰۱	۶۳۲

محرم الحرام

۱۵	**کتاب السیر**	**۸۱**	**۱۵**	**۱۴۲۰ھ**	**___ اپریل**	**۷۴۴**
				۱۹۹۹		
				ربیع الاول ۱۴۲۳ھ		
۲۱	کتاب الحظر و الاباحه (حصہ اول)	۲۹۱	۹			۶۷۶
				___ مئی ۲۰۰۲		
				جمادی الاخریٰ		
۲۲	کتاب الحظر و الاباحه (حصہ دوم)	۲۴۱	۶	۱۴۲۳ھ	اگست	۶۹۲
				۲۰۰۲		
				ذوالحجہ ۱۴۲۳ھ		
۲۳	کتاب الحظر و الاباحه (حصہ سوم)	۴۰۹	۷			۷۶۸
				فروری ۲۰۰۳		
				ذوالحجہ ۱۴۲۳ھ		
۲۴	کتاب الحظر و الاباحه	۲۸۴	۹			۷۲۰
				فروری ۲۰۰۳		
				رجب المرجب		
۲۵	کتاب المداینات، کتاب الاشربه، کتاب الرهن، باب القسم، کتاب الوصایا	۱۸۳	۳	۱۴۲۴ھ	ستمبر	۶۵۸
				۲۰۰۳		
				محرم الحرام		
۲۶	کتاب الفرائض، کتاب الشتی حصہ اول	۳۲۵	۸	۱۴۲۵ھ	مارچ	۶۱۶
				۲۰۰۴		
۲۷	کتاب الشتی حصہ دوم	۳۵	۱۰			۶۸۴

محرم الحرام

۱۵ **کتاب السیر ۱۵ ۸۱ ۱۴۲۰ھ ___ اپریل ۷۴۴**

۱۹۹۹

جمادی الاخریٰ

۱۴۲۵ھ اگست

۲۰۰۴

فتاویٰ رضویہ قدیم کی پہلی آٹھ جلدوں کے ابواب کی ترتیب وہی ہے جو معروف و متداول کتب فقہ و فتاویٰ میں مذکور ہے۔ رضا فاؤنڈیشن کی طرف سے شائع ہونے والی بیس جلدوں میں اسی ترتیب کو ملحوظ رکھا گیا ہے۔ مگر فتاویٰ رضویہ قدیم کی بقیہ چار مطبوعہ (جلد نہم، دہم، یازدہم، دوازدہم) کی ترتیب ابواب فقہ سے عدم مطابقت کی وجہ سے محلِ نظر ہے۔ چنانچہ ادارہ ہذا کے سر پرست اعلیٰ محسنِ اہلسنت

Fatawa Rizvia Volume 28

After consultation and inquiry with the Grand Mufti of Pakistan, Hazrat Allama Maulana Mufti Muhammad Abdul Qayyum Hazarvi, and other prominent scholars and mentors, the members of the institution decided that in the volumes following the twentieth volume, instead of following the arrangement of the old volumes of Fatawa Rizvia, the well-known arrangement of the chapters of jurisprudence (Fiqh) should be made the basis. Furthermore, in this regard, we also kept in mind the valuable and exquisite research of Bahr-ul-Uloom Hazrat Maulana Mufti Abdul Mannan Sahab Azmi (may his blessings last forever) and benefited fully from his guidance. Generally, in books of Fiqh and Fatwas, the title 'Kitab-ul-Hazr wal-Ibaha' (The Book of Prohibition and Permission) is mentioned after 'Kitab-ul-Adhiya' (The Book of Sacrifices). Since the twentieth volume published by our institution ended with 'Kitab-ul-Adhiya', the publication of issues related to 'Hazr and Ibaha' was started from the twenty-first volume. After the completion of 'Kitab-ul-Hazr wal-Ibaha' (which consists of four volumes: 21, 22, 23, and 24), the twenty-fifth (25) and twenty-sixth (26) volumes, consisting of chapters on 'Mada'inat' (Debts), 'Ashriba' (Drinks), 'Rahn' (Pledges), 'Qasm' (Oaths), and 'Wasaya' (Wills), have also appeared. Now, from the chapters of jurisprudence, only 'Kitab-ul-Fara'iz' (The Book of Inheritance) was left, which has been included in the current volume. As for the theological issues and other miscellaneous topics consisting of discussions and fatwas of Ala Hazrat, which are recorded in an unclassified and unordered manner in volumes nine and twelve of the old Fatawa Rizvia, their arrangement and categorization was not an easy task. However, by the grace of Allah Almighty, the blessing of the Mercy to the Worlds (peace and blessings of Allah be upon him, his family, and all his companions), and the spiritual influence and miracle of Ala Hazrat and the Grand Mufti (may Allah have mercy on them), the writer has also crossed this valley and, like 'Kitab-ul-Hazr wal-Ibaha', has threaded these scattered pearls into a chain of chapters, making them connected and disciplined. Praise be to Allah. In this regard, we have specifically kept the following points in mind: (a) All these theological and miscellaneous issues have been given the central title 'Kitab-ush-Shatta' (The Book of Miscellaneous Topics) and divided into various chapters. (b) In categorization, the question and inquiry have been taken into account. (c) In case questions related to different chapters are mentioned in a single inquiry, each issue, along with the name of the questioner, has been placed under the relevant chapters. (d) The treatises included in both the above-mentioned volumes (old volumes nine

and twelve) have been placed under the relevant chapters according to their titles. (e) The beginning and end of the treatises have been distinguished. (f) Some treatises of Ala Hazrat related to the chapters of 'Kitab-ush-Shatta', which could not be included in the old Fatawa Rizvia, have also been included in suitable and appropriate places. (g) Since the current arrangement after the new categorization has become completely different from the previous arrangement, a complete list of issues had to be rearranged according to the current chapters.

फ़तावा रज़विया जिल्द 28

मुफ़्ती-ए-आज़म पाकिस्तान हज़रत अल्लामा मौलाना मुफ़्ती मुहम्मद अब्दुल क़य्यूम हज़ारवी साहब और अन्य बड़े उलमा और मशाईख़ से परामर्श और पूछताछ के बाद, संस्थान के सदस्यों ने निर्णय लिया कि बीसवीं जिल्द के बाद वाली जिल्दों में फ़तावा रज़विया की पुरानी जिल्दों के क्रम के बजाय फ़िक़्ह के अध्यायों के प्रसिद्ध क्रम को आधार बनाया जाए। इसके अलावा, इस संबंध में हमने बहरुल उलूम हज़रत मौलाना मुफ़्ती अब्दुल मन्नान साहब आज़मी (उनकी बरकतें बनी रहें) के मूल्यवान और बेहतरीन शोध को भी ध्यान में रखा और उससे भरपूर लाभ और मार्गदर्शन प्राप्त किया। आम तौर पर फ़िक़्ह और फ़तवे की किताबों में 'किताबुल अज़हिया' (बलिदान की पुस्तक) के बाद 'किताबुल हज़्र वल इबाह' (निषेध और अनुमति की पुस्तक) शीर्षक का उल्लेख किया जाता है। चूँकि हमारे संस्थान द्वारा प्रकाशित बीसवीं जिल्द का समापन 'किताबुल अज़हिया' पर हुआ था, इसलिए इक्कीसवीं जिल्द से 'हज़्र व इबाह' के मुद्दों का प्रकाशन शुरू किया गया। 'किताबुल हज़्र वल इबाह' (जो चार जिल्दों 21, 22, 23, 24 पर आधारित है) के पूरा होने के बाद, 'मदाइनात' (ऋण), 'अशरबा' (पेय), 'रहन' (बंधक), 'क़सम' (शपथ) और 'वसाया' (वसीयत) के अध्यायों पर आधारित पच्चीसवीं (25) और छब्बीसवीं (26) जिल्द भी सामने आ चुकी हैं। अब फ़िक़्ह के अध्यायों में से केवल 'किताबुल फ़राइज़' (विरासत की पुस्तक) बची थी, जिसे वर्तमान जिल्द में शामिल कर दिया गया है। रही बात कलामी (धार्मिक) मुद्दों और अन्य विविध विषयों पर आधारित आला हज़रत की चर्चाओं और फ़तवों की, जो पुरानी फ़तावा रज़विया की जिल्द नौ और बारह में बिना किसी क्रम और वर्गीकरण के दर्ज हैं, उनका क्रम और वर्गीकरण करना कोई आसान काम नहीं था। मगर अल्लाह रब्बुल आलमीन की तौफ़ीक, रहमतुल-लिल-आलमीन (सल्लल्लाहु अलैहि व आलिहि व सहाबिही अजमईन) की विशेष दृष्टि, और आला हज़रत एवं मुफ़्ती-ए-आज़म (रहमतुल्लाहि अलैहिमा) के आध्यात्मिक प्रभाव और करामात से लेखक ने यह कठिन रास्ता भी पार कर लिया और 'किताबुल हज़्र वल इबाह' की तरह इन बिखरे हुए मोतियों को अध्यायों की लड़ी में पिरोकर संबद्ध और व्यवस्थित कर दिया है। अल्लाह का शुक्र है। इस संबंध में हमने निम्नलिखित बातों का विशेष रूप से ध्यान रखा है: (अ) इन सभी कलामी और विविध मुद्दों को 'किताबुश शत्ता' (विविध विषयों की पुस्तक) का मुख्य शीर्षक देकर विभिन्न अध्यायों में विभाजित कर दिया गया है। (ब) वर्गीकरण में प्रश्न और पूछताछ का ध्यान रखा गया है। (ज) एक ही पूछताछ में विभिन्न अध्यायों से संबंधित प्रश्न होने की स्थिति में, प्रत्येक मुद्दे को पूछने वाले के नाम के साथ संबंधित अध्यायों के तहत शामिल कर दिया गया है। (द) उपरोक्त

दोनों जिल्दों (पुरानी नौ और बारह) में शामिल लेखों को उनके शीर्षकों के अनुसार संबंधित अध्यायों के तहत शामिल कर दिया गया है। (ह) लेखों की शुरुआत और अंत को अलग से दर्शाया गया है। (व) 'किताबुश शत्ता' के अध्यायों से संबंधित आला हज़रत के कुछ लेख जो पुरानी फ़तावा रज़विया में शामिल नहीं हो सके थे, उन्हें भी उचित और सही स्थानों पर शामिल कर दिया गया है। (ज़) नए वर्गीकरण के बाद चूँकि वर्तमान क्रम पुराने क्रम से बिल्कुल अलग हो गया है, इसलिए मुद्दों की पूरी सूची वर्तमान अध्यायों के अनुसार नए सिरे से तैयार करनी पड़ी।

पृष्ठ 8 का 684

مفتی اعظم پاکستان حضرت علامہ مولانا مفتی محمد عبدالقیوم ہزاروی صاحب اور دیگر اکابر علماء ومشائخ سے استشارہ و استفسار کے بعد اراکین ادارہ نے فیصلہ کیا کہ بیسویں جلد کے بعد والی جلدوں میں فتاویٰ رضویہ کی قدیم جلدوں کی ترتیب کے بجائے ابواب فقہ کی معروف ترتیب کو بنیاد بنایا جائے، نیز اس سلسلہ میں بحر العلوم حضرت مولانا مفتی عبدالمنان صاحب اعظمی دامت برکاتھم العالیہ کی گرانقدر تحقیق انیق کو بھی ہم نے پیش نظر رکھا اور اس سے بھر پور استفادہ اور رہنمائی حاصل کی۔ عام طور پر فقہ و فتاویٰ کی کتب میں کتاب الاضحیہ کے بعد کتاب الحظر والاباحۃ کا عنوان ذکر کیا جاتا ہے اور ہمارے ادارے سے شائع شدہ بیسویں جلد کا اختتام چونکہ کتاب الاضحیہ پر ہوا تھا لہٰذا اکیسویں جلد سے مسائل حظر و اباحۃ کی اشاعت کا آغاز کیا گیا۔ کتاب الحظر والاباحۃ (جو چار جلدوں ۲۱، ۲۲، ۲۳، ۲۴ پر مشتمل ہے) کی تکمیل کے بعد ابواب مدائنات، اشربہ، رہن، قسم اور وصایا پر مشتمل پچیسویں ۲۵، چھبیسویں ۲۶ جلد بھی منصہ شہود پر آچکی ہے۔ اب ابواب فقہیہ میں سے صرف کتاب الفرائض باقی تھی جس کو پیش نظر جلد میں شامل کر دیا گیا ہے۔ باقی رہے مسائل کلامیہ و دیگر متفرق عنوانات پر مشتمل مباحث و فتاوائے اعلیٰحضرت جو فتاویٰ رضویہ قدیم کی جلد نہم و دوازدہم میں غیر مبوب و غیر مترتب طور پر مندرج ہیں، ان کی ترتیب و تبویب اگر چہ آسان کام نہ تھا مگر رب العالمین عزوجل کی توفیق، رحمتہ العالمین صلی اللہ تعالیٰ علیہ وآلہ واصحابہ اجمعین کی نظرِ عنایت، اعلیٰحضرت اور مفتی اعظم رحمۃ اللہ علیہما کے روحانی تصرف و کرامت سے راقم نے یہ گھاٹی بھی عبور کر لی اور کتاب الحظر والاباحۃ کی طرح ان بکھرے ہوئے موتیوں کو ابواب کی لڑی میں پرو کر مرتبط و منضبط کر دیا ہے وللہ الحمد۔ اس سلسلہ میں ہم نے مندرجہ ذیل امور کو بطورِ خاص ملحوظ رکھا:

(ا) ان تمام مسائل کلامیہ و متفرقہ کو کتاب الشتی کا مرکزی عنوان دے کر مختلف ابواب پر تقسیم کر دیا ہے۔ (ب) تبویب میں سوال و استفتاء کا اعتبار کیا گیا ہے۔ (ج) ایک ہی استفتاء میں مختلف ابواب سے متعلق سوالات مذکور ہونے کی صورت میں ہر مسئلہ کو مستفتی کے نام سمیت متعلقہ ابواب کے تحت داخل کر دیا ہے۔ (د) مذکورہ بالا دونوں جلدوں (نہم و دوازدہم قدیم) میں شامل رسائل کو ان کے عنوانات کے مطابق متعلقہ ابواب کے تحت داخل کر دیا ہے۔ (ہ) رسائل کی ابتداء و انتہاء کو ممتاز کیا ہے۔ (و) کتاب الشتی کے ابواب سے متعلق اعلیٰحضرت کے بعض رسائل جو فتاویٰ رضویہ قدیم میں شامل نہ ہو سکے تھے ان کو بھی موزوں و مناسب جگہ پر شامل کر دیا ہے۔ (ز) تبویب جدید کے بعد موجودہ ترتیب چونکہ سابق ترتیب سے بالکل مختلف ہو گئی ہے لہٰذا مسائل کی مکمل فہرست موجودہ ابواب کے مطابق نئے سرے سے مرتب کرنا پڑی۔

Fatawa Razawiyya Volume 28

(h) Complete and detailed lists of the contents of all treatises included in Kitab-ul-Shati have been compiled.

Twenty-eighth Volume

This volume contains answers to 22 questions and consists of a total of 684 pages. The translation of the Arabic and Persian passages in this volume was done by the undersigned writer, except for the treatises Al-Zulal al-Anqa, Shama'im al-Anbar, and Tanziyah al-Makanah al-Haydariyyah. Of these, the translation of the first was done by the successor of Mufti-e-Azam, Faqih-e-Islam Hazrat Allama Maulana Mufti Muhammad Akhtar Raza Khan Sahib Barelvi Azhari (may his blessings last forever); the translation of the second by Bahr-ul-Uloom Hazrat Allama Maulana Mufti Muhammad Abdul Mannan Sahib Azami (may his blessings last forever); and the translation of the last by Hazrat Allama Maulana Muhammad Ahmad Misbahi (may his blessings last forever). Meanwhile, the marginal notes (hawashi) on Fatawa Karamat-e-Ghausiyah were written by Hazrat Allama Maulana Jalaluddin Qadri.

The present volume primarily consists of the chapters of Kitab-ul-Shati Part Three, covering Adhan (call to prayer), Prayer, Mosques, and Virtues & Merits. However, numerous other issues related to various titles have also been discussed. Therefore, in addition to the detailed list of issues and treatises under the aforementioned primary headings, a separate list of subsidiary issues has also been prepared to facilitate readers in finding specific topics.

The following six highly valuable and significant research treatises also grace this volume:

(1) Shama'im al-Anbar fi Adab al-Nida' Imam al-Minbar (1333 AH): A highly scholarly discussion on the impermissibility of giving the Khutbah Adhan inside the mosque.

(2) Fatawa Karamat-e-Ghausiyah: Answers to three questions regarding Ghaus-e-Azam's (may Allah be pleased with him) presence in the court of the Prophet on the night of Mi'raj.

(3) Al-Zulal al-Anqa min Bahr Sabqat al-Atqa (1300 AH): A description of the superiority of Sayyiduna Siddiq-e-Akbar (may Allah be pleased with him).

(4) Tard al-Afa'i min Hima Hadi Raf' al-Rifa'i (1332 AH): A description of the greatness of Sayyiduna Imam Ahmad Rifa'i and Sayyiduna Ghaus-e-Azam (may Allah be pleased with them both).

फ़तावा रज़विया जिल्द 28

(ह) किताब-उल-शती में शामिल सभी शोधपत्रों (रसाइल) की सामग्री की पूरी और विस्तृत सूची तैयार की गई है।

अट्ठाइसवीं जिल्द

यह जिल्द 22 सवालों के जवाबों पर आधारित है और कुल मिलाकर 684 पृष्ठों पर मुश्तमिल है। इस जिल्द की अरबी और फ़ारसी इबारतों का अनुवाद लेखक (राक़िम अल-हुरूफ) ने किया है, सिवाय रिसाला 'अल-ज़ुलाल अल-अनक़ा', 'शमाइम अल-अम्बर' और 'तन्ज़ीह अल-मकानह अल-हैدरिया' के। इनमें से पहले का अनुवाद मुफ्ती-ए-आज़म के उत्तराधिकारी, फ़कीह-ए-इस्लाम हज़रत अल्लामा मौलाना मुफ़्ती मुहम्मद अख्तर रज़ा खां साहब बरेलवी अज़हरी (दामत बरकातुहुमुल आलिया) ने किया है। दूसरे का अनुवाद बहरुल उलूम हज़रत अल्लामा मौलाना मुफ़्تی मुहम्मद अब्दुल मन्नान साहब आज़मी (दामत बरकातुहुमुल आलिया) ने और आखिरी का अनुवाद हज़रत अल्लामा मौलाना मुहम्मद अहमद मिस्बाही (दामत बरकातुहुमुल आलिया) ने किया है। जबकि 'फ़तावा करामाت-ए-ग़ौसिया' पर हाशिए हज़रत अल्लामा मौलाना जलालुद्दीन कादरी द्वारा लिखे गए हैं।

वर्तमान जिल्द मुख्य रूप से किताब-उल-शती भाग तीन के अध्यायों: अज़ान, नमाज़, मस्जिदों और फ़ज़ाइल व मनाक़िब (गुणों और मर्यादाओं) पर आधारित है। हालांकि, कई अन्य शीर्षकों से संबंधित अनेक मुद्दे भी चर्चा में आए हैं। इसलिए, उपरोक्त मुख्य शीर्षकों के तहत सूचीबद्ध मुद्दों और शोधपत्रों की विस्तृत सूची के अलावा, सहायक मुद्दों की एक अलग सूची भी तैयार की गई है ताकि पाठकों को मुद्दे खोजने में आसानी हो।

निम्नलिखित छह शोधपत्र, जो अत्यंत महत्वपूर्ण और मूल्यवान शोध पर आधारित हैं, इस जिल्द की शोभा बढ़ा रहे हैं:

(1) शमाइम अल-अम्बर फ़ी अदब अल-निदा इमाम अल-मिम्बर (1333 हिजरी): मस्जिद के अंदर खुतबे की अज़ान देने की नाजायज़ता पर अत्यंत शोधपूर्ण चर्चा।

(2) फ़तावा करामात-ए-ग़ौसिया: शबे-मेराज में बारगाहे-रिसालत में ग़ौसे आज़म (रज़ियल्लाहु अन्हु) की उपस्थिति से संबंधित तीन सवालों के जवाब।

(3) अल-ज़ुलाल अल-अनक़ा मिन बहर सबक़त अल-अतक़ा (1300 हिजरी): सैयदुना सिद्दीक़-ए-अकबर (रज़ियल्लाहु अन्हु) की अफ़ज़लियत (श्रेष्ठता) का वर्णन।

(4) तर्दुल अफ़ाई मिन हिमा हादी रफ़-ए-रिफाई (1332 हिजरी): सैयदुना इमाम अहमद रिफाई और सैयदुना ग़ौसे आज़म (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की अज़मत (महानता) का बयान।

पृष्ठ 9 / 684

فتاویٰ رضویہ جلد ۲۸

(ح) کتاب الشتی میں داخل تمام رسائل کے مندرجات کی مکمل و مفصل فہرستیں مرتب کی گئی ہیں۔

اٹھائیسویں جلد

یہ جلد ۲۲ سوالات کے جوابات اور مجموعی طور پر ۶۸۴ صفحات پر مشتمل ہے، اس جلد کی عربی و فارسی عبارات کا ترجمہ راقم الحروف نے کیا ہے سوائے رسالہ الزلال الانقی، شمائم العنبر اور تنزیہ المکانۃ الحیدریتہ کے کہ ان میں سے اول الذکر کا ترجمہ جانشین مفتی اعظم، فقیہ اسلام حضرت علامہ مولانا مفتی محمد اختر رضا خاں صاحب بریلوی ازہری دامت برکاتہم العالیہ اور ثانی الذکر کا ترجمہ بحر العلوم حضرت علامہ مولانا مفتی محمد عبد المنان صاحب اعظمی دامت برکاتہم العالیہ اور آخر الذکر کا ترجمہ حضرت علامہ مولانا محمد احمد مصباحی دامت برکاتہم العالیہ نے کیا ہے جبکہ فتاویٰ کرامات غوثیہ پر حواشی حضرت علامہ مولانا جلال الدین قادری کے تحریر کردہ ہیں۔

پیش نظر جلد بنیادی طور پر کتاب الشتی حصہ سوم کے ابواب، اذان، نماز، مساجد اور فضائل و مناقب پر مشتمل ہے تاہم متعدد دیگر عنوانات سے متعلق کثیر مسائل ضمناً زیر بحث آئے ہیں لہذا مذکورہ بالا بنیادی عنوانات کے تحت مندرج مسائل و رسائل کی مفصل فہرست کے علاوہ مسائل ضمنیہ کی الگ فہرست بھی تیار کر دی گئی ہے تاکہ قارئین کو تلاش مسائل میں سہولت رہے۔

انتہائی وقیع اور گرانقدر تحقیقات و تدقیقات پر مشتمل مندرجہ ذیل چھ رسائل بھی اس جلد کی زینت ہیں:

(۱) شمائم العنبر فی ادب النداء امام المنبر (۱۳۳۳ھ) مسجد کے اندر اذانِ خطبہ کے عدم جواز پر انتہائی محققانہ بحث

(۲) فتاویٰ کرامات غوثیہ غوثِ اعظم رضی اللہ تعالیٰ عنہ کی شبِ معراج بارگاہِ رسالت میں حاضری سے متعلق تین سوالوں کے جواب

(۳) الزلال الانقی من بحر سبقۃ الاتقی (۱۳۰۰ھ) افضلیت سیدنا صدیق اکبر رضی اللہ تعالیٰ عنہ کا بیان

(۴) طرد الافاعی من حمٰی ہاد رفع الرفاعی (۱۳۳۲ھ) سیدنا امام احمد رفاعی اور سیدنا غوثِ اعظم رضی اللہ تعالیٰ عنہما کی عظمت کا بیان

Fatawa Rizvia Volume 28

(5) Tanzih al-Makanat al-Haydariyya 'an Wasmat 'Ahd al-Jahiliyya (1312 AH) An account of the fact that the honor of Sayyiduna Hazrat Siddiq Akbar and Sayyiduna Hazrat Ali al-Murtaza (may Allah be pleased with them both) always remained pure from the impurity of polytheism (Shirk). (6) Ghayat al-Tahqiq fi Imamat al-Ali wa al-Siddiq (1331 AH) A description of the caliphate of Hazrat Siddiq Akbar and Hazrat Ali al-Murtaza (may Allah be pleased with them both).

Important Note Although Jamia Nizamia Razvia had to face an unbearable shock due to the sorrowful demise of Mufti-e-Azam (may mercy be upon him), it is the blessing of this embodiment of miracles and generosity that his noble son, Hazrat Maulana Allama Mufti Muhammad Abdul Mustafa Hazarwi (may his shadow be prolonged), who is an authentic scholar of religious and contemporary sciences and the heir and trustee of Mufti-e-Azam's scientific and empirical breadth and wisdom, is putting in day and night effort for the promotion and progress of all departments while demonstrating extreme patience and steadfastness. This is why the honorable person has appointed several experienced teachers due to a significant increase in the number of students at the Jamia, and in the publication and printing of the new Fatawa Rizvia, he continues to follow the beautiful footsteps of Mufti-e-Azam (may mercy be upon him). This is the reason why the publication of two volumes annually is taking place regularly as usual. It is requested from you all to keep blessing with prayers so that the physical and spiritual successors of Mufti-e-Azam (may mercy be upon him) can continue to play their role in making his mission flourish with excellence. Only.

Dhu al-Qi'dah 1425 AH January 2005 AD Hafiz Muhammad Abdul Sattar Saeedi Director of Education, Jamia Nizamia Razvia Lahore, Sheikhupura (Pakistan)

Page 10 of 684

फ़तावा रज़विया जिल्द 28

(५) तनज़ीह अल-मकानात अल-हैदरिया अन वस्मत अहद अल-जाहिलिया (१३१२ हिजरी) इस बात का बयान कि सैय्यदुना हज़रत सिद्दीक़ अकबर और सैय्यदुना हज़रत अली अल-मुर्तज़ा (रज़ियल्लाहु तआला अन्हु) का दामन हमेशा शिर्क की गंदगी से पाक रहा। (६) ग़ायत अत-तहक़ीक़ फ़ी इमामत अल-अली व अस्-सिद्दीक़ (१३३१ हिजरी) हज़रत सिद्दीक़ अकबर और हज़रत अली अल-मुर्तज़ा (रज़ियल्लाहु तआला अन्हुमा) की ख़िलाफ़त का बयान।

ज़रूरी बात यद्यपि मुफ़्ती-ए-आज़म (अलैहिर्रहमा) के दुखद निधन से जामिया निज़ामिया रज़विया को एक असहनीय सदमे का सामना करना पड़ा, लेकिन यह इस चमत्कारिक और उदार व्यक्तित्व का ही फैज़ान है कि उनके सुयोग्य पुत्र हज़रत मौलाना अल्लामा मुफ़्ती मोहम्मद अब्दुल मुस्तफ़ा हज़ारवी (मददज़िल्लहु), जो धार्मिक और आधुनिक विज्ञान के एक प्रामाणिक विद्वान और मुफ़्ती-ए-आज़म की वैज्ञानिक और व्यावहारिक व्यापकता और दूरदर्शिता के वारिस और अमीन हैं, अत्यधिक धैर्य और दृढ़ता का प्रदर्शन करते हुए सभी विभागों के प्रचार और विकास के लिए दिन-रात एक किए हुए हैं। यही कारण है कि उक्त महोदय ने जामिया में छात्रों की संख्या में उल्लेखनीय वृद्धि के कारण कई अनुभवी शिक्षकों की नियुक्ति की है और नए फ़तावा रज़विया के प्रकाशन और छपाई में भी मुफ़्ती-ए-आज़म (अलैहिर्रहमा) के सुंदर पदचिह्नों पर चलते आ रहे हैं। यही कारण है कि सामान्य रूप से प्रति वर्ष दो खंडों का प्रकाशन नियमित रूप से हो रहा है। बस आप हज़रात से निवेदन है कि दुआओं से नवाज़ते रहें ताकि हज़रत मुफ़्ती-ए-आज़म (अलैहिर्रहमा) के मिशन को उनके शारीरिक और आध्यात्मिक उत्तराधिकारी कुशलतापूर्वक प्रगति की ओर ले जाने में अपनी भूमिका निभाते रहें। फ़क़त।

ज़ीक़ादा १४२५ हिजरी जनवरी २००५ ईस्वी हाफ़िज़ मोहम्मद अब्दुल सत्तार सईदी नाज़िम-ए-तालीमात, जामिया निज़ामिया रज़विया लाहौर, शेखुपुरा (पाकिस्तान)

पेज 10 / 684

(۵) تنزیہ المکانۃ الحیدریۃ عن وصمۃ عہد الجاھلیۃ (۱۳۱۲ھ) اس امر کا بیان کہ سید نا حضرت صدیق اکبر اور سید نا حضرت علی المرتضی رضی اللہ تعالیٰ عنہ کا دامن ہمیشہ نجاستِ شرک سے پاک رہا۔ (۶) غایۃ التحقیق فی امامۃ العلی والصدیق (۱۳۳۱ھ) حضرت صدیق اکبر اور حضرت علی المرتضی رضی اللہ تعالیٰ عنہما کی خلافت کا بیان

ضروری بات گو مفتی اعظم علیہ الرحمہ کے وصال پر ملال سے جامعہ نظامیہ رضویہ کو نا قابلِ برداشت صدمہ سے دوچار ہونا پڑا، مگر یہ اس سراپا کرامت وجود باجود کا فیضان ہے کہ ان کے فرزند ارجمند حضرت مولانا علامہ مفتی محمد عبدالصطفیٰ ہزاروی مدظلہ جو علوم دینیہ و عصریہ کے مستند فاضل اور حضرت مفتی اعظم کی علمی و تجرباتی وسعت و فراست کے وارث و امین ہیں، نہایت صبر و استقامت کا مظاہرہ فرماتے ہوئے تمام شعبہ جات کی ترویج و ترقی کے لئے شب و روز ایک کئے ہوئے ہیں۔ یہی وجہ ہے کہ موصوف نے جامعہ کے طلباء کی تعداد میں خاصا اضافہ ہونے کے باعث متعدد تجربہ کار مدرسین مقرر کئے ہیں اور فتاویٰ رضویہ جدید کی اشاعت و طباعت میں بھی بدستور مفتی اعظم علیہ الرحمہ کے نقوشِ جمیلہ پر گامزن ہیں۔ یہی وجہ ہے کہ حسبِ معمول سالانہ دو جلدوں کی اشاعت باقاعدگی سے ہو رہی ہے۔ بس آپ حضرات سے درخواست ہے کہ دعاؤں سے نوازتے رہئے تاکہ حضرت مفتی اعظم علیہ الرحمہ کے مشن کو ان کے جسمانی و روحانی نائبین بحسن و خوبی ترقی سے ہمکنار کرنے میں اپنا کردار سر انجام دیتے رہیں۔ فقط

ذِیقعدہ ۱۴۲۵ھ جنوری ۲۰۰۵ء حافظ محمد عبد الستار سعیدی ناظم تعلیمات جامعہ نظامیہ رضویہ

لاہور، شیخوپورہ (پاکستان)

صفحہ ۱۰ از ۶۸۴

Fatawa Razawiya, Volume 28

Detailed List of Contents

- Adhan, Prayer, Mosques
- (Page 53) Author's Preface.
- (Ref 51) If a sinner is open about their sins, praying behind them is 'Makruh Tahrimi' (strongly disliked) and repeating the prayer is obligatory; otherwise, it is 'Makruh Tanzihi' (mildly disliked), and repeating it is better. | (Page 53) Praise and Salutations.
- (Ref 52) The narration that Imam Zain-ul-Abideen (may Allah be pleased with him) taught Yazid a prayer for forgiveness is completely baseless. | (Page 55) The criterion for the goodness or badness of anything is Allah Almighty's decree of it being good or bad; human likes and dislikes have no place in this.
- (Ref 52) If a child of adultery is not more knowledgeable than the congregation, their leadership in prayer is 'Makruh Tanzihi'; otherwise, their leadership is preferable. | (Page 55) Causes of the spread of undesirable matters.
- (Ref 52) The ruling on the caliphate and allegiance to a child of adultery. | (Page 55) The use of government effort and influence for the spread of evil.
- (Ref 53) Treatise: 'Shama'im-ul-Anbar fi Adab-in-Nida Imam-ul-Mimbar' (A reasoned explanation that the call to prayer (Adhan) for the Friday sermon is Sunnah outside the mosque, along with its correct occasion and place). | (Page 55) The readiness of the rebellious to promote this practice.

फ़तावा रज़विया, खंड २८

विषयों की विस्तृत सूची

- अज़ान, नमाज़, मस्जिदें
- (पृष्ठ ५३) लेखक की भूमिका।
- (संदर्भ ५१) यदि कोई पापी (फासिक) खुलेआम पाप करता है, तो उसके पीछे नमाज़ पढ़ना मकरूह-ए-तहरीमी (कड़ाई से नापसंद) है और उसे दोहराना अनिवार्य है; अन्यथा यह मकरूह-ए-तन्ज़ीही (हल्का नापसंद) है, और उसे दोहराना बेहतर है। | (पृष्ठ ५३) हम्द-ओ-सलात (प्रशंसा और सलाम)।
- (संदर्भ ५२) यह रिवायत कि इमाम ज़ैन-उल-आबिदीन (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) ने यज़ीद को मग़फ़िरत (क्षमा) के लिए कोई नमाज़ सिखाई थी, पूरी तरह निराधार है। | (पृष्ठ ५५) किसी भी चीज़ की अच्छाई या बुराई का पैमाना अल्लाह तआला का उसे अच्छा या बुरा कहना है; इंसान की पसंद-नापसंद का इसमें कोई दखल नहीं है।
- (संदर्भ ५२) यदि वलद-उज़-ज़िना (अवैध संतान) उपस्थित लोगों में सबसे अधिक ज्ञानी न हो, तो उसकी इमामत मकरूह-ए-तन्ज़ीही है, अन्यथा उसकी इमामत बेहतर है। | (पृष्ठ ५५) अप्रिय चीज़ों के प्रसार के कारण।
- (संदर्भ ५२) वलद-उज़-ज़िना की खिलाफ़त और बैअत (निष्ठा) का हुक्म। | (पृष्ठ ५५) बुराई फैलाने के लिए सरकार के प्रयासों और उसके प्रभाव का उपयोग।
- (संदर्भ ५३) रिसाला: 'शमाइम-उल-अंबर फी अदब-इन-निदा इमाम-उल-मिम्बर' (जुमे के खुतबे के लिए मस्जिद के बाहर अज़ान देना सुन्नत है और इसके सही समय और स्थान का तर्कपूर्ण वर्णन)। | (पृष्ठ ५५) विद्रोहियों का इसे प्रचलित करने के लिए तैयार होना।

पृष्ठ ११/६८४

فتاویٰ رضویہ، جلد ۲۸

فہرست مضامین مفصل

- اذان، نماز، مساجد
- مقدمہ مصنف۔ (۵۳)
- ۵۱ فاسق اگر معلن ہو تو اس کے پیچھے نماز پڑھنا مکروہ تحریمی واجب الاعادہ ہے ورنہ مکروہ تنزیہی، اور اس کا اعادہ بہتر ہے۔ | حمد و صلوٰۃ۔ (۵۳)
- ۵۲ یہ روایت محض بے اصل ہے کہ امام زین العابدین رضی اللہ تعالیٰ عنہ نے یزید کو واسطے مغفرت کے کوئی نماز بتائی تھی۔ | کسی چیز کی خوبی اور خرابی کا معیار اللہ تعالیٰ کا اسے خوب اور نا خوب فرمانا ہے آدمی کی پسند اور نا پسند کو اس میں دخل نہیں۔ (۵۵)
- ۵۲ ولد الزنا اگر حاضرین سے علم میں زائد نہ ہو تو اسکی امامت مکروہ تنزیہی ہے ورنہ اس کی امامت اولیٰ ہے۔ | ناپسندیدہ امور کی اشاعت کے اسباب۔ (۵۵)
- ۵۲ ولد الزنا کی خلافت و بیعت کا حکم۔ | اشاعت منکر کے لیے حکومت کی جد و جہد اور اس کے رسوخ اثر کا استعمال۔ (۵۵)
- ۵۳ رسالہ شمائم العنبر فی ادب النداء امام المنبر (خطبہ جمعہ کے لئے اذان مسجد سے باہر سنت ہے اور اس کے صحیح موقع و محل کا مدلل بیان۔ | متمر دین کا اس کو رواج دینے کے لیے آمادہ ہونا۔ (۵۵)

صفحہ ۱۱ از ۶۸۴

Fatawa Razawiyya, Volume 28

Page	Topic (Left)	Page	Topic (Right)	Page
55	Divine scholars' despair regarding people's following and acceptance of truth.	55	Adhan inside the mosque is a desecration of the Divine Court.	61
56	A sign of a newly emerged matter is its absence in early Islam and the practice of its opposite.	56	Adhan inside the body of the mosque is against the wisdom of its legitimacy.	61
56	Its existence and era of invention being in a veil of secrecy.	56	There is no evidence from Quran and Hadith for Adhan inside the mosque.	61
56	With time, evil becomes good and good becomes evil.	56	Nowadays, Adhan inside the mosque is widespread, but it lacks consensus or tradition.	61
57	Making someone follow Sunnah is sometimes likened to changing nature, moving mountains, or inventing a command.	57	Proof of reviving Sunnah from multiple Hadiths and their extraction from various books. (Footnote)	62
57	Extraction of Hadith (Footnote).	57	An indication that in later pages, we will prove Adhan should be outside the mosque.	63
57	People don't accept the truth if it goes against their habits.	57	Amber Hadith.	65
58	Glad tidings for those who excel in accepting the truth.	58	Shamama-e-Oola and Nafha Number 1.	65
58	Invitation to justice and acceptance of truth.	58	Multiple chains of narration for the Hadith of Abu Dawood.	65
59	Brief description of the issue of the 'circle'.	59	Text of the Hadith and clarification that its pivot is Muhammad bin Ishaq.	66
59	Friday Adhan should be in front of the preacher, outside the	59		67

Page	Topic (Left)	Page	Topic (Right)	Page
	prayer area, within the mosque boundaries.		Verification of Ibn Ishaq from Sufyan bin Uyaynah and Abu Muawiyah.	
59	This Hadith is established from Abu Dawood.	59	Refutation of several allegations against Ibn Ishaq (Footnote).	67
60	Names of those six commentators who relied on this Hadith in their respective commentaries.	60	Confirmation of Ibn Ishaq from Imam Abu al-Layth, Imam Shu'bah, Ali ibn Madini, and Imam Zuhri.	70
60	Names of those jurists who specifically mentioned this issue in their books.	60	Verifications by Asim bin Abdullah, Ibn Hibban, Abu Ya'la, Yahya bin Ma'in, Ibn al-Barqi, and corrections of Imam Ibn al-Humam and Imam Bukhari etc.	73
61	Further endorsements.	61		

फ़तावा रज़विया, जिल्द २८

पृष्ठ	विषय (बाएं)	पृष्ठ	विषय (दाएं)	पृष्ठ
५५	उलेमा-ए-रब्बानीन का लोगों के इत्तेबा और हक़ कुबूल करने से मायूस होना।	५५	मस्जिद के अंदर अज़ान अल्लाह की बारगाह की बेहुर्मती है।	६१
५६	किसी नई चीज़ के पैदा होने की निशानी यह है कि शुरुआती इस्लाम में उसका पता न हो बल्कि उसके खिलाफ अमल होता रहा हो।	५६	मस्जिद के दरमियानी हिस्से में अज़ान देना अज़ान की मश्रूहियत की हिकमत के खिलाफ है।	६१
५६	इसका वजूद और ईजाद का ज़माना पर्दे में छुपा होना।	५६	मस्जिद के अंदर अज़ान पर कुरान और हदीस से कोई दलील नहीं।	६१
५६	वक्त के साथ बुराई अच्छाई और अच्छाई बुराई बन जाती है।	५६	मस्जिद के अंदर अज़ान आज कल बहुत सी जगहों पर राइज है लेकिन इससे न तो इज्मा हुआ और न ही तवारुस।	६१
५७	किसी वक्त सुन्नत पर अमल कराना फितरत बदलने या पहाड़ हटाने या अपनी तरफ से हुक्म गढ़ने के बराबर समझा जाता है।	५७	मुताअद्दिद हदीसों से अहया-ए-सुन्नत का सबूत और उसकी फज़ीलत पर मुख्तलिफ कुतुब से तख़रीज। (हाशिया)	६२
५७	हदीस की तख़रीज (हाशिया)।	५७	इस बात का इशारा कि आने वाले सफ़हात में हम अज़ान का मस्जिद से बाहर होना साबित करेंगे।	६३
५७	लोग आदत के खिलाफ हक़ बात भी तस्लीम नहीं करते।	५७	अम्बर हदीस।	६५
५८	हक़ कुबूल करने के लिए पहल करने वालों को खुशखबरी।	५८	शमामा-ए-ऊला और नफ़्हा नंबर १।	६५
५८	इंसाफ और हक़ कुबूल करने की दावत।	५८	हदीस अबू दाऊद की मुताअद्दिद सनदें।	६५

पृष्ठ	विषय (बाएं)	पृष्ठ	विषय (दाएं)	पृष्ठ
५९	मसला दायरा का इज्माली बयान।	५९	मत्न-ए-हदीस और इस बात की वज़ाहत कि हदीस का मदार मोहम्मद बिन इसहाक हैं।	६६
५९	जुमा की अज़ान खतीब के सामने नमाज़ की जगह से बाहर मस्जिद की हुदूद में होनी चाहिए।	५९	सुफियान बिन उयैना और अबू मुआविया से इब्ने इसहाक की तौसीक।	६७
५९	यह हदीस अबू दाऊद से साबित है।	५९	इब्ने इसहाक के खिलाफ कुछ इल्ज़ामात की तरदीद (हाशिया)।	६७
६०	उन छह मुफस्सरीन के नाम जिन्होंने अपनी तफ़सीरों में इस हदीस पर एतबार किया।	६०	इमाम अबुल लैस, शोअबा, अली इब्न मदीनी और ज़ुहरी से इब्ने इसहाक की तस्दीक।	७०
६०	उन फुकाहा के नाम जिन्होंने अपनी किताबों में सराहतन इस मसले का ज़िक्र किया।	६०	आसिम बिन अब्दुल्ला, इब्ने हिब्बान, अबू याला, यहया बिन मईन, इब्न अल-बरकी और इमाम बुखारी की तौसीकात, इमाम इब्न हम्माम और इमाम बुखारी वगैरह की तसहीह।	७३
६१	मजीद ताईदें।	६१		

صفحہ	عنوان (بائیں)	صفحہ	عنوان (دائیں)	صفحہ
۵۵	علمائے ربانیین کالوگوں کے اتباع اور قبول حق سے مایوس ہونا۔	۵۵	اندرون مسجد اذان دربار الٰہی کی بے حرمتی ہے۔	۶۱
۵۶	کسی امر کے نو پیدا ہونے کی علامت یہ ہے کہ اسلام کے ابتدائی عہد میں اس کا پتا نہ چلے بلکہ اس کے خلاف عمل درآمد ہوتا رہا ہو۔	۵۶	جوفِ مسجد میں اذان مشروعیتِ اذان کی مصلحت کے خلاف ہے۔	۶۱
۵۶	اس کا موجود اور عہدِ ایجاد پر دہ خفا میں ہونا ہے۔	۵۶	اندرون مسجد اذان پر قرآن و حدیث سے کوئی دلیل نہیں۔	۶۱
۵۶	وقت کے ساتھ برائی اچھائی اور اچھائی برائی بن جاتی ہے۔	۵۶	اذان اندرون مسجد آج کل بہت سے مقامات پر شائع و ذائع ہے مگر اس سے نہ اجماع ہوا نہ توارث۔	۶۱
۵۷	کسی وقت سنت پر عمل کرانا فطرت بدلنے یا پہاڑ منتقل کرنے یا اپنے پاس سے حکم گھڑنے کے برابر سمجھا جاتا ہے۔	۵۷	متعدد حدیثوں سے احیاء سنت کا ثبوت اور اس کی فضیلت پر مختلف کتب حدیث سے ایسی حدیثوں کی تخریج۔ (حاشیہ)۔	۶۲
۵۷	تخریج حدیث (حاشیہ)۔	۵۷		۶۳

صفحہ	عنوان (بائیں) صفحہ		عنوان (دائیں) صفحہ	
			اس بات کا اشارہ کہ آئندہ صفحات میں بعنوان نفحاتِ قرآن و حدیث و فقہ سے ہم اس اذان کا بیرون مسجد ہونا ثابت کرینگے۔	
۵۷	عادت کے خلاف حق بات بھی لوگ تسلیم نہیں کرتے۔	۵۷	عنبر حدیث۔	۶۵
۵۸	قبول حق کے لیے سبقت کرنیولوں کو بشارت۔	۵۸	شمامہ اولیٰ و نفحہ نمبر اول۔	۶۵
۵۸	انصاف اور قبول حق کی دعوت۔	۵۸	حدیث ابوداؤد کی متعدد سندیں۔	۶۵
۵۹	مسئلہ دائرہ کا اجمالی بیان۔	۵۹	متنِ حدیث اور اس امر کی وضاحت کہ مدارِ حدیث محمد بن اسحق ہیں۔	۶۶
۵۹	اذان جمعہ خطیب کے سامنے موضع صلوٰۃ سے باہر حدود مسجد میں ہونی چاہیے۔	۵۹	سفیان بن عیینہ اور ابو معاویہ سے ابن اسحق کی توثیق۔	۶۷
۵۹	یہ حدیث ابو داؤد سے ثابت ہے۔	۵۹	ابن اسحق کے خلاف چند الزامات کی تردید (حاشیہ)۔	۶۷
۶۰		۶۰	امام ابواللیث امام شعبہ علی ابن مدینی امام زہری سے ابن اسحق کی تصدیق۔	۷۰

صفحہ	عنوان (بائیں) صفحہ		عنوان (دائیں) صفحہ	
	ان چھ مفسرین کا نام جنھوں نے اپنی اپنی تفاسیر میں اس حدیث پر اعتبار کیا۔			
۶۰	ان فقہاء کے نام جنہوں نے اپنی کتابوں میں منصوص طور پر یہ مسئلہ ذکر کیا۔	۶۰	عاصم بن عبداللہ بن قائد ابن حبان ابو یعلی یحییٰ بن معین ابن البرقی اور امام بخاری کی توثیقات امام ابن ہمام اور امام بخاری وغیرہ کی تصحیح۔	۷۳
۶۱	تائیدات مزید۔	۶۱		

Fatawa Razawiyya - Volume 28

Ref No.	Description	Page No.
74	Narrations of Ibn Ishaq are of the highest degree among 'Hasan' categories and are also considered the lowest degree of 'Sahih'.	79
74	There is no 'Tadlis' (obfuscation) in this narration; rather, it is 'Haddathani Zuhri' (Zuhri narrated to me).	79
75	Some Imams termed Ibn Ishaq's Hadith as 'Sahih' and others as 'Hasan'.	80
75	If a narrator has many narrations from a Sheikh, there is no 'Tadlis' even in narrations using the word 'An' (from).	80
76	Mention of those Imams according to whom there is no flaw in Ibn Ishaq except 'Tadlis'.	80
76	Narration by way of 'Nuzul' (descending) was the habit of Ibn Ishaq.	80
76	Some narrations of Ibn Ishaq which were supported and authenticated by Imams of Hadith (Footnote).	81
76	History of the consideration and non-consideration of 'Murasil' (hurriedly narrated Hadiths).	81
76	Defense of Ibn Ishaq by Muhammad ibn Abdullah, Yaqub ibn Abi Shaybah, Ibn Hibban, and Mus'ab Zubayri.	82
76	The incident of Imam Zain-ul-Abideen and Imam Zaid.	82
77	Benefit 2.	83
77	Mention of 38 esteemed Imams of Hadith whose habit was 'Irsal' (submitting) of Hadith.	83
77	The reality of the allegation of 'Tashayyu' (Shi'ism) against Ibn Ishaq.	83
77	'Murasil' of Companions are absolutely accepted; 'Murasil' of others are accepted by consensus of Imam-e-Azam, Imam Malik, and Ibn Hanbal, however, the Zahiris and the majority of Muhadditheen after 200 AH do not accept them.	83
77	Definition of 'Tashayyu', 'Ghulu fi al-Tashayyu' (extremism in Shi'ism), and 'Rafz'.	84
77	Abu Dawood termed the Hadith narrated by Ibn Ishaq as 'Sahih'.	84
78		84

Ref No.	Description	Page No.
	The school of thought of Allama Taftazani, Ibn Hajar Makki, and Imam Malik (may Allah be pleased with them) regarding the explanation of the order of Caliphate and excellence.	
78	Layth ibn Sulaym, who is a trustworthy 'Mudallis', Imam Mundhiri called his chain of narration 'Hasan'.	84
78	Saying of Mulla Ali Qari (mercy be upon him) regarding the excellence between Uthman Ghani and Maula Ali (may Allah be pleased with them).	85
78	The 'Mu'an'an' (narrated with 'An') of Abu Zubayr is acceptable if narrated through Layth.	85
79	Difference between the terms 'Shi'i' and 'Rami bi al-Tashayyu' (accused of Shi'ism).	85
79	Some Hadiths of Sahih Muslim are not narrated from Abu Zubayr via Layth, yet Imam Muslim has considered them acceptable.	85
79	Criteria for acceptance and rejection of an innovator in narration.	85
79	Narration of stoning married adulterers from Zaid ibn Thabit; in this same narration it is mentioned that Umar said he was in the Prophetic court at the time of the verse's revelation.	85
79	Benefit 3.	86
79	In no extraction of this Hadith is it narrated from 'Umar from the Messenger of Allah ﷺ except the mentioned narration, and in it, Hazrat Qatadah is called 'Mudallis', yet despite that, the narration is accepted.	86

फ़तावी रज़विया - जिल्द २८

संदर्भ संख्या	विवरण	पृष्ठ संख्या
७४	हसन के दर्जों में इब्न इस्हाक़ की रिवायत सबसे ऊंचे दर्जे पर है और इसी को सबसे निचले दर्जे की 'सहीह' कहा जाता है।	७९
७४	इस रिवायत में 'तदलीस' (धोखा) नहीं है बल्कि 'हद्दसानी ज़ुहरी' (ज़ुहरी ने मुझे बताया) है।	७९
७५	कुछ इमामों ने इब्न इस्हाक़ की हदीस को 'सहीह' कहा और कुछ ने 'हसन'।	८०
७५	अगर रावी के पास किसी शैख़ से बहुत ज़्यादा रिवायतें हों, तो 'अन' (से) शब्द के साथ रिवायत में भी 'तदलीस' नहीं होती।	८०
७६	उन इमामों का ज़िक्र जिनके नज़दीक इब्न इस्हाक़ में 'तदलीस' के अलावा कोई और दोष नहीं है।	८०
७६	रिवायत 'नुज़ूल' (उतरने) के तौर पर करना इब्न इस्हाक़ की आदत थी।	८०
७६	हदीस के इमामों द्वारा इब्न इस्हाक़ की कुछ रिवायतों का समर्थन और प्रमाणीकरण (फुटनोट)।	८१
७६	'मरासील' (बिना मुकम्मल सनद वाली हदीस) की मान्यता और अमान्यता का इतिहास।	८१
७६	मुहम्मद इब्न अब्दुल्लाह, याक़ूब इब्न अबी शैबा, इब्न हिब्बान, मुसब ज़ुबैरी द्वारा इब्न इस्हाक़ का बचाव।	८२
७६	इमाम ज़ैनुल आबिदीन और इमाम ज़ैद की घटना।	८२
७७	फ़ायदा २।	८३
७७	हदीस के ऐसे महान ३८ इमामों का ज़िक्र जिनकी हदीस पेश करने की आदत 'इरसाल' (आधी सनद) की थी।	८३
७७	इब्न इस्हाक़ पर 'तशय्यु' (शिया होने) के आरोप की वास्तविकता।	८३
७७		८३

संदर्भ संख्या	विवरण	पृष्ठ संख्या
	सहाबा की 'मरासील' पूरी तरह स्वीकार्य हैं; दूसरों की 'मरासील' इमाम-ए-आज़म, इमाम मालिक और इब्न हंबल की सहमति से स्वीकार्य हैं, हालाँकि ज़ाहिरी और हिजरी २०० के बाद के अधिकांश हदीस विशेषज्ञ उन्हें स्वीकार नहीं करते।	
७७	'तशय्यु', 'ग़ुलू फ़ी अत-तशय्यु' (शिया मत में अतिवाद) और 'रफ़्ज़' की परिभाषा।	८४
७७	इब्न इस्हाक़ द्वारा वर्णित हदीस को अबू दाऊद ने 'सहीह' कहा।	८४
७८	खिलाफ़त और फ़ज़ीलत के क्रम की व्याख्या में अल्लामा तफ़्ताज़ानी, इब्न हजर मक्की और इमाम मालिक (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) का मत।	८४
७८	लैथ इब्न सुलैयम, जो एक भरोसेमंद 'मुदल्लीस' हैं, इमाम मुन्ज़िरी ने उनकी सनद को 'हसन' कहा है।	८४
७८	उस्मान ग़नी और मौला अली (अल्लाह उन दोनों पर प्रसन्न हो) के बीच श्रेष्ठता के बारे में मुल्ला अली क़ारी (अल्लाह उन पर रहम करे) का कथन।	८५
७८	अबू ज़ुबैर की 'मुआनअन' (अन के साथ रिवायत) अगर लैथ के माध्यम से हो तो स्वीकार्य है।	८५
७९	'शिया' और 'रमी बिल-तशय्यु' (शिया होने का आरोप) शब्दों में अंतर है।	८५
७९	सहीह मुस्लिम की कुछ हदीसें लैथ के माध्यम से अबू ज़ुबैर से रिवायत नहीं की गई हैं, फिर भी इमाम मुस्लिम ने उन्हें स्वीकार्य माना है।	८५
७९	रिवायत में बिदअती (नवाचारी) को स्वीकार करने और अस्वीकार करने का मापदंड।	८५
७९	ज़ैद बिन साबित से विवाहित व्यभिचारियों को पत्थर मारने की रिवायत है; इसी रिवायत में है कि उमर ने कहा कि मैं आयत के उतरने के समय रसालत की बारगाह में था।	८५
७९	फ़ायदा ३।	८६
७९	इस हदीस की किसी भी जांच में यह रिवायत 'उमर' से 'अल्लाह के रसूल ﷺ' के माध्यम से नहीं है सिवाय उल्लेखित रिवायत के, और इसमें हज़रत क़तादा को 'मुदल्लीस' कहा गया है, इसके बावजूद रिवायत स्वीकार्य है।	८६

نمبر شمار	تفصیل	صفحہ نمبر
۷۴	درجات حسن میں روایت ابن اسحق اعلیٰ درجہ پر فائز ہیں اور اسی کو ادنیٰ درجہ کی صحیح کہا جاتا ہے۔	۷۹
۷۴	اس روایت میں تدلیس نہیں بلکہ حدثنی زہری ہے۔	۷۹
۷۵	بعض ائمہ نے ابن اسحق کی حدیث کو صحیح اور بعض نے حسن کہا۔	۸۰
۷۵	راوی کسی شیخ سے کثیر الروایات ہو تو لفظ عن سے روایت میں بھی تدلیس نہیں۔	۸۰
۷۶	ان ائمہ کا ذکر جن کے نزدیک ابن اسحق میں تدلیس کے علاوہ کوئی عیب نہیں۔	۸۰
۷۶	روایت بطور نزول ابن اسحق کی عادت تھی۔	۸۰
۷۶	ابن اسحق کی کچھ مرویات ائمہ حدیث نے جن کی تائید و توثیق فرمائی (حاشیہ)۔	۸۱
۷۶	مراسیل کے اعتبار اور عدم اعتبار کی تاریخ۔	۸۱
۷۶	محمد ابن عبد اللہ، یعقوب ابن ابی شیبہ، ابن حبان، مصعب زبیری کا ابن اسحق کی طرف سے دفاع۔	۸۲
۷۶	امام زین العابدین اور امام زید کا واقعہ۔	۸۲
۷۷	نفعہ ۲۔	۸۳
۷۷	ایسے جلیل القدر ۳۸ ائمہ حدیث کا ذکر جن کی عادت ارسال حدیث کی تھی۔	۸۳

نمبر شمار	تفصیل	صفحہ نمبر
۷۷	ابن اسحق پر تشیع کے الزام کی حقیقت۔	۸۳
۷۷	صحابہ کے مراسیل مطلقاً مقبول دوسروں کے مراسیل بہ اتفاق اما م اعظم و امام مالک و ابن حنبل مقبول ہیں البتہ ظاہر یہ اور جمہور محدثین جو ۲۰۰ھ کے بعد ہوئے قبول نہیں کرتے۔	۸۳
۷۷	تشیع، غلو فی الشیعیتہ اور رفض کی تعریف۔	۸۴
۷۷	ابن اسحق کی مروی حدیث کو ابوداؤد نے صحیح کہا۔	۸۴
۷۸	ترتیب خلافت و فضیلت کی تشریح میں علامہ تفتازانی، ابن حجر مکی اور امام مالک رضی اللہ تعالیٰ عنہم کا مسلک۔	۸۴
۷۸	لیث ابن سلیم جو ثقہ مدلس ہیں امام منذری نے ان کی سند کو حسن کہا۔	۸۴
۷۸	عثمان غنی اور مولیٰ علی رضی اللہ تعالیٰ عنہما کے درمیان افضلیت میں ملا علی قاری علیہ الرحمہ کا قول۔	۸۵
۷۸	ابوزبیر کی معنعن بروایت لیث ہو تو مقبول ہے۔	۸۵
۷۹	لفظ شیعی اور رمی بالتشیع میں فرق ہے۔	۸۵
۷۹	صحیح مسلم کی چند حدیثیں بروایت ابوزبیر عن لیث نہیں مگر امام مسلم نے انہیں بھی مقبول رکھا ہے۔	۸۵
۷۹	روایت میں بدعتی کے قبول اور رد کا معیار۔	۸۵

نمبر شمار	تفصیل	صفحہ نمبر
	زید بن ثابت سے شادی شدہ زانیوں کے رجم کی روایت ہے اسی روایت میں ہے کہ عمر نے فرمایا کہ میں آیت کے نزول کے وقت بارگاہ رسالت میں تھا۔	
۷۹	نفعہ ۳۔	۸۶
	اس حدیث کی کسی تخریج میں یہ روایت عن عمر عن رسول اللہ ﷺ نہیں سوائے	
۷۹	مذکور روایت کے اور اس میں حضرت قتادہ کو مدلس کہا گیا اس کے باوجود روایت مقبول ہے۔	۸۶

Fatawa Razawiyya, Volume 28

Page	Index	Details Page	
96	Nafhah 7.	86	Two conflicting and disconnected narrations regarding the Conquest of Mecca were accepted despite that.
96	Rebuttal of the interpretation of those who state that the door was at the back of the Khateeb (preacher).	88	Qazi Abu Yusuf (RA) inferred from both 'mu'an'an' and non-'mu'an'an' types of narrations of Ibn Ishaq, and according to scholars, a Mujtahid's inference from a Hadith is its validation.
96	The door that was at the back of the Khateeb had been closed a year or two before the birth of Sa'ib bin Yazid.	88	Importance of 'Kitab al-Kharaj'.
97	Metaphor within metaphor.	89	Nafhah 8.
97	Nafhah 8.	89	The presence of this Hadith in Abu Dawood is proof of its authenticity.
97	Interpreting 'at the door of the mosque' to mean 'opposite the door close to the pulpit' is a weak change.	89	Texts from six Imams regarding the greatness and authenticity of Abu Dawood.
98	Three objections to this.	90	Validation from eight more Imams.
99	Nafhah 9.	93	Nafhah 5.
99	Rebuttal of another weak interpretation of 'metaphor by deletion' in this Hadith.	93	In the discussed Hadith, among most students of Imam Zuhri, only Ibn Ishaq added 'at the door of the mosque' and 'in front of him'. Opponents accept the addition of 'in front of him' but reject 'at the door of the mosque'; this is a great injustice.
99		93	

Page Index		Details Page	
	A powerful rebuttal to another weak interpretation (footnote).		Mention of a great objection occurring on the basis of such a conflict; this would be an objection against those Hadith scholars who mention different narrations in the same context.
102	Calling 'at the door of the mosque' as announcement and 'in front of him' as call to prayer (Adhan) is also weak.	94	From this, what would be the answer to an objection on a Hadith of the Prophet of God, while in the Great Quran itself the same event is narrated in several places with additions?
103	Three objections to this.	95	Nafhah 6.
		95	Answer to the suspicion of conflict between "in front of him" and "at the door of the mosque".

फ़तावा रज़विया, खंड 28

पृष्ठ	विषय-सूची	विवरण पृष्ठ	
96	नफ़्ह 7।	86	फ़तह-ए-मक्का की दो परस्पर विरोधी और विच्छिन्न (munqati) रिवायतें होने के बावजूद स्वीकार की गईं।
96	उन व्याख्याकारों की व्याख्या का खंडन जो कहते हैं कि दरवाज़ा खतीब की पीठ के पीछे था।	88	क़ाज़ी अबू यूसुफ़ (रह.) ने इब्न इसहाक़ की 'मुअनअन' और गैर-'मुअनअन' दोनों प्रकार की रिवायतों से प्रमाण लिया है और विद्वानों के अनुसार मुजतहिद का किसी हदीस से प्रमाण लेना उसकी प्रमाणिकता (तस़हीह) है।
96	वह दरवाज़ा जो खतीब की पीठ पर था, साइब इब्न यज़ीद के जन्म से एक या दो साल पहले बंद हो चुका था।	88	किताब अल-ख़राज का महत्व।
97	मजाज़ दर मजाज़ (रूपक के भीतर रूपक)।	89	नफ़्ह 8।
97	नफ़्ह 8।	89	अबू दाऊद में इस हदीस का होना इसकी प्रामाणिकता का प्रमाण है।
97	'अली बाबुल मस्जिद' (मस्जिद के दरवाज़े पर) से 'अली मुक़ाबिलुल बाब यसीकुल मिंबर' (दरवाज़े के सामने मिंबर के पास) मुराद लेना एक कमज़ोर बदलाव है।	89	अबू दाऊद की महानता और इसकी प्रमाणिकता पर छह इमामों के मूल पाठ (नुसूस)।
98	इस पर तीन आपत्तियां (एरादात)।	90	आठ और इमामों द्वारा तस्दीक।

पृष्ठ	विषय-सूची	विवरण पृष्ठ	
99	नफ़ह 9।	93	नफ़ह 5।
99	इस हदीस में 'मजाज़ बिल-हज़्फ़' की एक और कमज़ोर व्याख्या का खंडन।	93	चर्चा की गई हदीस में इमाम ज़ुहरी के अधिकांश शिष्यों में से केवल इब्न इसहाक़ ने ही 'अली बाबुल मस्जिद' और 'बैन यदैहि' का इज़ाफ़ा (जोड़ना) किया। विरोधी 'बैन यदैहि' की अधिकता को स्वीकार करते हैं और 'अली बाबुल मस्जिद' की अधिकता को अस्वीकार करते हैं, यह बड़ी ज्यादती है।
99	एक और कमज़ोर व्याख्या पर प्रबल खंडन (हाशिया/पाद-टिप्पणी)।	93	इस प्रकार के मतभेद के आधार पर होने वाली महान आपत्ति का ज़िक्र; इससे उन मुहद्दिसीन पर आपत्ति होगी जो विभिन्न रिवायतों को एक ही संदर्भ में उल्लेख करते हैं।
102	'अली बाबुल मस्जिद' को घोषणा और 'बैन यदैहि' को अज़ान कहना भी निर्बल (नहीफ़) है।	94	इससे पैगंबर-ए-खुदा की एक हदीस पर आपत्ति का क्या उत्तर होगा, जबकि स्वयं महान कुरान में एक ही घटना कई स्थानों पर बढ़ोतरी के साथ वर्णित है?
103	इस पर तीन आपत्तियां।	95	नफ़ह 6।
		95	"बैन यदैहि" और "अली बाबुल मस्जिद" में अंतर्विरोध के संदेह का उत्तर।

فہرست تفصیل

صفحہ		صفحہ
۹۶	نفحہ ۷۔	۸۶
۹۶	ماولین کی اس تاویل کا رد جو خطیب کی پشت پر دروازہ ہونا بیان کرتے ہیں۔	۸۸
۹۶	جو دروازہ خطیب کی پشت پر تھا وہ سائب ابن یزید کی ولادت سے سال دو سال پہلے بند ہو چکا تھا۔	۸۸
۹۷	مجاز در مجاز۔	۸۹
۹۷	نفحہ ۸۔	۸۹
۹۷	علی باب المسجد سے علی مقابل الباب یصیق المنبر مراد لینا رکیک تبدیلی ہے۔	۸۹
	فتح مکہ کی دوروایتیں متعارض منقطع ہونے کے باوجود مقبول ہو ئیں۔	۸۶
	قاضی ابویوسف رحمۃ اللہ علیہ نے ابن اسحق کی معنعن اور غیر معنعن دونوں ہی قسم کی روایتوں سے استدلال کیا اور علماء کے نزدیک مجتہد کا کسی حدیث سے استدلال کرنا اس کی تصحیح ہے۔	۸۸
	کتاب الخراج کی اہمیت۔	۸۸
	نفحہ ۸۔	۸۹
	ابوداود میں اس حدیث کا ہونا اس کی صحت کی دلیل ہے۔	۸۹
	ابوداود کی عظمت اور اس کی صحت پر چھ اماموں کے نصوص۔	۸۹

۹۸	اس پر تین ایرادات۔	۹۰	مزید آٹھ اماموں کی توثیق۔
۹۹	نفحہ ۹۔	۹۳	نفحہ ۵۔
۹۹	اس حدیث میں مجاز بالحذف کی ایک اور رکیک تاویل کارد۔	۹۳	حدیث مبحوثہ میں امام زہری کے اکثر شاگردوں میں صرف ابن اسحق نے ہی علی باب المسجد اور بین یدیہ کا اضافہ کیا مخالفین بین یدیہ کی زیادتی کو تسلیم کرتے ہیں اور علی باب المسجد کی زیادتی کور د کرتے ہیں یہ بڑی زیادتی ہے۔
۹۹	ایک اور رکیک تاویل پر قاہر رد (حاشیہ)۔	۹۳	اس قسم کے اختلاف کے اعتبار پر واقع ہونے والے عظیم اعتراض کا ذکر اس سے ان محدثین پر اعتراض ہو گا جو مختلف روایتیں ایک ہی سیاق میں ذکر کرتے ہیں۔
۱۰۲	علی باب المسجد کو اعلان اور بین یدیہ کو اذان کہنا بھی نحیف ہے۔	۹۴	اس سے پیغمبر خدا کی ایک حدیث پر اعتراض خود قرآن عظیم میں ایک ہی واقعہ کی بیشی کے ساتھ کئی جگہ مروی ہے اس کا کیا جواب ہوگا۔
۱۰۳	اس پر تین ایرادات۔	۹۵	نفحہ ۶۔
		۹۵	"بین یدیہ " اور "علی باب المسجد " میں تعارض کے شبہ کا جواب۔

Fatawa Razawiya - Volume 28

Page | No. | Content 109 | 104 | Citations from Ad-Durr ush-Shaffaf, An-Nahr ul-Madd, Taqreeb, and Al-Kashshaf. 110 | 104 | The claim about the absence of any door opposite the pulpit (Minbar) during the Prophetic era and its refutation. References to Tajreed, Al-Kashshaf, Tafsir Nishapuri, Tafsir Khatib, Al-Futuhat al-Ilahiyyah, and Kashf-ul-Ghummah. 113 | 104 | Details of additional doors, their mention, and the fact that doors were named later (footnote). Second Shamaama Fiqhiyyah. 113 | 105 | Clarification in Bukhari regarding being in front of the pulpit of the northern gate. Naf'ah 10. 113 | 105 | Naf'ah 11. Statements of jurists (Fuqaha) regarding Adhan (call to prayer) outside the mosque. 114 | 105 | Two Sunnahs are here: Adhan being outside the mosque, which is general for all Adhans; and the Adhan for the sermon (Khutbah) being in front of the Khatib, which is specific to the Khutbah Adhan. Both Sunnahs are described in the narration of Zaid. The wall and corner are outside the mosque (footnote). 116 | 106 | There is no specificity for a door for the Friday Adhan; the specificity is being in front of the Khatib within the mosque limits. The locations for Adhan and Iqamah are different. 116 | 106 | Response to opponents' objections. Purity (Taharah) is sunnah for both Friday sermons; the common reason is the remembrance of God in the congregational mosque. 117 | 107 | Confirmation from the luminous Hadith (Hadith Anwar) regarding the lack of specificity for a door. Passage from Al-Madkhal. 117 | 107 | Reason for the Khutbah Adhan not being mentioned in the chapter of Friday. Naf'ah 2. 117 | 107 | Naf'ah 12. These texts are based on their generality and absolute nature; an indefinite noun under negation indicates generality, and absolute nature is the absence of imitation (Adam-e-Taqleed). 117 | 107 | The argument that this Hadith is discarded (Matrook-ul-Amal) due to its lack of fame is incorrect. The mention of 'Ma'zanah' is for the exception of the Hanafi Adhan. 118 | 108 | Evidence of the prevalence of this Hadith in books of exegesis (Kutub Tafasir). For the generality of Adhan being in 'Ma'zanah' or the mosque courtyard, it is not necessary for every single individual case to fall under the ruling; rather, if even one of the two cases falls under it, generality is established. 119 | 108 | Reference to Al-Khazin, Tafsir Kabir, and Al-Kashshaf. Response to the ruling that the Adhan outside the mosque is for the five daily prayers.

फ़तावा रज़विया - जिल्द 28

पृष्ठ | सं. | विवरण 109 | 104 | अद्-दुर्रुश-शफ़्फ़ाफ़, अन्-नह्रुल-माद, तक़रीब, और अल-कश्शाफ़ से उद्धरण। 110 | 104 | रसालत के ज़माने में मिंबर के सामने किसी दरवाज़े के न होने का दावा और उसका खंडन। तज़्रीद, अल-कश्शाफ़, तफ़सीर निशापुरी, तफ़सीर खतीब, अल-फ़ुतूहातुल-इलाहिया और कश्फ़-उल-गुम्मह के हवाले। 113 | 104 | अतिरिक्त दरवाज़ों का विवरण, उनका उल्लेख और इस बात का ज़िक्र कि दरवाज़ों के नाम बाद में रखे गए (हाशिया)। दूसरा शमामा फ़िक़्हिया। 113 | 105 | बुखारी में उत्तरी दरवाज़े के मिंबर के सामने होने का स्पष्टीकरण। नफ़अ 10। 113 | 105 | नफ़अ 11। मस्जिद के बाहर अज़ान देने के बारे में फ़ुक़हा (धर्मशास्त्रियों) के कथन। 114 | 105 | यहाँ दो सुन्नतें हैं: अज़ान का मस्जिद से बाहर होना, जो सभी अज़ानों के लिए आम है; और खुतबे की अज़ान का खतीब के सामने होना, जो खुतबे की अज़ान के साथ विशेष है। ज़ैद की रिवायत में दोनों सुन्नतों का वर्णन है। दीवार और कोना मस्जिद के बाहर है (हाशिया)। 116 | 106 | जुमे की अज़ान के लिए दरवाज़े की कोई विशेषता नहीं है; विशेषता मस्जिद की सीमाओं के भीतर खतीब के सामने होना है। अज़ान और इक़ामत के स्थान अलग-अलग हैं। 116 | 106 | विरोधियों की आपत्तियों का जवाब। जुमे के खुतबे और दोनों में पवित्रता (तहारत) सुन्नत है; जामा मस्जिद में खुदा का ज़िक्र होना इसका मुख्य कारण है। 117 | 107 | दरवाज़े की विशिष्टता न होने की हदीस-ए-अनवर से पुष्टि। अल-मदखल का अंश। 117 | 107 | जुमे के अध्याय में खुतबे की अज़ान का उल्लेख न होने का कारण। नफ़अ 2। 117 | 107 | नफ़अ 12। ये नुसूस (ग्रंथ प्रमाण) अपनी व्यापकता और निरपेक्षता पर आधारित हैं; निषेध के अंतर्गत अनिश्चित संज्ञा व्यापकता को दर्शाती है और निरपेक्षता अदम-ए-तक़लीद है। 117 | 107 | इस हदीस की प्रसिद्धि न होने के कारण इसे अप्रचलित (मतरूक-उल-अमल) मानने का तर्क गलत है। 'मअज़ना' का ज़िक्र हनफ़ी अज़ान के अपवाद के लिए है। 118 | 108 | तफ़सीर की किताबों में इस हदीस की चर्चा का प्रमाण। मअज़ना या मस्जिद के सहन में अज़ान होने की व्यापकता के लिए यह आवश्यक नहीं है कि हर एक व्यक्तिगत मामला हुक्म के दायरे में आए; बल्कि यदि दोनों में से कोई एक भी हुक्म में आ गया, तो व्यापकता सिद्ध हो जाती है। 119 | 108 | अल-खाज़िन, तफ़सीर कबीर और अल-कश्शाफ़ का संदर्भ। इस हुक्म का जवाब कि मस्जिद से बाहर अज़ान पाँच वक्त की नमाज़ के लिए है।

صفحہ | نمبر | تفصیلات ۱۰۹ | ۱۰۴ | در شفاف، نہر المداد، تقریب، کشاف سے استناد۔ ۱۱۰ | ۱۰۴ | زمانہ رسالت میں منبر کے محاذی کسی دروازے کے نہ ہونے کا قول اور اس کا رد۔ تجرید، کشاف، تفسیر نیشاپوری، تفسیر خطیب فتوحات الہیہ اور کشف الغمر کے حوالے ۔ ۱۱۳ | ۱۰۴ | مزید دروازوں کی تفصیل اور ان کا ذکر اور اس امر کی کہ دروازوں کے نام بعد میں رکھے گئے (حاشیہ)۔ دوسرا شمامہ فقہیہ۔ ۱۱۳ | ۱۰۵ | باب شمالی کے منبر کے سامنے ہونے کی بخاری میں تصریح۔ نفعہ ۱۰۔ ۱۱۳ | ۱۰۵ | نفعہ ۱۱۔ نصوص فقہاء اذان بیرون مسجد کی تصریح۔ ۱۱۴ | ۱۰۵ | یہاں دو سنتیں ہیں، اذان کا مسجد کے باہر ہونا، یہ تمام اذانوں کو عام ہے اور اذان خطبہ کا خطیب کے سامنے ہونا یہ اذان خطبہ کے ساتھ خاص ہے روایت زید میں دونوں سنتوں کا بیان ہے۔ دیوار اور کونا بیرون مسجد ہے (حاشیہ)۔ ۱۱۶ | ۱۰۶ | اذان جمعہ کے لیے دروازہ کی کوئی خصوصیت نہیں حدود مسجد میں خطیب کے سامنے ہونے کی خصوصیت ہے۔ اذان اور اقامت کے مقامات مختلف ہیں۔ ۱۱۶ | ۱۰۶ | مخالف کے اعتراضوں کا جواب۔ خطبہ جمعہ اور دونوں میں طہارت مسنون ہے علت جامع مسجد میں خدا کا ذکر ہونا ہے۔ ۱۱۷ | ۱۰۷ | دروازہ کی خصوصیت نہ ہونے کی حدیث انور سے تصدیق۔ مدخل کی عبارت۔ ۱۱۷ | ۱۰۷ | اذان خطبہ کے باب جمعہ میں مذکور نہ ہونے کی وجہ۔ نفعہ ۲۔ ۱۱۷ | ۱۰۷ | نفعہ ۱۲۔ یہ نصوص اپنے عموم و اطلاق پر ہیں، نکرہ تحت النفی عموم ہے اور اطلاق عدم تقلید ہے۔ ۱۱۷ | ۱۰۷ | اس حدیث کی عدم شہرت سے اس کے متروک العمل ہونے کا استدلال غلط ہے۔ مئذنہ کا ذکر اذان حنفیہ کے استثنا کے لیے ہے۔ ۱۱۸ | ۱۰۸ | کتب تفاسیر میں اس حدیث کے چرچا کا ثبوت۔ اذان مئذنہ یا صحن مسجد میں ہو اس کے عموم کے لیے ہر ہر فرد کا حکم میں داخل ہونا

ضروری نہیں بلکہ دونوں فردوں میں کوئی ایک بھی حکم میں داخل ہو گیا تو عموم ثابت ہے۔ ۱۱۹ | ۱۰۸ | خازن، تفسیر کبیر اور کشاف کا حوالہ۔ اذان بیرون مسجد کا حکم پنجوقتہ نماز کے لئے ہونے کا جواب۔

119 | A commendable example of the Imams' understanding of texts and the intricate discernment of Ala Hazrat. | 131 | Severe warning for those who change the Sunnah; attributing the change of Sunnah to Hazrat Uthman (Allah be pleased with him) is a very loathsome matter. 120 | Nafha 3. | 132 | Nafha 7. 120 | An excellent detailed explanation of the various meanings of the word "Qalu" (they said) as found in the texts of the jurists (Fuqaha). | 133 | Even if the Friday sermon's Adhan is accepted for silencing the audience, there is a greater need for it in the outer courtyard instead of the inner hall, so it is necessary that it be in the outer courtyard. 122 | Nafha 4. | 134 | Nafha 8. 122 | Proof from Hadith for deducing specific from general. | 134 | Reply to the objection raised regarding Iqama on this answer. 122 | For every single detail, a separate specific text (Nass) is necessary, otherwise the Shariah would become dysfunctional. | 134 | Iqama is also called Adhan; by this analogy, Adhan should also be inside. 123 | Mention of Friday Adhan being disliked (Makruh) in the mosque. | 134 | Detailed answer to this analogy. 124 | Further discussion on it not being in the chapter of Friday. | 135 | Mention of a weak and contradictory narration: "Iqama is one of the two Adhans." 124 | Nafha 5. | 135 | Reasons for the difference between Adhan and Iqama. 124 | Even the Mursal narration of Imam Qazi Khan and the Imams of his rank is considered among the issues of the school of thought (Madhhab). | 136 | Nafha 9. 125 | The ruling for the circle of Adhan is also the same, otherwise two-thirds or three-quarters of the Madhhab's issues would go to waste. | 136 | Explanation of the various applications/ meanings of the word "Mosque". 125 | Nafha 6. | 137 | What is meant by "Innama ya'muru masajid Allah" (Only those shall maintain the mosques of Allah). 125 | Another ruse of the opponents that it is outside the ruling of Adhan. | 137 | Support for this from the Holy Quran and Prophetic Hadith. 126 | The statement of an ignorant person that there was no Adhan at all during the era of the Prophethood, and another's statement that until the era of the Prophethood, this Adhan was the Adhan of the sermon, but from the era of Uthman, it is an announcement to those present. | 138 | The third application of "Mosque" in which the courtyard and minaret are also included. 128 | Detailed refutation of these arguments of the opponents based on four reasons. | |

फ़तावा रिज़विया | जिल्द 28

119 | इमामों के ग्रंथों को समझने का एक सराहनीय उदाहरण और आला हज़रत की सूक्ष्म समझ। | 131 | सुन्नत बदलने वालों के लिए कड़ी चेतावनी; हज़रत उस्मान (रज़ियल्लाहु अन्हु) की ओर सुन्नत बदलने की बात जोड़ना एक अत्यंत घृणित मामला है। 120 | नफ़हा 3। | 132 | नफ़हा 7। 120 | फुक़हा (विधिवेत्ताओं) के ग्रंथों में आने वाले शब्द "क़ालू" (उन्होंने कहा) के विभिन्न अर्थों का उत्कृष्ट विस्तृत विवरण। | 133 | यदि जुमे के खुत्बे की अज़ान को उपस्थित लोगों को शांत करने के लिए माना जाए, तब भी इसकी आवश्यकता आंतरिक हॉल के बजाय बाहरी सायबान (आंगन) में अधिक है, अतः यह आवश्यक है कि यह बाहरी सायबान में हो। 122 | नफ़हा 4। | 134 | नफ़हा 8। 122 | सामान्य से विशेष पर तर्क करने का हदीस से प्रमाण। | 134 | इस उत्तर पर इक़ामत से संबंधित आपत्ति का जवाब। 122 | प्रत्येक छोटी बात के लिए एक अलग विशेष प्रमाण (नस्स) आवश्यक है, अन्यथा शरिया निष्क्रिय हो जाएगी। | 134 | इक़ामत को भी अज़ान कहा जाता है, इस सादृश्य से अज़ान को भी अंदर होना चाहिए। 123 | मस्जिद में जुमे की अज़ान के मकरूह (नापसंद) होने का उल्लेख। | 134 | इस सादृश्य का विस्तृत जवाब। 124 | जुमे के अध्याय में न होने का और विवरण। | 135 | एक कमज़ोर और विपरीत रिवायत "इक़ामत दो अज़ानों में से एक है" का उल्लेख। 124 | नफ़हा 5। | 135 | अज़ान और इक़ामत में भिन्नता के कारण। 124 | इमाम क़ाज़ी खान और उनके समान पद वाले इमामों की मुर्सल रिवायत को भी मज़हब (विचारधारा) के मसलों में गिना जाता है। | 136 | नफ़हा 9। 125 | अज़ान के घेरे का मसला भी यही हुक्म रखता है, अन्यथा मज़हब के दो-तिहाई या तीन-चौथाई मसले बेकार हो जाएंगे। | 136 | मस्जिद के विभिन्न अर्थों/अनुप्रयोगों का विवरण। 125 | नफ़हा 6। | 137 | "इन्नमा या'मुरु मसाजिद अल्लाह" (अल्लाह की मस्जिदों को केवल वही आबाद करते हैं) से क्या तात्पर्य है। 125 | विरोधियों का एक और बहाना कि यह अज़ान के हुक्म से बाहर है। | 137 | पवित्र कुरान और नबवी हदीस से इसका समर्थन। 126 | एक अज्ञानी का कथन कि रिसालत के युग में अज़ान होती ही नहीं थी, और दूसरे का कथन कि रिसालत के युग तक तो यही अज़ान खुत्बे की अज़ान थी, लेकिन उस्मान के युग से यह उपस्थित लोगों के लिए एक घोषणा है। | 138 | मस्जिद का तीसरा अर्थ जिसमें आंगन और मीनार भी शामिल हैं। 128 | विरोधियों की इन बातों का चार कारणों से विस्तृत खंडन। | |

पृष्ठ 16 (684 में से)

۱۱۹ | ائمہ کی عبارت فہمی کی قابلِ تعریف مثال اور اعلیٰ حضرت کی دقیقہ رسی۔ | ۱۳۱ | سنت بدلنے والوں کے لیے شدید وعید حضرت عثمان رضی اللہ تعالیٰ عنہ کی طرف تبدیلِ سنت کی نسبت سخت قبیح امر ہے۔ ۱۲۰ | نفحہ ۳۔ | ۱۳۲ | نفحہ ۷۔ ۱۲۰ | فقہاء کی عبارت میں آنے والے لفظ "قالوا" کے مختلف معانی کی عمدہ تفصیل۔ | ۱۳۳ | اذانِ خطبہ کو اسکاتِ حاضرین کے لیے مانا جائے تب بھی اس کی اندرونی ہال کے بجائے بیرونی سائبان میں زیادہ ضرورت ہے تو لازم کہ باہری سائبان میں ہو۔ ۱۲۲ | نفحہ ۴۔ | ۱۳۴ | نفحہ ۸۔ ۱۲۲ | عام سے خاص پر استدلال کا حدیث سے ثبوت۔ | ۱۳۴ | اس جواب پر اقامت سے معارضہ کا جواب۔ ۱۲۲ | ہر ہر جزئی کے لیے علیحدہ علیحدہ خاص نص ضروری ہے ورنہ شریعت معطل ہو جائے گی۔ | ۱۳۴ | اقامت کو بھی اذان کہا جاتا اس قیاس سے اذان کو بھی اندر ہونا چاہیے۔ ۱۲۳ | مسجد میں اذانِ جمعہ مکروہ ہونے کا ذکر۔ | ۱۳۴ | اس قیاس کا تفصیلی جواب ۱۲۴ | بابِ جمعہ میں نہ ہونے کا مزید تذکرہ۔ | ۱۳۵ | ایک مرجوح اور مخالف روایت "الاقامة احد الاذانین" کا تذکرہ۔ ۱۲۴ | نفحہ ۵۔ | ۱۳۵ | اذان و اقامت میں مغایرت کے وجوہ۔ ۱۲۴ | امام قاضی خاں اور ان کے ہم رتبہ ائمہ کی مرسل روایت بھی مسائلِ مذہب میں شمار ہوتی ہے۔ | ۱۳۶ | نفحہ ۹۔ ۱۲۵ | مسئلہ دائرہ اذان کا بھی یہی حکم ہے ورنہ دو ثلث یا تین ربع مسائل مذہب اکارت ہو جائینگے۔ | ۱۳۶ | مسجد کے اطلاقات کا بیان ۱۲۵ | نفحہ ۶۔ | ۱۳۷ | "انما یعمر مساجد اللہ" سے کیا مراد ہے۔ ۱۲۵ | مخالفین کا ایک اور حیلہ کہ اذان کے حکم سے خارج ہے۔ | ۱۳۷ | قرآنِ شریف اور حدیثِ نبوی سے اس کی تائید۔ ۱۲۶ | ایک جاہل کا قول کہ عہدِ رسالت میں اذان ہوتی ہی نہیں تھی اور دوسرے کا قول کہ عہدِ رسالت تک تو یہی اذان اذانِ خطبہ مگر عہدِ عثمان سے اعلانِ حاضرین ہے۔ | ۱۳۸

| مسجد کا تیسرا اطلاق جس میں صحن اور منارہ بھی داخل ہیں۔ ۱۲۸ | مخالفین کی ان باتوں کا چارہ وجوہ سے تفصیلی رد | |

Fatawa Rizvia Volume 28 Page 17 of 684

[Index Table]

Page (L)	Topic (L)	Serial No.	Topic (R)	Page (R)
150	The attribution of Azan to the mosque is based on this general usage.	139	Other texts are free from the word "La Yanbaghi" and where it exists, it doesn't apply to "La Yu'adhan".	150
150	Giving Azan on the ledge of a well inside the mosque, platform, minaret, or cistern edge is permissible only if they were built before the mosque status was established.	140	The term "Yanbaghi" meaning 'desirable' (Mustahabb) is a later scholars' terminology; among the earlier scholars, it was a general term.	150
150	Any further construction on the walls or roof of a mosque after its full mosque status is established is prohibited.	141	Sunnah is also included in 'desirability' (Istihbab), and the matter of Sunnah is not simple.	150
150	Further clarification of the issue and the problem of cutting rows (in prayer).	141	Sometimes "Yanbaghi" is used to mean 'obligatory' (Wujub).	150
151	Texts from Minhat al-Khaliq and al-Madkhal.	143	Two or three examples of 'Wujub'.	151
152	The context of Imam Kafi's statement.	145	From the texts of Khaniyah and Khulasah, both obligation and non-obligation are apparent, and preference is given to negation.	152
152	Explanation of the statement of Ibn Mas'ud (may Allah be pleased with him).	145	Argumentation for the issue from Ibn Amir al-Hajj, Ghunyah, Bahr al-Ra'iq, and Minhat al-Khaliq.	152
153	Explanation of the phrase "Qama 'ala al-Masjid".	146	Support from Allama Tahtawi.	153

Page (L)	Topic (L)	Serial No.	Topic (R)	Page (R)
154	Context of the text from Khaniyah and Khulasah.	147	Another evident point in favor of the author.	154
154	Reconciliation between Jami' al-Rumuz and Jallabi texts.	148	'Karahah' is absolutely 'Tanzihi' according to Shafi'is and 'Tahrimi' according to Hanafis.	154
154	Status of the narration of Quhistani.	148	To demonstrate permissibility, the abandonment of the better (Afdal) is proven from the Prophet, whereas Azan being inside the mosque is not proven.	154
155	Issuing a fatwa on a weak (Marjuh) opinion is ignorance and a violation of consensus (Ijma).	149	Wisdom lies in abandoning an act that falls between 'Karahah Tahrimi' and 'Tanzihi'.	155
156	Nafhah 10-	149	Third sparkle from the Holy Quran.	156
156	Opponents' reliance on the word "Yanbaghi" from Khaniyah and Khulasah and the author's responses.	149	Nafhah 11-	156
-	-	150	Prohibition of raising one's voice over the voice of the Prophet (SAW) and warnings for such an action.	156

फ़तावा रज़विया खंड 28 पृष्ठ 684 का 17

[विषय-सूची तालिका]

पृष्ठ (L)	विषय (L)	क्रम संख्या	विषय (R)	पृष्ठ (R)
150	अज़ान का मस्जिद की ओर संबंध उसी प्रयोग के आधार पर है।	139	अन्य इबारतें शब्द "ला यनबग़ी" से खाली हैं और जहाँ यह शब्द है, वहाँ यह "ला युअज़न" पर लागू नहीं होता।	150
150	मस्जिद के अंदर कुएँ की मुंडेर, चबूतरे, मीनार, हौज़ के किनारे पर अज़ान देना उस समय जायज़ है जब उनका निर्माण मस्जिद की मान्यता से पहले हुआ हो।	140	शब्द "यनबग़ी" का अर्थ 'मुस्तहब' करार देना बाद के विद्वानों की शब्दावली है, पहले के विद्वानों के यहाँ यह शब्द सामान्य है।	150
150	मस्जिद की पूर्ण मान्यता स्थापित होने के बाद मस्जिद में इसकी दीवार या छत पर कोई और निर्माण वर्जित है।	141	मुस्तहब (वांछनीयता) में सुन्नत भी शामिल है और सुन्नत का मामला आसान नहीं है।	150
150	मसले की और स्पष्टता और सफ़ काटने का मसला।	141	कभी-कभी "यनबग़ी" वुजूब (अनिवार्यता) के लिए ही आता है।	150
151	मिन्हातुल ख़ालिक़ और मदख़ल की इबारतें।	143	वुजूब के दो-तीन उदाहरण।	151
152	इमाम काफ़ी के कथन का संदर्भ।	145	ख़ानिया और ख़ुलासा की इबारतों से वुजूब और ग़ैर-वुजूब दोनों प्रकट हैं और प्राथमिकता निषेध को दी जाती है।	152
152	इब्न मसूद (रज़ियल्लाहु अन्हु) के कथन की व्याख्या।	145	इब्न अमीर अल-हाज, ग़ुनिया, बहरुर रैक़ और मिन्हातुल ख़ालिक़ से मसले पर तर्क।	152

पृष्ठ (L)	विषय (L)	क्रम संख्या	विषय (R)	पृष्ठ (R)
153	शब्द "क़ामा अलल मस्जिद" की व्याख्या।	146	अल्लामा तहतावी से समर्थन।	153
154	ख़ानिया और ख़ुलासा की इबारत का संदर्भ।	147	लेखक के पक्ष में एक और स्पष्ट बात।	154
154	जामिउर रुमूज़ और जलाबी की इबारतों में सामंजस्य।	148	कराहत पूर्णतः शाफ़ईयों के निकट 'तनज़ीही' और हनफ़ियों के निकट 'तहरीमी' है।	154
154	क़ुहिस्तानी की रिवायत की स्थिति।	148	जायज़ होने के प्रदर्शन के लिए अफ़ज़ल (श्रेष्ठ) का त्याग हुज़ूर से साबित है, जबकि मस्जिद में अज़ान होना साबित नहीं है।	154
155	मरजूह (कमज़ोर) राय पर फ़तवा देना अज्ञानता और इज्मा (आम सहमति) का उल्लंघन है।	149	जिस बात में कराहत-ए-तहरीमी और तनज़ीही का संदेह हो, उसे छोड़ देना ही समझदारी है।	155
156	नफ़्हा 10-	149	क़ुरआन शरीफ़ से तीसरी किरण।	156
156	ख़ानिया और ख़ुलासा के शब्द "यनबग़ी" से विरोधियों का सहारा और लेखक के उत्तर।	149	नफ़्हा 11-	156
-	-	150	नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की आवाज़ पर अपनी आवाज़ बुलंद करना वर्जित है और इस क्रिया पर चेतावनियाँ।	156

فتاویٰ رضویہ جلد ۲۸ صفحہ ۱۷ از ۶۸۴

[فہرست مضامین]

صفحہ (L)	مضمون (L)	نمبر شمار	مضمون (R)	صفحہ (R)
۱۵۰	اذان کی مسجد کی طرف اضافت اسی اطلاق کے لحاظ سے ہے۔	۱۳۹	دوسری عبارتیں لفظ "لا ینبغی" سے خالی ہیں اور جہاں یہ لفظ "لا یؤذن" پر داخل نہیں۔	۱۵۰
۱۵۰	مسجد کے اندر کنوئیں کی منڈیر، چبوترہ، مناره، حوض کی مگریر اذان اس وقت جائز ہے کہ ان کی بنا مسجدیت سے پہلے ہو۔	۱۴۰	لفظ "ینبغی" کے معنی مستحب قرار دینا ائمہ متاخرین کی اصطلاح ہے، متقدمین کے یہاں یہ لفظ عام ہے۔	۱۵۰
۱۵۰	تمام مسجدیت کے بعد مسجد میں اس کی دیوار یا چھت پر کوئی اور تعمیر منع ہے۔	۱۴۱	استحباب میں سنت بھی داخل ہے اور سنت کا معاملہ آسان نہیں۔	۱۵۰
۱۵۰	مسئلہ کی اور وضاحت اور قطع صف کا مسئلہ۔	۱۴۱	بسا اوقات "ینبغی" وجوب کے لیے ہی آتا ہے۔	۱۵۰
۱۵۱	منحۃ الخالق اور مدخل کی عبارتیں۔	۱۴۳	وجوب کی دو تین مثالیں۔	۱۵۱
۱۵۲	امام کافی کے قول کا محمل۔	۱۴۵		۱۵۲

صفحہ (L)	مضمون (L)	نمبر شمار	مضمون (R)	صفحہ (R)
			عبارات خانیہ اور خلاصہ سے وجوب اور غیر وجوب دونوں ظاہر ہیں اور ترجیح نفی کو ہوتی ہے۔	
۱۵۲	ابن مسعود رضی اللہ تعالیٰ عنہ کے قول کی توضیح۔	۱۴۵	ابن امیر الحاج، غنیہ، بحر الرائق اور منحۃ الخالق سے مسئلہ پر استدلال۔	۱۵۲
۱۵۳	لفظ "قام علی المسجد" کی تشریح۔	۱۴۶	علامہ طحطاوی سے تائید،	۱۵۳
۱۵۴	خانیہ اور خلاصہ کی عبارت کا محمل۔	۱۴۷	ایک اور ظاہر موافق مصنف۔	۱۵۴
۱۵۴	جامع الرموز اور جلابی عبارتوں میں تطبیق۔	۱۴۸	کراہت مطلقاً شوافع کے نزدیک تنزیہی اور احناف کے نزدیک تحریمی ہے	۱۵۴
۱۵۴	قہستانی کی روایت کی حیثیت۔	۱۴۸	بیان جواز کے لیے افضل کا ترک حضور سے ثابت ہے جبکہ اذان کا مسجد میں ہونا ثابت نہیں	۱۵۴
۱۵۵	قول مرجوح پر فتویٰ جہل اور خرق اجماع ہے۔	۱۴۹	جو امر کراہت تحریمی اور تنزیہی میں دائر ہو اس کا چھوڑنا ہی دانشمندی ہے	۱۵۵

صفحہ (L)	مضمون (L)	نمبر شمار	مضمون (R)	صفحہ (R)
۱۵۶	نفحہ ۱۰۔	۱۴۹	قرآن شریف سے تیسرا شمہ	۱۵۶
	خانیہ اور خلاصہ کے لفظ "ینبغی" سے			
۱۵۶	مخالفین کا سہارا اور مصنف کے	۱۴۹	نفحہ ۱۱۔	۱۵۶
	جوابات۔			
			نبی صلی اللہ علیہ وسلم کی آواز	
-	-	۱۵۰	پر اپنی آواز بلند کرنا منع اور	۱۵۶
			اسکے فعل پر وعیدیں۔	

Fatawa Razawiyya Volume 28

- This arrangement is for the majesty and grandeur of the master of the station. (Page 157)
- Two examples of the absolute researcher (Muhaqqiq-e-Ala al-Itlaq) and its definition in Hilya. (Page 162)
- If there is a court in the mosque, then for its majesty and grandeur, raising the voice will be prohibited for those other than the permitted ones. (Page 157)
- Confirmation of this from the Noble Hadith. (Page 166)
- Support for this from the Hadith of Ibn Majah. (Page 159)
- Extraction and full details of this Hadith and the Hadith of Ibn Umar. (Page 167)
- Support for the issue from the Hadiths of Ibn Adi, Ibn Abdul Razzaq, Abdullah bin Mubarak, and Imam Malik. (Page 159)
- Nafha 3. (Page 167)
- Further confirmation from Imam Malik and Imam Ibn Mubarak. (Page 160)
- The first premise of the second evidence: The command in the Quranic verse regarding creating familiarity in people's houses, greeting, and entering with permission. (Page 167)
- This Hadith was accepted by the Imams, however, there is an exception for religious matters of the jurists. (Page 161)
- The second premise: The houses of Allah Almighty on earth are the mosques. (Page 168)
- When Dhikr (remembrance of Allah) in a loud voice is prohibited in the mosque, then the call to prayer (Adhan) should also be prohibited, as this is not pure Dhikr. (Page 161)
- Support for the second premise from two Hadiths. (Page 168)
- Support for this from Imam Ayni's commentary of Binayah. (Page 161)
- Result and conclusion that permission to enter the mosque is necessary to a greater degree. (Page 168)
- Further support from Bahr al-Ra'iq. (Page 161)
- Second analogical premise: One form of entering without permission is to act contrary to the work for which permission was given. (Page 169)
- Nafha 2. (Page 163)
- Another form of entry without permission is seeking lost items in the mosque. (Page 169)
- Clarification of the issue from the courts of kings. (Page 163)

- Proof of this from three Hadiths. (Page 169)
- An example of this from existing courts. (Page 163)
- One form of unauthorized entry is to search for a Quran (Mushaf) in the mosque, even if it is for recitation. (Page 170)
- Guidance of practical experience for deniers. (Page 164)
- One form of unauthorized entry is to search for a lost trust in the mosque, which is a means of reminding about the case of finding it. (Page 170)
- In such matters, if there is no explicit text (Nass), the matter depends on observation. (Page 164)
- Summary of the speech is that searching for a trust is obligatory and an act for the hereafter, but the mosque was not built for this good deed. (Page 171)
- Examples of this from the speech of the elders. (Page 164)

फ़तावा रज़विया जिल्द 28

- यह व्यवस्था स्थान के स्वामी के दबदबे और महिमा के लिए है। (पृष्ठ 157)
- मुहाक़्क़िक़-ए-अला अल-इतलाक़ के दो उदाहरण और हिल्या में इसकी परिभाषा। (पृष्ठ 162)
- यदि मस्जिद में दरबार है, तो उसकी महिमा और दबदबे के लिए अनुमति प्राप्त लोगों के अतिरिक्त आवाज़ उठाना वर्जित होगा। (पृष्ठ 157)
- हदीस शरीफ़ से इसकी पुष्टि। (पृष्ठ 166)
- हदीस इब्न माजा से इसका समर्थन। (पृष्ठ 159)
- इस हदीस और इब्न उमर की हदीस की तख़रीज और पूर्ण विवरण। (पृष्ठ 167)
- इब्न अदी, इब्न अब्दुल रज्ज़ाक़, अब्दुल्ला बिन मुबारक और इमाम मालिक की हदीसों से इस मसले का समर्थन। (पृष्ठ 159)
- नफ़्हा 3। (पृष्ठ 167)
- इमाम मालिक और इमाम इब्न मुबारक से और अधिक पुष्टि। (पृष्ठ 160)
- दूसरे प्रमाण का पहला आधार: लोगों के घरों में अपनत्व पैदा करने, सलाम करने और अनुमति के साथ प्रवेश करने का कुरान की आयत में आदेश। (पृष्ठ 167)
- यह हदीस इमामों ने स्वीकार की है, हालांकि फ़ुक़हा (धर्मशास्त्रियों) की धार्मिक बातों का अपवाद है। (पृष्ठ 161)
- दूसरा आधार: पृथ्वी पर अल्लाह तआला के घर मस्जिदें हैं। (पृष्ठ 168)
- जब मस्जिद में ऊँची आवाज़ में ज़िक्र मना है, तो अज़ान भी मना होनी चाहिए क्योंकि यह शुद्ध ज़िक्र नहीं है। (पृष्ठ 161)
- दो हदीसों से दूसरे आधार का समर्थन। (पृष्ठ 168)
- इमाम ऐनी की शरह बिनाया से इसका समर्थन। (पृष्ठ 161)
- परिणाम और निष्कर्ष यह कि मस्जिद में प्रवेश के लिए अनुमति अनिवार्य रूप से आवश्यक है। (पृष्ठ 168)
- बहरुल राइक़ से और अधिक समर्थन। (पृष्ठ 161)
- द्वितीय अनुमान का आधार: बिना अनुमति प्रवेश का एक रूप यह भी है कि जिस काम की अनुमति है उसके विपरीत काम किया जाए। (पृष्ठ 169)
- नफ़्हा 2। (पृष्ठ 163)

- बिना अनुमति प्रवेश का एक रूप यह भी है कि मस्जिद में खोई हुई चीज़ें खोजी जाएँ। (पृष्ठ 169)
- राजाओं के दरबार से मसले का स्पष्टीकरण। (पृष्ठ 163)
- तीन हदीसों से इसका प्रमाण। (पृष्ठ 169)
- वर्तमान कचहरियों से इसका उदाहरण। (पृष्ठ 163)
- बिना अनुमति प्रवेश का एक रूप यह भी है कि मस्जिद में मुसहफ़ (कुरान) तलाशे, भले ही वह तिलावत करने के लिए ही क्यों न हो। (पृष्ठ 170)
- इनकार करने वालों के लिए व्यावहारिक अनुभव का मार्गदर्शन। (पृष्ठ 164)
- बिना अनुमति प्रवेश का एक रूप यह भी है कि खोई हुई अमानत मस्जिद में तलाशे, जो उसे पाने के मामले को याद दिलाने का माध्यम हो। (पृष्ठ 170)
- इस प्रकार के मामले में यदि कोई स्पष्ट आदेश (नस़्स) न हो, तो मामला अवलोकन पर निर्भर होता है। (पृष्ठ 164)
- सारांश यह कि अमानत की तलाश अनिवार्य और आख़िरत का कार्य है, परंतु मस्जिद इस पुण्य कार्य के लिए नहीं बनाई गई। (पृष्ठ 171)
- बुज़ुर्गों के कलाम से इसके उदाहरण। (पृष्ठ 164)

فتاوی رضویہ جلد ۲۸

- یہ اہتمام صاحب مقام کی ہیبت اور جلال کے لئے ہے (صفحہ ۱۵۷)
- محقق علی الاطلاق کی دو نظیریں اور حلیہ میں اس کی تعریف (صفحہ ۱۶۲)
- مسجد میں بارالی ہے تو اس کی ہیبت وجلال کے لئے اجازت یافتوں کے علاوہ رفع صوت ممنوع ہوگا (صفحہ ۱۵۷)
- حدیث شریف سے اسکی تصدیق (صفحہ ۱۶۶)
- حدیث ابن ماجہ سے اس کی تائید (صفحہ ۱۵۹)
- اس حدیث اور حدیث ابن عمر کی تخریج اور مکمل تفصیل۔ (صفحہ ۱۶۷)
- ابن عدی، ابن عبدالرزاق، عبداللہ بن مبارک، امام مالک کی حدیثوں سے مسئلہ کی تائید (صفحہ ۱۵۹)
- نَفحہ ۳۔ (صفحہ ۱۶۷)
- امام مالک اور امام ابن مبارک کی مزید تصدیق (صفحہ ۱۶۰)
- دوسری دلیل کا پہلا مقدمہ ، انسانوں کے گھر میں انس پیدا کرنے ، سلام کرنے اور اجازت کے ساتھ داخلہ کا حکم قرآن کی آیت میں (صفحہ ۱۶۷)
- یہ حدیث ائمہ نے قبول کیا البتہ فقہاء کی دینی باتوں کا استثناء ہے (صفحہ ۱۶۱)
- دوسرا مقدمہ ، زمین میں اللہ تعالیٰ کا گھر مسجدیں ہیں (صفحہ ۱۶۸)
- مسجد میں بلند آواز سے جب ذکر الہی منع ہے تو اذان بھی منع ہونا چاہئے کہ یہ خالص ذکر نہیں (صفحہ ۱۶۱)
- دو حدیثوں سے مقدمہ دوم کی تائید (صفحہ ۱۶۸)

- امام عینی کی شرح بنایہ سے اس کی تائید (صفحہ ۱۶۱)
- نتیجہ اور حاصل کہ مسجد میں داخلہ کے لئے اذن اجازت بدرجہ اولیٰ ضروری (صفحہ ۱۶۸)
- بحر الرائق سے مزید تائید (صفحہ ۱۶۱)
- مقدمہ قیاس ثانی بے اجازت داخلہ کی ایک صورت یہ بھی ہے کہ جس کام کی اجازت ہے اس کے خلاف کام کیا جائے (صفحہ ۱۶۹)
- نفحہ ۲۔ (صفحہ ۱۶۳)
- بے اجازت داخلہ کی ایک صورت یہ بھی ہے مسجد میں گم شدہ چیزیں تلاش کی جائیں (صفحہ ۱۶۹)
- بادشاہوں کے دربار سے مسئلہ کی توضیح (صفحہ ۱۶۳)
- تین حدیثوں سے اس کا ثبوت (صفحہ ۱۶۹)
- موجود کچہریوں سے اس کی مثال (صفحہ ۱۶۳)
- بے اجازت داخلہ کی ایک صورت یہ بھی ہے کہ مسجد میں مصحف تلاش کرے، تلاوت کرنے کے لیے ہی کیوں نہ ہوں (صفحہ ۱۷۰)
- منکرین کو عملی تجربہ کی ہدایت (صفحہ ۱۶۴)
- بے اجازت داخلہ کی ایک صورت یہ بھی ہے کہ کھوئی ہوئی امانت مسجد میں تلاش کرے پانے کا مقدمہ یاد دینے کا ذریعہ (صفحہ ۱۷۰)
- اس قسم کے معاملہ میں حکم منصوص نہ ہو تو معاملہ مشاہدہ پر موقوف ہوتا ہے۔ (صفحہ ۱۶۴)
- خلاصہ کلام یہ کہ امانت کی تلاش واجب اور کارِ آخرت مگر مسجد اس کار خیر کے لیے نہیں بنائی گئی (صفحہ ۱۷۱)
- بزرگوں کے کلام سے اس کی نظیریں (صفحہ ۱۶۴)

Fatawa Rizvia Volume 28

Page	Topic (Left Column)	Page	Topic (Right Column)	Page
176	Proof from Hadiths that the mosque was built for the remembrance of Allah.	171	This is the practice across the entire Islamic world; it is a consensus (Ijma).	176
176	If Adhan is not purely remembrance of Allah, then its permission is not granted inside the mosque, and giving Adhan in it is included in unauthorized entry and is prohibited.	172	Answer to the first objection: It is Sunnah for the Mu'adhin to be in front of the Khatib, but because of the term 'Bayna Yadayhi' (in front of him/between his hands), it is not necessary for the Mu'adhin to be immediately adjacent.	176
176	Fourth point for refuting objections.	174	The meaning of the term 'Bayna Yadayhi' is simply that the Mu'adhin should face the Khatib without any barrier, and that's it.	176
176	The objections of opponents on this issue are like the straw of drowning people; the author discusses all five of their objections.	174	The term 'Bayna Yadayhi' includes both inside and outside the mosque situations; however, the jurists (Fuqaha) have forbidden it inside the mosque.	176
176	The first collective objection: Jurists generally used the term 'Bayna Yadayhi' for the Adhan of the sermon, whose apparent meaning is near the Khatib and adjacent to the pulpit.	175	Explanation of the literal compound meaning of the term 'Bayna Yadayhi'.	176
177	The second objection: Jurists have also used the word 'inda' (at/near) for it, whose meanings also signify proximity and attachment.	175	In the issue under discussion, the metaphorical meanings of 'Bayna Yadayhi' are intended, which will be in accordance with the literal meanings.	177
177		175		177

Page	Topic (Left Column)	Page	Topic (Right Column)	Page
	The third objection: Some jurists also used the phrase 'ali al-minbar' (on the pulpit), which indicates even more than just proximity.		Thus, the term 'Bayna Yadayhi' means 'in front', regardless of proximity or distance.	
177	The fourth objection: The practice of Adhan being adjacent to the pulpit is inherited; the interpretations of opponents vary.	175	And if proximity is considered, it means 'present' and 'witnessed'.	177
177	Nafha-1	176	Since proximity is a relative and ambiguous matter (Kulli Mushakkak), its determination will be according to the occasion and place as required by reason.	177
178			The term 'Bayna Yadayhi' was originally an adverb of place; now it has also started being used for time. I found this term (Bayna Yadayhi) in 38 places in the Quran.	

फ़तावा रिज़विया जिल्द 28

पृष्ठ	विषय (बायां कॉलम)	पृष्ठ	विषय (दायां कॉलम)	पृष्ठ
176	हदीसों से इस बात का प्रमाण कि मस्जिद अल्लाह के ज़िक्र के लिए बनाई गई है।	171	पूरे इस्लामी जगत में सबका इसी पर अमल है, यह इजमा (सहमति) है।	176
176	यदि अज़ान केवल अल्लाह का ज़िक्र नहीं है, तो मस्जिद के भीतर इसकी अनुमति नहीं है और उसमें अज़ान देना बिना अनुमति प्रवेश में शामिल है और वर्जित है।	172	पहली आपत्ति का उत्तर: मुअज़्ज़िन का खतीब के सामने होना सुन्नत है, लेकिन 'बैन यदैहि' (उसके सामने) शब्द के कारण मुअज़्ज़िन का खतीब से सटा हुआ होना ज़रूरी नहीं है।	176
176	आपत्तियों के निवारण के लिए चौथा बिंदु।	174	'बैन यदैहि' शब्द का अर्थ केवल इतना है कि मुअज़्ज़िन का मुख बिना किसी बाधा के खतीब की ओर हो, बस।	176
176	इस मुद्दे पर विरोधियों की आपत्तियाँ डूबते हुए को तिनके के सहारे जैसी हैं; लेखक उनकी पाँचों आपत्तियों पर विस्तार से चर्चा करते हैं।	174	'बैन यदैहि' शब्द मस्जिद के अंदर और बाहर दोनों स्थितियों को शामिल करता है, हालाँकि फ़ुक़हा (धर्मशास्त्रियों) ने मस्जिद के अंदर मना किया है।	176
176	पहली सामूहिक आपत्ति: फ़ुक़हा ने आमतौर पर खुत्बे की अज़ान के लिए 'बैन यदैहि' शब्द का इस्तेमाल किया है, जिसका स्पष्ट अर्थ खतीब के पास और मिम्बर (मंच) से सटा हुआ है।	175	'बैन यदैहि' शब्द के वास्तविक यौगिक अर्थ का वर्णन।	176
177	दूसरी आपत्ति: फ़ुक़हा ने इसके लिए 'इंदा' (पास/निकट) शब्द का भी प्रयोग किया है, जिसके अर्थ भी निकटता और संसक्ति के हैं।	175	विचाराधीन मुद्दे में 'बैन यदैहि' शब्द के लाक्षणिक अर्थ अभिप्रेत हैं, जो वास्तविक अर्थों के अनुसार होंगे।	177

पृष्ठ	विषय (बायां कॉलम)	पृष्ठ	विषय (दायां कॉलम)	पृष्ठ
177	तीसरी आपत्ति: कुछ फ़ुक़हा ने 'अली अल-मिम्बर' (मिम्बर पर) शब्द का भी प्रयोग किया है जो निकटता से भी अधिक का संकेत देता है।	175	अतः, 'बैन यदैहि' शब्द निकटता या दूरी को नज़रअंदाज़ करते हुए 'सामने' के अर्थ में है।	177
177	चौथी आपत्ति: मिम्बर से सटकर अज़ान देने की प्रथा विरासत में मिली है; विरोधियों की व्याख्याएँ अलग-अलग हैं।	175	और यदि निकटता पर विचार किया जाए, तो इसका अर्थ 'उपस्थित' और 'देखा गया' है।	177
177	नफ़हा-1	176	चूँकि निकटता एक सापेक्ष और संदिग्ध (कुल्ली मुशक्कक) मामला है, इसलिए इसका निर्धारण तर्क की आवश्यकता के अनुसार अवसर और स्थान के अनुसार होगा।	177
178			'बैन यदैहि' शब्द मूल रूप से स्थान का क्रियाविशेषण था, अब इसका उपयोग समय के लिए भी होने लगा है। मुझे कुरान में यह शब्द (बैन यदैहि) 38 स्थानों पर मिला।	

| ۱۷۶ | احادیث سے اس بات کا ثبوت کہ مسجد ذکر اللہ کے لیے بنائی گئی | ۱۷۱ | تمام عالم اسلام میں سب کا اس پر تعامل ہے یہ اجماع ہے | ۱۷۶ | | ۱۷۶ | اذان خالص ذکر اللہ نہیں تو مسجد کے اندر اس کی اجازت نہیں اور اس میں اذان دینا بے اجازت داخلہ میں داخل اور ممنوع ہے | ۱۷۲ | پہلے اعتراض کا جواب مؤذن کا خطیب کے سامنے ہونا سنت ہے لیکن لفظ بین یدیہ کی وجہ سے مؤذن کے متصل ہونا ضروری نہیں | ۱۷۶ | | ۱۷۶ | چوتھا شمہ دفع اعتراض کے لیے | ۱۷۴ | لفظ بین یدیہ کا مفاد بے حائل مؤذن کا رخ خطیب کی طرف ہونا ہے اور بس | ۱۷۶ | | ۱۷۶ | اس مسئلہ پر مخالفین کے اعتراضات ڈوبنے والوں کے تنکے کے سہارے کی طرح ہے جن میں پانچ اعتراضات ہیں مصنف کی سب سے بحث | ۱۷۴ | لفظ بین یدیہ اندرونِ مسجد اور بیرونِ مسجد دونوں صورت کو شامل ہے، البتہ فقہاء نے اندرونِ مسجد کو منع کیا ہے۔ | ۱۷۶ | | ۱۷۶ | پہلا اجتماعی اعتراض، فقہاء نے اذان خطبہ کے لئے عموماً بین یدیہ کا لفظ استعمال کیا ہے جس کے ظاہری معنی قریب خطیب اور ملاصق منبر ہیں | ۱۷۵ | لفظ بین یدیہ ترکیبی کے معنی حقیقی کا بیان | ۱۷۶ | | ۱۷۷ | دوسرا اعتراض، فقہاء نے اس کے لیے لفظ عند بھی استعمال کیا ہے اس کے معنی بھی قریب و الصاق کے ہیں | ۱۷۵ | مسئلہ مبحوثہ میں لفظ بین یدیہ کے مجازی معنی مراد ہیں جو بلحاظ معنی حقیقی ہونگے | ۱۷۷ | | ۱۷۷ | تیسرا اعتراض، بعض فقہاء نے علی المنبر کا لفظ بھی استعمال کیا جو قریب سے بھی زائد پر دلالت کرتا ہے۔ | ۱۷۵ | پس لفظ بین یدیہ قرب و بعد سے قطع نظر سامنے کے معنی میں ہے | ۱۷۷ | | ۱۷۷ | چوتھا اعتراض، اذان لصیق المنبر کا عمل متوارث ہے مخالفین کی تعبیریں مختلف ہیں۔ | ۱۷۵ | اور قرب کا لحاظ ہو تو حاضر اور مشاہد کے معنی میں ہے | ۱۷۷ | | ۱۷۷ | نفحہ۔ ۱ | ۱۷۶ |

| چونکہ قرب امر اضافی کلی مشکک ہے اس لیے اس کی تعین موقع اور محل کے لحاظ سے بتقاضائے عقل ہوگی | ۱۷۷ | | ۱۷۸ | | | لفظ بین یدیہ اصلاً ظرفِ مکان تھا اب زمانہ کے لیے بھی اس کا استعمال ہونے لگا مجھ کو قرآن میں یہ لفظ (بین یدیہ) ۳۸ مقامات پر ملا | |

Fatawa Rizvia, Volume 28

Page (Ref)	Description (Right Column)	Description (Left Column)	Page (Vol)
178	In 20 places, there is no indication of proximity; in one place it is for true composite proximity and in 7 places for proximity which has been applied from true connection up to a distance of five hundred years.	Example of various instances of proximity from verses	191
179	Detailed description of the Quranic verses of these places.	Further examples	191
179	Two types of the mentioned verses.	Resolving conflict with a passage by Khatib Shirbini	195
179	First Type.	Warning	196
179	Description of twenty verses.	Summary: It is evident from the eight or nine mentioned examples of proximity that reasoning for a specific proximity based solely on the phrase 'bayna yadayhi' is invalid.	198
183	Second Type.	In the asked scenario, the limit of proximity for the Muazzin is determined by the practice of the Prophet (peace be upon him) outside the mosque. If it is within the mosque's boundaries, then both distance from this limit and being inside the mosque are extremes (excess and deficiency).	199
183	Description of eighteen verses.	Nafkha 2 (Second Blowing of the Trumpet)	199
188	Testimony of twenty-one imams of linguistics and exegesis.	Even if the meaning of 'bayna yadayhi' is accepted as proximity, proximity is a	191

Page (Ref)	Description (Right Column)	Description (Left Column)	Page (Vol)
		relative meaning; so the proximity of everything will be according to itself.	
190	From the above detail, it is clear that the phrase 'bayna yadayil khateeb' does not indicate being inside the mosque, let alone being adjacent to the pulpit.	Refutation of those who argue for 'attached proximity' from a passage in 'Mufradat al-Raghib' using the example of a minister, courtier, and commoners, where all claim to be coming from the court.	199
190	The phrase 'bayna yadayhi' is not specific for indicating proximity.	Another way of criticising those who argue from Raghib.	201
191	The aim of the jurists is only to indicate facing the preacher.	One way of resolving conflict between the passages of 'Mufradat al-Raghib' and Imam Quduri.	202
191	Whether the Adhan is inside or outside the mosque is a separate issue mentioned in the chapter on Adhan.	Imam Raghib described the period of two thousand years between the Holy Quran and the Torah as 'near' (proximate).	203
191	Even if the meaning of 'bayna yadayhi' is accepted as proximity, proximity is a relative meaning; so the proximity of everything will be according to itself.		

फ़तावा रज़विया, जिल्द 28

पृष्ठ (संदर्भ)	विवरण (दायां कॉलम)	विवरण (बायां कॉलम)	पृष्ठ (जिल्द)
178	20 स्थानों में समीपता (क़ुर्ब) पर इसका कोई संकेत नहीं है; एक स्थान पर वास्तविक संयुक्त समीपता के लिए है और 7 स्थानों पर उस समीपता के लिए है जिसे वास्तविक जुड़ाव से लेकर पाँच सौ वर्षों के मार्ग तक लागू किया गया है।	समीपता के विभिन्न उदाहरणों के आयतों से उदाहरण	191
179	इन स्थानों की क़ुरआनी आयतों का विस्तृत विवरण।	अधिक उदाहरण	191
179	उल्लेखित आयतों के दो प्रकार।	ख़तीब शिर्बीनी के एक अंश से विरोधाभास का समाधान	195
179	प्रथम प्रकार।	चेतावनी (तन्बीह)	196
179	बीस आयतों का वर्णन।	निष्कर्ष: समीपता के आठ-नौ उल्लेखित उदाहरणों से स्पष्ट है कि केवल 'बयना यद्दैहि' शब्द से किसी विशेष समीपता पर तर्क देना व्यर्थ है।	198
183	द्वितीय प्रकार।	पूछे गए मामले में मुअज़्ज़िन की समीपता की सीमा हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के अमल से मस्जिद के बाहर निर्धारित है; यदि वह मस्जिद की सीमाओं में हो, तो इस सीमा से दूर होना और मस्जिद के अंदर होना, दोनों ही अति और कमी (इफ़रात व तफ़रीत) हैं।	199

पृष्ठ (संदर्भ)	विवरण (दायां कॉलम)	विवरण (बायां कॉलम)	पृष्ठ (जिल्द)
183	अठारह आयतों का वर्णन।	नफ़्ख़ा 2	199
188	इक्कीस भाषा और व्याख्या (तफ़सीर) के इमामों की गवाही।	यदि 'बयना यदै़हि' का अर्थ समीपता मान भी लिया जाए, तब भी समीपता एक सापेक्ष (सापेक्षिक) अर्थ है; इसलिए हर चीज़ की समीपता उसी के हिसाब से होगी।	191
190	उपरोक्त विवरण से स्पष्ट है कि 'बयना यद़यिल ख़तीब' शब्द मस्जिद के अंदर होने पर संकेत नहीं करता, मिम्बर के पास होने की तो बात ही छोड़िए।	मुफ़रदात राग़िब के अंश से 'संलग्न समीपता' (क़ुर्ब-ए-मुलासिक) पर तर्क देने वालों का खंडन: मंत्री, दरबारी और आम जनता के उदाहरण के साथ कि सभी खुद को दरबार से आने वाला बताते हैं।	199
190	शब्द 'बयना यदै़हि' समीपता दर्शाने के लिए निश्चित नहीं है।	राग़िब से तर्क देने वालों पर दूसरी तरह से आपत्ति।	201
191	फ़ुक़हा (धर्मशास्त्रियों) का उद्देश्य केवल ख़तीब के सामने होने को बताना है।	मुफ़रदात राग़िब और इमाम क़ुदूरी के कथनों में विरोधाभास दूर करने का एक तरीका।	202
191	अज़ान मस्जिद के अंदर हो या बाहर, यह एक दूसरा मसला है जो अज़ान के अध्याय (बाबुल अज़ान) में वर्णित है।	इमाम राग़िब ने क़ुरआन मजीद और तौरात शरीफ़ के बीच दो हज़ार साल की अवधि को भी 'समीप' ही बताया है।	203
191	यदि 'बयना यदै़हि' का अर्थ समीपता मान भी लिया जाए, तब भी समीपता एक सापेक्ष अर्थ है; इसलिए हर चीज़ की समीपता उसी के हिसाब से होगी।		

صفحہ (حوالہ)	تفصیل (دایاں کالم)	تفصیل (بایاں کالم)	صفحہ (جلد)
	۲۰ مقامات میں قرب پر اس کی کوئی دلالت نہیں ایک مقام پر قرب حقیقی ترکیبی کے لیے ہے اور ۷ مقامات پر قرب کے لیے جس میں اتصال حقیقی سے پانچ سو برس کی راہ تک پر اس کا اطلاق ہوا ہے	قرب کے افراد مختلفہ کی آیات سے مثال	۱۹۱
۱۷۸			
۱۷۹	ان مقامات کی قرآنی آیات کا تفصیلی بیان۔	مزید مثالیں	۱۹۱
۱۷۹	آیات مذکورہ کی دو قسمیں	خطیب شربینی کی ایک عبارت سے دفع تعارض	۱۹۵
۱۷۹	قسم اول	تنبیہ	۱۹۶
۱۷۹	بیس آیات کا بیان	حاصل کلام، قرب کی آٹھ نو مذکورہ مثالوں سے ظاہر ہے کہ محض لفظ بین یدیہ سے کسی خاص قرب پر استدلال باطل ہے	۱۹۸
۱۸۳	قسم ثانی۔		۱۹۹

صفحہ (حوالہ)	تفصیل (دایاں کالم)	تفصیل (بایاں کالم)	صفحہ (جلد)
		صور مسئولہ میں مؤذن کے قرب کی حد حضور صلی اللہ علیہ وسلم کے عمل سے خارج مسجد متعین ہے کہ حدود مسجد میں ہو تو اس حد سے دور اور مسجد کے اندر دونوں افراط و تفریط ہے	
۱۸۳	اٹھارہ آیات کا بیان	نفخہ ۲۔	۱۹۹
		بین یدیہ کے معنی قرب تسلیم کرنے	
۱۸۸	اکیس ائمہ لغت و تفسیر کی شہادت	پر بھی قرب معنی اضافی ہے تو ہر چیز کا قرب اسی کے حساب سے ہوگا	۱۹۱
		مفردات راغب کی عبارت سے قرب	
	تفصیل بالا سے ظاہر کہ لفظ بین یدی	ملاصق پر استدلال کرنیوالے کا رد	
۱۹۰	الخطیب کی دلالت اندرون مسجد پر نہیں	وزیر درباری اور عوام کی مثال کہ	۱۹۹
	منبر کے متصل تو دور کی بات ہے	سب اپنے کو دربار سے آنیوالے بتاتے ہیں	
۱۹۰	لفظ بین یدیہ قرب کی دلالت کے لئے متعین نہیں	راغب سے استدلال کرنیوالوں پر دوسری طرح قدح	۲۰۱
۱۹۱			۲۰۲

صفحہ (حوالہ)	تفصیل (دایاں کالم)	تفصیل (بایاں کالم)	صفحہ (جلد)
	فقہاء کی غرض صرف خطیب کا سامنا بتانا ہے	مفردات راغب اور امام قدوری کی عبارتوں میں دفع تعارض کی ایک صورت	
۱۹۱	اذان مسجد میں ہو یا باہر یہ ایک دوسرا مسئلہ ہے جو باب الاذان میں مذکور ہے	امام راغب نے قرآن مجید اور تورات شریف کے درمیان دو ہزا رسال کی مدت کو بھی قریب ہی بتایا	۲۰۳
۱۹۱	بین یدیہ کے معنی قرب تسلیم کرنے پر بھی قرب معنی اضافی ہے تو ہر چیز کا قرب اسی کے حساب سے ہوگا		

Fatawa Razawiyya Volume 28

Page 203: Another way of refuting the alleged meaning of the phrase from Raghib's 'Mufradat'. | Page 213: Detailed explanation of the meaning of 'Inda' (at/near) from more verses and Hadiths. Page 204: Refutation of the opponent's objection that in some places 'Bayna Yadayhi' is devoid of the meaning of proximity. | Page 213: Occasions for the use of 'Inda'. Page 205: Difference between the positions of the claimant and the objector. | Page 214: The meaning of 'Inda' (from where it can be seen) according to Kanz, Hidaya, Mujtaba, Fath al-Qadir, Bahr al-Raiq, and Durr al-Mukhtar. Page 205: Warning to the opponent about a flaw in their style of expression. | Page 215: The meaning of 'Inda' is not closer than 'Bayna Yadayhi'. Page 206: Fragrance (Nafha) 3. | Page 215: The illness of delusion: whatever appears, I think it is you. Page 206: Investigation into the meaning of 'Inda'. | Page 215: Fragrance (Nafha) 4. Page 206: Proof from statements of various scholars of principles (Ulama-e-Usul) that 'Inda' is used for both real and legal proximity. | Page 215: Arguments of opponents regarding the meaning of 'Inda' from 'Mufradat-e-Raghib' and 'Mabsut'. Page 207: Proximity is included in the meaning of 'Inda', but contact is not necessary for it. | Page 215: Both 'Inda' and 'Qareeb' have multiple meanings. Page 207: The meaning of proximity in 'Inda' is broader than 'Bayna Yadayhi'. | Page 215: The limit of protection. Page 208: Difference between 'Inda' and 'Lada'. | Page 218: Fragrance (Nafha) 5. Page 208: 'Inda' is for distance and 'Lada' is for proximity. | Page 218: 'Inda' is an adverb used for both time and place. Page 208: Argumentation from the statement of Razi. | Page 219: Why can't 'Adhan Inda al-Minbar' mean Adhan at the time of the Minbar? Page 208: Commentary on 'Those who lower their voices in the presence of the Messenger of Allah' and the illusion of proximity and distance. | Page 219: Fragrance (Nafha) 6. Page 209: Commentary on 'Do not spend on those who are with the Messenger of Allah' and the breadth of 'Inda's' proximity. | Page 219: Discussion on Adhan upon the Minbar. Page 210: Clarification of the meaning of 'Inda' from various Quranic verses. | Page 219: Some opponents interpreted Adhan 'ala al-Minbar' as Adhan 'Inda al-Minbar', and the status of 'Inda' is already known.

फ़तावा रज़विया जिल्द २८

पृष्ठ २०३: मुफ़रदात राग़िब की इबारत के मफ़रूज़े मानी पर एक और तरह से रद्द। | पृष्ठ २१३: मजीद आयात और अहादीस से मानी 'अिन्द' की तफ़सील। पृष्ठ २०४: मुख़ालिफ़ के इस एतराज़ से कि 'बैन यदैह' बाज़ मक़ाम पर मानी क़ुर्ब से खाली भी होता है मुख़ालिफ़ पर रद्द। | पृष्ठ २१३: 'अिन्द' के इस्तेमाल के मवाक़े। पृष्ठ २०५: मुस्तदिल और मोतरीज़ के मौक़िफ़ का फ़र्क़। | पृष्ठ २१४: कंज़ ओ हिदाया, मुजतबा, फ़तहुल क़दीर, बहरुर रैक़ और दुर्रे मुख्तार से 'अिन्द' के मानी (ब-हैसियत युराह) जहाँ से देखा जा सके। पृष्ठ २०५: उस्लूब बयान की एक ख़ामी पर मुख़ालिफ़ को तंबीह। | पृष्ठ २१५: 'अिन्द' के मानी 'बैन यदैह' से ज़्यादा क़रीब के नहीं। पृष्ठ २०६: नफ़हा ३। | पृष्ठ २१५: वहम की बीमारी हर चे पैदा मी शवद अज़ दूर पिंदारम तुई। पृष्ठ २०६: 'अिन्द' के मानी की तहक़ीक़। | पृष्ठ २१५: नफ़हा ४। पृष्ठ २०६: मुख्तलिफ़ उलमा-ए-उसूल के बयान से इस अम्र का सुबूत कि 'अिन्द' क़ुर्बे हक़ीक़ी और हुक्मी दोनों के लिए आता है। | पृष्ठ २१५: 'अिन्द' के मानी पर 'मुफ़रदात राग़िब' और 'मबसूत' से मुख़ालिफ़ीन का इस्तिदलाल। पृष्ठ २०७: 'अिन्द' का मानी क़ुर्ब दाख़िल है मगर इसके लिए इत्तेसाल ज़रूरी नहीं। | पृष्ठ २१५: 'अिन्द' और 'क़रीब' दोनों के मानी मुतअद्दिद हैं। पृष्ठ २०७: 'अिन्द' का मानी क़ुर्ब में 'बैन यदैह' से ज़्यादा वसीअ है। | पृष्ठ २१५: मुहाफ़ज़त की हद। पृष्ठ २०८: 'अिन्द' और 'लदा' का फ़र्क़। | पृष्ठ २१८: नफ़हा ५। पृष्ठ २०८: 'अिन्द' बाअद के लिए और 'लदा' क़ुर्ब के लिए है। | पृष्ठ २१८: 'अिन्द' ज़रफ़ है जो ज़मान और मकान दोनों के लिए आता है। पृष्ठ २०८: रज़ी के क़ौल से इस्तिदलाल। | पृष्ठ २१९: अज़ान 'अिन्दल मिम्बर' से मुराद अज़ान वक्ते मिम्बर क्यों नहीं हो सकती। पृष्ठ २०८: "इनल्ल्ज़ीन यगुज़्ज़ून अस्वातहुम अिन्द रसूलिल्लाह" की तफ़सीर और क़ुर्ब ओ बाअद का नैरंग। | पृष्ठ २१९: नफ़हा ६। पृष्ठ २०९: "ला तुनफ़िक़ू अला मन अिन्द रसूलिल्लाह" की तफ़सीर और 'अिन्द' के क़ुर्ब की वुसअत। | पृष्ठ २१९: अज़ान अलल मिम्बर की बहस। पृष्ठ २१०: मुख्तलिफ़ क़ुरानी आयात से मानी 'अिन्द' की वज़ाहत। | पृष्ठ २१९: बाज़ मुख़ालिफ़ीन ने अज़ान अलल मिम्बर के मानी अज़ान 'अिन्दल मिम्बर' बताया और खुद 'अिन्द' का हाल मालूम हो चुका।

पृष्ठ २१ ऑफ ६८४

فتاویٰ رضویہ جلد ۲۸

۲۰۳: مفردات راغب کی عبارت کے مزعومہ معنی پر ایک اور طرح سے رد | ۲۱۳: مزید آیات اور احادیث سے معنی عند کی تفصیل ۲۰۴: مخالف کے اس اعتراض سے کہ بین یدیہ بعض مقام پر معنی قرب سے خالی بھی ہوتا ہے مخالف پر رد | ۲۱۳: عند کے استعمال کے مواقع ۲۰۵: مستدل اور معترض کے موقف کا فرق | ۲۱۴: کنز و ہدایہ، مجتبیٰ، فتح القدیر، بحر الرائق اور در مختار سے عند کے معنی (بحیث یراہ) جہاں سے دیکھا جاسکے ۲۰۵: اسلوب بیان کی ایک خامی پر مخالف کو تنبیہ | ۲۱۵: عند کے معنی بین یدیہ سے زیادہ قریب کے نہیں ۲۰۶: نفحہ ۳۔ | ۲۱۵: وہم کی بیماری ہر چہ پیدا می شود از دور پندارم توئی ۲۰۶: عند کے معنی کی تحقیق | ۲۱۵: نفحہ ۴۔ ۲۰۶: مختلف علمائے اصول کے بیان سے اس امر کا ثبوت کہ عند قرب حقیقی اور حکمی دونوں کے لیے آتا ہے | ۲۱۵: عند کے معنی پر مفردات راغب او مبسوط سے مخالفین کا استدلال ۲۰۷: عند کا معنی قرب داخل ہے مگر اس کے لیے اتصال ضروری نہیں۔ | ۲۱۵: عند اور قریب دونوں کے معنی متعدد ہیں ۲۰۷: عند کا معنی قرب میں بین یدیہ سے زیادہ وسیع ہے | ۲۱۵: محافظت کی حد ۲۰۸: عند اور لدی کا فرق | ۲۱۸: نفحہ ۵۔ ۲۰۸: عند بعد کے لیے اور لدی قرب کے لیے ہے | ۲۱۸: عند ظرف ہے جو زمان اور مکان دونوں کے لیے آتا ہے ۲۰۸: رضی کے قول سے استدلال | ۲۱۹: اذان عند المنبر سے مراد اذان وقت المنبر کیوں نہیں ہو سکتی ۲۰۸: ان الذی یغضون اصواتھم عند رسول اللہ کی تفسیر اور قرب و بعد کا نیرنگ | ۲۱۹: نفحہ ۶۔ ۲۰۹: لا تنفقو علی من عند رسول اللہ کی تفسیر اور عند کے قرب کی وسعت | ۲۱۹: اذان علی المنبر کی بحث ۲۱۰: مختلف قرآنی آیات سے معنی عند کی وضاحت | ۲۱۹: بعض مخالفین نے اذان علی المنبر کے معنی اذان عند المنبر بتایا اور خود عند کا حال معلوم ہو چکا

Fatawa Razawiyya - Volume 28

Description	Page No.	Description	Page No.
Some have interpreted 'Ala' as having the meaning of 'Ba' of attachment (ilsaq).	219	Is the reason for striving for Friday prayer the first Adhan or the Adhan of the sermon? There is a disagreement between Imam Azam and Imam Tahawi (may Allah have mercy on them) on this.	223
Firstly, interpreting 'Ala' as 'Ba' here is questionable.	219	The original text explaining this disagreement is "and the Imam is on the pulpit (minbar)" (Sharh Niqayah and Mirqat of Mulla Ali Qari).	223
Secondly, attachment (ilsaq) itself does not mean physical contact, as is clear from 'I passed by Zaid' (marrartu bi-Zaidin).	219	Some later scholars shortened it in their own way and made it "Adhan on the pulpit". Therefore, citing the phrase "Adhan on the pulpit" in this context is a misconception.	224
Citing 'you pass by them' (tamurruna 'alayhima) for this purpose.	220	Further support for this matter.	224
Some opponents interpreted 'on the pulpit' (ala al-minbar) as a metaphorical meaning of extreme proximity.	220	The fact is that the difference is in the expressions 'at' (inda) and 'on' (ala); the crossing place is the same 'at the door of the mosque', and this was explained by Sa'ib ibn Yazid (may Allah be pleased with him).	224
The answer that the literal meaning of 'Ala' is as per the writings of Kashf al-Asrar, Ibn al-Humam, Radi al-Rumi, and Iltizam.	220	Nafha 7.	225
Proof from the Great Qur'an for this meaning of 'Ala'.	221	Clarification of the issue in another way: in all these texts, words like 'on	225

Description	Page No.	Description	Page No.
		the minaret' or 'pulpit' are mentioned as introduction and identification. And the sentence "he shall not call Adhan" is the ruling; importance is given to the ruling, not the identifier.	
So, while the opponents' literal meaning is correct, taking the metaphorical meaning was a mistake.	221	For an identifier, it is not even necessary to be permissible; clarification of the issue with an example.	226
Second answer: Another metaphorical meaning of 'Ala' is companionship (musahabat). This is supported by Siyuti, Hadith Mubarak, Qamus, and Futuhat al-Ilahiyya.	221	In Sharia, importance is given to the actual primary ruling, not the logical incidental ruling.	227
The Adhan of the sermon accompanies the sitting on the pulpit; thus, the opponent's argument is either a clash between reality and metaphor or a possibility of two metaphors.	222	Clarification of the issue regarding the phrases 'Alayk-as-Salam' and 'As-Salamu Alayk'.	227
'Ala' also comes for 'time' and 'period', so it is synonymous with 'at the time' (inda zamaniyya).	223	The opponents' argument is based on the 'allusion of the text' (isharah an-nass), while the sentence "he shall not call Adhan" is the 'explicit text' (ibarat an-nass) for its meaning. In reasoning, importance is given to the latter.	227

फ़तावा रज़विया - जिल्द २८

विवरण	पृष्ठ संख्या	विवरण	पृष्ठ संख्या
कुछ ने 'अला' को 'बा-ए-इल्साक़' के अर्थ में बताया है।	२१९	जुमा के लिए दौड़ने का कारण पहली अज़ान है या खुतबे की अज़ान? इसमें इमाम-ए-आज़म और इमाम तहावी (रह.) के बीच मतभेद है।	२२३
पहला, यहाँ 'अला' का अर्थ 'बा' में होना विचारणीय है।	२१९	इस मतभेद के विवरण की मूल इबारत यह है: "व-अल-इमामु अलल-मिम्बर" (शरह नक़ाया और मिर्क़ात मुल्ला अली क़ारी)।	२२३
दूसरा, स्वयं 'इल्साक़' का अर्थ वास्तविक जुड़ाव नहीं है, जैसा कि 'मर्-रतु बि-जैदिन' से स्पष्ट है।	२१९	कुछ बाद के विद्वानों ने इसे अपने तरीके से संक्षिप्त किया और "अज़ान अलल-मिम्बर" बना दिया, इसलिए इस अवसर पर शब्द 'अज़ान अलल-मिम्बर' से तर्क देना भ्रम है।	२२४
इस उद्देश्य पर 'तमुर्रून अलैहिमा' से तर्क देना।	२२०	इस मामले का और अधिक समर्थन।	२२४
कुछ विरोधियों ने 'अलल-मिम्बर' (मिम्बर पर) का अर्थ निकटता में अतिशयोक्ति के रूप में रूपक बताया।	२२०	तथ्य यह है कि शब्द 'इंदा' और 'अला' सभी अभिव्यक्तियों का अंतर है, पार करने की जगह वही 'मस्जिद के दरवाज़े पर' है और यही साइब इब्न यज़ीद (रज़ि.) ने वर्णित किया है।	२२४
उत्तर कि 'अला' का वास्तविक अर्थ 'कश्फ़ुल असरार', इब्न अल-हुमाम, रज़ी अल-रूमी और इल्तिज़ाम के लेखन के अनुसार है।	२२०	नफ़हा ७।	२२५
'अला' के इस अर्थ का क़ुरआन अज़ीम से प्रमाण।	२२१	मसले का स्पष्टीकरण एक और तरीके से कि इन सभी इबारतों में 'अलल-मिनारा' या 'मिम्बर' आदि शब्द परिचय और पहचान के रूप में	२२५

विवरण	पृष्ठ संख्या	विवरण	पृष्ठ संख्या
		वर्णित हैं। और वाक्य 'ला-युअज्ज़िन' (अज़ान न दे) हुक्म है; महत्व हुक्म का है, पहचान का नहीं।	
तो विरोधियों का वास्तविक अर्थ सही होते हुए भी रूपक अर्थ लेना गलत हुआ।	२२१	पहचान के लिए तो जायज़ होना भी ज़रूरी नहीं; एक उदाहरण से मसले का स्पष्टीकरण।	२२६
दूसरा उत्तर: 'अला' का दूसरा रूपक अर्थ 'मुसाहबत' (साथ होना) का है; सुयूती, हदीस मुबारक, क़ामूस और फ़ुतुहात-ए-इलाहिया से इसका समर्थन।	२२१	शरीयत में महत्व तार्किक निहित हुक्म का नहीं, बल्कि वास्तविक और मूल हुक्म का है।	२२७
खुतबे की अज़ान मिम्बर पर बैठने के साथ होती है; अतः विरोधी का तर्क या तो वास्तविकता और रूपक के बीच टकराव है या दो रूपकों की संभावना है।	२२२	शब्द 'अलैक-अस-सलाम' और 'अस-सलामू अलैक' के मसले का स्पष्टीकरण।	२२७
'अला' समय और काल के लिए भी आता है, तो यह 'इंदा ज़मानिया' के समानार्थी है।	२२३	विरोधियों का तर्क'इशारत-उन-नस्' (पाठ का संकेत) है और वाक्य 'ला-युअज्ज़िन' अपने अर्थ पर 'इबारत-उन-नस्' (पाठ का स्पष्ट कथन) है, तो तर्क में इसी का महत्व है।	२२७

تفصیل	صفحہ نمبر
بعضوں نے علی کو باء الصاق کے معنی میں بتایا	۲۱۹
اولاً یہاں علی کا معنی باء میں ہونا محل نظر ہے	۲۱۹
ثانیاً خود الصاق کے معنی اتصال حقیقی نہیں جیسا کہ مررت بزید سے ظاہر ہے	۲۱۹
اس مطلب پر تمرون علیہما سے استدلال	۲۲۰
بعض مخالفین نے علی المنبر کے معنی مجازی مبالغہ فی القرب بتایا	۲۲۰
جمعہ کے لیے سعی کا موجب اذان اول ہے یا اذان خطبہ، اس میں امام اعظم اور امام طحاوی رحمہما اللہ کا اختلاف ہے	۲۲۳
اس اختلاف کے بیان کی اصل عبارت یہ ہے "والامام علی المنبر" (شرح نقایہ اور مرقات ملا علی قاری)	۲۲۳
بعض متاخرین نے اس کو اپنے طور مختصر کیا اور "اذان علی المنبر" بنا دیا پس اس موقع لفظ اذان علی المنبر سے استدلال وہم ہے	۲۲۴
اس امر کی تائید مزید	۲۲۴
اصل یہ ہے کہ لفظ عند اور علی سب تعبیروں کا اختلاف ہے، معبر وہی علی باب المسجد ہے اور اسی کو سائب ابن یزید رضی اللہ تعالیٰ عنہ نے بیان کیا	۲۲۴

تفصیل	صفحہ نمبر
جواب علی کے حقیقی معنی حسب تحریر کشف الاسرار وابن الہمام و رضی الروم والتزام ہے	۲۲۰
علی کے اس معنی کا قرآن عظیم سے ثبوت	۲۲۱
تو مخالفین کا معنی حقیقی درست ہوتے ہوئے معنی مجازی مراد لینا غلط ہوا	۲۲۱
دوسرا جواب علی کے دوسرے معنی مجازی مصاحبت کے ہیں سیوطی، حدیث مبارک، قاموس اور فتوحات الہیہ سے اس کی تائید	۲۲۱
اذان خطبہ مصاحب جلوس علی المنبر ہے پس مخالف کا استدلال یا	۲۲۲
نفحہ ۷۔	۲۲۵
مسئلہ کی وضاحت ایک اور طرح سے کہ ان تمام عبارتوں میں علی المناره یا منبر وغیره الفاظ بطور تعارف وعلامت مذکور ہیں اور جملہ "لایؤذن" حکم ہے اعتبار حکم کا ہے علامت کا نہیں	۲۲۵
علامت کے لیے تو جائز ہونا بھی ضروری نہیں ایک مثال سے مسئلہ کی وضاحت	۲۲۶
شریعت میں اعتبار حکم منطقی ضمنی کا نہیں حکم حقیقی اصلی کا ہے	۲۲۷
لفظ علیک السلام اور السلام علیک مسئلہ کی وضاحت	۲۲۷

تفصیل	صفحہ نمبر	تفصیل	صفحہ نمبر
تو حقیقت مجاز کا تصادم یا مجازین کا احتمال ہے			
علی وقت اور زمانیہ کے لیے بھی آتا ہے تو یہ عند زمانیہ کا ہم معنی ہے	۲۲۳	مخالفین کا استدلال معنی اشارہ النص ہے اور جملہ لایؤذن اپنے معنی پر عبارت النص ہے تو استدلال میں اعتبار اسی کا ہے	۲۲۷

Volume 28 Fatawa Razawiyya

Page 228 | The phrase 'Azan on the pulpit' is ambiguous, while 'Azan shall not be called inside the mosque' is the explicit text; hence, from this perspective as well, reliance is placed on the latter. | Page 233 | A passage from Fatawa Khaniyah. Page 228 | Consensus (Ijma) and Practice (Ta'amul). | Page 234 | Definition of valid practice (Ta'amul Sahih) from Radd al-Muhtar. Page 229 | Nafha 8. | Page 234 | A condition of the Shafi'i school for majority consensus to be evidence. Page 229 | The history of Friday Azan according to the Maliki school: Passages from Madkhal, Jawahir Zakiyyah, and Zarqani. | Page 234 | A painful letter from Mujaddid Alf Thani on this subject. Page 231 | According to the religious narrations of Imam Malik (RA), the continuous practice of calling Azan inside the mosque is far from reality; even its Sunnah status is not proven. | Page 237 | A reference from Hashiyah Shami, Book of Leasing (Kitab al-Ijarah); Allama Shami's statement that it is an old evil that people start considering the truth as falsehood. Page 231 | Hanafis consider it Makruh (disliked), Malikis call it Bid'ah (innovation). Since no contradiction is proven from other Imams, hasn't the dislike of this Azan itself become a matter of consensus? | Page 238 | Nafha 10. Page 233 | Nafha 9. | Page 238 | Discussion on Tawarith (Continuous inherited practice). Page 233 | Discussion on general practice (Ta'amul-e-Aam). | Page 238 | Tawarith is the name for the continuous practice of all generations. In this matter, how can the practice of all generations be proven when the practice of the current era is not even established? Page 233 | It is narrated from Iskandari and Saqati that the practice of the people of the West is outside the mosque. | Page 238 | Statement of Tawarith from Fath al-Qadir. Page 233 | In the royal mosques of most Indian cities, platforms are built for this purpose; they are not part of the mosques. | Page 239 | The author's great research on the issue of Tawarith. Page 233 | Removal of a misconception: Considering such platforms (which are actually excluded from the mosque) as part of the mosque, people thought it permissible to call Azan in general mosques as well. | Page 239 | There are four types of occurrences: (a) whose creation/origin is known, (b) whose origin is unknown, (c) whose origin is known in detail as to when and by whom it was created, (d) whose origin is known but the details of when and how are unknown. Page 233 | Practice contrary to the Sunnah is not a certificate of permissibility. | Page 239 | Examples of each type and their rulings, a general rule for determining the Sharia ruling for the fourth type.

जिल्द 28 फ़तावा रज़विया

पेज 228 | 'मिंबर पर अज़ान' का शब्द संदिग्ध है, और 'मस्जिद में अज़ान न दी जाए' स्पष्ट हुक्म है; इस लिहाज़ से भी इसी पर भरोसा किया जाएगा। | पेज 233 | फ़तावा खानिया का एक उद्धरण। पेज 228 | इज्मा (आम सहमति) और तआमुल (प्रथा)। | पेज 234 | रद अल-मुहतार से सही तआमुल की परिभाषा। पेज 229 | नफ़्हा 8। | पेज 234 | बहुमत के इज्मा को प्रमाण मानने के लिए शाफ़ई मज़हब की एक शर्त। पेज 229 | इमाम मालिक के मज़हब के अनुसार जुमे की अज़ान का इतिहास: मदख़ल, जवाहर ज़किया और ज़रक़ानी के उद्धरण। | पेज 234 | इस विषय पर मुजद्दिद अल्फ़ सानी का एक दर्दनाक पत्र। पेज 231 | इमाम मालिक (रह.) की मज़हबी रिवायतों के अनुसार मस्जिद के अंदर अज़ान का निरंतर अभ्यास (तवारुस) होना तो दूर की बात है, इसका सुन्नत होना भी साबित नहीं। | पेज 237 | हाशिया शामी, किताब अल-इजारा का एक संदर्भ; अल्लामा शामी का कथन है कि यह एक पुरानी बुराई है कि लोग सच बात को भी गलत समझने लगते हैं। पेज 231 | हनफी इसे मकरूह (नापसंद) कहते हैं, मालिकी इसे बिदअत (नवाचार) कहते हैं। और अन्य इमामों से भी इसके विरुद्ध कुछ साबित नहीं है, तो क्या इस अज़ान की कराहत (नापसंदगी) ही इज्माई (सर्वसम्मत) नहीं हो गई? | पेज 238 | नफ़्हा 10। पेज 233 | नफ़्हा 9। | पेज 238 | तवारिष (निरंतर अभ्यास) की बहस। पेज 233 | तआमुल-ए-आम (सामान्य प्रथा) की बहस। | पेज 238 | तवारिष सभी पीढ़ियों के निरंतर अभ्यास का नाम है। इस मसले में सभी पीढ़ियों का अभ्यास कैसे साबित होगा जब वर्तमान समय का अभ्यास भी स्थापित नहीं है? पेज 233 | इसकंदरी और सक़ती की रिवायत है कि पश्चिम (मगरिब) के लोगों का सहयोग मस्जिद के बाहर है। | पेज 238 | फ़तह अल-क़दीर से तवारिष का बयान। पेज 233 | हिंदुस्तान के अधिकांश शहरों की शाही मस्जिदों में इस काम के लिए चबूतरे बने हुए हैं, वे मस्जिदों का हिस्सा नहीं हैं। | पेज 239 | तवारिष के मसले पर लेखक का महान शोध। पेज 233 | एक गलतफहमी का निवारण: ऐसे चबूतरों को जो वास्तव में मस्जिद से अलग हैं, मस्जिद समझकर लोगों ने सामान्य मस्जिदों में भी अज़ान देना जायज़ समझ लिया। | पेज 239 | स्थितियों के चार प्रकार हैं: (क) जिसका नया होना ज्ञात हो, (ख) जिसका नया होना ज्ञात न हो, (ग) जिसके नए होने का ज्ञान विस्तार से हो कि कब और किसने इसे ईजाद किया, (घ) नया होना ज्ञात हो लेकिन कब और कैसे का विवरण ज्ञात न हो। पेज 233 | सुन्नत के विरुद्ध प्रथा वैधता का प्रमाण नहीं है। | पेज 239 | प्रत्येक प्रकार का उदाहरण और उसका नियम, चौथे प्रकार के लिए शरई हुक्म निर्धारित करने का सामान्य नियम।

पृष्ठ 684 का 23

۲۲۸ | کلمہ اذان علی المنبر جملہ محتملہ ہے اور لایوذن فی المسجد صر احۃ النص ہے اس حیثیت سے بھی اعتبار اسی اکا ہے | ۲۳۳ | فتاویٰ خانیہ کی ایک عبارت ۲۲۸ | اجماع اور تعامل | ۲۳۴ | ردالمحتار سے تعامل صحیح کی تعریف ۲۲۹ | نفحہ ۸۔ | ۲۳۴ | اجماع اکثری کے دلیل ہونے کے لیے شافعی مذہب کی ایک شرط ۲۲۹ | اذانِ جمعہ کی تاریخ ازروئے مذہب امام مالک مدخل، جواہر ذکیہ اور زرقانی کی عبارتیں | ۲۳۴ | اس باب میں مجدد الفِ ثانی کا ایک دردناک مکتوب ۲۳۱ | امام مالک رحمتہ اللہ علیہ کی مذہبی روایات سے اندرونِ مسجد اذان متوارث ہونا تو بڑی بات ہے سنیت بھی ثابت نہیں | ۲۳۷ | حاشیہ شامی کتاب الاجارہ کا ایک حوالہ علامہ شامی کا قول ہے کہ یہ قدیم برائی ہے کہ لوگ حق بات کو بھی ناحق سمجھنے لگتے ہیں ۲۳۱ | حنفیہ اس کو مکروہ، مالکیہ اس کو بدعت کہتے ہیں۔ اور دوسرے ائمہ سے خلاف ثابت نہیں تو کہیں اس اذان کی کراہت ہی اجماعی نہ ہوئی | ۲۳۸ | نفحہ ۱۰۔ ۲۳۳ | نفحہ ۹۔ | ۲۳۸ | توارث کی بحث ۲۳۳ | تعاملِ عام کی بحث | ۲۳۸ | توارث تمام قرنوں کے تعامل کا نام ہے اس مسئلہ میں عام قرنوں کا تعامل کیسے ثابت ہوگا جب موجودہ زمانہ کا تعامل بھی ثابت نہیں۔ ۲۳۳ | سکندری اور سقطی کی روایت ہے کہ اہل مغرب کا تعاون بیرون مسجد ہے۔ | ۲۳۸ | فتح القدیر سے توارث کا بیان ۲۳۳ | ہندوستان کے اکثر شہروں کی شاہی مساجد میں اس کام کے لیے چبوترے بنے ہوئے ہیں وہ مسجدوں کا حصہ نہیں۔ | ۲۳۹ | مسئلہ توارث میں مصنف کی عظیم تحقیق ۲۳۳ | ایک غلط فہمی کا ازالہ، ایسے چبوتروں کو جو درحقیقت مسجد سے مستثنیٰ ہیں مسجد سمجھ کر لوگوں نے عام مسجدوں میں بھی اذان دینی جائز سمجھ لی۔ | ۲۳۹ | احوال کی چار قسم ہے (۱) جس کا حادث ہونا معلوم ہو (ب) جس کے حدوث کا علم نہ ہو (ج) حدوث کا علم تفصیلی ہو کہ کب کس نے

ایجاد کیا (د) حدوث کا علم ہو مگر کب اور کیسے کی تفصیل معلوم نہ ہو۔ ۲۳۳ | خلافِ سنت تعامل جواز کی سند نہیں | ۲۳۹ | ہر قسم کی مثال اور اس کا حکم، قسم رابع کا شرعی حکم معلوم کرنے کا قاعدہ کلیہ

Fatawa Radawiyya Volume 28

Page	Topic
241	An exceptional case of opposing an established Sunnah
243	Determining the nature of the issue of Adhan; that Adhan inside the mosque is a rejected innovation
244	Thanvi's weak reasoning on the invention of this Adhan in the era of Uthman Ghani and its inheritance since then, and Ala Hazrat's eloquent rebuttal
244	Thanvi distorted the meaning of Imam Ayni's text
245	Another fallacy of Thanvi and attributing the invention of Adhan adjacent to the pulpit to Hisham ibn Abd al-Malik.
245	Ala Hazrat's disclosure of reality that Hisham moved the first Adhan towards the Zawra minaret and kept the second Adhan in its original state as it was in the era of Prophethood
246	Evidence for the actual reality from Imam Zurqani's statement; it follows from Thanvi's statement that the Imams of guidance left the Sunnah of Allah's Messenger (peace be upon him) to follow Hisham
247	Nafha 11
248	Rejection of the rational and traditional evidence of the claimants of inheritance
249	Nafha 12
249	Inheritance from some is unreliable.
249	The practice of the Two Holy Sanctuaries regarding the Fajr Adhan before dawn is unreliable and unacceptable according to our Imams
250	The saying of Hazrat Akmal al-Din al-Babarti
251	Nafha 13
251	Reasoning from the action of the Muezzin of the Haram is also wrong
251	Mulla Ali Qari's clarification that even today in the Haram, Adhan is being given where it used to be in the time of the Prophet.
251	Due to the expansion of the Haram, that place has come within the enclosure
251	Analogy with the Well of Zamzam and the Adhan

Page	Topic
248	Opponents' wrong reliance on a text from Al-Hindia
248	No change in the Adhan before the preacher after the era of Prophethood is proven from history
249	To consider lack of proof as a rational argument is irrationality
249	Six or seven objections to the aforementioned argument
252	platform in the Prophet's Mosque
252	Summary of the above
252	Evidence from the command of silence for listening to the Friday sermon
252	Evidence from the prohibition of shouting for relayed Takbir; names of scholars who gave the fatwa of invalidity of prayer for such a caller
253	The reality of Deobandi scholars' claim of following the scholars of the Haram

फ़तावा रज़विया जिल्द 28

पृष्ठ	विषय
241	सुन्नत-ए-साबिना के विरोध का एक अपवाद स्वरूप मामला
243	अज़ान के मसले की प्रकृति का निर्धारण कि मस्जिद के अंदर अज़ान देना रद्द की गई बिदअत (नवाचार) है
244	उस्मान गनी के युग में इस अज़ान के आविष्कार और उसी समय से निरंतर चले आने पर थानवी का कमज़ोर तर्क और आला हज़रत का ज़ोरदार खंडन
244	थानवी ने इमाम ऐनी के पाठ के अर्थ को विकृत किया
245	थानवी का एक और भ्रम और मिम्बर (मंच) के पास अज़ान के आविष्कार का श्रेय हिशाम इब्न अब्दुल मलिक को देना।
245	आला हज़रत द्वारा वास्तविकता का प्रकटीकरण कि हिशाम ने पहली अज़ान को ज़ौराह मीनार की ओर स्थानांतरित किया और दूसरी अज़ान को उसकी पुरानी स्थिति में रखा जैसा कि वह नबूवत के युग में थी
246	इमाम ज़रक़ानी के बयान से वास्तविक स्थिति पर साक्ष्य; थानवी के कथन से यह निष्कर्ष निकलता है कि मार्गदर्शक इमामों ने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की सुन्नत छोड़कर हिशाम का अनुसरण किया
249	नफ़हा 12
249	कुछ लोगों से प्राप्त परंपरा (तवारुस) अविश्वसनीय है।
249	हमारे इमामों के नज़दीक फ़ज्र से पहले की फ़ज्र की अज़ान पर हरमैन का अमल अविश्वसनीय और अस्वीकार्य है
250	हज़रत अकमल उद्दीन बाबरती का कथन
251	नफ़हा 13
251	हरम के मोअज़्ज़िन के कार्य से तर्क देना भी गलत है
251	मुल्ला अली क़ारी का स्पष्टीकरण कि आज भी हरम में अज़ान वहीं हो रही है जहाँ हुज़ूर के समय में होती थी।

पृष्ठ	विषय
247	नफ़हा 11
248	तवारुस (परंपरा) का दावा करने वालों के बौद्धिक और पारंपरिक तर्कों का खंडन
248	'फ़तावा हिंदिया' की एक इबारत से विरोधियों का गलत सहारा लेना
248	जुमे के खुतबे से पहले की अज़ान में नबूवत के युग के बाद किसी भी प्रकार का परिवर्तन इतिहास से प्रमाणित नहीं है
249	प्रमाण के अभाव को बौद्धिक तर्क मानना मूर्खता है
249	उल्लेखित तर्क पर छह-सात आपत्तियाँ
251	हरम के विस्तार के कारण वह स्थान अब परिसर के भीतर आ गया है
251	ज़मज़म के कुएँ और मस्जिद-ए-नबवी में अज़ान के चबूतरे से तुलना
252	उपर्युक्त का सारांश
252	जुमे के खुतबे को सुनने के लिए शांति बनाए रखने के आदेश से साक्ष्य
252	आवाज़ पहुँचाने के लिए तकबीर चिल्लाने की मनाही से साक्ष्य; ऐसे मुकब्बीर की नमाज़ के फासिद (अमान्य) होने का फ़तवा देने वाले विद्वानों के नाम
253	देवबंदी विद्वानों के हरम के विद्वानों के अनुसरण के दावे की वास्तविकता

فتاویٰ رضویہ جلد ۲۸

صفحہ	موضوع
۲۴۱	سنت ثابتہ کی مخالفت کی ایک استثنائی صورت
۲۴۳	مسئلہ اذان کی نوعیت کا تعین کہ اذان اندرون مسجد بدعت مردود ہے
۲۴۴	اس اذان کے زمانہ عثمان غنی کی ایجاد اور اسی وقت متوارث ہونے پر تھانوی کا سخیف استدلال اور اعلیٰ حضرت کا رد بلیغ
۲۴۴	امام عینی کی عبارت کی تھانوی نے تحریف معنوی کی
۲۴۵	تھانوی کا ایک اور مغالطہ اور لصیق المنبر اذان کی ایجاد کا سہرہ ہشام ابن عبد الملک کے سر۔
۲۴۵	اعلیٰ حضرت کا اظہار حقیقت کہ ہشام نے اذان اول کو مقام زوراء منارہ کی طرف منتقل کیا اور دوسری اذان اپنے حال پر باقی رکھی جیسی عہد رسالت میں تھی
۲۴۶	امام زرقانی کے بیان سے اصل حقیقت پر استشہاد تھانوی کے قول سے لازم آتا ہے کہ ائمہ ہدی نے
۲۴۹	نفحہ ۱۲۔
۲۴۹	توارث بعض غیر معتبر ہے۔
۲۴۹	اذان فجر قبل فجر پر تعامل حرمین ہمارے ائمہ کے نزدیک غیر معتبر و نا مقبول ہے
۲۵۰	حضرت اکمل الدین بابرتی کا ارشاد
۲۵۱	نفحہ ۱۳۔
۲۵۱	حرم کے مؤذن کے فعل سے استدلال بھی غلط ہے
۲۵۱	ملا علی قاری کی تصریح کہ آج بھی حرم میں اذان وہیں ہو رہی

صفحہ	موضوع
	رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کی سنت چھوڑ کر ہشام کی پیروی کی
۲۴۷	نفحہ ۱۱۔
۲۴۸	مدعیان توارث کی عقلی و نقلی دلیل کا رد
۲۴۸	ہندیہ کی ایک عبارت سے مخالفین کا غلط سہارا
۲۴۸	اذان بین یدی الخطیب میں عہد رسالت کے بعد کسی قسم کا تغیر تاریخ سے ثابت نہیں
۲۴۹	عدم ثبوت کو دلیل عقلی قرار دینا بے عقلی ہے
۲۴۹	دلیل مذکور پر چھ سات اعتراضات

صفحہ	موضوع
۲۵۱	ہے جہاں حضور کے زمانہ میں ہوتی تھی۔
۲۵۱	توسیع حرم کی وجہ سے وہ جگہ احاطہ میں ہو گئی ہے
۲۵۱	چاہ زمزم ، مسجد نبوی میں اذان کے چبوترے سے تمثیل
۲۵۲	مذکورہ بالا کا خلاصہ
۲۵۲	خطبہ جمعہ کے استماع کی خموشی کے حکم سے استشہاد تبلیغ تکبیر چیخنے کی ممانعت سے استشہاد ایسے مکبّر کی نماز کے فاسد ہونے کا فتویٰ دینے والے علماء کے اسماء
۲۵۳	علماء دیوبند کے دعویٰ اتباع علمائے حرم کی حقیقت

Fatawa Ridawiyya - Volume 28

Page	Topic
261	Nafha 14.
261	Brief recap of previous discussions regarding false inheritance.
262	Sharia excuse for silence regarding 'Enjoining Good and Forbidding Evil'.
262	Example of the silence of scholars of truth regarding the actions of kings to prevent discord.
263	Statement of Walid's extraordinary expenses on the decoration of the Prophet's Mosque.
263	The matter becomes ambiguous for scholars.
264	Umar bin Abdul Aziz's (May Allah have mercy on him) reviving of Sunnah and abolishing of innovation is praiseworthy, and the preceding scholars are excused in their silence.
265	No blame on each other from the conduct of both parties.
266	Beautiful mention of the services of Ghaus-e-Azam (May
253	Statement of the report from Juwaibir.
253	Explanation of the opponents' argument based on this report.
253	The first response to this report through the three applications of 'Masjid'.
256	Statement of its contradiction with the authentic Hadith of Abu Dawud.
256	Comparison between Muhammad ibn Ishaq and Juwaibir.
257	Criticism of fifteen Imams on Juwaibir from books of 'Ilal' (defects in Hadith).
257	The opponent's flawed understanding that Ibn Ishaq's 'Mu'an'an' Hadith is unacceptable, while Juwaibir is accepted despite his weakness and his report being 'Munqati' (interrupted).
257	Three criticisms by the author of 'Fath' on Juwaibir's report. Juwaibir's report is 'Isharatun-Nass' (indication of the text) on its meaning; the opponents' argument is from the sense of Juwaibir's report which is unacceptable.
258	Nafha 16.

Page	Topic
	Allah be pleased with him) in reviving the Sunnah and the excuse of other scholars.
266	Investigating individual arguments.
268	Nafha 15.

Page	Topic
260	Narrations of Hazrat Talq bin Ali and Hazrat Abdullah ibn Mas'ud and the answer to the report of Abdullah bin Umar (May Allah be pleased with him); this is the essence of the explanation by the authors of 'Fath' and 'Ghayat al-Bayan'.
261	In the report of Abdullah bin Umar, there is an addition of the word 'fihi' with a wrong reference to 'Salat-e-Mas'udi'. Another weak narration of Ibn Majah and the wrong argument of opponents from it.

फतावा रज़विया - खंड २८

पृष्ठ	विषय
२६१	नफ़्हा १४।
२६१	बातिल विरासत के सिलसिले में पिछली बहसों का संक्षिप्त दोहराव।
२६२	'नेकी का हुक्म देना और बुराई से रोकना' के संबंध में खामोशी का शरीयत में बहाना।
२६२	फितना (अशांति) रोकने के लिए बादशाहों के कार्यों पर हक़ के विद्वानों की खामोशी का उदाहरण।
२६३	मस्जिद-ए-नबवी की सजावट पर वलीद के असामान्य खर्च का बयान।
२६३	विद्वानों के लिए मामला संदिग्ध हो जाता है।
२६४	उमर बिन अब्दुल अज़ीज़ (रहमतुल्लाह अलैह) द्वारा सुन्नत को जीवित करना और बिदअत को मिटाना प्रशंसनीय है, और उनसे पूर्व के विद्वान अपनी चुप्पी में क्षमा योग्य हैं।
२६५	दोनों पक्षों के आचरण के कारण एक-दूसरे पर कोई आरोप नहीं।
२६६	
२५३	जुवैबिर की रिवायत का बयान।
२५३	इस रिवायत से विरोधियों के तर्क की व्याख्या।
२५३	'मस्जिद' के तीन अर्थों के ज़रिये इस रिवायत का पहला जवाब।
२५६	अबू दाऊद की सही हदीस के साथ इसके टकराव का बयान।
२५६	मुहम्मद बिन इसहाक और जुवैबिर की तुलना।
२५७	'इल्लत' (हदीस के दोष) की किताबों से पंद्रह इमामों द्वारा जुवैबिर पर की गई जिरह।
२५७	विरोधी की उलटी समझ कि इब्न इसहाक की 'मुअनअन' हदीस अस्वीकार्य है, और जुवैबिर अपनी कमज़ोरी और रिवायत के'मुनक़ते' होने के बावजूद स्वीकार्य है।
२५७	जुवैबिर की रिवायत पर 'फत्ह' के लेखक की तीन आपत्तियां। जुवैबिर की रिवायत अपने अर्थ पर 'इशारतुन-नस्स' (पाठ का संकेत) है; विरोधियों का तर्क जुवैबिर की रिवायत के उस अर्थ से है जो अस्वीकार्य है।
२५८	नफ़्हा १६।

पृष्ठ	विषय
	सुन्नत को जीवित करने में हुज़ूर गौस-ए-आज़म (रज़ियल्लाहु अन्हु) की महान सेवाओं का उल्लेख और अन्य विद्वानों का बहाना।
२६६	व्यक्तिगत तर्कों की जांच।
२६८	नफ़्हा १५।
२६०	हज़रत तलक़ बिन अली और हज़रत अब्दुल्ला इब्न मसूद की रिवायतें और अब्दुल्ला बिन उमर (रज़ियल्लाहु अन्हु) की रिवायत का जवाब; यही 'फत्ह' और 'ग़ायतुल बयान' के लेखकों के स्पष्टीकरण का सार है।
२६१	अब्दुल्ला बिन उमर की रिवायत में 'सलात-ए-मसऊदी' के गलत संदर्भ से 'फीही' शब्द की वृद्धि हुई है। इब्न माजा की एक और कमज़ोर रिवायत और उससे विरोधियों का गलत तर्क।

صفحہ	عنوان
۲۶۱	نفحہ ۱۴۔
۲۶۱	توارث باطل کے سلسلہ میں گزشتہ ابحاث کا اجمالی اعادہ
۲۶۲	امر بالمعروف اور نہی عن المنکر سے سکوت کا شرعی عذر
۲۶۲	بادشاہوں کے افعال پر علمائے حق کی خاموشی بوجہ دفع فتنہ کی مثال۔
۲۶۳	مسجد نبوی کی آرائش پر ولید کے غیر معمولی مصارف کا بیان
۲۶۳	علماء پر معاملہ مشتبہ ہو جاتا ہے عمر بن عبدالعزیز رحمۃ اللہ علیہ کا
۲۶۴	احیاء سنت و اماتت بدعت قابل مدح ہے اور ان سے مقدمہ علماء سکوت میں معذور ہیں
۲۶۵	
۲۵۳	اثر جویبر کا بیان۔
۲۵۳	اس اثر سے مخالفین کے استدلال کی تقریر
۲۵۳	مسجد کے اطلاقات ثلاثہ سے اس اثر کا پہلا جواب
۲۵۶	ابوداود کی صحیح حدیث سے اس کے تعارض کا بیان
۲۵۶	محمد بن اسحاق اور جویبر کا تقابل
۲۵۷	کتب علل سے جویبر پر پندرہ اماموں کی جرح
۲۵۷	مخالف کی الٹی سمجھ کہ ابن اسحاق کی معنعن حدیث نامقبول، اور جویبر اپنے ضعف اور اس کا اثر منقطع ہونے کے باوجود مقبول
۲۵۷	

صفحہ	عنوان صفحہ	عنوان
		جوبیر کے اثر پر صاحب فتح کی تین جرحیں
	دونوں فریق کے طرز عمل سے	اثر جوبیر اپنے مدلول پر اشارہ نص ہے مخالفین
	ایک دوسرے پر الزام نہیں	کا استدلال اثر جوبیر کے مفہوم سے ہے جو
		نامقبول ہے۔
	حضور غوث اعظم رضی اللہ تعالیٰ	
۲۶۶	عنہ کی خدمات احیائے سنت کا ذکر ۲۵۸	نفحہ ۱۶۔
	جمیل اور دیگر علماء کا عذر	
		حضرت طلق بن علی اور حضرت عبداللہ ابن
		مسعود کی روایات اور عبداللہ بن عمر رضی اللہ
۲۶۶	انفرادی دلائل کی خبر گیری ۲۶۰	تعالیٰ عنہ کے اثر کا جواب یہ ہے یہی صاحب
		فتح اور صاحب غایۃ البیان کی تقریر کا مفاد
		اثر عبداللہ بن عمر میں صلوۃ مسعودی کے غلط
		حوالہ سے لفظ فیہ کا اضافہ ہے ابن ماجہ کی
۲۶۸	نفحہ ۱۵۔ ۲۶۱	ایک اور ضعیف روایت اور اس سے مخالفین کا
		غلط استدلال

Fatawa Razvia, Volume 28

Topic	Page	Details	Page
Explanation and commentary on the above narration in another tradition.	269	Allah Almighty commanded Hazrat Ibrahim (Peace be upon him) to announce Hajj; he stood at Maqam-e-Ibrahim and announced.	274
Foolishness of reasoning for being inside the mosque from the narration of Hazrat Abu Darda (Radiallahu Ta'ala Anhu).	269	At the time of the announcement of Hajj, that stone was in the Mataf near the wall of the Kaaba, i.e., in Masjid al-Haram, so the announcement from inside the mosque is proven.	275
Clarification of Hadith Nawar in this context.	270	Different narrations of the incident.	275
Nafha 17.	271	Critiques of Ala Hazrat on this reasoning of opponents.	276
Hadith of Hazrat Abdullah bin Zaid "Go towards the mosque"; wrong reasoning of opponents from it. These claimants do not see the difference between "Go in the mosque" and "Go towards the mosque".	271	(1) Stone is a movable object; remaining in the same place for six thousand years is entirely against reasoning. It might benefit the objector but not the one seeking evidence.	277
Hazrat Abdullah bin Zaid reached the presence of the Prophet (Peace and Blessings of Allah be upon him) at night or near dawn.	271	(2) History of Qutbi does not state that the stone remained in that place since then, so adding this to the narration is wrong.	277
Whether the Prophet (Peace be upon him) was in the noble chamber or in the mosque at that time, in any case, Hazrat Abdullah was in the mosque then. In such a case, the Prophet's (Peace be upon him) command "Go	272	(3) Qutbi's narration suggests that the stone's place was somewhere else, it was brought here by necessity and returned to its place after the required work.	277

Topic	Page	Details	Page
towards the mosque" can never mean "Go into the mosque".			
Answer also exists in different applications of the word "Mosque".	272	(4) Confirmation of this from the pulpit and stairs of the Haram Sharif.	277
Nafha 18.	274	(5) Being near the wall of the Kaaba doesn't mean the announcement must have been made from it.	278
Struggle to prove Adhan inside the mosque from the Quran.	274	(6) Explicit mention that the stone was in another place at the time of the Hajj announcement.	278

फतावा रज़विया, खंड 28

विषय	पृष्ठ	विवरण	पृष्ठ
एक अन्य रिवायत में उपरोक्त रिवायत की व्याख्या और टीका।	269	अल्लाह तआला ने हज़रत इब्राहिम (अलैहिस्सलाम) को हज की घोषणा का आदेश दिया; आपने मकाम-ए-इब्राहिम पर खड़े होकर घोषणा की।	274
हज़रत अबू दरदा (रज़ियल्लाहु तआला अन्हु) की रिवायत से मस्जिद के भीतर होने के तर्क की मूर्खता।	269	हज की घोषणा के समय वह पत्थर मताफ़ में काबा की दीवार के पास था यानी मस्जिद-ए-हराम में था, तो घोषणा मस्जिद के भीतर से साबित हुई।	275
इसी संदर्भ में हदीस-ए-नवार का स्पष्टीकरण।	270	घटना की विभिन्न रिवायतें।	275
नफ़्हा 17।	271	विरोधियों के इस तर्क पर आला हज़रत की आलोचनाएँ।	276
हज़रत अब्दुल्लाह बिन ज़ैद की हदीस कि "मस्जिद की तरफ जाओ"; इससे विरोधियों का गलत तर्क। इन दावेदारों को "मस्जिद में जाओ" और "मस्जिद की तरफ जाओ" के बीच अंतर नज़र नहीं आता।	271	(1) पत्थर एक इधर-उधर होने वाली चीज़ है; छह हज़ार साल से लगातार एक ही जगह पड़ा रहना पूरी तरह तर्क के खिलाफ है। यह आपत्तिकर्ता के लिए तो उपयोगी हो सकता है पर तर्क देने वाले के लिए नहीं।	277
हज़रत अब्दुल्लाह बिन ज़ैद हुज़ूर (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) की सेवा में रात में या सुबह के करीब पहुँचे।	271	(2) तारीख़-ए-कुतबी में इस पत्थर के तब से उसी जगह पड़े रहने का स्पष्ट उल्लेख नहीं है, तो रिवायत में यह जोड़ना गलत है।	277
हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) उस समय हुजरा शरीफ़ा में रहे हों या मस्जिद में, हर हाल में हज़रत अब्दुल्लाह उस समय मस्जिद में थे।	272	(3) कुतबी की रिवायत से अंदाज़ा होता है कि इस पत्थर का ठिकाना कहीं और था, ज़रूरत पड़ने पर यहाँ लाया गया	277

विषय	पृष्ठ	विवरण	पृष्ठ
ऐसी स्थिति में हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के फरमान "मस्जिद की तरफ जाओ" का मतलब "मस्जिद में जाओ" कतई नहीं हो सकता। मस्जिद के विभिन्न अनुप्रयोगों में भी इसका उत्तर है।	272	और आवश्यक कार्य के बाद अपने ठिकाने पर वापस कर दिया गया। (4) हरम शरीफ़ के मिम्बर और सीढ़ियों से इसका समर्थन।	277
नफ़्हा 18।	274	(5) काबा की दीवार के पास पत्थर होने से यह ज़रूरी नहीं कि घोषणा उसी पर हुई हो।	278
मस्जिद के भीतर अज़ान को कुरान से साबित करने का प्रयास।	274	(6) इस बात का स्पष्ट उल्लेख कि हज की घोषणा के समय पत्थर दूसरी जगह था।	278

पृष्ठ 26/684

فتاوی رضویہ، جلد ۲۸

عنوان صفحہ		تفصیل صفحہ	
		اللہ تعالیٰ نے حضرت ابراہیم علیہ	
ایک دوسری روایت میں روایت بالا کی توضیح و تفسیر	۲۶۹	السلام کو اعلان حج کا حکم دیا	۲۷۴
		آپ نے مقام ابراہیم پر کھڑے ہو کر اعلان کیا	
		اعلان حج کے وقت وہ پتھر	
حضرت ابو درداء رضی اللہ تعالیٰ عنہ کی روایت سے اندرون مسجد پر استدلال کی بیوقوفی	۲۶۹	مطاف میں دیوار کعبہ کے پاس تھا یعنی مسجد حرام میں تھا تو اعلان اندرون مسجد ثابت ہوا	۲۷۵
اسی ضمن میں حدیث نوار کی وضاحت	۲۷۰	واقعہ کی مختلف روایتیں	۲۷۵
نفحہ ۱۷۔	۲۷۱	مخالفین کے اس استدلال پر اعلیٰ حضرت کی تنقیدیں	۲۷۶
		(۱) پتھر ایک ادھر سے ادھر	
حضرت عبد اللہ بن زید کی حدیث کہ "مسجد کی طرف جاؤ" اس سے مخالفین کا غلط استدلال ان مدعیوں کو "مسجد میں جاؤ" اور "مسجد کی طرف جاؤ" کا فرق نہیں نظر آتا	۲۷۱	ہونے والی چیز ہے چھ ہزار سال سے برابر ایک جگہ پڑا رہنا بالکل خلافِ قیاس ہے ظاہر	۲۷۷

عنوان صفحہ		تفصیل صفحہ	
		معترض کو مفید ہے مستدل کو نہیں	
حضرت عبد اللہ بن زید حضور صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کی خدمت میں رات میں یا قریب صبح پہنچے	۲۷۱	(۲) تاریخ قطبی میں اس پتھر کے تب سے اسی جگہ پڑا رہنے کی تصریح نہیں ہے تو روایت میں اس کا اضافہ غلط ہے	۲۷۷
حضور صلی اللہ علیہ وسلم اس وقت حجرہ شریفہ میں رہے ہوں یا مسجد میں بہر صورت حضرت عبداللہ اس وقت مسجد میں تھے ایسی صورت میں حضور صلی اللہ علیہ وسلم کے فرمان "مسجد کی طرف جاؤ" کا مطلب "مسجد میں جاؤ" ہر گز نہیں ہو سکتا	۲۷۲	(۳) قطبی کی روایت سے اندازہ ہوتا ہے کہ اس پتھر کا ٹھکانا کہیں اور تھا ضرورۃً یہاں لایا گیا اور لازمہ کام کے بعد اپنے ٹھکانے پر واپس کیا گیا	۲۷۷
مسجد کے مختلف اطلاقات میں بھی اس کا جواب ہے	۲۷۲	(۴) حرم شریف کے منبر اور سیڑھیوں سے اس کی تائید	۲۷۷
نفحہ ۱۸۔	۲۷۴	(۵) پتھر کے دیوارِ کعبہ کے پاس ہونے سے اعلان اسی پر ہونا ضروری نہیں	۲۷۸
اذان اندرون مسجد کو قرآن سے ثابت کرنے کی جد و جہد	۲۷۴		۲۷۸

عنوان صفحہ	تفصیل صفحہ
(۶) اس امر کی تصریح کہ اعلان حج کے وقت پتھر دوسری جگہ تھا	

Fatawa Rizvia - Volume 28

(7) The narration of making an announcement while standing on a stone is Israelite. - 278 Hazrat Ibn Abbas (may Allah be pleased with him) used to accept Israelite narrations. - 279 An Israelite narration regarding Sidrat al-Muntaha from Hazrat Moula Ali, giving a detailed account that the announcement was made from Mount Shabir. - 280 The preferred view is that Moula Ali did not narrate from Israelites, and the event is non-analogous, so he must have heard it from the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him). - 281 (8) Ibn Abbas's narration that the announcement was made from Mount Abu Qubays. - 281 (9) One narration also mentions Mount Safa. - 282 There are three or two inconsistencies in Hazrat Ibn Abbas's narration. - 283 Assuming the announcement was in Masjid al-Haram, this is a ruling of a previous Sharia which is not binding upon us. - 283 (10) Placing Maqam-e-Ibrahim in the Mataf at the time of writing the book is contrary to observation. - 285 (11) Incorrect definition of Mataf. - 285 Nafha 19. - 286 Another erroneous argument from the Quran by opponents regarding Azan inside the mosque. - 286 Preventing the remembrance of Allah in the mosque is forbidden according to the Quran and Hadith, and Azan is a remembrance of Allah. - 286 Answer: (1) Azan is not merely the remembrance of Allah. - 286 (2) Stopping Azan does not mean stopping the remembrance of Allah, but rather stopping raising the voice in the mosque. - 287 The prohibition of loud Dhikr (Zikr-bil-Jahr) is proven by Hadith. - 287 Proof of the prohibition of loud Dhikr in the mosque from Maslak-e-Muqtasit etc. - 287 The warnings mentioned by opponents against prohibiting Dhikr do not apply to the aforementioned scholars. - 287 Discussion on a report (athar) from Abdullah bin Masud opposing loud Dhikr. - 288 Nafha 20. - 289 Imam Malik also prohibits Azan in the mosque, so do those warnings apply to him as well? - 289 Statement on the disagreement among the companions of Malik regarding the Azan of the sermon (khutba). - 290 Mention of Mulla Ali Qari's far-fetched interpretations. - 291 Critique of Mulla Ali Qari's far-fetched interpretations. - 292 Nafha 21. - 303 Qahistani's statement regarding the Azan of the sermon and the helplessness of opponents in its solution. - 303 A few explanatory introductions. - 304 First introduction. - 304 Jurists use the term "Bayna Yadayi al-Minbar" (in front of the pulpit), but in this context, they mean the Khatib (sermonizer). - 304

फतावा रिज़विया - जिल्द २८

(७) पत्थर पर खड़े होकर घोषणा करने की रिवायत इस्राइली है। - २७८ हज़रत इब्ने अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हु) इस्राइली रिवायतें स्वीकार करते थे। - २७९ हज़रत मौला अली से सिदरतुल मुंतहा के बारे में इस्राइली रिवायत, जिसमें इस बात का विस्तृत विवरण है कि घोषणा शबीर की पहाड़ी से हुई थी। - २८० इसके लिए तरजीह वाली बात यह है कि मौला अली इस्राइलियों से रिवायत नहीं करते थे और यह घटना तर्क से परे है, इसलिए निश्चित रूप से उन्होंने इसे हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से सुना होगा। - २८१ (८) इब्ने अब्बास की रिवायत कि घोषणा जबल अबू कुबैस से हुई थी। - २८१ (९) एक रिवायत में कोह-ए-सफ़ा का भी ज़िक्र है। - २८२ हज़रत इब्ने अब्बास की रिवायत में तीन या दो विसंगतियां हैं। - २८३ मस्जिद अल-हराम में घोषणा होने की स्थिति में, यह पिछली शरीअत का हुक्म है जो हम पर बाध्यकारी नहीं है। - २८३ (१०) पुस्तक के लेखन के समय मक़ाम-ए-इब्राहीम का मताफ़ में होना अवलोकन के विपरीत है। - २८५ (११) मताफ़ की गलत परिभाषा। - २८५ नफ़्हा १९. - २८६ मस्जिद के अंदर अज़ान पर विरोधियों का कुरआन से एक और गलत तर्क। - २८६ मस्जिद में अल्लाह के ज़िक्र को रोकना कुरआन और हदीस के अनुसार वर्जित है और अज़ान अल्लाह का ज़िक्र है। - २८६ जवाब: (१) अज़ान केवल अल्लाह का ज़िक्र नहीं है। - २८६ (२) अज़ान रोकने का मतलब अल्लाह के ज़िक्र को रोकना नहीं है, बल्कि मस्जिद में आवाज़ बुलंद करने को रोकना है। - २८७ ज़िक्र-बिल-जहर (ऊंची आवाज़ में ज़िक्र) की मनाही हदीस से साबित है। - २८७ मस्जिद में ज़िक्र-बिल-जहर की मनाही का मसलक-ए-मुक़्तसित आदि से प्रमाण। - २८७ विरोधियों ने ज़िक्र की मनाही के खिलाफ जो चेतावनी दी हैं, वे उपरोक्त विद्वानों पर लागू नहीं होतीं। - २८७ ज़िक्र-बिल-जहर के विरोध में अब्दुल्ला बिन मसूद के एक आसार (कथन) पर चर्चा। - २८८ नफ़्हा २०. - २८९ इमाम मालिक भी मस्जिद में अज़ान से मना फरमाते हैं, तो क्या उन पर भी वे चेतावनियां लागू होती हैं? - २८९ खुतबे की अज़ान में इमाम मालिक के साथियों के मतभेद का बयान। - २९० मुल्ला अली क़ारी की दूर की व्याख्याओं (तावीलात) का ज़िक्र। - २९१ मुल्ला अली क़ारी की दूर की व्याख्याओं पर आलोचना। - २९२ नफ़्हा २१. - ३०३ खुतबे की अज़ान के बारे में कहिस्तानी का बयान और उसके समाधान में विरोधियों की लाचारी। - ३०३ कुछ व्याख्यात्मक प्रस्तावनाएं। - ३०४ प्रस्तावना अव्वल (प्रथम)। - ३०४ फ़ुक़हा 'बैन यदैल मिम्बर' (मिम्बर के सामने) कहते हैं, लेकिन इस अवसर पर उनका तात्पर्य खतीब (प्रवक्ता) से होता है। - ३०४

पृष्ठ २७ का ६८४

(۷) پتھر پر کھڑے ہو کر اعلان کرنے کی روایت اسرائیلی ہے - ۲۷۸ حضرت ابن عباس رضی اللہ تعالیٰ عنہ اسرائیلی روایت قبول کرتے تھے - ۲۷۹ سدرۃ المنتہی کے متعلق اسرائیلی روایت حضرت مولا علی سے اس امر کی تفصیلی روایت کہ اعلان شبیر کی پہاڑی سے ہوا - ۲۸۰ یہ روایت اس کے لیے راجح ہے کہ مولا علی اسرائیلیوں سے روایت نہیں کرتے تھے اور واقعہ غیر قیاسی ہے اس لیے لازما اس کو حضور صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم سے سنا - ۲۸۱ (۸) ابن عباس کی روایت کہ اعلان جبل ابو قبیس سے ہوا - ۲۸۱ (۹) ایک روایت میں کوہ صفا کا بھی ذکر ہے - ۲۸۲ حضرت ابن عباس کی روایت میں تین یادو اضطراب ہیں - ۲۸۳ بر تقدیر اعلان فی المسجد الحرام یہ حکم گزشتہ شریعت کا ہے جو ہم پر حجت نہیں - ۲۸۳ (۱۰) مقام ابراہیم کا کتاب کی تصنیف کے وقت مطاف میں ہونا خلاف مشاہدہ ہے - ۲۸۵ (۱۱) مطاف کی غلط تعریف - ۲۸۵ نفحہ ۱۹- - ۲۸۶ اندرون مسجد اذان پر مخالفین کا قرآن سے ایک اور غلط استدلال - ۲۸۶ مسجد میں ذکر الہی کو روکنا از روئے قرآن و حدیث منع ہے اور اذان ذکر الہی ہے - ۲۸۶ جواب: (۱) اذان محض ذکر الہی نہیں ہے - ۲۸۶ (۲) اذان روکنے کا مطلب ذکر الہی کو روکنا نہیں بلکہ مسجد میں آواز بلند کرنے کو روکنا ہے - ۲۸۷ ذکر بالجر کی ممانعت حدیث سے ثابت ہے - ۲۸۷ مسجد میں ذکر بالجر کی ممانعت در مسلک متقسط وغیرہ سے ثبوت - ۲۸۷ مخالفین ذکرنے ممانعت کی جو وعیدیں ذکر کیں مذکورہ بالا علماء پر صادق نہیں - ۲۸۷ ذکر بالجر کی مخالفت میں عبد اللہ بن مسعود کے ایک اثر کی بحث - ۲۸۸ نفحہ ۲۰- - ۲۸۹ امام مالک بھی اذان کو مسجد میں منع فرماتے ہیں تو کیا ان پر بھی وہ وعیدیں صادق ہیں۔ - ۲۸۹ اذان خطبہ میں اصحاب مالک کے اختلاف کا بیان۔ - ۲۹۰ ملا علی قاری کی تاویلات بعیدہ کا ذکر۔ - ۲۹۱ ملا علی قاری کی تاویلات

بعیدہ پر تنقید۔ - ۲۹۲ نفحہ ۲۱- - ۳۰۳ اذان خطبہ سے متعلق قہستانی کا بیان اور اس کے حل سے مخالفین کی درماندگی - ۳۰۳ چند توضیحی مقدمات - ۳۰۴ مقدمہ اولی - ۳۰۴ فقہاء بین یدی المنبر کہتے ہیں لیکن اس موقع پر مراد ان کی خطیب ہوتی ہے - ۳۰۴

Fatawa Rizvia Volume 28

Page	Topic	Serial No.	Serial No.	Topic	Page
317	Confirmation from Bahr al-Raiq and its support by reason	305	305	The possibility of all three angles being formed at both types of junctions	317
317	Second Introduction	306	306	Explanation of the Muezzin's position in light of the above clarifications	317
318	Linguistic Introduction: The application of 'wast' (with sukun) to any point within a circle and 'wasat' (with vowel on 'seen') meaning exactly the center	306	306	Clarification of Qahistani's word 'qariban minhu' (near him/it)	318
318	Support for this from Quranic verses, common usage, and authentic dictionaries	306	306	The meaning of the Muezzin being 'between the hands of the preacher' (in front of him)	318
318	Third Introduction	307	307	Refutation of the opposing party's interpretation of Qahistani's text	318
319	The point of occurrence for right, obtuse, and acute angles	307	307	Correct determination of the Muezzin's position	319
320	Geometrical principles for explaining the claim	308	308	Indication from Qahistani's text	320
320	Discourse on proving the claim	309	309	Illustration of the Muezzin's position through a geometrical figure	320
323	The perpendicular from the vertex of a non-acute angle to its base will be half the	310	310	An objection	323

Page	Topic	Serial No.	Serial No.	Topic	Page
	base if the two sides of the triangle are equal				
323	Explanation and proof of the claim	311	311	Answer to the objection	323
323	Statement regarding the magnitude of the perpendicular of a scalene triangle	312	312	Clarification of the Muezzin facing the Qibla based on multiple indications	323
323	Statement regarding the magnitude of the perpendicular of an obtuse-angled triangle	313	313	A second objection and its answer	323
324	Explanation and proof	314	314	Geometrical illustration of the Muezzin's position according to the opponents' statement and its refutation	324
326	Fifth Introduction	314	314	Details of the misinterpretations of five arguments from Qahistani's text	326
327	Statement regarding angles produced at various junctions of two-branched triangles	314	314	Details of the distortion by a so-called student	327
328	Explanation and proof	315	315	Explanation of the misinterpretations by those who gave geometrical explanations of Qahistani's statement	328

फ़तावा रज़विया जिल्द 28

पृष्ठ	विषय	क्रम संख्या	क्रम संख्या	विषय	पृष्ठ
317	बहर-उर-राइक से इस बात की पुष्टि और तर्क से इसका समर्थन	305	305	दोनों प्रकार के संगमों पर तीनों कोणों के बनने की संभावना	317
317	दूसरा प्रस्तावना	306	306	उपरोक्त स्पष्टीकरणों के आलोक में मुअज़्ज़िन के स्थान की व्याख्या	317
318	भाषाई प्रस्तावना: 'वस्त' (सीन पर सुकून के साथ) का अर्थ वृत्त के भीतर कोई भी स्थान और 'वसत' (सीन पर हरकत के साथ) का अर्थ बिल्कुल केंद्र होता है	306	306	कहिस्तानी के शब्द 'क़रीबन मिन्हु' का स्पष्टीकरण	318
318	कुरान की आयतों, मुहावरों और प्रामाणिक शब्दकोशों से इसका समर्थन	306	306	मुअज़्ज़िन का ख़तीब के 'सामने' (मौन के बीच) होने का अर्थ	318
318	तीसरा प्रस्तावना	307	307	कहिस्तानी के पाठ की विरोधी पक्ष की व्याख्या का खंडन	318
319	समकोण, अधिक कोण और न्यून कोण के उत्पन्न होने का स्थान	307	307	मुअज़्ज़िन के स्थान का सही निर्धारण	319
320	दावे की व्याख्या के लिए ज्यामितीय सिद्धांत	308	308	कहिस्तानी के पाठ का संकेत	320
320	दावे के प्रमाण की प्रस्तुति	309	309	ज्यामितीय आकृति से मुअज़्ज़िन के स्थान का चित्रण	320
323		310	310	एक आपत्ति	323

पृष्ठ	विषय	क्रम संख्या	क्रम संख्या	विषय	पृष्ठ
	एक गैर-न्यून कोण के शीर्ष से उसके आधार पर गिरने वाला लंब आधार का आधा होगा जब त्रिभुज की दोनों भुजाएं बराबर हों				
323	दावे की व्याख्या और प्रमाण	311	311	आपत्ति का उत्तर	323
323	विषमबाहु त्रिभुज के लंब के परिमाण का विवरण	312	312	विभिन्न संकेतों से मुअज़्ज़िन के क़िबला-मुख होने की व्याख्या	323
323	अधिक कोण वाले त्रिभुज के लंब के परिमाण का विवरण	313	313	एक दूसरी आपत्ति और उसका उत्तर	323
324	व्याख्या और प्रमाण	314	314	विरोधियों के विवरण के अनुसार मुअज़्ज़िन के स्थान का ज्यामितीय चित्रण और उसका खंडन	324
326	पाँचवाँ प्रस्तावना	314	314	कहिस्तानी के पाठ से पांच तर्कों की गलत व्याख्याओं का विवरण	326
327	दो-शाखा वाले त्रिभुजों के विभिन्न संगमों पर बनने वाले कोणों का विवरण	314	314	एक तथाकथित छात्र द्वारा की गई विकृति का विवरण	327
328	व्याख्या और प्रमाण	315	315	कहिस्तानी के बयान की ज्यामितीय व्याख्या करने वालों की गलत बयानी की व्याख्या	328

فتاویٰ رضویہ جلد ۲۸

صفحہ	مضمون	نمبر شمار
۳۱۷	بحر الرائق سے اس بات کی تصدیق اور عقل سے اسکی تائید	۳۰۵
۳۱۷	مقدمہ ثانیہ	۳۰۶
۳۱۸	مقدمہ لغویہ وسط اور وسط کا اطلاق وسط بالسکون سے دائرہ کے اندر رکا کوئی بھی مقام اور وسط بتحریک سین سے مراد ٹھیک وسط ہوتا ہے	۳۰۶
۳۱۸	آیات قرآنیہ، محاورہ اور صحاح سے اس کی تائید	۳۰۶
۳۱۸	مقدمہ ثالثہ	۳۰۷
۳۱۹	زاویہ قائمہ، منفرجہ اور حادہ کا مقام حدوث	۳۰۷
۳۱۷	دونوں قسم کے ملتقٰی پر تینوں زاویہ کے پیدا ہونے کا امکان	۳۰۵
۳۱۷	توضیحات بالا کی روشنی میں مقام مؤذن کی توضیح	۳۰۶
۳۱۸	قہستانی کے لفظ قریبا منہ کی وضاحت	۳۰۶
۳۱۸	مؤذن کے بین یدی الخطیب ہونے کا مطلب	۳۰۶
۳۱۸	عبارت قہستانی کی تقریر مخالف کی تغلیط	۳۰۷
۳۱۹	مقام مؤذن کی صحیح تعیین	۳۰۷

نمبر شمار	مضمون	صفحہ
۳۰۸	اصولیہ ہندسیہ توضیح دعوی	۳۲۰
۳۰۹	ثبوت دعوی کی تقریر	۳۲۰
۳۱۰	زاویہ غیر حادہ کے راس سے اس کے قاعدے پر نازل ہونے والا عمود قاعدہ کا نصف ہوگا جب مثلث کی دونوں ساقیں مساوی ہوں	۳۲۳
۳۱۱	دعوی کی توضیح اور ثبوت	۳۲۳
۳۱۲	زاویہ مختلف الساقین کے عمود کی مقدار کا بیان	۳۲۳
۳۱۳	زاویہ منفرجہ کے عمود کی مقدار کا بیان	۳۲۳
۳۱۴	توضیح اور ثبوت	۳۲۴
۳۱۴	مقدمہ خامسہ	۳۲۶
۳۰۸	قہستانی عبارت کا اشارہ	۳۲۰
۳۰۹	شکل ہندسی سے مقام موذن کی تصویر	۳۲۰
۳۱۰	ایک اعتراض	۳۲۳
۳۱۱	اعتراض کا جواب	۳۲۳
۳۱۲	متعدد قرائن سے موذن کے روبقبلہ ہونے کی وضاحت	۳۲۳
۳۱۳	ایک دوسرا اعتراض اور اس کا جواب	۳۲۳
۳۱۴	مخالفین کے بیان کے مطابق مقام موذن کا ہندسی تصویر اور اس کا رد	۳۲۴
۳۱۴		۳۲۶

صفحہ	مضمون	نمبر شمار
۳۲۷	مثلث دو شاخوں کے مختلف ملتقٰی پر پیدا ہونے والے زاویوں کا بیان	۳۱۴
۳۲۸	توضیح اور ثبوت	۳۱۵

صفحہ	مضمون	نمبر شمار
۳۲۷	قہستانی کی عبارت سے پانچ استدلالوں کی غلط بیانیوں کی تفصیل	۳۱۴
۳۲۸	ایک نام نہاد طالب علم کی تحریف کی تفصیل قہستانی کے بیان کی ہندسی تشریحات کرنیوالوں کی غلط بیانیوں کی تشریح	۳۱۵

Page	Serial	Virtues and Merits	Description
361	329	Virtues and Merits	Four critiques on misrepresentations
367	330	Treatise 'Tard al-Afa'i Hami Had Raf' al-Rifa'i' (Description of the greatness of Sayyiduna Imam Ahmad Rifa'i and Sayyiduna Ghaus-e-Azam, may Allah be pleased with them both)	Description of the true attribution of the preface/pillar
368	330	One should not state one as superior and another as inferior among those accepted in the court of Unity	Description of the distance of the perpendicular of right and obtuse angles
369	331	Hadrat Sayyidi Ahmad Rifa'i (may Allah be pleased with him) is among the leaders of the saints	Geometrical shape
370	332	The emergence of the Prophet's ﷺ holy hand from the radiant tomb for kissing	Two more critiques
370	333	The first Hajj of Ghaus-e-Paak	End of the book
371	335	The claim that Ghaus-e-Paak pledged allegiance at the hand of Hadrat Ahmad Rifa'i is wrong.	Additions, Additions
371	335	Sayyid Ahmad Rifa'i attained the rank of Qutbiyat by the grace of Ghaus-e-Paak	Nafha 22
373	336	Every Ghaus is the leader of all Qutbs (Polar Stars) in his era.	A lame excuse
373	336	After Sayyiduna Imam Hasan (may Allah be pleased with him), Ghaus-e-Azam Sayyiduna Sheikh Abdul Qadir Jilani is the universal Ghaus (Ghaus al-Kull) until the appearance of Imam Mahdi.	Discussion on 'Urf (Custom); opponents' claim that the meaning we gave for 'bayna yadayhi' is common custom, hence it cannot be refuted by technical or specialized writing.

Page	Serial	Virtues and Merits	Description
375	336	The miracles of Ghaus-e-Paak are countless	Critiques of Ala Hadrat
376	343	The miracles of Sayyiduna Ghaus-e-Paak also include raising the dead	Description of the meaning of 'closeness' (Qurb) and examples
380	343	Bahjat al-Asrar is an authentic and reliable book	Types of 'closeness' (Qurb)
381	344	The statement of Ghaus-e-Azam (may Allah be pleased with him): "This foot of mine is on the neck of every saint of Allah."	Eleven jurisprudential statements in the explanation of 'absolute closeness'
384	352	The saints of the entire world bowed their necks	Two more critiques
-	353	-	Description of the scale of understanding and end of the book

पेज	क्रमांक	फ़ज़ाइल और मनाकिब (विशेषताएं और प्रशंसा)	विवरण
361	329	फ़ज़ाइल और मनाकिब	गलत बयानों पर चार आलोचनाएँ
367	330	रिसाला 'तर्द अल-अफ़ाई हमी हाब रफ़ अल-रिफ़ाई' (सैय्यदुना इमाम अहमद रिफ़ाई और सैय्यदुना ग़ौस-ए-आज़म रज़ियल्लाहु अन्हुमा की अज़मत का बयान)	मुक़द्दमा-ए-अमूद (प्रस्तावना के स्तंभ) के वास्तविक संबंध का बयान
368	330	बारगाह-ए-अहदियत (ईश्वर की दरगाह) में स्वीकार किए गए लोगों में से एक को श्रेष्ठ और दूसरे को हीन न बताया जाए	समकोण (राइट एंगल) और अधिक कोण (ऑब्ट्यूस एंगल) के लंब (परपेंडिकुलर) की दूरी का बयान
369	331	हज़रत सैय्यदी अहमद रिफ़ाई रज़ियल्लाहु अन्हु वलियों के सरदारों में से हैं	ज्यामितीय आकार (ज्योमेट्रिकल शेप)
370	332	हुज़ूर सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम का मुबारक हाथ रोज़ा-ए-अनवर से चूमने के लिए बाहर निकलना	दो और आलोचनाएँ
370	333	हुज़ूर सरकार-ए-ग़ौसियत का सबसे पहला हज	पुस्तक का समापन
371	335	सरकार ग़ौस-ए-पाक ने हज़रत अहमद रिफ़ाई के हाथ पर बैत (प्रतिज्ञा) की, यह गलत है।	इज़ाफ़ात (अतिरिक्त टिप्पणियाँ)
371	335	सरकार-ए-ग़ौसियत की अता (कृपा) से सैय्यद अहमद रिफ़ाई क़ुत्बियत के पद पर आसीन हुए	नफ़हा 22

पेज	क्रमांक	फ़ज़ाइल और मनाकिब (विशेषताएं और प्रशंसा)	विवरण
373	336	हर ग़ौस अपने दौर में सभी 'अक़्ताब' (ध्रुवों) का अधिकारी होता है।	एक लंगड़ा बहाना
373	336	सैय्यदुना इमाम हसन रज़ियल्लाहु अन्हु के बाद से ग़ौस-ए-आज़म सैय्यदुना शेख अब्दुल कादिर जिलानी, इमाम महदी के ज़ुहूर (प्रकटीकरण) तक 'ग़ौस-उल-कुल्ल' (संपूर्ण ग़ौस) हैं।	'उर्फ़ (प्रथा) की बहस; विरोधियों का दावा कि हमने 'बैन यदैहि' का जो अर्थ बताया वह आम बोलचाल है, इसलिए इसे किसी तकनीकी या विद्वत्तापूर्ण लेखन से खारिज नहीं किया जा सकता।
375	336	हुज़ूर ग़ौस-ए-पाक की करामात (चमत्कार) अनगिनत हैं	आला हज़रत की आलोचनाएँ
376	343	सैय्यदुना ग़ौस-ए-पाक की करामातों में मुर्दों को जीवित करना भी शामिल है	क़ुर्ब (निकटता) के अर्थ का बयान और उदाहरण
380	343	बहजत अल-असरार एक प्रामाणिक और विश्वसनीय पुस्तक है	क़ुर्ब की किस्में (प्रकार)
381	344	हुज़ूर ग़ौस-ए-आज़म रज़ियल्लाहु अन्हु का फ़रमान कि: "मेरा यह कदम हर वलीउल्लाह की गर्दन पर है।"	'क़ुर्ब-ए-मुतलक़' (पूर्ण निकटता) की व्याख्या में ग्यारह फ़िक़्ही (न्यायशास्त्रीय) उद्धरण
384	352	पूरी दुनिया के औलिया ने अपनी गर्दनें झुका दीं	दो और आलोचनाएँ
-	353	-	समझ के पैमाने का बयान और किताब का समापन

صفحہ نمبر شمار		فضائل و مناقب	تفصیل
۳۶۱	۳۲۹	فضائل و مناقب	غلط بیانیوں پر چار تنقیدیں
۳۶۷	۳۳۰	رسالہ طرد الافاعی حمی ھاد رفع الرفاعی (سیدنا امام احمد رفاعی اور سید نا غوث اعظم رضی اللہ تعالیٰ عنہما کی عظمت کا بیان)	مقدمہ عمود کی حقیقی نسبت کا بیان
۳۶۸	۳۳۰	مقبولانِ بارگاہِ احدیت میں ایک کو افضل دوسرے کو مفضول نہ بتائے	زاویہ قائمہ اور منفرجہ کے عمود کے فاصلے کا بیان
۳۶۹	۳۳۱	حضرت سیدی احمد رفاعی رضی اللہ تعالیٰ عنہ سردارانِ اولیاء میں سے ہیں	ہندسی شکل
۳۷۰	۳۳۲	حضور صلی اللہ علیہ وسلم کا دستِ مبارک روضہ انور سے بوسہ کے لئے نکالنا	دو مزید تنقیدیں
۳۷۰	۳۳۳	حضور سرکارِ غوثیت کا سب سے پہلا حج	اختتام کتاب

صفحہ	نمبر شمار	فضائل و مناقب	تفصیل
۳۷۱	۳۳۵	سرکار غوثِ پاک نے حضرت احمد رفاعی کے ہاتھ پر بیعت کی، غلط ہے۔	اضافات اضافات
۳۷۱	۳۳۵	سرکار غوثیت کی عطا سے سید احمد رفاعی قطبیت پر فائز ہوئے	نفحہ ۲۲۔
۳۷۳	۳۳۶	ہر غوث اپنے دور میں سب اقطاب کا افسر ہے۔	ایک عذرِ لنگ
۳۷۳	۳۳۶	سید نا امام حسن رضی اللہ تعالیٰ عنہ کے بعد سے غوث اعظم سید نا شیخ عبد القادر جیلانی تا ظہور امام مہدی غوث الکل ہیں	عرف کی بحث، مخالفین کا دعویٰ کہ ہم نے بین ید یہ کے جو معنی بتائے یہ عرفِ عوام ہے اس لئے اس کو کسی اصطلاحی اور فنی تحریر سے رد نہیں کیا جا سکتا
۳۷۵	۳۳۶	حضور غوث پاک کی کرامات بے شمار ہیں	اعلیٰ حضرت کی تنقیدیں
۳۷۶	۳۴۳	سیدنا غوث پاک کی کرامت مردے جلانا بھی ہے	معنی قرب کا بیان اور مثالیں
۳۸۰	۳۴۳	بہجۃ الاسرار مستند و معتبر کتاب ہے	قرب کی اقسام

صفحہ نمبر شمار	فضائل و مناقب	تفصیل
	حضور غوثِ اعظم رضی اللہ تعالیٰ	
۳۸۱ ۳۴۴	عنہ کا فرمانا کہ میرا یہ قدم ہر ولی اللہ کی گردن پر ہے	قربِ مطلق کی تفسیر میں گیارہ فقہی عبارتیں
۳۸۴ ۳۵۲	تمام جہان کے اولیاء نے گردنیں جھکا دیں	مزید دو تنقیدیں
۳۵۳		میزانِ فہم کا بیان اور ختمِ کتاب

Fatawa Razawiyya | Volume 28

403 | 386 | Huzoor Ghaus-e-Pak stated: I am the spiritual guide of all jinn, angels, and humans. | 386 | The first issue. 403 | 387 | Allah Almighty has not created, nor will He ever create, any saint like Huzoor Ghaus-e-Pak. | 387 | Poem/Verse. 405 | 388 | Hazrat Ahmed Rifai stated that Hazrat Sheikh Abdul Qadir Jilani is the leader of all saints. | 388 | It is proven that during the Night of Ascension (Mi'raj), the Buraq showed playfulness while the Holy Prophet (PBUH) was mounting, Jibril (AS) admonished it, and the Buraq sweated out of shame. 405 | 390 | Huzoor Ghaus-e-Pak is the Imam of Shariah, Tariqah, and Haqiqah. | 390 | Arguments and references. 407 | 391 | Allah Almighty has announced war against those who oppose Huzoor Ghaus-e-Pak. | 391 | The command of the Holy Prophet (PBUH): "My foot is on your neck and your foot is on the necks of the saints of Allah." | | Madiya | | 408 | 391 | Caution/Note | 391 | The Holy Prophet (PBUH) saw the souls of the Prophets (AS) in the heavens, Bilal in Paradise, Uwais Qarni in the Seat of Sincerity (Maq'ad-e-Sidq), and the wife of Abu Talha in Heaven, etc. 410 | 392 | Eleven statements of Imam Ibn Hajar Makki and Mulla Ali Qari. | 392 | The soul of Imam Ghazali conversing with Hazrat Musa (AS) [Kalimullah]. 410 | 393 | There is a difference like earth and sky between Huzoor Ghaus-e-Pak and all of creation. | 393 | Sheikh Ganjavi's service and devotion. 410 | 394 | Your famous miracle: appearing when you wish and disappearing from sight when you wish. | 394 | Manifestation at Sidrat al-Muntaha. 411 | 396 | Ghaus-e-Pak's statement: "Indeed, the pupil of my eye is in the Preserved Tablet (Lauh-e-Mahfuz)." | 396 | A person hidden in the light of the Throne ('Arsh). 411 | 397 | Hazrat Syed Ahmed Rifai bowed his head at the command "My foot is on the necks..." etc. | 397 | Meanings are of several kinds; each kind has a distinct rank. 411 | 398 | Earlier saints had given news of the birth of the Ghaus of the Time approximately five hundred years in advance. | 398 | The level of proof for each rank is separate. 411 | 399 | The end of Ibn al-Saqqa and its cause. | 399 | The non-mention of certain meanings in Hadith is not harmful; rather, the mention by scholars and spiritual masters is sufficient. 403 | 403 | Treatise: Fatawa Karamat-e-Ghausiyya (Answers to three questions regarding the presence of Ghaus-e-Azam (RA) in the court of Prophethood on the Night of Ascension).

फ़तावा रज़विया | जिल्द 28

403 | 386 | हुज़ूर ग़ौस-ए-पाक ने फ़रमाया कि मैं जिन्न, फ़रिश्तों और इंसानों, सब का पीर हूँ। | 386 | मसला-ए-ऊला (पहला मसला)। 403 | 387 | अल्लाह तआला ने औलिया में हुज़ूर ग़ौस-ए-पाक जैसा न पैदा किया न कभी पैदा करे। | 387 | नज़्म। 405 | 388 | हज़रत अहमद रफ़ाई ने फ़रमाया कि हज़रत शैख़ अब्दुल क़ादिर जीलानी तमाम औलिया के सरदार हैं। | 388 | शब-ए-मेराज हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की सवारी के वक़्त बुर्क़ का शोख़ी करना, जिब्रईल (अलैहिस्सलाम) का उसे तंबीह फ़रमाना, बुर्क़ का शर्मिंदगी से पसीना-पसीना होना साबित है। 405 | 390 | हुज़ूर ग़ौस-ए-पाक शरीअत, तरीक़त और हक़ीक़त के इमाम हैं। | 390 | दलाइल व हवालजात। 407 | 391 | अल्लाह तआला ने हुज़ूर ग़ौस-ए-पाक के मुख़ालिफ़ से लड़ाई का एलान फ़रमा दिया। | 391 | नबी-ए-अक़दस (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) का फ़रमान कि मेरा क़दम तेरी गर्दन पर और तेरा क़दम औलिया अल्लाह की गर्दनों पर। | | मादिया | | 408 | 391 | तंबीह (चेतावनी/नोट) | 391 | हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने आसमानों में अरवाह-ए-अंबिया (अलैहिमुस्सलाम), जन्नत में बिलाल, मक़अद-ए-सिदक़ में ओवैस क़रनी और बहिश्त में ज़ौजा अबू तलहा वग़ैरा को देखा। 410 | 392 | इमाम इब्न-ए-हजर मक्की और मुल्ला अली क़ारी की ग्यारह इबारात (कथन)। | 392 | रूह-ए-ग़ज़ाली का जनाब-ए-कलीम उल्लाह (मूसा अ.स.) से कलाम करना। 410 | 393 | हुज़ूर ग़ौस-ए-पाक और तमाम मख़्लूक़ात में ज़मीन-आसमान का फ़र्क़ है। | 393 | शैख़ गंजवी की ग़ाशिया-बरदारी। 410 | 394 | आपकी मशहूर करामत कि जब चाहें ज़ाहिर हों जब चाहें नज़रों से छुप जाएँ। | 394 | सिदरतुल मुंतहा पर जल्वागरी। 411 | 396 | फ़रमान-ए-ग़ौस-ए-पाक है: बेशक मेरी आँख की पुतली लौह-ए-महफ़ूज़ में है। | 396 | नूर-ए-अर्श में छुपा हुआ शख़्स। 411 | 397 | हज़रत सैय्यद अहमद रफ़ाई ने 'क़दमी...' इत्यादि इरशाद पर सर झुका लिया। | 397 | मतालिव कई क़िस्म के हैं, हर क़िस्म का मर्तबा अलग है। 411 | 398 | औलिया-ए-मुतक़द्दिमीन (पूर्व संतों) ने ग़ौसियत मआब की विलादत की ख़बर तक़रीबन पांच सौ साल पहले दी थी। | 398 | और हर मर्तबे का पाया-ए-सबूत अलाहिदा (अलग) है। 411 | 399 | इब्न-ए-सक़्क़ा का अंजाम और उसका सबब। | 399 | बाज़ मतालिव का अहादीस में ज़ुहूर न होना मुज़िर (हानिकारक) नहीं बल्कि कलमात-ए-उलमा व मशाइख़ का ज़िक्र काफ़ी है। 403 | 403 | रिसाला फ़तावा करामात-ए-ग़ौसिया (ग़ौस-ए-आज़म रज़ियल्लाहु तआला अन्हु की शब-ए-मेराज बारगाह-ए-रिसालत में हाज़िरी से मुताल्लिक़ तीन सवालों के जवाब)।

۴۰۳ | ۳۸۶ | حضور غوث پاک نے فرمایا کہ میں جن و ملک و انسان سب کا پیر ہوں | ۳۸۶ | مسئلہ اولیٰ ۴۰۳ | ۳۸۷ | اللہ تعالیٰ نے اولیاء میں حضور غوث پاک کا مثل نہ پیدا کیا نہ کبھی پیدا کرے | ۳۸۷ | نظم ۴۰۵ | ۳۸۸ | حضرت احمد رفاعی نے فرمایا کہ حضرت شیخ عبد القادر جیلانی تمام اولیاء کے سردار ہیں | ۳۸۸ | شب معراج حضور صلی اللہ علیہ وسلم کی سواری کے وقت براق کا شوخی کرنا، جبرئیل علیہ السلام کا اسے تنبیہ فرمانا، براق کا شرمندگی سے پسینہ پسینہ ہو نا ثابت ہے ۴۰۵ | ۳۹۰ | حضور غوث پاک شریعت و طریقت و حقیقت کے امام ہیں | ۳۹۰ | دلائل و حوالہ جات ۴۰۷ | ۳۹۱ | اللہ تعالیٰ نے حضور غوث پاک کے مخالف سے لڑائی کا اعلان فرما دیا | ۳۹۱ | نبی اقدس صلی اللہ علیہ وسلم کا فرمان کہ میرا قدم تیری گردن پر اور تیرا قدم اولیاء اللہ کی گردنوں پر | | مادیا | | ۴۰۸ | ۳۹۱ | تنبیہ | ۳۹۱ | حضور صلی اللہ علیہ وسلم نے آسمانوں میں ارواح انبیاء علیہم السلام، جنت میں بلال، مقعد صدق میں اویس قرنی اور بہشت میں زوجہ ابو طلحہ وغیرہ کو دیکھا ۴۱۰ | ۳۹۲ | امام ابن حجر مکی اور ملا علی قاری کی گیارہ عبارات | ۳۹۲ | روح غزالی کا جناب کلیم اللہ سے کلام کرنا ۴۱۰ | ۳۹۳ | حضور غوث پاک اور تمام مخلوقات میں زمین و آسمان کا فرق ہے | ۳۹۳ | شیخ گنجوی کی غاشیہ برداری ۴۱۰ | ۳۹۴ | آپ کی مشہور کرامت کہ جب چاہیں ظاہر ہوں جب چاہیں نظروں سے چھپ جائیں | ۳۹۴ | سدرۃ المنتہیٰ پر جلوہ گری۔ ۴۱۱ | ۳۹۶ | فرمان غوث پاک ہے بیشک میری آنکھ کی پتلی لوح محفوظ میں ہے | ۳۹۶ | نور عرش میں چھپا ہوا شخص ۴۱۱ | ۳۹۷ | حضرت سید احمد رفاعی نے قدمی الخ ارشاد پر سر جھکا لیا | ۳۹۷ | مطالب چند قسم ہیں، ہر قسم کا مرتبہ جدا ہے ۴۱۱ | ۳۹۸ | اولیاء متقدمین نے غوثیت مآب کی ولادت کی خبر

تقریباً پانسو برس پہلے دی تھی | ۳۹۸ | اور ہر مرتبہ کا پایہ ثبوت علیحدہ ہے ۴۱۱ | ۳۹۹ | ابن السقا کا انجام اور اس کا سبب | ۳۹۹ | بعض مطالب کا احادیث میں ظہور نہ ہونا مضر نہیں بلکہ کلمات علماء و مشائخ کا ذکر کافی ہے۔ ۴۰۳ | ۴۰۳ | رسالہ فتاویٰ کرامات غوثیہ (غوث اعظم رضی اللہ تعالیٰ عنہ کی شب معراج بارگاہ رسالت میں حاضری سے متعلق تین سوالوں کے جواب)

Fatawa Rizwia - Volume 28

- **412** | Answer to the apparent conflict in two narrations | **417** | Supernatural matters do not depend on apparent causes.
- **413** | Second issue | **417** | Although the soul itself is not material, its connection with matter is evident.
- **413** | Five questions regarding the contents of a treatise and their answer | **417** | Body is not limited to the physical body; an 'exemplary body' (Jism Mithali) also exists.
- **413** | Did Ghaus-e-Azam (Radi Allahu Anhu) offer his shoulder to the Prophet (Sallallahu Alaihi Wasallam) on the night of Mi'raj? | **417** | There is no doubt that descent, ascent, posture, and positioning are attributed to the departed soul in mutawatir texts, just like physical bodies.
- **413** | Is it a saying of the Prophet (Sallallahu Alaihi Wasallam) that "If there were to be a prophet after me, it would have been Peeran-e-Peer"? | **417** | It is established that the souls of martyrs eat the fruits of Paradise.
- **414** | Did Ghaus-e-Azam snatch the basket of souls from Azrael (Alayhis Salam)? | **418** | Hazrat Ibrahim, the son of the Messenger of Allah (Sallallahu Alaihi Wasallam), completing his nursing period in Paradise.
- **414** | Did Ummul Momineen Sayyidah Aisha Siddiqah (Radi Allahu Anha) nurse the soul of Ghaus-e-Azam? | **418** | Answer to Question No. 3.
- **414** | The common belief that the status of Ghaus-e-Pak is higher than that of Siddiq-e-Akbar (Radi Allahu Anhu); what is its reality? | **418** | Snatching the basket of souls is among fabricated superstitions.
- **414** | Answer to Question No. 2. | **418** | Angelic messengers are unanimously superior to human saints.
- **415** | A non-prophet has no share in the rank of prophethood. | **419** | Answer to Question No. 5.
- **415** | "If there were to be a prophet after me, it would have been Umar." | **420** | It is neither religiously nor logically impossible for Ghaus-e-Pak to have placed his neck under the Prophet's foot during the Mi'raj journey.
- **415** | "If Ibrahim had lived, he would have been a Truthful (Siddiq) and a Prophet." | **420** | Sidrat-ul-Muntaha is the ultimate limit of physical ascent, not spiritual ascent of souls.
- **416** | The status of Abu Muhammad Juwayni. | **420** | The spiritual ascent of the great saints.

- **416** | Answer to Question No. 4. |

Page 31 of 684

फ़तावा रज़विया - जिल्द 28

- **412** | दो रिवायतों में ज़ाहिरी विरोधाभास का उत्तर | **417** | अलौकिक बातें ज़ाहिरी कारणों पर निर्भर नहीं होतीं।
- **413** | दूसरा मसला | **417** | रूह अपने आप में भौतिक न सही, फिर भी पदार्थ से उसका संबंध स्पष्ट है।
- **413** | एक रिसाले की सामग्री के बारे में पाँच प्रश्न और उनके उत्तर | **417** | शरीर केवल भौतिक शरीर तक ही सीमित नहीं है; 'मिसाली जिस्म' (अनुरूप शरीर) भी कोई चीज़ है।
- **413** | क्या ग़ौस-ए-आज़म (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने शब-ए-मेराज हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को कंधा दिया था? | **417** | इसमें कोई संदेह नहीं है कि मुतवातिर ग्रंथों में रूह के उतरने, चढ़ने, बैठने और ठहरने आदि को भौतिक गुणों की तरह ही रूह से स्पष्ट रूप से जोड़ा गया है।
- **413** | क्या हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) का यह कथन है कि "यदि मेरे बाद कोई नबी होता, तो वह पीरान-ए-पीर होते"? | **417** | शहीदों की रूहों का जन्नत के फल खाना सिद्ध है।
- **414** | क्या ग़ौस-ए-आज़म ने इज़राइल (अलैहिस्सलाम) से रूहों की ज़म्बिल (झोला) छीन ली थी? | **418** | अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के पुत्र हज़रत इब्राहिम का जन्नत में दूध पीने की अवधि पूरी करना।
- **414** | क्या उम्मुल मोमिनीन सय्यदा आयशा सिद्दीक़ा (रज़ियल्लाहु अन्हा) ने ग़ौस-ए-आज़म की रूह को दूध पिलाया? | **418** | प्रश्न सं. 3 का उत्तर।
- **414** | जनमानस के अक़ीदे में यह बात जमी हुई है कि ग़ौस-ए-पाक का मर्तबा सिद्दीक़-ए-अकबर (रज़ियल्लाहु अन्हु) से भी ऊँचा है, इसकी क्या हैसियत है? | **418** | रूहों की ज़म्बिल छीन लेना गढ़ी हुई अंधविश्वास की बातों में से है।
- **414** | प्रश्न सं. 2 का उत्तर। | **418** | फ़रिश्ते रसूल, मानव औलिया से सर्वसम्मति से श्रेष्ठ हैं।
- **415** | नुबूवत के दर्जे में ग़ैर-नबी का कोई हिस्सा नहीं। | **419** | प्रश्न सं. 5 का उत्तर।
- **415** | "यदि मेरे बाद कोई नबी होता, तो उमर होते।" | **420** | मेराज के समय ग़ौस-ए-पाक का हुज़ूर के पाँव के नीचे अपनी गर्दन रखना न तो शरीअत के विरुद्ध है और न ही बुद्धि से परे।

- **415** | "यदि इब्राहिम जीवित रहते, तो वह सिद्दीक़ और नबी होते।" | **420** | सिदरातुल मुंतहा भौतिक शरीरों के आरोहण की पराकाष्ठा है, न कि रूहों की।
- **416** | अबू मुहम्मद जुवैनी का स्थान। | **420** | बड़े औलिया का आध्यात्मिक आरोहण।
- **416** | प्रश्न सं. 4 का उत्तर। |

فتاوی رضویہ - جلد ۲۸

- ۴۱۲ | دور وایتوں میں ظاہر تافی کا جواب | ۴۱۷ | امور خارق للعادۃ اسباب ظاہر پر موقوف نہیں
- ۴۱۳ | مسئلہ دوم | ۴۱۷ | روح فی نفسہا مادیہ نہ سہی تاہم مادہ سے اس کا تعلق بدیہی ہے۔
- ۴۱۳ | ایک رسالہ کے مندرجات کے بارے میں پانچ سوالات اور ان کا جواب | ۴۱۷ | جسم جسم شہادت میں منحصر نہیں جسم مثالی بھی کوئی چیز ہے
- ۴۱۳ | کیا غوث اعظم رضی اللہ تعالیٰ عنہ نے شب معراج حضور صلی اللہ علیہ وسلم کو کندھا دیا | ۴۱۷ | شک نہیں کہ روح مفارق کی طرف نصوص متواترہ میں نزول وصعود وضع و تمکن وغیرہ اعراض جسم و جسمانیات قطعاً منسوب ہیں
- ۴۱۳ | کیا حضور صلی اللہ علیہ وسلم کا یہ فرمان ہے کہ میرے بعد اگر نبی ہوتا تو وہ پیران پیر ہوتے | ۴۱۷ | ارواح شہداء کا میوہ ہائے جنت کھانا ثابت ہے
- ۴۱۴ | کیا ارواح کی زنبیل غوث اعظم نے عزرائیل علیہ السلام سے چھینی تھی۔ | ۴۱۸ | حضرت ابراہیم ابن رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کا جنت میں مدت رضاعت پوری کرنا
- ۴۱۴ | کیا ام المومنین سیدہ عائشہ صدیقہ رضی اللہ تعالیٰ عنہا نے روح غوث اعظم کو دودھ پلایا | ۴۱۸ | جواب سوال نمبر ۳۔
- ۴۱۴ | عوام کے عقیدہ میں یہ بات جمی ہوئی ہے کہ غوث پاک کا مرتبہ صدیق اکبر رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے بھی زیادہ ہے اس کی کیا حیثیت ہے | ۴۱۸ | زنبیل ارواح چھین لینا خرافات مخترعہ جہاں سے ہے
- ۴۱۴ | جواب سوال نمبر ۲۔ | ۴۱۸ | رسل ملائکہ، اولیاء بشر سے بالاجماع افضل ہیں

- ۴۱۵ | اقدام نبوت میں غیر نبی کا حصہ نہیں | ۴۱۹ | جواب سوال نمبر ۵۔
- ۴۱۵ | میرے بعد نبی ہوتا تو عمر ہوتا | ۴۲۰ | وقت رکوب براق یا صعود عرش غوث پاک کا پائے رسول صلی اللہ علیہ وسلم کے نیچے گردن رکھنا نہ شرعاً محال ہے نہ عقلاً
- ۴۱۵ | اگر ابراہیم جیتے تو صدیق و پیغمبر ہوتے | ۴۲۰ | سدرۃ المنتہیٰ باعتبار اجسام کے منتہائے عروج ہے نہ کہ باعتبار ارواح کے
- ۴۱۶ | ابو محمد جوینی کا مقام | ۴۲۰ | اکابر اولیاء کا عروج روحانی
- ۴۱۶ | جواب سوال نمبر ۴۔ |

Fatawa Ridawiyya, Volume 28

- The spiritual presence of the servants of God (441) | I am the Sheikh of all (464)
- The glory of Bilal and Umm Sulaym (may Allah be pleased with them) (441) | Tribute from two contemporary saints of Ghaus al-Azam (464)
- Mention and greatness of Harithah bin Nu'man and Nu'aym bin Abdullah (may Allah be pleased with them) (443) | Expression of reverence for Sayyiduna Khidr (peace be upon him) (464)
- A man disappeared in the light of the Throne (443) | The names of Allah Almighty are innumerable as His glories are limitless (465)
- Ghaus al-Azam (may Allah be pleased with him) along with his disciples offered prayers behind the Master of the two worlds (peace be upon him) in Bayt al-Ma'mur on the night of Isra (444) | The names of the Messenger of Allah (peace be upon him) are many; the author has mentioned approximately fourteen hundred (465)
- Elegy of Farooq al-Azam (may Allah be pleased with him) "May my father and mother be sacrificed for you, O Messenger of Allah" (446) | Abundance of names arises from the nobility of the named (465)
- The knowledge of the esteemed Shaikhs is not confined to the apparent chain of narration "so-and-so from so-and-so" (446)
- Mention of a treatise by a Bahraini against 'Bahjat al-Asrar' and its author (446) | What is 'Sirat al-Mustaqim'? (466)
- Summary of the speech (in short) (447) | Prophets are the leaders of all four groups of those who were favored (466)
- The third issue (447) | The leader of the Prophets is Muhammad Mustafa (peace be upon him) (466)
- Tuhfa-e-Qadiriyyah Sharif is a highly authentic book (449) | According to one interpretation, every verse is a praise (Na'at) of Mustafa (peace be upon him) (466)
- Summary of the answer to Thanvi and Deoband (451) | Acting upon a good dream is good, and the best is that which is according to Sharia (466)
- The Lady of Paradise, Sayyidah Fatimah al-Zahra (may Allah be pleased with her), is a Houri in human form and is pure from menstruation and postpartum bleeding (461) | The story of Maula Ali (may Allah be pleased with him) killing the red infidel is baseless (466)

- What is a belief? (462) | The 'Ustun-e-Hanana' (the weeping pillar) will be made a tree of Paradise (466)
- From which saints is Ghaus al-Azam (may Allah be pleased with him) superior? (462) | Treatise 'Tanzeeh al-Makanat al-Haydariyyah 'an Wasmat 'Ahd al-Jahiliyyah' (A fine reasoned account that Hadrat Ali (may Allah be pleased with him) never committed polytheism) (433)
- Virtues of Ghaus al-Azam (may Allah be pleased with him) (462)

फतवा रज़विया, जिल्द 28

- बन्दगाने खुदा का हुज़ूर रूहानी (441) | अना शैखुल कुल (464)
- शान-ए-बिलाल व उम्मे सुलैम रज़ियल्लाहु अन्हुमा (441) | सरकार गौसे आज़म के दो हमअसर वलियों का खिराज-ए-तहसीन (464)
- तज़किरा व अज़मत-ए-हारिसा बिन नोमान व नईम बिन अब्दुल्लाह रज़ियल्लाहु अन्हुमा (443) | सैय्यदना खिज्र अलैहिस्सलाम का इज़हार-ए-ताज़ीम (464)
- नूर-ए-अर्श में गायब मर्द (443) | अल्लाह अज़्ज़वजल के नामों का शुमार नहीं कि उसकी शानें गैर-महेदूद हैं (465)
- गौसे आज़म रज़ियल्लाहु अन्हु ने अपने मुरीदीन समेत सरकारे दो आलम सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम के पीछे शबे असरी बैतुल मामूर में नमाज़ पढ़ी (444) | रसूलुल्लाह सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम के नाम ब-कसरत हैं, मुसन्निफ़ अलैहिर्रहमा ने तक़रीबन चौदह सौ पाए हैं (465)
- मर्सिया-ए-फ़ारूके आज़म रज़ियल्लाहु अन्हु "बाबी अन्त व उम्मी या रसूल" (446) | कसरत-ए-अस्मा शरफ़-ए-मुसम्मा से नाशी है (465)
- हज़रात-ए-मशाइख किराम के उलूम सनद ज़ाहिरी हद-ए-सना फुलां अन फुलां में मुनहसिर नहीं (446)
- बहजतुल असरार और उसके मुसन्निफ़ के खिलाफ एक बहरीनी के रिसाले का ज़िक्र (446) | अस-सिरातुल मुस्तक़ीम क्या है (466)
- खुलासा-ए-कलाम (बिल-जुमला) (447) | इनआम अलैहिम के चारों फिरक़ों के सरदार अम्बिया हैं (466)
- मस्अला सालसा (447) | अम्बिया के सरदार मुहम्मद मुस्तफा सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम (466)
- तोहफ़ा-ए-कादरिया शरीफ आला दर्जे की मुस्तनद किताब है (449) | एक तफ़सीर के मुताबिक हर आयत नात-ए-मुस्तफा सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम है (466)
- खुलासा-ए-जवाब थानवी व देवबंद (451) | अच्छे ख्वाब पर अमल खूब है और अच्छा वो जो मुवाफ़िक़-ए-शरअ हो (466)

- खातून-ए-जन्नत सैय्यदा फ़ातिमा अज़-ज़हरा रज़ियल्लाहु अन्हा इंसानी शक्ल में हूर हैं और हैज़ व निफ़ास से पाक हैं (461) | मौला अली रज़ियल्लाहु अन्हु के लाल काफ़िर को मारने वाला किस्सा बे-असल है (466)
- अक़ीदा क्या चीज़ है (462) | उस्तुने हनाना को जन्नत का दरख़्त बनाया जाएगा (466)
- हज़रत गौसे आज़म रज़ियल्लाहु अन्हु कौन कौन से औलिया से अफ़ज़ल हैं (462) | रिसाला तन्ज़ीहुल मकानतुल हैदरीया अन वस्मते अहदिल जाहिलिया (हज़रत अली रज़ियल्लाहु अन्हु के कभी भी शिर्क का इर्तेकाब न करने का उम्दा मुदल्लल बयान) (433)
- मनाकिब-ए-गौसे आज़म रज़ियल्लाहु अन्हु (462)

بندگان خدا کا حضور روحانی (۴۴۱) | انا شیخ الکل (۴۶۴) شان بلال و ام سلیم رضی اللہ تعالیٰ عنہما (۴۴۱) | سرکار غوث اعظم کے دو ہمعصر ولیوں کا خراج تحسین (۴۶۴) تذکرہ و عظمت حارثہ بن نعمان و نعیم بن عبداللہ رضی اللہ تعالیٰ عنہما (۴۴۳) | سیدنا خضر علیہ السلام کا اظہار تعظیم (۴۶۴) نور عرش میں غائب مرد (۴۴۳) | اللہ عزوجل کے ناموں کا شمار نہیں کہ اس کی شانیں غیر محدود ہیں (۴۶۵) غوث اعظم رضی اللہ تعالیٰ عنہ نے اپنے مریدین سمیت سرکار دو عالم صلی اللہ علیہ وسلم کے پیچھے شب اسری بیت المعمور میں نماز پڑھی (۴۴۴) | رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کے نام بکثرت ہیں، مصنف علیہ الرحمہ نے تقریبا چودہ سو پائے ہیں (۴۶۵) مرثیہ فاروق اعظم رضی اللہ تعالیٰ عنہ "بابی انت وامی یا رسول" (۴۴۶) | کثرت اسماء شرف مسمی سے ناشی ہے (۴۶۵) حضرات مشائخ کرام کے علوم سند ظاہری حد ثنا فلاں عن فلاں میں منحصر نہیں (۴۴۶) بہجتہ الاسرار اور اس کے مصنف کے خلاف ایک بحرینی کے رسالے کا ذکر (۴۴۶) | الصراط المستقیم کیا ہے (۴۶۶) خلاصہ کلام (بالجملہ) (۴۴۷) | انعام علیہم کے چاروں فرقوں کے سردار انبیاء ہیں (۴۶۶) مسئلہ ثالثہ (۴۴۷) | انبیاء کے سردار محمد مصطفی صلی اللہ علیہ وسلم (۴۶۶) تحفہ قادریہ شریف اعلیٰ درجہ کی مستند کتاب ہے (۴۴۹) | ایک تفسیر کے مطابق ہر آیت نعت مصطفیٰ صلی اللہ علیہ وسلم ہے (۴۶۶) خلاصہ جواب تھانوی و دیوبند (۴۵۱) | اچھے خواب پر عمل خوب ہے اور اچھا وہ کہ موافق شرع ہو (۴۶۶) خاتون جنت سیدہ فاطمہ الزہراء رضی اللہ تعالیٰ عنہا انسانی شکل میں حور ہیں اور حیض و نفاس سے پاک ہیں (۴۶۱) | مولائے علی رضی اللہ تعالیٰ عنہ کے لال کافر کو مارنے والا قصہ بے اصل ہے (۴۶۶) عقیدہ کیا چیز ہے (۴۶۲) | استن حنانہ کو جنت کا درخت بنایا جائیگا (۴۶۶) حضرت غوث اعظم

رضی اللہ تعالیٰ عنہ کون کون سے اولیاء سے افضل ہیں (۴۶۲) | رسالہ تنزیہ المکانۃ الحید ریہ عن وصمہ عہد الجاھلیہ (حضرت علی رضی اللہ تعالیٰ عنہ کے کبھی بھی شرک کا ارتکاب نہ کرنے کا عمدہ مدلل بیان) (۴۳۳) مناقب غوث اعظم رضی اللہ تعالیٰ عنہ (۴۶۲)

Fatawa Ridawiyya Volume 28

442 | At what age did Hazrat Ali (may Allah be pleased with him) accept Islam? | 442 | In the Quranic verse 'That is because your Lord would not destroy the cities for injustice while their people were unaware,' which punishment is negated and what does 'unawareness' signify? 444 | A sensible child who embraces Islam is independently recognized in Islamic law. | 444 | Before the declaration of Prophethood, neither was faith mandatory nor was disbelief forbidden. 445 | Until they personally embrace Islam, a minor child follows their parents' faith. | 446 | The noble parents of the Messenger of Allah (peace and blessings be upon him) are free from the stain of disbelief. 450 | Hazrat Haidar-e-Karrar (may Allah be pleased with him) was nurtured under the blessed care of the Master of Messengers (peace and blessings be upon him). | 446 | During the age of Fatrah, Hazrat Fatima bint Asad (may Allah be pleased with her) was either a monotheist or was unaware. 451 | Your robe was never defiled by the impurity of idols. | 446 | According to the consensus of Ash'ari scholars, 'Hasan' (beauty/goodness) and 'Qubuh' (ugliness/evil) are purely legal/religious constructs. 451 | The reason for the title 'Karam Allah Wajhah' is that the truth of the attribute necessitates its actualization. | 447 | The stance of certain Maturidi Imams regarding Hasan and Qubuh. 452 | Disbelief as a form of denial is impossible without cognitive awareness and discernment. | 447 | There are three opinions concerning Hasan and Qubuh. 453 | Two prerequisites for sufficient evidence. | 448 | Disbelief is the most wretched of sins. 453 | First Point | 448 | General negation implies specific negation. 453 | Second Point | 448 | What is meant by saying a child follows their parents or is in 'the abode of infidels'? 454 | People of the Fatrah period fall into three categories: Monotheists, Polytheists, and the Unaware. | 448 | Scholars' quotes on the aforementioned issue. 456 | Mention of Quss bin Sa'idah and Zaid bin Amr bin Nufayl (footnote). | 448 | Conclusion / Completion. 456 | Quotes from Allama Zarqani and other scholars regarding the people of Fatrah. | 449 | Merits of Siddiq-e-Akbar (may Allah be pleased with him). 456 | Commentary on the verse: 'And We never punish until We have sent a Messenger.' | 451 | Siddiq-e-Akbar (may Allah be pleased with him) never worshipped idols; rather, as a child, he once struck an idol with a stone, knocking it face-down. - | Sahih Hadiths cannot be rejected based on non-conclusive texts. | 442 | -

फ़तावा रिज़विया जिल्द २८

४४२ | हज़रत अली (रज़ियल्लाहु तआला अन्हु) कितनी उम्र में ईमान लाए? | ४४२ | आयत-ए-करीमा "ज़ालिका अन लम यकुन रब्बुका मुहलिकुल कुरा बिज़ुल्मिंव व अहलुहा ग़ाफ़िलून" में किस प्रकार के अज़ाब का खंडन है और ग़फ़लत (अनभिज्ञता) से क्या तात्पर्य है? ४४४ | जो समझदार बच्चा इस्लाम कबूल करे, वह इस्लामी कानून में स्वतंत्र रूप से मुसलमान माना जाता है। | ४४४ | नबूवत के आगमन से पहले, न तो ईमान अनिवार्य था और न ही कुफ़्र निषिद्ध। ४४५ | बालिग होने से पहले बच्चा अपने माता-पिता के धर्म के अधीन होता है, जब तक कि वह स्वयं मुसलमान न हो जाए। | ४४६ | अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के गरिमामय माता-पिता कुफ़्र से पवित्र हैं। ४५० | हज़रत हैदर-ए-करार (रज़ियल्लाहु तआला अन्हु) का पालन-पोषण सैय्यद-उल-रुसुल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के पवित्र सान्निध्य में हुआ। | ४४६ | फ़तरत (दो नबियों के बीच का समय) के युग में हज़रत फ़ातिमा बिन्त असद (रज़ियल्लाहु तआला अन्हा) एकेश्वरवादी थीं या अनभिज्ञ। ४५१ | आपके दामन पर कभी भी मूर्तियों की अपवित्रता का दाग़ नहीं लगा। | ४४६ | अशअरी इमामों की आम सहमति के अनुसार, 'हुस्न' (अच्छाई) और 'क़ुबुह' (बुराई) पूरी तरह से शरीयत के नियमों पर आधारित हैं। ४५१ | 'करम अल्लाह वज्हहु' उपाधि का कारण यह है कि व्युत्पत्ति की सच्चाई उसके आधारभूत अस्तित्व की आवश्यकता को दर्शाती है। | ४४७ | हुस्न और क़ुबुह के विषय में कुछ मातुरीदी इमामों का दृष्टिकोण। ४५२ | बोध और विवेक के बिना कुफ़्र-ए-तकज़ीब (इनकार के रूप में कुफ़्र) अकल्पनीय है। | ४४७ | हुस्न और क़ुबुह के संबंध में तीन मत प्रचलित हैं। ४५३ | दो बातें जो पर्याप्त प्रमाण की आवश्यकता रखती हैं। | ४४८ | कुफ़्र सभी पापों में सबसे अधिक घृणित है। ४५३ | प्रथम विषय | ४४८ | सामान्य निषेध से विशेष निषेध का सिद्ध होना। ४५३ | द्वितीय विषय | ४४८ | नासमझ बच्चे को माता-पिता का अनुगामी या 'काफ़िर का घर' कहने का क्या अर्थ है? ४५४ | फ़तरत काल के लोग तीन श्रेणियों में हैं: एकेश्वरवादी, बहुदेववादी और अनभिज्ञ। | ४४८ | उक्त मसले (विषय) पर विद्वानों के उद्धरण। ४५६ | क़ुस बिन साइदा और ज़ैद बिन अम्र बिन नुफ़ैल का उल्लेख (फुटनोट)। | ४४८ | समाप्ति (तक्मील)। ४५६ | अल्लामा ज़रक़ानी और अन्य इमामों के(फ़तरत काल के लोगों के विषय में) उद्धरण। | ४४९ | सिद्दीक़-ए-अकबर (रज़ियल्लाहु तआला अन्हु) की महिमा। ४५६ | आयत-ए-करीमा "वमा कुन्ना मुअज़्ज़िबीना हत्ता नब'असा रसूला" की व्याख्या। | ४५१ | सिद्दीक़-ए-अकबर (रज़ियल्लाहु तआला अन्हु) ने कभी मूर्ति

पूजा नहीं की; बल्कि बचपन में उन्होंने एक मूर्ति को पत्थर मारकर औंधे मुँह गिरा दिया था। - | गैर-निश्चित दलीलों के आधार पर प्रामाणिक (सही) हदीसों को खारिज नहीं किया जा सकता। | ४४२ | -

۴۴۲ | حضرت علی رضی اللہ تعالیٰ عنہ کتنی عمر میں ایمان لائے | ۴۴۲ | آیت کریمہ "ذلک ان لم یکن ربك مهلك القری بظلم و اهلها غفلون" میں کون سے عذاب کی نفی ہے اور غفلت سے کیا مراد ہے ۴۴۴ | جو عاقل بچہ اسلام لائے حکم اسلام میں وہ مستقل بالذات ہے | ۴۴۴ | قبل بعثت وجوب ایمان اور حرمت کفر دونوں نہیں ۴۴۵ | بچہ قبل بلوغ دین میں اپنے والدین کا تابع ہے جبکہ خود مسلمان نہ ہوا ہو | ۴۴۶ | رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کے والدین کریمین کفر سے منزہ ہیں ۴۵۰ | حضرت حیدر کرار رضی اللہ تعالیٰ عنہ کی پرورش سید الرسل صلی اللہ علیہ وسلم کے کنار اقدس میں ہوئی | ۴۴۶ | زمانہ فترت میں حضرت فاطمہ بنت اسد رضی اللہ تعالیٰ عنہا موحدہ یا غافلہ تھیں ۴۵۱ | بتوں کی نجاست سے آپ کا دامن کبھی آلودہ نہ ہوا | ۴۴۶ | باجماع ائمہ اشاعرہ حسن وقبح مطلقاً شرعی ہیں ۴۵۱ | لقب "کرم اللہ تعالیٰ وجہہ" کا سبب صدق مشتق قیام مبدا کو مستلزم ہے | ۴۴۷ | حسن وقبح کے بارے میں بعض ائمہ ماتریدیہ کا موقف ۴۵۲ | کفر تکذیب بے ادراک و تمییز نامتصور | ۴۴۷ | حسن وقبح کے بارے میں تین اقوال ہیں ۴۵۳ | ثبوت کافی کے محتاج دو امر | ۴۴۸ | کفر اخبث معاصی ہے ۴۵۳ | امر اول | ۴۴۸ | انتفائے عام مستلزم انتفائے خاص ہے ۴۵۳ | امر دوم | ۴۴۸ | نا سمجھ بچے کو تبعیت والدین "یا دار کافر" کہنے کا کیا معنی ہے ۴۵۴ | اہل فترت تین قسم پر ہیں، موحد، مشرک، اور غافل | ۴۴۸ | مسئلہ مذکورہ میں عبارات علماء۔ ۴۵۶ | قس بن ساعدہ اور زید بن عمرو بن نفیل کا تذکرہ (حاشیہ) | ۴۴۸ | تکمیل۔ ۴۵۶ | علامہ زرقانی اور دیگر ائمہ (اہل فترت کے بارے میں) عبارات | ۴۴۹ | مناقب صدیق اکبر رضی اللہ تعالیٰ عنہ۔ ۴۵۶ | آیت کریمہ "وما کنا معذبین حتی نبعث رسولاً" کی تفسیر | ۴۵۱ | صدیق اکبر رضی اللہ تعالیٰ عنہ نے کبھی بت پرستی نہیں کی بلکہ

بچپن میں پتھر مار کر بت کو منہ کے بل گرا دیا۔ - | غیر قطعی الدلالۃ نص سے احادیث صحیحہ کے رد کا ارتکاب نہیں کیا جاسکتا | ۴۴۲ | -

Fatawa-e-Razviya Volume 28

Topic	Page	Related Detail / Topic	Page
At the time of the birth of Siddiq-e-Akbar, tidings from a hidden voice were given to his venerable mother.	456	Fine research of the author (Mercy be upon him).	462
From the age of sixteen until his last breath, Siddiq-e-Akbar (Allah be pleased with him) remained in the company and pleasure of the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) and will remain so until the Day of Judgment; rather, he will enter the highest paradise along with the luminous Prophet.	457	The superiority of Siddiq-e-Akbar (Allah be pleased with him).	462
Answer to the question that if Hazrat Ali Murtaza (Allah be pleased with him) was always a Muslim, then what is the meaning of his embracing Islam at the age of thirteen, ten, nine, or eight?	458	Support from the statements of scholars.	463
Hazrat Maula Ali (May Allah honor his face) and Siddiq-e-Akbar (Allah be pleased with him) have always been Muslims and will remain so for eternity.	459	The status and rank of the Commander of the Faithful, Farooq-e-Azam, and the Commander of the Faithful, Usman-e-Ghani (Allah be pleased with them both).	465
For both the aforementioned elders, Islam was 'Covenantal Islam' from the world of seeds to the day of birth, 'Natural Islam' from the year of birth to the age of discernment, and 'Monotheistic Islam' from the age of discernment to the day of Prophethood.	459	The difference between partial virtue and total virtue.	464
A judgment without a conception of the one being judged is an absolute impossibility.	460	A partial virtue can be attained by the inferior over the superior as well.	464

Topic	Page	Related Detail / Topic	Page
For that which the mind is fundamentally devoid of, both its affirmation and denial are intellectually impossible.	460	Answer to a question regarding Hazrat Ali Murtaza (Allah be pleased with him) being an early adherent of Islam.	465
During the interval period (between Prophets), only Monotheism was the axis of Islam, the basis of salvation, and the negation of disbelief.	460	Interpretation of the noble verse: "You did not know what is the Book, nor what is faith, but We have made it a light".	466
Regarding Siddiq and Murtaza (Allah be pleased with them both), the words that they became Muslims on such a day or brought Islam on that day are not contradictory to their previous Islam.	461	There are two types of Divine Attributes: (1) those whose recognition can be through intellectual proofs, (2) those whose recognition is not possible without traditional proofs.	466
By the speech of the author (Mercy be upon him), the foolish reasoning of the Rawafiz (rejectors) regarding the negation of the Caliphate of Siddiq, and similarly, the false notion of the Tafzeeliya characterizing the priority in Islam as a specialty of Hazrat Murtaza, has been refuted and suppressed.	462		

फतवा-ए-रज़विया जिल्द 28

विषय	पृष्ठ	संबंधित विवरण / विषय	पृष्ठ
सिद्दीक-ए-अकबर के जन्म के समय, उनकी आदरणीय माता को एक अदृश्य आवाज़ से शुभ समाचार दिया गया।	456	लेखक (उन पर दया हो) का सूक्ष्म शोध।	462
सोलह वर्ष की आयु से लेकर अपनी अंतिम सांस तक, सिद्दीक-ए-अकबर (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) पवित्र नबी (अल्लाह की शांति और उन पर आशीर्वाद हो) की संगति और प्रसन्नता में रहे, और कयामत तक रहेंगे; बल्कि, वे नूरानी नबी के साथ सर्वोच्च स्वर्ग में प्रवेश करेंगे।	457	सिद्दीक-ए-अकबर (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) की श्रेष्ठता।	462
इस प्रश्न का उत्तर कि यदि हज़रत अली मुर्तज़ा (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) हमेशा से मुसलमान थे, तो फिर तेरह या दस या नौ या आठ वर्ष की आयु में उनके इस्लाम स्वीकार करने का क्या अर्थ है?	458	विद्वानों के कथनों से समर्थन।	463
हज़रत मौला अली (अल्लाह उनके चेहरे को सम्मान दे) और सिद्दीक-ए-अकबर (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) हमेशा से मुसलमान रहे हैं और अनंत काल तक रहेंगे।	459	विश्वासियों के अमीर फ़ारूक़-ए-आज़म और विश्वासियों के अमीर उस्मान-ए-गनी (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) का पद और स्थान।	465
उपरोक्त दोनों बुजुर्गों के लिए, बीज की दुनिया से जन्म के दिन तक 'मीसाक़ी इस्लाम' (अनुबंधीय), जन्म के वर्ष से समझ की आयु तक 'फितरी इस्लाम' (प्राकृतिक), और समझ की आयु से पैग़ंबरी के दिन तक 'तौहीदी इस्लाम' (एकेश्वरवादी) था।	459	आंशिक गुण और पूर्ण गुण के बीच अंतर।	464
जिस पर निर्णय लिया जाना है, उसकी कल्पना के बिना निर्णय लेना एक पूर्ण असंभवता है।	460		464

विषय	पृष्ठ	संबंधित विवरण / विषय	पृष्ठ
		एक आंशिक गुण श्रेष्ठ पर कनिष्ठ द्वारा भी प्राप्त किया जा सकता है।	
जिस चीज़ से मन मौलिक रूप से खाली हो, उसकी पुष्टि और खंडन दोनों बौद्धिक रूप से असंभव हैं।	460	हज़रत अली मुर्तज़ा (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) के प्राचीन काल से इस्लाम में होने के संबंध में एक प्रश्न का उत्तर।	465
नबियों के बीच के अंतराल काल में, केवल एकेश्वरवाद ही इस्लाम का आधार, मुक्ति का आधार और कुफ़्र (अविश्वास) का निषेध था।	460	महान आयत की व्याख्या: "न आप जानते थे कि किताब क्या है और न यह कि ईमान (विश्वास) क्या है, लेकिन हमने उसे एक नूर (प्रकाश) बना दिया है"।	466
सिद्दीक और मुर्तज़ा (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) के संबंध में ये शब्द कि वे फलां दिन मुसलमान हुए या उस दिन इस्लाम लाए, उनके पूर्व इस्लाम के विरुद्ध नहीं हैं।	461	ईश्वरीय गुणों के दो प्रकार हैं: (1) वे जिनकी पहचान बौद्धिक प्रमाणों के माध्यम से हो सकती है, (2) वे जिनकी पहचान परंपरागत प्रमाणों के बिना संभव नहीं है।	466
लेखक (उन पर दया हो) के भाषण से, सिद्दीक की खिलाफत के खंडन पर रफ़ाज़ियों के एक मूर्खतापूर्ण तर्क और इसी तरह तफ़्ज़ीलीया के इस झूठे विचार कि इस्लाम में प्राथमिकता हज़रत मुर्तज़ा की विशेषता है, को खंडित और दबा दिया गया है।	462		

موضوع	صفحہ	متعلقہ تفصیل / موضوع	صفحہ
بوقتی ولادت صدیق اکبر آپ کی والدہ ماجدہ کو ہاتف غیبی کی بشارت۔	۴۵۶	مصنف علیہ الرحمہ کی تحقیق انیق	۴۶۲
سولہ برس کی عمر سے لے کر آخر دم تک صدیق اکبر رضی اللہ تعالیٰ عنہ نبی پاک صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کی معیت و خوشنودی میں رہے اور قیامت تک رہیں گے بلکہ حضور پر نور کے ساتھ خلد بریں میں داخل ہوں گے۔	۴۵۷	صدیق اکبر رضی اللہ تعالیٰ عنہ کی افضلیت	۴۶۲
اس سوال کا جواب کہ حضرت علی مرتضیٰ رضی اللہ تعالیٰ عنہ اگر ہمیشہ مسلمان تھے تو پھر تیرہ یا دس یا نو یا آٹھ برس کی عمر میں اسلام لانے کا کیا معنی ہے۔	۴۵۸	عبارات علماء سے تائید	۴۶۳
حضرت مولا علی کرم اللہ وجہہ الکریم اور صدیق اکبر رضی اللہ تعالیٰ عنہ ہمیشہ سے مسلمان ہیں اور ابدالآباد تک رہیں گے۔	۴۵۹	امیر المومنین فاروق اعظم و امیر المومنین عثمان غنی رضی اللہ تعالیٰ عنہما کا مقام و مرتبہ	۴۶۵
مذکورہ بالا دونوں بزرگوں کا عالم ذریت سے روز ولادت اسلام میثاقی، سن ولادت سے سن تمیز تک	۴۵۹	فضل جزئی اور فضل کلی میں فرق	۴۶۴

موضوع	صفحہ
اسلام فطری اور سن تمیز سے روز بعثت تک اسلام توحیدی تھا	
حکم بے تصور محکوم علیہ محال قطعی ہے	۴۶۰
جس چیز سے ذہن اصلا خالی ہو اس کی تصدیق و تکذیب دونوں ممتنع عقلی ہے	۴۶۰
زمان فترت میں صرف توحید مدار اسلام مناط نجات و نافی کفر تھی	۴۶۰
صدیق و مرتضیٰ رضی اللہ تعالیٰ عنہما کی نسبت یہ الفاظ کہ فلاں دن مسلمان ہوئے اس روز اسلام لائے ان کے اسلام سابق کے مخالف نہیں	۴۶۱
مصنف علیہ الرحمہ کی تقریر سے روافض کا نفی خلافت صدیقی پر ایک سفیانہ استدلال اور یونہی	۴۶۲

متعلقہ تفصیل / موضوع	صفحہ
فضل جزئی مفضول کو بھی افضل پر مل سکتا ہے	۴۶۴
حضرت علی مرتضیٰ رضی اللہ تعالیٰ عنہ کے قدیم الاسلام ہونے کے بارے میں ایک سوال کا جواب	۴۶۵
آیت کریمہ "ما کنت تدري ما الکتاب ولا الایمان ولکن جعلناہ نورا" کی تفسیر	۴۶۶
صفات الٰہی کی دو قسمیں ہیں (۱) وہ جن کی معرفت عقلی دلیلوں سے ہو سکتی ہے (۲) وہ جن کی معرفت سمعی دلیلوں کے بغیر ممکن نہیں	۴۶۶

موضوع صفحہ **متعلقہ تفصیل / موضوع صفحہ**

تفضیلیہ کا قدم اسلام کو خاصہ حضرت مرتضیٰ

قرار دینے کا باطل خیال مدفوع و مقہور ہو گیا

صفحہ 34 از 684

Fatawa Razawiyya, Volume 28

Page	Topic
469	Treatise Ghayat al-Tahqiq fi Imamat al-Ali wal-Siddiq (Account of the Caliphate of Hazrat Abu Bakr Siddiq and Hazrat Ali Murtaza, may Allah be pleased with them)
469	A query (Istifta) consisting of two issues.
469	First issue
469	Whom did the Messenger of Allah, peace and blessings of Allah be upon him, appoint as his successor at the time of his passing or at another time?
469	Succession and vicegerency are of two types.
469	Type one: specific and restricted, where the Imam temporarily appoints another as his deputy for a specific task or place at a specific time.
470	Respected names of some specific restricted deputies.
471	Type two: general and absolute, which cannot coexist with the life of the one being replaced.
471	The Holy Prophet, peace and blessings of Allah be upon him, did not issue a clear text (Nass Sareeh) publicly naming anyone as a general and absolute successor.
476	Reference No. 8 to No. 9.
477	Reference No. 10.
478	Second issue
478	Whether Hazrat Ali (may Allah be pleased with him) was superior to or lesser than the Three Caliphs (may Allah be pleased with them all).
478	Virtues of the Four Caliphs (Khulafa-e-Arba'a).
478	The order of superiority among the Caliphs.
480	Some statements of the Imams of the Ahl al-Bayt on the excellence of the Shaykhayn (Abu Bakr and Umar), may Allah be pleased with them.
480	Some Hadiths of Murtaza (Hazrat Ali).
480	First, second, and third Hadiths.

Page	Topic
471	Ruling regarding the caliphate of the Three Caliphs (Khulafa-e-Thalatha) in support of the aforementioned issue from the blessed Hadiths.
472	Statement of Ali Murtaza (may Allah be pleased with them) regarding the caliphate of the Three Caliphs.
474	Clear and illustrious statements of the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) regarding absolute general vicegerency.
473	Caliphate of Siddique Akbar (may Allah be pleased with him).
474	Reference No. 1.
474	Reference No. 2.
474	Reference No. 3.
475	Reference No. 4 to No. 7.
481	Fourth Hadith.
482	Fifth and sixth Hadiths.
483	Seventh, eighth, and ninth Hadiths.
484	Tenth Hadith.
485	The auspicious book "Sab' Sanabil" was received with great acceptance in the presence of the Prophetic court.
485	Virtues and perfections of Mir Abdul Wahid Bilgrami (may mercy be upon him).
486	Some excerpts from the book "Kashif al-Astar" regarding the issue of Tafdil (superiority).

फ़तावा रज़विया, जिल्द 28

पृष्ठ	विषय
469	रिसाला ग़ायत-उत-तहक़ीक़ फ़ी इमामत-अल-अली वल-सिम्मीक़ (हज़रत अबूबक्र सिद्दीक़ और हज़रत अली मुर्तज़ा रज़ियल्लाहु अन्हुमा की ख़िलाफ़त का बयान)
469	दो मसलों पर मुश्तमिल इस्तेफ़्ता।
469	मसला अव्वल (पहला)
469	रसूलुल्लाह सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम ने अपने विशाल (पर्दा फ़रमाने) के वक्त या किसी और वक्त अपने बाद अपना जानशीन किसे मुक़र्रर किया?
469	जानशीनी और नियाबत दो किस्म की है।
469	किस्म अव्वल: जुज़ई मुक़ैयद (सीमित), कि इमाम किसी खास काम या खास मक़ाम पर आरज़ी (अस्थायी) तौर पर किसी खास वक़्त के लिए दूसरे को अपना नायब बनाए।
470	बाज़ जुज़ई मुक़ैयद नायबीन के अस्मा-ए-गिरामी (नाम)।
471	किस्म दोम: कुल्ली मुतलक़ (पूर्ण), जो जानशीन बनाने वाले की हयात (जीवन) के साथ जमा नहीं हो सकती।
471	जानशीन-ए-कुल्ली मुतलक़ के बारे में अली-अल-एलान (सार्वजनिक रूप से) सहीह नाम से किसी के
476	इशारा नंबर 8 से नंबर 9.
477	इशारा नंबर 10.
478	मसला दोम (दूसरा)
478	खुलफ़ा-ए-सलासा रज़वानुल्लाहि तआला अलैहिम से हज़रत अली रज़ियल्लाहु अन्हु अफ़ज़ल (श्रेष्ठ) थे या कम?
478	फ़ज़ीलत-ए-खुलफ़ा-ए-अरबा (चारों खुलफ़ा की फ़ज़ीलत)।
478	खुलफ़ा में बाहम तरतीब-ए-फ़ज़ीलत (श्रेष्ठता का क्रम)।
480	फ़ज़ीलत-ए-शैख़ैन रज़ियल्लाहु अन्हुमा पर अइम्मा-ए-अहले-बैत के कुछ इर्शादात।
480	कुछ हदीस-ए-मुर्तज़वी (हज़रत अली की रिवायत)।
480	पहली, दूसरी, तीसरी हदीस।

पृष्ठ	विषय
	लिए रसूल-ए-अकरम सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम ने नस-ए-सरीह (स्पष्ट निर्देश) नहीं फ़रमाया।
	मसला-ए-मज़कूरा (उपरोक्त मसले) की ताईद
471	अहादीस-ए-मुबारका से खुलफ़ा-ए-सलासा (तीन खुलफ़ा) की ख़िलाफ़त के बारे में इरशाद।
472	खुलफ़ा-ए-सलासा की ख़िलाफ़त के बारे में अली मुर्तज़ा रज़ियल्लाहु अन्हु का इरशाद।
	नियाबत-ए-कुल्ली मुतलक़ के बारे में रसूलुल्लाह
474	सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम के इर्शादात-ए-जलीला वाज़ेहा (स्पष्ट निर्देश)।
473	ख़िलाफ़त-ए-सिद्दीक़-ए-अकबर रज़ियल्लाहु अन्हु।
474	इशारा नंबर 1.
474	इशारा नंबर 2.
474	इशारा नंबर 3.
475	इशारा नंबर 4 से नंबर 7.
481	चौथी हदीस।
482	पाँचवीं और छठी हदीस।
483	सातवीं, आठवीं और नौवीं हदीस।
484	दसवीं हदीस।
	किताब मुस्तताब "सबअ सनाबिल"
485	बारगाह-ए-रिसालत में अज़ीम क़बूलियत पर वाक़े हुई।
	मीर अब्दुल वाहिद बिलग्रामी
485	अलैहिर्रहमा के फ़ज़ाइल-ओ-कमालात।
	मसला-ए-तफ़्ज़ील (श्रेष्ठता के मसले) के बारे में किताब
486	"काशिफ़-उल-अस्तार" के कुछ इक़्तिबासात (उद्धरण)।

صفحہ	عنوان	صفحہ	عنوان
	رسالة غاية التحقيق فی امامة العلی و الصديق (حضرت ابوبکر صدیق اور حضرت علی مرتضیٰ رضی اللہ تعالیٰ عنہما کی خلافت کا بیان)	۴۷۶	اشارہ نمبر ۸ تا نمبر ۹۔
۴۶۹	دو مسئلوں پر مشتمل استفتاء۔	۴۷۷	اشارہ نمبر ۱۰۔
۴۶۹	مسئلہ اول	۴۷۸	مسئلہ دوم
۴۶۹	رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کے وقت رحلت یا کسی اور وقت اپنے بعد اپنا جانشین کس کو مقرر کیا۔	۴۷۸	خلفاء ثلاثہ رضوان اللہ تعالیٰ علیہم سے آیا حضرت علی رضی اللہ تعالیٰ عنہ افضل تھے یا کم
۴۶۹	جانشینی اور نیابت دو قسم پر ہے۔ قسم اول جزئی مقید کہ امام کسی خاص کام یا خاص مقام پر عارضی طور پر کسی خاص وقت کے لیے دوسرے کو اپنا نائب کرے۔	۴۷۸	فضیلت خلفاء اربعہ
۴۷۰	بعض جزئی مقید نائبین کے اسماء گرامی۔	۴۷۸	خلفاء میں باہم ترتیب فضیلت
۴۷۱		۴۸۰	فضیلت شیخین رضی اللہ تعالیٰ عنہما پر چند ارشادات ائمہ اہلبیت
		۴۸۰	چند حدیث مرتضوی

صفحہ	عنوان	صفحہ	عنوان
	قسم دوم کلی مطلق کہ حیات مستخلف سے جمع نہیں ہوسکتی۔		
	جانشین کلی مطلق کے بارے میں علی الاعلان		
۴۷۱	بصحیح نام کسی کے لیے رسول اکرم صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نے نص صریح نہیں فرمائی۔	۴۸۰	حدیث اول، دوم، سوم
۴۷۱	مسئلہ مذکورہ کی تائید احادیث مبارکہ سے خلفاء ثلاثہ کی خلافت کے بارے میں ارشاد۔	۴۸۱	حدیث چہارم
۴۷۲	خلفاء ثلاثہ کی خلافت کے بارے میں ارشاد علی مرتضیٰ رضی اللہ تعالیٰ عنہم	۴۸۲	حدیث پنجم و ششم
۴۷۴	نیابت کلی مطلق کے بارے میں رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کے اشادات جلیلہ واضحہ	۴۸۳	حدیث ہفتم، ہشتم، نہم
۴۷۳	خلافت صدیق اکبر رضی اللہ تعالیٰ عنہ	۴۸۴	حدیث دہم
			کتاب مستطاب "سبع سنابل" بارگاہ
۴۷۴	اشارہ نمبر ۱۔	۴۸۵	رسالتمآب میں قبول عظیم پر واقع ہوئی
۴۷۴	اشارہ نمبر ۲۔	۴۸۵	میر عبدالواحد بلگرامی علیہ الرحمہ کے فضائل و کمالات
۴۷۴	اشارہ نمبر ۳۔	۴۸۶	

عنوان	صفحہ	عنوان صفحہ	صفحہ
مسئلہ تفضیل کے بارے میں کتاب "کاشف الاستار" کے چند اقتباسات			
اشارہ نمبر ۴ تا نمبر ۷۔	۴۷۵		

Fatawa Ridawiyya (Volume 28)

Page	Subject (Right Side)	Subject (Left Side)	Page
487	No Wali can reach the rank of any Prophet.	Names of seven companions whom Siddiq-e-Akbar freed (may Allah be pleased with them).	509
491	Risala Al-Zulal Al-Anqa min Bahr Sabqah Al-Atqa (Superiority of our master Siddiq-e-Akbar, may Allah be pleased with him).	Reason for the revelation of 'Indeed, the one who gives and fears [Allah]'.	510
491	Sermon of the book.	For how much did Siddiq-e-Akbar buy Hazrat Bilal (may Allah be pleased with him)?	511
492	Arabic verses in praise of Allama Mufti Naqi Ali Khan, may mercy be upon him.	Hazrat Ammar bin Yasir's verses about Siddiq-e-Akbar and Bilal (may Allah be pleased with them).	511
496	Arabic verses in praise of Maulana Shah Raza Ali Naqshbandi, may mercy be upon him.	Who is meant by 'Al-Atqa' (in the light of exegeses)?	512
496	Reason for composing the book.	Rational proof for 'Atqa' referring to Siddiq-e-Akbar (may Allah be pleased with him).	512
499	Date of composition.	Hazrat Moula Ali (may Allah honor him) being raised in the lap of Prophethood.	514
500	This book is the author's fifteenth work.	The Prophet's (PBUH) saying: "No one's wealth benefited me as much as Abu Bakr's wealth did."	518
500	Exegesis of the noble verse: 'O mankind, indeed We have created you...' etc.	The Holy Prophet would pay debts from Abu Bakr's wealth just as he would from his own.	519
501	Excellence is based on piety.	Siddiq-e-Akbar (may Allah be pleased with him) spending forty thousand Dinars.	519

Page	Subject (Right Side)	Subject (Left Side)	Page
502	Reason for the revelation of 'Indeed, the most noble of you in the sight of Allah is the most righteous of you'.	A faith-inspiring Hadith on the excellence of Siddiq-e-Akbar (may Allah be pleased with him).	520
502	Reason for the revelation of 'When you are told, "Make room" in assemblies...' etc.	No one's favor was upon Abu Bakr that needed to be repaid (may Allah be pleased with him).	522
503	Prohibition of pride in lineage and arrogance over wealth (from Hadith).	Hadith: "I distribute, and Allah gives."	523
505	Reason for the revelation of 'And the righteous one will avoid it...' etc.	Difference between the favor of parents and the favor of the Holy Prophet (PBUH).	524
506	Hazrat Bilal's trial and his manumission by Siddiq-e-Akbar (may Allah be pleased with him).	Freeing a slave is like bringing them to life.	525
509	Siddiq-e-Akbar's manumission of Hazrat Amir and six other companions (may Allah be pleased with them).		

फ़तावा रज़विया (जिल्द 28)

पृष्ठ	विषय (दायां पक्ष)	विषय (बायां पक्ष)	पृष्ठ
487	कोई वली किसी नबी के दर्जे तक नहीं पहुंच सकता।	उन सात सहाबा किराम के नाम जिन्हें सिद्दीक़े अकबर ने स्वतंत्र किया (रज़ियल्लाहु तआला अन्हुम)।	509
491	रिसाला अल-ज़ुलाल अल-अन्क़ा मिन बहर सबक़त अल-अल्क़ा (अफ़ज़लियत सैयदना सिद्दीक़े अकबर रज़ियल्लाहु तआला अन्हु)।	'अम्म मन अअ़ता वत्तक़ा' के अवतरण का कारण।	510
491	खुतबा-ए-किताब।	सिद्दीक़े अकबर ने हज़रत बिलाल रज़ियल्लाहु तआला अन्हु को कितने में खरीदा?	511
492	अल्लामा मुफ्ती नक़ी अली खान अलैहिर्रहमा की प्रशंसा में अरबी छंद।	हज़रत अम्मार बिन यासिर के छंद सिद्दीक़े अकबर और बिलाल के बारे में (रज़ियल्लाहु तआला अन्हुम)।	511
496	मौलाना शाह रज़ा अली नक्शबंदी अलैहिर्रहमा की प्रशंसा में अरबी छंद।	'अल-अल्क़ा' से कौन मुराद हैं (तफ़ासीर की रोशनी में)?	512
496	किताब लिखने का कारण।	'अल्क़ा' से सिद्दीक़े अकबर रज़ियल्लाहु तआला अन्हु मुराद होने पर तार्किक तर्क।	512
499	संकलन की तारीख।	हज़रत मौला अली कर्रमल्लाहु तआला वज्हहुल करीम का आगोशे रिसालत में परवरिश पाना।	514
500	यह किताब लेखक की पंद्रहवीं रचना है।	हुज़ूर सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम का फरमान: "मुझे किसी के माल ने इतना फायदा नहीं दिया जितना अबूबक्र के माल ने दिया।"	518
500			519

पृष्ठ	विषय (दायां पक्ष)	विषय (बायां पक्ष)	पृष्ठ
	आयत करीमा 'या अय्युहन्नास इन्ना ख़लक़नाकुम' आदि की व्याख्या।	हुज़ूर अबूबक्र के माल से ऋण अदा फरमाते जिस तरह अपने माल से।	
501	श्रेष्ठता का आधार परहेज़गारी (तक़वा) पर है।	सिद्दीक़े अकबर रज़ियल्लाहु तआला अन्हु का चालीस हज़ार दीनार खर्च करना।	519
502	'इन्ना अकरमाकुम इन्दल्लाहि अतकाकुम' के अवतरण का कारण।	फज़ीलत-ए-सिद्दीक़े अकबर में एक ईमान अफ़रोज़ हदीस (रज़ियल्लाहु तआला अन्हु)।	520
502	'इज़ा क़ीला लकुम तफ़स्सहु फ़िल मजालिस' आदि के अवतरण का कारण।	अबूबक्र पर किसी का ऐसा एहसान न था जिसका बदला दिया जाए (रज़ियल्लाहु तआला अन्हु)।	522
503	वंश पर गर्व और धन पर अभिमान की मनाही (हदीस से)।	हदीस में: "मैं तो बांटता हूँ, अल्लाह देता है।"	523
505	'वा सयुजन्नबुहल अतका' आदि के अवतरण का कारण।	माता-पिता के उपकार और हुज़ूर अकदस सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम के उपकार का अंतर।	524
506	हज़रत बिलाल की परीक्षा और सिद्दीक़े अकबर द्वारा उन्हें स्वतंत्र करना (रज़ियल्लाहु तआला अन्हु)।	गुलाम को स्वतंत्र करना ऐसा है जैसे उसे जीवित करना।	525
509	हज़रत आमिर और अन्य छह सहाबा को सिद्दीक़े अकबर द्वारा स्वतंत्र करना (रज़ियल्लाहु तआला अन्हुम)।		

صفحہ	مضمون (دائیں جانب)	مضمون (بائیں جانب)	صفحہ
۴۸۷	کوئی ولی کسی نبی کے درجہ تک نہیں پہنچ سکتا۔	سات ان صحابہ کرام کے نام جن کو صدیق اکبر نے آزاد فرمایا (رضی اللہ تعالیٰ عنہم)	۵۰۹
۴۹۱	رسالہ الزلال الانقی من بحر سبقۃ الاتقی (افضلیت سیدنا صدیق اکبر رضی اللہ تعالیٰ عنہ)	شان نزول امامن اعطی واتقی	۵۱۰
۴۹۱	خطبہ کتاب	صدیق اکبر نے حضرت بلال رضی اللہ تعالیٰ عنہ کو کتنے میں خریدا	۵۱۱
۴۹۲	عربی اشعار در مدح علامہ مفتی نقی علی خاں علیہ الرحمہ	حضرت عمار بن یاسر کے اشعار صدیق اکبر و بلال کے بارے میں (رضی اللہ تعالیٰ عنہم)	۵۱۱
۴۹۶	عربی اشعار در مدح مولانا شاہ رضا علی نقشبندی علیہ الرحمہ	الاتقی سے کون مراد ہیں (تفاسیر کی روشنی میں)	۵۱۲
۴۹۶	سبب تصنیف کتاب	اتقی سے صدیق اکبر رضی اللہ تعالیٰ عنہ کو مراد لینے پر دلیل عقلی	۵۱۲
۴۹۹	تاریخ تصنیف	حضرت مولیٰ علی کرم اللہ تعالیٰ وجہہ الکریم کا آغوشِ رسالت میں پرورش پانا	۵۱۴

صفحہ	مضمون (دائیں جانب)	مضمون (بائیں جانب)	صفحہ
۵۰۰	یہ کتاب مصنف کی پندرھویں تصنیف ہے	حضور صلی اللہ علیہ وسلم کا فرمان "مجھے کسی کے مال نے اتنا فائدہ نہ دیا جتنا ابوبکر کے مال نے"	۵۱۸
۵۰۰	تفسیر آیت کریمہ یا ایھا الناس انا خلقنکم الخ	حضور ابوبکر کے مال سے قرض ادا فرماتے جس طرح اپنے مال سے	۵۱۹
۵۰۱	فضیلت مدارِ تقویٰ پر ہے	صدیق اکبر رضی اللہ تعالیٰ عنہ کا چالیس ہزار دینار خرچ کرنا	۵۱۹
۵۰۲	شان نزول ان اکرمکم عند اللہ اتقکم	فضیلت صدیق اکبر میں ایک ایمان افروز حدیث (رضی اللہ تعالیٰ عنہ)	۵۲۰
۵۰۲	شان نزول اذا قیل لکم تفسحوا فی المجالس الخ	ابوبکر پر کسی کا ایسا احسان نہ تھا جس کا بدلہ دیا جائے (رضی اللہ تعالیٰ عنہ)	۵۲۲
۵۰۳	نسب پر فخر اور اموال پر گھمنڈ کی ممانعت (حدیث سے)	حدیث میں تو بانٹتا ہوں اللہ دیتا ہے	۵۲۳
۵۰۵	شان نزول و سیجنبھا الاتقی الخ	والدین کے احسان اور حضور اقدس صلی اللہ علیہ وسلم کے احسان کا فرق	۵۲۴
۵۰۶	حضرت بلال کی آزمائش اور صدیق اکبر کا آزاد کرنا (رضی اللہ تعالیٰ عنہ)	غلام کو آزاد کرنا ایسا ہے جیسے اسے زندہ کرنا	۵۲۵
۵۰۹			

صفحہ	مضمون (دائیں جانب)	مضمون (بائیں جانب) صفحہ

حضرت عامر اور دیگر چھ صحابہ کو
صدیق اکبر کا آزاد کرنا (رضی اللہ
تعالیٰ عنہم)

Page 36 of 684

Fatawa Ridawiyya - Volume 28

(Page Numbers on Left Column) 526 | It is intellectually impossible for gratitude for a blessing to mean acquittal of responsibility for gratitude. 526 | Excellence of Farooq-e-Azam (may Allah be pleased with him). 527 | Eloquent refutation of the Tafziliyya sect. 527 | Excellence of Sayyiduna Abbas (may Allah be pleased with him) and refutation of those who call him superior. 530 | It is a consensus that Siddiq-e-Akbar (may Allah be pleased with him) is meant in the verse 'Atqa'. 530 | Refutation of three doubts of the Tafziliyya. 531 | First premise: Turning words from their apparent meaning is forbidden except in case of severe necessity. 532 | Second premise: Not everything in commentaries is mandatory to accept. 532 | Marfu' commentary is very little, and the importance of the science of commentary. 533 | Discussion on four principles and topics of commentary. 539 | Discussion on the commentary of Ibn Abbas. 542 | Harms of fabricated and weak narrations. 546 | Hadith is the system of religion. But everyone except the poor [author] is at risk of misguidance. 546 | Fiqh is not achieved by establishing doubts and making ignorant intellect the judge. 546 | Important caution regarding commentaries of the Quran. 549 | Statement on interpreting according to the requirements of the language. 549 | Third premise regarding the statement of aspects of interpretation (ta'wil). 552 | Examples of aspects of interpretation.

(Page Numbers on Right Column) 556 | Fourth premise: Only Abu Ubaidah, a Khariji, interprets 'Atqa' as 'Taqi'. 556 | Authentication of Abu Ubaidah Qasim bin Sallam. 559 | Fifth premise: Answer to the opponent's argument from the interpretation of 'Ashqa' as 'Shaqi'. 562 | Abdur Rahman bin Muljam was a Khariji. 563 | Meaning of the superlative form (Af'al al-Tafdil). 566 | Commentary of 'Narun Talazza' and 'Innaha Talazza'. 569 | Occasion of revelation of 'Innash-shirka la-zulmun azeem'. 576 | Objection to Qazi Baidawi and Qazi Abu Bakr Shafi'i. 578 | Refutation of Abu Ubaidah's interpretation of 'Atqa' as 'Taqi'. 579 | Na'tiya qasida (praising poem) of Abu Talib and the mention of mitigation in punishment. 585 | Weakening of the statement of Imam Razi. 586 | The first degree among the levels of piety (taqwa) is avoiding disbelief (kufr). 586 | Further discussion on the meanings of 'Atqa'. 589 | Scholars have considered 'Istikhdam' and 'Tawriya' as excellent types of rhetorical science (Badi'). 593 | Discourse on a statement of Tafsir-e-Azizi. 595 | Hadith from Sahihayn regarding mitigation in the punishment of Abu Talib. 599 | Increase and decrease in disbelief and faith is a consensus, and the difference is verbal.

फ़तावा रज़विया - खंड 28

(बाएं कॉलम में पृष्ठ संख्या) 526 | नेमत पर शुक्र का अर्थ शुक्र की जिम्मेदारी से बरी होना अक्ल के मुताबिक असंभव है। 526 | फारूक-ए-आजम (रज़िअल्लाहु अन्हु) की फजीलत। 527 | तफ्जीलिया फिरके का ज़ोरदार खंडन। 527 | सैयदना अब्बास (रज़िअल्लाहु अन्हु) की फजीलत और उन्हें अफजल कहने वालों का खंडन। 530 | आयत 'अतका' में सिद्दीक-ए-अकबर (रज़िअल्लाहु अन्हु) मुराद होना इज्माई (सर्वसम्मत) है। 530 | तफ्जीलिया के तीन शंकाओं का खंडन। 531 | पहला मुकदमा: शब्दों को उनके ज़ाहिरी अर्थ से फेरना मना है सिवाय सख्त जरूरत के। 532 | दूसरा मुकदमा: तफ़्सीरों में जो कुछ है वह सब स्वीकार करना अनिवार्य नहीं है। 532 | मरफू तफसीर बहुत कम है और इल्म-ए-तफसीर का महत्व। 533 | तफसीर के चार सिद्धांतों और विषयों की चर्चा। 539 | इब्न अब्बास की तफसीर पर चर्चा। 542 | गढ़ंत (मौज़ू) और कमजोर कथनों के नुकसान। 546 | हदीस दीन का निज़ाम है। लेकिन फकीर (लेखक) के अलावा सबको गुमराह होने का अंदेशा है। 546 | शंकाओं को स्थापित करके और नादान अक्ल को हाकिम बनाकर फिक़्ह प्राप्त नहीं होता। 546 | कुरान की तफसीरों के बारे में ज़रूरी चेतावनी। 549 | भाषा की आवश्यकताओं के अनुसार तफसीर करने का वर्णन। 549 | तावील (व्याख्या) के पहलुओं के वर्णन में तीसरा मुकदमा। 552 | तावील के पहलुओं के उदाहरण।

(दाएं कॉलम में पृष्ठ संख्या) 556 | चौथा मुकदमा: 'अतका' की तफसीर 'तकी' करने वाला केवल अबू उबैदा खारजी है। 556 | अबू उबैदा कासिम बिन सल्लम की तौसीक (पुष्टि)। 559 | पांचवां मुकदमा: 'अशका' की तफसीर 'शकी' से विरोधी के तर्क का उत्तर। 562 | अब्दुल रहमान बिन मुल्जम खारजी था। 563 | अफअल अल-तफ्जील (सर्वोत्कृष्ट अवस्था) का अर्थ। 566 | तफसीर 'नारुन तलज्ज़ा' और 'इन्नहा तलज्ज़ा'। 569 | 'इन्नश-शिर्का ल-जुल्मुन अज़ीम' के अवतरण का कारण। 576 | काज़ी बैज़ावी और काज़ी अबू बक्र शाफ़ई पर आपत्ति। 578 | अबू उबैदा द्वारा 'अतका' की तफसीर 'तकी' से करने का खंडन। 579 | अबू तालिब का नातिया कसीदा और अज़ाब (दंड) में कमी का वर्णन। 585 | इमाम राजी के कथन की कमजोरी। 586 | तक़वा के दर्जों में पहला दर्जा कुफ़्र (अधर्म) से बचना है। 586 | 'अतऽ' के अर्थों पर और अधिक चर्चा। 589 | उलेमा ने 'इस्तेखदाम' और 'तौ्रिया' को इल्म-ए-बदीअ का उत्तम प्रकार माना है। 593 | तफसीर-ए-अजीज़ी के एक कथन पर चर्चा। 595 | अबू तालिब के अज़ाब में कमी से संबंधित सहीहैन की हदीस। 599 | कुफ़्र और ईमान का कम या ज्यादा होना इज्मा्ई है और मतभेद शाब्दिक है।

فتاوی رضویہ - جلد ۲۸

(بائیں کالم میں صفحہ نمبر) ۵۲۶ | شکر نعمت پر بمعنی برائت ذمہ از شکر عقلاً محال ہے ۵۲۶ | فضیلت فاروق اعظم رضی اللہ تعالیٰ عنہ ۵۲۷ | فرقہ تفضیلیہ کا رد بلیغ ۵۲۷ | فضیلت سیدنا عباس رضی اللہ تعالیٰ عنہ اور انہیں افضل کہنے والوں کا رد ۵۳۰ | صدیق اکبر رضی اللہ تعالیٰ عنہ کا مراد لینا آیت اتقی میں اجماعی ہے ۵۳۰ | تفضیلیہ کے تین شبہات کا رد ۵۳۱ | پہلا مقدمہ کہ الفاظ کو اپنے ظاہر سے پھیرنا منع مگر بہ حاجت شدیدہ ۵۳۲ | دوسرا مقدمہ کہ تفاسیر میں جو کچھ ہے سب واجب القبول نہیں ۵۳۲ | تفسیر مرفوع بہت تھوڑی ہے اور علم تفسیر کی اہمیت ۵۳۳ | تفسیر کے چار اصول اور موضوعات کی بحث ۵۳۹ | تفسیر ابن عباس کی بحث ۵۴۲ | موضوع اور ضعیف اقوال کے نقصانات ۵۴۶ | حدیث دین کا نظام ہے۔ مگر فقیر کے سوا سب کو گمراہی کا اندیشہ ہے۔ ۵۴۶ | فقہ اثبات شبہات اور نادان عقل کو حاکم بنا کر نہیں حاصل ہوتا ۵۴۶ | ضروری تنبیہ بابت تفاسیر قرآن ۵۴۹ | مقتضائے لغت کے مطابق تفسیر کرنے کا بیان ۵۴۹ | تیسرا مقدمہ وجوہ تاویل کے بیان میں ۵۵۲ | وجوہ تاویل کی مثالیں

(دائیں کالم میں صفحہ نمبر) ۵۵۶ | چوتھا مقدمہ: اتقی کی تفسیر تقی کرنے والا صرف ابو عبیدہ خارجی ہے ۵۵۶ | ابو عبیدہ قاسم بن سلام کی توثیق ۵۵۹ | پانچواں مقدمہ: اشقی کی تفسیر شقی سے مخالف کے استدلال کا جواب ۵۶۲ | عبد الرحمن بن ملجم خارجی تھا ۵۶۳ | صیغہ افعل التفضیل کا معنی ۵۶۶ | تفسیر نار تلظی اور انھا تلظی ۵۶۹ | شان نزول ان الشرک لظلم عظیم ۵۷۶ | قاضی بیضاوی اور قاضی ابوبکر شافعی پر ایراد ۵۷۸ | ابو عبیدہ کا اتقی کی تفسیر تقی سے کرنے پر رد۔ ۵۷۹ | ابو طالب کا نعتیہ قصیدہ اور عذاب میں تخفیف کا بیان ۵۸۵ | امام رازی کے قول کی تضعیف ۵۸۶ | تقوی کے درجات میں پہلا درجہ کفر سے بچنا ہے ۵۸۶ | اتقی

کے معانی پر مزید بحث ۵۸۹ | علماء نے استخدام اور توریہ کو بدیع کی عمدہ قسم شمار کیا ہے ۵۹۳ | تفسیر عزیزی کے ایک قول پر کلام ۵۹۵ | ابو طالب کے عذاب میں تخفیف سے متعلق صحیحین کی حدیث ۵۹۹ | کفر و ایمان کا کم زیادہ ہونا اجماعی ہے اور اختلاف لفظی ہے

Volume 28 Fatawa Razvia

- Answering doubts from several perspectives: 601
- Difference between 'Atqa' (most pious) and 'Akram' (most noble, meaning most superior): 620
- Answer to a doubt cited in Tafsir-e-Azizi: 602
- Definition of piety (Taqwa) in the light of Quranic verses and Hadiths: 620
- Detail and explanation of the comparative/superlative noun (Ism Tafdil): 602
- Third point (3): 624
- Argument based on the saying of Allama Jami (May mercy be upon him): 606
- Logical proof of the claim in another way: 625
- Argument based on the saying of Radi Astarabadi: 607
- Fourth point (4): 627
- Response to the objection based on the life of Hazrat Isa (Peace be upon him): 608
- Hadith: "The best among you is the most pious among you": 628
- Response to the objection from the Hadith "Deeds are judged by their end": 608
- Sermon of the Conquest of Makkah: 630
- Discourse on a statement of Shah Abdul Aziz: 609
- Two types of people: righteous & pious, and wicked & wretched: 631
- The preferred view is that Hazrat Isa (Peace be upon him) is alive in the world: 610
- Hadith: "Whoever wants to be the most noble of people, let him fear Allah": 632
- The reliable and chosen view is that Hazrat Khidr (Peace be upon him) is a Prophet: 610
- Fifth point (5): 632
- Application of an attribute to someone in view of the future is metaphorical: 610
- Answer to an objection: 633
- Razvi research regarding 'Af'al al-Tafdil' (forms of preference): 611
- Sixth point (6): 633
- If a concise verse is not explained, it will be considered among the ambiguous ones (Mutashabihat): 612
- Hadith: "Nobility is piety and honor is humility": 634
- Siddiq Akbar's early conversion to Islam in the light of Hassan's poetry: 613
- Hadith: "Modesty is adornment and piety is nobility": 634

- The status of Siddiq Akbar in the light of Hassan's poetry (May Allah be pleased with them both): 613
- Hadith: "His manliness is his intellect": 634
- Superiority of Siddiq Akbar (May Allah be pleased with him): 616
- Hadith: "His merit is his character and honor is humility": 635
- Rebuttal of a logical argument of the Tafdiliyya through several points: 617
- Hadith: "Nobility is piety and a man's nobility is his religion": 635
- First point (1): 617
- Benefiting from a rule regarding subject & predicate and definite & indefinite nouns: 635
- Boasting of the people of Ignorance (Jahiliyyah) about lineage: 618
- When the 'Lam' (definite article) is not for specific reference (Ahd), it will be for encompassing (Istighraq) (A grammatical rule): 637
- Second point (2): 620

खण्ड 28 फ़तावा रज़विया

- कई पहलुओं से शंकाओं का समाधान: 601
- 'अतक़ा' और 'अकरम' (अर्थात अफ़्ज़ल) में अंतर: 620
- तफ़सीर-ए-अज़ीज़ी में उद्धृत एक शंका का उत्तर: 602
- क़ुरआनी आयतों और हदीसों के आलोक में तक़वा की परिभाषा: 620
- तुलनात्मक विशेषण (इस्म तफ़्दील) का विवरण और व्याख्या: 602
- तीसरा कारण (3): 624
- अल्लामा जामी (रहमतुल्लाह अलैह) के कथन से प्रमाण: 606
- दूसरे तरीके से दावे को सिद्ध करने की तार्किक दलील: 625
- रज़ी अस्तराबादी के कथन से प्रमाण: 607
- चौथा कारण (4): 627
- हज़रत ईसा (अलैहिस्सलाम) के जीवन से संबंधित आपत्ति का उत्तर: 608
- हदीस: तुम में सबसे श्रेष्ठ वह है जो सबसे अधिक परहेज़गार (अतक़ा) है: 628
- हदीस "अंत भला तो सब भला" से संबंधित आपत्ति का उत्तर: 608
- फ़तह-ए-मक्का का खुतबा (भाषण): 630
- शाह अब्दुल अज़ीज़ के एक कथन पर चर्चा: 609
- आदमी की दो किस्में हैं: नेक व परहेज़गार और पापी व अभागा: 631
- प्रबल मत यह है कि हज़रत ईसा (अलैहिस्सलाम) दुनिया में जीवित हैं: 610
- हदीस: जो चाहता है कि लोगों में सबसे सम्मानित हो, उसे अल्लाह से डरना चाहिए: 632
- विश्वसनीय और चुनिंदा मत यह है कि हज़रत खिज़र (अलैहिस्सलाम) नबी हैं: 610
- पाँचवा कारण (5): 632
- भविष्य के लिहाज़ से किसी पर विशेषण लागू करना रूपक (मजाज़) है: 610
- एक आपत्ति का उत्तर: 633
- 'अफ़्अल अत-तफ़्दील' के बारे में रज़वी शोध: 611
- छठा कारण (6): 633
- यदि संक्षिप्त आयत की व्याख्या न हो, तो उसे 'मुतशाबिहात' (अस्पष्ट) माना जाएगा: 612
- हदीस: सम्मान तक़वा है और गौरव विनम्रता है: 634

• हस्सान की कविता के आलोक में सिद्दीक़ अकबर का सर्वप्रथम इस्लाम स्वीकार करना: 613
• हदीस: लज्जा आभूषण है और तक़वा सम्मान है: 634
• हस्सान की कविता के आलोक में सिद्दीक़ अकबर की शान (रज़ियल्लाहु अन्हुमा): 613
• हदीस: उसकी मर्दानगी उसकी अक्ल है: 634
• सिद्दीक़ अकबर की श्रेष्ठता (रज़ियल्लाहु अन्हु): 616
• हदीस: उसका गुण उसका चरित्र है और सम्मान विनम्रता है: 635
• तफ़्दीलिया की एक तार्किक दलील का कई पहलुओं से खंडन: 617
• हदीस: सम्मान तक़वा है और आदमी का सम्मान उसका दीन है: 635
• पहला कारण (1): 617
• उद्देश्य और विधेय (मौज-ओ-मह्मूल) और निश्चित व अनिश्चित (मअरफ़ा-ओ-नकरा) से संबंधित एक नियम का लाभ: 635
• अज्ञानता काल (जाहिलियत) के लोगों का वंश पर गर्व करना: 618
• जब 'लाम' (निश्चित लेख) विशिष्ट संदर्भ (अहद) के लिए न हो, तो वह व्यापकता (इस्तिग्राक़) के लिए होगा (व्याकरण संबंधी नियम): 637
• दूसरा कारण (2): 620

جلد ۲۸ فتاویٰ رضویہ

- شبہات کا جواب چند وجوہ سے: ۶۰۱
- اتقیٰ اور اکرم (بمعنی افضل) میں فرق: ۶۲۰
- تفسیر عزیزی میں منقول ایک شبہ کا جواب: ۶۰۲
- تقویٰ کی تعریف آیات و احادیث کی روشنی میں: ۶۲۰
- اسم تفضیل کی تفصیل و تشریح: ۶۰۲
- وجہ ثالث (۳): ۶۲۴
- علامہ جامی علیہ الرحمہ کے قول سے استدلال: ۶۰۶
- بطرز دیگر اثبات مدعیٰ پر منطقی دلیل: ۶۲۵
- رضی استر آبادی کے قول سے استدلال: ۶۰۷
- وجہ رابعہ (۴): ۶۲۷
- حضرت عیسیٰ علیہ السلام کی حیات سے معارضہ کا جواب: ۶۰۸
- حدیث کہ تم میں افضل وہ ہے جو تم میں اتقیٰ ہے: ۶۲۸
- حدیث "خاتمہ کا اعتبار ہے" سے معارضہ کا جواب: ۶۰۸
- خطبہ فتح مکہ: ۶۳۰
- شاہ عبد العزیز کے ایک ارشاد پر کلام: ۶۰۹
- آدمی کی دو قسمیں ہیں بر و تقی اور فاجر و شقی: ۶۳۱
- راجح مذہب پر سیدنا عیسیٰ علیہ السلام دنیا میں زندہ ہیں: ۶۱۰
- حدیث من سرہ ان یکون اکرم الناس فلیتق اللہ: ۶۳۲

- معتمد و مختار یہ ہے کہ خضر علیہ السلام نبی ہیں: ۶۱۰
- وجہ خامس (۵): ۶۳۲
- صفت کا اطلاق کسی پر آئندہ کے لحاظ سے مجاز ہے: ۶۱۰
- ایک اعتراض کا جواب: ۶۳۳
- تحقیق رضوی بابت افعل التفضیل: ۶۱۱
- وجہ سادس (۶): ۶۳۳
- مجمل آیت کا اگر بیان نہ ہو تو وہ متشابہات میں شمار ہوگی: ۶۱۲
- حدیث الکرم التقویٰ والشرف التواضع: ۶۳۴
- صدیق اکبر کا پہلے اسلام لانا اشعار حسان کی روشنی میں: ۶۱۳
- حدیث الحیاء زینۃ والتقویٰ کرم: ۶۳۴
- شانِ صدیق اکبر اشعار حسان کی روشنی میں رضی اللہ تعالیٰ عنہما: ۶۱۳
- حدیث مروءتہ عقلہ: ۶۳۴
- افضلیت صدیق اکبر رضی اللہ تعالیٰ عنہ: ۶۱۶
- حدیث حسبہ خلقہ والشرف التواضع: ۶۳۵
- تفضیلیہ کی ایک منطقی دلیل کا رد بوجوہ چند: ۶۱۷
- حدیث الکرم التقویٰ و کرم المرء دینہ: ۶۳۵
- وجہ اول (۱): ۶۱۷
- موضوع و محمول اور معرفہ و نکرہ سے متعلق ایک ضابطے کا افادہ: ۶۳۵
- اہل جاہلیت کا نسب پر فخر کرنا: ۶۱۸
- لام جب عہد کے لیے نہ ہو استغراق کے لیے ہوگا (ضابطہ نحویہ): ۶۳۷
- وجہ ثانی (۲): ۶۲۰

Fatawa Rizvia Volume 28

[Index Table]

Page 646: Seventh reason (7) Page 647: Hadith: "The closest people to me on the Day of Resurrection will be those who send the most blessings upon me." Page 647: Hadith: "The most beloved of deeds to Allah is prayer..." etc. Page 648: Reasoning for the excellence of the scholars of Hadith. Page 647: The meaning of sequence in Hadiths about virtuous deeds and the rebuttal of a strange claim. Page 648: Hadith: "Increase your blessings upon me every Friday..." etc. Page 649: Supplement regarding the status of placing the predicate (khabar) first or last in speech. Page 649: Completion: Discussion on placing the subject (mubtada) before the predicate. Page 649: Placing the predicate first is not rare in eloquent speech. Page 649: Texts often follow the path of general application and omit necessary restrictions. Page 650: Argument for placing the predicate first based on some Hadiths. Page 649: The science of Fiqh is not acquired without frequent reference and searching for the statements of jurists. Page 650: Hadith: "The best of you is he who is best to his family..." etc. Page 651: Pointing out several wrong fatwas issued by deficient muftis. Page 652: Hadith: "The best of women who rode camels..." etc. Page 652: Points and rulings for placing the predicate first. Page 653: Hadith: "The best of companions with Allah is the one who is best to his companion..." etc. Page 652: A satisfactory answer to an objection related to the verse "Verily, the most honorable of you..." (Logical discussion). Page 660: Hadith: "The best remembrance is the hidden one." Page 663: Warning: Answering another objection of the foolish with three reasons. Page 661: Hadith: "The best charity is one given secretly to a poor person." Page 663: Hadith: "No one has superiority over another except through religion..." etc. (No one is superior to another except by religion). Page 663: Verse: "And if you hide them and give them to the poor, it is better for you." Page 663: Hadith: "Verily, you are not better than a black or red person..." etc. (You have no superiority over dark-skinned or light-skinned people except through piety). Page 663: Hadith: "Indeed, the best sacrifices are the most expensive and the fattest." Page 664: Hadith of the Farewell Sermon. Page 665: Hadith: "The best of deeds is belief in Allah, then Jihad..." etc. Page 664: Analysis of the meaning of "Each honorable one is pious" through three propositions; verses: "Allah has already decreed, so do not deny..." etc. (By Ala Hazrat, may his secret be sanctified). Page 666: Hadith: "Indeed, the most truthful of people to the people..." etc. Page 665: Conclusion: Discussion on the definitiveness of the superiority of Siddiq-e-Akbar. Page 665: Hadith: "The people with the most sins on

the Day of Resurrection are those who speak the most about what does not concern them."

Page 39 of 684

फ़तावा रज़विया जिल्द 28

[अनुक्रमणिका तालिका]

पृष्ठ 646: सातवाँ कारण (7) पृष्ठ 647: हदीस: "क़यामत के दिन मेरे सबसे करीब वे लोग होंगे जो मुझ पर सबसे ज़्यादा दरूद भेजते होंगे।" पृष्ठ 647: हदीस: "अल्लाह को सबसे प्रिय अमल नमाज़ है..." इत्यादि। पृष्ठ 648: हदीस के विद्वानों की श्रेष्ठता पर तर्क। पृष्ठ 647: नेकियों की हदीसों में क्रम का अर्थ और एक अजीब दावे का खंडन। पृष्ठ 648: हदीस: "हर जुमे के दिन मुझ पर अधिक दरूद भेजा करो..." इत्यादि। पृष्ठ 649: इस बारे में परिशिष्ट कि कलाम में 'ख़बर' को पहले या बाद में करने का क्या महत्व है। पृष्ठ 649: अनुपूर्ति: मुब्तदा को ख़बर से पहले रखने की चर्चा। पृष्ठ 649: श्रेष्ठ भाषा में ख़बर को पहले लाना दुर्लभ नहीं है। पृष्ठ 649: ग्रन्थ अक्सर सामान्य अर्थ में बात करते हैं और आवश्यक शर्तों को छोड़ देते हैं। पृष्ठ 650: कुछ हदीसों से ख़बर को पहले रखने पर तर्क। पृष्ठ 649: फ़िक़्ह (इस्लामी न्यायशास्त्र) का ज्ञान बार-बार संदर्भों और न्यायविदों के कथनों की खोज के बिना प्राप्त नहीं होता। पृष्ठ 650: हदीस: "तुममें से सबसे अच्छा वह है जो अपने परिवार के लिए सबसे अच्छा है..." इत्यादि। पृष्ठ 651: कुछ गलत फतवों की पहचान जो अयोग्य मुफ्तीयों द्वारा जारी किए गए थे। पृष्ठ 652: हदीस: "ऊंटों की सवारी करने वाली महिलाओं में सबसे अच्छी..." इत्यादि। पृष्ठ 652: ख़बर को पहले रखने के सूक्ष्म बिंदु और नियम। पृष्ठ 653: हदीस: "अल्लाह के नज़दीक सबसे अच्छा साथी वह है जो अपने साथी के लिए सबसे अच्छा हो..." इत्यादि। पृष्ठ 652: आयत "बेशक तुममें सबसे अधिक सम्मानित..." से संबंधित एक आपत्ति का संतोषजनक उत्तर (तार्किक चर्चा)। पृष्ठ 660: हदीस: "सबसे अच्छा ज़िक्र वह है जो गुप्त हो।" पृष्ठ 663: चेतावनी: मूर्खों की एक और आपत्ति का तीन कारणों से उत्तर। पृष्ठ 661: हदीस: "सबसे अच्छा सदक़ा वह है जो किसी गरीब को गुप्त रूप से दिया जाए।" पृष्ठ 663: हदीस: "किसी को किसी पर श्रेष्ठता प्राप्त नहीं है सिवाय दीन के.." इत्यादि। (किसी की किसी पर श्रेष्ठता नहीं मगर दीन से)। पृष्ठ 663: आयत: "और यदि तुम उन्हें छिपाकर गरीबों को दो, तो यह तुम्हारे लिए बेहतर है।" पृष्ठ 663: हदीस: "तुम किसी काले या लाल रंग वाले से बेहतर नहीं हो..." इत्यादि। (काले या गोरे पर तुम्हें तक़वा (परहेज़गारी) के सिवाय कोई श्रेष्ठता नहीं है)। पृष्ठ 663: हदीस: "बेशक सबसे अच्छी कुर्बानियां वे हैं जो सबसे महंगी और सबसे मोटी हों।" पृष्ठ 664: विदाई भाषण की हदीस। पृष्ठ 665: हदीस: "सबसे अच्छा अमल अल्लाह पर ईमान लाना और फिर जिहाद है..." इत्यादि। पृष्ठ 664: "प्रत्येक सम्मानित व्यक्ति परहेज़गार है" के अर्थ का तीन प्रस्तावों के माध्यम से विश्लेषण; शेर: "अल्लाह ने पहले ही निर्धारित कर दिया है, तो

इंकार न करो..." इत्यादि। (आला हज़रत, अल्लाह उनके रहस्य को पवित्र करे, द्वारा)। पृष्ठ 666: हदीस: "बेशक लोगों में दूसरों के प्रति सबसे सच्चे..." इत्यादि। पृष्ठ 665: उपसंहार: सिद्दीक़-ए-अकबर की श्रेष्ठता की निश्चितता पर चर्चा। पृष्ठ 665: हदीस: "क़यामत के दिन सबसे अधिक पापों वाले वे लोग होंगे जो निरर्थक बातों में सबसे अधिक लिप्त रहते हैं।"

पृष्ठ 39 / 684

جلد ۲۸ فتاویٰ رضویہ

[فہرست مضامین]

۶۴۶: وجہ سابع (۷) ۶۴۷: حدیث ان اولی الناس بی یوم القیمۃ اکثرھم علی الصلوۃ ۶۴۷: حدیث احب الاعمال الی اللہ الصلوۃ الخ ۶۴۸: علمائے حدیث کی فضیلت پر استدلال ۶۴۷: احادیث فضائل اعمال میں ترتیب کا معنی اور زعم عجیب کا رد ۶۴۸: حدیث اکثروا من الصلوۃ علی فی کل یوم جمعہ الخ ۶۴۹: تذئیل اس بارے میں کہ کلام میں خبر کو مقدم یا مؤخر کرنا کیا حیثیت رکھتا ہے ۶۴۹: تکمیل، مبتدا کو خبر پر مقدم کرنے کی بحث ۶۴۹: خبر کو مقدم کرنا کلام فصیح میں نادر نہیں ۶۴۹: متون بسا اوقات اطلاق کی راہ چلتے ہیں اور ضروری قیدیں چھوڑ دیتے ہیں ۶۵۰: تقدم خبر پر بعض احادیث سے استدلال ۶۴۹: علم فقہ کثرت مراجعت، عبارات فقہائ کی تلاش کے بغیر حاصل نہیں ہوتا ۶۵۰: حدیث خیر کم لاھلیہ الخ ۶۵۱: چند غلط فتوؤں کی نشان دہی جو ناقص مفتیوں نے صادر کئے ۶۵۲: حدیث خیر نساء رکبن الابل الخ ۶۵۲: خبر کو مقدم کرنے کے نکات و حکم ۶۵۳: حدیث خیر الاصحاب عند اللہ خیرھم لصاحبہ الخ ۶۵۲: آیت ان اکرمکم سے متعلق ایک اعتراض کا شافی جواب (منطقی بحث) ۶۶۰: حدیث خیر الذکر الخفی ۶۶۳: تنبیہ، سفہاء کے ایک اور اعتراض کا جواب بوجوہ ثلثہ ۶۶۱: حدیث افضل الصدقۃ سر الی فقیر ۶۶۳: حدیث لیس لاحد فضل علی احد الا بالدین الخ (کسی کی کسی پر فضیلت نہیں مگر دین سے) ۶۶۳: آیت وان تخفواھا و تو توھا الفقراء فھو خیر کم ۶۶۳: حدیث فانك لست بخیر من اسود و احمر الخ (سیاہ فام اور سرخ سے تم کو فضیلت نہیں مگر تقوی سے) ۶۶۳: حدیث ان افضل الضحایا اغلاھا و اسمنھا ۶۶۴: حدیث خطبہ الوداع ۶۶۵: حدیث افضل العمال الایمان باللہ ثم الجھاد الخ ۶۶۴: کل اکرم اتقی کے معنی کی تحلیل تین قضیوں سے اشعار: قد قدر اللہ فلا تنکر الخ (از اعلی حضرت قدس سرہ) ۶۶۶:

حدیث ان اشد الناس تصدیقاً للناس الخ ۶۶۵: خاتمہ، افضلیت صدیق اکبر کی قطعیت پر بحث ۶۶۵:

حدیث اکثر الناس ذنوباً یوم القیمة اکثرھم کلاماً فیما لا یعنیه

Volume 28 | Fatawa Razawiyya

- Denying certain knowledge (ilm-e-yaqin) makes one an infidel, and denying tranquil knowledge (ilm-e-tumaninat) makes one misguided and an innovator. | 667 | Malik bin Anas and the excellence of Siddiq-e-Akbar (Radi Allahu Anhu). | 676
- The weighing of deeds, seeing the noble face (of Allah), the issue of the ascension to the heavens, etc., are definitive by way of tranquil knowledge. | 667 | Imam-e-Azam Abu Hanifa and the excellence of Siddiq-e-Akbar (Radi Allahu Anhu). | 677
- The non-excommunication (takfir) of the Mu'tazilites and the early Rafidis. | 667 | Imam Shafi'i and the excellence of Siddiq-e-Akbar (Radi Allahu Anhu). | 677
- The non-excommunication for holding the view of superiority (Tafdhiliyya), but being an innovator (bad-madhab) is proven. | 669 | Imam Abul Hasan al-Ash'ari and the excellence of Siddiq-e-Akbar (Radi Allahu Anhu). | 678
- The consensus of the Companions on the superiority of Siddiq-e-Akbar (Radi Allahu Anhu). | 669 | Imam Hujjat al-Islam al-Ghazali and the excellence of Siddiq-e-Akbar (Radi Allahu Anhu). | 678
- Mention of 'Matla'-ul-Qamarayn'. | 670 | Hafiz Ibn Hajar al-Asqalani and the excellence of Siddiq-e-Akbar (Radi Allahu Anhu). | 678
- The meaning of conflicting texts (ta'arud nusoos) and its types. | 670 | Imam Ahmad bin Muhammad al-Qastallani and the excellence of Siddiq-e-Akbar (Radi Allahu Anhu). | 678
- Reconciliation and harmony between the statements of scholars regarding the issue of superiority. | 671 | Imam Abdul Baqi az-Zarqani and the excellence of Siddiq-e-Akbar (Radi Allahu Anhu). | 678
- Warning and threat to those who exercise free will in speculative (zanni) matters. | 672 | Hazrat Mulla Ali Qari and the excellence of Siddiq-e-Akbar (Radi Allahu Anhu). | 678
- To consider some as mistaken is better than declaring any party among the leaders of religion as mistaken. | 673 | Shah Abdul Aziz and the excellence of Siddiq-e-Akbar (Radi Allahu Anhu). | 678
- Decree of Ali: Whoever gives me superiority over Abu Bakr and Umar, I will punish him as a slanderer. | 674 | Subtlety: Wonderful points from Imam Razi's 'Mafatih' regarding Surah Ad-Duha and Al-Layl together. | 679

- Hadith: 'Avert the prescribed punishments' (Adru'ul Hudud). | 675 | Insights from Imam Ahmad Raza Khan Bareilly (Mercy of Allah be upon him) regarding Surah Ad-Duha and Al-Layl. | 680
- Hadith: 'Verily the Imam etc.' (For an Imam to err in forgiveness is better than erring in punishment). | 675 | Subtlety: A wonderful point from the holy verses on the superiority of Siddiq-e-Akbar over Moula Ali. | 682
- Maymun bin Mihran (the Successor) and the excellence of Siddiq-e-Akbar (Radi Allahu Anhu). | 676 | All the great Companions in the station of fana (annihilation) and baqa (subsistence) are higher and loftier than all the great saints. | 683

जिल्द 28 | फ़तावा रज़विया

- इल्म-ए-यक़ीन का मुनकिर काफ़िर और इल्म-ए-तमानियत का मुनकिर गुमराह व बद-मज़हब है। | 667 | मालिक बिन अनस और फ़ज़ीलत-ए-सिद्दीक़-ए-अकबर रज़ियल्लाहु तआला अन्हु। | 676
- वज़न-ए-अमाल, रूयत-ए-वजह-ए-करीम, मसला-ए-इसरा-ए-समावात वग़ैरा क़तई बिल-इल्म-ए-तमानियत हैं। | 667 | इमाम-ए-आज़म अबू हनीफ़ा और फ़ज़ीलत-ए-सिद्दीक़-ए-अकबर रज़ियल्लाहु तआला अन्हु। | 677
- मोतज़िला और अगले रवाफ़िज़ की अदम-ए-तक्फ़ीर। | 667 | इमाम शाफ़ई और फ़ज़ीलत-ए-सिद्दीक़-ए-अकबर रज़ियल्लाहु तआला अन्हु। | 677
- तफ़्ज़ीलिया की अदम-ए-तक्फ़ीर, लेकिन इब्तिदाअ (बद-मज़हब होना) साबित है। | 669 | इमाम अबुल हसन अशअरी और फ़ज़ीलत-ए-सिद्दीक़-ए-अकबर रज़ियल्लाहु तआला अन्हु। | 678
- अफ़्ज़लियत-ए-सिद्दीक़-ए-अकबर रज़ियल्लाहु तआला अन्हु पर इज्मा-ए-सहाबा। | 669 | इमाम हुज्जतुल इस्लाम ग़ज़ाली और फ़ज़ीलत-ए-सिद्दीक़-ए-अकबर रज़ियल्लाहु तआला अन्हु। | 678
- ज़िक्र-ए-मत्ल-उल-क़मरैन का। | 670 | हाफ़िज़ इब्न-ए-हजर अस्क़लानी और फ़ज़ीलत-ए-सिद्दीक़-ए-अकबर रज़ियल्लाहु तआला अन्हु। | 678
- ता'रुज़-ए-नुसूस का मअनी और उसकी क़िस्में। | 670 | इमाम अहमद बिन मुहम्मद क़स्तलानी और फ़ज़ीलत-ए-सिद्दीक़-ए-अकबर रज़ियल्लाहु तआला अन्हु। | 678
- मसला-ए-अफ़्ज़लियत में कलिमात-ए-उलमा के दरमियान ततबीक़ व तौफ़ीक़। | 671 | इमाम अब्दुल बाक़ी ज़रक़ानी और फ़ज़ीलत-ए-सिद्दीक़-ए-अकबर रज़ियल्लाहु तआला अन्हु। | 678
- मसला-ए-ज़न्नी में आज़ादी इख़्तियार करने वालों को तन्बीह व तहदीद। | 672 | हज़रत मुल्ला अली क़ारी और फ़ज़ीलत-ए-सिद्दीक़-ए-अकबर रज़ियल्लाहु तआला अन्हु। | 678
- बाज़ को ख़ाती (गलती करने वाला) जानना बेहतर इससे कि अइम्मा-ए-दीन में किसी फ़रीक़ को ख़ाती ठहराया जाए। | 673 | शाह अब्दुल अज़ीज़ और फ़ज़ीलत-ए-सिद्दीक़-ए-अकबर रज़ियल्लाहु तआला अन्हु। | 678

- फ़रमान-ए-अली: जो मुझको अबू बक्र व उमर पर फ़ज़ीलत देगा उस को मुफ़्तरी की हद लगाऊँगा। | 674 | लतीफ़ा: मफ़ातीह इमाम राज़ी से सूरह वद-दुहा और वल-लैल के यकजा होने पर नुकात-ए-अजीबा। | 679
- हदीस 'अद्रऊल हुदूद' (हुदूद को रफ़ा करो)। | 675 | सूरह वद-दुहा और वल-लैल के सिलसिले में इफ़ादात-ए-इमाम अहमद रज़ा बरेलवी अलैहिर्रहमा। | 680
- हदीस 'फ़इनल इमाम अलख़' (इमाम का दरगुज़र में ख़ता करना अक़ूबत में ख़ता से बेहतर है)। | 675 | लतीफ़ा: आयात-ए-करीमा से तफ़्ज़ील-ए-सिद्दीक़-ए-अकबर बर मौला अली पर एक नुक्ता-ए-अजीब। | 682
- मैमून बिन मेहरान ताबई और फ़ज़ीलत-ए-सिद्दीक़-ए-अकबर रज़ियल्लाहु तआला अन्हु। | 676 | तमाम अजिल्ला सहाबा मक़ाम-ए-फ़ना व बक़ा में तमाम अकाबिर औलिया से बुलंद व बाला हैं। | 683

पृष्ठ 40/684

- علم یقین کا منکر کافر اور علم طمانیت کا منکر گمراہ و بد مذہب ہے | ۶۶۷ | مالک بن انس اور فضیلت صدیق اکبر رضی اللہ تعالیٰ عنہ | ۶۷۶
- وزن اعمال، رؤیت وجہ کریم، مسئلہ اسراء سماوات وغیرہ قطعی بعلم طمانیت ہیں | ۶۶۷ | امام اعظم ابوحنیفہ اور فضیلت صدیق اکبر رضی اللہ تعالیٰ عنہ | ۶۷۷
- معتزلہ اور اگلے روافض کی عدم تکفیر | ۶۶۷ | امام شافعی اور فضیلت صدیق اکبر رضی اللہ تعالیٰ عنہ | ۶۷۷
- تفضیلہ کی عدم تکفیر، لیکن ابتداع (بد مذہب ہونا) ثابت ہے | ۶۶۹ | امام ابو الحسن اشعری اور فضیلت صدیق اکبر رضی اللہ تعالیٰ عنہ | ۶۷۸
- افضلیت صدیق اکبر رضی اللہ تعالیٰ عنہ پر اجماع صحابہ | ۶۶۹ | امام حجتہ الاسلام غزالی اور فضیلت صدیق اکبر رضی اللہ تعالیٰ عنہ | ۶۷۸
- ذکر مطلع القمرین کا | ۶۷۰ | حافظ ابن حجر عسقلانی اور فضیلت صدیق اکبر رضی اللہ تعالیٰ عنہ | ۶۷۸
- تعارض نصوص کا معنی اور اس کی قسمیں | ۶۷۰ | امام احمد بن محمد قسطلانی اور فضیلت صدیق اکبر رضی اللہ تعالیٰ عنہ | ۶۷۸
- مسئلہ افضلیت میں کلمات علماء کے درمیان تطبیق و توفیق | ۶۷۱ | امام عبد الباقی زرقانی اور فضیلت صدیق اکبر رضی اللہ تعالیٰ عنہ | ۶۷۸
- مسئلہ ظنی میں آزادی اختیار کرنے والوں کو تنبیہ و تہدید | ۶۷۲ | حضرت ملا علی قاری اور فضیلت صدیق اکبر رضی اللہ تعالیٰ عنہ | ۶۷۸

- بعض کو خاطی جاننا بہتر اس سے کہ ائمہ دین میں کسی فریق کو خاطی ٹھہرایا جائے | ۶۷۳ | شاہ عبدالعزیز اور فضیلت صدیق اکبر رضی اللہ تعالیٰ عنہ | ۶۷۸
- فرمان علی: جو مجھ کو ابوبکر و عمر پر فضیلت دے گا اس کو مفتری کی حد لگاؤں گا | ۶۷۴ | لطیفہ : مفاتیح امام رازی سے سورہ والضحٰی اور واللیل کے یکجا ہونے پر نکات عجیبہ | ۶۷۹
- حدیث ادروا الحدود (حدود کو رفع کرو) | ۶۷۵ | سورہ والضحٰی واللیل کے سلسلے میں افادات امام احمد رضا بریلوی علیہ الرحمہ | ۶۸۰
- حدیث فان الامام الخ (امام کا درگزر میں خطا کرنا عقوبت میں خطا سے بہتر ہے) | ۶۷۵ | لطیفہ: آیات کریمہ سے تفضیل صدیق اکبر بر مولا علی پر ایک نکتہ عجیب | ۶۸۲
- میمون بن مہران تابعی اور فضیلت صدیق اکبر رضی اللہ تعالیٰ عنہ | ۶۷۶ | تمام اجلہ صحابہ مقام فنا وبقا میں تمام اکابر اولیاء سے بلند و بالا ہیں | ۶۸۳

Fatawa Rizvia Volume 28

Index of Subsidiary Issues

Beliefs and Theology

- A sane child who embraces Islam is considered an independent entity in the ruling of Islam. | Page: 434
- Definition of Shi'ism, excessive Shi'ism (Ghuluww), and Rafidism. | Page: 77
- A child before reaching puberty follows the religion of their parents as long as they have not become a Muslim themselves. | Page: 436
- The school of thought of Allama Taftazani, Ibn Hajar Makki, and Imam Malik in explaining the order of caliphate and virtue. | Page: 78
- Disbelief (Kufr) is denial (Takzib). | Page: 437
- The saying of Mulla Ali Qari (may mercy be upon him) regarding the excellence between Uthman Ghani and Mawla Ali (may Allah be pleased with them). | Page: 78
- Before the prophetic mission (Ba'thah), neither the obligation of faith nor the prohibition of disbelief existed. | Page: 444
- The fact that faith and disbelief do not increase or decrease is a matter of consensus (Ijma), and any disagreement is only verbal. | Page: 299
- By consensus of Ash'arite Imams, goodness (husn) and badness (qubh) are absolutely sharia-based. | Page: 451
- The names of Allah Almighty are innumerable as His attributes are unlimited. | Page: 365
- The stance of some Maturidi imams regarding goodness and badness. | Page: 451
- A non-prophet has no share in the rank of prophethood. | Page: 415
- Disbelief is the foulest of sins. | Page: 453
- It is proven that the souls of martyrs eat the fruits of paradise. | Page: 417
- What is the meaning of calling an irrational child "follower of parents" or "dar al-kufr"? | Page: 453
- Angelic messengers are unanimously superior to human saints (Awliya). | Page: 418

फतावा रज़विया जिल्द 28

सहायक मुद्दों की सूची

अकीदा और कलाम (आस्था और धर्मशास्त्र)

- एक समझदार बच्चा जो इस्लाम स्वीकार करता है, वह कानूनी आदेशों में स्वतंत्र रूप से मुस्लिम माना जाता है। | पृष्ठ: 434
- तशय्युक (शिया मत), गुलो-अश-शिया (शियाओं में अतिवाद) और रफ़्ज़ की परिभाषा। | पृष्ठ: 77
- परिपक्वता (यौवन) से पहले बच्चा अपने माता-पिता के धर्म का पालन करता है जब तक कि वह स्वयं मुसलमान न बन जाए। | पृष्ठ: 436
- खिलाफत के क्रम और श्रेष्ठता की व्याख्या में अल्लामा तफ़्ताज़ानी, इब्न हजर मक्की और इमाम मालिक का रुख। | पृष्ठ: 78
- कुफ्र (अविश्वास) झुठलाना (तकज़ीब) है। | पृष्ठ: 437
- उस्मान गनी और मौला अली (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) के बीच श्रेष्ठता के संबंध में मुल्ला अली कारी (रहमतुल्लाह अलैह) का कथन। | पृष्ठ: 78
- नबूबत के ऐलान (बेअत) से पहले न तो ईमान अनिवार्य था और न ही कुफ्र हराम था। | पृष्ठ: 444
- ईमान और कुफ्र का कम या ज्यादा न होना सर्वसम्मत (इजमाई) है और कोई भी मतभेद केवल शाब्दिक है। | पृष्ठ: 299
- अशरी इमामों के सर्वसम्मति के अनुसार, हुस्न (अच्छाई) और कुब्ह (बुराई) पूरी तरह से शरीयत पर आधारित हैं। | पृष्ठ: 451
- अल्लाह अज़्ज़-व-जल्ल के नामों की कोई गणना नहीं है क्योंकि उसकी शान असीमित है। | पृष्ठ: 365
- हुस्न और कुब्ह के बारे में कुछ मातुरीदी इमामों का रुख। | पृष्ठ: 451
- नबूबत के पद में गैर-नबी का कोई हिस्सा नहीं है। | पृष्ठ: 415
- कुफ्र सबसे गंदा गुनाह है। | पृष्ठ: 453
- यह प्रमाणित है कि शहीदों की आत्माएं जन्नत के फल खाती हैं। | पृष्ठ: 417

- एक नासमझ बच्चे को माता-पिता का "अनुयायी" या "अविश्वास का घर" कहने का क्या अर्थ है? | पृष्ठ: 453
- फरिश्तों के रसूल, सर्वसम्मति से मानव औलिया (संतों) से श्रेष्ठ हैं। | पृष्ठ: 418

فتاویٰ رضویہ جلد ۲۸

فہرست ضمنی مسائل

عقائد و کلام

- جو عاقل بچہ اسلام لائے حکم اسلام میں وہ مستقل بالذات ہے | ۴۳۴
- تشیع، غلو الشیعہ اور رفض کی تعریف | ۷۷
- بچہ قبل بلوغ دین اپنے والدین کا تابع ہے جبکہ خود مسلمان نہ ہوا ہو | ۴۳۶
- ترتیب خلافت و فضیلت کی تشریح میں علامہ تفتازانی، ابن حجر مکی اور امام مالک کا مسلک | ۷۸
- کفر تکذیب ہے | ۴۳۷
- عثمان غنی اور مولا علی رضی اللہ تعالیٰ عنہما کے درمیان افضلیت میں ملا علی قاری علیہ الرحمہ کا قول | ۷۸
- قبل بعثت وجوب ایمان اور حرمت کفر دونوں نہیں | ۴۴۴
- کفر و ایمان کا کم زیادہ نہ ہونا اجماعی ہے اور اختلاف لفظی ہے | ۲۹۹
- باجماع ائمہ اشاعرہ حسن و قبح مطلقاً شرعی ہیں | ۴۵۱
- اللہ عزوجل کے ناموں کا شمار نہیں کہ اس کی شانیں غیر محدود ہیں | ۳۶۵
- حسن و قبح کے بارے میں بعض ائمہ ماتریدیہ کا موقف | ۴۵۱
- اقدام نبوت میں غیر نبی کا حصہ نہیں | ۴۱۵
- کفر اخبث معاصی ہے | ۴۵۳
- ارواح شہداء کا میوہ ہائے جنت کھانا ثابت ہے | ۴۱۷

• ناسمجھ بچے کو تبعیت والدین "یادار کفر" کہنے کا کیا معنی ہے | ۴۵۳
• رسل ملائکہ، اولیاء بشر سے بالاجماع افضل ہیں | ۴۱۸

Fatawa Rizwia, Volume 28

Section 1: Theological Topics - During the interval (zaman-e-fitrat), only monotheism was the pivot of Islam, the basis for salvation, and the negator of disbelief. (460) - Difference between partial excellence (Fazl-e-Juz'i) and total excellence (Fazl-e-Kulli). (464) - A less superior (mafzul) can have partial excellence over the more superior (afzal). (464) - A powerful refutation of the Tafzili sect. (467) - According to the preferred view, Hazrat Isa (peace be upon him) is alive in the world. (610) - The reliable and chosen view is that Khidr (peace be upon him) is a Prophet. (610) - One who denies certain knowledge (Ilm-e-Yaqin) is a disbeliever, and one who denies tranquil knowledge (Ilm-e-Tumaniyat) is misguided and an innovator. (667) - The weighing of deeds, seeing the Noble Face (of Allah), the journey of ascent (Isra') to the heavens, etc., are definitively proven with tranquil knowledge. (667) - Absence of excommunication (takfir) of the Mu'tazilites and early Rawafidh. (668) - Absence of excommunication (takfir) of the Tafzilis, though their innovation (being misguided) is proven. (669) - Consensus (Ijma') of the Companions on the superiority of Siddiq-e-Akbar (may Allah be pleased with him). (669) - All the great Companions in the station of annihilation and subsistence (fana-o-baqa) are higher and loftier than all the leading saints (Awliya). (683)

Section 2: Biography and Virtues of the Master of Messengers (PBUH) - The names of the Messenger of Allah (peace and blessings be upon him) are many; the author (may Allah have mercy on him) has found approximately fourteen hundred. (365) - In Surah al-Fatihah, there is explicit praise for the Holy Prophet (peace and blessings be upon him). (366) - Muhammad Mustafa (peace and blessings be upon him) is the leader of the Prophets. (366) - According to one commentary, every verse is a praise (na't) of Mustafa (peace and blessings be upon him). (366) - On the night of Mi'raj, at the time of the Holy Prophet's (PBUH) ride, it is proven that Buraq acted playfully, Jibrail (AS) admonished it, Buraq was drenched in sweat from embarrassment, and it trembled and sank into the ground. (405) - The Holy Prophet (PBUH) saw the souls of the Prophets in the heavens, Bilal in Paradise, Uwais al-Qarani in the Seat of Sincerity, and the wife of Abu Talha, etc., in Paradise. (408) - The parents of the Messenger of Allah (PBUH) are free from disbelief. (445) - The difference between the favor of parents and the favor of the Holy Prophet (PBUH). (524)

Section 3: Interpretational Benefits (Fawaid-e-Tafseeriya) - What is meant by "Innama ya'muru masajida-Allah" (Only those shall maintain the mosques of Allah...)? (137) - Its support from the Noble Quran and Prophetic Hadith. (137)

फ़तावा रिज़विया, जिल्द 28

अनुभाग 1: धार्मिक विषय - ज़मान-ए-फ़ितरत (दौर-ए-फ़ितरत) में केवल तौहीद (एकेश्वरवाद) ही इस्लाम का आधार, मोक्ष की बुनियाद और कुफ़्र (अधर्म) को मिटाने वाली थी। (460) - आंशिक उत्कृष्टता (फ़ज़्ल-ए-जुज़ई) और पूर्ण उत्कृष्टता (फ़ज़्ल-ए-कुल्ली) में अंतर। (464) - कम श्रेष्ठ (मफ़ज़ूल) को भी अधिक श्रेष्ठ (अफ़ज़ल) पर आंशिक उत्कृष्टता प्राप्त हो सकती है। (464) - तफ़ज़ीली संप्रदाय का सशक्त खंडन। (467) - प्रामाणिक विचारधारा के अनुसार, हज़रत ईसा (अलैहिस्सलाम) दुनिया में जीवित हैं। (610) - विश्वसनीय और चुनी हुई राय यह है कि ख़िज़्र (अलैहिस्सलाम) नबी हैं। (610) - 'इल्म-ए-यकीन' (निश्चित ज्ञान) का इंकारी काफ़िर है और 'इल्म-ए-तुमानियत' (संतुष्टिदायक ज्ञान) का इंकारी गुमराह और बे-मज़हब है। (667) - कर्मों का वजन, रूह-ए-करीम (अल्लाह का चेहरा) का दीदार, आसमानों की यात्रा (इसरा) आदि 'इल्म-ए-तुमानियत' के साथ निश्चित हैं। (667) - मुअतज़िला और पुराने रफ़ाज़ियों को काफ़िर न ठहराया जाना। (668) - तफ़ज़ीलियों को काफ़िर न ठहराया जाना, लेकिन उनका नवपरिवर्तक (गुमराह) होना प्रमाणित है। (669) - सिद्दीक-ए-अकबर (रज़ियल्लाहु अन्हु) की श्रेष्ठता पर सहाबा का इज्मा (आम सहमति)। (669) - फ़ना-ओ-बक़ा के मकाम में सभी प्रतिष्ठित सहाबा, सभी महान औलिया (संतों) से बहुत ऊंचे और बुलंद हैं। (683)

अनुभाग 2: सीरत व फ़ज़ाइल सय्यिद-उल-मुरसलीन (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) - अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के बहुत सारे नाम हैं; लेखक (रहमतुल्लाह अलैहि) ने लगभग चौदह सौ नाम पाए हैं। (365) - सूरह फ़ातिहा में हुज़ूर अकदस (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की स्पष्ट प्रशंसा है। (366) - नबियों के सरदार मुहम्मद मुस्तफ़ा (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) हैं। (366) - एक तफ़्सीर (व्याख्या) के अनुसार, हर आयत मुस्तफ़ा (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की नात (प्रशंसा) है। (366) - मेराज की रात हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की सवारी के समय बुराक़ का चंचलता दिखाना, जिब्रईल (अलैहिस्सलाम) का उसे टोकना, बुराक़ का शर्मिंदगी से पसीने-पसीने होना और कांपकर ज़मीन में धंस जाना प्रमाणित है। (405) - हुज़ूर अकदस (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने आसमानों में नबियों की रूहें, जन्नत में बिलाल, मक़ाद-ए-सिद्क़ में उवैस करनी और स्वर्ग में अबू तल्हा की पत्नी आदि को देखा। (408) - अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के माता-पिता कुफ़्र से पाक हैं। (445) - माता-पिता के एहसान और हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के एहसान में अंतर। (524)

अनुभाग 3: तफ़्सीरी फ़ायदे (व्याख्यात्मक लाभ) - "इनमा या'मुरु मसाजिदअल्लाह" (अल्लाह की मस्जिदों को वही आबाद करते हैं...) से क्या तात्पर्य है? (137) - कुरआन मजीद और हदीस-ए-नबवी से इसकी पुष्टि। (137)

पृष्ठ 42/684

زمانِ فترت و دیگر مسائل - زمانِ فترت میں صرف توحید مدارِ اسلام و مناط نجات و نافی کفر تھی (۴۶۰) - فضل جزئی اور فضل کلی میں فرق (۴۶۴) - فضل جزئی مفضول کا بھی افضل پر مل سکتا ہے (۴۶۴) - فرقہ تفضیلیہ کار د بلیغ (۴۶۷) - راجح مذہب پر سید نا عیسیٰ علیہ السلام دنیا میں زندہ ہیں (۶۱۰) - معتمد و مختار یہ ہے کہ خضر علیہ السلام نبی ہیں (۶۱۰) - علمِ یقین کا منکر کافر اور علمِ طمانیت کا منکر گمراہ و بد مذہب ہے (۶۶۷) - وزن اعمال ، رؤیت وجہ کریم ، مسئلہ اسراءِ سماوات و غیرہ قطعی بعلم طمانیت ہیں (۶۶۷) - معتزلہ اور اگلے روافض کی عدم تکفیر (۶۶۸) - تفضیلیہ کی عدم تکفیر ، لیکن ابتداع (بد مذہب ہونا) ثابت ہے (۶۶۹) - افضلیت صدیق اکبر رضی اللہ تعالیٰ عنہ پر اجماع صحابہ (۶۶۹) - تمام اجلہ صحابہ مقام فنا وبقا میں تمام اکابر اولیاء سے بلند و بالا ہیں (۶۸۳)

سیرت و فضائل سید المرسلین صلی اللہ علیہ وسلم - رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کے نام بکثرت ہیں، مصنف علیہ الرحمہ نے تقریباً چودہ سو پائے ہیں (۳۶۵) - سورہ فاتحہ میں حضور اقدس صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کی صریح مدح ہے (۳۶۶) - انبیاء کے سردار محمد مصطفی صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم ہیں (۳۶۶) - ایک تفسیر کے مطابق ہر آیت نعت مصطفیٰ ہے صلی اللہ علیہ وسلم (۳۶۶) - شب معراج حضور پر نور صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کی سواری کے وقت براق کا شوخی کرنا جبرئیل علیہ السلام کا اسے تنبیہ فرمانا براق کا شرمندگی سے پسینہ پسینہ ہونا اور تھر ا کر زمین سے پیوست ہونا ثابت ہے (۴۰۵) - حضور اقدس صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نے آسمانوں میں ارواح انبیاء علیہم السلام جنت میں بلال مقعد صدق میں اولیس قرنی اور بہشت میں زوجہ ابو

طلحہ وغیرہ کو دیکھا (۴۰۸) - رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کے والدین کفر سے منزہ ہیں (۴۴۵) - والدین کے احسان اور حضور اقدس صلی اللہ علیہ وسلم کے احسان کا فرق (۵۲۴)

فوائدِ تفسیریہ - "انما یعمر مساجد اللہ " سے کیا مراد ہے (۱۳۷) - قرآن شریف اور حدیث نبوی سے اسکی تائید (۱۳۷)

Fatawa Razawiya Volume 28

- 178: I found this word (bayna yadayhi) in the Quran at 38 places.
- 179: Detailed description of the Quranic verses of these places.
- 210: Clarification of the meaning of 'inda' (with/near) from various Quranic verses.
- 322: What is 'Sirat-ul-Mustaqeem' (the Straight Path)?
- 322: The leaders of the four groups of 'An'amta Alaihim' (those whom You have blessed) are the Prophets.
- 441: Commentary on the blessed verse "We never punish until We have sent a Messenger".
- 442: In the blessed verse "That is because your Lord would not destroy cities for their wrongdoing while their people were unaware", what kind of punishment is negated and what is meant by unawareness?
- 446: Commentary on the blessed verse "You did not know what the Book was, nor faith, but We made it a light".
- 500: This book is the fifteenth work of the author.
- 500: Commentary on the blessed verse "O mankind, indeed We have created you..." etc.
- 502: Occasion of revelation (Shan-e-Nuzul) for "Indeed, the most noble of you in the sight of Allah is the most righteous of you".
- 502: Occasion of revelation for "When it is said to you, 'Make room in assemblies'" etc.
- 505: Occasion of revelation for "But the most righteous will be far removed from it" etc.
- 510: Occasion of revelation for "As for he who gives and fears Allah" etc.
- 512: Who is meant by "Al-Atqa" (the most righteous)? (In the light of commentaries).
- 532: Marfu' (traceable to Prophet) commentary is very little, and the importance of the science of commentary.
- 533: Discussion on the four principles and themes of commentary.
- 539: Discussion on the commentary of Ibn Abbas.
- 546: Important caution regarding Quranic commentaries.
- 548: Statement on performing commentary according to linguistic requirements.

- 566: Commentary of "Nar-an Talazza" and "Innaha Talazza".
- 569: Occasion of revelation for "Indeed, polytheism is a great injustice".
- 612: If a concise verse is not explained, it will be counted among the ambiguous (mutashabihat) verses.
- 653: A healing answer (logical discussion) to another objection related to the verse "Inna Akramakum".
- 679: Subtle point: Amazing notes from Mafatih of Imam Razi on the combining of Surah Ad-Duha and Al-Layl.
- 680: Insights of Imam Ahmed Raza Barelvi (mercy be upon him) regarding Surah Ad-Duha and Al-Layl.
- 682: Subtle point: An amazing point on the superiority of [Abu Bakr] Siddiq over Mawla Ali from Quranic verses.
- 72: Hadith-related benefits (Fawa'id Hadithiya).
- 72: Proof of reviving the Sunnah from multiple Hadiths and its virtues, with extraction of such Hadiths from various books (Footnote).
- 75: Multiple chains of narration for the Hadith of Abu Dawood.

फ़तावा रज़विया जिल्द 28

- 178: मुझे कुरआन में यह शब्द (बैन यदैहि) 38 स्थानों पर मिला।
- 179: इन स्थानों की कुरआनी आयतों का विस्तृत वर्णन।
- 210: विभिन्न कुरआनी आयतों से 'इंदा' के अर्थ का स्पष्टीकरण।
- 322: सिरात-अल-मुस्तकीम क्या है?
- 322: 'अन'अमता अलैहिम' के चारों समूहों के सरदार अंबिया (पैगंबर) हैं।
- 441: आयत-ए-करीमा "व मा कुन्ना मुअज़्ज़िबीना हत्ता नब'असा रसूला" की व्याख्या।
- 442: आयत-ए-करीमा "जालिका अन लम यकुन रब्बुका मुहलिकल क़ुरा बिज़ुल्मिंव व अहलुहा ग़ाफ़िलून" में किस प्रकार के दंड का खंडन है और बेखबरी से क्या तात्पर्य है?
- 446: आयत-ए-करीमा "मा कुन्ता तदरी मल कितबु व लल ईमानु व लाकिन ज'अल्नाहु नूरन" की व्याख्या।
- 500: यह किताब लेखक की पंद्रहवीं रचना है।
- 500: आयत-ए-करीमा "या अय्युहन्न-नासु इन्ना ख़लक्नाकूम" वग़ैरा की व्याख्या।
- 502: शान-ए-नुज़ूल: "इन्ना अकरमकुम इन्दल्लाहि अत़्क़ाकुम"।
- 502: शान-ए-नुज़ूल: "इज़ा कीला लकुम तफ़स्सहू फिल मजालिस" वग़ैरा।
- 505: शान-ए-नुज़ूल: "व सयजुन्नबहु-ल-अत़्क़ा" वग़ैरा।
- 510: शान-ए-नुज़ूल: "अम्मा मन अ'अत़ा वत-त़क़ा" वग़ैरा।
- 512: 'अल-अत़्क़ा' से कौन अभिप्रेत है? (तफ़सीरों के आलोक में)।
- 532: मरफ़ू तफ़सीर बहुत कम है और इल्म-ए-तफ़सीर का महत्व।
- 533: तफ़सीर के चार सिद्धांतों और विषयों की चर्चा।
- 539: तफ़सीर इब्न अब्बास की चर्चा।
- 546: कुरआन की तफ़सीरों के बारे में महत्वपूर्ण चेतावनी।
- 548: भाषाई आवश्यकताओं के अनुसार तफ़सीर करने का वर्णन।
- 566: तफ़सीर 'नारन तलज्ज़ा' और 'इन्नहा तलज्ज़ा'।
- 569: शान-ए-नुज़ूल: "इन्नश-शिरका लज़ुल्मुन अज़ीम"।

- 612: यदि संक्षिप्त आयत का स्पष्टीकरण नहीं किया गया है, तो उसे मुतशाबिहात (अस्पष्ट आयतों) में गिना जाएगा।
- 653: आयत "इन्ना अकरमकुम" से संबंधित एक और आपत्ति का संतोषजनक उत्तर (तार्किक चर्चा)।
- 679: लतीफ़ा: मफ़ातीह इमाम राज़ी से सूरह अज़-ज़ुहा और अल-लैल के एक साथ होने पर अद्भुत बिंदु।
- 680: सूरह अज़-ज़ुहा और अल-लैल के संबंध में इमाम अहमद रज़ा बरेलवी अलैहिर्रहमा के विचार।
- 682: लतीफ़ा: कुरआनी आयतों से मौला अली पर सिद्दीक़ की श्रेष्ठता पर एक अद्भुत बिंदु।
- 72: फ़वाइद-ए-हदीसिया।
- 72: अनेक हदीसों से सुन्नत को जीवित करने का प्रमाण और उसकी फ़ज़ीलत, विभिन्न हदीस पुस्तकों से ऐसी हदीसों की तख़रीज (हाशिया)।
- 75: हदीस अबू दाऊद की अनेक सनदें।

فتاوی رضویہ جلد ۲۸

- ۱۷۸: مجھ کو قرآن میں یہ لفظ (بین یدیہ) ۳۸ مقامات پر ملا
- ۱۷۹: ان مقامات کی قرآنی آیات کا تفصیلی بیان
- ۲۱۰: مختلف آیات قرآنی سے معنی عند کی وضاحت
- ۳۲۲: الصراط المستقیم کیا ہے
- ۳۲۲: انعمت علیہم کے چاروں فرقوں کے سردار انبیاء ہیں
- ۴۴۱: آیت کریمہ "وما کنا معذبین حتی نبعث رسولاً" کی تفسیر۔
- ۴۴۲: آیت کریمہ "ذلک ان لم یکن ربک مہلک القری بظلم واہلہا غفلون" میں کون سے عذاب کی نفی ہے اور غفلت سے کیا مراد ہے
- ۴۴۶: آیت کریمہ "ما کنت تدری ما الکتب ولا الایمان ولکن جعلناہ نوراً" کی تفسیر
- ۵۰۰: یہ کتاب مصنف کی پندرھویں تصنیف ہے
- ۵۰۰: تفسیر آیت کریمہ "یا ایہا الناس انا خلقنکم" الخ
- ۵۰۲: شان نزول "ان اکرمکم عنداللہ اتقکم"۔
- ۵۰۲: شان نزول "اذا قیل لکم تفسحوا فی المجالس" الخ
- ۵۰۵: شان نزول "وسیجنبہا الاتقی" الخ
- ۵۱۰: شان نزول "اما من اعطی و اتقی" الخ
- ۵۱۲: الاتقی سے کون مراد ہے (تفاسیر کی روشنی میں)
- ۵۳۲: تفسیر مرفوع بہت تھوڑی ہے اور علم تفسیر کی اہمیت
- ۵۳۳: تفسیر کے چار اصول اور موضوعات کی بحث

- ۵۳۹: تفسیر ابن عباس کی بحث
- ۵۴۶: ضروری تنبیہ بابت تفاسیر قرآن
- ۵۴۸: مقتضائے لغت کے مطابق تفسیر کرنے کا بیان
- ۵۶۶: تفسیر نار التلظی اور انها تلظی
- ۵۶۹: شان نزول ان الشرک لظلم عظیم
- ۶۱۲: مجمل آیت کا اگر بیان نہ ہوا تو وہ متشابہات میں شمار ہوگی
- ۶۵۳: آیت ان اکرمکم سے متعلق ایک اور اعتراض کا شافی جواب (منطقی بحث)
- ۶۷۹: لطیفہ: مفاتیح امام رازی سے سورہ والضحیٰ اور واللیل کے یکجا ہونے پر نکات عجیب۔
- ۶۸۰: سورہ والضحیٰ اور واللیل کے سلسلے میں افادات امام احمد رضا بریلوی علیہ الرحمہ
- ۶۸۲: لطیفہ: آیات کریمہ سے تفضیل صدیق بر مولا علی پر ایک نکتہ عجیب
- ۷۲: فوائد حدیثیہ
- ۷۲: متعدد حدیثوں سے احیاء سنت کا ثبوت اور اس کی فضیلت پر مختلف کتب حدیث سے ایسی حدیثوں کی تخریج (حاشیہ)
- ۷۵: حدیث ابوداود کی متعدد سندیں

Fatawa Razawiyya, Volume 28

- Text of the Hadith and clarification that the basis of the Hadith is Muhammad bin Ishaq. | 66 | Abu Dawood called the narrated Hadith of Ibn Ishaq authentic. | 84
- In the grades of 'Hasan' (fair), Ibn Ishaq's narration occupies a high position and it is called the lowest grade of 'Sahih' (authentic). | 74 | Imam Munziri called the chain of Laith ibn Saleem, who is a trustworthy 'mudallis', as 'Hasan'. | 84
- Some Imams have called Ibn Ishaq's Hadith authentic and some fair. | 75 | The 'mu'an'an' (narrated with 'from') of Abu Zubair is acceptable if narrated from Laith. | 85
- Some narrations of Ibn Ishaq which the Imams of Hadith have supported and authenticated (footnote). | 76 | Some Hadiths in Sahih Muslim are narrated via Abu Zubair from Laith, which Imam Muslim accepted. | 85
- Defense of Ibn Ishaq by Muhammad ibn Abdullah Yaqub ibn Shaybah, Ibn Hibban, and Mus'ab Zubairi. | 76 | There is a narration about the stoning of married adulterers from Zaid bin Thabit; in this narration, Umar said he was present in the Prophetic court at the time of the revelation of the verse. | 85
- Criteria for accepting and rejecting an innovator in narration. | 79 | In any extraction of this Hadith, this narration is not "from Umar from the Messenger of Allah" except in the mentioned narration, and in it, Hazrat Qatada is called 'mudallis', yet the narration is acceptable. | 86
- There is no 'tadlis' (concealment) in this narration, rather it is "Zuhri narrated to me". | 79 | Two narrations of the Conquest of Makkah are acceptable despite being conflicting and interrupted. | 86
- If a narrator has many narrations from a Sheikh, there is no 'tadlis' even in the narration with the word 'an' (from). | 80 | Qazi Abu Yusuf (may Allah have mercy on him) reasoned from both 'mu'an'an' and non-'mu'an'an' narrations of Ibn Ishaq; and according to scholars, a mujtahid's reasoning from a Hadith is its authentication. | 88
- Narrating by 'nuzool' (going down a link) was a habit of Ibn Ishaq. | 80 | Texts from six Imams on the greatness and authenticity of Abu Dawood. | 89
- History of the reliability and unreliability of 'Murasil' (narrations where a successor narrates directly from the Prophet). | 81 | In the Hadith of 'Masjutha', among most students of Imam Zuhri, only Ibn Ishaq added "at the door of the

mosque" and "before him"; opponents accept the addition of "before him" but reject "at the door of the mosque," which is a great excess. | 93

- The 'Murasil' of Sahabah are absolutely acceptable. Others' 'Murasil' are acceptable according to Imam Azam, Imam Malik, and Ibn Hanbal. However, the Zahiris and the majority of Muhaddithin after 200 AH do not accept them. | 83 | Reasoning that this Hadith is abandoned due to its lack of fame is incorrect. | 107

फ़तावा रज़विया, जिल्द 28

- हदीस का पाठ और इस बात का स्पष्टीकरण कि हदीस का आधार मुहम्मद बिन इसहाक़ हैं। | 66 | अबू दाऊद ने इब्न इसहाक़ की वर्णित हदीस को सही (साहिह) कहा है। | 84
- हसन के स्तरों में इब्न इसहाक़ का वर्णन उच्च स्थान पर है और इसे साहिह का न्यूनतम स्तर कहा जाता है। | 74 | इमाम मुन्ज़िरी ने लैथ इब्न सलीम, जो एक विश्वसनीय 'मुदल्लिस' हैं, की सनद (श्रृंखला) को हसन कहा है। | 84
- कुछ इमामों ने इब्न इसहाक़ की हदीस को साहिह और कुछ ने हसन कहा है। | 75 | अबू ज़ुबैर का 'मुअनअन' (जिसमें 'से' शब्द का प्रयोग हो) वर्णन लैथ के माध्यम से स्वीकार्य है। | 85
- इब्न इसहाक़ के कुछ वर्णन जिनका हदीस के इमामों ने समर्थन और सत्यापन किया है (फुटनोट)। | 76 | सही मुस्लिम में कुछ हदीसें अबू ज़ुबैर के माध्यम से लैथ से वर्णित नहीं हैं, फिर भी इमाम मुस्लिम ने उन्हें स्वीकार्य माना है। | 85
- मुहम्मद इब्न अब्दुल्ला याकूब इब्न शयबा, इब्न हिब्बान और मुसाब जुबैरी द्वारा इब्न इसहाक़ का बचाव। | 76 | ज़ैद बिन साबित से विवाहित व्यभिचारियों के रजम (पत्थर मारना) का वर्णन है; इसी वर्णन में है कि उमर ने कहा कि मैं आयत के अवतरण के समय दरबार-ए-रिसालत में था। | 85
- वर्णन में बिदअती के स्वीकार और अस्वीकार का मानक। | 79 | इस हदीस के किसी भी निष्कर्षण (तख़रीज) में यह वर्णन "उमर से रसूलुल्लाह से" नहीं है सिवाय उल्लेखित वर्णन के, और इसमें हज़रत क़तादा को 'मुदल्लिस' कहा गया है, इसके बावजूद वर्णन स्वीकार्य है। | 86
- इस वर्णन में तदलीस (छिपाना) नहीं है, बल्कि यह "मुझसे ज़ुहरी ने बयान किया" है। | 79 | मक्का विजय के दो वर्णन परस्पर विरोधी और टूटे हुए होने के बावजूद स्वीकार्य हुए। | 86
- यदि कोई वर्णनकर्ता किसी शेख़ से बहुत अधिक वर्णन करता है, तो 'अन' (से) शब्द वाले वर्णन में भी तदलीस नहीं होती। | 80 | काज़ी अबू यूसुफ़ (रहमतुल्लाह अलैह) ने इब्न इसहाक़ के 'मुअनअन' और गैर-'मुअनअन' दोनों प्रकार के वर्णनों से तर्क दिया; और विद्वानों के अनुसार मुजतहिद का किसी हदीस से तर्क देना उसका सत्यापन (तसहीह) है। | 88
- नुज़ूल (कड़ी छोड़ना) इब्न इसहाक़ की आदत थी। | 80 | अबू दाऊद की महानता और उनकी प्रामाणिकता पर छह इमामों के कथन। | 89

- 'मरासील' (वे हदीसें जिनमें ताबेई सीधे नबी से वर्णन करता है) की विश्वसनीयता और अविश्वास का इतिहास। | 81 | हदीस-ए-मस्जूता में इमाम ज़ुहरी के अधिकांश शिष्यों में से केवल इब्न इसहाक़ ने "मस्जिद के दरवाज़े पर" और "उनके सामने" जोड़ा; विरोधी "उनके सामने" की वृद्धि को स्वीकार करते हैं और "मस्जिद के दरवाज़े पर" की वृद्धि को अस्वीकार करते हैं, यह एक बड़ी ज्यादती है। | 93
- सहाबा के'मरासील' पूर्ण रूप से स्वीकार्य हैं। दूसरों के'मरासील' इमाम आज़म, इमाम मालिक और इब्न हंबल के अनुसार स्वीकार्य हैं। हालाँकि ज़ाहिरी और 200 हिजरी के बाद के अधिकांश मुहद्दिस इसे स्वीकार नहीं करते। | 83 | इस हदीस की प्रसिद्धि न होने के कारण इसे परित्यक्त (मतरूक अल-अमल) मानने का तर्क गलत है। | 107

- متن حدیث اور اس امر کی وضاحت کہ مدارِ حدیث محمد بن اسحق ہیں | ۶۶ | ابن اسحق کی مروی حدیث کو ابو داود نے صحیح کہا۔ | ۸۴
- درجات حسن میں روایت ابن اسحق اعلیٰ درجہ پر فائز ہیں اور اسی کو ادنیٰ درجہ کی صحیح کہا جاتا ہے۔ | ۷۴ | لیث ابن سلیم جو ثقہ مدلس ہیں امام منذری نے ان کی سند کو حسن کہا | ۸۴
- بعض ائمہ نے ابن اسحق کی حدیث کو صحیح اور بعض نے حسن کہا | ۷۵ | ابو زبیر کی معنعن بروایت لیث ہو تو مقبول ہے | ۸۵
- ابن اسحق کی کچھ مرویات ائمہ حدیث نے جن کی تائید و توثیق فرمائی (حاشیہ) | ۷۶ | صحیح مسلم کی چند حدیثیں بروایت ابو زبیر عن لیث نہیں مگر امام مسلم نے انہیں بھی مقبول رکھا | ۸۵
- محمد ابن عبداللہ یعقوب ابن شیبہ ابن حبان مصعب زبیری کا ابن اسحق کی طرف سے دفاع | ۷۶ | زید بن ثابت سے شادی شدہ زانیوں کے رجم کی روایت ہے اسی روایت میں ہے کہ عمر نے فرمایا کہ میں آیت کے نزول کے وقت بارگاہ رسالت میں تھا | ۸۵
- روایت میں بدعتی کے قبول اور رد کا معیار | ۷۹ | اس حدیث کی کسی تخریج میں یہ روایت عن عمر عن رسول اللہ نہیں سوائے مذکورہ روایت کے اور اس میں حضرت قتادہ کو مدلس کہا گیا اس کے باوجود روایت مقبول ہے | ۸۶
- اس روایت میں تدلیس نہیں بلکہ حدثنی زہری ہے | ۷۹ | فتح مکہ کی دور وایتیں متعارض منقطع ہونے کے باوجود مقبول ہوئیں۔ | ۸۶

- راوی کسی شیخ سے کثیر الروایات ہو تو لفظ عن سے روایت میں بھی تدلیس نہیں | ۸۰ | قاضی ابو یوسف علیہ الرحمہ نے ابن اسحق کی معنعن اور غیر معنعن دونوں ہی قسم کی روایتوں سے استدلال کیا اور علماء کے نزدیک مجتہد کا کسی حدیث سے استدلال کرنا اسکی تصحیح ہے | ۸۸
- روایت بطور نزول ابن اسحق کی عادت تھی | ۸۰ | ابو داود کی عظمت اور اس کی صحت پر چھ اماموں کے نصوص۔ | ۸۹
- مراسیل کے اعتبار اور عدم اعتبار کی تاریخ۔ | ۸۱ | حدیث مسجوثہ میں امام زہری کے اکثر شاگردوں میں صرف ابن اسحق نے ہی علی باب المسجد اور بین یدیہ کا اضافہ کیا، مخالفین بین یدیہ کی زیادتی کو تسلیم کرتے ہیں اور علی باب المسجد کی زیادتی کو رد کرتے ہیں یہ بڑی زیادتی ہے | ۹۳
- صحابہ کے مراسیل مطلقاً مقبول دوسروں کے مراسیل بہ اتفاق امام اعظم و امام مالک وابن حنبل مقبول ہیں البتہ ظاہر یہ اور جمہور محدثین جو سن ۲۰۰ کے بعد ہوئے قبول نہیں کرتے | ۸۳ | اس حدیث کی عدم شہرت سے اسکے متروک العمل ہونے کا استدلال غلط ہے | ۱۰۷

Fatawa Rizvia Volume 28

Topic	Page	Topic	Page
Mention of a weak and contradictory narration "Al-Iqamah is one of the two Adhans"	135	The term "Yanbaghi" meaning "desirable" is a term of later scholars; for early scholars, this word is general.	150
Statement on the narration of Juwaybir.	261	Sunnah is also included in "desirability," and the matter of Sunnah is not easy.	150
Explanation of its conflict with the authentic Hadith of Abu Dawud.	262	Often "Yanbaghi" is used for "obligation".	150
The answer to the narrations of Hadrat Talq bin Ali and Hadrat Abdullah bin Masood, and the narration of Abdullah bin Umar (may Allah be pleased with them), is that in these words, the containment of the word 'fi' is metaphorical; this is what the authors of Fath and Ghayat al-Bayan convey.	266	Absolute dislike (Karahat) according to Shafi'is is 'tanzihi' (mildly disliked) and according to Hanafis, it is 'tahrimi' (strongly disliked/prohibited).	152
In the narration of Abdullah bin Umar regarding the prayer of Masoodi, the word 'feehi' is an incorrect addition from a reference.	268	Leaving an act that falls between 'tanzihi' and 'tahrimi' dislike is wisdom.	155
Discussion on a report of Abdullah bin Masood opposing loud Dhikr (Zikr-e-Jahr).	288	Definition of correct practice from Radd al-Muhtar.	234
Legal Benefits	95	The practice of the Two Holy Mosques regarding the Fajr Adhan before dawn is unreliable and unacceptable according to our Imams.	249
			344

Topic	Page
Answer to the suspicion of conflict between "Bayna Yadayhi" (before him) and "Ala Bab al-Masjid" (at the mosque door).	
Walls and corners are outside the mosque (footnote).	114
Locations for Adhan and Iqamah are different.	116
Excellent detail on the various meanings of the word "Qaalu" appearing in the texts of jurists.	120
Reasons for the difference between Adhan and Iqamah.	135
Statement on the applications of the word "Masjid".	136
Eleven legal texts in the interpretation of absolute proximity.	
Knowledge of Jurisprudence is not attained without frequent consultation and searching through the texts of jurists.	650
Issuing Fatwa (Iftaa)	
Issuing a fatwa based on a weak (marjooh) opinion is ignorance and a violation of consensus.	129
Pointing out several wrong fatwas issued by deficient Muftis.	650
Principles of Jurisprudence (Fawaid Usooliyah)	
Proof from Hadith for reasoning from general to specific.	122

फतवा रिज़विया खंड 28

विषय	पृष्ठ
एक कमजोर और विपरीत रिवायत "अल-इक़ामत अहद अल-अज़ानैन" का उल्लेख	135
जुवैबिर के प्रभाव (असर) का वर्णन।	261
अबू दाऊद की सही हदीस के साथ इसके विरोधाभास का वर्णन।	262
हज़रत तलक़ बिन अली और हज़रत अब्दुल्ला बिन मसूद की रिवायतों और अब्दुल्ला बिन उमर (रज़ियल्लाहु अन्हु) के असर का जवाब यह है कि इन शब्दों में 'फी' शब्द की धारकता प्रतीकात्मक है; यही साहब-ए-फतह और साहब-ए-ग़ायत अल-बयान की व्याख्या का अर्थ है।	266
अब्दुल्ला बिन उमर के असर में मसूदी की नमाज़ के गलत संदर्भ से शब्द 'फीही' का जोड़ है।	268
ज़िक्र-ए-जह्र के विरोध में अब्दुल्ला बिन मसूद के एक असर पर चर्चा।	288
फ़वाइद-ए-फ़क़ीया (कानूनी लाभ)	
शब्द "यन्बग़ी" का अर्थ "मुस्तहब" (वांछनीय) करार देना बाद के विद्वानों की शब्दावली है; पूर्वजों के यहाँ यह शब्द सामान्य है।	150
मुस्तहब (वांछनीयता) में सुन्नत भी शामिल है और सुन्नत का मामला आसान नहीं।	150
कई बार "यन्बग़ी" शब्द "वुजूब" (अनिवार्यता) के लिए ही आता है।	150
शाफ़ई विद्वानों के अनुसार पूर्ण घृणा (कराहते मुतलक) 'तंज़ीही' है और हनफ़ी विद्वानों के अनुसार 'तहरीमी' है।	152
जो कार्य कराहते तहरीमी और तंज़ीही के बीच हो, उसे छोड़ देना ही समझदारी है।	155
रद-अल-मुह्तार से सही व्यवहार (तआमुल) की परिभाषा।	234
हमारे इमामों के अनुसार फज्र से पहले फज्र की अज़ान पर	249

विषय	पृष्ठ
"बैन यदयहि" और "अला बाब अल-मस्जिद" के बीच विरोधाभास के संदेह का उत्तर।	95
दीवारें और कोने मस्जिद के बाहर हैं (फुटनोट)।	114
अज़ान और इक़ामत के स्थान अलग-अलग हैं।	116
न्यायविदों के ग्रंथों में आने वाले शब्द "क़ालू" के विभिन्न अर्थों का उत्कृष्ट विवरण।	120
अज़ान और इक़ामत में अंतर के कारण।	135
मस्जिद शब्द के प्रयोगों का वर्णन।	136

विषय	पृष्ठ
हरमैन का अमल अविश्वसनीय और अस्वीकार्य है।	
पूर्ण निकटता की व्याख्या में ग्यारह कानूनी इबारतें।	344
न्यायशास्त्र (फ़िक़्ह) का ज्ञान बार-बार परामर्श और न्यायविदों के ग्रंथों की खोज के बिना प्राप्त नहीं होता।	650
इफ़्ता (फतवा जारी करना)	
कमजोर (मर्जूह) राय पर फतवा देना अज्ञानता और आम सहमति (इज्मा) का उल्लंघन है।	129
अपूर्ण मुफ़्तियों द्वारा जारी किए गए कुछ गलत फतवों की ओर इशारा।	650
फ़वाइद-ए-उसूलीया (न्यायशास्त्र के सिद्धांत)	
सामान्य से विशेष पर तर्क करने का हदीस से प्रमाण।	122

فتاویٰ رضویہ جلد ۲۸

عنوان	صفحہ
ایک مرجوح اور مخالف روایت "الاقامة احد الاذانین" کا تذکرہ	۱۳۵
اثر جویبر کا بیان۔	۲۶۱
ابوداؤد کی صحیح حدیث سے اس کے تعارض کا بیان	۲۶۲
حضرت طلق بن علی اور حضرت عبداللہ بن مسعود کی روایات اور عبداللہ بن عمر رضی اللہ تعالیٰ عنہ کے اثر کا جواب یہ ہے کہ ان الفاظ میں لفظ فی کی ظرفیت مجازی ہے یہی صاحب فتح اور صاحب غایۃ البیان کی تقریر کا مفاد ہے	۲۶۶
	۲۶۸

عنوان	صفحہ
لفظ "ینبغی" کے معنی مستحب قرار دینا ائمہ متاخرین کی اصطلاح ہے متقدمین کے یہاں یہ لفظ عام ہے استحباب میں سنت بھی داخل ہے اور سنت کا معاملہ آسان نہیں	۱۵۰
بسا اوقات "ینبغی" وجوب کے لیے ہی آتا ہے	۱۵۰
کراہت مطلقاً شوافع کے نزدیک تنزیہی اور احناف کے نزدیک تحریمی ہے	۱۵۲
	۱۵۵

عنوان	صفحہ
اثر عبداللہ بن عمر میں صلوۃ مسعودی کے غلط حوالہ سے لفظ فیہ کا اضافہ ہے	
ذکر بالبجر کی مخالفت میں عبداللہ بن مسعود کے ایک اثر کی بحث	۲۸۸
فوائد فقیہہ	
"بین یدیہ" اور "علی باب المسجد" میں تعارض کے شبہ کا جواب	۹۵
دیواریں اور کونابیرون مسجد ہے (حاشیہ)	۱۱۴
اذان اور اقامت کے مقامات مختلف ہیں	۱۱۶
فقہاء کی عبارات میں آنیوالے لفظ قالو کے مختلف معانی کی عمدہ تفصیل	۱۲۰
اذان و اقامت میں مغایرت کے وجوہ	۱۳۵

عنوان	صفحہ
جو امر کراہت تحریمی اور تنزیہی میں دائر ہو اس کا چھوڑنا ہی دانشمندی ہے	
ردالمحتار سے تعامل صحیح کی تعریف	۲۳۴
اذان فجر قبل فجر پر تعامل حرمین ہمارے ائمہ کے نزدیک غیر معتبر و نا مقبول ہے	۲۴۹
قرب مطلق کی تفسیر میں گیارہ فقہی عبارتیں۔	۳۴۴
علم فقہ کثرت مراجعت، عبارات فقہاء کی تلاش کے بغیر حاصل نہیں ہوتا	۶۵۰
افتاء	
قول مرجوح پر فتویٰ جہل اور خرق اجماع ہے	۱۲۹
	۶۵۰

عنوان	صفحہ
مسجد کے اطلاقات کا بیان	۱۳۶
صفحہ 45 / 684	

عنوان	صفحہ
چند غلط فتووں کی نشان دہی جو ناقص مفتیوں نے صادر کئے	۱۲۲
فوائد اصولیہ	
عام سے خاص پر استدلال کا حدیث سے ثبوت	

Fatawa Rizwia Volume 28

Topic 1	Page	Topic 2	Page
A specific separate text is necessary for every single detail, otherwise Shari'ah would become suspended.	122	Rejection of authentic hadiths based on a text whose indication is not definitive cannot be denied.	442
The mursal narration of Imam Qazi Khan and imams of his rank is also considered among the issues of the school of thought.	122	That which the mind is fundamentally devoid of, its affirmation and negation are both rationally impossible.	460
Evidence from the statements of various scholars of principles that 'ind' (near) comes for both real and legal proximity.	206	Meaning of conflict of texts and its types.	670
The meaning of 'ind' is internal proximity, but connection is not necessary for it.	207	**Asma-ur-Rijal (Biographies of Narrators)**	
In Shari'ah, the consideration is not for the logical, implicit ruling but for the original, real ruling.	227	Validation of Ibn Ishaq from Sufyan bin Uyaynah and Abu Muawiyah.	67
The phrase 'Azan on the pulpit' is a potential sentence, and 'one should not call Azan in the mosque' is an explicit text; from this perspective also, the latter is to be considered.	228	Refutation of several allegations against Ibn Ishaq (footnote).	67
Consensus and Practice	228	Validation of Ibn Ishaq from Imam Abu al-Layth, Imam Shu'bah, Ali ibn Madini, and Imam Zuhri.	70
Discussion on General Practice	233	Validations by 'Asim bin Abdullah bin Qaid, Ibn Hibban, Abu Ya'la, Yahya bin Ma'in, Ibn al-Barqi, and Imam Bukhari.	70
Practice contrary to the Sunnah is not a certificate of permissibility.	233	Correction by Imam Ibn al-Humam, Imam Bukhari, etc.	71

Topic 1	Page	Topic 2	Page
Discussion on Continuous Transmission (Tawaruth)	238	Mention of those imams for whom there is no fault in Ibn Ishaq except for tadlis (concealment).	76
Continuous transmission is the name for the practice of all generations.	238	The reality of the allegation of Shi'ism against Ibn Ishaq.	77
Declaring the reason for lack of proof as rational is lack of reason.	249	Comparison between Muhammad bin Ishaq and Juwaybir.	263
Continuous transmission is unreliable.	249	Validation by Abu Ubaidah Qasim bin Salam.	556
Abundance of names arises from the honor of the named.	365	**Jarh wa Ta'dil (Criticism and Validation)**	
Truth of the derivative necessitates the existence of the origin.	437	The criticism of fifteen imams against Juwaybir from the 'Books of Defects' (Kutub al-Ilal).	263
Denial without perception and discrimination is inconceivable.	437	Three criticisms by the author of 'Fath' on the narration of Juwaybir.	264

फ़तावा रज़विया जिल्द 28

विषय 1	पृष्ठ	विषय 2	पृष्ठ
हर एक विवरण के लिए अलग से विशिष्ट प्रमाण (नस्स) आवश्यक है, अन्यथा शरिया निष्प्रभावी हो जाएगी।	122	उस प्रमाण (नस्स) से प्रामाणिक हदीसों को खारिज करने से इनकार नहीं किया जा सकता जिसका अर्थ निश्चित न हो।	442
इमाम काज़ी ख़ान और उनके समान स्तर के इमामों की मुर्सल रिवायत भी मज़हब के मसलों में गिनी जाती है।	122	जिस चीज़ से मन पूरी तरह खाली हो, उसकी पुष्टि और खंडन दोनों ही तर्कसंगत रूप से असंभव हैं।	460
विभिन्न सैद्धांतिक विद्वानों के बयानों से इस बात का प्रमाण कि 'इन्द' (Ind) वास्तविक और कानूनी दोनों तरह की निकटता के लिए आता है।	206	प्रमाणों के विरोध (तआरुज़-ए-नुसस) का अर्थ और उसके प्रकार।	670
'इन्द' का अर्थ आंतरिक निकटता है, लेकिन इसके लिए जुड़ाव (इत्तेसाल) आवश्यक नहीं है।	207	**अस्मा-उर-रिजाल (वर्णनकर्ताओं की जीवनियाँ)**	
शरिया में विचार तार्किक, अप्रत्यक्ष आदेश का नहीं बल्कि मूल, वास्तविक आदेश का होता है।	227	सुफ़यान बिन उयैना और अबू मुआविया से इब्न इसहाक़ की पुष्टि।	67
'मिम्बर पर अज़ान' शब्द व्याख्या योग्य वाक्य है और 'मस्जिद में अज़ान नहीं दी जानी चाहिए' स्पष्ट प्रमाण (नस्स) है; इस दृष्टि से भी बाद वाले को ही माना जाएगा।	228	इब्न इसहाक़ के विरुद्ध कई आरोपों का खंडन (पादलेख)।	67
इज्मा और तआमुल (आम सहमति और अभ्यास)	228	इमाम अबू अल-लैस, इमाम शुबा, अली इब्न मदनी और इमाम ज़ुहरी से इब्न इसहाक़ की पुष्टि।	70
सामान्य अभ्यास (तआमुल-ए-आम) पर चर्चा	233	आसिम बिन अब्दुल्ला बिन क़ैद, इब्न हिब्बान, अबू या'ला, यह्या बिन मुईन,	70

विषय 1	पृष्ठ	विषय 2	पृष्ठ
		इब्न अल-बर्की और इमाम बुखारी द्वारा पुष्टि।	
सुन्नत के विरुद्ध अभ्यास (तआमुल) वैधता का प्रमाण नहीं है।	233	इमाम इब्न अल-हुमाम, इमाम बुखारी आदि द्वारा सुधार (तसहीह)।	71
निरंतर प्रसारण (तवारुस) पर चर्चा	238	उन इमामों का उल्लेख जिनके अनुसार इब्न इसहाक़ में 'तदलीस' (छिपाना) के अलावा कोई दोष नहीं है।	76
तवारुस सभी पीढ़ियों के अभ्यास का नाम है।	238	इब्न इसहाक़ पर शिया होने के आरोप की वास्तविकता।	77
प्रमाण की कमी के कारण को तार्किक बताना तर्कहीनता है।	249	मुहम्मद बिन इसहाक़ और जुवैबिर की तुलना।	263
तवारुस अविश्वसनीय है।	249	अबू उबैदा क़ासिम बिन सलाम द्वारा पुष्टि।	556
नामों की अधिकता नाम वाले के सम्मान से उत्पन्न होती है।	365	**जरह और तादील (आलोचना और प्रमाणीकरण)**	
व्युत्पन्न की सत्यता मूल के अस्तित्व को आवश्यक बनाती है।	437	'कुतुब अल-इलाल' से जुवैबिर पर पंद्रह इमामों की आलोचना।	263
बोध और विवेक के बिना खंडन अकल्पनीय है।	437	जुवैबिर की रिवायत पर 'साहिब-ए-फ़तह' की तीन आलोचनाएँ।	264

مضمون ۱ صفحہ		مضمون ۲ صفحہ	
ہر ہر جزئی کے لیے علیحدہ علیحدہ خاص نص ضروری ہے ورنہ شریعت معطل ہو جائے گی	۱۲۲	غیر قطعی الدلالہ نص سے احادیث صحیحہ کے رد کا انکار نہیں کیا جاسکتا	۴۴۲
امام قاضی خاں اور ان کے ہم رتبہ ائمہ کی مرسل روایت بھی مسائل مذہب میں شمار ہوتی ہے	۱۲۲	جس چیز سے ذہن اصلا خالی ہو اس کی تصدیق و تکذیب دونوں ممتنع عقلی ہے	۴۶۰
مختلف علمائے اصول کے بیان سے اس امر کا ثبوت کہ عند قرب حقیقی اور حکمی دونوں کے لیے آتا ہے	۲۰۶	تعارضِ نصوص کا معنی اور اس کی قسمیں	۶۷۰
عند کا معنی قرب داخل ہے مگر اس کے لیے اتصال ضروری نہیں	۲۰۷	**اسماء الرجال**	
شریعت میں اعتبار حکم منطقی ضمنی کا نہیں حکم حقیقی اصل کا ہے	۲۲۷	سفیان بن عیینہ اور ابو معاویہ سے ابن اسحٰق کی توثیق	۶۷
کلمہ اذان علی المنبر جملہ محتملہ ہے اور لایو ذن فی المسجد صراحت النص ہے اس حیثیت سے بھی اعتبار اسی کا ہے	۲۲۸	ابن اسحٰق کے خلاف چند الزامات کی تردید (حاشیہ)	۶۷

مضمون ۱	صفحہ
اجماع اور تعامل	۲۲۸
تعامل عام کی بحث	۲۳۳
خلاف سنت تعامل جواز کی سند نہیں	۲۳۳
توارث کی بحث	۲۳۸
توارث تمام قرنوں کے تعامل کا نام ہے	۲۳۸
عدم ثبوت کی دلیل عقلی قرار دینا بے عقلی ہے	۲۴۹
توارث غیر معتبر ہے	۲۴۹
کثرت اسماء شرفِ مسمّٰی سے ناشی ہے	۳۶۵
صدق مشتق قیام مبدا کو مستلزم ہے	۴۳۷

مضمون ۲	صفحہ
امام ابو اللیث امام شعبہ علی ابن مدینی امام زہری سے ابن اسحٰق کی تصدیق	۷۰
عاصم بن عبد اللہ بن قائد ابن حبان ابو یعلی یحییٰ بن معین ابن البرقی اور امام بخاری کی توثیقات	۷۰
امام ابن ہمام، امام بخاری وغیرہ کی تصحیح	۷۱
ان ائمہ کا ذکر جن کے نزدیک ابن اسحٰق میں تدلیس کے علاوہ کوئی عیب نہیں	۷۶
ابن اسحٰق پر تشیع کے الزام کی حقیقت۔	۷۷
محمد بن اسحٰق اور جویبر کا تقابل	۲۶۳
ابو عبیدہ قاسم بن سلام کی توثیق	۵۵۶
جرح و تعدیل	۲۶۳

مضمون ۱ صفحہ		مضمون ۲ صفحہ	
		کتب علل سے جویبر پر پندرہ اماموں کی جرح	
تکذیب بے ادراک و تمییز نا متصور	۴۳۷	جویبر کے اثر پر صاحب فتح کی تین جرحیں	۲۶۴

Volume 28 | Fatawa Razawiyya

206 | Research into the meaning of 'Inda' (near/at) **Rhetoric** | 176 | Difference between 'Inda' and 'Lada' | 208 Explanation of the literal composite meaning of the phrase 'Baina Yadaihi' | 177 | 'Inda' is for distance and 'Lada' is for proximity | 208 In the discussed issue, metaphorical meanings of 'Baina Yadaihi' are intended, which, in terms of usage, will be the literal meanings. | | | Thus, the word 'Baina Yadaihi', regardless of proximity or distance, is in the sense of "in front of". | 177 | Occasions of the use of 'Inda' | 213 And if proximity is considered, it means present and observed. | 177 | 'Inda' is an adverb of place/time (Zarf) that comes for both time and space. | 218 The word 'Baina Yadaihi' was originally an adverb of place, now it has also started to be used for time. | 178 | It also comes for specific time (Ala Waqt) and temporal sense (Zamaniyah), so it is synonymous with 'Inda Zamaniyah'. | 223 'Inda' in the sense of proximity is broader than 'Baina Yadaihi'. | 207 | Linguistic introduction: application of 'Wasat' (middle) and 'Wast'. 'Wast' with Sukun refers to any point inside a circle, while 'Wasat' with a vowel on 'Seen' means the exact center. | 306 Scholars have counted 'Istikhdam' and 'Tauriyah' as excellent types of 'Badi' (literary devices). | 589 | Explanation and examples of the meaning of proximity | 343 Applying an attribute to someone in view of the future is metaphorical. | 610 | Types of proximity | 343 A supplementary note on what status placing the predicate (khabar) before or after the subject has in speech. | 639 | Meaning of the 'Af'al al-Tafdil' form (elative) | 563 Placing the predicate first is not rare in eloquent speech. | 639 | Further discussion on the meaning of 'Atqa' (most God-fearing) | 583 Arguing from some Hadiths for placing the predicate first. | 639 | **Grammar (Nahw)** | Completion, discussion on placing the subject (mubtada) before the predicate. | 649 | Details and explanation of 'Ism Tafdil' (elative noun) | 602 Nuances and rulings of placing the predicate first. | 652 | Arguing from the statement of Allama Jami (Allah's mercy be upon him). | 606 **Lexicography (Lughat)** | | Arguing from the statement of Radi al-Astarabadi. | 607 Difference between the word 'Shi'i' and being accused of 'Tashayyu' (Shi'ism). | 79 | Razavi research regarding 'Af'al al-Tafdil'. | 611

जिल्द २८ | फतावा रज़विया

२०६ | 'इन्द' के अर्थ का शोध **बलागत (अलंकार शास्त्र)** | १७६ | 'इन्द' और 'लदा' में अंतर | २०८ 'बैन यदैहि' वाक्यांश के शाब्दिक समग्र अर्थ का वर्णन | १७७ | 'इन्द' दूर के लिए और 'लदा' निकटता के लिए है | २०८ चर्चागत विषय में 'बैन यदैहि' के लाक्षणिक अर्थ अभिप्रेत हैं जो प्रयोग के अनुसार शाब्दिक अर्थ होंगे। | | | अतः 'बैन यदैहि' शब्द निकटता और दूरी से परे "सामने" के अर्थ में है। | १७७ | 'इन्द' के प्रयोग के अवसर | २१३ और यदि निकटता पर विचार किया जाए तो इसका अर्थ उपस्थित और प्रत्यक्ष है। | १७७ | 'इन्द' एक क्रिया-विशेषण (ज़र्फ़) है जो समय और स्थान दोनों के लिए आता है। | २१८ 'बैन यदैहि' शब्द मूलतः स्थानवाचक क्रिया-विशेषण था, अब समय के लिए भी इसका प्रयोग होने लगा है। | १७८ | यह विशिष्ट समय (अला वक़्त) और कालवाचक (ज़मानिया) के लिए भी आता है, इसलिए यह 'इन्द ज़मानिया' का पर्यायवाची है। | २२३ निकटता के अर्थ में 'इन्द', 'बैन यदैहि' से अधिक व्यापक है। | २०७ | भाषाई प्रस्तावना: 'वसत' और 'वस्त' का प्रयोग। सुकून के साथ 'वस्त' घेरे के अंदर के किसी भी स्थान को संदर्भित करता है, जबकि 'सीन' पर हरकत के साथ 'वसत' का अर्थ ठीक केंद्र होता है। | ३०६ विद्वानों ने 'इस्तिख़दाम' और 'तौराह' को 'बदी' (साहित्यिक अलंकार) का उत्कृष्ट प्रकार माना है। | ५८९ | निकटता के अर्थ का वर्णन और उदाहरण | ३४३ भविष्य के आलोक में किसी पर गुण का प्रयोग करना रूपक है। | ६१० | निकटता के प्रकार | ३४३ इस बारे में एक पूरक टिप्पणी कि वाक्य में 'ख़बर' (विधेय) को पहले या बाद में रखना क्या स्थान रखता है। | ६३९ | 'अफ़अल अत्तफ़्ज़ील' (तुलनात्मक रूप) का अर्थ | ५६३ सुसंस्कृत भाषा में 'ख़बर' को पहले रखना दुर्लभ नहीं है। | ६३९ | 'अल्क़ा' (सर्वाधिक परहेज़गार) के अर्थ पर और चर्चा | ५८३ 'ख़बर' को पहले रखने पर कुछ हदीसों से तर्क। | ६३९ | **व्याकरण (नह्व)** | पूर्णता, 'मुब्तदा' (उद्देश्य) को 'ख़बर' से पहले रखने पर चर्चा। | ६४९ | 'इस्म तफ़्ज़ील' (तुलनात्मक संज्ञा) का विवरण और व्याख्या | ६०२ 'ख़बर' को पहले रखने की बारीकियां और नियम। | ६५२ | अल्लामा जामी (उन पर अल्लाह की रहमत हो) के कथन से तर्क। | ६०६ **कोश (लुग़त)** | | रज़ी अस्तरआबादी के कथन से तर्क। | ६०७ 'शिया' शब्द और 'तशय्यु' (शिया मत) का आरोप लगाने में अंतर है। | ७९ | 'अफ़अल अत्तफ़्ज़ील' के बारे में रिज़वी शोध। | ६११

पृष्ठ ४७/६८४

۲۰۶ | عند کے معنی کی تحقیق بلاغت | ۱۷۶ | عند اور لدی کا فرق | ۲۰۸ لفظ بین یدیہ ترکیبی کے معنی حقیقی کا بیان | ۱۷۷ | عند بعد کے لئے اور لدی قرب کے لئے ہے | ۲۰۸ مسئلہ مبحوثہ میں لفظ بین یدیہ کے مجازی معنی مراد ہیں جو بلحاظ استعمال معنی حقیقی ہوں گے | | | پس لفظ بین یدیہ قرب و بعد سے قطع نظر "سامنے" کے معنی میں ہے | ۱۷۷ | عند کے استعمال کے مواقع | ۲۱۳ اور قرب کا لحاظ ہو تو حاضر اور مشاہد کے معنی میں ہے | ۱۷۷ | عند ظرف ہے جو زمان اور مکان دونوں کے لیے آتا ہے | ۲۱۸ لفظ بین یدیہ اصلاً ظرف مکان تھا اب زمانہ کے لیے بھی اس کا استعمال ہونے لگا | ۱۷۸ | علی وقت اور زمانیہ کے لیے بھی آتا ہے تو یہ عند زمانیہ کے ہم معنی ہے | ۲۲۳ عند معنی قرب میں بین یدیہ سے زیادہ وسیع ہے | ۲۰۷ | مقدمہ لغویہ وسط اور وسط کا اطلاق وسط بالسکون سے دائرہ کے اندر کا کوئی بھی مقام اور وسط بتحریک سین مراد ٹھیک وسط ہوتا ہے | ۳۰۶ علماء نے استخدام اور توریہ کو بدیع کی عمدہ قسم شمار کیا ہے | ۵۸۹ | معنی قرب کا بیان اور مثالیں | ۳۴۳ صفت کا اطلاق کسی پر آئندہ کے لحاظ سے مجاز ہے | ۶۱۰ | قرب کی اقسام | ۳۴۳ تذییل اس بارے میں کہ کلام میں خبر کو مقدم یا مؤخر کرنا کیا حیثیت رکھتا ہے | ۶۳۹ | صیغہ افعل التفضیل کا معنی | ۵۶۳ خبر کو مقدم کرنا کلام فصیح میں نادر نہیں | ۶۳۹ | اتقی کے معنی پر مزید بحث | ۵۸۳ تقدیم خبر پر بعض احادیث سے استدلال | ۶۳۹ | نحو | تکمیل، مبتدا کو خبر پر مقدم کرنے کی بحث | ۶۴۹ | اسم تفضیل کی تفصیل و تشریح | ۶۰۲ خبر کو مقدم کرنے کے نکات و حکم | ۶۵۲ | علامہ جامی علیہ الرحمہ کے قول سے استدلال | ۶۰۶ لغت | | رضی استرآبادی کے قول سے استدلال | ۶۰۷ لفظ شیعی اور رمی بالتشیع میں فرق ہے | ۷۹ | تحقیق رضوی بابت افعل التفضیل | ۶۱۱

Fatawa Razawiyya Volume 28

Topic Description 1	No.	Topic Description 2	Page
	635	Geometric principles explanation of the claim	308
	637	Discussion on the proof of the claim	309
Provision of a rule regarding subject and predicate, and definite and indefinite		The perpendicular descending from the vertex of a non-acute angle onto its base will be half of the base when the two legs of the triangle are equal	310
When 'Lam' is not for designation, it will be for exhaustion (Grammatical rule)	178	Explanation and proof of the claim	311
Logic			
Since proximity is an additional universal common matter, its determination will be according to the situation and context as per the requirement of intellect	453	Description of the magnitude of the perpendicular of a scalene triangle	312
Universal negation necessitates specific negation	460	Description of the magnitude of the perpendicular of an obtuse angle	313
Judgment without the perception of the subject is definitely impossible	617	Description of angles produced at different meeting points of two branches of a triangle	314
Rejection of a logical argument of the detailed explanation on several grounds			
	625	Possibility of the production of all three angles at both types of meeting points	317
Logical proof for the claim in another way			320

Topic Description 1	No.	Topic Description 2	Page
		Illustration of the location of the Muezzin through a geometric figure	
Exhortation and Warning			
Severe warnings for those who change the Sunnah; attributing the change of Sunnah to Hazrat Uthman (Allah be pleased with him) is a very heinous matter	131	Description of the actual ratio of the magnitude of the perpendicular	330
Raising one's voice over the voice of the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) is prohibited, and warnings for this act	156	Description of the distance of the perpendicular of right and obtuse angles	330
Warning and threatening those who choose freedom in speculative matters	672	**History and Biography**	52
		This narration is completely baseless that Imam Zain-ul-Abideen (Allah be pleased with him) had told Yazid some prayer for forgiveness	52
Geometry			
	306	Names of those six commentators who relied on this Hadith in their respective commentaries	60
The location of occurrence of right, obtuse, and acute angles	307	Names of those jurists who mentioned this issue explicitly in their books	60
Different expressions of the aforementioned statement			

फ़तावा रज़विया जिल्द 28

विषय विवरण 1	सं.	विषय विवरण 2	पृष्ठ
	६३५	ज्यामितीय सिद्धांतों के दावे का स्पष्टीकरण	३०८
	६३७	दावे के प्रमाण पर प्रवचन	३०९
विषय और विधेय, तथा निश्चित और अनिश्चित के संबंध में एक नियम का प्रावधान		एक गैर-न्यूनकोण के शीर्ष से उसके आधार पर गिरने वाला लंब आधार का आधा होगा जब त्रिभुज की दोनों भुजाएं समान हों	३१०
जब 'लाम' पदनाम के लिए न हो, तो यह पूर्णता (इस्तिग़राक़) के लिए होगा (व्याकरण संबंधी नियम)	१७८	दावे का स्पष्टीकरण और प्रमाण	३११
तर्कशास्त्र (मंतिक)			
चूँकि निकटता एक अतिरिक्त सार्वभौमिक सामान्य मामला है, इसलिए इसका निर्धारण बुद्धि की आवश्यकता के अनुसार स्थिति और संदर्भ के आधार पर होगा	४५३	विषमबाहु त्रिभुज के लंब की मात्रा का वर्णन	३१२
सामान्य का अभाव विशिष्ट के अभाव को आवश्यक बनाता है	४६०	अधिक कोण के लंब की मात्रा का वर्णन	३१३
विषय की धारणा के बिना निर्णय निश्चित रूप से असंभव है	६१७	त्रिभुज की दो शाखाओं के विभिन्न मिलन बिंदुओं पर उत्पन्न होने वाले कोणों का वर्णन	३१४
कई आधारों पर विस्तृत व्याख्या के एक तर्कसंगत प्रमाण की अस्वीकृति			
	६२५	दोनों प्रकार के मिलन बिंदुओं पर तीनों कोणों के उत्पन्न होने की संभावना	३१७

विषय विवरण 1	सं.	विषय विवरण 2	पृष्ठ
दूसरे तरीके से दावे पर तर्कसंगत प्रमाण		ज्यामितीय आकृति के माध्यम से मुअज़्ज़िन के स्थान का चित्रण	३२०
प्रोत्साहन और चेतावनी (तरग़ीब व तरहीब)			
सुन्नत बदलने वालों के लिए कड़ी चेतावनी; हज़रत उस्मान (रज़ियल्लाहु अन्हु) की ओर सुन्नत बदलने का श्रेय देना एक बहुत ही घृणित बात है	१३१	लंब की मात्रा के वास्तविक अनुपात का वर्णन	३३०
नबी अकरम (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की आवाज़ पर अपनी आवाज़ बुलंद करना मना है और इस कृत्य पर चेतावनी	१५६	समकोण और अधिक कोण के लंब की दूरी का वर्णन	३३०
संदेहास्पद मामलों में स्वतंत्रता चुनने वालों को चेतावनी और धमकी	६७२	**इतिहास और जीवनी (तारीख़ व तज़किरा)**	७२
		यह वर्णन पूरी तरह निराधार है कि इमाम ज़ैन-उल-आबिदीन (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने यज़ीद को क्षमा के लिए कोई नमाज़ बताई थी	७२
ज्यामिति (हंदसा)			
	३०६	उन छह व्याख्याकारों (मुफ़स्सिरीन) के नाम जिन्होंने अपनी-अपनी व्याख्याओं में इस हदीस पर भरोसा किया	६०
समकोण, अधिक कोण और न्यूनकोण के उत्पन्न होने का स्थान	३०७	उन न्यायविदों (फ़ुक़हा) के नाम जिन्होंने अपनी किताबों में इस मसले का स्पष्ट उल्लेख किया है	६०
उपरोक्त कथन की विभिन्न अभिव्यक्तियाँ			

موضوعات (حصہ اول)	نمبر
	۶۳۵
	۶۳۷
موضوع و محمول اور معرفہ و نکرہ سے متعلق ایک ضابطے کا افادہ	
لام جب عہد کے لیے نہ ہو استغراق کے لیے ہو گا (ضابطہ نحویہ)	۱۷۸
منطق	
چونکہ قرب امر اضافی کلی مشترک ہے اس لیے اس کی تعیین موقع اور محل کے لحاظ سے بتفاضائے عقل ہو گی	۴۵۳
انتفائے عام مستلزم انتفائے خاص ہے	۴۶۰
حکم بے تصور محکوم علیہ محال قطعی ہے	۶۱۷

موضوعات (حصہ دوم)	صفحہ
اصولیہ ہندسیہ توضیح دعوی	۳۰۸
ثبوت دعوی کی تقریر	۳۰۹
زاویہ غیر حادہ کے راس سے اس کے قاعدے پر نازل ہونے والا عمود قاعدہ کا نصف ہو گا جب مثلث کی دونوں ساقین مساوی ہوں	۳۱۰
دعوی کی توضیح اور ثبوت	۳۱۱
زاویہ مختلف الساقین کے عمود کی مقدار کا بیان	۳۱۲
زاویہ منفرجہ کے عمود کی مقدار کا بیان	۳۱۳
مثلث کی دو شاخوں کے مختلف ملتقی پر پیدا ہونے والے زاویوں کا بیان	۳۱۴

موضوعات (حصہ اول)	نمبر
تفصیلیہ کی ایک منطقی دلیل کا رد بوجوہ چند	۶۲۵
بطرز دیگر اثبات مدعی پر منطقی دلیل	
ترغیب و ترھیب	
سنت بدلنے والوں کے لیے شدید وعیدیں	
حضرت عثمان رضی اللہ تعالیٰ عنہ کی طرف تبدیل سنت کی نسبت سخت فبیح امر ہے	۱۳۱
نبی اکرم صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کی آواز پر اپنی آواز بلند کرنا مانع اور اس فعل پر وعیدیں	۱۵۶
مسئلہ ظنی میں آزادی اختیار کرنے والوں کو تنبیہ و تہدید	۶۷۲

موضوعات (حصہ دوم)	صفحہ
دونوں قسم کے ملتقی پر تینوں زاویہ کے پیدا ہونے کا امکان	۳۱۷
شکل ہندسی سے مقام موذن کی تصویر	۳۲۰
مقدار عمود کی حقیقی نسبت کا بیان	۳۳۰
زاویہ قائمہ اور منفرجہ کے عمود کے فاصلے کا بیان	۳۳۰
تاریخ و تذکرہ	۵۲
یہ روایت محض بے اصل ہے کہ امام زین العابدین رضی اللہ تعالیٰ عنہ نے یزید کو واسطے مغفرت کے کوئی نماز بتائی تھی	۵۲

موضوعات (حصہ اول)	نمبر	موضوعات (حصہ دوم)	صفحہ
ہندسہ			
	۳۰۶	ان چھ مفسرین کے نام جنھوں نے اپنی اپنی تفاسیر میں اس حدیث پر اعتبار کیا	۶۰
زاویہ قائمہ ، منفرجہ اور حادہ کا مقام حدوث	۳۰۷	ان فقہاء کے نام جنہوں نے اپنی کتابوں میں منصوص طور پر یہ مسئلہ ذکر کیا	۶۰
بیان مذکور کی تعبیرات مختلفہ			

Fatawa Razawiyya Volume 28

Right Topic	Page	Left Topic	Page
Incident of Imam Zain-ul-Abideen and Imam Zaid	82	The very first Hajj of the Master of Ghausiyyat (RA)	370
Mention of 38 prominent Hadith Imams who were in the habit of narrating Mursal Hadiths	83	The end of Ibn al-Saqqa and its cause	399
The door that was behind the Khatib had been closed a year or two before the birth of Sa'ib ibn Yazid	96	The soul of Ghazali conversing with Hazrat Kaleemullah (Moses AS)	410
Distortion by a so-called seeker of knowledge	227	Mention and greatness of Haritha bin Numan and Nu'aym bin Abdullah (RadiAllahu Anhuma)	423
History of Friday Adhan according to the school of Imam Malik	229	"Tuhfa-e-Qadriya Sharif" is a highly authentic book	429
A painful letter from Mujaddid Alf-e-Thani in this chapter	232	At what age did Hazrat Ali al-Murtaza (RA) embrace faith?	432
History proves no change in the Adhan in front of the Khatib after the prophetic era	248	Hazrat Haider-e-Karrar (RA) was raised in the blessed lap of the Master of Messengers (SAW)	436
Description of extraordinary expenses of Walid on the decoration of the Prophet's Mosque	256	Your garments were never defiled by the impurity of idols	462
Allah Ta'ala commanded Ibrahim (AS) to announce Hajj; he stood at Maqam-e-Ibrahim and announced	274	Reason for the title "Karam Allahu Ta'ala Wajhahu"	462
At the time of the Hajj announcement, that stone was in the Mataaf near the wall of the Kaaba, meaning inside the Sacred Mosque, so the announcement inside the mosque is proven	285	Mention of Quss bin Sa'ida and Zaid bin Nufayl (Footnote)	468
	366		450

Right Topic	Page	Left Topic	Page
The story about Maula Ali (RA) killing the son of a disbeliever is baseless		Was Hazrat Fatima bint Asad (RA) a monotheist or heedless during the era of Fitrat?	
Hazrat Sayyidi Ahmed Rifai (RA) is among the leaders of the Saints	369	Siddiq-e-Akbar (RA) never practiced idol worship; instead, in childhood, he threw an idol face down with a stone	456
The blessed hand of the Prophet (SAW) coming out from the radiant mausoleum for kissing	370	Names of some specific appointed deputies	470
		The delightful book "Sab' Sanabil" was greatly accepted in the court of the Prophet (SAW)	485

फ़तावा रज़विया जिल्द २८

दायां विषय	पृष्ठ	बायां विषय	पृष्ठ
इमाम ज़ैनुल आबेदीन और इमाम ज़ैद की घटना	८२	सरकार-ए-ग़ौसियत (रज़ियल्लाहु अन्हु) का सबसे पहला हज	३७०
ऐसे ३८ प्रतिष्ठित हदीस इमामों का ज़िक्र जिनकी आदत मुर्सल हदीस बयान करने की थी	८३	इब्ने सका का अंजाम और उसका कारण	३९९
वह दरवाज़ा जो खतीब की पीठ के पीछे था, वह साएब इब्न यज़ीद के जन्म से एक-दो साल पहले ही बंद हो चुका था	९६	हज़रत ग़ज़ाली की रूह का हज़रत कलीमउल्लाह (मूसा अलैहिस्सलाम) से कलाम करना	४१०
एक तथाकथित छात्र द्वारा की गई तहरीफ़ (छेड़छाड़)	२२७	हज़रत हारिसा बिन नोमान और नुएम बिन अब्दुल्लाह (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) का ज़िक्र और महानता	४२३
इमाम मालिक के मज़हब के अनुसार जुमे की अज़ान का इतिहास	२२९	"तोहफ़ा-ए-कादरिया शरीफ़" उच्च स्तर की एक प्रामाणिक पुस्तक है	४२९
इस अध्याय में मुजद्दिद अल्फ़-ए-सानी का एक दर्दनाक मकतूब (पत्र)	२३२	हज़रत अली अल-मुर्तज़ा (रज़ियल्लाहु अन्हु) कितनी उम्र में ईमान लाए?	४३२
अज़ान-ए-बैन यदैल खतीब में अहद-ए-रिसालत के बाद किसी प्रकार का परिवर्तन इतिहास से सिद्ध नहीं है	२४८	हज़रत हैदर-ए-करार (रज़ियल्लाहु अन्हु) का पालन-पोषण सैयदुल रुसुल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की गोद में हुआ	४३६
मस्जिद-ए-नबवी की सजावट पर वलीद के असाधारण खर्चों का वर्णन	२५६	बुतों की अशुद्धि से आपका दामन कभी दूषित नहीं हुआ	४६२
अल्लाह तआला ने इब्राहीम (अलैहिस्सलाम) को हज की घोषणा का आदेश दिया; आपने मकाम-ए-इब्राहीम पर खड़े होकर घोषणा की	२७४	उपाधि "करम अल्लाह तआला वज्हहु" का कारण	४६२

दायां विषय	पृष्ठ	बायां विषय	पृष्ठ
हज की घोषणा के समय वह पत्थर मताफ़ में काबा की दीवार के पास था यानी मस्जिद-ए-हराम के अंदर था, अतः मस्जिद के अंदर घोषणा सिद्ध हुई	२८५	कुस बिन साएदा और ज़ैद बिन नुफ़ैल का ज़िक्र (हाशिया)	४६८
मौला अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) द्वारा काफ़िर के बेटे को मारने वाली कहानी निराधार है	३६६	ज़माना-ए-फ़ितरत में हज़रत फ़ातिमा बिन्त असद (रज़ियल्लाहु अन्हा) मुवह्हिदा थीं या ग़ाफ़िल?	४५०
हज़रत सैयदी अहमद रिफ़ाई (रज़ियल्लाहु अन्हु) औलिया के सरदारों में से हैं	३६९	सिद्दीक़-ए-अकबर (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने कभी मूर्ति पूजा नहीं की, बल्कि बचपन में पत्थर मारकर मूर्ति को औंधे मुंह गिरा दिया था	४५६
हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के मुबारक हाथ का रौज़ा-ए-अनवर से चुंबन के लिए बाहर निकलना	३७०	कुछ विशिष्ट नियुक्त प्रतिनिधियों के नाम	४७०
		उत्कृष्ट पुस्तक "सब' सनाबिल" को दरबार-ए-रिसालत में महान स्वीकृति प्राप्त हुई	४८५

पृष्ठ ४९ / ६८४

موضوع (دائیں طرف)	صفحہ
امام زین العابدین اور امام زید کا واقعہ	۸۲
ایسے جلیل القدر ۳۸ ائمہ حدیث کا ذکر جن کی عادت ارسال حدیث کی تھی	۸۳
جو دروازہ خطیب کی پشت پر تھا وہ سائب ابن یزید کی ولادت سے پہلے سال دو سال بند ہو چکا تھا	۹۶
ایک نام نہاد طالب العلم کی تحریف	۲۲۷
اذانِ جمعہ کی تاریخ از روئے مذہب امام مالک۔	۲۲۹
اس باب میں مجدد الف ثانی کا ایک دردناک مکتوب	۲۳۲
اذان بین یدی الخطیب میں عہد رسالت کے بعد کسی قسم کا تغیر تاریخ سے ثابت نہیں	۲۴۸

موضوع (بائیں طرف)	صفحہ
حضور سرکارِ غوثیت کا سب سے پہلا حج	۳۷۰
ابن سقا کا انجام اور اس کا سبب	۳۹۹
روح غزالی کا جناب کلیم اللہ سے کلام کرنا،	۴۱۰
تذکرہ و عظمت حارثہ بن نعمان و نعیم بن عبد اللہ رضی اللہ تعالیٰ عنہما	۴۲۳
تحفہ قادریہ شریف اعلیٰ درجہ کی مستند کتاب ہے	۴۲۹
حضرت علی المرتضیٰ رضی اللہ تعالیٰ عنہ کتنی عمر میں ایمان لائے	۴۳۲
حضرت حیدر کرار رضی اللہ تعالیٰ عنہ کی پرورش سید الرسل صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کے کنارِ اقدس میں ہوئی	۴۳۶

موضوع (دائیں طرف)	صفحہ
مسجد نبوی کی آرائش پر ولید کے غیر معمولی مصارف کا بیان	۲۵۶
اللہ تعالیٰ نے ابراہیم علیہ السلام کو اعلانِ حج کا حکم دیا آپ نے مقامِ ابراہیم پر کھڑے ہو کر اعلان کیا	۲۷۴
اعلانِ حج کے وقت وہ پتھر مطاف میں دیوارِ کعبہ کے پاس تھا یعنی مسجد حرام میں تھا تو اعلان اندرون مسجد ثابت ہوا	۲۸۵
مولا علی رضی اللہ تعالیٰ عنہ کے لال کافر کو مارنے والا قصہ بے اصل ہے	۳۶۶
حضرت سیدی احمد رفاعی رضی اللہ تعالیٰ عنہ سردارانِ اولیاء میں سے ہیں	۳۶۹
حضور صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کا دست مبارک روضہ انور سے بوسہ کے لیے نکالنا	۳۷۰

موضوع (بائیں طرف)	صفحہ
بتوں کی نجاست سے آپ کا دامن کبھی آلودہ نہ ہوا	۴۶۲
لقب "کرم اللہ تعالیٰ وجہہ" کا سبب	۴۶۲
قس بن ساعدہ اور زید بن نفیل کا تذکرہ (حاشیہ)	۴۶۸
زمانہ فطرت میں حضرت فاطمہ بنت اسد رضی اللہ تعالیٰ عنہا موحدہ یا غافلہ تھیں	۴۵۰
صدیق اکبر رضی اللہ تعالیٰ عنہ نے کبھی بت پرستی نہیں کی بلکہ بچپن میں پتھر مار کر بت کو منہ کے بل گرا دیا	۴۵۶
بعض جزئی مقید نائبین کے اسماء گرامی۔	۴۷۰
کتاب مستطاب "سبع سنابل" بارگاہِ رسالتمآب میں قبولِ عظیم پر واقع ہوئی	۴۸۵

Fatawa Razawiyya Volume 28

- Virtues and perfections of Mir Abdul Wahid Bilgrami (Mercy of Allah be upon him): 485 | Ruling on the caliphate and sale of an illegitimate child: 52
- The trial of Hazrat Bilal and his manumission by Siddiq-e-Akbar (may Allah be pleased with both of them): 506 | Succession and representation are of two types: 469
- Siddiq-e-Akbar's manumission of Hazrat Amir and six other companions (may Allah be pleased with them): 509 | First type: specific and restricted, where the Imam temporarily appoints someone else as his deputy for a specific task or place for a specific time: 469
- Names of the seven companions whom Siddiq-e-Akbar manumitted (may Allah be pleased with them): 509 | Second type: general and absolute, which cannot coexist with the life of the person replaced: 471
- Hazrat Moula Ali (may Allah ennoble his face) being raised in the lap of Prophethood: 514 | Sayings of Ali Murtaza (may Allah be pleased with him) regarding the caliphate of the three caliphs: 472
- Siddiq-e-Akbar (may Allah be pleased with him) spending forty thousand dinars: 519 | Caliphate of Siddiq-e-Akbar (may Allah be pleased with him): 473
- Abdul Rahman bin Muljam was a Kharijite: 562 | Dream
- Caliphate and Allegiance | Acting on good dreams is good, and a good dream is one that conforms to Sharia: 366

फ़तावा रज़विया जिल्द 28

- मीर अब्दुल वाहिद बिलग्रामी (रहमतुल्लाह अलैहि) के फ़ज़ाइल और कमालात: 485 | वल्द-उज़-ज़िना की ख़िलाफ़त और बैअ का हुक्म: 52
- हज़रत बिलाल की आज़माइश और सिद्दीक़-ए-अकबर का आज़ाद करना (रज़ियल्लाहु अन्हुमा): 506 | जानशीनी और नियाबत दो क़िस्मों पर है: 469
- हज़रत आमिर और अन्य छह सहाबा को सिद्दीक़-ए-अकबर का आज़ाद करना (रज़ियल्लाहु अन्हुम): 509 | क़िस्म अव्वल जुज़ई मुक़ैय्यद कि इमाम किसी ख़ास काम या ख़ास मकाम पर आरज़ी तौर पर किसी ख़ास वक़्त के लिए दूसरे को अपना नायब करे: 469
- उन सात सहाबा किराम के नाम जिन्हें सिद्दीक़-ए-अकबर ने आज़ाद फ़रमाया (रज़ियल्लाहु अन्हुम): 509 | क़िस्म दोम कुल्ली मुतलक़ कि हयात-ए-मुस्तख़लफ़ से जमा नहीं हो सकती: 471
- हज़रत मौला अली (कर्रमल्लाहु वज्हहुल करीम) का आग़ोश-ए-रिसालत में परवरिश पाना: 514 | खुलफ़ा-ए-सलासा की ख़िलाफ़त के बारे में इरशाद-ए-अली मुर्तज़ा (रज़ियल्लाहु अन्हुम): 472
- सिद्दीक़-ए-अकबर (रज़ियल्लाहु अन्हु) द्वारा चालीस हज़ार दीनार ख़र्च करना: 519 | ख़िलाफ़त-ए-सिद्दीक़-ए-अकबर (रज़ियल्लाहु अन्हु): 473
- अब्दुर्रहमान बिन मुल्जम ख़ारजी था: 562 | ख़्वाब
- ख़िलाफ़त और बैअत | अच्छे ख़्वाब पर अमल ख़ूब है और अच्छा वह कि मुवाफ़िक़-ए-शरअ हो: 366

आई.टी. मजलिस-ए-दावत-ए-इस्लामी पृष्ठ 50 / 684

میر عبدالواحد بلگرامی رحمۃ اللہ علیہ کے فضائل و کمالات | ۴۸۵ | ولد الزنا کی خلافت و بیع کا حکم | ۵۲ حضرت بلال کی آزمائش اور صدیق اکبر کا آزاد کرنا (رضی اللہ تعالیٰ عنہما) | ۵۰۶ | جانشینی و نیابت دو قسم پر ہے | ۴۶۹ حضرت عامر اور دیگر چھ صحابہ کو صدیق اکبر کا آزاد کرنا (رضی اللہ تعالیٰ عنہم) | ۵۰۹ | قسم اول جزئی مقید کہ امام کسی خاص کام یا خاص مقام پر عارضی طور پر کسی خاص وقت کے لیے دوسرے کو اپنا نائب کرے | ۴۶۹ سات ان صحابہ کرام کا نام جن کو صدیق اکبر نے آزاد فرمایا (رضی اللہ تعالیٰ عنہم) | ۵۰۹ | قسم دوم کلی مطلق کہ حیات مستخلف سے جمع نہیں ہو سکتی | ۴۷۱ حضرت مولا علی کرم اللہ وجہہ الکریم کا آغوش رسالت میں پرورش پانا | ۵۱۴ | خلفائے ثلاثہ کی خلافت کے بارے میں ارشادِ علی مرتضیٰ رضی اللہ تعالیٰ عنہم | ۴۷۲ صدیق اکبر رضی اللہ تعالیٰ عنہ کا چالیس ہزار دینار خرچ کرنا | ۵۱۹ | خلافت صدیق اکبر رضی اللہ تعالیٰ عنہ | ۴۷۳ عبدالرحمن بن ملجم خارجی تھا | ۵۶۲ | خواب خلافت و بیعت | | اچھے خواب پر عمل خوب ہے اور اچھا وہ کہ موافقِ شرع ہو | ۳۶۶

Fatawa Razawiya, Volume 28

Adhan, Prayer, and Mosques

Problem 1: From Jhoona Market, Karachi port, sent by Hazrat Syed Pir Ibrahim Sahib (may his shadow be lengthened), 15 Rajab al-Murajab 1337 AH. What do the scholars of religion say regarding this matter: if a boy is born to an unmarried woman and dies by divine decree, is it Sharia-compliant to build shrines over his grave, pray there for the fulfillment of wishes, and accept the occupant of the grave as a saint or not? If such a person is characterized by the above and is an Imam in a mosque, is it better for thousands of followers to repeat their prayers offered before the investigation of the above facts once they are known, or not?

Answer: Prayer behind a person who is a sinner and transgressor is disliked (Makruh). Furthermore, if he is an open sinner (Fasiq Mu'lin), then it is prohibitively disliked (Karahat Tahrimi) and repetition of the prayer is obligatory (Wajib); otherwise, it is slightly disliked (Tanzihi) and repetition is better. And Allah Almighty knows best.

Problem 2: From village Chandpur, Post Office Bamni, Tehsil Sikandra Rao, District Aligarh, questioned by Mirza Ehsan Beg Sahib, landowner, 17 Jumada al-Ula 1339 AH. After the Sunnah greeting, I submit to your service that I have seen a mention in 'Zikr-ush-Shahadatayn' regarding Namaz-e-Ghafeera, which Hazrat Zain-ul-Abideen (Allah be pleased with him) taught to Yazid for his forgiveness. I am searching for this prayer as I wish to offer it. Please kindly pay attention to this matter and [explain] the procedure of the prayer...

फतवा-ए-रज़विया, जिल्द २८

अज़ान, नमाज़ और मसाजिद

मसला १: झोना मार्केट, कराची बंदरगाह से, प्रेषक हज़रत सैयद पीर इब्राहिम साहब (मद ज़िल्लहुल अकदस), १५ रजब अल-मुरज्जब १३३७ हिजरी। दीन के उलेमा इस मसले में क्या फ़रमाते हैं कि अगर किसी गैर-निकाहशुदा औरत से लड़का पैदा हुआ और रूहानी हुक्म से वफात पा गया, तो उसकी कब्र पर खानकाहें बनाना, मुरादों के लिए दुआ मांगना और साहिब-ए-कब्र को वली मानना शरई तौर पर दुरुस्त है या नहीं? अगर ऐसा शख्स ऊपर बताए गए गुणों से युक्त है और मस्जिद में इमाम है, तो क्या हज़ारों मुक़्तदियों (नमाज़ियों) के लिए ऊपर के वाक़यात की तहक़ीक़ (जाँच) से पहले पढ़ी गई नमाज़ों को तहक़ीक़ के बाद दोहराना अफ़ज़ल है या नहीं?

अल-जवाब: जो शख्स फासिक-ओ-फाजिर (पापी और दुराचारी) है, उसके पीछे नमाज़ मकरूह है। फिर अगर वह फासिक-ए-मुअ़लिन (खुलेआम पाप करने वाला) है, तो कराहत-ए-तहरीमी है और नमाज़ दोहराना वाजिब है, वरना तंज़ीही है और दोहराना बेहतर है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला २: मौज़ा चाँदपुर, डाकखाना बमनी, तहसील सिकंदरा राऊ, जिला अलीगढ़ से, मुस्तफ़्ती (प्रश्नकर्ता) मिर्ज़ा एहसान बेग साहब ज़मींदार, १७ जमादि-उल-अव्वल १३३९ हिजरी। मसनून सलाम के बाद अर्ज़ है कि नमाज़-ए-ग़फ़ीरा के बारे में मैंने 'ज़िक्र-उश-शहादतैन' में देखा है कि हज़रत ज़ैन-उल-आबिदीन (रज़ियल्लाहु तआला अन्हु) ने यज़ीद को उसकी मग़फ़िरत (बख़्शिश) के लिए बताई थी। मुझे इस नमाज़ की तलाश है, मैं इसे पढ़ना चाहता हूँ। बराए करम इस मसले पर तवज्जो फ़रमाकर नमाज़ की तरकीब से [आगाह फरमाएं]...

पृष्ठ ५१ / ६८४

فتاویٰ رضویہ ، جلد ۲۸

اذان و نماز و مساجد

مسئلہ ۱: از جھو نا مارکیٹ کراچی بندر مرسلہ حضرت سید پیر ابراہیم صاحب مدظلہ الاقدس ۱۵ رجب المرجب ۱۳۳۷ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ اگر غیر منکوحہ عورت سے لڑکا تولد ہوا اور قضائے الہی سے فوت ہوا اس کی قبر پر خانقاہیں بنانا اور واسطے مرادوں کے دعامانگنا اور صاحب القبر کو اولیا قبول کرنا شرعاً درست ہے یا نہیں؟ اگر ایسا شخص صفت بالا میں متصف ہے اور مسجد میں امام ہے تو ہزاروں مقتدیوں کو تحقیق واقعات بالا کے نماز قبل از تحقیقات کا اعادہ کرنا افضل ہے یا نہیں؟

الجواب: جو شخص فاسق و فاجر ہے اس کے پیچھے نماز مکروہ ہے پھر اگر فاسق معلن ہے تو کراہت تحریمی ہے اور اعادہ واجب ہے ورنہ تنزیہی یہی اور اعادہ بہتر واللہ تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۲: از موضع چانڈ پور ڈاکخانہ بمنی تحصیل سکندرہ راؤ ضلع علیگڑھ مسئولہ مرزا احسان بیگ صاحب زمیندار ۱۷ جمادی الاولی ۱۳۳۹ھ بعد سلام مسنون معروض خدمت ہوں کہ نماز غفیرا کی بابت میں ذکر الشہادتین دیکھا ہے کہ حضرت زین العابدین رضی اللہ تعالیٰ نے یزید کو واسطے مغفرت کے بتائی تھی مجھے اس نماز کی تلاش ہے میں پڑھنا چاہتا ہوں۔ براہ مہربانی اس مسئلہ پر التفات مبذول فرما کر ترتیب نماز سے

Volume 28 Fatawa Razawiyya

Kindly inform.

The Answer: And peace be upon you and the mercy of Allah and His blessings. This narration is purely baseless. His Eminence (the Hazrat) did not teach him any prayer for the forgiveness of that impure person.

Problem 3: From the Hospital, Dhamnagar, District Balasore, Odisha. What do the scholars of religion say regarding this matter: here, a Shah Sahib has appointed one of his disciples as a Caliph (successor). This disciple is apparently a follower of Sharia, regular in remembrance (dhikr) and litanies (adhkar), adheres to your creed, and is an admirer of yours. He has a good grasp of English education and is also acquainted with the matters of Sharia. All these things are correct, but he is born of adultery (Valad-ul-Zina). Now, it is submitted for your lordship's guidance whether prayer behind such a person is valid or not? And will the initiation (Bay'at) performed by him be correct according to the Sufi path (Tariqat) or not? And what kind of person is the Shah Sahib who appoints a person born of adultery as a Caliph? Now, should one become a disciple of the Caliph or the Shah Sahib? Are both initiations correct or not? Explain and be rewarded.

The Answer: Praying behind a person born of adultery is Makruh Tanzihi (slightly disliked), meaning it is contrary to what is better, as long as he does not excel those present in knowledge. Otherwise, his leading the prayer (Imamat) is better.

It is stated in Radd al-Muhtar:

[Table/Box Start] In "Al-Ikhtiyar", if the cause of dislike is absent—for instance, if a desert dweller is more virtuous than a city dweller, a slave more than a free man, a person born of adultery more than one born of a legitimate marriage, and a blind person more than a sighted one—then the ruling is reversed. End. Similar is mentioned in Al-Bahnasi's commentary on Al-Multaqa and the commentary on Durar al-Bihar. (T) | It is in Al-Ikhtiyar that when the cause of dislike disappears, i.e., the villager becomes superior to the city dweller, the slave to the free man, the person born of adultery to one of established lineage, and the blind to the sighted, then [the ruling is opposite]. "Durar al-Bihar" is also like this. (T) [Table/Box End]

Similarly, if he is worthy of the Caliphate, there is no harm in granting it to him and pledging allegiance at his hand with devotion. There is no blame on him or his Sheikh

in this. Allah the Almighty says: "And no bearer of burdens will bear the burden of another."[2] No soul that bears a burden will carry the burden of another. (T)

---

1. Radd al-Muhtar, Book of Prayer, Chapter on Imamat, Dar al-Turath al-Arabi, Beirut, 1/376.
2. The Holy Quran, 17/15.

खंड 28 फ़तावा रज़विया

सूचित करें।

उत्तर: और आप पर भी शांति हो और अल्लाह की दया और उसकी बरकतें हों। यह रिवायत पूरी तरह निराधार है। हज़रत ने उस अपवित्र व्यक्ति की मग़फ़िरत (क्षमा) के लिए उसे कोई नमाज़ नहीं सिखाई।

मसला 3: अस्पताल धामनगर, ज़िला बालेश्वर, ओडिशा से। धर्म के विद्वान इस मसले में क्या कहते हैं कि यहाँ एक शाह साहब ने अपने एक मुरीद (शिष्य) को ख़लीफ़ा बनाया है। वह मुरीद ज़ाहिरी तौर पर शरीअत का पाबंद है, ज़िक्र-ओ-अज़कार का पाबंद है, आपके अक़ीदे (विश्वास) पर है और आपका प्रशंसक है। उसे अंग्रेज़ी शिक्षा में अच्छी महारत है और शरीअत के मसलों से भी वाकिफ़ है। ये सब बातें सही हैं लेकिन वह वल्द-उज़-ज़िना (अवैध संतान) है। अब हुज़ूर से अर्ज़ है कि ऐसे व्यक्ति के पीछे नमाज़ पढ़ना जायज़ है या नहीं? और जो बैअत (दीक्षा) होगी, वह तरीक़त के अनुसार सही है या नहीं? और वह शाह साहब कैसे हैं जिन्होंने वल्द-उज़-ज़िना को ख़लीफ़ा बनाया? अब ख़लीफ़ा का मुरीद होना चाहिए या शाह साहब का? क्या दोनों की मुरीदी सही है या नहीं? बयान फरमाएं और पुण्य कमाएं।

उत्तर: वल्द-उज़-ज़िना के पीछे नमाज़ मकरूह-ए-तन्ज़ीही है यानी बेहतर के ख़िलाफ़ है, बशर्ते कि वह उपस्थित लोगों में सबसे अधिक ज्ञानी न हो, अन्यथा उसकी इमामत (नमाज़ का नेतृत्व) ही बेहतर है।

रद्द-उल-मुहतार में है:

[तालिका प्रारंभ] "अल-इख़्तियार में है कि जब मकरूह होने का कारण समाप्त हो जाए, जैसे कि एक देहाती शहर निवासी से श्रेष्ठ हो जाए, एक गुलाम आज़ाद से, वल्द-उज़-ज़िना वैध संतान से, और एक अंधा व्यक्ति देखने वाले से श्रेष्ठ हो जाए, तो हुक्म इसके विपरीत होगा। और ऐसा ही 'मुल्तक़ा' की बहन्सी की शरह (व्याख्या) और 'दुररुल बिहार' की शरह में है। (त)" | "अल-इख़्तियार में है कि जब मकरूह होने का कारण समाप्त हो जाए, यानी देहाती शहरी से, गुलाम आज़ाद से, वल्द-उज़-ज़िना वैध संतान से और अंधा देखने वाले से श्रेष्ठ हो जाए। और दुरर-अल-बिहार में भी ऐसा ही है। (त)" [तालिका समाप्त]

इसी तरह यदि वह ख़िलाफ़त के योग्य है, तो उसे ख़िलाफ़त देने और श्रद्धा के साथ उसके हाथ पर बैअत करने में कोई हर्ज नहीं है, न उस पर और न ही उसके शेख़ पर। इसमें कोई दोष नहीं है। अल्लाह तआला फ़रमाता है: "और कोई बोझ उठाने वाला दूसरे का बोझ नहीं उठाएगा।"[2] कोई बोझ उठाने वाली जान दूसरे का बोझ नहीं उठाएगी। (त)

---

1. रद्द-उल-मुहतार, किताबुस-सलात, बाबू-इमामत, दार-उत-तुरास-उल-अरबी, बेरूत, 1/376
2. अल-क़ुरआन-उल-करीम 17/15

पृष्ठ 52/684

اطلاع دیجئے۔

الجواب: وعلیکم السلام ورحمۃ اللہ وبرکاتہ۔ یہ روایت محض بے اصل ہے حضرت نے کوئی نماز اس پلید کی مغفرت کے لیے اس کو تعلیم نہ فرمائی۔

مسئلہ ۳: از اسپتال دھام نگر ضلع بالیسور اڑیسہ کیا فرماتے ہیں علماء دین اس مسئلے میں کہ یہاں ایک شاہ صاحب نے اپنے ایک مرید کو خلیفہ بنایا ہے وہ مرید بظاہر پابندِ شریعت ہے ذکر واذکار کا پابند ہے آپ کے عقیدہ ہے اور آپ کا مداح علم انگریزی میں اچھی دخل ہے مسائل شریعت سے بھی واقفیت ہے سب باتیں صحیح ہیں لیکن وہ ولد الزنا ہے اب حضور والا سے عرض ہے کہ ایسے شخص کے پیچھے نماز درست ہے یا نہ؟ اور بیعت جو ہو گا وہ عند الطریقت صحیح ہے یا نہ؟ اور جو ولد الزنا کو خلیفہ بنادے وہ شاہ صاحب کیسے ہیں؟ اب خلیفہ سے مرید ہوں یا شاہ صاحب دونوں مرید صحیح ہیں یا نہ بینوا توجروا۔

الجواب: ولد الزنا کے پیچھے نماز مکروہِ تنزیہی یعنی خلافِ اولی ہے جبکہ وہ حاضرین سے علم میں زائد نہ ہو ورنہ اسی کی امامت اولی ہے۔

ردالمحتار میں ہے:

[جدول آغاز] فی الاختیار ولو عدمت ای علۃ الکراھۃ بان کان الاعرابی افضل من الحضری والعبد من الحر ولد الزنا من ولد الرشدۃ والاعمی من البصیر فالحکم بالضد اھ و نحوہ فی شرح الملتقی للبھنسی و شرح درر البحار ۱۔ (ت) | اختیار میں ہے کہ جب کراہت کی علت معدوم ہو جائے یعنی

دیہاتی شہری سے، غلام آزاد سے، ولد الزنا ثابت النسب سے اور اندھا بینا سے افضل ہو جائے اور درر البحار بھی ایسا ہے۔ (ت) [جدول اختتام]

یونہی اگر وہ لائق خلافت ہے اسے خلافت دینی اور عقیدت کے ساتھ اسکے ہاتھ پر بیعت کرنے میں کوئی حرج نہیں نہ اس پر نہ اس کے شیخ پر اس میں کچھ الزام قال تعالٰی "وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَى" ۲ کوئی بوجھ اٹھانے والی جان دوسری کا بوجھ نہیں اٹھائے گی۔ (ت)

۱۔ ردالمحتار کتاب الصلوۃ باب الامامۃ دار التراث العربی بیروت ۱/ ۳۷۶ ۲۔ القرآن الکریم ۱۷/ ۱۵

Fatawa Razawiya Volume 28

Treatise Treatise: Shamayim al-Anbar fi Adab al-Nida' Amam al-Minbar (Fragrances of Amber regarding the etiquette of the call [of Adhan] in front of the Pulpit)

In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful. We praise Him and send blessings upon His Noble Messenger.

(Arabic Text): An announcement from Allah, the Manifest Truth, that all praise is for Allah, the Lord of the worlds. And the best of blessings and highest greetings be upon him whose noble name [Allah] announced throughout the layers of the heavens and the earths, and who will soon proclaim His great praise and magnificent description before the foremost and the last on the Day of Judgment. And upon his family, his companions, his noble son Ghaus al-Azam, and all of his party. Ameen!

(Urdu Translation): Praise be to that Gracious Being whose announcement this is: that all praises are for My essence. And the most excellent blessings and peace be upon that noble personage whose illustrious name's proclamation Allah the Almighty made in the heights of the heavens and the depths of the earths. And on the Day of Resurrection, from among the multitude of the first and the last, He will select you and grant you permission and leave for His specific praise and glorification. And upon your family, companions, and your son Ghaus al-Azam, and upon the entire Ummah of the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him). Ameen!

Page 53 of 684

फ़तावा रज़विया जिल्द 28

रिसाला (पुस्तिका) रिसाला शमाइमुल अंबर फ़ी अदब-इन-निदा अमामि-ल-मिम्बर (मिम्बर के सामने निदा (पुकार) के बयान में अंबर की ख़ुशबू)

बिस्मिल्लाहिर रहमानिर रहीम। हम उनकी हम्द (प्रशंसा) करते हैं और उनके रसूल-ए-करीम पर दुरूद भेजते हैं।

(अरबी पाठ): अल्लाह हक़ मुबीन की तरफ से ये एलान है कि तमाम तारीफें अल्लाह के लिए हैं जो तमाम जहानों का रब है। और सबसे अफ़ज़ल दुरूद और आला सलाम उस जात पर हो जिसके नामे मुबारक का एलान अल्लाह ताआला ने आसमानों की बुलंदियों और जमीनों की गहराइयों में फ़रमाया, और जो अनक़रीब अपनी अज़मत वाली हम्द और शान वाली सिफ़त के साथ कयामत के दिन अव्वलीन व आख़रीन के सामने पुकारे जाएंगे। और उनकी आल व अस्हाब और उनके फ़रज़ंद गौस-ए-आज़म और उनकी तमाम जमाअत पर। आमीन!

(उर्दू अनुवाद का हिंदी रूपांतरण): तारीफ़ उस करीम जात के लिए है जिसका यह ऐलान है कि सब तारीफ़ें मेरी ज़ात के लिए हैं। और अफ़ज़ल तरीन दरूद व सलाम उस ज़ात-ए-ग्रामी पर जिनके नाम-ए-नामी का ऐलान अल्लाह तआला ने आसमानों की बुलन्दियों और ज़मीनों की पस्तियों में फ़रमाया और रोज़-ए-क़ियामत की भीड़ में अव्वलीन व आख़रीन से मुंतख़ब फ़रमा कर आप को अपनी मख़्सूस हम्द व सना की इजाज़त और इज़्न देगा। और आप की आल व अस्हाब और आप के फ़रज़न्द ग़ौस-ए-आज़म पर, और हुज़ूर अकरम सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम की सारी उम्मत पर। आमीन!

पेज 53 ऑफ़ 684

فتاویٰ رضویہ جلد ۲۸

رسالہ رسالہ شمائم العنبر فی ادب النداء امام المنبر (منبر کے سامنے نداء کے بیان میں عنبر کے شمامے)

بسم اللہ الرحمن الرحیم ط نحمدہ ونصلی علی رسولہ الکریم ط

(عربی متن) اذان من اللہ الحق المبین ان الحمد للہ رب العالمین و افضل الصلوات و اعلی التسلیمات علی من اذن باسمہ الکریم فی اطباق السموات والارضین و سیؤذن بحمدہ العظیم ووصفہ الفخیم علی رؤس الاولین والآخرین یوم الدین و علی الہ وصحبہ و ابنہ الکریم الغوث الاعظم و سائر حزبہ اجمعین۔ امین!

(اردو ترجمہ) حمد اس وجہ کریم کو جس کا یہ اعلان ہے کہ سب تعریفیں میری ذات کے لیے ہیں اور افضل ترین درود و سلام اس ذات گرامی پر جس کے نام نامی کا اعلان اللہ تعالیٰ نے آسمانوں کی بلندیوں اور زمینوں کی پستیوں میں فرمایا اور روزِ قیامت کی بھڑ میں اولین و آخرین سے منتخب فرما کر آپ کو اپنی مخصوص حمد وثنا کی اجازت اور اذن دے گا۔ اور آپ کی آل و اصحاب اور آپ کے فرزند غوثِ اعظم پر، اور حضور اکرم صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کی ساری امت پر آمین !

صفحہ 53 از 684

Fatawa Rizvia, Volume 28

After praise and blessings: These are a few lines, seemingly brief and concise, but in them is contained an ocean of knowledge and sciences related to the Adhan of the Friday sermon. We have named it "Shama'im-ul-Anbar fi Adab-un-Nida'-il-Minbar" (Fragrances of Amber in the Etiquette of the Call from the Pulpit). Our purpose is to present the radiant truths enlightened by the Hadith of the Messenger of Allah (peace and blessings be upon him) and Hanafi jurisprudence before all the scholars of the Ahl-us-Sunnah in general, and specifically to the noble scholars of the two holy sanctuaries (Haramain Sharifain) (may Allah grant them the ability for goodness, and use them for the protection and support of the true religion until the Day of Resurrection), so that we may seek assistance from them in reviving a neglected Sunnah of the Master of Mankind (peace and blessings be upon him).

This humble servant seeks refuge in the majesty of the Noble Countenance of his Exalted and Grand Lord and the beauty of the graceful face of His beloved, upon whom and his family be blessings of beautification, from every eye that does not look with justice and stands firm in opposition with the footing of injustice, let alone those who dwell in the land of following popular trends and prefer them over the Sunnah of the Master of the Crown and Ascension (peace and blessings of Allah be upon him, his family, and companions, and grant them honor and nobility).

In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful. There is no power and no strength except with Allah, the Most High, the Most Great.

The servant, seeking help from his Great Lord (as He is the best helper), then through his kind and trustworthy beloved, says...

फ़तावा रिज़विया, जिल्द 28

हमद और सलवात के बाद: ये कुछ पंक्तियाँ हैं, जो ज़ाहिर तौर पर कम और संक्षिप्त हैं, लेकिन इनमें जुमे के खुत्बे की अज़ान से संबंधित ज्ञान और कलाओं का सागर समाया हुआ है। हमने इसका नाम "शमाइम-उल-अंबर फ़ी अदब-उन-निदा-इल-मिंबर" (मिंबर से पुकारने के शिष्टाचार में अंबर की सुगंध) रखा है। हमारा उद्देश्य रसूल अल्लाह (उन पर अल्लाह की शांति और आशीर्वाद हो) की हदीस और हनफी न्यायशास्त्र से प्रकाशित होने वाले शानदार तथ्यों को सामान्य रूप से सभी अहले सुन्नत के विद्वानों और विशेष रूप से हरमैन शरीफैन के महान विद्वानों की सेवा में प्रस्तुत करना है (अल्लाह उन्हें भलाई की तौफीक दे, और कयामत तक उनसे सच्चे धर्म की रक्षा और समर्थन का काम ले), ताकि हम मानव जाति के रसूल (उन पर अल्लाह की शांति और आशीर्वाद हो) की एक मृत सुन्नत को पुनर्जीवित करने में उनसे मदद प्राप्त कर सकें।

यह विनम्र सेवक अपने महान और पूज्य पालनहार के मुखमंडल के प्रताप और उसके प्रिय के सुंदर चेहरे की शरण लेता है, उन पर और उनके परिवार पर सौंदर्यमयी आशीर्वाद हो, ऐसी हर आंख से जो न्याय से नहीं देखती और अन्याय के साथ मतभेद पर अडिग रहती है, उन लोगों की तो बात ही क्या जो प्रचलित रीति-रिवाजों का अनुसरण करने में लगे रहते हैं और उन्हें ताज और मेराज के स्वामी (उन पर और उनके परिवार और साथियों पर अल्लाह की शांति और आशीर्वाद हो और उन्हें सम्मान और बड़प्पन मिले) की सुन्नत पर प्राथमिकता देते हैं।

बिस्मिल्लाहिर रहमानिर रहीम। और अल्लाह के सिवा कोई शक्ति या सामर्थ्य नहीं है, जो सबसे ऊँचा और सबसे महान है।

महान रब से मदद मांगते हुए (कि वही सबसे अच्छा मददगार है) फिर उसके दयालु और अमीन हबीब के माध्यम से, बंदा कहता है...

حمد وصلوۃ کے بعد یہ چند سطریں ہیں بظاہر تھوڑی اور مختصر، مگر ان میں اذان خطبہ سے متعلق علوم وفنون کا سمندر سمٹا ہوا ہے ہم نے جس کا نام "ندائے منبر کے آداب میں عنبر کے شمامے" رکھا جس سے ہمارا مقصد حدیث رسول صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم اور فقہ حنفی سے روشن ہونے والے تابناک حقائق کو جملہ علمائے اہل سنت عموماً اور خصوصاً علمائے حرمین شریفین کی خدمات عالیہ میں پیش کرنا ہے (اللہ تعالیٰ انہیں توفیق خیر عطا فرمائے، اور قیامت تک ان سے مذہب حق کی حفاظت و حمایت کا کام لے) تاکہ ہم رسول انام صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کی ایک مردہ سنت کی احیاء میں ان سے مدد حاصل کریں۔

یہ بندہ عاجز اپنے جلیل وبزرگ پروردگار کے وجہ کریم کے جلال اور اس کے حبیب لبیب کے چہرہ جمیل کی پناہ ڈھونڈتا ہے ایسی آنکھوں سے جو انصاف کو نہ دیکھ سکیں اور ظلم واختلاف کا ارادہ رکھیں نہ کہ وہ جور سم و رواج کی پابندی میں ثابت قدم ہوں اور حضور صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کی سنت کریم پر اس کو ترجیح دیں۔

بسم اللہ الرحمن الرحیم ط ولا حول ولا قوۃ الا باللہ العلی العظیم ط

بندہ اپنے رب عظیم سے مدد مانگتے ہوئے (کہ وہی اچھا مددگار ہے) پھر اپنے حبیب رؤف و امین، یہ عرض کرتا ہے کہ...

Fatawa Razawiyya, Volume 28

Seeking the support of the trustworthy one, may Allah the Exalted bless him and his family and all his companions, offering praise, greetings, peace, and testimony, it is submitted:

O my masters and brothers! May Allah the Exalted have mercy on us and on you, and keep us and you alive with safety. You well know that the best of speech is the Book of Allah, and the best of guidance is the guidance of Muhammad, may Allah the Exalted bless him and grant him peace. And the worst of matters are newly invented things (innovations). Verily, what is good remains good even if it is considered bad, and what is bad remains bad even if it is considered good. For why, when an event occurs and spreads, is it not condemned at the beginning so it wouldn't be lost? This is either due to the command of authority or because of commanding souls (the lower self).

The scholar says: Desires are followed, and words are not heard. I have fulfilled my duty. If I remain silent, perhaps I might be left alone. So he does not invite. Thus, the evil grows and spreads, and children grow up following the elders. So it is thought to be inherited, while it is only a modern occurrence. The sign of this is its being contrary to the narrated Sunnah and in opposition to the pleasing characteristics. Despite this, if you search for it in the first generation and the early centuries, you will not find any trace of it. And if you ask...

Seeking the support of [Prophet Muhammad], may Allah the Exalted bless him and his family and all his companions, offering praise, prayers, peace, and testimony, I submit:

O our masters and brothers! May Allah the Exalted have mercy on us and you, and keep us all alive with safety. You well know that the best of all words is the Book of God, and the best of all paths is the path of the Messenger, may Allah the Exalted bless him and grant him peace. And the worst of all things are those newly invented (which have no basis in the Qur'an and Hadith). A liked thing will remain liked even if people dislike it, and an unliked thing will remain unliked even if all people are involved in it.

The story of many disliked things is that they originate and spread. People of truth do condemn them, but this rejection and criticism go to waste, for several reasons: (1) The government uses its influence and power for the promotion of these newly

invented matters. (2) Rebellious souls are determined to give it currency. (3) The scholars who could have stopped them think that people are so caught up in following their own desires that they are not ready to listen to us, and we have already fulfilled the duty of guidance in this regard; if we remain silent now, we have no further responsibility. The scholar, thinking this, [stops] guidance and direction...

Page 55 of 684

फतावा रज़विया, खंड 28

सच्चे अमीन की सहायता चाहते हुए, अल्लाह तआला उन पर और उनके परिवार और उनके सभी साथियों पर रहमत और सलामती भेजे, प्रशंसा, प्रार्थना, शांति और गवाही के साथ यह प्रस्तुत है:

ऐ मेरे आकाओं और भाइयों! अल्लाह तआला हम पर और आप पर दया करे, और हमें और आपको सलामती के साथ जीवित रखे। आप अच्छी तरह जानते हैं कि सबसे अच्छी बात अल्लाह की किताब है, और सबसे अच्छा मार्ग मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) का मार्ग है। और सबसे बुरी बातें नई ईजाद की गई चीजें (नवाचार/बिदअत) हैं। निश्चित रूप से, जो अच्छा है वह अच्छा ही रहेगा भले ही उसे बुरा समझा जाए, और जो बुरा है वह बुरा ही रहेगा भले ही उसे अच्छा समझा जाए। फिर क्यों, जब कोई घटना घटती है और फैलती है, तो शुरुआत में ही उसकी निंदा नहीं की जाती ताकि वह नष्ट न हो? यह या तो सत्ता के आदेश के कारण है या आदेश देने वाले नफ्स (इंद्रियों) के कारण।

विद्वान कहता है: इच्छाओं का पालन किया जाता है, और बातों को अनसुना कर दिया जाता है। मैंने अपना कर्तव्य पूरा कर दिया है। यदि मैं चुप रहूँ, तो शायद मुझे छोड़ दिया जाए। इसलिए वह आमंत्रित नहीं करता। इस प्रकार, बुराई बढ़ती और फैलती है, और बच्चे बड़ों का अनुसरण करते हुए बड़े होते हैं। इसलिए इसे विरासत में मिला हुआ समझा जाता है, जबकि यह केवल एक आधुनिक घटना है। इसका प्रमाण यह है कि यह वर्णित सुन्नत के विरुद्ध है और सुखद विशेषताओं के विपरीत है। इसके बावजूद, यदि आप इसे पहली पीढ़ी और शुरुआती सदियों में खोजेंगे, तो आपको इसका कोई नामोनिशान नहीं मिलेगा। और यदि आप पूछें...

सल्लल्लाहु तआला अलैहि व आलिहि व सहबिही अजमईन की हिमायत चाहते हुए हम्द व सलात सलाम व तशहुद पढ़ते हुए अर्ज़ परदाज़ है।

ऐ हमारे सरदारो और भाइयो! अल्लाह तआला हम पर और आप पर रहम फरमाए और हम सबको सलामती के साथ ज़िंदा रखे। आप खूब जानते हैं कि तमाम बातों से बेहतर खुदा की किताब है और तमाम सीरतों से बरतर सीरत-ए-रसूल है सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम और सब चीज़ों से बुरे वो नौ-ईजाद हैं (जिनकी दलील कुरान व हदीस न हो)। पसंदीदा चीज़ पसंदीदा ही रहेगी चाहे लोग उसे नापसंद करें और नापसंद-शुदा चीज़ नापसंद ही रहेगी चाहे सब लोग उसमें मुब्तला हों।

बहुत सारी नापसंद-शुदा बातों की सरगुज़श्त यह है कि पैदा होकर फैल जाती हैं अहले हक इस पर नकीर भी करते हैं लेकिन यह रद्द-ओ-कदह ज़ाया हो जाती है जिसके चंद अस्बाब होते हैं (१) इन नौ-

ईजाद उमूर की इशाअत के लिए हुकूमत अपना असर-ओ-रसूख इस्तेमाल करती है। (२) सरकश नुफूस इसे रिवाज देने पर आमादा हो जाते हैं। (३) उलमा जो उन्हें रोक सकते थे उनका ख्याल होता है लोग इत्तेबा-ए-नफ्स में ऐसा गिरफ्तार हैं कि हमारी बात सुनने को तैयार नहीं और हम इस सिलसिला में हिदायत का हक अदा कर चुके हैं अब खामोश ही रहें तो हम पर कोई ज़िम्मेदारी नहीं। आलिम यह सोचकर रुश्द-ओ-हिदायत...

पृष्ठ 55/684

نعم الامین صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم وعلی آلہ وصحبہ اجمعین حامدا و مسلما و مشھدا و مصلیا۔

قد علمتم یا سادتی و اخوتی رحمنا اللہ تعالٰی وایاکم و بالسلامۃ حیانا و حیاکم ان خیر الحدیث کتاب اللہ و خیر الھدی ھدی محمد صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم و شر الامور محدثاتھا و ان المعروف معروف وان صار منکرا والمنکر منکر و ان صار معروفا فلم بما یحدث حدث و یشیع و ینکر علیہ بدع فیضیع اما لامر الامارۃ او نفوس امارۃ۔

والعالم یقول الھوی متبع والقول لا یسمع وقد قضیت ما علی فان سکت فلعلی فیدع۔ فلا یدعو۔ فالمنکر یربو و یفشو ، و تنشؤ الصغار فتقتفی الکبار فیظن متوارثا و ما کان الاحادثا، وأیۃ ذلک کونہ علی خلاف السنۃ المرویۃ ومناواۃ الخصلۃ المرضیۃ ومع ذلک اذا فتشتہ فی الصدر الاول، والقرون الاول لم ترلہ اثرا۔ وان سألت

صلی اللہ تعالٰی علیہ وآلہ وصحبہ اجمعین کی حمایت چاہتے ہوئے حمد وصلاۃ سلام و تشہد پڑھتے ہوئے عرض پرداز ہے۔ اے ہمارے سردار و اور بھائیو! اللہ تعالٰی ہم پر اور آپ پر رحم فرمائے اور ہم سب کو سلامتی کے ساتھ زندہ رکھے آپ خوب جانتے ہیں کہ تمام باتوں سے بہتر خدا کی کتاب ہے اور تمام سیرتوں سے برتر سیرت رسول ہے صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم اور سب چیزوں سے برے وہ نو ایجاد ہیں (جن کی دلیل قرآن و حدیث نہ ہو) پسندیدہ چیز پسندیدہ ہی رہے گی چاہے لوگ اسے ناپسند کریں اور ناپسندیدہ چیز ناپسندیدہ ہی رہے گی چاہے سب لوگ اس میں مبتلا ہوں۔

بہت ساری ناپسندیدہ باتوں کی سرگزشت یہ ہے کہ پیدا ہو کر پھیل جاتی ہیں اہل حق اس پر نکیر بھی کرتے ہیں لیکن یہ ردو قدح ضائع ہو جاتی ہے جس کے چند اسباب ہوتے ہیں (۱) ان نوایجاد

امور کی اشاعت کے لیے حکومت اپنا اثر ورسوخ استعمال کرتی ہے۔ (۲) سرکش نفوس اسے رواج دینے پر آمادہ ہو جاتے ہیں۔ (۳) علماء جو انہیں روک سکتے تھے ان کا خیال ہوتا ہے لوگ اتباع نفس میں ایسا گرفتار ہیں کہ ہماری بات سننے کو تیار نہیں اور ہم اس سلسلہ میں ہدایت کا حق ادا کر چکے ہیں اب خاموش میں رہیں تو ہم پر کوئی ذمہ داری نہیں۔ عالم یہ سوچ کر رشد و ہدایت

Fatawa Rizwia, Volume 28

[Arabic Column Text] Whenever an innovation (Bid'ah) occurs, and whoever initiates it, you will not find any information about its origin. Due to the lack of knowledge of its starting point, people regard those who come after it as its scholars and those who follow it as being on the established path. There is no way to justify this as it contradicts evidence. In the case of uncertainty, the current state is taken as the standard, otherwise, a new occurrence should be attributed to its closest time. Due to people's negligence of this principle, tongues declare it to be 'Sunnah', and hearts become comfortable with it. At that point, the recognized good (Ma'ruf) becomes unknown evil (Munkar), and evil becomes good - as mentioned in a Hadith(1) from the Chosen One, peace and blessings of Allah be upon him: 'The truthful will be belied and the liar will be believed'(2), as has been established (4).

[Urdu Column Text] ...abandoned, and misguidance continues to spread and grow. Younger people encourage it. Elders follow them, and people start regarding these things as inherited traditions, even though it is a newly emerged matter. The sign of its novelty is that it contradicts the established Sunnah and is the opposite of praiseworthy qualities, and there is no trace of it in the early era of Islam. If one asks about the time of its invention or its inventor, nothing is known. People take this ignorance as proof that it has been happening this way from the beginning, whereas history does not support it, nor is there any evidence except for the fact that they don't know how long it has been happening. People's temperaments have become so self-forgetful that they do not even know the history of many recently emerged matters, and they become content considering them 'Sunnah'. At such a time, evil becomes good and good becomes evil. In the noble Hadith, it is mentioned that the truthful person will be considered a liar and the liar will be considered truthful.

[Citations & Notes] Note 1: Narrated by Ibn Asakir from Muhammad ibn al-Hanafiyyah and al-Mas'udi from the Prophet, peace and blessings of Allah be upon him (T). Note 2: Narrated by Ibn Abi ad-Dunya and at-Tabarani in 'Al-Mu'jam al-Kabir', and Abu Nasr as-Sijzi in 'Al-Ibanah'... Ibn Asakir narrated from Muhammad ibn al-Hanafiyyah and Mas'udi, who narrated from the Holy Prophet, peace and blessings of Allah be upon him (T). Ibn Abi ad-Dunya and Imam Tabarani in 'Mu'jam Kabir', Imam Abu Nasr Sijzi in the book 'Al-Ibanah', Imam... (remaining on the next page).

[Footnotes] 1. Fayd al-Qadir, under Hadith 2989, Dar al-Kutub al-Ilmiyyah, Beirut, 5/262. 2. Al-Mu'jam al-Awsat, Hadith 8638, 293.

फ़तावा रिज़विया, जिल्द 28

[अरबी कॉलम का अनुवाद] जब भी कोई नई बात (बिदअत) पैदा होती है, और जो भी इसे शुरू करता है, तो उसके बारे में कोई जानकारी नहीं मिलती। इसके आरंभ का ज्ञान न होने के कारण, लोग इसके बाद आने वालों को विद्वान और इसके अनुयायियों को मूल मार्ग पर समझने लगते हैं। इसका कोई प्रमाण नहीं होता और यह साक्ष्य के विरुद्ध होता है। संभावना की स्थिति में वर्तमान स्थिति के आधार पर निर्णय लिया जाता है, लेकिन किसी घटना को उसके निकटतम समय से जोड़ा जाना चाहिए। इस बुनियादी नियम से लोगों की लापरवाही के कारण, ज़ुबानें इसे 'सुन्नत' घोषित कर देती हैं और दिल इससे संतुष्ट हो जाते हैं। उस समय, 'मारूफ' (पहचाना हुआ भला) 'मुनकर' (अस्वीकार्य बुराई) बन जाता है और 'मुनकर' 'मारूफ' बन जाता है - जैसा कि हदीस (1) में मुस्तफा (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से वर्णित है: 'सच्चे को झुठलाया जाएगा और झूठे को सच माना जाएगा' (2), जैसा कि प्रमाणित हो चुका है।

[उर्दू कॉलम का अनुवाद] ...छोड़ देते हैं और गुमराही फैलती रहती है और बढ़ती रहती है। छोटे लोग इसे बढ़ावा देते हैं। बड़े लोग उनके पीछे चलते रहते हैं और लोग उन्हें विरासत में मिला हुआ समझने लगते हैं, हालांकि वह एक नई पैदा हुई बात होती है। उसके नया होने की निशानी यह होती है कि वह सुन्नत-ए-मरविया के ख़िलाफ़ और अच्छी विशेषताओं के विपरीत होती है और इस्लाम के शुरुआती दौर में उसका कहीं पता ही नहीं होता। उसकी ईजाद (आविष्कार) के समय और ईजाद करने वाले के बारे में पूछा जाए तो कुछ पता ही नहीं चलता। लोग इस अज्ञानता को इस बात का प्रमाण मान लेते हैं कि यह शुरू से ही ऐसे ही हो रही है, जबकि न तो इतिहास इसके समर्थन में होता है और न ही कोई दलील, सिवाय इसके कि उन्हें पता नहीं कब से ऐसा ही हो रहा है। लोगों के स्वभाव इतने आत्म-विस्मृत हो गए हैं कि बहुत से हाल ही में पैदा हुए मामलों का इतिहास भी उन लोगों को मालूम नहीं रहता और लोग उसी को सुन्नत समझकर संतुष्ट हो जाते हैं। उस समय बुराई अच्छाई बन जाती है और अच्छाई बुराई। हदीस शरीफ़ में है कि सच्चे को झूठा और झूठे को सच्चा समझा जाने लगता है।

[प्रमाण और टिप्पणियाँ] नोट 1: इब्न असाकिर ने मुहम्मद बिन हनफिया और मसूदी से, उन्होंने नबी सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम से इसे रिवायत किया (त)। नोट 2: इब्न अबी अदुनिया और तबरानी ने अल-कबीर में, और अबू नस्र अस-सिजज़ी ने अल-इबाना में... इब्न असाकिर ने मुहम्मद बिन हनफिया और मसूदी से उन्होंने हुज़ूर अकरम सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम से इसे रिवायत किया (त)। इब्न अबी

अदुनिया और इमाम तबरानी ने मोजम कबीर में, इमाम अबू नस्र सिजज़ी ने किताबुल इबाना में, इमाम... (बाकी अगले पृष्ठ पर)।

[पाद-टिप्पणियाँ] 1. फ़ैज़ुल क़दीर, हदीस 2989 के अंतर्गत, दारुल कुतुब अल-इल्मिया बेरुत 5/262। 2. अल-मोजम अल-औसत, हदीस 8638, 293।

[متن - عربی کالم] متٰی حدث، ومن احدث لم تجد به خبر افیجعل الناس لعدم العلم بمبدئه علماء بعده و علماء علی قدمہ، و ما الیہ سبیل مع خلاف الدلیل، وانما تحکیم الحال عند الاحتمال والافالحادث لا قرب اوقاته ولغفلة الناس عن هذا البنایة تفوه الالسنة انه السنہ، وتصیر النفوس الیہ مطمئنة و عند ذلک یکون المعروف منکر او المنکر معروفاً - کمافی حدیث ۱ــہ عن المصطفی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم ویکذب الصادق ویصدق الکاذب ۲ــہ کما قد صح ۴ــہ

[متن - اردو کالم] چھوڑ دیتے ہیں اور گمراہی پھیلتی رہتی ہے اور بڑھتی رہتی ہے چھوٹے لوگ اسے بڑھاوا دیتے ہیں۔ بڑے لوگ ان کے پیچھے چلتے رہتے ہیں اور لوگ انہیں متوارث سمجھنے لگتے ہیں حالانکہ وہ ایک نو پیدا بات ہوتی اس کے نو زائیدہ ہونے کی علامت یہ ہوتی ہے کہ وہ سنت مرویہ کے خلاف اور خصائص حمیدہ کی ضد ہوتی ہے اور اسلام کے ابتدائی عہد میں اس کا کہیں پتا ہی نہیں ہوتا اسکی ایجاد کے وقت اور موجد کا پتا پوچھا جائے تو کچھ پتا ہی نہیں چلتا لوگ اس لاعلمی کو اس بات کا ثبوت مان لیتے ہیں کہ یہ شروع سے ہی ایسے ہی ہو رہی ہے حالانکہ نہ تو تاریخ اس کی تائید میں ہوتی نہ دلیل سوائے اس امر کے پتا نہیں کب سے ایسا ہی ہو رہا ہے لوگوں کی طبیعتیں اس درجہ خود فراموش واقع ہوئی ہیں کہ بہت سے قریب العہد نو پیدا امور کی تاریخ بھی ان لوگوں کو معلوم نہیں رہتی اور لوگ اسی کو سنت سمجھ کر مطمئن ہو جاتے ہیں اس وقت برائی اچھائی بن جاتی ہے اور اچھائی برائی حدیث شریف میں ہے سچے کو جھوٹا اور جھوٹے کو سچا سمجھا جانے لگتا ہے

[حوالہ جات و حواشی] عہ۱: رواہ ابن عساکر عن محمد بن الحنفیۃ و المسعودی عن النبی صلی اللہ علیہ وسلم ۱۲ منہ- عہ۲: رواہ ابن ابی الدنیا و الطبرانی فی الکبیر و ابو نصر السجزی فی الابانۃ و

ابن عساکر نے محمد بن حنفیہ اور مسعودی سے انہوں نے حضور اکرم صلی اللہ علیہ وسلم سے اس کو روایت کیا (ت) ابن ابی الدنیا اور امام طبرانی نے معجم کبیر میں ، امام ابو نصر سجزی نے کتاب الابانہ میں ، امام (باقی بر صفحہ آئندہ)

۱ـہ فیض القدیر تحت الحدیث ۲۹۸۹ دار الکتب العلمیہ بیروت ۵/ ۲۶۲ ۲ـہ المعجم الاوسط حدیث ۸۶۳۸، ۲۹۳

Fatawa Rizwiya, Volume 28

Arabic Text	Urdu Translation / Explanation
Narrated from the Master of the pure ones (peace and blessings of Allah be upon him): "Whoever encourages them towards a Sunnah, it is as if he is trying to change their nature or move a mountain, or as if he is inventing a new rule from his own self."	From the Master of the World (peace and blessings of Allah be upon him), this Sahih (authentic) Hadith is also narrated: "So whoever encourages them towards some Sunnah, it is as if he is changing their nature or intending to move a mountain, or is inventing a rule from his own self."
And indeed, when the heart becomes full of something, it hardly accepts anything else due to a continuous habit, for...	And when something becomes ingrained in the heart, then a person hardly accepts anything contrary to their ongoing habit...

Footnote (Continued from the previous page): Ibn Asakir narrated it in 'Tarikh Dimashq' from Hazrat Abu Musa al-Ash'ari (may Allah be pleased with him) with a chain that has no harm in it. Al-Tabarani narrated it in 'al-Kabir', al-Hakim in 'al-Kuna', and Ibn Asakir from 'Awf bin Malik al-Ashja'i (may Allah be pleased with him). Al-Tabarani narrated it in 'al-Kabir', Imam al-Bayhaqi in 'al-Ba'th', and Ibn al-Najjar from Ibn Mas'ud (may Allah be pleased with him). Al-Tabarani narrated from the Mother of the Believers Umm Salama (may Allah be pleased with her), and Nu'aim bin Hammad in 'al-Fitan' narrated from Abu Huraira (may Allah be pleased with all of them). And they all narrated from the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him). The words of the narration from the Mother of the Believers are: "A time will surely come upon the people when the truthful one will be considered a liar and the liar will be believed." And according to all of them, this is a portion of a Hadith. 12 (Minhu/From the author).

---

[1] Al-Mu'jam al-Awsat, Hadith 8638, Maktaba al-Ma'arif, Riyadh, 9/293. **Page 57 of 684**

फतावा रिज़विया, जिल्द 28

अरबी पाठ

रसूले पाक (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से मरवी है: "जो उन्हें किसी सुन्नत पर उभारे, गोया वह उनकी फितरत बदल रहा है या पहाड़ हटाने का इरादा कर रहा है या अपनी तरफ से कोई हुक्म गढ़ रहा है।"

और बेशक, जब दिल किसी चीज़ से भर जाता है, तो वह मुसलसल आदत के कारण मुश्किल से ही किसी और चीज़ को स्वीकार करता है, क्योंकि...

उर्दू अनुवाद / व्याख्या

हुज़ूर सैयदे आलम (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से यह सहीह हदीस भी मरवी है: "तो जो उन्हें किसी सुन्नत पर उभारे, गोया वह उनकी फितरत बदल रहा है या पहाड़ मुंतकिल करने का क़स्द (इरादा) कर रहा है या अपने पास से कोई हुक्म गढ़ रहा है।"

और दिल में जब कोई बात समा जाती है, तो आदमी अपनी जारी आदत के खिलाफ कुछ कबूल ही (नहीं करता)...

फुटनोट (पिछले पृष्ठ से निरंतर): इब्न असाकिर ने 'तारीख दमिश्क' में हज़रत अबू मूसा अशअरी (रज़ियल्लाहु अन्हु) से एक ऐसी सनद के साथ रिवायत किया है जिसमें कोई दोष नहीं है। तबरानी ने 'कबीर' में, हाकिम ने 'कुना' में और इब्न असाकिर ने औफ़ बिन मालिक अशजई (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत किया है। तबरानी ने 'कबीर' में, इमाम बैहकी ने 'बअस' में और इब्न नज्जार ने इब्न मसऊद (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत किया है। तबरानी ने हज़रत उम्मे सलमा (रज़ियल्लाहु अन्हा) से और नुऐम बिन हमाद ने 'फितन' में अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत की (और सब ने रसूले पाक सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम से रिवायत की)। उम्मुल मोमिनीन की रिवायत के शब्द ये हैं: "लोगों पर यकीनन एक ऐसा समय आएगा जब सच्चे को झूठा माना जाएगा और झूठे को सच्चा माना जाएगा।" और यह सब के नज़दीक हदीस का एक टुकड़ा है। 12 (मिनहु)।

---

[1] अल-मुअजम अल-औसत, हदीस 8638, मकतबा अल-मआरिफ़, रियाद, 9/293. **पृष्ठ 57/684**

عربی متن	اردو ترجمہ و تشریح
عن سید الاطائب صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم فمن القی علیھم السنۃ فکانما یحول جبلۃ او یحاول جبلاً او یبتدع حکما من عندہ قبلا -	حضور سید عالم صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم سے یہ صحیح حدیث بھی مروی ہے "تو جو انہیں کسی سنت پر ابھارے گویا ان کو فطرت بدل رہا ہے یا پہاڑ منتقل کرنے کا قصد کر رہا ہے یا اپنے پاس سے کوئی حکم گھڑ رہا ہے۔"
وان القلب اذا امتلاء بشیئ لم یکد یقبل غیرہ لداب مستمر، فان	اور دل میں جب کوئی بات سما جاتی ہے تو آدمی اپنی عادت جاریہ کے خلاف کچھ قبول ہی

(بقیہ حاشیہ صفحہ گزشتہ): ابن عساکر نے تاریخ دمشق حضرت ابو موسیٰ اشعری رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے لابس بہ سند کے ساتھ اس کو روایت کیا طبرانی نے کبیر میں حاکم نے کنی میں اور ابن عسا کر نے عوف بن مالک اشجعی رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے روایت کیا طبرانی نے کبیر میں اور امام بیہقی نے بعث میں اور ابن نجار نے ابن مسعود رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے روایت کیا طبرانی نے حضرت ام سلمہ رضی اللہ تعالیٰ عنہا سے، اور نعیم بن حماد نے "فتن" میں ابوہریرہ رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے (اور سب نے رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم سے روایت کی) ام المؤمنین کی روایت کے الفاظ یہ ہیں: لیأتین علی الناس زمان یکذب فیہ الصادق ویصدق فیہ الکاذب الحدیث۔ اور یہ سب کے نزدیک حدیث کا ایک ٹکڑا ہے ۱۲ منہ

---

[1] المعجم الاوسط حدیث ۸۶۳۸ مکتبۃ المعارف الریاض ۲۹۳/۹

Fatawa Rizvia — Volume 28

[Arabic Text]: Readers whose recitation does not go beyond their throats, or listeners whose hearing does not go beyond their ears. This was not what was commanded. Rather, his Lord said to him—and His word is the Truth and His promise is true: "So give good tidings to My servants who listen to the speech and follow the best of it. Those are the ones whom Allah has guided, and those are people of understanding." [1] The path is to listen, then to internalize, and then to follow. For the one who is complacent does not truly listen, or they are like those who heard but did not [truly] hear, so they do not benefit from the Quran. Benefit is only for those who have a willing heart or who give ear while being present in mind.

[Urdu Text]: ...does not do. If someone says something contrary to it, it does not descend below the throat, and if they hear it, it does not proceed beyond the ear, whereas people were not commanded to have such stubbornness. He [Allah] says thus: "Give glad tidings to those of My servants who, upon hearing a good word, follow it. Allah has guided them, and they are the people of intellect and insight."

So, the path was to listen, to benefit, and to follow, not to sit satisfied [with oneself] and not listen, or to hear and then ignore it; such people do not benefit at all from the Quran. Benefit reaches those who listen with heart-felt intention and presence of mind.

[Arabic Text]: So it is upon you, my brother, to listen and purify the heart from certainty, whether in affirmation or negation, in the hope that you may find the truth and follow it. For wisdom is the lost property of the believer, so enter therein or [become part of] the good tidings of your Master. And Allah is the Guardian of my guidance and your guidance. And let us first place what this humble servant has found regarding this issue from the noble Hadith...

[Urdu Text]: Therefore, O respected brothers! With utmost attention and heartfelt devotion, before making a one-sided decision after study, listen to our submissions with the intention that 'If it is the truth, I will accept it.' Wisdom is the lost property of the believer, and Allah is the Granter of guidance; may He guide both us and you. First, we will mention what this humble servant has found regarding this issue from the noble Hadiths, straight Fiqh, and rather the Great Quran, within a juristic scope...

[Footnote 1: Al-Quran al-Kareem 39/17, 18] Page 58 of 684

फ़तावा रिज़विया — जिल्द 28

[अरबी पाठ]: ऐसे पाठक जिनका पाठ उनके गले से नीचे नहीं उतरता, या ऐसे श्रोता जिनका सुनना उनके कानों से आगे नहीं बढ़ता। इसका आदेश नहीं दिया गया था। बल्कि उसके रब ने उससे कहा —और उसकी बात सत्य है और उसका वादा सच्चा है: "तो मेरे उन बंदों को शुभ समाचार दें, जो बात को ध्यान से सुनते हैं और उसमें से जो सबसे अच्छी हो उसका पालन करते हैं। यही वे लोग हैं जिन्हें अल्लाह ने हिदायत (मार्गदर्शन) दी है, और यही बुद्धिमान लोग हैं।" [1] रास्ता यह है कि पहले सुना जाए, फिर उसे आत्मसात किया जाए, और फिर उसका पालन किया जाए। क्योंकि जो केवल संतोष कर लेता है वह वास्तव में नहीं सुनता, या वह उन लोगों में से होता है जिन्होंने सुना लेकिन (वास्तव में) नहीं सुना, इसलिए वे क़ुरान से लाभान्वित नहीं होते। लाभ केवल उन्हीं के लिए है जिनके पास चाहने वाला दिल है या जो मन की उपस्थिति के साथ ध्यान से सुनते हैं।

[उर्दू पाठ]: ...नहीं करता। यदि कोई इसके विरुद्ध कुछ कहता है, तो वह गले से नीचे नहीं उतरता और यदि वे उसे सुनते हैं, तो वह कान से आगे नहीं बढ़ता, जबकि लोगों को ऐसी हठधर्मिता का आदेश नहीं दिया गया था। वह (अल्लाह) इस प्रकार फ़रमाता है: "मेरे उन बंदों को शुभ समाचार दो जो अच्छी बात सुनकर उसका पालन करते हैं। अल्लाह ने उन्हें हिदायत दी है और वही अक्ल और अंतर्दृष्टि वाले लोग हैं।"

तो रास्ता तो सुनकर लाभ उठाने और पालन करने का था, न कि अपनी स्थिति पर संतुष्ट होकर बैठ रहने और न सुनने का। या सुनकर अनसुना कर देने का; ऐसे लोग क़ुरान से कुछ भी लाभान्वित नहीं होते। लाभ तो उन लोगों को पहुँचता है जो दिल के इरादे और पूरी उपस्थिति के साथ सुनते हैं।

[अरबी पाठ]: तो ऐ मेरे भाई, तुम पर सुनने और हृदय को दृढ़ता (निश्चितता) से शुद्ध करना अनिवार्य है, चाहे वह सकारात्मक हो या नकारात्मक, इस आशा में कि तुम सत्य को पाओगे और उसका पालन करोगे। क्योंकि हिकमत (बुद्धिमत्ता) मोमिन की खोई हुई वस्तु है, अतः इसमें प्रवेश करो या अपने स्वामी के शुभ समाचार में [शामिल हो जाओ]। और अल्लाह ही मेरी और तुम्हारी हिदायत का संरक्षक है। और आइए हम सबसे पहले वह रखें जो इस विनम्र सेवक ने इस मसले के बारे में महान हदीसों से पाया है...

[उर्दू पाठ]: इसलिए, ऐ सम्मानित भाइयों! अत्यंत ध्यान और दिल की तवज्जो के साथ, अध्ययन से पहले कोई एकतरफा फैसला किए बिना, इस इरादे से कि 'अगर यह सच होगा तो मैं इसे स्वीकार

करूँगा', हमारे प्रस्तुतीकरण को सुनें। हिकमत मोमिन की खोई हुई संपत्ति है, और अल्लाह हिदायत देने वाला है; वह हमें और आपको दोनों को हिदायत दे। सबसे पहले हम उन हदीसों, सही फ़िक़्ह, बल्कि अज़ीम क़ुरान से जो कुछ इस विनम्र सेवक ने इस मसले के बारे में पाया है, एक फ़िक़्ही दायरे में [बयान करेंगे]...

[पाद टिप्पणी 1: अल-क़ुरान अल-करीम 39/17, 18] पेज 58 ऑफ़ 684

[عربی عبارت]: قراء لم یجاوز التراقی اوسمع لم یجاوز الاذن وما بھذا امر وانما قال لہ ربہ وقول الحق ووعدۃ الصدق "فَبَشِّرْ عِبَادِ الَّذِیْنَ یَسْتَمِعُونَ الْقَوْلَ فَیَتَّبِعُونَ أَحْسَنَہ ط أُولٰٓئِكَ الَّذِیْنَ ھَدٰىھُمُ اللّٰہُ وَأُولٰٓئِكَ ھُمْ أُولُوا الْأَلْبَابِ" (۱) فالسبیل الاستماع ثم الانتفاء ثم الاتباع، لان یقنع ولایسمع، او یکون من الذین سمعوا وھم لا یسمعون فھم بالقرآن لا ینتفعون۔ وانما النفع لمن کان لہ قلب مرید أو ألقی السمع وھو شھید۔

[اردو عبارت]: نہیں کرتا۔ اگر کوئی بات اس کے خلاف پڑھتا ہے تو حلق کے نیچے نہیں اترتی اور سنتا ہے تو کان سے آگے نہیں بڑھتی جبکہ لوگوں کو اس ہٹ دھرمی کا حکم نہیں دیا گیا ہے وہ تو یوں فرماتا ہے "ہمارے ان بندوں کو بشارت دو جو اچھی بات سن کر اس کی پیروی کرتے ہیں اللہ تعالیٰ نے انہیں ہدایت دی اور وہی اہل، عقل و بصیرت ہیں۔"

تو راستہ تو سن کر انتفاع اور اتباع کا تھا نہ کہ قناعت کر کے بیٹھ رہنے اور نہ سننے کا۔ یا سن کر ان سنی کر دینے کا ایسے لوگ قرآن سے کچھ مستفید نہیں ہوتے۔ نفع تو ان لوگوں کو پہنچتا ہے جو ارادہ قلبی اور سماعِ حضور کے ساتھ سنتے ہیں۔

[عربی عبارت]: فعلیك یاأخي القاء السمع وانقاء القلب عن الجزم او لابایجاب اوسلب رجاء ان تجد حقافتنذ عن فان الحکمۃ ضالۃ المؤمن فتدخل او ذاك في بشارۃ مولاك واللہ یتولی ھدای وھداک۔ ولنجعل اولا ماوجدہ الفقیر في ھذہ المسألۃ من الحدیث الکریم

[اردو عبارت]: پس اے برادرانِ محترم ! غایت توجہ اور عنایت قلب کے ساتھ قبل از مطالعہ یک طرفہ فیصلہ کئے بغیر اس ارادہ سے کہ حق ہوگا تو قبول کروں گا۔ ہمارے معروضات سنیں کہ

حکمت مومن کا گمشدہ مال ہے ، اور اللہ تعالیٰ ہدایت دینے والا ہے، ہماری اور آپ دونوں کی ہدایت فرمائے۔ پہلے تو ہم احادیث کریمہ، فقہ مستقیم، بلکہ قرآن عظیم میں ایک فقیہ مسئلہ دائرہ میں جو کچھ [پایا ہے اسے بیان کریں گے]۔

[حاشیہ ۱: القرآن الکریم ۳۹/۱۷، ۱۸] صفحہ 58 از 684

Fatawa Razawiyya Volume 28

[Left Column - Arabic Content/Translation] ...and sound jurisprudence, rather, from the Magnificent Quran. Then we detail it with the permission of al-Fattah al-Alim (The Opener, The All-Knowing). For detail after summary is more impactful in the soul and more effective in suppressing doubt and innovation. I do not intend to provide every detail of what has appeared, for the issue could fill a volume, but "what is little and sufficient is better than what is much and distracting,"[1] as said by the chosen Prophet (may Allah Almighty grant him and his family the best of blessings and peace). I say, and by Him I seek help: The authentic Hadith, narrated by Abu Dawood in his Sunan, the leader of the Imams Ibn Khuzaymah in his Sahih, and Imam Abu al-Qasim al-Tabarani in his al-Mu'jam al-Kabir, has guided us that the Sunnah regarding this Adhan is that it should be in front of the Imam when he sits on the pulpit, within the boundaries of the mosque, not inside its interior. This is how it was practiced during the era of the Messenger of Allah (may Allah grant him peace) and during the time of his two companions, Abu Bakr and Umar.

[Right Column - Urdu Content] ...can obtain it. It is described briefly, then, God willing, the necessary details of the issue will be explained. Because detailing after a summary is more deeply ingrained in the soul and dispels conjecture and guesswork. Many pages would be needed for a full detail, but when a necessary statement suffices, there is no special need for complete detail. It is in the Hadith: "Speech that is brief and sufficient is better than a long and confusing statement." Therefore, with His help, I say that from the Hadiths of Sunan Abi Dawood, Sahih Imam Ibn Khuzaymah, and Mu'jam Kabir of Imam Abu al-Qasim al-Tabarani, it is known that the Sunnah in the Adhan for the sermon is that when the Imam sits on the pulpit, the Adhan should be given in front of him within the boundaries of the mosque (not specifically inside the main prayer hall). This was practiced during the blessed and auspicious eras of the Master of the World (peace be upon him) and the two noble Sheikhs (may Allah be pleased with them), and during the time of other Rightly Guided Caliphs, noble companions, the era of the Successors, and the Mujtahid Imams.

[Footer/Notes] عه: Narrated by Abu Ya'la or al-Diya' al-Maqdisi in Al-Mukhtarah from Abu Sa'id al-Khudri (may Allah be pleased with him). - 2 (from him). 1. Kanz al-Ummal, Hadith 16124, Muassasah al-Risalah, Beirut, 6/375.

फ़तावा रज़विया खंड 28

[बायां कॉलम - अरबी सामग्री/अनुवाद] ...और सुदृढ़ न्यायशास्त्र, बल्कि भव्य कुरान से। फिर हम अल-फ़त्ताह अल-अलीम (सब कुछ खोलने वाले और सर्वज्ञ) की अनुमति से विस्तार से इसका वर्णन करेंगे। क्योंकि संक्षेपण के बाद विस्तार मन में अधिक गहरा प्रभाव डालता है और संदेह तथा नवाचार को मिटाने में अधिक प्रभावी होता है। मैं हर उस विस्तार का इरादा नहीं रखता जो सामने आया है, क्योंकि यह मुद्दा एक पूरी जिल्द भर सकता है, लेकिन 'जो थोड़ा और पर्याप्त है वह उस बहुत से बेहतर है जो विचलित करने वाला हो,'[1] जैसा कि चुने हुए नबी (अल्लाह तआला उन पर और उनके परिवार पर अपनी सर्वश्रेष्ठ कृपा और शांति बरसाए) ने कहा था। मैं कहता हूँ, और उन्हीं की मदद चाहता हूँ: प्रामाणिक हदीस, जिसे अबू दाऊद ने अपनी सुनन में, इमामों के नेता इब्न खुज़ैमा ने अपनी सहीह में, और इमाम अबू अल-कासिम अल-तबरानी ने अपनी अल-मुअजम अल-कबीर में वर्णित किया है, ने हमें निर्देशित किया है कि इस अज़ान के संबंध में सुन्नत यह है कि जब इमाम मिंबर (मंच) पर बैठे, तो अज़ान उसके सामने मस्जिद की सीमा के भीतर दी जाए, न कि उसके भीतरी भाग में। रसूलुल्लाह (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के समय और उनके दो साथियों अबू बक्र और उमर के समय में ऐसा ही किया जाता था।

[दायां कॉलम - उर्दू सामग्री अनुवाद] ...इसे प्राप्त कर सकते हैं। इसे संक्षेप में बयान किया गया है, फिर इंशाअल्लाह ताला मसले की जरूरी तफसील (विस्तार) बयान करेंगे। क्योंकि संक्षेप के बाद विस्तार मन में अधिक गहराई से बैठता है और अनुमान तथा संदेह को दूर करने वाला होता है। पूरी तफसील के लिए तो कई पन्ने चाहिए होंगे, लेकिन जब काम चलाने लायक बयान से काम चल जाए, तो मुकम्मल तफसील की कोई खास जरूरत नहीं। हदीस शरीफ में है 'वह बात जो संक्षिप्त और पर्याप्त हो, उस लंबी और उलझा देने वाली बात से बेहतर है।' इसलिए मैं उनकी मदद से कहता हूँ कि सुनन अबी दाऊद, सहीह इमाम इब्न खुज़ैमा, मुअजम कबीर इमाम अबू अल-कासिम अल-तबरानी की हदीस से पता चलता है कि खुतबे की अज़ान में सुन्नत यह है कि इमाम मिंबर पर बैठे तो उसके सामने हुदूद-ए-मस्जिद (मस्जिद की सीमाओं) के अंदर (न कि खास मस्जिद यानी हॉल में) अज़ान दी जाए। हुज़ूर सैय्यद-ए-आलम (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) और शैखैन करीमैन (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) के मुबारक दौर में और अन्य खुलफ़ा-ए-राशिदीन, सहाबा किराम, ताबेईन के ज़माने और अइम्मा-ए-मुजतहिदीन में ऐसा ही होता रहा।

[फुटनोट/नोट्स] عه: इसे अबू याला या अल-ज़िया अल-मकदिसी ने अल-मुख्तारा में अबू सईद अल-खुदरी (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत किया है। 1. कँज़ुल उम्माल, हदीस 16124, मुअस्सतुर रिसाला, बेरूत, 6/375.

पृष्ठ 59 / 684

فتاوی رضویہ جلد ۲۸

[بایاں کالم - عربی متن] والفقه القويم بل ومن القرآن العظيم، ثم نفصله تفصيلاً باذن الفتاح العليم - لان التفصيل بعد الاجمال اوقع في النفس واقمع للتكمين والحدث ولا اريد كل التفصيل لما بد فان المسئلة تحتمل مجلد ولكن ما قل وكفى خير مما كثر والهى ١ قاله عه النبي المصطفى صلى الله تعالى عليه وعلى آله افضل الصلوة والثناء - فأقول: وبه استعين: ارشد نا الحديث الصحيح الذي رواه ابو دواد في سننه وامام الائمة ابن خزيمه في صحيحه، امام ابو قاسم الطبراني في معجمه الكبير ان السنة في هذا الاذان ان يكون بين يديه الامام اذا الجلس على المنبر في حدود المسجد لافي جوفه هكذا كان يفعل على عهد رسول الله تعالى عليه وسلم وعهد صاحبيه ابى بكر وعمر

[دایاں کالم - اردو متن] پا سکتا ہے اسے اجمالا بیان کرتے ہیں پھر ان شاء اللہ تعالیٰ مسئلہ کی ضروری تفصیل بیان کرینگے کہ اجمال کے بعد تفصیل نفس میں زیادہ جا گزیں اور ظن و تخمین کو زائل کرنے والی ہوتی ہے پوری تفصیل کے لیے تو صفحے درکار ہیں مگر جب واجبی بیان سے کام چل جائے تو مکمل تفصیل کی کوئی خاص ضرورت بھی نہیں۔ حدیث شریف میں ہے "جو کلام مختصر اور کفایت کرنے والا ہو طویل اور الجھا دینے والے بیان سے اچھا ہے۔" پس میں اس کی مدد کے ساتھ کہتا ہوں سنن ابی دواد، صحیح امام ابن خزیمہ، معجم کبیر امام ابو القاسم الطبرانی کی حدیث سے پتا چلتا ہے کہ اذان خطبہ میں سنت یہ ہے امام منبر پر بیٹھے تو اس کے سامنے حدود مسجد کے اندر (نہ کہ خاص مسجد میں) اذان دی جائے حضور سید عالم صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم اور شیخین کریمین رضی اللہ تعالیٰ عنہم کے عہد ہائے مبارک و مسعود میں اور دیگر خلفاء راشدین وغیرہ صحابہ کرام و زمانہ تابعین و ائمہ مجتہدین میں ایسا ہی ہوتا رہا،

[حاشیہ و فٹ نوٹ] عه: رواه ابو یعلی او الضیاء المقدسی فی المختارة عن ابی سعید الخدری رضی الله تعالیٰ عنه ۲ منه ۱ کنز العمال حدیث ۱۶۱۲۴ مؤسسة الرساله بیروت ۳۷۵/۶

Fatawa Razawiyya - Volume 28

[Arabic Section]: May Allah Almighty be pleased with them both[1]. No explicit statement contradicting this has reached us from any of the Rightly Guided Caliphs, nor from others among the Companions, the Successors, or the Mujtahid Imams (may the pleasure of Allah Almighty be upon them all). It was not for them to say anything to the contrary, and refuge is sought with Allah from such a thought. Leave what is there.

Great commentators have relied on this Hadith in the commentary of the noble verse: "When the call is made for prayer on the day of Friday"[2]; such as Al-Zamakhshari in Al-Kashshaf, Imam Al-Razi in Mafatih al-Ghayb, Al-Khazin in Lubab al-Ta'wil, Al-Naysaburi in Ragha'ib al-Furqan, Al-Khatib, Al-Jamal, and others. Imam Al-Sha'rani mentioned it in Kashf al-Ghummah 'an Jami' al-Ummah, as their texts will be presented to you soon, if Allah Almighty wills.

Furthermore, the statements of our scholars in reliable books have converged on the prohibition of the Adhan (call to prayer) inside the mosque and that it is disliked (Makruh). This was explicitly stated by Imam Faqih al-Nafs in Al-Khaniyah, Imam Al-Bukhari in Al-Khulasah, Imam Al-Isbijabi in Sharh al-Tahawi, and Imam Al-Atqani in Ghayat al-Bayan.

[Urdu Section]: No one has narrated anything contrary to this, and refuge is sought with Allah, the Lord of the worlds; how could they have said anything against it?

Countless leading commentators have relied on this Hadith in the commentary of the blessed verse "When the call is made for prayer on the day of Friday".

Accordingly, Al-Zamakhshari in Kashshaf, Imam Razi in Mafatih al-Ghayb, Imam Khazin in Lubab al-Ta'wil, Imam Naysaburi in Ragha'ib al-Furqan, Khatib, Jamal, and others have mentioned it. Imam Sha'rani (mercy of Allah be upon him) relied on it in his book Kashf al-Ghummah 'an Jami' al-Ummah. All their statements are coming up ahead, if Allah Almighty wills.

Our Imams of Fiqh (jurisprudence) have extensively prohibited giving Adhan inside the mosque in reliable books of Fiqh, stating it is disliked (Makruh). Imam Qadi Khan stated it in Khaniyah, Imam Bukhari in Khulasah, Imam Isbijabi in Sharh Tahawi, Imam Atqani in Ghayat al-Bayan, and Imam Ayni in Binayah.

Footnotes: 1 Sunan Abi Dawud, Book of Prayer, Chapter on the Time of Friday Prayer, Aftab-e-Alam Press Lahore, 1/155; Al-Mu'jam al-Kabir, Hadith 6634, Al-Maktaba al-Faysaliyya, Beirut, 7/126. 2 The Holy Quran, 62:9.

फ़तावा रज़विया - खंड 28

[अरबी अनुभाग]: अल्लाह तआला उन दोनों से प्रसन्न हो[1]। हमें खुलफ़ा-ए-राशिदीन में से किसी से भी, और न ही उनके अलावा सहाबा, ताबिईन और मुजतहिद इमामों (अल्लाह तआला की उन सब पर प्रसन्नता हो) में से किसी से इसके विरुद्ध कोई स्पष्ट कथन प्राप्त हुआ है। उनके लिए इसके विरुद्ध कुछ कहना संभव नहीं था, और अल्लाह की पनाह (ऐसी सोच से)। वहां की बात वहीं छोड़ें।

इस हदीस पर महान मुफ़स्सिरों ने इस मुबारक आयत "जब जुमा के दिन नमाज़ के लिए अज़ान दी जाए"[2] की व्याख्या में भरोसा किया है; जैसे कि 'अल-कश्शाफ़' में ज़मख़्शरी, 'मफ़ातीह अल-ग़ैब' में इमाम राजी, 'लुबाब अल-तावील' में इमाम ख़ाज़िन, 'रग़ाइब अल-फ़ुरक़ान' में इमाम नैशापुरी, ख़तीब और जमल आदि। इमाम शेरानी (अल्लाह उन पर रहमत करे) ने भी अपनी किताब 'कश्फ़ अल-ग़ुम्मा अन जमी' अल-उम्मा' में इस पर भरोसा किया है, जैसा कि उनके कथन जल्द ही इंशाअल्लाह आपके सामने आएंगे।

फिर, फ़िक़्ह की विश्वसनीय किताबों में हमारे उलेमा के शब्द मस्जिद के भीतर अज़ान देने की मनाही और इसके मकरूह होने पर एकमत हैं। इस बात को इमाम फ़क़ीह-उन-नफ़्स ने 'अल-खानिया' में, इमाम बुखारी ने 'अल-खुलासा' में, इमाम इस्बीजाबी ने 'शरह अल-तहावी' में और इमाम अतक़ानी ने 'ग़ायत अल-बयान' में स्पष्ट रूप से बयान किया है।

[उर्दू अनुभाग]: किसी से इसका विरोध वर्णित नहीं है और मआज़-अल्लाह रब्बुल आलमीन वे इसके विरुद्ध कह भी कैसे सकते थे।

अनगिनत मुफ़स्सिर इमामों ने इस हदीस पर मुबारक आयत "जब जुमा के दिन नमाज़ के लिए अज़ान दी जाए" की व्याख्या में भरोसा किया है।

तदनुसार, ज़मख़्शरी ने 'कश्शाफ़' में, इमाम राजी ने 'मफ़ातीह अल-ग़ैब' में, इमाम ख़ाज़िन ने 'लुबाब अल-तावील' में, इमाम नैशापुरी ने 'रग़ाइब अल-फ़ुरक़ान' में, ख़तीब और जमल आदि ने इसका उल्लेख किया है। इमाम शेरानी (रहमतुल्लाह अलैह) ने अपनी किताब 'कश्फ़ अल-ग़ुम्मा अन जमी' अल-उम्मा' में इस पर भरोसा किया। इन सब के उद्धरण आगे आ रहे हैं, इंशाअल्लाह तआला।

हमारे फ़िक़्ह के इमामों ने फ़िक़्ह की विश्वसनीय किताबों में कसरत के साथ मस्जिद के अंदर अज़ान देने की मनाही की है कि यह मकरूह है। इमाम क़ाज़ी ख़ाँ ने 'खानिया' में, इमाम बुखारी ने 'खुलासा'

में, इमाम इस्बीजाबी ने 'शरह तहावी' में, इमाम अतक़ानी ने 'ग़ायत अल-बयान' में और इमाम ऐनी ने 'बिनाया' में इसका उल्लेख किया है।

पाद-टिप्पणियाँ: 1 सुनन अबू दाऊद, किताब-उल-सलात, जुमा के समय का अध्याय, आफ़ताब-ए-आलम प्रेस लाहौर, 1/155; अल-मुअजम अल-कबीर, हदीस 6634, अल-मकतबा अल-फ़ैसलिया बेरूत, 7/126. 2 क़ुरान करीम 62:9.

पृष्ठ 60/684

فتاوی رضویہ جلد ۲۸

[عربی حصہ]: رضی اللہ تعالیٰ عنہما۱ ولم یأتنا عن احد من الخلفاء الراشدین و غیرہم من الصحابۃ و التابعین و الائمۃ المجتہدین رضوان اللہ تعالیٰ علیہم اجمعین تصریح قط بخلاف ذلک وما کان لہم ان یقولو ا والعیاذ باللہ ترک ما ھنالك۔

وقد اعتمد ھذا الحدیث کبار المفسرین فی تفسیر الکریمۃ "إِذَا نُودِيَ لِلصَّلَاةِ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ" 2 کالزمخشری فی الکشاف، والامام الرازی فی مفاتیح الغیب والخازن فی لباب التاویل، والنیسابوری فی رغائب الفرقان، والخطیب والجمل و غیرہم و اورده الامام الشعرانی فی کشف الغمۃ عن جمیع الامۃ، کما سیأتیک نصوصھم ان شاء اللہ تعالٰی۔

ثم تظافرت کلمات علمائنا فی الکتب المعتمدۃ علی النھی عن الاذان فی المسجد وانه مکروه، نص علیه الامام فقیه النفس فی الخانیۃ، والامام البخاری فی الخلاصۃ، والامام الاسبیجابی فی شرح الطحاوی، والامام الاتقانی فی غایۃ البیان

[اردو حصہ]: کسی سے اس کا خلاف مروی نہیں اور معاذ اللہ رب العالمین وہ اس کے خلاف کہہ بھی کیسے سکتے تھے۔

اس حدیث پر بے شمار ائمہ مفسرین نے آیت مبارکہ "إِذَا نُودِيَ لِلصَّلَاةِ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ" کی تفسیر میں اعتماد کیا چنانچہ کشاف میں زمخشری، مفاتیح الغیب میں امام رازی، لباب التاویل میں امام خازن، رغائب الفرقان میں امام نیشاپوری خطیب و جمل وغیرہ نے اسے ذکر کیا امام شعرانی رحمۃ اللہ علیہ نے اپنی کتاب کشف الغمہ عن جمیع الامۃ میں اس پر اعتماد کیا عبارتیں سب کی آگے آرہی ہیں ان شاء اللہ تعالی۔

ہمارے ائمہ فقہ نے کثرت کے ساتھ فقہ کی کتب معتمدہ میں مسجد کے اندر اذان کی ممانعت فرمائی کہ مکروہ ہے 'فقیہ النفس امام قاضیخان نے خانیہ میں 'امام بخاری نے خلاصہ میں امام اسبیجابی نے شرح طحاوی میں 'امام اتقانی نے غایۃ البیان میں 'امام عینی نے بنایہ میں۔

حواشی: 1 سنن ابی داود کتاب الصلوۃ باب وقت الجمعۃ آفتاب عالم پریس لاہور ۱۵۵/۱، المعجم الکبیر حدیث ۶۶۳۴ المکتبۃ الفیصیلۃ بیروت ۱۲۶/۷ 2 القرآن الکریم ۹/۶۲

Volume 28 Fatawa Razawiyya

[Right Column - Urdu Translation/Explication]: The Absolute Researcher (Imam al-Muhaqqiq 'ala al-Itlaq) in 'Fath al-Qadir', Imam al-Zandawasti in 'al-Nazm', Imam al-Sam'ani in 'Khazanat al-Muftin', Mukhtar al-Zahidi in 'al-Mujtaba', the researcher Zayn ibn Nujaym in 'al-Bahr al-Ra'iq', the researcher Ibrahim al-Halabi in 'al-Ghunya', al-Birjandi in 'Sharh al-Niqaya', al-Quhistani in 'Jami' al-Rumuz', al-Sayyid al-Tahtawi in the annotations of 'Maraqi al-Falah', as well as the authors of 'Fatawa al-Alamgiriya', 'Fatawa al-Tatarkhaniya', and 'Majma' al-Barakat' have explicitly stated this. These noble scholars did not make any exception for any part nor did they indicate any specific restriction (takhsis). Therefore, the intention to restrict what is unrestricted is a flawed opinion and an illusory speculation. Regarding this issue, several more points are worthy of consideration: (1) Giving the Adhan inside the mosque (jawf al-masjid) is a mark of disrespect in the Divine Presence; the Quran, Hadith, and the practice from ancient times until today bear witness to this. (2) Giving the Adhan inside the mosque is contrary to the purpose for which the Adhan was prescribed. (3) There is no evidence from the Quran or Hadith for the permissibility of giving the Adhan inside the mosque. Even if it is mentioned somewhere as a sign (alamah), an indication of the text (isharat al-nass), or by way of probability and metaphor, it cannot, in this context, oppose the ruling (hukm), the explicit text (ibarat al-nass), the literal (sarih), and the reality (haqiqat) respectively. (4) Although giving the Adhan inside the mosque may be prevalent in some places nowadays, there has never been a consensus (ijma') on it across the entire Islamic world, nor has its continuity (tawaruth) been established since the era of the Prophetic Mission. Thus, the permissibility of such an act...

[Left Column - Original Arabic Text]: Fatawa Razawiyya Imam al-Ayni in 'al-Binaya', the absolute researcher Imam in 'Fath al-Qadir', Imam al-Zandawasti in 'al-Nazm', Imam al-Sam'ani in 'Khazanat al-Muftin', Mukhtar al-Zahidi in 'al-Mujtaba', the researcher Zayn ibn Nujaym in 'al-Bahr al-Ra'iq', the researcher Ibrahim al-Halabi in 'al-Ghunya', al-Birjandi in 'Sharh al-Niqaya', and al-Quhistani in 'Jami' al-Rumuz', al-Sayyid al-Tahtawi in the annotations on 'Maraqi al-Falah', and the authors of 'Fatawa al-Alamgiriya', 'Fatawa al-Tatarkhaniya', and 'Majma' al-Barakat' have clarified this. They did not exclude any chapter, nor did they provide any specific restriction at all. Attacking the texts to restrict them without a specific understanding is rather a piled-up delusion. Furthermore, for us, the Great Quran, the Hadiths, and the consistent witness in ancient and modern times establish that calling to prayer inside the

mosque is a mark of disrespect in the Divine Presence. Furthermore, it is contrary to what the Adhan was prescribed for. Furthermore, there is no evidence or proof for it from Hadith or Fiqh, and a sign cannot contradict the ruling, nor an indication contradict the text, nor the probable contradict the explicit, nor the metaphor contradict the reality. Furthermore, in its current state, even if it has spread in our time in some regions, a consensus has never been formed on it, nor is there any practice of it across all regions, nor is it inherited from the first era.

जिल्द २८ फ़तावा रज़विया

[दायां कॉलम - उर्दू अनुवाद/व्याख्या]: इमाम अल-मुहक़्क़िक़ अलल-इतलाक़ ने 'फ़तह-अल-क़दीर' में, इमाम अल-ज़नदोवस्ती ने 'अल-नज़्म' में, इमाम अल-सामानी ने 'ख़ज़ाना-तुल-मुफ़्तीन' में, मुख़्तार अल-ज़ाहीदी ने 'अल-मुजतबा' में, मुहक़्क़िक़ ज़ैन इब्न नुजैम ने 'अल-बहर-अल-राइक' में, मुहक़्क़िक़ इब्राहीम अल-हल्बी ने 'अल-ग़ुनिया' में, अल-बिरजंदी ने 'शरह-अल-निकाया' में, अल-क़ुहिस्तानी ने 'जामे-उर-रुमूज़' में, अल-सैय्यद अल-तहतवी ने 'हवाशी मराक़ी-अल-फ़लाह' में, साथ ही 'फ़तावा-ए-आलमगीरी', 'फ़तावा-ए-तातार ख़ानिया' और 'मजमा-उल-बरकात' के लेखकों ने इसकी तसरीह (स्पष्टीकरण) फ़रमाई है। इन महानुभावों ने न तो किसी हिस्से का इस्तिस्ना (अपवाद) किया और न ही तख़्सीस (विशेषीकरण) की ओर इशारा किया, तो जो चीज़ मख़्सूस (विशेष) नहीं है उसकी तख़्सीस का इरादा एक नाक़िस (दोषपूर्ण) राय और वहमी क़यास आराई (काल्पनिक अटकलबाजी) है। इस मसले में मज़ीद चंद उमूर क़ाबिल-ए-ग़ौर हैं: (१) जोफ़-ए-मस्जिद (मस्जिद के भीतरी हिस्से) में अज़ान देना दरबारे-इलाही की बे-अदबी है; इस पर क़ुरआन व हदीस और अहद-ए-क़दीम से आज तक की प्रथा गवाह है। (२) जोफ़-ए-मस्जिद में अज़ान, मशरूइयत-ए-अज़ान के मक़सद के ख़िलाफ़ है। (३) जोफ़-ए-मस्जिद में अज़ान के जवाज़ (अनुमति) पर क़ुरआन व हदीस से कोई दलील नहीं है। अगर कहीं अलामत या इशारत-उन-नस्स या एहतेमाल व मज़ाज़ के तौर पर इसका ज़िक्र हो भी, तो ये इसी बाब में क्रमशः हुक्म, इबारत-उन-नस्स और सरीह व हक़ीक़त के मुआरिज़ (विरोधी) नहीं हो सकते। (४) अंदरून-ए-मस्जिद अज़ान गो आजकल कुछ मुक़ामात में शाए व ज़ाए (प्रचलित) हो, मगर पूरे आलम-ए-इस्लाम में न तो इस पर इजमा (सर्वसम्मति) हुआ है और न ही अहद-ए-रिसालत से इसका तवारुस (निरंतरता) साबित है। पस ऐसे अम्र का जवाज़...

[बायां कॉलम - मूल अरबी पाठ]: फ़तावा रज़विया इमाम अल-ऐनी ने 'अल-बिनाया' में, इमाम अल-मुहक़्क़िक़ अलल-इतलाक़ ने 'फ़तह-अल-क़दीर' में, इमाम अल-ज़नदोवस्ती ने 'अल-नज़्म' में, इमाम अल-सामानी ने 'ख़ज़ाना-तुल-मुफ़्तीन' में, मुख़्तार अल-ज़ाहीदी ने 'अल-मुजतबा' में, मुहक़्क़िक़ ज़ैन इब्न नुजैम ने 'अल-बहर-अल-राइक' में, मुहक़्क़िक़ इब्राहीम अल-हल्बी ने 'अल-ग़ुनिया' में, अल-बिरजंदी ने 'शरह-अल-निकाया' में, और अल-क़ुहिस्तानी ने 'जामे-उर-रुमूज़' में, अल-सैय्यद अल-तहतवी ने 'हवाशी मराक़ी-अल-फ़लाह' में, और 'फ़तावा-ए-आलमगीरी', 'फ़तावा-ए-तातार ख़ानिया' व 'मजमा-उल-बरकात' के मालिकों ने इसकी तसरीह की है। उन्होंने इसमें से किसी अध्याय को अलग नहीं किया, और न ही कोई तख़्सीस की। बिना किसी विशेष समझ के ग्रंथों को विशेष बनाने का

प्रयास केवल भ्रम है। फिर हमारे पास महान क़ुरआन, हदीसें और प्राचीन व आधुनिक काल के गवाह हैं कि मस्जिद के अंदर अज़ान देना ईश्वरीय दरबार में अनादर है। फिर यह अज़ान की शरीयत के विरुद्ध है। फिर हदीस या फ़िक़्ह से इसका कोई प्रमाण या दलील नहीं है, और न ही कोई संकेत नियम का विरोध कर सकता है, न ही इशारा मूल पाठ का, न ही संभावित स्पष्ट का, और न ही रूपक वास्तविकता का। फिर अपनी इस स्थिति में, भले ही हमारे समय में कुछ क्षेत्रों में यह फैल गया हो, न तो इस पर कभी इजमा हुआ और न ही सभी क्षेत्रों में इस पर अमल हुआ, और न ही यह पहली सदी से विरासत में मिला है।

पृष्ठ 61/684

جلد ۲۸

فتاویٰ رضویہ

[دایاں کالم]: امام محقق علی الاطلاق نے فتح القدیر میں، امام زندویستی نے نظم میں، امام سمعانی نے خزانہ المفتین میں، مختار زاہدی نے مجتبیٰ میں ، محقق زین ابن نجیم نے بحر الرائق میں، محقق ابراہیم حلبی نے غنیہ میں، بر جندی نے شرح نقایہ میں، قہستانی نے جامع الرموز میں، سید طحطاوی نے حواشی مراقی الفلاح میں، نیز اصحاب فتاویٰ عالمگیریة، فتاویٰ تاتار خانیہ اور مجمع البرکات نے اس کی تصریح فرمائی۔ ان حضرات نے نہ تو کسی جزء کا استثناء کیا نہ تخصیص کی طرف اشارہ فرمایا تو غیر مخصوص کی تخصیص کا ارادہ ایک ناقص رائے اور وہمی قیاس آرائی ہے۔ اس مسئلہ میں مزید چند امور قابل غور ہیں (۱) جوف مسجد میں اذان دینا دربار الہی کی بے ادبی ہے اس پر قرآن وحدیث اور عہد قدیم سے آج تک کا عرف شاہد ہے۔ (۲) جوف مسجد میں اذان، مشروعیت اذان کے مقصد کے خلاف ہے۔ (۳) جوف مسجد میں اذان کے جواز پر قرآن و حدیث سے کوئی دلیل نہیں اگر کہیں علامت یا اشارة النص یا احتمال و مجاز کے طور پر اس کا تذکرہ ہو بھی تو یہ اسی باب میں علی الترتیب حکم، عبارة النص اور صریح و حقیقت کے معارض نہیں ہو سکتے (۴) اندرون مسجد اذان گو آجکل بعض مقامات میں شائع و ذائع ہو مگر پورے عالم اسلام میں نہ تو اس پر اجماع ہوا ہے نہ عہد رسالت سے اس کا توارث ثابت ہے پس ایسے امر کا جواز

[بایاں کالم]: والامام العيني في البناية، والامام المحقق على الاطلاق في فتح القدير، والامام الزندوستى في النظم، والامام السمانى في خزانة المفتين و مختار الزاهدي في المجتبى، والمحقق زين بن نجيم في البحر الرائق، والمحقق ابراهيم الحلبي في الغنية والبر جندى فى شرح النقاية والقهستاني في جامع

الرموز، والسيد الطحطاوی فی الحواشی علی مراقی الفلاح واصحاب الفتاوی العالمگیریة، والفتاویٰ التاتار خانیة و مجمع البرکات، ولم یستثنوا منه فصلاً - ولم یأتوا بتخصیص اصلاً، والهجوم علی تخصیص النصوص من دون خصوص فهم مخصوص بل و هم مرصوص۔ ثم ولنا القرآن العظیم و الاحادیث و الشاهد المطبق علیه فی القدیم والحدیث ان التأذین في جوف المسجد اساءة ادب بالحضرة الالهیة۔ ثم هو خلاف ما شرع له الاذان۔ ثم لیس علیه من حدیث و لا فقه دلیل ولا برہان ولا یعارض العلامة الحکم ولا الاشارة العبارة ولا المحتمل الصریح ولا المجاز علی الحقیقة۔ ثم هو علی حاله هذا وان شاع في زماننا في بعض الاصقاع لم ینعقد قط علیه الاجماع و لا علیه تعامل في جمیع البقاع ولا هو متوارث من الصدر الاول۔

Such a matter is neither conceivable nor acceptable, and an act that is abominable (Munkar) does not become known (Ma'ruf) even if it spreads. Nor does a new innovation (Hadith) become ancient even if we do not know when it originated.

Explanation: It is neither possible nor acceptable; an act which is Shari'a-wise undesirable, even if it becomes famous and known among millions, and even if we cannot determine the time of its innovation, it cannot become acceptable or a recognized Shari'a practice.

O our masters, scholars of the Sunnah! You are the treasures for reviving the Sunnah. Your Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) has urged you towards this in many Hadiths and promised you the reward of a hundred martyrs for it.

Explanation: O leaders of the Ummah, scholars of the Ahl-e-Sunnat! Allah Almighty has prepared you people for the revival of the Sunnah, and your noble Messenger (peace and blessings of Allah be upon him) has invited you to it in several Hadiths and promised the reward of a hundred martyrs for this.

Note 1: At-Tirmidhi narrated from Bilal, and Ibn Majah from Amr bin Auf (may Allah be pleased with them both) from the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him): "Whoever revives a Sunnah from my Sunnah that has been put to death after me, he shall have a reward equal to the reward of those who act upon it, without their rewards being diminished in the slightest."

Explanation: Tirmidhi narrated from Hazrat Bilal and Ibn Majah from Hazrat Amr bin Auf (may Allah be pleased with them all) that they narrated from the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him): "Whoever revived any of my dead Sunnahs will get a reward equal to the reward of all those who act upon it, and there will be no reduction in their rewards."

Note 2: And Al-Bayhaqi in 'Az-Zuhd' from Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both) said: The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) said: "Whoever holds fast to my Sunnah at the time of the corruption of my Ummah, for him is the reward of a hundred martyrs."

Explanation: Imam Bayhaqi narrated in 'Kitab al-Zuhd' from Ibn Abbas that they narrated from the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him):

"Whoever acts firmly upon my Sunnahs at the time of corruption in my Ummah will get the reward of a hundred martyrs."

1 Jami' at-Tirmidhi, Chapters of Knowledge, Chapter on Holding Fast to the Sunnah, etc., Amin Company Delhi 2/92; Sunan Ibn Majah, Chapter on Reviving a Sunnah that has been Put to Death, H.M. Saeed Company Karachi, p. 19. 2 Kitab az-Zuhd al-Kabir lil-Bayhaqi, Hadith 209, Dar al-Qalam, Kuwait, p. 151.

फ़तावा रज़विया - जिल्द 28

ऐसा मामला न तो कल्पनीय है और न ही स्वीकार्य, और एक घृणित कार्य (मुनकर) प्रसिद्ध (मारूफ) नहीं हो जाता, चाहे वह कितना ही फैल जाए। और न ही कोई नया आविष्कार (हादिस) प्राचीन हो जाता है, भले ही हमें यह न पता हो कि यह कब शुरू हुआ।

व्याख्या: न तो यह मुमकिन है और न ही स्वीकार्य; जो कार्य शरीयत की दृष्टि से नापसंद हो, चाहे वह लाखों में प्रसिद्ध और मशहूर हो जाए, और चाहे हम उसके शुरू होने का समय तय न कर सकें, वह कभी भी स्वीकार्य या शरीयत सम्मत नहीं हो सकता।

ऐ हमारे आकाओं, सुन्नत के विद्वानों! आप सुन्नत को पुनर्जीवित करने के लिए संचित निधि हैं। आपके नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने कई हदीसों में आपको इसके लिए प्रेरित किया है और इसके लिए आपको सौ शहीदों के सवाब (पुण्य) का वादा किया है।

व्याख्या: ऐ उम्मत के सरदारों, सुन्नत के विद्वानों! अल्लाह तआला ने आप लोगों को सुन्नत को जीवित करने के लिए तैयार कर रखा है और आपके महान रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने कई हदीसों में आपको इसकी दावत दी है और इस पर सौ शहीदों के सवाब का वादा किया है।

नोट 1: तिरमिज़ी ने बिलाल से, और इब्न माजह ने अम्र बिन औफ़ (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के हवाले से रिवायत की है: "जिसने मेरी सुन्नतों में से किसी ऐसी सुन्नत को पुनर्जीवित किया जो मेरे बाद खत्म हो गई थी, उसे उन सभी लोगों के बराबर सवाब मिलेगा जो उस पर अमल करेंगे, बिना उनके सवाब में किसी कमी के।"

व्याख्या: तिरमिज़ी ने हज़रत बिलाल से और इब्न माजह ने हज़रत अम्र बिन औफ़ (रज़ियल्लाहु अन्हुम) से रिवायत की है कि उन्होंने हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से रिवायत की: "जिसने मेरी किसी मुर्दा सुन्नत को ज़िंदा किया, उसे उस पर अमल करने वाले तमाम लोगों के सवाब के बराबर सवाब मिलेगा और उनके सवाब में कोई कमी नहीं होगी।"

नोट 2: और अल-बैहक़ी ने 'अज़-ज़ुहद' में इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से रिवायत की है: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "जिसने मेरी उम्मत के बिगाड़ (फ़साद) के समय मेरी सुन्नत को मज़बूती से थामे रखा, उसके लिए सौ शहीदों का सवाब है।"

व्याख्या: इमाम बैहक़ी ने 'किताबुज़ ज़ुहद' में इब्न अब्बास से रिवायत की है कि उन्होंने रसूलुल्लाह (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से रिवायत की: "जिसने मेरी उम्मत के फ़साद के वक़्त मेरी सुन्नतों पर मज़बूती से अमल किया, उसे सौ शहीदों का सवाब मिलेगा।"

1 जामिअ तिर्मिज़ी, अबवाबुल इल्म, सुन्नत को अपनाने का अध्याय, आदि, अमीन कंपनी दिल्ली 2/92; सुनन इब्न माजह, मृत सुन्नत को जीवित करने का अध्याय, एच.एम. सईद कंपनी कराची, पृष्ठ 19। 2 किताबुज़ ज़ुहद अल-कबीर लिल-बैहक़ी, हदीस 209, दारुल क़लम, कुवैत, पृष्ठ 151।

पृष्ठ 62/684

فمثل هذا لایحتمل ولایقبل والمنکر لایصیر معروفا وان فشا ولا الحادث قدیمًا وان لم نعلم متی نشاء۔ نہ تو محتمل ہے نہ قابلِ قبول اور جو فعل شرعاً ناپسندیدہ ہو گو لاکھ معروف و مشہور ہو گو ہم اس کے ایجاد کا زمانہ متعین نہ کر سکیں مقبول و معروف شرعی نہیں ہو سکتا۔

وياسادتنا علماء السنة انتم المدخرون لاحياء السنة وقد ندبكم الى ذلک نبيكم صلى الله تعالى عليه وسلم فی غير عه۱ ما حديث ووعدتم عه۲ عليه اجر مائة اے سردارانِ امت علمائے اہلسنت اللہ تعالیٰ نے آپ لوگوں کو احیاءِ سنت کے لیے تیار کر رکھا ہے اور آپ کے رسولِ گرامی صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نے متعدد حدیثوں میں آپ کو اس کی دعوت دی ہے اس پر سو شہیدوں

عه۱: الترمذي عن بلال وابن ماجه عن عمرو بن عوف رضی اللہ تعالی عنهما عن النبی صلی اللہ تعالی علیه وسلم: من احيا سنة من سنتی قد اميتت بعدی فان له من الاجر مثل اجر من عمل بها من غير ان ينقص من اجورهم شيئاً۔۱- ۲امنہ ترمذی نے حضرت بلال وابن ماجہ نے حضرت عمرو بن عوف رضوان اللہ تعالیٰ علیہم اجمعین سے انہوں نے حضور صلی اللہ تعالیٰ وسلم سے روایت کی جس نے میری کسی مردہ سنت کو زندہ کیا اسے تمام عمل کرنے والوں کے اجر کے برابر ملے گا ان کے اجر میں کچھ کمی نہ ہوگی۔

عه۲: والبيهقی فی الزهد عن ابن عباس رضی اللہ تعالی عنهما قال قال رسول اللہ صلی اللہ تعالی علیه وسلم "من تمسک بسنتی عند فساد امتی فله اجر مائة شهيد"۲ امام بیہقی نے کتاب الزہد میں ابن عباس سے انہوں نے رسول اللہ تعالیٰ علیہ وسلم سے روایت کی "جس نے میری امت کے فساد کے وقت میری سنتوں پر مضبوطی سے عمل کیا اسے سو شہیدوں کا ثواب ملے گا"

١ جامع الترمذی ابواب العلم باب الاخذ بالسنة الخ امین کمپنی دہلی ٢/ ٩٢، سنن ابن ماجہ باب من احیاء سنة قد امیتت ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ص ١٩ ٢ کتاب الزھد الکبیر للبیھقی حدیث ٢٠٩ دار القلم الکویت ص ١٥١

[Main Body Text - Left Column (Arabic Original)]: ...martyr - and indeed [note 'A'] you will be with your Prophet in the Abode of Increase (Paradise). The Sunnah is only revived when it has been made dead, and its death occurs when people abandon acting upon it, and their scholars remain silent about it for the reasons mentioned above or something similar to them. So, for the one who revives it, there is truly a reward, and for the one who previously remained silent, there is an excuse for that. The matter of reviving Sunnahs and renewing the religion has continued from the past to the present time. Therefore, relying on the practice and habit of people in such matters, or the silence of recent past scholars and masters, or the notion that it would cause them some disgrace...

[Main Body Text - Right Column (Urdu Translation/Explanation)]: ...of reward and the promise of companionship with Him in the afterlife. The revival of a Sunnah will only occur when people have made it dead, and its death will be in the case that people abandon its implementation and the scholars of that time remained silent on their action based on the above-mentioned reason. Therefore, whoever revives such a Sunnah will receive its reward, and whoever opted for silence will be considered excused. On this same pattern, the matter of reviving the Sunnah has continued from ancient times until today. For this reason, drawing an argument from the silence of scholars of the recent past regarding people's actions or habits or any particular deed, and the thought that if the issue was contrary to Sharia (it would have been stopped)...

[Middle Section]: Note 'A': Al-Sajzi in 'Al-Ibanah' from Anas (may Allah be pleased with him): "Whoever revives my Sunnah has indeed loved me, and whoever loves me will be with me in Paradise." [1] Imam Sajzi narrated in the book 'Al-Ibanah' from Hazrat Anas, and he from the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him): "Whoever revived my Sunnah has loved me, and whoever loved me will be with me in Paradise."

[Lower Section]: At-Tirmidhi narrated it with the word 'loved' (ahabba). O Allah, grant us! Amen! - 12 [marginal note] And Imam Tirmidhi has narrated with the word 'loved'. O Allah! Grant us all Your love! Amen.

[Footnote]: 1. Kanz al-Ummal, with reference to Al-Sajzi from Anas, Hadith 933, Mu’assasat al-Risalah, Beirut, 1/182.

फ़तावा रज़विया | जिल्द 28

[मुख्य पाठ - दायां स्तंभ (उर्दू अनुवाद/व्याख्या)]: ...के अज्र और आख़िरत के घर में अपने साथ रहने का वादा फ़रमाया है। सुन्नत का पुनरुद्धार (अहिया) तभी होगा जब लोगों ने उसे मृत कर दिया हो, और मौत उसी सूरत में होगी कि लोग उस पर अमल करना छोड़ दें और उस समय के विद्वान उपरोक्त कारण के आधार पर उनकी इस हरकत पर चुप रहे हों। तो जो ऐसी सुन्नत को ज़िंदा करे उसे उसका अज्र (पुण्य) मिलेगा और जिसने ख़ामोशी इख़्तियार की उसे विवश समझा जाएगा। सुन्नत को पुनर्जीवित करने का सिलसिला प्राचीन काल से आज तक इसी तरह चल रहा है, इसलिए लोगों के काम या आदत या किसी काम पर निकट अतीत के विद्वानों की ख़ामोशी से तर्क करना और यह सोचना कि अगर मामला शरीयत के ख़िलाफ़ होता...

[मध्य अनुभाग]: नोट 'ए': अल-सजज़ी ने 'अल-इबाना' में हज़रत अनस (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत की: "जिसने मेरी सुन्नत को जीवित किया, उसने वास्तव में मुझसे प्यार किया, और जिसने मुझसे प्यार किया, वह स्वर्ग में मेरे साथ होगा।" [1] इमाम सजज़ी ने किताब 'अल-इबाना' में हज़रत अनस से और उन्होंने हुज़ूर सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम से रिवायत की: "जिसने मेरी सुन्नत ज़िंदा की उसने मुझसे मुहब्बत की और जिसने मुझसे मुहब्बत की वह मेरे साथ जन्नत में होगा।"

[निचला अनुभाग]: इमाम तिर्मिज़ी ने इसे 'मुहब्बत' (अहब्बा) शब्द के साथ रिवायत किया है। या अल्लाह! हमें (अपनी मुहब्बत) अता कर, आमीन! - 12 [हाशिये का नोट] और इमाम तिर्मिज़ी ने 'अहब्बा' शब्द के साथ रिवायत किया है। या अल्लाह! हम सबको अपनी मुहब्बत अता फ़रमा! आमीन।

[पाद लेख]: 1. कंज़ुल उम्माल, सजज़ी के हवाले से अनस से, हदीस 933, मुअस्ससतुर् रिसाला, बेरूत, 1/182।

पेज 63 / 684

[اصل متن - بایاں کالم (عربی)]: شهيد-وان عه تكونوابه مع نبيكم فى دار المزيد- وانماتحى اذا اميتت وانماتموت اذاترك الناس العمل بهاوسكت عنهاعلماؤهم لماقد مراو شبه لهم فلمن احيآلاحقا اجره ولمن سكت سابقا عذره على ذلك مضى امر احياء السنن وتجديد الدين من سالف الزمن الى هذا الحين فالاستناد فى مثله بعمل الناس و عادتهم او سكوت من سلف قريب من سادتهم او زعم انه يلحقهم بذلك شين

[اصل متن - دایاں کالم (اردو)]: کے اجر اور دارِ آخرت میں اپنی ہم نشینی کا وعدہ فرمایا ہے۔ سنت کا احیاء جبھی ہوگا کہ لوگوں نے اسے مردہ کر ڈالا اور موت اسی صورت میں ہوگی کہ لوگ اس پر عملدرآمد ترک کر دیں اور اس وقت کے علماء مذکورہ بالا وجہ کی بنیاد پر ان کی اس حرکت پر خاموش رہے ہوں پس جو ایسی سنت زندہ کرے اسے اس کا اجر ملے گا اور جس نے خاموشی اختیار کی وہ معذور سمجھا جائے گا اسی نہج پر احیائے سنت کا معاملہ عہد قدیم سے آج تک چلتا رہا ہے اس لیے لوگوں کے عمل یا عادت یا کسی عمل پر ماضی قریب کے علماء کی خاموشی سے استدلال اور یہ خیال کہ اگر مسئلہ دائرہ خلاف شرع ہوتا (تو وہ خاموش نہ رہتے)۔

[درمیانی حصہ]: عہ: السجزى فى الابانة عن انس رضى الله تعالى عنه: من احيا سنتي فقد احبني ومن احبني كان معى فى الجنة ۱ امام سجزی نے کتاب الابانہ میں حضرت انس اور انہوں نے حضور صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم سے روایت کی: "جس نے میری سنت زندہ کی اس نے مجھ سے محبت رکھی اور جس نے مجھ سے محبت رکھی وہ میرے ساتھ جنت میں ہوگا۔"

[نچلا حصہ]: رواه الترمذي بلفظ من احب اللهم ارزقنا، امین! ۱۲منہ اور امام ترمذی نے لفظ 'احب' کے ساتھ روایت فرمایا ہے یا اللہ! ہم سب کو اپنی محبت عطا فرما! ۱۲آمنہ

[حاشیہ]: ۱۔ کنز العمال بحوالہ السجزی عن انس حدیث ۹۳۳ مؤسسة الرسالة بیروت ۱/۱۸۲

Fatawa Razawiyyah Volume 28

...with their majesty.

All of this is clear ignorance, scandalous delusion, and a barrier to the revival of the Sunnah, even though it is open at the hand of Al-Mustafa, the Master of mankind and jinns, peace and blessings of Allah be upon him, and a great bounty has been promised for it.

And as for the detail of everything I summarized here, it is in 'Shama'im-e-Zakiyyah', in every 'Shama'imiyyah' there are fragrant breezes of 'Nafahat-e-Tayyibat' upon our beloved and his family, the best of blessings and the growing of salutations.

So the silence of those scholars on this would be a cause of shame for them. This whole notion is open ignorance and clear superstition, and it is a blockage to the revival of the Sunnah, whereas the Master of the Universe, peace and blessings of Allah be upon him, has kept the door of reviving the Sunnah open and has promised great rewards and honors for it.

Now we describe its details in fragrant 'Shamams' and blooming 'Nafahat'. May Allah Almighty send holy blessings and auspicious salutations upon our Beloved, peace and blessings of Allah be upon him, and his family and companions. Amen.

फ़तावा रज़विया जिल्द 28

...उनकी महानता के साथ।

यह सब स्पष्ट अज्ञानता, अपमानजनक भ्रम और सुन्नत के पुनरुद्धार के लिए एक बाधा है, जबकि यह अल-मुस्तफा, मानव और जिन्नों के सरदार, उन पर अल्लाह की शांति और आशीर्वाद हो, के हाथ में खुला है, और इसके लिए एक महान अनुग्रह का वादा किया गया है।

और यहाँ संक्षेप में बताई गई हर बात का विवरण 'शमाइमे ज़किया' में है, जिसके हर 'शमाइम' में हमारे हबीब और उनके परिवार पर 'नफ़हाते तैय्यिबात' की महकती हवाएँ हैं, उन पर सबसे पाकीज़ा दुरूद और बढ़ती हुई सलामती हो।

तो इस पर उन विद्वानों की खामोशी उनके लिए शर्म का कारण होती। यह सारा विचार खुली अज्ञानता और स्पष्ट अंधविश्वास है और सुन्नत के पुनरुद्धार का मार्ग बंद करना है, जबकि हुज़ूर सैयदे आलम सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम ने सुन्नत को जीवित करने का दरवाज़ा खुला रखा है और इस पर महान इनाम और सम्मान का वादा फरमाया है।

अब हम महकते 'शमामों' और लहलहाते 'नफ़हात' में इसका विवरण बयान करते हैं। अल्लाह तआला हमारे हबीब सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम और उनके आल और असहाब पर पवित्र दुरूद और मुबारक सलाम नाज़िल फरमाए। आमीन।

مع جلالتھم۔

کل ذلک جھل واضح و و ھم فاضح وسد لباب احیا السنۃ مع انھ مفتوح بید المصطفی سید الانس و الجن صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم و موعود علیہ عظیم المنۃ۔

واما تفصیل کل مع اجملت ھنا ففی شمائم زاکیات فی کل شمائمیۃ نفحات طیبات علی حبیبنا وآلہ اطیب الصلوۃ و انمی التحیات۔

تو اس پر ان علماء کی خاموشی ان کے لئے باعثِ عار ہوتی۔ یہ سب خیال کھلی جہالت اور واضح وہم پرستی ہے اور احیائے سنت کا سدِ باب ہے حالانکہ حضور سید عالم صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم نے احیائے سنت کا دروازہ کھلا رکھا ہے اور اس پر عظیم انعام و اکرام کا وعدہ فرمایا ہے۔ اب ہم مہکتے شماموں اور لہکتے نفحات میں اس کی تفصیل بیان کرتے ہیں اللہ تعالٰی ہمارے حبیب صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم اور ان کے آل و اصحاب پر مقدس درود اور مبارک تسلیمات نازل فرمائے۔ آمین

Fatawa Rizvia, Volume 28

The First Fragrance of Ambergris from Hadith (The First Breath of the Fragrance of Hadith)

[Arabic Column]: Breath 1: Our teacher, the Eminent Imam, Chief of the Scholars in the Sacred City, Sayyid Ahmad bin Zayn bin Dahlan al-Makki (may his secret be sanctified) informed us in Makkah al-Mukarramah in 1296 AH. He narrated from Sheikh Uthman bin Hasan ad-Dimyati al-Azhari, who narrated from Sheikh Muhammad al-Amir al-Maliki and Sheikh Abdullah al-Sharqawi al-Shafi'i al-Azhari (h). And we were informed by the Master, the Great Mufti, Abd al-Rahman al-Sarraj, the Mufti of the Sacred City, in Dhu al-Hijjah 1295 AH, via its Mufti, Master Jamal bin Abdullah bin Umar (h). And we were informed through a high-ranking chain by Sayyid Husayn bin Salih Jamal al-Layl al-Makki.

[Urdu Column]: Breath 1: Our teacher, the Chief of the Scholars of the Haram, Sayyid Ahmad bin Zayn ibn Dahlan al-Makki (may his secret be sanctified) narrated to us in Makkah al-Mukarramah in 1296 AH. From him, Sheikh Uthman bin Hasan Damyati Azhari narrated; from him, Sheikh Muhammad Amir Maliki and Sheikh Abdullah Sharqawi Shafi'i Azhari narrated (h). We were told by Allama Maulana Mufti Abd al-Rahman bin Siraj Makki in Dhu al-Hijjah 1295 AH through the mediation of Maulana Mufti of Makkah Jamal ibn Abdullah ibn Umar (h). Husayn ibn Salih Jamal al-Layl Makki narrated to us at his house near Bab-e-Safa in Dhu al-Hijjah 1295 AH, and also Ahmad ibn Zayd Jamal al-Layl. Both gentlemen...

Page 65 of 684

फ़तावा रिज़विया, खंड 28

हदीस की अंबर से पहली सुगंध (हदीस की अंबर की पहली खुशबू)

[अरबी कॉलम]: नुस्ख़ा 1: हमारे शेख़, प्रख्यात इमाम, पवित्र नगर में विद्वानों के प्रमुख, सय्यद अहमद बिन ज़ैन बिन दहलान अल-मक्की (अल्लाह उनके पवित्र रहस्य को संजोए) ने हमें मक्का मुकर्रमा में 1296 हिजरी में सूचित किया। उन्होंने शेख उस्मान बिन हसन अद-दिम्याती अल-अज़हरी से रिवायत की, जिन्होंने शेख मुहम्मद अल-अमीर अल-मालिकी और शेख अब्दुल्ला अल-शरक़ावी अल-शाफ़ई अल-अज़हरी से रिवायत की (ह)। और हमें मास्टर, महान मुफ्ती, अब्दुर रहमान अल-सिराज, पवित्र नगर के मुफ्ती ने ज़ुल-हिज्जा 1295 हिजरी में वहाँ के मुफ्ती, मास्टर जमाल बिन अब्दुल्ला बिन उमर के माध्यम से सूचित किया (ह)। और हमें उच्च स्तर के माध्यम से सय्यद हुसैन बिन सालेह जमल अल-लैल अल-मक्की ने सूचित किया।

[उर्दू कॉलम]: नुस्ख़ा 1: हमारे शेख़, हरम के विद्वानों के प्रमुख, सय्यद अहमद बिन ज़ैन इब्न दहलान मक्की (अल्लाह उनके रहस्य को पवित्र करे) ने मक्का मुकर्रमा में 1296 हिजरी में हमसे बयान किया। उनसे शेख उस्मान बिन हसन दम्याती अज़हरी ने बयान किया; उनसे शेख मुहम्मद अमीर मालिकी ने और शेख अब्दुल्ला शरक़ावी शाफ़ई अज़हरी ने बयान किया (ह)। हमें अल्लामा मौलाना मुफ्ती अब्दुर रहमान बिन सिराज मक्की ने ज़ुल-हिज्जा 1295 हिजरी में मक्का के मुफ्ती मौलाना जमाल इब्न अब्दुल्ला इब्न उमर के माध्यम से बयान किया (ह)। हमें हुसैन इब्न सालेह जमल अल-लैल मक्की ने बाब-ए-सफ़ा के पास अपने घर पर ज़ुल-हिज्जा 1295 हिजरी में बयान किया और अहमद इब्न ज़ैद जमल अल-लैल ने भी। दोनों हज़रात...

पृष्ठ 65 (684 में से)

فتاویٰ رضویہ، جلد ۲۸

الشمامة الاولی من عنبر الحدیث (عنبر حدیث کا شمامہ اولٰی)

[عربی کالم]: نفحه۱: أنبأنا شیخنا العلامة الامام شیخ العلماء بالبلد الحرام السید احمد بن زین بن دحلان المکی قدس سره الملکی بمکة مکرمة ۱۲۹۶ھ عن الشیخ عثمان بن حسن الد میاطی الازهری عن الشیخ محمد الامیر المالکی والشیخ عبد الله الشرقاوی الشافعی الازهریین ح، وانبأنا المولی المفتی العلامة عبد الرحمن السراج مفتی البلد الحرام فی ذی الحجة ۱۲۹۵ھ عن مفتیها المولی جمال بن عبد الله بن عمر ح وانبأنا عالیاً بدرجة السید حسین بن صالح جمل اللیل المکی

[اردو کالم]: نفحہ ۱: ہمارے شیخ، شیخ علمائے حرم سید احمد بن زین ابن دحلان مکی قدس سرہ نے مکہ مکرمہ میں ۱۲۹۶ھ میں ہم سے بیان کیا، ان سے شیخ عثمان بن حسن دمیاطی ازہری نے، ان سے شیخ محمد امیر مالکی نے اور شیخ عبداللہ شرقاوی شافعی ازہری نے ح، ہم سے علامہ مولانا مفتی عبدالرحمن بن سراج مکی نے ذوالحجہ ۱۲۹۵ھ میں مولانا مفتی مکہ جمال ابن عبداللہ ابن عمر کے واسطہ سے بیان کیا ح ہمیں حسین ابن صالح جمل اللیل مکی نے باب صفا کے پاس اپنے گھر ذوالحجہ ۱۲۹۵ھ میں بیان کیا اور احمد ابن زید جمل اللیل نے بھی۔ دونوں حضرات

Fatawa Razawiyyah, Volume 28

...at his house near Bab al-Safa in Dhu al-Hijjah 1295 AH. Both of them narrated from Sheikh Abid al-Sindi al-Madani, from Sheikh Salih al-Fullani, Sayyid Abd al-Rahman bin Sulayman al-Ahdal, Yusuf bin Muhammad al-Mazjaji, Sayyid bin Ahmad, and Qasim—the two sons of Sulayman—and their uncle Muhammad Husayn al-Ansari. (H - Chain transition). Our teacher, the Sayyid, the Imam, the Gnostic of Allah, Shah Aal-e-Rasool al-Ahmadi, informed us in Jumada al-Ula 1294 AH. He was informed by Shah Abdul Aziz Dehlawi, who was informed by his father Shah Waliullah Dehlawi, who was informed by Sheikh Abu Tahir bin Ibrahim al-Kurdi al-Madani. (H - Chain transition). All of them, through their respected teachers whose well-known and famous chains of narration are connected to Imam Abu Dawud, narrated in his Sunan: Al-Nufayli narrated to us, from Muhammad bin Salamah, from Muhammad bin Ishaq, from al-Zuhri, from al-Sa'ib bin Yazid (may Allah be pleased with them both), who said: 'The call to prayer (Adhan) used to be performed in front of the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) when he sat on the pulpit on the day of Friday, at the door of the mosque; and this continued during the time of Abu Bakr and Umar (may Allah be pleased with them both).' 1 This Hadith is Hasan (fair) and Sahih (authentic). Its narrator, Muhammad bin Ishaq, is reliable and a very truthful Imam. Concerning him, Imam Shu'bah, the Hadith scholar Abu Zur'ah, Al-Dhahabi, and Ibn Hajar said he is very truthful. And Imam Ibn al-Mubarak said...

1 Sunan Abu Dawud, Book of Prayer, Chapter: Time of Friday Prayer, Aftab Press, Lahore, 1/155. Page 66 of 684

फ़तावा रज़विया, जिल्द २८

...धुल-हिज्जा १२९५ हिजरी में बाब-उस-सफ़ा के पास उनके घर पर। उन दोनों ने शेख़ आबिद सिंधी मदनी से रिवायत की, उन्होंने शेख़ सालेह फ़ुलानी, सैय्यद अब्दुर्रहमान बिन सुलेमान अल-अहदल, युसूफ़ इब्न मुहम्मद मज़जाजी, सैय्यद इब्न अहमद और क़ासिम—सुलेमान के दो बेटे—और उनके चाचा मुहम्मद हुसैन अंसारी से। (ह - सनद परिवर्तन)। हमारे शेख़, सैय्यद, इमाम, आरिफ़ बिल्लाह शाह आल-ए-रसूल अहमदी ने हमें जमादी-उल-उला १२९४ हिजरी में सूचित किया। उन्हें शाह अब्दुल अज़ीज़ देहलवी ने सूचित किया, जिन्हें उनके पिता शाह वलीउल्लाह देहलवी ने, और उन्हें शेख़ अबू ताहिर बिन इब्राहीम कुर्द मदनी ने। (ह - सनद परिवर्तन)। इन सभी ने अपने सम्मानित गुरुओं के माध्यम से, जिनकी प्रसिद्ध सनदें इमाम अबू दाऊद तक जुड़ी हुई हैं, उनकी सुनन में रिवायत किया: अल-नुफ़ैली ने हमसे बयान किया, मुहम्मद बिन सलमा से, उन्होंने मुहम्मद बिन इसहाक़ से, उन्होंने ज़ुहरी से, उन्होंने साइब इब्न यज़ीद (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से, जिन्होंने कहा: 'जुमे के दिन जब अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) मिम्बर पर बैठते थे, तो मस्जिद के दरवाज़े पर उनके सामने अज़ान दी जाती थी; और यही सिलसिला अबू बक्र और उमर (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) के समय में भी जारी रहा।' १ यह हदीस हसन और सही है। इसके रावी मुहम्मद बिन इसहाक़ विश्वसनीय और बहुत सच्चे इमाम हैं। उनके बारे में इमाम शु'बा, मुहद्दिस अबू ज़रआ, अल-ज़हबी और इब्न हजर ने कहा है कि वे बहुत सच्चे हैं। और इमाम इब्न-उल-मुबारक ने कहा...

१ सुनन अबू दाऊद, नमाज़ की किताब, अध्याय: जुमे का वक़्त, आफ़ताब प्रेस, लाहौर, १/१५५। पृष्ठ ६६ (कुल ६८४ में से)

[دائیں کالم] نے شیخ عابد سندھی اور انھوں نے شیخ صالح فلانی اور سید عبد الرحمن اہدل اور یوسف ابن محمد مزجاجی اور سید احمد و قاسم ابنائے سلیمان اور اپنے چچا محمد حسین انصاری سے ح ، ہمارے شیخ سید امام عارف باللہ شاہ آل رسول احمدی نے جمادی الاولی ۱۲۹۴ھ میں ہم کو خبر دی ، انھیں شاہ عبدالعزیز دہلوی نے اور انھیں ان کے والد شاہ ولی اللہ دہلوی نے اور انھیں شیخ ابو طاہر بن ابراہیم کردی مدنی نے ح ان سب لوگوں نے اپنے مشائخ کرام سے جن کی معروف و مشہور سندیں امام ابو داود تک متصل ہیں انھوں نے اپنی سنن میں نفیلی ، محمد بن مسلمہ ، محمد اسحق زہری عن سائب ابن یزید رضی اللہ تعالی عنہم سے روایت کیا:— "حضور صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم جمعہ کے دن منبر پر تشریف لے جاتے تو آپ کے سامنے مسجد کے دروازہ پر حضرت بلال رضی اللہ تعالٰی عنہ اذان دیتے۔ ایساہی ابو بکر و عمر رضی اللہ تعالٰی عنہما کے زمانہ میں ہوتا رہا۔" یہ حدیث حسن و صحیح ہے اسکے راوی محمد بن اسحق قابلِ بھروسہ ، نہایت سچے امام ہیں۔ ان کے بارے میں امام شعبی ، محدث ابوز ر عہ اور ابن حجر نے فرمایا یہ بہت سچے ہیں۔ امام عبد اللہ

[بائیں کالم] بيبته عند باب الصفا في ذى الحجة ١٢٩٥ كلاهما عن الشيخ عابد السندى المدنى عن الشيخ صالح الفلاني والسيد عبد الرحمن بن سليمان الاهدل و يوسف بن محمد المزجاجي والسيد بن احمد و قاسم ابنى سليمان وعمه محمد حسين الانصارى ح و انباناشيخنا السيد الامام العارف بالله الشاه آل الرسول الاحمدى فى جمادى الاولى ١٢٩٤ھ عن الشاه عبد العزيز الدهلوى عن ابيه الشاه ولى الله الدهلوى عن الشيخ ابى طاهر بن ابراهيم الكردى المدنى ح وغيرهم من مشايخنا رحمهم الله تعالى جميعا باسانيدهم المعروفة الى ابى داؤد فى سننه قال حدثنا النفيلى، نا محمد بن سلمة عن محمد بن اسحق عن

الزهرى عن السائب بن يزيد رضى الله تعالى عنهما قال كان يؤذن بين يدى رسول الله صلى الله تعالى عليه وسلم اذا جلس على المنبر يوم الجمعة على باب المسجد وابي بكرو عمر رضى الله تعالى عنهما ١ هذا حديث حسن صحيح، محمد بن اسحق ثقة صدوق امام قال شعبة وابو زرعة والذهبى وابن حجر صدوق و قال الامام ابن المبارك

[حاشيہ] ١ سنن ابو داؤد كتاب الصلوة باب وقت الجمعة آفتاب پريس لاہور ١٥٥/١

Fatawa Ridawiyya Volume 28

[Main Text Column 1 (Arabic)] "We found him truthful, we found him truthful, we found him truthful." (1) He had illustrious Imams as his students, such as Ibn al-Mubarak, Shu'bah, Sufyan al-Thawri, Ibn 'Uyaynah, and Imam Abu Yusuf, who narrated from him extensively in his book 'al-Kharaj'.

Abu Zur'ah al-Dimashqi said: "The prominent scholars of knowledge are unanimous in taking (narrations) from him." He also said: "The experts in Hadith tested him and found him truthful and virtuous." (2)

Ibn 'Adi said: "The trustworthy narrators and leading scholars did not refrain from narrating from him, and there is no harm in him (his narrations)." (3)

Ali ibn al-Madini said: "I have not seen anyone accuse Ibn Ishaq." (4)

Sufyan ibn 'Uyaynah said: "I sat with..."

Regarding him: Through this, the falsehood of the one who claims now that Sufyan had criticized him has become evident; he says that Hazrat Sufyan (continued on the next page).

[Main Text Column 2 (Urdu)] Ibn Mubarak says: "We found him to be truthful (Saduq), we found him to be truthful, we found him to be truthful." Imam Abdullah bin Mubarak, Imam Shu'ba, Sufyan Thawri, Ibn 'Uyaynah, and Imam Abu Yusuf narrated many traditions from him in the book 'al-Kharaj' and adopted his discipleship.

Imam Abu Zur'ah al-Dimashqi said: "The consensus of great scholars is established on narrating from him, and when the people of knowledge tested you, they found you a person of truth and virtue."

Ibn 'Adi said: "There is no disagreement among the trustworthy Imams regarding your narration, and there is no harm in narrating from you."

Imam Ali ibn al-Madini said: "I have not seen any Imam or Hadith scholar criticizing Ibn Ishaq."

Imam Sufyan bin 'Uyaynah says, "I..."

From this statement of Sufyan bin 'Uyaynah, the lie of the person who says that Hazrat Sufyan (continued on the next page) has become apparent.

[Footnotes] 1. Tahdhib al-Tahdhib, biography of Muhammad bin Ishaq, Mu'assasah al-Risalah, Beirut, 3/507; Kitab al-Thiqat by Ibn Hibban, biography of Muhammad bin Ishaq, Dar al-Kutub al-Ilmiyyah, Beirut, 2/236. 2. Tahdhib al-Tahdhib, biography of Muhammad bin Ishaq, Mu'assasah al-Risalah, Beirut, 3/505. 3. Mizan al-I'tidal, biography number 7197, Dar al-Ma'rifah, Beirut, 3/747. 4. Tahdhib al-Tahdhib, biography of Muhammad bin Ishaq, Mu'assasah al-Risalah, Beirut, 3/505.

फ़तावा रज़विया खंड 28

[मुख्य पाठ कॉलम 1 (अरबी)] "हमने उन्हें सच्चा पाया, हमने उन्हें सच्चा पाया, हमने उन्हें सच्चा पाया।" (1) उनके शिष्यों में इब्न अल-मुबारक, शुअबा, सुफ़यान अल-थौरी, इब्न उययना और इमाम अबू यूसुफ़ जैसे प्रतिष्ठित इमाम शामिल थे, जिन्होंने अपनी पुस्तक 'अल-ख़राज' में उनसे विस्तार से वर्णन किया है।

अबू ज़ुरआ अल-दमिशकी ने कहा: "ज्ञान के प्रमुख विद्वान उनसे (वर्णन) लेने पर एकमत हैं।" उन्होंने यह भी कहा: "हदीस के विशेषज्ञों ने उनका परीक्षण किया और उन्हें सच्चा और गुणी पाया।" (2)

इब्न अदी ने कहा: "विश्वसनीय वर्णनकर्ताओं और प्रमुख विद्वानों ने उनसे वर्णन करने से परहेज नहीं किया, और उनमें (उनके वर्णनों में) कोई दोष नहीं है।" (3)

अली इब्न अल-मदीनी ने कहा: "मैंने किसी को इब्न इसहाक़ पर दोषारोपण करते नहीं देखा है।" (4)

सुफ़यान इब्न उययना ने कहा: "मैं ... के साथ बैठा था।"

उनके बारे में: इसके माध्यम से, उस व्यक्ति का झूठ स्पष्ट हो गया है जो अब दावा करता है कि सुफ़यान ने उनकी आलोचना की थी; वह कहता है कि हज़रत सुफ़यान (अगले पृष्ठ पर जारी)।

[मुख्य पाठ कॉलम 2 (उर्दू)] इब्न मुबारक कहते हैं: "हमने उन्हें सच्चा (सदूक़) पाया, हमने उन्हें सच्चा पाया, हमने उन्हें सच्चा पाया।" इमाम अब्दुल्ला बिन मुबारक, इमाम शुअबा, सुफ़यान थौरी, इब्न उययना और इमाम अबू यूसुफ़ ने 'किताब अल-ख़राज' में उनसे बहुत सारी परंपराएँ वर्णित कीं और उनका शिष्यत्व स्वीकार किया।

इमाम अबू ज़ुरआ दमिश्की ने कहा: "महान विद्वानों की सर्वसम्मति उनसे वर्णन करने पर स्थापित है, और जब ज्ञान के लोगों ने आपको परखा, तो आपको सच्चाई और भलाई का व्यक्ति पाया।"

इब्न अदी ने कहा: "आपके वर्णन के संबंध में विश्वसनीय इमामों के बीच कोई असहमति नहीं है, और आपसे वर्णन करने में कोई बुराई नहीं है।"

इमाम अली इब्न अल-मदीनी ने कहा, "मैंने किसी इमाम या हदीस विद्वान को इब्न इसहाक़ की आलोचना करते नहीं देखा है।"

इमाम सुफ़यान बिन उययना कहते हैं, "मैं..."

सुफ़यान बिन उययना के इस कथन से, उस व्यक्ति का झूठ ज़ाहिर हो गया है जो कहता है कि हज़रत सुफ़यान (अगले पृष्ठ पर जारी)।

[पाद लेख] 1. तहज़ीब अल-तहज़ीब, मुहम्मद बिन इसहाक़ की जीवनी, मुअस्सस अल-रिसाला, बेरूत, 3/507; इब्न हिब्बान द्वारा किताब अल-तिक़ात, मुहम्मद बिन इसहाक़ की जीवनी, दार अल-कुतुब अल-इल्मिया, बेरूत, 2/236। 2. तहज़ीब अल-तहज़ीब, मुहम्मद बिन इसहाक़ की जीवनी, मुअस्सस अल-रिसाला, बेरूत, 3/505। 3. मीज़ान अल-इतिदाल, जीवनी संख्या 7197, दार अल-मआरिफ़ा, बेरूत, 3/747। 4. तहज़ीब अल-तहज़ीब, मुहम्मद बिन इसहाक़ की जीवनी, मुअस्सस अल-रिसाला, बेरूत, 3/505।

[Main Text Column 1 (Arabic)] انا وجدناه صدوقا، انا وجدناه صدوقا، انا وجدناه صدوقا١۔ تلمیذ له ائمة اجلاء کابن المبارك وشعبة وسفیان الثوری وابن عیینة والامام ابی یوسف واکثر عنه فی کتاب الخراج له۔

و قال ابو زرعة الدمشقی اجمع الکبراء من اهل العلم علی الاخذ عنه قال وقد اختبره اهل الحدیث فرؤه صدقا وخیرا۔٢

و قال ابن عدی لم یتخلف فی الروایة عنه الثقات والائمة ولا بأس به ٣

و قال علی بن المدینی ما رأیت احدا یتهم ابن اسحق ۴

وقال سفیان عنـه بن عیینه جالست

عنه: وبه ظهر کذب من زعم الان ان قد جرحه سفین

[Main Text Column 2 (Urdu)] ابن مبارک فرماتے ہیں: "ہم نے انہیں صدوق پایا، ہم نے انہیں صدوق پایا، ہم نے انہیں صدوق پایا۔" امام عبداللہ بن مبارک، امام شعبہ اور سفیان ثوری اور ابن عیینہ اور امام ابو یوسف نے کتاب الخراج میں بہت زیادہ روایتیں کیں اور ان کی شاگردی اختیار کی۔

امام ابو زرعہ دمشقی نے فرمایا: "اجلہ علماء کا اجماع ان سے روایت کرنے پر قائم ہے، اور آپ کو اہل علم نے آزمایا تو اہل صدق و خیر پایا۔"

ابن عدی نے کہا: "آپ کی روایت میں ائمہ ثقات کو کوئی اختلاف نہیں، اور آپ سے روایت کرنے میں کوئی حرج نہیں۔"

امام علی ابن المدینی نے کہا " کسی امام یا محدث کو ابن اسحق پر جرح کرتے نہیں دیکھا"

امام سفیان ابن عیینہ فرماتے ہیں میں

سفیان ابن عیینہ کے اس قول سے اس شخص کا جھوٹ ظاہر ہو گیا جو یہ کہتا ہے کہ حضرت

سفیان (باقی اگلے صفحہ پر)

[حواشی] ۱ تہذیب التہذیب ترجمہ محمد بن اسحق مؤسسۃ الرسالہ بیروت ۳/ ۵۰۷، کتاب الثقات لابن حبان ترجمہ محمد بن اسحق دارالکتب العلمیہ بیروت ۲۳۶/۲ ۲ تہذیب التہذیب ترجمہ محمد بن اسحق مؤسسۃ الرسالہ بیروت ۳/ ۵۰۵ ۳ میزان الاعتدال ترجمہ نمبر ۷۱۹۷ دارالمعرفہ بیروت ۳/ ۷۴۷ ۴ تہذیب التہذیب ترجمہ محمد بن اسحق مؤسسۃ الرسالہ بیروت ۳/ ۵۰۵

Fatawa Razawiyya Volume 28

Ibn Ishaq for more than seventy years | I continued to serve Ibn Ishaq for over seventy years.

(Remainder of the footnote from the previous page) Ibn 'Uyaynah has criticized Ibn Ishaq. God forbid! Rather, he was a student of Ibn Ishaq, defended him, and says that he saw Imam Zuhri asking Ibn Ishaq, "Where were you?" He replied, "Is there anyone who can gain access to you?" (meaning the doorkeeper was blocking him). So Imam Zuhri called his doorkeeper and said, "From now on, never stop Ibn Ishaq from coming in." It is also a narration from Ibn 'Uyaynah that someone asked Imam Zuhri about the battles (ghazawat) of the Messenger of Allah, peace and blessings of Allah be upon him. He pointed towards Ibn Ishaq and said, "He knows about them better than all people." Hazrat Ali bin Madini narrates that I asked Sufyan whether Ibn Ishaq used to sit with Fatima bint Munzir? So Hazrat Sufyan said that Muhammad bin Ishaq himself told me that:

Ibn 'Uyaynah, far be it from him! Rather, he studied under him and defended him. He said: I saw Al-Zuhri saying to Muhammad bin Ishaq, "Where were you?" He replied, "Can anyone reach you?" He had been blocked. So he (Al-Zuhri) said: "Do not block him when he comes." He also said: Ibn Shihab was asked about his military expeditions and he said, "This man is the most knowledgeable of people concerning them." Ibn Al-Madini said: I said to Sufyan, "Was Ibn Ishaq sitting with Fatima bint Munzir?" He said, "Ibn Ishaq informed me that she spoke to him and that he entered upon her." And Ibn 'Uyaynah also said.

1. Tahdhib al-Tahdhib, translation of Muhammad bin Ishaq, Mu'assasat al-Risalah Beirut 3 / 504 and 505.
2. Tahdhib al-Tahdhib, translation of Muhammad bin Ishaq, Mu'assasat al-Risalah Beirut 3 / 504 and 505.
3. Tahdhib al-Tahdhib, translation of Muhammad bin Ishaq, Mu'assasat al-Risalah Beirut 3 / 504 and 505.

Page 68 of 684

फ़तावा रज़विया जिल्द 28

इब्न इसहाक़ मुन्ज़ बिज़ सनिन व सबईन सना | सत्तर साल से ऊपर इब्न इसहाक़ की ख़िदमत करता रहा

(पिछले पन्ने के फ़ुटनोट का शेष भाग) इब्न 'उययना ने इब्न इसहाक़ पर जिरह की है। ख़ुदा की पनाह! उन्होंने तो इब्न इसहाक़ की शागिर्दी इख़्तियार की है, उनकी तरफ़ से मुदाफ़िअत की है और फ़रमाते हैं कि इमाम ज़ुहरी को देखा कि इब्न इसहाक़ से पूछा, "आप कहाँ थे?" उन्होंने जवाब दिया, "क्या आपके यहाँ किसी की रसाई हो सकती है?" (यानी दरबान रोक रहा था)। तो इमाम ज़ुहरी ने अपने दरबान को बुलाकर फ़रमाया, "आइंदा इब्न इसहाक़ को अंदर आने से कभी भी मत रोकना।" हज़रत इब्न 'उययना की ही रिवायत है कि किसी ने इमाम ज़ुहरी से रसूलुल्लाह सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम के ग़ज़वात के बारे में पूछा। उन्होंने इब्न इसहाक़ की तरफ़ इशारा करके फ़रमाया, "ये इसे सब लोगों से ज़्यादा जानते हैं।" हज़रत अली बिन मदनी रिवायत करते हैं कि मैंने सुफ़यान से पूछा कि क्या इब्न इसहाक़ फ़ातिमा बिन्त मुन्ज़िर के पास बैठते थे? तो हज़रत सुफ़यान ने कहा कि मुझसे ख़ुद मोहम्मद बिन इसहाक़ ने कहा कि:

इब्न 'उययना, उनसे दूर रहे! बल्कि उन्होंने उनसे शिक्षा प्राप्त की और उनका बचाव किया। उन्होंने कहा: मैंने अज़-ज़ुहरी को मोहम्मद बिन इसहाक़ से कहते देखा, "तुम कहाँ थे?" उन्होंने उत्तर दिया, "क्या कोई आप तक पहुँच सकता है?" उन्हें रोक दिया गया था। तो उन्होंने (अज़-ज़ुहरी) कहा: "जब वह आए तो उसे न रोकें।" उन्होंने यह भी कहा: इब्न शिहाब से उनके सैन्य अभियानों के बारे में पूछा गया तो उन्होंने कहा, "यह व्यक्ति उनके बारे में लोगों में सबसे अधिक जानकार है।" इब्न अल-मदीनी ने कहा: मैंने सुफ़यान से कहा, "क्या इब्न इसहाक़ फ़ातिमा बिन्त मुन्ज़िर के साथ बैठे थे?" उन्होंने कहा, "इब्न इसहाक़ ने मुझे सूचित किया कि उसने उनसे बात की और वह उनके पास गए।" और इब्न 'उययना ने भी कहा।

1. तहज़ीब अल-तहज़ीब, मोहम्मद बिन इसहाक़ का अनुवाद, मुअस्ससत अल-रिसाला बेरूत 3 / 504 और 505।
2. तहज़ीब अल-तहज़ीब, मोहम्मद बिन इसहाक़ का अनुवाद, मुअस्ससत अल-रिसाला बेरूत 3 / 504 और 505।

3. तहज़ीब अल-तहज़ीब, मोहम्मद बिन इसहाक़ का अनुवाद, मुअस्ससत अल-रिसाला बेरूत 3 / 504 और 505।

पेज 68 ऑफ़ 684

ابن اسحق منذ بضع سنین وسبعین سنة | ستر سال سے اوپر ابن اسحاق کی خدمت کرتا رہا

(بقیہ حاشیہ صفحہ گزشتہ) ابن عیینہ نے ابن اسحاق پر جرح کی ہے خدا کی پناہ انہوں نے تو ابن اسحاق کی شاگردی اختیار کی ہے ان کی طرف سے مدافعت کی ہے اور فرماتے ہیں کہ امام زہری کو دیکھا کہ ابن اسحاق سے پوچھا آپ کہاں تھے؟ انہوں نے جواب دیا کوئی آپ کے یہاں باریابی بھی تو پائے (یعنی دربان روکے ہوئے تھا) تو امام زہری نے اپنے دربان کو بلا کر فرمایا آئندہ ابن اسحاق کو اندر آنے سے کبھی بھی مت روکنا۔ حضرت ابن عیینہ کی ہی روایت ہے کہ کسی نے امام زہری سے رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کے غزوات کے بارے میں پوچھا انہوں نے ابن اسحاق کی طرف اشارہ کر کے فرمایا یہ اس کو سب لوگوں سے زیادہ جانتے ہیں حضرت علی بن مدینی روایت کرتے ہیں کہ میں نے سفیان سے پوچھا کہ ابن اسحاق فاطمہ منذر کے پاس بیٹھے تھے؟ تو حضرت سفیان نے کہا کہ مجھ سے خود محمد بن اسحاق نے کہا کہ:

بن عیینہ، حاشاہ بل قد تلمذ و ذب عنہ وقال رایت الزھری قال لمحمد بن اسحق این کنت؟ فقال ھل یصل الیك أحد ؟ قد عاججبہ وقال لاتحججبہ اذاجاء وقال ایضا قال ابن شھاب وسئل عن مغازیہ فقال ھذا أعلم الناس بھا وقال ابن المدینی قلت لسفیان کان ابن اسحق جالس فاطمة بنت منذر فقال اخبرنی ابن اسحق انھا حدثتہ وانہ دخل علیھا وقال ابن عیینہ ایضا

1 تھذیب التھذیب ترجمہ محمد بن اسحق مؤسسة الرسالہ بیروت ۳ / ۵۰۴ و ۵۰۵ 2 تھذیب التھذیب ترجمہ محمد بن اسحق مؤسسة الرسالہ بیروت ۳ / ۵۰۴ و ۵۰۵ 3 تھذیب التھذیب ترجمہ محمد بن اسحق مؤسسة الرسالہ بیروت ۳ / ۵۰۴ و ۵۰۵

Fatawa Razawiyya Volume 28

"No one from the people of Madinah accused him, nor said anything against him."[1] None of the people of Madinah leveled any accusation against him nor made any criticism of him.

"And Abu Mu'awiya said, Ishaq was..." Imam Abu Mu'awiya said: "Ibn Ishaq is the [leader of] all..."

(Continuation of footnote from previous page) I heard Shu'bah saying, "Muhammad bin Ishaq is the leader of the believers (Amir al-Mu'minin) in Hadith."[2] This is what Sufyan mentioned. Yes, he mentioned that people accused him of [being a] Qadari (following the doctrine of free will).[3] Even if this were a criticism, then how many are the criticized narrators in the two Sahihs (Bukhari and Muslim)? Do you not see that he would hear this and then not leave sitting with Ibn Ishaq nor taking from him? Is there not in this something that indicates people's verification of him? For how many accusations have no basis? And the words of Ibn Munir will come to you shortly.

...that Fatima narrated a hadith to me and I went to her (the reality of sitting near her was only that I heard the hadith from her). Ibn Uyaynah, while validating Ibn Ishaq, quoted that magnificent saying of Imam Shu'bah that he is the 'Leader of the Believers in Hadith' (is criticism like this?). Yes, you also said about Ibn Ishaq that people accused him of being a Qadari, but is this a valid criticism? If it were, then Bukhari and Muslim are full of such 'criticized' narrators; many of their narrators are accused of being Qadari. If this were a valid criticism, then Ibn Uyaynah narrating hadith from Ibn Ishaq would be a big deal; he would have even left his company. But he neither left his company nor abandoned being his student, nor did he confirm the public's accusation. These accusations are baseless. Further words of Ibn Munir are coming. 12 Minhu.

[1] Tahdhib al-Tahdhib, biography of Muhammad bin Ishaq, Mu'assasat ar-Risalah Beirut, 3/505. [2] Tahdhib al-Tahdhib, biography of Muhammad bin Ishaq, Mu'assasat ar-Risalah Beirut, 3/506; Mizan al-I'tidal, biography no. 7197, Dar al-Ma'rifah Beirut, 3/669. [3] Mizan al-I'tidal, biography no. 7197, Dar al-Ma'rifah Beirut, 3/669.

फ़तावा रज़विया जिल्द 28

"मदीना के लोगों में से किसी ने भी उन पर आरोप नहीं लगाया और न ही उनके बारे में कुछ कहा।"[1] मदीना के लोगों में से किसी ने उन पर कोई आरोप नहीं लगाया और न ही उन पर कोई आलोचना की।

"और अबू मुआविया ने कहा कि इसहाक़..." इमाम अबू मुआविया ने कहा: "इब्न इसहाक़ सब..."

(पिछले पृष्ठ के फुटनोट का शेष भाग) मैंने शुबा को यह कहते हुए सुना कि मुहम्मद बिन इसहाक़ हदीस में अमीरुल मोमिनीन हैं।[2] यह वही है जिसे सुफ़ियान ने उल्लेख किया है। हाँ, उन्होंने उल्लेख किया कि लोगों ने उन पर क़दरी (स्वतंत्र इच्छा के सिद्धांत का पालन करने वाला) होने का आरोप लगाया।[3] यदि यह एक आलोचना होती, तो सहीहैन (बुखारी और मुस्लिम) में कितने ही ऐसे 'आलोचित' कथावाचक हैं। क्या आप नहीं देखते कि वे इसे सुनते थे और फिर इब्न इसहाक़ के साथ बैठना या उनसे हदीस लेना नहीं छोड़ते थे? क्या इसमें कुछ ऐसा नहीं है जो लोगों द्वारा उनके सत्यापन को इंगित करता है? क्योंकि कितने ही आरोप आधारहीन होते हैं। और इब्न मुनीर की बात जल्द ही आपके सामने आएगी।

...कि फातिमा ने मुझे हदीस सुनाई और मैं उनके पास गया (उनके पास बैठने की हकीकत केवल इतनी थी कि मैंने उनसे हदीस सुनी)। इब्न उययना ने इब्न इसहाक़ की तस्दीक़ (पुष्टि) में इमाम शुबा का वह शानदार कथन उद्धृत किया कि वह 'हदीस में अमीरुल मोमिनीन' हैं (क्या आलोचना ऐसी ही होती है?)। हाँ, आपने इब्न इसहाक़ के बारे में यह भी कहा है कि लोगों ने उन पर क़दरी होने का आरोप लगाया है, लेकिन क्या यह कोई आलोचना है? अगर यह आलोचना होती, तो बुखारी और मुस्लिम ऐसे 'आलोचित' कथावाचकों से भरे पड़े हैं; उनके बहुत से कथावाचकों पर क़दरी होने का आरोप है। अगर यह आलोचना होती, तो इब्न उययना का इब्न इसहाक़ से हदीस बयान करना तो दूर की बात है, वे उनका साथ भी छोड़ देते। लेकिन उन्होंने न तो उनका साथ छोड़ा और न ही उनकी शागिर्दी (शिष्यता) छोड़ी और न ही जनता के आरोप की पुष्टि की। ये आरोप निराधार हैं। इब्न मुनीर की और बातें आगे आ रही हैं। 12 मिन्हु।

[1] तहज़ीब अत-तहज़ीब, मुहम्मद बिन इसहाक़ की जीवनी, मुअस्ससात अर-रिसाला बेरूत, 3/505। [2] तहज़ीब अत-तहज़ीब, मुहम्मद बिन इसहाक़ की जीवनी, मुअस्ससात अर-रिसाला बेरूत, 3/506;

मीज़ान अल-इतिदाल, जीवनी संख्या 7197, दार अल-मआरिफ़ा बेरूत, 3/669। [3] मीज़ान अल-इतिदाल, जीवनी संख्या 7197, दार अल-मआरिफ़ा बेरूत, 3/669।

فتاوی رضویہ جلد ۲۸

وما یتھم أحد من اھل المدینۃ ولا یقول فیه شیئاً[1] اہلِ مدینہ میں سے کسی نے ان پر اتہام نہیں رکھا نہ ان پر کچھ تنقید کی۔

وقال ابو معاویۃ کان اسحاق امام ابو معاویہ نے فرمایا: "ابن اسحاق سب

(بقیہ حاشیہ صفحہ گزشتہ) سمعت شعبۃ یقول محمد بن اسحق امیر المومنین فی الحدیث[2] فھذا ما جرہ به سفیان نعم ذکر ان الناس اتھموہ بالقدر[3] ولو کان ھذا جرحاً فما اکثر المجروحین في الصحیحین، الاتری انه کان یسمع ھذا ثم لا یترك مجالسۃ ابن اسحق ولا الاخذ منه ھل لیس منه ما یدل علی تصدیقه الناس فی ھذا فکم من تھمۃ لا اصل لھا، وسیاتیك کلام ابن منیر ۱۲ منہ۔

کہ مجھ سے فاطمہ نے حدیث بیان کی اور انکے پاس گیا (تو پاس بیٹھنے کی حقیقت صرف یہ تھی کہ ان سے حدیث سنی) ابن عیینہ نے تو ابن اسحق کی تعدیل میں امام شعبہ کا وہ شاندار قول نقل کیا کہ یہ امیر المومنین فی الحدیث ہیں (کیا جرح ایسی ہی ہوتی ہے؟) ہاں آپ نے ابن اسحق کے بارے میں یہ بھی فرمایا ہے کہ لوگوں نے ان پر قدری ہونے کا الزام لگایا ہے لیکن کیا یہ جرح ہے، اگر جرح ہو تو بخاری و مسلم ایسے مجروح راویوں سے بھری پڑی ہیں ان کے بہت سے راویوں پر قدر کا الزام ہے اگر یہ جرح ہوتی تو ابن عیینہ کا ابن اسحق سے حدیث روایت کرنا تو بڑی بات ہے ان کا ساتھ بھی چھوڑ دیتے لیکن انہوں نے نہ تو ان کا ساتھ چھوڑانہ ان کی شاگردی ترک کی نہ ہی عوام کے الزام کی تصدیق کی یہ تہمتیں بے اصل ہیں مزید ابن منیر کا کلام آرہا ہے ۱۲ منہ۔

[1] تہذیب التہذیب ترجمہ محمد بن اسحق مؤسسة الرساله بیروت ۳/ ۵۰۵ [2] تہذیب التہذیب ترجمہ محمد بن اسحق مؤسسة الرساله بیروت ۳/ ۵۰۶، میزان الاعتدال ترجمہ نمبر ۷۱۹۷ دارالمعرفه بیروت ۳/ ۶۶۹ [3] میزان الاعتدال ترجمہ نمبر ۷۱۹۷ دارالمعرفه بیروت ۳/ ۶۶۹

[...of] the people with the strongest memory." And Imam Ibn Ma'een said, "Among those who narrated from Yazid bin Abi Habib, Layth bin Sa'ad is more reliable than Muhammad bin Ishaq." I say: And this Yazid is as Ibn Yunus said, the great scholars of Egypt narrated from him. I say: like Amr bin Al-Harith, Haywah bin Shurayh, Sa'id bin Abi Ayyub, and Layth bin Sa'ad himself; all of them are trustworthy, reliable, and eminent. And the fifth, Yahya bin Ayyub al-Ghafiqi, is truthful (Saduq), and these five are among the narrators of the Two Sheikhs (Bukhari and Muslim). Abdullah bin Lahi'ah is truthful and good in Hadith (Hasan al-Hadith); the opinion of the Imams of Rijal (narrator criticism) has settled on this regarding him. Abdullah bin Ayyash, both of them are from the narrators of Muslim. Besides them, Sulaiman al-Taymi al-Basri and Zayd bin Abi Unaysa are both trustworthy and among the narrators of the Sahihayn (Bukhari and Muslim). Abdul Hamid bin Ja'far al-Madani is truthful and among the narrators of Muslim. There are many others as well, so from this, it is proven that Ibn Ishaq is superior to all of them. Imam Shu'bah said, "If I had authority, I would have appointed Ibn Ishaq as a ruler over the Hadith scholars. He is the Commander of the Faithful (Ameer-ul-Mu'mineen) in Hadith." In one narration, it is stated that...

Footnotes: 1. Tahdhib al-Tahdhib, Biography of Muhammad bin Ishaq, Mu'assasat al-Risala, Beirut, 3/502 2. Mizan al-I'tidal, Biography of Muhammad bin Ishaq (7197), Dar al-Ma'rifa, Beirut, 3/473 3. Mizan al-I'tidal, Biography of Muhammad bin Ishaq (7197), Dar al-Ma'rifa, Beirut, 3/473

[...] लोगों में सबसे अधिक याद रखने वाले थे।" और इमाम इब्न मुईन ने फ़रमाया, "यज़ीद बिन अबी हबीब से रिवायत करने वालों में लैथ बिन साद, इब्न इस्हाक़ से अधिक विश्वसनीय (थबत) हैं।" इब्न यूनुस फ़रमाते हैं कि इन यज़ीद बिन अबी हबीब से मिस्र के बड़े विद्वानों ने रिवायत की जैसे अम्र बिन अल-हारिस, हयवा बिन शुरैह, सईद बिन अबी अय्यूब और ख़ुद लैथ बिन साद, ये सभी के सभी विश्वसनीय और प्रामाणिक हैं और पाँचवें यह्या इब्न अय्यूब अल-ग़ाफ़िक़ी सच बोलने वाले (सदूक़) हैं और ये पाँचों 'शैख़ैन' (बुख़ारी और मुस्लिम) के रावी हैं। अब्दुल्लाह इब्न लहिया सदूक़ और हदीस के मामले में 'हसन' (अच्छे) हैं, उनके बारे में इसी बात पर रावी विशेषज्ञों की राय टिकी हुई है। अब्दुल्लाह बिन अय्याश, ये दोनों मुस्लिम के रावियों में से हैं। इनके अलावा सुलेमान तैमी बसरी और ज़ैद बिन अबी अनीसा, दोनों महानुभाव विश्वसनीय और 'सहीहैन' के रावियों में से हैं, और अब्दुल हमीद बिन जाफ़र मदनी मुस्लिम के सदूक़ रावियों में से हैं। इनके अलावा और भी बहुत से व्यक्ति हैं, तो इससे साबित हुआ कि इब्न इस्हाक़ इन सबसे श्रेष्ठ हैं। इमाम शुअबा ने फ़रमाया, "अगर मेरी सत्ता होती तो मैं इब्न इस्हाक़ को हदीस विद्वानों का शासक बना देता, ये तो हदीस के क्षेत्र में 'अमीरुल मोमिनीन' हैं।" एक रिवायत में है कि...

पाद-टिप्पणियाँ: 1. तहज़ीब अत-तहज़ीब, मुहम्मद बिन इस्हाक़ की जीवनी, मुअस्ससत अर-रिसाला, बेरुत, 3/502 2. मीज़ान अल-इ'तिदाल, मुहम्मद बिन इस्हाक़ की जीवनी (7197), दार अल-मआरिफ़ा, बेरुत, 3/473 3. मीज़ान अल-इ'तिदाल, मुहम्मद बिन इस्हाक़ की जीवनी (7197), दार अल-मआरिफ़ा, बेरुत, 3/473

पृष्ठ 70/684

من احفظ الناس[1] وقال الامام ابن معین اللیث بن سعد اثبت فی یزید بن ابی حبیب من محمد بن اسحق[2]۔

لوگوں سے زیادہ یاد رکھنے والے تھے" اور امام ابنِ معین نے فرمایا "یزید بن ابی حبیب سے روایت کرنے والوں میں لیث بن سعد ابنِ اسحق سے زیادہ ثبت ہے"۔

قلت و یزید ھذا کما قال ابن یونس روی عنہ الکابر من اھل مصر قلت کعمرو بن الحارث و حیوۃ بن شریح و سعید بن ابی ایوب واللیث بن سعد نفسہ کلھم ثقات، اثبات، اجلاء و یحییٰ بن ایوب الغافقی صدوق و خستھم من رجال الشیخین و عبداللہ بن لھیعۃ صدوق حسن الحدیث علی ماستقر الامر علیہ و عبداللہ بن عیاش کلاھما من رجال مسلم و من غیر ھم سلیمان التیمی البصری و زید بن ابی انیسۃ ثقتان من رجال الصحیحین و عبد الحمید بن جعفر المدنی الصدوق من رجال مسلم و آخرون کثیرون ففی ھذا تفضیل لابن اسحق علیھما جمیعاً۔ ابنِ یونس فرماتے ہیں کہ ان یزید بن ابی حبیب سے اکابر علمائے مصر نے روایت کی جیسے عمرو بن حارث، حیوۃ بن شریح، سعید بن ابی ایوب اور خود لیث بن سعد، یہ سب کے سب ثقہ اور ثبت ہیں اور پانچویں یحییٰ ابن ایوب غافقی صدوق ہیں اور یہ پانچوں رجالِ شیخین میں سے ہیں عبداللہ ابن لھیعہ صدوق اور حسن الحدیث ہے ان کے بارے میں اسی امر پر ائمہ رجال کی رائے مستقر ہوئی اور عبداللہ بن عیاش یہ دونوں مسلم کے روایوں میں سے ہیں انکے علاوہ سلیمان تیمی بصری، زید بن ابی انیسہ دونوں حضرات ثقہ اور رواۃِ صحیحین میں سے ہیں اور عبد الحمید بن جعفر مدنی صدوق رجالِ مسلم سے ہیں ان کے علاوہ اور بھی بہت سے افراد ہیں تو اس سے ثابت ہوا کہ ابنِ اسحاق ان سب سے افضل ہیں۔

وقال الامام شعبۃ لو کان لی سلطان لامرت ابن اسحق علی المحدثین[3] وقال ایضاً محمد بن اسحاق امیر المؤمنین فی امام شعبہ نے فرمایا "میری حکومت ہوتی تو میں ابن اسحاق کو محدثین پر حاکم بناتا یہ تو امیر المومنین فی الحدیث ہیں" ایک روایت میں ہے کہ

[1] تہذیب التھذیب ترجمہ محمد بن اسحاق مؤسسۃ الرسالہ بیروت ۳ / ۵۰۲ [2] میزان الاعتدال ترجمہ محمد بن اسحاق ۷۱۹۷ دارالمعرفہ بیروت ۳ / ۴۷۳ [3] میزان الاعتدال ترجمہ محمد بن اسحاق ۷۱۹۷ دارالمعرفہ بیروت ۳ / ۴۷۳

...the Hadith. And in one narration from him, it was asked of him, "Why did he say [this]?" He replied, "Due to his [excellent] memory." And in another narration from him: "If anyone were to be a leader in Hadith, it would be Muhammad bin Ishaq."

Ali bin al-Madini said: "The pivot of the Hadith of the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) is upon six [people]." Then he mentioned them and said: "Then the knowledge of the six became centered upon twelve, and he mentioned Ibn Ishaq among them."

Imam al-Zuhri said: "There will never cease to be abundant knowledge in Medina as long as Ibn Ishaq is in it." And he used to receive information about the military expeditions (Maghazi) from Ibn Ishaq; it is heard that he was his teacher and the teacher of the world in Hadith. Another teacher of his, Asim bin Umar bin Qatadah, said: "Knowledge will remain among the people as long as Muhammad ibn Ishaq remains." Abdullah bin Fa'id said: "We used to sit in the gathering of Ibn Ishaq, and then..."

Footnotes: 1. Tahdhib al-Tahdhib, Biography of Muhammad Ishaq, Mu'assasat al-Risalah Beirut 3/506 2. Tahdhib al-Tahdhib, Biography of Muhammad Ishaq, Mu'assasat al-Risalah Beirut 3/506 3. Tahdhib al-Tahdhib, Biography of Muhammad Ishaq, Mu'assasat al-Risalah Beirut 3/506 4. Tahdhib al-Kamal, Biography of Muhammad bin Ishaq 5644, Dar al-Fikr Beirut 16/27 5. Tahdhib al-Tahdhib, Biography of Muhammad bin Ishaq, Mu'assasat al-Risalah Beirut 3/505 6. Tahdhib al-Kamal, Biography of Muhammad bin Ishaq, Dar al-Fikr Beirut 16/27

...हदीस। और उनसे एक रिवायत में है कि उनसे पूछा गया, "उन्होंने ऐसा क्यों कहा?" उन्होंने उत्तर दिया, "उनकी स्मरण शक्ति (हिफ्ज़) के कारण।" और उनसे एक अन्य रिवायत में है: "यदि हदीस वालों में कोई सरदार हो सकता है, तो वह मुहम्मद इब्न इसहाक हैं।"

अली बिन अल-मदीनी से रिवायत है कि रसूलुल्लाह (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की हदीसें छह व्यक्तियों पर आधारित हैं। फिर उन्होंने उनके नाम गिनाए और कहा: "फिर इन छह का ज्ञान बारह व्यक्तियों में केंद्रित हो गया, और उन्होंने उनमें इब्न इसहाक का उल्लेख किया।"

इमाम अल-ज़ुहरी फरमाते हैं: "मदीना मज्मा-ए-उलूम (ज्ञान का केंद्र) रहेगा जब तक यहाँ मुहम्मद बिन इसहाक क़याम पज़ीर (निवास) रहेंगे।" आप ग़ज़वात (युद्धों) की रिवायतों में इब्न इसहाक पर ही भरोसा करते थे, हर चंद कि आप हदीस में उनके उस्ताद थे, बल्कि दुनिया भर के शैख़ थे। इब्न इसहाक के दूसरे उस्ताज़ आसिम बिन उमर बिन क़तादा ने फ़रमाया: "जब तक इब्न इसहाक ज़िंदा हैं, दुनिया में तमाम उलूम (ज्ञान) बाक़ी रहेंगे।" अब्दुल्लाह इब्न फ़ैद ने कहा: "हम लोग इब्न इसहाक की मजलिस में..."

पादलेख: 1. तहज़ीब अत-तहज़ीब, मुहम्मद इसहाक की जीवनी, मुअस्ससत अल-रिसाला बेरूत 3/506 2. तहज़ीब अत-तहज़ीब, मुहम्मद इसहाक की जीवनी, मुअस्ससत अल-रिसाला बेरूत 3/506 3. तहज़ीब अत-तहज़ीब, मुहम्मद इसहाक की जीवनी, मुअस्ससत अल-रिसाला बेरूत 3/506 4. तहज़ीब अल-कमाल, मुहम्मद बिन इसहाक की जीवनी 5644, दार अल-फ़िक्र बेरूत 16/27 5. तहज़ीब अत-तहज़ीब, मुहम्मद बिन इसहाक की जीवनी, मुअस्ससत अल-रिसाला बेरूत 3/505 6. तहज़ीब अल-कमाल, मुहम्मद बिन इसहाक की जीवनी, दार अल-फ़िक्र बेरूत 16/27

पृष्ठ 71/684

الحدیث[1] وفی روایۃ عنہ قیل لہ لم قال لحفظہ و فی اخری عنہ لوسود احد فی الحدیث لسود محمد بن اسحق[2] | کسی نے ان سے پوچھا آپ ایسا کیوں کہتے ہیں؟ تو حضرت شعبہ نے فرمایا ان کے حفظ کی وجہ سے دوسری روایت میں ہے حدیث والوں میں اگر کوئی سردار ہو سکتا ہے تو وہ محمد ابن اسحق ہیں۔ وقال علی بن المدینی مدار حدیث رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم علی ستۃ فذکر ہم ثم قال فصار علم الستۃ عند اثنی عشر فذکر ابن سحق فیہم[3] | علی بن المدینی سے روایت ہے رسول اللہ صلی اللہ علیہ تعالیٰ علیہ وسلم کی حدیثیں چھ آدمیوں میں منحصر ہیں پھر ان سب کے نام گنوائے اور فرمایا اس کے بعد بارہ آدمیوں میں دائرہ ہو گئیں اور ابن اسحاق ان بارہ میں ہیں۔ وقال الامام الزہری لایزال بالمدینۃ علم جم ما کان فیھا ابن اسحاق[4] و قد کان یتلقف المغازی من ابن اسحق[5] سمع انہ شیخہ و شیخ الدنیا فی الحدیث و قال شیخ الاخر عاصم بن عمر بن قتادہ لایزال فی الناس علم ما باقی محمد ابن اسحق[6] وقال عبداللہ بن فائد کنا نجلس الی ابن اسحق فاذا | امام زہری فرماتے ہیں مدینہ مجمع العلوم رہے گا جب تک یہاں محمد بن اسحاق قیام پذیر رہیں گے آپ غزوات کی روایتوں میں ابن اسحق پر ہی بھروسا کرتے تھے ہر چند کہ آپ حدیث میں ان کے استاد تھے بلکہ دنیا بھر کے شیخ تھے ابن اسحق کے دوسرے استاذ عاصم بن عمر بن قتادہ نے فرمایا جب تک ابن اسحاق زندہ ہیں دنیا میں تمام علوم باقی رہیں گے عبداللہ ابن فائد نے کہا: ہم لوگ ابن اسحاق کی مجلس میں

[1]تہذیب التہذیب ترجمہ محمد اسحاق مؤسسۃ الرسالہ بیروت ۳/ ۵۰۶ [2]تہذیب التہذیب ترجمہ محمد اسحاق مؤسسۃ الرسالہ بیروت ۳/ ۵۰۶ [3]تہذیب التہذیب ترجمہ محمد اسحاق مؤسسۃ الرسالہ بیروت ۳/ ۵۰۶ [4]تہذیب الکمال تر جمہ محمد بن اسحق ۵۶۴۴ دارالفکر بیروت ۲۷/۱۶ [5]تہذیب التہذیب تر

جمہ محمد بن اسحق مؤسسۃ الرسالہ بیروت ۵۰۵/۳ [6]تہذیب الکمال تر جمہ محمد بن اسحق دارالفکر بیروت ۲۷/۱۶

Fatawa Rizwia Volume 28

[Arabic]: Whenever he started discussing a particular branch of knowledge, the gathering would end on that very subject that day.[1] | [Urdu]: Had he started the discussion of any branch of knowledge, the gathering of that day would end on that very subject.

[Arabic]: Ibn Hibban said that there was no one in Medina who could approach Ibn Ishaq in his knowledge, nor equal him in his collection, and he was among the best of people in the beautiful arrangement of reports.[2] | [Urdu]: Ibn Hibban said that in Medina, whether it was a scholarly gathering of Hadith or of other sciences and arts, none would be equal to Ibn Ishaq, and in the beautiful arrangement of reports, he was ahead of others.

[Arabic]: Abu Ya'la al-Khalili said that Muhammad bin Ishaq was a great scholar of Hadith, vast in his narrations and knowledge, and trustworthy (Thiqah).[3] | [Urdu]: Abu Ya'la al-Khalili said that Muhammad bin Ishaq was a very great scholar of Hadith; he was vast in knowledge regarding narrations and was trustworthy.

[Arabic]: Similarly, Yahya bin Ma'in, Yahya bin Yahya, and Ali bin Abdullah (he is Ibn al-Madini, the teacher of al-Bukhari), Ahmad al-'Ajli, Muhammad bin Sa'd, and others said that Muhammad bin Ishaq is trustworthy.[4] | [Urdu]: Yahya ibn Ma'in, Yahya ibn Yahya, and Ali ibn Abdullah al-Madini, the teacher of Imam Bukhari, Ahmad al-'Ajli, Muhammad bin Sa'd, and others said that Muhammad bin Ishaq is trustworthy.

[Arabic]: Ibn al-Barqi said: I have not seen the people of Hadith differ regarding his reliability and the goodness (Hasan) of his Hadith.[5] Al-Hakim narrated from al-Bushanji, the teacher of al-Bukhari, that "he is trustworthy according to us".[6] | [Urdu]: Hadrat Ibn al-Barqi said that there is no disagreement among the scholars of Hadith regarding the reliability of Muhammad bin Ishaq and his Hadith is fair (Hasan), and al-Hakim narrated from al-Bushanji, the teacher of Bukhari, that Ibn Ishaq is trustworthy according to us.

---

[1] Mizan al-I'tidal, biography of Muhammad bin Ishaq 7197, Dar al-Ma'rifah, Beirut, 4/76. [2] Tahdhib al-Tahdhib, biography of Muhammad bin Ishaq 7197, Mu'assasat al-Risalah, Beirut, 3/507; Kitab al-Thiqat by Ibn Hibban, biography of Muhammad bin Ishaq, Dar al-Kutub al-Ilmiyyah, Beirut, 3/236. [3] Tahdhib al-Tahdhib, biography of Muhammad bin Ishaq 5244, Mu'assasat al-Risalah, Beirut, 3/507. [4] Mizan al-I'tidal, biography of Muhammad bin Ishaq 7197, Dar al-Ma'rifah, Beirut, 3/575; Tahdhib al-

Kamal, biography of Muhammad bin Ishaq 5244, Dar al-Ma'rifah, Beirut, 16/80, 81. [5] Tahdhib al-Kamal, biography of Muhammad bin Ishaq 5244, Mu'assasat al-Risalah, Beirut, 3/507. [6] Tahdhib al-Kamal, biography of Muhammad bin Ishaq 5244, Mu'assasat al-Risalah, Beirut, 3/507.

फ़तावा रज़विया खंड 28

[अरबी]: यदि वे ज्ञान की किसी शाखा की चर्चा शुरू करते, तो उस दिन की सभा उसी विषय पर समाप्त होती।[1] | [उर्दू]: होते तो जिस फ़न का तज़किरा शुरू कर देते उस दिन मजलिस उसी पर ख़त्म हो जाती।

[अरबी]: इब्न हिब्बान ने कहा कि मदीना में इल्म-ए-हदीस की या अन्य विधाओं की कोई भी सभा ऐसी नहीं थी जो इब्न इसहाक़ के समान हो, और वे सूचनाओं के सुंदर व्यवस्थापन में अन्य लोगों से आगे थे।[2] | [उर्दू]: इब्न हिब्बान ने कहा मदीना में कोई इल्मी मजलिस हदीस की हो या दीगर उलूम-ओ-फ़ुनून की इब्न इसहाक़ के हमसर न होती और ख़बरों की हुस्न-ए-तर्तीब में ये और लोगों से आगे थे।

[अरबी]: अबू याला अल-खलीली ने कहा कि मुहम्मद बिन इसहाक़ हदीस के एक महान विद्वान थे, रिवायत में विशाल ज्ञान रखने वाले और विश्वसनीय (सिक़ह) थे।[3] | [उर्दू]: अबू यअली खलीली ने फ़रमाया मुहम्मद बिन इसहाक़ बहुत बड़े आलिम-ए-हदीस थे रिवायत में वासे-उल-इल्म और सिक़ह थे।

[अरबी]: इसी तरह याह्या इब्न मुईन, याह्या इब्न याह्या, और अली इब्न अब्दुल्लाह (जो इमाम बुखारी के उस्ताद हैं), अहमद इजली, मुहम्मद बिन साद और अन्य ने कहा कि मुहम्मद बिन इसहाक़ विश्वसनीय हैं।[4] | [उर्दू]: यहया इब्न मुईन यहया इब्न यहया व अली इब्न अब्दुल्लाह मदनी उस्ताद इमाम बुखारी, अहमद इजली, मुहम्मद बिन साद वग़ैरा ने कहा मुहम्मद बिन इसहाक़ सिक़ह हैं।

[अरबी]: हज़रत इब्न अल-बरकी ने कहा: मैंने हदीस के विद्वानों को उनकी विश्वसनीयता और उनकी हदीस की अच्छाई (हसन) के बारे में असहमत नहीं देखा।[5] और हाकिम ने बुखारी के उस्ताद बुशंजी से रिवायत की कि इब्न इसहाक़ हमारे निकट विश्वसनीय हैं।[6] | [उर्दू]: हज़रत इब्न अल-बरकी ने फ़रमाया इल्म-ए-हदीस वालों में मुहम्मद बिन इसहाक़ के सिक़ह होने में कोई इख़्तिलाफ़ नहीं और उन की हदीस हसन है और हाकिम ने बोशंजी शैख़-ए-बुखारी से रिवायत की कि इब्न इसहाक़ हमारे नज़दीक सिक़ह हैं।

---

[1] मिज़ान अल-एतेदाल, मुहम्मद बिन इसहाक़ की जीवनी 7197, दार अल-मआरिफ़ा, बेरुत, 4/76. [2] तहज़ीब अल-तहज़ीब, मुहम्मद बिन इसहाक़ की जीवनी 7197, मुअस्ससत अर-रिसाला, बेरुत, 3/507; इब्न हिब्बान द्वारा किताब अल-सिक़ात, मुहम्मद बिन इसहाक़ की जीवनी, दार अल-कुतुब

अल-इल्मिया, बेरुत, 3/236. [3] तहज़ीब अल-तहज़ीब, मुहम्मद बिन इसहाक़ की जीवनी 5244, मुअस्ससत अर-रिसाला, बेरुत, 3/507. [4] मिज़ान अल-एतेदाल, मुहम्मद बिन इसहाक़ की जीवनी 7197, दार अल-मआरिफ़ा, बेरुत, 3/575; तहज़ीब अल-कमाल, मुहम्मद बिन इसहाक़ की जीवनी 5244, दार अल-मआरिफ़ा, बेरुत, 16/80, 81. [5] तहज़ीब अल-कमाल, मुहम्मद बिन इसहाक़ की जीवनी 5244, मुअस्ससत अर-रिसाला, बेरुत, 3/507. [6] तहज़ीब अल-कमाल, मुहम्मद बिन इसहाक़ की जीवनी 5244, मुअस्ससत अर-रिसाला, बेरुत, 3/507.

اخذ فی فن من العلم ذهب المجلس بذلك الفن [1] | ہوتے تو جس فن کا تذکرہ شروع کر دیتے اس دن مجلس اسی پر ختم ہو جاتی۔

وقال ابن حبان لم یکن احد بالمدینة یقار ب ابن اسحق في علمه ولا یوازیه في جمعه وهو من احسن الناس سباقاً للاخبار [2] | ابن حبان نے کہا مدینہ میں کوئی علمی مجلس حدیث کی ہو یا دیگر علوم و فنون کی ابن اسحق کے ہمسر نہ ہوتی اور خبروں کی حسن ترتیب میں یہ اور لوگوں سے آگے تھے۔

وقال ابو یعلی الخلیلي محمد بن اسحق عالم کبیر واسع الرواة والعلم ثقة [3] | ابو یعلی خلیلی نے فرمایا محمد بن اسحق بہت بڑے عالم حدیث تھے روایت میں واسع العلم اور ثقہ تھے۔

وکذلك قال یحیی بن معین و یحیی بن یحیی و علي بن عبد الله (هو ابن المدیني شیخ البخاری) واحمد العجلي ومحمد بن سعد وغیرهم ان محمد بن اسحاق ثقه [4] | یحییٰ ابن معین یحییٰ ابن یحییٰ و علی ابن عبد اللہ المدینی استاد امام بخاری ، احمد عجلی، محمد بن سعد وغیرہ نے کہا محمد بن اسحق ثقہ ہیں۔

وقال ابن البرقی لم ارا هل الحدیث یختلفون في ثقه و حسن حدیثه [5] وقال الحاکم عن البوشنجی شیخ البخاری هو عندنا ثقة [6] | حضرت ابن البرقی نے فرمایا علم حدیث والوں میں محمد بن اسحق کے ثقہ ہونے میں کوئی اختلاف نہیں اور ان کی حدیث حسن ہے اور حاکم نے بوشنجی شیخ بخاری سے روایت کی کہ ابن اسحق ہمارے نزدیک ثقہ ہیں۔

---

[1] میزان اعتدال ترجمہ محمد بن اسحق ۷۱۹۷ دار المعرفة بیروت ۴/۷۶ [2] تهذیب التهذیب ترجمه محمد بن اسحق ۷۱۹۷ مؤسسه الرساله بیروت ۳/ ۵۰۷، کتاب الثقات لابن حبان ترجمہ محمد بن

اسحق دار الكتب العلمية بيروت ٣/ ٢٣٦ [3] تهذيب التهذيب ترجمه محمد بن اسحق ٥٢٤٤ مؤسسة الرساله بيروت ٣/ ٥٠٧ [4] ميزان الاعتدال ترجمه محمد بن اسحق ٧١٩٧ دار المعرفه بيروت ٣/ ٥٧٥، تهذيب الكمال ترجمہ محمد بن اسحق ٥٢٤٤ دار المعرفه بيروت ١٦/ ٨٠، ٨١ [5] تهذيب الكمال ترجمہ محمد بن اسحق ٥٢٤٤ مؤسسة الرساله بيروت ٣/ ٥٠٧ [6] تهذيب الكمال ترجمہ محمد بن اسحق ٥٢٤٤ مؤسسة الرساله بيروت ٣/ ٥٠٧

Fatawa Razawiyya Volume 28

[Right Column - Urdu Translation/Commentary] The Absolute Researcher (Al-Muhaqqiq al-ala al-itlaq) stated in 'Fath al-Qadir': Ibn Ishaq is trustworthy; he is trustworthy. Neither we nor the expert scholars of Hadith have any doubt about this. The authentication of Muhammad bin Ishaq is the manifest truth. What has been reported from Imam Malik regarding him is not sound, and even if the narration were correct, no scholar of Hadith has accepted his statement. Imam Bukhari spoke at length regarding his authentication in 'Juz' al-Qira'at' and did not include him in his book 'al-Du'afa' (The Weak Narrators). He denied the authenticity of the words attributed to Imam Malik concerning him, and also denied what is reported from Ali (may Allah honor him) through Hisham that suggests a rejection of his authenticity. We have shed light on all these matters in our writings related to the science of Hadith, and my beloved son, Mawlawi Mustafa Raza Khan (may Allah preserve him), has detailed them all in his book 'Wiqayat Ahl al-Sunnah an Makr Deoband wal-Fitnah', which is a refutation of the Wahhabi Deobandis, as they opposed [the truth] in this matter. These are the ones whom our masters, the scholars of the Two Noble Sanctuaries, have collectively ruled to be disbelievers and apostates. Furthermore, whoever doubts their disbelief and punishment has indeed committed disbelief, because they [insulted Allah].

[Left Column - Original Arabic Text] And the researcher (Al-Muhaqqiq) said in 'Fath al-Qadir': As for Ibn Ishaq, he is trustworthy. There is no doubt about this for the one who denies it, nor for the researchers of Hadith. (1) He also said: The authentication of Muhammad bin Ishaq is the manifest truth. What has been reported from the words of Malik about him is not established. Even if it were authentic, the people of knowledge would not accept it, (2) etc. Imam Bukhari spoke at length regarding his authentication in 'Juz' al-Qira'at' and did not include him in his 'al-Du'afa'. He denied the authenticity of what is mentioned about him from the words of Malik, and what is reported from Ali which suggests the denial of its authenticity from Hisham. We have explained this in our Hadith-related writings, and my son, Mawlawi Mustafa Raza Khan (may Allah preserve him), has mentioned it in his book 'Wiqayat Ahl al-Sunnah an Makr Deoband wal-Fitnah'. He wrote it in refutation of the Wahhabi Deobandis as they differed in this matter. They are those whom our masters, the scholars of the Two Noble Sanctuaries, have all collectively ruled to be disbelievers and apostates. And whoever doubts their disbelief and punishment, indeed he has committed disbelief (3) for their insulting Allah.

[Footnotes] 1. Fath al-Qadir, Book of Prayer, Chapter of Witr Prayer, Maktaba Nooria Razvia, Sukkur, 1/370. 2. Fath al-Qadir, Book of Prayer, 1/200 and Tuhfat al-Ahwadhi, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 2/239. 3. Husam al-Haramayn ala Manhar al-Kufr wal-Mayn, Maktaba Nabawiyya, Lahore, p. 13.

फ़तावा रज़विया जिल्द २८

[दायां कॉलम - उर्दू अनुवाद/व्याख्या] परम शोधकर्ता (मुहक्किक़ अल-अला अल-इतलाक़) ने 'फ़तह अल-क़दीर' में फ़रमाया है: इब्न इसहाक़ विश्वसनीय (सिक़ा) हैं, वह विश्वसनीय हैं। इसमें न तो हमें कोई संदेह है और न ही हदीस के शोधकर्ताओं को। मुहम्मद बिन इसहाक़ का प्रमाणीकरण एक स्पष्ट सत्य है। उनके बारे में इमाम मालिक से जो कुछ रिपोर्ट किया गया है, वह सही नहीं है, और यदि रिवायत को सही मान भी लिया जाए, तो किसी भी हदीस विद्वान ने उनके बयान को स्वीकार नहीं किया है। इमाम बुखारी ने 'जुज़ अल-क़िराअत' में उनके प्रमाणीकरण पर विस्तृत चर्चा की है और उन्हें अपनी 'अज़-ज़ुआफ़ा' पुस्तक में शामिल नहीं किया है। उन्होंने उनके बारे में इमाम मालिक के कहे गए शब्दों की प्रामाणिकता का खंडन किया है, और हज़रत अली (करम अल्लाह वजहुल करीम) से हिशाम के माध्यम से रिपोर्ट किए गए उस बयान का भी खंडन किया है जो उनकी सत्यता पर संदेह पैदा करता है। हमने हदीस विज्ञान से संबंधित अपने लेखों में इन सभी बातों पर प्रकाश डाला है, और इन सबको मेरे प्रिय पुत्र मौलवी मुस्तफ़ा रज़ा खान (अल्लाह उनकी रक्षा करे) ने अपनी पुस्तक 'वक़ायते अहल-ए-सुन्नत अन मक्र-ए-देवबंद वल-फ़ितना' में विस्तार से बताया है, जो वहाबी देवबंदियों के खंडन में लिखी गई है क्योंकि उन्होंने इस मामले में विरोध किया था। ये वही लोग हैं जिनके कुफ़्र और धर्मत्याग (इरतिदाद) का फ़तवा हमारे आकाओं, दोनों पवित्र हरम के विद्वानों ने सामूहिक रूप से दिया है। और जो कोई उनके कुफ़्र और सज़ा में संदेह करता है, वह स्वयं काफ़िर है क्योंकि उन्होंने [अल्लाह की शान में गुस्ताखी की है]।

[बायां कॉलम - मूल अरबी पाठ] और शोधकर्ता (मुहक्किक़) ने 'फ़तह अल-क़दीर' में कहा: जहाँ तक इब्न इसहाक़ का सवाल है, वह विश्वसनीय हैं। इसमें न तो इनकार करने वाले को कोई संदेह है और न ही हदीस के शोधकर्ताओं को। (1) उन्होंने यह भी कहा: मुहम्मद बिन इसहाक़ की विश्वसनीयता स्पष्ट सत्य है। उनके बारे में इमाम मालिक के जो शब्द रिपोर्ट किए गए हैं, वे सिद्ध नहीं हैं। यदि वे सही भी होते, तो विद्वान उन्हें स्वीकार नहीं करते, (2) इत्यादि। इमाम बुखारी ने 'जुज़ अल-किरात' में उनकी विश्वसनीयता के बारे में विस्तार से बात की है और उन्हें अपनी 'अल-दुअफ़ा' में शामिल नहीं किया। उन्होंने उनके बारे में इमाम मालिक के शब्दों और अली से रिपोर्ट किए गए शब्दों की प्रामाणिकता से इनकार किया है जो हिशाम के माध्यम से उनकी प्रामाणिकता के इनकार का संकेत देते हैं। हमने अपनी हदीस-संबंधी रचनाओं में इसके पहलू को स्पष्ट किया है, और मेरे बेटे मौलवी मुस्तफा रज़ा खान (अल्लाह उनकी रक्षा करे) ने इसे अपनी पुस्तक 'वक़ायत अहल अल-सुन्नत अन मक्र देवबंद

वल-फितना' में उल्लेख किया है। उन्होंने इसे वहाबी देवबंदियों के खंडन में लिखा है क्योंकि उन्होंने इस मामले में मतभेद किया था। ये वे लोग हैं जिन्हें हमारे स्वामियों, दोनों पवित्र हरमों के विद्वानों ने सामूहिक रूप से काफ़िर और धर्मत्यागी होने का फ़तवा दिया है। और जिसे उनके कुफ़्र और अज़ाब (दंड) में संदेह है, वह भी काफ़िर है (3) क्योंकि उन्होंने अल्लाह की शान में गुस्ताखी की है।

[पाद-टिप्पणियाँ] 1. फ़तह अल-क़दीर, किताब अल-सलात, बाब सलात अल-वित्र, मकतबा नूरिया रज़विया, सुक्कुर, 1/370। 2. फ़तह अल-क़दीर, किताब अल-सलात, 1/200 और तुहफ़त अल-अहवज़ी, दार इह्या अल-तुरास अल-अरबी, बेरूत, 2/239। 3. हुसाम अल-हरमैन अला मनहर अल-कुफ़्र वल-मैन, मकतबा नबविया, लाहौर, पृष्ठ 13।

[دائیں کالم کی اردو عبارت] محقق علی الاطلاق نے فتح القدیر میں فرمایا ابن اسحق ثقہ ہیں ثقہ ہیں اس میں نہ ہمیں شبہ ہے نہ محققین محدثین کو شبہ ہے محمد ابن اسحق کی توثیق حق صریح ہے اور امام مالک سے ان کے بارے میں جو کلام مروی ہے وہ صحیح نہیں اور بر تقدیر صحت روایت ان کے کلام کو کسی محدث نے تسلیم نہیں کیا اور امام بخاری نے جزء القراءۃ میں ان کی توثیق میں طویل کلام فرمایا اور ان کا تذکرہ اپنی کتاب "ضعفاء" میں بھی نہیں کیا اور ان کی جرح میں امام مالک کا جو کلام نقل کیا گیا ہے اس کی صحت سے انکار کیا ہے اور حضرت علی (کرم اللہ وجہہ الکریم) سے ان کے بارے میں ہشام سے جو مروی ہے اس کا بھی انکار کیا ہے۔ ان سب باتوں پر ہم نے اپنی تحریروں میں جو علم حدیث سے متعلق ہیں روشنی ڈالی ہے اور ان سب کو میرے عزیز فرزند مولوی مصطفی رضا خان (سلمہ اللہ تعالیٰ) نے اپنی کتاب "وقایہ اہل السنہ عن مکر دیو بند والفتنہ" میں جو وہابیہ دیوبندیہ کے رد میں ہے بیان کیا ہے کہ انہوں نے بھی اس مسئلہ میں مخالفت کی تھی اور اہل دیوبند پر تو ہمارے علمائے حرمین طیبین نے کفر کا فتوی دیا ہے اور ان کے کفر میں شک کرنے والوں کی بھی تکفیر فرمائی ہے کیونکہ انہوں نے

[بائیں کالم کی عربی عبارت] وقال المحقق في فتح القدیر اما ابن اسحق فثقة لا شبهه عند نافي ذلك ولا عند محققي المحدثين 1 وقال ایضا توثیق محمد بن اسحق و هو الحق الابلج و مانقل عن کلام مالك فیه لا یثبت ولو صح لم یقبله اهل العلم 2 الخ وقد اطال الامام البخاري في توثیقه في جزء القراءة ولم یورده في الضعفاء له وانکر صحة ما یذکر فیه من کلام مالك وما نقل عن علي ما یشعر بانکار صحته ما عن هشام۔ وقد بینا وجهه في تحریراتنا الحدیثیة واورده ولدي المولوي مصطفی رضا خاں حفظہ اللہ تعالیٰ فی کتابہ "وقایة اهل السنة عن مکر دیو بند والفتنة" صنفہ فی الرد علی وهابیہ دیو بند اذ خالفوا فی هذه

المسالة وهم الذين حكم ساداتنا علماء الحرمين الشريفين جميعا بكفرهم وارتدادهم وان من شک فی كفرهم وعذابهم فقد كفر 3 لسبهم الله

[حواشی] 1 فتح القدير كتاب الصلوة باب صلوة الوتر مكتبہ نوريہ رضويہ سكهر ١ / ٣٧٠ 2 فتح القدير كتاب الصلوة ١/ ٢٠٠ وتحفة الاحوذی دار احياء التراث العربی بيروت ٢٣٩/٢ 3 حسام الحرمين على منحر الكفر والمين مكتبہ نبويہ لاہور ص ١٣

Volume 28 Fatawa-e-Razawiyya

Lord of the worlds and Muhammad, the Master of Messengers, may Allah Almighty send blessings and peace upon him and all the Prophets.

Then Al-Bukhari answered it, and he did well and was correct, and he said regarding what he said: "Many people were not saved from the words of some people about them, such as what was mentioned about Ibrahim's words regarding Al-Sha'bi and Al-Sha'bi's words regarding Ikrimah. The people of knowledge did not pay attention to this type [of criticism] except with clarification and proof, and their integrity is not dropped except with evidence and proof." Imam Al-Bukhari (may Allah have mercy on him) has excellently refuted baseless criticisms. You state that few people have succeeded amidst such criticisms, such as the words of Imam Ibrahim regarding Imam Al-Sha'bi and the words of Imam Al-Sha'bi regarding Hazrat Ikrimah. None among the people of knowledge paid any attention to these types of criticisms unless they were explicit and reasoned, and such criticisms do not affect anyone's integrity.

Imam Ahmad, Imam Yahya bin Ma'in, Muhammad bin Abdullah bin Numayr, and Muhammad bin Yahya—all of whom were teachers of Al-Bukhari—along with Abu Dawud, Al-Mundhiri, and Al-Dhahabi, considered his hadith as Hasan (good). Imam Al-Dhahabi and then Al-Suyuti categorized them in the highest ranks of Hasan. It is stated in Al-Tadrib that "Just like Sahih, Hasan also has several levels." Imam Al-Dhahabi says that the highest level of Hasan includes Bahz bin Hakim on the authority of his father on the authority of his grandfather, Amr bin Shu'aib on the authority of his father on the authority of his grandfather, Ibn Ishaq on the authority of Al-Taymi, and the like of that, and this...

1. Tahdhib al-Kamal, with reference to Al-Bukhari, biography of Muhammad bin Ishaq, 5644, Dar al-Fikr Beirut, 12/76; Tahdhib al-Tahdhib, with reference to Al-Bukhari, biography of Muhammad bin Ishaq, Mu'assasat al-Risalah Beirut, 3/505.

खंड 28 फ़तावा-ए-रज़विया

जगत के पालनहार और संदेशवाहकों के स्वामी मुहम्मद मुस्तफ़ा पर अल्लाह ताला आप पर और सभी नबियों पर कृपा और शांति बरसाए।

इमाम बुखारी (रहमतुल्लाह अलैह) ने बिना प्रमाण वाली आलोचनाओं का बहुत अच्छा खंडन किया है। आप फरमाते हैं कि ऐसी आलोचनाओं से बहुत कम लोग बच पाए हैं, जैसे इमाम इब्राहिम के शब्द इमाम शाबी के बारे में और इमाम शाबी के शब्द हज़रत इकरीमा के बारे में। विद्वानों में से किसी ने भी इस प्रकार की आलोचनाओं पर तब तक ध्यान नहीं दिया जब तक कि वे स्पष्ट और प्रमाणों के साथ न हों, और ऐसी आलोचनाओं से किसी की विश्वसनीयता (अदालत) पर प्रभाव नहीं पड़ता।

इमाम अहमद, इमाम यह्या बिन मईन, मुहम्मद बिन अब्दुल्लाह बिन नुमैर और मुहम्मद बिन यह्या - ये सभी इमाम बुखारी के उस्ताद हैं - और अबू दाऊद, मुंदिरी और ज़हबी, इन सभी लोगों ने मुहम्मद बिन इसहाक की हदीस को 'हसन' (उत्तम) माना है। इमाम ज़हबी और सुयूती ने इन्हें हसन के उच्चतम स्तरों में गिना है। 'तद़रीब' में लिखा है कि "सहीह की तरह हसन के भी कई स्तर होते हैं"। इमाम ज़हबी फरमाते हैं कि उच्चतम स्तर का हसन 'बहज़ इब्न हकीम' अपने पिता से अपने दादा के माध्यम से, और 'अम्र इब्न शुऐब' अपने पिता से अपने दादा के माध्यम से, और 'इब्न इसहाक' 'तमीमी' से और उनके जैसे अन्य हैं, और इसी को...

1. तहज़ीब अल-कमाल, अल-बुखारी के संदर्भ में, मुहम्मद बिन इसहाक की जीवनी 5644, दार अल-फ़िक्र बेरूत, 12/76; तहज़ीब अत-तहज़ीब, अल-बुखारी के संदर्भ में, मुहम्मद बिन इसहाक की जीवनी, मुअस्ससत अल-रिसाला बेरूत, 3/505.

पेज 74/684

پروردگار عالم اور سید المرسلین محمد مصطفی کو گالی دی ہے اللہ تعالیٰ آپ پر اور تمام نبیوں پر درود و سلام نازل فرمائے۔ رب العلمین و محمداسیدالمرسلین صلی اللہ تعالی علیہ وسلم وعلی جمیع النبیین۔

ثم اجاب عنه البخاری فاجاد واصاب وقد قال فیما قال ولم ینج کثیر من الناس من کلام بعض الناس فیهم نحو ما ذکر عن ابراهیم من کلامه في الشعبي وکلام الشعبي في عکرمة ولم یلتفت اهل العلم في هذا النحو الا ببیان وحجة ولم تسقط عدالتهم الا ببرهان وحجة اهـ 1 امام بخاری رحمۃ اللہ تعالیٰ عنہ نے بے سند تنقیدوں کا کیا خوب رد فرمایا ہے آپ فرماتے ہیں ایسی تنقیدوں سے کم لوگ ہی کامیاب ہوئے جیسے امام شعبی کے بارے میں امام ابراھیم کا کلام حضرت عکرمہ کے بارے میں امام شعبی کا کلام اہل علم میں سے کسی نے اس قسم کی تنقیدوں کی طرف کوئی توجہ نہ کی جب تک طرح صریح اور مدلل نہ ہوا اور ایسی تنقیدوں سے کسی کی عدالت پر اثر نہیں پڑتا۔

وحسن الامام احمد ویحیی بن معین و محمد بن عبداللہ بن نمیرو محمد بن یحیی کلهم شیوخ البخاری وابوداؤد والمنذری والذهبي حدیثه وعده الامام الذهبي ثم السیوطی فی اعلی مراتب الحسن، قال في التدریب الحسن ایضا اعلی مراتب کالصحیح، قال الذهبي فاعلی مراتبه بهزبن حکیم عن ابیه عن جده و عمرو بن شعیب عن ابیه عن جده و ابن اسحاق عن التیمي وامثال ذلك امام احمد ، امام یحییٰ بن معین اور محمد بن عبداللہ بن نمیر و محمد ابن یحییٰ یہ سب امام بخاری کے استاذ ہیں اور ابوداؤد، منذری اور ذہبی ان سب لوگوں نے محمد بن اسحاق کی حدیث کو حسن قرار دیا ہے اور امام ذہبی اور سیوطی نے ان کو حسن کے اعلیٰ مدارج میں گردانا ہے تدریب میں ہے " صحیح کی طرح حسن

کے بھی چند درجے ہیں " امام ذہبی فرماتے ہیں کہ اعلیٰ درجہ کی حسن بہز ابن حکیم عن ابیہ عن جدہ اور عمرو بن شعیب عن ابیہ عن جدہ اور ابن اسحق عن تمیمی اور ان کے امثال ہیں اور اسی کو

1 تہذیب الکمال بحوالہ البخاری ترجمہ محمد بن اسحق ۵۶۴۴ دارالفکر بیروت ۷۶/۱۲، تہذیب التہذیب بحوالہ البخاری ترجمہ محمد بن اسحق مؤسسہ الرسالہ بیروت ۵۰۵/۳

Fatawa Ridawiyyah Volume 28

[Arabic quote]: "Among what has been called Sahih (authentic), and it is the lowest level of Sahih. End quote."

[Urdu text]: It has also been declared as Sahih of the lowest degree. Accordingly, Ibn al-Madini, al-Tirmidhi, Ibn Khuzaymah, and Imam al-Tahawi have called it Sahih. And some of those hadiths for which Muhammad bin Ishaq is the sole narrator, al-Daraqutni called them Hasan (good), and al-Hakim declared them Sahih, and both of them followed this view.

[Arabic Note (عہ)]: Reported in the Sunan the hadith of Ahmad bin Khalid, from Ibn Ishaq, from Makhul, from Mahmud bin al-Rabi', from 'Ubadah (may Allah be pleased with him) regarding recitation behind the Imam. He said: Ali bin Umar said this is a Hasan chain, and al-Bayhaqi approved it. And it was narrated in the chapter of blessings upon the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) the hadith of Abu Mas'ud (may Allah be pleased with him): A man said: O Messenger of Allah! As for the greeting upon you, we know it, but how should we send blessings upon you when we pray in our prayer? He said: Al-Daraqutni said: Hasan Muttasil (good and connected). And al-Bayhaqi approved it. And Ibn al-Turkumani said: I do not know anyone who narrated this hadith with these words except Muhammad bin Ishaq. And he also mentioned it in the chapter of blessings upon the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) in Tashahhud, then cited al-Hakim's authentication of it, then al-Daraqutni's deeming it Hasan, and he himself approved them. - 12 (author's note).

[Urdu text]: In the Sunan, the hadith of Ahmad bin Khalid, Ibn Ishaq, Makhul, Mahmud bin rabi', 'Ubadah bin Samit (may Allah be pleased with him) is narrated in the chapter of "Recitation behind the Imam", stating that Ali bin Umar declared this chain as Hasan, and Imam al-Bayhaqi maintained it. In the chapter "Obligation of Sending Blessings upon the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him)", the hadith of Abu Mas'ud al-Ansari (may Allah be pleased with him) was narrated: A person submitted to the court of the Master of both worlds (peace and blessings of Allah be upon him), "O Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him)! We have well understood the Salam, how it should be recited in prayer. Now tell us, when we send Durood (blessings) upon you in our prayers, how should we read it?" It was stated that al-Daraqutni declares this as Hasan Muttasil and al-Bayhaqi maintains this. Ibn al-Turkumani says that to our knowledge, no one besides Ibn

Ishaq has narrated this hadith with these words. Still, the hadith was narrated in the chapter "Blessings upon the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) in Tashahhud," where it is stated that al-Hakim authenticated it and al-Daraqutni deemed it Hasan, and he himself maintained it. - 12 (author's note).

Footnotes: 1. Tadrib al-Rawi fi Sharh Taqrib al-Nawawi, Type 2, Qadimi Kutub Khana Karachi, 1/128. 2. Al-I'tidal, biography of Muhammad bin Ishaq, 7/719, Dar al-Ma'rifah Beirut, 3/469. 3. Al-Sunan al-Kubra, Kitab al-Salah, 3/162 and 2/478, Dar Sadir Beirut. 4. Al-Jawhar al-Naqi bi-dhayl al-Sunan al-Kubra, chapter "The Necessity of Blessings upon the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him)", 2/83, 387.

फतावा रज़विया जिल्द 28

[अरबी उद्धरण]: "जिसे सहीह कहा गया है, वह सहीह का सबसे निचला स्तर है। उद्धरण समाप्त।"

[उर्दू पाठ]: इसे सबसे निचले दर्जे की सहीह भी करार दिया गया है। तदनुसार इब्न अल-मदीनी, तिर्मिज़ी, इब्न खुज़ैमा और इमाम तहावी ने इसे सहीह कहा है और कुछ वो हदीसें जिनके अकेले रावी मुहम्मद बिन इसहाक़ हैं, उन्हें दारक़ुतनी ने हसन कहा है, और हाकिम ने सहीह फ़रमाया और इन दोनों ने इसी का अनुसरण किया।

[अरबी नोट (عہ)]: सुनन में अहमद बिन खालिद की हदीस इब्न इसहाक़ से, मकहूल से, महमूद बिन रबीअ से, उबादा बिन सामित (रज़ियल्लाहु अन्हु) से इमाम के पीछे किराअत के बारे में उद्धृत है। अली बिन उमर ने कहा यह सनद हसन है और बैहक़ी ने इसे बरकरार रखा है। और नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) पर दुरूद के अध्याय में अबू मसूद (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस नक़ल की गई: एक व्यक्ति ने अर्ज़ किया या रसूल अल्लाह! आप पर सलाम को तो हम समझ गए हैं, लेकिन जब हम अपनी नमाज़ में आप पर दुरूद पढ़ें तो कैसे पढ़ें? दारक़ुतनी ने इसे हसन मुत्तसिल करार दिया और बैहक़ी ने इसे कायम रखा। इब्न तुर्कमानी कहते हैं कि हमारे ज्ञान में इब्न इसहाक़ के अलावा किसी ने इन शब्दों के साथ यह हदीस बयान नहीं की। फिर भी इसे तशहुद में दुरूद के अध्याय में नक़ल करके कहा गया कि हाकिम ने इसकी तस्हीह की और दारक़ुतनी ने तहसीन, और स्वयं इसे बरकरार रखा। - 12 मिन्हु

[उर्दू पाठ]: सुनन में अहमद बिन खालिद, इब्न इसहाक़, मकहूल, महमूद बिन रबीअ, उबादा बिन सामित (रज़ियल्लाहु तआला अन्हु) की हदीस 'इमाम के पीछे किराअत' के अध्याय में नक़ल करके फ़रमाया कि अली बिन उमर ने इस सनद को हसन करार दिया है, और इमाम बैहक़ी ने इसे साबित रखा है। और नबी (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) पर दुरूद की अनिवार्यता के अध्याय में अबू मसूद अंसारी (रज़ियल्लाहु तआला अन्हु) की इस हदीस को नक़ल किया गया: एक व्यक्ति ने सरकार-ए-दो आलम (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) की ख़िदमत में अर्ज़ किया "या रसूल अल्लाह (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम)! सलाम को तो हमने अच्छी तरह समझ लिया है कि नमाज़ में कैसे पढ़ना चाहिए, अब यह फ़रमाइए कि जब हम आप पर दुरूद पढ़ें अपनी नमाज़ों में तो कैसे पढ़ें?" और फ़रमाया कि दारक़ुतनी इसे 'हसन मुत्तसिल' करार देते हैं और बैहक़ी इसे बरकरार रखते हैं। इब्न तुर्कमानी कहते हैं कि यह हदीस इन शब्दों में हमारे इल्म में इब्न इसहाक़ के अलावा

किसी ने रिवायत नहीं की, फिर भी हदीस 'नबी (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) पर तशहुद में दुरूद' के अध्याय में नक़ल करके कहा कि हाकिम ने इसकी तस्हीह की और दारक़ुतनी ने तहसीन, और खुद इसको बरकरार रखा। - 12 मिन्हु

पादलेख (Footnotes): 1. तद़रीब अर-रावी फ़ी शरह तक़रीब अन-नवावी, प्रकार 2, क़दीमी कुतुब खाना कराची, 1/128 2. अल-इ'तिदाल, मुहम्मद बिन इसहाक़ की जीवनी, 7/719, दार अल-मआरिफ़ा बेरूत, 3/469 3. अस-सुनन अल-कुबरा, किताब अस-सलाह, 3/162 और 2/478, दार सादिर बेरूत 4. अल-जौहर अन-नक़ी बि-ज़ैल अस-सुनन अल-कुबरा, अध्याय "नबी (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) पर दुरूद की अनिवार्यता", 2/83, 387

पृष्ठ 75/684

فتاوٰی رضویہ جلد ۲۸

[Arabic text]: مما قيل انه صحيح و هو ادنى مراتب الصحيح ۱ھـ صححه ابن المديني والترمذي و ابن خزيمة و الامام الطحاوى وقد حسن الدار قطنى بعض ماتفرد به ابن اسحق وصححه الحاكم عہ وقد تبعهما عليه

[Urdu text]: ادنی درجے کی صحیح بھی قرار دیا ہے۔ چنانچہ ابن مدینی، ترمذی، ابن خزیمہ اور امام طحاوی نے اس کو صحیح کہا اور بعض وہ حدیثیں جن کے تنہا محمد بن اسحق راوی ہیں انہیں دار قطنی نے حسن کہا، اور حاکم نے صحیح فرمایا اور ان دونوں

[Arabic Note (عہ)]: عہ : اورد في السنن حديث احمد بن خالد عن ابن اسحق عن مكحول عن محمود بن الربيع عن عبادة رضى الله تعالى عنه فى القراءة خلف الامام وقال: قال على بن عمر هذا اسناد حسن ۲ واقره البيهقى، وروى فى باب الصلوة على النبى صلى الله تعالى عليه وسلم حديث ابى مسعود رضى الله تعالى: ان رجلا قال: يارسول الله ! اما السلام عليك فقد عرفناه ، فكيف نصلى عليك اذا نحن صلينا فى صلوتنا، وقال: قال الدار قطنى: حسن متصل ۳ واقره البيهقى وقال ابن التركمانى لا اعلم احدا روى هذا الحديث بهذا اللفظ الا محمد بن اسحق ۴ واورده ايضا فى باب الصلوة على النبى صلى الله تعالى عليه وسلم فى التشهد ثم حكى الحاكم تصحيحه ، ثم عن الدار قطنى تحسينه واقرهما - ۱۲منہ

[Urdu text]: سنن میں حدیث احمد بن خالد، ابن اسحق، مکحول، محمود بن ربیع، عبادہ بن صامت رضی اللہ تعالٰی عنہ باب قرآۃ خلف الامام میں نقل کر کے فرمایا علی بن عمر نے اس سند کو حسن قرار دیا ہے، اور امام بیہقی نے اس کو ثابت رکھا ہے اور باب وجوب الصلوۃ علی النبی صلی

اللہ تعالیٰ علیہ وسلم میں ابو مسعود انصاری رضی اللہ تعالیٰ عنہ کی اس حدیث کو نقل کیا: ایک شخص نے سرکار دو عالم صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کی خدمت اقدس میں عرض کیا یا رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیک وسلم ! سلام کو تو ہم نے خوب سمجھ لیا ہے کہ نماز میں کیسے پڑھنا چاہئے اب یہ فرمائیے کہ جب ہم آپ پر درود پڑھیں اپنی نمازوں میں تو کیسے پڑھیں۔ اور فرمایا کہ دار قطنی اس کو حسن متصل قرار دیتے ہیں اور بیہقی اس کو برقرار رکھتے ہیں، ابن ترکمانی کہتے ہیں یہ حدیث ان الفاظ میں ہمارے علم میں ابن اسحاق کے علاوہ کسی نے روایت نہیں کی، پھر بھی حدیث باب الصلوۃ علی النبی صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم فی التشہد میں نقل کر کے کہا حاکم نے اس کی تصحیح کی اور دار قطنی نے تحسین، اور خود اس کو برقرار رکھا، ۱۲ منہ

حواشی: ۱ تدریب الراوی فی شرح تقریب النووی النوع الثانی قدیمی کتب خانہ کراچی ۱۲۸/۱ ۲ الاعتدال ترجمہ محمد بن اسحق ۷۱۹/۷ دار المعرفۃ بیروت ۴۶۹/۳ ۳ السنن الکبری کتاب الصلوۃ ۳/ ۱۶۲ و ۲/ ۴۷۸ دار صادر بیروت ۴ الجوھر النقی بذیل السنن الکبری باب وجود الصلوۃ علی النبی صلی اللہ تعالی علیہ وسلم ۳۸۷،۸۳/۲

Volume 28 Fatawa-e-Razawiyyah

[Arabic Column]: Al-Bayhaqi, Al-Mundhiri, and Adh-Dhahabi described him as one of the great leaders and that his Hadith is sound. He has no fault except for inserting objectionable reports into the Seerah (biography). [Footnote 1] [Urdu Column]: Imam Al-Bayhaqi followed these personages. Imam Al-Mundhiri and Imam Adh-Dhahabi counted Muhammad bin Ishaq among the eminent leaders and declared him sound in Hadith, stating that his only fault was recording objectionable traditions in the Seerah.

[Arabic Column]: Hafiz al-Asqalani mentioned him in 'Tabaqat al-Mudallisin' among those who are not weakened by anything and have no defect except 'Tadlis' (equivocal transmission). [Urdu Column]: Hafiz Ibn Hajar mentioned him in the ranks of the Mudallisin, in which there is no weakness or flaw other than Tadlis.

[Arabic Column]: Imam al-Nawawi said: There is nothing in him except Tadlis. Muhammad bin Abdullah bin Numayr said: He was accused of Qadr (free will), but he was the furthest of people from it. [Footnote 2] [Urdu Column]: Imam Nawawi also states that there is no deficiency in him except Tadlis. Muhammad bin Abdullah Numayri said that he was accused of being a Qadari, but he was miles away from it.

[Arabic Column]: Yaqub bin Shayba said: I asked Ibn al-Madini about Ibn Ishaq. He said: His Hadiths are sound in my view. I said: What about Malik's words regarding him? He said: Malik did not sit with him and did not know him. [Footnote 3] [Urdu Column]: Yaqub bin Shayba says: I asked Ali bin al-Madini about him, and he replied: In my view, his traditions are authentic. I mentioned the criticisms of Imam Malik, so he said: Neither did he stay with him, nor did he recognize him.

[Arabic Column]: Ibn Hibban mentioned him in his 'Thiqat' and said that Malik retracted his words regarding Ibn Ishaq, made peace with him, and sent him a gift. [Footnote 4] [Urdu Column]: Ibn Hibban included him among the reliable narrators and stated that Imam Malik withdrew his criticism of Ibn Ishaq, made peace with him, and sent him a gift.

Footnotes: 1. Mizan al-I'tidal, biography of Muhammad bin Ishaq 1797, Dar al-Ma'rifah Beirut 3/469, Tahdhib al-Tahdhib, biography of Muhammad bin Ishaq, Muassasat al-Risala Beirut 3/505. 2. Mizan al-I'tidal, biography of Muhammad bin Ishaq 1797, Dar al-Ma'rifah Beirut 3/469, Tahdhib al-Tahdhib, biography of Muhammad bin Ishaq, Muassasat al-Risala Beirut 3/505. 3. Mizan al-I'tidal, biography

of Muhammad bin Ishaq, Dar al-Ma'rifah Beirut 3/475. 4. Fath al-Qadir Kitab al-Salah, Maktaba Nooria Sukkur 1/200 and Tuhfat al-Ahwadhi Kitab al-Salah, Dar Ihya al-Turath al-Arabi Beirut 2/239.

जिल्द 28 फ़तावा-ए-रज़विया

[अरबी कॉलम]: अल-बैहक़ी, अल-मुनज़िरी और अल-ज़हबी ने उन्हें महान इमामों में से एक बताया है और कहा है कि उनकी हदीस सही है। उनकी सीरत (जीवनी) में आपत्तिजनक विवरणों को शामिल करने के अलावा कोई और दोष नहीं है। [1] [उर्दू कॉलम]: हज़रत इमाम बैहक़ी ने इन हस्तियों का अनुसरण किया। इमाम मुनज़िरी और इमाम ज़हबी ने मुहम्मद बिन इसहाक़ को प्रख्यात इमामों में गिना और उन्हें हदीस में भरोसेमंद घोषित किया, और कहा कि उनकी इसके अलावा कोई गलती नहीं है कि उन्होंने सीरत में अस्वीकार्य हदीसें दर्ज कीं।

[अरबी कॉलम]: हाफ़िज़ अल-असक़लानी ने उन्हें 'तबक़ात अल-मुदल्लिसीन' में उन लोगों में शामिल किया है जो किसी भी चीज़ से कमज़ोर नहीं होते और जिनमें 'तदलीस' के अलावा कोई दोष नहीं है। [उर्दू कॉलम]: हाफ़िज़ इब्न हजर ने उन्हें मुदल्लिसीन की श्रेणियों में उल्लेख किया है, जिनमें तदलीस के अलावा कोई कमज़ोरी या दोष नहीं है।

[अरबी कॉलम]: इमाम नववी ने कहा: उनमें तदलीस के अलावा कुछ भी नहीं है। मुहम्मद बिन अब्दुल्ला बिन नुमैर ने कहा: उन पर 'क़दर' का आरोप लगाया गया था, लेकिन वे इससे लोगों में सबसे दूर थे। [2] [उर्दू कॉलम]: इमाम नववी भी फ़रमाते हैं कि उनमें तदलीस के अलावा कोई कमी नहीं है। मुहम्मद बिन अब्दुल्ला नुमैरी ने फ़रमाया कि उन पर क़दरिया होने का आरोप है, लेकिन वे इससे कोसों दूर थे।

[अरबी कॉलम]: यअक़ूब बिन शैबा ने कहा: मैंने इब्न अल-मदीनी से इब्न इसहाक़ के बारे में पूछा। उन्होंने कहा: मेरे नज़दीक उनकी हदीसें सही हैं। मैंने कहा: उनके बारे में मालिक के शब्दों का क्या? उन्होंने कहा: मालिक न उनके साथ बैठे और न ही उन्हें जानते थे। [3] [उर्दू कॉलम]: यअक़ूब इब्न शैबा फ़रमाते हैं: मैंने अली इब्न अल-मदीनी से उनके बारे में सवाल किया तो फ़रमाया कि मेरे नज़दीक उनकी हदीसें सही हैं। मैंने इमाम मालिक की आलोचनाओं का ज़िक्र किया तो फ़रमाया कि वे न उनके साथ रहे और न उन्हें पहचाना।

[अरबी कॉलम]: इब्न हिब्बान ने उन्हें अपनी 'सिक़ात' में ज़िक्र किया और कहा कि मालिक ने इब्न इसहाक़ के बारे में अपनी बात वापस ले ली थी, उनके साथ सुलह कर ली थी और उन्हें एक तोहफ़ा भेजा था। [4] [उर्दू कॉलम]: इब्न हिब्बान ने उन्हें भरोसेमंद रावीयों में गिना और फ़रमाया कि इमाम

मालिक ने इब्न इसहाक़ की आलोचना से रुजू फ़रमाया (वापस लिया) और उनसे सुलह कर ली और उन्हें तोहफ़ा भेजा।

पाद-टिप्पणियाँ: 1. मीज़ान अल-एतेदाल, जीवनी मुहम्मद बिन इसहाक़ 1797, दार अल-मआरिफ़ा बेरूत 3/469, तहज़ीब अल-तहज़ीब, जीवनी मुहम्मद बिन इसहाक़, मुअस्ससत अल-रिसाला बेरूत 3/505. 2. मीज़ान अल-एतेदाल, जीवनी मुहम्मद बिन इसहाक़ 1797, दार अल-मआरिफ़ा बेरूत 3/469, तहज़ीब अल-तहज़ीब, जीवनी मुहम्मद बिन इसहाक़, मुअस्ससत अल-रिसाला बेरूत 3/505. 3. मीज़ान अल-एतेदाल, जीवनी मुहम्मद बिन इसहाक़, दार अल-मआरिफ़ा बेरूत 3/475. 4. फ़तह अल-क़दीर किताब अल-सलात, मकतबा नूरिय्या सुक्कुर 1/200 और तोहफ़त अल-अहवज़ी किताब अल-सलात, दार एहया अल-तुराथ अल-अरबी बेरूत 2/239.

البيهقي ووصفه المنذري والذهبي بأحد الائمة الاعلام وانه صالح الحديث ماله ذنب الا ما حشا في السيرة من مناكير 1 حضرات کی امام بیہقی نے اتباع کی امام منذری اور امام ذہبی نے محمد بن اسحاق کو ائمہ اعلام میں شمار کیا اور صالح الحدیث قرار دیا اور فرمایا کہ ان کا اس کے سوا کوئی گناہ نہیں کہ انہوں نے سیرت میں منکر حدیثیں درج کیں۔

واورده الحافظ العسقلاني في طبقات المدلسين فيمن لم يضعف بشيئ لا عيب عليه الا التدليس۔ حافظ ابن حجر نے انہیں مدلسین کے طبقات میں ذکر کیا جن میں تدلیس کے علاوہ کوئی ضعف ہے نہ علت۔

وقال امام النووي ليس فيه الا التدليس وقال محمد بن عبدالله بن نمير رمی بالقدر و كان ابعد الناس منه 2 امام نووی بھی فرماتے ہیں کہ ان میں تدلیس کے علاوہ کوئی کمی نہیں محمد بن عبداللہ نمیری نے فرمایا ان پر قدریہ ہونے کا الزام ہے لیکن وہ اس سے کوسوں دور ہیں۔

وقال يعقوب بن شيبه سالت ابن المديني عن ابن اسحق قال حديثه عندی صحيح قلت فكلام مالك فيه قال مالك لم يجالسه ولم يعرفه 3 یعقوب ابن شبہ فرماتے ہیں میں نے ان کے بارے میں علی ابن المدینی سے سوال کیا تو فرمایا کہ میرے نزدیک ان کی حدیثیں صحیح ہیں میں نے امام مالک کی تنقیدوں کا ذکر کیا تو فرمایا وہ نہ ان کے ساتھ رہے نہ انہیں پہچانا۔

وذكره ابن حبان في ثقاته وان مالكا رجع عن الكلام في ابن اسحق واصطلح معه و بعث اليه هدية 4 ابن حبان نے انہیں ثقات میں شمار کیا اور فرمایا امام مالک نے ابن اسحق کی جرح سے رجوع فرمایا اور ان سے صلح کر لی اور انہیں تحفہ بھیجا۔

حواشی: 1 میزان الاعتدال ترجمہ محمد بن اسحاق ۱۷۹۷ دار المعرفة بیروت ۴۶۹/۳، تهذیب التهذیب ترجمه محمد بن اسحاق مؤسسة الرسالة بیروت ۵۰۵/۳ 2 میزان الاعتدال ترجمہ محمد بن اسحاق ۱۷۹۷ دار المعرفة بیروت ۴۶۹/۳، تهذیب التهذیب ترجمه محمد بن اسحاق مؤسسة الرسالة بیروت ۵۰۵/۳ 3 میزان الاعتدال ترجمہ محمد بن اسحاق دار المعرفة بیروت ۴۷۵/۳ 4 فتح القدیر کتاب الصلوة مکتبه نوریہ سکھر ۲۰۰/۱ و تحفة الاحوذی کتاب الصلوة دار احیاء التراث العربی بیروت ۲۳۹/۲

Volume 28 Fatawa Razawiyya

(Left Column - Arabic Text) Musab al-Zubairi, Duhaym, and Ibn Hibban said that he was not criticized regarding Hadith. The Imams Ahmad, Ibn al-Madini, al-Bukhari, Ibn Hibban, al-Mizzi, al-Dhahabi, al-Asqalani, and the absolute investigator (al-Muhaqqiq) took it upon themselves to respond on his behalf as he mentioned, which is detailed with many additions in the book of my son, protected by the grace of Allah Almighty, "Wiqayat Ahl al-Sunnah." Praise and gratitude belong to Allah.

Fragrance 2: Accusing him of Rafd (rejectionism) out of deception by the statement in "al-Taqrib" that "he was accused of Tashayyu' (Shi'ism)" is a foul ignorance. There is as much difference between Tashayyu' and Rafd as there is between heaven and earth. Often, the term Tashayyu' is applied to preferring Ali over Uthman (may Allah Almighty be pleased with them both), which is the doctrine of a group of Imams of Ahl al-Sunnah, especially the Imams of Kufa. The author of "al-Taqrib" himself said in "Huda al-Sari": "Tashayyu' is the love of Ali and preferring him over the Companions. So whoever prefers him over Abu Bakr and Umar is an extremist in his Shi'ism and is called a Rafidi, otherwise, he is a Shii. If to that is added insult or..."

(Right Column - Urdu Text) Musab al-Zubairi, Duhaym, and Ibn Hibban said that criticism was not directed at him because of Hadith. Among the Imams, Ahmad, Ibn al-Madini, Bukhari, Ibn Hibban, Mizzi, Dhahabi, and the absolute investigator defended him. These and further additions are in my son's (may he be safe) book "Wiqayah Ahl-e-Sunnah." Praise and gratitude belong to Allah.

Fragrance 2: To label him with the flaw of Rafd by being deceived by the statement of Taqrib that "he was accused of Tashayyu'" is a malodorous ignorance. There is a difference of earth and sky between Rafd and Tashayyu'. Sometimes the word Tashayyu' is applied to giving excellence to Mawla Ali over Uthman Ghani (may Allah Almighty be pleased with them), whereas this is the school of thought of the Imams, especially the prominent figures of Kufa. The author of Taqrib himself said in "Hadi al-Sari" that Tashayyu' is the name for excessive love of Hazrat Ali compared to the Companions. So if someone gives him excellence over Abu Bakr and Umar, he is an extremist Shia, and if along with that he expresses insults and malice, then he is an extremist Rafidi.

(Footnotes) 1. Tahdhib al-Tahdhib, citing Ibn Hibban, biography of Muhammad bin Ishaq, Mu'assasat al-Risala Beirut 3/507, Kitab al-Thiqat by Ibn Hibban, biography of Muhammad bin Ishaq 6/202, Dar al-Kutub al-Ilmiyya Beirut 4/236. 2. Taqrib al-

Tahdhib, biography of Muhammad bin Ishaq 3/57, Dar al-Kutub al-Ilmiyya Beirut 2/52.

जिल्द 28 फ़तावा रज़विया

(बायां कॉलम - अरबी पाठ) मुसाब अल-ज़ुबैरी, दुहैम और इब्न हिब्बान ने कहा कि हदीस के संबंध में उनकी आलोचना नहीं की गई थी। इमाम अहमद, इब्न अल-मदीनी, अल-बुखारी, इब्न हिब्बान, अल-मिज़्ज़ी, अल-ज़हबी, अल-अस्क़लानी और पूर्ण अन्वेषक (मुहक़्क़िक़) ने उनकी ओर से जवाब देने का बीड़ा उठाया, जैसा कि उन्होंने उल्लेख किया है, जो मेरे बेटे की किताब "विकायात अहल अल-सुन्नत" में कई परिवर्धन के साथ विस्तृत है, जो सर्वशक्तिमान अल्लाह की कृपा से सुरक्षित है। अल्लाह की स्तुति और कृतज्ञता है।

सुगंध 2: "अल-तक़रीब" के इस कथन से धोखे में आकर कि "उन पर तशईयु' (शियावाद) का आरोप लगाया गया था", उन पर रफ़्ज़ (अस्वीकृतिवाद) का आरोप लगाना एक घोर अज्ञानता है। तशईयु' और रफ़्ज़ के बीच उतना ही अंतर है जितना कि स्वर्ग और पृथ्वी के बीच है। अक्सर, तशईयु' शब्द का प्रयोग हज़रत मौला अली को उस्मान गनी (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) पर श्रेष्ठता देने के लिए किया जाता है, जो अहल अल-सुन्नत के इमामों, विशेष रूप से कूफ़ा के इमामों का मत है। "अल-तक़रीब" के लेखक ने स्वयं "हुदा अल-सारी" में कहा है: "तशईयु' अली का प्रेम है और उन्हें सहाबा पर वरीयता देना है। इसलिए जो कोई उन्हें अबू बक्र और उमर पर वरीयता देता है, वह अपने शियावाद में चरमपंथी है और उसे राफ़िदी कहा जाता है, अन्यथा, वह शिया है। यदि उसमें गाली या..."

(दायां कॉलम - उर्दू पाठ) मुसाब जुबैरी, दुहैम और इब्न हिब्बान ने कहा कि उन पर हदीस की वजह से जिरह (आलोचना) नहीं की गई और इमामों में अहमद, इब्न मदनी, बुखारी, इब्न हिब्बान, मिज़्ज़ी, ज़हबी और मुहक़्क़िक़ अली अल-इतलाक़ ने उनकी तरफ़ से बचाव किया। ये और मज़ीद इज़ाफ़े मेरे फ़र्ज़ंद सलमह की किताब "वक़ाया अहल-ए-सुन्नत" में हैं, वलहम्दुलिल्लाह वल मन्नत।

नफ़ह 2: तक़रीब के क़ौल "उन पर तशईयु' की तोहमत लगाई गई है" से धोखा खाकर उन पर रफ़्ज़ का ऐब लगाना बदबूदार जहालत है। रफ़्ज़ और तशईयु' में ज़मीन-आसमान का फ़र्क़ है। बसा औक़ात लफ़्ज़ तशईयु' का इतलाक़ हज़रत मौला अली को उस्मान ग़नी (रज़ी अल्लाह तआला अन्हुम) पर फ़ज़ीलत देने पर होता है, जबकि ये अइम्मा बिल-खुसूस आलाम-ए-कूफ़ा का मज़हब है। साहिब-ए-तक़रीब ने ख़ुद भी "हदि अल-सारी" में फ़रमाया कि तशईयु' हज़रत अली की सहाबा से ज़ायद

मोहब्बत का नाम है। तो अगर कोई आप को अबू बक्र ओ उमर पर फ़ज़ीलत देता है तो वो ग़ाली शिया है और उसके साथ गाली और बुग़्ज़ का इज़हार करे तो ग़ाली राफ़िज़ी है।

(फ़ुटनोट्स) 1. तहज़ीब अल-तहज़ीब, इब्न हिब्बान के हवाले से, मुहम्मद बिन इसहाक़ की जीवनी, मुअस्ससतु अल-रिसाला बेरूत 3/507, किताब अल-सिक़ात इब्न हिब्बान द्वारा, मुहम्मद बिन इसहाक़ की जीवनी 6/202, दार अल-कुतुब अल-इल्मिया बेरूत 4/236। 2. तक़रीब अल-तहज़ीब, मुहम्मद बिन इसहाक़ की जीवनी 3/57, दार अल-कुतुब अल-इल्मिया बेरूत 2/52।

(بایاں کالم - عربی عبارت) وقال مصعب الزبیری و دحیم و ابن حبان لم یکن یقدح فیہ من اجل الحدیث ۱ وقد تکفل بالجواب عنہ الائمۃ احمد و ابن المدینی والبخاری و ابن حبان والمزی والذھبی والعسقلانی والمحقق حیث اطلق کما ھو مفصل مع زیادات کثیرہ فی کتاب ولدی المحفوظ بکرم اللہ تعالٰی "وقایۃ اھل السنۃ" واللہ الحمد والمنۃ۔

نفحہ ۲: من الجھل الوخیم رمیہ بالرفض اغترارا بقول التقریب رمی بالتشیع ۲ ومابین التشیع والرفض کما بین السماء والارض فربما اطلقوا التشیع علی تفضیل علی علی عثمان رضی اللہ تعالی عنھما وھو مذھب جماعۃ من ائمۃ اھل السنۃ لاسیما ائمۃ الکوفۃ قال صاحب التقریب نفسہ فی ھدی الساری التشیع محبۃ علی وتقدیمہ علی الصحابۃ فمن قدمہ علی ابی بکر و عمر فھو غال فی تشیعہ ویطلق علیہ رافضی و الا فشییعي فان انضاف الی ذلك السب او

(دایاں کالم - اردو عبارت) مصعب زبیری، دحیم اور ابن حبان نے کہا ان پر حدیث کی وجہ سے جرح نہیں کی گئی اور ائمہ میں احمد، ابن مدینی، بخاری، ابن حبان مزی، ذہبی اور محقق علی الاطلاق نے ان کی طرف سے دفاع کیا۔ یہ اور مزید اضافے میرے فرزند سلمہ کی کتاب "وقایہ اہل سنہ" میں ہیں والحمد للہ والمنۃ۔

نفحہ ۲: تقریب کے قول "ان پر تشیع کی تہمت لگائی گئی ہے" سے دھوکا کھا کر ان پر رفض کا عیب لگانا بد بودار جہالت ہے رفض و تشیع میں زمین و آسمان کا فرق ہے بسا اوقات لفظ تشیع کا اطلاق حضرت مولا علی کو عثمان غنی رضی اللہ تعالیٰ عنہم پر فضیلت دینے پر ہوتا ہے جبکہ یہ ائمہ بالخصوص اعلام کوفہ کا مذہب ہے صاحب تقریب نے خود بھی "ہدی الساری" میں فرمایا تشیع

حضرت علی کی صحابہ سے زائد محبت کا نام ہے تو اگر کوئی آپ کو ابوبکر و عمر پر فضیلت دیتا ہے تو وہ غالی شیعہ ہے اور اس کے ساتھ گالی اور بغض کا اظہار کرے تو غالی رافضی ہے۔

(حواشی) ۱ تہذیب التھذیب بحوالہ ابن حبان ترجمہ محمد بن اسحاق مؤسسہ الرسالہ بیروت ۵۰۷/۳، کتاب الثقات لابن حبان ترجمہ محمد بن اسحاق ۲۰۲/۶ دار الکتب العلمیہ بیروت ۲۳۶/۴ ۲ تقریب التھذیب ترجمہ محمد بن اسحاق ۵۷/۳ دار الکتب العلمیہ بیروت ۵۲/۲

Fatawa Razawiyyah, Volume 28

[Right Column - Urdu Text] ...and its complete investigation is in our 'Hadith Researches'. In 'Al-Maqasid' of Allama Taftazani, it is stated: According to us, the superiority among the four Caliphs is in the order of their Caliphate, with some hesitation between Hazrat Uthman and Hazrat Ali (may Allah be pleased with both). In 'Sharh al-Maqasid' for Taftazani, it is mentioned: The Ahl al-Sunnah said that the most superior is Abu Bakr, then Umar, then Uthman, then Ali. Some have inclined towards favoring Hazrat Ali over Hazrat Uthman (may Allah be pleased with them all), and some have advocated for abstaining from judgment (Tawaqquf) between the two. In 'Al-Sawa'iq al-Muhriqah' of Imam Ibn Hajar Makki (may Allah's mercy be upon him), it is stated: The Imams of Kufa (among whom was Sufyan al-Thawri) definitively considered Hazrat Ali to be superior to Hazrat Uthman, while abstention (Tawaqquf) is narrated from Imam Malik and others. In 'Tahdhib al-Tahdhib', regarding the life of Imam al-A'mash, it is written that there was some Shi'ism in him. In Mulla Ali Qari's 'Sharh al-Fiqh al-Akbar', regarding the Imam...

[Left Column - Arabic Text] Expressing hatred is extremist in Shi'ism (Rafd). Its complete investigation is in our Hadith writings. In 'Al-Maqasid' of Allama Taftazani: Superiority according to us is in the order of the Caliphate, with hesitation in what is between Uthman and Ali (may Allah be pleased with them both). In its commentary, he (Taftazani) said: The People of Sunnah said the superior is Abu Bakr, then Umar, then Uthman, then Ali. Some of them have leaned towards favoring Ali over Uthman (may Allah be pleased with them both), and some towards abstaining between them. In 'Al-Sawa'iq' of Imam Ibn Hajar: The Kufans, including Sufyan al-Thawri, were firm on favoring Ali over Uthman. It is also said that one should abstain from preferring one over the other, which is a narration from Malik. In 'Tahdhib al-Tahdhib', in the biography of Imam al-A'mash: There was some Shi'ism in him. In 'Sharh al-Fiqh al-Akbar' by Ali Qari, it is narrated from...

[Footnotes] 1. Hady al-Sari, Introduction to Fath al-Bari, chapter on distinguishing the reasons for criticism of the mentioned, Mustafa al-Babi, Egypt 2/231. 2. Al-Maqasid in the margins of Sharh al-Maqasid, Sixth Discussion, Superiority according to the order of Caliphate, Dar al-Ma'arif al-Nu'maniyyah, Lahore 2/298. 3. Sharh al-Maqasid, Sixth Discussion, Superiority according to the order of Caliphate, Dar al-Ma'arif al-Nu'maniyyah, Lahore 2/298. 4. Al-Sawa'iq al-Muhriqah, Chapter 3, Section 1, Maktabah Majeediyah, Multan, p. 75. 5. Tahdhib al-Tahdhib, biography of Sulayman bin Mahran, known as al-A'mash, Muassasat al-Risalah, Beirut 2/110.

फ़तवा रज़विया, खंड 28

[दायां कॉलम - उर्दू पाठ] ...और इसकी पूरी जाँच हमारी 'हदीस संबंधी शोध' लेखों में है। अल्लामा तफ़ताज़ानी के'अल-मक़ासिद' में है: हमारे निकट चारों ख़लीफ़ाओं में श्रेष्ठता उनकी ख़िलाफ़त के क्रम में है, हज़रत उस्मान और हज़रत अली (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) के बीच कुछ हिचकिचाहट के साथ। तफ़ताज़ानी की 'शर्ह अल-मक़ासिद' में उल्लेख है: सुन्नी विद्वानों ने कहा कि सबसे श्रेष्ठ अबू बक्र हैं, फिर उमर, फिर उस्मान, फिर अली। उनमें से कुछ हज़रत अली को उस्मान से श्रेष्ठ मानने की ओर झुके हैं (अल्लाह उन सभी से प्रसन्न हो), और कुछ इन दोनों के बीच मौन (तवक़्क़ुफ़) रहने के पक्ष में हैं। इमाम इब्न हजर मक्की (अल्लाह उन पर रहम करे) की 'अस-सवाइक़ अल-मुहरिक़ा' में है: कूफ़ा के इमामों (जिनमें सुफ़यान अल-थौरी भी थे) ने हज़रत अली को हज़रत उस्मान पर निश्चित रूप से श्रेष्ठ माना, जबकि इमाम मलिक और अन्य से मौन रहने (तवक़्क़ुफ़) का उल्लेख है। 'तहज़ीब अल-तहज़ीब' में इमाम अल-अअमश के जीवन के बारे में लिखा है कि उनमें कुछ शिया रुझान (तशय्यु) था। मुल्ला अली क़ारी की 'शर्ह अल-फ़िक़ह अल-अकबर' में इमाम के बारे में...

[बायां कॉलम - अरबी पाठ] घृणा का स्पष्ट प्रदर्शन शियावाद (रफ़्ज़) में अतिवाद है। इसकी पूरी जाँच हमारे हदीस लेखों में है। अल्लामा तफ़ताज़ानी के'अल-मक़ासिद' में: श्रेष्ठता हमारे निकट ख़िलाफ़त के क्रम के अनुसार है, जिसमें उस्मान और अली (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) के बीच के विषय में संकोच है। इसके भाष्य में उन्होंने कहा: अहले सुन्नत ने कहा कि श्रेष्ठ अबू बक्र हैं, फिर उमर, फिर उस्मान, फिर अली। उनमें से कुछ अली को उस्मान पर श्रेष्ठता देने की ओर झुके(अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो), और कुछ उन दोनों के बीच रुकने की ओर। इमाम इब्न हजर की 'अस-सवाइक़' में: कूफ़ा वासियों ने, जिनमें सुफ़यान अल-थौरी भी थे, अली को उस्मान से श्रेष्ठ मानने का दृढ़ संकल्प किया। और कहा गया है कि उनके बीच श्रेष्ठता के विषय में मौन रहना चाहिए, जो मलिक से एक रिवायत है। 'तहज़ीब अल-तहज़ीब' में, इमाम अल-अअमश की जीवनी में: उनमें शियावाद था। मुल्ला अली क़ारी की 'शर्ह अल-फ़िक़ह अल-अकबर' में... से रिवायत है।

[पाद टिप्पणियाँ] 1. हदी अल-सारी, फ़त्ह अल-बारी की प्रस्तावना, वर्णित लोगों में आलोचना के कारणों को अलग करने पर अध्याय, मुस्तफ़ा अल-बाबी, मिस्र 2/231. 2. अल-मक़ासिद, शर्ह अल-मक़ासिद के हाशिये पर, छठी चर्चा, ख़िलाफ़त के क्रम में श्रेष्ठता, दार अल-माआरिफ़ अल-नुमानिया, लाहौर 2/298. 3. शर्ह अल-मक़ासिद, छठी चर्चा, ख़िलाफ़त के क्रम में श्रेष्ठता, दार अल-माआरिफ़

अल-नुमानिया, लाहौर 2/298. 4. अस-सवाइक़ अल-मुहरिक़ा, अध्याय 3, खंड 1, मकतबा मजीदिया, मुल्तान, पृष्ठ 75. 5. तहज़ीब अल-तहज़ीब, सुलेमान बिन मेहरान की जीवनी, जिन्हें अल-अअमश के नाम से जाना जाता है, मुअस्ससत अल-रिसाला, बेरुत 2/110।

فتاویٰ رضویہ، جلد ۲۸

[دایاں کالم] اور اس کی پوری تحقیق ہماری تحقیقِ حدیثیہ میں ہے۔ مقاصد علامہ تفتازانی میں ہے ہمارے نزدیک خلفائے اربعہ میں فضیلت خلافت ترتیب پر ہے حضرت عثمان و علی رضی اللہ تعالیٰ عنہما میں تردد کے ساتھ۔ شرح مقاصد للتفتازانی میں ہے اہل سنت نے کہا کہ سب سے افضل ابو بکر پھر عمر پھر عثمان پھر علی اور بعض حضرت علی کو عثمان سے افضل مانتے ہیں رضوان اللہ تعالیٰ علیہم اجمعین اور بعض ان دونوں کے درمیان توقف کے قائل ہیں۔ امام ابن حجر مکی رحمۃ اللہ تعالیٰ علیہ کی صواعق محرقہ میں ہے ائمہ کوفہ (انہیں میں سفیان ثوری ہیں) نے حضرت علی کو حضرت عثمان پر بالیقین افضل گردانا اور امام مالک وغیرہ سے توقف مروی ہے۔ تہذیب التہذیب میں حضرت امام اعمش کے حالات میں تحریر ہے کہ ان میں تشیع تھا۔ فقہ اکبر ملا علی قاری میں امام صاحب کے بارے

[بایاں کالم] التصريح بالبغض فغال في الرفض ١ اهـ وتمام تحقيقه في تحريراتنا الحديثية۔ وفي المقاصد للعلامة التفتازاني الافضلية عندنا بترتيب الخلافة مع تردد فيما بين عثمان وعلي رضي الله تعالى عنهما ٢ وفي شرحهاله قال اهل السنة الافضل ابو بكر ثم عمر ثم عثمان ثم علي وقد مال بعض منهم الى تفضيل علي على عثمان رضي الله تعالى عنهما والبعض الى التوقف فيما بينهما ٣ اهـ وفي الصواعق لامام ابن حجر جزم الكوفيون ومنهم سفيان الثوري بتفضيل علي على عثمان وقيل بالوقف عن التفاضل بينهما وهو رواية عن مالك ٤ اهـ وفي تهذيب التهذيب في ترجمة الامام الاعمش كان فيه تشيع ٥ اهـ وفي شرح الفقه الاكبر لعلى قارى روى عن

[حواشی] ١ هدى الساری مقدمه فتح الباري فصل في تمييز اسباب الطعن في المذكورين مصطفى البابي مصر ٢/٢٣١ ٢ المقاصد على هامش شرح المقاصد البحث السادس الافضلية بترتيب الخلافة دار

المعارف النعمانيه لاہور ۲۹۸/۲ ۳ شرح المقاصد البحث السادس الافضلية بترتيب الخلافة دار المعارف النعمانيه لاہور ۲۹۸/۲ ٤ الصواعق المحرقه الباب الثالث الفصل الاول مكتبہ مجيديہ ملتان ص۷۵ ٥ تهذيب التهذيب ترجمه سليمان بن مهران المعروف بالاعمش موسسة الرساله بيروت ۱۱۰/۲

Fatawa Razawiya Volume 28

[Arabic Quote]: It is narrated from Abu Hanifa regarding the superiority of Ali over Uthman (may Allah be pleased with them both). The correct view is that which the majority of Ahl al-Sunnah follow, and it is apparent from the acceptance of Imam Abu Hanifa (may Allah be pleased with him) of what has been arranged here according to the order of the Caliphate. [1] It is written that from Hadrat Abu Hanifa (may Allah be pleased with him), the superiority of Hadrat Ali over Hadrat Uthman Ghani is narrated (may Allah be pleased with them both). But the correct view is that which the majority of Ahl al-Sunnah hold, and in 'Fiqh al-Akbar', keeping it according to the order of the Caliphate shows that this is also his own saying.

[Arabic Quote]: Furthermore, the difference between a 'Shiite' and one 'accused of Tashayyu' (pro-Alid leanings) should not escape you. How many are there in the Sahihayn (Bukhari and Muslim) who were accused of it. In 'Hadi al-Sari', twenty of them are listed in the Musnad narrations of Sahih al-Bukhari, let alone the Mu'allaqat (suspended narrations). Rather, it includes narrators like Abbad bin Yaqub, a staunch Rafidhi who was lashed. Furthermore, mere suspicion has no value, as the Sahihayn contain many narrators accused of various types of innovations. It is established among scholars that the narration of an innovator is acceptable if he is not a caller or promoter of his misguided sect. Furthermore, the difference between the word 'Shiite' and 'accused of Tashayyu' should also be kept in mind. There are so many narrators in Bukhari who are accused of Tashayyu. In "Hadi al-Sari", there is a detail of twenty such chains which are specifically in the Musnads of Bukhari, let alone the Mu'allaqat. In fact, among the narrators of Bukhari is someone like Abbad bin Yaqub, a Rafidhi who was even subjected to lashing. And suspicion in criticism has no importance; Bukhari and Muslim themselves contain many narrators suspected of various kinds of innovation. According to the principles of Hadith scholars, even an innovator's narration is accepted if he is not a caller or preacher of his unrefined sect.

Nafha 3: The original Hadith we narrated in the Musnad: Yaqub narrated to us, my father narrated to us, from Abi Ishaq, who said: Muhammad bin Muslim bin Ubaydullah al-Zuhri narrated to me, from al-Sa'ib. Nafha 3: The original Hadith which we narrated is in Musnad Ahmad bin Hanbal with this chain: Yaqub, my father, from Ibn Ishaq, narrated to me Muhammad bin Muslim Ubaydullah al-Zuhri, from Sa'ib bin Yazid, here it...

[1] Minah al-Rawd al-Azhar Sharh al-Fiqh al-Akbar, "The best of people after him...", etc., Dar al-Basha'ir al-Islamiyyah, Beirut, p. 18.

फ़तावा रज़विया जिल्द 28

[अरबी उद्धरण]: अबू हनीफ़ा से उस्मान पर अली की श्रेष्ठता के बारे में वर्णित है (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो)। सही वही है जिस पर अहल-ए-सुन्नत के बहुमत का मत है, और यह इमाम अबू हनीफ़ा (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) की उस बात की स्वीकृति से स्पष्ट है जिसे यहाँ खिलाफत के क्रम के अनुसार व्यवस्थित किया गया है। [1] लिखा है कि हज़रत अबू हनीफ़ा (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) से हज़रत उस्मान गनी पर हज़रत अली की फ़ज़ीलत रिवायत है (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो)। लेकिन सही वही है जिस पर जम्हूर अहल-ए-सुन्नत हैं और 'फिक्ह-ए-अकबर' में इसे ख़िलाफ़त की तरतीब के मुवाफ़िक़ रखने से मालूम होता है कि यही आपका क़ौल भी है।

[अरबी उद्धरण]: इसके अलावा, 'शिया' और 'तशय्यु का आरोप' (तशय्यु के साथ आरोपित) होने के बीच के अंतर को नहीं भूलना चाहिए। सहीहैन (बुखारी और मुस्लिम) में ऐसे कितने ही हैं जिन पर यह आरोप लगाया गया है। 'हदी अल-सारी' में सहीह अल-बुखारी की मसनद रिवायतों में ऐसे बीस का उल्लेख है, मुअल्लक़ात (निलंबित हदीसों) की तो बात ही अलग है। बल्कि, इसमें अब्बाद बिन याकूब जैसे कट्टर राफ़िज़ी भी शामिल हैं जिन्हें कोड़े मारे गए थे। इसके अलावा, आलोचना में संदेह का कोई महत्व नहीं है, क्योंकि सहीहैन में कई ऐसे वर्णनकर्ता हैं जिन पर विभिन्न प्रकार के नवाचारों (बिदअत) का संदेह किया गया है। विद्वानों के बीच यह स्थापित है कि एक बिदअती की रिवायत स्वीकार्य है यदि वह अपने संप्रदाय का प्रचारक या दाई न हो। फिर लफ़्ज़ 'शीई' और 'रमी बिल-तशय्यु' का फ़र्क़ भी मलहूज़ रहना चाहिए। बुखारी के कितने ही ऐसे रावी हैं जिन पर तशय्यु का इल्ज़ाम है। "हदी अल-सारी" में ऐसी बीस सनदों की तफ़्सील है जो ख़ास मसानिद-ए-बुखारी में हैं, तालीक़ात का तो ज़िक्र ही अलग रहा बल्कि रुवात-ए-बुखारी में अब्बाद बिन याकूब जैसा राफ़िज़ी है जिस पर कोड़े की हद जारी की गई थी और जरह में शुबहा की तो कोई अहमियत नहीं, खुद बुखारी व मुस्लिम में बहुत से रुवात हैं जिन पर अनवा-ओ-अक़्साम की बिदअत का शुबहा किया गया और उसूल-ए-मुहद्दिसीन की रू से खुद बिदअती भी अपने मज़हब-ए-ना-मुहज़्ज़ब का दाई और मुबल्लिग न हो तो उसकी रिवायत मक़बूल है।

नफ़्हा 3: मूल हदीस जिसे हमने मसनद में रिवायत किया: याकूब ने हमसे बयान किया, मेरे पिता ने हमसे बयान किया, अबी इसहाक़ से, उन्होंने कहा: मुझसे मोहम्मद बिन मुस्लिम बिन उबैदुल्लाह अल-ज़ुहरी ने, साहिब से बयान किया। नफ़्हा 3: असल हदीस जिसे हमने रिवायत किया मसनद

अहमद बिन हंबल में इस सनद के साथ है: याकूब, अबी, इब्न-ए-इसहाक़, हद्दसानी मोहम्मद बिन मुस्लिम उबैदुल्लाह अल-ज़ुहरी, साहिब बिन यज़ीद, यहाँ यह...

---

[1] मिनह अल-रौद अल-अज़हर शरह अल-फिक्ह अल-अकबर, "उनके बाद सबसे अच्छे लोग...", आदि, दार अल-बशाएर अल-इस्लामिया, बेरूत, पृ. 18।

ابی حنیفہ تفضیل علی علی عثمان رضی اللہ تعالیٰ عنہما الصحیح ماعلیہ جمہور اھل السنۃ و ھو ظاھر من قبول ابی حنیفہ رضی اللہ تعالی عنہ علی ما رتبہ ھنا وفق مراتب الخلافۃ ۱۔ اھ۔ میں لکھا ہے حضرت ابو حنیفہ رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے حضرت عثمان غنی پر حضرت علی کی فضیلت مروی ہے (رضی اللہ تعالیٰ عنہ) لیکن صحیح وہی ہے جس پر جمہور اہلسنت ہیں اور فقہ اکبر میں اس کو ترتیب خلافت کے موافق رکھنے سے معلوم ہوتا ہے کہ یہی آپ کا قول بھی ہے۔

ثم لا یذھب عنك الفرق بین شیعی و رمی بالتشیع و کم في الصحیحین ممن رمی بہ وقد عد في ھدی الساری عشرین منھم في مسانید صحیح البخاری فضلا عن تعلیقاتہ، بل فیہ مثل عباد بن یعقوب رافضی جلد ثم الشبھۃ لاقیمہ لھا لاسافکم في الصحیحین ممن رمی بانواع البدع و قد تقر رعندھم ان المبتدع تقبل روایۃ اذا لم یکن داعیۃ۔ پھر لفظ شیعی اور رمی بالتشیع کا فرق بھی ملحوظ رہنا چاہیے۔ بخاری کے کتنے ہی ایسے راوی ہیں جن پر تشیع کا الزام ہے۔ "ہدی الساری" میں ایسی بیس سندوں کی تفصیل ہے جو خاص مسانید بخاری میں ہیں تعلیقات کا تو ذکر ہی الگ رہا بلکہ رواۃ بخاری میں عباد بن یعقوب جیسا رافضی ہے جس پر کوڑے کی حد جاری کی گئی تھی اور جرح میں شبہ کی تو کوئی اہمیت نہیں خود بخاری و مسلم میں بہت سے رواہ ہیں جن پر انواع و اقسام کی بدعت کا شبہہ کیا گیا اور اصول محد ثین کی رو سے خود بدعتی بھی اپنے مذہب نا مہذب کا داعی و مبلغ نہ ہو تو اس کی روایت مقبول ہے۔

نفحہ ۳: اصل الحدیث رویناہ فی المسند حدثنا یعقوب حدثنا ابی عن ابی اسحق قال حدثنی محمد بن مسلم بن عبید اللہ الزہری عن السائب نفحہ ۳: اصل حدیث جسے ہم نے روایت کیا مسند احمد بن حنبل

میں اس سند کے ساتھ ہے یعقوب، ابی، ابن اسحق حدثنی محمد بن مسلم عبید اللہ الزہری سائب بن یزید یہاں یہ

---

۱ منح الروض الازہر شرح الفقہ الاکبر افضل الناس بعدہ الخ دارالبشائر الاسلامیہ بیروت ص ۱۸

Fatawa Razawiyya Volume 28

[Regarding Sa'ib] bin Yazid, the nephew of Nimr[1]: He explicitly mentioned 'hearing' (sama'), so do not worry about the use of 'an'ana' (narrating with the word 'from') here. This is one aspect of the answer.

Secondly, Ibn Ishaq narrates extensively from al-Zuhri, and the 'an'ana' of such a narrator from a teacher is carried upon (interpreted as) direct hearing. Imam al-Dhahabi says about such a case: When he says 'na' (he told us), there is no room for criticism, but when he says 'an' (from), there is a possibility of 'tadlees' (concealing a source), except in the case of his teachers from whom he narrates frequently; in that case, his narration from this category is held to be connected (muttasil)[2]. - End.

Especially Ibn Ishaq, as it is known of him that he sometimes narrates through longer chains (nuzool) from teachers he usually narrates from frequently. Ibn al-Madini said: The truthfulness in the hadith of Ibn Ishaq is evident. He is among the most prolific narrators from Salim bin Abi al-Nadr compared to his other students, yet his narration is also found 'from a man from Salim' (meaning through an intermediary of lower rank). Similarly, he is among the most prolific narrators from the students of 'Amr bin Shu'ayb, and his...

---

[1] Musnad Ahmad bin Hanbal, Hadith of al-Sa'ib bin Yazid, Al-Maktab al-Islami, Beirut, 3/449. [2] Mizan al-I'tidal, Biography 3517 (Sulaiman bin Mehran), Dar al-Ma'rifah, Beirut, 2/224.

फतावा रज़विया खंड 28

[साइब] बिन यज़ीद, निम्र के भांजे[1] के संबंध में: उन्होंने स्पष्ट रूप से 'सुनने' (समा) का उल्लेख किया है, इसलिए यहाँ 'अन'अना' (शब्द 'से' के साथ वर्णन) पर कोई चिंता न करें। उत्तर का एक पहलू यह है।

दूसरा यह कि इब्न इसहाक़ इमाम ज़ुहरी से बहुत अधिक रिवायत करते हैं, और ऐसे रावी का 'अन'अना' भी सीधे सुनने पर आधारित माना जाता है। इमाम ज़हबी ऐसे मामले में फरमाते हैं: जब रावी 'ना' (हमें बताया) कहे तो कोई बात नहीं, लेकिन जब वह 'अन' (से) कहे तो 'तदलीस' (स्रोत छिपाने) की संभावना होती है, सिवाय उन उस्तादों के जिनसे वह बहुत ज़्यादा रिवायत करता हो; ऐसी स्थिति में उसकी रिवायत इस श्रेणी के उस्तादों से जुड़ी हुई (मुत्तसिल) मानी जाएगी[2]। - समाप्त।

विशेष रूप से इब्न इसहाक़ के बारे में यह प्रसिद्ध है कि वे उन उस्तादों से निचली कड़ियों (नुज़ूल) के माध्यम से भी हदीसें रिवायत करते हैं जिनसे वे अक्सर रिवायत करते हैं। इब्न अल-मदीनी फरमाते हैं: मुहम्मद बिन इसहाक़ की हदीसों में सच्चाई ज़ाहिर है। वह सालिम बिन अबी अल-नज़र के अन्य शिष्यों की तुलना में उनसे अधिक रिवायत करने वालों में से हैं, फिर भी उनकी रिवायत 'एक आदमी के माध्यम से सालिम से' (यानी अपने से कम दर्जे के व्यक्ति के माध्यम से) भी मिलती है। इसी तरह वह अम्र बिन शुऐब के शिष्यों में भी सबसे अधिक रिवायत करने वाले हैं और उनकी...

---

[1] मुसनद अहमद बिन हनबल, हदीस अस-साइब बिन यज़ीद, अल-मक्तब अल-इस्लामी, बेरूत, 3/449। [2] मीज़ान अल-एतिदाल, जीवनी 3517 (सुलेमान बिन मेहरान), दार अल-मारिफ़ा, बेरूत, 2/224।

पृष्ठ 80/684 मजलिस-ए-दावत-ए-इस्लामी

بن یزید ابن اخت نمر[1] فقد صرح بالسماع فلا علیك من عنعنة هنا هذا وجہ حدیث لفظ "حدثنی" سے مروی ہے تو اب اس روایت پر نہ تدلیس کا اعتراض ہوسکتا ہے نہ ارسال کا ایک جواب تو یہ ہوا۔

وثانیًا ابن اسحق کثیر الروایۃ عن الزهری و العنعنه عن مثل الشیخ تحمل علی السماع قال الذهبی فی مثله متی قال "نا" فلا کلام و متی قال "عن" تطرق الیه احتمال التدلیس الا فی شیوخ لہ اکثر عنهم فان روایتہ عن هذا الصنف محمولة علی الاتصال[2] - اھ دوسرا یہ ہے کہ امام محمد بن اسحق امام زہری سے کثیر الروایت ہیں اور ایسے راوی کا عنعنہ بھی سماع پر محمول ہوتا ہے امام ذہبی فرماتے ہیں راوی جب روایت میں لفظ "عن" سے کسی بات کا اضافہ کرے تو تدلیس کا احتمال ہوتا ہے مگر جب راوی ایسے شیخ سے روایت کرے جس سے وہ کثیر الروایت ہو تو یہ روایت متصل ہوگی۔

لاسیما ابن اسحق فقد عرف منه النزول فی اشیاخ اکثر عنهم قال ابن المدینی حدیث ابن اسحق لیتبین فیه الصدق وهو من اروی الناس عن سالم بن ابی النضر و روی عن رجل عنه وهو من اروی الناس عن عمرو بن شعیب و روی عن رجل عن ایوب اور ابن اسحق کے بارے میں معروف مشہور ہے کہ وہ ایسے اساتذہ کی حدیثوں کو بطور نزول بھی روایت کرتے جن سے وہ اکثر روایت کرتے ہیں علی بن المدینی فرماتے ہیں محمد بن اسحق کی حدیثوں میں صدق ظاہر ہے وہ سالم بن ابی نضر سے بنسبت ان کے دوسرے شاگردوں کے کثیر الروایت ہیں پھر بھی ان کی روایت عن رجل عن سالم (یعنی اپنے سے کم درجہ کے آدمی کے واسطہ سے بھی سالم سے ان کی روایت ہے) اسی طرح وہ عمرو بن شعیب کے شاگردوں میں بھی اروی الناس عنہ ہیں اور ان کی

[1] مسند احمد بن حنبل حدیث السائب بن یزید المکتب الاسلامی بیروت ۴۴۹/۳ [2] میزان الاعتدال ترجمہ ۳۵۱۷ سلیمان بن مہران دارالمعرفة بیروت ۲۲۴/۲

Fatawa Razawiya Volume 28

[Left Column] ...from him. (Ending)[1] I say, likewise he is among the most reliable narrators from Ibn Shihab, and we have narrated in "Kitab al-Kharaj" by Imam Abu Yusuf: Muhammad bin Ishaq narrated to me from Abd al-Salam from al-Zuhri.[2]

Thirdly, all of this is according to the methodology of those Hadith scholars. As for our principles, we the community of Hanafis, Malikis, and Hanbalis (the majority), the question of 'An'ana' (narrating with the word 'from') is dismissed from the outset, because it is based on the suspicion of 'Irsal' (interruption in the chain), and its reality is acceptable to us and the majority, so how about its suspicion?

The great Imam al-Suyuti said in "al-Tadrib" regarding 'An'ana':

[Right Column] There is also a narration 'from a man from Ayyub from Amr bin Shuaib'. I say, Ibn Ishaq is also among the most reliable students of Imam Zuhri, but Qazi Abu Yusuf (mercy of Allah be upon him) says in "Kitab al-Kharaj": "Muhammad bin Ishaq told me that Abd al-Salam narrated to them from him and from Imam Zuhri" (so these narrations of Ibn Ishaq, despite being with the word 'from' (An), are not 'Tadlis' (obfuscation); the narration is connected).

Third Answer: The discussion so far regarding Muhammad ibn Ishaq's 'Tadlis' and 'An'ana' was based on the school of those Hadith scholars who consider 'An'ana' and 'Tadlis' in the criticism of Hadith. However, according to the principles of us Hanafis, Malikis, Hanbalis, and the majority of scholars, the consideration of 'An'ana' is fundamentally dropped because the reason for considering 'An'ana' is the suspicion that there is a fear of the Hadith being 'Mursal' (interrupted) due to 'Tadlis'. According to us and the majority, even 'Irsal' itself is not a defect in the chain, and a 'Mursal' Hadith is also acceptable. So, how would the suspicion of 'Irsal' affect the Hadith?

Imam Jalaluddin al-Suyuti said in 'Tadrib' that the majority of noble scholars who accept 'Murasil' (interrupted narrations)...

[1] Tahdhib al-Tahdhib, biography of Ibn Ishaq, Mu'assasah al-Risalah, Beirut, 506/3 [2] Kitab al-Kharaj, Hadiths of Encouragement and Exhortation, Dar al-Ma'rifah, Beirut, p. 9

फ़तावा रज़विया जिल्द 28

[बायाँ कॉलम] ...उनसे। (समाप्त)[1] मैं कहता हूँ, उसी तरह वह इब्न शिहाब से सबसे भरोसेमंद रावीओं में से हैं, और हमने इमाम अबू यूसुफ की "किताब अल-खराज" में रिवायत किया है: मुहम्मद बिन इसहाक ने मुझसे बयान किया, अब्दुल सलाम से, उन्होंने ज़ुहरी से।[2]

तीसरा, यह सब उन हदीस विद्वानों के तरीके पर है। जहाँ तक हमारे उसूलों (सिद्धांतों) का सवाल है, हम हनफ़ी, मालिकी और हनबली (बहुमत) समुदाय, 'अनअना' ('से' के साथ रिवायत करना) का सवाल शुरू से ही खारिज है, क्योंकि यह 'इरसाल' (शृंखला में रुकावट) के संदेह पर आधारित है, और इसकी वास्तविकता हमारे और बहुमत के नज़दीक स्वीकार्य है, तो इसके संदेह का क्या कहना?

महान इमाम अल-सुयुति ने 'अनअना' के संबंध में 'अल-तदरीब' में कहा:

[दायाँ कॉलम] 'एक व्यक्ति से अय्यूब से अम्र बिन शुऐब से' वाली रिवायत भी है। मैं कहता हूँ, इब्न इसहाक इमाम ज़ुहरी के भी सबसे भरोसेमंद छात्रों में से हैं, लेकिन काज़ी अबू यूसुफ (उन पर अल्लाह की रहमत हो) "किताब अल-खराज" में फरमाते हैं: "मुहम्मद बिन इसहाक ने मुझे बताया कि अब्दुल सलाम ने उनसे रिवायत की और उन्होंने इमाम ज़ुहरी से" (तो इब्न इसहाक की ये रिवायतें 'अन' (से) शब्द के बावजूद 'तदलीस' (छिपाना) नहीं हैं, रिवायत मुत्तसिल (जुड़ी हुई) है)।

तीसरा जवाब: मुहम्मद इब्न इसहाक की 'तदलीस' और 'अनअना' के बारे में अब तक जो बहस थी, वह उन हदीस विद्वानों के मसलक (विचारधारा) पर आधारित थी जो हदीस की जिरह (आलोचना) में 'अनअना' और 'तदलीस' का ख्याल रखते हैं। लेकिन हम हनफ़ियों, मालिकियों, हनबलियों और बहुमत विद्वानों के सिद्धांतों पर 'अनअना' का विचार ही मूल रूप से समाप्त है क्योंकि 'अनअना' के विचार का कारण तो यह संदेह है कि 'तदलीस' की वजह से हदीस के'मुरसल' (कटी हुई) होने का डर है। हमारे और बहुमत के नज़दीक तो खुद 'इरसाल' भी सनद (शृंखला) का दोष नहीं है और 'मुरसल' हदीस भी स्वीकार्य है। तो फिर 'इरसाल' के संदेह से हदीस पर क्या असर पड़ेगा?

इमाम जलालुद्दीन अल-सुयुति ने 'तदरीब' में फरमाया कि जो बहुमत उलेमा-ए-किराम 'मरासील' (कटी हुई रिवायतें) स्वीकार करते हैं...

[1] तहज़ीब अल-तहज़ीब, इब्न इसहाक की जीवनी, मुअस्ससाह अल-रिसाला, बेरुत, 506/3 [2] किताब अल-खराज, प्रोत्साहन और चेतावनी की हदीसें, दार अल-मारिफ़ा, बेरुत, पृ. 9

فتاوی رضویہ جلد ۲۸

[بایاں کالم] ...عنه . اه[1] قلت و کذا هو من اروی الناس عن ابن شهاب وقد رو ینا فی کتاب الخراج للامام ابي یوسف حدثنی محمد بن اسحق عن عبدالسلام عن الزهری[2]

و ثالثا هذا کله علی طریقة هؤلاء المحدثین اما علی اصولنا معشر الحنفیة والمالکیة والحنبلیة الجمهور فسوال عنعنة ساقط عن راسه فان مبناه علی شبهة الارسال و حقیقته مقبولة عندنا و عند الجمهور فکیف بشبهته۔

قال الامام الجلیل السیوطی فی التدریب فی عنعنة

[دایاں کالم] روایت عن رجل عن ایوب عن عمرو بن شعیب بھی ہے۔ میں کہتا ہوں ابن اسحاق امام زہری کے بھی اروی الناس شاگرد ہیں مگر قاضی ابو یوسف رحمتہ اللہ تعالیٰ علیہ "کتاب الخراج" میں فرماتے ہیں مجھ سے محمد بن اسحاق نے بیان کیا کہ ان سے عبد السلام نے روایت کی اور ان سے امام زہری نے (تو ابن اسحاق کی یہ روایتیں لفظ عن سے ہونے کے باوجو دتدلیس نہیں ہے روایت متصل ہے)

تیسرا جواب: محمد ابن اسحاق کی تدلیس اور عنعنہ کے بارے میں اب تک جو بحث تھی وہ ان محدثین کے مسلک کی بنیاد تھی جو حدیث کی جرح میں عنعنہ اور تدلیس کا لحاظ کرتے ہیں لیکن ہم حنفیوں، مالکیوں، حنبلیوں جمہور علماء کے اصول پر عنعنہ کا لحاظ ہی اصلا ساقط ہے کیونکہ عنعنہ کے لحاظ کی وجہ تو یہ شبہ ہے کہ تدلیس حدیث کے مرسل ہونے کا ڈر ہے اور ہمارے اور جمہور کے نزدیک تو خود ارسال بھی سند کا عیب نہیں اور حدیث مرسل بھی مقبول ہے تو پھر شبہ ارسال سے حدیث پر کیا اثر پڑے گا۔

امام جلال الدین سیوطی نے تدریب میں فرمایا جمہور علمائے کرام جو مراسیل قبول کرتے ہیں

[1] تہذیب التہذیب ترجمہ بن اسحاق موسسۃ الرسالہ بیروت ۵۰۶/۳ [2] کتاب الخراج احادیث تر غیب و تحضیض دار المعرفۃ بیروت ص ۹

(Arabic Text Box - Left): Regarding the Mudallis, a majority of those who accept Mursal (narrations with missing links) say they are accepted unconditionally. (1) In it, from Imam Ibn Jarir al-Tabari: All the Successors (Tabi'un) reached a consensus on accepting Mursal narrations, and no denial of them was recorded from them, nor from anyone among the Imams after them until the end of the second century Hijri. (2) In Sahih Muslim and Jami' al-Tirmidhi, from Muhammad bin Sirin, the Successor, who said: They used to not ask about the chain (isnad). But when the fitna (discord/ trial) occurred, they said: Name your men to us. (3) I say: This is Zaid bin Aslam, the Imam and freed slave of the Commander of the Faithful, al-Faruq. The exalted Imam Zayn al-Abidin used to sit with him, bypassing the gatherings of his own people. Nafi' bin Jubair bin Mut'im said to him: Do you bypass the gatherings of your people for a slave of Umar bin al-Khattab? He (Zayn al-Abidin), may Allah be pleased with him, said: A man only sits with one who benefits him in his religion. Reported by al-Bukhari in his history regarding Zaid. (4)

(Urdu Text Box - Right): They also accept the 'an-ana' (narration style). In the same source, it is narrated from Imam Jarir al-Tabari that all the Successors (Tabi'un) reached a consensus on accepting Mursal narrations completely; neither did the Successors deny Mursal narrations, nor did anyone else after them until 200 Hijri. In Sahih Muslim and Jami' (Tirmidhi), it is recorded from Muhammad bin Sirin, the Successor, that people used to not ask at all about the chain (isnad) of ahadith. When fitna (discord) occurred, it began to be asked: 'Narrate your reporters to us.' I say that Imam Zaid bin Aslam, who was the freed slave of the Commander of the Faithful Umar al-Faruq (may Allah be pleased with them both), the exalted Imam Zayn al-Abidin used to sit in his presence and leave the gatherings of his own people. Nafi' bin Jubair bin Mut'im said to him, 'Do you leave the gatherings of your people to sit in the assembly of a slave of Umar bin al-Khattab (may Allah be pleased with him)?' He replied, 'A man sits where there is benefit for his religion.' (Tarikh Bukhari) Zaid told them a...

(Footnotes): 1. Tadrib al-Rawi fi Sharh Taqrib al-Nawawi, Type 12, Qadimi Kutub Khana, Karachi, 1/190. 2. Tadrib al-Rawi fi Sharh Taqrib al-Nawawi, Type 9, Qadimi Kutub Khana, Karachi, 1/123. 3. Sahih Muslim, Chapter on the statement that Isnad is part of the religion, etc., Qadimi Kutub Khana, Karachi, 1/11. 4. Tarikh al-Bukhari, Chapter of Alif, biography of Zaid bin Aslam, 1278, Dar al-Baz for Publishing and Distribution, Makkah al-Mukarramah, 3/387.

(अरबी पाठ बॉक्स - बायां): मुदल्लीस के बारे में, उन लोगों का बहुमत जो मुरसल (जिन हदीसों की सनद बीच से टूटी हो) को स्वीकार करते हैं, कहते हैं कि वे पूर्ण रूप से स्वीकार्य हैं। (1) इसमें इमाम इब्न जरीर अल-तबरी से उद्धृत है: सभी ताबईनों ने मुरसल हदीसों को स्वीकार करने पर आम सहमति (इज्मा) व्यक्त की है। न तो ताबईनों ने इनका खंडन किया और न ही उनके बाद 200 हिजरी तक किसी अन्य इमाम ने। (2) सहीह मुस्लिम और जामेअ तिरमिज़ी में ताबई मुहम्मद बिन सीरीन से रिवायत है कि लोग हदीसों की सनद (इसनाद) के बारे में किसी से सवाल नहीं करते थे। जब फ़ितना (विवाद) पैदा हुआ, तब कहा जाने लगा कि अपने रावियों (वर्णनकर्ताओं) के नाम हमें बताओ। (3) मैं कहता हूँ कि यह ज़ैद बिन असलम हैं, जो इमाम और अमीरुल मोमिनीन उमर फ़ारूक़ रज़ियल्लाहु अन्हु के आज़ाद किए हुए गुलाम थे। उनके पास महान इमाम ज़ैनुल आबेदीन बैठा करते थे और अपनी कौम की सभाएँ छोड़ देते थे। नाफ़े बिन जुबैर बिन मुतइम ने उनसे कहा: क्या आप अपने लोगों की सभा छोड़कर उमर बिन खत्ताब (रज़ियल्लाहु अन्हु) के गुलाम की महफ़िल में बैठते हैं? आपने फ़रमाया: आदमी वहीं बैठता है जहाँ उसे अपने दीन (धर्म) का लाभ होता है। इसे बुखारी ने ज़ैद के इतिहास में वर्णित किया है। (4)

(उर्दू पाठ बॉक्स - दायां): वे 'अन-अना' (एक प्रकार की रिवायत) को भी स्वीकार करते हैं। इसी स्रोत में इमाम जरीर तबरी से उद्धृत है कि सभी ताबईनों ने पूर्ण रूप से मुरसल हदीसों को स्वीकार करने पर आम सहमति व्यक्त की है; न तो ताबईनों ने मुरसल का खंडन किया और न ही उनके बाद 200 हिजरी तक किसी और ने। सहीह मुस्लिम और जामेअ (तिरमिज़ी) में ताबई मुहम्मद बिन सीरीन से रिवायत है कि लोग हदीसों की सनद के बारे में किसी से सवाल ही नहीं करते थे। जब फ़ितना हुआ तो सवाल किया जाने लगा कि 'अपने रावियों का वर्णन हमसे करो।' मैं कहता हूँ कि इमाम ज़ैद बिन असलम जो अमीरुल मोमिनीन उमर फ़ारूक़ रज़ियल्लाहु अन्हुमा के आज़ाद किए हुए गुलाम थे, उनके पास महान इमाम ज़ैनुल आबेदीन बैठा करते थे और अपनी कौम की सभा छोड़ देते थे। नाफ़े बिन जुबैर बिन मुतइम ने उनसे कहा, 'क्या आप अपने लोगों की सभा छोड़कर उमर बिन खत्ताब (रज़ियल्लाहु अन्हु) के गुलाम की महफ़िल में बैठते हैं?' आपने फ़रमाया, 'आदमी वहीं बैठता है जहाँ उसके दीन का फ़ायदा होता है।' (तारीख बुखारी) उन्हें ज़ैद ने एक...

(पाद टिप्पणियाँ): 1. तदरीब अर-रावी फ़ी शरह तक़रीब अन-नवावी, प्रकार 12, क़दीमी कुतुब खाना कराची, 1/190 2. तदरीब अर-रावी फ़ी शरह तक़रीब अन-नवावी, प्रकार 9, क़दीमी कुतुब खाना

कराची, 1/123 3. सहीह मुस्लिम, अध्याय: इसनाद दीन का हिस्सा है, आदि, क़दीमी कुतुब खाना कराची, 1/11 4. तारीख अल-बुखारी, अध्याय अलिफ़, ज़ैद बिन असलम की जीवनी 1278, दार अल-बाज़ प्रकाशन, मक्का अल-मुकर्रमा, 3/387

(Arabic Text Box - Left): المدلس، قال جمهور من يقبل المراسيل تقبل مطلقاً ١- اه و فيه عن الامام ابن جرير الطبرى اجمع التابعون بأسرهم على قبول المرسل ولم يأت عنهم انكاره ولا عن احد من الائمه بعدهم الى راس المائتين ٢ و فى صحيح مسلم و جامع الترمذى عن محمد بن سيرين التابعى قال لم يكونوا يسئلون عن الاستاذ فلما وقعت الفتنة قالوا سموا لنا رجالكم ٣ - اه قلت و هذا زيد بن اسلم الامام مولى اميرالمومنين الفاروق الذى كان الامام الاجل زين العابدين يجلس اليه و يتخطى مجالس قومه فقال له نافع ابن جبير بن مطعم تخطى مجالس قومك الى عبد عمر بن الخطاب؟ فقال رضى الله تعالى عنه انما يجلس الرجل الى من ينفعه فى دينه رواه البخارى فى تاريخ ٤ زيد

(Urdu Text Box - Right): وہ عنعنہ کو بھی قبول کرتے ہیں اسی میں امام جریر طبری سے منقول ہے کہ جملہ تابعین نے بالکلیہ مراسیل قبول کرنے پر اجماع کیا ہے نہ تو تابعین نے مراسیل کا انکار کیا نہ ان کے بعد ۲۰۰ ہجری تک کسی اور نے۔ صحیح مسلم اور جامع میں محمد بن سیرین تابعی سے ہے کہ لوگ احادیث کی سند کے بارے میں کسی سے سوال ہی نہیں کرتے تھے جب فتنہ واقع ہوا تو سوال کیا جانے لگا کہ اپنے راویوں کو ہم سے بیان کرو۔ میں کہتا ہوں کہ امام زید بن اسلم جو امیر المومنین عمر فاروق رضی اللہ تعالیٰ عنہما کے آزاد کردہ غلام تھے ان کے پاس امام جلیل زین العابدین بیٹھا کرتے تھے اور اپنی قوم کی مجلس چھوڑ دیتے تھے نافع بن جبیر بن مطعم نے آپ سے کہا آپ اپنے لوگوں کی مجلس چھوڑ کر عمر بن خطاب (رضی اللہ تعالیٰ عنہ) کے غلام کی محفل میں بیٹھتے ہیں؟ آپ نے فرمایا آدمی وہیں بیٹھتا ہے کہ جہاں اس کے دین کا فائدہ ہوتا ہے (تاریخ بخاری) انہیں زید نے ایک

(Footnotes): ١ تدريب الراوى فى شرح تقريب النووى النوع الثاني عشر قديمى كتب خانہ كراچى ١/ ١٩٠ ٢ تدريب الراوى فى شرح تقريب النووى النوع التاسع قديمى كتب خانہ كراچى ١/ ١٢٣ ٣ صحيح مسلم باب بيان ان الاسناد من الدين الخ قديمى كتب خانہ كراچى ١/ ١١ ٤ تاريخ البخارى باب الالف ترجمه زين بن اسلم ٧٨ ١٢ دار الباز للنشر والتوزيع مكہ المكرمہ ٣/ ٣٨٧

Fatawa Ridawiyya, Volume 28

[Left Column - Arabic Text] He narrated a hadith, and a man said to him, "O Abu Usama, from whom is this?" He replied, "O son of my brother, we do not sit with fools." (Note 1) It was said to him by Al-Attaf bin Khalid. I say: Many leaders of the Tabi'un (Successors) frequently used 'Irsal' (reporting without mentioning the direct source), such as Sa'id bin al-Musayyib, Al-Qasim, Salim, Al-Hasan, Abu al-Aliya, Ibrahim al-Nakha'i, 'Ata' bin Abi Rabah, Mujahid, Sa'id bin Jubayr, Tawus, Al-Sha'bi, Al-A'mash, Al-Zuhri, Qatada, Makhul, Abu Ishaq al-Sabi'i, Ibrahim al-Taymi, Yahya bin Kathir, Isma'il bin Abi Khalid, 'Amr bin Dinar, Mu'awiya bin Qurra, Zayd bin Aslam, and Sulayman al-Taymi. Then follow the Imams Malik, Muhammad, and the two Sufyans. Did they do so so that their hadiths would be rejected? In 'Musallam al-Thubut' and its commentary 'Fawatih al-Rahamut', it is stated that the 'Mursal' of a Sahabi (Companion) is accepted absolutely by consensus. As for the Mursal of others, the majority, including the three Imams Abu Hanifa, Malik, and Ahmad (may Allah be pleased with them), accept it absolutely. However, the Zahiriyyah and the majority of Muhaddithin (Hadith scholars) after the 200th year (Hijri) do not accept it. End. And in 'Fusul al-Badai' by the Allama...

[Right Column - Urdu Translation] A person narrated a hadith to him and said, "O Abu Usama! From whom are you narrating this?" You said, "O nephew! We do not sit with fools." This was said to him by Attaf bin Khalid. I say that the scholars among the Tabi'un, for example, Saeed bin Musayyib, Qasim, Salim, Hasan, Abu al-Aliyah, Ibrahim Nakha'i, Ata bin Abi Rabah, Mujahid, Saeed bin Jubayr, Tawus, Imam Sha'bi, Amash, Zuhri, Qatada, Makhul, Abu Ishaq Sabi'i, Ibrahim Taymi, Yahya bin Kathir, Isma'il bin Abi Khalid, Amr bin Dinar, Muawiyah bin Qurrah, Zaid bin Aslam, Sulaiman Taymi, Imam Malik and Muhammad, and the two Sufyans—did all these gentlemen perform 'irsal' so that their hadiths would be rejected? In 'Musallam al-Thubut' and its commentary 'Fawatih al-Rahamut', the 'marasil' of the noble companions are unanimously and absolutely accepted by the Imams. And the 'marasil' of others are accepted absolutely by the Imams including Imam Abu Hanifah, Imam Malik, and Imam Ahmad bin Hanbal. All these people consider it absolutely acceptable. Yes, the Zahiriyyah and the majority of hadith scholars who came after 200 AH do not accept it. It is stated in 'Fusul al-Badai' by Mulla Khusraw...

[Footnotes] 1. Tahdhib al-Tahdhib, biography of Zayd bin Aslam, Muassasah al-Risalah, Beirut, 1/258. 2. Fawatih al-Rahamut, commentary on Musallam al-Thubut, under Al-Mustasfa Al-Asl al-Thani, Manshurat al-Sharif al-Radi, Qom, Iran, 2/174.

फ़तावा रज़विया, जिल्द 28

[बायां कॉलम - अरबी पाठ] उन्होंने एक हदीस सुनाई, और एक व्यक्ति ने उनसे कहा, "हे अबू उसामा, यह किससे है?" उन्होंने उत्तर दिया, "हे मेरे भाई के पुत्र, हम मूर्खों के साथ नहीं बैठते।" (नोट 1) यह उनसे अल-अत्ताफ़ बिन खालिद ने कहा था। मैं कहता हूँ: ताबिईन (उत्तराधिकारियों) के कई प्रमुखों ने अक्सर 'इरसाल' (प्रत्यक्ष स्रोत का उल्लेख किए बिना रिपोर्ट करना) का उपयोग किया, जैसे सइद बिन अल-मुसय्यिब, अल-कासिम, सालिम, अल-हसन, अबू अल-ालिया, इब्राहिम अल-नखई, अता बिन अबी रबाह, मुजाहिद, सइद बिन जुबैर, तावुस, अल-शा'बी, अल-आमश, अल-ज़ुहरी, कतादा, मखुल, अबू इसहाक अल-सबीई, इब्राहिम अल-तयमी, यह्या बिन कसीर, इस्माइल बिन अबी खालिद, अमर बिन दीनार, मुआविया बिन कुर्रा, ज़ैद बिन असलम और सुलेमान अल-तयमी। फिर इमाम मलिक, मुहम्मद और दो सुफियान आते हैं। क्या उन्होंने ऐसा इसलिए किया ताकि उनकी हदीसों को अस्वीकार कर दिया जाए? 'मुसल्लम अल-थुबूत' और उसकी व्याख्या 'फवातिह अल-रहमूत' में कहा गया है कि सहाबी की 'मुरसल' सर्वसम्मति से पूर्ण रूप से स्वीकार की जाती है। जहाँ तक दूसरों की मुरसल का सवाल है, इमाम अबू हनीफा, मलिक और अहमद (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) सहित बहुमत के इमाम इसे पूर्ण रूप से स्वीकार करते हैं। हालाँकि, ज़ाहिरिया और 200 हिजरी के बाद के अधिकांश मुहद्दिसिन (हदीस विद्वान) इसे स्वीकार नहीं करते हैं। समाप्त। और अल्लामा द्वारा 'फुसूल अल-बदाई' में...

[दायां कॉलम - उर्दू अनुवाद] एक व्यक्ति ने उन्हें एक हदीस सुनाई और कहा, "ऐ अबू उसामा! आप यह किससे बयान कर रहे हैं?" आपने फरमाया, "ऐ भतीजे! हम मूर्खों के साथ नहीं बैठते।" यह उनसे अत्ताफ़ बिन खालिद ने कहा था। मैं कहता हूँ कि ताबिईन विद्वान जैसे सइद बिन मुसय्यिब, कासिम, सालिम, हसन, अबू अल-ालिया, इब्राहिम नखई, अता बिन अबी रबाह, मुजाहिद, सइद बिन जुबैर, तावुस, इमाम शा'बी, आमश, ज़ुहरी, कतादा, मखुल, अबू इसहाक सबीई, इब्राहिम तयमी, यह्या बिन कसीर, इस्माइल बिन अबी खालिद, अमर बिन दीनार, मुआविया बिन कुर्रा, ज़ैद बिन असलम, सुलेमान तयमी, इमाम मलिक और मुहम्मद, और दो सुफियान—क्या ये सब हज़रत इसलिए इरसाल करते थे कि उनकी हदीसें रद्द कर दी जाएँ? 'मुसल्लम अल-थुबूत' और उसकी व्याख्या 'फवातिह अल-रहमूत' में सहाबा किराम के मरासील सर्वसम्मति से इमामों के यहाँ मुतलकन (पूर्णत:) मक़बूल हैं। और दूसरों के मरासील इमामों के यहाँ मक़बूल हैं जिनमें इमाम अबू हनीफ़ा, इमाम मलिक, इमाम अहमद बिन हंबल शामिल हैं। ये सब लोग इसे मुतलकन मक़बूल रखते हैं। हाँ, ज़ाहिरिया और

जम्हूर मुहद्दिसिन जो 200 हिजरी के बाद हुए, इसे स्वीकार नहीं करते। 'फ़ुसूल अल-बदाई' मौला खुसरव में है...

[पाद टिप्पणियाँ] 1. तहज़ीब अल-तहज़ीब, ज़ैद बिन असलम की जीवनी, मुअस्सस अल-रिसाला, बेरुत, 1/258। 2. फवातिह अल-रहमूत, मुसल्लम अल-थुबूत की व्याख्या, अल-मुस्तसफ़ा अल-अस्ल अल-थानी के अंतर्गत, मंशूरात अल-शरीफ़ अल-रज़ी, क़ोम, ईरान, 2/174।

पृष्ठ 684 में से 83

[بائیں کالم کا عربی متن] هذا حدث بحديث فقال له رجل يا ابا اسامة عمن هذا فقال يا ابن اخی ما كنا نجالس السفهاء ۱، قال له العطاف بن خالد۔ قلت و قد اكثر الارسال ائمة التابعين سعيد بن المسيب و القاسم و سالم والحسن وابو العالية و ابراهيم النخعی و عطاء بن ابی رباح و مجاهد و سعيد بن جبير و طاؤس و الشعبي و الاعمش والزهری و قتادة و مكحول و ابو اسحق السبيعی و ابراهيم التيمي و يحيی بن الكثير واسما عيل بن ابی خالد و عمرو بن دينار و معاوية بن قرة وزيد بن اسلم و سليمان التيمی ثم الائمة مالك ومحمد و السفيانان افتراهم فعلوه لترد احاديثهم وفي مسلم الثبوت وشرحه فواتح الرحموت مرسل الصحابي يقبل مطلقا اتفاقاً و ان من غيره فالاكثر و منهم الائمة الثلاثة ابو حنيفة ومالك واحمد رضی الله تعالی عنهم يقبل مطلقاً والظاهرية وجمهور المحدثين بعد المائتين لا۔ اهـ و في فصول البدائع للعلامة

[دائیں کالم کا اردو ترجمہ] حدیث بیان کی ایک آدمی نے ان سے کہا اے ابا اسامہ یہ کس سے آپ بیان کر رہے ہیں آپ نے فرمایا اے بھتیجے! ہم سفہاء کے ساتھ نہیں بیٹھتے یہ اسے عطاف بن خالد نے کہا۔ میں کہتا ہوں علمائے تابعین مثلاً سعید بن مسیب، قاسم، سالم، حسن، ابوالعالیہ، ابراہیم نخعی، عطاء بن ابی رباح، مجاہد، سعید بن جبیر، طاؤس، امام شعمی، اعمش، زہری، قتادہ، مکحول، ابو اسحق سبیعی، ابراہیم تیمی، یحییٰ بن کثیر، اسمعیل بن ابی خالد، عمرو بن دینار، معاویہ بن قرہ، زید بن اسلم، سلیمان تیمی، امام مالک و محمد اور سفیانین، کیا یہ سب حضرات اس لیے ارسال کرتے تھے کہ ان کی حدیثیں رد کر دی جائیں مسلم الثبوت اور اس کی شرح فواتح الرحموت میں صحابہ کرام کے مراسیل بالاتفاق ائمہ مطلقاً مقبول ہیں اور دوسروں کے مراسیل بالاتفاق ائمہ جن میں امام ابو حنیفہ، امام مالک، امام احمد بن حنبل شامل ہیں یہ سب لوگ اسے مطلقاً مقبول رکھتے

ہیں ہاں ظاہریہ اور جمہور محدثین جو ۲۰۰ ہجری کے بعد ہوئے قبول نہیں کرتے۔ فصول البدائع مولیٰ خسرو میں ہے

[حواشی] ۱ تہذیب التہذیب ترجمہ زید بن اسلم مؤسسة الرساله بیروت ۲۵۸/۱ ۲ فواتح الرحموت شرح مسلم الثبوت بذیل المستصفی الاصل الثانی منشورات الشریف الرضی قم ایران ۱۷۴/۲

Fatawa Ridawiyya, Volume 28

[Arabic text and its Urdu translation]: Mulla Khusraw [said]: The criticism of the scholars of Hadith (Muhaddithin) with what is not suitable as a disparagement (jarh) is not accepted, such as the criticism of 'tadlis' (obfuscation) in 'an'ana (narration using 'from'), for in it there is a suspicion of 'irsal' (omission of a narrator), and in reality, it is not a disparagement. (1)

Fourth Answer: Abu Dawud (may Allah be pleased with him) narrated from Hazrat Hanzalah bin Abi Amir that the Messenger of Allah (may Allah's peace and blessings be upon him) was commanded to perform wudu for every prayer. When that became difficult for him, he was commanded to use the siwak (toothstick) for every prayer. (2) In it also is Ibn Ishaq, and he narrated using 'an'ana. Despite that, Ash-Shami said in his Seerah: "Its chain of transmission is good (jayyid), and there is a difference [of opinion] in it that does not harm." (3)

Fifth Answer: Imam Ahmad narrated from Wathila bin al-Asqa' (may Allah be pleased with him) who said: The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) said: "I was commanded to use the siwak until I feared that it would be prescribed for me." (4) Al-Zarqani related in 'al-Mawahib' from al-Mundhiri and others that in it is Layth bin Abi Sulaym, who is trustworthy but a mudallis.

Footnotes: 1. Fusul al-Bada'i' 2. Sunan Abi Dawud, Book of Purification, Chapter of Siwak, Aftab-e-Alam Press Lahore, 1/7 3. [No separate footnote, text refers to Ash-Shami] 4. Musnad Ahmad bin Hanbal, Hadith of Wathila bin al-Asqa', Al-Maktab al-Islami Beirut, 3/490

फ़तावा रिज़विया, जिल्द 28

[अरबी पाठ और उसका उर्दू अनुवाद]: मुल्ला खुसरो [कहते हैं]: हदीस के विद्वानों (मुहद्दिसीन) की ऐसी आलोचना जो दोष (जिरह) बनने की क्षमता नहीं रखती, स्वीकार नहीं की जाती, जैसे 'अनअना' (एक प्रकार की रिवायत) में 'तदलीस' की आलोचना, क्योंकि इसमें 'इरसाल' का संदेह है, जबकि वास्तव में इरसाल स्वयं आलोचना के कारणों में से नहीं है। (1)

चौथा जवाब: अबू दाऊद (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने हज़रत हन्ज़ला इब्न अबी आमिर से रिवायत की कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को हर समय वुज़ू का हुक्म दिया गया था, लेकिन जब यह आप पर कठिन होने लगा, तो हर नमाज़ के समय आपको मिसवाक करने का हुक्म हुआ। (2) इस हदीस में भी इब्न इसहाक ने शब्द "अन" (से) के साथ रिवायत की है; इसके बावजूद अल-शामी अपनी सीरत में कहते हैं कि इसकी सनद उम्दा (जय्यद) है, और इसमें ऐसा मतभेद है जो कोई नुकसान नहीं पहुँचाता। (3)

पाँचवाँ जवाब: इमाम अहमद ने वाथिला बिन अल-असक़ा (रज़ियल्लाहु अन्हु) से यह हदीस रिवायत की कि [नबी स.अ.व. ने फ़रमाया]: "मुझे मिसवाक के लिए इतनी बार हुक्म दिया गया कि मुझे डर हुआ कि कहीं यह मुझ पर फ़र्ज़ न लिख दिया जाए।" (4) इमाम ज़रक़ानी ने यह हदीस 'मवाहिब' की शरह में मुन्ज़िरी वगैरह से रिवायत की; इस रिवायत में लैथ बिन अबी सुलैब हैं, जो एक विश्वसनीय 'मुदल्लिस' हैं।

फुटनोट्स: 1. फुसूल अल-बदाई 2. सुनन अबी दाऊद, किताबत-तहारत, बाबुस-सिवाक, आफ़ताब-ए-आलम प्रेस लाहौर, 1/7 3. [मूल फुटनोट में जानकारी नहीं है] 4. मुसनद अहमद बिन हंबल, हदीस वाथिला बिन अल-असक़ा, अल-मक्तब अल-इस्लामी बेरूत, 3/490

पृष्ठ 84/684

فتاوی رضویہ جلد ۲۸

اور محدثین کا ایسا طعن جو جرح بننے کی صلاحیت نہیں رکھتا جیسے عنعنہ میں تدلیس کا طعن کہ اس میں شبہ ارسال ہے حالانکہ خود ارسال اسباب طعن سے نہیں ہے۔

چوتھا جواب: ابوداود رضی اللہ تعالیٰ عنہ نے حضرت حنظلہ ابن ابی عامر سے روایت کی کہ رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کو ہر وقت وضو کا حکم دیا گیا تھا لیکن یہ جب آپ پر مشقت ڈالنے لگا تو ہر نماز کے وقت آپ کو مسواک کرنے کا حکم ہوا اس حدیث میں بھی ابن اسحق نے لفظ "عن" سے روایت کی اس کے باوجود امام شافعی اپنی سیرت میں کہتے ہیں اس کی سند صحیح ہے اس میں اختلاف ہے جس سے کوئی ضرر نہیں۔

پانچواں جواب: امام احمد نے واثلہ بن اسقع رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے یہ حدیث روایت کی کہ مجھے مسواک کے لیے اتنی بار حکم دیا گیا کہ مجھے ڈر ہوا کہ کہیں یہ فرض نہ کردی جائے۔ امام زرقانی نے یہ حدیث مواہب کی شرح میں منذری وغیرہ سے روایت کی، اس روایت میں لیث بن ابی سلیم جو ثقہ مدلس ہیں،

مولی خسرو طعن المحدثین بمالایصلح جرحاً لا یقبل کالطعن بالتد لیس في العنعنة فانها وهم شبهة الارسال وحقیقة لیست بجرح۔ ۱، اھـ

قلت: وروی ابو داود عن عبداللہ بن حنظلة بن ابی عامر ان رسول اللہ امر بالوضوء عند کل صلوة فلما شق ذلك علیه امر بالسواک لکل صلوة ۲ فیه ایضاً ابن اسحق و قد عنعن ومع ذلك قال الشامي في سیرته اسناده جید وفیه اختلاف لا یضر ۳۔ اھـ

وروى احمد عن واثلة بن الاسقع رضى الله تعالىٰ عنه قال قال رسول الله تعالىٰ عليه وسلم امرت بالسواك حتى خشيت ان يكتب على ۴ نقل الزرقانى على المواهب عن المنذرى وغيره فيه ليث بن ابى سليم ثقة مدلس

۱ فصول البدائع ۲ سنن ابى داود كتاب الطهارة باب السواک آفتاب عالم پريس لاہور ۱/۷ ۳ ۴ مسند احمد بن حنبل حديث واثلة بن الاسقع المكتب الاسلامي بيروت ۳/ ۴۹۰

Fatawa Rizvia, Volume 28

[Right Column] ...and narrates the hadith with the word 'an' (from). Al-Mundhiri says that its chain of narration is good (Hasan). Sixth Answer: Hafiz Ibn Hajar al-Asqalani said in 'Nazm al-La'ali': "The 'mu'an'an' (narrations using 'an') of Abu al-Zubayr are not accepted nor considered continuous, unless they are narrated by Layth from him." This is a settled matter among scholars of Hadith. However, in Sahih Muslim, there are several hadiths narrated by Abu al-Zubayr from Jabir (may Allah be pleased with him) which are not narrated by Layth from him. Accordingly, Imam al-Dhahabi states in 'Mizan al-I'tidal': "In Sahih Muslim, there are several hadiths in which Abu al-Zubayr's direct hearing from Jabir (may Allah be pleased with him) is not clarified, and these are through routes other than Layth, which causes some doubt in the heart." I say: But there was no doubt in the heart of Imam Muslim (may Allah have mercy on him) regarding these hadiths, which is why he included these narrations in his Sahih, making it a proof between him and his Lord, the Almighty. Seventh Answer: Ibn Jarir narrated from Zaid bin Thabit (may Allah be pleased with him): "I heard..."

[Left Column] And he narrated it by way of 'an'ana' (narrating with the word 'an'),[1] [End of quote]. Despite this, he [Al-Mundhiri] said regarding it: 'Its chain is good (Hasan)',[2] [End of quote]. Al-Hafiz al-Asqalani said in 'Nazm al-La'ali': "The mu'an'an of Abu al-Zubayr is not considered continuous unless it is from the narration of al-Layth from him, etc."[3] And this is an established matter among these scholars of Hadith. We find in Sahih Muslim hadiths from Abu al-Zubayr from Jabir (may Allah be pleased with him) that are not from the narration of al-Layth from him. Al-Dhahabi said in 'al-Mizan': "In Sahih Muslim, there are several hadiths in which Abu al-Zubayr did not clarify hearing from Jabir, and they are from other than the route of al-Layth from him, so there is some doubt in the heart concerning them."[4] [End of quote]. I say: But there was not anything in the heart of [Imam] Muslim regarding them, so he included them in his Sahih, which he made a proof between him and his Lord, Mighty and Majestic. And Ibn Jarir narrated from Zaid bin Thabit (may Allah be pleased with him), "I heard..."

[Footnotes] [1] Sharh al-Zarqani 'ala al-Mawahib al-Ladunniyyah, Section 9, Dar al-Ma'rifah, Beirut, 7/228. [2] Sharh al-Zarqani 'ala al-Mawahib al-Ladunniyyah, Section 9, Dar al-Ma'rifah, Beirut, 7/228. [3] Nazm al-La'ali. [4] Mizan al-I'tidal, biography of Muhammad bin Muslim Abu al-Zubayr al-Makki, 8129, Dar al-Ma'rifah, Beirut, 3/39.

फ़तावा रिज़विया, खंड 28

[दायां कॉलम] ...और हदीस को 'अन' (से) शब्द के साथ रिवायत करते हैं। मुन्दिरी कहते हैं कि इसकी सनद (श्रृंखला) हसन है। छठा उत्तर: हाफ़िज़ इब्न हजर अल-अस्क़लानी ने 'नज़्म अल-लाअली' में कहा है: "अबू अल-ज़ुबैर की 'मुअनअन' (जिसमें 'अन' शब्द का प्रयोग हो) रिवायतें न तो स्वीकार्य हैं और न ही निरंतर मानी जाती हैं, जब तक कि वे लैथ द्वारा उनसे रिवायत न की गई हों।" हदीस के विद्वानों के बीच यह एक स्थापित बात है। लेकिन सहीह मुस्लिम में अबू अल-ज़ुबैर से हज़रत जाबिर (रज़ियल्लाहु अन्हु) के माध्यम से कई हदीसें वर्णित हैं जिनमें अबू अल-ज़ुबैर हज़रत लैथ से रिवायत नहीं करते हैं। तदनुसार, इमाम ज़हबी 'मीज़ान अल-एतदाल' में कहते हैं: "सहीह मुस्लिम में कई ऐसी हदीसें हैं जिनमें अबू अल-ज़ुबैर का हज़रत जाबिर (रज़ियल्लाहु अन्हु) से सीधा सुनना स्पष्ट नहीं किया गया है, और ये लैथ के अलावा अन्य मार्गों से हैं, जिससे दिल में कुछ संदेह पैदा होता है।" मैं कहता हूँ: लेकिन इमाम मुस्लिम (रहमतुल्लाहि अलैहि) के दिल में इन हदीसों के बारे में कोई संदेह नहीं था, इसीलिए उन्होंने इन रिवायतों को अपनी सहीह में शामिल किया, जिसे उन्होंने अपने और अपने रब (ईश्वर) के बीच दलील (हुज्जत) बनाया। सातवां उत्तर: इब्न जरीर ने ज़ैद बिन साबित (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत किया कि "मैंने सुना..."

[बायां कॉलम] और उन्होंने इसे 'अनअना' (शब्द 'अन' के साथ रिवायत करना) के साथ रिवायत किया है,[1] [उद्धरण समाप्त]। इसके बावजूद, उन्होंने [मुन्दिरी ने] इसके बारे में कहा: 'इसकी सनद हसन है',[2] [उद्धरण समाप्त]। अल-हाफ़िज़ अल-अस्क़लानी ने 'नज़्म अल-लाअली' में कहा: "अबू अल-ज़ुबैर की मुअनअन को निरंतर नहीं माना जाता है जब तक कि वह उनसे लैथ की रिवायत से न हो, आदि।"[3] और यह इन हदीस विद्वानों के बीच एक स्थापित विषय है। हमें सहीह मुस्लिम में अबू अल-ज़ुबैर से जाबिर (रज़ियल्लाहु अन्हु) के माध्यम से ऐसी हदीसें मिलती हैं जो उनसे लैथ की रिवायत से नहीं हैं। अल-ज़हबी ने 'अल-मीज़ान' में कहा: "सहीह मुस्लिम में कई हदीसें हैं जिनमें अबू अल-ज़ुबैर ने जाबिर से सुनने को स्पष्ट नहीं किया है, और वे उनसे लैथ के मार्ग के अलावा अन्य मार्गों से हैं, इसलिए उनके संबंध में दिल में कुछ संदेह है।"[4] [उद्धरण समाप्त]। मैं कहता हूँ: लेकिन [इमाम] मुस्लिम के दिल में उनके बारे में कुछ भी नहीं था, इसलिए उन्होंने उन्हें अपनी सहीह में शामिल किया, जिसे उन्होंने अपने और अपने रब, अज़्ज़ा वजल के बीच प्रमाण बनाया। और इब्न जरीर ने ज़ैद बिन साबित (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत किया, "मैंने सुना..."

[पादलेख] [1] शरह अल-ज़रक़ानी अल-मवाहिब अल-लदुनिय्या, भाग 9, दार अल-मआरिफ़ा, बेरूत, 7/228। [2] शरह अल-ज़रक़ानी अल-मवाहिब अल-लदुनिय्या, भाग 9, दार अल-मआरिफ़ा, बेरूत, 7/228। [3] नज़्म अल-लाअली। [4] मीज़ान अल-एतदाल, मुहम्मद बिन मुस्लिम अबू अल-ज़ुबैर अल-मक्की की जीवनी, 8129, दार अल-मआरिफ़ा, बेरूत, 3/39।

पृष्ठ 85/684 मजलिस-ए-दावत-ए-इस्लामी

[دائیں کالم] اور حدیث کو لفظ 'عن' سے روایت کرتے ہیں منذری کہتے ہیں کہ اس کی سند حسن ہے۔ چھٹا جواب: حافظ ابن حجر عسقلانی نے نظم اللالی میں کہا "ابو زبیر کی معنعن مقبول نہیں اور اتصال پر محمول نہیں ہاں لیث سے ہو تو مقبول ہے" محدثین کے نزدیک یہ بات مسلم ہے لیکن امام مسلم کی صحیح میں چند حدیثیں ابو زبیر بواسطہ حضرت جابر رضی اللہ تعالیٰ عنہ مروی ہیں جن میں ابو زبیر حضرت لیث سے روایت نہیں کرتے چنانچہ امام ذہبی میزان الاعتدال میں فرماتے ہیں کہ "صحیح مسلم میں چند حدیثیں ایسی ہیں جن میں ابو زبیر جابر رضی اللہ تعالیٰ سے بواسطہ لیث کی تصریح نہیں کی ہے جس سے دل میں کچھ شبہ ہوتا ہے۔" میں کہتا ہوں کہ امام مسلم رحمۃ اللہ تعالیٰ علیہ کے دل میں تو ان حدیثوں کے بارے میں کوئی شبہ نہیں تھا تبھی تو انہوں نے یہ روایتیں اپنی صحیح میں درج کیں جس کو اپنے اور اپنے رب کے درمیان حجت قرار دیا۔ ساتواں جواب: ابن جریر نے زید بن ثابت رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے روایت کی میں نے

[بائیں کالم] وقد رواہ بالعنعنة ۱، اھ ومع ذلك قال عن المنذری اسناہ حسن ۲، اھ وقال الحافظ العسقلاني في نظم اللالی معنعن ابی الزبیر غیر محمول علی الاتصال الا اذکان من روایة اللیث عنه الخ ۳ وھذا امر مقرر عند ھؤلامحد ثین ونجد في صحیح مسلم احادیث عن ابی الزبیر عن جابر رضی اللہ تعالی عنه لیست من روایة اللیث عنه قال الذھبی فی المیزان في صحیح مسلم عدة احادیث مما لم یوضح فیھا ابو الزبیر السماع عن جابر و ھي من غیر طریق اللیث عنه ففی القلب منھا ٤، اھ قلت: ولکن لم یکن منھا فی قلب مسلم شیئ فادر جھا في صحیحه الذی جعله حجة بینه وبین ربه عز وجل۔

وروی ابن جریر عن زید بن ثابت رضی اللہ تعالی عنه سمعت

[حواشی] ۱ شرح الزرقانی علی المواہب اللدنیہ المقصد التاسع دارالمعرفۃ بیروت ۷/ ۲۲۸ ۲ شرح الزرقانی علی المواہب اللدنیہ المقصد التاسع دارالمعرفۃ بیروت ۷/ ۲۲۸ ۳ نظم اللالی ٤ میزان الاعتدال ترجمہ محمد بن مسلم ابو الزبیر المکی ۸۱۲۹ دارالمعرفۃ بیروت ۳۹/۳

Volume 28 Fatawa-e-Razviya

[Left Column] The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) said: "When an old man and an old woman commit adultery, stone them both certainly." Umar (may Allah be pleased with him) said: "When this verse was revealed, I went to the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him)..." (The Hadith). Ibn Jarir said: "This Hadith is not known to have any other narration from Umar from the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) with these exact words except from this chain. In our view, its chain is sound, with no defect to weaken it, nor any reason to deem it weak, due to the integrity of its narrators. It might be criticized on the grounds that Qatada is a 'Mudallis' (one who omits a narrator) and did not explicitly mention having heard it or being narrated to." (End of quote). And this is the Imam of Hanafis, the leader of jurists and Hadith scholars, the Preserver, the Critic, and one with deep insight into the flaws of Hadith, Imam Abu Ja'far Ahmad al-Tahawi (may Allah's mercy be upon him), narrated two Hadiths in the book 'Al-Hujjah' regarding the conquest of Mecca by the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him). One of them is...

[Right Column] You heard him say that if an old man and an old woman commit adultery, they must be stoned. Hazrat Umar (may Allah be pleased with him) said, "When this verse was revealed, I presented myself in the court of the Prophet." (The Hadith). Ibn Jarir said that there is no other narration (takhrij) of this Hadith from Umar from the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) in these words except for this narration. Even then, this Hadith is correct and authentic in our view; there is no such flaw in it that would make it weak. There is no way for it to be considered weak because it is narrated by just narrators. However, one flaw mentioned in it is that one of its narrators, Hazrat Qatada, is a 'Mudallis' and he did not mention having heard it directly nor did he use the word 'Haddathana' (he narrated to us). Eighth Answer: The Imam of Hanafis, Imam of Jurists and Hadith scholars, the Preserver, the Critic and Insightful, Imam Abu Ja'far Ahmad al-Tahawi, in 'Sharh Ma'ani al-Athar', under 'Kitab al-Hujjah fi Fath Rasulullah Makkata 'Anwatan', narrated two Hadiths. One from Hazrat Ikrimah, that when the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) was leaving the people of Mecca, and the second...

[Footnotes] 1. Kanz al-Ummal, with reference to Ibn Jarir, Hadith 13482, Mu’assasat al-Risalah Beirut, 5/418. 2. Kanz al-Ummal, with reference to Ibn Jarir, Hadith 13482, Mu’assasat al-Risalah Beirut, 5/418 and 419.

जिल्द 28 फ़तावा रज़विया

[बायां कॉलम] अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फरमाया: "जब बूढ़ा पुरुष और बूढ़ी स्त्री व्यभिचार करें तो उन दोनों को निश्चित रूप से पथराव (संगसार) कर दो।" फिर उमर (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने कहा: "जब यह आयत नाज़िल हुई तो मैं नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) की बारगाह में हाज़िर हुआ..." (अल-हदीस)। इब्न जरीर ने कहा: "यह हदीस इन शब्दों के साथ उमर के माध्यम से अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) से इस श्रृंखला के अलावा नहीं जानी जाती है। हमारे विचार में, इसकी सनद (श्रृंखला) सही है, इसमें कमज़ोर करने वाला कोई दोष नहीं है और न ही इसे कमज़ोर बनाने का कोई कारण है, क्योंकि इसके वर्णनकर्ता न्यायप्रिय हैं। हालाँकि, इसकी आलोचना की जा सकती है क्योंकि कतादा 'मुदल्लिस' हैं और उन्होंने स्पष्ट रूप से 'समाअ' (सुनने) या 'तहदीस' (वर्णन करने) का उल्लेख नहीं किया है।" और यह इमामुल हनफिया, इमामुल फुक़हा वल मुहद्दीसीन, हाफ़िज़, नाकिद व बसीर, इमाम अबू जाफ़र अहमद तहवी (रहमतुल्लाह अलैह) ने 'किताबुल हुज्जह फ़ी फ़तह रसूलुल्लाह' में दो हदीसें रिवायत कीं, उनमें से एक...

[दायां कॉलम] आपने उन्हें कहते सुना कि यदि वृद्ध पुरुष और वृद्ध महिला व्यभिचार करें तो उन्हें अवश्य पथराव करें। हज़रत उमर (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने कहा, "जब यह आयत नाज़िल हुई तो मैं रसालत की बारगाह में हाज़िर हुआ।" (अल-हदीस)। इब्न जरीर ने कहा कि इस हदीस का हज़रत उमर से अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के माध्यम से इन शब्दों में इस रिवायत के अलावा कोई और 'तख़रीज' नहीं है। फिर भी यह हदीस हमारे नज़दीक सही और मुस्तनद (प्रमाणित) है। इसमें कोई ऐसा दोष नहीं है जो इस हदीस को कमज़ोर करे। इसके ज़ईफ़ (कमज़ोर) होने का कोई रास्ता नहीं है क्योंकि यह आदिल (न्यायप्रिय) रावियों से रिवायत की गई है। अलबत्ता इसमें एक इल्लत (दोष) यह बयान की जाती है कि इसके एक रावी हज़रत कतादा मुदल्लिस हैं और उन्होंने न तो समाअ की बात की और न ही 'हददसना' शब्द कहा। आठवाँ जवाब: इमामुल हनफिया, इमामुल फुक़हा वल मुहद्दीसीन, हाफ़िज़, नाकिद व बसीर, इमाम अबू जाफ़र अहमद तहवी ने 'शरह मआनी अल-आसार' "किताबुल हुज्जह फ़ी फ़तह रसूलुल्लाह मक्का अनवतह" में दो हदीसें रिवायत कीं। एक हज़रत इक्रिमा से कि जब हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) अहले मक्का से रुख़सत हुए और दूसरी...

[पाद लेख] 1. कन्ज़ुल उम्माल, इब्न जरीर के हवाले से, हदीस 13482, मुअस्ससतु अर-रिसाला, बेरुत 5/418. 2. कन्ज़ुल उम्माल, इब्न जरीर के हवाले से, हदीस 13482, मुअस्ससतु अर-रिसाला, बेरुत 5/418 और 419.

पेज 86 / 684

[بایاں کالم] رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم یقول الشیخ والشیخۃ اذا زنیا فارجموھما البتۃ فقال عمر رضی اللہ تعالیٰ عنہ لما نزلت اتیت النبی صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم الحدیث۔ قال ابن جریر ھذا حدیث لایعرف لہ مخرج عن عمر عن رسول اللہ تعالیٰ علیہ وسلم بھذا اللفظ الامن ھذا الوجہ وھو عندنا صحیح سندہ لا علۃ فیہ تو ھنہ ولا سبب یضعفہ لعدالۃ نقلتہ و قد یعل بان قتادۃ مدلس ولم یصرح بالسماع والتحدیث۔ اھ وھذا امام الحنفیہ امام الفقہاء المحدثین الحافظ الناقد البصیر بعلل الحدیث الامام ابو جعفر احمد الطحاوی رحمۃ اللہ تعالیٰ علیہ روی فی کتاب الحجۃ فی فتح رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم مکۃ حدیثین احدھما

[دایاں کالم] آپ کو فرماتے ہوئے سنا کہ بڑھیا بوڑھے زنا کریں تو انہیں ضرور سنگسار کرو۔ حضرت عمر رضی اللہ تعالیٰ عنہ نے فرمایا جب یہ آیت نازل ہوئی تو میں بارگاہ رسالت میں حاضر ہوا۔ (الحدیث) ابن جریر نے کہا کہ اس حدیث کی کوئی تخریج عمر عن رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم یعنی بایں الفاظ سوائے اس روایت کے نہیں پھر بھی یہ حدیث ہمارے نزدیک صحیح اور مستند ہے اس میں کوئی ایسا عیب نہیں جو اس حدیث کو کمزور کرے تو اس کے ضعیف ہونے کا کوئی راستہ نہیں کہ یہ عادل راویوں سے مروی البتہ اس میں ایک علت یہ بیان کی جاتی ہے کہ اس کے ایک راوی حضرت قتادہ مدلس ہیں اور انہوں نے نہ تو سماع کی بات کی نہ لفظ حدثنا کہا۔ آٹھواں جواب: امام الحنیفہ، امام الفقہاء والمحدثین، حافظ، ناقد و بصیر، امام ابو جعفر احمد طحاوی نے شرح معانی الآثار "کتاب الحجۃ فی فتح رسول اللہ مکۃ عنوۃ" میں دو حدیثیں روایت کیں ایک حضرت عکرمہ سے کہ حضور صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم جب اہل مکہ سے رخصت ہوئے اور دوسری

[فٹ نوٹ] 1 کنز العمال بحوالہ ابن جریر حدیث ۱۳۴۸۲ موسسۃ الرسالہ بیروت ۴۱۸/۵ 2 کنز العمال بحوالہ ابن جریر حدیث ۱۳۴۸۲ موسسۃ الرسالہ بیروت ۴۱۸/۵ و ۴۱۹

Fatawa Rizwia Volume 28

Narrated by Ikrimah: When the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) made peace with the people of Mecca... and the other hadith is from Az-Zuhri and others, who said: The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) had made peace with the Quraysh... After mentioning these two hadiths in full, he said: If you say that the two hadiths of Az-Zuhri and Ikrimah that we mentioned are broken (munqati'), it would be said to you that a hadith has been narrated from Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both) which supports what we narrated. Fahd bin Sulayman bin Yahya narrated to us, Yusuf bin Bahlul narrated to us, Abdullah bin Idris narrated to us, Muhammad bin Ishaq said to me, he said: Az-Zuhri said: Ubaydullah bin Abdullah bin Utba narrated to me from Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both). This hadith spans about one large page. He said at the end: "This is a hadith with a connected chain (muttasil) and is authentic." It is well known that "So-and-so said" (qal fulan) is treated like "From so-and-so" (an fulan) because direct hearing (sama') is not explicitly stated in either. Imam Nawawi stated in Al-Taqrib: "Tadlis al-Isnad (obfuscation in the chain) is when a narrator narrates from someone he was a contemporary of but did not hear from directly, using wording that gives the impression of direct hearing, such as 'So-and-so said' or 'From so-and-so' etc." Except in the case of Ibn Ishaq's 'an-an'a' (use of 'from'), the ruling for this...

From the hadith of Imam Az-Zuhri and others, which states that "The Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) made peace with the people of Mecca," after citing both these hadiths in full, it was stated: "If anyone objects that the mentioned hadiths of Az-Zuhri and Ikrimah are broken (munqati'), [know that] Fahd bin Sulayman, Yusuf bin Bahlul, Abdullah bin Idris, and Muhammad bin Ishaq narrated: Az-Zuhri said: Ubaydullah bin Abdullah bin Utba narrated this hadith from Ibn Abbas (may Allah be pleased with him). Imam Tahawi (may Allah have mercy on him) narrated this very long hadith, the size of a large page, and stated: 'This hadith has a connected chain and is authentic,' even though everyone knows that in terminology, the ruling for the word 'qal' (said) is the same as the word 'an' (from), because in neither is direct hearing explicitly stated. And Imam Nawawi stated in Al-Taqrib that 'Tadlis al-Isnad is when a narrator narrates from a contemporary whom he hasn't personally heard from, using words that create the illusion that the

narrator heard it himself, like "So-and-so said" or "From so-and-so", but in those narrations which...'"

1. Sharh Ma'ani al-Athar, Kitab al-Hujjah fi Fath Rasul Allah (PBUH) Makkah Anwatan, H.M. Company Karachi, 203/2, 208.
2. Al-Taqrib li-al-Nawawi with Tadrib al-Rawi, Al-Naw' al-Thani Ashar, Qadimi Kutub Khana Karachi, 186/1.

फतावा रज़विया जिल्द 28

इक्रमा से रिवायत है कि जब अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने मक्का के लोगों के साथ सुलह की... और दूसरी हदीस ज़ुहरी और दूसरों से है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने कुरैश से सुलह की थी... इन दोनों हदीसों को विस्तार से बताने के बाद उन्होंने कहा: यदि आप कहें कि ज़ुहरी और इक्रमा की हदीसें जो हमने ज़िक्र कीं, वे 'मुनक़ति' (टूटी हुई कड़ी वाली) हैं, तो आपसे कहा जाएगा कि इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से एक हदीस रिवायत है जो हमारी रिवायत का समर्थन करती है। हमें फहद बिन सुलेमान बिन यह्या ने बताया, हमें युसूफ बिन बहलूल ने बताया, हमें अब्दुल्लाह बिन इदरीस ने बताया, मुझसे मुहम्मद बिन इसहाक़ ने कहा: ज़ुहरी ने कहा: मुझसे उबैदुल्लाह बिन अब्दुल्लाह बिन उत्बा ने इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) के हवाले से बयान किया। यह हदीस लगभग एक बड़े काग़ज़ के बराबर है। उन्होंने अंत में कहा: "यह हदीस मुत्तसिल इसनाद (जुड़ी हुई कड़ी) के साथ सही है।" और यह सर्वविदित है कि "फलां ने कहा" (क़ाल फ़ुलां) का हुक्म "फलां से" (अन फ़ुलां) के जैसा ही है क्योंकि दोनों में प्रत्यक्ष सुनने (समा) का स्पष्ट उल्लेख नहीं है। इमाम नववी ने 'तकरीब' में कहा है: "तदलीस अल-इसनाद यह है कि रावी अपने समकालीन व्यक्ति से वह बात रिवायत करे जो उसने उससे सीधे नहीं सुनी, लेकिन शब्द ऐसे इस्तेमाल करे जिससे यह भ्रम हो कि रावी ने खुद उससे सुना है, जैसे 'फलां ने कहा' या 'फलां से' आदि।" सिवाय इब्न इसहाक़ की 'अन-अना' के, इसका हुक्म...

इमाम ज़ुहरी आदि की हदीस से जिसमें है कि "हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने मक्का वालों से सुलह फ़रमाई", इन दोनों हदीसों को मुकम्मल नक़्ल फरमा कर इरशाद फरमाया कि "अगर कोई एतराज़ करे कि ज़ुहरी और इक्रमा की मज़कूरा (हदीसें) मुनक़ति हैं, [तो जाने कि] फहद बिन सुलेमान, यूसुफ बिन बहलूल, अब्दुल्लाह बिन इदरीस, मुहम्मद बिन इसहाक़ ने बयान किया: ज़ुहरी ने कहा: उबैदुल्लाह बिन अब्दुल्लाह बिन उत्बा ने इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हु) से यह हदीस बयान की। यह हदीस हज़रत इमाम तहावी (रहमहुल्लाह) ने बड़ी तवील, एक बड़े वरक़ की मिक़दार में रिवायत करके फरमाया कि यह हदीस मुत्तसिल अल-इसनाद सही है, हालांकि सब को मालूम है कि इस्तलाह (परिभाषा) में 'क़ाल' का हुक्म लफ़्ज़ 'अन' का है क्योंकि दोनों में समा (सुनने) की तस़रीह (स्पष्टता) नहीं। और इमाम नववी ने तक़रीब में फ़रमाया कि 'तदलीस इसनादिया यह है कि रावी उससे रिवायत करे जिसका मुआसिर (समकालीन) हो जब तक उससे खुद न सुने और लफ़्ज़ ऐसे

बोले जिससे वहम हो कि रावी ने खुद उससे सुना है जैसे क़ाल फ़ुलां या अन फ़ुलां, मगर उन रिवायतों में जिनको...'

1. शरह मआनी अल-आसार, किताब अल-हुज्जह फ़ी फ़तह रसूल अल्लाह (सल्ल.) मक्का अनवतन, एच.एम. कंपनी कराची, 203/2, 208.
2. अल-तकरीब लिन-नववी मअ तदरीब अर-रावी, अन-नौअ अल-सानी अचर, क़दीमी कुतुब ख़ाना कराची, 186/1.

पृष्ठ 684 में से 87

عن عکرمة قال لما وادع رسول اللہ تعالی علیه وسلم اهل مکة والآخر حدیث الزهری وغیره قال کان رسول اللہ صلی اللہ تعالی علیه وسلم قد صالح قریشا الحدیثین بطولهما، قال بعده فان قلتم ان حدیثی الزهری وعکرمة الذین ذکرنا منقطعان قیل لکم وقد روی عن ابن عباس رضی اللہ تعالی عنهما حدیث یدل علی ما رویناه حدثنا فهد بن سلیمن بن یحیی ثنا یوسف بن بهلول ثنا عبد اللہ بن ادریس حدثنی محمد بن اسحق قال قال الزهری حدثنی عبید اللہ بن عبد اللہ بن عتبة عن ابن عباس رضی اللہ تعالی عنهما الحدیث فی نحو ورقة کبیرة قال فی اخره فهذا حدیث متصل الاسناد صحیح ۱ و معلوم ان "قال فلان" کعن فلان لعدم بیان السماع فیهما۔ قال الامام النووی فی التقریب تدلیس الاسناد بان یرمی عمن عاصره مالم یسمعه منه مو هما سماعه قائلا: قال فلان او عن فلان ونحوه ۲، الا فی ما عنعنة ابن اسحق ان حکم هذا

حدیث امام زہری وغیرہ سے جس میں ہے کہ "حضور صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نے اہل مکہ سے مصالحت فرمائی" یہ دونوں حدیثیں مکمل نقل فرما کر ارشاد فرمایا کہ "اگر کوئی اعتراض کرے کہ زہری و عکرمہ کی مذکورہ منقطع ہیں، فہد بن سلیمان، یوسف بن بہلول، عبد اللہ بن ادریس، محمد بن اسحاق قال قال الزہری عبید اللہ بن عبد اللہ بن عتبہ نے ابن عباس رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے یہ حدیث بیان کی یہ حدیث حضرت امام طحاوی رحمۃ اللہ تعالیٰ علیہ نے بڑی طویل ایک بڑے ورق کی مقدار میں روایت کر کے فرمایا یہ حدیث متصل الاسناد صحیح ہے حالانکہ سب کو معلوم ہے کہ اصطلاح میں "قال" کا حکم لفظ "عن" کا ہے کیونکہ دونوں میں سماع کی تصریح نہیں۔ اور امام نووی نے تقریب میں فرمایا کہ "تدلیس اسنادیہ یہ ہے کہ راوی اس سے روایت کرے جس کا

معاصر ہو جب تک اس سے خود نہ سنے اور لفظ ایسے بولے جس سے وہم ہو کہ راوی نے خود اس سے سنا ہے جیسے قال فلاں یا عن فلاں مگر ان روایتوں میں جن کو

1 شرح معانی الآثار کتاب الحجہ فی فتح رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم مکہ عنوۃ ایچ ایم کمپنی کراچی ۲۰۳/۲ ۲۰۸ 2 التقریب للنووی مع تدریب الراوی النوع الثانی عشر قدیمی کتب خانہ کراچی ۱۸۶/۱

Fatawa Razawiyya, Volume 28

It is said of the leading scholar (Imam Al-Hujjah) that his chains of narration are connected and authentic. Verily, Makhul and Abu Ishaq al-Sabi'i have dispelled both doubts regarding the discourse about Ibn Ishaq's reliability and the issue of narrations being 'mu'an'an' (using the term 'from'). Explicitly clear words have been provided, and all praise is due to Allah.

Our Imam of the school of thought, the second of our Imams, Imam Abu Yusuf (may Allah be pleased with them), frequently cited the narrations of Muhammad ibn Ishaq in the book 'Al-Kharaj,' whether they were narrated with 'an' (mu'an'an) or without. As mentioned in 'Radd al-Muhtar' and other works, when a Mujtahid (independent legal reasoner) uses a hadith as evidence, it constitutes a verification (tas-hih) of it. Thus, Imam Abu Yusuf verified the hadiths of Ibn Ishaq. How can there be any doubt regarding 'mu'an'an' narrations when he included them in a book intended for mandatory implementation? As he stated at the beginning of his book, the Commander of the Faithful (may Allah Almighty assist him) asked me to compile a comprehensive book for him to act upon throughout his life regarding the collection of land tax (Kharaj), tithes ('Ushur), charities (Sadaqat), poll tax (Jawaali), and other such matters that require implementation. I have explained those, and...

Page 88 of 684

फतावा रज़विया, खंड 28

इमाम अल-हुज्जह के बारे में कहा गया है कि उनके वर्णन की कड़ियाँ जुड़ी हुई (मुत्तसिल) और प्रामाणिक (सहीह) हैं। वास्तव में, मखलूल और अबू इसहाक अल-सबीई ने इब्न इसहाक की विश्वसनीयता के बारे में और 'अन' (से) शब्द के उपयोग (मुअन्नन रिवायतें) से जुड़े दोनों संदेहों को दूर कर दिया है। स्पष्ट और पारदर्शी शब्दों में यह स्पष्ट किया गया है, और सारी प्रशंसा अल्लाह के लिए है।

हमारे मज़हब के इमाम, हमारे दूसरे इमाम, इमाम अबू यूसुफ (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) ने 'किताब अल-खराज' में मुहम्मद इब्न इसहाक की रिवायतों से बहुत अधिक प्रमाण दिए हैं, चाहे वे 'अन' शब्द के साथ हों (मुअन्नन) या उसके बिना। जैसा कि 'रद्द अल-मुह्तार' और अन्य पुस्तकों में उल्लेख है कि जब कोई मुजतहिद किसी हदीस को साक्ष्य के रूप में प्रस्तुत करता है, तो उसे उस हदीस का सत्यापन (तस्हीह) माना जाता है। अतः इमाम अबू यूसुफ ने इब्न इसहाक की हदीसों की पुष्टि की है। फिर 'मुअन्नन' रिवायतों पर संदेह कैसे हो सकता है, जबकि उन्होंने उन्हें ऐसी पुस्तक में शामिल किया है जिस पर अमल करना अनिवार्य है? जैसा कि उन्होंने अपनी पुस्तक की शुरुआत में कहा है कि अमीर अल-मोमिनीन (अल्लाह उनकी सहायता करे) ने मुझसे एक ऐसी व्यापक पुस्तक तैयार करने को कहा जिस पर वे अपनी पूरी ज़िंदगी लगान (खराज), दशमांश (उशूर), दान (सदक़ात), जजिया (जवाली) और अन्य ऐसे मामलों में अमल कर सकें जिनका पालन अनिवार्य है। मैंने उन्हें स्पष्ट किया है और...

पेज 88 ऑफ़ 684

قیل الامام الحجہ انہ متصل الاسناد وانہ صحیح فقد رفع مکحول و ابو اسحق السبیعی کلتا الشبہتین الکلام فی ابن اسحق وعدالتہ والاتیان من قبل عنعنة بلفظ الکریم الصریح، وللہ الحمد۔ محمد بن اسحاق نے لفظ "عن" سے روایت کیا ہو بیشک ان کی ایسی روایت کا بھی حکم یہی ہے کہ وہ متصل الاسناد اور صحیح ہیں، وہ امام حجت ہیں مکحول اور ابو اسحق سبیعی نے ان سے دونوں شبہوں کو دفع کیا ہے۔"

وھذا امامنا ثانی ائمة مذھبنا الامام ابو یوسف رضی اللہ تعالٰی عنھم قدا کثر فی کتاب الخراج الاحتجاج باحادیث محمد بن اسحق معنعنة و غیر معنعنة و قد قالوا کما فی ردالمحتار و غیرہ ان المجتھد اذا استدل بحدیث کان تصحیحا لہ فقد صحح الامام ابو یوسف احادیث ابن اسحق وعنعنة کیف؟ وقد ادرجھافیما اوجب العمل بہ اذ قال فی مبدء کتابہ ان امیر المومنین ایدہ اللہ تعالٰی سالنی ان اضع لہ کتابا جامعا یعمل بہ فی جبایة الخراج والعشور و الصدقات والجوالی وغیرہ ذلک مما یجب العمل بہ و قد فسرت ذلک و ہمارے امام مذہب ثانی الائمہ قاضی ابو یوسف رحمتہ اللہ تعالٰی علیہ نے کثرت کے ساتھ کتاب الخراج میں ان حدیثوں سے استدلال فرمایا جو حضرت محمد بن اسحاق سے بصیغہ "عن" وبغیر "عن" مروی تھیں اور علمائے حدیث نے تصریح کی ہے (جیسا کہ ردالمختار وغیرہ صحیفوں میں ہے) کہ مجتہد کا کسی حدیث سے استدلال کرنا اس حدیث کی تصحیح شمار ہوتا ہے تو قاضی ابو یوسف رحمۃ اللہ تعالٰی علیہ نے ابن اسحاق کی معنعن اور غیر معنعن حدیثوں کو اپنی کتاب میں داخل فرما کر ان کی تصحیح کی اور استدلال بھی ایسی کتاب میں کیا جس کے واجب العمل ہونے کی تصریح خود اس کتاب کے مقدمہ میں فرمائی آپ لکھتے ہیں بے شک امیر المومنین نے (خدا ان کی مدد فرمائے) مجھ سے ایک ایسی جامع کتاب کی فرمائش کی جس پر وہ اپنی

زندگی بھر جبایا خراج عشر صدقات اور جوالی وغیرہ میں عملدرآمد کریں اور وہ احکام واجب العمل ہوں تو میں نے

Fatawa Ridawiyya, Vol. 28

[Main Content Table]

Left Column (Arabic Source): Explained it. (1. Ah) Nafhah 4: Allah, the Exalted Master, has sufficed us from looking into the documentation of Ibn Ishaq and the evidential nature of his Hadith, in that the one for whom the Hadith was made soft just as iron was made soft for Dawud (peace and blessings be upon him) (2), narrated it in his book about which they said: "Whoever has it in his house, it is as if there is a Prophet in his house speaking," and he remained silent about it. O And he said, as in the introduction (Muqaddima) of Imam Ibn al-Salah: "I mentioned in it the authentic (Sahih) and what resembles and approaches it." (3) O And in Fath al-Mughith, from Imam Ibn Kathir, it is narrated from him: "Whatever I remain silent about, it is Hasan (good)." (4. Ah) O And in the letter to the people of Makkah

Right Column (Urdu Translation/Explanation): Explained and clarified it. Nafhah 4: Allah Almighty has sufficed us from the hardship of supporting and documenting the narration of Ibn Ishaq and defending him. This was done because the mentioned hadith was narrated in his Musnad by that Imam in whose hands the science of hadith became as soft and pliable as iron was made soft in the blessed hand of Hazrat Dawud (peace be upon him). Regarding his collection of hadiths, scholars of hadith testify that in whichever house this book is, it is as if there is a Prophet speaking in that house. Such an Imam, after including this hadith in his book, remained silent and did not raise any criticism against it. O In the Muqaddima of Ibn al-Salah, this saying of Hazrat Abu Dawood (may Allah have mercy on him) regarding this book is quoted: "I have gathered in my book the authentic ones or those that resemble and are close to them." O In 'Fath al-Mughith', this same saying is quoted from Imam Ibn Kathir: "In this book, any hadith upon which I remain silent, then it is Hasan." O Abu Dawood wrote a letter to the people of Makkah: "In this...

[Footnotes] 1. Kitab al-Kharaj, Letter from the Author to the Commander of the Faithful Harun al-Rashid, Dar al-Ma'rifah, Beirut, p. 3. 2. Fath al-Mughith, Part Two, Al-Hasan, Dar al-Imam al-Tabari 1/87 and Ma'alim al-Sunan by al-Khattabi 1/5. 3. Muqaddima Ibn al-Salah al-Thani, Ma'rifat al-Hasan min al-Hadith, Faruqi Kutub Khana, Multan, p. 18. 4. Fath al-Mughith, Part Two, Al-Hasan, Dar al-Imam al-Tabari 1/90; Tadrib al-Rawi citing Ibn Kathir, Type Two, Al-Hasan, Qadimi Kutub Khana, Karachi 1/135.

फ़तावा रज़विया, जिल्द २८

[मुख्य सामग्री तालिका]

बायाँ कॉलम (अरबी स्रोत): इसकी व्याख्या की। (१. आह) नफ़ह ४: मौला सुब्हानहू व तआला ने इब्न इसहाक के दस्तावेज़ीकरण और उनकी हदीस की प्रामाणिकता पर विचार करने में हमारी किफायत की है, क्योंकि जिसके लिए हदीस को उसी प्रकार कोमल बना दिया गया था जैसे दाऊद (अलैहिस्सलाम) के लिए लोहा कोमल बना दिया गया था (२), उन्होंने इसे अपनी उस पुस्तक में रिवायत किया है जिसके बारे में उन्होंने कहा: "जिसके घर में यह (किताब) हो, मानो उसके घर में एक नबी है जो बोल रहा है," और उन्होंने इस पर चुप्पी साधी। O और उन्होंने कहा, जैसा कि इमाम इब्न अल-सलाह की मुक़द्दिमा में है: "मैंने इसमें सहीह (प्रामाणिक) और जो उनके सदृश और करीब हैं, उनका उल्लेख किया है।" (३) O और फतह अल-मुगीस में इमाम इब्न कसीर से रिवायत है: "जिस पर मैं चुप रहूँ, वह हसन है।" (४. आह) O और अहले मक्का के नाम पत्र में

दायाँ कॉलम (उर्दू अनुवाद/व्याख्या): इसकी व्याख्या और स्पष्टीकरण कर दिया। नफ़ह ४: इब्न इसहाक की रिवायत की पुष्टि और दस्तावेज़ीकरण और उनकी ओर से बचाव की मशक्कत से अल्लाह तआला ने हमारी यूँ किफ़ायत की कि उनकी उल्लेखित हदीस को उस इमाम ने अपनी मसनद में रिवायत किया जिनके हाथ में इल्म-ए-हदीस इस तरह नरम और मुलायम हो गया था जैसे हज़रत दाऊद (अलैहिस्सलाम) के दस्ते-करीम में लोहा नरम कर दिया गया था। जिनके हदीस संग्रह के बारे में उलमा-ए-हदीस की यह गवाही है कि जिस घर में यह किताब हो उस घर में गोया नबी है जो कलाम कर रहा है, ऐसे इमाम ने यह हदीस अपनी किताब में दर्ज फरमा कर सुकूत (मौन) किया और इस पर कोई जरह (आलोचना) नहीं की। O मुक़द्दिमा इब्न सलाह में हज़रत अबू दाऊद (रहमतुल्लाह अलैहि) का इस किताब के बारे में यह कौल (कथन) मनकूल हुआ: "मैंने अपनी किताब में सिहाह को जमा किया या जो उसके मुशाबेह (समान) और करीब हो।" O फतह अल-मुगीस में इमाम इब्न कसीर से उन्हीं का यह कौल मनकूल हुआ: "इस किताब में मैं जिस हदीस पर सुकूत करूँ तो वह हसन है।" O अबू दाऊद ने अहले मक्का को एक खत लिखा: "इस...

[पादलेख] १. किताब अल-खराज, लेखक का अमीर-उल-मोमिनीन हारून अल-रशीद को पत्र, दार अल-मारिफा बेरूत, पृष्ठ ३। २. फतह अल-मुगीस, भाग दो, अल-हसन, दार अल-इमाम अल-तबरी १/८७ और मालिम अस-सुनन खत्ताबी १/५। ३. मुक़द्दिमा इब्न अल-सलाह अल-सानी, मारिफत अल-

हसन मिन अल-हदीस, फारूकी कुतुब खाना मुल्तान, पृष्ठ १८। ४. फतह अल-मुगीस, भाग दो, अल-हसन, दार अल-इमाम अल-तबरी १/९०; तदरीब अर-रावी इब्न कसीर के हवाले से, प्रकार दो, अल-हसन, कदीमी कुतुब खाना कराची १/१३५।

पृष्ठ ८९ / ६८४

[درمیانی جدول]

بایاں کالم (عربی متن): شرحته 1 اه نفحه ۴: كفانا المولى سبحانه و تعالى النظر في توثيق ابن اسحق و حجية حديثه بأن الذى الين له الحديث كما الين لداود عليه الصلوٰة والسلام الحديد 2 رواه فى كتابه الذى قالوا فيه من كان في بيته فكانما في بيته نبى يتكلم وسكت عليه۔ O و قد قال كما فى مقدمة الامام ابن الصلاح ذكرت فيه الصحيح و ما يشبهه و يقاربه 3 O و فى فتح المغيث عن الامام ابن كثير روى عنه ما سكت عنه فهو حسن 4 اه O و فى رسالة الى اهل مكة

داہنا کالم (اردو تشریح): ان کی تعبیر اور توضیح کر دی نفحہ ۴: روایت ابن اسحق کی تائید و توثیق اور ان کی طرف سے دفاع کی مشقت سے اللہ تعالیٰ نے ہماری یوں کفایت کی کہ ان کی محولہ بالحدیث کو اس امام نے اپنی مسند میں روایت کیا جن کے ہاتھ میں علم حدیث اس طرح نرم و ملائم ہو گیا تھا جیسے حضرت داود علیہ السلام کے دستِ کریم میں لوہا نرم کر دیا گیا تھا۔ جن کے مجموعہ حدیث کے بارے میں علمائے حدیث کی یہ شہادت ہے کہ جس گھر میں یہ کتاب ہو اس گھر میں گویا نبی ہے جو کلام کر رہا ہے، ایسے امام نے یہ حدیث اپنی کتاب میں درج فرما کر سکوت کیا اور اس پر کوئی جرح نہیں کی۔ O مقدمہ ابن صلاح میں حضرت ابوداود رحمتہ اللہ تعالیٰ علیہ کا یہ قول اس کتاب کے بارے میں منقول ہوا: "میں نے اپنی کتاب میں صحاح کو جمع کیا یا جو اس کے مشابہ اور قریب ہو۔" O فتح المغیث میں امام ابن کثیر سے انہیں کا یہ قول منقول ہوا "اس کتاب میں میں جس حدیث پر سکوت کروں تو وہ حسن ہے۔" O ابو داود نے اہل مکہ کو ایک خط لکھا "اس

[حواشی] 1 کتاب الخراج خطاب من المؤ لف الی امیر المومنین ہارون الر شید دار المعرفة بیروت ص ۳ 2 فتح المغیث القسم الثانی الحسن دارالامام الطبری ۱ / ۸۷ و معالم السنن للخطابی ۱ / ۵ 3 مقدمہ ابن صلاح الثانی معرفة الحسن من الحدیث فاروقی کتب خانہ ملتان ص ۱۸ 4 فتح المغیث القسم الثانی الحسن دارالامام الطبری ۱ / ۹۰ تدریب الراوی بحوالہ ابن کثیر النوع الثانی الحسن قدیمی کتب خانہ کراچی ۱ / ۱۳۵

Volume 28 Fatawa Ridawiyya

Arabic Text	Urdu Translation
"Whatever rejected (munkar) hadith is in it, we explain it as being rejected." [1]	"In the book, if I mention any rejected hadith, I will also state the reason for it being rejected."
And Abu 'Umar bin 'Abdul Barr said: "Whatever he [Abu Dawood] remained silent about is considered authentic (Sahih) by him." [2]	Abu 'Umar bin 'Abdul Barr said: "Any hadith that Abu Dawood mentioned and remained silent about, it is authentic according to him."
And Al-Mundhiri said: "Every hadith that I attributed to Abu Dawood and about which he remained silent, it is as Abu Dawood mentioned; it does not fall below the rank of 'good' (Hasan), and it may be according to the criteria of the two Sahihs [Bukhari and Muslim]." [3]	Imam Mundhiri said: "Any hadith that I attribute to Abu Dawood, and about which Abu Dawood remained silent, then according to Abu Dawood's statement, it will not be less than the rank of Hasan; sometimes it is according to the principles of the two Sahihs."
And Ibn al-Salah, then Imam al-Nawawi in al-Taqrib, said: "What we find in his book narrated absolutely is 'good' (Hasan) according to Abu Dawood." [4]	Both Imams Ibn Salah and Nawawi said: "Any hadith narrated absolutely in Imam Dawood's book is Hasan according to him."
And the scholar Ibn al-Turkmani said in al-Jawhar al-Naqi: "Abu Dawood extracted it and remained silent about it, so its lowest state is to be 'good' (Hasan) according to him, as is well known." [5]	Imam Turkmani in Jawhar al-Naqi states: "The hadith that Abu Dawood has extracted and remained silent about, without making any criticism on it, then the minimum rank of that hadith will be Hasan, as this is a well-known and famous matter."
And Al-Zayla'i said in Nasb al-Rayah	In Nasb al-Rayah, Imam Zayla'i states:

Footnotes: 1. Preface to Sunan Abi Dawood with Sunan Abi Dawood, Aftab Alam Press, Lahore, 1/7; Fath al-Mughith, Part 2, Al-Hasan, Dar al-Imam al-Tabari, Beirut, 1/88, 98. 2. Fath al-Mughith, Part 2, Al-Hasan, Dar al-Imam al-Tabari, Beirut, 1/91. 3. Al-Targhib wa al-Tarhib, Introduction to the Book, Dar Ihya al-Turath al-'Arabi, Beirut, 1/11. 4. Taqrib al-Nawawi with Tadrib al-Rawi, Type 2, Qadimi Kutub Khana, Karachi,

1/132. 5. Al-Jawhar al-Naqi on the margins of al-Sunan al-Kubra, Book of Claims and Evidence, Hyderabad Deccan, 10/172.

जिल्द 28 फ़तावा रज़विया

अरबी पाठ

"जो भी मुनकर (अस्वीकृत) हदीस इसमें है, हम उसे मुनकर के रूप में स्पष्ट करेंगे।" [1]

और अबू उमर बिन अब्दुल बर ने कहा: "जिस पर भी उन्होंने [अबू दाऊद ने] खामोशी अख्तियार की, वह उनके नज़दीक सहीह (प्रामाणिक) है।" [2]

और अल-मुन्ज़िरी ने कहा: "हर वह हदीस जिसे मैंने अबू दाऊद से संबंधित किया है और जिसके बारे में उन्होंने चुप्पी साधी है, वह वैसा ही है जैसा अबू दाऊद ने उल्लेख किया है; यह 'हसन' (अच्छा) के दर्जे से नीचे नहीं गिरता, और यह दो सहीहों [बुखारी और मुस्लिम] की शर्तों पर हो सकता है।" [3]

और इब्न अल-सलाह, फिर अल-तकरीब में इमाम अल-नवावी ने कहा: "उनकी किताब में जो भी हम मुतलक़ (निरपेक्ष) रूप से पाते हैं, वह अबू दाऊद के नज़दीक 'हसन' है।" [4]

और विद्वान इब्न अल-तुर्कमानी ने अल-जौहर अल-नक़ी में कहा: "अबू दाऊद ने इसे निकाला और इस पर चुप्पी साधी, तो इसकी न्यूनतम स्थिति उनके नज़दीक 'हसन' होना है, जैसा कि प्रसिद्ध है।" [5]

और अल-ज़ैलई ने नसब अल-रायः में कहा:

उर्दू अनुवाद

"किताब में अगर मैं कोई मुनकर हदीस ज़िक्र करूँगा तो उसका कारण भी बयान करूँगा कि वह क्यों मुनकर है।"

अबू उमर बिन अब्दुल बर ने कहा: "जिस हदीस को ज़िक्र करके अबू दाऊद ने खामोशी अख्तियार की, वह उनके नज़दीक सहीह है।"

इमाम मुन्ज़िरी ने फ़रमाया: "जिस हदीस का संबंध मैं अबू दाऊद की तरफ करूँ और अबू दाऊद ने उस पर सुकूत (खामोशी) किया हो, तो वह अबू दाऊद के कथन के अनुसार है यानी दर्जा-ए-हसन से तो कम न होगी, कई बार वह सहीहैन के उसूलों पर होती है।"

इब्न सलाह और नवावी दोनों इमामों ने फ़रमाया: "इमाम दाऊद की किताब में जो हदीस मुतलक़ (बिना किसी शर्त के) मरवी (वर्णित) हो, वह उनके नज़दीक हसन है।"

इमाम तुर्कमानी 'जौहर अल-नक़ी' में फ़रमाते हैं: "अबू दाऊद ने जिस हदीस की तख़रीज (उद्धरण) फ़रमा कर सुकूत किया और उस पर कोई जरह (आलोचना) नहीं की, तो उस हदीस का कम से कम दर्जा हसन होगा जैसा कि यह बात मशहूर व मारूफ़ है।"

नसब अल-रायः में इमाम ज़ैलई फ़रमाते हैं:

फ़ुटनोट्स: 1. मुक़दमा सुनन अबी दाऊद मा सुनन अबी दाऊद, आफ़ताब आलम प्रेस लाहौर, 1/7; फ़तहुल मुग़ीस अल-क़िस्म अल-सानी अल-हसन, दार अल-इमाम अल-तबरी बेरूत, 1/88, 98. 2. फ़तहुल मुग़ीस अल-क़िस्म अल-सानी अल-हसन, दार अल-इमाम अल-तबरी बेरूत, 1/91. 3. अल-तरग़ीब वत-तरहीब मुक़दमा अल-किताब, दार इह्या अल-तुरास अल-अरबी बेरूत, 1/11. 4. तक़रीब अल-नवावी मा तदरीब अल-रावी अल-नौ' अल-सानी, क़दीमी कुतुब ख़ाना कराची, 1/132. 5. अल-जौहर अल-नक़ी अला हामिश अल-सुनन अल-कुबरा किताब अल-दावा वल-बय्यिनात हैदराबाद दक्कन, 10/172.

عربی متن	اردو ترجمہ
ما كان فيه حديث منكر نبينه بما انه منكر [1]	کتاب میں اگر کوئی منکر حدیث ذکر کروں گا تو اس کا سبب بھی بیان کروں گا کہ کیونکہ منکر ہے"
وقال ابو عمر بن عبدالبر كل ماسكت عليه فهو صحيح عنده [2]	ابو عمر بن عبدالبر نے کہا "جس حدیث کو ذکر کرکے ابو داؤد نے سکوت کیا، تو وہ ان کے نزدیک صحیح ہے۔"
وقال المنذری : كل حديث عزوته الى ابی داود و سكت عنه فهو كما ذكر ابو داود ولا ينزل عن درجہ الحسن وقد يكون على شرط الصحيحين [3]	امام منذری نے فرمایا "جس حدیث کی نسبت ابو داود کی طرف کروں اور ابو داود نے اس پر سکوت کیا ہو تو وہ ابو داود کے قول کے مطابق ہے یعنی درجہ حسن سے تو کم نہ ہوگی بسا اوقات صحیحین کے اصول پر ہوتی ہے "
وقال ابن الصلاح ثم الامام النووی في التقريب ما وجدنا في كتابہ مطلقا فهو حسن عند ابی داود [4]	ابن صلاح اور نووی دونوں اماموں نے فرمایا "امام داود کی کتاب میں جو حدیث مطلق مروی ہو وہ ان کے نزدیک حسن ہے۔"
وقال العلامة ابن التركمان في الجوهر النقی اخرج ابو داود وسكت عنہ فاقل احوالہ ان يكون حسنا عنده على ماعرف [5]	امام ترکمان جو ہر النقی میں فرماتے ہیں "ابو داود نے جس حدیث کی تخریج فرما کر سکوت کیا اور اس پر کوئی جرح نہیں کی تو اس حدیث کا کم سے کم درجہ حسن کا ہو گا جیسا کہ یہ بات مشہور و معروف ہے۔"
وقال الزيلعي في نصب الراية	نصب الرایہ میں امام زیلعی فرماتے ہیں:

حواشی: 1 مقدمہ سنن ابی داود مع سنن ابی داود آفتاب عالم پریس لاہور ا/ ۷، فتح المغیث القسم الثانی الحسن دار الامام الطبری بیروت ۱/ ۸۸، ۹۸ 2 فتح المغیث القسم الثانی الحسن دار الامام الطبری بیروت ۱/ ۹۱ 3 الترغیب الترہیب مقدمة الکتاب دار احیاء التراث العربی بیروت ۱/ ۱۱ 4 تقریب النووی مع تدریب الراوی النوع الثانی قدیمی کتب خانہ کراچی ۱/ ۱۳۲ 5 الجوهر النقی علی هامش السنن الکبری کتاب الدعوی والبینات حیدر آباد دکن ۱۰/ ۱۷۲

Fatawa Razawiyya Volume 28

[Arabic Column] Abu Dawud narrated the Hadith of Qultatayn and remained silent about it, which is proof that it is authentic (Sahih) according to him, as is his habit. [Footnote 1]

Hafiz al-Iraqi and then Shams al-Din al-Sakhawi stated in "Al-Maqasid al-Hasanah": "The silence of Abu Dawud on this Hadith is sufficient for us, so it is fair (Hasan)." [Footnote 2]

The Muhaqqiq 'ala al-Itlaq (Ibn al-Humam) wrote in "Fath al-Qadir": "Abu Dawud remained silent on this hadith, so it is a proof (Hujjah)." [Footnote 3]

Allamah Muhammad ibn Amir al-Hajj says: "Abu Dawud narrated it and remained silent about it, so it is a proof according to his requirement/stipulation." [Footnote 4]

Allamah Ibrahim al-Halabi stated in "Al-Ghunyah": "Abu Dawud remained silent about it, and after him, Imam al-Mundhiri did so in his abridgment (Mukhtasar); this is a correction/authentication from both of them." [Footnote 5]

Al-Khattabi said in "Ma'alim al-Sunan": "Abu Dawud's book is a collection of both types [Sahih and Hasan]."

[Urdu Column] "Abu Dawud narrated the hadith of Qultatayn and remained silent about it; this is proof that this hadith is authentic (Sahih) according to him."

Hazrat Iraqi and Shams al-Din Sakhawi stated in "Maqasid-e-Hasana": "Abu Dawud's silence on this hadith is sufficient for us, and this hadith is fair (Hasan)."

Muhaqqiq 'ala al-Itlaq writes in Fath al-Qadir: "Abu Dawud remained silent on this hadith, so this hadith is a proof (Hujjah)."

Allamah Muhammad ibn Amir al-Hajj states: "Abu Dawud remained silent on it, so it is a proof according to his requirement."

Allamah Ibrahim Halabi stated in Ghunyah: Abu Dawud and after him Imam Mundhiri remained silent on it in his abridgment, so this is authentication of this hadith from both of them.

Allamah Khattabi wrote in Ma'alim al-Sunan: "Abu Dawud's book is of both types, Sahih and Hasan..."

[Footnotes] 1. Nasb al-Rayah, Kitab al-Taharah, Chapter on Water with which Wudu is Permitted, etc., Nooriyah Razawiyya Publications Lahore, 1/163. 2. Al-Maqasid al-Hasanah, under Hadith 381, Dar al-Kitab al-Arabi, Beirut, p. 216. 3. Fath al-Qadir, Kitab al-Taharah, Maktabah Nooriyah Razawiyya Sukkur, 1/15. 4. Hilyat al-Mahalli Sharh Munyat al-Musalli. 5. Ghunyat al-Mustamli Sharh Munyat al-Musalli, Chapter on Voluntary Prayers (Nawafil), Sohail Academy Lahore, p. 386.

फ़तावा रज़विया जिल्द 28

[अरबी कॉलम] अबू दाऊद ने हदीस-ए-कुल्ततैन बयान की और उस पर खामोशी इख़्तियार की, यह इस बात की दलील है कि उनके नज़दीक यह हदीस सही है। [फुटनोट 1]

हाफ़िज़ इराकी और शम्सुद्दीन सखावी ने 'मक़ासिद-ए-हसना' में फ़रमाया: "इस हदीस पर अबू दाऊद की खामोशी ही हमारे लिए काफ़ी है, और यह हदीस हसन है।" [फुटनोट 2]

मुहक्क़िक़ अलल इतलाक (इब्ने हुमाम) ने 'फ़तह अल-क़दीर' में लिखा: "अबू दाऊद इस हदीस पर खामोश रहे, तो यह हदीस हुज्जत (प्रमाण) है।" [फुटनोट 3]

अल्लामा मुहम्मद इब्न अमीर अल-हाज फ़रमाते हैं: "अबू दाऊद ने इसे बयान किया और उस पर सुकूत (खामोशी) फ़रमाया, तो यह उनकी शर्त के मुताबिक़ हुज्जत है।" [फुटनोट 4]

अल्लामा इब्राहिम हलबी ने 'ग़ुनिया' में फ़रमाया: "अबू दाऊद इस पर खामोश रहे, और उनके बाद इमाम मुनज़िरी ने अपनी मुख़्तसर में ऐसा ही किया; यह उन दोनों की ओर से इसकी तस्हीह (प्रमाणीकरण) है।" [फुटनोट 5]

अल-ख़त्ताबी ने 'मआलिम अल-सुनन' में कहा: "अबू दाऊद की किताब इन दोनों प्रकारों [सही और हसन] का संग्रह है।"

[उर्दू कॉलम] "अबू दाऊद ने हदीस-ए-कुल्ततैन रिवायत की और उस पर सुकूत फ़रमाया, यह इस बात की दलील है कि यह हदीस उनके नज़दीक सही है।"

हज़रत इराकी और शम्सुद्दीन सखावी ने 'मक़ासिद-ए-हसना' में फ़रमाया: "इस हदीस पर अबू दाऊद का सुकूत ही हमारे लिए काफ़ी है और यह हदीस हसन है।"

मुहक्क़िक़ अलल इतलाक 'फ़तह अल-क़दीर' में लिखते हैं: "अबू दाऊद ने इस हदीस पर सुकूत किया तो यह हदीस हुज्जत है।"

अल्लामा मुहम्मद इब्न अमीर अल-हाज फ़रमाते हैं: "अबू दाऊद ने इस पर सुकूत किया तो यह उनकी शर्त के मुवाफ़िक़ हुज्जत है।"

अल्लामा इब्राहिम हलबी ने 'ग़ुनिया' में फ़रमाया: अबू दाऊद और उनके बाद इमाम मुनज़िरी ने अपनी 'मुख़्तसर' में इस पर सुकूत फ़रमाया, तो यह उन दोनों की तरफ़ से इस हदीस की तस्हीह है।

अल्लामा ख़त्ताबी ने 'मआलिम अल-सुनन' में तहरीर किया: "अबू दाऊद की किताब सही और हसन दोनों क़िस्म की..."

[फ़ुटनोट्स] 1. नसब अल-राया, किताब अल-तहारत, पानी का अध्याय जिससे वुज़ू जायज़ है, आदि, नूरिया रज़विया पब्लिकेशन्स लाहौर, 1/163। 2. अल-मक़ासिद अल-हसना, हदीस 381 के अंतर्गत, दार अल-किताब अल-अरबी, बेरुत, पृ. 216। 3. फ़तह अल-क़दीर, किताब अल-तहारत, मकतबा नूरिया रज़विया सक्खर, 1/15। 4. हिल्यत अल-महल्ली शरह मुन्यत अल-मुसल्ली। 5. ग़ुन्यत अल-मुस्तमली शरह मुन्यत अल-मुसल्ली, नफ़्ल नमाज़ों का अध्याय, सोहेल अकादमी लाहौर, पृ. 386।

[عربی کالم] ان اباداؤد روی حدیث القلتین وسکت عنه فهو صحیح عنده علی عادته في ذلك 1 وقال الحافظ العراقي ثم الشمس السخاوی في المقاصد الحسنة یکفینا سکوت ابي داود علیه فهو حسن 2 وقال المحقق علی الاطلاق في فتح القدیر سکت ابو داود فهو حجة 3 وقال العلامة محمد بن امیر الحاج رواه ابو داود وسکت علیه فیکون حجة علی ما هو مقتضی شرطه 4 وقال العلامة ابراهیم الحلبي في الغنیة سکت علیه ابو داود المنذري بعده في مختصره وهو تصحیح منهما اهـ 5 وقال الخطابی فی معالم السنن کتاب ابی داؤد جامع لهذین النوعین

[اردو کالم] "ابوداؤد نے حدیث قلتین روایت کیا اور اس پر سکوت فرمایا یہ اس بات کی دلیل ہے کہ یہ حدیث ان کے نزدیک صحیح ہے" حضرت عراقی اور شمس الدین سخاوی نے "مقاصد حسنہ" میں فرمایا "اس حدیث پر ابوداؤد کا سکوت ہی ہمارے لیے کافی ہے اور یہ حدیث حسن ہے۔" محقق علی الاطلاق فتح القدیر میں لکھتے ہیں "ابوداؤد نے اس حدیث پر سکوت کیا تو یہ حدیث حجت ہے" علامہ محمد ابن امیر الحاج فرماتے ہیں "ابوداؤد نے اس پر سکوت کیا تو یہ ان کی شرط کے موافق حجت ہے" علامہ ابراہیم حلبی نے غنیہ میں فرمایا ابوداؤد اور ان کے بعد امام منذری نے اپنی مختصر میں اس پر سکوت فرمایا تو یہ ان دونوں کی طرف سے اس حدیث کی تصحیح ہے۔ علامہ خطابی نے معالم السنن میں تحریر کیا "ابوداؤد کی کتاب صحیح اور حسن دونوں قسم کی"

[حواشی] 1 نصب الرایہ کتاب الطھارۃ باب الماء الذی یجوز بہ الوضوء الخ نوریہ رضویہ پبلیکیشنز لاہور ۱/ ۱۶۳ 2 المقاصد الحسنہ تحت حدیث ۳۸۱ دار الکتاب العربی بیروت ص ۲۱۶ 3 فتح القدیر کتاب الطھارۃ مکتبہ نوریہ رضویہ سکھر ۱/ ۱۵ 4 حلیۃ المحلی شرح منیۃ المصلی 5 غنیہ المستملی شرح منیۃ المصلی فصل فی النوافل سہیل اکیڈمی لاہور ص ۳۸۶

...consists of Hadith and Hasan (good). As for the Saqim (defective), it has several levels, the worst being the Mawdu' (fabricated), then Maqlub (inverted), then Majhul (unknown), and Abu Dawud's book is empty and free from all these types [of defects].[1]

Imam Bukhari wrote in his book "Juz al-Qira'at"[2] that Ali Ibn Abdullah said: "I looked at the books of Ibn Ishaq and found no defect in them except for two Hadiths, and it is possible that those two are also authentic."

Qaswi narrated those two Hadiths from Hazrat Ali bin Abdullah. By the grace of Allah, the Hadith mentioned by us is not among them. One of the two Hadiths was narrated by Ibn Umar (may Allah be pleased with him) from the Holy Prophet (PBUH) that when any of you feels drowsy on the day of Friday[3], and the second Hadith is from Zaid bin Khalid that if any of you touches his private parts, he should perform Wudu.[4]

This Ali ibn al-Madini is a Hadith scholar of such stature that his student, Imam Bukhari, says that except for Ali ibn al-Madini, in front of no one else...

[1] Ma'alim al-Sunan with Mukhtasar Sunan Abi Dawud by al-Mundhiri, Introduction, Al-Maktaba al-Athariyya, Sangla, 1/11. [2] Juz al-Qira'ah Khalf al-Imam by al-Bukhari, Chapter: No proof that the Quran is a pillar in prayer, 1/60. [3] Jami' al-Tirmidhi, Chapters of Friday, Chapter: Regarding one who feels drowsy on Friday, Amin Company, Delhi, 1/69. [4] Mawarid al-Zaman, Book of Purification, Chapter: Regarding touching the private parts, Hadith 212, Al-Matba'ah al-Salafiyyah, p. 87.

...हदीस और हसन (श्रेष्ठ) पर आधारित है। जहाँ तक 'सक़ीम' (दोषपूर्ण) का सवाल है, इसकी कई श्रेणियाँ हैं, जिनमें सबसे निम्न 'मौज़ू' (गढ़ी हुई), फिर 'मक़लूब' (उलटी), फिर 'मजहूल' (अज्ञात) है, और अबू दाऊद की किताब 'सक़ीम' की सभी श्रेणियों से मुक्त और पवित्र है।[1]

इमाम बुखारी ने अपनी किताब "जुज़ उल-क़िराअत"[2] में लिखा है कि अली इब्न अब्दुल्लाह ने कहा: "मैंने इब्न इस्हाक़ की किताबों को देखा और दो हदीसों के अलावा किसी में कोई दोष नहीं पाया, और संभव है कि वे दोनों भी सही हों।"

इन दोनों हदीसों को क़सवी ने हज़रत अली बिन अब्दुल्लाह से रिवायत किया है। अल्लाह के फ़ज़ल से हमारी ज़िक्र की गई हदीस उनमें नहीं है। उन दोनों में से एक हदीस इब्न उमर (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से रिवायत की है कि जब तुममें से कोई जुमा के दिन[3] ऊंघे, और दूसरी हदीस ज़ैद बिन खालिद से है कि जब तुममें से कोई अपने गुप्तांग को छुए तो वज़ू करे।[4]

ये अली इब्न अल-मदीनी इस दर्जे के मुहद्दिस हैं कि उनके शागिर्द इमाम बुखारी कहते हैं कि अली इब्न अल-मदीनी के सिवा और किसी के..

1. माआलिम अस-सुनन मा मुख्तसर सुनन अबी दाऊद लिल-मुन्ज़िरी, मुक़द्दमा अल-किताब, अल-मक़्तबा अल-असरिया, सांगला, १/११।
2. जुज़ अल-क़िराअत ख़ल्फ अल-इमाम लिल-बुखारी, बाब: ला दलील अला अनल क़ुरान रुक्न फ़िस-सलाह, १/६०।
3. जामिअ अत-तिर्मिज़ी, अबवाब अल-जुमुआ, बाब: फ़ी मन यनअसु यौम अल-जुमुआ, अमीन कंपनी दिल्ली, १/६९।
4. मवारिद अज़-ज़मान, किताब अत-तहारत, बाब: मा जा-अ फ़ी मस अल-फ़रज, हदीस २१२, अल-मतबाअस सलफिया, पृ. ८७।

من الحدیث والحسن اما السقیم فعلی طبقات شرھاالموضوع ثم المقلوب ثم المجہول ، وکتاب ابی داود خلی منھا بـری من جملة وجوھھا[1] احادیث پر مشتمل ہے اور حدیث سقیم کی تو کئی قسمیں ہیں سب سے بے حیثیت موضوع پھر مقلوب پھر مجہول اور ابو داود کی کتاب سقیم کی تمام قسموں سے خالی اور بری ہے۔"

وقال الامام بخاری فی جزء القرة قال علی بن عبد اللہ نظرت فی کتاب ابن اسحق فما وجدت علیه الا فی حدیثین و یمکن ان یکون صحیحین ، اھـ[2] امام بخاری نے اپنی اکتاب "جزء القرة" میں لکھا علی ابن عبد اللہ نے کہا کہ میں نے ابن سحق کی کتابیں دیکھیں تو سوائے دو حدیثوں کے اور کسی میں کوئی عیب نہیں پایا اور ممکن ہے کہ وہ دونوں بھی صحیح ہوں، "

و بینھما القسوی عن علی لیس حدیثنا ھذا بحمد اللہ تعالی منھما احد ھما عن ابن عمر عن النبي صلی اللہ تعالی علیه وسلم اذا نعس احد کم یوم الجمعة[3] ان دونوں حدیثوں کو قسوی نے حضرت علی بن عبداللہ سے روایت کیا۔ بحمد اللہ ہماری ذکر کردہ حدیث ان میں نہیں ہے دونوں میں سے ایک حدیث ابن عمر رضی اللہ تعالیٰ عنہ نے حضور سے روایت کی کہ جب تم میں سے کوئی جمعہ کے روز

والآخر عن زید بن خالد اذامس احد کم فرجه فلیتو ضأ[4] اونگھے اور دوسری حدیث زید بن خالد سے کہ تم میں سے کو ئی جب اپنی شرمگاہ کو چھوئے تو وضو کرے۔

و علی ھذا ھو ابن المدینی شیخ البخاري الذي کان یقول فیه البخاری ما استصغرت یہ علی ابن المدینی اس پائے کے محدث ہیں کہ ان کے شاگر دامام بخاری کہتے ہیں کہ سوائے علی بن المدینی کے اور کسی کے

[1] معالم السنن مع مختصر سنن ابی داود للمنذری مقدمہ الکتاب المکتبة الاثریة سانگلہ ۱/ ۱۱ [2] جزء القراءة خلف الامام للبخاری باب لادلیل علی ان القران رکن فی الصلوة ۱/ ۶۰ [3] جامع الترمذی ابواب الجمعة باب فی من ینعس یوم الجمعة امین کمپنی دہلی ۱/ ۶۹ [4] موارد الظمان کتاب الطهارة باب ماجاء فی مس الفرج حدیث ۲۱۲ المطبعة السلفیه ص ۸۷

Fatawa Ridawiyya, Volume 28

[Right Column - Urdu Text] ...before me, I did not feel myself small. So, from the above details, by the praise of Allah, it has been proven that Muhammad bin Ishaq is reliable (thiqah) and the hadith narrated by him regarding the Adhan for the sermon is sahih (authentic). Nafhah 5: Most of the students of Imam Zuhri did not mention "at the door of the mosque" and "in front of him" in the hadith. Both of these parts were mentioned only by Ibn Ishaq, which is an addition by a reliable narrator, and its acceptance is obligatory. So, what a great injustice it is that "in front of him" is accepted while "at the door of the mosque" is rejected. And even greater injustice than this is that this addition by Ibn Ishaq is rejected solely because he is its only narrator and others haven't mentioned it, and on this basis, his addition is deemed as opposing other reliable narrators, and the hadith is declared inconsistent (mudtarib). If such injustice is allowed, only a few and brief narrations would remain safe from inconsistency. Because which hadith is there that is not narrated through two or more paths? And in every path of narration, there is certainly some part in the text that is not in the other. It would rarely happen that the words of both narrations are completely identical and equal, and what consideration is there for the rare? Secondly: It is often seen that the Imams of Hadith gather several chains together; for example, they say: so-and-so and so-and-so from so-and-so... some of them adding to others, then...

[Left Column - Arabic Text] In my view, it is established, by the praise of Allah the Almighty, that Ibn Ishaq is reliable and the hadith is hasan sahih (good-authentic). Nafhah 5: Most of the companions of al-Zuhri did not mention in the hadith "at the door of the mosque" nor "in front of him," and they are additions by a reliable narrator, so it is obligatory to accept them. It is injustice to accept him in this and not in that. Thus, the basis of it being "in front of him" in the hadith is nothing but the addition of Ibn Ishaq. It is the height of ignorance to claim that mentioning what they did not mention is an opposition to them, otherwise, all the hadiths would be shaken except for a few instances. There is no hadith that comes through two or more paths except that in some of them there is what is not in others, except rarely, and no consideration is given to the rare; this is one aspect. Secondly: Often you see the Imams of Hadith gathering the paths, so one of them says: So-and-so narrated to us, and so-and-so from so-and-so, some of them adding to others, then...

[Footnote] 1. Mizan al-I'tidal, biography of Ali ibn Abdullah, 2/587, Dar al-Ma'rifah Beirut, 3/140. Page 93 of 684

फ़तावा रज़विया, जिल्द 28

[दायां कॉलम - उर्दू पाठ] ...मेरे सामने, मैंने खुद को छोटा महसूस नहीं किया। तो उपरोक्त विवरणों से अल्लाह की प्रशंसा के साथ यह सिद्ध हो गया है कि मुहम्मद बिन इसहाक विश्वसनीय (सिक़ह) हैं और खुतबे की अज़ान के बारे में उनके द्वारा वर्णित हदीस सहीह (प्रामाणिक) है। नफ़हः5: इमाम ज़ुहरी के अधिकांश शिष्यों ने हदीस में 'मस्जिद के दरवाज़े पर' और 'उनके सामने' का उल्लेख नहीं किया है। इन दोनों अंशों का उल्लेख केवल इब्न इसहाक ने किया है, जो एक विश्वसनीय रावी की वृद्धि (इज़ाफ़ा) है, और इसे स्वीकार करना अनिवार्य है। तो यह कितना बड़ा अन्याय है कि 'उनके सामने' को स्वीकार किया जाए और 'मस्जिद के दरवाज़े पर' को छोड़ दिया जाए। और इससे भी बड़ा अन्याय यह है कि इब्न इसहाक की इस वृद्धि को केवल इस कारण से छोड़ दिया जाए कि केवल इब्न इसहाक ही इसके रावी हैं और दूसरों ने इसका उल्लेख नहीं किया है, और इसी आधार पर इस वृद्धि को अन्य विश्वसनीय रावियों का विरोध माना जाए और हदीस को 'मुज़तरिब' (अस्थिर) घोषित कर दिया जाए। यदि इस प्रकार का अन्याय होने दिया जाए, तो केवल कुछ ही सीमित और संक्षिप्त विवरण 'इज़तिराब' से सुरक्षित रहेंगे। क्योंकि ऐसी कौन सी हदीस है जो दो या दो से अधिक मार्गों से वर्णित नहीं है? और प्रत्येक विवरण के पाठ (मतन) में निश्चित रूप से कुछ ऐसा हिस्सा होता है जो दूसरे में नहीं होता। शायद ही कभी ऐसा होगा कि दोनों विवरणों के शब्द पूरी तरह से समान और बराबर हों, और दुर्लभ का क्या विचार। दूसरा: अक्सर देखा गया है कि हदीस के इमाम कई सनदों को एक साथ इकट्ठा करते हैं; उदाहरण के लिए वे कहते हैं: फलां और फलां, फलां से... उनमें से कुछ दूसरों पर अधिक जानकारी जोड़ते हैं, फिर...

[बायां कॉलम - अरबी पाठ] मेरे विचार में, अल्लाह सर्वशक्तिमान की प्रशंसा के साथ यह स्थापित है कि इब्न इसहाक विश्वसनीय हैं और हदीस हसन सहीह है। नफ़हः5: अल-ज़ुहरी के अधिकांश साथियों ने हदीस में 'मस्जिद के दरवाज़े पर' और 'उनके सामने' का उल्लेख नहीं किया, और वे एक विश्वसनीय रावी की वृद्धि हैं, इसलिए उन्हें स्वीकार करना अनिवार्य है। इस चीज़ में उसे स्वीकार करना और उस चीज़ में नहीं, यह अन्याय है। इस प्रकार, हदीस में 'उनके सामने' होने का आधार इब्न इसहाक की वृद्धि के अलावा कुछ नहीं है। यह अज्ञानता की पराकाष्ठा है कि यह दावा किया जाए कि जिसका उन्होंने उल्लेख नहीं किया उसका उल्लेख करना उनका विरोध है, अन्यथा, कुछ उदाहरणों को छोड़कर सभी हदीसें अस्थिर (मुज़तरिब) हो जाएंगी। ऐसी कोई हदीस नहीं है जो दो या दो से अधिक मार्गों से न आती हो सिवाय इसके कि उनमें से कुछ में वह है जो दूसरों में नहीं है, सिवाय

दुर्लभ के और दुर्लभ पर कोई विचार नहीं किया जाता है; यह एक पहलू है। दूसरा: अक्सर आप हदीस के इमामों को मार्गों को इकट्ठा करते हुए देखते हैं, इसलिए उनमें से एक कहता है: फलां ने हमें बताया, और फलां ने फलां से, उनमें से कुछ दूसरों पर अधिक जानकारी जोड़ते हैं, फिर...

[पाद लेख] 1. मीज़ान अल-इतिदाल, अली बिन अब्दुल्ला की जीवनी, 2/587, दार अल-मआरिफ़ा बेरूत, 3/140। पृष्ठ 93/684

[دایاں کالم] سامنے میں نے اپنے کو چھو ٹا نہیں محسوس کیا تو مذکورہ بالا تفصیلات سے بحمد اللہ ثابت ہو گیا کہ محمد بن اسحق ثقہ ہیں اور اذان خطبہ کے بارے میں ان کی بیان کردہ حدیث صحیح ہے۔ نفحہ ۵ : امام زہری کے اکثر شاگردوں نے حدیث میں "علی باب المسجد" اور "بین یدیہ" کا ذکر نہیں کیا ہے ان دونوں ٹکڑوں کا ذکر صرف ابن اسحق نے کیا ہے جو ایک ثقہ راوی کا اضافہ ہے اور اس کا قبول کرنا واجب ہے تو یہ کتنا بڑا ظلم ہے کہ "بین یدیہ" کو تسلیم کیا جائے اور "علی باب المسجد" کو ترک کر دیا جائے اور اس سے بڑا ظلم یہ ہے کہ ابن اسحق کے اس اضافہ کو اس وجہ سے ترک کیا جائے کہ صرف ابن اسحق اس کے راوی ہیں اوروں نے اس کا ذکر نہیں کیا ہے اور اسی بنا پر اس اضافہ کو ان کی ثقہ راویوں کی مخالفت قرار دیا جائے اور حدیث کو مضطرب قرار دیا جائے اگر یہ ظلم روا رکھا جائے تو چند معدود اور مختصر روایتیں ہی اضطراب سے محفوظ رہیں گی کیونکہ کون حدیث ہے جو دو یا دو سے زائد طریقوں سے مروی نہیں اور ہر طریقہ روایت کے متن میں کچھ ایسا حصہ بھی ضرور ہے جو دوسرے میں نہیں شاید ہی ایسا ہوگا کہ دونوں روایتوں کے الفاظ بالکلیہ یکساں اور برابر ہوں اور نادر کا کیا اعتبار۔ ثانیاً: اکثر دیکھا گیا ہے کہ ائمہ محدثین چند سندوں کو ایک ساتھ جمع کرتے ہیں مثلاً وہ کہتے ہیں فلاں فلاں

[بایاں کالم] نفسي الاعند ہ فثبت بحمد اللہ تعالیٰ ان ابن اسحق ثقة وان الحديث حسن صحيح۔ نفحه ۵: اكثر اصحاب لزهرى لم يذكروا في الحديث "على باب المسجد" ولا "بين يديه" وهما زيادة ثقة فو جب قبولهما، ومن الظلم قبوله في هذا لافي ذالك فليس مستند كونه "بين يديه" من الحديث الا زيادة ابن اسحق ومن اشد الجهل زعم ان ذكره مالم يذكروا مخالفة لهم والالاضطربت الاحاديث عن اخرها

الافراداً عديدة فمامن حديث اتى بطريقين اواكثر الاو فى بعضهما ماليس فى الاخر، الانادراً، ولاعبرة بالنادر، هذا وجه۔ وثانياً: كثير ا ماتر ى الائمه المحدثين يجمعون الطرق فيقول احد هم حد ثنافلان، وفلان عن فلان يزيد بعضهم على بعض ثم

[حاشيہ] ١ ميزان الاعتدال ترجمه على بن عبدالله ٢ / ٥٨٧ دارالمعرفة بيروت ٣ / ١۴٠ صفحہ ٩٣ از ۶٨۴

Volume 28 Fatawa Ridawiyya

...narrates the Hadith in a single context. Do you see them combining the lizard and the fish?[1]

Thirdly: The commentators of the Great Qur'an, from among the Sahaba (Companions) and Tabi'un (Successors) and so on, whenever they explained an event mentioned in the Glorious Qur'an, they added things not present in the Great Qur'an. So, according to this logic, they all opposed the Holy Qur'an—God forbid!

Fourthly: In the Sahihayn (Bukhari and Muslim), narrated from Abu Huraira (may Allah be pleased with him) from the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him): "Shall I not tell you a narration about the Dajjal that no prophet told his people? He is one-eyed..." If it were so, then he (peace and blessings of Allah be upon him)—may Allah protect us—would have opposed all the prophets (peace be upon them) in explaining an event. No Muslim would utter such a thing.

Fifthly: The Qur'anic Surahs mention the stories of Moses and others in different ways, adding details.

[1] Sahih al-Bukhari, Kitab al-Anbiya, Chapter: And We sent Noah to his people, Qadimi Kutub Khana, Karachi, 1/470. Sahih Muslim, Kitab al-Fitan, Chapter: Mention of Dajjal, Qadimi Kutub Khana, Karachi, 2/400.

जिल्द 28 फ़तावा रज़विया

...एक ही संदर्भ में हदीस का वर्णन करता है। क्या आप उन्हें छिपकली और मछली को एक साथ मिलाते हुए देखते हैं?[1]

तीसरा: कुरआन-ए-अज़ीम के मुफ़स्सिर (व्याख्याकार), चाहे वे सहाबा हों या ताबईन (और उनके बाद के लोगों का भी यही हाल है), जब भी वे कुरआन मजीद में वर्णित किसी घटना की व्याख्या करते हैं, तो वे उसमें ऐसी चीज़ें जोड़ देते हैं जो कुरआन-ए-अज़ीम में मौजूद नहीं हैं। तो क्या उन सब ने कुरआन-ए-अज़ीम का विरोध किया? अल्लाह की पनाह!

चौथा: सहीहैन (बुखारी और मुस्लिम) में हज़रत अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत है कि नबी-ए-करीम (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "क्या मैं तुम्हें दज्जाल के बारे में वह बात न बताऊँ जो किसी नबी ने अपनी कौम को नहीं बताई? वह काना है..." तो क्या अल्लाह के पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने —अल्लाह की पनाह— अन्य नबियों से अधिक बताकर उन सभी नबियों का विरोध किया? कौन मुसलमान ऐसा कहेगा?

पांचवां: कुरआन की सूरह में हज़रत मूसा और अन्य नबियों के किस्से अलग-अलग [विस्तार के साथ] वर्णित हैं।

[1] सहीह अल-बुखारी, किताबुल अंबिया, बाब: और हमने नूह को उनकी कौम की तरफ भेजा, कदीमी कुतुब खाना कराची 1/470; सहीह मुस्लिम, किताबुल फितन, बाब: दज्जाल का ज़िक्र, कदीमी कुतुब खाना कराची 2/400।

पृष्ठ 94/684

یسوق الحدیث سیاقاً واحداً افتراھم یجمعون بین الضب والنون[1] - اور فلاں نے فلاں سے روایت کی جس میں بعض نے بعض سے زائد بیان کیا اور پھر پوری حدیث ایک ہی سیاق میں بیان کرتے ہیں تو کیا وہ لوگ مچھلی اور گوہ دونوں کو ایک ساتھ ہی ملا دیتے ہیں۔

و ثالثاً: مفسروالقران العظیم من الصحابة و التابعین وھلم جرا کلما فسروا واقعة ذکرت في القرآن المجید زادوا اشیاء لیست في القران العظیم فإذن کلھم یخالفون القرآن الکریم حاشاھم - ثالثاً: قرآنِ عظیم کے مفسروں میں، صحابہ ہوں یا تابعین (بعد کے لوگوں کا بھی یہی حال ہے) کہ کسی ایسے واقعہ کی تفسیر کرتے ہیں جو قرآن عظیم میں مذکور ہے تو اس واقعہ میں کچھ ایسا اضافہ بھی کرتے ہیں جو قرآن عظیم میں نہیں ہے، تو کیا سب کے سب نے قرآن عظیم کی مخالفت کی پناہ بخدا!

رابعاً: فی الصحیحین عن ابی ھریرة رضی اللہ تعالی عنه عن النبي صلی اللہ علیه وسلم الا احدثکم حدیثا عن الدجال ماحدث به نبی قومه انه اعور الحدیث فإذن یکون صلی اللہ تعالی علیه وسلم و العیاذ باللہ تعالی قد خالف جمیع الانبیاء علیھم الصلاة و السلام في بیان واقعة و ھذا لایتفوه به مسلم - رابعاً: صحیحین میں حضرت ابوہریرہ رضی اللہ تعالیٰ عنہ حضور نبی کریم صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم سے روایت کرتے ہیں "میں تم سے دجال کے بارے میں وہ بات نہ بیان کروں جو کسی نبی نے اپنی قوم سے بیان نہ کیا" تو پیغمبر خدا صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نے اور انبیاء سے زائد بتا کر ان سب انبیاء کی مخالفت کی کون مسلم یہ کہے گا؟

و خامساً: السور القرانیة تذکر قصة موسی و غیرھا یزید خامساً: قرآن شریف میں حضرت موسیٰ وغیرہ انبیاء کرام علیہم السلام کے قصے مختلف

[1] صحيح البخاري كتاب الانبياء باب قول الله ولقد ارسلنا نو حا الى قومه قديمى كتب خانہ كراچى ١/ ٤٧٠، صحيح مسلم كتاب الفتن باب ذكر الدجال قديمى كتب خانہ كراچى ٢/ ٤٠٠

Fatawa Rizvia, Volume 28

...on one another, and far be it from the Quran to contradict itself.

Nafha 6: How ignorant is the one who claims that the Hadith is inherently contradictory! For his statement 'between the hands (in front) of the Messenger of Allah (peace be upon him)' contradicts his statement 'at the door of the mosque'. If he were at the door, how could he be in front of him? This is a misunderstanding that can only occur to someone who imagines that when you sit on the pulpit, and the door of the mosque is facing you, is the one standing there in front of you or behind you? And the rows of people sitting between you do not hide him from your sight. Do you not see that Allah Almighty called the sky 'between our hands' (in front of us) when He, the Truth, said: 'Have they not seen what is before them and what is behind them of the heaven and the earth?'[1] And how many mountains are between it and us? And more sufficient detail regarding the verification of the meaning of 'between his hands' will come to you, if Allah Almighty wills.

[Right Column - Urdu Translation/Commentary] ...described in different places, sometimes less, sometimes more. Did the Holy Quran contradict itself in its description?

Nafha 6: What an ignorant person he is who says that the Hadith of Sa'ib bin Yazid (may Allah be pleased with him) is self-contradictory because the words of the Hadith 'in front of the orator (khateeb)' and 'at the door of the mosque' are contradictory. So if it is at the door of the mosque, how will it be in front of the orator? This doubt is entirely a product of delusion because when you sit on the pulpit and the door of the mosque is in front of your face, why wouldn't the person standing at the door be in front of you? Would he be called one standing behind you? Perhaps they think that in this case, rows are obstructing between the Imam and the Mu'adhin, so how did it become 'in front'! Rows are certainly in between, but they do not obstruct between the Mu'adhin and the Imam. Allah Almighty has said in the Great Quran, 'Do you not see that the heaven and the earth are before you and behind you,' even though so many mountains are between them and us. More details of 'Bayna Yadayhi' (in front) are coming up, if Allah Almighty wills.

[1] Al-Quran Al-Karim 34/9

फ़तावा रिज़विया, जिल्द 28

...एक-दूसरे पर, और कुरान से यह दूर की बात है कि वह विरोधाभासी हो।

नफ़हा 6: वह व्यक्ति कितना अज्ञानी है जो यह दावा करता है कि हदीस स्वतः विरोधाभासी है! क्योंकि उसका यह कथन 'अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के सामने' उसके इस कथन के विरोधाभासी है कि 'मस्जिद के दरवाज़े पर'। यदि वह दरवाज़े पर होता, तो वह उनके सामने कैसे हो सकता था? यह समझ केवल उसी व्यक्ति को हो सकती है जो भ्रमित हो। जब आप मिंबर पर बैठते हैं और दरवाज़ा आपके सामने होता है, तो वहाँ खड़ा व्यक्ति आपके सामने होगा या आपके पीछे? और आपके बीच बैठी लोगों की पंक्तियाँ उसे आपकी दृष्टि से नहीं छिपातीं। क्या आप नहीं देखते कि अल्लाह तआला ने आसमान को 'हमारे हाथों के बीच' (हमारे सामने) कहा है जब उसने कहा, और उसका कथन सत्य है: 'क्या उन्होंने नहीं देखा जो उनके सामने है और जो उनके पीछे है आसमान और ज़मीन में से?'[1] और उसके और हमारे बीच कितने ही पहाड़ हैं? 'बैन यदैहि' (उसके सामने) के अर्थ के सत्यापन में अधिक पर्याप्त विवरण आपको प्राप्त होगा, यदि अल्लाह तआला ने चाहा।

[दायां कॉलम - उर्दू अनुवाद/व्याख्या] ...विभिन्न स्थानों पर बताए गए हैं, कहीं कम और कहीं अधिक। तो, क्या पवित्र कुरान ने अपने स्वयं के कथन का विरोध किया?

नफ़हा 6: वह कितना अज्ञानी व्यक्ति है जो कहता है कि साइब बिन यज़ीद (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस स्वतः विरोधाभासी है क्योंकि हदीस के शब्दों 'खतीब के सामने' और 'मस्जिद के दरवाज़े पर' में विरोधाभास है। यदि यह मस्जिद के दरवाज़े पर है, तो खतीब के सामने कैसे होगा? यह संदेह पूरी तरह से भ्रम की उपज है क्योंकि जब आप मिंबर पर बैठते हैं और मस्जिद का दरवाज़ा आपके चेहरे के सामने होता है, तो दरवाज़े पर खड़ा व्यक्ति आपके सामने क्यों नहीं होगा? क्या उसे आपके पीछे खड़ा व्यक्ति कहा जाएगा? शायद वे सोचते हैं कि इस स्थिति में इमाम और मुअज्जिन के बीच पंक्तियाँ बाधा बन रही हैं, तो वह सामने कैसे हुआ! पंक्तियाँ निश्चित रूप से बीच में हैं, लेकिन वे मुअज्जिन और इमाम के बीच बाधा नहीं बनतीं। अल्लाह तआला ने महान कुरान में फरमाया है, 'क्या तुम नहीं देखते कि स्वर्ग और पृथ्वी तुम्हारे सामने और तुम्हारे पीछे हैं', भले ही हमारे और उनके बीच कितने ही पहाड़ हों। 'बैन यदैहि' (सामने) पर अधिक विवरण आगे आ रहा है, इंशा अल्लाह तआला।

[1] अल कुरान अल करीम 34/9

فتاویٰ رضویہ، جلد ۲۸

بعضها علی بعض و حاشا القران ان یتخالف

نفحہ ۶: ما اجهل من زعم ان الحدیث متناقض بنفسه فان قوله بین یدی رسول الله تعالیٰ علیه و سلم یعارض قوله علی باب المسجد فلو کان علی الباب کیف یکون بین یدیه و هذا فهم لا یتصور الا ممن وهم اذا جلست علی المنبر فتجاه وجهك باب فالقائم علیه هل یکون بین یدیك ام خلفك والصفوف الجلوس بینکما لا تحجبه عن نظرك الاتری ان الله تعالیٰ سمی السماء بین ایدینا اذ قال و قوله الحق 'اَفَلَمْ یَرَوْا اِلٰی مَا بَیْنَ اَیْدِیْهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْ مِّنَ السَّمَاءِ وَالْاَرْضِ' ۱ و کم من جبال بینهما و بیننا و سیاتیك زیادة وافیة فی تحقیق معنی 'بین یدیه' ان شاء الله تعالیٰ۔

[دایاں کالم] جگہ بیان کئے گئے ہیں کہیں کم کہیں کچھ زیادہ تو کیا قرآن شریف نے اپنے بیان کی خود مخالفت کی؟

نفحہ ۶: وہ شخص بھی کیا خوب جاہل ہے جو یہ کہتا ہے کہ سائب بن یزید رضی اللہ تعالیٰ عنہ کی حدیث خود ہی متناقض ہے اس لیے کہ حدیث کے الفاظ خطیب کے سامنے اور مسجد کے دروازہ پر میں تناقض ہے۔ تو اگر باب مسجد پر ہوگی تو خطیب کے سامنے کیسے ہوگی؟ یہ شبہ سراسر وہم کی پیداوار ہے کیونکہ جب تم منبر پر بیٹھو اور تمہارے منہ کے سامنے مسجد کا دروازہ ہو تو دروازے پر کھڑا ہونے والا کیوں تمہارے سامنے نہ ہوگا؟ کیا اس کو تمہارے پیچھے کھڑا ہونے والا کہا جائیگا؟ شاید یہ سوچتے ہوں گے کہ اس صورت میں امام اور مؤذن کے بیچ میں صفیں حائل ہیں پھر سامنے کیسے ہوا! صفیں بیچ میں ضرور ہیں لیکن وہ مؤذن اور امام میں حائل نہیں ہیں اللہ تعالیٰ نے قرآن عظیم میں ارشاد فرمایا 'کیا تم دیکھتے نہیں کہ آسمان و زمین تمہارے آگے

پیچھے ہیں' حالانکہ کتنے پہاڑ اس کے اور ہمارے درمیان میں حائل ہیں۔ 'بین یدیہ' کی زیادہ تفصیل آگے آرہی ہے ان شاء اللہ تعالیٰ۔

۱ القران الکریم ۳۴/۹

Nafha 7: Once the supposed contradiction between the phrases "between his hands" (bayna yadayhi) and "at the door" (ala al-bab) is resolved, the interpretation of the Hadith based on it also collapses. Indeed, the tree informs about its fruit. However, if one were to wonder, the most wondrous claim is that by 'door' in the Hadith of Sa'ib bin Yazid (may Allah be pleased with him), the interpreter means the door that used to be in the Qibla wall before it was shifted towards the Honorable Ka'bah. For the sake of fairness, that door was present and then vanished, becoming a wall, while the real door exists now. If 'the mosque's door' is mentioned, would anyone's mind think that the speaker does not mean the door but rather the wall? Such a thing would be distortion (Tahwil), nullification (Ta'til), and alteration (Tabdil), not interpretation (Ta'wil). Especially since the narrator of this, namely Sayyid Sa'ib bin Yazid (may Allah be pleased with him), never witnessed that particular door at all, as he was only seven years old at the time of the Prophet's (peace and blessings of Allah be upon him) passing, and his birth was in the third year AH.

Nafha 7: And when the contradiction of "between his hands" and "at the door" was resolved, the interpretation of the Hadith based on it also ended, for a tree cannot grow without a seed. But the astonishing thing in this interpretation is that according to the interpreter, 'door' in the Hadith of Sa'ib bin Yazid (may Allah be pleased with him) refers to the door that was in the Qibla wall behind the pulpit (Minbar). Thus, the Mu'adhin standing right next to the pulpit in front of the preacher (Khateeb) was said to be at the mosque's door, even though the preacher himself and the pulpit stood between the Mu'adhin and the door, yet the door was right in front of the standing Mu'adhin.

How strange! The door the interpreter is talking about no longer exists; it has been closed up and is now a wall. That [non-existent] one is claimed to be the intended meaning, whereas the actual door currently present in front of the preacher cannot be intended. In such a situation, if someone says 'the mosque's door', would anyone's mind turn to that [closed-off] door, thinking that it doesn't mean the existing and visible door but rather this wall? This is not called interpretation (Ta'wil); it is distortion, nullification, and alteration. Especially in this case, where Sa'ib ibn Yazid (may Allah be pleased with him) never even saw that closed door, because he was during the time of the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him)...

नुक़्ता 7: जब "बैन यदैहि" (उसके हाथों के बीच) और "अलल बाब" (दरवाज़े पर) के बीच का कथित विरोधाभास समाप्त हो गया, तो उस पर आधारित हदीस की व्याख्या की आवश्यकता भी समाप्त हो गई। वास्तव में, वृक्ष अपने फल से पहचाना जाता है। लेकिन यदि आश्चर्य करना हो, तो सबसे आश्चर्यजनक बात यह दावा है कि व्याख्याकार (मुअव्विल) के अनुसार, हज़रत साइब बिन यज़ीद (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस में 'दरवाज़े' से तात्पर्य वह दरवाज़ा है जो क़िबला की दीवार में काबा की ओर मुड़ने से पहले था। निष्पक्षता के लिए, वह दरवाज़ा कभी था, फिर समाप्त हो गया और दीवार बन गया, जबकि वास्तविक दरवाज़ा अभी मौजूद है। यदि कोई 'मस्जिद का दरवाज़ा' कहे, तो क्या किसी का ध्यान इस ओर जाएगा कि वक्ता का मतलब दरवाज़ा नहीं बल्कि दीवार है? ऐसी बात 'तावील' (व्याख्या) नहीं बल्कि 'तहवील' (हेरफेर), 'तातील' (व्यर्थ करना) और 'तब्दील' (बदलना) है। विशेषकर तब जब इसके वर्णनकर्ता, यानी सय्यद साइब बिन यज़ीद (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने उस दरवाज़े को कभी देखा ही नहीं था, क्योंकि नबी-ए-करीम (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के देहावसान के समय उनकी आयु केवल सात वर्ष थी और उनका जन्म हिजरी सन् तीन में हुआ था।

नुक़्ता 7: और जब "बैन यदैहि" और "अलल बाब" का विरोधाभास खत्म हो गया, तो उस पर आधारित हदीस की व्याख्या भी समाप्त हो गई, क्योंकि बीज के बिना पेड़ नहीं उग सकता। लेकिन इस व्याख्या में आश्चर्यजनक बात यह है कि व्याख्याकार के अनुसार, साइब बिन यज़ीद (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस में दरवाज़े से मुराद वह दरवाज़ा है जो क़िबला की दीवार में मिम्बर के पीछे था। तो ख़तीब के सामने मिम्बर के बिल्कुल करीब खड़े होने वाले मुअज़्ज़िन को मस्जिद के दरवाज़े पर कह दिया गया, हालांकि मुअज़्ज़िन और दरवाज़े के बीच खुद ख़तीब और मिम्बर मौजूद थे, फिर भी खड़े होने वाले मुअज़्ज़िन के सामने ही दरवाज़ा था।

कितनी अजीब बात है! व्याख्याकार जिस दरवाज़े की बात कर रहा है वह अब नहीं है; उसे बंद करके अब दीवार बना दिया गया है। उसे तो मुराद लिया जा सकता है, और वास्तविक दरवाज़ा जो वर्तमान में मौजूद है और ख़तीब के सामने है, वह मुराद नहीं हो सकता। क्या ऐसी स्थिति में कोई 'बाबल मस्जिद' कहे, तो किसी का ध्यान उस दरवाज़े की ओर जा सकता है कि इससे मुराद मौजूद और दिखने वाला दरवाज़ा नहीं बल्कि यह दीवार है? इसे व्याख्या नहीं कहते, यह तो परिवर्तन, निरस्तीकरण और बदलाव है, विशेष रूप से उस स्थिति में जब साइब इब्न यज़ीद (रज़ियल्लाहु अन्हु)

ने उस बंद दरवाज़े को देखा तक नहीं था, क्योंकि वह अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के.. [जारी]

पृष्ठ 96 / 684

نفحہ ۷ : اذا بطل زعمة التناقض انتقض مابنی علیہ من وجوب تاویل الحدیث فان الشجرة تنبئ عن الثمرة ولکن ان تعجب فعجب قولہ وان المراد بالباب الباب الذي کان في جدار القبلة قبل تحویلها الی الکعبة المشرفة فیاللانصاف باب کان و بان وصار جدار او الباب الحقیقی مو جو دالان فاذا ذکر باب المسجد ھل یذھب ذھن احد الی ان القائل لم یرد الباب بل الجدار فمثل ھذا یکون تحویلا و تعطیلا و تبدیلا لا تاویلا ولا سیما والحاکی لھذا اعنی سید السائب بن یزید رضی اللہ تعالی عنہ لم یشاھد ذلک الباب الکائن البائن قط فانہ کان ابن سبع عند وفاة المصطفی صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم فولادتہ سنة ثلاث

نفحہ ۷: اور جب "بین یدیہ" اور "علی الباب" کا تناقض ختم ہو گیا تو اس پر حدیث کی جو تاویل مبنی تھی وہ بھی ختم ہوگئی کہ درخت بیچ کے بغیر نہیں اگ سکتا لیکن اس تاویل میں حیرت ناک بات یہ ہے کہ مؤول کے نزدیک سائب بن یزید رضی اللہ تعالیٰ عنہ کی حدیث میں دروازہ سے مراد وہ دروازہ ہے جو دیوارِ قبلہ میں منبر کی پشت پر تھا تو خطیب کے سامنے منبر کے بالکل متصل کھڑے ہونے والے مؤذن کو مسجد کے دروازہ پر کہہ دیا اگرچہ مؤذن اور دروازہ کے بیچ میں خود خطیب اور منبر حائل تھا مگر کھڑے ہونے والے مؤذن کے سامنے ہی دروازہ تھا۔

یا للعجب! مؤول جس دروازہ کی بات کر رہا ہے وہ اب نہیں ہے اسے بند کر کے اب دیوار کر دیا گیا ہے وہ تو مراد ہو سکتا ہے اور حقیقی دروازہ جو فی الوقت موجود ہے اور خطیب کے سامنے ہے وہ مراد نہیں ہو سکتا کیا ایسی صورت میں کوئی باب المسجد کہے تو کسی کا ذہن اس باب کی طرف منتقل ہو سکتا ہے کہ اس سے مراد موجود اور مشاہدہ دروازہ موجود نہیں بلکہ یہ دیوار مراد ہے اس کو تاویل نہیں کہتے یہ تو تحویل ہے تعطیل ہے اور تبدیل ہے خصوصاً اس صورت میں کہ

سائب ابن یزید رضی اللہ تعالیٰ عنہ نے اس بند شدہ دروازہ کو دیکھا بھی نہیں اس لیے کہ وہ حضور صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کے

صفحہ ۹۶ از ۶۸۴

Fatawa Razawiyya - Volume 28

(Arabic Text Column): ...or four years from the Hijra. The change of Qibla occurred in the second year. He reports what he witnessed, so how can he speak about a door he did not witness? Then you would need to use a metaphor within a metaphor. For that door was in the Qibla wall and the pulpit (minbar) was below it; between them was a passage the width of a sheep, and the Mu'azzin (caller to prayer) was below the pulpit. So how could he be literally at the door? Would it be claimed that he used to call for prayer standing towards the Qibla wall with his back to the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him), or facing his noble back and turning away from the Qibla? Rather, if we assumed this, it would still not be literally 'at the door' because its location was closed off at that time. Nafha 8: The intention is the existing northern door at that time, and the interpretation of 'ala' (at/on) as 'opposite to', meaning that the Mu'azzin would stand adjacent to the pulpit facing the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) because it was opposite the northern door. It was said to be 'at the door of the mosque' as an expression.

(Urdu Text Column): He was seven years old at the time of [the narrator's] passing. According to this account, his birth was in 3 AH, whereas the event of the change of Qibla occurred in 2 AH. So when he is speaking about his own observation, how can it be thought that he would testify about an unseen door? Furthermore, in this interpretation, one would have to accept a metaphor within a metaphor because this door was in the Qibla wall and the pulpit was near it. There was only enough space for a sheep to pass between the door and the pulpit, and the Mu'azzin used to stand near the pulpit. In such a situation, how could the Mu'azzin be standing at the door in a literal sense? For if it were taken literally, it would mean the Mu'azzin moved ahead of the pulpit to stand at the door inside the Qibla wall, standing behind the noble back of the Holy Prophet (PBUH) with his back towards the Qibla and facing the Prophet's back. To be honest, this Adhan would not even be at the door because the door had been closed and a wall had been built in its place. Nafha 8: And by 'door of the mosque', it refers to the northern door which was situated opposite the pulpit, and taking the 'ala' of 'ala bab al-masjid' (at the mosque's door) to mean 'opposite'. The meaning is that the Mu'azzin would stand adjacent to the pulpit, but it was described with the words 'at the mosque's door' because the door was opposite the pulpit, making the Mu'azzin and the door face each other.

फ़तावा रज़विया - खंड 28

(अरबी पाठ स्तंभ): ...या हिजरत के चार साल बाद। किबला का परिवर्तन दूसरे वर्ष में हुआ था। वह जो देख रहे हैं उसका वर्णन कर रहे हैं, तो वह उस दरवाजे के बारे में कैसे बात कर सकते हैं जिसे उन्होंने देखा ही नहीं? फिर आपको रूपक के भीतर रूपक का उपयोग करने की आवश्यकता होगी। क्योंकि वह दरवाजा किबला की दीवार में था और मिम्बर (मंच) उसके नीचे था; उनके बीच एक भेड़ के गुजरने जितना रास्ता था, और मुअज़्ज़िन (अज़ान देने वाला) मिम्बर के नीचे था। तो वह शाब्दिक रूप से दरवाजे पर कैसे हो सकता है? क्या यह दावा किया जाएगा कि वह किबला की दीवार की ओर खड़े होकर अज़ान देता था, जबकि उसकी पीठ पैगंबर (उन पर अल्लाह की शांति और आशीर्वाद हो) की ओर थी, या उनके पवित्र पीठ की ओर मुख करके और किबला से विमुख होकर? बल्कि, यदि हम ऐसा मान भी लें, तो भी यह शाब्दिक रूप से 'दरवाजे पर' नहीं होगा क्योंकि उस समय वह स्थान बंद कर दिया गया था। नफ़हा 8: आशय उस समय के मौजूदा उत्तरी दरवाजे से है, और 'अला' (पर/पास) की व्याख्या 'सामने' के रूप में की गई है, जिसका अर्थ है कि मुअज़्ज़िन मिम्बर से सटकर पैगंबर (उन पर अल्लाह की शांति और आशीर्वाद हो) के सामने खड़ा होता था क्योंकि वह उत्तरी दरवाजे के सामने था। इसे एक अभिव्यक्ति के रूप में 'मस्जिद के दरवाजे पर' कहा गया था।

(उर्दू पाठ स्तंभ): [वर्णनकर्ता के] देहांत के समय उनकी आयु सात वर्ष थी। इस हिसाब से उनका जन्म 3 हिजरी में हुआ था, जबकि किबला बदलने की घटना 2 हिजरी की है। तो जब वे अपने स्वयं के अवलोकन की बात कर रहे हैं, तो यह कैसे सोचा जा सकता है कि वे एक अनदेखे दरवाजे के बारे में गवाही देंगे? इसके अलावा, इस व्याख्या में रूपक के भीतर रूपक को स्वीकार करना होगा क्योंकि यह दरवाजा किबला की दीवार में था और मिम्बर उसके पास था। दरवाजे और मिम्बर के बीच केवल एक भेड़ के गुजरने जितनी जगह थी, और मुअज़्ज़िन मिम्बर के पास खड़ा होता था। ऐसी स्थिति में मुअज़्ज़िन शाब्दिक अर्थ में दरवाजे पर कैसे खड़ा हो सकता है? क्योंकि यदि इसे शाब्दिक रूप से लिया जाए, तो इसका मतलब यह होगा कि मुअज़्ज़िन मिम्बर से आगे बढ़कर किबला की दीवार के अंदर वाले दरवाजे पर खड़ा हो गया, पवित्र पैगंबर (स.अ.व.) की पीठ के पीछे खड़ा होकर अपनी पीठ किबला की ओर और पैगंबर की पीठ की ओर मुख करके खड़ा हो गया। सच तो यह है कि यह अज़ान दरवाजे पर भी नहीं होगी क्योंकि दरवाजा बंद कर दिया गया था और उसकी जगह दीवार बना दी गई थी। नफ़हा 8: और 'मस्जिद के दरवाजे' से तात्पर्य उत्तरी दरवाजे से है जो मिम्बर के

सामने स्थित था, और 'अला बाब अल-मस्जिद' (मस्जिद के दरवाजे पर) के'अला' का अर्थ 'सामने' लेना। इसका अर्थ यह है कि मुअज़्ज़िन मिम्बर से सटकर खड़ा होता था, लेकिन इसे 'मस्जिद के दरवाजे पर' शब्दों के साथ इसलिए वर्णित किया गया क्योंकि दरवाजा मिम्बर के सामने था, जिससे मुअज़्ज़िन और दरवाजा एक-दूसरे के आमने-सामने हो गए।

पृष्ठ 684 का 97

(عربی متن کا کالم): او اربع من الهجرة الشريفة وتحويل القبلة في السنة الثانية فهو يحكى ما شاهده فكيف يريد بابا لم يشاهده ثم انك تحتاج فيه الى مجاز في مجاز فان ذلك الباب كان في الجدار القبلى والمنبر دونه بينهما ممر شاة والمؤذن دون المنبر فكيف يكون حقيقة على الباب افترى انه كان يؤذن متقدما الى جدار القبلة مستدبرا للنبي صلى الله تعالى عليه وسلم او متوجها الى ظهره الشريف متدبرا للقبلة بل لو فرض هذا لم يكن ايضا حقيقة على الباب المفقود اى محله الموجود لانه الان مسدود۔ نفحه ۸ : ارادة الباب الشمالي الموجود اذ ذاك وتاويل على بالمحاذات اى كان يقوم المؤذن متصلا بالمنبر بين يدى النبى صلى الله تعالى عليه وسلم لكونه اذ ذاك على محاذات الباب الشمالي قيل له على باب المسجد كلام

(اردو متن کا کالم): وصال کے وقت سات سال کے تھے اس حساب سے ان کی ولادت ۳ ہجری میں ہوئی جب کہ تحویلِ قبلہ کا واقعہ ۲ھ کا ہے تو جب وہ اپنے مشاہدہ کی بات کر رہے ہیں تو یہ کیسے سوچا جاسکتا ہے کہ وہ اس ان دیکھے دروازہ کی گواہی دیں گے پھر اس تاویل میں مجاز در مجاز ماننا پڑے گا کیونکہ یہ دروازہ قبلہ کی دیوار میں تھا اور اسی کے پاس منبر تھا اس دروازہ اور منبر کے درمیان بکری کے گزرنے بھر جگہ تھی اور منبر کے پاس مؤذن کھڑا ہوتا تھا ایسی صورت میں مؤذن حقیقی معنی میں دروازہ پر کس طرح کھڑا ہوسکتا ہے کیونکہ حقیقی معنی میں دروازہ پر ماننے کی صورت تو یہ ہوگی مؤذن منبر سے آگے بڑھ کر قبلہ کی دیوار کے اندر والے دروازہ پر کھڑا ہو کر حضور کی پشتِ اقدس کے پیچھے قبلہ کی طرف پشت اور آپ کے پشت کی طرف رخ کرے بلکہ سچ پوچھو تو یہ اذان بھی دروازہ پر نہ ہو گی کہ دروازہ تو بند ہو کر اس جگہ دیوار بنادی گئی تھی۔ نفحہ ۸: اور دروازہ سے مسجد کا باب شمالی مراد لینا جو

منبر کے سامنے واقع تھا اور 'علی باب المسجد' کے علی کو محاذات پر محمول کرنا اور مطلب یہ بتانا کہ مؤذن تو منبر سے متصل ہی کھڑا ہوتا تھا لیکن لفظ 'علی باب المسجد' سے اس کی تعبیر اس لیے کی گئی کہ دروازہ منبر کے سامنے تھا مؤذن اور دروازہ میں آمنا سامنا۔

صفحہ ۹۷ از ۶۸۴

Volume 28 Fatawa Rizvia

Inferior and rejected. It was a weightless and trivial discourse.

Firstly: Adopting a remote meaning without a context and speaking in such a manner misleads the listener and obscures the Sunnah; such behavior cannot be attributed to a Companion of the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him). [Urdu text:] Firstly, taking a remote meaning without context and speaking such words is to put the listener into misunderstanding and to obscure the Sunnah; a Companion of the Messenger of Allah, peace and blessings of Allah be upon him, cannot do such a thing.

Secondly: In this interpretation, his saying "at the door of the mosque" is wasted (rendered redundant) because when the door was aligned with the Imam, whoever stands in front of the Imam is certainly standing in alignment with the door wherever he may be. Thus, mentioning it after mentioning [standing in front of him] contains no specification, clarification, or benefit of any intended matter, since the religious intent was only to face the Imam, not alignment with the door. So it remained absurd, futile, and of no consequence. [Urdu text:] Secondly: According to this interpretation, the phrase "at the door of the mosque" is useless because when the door is in front of the Imam, then whoever is standing in front of the Imam is also standing in front of the door. So, after the mention of the words "between his hands" (in front of him), the phrase "at the door of the mosque" neither provided clarification of the previous meaning nor specification, nor was any specific meaning intended to be gained from this phrase because, according to the interpreter, the goal is to stand in front of the Imam, not at the door. In such a situation, the phrase "at the door of the mosque" became absurd and useless, from which no benefit is gained.

Thirdly: Among the basest of falsehoods is that whose very existence necessitates its dismissal. This is because reinterpretation (ta'wil) is only needed when the literal meaning is not sound. You only discarded the literal meaning because you claimed his saying "between his hands" contradicts alignment without a barrier, as admitted by the son of your maternal aunt's sister. So, the one who stood close to the Imam, when he was in alignment... [Urdu text:] Thirdly: Firstly, this interpretation is itself proof of its own invalidity because interpretation is needed when the literal meaning of speech is not correct. The opponent interpreted "at the door of the mosque" as alignment because, in his view, there was a contradiction between "between his hands" and "at the door of the mosque," and the meaning of "between his hands" is

alignment without any barrier, as acknowledged by your maternal aunt's sister's son. And now from your interpretation, when the one standing near the Imam [at] the door...

जिल्द २८ फ़तावा रज़विया

घटिया और खारिज किया गया। यह एक वजनहीन और तुच्छ प्रवचन था।

पहला: बिना किसी संदर्भ के दूर का अर्थ निकालना और इस तरह बोलना सुनने वाले को गलतफहमी में डालना और सुन्नत को धुंधला करना है; अल्लाह के रसूल (उन पर अल्लाह की शांति और कृपा हो) के एक सहाबी (साथी) से ऐसी उम्मीद नहीं की जा सकती। [उर्दू पाठ:] पहला, बिना किसी सुराग के दूर का अर्थ निकालना और ऐसी बातें कहना सुनने वाले को गलतफहमी में डालना और सुन्नत को धुंधला करना है; अल्लाह के रसूल, सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम का एक सहाबी ऐसा काम नहीं कर सकता।

दूसरा: इस व्याख्या में, उनका यह कहना कि "मस्जिद के दरवाजे पर" व्यर्थ (अनावश्यक) हो जाता है क्योंकि जब दरवाजा इमाम के सामने था, तो जो कोई भी इमाम के सामने खड़ा होता है, वह निश्चित रूप से दरवाजे की सीध में भी खड़ा होता है, चाहे वह कहीं भी हो। इस प्रकार, [उनके सामने खड़े होने] के उल्लेख के बाद इसका उल्लेख न तो कोई विशिष्टता, स्पष्टीकरण, या किसी इच्छित विषय का लाभ देता है, क्योंकि धार्मिक उद्देश्य केवल इमाम का सामना करना था, न कि दरवाजे के साथ संरेखण। इसलिए यह व्यर्थ, निरर्थक और बिना किसी परिणाम के रह गया। [उर्दू पाठ:] दूसरा: इस तावील (व्याख्या) के अनुसार "मस्जिद के दरवाजे पर" शब्द बेकार है क्योंकि जब दरवाजा इमाम के सामने है, तो जो इमाम के सामने खड़ा है, वह दरवाजे के सामने भी खड़ा है। तो "उसके सामने" शब्दों के उल्लेख के बाद "मस्जिद के दरवाजे पर" शब्द न तो उस पिछले अर्थ की व्याख्या करते हैं, न ही विशिष्टता, और न ही इस शब्द से कोई इच्छित अर्थ प्राप्त होता है क्योंकि व्याख्याकार के अनुसार, उद्देश्य इमाम के सामने खड़ा होना है, दरवाजे पर खड़ा होना नहीं। ऐसी स्थिति में "मस्जिद के दरवाजे पर" शब्द व्यर्थ और बेकार हो गए, जिनसे कोई लाभ प्राप्त नहीं होता।

तीसरा: सबसे निचले दर्जे के झूठों में से वह है जिसका अस्तित्व ही उसके खारिज होने का कारण बनता है। ऐसा इसलिए है क्योंकि पुनर्व्याख्या (तावील) की आवश्यकता तभी होती है जब शाब्दिक अर्थ सही न हो। आपने शाब्दिक अर्थ को केवल इसलिए छोड़ दिया क्योंकि आपने दावा किया कि उनका कहना "उसके सामने" बिना किसी बाधा के संरेखण के विपरीत है, जैसा कि आपकी मौसी की बहन के बेटे ने स्वीकार किया था। तो, जो इमाम के पास खड़ा हुआ, जब वह सीध में था... [उर्दू पाठ:] तीसरा: पहली बात तो यह कि यह तावील स्वयं अपने अस्तित्व के खंडन का प्रमाण है क्योंकि

तावील की आवश्यकता तब होती है जब भाषण का शाब्दिक अर्थ सही न हो। और विरोधी ने "मस्जिद के दरवाजे पर" को सीध (संरेखण) पर इसलिए आधारित किया क्योंकि उसके अनुसार "उसके सामने" और "मस्जिद के दरवाजे पर" के बीच विरोधाभास था, और "उसके सामने" का अर्थ बिना किसी बाधा के सीध में होना है, जैसा कि आपकी मौसी की बहन के बेटे ने स्वीकार किया था। और अब आपकी तावील से जब इमाम के पास खड़ा होने वाला दरवाजे...

पृष्ठ ९८/६८४

مفضول مردود۔ تھا یہ بے وزن اور حقیر کلام ہے۔

اولاً: تجوز بعید من دون قرینة والتکلم بمثله تغلیط للسامع وتلبیس للسنة فلا یظن بالصحابي۔ اولاً بلا قرینہ معنی بعید مراد لینا اور ایسا کلام بولنا سامع کو غلط فہمی میں ڈالنا اور تلبیس سنت ہے صحابی رسول صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم ایسی حرکت نہیں کر سکتے۔

ثانیاً: فیه تضییع قوله علی باب المسجد لان الباب لما کان محاذیا للامام فالقائم بین یدی الامام قائم علی محاذاة الباب قطعا اینما کان فذکره بعد ذکره لیس فیه تخصیص ولا توضیح ولا افادة شیئ مقصوداذلم یکن القصد شرعا الالی مواجهة الامام لالی محاذاة الباب فبقی لغو اعبثا لا طائل تحته۔ ثانیاً: اس تاویل کی رو سے "علی باب المسجد" کا لفظ بے سود ہے کیونکہ دروازہ جب امام کے سامنے ہے تو جو امام کے سامنے کھڑا ہے وہ دروازے کے سامنے بھی کھڑا ہے تو لفظ "بین یدیہ" کے ذکر کے بعد لفظ "علی باب المسجد" نہ تو اس پہلے معنی کی توضیح ہوئی نہ تخصیص اور نہ ہی اس لفظ سے کسی معنی کا افادہ مقصود کیونکہ بقول مؤول مقصد تو امام کے سامنے کھڑا ہونا ہے دروازے پر کھڑا ہونا نہیں ایسی صورت میں لفظ علی باب المسجد لغو اور بیکار ہوا جس سے کوئی فائدہ حاصل نہیں۔

وثالثاً: ان من اخنع الاباطیل ما یقضی وجوده علیه بالرحیل و ذلك ان التاویل انما یحتاج الیه اذالم یستقم المعنی الظاهر و انما احلت الظاهرة لمنافاته بز عمك قوله بین یدیه الامحاذاة بلا حائل کما اعترفه به ابن اخت خالتك فالذي قام لصیق الامام اذا کان علی محاذاة ثالثاً: اولایہ تاویل خود اپنے وجود کے ابطال کی دلیل ہے کیونکہ تاویل کی ضرورت تب ہوتی ہے کہ کلام کے معنی ظاہر درست نہ ہوں اور

مخالف نے علی باب المسجد کو محاذات پر اس لیے محمول کیا کہ اس کے نزدیک بین یدیہ اور علی باب المسجد میں تضاد تھا اور بین یدیہ کے معنی محاذات بلا حائل ہیں جیسا کہ تمہاری خالہ کے ابن اخت نے اس کا اعتراف کیا اور اب تمہاری تاویل سے جب امام کے پاس کھڑا ہونے والا دروازہ

Fatawa Razawiyya Volume 28

[Arabic Section]: The door as he admitted now, how can the one at the door not be opposite the Imam while there is no barrier obscuring him from sight? Thus, 'between his hands' is true. So your interpretation is void by the soundness of the apparent meaning, and its soundness necessitates the invalidity of the interpretation. Thus, it was like the existence of a ruler after his demise, and this is the most heinous of falsehoods.

[Urdu Section]: If [someone] is in front and opposite, then why wouldn't the one standing at the door be opposite and facing the Imam when there is no barrier between the two? So when your interpretation supports the apparent meaning of 'at the door', then what is the need for this interpretation? This is why we said that your interpretation brought the means of its own destruction with it, and this is the worst thing.

Nafha 9: A worse interpretation than this is that...

[Arabic Section]: Note: Similar to it, or rather even further from it, is the saying of Ijazul Haq that in the narration of Muhammad bin Ishaq there is an implicit estimation, meaning: 'When the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) sat on the pulpit, the call was given before him (after it had been) at the door of the mosque'. Thus, the call, not in specific words, at the door of the mosque was in the time of the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) and the two Sheikhs (Abu Bakr and Umar). Then Uthman made this call an Athan, i.e., in specific words on a high place which is Al-Zawra, as stated in Al-Mirqat. So this is the research worthy of acceptance.

[Urdu Section]: Note: And even further than that is the statement of Ijazul Haq that in the narration of Muhammad bin Ishaq, a whole sentence is implicit, meaning the phrase is like this: 'When the Noble Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) would grace the pulpit, the Athan would be in front of him after being at the door.' That is, the call that used to happen at the door was not in the words of Athan. This continued during the time of the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) and the two Sheikhs. Then Uthman Ghani (may Allah be pleased with him) started having it called in the words of Athan itself at the place of Zawra, which was a high place away from the mosque. Mulla Ali Qari (may mercy be upon him) has written similarly in Mirqat Sharh Mishkat. This research is worthy of acceptance.
(Continued on next page)

1. Mirqat al-Mafatih, Chapter of Sermon and Prayer, under Hadith 1404, Al-Maktabah al-Habibiyyah, Quetta, 3/497.

फ़तावा रज़विया खंड 28

[अरबी खंड]: द्वार जैसा कि उसने अब स्वीकार किया है, द्वार पर होने वाला व्यक्ति इमाम के सम्मुख कैसे नहीं हो सकता जबकि दृष्टि से ओझल करने वाली कोई बाधा नहीं है? इस प्रकार, 'उसके हाथों के बीच' सत्य है। अतः आपकी व्याख्या स्पष्ट अर्थ की सुदृढ़ता से शून्य है, और इसकी सुदृढ़ता व्याख्या की अमान्यता की आवश्यकता है। इस प्रकार, यह उसके निधन के बाद एक शासक के अस्तित्व की तरह था, और यह सबसे जघन्य झूठ है।

[उर्दू खंड]: यदि [कोई] सामने और सम्मुख है, तो दरवाजे पर खड़ा होने वाला इमाम के सम्मुख और आमने-सामने क्यों नहीं होगा जब दोनों के बीच कोई बाधा नहीं है? तो जब आपकी यह व्याख्या 'दरवाजे पर' के स्पष्ट अर्थ का समर्थन करती है, तो इस व्याख्या की क्या आवश्यकता है? इसीलिए हमने कहा था कि आपकी व्याख्या अपने विनाश का सामान अपने साथ ही लाई है और यह सबसे बुरी बात है।

नफ़्हा 9: इससे भी बदतर व्याख्या यह है कि...

[अरबी खंड]: नोट: इसी के समान, या बल्कि इससे भी अधिक दूर, एजाज़ुल हक़ का कथन है कि मुहम्मद बिन इसहाक के वर्णन में एक निहित अनुमान है, जिसका अर्थ है: 'जब नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) मिम्बर पर बैठे, तो पुकार उनके सामने दी गई (उसके बाद जो) मस्जिद के दरवाजे पर थी'। इस प्रकार, पुकार, विशिष्ट शब्दों में नहीं, मस्जिद के दरवाजे पर नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) और दो शेखों (अबू बक्र और उमर) के समय में थी। फिर उस्मान ने इस पुकार को अज़ान बना दिया, यानी अल-ज़ौराह नामक ऊँचे स्थान पर विशिष्ट शब्दों में, जैसा कि अल-मिरकात में कहा गया है। तो यह शोध स्वीकार करने योग्य है।

[उर्दू खंड]: नोट: और इससे भी अधिक दूर एजाज़ुल हक़ का कथन है कि मुहम्मद बिन इसहाक के वर्णन में एक पूरा वाक्य निहित है, यानी वाक्यांश इस प्रकार है: 'जब नबी-ए-करीम (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) मिम्बर पर विराजमान होते, तो दरवाजे पर होने के बाद अज़ान आपके सामने होती।' अर्थात, वह पुकार जो दरवाजे पर होती थी, अज़ान के शब्दों में नहीं होती थी। ऐसा नबी-ए-करीम (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) और दोनों शेखों के समय में होता रहा। फिर उस्मान गनी (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने अपने समय में इसे अज़ान के शब्दों में ही ज़ौराह नामक स्थान पर कहलवाना शुरू किया, जो मस्जिद से दूर एक ऊँचा स्थान था। मुल्ला अली क़ारी (रहमतुल्लाह अलैहि) ने

मिरकात शरह मिश्कात में इसी तरह लिखा है। यह शोध स्वीकार करने योग्य है। (अगले पृष्ठ पर जारी)

---

1. मिरकात अल-मफ़ातीह, खुतबा और नमाज़ का अध्याय, हदीस 1404 के अंतर्गत, अल-मकतबा अल-हबीबिया, क्वेटा, 3/497।

الباب کما اعترف الان، کیف لا یکون الذی علی الباب محاذیا للامام ولا حائل ثم یحجبه من النظر فصدق بین یدیه فتاویلك باطل باستقامة المعنی الظاهر، واستقامته تقتضی لبطلان التاویل فکان و جود حاکم بعد مه و هذا هو اشنع الاباطیل۔ کے سامنے اور محاذی ہے تو دروازہ پر کھڑا ہونیوالا امام کے محاذی و مقابل کیوں نہ ہوگا جب کہ دونوں کے درمیان حائل نہیں تو جب آپ کی یہ تاویل علی الباب کے معنی تو جب آپ کی یہ تاویل علی الباب کے معنی ظاہر کی تائید کرتی ہے تو اس تاویل کی کیا ضرورت ہے اسی لیے ہم نے کہا تھا کہ آپ کی تاویل اپنی تخریب کا سامان اپنے ساتھ ہی لائی ہے اور یہ بد ترین بات ہے۔

نفحہ ۹: اس سے بری تاویل یہ ہے کہ

عہ: ومثله بل ابعد منه قول اعجاز الحق ان فی روایة محمد بن اسحق تقدیر یعنی اذ جلس النبی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم علی المنبر اذن بین یدیه (بعد ماکان) علی باب المسجد فالنداء لابالفاظ مخصوصة علی باب المسجد کان فی زمن النبی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم والشیخین، ثم جعل عثمن هذا النداء اذانا ای بالفاظ مخصوصة علی مقام عال هو الزوراء علی ما صرح به فی المرقاة فهذا هو التحقیق الحقیق بالقبول۔ عہ اور اس سے بھی زیادہ بعید اعجاز الحق کا قول ہے کہ محمد بن اسحق کی روایت میں پورا ایک جملہ مقدر ہے یعنی عبارت یوں ہے " حضور اکرم صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم جب منبر پر تشریف فرما ہوتے تو دروازہ پر ہونے کے بعد اذان آپ کے سامنے ہوتی" یعنی وہ ندا جو دروازہ پر ہوتی اذان کے الفاظ میں نہیں ہوتی تھی ایسا حضور صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم اور شیخین کے زمانہ میں ہوتا رہا پھر عثمان غنی رضی اللہ تعالٰی عنہ نے اپنے زمانہ میں اس کو اذان ہی کے الفاظ میں مقام زوراء پر کہلانا شروع کیا جو مسجد سے دور ایک بلند جگہ تھی ایسا ہی ملا علی

قاری علیہ الرحمہ نے مرقاۃ شرح مشکوۃ میں تحریر فرمایا یہ تحقیق لائق قبول ہے، (باقی اگلے صفحہ پر)

---

1 مرقاۃ المفاتیح باب الخطبۃ والصلوۃ تحت الحدیث ۱۴۰۴ المکتبہ الحبیبیہ کوئٹہ ۳ / ۴۹۷

Fatawa Ridawiyya, Volume 28

[Box Left] Omitted before his saying "at the gate of the mosque" [Box Right] It should be said that in the words of the Hadith, the phrase "at the door"...

(Remaining footnote from the previous page) And with this, the contradiction between the narrations is removed, and the statement is adorned with its eloquent words. Thus, this intensity [due to its clarity and not its gravity] was not satisfied with omitting a single letter; rather, because of the misconception that 'Yu'adhinu' (calls to prayer) in the Hadith refers to... By God's life, if such omissions were permitted in speech, it would be easy to turn every text toward what base souls desire. A person who justifies adultery for an unmarried person would say that the truth regarding Allah's saying: "And do not come near adultery"[1] implies a hidden meaning: "after you have married," because a married person has that which makes him independent of forbidden adultery, unlike an unmarried person who is in need of it. And a person who justifies the killing of youths would say that the truth regarding Allah's saying: "And do not kill the soul which..."

And with this, the contradiction between all narrations is also removed. The named person, Ijaz-ul-Haq, has adorned his point with eloquent words, but this interpretation is also very foul in that he was not content with assuming one word as implied, but rendered the entire phrase useless. Thinking that since the meaning of 'Yu'adhinu' in the noble Hadith is the well-known Adhan, it must be an announcement at the gate of the mosque, he attributed this to Mulla Ali Qari (may Allah the Almighty have mercy on him). By the Great Allah, if such absurdities were permissible in speech, then it would be easy for everyone to twist the verses of the Great Quran according to their base desires. For example, people who say adultery is permissible for an unmarried person would start saying that in the noble verse "And do not come near adultery" (zanna ke qareeb mat jao), this phrase is implied: "after you have married." Meaning, one who is already married should not even go near adultery because a person who is married has no need for adultery. Unlike an unmarried person who does not have a wife (continued on the next page).

---

[1] The Holy Quran 17 / 32 Page 100 of 684

फतवा रिज़विया, खंड 28

[बायाँ बॉक्स] "मस्जिद के दरवाज़े पर" कहने से पहले लुप्त [दायाँ बॉक्स] यह कहा जाना चाहिए कि हदीस के शब्दों में "दरवाज़े पर" शब्द...

(पिछले पृष्ठ से शेष पाद टिप्पणी) इससे रिवायतों में विरोधाभास समाप्त हो जाता है, और कथन को उसके सुसंस्कृत शब्दों से सजाया गया है। अत; यह तीव्रता [इसकी सुगमता के कारण, न कि इसकी गंभीरता के कारण] केवल एक अक्षर को हटाने से संतुष्ट नहीं हुई; बल्कि इस गलतफहमी के कारण कि हदीस में 'अज़ान देना' (युअज्झिनु) का अर्थ... खुदा की कसम, यदि कलाम में ऐसी कटौती की अनुमति दी जाए, तो नीच लोगों के लिए हर पाठ को अपनी आत्मा की इच्छाओं की ओर मोड़ना आसान हो जाएगा। उदाहरण के तौर पर, जो व्यक्ति अविवाहितों के लिए व्यभिचार को जायज ठहराता है, वह कहेगा कि अल्लाह के इस कथन में कि: "और व्यभिचार के निकट न जाओ"[1] में एक छिपा हुआ अर्थ है: "तुम्हारे विवाह के बाद", क्योंकि एक विवाहित व्यक्ति के पास वह सब होता है जो उसे वर्जित व्यभिचार से स्वतंत्र बनाता है, जबकि एक अविवाहित व्यक्ति को इसकी आवश्यकता होती है। और जो व्यक्ति युवाओं की हत्या को जायज ठहराता है, वह कहेगा कि अल्लाह के इस कथन में सच्चाई है: "और उस जान को न मारो जिसे..."

और इससे तमाम रिवायतों का विरोधाभास भी खत्म हो जाता है। मुसम्मा इजाज़-उल-हक ने अपनी इसी बात को फसीह (सुसंस्कृत) शब्दों से सजाया है, लेकिन इसकी यह व्याख्या भी बहुत गंदी है कि वह एक शब्द को निहित मानने पर ही संतुष्ट नहीं हुआ, बल्कि पूरे वाक्यांश को निरर्थक बना दिया। यह सोचकर कि हदीस शरीफ में 'युअज्झिनु' का अर्थ चूंकि प्रसिद्ध अज़ान है, इसलिए यह मस्जिद के दरवाज़े वाला ऐलान होगा, उसने इसे मुल्ला अली कारी (रहमतुल्लाह अलैह) की ओर मनसूब (संदर्भित) कर दिया। खुदा की कसम, अगर कलाम में ऐसी बेतुकी बातों की अनुमति हो, तो हर व्यक्ति के लिए अपनी इच्छा के अनुसार कुरान की आयतों को तोड़ना-मरोड़ना आसान हो जाएगा। उदाहरण के तौर पर, जो लोग कहते हैं कि अविवाहित के लिए व्यभिचार जायज है, वे कहने लगेंगे कि आयत शरीफ़ा "व्यभिचार के पास मत जाओ" में यह हिस्सा छिपा हुआ है: "निकाह (विवाह) के बाद"। यानी जिसकी शादी हो चुकी हो वह व्यभिचार के करीब भी न जाए क्योंकि शादी कर लेने वाले को व्यभिचार की ज़रूरत नहीं होती। इसके विपरीत अविवाहित व्यक्ति के पास पत्नी नहीं होती

(बाकी अगले पृष्ठ पर)।

[1] अल-कुरान अल-करीम 17 / 32 पृष्ठ 100/684

محذوف قبل قولہ "علی باب المسجد" | یہ کہا جائے کہ الفاظِ حدیث میں لفظ "علی الباب"

(بقیہ حاشیہ صفحہ گزشتہ) وبه ارتفع التعارض فی الروایات، وزین القول بالفاظه الفصیحة فهذا الشدة [شفاهته لارزانته] لم یقنع بحذف حرف واحد ولتو همه ان "یؤذن فی الحدیث علی--- ولعمر الله لو جوز امثال هذه الحذفات فی الکلام لهان تحویل کل نص الی ماتهوی الانفس للئام فیقول من یبیح الزنا للاعزب الحق ان في قوله تعالی "وَلَا تَقْرَبُوا الزِّنٰی" ۱ تقدیرا یعنی بعد ما تزوجتم لان المتأهل عند ہ ما یغنیه من الز نا المحرم علیه بخلاف الاعزب فأنه محتاج الیه ویقول من یبیح قتل الشبان الحق ان في قوله تعالی "وَلَا تَقْتُلُوا النَّفْسَ الَّتِی"

اور اس سے تمام روایتوں کا تعارض بھی اٹھ جاتا ہے مسمیٰ اعجاز الحق نے اپنی اسی بات کو فصیح الفاظ سے آراستہ کیا ہے لیکن اس کی یہ تاویل بھی سخت گندی ہے کہ اس نے ایک لفظ کے مقدر ماننے پر قناعت نہ کی پورا مرکب غیر مفید کر ڈالا اور یہ سوچ کر کہ حدیث شریف میں یؤذن کا مطلب چونکہ اذانِ معروف ہے اس لیے بابِ مسجد والا اعلان ہوگا اور اس کو ملا علی قاری رحمۃ اللہ تعالیٰ علیہ کی طرف منسوب کر دیا واللہ العظیم اگر اس طرح کی خرافات کلام میں جائز ہوں تو ہر شخص کو اپنی ہوائے نفس کے مطابق قرآنِ عظیم کی آیتیں پھیرنا آسان ہو گا مثلاً جولوگ کہتے ہیں کہ غیر شادی شدہ کو زنا جائز ہے وہ یہ کہنے لگیں گے کہ آیت شریفہ "وَلَا تَقْرَبُوا الزِّنٰی" (زنا کے قریب مت جاؤ) میں یہ ٹکڑا مقدر ہے بعد تزوجتم یعنی جس کی شادی ہو چکی ہو وہ زنا کے قریب بھی نہ جائے کیونکہ شادی کر لینے والے کو زنا کی حاجت نہیں۔ بخلاف غیر شادی شدہ کے اس کے پاس بیوی نہیں (باقی اگلے صفحہ پر)

Fatawa Rizvia Volume 28

Right Header: And the meaning was that the Adhan is sometimes between... Left Header: ...before it, the word 'waw' (and) or 'aw' (or) is omitted, and the meaning is this:

Main Body (Right Column): (Continued from the previous page's footnote) "Haram Allah"[1] meaning estimated after what has been prohibited because killing is to prevent harm, and old age is weaker than causing harm to anyone, unlike youth. For if a youth is not causing harm currently, he is capable of causing harm. And killing a harmful person before they cause harm... furthermore, he himself does not use the verse of Friday as evidence for his claim, saying: "The truth is that in His Almighty's words 'When the call is made for prayer on the day of Friday', there is an estimation, meaning 'When the call is made for prayer' inside the mosque near the pulpit on the day of Friday. And there is no power or strength except with Allah, the Most High, the Most Great. And what is attributed to Al-Qari as an explicit statement, he did not state it explicitly."

Main Body (Left Column): So how will he fulfill his desire? Similarly, those who consider the killing of youth permissible can say that in the command of Allah Almighty "And do not kill the soul which Allah has forbidden," this part is estimated: "after it becomes prohibited." And the meaning, instead of Allah Almighty forbidding the killing of a soul, is that it is forbidden to kill people after they have become old. This is because someone is killed so that people are saved from their harm, and an old person is not capable of causing harm, so their killing should be forbidden, unlike youth, who even if they are not causing harm at the moment, are capable of it. And a harmful person should be killed before they cause harm. Thus, in the verse, only the killing of the old is prohibited, not the killing of youth. Rather, this interpreter himself can make the Quranic verse conform to his purpose in this matter; for example, in the holy verse of the Quran "When the call is made for prayer on the day of Friday," he could assume this estimation... (Remaining on the next page)

Footnotes: 1. Al-Quran Al-Karim 17/33 2. Al-Quran Al-Karim 62/9

फ़तावा रिज़विया जिल्द 28

दाहिना शीर्षक: और अर्थ यह था कि अज़ान कभी-कभी बीच में... बायां शीर्षक: ...इससे पहले 'वाव' या 'औ' लुप्त है और मतलब यह है:

मुख्य पाठ (दाहिना कॉलम): (पिछले पृष्ठ के हाशिए का शेष भाग) "हर्रम अल्लाह"[1] का अर्थ है जो वर्जित किया गया है उसके बाद, क्योंकि हत्या नुकसान को रोकने के लिए होती है, और बुढ़ापा किसी को नुकसान पहुँचाने के लिए बहुत कमज़ोर है, युवाओं के विपरीत। क्योंकि यदि कोई युवा वर्तमान में नुकसान नहीं पहुँचा रहा है, तो वह नुकसान पहुँचाने में सक्षम है। और नुकसान पहुँचाने वाले को नुकसान पहुँचाने से पहले ही मार देना... इसके अलावा, वह स्वयं अपनी बात के प्रमाण के रूप में जुमे की आयत का उपयोग नहीं करता, यह कहते हुए: "सत्य यह है कि अल्लाह तआला के वचन 'जब जुमे के दिन नमाज़ के लिए पुकारा जाए' में एक अनुमान है, जिसका अर्थ है 'जब जुमे के दिन मस्जिद के अंदर मिम्बर के पास नमाज़ के लिए पुकारा जाए'। और अल्लाह के अलावा कोई शक्ति या सामर्थ्य नहीं है, जो सबसे ऊँचा और महान है। और जो अल-क़ारी की ओर स्पष्ट कथन के रूप में आरोपित किया गया है, उन्होंने इसे स्पष्ट रूप से नहीं कहा।"

मुख्य पाठ (बायां कॉलम): तो वह अपनी वासना कैसे पूरी करेगा? इसी प्रकार जो लोग युवाओं की हत्या को जायज़ मानते हैं, वे कह सकते हैं कि अल्लाह तआला के फरमान "और उस जान को मत मारो जिसे अल्लाह ने हराम (वर्जित) किया है" में यह टुकड़ा अनुमानित है: "उसके हराम होने के बाद"। और मतलब इसके बजाय कि अल्लाह तआला ने जान की हत्या हराम की है, यह है कि बूढ़ा होने के बाद इंसानों की हत्या हराम है। क्योंकि किसी को इसलिए मारा जाता है कि लोग उसके नुकसान से बच सकें और बूढ़ा नुकसान पहुँचाने के लायक नहीं है तो उसकी हत्या हराम होनी चाहिए, युवाओं के विपरीत कि वे इस समय नुकसान न भी दें तो नुकसान दे तो सकते हैं। और नुकसान पहुँचाने वाले को नुकसान पहुँचाने से पहले मार देना चाहिए। इस तरह आयत में सिर्फ बूढ़ों की हत्या की मनाही है युवाओं की हत्या की नहीं। बल्कि खुद यह व्याख्याकार इसी मसले में कुरान की आयत को भी अपने उद्देश्य के अनुकूल बना सकता है; उदाहरण के लिए कुरान शरीफ की मुकद्दस आयत "जब जुमे के दिन नमाज़ के लिए पुकारा जाए" में यह अनुमान मान ले... (बाकी अगले सफ़हे पर)

पादलेख (फ़ुटनोट): 1. अल-कुरान अल-करीम 17/33 2. अल-कुरान अल-करीम 62/9

دایاں ہیڈر: والمعنی کان الاذان تارۃً بین بایاں ہیڈر: سے پہلے واو یا او محذوف ہے اور مطلب یہ ہے

مرکزی متن (دایاں کالم): (بقیہ حاشیہ صفحہ گزشتہ) حَرَّمَ اللہ۱ تقدیر ایعنی بعد ماتحر م لان القتل لدفع الایذاء والھرم اضعف من ان یوذی احدا بخلاف الشباب فانه ان لم یوذ حالا فیستطیع ان یو ذی وقتل المو ذی قبل الایذاء ثم ھو بنفسه لم لایستدل علی مزعومه بایة الجمعة قائلا : الحق ان في کلامه تعالی اذانو دی للصلوة من یوم الجمعة تقدیر ایعنی "اِذَا نُوْدِیَ لِلصَّلٰوۃِ"۲ داخل المسجد لصیق المنبریوم الجمعة ولا حول ولاقوة الاباالله العلی العظیم ومانسب التصریح به الی القاری فلم یصرح

مرکزی متن (بایاں کالم): تو کس طرح اپنی شہوت پوری کرے گا اسی طرح جو لوگ جوانوں کا قتل جائز رکھتے ہیں وہ کہہ سکتے ہیں کہ اللہ تعالیٰ کے فرمان "وَلَا تَقْتُلُوا النَّفْسَ الَّتِي حَرَّمَ اللَّهُ" میں یہ ٹکڑا مقدر ہے بعد ما تحر م اور مطلب بجائے اس کے کہ اللہ تعالیٰ نے قتل نفس حرام کیا ہے یہ ہے کہ بوڑھے ہونے کے بعد انسانوں کا قتل حرام ہے کیونکہ کسی کو قتل اس لیے کیا جاتا ہے کہ لوگوں کو اس کی ایذا سے نجات ملے اور بوڑھا ایذا پہنچانے کے لائق نہیں تو اس کا قتل حرام ہونا چاہیے بخلاف جوانوں کے کہ یہ فی الوقت ایذا نہ دیں ایذا دے تو سکتے ہیں اور موذی کو ایذا سے پہلے قتل کر دینا چاہئے اس طرح آیت میں صرف بوڑھوں کے قتل کی ممانعت ہے جوانوں کے قتل کی نہیں بلکہ خود یہ موول اسی مسئلہ میں قرآن کی آیت کو بھی اپنے مقصد کے موافق بنا سکتا ہے مثلا قرآن شریف کی آیت مقدسہ اذانو دی للصلوة من یوم الجمعة (جمعہ کے دن جب اذان پکاری جائے) میں یہ مقدر مان لے (باقی اگلے صفحہ پر)

حواشی: ۱القرآن الکریم ۱۷/ ۳۳ ۲القرآن الکریم ۶۲/ ۹

Fatawa Rizvia Volume 28

...in front of him (peace and blessings of Allah be upon him), and at times at the door of the mosque, or it could be that it happened in both places, except that what was at the door was an announcement without the words of the Adhan. This is according to his narration, meaning his account. This is like someone saying regarding the words of Allah Almighty: "Then the fasting of two consecutive months before they touch each other" (Quran 58:4) that the 'waw' (and) means 'or' and is omitted before 'min qabl' (before), and the meaning is either...

That sometimes the Adhan would be in front of the Prophet (peace be upon him) near the pulpit (minbar), and sometimes at the door. Or it means that the Mu'adhin would give the call at both places: the one near the pulpit was the Adhan, and the one at the door was an announcement which did not contain the words of the Adhan. This statement itself proves its own falsity because it is like someone saying about the verse regarding the expiation of Zihar, "fasting for two consecutive months before they touch each other" (meaning keeping fasts for two continuous months before sexual relations), that there is a 'waw' before the words 'min qabl' in the verse, which means 'or'.

(Remainder of the footnote from the previous page) ...and it was not so. Rather, he presented several different possibilities from himself due to what occurred to his imagination. This possibility comes after it for reconciliation, as will come, with the help of Allah Almighty, its healing explanation in 'Nafha Ishreen' of 'Al-Shamama al-Rabi'a' (12).

"If the Adhan for prayer is given inside the mosque adjacent to the pulpit on the day of Friday..." (When Adhan is given inside the mosque next to the pulpit on Friday) La hawla wala quwwata illa billahil aliyyil azim... As for attributing such an irrational thing to Mulla Ali Qari, it is absolutely wrong. He neither alluded to this matter nor stated it explicitly. Instead, based on an illusion, considering a difference in the words of the Hadith, he mentioned several possibilities from his side so that those conflicting words could be reconciled. But since the difference was his illusion, all these reconciliations would be considered a product of that. Its full detail, God willing, is coming in the fourth Shamama, twentieth Nafha (12).

1 Quran Al-Karim 58/4 Page 102 of 684

फ़तावा रिज़विया जिल्द 28

...उनके सामने (अल्लाह उन पर कृपा और शांति बरसाए), और कभी मस्जिद के दरवाज़े पर, या ऐसा भी हो सकता है कि दोनों जगहों पर होता था, सिवाय इसके कि दरवाज़े पर जो था वह अज़ान के शब्दों के बिना एक घोषणा थी। यह उनके वर्णन के अनुसार है, जिसका अर्थ है उनका वृत्तांत। यह वैसा ही है जैसे कोई अल्लाह सर्वशक्तिमान के शब्दों के बारे में कहे: "तो दो महीने के निरंतर उपवास एक दूसरे को छूने से पहले" (कुरान 58:4) कि 'वाव' (और) का अर्थ 'या' है और 'मिन क़ब्ल' (पहले) से पहले लुप्त है, और अर्थ या तो...

कि अज़ान कभी हुज़ूर के सामने मिम्बर (मंच) के पास होती थी और कभी दरवाज़े पर। या इसका मतलब यह है कि मुअज़िन दोनों जगहों पर बांग (पुकार) देता था: मिम्बर के पास वाली तो अज़ान हुई और दरवाज़े के पास वाली घोषणा थी जिसमें अज़ान के शब्द नहीं होते थे। यह बात खुद ही अपनी असत्यता सिद्ध कर रही है क्योंकि यह वैसा ही है जैसे कोई ज़िहार के कफ़ारे की आयत 'सियाम शहरैन मुतताबिअैन मिन क़ब्ल अन यतमासा' (संभोग से पहले लगातार दो महीने रोज़ा रखना है) में यह कहे कि आयत में 'मिन क़ब्ल' शब्द से पहले एक अक्षर 'वाव' है जिसका अर्थ 'या' है।

(पिछले पृष्ठ के पादलेख का शेष) ...और ऐसा नहीं था। बल्कि, उन्होंने अपनी कल्पना में जो आया, उसके कारण स्वयं से कई अलग-अलग संभावनाएं प्रस्तुत कीं। यह संभावना सुलह के लिए इसके बाद आती है, जैसा कि अल्लाह सर्वशक्तिमान की सहायता से आएगा, इसका उपचारात्मक विवरण 'अश-शमामा अर-राबिया' के'नफ़्हा इशरीन' में (12)।

"जब जुमा के दिन मस्जिद के अंदर मिम्बर से सटे हुए नमाज़ के लिए अज़ान दी जाए..." (जब जुमे के दिन मस्जिद के अंदर मिम्बर से सटाकर अज़ान दी जाए) ला हौला वला.कुव्वता इल्ला बिल्लाहिल अलिय्यिल अज़ीम... जहाँ तक मुल्ला अली क़ारी की ओर ऐसी अतार्किक बात के श्रेय की बात है, तो यह बिल्कुल गलत है। उन्होंने न तो इस मामले की ओर इशारा किया और न ही स्पष्ट रूप से कहा। बल्कि, उन्होंने एक भ्रम के आधार पर, हदीस के शब्दों में अंतर मानते हुए अपनी ओर से कई संभावनाओं का उल्लेख किया ताकि उन विरोधाभासी शब्दों में सामंजस्य स्थापित हो सके। लेकिन चूँकि अंतर उनका भ्रम था, इसलिए ये सभी सामंजस्य उसी की उपज माने जाएँगे। इसका पूरा विवरण, इंशाअल्लाह, चौथी शमामा, बीसवीं नफ़्हा में आ रहा है (12)।

1 कुरान अल-करीम 58/4 पेज 102 ऑफ 684

یدیه صلی الله تعالی علیه وسلم وتارة علی باب المسجد او کان یکون في المحلین غیر ان الذي علی الباب کان اعلاما بغیر لفظ الاذان و هذا بحکایته یعنی عن نکایته فما مثله الا کمن یقول في قوله تعالی "فَصِیَامُ شَهْرَیْنِ مُتَتَابِعَیْنِ مِنْ قَبْلِ اَنْ یَّتَمَآ شَا" ان الواو بمعنی او محذوف قبل من "من قبل" والمعنی اما

کہ اذان کبھی حضور کے سامنے منبر کے پاس ہوتی اور کبھی دروازہ پر یا مطلب یہ ہے کہ موذن بانگ دونوں جگہ دیتا منبر کے پاس والی تو اذان ہوئی اور دروازے کے پاس والا اعلان تھا جو اذان کے الفاظ میں نہیں ہوتا تھا یہ بات خود ہی اپنا بطلان کر رہی ہے کیونکہ یہ تو ایسے ہی ہے جیسے کوئی کفارہ ظہار کی آیت صیام شہرین متتابعین من قبل ان یتماسا (صحبت سے قبل مسلسل دو مہینے روزہ رکھنا ہے) میں یہ کہے کہ آیت میں لفظ من قبل کے پہلے حرف واو جو بمعنی او ہے

(بقیہ حاشیہ صفحہ گزشتہ) بہ ولم یکن وانما ابدی من عند نفسه عدة احتمالات شتی لما سبق الی وهمه فاحتمال هو بعده للتوفیق کما یاتي بعونه تعالی بیانه الشافي في نفحة عشرین من الشمامة الرابعة ۱۲ منہ۔

اذانو دی للصلوة داخل المسجد لصیق المنبر من یوم الجمعۃ (جب مسجد کے اندر منبر سے متصل جمعہ کے دن اذان دی جائے) لا حول ولا قوة الا بالله العلی العظیم۔۔۔ رہ گئی اس قدر نامعقول کی نسبت ملا علی قاری کی طرف تو یہ قطعاً غلط ہے انھوں نے اس امر کی طرف نہ کنایہ کیا نہ تصریح بلکہ انہوں نے ایک وہم کی بنا پر حدیث کے الفاظ میں اختلاف تصور کرتے ہوئے اپنی طرف سے چند احتمالات کا ذکر کیا کہ ان مخالف الفاظ میں توفیق ہو جائے لیکن اختلاف ان کا

واہمہ تھا تو یہ ساری توفیقیں اسی کی پیدوار مانی جائیں گی اس کی پوری تفصیل ان شاء اللہ تعالیٰ شمامہ چہارم نفحہ بستم میں آ رہی ہے ۱۲ منہ۔

1 القرآن الکریم ۵۸/۴ Page 102 of 684

Fatawa Rizvia, Volume 28

...consecutive or before they touch each other.

It is predestined, and the meaning of the verse is that one should fast for two consecutive months or fast before having intercourse with the woman.

Then, Firstly: The basis of this interpretation is the misconception that there is a contrast between the terms "before him" (bayna yadayhi) and "at the door" (ala al-bab), as if both cannot apply to the same instance. Since this misconception is baseless, the word "or" (aw) here is not for division/differentiation, but rather to express that the terms "before him" and "at the door" both refer to the same thing, i.e., for conjunction, and that is our objective.

Secondly: To assume that "at the door" and "before him" relate to two separate calls would imply that there was 'tathwib' (a secondary call/reminder) for the Friday prayer during the era of the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him). This is completely contrary to the explicit statements of the scholars. In fact, Sa'ib bin Yazid (may Allah be pleased with him) himself states: "The Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) did not have more than one muezzin, and the call to prayer on Friday was given when the Imam sat down, meaning on the pulpit." Narrated by Bukhari. [1]

Thirdly: This very Adhan (call to prayer) is the one judged in the Hadith as being "before him" (peace and blessings of Allah be upon him) and being "at the door." So, how can there be room for this detailed distinction that the one at the door is different from...

In the noble Hadith, it is explicitly stated that a single Adhan was both "before him" and "at the door." How can there be room for the detail that the Adhan at the door is different...

[1] Sahih al-Bukhari, Book of Friday Prayer, Chapter: One Muezzin on Friday, Qadimi Kutub Khana, Karachi, 1/124.

Page 103 of 684

फ़तावा रज़विया, जिल्द 28

...लगातार या उनके एक-दूसरे को छूने से पहले।

यह मुक़द्दर (नियत) है और आयत का मतलब यह है कि लगातार दो महीने रोज़े रखे या औरत से सोहबत (संभोग) करने से पहले रोज़ा रखे।

फिर अव्वलन (पहला): इस व्याख्या का आधार इस वहम (गलतफहमी) पर है कि शब्द "बैन यदैहि" (उनके सामने) और "अलल बाब" (दरवाजे पर) के बीच कोई विरोध है, जैसे कि दोनों एक ही स्थिति पर खरे नहीं उतर सकते। चूँकि यह वहम निराधार है, इसलिए यहाँ "या" (औ) शब्द विभाजन के लिए नहीं है, बल्कि यह व्यक्त करने के लिए है कि शब्द "बैन यदैहि" और "अलल बाब" दोनों एक ही हैं, यानी वे एक साथ (जमा) होने के लिए हैं, और यही हमारा उद्देश्य है।

सानियन (दूसरा): "दरवाजे पर" और "उनके सामने" को दो अलग-अलग पुकारों (अज़ानों) से संबंधित मानने पर यह अनिवार्य होगा कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के युग में जुमे की नमाज़ के लिए 'तश्वीब' (याद दिलाने वाली पुकार) होती थी, और यह विद्वानों के स्पष्ट उल्लेखों के बिल्कुल खिलाफ है। बल्कि स्वयं सा'इब बिन यज़ीद (रज़ियल्लाहु अन्हु) फरमाते हैं कि हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के मुबारक युग में एक ही मुअज़्ज़िन होता था जो इमाम के मिम्बर पर बैठते ही अज़ान देता था, यह रिवायत बुखारी शरीफ की है। [1]

साि़लिसन (तीसरा): यही अज़ान हदीस में "उनके सामने" (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) और "दरवाजे पर" होने के रूप में वर्णित है। तो इन दोनों के बीच इस विस्तार की गुंजाइश कैसे हो सकती है कि जो दरवाजे पर है वह उससे अलग है...

हदीस शरीफ में तो एक ही अज़ान के"बैन यदैहि" और "अलल बाब" होने का स्पष्ट उल्लेख है। इस विवरण की गुंजाइश कैसे निकल सकती है कि दरवाजे पर अज़ान उससे अलग है...

[1] सहीह अल-बुखारी, किताबुल जुमा, बाबू अल-मुअज़्ज़िन अल-वाहिद यौमल जुमा, कदीमी कुतुब खाना, कराची, 1/124।

पृष्ठ 103/684

فتاویٰ رضویہ، جلد ۲۸

متتابعین او قبل ان یتماسا۔ مقدر ہے اور آیت کا مطلب یہ ہے کہ مسلسل دو مہینے روزہ رکھے یا عورت سے صحبت سے پہلے روزہ رکھے۔

ثم اولالیس مبناہ الاعلی زعم المقابلۃ بین "بین یدیہ" و "علی الباب" وما ھو الاوھم فی تباب فلو وجد العاطف لم یدل علی التوزیع بل علی جمع جمیع و ھو مرادنا۔ پھر اولاً: اس کی تاویل کی بنا اس واہمہ پر ہے کہ لفظ "بین یدیہ" اور "علی الباب" میں تقابل ہے دونوں ایک مصداق پر صادق نہیں آسکتے اور چونکہ یہ وہم باطل ہے اس لیے "او" بھی یہاں تقسیم کے لیے نہیں ہوگا بلکہ اس بات کے اظہار کے لیے ہوگا کہ لفظ "بین یدیہ" اور "علی الباب" دونوں ایک ہی ہیں یعنی جمع کے لیے ہوگا، اور یہی ہماری مراد ہے۔

ثم ثانیًا یلزم علی الثانی وجود التثویب فی الجمعۃ علی عھد رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم وھو خلاف ما صرحوا بہ بل السائب نفسہ رضی اللہ تعالٰی عنہ یقول لم یکن للنبی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم مؤذن غیر واحد و کان التأذین یوم الجمعۃ حین یجلس الامام یعنی علی المنبر رواہ البخاری ۱ ثانیاً: "علی الباب" اور "بین یدیہ" دو الگ الگ نداؤں سے متعلق ماننے پر یہ لازم آئیگا کہ عہدِ رسالت میں نمازِ جمعہ کے لیے تثویب ہوتی تھی اور یہ تصریحاتِ علماء کے بالکل خلاف ہے بلکہ خود سائب بن یزید رضی اللہ تعالیٰ عنہ یہی فرماتے ہیں کہ حضور علیہ الصلوۃ والسلام کے عہدِ مسعود میں ایک ہی مؤذن ہوتا تھا جو امام کے منبر پر بیٹھتے ہی اذان دیتا یہ روایت بخاری شریف کی ہے۔

ثم ثالثًا: ھذالاذان ھوالمحکوم علیہ فی الحدیث بکونہ بین یدیہ صلی اللہ تعالی علیہ وسلم وبکونہ علی الباب فکیف تفصیل بینھما بان ما علی... ثالثاً: حدیث شریف میں تو ایک ہی اذان کے "بین یدیہ" اور

"علی الباب" ہونے کی تنصیص ہے اس تفصیل کی گنجائش کیسے نکل سکتی ہے کہ دروازہ پر اذان سے مختلف...

۱ صحیح البخاری کتاب الجمعۃ باب المؤذن الواحد یوم الجمعۃ قدیمی کتب خانہ کراچی ۱ / ۱۲۴

Fatawa Razawiyya Volume 28

[Left Column - Arabic Text] ...the announcement other than the Adhan is now estimated with the conjunction coordinated with it, and it is the announcement. Or, the Adhan is taken in its general metaphorical sense, thus committing a metaphor upon a metaphor and abandoning the literal truth without a compelling necessity. This is the most heinous path and most stifling way. In short, such delusions are only committed by one who schemes against the texts with suspension and desires alteration under the name of interpretation. Nafha 10: And some of those whom ignorance has put to shame wanted to manifest a flaw in the Hadith to destroy its basis. They claimed that in the time of the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) there was no door facing the pulpit in the noble mosque; it only had three doors: the Door of Gabriel (Note: in the east), the Door of Peace, and the Door of Mercy in the west. This is an attack to reject the Hadith based on malicious ignorance. The noble mosque had three doors: the Door of Gabriel...

[Right Column - Urdu Text] Words used to announce. Yes, with the conjunction 'and', the coordinated word would also be assumed as hidden, i.e., 'and after the place of announcement at the mosque's door, Adhan is given in front'. Or the word 'Yu'adhan' (is called out) would be taken in its general metaphorical sense, which would mean a double metaphor; rather, if abandoning the literal truth without any compelling context becomes necessary, then all this is the desire of opponents by which they want to change and alter the Hadith under the name of its explanation. Nafha 10: And some of the opponents, whom we shamed for their ignorance, tried to find such a reason in the holy Hadith that would completely end the derivation of proof from this Hadith. He says that in the holy era of the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him), there was no door facing the pulpit at all. In the entire Masjid Nabawi Sharif, there were only three doors: Bab-e-Jibreel on the eastern side and Bab-us-Salam and Bab-ur-Rahmah on the western side (there were no doors at all in the North and South). This is rejecting the Hadith out of malicious ignorance. These three doors were certainly in the mosque...

[Bottom Section] Note: These names are recent and the doors are not in their original locations; rather, they were built in alignment after the expansions. 12 (Author/Scribe initial). The names of the doors were given later, and the current doors are also not exactly at the same spots where they were, but after the expansion of the mosque, they were placed in alignment with those doors. 12, May Allah forgive him.

फ़तावा रज़विया जिल्द 28

[बायां कॉलम - अरबी पाठ] ...अज़ान के अलावा अन्य घोषणा को अब संयोजक के साथ अनुमानित किया जाता है और वह घोषणा है। या, अज़ान को उसके सामान्य रूपक अर्थ में लिया जाता है, इस प्रकार रूपक पर रूपक का उपयोग किया जाता है और बिना किसी अनिवार्य आवश्यकता के शाब्दिक सत्य को छोड़ दिया जाता है। यह सबसे जघन्य मार्ग और सबसे दमघोंटू तरीका है। संक्षेप में, ऐसे भ्रम केवल वही व्यक्ति करता है जो व्याख्या के नाम पर ग्रंथों को निलंबित करने की साजिश रचता है और परिवर्तन चाहता है। नफ़हा 10: और उनमें से कुछ जिन्हें अज्ञानता ने शर्मसार किया है, वे हदीस में इसके आधार को नष्ट करने के लिए एक त्रुटि प्रकट करना चाहते थे। उन्होंने दावा किया कि पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के समय में नेक मस्जिद में मिम्बर के सामने कोई दरवाजा नहीं था; इसके केवल तीन दरवाजे थे: जिब्रील का दरवाजा (नोट: पूर्व में), शांति का दरवाजा, और पश्चिम में दया का दरवाजा। यह दुर्भावनापूर्ण अज्ञानता के आधार पर हदीस को खारिज करने का एक हमला है। नेक मस्जिद में तीन दरवाजे थे: जिब्रील का दरवाजा...

[दायां कॉलम - उर्दू पाठ] घोषणा करने के लिए इस्तेमाल किए जाने वाले शब्द। हाँ, संयोजक 'और' के साथ, समन्वित शब्द को भी छिपा हुआ माना जाएगा, यानी, 'और मस्जिद के दरवाजे पर घोषणा के स्थान के बाद, सामने अज़ान दी जाती है'। या 'युअज़न' (पुकारा जाता है) शब्द को उसके सामान्य रूपक अर्थ में लिया जाएगा, जिसका अर्थ होगा दोहरा रूपक; बल्कि, यदि बिना किसी बाध्यकारी संदर्भ के शाब्दिक सत्य को त्यागना आवश्यक हो जाता है, तो यह सब विरोधियों की इच्छा है जिसके द्वारा वे हदीस की व्याख्या के नाम पर उसे बदलना और परिवर्तित करना चाहते हैं। नफ़हा 10: और विरोधियों में से कुछ, जिन्हें हमने उनकी अज्ञानता के लिए शर्मिंदा किया था, उन्होंने पवित्र हदीस में ऐसा कारण खोजने की कोशिश की जो इस हदीस से प्रमाण की व्युत्पत्ति को पूरी तरह से समाप्त कर दे। वह कहता है कि पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के पवित्र युग में, मिम्बर के सामने कोई दरवाजा था ही नहीं। पूरी मस्जिद नबवी शरीफ़ में केवल तीन दरवाज़े थे: पूर्वी तरफ बाब-ए-जिब्रील और पश्चिमी तरफ बाब-उस-सलाम और बाब-उर-रहमह (उत्तर और दक्षिण में कोई दरवाज़ा नहीं था)। यह दुर्भावनापूर्ण अज्ञानता के कारण हदीस को खारिज करना है। मस्जिद में ये तीन दरवाज़े निश्चित रूप से थे...

[निचला अनुभाग] नोट: ये नाम हाल के हैं और दरवाज़े अपने मूल स्थानों पर नहीं हैं; बल्कि विस्तार के बाद उन्हें संरेखण में बनाया गया था। 12 (लेखक/लिपिक का संक्षिप्त हस्ताक्षर)। दरवाज़ों के नाम

बाद में दिए गए थे, और वर्तमान दरवाज़े भी ठीक उन्हीं स्थानों पर नहीं हैं जहाँ वे थे, बल्कि मस्जिद के विस्तार के बाद, उन्हें उन दरवाज़ों के संरेखण में रखा गया था। 12, अल्लाह उन्हें क्षमा करे।

पृष्ठ 104 का 684

[بایاں کالم - عربی متن] الباب اعلام غير الاذان الان تقدر مع العاطف معطوفاً وهو الاعلام او تحمل الاذان على عموم المجاز فترتكب مجاز اعلى مجاز وترك الحقيقة من دون ضرورة ملجئة وثيقة اشنع مسلك واخنغ طريقة و بالجملة امثال الهوسات لا يرتكبها الا من يكيد النصوص بالتعطيل ويريد التغير بأسم التأويل - نفحه ۱۰ : وبعض من تعير نابه الجهل اراد ان يبدى في الحديث علة تهدمه عن اصله فزعم ان لم يكن في زمنه صلى الله تعالى عليه وسلم للمسجد الكريم باب تجاه المنبر انما كان له ثلثة ابواب ، باب جبريل عہ في الشرق و باب السلام و باب الرحمة في الغرب و هذا هجوم على رد الحديث بالجهل الخبيث كان للمسجد الكريم ثلثة ابواب باب جبريل

[داہنا کالم - اردو متن] کلمات میں اعلان ہوتا تھا ہاں حرف عطف کے ساتھ معطوف کو بھی مقدر مانا جائے یعنی و بعد مکان الاعلام علی باب المسجد (مسجد کے دروازہ پر اعلان ہونے کے بعد سامنے اذان ہوتی یا لفظ 'یوذن' کو ہی عموم مجاز پر محمول کیا جاتا جس سے ڈبل مجاز بلکہ بلا کسی قرینہ ملجئہ کے ترک حقیقت ماننا لازم آئے تو یہ سب مخالفین کی ہوس ہے جس سے وہ حدیث کی تفسیر کے نام پر تغییر و تبدیل حدیث کرنا چاہتے ہیں) نفحہ ۱۰: اور مخالفین میں سے بعض جن کو ہم نے جہالت پر عار دلایا تھا اس نے حدیث پاک میں ایک ایسی علت پیدا کرنی چاہی جو سرے سے اس حدیث سے استدلال کو ہی ختم کر دے وہ کہتا ہے کہ حضور صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کے عہد پاک میں کوئی دروازہ منبر کے سامنے تھا ہی نہیں پوری مسجد نبوی شریف میں صرف تین دروازے تھے پوربی رخ پر باب جبریل اور پچھم طرف باب السلام اور باب الرحمہ (شمال و جنوب میں کوئی دروازہ تھا ہی نہیں) یہ خبیث جہالت سے حدیث کو رد کرنا ہے مسجد شریف میں یہ تین دروازے ضرور تھے

[نچلا حصہ] عہ : هذا الاسمامي حادثة ولا يقيت الابواب في محل الابواب بل احدثت على محاذا تها بعد الزيادات ١٢ منہ ۔ ابواب کے نام بعد میں رکھے گئے ہیں اور موجودہ دروازے بھی ٹھیک انہیں مقامات پر نہیں جہاں تھے بلکہ مسجد کی توسیع کے بعد انہیں دروازوں کی محاذات میں رکھے گئے منہ ١٢ غفر لہ

Fatawa Razawiyya - Volume 28

[Left Column - Arabic Text] In the East, then the Leader of the Believers Umar (may Allah be pleased with him) added the Gate of Women and the Gate of Mercy in the West. Then the Leader of the Believers Umar (may Allah be pleased with him) added the Gate of Peace and the Gate of Abu Bakr in the North. Then the Leader of the Believers added another gate as detailed by the scholar of Madinah, Sayyid al-Samhudi (may Allah's mercy be upon him) in *Khulasat al-Wafa'* [1]. And sufficient for you is the hadith of al-Bukhari in the chapters of *Istisqa'* (praying for rain) narrated by Anas bin Malik (may Allah be pleased with him) that a man entered on Friday through a gate that was opposite the pulpit of the Messenger of Allah (may Allah bless him and grant him peace) while he was standing and delivering the sermon... [2] (Hadith).

Nafhah 11: Let it not escape you that here are two Sunnahs: a specific Sunnah regarding the Adhan of the sermon, which is that it be in front of the preacher when he sits on the pulpit; and a general Sunnah for every Adhan, which is that it be at the boundary of the mosque or its courtyard, not within the inner limits of the mosque or its courtyard... as you will hear the texts.

[Right Column - Urdu Text] But there were other doors as well, the details of which are as follows: on the eastern side was the Gate of Jibril, then the Leader of the Believers Umar Farooq (may Allah be pleased with him) established the Gate of Women in the same direction. On the western side was the Gate of Mercy, then the Leader of the Believers established the Gate of Peace on the same side. On the northern side was the Gate of Abu Bakr, then the Leader of the Believers added another door on that same side. The scholar of Madinah, Hazrat Sayyid Samhudi (may Allah's mercy be upon him), has explained this in *Khulasat al-Wafa'*. Thus, there is no need for any other reference for the northern gate. This hadith from Bukhari Sharif, Chapter of *Istisqa'*, is sufficient: narrated by Anas bin Malik (may Allah be pleased with him) that a man came on a Friday through the door that was in front of the pulpit, while he (peace and blessings be upon him) was delivering the sermon... (Hadith).

Nafhah 11: This matter is noteworthy: that there are two Sunnahs here. One pertains specifically to the Adhan of the sermon; this is for the Adhan to be in front of the preacher at the time he sits on the pulpit. And one is a general Sunnah common to every Adhan, which is for the Adhan to be at the boundaries of the mosque in its courtyard, not inside the specific mosque building. Its clarification...

1. *Wafa al-Wafa*, Chapter 13, Dar Ihya al-Turath al-Arabi Beirut, 2/494 to 496.
2. *Sahih al-Bukhari*, Chapters of *Istisqa'*, Chapter on *Istisqa'* in the congregational mosque, Qadimi Kutub Khana Karachi, 1/127.

फतावा रज़विया - जिल्द 28

[बायां कॉलम - अरबी पाठ] पूर्व में, फिर अमीर-उल-मोमिनीन उमर (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) ने पश्चिम में 'बाब-उन-निसा' (महिलाओं का द्वार) और 'बाब-उर-रहमह' (दया का द्वार) जोड़ा। फिर अमीर-उल-मोमिनीन उमर (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) ने उत्तर में 'बाब-उस-सलाम' (शांति का द्वार) और 'बाब-ए-अबू बक्र' जोड़ा। फिर अमीर-उल-मोमिनीन ने एक और द्वार जोड़ा जैसा कि मदीना के विद्वान सैयद अल-सम्हुदी (अल्लाह की उन पर दया हो) ने 'खुलासत अल-वफा' [1] में विस्तार से बताया है। और बुखारी की इस्तिस्का (बारिश के लिए प्रार्थना) के अध्यायों में अनस बिन मालिक (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) से वर्णित हदीस आपके लिए पर्याप्त है कि एक व्यक्ति शुक्रवार के दिन उस दरवाजे से प्रवेश किया जो अल्लाह के रसूल (उन पर अल्लाह की कृपा और शांति हो) के मिंबर (मंच) के सामने था, जब वे खड़े होकर उपदेश दे रहे थे... [2] (हदीस)।

नफ़हह 11: यह आपसे ओझल न हो कि यहाँ दो सुन्नतें हैं: खुतबा (उपदेश) की अज़ान के संबंध में एक विशिष्ट सुन्नत, जो यह है कि जब उपदेशक मिंबर पर बैठे तो वह उसके सामने हो; और प्रत्येक अज़ान के लिए एक सामान्य सुन्नत, जो यह है कि वह मस्जिद की सीमा या उसके आंगन में हो, न कि मस्जिद के आंतरिक सीमा या उसके आंगन में... जैसा कि आप आगे ग्रंथों को सुनेंगे।

[दायां कॉलम - उर्दू पाठ] लेकिन और भी दरवाजे थे जिनका विवरण इस प्रकार है: पूर्वी दिशा में बाब-ए-जिब्रील था, फिर अमीर-उल-मोमिनीन उमर फारूक (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) ने उसी दिशा में बाब-उन-निसा स्थापित किया। पश्चिमी दिशा में बाब-उर-रहमह था, फिर अमीर-उल-मोमिनीन ने उसी दिशा में बाब-उस-सलाम स्थापित किया। उत्तरी दिशा में बाब-ए-अबू बक्र था, फिर अमीर-उल-मोमिनीन ने उसी तरफ एक और दरवाजे का इज़ाफ़ा (वृद्धि) किया। मदीना के विद्वान हज़रत सैयद सम्हुदी (अल्लाह की उन पर दया हो) ने 'खुलासत अल-वफा' में इसकी स्पष्ट व्याख्या की है। फिर उत्तर द्वार के लिए किसी अन्य संदर्भ की आवश्यकता नहीं है। बुखारी शरीफ़, इस्तिस्का अध्याय की यह हदीस पर्याप्त है: अनस बिन मालिक (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) से रिवायत है कि एक आदमी उस दरवाजे से जो मिंबर के सामने था, एक जुमे को आया, आप (उन पर अल्लाह की कृपा और शांति हो) उस समय खुतबा दे रहे थे (हदीस)।

नफ़हह 11: यह बात गौर करने लायक है कि यहाँ दो सुन्नतें हैं, जिनमें से एक का संबंध विशेष रूप से खुतबा की अज़ान से है। यह खतीब (उपदेशक) के मिंबर पर बैठने के समय अज़ान का उसके

सामने होना है। और एक आम सुन्नत है जो हर अज़ान के लिए है, और वह अज़ान का मस्जिद की सीमाओं के अंदर उसके आंगन में होना है, न कि खास मस्जिद के अंदर। इसकी तशरीह (स्पष्टीकरण)...

---

1. वफ़ा अल-वफ़ा, तेरहवां अध्याय, दार इह्या अत-तुराथ अल-अरबी बेरुत, 2/494 से 496।
2. सहीह अल-बुखारी, इस्तिस्का के अध्याय, जामा मस्जिद में इस्तिस्का का अध्याय, कदीमी कुतुब खाना कराची, 1/127।

पेज 105 / 684

[بایاں کالم - عربی متن] في الشرق ثم زاد امیر المؤمنین عمر رضی اللہ تعالٰی عنہ باب النساء وباب الرحمة فی الغرب ثم زاد امیر المؤمنین عمر رضی اللہ تعالٰی عنہ باب السلام وباب ابی بکر فی الشمال ثم زاد امیر المؤمنین بابا آخر کما فصلہ عالم المدینة السید السمھودی رحمة اللہ تعالٰی علیہ فی خلاصة الوفاء[1] و حسبك حدیث البخاري في ابواب الاستسقاء عن انس بن مالك رضی اللہ تعالٰی عنہ ان رجلا دخل یوم الجمعة من باب کان وجاہ منبر رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم قائم یخطب[2] الحدیث۔

نفحہ ۱۱: لا یذھبن عنك ان ھھنا سنتین، سنة خاصة بأذان الخطبة و ھو کونہ بین یدیہ الخطیب حین جلوسہ علی المنبر، وسنة عامة لکل اذان و ھو کونہ فی حد ود المسجد او فنائہ، لا فی حد ود المسجد او فنائہ لا فی جوفہ کما ستسمع نصوص

[دایاں کالم - اردو متن] مگر اور دروازے بھی تھے جن کی تفصیل یوں ہے پوربی جانب باب جبریل پھر امیر المؤمنین عمر فاروق رضی اللہ تعالٰی عنہ نے اسی سمت باب النساء قائم فرمایا پچھم طرف باب الرحمۃ پھر اسی طرف امیر المؤمنین نے باب السلام قائم فرمایا شمالی جانب باب ابی بکر پھر اسی طرف امیر المؤمنین نے ایک دروازے کا اور اضافہ فرمایا عالم مدینہ حضرت سید سمہودی رحمۃ اللہ تعالٰی علیہ نے خلاصۃ الوفاء میں اس کی تصریح فرمائی پھر باب شمال کے لیے کسی دوسرے حوالہ کی ضرورت نہیں بخاری شریف باب الاستسقاء کی یہ حدیث کافی ہے انس بن مالک رضی اللہ تعالٰی عنہ سے روایت ہے کہ ایک آدمی اس دروازہ سے جو منبر کے سامنے تھا ایک جمعہ کو آیا آپ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم اس وقت خطبہ ارشاد فرما رہے تھے (الحدیث)

نفحہ ۱۱: یہ امر قابلِ لحاظ ہے کہ یہاں دو سنتیں ہیں جن میں ایک کا تعلق خاص اذانِ خطبہ سے ہے یہ خطیب کے منبر پر بیٹھنے کے وقت اذان کا اس کے سامنے ہونا ہے اور ایک عام سنت ہے جو ہر اذان کو عام ہے اور اذان کا حدودِ مسجد کے اندر اس کے صحن میں ہونا ہے نہ کہ خاص مسجد کے اندر اس کی تصریح

---

[1] وفاء الوفاء الفصل الثالث عشر دار احياء التراث العربي بيروت ۲/ ۴۹۴ تا ۴۹۶ [2] صحیح البخاری ابواب الاستسقاء باب الاستسقاء فی المسجد الجامع قدیمی کتب خانہ کراچی ۱/ ۱۲۷

The jurists agree upon it, and we have listed their names for you. The hadith of Sa'ib (may Allah be pleased with him) guided towards both points together. The first is his statement: "before the Messenger of Allah (may Allah send blessings and peace upon him) when he sat on the pulpit." The second is his statement: "at the door of the mosque," for the door of the mosque is on its boundary, not within its interior. The specific mention of the door is absolutely irrelevant; it was only there because it faced the pulpit. Otherwise, it would not have been at the door, but at the edge of the mosque or in its courtyard in front of the Imam. Through this, two questions often raised by ignorant Indians are clarified. First: that the scholars did not mention its being at the door among the sunnahs of this Adhan. Tell them: they did not mention it because the door is not the intended purpose in this matter. Its example is like someone who sees the hadith that Bilal (may Allah be pleased with him) used to give Adhan on the roof of the house of our lady Nuwar, mother of Zaid bin Thabit (may Allah be pleased with them both), and then imagines that the Sunnah in it is for it to be from a roof between neighbors, such that if it were on a minaret or on the wall of the mosque, it would be contrary to the Sunnah. This is even more ignorant than him, for the intention was for it to be on a high place, not specifically on a neighbor's roof.

फ़ुक़हा (न्यायविद्) इस पर सहमत हैं, और हमने आपके लिए उनके नाम सूचीबद्ध किए हैं। साइब बिन यज़ीद (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस ने इन दोनों सुन्नतों की ओर एक साथ मार्गदर्शन किया है। पहला उनका कथन है: "अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के सामने जब वे मिंबर (उपदेश मंच) पर बैठे हों," और दूसरा उनका कथन है: "मस्जिद के दरवाज़े पर," क्योंकि मस्जिद का दरवाज़ा उसकी सीमा पर होता है, मस्जिद के अंदर नहीं। लेकिन अज़ान की सुन्नत में दरवाज़े की कोई विशिष्टता या महत्व नहीं है, महत्व केवल मिंबर के सामने होने का है। यदि किसी मस्जिद में मिंबर के सामने दरवाज़ा न हो, तो यह नहीं है कि दरवाज़ा ढूँढकर वहीं अज़ान दी जाए, बल्कि अज़ान ख़तीब (उपदेशक) के सामने मस्जिद की सीमाओं और मस्जिद के आँगन में होगी। इससे उन दो सवालों का जवाब मिल गया जो अक्सर जाहिल (अज्ञानी) हिंदुस्तानियों द्वारा किए जाते हैं। पहला यह कि विद्वानों ने इस अज़ान की सुन्नतों में इसका दरवाज़े पर होना ज़िक्र नहीं किया। उनसे कहें: उन्होंने इसका ज़िक्र इसलिए नहीं किया क्योंकि इस मामले में दरवाज़ा उद्देश्य नहीं है। इस हदीस में इसका ज़िक्र वैसा ही है जैसा दूसरी हदीस में सैयदा नुवार (ज़ैद बिन साबित की माँ) के घर की छत का ज़िक्र है कि हज़रत बिलाल (रज़ियल्लाहु अन्हु) नुवार के घर की छत पर अज़ान देते थे। अब अगर कोई यह गुमान करे कि अज़ान में यह सुन्नत है कि पड़ोसियों के घर की छत पर हो, और अगर कोई व्यक्ति मीनार पर या मस्जिद की दीवार के ऊपर खड़ा होकर अज़ान दे तो वह सुन्नत के खिलाफ है, तो यह ग़लत है। क्योंकि उस घर की छत के ज़िक्र से मक़सद तो यह है कि ऊँची जगह पर अज़ान हो, न कि यह कि पड़ोसी के घर की छत पर ही हो।

ان فقہاء کے نصوص میں ہے جن کا نام ہم بیان کر چکے ہیں اور سائب ابن یزید رضی اللہ تعالیٰ عنہ نے اپنی اس حدیث میں ان دونوں ہی سنتوں کا بیان کیا ہے کہ اذان خطبہ خطیب کے منبر پر بیٹھنے کے بعد اس کے سامنے ہوئی اور یہ کہ اذان مسجد کے دروازہ پر ہوئی اور دروازہ مسجد مسجد کی حد پر ہوتا ہے مسجد کے اندر نہیں لیکن اذان کی سنت میں دروازہ کی کوئی خصوصیت نہیں اہمیت صرف منبر کے سامنے ہونے کو ہے اگر کسی مسجد میں منبر کے سامنے دروازہ نہ ہوتا یا نہیں ہے کہ دروازہ ڈھونڈ کر وہیں اذان دی جائے بلکہ خطیب کے سامنے حدودِ مسجد اور صحنِ مسجد میں ہوگی اس سے دو سوالوں کا جواب ہو گیا جو اکثر کیا جاتا ہے اول یہ کہ علماء نے اس اذان کی سنتوں میں اس کا دروازہ پر ہونا ذکر نہ کیا جواب یہ ہے کہ اس لیے اس کا ذکر نہ کیا کہ دروازہ اس باب میں غیر مقصود ہے اس حدیث میں اس کا ذکر ایسے ہی ہے جیسے دوسری حدیث میں سطح بیتِ نوارامِ زید کا کہ حضرت بلال رضی اللہ تعالیٰ عنہ نوارامِ زید پر اذان دیتے تھے تو اگر کوئی یہ گمان کرے کہ اذان میں یہ سنت ہے کہ پڑوسیوں کے گھر کی چھت پر ہو اور کوئی شخص منارہ یا مسجد کے دروازہ کے اوپر کھڑا ہو کر دے تو سنت کے مخالف ہے تو غلط ہے کیونکہ اس گھر کی چھت کے ذکر سے مقصد تو یہ ہے کہ بلند جگہ پر اذان ہو نہ یہ کہ پڑوسی کے گھر کی چھت پر

Neighboring roof, as it is here. Second question: The jurists do not mention the condition of being outside the mosque for this Adhan in the chapter of Friday, but only state that it is Sunnah for it to be before the Imam. The answer is that the reason for not mentioning it specifically in the chapter of Friday is that this Sunnah is not exclusive to the Adhan of Friday but is a Sunnah for all Adhans. Therefore, the scholars mentioned it in the general chapter of Adhan. Yes, being before the orator (Khatib) was specific to the Friday Adhan, so they mentioned it specifically in the chapter of Friday. The gist of the matter is that the Hadith of Hazrat Sa'ib ibn Yazid (may Allah be pleased with him) included two rulings: one specific and one general. Principally, it should have been mentioned in two separate chapters. The jurists of the Ummah did exactly that. This answer is on the assumption that the questioner's statement is accepted; otherwise, our noble scholars have not left the chapters of Friday empty of this statement. God willing, we will present evidence of this in the future.

Fragrance 12: When they were helpless from every side, they said that people did not even talk about this Hadith, so it remained unacted upon. But this can only be the statement of someone who could not rise even a span above the level of the common people, because everything should be sought where its proper place is, and its absence elsewhere does not harm it.

फतावा रज़विया, जिल्द 28

पड़ोसी की छत, जैसे कि यहाँ है। दूसरा सवाल: फ़ुक़्हा इस अज़ान के लिए मस्जिद से बाहर होने की शर्त जुमा के अध्याय में ज़िक्र नहीं करते बल्कि सिर्फ़ इतना बताते हैं कि सुन्नत यह है कि इमाम के सामने हो। जवाब यह है कि जुमा के अध्याय में ख़ास तौर पर ज़िक्र न करने की वजह यह है कि यह सुन्नत सिर्फ़ अज़ान-ए-जुमा के साथ सीमित नहीं है बल्कि तमाम अज़ानों की सुन्नत है, इसलिए उलमा ने इस को मुतलक़ अज़ान के अध्याय में ज़िक्र किया। हाँ, ख़तीब के सामने होना अज़ान-ए-जुमा के साथ ख़ास था तो उस को जुमा के अध्याय में विशेष रूप से ज़िक्र किया। बात का सार यह है कि हज़रत साइब इब्न यज़ीद रज़ियल्लाहु तआला अन्हु की हदीस अज़ान के दो ख़ास और आम हुक्मों को शामिल थी। सिद्धांत रूप में इसे दो अलग-अलग अध्यायों में ज़िक्र किया जाना चाहिए था। उम्मत के फ़ुक़्हा ने ऐसा ही किया। यह जवाब इस आधार पर है कि पूछने वाले की बात मान ली जाए, वरना हमारे उलमा-ए-किराम ने जुमा के अध्यायों को भी इस बयान से ख़ाली नहीं रखा है। इंशा अल्लाह भविष्य में हम इस के प्रमाण पेश करेंगे।

नफ़हा 12: और जब हर तरफ़ से आजिज़ (बेबस) हो गए तो कहा कि लोगों ने इस हदीस का ज़िक्र ही नहीं किया, इसलिए यह मतरुकुल-अमल (अव्यवहार्य) रही। लेकिन यह बात ऐसे व्यक्ति की हो सकती है जो आम लोगों के स्तर से एक बालिशत भी ऊपर न उठ सका हो, क्योंकि हर चीज़ को वहीं तलाश करना चाहिए जहाँ उसका मूल स्रोत हो और दूसरी जगह उसका न मिलना उसे कोई नुकसान नहीं पहुँचाता।

पृष्ठ 107/684

پڑوسی کی چھت، جیسا کہ یہاں ہے۔ دوسرا سوال یہ کہ فقہاء اس اذان کے لیے خارج مسجد ہونے کی شرط باب جمعہ میں ذکر نہیں کرتے بلکہ صرف اتنا بتاتے ہیں کہ سنت یہ ہے کہ امام کے سامنے ہو جواب یہ ہے کہ خاص باب جمعہ ذکر نہ کرنے کی وجہ یہ ہے کہ یہ سنت صرف اذانِ جمعہ کے ساتھ مختص نہیں بلکہ تمام اذانوں کی سنت ہے اس لیے علماء نے اس کو مطلق اذان کے باب میں ذکر کیا ہاں خطیب کے سامنے ہونا اذانِ جمعہ کے ساتھ خاص تھا تو اس کو بابِ جمعہ میں خصوصیت کے ساتھ ذکر کیا خلاصہِ کلام یہ ہے کہ حدیث حضرت سائب ابن یزید رضی اللہ تعالیٰ عنہ اذان کے دو خاص و عام حکم کو شامل تھی اصولا اس کو دو علیحدہ علیحدہ ابواب میں ذکر کرنا چاہیے تھا فقہائے امت نے ایسا ہی کیا یہ جواب اس تقدیر پر ہے کہ سائل کے قول کو تسلیم کیا جائے ورنہ ہمارے علماء کرام نے ابواب جمعہ کو بھی اس بیان سے خالی نہیں رکھا ان شاء اللہ آئندہ ہم اس کی شہادتیں پیش کریں گے۔

نفحہ ۱۲: اور جب ہر طرف سے عاجز آگئے تو کہا کہ لوگوں نے اس حدیث کا چرچا ہی نہیں کیا تو یہ متروک العمل رہی مگر یہ بات ایسے شخص کی ہو سکتی ہے جو عوام کے درجہ سے بالشت بھر بھی بلند نہ ہو سکا کیونکہ ہر چیز کو وہیں تلاش کرنا چاہیے جہاں اس کا ٹھکانہ ہو اور دوسری جگہ اس کا نہ ملنا اس کے لیے نقصان دہ نہیں ہے۔

صفحہ ۱۰۷ از ۶۸۴

Volume 28 | Fatawa Razawiyya

[Left Column - Arabic Text] ...finding it in others besides this is not a testimony of negation, especially from a people who are blind; had they looked with their sight, [they would see] that scholars have continuously cited it and relied upon it. In Tafsir al-Khazin: (When the call to prayer is made on Friday), it meant by this the adhan (call to prayer) at the time the Imam sits on the pulpit (minbar), because in the time of the Messenger of Allah (peace and blessings be upon him), there was no other call besides it. And in Abu Dawood, it is said that the adhan was given before the Prophet (peace and blessings be upon him) when he sat on the minbar on Friday at the gate of the mosque. —Briefly concluded.

In Tafsir al-Kabir: Regarding Allah's words "When the call is made," it means the call when the Imam sits on the minbar on Friday. This is the view of Muqatil, and it is as he said, because in the time of the Messenger of Allah (peace and blessings be upon him), there was no other call. When he (peace and blessings be upon him) sat on the minbar, Bilal would give the call at the gate of the mosque, and likewise...

[Right Column - Urdu Text] There is no complaint about not finding it, and this matter is of the same category as presenting the testimony of the blind regarding the non-existence of something; otherwise, scholars have continuously mentioned this hadith and relied on it. It is stated in Tafsir Khazin: (When the call to prayer is made on Friday for prayer), this refers to the adhan that takes place at the time the Imam sits on the pulpit (minbar), because in the era of the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him), there was no adhan other than this. It is stated in the hadith of Abu Dawood that when the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) sat on the minbar on Friday, the adhan was given at the mosque door in front of him. —Briefly concluded.

In Tafsir Kabir: Allah Almighty's statement "When the call to prayer is made on Friday for prayer," means the call that is given on Friday at the time the Imam sits on the minbar. This is the statement of Muqatil, and it has been narrated similarly that in the era of the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him), no adhan other than this was given. On Friday, when the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) sat on the minbar, Bilal (may Allah be pleased with him) would [give] the adhan at the door of the mosque...

[1] Lubab al-Ta'wil fi Ma'alim al-Tanzil (Tafsir al-Khazin) under verse 62 / 9, Dar al-Kutub al-Ilmiyyah Beirut, 4/290

[बायां कॉलम - अरबी पाठ] ...इसका दूसरों में पाया जाना इसके साथ नफी (नकार) की गवाही नहीं है, विशेष रूप से ऐसे लोगों की ओर से जो अंधे हैं; यदि वे अपनी दृष्टि से देखते, [तो पाते] कि विद्वान लगातार इसे उद्धृत करते रहे हैं और इस पर भरोसा करते रहे हैं। तफ़सीर अल-खाज़िन में: (जब जुमे के दिन नमाज के लिए पुकारा जाए), इससे तात्पर्य उस अज़ान से है जो इमाम के मिम्बर (मंच) पर बैठने के समय दी जाती है, क्योंकि अल्लाह के रसूल (स.अ.व.) के युग में इसके अलावा कोई और पुकार (अज़ान) नहीं थी। और अबू दाऊद में कहा गया है कि जुमे के दिन जब नबी (स.अ.व.) मिम्बर पर बैठते थे, तो उनके सामने मस्जिद के दरवाजे पर अज़ान दी जाती थी। —संक्षेप में समाप्त।

तफ़सीर अल-कबीर में: अल्लाह के शब्द "जब पुकारा जाए," इसका अर्थ वह पुकार है जब इमाम जुमे के दिन मिम्बर पर बैठता है। यह मुकातिल का मत है, और यह वैसा ही है जैसा उन्होंने कहा, क्योंकि अल्लाह के रसूल (स.अ.व.) के युग में इसके अलावा कोई और पुकार नहीं थी। जब आप (स.अ.व.) मिम्बर पर बैठते थे, तो बिलाल मस्जिद के दरवाजे पर पुकार (अज़ान) देते थे, और इसी तरह...

[दायां कॉलम - उर्दू पाठ] न मिलने की कोई शिकायत नहीं है, और यह बात उसी श्रेणी की है जैसे किसी चीज़ के न होने पर अंधों की गवाही पेश की जाए; वरना विद्वान तो इस हदीस का लगातार उल्लेख करते रहे हैं और इस पर भरोसा करते रहे हैं। तफ़सीर खाज़िन में है: (जुमे के दिन जब नमाज के लिए अज़ान दी जाए), इससे वह अज़ान मुराद है जो इमाम के मिम्बर पर बैठने के समय होती है, क्योंकि हुज़ूर (स.अ.व.) के युग में इसके अलावा और कोई अज़ान नहीं थी। अबू दाऊद की हदीस में है कि हुज़ूर (स.अ.व.) जुमे के दिन जब मिम्बर पर बैठते, तो उनके सामने मस्जिद के दरवाजे पर अज़ान दी जाती थी। —संक्षिप्त।

तफ़सीर कबीर में है: अल्लाह तआला का कथन "जुमे के दिन जब नमाज के लिए अज़ान दी जाए," यानी वह निदा (पुकार) जो जुमे के दिन इमाम के मिम्बर पर बैठने के समय दी जाती है। यही मुकातिल का कथन है और ऐसा ही बयान किया गया है कि हुज़ूर (स.अ.व.) के ज़माने में इस अज़ान के अलावा कोई अज़ान नहीं दी जाती थी। जुमे के दिन जब हुज़ूर (स.अ.व.) मिम्बर पर बैठते, तो बिलाल (र.अ.) मस्जिद के दरवाजे पर अज़ान [देते]...

[1] लुबाब अल-तावील फी मा'आलिम अल-तंज़ील (तफ़सीर अल-खाज़िन) आयत 62 / 9 के तहत, दार अल-कुतुब अल-इल्मिया बेरुत, 4/290

[بایاں کالم - عربی عبارت] و وجدانه فی غیره مع هذا ماهی الشهادة نفی ولا سیما من قوم عمی ولوا بصرو النظروا ان العلماء لم یزالوا یوردونه و یعتمد ونه ففی تفسیر الخازن (اذا نودی للصلوة من یوم الجمعة) اراد بهذا الاذان عند قعود الامام علی المنبر لانه لم یکن في عهد رسول الله تعالی علیه وسلم نداء سواه ولابی داؤد قال کان یؤذن بین یدی النبی صلی الله تعالی علیه وسلم اذا جلس علی المنبر یوم الجمعة علی باب المسجد . اهـ مختصرا۔

وفی تفسیر الکبیر: قوله تعالی "اذا نودی "یعنی النداء اذا جلس الامام علی المنبر یوم الجمعة وهو قول مقاتل وانه کما قال لانه لم یکن في عهد رسول الله تعالی علیه وسلم نداء سواه کان اذا جلس علیه الصلوة و السلام علی المنبر اذن بلال علی باب المسجد و کذا

[دایاں کالم - اردو عبارت] نہ ملنے کی کوئی شکایت نہیں اور یہ بات اسی قبیل سے ہے کہ کسی چیز کے نہ ہونے پر اندھوں کی گواہی پیش کی جائے ورنہ علماء تواس حدیث کا مسلسل ذکر کرتے رہے اور اس پر اعتماد کرتے رہے تفسیر خازن میں ہے : (جمعہ کے دن جب نماز کے لیے اذان دی جائے) اس سے وہ اذان مراد ہے جو امام کے منبر پر بیٹھنے کے وقت ہوتی ہے اس لیے کہ حضور صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کے زمانہ میں اس کے علاوہ اور اذان نہیں تھی۔ ابو داؤد کی حدیث میں ہے کہ حضور صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم جمعہ کے دن جب منبر پر بیٹھتے تو ان کے سامنے مسجد کے دروازہ پر اذان دی جاتی تھی اھ مختصراً

تفسیر کبیر میں ہے: اللہ تعالیٰ کا قول "جمعہ کے دن جب نماز کے لیے اذان دی جائے " یعنی ندا جو جمعہ کے دن امام کے منبر پر بیٹھتے وقت دی جاتی ہے یہی مقاتل کا قول ہے اور ایسا ہی بیان

کیا گیا ہے کہ حضور صلی اللہ تعالٰی کے زمانہ میں اس اذان کے علاوہ کوئی اذان نہیں دی جاتی تھی جمعہ کے دن جب حضور صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم منبر پر بیٹھتے تو بلال رضی اللہ تعالیٰ عنہ مسجد کے دروازہ پر اذان

---

1 لباب التأويل في معالم التنزيل (تفسير الخازن) تحت آية ٦٢ / ٩ دار الكتب العلميہ بيروت ٤/ ٢٩٠

Fatawa Rizvia, Volume 28

[Left Column: Arabic Text] ...during the era of Abu Bakr and Umar (may Allah be pleased with them both).[1] End quote. In Al-Kashshaf: "An-Nida'" refers to the Adhan. It is said that what is meant is the Adhan given when the Imam sits on the pulpit (Minbar). During the time of the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him), there was only one Mu'adhdhin. When the Prophet sat on the pulpit, the Mu'adhdhin would give the Adhan at the door of the mosque. When he descended, the Mu'adhdhin would give the Iqamah for prayer. This continued during the eras of Abu Bakr and Umar (may Allah be pleased with them both). Then, during the time of Uthman, when the number of people increased and houses became distant, he added another Mu'adhdhin. He ordered the first Adhan to be given at his house called "Zawra." When he sat on the pulpit, the second Mu'adhdhin would give the Adhan, and when he descended, he would establish the prayer.[2] End quote. In Ad-Durr ash-Shaffaf by Abdullah bin al-Hadi: The Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) had only one Mu'adhdhin.

[Right Column: Urdu Translation/Explanation] ... it was like this in the time of Abu Bakr and Umar (may Allah be pleased with them all) as well. In Tafsir al-Kashshaf, it says: (In the verse of Surah al-Jumu'ah) "Nida'" refers to the Adhan. It is said that this refers to the Adhan which was given when the Imam sits on the pulpit. During the blessed era of the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him), there was only one Mu'adhdhin who would call the Adhan at the mosque's door as soon as the Prophet sat on the pulpit. After the sermon (Khutbah), the Prophet would descend from the pulpit and establish the prayer. This remained the same during the eras of Abu Bakr and Umar (may Allah be pleased with them). When Hazrat Uthman (may Allah be pleased with him) became the Caliph, there was a great increase in the number of people and houses were built further away. Therefore, he added one more Mu'adhdhin and ordered the first Adhan to be given at his house known as "Zawra" (this house was in the market, away from the mosque). When the Caliph would sit on the pulpit, the second Mu'adhdhin would give the Adhan, and then he would descend from the pulpit and establish the prayer. In Ad-Durr ash-Shaffaf by Abdullah bin al-Hadi, it is written: The Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) had only one Mu'adhdhin.

Footnotes: 1. Mafatih al-Ghayb (At-Tafsir al-Kabir) under verse 9/62, Maydan al-Jami' al-Azhar Egypt, 8/30. 2. Al-Kashshaf 'an Haqa'iq Ghawamid at-Tanzil under verse 9/62, Dar al-Kitab al-Arabi Beirut, 3/532.

फ़तावा रज़विया, जिल्द 28

[बायां कॉलम: अरबी पाठ] ...अबू बक्र और उमर (अल्लाह उन दोनों से राज़ी हो) के ज़माने में भी ऐसा ही था।[1] अंत। तफ़सीर कश्शाफ़ में है: 'निदा' से मुराद अज़ान है। कहा जाता है कि इस अज़ान की तरफ इशारा है जो इमाम के मिम्बर पर बैठने के वक़्त दी जाती थी। अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के समय में केवल एक ही मुअज़्ज़िन थे। जब रसूलुल्लाह मिम्बर पर बैठते, तो मुअज़्ज़िन मस्जिद के दरवाज़े पर अज़ान देते। जब आप नीचे उतरते, तो नमाज़ के लिए इक़ामत दी जाती। यह अबू बक्र और उमर (अल्लाह उन दोनों से राज़ी हो) के युगों में भी जारी रहा। फिर उस्मान के समय में, जब लोगों की संख्या बढ़ गई और घर दूर हो गए, तो उन्होंने एक और मुअज़्ज़िन बढ़ा दिया। उन्होंने पहली अज़ान 'ज़ौरा' नामक अपने घर पर देने का आदेश दिया। जब वह मिम्बर पर बैठते, तो दूसरा मुअज़्ज़िन अज़ान देता, और जब वह नीचे उतरते, तो नमाज़ कायम करते।[2] अंत। अब्दुल्लाह बिन अल-हादी की 'अद-दुर्र अश-शफ़्फ़ाफ़' में है: रसूलुल्लाह (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के केवल एक ही मुअज़्ज़िन थे।

[दायां कॉलम: उर्दू अनुवाद/व्याख्या] ...ऐसा ही अबू बक्र और उमर (अल्लाह उन सभी से राज़ी हो) के ज़माने में भी था। तफ़सीर कश्शाफ़ में है: (सूरह जुमुअह की आयत में) 'निदा' से मुराद अज़ान है। कहा जाता है कि इस अज़ान की तरफ इशारा है जो इमाम के मिम्बर पर बैठने के वक़्त दी जाती थी। हुज़ूर सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम के मुबारक अहद में सिर्फ एक ही मुअज़्ज़िन थे, जो आपके मिम्बर पर बैठते ही मस्जिद के दरवाज़े पर अज़ान देते। खुतबे के बाद आप मिम्बर से उतरकर नमाज़ कायम फरमाते। अबू बक्र और उमर (अल्लाह उन दोनों से राज़ी हो) के ज़माने में भी ऐसा ही होता रहा। फिर जब हज़रत उस्मान (अल्लाह उनसे राज़ी हो) खलीफा हुए और लोगों की तादाद में बहुत इज़ाफ़ा हुआ और मकान दूर-दूर तक हो गए, तो आपने एक और मुअज़्ज़िन का इज़ाफ़ा फरमाया और उसे पहली अज़ान का हुक्म दिया जो आपके घर 'ज़ौरा' पर दी जाती थी (यह मकान मस्जिद से दूर बाज़ार में था)। जब आप मिम्बर पर बैठते, तो दूसरे मुअज़्ज़िन अज़ान देते, फिर आप मिम्बर से उतरकर नमाज़ कायम फरमाते। 'अद-दुर्र अश-शफ़्फ़ाफ़' ले अब्दुल्लाह बिन अल-हादी में है: आप सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम के एक ही मुअज़्ज़िन थे।

संदर्भ: 1. मफातीह अल-गैब (तफ़सीर अल-कबीर), आयत 9/62 के तहत, मैदान अल-जामिअल अज़हर मिस्र, 8/30. 2. अल-कश्शाफ़ अन हक़ाइक़ गवामिद अत-तन्ज़ील, आयत 9/62 के तहत, दार अल-किताब अल-अरबी बेरुत, 3/532.

فتاوی رضویہ، جلد ۲۸

[بایاں کالم: عربی متن] علی عهد ابی بکر وعمر رضي الله تعالی عنهما.[1] اهـ وفي الكشاف: النداء الاذان وقالو المراد به الاذان عند قعود الامام علی المنبر، و قد کان لرسول الله صلی الله تعالی علیه وسلم مؤذن واحد فکان اذا جلس علی المنبر اذن علی باب المسجد فاذا انزل اقام للصلوة ثم کان ابو بکر وعمر رضي الله تعالی عنهما علی ذلك حتی اذا کان عثمان وکثر الناس وتباعدت المنازل زاد مؤذنا آخر فامر بالتأذین الاول علی داره التی تسمی "زوراء" فاذا جلس علی المنبر اذن المؤذن الثانی فاذا نزل اقام للصلوة.[2] اهـ وفي الدر الشفاف لعبد الله بن الهادی: کان له صلی الله تعالی علیه وسلم مؤذن واحد

[دایاں کالم: اردو ترجمہ و تشریح] دیتے ایسا ہی ابو بکر و عمر رضوان اللہ علیہم اجمعین کے زمانے میں بھی تھا۔ تفسیر کشاف میں ہے (سورہ جمعہ کی آیت میں) نداء سے مراد اذان ہے کہتے ہیں کہ اس اذان کی طرف اشارہ ہے جو امام کے منبر پر بیٹھنے کے وقت دی جاتی تھی حضور صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کے عہد مبارک میں ایک ہی مؤذن آپ کے منبر پر بیٹھتے ہی مسجد کے دروازے پر اذان دیتا خطبہ کے بعد آپ منبر سے اتر کر نماز قائم فرماتے ابو بکر و عمر رضی اللہ تعالٰی عنہما کے زمانہ میں بھی ایسا ہی ہوتا رہا حضرت عثمان رضی اللہ تعالٰی عنہ خلیفہ ہوئے اور لوگوں کی تعداد میں بڑا اضافہ ہوا اور دور دور تک مکانات ہو گئے تو آپ نے ایک مؤذن کا اور اضافہ فرمایا اور اسے پہلی اذان کا حکم دیا جو آپ کے گھر سے موسوم بہ "زوراء" پر دی جاتی (یہ مکان مسجد سے دور بازار میں تھا) اور آپ جب منبر پر بیٹھتے تو دوسرے مؤذن اذان دیتے پھر آپ منبر سے اتر کر نماز قائم فرماتے۔ در شفاف لعبد اللہ بن الہادی میں ہے: آپ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کے ایک ہی مؤذن تھے

حواشی: 1 مفاتیح الغیب (التفسیر الکبیر) تحت الآیۃ ۹/۶۲، میدان الجامع الازھر مصر، ۸/۳۰ 2 الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل تحت الآیۃ ۹/۶۲ دار الکتاب العربي بیروت، ۳/ ۵۳۲

صفحہ ۱۰۹ از ۶۸۴

Fatawa Ridawiyyah Volume 28

(Left Column - Arabic Content): "When he sat on the pulpit, the call to prayer (Adhan) was given at the door of the mosque, and when he descended, he established the prayer." [1] (Al-Durr al-Shaffaf) Similarly, in 'Al-Nahr al-Maadd min al-Bahr' by Abu Hayyan: "Likewise, it was in the time of the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him). When he climbed the pulpit, the Adhan was given at the door of the mosque, and when he descended after the sermon, the prayer was established. This practice continued during the times of Abu Bakr and Umar until the era of Uthman, when people increased and dwellings became distant, so he added another caller to prayer (Mu'adhin) at his house called Az-Zawra. When he sat on the pulpit, the second Adhan was called, and when he descended from the pulpit, the prayer was established, and no one criticized that." [2] And in 'Taqrib al-Kashaf' (by Abu al-Fath Muhammad bin Mas'ud): "The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him), and similarly the two Sheikhs after him, had one Mu'adhin who would give the Adhan at the door of the mosque when sitting on the pulpit." [3]

(Right Column - Urdu Content): When he would sit on the pulpit, they would give the Adhan at the door of the mosque, then you would descend from the pulpit and establish the prayer. It is also mentioned in 'Al-Nahr al-Maadd min al-Bahr' by Abu Hayyan that during the blessed time of the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him), it was like this: when you sat on the pulpit, the Adhan was given at the door of the mosque, and when you descended after the sermon, the prayer was established. This practice continued from the era of the two companions (Abu Bakr and Umar) until the beginning of the era of Uthman Ghani (may Allah be pleased with them all). Then, during Uthman's time, the population of Medina increased, the number of people grew, and houses spread far and wide, so you added one Mu'adhin and ordered him to give the first Adhan at your house, Az-Zawra. Then, when you sat on the pulpit, the Mu'adhin would give the second Adhan. Afterward, you would descend from the pulpit and establish the prayer. No one objected to this addition. In 'Taqrib al-Kashaf' by Abu al-Fath Muhammad bin Mas'ud, it is stated that during the era of the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) and the two Sheikhs (may Allah be pleased with them) after him, there was only one Mu'adhin who would give the Adhan at the door of the mosque when the Imam sat on the pulpit.

Footnotes: 1. Al-Durr al-Shaffaf 2. Al-Nahr al-Maadd min al-Bahr on the margins of Al-Bahr al-Muhit, under verse 9/62, Dar al-Fikr Beirut, 8/265. 3. Taqrib al-Kashaf by Muhammad bin Mas'ud.

(बायाँ कॉलम - अरबी सामग्री): "जब वह मिम्बर पर बैठते तो मस्जिद के दरवाज़े पर अज़ान दी जाती, फिर जब वह उतरते तो नमाज़ कायम करते।" [१] (अल-दुर्र अल-शफ़्फ़ाफ़) इसी तरह अबू हय्यान की 'अल-नहर अल-माद मिन अल-बहर' में है: "अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के समय में भी ऐसा ही था। जब आप मिम्बर पर चढ़ते तो मस्जिद के दरवाज़े पर अज़ान दी जाती, और खुतबे के बाद जब आप उतरते तो नमाज़ कायम की जाती। अबू बक्र और उमर के समय से लेकर उस्मान के समय के आरम्भ तक यही स्थिति रही। फिर लोग बढ़ गए और घर दूर-दूर हो गए, तो आपने अपने घर 'ज़ौरा' पर एक और मुअज़्ज़िन बढ़ा दिया। जब आप मिम्बर पर बैठते तो दूसरी अज़ान दी जाती, और जब आप मिम्बर से उतरते तो नमाज़ कायम की जाती, और किसी ने भी इस पर आपत्ति नहीं की।" [२] और अबू अल-फ़तह मुहम्मद बिन मसूद की 'तक़रीब अल-कश्शाफ़' में है: "रसूलुल्लाह (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) और उनके बाद के दो शेखों (अबू बक्र और उमर) के पास एक ही मुअज़्ज़िन था जो मिम्बर पर बैठने के समय मस्जिद के दरवाज़े पर अज़ान देता था।" [३]

(दायाँ कॉलम - उर्दू सामग्री): जब आप मिम्बर पर बैठने का समय होता तो मस्जिद के दरवाज़े पर अज़ान देते, फिर आप मिम्बर से उतरकर नमाज़ कायम फ़रमाते। नहर अल-माद मिन अल-बहर लबी हय्यान में भी इसी तरह है, हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के पाकीज़ा ज़माने में ऐसा ही होता था कि जब आप मिम्बर पर बैठते तो मस्जिद के दरवाज़े पर अज़ान होती, और जब खुतबे के बाद आप उतरते तो नमाज़ कायम होती। इसी तरह साहिबैन के दौर से लेकर हज़रत उस्मान ग़नी (रज़ियल्लाहु अन्हुम) के दौर की शुरुआत तक होता रहा। फिर हज़रत उस्मान के ज़माने में मदीना शरीफ की आबादी बढ़ गई, लोग ज़्यादा हो गए और घर दूर-दूर तक फ़ैल गए, तो आपने एक मुअज़्ज़िन का इज़ाफ़ा (बढ़ोतरी) फ़रमाया और उन्हें हुक्म दिया कि पहली अज़ान आपके मकान 'ज़ौरा' पर दें। फिर जब आप मिम्बर पर बैठते तो मुअज़्ज़िन दूसरी अज़ान देता। फिर आप मिम्बर से उतरकर नमाज़ कायम फ़रमाते। इस इज़ाफ़े पर किसी ने आप पर एतराज़ नहीं किया। तक़रीब अल-कश्शाफ़ लबी अल-फ़तह मुहम्मद बिन मसूद में है कि हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) और आपके बाद शैखैन (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) के दौर में एक ही मुअज़्ज़िन था जो इमाम के मिम्बर पर बैठने के समय मस्जिद के दरवाज़े पर अज़ान देता था।

पाद लेख: १. अल-दुर्र अल-शफ़्फ़ाफ़ २. अल-नहर अल-माद मिन अल-बहर, अल-बहर अल-मुहीत के हाशिए पर, आयत ९/६२ के तहत, दार अल-फ़िक्र बेरूत, ८/२६५। ३. तक़रीब अल-कश्शाफ़ मुहम्मद बिन मसूद।

मजलिस-ए-दावते-इस्लामी पृष्ठ ११०/६८४

(Left Column): فکان اذا جلس علی المنبر اذن علی باب المسجد فاذا نزل اقام الصلوۃ ۱ اھ۔ وکذا فی النھر المادمن البحر لابی حیان: کذالك کان فی زمان رسول اللہ صلی اللہ تعالی علیہ وسلم کان اذ اصعد علی المنبر اذن علی باب المسجد فاذا نزل بعد الخطبۃ اقیمت الصلوۃ وکذا کان فی زمن ابی بکر و عمر الی زمن عثمان کثر الناس وتباعدت المنازل فزاد مؤذنا آخر علی دارہ التي تسمی الزوراء فاذا جلس علی المنبر اذن الثانی فاذا نزل من المنبر اقیمت الصلوۃ ولم یعب احد ذالك ۲ وفی تقریب الکشاف (لابی الفتح محمد بن مسعود) کان لرسول اللہ صلی اللہ تعالی وسلم کذا الشیخین بعدہ مؤذن واحد یوذن عند الجلوس علی المنبر علی باب المسجد ۳. اھ۔

(Right Column): جواب کے منبر پر بیٹھنے کے وقت دروازہ مسجد پر اذان دیتے پھر آپ منبر سے اتر کر نماز قائم فرماتے۔ نہر المادمن البحر لابی حیان میں بھی اسی طرح ہے حضور صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کے زمانہ پاک میں ایسا ہی ہوتا تھا کہ جب آپ منبر پر بیٹھتے تو مسجد کے دروازہ پر اذان ہوتی ، اور جب خطبہ کے بعد آپ اترتے تو نماز قائم ہوتی ایسے ہی صاحبین کے عہد تا ابتداء عہد عثمان غنی رضوان اللہ علیہم اجمعین ہوتارہا پھر عثمان کے زمانہ میں مدینہ شریف کی آبادی بڑھ گئی لوگ زیادہ ہو گئے اور مکانات دور تک پھیل گئے تو آپ نے ایک مؤذن کا اضافہ فرمایا اور انہیں حکم فرمایا کہ پہلی اذان آپ کے مکان زوراء پر دیں پھر جب آپ منبر پر بیٹھتے تو مؤذن دوسری اذان دیتا پھر آپ منبر سے اتر کر نماز قائم فرماتے اس اضافہ پر کسی نے آپ پر اعتراض نہیں کیا۔ تقریب کشاف لابی الفتح محمد بن مسعود میں حضور صلی اللہ تعالیٰ وسلم اور آپ کے بعد شیخین رضی اللہ تعالیٰ عنہما کے عہد میں ایک ہی مؤذن تھا جو امام کے منبر پر بیٹھنے کے وقت مسجد کے دروازے پر اذان دیتا تھا۔

حواشی: ١ الدر الشفاف ٢ النهر الماد من البحر على هامش البحر المحيط تحت الآية ٦٢/٩ دار الفكر بيروت ٨/ ٢٦٥ ٣ تقريب الكشاف محمد بن مسعود

Majlis of DawateIslami Page 110 of 684

Volume 28 Fatawa Ridawiyya

[Left Column: Arabic Text] In 'Tajreed al-Kashshaf' by Abu al-Hasan Ali bin al-Qasim: The Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) had one muezzin. When he sat on the pulpit, the muezzin would call the Adhan at the door of the mosque, and when he came down, the prayer would be established. End.

In 'Tafsir al-Naysaburi': The call (Nida) refers to the Adhan at the beginning of the time of Dhuhr. The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) had one muezzin. When he sat on the pulpit, the muezzin called the Adhan at the door of the mosque, etc., similar to what is mentioned in al-Kashshaf.

In 'Tafsir al-Khatib' and then 'al-Futuhat al-Ilahiyya': Regarding Allah Almighty's words "When the call is made for prayer," this call refers to the Adhan given when the preacher sits on the pulpit because in the era of the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) there was no call other than it. He had one muezzin. When he sat on the pulpit, the muezzin called the Adhan at the door of the mosque. When he came down, the prayer was established. Then Abu Bakr, Umar, and Ali in Kufa (may Allah be pleased with them) followed this practice until the time of Uthman (may Allah be pleased with him) when the population increased and...

[Right Column: Urdu Translation] And when you would descend from the pulpit, you would establish the prayer.

And in 'Tajreed Kashshaf' by Abu al-Hasan Ali bin al-Qasim, it says: The Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) had one muezzin; when you sat on the pulpit, he would give the Adhan at the door of the mosque, and when you descended from the pulpit, you would establish the prayer.

In 'Tafsir Naysaburi', it says: Nida is the Adhan at the initial time of Dhuhr. The Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) had one muezzin; when you sat on the pulpit, he would give the Adhan at the door of the mosque, etc. (consistent with Tafsir Kashshaf).

In 'Tafsir Khatib' and 'Futuhat-e-Ilahiyya', it says regarding Allah Almighty's command "when the call is made for prayer on Friday": this call refers to the Adhan given upon the Imam sitting on the pulpit because during the era of the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him), there was no Adhan besides this one. There was only one muezzin. When you sat on the pulpit, he would give the Adhan at the door. When you descended from the pulpit, the prayer would be established. Then Abu Bakr,

Umar, and Ali (may Allah be pleased with them) practiced the same in Kufa. In Medina, during the era of Uthman Ghani (may Allah be pleased with him), as the population increased...

Footnotes: 1. Tajreed al-Kashshaf 2. Gharaib al-Quran (Tafsir al-Naysaburi) under verse 9/62, Mustafa al-Babi Egypt 28/52

खंड 28 फ़तवा रिज़विया

[बायां कॉलम: अरबी पाठ] अबू अल-हसन अली बिन अल-कासिम द्वारा लिखित 'तजरीद अल-कशशाफ' में: पैगंबर (उन पर अल्लाह की शांति और आशीर्वाद हो) का एक मुअज़िन था। जब वे मिंबर (व्यासपीठ) पर बैठते थे, तो मुअज़िन मस्जिद के दरवाज़े पर अज़ान देता था, और जब वे नीचे आते थे, तो नमाज़ शुरू हो जाती थी। समाप्त।

'तफसीर अल-नयसापुरी' में: आह्वान (निदा) ज़ुहर के समय की शुरुआत में दी जाने वाली अज़ान है। अल्लाह के रसूल (उन पर अल्लाह की शांति और आशीर्वाद हो) का एक मुअज़िन था। जब वे मिंबर पर बैठते थे, तो मुअज़िन मस्जिद के दरवाज़े पर अज़ान देता था, इत्यादि, जैसा कि अल-कशशाफ में है।

'तफसीर अल-खतीब' और फिर 'अल-फुतुहात अल-इलाहिया' में: सर्वशक्तिमान अल्लाह का वचन "जब नमाज़ के लिए पुकारा जाए", इस आह्वान से तात्पर्य उस अज़ान से है जो उपदेशक के मिंबर पर बैठने पर दी जाती है क्योंकि अल्लाह के रसूल (उन पर अल्लाह की शांति और आशीर्वाद हो) के युग में इसके अलावा कोई आह्वान नहीं था। उनका एक ही मुअज़िन था। जब वे मिंबर पर बैठते थे, तो मुअज़िन मस्जिद के दरवाज़े पर अज़ान देता था। जब वे नीचे आते थे, तो नमाज़ शुरू हो जाती थी। फिर अबू बक्र, उमर और अली (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) ने कूफ़ा में इसी का पालन किया, यहाँ तक कि उस्मान (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) के समय में आबादी बढ़ गई और...

[दायां कॉलम: उर्दू अनुवाद] और जब आप मिंबर से नीचे उतरते, तो नमाज़ कायम करते।

और अबू अल-हसन अली बिन अल-कासिम की 'तजरीद कशशाफ' में है: हुज़ूर (उन पर अल्लाह की शांति और आशीर्वाद हो) का एक मुअज़िन था; जब आप मिंबर पर बैठते, तो वह मस्जिद के दरवाज़े पर अज़ान देता था, और जब आप मिंबर से उतरते, तो आप नमाज़ कायम करते।

'तफसीर नयसापुरी' में है: निदा ज़ुहर के शुरुआती वक्त में अज़ान है। हुज़ूर (उन पर अल्लाह की शांति और आशीर्वाद हो) का एक मुअज़िन था; जब आप मिंबर पर बैठते, तो वह मस्जिद के दरवाज़े पर अज़ान देता था, इत्यादि (तफसीर कशशाफ के समान)।

'तफसीर खतीब' और 'फुतुहात-ए-इलाहिया' में है, अल्लाह तआला के फरमान "जुमे के दिन जब नमाज़ के लिए अज़ान दी जाए" के बारे में: इस निदा से मुराद वह अज़ान है जो इमाम के मिंबर पर

बैठने पर दी जाती है क्योंकि हुज़ूर (उन पर अल्लाह की शांति और आशीर्वाद हो) के ज़माने में इस अज़ान के अलावा कोई अज़ान थी ही नहीं। एक ही मुअज़िन था। जब आप मिंबर पर बैठते, तो वह दरवाज़े पर अज़ान देता था। जब आप मिंबर से उतरते, तो नमाज़ कायम होती। फिर अबू बक्र, उमर और अली (रज़ियल्लाहु अन्हुम) कूफ़ा में इसी पर अमल करते रहे। मदीना में उस्मान गनी (रज़ियल्लाहु अन्हु) के अहद में आबादी...

फुटनोट: 1. तजरीद अल-कशशाफ 2. गराइब अल-कुरान (तफसीर अल-नयसापुरी) आयत 9/62 के तहत, मुस्तफ़ा अल-बाबी मिस्र 28/52

جلد ۲۸ فتاویٰ رضویہ

[بائیں کالم میں درج عربی عبارت] وفی تجرید الکشاف لابی الحسن علی بن القاسم: کان لہ صلی اللہ تعالی علیہ وسلم مؤذن واحد فکان اذا جلس علی المنبر اذن علی باب المسجد فاذا نزل اقام الصلوٰۃ، اہ

وفی تفسیر النیسابوری: النداء الاذان في اول وقت الظھر و قد کان لرسول اللہ صلی اللہ تعالی علیہ وسلم مؤذن واحد فکان اذا جلس علی المنبر اذن علی باب المسجد الخ مثل ما في الکشاف۔

وفی تفسیر الخطیب ثم الفتوحات الالھیۃ: قولہ تعالیٰ "اذا نودی للصلوٰۃ" المراد بھذا النداء الاذان عند قعود الخطیب علی المنبر لانہ لم یکن في عھد رسول اللہ صلی اللہ تعالی علیہ وسلم نداء سواہ فکان لہ مؤذن واحد اذا جلس علی المنبر اذن علی باب المسجد فاذا نزل اقام الصلوٰۃ ثم کان ابو بکر وعمر وعلی بالکوفۃ رضی اللہ تعالیٰ عنھم علی ذلک حتی کان عثمان رضی اللہ تعالیٰ عنہ و کثر الناس و

[دائیں کالم میں درج اردو ترجمہ] اور جب آپ منبر پر سے اترتے نماز قائم فرماتے۔

اور تجرید کشاف لابی الحسن علی بن القاسم میں ہے: حضور صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کا ایک مؤذن تھا جب آپ منبر پر بیٹھتے تو وہ مسجد کے دروازے پر اذان دیتا تھا اور آپ جب منبر سے اترتے تو نماز قائم فرماتے۔

تفسیر نیشاپوری میں ہے نداء اول وقت ظہر میں اذان ہے حضور صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کا ایک مؤذن تھا جب آپ منبر پر بیٹھتے تو وہ مسجد کے دروازے پر اذان دیتا تھا الخ (موافق تفسیر کشاف)

تفسیر خطیب و فتوحات الہیہ میں ہے اللہ تعالیٰ کا فرمان "جمعہ کے دن جب نماز کے لیے اذان دی جائے" اس ندا سے وہ اذان مراد ہے جو امام کے منبر پر بیٹھنے پر دی جاتی ہے کہ حضور صلی

اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کے عہد میں اس اذان کے علاوہ تھی ہی نہیں ایک ہی مؤذن تھا جب آپ منبر پر بیٹھتے تو وہ دروازہ پر اذان دیتا جب آپ منبر سے اترتے تو نماز قائم ہوتی پھر ابوبکر و عمر و علی (رضی اللہ تعالیٰ عنہم) کوفہ میں اسی پر عامل رہے مدینہ میں عہد عثمان غنی رضی اللہ تعالیٰ عنہ میں آبادی

حواشی: 1 تجرید الکشاف 2 غرائب القران (تفسیر نیشاپوری) تحت الآیة ۶۲/۹ مصطفی البابی مصر ۵۲ /۲۸

Fatawa Razawiya, Volume 28

| (Arabic) When the houses became distant, they added another Adhan (call to prayer), etc. | | (Urdu) ...houses increased and spread far and wide, so they added another Adhan. | | (Arabic) And in 'Kashf al-Ghummah' by Imam al-Sha'rani: "The first Adhan during the time of the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him), Abu Bakr, and Umar (may Allah be pleased with them) was when the preacher (Khatib) sat on the pulpit," up to the point: "and the Adhan used to be at the door of the mosque." | | (Urdu) It is in 'Kashf al-Ghummah' by Imam Sha'rani: the first Adhan during the era of the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) and Abu Bakr and Umar (may Allah be pleased with them) was when the preacher would sit on the pulpit and the Adhan was at the door of the mosque. |

[Watermark: www.dawateislami.net | I.T. Majlis of Dawateislami]

1. Al-Futuhat al-Ilahiyyah (famously known as Al-Jamal), under Verse 62/9, Mustafa Al-Babi, Egypt, 4/343.
2. Kashf al-Ghummah, Chapter on Friday Prayer regarding Adhan, Sermon, etc., Dar al-Fikr, Beirut, 1/185.

फतावा रज़विया, जिल्द 28

| (अरबी) जब घर दूर-दूर हो गए, तो एक और अज़ान बढ़ा दी गई, इत्यादि। | | (उर्दू) ...मकान बढ़ गए और दूर-दूर तक फैल गए तो उन्होंने एक और अज़ान बढ़ा दी। | | (अरबी) और इमाम अल-शअ़रानी की 'कश्फ अल-ग़ुम्माह' में है: "अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम), अबू बक्र और उमर (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) के समय में पहली अज़ान तब होती थी जब खतीब मिंबर पर बैठता था," इस कथन तक कि: "और अज़ान मस्जिद के दरवाज़े पर होती थी।" | | (उर्दू) कश्फ अल-ग़ुम्माह लिल-इमाम शअ़रानी में है कि पहली अज़ान हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) और अबू बक्र व उमर (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) के ज़माने में तब होती थी जब खतीब मिंबर पर बैठता और अज़ान मस्जिद के दरवाज़े पर होती। |

[वॉटरमार्क www.dawateislami.net | आई.टी. मज्लिस-ए-दावत-ए-इस्लामी]

1. अल-फ़ुतुहात अल-इलाहिय्या (अल-जमल के नाम से प्रसिद्ध) आयत 62/9 के अंतर्गत, मुस्तफा अल-बाबी मिस्र 4/343।
2. कश्फ अल-ग़ुम्माह, अज़ान और खुतबा आदि में जुमा की नमाज़ का अध्याय, दार अल-फ़िक्र बेरूत 1/185।

पेज 112 / 684

| تباعدت المنازل زاد اذاناً آخر، الخ | | بڑھی اور مکانات دور دور تک پھیل گئے تو انہوں نے ایک اذان اور زائد کی۔ | | وفی کشف الغمة للامام الشعرانی کان الاذان الاول علی عهد رسول الله صلی الله تعالی علیه وسلم وابی بکر و عمر رضی الله تعالی عنهما اذا جلس الخطیب علی المنبر الی قوله وکان الاذان علی باب المسجد، اهـ | | کشف الغمه للامام شعرانی میں ہے اذان اول حضور صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم اور ابو بکر و عمر رضی اللہ تعالیٰ عنہما کے زمانہ میں جب خطیب منبر پر بیٹھتا اور اذان مسجد کے دروازہ پر ہوتی۔ |

[Watermark: www.dawateislami.net | I.T. Majlis of Dawateislami]

۱۔ الفتوحات الالهیه (الشهیر بالجمل) تحت الآیة ۶۲/ ۹ مصطفی البابی مصر ۴/ ۳۴۳ ۲۔ کشف الغمه باب صلوة الجمعه فی الاذان والخطبة وغیرهما دار الفکر بیروت ۱/ ۱۸۵

Fatawa-e-Razawiya, Volume 28

Al-Shamamat al-Thaniya min Sandal al-Fiqh (The second scent from the sandalwood of jurisprudence)

Nafha 1: All praise is due to Allah. There are numerous jurisprudential texts (Nusoos) indicating the dislike (makruh) of giving the Adhan (call to prayer) inside the mosque. These prohibitions are conveyed using an emphatic negative phrasing, which is more powerful than a simple prohibition. It is stated in 'Khaniyya', 'Al-Khulasa', 'Khizanat al-Muftin', 'Sharh al-Niqaya' by Allama Abdul Ali, 'Al-Fatawa al-Hindiyya', 'Al-Tatarkhaniyya', and 'Majma' al-Barakat' that the Adhan should be given from the minaret or outside the mosque; it should not be given inside the mosque. And in 'Al-Bahr al-Ra'iq Sharh Kanz al-Daqa'iq' and 'Khulasat al-Fatawa' it says:

Footnote: 1. Al-Fatawa al-Hindiyya, Book of Prayer, Chapter 2, Section 2, Noorani Kutub Khana Peshawar, 1/55; Fatawa Qazi Khan, Issues of Adhan, 1/73; and Khulasa al-Fatawa, Section 1 on Adhan, 1/49; Khizanat al-Muftin, Section on Adhan, 1/19; and Sharh al-Niqaya by Al-Birjindi, Chapter of Adhan, 1/84.

Page 113 of 684

फ़तवा-ए-रज़विया, जिल्द 28

अश्-शमामतु-स्सानीया मिन संदलिल फिक्ह (शमामा सानिया अज़ संदले फ़िक्ह)

नफ़्हा 1: अल्लाह तआला के लिए बेशुमार हम्द है कि मस्जिद के अंदर अज़ान मकरूह होने पर कई फ़िक़्ही ग्रंथ (नसूस) मौजूद हैं, और वे भी नकारात्मक रूप (नफ़ी) में हैं, जो मनाही के सामान्य रूपों से अधिक प्रभावी होता है। 'ख़ानिय्या', 'ख़ुलासा', 'ख़ज़ानतुल मुफ़्तीन', अल्लामा अब्दुल अली की 'शरह अल-निकाया', 'अल-फ़तावा अल-हिन्दिया', 'ततारख़ानिया' और 'मज्मअ अल-बरकात' में है कि अज़ान मीनार पर दी जानी चाहिए या मस्जिद के बाहर; मस्जिद के अंदर अज़ान न दी जाए। और 'अल-बहर अल-राइक़ शरह कन्ज़ अद-दक़ाइक़' और 'ख़ुलासा' में है:

पाद टिप्पणी: 1. अल-फ़तावा अल-हिन्दिया, किताबुस्सलात, अध्याय 2, खंड 2, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 1/55; फ़तवा काज़ी खान, अज़ान के मसाइल, 1/73; और ख़ुलासा अल-फ़तावा, खंड 1 अज़ान के बारे में, 1/49; ख़ज़ानतुल मुफ़्तीन, अज़ान का खंड, 1/19; और अल-बिर्जींदी द्वारा शरह अल-निकाया, अज़ान का अध्याय, 1/84।

पृष्ठ 684 का 113

الشمامة الثانيه من صندل الفقه (شمامہ ثانیہ از صندل فقہ)

نفحہ ۱: اللہ تعالیٰ کے لیے بے شمار حمد ہے کہ مسجد کے اندر اذان مکروہ ہونے پر کثیر التعداد فقہی نصوص ہیں وہ بھی صیغہ نفی کے ساتھ جو ممانعت میں نہی سے زیادہ موکد ہوتا ہے۔ '۲خانیہ، ۲خلاصہ، ۳خزانہ المفتین، ۴شرح نقایہ للعلامہ عبدالعلی، ۵فتاویٰ ہندیہ، ۶تاتارخانیہ، ۷مجمع البرکات میں ہے منارہ پر اذان دینا چاہیے یا مسجد کے باہر؟ مسجد میں اذان نہ دی جائے۔ ۸بحر الرائق شرح کنز الدقائق اور خلاصۃ الفتاوی میں ہے:

حاشیہ: ۱ الفتاوی الهنديه كتاب الصلوة الباب الثانی الفصل الثانی نورانی کتب خانہ پشاور ۱/ ۵۵، فتاوی قاضی خان مسائل الاذان ۱/ ۷۳ و خلاصه الفتاوی الفصل الاول فی الاذان ۱/ ۴۹، خزانة المفتين فصل فی الاذان ۱/ ۱۹ و شرح النقاية للبرجندی باب الاذان ۱/ ۸۴

Fatawa Rizwia Volume 28

[Right Column - Arabic with Urdu Translation] "And the Adhan should not be given in the mosque." (Al-Bahr al-Ra'iq) Adhan should not be given inside the mosque.

In 'Sharh Mukhtasar al-Imam al-Tahawi' by Imam al-Sbijabi, and then 'al-Mujtaba Sharh Mukhtasar al-Imam al-Quduri', it is stated: "Adhan is not given except in the courtyard of the mosque or on the minaret." In 'Sharh Mukhtasar al-Imam al-Tahawi' and 'al-Mujtaba Sharh Mukhtasar al-Imam al-Quduri', it is mentioned that the Adhan should not be given except in the mosque's courtyard or on the minaret.

In 'al-Binayah Sharh al-Hidayah' by Imam al-Ayni: "Adhan is not given except in the courtyard of the mosque or its periphery." In 'Binayah Sharh Hidayah' by Imam al-Ayni, it is stated: Adhan should not be given except in the courtyard of the mosque or at the periphery of the mosque.

[Center Box - Linguistic Explanation] Side (Nahiya), Corner (Rukn), and Direction (Janib) all have the same meaning. In 'al-Qamus', it is stated that 'Nahiya' means side and edge. In 'al-Misbah', 'al-Janib' is defined as 'al-Nahiya', meaning side and edge is indeed 'Nahiya'. In 'Taj al-Arus', it says: "The 'Rukn' of a mountain or a palace is its corner, and the 'Arkan' (plural of Rukn) of everything are its sides upon which it rests and stands." The word is derived from 'tanahhi' (moving aside) and 'i'tizal' (withdrawing).

Urdu Explanation: Nahiya, Rukn, and Janib all mean the same thing. 'Qamus' says Nahiya means side and edge. 'Misbah' says Al-Janib Al-Nahiya, i.e., side and edge is Nahiya. 'Taj al-Arus' states: The Rukn of a mountain and a palace is its corner, and the Rukn of everything is its edge, towards which it is attributed or with which...
(continued on next page)

[Footnotes] 1. Al-Bahr al-Ra'iq, Book of Prayer, Chapter of Adhan, H.M. Saeed Company Karachi 1/55; Khulasat al-Fatawa, First Chapter on Adhan, Maktaba Habibiyah Quetta 1/49. 2. [Reference missing or empty] 3. [Reference missing or empty] 4. Al-Qamus al-Muhit, Chapter Waw and Ya, Section Nun, Mustafa al-Babi Egypt 3/397. 5. Al-Misbah al-Munir, under the word "Janb", Manshurat Dar al-Hijrah Qom Iran 1/110. 6. Taj al-Arus, Chapter Nun, Section Ra, Dar Ihya al-Turath al-Arabi Beirut 9/219.

फ़तावा रज़विया जिल्द 28

[दायां कॉलम - अरबी और उर्दू अनुवाद] "मस्जिद में अज़ान न दी जाए।" (अल-बह्र-उर-राईक़) मस्जिद के अंदर अज़ान न दी जाए।

इमाम अस्बिजबी की 'शरह मुख़्तसर अल-इमाम अल-तहावी' और फिर 'अल-मुज्तबा शरह मुख़्तसर अल-इमाम अल-क़ुदूरी' में है: अज़ान सिर्फ मस्जिद के सहन (आँगन) में या मीनार पर दी जाए। 'शरह मुख़्तसर अल-इमाम तहावी' और 'मुज्तबा शरह मुख़्तसर अल-इमाम क़ुदूरी' में है कि अज़ान न दी जाए सिवाय मस्जिद से मुतअल्लिका सहन के या मीनार पर।

इमाम ऐनी की 'अल-बिनाया शरह अल-हिदाया' में है: अज़ान सिर्फ मस्जिद के सहन में या उसके किनारे दी जाए। 'बिनाया शरह हिदाया' में इमाम ऐनी फरमाते हैं: अज़ान न दी जाए सिवाय मस्जिद के सहन में या मस्जिद के किनारे।

[मध्य बॉक्स - भाषाई स्पष्टीकरण] नाहिया (Nahiya), रुक्न (Rukn) और जानिब (Janib) सबके मायने एक ही हैं। 'क़ामूस' में है कि नाहिया जानिब और किनारे को कहते हैं। 'मिसबाह' में अल-जानिब को अल-नाहिया कहा गया है, यानी जानिब और किनारा ही नाहिया है। 'ताजुल अरूस' में है: पहाड़ और महल का रुक्न उसका कोना होता है, और हर चीज़ के अरकान उसके वे किनारे होते हैं जिन पर वह टिकी और खड़ी होती है। यह शब्द 'तनह़ी' और 'एतेज़ाल' (किनारे होना) से बना है।

उर्दू स्पष्टीकरण: नाहिया, रुक्न और जानिब सब एक ही मायने में हैं। 'क़ामूस' के अनुसार नाहिया का अर्थ जानिब और किनारा है। 'मिसबाह' में अल-जानिब अल-नाहिया है, अर्थात जानिब और किनारा ही नाहिया है। 'ताजुल अरूस' में है: पहाड़ और महल का रुक्न उसका कोना होता है, और हर चीज़ का रुक्न उसका किनारा ही होता है। जिसकी तरफ़ उसकी निस्बत होती है या उसके साथ... (बाकी अगले पृष्ठ पर)

[फ़ुटनोट्स] 1. अल-बह्र-उर-राईक़, किताब-उस-सलात, बाब-उल-अज़ान, एच.एम. सईद कंपनी कराची 1/55; खुलासातुल फ़तावा, अल-फस्ल अल-अव्वल फ़िल अज़ान, मकतबा हबीबिया क्वेटा 1/49। 2. [संदर्भ रिक्त है] 3. [संदर्भ रिक्त है] 4. अल-क़ामूस अल-मुहीत, बाब अल-वाव वल-या, फ़स्ल अन-नून, मुस्तफ़ा अल-बाबी मिस्र 3/397। 5. अल-मिसबाह अल-मुनीर, शब्द "जनब" के अंतर्गत, मंशूरात दार अल-हिजरा क़ोम ईरान 1/110। 6. ताज अल-अरूस, बाब अन-नून, फ़स्ल अर-रा, दार एहया अत-तुराथ अल-अरबी बेरुत 9/219।

فتاویٰ رضویہ جلد ۲۸

[دایاں کالم - عربی مع اردو ترجمہ] ولا یؤذن في المسجد ۱، اھـ مسجد میں اذان نہ دی جائے۔

وفي "شرح مختصر الامام الطحاوی للامام السبیجابي" ثم "المجتبی شرح مختصر الامام القدوری" لا یؤذن الا في فناء المسجد او علی المئذنة ۲ ’شرح مختصر الامام طحاوی للا امام اسپیجابی‘ اور ’مجتبی شرح مختصر الامام قدوری‘ میں ہے اذان نہ دی جائے مگر صحنِ متعلقہ مسجد میں منارہ پر۔

و"في البنایة شرح الهدایة للامام العینی: لا یؤذن الا في فناء المسجد او ناحیته عہ ۳ "بنایہ شرح ہدایہ للامام عینی" میں ہے: اذان نہ دی جائے مگر صحنِ مسجد میں یا مسجد کے کنارے۔

[درمیانی باکس - لغوی تشریح] عہ: الناحیة الرکن، والجانب کلها بمعنی فی القاموس الناحیة الجانب ۴ اھـ وفی المصباح الجانب ۵ الناحیة وفی تاج العروس رکن الجبل والقصر جانبه وارکان کل شیئ جوانبه التی یستند الیها ویقوم بها ۶ اھـ واللفظ مبنی من التنحی والاعتزال ناحیہ، رکن اور جانب سب کے معنی ایک ہیں قاموس میں ہے ناحیہ جانب اور کنارے کو کہتے ہیں مصباح میں ہے الجانب الناحیۃ جانب اور کنارہ ہی ناحیہ ہے۔ تاج العروس میں ہے پہاڑ اور محل کا رکن اس کا کونہ ہوتا ہے اور ہر شئی کا رکن اس کا کنارہ ہی ہوتا ہے۔ جس کی طرف اس کی نسبت ہوتی ہے یا اس کے ساتھ (باقی بر صفحہ آئندہ)

[حواشی] ۱ البحر الرائق کتاب الصلوٰۃ باب الاذان ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۱/۵۵، خلاصۃ الفتاویٰ الفصل الاول فی الاذان مکتبہ حبیبیہ کوئٹہ ۱/۴۹ ۲ ۳ ۴ القاموس المحیط باب الواو و الیاء فصل

النون مصطفىٰ البابى مصر ٣/٣٩٧ ٥ المصباح المنير تحت اللفظ "جنب" منشورات دار الهجرة قم ايران ١/١١٠ ٦ تاج العروس باب النون فصل الراء دار احياء التراث العربى بيروت ٩/٢١٩

Fatawa Rizwia Volume 28

[Table section with Arabic on left and Urdu on right] - In "Al-Ghunyah Sharh al-Munyah," the Adhan should only be in the minaret or outside the mosque, and the Iqamah should be inside it. [Footnote 1] | In "Ghunyah Sharh Munyah," Adhan should be on the minaret or outside the mosque and Iqamah should be inside the mosque. - In "Nazm al-Imam al-Zandawisti," then "Sharh al-Niqayah" for Al-Shams Al-Quhistani, then "Hashiyat Maraqi al-Falah" for Al-Allamah Al-Sayyid Ahmad al-Tahtawi: "It is disliked to call the Adhan in the mosque." [Footnote 2] | In "Nazm Imam Zandawisti" (13), "Sharh al-Niqayah" for Al-Shams al-Quhistani (14), and in "Hashiyat Maraqi al-Falah" for Al-Allamah Sayyid Ahmad Tahtawi, it is written: it is disliked to call the Adhan inside the mosque. - In "Ghayat al-Bayan Sharh al-Hidayah" for Al-Allamah al-Atqani and in "Fath al-Qadir Sharh al-Hidayah"... | In "Ghayat al-Bayan Sharh al-Hidayah" for Al-Allamah al-Atqani (15) and in "Fath al-Qadir Sharh al-Hidayah" by the absolute researcher (Muhaqqiq ala al-Itlaq) it is stated...

[Continuation from previous page footnote] (Remaining from previous page footnote) [Arabic]: ...as being aside, from dissociation and separation, and you see the two noble corners of the Kaaba, the Black Stone and the Yemeni, as being outside of it. [Urdu]: ...is established. This word gives the meaning of separation and dissociation, just as "janib" gives the meaning of distance and separation. And the two noble corners of the Kaaba, the Black Stone and the Yemeni, can be seen to be outside the Kaaba.

[Arabic]: And it was mentioned in "Khulasat al-Wafa" that Umar bin Abdul Aziz (may Allah be pleased with him) placed four minarets at the four corners for the mosque, then he said: "All of that, from the crescent moon to the ground, is outside the mosque." [Footnote 3, from him, may He forgive him]. [Urdu]: And it is mentioned in "Khulasat al-Wafa" that Umar bin Abdul Aziz (may Allah be pleased with him) built four minarets at the four corners of the Prophet's Mosque and said that these four minarets, from the ground up to the moon, are outside the mosque. (From him, may He forgive him).

Footnotes: 1. Ghunyat al-Mustamli Sharh Munyat al-Musalli, Chapter on Sunan of Prayer, Suhail Academy Lahore, p. 277. 2. Hashiyat al-Tahtawi 'ala Maraqi al-Falah, Chapter on Adhan, Noor Muhammad Karkhana Tijarat Kutub Karachi, p. 107. 3. Wafa' al-Wafa', Chapter Seventeen, Dar Ihya' al-Turath al-Arabi Beirut, 2/ 526 and 527.

फतवा-ए-रज़विया खंड 28

[तालिका अनुभाग: बायीं ओर अरबी और दायीं ओर उर्दू] - "अल-ग़ुनियत शरह अल-मुनियत" में है कि अज़ान केवल मीनार में या मस्जिद के बाहर होनी चाहिए और इकामत उसके अंदर। [फुटनोट 1] | "ग़ुनियत शरह मुनियत" में अज़ान मीनार पर या मस्जिद के बाहर हो और इकामत मस्जिद के अंदर। - "नज़्मुल इमाम अज़-ज़ंदविस्ती", फिर शम्स अल-क़ुहिस्तानी की "शरह अल-निकाया", फिर अल्लामा सैय्यद अहमद तहावी की "हाशिया मराक़िल फ़लाह" में है: मस्जिद में अज़ान देना मकरूह है। [फुटनोट 2] | "नज़्म इमाम ज़ंदविस्ती" (13), शम्स कुहिस्तानी की "शरह निक़ाया" (14), और अल्लामा सैय्यद अहमद तहावी की "हाशिया मराक़िल फ़लाह" में है कि मस्जिद के अंदर अज़ान देना मकरूह है। - अल्लामा अल्क़ानी की "ग़ायत अल-बयान शरह अल-हिदाया" और "फ़त्ह अल-क़दीर शरह अल-हिदाया" में है... | अल्लामा अल्क़ानी की "ग़ायत अल-बयान शरह हिदाया" (15) और मुहाक़्क़िक अलल इतलाक़ की "फ़त्ह अल-क़दीर शरह हिदाया" में उल्लेख है...

[पिछले पृष्ठ के फुटनोट का शेष भाग] (पिछले पृष्ठ के फुटनोट का शेष) [अरबी]: ...जैसे अलग होना, विच्छेद और अलगाव से, और आप काबा के दो महान कोनों, हजर-ए-अस्वद और यमानी को देखते हैं कि वे उससे बाहर हैं। [उर्दू]: ...स्थापित है। यह शब्द अलगाव और जुदाई का अर्थ देता है जैसे "जानिब" दूरी और अलगाव का अर्थ देता है। और काबा शरीफ़ के दोनों महान कोनों, अस्वद और यमानी को देखा जा सकता है कि वे दोनों काबा से बाहर हैं।

[अरबी]: और "ख़ुलासातुल वफ़ा" में उल्लेख है कि उमर बिन अब्दुल अज़ीज़ (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने मस्जिद के लिए चार कोनों पर चार मीनारें बनवाईं, फिर उन्होंने कहा: "वह सब, अर्धचंद्र से ज़मीन तक, मस्जिद के बाहर है।" [फुटनोट 3, उनकी ओर से, अल्लाह उन्हें क्षमा करे]। [उर्दू]: और "ख़ुलासातुल वफ़ा" में उल्लेख है कि उमर बिन अब्दुल अज़ीज़ (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने मस्जिद-ए-नबवी के चारों कोनों पर चार मीनारें बनवाईं और फ़रमाया कि ये चारों मीनारें ज़मीन से चाँद तक मस्जिद के बाहर हैं। (उनकी ओर से, अल्लाह उन्हें क्षमा करे)।

फुटनोट: 1. ग़ुनियतुल मुस्तमली शरह मुनियतुल मुसल्ली, नमाज़ की सुन्नतों पर अध्याय, सुहैल एकेडमी लाहौर, पृष्ठ 277। 2. हाशिया अत-तहावी अला मराक़िल फ़लाह, अज़ान का अध्याय, नूर मोहम्मद कारखाना तिजारत कुतुब कराची, पृष्ठ 107। 3. वफ़ा अल-वफ़ा, सत्रहवां अध्याय, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी बेरुत, 2/ 526 और 527।

فی "الغنیۃ شرح المنیۃ الاذان انما یکون فی المئذنۃ او خارج المسجد والاقامۃ فی داخلہ ۱" | "غنیہ شرح منیہ میں اذان مئذنہ پر یا خارج مسجد ہو اور اقامت مسجد کے اندر۔" وفی "نظم الامام الزندویستی ثم "شرح النقایۃ للشمس القھستانی ثم "حاشیۃ مراقی الفلاح للعلامۃ السید احمد الطحطاوی و یکرہ ان یؤذن فی المسجد ۲" | "نظم امام زند ویستی ۱۳ شرح نقایہ للشمس قہستانی ۱٤ حاشیہ مراقی الفلاح میں للعلاۃ سید احمد طحطاوی میں ہے مسجد کے اندر اذان مکروہ ہے۔" وفی "غایۃ البیان شرح الھدایۃ للعلامۃ الاتقانی وفی "فتح القدیر شرح الھدایۃ" | "غایۃ البیان شرح ہدایہ للعلاہ اتقاتی ۱۵ فتح القدیر شرح ہدایہ محقق علی الاطلاق میں ہے"

(بقیہ حاشیہ صفحہ گزشتہ) کالمجانب من المجانبۃ والانفصال و تری رکنی الکعبۃ الکریمۃ الاسود الیمانی خارجۃ منھا۔ | قائم ہوتا ہے یہ لفظ علیحدگی اور جدائی کے معنی دیتا ہے جیسے جانب دوری اور انفصال کے معنی دیتا ہے اور کعبہ شریف کے دونوں رکن اسود اور یمانی کو دیکھا جا سکتا ہے کہ وہ دونوں کعبہ سے خارج ہیں

و ذکر فی خلاصۃ الوفاء ان عمر بن عبدالعزیز رضی اللہ تعالی عنہ جعل للمسجد اربع منارات فی زوایات الاربع ثم قال کل ذلک من الھلال الی الارض خارج عن المسجد ۳ منہ غفرلہ۔ | اور خلاصۃ الوفاء میں ذکر کیا ہے کہ عمر بن عبدالعزیز رضی اللہ تعالی عنہ نے مسجد نبوی شریف کے چاروں کونوں پر چار مینار بنائے اور فرمایا کہ یہ چاروں مینار زمین سے لے کر چاند تک خارج مسجد ہیں (منہ غفر لہ)۔

۱ غنیۃ المستملی شرح منیۃ المصلی فصل فی سنن الصلوۃ سہیل اکیڈمی لاہور ص ۲۷۷ ۲ حاشیہ الطحطاوی علی مراقی الفلاح باب الاذان نور محمد کارخانہ تجارت کتب کراچی ص ۱۰۷ ۳ وفاء الوفاء الفصل السابع عشر دار احیاء التراث العربی بیروت ۲/ ۵۲۶ و ۵۲۷

Fatawa Razawiyya, Volume 28

For the Absolute Researcher (Al-Muhaqqiq al-Mutlaq): His saying (meaning Imam Burhan al-Din, author of Al-Hidayah) "and the place in our issue is different" signifies that the established and known practice is the difference in their locations, and this is also the legal ruling. Thus, Iqamah must be performed inside the mosque, while Adhan should be given on the minaret. If there is no minaret, it should be in the courtyard of the mosque. They stated: Adhan shall not be called inside the mosque [1].

The statement of the author Imam Burhan al-Din, author of Al-Hidayah, that (the location is different in our issue) provides the benefit that the difference in the locations of Adhan and Iqamah is what is established and known. Furthermore, the legal ruling is that Iqamah must be in the mosque, and Adhan on the minaret. If there is no minaret, then in the courtyard of the mosque. The Imams said that Adhan will not be given inside the mosque.

And the two [commentators] said in both books regarding the issue of the sunnah of purification for the Friday sermon, drawing an analogy from the Adhan: "The primary point specified in 'Al-Kafi' as a common factor is the remembrance of Allah Almighty in the mosque, i.e., within its boundaries, due to the dislike of calling Adhan inside it" [2].

And both commentators, in their respective books, while discussing the issue of purification being Sunnah for the Friday sermon by drawing an analogy with Adhan, said: "The common cause (illat jami'ah) mentioned in both issues in 'Al-Kafi' is that both the sermon and the Adhan are remembrance of God within the mosque, for which purification is Sunnah. 'Inside the mosque' means within the boundaries of the mosque, because Adhan inside the mosque is disliked."

These are nineteen texts, and the twentieth is concluded with the words of Imam Ibn al-Hajj al-Makki al-Maliki. May Allah Almighty have mercy on him, he dedicated a chapter in 'Al-Madkhal' to prohibiting it and denying its practice by the righteous predecessors (Salaf al-Salih) absolutely. This inclusion encompasses all four Imams of the schools of thought and those before them from the Companions and Successors, may Allah Almighty be pleased with them all. This is the text:

These are nineteen texts, and the twentieth text was written by Imam Ibn al-Hajj al-Makki al-Maliki (may Allah have mercy on him) in a chapter in his book 'Al-Madkhal',

in which he described the dislike of calling Adhan inside the mosque and stated that the righteous predecessors absolutely negated this act. In this generality, the four Imams are included, as well as the Sahaba (Companions) and Tabi'un (Successors) before them.

[1] Fath al-Qadir, Book of Prayer, Chapter on Adhan, Maktabah Nooriyah Razawiyah Sukkur, 1/215. [2] Fath al-Qadir, Book of Prayer, Chapter on Friday Prayer, Maktabah Nooriyah Razawiyah Sukkur, 2/29.

फ़तावा रज़विया, जिल्द २८

अल-मुहक़्क़िक अल-मुतलक़ के लिए: उनका कहना (यानी इमाम बुरहानुद्दीन, अल-हिदाया के लेखक) "और हमारे मसले में स्थान अलग है" इस बात का लाभ देता है कि अज़ान और इक़ामत के स्थानों का अंतर ही स्थापित और प्रसिद्ध है, और यही शरीयत का हुक्म भी है। इसलिए इक़ामत मस्जिद में होना ज़रूरी है और अज़ान मीनार पर। यदि मीनार न हो, तो मस्जिद के आँगन (सहन) में। इमामों ने फ़रमाया कि मस्जिद के अंदर अज़ान नहीं दी जाएगी। [1]

लेखक इमाम बुरहानुद्दीन (अल-हिदाया के लेखक) का यह कथन कि (हमारे मसले में स्थान अलग है) इस बात का लाभ देता है कि अज़ान और इक़ामत के स्थानों का अंतर ही स्थापित और ज्ञात है। इसके अलावा, शरीयत का हुक्म यह है कि इक़ामत मस्जिद में होनी चाहिए, और अज़ान मीनार पर। यदि मीनार न हो, तो मस्जिद के सहन (आँगन) में। इमामों ने फ़रमाया कि मस्जिद के अंदर अज़ान नहीं दी जाएगी।

और दोनों व्याख्याकारों ने अपनी दोनों किताबों में जुमे के खुत्बे के लिए पाकी (तहारत) के सुन्नत होने के मसले में अज़ान पर कयास (तुलना) करते हुए फ़रमाया: "'अल-काफ़ी' में दोनों मसलों में सामान्य कारण (इल्लत जामिया) यह बताया गया है कि खुत्बा और अज़ान दोनों ही मस्जिद के अंदर खुदा का ज़िक्र हैं जिनके लिए पाकी सुन्नत है। मस्जिद के अंदर का मतलब मस्जिद की हदें हैं क्योंकि मस्जिद के अंदर अज़ान देना मकरूह है।" [2]

और दोनों व्याख्याकारों ने अपनी संबंधित पुस्तकों में जुमे के खुत्बे के लिए तहारत के सुन्नत होने के मसले पर अज़ान के साथ कयास करते हुए कहा: "'अल-काफी' में दोनों मुद्दों में उल्लिखित सामान्य कारण यह है कि खुत्बा और अज़ान दोनों मस्जिद के भीतर ईश्वर का स्मरण हैं, जिसके लिए तहारत सुन्नत है। 'मस्जिद के अंदर' का अर्थ मस्जिद की सीमाओं के भीतर है, क्योंकि मस्जिद के अंदर अज़ान देना नापसंद (मकरूह) है।"

ये उन्नीस नसूस (प्रमाण) हैं और बीसवाँ प्रमाण इमाम इब्न अल-हाज अल-मक्की अल-मालिकी रहमतुल्लाहि अलैहि ने अपनी किताब 'मदखल' में एक अध्याय (फस्ल) लिखकर दिया है, जिसमें मस्जिद के अंदर अज़ान की कराहत का वर्णन किया है और बताया है कि सलफ सालेहीन ने इस कार्य की पूर्णतः मनाही की है। इस सामान्य निषेध में चारों इमाम शामिल हैं और उनसे पहले के सहाबा और ताबिईन भी।

ये उन्नीस नसूस हैं, और बीसवाँ पाठ इमाम इब्न अल-हाज अल-मक्की अल-मालिकी (अल्लाह उन पर रहम करे) द्वारा उनकी पुस्तक 'अल-मदखल' के एक अध्याय में लिखा गया था, जिसमें उन्होंने मस्जिद के अंदर अज़ान देने की नापसंदगी का वर्णन किया और कहा कि सलफ सालेहीन ने इस कार्य को पूरी तरह से नकारा है। इस व्यापकता में, चारों इमाम शामिल हैं, साथ ही उनसे पहले के सहाबा और ताबिईन भी।

[1] फतह अल-क़दीर, किताबुस सलात, बाबुल अज़ान, मकतबा नूरिय्या रज़विय्या सुक्कुर, 1/215
[2] फतह अल-क़दीर, किताबुस सलात, बाबू सलातुल जुमा, मकतबा नूरिय्या रज़विय्या सुक्कुर, 2/29

पृष्ठ ११६ / ६८४

للمحقق على الاطلاق: قوله (اى الامام برهان الدين صاحب الهدايه) والمكان في مسالتنا مختلف يفيد كون المعهود اختلاف مكانهما وهو كذلك شرعاً فالا قامة في المسجد ولا بد واما الاذان فعلى المئذنة فان لم يكن ففى فناء المسجد وقالوا لايؤذن في المسجد ١. اهـ

مصنف امام برہان الدین صاحب ہدایہ کا قول کہ (مکان ہمارے مسئلہ میں مختلف ہے) اس امر کا فائدہ دیتا ہے کہ اذان واقامت کے مقامات کا اختلاف ہی معہود و معروف نیز حکم شرعی ہے کہ اقامت مسجد میں ہونا ضروری ہے اور اذان مئذنہ پر اور مئذنہ نہ ہو تو مسجد کے صحن میں ائمہ نے فرمایا کہ مسجد میں اذان نہیں دی جائے گی۔

وقالا في الكتابين في مسئلة سنية الطهارة لخطبة الجمعة قياساً على الاذان مانصه : الاولى ما عينه فى الكافي جامعاً وهو ذكر الله تعالى في المسجد اى فى حدوده لكراهة الاذان فى داخله ٢. اهـ

اور دونوں شارحین نے اپنی دونوں کتابوں میں جمعہ کے لیے طہارت مسنون ہونے کے مسئلہ میں اذان پر قیاس کرتے ہوئے فرمایا "کافی میں دونوں مسئلہ میں علت جامعہ یہ بتائی کہ خطبہ اور اذان دونوں ہی مسجد کے اندر خدا کا ذکر ہے جن کے لیے طہارت سنت ہے ، مسجد کے اندر کا مطلب حدود مسجد ہے کیونکہ اذان داخل مسجد مکروہ ہے۔"

فهذه تسعة عشر نصاً وختم العشرين بكلام الامام ابن الحاج المكي مالكي فانه رحمه الله تعالى عقد في المدخل فصلاً للنهي عنه وفى نفى فعله من السلف الصالح مطلقاً فدخل فيهم ائمة المذاهب الاربعة جميعاً ومن قبلهم من الصحابة والتابعين رضى الله تعالى عنهم اجمعين وهذا مانصه۔

یہ انیس نصوص ہیں اور بیسویں نص امام ابن الحاج مکی مالکی رحمتہ اللہ علیہ نے اپنی کتاب مدخل میں ایک فصل تحریر فرمائی جس میں مسجد کے اندر اذان کی کراہت بیان فرمائی اور بتایا کہ مطلقاً سلف صالحین نے اس فعل کی نفی کی ہے تو اس عموم میں ائمہ اربعہ داخل ہو گئے اور ان سے پہلے کے صحابہ و تابعین بھی۔

۱ فتح القدیر کتاب الصلوۃ باب الاذان مکتبہ نوریہ رضویہ سکھر ۱/ ۲۱۵ ۲ فتح القدیر کتاب الصلوۃ باب صلوۃ الجمعۃ مکتبہ نوریہ رضویہ سکھر ۲/ ۲۹

Fatawa Ridawiyyah Volume 28

[Left Column - Arabic] Chapter on the Prohibition of Adhan in the Mosque. It has already been stated that there are three locations for the Adhan: the minaret, on the roof of the mosque, and at its door. Since this is established, Adhan inside the belly (inner hall) of the mosque is prohibited for several reasons. One of them is that it was not a practice of those who passed before (the predecessors), etc. Fragrance 2: You can see these texts in their generality and absoluteness. As known in the Principles (Usul), an action is equivalent to an indefinite noun, and since it falls under negation, the statement "Adhan shall not be called in the mosque" is general. The rest are absolute, with no effect of specification or restriction. It is necessary to let them remain as they are. Regarding those mentioning the minaret, I say: First, do not permit calling the Adhan for the sermon by going out, for people after the First Era innovated raising pulpits and placing platforms in front of them for the Adhan of the sermon, as is famous here in the Royal Mosques. You will learn the permissibility of that with its conditions, so it applies to this Adhan...

[Right Column - Urdu] The text of Al-Madkhal is: "In the description of the prohibition of calling the Adhan inside the mosque, it has already been mentioned that there are three places for the Adhan: the roof of the mosque, the door of the mosque, and the minaret. Since this is the case, the prohibition of calling the Adhan inside the mosque is established for several reasons. First, the pious predecessors did not call the Adhan inside the mosque," etc. These are twenty texts in total. Fragrance 2: These texts are before everyone with their generality and absolute nature. It is evident from the principles of jurisprudence (Usul al-Fiqh) that an action is in the category of an indefinite noun (nakirah), and if it occurs under negation, it becomes general. Therefore, the saying of the jurists 'the Adhan shall not be called in the mosque' is general, and the remaining statements are absolute, having no effect of specification or restriction. Thus, it is mandatory to keep them in their generality. As for those in whose texts the 'midhanah' (place of Adhan) is mentioned, it is not to exclude the Friday Adhan from this ruling. Firstly, because after the early era (Sadr al-Awwal), people built elevated pulpits and platforms in front of them for the Friday Adhan, as can still be seen in royal mosques (and their construction is permissible under specific conditions). So these became the 'midhanah' for the Friday Adhan, and...

---

1 Al-Madkhal, Chapter on the Prohibition of Calling the Adhan in the Mosque, Dar al-Kitab al-Arabi, Beirut, 2/251. Page 117 of 684

फतावा रज़विया, खंड 28

[बायाँ कॉलम - अरबी] मस्जिद में अज़ान की मनाही का अध्याय। पहले ही कहा जा चुका है कि अज़ान के लिए तीन स्थान हैं: मीनार, मस्जिद की छत और उसके दरवाज़े पर। चूंकि यह स्थापित है, इसलिए मस्जिद के आंतरिक भाग में अज़ान देना कई कारणों से निषिद्ध है। उनमें से एक यह है कि यह सल्फ़ (पूर्वजों) की पद्धति नहीं थी, इत्यादि। नफ़्हा 2: आप इन नुसूस को उनकी व्यापकता और निरपेक्षता में देख सकते हैं। जैसा कि उसूल (सिद्धांतों) में ज्ञात है, एक क्रिया एक नकिरा (अनिश्चित संज्ञा) के समान है, और चूंकि यह नफी (निषेध) के तहत आती है, इसलिए यह कथन कि "मस्जिद में अज़ान नहीं दी जाएगी" व्यापक है। शेष निरपेक्ष हैं, जिनमें विशिष्टता या प्रतिबंध का कोई प्रभाव नहीं है। उन्हें वैसा ही रहने देना आवश्यक है। मीनार का उल्लेख करने वालों के संबंध में, मैं कहता हूँ: पहला, खुतबे की अज़ान के लिए बाहर जाने की अनुमति न दें, क्योंकि पहले युग के बाद लोगों ने खुतबे की अज़ान के लिए ऊंचे मिम्बर बनाए और उनके सामने चबूतरे रखे, जैसा कि यहाँ शाही मस्जिदों में प्रसिद्ध है। आप विशिष्ट शर्तों के साथ उसकी स्वीकार्यता के बारे में जानेंगे, अतः यह इस अज़ान पर लागू होता है...

[दायां कॉलम - उर्दू] 'मदखल' का उद्धरण यह है: "मस्जिद में अज़ान की मनाही के बयान में यह गुज़र चुका कि अज़ान के लिए तीन जगहें हैं: मस्जिद की छत, मस्जिद का दरवाज़ा और मीनार। और जब ऐसा है तो मस्जिद के अंदर अज़ान की मनाही कई कारणों से साबित है। पहला यह कि पिछले बुज़ुर्गों (सल्फ़-ए-सालेहीन) ने मस्जिद के अंदर अज़ान नहीं दी थी," इत्यादि। ये कुल बीस नुसूस (ग्रंथ प्रमाण) हुए। नफ़्हा 2: ये नुसूस अपनी व्यापकता और निरपेक्षता के साथ सबके सामने हैं। उसूल-ए-फिक़्ह (धर्मशास्त्र के सिद्धांतों) से यह ज़ाहिर है कि क्रिया (फ़ेअल) नकिरा के हुक्म में है और जब यह नफी (निषेध) के तहत हो तो आम (व्यापक) होती है। इसलिए फ़ुक़हा (धर्मशास्त्रियों) का कथन 'मस्जिद में अज़ान दी जाए' आम है, और बाकी कथन मुतलक़ (निरपेक्ष) हैं जिनमें तख़सीस (विशिष्टता) और तक़यीद (प्रतिबंध) का कोई असर नहीं है, तो उन्हें उनकी व्यापकता पर ही जारी रखना होगा। और जिनके बयानों में 'मिज़ना' (अज़ान की जगह) का ज़िक्र है, तो वह जुमा की अज़ान को इस हुक्म से निकालने के लिए नहीं है। पहला इसलिए कि सद्र-ए-अव्वल (प्रारंभिक युग) के बाद ही लोगों ने ऊंचे मिम्बर और उनके सामने जुमा की अज़ान के लिए चबूतरे बनाए जैसा कि शाही मस्जिदों में अब भी देखा जा सकता है (और उनका निर्माण विशिष्ट शर्तों के साथ जायज़ भी है)। तो जुमा की अज़ान के लिए यही मिज़ना हुए और...

1 अल-मदखल, मस्जिद में अज़ान की मनाही का अध्याय, दार अल-किताब अल-अरबी, बेरूत, 2/251. पृष्ठ 117 का 684

[بایاں کالم - عربی] فصل فی النھی عن الاذان فی المسجد وقد تقدم ان للاذان ثلثة موا ضع، المناره، وعلی سطح المسجد ،وعلی بابه، واذا کان ذلك کذلك فیمنع من الاذان فی جوف المسجد لو جوه احدھا انه لم یکن من فعل من مضی ۱ الی اخره۔ نفحه ۲: بمرأی منك هذه النصوص بعمومها واطلا قها فان الفعل کما عرف فی الاصول فی قوة النکرة و قد وقع فی حیز النفی فقولهم لا یؤذن فی المسجد عام و الباقی مطلق ولا اثر فیها للتخصیص والتقیید فو جب امرارها کما هی والتی فیها ذکر المئذنة فاقول : اولاً لا تو ذن بخروج اذان الخطبة فان الناس بعد الصدر الاول احدثوا اعلاء المنابر وکما بحذائها لاذان الخطبة کما هو مشهور ههنا فی الجوامع السلطانیة ستعلم جواز ذلك بشرطه فیصدق علی هذا الاذان۔

[دایاں کالم - اردو] مدخل کی عبارت یہ ہے "مسجد میں اذان کی ممانعت کے بیان میں یہ گزر چکا کہ اذان کے لیے تین جگہیں ہیں مسجد کی چھت، مسجد کا دروازہ اور منارہ، اور جب ایسا ہے تو مسجد کے اندر اذان کی ممانعت کئی وجہ سے ثابت ہے اول یہ کہ گزشتہ بزرگانِ دین مسجد کے اندر اذان نہیں دیتے تھے" الخ یہ کل بیس نصوص ہوئے۔ نفحہ ۲: یہ نصوص اپنے عموم واطلاق کے ساتھ سب کے سامنے ہیں اور اصولِ فقہ سے یہ ظاہر ہے کہ فعل نکرہ کے حکم میں ہے اور نفی کے تحت ہو تو عام ہے پس فقہاء کا قول لا یو ذن فی المسجد عام ہے اور باقی اقوال مطلق ہیں جن میں تخصیص و تقیید کا کوئی اثر نہیں تو ان کو اپنے عموم پر ہی جاری رکھنا ہوگا۔ اور جن کی عبارتوں میں مئذنہ کا ذکر ہے تو وہ خطبہ کی اذان کو اس حکم سے نکالنے کے لئے نہیں اولاً اس لیے کہ صدرِ اول کے بعد ہی لوگوں نے بلند منبر اور ان کے سامنے اذانِ جمعہ کے لیے چبوترے بنائے جیسا کہ شاہی مسجدوں میں اب بھی دیکھا جاسکتا ہے (اور ان کی بنا مخصوص شرائط کے ساتھ جائز بھی ہے) تو اذانِ جمعہ کے لیے یہی مئذنہ ہوئے اور

Fatawa Razawiyya Volume 28

[Arabic Text] Also, it is on the minaret, and even if it is not in the courtyard. Secondly, ruling on an absolute or general concept with a hesitant meaning only requires that no individual case be devoid of both aspects. As for both aspects applying to every individual case, it is not so, and this is very clear. The phrasing in my copies of 'Al-Fath' and 'Al-Inaya' is: 'As for the Adhan, it is on the minaret; if it is not'—with a 'ya' below, meaning the Adhan on it—'then in the courtyard of the mosque.' The absence of it being on the minaret includes both abandonment and refraining, so every Adhan enters into it. Similarly, according to the version 'Takun' with a 'ta' above, where the pronoun refers to the minaret, the intended meaning is legal existence and sensory existence, not the legal existence of the thing itself. Even if we concede, their addition in wording—they said—cut this ruling off from the previous sunnahs, and that is because 'La Yu'adhin' means the Adhan is not performed, and it is in its generality.

[Urdu Text] If the Adhan on them is not 'Adhan on the minaret', then in the ruling that 'if the Adhan is not on the minaret, let it be in the mosque courtyard', the Friday Adhan is also included. Secondly: (This sentence, 'Adhan should be on the minaret, if not, given in the mosque courtyard') is a hesitant ruling for absolute or general (Adhan). Such a hesitant ruling does not demand that every single instance of the absolute or general be characterized by both sides of the ruling; rather, the meaning is simply that no instance should be completely devoid of both sides of the ruling. One instance may be characterized by one side, and another by the other side, and there is no harm in that. (According to this explanation, the meaning of the above sentence is that whether it is the five-time Adhan or the sermon Adhan, all should be on the minaret. If the minaret is not suitable for Adhan or Adhan could not be given on it, then it should be in the mosque courtyard. Thus, the above ruling includes the Friday Adhan as well). (Objection) The apparent meaning of the above passage from 'Fath al-Qadir' and 'Ghayat al-Bayan' is that this ruling is specific only to the five daily prayers, as the need for a minaret is for them.

---

1 Fath al-Qadir, Kitab al-Salat, Bab al-Adhan, Maktaba Nooriya Razawiyya, Sukkur, 1/215 Page 118 of 684

फ़तावा रज़विया जिल्द 28

[अरबी पाठ] इसके अलावा, यह मीनार पर है, भले ही वह आंगन में न हो। दूसरे, एक अनिश्चित या सामान्य अवधारणा पर एक दुविधापूर्ण अर्थ के साथ निर्णय लेने के लिए केवल यह आवश्यक है कि उसका कोई भी व्यक्तिगत मामला दोनों पहलुओं से खाली न हो। जहाँ तक हर व्यक्तिगत मामले में दोनों पहलुओं के लागू होने की बात है, ऐसा नहीं है, और यह बहुत स्पष्ट है। मेरे 'अल-फतह' और 'अल-इनाया' के संस्करणों में शब्द इस प्रकार हैं: 'जहाँ तक अज़ान का सवाल है, वह मीनार पर है; यदि वह नहीं है'—नीचे 'या' के साथ, जिसका अर्थ है उस पर अज़ान—'तो मस्जिद के आंगन में।' मीनार पर न होने में त्याग और परहेज दोनों शामिल हैं, इसलिए हर अज़ान इसमें शामिल हो जाती है। इसी तरह, 'तकुन' संस्करण के अनुसार, जिसमें सर्वनाम मीनार की ओर इशारा करता है, अभिप्रेत अर्थ कानूनी अस्तित्व और संवेदी अस्तित्व है, न कि स्वयं वस्तु का कानूनी अस्तित्व। भले ही हम मान लें, उनके शब्दों में इज़ाफ़ा—उन्होंने कहा—इस नियम को पिछली सुन्नतों से अलग कर दिया, और वह इसलिए है क्योंकि 'ला युअज़िन' का अर्थ है अज़ान नहीं दी जाती है, और यह अपनी व्यापकता में है।

[उर्दू पाठ] उन पर अज़ान, 'अज़ान अली अल-मिअज़ना' नहीं हुई तो इस हुक्म में कि 'अगर मिअज़ना (मीनार) पर अज़ान न हो तो सेहन-ए-मस्जिद में हो', अज़ान-ए-जुमा भी दाखिल रही। दूसरा: (यह जुमला 'अज़ान मिअज़ना पर होनी चाहिए न हो तो सेहन-ए-मस्जिद में दी जाए') मुतलक़ (निरपेक्ष) या आम (अज़ान) के लिए एक हुक्म-ए-मुर्दद (दुविधापूर्ण नियम) है और ऐसे तरदीदी हुक्म का यह तक़ाज़ा नहीं होता कि मुतलक़ या आम का हर-हर फ़र्द (व्यक्तिगत मामला) हुक्म के दोनों पहलुओं से मुत्तसिफ़ (युक्त) हो, बल्कि मतलब सिर्फ यह होता है कि उसको कोई फ़र्द भी हुक्म के दोनों पहलुओं से यकसर खाली न हो, कोई फ़र्द हुक्म के एक पहलू से मुत्तसिफ़ हो और कोई दूसरे पहलू से, इसमें कोई हर्ज नहीं है। (इस तशरीह की रू से मज़कूर-ए-बाला जुमले का मतलब यह हुआ कि अज़ान ख़्वाह पंज-वक़्ता (पाँच समय की) हो या अज़ान-ए-ख़ुतबा, सबको मिअज़ना पर होना चाहिए (लायक़-ए-अज़ान) मिअज़ना ही न हो या उस पर अज़ान न हो सकी तो सेहन-ए-मस्जिद में हो, पस मज़कूर-ए-बाला हुक्म अज़ान-ए-जुमा को भी शामिल हुआ।) (एतराज़) फ़तह अल-क़दीर और ग़ायत अल-बयान की मज़कूर-ए-बाला इबारत का ज़ाहिर तो यही है कि यह हुक्म सिर्फ नमाज़-ए-पंज-वक़्ता के साथ ही ख़ास हो कि मिअज़ना की ज़रूरत उसी के लिए है।

1 फ़तह अल-क़दीर किताबुस सलात बाबुल अज़ान मकतबा नूरिया रज़विया सक्खर 1/ 215 पेज 118 ऑफ़ 684

[عربی متن] ایضا انه علی المئذنة وان لم تکن في الفناء ۔ وثانیا الحکم علی مطلق او عام بمفهوم مردد انما یقتضي ان لا یخلو شیئ من افراده عن کلا الوجهین اما کون کل فرد یجری فیه الوجهان فلا ، وهذا ظاهر جدا ۔ عبارة نسختی الفتح والعنایة ۔ واما الاذان فعلی المئذنة فان لم یکن بیاء تحتیة ای الاذان علیها ففي فناء المسجد ، وعدم کونه علیها یشمل الترك والکف فیدخل فیه کل اذان، وکذا علی نسخة تکن بتاء فوقانیة والضمیر للمنارة فان المراد الکون الشرعي والوجود حسیا غیر الوجود الشیئ شرعا و علی التنزل فزیادتهما لفظا قالوا قطعت هذا الحکم عن سنن السابق و ذلك لان لا یوذن بمعنی لا یفعل الاذان وهو بعمومه

[اردو متن] ان پر اذان، اذان علی المئذنہ نہ ہوئی تو اس حکم میں کہ مئذنہ پر اذان نہ ہو تو صحن مسجد میں ہو اذان جمعہ بھی داخل رہی۔ ثانیا : (یہ جملہ اذان مئذنہ پر ہونی چاہیے نہ ہو تو صحن مسجد میں دی جائے) مطلق یا عام (اذان) کے لیے ایک حکم مردد ہے اور ایسے تردیدی حکم کا یہ تقاضا نہیں ہوتا کہ مطلق یا عام کا ہر ہر فرد حکم کے دونوں پہلوؤں سے متصف ہو بلکہ مطلب صرف یہ ہوتا ہے کہ اس کو کوئی فرد بھی حکم کے دونوں پہلوؤں سے یکسر خالی نہ ہو کوئی فرد حکم کے ایک پہلو سے متصف ہو اور کو ئی دوسرے پہلو سے اس میں کوئی حرج نہیں ہے۔ (اس تشریح کی رو سے مذکورہ بالا جملہ کا مطلب یہ ہوا کہ اذان خواہ پنج وقتہ ہو یا اذان خطبہ سب کو مئذنہ پر ہونا چاہیے (لائق اذان) مئذنہ ہی نہ ہو یا اس پر اذان نہ ہو سکی تو صحن مسجد میں ہو پس مذکورہ بالا حکم اذانِ جمعہ کو بھی شامل ہوا) (اعتراض) فتح القدیر اور غایۃ البیان کی مذکورہ بالا عبارت کا ظا ہر تو یہی ہے کہ یہ حکم صرف نمازِ پنجوقتہ کے ساتھ ہی خاص ہو کہ مئذنہ کی ضرورت اسی کے لیے ہے۔

Fatawa Razawiya Volume 28

[Arabic Text]: It used to include every Adhan, but this final concession was because the discussion between the two statements was specifically regarding the Adhan of minarets. If they had not said 'they said' (Qalu), the context would have restricted the ruling to that specific case. Their intention (may Allah have mercy on them), by replacing it with a specific issue, was to convey a general ruling. So they added 'they said', and it became a transmitted ruling, and there is no specific context in what is transmitted. Thus, the context of its initial presentation does not limit it, and it remains in its absolute state. By my life, their indications are not understood except by guidance from their blessings. And Allah is the Granter of success, there is no Lord besides Him.

[Urdu Text]: (The Adhan for Friday prayers is prohibited on common minarets due to the lack of alignment [muhazat]). (Answer) The original text of these two books is: 'As for the Adhan, it is upon the minaret, and if it is not (one manuscript) and if it were not (another manuscript), then it is in the courtyard of the mosque.' According to the first manuscript, the translation is: 'If the Adhan was not given on the minaret.' There are two scenarios for the absence of Adhan: First, it was possible for the Adhan to be on the minaret, but the Muazzin did not give it there due to laziness, etc., or the absence of Adhan on the minaret was due to the Muazzin's neglect. The second scenario is that the Muazzin wanted to give the Adhan on the minaret but could not because Sharia stopped him, as this minaret is not in alignment with the preacher (Khatib), so the Adhan there is prohibited. This absence of Adhan is due to the Muazzin being restrained from giving it. Among these, the first scenario applies to the five daily prayers, and the second applies to the Friday prayers. The ruling for both scenarios of the absence of Adhan is the same: if the Adhan is in the mosque courtyard, then this ruling also includes the Friday Adhan. According to the second manuscript, the translation would be: 'If there is no minaret, the Adhan will be in the mosque courtyard.' There are also two scenarios for the absence of a minaret: physical absence and legal absence. If there is no minaret in the mosque at all, that is physical absence. If there is a minaret but it is legally non-existent for the sermon's Adhan because it is not aligned with the preacher, then the mentioned ruling also applies to the Friday Adhan, meaning it should be in the mosque courtyard. In any case, the sermon's Adhan is not excluded from this ruling, all praise be to Allah. If someone is adamant that the sermon's Adhan is not included in this ruling, then as a further concession, it is submitted that both these elders have also kept this in mind.

Thus, in their same text, after the aforementioned part, they changed the style and added the word 'they said' (Qalu) to give a general and complete ruling. They say: 'They said: The Adhan shall not be given in the mosque.' This is the saying of the jurists (Fuqaha) that the Adhan should not be given inside the mosque, and I say this because the ruling 'Adhan shall not be given in the mosque' includes all Adhans in its generality. However, as a concession, when we... [text continues on next page]

फ़तावा रज़विया जिल्द 28

[अरबी पाठ]: इसमें हर अज़ान शामिल होती थी, लेकिन यह अंतिम रियायत इसलिए थी क्योंकि दो बयानों के बीच की चर्चा विशेष रूप से मीनारों की अज़ान के बारे में थी। यदि उन्होंने 'उन्होंने कहा' (क़ालू) नहीं कहा होता, तो संदर्भ नियम को उस विशिष्ट मामले तक ही सीमित रखता। उनका इरादा (अल्लाह उन पर दया करे), इसे एक विशिष्ट मुद्दे से बदलकर, एक सामान्य नियम बताना था। इसलिए उन्होंने 'उन्होंने कहा' जोड़ा, और यह एक हस्तांतरित नियम बन गया, और जो हस्तांतरित किया गया है उसमें कोई विशिष्ट संदर्भ नहीं है। इस प्रकार, इसकी प्रारंभिक प्रस्तुति का संदर्भ इसे सीमित नहीं करता है, और यह अपनी पूर्ण अवस्था में रहता है। मेरे जीवन की कसम, उनके संकेतों को उनके आशीर्वाद के मार्गदर्शन के बिना नहीं समझा जा सकता। और अल्लाह ही सफलता देने वाला है, उसके सिवा कोई रब नहीं है।

[उर्दू पाठ]: (जुमे की अज़ान संरेखण [मुहाज़ात] की कमी के कारण सामान्य मीनारों पर प्रतिबंधित है)। (उत्तर) इन दोनों पुस्तकों का मूल पाठ यह है: 'जहाँ तक अज़ान का संबंध है, वह मीनार पर है, और यदि वह नहीं है (एक पांडुलिपि) और यदि वह न होती (दूसरी पांडुलिपि), तो वह मस्जिद के आंगन में है।' पहली पांडुलिपि के अनुसार, अनुवाद यह है: 'यदि मीनार पर अज़ान नहीं दी गई।' अज़ान की अनुपस्थिति के दो परिदृश्य हैं: पहला, मीनार पर अज़ान संभव थी, लेकिन मुअज़्ज़िन ने आलस्य आदि के कारण वहां अज़ान नहीं दी, या मुअज़्ज़िन की उपेक्षा के कारण मीनार पर अज़ान नहीं हुई। दूसरा परिदृश्य यह है कि मुअज़्ज़िन मीनार पर अज़ान देना चाहता था लेकिन नहीं दे सका क्योंकि शरीयत ने उसे रोक दिया, क्योंकि यह मीनार उपदेशक (खतीब) के साथ संरेखण में नहीं है, इसलिए वहां अज़ान प्रतिबंधित है। अज़ान की यह अनुपस्थिति मुअज़्ज़िन को अज़ान देने से रोके जाने के कारण है। इनमें से, पहला परिदृश्य पाँच दैनिक प्रार्थनाओं पर लागू होता है, और दूसरा जुमे की प्रार्थनाओं पर लागू होता है। अज़ान की अनुपस्थिति के दोनों परिदृश्यों के लिए नियम समान है: यदि अज़ान मस्जिद के आंगन में है, तो इस नियम में जुमे की अज़ान भी शामिल है। दूसरी पांडुलिपि के अनुसार, अनुवाद यह होगा: 'यदि कोई मीनार नहीं है, तो अज़ान मस्जिद के आंगन में होगी।' मीनार की अनुपस्थिति के भी दो परिदृश्य हैं: भौतिक अनुपस्थिति और कानूनी अनुपस्थिति। यदि मस्जिद में कोई मीनार ही नहीं है, तो वह भौतिक अनुपस्थिति है। यदि मीनार है लेकिन वह खुतबे की अज़ान के लिए कानूनी रूप से अस्तित्वहीन है क्योंकि वह उपदेशक के साथ संरेखित नहीं है, तो उल्लिखित नियम जुमे की अज़ान पर भी लागू होता है, जिसका अर्थ है कि यह मस्जिद के आंगन में होनी चाहिए।

किसी भी मामले में, खुतबे की अज़ान इस नियम से बाहर नहीं है, अल्लाह का शुक्र है। यदि कोई इस बात पर अड़ा है कि खुतबे की अज़ान इस नियम में शामिल नहीं है, तो एक और रियायत के रूप में यह निवेदन है कि इन दोनों बुजुर्गों ने भी इस बात का ध्यान रखा है। इस प्रकार, उनके उसी पाठ में, उपरोक्त भाग के बाद, उन्होंने शैली बदल दी और एक सामान्य और पूर्ण नियम देने के लिए 'उन्होंने कहा' (क़ालू) शब्द जोड़ा। वे कहते हैं: 'उन्होंने कहा: मस्जिद में अज़ान नहीं दी जाएगी।' यह न्यायविदों (फुक़्हा) का कहना है कि मस्जिद के अंदर अज़ान नहीं दी जानी चाहिए, और मैं यह इसलिए कहता हूँ क्योंकि नियम 'मस्जिद में अज़ान नहीं दी जाएगी' अपनी व्यापकता में सभी अज़ानों को शामिल करता है। हालाँकि, रियायत के रूप में, जब हमने... [अगले पृष्ठ पर जारी]

[عربی عبارت]: كان يشمل كل اذان لكن هذا التنزل الاخير لما كان الكلام في مابين العبارتين فی اذان المنائر خاصة فلولم يأتبابقالوا لاشمل الظرف الحكم الى العهد ومقصودهما رحمهما الله تعالى مع الاستبدال به على المسألة الخاصة افادة الحكم العام فزادا قالوا فصار حكما منقولا ولا عهد في المنقول عنه فلم يسر اليه عهد سياقه وبقى على محوضة اطلاقه ولعمرى لا يوقف على اشاراتهم الابتو فيق من بركاتهم والله الموفق لارب سواه۔

[اردو عبارت]: اذان جمعہ تو عدم محاذات کی وجہ سے متعارف منذنوں پر منع ہے) (جواب) ان دونوں کتابوں کی اصل عبارت یہ ہے: اما الاذن فعلى المئذنة وان لم يكن (ایک نسخہ) وان لم تكن (دوسرا نسخہ) ففی فناء المسجد، پہلے نسخے کی تقدیر پر ترجمہ یہ ہوا "اگر منذنہ پر اذان نہ ہوئی" اذان نہ ہونے کی دو صورتیں ہیں: اول اذان کا منذنہ پر ہونا تو ممکن تھا مگر مؤذن نے سستی وغیرہ کی وجہ سے اذان منذنہ پر نہ دی یا عدم اذان على المئذنة بوجہ ترک مؤذن ہے اور دوسری صورت یہ کہ مؤذن منذنہ پر اذان دینا چاہتا تھا لیکن وہ منذنہ پر اذان اس لیے نہ دے سکا کہ شریعت نے اسے روک دیا کہ یہ منذنہ خطیب کی محاذات میں نہیں اس لیے اس پر اذان منع ہے یہ عدم اذان مؤذن کو اذان سے کف و منع کی وجہ سے ہے ان میں پہلی صورت اذانِ پنجوقتہ میں ہے اور دوسری جمعہ کی اذانوں میں اور عدم اذان کی ان دونوں صورتوں کے لیے حکم یہی ہے اذان صحن مسجد میں ہو تو جمعہ کی اذان کو بھی یہ حکم شامل ہوا اور دوسرے نسخہ کی رو سے ترجمہ یہ ہوگا کہ اگر منذنہ نہ ہو تو اذان صحن مسجد میں ہوگی منذنہ نہ ہونے کی بھی دو صورتیں ہیں عدم حسی اور عدم شرعی، مسجد میں سرے سے کوئی منذنہ ہی نہ ہو یہ عدم حسی ہے اور منذنہ تو ہو مگر خطیب کی محاذات کی وجہ سے خطبہ کی اذان کے لیے شر عا معدوم ہیں تو حکم

مذکور اذان جمعہ کے لیے بھی ہوا کہ صحن مسجد میں ہو تو بہر تقدیر اس حکم سے خطبہ کی اذان خارج نہ ہوئی، واللہ الحمد، اور کسی کو ضد ہی ہو کہ اس حکم میں جمعہ کے خطبہ کی اذان شامل نہیں تو برسبیل تنزل گزارش ہے کہ ان دونوں بزرگوں نے اس کا بھی خیال رکھا ہے چنانچہ اپنی اسی عبارت میں مذکورہ بالا ٹکڑے کے بعد اسلوب بدل کر لفظ قالوا کے اضافہ کے ساتھ ایک عام اور تام حکم دیا۔ فرماتے ہیں : قالو الایؤذن فی المسجد فقہاء کا قول ہے کہ مسجد میں اذان نہیں دی جائے گی اور یہ میں اس لیے کہتا ہوں کہ لایؤذن فی المسجد کا حکم اپنے عموم کے ساتھ تمام اذانوں کو شامل ہے لیکن بطور تنزل جب ہم نے سابقہ

Fatawa Ridawiyya, Volume 28

[Right Column Text] If one assumed the sentence to be specific to the five daily calls to prayer (Adhan), then if these scholars had stated 'La yu'adhdhinu fil-masjid' (it is not called in the mosque) without changing the style of the expression and adding the word 'Qalu' (They said), there could have been a misconception that the ruling applies only to that customary Adhan (the five daily prayers) mentioned in the previous sentence. However, when the context of the expression changed and the addition of 'Qalu' made it a separate sentence, that misconception was completely eliminated. It became perfectly clear that this is a separate ruling, absolute and general for all calls to prayer, including the Adhan for the Friday sermon (Khutbah). Guidance toward such subtleties in the words of the elders is solely a miracle of Divine success (Tawfiq). May Allah Almighty also grant success in other etiquettes. Amen!

[Middle Column - Arabic Text with Side Translation] Nafhah 3: By the grace of Allah Almighty, the utility of the word 'Qalu' has become apparent in these two expressions, and it is not in others. It is not the case that whenever they say 'Qalu', they intend to distance themselves or indicate a disagreement, as evidenced by thorough research (tattabu'). Nor is it a terminology accepted by everyone; rather, the Master, the Great Scholar, said in the marginalia of Al-Durr al-Mukhtar... [1]

And in Radd al-Muhtar, regarding the issue of an impure person touching books of Hadith and Fiqh, it is stated in Al-Khulasah: It is disliked according to both of them [the companions of the Imam], but the more correct view is that it is not disliked according to him [the Imam]. Al-Fath proceeded upon its being disliked and said: They said (Qalu) it is disliked to touch books of Tafsir, Fiqh, and Sunnah because they are not devoid of...

[Left Column - Urdu Translation of Middle Column] Nafhah 3: By the grace of Allah, the word 'Qalu' is not present in the expressions of these two Imams, nor is it the case that whenever the word 'Qalu' is used, they mean to distance themselves from what preceded or indicate a contradiction. This is not a universally accepted terminology, as is evident from the research and search of the scholars' words.

In Radd al-Muhtar, regarding a person without Wudu touching books of Hadith and Fiqh, it states: In 'Al-Khulasah' it is said that according to the Sahibayn (the two companions), touching is disliked, and the correct view is that according to the Imam,

touching is not disliked. Fath al-Qadir ruled its dislike and said that people said it is disliked for a person without Wudu to touch books of Tafsir, Fiqh, and Sunnah.

[Bottom Section - Arabic with Urdu Translation] Annotation: And whoever attributed the addition of the word 'Qalu' in this issue of ours to the Imam, the Jurist of the Soul, Qadi Khan, has lied and fabricated, as you see from his own words, may his Lord protect him.

Translation: And whoever attributed the addition of the word 'Qalu' in this matter to Imam Qadi Khan did wrong, as was known from his expression. From him, may his Lord protect him.

[Footnote] [1] Here, Ala Hazrat likely quoted some passage from Tahtawi as well, which could not be read. - Abdul Mannan.

फ़तावा रज़विया, खंड 28

[दायां कॉलम पाठ] वाक्य को पाँच समय की अज़ान के लिए विशिष्ट मान लिया गया। यदि इन हज़रात ने अभिव्यक्ति की शैली बदले और 'क़ालू' (उन्होंने कहा) शब्द जोड़े बिना 'ला युअज़्ज़िनु फिल-मस्जिद' (मस्जिद में अज़ान न दी जाए) कह दिया होता, तो यह भ्रम हो सकता था कि हुक्म भी उसी प्रचलित अज़ान (पंजवक्ता) के लिए है जिसका उल्लेख पिछले वाक्य में है। लेकिन जब अभिव्यक्ति का संदर्भ बदल गया और 'क़ालू' की वृद्धि ने इसे एक अलग वाक्य बना दिया, तो वह भ्रम पूरी तरह समाप्त हो गया। यह बात बिल्कुल स्पष्ट हो गई कि यह एक अलग हुक्म है जो सभी अज़ानों के लिए निरपेक्ष और सामान्य है, जिसमें खुतबे की अज़ान भी शामिल है। बुज़ुर्गों के कलाम में इन बारीकियों की ओर मार्गदर्शन केवल ईश्वरीय तौफ़ीक़ (सफलता) का ही चमत्कार है। अल्लाह ताला अन्य शिष्टाचारों की भी तौफ़ीक़ अता फरमाए। आमीन!

[मध्य कॉलम - अरबी पाठ और पार्श्व अनुवाद] नफ़हा 3: अल्लाह तआला की तौफीक से इन दोनों इबारतों में लफ्ज़ 'क़ालू' का लाभ ज़ाहिर हो गया है, और यह दूसरों में नहीं है। और ऐसा भी नहीं है कि जब भी वे 'क़ालू' कहें, तो उससे पिछली बात से अलगाव या विरोध का लाभ ही अभिप्रेत हो, जैसा कि गहन अध्ययन (तत्तबु) से प्रमाणित होता है। और न ही यह हर किसी की स्वीकृत शब्दावली (मुस्तलाह) है। जैसा कि सैयद अल्लामा ने हाशिया अल-दुर्र अल-मुख्तार में कहा... [1]

रद्द अल-मुह्तार में बे-वज़ू व्यक्ति द्वारा हदीस और फ़िक़्ह की किताबों को छूने के मसले में कहा गया है: 'अल-खुलासा' में है कि साहिबैन के अनुसार छूना मकरूह (नापसंद) है और सही यह है कि इमाम साहब (अबू हनीफा) के नज़दीक छूना मकरूह नहीं है। 'अल-फ़तह' (फ़तह अल-क़दीर) इसके मकरूह होने पर चला और कहा कि लोगों ने कहा (क़ालू) कि बिना वज़ू के तफ़्सीर, फ़िक़्ह और सुन्नत की किताबों को छूना मकरूह है क्योंकि वे इससे खाली नहीं होते...

[बायां कॉलम - मध्य कॉलम का उर्दू अनुवाद] नफ़हा 3: अल्लाह तआला की तौफ़ीक़ से इन दोनों इमामों की इबारत में लफ़्ज़ 'क़ालू' नहीं है, और ऐसा भी नहीं है कि जब लफ़्ज़ 'क़ालू' कहें तो मा-सबक़ (पिछली बात) से तबर्री (अलगाव) और विरोध जताने का ही फ़ायदा मुराद लें। न ही यह सब की तस्लीमशुदा इस्तिलाह (पारिभाषिक शब्दावली) है, जैसा कि उलमा के कलाम के तत्तबु व तलाश से ज़ाहिर हुआ।

रद्दुल मुह्तार में बे-वज़ू आदमी के हदीस व फ़िक़्ह की किताबों के छूने के बारे में फ़रमाया: 'खुलासा' में है कि साहिबैन के नज़दीक छूना मकरूह है और सही यह है कि इमाम साहब के नज़दीक छूना मकरूह नहीं है और 'फ़तह अल-क़दीर' में इसकी कराहत का हुक्म फ़रमाया और कहा कि लोगों ने कहा कि मकरूह है बे-वज़ू कुतुब-ए-तफ़्सीर, फ़िक़्ह और सुन्नत की।

[नीचे का भाग - अरबी और उर्दू अनुवाद] एनोटेशन: और जिसने हमारे इस मसले में लफ़्ज़ 'क़ालू' की ज़्यादती की निस्बत इमाम, फ़क़ीह-ए-नफ़्स, क़ाज़ी ख़ान की तरफ़ की, उसने झूठ बोला और इफ़्तरा (आरोप) लगाया जैसा कि आप उससे देखते हैं, उसका रब उसकी हिफ़ाज़त करे।

अनुवाद: और जिस किसी ने इस मसले में लफ़्ज़ 'क़ालू' की ज़्यादती की निस्बत इमाम क़ाज़ी ख़ान की तरफ़ की, उसने ग़लत किया जैसा कि उनकी इबारत से पता चला। - मुन्हु हफ़िज़हु रब्बुहु।

[फ़ुटनोट] [1] यहाँ आला हज़रत ने ग़ालिबन तहतावी की भी कोई इबारत नक़्ल की थी जो पढ़ी न गई। - अब्दुल मन्नान।

पृष्ठ 120 / 684

[دائیں کالم کی تحریر] جملہ کو پانچ وقتہ اذان کے لیے مخصوص مان لیا۔ تو یہ حضرات اگر عبارت کا اسلوب بدلے اور لفظ قالو کا اضافہ کئے بغیر لا یؤذن فی المسجد کہہ دیتے تو یہ وہم ہو سکتا تھا کہ حکم بھی اسی معہود اذان (پنجوقتہ) کے لیے ہے جس کا ذکر جملہ سابقہ میں ہے لیکن جب عبارت کا سیاق بدل گیا اور قالوا کے اضافہ نے اسے ایک علیحدہ جملہ کر دیا تو وہ وہم بالکلیہ ختم ہو گیا اور یہ امر بالکل واضح ہو گیا کہ یہ ایک علیحدہ حکم جملہ اذانوں کے لیے مطلق اور عام ہے جس میں خطبہ کی اذان بھی شامل ہے۔ بزرگوں کے کلام میں ان دقائق کی طرف رہنمائی صرف توفیق الہی کا کرشمہ ہے اللہ تعالیٰ اس کے علاوہ آداب کی بھی توفیق بخشے۔ آمین!

[درمیانی کالم - عربی متن مع ترجمہ] نفحہ ۳: بتوفیقه تعالی ظهرت فائدة لفظة 'قالوا' في هاتين العبارتين وليست في غيرهما وليس كلما قالوا 'قالوا' ارادوا تبرأ - او افادة خلاف كما يشهد به التتبع ولا هو عـہ مصطلح كل احد بل قال السيد العلامة في حاشية الدرالمختار۔۔۔ ۱ـہ

وفی رد المحتار في مسئلة مس المحدث كتب الاحاديث والفقه قال في الخلاصة يكره عندهما والاحصح انه لا يكره عنده ومشى في الفتح على الكراهة فقال قالوا يكره مس كتب التفسير والفقه والسنن لانها لا تخلو عن

[بایاں کالم - درمیانی کالم کا اردو ترجمہ] نفحہ ۳: اللہ تعالیٰ کی توفیق سے ان دونوں اماموں کی عبارت میں لفظ قالو انہیں ہے اور ایسا بھی نہیں ہے کہ جب لفظ قالوا کہیں تو ماسبق سے تبری اور افادہ خلاف کا ہی فائدہ مراد لیں نہ یہ سب کی تسلیم شدہ اصطلاح ہے جیسا کہ کلام علماء کے تتبع و تلاش سے ظاہر ہوا۔

ردالمحتار میں بے وضو آدمی کے حدیث و فقہ کی کتابوں کے چھونے کے بارے میں فرمایا "خلاصہ میں ہے کہ صاحبین کے نزدیک چھونا مکروہ ہے اور صحیح یہ ہے کہ امام صاحب کے نزدیک چھونا مکروہ نہیں ہے اور فتح القدیر میں اس کی کراہت کا حکم فرمایا اور کہا کہ لوگوں نے کہا کہ مکروہ ہے بے وضو کتب تفسیر فقہ اور سنت کی"

[نچلا حصہ - عربی مع اردو ترجمہ] عہ : و من نسب في مسئلتنا هذه زيادة لفظة 'قالوا' الى الامام فقيه النفس قاضي خاں فقد كذب وافترى كما ترى منه حفظه ربه۔

ترجمہ: اور جس نے اس مسئلہ میں لفظ قالوا کی زیادتی کی نسبت امام قاضیخاں کی طرف کی غلط کیا جیسا کہ ان کی عبارت سے پتہ چلا۔ منہ حفظہ ربہ۔

[حاشیہ] ۱ــہ یہاں اعلیحضرت نے غالبا طحطاوی کی بھی کوئی عبارت نقل کی تھی جو پڑھی نہ گئی عبدالمنان۔

Verses of the Quran, and this reasoning prevents [touching books] in Sharh al-Nahw[1]; thus he made it the basis to proceed upon. Touching the books, in this statement, by using the word 'Qalu' (they said), he only confirmed the previous ruling.

In Nahr al-Faiq, a case is mentioned: "If a mature woman is married to someone who is not her equal (ghair kufu), and upon hearing about it she remains silent, this silence is not considered consent according to the Sahiban [Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad]. However, according to the statement of the Imam [Imam Abu Hanifa], it is considered consent, provided the marriage was arranged by her father or grandfather." In al-Dirayah, the first [opinion] is stated using the word 'Qalu'[2]. Thus, they [the two Imams] affirmed it in two ways here:

First, their aim here is to provide the reasoning for the authoritative opinion, which is the Imam's view that there should be no gap with a sitting between the Maghrib Adhan and Iqamah. Refer to al-Hidayah and look at their statement 'yufidu kadha' (it indicates this), which is likewise Shari'ah-wise. They are in the process of establishing and verifying it, not distancing themselves from or refuting it. (For verification, this place in al-Hidayah and its explanation should be seen, where the statement of both these Imams 'yufidu kadha wa hum kadhalika shar'an' is useful).

And second, what we narrated from them both from their latter statement, where they first interpreted the words of al-Kafi—namely 'it is the remembrance of Allah Almighty in the mosque'—by saying 'meaning within its boundaries', and without 'Qalu', they decisively stated that Adhan inside the mosque is disliked. Thus, the truth has become clear.

[1] Radd al-Muhtar, Kitab al-Taharah, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 1/118 [2] Al-Nahr al-Faiq, Kitab al-Nikah, Bab al-Awliya wa al-Akfa, Qadeemi Kutub Khana, Karachi, 2/203

क़ुरआन की आयतें, और यह तर्क'शराह अल-नह्ब' में किताबों को छूने से रोकता है[1]; अतः उन्होंने इसे आधार बनाया। किताबों को छूना, इस इबारत में शब्द 'क़ालू' (उन्होंने कहा) कहकर पिछले हुक्म की पुष्टि ही की गई है।

'नहर अल-फ़ाइक़' में एक मसला बयान किया गया है: "यदि किसी बालिग महिला का विवाह ग़ैर-कुफ़ू (असमान कुल) में कर दिया गया और उसे ख़बर मिलने पर वह चुप रही, तो यह ख़ामोशी साहिबैन (इमाम अबू यूसुफ़ और इमाम मुहम्मद) के निकट रज़ामंदी नहीं है। और इमाम साहब के कौल पर यह रज़ामंदी है, बशर्ते विवाह पिता या दादा ने किया हो।" 'दिराया' में पहले मत को 'क़ालू' शब्द के साथ बयान किया गया है[2]। इसी तरह इन दोनों इमामों ने यहाँ दोनों ही तरह से अपने दावे को साबित किया है:

पहला, यहाँ उनका उद्देश्य उस विश्वसनीय कौल (मत) का तर्क देना है जो इमाम का है कि मग़रिब की अज़ान और इक़ामत के बीच बैठकर दूरी (फ़स्ल) करना जायज़ नहीं है। 'हिदाया' देखें और उनके इस कौल 'युफ़ीदु कज़ा' (यह ऐसा संकेत देता है) पर गौर करें, जो शरीयत के लिहाज़ से वैसा ही है। वे इसे साबित और पुख्ता करने में लगे हैं, न कि इससे बचने या इसे झुठलाने में। (पुष्टि के लिए हिदाया का यह स्थान और इसकी व्याख्या देखी जाए, जहाँ इन दोनों इमामों का कौल 'युफ़ीदु कज़ा व हुम कज़ालिका शरअन्' उपयोगी है)।

और दूसरा वह जो हमने उन दोनों के बाद वाले कौल से नक़ल किया, जहाँ उन्होंने पहले 'काफ़ी' के कौल 'हुवा ज़िक्रुल्लाहि तआला फ़िल मस्जिद' (मस्जिद में अल्लाह का ज़िक्र है) की तावील में फ़रमाया 'यानी उसकी सीमाओं में', और बिना 'क़ालू' के यह तय किया कि मस्जिद के अंदर अज़ान मकरूह है। तो यहाँ सच्चाई स्पष्ट हो गई।

[1] रद अल-मुह्तार, किताब अत-तहारत, दार इहया अत-तुराथ अल-अरबी, बेरुत, 1/118 [2] अन-नहर अल-फ़ाइक़, किताब अन-निकाह, बाब अल-औलिया व अल-अक्फ़ा, क़दीमी कुतुब ख़ाना, कराची, 2/203

آیات القران و هذا التعلیل یمنع من شرح النحو[1] اھـ فجعله مشیاً علیه- کتابوں کو چھونا تو اس عبارت میں لفظ قالوا کہہ کر سابقہ حکم کی تائید ہی کی۔

وفي نهر الفائق في مسألة ما اذا زوج البالغة غير كفؤ فبلغها فسكتت لا يكون رضا عند هما و قيل فی قول الامام يكون رضا ان المزوج ابا اوجداً جزم في الدراية بالأول بلفظ قالوا[2] اھـ فجعله جزمابه كذا ههنا جزم الامامين بوجهين : نہرالفائق میں ایک مسئلہ بیان کیا "بالغہ کی شادی غیر کفو میں کردی گئی اسے خبر ہوئی تو چپ رہی۔ یہ خاموشی صاحبین کے نزدیک رضامندی نہیں۔ اور امام صاحب کے قول پر رضا مندی ہے بشرطیکہ شادی باپ دادا نے کی ہو درایہ میں اول کو لفظ قالوا سے بیان کیا ہے۔" اسی طرح ان دونوں اماموں نے یہاں دونوں ہی طرح اثبات مدعا کیا ہے کہ

الاول مقصودهما ههنا تعليل القول المعتمد وهو قول الامام ان لا فصل بين اذان المغرب و اقامته بجلسة، راجع الهداية وانظر الى قولها يفيد كذا وهو كذلك شرعاً فهما بصدد اثباته وتحقيقه لا التبري عنه وتزييقه- پہلے قول میں وہ امام کے قول معتمد کی علت بیان کرنا چاہتے ہیں (مغرب میں اذان اور اقامت کے بیچ میں جلسہ سے فصل جائز نہیں) اور قالوا لایؤذن فی المسجد سے اسکی تائید کرنا چاہتے تھے تاکہ اس کی مخالفت اور تبری کے در پے رہیں (تصدیق کے لیے ہدایہ کا یہ مقام اور اس کی وضاحت میں ان دونوں اماموں کا قول مفید کذا وهم كذلك شرعاً دیکھا جائے)

والآخر ما نقلنا منهما من قولهما الآخر حيث اولا فيه كلام الكافي- وجزمابكراهته داخل المسجد فوضح الحق- اور دوسرے قول میں کافی کے قول هو ذكر الله تعالیٰ فی المسجد کی تاویل میں فرمایا ای فی حدوده اور بغیر قالوا کے یہ جزم فرمایا کہ اذان مسجد میں مکروہ ہے تو یہاں حق واضح ہو گیا۔

[1] ردالمحتار کتاب الطهارة دار احیاء التراث العربي بیروت ۱ / ۱۱۸ [2] النهرالفائق کتاب النکاح باب الاولیاء والاکفاء قدیمی کتب خانہ کراچی ۲ / ۲۰۳

Fatawa Razawiyya, Volume 28

And praise be to Allah. Nafha 4: It is not hidden from anyone who has a share of knowledge or intellect that reasoning from a general rule to a specific case is correct, successful, and complete. Indeed, the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) did so when he recited the verse: "So whoever does an atom's weight of good will see it" (1) ... the verse. The Companions after him and the great Imams did the same. If we were tasked with proving every specific case with a text specific to it, the Sharia would be invalidated and humans would be left aimless. For the Sharia only comes with general rulings that encompass all people. If argumentation by general rules were not valid, every single person would seek a ruling brought specifically for them. How ignorant are the stubborn Wahhabis and those of the ignorant Indians who follow them, when they say: "Bring us a prohibition in which the Adhan of the Khutbah is specifically mentioned." Similar to this is the statement of those among them who say that the jurists (Fuqaha) only mentioned this ruling in the chapter of Adhan and did not mention it in the chapter of Friday (Jumu'ah). The exposure of this ignorance has already passed in Nafha 11 of...

[Urdu explanation section:] This sentence was for the sake of disassociating and expressing opposition without 'they said', so the truth became clear. And praise is established for Allah Almighty alone. Nafha 4: It is not hidden from any person of knowledge and intellect that reasoning from the general to the specific is correct and sound. The Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) himself applied it in the blessed verse: "So whoever does an atom's weight of good will see it" (So he who has done an atom's weight of good shall see its reward). After him, the noble Companions and the leading Imams (may Allah be pleased with them all) made it their standard practice. If it were made necessary to provide a specific verse or Hadith for the proof of every specific instance, the Sharia would become suspended and human beings would wander aimlessly, whereas in Sharia, rulings are general so that all people may act upon them. If reasoning from general texts were not correct, then every person would demand: "Bring a command specifically in my name." So, how extremely ignorant are these Wahhabis and those Sunni laypeople who follow them in the matter of Adhan, who demand from us to show them a Hadith prohibiting Adhan that specifically mentions the Adhan of the Khutbah. Close to this is their saying that the command not to give Adhan inside the mosque is in the chapter of Adhan...

(1) Quran Al-Kareem 99/7

फ़तावा रजविया, खंड 28

और अल्लाह की स्तुति हो। नफ़्हा 4: ज्ञान या बुद्धि का हिस्सा रखने वाले किसी भी व्यक्ति से यह छिपा नहीं है कि सामान्य नियम से विशिष्ट मामले पर तर्क करना सही, सफल और पूर्ण है। वास्तव में, अल्लाह के रसूल (उन पर अल्लाह की शांति और आशीर्वाद हो) ने ऐसा तब किया जब उन्होंने आयत पढ़ी: "तो जो कोई अणु भर भी भलाई करेगा, वह उसे देख लेगा" (1) ... आयत। उनके बाद सहाबा और महान इमामों ने भी ऐसा ही किया। यदि हमें हर विशिष्ट मामले को उसी के लिए विशिष्ट पाठ के साथ सिद्ध करने का कार्य सौंपा जाता, तो शरिया अमान्य हो जाती और मनुष्य निरुद्देश्य छोड़ दिए जाते। क्योंकि शरिया केवल सामान्य नियमों के साथ आती है जो सभी लोगों को शामिल करते हैं। यदि सामान्य नियमों द्वारा तर्क मान्य नहीं होता, तो हर व्यक्ति अपने लिए विशेष रूप से लाए गए नियम की तलाश करता। कितने अज्ञानी हैं हठधर्मी वहाबी और अज्ञानी भारतीयों में से उनके अनुयायी, जब वे कहते हैं: "हमारे लिए एक ऐसा निषेध लाओ जिसमें खुतबे की अज़ान का विशेष रूप से उल्लेख हो।" इसी के समान उनमें से उन लोगों का कथन है जो कहते हैं कि न्यायविदों (फ़ुक़हा) ने इस नियम का उल्लेख केवल अज़ान के अध्याय में किया है और जुमे (शुक्रवार) के अध्याय में इसका उल्लेख नहीं किया है। इस अज्ञानता का खुलासा नफ़्हा 11 में हो चुका है...

[उर्दू व्याख्या खंड:] बिना 'उन्होंने कहा' के विरक्ति और विरोध व्यक्त करने के लिए यह वाक्य हुआ, तो सत्य स्पष्ट हो गया। और स्तुति केवल अल्लाह सर्वशक्तिमान के लिए ही सिद्ध है। नफ़्हा 4: यह बात किसी ज्ञान और बुद्धि वाले व्यक्ति से छिपी नहीं है कि सामान्य से विशिष्ट पर तर्क करना सही और दुरुस्त है। स्वयं हुज़ूर (उन पर अल्लाह की शांति और आशीर्वाद हो) ने मुबारक आयत "फ़मन यमल मिस्क़ाला ज़र्रतिन ख़ैरन यरह" (जिसने ज़र्रा भर भलाई की उसका बदला पाएगा) में इसे बरता और आपके बाद सहाबा और इमामों (अल्लाह उन सब से प्रसन्न हो) ने इसे अपना दस्तूर-उल-अमल (कार्यप्रणाली) बनाया। यदि हर विशिष्ट के प्रमाण के लिए उसी के बारे में विशेष आयत और हदीस को अनिवार्य कर दिया जाए तो शरिया निलंबित हो जाएगी और इंसान बिना किसी उद्देश्य के भटकता फिरेगा, जबकि शरिया में नियम सामान्य ही होते हैं ताकि सभी लोग उन पर अमल करें। यदि सामान्य ग्रंथों से तर्क सही न हो तो हर व्यक्ति मांग करेगा: "विशेष मेरे नाम का हुक्म लाओ।" तो ये जाहिल वहाबी और अज़ान के मसले में उनका अनुसरण करने वाले सुन्नी आम लोग किस हद तक नासमझ हैं जो हमसे यह मांग करते हैं कि हमें अज़ान की मनाही की कोई ऐसी हदीस दिखाओ जिसमें विशेष

रूप से खुतबे की अज़ान का ज़िक्र हो। इन्हीं लोगों की यह बात भी इसके करीब है कि मस्जिद के अंदर अज़ान न देने का हुक्म अज़ान के अध्याय में...

(1) अल-क़ुरान अल-करीम 99/7

पृष्ठ 122/684

واللہ الحمد۔ نفحہ ۴: لیس بخاف علی کل من لہ حظ من علم او عقل علی ان الاستدلال علی الخاص بالعام صحیح نجیح تام وقد فعلہ رسول اللہ صلی اللہ تعالی علیہ وسلم اذ تلا آیۃ " فَمَنْ یَّعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّۃٍ خَیْرًا یَّرَہٗ " 1 الآیۃ۔ والصحابۃ بعدہ والائمۃ ولو کلفنا اثبات کل خاص بما یخصہ لبطلت الشرائع و ترک الانسان سدی، فان الشریعۃ لا تأتی الا باحکام عامۃ تشتمل الناس کافۃ فلولم یکن الاحتجاج بالعام یطلب کل واحد حکماً اتی لہ بالخصوص فما اجھل الوھابیۃ العنود و من تابعھم من جھلۃ الھنود اذ یقولونایتونا للنھی فیہ ذکر اذان الخطبۃ خاصۃ و یدا نیہ قول من یقول منھم ان الفقھاء انماذ کر وا ھذا الحکم فی باب الاذان و من لم یذ کر وہ فی باب الجمعۃ و قد مر کشف ھذہ الجھالۃ فی النفحۃ ۱۱ من

بے قالوا کے تبری اور اظہار خلاف کے لیے یہ جملہ ہوا تو حق واضح ہوا۔ اور حمد اللہ تعالیٰ کے لیے ہی ثابت ہے۔ نفحہ ۴: یہ بات کسی علم و عقل والے سے پوشیدہ نہیں ہے کہ عام سے خاص پر استدلال صحیح اور درست ہے خود حضور صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نے آیت مبارکہ "فَمَنْ یَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّۃٍ خَیْرًا یَرَہٗ" (جس نے ذرہ بھر بھلائی کی اس کا بدلہ پائے گا) میں برتا اور آپ کے بعد صحابہ و ائمہ اعلام رضوان اللہ علیہم اجمعین نے اسے اپنا دستور العمل بنایا اگر ہر خاص کے ثبوت کے لیے خاص اسی کے بارے میں آیت اور حدیث کو ضروری قرار دیا جائے تو شریعت معطل ہو جائے گی اور انسان بے مقصد بھٹکتا پھرے گا حالانکہ شریعت میں احکام تو عام ہی ہوتے ہیں کہ سب لوگ اس پر عمل کریں اگر نصوص عامہ سے استدلال صحیح نہ ہو تو ہر شخص مطالبہ کرے گا خاص میرے نام حکم لاؤ تو یہ جاہل وہابیہ اور مسئلہ اذان میں انکی اتباع کرنے والے سنی جہلا کس درجہ ناسمجھ ہیں جو ہم سے یہ مطالبہ کرتے ہیں کہ ہم کو ممانعت اذان کی

کوئی حدیث دکھاؤ جس سے خاص طور سے اذان خطبہ کا ذکر ہو۔ اسی کے قریب ان لوگوں کی یہ بات بھی ہے کہ مسجد کے اندر اذان نہ دینے کا حکم اذان کے باب

۱ القرآن الکریم ۹۹ / ۷

صفحہ ۱۲۲ از ۶۸۴

Fatawa Razawiyya Volume 28

[Left Column - Arabic Content] Summarized in Al-Kafi: that its nature is the remembrance of Allah in the mosque, i.e., a timed remembrance like the Adhan. An objection was raised against this that the Adhan is not considered a remembrance in the mosque because it is disliked (Makruh) therein. They responded that what is meant is within the boundaries of the mosque. If the Adhan of the Khutbah were inside the mosque, there would have been no need for such an interpretation at all. Thus, comparing the Friday Khutbah to the Khutbah's Adhan on the basis that both are timed remembrances in the mosque would be definitely correct. And what could be more appropriate for comparing the Khutbah than its own Adhan? But they both point out, with a clarification clearer than the sun, that the Adhan of the Khutbah is also disliked inside the mosque. What clearer text do you seek than this? And praise be to Allah.

[Right Column - Urdu Content] He specifically mentioned in his book Al-Kafi that the common cause between the Friday Khutbah and its Adhan is their being such a remembrance that takes place inside the mosque. Upon this reasoning, an objection was being raised that Adhan is not a remembrance occurring inside the mosque, as it is disliked inside the mosque. Therefore, those scholars replied that the meaning of calling Adhan 'the remembrance of the mosque' in the reasoning is not the core of the mosque but the boundaries of the mosque. And while the Adhan of the Khutbah may not occur inside the mosque, it does occur within the boundaries of the mosque. From this perspective, calling it 'remembrance of the mosque' is correct. So, what more explicit proof (nass) is required for the dislike of the Khutbah's Adhan inside the mosque?

[Left Column - Arabic Content] Nafha 5: This issue is not from the Nawazil, nor is it attributed to any specific later sheikh. Rather, they [the scholars] transmitted it generally (mursalan), and those who mention it are those great Imams like Imam Qadi Khan and his peers. When they transmit something generally, it indicates that it is the established position of the school (Madhab), for it is known that their habit is to attribute the deductions (takhrijat) of sheikhs to those sheikhs. It is stated in 'Ghaniyat Dhawi al-Ahkam' regarding the issue of drowsiness: Qadi Khan explicitly stated it without attributing it to anyone, which implies it is the Madhab. Therefore, doubting it on the basis that it is unattributed is inexcusable.

[Right Column - Urdu Content] Nafha 5: This issue is not from the books of 'Nawazil', nor has it been attributed to any of the sheikhs. The narrators are the same prominent Imams like Imam Qadi Khan and his contemporary Imams. The rule is that when these people narrate an issue 'mursal' (without attribution), then these issues are counted in the Madhab. This is because the noble habit of these sheikhs is that when they narrate an extraction of one of the sheikhs, they certainly mention their name with the issue. Accordingly, it is in 'Ghaniyat Dhawi al-Ahkam' that Imam Qadi Khan stated the issue of drowsiness, and when this issue is not attributed to anyone [it is considered the Madhab].

[Footnote] 1 Ghaniyat Dhawi al-Ahkam, margin of Durar al-Hukkam, Book of Purification, section on nullifiers of Wudu, Mir Muhammad Library Karachi, 1/15.

फतावा रज़विया जिल्द २८

[बायां कॉलम - अरबी] अल-काफी में उद्धृत: कि इसकी प्रकृति मस्जिद में अल्लाह का ज़िक्र है, अर्थात अज़ान की तरह एक समयबद्ध ज़िक्र। इसके विरुद्ध यह आपत्ति उठाई गई कि अज़ान को मस्जिद में ज़िक्र नहीं माना जाता क्योंकि वहां यह नापसंद (मकरूह) है। उन्होंने उत्तर दिया कि इसका अर्थ मस्जिद की सीमाओं के भीतर है। यदि खुतबे की अज़ान मस्जिद के भीतर होती, तो ऐसी व्याख्या की कोई आवश्यकता ही नहीं होती। अत; जुमे के खुतबे की तुलना खुतबे की अज़ान से इस आधार पर करना कि दोनों मस्जिद में समयबद्ध ज़िक्र हैं, निश्चित रूप से सही होगा। और खुतबे की तुलना के लिए उसकी अपनी अज़ान से अधिक उपयुक्त क्या हो सकता है? लेकिन वे दोनों सूर्य से भी अधिक स्पष्टता के साथ बताते हैं कि खुतबे की अज़ान भी मस्जिद के भीतर मकरूह है। आप इससे अधिक स्पष्ट प्रमाण क्या चाहते हैं? और अल्लाह के लिए सारी प्रशंसा है।

[दायां कॉलम - उर्दू] उन्होंने अपनी पुस्तक 'अल-काफी' में विशेष रूप से उल्लेख किया है कि जुमे के खुतबे और उसकी अज़ान के बीच सामान्य कारण यह है कि वे ऐसा ज़िक्र हैं जो मस्जिद के भीतर होता है। इस तर्क पर यह आपत्ति जताई जा रही थी कि अज़ान मस्जिद के भीतर होने वाला ज़िक्र नहीं है, क्योंकि मस्जिद के भीतर यह मकरूह है। इसलिए, उन विद्वानों ने उत्तर दिया कि तर्क में अज़ान को 'मस्जिद का ज़िक्र' कहने का अर्थ मस्जिद का मध्य भाग नहीं बल्कि मस्जिद की सीमाएं हैं। और जबकि खुतबे की अज़ान मस्जिद के भीतर नहीं होती है, यह मस्जिद की सीमाओं के भीतर होती है। इस दृष्टिकोण से, इसे 'मस्जिद का ज़िक्र' कहना सही है। तो, मस्जिद के भीतर खुतबे की अज़ान की नापसंदगी के लिए इससे अधिक स्पष्ट प्रमाण (नस्स) की क्या आवश्यकता है?

[बायां कॉलम - अरबी] नफ़हा ५: यह मसला 'नवाज़िल' (नई समस्याओं) में से नहीं है, और न ही इसे किसी विशिष्ट परवर्ती शेख से जोड़ा गया है। बल्कि, उन्होंने [विद्वानों ने] इसे सामान्य रूप से प्रेषित किया है, और इसका उल्लेख करने वाले इमाम काज़ी ख़ान और उनके जैसे महान इमाम हैं। जब वे किसी मसले को सामान्य रूप से प्रेषित करते हैं, तो यह इंगित करता है कि यह मज़हब (स्थापित मत) है, क्योंकि यह ज्ञात है कि उनकी आदत शेखों के निष्कर्षों (तख़रीजात) को उन शेखों के नाम के साथ जोड़ने की है। 'ग़नियह ज़वी अल-अहकाम' में ऊंघने के मसले के संबंध में कहा गया है: काज़ी ख़ान ने इसे बिना किसी संदर्भ के स्पष्ट रूप से कहा है, जिसका अर्थ है कि यह मज़हब है। इसलिए, इस आधार पर इस पर संदेह करना कि यह किसी के नाम नहीं है, अक्षम्य है।

[दायां कॉलम - उर्दू] नफ़हा ५: यह मसला 'नवाज़िल' की किताबों से नहीं है, और न ही इसे शेखों में से किसी की ओर मंसूब (संबद्ध) किया गया है। रावी वही प्रमुख इमाम हैं जैसे इमाम काज़ी ख़ान और उनके समकालीन इमाम। नियम यह है कि जब ये लोग किसी मसले को 'मुर्सल' (बिना संदर्भ के) रिवायत करते हैं, तो ये मसाइल मज़हब में गिने जाते हैं। ऐसा इसलिए है क्योंकि इन शेखों की महान आदत यह है कि जब वे शेखों में से किसी का निष्कर्ष रिवायत करते हैं, तो वे मसले के साथ उनका नाम अवश्य लेते हैं। तदनुसार, 'ग़नियह ज़वी अल-अहकाम' में है कि इमाम काज़ी ख़ान ने ऊंघने के मसले को स्पष्ट किया, और जब यह मसला किसी की ओर मंसूब नहीं है [तो यह मज़हब है]।

[पाद-टिप्पणी] १ ग़नियह ज़वी अल-अहकाम, दुरर अल-हुक्काम के हाशिये पर, किताबुत तहारत (पवित्रता की पुस्तक), नवाकिज़-ए-वुज़ू का बयान, मीर मोहम्मद कुतुब खाना कराची, १/१५।

اپنی کتاب الکافی میں متعین طور سے ذکر کیا تھا کہ خطبہ جمعہ اور اس کی اذان کے درمیان علت مشترکہ ان کا ایسا ذکر ہونا ہے جو مسجد کے اندر ہوتا ہے اس توجیہ پر یہ اعتراض وارد ہورہا تھا کہ اذان تو مسجد کے اندر ہونے والا ذکر نہیں ہے یہ تو مسجد کے اندر مکروہ ہے تو ان حضرات نے جواب دیا کہ تعلیل میں اذان کو ذکر مسجد کہنے کا مطلب قلب مسجد نہیں حدود مسجد ہے اور اذان خطبہ اندرون مسجد نہ ہوتی ہو حدود مسجد میں تو ہوتی ہے اس اعتبار سے اس کو ذکر مسجد کہنا صحیح ہے تو اذان خطبہ کے مسجد کے اندر مکروہ ہونے کی اس سے بڑی اور کون سی نص چاہیے ۔

جامعاً في الكافي و هو كونها ذكرا لله في المسجد ای ذكر موقتا كالاذان و كان يرد عليه ان الاذان ليس ذكرا في المسجد لكراهته فيه فاولا ه بان المراد في حدود المسجد فلوان اذان الخطبة كان يكون في المسجد لما احتج الى التاويل اصلا فقياس خطبة الجمعة على اذان الخطبة بجامع كون كل منهما ذكرا موقتا في المسجد كان اذن صحيحا قطعا و ای شيئ كان احق بقياس الخطبة من اذانها لكنهما اولا فارشدا بارشاد بين من الشمس ان اذان الخطبة ايضا مكر و ه في المسجد و ای نص انص تريد من هذا و الله الحمد۔

نفحہ ۵: یہ مسئلہ کتب نواز ل کا نہیں ہے نہ اسے مشائخ میں سے کسی کی طرف منسوب کیا گیا ہے راوی وہی ائمہ اعلام ہیں جیسے امام قاضی خاں اور ان کے ہم مرتبہ حضرات ائمہ اور قاعدہ یہ ہے کہ یہ لوگ جب کسی مسئلہ کو مرسل روایت کر تے ہیں تو یہ مسائل مذہب میں شمار ہوتے ہیں کیونکہ ان مشائخ کی عادت کریمہ یہ ہے کہ جب مشائخ میں سے کسی کی تخریج روایت کرتے

ہیں تو مسئلہ کے ساتھ ان کا نام ضرور لیتے ہیں چنانچہ غنیۃ ذوالاحکام میں ہے اونگھنے کے مسئلہ کی تصریح امام قاضی خاں نے فرمائی اور یہ مسئلہ جب کسی کی طرف منسوب نہیں ہے

نفحہ ۵: لیست المسئلة من النوازل ولا عزوها الی احد من المشائخ بل ارسلوها ارسالا والذاکرون لها اولئك الائمة الاجلاء وامثالهم کالا مام قاضی خان و نظرائه اذا ارسلوا دل علی انه المذهب لما عرف من عادتهم عزو تخریجات المشائخ الی المشائخ قال في الغنیة ذوی الاحکام في مسئلة النعاس صرح به قاضی خان من غیر اسناده لاحد فاقتضی کو نه المذهب ۱- اه فا لتشکیك فیه بانه غیر معزور

۱ غنیۃ ذوی الا حکام علی هامش الدرر الحکام کتاب الطهارۃ بیان نواقض الوضو میر محمد کتب خانہ کراچی ۱/ ۱۵

صفحہ ۱۲۴ از ۶۸۴

Fatawa Razawiyya, Volume 28

[Right Column] ...then this is a sign that it is the Madhhab (school of thought), so the issue is within the circle. Creating doubt that it is not specifically attributed to Imam-e-Azam (may Allah have mercy on him) and therefore not acceptable, has two purposes: Firstly, that the attribution to the Imam be removed from general Shari'ah issues and fatwas which are not attributed to anyone. Secondly, the rejection and nullification of the remaining issues that are attributed to some Sheikh or Imam as issues of the Imam. For when issues not attributed to him became unacceptable due to not being attributed to the Imam, then what hesitation remains in rejecting and nullifying these issues which are explicitly attributed to others? Because regarding them, it is known with certainty that these issues are not narrated from the Imam. The result of this will be that two-thirds or three-quarters of the Madhhab's issues will become futile, whereas the reality is that it is also necessary to act upon the issues which the Mashaikh (spiritual masters/scholars) have corrected or preferred, as their fatwas were accepted and practiced during their lifetimes. So why would it be permissible to turn away from those issues which these elders narrated with certainty without any indication of disagreement? May Allah Almighty grant success. **Nafha 6:** When the specification of texts (Nusoos) was beyond their control, they thought of excluding the Khutbah (sermon) Adhan from the category of Adhan itself, so that it would be excluded from the category of Adhan and they would be saved from the trouble of specification. Thus, they started saying that Adhan is a call for absent worshippers and Iqamah is information for worshippers present in the mosque, as the Imams...

[Left Column] ...to our master, the Greatest Imam. This results in only two things: Firstly, removing reliability from all general issues of Shari'ah and fatwas which are not attributed to anyone. Secondly, nullifying all that is attributed therein to the Mashaikh of the Madhahib. Because if the first is not accepted due to the lack of knowledge of it being from the Imam, then the second is more deserving of rejection due to the knowledge of it not being from the Imam. And you know that in this lies the nullification of two-thirds of the issues of the Madhhab, or three-quarters of them. Indeed, it was incumbent upon us to follow what they preferred and corrected, as they said "Give us a fatwa" during their lives. So how about what they presented with certainty without any mention of disagreement therein? And Allah is the Granter of success. **Nafha 6:** Since no specification came to them, they tried to exclude the Khutbah Adhan from its category so that it would itself be excluded from what

includes any of the rulings of Adhan without needing specification. And that is because Adhan is to inform those who are absent and Iqamah...

[दायां कॉलम] ...तो यह इस बात का संकेत है कि यह मज़हब है, तो मसला दायरे में है। यह संदेह पैदा करना कि यह विशेष रूप से इमाम-ए-आज़म (रहमतुल्लाह अलैह) की ओर से मंसूब नहीं है, इसलिए स्वीकार्य नहीं है, इसके दो उद्देश्य हैं: पहला, सामान्य शरीयत के मसाइल और फतवे जिनका श्रेय किसी को नहीं दिया गया है, उनसे इमाम का श्रेय हट जाए। दूसरा, शेष मसाइल जो किसी शेख या इमाम की ओर मंसूब हैं, उन्हें इमाम के मसाइल के रूप में रद्द और बातिल (शून्य) कर दिया जाए। क्योंकि जब इमाम की ओर मंसूब न होने के कारण गैर-मंसूब मसाइल अस्वीकार्य हो गए, तो उन मसाइल को रद्द करने में क्या संकोच है जो स्पष्ट रूप से दूसरों की ओर मंसूब हैं? क्योंकि उनके बारे में निश्चित रूप से ज्ञात है कि ये मसाइल इमाम से रिवायत (वर्णित) नहीं हैं। इसका परिणाम यह होगा कि मज़हब के दो-तिहाई या तीन-चौथाई मसाइल व्यर्थ हो जाएंगे, जबकि हकीकत यह है कि उन मसाइल पर अमल करना भी ज़रूरी है जिन्हें मशायख ने सहीह (सही) या पसंदीदा ठहराया है, क्योंकि उनके जीवन काल में उनके फतवे स्वीकार्य और अमल में थे। तो उन मसाइल से मुंह मोड़ना क्यों जायज़ होगा, जिन्हें इन बुज़ुर्गों ने बिना किसी मतभेद के संकेत के यकीन के साथ रिवायत किया? अल्लाह तआला तौफीक अता फरमाए। **नफ्हा 6:** जब नुसूस (धार्मिक ग्रंथों) का विशिष्टीकरण उनके वश से बाहर हो गया, तो उन्होंने सोचा कि खुतबे की अज़ान को ही अज़ान की श्रेणी से बाहर कर दिया जाए ताकि वह खुद अज़ान की श्रेणी से बाहर हो जाए और हमें विशिष्टीकरण के कष्ट से मुक्ति मिल जाए। तो वे कहने लगे कि अज़ान गैर-मौजूद नमाज़ियों को बुलाना है और इकामत मस्जिद में मौजूद नमाज़ियों को सूचना देना है, जैसा कि इमामों...

[बायां कॉलम] ...हमारे सरदार, इमाम-ए-आज़म तक। इसका परिणाम केवल दो ही चीज़ें हैं: पहला, उन सभी सामान्य शरीयत के मसाइल और फतवों से विश्वसनीयता हटाना जो किसी की ओर मंसूब नहीं हैं। दूसरा, उनमें जो कुछ भी मज़ाहिब के मशायख की ओर मंसूब है, उसे बातिल करना। क्योंकि यदि पहला इसलिए स्वीकार्य नहीं है कि उसके इमाम से होने का ज्ञान नहीं है, तो दूसरा रद्द किए जाने के अधिक योग्य है क्योंकि यह ज्ञात है कि वह इमाम से नहीं है। और आप जानते हैं कि इसमें मज़हब के दो-तिहाई या तीन-चौथाई मसाइल का बातिल होना है। वास्तव में, हमारे लिए उसी का पालन करना अनिवार्य था जिसे उन्होंने पसंदीदा और सहीह ठहराया, जैसा कि उन्होंने अपने जीवन में कहा था "हमें फतवा दें"। तो फिर उनके द्वारा निश्चित रूप से पेश किए गए मसाइल के बारे में क्या कहना जिसमें किसी मतभेद का उल्लेख नहीं है? और अल्लाह ही सफलता देने वाला है।

नफ्हा 6: चूँकि उनके पास कोई विशिष्टीकरण नहीं आया, उन्होंने खुतबे की अज़ान को उसकी श्रेणी से निकालने की कोशिश की ताकि वह स्वयं उन चीज़ों से बाहर हो जाए जिनमें अज़ान के कोई भी अहकाम (नियम) शामिल होते हैं, बिना विशिष्टीकरण की आवश्यकता के। और वह इसलिए कि अज़ान अनुपस्थित लोगों को सूचित करना है और इकामत...

[دائیں کالم کا متن] تو اس بات کی علامت ہے کہ یہ مذہب ہے تو مسئلہ دائرہ میں یہ شک پیدا کرنا کہ یہ خاص طور سے امام اعظم رحمہ اللہ کی طرف منسوب نہیں اس لیے قابل قبول نہیں اس کا مقصد دو باتیں ہیں عام مسائل شرعیہ و فتاوی جن کی نسبت کسی کی طرف نہ ہو ان سے امام کی نسبت مرتفع ہو جائے اور بقیہ مسائل جو کسی شیخ یا امام کی نسبت مسائل امام کی طرف منسوب ہوں ان کا رد و ابطال ہو کہ جب غیر منسوب مسائل امام کی طرف منسوب نہ ہونے کی وجہ سے غیر مقبول ہوئے تو یہ مسائل جو بالتصریح غیر کی طرف منسوب ہیں ان کے رد و ابطال میں کون سا تردد کہ ان کے بارے میں تو یہ بالیقین معلوم ہے کہ یہ مسائل امام سے مروی نہیں اس کا نتیجہ یہ ہوگا کہ مذہب کے دو ثلث یا تین ربع مسائل اکارت ہو جائیں گے جبکہ حقیقت حال یہ ہے کہ مشائخ نے جن مسائل کی تصحیح یا ترجیح فرمائی ان پر عمل کرنا بھی ضروری ہے کہ ان کی زندگی میں ان کے فتاوے مقبول اور معمول بہا تھے تو ان مسائل سے کیوں روگردانی جائز ہوگی، جن کو ان بزرگوں نے یقین کے ساتھ کسی اختلاف کا اشارہ کئے بغیر روایت کیا اللہ تعالیٰ توفیق عطا فرمائے۔ **نفحہ ۶:** جب نصوص کی تخصیص ان کے بس سے باہر ہوئی تو سوچا کہ اذان خطبہ کو ہی اذان کی جنس سے خارج کر دیں تاکہ یہ خود اذان کی جنس سے خارج ہو جائے اور ہم تخصیص کی زحمت سے نجات پا جائیں تو وہ کہنے لگے کہ اذان تو غیر موجود مصلیوں کا بلاوا ہے اور اقامت مسجد میں موجود مصلیوں کو اطلاع ہے جیسا کہ ائمہ

[بائیں کالم کا متن] الی سید نا الامام الاعظم و لیس حاصلہ الا شیئان رفع الامان عن عامۃ مسائل الشرح والفتاوی الغیر المعزیۃ الی احد و ابطال سائر ما فیہ من المعزیات الی مشائخ المذاھب لان الاول اذا لم یقبل لعدم العلم بکونہ عن الامام فلا خر احدی بالرد للعلم بعدم کونہ عن الامام وانت تعلم ان فیہ

ابطال ثلثی مسائل المذهب او ثلثة ارباعها و انما کان علینا اتباع ما رجحوه و صححوه کما قالوا افتونا فی حیاتهم فکیف بما اتوا به جازمین به من دون اشعار بخلاف فیه والله الموفق. **نفحه ۶:** اذ لم یات لهم تخصیص حاولوا ان یخرجوا اذان الخطبة من جنس کی یخرج بنفسه مما یشمل شیئی من احکام الاذان من دون حاجة الی تخصیص و ذلک ان الاذان اعلام الغائبین والاقامة

Fatawa Rizvia, Volume 28

[Left Column - Arabic Context]: ...informing those present, as stated by the leaders among them, Imam al-Ayni in ‘Umdat al-Qari Sharh Sahih al-Bukhari, and in al-Hidayah: "Adhan is the summoning of the absent."1 - So they made the Adhan for the Khutbah a notification for those present, not a call for those absent, so that it is not considered an Adhan, even if it consists of the words of the Adhan, like the Adhan in the ear of a newborn, the grief-stricken, behind a traveler, to repel ghouls, and at the gravesite to remind of the answer [to Munkar and Nakir] and to drive away Satan, and such things where the intention is not a specific call to walk [to prayer] or to inform them of the entry of time at all, but rather to seek blessing and to ward off calamity through those noble words.

[Right Column - Urdu Context]: ...has clarified this. Allama Ayni wrote in ‘Umdat al-Qari and the author of al-Hidayah said, "Adhan is a call for absent worshippers." Thus, these people consider the Adhan of the Khutbah as informing the present worshippers, not accepting it as a call for the absent. Even though the Adhan of the Khutbah has the words of the Adhan, it is not [technically] an Adhan, just like the Adhan recited in the ear of a newborn baby, for a grieving person, behind a traveler, or to remove the effect of a wilderness ghoul. Similarly, it is called out at the time of burial to remind of the answer to Munkar and Nakir, where the purpose is not to announce presence in the mosque or the entry of time, but rather seeking blessings or warding off affliction through these blessed words.

[Arabic Context Continued]: Then they became confused, and the most ignorant of them says there was no Adhan(عم) from the time of the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him). When asked, "Did the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) perform the Friday prayer without an Adhan?" he says that the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him)...

[Urdu Context Continued]: After this, contradictions arose in their statements. An ignorant person says that in the time of the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him), there was no Adhan at all. When he is asked, "Did the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) perform the Friday prayer without Adhan?" then he says that the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him)...

Footnotes: عم: There is a very long footnote here that could not be resolved. Abdul Mannan. 1- Al-Hidayah, Book of Prayer, Chapter on Adhan, Al-Maktabah al-Arabiyyah Karachi, 1/72

फ़तावा रिज़विया, जिल्द 28

[बायाँ कॉलम - अरबी संदर्भ]: ...उपस्थित लोगों को सूचित करना जैसा कि उनके बीच के नेताओं ने कहा है, इमाम ऐनी ने 'उम्दतुल क़ारी शर्ह सहीह अल-बुख़ारी' में और 'अल-हिदाया' में: "अज़ान अनुपस्थितों को बुलाना है।"1 - इसलिए उन्होंने खुतबा की अज़ान को उपस्थित लोगों के लिए एक सूचना बनाया, न कि अनुपस्थितों के लिए बुलावा, ताकि इसे अज़ान न माना जाए, भले ही इसमें अज़ान के शब्द हों, जैसे नवजात शिशु के कान में दी जाने वाली अज़ान, शोक संतप्त के लिए, एक यात्री के पीछे, और राक्षसों (ग़ोल) को भगाने के लिए, और कब्र पर मुनकर और नकीर के उत्तर की याद दिलाने और शैतान को भगाने के लिए, और ऐसी चीज़ें जहाँ इरादा चलने (प्रार्थना के लिए) के लिए एक विशिष्ट आह्वान या उन्हें समय के प्रवेश की सूचना देना नहीं है, बल्कि उन महान शब्दों के माध्यम से आशीर्वाद माँगना और विपदा को टालना है।

[दायाँ कॉलम - उर्दू संदर्भ]: ...ने इसकी स्पष्ट व्याख्या की है। अल्लामा ऐनी ने 'उम्दतुल क़ारी' में लिखा है और हिदाया के लेखक ने फ़रमाया है, "अज़ान उन नमाज़ियों का बुलावा है जो उपस्थित नहीं हैं।" अतः ये लोग खुतबा की अज़ान को उपस्थित नमाज़ियों के लिए सूचना मानते हैं, वे इसे अनुपस्थितों का बुलावा स्वीकार नहीं करते। खुतबा की अज़ान में वही शब्द होने के बावजूद उसे अज़ान नहीं माना जाता, जैसे वह अज़ान जो नवजात शिशु के कान में दी जाती है, या दुखी व्यक्ति के लिए, या यात्री के पीछे, अथवा जंगल के जिन्नों के प्रभाव को दूर करने के लिए दी जाती है। इसी प्रकार, दफ़नाने के समय मुनकर-नकीर के प्रश्नों के उत्तर याद दिलाने के लिए अज़ान दी जाती है। इन मामलों में उद्देश्य न तो मस्जिद में उपस्थिति का आह्वान होता है और न ही नमाज़ के समय की घोषणा, बल्कि इन पवित्र शब्दों के माध्यम से बरकत और बलाओं को दूर करना होता है।

[अरबी संदर्भ जारी]: फिर वे भ्रमित हो गए, और उनमें से सबसे अज्ञानी कहता है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के समय से कोई अज़ान (عم) नहीं थी। जब पूछा गया, "क्या अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने बिना अज़ान के जुमे की नमाज़ पढ़ी?" वह कहता है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम)...

[उर्दू संदर्भ जारी]: इसके बाद उनकी बातों में अंतर्विरोध उत्पन्न हो गया। एक अज्ञानी व्यक्ति कहता है कि पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के समय में कोई अज़ान होती ही नहीं थी। जब उससे पूछा

जाता है कि क्या अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) बिना अज़ान के जुमे की नमाज़ पढ़ाते थे, तो वह कहता है कि हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम)...

पाद-टिप्पणियाँ: ؏: यहाँ एक बहुत लंबा फुटनोट है जिसका समाधान नहीं हो सका। —अब्दुल मन्नान। 1- अल-हिदाया, नमाज़ की किताब, अज़ान का अध्याय, अल-मकतबतुल अरबिया कराची, 1/72

اعلام الحاضرین کما نص علیه الائمة منهم الامام العینی فی عمدة القاری شرح صحیح البخاری و فی الهدایة الاذان استحضار الغائبین۱۸ - فجعلوا اذان الخطبة اعلاماً لحاضرین لاند اء للغائبین کی لا یکون اذاناً وان کان بکلمات الاذان کالا ذان فی اذن المولود والمهوم وخلف المسافر ولدفع الغیلان و عند الاقبار لتذکیر الجواب وطرد الشیطان وامثال ذلك حیث لا یقصد به نداء الخاص الی مشی او اعلاماً لهم بدخول الوقت اصلا بل التبرك واستدفاع البلاء بتلك الکلمات الکریمة۔

نے اس کی تصریح کی ہے۔ علامہ عینی نے عمدۃ القاری میں لکھا ہے اور صاحب ہدایہ نے فرمایا "اذان غیر موجود مصلیوں کا بلاوا ہے" پس یہ لوگ اذان خطبہ کو حاضر مصلیوں کی اطلاع مانتے ہیں غائبین کا بلاوا تسلیم نہیں کرتے اور اذان خطبہ اذان کے الفاظ کے ہوتے ہوئے بھی اذان نہیں جیسے وہ اذان جو نو مولود کے کان میں کہی جاتی ہے غمزدہ انسان کے لیے یا مسافر کے پیچھے اور غول بیابانی کا اثر دور کرنے کے لیے دی جاتی ہے اور دفن میت کے وقت منکر و نکیر کا جواب یاد دلانے کے لیے پکاری جاتی ہے جن کا مقصد حاضری مسجد یا دخول وقت کا اعلان نہیں ہوتا بلکہ مبارک کلمات سے تبرک یا بلا کا اندفاع ہوتا ہے۔

ثم اضطر بوا فاجلهم یقول لم یکن ۸عہ اذاناً من لدن رسول الله صلی الله تعالی علیه وسلم واذا قیل له افکان رسول الله صلی الله تعالی علیه وسلم یصلی الجمعة من دون اذان قال لیس فیه، انما

اس کے بعد ان کی باتوں میں اختلاف پیدا ہو گیا ایک جاہل کہتا ہے کہ حضور صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کے زمانہ میں اذان ہوتی ہی نہیں تھی اور جب اس سے کہا جاتا ہے کہ کیا رسول اللہ صلی اللہ

تعالٰی علیہ وسلم نماز جمعہ بے اذان کے ہی پڑھتے تھے تو کہتا ہے کہ حضور صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم

عہ: یہاں ایک بہت طویل حاشیہ ہے جو حل نہ ہو سکا۔ عبدالمنان۔ 1- الہدایۃ کتاب الصلوۃ باب الاذان المکتوبہ العربیہ کراچی ۱/ ۷۲

Fatawa Razawiyya Volume 28

[Arabic Side]: He used to perform all the prayers in Mecca without Adhan, and this poor person does not know that this is a denial of the consensus of the Ummah and the clarification of the Quran. For they have reached a consensus that during the time of the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him), there was no Adhan for the Friday prayer except this one. And Allah Almighty says: "O you who believe! When the call is made for the prayer on the day of Jumu'ah (Friday), hasten to the remembrance of Allah." (Quran 62:9). The command to hasten is indeed for those who are absent, not for those present, because achieving what is already achieved is impossible. And Allah Almighty says: "...and leave off business." (Quran 62:9). Buying and selling used to take place in the markets, not in the mosque. Thus, the text indicates that the Adhan of the sermon (Khutbah) during the time of the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) was a call for those absent to the prayer. This is the terminological and Shari'i Adhan. And the prayers in Mecca were before the revelation of the Adhan, so comparing the Friday prayer to them is ignorance that cannot be used for reasoning. Others say: Yes, the Adhan during the time of the Messenger of Allah and his two companions (peace and blessings be upon him and them) was this one. When Dhul Nurain (Hazrat Uthman, may Allah be pleased with him) introduced the first Adhan, it became the [primary] Adhan, and this [second] one remained as an announcement for those present. Based on this, a commentator from among them derived that when it was in the time...

[Urdu Side]: So in Mecca, all prayers were performed without Adhan. This poor person doesn't know that this is a denial of the consensus of the Ummah and the clarification of the Quran, because everyone agrees that during the time of the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) there was no Adhan other than for the Khutbah. And the word of Allah Almighty is: "O believers! When the Adhan is given on Friday, run towards the remembrance of Allah." This command to hasten towards the mosque is only for those who are absent. It was also said to leave off buying and selling. Buying and selling happens in the market, not in the mosque. So it is known that during the time of the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him), the Khutbah Adhan was only to call those not present in the mosque for prayer. And this is the Shari'i and terminological Adhan. And the prayers of Mecca happened before the revelation of the Adhan, so no believer can compare the Friday prayer to it. And the other opponent says that indeed during the time of the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) and the Sahiban (may Allah be

pleased with them both), this Khutbah Adhan was used, but during the time of Hazrat Uthman Ghani (may Allah be pleased with him), when he introduced the first Adhan, then this Adhan became an announcement for those present. So when in previous times this was an announcement, it was appropriate to be at the door of the mosque, and in the era of Uthman Ghani when this was for the people present for the sermon...

1. The Holy Quran 9/62
2. The Holy Quran 9/62

[अरबी पक्ष]: वह मक्का में बिना अज़ान के ही सारी नमाज़ें पढ़ते थे और इस बेचारे को यह नहीं पता कि यह उम्मत के इज्मा (आम सहमति) और क़ुरान की स्पष्ट व्याख्या का इनकार है। क्योंकि सभी का इस पर इज्मा है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के समय में जुमा के लिए इस अज़ान के अलावा कोई और अज़ान नहीं थी। और अल्लाह तआला का इरशाद है: "ऐ ईमान वालो! जब जुमा के दिन नमाज़ के लिए अज़ान दी जाए, तो अल्लाह के ज़िक्र की तरफ़ दौड़ पड़ो..." (क़ुरान 62:9)। दौड़ने (सई) का हुक्म दरअसल उन लोगों के लिए है जो अनुपस्थित (ग़ायब) हैं, न कि उनके लिए जो उपस्थित (हाज़िर) हैं, क्योंकि जो पहले से प्राप्त है उसे प्राप्त करना असंभव है। और अल्लाह तआला फ़रमाता है: "...और ख़रीद-ओ-फ़रोख़्त (व्यापार) छोड़ दो।" (क़ुरान 62:9)। ख़रीद-ओ-फ़रोख़्त बाज़ारों में होती थी, मस्जिद में नहीं। अतः पाठ (नस्स) से साबित होता है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के समय में ख़ुत्बे की अज़ान मस्जिद से बाहर रहने वालों को नमाज़ के लिए बुलाने के लिए ही होती थी। यही शरीयत और शब्दावली के अनुसार अज़ान है। और मक्का की नमाज़ें अज़ान के अवतरण से पहले हुई थीं, इसलिए जुमा की नमाज़ की तुलना उन पर करना अज्ञानता है। अन्य लोग कहते हैं: हाँ, अज़ान अल्लाह के रसूल और उनके दो साथियों (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के समय में यही थी। जब ज़ुल नूरैन (हज़रत उस्मान रज़ियल्लाहु अन्हु) ने पहली अज़ान ईजाद की, तो वह अज़ान बन गई, और यह (दूसरी अज़ान) उपस्थित लोगों के लिए घोषणा (एलाम) के रूप में रह गई। इसी पर आधारित एक उप-शाखा है कि जब उस समय में...

[उर्दू पक्ष]: तो मक्का में सारी नमाज़ें बिना अज़ान के ही पढ़ी जाती थीं। इस बेचारे को यह नहीं मालूम कि यह उम्मत के इज्मा और क़ुरान का इनकार है, क्योंकि सब इस बात पर सहमत हैं कि हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के ज़माने में ख़ुत्बे के अलावा कोई अज़ान नहीं थी। अल्लाह का फ़रमान है 'ऐ ईमान वालो! जुमा के दिन जब अज़ान दी जाए तो अल्लाह के ज़िक्र के लिए दौड़ो'। मस्जिद की तरफ दौड़ने का यह आदेश केवल उन लोगों के लिए है जो बाहर हैं। यह भी कहा गया कि व्यापार छोड़ दो। व्यापार बाज़ार में होता है मस्जिद में नहीं। इससे पता चलता है कि हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के ज़माने में ख़ुत्बे की अज़ान केवल मस्जिद में मौजूद न रहने वालों को नमाज़ के लिए बुलाने के लिए थी। यही वास्तविक अज़ान है। मक्का की नमाज़ें अज़ान शुरू होने से पहले की थीं, इसलिए कोई भी मोमिन जुमा को उस पर आधारित नहीं कर सकता। दूसरा पक्ष कहता है कि हुज़ूर और उनके साथियों के समय में यही अज़ान थी, लेकिन हज़रत उस्मान के समय जब उन्होंने पहली

अज़ान शुरू की, तो यह अज़ान उपस्थित लोगों के लिए सूचना बन गई। तो जब पुराने ज़माने में यह सूचना थी, तो मस्जिद के दरवाज़े पर होना ही ठीक था, और उस्मान ग़नी के काल में जब यह उपस्थित लोगों के लिए ख़ुत्बे के लिए...

1. अल-क़ुरान अल-करीम 9/62
2. अल-क़ुरान अल-करीम 9/62

[عربی حصہ]: کان یصلی الصلوۃ کلھا بمکۃ بدون اذان ولا یدری ھذا المسکین ان ھذا انکار للاجماع و تصریح القرآن فقد اجمعوا انہ لم یکن من عھد رسول اللہ صلی اللہ تعالی علیہ وسلم للجمعۃ الا ھذا الاذان واللہ تعالی یقول "یٰٓاَیُّھَا الَّذِیْنَ اٰمَنُوْٓا اِذَا نُوْدِیَ لِلصَّلٰوۃِ مِنْ یَّوْمِ الْجُمُعَۃِ فَاسْعَوْا اِلٰی ذِکْرِ اللّٰہِ" انما الامر بالسعی للغا ئبین دون الحاضرین لاستحالۃ تحصیل الحاصل واللہ تعالی یقول "وَّ ذَرُوا الْبَیْعَ" و انما البیع والشراء کان في الاسواق لا في المسجد فدل النص ان اذان الخطبۃ علی عھد رسول اللہ صلی اللہ تعالی کان نداء للغائبین الی الصلوۃ ھذا ھو الاذان المصطلح شرعی و صلوۃ مکۃ کانت قبل نزول الاذان فقیاس الجمعۃ علیھا جھل لا یقاس ولا یمان وغیرہ یقول نعم کان الاذان علی عھد رسول اللہ وصاحبیہ صلی اللہ علیہ و علیھما وسلم فلما احدث ذو النورین رضی اللہ تعالی عنہ الاذان الاول کان ھو الاذان وبقی ھذا اعلاما للحاضرین وعلیہ فرع مفرع منھم انہ لما کان في الزمن

[اردو حصہ]: تو مکہ میں ساری نمازیں بغیر اذان کے ہی پڑھتے تھے اس مسکین کو یہ معلوم نہیں کہ یہ اجماع امت و تصریح قرآن کا انکار ہے، کیونکہ سب کا اس پر اجماع کہ حضور صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کے عہد میں خطبہ کے علاوہ کوئی اذان نہ تھی اور اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے "اے ایمان والو! جمعہ کے دن اذان دی جائے تو اللہ تعالیٰ کے ذکر کے لیے دوڑ پڑو" یہ مسجد کی طرف سعی کا حکم غائبین کے لیے ہی تو ہے یہ بھی فرمایا کہ بیع و شراء چھوڑ دو بیع و شراء تو بازار میں ہوتی ہے مسجد میں نہیں۔ تو معلوم ہوا کہ حضور صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کے زمانہ میں اذان خطبہ مسجد میں موجود نہ رہنے والوں کو نماز کے لیے بلانے کے لیے ہی ہوتی تھی اور یہی اذان شرعی و اصطلاحی ہے اور مکہ کی نماز نزول اذان سے قبل ہوئی تو کوئی مومن اس پر نماز جمعہ کو قیاس نہیں کرسکتا اور دوسرے مخالف کا کہنا یہ ہے کہ بیشک حضور صلی اللہ

تعالیٰ علیہ وسلم اور صاحبین رضی اللہ تعالیٰ عنہما کے زمانہ میں یہی اذان خطبہ تھی لیکن حضرت عثمان غنی رضی اللہ تعالیٰ عنہ کے زمانہ میں جب انھوں نے اذان اول ایجاد کی تو یہ اذان حاضرین کا اعلان ہوگئی، تو جب پہلے زمانہ میں یہ اعلان تھی تو باب مسجد پر ہونا ہی مناسب تھا اور عہد عثمان غنی میں جب یہ حاضرین کو خطبہ کے لیے

1 القرآن الکریم ۹/۶۲ 2 القرآن الکریم ۹/۶۲

Fatawa Ridawiyya, Volume 28

The first (call to prayer/Adhan) is for notification, so its placement near the door of the mosque is appropriate. In the era of 'Uthman (may Allah be pleased with him), it became for the purpose of silencing (the people), so its placement inside the mosque near the pulpit became appropriate.

I say: This is also completely false and clearly void, as it contradicts the consensus of our noble scholars. (1) All Imams have a consensus that there are two Adhans for Friday prayer. (2) The Adhan of a person in a state of major ritual impurity (Junub) will be repeated, but not the Iqamah, according to the school of jurisprudence. The reason given is that the repetition of the Adhan is prescribed, while the Iqamah is not, as stated in Al-Hidayah (1). They cited the Friday Adhan as evidence for this. It is stated in Al-Kafi, Al-Tabyin, Al-'Inayah, Al-Durr al-Mukhtar, and others that "the repetition of the Adhan is generally prescribed, as in the case of Friday prayer (2)." Up to this point, all five books agree. Then, it is stated in Al-Kafi: "As for the repetition of the Iqamah, it is not prescribed at all." In Al-Tabyin, it says: "But not the Iqamah (4)." In Al-'Inayah, it says: "Contrary to the Iqamah (5)."

---

1. Al-Hadiyyah, Book of Prayer, Chapter on Adhan, Al-Maktaba al-Arabia Karachi, 1/74.
2. Al-'Inayah on the margin of Fath al-Qadir, Book of Prayer, Chapter on Adhan, Maktaba Nuriya Ridawiyya Sukkur 1/200; Tabyin al-Haqa'iq, Book of Prayer, Chapter on Adhan, Dar al-Kutub al-Ilmiyah Beirut 1/249.
3. Al-Bahr al-Ra'iq, Book of Prayer, Chapter on Adhan, under the author's statement "And it is disliked for a Junub to give Adhan etc.", H.M. Saeed Company Karachi 1/63.
4. Tabyin al-Haqa'iq, Book of Prayer, Chapter on Adhan, Dar al-Kutub al-Ilmiyah Beirut 1/249.
5. Al-'Inayah on the margin of Fath al-Qadir, Book of Prayer, Chapter on Adhan, Maktaba Nuriya Ridawiyya Sukkur 1/200.

पहली (अज़ान) सूचना के लिए है, इसलिए मस्जिद के दरवाज़े के पास होना उचित है। हज़रत उस्मान (रज़ियल्लाहु अन्हु) के काल में यह लोगों को खामोश कराने के लिए हो गई, इसलिए मस्जिद के अंदर मिम्बर के पास होना उचित हुआ।

मैं कहता हूँ कि यह बात भी बिल्कुल गलत और सरासर बातिल है कि यह भी हमारे सम्मानित विद्वानों की सर्वसम्मति (इज्मा) के खिलाफ है। (1) सभी इमामों की इस बात पर सर्वसम्मति है कि जुमा के लिए दो अज़ानें हैं। (2) जुनुबी (नापाक व्यक्ति) की अज़ान दोहराई जाएगी, इक़ामत नहीं दोहराई जाएगी, मज़हब के अनुसार। इसकी दलील यह दी गई कि अज़ान को दोहराना शरीयत में जायज़ (मशरू') है, इक़ामत को नहीं। 'हिदाया' में इसका स्पष्ट उल्लेख है, और अज़ान को दोहराने के प्रमाण के रूप में जुमा की अज़ान को ही पेश किया गया है। चुनाँचे 'काफी', 'तबीन', 'इनाया' और 'दुर्रे मुख्तार' आदि में है: "अज़ान को दोहराना सामान्यतः मशरू' है, जैसा कि जुमा में (2)।" यहाँ तक पाँचों किताबों की इबारत में इत्तेफ़ाक़ है, आगे 'काफी' में फ़रमाते हैं: "इक़ामत को दोहराना तो बिल्कुल जायज़ नहीं।" 'तबीन' में सिर्फ यह है: "इक़ामत का यह हुक्म नहीं।" 'इनाया' में है: "बख़िलाफ़ इक़ामत (5)।"

---

1. अल-हदिय्या, किताबुस-सलात, बाबुल-अज़ान, अल-मकतबतुल अरबिया कराची 1/74
2. अल-इनाया, फ़तहुल-क़दीर के हाशिये पर, किताबुस-सलात, बाबुल-अज़ान, मकतबा नूरिया रज़विया सुक्कुर 1/200, तबीनुल-हक़ाएक़, किताबुस-सलात, बाबुल-अज़ान, दारुल-कुतुबुल-इल्मिया बेरुत 1/249
3. अल-बहरुर-राएक़, किताबुस-सलात, बाबुल-अज़ान, मुसन्निफ़ के कथन "और जुनुबी की अज़ान मकरूह है आदि" के तहत, एच.एम. सईद कंपनी कराची 1/63
4. तबीनुल-हक़ाएक़, किताबुस-सलात, बाबुल-अज़ान, दारुल-कुतुबुल-इल्मिया बेरुत 1/249
5. अल-इनाया, फ़तहुल-क़दीर के हाशिये पर, किताबुस-सलात, बाबुल-अज़ान, मकतबा नूरिया रज़विया सुक्कुर 1/200

الاول للاعلام ناسب باب المسجد و فی زمن عثمن رضی اللہ تعالیٰ عنہ صار للانصات فناسب داخل المسجد لدی المنبر۔ خاموش کرنے کے واسطے ہے تو اس کا مسجد کے اندر منبر کے قریب ہونا مناسب ہوا

اقول: و ھذا ایضاً من ابین الاباطیل و خلاف اجماع ائمتنا الکرام فاولاً قد اجمعوا للجمعۃ اذانین و ثانیاً یعاد اذان الجنب لا اقامتہ علی المذھب و عللوہ بان تکرار الاذان مشروع دون الاقامۃ کما فی الھدایہ ۱ و استشہدوا علیہ باذان الجمعۃ قال فی الکافی و التبیین والعنایۃ والدر المختار و غیرھا فان تکرار الاذان مشروع فی الجملۃ کما فی الجمعۃ ۲ الی ھنا متفقون ثم قال فی الکافی فاما تکرار الاقامۃ فغیر مشروع اصلاً و فی التبیین دون الاقامۃ ۴ و فی العنایۃ بخلاف الاقامۃ ۵ میں کہتا ہوں کہ یہ بات بھی بالکل غلط اور ظاہر البطلان ہے کہ یہ بھی ہمارے علما کرام کے اجماع کے خلاف ہے۔ (۱) سارے ائمہ کا اس بات پر اجماع ہے کہ جمعہ کے لئے دو اذانیں ہیں۔ (۲) جنبی کی اذان دہرائی جائیگی اقامت نہیں دہرائی جائے گی۔ دلیل یہ دی گئی کہ اذان کی تکرار مشروع ہے اقامت کی نہیں۔ ہدایہ میں اس کی تصریح ہے، اور تکرار اذان کے جواز کے ثبوت میں اذانِ جمعہ کو ہی پیش کیا گیا ہے۔ چنانچہ کافی، تبیین، عنایہ اور درمختار میں ہے : " اذان کی تکرار فی الجملہ مشروع ہے۔" یہاں تک کہ پانچوں کتابوں کی عبارت میں اتفاق ہے، آگے کافی میں فرماتے ہیں: " اقامت کی تکرار تو بالکل جائز نہیں۔" تبیین میں صرف یہ ہے ؛ " اقامت کا یہ حکم نہیں۔" عنایہ میں ہے : " بخلاف اقامت

١ الهدیۃ کتاب الصلوۃ باب الاذان المکتبۃ العربیۃ کراچی ١/ ٧۴ ٢ العنایۃ علی ھامش فتح القدیر کتاب الصلوۃ باب الاذان مکتبہ نوریہ رضویہ سکھر ١/ ٢٠٠، تبیین الحقائق کتاب الصلوۃ باب الاذان دارالکتب العلمیہ بیروت ١/ ٢۴٩ ٣ البحرائق کتاب الصلوۃ باب الاذان تحت قول المصنف و کرہ اذان الجنب الخ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ١/ ۶٣ ۴ تبیین الحقائق کتاب الصلوۃ باب الاذان دارالکتب العلمیہ بیروت ١/ ٢۴٩ ۵ العنایۃ علی ھامش فتح القدیر کتاب الصلوۃ باب الاذان مکتبہ نوریہ رضویہ سکھر ١/ ٢٠٠

Fatawa Razawiyya, Volume 28

[Left Column - Arabic Context] And the arrangement of *Durr* for the legality of its repetition in Friday prayer, but not the repetition of its *Iqama*[1]; so if the second one were not an adhan like the first, then the repetition—and thirdly, the clear text of *Al-Bahr* in *Al-Bahr* because its repetition is prescribed as in the Friday adhan because it is to notify those who are absent, so its repetition is beneficial due to the possibility that some did not hear it, unlike the repetition of *Iqama* since it is not prescribed[2]. Fourthly, the adhan did not change from what it was by the occurrence of the first, because the notification was achieved by the first, so it is not achieved by the second, thus it loses its adhan-ness by necessity, and its being a notification for the absent is a matter because the Leader of the Believers Uthman is the one who cut it off from what the first was, which is false by consensus. Therein is *tathweeb* (notification after notification) and the earlier scholars disliked it while the later ones deemed it good, so this was a consensus among them that notification is among things that are accepted.

[Right Column - Urdu Context] ...and the text of *Durr-e-Mukhtar* is as follows: "The repetition of the adhan is prescribed in Friday prayer, not the repetition of the Iqama." So, if the second adhan is not exactly like the first adhan, how can its repetition be justified? (3) Allama Bahr clearly stated in his book *Bahr-ur-Raiq*: "Because the repetition of the adhan is legally permissible, like the adhan for Friday which occurs repeatedly because it is meant for notifying those who are absent. So there is benefit in repeating it so that anyone who did not hear it the first time may hear it now; however, repeating the Iqama is not permissible." (4) The reason for the adhan of the sermon being an adhan and yet not being an adhan could be either that the need to notify the absent was fulfilled by the adhan introduced by Hazrat Uthman Ghani (may Allah be pleased with him), so now the adhan of the sermon is no longer necessary, thus it is no longer an adhan. Or the reason could be that Hazrat Uthman Ghani (may Allah be pleased with him), by introducing the first adhan, meant that the adhan of the sermon would no longer be an adhan but rather would be used to inform those present. The first point is false because *tathweeb* is also notification after notification, which the earlier scholars disliked but the later ones deemed good. Thus, both earlier and later scholars together decided that notification...

[1] Ad-Durr al-Mukhtar, Kitab al-Salat, Bab al-Adhan, Mujtabai Press Delhi, 1/64 [2] Bahr ar-Raiq, Kitab al-Salat, Bab al-Adhan, H.M. Saeed Company Karachi, 1/263

फतावा रज़विया, खंड 28

[बायां कॉलम - अरबी संदर्भ] और जुमा में इसकी पुनरावृत्ति की वैधता के लिए 'दुर' की व्यवस्था, न कि इसकी इक़ामत[1] की पुनरावृत्ति की; अतः, यदि दूसरा पहले की तरह अज़ान नहीं होता, तो पुनरावृत्ति—और तीसरा, 'अल-बहर' में 'बहर' का स्पष्ट पाठ है क्योंकि इसकी पुनरावृत्ति निर्धारित है जैसा कि जुमा की अज़ान में होता है क्योंकि यह अनुपस्थित लोगों को सूचित करने के लिए है, इसलिए इसकी पुनरावृत्ति लाभदायक है क्योंकि संभावना है कि कुछ लोगों ने इसे न सुना हो, इक़ामत की पुनरावृत्ति के विपरीत क्योंकि यह निर्धारित नहीं है[2]। चौथा, पहले के होने से अज़ान वैसी नहीं रही जैसी वह थी, क्योंकि सूचना पहले से प्राप्त हो गई थी, इसलिए दूसरे से प्राप्त नहीं होती, अतः यह आवश्यकतावश अपनी अज़ानियत खो देती है, और अनुपस्थित लोगों के लिए सूचना होना एक मामला है क्योंकि अमीरुल मोमिनीन उस्मान वह हैं जिन्होंने इसे पहले से काट दिया, जो आम सहमति से गलत है। इसमें तसवीब (सूचना के बाद सूचना) है और पहले के विद्वानों ने इसे नापसंद किया जबकि बाद वालों ने इसे अच्छा माना, तो यह उनके बीच एक सहमति थी कि सूचना स्वीकार्य चीजों में से है।

[दायां कॉलम - उर्दू संदर्भ] ...और 'दुर्रे मुख्तार' का पाठ इस प्रकार है: "जुमा में अज़ान की पुनरावृत्ति जायज़ है, न कि इक़ामत की।" तो, अगर दूसरी अज़ान पहली अज़ान की तरह ही अज़ान न हो तो उसकी पुनरावृत्ति कैसे होगी। (3) अल्लामा बहर ने अपनी किताब 'बहरुर राइक' में स्पष्ट इबारत इरशाद फरमाई: "इसलिए कि अज़ान की पुनरावृत्ति शरीयत में जायज़ है, जैसे जुमा की अज़ान कि बार-बार होती है क्योंकि वह अनुपस्थित लोगों (ग़ाइबिन) को सूचित करने के लिए होती है। तो उसके बार-बार करने में फायदा है कि किसी ने पहले न सुना हो तो अब सुन लेगा, अलबत्ता इक़ामत की पुनरावृत्ति जायज़ नहीं।" (4) खुतबे की अज़ान के अज़ान होकर अज़ान न होने की वजह या तो यह होगी कि हज़रत उस्मान गनी रज़ियल्लाहु तआला अन्हु की ईजाद की हुई अज़ान से ग़ाइबिन को सूचना देने की ज़रूरत पूरी हो गई तो अब खुतबे की अज़ान की ज़रूरत नहीं रही, तो यह अज़ान न रही। या यह वजह होगी कि हज़रत उस्मान गनी रज़ियल्लाहु तआला अन्हु ने पहली अज़ान ईजाद फरमाकर यह कहा कि अब खुतबे की अज़ान अज़ान न रही बल्कि इससे हाज़िरीन को सूचित करने का काम लिया जाएगा। पहली बात तो बातिल है कि तसवीब भी तो सूचना के बाद सूचना है जिसे मुतअक़्क़िदीन (पुराने विद्वान) ने मकरूह कहा और मुतअख़िरीन (बाद के विद्वान) ने बेहतर माना। तो मुतअख़िरीन और मुतअक़्क़िदीन दोनों ने मिलकर यह तय कर दिया कि सूचना...

[1] अद-दुर अल-मुख्तार, किताब अस-सलात, बाब अल-अज़ान, मुजतबाई प्रेस दिल्ली, 1/64 [2] बहर अर-रइक, किताब अस-सलात, बाब अल-अज़ान, एच.एम. सईद कंपनी कराची, 1/263

فتاوی رضویه، جلد ۲۸

[بایاں کالم - عربی متن] و نظم الدر لمشر و عیة تکراره فی الجمعة دون تکرارها[1]، اهـ فلولم یکن الثانی اذانا مثل الاول فان التکرار-و ثالثا صریح نص البحر فی البحر لان تکراره مشروع کما فی اذان الجمعة لانه لاعلام الغائبین فتکر یره مفیدلا حتمال عدم سماع البعض بخلاف تکرار الاقامة اذ هو غیر مشروع[2]، اهـ و رابعاً لم تغیر الاذان عما کان علیه بحدوث الاول لان الاعلام حصل با لاول فلا یحصل با لثانی فانسلخ ضرورة عن الاذانیة و کو نه اعلاما للغائبین امرلان امیر المؤمنین عثمن هو الذی قطعه عما کان الاول باطل اجماعاً فیها التثویب الا علام بعد الاعلام و کره المتقدمون و استحسنه المتأخر ون فکان هذا اجماعاً منهم علی ان الاعلام مما یقبل

[دایاں کالم - اردو متن] کے۔" اور در مختار کی عبارت یوں ہے: "اذان کی تکرار جمعہ میں مشروع ہے نہ کہ اقامت کی تکرار۔" پس اذان ثانی اگر اذان اول کی طرح ہی اذان نہ ہو تو اس کی تکرار کس طرح ہوگی۔(۳) علامہ بحر نے اپنی کتاب بحر الرائق میں صریح عبارت ارشاد فرمائی: "اس لئے کہ اذان کی تکرار شرعا جائز ہے، جیسے جمعہ کی اذان کہ بار بار ہوتی ہے اس لئے کہ وہ غائبین کے اعلان کے لئے ہوتی ہے۔ تو اس کے بار بار کرنے میں فائدہ ہے کہ کسی نے پہلے نہ سنا ہو تو اب سن لے گا، البتہ اقامت کی تکرار جائز نہیں۔" (۴) اذان خطبہ کے اذان ہو کر اذان نہ ہونے کی وجہ یا تو یہ ہوگی کہ حضرت عثمان غنی رضی اللہ تعالیٰ عنہ کی ایجاد کردہ اذان سے اعلام غائبین کی ضرورت پوری ہو گئی تو اب اذان خطبہ کی ضرورت نہیں رہی، تو یہ اذان نہ رہی۔ یا یہ وجہ ہوگی کہ حضرت عثمان غنی رضی اللہ تعالیٰ عنہ نے پہلی اذان ایجاد فرما کر یہ کہا کہ اب اذان خطبہ اذان نہ رہی بلکہ اس سے اطلاع حاضرین کا کام لیا جائے گا۔ پہلی بات تو باطل

ہے کہ تثویب بھی تو اعلام بعد الاعلام یہ ہے جسے متقدمین نے مکروہ کہا اور متاخرین نے مستحسن گردانا۔ تو متاخرین اور متقدمین دونوں نے مل کر یہ طے کر دیا اعلام

1 الدر المختار کتاب الصلوٰۃ باب الاذان مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۶۴ 2 بحر الرائق کتاب الصلوٰۃ باب الاذان ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۱/ ۲۶۳

Fatawa Razawiyya Volume 28

[Arabic Column:] Repetition [is possible], for if it were impossible, it would be impossible for it to be disliked or good. Also, the words of the author of Al-Bahr are sufficient to refute him. The second [point] is more severe, more heinous, more evil, and more abominable: that the Commander of the Faithful [Hazrat Uthman] changed and altered the Sunnah of Muhammad, peace and blessings of Allah be upon him. Far be it from him! Indeed, the Rightly Guided Caliphs may add a Sunnah, as he added the first call to prayer (Adhan) on Friday, and the Muslims in most lands followed him in that. But as for changing his Sunnah, certainly not. Allah Almighty protected them from that. Have you not seen what the Messenger of Allah, peace and blessings of Allah be upon him, said: "Six people I have cursed, and Allah has cursed them, and every Prophet whose prayers are answered [has cursed them]," and he mentioned among them "the one who abandons my Sunnah." Narrated by Al-Tirmidhi from Mother of the Believers Aisha, may Allah Almighty be pleased with her, and Al-Hakim from her and from the Commander of the Faithful Ali; and narrated by Al-Tabarani in Al-Kabir from Umar bin Sa'wa, may Allah Almighty be pleased with them, with the wording "Seven people I have cursed."

[Urdu Column:] Possibility of repetition exists. If it were impossible, it would not be praiseworthy nor disliked. Then the speech of the author of Bahr al-Raiq is enough for its refutation. The second point, besides being false, is also extremely bad and foul: that the Commander of the Faithful Hazrat Uthman Ghani, may Allah be pleased with him, changed the Sunnah of the Master of the Universe, peace and blessings of Allah be upon him. God forbid! The Rightly Guided Caliphs are free from this; they can add to his Sunnahs, but they cannot change or alter them. Just as he added one Adhan to the Sunnah of Friday prayer. All the people of Islam followed him in all cities. Allah Almighty protected them from changing your Sunnah. Have you not heard the command of the Prophet, peace and blessings of Allah be upon him? He says: "I cursed six people, and Allah Almighty cursed them, and every Prophet whose prayers are answered [has cursed them]. Among those six people, one is the changer of Sunnah." Al-Tirmidhi narrated this Hadith from Mother of the Believers Aisha Siddiqa, may Allah be pleased with her; Al-Hakim from Mother of the Believers and the Commander of the Faithful Hazrat Ali, may Allah be pleased with him; and Al-Tabarani in Al-Kabir from Amr bin Sa'wa, may Allah be pleased with him, with the wording "Seven I have cursed."

Footnotes: 1 Sunan al-Tirmidhi, Book of Destiny, Hadith 2151, Dar al-Fikr Beirut, 2/61; Al-Mustadrak al-Hakim, Book of Faith, "Six people I have cursed...", Dar al-Fikr Beirut, 1/36; Al-Mustadrak al-Hakim, Book of Tafsir, Interpretation of Surah al-Layl, Dar al-Fikr Beirut, 2/525.

फ़तावा रज़विया जिल्द 28

[अरबी कॉलम:] पुनरावृत्ति [संभव है], क्योंकि यदि यह असंभव होती, तो यह न तो नापसंद होती और न ही अच्छी। साथ ही, अल-बहर के लेखक के शब्द उनका खंडन करने के लिए पर्याप्त हैं। दूसरी [बात] अधिक गंभीर, अधिक घिनौनी, अधिक बुरी और अधिक घृणित है: कि अमीर-उल-मोमिनीन [हज़रत उस्मान] ने मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की सुन्नत को बदल दिया। खुदा न करे! वास्तव में, खुलफ़ा-ए-राशिदीन सुन्नत में कुछ जोड़ सकते हैं, जैसे उन्होंने जुमे के दिन पहली अज़ान जोड़ी थी, और अधिकांश क्षेत्रों में मुसलमानों ने उनका पालन किया। लेकिन उनकी सुन्नत को बदलने के लिए, बिल्कुल नहीं। अल्लाह तआला ने उन्हें इससे सुरक्षित रखा। क्या आपने नहीं देखा कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने क्या कहा: "छह लोग ऐसे हैं जिन पर मैंने लानत की है, और अल्लाह ने भी उन पर लानत की है, और हर वह नबी जिसकी दुआएँ स्वीकार होती हैं [उसने भी लानत की है]," और उन्होंने उनमें "मेरी सुन्नत को छोड़ने वाले" का उल्लेख किया। इसे तिरमिज़ी ने उम्मुल मोमिनीन आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) से, और हाकिम ने उनसे और अमीर-उल-मोमिनीन अली से रिवायत किया है; और तबरानी ने 'अल-कबीर' में उमर बिन सुआवा (रज़ियल्लाहु अन्हुम) से 'सात लोग जिन पर मैंने लानत की' शब्दों के साथ रिवायत किया है।

[उर्दू कॉलम:] तकरार (पुनरावृत्ति) का इमकान (संभावना) रहता है। अगर मुहाल (असंभव) होता तो न मुस्तहसन (प्रशंसनीय) हो सकता न मकरूह (नापसंद)। फिर इसके रद्द के लिए साहिब-ए-बहर-उल-राइक़ का कलाम ही काफी है। दूसरी बात बातिल (झूठ) होने के साथ-साथ निहायत ही बुरी और गंदी भी है कि अमीर-उल-मोमिनीन हज़रत उस्मान गनी रज़ियल्लाहु तआला अन्हु ने हुज़ूर सैयद-ए-कायनात सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम की सुन्नत बदल डाली। पनाह बख़ुदा! खुलफ़ा-ए-राशिदीन इससे बरी (मुक्त) हैं, वे आपकी सुन्नतों में इज़ाफ़ा (वृद्धि) कर सकते हैं, इसमें तग़य्युर-ओ-तबद्दुल (परिवर्तन) नहीं कर सकते। जैसा कि आपने जुमे के दिन अज़ान की सुन्नत में एक अज़ान का इज़ाफ़ा किया। जमीअ (सभी) अहल-ए-इस्लाम ने तमाम शहरों में इसकी इत्तिबा (अनुसरण) की। आपकी सुन्नत बदलने से अल्लाह तआला ने उन्हें महफूज़ (सुरक्षित) रखा। तुमने हुज़ूर सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम का फरमान नहीं सुना, आप फरमाते हैं: "छह आदमियों पर मैंने लानत की, और अल्लाह तआला ने लानत फरमाई और हर नबी मुजाब-उद-दवात (दुआ स्वीकार होने वाला) ने। उन छह आदमियों में से एक सुन्नत बदलने वाला है।" इस हदीस को तिरमिज़ी ने उम्मुल मोमिनीन आयशा सिद्दीका रज़ियल्लाहु तआला अन्हा से, हाकिम ने उम्मुल मोमिनीन और अमीर-उल-मोमिनीन

हज़रत अली रज़ियल्लाहु तआला अन्हु से, और तबरानी ने 'कबीर' में अम्र बिन सुआवा रज़ियल्लाहु तआला अन्हु से 'बल्फ़ज़ सबअतुन लअनतुहुम' (सात जिन पर मैंने लानत की) रिवायत किया है।

पाद-टिप्पणियाँ (Footnotes): 1 सुनन अत-तिरमिज़ी, किताब अल-क़दर, हदीस 2151, दार अल-फ़िक्र बेरुत, 2/61; अल-मुस्तदरक अल-हाकिम, किताब अल-ईमान, 'छह व्यक्तियों पर लानत...', दार अल-फ़िक्र बेरुत, 1/36; अल-मुस्तदरक अल-हाकिम, किताब अत-तफसीर, सूरह अल-लैल की तफसीर, दार अल-फ़िक्र बेरुत, 2/525।

पृष्ठ 130/684

[Arabic Column:] التکرار اذ لو استحال لاستحال ان یکون مکروھا او حسنا وایضا کفی للرد علیه کلام البحر، والثانی اشد واشنع واشر واخنع ان یکون امیرالمؤمنین بدل و حرف سنة محمد صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم حاشاہ من ذلك نعم للخلفاء الراشدین ان یضیفوا سنة کما اضاف الاذان الاول یوم الجمعة وتبعه علیه المسلمون في عامة البلاد و اما ان یغیروا سنته فکلا، واجارھم اللہ تعالٰی عن ذلک الا تری الی ما قال رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم ستة لعنتھم ولعنھم اللہ وکل نبی مجاب وذکر منھم التارك بسنتی رواہ الترمذی عن ام المومنین عائشہ رضی اللہ تعالٰی عنھا والحاکم عنھا وعن امیرالمومنین علی رواہ الطبرانی فی الکبیر عن عمر و بن سعواء رضی اللہ تعالٰی عنھم بلفظ سبعة لعنتھم

[Urdu Column:] تکرار کا امکان رکھتا ہے۔ اگر محال ہوتا تو نہ مستحسن ہو سکتا نہ مکروہ۔ پھر اس کے رد کے لئے صاحب بحر الرائق کا کلام ہی کافی ہے۔ دوسری بات باطل ہونے کے ساتھ ساتھ نہایت ہی بری اور گندی بھی ہے کہ امیر المومنین حضرت عثمان غنی رضی اللہ تعالٰی عنہ نے حضور سید کائنات صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کی سنت بدل ڈالی۔ پناہ بخدا خلفائے راشدین اس سے بری ہیں وہ آپ کی سنتوں میں اضافہ کر سکتے ہیں اس میں تغیر و تبدل نہیں کر سکتے۔ جیسا کہ آپ نے جمعہ کے دن اذان کی سنت میں ایک اذان کا اضافہ کیا۔ جمیع اہل اسلام نے تمام شہروں میں اس کی اتباع کی۔ آپ کی سنت بدلنے سے اللہ تعالٰی انہیں محفوظ رکھا۔ تم نے حضور صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کا فرمان نہیں سنا، آپ فرماتے ہیں: "چھ آدمیوں پر میں نے لعنت کی، اور اللہ تعالٰی نے لعنت فرمائی اور ہر نبی مجاب الدعوات نے۔ ان چھ آدمیوں میں سے ایک سنت بدلنے والا ہے۔" اس حدیث کو ترمذی نے ام المومنین عائشہ صدیقہ رضی اللہ تعالٰی عنہا سے، حاکم نے ام المومنین

اور امیر المومنین حضرت علی رضی اللہ تعالٰی عنہ سے، اور طبرانی نے کبیر میں عمرو بن سعواء رضی اللہ تعالٰی عنہ سے بلفظ سبعة لعنتهم

حواشی: 1 سنن الترمذی کتاب القدر حدیث ۲۱۵۱ دار الفکر بیروت ۲ / ۶۱ ، المستدرک للحاکم کتاب الایمان ستة لعنتهم الخ دار الفکر بیروت ۱ / ۳۶، المستدرک للحاکم کتاب التفسیر تفسیر سورة والليل اذا يغشى دار الفکر بیروت ۲ / ۵۲۵

Fatawa Razawiya, Volume 28

[Arabic Column] "And every Prophet is answered." [1] It is strange of those who say that not considering the change attributed to Uthman as a misguidance due to his teaching, while the poor soul does not know that attributing the change of Sunnah to Uthman is the far-reaching misguidance. This is one aspect, and it is a sufficient and noble one. Second, since repeated announcement is permissible, who informed you that Uthman stopped it? Did he admit to stopping it? Did he command the muezzin not to perform it, or command him to lighten it or hide it? Or do you say about Uthman what you do not know, and you do not know that you will be questioned? Allah Almighty said: "And do not follow that of which you have no knowledge. Indeed, the hearing, the sight and the heart - about all those [one] will be questioned." [2] Third, obtaining the announcement was necessary. The Adhan, if it was in the manner known during the time of the Messengership, would not be interrupted except by an innovation that prevents it from the previous announcement. And how can this be thought of Uthman?

[Urdu Column] "And every Prophet is answered" was narrated. So, what a wonder it is of these people! They describe the act of those who deny attributing the change of Sunnah to Hazrat Uthman (May Allah be pleased with him) as a vile misguidance. These poor souls themselves do not know that attributing the change of Sunnah to him is a very great misguidance, and the biggest reason for its rejection is itself. The second answer is: how do you people know that Hazrat Uthman Ghani (May Allah be pleased with him) ended the 'adhan-character' of the sermon's adhan? Did he himself confess to it, or did he command the muezzin not to perform the adhan, or did he command the muezzin to shorten this adhan or say it in a low voice? Or are you people making false accusations against the Commander of the Faithful without knowing? And do you think that you will not be held accountable? Allah Almighty says: "Do not even lend an ear to that of which you have no knowledge; surely the ear, the eye, and the heart, all of these will be questioned." On this, it should also be considered that if the sermon's adhan during the Prophetic era was providing the benefit of announcement as before, then to remove it from its adhan-character, some such improper interference was necessary that through it the announcement...

[Footnotes] 1. Al-Mu'jam al-Kabir, Hadith 89, Al-Maktabah al-Faysaliyyah, Beirut, 17/23. 2. Al-Quran al-Karim, 17/36.

फ़तावा रज़विया, जिल्द 28

[अरबी कॉलम] "और हर नबी की दुआ क़बूल होती है।" [1] और ताज्जुब है उन लोगों पर जो कहते हैं कि हज़रत उस्मान (रज़िअल्लाहु अन्हु) की ओर से किए गए परिवर्तन को न मानना उनके सिखाने के कारण गुमराह है, जबकि उस बेचारे को यह नहीं पता कि सुन्नत के परिवर्तन का श्रेय हज़रत उस्मान को देना ही असल गुमराही है। यह एक पहलू है, और यह एक पर्याप्त और नेक पहलू है। दूसरा, चूँकि बार-बार घोषणा करना जायज़ है, तो आपको किसने बताया कि हज़रत उस्मान ने इसे बंद कर दिया? क्या उन्होंने इसे बंद करने का स्वीकार किया? क्या उन्होंने मुअज़्ज़िन को आदेश दिया था कि वह इसे न पढ़े, या उसे हल्का करने या इसे छिपाने का आदेश दिया था? या आप उस्मान के बारे में वह कहते हैं जो आप नहीं जानते, और क्या आप नहीं जानते कि आपसे पूछताछ की जाएगी? अल्लाह सर्वशक्तिमान ने फ़रमाया: "और उस बात के पीछे न पड़ो जिसका तुम्हें ज्ञान नहीं। बेशक कान, आँख और दिल - उन सबके बारे में पूछताछ की जाएगी।" [2] तीसरा, घोषणा प्राप्त करना आवश्यक था। अज़ान, यदि वह रिसालत के समय के ज्ञात तरीके पर थी, तो वह तब तक नहीं रुकती जब तक कि उसमें कोई ऐसा नया काम न किया जाता जो पिछली घोषणा को रोक देता। और उस्मान के बारे में ऐसा कैसे सोचा जा सकता है?

[उर्दू कॉलम] "और हर नबी की दुआ क़बूल होती है" रिवायत फ़रमाया। तो, इन लोगों की कैसी अजब बात है! वे हज़रत उस्मान (रज़िअल्लाहु अन्हु) की तरफ सुन्नत बदलने के श्रेय से इनकार करने वालों के कार्य को घिनौनी गुमराही बताते हैं। और खुद इन बेचारों को यह नहीं पता कि आपकी तरफ सुन्नत बदलने का श्रेय देना बहुत बड़ी गुमराही है और इसके रद्द होने का सबसे बड़ा कारण वह स्वयं ही है। दूसरी बात का यह जवाब भी है कि आप लोगों को कैसे पता चला कि हज़रत उस्मान गनी (रज़िअल्लाहु अन्हु) ने खुत्बे की अज़ान की 'अज़ानियत' को खत्म कर दिया था? क्या उन्होंने खुद इसका इक़रार किया या उन्होंने मुअज़्ज़िन को हुक्म दिया था कि वह अज़ान की तरफ रुजू न करे या उन्होंने मुअज़्ज़िन को हुक्म दिया था कि इस अज़ान में कमी करे या इसे धीमी आवाज़ में कहे? या आप लोग अमीरुल मोमिनीन पर बिना जाने-बूझे इल्ज़ाम लगा रहे हैं? और समझते हैं कि हमसे पूछताछ नहीं होगी। अल्लाह तआला तो फ़रमाता है: "उस पर कान भी न धरो जिसका ज्ञान नहीं, बेशक कान, आँख, दिल सबसे पूछा जाएगा।" इस पर यों भी ग़ौर करना चाहिए कि अहदे रिसालत की अज़ान-ए-खुत्बा अगर पहले की तरह एलान का फायदा दे रही थी, तो उसे अज़ानियत से निकालने के लिए उसमें कुछ ऐसा अनुचित हस्तक्षेप ज़रूरी था जिससे एलान...

[फुटनोट्स] 1. अल-मुजम अल-कबीर, हदीस 89, अल-मक्तबा अल-फैसलिया, बेरूत, 17/23। 2. अल-क़ुरान अल-करीम, 17/36।

[عربی کالم] وکل نبی مجاب۱ والعجب ممن یقول ان عدم اعتبار تغییر عثمان ضلالة بتعلیمه ولا یدری المسکین ان نسبة تغییر السنة الی عثمان هو الضلال البعید، هذا وجه و کفی به وجها وجیها الثانی حیث یسوغ الاعلام مکررا فمن ذا الذی اخبرکم ان عثمان قطعه عنه أقرانی قطعته امر الموذن ان لا یأتو به او امره ان یخففه او یخفیه ام تقولون علی عثمان ما لا تعلمون ولا تعلمون انکم مسئولون قال تعالی: "وَلَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهٖ عِلْمٌ ؕ اِنَّ السَّمْعَ وَالْبَصَرَ وَالْفُؤَادَ كُلُّ اُولٰٓئِكَ كَانَ عَنْهُ مَسْئُوْلًا۲" الثالث حصول الاعلام کان لازما الاذان ان کان علی وجه المعهود علی عهد الرسالة فلا ینقطع عنه الابا حداث فیه یقعده عن الاعلام السالف وکیف یظن هذا بعثمن

[اردو کالم] وکل نبی مجاب روایت فرمایا، پس ان لوگوں کی کیسی بوالعجبی ہے، حضرت عثمان رضی اللہ تعالیٰ عنہ کی طرف تغییر سنت کی نسبت کا انکار کرنیوالوں کے فعل کو ضلالت شنیعہ بتاتے ہیں۔ اور خود ان مسکینوں کو یہ معلوم نہیں کہ آپ کی طرف تغییر سنت کی نسبت کرنا بہت بڑی گمراہی ہے اور اس کے مردود ہونے کی سب سے بڑی وجہ خود وہی ہے۔ دوسری بات کا یہ جواب بھی ہے کہ آپ لوگوں کو کیسے معلوم ہوا کہ حضرت عثمان غنی رضی اللہ تعالیٰ عنہ نے اذانِ خطبہ کی اذانیت کو ختم کردیا۔ کیا انھوں نے خود اس کا اقرار کیا یا انھوں نے موذن کو حکم دیا تھا کہ وہ اذان کی طرف رجوع نہ کرے یا انھوں نے موذن کو حکم دیا تھا کہ اس اذان میں تخفیف کرے یا اس کو پست آواز سے کہے، یا آپ لوگ امیر المومنین پر بے جانے بوجھے افتراء کررہے ہیں۔ اور سمجھتے ہیں کہ ہم سے باز پرس نہ ہوگی۔ اللہ تعالیٰ تو فرماتا ہے: اس پر کان بھی نہ دھرو جس کا علم نہیں، بے شک کان، آنکھ، دل سب سے پوچھا جائے گا۔ "اس پر یوں بھی غور

کرنا چاہئے کہ عہدِ رسالت کی اذان خطبہ اگر حسب سابق اعلان کا فائدہ دے رہی تھی تو اس کو اذانیت سے نکالنے کے لئے اس میں کچھ ایسا تصرف ناروا ضروری تھا کہ اس سے اعلام

[حواشی] ۱ المعجم الکبیر حدیث ۸۹ المکتبۃ الفیصلیۃ بیروت ۱۷ / ۲۳ ۲ القرآن الکریم ۱۷ / ۳۶

Fatawa Ridawiyya Volume 28

[Arabic Column] For in it is a reduction of the Shariah benefit, and that is because he (May Allah be pleased with him) introduced the first Adhan when the people increased. So what would this second one change if it remained as it was in the era of the Messengerhood and the two Caliphates so that those who did not hear the first could hear it? As previously mentioned from Al-Bahr. Thus, whoever claims that Uthman introduced something into it that cut off its purpose of being a notification, is saying with full mouth that Uthman changed the Sunnah, reduced the benefit, and contradicted the wisdom. So it would be, Allah forbid, pure opposition to the Sunnah and contradiction. And even if we step away from that, at its lowest state, there is no benefit in it, so it becomes futility in religion. And futility, as stated in Al-Hidayah (1), is haraam (prohibited) and becomes idle talk: "And they who turn away from ill speech" (2).

Breath 7: It has been established from what was settled that the discussion of its remaining specifically for silence after specialisation is not settled, rather it occurred in conflict with the text, the sanctity of the Companions, the consensus of our Imams, and the texts of our jurists. So how can one rely on it? Rather, how can it be permissible to turn towards it?

[Urdu Column] ...the benefit would be terminated. And such an action cannot even be imagined regarding Hazrat Uthman Ghani (May Allah be pleased with him), as this would be intentionally ending a Shariah benefit. Hazrat Uthman Ghani (May Allah be pleased with him) had added the first Adhan for the information of people spread far and wide. So, what was the harm in keeping the second Adhan for notifying those absent, similar to the era of the Prophethood and the era of the two companions (Abu Bakr and Umar), so that those who did not hear the first announcement would surely come to the mosque upon hearing this second announcement? To attribute the termination of the call-quality of the second Adhan to Hazrat Dhun-Noorayn is to accuse him of changing the Sunnah, reducing the Shariah benefit, and breaking the religious interest. Otherwise, it would at least mean that he did a useless work. And it is in Al-Hidayah that 'Al-Abath' (futility) is haraam; it would be a vain act, whereas the Great Quran describes their qualities that they avoid vanity.

Breath 7: From our previous discussions, it has been proven that keeping the second Adhan now solely for the purpose of making the followers silent for the sermon is not correct. Rather, it is contrary to and in conflict with the text (Nass), the sanctity of

the companions, the consensus of our Imams, and the texts of the jurists. Therefore, this matter is neither acceptable nor worthy of attention.

[Footnotes] 1 Al-Hidayah, Book of Prayer, Section: What is disliked for the worshipper, Al-Maktabah Al-Arabiyya, Karachi, 1/118. 2 The Holy Quran, 23/3.

फ़तावा रज़विया जिल्द 28

[अरबी कॉलम] क्योंकि इसमें शरीयत के फायदे में कमी है, और वह इसलिए कि उन्होंने (रज़ियल्लाहु तआला अन्हु) पहला अज़ान तब शुरू किया जब लोग बढ़ गए। तो यह दूसरा क्या बदलता अगर यह वैसा ही रहता जैसा कि रिसालत और दोनों खिलाफत के दौर में था, ताकि वे लोग इसे सुन सकें जिन्होंने पहला नहीं सुना? जैसा कि अल-बहर से पहले बताया जा चुका है। अत; जो कोई यह दावा करता है कि उस्मान ने इसमें ऐसा कुछ नया पेश किया जिससे इसका सूचना देने का उद्देश्य समाप्त हो गया, वह पूरे मुंह से कह रहा है कि उस्मान ने सुन्नत बदल दी, फायदे में कमी कर दी और हिकमत के खिलाफ काम किया। तो यह, अल्लाह न करे, सुन्नत का शुद्ध विरोध और मुकाबला होगा। और अगर हम उससे अलग हटें, तो अपनी निम्नतम स्थिति में इसमें कोई फायदा नहीं है, इसलिए यह धर्म में व्यर्थता (लह्वो-लाअब) बन जाता है। और व्यर्थता, जैसा कि अल-हिदाया (1) में है, हराम (निषिद्ध) है और फ़िज़ूल बात हो जाती है: "और वे जो व्यर्थ बातों से मुँह मोड़ लेते हैं" (2)।

नफ़्हा 7: यह तय हो गया है कि इसके विशेष रूप से खामोश रहने के लिए बाकी रहने की चर्चा स्थापित नहीं है, बल्कि यह नस्स (स्पष्ट पाठ), सहाबा की प्रतिष्ठा, हमारे इमामों की सहमति और हमारे फकीहों के ग्रंथों के विपरीत है। तो इस पर कैसे भरोसा किया जा सकता है? बल्कि इसकी ओर ध्यान देना कैसे जायज़ हो सकता है?

[उर्दू कॉलम] ...फायदा खत्म हो जाए। और हज़रत उस्मान गनी (रज़ियल्लाहु तआला अन्हु) के बारे में ऐसी किसी हरकत का तसव्वुर भी नहीं किया जा सकता कि यह तो जानबूझकर फ़ायदा-ए-शरईया को खत्म करना है। हज़रत उस्मान गनी (रज़ियल्लाहु तआला अन्हु) ने तो दूर-दराज तक फैले हुए लोगों की सूचना के लिए पहली अज़ान का इज़ाफा फरमाया था, तो अज़ान-ए-सानी को अहद-ए-रिसालत और अहद-ए-साहिबैन की तरह ग़ाइबों को सूचित करने के लिए बाकी रखने में, कि जिन लोगों ने पहला ऐलान न सुना हो यह दूसरा ऐलान सुनकर तो मस्जिद में ज़रूर आ जाएंगे, क्या हर्ज था कि अमीरुल मोमिनीन उस्मान गनी (रज़ियल्लाहु तआला अन्हु) दूसरी अज़ान की अज़ानियत को खत्म कर देते? तो इसकी अज़ानियत खत्म करने का श्रेय हज़रत ज़ुलनूरैन की ओर करना उन पर इल्जाम लगाना है कि उन्होंने सुन्नत बदली, फायदा-ए-शरईया घटाया और दीनी मसलहत तोड़ी। वरना इतना तो है कि एक बेफायदा काम किया। और हिदाया में है कि 'अल-अबस' (व्यर्थता) हराम है, एक लघ्व (निरर्थक) काम हुआ, और क़ुरान अज़ीम उनके गुण बयान करता है कि वे लघ्व से परहेज करते हैं।

नफ़्हा 7: हमारी पिछली बहसों से यह बात साबित हो गई कि अज़ान-ए-सानी को अब सिर्फ मुक्तदियों को खुतबा के लिए खामोश कराने के उद्देश्य से बाकी रखना सही नहीं है, बल्कि यह नस्स, सहाबा की हुरमत और हमारे अइम्मा के इज्मा और फुकाहा के नुसूस के खिलाफ और मुसादिम (टकराने वाला) है। तो अब यह बात न मानने के काबिल है न लाइके इल्तिफ़ात (ध्यान देने योग्य)।

[पादलेख] 1 अल-हिदाया, किताबुस सलात, फसल: नमाज़ी के लिए जो मकरूह है, अल-मकतबतुल अरबिया, कराची, 1/118। 2 अल-क़ुरान अल-करीम, 23/3।

[عربی کالم] فان فيه تقليل الفائدة الشرعية وذلك انه رضي الله تعالى عنه احدث الاذان الاول لما كثر الناس فماذا كان يغيره هذا الثاني ان بقى على ما كان عليه في عهد الرسالة والخلافتين كي يسمعه من لم يسمع الاول كما تقدم عن البحر فالذي يزعم ان عثمن احدث فيه ما قطعه من كونه اعلاماً يقول بملاء فيه ان عثمن غير السنة و نقص الفائدة و نقض المصلحة فكان معاذ الله محض محادة للسنة و مضادة وان عدينا عنه، فادنى احواله ان لا فائدة فيه فيكون عبثاً في الدين والعبث كما في الهداية' حرام و يكون لغوا "وَالَّذِينَ هُمْ عَنِ اللَّغْوِ مُعْرِضُونَ" 2

نفحه ۷: تحرر ما تقرر ان بحث بقائه بعد الخصوص الانصات غير محرر بل وقع مصادما للنص ولحرمة الصحابة والاجماع ائمتنا و نصوص فقهائنا فكيف يعرج عليه، بل كيف يحل ان يلتفت اليه

[اردو کالم] کا فائدہ ختم ہو جائے۔ اور حضرت عثمان غنی رضی اللہ تعالیٰ عنہ کے بارے میں کسی ایسی حرکت کا تصور بھی نہیں کیا جاسکتا کہ یہ تو دانستہ فائدہ شرعیہ کو ختم کرنا ہے۔ حضرت عثمان غنی رضی اللہ تعالیٰ عنہ نے تو دور دراز تک پھیلے ہوئے لوگوں کی اطلاع کے لئے اذان اول کا اضافہ فرمایا تھا، تو اذان ثانی کو عہد رسالت اور عہد صاحبین کی طرح اعلام غائبین کے لئے باقی رکھنے میں کہ جن لوگوں نے پہلا اعلان نہ سنا ہو یہ دوسرا اعلان سن کر تو مسجد میں ضرور آجائیں گے کیا حرج تھا کہ امیر المومنین عثمان غنی رضی اللہ تعالیٰ عنہ دوسری اذان کی اذانیت کو ختم کر دیتے، تو اس کی اذانیت کے ختم کرنے کی نسبت حضرت ذوالنورین کی طرف کرنا ان پر الزام لگانا ہے کہ انھوں نے سنت بدلی، فائدہ شرعیہ گھٹایا۔ اور دینی مصلحت توڑی۔ ورنہ اتنا تو ہے کہ ایک بے فائدہ کام کیا۔ اور ہدایہ میں ہے کہ العبث حرام ہے، ایک لغو فعل ہوا، اور قرآن عظیم ان کے اوصاف بیان کرتا ہے ، وہ لغو سے پر ہیز کرتے ہیں۔

نفحہ ۷ : ہماری گزشتہ بحثوں سے یہ بات ثابت ہوگئی کہ اذان ثانی کو اب صرف مقتدیوں کو خطبہ کے لیے خاموش کرانے کی غرض سے باقی رکھنا صحیح نہیں بلکہ یہ نص، حرمت صحابہ اور ہمارے ائمہ کے اجماع اور نصوص فقہاء کے خلاف و مصادم ہے تو اب یہ بات نہ ماننے کے قابل ہے نہ لائق التفات،

[حواشی] 1 الہدایۃ کتاب الصلوۃ فصل و یکرہ للمصلی المکتبۃ العربیۃ کراچی ۱۱۸/۱ 2 القرآن الکریم ۳/۲۳

صفحہ ۱۳۲ از ۶۸۴

Fatawa Ridawiyya Volume 28

[Left Column - Arabic] But the calamity is from the one who abandons the texts (Nusoos) of his school of thought and clings to that research and bears every hardship, then adds a futile branch to it, which is that it is appropriate for the Adhan of the sermon to be inside the mosque near the pulpit. Why is that, while the people of the summer [courtyard] section of the mosque are more in need of this notification than the people of the winter [indoor] section? For they see the Imam with their eyes and remain silent. Comparing it to the Iqamah is ignorance, for by the Iqamah, the rows are arranged starting from the first and so on. The Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) said: "Complete the front row, then the one following it; and if there is any deficiency, let it be in the last row." Narrated by Ahmad in the Musnad, An-Nasa'i, Ibn Hibban, Khuzaymah, and Al-Diya', all in their Sahih collections with an authentic chain from Anas (may Allah be pleased with him). By my life, this too has almost become a neglected Sunnah. And Allah is the one whose help is sought. So it was appropriate for the Iqamah to be in the first row, unlike the notification of the Imam's sitting [on the pulpit], for the people outside are more in need of it, as you see.

[Right Column - Urdu] But the ruin is that some people, leaving the texts of their own school of thought, relied on the aforementioned useless discussions and bore aimless troubles. Then they performed a nonsensical act by attaching a false reasoning to it: that it is appropriate for the Adhan for the Khutbah to be inside the mosque, exactly adjacent to the pulpit. Even if the purpose of this Adhan is assumed to be informing the listeners, those more in need of this Adhan are the people in the summer section and the courtyard, etc. People in the inner hall will themselves become silent upon seeing the Imam seated on the pulpit. The need is to give the Adhan in the outer courtyard so that people who cannot see the Imam become informed. Comparing this Adhan to Iqamah is ignorance because its purpose is to form rows for the congregation, and for rows, the command is to complete them row by row starting from the first row. Accordingly, the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) said: "Complete the first row first, then after that, then after that, and if there is any deficiency, let it be in the last row." Imam Ahmad narrated this Hadith in his Musnad; Imam Nasa'i, Diya' Maqdisi, Ibn Khuzaymah, and Ibn Hibban narrated it in their respective Sahih collections from Hazrat Anas (may Allah be pleased with him). Now people have abandoned this Sunnah of the Prophet as

well. So the summary is that Iqamah should be in the very first row, and those outside are more in need of the Adhan for the Khutbah.

[Footnote] 1. Musnad Ahmad bin Hanbal on authority of Anas (r.a.), Al-Maktab al-Islami Beirut, 3/132; Sunan an-Nasa'i, Kitab al-Imamah, al-Saff al-Mu'akhkhar, Noor Muhammad Karkhana Tijarat Kutub Karachi, 1/131; Mawarid al-Zaman, Chapter on what has been narrated regarding the row for prayer, Hadith 390, al-Maktabah al-Salafiyyah, p. 114.

फ़तावा रज़विया जिल्द २८

[बायां स्तंभ - अरबी] लेकिन मुसीबत उस व्यक्ति से है जो अपने संप्रदाय के ग्रंथों (नुसूस़) को छोड़कर उस शोध से चिपक जाता है और हर कठिनाई को सहता है, फिर उस पर एक व्यर्थ की बात जोड़ देता है कि ख़ुत्बे की अज़ान मस्जिद के अंदर मिम्बर के पास होनी चाहिए। ऐसा क्यों, जबकि मस्जिद के बाहरी (गर्मियों वाले) हिस्से के लोग अंदरूनी हिस्से के लोगों की तुलना में इस सूचना के अधिक पात्र हैं? क्योंकि वे इमाम को अपनी आँखों से देखते हैं और शांत हो जाते हैं। इसकी तुलना इक़ामत से करना अज्ञानता है, क्योंकि इक़ामत से सफ़ें(पंक्तियाँ) पहले से शुरू होकर व्यवस्थित होती हैं। पैग़ंबर (उन पर अल्लाह की शांति और कृपा हो) ने कहा: "सामने वाली सफ़ पूरी करो, फिर उसके बाद वाली; और यदि कोई कमी हो, तो उसे अंतिम सफ़ में रहने दो।" इसे अहमद ने मुस्नद में, अन-नसाई, इब्न हिब्बान, खुज़ैमा और अल-ज़िया ने अपनी-अपनी सहीह किताबों में अनस (रज़ियल्लाहु अन्हु) से एक सहीह सनद के साथ रिवायत किया है। मेरी उम्र की कसम, यह भी लगभग एक छोड़ी गई सुन्नत बन गई है। और अल्लाह ही वह है जिससे मदद मांगी जाती है। अतः इक़ामत का पहली सफ़ में होना उचित था, इमाम के बैठने की सूचना के विपरीत, क्योंकि बाहर के लोग इसके अधिक ज़रूरतमंद हैं, जैसा कि आप देख रहे हैं।

[दायां स्तंभ - उर्दू] लेकिन तबाही तो यह है कि कुछ लोगों ने अपने मज़हब के नुसूस़ छोड़कर ऊपर वर्णित बेकार की बहसों का सहारा लिया और बेमतलब की ज़हमतें बर्दाश्त कीं, फिर एक बेतुकी हरकत यह की कि उस पर एक गलत तर्क जोड़ दिया कि लिहाज़ा मुनासिब यह है कि ख़ुत्बे की अज़ान मस्जिद के अंदर मिम्बर के बिल्कुल पास हो। हालाँकि अगर इस अज़ान का मकसद सुनने वालों को सूचित करना मान भी लिया जाए, तो इस अज़ान के ज़्यादा ज़रूरतमंद सैफ़ी हिस्से और आँगन वगैरह के लोग हैं। अंदरूनी दालान के लोग तो इमाम को मिम्बर पर बैठा देख कर खुद ही खामोश हो जाएंगे। ज़रूरत तो बाहरी आँगन में अज़ान देने की है ताकि जो लोग इमाम को नहीं देख पाते, वे सूचित हो जाएं। इस अज़ान को इक़ामत पर क़यास करना जिहालत है क्योंकि इसका मतलब तो जमाअत के लिए सफ़ लगाने का है और सफ़ के लिए पहली सफ़ से दर्जा-ब-दर्जा सफ़ें मुकम्मल करने का हुक्म है। चुनाँचे हुज़ूर सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम ने फ़रमाया: "पहले पहली मुकम्मल करो फिर उसके बाद, फिर उसके बाद, और जो कमी हो तो आख़िरी सफ़ में हो।" इस हदीस को इमाम अहमद ने अपनी मुस्नद, इमाम नसाई, ज़िया मक़दसी, इब्न खुज़ैमा और इब्न हिब्बान ने अपनी-अपनी सहीह में हज़रत अनस रज़ियल्लाहु अन्हु से नक़ल फ़रमाया। अब लोगों ने सरकार की इस सुन्नत को

भी तर्क कर दिया है। तो ख़ुलासा यह हुआ कि इक़ामत तो पहली ही सफ़ में होनी चाहिए और ख़ुत्बे की अज़ान के बाहर वाले ज़्यादा मोहताज हैं।

[पादलेख] १. मुस्नद अहमद बिन हंबल अन अनस (र.अ.), अल-मक्तब अल-इस्लामी बेरूत, ३/१३२; सुनन अन-नसाई किताब अल-इमामाह अल-सफ़ अल-मुअख़्ख़र, नूर मुहम्मद कारख़ाना तिजारत कुतुब कराची, १/१३१; मवारिद अल-ज़मान बाब मा जा-अ फ़ी अल-सफ़ लिस-सलात हदीस ३९० अल-मक्तब अल-सलफ़िय्या पृ. ११४।

पृष्ठ १३३ ऑफ़ ६८४

[بایاں کالم - عربی] ولکن الرزیة من ترك نصوص مذهبه و تشبث بذلك البحث وتحمل كل مأمر ثم زاد فی الشطر نج بغلة وهو ذلك تفریع الباطل انه اذن ناسب داخل المسجد لدی المنبر ولم ذاك مع ان اهل المسجد الصیفی احوج الی هذا الا علام من اهل الشتوی فانهم یرون الامام بأعینهم فینصتون والقیاس علی الاقامة جهل فأن بالاقامة تترتب الصفوف من الاول فالاول قال صلی الله تعالی علیه وسلم اتموا الصف المقدم ثم الذی یلیه فما كان من نقص فلیكن فی الصف المؤخر رواه احمد في المسند و النسائی وابن حبان وخزیمة والضیاء كلهم في صحاحهم بسند صحیح عن انس رضی الله تعالی عنه ولعمری ان هذه ایضا كادت ان تكون سنة مهجورة والله المستعان فناسب كون الاقامة فی الصف الاول بخلاف الاعلام بجلوس الامام فان اهل الخارج احوج الیه كما تری۔

[دایاں کالم - اردو] لیکن تباہی تو یہ ہے کہ کچھ لوگوں نے اپنے مذہب کی نصوص چھوڑ کر مذکورہ بالا غیر مفید بحثوں کا سہارا لیا اور بے مقصد زحمتیں برداشت کیں پھر بے تکی حرکت یہ کی کہ اس پر ایک تفریح باطل لگادی کہ لہذا مناسب یہ ہے کہ اذان خطبہ مسجد کے اندر منبر کے بالکل متصل ہو حالانکہ اس اذان کی غرض اسکانِ سامعین مان بھی لی جائے تو اس اذان کے زیادہ ضرورت مند حصہ صیفی وغیرہ ونی صحن کے لوگ ہیں اندرونی دالان کے لوگ تو امام کو منبر پر بیٹھا دیکھ کر خود ہی خاموش ہو جائیں گے ضرورت تو باہری صحن میں اذان دینے کی ہے تاکہ جولوگ امام کو نہیں دیکھتے مطلع ہو جائیں اس اذان کو اقامت پر قیاس کرنا جہالت ہے کیونکہ اس کا مطلب تو جماعت کے لیے صف لگانے کا ہے اور صف کے لیے پہلی صف سے درجہ بدرجہ صفیں مکمل کرنے کا حکم ہے چنانچہ حضور صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم نے فرمایا پہلے پہلی مکمل کرو پھر اس کے بعد پھر اس کے بعد پھر اس کے بعد اور جو کمی ہو تو آخری صف

میں ہو " اس حدیث کو امام احمد نے اپنی مسند، امام نسائی ، ضیا مقدسی ابن خزیمہ اور ابن حبان نے اپنی اپنی صحاح میں حضرت انس رضی اللہ تعالٰی عنہ سے نقل فرمایا اب لوگوں نے سرکار کی اس سنت کو بھی ترک کر دیا ہے تو خلاصہ یہ ہوا کہ اقامت تو پہلی ہی صف میں ہونی چاہیے اور اذان خطبہ کے باہر والے زیادہ محتاج ہیں۔

[حاشیہ] 1 مسند احمد بن حنبل عن انس رضی اللہ تعالٰی عنہ المکتب الاسلامی بیروت ۳/ ۱۳۲، سنن النسائی کتاب الامامۃ الصف الموخر نور محمد کارخانہ تجارت کتب کراچی ۱/ ۱۳۱ ، موارد الظمان باب ماجاء فی الصف للصلوۃ حدیث ۳۹۰ المکتبۃ السلفیہ ص ۱۱۴

Fatawa Rizvia, Volume 28

8: A group of students attempted to invalidate the general principle of the Imams of religion that "Adhan is not called in the mosque" by arguing that the Iqamah is also referred to as "Adhan," as mentioned in the Hadith: "Between every two Adhans, there is a prayer for whoever wishes." Since the Iqamah is unanimously performed inside the mosque, they claimed the jurists' rule is not absolute, and thus Adhan could also be called in the mosque like the Iqamah. These poor individuals did not even realize that applying the term "Adhan" to the Iqamah is through 'Taghlib' (predominance) or a general metaphor. Imam al-Ayni states in 'Umdat al-Qari': "The meaning of 'two Adhans' (Adhanayn) is the Adhan and the Iqamah by way of Taghlib, just as Abu Bakr and Umar (may Allah be pleased with them) are referred to as 'al-Umarayn'." In the terminology of rhetoric (Ilm-ul-Badi'), this is called Taghlib. In 'al-Mawahib al-Ladunniyyah', it is narrated from the Imam of Imams Ibn Khuzaymah that by 'two Adhans' both Adhan and Iqamah are meant, and this is Taghlib. In Zarqani, it states: "In Shari'ah, Adhan is distinct from Iqamah." Al-Ayni and al-Mawahib, while explaining the reason for Taghlib, stated: "The Iqamah was called Adhan because in being a public announcement..."

Footnotes: 1. Sahih al-Bukhari, Book of Adhan, Chapter: Between every two Adhans there is a prayer for whoever wishes, Qadimi Kutub Khana, Karachi, 1/87. 2. Umdat al-Qari Sharh Sahih al-Bukhari, Book of Adhan, Chapter: Between every two Adhans there is a prayer for whoever wishes, Dar al-Kutub al-Ilmiyyah, Beirut, 5/207. 3. Al-Mawahib al-Ladunniyyah, Second Chapter: Friday Prayer, Adhan for Friday Prayer, Al-Maktab al-Islami, Beirut, 3/161. 4. Sharh az-Zarqani 'ala al-Mawahib al-Ladunniyyah, Friday Prayer, Adhan for Friday Prayer, Dar al-Ma'rifah, Beirut, 7/380. 5. Al-Mawahib al-Ladunniyyah, Second Chapter: Friday Prayer, Adhan for Friday Prayer, Al-Maktab al-Islami, Beirut, 3/161; Umdat al-Qari Sharh Sahih al-Bukhari, Book of Friday, Chapter: Adhan, Dar al-Kutub al-Ilmiyyah, Beirut, 6/303.

फ़तवा रज़विया, खंड 28

8: कुछ छात्रों ने दीनी इमामों के इस सिद्धांत को कि "मस्जिद में अज़ान नहीं दी जानी चाहिए" यह कहकर तोड़ने की कोशिश की कि इक़ामत को भी तो अज़ान कहा जाता है, जैसा कि हदीसों में है: "प्रत्येक दो अज़ानों के बीच उस व्यक्ति के लिए नमाज़ है जो पढ़ना चाहे।" चूँकि इक़ामत का मस्जिद के अंदर होना ही ज़रूरी है, उन्होंने तर्क दिया कि विधिवेत्ताओं का यह नियम पूर्ण नहीं रहा, और इक़ामत की तरह अज़ान भी मस्जिद में दी जा सकती है। इन बेचारों को यह भी नहीं पता कि इक़ामत पर अज़ान का शब्द प्रयोग 'तग़लीब' (प्रधानता) या सामान्य रूपक के तौर पर है। इमाम ऐनी 'उमदा' में फ़रमाते हैं: "'अज़ानैन' (दो अज़ान) से तात्पर्य अज़ान और इक़ामत है, जिस तरह कि अबू बक्र और उमर (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) को 'उमरैन' कहा जाता है।" अलंकार शास्त्र (इल्म-उल-बदी) में इसे तग़लीब कहा जाता है। 'मवाहिब लदुन्निया' में इमाम-उल-अइम्मा इब्न खुज़ैमा से उद्धृत है कि अज़ानैन से मुराद अज़ान और इक़ामत दोनों हैं और यह तग़लीब है। ज़रक़ानी में है: "शरीअत में अज़ान इक़ामत से अलग है।" ऐनी और मवाहिब में तग़लीब का कारण बताते हुए कहा गया है: "इक़ामत को अज़ान इसलिए कहा गया क्योंकि घोषणा (ऐलान) होने के नाते..."

पादलेख: 1. सहीह अल-बुखारी, किताब-उल-अज़ान, अध्याय: हर दो अज़ानों के बीच प्रार्थना है..., क़दीमी कुतुब खाना, कराची, 1/87. 2. उमदत-उल-क़ारी शरह सहीह अल-बुखारी, किताब-उल-अज़ान, अध्याय: हर दो अज़ानों के बीच..., दारुल कुतुब अल-इल्मिय्या, बेरूत, 5/207. 3. अल-मवाहिब अल-लदुन्निया, दूसरा अध्याय: जुमे की नमाज़, जुमे के लिए अज़ान, अल-मक्तब अल-इस्लामी, बेरूत, 3/161. 4. शरह अज़-ज़रक़ानी अलल मवाहिब अल-लदुन्निया, जुमे की नमाज़, जुमे के लिए अज़ान, दारुल मारिफ़ा, बेरूत, 7/380. 5. अल-मवाहिब अल-लदुन्निया, दूसरा अध्याय: जुमे की नमाज़, अल-मक्तब अल-इस्लामी, बेरूत, 3/161; उमदत-उल-क़ारी शरह सहीह अल-बुखारी, किताब-उल-जुमा, अध्याय: अज़ान, दारुल कुतुब अल-इल्मिय्या, बेरूत, 6/303.

۸: عدة طلبة حاولوا نقص كلية الائمة "لا يؤذن في المسجد" با لاقامة فانها ايضا يقال عليها "الاذان" كما في حديث بين كل اذانين صلوة لمن شاء ومع انها في المسجد وفاقا، وجهلوا ان اطلاق الاذان عليها تغليب او عموم مجاز، قال الامام العينى فى عمدة القارى المراد من الاذانين الاذان والاقامة بطريق التغليب كالعمرين والقمرين وفي المواهب اللدنية عن امام الائمة ابن خزيمة قوله "اذانين" يريد الاذان والاقامة تغليبا قال الزرقانى لانه شرعا غير الاقامة وفي العيني ثم المواهب اولا شترا كهما في الاعلام قال الزرقاني

نکتہ ۸: کچھ طلبہ ائمہ دین کے اس کلیہ کو کہ کوئی اذان مسجد میں نہ دی جائے یہ کہہ کر توڑنا چاہتے ہیں کہ اقامت کو بھی تو اذان کہا جاتا ہے جیسا کہ احادیث میں ہے "ہر دو اذانوں کے بیچ میں اس کے لیے نماز ہے جو پڑھنا چاہے" حالانکہ اقامت کا مسجد کے اندر ہونا ہی ضروری ہے تو فقہاء کا یہ حکم کلی نہیں رہا، اور اقامت کی طرح اذان بھی مسجد میں دی جا سکتی ہے، ان بے چاروں کو یہ بھی نہیں معلوم کہ اقامت پر اذان کا اطلاق تغلیبا ہے یا بطور عمومِ مجاز امام عینی عمدہ میں فرماتے ہیں "اذانین سے مراد اذان و اقامت ہے جیسا کہ ابوبکر و عمر رضی اللہ تعالیٰ عنہما کو عمرین کہا جاتا ہے" اصطلاحِ بدیع میں اس کو تغلیب کہا جاتا ہے مواہب لدنیہ میں امام الائمہ ابن خزیمہ سے اذانین سے مراد اذان و اقامت دونوں ہیں اور یہ تغلیب ہے، زرقانی میں ہے "شریعت کے اذان اقامت سے الگ ہے" عینی اور مواہب میں تغلیب کی توجیہ کرتے ہوئے فرمایا "اقامت کو اذان اس لیے کہہ دیا کہ اعلان ہونے میں

حواشی: 1 صحیح البخاری کتاب الاذان باب مابین کل اذا نین صلوة لمن شاء قدیمی کتب خانہ کراچی ۱ / ۸۷ 2 عمدة القاری شرح صحیح البخاری کتاب الاذان باب مابین کل اذا نین صلوة لمن شاء دار

الكتب العلميه بيروت ٥ / ٢٠٧ 3 المواهب اللدنية الباب الثانى صلوة الجمعه الاذان لصلوة الجمعه المكتب الاسلامى بيروت ٣ / ١٦١ 4 شرح الزرقانى على المواهب اللدنية صلوة الجمعه الاذان لصلوة الجمعه دار المعرفة بيروت ٧ / ٣٨٠ 5 المواهب اللدنية الباب الثانى صلوة الجمعه الاذان لصلوة الجمعه المكتب الاسلامى بيروت ٣ / ١٦١ ، عمدة القارى شرح صحيح البخارى كتاب الجمعة باب الاذان دار الكتب العلميه بيروت ٦ / ٣٠٣

Fatawa Razawiyya Volume 28

Main Content: There is no 'Taghlib' (predominance of one term over another) because, linguistically, 'Azan' means announcement. In 'Iqamah', there is an announcement of the start of prayer time, just like in 'Azan'. Therefore, it is a linguistic reality in both of them. Zarqani stated, "There is no 'Taghlib' in these two because, according to the dictionary, it is in the sense of announcement. And in 'Iqamah', the entry of prayer time is announced, so there is a distinction of general and specific between the two, and the application of 'Azan' for both is purely linguistic." A weak (marjuh) and opposing narration states, "Iqamah is one of the two Azans." Its use in reasoning is similar to the linguists' proverb, "The pen is one of the two tongues." This is why Imam al-Nasafi explained it by saying that both Azan and Iqamah are great forms of remembrance (dhikr mu'azzam), just as "The pen is one of the two tongues" is explained as both expressing what is in the mind. Have you not seen the texts from Al-Hidayah, Al-Kafi, Al-Zaylai, Al-Akmal, Al-Durr, and Al-Bahr, indicating that the repetition of Azan is prescribed, but the repetition of Iqamah is not prescribed? Haven't you learned what they have explicitly stated in the aforementioned books and others, that the Azan of a person in a state of major ritual impurity (Junub) is repeated, but his Iqamah is not repeated? Haven't you heard what is in Al-Bahr from Al-Zahiriyyah that if the Azan is performed like the Iqamah...

Footnotes: 1. Sharh al-Zarqani 'ala al-Mawahib al-Ladunniyyah, Volume 2, Part 2, Book of Friday, Dar al-Ma'rifah, Beirut, 7/380. 2. Fayd al-Qadir, under Hadith 5216, "Place the pen behind your ear," Dar al-Kutub al-Ilmiyyah, Beirut, 4/336. 3. Tabyin al-Haqa'iq, Chapter on Azan, 1/229; and Al-Bahr al-Ra'iq, Chapter on Azan, H.M. Saeed Company, Karachi, 1/263; Al-Hidayah, Chapter on Azan, 1/74; and Al-Inayah 'ala Hamish Fath al-Qadir, Chapter on Azan, 1/220.

मुख्य सामग्री: इसमें कोई 'तग़लीब' (एक शब्द का दूसरे पर प्रभुत्व) नहीं है क्योंकि भाषाई रूप से 'अज़ान' का अर्थ घोषणा करना है। और 'इक़ामत' में नमाज़ का समय शुरू होने की घोषणा होती है जैसे अज़ान में। अतः यह दोनों के लिए एक भाषाई वास्तविकता है। ज़रक़ानी ने कहा, "इन दोनों में कोई तग़लीब नहीं है क्योंकि शब्दकोश के अनुसार यह घोषणा के अर्थ में है। और इक़ामत में समय के प्रवेश की घोषणा की जाती है, इसलिए दोनों के बीच सामान्य और विशिष्ट का अंतर है, और दोनों के लिए 'अज़ान' शब्द का प्रयोग केवल भाषाई आधार पर है।" एक कमज़ोर (मरजूह) और विरुद्ध रिवायत (कथन) है कि "इक़ामत दो अज़ानों में से एक है।" इसका उपयोग उसी तरह है जैसे कि विद्वानों की कहावत है, "क़लम दो ज़बानों में से एक है।" इसीलिए इमाम नसफ़ी ने इसकी व्याख्या में कहा कि अज़ान और इक़ामत दोनों ही महान स्मरण (ज़िक्र-ए-मुअज़्ज़म) हैं, जिस प्रकार "क़लम दो ज़बानों में से एक है" की व्याख्या की जाती है कि दोनों ही मन की बात को व्यक्त करते हैं। क्या आपने अल-हिदाया, अल-काफ़ी, अल-ज़ैली, अल-अकमल, अल-दुर्र और अल-बहर के ऐसे पाठ नहीं देखे जो यह दर्शाते हैं कि 'अज़ान की पुनरावृत्ति निर्धारित है, लेकिन इक़ामत की नहीं'? क्या आपने यह नहीं सीखा जो उन्होंने उपर्युक्त सभी पुस्तकों और अन्य में स्पष्ट रूप से कहा है कि अशुद्ध अवस्था (जुनुब) में व्यक्ति की अज़ान को दोहराया जाना चाहिए, लेकिन उसकी इक़ामत को नहीं? क्या आपने अल-बहर में ज़हीरिया से वह नहीं सुना कि यदि अज़ान को इक़ामत की तरह दिया जाए...

पाद टिप्पणियाँ: 1. शर्ह अल-ज़रक़ानी अलल मवाहिब अल-लदुन्निया, भाग 2, जुमा की किताब, दार अल-मारिफ़ा, बेरूत, 7/380। 2. फ़ैज़ अल-क़दीर, हदीस 5216 के तहत, 'क़लम अपने कान पर रखो', दार अल-कुतुब अल-इल्मिया, बेरूत, 4/336। 3. तब्यीन अल-हक़ाएक़, अज़ान का अध्याय, 1/229; और अल-बहर अल-रायिक़, अज़ान का अध्याय, एच.एम. सईद कंपनी, कराची, 1/263; अल-हिदाया, अज़ान का अध्याय, 1/74; और अल-इनाया अला हामिश फ़तह अल-क़दीर, अज़ान का अध्याय, 1/220।

فلا تغليب لان الاذان لغة الاعلام و فی الاقامة اعلام بدخول وقت الصلوة كالأذان فهو حقيقة اللغوية فی كل منهما و ما يقال فی تعليل رواية مرجوحة مخالف للمذهب ان الاقامة احد الاذانين فهو كقولهم "القلم احد اللسانين" ولذا فسره الامام النسفی بان كل واحد منهما ذكر معظم كما يفسر هذا بان كلا منهما يعرب عما فی الضمير ، الم تر ما قد منا من نصوص الهداية والكافي والزيلعي، والاكمل، والدر ، والبحر ، ان تكرار الاذان مشروع ولا يشرع تكرار الاقامة الم تعلم ما نصوا عليه في الكتب المذكورة جميعا وغير ها ان اذان الجنب يعاد ، ولا تعاد اقامته الم تسمع الی ما فی البحر عن الظهيرية لو جعل

دونوں شریک ہیں۔"زرقانی نے فرمایا " ان دونوں میں تغلیب نہیں اس لیے لغت کے اعتبار سے اعلان کے معنی میں ہے۔ اور اقامت میں دخول وقت کا اعلان ہوتا ہے تو ان دونوں میں عام وخاص کا فرق ہے اور دونوں کے لیے اذان کا اطلاق لغوی ہی ہے۔ " ایک مرجوح اور مخالف روایت " الاقامة احد الاذانين" اقامت دواذانوں میں سے ایک ہے اس کو جواس تعلیل کے سلسلہ میں بیان کیا جاتا ہے تو وہ ایسا ہی ہے جیسے اہل زبان کا مقولہ ہے القلم احدی اللسانین قلم دوز بانوں میں سے ایک ہے اسی لیے امام نسفی نے اس کی تفسیر میں کہا کہ اذان واقامت دونوں ہی ذکر معظم ہیں جیسا کہ القلم احدی اللسانین کی تفسیر کی جاتی ہے کہ دونوں ہی مافی الضمیر کو بیان کرتے ہیں ان دونوں میں مغایرت پر دلالت کرنے والی ہدایہ، کافی، زیلعی، اکمل ، دراور بحر کی عبار تیں ہیں کہ "اذان کی تکرار مشروع ہے اقامت کی نہیں " انہیں سب کتابوں میں اس کی بھی تصریح ہے کہ "جنبی کی اذان دہرائی جائے اور اقامت نہیں دہرائی جائے گی۔ " بحر الرائق میں ظہیر یہ سے ہے کہ " اگر اذان کو اقامت کی طرح ادا کیا

حواشی: 1 شرح الزرقانی علی المواهب اللدنیة الباب الثانی کتاب الجمعة یوم الجمعة دارالمعرفہ بیروت ۷ / ۳۸۰ 2 فیض القدیر تحت الحدیث ۵۲۱۶ ضع القلم علی اذنك دار الکتب العلمیه بیروت ۴ / ۳۳۶ 3 تبیین الحقائق باب الاذان ۱ / ۲۲۹ و بحر الرائق باب الاذان ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۱ / ۲۶۳، الهدایة باب الاذان ۱ / ۷۴ والعنایة علی بامش فتح القدیر باب الاذان ۱ / ۲۲۰

Fatawa-e-Razvia Volume 28

[Left Column Text] ...the Azan [is made] the Iqama, he should repeat the Azan. But if he makes the Iqama like the Azan, he should not repeat it, because repeating the Azan is prescribed (mashru'), unlike the Iqama. It is mentioned in 'Al-Muheet' that if one makes the Azan like an Iqama, facing the Qibla is not required, but if he makes the Iqama like an Azan, he should face the Qibla, etc. There are many other such issues where a distinction is made between Azan and Iqama. In short, the claim of applying all the rules of Azan to Iqama is something that no person with even a whiff of knowledge would utter. However, compounded ignorance (Jahl-e-Murakkab) is indeed a chronic disease. Nafha 9: I say, and success is from Allah, know—may Allah Almighty grant success to us and to you—that the term 'Masjid' has two applications. One of them is the place of prayer on the land endowed (waqf) for it, and this is the original meaning. In this sense, the building itself is not included, as the building is like an attribute (wasf) such as outer parts; therefore, the door and the wall are outside the [actual] Masjid. Similarly, the platform (Dikka), the minaret, the ponds, and the wells—even if they are within its boundaries or even in its interior—if they were built before the completion of its status as a Masjid [they are outside it]. As for after its completion, it is not permissible to change anything of the endowments from its original form except by the condition of the endower (waqif).

[Right Column Text] ...then the Azan should be repeated. And if the Iqama is recited like the Azan, it should not be repeated because the repetition of the Azan is prescribed, [whereas if one performs] repetition of the Iqama, facing the Qibla is not necessary, but if the Iqama is declared as an Azan, then he should face the Qibla." Besides these, there are many other issues in which there is a difference between Azan and Iqama. The gist of all these instructions is that no sensible person can claim that all the rules of Azan apply to Iqama; yes, compounded ignorance is a very difficult ailment. Nafha 9: May Allah Almighty grant us and you all the guidance of knowledge. There are two applications (meanings) of Masjid: (1) That portion of land which has been endowed (waqf) for prayer. The real meaning of Masjid is this. In this application, the structures (foundations) of the masjid are not included in the masjid because foundations are categorized as attributes, like boundaries and limits. Therefore, the door of the masjid and the walls are outside the masjid. Similarly, the platforms for Azan, minarets, ponds, and wells—even if they are within the limits of the masjid or the interior (hollow) of the masjid—if they were made before the completion of the state of being a masjid, they are outside the masjid. Yes, if these

things were made in the masjid after its completion, then this would be changing the endowment, which is not permissible. The endower needed the endowment...

[Footnotes] 1. Al-Bahr al-Ra'iq, Kitab al-Salat, Bab al-Adhan, H.M. Saeed Company, Karachi, 1/257. 2. Al-Bahr al-Ra'iq, Kitab al-Salat, Bab al-Adhan, H.M. Saeed Company, Karachi, 1/257.

फ़तावा रज़विया जिल्द 28

[बायाँ कॉलम] ...अज़ान को इक़ामत बना दिया जाए, तो अज़ान को दोहराया जाए। लेकिन अगर इक़ामत को अज़ान की तरह बनाया जाए, तो न दोहराया जाए क्योंकि अज़ान का दोहराव शरीयत में जायज़ (मशरू) है, इक़ामत का नहीं। और 'अल-मुहीत' में है कि अगर अज़ान को इक़ामत जैसा बनाया जाए तो क़िबले की तरफ़ रुख करना ज़रूरी नहीं, लेकिन अगर इक़ामत को अज़ान जैसा बनाया जाए तो क़िबले की तरफ़ रुख करे... इत्यादि। इसके अलावा भी कई मसले हैं जिनमें अज़ान और इक़ामत के बीच फ़र्क किया गया है। संक्षेप में, इक़ामत पर अज़ान के सभी नियमों को लागू करने का दावा ऐसा है जिसे कोई भी व्यक्ति जिसके पास ज्ञान की थोड़ी भी गंध हो, नहीं कहेगा। लेकिन अज्ञानता जब जटिल (जेहल-ए-मुरक्कब) हो जाए, तो वह एक लाइलाज बीमारी है। नफ़हह 9: मैं कहता हूँ, और सफलता अल्लाह की ओर से है, जान लो—अल्लाह हमें और आपको सफलता प्रदान करे—कि 'मस्जिद' के दो प्रयोग हैं। एक है वह स्थान जहाँ नमाज़ पढ़ी जाती है जो उस भूमि पर है जिसे उसके लिए वक़्फ़ (दान) किया गया है, और यही मूल अर्थ है। इस अर्थ में, निर्माण इसमें शामिल नहीं है, क्योंकि निर्माण गुणों (ओसाफ़) की तरह है जैसे कि बाहरी हिस्से। अतः दरवाज़ा और दीवार मस्जिद से बाहर हैं। इसी तरह चबूतरा (दिक्का), मीनार, हौज़ और कुएं भले ही वे उसकी सीमाओं के भीतर हों या उसके केंद्र में हों, यदि वे मस्जिद के पूर्ण होने से पहले बनाए गए थे, [तो वे बाहर हैं]। लेकिन उसके बाद, वक़्फ़ की किसी भी चीज़ को उसकी मूल स्थिति से बदलना जायज़ नहीं है, सिवाय वक़्फ़ करने वाले (वाक़िफ़) की शर्त के।

[दायाँ कॉलम] ...तो अज़ान दोहराई जाए और अगर इक़ामत को अज़ान की तरह कहा गया तो न दोहराई जाए क्योंकि अज़ान का दोहराव मशरू (निर्धारित) है, इक़ामत का दोहराव क्या तो इस्तक़बाल-ए-क़िबला ज़रूरी नहीं और अगर इक़ामत को अज़ान क़रार दिया तो इस्तक़बाल-ए-क़िबला करे। इसके अलावा भी कितने मसले हैं जिनमें अज़ान व इक़ामत का फ़र्क है इन सब इरशादात का हासिल यह हुआ कि अज़ान के जुमला अहकाम के इक़ामत पर जिरयान का दावा कोई समझदार आदमी नहीं कर सकता हाँ जेहल-ए-मुरक्कब बड़ी मुश्किल बीमारी है। नफ़हह 9: अल्लाह तआला हमको और आप को सब को इल्म की तौफ़ीक़ बख़्शे मस्जिद की दो इत्तलाक़ात हैं (1) ज़मीन का वह हिस्सा जो नमाज़ के लिए वक़्फ़ किया गया हो मस्जिद के हक़ीक़ी मानी यही हैं इस इत्तलाक़ में मस्जिद की बुनियादें मस्जिद में दाख़िल नहीं कि बुनियादें औसाफ़ के हुक्म में हैं जैसे कि अतराफ़ व हुदूद पस मस्जिद का दरवाज़ा और दीवारें मस्जिद से ख़ारिज हैं इसी तरह अज़ान के

चबूतरे, मीनारें, हौज़ और कुएं हुदूद-ए-मस्जिद या जौफ़-ए-मस्जिद ही में क्यों न हों अगर तमाम मस्जिदियत से क़ब्ल बनाए गए तो मस्जिद से ख़ारिज हैं हाँ मस्जिद मुकम्मल हो जाने के बाद अगर इन चीज़ों को मस्जिद में बनाया तो यह वक़्फ़ को बदलना हुआ जो जायज़ नहीं। वाक़िफ़ ने वक़्फ़ की ज़रूरत...

[पाद-टिप्पणियाँ] 1. अल-बहर अल-राइक़, किताब अस-सलात, बाब अल-अज़ान, एच.एम. सईद कंपनी, कराची, 1/257. 2. अल-बहर अल-राइक़, किताब अस-सलात, बाब अल-अज़ान, एच.एम. सईद कंपनी, कराची, 1/257.

[بایاں کالم] الاذان اقامة یعید الاذان ولو جعل الاقامة اذانا لا یعید لان تکرار الاذان مشروع دون الاقامة وفیه عن المحیط لو جعل الاذن اقامة لا یستقبل ولو جعل الاقامة اذانا یستقبل الخ۔ الی غیر ذلک من مسائل باینوا فیها بین الاذان والاقامة۔ وبالجملة الالزام باجراء احکام الاذان طرا فی الاقامة شیئ لا یتفوه به من شم رائحة العلم، ولکن الجهل اذا ترکب فهو الداء العضال۔ نفحہ ۹: اقول: وباللہ التوفیق اعلم وفقنا اللہ تعالی و ایاک ان للمسجد اطلاقین احد هما موضع الصلوة من الارض الموقوفة لها و هو الاصل و بهذا المعنی لا یدخل فیه البناء فان البناء من الاوصاف کالاطراف فالباب والجدار خارج عن المسجد۔ وکذا الدکة والمنار والحیاض والابار وان کانت في حدوده بل في جوفه اذا بنیت قبل تمام المسجدیة اما بعده فلا یجوز تغییر شیئ من الاوقاف عن هیئته الا بشرط الواقف

[دایاں کالم] تو اذان دہرائی جائے اور اگر اقامت کو اذان کی طرح کہا تو نہ دہرائی جائے کیونکہ تکرارِ اذان مشروع ہے تکرارِ اقامت کیا تو استقبال قبلہ ضروری نہیں اور اگر اقامت کو اذان قرار دیا تو استقبال قبلہ کرے" اس کے علاوہ بھی کتنے مسائل ہیں جن میں اذان و اقامت کا فرق ہے ان سب ارشادات کا حاصل یہ ہوا کہ اذان کے جملہ احکام کے اقامت پر جریان کا دعوی کوئی سمجھدار آدمی نہیں کر سکتا ہاں جہل مرکب بڑی مشکل بیماری ہے۔ نفحہ ۹: اللہ تعالیٰ ہم کو اور آپ کو سب کو علم کی توفیق بخشے مسجد کی دو اطلاقات ہیں (۱) زمین کا وہ حصہ جو نماز کے لیے وقف کیا گیا ہو مسجد کے حقیقی معنی یہی ہیں اس اطلاق میں مسجد کی بنیادیں مسجد میں داخل نہیں کہ بنیادیں اوصاف کے حکم میں ہیں جیسے کہ اطراف و حدود پس مسجد کا دروازہ اور دیواریں مسجد سے خارج ہیں اسی طرح اذان کے چبوترے ، مینارہیں ، حوض اور کنویں حدود مسجد یا جوف مسجد ہی میں کیوں نہ ہوں اگر تمام مسجدیت سے قبل بنائے گئے تو مسجد سے

خارج ہیں ہاں مسجد مکمل ہو جانے کے بعد اگر ان چیزوں کو مسجد میں بنایا تو یہ وقف کو بدلنا ہوا جو جائز نہیں۔ واقف نے وقف کی ضرورت...

[حواشی] 1 بحر الرائق کتاب الصلوۃ باب الاذان ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۱/ ۲۵۷ 2 بحر الرائق کتاب الصلوۃ باب الاذان ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۱/ ۲۵۷

Fatawa Rizvia Volume 28

[Left Column - Source Arabic text] ...due to the need of the endowment and its benefit. Then what about the mosque in its innocence and freedom, and its prevention from any human right and its superiority? In 'Waqf al-Durr' regarding mosque rulings: If a house for the imam is built above it, it does not harm because it is for the benefit. However, if the mosque state is complete and then he wants to build, it is forbidden. Even if he says "I meant that," it is not believed. 'Tatar Khaniya'. So if this is for the endower, how about someone else? It must be demolished even if it is on the wall of the mosque. End. And the other is the land with the building, which is the original with description. So the building is like walls, and the building is included in this meaning. According to the first, the saying of Allah the Almighty: "The mosques of Allah are only to be maintained by those who believe in Allah and the Last Day." Extracted by the Imams Ahmad, Ad-Darimi, and At-Tirmidhi, and he graded it Hasan, and Ibn Majah, Ibn Khuzaymah, Ibn Hibban, and Al-Hakim, who graded it Sahih from Abu Sa'id Al-Khudri, may Allah the Almighty be pleased with him. He said: The Messenger of Allah, peace and blessings of Allah be upon him, said: "When you see a man making it a habit to attend the mosque..."

[Right Column - Urdu Explanation] ...it would be a different matter if a condition was set for it. But in a mosque, this is impossible because a mosque is entirely free from the rights of servants. In 'Durr al-Mukhtar', book of Waqf, chapter 'Rules of the Mosque', it is stated: "If a room is built above the mosque for the Imam, there is no harm as it is for the benefits of the mosque. However, once the mosque is completed, it will be prohibited on the roof of the mosque, even if he says that his intention was to build a room beforehand; his word will not be accepted." It says in 'Tatar Khaniya', "When this is the state of the endower himself, then what of others? Such a construction, even if it is on the wall of the mosque, should also be demolished." (b) In this context, the land along with its foundations is the mosque, so the doors and walls are all included in the mosque. This is what is meant in the command of Allah the Almighty: "The mosques of Allah are only maintained by those who believe in Allah..." (The mosques of Allah are built by those who believe in Allah). Imams Ahmad, Darimi, and Tirmidhi have extracted this, and Tirmidhi called it 'Hasan'. Ibn Majah, Ibn Khuzaymah, Ibn Hibban, and Hakim verified it. The narration is from Abu Sa'id al-Khudri, may Allah the Almighty be pleased with him, that the Messenger of Allah, peace and blessings of Allah be upon him, said: "When you see a man who has made frequenting the mosque a habit, then..."

[Footnotes] 1. Al-Durr al-Mukhtar, Book of Waqf, Mujtabai Press Delhi, 1/479 2. Al-Quran 9/18 Page 137 of 684

फ़तावा रिज़विया खंड 28

[बायां कॉलम - अरबी मूल पाठ] ...वक़्फ़ की ज़रूरत और उसके फायदे के लिए। फिर मस्जिद अपनी बेगुनाही और आज़ादी में कैसी है, और इसे किसी बंदे के हक और उसकी पसंद से रोकना? 'वक़्फ़ अल-दुर्र' में मस्जिद के अहकाम के बारे में: अगर उसके ऊपर इमाम के लिए घर बनाया जाए तो कोई नुकसान नहीं क्योंकि यह फायदे के लिए है। लेकिन अगर मस्जिद मुकम्मल हो जाए और फिर वह तामीर करना चाहे तो मना है। अगर वह कहे "मेरा यही मतलब था" तो भी उसकी तस्दीक़ नहीं की जाएगी। 'तातारी खानिया'। तो अगर यह वक़्फ़ करने वाले के लिए है, तो किसी और के लिए कैसे होगा? इसे ढहाना ज़रूरी है चाहे वह मस्जिद की दीवार पर ही क्यों न हो। समाप्त। दूसरा ज़मीन के साथ तामीर है, जो सिफ़त के साथ असल है। चुनांचे तामीर दीवारों की तरह है, और तामीर इस मायने में शामिल है। अव्वल के मुताबिक, अल्लाह तआला का फरमान: "अल्लाह की मस्जिदों का रखरखाव वही करते हैं जो अल्लाह और कयामत के दिन पर ईमान रखते हैं।" इसे इमाम अहमद, अद-दारमी और अत-तिर्मिज़ी ने निकाला है, और उन्होंने इसे हसन कहा है, और इब्न माजा, इब्न खुज़ैमा, इब्न हिब्बान और अल-हाकिम ने इसे अबू सईद अल-खुदरी, रज़ियल्लाहु अन्हु से सहीह करार दिया है। उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल, सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम ने फरमाया: "जब तुम किसी आदमी को देखो कि मस्जिद में आना उसकी आदत बन चुकी है..."

[दाहिना कॉलम - उर्दू स्पष्टीकरण] ...उसके लिए इसकी शर्त रखी गई हो तो और बात है और मस्जिद में यह नामुमकिन है कि मस्जिद अधिकारों के मामले में पूरी तरह आज़ाद होती है। 'दुर्र-ए-मुख्तार' के किताब अल-वक़्फ़ बाब 'अहकामुल मस्जिद' में है: "अगर मस्जिद के ऊपर इमाम के लिए कमरा बनाया जाए तो कोई हर्ज नहीं क्योंकि यह मस्जिद के फायदे के लिए है। लेकिन अगर मस्जिद का निर्माण पूरा हो जाए और फिर कोई निर्माण करना चाहे, तो मस्जिद की छत पर मना किया जाएगा, भले ही वह कहे कि मेरा इरादा पहले से ही कमरा बनाने का था, उसकी बात नहीं मानी जाएगी।" 'तातारी खानिया' में है: "जब खुद वक़्फ़ करने वाले का यह हाल है, तो दूसरों का क्या? ऐसा निर्माण, भले ही वह मस्जिद की दीवार पर हो, उसे भी ढहा देना चाहिए।" (ब) इस संदर्भ में, नींव सहित भूमि मस्जिद है, इसलिए दरवाजे और दीवारें सभी मस्जिद में शामिल हैं। अल्लाह तआला के फरमान 'इनमा या'मुरु मसाजिदल्लाहि मन आमना बिल्लाह' (अल्लाह की मस्जिदों का रखरखाव वही करते हैं जो अल्लाह पर ईमान लाते हैं) में यही मुराद है। इमाम अहमद, दारमी और तिर्मिज़ी ने इसे उद्धृत किया है, और तिर्मिज़ी ने इसे 'हसन' कहा है। इब्न माजा, इब्न खुज़ैमा, इब्न हिब्बान और हाकिम ने

इसकी तस्दीक़ की है। रिवायत अबू सईद खुदरी (रज़ियल्लाहु अन्हु) से है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "जब तुम किसी आदमी को देखो कि मस्जिद में हाज़िर होना उसकी आदत बन चुकी है तो..."

[पादलेख] 1. अल-दुर्र अल-मुख्तार, किताब अल-वक़्फ़, मुजतबाई प्रेस दिल्ली, 1/479 2. अल-क़ुरआन 9/18 पृष्ठ 137 / 684

[دائیں کالم] کے لیے اس کی شرط لگائی ہو تو اور بات ہے اور مسجد میں یہ ناممکن ہے کہ مسجد حقوق عبد سے بالکلیہ آزاد ہوتی ہے۔ در مختار کے کتاب الوقف باب احکام المسجد میں ہے: "اگر مسجد کے اوپر امام مسجد کے لیے کمرہ بنایا تو حرج نہیں کہ یہ مصالح مسجد میں ہے لیکن مسجد مکمل ہوگئی تو مسجد کی چھت پر منع کیا جائیگا اگرچہ یہ کہے کہ میری نیت پہلے ہی کمرہ بنانے کی تھی ،اس کی تصدیق نہ کی جائے گی۔ " تاتار خانیہ میں ہے " جب خود واقف کا یہ حال ہے تو دوسرے کا کیا۔ ایسی تعمیر گو مسجد کی دیوار پر ہو اس کو بھی ڈھا دینا چاہیے۔" (ب) اس اطلاق میں زمین مع بنیادوں کے مسجد ہے ، تو دروازے اور دیواریں سب مسجد میں داخل ہیں اللہ تعالیٰ کے فرمان انما یعمر مساجد اللہ من امن باللہ (مسجدیں اللہ تعالیٰ پر ایمان لانے والے تعمیر کرتے ہیں) میں یہی مراد ہے۔ امام احمد ، دارمی اور ترمذی نے اس کو تخریج کیا، اور ترمذی نے حسن کہا۔ ابن ماجہ ، ابن خزیمہ ، ابن حبان اور حاکم نے اس کی تصحیح کی روایت ابوسعید خدری رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے ہے کہ رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نے فرمایا : " جب تم کسی آدمی کو دیکھو کہ مسجد کی حاضری اس کی عادت بن چکی ہے تو

[بائیں کالم] لحاجة الوقف ومصلحته فكيف بالمسجد في براته وحريته و تمنعه من حق عبد وخيرته، في وقف الدر من احكام المسجد لو بني فوقه بيتاً للامام لا يضر لانه من المصالح اما لو تمت المسجدية ثم اراد البناء منع ولو قال عنيت ذلك لم يصدق تاتارخانية فاذا كان هذا في الواقف فكيف بغيره فيجب هدمه ولو على جدار المسجد اھ والآخر الارض مع البناء وهو الاصل مع الوصف فالبنيان كالجداران والبنيان داخل بهذا المعنى فيه و على الاول قوله تعالى "إِنَّمَا يَعْمُرُ مَسَاجِدَ اللَّهِ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ" اخرجه الائمه احمد والدارمي و الترمذي وحسنه وابن ماجه وابن خزيمة وابن حبان والحاكم وصححه عن ابي

سعيد الخدري رضي الله تعالى عنه قال قال رسول الله صلى الله تعالى عليه وسلم اذا رأيتم الرجل يعتاد المسجد

[حواشی] ١۔ الدر المختار کتاب الوقف مطبع مجتبائی دہلی ١ / ۴٧٩ ٢۔ القرآن ٩ / ١٨ صفحہ 137 / 684

"Bear witness to his faith." Allah the Almighty says: "The mosques of Allah are only to be maintained by those who believe in Allah and the Last Day." Maintaining a mosque is done through praying in it, even if there is no structure of a mosque there. Just as the condition of Masjid al-Haram was during the time of the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him), as it was merely the ground around the Kaaba left vacant for Tawaf. And it is upon this second meaning that this command of Allah the Almighty is based: "Demolished would have been monasteries and churches" (i.e., of the Jews and Christians), as only a constructed building can be demolished.

(c) There is also a third application (term) for 'mosque'. According to this application, the courtyard area is also included. Therefore, it is permissible for a person in I'tikaf to go into it, and even after doing so, he remains in the state of I'tikaf. It is stated in 'Al-Bada'i' and 'Shami': A person in I'tikaf may climb a minaret whose entrance is outside the mosque...

1. Jami' al-Tirmidhi, Chapters of Faith, Chapter on the Sanctity of Prayer, Amin Company Delhi 2/86; Musnad Ahmad bin Hanbal on the authority of Abu Sa'id al-Khudri, Al-Maktab al-Islami Beirut 3/68; Al-Mustadrak lil-Hakim, Book of Prayer, Dar al-Fikr Beirut 1/212, 213; Mawarid al-Zaman, Chapter on Sitting in the Mosque for Goodness, Hadith 310, Al-Maktabah al-Salafiyyah p. 99; Sahih Ibn Khuzaymah, Chapter on Witnessing Faith for those who maintain Mosques, Hadith 1502, Al-Maktab al-Islami Beirut 2/479.
2. The Holy Quran 9:18.
3. The Holy Quran 22:40.

"उसके ईमान की गवाही दो।" अल्लाह तआला फ़रमाता है: "अल्लाह की मस्जिदों को तो वही आबाद करते हैं जो अल्लाह तआला और परलोक (आख़िरत) के दिन पर ईमान लाए।" "मस्जिदे की आबादी तो नमाज़ पढ़ने से है, भले ही वहाँ कोई मस्जिद की इमारत न हो। जैसा कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) के ज़माने में मस्जिदे हराम की स्थिति थी कि वह काबा के चारों ओर की ज़मीन थी जिसे तवाफ़ के लिए खाली छोड़ दिया गया था।" और इसी दूसरे अर्थ पर अल्लाह तआला का यह फ़रमान है: "तो (अवश्य) ढहा दिए जाते इबादतगाहें (मठ) और गिरजाघर" (अर्थात यहूदियों और ईसाइयों के प्रार्थना स्थल), और बनी हुई इमारत ही ढहाई जाती है।

(ग) और मस्जिद का एक तीसरा अनुप्रयोग (इतलाक़) भी है। इस अनुप्रयोग के अनुसार आँगन (सहन) का हिस्सा भी शामिल होता है, इसीलिए एतिकाफ़ करने वाले के लिए उसमें जाना जायज़ है और उसके बाद भी वह एतिकाफ़ में ही रहता है। 'बदाए' और 'शामी' में है: एतिकाफ़ करने वाला ऐसे मीनार पर चढ़ सकता है जिसका दरवाज़ा मस्जिद से बाहर (हो)...

1. जामिअ् अत-तिर्मिज़ी, अबवाबुल ईमान, बाब मा जा'अ फ़ी हुरमतिस सलात, अमीन कंपनी दिल्ली 2/86; मुसनद अहमद बिन हंबल, अबू सईद अल-ख़ुदरी से, अल-मक्तब अल-इस्लामी बेरूत 3/68; अल-मुस्तदरक लिल-हाकिम, किताबुस सलात, दारुल फिक्र बेरूत 1/212, 213; मवारिद अज़-ज़मान, बाबुल जुलूस फ़िल मस्जिदि लिल-खैर, हदीस 310, अल-मक्तबतुस सलफ़िया पृ. 99; सहीह इब्ने खुज़ैमा, बाबूश शहादति बिल-ईमान लि-उम्मारिल मसाजिद, हदीस 1502, अल-मक्तब अल-इस्लामी बेरूत 2/479।
2. अल-क़ुरआन अल-करीम 9/18।
3. अल-क़ुरआन अल-करीम 22/40।

اس کے ایمان کی گواہی دو۔ ۱ اللہ تعالیٰ فرماتا ہے مسجد تو وہی آباد کرتے ہیں جو اللہ تعالیٰ اور یومِ آخرت پر ایمان لائے۔ ۲ "مسجد کی آبادی تو نماز پڑھنے سے ہے اگر چہ وہاں کوئی مسجد کی عمارت نہ ہو۔ جیسا حضور صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کے زمانے میں مسجد حرام کا حال تھا کہ وہ کعبہ کے گرد کی زمین تھی جو طواف کے لئے خالی چھوڑی ہوئی تھی۔ اور اس دوسرے معنیٰ پر ہی اللہ تعالیٰ کا یہ فرمان ہے: لَّهُدِّمَتْ صَوَامِعُ وَبِيَعٌ ۳ (توالبتہ یہود و نصاریٰ) کے صوامع اور عبادت خانے ڈھا دیئے جاتے اور بنی ہوئی عمارت ہی ڈھائی جاتی ہے۔ (ج) اور مسجد کا ایک تیسرا اطلاق بھی ہے اس اطلاق پر صحن کا حصہ بھی شامل ہوتا ہے اسی لیے تو معتکف کو اس میں جانا جائز ہے اور اس کے بعد بھی وہ معتکف ہی رہتا ہے بدائع اور شامی میں ہے: معتکف ایسے منارہ پر چڑھ سکتا ہے جس کا دروازہ مسجد سے خارج

۱ جامع الترمذی ابواب الایمان باب ما جاء فی حرمة الصلوة امین کمپنی دہلی ۸۶/۲، مسند احمد بن حنبل عن ابی سعید الخدری المکتب الاسلامی بیروت ۳/ ۶۸، المستدرک للحاکم کتاب الصلوة دار الفکر بیروت ۱/ ۲۱۲، ۲۱۳، موارد الظمآن باب الجلوس فی المسجد للخیر حدیث ۳۱۰ المکتبة السلفیة ص ۹۹، صحیح ابن خزیمه باب الشهادة بالایمان لعمار المساجد حدیث ۱۵۰۲ المکتب الاسلامی بیروت ۴۷۹/۲ ۲ القرآن الکریم ۹/ ۱۸ ۳ القرآن الکریم ۲۲/ ۴۰

Fatawa Rizvia, Volume 28

...[even if] its door is outside the mosque, because it is part of it; everything prohibited in the mosque, such as urination and the like, is prohibited there. Thus, it is like one of the corners of the mosque.[1] Based on this, you hear people saying 'Adhan has been called in the mosque' when they hear the Adhan from its minaret, for example, even if it is located outside the mosque. This is common usage in both Arabic and non-Arabic languages. No one says 'Stand up, for Adhan was called outside the mosque'. Similar to this are the examples of the words of Ibn Mas'ud (may Allah be pleased with him): 'Performing prayer in the mosque where Adhan is called is among the Sunan al-Huda (ways of guidance),' narrated by Muslim.[2] And the saying of the jurists: 'It is disliked to leave a mosque where Adhan has been called without joining the congregation.'[3] Once you know this, understand that Adhan is only disliked in the core of the mosque, not in its extensions or appendages. If you prefer, you could say it is disliked in the mosque according to the first meaning, not the second or third. Do you not see the texts of the Imams we have cited to you, how they prohibited Adhan in the mosque but not from the minaret or its courtyard? The boundaries are before your eyes. The Hadith of Adhan at the door...

---

[1] Rad al-Muhtar, Kitab al-Sawm, Bab al-I'tikaf, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 2/132 [2] Sahih Muslim, Kitab al-Masajid, Bab Salāt al-Jama'ah wa Bayan al-Tashdid fi al-Takhalluf, Qadimi Kutub Khana Karachi, 1/232 [3] Al-Durr al-Mukhtar, Kitab al-Salāt, Bab Idrak al-Faridah, Matba' Mujtabai Delhi, 1/99

फ़तावा रिज़विया, जिल्द २८

...क्योंकि वह मस्जिद में गिना जाता है और वहाँ पेशाब और पाखाना मना है, तो वह भी मस्जिद के एक कोने की तरह हुआ।[1] इसी वजह से लोग किसी मस्जिद के मीनार से होने वाली अज़ान को सुनकर कहते हैं कि फ़लां मस्जिद में अज़ान हो गई, हालाँकि मीनार तो मस्जिद से बाहर बनी है। और चूँकि यह मुहावरा अरब और अजम (गैर-अरब) में आम तौर पर प्रचलित है कि अज़ान मीनार से सुनकर कोई नहीं कहता कि चलो मस्जिद के बाहर अज़ान हो गई। और यही अर्थ हज़रत अब्दुल्लाह बिन मसूद (रज़ियल्लाहु तआला अन्हु) के इस इरशाद का भी है जो उन्होंने फ़रमाया था: 'जिस मस्जिद में अज़ान होती हो वहाँ नमाज़ पढ़ना सुन्नते हुदा है' (मुस्लिम)।[2] और फ़ुक़हा-ए-किराम के इस क़ौल (कथन) का भी यही मतलब है कि 'मस्जिद में अज़ान हो चुकी हो तो जमाअत में शरीक हुए बिना मस्जिद से बाहर जाना मकरूह है'।[3] इस तफ़सील (विवरण) के बाद यह जानना चाहिए कि अज़ान असल मस्जिद में मकरूह है, वस्फ़-ए-मस्जिद (मस्जिद की विस्तार क्षेत्रों) में नहीं। और तबअ-ए-मस्जिद (मस्जिद से जुड़े हिस्सों) में भी नहीं। इसकी ताबीर (व्याख्या) इस तरह भी की जा सकती है कि अज़ान मस्जिद में पहले अर्थ (असल मस्जिद) के अनुसार मकरूह है, दूसरे और तीसरे अर्थ में नहीं। इमामों के नुसूस (ग्रंथों) से भी यही ज़ाहिर है कि ख़ास मस्जिद के अंदर मकरूह है, मीनार, सहन और हुदूद (सीमाओं) में नहीं। हदीस साइब बिन यज़ीद (रज़ियल्लाहु तआला अन्हु) का भी यही मफ़ाद (लाभ/अर्थ) है 'कान'...

---

[1] रद अल-मुह्तार, किताब अल-सौम, बाब अल-ऐतिकाफ़, दार इहया अल-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, २/१३२ [2] सहीह मुस्लिम, किताब अल-मसाजिद, बाब सलात अल-जमाअत व बयान अल-तश्दीद फ़ी अल-तख़ल्लुफ़, क़दीमी कुतुब ख़ाना कराची, १/२३२ [3] अल-दुर्र अल-मुख्तार, किताब अल-सलात, बाब इदराक अल-फ़रीज़ा, मतबा मुजतबाई दिल्ली, १/९९

पृष्ठ १३९ का ६८४

وانکان بابھا خارج المسجد لانھا منھ لانہ یمنع فیھا من کل مایمنع فیہ من البول و نحوھ فاشبہ زاویۃ من زوایا المسجد ۱؎ وعن ھذا تسمع الناس یقولون قد اذن فی المسجد اذا سمعوا الاذان من منارتہ مثلا وان کانت واقعۃ خارج المسجد و ھذا محاورۃ سائغۃ عربا و عجما۔ ولا یقول احد قوموا فقد اذن خارج المسجد، وعلی ھذا نظائر قول ابن مسعود رضی اللہ تعالٰی عنہ ان من سنن الھدی الصلوۃ فی المسجد الذی یوذن فیہ رواہ مسلم ۲؎ و قول الفقھاء کرہ خروج من لم یصل من مسجد اذن فیہ ۳؎ اذا علمت ھذا فاعلم ان الاذان انما یکرہ فی اصل المسجد لا فی وصفہ ولا تبعہ وان شئت قلت یکرہ فی المسجد بالمعنی الاول دون الثانیین الا تری الی ماقد تلونا علیک من نصوص الائمۃ کیف نھوا عن الاذان فی المسجد دون المئذنۃ و فناءہ والحدود بمرائی منک حدیث الاذان علی باب

ہو کیونکہ وہ مسجد میں شمار ہوتا ہے اور وہاں پیشاب و پاخانہ منع ہے، تو وہ بھی مسجد کے ایک کونہ کی طرح ہوا ،، اسی لیے لوگ کسی مسجد کے منارہ سے ہونے والی اذان کو سن کر کہتے ہیں کہ فلاں مسجد میں اذان ہو گئی حالانکہ منارہ تو مسجد سے خارج بنا ہے اور چونکہ یہ محاورہ عرب و عجم میں شائع و ذائع ہے کہ اذان منارہ کو سن کر کوئی نہیں کہتا کہ چلو مسجد کے باہر اذان ہو گئی۔ اور یہی معنی حضرت عبداللہ بن مسعود رضی اللہ تعالٰی عنہ کے اس ارشاد کے بھی ہیں جو آپ نے فرمایا تھا ”جس مسجد میں اذان ہوتی ہو وہاں نماز پڑھنا سنت ہدی ہے" (مسلم)۔ اور فقہاء کرام کے اس قول کا بھی یہی مطلب ہے کہ "مسجد میں اذان ہو چکی ہو تو جماعت میں شریک ہوئے بغیر مسجد سے باہر جانا مکروہ ہے" اس تفصیل کے بعد یہ جاننا چاہیے کہ اذان اصل مسجد میں مکر وہ ہے وصف مسجد میں نہیں۔ اور تبع مسجد میں بھی نہیں اس کی تعبیر یوں بھی کی جاسکتی ہے اذان مسجد بالمعنی الاول میں مکروہ ہے معنی ثانی اور ثالث میں نہیں۔ ائمہ کی

نصوص سے بھی یہی ظاہر ہے کہ خاص مسجد کے اندر مکروہ ہے منارہ صحن اور حدود میں نہیں۔ حدیث سائب بن یزید رضی اللہ تعالیٰ عنہ کا بھی مفاد ہے "کان"

۱؎ ردالمحتار کتاب الصوم باب الاعتکاف داراحیاء التراث العربی بیروت ۲/ ۱۳۲ ۲؎ صحیح مسلم کتاب المساجد باب صلوۃ الجماعۃ و بیان التشدید فی التخلف قدیمی کتب خانہ کراچی ۱/ ۲۳۲ ۳؎ الدرالمختار کتاب الصلوۃ باب ادراک الفریضۃ مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۹۹

صفحہ 139 کا 684

Fatawa Ridawiyya, Volume 28

Al-Adhan 'ala bab al-masjid (The Adhan used to be given at the door of the mosque). Abu al-Shaykh narrated in 'Kitab al-Adhan' from Hazrat Abdullah bin Zaid (may Allah be pleased with him) that he said, "I saw in a dream a man wearing two green garments standing on the wall of the mosque saying 'Allahu Akbar, Allahu Akbar' four times." (1) (Hadith). In another narration from him, "I saw in a dream a man wearing two green garments while I was between sleep and wakefulness; he stood on the roof of the mosque, put his fingers in his ears, and called out [the Adhan]." (2) (Hadith). The statement from 'Al-Madkhal' was previously quoted: "The place for the Adhan should be the minaret, the roof of the mosque, or its door." (3) From these statements, several benefits are derived: (1) Giving the Adhan on a platform (Dakka), minaret, the edge of a well, or the rim of a water tank (Hawd) is permissible, even if these things are inside the mosque, provided the builder constructed them before the completion of the mosque's status. The reason is that these are excluded from the mosque from the beginning, so the builder can construct these required items and people can use them for that purpose, just as if a place specifically for ablution was designated within the mosque before its status was finalized. This is also possible if, for example, a well or water tank is in the courtyard of the mosque...

[Footnotes] 1. Kanz al-Ummal, with reference to Abu al-Shaykh, Hadith 23142, Mu'assasat al-Risalah, Beirut, 8/331. 2. Kanz al-Ummal, with reference to Abu al-Shaykh, Hadith 23143, Mu'assasat al-Risalah, Beirut, 8/331. 3. Al-Madkhal, Chapter on the Prohibition of Adhan inside the Mosque, Dar al-Kitab al-Arabi, Beirut, 2/251.

फतावा रज़विय्या, जिल्द 28

'अल-अज़ान अला बाब अल-मस्जिद' (अज़ान मस्जिद के दरवाज़े पर होती थी)। अबु अल-शेख़ ने 'किताब अल-अज़ान' में हज़रत अब्दुल्ला बिन ज़ैद (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत की है कि, "मैंने ख़्वाब में देखा कि एक शख़्स हरे कपड़े पहने हुए मस्जिद की दीवार पर खड़ा 'अल्लाहु अकबर, अल्लाहु अकबर' चार बार कह रहा था।" (1) (हदीस)। दूसरी रिवायत में उन्हीं से है, "मैंने ख़्वाब में एक शख़्स को हरे कपड़े पहने हुए देखा, जबकि मैं नींद और बेदारी के बीच था; वह मस्जिद की छत पर खड़ा हुआ, अपने कानों में उंगलियां डालीं और पुकारा (अज़ान दी)।" (2) (हदीस)। 'अल-मदख़ल' का कथन हम पहले नक़्ल कर चुके हैं कि "अज़ान मीनार पर, या मस्जिद की छत पर, या उसके दरवाज़े पर होनी चाहिए।" (3) इन इबारतों से चंद फ़ायदे हासिल हुए: (1) चबूतरे पर, मीनार पर, कुएं की मुंडेर पर, हौज़ की लकरी पर अज़ान देना जायज़ है, भले ही ये चीज़ें मस्जिद के अंदर हों, बशर्ते कि तामीर करने वाले ने उन्हें मस्जिद की मस्जिदियत मुकम्मल होने से पहले बनाया हो। इसकी वजह यह है कि वे शुरुआत से ही मस्जिद से मुस्तस्ना (अपवाद) हैं, इसलिए तामीर करने वाला इन ज़रूरी चीज़ों को बना सकता है और लोग उन्हें उसी मक़सद के लिए इस्तेमाल कर सकते हैं। जैसे कि मस्जिद में वज़ू के लिए कोई जगह मस्जिदियत से पहले ही ख़ास कर दी गई हो। यह यूँ भी मुमकिन है कि मस्जिद के सहन में मसलन कुआं या हौज़ हो...

[फ़ुटनोट] 1. कंज़ुल उम्माल, बहवाला अबु अल-शेख़, हदीस 23142, मुअस्ससतुर् रसाला, बैरूत, 8/331. 2. कंज़ुल उम्माल, बहवाला अबु अल-शेख़, हदीस 23143, मुअस्ससतुर् रसाला, बैरूत, 8/331. 3. अल-मदख़ल, फ़स्ल मस्जिद में अज़ान की मनाही के बारे में, दारुल किताब अल-अरबी, बैरूत, 2/251.

पेज 140/684

الاذان علی باب المسجد (اذان مسجد کے دروازے پر ہوتی تھی)۔ ابوالشیخ نے کتاب الاذان میں حضرت عبداللہ بن زید رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے روایت کی کہ "میں نے خواب میں دیکھا کہ ایک شخص ہرا جوڑا پہنے ہوئے مسجد کی دیوار (سور المسجد) پر کھڑا ہوا اللہ اکبر اللہ اکبر چار بار کہہ رہا تھا" (1) (الحدیث) دوسری حدیث میں انہیں سے ہے کہ "میں نے خواب میں ایک شخص کو ہرا جوڑا پہنے ہوئے مسجد کی چھت پر کانوں میں انگلیاں دیئے ہوئے کھڑا دیکھا جو پکار (اذان دے) رہا تھا" (2) (الحدیث) مدخل کی عبارت ہم پہلے نقل کر آئے ہیں کہ "اذان منارہ پر یا سطح مسجد پر یا اس کے دروازہ پر ہونا چاہیے۔" (3) ان عبارتوں سے چند فوائد حاصل ہوئے (۱) اذان چبوترے پر، منارہ پر، کنویں کی منڈیر پر، حوض کی لگری پر، اگرچہ یہ چیزیں مسجد کے اندر ہی ہوں جائز ہے جب کہ بانی نے اس کی بنا مسجد سے پہلے کی ہو وجہ اس کی یہ ہے وہ ابتداء سے ہی مسجد سے مستثنیٰ ہیں تو بانی ان مطلوبہ چیزوں کو بنا سکتا ہے اور لوگ اس کو اسی غرض سے استعمال کر سکتے ہیں، ایسے ہی کوئی جگہ جو خاص مسجد میں تمام مسجدیت سے قبل ہی وضو کے لیے خاص کر دی گئی ہو۔ یہ یوں بھی ممکن ہے کہ مسجد کے صحن میں مثلاً کنواں یا حوض ہو۔۔۔

[حواشی] 1 کنز العمال بحوالہ ابی الشیخ حدیث ۲۳۱۴۲ موسسۃ الرسالہ بیروت ۳۳۱/۸ 2 کنز العمال بحوالہ ابی الشیخ حدیث ۲۳۱۴۳ موسسۃ الرسالہ بیروت ۳۳۱/۸ 3 المدخل فصل فی النہی عن الاذان فی المسجد دار الکتاب العربی بیروت ۲۵۱/۲

Fatawa Razawiya Volume 28

[Arabic Text - Left Column] ...so the mosque was expanded and it [the well] was enclosed, like the Well of Zamzam in the Masjid al-Haram. For its existence then, prior to being part of the mosque, is clearer and more evident. However, after the completion of the mosque's status, it is not permissible to create a platform, a minaret, a well, or a cistern in the original land of the mosque. As we have previously cited from *Al-Durr* regarding the prohibition of building on top of a mosque wall or its roof, so how much more so for its floor? This is what our scholars have stipulated: that a water well should not be dug in the mosque. Even if there were an old well, it should be left like the Well of Zamzam. End of quote from *Khaniyah*, *Hindiyah*, and others. The full investigation of this issue is in *Jadd al-Mukhtar*, a commentary on *Radd al-Muhtar*. And it says in *Al-Ashbah wa al-Naza'ir* regarding the rules of the mosque: It is disliked to rinse the mouth or perform ablution in it, unless there is a place prepared for that where prayer is not performed, or in a vessel or similar. End of quote from *Al-Durr*. Imam Shami (may Allah have mercy on him) said regarding the author's statement 'except in what is prepared for it': Look into whether it is stipulated...

[Urdu Text - Right Column] If there was a cistern or a well in the courtyard and the mosque was expanded or the area was enclosed, like the well of noble Zamzam which is now specifically within the Masjid al-Haram, its existence in that place before it became the Masjid al-Haram is quite obvious. Yes, after the mosque is completed, it is not permissible to build a platform, a minaret, a well, or a cistern in the actual mosque area. As we have quoted from *Durr al-Mukhtar* that "after the completion of mosque status, any other construction on the wall or roof is forbidden." Our scholars have specified that "a well cannot be dug in a mosque; if it is old, it can remain, like the Well of Zamzam." This is in *Khaniyah*, *Hindiyah*, etc. The complete research on this is in our book *Jadd al-Mumtar* (marginalia on *Durr al-Mukhtar* and *Shami*). In *Ashbah wa al-Naza'ir*, in the chapter on mosque rulings, it says: "Rinsing the mouth, etc., is forbidden in the mosque; yes, if a place is already designated for these matters, it's a different story." It's similar in *Durr al-Mukhtar*. Imam Shami (may Allah have mercy on him) said regarding the author's statement "except what is prepared for it": "This matter requires consideration, whether a place from the endower's side for these matters..."

[Footnotes] 1. Al-Durr al-Mukhtar, Kitab al-Waqf, Matba' Mujtaba'i Delhi, 1/794. 2. Fatawa Qadi Khan, Chapter on the Mosque, Naval Kishore Lucknow, 1/31; Khulasa al-

Fatawa, Kitab al-Salat, Section 26 regarding the Mosque, Maktaba Habibiyah Quetta, 1/227. 3. Al-Ashbah wa al-Naza’ir, Third Art, Discourse on Mosque Rulings, Idarat al-Qur'an Karachi, 2/230.

फ़तावा रज़विया जिल्द 28

[अरबी पाठ - बायां स्तंभ] ...तो मस्जिद का विस्तार किया गया और उसे (कुएं को) घेर लिया गया, जैसे मस्जिद-ए-हराम में ज़मज़म का कुआँ। मस्जिद बनने से पहले उसका वहां होना अधिक स्पष्ट और ज़ाहिर है। लेकिन मस्जिद की पूर्णता के बाद, मस्जिद की मूल भूमि में चबूतरा, मीनार, कुआँ या हौज़ बनाना जायज़ नहीं है। जैसा कि हमने पहले 'अल-दुर' से उद्धृत किया है कि मस्जिद की दीवार या उसकी छत के ऊपर निर्माण करना मना है, तो फिर उसकी ज़मीन का क्या? हमारे विद्वानों ने यही स्पष्ट किया है कि मस्जिद में पानी का कुआँ नहीं खोदा जाना चाहिए। यदि कोई पुराना कुआँ हो, तो उसे ज़मज़म के कुएं की तरह रहने दिया जाए। 'ख़ानिया', 'हिन्दिया' और अन्य से उद्धरण समाप्त। इस विषय की पूरी तहकीकात 'जद्द अल-मुख्तार' में है, जो 'रद्द अल-मुह्तार' पर एक टिप्पणी है। और 'अल-अशबाह वा अल-नज़ायर' में मस्जिद के नियमों के बारे में कहा गया है: इसमें कुल्ला करना और वज़ू करना नापसंद है, जब तक कि वहां इसके लिए कोई जगह तैयार न हो जहां नमाज़ न पढ़ी जाती हो, या किसी बर्तन आदि में। 'अल-दुर' से उद्धरण समाप्त। इमाम शामी (अल्लाह उन पर रहम करे) ने लेखक के कथन 'सिवाय उसके जो इसके लिए तैयार किया गया है' के बारे में कहा: देखें कि क्या यह शर्त है...

[उर्दू पाठ - दायां स्तंभ] आंगन में कोई हौज़ था या कुआँ था, मस्जिद में विस्तार हुआ या मस्जिद का घेरा बनाया गया, जैसे ज़मज़म शरीफ का कुआँ कि अब तो खास मस्जिद-ए-हराम शरीफ में है, जबकि उसका उस जगह मस्जिद-ए-हराम से पहले होना बिल्कुल ज़ाहिर है। हाँ, मस्जिद पूरी होने के बाद असल मस्जिद में न चबूतरा बनाना जायज़ है, न मीनार, न कुआँ, न हौज़। जैसा कि हम 'दुर्रे मुख्तार' से नक़्ल कर आए हैं कि "मस्जिद होने की पूर्णता के बाद दीवार या छत पर कोई और इमारत मना है।" हमारे उलमा ने इस बात पर स्पष्ट किया है कि "मस्जिद में कुआँ नहीं खोदा जा सकता; अगर पुराना हो तो बाकी रह सकता है जैसे ज़मज़म का कुआँ।" यह 'ख़ानिया', 'हिन्दिया' आदि में है। इसकी पूरी तहकीकात हमारी किताब 'जद्द अल-मुम्तार' (हाशिया 'दुर्रे मुख्तार' व 'शामी') में है। 'अशबाह वा अल-नज़ायर' के मस्जिद के नियमों के अध्याय में है: "मस्जिद में कुल्ला वगैरह मना है; हाँ, अगर कोई जगह पहले ही से इन कामों के लिए मुक़र्रर हो तो और बात है।" ऐसा ही 'दुर्रे मुख्तार' में है। इमाम शामी (रहमतुल्लाह अलैह) ने मुसन्निफ़ के कौल 'इल्ला मा उइद्दा लि-ज़ालिका' (सिवाय उसके जो इसके लिए तैयार किया गया है) पर फ़रमाया: "यह बात ग़ौर तलब है कि वाकिफ़ (दानकर्ता) की तरफ़ से इन कामों के लिए जगह..."

[पाद-टिप्पणियाँ] 1. अल-दुर अल-मुख्तार, किताब अल-वक़्फ़, मतबा मुजतबाई दिल्ली, 1/794। 2. फ़तावा क़ाज़ी ख़ान, मस्जिद पर अध्याय, नवल किशोर लखनऊ, 1/31; खुलासा अल-फ़तावा, किताब अल-सलात, मस्जिद के बारे में छब्बीसवां खंड, मकतबा हबीबिया क्वेटा, 1/227। 3. अल-अशबाह वा अल-नज़ायर, तीसरी कला, मस्जिद के नियमों पर प्रवचन, इदारात अल-क़ुरआन कराची, 2/230।

فتاوی رضویہ جلد ۲۸

[عربی متن - بایاں کالم] فزید المسجد واحاط بها کبئر زمزم في المسجد الحرام فان کونها اذذاك قبل المسجدية ابين و اظهر اما بعد تمام المسجدية فلا يجوز فی ارض اصل المسجد احداث دکة ولا منارة ولا بئر ولا حوض کما قد منا عن الدر من منع بناء فوق جدار المسجد او سطحه فکيف ارضه هذا ما نص عليه علماؤنا انه لا يحفر فی المسجد بئر ماء ولو کانت البئر قديمة تترك کبئر زمزم اهـ خانية وهندية وغيرهما وتمام تحقيق المسالة في جد المختار تعليقاً تناً على رد المحتار وقال في الاشباه والنظائر من احکام المسجد تکره المضمضة والوضوء فيه الا ان يکون ثمه موضع اعد لذلك لا يصلی فيه او فی اناء اهونحوه في الدر قال الشامي رحمة الله تعالی عليه قوله "الا فيما اعد لذلك" انظر هل يشترط

[اردو متن - دایاں کالم] صحن میں کوئی حوض تھا کنواں تھا مسجد میں توسیع ہوئی یا مسجد کا احاطہ کیا گیا جیسے زمزم شریف کا کنواں کہ اب تو خاص مسجدِ حرام شریف میں ہے جب کہ اس کا اس جگہ مسجد حرام سے قبل ہونا بالکل ظاہر ہے، ہاں مسجد تمام ہونے کے بعد اصل مسجد میں نہ چبوترہ بنانا جائز ہے نہ منارہ نہ کنواں نہ حوض جیسا کہ ہم در مختار سے نقل کر آئے کہ "تمام مسجدیت کے بعد دیوار یا چھت پر کوئی اور عمارت منع ہے" ہمارے علماء نے اس بات پر تنصیص کی ہے کہ "مسجد میں کنواں نہیں کھودا جا سکتا ، پرانا ہو تو باقی رہ سکتا ہے جیسا زمزم کا کنواں خانیہ ، ہندیہ وغیرہ اسکی پوری تحقیق ہماری کتاب جد الممتار حاشیہ در مختار و شامی میں ہے اشباہ و نظائر کے باب احکام المسجد میں ہے "مسجد میں کلی وغیرہ منع ہے ہاں کوئی جگہ پہلے ہی سے ان امور کے لیے مقرر ہو تو اور بات ہے "ایسا ہی در مختار میں ہے۔ امام شامی

رحمۃ اللہ تعالیٰ علیہ نے مصنف کے قول الاما اعد لذلک پر فرمایا : "یہ امر غور طلب ہے کہ واقف کی طرف سے ان امور کے لیے جگہ

[حواشی] 1 الدر المختار کتاب الوقف مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۷۹۴ 2 فتاوی قاضی خاں فصل فی المسجد نولکشور لکھنو ۱/ ۳۱، خلاصۃ الفتاوی کتاب الصلوۃ الفصل السادس والعشرون في المسجد مکتبہ حبیبیہ کوئٹہ ۱/ ۲۲۷ 3 الاشباہ والنظائر الفن الثالث القول في احکام المسجد ادارۃ القران کراچی ۲/ ۲۳۰

Fatawa Rizvia, Volume 28

Main Text: "Whether specifying these things by the endower (waqif) is a condition or not" - I have written about this in Jad al-Mumtar. I say: Yes, and there is something else above that, which is that the specification must take place before the mosque is fully established. After it becomes a mosque, neither the endower nor anyone else has the right to subject it to filth or do anything that violates its sanctity. I derived this from what follows in the Book of Endowments (Kitab al-Waqf) regarding the endower: "Even the endower cannot build a house for the Imam's residence on the roof of the mosque" after it has been completed. There are other obstacles to creating such things in the mosque after it has become a mosque, such as them occupying the place of prayer and breaking the rows. The Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) said: "Whoever joins a row, Allah will join him [to His mercy], and whoever cuts a row, Allah will cut him off [from His mercy]." Narrated by Ahmad, Abu Dawood, al-Nasa'i, Ibn Khuzaymah, and al-Hakim with a sound chain from Ibn Umar (may Allah be pleased with them both). Al-Allamah al-Qari said in al-Mirqat: (Ahmad, Abu Dawood, Ibn Khuzaymah, and al-Hakim narrated from Abdullah bin Umar (may Allah be pleased with him) with a sound chain) Mulla Ali Qari (may Allah have mercy on him) has...

Footnotes: 1. Radd al-Muhtar, Book of Prayer, Chapter on what invalidates prayer, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 1/444. 2. Jad al-Mumtar, Book of Prayer, Chapter on what invalidates prayer, Al-Majma' al-Islami, Azamgarh, India, 1/316. 3. Sunan Abi Dawood, Book of Prayer, Chapter on straightening the rows, Aftab-e-Alam Press, Lahore, 1/97; Musnad Ahmad bin Hanbal from Ibn Umar, Al-Maktab al-Islami, Beirut, 2/98; Al-Mustadrak lil-Hakim, Book of Prayer, Dar al-Fikr, Beirut, 1/213.

फतावा रज़विया, खंड २८

मुख्य पाठ: "वाकिफ (दाता) द्वारा इन चीजों को निर्दिष्ट करना शर्त है या नहीं" - मैंने जद अल-मुम्तार में इस पर लिखा है। मैं कहता हूँ: हाँ, और उससे भी ऊपर एक और बात है, वह यह कि यह निर्धारण मस्जिद के पूर्ण होने से पहले होना चाहिए। मस्जिद पूरी होने के बाद न तो वाकिफ को और न ही किसी और को यह अधिकार है कि वह उसे गंदगी के लिए प्रस्तुत करे या ऐसा कुछ करे जो उसकी गरिमा को ठेस पहुँचाए। मैंने इसे वक्फ की किताब में वाकिफ के बारे में आने वाली इस इबारत से निकाला है कि "वाकिफ भी मस्जिद की छत पर इमाम के रहने के लिए कोई घर नहीं बना सकता" मस्जिद पूरी होने के बाद। मस्जिद बनने के बाद उसमें ऐसी चीजें बनाने में अन्य बाधाएं भी हैं, जैसे कि वे नमाज की जगह घेरती हैं और सफों (पंक्तियों) को तोड़ती हैं। और अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "जिसने सफ मिलाई, अल्लाह उसे (अपनी रहमत से) मिलाएगा, और जिसने सफ तोड़ी, अल्लाह उसे (अपनी रहमत से) काट देगा।" (इसे अहमद, अबू दाऊद, नसई, इब्न खुजैमा और हाकिम ने इब्न उमर रदियल्लाहु अन्हुमा से सही सनद के साथ रिवायत किया है)। अल्लामा कारी ने मिरकात में कहा है: (अहमद, अबू दाऊद, इब्न खुजैमा और हाकिम ने अब्दुल्ला बिन उमर रदियल्लाहु अन्हु से सही सनद के साथ रिवायत की) मुल्ला अली कारी रहमतुल्लाह अलैह ने...

पाद टिप्पणियाँ: १. रद्द अल-मुह्तार, किताबुस सलात, उन चीजों का अध्याय जो नमाज को फासिद करती हैं, दार इहया अत-तुराथ अल-अरबी, बेरुत, १/४४४। २. जद अल-मुम्तार, किताबुस सलात, उन चीजों का अध्याय जो नमाज को फासिद करती हैं, अल-मजमा अल-इस्लामी, आज़मगढ़, भारत, १/३१६। ३. सुनन अबी दाऊद, किताबुस सलात, सफों को बराबर करने का अध्याय, आफताब-ए-आलम प्रेस, लाहौर, १/९७; मुसनद अहमद बिन हंबल इब्न उमर से, अल-मक्तब अल-इस्लामी, बेरुत, २/९८; अल-मुस्तदरक लिल-हाकिम, किताबुस सलात, दार अल-फ़िक्र, बेरुत, १/२१३।

पृष्ठ १४२ / ६८४

فتاویٰ رضویہ، جلد ۲۸

متن: اعداد ذلك من الواقف امر لا[1] وكتبت فی جد الممتار اقول: نعم وشیئ اخر فوق ذلك وھو ان یكون الاعداد قبل تمام المسجدیة فان بعدہ لیس لہ ولا لغیرہ تعریضہ للمستقذرات ولا فعل شیئ یخل بحرمتہ اخذتہ مما یأتی فی الوقف من الواقف لو بنی فوق سطح المسجد بیتا لسكنی الامام[2] اہ ثم فی احداثھا فی المسجد بعد ما صار مسجدا موانع اخری فإنھا تشغل موضع الصلوۃ وتقطع الصفوف وقد قال صلی اللہ تعالی علیہ وسلم من وصل صفا وصلہ اللہ و من قطع صفا قطعہ اللہ۔ رواہ احمد وابو داؤد[3] والنسائی وابن خزیمہ والحاكم بسند صحیح عن ابن عمر رضی اللہ تعالی عنھما قال العلامۃ القاری فی المرقاۃ "مقرر کرنا شرط ہے یا نہیں" میں نے جد الممتار میں اس پر لکھا یہ شرط تو ضروری ہے ہی یہ بھی ضروری ہے کہ واقف مسجد مکمل ہونے سے پہلے ان امور کے لیے یہ جگہیں متعین کرے مسجد مکمل ہونے کے بعد نہ واقف کو اس تعین کا اختیار ہے نہ کسی اور کو کہ اس صورت میں مسجد کو گندگی کے لیے پیش کر تا ہے۔ میں نے اس کا استنباط کتاب الوقف کی اس عبارت سے کیا کہ "واقف بھی مسجد کے اوپر امام کے رہنے کے لیے کوئی گھر نہیں بنا سکتا" مسجد مکمل ہونے کے بعد اس میں ان امور کے لیے جگہ نکالنے میں دوسری قباحتیں بھی ہیں مثلاً اس کی وجہ سے نماز کی جگہ جائے گی اور اس کی وجہ سے صف منقطع ہو سکتی ہے جبکہ حدیث شریف میں ہے "جس نے صفیں ملائیں اللہ تعالیٰ اسے اپنی رحمت سے ملائے گا اور جس نے صفیں قطع کیں اللہ تعالیٰ اسے رحمت سے دور کریگا" (احمد، ابو داؤد، ابن خزیمہ، اور حاکم نے عبد اللہ بن عمر رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے بہ سند صحیح روایت کی) ملا علی قاری رحمۃ اللہ تعالیٰ علیہ نے

حواشی: [1] رد المحتار کتاب الصلوۃ باب ما یفسد الصلوۃ دار احیاء التراث العربی بیروت ۱/ ۴۴۴ [2] جد الممتار کتاب الصلوۃ باب ما یفسد الصلوۃ المجمع الاسلامی اعظم گڑھ ہند ۱/ ۳۱۶ [3] سنن ابی داؤد

کتاب الصلوۃ باب تسویۃ الصفوف آفتاب عالم پریس لاہور ۱/ ۹۷، مسند احمد بن حنبل عن ابن عمر المکتب الاسلامی بیروت ۲/ ۹۸ ، المستدرک للحاکم کتاب الصلوۃ دار الفکر بیروت ۱/ ۲۱۳

(Arabic Text Column): (Of its cutting) meaning by absence or by not being straight and by placing an obstructive thing. The scholars have forbidden planting trees in the mosque and reasoned that it occupies the place of prayer, as in al-Khaniyyah, Khizanat al-Muftin, al-Hindiyyah, and others. However, its permissibility for reducing dampness, if the land is damp such that its pillars do not stay stable, is due to necessity, and necessities make prohibited things permissible. It is stated in al-Bahr: Trees are planted to absorb the moisture through their roots, so in that case, it is permissible; otherwise, it is not. Similar is stated in al-Zahiriyyah, al-Bazzaziyyah, and others. It is stated in Minhat al-Khaliq: In his saying 'otherwise not' there is evidence that it is not permissible to initiate planting in the mosque nor to keep it there without that excuse, even if the mosque is spacious like the Noble Mosque of Jerusalem (Bayt al-Maqdis), and even if the intention is for investment or allowing it to remain after its initiation. No one has said this without a pressing necessity, and because in it is the invalidation (of the mosque's purpose).

(Urdu Explanation Column): In 'Mirqat', the meaning of 'Qat'ah' (cutting) is written as: being absent from the row, or by doing useless work in the row, or by placing something in the middle of the row that prevents the rows from connecting. The scholars have forbidden planting trees in the mosque because it occupies the space for prayer. This is written in Khaniyyah, Khizanat al-Muftin, etc. If there is dampness in the mosque, planting trees to reduce it is permissible as it is a necessity, and necessities make forbidden things permissible. It is written in 'Bahr-ur-Raiq': 'Trees can be planted on the damp floor of the mosque so that their roots absorb the moisture; otherwise, planting trees is not permissible.' Similar is mentioned in Zahiriyyah, Bazzaziyyah, etc. In 'Minhat-ul-Khaliq', regarding the statement of 'Bahr' 'otherwise not', it is said: this is evidence that planting trees in the mosque is permissible only for the aforementioned necessity. If there is no necessity, then neither is planting trees permissible nor keeping them. Even if the mosque is large like Bayt al-Maqdis, and keeping items in some part of it is intended, this is also forbidden as it will open the way to turning the mosque into a warehouse or shop. Keeping it without necessity would pave the way for having shops and houses in the mosque, although no one is a proponent of this. And by preparing such things in the mosque, the purpose of its construction...

Footnotes: 1. Mirqat al-Mafatih, Book of Prayer, Chapter on Straightening the Rows, Hadith 1102, Al-Maktabah al-Habibiyyah, Quetta, 3/179. 2. Bahr al-Raiq, Book of

Prayer, Section on what remains after explaining the disliked acts in prayer, H.M. Saeed Company, Karachi, 3/35.

Page 143 of 684

(अरबी पाठ स्तंभ): (उसके काटने का) अर्थ अनुपस्थिति या सीधा न होने या किसी बाधक वस्तु को रखने से है। विद्वानों ने मस्जिद में पेड़ लगाने से मना किया है और तर्क दिया है कि यह नमाज़ की जगह घेरता है, जैसा कि अल-खानियाह, खिज़ानत अल-मुफ़्तीं, अल-हिंदियाह आदि में है। हालाँकि, नमी कम करने के लिए इसकी अनुमति है, यदि भूमि ऐसी नम हो कि उसके खंभे स्थिर न रहें, तो यह आवश्यकता के कारण है, और आवश्यकताएँ निषिद्ध चीजों को अनुमत बनाती हैं। अल-बहर में कहा गया है: पेड़ इसलिए लगाए जाते हैं ताकि उनकी जड़ें नमी को सोख लें, तो उस स्थिति में यह जायज़ है; अन्यथा नहीं। इसी तरह अल-ज़हीरियाह, अल-बज्जाज़ियाह और अन्य में भी कहा गया है। मिन्हात अल-खालिक में कहा गया है: 'अन्यथा नहीं' कहने में यह प्रमाण है कि मस्जिद में पेड़ लगाना शुरू करना जायज़ नहीं है और न ही बिना उस बहाने के उसे वहाँ रखना जायज़ है, भले ही मस्जिद बैतुल मुक़द्दस (यरूशलम) जैसी विशाल ही क्यों न हो, और भले ही इसका उद्देश्य निवेश हो या इसे शुरू करने के बाद बने रहने देना हो। किसी ने भी बिना किसी अनिवार्य आवश्यकता के ऐसा नहीं कहा है, और क्योंकि इसमें (मस्जिद के उद्देश्य का) अमान्यकरण है।

(उर्दू स्पष्टीकरण स्तंभ): 'मिरक़ात' में 'क़तअ' का अर्थ यह लिखा गया है कि सफ़ से गायब हो जाना, या सफ़ में व्यर्थ काम करना, या सफ़ के बीच में कोई ऐसी चीज़ रख देना जो सफ़ों को जुड़ने से रोके। विद्वानों ने मस्जिद में पेड़ लगाने से मना किया है क्योंकि वह नमाज़ की जगह घेरेगा। ऐसा ही खानिया, खिज़ानतुल मुफ़्तीं आदि में लिखा है। यदि मस्जिद में नमी हो, तो उसे कम करने के लिए पेड़ लगाना जायज़ है क्योंकि यह ज़रूरत के तहत है, और ज़रूरतें तो मना की गई चीज़ों को जायज़ कर देती हैं। 'बहरुर राइक़' में है: 'मस्जिद के नम फ़र्श पर पेड़ लगा सकते हैं ताकि उसकी जड़ें नमी सोख लें, अन्यथा पेड़ लगाना जायज़ नहीं है।' ऐसा ही ज़हीरिया और बज़्ज़ाज़िया आदि में है। 'मिन्हातुल खालिक़' में 'बहर' के कथन 'अन्यथा नहीं' पर कहा गया है: यह इस बात का प्रमाण है कि मस्जिद में उपर्युक्त आवश्यकता के बिना पेड़ लगाना जायज़ नहीं है और आवश्यकता न हो तो न पेड़ लगाना जायज़ है न उसे बाकी रखना। और अगर मस्जिद विशाल हो जैसे बैतुल मुक़द्दस, और उसके किसी हिस्से में सामान रखना हो तो यह भी मना है क्योंकि इससे मस्जिद को गोदाम और दुकान बनाने का रास्ता खुलेगा। और बिना ज़रूरत उसे बाकी रखने में मस्जिद में दुकान और मकान बाकी रखने की राह आसान होगी, हालाँकि इसका कोई भी समर्थक नहीं है। और मस्जिद में ऐसी चीज़ें तैयार करने से मस्जिद के निर्माण की...

पाद-टिप्पणियाँ: 1. मिरक़ात अल-मफ़ातीह, किताबुस-सलात, सफ़ों को सीधा करने का अध्याय, हदीस 1102, अल-मकतबा अल-हबीबिया, क्वेटा, 3/179। 2. बहरुर-रइक़, किताबुस-सलात, नमाज़ में नापसंदीदा कामों के बयान के बाद का खंड, एच.एम. सईद कंपनी, कराची, 3/35।

पृष्ठ 143/684

(من قطعه) ای بالغیبة او بعدم السداد و بوضع شیئ مانع۱ وقد نهی العلماء عن غرس الشجر فی المسجد وعللوه بأنه یشغل مکان الصلوة کما فی الخانیة و خزانة المفتین والهندیة و غیر ها واما اباحته لتقلیل النز اذا کانت الارض نزة لا یستقر اساطینها فللضرورة والضرورات تبیح المحظورات قال فی البحر فیغرس لیجذب عروق الا شجار ذلك النز فحینئذ یجوز، والا فلا۲ ومثله فی الظهیریة والبزازیة وغیر هما قال فی منحة الخالق:وفی قوله "والافلا" دلیل علی انه لا یجوز احداث الغرس فی المسجد ولا ابقاؤه فیه لغیر ذلك العذر ولو کان المسجد واسعاً کمسجد المقدس الشریف ولو قصد به الاستغلال او تجویز ابقاء ذلك بعد احداثه ولم یقل بذلك احد بلا ضرورة داعیة ولا ن فیه ابطال

مرقاۃ میں "قطعہ" کا مطلب یہ تحریر فرمایا کہ صف سے غائب ہو کر یا صف میں لایعنی کام کرکے یا کوئی چیز بیچ صف میں رکھ کر جو صف کے ملنے سے مانع ہو علمائے کرام نے مسجد میں درخت لگانے سے منع کیا کہ وہ نماز کی جگہ گھیرے گا ایسا ہی خانیہ خزانہ المفتین وغیر ہما میں لکھا ہے اور مسجد میں نمی ہو تو اسے کم کرنے کے لئے درخت لگانا جائز ہے کہ یہ بہ ضرورت ہے اور ضرورتیں تو ممنوعات کو جائز کردیتی ہیں بحر الرائق میں ہے: "مسجد کے نم فرش پر درخت لگا سکتے ہیں کہ اس کی جڑیں تری چوس لیں ورنہ درخت لگانا جائز نہیں" ایسا ہی ظہیر یہ وبزاز یہ وغیرہ میں ہے۔ منحة الخالق میں بحر کے قول "والافلا" پر فرمایا یہ اس بات کا دلیل ہے کہ مسجد میں مذکورہ بالا ضرورت سے درخت لگانا جائز ہے اور ضرورت نہ ہو تو نہ درخت لگانا جائز ہے نہ اس کا باقی رکھنا۔ اور اگر مسجد وسیع ہو جیسے بیت المقدس اور اس کے کسی حصہ میں سامان رکھنا ہو تو یہ بھی منع ہے کہ اس سے مسجد کو گودام اور دکان بنانے کی راہ کھلے گی اور اس کے باقی رکھنے میں جبکہ بلا ضرورت ہو مسجد میں دکان ومکان باقی

رکھنے کی راہ استوار ہوگی حالانکہ اس کا کوئی قائل نہیں ہے اور مسجد میں ایسی چیزیں تیار کرنے سے مسجد کی تعمیر کی

۱ مرقاۃ المفاتیح کتاب الصلوۃ باب تسویۃ الصفوف حدیث ۱۱۰۲ المکتبہ الحبیبیہ کوئٹہ ۱۷۹/۳ ۲ بحر الرائق کتاب الصلوۃ فصل لما فرغ من بیان الکراھۃ فی الصلوۃ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۳۵/۳

Fatawa-e-Razviya - Volume 28

[Arabic Column] The primary purpose for which the mosque was built—prayer, i'tikaf, and the like—will be lost. I have seen a treatise written in the hand of the eminent scholar Ibn Amir al-Hajj al-Halabi, which he wrote in refutation of someone who permitted such things in al-Aqsa Mosque. At the end of it, there was the writing of some scholars, in which the eminent scholar Kamal Ibn Abi Sharif al-Shafi'i supported Ibn Amir al-Hajj on this matter.

I have stated in 'Jadd al-Mumtar', after citing what is here and elsewhere, that whoever looks at these noble words with an eye of fairness will not hesitate to rule that every innovation in the mosque is forbidden if it occupies a place for other than what it was built for, whether it be a house, a shop, a platform, a minaret, a washroom, a treasury, a well, a cistern, a tree, or anything else. By 'mosque', I mean the first sense (the original mosque area).

Imam Ibn al-Hajj al-Makki stated in 'Al-Madkhal': From this chapter as well are those permanent chests that they have introduced in the mosque; this is a usurpation of the place of the Muslims' prayer area.[2] He also said: From this chapter is the platform upon which the muezzins ascend for the Friday sermon call (adhan); rather, it is more severe than the chests because it is possible to move...

[Urdu Column] The primary purpose will be lost. Regarding this issue, I saw a treatise written in the hand of Ibn Amir al-Hajj, which he wrote in refutation of the person who had permitted it in Bayt al-Maqdis (Jerusalem). At the end of it, there was the writing of some scholars, in which the eminent scholar Kamal Ibn Abi Sharif al-Shafi'i supported Ibn Amir al-Hajj on this issue.

I have written all these points in 'Jadd al-Mumtar'. Anyone who looks at them with an eye of fairness will immediately declare all such innovations (which cause disruption in the primary purpose of building a mosque) as forbidden, whether it be a house or a shop, a platform (chabutra) or a minaret, a treasury or a storeroom, a well or a cistern, a tree or anything else, etc. In all such places, by 'mosque' we mean the first category (the original mosque area).

Imam Ibn al-Hajj al-Makki stated in 'Al-Madkhal' that from the same category are those chests that people have established a trend of placing in the mosque; this occupies the space for prayer. And from the same category are those platforms built in mosques later for the call to prayer (Adhan) of the sermon (Khutbah); in fact, their

ruling is stricter than the chests because they can be moved if necessary, whereas platforms...

---

[1] Minhat al-Khaliq, Marginalia of Bahr al-Ra'iq, with al-Bahr, Chapter: After finishing the explanation of dislike in prayer, H.M. Saeed Company, Karachi, 3/35 [2] Al-Madkhal, Chapter: Mention of innovations introduced in mosques, Dar al-Kitab al-Arabi, Beirut, 2/211

फ़तावा-ए-रज़विया - जिल्द २८

[अरबी कॉलम] मस्जिद के निर्माण का मुख्य उद्देश्य—नमाज़, एतिकाफ़ और इसी तरह के अन्य कार्य —समाप्त हो जाएगा। इस मसले के बारे में, मैंने अल्लामा इब्न अमीर अल-हाज अल-हलबी के हाथ का लिखा हुआ एक लेख देखा, जिसे उन्होंने उस व्यक्ति के खंडन में लिखा था जिसने बैतुल मुक़द्दस (मस्जिद-ए-अक़्सा) में ऐसी चीज़ों की अनुमति दी थी। उसके अंत में कुछ विद्वानों की लिखावट थी, जिसमें अल्लामा कमाल इब्न अबी शरीफ़ अल-शाफ़ई ने इस मसले पर इब्न अमीर अल-हाज का समर्थन किया था।

मैंने 'जद्द अल-मुम्तार' में यहाँ और अन्यत्र जो उद्धृत किया है उसके बाद कहा है कि जो कोई भी इन पवित्र शब्दों को निष्पक्षता की दृष्टि से देखेगा, वह मस्जिद में हर उस नए आविष्कार को हराम (वर्जित) करने के फैसले में देरी नहीं करेगा, जो मस्जिद की उस जगह को घेरता है जिसके लिए उसे बनाया गया था, चाहे वह घर हो, दुकान हो, चबूतरा हो, मीनार हो, गुसलखाना हो, खजाना हो, कुआँ हो, हौज़ हो, पेड़ हो या कुछ और। और मस्जिद से मेरा तात्पर्य पहली श्रेणी (मूल मस्जिद) से है।

इमाम इब्न अल-हाज अल-मक्की ने 'अल-मदखल' में फ़रमाया: इसी अध्याय से वे स्थायी संदूक भी हैं जिन्हें उन्होंने मस्जिद में ईजाद किया है; यह मुसलमानों के नमाज़ पढ़ने की जगह का अपहरण है।[2] उन्होंने कहा: और इसी अध्याय से वह चबूतरा है जिस पर मुअज़्ज़िन जुमे की अज़ान के लिए चढ़ते हैं; बल्कि यह संदूक से भी अधिक सख्त है क्योंकि उसे हटाना मुमकिन है...

[उर्दू कॉलम] اصلی غرض فوت ہوگی اس مسئلہ میں ایک رسالہ ابن امیر الحاج کے ہاتھ کا لکھا ہوا میں نے دیکھا جسے آپ نے اس شخص کے رد میں تحریر فرمایا تھا جس نے بیت المقدس میں اس کو روا رکھا تھا اور اسی کے آخر میں بعض علماء کی تحریر تھی جس میں اس مسئلہ میں علامہ کمال ابن ابی شریف شافعی نے ابن امیر الحاج کی تائید کی تھی۔

میں نے جد الممتار میں ان سب باتوں کو لکھ کر تحریر کیا جوان کو انصاف کی نظر سے دیکھے گا بلا توقف اس قسم کی تمام ایجادات کو (جن سے تعمیر مسجد کی اصلی غرض میں خلل واقع ہو) حرام قرار دے گا چاہے گھر ہو یا دکان، چبوترہ ہو یا منارہ خزانہ ہو یا گودام کنواں ہو یا حوض، درخت ہو یا کچھ اور الخ ایسے تمام مقامات پر ہماری مراد مسجد سے قسم اول (اصل مسجد) ہے۔

امام ابن الحاج مکی نے مدخل میں فرمایا کہ اسی قسم سے وہ صندوق ہیں جن کو مسجد میں رکھنے کا رواج لوگوں نے قائم کر لیا ہے یہ نماز کی جگہ کو گھیرتا ہے اور اسی قسم کے وہ چبوترے ہیں جو مسجدوں میں اذان خطبہ کے لیے بعد میں بنائے گئے ہیں بلکہ ان کا حکم صندوق سے زیادہ سخت ہے کہ وہ بضرورت کھسک بھی سکتے ہیں جبکہ چبوتروں میں...

---

[1] मिन्हात अल-खालिक़, हाशिया बहर अल-रायिक़, बहर के साथ, अध्याय: नमाज़ में नापसंदगी के बयान से फारिग होने के बाद, एच.एम. सईद कंपनी, कराची, ३/ ३५ [2] अल-मदखल, अध्याय: मस्जिदों में ईजाद की गई बिदअतों (नवाचारों) का ज़िक्र, दार अल-किताब अल-अरबी, बेरूत, २/ २११

[عربی کالم] مابنی المسجد لاجلہ من صلوۃ واعتکاف ونحوہما اصلی وقد رائیت فی ھذہ المسا لۃ رسالۃ بخط العلامۃ ابن امیر الحاج الحلبی الفھا فی الرد علی من اجاز ذلک فی المسجد الاقصیٰ، ورأیت فی اخرھا خط بعض العلماء انہ وافقہ علی ذلک العلامۃ الکمال ابن الشریف الشافعی اھ

وقلت فی جد الممتاز بعد نقل ما ھنا وغیرہ من نظر ھذہ الکلمات الشریفۃ بعین الانصاف لم یلبث فی الحکم بتحریم کل احداث فی المسجد یکون فیہ شغل محل منہ لغیر ما بنی لہ سواء کان بیتا او حانوتا او دکۃ او منارۃ او غسلا او خزانۃ او بئرا او حوضا او شجرا او او او الخ وعنیت بالمسجد بالمعنی الاول۔

وقال الامام ابن الحاج المکی فی المدخل ومن ھذا الباب ایضا ما احدثوہ فی المسجد من الصنادیق الموبدۃ وذلک غصب لموضع مصلی المسلمین ۲ قال و من ھذا الباب الدکۃ التی یصعد علیھا الموذنون للاذان یوم الجمعۃ بل ہی اشد من الصنادیق اذ یمکن نقل۔

[اردو کالم] اصلی غرض فوت ہوگی اس مسئلہ میں ایک رسالہ ابن امیر الحاج کے ہاتھ کا لکھا ہوا میں نے دیکھا جسے آپ نے اس شخص کے رد میں تحریر فرمایا تھا جس نے بیت المقدس میں اس کو روا رکھا تھا اور اسی کے آخر میں بعض علماء کی تحریر تھی جس میں اس مسئلہ میں علامہ کمال ابن ابی شریف شافعی نے ابن امیر الحاج کی تائید کی تھی۔

میں نے جد الممتار میں ان سب باتوں کو لکھ کر تحریر کیا جوان کو انصاف کی نظر سے دیکھے گا بلا توقف اس قسم کی تمام ایجادات کو (جن سے تعمیر مسجد کی اصلی غرض میں خلل واقع ہو) حرام قرار دے گا چاہے گھر ہو یا دکان، چبوترہ ہو یا منارہ خزانہ ہو یا گودام کنواں ہو یا حوض، درخت ہو یا کچھ اور الخ ایسے تمام مقامات پر ہماری مراد مسجد سے قسم اول (اصل مسجد) ہے۔

امام ابن الحاج مکی نے مدخل میں فرمایا کہ اسی قسم سے وہ صندوق ہیں جن کو مسجد میں رکھنے کا رواج لوگوں نے قائم کر لیا ہے یہ نماز کی جگہ کو گھیرتا ہے اور اسی قسم کے وہ چبوترے ہیں جو مسجدوں میں اذان خطبہ کے لیے بعد میں بنائے گئے ہیں بلکہ ان کا حکم صندوق سے زیادہ سخت ہے کہ وہ بضرورت کھسک بھی سکتے ہیں جبکہ چبوتروں میں...

---

۱ منحۃ الخالق حاشیۃ بحر الرائق مع البحر فصل لما فرغ من بیان الکراہیۃ فی الصلوۃ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۳/ ۳۵ ۲ المدخل فصل ذکر البدع التی احدثت فی المساجد دار الکتاب العربی بیروت ۲/ ۲۱۱

Fatawa Razawiyya, Volume 28

[Arabic Excerpt:] ...the chests, and it is not possible to move them. [1] He said: From this category as well, I mean in terms of occupying places in the mosque and cutting through the rows, is the taking of this high pulpit, for it has taken a significant portion of the mosque, whereas it was dedicated for the prayer of the Muslims. [2] End of condensed quote. May Allah have mercy on the one who laid down the text and mercy on the one who accepted it.

[Urdu Explanation:] This is impossible. Of the same kind, i.e., those who occupy the space of the mosque and break the rows, are those high pulpits which take up a significant amount of space meant for Muslims' prayer, which was dedicated for prayer. In summary (May Allah Almighty accept both the one who gives advice and the one who accepts it).

[Arabic Excerpt:] Second: What is meant by [Imam] al-Kafi's statement that it [Adhan] is mentioned in the mosque is the second meaning which includes both the original area (Asl) and the auxiliary area (Wasf). Thus, the sermon is in the original area and the Adhan is in the auxiliary area, so being 'in the mosque' includes both of them even if the locations differ. Regarding the statement in 'al-Ghayah' and 'al-Fath' that it is disliked to call Adhan inside, it refers to the first meaning. Upon careful consideration, what has been mentioned is not an interpretation of his words but a clarification of his objective, as there is no turning away from its apparent meaning. And Allah Almighty is the grantor of success.

(2) In Imam Kafi's statement, where Azan is mentioned as being 'in the mosque' (inside the mosque), it refers to the second type of mosque which includes both the original mosque (Asl-e-Masjid) and the auxiliary area (Wasf-e-Masjid). The sermon (Khutbah) takes place in the original mosque and the Azan in the auxiliary area. Thus, being 'in the mosque' is an attribute of both the Khutbah and the Azan, even though the location differs. As for the statement in 'Ghayat al-Bayan' and 'Fath al-Qadir' where they said 'Adhan is not to be called in the mosque' (forbidden in the mosque), it refers to the mosque in the first sense. Upon careful consideration, it becomes clear that this is also an interpretation of the statement in 'Hidayah' and a specification of its objective. It is not turning their words away from their apparent meaning. Only Allah Almighty grants success in reaching the truth.

[Arabic Excerpt:] Third: The intended meaning in the statement of...

(3) And from Hazrat Abdullah (may Allah be pleased with him)...

[Footnotes:] 1 Al-Madkhal, Chapter: Mentioning innovations introduced in mosques, Dar al-Kitab al-Arabi, Beirut, 2/211. 2 Al-Madkhal, Chapter: Mentioning innovations introduced in mosques, Dar al-Kitab al-Arabi, Beirut, 2/212.

फ़तावा रज़विया, जिल्द 28

[अरबी उद्धरण:] ...संदूक, और उन्हें हटाना संभव नहीं है। [1] उन्होंने कहा: इसी श्रेणी से, मेरा मतलब मस्जिद में जगह घेरने और कतारों को काटने के संबंध में, इस ऊंचे मिम्बर का निर्माण है, क्योंकि इसने मस्जिद का एक बड़ा हिस्सा ले लिया है, जबकि वह मुसलमानों की नमाज़ के लिए वक्फ था। [2] संक्षेप। अल्लाह उस पर रहम करे जिसने नसीहत की और उस पर जिसने उसे स्वीकार किया।

[उर्दू व्याख्या:] यह असंभव है और इसी प्रकार यानी मस्जिद की जगह घेरने वाले और सफें(पंक्तियाँ) तोड़ने वाले वे ऊँचे मिम्बर हैं जिनसे नमाज़ की उल्लेखनीय जगह घिर जाती है जो मुसलमानों की नमाज़ के लिए वक्फ (समर्पित) थी। संक्षेप में (अल्लाह तआला नसीहत करने वाले और स्वीकार करने वाले दोनों को स्वीकार फरमाए)।

[अरबी उद्धरण:] दूसरा: इमाम काफी के कथन में जो यह कहा गया है कि इसका (अज़ान का) उल्लेख मस्जिद में है, उससे तात्पर्य दूसरा अर्थ है जिसमें मूल क्षेत्र (अस्ल) और सहायक क्षेत्र (वस्फ़) दोनों शामिल हैं। अत; खुतबा मूल में है और अज़ान सहायक में, इसलिए 'मस्जिद में' होना उन दोनों को शामिल करता है भले ही स्थान अलग-अलग हों। 'अल-ग़ाया' और 'अल-फतह' के कथन के बारे में कि अंदर अज़ान देना नापसंद है, वह पहले अर्थ को संदर्भित करता है। सूक्ष्मता से विचार करने पर, जो उल्लेख किया गया है वह उनके शब्दों की व्याख्या नहीं है बल्कि उनके उद्देश्य का स्पष्टीकरण है, क्योंकि इसके स्पष्ट अर्थ से कोई विचलन नहीं है। और अल्लाह तआला ही सफलता देने वाला है।

(2) इमाम काफ़ी के कथन में अज़ान को जो 'ज़िक्र फ़िल मस्जिद' (मस्जिद के अंदर का ज़िक्र) कहा गया है, तो उससे तात्पर्य मस्जिद की दूसरी श्रेणी है जिसमें असल मस्जिद और वस्फ-ए-मस्जिद (मस्जिद का अतिरिक्त भाग) दोनों ही शामिल हैं। खुतबा असल मस्जिद में होता है और अज़ान वस्फ-ए-मस्जिद में। तो मस्जिद में होना खुतबा और अज़ान दोनों ही की विशेषता है भले ही जगह में अंतर हो। और 'ग़ायतुल बयान' और 'फतह अल-क़दीर' के इस कथन 'ला युअज़्ज़िनु फिल मस्जिद' (मस्जिद में अज़ान मना है) में मस्जिद से तात्पर्य पहली श्रेणी की मस्जिद है। अतः सूक्ष्म दृष्टि से यह पता चलेगा कि यह भी 'हिदाया' के कथन की व्याख्या और उसके उद्देश्य का निर्धारण है। इसमें

उनके कथन को ज़ाहिर (स्पष्ट अर्थ) से फेरना नहीं है। अल्लाह तआला ही व्यक्ति को सत्य की तौफीक देने वाला है।

[अरबी उद्धरण:] तीसरा: ...के कथन में अभिप्रेत अर्थ...

(3) और हज़रत अब्दुल्लाह रज़ियल्लाहु तआला अन्हु के..

[पाद लेख:] 1 अल-मदखल, अध्याय: मस्जिदों में शुरू की गई बिदअतों का उल्लेख, दारुल किताब अल-अरबी, बेरूत, 2/211। 2 अल-मदखल, अध्याय: मस्जिदों में शुरू की गई बिदअतों का उल्लेख, दारुल किताब अल-अरबी, बेरूत, 2/212।

الصنادیق ولا یمکن نقلھا ۱ قال ومن ھذا الباب ا یضاً اعنی فی امسا ک موا ضع فی المسجد وتقطیع الصفوف بھا اتخاذ ھذا المنبر العالی فانہ اخذ من المسجد جزءً جیدا و ھو وقف علی صلاۃ المسلمین ۲ اھ ملتقطاً فرحم اللہ من نص ورحم اللہ من قبل۔

یہ ناممکن ہے اور اسی قسم یعنی مسجد کی جگہ روکنے والے اور صفیں قطع کرنے والے وہ رفیع منبر ہیں جن سے نماز کی قابل ذکر جگہ گھر جاتی ہے جو مسلمانوں کی نماز کے لیے وقف تھی ملخصاً (اللہ تعالیٰ نصیحت کرنے والے اور قبول کرنیوالے دونوں کو قبول فرمائے۔

الثانیۃ المراد فی قول الکافی انہ ذکر فی المسجد المعنی الثانی الشامل للاصل والوصف فال خطبۃ فی الاصل والاذان فی الوصف فیشملھما الکون فی المسجد وان تفرق المحل و فی قول الغایۃ والفتح الکراھۃ الاذان فی الداخل المعنی الاول فبدقۃ النظر لیس ما ذکر تاویل لکلامہ بل تبیین لمرامہ اذلیس فیہ صرف عن طاھرہ واللہ تعالیٰ الموفق۔

(۲) امام کافی کے قول میں اذان کو جو ذکر فی المسجد (مسجد کے اندر کا ذکر) کہا ہے تو اس سے مراد مسجد کی قسم ثانی ہے جس میں اصل مسجد اور وصف مسجد دونوں ہی شامل ہیں خطبہ اصل مسجد میں ہوتا ہے اور اذان وصف مسجد میں۔ تو مسجد میں ہونا خطبہ اور اذان دونوں ہی کی صفت ہے اگرچہ جگہ میں اختلاف ہوا اور غایۃ البیان اور فتح القدیر کے قول قالوا لا یوذن فی المسجد (مسجد میں اذان ممنوع ہے) اس سے مراد مسجد بمعنی اول ہے تو دقت نظر سے یہ پتا چلے گا کہ یہ بھی ہدایہ کے قول کی تاویل اور اس کے مقصد کی تعیین ہے اس میں ان کے کلام کو ظاہر سے پھیرنا نہیں اللہ تعالیٰ ہی آدمی کو حق کی توفیق دینے والا ہے

الثالثۃ المراد فی قول

(۳) اور حضرت عبداللہ رضی اللہ تعالیٰ عنہ کے

1 المد خل فصل ذکر البد ع التی احدثت فی المساجد دارالکتاب العربی بیروت ۲/ ۲۱۱ 2 المد خل فصل فی ذکر البد ع التی احدثت فی المساجد دارالکتاب العربی بیروت ۲/ ۲۱۲

Fatawa Razawiyya, Volume 28

[Left Column] Ibn Mas'ud (may Allah be pleased with him) and the saying of the jurists regarding those passing through. The two latter meanings [are meant here]. Similarly in the Hadith of Abu Dawud and Abu Bakr bin Abi Shaybah from Abdur Rahman bin Abi Layla, who said: Our companions narrated to us that a man from the Ansar came and said: "O Messenger of Allah, I saw a man wearing two green garments. He stood upon the mosque and called the Adhan." Do you not see him saying "he stood upon the mosque"? If he had intended the first meaning (inside), he would have said "he stood in the mosque". This has been clarified by another narration of Abu Bakr bin Abi Shaybah and Abu al-Shaykh in [the book of] Al-Adhan from Ibn Abi Layla who said: The companions of the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) narrated to us that Abdullah bin Zaid al-Ansari came to the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) and said: "O Messenger of Allah, I saw in a dream as if there was a man standing, wearing two green cloaks, on a crumbling wall, and he gave the call to prayer..." etc.

[Right Column] The statement "It is prohibited to leave a mosque where the Adhan is being called after the Adhan without a congregation" and the sayings of the jurists that have been mentioned, by "mosque" here it means the second or third meaning. Abu Dawud and Abu Bakr bin Abi Shaybah narrated the saying of the companions from Abdur Rahman Ibn Abi Layla that "During the era of the Prophethood, an Ansari presented himself before the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) and said: I saw a man who had two green garments on his body; he stood on the mosque and gave the call to prayer." In this narration, the words are 'qaama 'alal masjid' (stood upon the mosque). If it were meant to be inside the mosque, it would have said 'qaama fil masjid' (stood in the mosque). Further explanation and clarification of this noble Hadith is found in the second narration of Hazrat Abu Bakr bin Abi Shaybah and Abu al-Shaykh from Ibn Abi Layla: "Zaid bin Abdullah Ansari said to the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him): O Messenger of Allah (may peace and blessings of Allah be upon you)! I saw in a dream a man wearing a green suit standing on a mound of a collapsed wall, who was giving the call to prayer."

[Footnotes] 1. Sunan Abi Dawud, Book of Prayer, Chapter: How the Adhan is, Aftab-e-Alam Press Lahore 1/74; Al-Musannaf by Ibn Abi Shaybah, Book of Adhan and Iqamah, Hadith 2124, Dar al-Kutub al-Ilmiyah Beirut 1/186. 2. Al-Musannaf by Ibn Abi Shaybah, Book of Adhan and Iqamah, Hadith 2118, Dar al-Kutub al-Ilmiyah Beirut

1/185; Kanz al-Ummal with reference to Sh [Ibn Abi Shaybah] and Abu al-Shaykh on Adhan, Hadith 23146, Muassasat al-Risalah Beirut 8/333.

फतावा रज़विया, जिल्द 28

[बायां कॉलम] इब्न मसूद (रज़ियल्लाहु अन्हु) और राहगीरों के बारे में फ़ुक़हा का कौल। बाद के दो मानी मुराद हैं। इसी तरह अबू दाऊद और अबू बक्र बिन अबी शैबा की हदीस में अब्दुर्रहमान बिन अबी लैला से रिवायत है, उन्होंने कहा: हमारे साथियों ने हमें बताया कि अंसार का एक आदमी आया और कहा: "ऐ अल्लाह के रसूल, मैंने एक आदमी को देखा जिसने दो हरे कपड़े पहने हुए थे। वह मस्जिद पर खड़ा हुआ और अज़ान दी।" क्या आप नहीं देखते कि वह कह रहा है "मस्जिद पर खड़ा हुआ"? अगर उसका मतलब पहला मानी (अंदर) होता तो वह कहता "मस्जिद में खड़ा हुआ"। इसकी स्पष्टता अबू बक्र बिन अबी शैबा और अबू अल-शेख की अल-अज़ान में इब्न अबी लैला से दूसरी रिवायत से होती है जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के साथियों ने हमें बताया कि अब्दुल्लाह बिन जैद अल-अंसारी नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के पास आए और कहा: "ऐ अल्लाह के रसूल, मैंने सपने में देखा जैसे कोई आदमी खड़ा है, दो हरी चादरें ओढ़े हुए, एक ढहती हुई दीवार पर, और उसने अज़ान दी..." आदि।

[दायां कॉलम] कौल "जिस मस्जिद में अज़ान होती हो वहां से अज़ान के बाद बे-जमात चला जाना मना है" और फ़ुक़हा के अक़वाल जो ज़िक्र किए जा चुके मस्जिद से मुराद मानी-ए-सानी या सालिस हैं। अबू दाऊद और अबू बक्र बिन अबी शैबा ने अब्दुर्रहमान इब्न अबी लैला से सहाबा का कौल नक़ल किया कि "अहद-ए-रिसालत में एक अंसारी ने हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की खिदमत-ए-मुबारक में अर्ज़ की: मैंने एक आदमी को देखा जिसके जिस्म पर दो हरे रंग के कपड़े थे, उसने मस्जिद में (पर) खड़े होकर अज़ान दी।" इस रिवायत में लफ़्ज़ 'क़ाम अला अल-मस्जिद' है। अगर मस्जिद के अंदर कहना होता तो 'क़ाम फिल मस्जिद' कहते। इस हदीस शरीफ़ की और ज़्यादा तशरीह व तौज़ीह हज़रत अबू बक्र बिन अबी शैबा और अबू अल-शेख इब्न अबी लैला की दूसरी रिवायत से होती है कि "ज़ैद इब्न अब्दुल्लाह अंसारी ने रसूलुल्लाह (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से अर्ज़ की: या रसूलुल्लाह (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम)! मैंने ख़्वाब में एक आदमी को हरे रंग का जोड़ा पहने हुए एक मुनहदमि (ढही हुई) दीवार के टीले पर खड़े देखा जो अज़ान दे रहा था।"

[फुटनोट्स] 1. सुनन अबी दाऊद, किताबुस सलात, बाब: कैफ़ अल-अज़ान, आफ़ताब-ए-आलम प्रेस लाहौर 1/74; अल-मुसन्नफ़ इब्न अबी शैबा, किताबुल अज़ान वल इक़ामत, हदीस 2124, दारुल कुतुब अल-इल्मिया बेरुत 1/186। 2. अल-मुसन्नफ़ इब्न अबी शैबा, किताबुल अज़ान वल इक़ामत,

हदीस 2118, दारुल कुतुब अल-इल्मिया बेरुत 1/185; कंज़ुल उम्माल बहवाला 'श' [इब्न अबी शैबा] और अबी अल-शेख फिल अज़ान, हदीस 23146, मुअस्ससातुर रिसाला बेरुत 8/333।

पृष्ठ 146 / 684

[بایاں کالم] ابن مسعود رضی اللہ تعالٰی عنہ و قول الفقہاء ع المارین العنیان الاخیران وکذا فی حدیث ابی داؤد و ابی بکر بن ابی شیبۃ عن عبد الرحمن بن ابی لیلیٰ قال حدثنا اصحابنا جاء رجل من الانصار فقال یا رسول اللہ رأیت رجلا کان علیہ ثوبین اخضرین فقام علی المسجد فاذن الا ترا ہ یقول قام علی المسجد، ولواراد المعنی الاول لقال قام فی المسجد وقد اوضحتہ روایۃ ابی بکر بن ابی شیبۃ الاخری وابی الشیخ فی الاذان عن ابن ابی لیلی قال حدثنا اصحاب رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم ان عبد اللہ بن زید الانصاری جاء الی النبی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم فقال یا رسول اللہ رأیت فی المنام کان رجلا قائم وعلیہ بردان اخضران علی جذمۃ حائط فاذن الخ

[دایاں کالم] قول " جس مسجد میں اذان ہوتی ہو وہاں سے اذان کے بعد بے جماعت چلا جانا منع ہے " اور فقہاء کے اقوال جو ذکر کئے جاچکے مسجد سے مراد معنی ثانی یا ثالث ہیں ابی داؤد اور ابو بکر بن ابی شیبہ نے عبد الرحمن ابن ابی لیلیٰ سے صحابہ کا قول نقل کیا کہ " عہد رسالت میں ایک انصاری نے حضور صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کی خدمت مبارک میں عرض کی میں نے ایک آدمی کو دیکھا جس کے جسم پر دو ہرے رنگ کے کپڑے تھے اس نے مسجد میں کھڑے ہو کر اذان دی " اس روایت میں لفظ قام علی المسجد ہے اگر مسجد کے اندر کہنا ہوتا تو قام فی المسجد کہتے اس حدیث شریف کی اور زیادہ تشریح و توضیح حضرت ابو بکر بن ابی شیبہ اور ابوالشیخ ابن ابی لیلیٰ کی دوسری روایت سے ہوتی ہے کہ " زید ابن عبد اللہ انصاری نے رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم سے عرض کی : یا رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیک وسلم ! میں نے خواب میں ایک آدمی کو ہرے رنگ کا جوڑا پہنے ہوئے ایک منہدم دیوار کے ٹیلے پر کھڑے دیکھا جو اذان دے رہا تھا "

[حواشی] 1 سنن ابی داؤد کتاب الصلوۃ باب کیف الاذان آفتاب عالم پریس لاہور ۱/ ۷۴، المصنف لابن ابی شیبہ کتاب الاذان والاقامت حدیث ۲۱۲۴ دار الکتب العلمیہ بیروت ۱/ ۱۸۶ 2 المصنف لابن ابی شیبہ کتاب الاذان والاقامت حدیث ۲۱۱۸ دار الکتب العلمیہ بیروت ۱/ ۱۸۵، کنز العمال بحوالہ ش وابی الشیخ فی الاذان حدیث ۲۳۱۴۶ موسسۃ الرسالہ بیروت ۸/ ۳۳۳

صفحہ 146 / 684

[Heading] Fatawa Rizvia Volume 28

[Main Text] And Sa'id ibn Mansur narrated in his Sunan from Abd al-Rahman ibn Abi Layla that the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) was concerned about the prayer, so that people could be gathered for it. Then Abdullah bin Zaid returned and saw the Adhan in a dream. (This is the complete Hadith) and the narration regarding the wall of the mosque and the roof of the mosque has already been mentioned.

Fourthly: The third meaning is intended in the sub-branch of al-Khaniya and al-Khulasa. There is no harm in making a room in the mosque where mats and mosque belongings are placed, as this has been the common practice without any objection. End of quote. Among the evidences for this is the Hadith of 'Ta'aruf' (customary practice), for it is what is customary. Or its construction should take place before the completion of the mosque's status. However, if the mosque is completed and then someone takes a portion of it and turns it into a storage room for mats, this is not a customary practice and it is not permissible to remain silent about it.

And Sa'id ibn Mansur narrated in his Sunan from Abd al-Rahman ibn Abi Layla that the Leader of the World (peace and blessings of Allah be upon him) once gathered people with great care for prayer. Hazrat Abdullah bin Zaid Ansari returned after praying and saw the Adhan in a dream. In the morning, he informed the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) that last night he saw the Adhan in his dream like this: a man wearing green clothes was giving the Adhan on the roof. In this narration, the words 'sur' (wall) and 'sath' (roof) have already appeared.

(4) The text from Khaniya and Khulasa states: "There is no harm in building a house in the mosque in which mats and other belongings are kept, as the common practice of the Muslims continues upon this." In this text, 'mosque' refers to its third meaning, and the proof for this is the part of this same text which says: "the common practice of the Muslims continues upon this." This is because the customary practice is that such a room is built in a mosque in its third sense. Or in the first sense of mosque, (it can be built) before the mosque status of that place is fully established. After the mosque is completed, (it is not allowed to take) a piece of it for keeping mats and carpets, etc.

[Footnotes] 1. Kanz al-Ummal, narrated by Abd al-Rahman ibn Abi Layla, Hadith 23152, Mu’assasat al-Risala, Beirut, 8/336 2. Fatawa Qadikhan, Chapter on the

Mosque, Naval Kishore, Lucknow, 1/31; Khulasat al-Fatawa, Book of Prayer, Chapter 26, Maktaba Habibiya, Quetta, 1/228.

[शीर्षक] फतावा रज़विया जिल्द 28

[मुख्य पाठ] सईद इब्न मंसूर ने अपनी सुनन में अब्दुर रहमान इब्न अबी लैला से रिवायत की है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) नमाज़ के लिए चिंतित थे, ताकि लोगों को इसके लिए इकट्ठा किया जा सके। फिर अब्दुल्ला बिन ज़ैद लौटे और उन्होंने सपने में अज़ान देखी। (यह पूरी हदीस है) और मस्जिद की दीवार और मस्जिद की छत के बारे में रिवायत पहले ही बताई जा चुकी है।

चौथा: अल-खनियाह और अल-खुलासा के उप-भाग में तीसरा अर्थ ही अभिप्रेत है। मस्जिद में एक कमरा बनाने में कोई बुराई नहीं है जहाँ चटाई और मस्जिद का सामान रखा जा सके, क्योंकि बिना किसी आपत्ति के यही प्रथा प्रचलित रही है। उद्धरण समाप्त। इसके प्रमाणों में से एक 'ता'आरुफ' (प्रथागत व्यवहार) वाली हदीस भी है, क्योंकि यही प्रथागत है। या इसका निर्माण मस्जिद की स्थिति पूर्ण होने से पहले होना चाहिए। हालाँकि, यदि मस्जिद पूरी हो जाए और फिर कोई उसका एक हिस्सा लेकर उसे चटाई रखने का कमरा बना दे, तो यह एक प्रथागत व्यवहार नहीं है और इस पर चुप रहना जायज़ नहीं है।

और सईद इब्न मंसूर ने अपनी सुनन में अब्दुर रहमान इब्न अबी लैला से रिवायत की कि हुज़ूर सद्र-ए-आलम (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने एक बार लोगों को बहुत सावधानी के साथ नमाज़ के लिए इकट्ठा किया। हज़रत अब्दुल्ला बिन ज़ैद अंसारी नमाज़ पढ़कर लौटे तो सपने में अज़ान होते देखी। सुबह उन्होंने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) को सूचना दी कि कल रात मैंने सपने में इस तरह अज़ान होते देखी कि एक आदमी हरे कपड़े पहने हुए छत पर अज़ान दे रहा है। इस रिवायत में 'सूर' (दीवार) और 'सतह' (छत) शब्द आ चुके हैं।

(४) खनियाह और खुलासा का पाठ कहता है: "मस्जिद में ऐसा घर बनाने में कोई हर्ज नहीं है जिसमें चटाई आदि सामान रखा जाए, क्योंकि मुसलमानों की आम आदत इसी पर जारी है।" इस पाठ में 'मस्जिद' से तात्पर्य इसके तीसरे अर्थ से है, और इसका प्रमाण इसी पाठ का यह हिस्सा है कि "मुसलमानों की आम आदत इसी पर जारी है।" ऐसा इसलिए है क्योंकि प्रथागत व्यवहार यही है कि इस तरह का कमरा मस्जिद के तीसरे अर्थ में बनाया जाता है। या मस्जिद के पहले अर्थ में, (इसे बनाया जा सकता है) उस स्थान की मस्जिद की स्थिति पूरी तरह स्थापित होने से पहले। मस्जिद पूरी हो जाने के बाद, चटाई और कालीन आदि रखने के लिए इसका एक टुकड़ा (लेना उचित नहीं है)।

[पाद टिप्पणियाँ] 1. कंज़ुल उम्माल, अब्दुर रहमान इब्न अबी लैला से रिवायत, हदीस 23152, मुअस्ससतुर रिसाला, बेरूत, 8/336 2. फतावा क़ाज़ीखान, फ़सल फिल मस्जिद, नवल किशोर, लखनऊ, 1/31; ख़ुलासतुल फ़तावा, किताबुल सलात, अध्याय 26, मकतबा हबीबिया, क्वेटा, 1/228.

[اصل متن] ولسعید ابن منصور فی سننه عن عبد الرحمن ابن ابي لیلٰی ان رسول الله صلی الله تعالیٰ علیه وسلم اهتم للصلوة کیما یجمع الناس لها فانصرف عبد الله بن زید فرأی الاذان الحدیث وتقد مت روایة سور المسجد وسطح المسجد۔ الرابعة: المعنی الثالث هو المراد فی فرع الخانیة والخلاصة ولا بأس بأن یتخذ فی المسجد بیتاً یوضع فیه الحصیر و متاع المسجد به جرت العادة من غیر نکیر۔ اهـ ومن الدلیل علیه حدیث التعارف فأنه المتعارف او بناؤه قبل تمام المسجدیة اما ان یتم المسجد ثم یأخذ احد قطعة منه فیجعلها بیت البواری فلم تجر به العادة ولا یحل السکوت۔

اور سعید بن منصور نے اپنی سنن میں عبد الرحمن بن ابی لیلیٰ سے روایت کی کہ حضور سید عالم صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نے ایک بار لوگوں کو اہتمام سے نماز کے لیے جمع کیا حضرت عبد اللہ بن زید انصاری نماز پڑھ کر واپس ہوئے تو خواب میں اذان ہوتے دیکھی صبح کو رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کو اطلاع دی کہ رات میں نے خواب میں اس طرح اذان ہو تے دیکھی کہ ایک آدمی ہرا جوڑا پہنے سقف پر اذان دے رہا ہے اس روایت میں سور اور سطح کا لفظ گزر چکا ہے۔ (۴) خانیہ اور خلاصہ کی عبارت "اس میں کوئی حرج نہیں کہ مسجد میں ایک ایسا گھر بنالیا جائے جس میں چٹائی وغیرہ اسباب رکھے جائیں کہ عام اہل اسلام کی عادت اسی پر جاری ہے" اس عبارت میں مسجد سے مراد اس کے تیسرے معنی ہیں اور اس پر دلیل اسی عبارت کا یہ ٹکڑا ہے کہ "اہل اسلام کی عادت اسی پر جاری ہے" اس لیے کہ تعارف تو یہی ہے کہ مسجد بمعنی سوم میں ایسا کمرہ بنتا ہے۔ یا مسجد بمعنی اول میں تو اس جگہ کی مسجدیت مکمل ہونے سے پہلے مسجد مکمل ہو جانے کے بعد اسی کا ایک ٹکڑا چٹائی اور فرش وغیرہ رکھنے کے لیے۔

[حواشی] ۱ کنز العمال عن عبد الرحمن ابن ابی لیلی حدیث ۲۳۱۵۲ موسسۃ الرسالہ بیروت ۳۳۶/۸

۲ فتاوی قاضیخان فصل فی المسجد نولکشور لکھنو ۱/۳۱، خلاصۃ الفتاوی کتاب الصلوۃ الفصل السادس والعشرون مکتبہ حبیبیہ کوئٹہ ۱/۲۲۸

Volume 28 | Fatawa Razawiyyah

...should be made, nor should a habit be established upon it, nor is silence permissible upon it.

(5) It is stated in Jami' al-Rumuz that calling the Azan (call to prayer) inside the mosque is disliked (Makruh). Similar is stated in 'An-Nazm'. However, it is mentioned in 'Al-Jallabi' that Azan should not be given in the mosque or in a place far from the mosque. Thus, in 'An-Nazm', calling Azan in the mosque according to the first meaning is termed disliked, while in 'Al-Jallabi', by mosque the second meaning is intended, i.e., giving it within the boundaries of the mosque. As Imam Itqani and Ibn Humam interpreted the statement of the author of 'Al-Hidayah' 'Zukira fil-Masjid' (mentioned in the mosque) as 'Fi Hudud al-Masjid' (within the boundaries of the mosque). Similarly, the phrase 'Au ma fi hukmihi' (or what is under its ruling) in Al-Jallabi's text points towards the same, indicating that the courtyard (fana') of the mosque falls under the ruling of the mosque. It is similarly stated in 'Al-Hindiyyah' from Imam Sarakhsi that 'The courtyard of the mosque is under the ruling of the mosque.' There are many such examples in various books, the details of which we have written in 'Jadd al-Mumtar'. In reality, Imam Jallabi's words do not contradict 'An-Nazm' as Al-Quhistani understood. Hazrat Imam Tahtawi quoted this specific excerpt of 'An-Nazm' from Al-Quhistani, but considering Al-Quhistani's perception unreliable...

...upon it. Fifthly: It is said in Jami' al-Rumuz: "The call to prayer (Azan) is not given inside the mosque, for it is disliked as stated in 'An-Nazm'. However, in 'Al-Jallabi', Azan is given in the mosque or what is under its ruling, not in a place far from it." [End of quote]. So, the intent of 'An-Nazm' is the first meaning, and the intent of 'Al-Jallabi' is the second meaning. Thus, the meaning is that the Azan is given within the boundaries of the mosque, as interpreted by the two Imams for the words of 'Al-Kafi', or what is under its ruling, meaning in its courtyard (fana'). Verily, the courtyard of a mosque has the ruling of a mosque, as stated in 'Al-Hindiyyah' from Imam Sarakhsi. He said: "The courtyard follows the mosque, so its ruling is the ruling of the mosque." Similar is found in many books which we have mentioned in 'Jadd al-Mumtar'. Thus, there is no rectification required of Al-Jallabi's statement over that of 'An-Nazm', as Al-Quhistani did. Do you not see how Al-Allamah Al-Tahtawi (may Allah Almighty have mercy on him) limited himself in ruling to narrating what is in Al-Quhistani?

---

[1] Jami' al-Rumuz, Kitab al-Salat, Fasl al-Azan, Maktabah Islamiyyah, Gumbad Qamus, Iran, 1/123 [2] Fatawa Hindiyyah, Al-Bab al-Hadi 'Ashar fi al-Masjid, Al-Fasl al-Thani, Nurani Kutub Khana, Peshawar, 2/412

जिल्द २८ | फ़तावा रज़विया

...बनाया जाए, न उस पर आदत डाली जाए और न उस पर खामोश रहना जायज़ है।

(५) जामिअ-उल-रुमूज़ में है कि मस्जिद में अज़ान देना मकरूह है, ऐसा ही 'नज़्म' में है। लेकिन 'जल्लाबी' में है कि मस्जिद में या उस जगह में जो मस्जिद से दूर हो, अज़ान नहीं देनी चाहिए। तो 'नज़्म' में मस्जिद के पहले मानी में अज़ान देने को मकरूह कहा गया है और 'जल्लाबी' में मस्जिद से मुराद दूसरा मानी है, यानी मस्जिद के अंदर दी जाने का मतलब हुदूद-ए-मस्जिद (मस्जिद की सीमाओं) में है। जैसा कि इमाम इत्क़ानी और इब्ने हुमाम ने साहिबे हिदाया के कौल 'ज़ुकिरा फिल-मस्जिद' की तफ़सीर 'फी हुदूद-इल-मस्जिद' से की। तो जल्लाबी की इबारत में लफ़्ज़ 'औ मा फ़ी हुक्मिल मस्जिद' (या जो मस्जिद के हुक्म में हो) से इसी की तरफ इशारा होता है कि फ़ना-ए-मस्जिद (मस्जिद का आँगन) मस्जिद के हुक्म में है। हिन्दिया में भी ऐसा ही इमाम सरख़सी से रिवायत है कि "सहन-ए-मस्जिद मस्जिद के हुक्म में है"। और इसी की तरह बहुत सारी किताबों में है जिसकी तफसील हमने 'जद्द-अल-मुम्तार' में लिखी है। तो हक़ीक़त में इमाम जल्लाबी का कलाम 'नज़्म' की तरदीद (खंडन) नहीं है जैसा कि कुहिस्तानी ने समझा। हज़रत इमाम तहतावी ने 'नज़्म' का यह जुज़िया कुहिस्तानी से ही नक़ल किया, लेकिन कुहिस्तानी के इदराक (समझ) को गैर-मोतबर जानकर...

...उस पर। पाँचवीं बात: जामिउर रुमूज़ में कहा गया है: "मस्जिद में अज़ान नहीं दी जाएगी, क्योंकि यह मकरूह है जैसा कि 'नज़्म' में है। लेकिन 'अल-जल्लाबी' में है कि अज़ान मस्जिद में या उसके हुक्म में आने वाली जगह में दी जाएगी, उससे दूर नहीं।" [उद्धरण समाप्त]। तो 'नज़्म' का मक़सद पहला अर्थ है, और 'अल-जल्लाबी' का मक़सद दूसरा अर्थ है। अत; अर्थ यह है कि अज़ान मस्जिद की सीमाओं के भीतर दी जाती है, जैसा कि दो इमामों ने 'अल-काफ़ी' के शब्दों की व्याख्या की, या जो इसके हुक्म में है, अर्थात उसके फ़ना (आँगन) में। वास्तव में मस्जिद के आँगन का हुक्म मस्जिद का ही हुक्म है, जैसा कि इमाम सरख़सी से 'अल-हिन्दिया' में है। उन्होंने कहा: "आँगन मस्जिद के अधीन है, इसलिए उसका हुक्म मस्जिद का हुक्म है।" इसी तरह की बातें कई किताबों में हैं जिनका ज़िक्र हमने 'जद्द अल-मुम्तार' में किया है। इस प्रकार, 'अल-जल्लाबी' के कथन द्वारा 'नज़्म' के कथन का कोई संशोधन आवश्यक नहीं है, जैसा कि कुहिस्तानी ने किया। क्या आप नहीं देखते कि अल्लामा

अल-तहतावी (अल्लाह उन पर रहम करे) ने फ़ैसले में खुद को सिर्फ वही बयान करने तक सीमित रखा जो कुहिस्तानी में है।

---

[1] जामिअ-उल-रुमूज़, किताब अस-सलात, फ़स्ल अल-अज़ान, मकतबा इस्लामिया, गुम्बद क़ामूस, ईरान, १/१२३ [2] फ़तावा हिन्दिया, अल-बाब अल-हादी अशर फ़ी अल-मस्जिद, अल-फ़स्ल अ-थानी, नूरानी कुतुब खाना, पेशावर, २/४१२

بنایا جائے نہ عادت اس پر جاری نہ خاموشی اس پر جائز۔

(۵) جامع الرموز میں ہے کہ مسجد میں اذان دینا مکروہ ہے ایسا ہی نظم میں ہے لیکن جلابی میں ہے کہ مسجد میں یا اس جگہ میں جو مسجد سے دور اذان نہ دینی چاہیے تو نظم میں مسجد بمعنی اول میں اذان دینے کو مکروہ کہا ہے اور جلابی میں مسجد بمعنی ثانی مراد ہے یعنی مسجد میں دی جانے کا مطلب حدودِ مسجد میں ہے جیسا کہ امام اتقانی اور ابن ہمام نے صاحب ہدایہ کے قول ذکر فی المسجد کی تفسیر فی حدود المسجد سے کی تو جلابی کی عبارت میں لفظ او ما فی حکم المسجد سے اسی کی طرف اشارہ ہوتا ہے کہ فناء مسجد مسجد کے حکم میں ہے ہندیہ میں بھی ایسا ہی امام سرخسی سے روایت ہے کہ "صحن مسجد کے حکم میں ہے" اور اسی کے مثل بہت ساری کتابوں میں ہے جس کی تفصیل ہم نے جد الممتار میں لکھی ہے تو حقیقت میں امام جلابی کا کلام "نظم" کی تردید نہیں جیسا کہ قہستانی نے سمجھا حضرت امام طحطاوی نے نظم کا یہ جزیہ قہستانی سے ہی نقل کیا لیکن قہستانی کے ادراک کو غیر معتبر جان کر

علیہ۔ الخامسة: قال في جامع الرموز لا يوذن في المسجد فانہ مکر وہ كما في النظم لكن فی الجلابی يوذن في المسجد او ما في حكمه لا في البعيد منه [1]اھ۔ فمراد النظم المعنى الاول ومراد الجلابي المعنى الثاني فإ لمعنى يوذن في حدود المسجد كما فسر به الامامان كلام الكافي او ما في حكمه ای فی فنائه فان فناء المسجد له حكم المسجد كما في الهندية عن الامام السرخسی قال الفناء تبع المسجد فيكون حكمه حكم المسجد ۲ ومثله في كتب كثيرة ذكرناها في جد الممتار فلا استدراك بكلام الجلابي على كلام النظم كما

فعل القهستاني الا ترى ان العلامة الطحطاوى رحمه الله تعالى كيف اقتصر في الحكم على حكاية ما في القهستاني

---

[1] جامع الرموز كتاب الصلوة فصل الاذان مكتبہ اسلامیہ گنبد قاموس ایران ۱/ ۱۲۳ [2] فتاوی ہندیہ الباب الحادی عشر فی المسجد الفصل الثانی نورانی کتب خانہ پشاور ۲/ ۴۱۲

Fatawa Razawiyya Volume 28

[Arabic Section]: Regarding the arrangement, and he did not turn to its correction at all, knowing that the correction is redundant and not sought to be transmitted. Thus should be the investigation, and success is from Allah Almighty. If this were not so, then mentioning Jami al-Rumuz against those great reliable sources, or even what Al-Jallabi reported individually against what those great masters agreed upon, is something one should be ashamed of. For if it were assumed, it would be a contradiction, not a difference of opinion. It has been established that passing judgement or giving a fatwa based on the weaker (marjuh) opinion is ignorance and a violation of consensus (ijma'). How much more so when there is no real disagreement in reality, as you have learned from the great level of verification? And success is from Allah Almighty.

Point 10: Since they were unable to achieve anything, some Wahhabis held onto...

[Urdu Section]: ...left it out. And if it is not accepted, then either the author of Jami al-Rumuz, Quhistani, will stand alone against the leading Imams, and even if it is accepted, this statement of Jallabi and Quhistani remains weaker (marjuh). Their status is not such as to disagree with the Imams. It is settled that a fatwa according to a weaker opinion is a rule of ignorance and a violation of consensus. To be honest, it is not even a disagreement because the meaning of their statement 'in the mosque' has become clear as 'within the boundaries of the mosque'.

Point 10: When the opponents were unable to achieve anything, some of them held onto Khania [Footnote] and...

[Footnote Section]: Note: The text of Khania is: 'It is appropriate that Adhan be given on the minaret or outside the mosque, and Adhan should not be given in the mosque.'[1] The opponents' misunderstanding is that they think the word 'appropriate' (yanbaghi) applies to both parts. That is, it's appropriate to give Adhan outside or on a minaret, and not appropriate in the mosque. Thus, Adhan in the mosque is at most contrary to what's better (khilaf-e-awla). So if the practice of giving Adhan inside the mosque became prevalent, what's the harm? Why all this outcry? Ala Hazrat's first answer means that the word 'yanbaghi' relates only to the first sentence, and the second sentence ('should not give Adhan in the mosque') is independent of it, meaning a prohibition of Adhan inside the mosque. This is evident from other Fiqh books where 'he shall not give Adhan' or 'Adhan in the mosque is disliked' is

mentioned. This is supported by the author of 'Bahr' who quoted this from 'Khulasa' and omitted the word 'yanbaghi'. - Abdul Mannan Azmi.

[1] Fatawa Qazi Khan, Book of Prayer, Matters of Adhan, Naval Kishore, Lucknow 1/73

फतावा रज़विया जिल्द 28

[अरबी खंड]: व्यवस्था के बारे में, और उन्होंने इसके सुधार की ओर बिल्कुल ध्यान नहीं दिया, यह जानते हुए कि सुधार फालतू है और इसे उद्धृत नहीं किया जाना चाहिए। इसी तरह शोध होना चाहिए, और सफलता अल्लाह तआला की ओर से है। यदि ऐसा न होता, तो महान विश्वसनीय स्रोतों के मुकाबले 'जामे-उर-रुमूज़' का उल्लेख करना, या यहाँ तक कि अल-जल्लाबी ने जो अकेले उन महान उस्तादों की सर्वसम्मति के विरुद्ध रिपोर्ट किया, वह ऐसी बात है जिससे शर्म आनी चाहिए। क्योंकि यदि इसे मान भी लिया जाए, तो यह विरोधाभास होगा, मतभेद नहीं। यह स्थापित हो चुका है कि 'मरजूह' (कमजोर) राय के आधार पर निर्णय देना या फतवा देना अज्ञानता और 'इज्मा' (आम सहमति) का उल्लंघन है। फिर हकीकत में कोई मतभेद कैसे हो सकता है, जैसा कि आपने शोध के महान स्तर से सीखा है? और अल्लाह तआला ही सफलता देने वाला है।

नुफ्हा 10: चूँकि वे कुछ भी करने में असमर्थ रहे, कुछ वहाबियों ने ... को पकड़ लिया।

[उर्दू खंड]: ...छोड़ दिया। और अगर यह स्वीकार नहीं किया जाता है, तो या तो जामे-उर-रुमूज़ के लेखक कुहिस्तानी अग्रणी इमामों के सामने अकेले खड़े होंगे, और यदि स्वीकार भी कर लिया जाए, तो जल्लाबी और कुहिस्तानी का यह कथन मरजूह (कमजोर) ही रहेगा। उनकी स्थिति इमामों से मतभेद करने की नहीं है। यह तय हो चुका है कि मरजूह राय के अनुसार फतवा अज्ञानता का शासन और इज्मा का उल्लंघन है। सच तो यह है कि यह कोई मतभेद भी नहीं है क्योंकि उनके कथन 'मस्जिद में' का अर्थ 'मस्जिद की सीमाओं के भीतर' के रूप में स्पष्ट हो गया है।

नुफ्हा 10: जब विरोधी किसी बात पर सक्षम न रहे, तो उनमें से कुछ ने खानिया [फुटनोट] और ... का सहारा लिया।

[फुटनोट खंड]: नोट: खानिया का पाठ इस प्रकार है: 'उचित है कि अज़ान मीनार पर या मस्जिद के बाहर दी जाए और मस्जिद में अज़ान न दी जाए।'[1] विरोधियों की गलतफहमी का मतलब यह है कि शब्द 'यन्बगी' (उचित) का संबंध दोनों भागों से है। यानी मस्जिद के बाहर और मीनार पर अज़ान देना उचित है और मस्जिद में अज़ान देना उचित नहीं है। इस प्रकार मस्जिद में अज़ान देना अधिक से अधिक 'खिलाफ-ए-औला' (बेहतर के विपरीत) हुआ। तो अगर मस्जिद के अंदर ही अज़ान का प्रचलन हो गया तो इसमें क्या हर्ज है? फिर इतना शोर क्यों? आला हज़रत के पहले उत्तर का अर्थ यह है कि 'यन्बगी' शब्द केवल पहले वाक्य से संबंधित है, और दूसरा वाक्य ('मस्जिद में अज़ान न दी

जाए') उससे स्वतंत्र है, जिसका अर्थ है मस्जिद के अंदर अज़ान की मनाही। जैसा कि अन्य फ़िक़्ह की किताबों में 'वह अज़ान नहीं देगा' या 'मस्जिद में अज़ान नापसंद है' से स्पष्ट है। इसका समर्थन 'बहर' के लेखक के शब्दों से होता है, जिन्होंने इस पाठ को 'खुलासा' के संदर्भ से उद्धृत किया और 'यन्बगी' शब्द को छोड़ दिया। - अब्दुल मन्नान आज़मी।

[1] फतावा काजी खान, किताबुस-सलात, मसाइलुल-अज़ान, नवल किशोर, लखनऊ 1/73

पृष्ठ 149/684

فتاوی رضویہ جلد ۲۸

[عربی حصہ]: عن النظم ولم یعرج علی استدراکه اصلا علما منه بان الاستدراک مستدرک لا یبتغی نقلا هکذا ینبغی التحقیق واللہ تعالی ولی التوفیق ولو لم یکن هذا لکان ذکر جامع الرموز بمقابله تلك المعتمدات العظیمة بل ما تفرد به الجلابی بازاء ما اتفق علیه اولئك الاکابرا لا جلة مما ینبغی ان یستحی منه فانه لو فرض لکان خلا فالاختلا فاو قد تقرر ان الحکم والفتیا بالمرجوح جهل وخرق للا جماع فکیف ولا خلاف علی التحقیق لما علمت من جلیل التوثیق و باللہ تعالیٰ التوفیق۔

نفحہ ۱۰: اذ لم یقدر وا علی شیئ تعلق بعض الوهابیة بمانی

[اردو حصہ]: چھوڑ دیا اور اگر نہ مانا جائے تو یا تو جامع الرموز والے قہستانی صاحب ائمہ اعلام کے مقابلہ میں اکیلے ہوں گے اور یہ تسلیم کر لیا جائے تو جلابی اور قہستانی کا یہ قول مرجوح رہ جائے گا کہ ان کی حیثیت ائمہ سے اختلاف کرنے کی نہیں اور یہ طے ہو چکا ہے کہ قول مرجوح کے موافق فتوی حکم جہل اور خرق اجماع ہے اور سچ پوچھو تو خلاف بھی نہیں کہ ان کے قول فی المسجد کا معنی فی حدود المسجد واضح ہو گیا ہے۔

نفحہ ۱۰: جب مخالفین کسی بات پر قادر نہ ہوئے تو ان میں سے بعض نے خانیہ عہ اور

[عہ (حاشیہ) حصہ]: عہ: خانیہ کی عبارت یوں ہے : ینبغی ان یوذن علی المنارة او خارج المسجد ولا یوذن فی المسجد ۱ مخالفین کے مغالطہ کا مطلب یہ ہے کہ لفظ 'ینبغی' کا تعلق دونوں سے ہے یعنی مسجد کے باہر اور منارہ پر اذان دینا مناسب ہے اور مسجد میں اذان دینا مناسب نہیں تو مسجد کی اذان زیادہ سے زیادہ خلاف اولی ہوئی تو گراندرون مسجد ہی اذان کا رواج ہو گیا تو کوئی حرج کی بات نہیں پھر اتنا واویلا کیوں؟ اعلیحضرت کے پہلے جواب کا مطلب یہ ہے کہ لفظ 'ینبغی' کا

تعلق صرف پہلے جملہ سے ہے اور دوسرا جملہ (لا یوذن فی المسجد) اس سے خالی ہے جس کا مطلب اندرون مسجد اذان کی ممانعت ہے جیسا کہ دیگر کتب فقہ میں لا یوذن یا یکرہ الاذان فی المسجد سے ظاہر ہے اس کی تائید صاحب بحر کی عبارت سے ہوتی ہے جنہوں نے یہ عبارت خلاصہ کے حوالہ سے نقل کی اور ینبغی کا لفظ چھوڑ دیا۔ عبد المنان اعظمی۔

۱ فتاوی قاضی خان کتاب الصلوۃ مسائل الاذان نولکشور لکھنؤ ۱/ ۷۳

Fatawa Ridawiyyah, Volume 28

[Left Column: Arabic with some Urdu elements] The text of al-Khaniyyah and al-Khulasah from the word "yanbaghi" (it is appropriate) intends that the matter is simple and does not require attention. You see that the general texts are devoid of it. Furthermore, it did not apply to "It is not permitted in the mosque". Don't you see that [the author of] al-Bahr quoted it from al-Khulasah like this and did not pay attention to "yanbaghi" in the first sentence. Secondly, using it for recommendation (al-Nadb) is the terminology of the later scholars. In the speech of the great Sheikhs, as in Radd al-Muhtar and others, it is common. He said: It is frequent in the Quran: "It was not appropriate for us that we should take besides You any allies..." (Surah al-Furqan: 18). He said in al-Misbah: "yanbaghi" that it be so, its meaning is it is obligatory (yajibu) or recommended (yundabu) according to the demand in it. Then its recommendation contrasts with obligation and encompasses following the Sunnah. The matter of Sunnah is not trivial; rather, sometimes "yanbaghi" comes to mean obligation (li-al-wujub).

[Right Column: Urdu Translation/Explanation] He took support from the word "yanbaghi" appearing in al-Khulasah and understood that the matter is easy and there is no need to pay attention to it. Although, firstly, the wordings of other books are free from the word "yanbaghi", and where this word exists, it does not apply to the sentence "It is not permitted in the mosque". The author of al-Bahr himself quoted this very text from al-Khulasah and did not pay attention to the word "yanbaghi" present in the first sentence. Secondly, regarding the word "yanbaghi" to mean "mustahabb" (recommended) is the convention of later Imams. In the speech of the Sheikhs, this word is general as clarified in Radd al-Muhtar etc. They said that it occurs frequently in the Great Quran, for example, the Quranic verse: "It was not for us to take any allies besides You" (It does not suit us to make anyone our protector besides Allah). In Misbah al-Munir, it is stated that the meaning of "yanbaghi" can be both obligation and recommendation according to the request. Thirdly: In this word, the meaning of recommendation also includes Sunnah, and the matter of Sunnah is not so easy; rather, the word "yanbaghi" sometimes indicates only the meaning of obligation.

[Footnote] [1] Radd al-Muhtar, Kitab al-Jihad, the word "yanbaghi" is used for the recommended, etc. Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 3/224.

Page 150 of 684

फ़तावा रज़विया, जिल्द 28

[बायाँ कॉलम: अरबी पाठ] 'अल-खानिया' और 'अल-खुलासा' के पाठ में शब्द "यन्बग़ी" (उचित है) से यह उद्देश्य है कि मामला सरल है और इस पर ध्यान देने की आवश्यकता नहीं है। आप देखते हैं कि सामान्य ग्रंथ इससे मुक्त हैं। फिर यह "मस्जिद में अनुमति नहीं है" पर लागू नहीं हुआ। क्या आप नहीं देखते कि 'अल-बह्र' ने इसे 'अल-खुलासा' से इसी तरह उद्धृत किया और पहले वाक्य में "यन्बग़ी" पर ध्यान नहीं दिया। दूसरे, इसका उपयोग 'नदब' (सिफ़ारिश) के लिए करना बाद के विद्वानों की शब्दावली है। महान शेखों के शब्दों में, जैसा कि 'रद्द अल-मुह्तार' आदि में है, यह सामान्य है। उन्होंने कहा: यह कुरान में बहुत अधिक है: "हमारे लिए यह उचित नहीं था कि हम आपके सिवा किसी को अपना वली बनाएं.." 'अल-मिसबाह' में कहा गया है: "यन्बग़ी" कि ऐसा हो, इसका अर्थ 'वाजिब' (अनिवार्य) या 'मंदूब' (सिफ़ारिशी) है, उसमें मौजूद मांग के अनुसार। फिर इसकी सिफ़ारिश 'वुजूब' (अनिवार्य) के विपरीत है और इसमें 'सुन्नत' का पालन शामिल है। सुन्नत का मामला मामूली नहीं है, बल्कि कभी-कभी "यन्बग़ी" 'वुजूब' (अनिवार्य) के अर्थ में भी आता है।

[दायाँ कॉलम: उर्दू अनुवाद/व्याख्या] उन्होंने 'अल-खुलासा' में आए शब्द "यन्बग़ी" का सहारा लिया और समझा कि मामला आसान है और इस पर ध्यान देने की ज़रूरत नहीं है। हालांकि, पहली बात तो यह कि दूसरी किताबों की इबारतें (पाठ) शब्द "यन्बग़ी" से खाली हैं, और जहाँ यह शब्द है, वह जुमला (वाक्य) "मस्जिद में अनुमति नहीं है" पर दाखिल नहीं होता। खुद साहिबे बह्र (बह्र के लेखक) ने 'खुलासा' से यही इबारत नकल की और पहले जुमले में आए शब्द "यन्बग़ी" की तरफ ध्यान नहीं दिया। दूसरी बात, शब्द "यन्बग़ी" को मुस्तहब (सिफ़ारिशी) के अर्थ में करार देना बाद के इमामों की इस्तलाह (शब्दावली) है। शेखों के कलाम (वाणी) में यह शब्द आम है जैसा कि 'रद्द अल-मुह्तार' वगैरह में इसकी तशरीह (स्पष्टीकरण) है। उन्होंने फ़रमाया कि ऐसा कुरान-ए-अज़ीम में बहुत आया है, मिसाल के तौर पर कुरानी आयत: "मा काना यन्बग़ी लना अन नत्तखिज़ा मिन दूनिका औलिया" (हमें ज़ेब नहीं देता कि अल्लाह के सिवा किसी को अपना वली बनाएं)। 'मिसबाह अल-मुनीर' में है कि "यन्बग़ी" के मायने वुजूब (अनिवार्यता) और इस्तेहबाब (सिफ़ारिश) दोनों ही तलब (मांग) के मुताबिक हो सकते हैं। तीसरी बात: इस शब्द में इस्तेहबाब के मायने सुन्नत को भी शामिल हैं और सुन्नत का मामला ऐसा आसान नहीं है बल्कि शब्द "यन्बग़ी" अक्सर सिर्फ वुजूब (अनिवार्यता) के मायने पर ही दलालत (संकेत) करता है।

[पाद टिप्पणी] [1] रद्द अल-मुह्तार, किताबुल जिहाद, शब्द "यन्बग़ी" मुस्तहब आदि के लिए इस्तेमाल होता है, दार एहयाउत तुरास अल-अरबी, बेरूत, 3/224।

पेज 150/684

فتاوی رضویہ، جلد ۲۸

[بایاں کالم: عربی متن] نص الخانیۃ والخلاصۃ من لفظ "ینبغی" یرید بہ ان الامر سھل لا یعتنی بہ انت تری عامۃ النصوص عریۃ عنھا ثم لم یدخل علی "لا یؤذن فی المسجد" الا تری ان البحر نقلہ عن الخلاصۃ ھکذا ولم یلتفت الی "ینبغی" فی الجملۃ الاولی۔ ثم استعمالہ فی الندب اصطلاح المتأ خرین وھو فی کلام المشائخ اعظم کما فی رد المحتار وغیر ھا قال ھو فی القرآن کثیر: ما کان ینبغی لنا ان نتخذ من دونک اولیاء۔۔۔ قال فی المصباح ینبغی ان یکون کذا معناہ یجب او یندب بحسب ما فیہ من الطلب ثم ندبہ یقابل الوجوب ویعم الاستنان ، وامر السنۃ لیس بھینین بل ربما جاء "ینبغی للوجوب

[دایاں کالم: اردو ترجمہ و تشریح] خلاصہ میں آئے ہوئے لفظ ینبغی کا سہارا لیا اور سمجھا کہ معاملہ آسان ہے اس پر توجہ دینے کی ضرورت نہیں حالانکہ اولاً دوسری کتابوں کی عبارتیں لفظ ینبغی سے خالی ہیں اور جہاں یہ لفظ ہے جملہ لایوذن فی المسجد پر داخل نہیں خود صاحب بحر نے خلاصہ سے یہی عبارت نقل کی اور جملہ اولی میں آئے ہو ئے لفظ ینبغی کی طرف توجہ نہ فرمائی۔ ثانیاً لفظ ینبغی کو مستحب کے معنی میں قرار دینا ائمہ متاخرین کی اصطلاح ہے کلام مشائخ میں یہ لفظ عام ہے جیسا کہ ردالمحتار وغیرہ میں اس کی تصریح ہے انہوں نے فرمایا کہ ایسا قرآن عظیم میں بہت وارد ہے مثلاً آیت قرآنی: ما کان ینبغی لنا ان نتخذ من دونك اولیاء (ہمیں زیب نہیں دیتا کہ اللہ کے علاوہ کسی کو اپنا ولی بنائیں) مصباح المنیر میں ہے ینبغی کے معنی وجوب اور استحباب دونوں ہی حسب طلب ہو سکتے ہیں۔ ثالثاً: اس لفظ میں استحباب کے معنی سنت کو بھی شامل ہیں اور سنت کا معاملہ ایسا آسان نہیں بلکہ لفظ ینبغی بسا اوقات صرف معنی وجوب پر ہی دلالت کرتا ہے۔

[حاشیہ] [1] رد المحتار کتاب الجهاد لفظ "ینبغی" یستعمل فی المندوب الخ دار احیاء التراث العربي بیروت ۳/ ۲۲۴

صفحہ ۱۵۰ از ۶۸۴

Fatawa Razawiya, Volume 28

[Arabic Column] Like the statement in Al-Hidaya, Al-Kanz, and others: "Whoever takes an oath to commit a sin, it is appropriate (yanbaghi) that he breaks his oath."[1] "For breaking the oath is definitely obligatory (wajib). And the statement of Al-Hidaya and many others: "It is appropriate for Muslims that they do not act treacherously, do not embezzle (from the spoils of war), and do not mutilate."[2] [End quote] Although refraining from treachery, embezzlement, and mutilation is a religious obligation (faridah) because they are forbidden (haram). In Al-Fath, it is stated regarding the phrase 'and it is appropriate for Muslims': "Meaning it is forbidden for them to act treacherously, embezzle, or mutilate."[3] And the statement of Al-Quduri, Al-Hidaya, and others: "It is appropriate for people to seek the crescent moon on the twenty-ninth day of Sha'ban."[4] The researcher (al-Muhaqqiq) states in Al-Fath: "Meaning it is obligatory (yajib) for them, and the search is an obligation of sufficiency (wajib 'ala al-kifaya)."[5] [End quote] In Al-Jawhara al-Nayyira it is said: "Meaning it is obligatory (yajib)," etc.[6] And it is stated in Al-Qunya: "Based on the preference (istihsan) of Qadi al-Sadr al-Shahid."

[Urdu Column] It is stated in Hidaya, Kanz, etc.: "Whoever takes an oath to commit a sin, they should break it." Here, breaking the oath is obligatory (wajib). The author of Hidaya and many other Imams say: "Muslims should not act with perfidy, should not steal from the spoils of war, and should not mutilate (bodies)." Here, abandoning treachery, embezzlement, and mutilation is a religious duty (farz). In Fath al-Qadir it says: "Muslims should, meaning it is forbidden for them, to commit treachery, steal from war spoils, and mutilate." Similarly, Imam Quduri and the author of Hidaya etc. say: "People should search for the moon on the twenty-ninth of Sha'ban." Muhaqqiq Ibn al-Humam states in Fath al-Qadir: "Meaning, the word 'yanbaghi' (should) means that searching for the moon is obligatory (wajib) for them, and this search is an obligation of sufficiency (wajib 'ala al-kifaya)." In Jawhara Nayyira, it is the same, meaning in Quduri, 'yanbaghi' carries the meaning of 'yajib' (it is obligatory). In Qunya, it is the preference of Qadi Sadr al-Shahid.

[Footnotes] [1] Al-Hidaya, Book of Oaths, Chapter on what constitutes an oath, etc., Al-Maktaba al-Arabiyya, Karachi, 2/462; Kanz al-Daqaiq, Book of Oaths, Chapter on what constitutes an oath, etc., H.M. Saeed Company, Karachi, p. 155. [2] Al-Hidaya, Book of Siyar (International Law), Chapter on the manner of fighting, Al-Maktaba al-Arabiyya, Karachi, 2/521, 526. [3] Fath al-Qadir, Book of Siyar, Chapter on the manner of fighting, Maktaba Nooria Razawiya, Sukkur, 5/201. [4] Al-Mukhtasar lil-Quduri, Book of Fasting,

p. 56; and Al-Hidaya, Book of Fasting, Al-Maktaba al-Arabiyya, Karachi, 1/193. [5] Fath al-Qadir, Book of Fasting, Section on sighting the crescent moon, Al-Maktaba al-Nooria al-Razawiya, Bhakkar, 2/242. [6] Al-Jawhara al-Nayyira, Book of Fasting, Maktaba Imdadia, Multan, 1/167.

फ़तावा रज़विया, जिल्द 28

[अरबी कॉलम] जैसा कि अल-हिदाया, अल-कन्ज़ और अन्य में कहा गया है: "जिसने पाप करने की शपथ ली, तो उसे अपनी शपथ तोड़ देनी चाहिए (यनबगी अयन यहनथ)।"[1] "क्योंकि शपथ तोड़ना निश्चित रूप से अनिवार्य (वाजिब) है। और अल-हिदाया के लेखक और कई अन्य इमामों का कथन है: "मुसलमानों के लिए उचित है कि वे विश्वासघात न करें, (युद्ध के माल से) चोरी न करें और शव-विच्छेदन (मुसला) न करें।"[2] [उद्धरण समाप्त] जबकि विश्वासघात, चोरी और शव-विच्छेदन से बचना फर्ज़ है क्योंकि वे हराम हैं। फ़तह अल-क़दीर में उनके इस कथन 'और मुसलमानों के लिए उचित है' के बारे में कहा गया है: "अर्थात् उनके लिए विश्वासघात करना, चोरी करना या शव-विच्छेदन करना हराम है।"[3] इसी तरह इमाम कुदूरी, अल-हिदाया के लेखक और अन्य का कथन है: "लोगों को शाबान की उनतीस तारीख को चाँद तलाश करना चाहिए।"[4] शोधकर्ता (अल-मुहक्किक़) फ़तह अल-क़दीर में कहते हैं: "अर्थात् उनके लिए यह अनिवार्य (यजिब) है और यह तलाश 'वाजिब अला अल-किफ़ाया' (सामूहिक अनिवार्यता) है।"[5] [उद्धरण समाप्त] अल-जौहरा अल-नय्यिरा में कहा गया है: "अर्थात् अनिवार्य है (यजिब)," इत्यादि।[6] और अल-कुन्या में कहा गया है: "काज़ी अस-सद्र अल-शहीद के इस्तिहसान (वरीयता) के आधार पर।"

[उर्दू कॉलम] हिदाया और कन्ज़ आदि में है: "जिसने गुनाह करने की कसम खाई तो उसे तोड़ देना चाहिए।" यहाँ कसम तोड़ना वाजिब है। साहिबे हिदाया और बहुत से इमामों का कौल है: "मुसलमानों को चाहिए कि बेवफाई न करें, माल-ए-गनीमत से न चुराएं और मुसला (अंग-भंग) न करें।" यहाँ ग़दर, ग़लूल और मुसला का तर्क करना फर्ज़ है। फतह अल-कदीर में है: "मुसलमानों को चाहिए यानी उन पर हराम है कि ग़दर, माल-ए-गनीमत की चोरी और मुसला करें।" इसी तरह इमाम कुदूरी और साहिबे हिदाया वगैरा का कौल है: "लोगों को चाहिए कि शाबान की उनतीस तारीख को चाँद तलाश करें।" मुहक्किक इब्न-ए-हुमाम फतह अल-कदीर में फरमाते हैं: "यानी 'यनबगी' के मानी हैं कि उन पर चाँद की तलाश वाजिब है और तलाश 'वाजिब अला अल-किफ़ाया' है।" और जौहरा नय्यिरा में ऐसा ही है यानी कुदूरी में 'यनबगी' बा-मानी 'यजिब' है। कुन्या में है काज़ी सद्र अल-शहीद के इस्तिहसान से।

[फुटनोट्स] 1. अल-हिदाया, किताब अल-ईमान, बाब मा यकूनु यमीना इत्यादि, अल-मकतबा अल-अरबिया, कराची, 2/462; कन्ज़ अद-दक़ाइक़, किताब अल-ईमान, बाब मा यकूनु यमीना इत्यादि, एच.एम. सईद कंपनी, कराची, पृष्ठ 155। 2. अल-हिदाया, किताब अस-सियार, बाब कैफ़ियत अल-

क़िताल, अल-मकतबा अल-अरबिया, कराची, 2/521, 526। 3. फ़तह अल-क़दीर, किताब अस-सियार, बाब कैफ़ियत अल-क़िताल, मकतबा नूरिया रज़विया, सुक्कुर, 5/201। 4. अल-मुख़्तसर लिल-क़ुदूरी, किताब अस-सौम, पृष्ठ 56; और अल-हिदाया, किताब अस-सौम, अल-मकतबा अल-अरबिया, कराची, 1/193। 5. फ़तह अल-क़दीर, किताब अस-सौम, फ़स्ल रुय्यत अल-हिलाल, अल-मकतबा अल-नूरिया अल-रज़विया, भक्खर, 2/242। 6. अल-जौहरा अल-नय्यिरा, किताब अस-सौम, मकतबा इमदादिया, मुल्तान, 1/167।

पृष्ठ 151 का 684

[عربی کالم] کقول الهداية والكنز وغيرهما "من حلف على معصية ينبغي ان يحنث"[1] "فان الحنث واجب قطعاً و قول الهداية وكثير ين "ينبغي للمسلمين ان لا يغدروا ولا يغلوا ولا يمثلوا"[2] "اهـ مع ان ترك الغدر والغلول فريضة فانهما حرام وكذا المثلة قال في الفتح قوله و ينبغي للمسلمين اى يحرم عليهم ان يغدروا او يغلوا او يمثلوا اهـ[3] وقول القدوري والهداية وغيرهما ينبغي للناس ان يلتمسوا الهلال في اليوم التاسع والعشرين من شعبان[4] قال المحقق في الفتح اى يجب عليهم وهو واجب على الكفاية[5] اهـ قال في الجوهرة النيرة اى يجب[6] الخ وقال في القنية فاستحسان القاضي الصدر الشهيد

[اردو کالم] ہدایہ وکنز وغیرہ میں ہے: "جس نے گناہ کرنے کی قسم کھائی تو اسے توڑ دینا چاہیے۔" یہاں قسم توڑنا واجب ہے۔ صاحب ہدایہ اور بہت سارے ائمہ کا قول ہے: "مسلمانوں کو چاہیے کہ بے وفائی نہ کریں، مال غنیمت سے نہ چرائیں اور مثلہ نہ کریں۔" یہاں ترک غدر و غلول و مثلہ فرض ہے۔ فتح القدیر میں ہے: "مسلمانوں کو چاہیے یعنی ان پر حرام ہے کہ غدر مال غنیمت کی چوری اور مثلہ کریں۔" اسی طرح امام قدوری اور صاحب ہدایہ وغیرہ کا قول ہے: "لوگوں کو چاہیے کہ شعبان کی انتیس تاریخ کو چاند تلاش کریں" محقق ابن ہمام فتح القدیر میں فرماتے ہیں: "یعنی ینبغی کے معنی ہیں کہ ان پر چاند کی تلاش واجب ہے اور تلاش واجب علی الکفایہ ہے۔" اور جوہرہ نیرہ میں ایسا ہی ہے یعنی قدوری میں ینبغی بمعنی یجب ہے۔ قنیہ میں ہے قاضی صدر الشہید کے استحسان

[حواشی] [1] الهدايه كتاب الايمان باب ما يكون يمينا الخ المكتبة العربية كراچی ۲/ ۴۶۲ ، كنز الدقائق كتاب الايمان باب ما يكون يمينا الخ ايچ ايم سعيد كمپنی كراچی ص ۱۵۵ [2] الهدايه كتاب السير باب كيفية القتال المكتبة العربية كراچی ۲/ ۵۲۱،۵۲۶ [3] فتح القدير كتاب السير باب كيفية القتال مكتبہ

نوریہ رضویہ سکھر ۵/ ۲۰۱ [4] المختصر للقدوری کتاب الصوم ص ۵۶ والهداية كتاب الصوم المكتبة العربية كراچی ۱/ ۱۹۳ [5] فتح القدير كتاب الصوم فصل روية الهلال المكتبة النورية الرضوية لبكهر ۲/ ۲۴۲ [6] الجوهرة النيرة كتاب الصوم مكتبه امداديه ملتان ۱/ ۱۶۷

Fatawa Razawiya Volume 28

(Arabic Text Column:) It is appropriate (yanbaghi) for a foster brother not to be alone with his foster sister because, in such a situation, falling into sexual intercourse is predominant [1]. Allamah Al-Biri stated that "yanbaghi" here means obligation [2] (Shami), and there are many similar examples. Furthermore, if this is the apparent meaning, it is contradicted within the same discourse by another apparent meaning, which is the prohibition in the form of an informative statement (khabar). Generally, in their speech, this does not necessitate action or abandonment unless there is a diverting factor. Imam Ibn Amir al-Hajj said in 'al-Hulyah' regarding the description of prayer, on the issue of recitation in the last [two rak'ats], the apparent meaning of the author's words "one should not add anything to them" indicates the impermissibility of adding to them [3]. In 'Ghunyat al-Id', look at his words "neither of them should be left," for he informed about the absence of abandonment, and providing information (ikhbar) in the statements of the Imams and Sheikhs signifies obligation [4].

(Urdu Text Column:) It is mentioned that a foster brother should not stay alone with a foster sister, as in such a state, being involved in illicit acts is likely. Allamah Biri states that here too, the word "yanbaghi" means obligation (Shami). In short, countless examples can be presented where in the speech of the scholars, "yanbaghi" is used to mean obligation. Fourthly, if the apparent meaning of the words in 'Khaniya' and 'Khulasa' is lack of obligation, then there is another apparent aspect of the same discourse that contradicts it: that prohibition in the form of informative statements in the speech of the elders is generally for the obligation of action or the obligation of abandonment. Imam Ibn Amir al-Hajj stated in the chapter "Attributes of Prayer" regarding the issue of recitation in the last two rak'ats, that the apparent meaning of the author's statement "one should not add anything to them" is that reciting more than that is not permissible. And in 'Ghunyah', in the chapter of Eid, it says: "Look at the author's statement 'neither of them should be left,' this is news of non-abandonment, and giving news (ikhbar) in the expressions of the leaders and elders conveys the benefit of obligation."

[Footnotes:] 1. Al-Qunyah al-Muniyyah li Tatmim al-Ghunyah, Kitab al-Karahiya wal-Istihsan, Chapter on seclusion with a stranger, published in Calcutta, India, p. 166. 2. Radd al-Muhtar, Kitab al-Hazr wal-Ibaha, Chapter on looking and touching, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 5/236. 3. Hulyat al-Mahalli Sharh Munyat al-Musalli. 4. Ghunyat al-Mustamli, Chapter on Eid Prayer, Sohail Academy, Lahore, p. 565.

फ़तावा रज़विया जिल्द 28

(अरबी कॉलम:) दूध शरीक भाई के लिए यह उचित (यंबगी) है कि वह अपनी दूध शरीक बहन के साथ एकांत में न रहे क्योंकि ऐसी स्थिति में संभोग में लिप्त होने की प्रबल संभावना होती है [1]। अल्लामा अल-बीरी ने कहा कि यहाँ "यंबगी" का अर्थ अनिवार्यता (वजुब) है [2] (शामी), और इसके कई उदाहरण हैं। इसके अलावा, यदि यह स्पष्ट अर्थ है, तो इसी चर्चा के भीतर एक अन्य स्पष्ट अर्थ द्वारा इसका विरोध किया जाता है, जो कि सूचना (ख़बर) के रूप में निषेध है। आम तौर पर उनके भाषण में, यह तब तक कार्रवाई या त्याग की आवश्यकता नहीं रखता जब तक कि कोई अन्य कारक न हो। इमाम इब्न अमीर अल-हज ने 'अल-हुल्या' में प्रार्थना के विवरण के संबंध में, अंतिम [दो रकतों] में पाठ के मुद्दे पर कहा, लेखक के शब्दों "उनमें कुछ भी नहीं जोड़ा जाना चाहिए" का स्पष्ट अर्थ उनमें वृद्धि की अनुमति नहीं होने का संकेत देता है [3]। 'ग़ुनियत अल-ईद' में, उनके शब्दों "उनमें से किसी को भी नहीं छोड़ा जाना चाहिए" को देखें, क्योंकि उन्होंने न छोड़ने की सूचना दी है, और इमामों और शेखों के बयानों में सूचना (इख़बार) प्रदान करना अनिवार्यता (वजुब) को दर्शाता है [4]।

(उर्दू कॉलम:) इसमें लिखा है कि रज़ाई (दूध शरीक) भाई को रज़ाई बहन के साथ तन्हाई में नहीं रहना चाहिए कि ऐसी हालत में हरामकारी में मुब्तला होना ग़ालिब है। अल्लामा बीरी फरमाते हैं कि यहाँ भी लफ्ज़ "यंबगी" का मतलब वजुब (अनिवार्यता) है (शामी)। संक्षेप में, इस बात की अनगिनत मिसालें पेश की जा सकती हैं कि मशाइख (बुजुर्गों) के कलाम में "यंबगी" बोलकर वाजिब मुराद लिया जाता है। चौथा, फिर ख़ानिया और ख़ुलासा के कलाम का ज़ाहिरी मतलब अदम-ए-वजुब (अनिवार्यता का न होना) हो तो इसी कलाम का एक और ज़ाहिर भी है जो इसके मुआरिज़ (विरोधी) है कि नही (निषेध) ब-सीग़ा-ए-अख़बार मशाइख के कलाम में उमूमन वजुब-ए-फ़ेल या वजुब-ए-तर्क के लिए होती है। इमाम इब्न अल-अमीर अल-हज ने "बाब सिफ़तुल सलात" मसला क़िरात में फ़रमाया, मसला क़िरात-ए-रकअतैन अख़ीरैन मुसन्निफ़ के क़ौल "ला यज़ीद अलैहिमा शैअन" का ज़ाहिरी मतलब यही है कि इससे ज़ायद क़िरात मुबाह नहीं। और ग़ुनया के बाब अल-ईद में है "मुसन्निफ़ के क़ौल 'ला यतरुक वाहिद मिन्हुमा' को देखना कि यह अदम-ए-तर्क की ख़बर है, और अइम्मा व मशाइख की इबारत में अख़बार वजुब का फ़ायदा देता है।"

[पाद टिप्पणियाँ:] 1. अल-क़ुनिया अल-मुनिया ली तत्मीम अल-ग़ुन्या, किताब अल-कराहिया वल-इस्तिहसान, ग़ैर-महरम के साथ एकांत पर अध्याय, कलकत्ता, भारत, पृष्ठ 166। 2. रद अल-मुहतार, किताब अल-हज़र वल-इबाहा, देखने और छूने पर अध्याय, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी, बेरूत,

5/236। 3. हुलियत अल-महल्ली शरह मुनियत अल-मुसल्ली। 4. ग़ुनियत अल-मुस्तमली, ईद की नमाज़ पर अध्याय, सुहैल अकादमी, लाहौर, पृष्ठ 565।

पृष्ठ 152 / 684

(عربی متن کا کالم:) ینبغی للاخ من الرضاع ان لا یخلو باختہ من الرضاع لان الغالب ھناک الوقوع فی الجماع ۱ افاد العلامۃ البیری ان "ینبغی" معناہ الوجوب ھنا ۲ (الشامی) و کم لہ من نظیر۔ ثم ان کان ھو ظاھرا فعارضہ فی نفس الکلام ظاھر آخر و ھو النھی بصیغۃ الاخبار فانہ غالبا فی کلامھم لا یوجب الفعل و الترک الا ان یصرف صارف قال الامام ابن امیر الحاج فی الحلیۃ صفۃ الصلوۃ مسئلۃ القراءۃ فی الآخر بین ظاھر قول المصنف "لا یزید علیھما شیئا" یشیر الی عدم اباحۃ الزیادۃ علیھما ۳ اھ و فی عید الغنیۃ الایری الی قولہ لا یترک واحد منھما فانہ اخبر بعدم الترک و الاخبار فی عبارات الائمۃ و المشائخ یفید الوجوب ۴

(اردو متن کا کالم:) میں ہے کہ رضاعی بھائی کو رضاعی بہن کے ساتھ تنہائی میں نہیں رہنا چاہیے کہ ایسی حالت میں حرامکاری میں مبتلا ہونا غالب ہے اھ علامہ بیری فرماتے ہیں کہ یہاں بھی لفظ "ینبغی" کا مطلب وجوب ہے (شامی) المختصر اس بات کی بے شمار مثالیں پیش کی جاسکتی ہیں کہ کلام مشائخ میں "ینبغی" بول کر واجب مراد لیا جاتا ہے۔ رابعاً پھر خانیہ اور خلاصہ کے کلام کا ظاہر مطلب عدم وجوب ہو تو اسی کلام کا ایک اور ظاہر بھی ہے جو اس کے معارض ہے کہ نہی بصیغہ اخبار کلام مشائخ میں عموماً وجوبِ فعل یا وجوبِ ترک کے لیے ہوتی ہے امام ابن الامیر الحاج نے "باب صفۃ الصلوۃ" مسئلہ قراءت میں فرمایا مسئلہ قراءتِ رکعتین اخیرین مصنف کے قول لا یزید علیھما شیئاً کا ظاہری مطلب یہی ہے کہ اس سے زائد قراءت مباح نہیں اور غنیہ کے باب العید میں ہے "مصنف کے قول "لا یترك واحد منھما" کو دیکھنا کہ یہ عدمِ ترک کی خبر ہے، اور ائمہ و مشائخ کی عبارت میں اخبار وجوب کا فائدہ دیتا ہے۔"

[حواشی:] ۱ القنیة المنیة لتتمیم الغنیة کتاب الکراهیة والاستحسان باب فی الخلوة باجنبیة مطبوعہ کلکتہ بهارت ص ۱۶۶ ۲ رد المحتار کتاب الحظر والاباحة فصل فی النظر واللمس دار احیاء التراث العربی بیروت ۵/ ۲۳۶ ۳ حلیة المحلی شرح منیة المصلی ۴ غنیة المستملی فصل فی صلوة العید سہیل اکیڈمی لاہور ص ۵۶۵

Fatawa Rizvia, Volume 28

[Left Column: Arabic Text] In the Imamate chapter of Bahr al-Ra'iq: His statement 'If women perform congregational prayer, the Imam stands in their middle' indicates by the expression 'stands' that it is mandatory. Thus, if she stands ahead, she would be sinful, as explicitly stated in Fath al-Qadeer. In the marginalia of Allama al-Khayr al-Ramli on Al-Bahr, then in Minhat al-Khaliq shortly before the Adhan chapter regarding the statement of al-Isbijabi (If a funeral procession arrives after sunset, start with Maghrib, then perform the funeral prayer, then the Sunnah of Maghrib): It is apparent that this is by way of obligation because their reasoning is that Maghrib is an individual obligation (Fard al-Ayn) while the funeral prayer is a communal obligation (Fard al-Kifayah), and because generally in their discourse, such an expression implies obligation, reflect. Allama Sayyid Ahmad al-Tahtawi said in the marginalia of Al-Durr regarding fasting: And in it (i.e., in Al-Nihayah) nor should (i.e., oil) be applied for lengthening the beard if it is of the Sunnah measure. This implies that applying oil for this purpose is prohibitively disliked (Makruh Tahrimi) because it leads to a prohibitively disliked act, and it is not merely mildly disliked (Makruh Tanzihi).

[Right Column: Urdu Translation/Explanation] In the chapter on Imamate in Bahr al-Ra'iq, it is written: "Regarding the author's statement 'If women form a congregation, their Imam should stand in their middle,' the meaning is that doing so is mandatory, which is indicated by the word 'taqifu' (stands). If the Imam stands in front, she will be a sinner; this is explicitly stated in Fath al-Qadeer." In the marginalia of Khayr al-Ramli [and] Minhat al-Khaliq, shortly before the chapter on Adhan, there is an explanation of al-Isbijabi's statement: "If a funeral is brought after sunset, first pray the Fard of Maghrib, then pray the funeral prayer, then perform the Sunnahs." It is apparent that this ruling is by way of obligation because they state the reason that Maghrib is an individual obligation while the funeral prayer is a communal obligation. Also, generally, such phrases in the speech of jurists mean obligation. Allama Sayyid Tahtawi, in the marginalia of Durr-e-Mukhtar, states: "It is in Nihayah that when the beard is long enough to meet the Sunnah, oil should not be applied to lengthen it further." The demand of this statement in Nihayah is that applying oil with this intention is prohibitively disliked (Makruh-e-Tahrimi) as it becomes a means to a prohibitively disliked act. If this act were mildly disliked (Makruh-e-Tanzihi), then the words 'la yaf'al' [would not be used]...

[Footnotes] 1. Bahr al-Ra'iq, Kitab al-Salat, Bab al-Imamah, H.M. Saeed Company, Karachi 1/251 2. Bahr al-Ra'iq, Kitab al-Salat, Bab al-Imamah, H.M. Saeed Company, Karachi 1/252 3. Minhat al-Khaliq on the margins of Bahr al-Ra'iq, Kitab al-Salat, H.M. Saeed Company, Karachi 1/253

फ़तावा रज़विया, खंड २८

[बायां कॉलम: अरबी पाठ] बहर-उर-रैक के'इमामत' अध्याय में है: उनका कथन 'यदि महिलाएँ जमाअत करें, तो इमाम उनके बीच में खड़ी हो' शब्द 'तकिफ़ु' (खड़ी हो) के माध्यम से संकेत देता है कि यह अनिवार्य (वाजिब) है। इसलिए, यदि वह आगे खड़ी होती है, तो वह पापी होगी, जैसा कि फ़त्ह-अल-क़दीर में स्पष्ट रूप से कहा गया है। अल्लामा खैर अल-रम्ली के'अल-बहर' पर हाशिये में, फिर 'मिन्हतुल ख़ालिक़' में अज़ान के अध्याय से थोड़ा पहले अल-इस्बिजाबी के कथन (यदि सूर्यास्त के बाद जनाज़ा आता है, तो पहले मग्रिब की नमाज़ पढ़ें, फिर जनाज़ा, फिर मग्रिब की सुन्नतें) के संबंध में: यह स्पष्ट है कि यह हुक्म अनिवार्यता के रूप में है क्योंकि उनका तर्क यह है कि मग्रिब व्यक्तिगत दायित्व (फ़र्ज़-ए-ऐन) है जबकि जनाज़ा सामूहिक दायित्व (फ़र्ज़-ए-किफ़ाया) है, और क्योंकि सामान्यतः उनके प्रवचन में इस तरह की अभिव्यक्ति का अर्थ अनिवार्यता होता है। अल्लामा सैय्यद अहमद अल-तहतावी ने 'अल-दुर्र' के हाशिये में उपवास के बारे में कहा है: और उसमें (यानी निहाया में) दाढ़ी बढ़ाने के लिए (तेल) नहीं लगाना चाहिए यदि वह सुन्नत के माप की हो। इसका तात्पर्य यह है कि इस उद्देश्य के लिए तेल लगाना वर्जित रूप से नापसंद (मक़रूह-ए-तहरीमी) है क्योंकि यह एक वर्जित कार्य की ओर ले जाता है, और यह केवल साधारण नापसंदगी (मक़रूह-ए-तन्ज़ीही) नहीं है।

[दायां कॉलम: उर्दू अनुवाद/व्याख्या] बहर-उर-रैक के'बाब-उल-इमामत' में है: "लेखक के कथन 'यदि औरतें जमाअत करें तो इमाम उनके बीच में खड़ी हो' का मतलब यह है कि ऐसा करना वाजिब है जिस पर शब्द 'तकिफ़ु' दलालत (संकेत) करता है। यदि इमाम आगे बढ़ कर खड़ी हो तो गुनहगार होगी, इसकी स्पष्ट व्याख्या फ़त्ह-अल-क़दीर में है।" हाशिया खैर रम्ली और मिन्हत-उल-ख़ालिक़ में बाब-उल-अज़ान से थोड़े पहले इस्बिजाबी के कथन "जनाज़ा गुरूब-ए-आफ़ताब (सूर्यास्त) के बाद लाया गया तो पहले मग्रिब के फ़र्ज़ पढ़ें फिर जनाज़ा पढ़ें फिर सुन्नतें अदा करें" पर तशरीह (व्याख्या) है कि ज़ाहिर यह है कि यह हुक्म बर-सबील-ए-वज़ूब (अनिवार्यता के रूप में) है क्योंकि इल्लत (कारण) यह बयान करते हैं कि मग्रिब फ़र्ज़-ए-ऐन है और नमाज़-ए-जनाज़ा फ़र्ज़-ए-किफ़ाया है। और वैसे भी आम तौर पर फ़ुक़हा (विधिवेत्ताओं) के कलाम में ऐसी इबारत से वज़ूब (अनिवार्यता) ही मुराद होता है। अल्लामा सैय्यद तहतावी दुर्र-ए-मुख्तार के हवाची (हाशियों) में फ़रमाते हैं: "निहाया में है कि जब दाढ़ी सुन्नत के बराबर लंबी हो तो ज़्यादा बढ़ाने के लिए तेल नहीं लगाना चाहिए।" निहाया के इस क़ौल का तक़ाज़ा यह है कि इस नीयत से तेल लगाना मक़रूह-ए-तहरीमी है कि यह एक मक़रूह-ए-

तहरीमी का ज़रिया बनेगा। और अगर यह फ़ेल (कार्य) मक़रूह-ए-तन्ज़ीही होता तो इसको लफ़्ज़ 'ला यफ़अल' (नहीं किया जाएगा)...

[पाद टिप्पणियाँ] 1. बहर-उर-रैक, किताब-उस-सलात, बाब-उल-इमामत, एच.एम. सईद कंपनी, कराची 1/251 2. बहर-उर-रैक, किताब-उस-सलात, बाब-उल-इमामत, एच.एम. सईद कंपनी, कराची 1/252 3. मिन्हत-उल-ख़ालिक़ अला हामिश बहर-उर-रैक, किताब-उस-सलात, एच.एम. सईद कंपनी, कराची 1/253

पृष्ठ १५३/६८४

[بایاں کالم: عربی متن] وفي امامة البحر الرائق : قوله فان فعلن تقف الامام وسطهن افاد با لتعبير بقوله تقف انه وا جب فلو تقدمت اثمت كما صرح به فی فتح القدير وفي حاشية العلامة الخيرالر ملی على البحر ثم منحة الخالق قبيل الاذان على قول الاسبيجابی (اذا جيئ بجنا زة بعد الغروب بد ؤ ا با لمغر ب ثم بها ثم بسنة المغرب اهـ) الظاهر ان ذلك على سبيل الوجوب لتعليلهم بان المغر ب فرض عين والجنازة فرض كفاية ولان الغالب في كلامهم في مثله ارادة الوجوب تامل اهـ وقال العلامة السيد احمد الطحطاوی فی صوم حوا شی الدر: وفيها (ای في النها ية) ولا يفعل (ای الدهن) لتطويل اللحية اذا كانت بقدر المسنون وهو يقتضی ان الدهن لهذا القصد يكره تحريما لانه يفضی الی المكروه تحريما ولا كان مكروها تنزيهيا.

[دایاں کالم: اردو ترجمہ و تشریح] بحر الرائق کے باب الامامت میں ہے "مصنف کے قول "اگر عورتیں جماعت کریں تو امام ان کے بیچ میں کھڑی ہو" مطلب یہ ہے کہ ایسا کرنا واجب ہے جس پر لفظ تقف دلالت کرتا ہے تو امام آگے بڑھ کر کھڑی ہو تو گنہگار ہوگی اس کی تصریح فتح القدیر میں ہے" حاشیہ خیر رملی منحۃ الخالق میں باب الاذان سے تھوڑے پہلے اسبیجابی کے قول "جنازہ غروب آفتاب کے بعد لایا گیا تو پہلے مغرب کے فرض پڑھیں پھر جنازہ پڑھیں پھر سنتیں ادا کریں" پر تشریح ہے ظاہر یہ ہے کہ یہ حکم برسبیل وجوب ہے کیونکہ علت یہ بیان کرتے ہیں کہ مغرب فرضِ عین ہے اور نمازِ جنازہ فرضِ کفایہ ہے اور یوں بھی کہ عام طور پر فقہاء کے کلام میں ایسی عبارت سے وجوب ہی مراد ہوتا ہے علامہ سید طحطاوی درمختار کے حواشی میں فرماتے ہیں : "نہایہ میں ہے کہ داڑھی جب بقدر سنت لمبی ہو تو زیادہ بڑھانے کے لیے تیل نہیں

لگانا چاہیے نہایہ کے اس قول کا تقاضہ یہ ہے کہ اس نیت سے تیل لگانا مکروہِ تحریمی ہے کہ ایک مکروہِ تحریمی کا ذریعہ بنے گا اور اگر یہ فعل مکروہِ تنزیہی ہوتا تو اس کو لفظ لا یفعل

[حواشی] 1 بحر الرائق کتاب الصلوۃ باب الامامۃ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۱ / ۲۵۱ 2 بحر الرائق کتاب الصلوۃ باب الامامۃ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۱ / ۲۵۲ 3 منحۃ الخالق علی ہامش بحر الرائق کتاب الصلوۃ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۱ / ۲۵۳

Volume 28 Fatawa Razawiya

When he expressed by saying 'and it is not done', our apparent meaning is not in conflict with the texts of al-Isbijabi, al-Mujtaba, al-Binayah, al-Itqani, and Fath al-Qadir— "...they do not prohibit." And this apparent view of ours is also not in conflict with the passages of al-Isbijabi, al-Mujtaba, al-Binayah, al-Itqani, and Fath al-Qadir (so that it may be considered unreliable).

Fifthly: There is another non-conflicting apparent meaning here, as mentioned in an-Nazm, Hashiya Maraqi al-Falah, Ghayat al-Bayan, and Fath al-Muhaqqiq, that if the word 'dislike' (karahah) is used absolutely, then prohibitive dislike (karahah tahrimiyyah) is intended. Yes, if there is a diverting context, it is a different matter. Imam Abdul Ghani Nabulsi (may Allah have mercy on him) writes in his book 'al-Hadiqat al-Nadiyyah' in the chapter 'Afflictions of the Hand': "When the word 'dislike' is used absolutely, then according to the Shafi'is it will be considered mild dislike (karahah tanzihiyyah), and in our school of thought (Hanafis) it is prohibitive dislike (tahrimiyyah)."

Sixthly: Giving the Adhan (call to prayer) inside the mosque is a form of disrespect in the Divine Presence, as we will explain, God willing, in the third section. Therefore, it is necessary to abstain from it.

Seventhly: It was the noble habit of the Holy Prophet (may Allah the Almighty's peace and blessings be upon him) that sometimes, to demonstrate permissibility, he would even leave out the most excellent practice. However, it is never proven that the call to prayer was given inside the mosque during the era of the Prophethood. So this...

---

[1] Hashiyah al-Tahtawi 'ala al-Durr al-Mukhtar, Book of Fasting, Chapter on what breaks the fast etc., Al-Maktabah al-Arabiyyah, Quetta, 1/460 [2] Al-Hadiqat al-Nadiyyah, The Fifth Category of the Nine Equities in explaining the afflictions of the hand, Nuriyyah Razawiyyah, Faisalabad, 2/440

खंड 28 फ़तावा रज़विया

जब उन्होंने अपने इस कथन से व्यक्त किया कि 'और ऐसा नहीं किया जाता', तो हमारा यह स्पष्ट अर्थ अल-इस्बीजाबी, अल-मुजतबा, अल-बिनाया, अल-इतक़ानी और फ़त्ह अल-क़दीर के ग्रंथों के विरुद्ध नहीं है— "...वे मना नहीं करते।" और हमारा यह स्पष्ट दृष्टिकोण अल-इस्बीजाबी, अल-मुजतबा, अल-बिनाया, अल-इतक़ानी और फ़त्ह अल-क़दीर के उद्धरणों के विरुद्ध भी नहीं है (कि इसे अविश्वसनीय माना जाए)।

पाँचवाँ: यहाँ एक और गैर-विरोधाभासी स्पष्ट अर्थ यह भी है कि अन-नज़्म, हाशिया मराक़ी अल-फ़लाह, ग़ायत अल-बयान और फ़त्ह अल-मुहक़्क़िक़ में उल्लेख है कि यदि 'कराहत' (नापसंदगी) शब्द का प्रयोग बिना किसी शर्त (मुतलक़) के किया जाए, तो इसका अर्थ निषेधात्मक नापसंदगी (कराहते तहरीमी) होगा। हाँ, यदि कोई स्पष्ट संदर्भ इसे किसी और अर्थ में मोड़ दे, तो बात अलग है। इमाम अब्दुल गनी नाबुलसी (अल्लाह उन पर रहमत करे) अपनी पुस्तक 'अल-हदिक़त अल-नदिय्या' के'हाथ की आपदाओं' वाले अध्याय में लिखते हैं: "जब कराहत शब्द का प्रयोग बिना शर्त किया जाता है, तो शाफ़ईयों के अनुसार इसे हल्की नापसंदगी (कराहते तंज़ीही) माना जाएगा, और हमारे मज़हब (हनफ़ी) में निषेधात्मक (तहरीमी) पर।"

छठा: मस्जिद के भीतर अज़ान देना ईश्वरीय दरबार में बेअदबी है, जैसा कि हम इंशा अल्लाह तीसरे खंड में स्पष्ट करेंगे। अतः इससे बचना आवश्यक है।

सातवाँ: हुज़ूर (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) की यह पवित्र आदत भी थी कि कभी-कभी किसी कार्य की अनुमति स्पष्ट करने के लिए वे श्रेष्ठ कार्य को भी छोड़ देते थे। जबकि नबूवत के युग में कभी भी मस्जिद के भीतर अज़ान देना प्रमाणित नहीं है। तो यह...

---

[1] हाशिया अल-तहतावी अल-दुर्र अल-मुख्तार, किताबुस सौम (रोज़े की किताब), बाब मा युफ़सिद उस-सौम आदि, अल-मकतबतुल अरबिया, क्वेटा, 1/460 [2] अल-हदिक़तुल नदिय्या, हाथ की आपदाओं के वर्णन में नौ निष्पक्षताओं की पाँचवीं श्रेणी, नूरिया रज़विया, फ़ैसलाबाद, 2/440

पृष्ठ 154/684

لما عبر بقوله ولا يفعل فظاهر نا هذا غير معارض من نصوص الاسبيجابى والمجتبى والبناية والاتقانى وفتح القدير - سے منع نہ کرتے " اور ہمارا یہ ظاہر اسپیجابی، مجتبی، بنائیہ، اتقانی اور فتح القدیر کی عبارتوں کے معارض بھی نہیں (کہ یہ بے اعتبار ٹھہرے)

خامساً: یہاں ایک اور ظاہر غیر معارض بھی ہے کہ نظم، حاشیہ مراقی الفلاح، غایۃ البیان اور فتح القدیر میں ہے کہ لفظ کراہت مطلقاً بولا جائے تو کراہت تحریمی مراد ہوگی ہاں کوئی قرینہ صارفہ ہو تو اور بات ہے امام عبد الغنی نابلسی رحمۃ اللہ علیہ اپنی کتاب حدیقہ ندیہ باب آفات الید میں رقمطراز ہیں ثم ثبه ظاهر اخر غير معارض هناك وهو اطلاق الكراهة في النظم وشرح النقاية و حاشية مراقي الفلاح وغاية البيان وفتح المحقق حيث اطلق فأنها كما عرف في محله اذا اطلقت كانت ظاهرة في التحريم

" لفظ کراہت مطلق بولا جائے تو شوافع کے نزدیک کراہت تنزیہیہ پر محمول ہوگا اور ہمارے مذہب (احناف) میں تحریمی پر۔" الابصار ف و قال سيدى العارف بالله العلامة عبد الغنى في الحديقة الندية من آفات اليد ما نصه - و الكراهة عند الشافعية اذا اطلقت تنصرف الى التنزيهية لا التحريمية بخلاف مذهبنا - اهـ

سادساً: مسجد میں اذان دینے میں بارگاہ الہی کی بے ادبی ہے جیسا کہ ہم ان شاء اللہ تیسرے شمہ میں بیان کریں گے تو اس سے پرہیز ضروری ہوا۔ ثم فيه اساءة ادب بالحضرة الالهية كما ياتى في الشامة الثالثة بعون الله تعالى فيجب التحرز عنه -

سابعاً: حضور صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کی عادت کریمہ یہ بھی کہ کبھی کبھی بیان جواز کے لیے افضل کو بھی ترک کر دیتے تھے جبکہ زمانہ رسالت میں کبھی بھی اذان کا مسجد کے اندر ہونا ثابت نہیں تو یہ ثم المعروف من عادته صلى الله تعالى عليه وسلم ترك الفضيلة احيانا بيانا للجواز ولم يؤثر قط اذانا فی زمنه صلى الله تعالى

---

[1] حاشیہ الطحطاوی علی الدر المختار کتاب الصوم باب ما یفسد الصوم الخ المکتبة العربیة کوئٹہ ۱ / ۴۶۰ [2] الحديقة الندية الصنف الخامس من الانصاف التسعة في بيان آفات اليد نوریہ رضویہ فیصل آباد ۲ / ۴۴۰

Fatawa Razawiyya, Volume 28

[Arabic Column (Left)] (Peace be upon him) entered the mosque. Thus, from the sum of these evidences, it occurs to the mind that it is prohibitively disliked (Makruh Tahrimi). If one is not satisfied with this, then at least the matter revolves between two types of dislikes: it is definitely disliked, and it carries the possibility of being prohibitively disliked. The only path for a sound mind is to abandon it. Then, if you wish, leave the possibility and be content with the summary: say that the Azan in the mosque is disliked and forbidden, for this amount is inescapable. In this, there is sufficiency for those with understanding. And Allah, Glory be to Him, is the Guardian of Guidance.

[Urdu Column (Right)] All these points combined prove that Azan inside the mosque is prohibitively disliked (Makruh Tahrimi). If someone is not satisfied with this, then at least this much is clear: the issue fluctuates between prohibitively disliked (Karahat-e-Tahrimiyah) and offensively disliked (Karahat-e-Tanzihiyah). Therefore, it is wise to abandon a doubtful matter. At the very least, there is no choice but to accept that Azan in the mosque is absolutely disliked, and for people of intellect, this much prohibition is sufficient.

Page 155 of 684

फ़तावा रज़विया, खण्ड 28

[अरबी स्तंभ (बाएं] (उन पर शांति हो) मस्जिद में दाखिल हुए। इन सब (दलीलों) के योग से मन में यह बात बैठती है कि यह मकरूह-ए-तहरीमी (निषिद्ध के निकट नापसंदगी) है। यदि कोई इससे संतुष्ट न हो, तो कम से कम मामला दो तरह की नापसंदगी के बीच घूमता है: यह निश्चित रूप से मकरूह (नापसंद) है और मकरूह-ए-तहरीमी होने की संभावना रखता है। एक स्वस्थ बुद्धि वाले के लिए इसे छोड़ देने के अलावा कोई रास्ता नहीं है। फिर, यदि आप चाहें, तो संभावना को छोड़ दें और सारांश से संतुष्ट रहें: कहें कि मस्जिद में अज़ान देना मकरूह और वर्जित है। वास्तव में, इतना तो अपरिहार्य है। और समझ रखने वालों के लिए इसमें पर्याप्त (मार्गदर्शन) है। और अल्लाह, वह पवित्र है, मार्गदर्शन का स्वामी है।

[उर्दू स्तंभ (दाएं] ये सभी बातें मिलकर यह साबित करती हैं कि मस्जिद के अंदर अज़ान देना मकरूह-ए-तहरीमी है। यदि किसी को इससे संतोष न हो, तो कम से कम इतना तो है कि यह मसला मकरूह-ए-तहरीमी और मकरूह-ए-तंज़ीही के बीच घूम रहा है। अतः एक संदेहास्पद कार्य को छोड़ देना ही बुद्धिमानी है। कम से कम इतना तो है जिसे माने बिना कोई चारा नहीं कि मस्जिद में अज़ान देना पूर्णतः मकरूह है, और बुद्धिजीवियों के लिए मनाही का इतना आदेश ही पर्याप्त है।

पृष्ठ 155/684

[عربی کالم (بائیں)] علیہ وسلم داخل المسجد فبمجموع هذا ينقدح في الذهن انه يكره تحريما وان لم يقنع فلا اقل من ان الامر دار بين كراهتين مكروه قطعا و يحتمل كراهة التحريم فما سبيله الا الترك عند العقل السليم ثم ان شئت فدع الاحتمال واقنع بالاجمال وقل ان الاذان في المسجد مكروه منهى عنه فان هذا القدر لا مفر منه وفي هذا كفاية لاولى الدراية والله سبحنه ولى الهداية۔

[اردو کالم (دائیں)] سب باتیں مل جل کر یہ ثابت کرتی ہیں کہ مسجد کے اندر اذان مکروہ تحریمی ہے اور جس کو اس سے تسلی نہ ہو تو کم از کم اتنا تو ہے کہ یہ مسئلہ کراہت تحریمیہ اور کراہت تنزیہیہ میں دائر ہے تو ایک امر مشکوک کو چھوڑ دینا دانشمندی ہے اور کم از کم اتنا تو ہے جس کے مانے بغیر چارہ نہیں کہ مسجد میں اذان مطلقاً مکروہ ہے اور اہل عقل کے لیے ممانعت کا اتنا حکم ہی کافی ہے۔

صفحہ 155 منجانب 684

Fatawa Razawiyya Volume 28

The Third Fragrance from the Musk of the Magnificent Quran (The third fragrance from the musk of the Holy Quran)

Fragrance 1: We have delayed this fragrance until here so that it may conclude with the musk of the Quran, so that the longing of those who desire it may increase. Allah Almighty says: "Its seal is musk. And for this let those aspire who would aspire." [Surah Al-Mutaffifin 83:26] "O you who have believed, do not raise your voices above the voice of the Prophet or be loud to him in speech like the loudness of some of you to others, lest your deeds become worthless while you perceive not. Indeed, those who lower their voices before the Messenger of Allah - they are the ones whose hearts Allah has tested for righteousness." [Surah Al-Hujurat 49:2-3]

1. The Holy Quran 83/26 and 49/2, 3

फ़तावा रज़विया खंड २८

महान कुरान के कस्तूरी से तीसरी महक (कुरान करीम की कस्तूरी से तीसरी महक)

महक १: हमने इस महक को यहाँ तक इसलिए विलंबित किया ताकि इसका समापन कुरान की कस्तूरी के साथ हो, ताकि इसमें चाहत रखने वालों की चाहत और बढ़ जाए। अल्लाह तबारक व तआला फरमाता है: "उसकी मुहर कस्तूरी है; और इसके लिए उन लोगों को लालायित होना चाहिए जो लालायित होना चाहते हैं।" [सूरह अल-मुतफ़िफ़ीन ८३:२६] "ऐ ईमान वालो! अपनी आवाज़ों को नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) की आवाज़ से ऊपर न उठाओ और न ही उनके सामने उस तरह ज़ोर से बोलो जैसे तुम आपस में एक-दूसरे के सामने ज़ोर से बोलते हो, कहीं ऐसा न हो कि तुम्हारे आमाल (कर्म) बर्बाद हो जाएं और तुम्हें ख़बर भी न हो। बेशक, जो लोग अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के हुज़ूर अपनी आवाज़ें धीमी रखते हैं, ये वही लोग हैं जिनके दिलों को अल्लाह ने तक़वा (परहेज़गारी) के लिए परख लिया है।" [सूरह अल-हुजुरात ४९:२-३]

1. अल-कुरान अल-करीम ८३/२६ और ४९/२, ३

पृष्ठ १५६/६८४

الشمامة الثالثة من مسک القران العظیم (قرآن کریم کے مشک سے تیسرا شمامہ)

نفحہ ۱: اخرناھا الی ھنا لیکون "خِتٰمُهٗ مِسْكٌؕ وَ فِیْ ذٰلِكَ فَلْیَتَنَافَسِ الْمُتَنَافِسُوْنَۚ " ۱۔ قال اللہ عزوجل: "یٰۤاَیُّهَا الَّذِیْنَ اٰمَنُوْا لَا تَرْفَعُوْۤا اَصْوَاتَكُمْ فَوْقَ صَوْتِ النَّبِیِّ وَ لَا تَجْهَرُوْا لَهٗ بِالْقَوْلِ كَجَهْرِ بَعْضِكُمْ لِبَعْضٍ اَنْ تَحْبَطَ اَعْمَالُكُمْ وَ اَنْتُمْ لَا تَشْعُرُوْنَ۝ اِنَّ الَّذِیْنَ یَغُضُّوْنَ اَصْوَاتَهُمْ عِنْدَ رَسُوْلِ اللّٰهِ اُولٰٓىٕكَ الَّذِیْنَ امْتَحَنَ اللّٰهُ قُلُوْبَهُمْ لِلتَّقْوٰىؕ"

نفحہ ۱: ہم نے اس شمامہ کو یہاں تک اس لیے مؤخر کیا کہ اس کو اختتام مشک قرآن سے ہو تاکہ اس میں رغبت کرنے والوں کی رغبت میں اور اضافہ ہو ۔ اللہ تبارک و تعالی فرماتا ہے اے ایمان والو نبی مکرم صلی اللہ تعالی علیہ وسلم کی آواز پر اپنی آواز ایسے بلند نہ کرو جیسا آپس میں ایک دوسرے سے آواز بلند کر تے ہو کہیں تمہارے اعمال اکارت نہ ہو جائیں اور تمھیں پتہ بھی نہ چلے جولوگ رسول اللہ صلی اللہ تعالی علیہ وسلم کے حضور اپنی آواز پست کرتے ہیں اللہ تعالی نے ان کے دلوں کو تقوی کے لیے آزمالیا ہے

۱ القرآن الکریم ۸۳/ ۲۶ و ۴۹/ ۲، ۳

"For them is forgiveness and a great reward." [1] The Holy Quran has guided us towards the etiquette of the presence of the Messenger. It is not permissible to raise one's voice there. A severe warning has been issued against it, as there is a fear of deeds being wasted (we seek refuge in Allah). Furthermore, lowering the voice there has been encouraged, with a beautiful promise of forgiveness from Allah and a great reward. For them is forgiveness and a great reward. Allah Almighty has guided towards the etiquette of the presence of Mustafa (peace and blessings of Allah be upon him), that raising one's voice in this court is not permissible. He issued such a severe warning that there is a danger of deeds being wasted (Allah forbid), and there is a promise of Allah Almighty's forgiveness and a great reward for lowering the voice there.

Undoubtedly, this care is solely due to the awe of the station and the majesty of its occupant (peace and blessings of Allah be upon him). Thus, the Divine Presence is even more deserving and greater. Have you not heard your Lord, Mighty and Majestic, saying: "And voices will be humbled before the Most Merciful, so you will hear nothing but a whisper." [2] And the worshipper is none other than in the presence of the Most High, the Most Sublime, Blessed and Exalted is He. By my life, if people, when attending mosques, remembered their standing before their Lord, Mighty and Majestic, on the Day of Resurrection, and brought to mind the greatness of the station, and realized where they are and before whom they stand, then voices would be humbled before the Most Merciful. Hardly any voice would emerge except from those given permission by the Most Merciful, and who speak what is right, like the reciter and... And there is no doubt that this care is for the awe and majesty of the possessor of the station (peace and blessings of Allah be upon him). Thus, the etiquette and respect for the court of the Lord (Glorious and Majestic) is far superior and more important. Who has not heard this command of Allah Almighty: "On the Day of Judgment, in the court of the Lord, all voices will be awestruck, and you will not be able to hear anything except a whisper." The mosque is the high court of Allah, Blessed and Exalted. By Allah the Great, if a person, at the time of attending the mosque, remembers his standing before the Lord of the Worlds on the Day of Resurrection, and after remembering the greatness of the station, thinks about where and for what purpose he is standing, then no voice would emerge except from permitted persons (i.e., the reciter and the preacher). Thus, the original command

became that in the mosque, nothing should be heard except whispers from anyone other than permitted people.

[1] The Noble Quran 49/3 [2] The Noble Quran 20/108

"उनके लिए क्षमा और बड़ा प्रतिफल है।" [1] पवित्र कुरान ने हमें रसूल की उपस्थिति के शिष्टाचार की ओर निर्देशित किया है। वहां आवाज उठाना जायज नहीं है। इसके विरुद्ध कड़ी चेतावनी दी गई है क्योंकि इसमें कर्मों के व्यर्थ होने का डर है (हम अल्लाह की शरण मांगते हैं)। इसके अलावा, वहां आवाज धीमी करने को प्रोत्साहित किया गया है, अल्लाह की ओर से क्षमा और बड़े प्रतिफल के सुंदर वादे के साथ। उनके लिए क्षमा और बड़ा प्रतिफल है। अल्लाह तआला ने मुस्तफा (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के दरबार के शिष्टाचार की ओर मार्गदर्शन किया है कि इस दरबार में ऊंची आवाज जायज नहीं है। उन्होंने ऐसी कड़ी चेतावनी दी कि इसमें (अल्लाह न करे) कर्मों के नष्ट होने का खतरा है, और वहां धीमी आवाज पर अल्लाह तआला की क्षमा और बड़े प्रतिफल का वादा है।

निस्संदेह, यह सावधानी केवल स्थान के भय और उसके निवासी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की महिमा के कारण है। अत; ईश्वरीय दरबार इससे कहीं अधिक योग्य और महान है। क्या आपने अपने सर्वशक्तिमान और प्रतापी रब को यह कहते हुए नहीं सुना: "और आवाजें रहमान के सामने दब जाएंगी, तो तुम फुसफुसाहट के अलावा कुछ नहीं सुनोगे।" [2] और नमाजी सर्वोच्च, सबसे ऊंचे, धन्य और महान अल्लाह की उपस्थिति के अलावा कहीं और नहीं होता है। मेरे जीवन की कसम, अगर लोग मस्जिदों में उपस्थिति के समय कयामत के दिन अपने रब के सामने खड़े होने को याद करें, और स्थान की महानता को मन में लाएं और महसूस करें कि वे कहां हैं और किसके सामने खड़े हैं, तो रहमान के सामने आवाजें दब जाएंगी। रहमान द्वारा अनुमति प्राप्त लोगों और सही बात कहने वालों, जैसे कारी और... के अलावा शायद ही कोई आवाज निकलेगी। और इसमें कोई संदेह नहीं है कि यह सावधानी मकाम वाले (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के रोब और महिमा के लिए है। तो दरबार-ए-इलाही (जल्ल जलालाहू) का अदब और एहतराम तो इससे कहीं अधिक ऊँचा और महत्वपूर्ण है। अल्लाह तआला का यह फरमान किसने नहीं सुना: "कयामत के दिन दरबार-ए-इलाही में सारी आवाजें सहमी होंगी और सरगोशी (फुसफुसाहट) के अलावा कुछ भी सुन न सकोगे।" मस्जिद अल्लाह तबारक व तआला का दरबार-ए-आली है। वल्लाह-उल-अजीम, अगर आदमी मस्जिद की हाजिरी के वक्त कयामत में रब-उल-आलमीन के हुजूर अपना खड़ा होना याद करे और मकाम की अजमत याद करके सोचे कि कहाँ और किस वास्ते खड़ा है, तो इजाजत याफ्ता (अनुमति प्राप्त) इंसानों के अलावा (यानी कारी और खतीब) किसी की आवाज न निकले। पस असल हुक्म यही

हुआ कि मस्जिद में इजाजत याफ्ता लोगों के सिवा किसी की सरगोशी के अलावा कुछ न सुना जा सके।

[1] अल-कुरान अल-करीम 49/3 [2] अल-कुरान अल-करीम 20/108

لَهُمْ مَّغْفِرَةٌ وَّأَجْرٌ عَظِيْمٌ ﴿۱﴾ "ارشدنا القران الکریم الی ادب حضرۃ الرسالۃ وانہ لا یجوز رفع الصوت فیھا و اوعد علیہ الوعید الشدید ان فیہ لخشیۃ حبط الاعمال والعیاذ باللہ تعالیٰ و ندب الی غض الصوت عندہ ووعد علیہ الوعد الجمیل مغفرۃ من اللہ و اجر عظیم۔ ان کے لیے مغفرت اور بڑا اجر ہے۔ اللہ تعالیٰ نے دربارِ مصطفیٰ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کے ادب کی طرف رہنمائی کی کہ اس بارگاہ میں بلند آواز ی جائز نہیں اور ایسی شدید وعید فرمائی کہ اس میں (معاذ اللہ) عمل ضائع ہو جانے کا خطرہ ہے اور وہاں پست آوازی پر اللہ تعالیٰ کی مغفرت اور اجر عظیم کا وعدہ ہے۔

ولا شك ان لیس ذلك الا لھیبۃ المقام واجلال صاحبہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم فالحضرۃ الالھیۃ احق واعظم الم تسمع ربك عز وجل یقول "وَخَشَعَتِ الْاَصْوَاتُ لِلرَّحْمٰنِ فَلَا تَسْمَعُ اِلَّا هَمْسًا"﴿۲﴾ وما المصلی الا حضرۃ العلی الاعلی عز و علا و تبارك و تعالیٰ فلعمری لو یتذکر الناس حین حضورھم المساجد قیامھم بین یدی ربھم عز و جل یوم القیامۃ واستحضر واعظمۃ المقام و تفطنوا این ھم وبین یدی من ھم لخشعت الاصوات للرحمن فلا یکاد یخرج صوت الامن اذن لہ الرحمن وقال صوابا کالقاری و اور شبہ نہیں کہ یہ اہتمام صاحب مقام کی ہیبت واجلال کے لیے ہے (صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم) تو دربار الہی جل جلالہ کا ادب و احترام تو اس سے بدر جہا اعلیٰ واہم ہے اللہ تعالیٰ کا یہ فرمان کس نے نہ سنا: "قیامت کے دن دربار الہی میں ساری آوازیں سہمی ہوں گی اور سرگوشی کے علاوہ کچھ بھی سن نہ سکو گے۔" مسجد اللہ تبارک و تعالیٰ کا دربارِ عالی ہے، واللہ العظیم اگر آدمی مسجد کی حاضری کے وقت قیامت میں رب العالمین کے حضور اپنا کھڑا ہونا یاد کرے اور مقام کی عظمت یاد کر کے سوچے کہ کہاں اور کس واسطے کھڑا ہے تو اجازت یافتہ انسانوں کے علاوہ (یعنی

قاری اور خطیب) کسی کی آواز نہ نکلے پس اصل حکم یہی ہوا کہ مسجد میں اجازت یافتہ لوگوں کے سوا کسی کی سرگوشی کے علاوہ کچھ نہ سنا جاسکے۔

۱ القرآن الکریم ۴۹ / ۳ ۲ القرآن الکریم ۲۰ / ۱۰۸

Fatawa Razawiyya Volume 28

[Arabic]: The preacher [Al-Khatib] said: The original rule for mosques, regarding anything other than the call to prayer (Adhan), is that nothing should be heard but a whisper. Therefore, hadiths have been narrated prohibiting raising one's voice in them. [Urdu]: For this reason, the noble Hadiths mention the prohibition of raising the voice in the mosque.

[Arabic]: Note: And in Al-Bayhaqi, from Abu Hurayrah (may Allah be pleased with him), it is narrated that the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) disliked loud sneezing in the mosque [1]. In Al-Bahr al-Ra'iq and others: They said, were it not that crafts are not allowed to be practiced in it because it is purely for Allah the Almighty, and thus not a place for anything other than worship, except that they said regarding the tailor: if he sits in it for the welfare [of the mosque], such as keeping away children and protecting the mosque, then there is no harm in it due to necessity. But he should not strike the garment forcefully when folding it [2]. End. How much might the sound of the garment rise by hitting it with the hand when folding it for straightening? Yet they have been forbidden from it. Likewise, for someone who knows manners; and there is no religion for one who has no manners. We ask Allah for good guidance. May He be forgiven.

[Urdu]: In Bayhaqi, it is narrated from Hazrat Abu Huraira (may Allah be pleased with him) that the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) disliked loud sneezing in the mosque. In Al-Bahr al-Ra'iq and others, it is stated that the scholars said the mosque is a place purely for the worship of Allah the Almighty, therefore it shall not be a place for anything other than worship. Except what they said about the tailor: when he sits in the mosque for an interest, meaning the protection of the mosque and keeping children away from the mosque, then under this necessity, there is no harm in him sitting and sewing in the mosque. And he should not shake the clothes harshly while folding them. End. And sometimes, while wrapping clothes, a sound is produced by hitting them with the hand to straighten them, for which they have been forbidden. Similarly, the person who recognizes manners; and he who is not well-mannered has no religion. We seek good guidance from Allah. (T)

[Footnote 1]: Shu'ab al-Iman, Chapter on lowering the voice when sneezing, Hadith 9356, Dar al-Kutub al-Ilmiyyah, Beirut, 7/32. [Footnote 2]: Al-Bahr al-Ra'iq, Book of Prayer, Chapter on what is mandatory regarding the explanation of dislikes in prayer, H.M. Saeed Company, Karachi, 2/35.

फ़तावा रज़विया जिल्द 28

[अरबी]: खतीब ने कहा: मस्जिदों के लिए मूल नियम यह है कि अज़ान के अलावा किसी भी चीज़ के लिए धीमी आवाज़ के अलावा कुछ भी नहीं सुना जाना चाहिए। इसलिए, मस्जिदों में आवाज़ तेज़ करने से रोकने वाली हदीसें आई हैं। [उर्दू]: इसी कारण से, महान हदीसों में मस्जिद में आवाज़ बुलंद करने की मनाही आई है।

[अरबी]: नोट: और बैहक़ी में, हज़रत अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत है कि नबी करीम (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) मस्जिद में ज़ोर से छींकने को नापसंद करते थे [1]। अल-बह्र अर-राइक और अन्य में है: उन्होंने कहा कि अगर यह बात न होती कि इसमें हस्तशिल्प करना जायज़ नहीं है क्योंकि यह विशुद्ध रूप से अल्लाह तआला के लिए है, इसलिए इबादत के अलावा किसी अन्य चीज़ के लिए स्थान नहीं होगा, सिवाय इसके कि उन्होंने दर्जी के बारे में कहा: यदि वह मस्जिद के हित के लिए बैठता है, जैसे कि बच्चों को दूर रखना और मस्जिद की सुरक्षा करना, तो ज़रूरत के कारण इसमें कोई हर्ज नहीं है। लेकिन कपड़े को मोड़ते समय उसे ज़ोर से न पटके[2]। समाप्त। कपड़े को सीधा करने के लिए मोड़ते समय उस पर हाथ मारने से उसकी आवाज़ कितनी बढ़ सकती है? फिर भी उन्हें इससे मना किया गया है। इसी तरह, जो व्यक्ति अदब (शिष्टाचार) को जानता है; और जिसके पास अदब नहीं है, उसका कोई दीन (धर्म) नहीं है। हम अल्लाह से अच्छी तौफ़ीक की दुआ करते हैं। उन्हें क्षमा किया जाए।

[उर्दू]: बैहक़ी में हज़रत अबू हुरैरा रज़ियल्लाहु तआला अन्हु से रिवायत है कि नबी करीम सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम मस्जिद में ज़ोर से छींकने को नापसंद करते थे। बह्र अर-राइक आदि में है कि मशाईख (विद्वानों) ने कहा कि मस्जिद विशुद्ध रूप से अल्लाह तआला की इबादत की जगह है, इसलिए वह इबादत के अलावा किसी और चीज़ का स्थान नहीं होगी। सिवाय इसके कि उन्होंने दर्जी के बारे में कहा कि जब वह मस्जिद के हित के लिए वहाँ बैठे, यानी मस्जिद की हिफाज़त और बच्चों को मस्जिद से दूर रखने के लिए, तो इस ज़रूरत के तहत उसके लिए मस्जिद में बैठकर सिलाई करने में कोई हर्ज नहीं है। और वह कपड़ों को मोड़ते समय उन्हें सख्ती से न झटके। समाप्त। और कभी-कभी कपड़ों को लपेटते समय उन पर हाथ मारकर सीधा करते हुए आवाज़ पैदा हो जाती है, जिससे उन्हें मना किया गया है। वैसे ही वह व्यक्ति जो अदब को पहचानता है; और जो बा-अदब नहीं उसका कोई दीन नहीं, हम अल्लाह से अच्छी तौफ़ीक के तलबगार हैं। (त)

[फुटनोट 1]: शुअब अल-ईमान, छींकते समय आवाज़ धीमी करने का अध्याय, हदीस 9356, दार अल-कुतुब अल-इल्मिय्या, बेरूत, 7/32। [फुटनोट 2]: बह्र अर-राइक, नमाज़ की किताब, नमाज़ में मकरूहात (नापसंदीदा चीज़ों) के बयान के बारे में जो अनिवार्य है, एच.एम. सईद कंपनी, कराची, 2/35।

الخطیب فکان الاصل فی المساجد فیما لم یرد بہ الاذان ان لا تسمع الا ھمسا ولذا اتت الاحادیث عـتنھی عن رفع الصوت فیھا۔ اسی لیے احادیث کریمہ میں مسجد میں آواز بلند کرنے کی ممانعت آئی۔

عـہ: وللبیھقي عن ابي ھریرۃ رضي اللہ تعالی عنہ کان النبي صلی اللہ تعالی علیہ وسلم یکرہ العطسۃ الشدیدۃ فی المسجد ۱، وفی البحر الرائق وغیرہ : قالو لولا یجوز ان تعمل فیہ الصنا ئع لانہ مخلص للہ تعالی فلایکون محلا لغیر العبادۃ غیرانھم قالوا فی الخیاط اذا جلس فیہ مصلحتہ من دفع الصبیان وصیانۃ لمسجد لابا س بہ للضرورۃ ولا یدق الثوب عند طیہ دقا عنیفا ۲، انتھی وماذا عسی ان یرتفع صوت الثوب بضرب الید علیہ عند طیہ یستوی وقد نھوا عنہ- و کذلك من یعرف الادب ولا دین لمن لا ادب لہ نسال اللہ حسن التوفیق منہ عفی عنہ-

بیہقی میں حضرت ابوہریرہ رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے مروی ہے کہ نبی کریم صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم مسجد میں زور سے چھینکنے کو نا پسند جانتے ، بحر الرائق وغیرہ میں ہے کہ مشائخ نے کہا مسجد خالص اللہ تعالیٰ کی عبادت کی جگہ ہے لہذا وہ غیر عبادت کا محل نہ ہوگی سوائے اس کے جوانھوں نے درزی کے بارے میں کہا کہ جب وہ مسجد میں مصلحت کے لیے وہاں بیٹھے یعنی مسجد کی حفاظت اور بچوں کو مسجد سے دور رکھنے کے لیے تو اس ضرورت کے تحت اس کے لیے مسجد میں بیٹھ کر سلائی کرنے میں ہرج نہیں اور وہ کپڑوں کو تہہ کر تے وقت انھیں سختی سے نہ جھاڑے انتہی اور بسا اوقات کپڑوں کو لپیٹتے وقت ان پر ہاتھ مار کر سیدھا کرتے ہوئے آواز پیدا ہو جاتی ہے جس سے انہیں منع کیا گیا ایسے ہی وہ شخص جو ادب کو پہچانتا ہے اور جو با ادب نہیں اس کا کوئی دین نہیں ہم اللہ سے اچھی توفیق کے طلبگار ہیں (ت)

١ شعب الايمان فصل فی خفض الصوت بالعطاس حدیث ٩٣٥٦ دار الکتب العلمیہ بیروت ٧/٣٢ ٢

بحر الرائق کتاب الصلوة فصل لما فرض من بیان الکراهیة في الصلوة ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ٢/

٣٥

Fatawa Razawiyya, Volume 28

(1) Ibn Majah narrated from Wathilah bin al-Asqa' (may Allah be pleased with him) that the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) said: "Keep your mosques away from your children, your insane people, your buying and selling, your disputes, and raising your voices."

(2) Ibn Adi, al-Tabarani in al-Mu'jam al-Kabir, al-Bayhaqi, and Ibn Asakir narrated from Makhul, from Wathilah, Abu al-Darda, and Abu Umamah (may Allah be pleased with them) from the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him): "Keep your mosques away from your children, your insane people, unsheathing your swords, carrying out legal punishments (Hudud), raising your voices, and your disputes."

(3) Abd al-Razzaq narrated in his Musannaf from Muhammad bin Muslim, from Abd Rabbih bin Abdullah, from Makhul, from Mu'adh (may Allah be pleased with him) from the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him): "Keep your mosques away from your insane people, your children, raising voices, unsheathing swords, buying and selling, carrying out legal punishments, and disputes."

Footnotes: 1. Sunan Ibn Majah, Book of Mosques and Congregations, Chapter on what is disliked in the mosque, etc., HM Saeed Company, Karachi, p. 55. 2. Kanz al-Ummal, with reference to Adi, Tabarani, Bayhaqi, and Ibn Asakir, from Makhul, from Wathilah, Abu al-Darda, and Abu Umamah, Hadith 20834, 7/670; Tarikh Dimashq al-Kabir, Biography of Al-Ala bin Kathir 5588, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 50/154; Al-Mu'jam al-Kabir, Hadith 701, Al-Maktaba al-Faysaliyya, Beirut, 8/156. 3. Al-Musannaf of Abd al-Razzaq, Hadith 1626, Al-Maktaba al-Islami, Beirut, 1/42-441.

फ़तावा रज़विया, जिल्द २८

(१) इब्न माजाह ने वाथिला बिन अल-असका' (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) से रिवायत की है कि अल्लाह के रसूल (उन पर अल्लाह की शांति और दया हो) ने फरमाया: "अपनी मस्जिदों को अपने बच्चों, पागलों, खरीद-फरोख्त, लड़ाई-झगड़ों और ऊँची आवाज से सुरक्षित रखो।"

(२) इब्न अदी, अल-तबरानी ने अल-मुअजम अल-कबीर में, अल-बैहकी और इब्न असाकिर ने मखूल से, उन्होंने वाथिला से और अबू अल-दरदा और अबू उमामा (अल्लाह उन सभी से प्रसन्न हो) से नबी (उन पर अल्लाह की शांति और दया हो) से रिवायत की है: "अपनी मस्जिदों को अपने बच्चों, पागलों, बे-म्यान तलवारों, दंड विधान (हुदूद) लागू करने, ऊँची आवाजों और झगड़ों से बचाओ।"

(३) अब्दुल रज्जाक ने अपने 'मुसन्नफ़' में मुहम्मद बिन मुस्लिम से, उन्होंने अब्द रब्बिही बिन अब्दुल्लाह से, उन्होंने मखूल से, उन्होंने मुआज़ (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) से और उन्होंने अल्लाह के रसूल (उन पर अल्लाह की शांति और दया हो) से रिवायत की है: "अपनी मस्जिदों को अपने पागलों, बच्चों, शोर-शराबे, खुली तलवारों, क्रय-विक्रय, सजाओं के क्रियान्वयन और विवादों से दूर रखो।"

पाद-टिप्पणी: १. सुनन इब्न माजाह, मस्जिदों और जमातों के अध्याय, मस्जिद में नापसंद चीजों का विवरण, आदि, एचएम सईद कंपनी, कराची, पृ. ५५। २. कंज़ अल-उम्माल, अदी, तबरानी, बैहक़ी और इब्न असाकिर के हवाले से, मखूल से, वाथिला, अबू अल-दरदा और अबू उमामा से, हदीस २०८३४, ७/६७०; तारीख़ दमिश्क अल-कबीर, अल-अला बिन कसीर की जीवनी ५५८८, दार इहया अल-तुरास अल-अरबी, बेरूत, ५०/१५४; अल-मुअजम अल-कबीर, हदीस ७०१, अल-मकतब अल-फैसलिया, बेरूत, ८/१५६। ३. अब्दुल रज्जाक का 'अल-मुसन्नफ़', हदीस १६२६, अल-मकतब अल-इस्लामी, बेरूत, १/४२-४४१।

पृष्ठ १५९/६८४

(۱) ابن ماجة عن واثلة رضی اللہ تعالی عنه قال قال رسول اللہ صلی اللہ تعالی علیه وسلم جنبوا مساجد کم صبیانکم و مجانینکم و شراء کم و بیعکم و خصو ماتکم و رفع اصواتکم 1 ابن ماجہ نے واثلہ بن اسقع رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے روایت کی حضور صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نے فرمایا "اپنی مسجدوں کو اپنے بچوں، پاگلوں، خرید و فروخت، لڑائی جھگڑا اور بلند آواز ہی سے محفوظ رکھو"

(۲) وابن عدی والطبراني في الکبیر والبیهقي وابن عساکر عن مکحول عن واثلة وابي الدرداء وابي امامة رضی اللہ تعالی عنهم عن النبي صلی اللہ تعالی علیه وسلم جنبوا مساجد کم صبیانکم و مجانینکم وسل سیوفکم واقامة حدود کم ورفع اصوا تکم وخصوماتکم 2 ابن عدی اور طبرانی نے معجم کبیر میں اور بیہقی وابن عساکر نے مکحول سے انہوں نے واثلہ سے اور ابوالدرداء اور ابوامامہ رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے روایت کی "اپنی مسجدوں کو اپنے بچوں، پاگلوں اور بے نیام تلواروں، حدیں قائم کرنے اور جھگڑنے سے محفوظ رکھو۔"

(۳) عبد الرزاق في مصنفه قال حد ثنا محمد بن مسلم عن عبد ربه بن عبد اللہ عن مکحول عن معاذ رضی اللہ تعالی عنه قال قال رسول اللہ صلی اللہ تعالی علیه وسلم جنبوا مساجد کم مجانینکم وصبیانکم ورفع اصو تکم وسل سیوفکم و بیعکم و شرائکم واقامة حدود کم وخصومتکم 3 عبدالرزاق نے اپنے مصنف میں محمد بن مسلم، عبد ر بہ ابن عبد اللہ مکحول عن معاذ رضی اللہ تعالیٰ عنہ عن رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ وسلم روایت کی "اپنی مسجدوں کو اپنے پاگلوں، بچوں اور آواز بلند کرنے، تلواریں بے نیام کرنے بیع و شراء اور حدود قائم کرنے اور جھگڑوں سے محفوظ رکھو۔"

حواشی: 1 سنن ابن ماجہ ابواب المساجد والجماعات باب یکرہ فی المسجد الخ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ص ۵۵ 2 کنز العمال بحوالہ عدو طب و ق وکر عن مکحول عن واثلہ وابی الدرداء وابی امامہ حدیث ۲۰۸۳۴ ۷ / ۶۷۰ تاریخ دمشق الکبیر ترجمہ العلاء بن کثیر ۵۵۸۸ دار احیاء التراث العربی بیروت ۵۰ / ۱۵۴، المعجم الکبیر حدیث ۷۰۱ من المکتبۃ الفیصلیۃ بیروت ۱۵۶/۸ 3 المصنف لعبد الرزاق حدیث ۱۶۲۶ المکتبۃ الاسلامی بیروت ۱ / ۴۲ - ۴۴۱

Fatawa Rizvia, Volume 28

(4) And Imam Ibn al-Mubarak from Ubaidullah bin Abi Hafs, tracing it back to the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him), said: "Whoever answers the caller of Allah and populates/maintains the mosques of Allah well, his reward for that from Allah is Paradise." It was asked, "O Messenger of Allah, what is populating/maintaining the mosques of Allah well?" He replied, "Voices are not raised in them and foul talk is not spoken in them."[1]

(4) Imam Abdullah bin Mubarak (may Allah have mercy on him) conveyed a chain from Ubaidullah bin Abi Hafs to the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) that he said, "Whoever responded to the call of the caller towards Allah and inhabited the mosque well, in return he will receive the gift of Paradise. People asked, 'O Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him), how is the mosque inhabited well?' He said, 'Do not raise your voice in it and do not be involved in idle talk.'"

(5) Imam Malik and Al-Bayhaqi from Salim bin Abdullah, that Umar bin al-Khattab (may Allah be pleased with him) built a courtyard next to the mosque and named it al-Butaiha, and he used to say: "Whoever wants to babble, recite poetry, or raise their voice, let him go out to this courtyard."[2]

(5) Imam Malik and Imam Bayhaqi (may Allah have mercy on them) relate from Salim ibn Abdullah: "Hazrat Umar bin al-Khattab (may Allah be pleased with him) had set aside a spacious place beside the mosque, which was called Butaiha, and you would say, 'Whoever wants to talk uselessly, recite poetry, or raise their voice, should come into this enclosure.'"

(6) And Imam Ibn al-Mubarak and Ibrahim bin Sa'd in his manuscript narrated from Sa'id bin Ibrahim from his father, saying: Umar bin al-Khattab (may Allah be pleased with him) heard a man's voice in the mosque and said: "Do you know where you are?"

(6) Imam Ibn Mubarak and Ibrahim bin Sa'd narrated in their manuscript from Sa'id bin Ibrahim from his father, "Hazrat Umar Farooq (may Allah be pleased with him) heard a man's voice in the mosque and said, 'Do you not know where you are? You do not know that you...'"

[1] Kanz al-Ummal with reference to Ibn Mubarak from Ubaidullah, Hadith 20841, Mu'assasatu al-Risalah, Beirut, 7/671 [2] Muwatta of Imam Malik, Book of Shortening

Prayer on a Journey, Chapter: Collection of Prayers, Mir Muhammad Kutub Khana, Karachi, p. 162

Page 160 of 684

फतावा रिज़विया, जिल्द 28

(4) और इमाम इब्न अल-मुबारक ने उबैदुल्लाह बिन अबी हफ्स से रिवायत किया, जिसे उन्होंने नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) तक पहुँचाया, कि आपने फरमाया: "जिसने अल्लाह के बुलाने वाले की पुकार का जवाब दिया और अल्लाह की मस्जिदों को अच्छी तरह आबाद किया, तो उसका बदला अल्लाह की तरफ से जन्नत है।" पूछा गया, "ऐ अल्लाह के रसूल, अल्लाह की मस्जिदों को अच्छी तरह आबाद करना क्या है?" फरमाया, "उनमें आवाज़ बुलंद न की जाए और उनमें बेहूदा बातें न की जाएँ।"[1]

(4) इमाम अब्दुल्ला बिन मुबारक (रहमतुल्लाह अलैह) ने उबैदुल्लाह बिन अबी हफ्स से रसूल अल्लाह (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) तक सनद पहुँचाई कि आपने फरमाया, "जिसने अल्लाह की तरफ बुलाने वाले की पुकार का जवाब दिया और मस्जिद को अच्छी तरह आबाद किया, तो बदले में उसे जन्नत का तोहफा मिलेगा। लोगों ने पूछा, 'या रसूल अल्लाह (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम), मस्जिद को अच्छी तरह आबाद करना किस तरह होता है?' फरमाया, 'इसमें आवाज़ बुलंद न करो और फालतू बातों (यावह गोई) में मुब्तला न हो'।”

(5) इमाम मालिक और अल-बैहक़ी सालिम बिन अब्दुल्लाह से रिवायत करते हैं कि उमर बिन अल-खत्ताब (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने मस्जिद के पास एक अहाता बनाया और उसका नाम 'अल-बतीहा' रखा, और वह फरमाते थे: "जो कोई शोर करना चाहे, शेर पढ़ना चाहे या आवाज़ बुलंद करना चाहे, तो उसे इस अहाते की तरफ निकल जाना चाहिए।"[2]

(5) इमाम मालिक और इमाम बैहक़ी (रहमतुल्लाह अलैहिमा) सालिम इब्न अब्दुल्ला से रिवायत करते हैं कि "हज़रत उमर बिन अल-खत्ताब (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने मस्जिद के पहलू में एक खुली जगह निकाल दी थी जिसे 'बतीहा' कहा जाता था, तो आप फरमाते कि जिसे बेफायदा बात करनी हो या शेर पढ़ना हो या आवाज़ बुलंद करनी हो, वह इस अहाते में आ जाए।"

(6) और इमाम इब्न अल-मुबारक और इब्राहिम बिन साद ने अपने नुस्खे में सईद बिन इब्राहिम से, उन्होंने अपने वालिद से रिवायत किया कि उन्होंने कहा: उमर बिन अल-खत्ताब (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने मस्जिद में एक आदमी की आवाज़ सुनी और कहा: "क्या तुझे पता है कि तू कहाँ है?"

(6) इमाम इब्न मुबारक और इब्राहिम बिन साद ने अपने नुस्खे में सईद बिन इब्राहिम से उनके वालिद के माध्यम से रिवायत किया: "हज़रत उमर फारूक (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने मस्जिद में एक आदमी की आवाज़ सुनी तो फरमाया, 'तुझे मालूम नहीं कि तू कहाँ है? तुझे मालूम नहीं कि तू...'"

[1] कंजुल उम्माल, बहवाला इब्न मुबारक अन उबैदुल्लाह, हदीस 20841, मुअस्ससतुर्-रिसाला, बेरुत, 7/671 [2] मुअत्ता इमाम मालिक, किताब क़स्र-उस-सलात फिस-सफ़र, बाब जामे-उस-सलात, मी॰ मोहम्मद कुतुब खाना, कराची, पेज 162

(۴) والامام ابن المبارک عن عبید اللہ بن ابی حفص یرفعہ الی النبی صلی اللہ تعالی علیہ وسلم قال: من اجاب داعی اللہ واحسن عمارۃ مساجد اللہ کانت تحفتہ بذلک من اللہ الجنۃ قیل یارسول اللہ ما احسن عمارۃ مساجد اللہ قال لا یرفع فیھا صوت ولا یتکلم فیھا بالرفث[1]

(۴) امام عبد اللہ بن مبارک رحمۃ اللہ علیہ نے عبید اللہ بن ابی حفص سے رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم تک سند پہنچائی کہ آپ نے فرمایا کہ "جس نے اللہ تعالیٰ کی طرف بلانے والے کی پکار کا جواب دیا اور مسجد کو اچھی طرح آباد کیا تو بدلہ میں اس کا جنت کا تحفہ ملے گا لوگوں نے پوچھا یا رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم مسجد کو اچھی طرح آباد کرنا کس طرح ہوتا ہے فرمایا اس میں آواز بلند نہ کرو اور یاوہ گوئی میں مبتلا نہ ہو۔"

(۵) امام مالک والبیھقی عن سالم بن عبد اللہ ان عمر بن الخطاب رضی اللہ تعالیٰ عنہ بنی الی جانب المسجد رحبۃ فسماھا البطیحاء فکان یقول من اراد ان یلغط وینشد شعرا او یرفع صوتا فلیخرج الی ھذا الرحبۃ[2]

(۵) امام مالک اور امام بیہقی رحمہما اللہ سالم ابن عبد اللہ سے روایت کرتے ہیں "حضرت عمر بن الخطاب رضی اللہ تعالیٰ عنہ نے مسجد کے پہلو میں ایک کشادہ جگہ نکال دی تھی جسے بطیحاء کہا جاتا تو آپ فرماتے جسے بیفائدہ بات کرنی ہو یا شعر پڑھنا ہو یا آواز بلند کرنی ہو تو اس احاطہ میں آجائے۔"

(۶) والامام ابن المبارک و ابراھیم بن سعد فی نسختہ عن سعید بن ابراھیم عن ابیہ قال سمع عمر بن الخطاب رضی اللہ تعالی عنہ صوت رجل فی المسجد فقال اتدری این انت

(۶) امام ابن مبارک وابراہیم بن سعد نے اپنے نسخہ میں سعید بن ابراہیم عن ابیہ روایت کی "حضرت عمر فاروق رضی اللہ تعالیٰ عنہ نے ایک آدمی کی آواز مسجد میں سنی تو فرمایا تجھے معلوم نہیں کہ تو کہاں ہے تجھے معلوم نہیں کہ تو

[1]کنز العمال بحوالہ ابن مبارک عن عبید اللہ حدیث ۲۰۸۴۱ مؤسسۃ الرسالہ بیروت ۷/ ۶۷۱ [2]مؤطا لامام مالک کتاب قصر الصلوۃ فی السفر باب جامع الصلوۃ میر محمد کتب خانہ کراچی ص ۱۶۲

Fatawa Razawiyya, Volume 28

[Arabic Section]: "Do you know where you are? He disliked [loud] voices." (1) This has been accepted by the Imams of the Ummah, to the extent that our jurists have explicitly stated the dislike of raising the voice in the mosque for remembrance (dhikr), except for those seeking knowledge, as mentioned in *Ad-Durr al-Mukhtar* (2) and other reliable books. So if this is the case for dhikr, what do you think of that which is not pure dhikr, such as the Adhan, due to its inclusion of the *Hayy'alayn* [calls to prayer and success]? Imam al-Ayni said in *Al-Binayah Sharh al-Hidayah*: "If you say: Adhan is dhikr, so how can he say it is like dhikr, when a thing compared to something else must be different from it? I say: It is not pure dhikr, as is obvious; the name 'dhikr' is applied to it only because most of its words are words of dhikr." (3) End of quote. And in *Al-Bahr ar-Ra'iq*, quoting from *Al-Muhit* regarding the statement of *Al-Kanz*: "One should face the Qiblah during the two [testimonies] and turn right and left during [the calls to] Salat and Falah. This is because he is in a state of dhikr, praising Allah Almighty, and testifying to His Oneness and to the Messengership of His Prophet (peace and blessings of Allah be upon him). Thus, it is best to face the Qiblah. As for [the calls to] Salat and Falah, they are a call to..."

[Urdu Section]: "Do you know where you are? He disliked [loud] voices." This Hadith was accepted by the Imams. And the jurists went so far as to state explicitly that even performing dhikr loudly in the mosque is disliked; however, religious discourse by people of jurisprudence is an exception. This is similarly recorded in *Ad-Durr al-Mukhtar* and other books of jurisprudence. So when this is the status of the dhikr of Allah, what of the Adhan, which is not even pure dhikr? Because in it, the *Hayy'alayn* are calls to prayer. Imam al-Ayni stated in *Al-Binayah Sharh al-Hidayah*: "If this doubt arises that the Adhan is indeed dhikr, and it is not correct to call it 'like dhikr' because there must be a difference between the thing compared and the thing it is compared to, then the answer is that the Adhan is not pure dhikr. Yes, most of its words are certainly dhikr, and considering this, it is called dhikr." In the explanation of the statement of *Al-Kanz*: "Face the Qiblah at the time of the words of testimony and turn right and left at the time of [the calls to] Salat and Falah," *Al-Bahr ar-Ra'iq* quoted from *Al-Muhit*: "In the Adhan, the two testimonies are a state of dhikr, for it is a testimony to the Oneness of Allah Almighty and the Messengership of the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him). At that time, facing the Qiblah is most appropriate. And in Salat and Falah, it is an invitation towards the prayer..."

(1) *Al-Zuhd* by Ibn al-Mubarak, Chapter on the Virtue of Walking to Prayer and Sitting in the Mosque, Dar al-Kutub al-Ilmiyah, Beirut, p. 173. (2) *Ad-Durr al-Mukhtar*, Book of Prayer, Chapter on what Nullifies Prayer, Matba Mujtabai, Delhi, 1/93. (3) *Al-Binayah Sharh al-Hidayah*, Book of Prayer, Chapter on Adhan, Al-Maktabah al-Imdadiyah, Makkah al-Mukarramah, 1/557.

फ़तावा रज़विया, जिल्द 28

[अरबी अनुभाग]: "क्या आप जानते हैं कि आप कहाँ हैं? उन्होंने [ऊंची] आवाज़ को नापसंद किया।" (1) इसे उम्मत के इमामों ने स्वीकार किया है, यहाँ तक कि हमारे फकीहों ने मस्जिद में ज़िक्र के लिए आवाज़ बुलंद करने की मकरूहियत (नापसंदगी) को स्पष्ट किया है, सिवाय उनके जो ज्ञान प्राप्त कर रहे हों, जैसा कि 'अद-दुर्र अल-मुख्तार' (2) और अन्य विश्वसनीय पुस्तकों में उल्लेख है। तो जब ज़िक्र का यह हाल है, तो उस चीज़ के बारे में आप क्या सोचते हैं जो विशुद्ध ज़िक्र नहीं है, जैसे अज़ान, क्योंकि इसमें 'हैया अलैन' (नमाज़ और सफलता की पुकार) शामिल है? इमाम ऐनी ने 'अल-बिनाया शरह अल-हिदाया' में फ़रमाया: "यदि आप कहें: अज़ान ज़िक्र है, तो वह यह कैसे कह सकता है कि यह ज़िक्र के जैसा है, जबकि तुलना की जाने वाली चीज़ और जिससे तुलना की जा रही है, उनमें भिन्नता होनी चाहिए? मैं कहता हूँ: यह विशुद्ध ज़िक्र नहीं है, जैसा कि स्पष्ट है; इसे 'ज़िक्र' नाम केवल इसलिए दिया गया है क्योंकि इसके अधिकांश शब्द ज़िक्र के शब्द हैं।" (3) इति। और 'अल-बह्र अर-राइक' में, 'अल-मुहीत' के हवाले से 'अल-कन्ज़' के कथन पर कि: "दो [शहादतों] के दौरान किबला की ओर मुंह करना चाहिए और सलात व फलाह के दौरान दाएंबाएं मुड़ना चाहिए। ऐसा इसलिए है क्योंकि वह ज़िक्र, अल्लाह तआला की प्रशंसा, और उसकी एकता तथा उसके पैगंबर (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) के रसूल होने की गवाही की स्थिति में होता है। अत; किबला की ओर मुख करना ही उत्तम है। जहाँ तक सलात और फलाह का सवाल है, वे एक आमंत्रण हैं..."

[उर्दू अनुभाग]: "क्या आप जानते हैं कि आप कहाँ हैं? उन्होंने [ऊंची] आवाज़ को नापसंद किया।" इस हदीस को इमामों ने स्वीकार किया। और फकीहों ने यहाँ तक स्पष्ट रूप से कहा कि मस्जिद में ऊँची आवाज़ में ज़िक्र करना भी मकरूह है; हालाँकि, फिक्ह के जानकारों की धार्मिक बातचीत एक अपवाद है। ऐसा ही 'अद-दुर्र अल-मुख्तार' और फिक्ह की अन्य पुस्तकों में दर्ज है। तो जब अल्लाह के ज़िक्र का यह दर्जा है, तो अज़ान का क्या, जो विशुद्ध ज़िक्र भी नहीं है? क्योंकि इसमें 'हैया अलैन' नमाज़ के लिए बुलावा है। इमाम ऐनी ने 'अल-बिनाया शरह अल-हिदाया' में कहा: "यदि यह संदेह उत्पन्न होता है कि अज़ान वास्तव में ज़िक्र है, और इसे 'ज़िक्र के समान' कहना सही नहीं है क्योंकि उपमेय और उपमान के बीच अंतर होना चाहिए, तो उत्तर यह है कि अज़ान विशुद्ध ज़िक्र नहीं है। हाँ, इसके अधिकांश शब्द निश्चित रूप से ज़िक्र हैं, और इसी को ध्यान में रखते हुए इसे ज़िक्र कहा जाता है।" 'अल-कन्ज़' के कथन की व्याख्या में: "गवाही के शब्दों के समय किबला की ओर रुख करें और सलात व फलाह के समय दाएंबाएं मुड़ें," 'अल-बह्र अर-राइक' ने 'अल-मुहीत' से उद्धृत किया:

"अज़ान में, दोनों शहादतें ज़िक्र की एक अवस्था हैं, क्योंकि यह अल्लाह तआला की एकता और पवित्र पैगंबर (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) के रसूल होने की गवाही है। उस समय, किबला की ओर मुख करना सबसे उपयुक्त है। और सलात व फलाह में, यह नमाज़ की ओर एक निमंत्रण है..."

---

(1) अल-ज़ुहद, इब्न अल-मुबारक, नमाज़ के लिए पैदल चलने और मस्जिद में बैठने के गुणों का अध्याय, दार अल-कुतुब अल-इल्मिया, बेरूत, पृष्ठ 173। (2) अद-दुर्र अल-मुख्तार, नमाज़ की किताब, नमाज़ को तोड़ने वाली चीज़ों का अध्याय, मतबा मुजतबाई, दिल्ली, 1/93। (3) अल-बिनाया शरह अल-हिदाया, नमाज़ की किताब, अज़ान का अध्याय, अल-मकतबा अल-इमदादिया, मक्का अल-मुकर्रमा, 1/557।

[عربی حصہ]: اتدری این انت کرہ الصوت^1 وقد تقبلھا ائمہ الامۃ بالقبول حتی ان فقھائنا نصوا علی کراھۃ رفع الصوت فی المسجد بالذکر الا للمتفقھۃ کما فی الدرالمختار^2 وغیرہ من معتمدات الاسفار فاذا کان ھذا فی الذکر فما ظنك بما لیس بذکر خالص کالا ذان لاشتمالہ علی الحیعلین قال الامام العینی فی البنایۃ شرح الھدایۃ فان قلت الاذان ذکر فکیف یقول انہ شبہ الذکر وشبہ الشیئ غیرہ قلت ھو لیس بذکر خالص علی ما لا یخفی انما اطلق اسم الذکر علیہ باعتبار ان اکثر الفاظہ ذکر^3 اھ وفی البحر الرائق عن المحیط تحت قول الکنز " یستقبل بھما القبلۃ ویلتفت یمینا وشمالا بصلاۃ والفلاح لانہ فی حالۃ الذکر والثناء علی اللہ تعالی والشھادۃ لہ بالواحدانیۃ ولنبیہ صلی اللہ تعالی علیہ وسلم بالرسالۃ فالاحسن ان یکون مستقبلا فاما الصلوۃ والفلاح دعاء الی

[اردو حصہ]: "کہاں ہے آپ نے آواز کو ناپسند کیا۔" اس حدیث کو ائمہ نے قبول کیا۔ اور فقہاء نے یہاں تک تصریح فرمائی کہ مسجد میں بلند آواز سے ذکر کرنا بھی مکروہ ہے ہاں اہل فقہ کی دینی بات چیت کا استثناء ہے ایسا ہی در مختار وغیرہ کتب فقہ میں مرقوم ہے تو جب ذکر الہی کا یہ حال ہے تو اذان جو خالص ذکر بھی نہیں کیونکہ اس میں حیعلین تو نماز کا بلاوا ہے امام عینی نے بنایہ شرح ہدایہ میں فرمایا "اگر یہ شبہ ہو کہ اذان تو ذکر ہے اس کو ذکر کے مشابہ قرار دینا صحیح نہیں کیونکہ مشبہ اور مشبہ بہ میں مغایرت ہوتی ہے تو جواب یہ ہے کہ اذان ذکر خالص نہیں ہاں اس کے بیشتر الفاظ ضرور ذکر ہیں اسی کا لحاظ کر کے اس کو ذکر کہا جاتا ہے۔" کنز کے قول "کلمہ شہادت کے وقت قبلہ کا استقبال اور صلاۃ و فلاح کے وقت دائیں بائیں مڑیں" کی تشریح میں بحر الرائق نے محیط سے نقل کیا "اذان میں کلمہ شہادتین حالت ذکر ہے کہ اللہ تعالیٰ کی وحدانیت

اور رسول کریم صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کی رسالت کی گواہی ہے اور اس وقت استقبال قبلہ ہی مناسب ہے اور صلاۃ و فلاح میں نماز کی طرف بلانا ہے۔"

$^$1 الزہد لابن المبارك باب فضل المشی الی الصلوۃ والجلوس فی المسجد دار الکتب العلمیہ بیروت ص ۱۷۳ $^$2 الدر المختار کتاب الصلوۃ باب ما یفسد الصلوۃ مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۹۳ $^$3 البنایہ شرح الہدایہ کتاب الصلوۃ باب الاذان المکتبۃ الامدادیۃ مکۃ المکرمۃ ۱/ ۵۵۷

Fatawa Razawiyyah, Volume 28

Arabic Text Column: Prayer and the best caller is one who faces those called. 1 - End. In Salat al-Mas'udi, may Allah the Almighty have mercy on him: Verily, in the call to prayer (Adhan), there is intimate conversation (munajat) and summoning (munadat). Munajat is the remembrance of Allah the Almighty, and munadat is calling the people. As long as one is in the remembrance of Allah, he faces the Qibla, and when he reaches the summoning part, he turns his face. Then Sheikh Abu al-Qasim al-Saffar, may Allah the Almighty have mercy on him, said: The call to prayer is summoning, and the rest is the remembrance of Allah the Almighty. However, the apparent narration is that the entire Adhan, from beginning to end, is a call to prayer. Then he said: The apparent narration is that when the Mu'adhin says "Hasten to prayer," the listener says "There is no power nor strength except with Allah." When he says "Hasten to success," the listener says "Whatever Allah wills happens, and what He does not will does not happen." Sheikh al-Islam Burhan al-Din, may Allah the Almighty have mercy on him, said: As long as the servant is in the remembrance of the Most Merciful, Satan flees. When the call of the creation comes, he returns. Then, when it is said, "There is no power nor strength except with Allah"...

Urdu Text Column: So at that time it is good that the caller should turn towards those who have been called. - End. In Salat-e-Mas'udi, it is mentioned that certainly the Adhan is both intimate conversation (munajat) and a call (balawa). Munajat is the remembrance of Allah Almighty, while balawa is calling people. As long as a believer is in the remembrance of Allah Almighty, he faces towards the Qibla, and when he reaches the call, he turns his face. Then Sheikh Abu al-Qasim Saffar, may the mercy of Allah be upon him, said: Inviting towards prayer is calling (munadat) and the rest is the remembrance of Allah Almighty. But the apparent narration is that from the beginning to the end, the Adhan is an invitation to prayer. Then he said: The apparent narration is that when the Mu'adhin says "Hayya 'ala al-Salah," the listener says "La hawla wa la quwwata illa billah." And when the Mu'adhin says "Hayya 'ala al-Falah," the listener says "Ma sha Allah kana wa ma lam yasha' lam yakun." Sheikh al-Islam Burhan-ud-Din, may the mercy of Allah be upon him, said: When a servant is busy in the remembrance of the Most Merciful, Satan flees. Then, when he calls the creation, Satan returns. Then, when "La hawla wa la quwwata illa billah" is said...

Footnote: 1. Al-Bahr al-Ra'iq, Kitab al-Salah, Bab al-Adhan, H.M. Saeed Company Karachi 1/258

फतावा रज़विया, जिल्द २८

अरबी पाठ स्तंभ: नमाज़ और सबसे अच्छा पुकारने वाला वह है जो पुकारे गए लोगों की ओर मुखातिब हो। १ - समाप्त। "सलात-ए-मसूदी" में है, अल्लाह तआला उन पर रहम करे: बेशक अज़ान में मुनाजात (ईश्वर से वार्तालाप) और मुनादात (पुकारना) है। मुनाजात अल्लाह तआला का ज़िक्र है, और मुनादात लोगों को पुकारना है। जब तक वह अल्लाह के ज़िक्र में रहता है, क़िबला की ओर मुख करता है, और जब मुनादात (पुकारने) पर पहुँचता है, तो अपना चेहरा घुमाता है। फिर शेख अबू अल-क़ासिम अल-सफ़्फ़ार, अल्लाह तआला उन पर रहम करे, ने फरमाया: नमाज़ की ओर बुलाना मुनादात है और शेष अल्लाह तआला का ज़िक्र है। लेकिन स्पष्ट रिवायत यह है कि पूरी अज़ान शुरू से अंत तक नमाज़ की ओर बुलावा है। फिर उन्होंने कहा: स्पष्ट रिवायत यह है कि जब मुअज़्ज़िन "हय्या अलस-सलाह" कहता है, तो सुनने वाला "ला हौला व ला कुव्वता इल्ला बिल्लाह" कहता है। जब वह "हय्या अलल-फलाह" कहता है, तो सुनने वाला "मा शा अल्लाह काना व मा लम यशा' लम यकुन" कहता है। शेखुल इस्लाम बुरहानुद्दीन, अल्लाह तआला उन पर रहम करे, ने फरमाया: जब तक बंदा रहमान के ज़िक्र में व्यस्त रहता है, शैतान भाग जाता है। जब मख्लूक (सृष्टि) की पुकार आती है, तो वह लौट आता है। फिर, जब "ला हौला व ला कुव्वता इल्ला बिल्लाह" कहा जाता है...

उर्दू पाठ स्तंभ: तो उस समय यही अच्छा है कि बुलाने वाला बुलाए गए लोगों की ओर मुड़े। - समाप्त। "सलात-ए-मसूदी" में है कि निश्चित रूप से अज़ान मुनाजात भी है और बुलावा भी। मुनाजात अल्लाह तआला का ज़िक्र है, जबकि बुलावा लोगों को पुकारना है। जब तक कोई मोमिन अल्लाह तआला के ज़िक्र में होता है, वह क़िबला की ओर मुँह करता है, और जब बुलावे पर पहुँचता है, तो अपना चेहरा घुमाता है। फिर शेख अबू अल-क़ासिम सफ़्फ़ार, अल्लाह की उन पर रहमत हो, ने फरमाया: नमाज़ की ओर दावत देना मुनादात है और बाकी अल्लाह तआला का ज़िक्र है। लेकिन स्पष्ट रिवायत यह है कि अज़ान शुरू से आखिर तक नमाज़ की ओर दावत है। फिर फरमाया: स्पष्ट रिवायत यह है कि मुअज़्ज़िन जब "हय्या अलस-सलाह" कहे, तो सुनने वाला "ला हौला व ला कुव्वता इल्ला बिल्लाह" कहे। और जब मुअज़्ज़िन "हय्या अलल-फलाह" कहे, तो सुनने वाला कहे "मा शा अल्लाह काना व मा लम यशा' लम यकुन"। शेखुल इस्लाम बुरहानुद्दीन, अल्लाह की उन पर रहमत हो, ने फरमाया कि बंदा जब ज़िक्रे रहमान में मसरूफ होता है, तो शैतान भाग जाता है। फिर जब मख्लूक को पुकारता है, तो शैतान लौट आता है। फिर जब कहा जाता है "ला हौला व ला कुव्वता इल्ला बिल्लाह"...

पादलेख: १. अल-बह्रुर राइक, किताबुस सलाह, बाबुल अज़ान, एच.एम. सईद कंपनी कराची १/२५८

الصلوۃ واحسن الداعی بان یکون مقبلا علی المدعوین اھ۔ | تو اس وقت یہی اچھا ہے کہ بلانے والا بلائے ہوؤں کی طرف متوجہ ہو"۔ اھ۔

وفي صلوۃ المسعودی رحمہ اللہ تعالٰی: ان فی الاذان مناجاۃ ومناداۃ المناجاۃ ذکر اللہ تعالٰی والمناداۃ نداء الناس ومادام فی ذکر اللہ یستقبل القبلۃ واذا بلغ المناداۃ یحول وجھہ ثم قال الشیخ ابوالقاسم الصفار رحمہ اللہ تعالٰی الدعاء الی الصلوۃ مناداۃ وباقیہ ذکر اللہ تعالٰی لکن ظاھر الروایۃ ان الاذان کلہ من اولہ الی اخرہ دعاء الی الصلوۃ ثم قال ظاھر الروایۃ ان الموذن اذا قال حي علی الصلاۃ یقول المستمع لا حول ولا قوۃ الا باللہ فاذا قال حی علی الفلاح ویقول المستمع ماشاء اللہ کان وما لم یشا لم یکن قال شیخ الاسلام برھان الدین رحمہ اللہ تعالٰی ماکان العبد فی ذکر الرحمن یفر الشیطان فاذا جاء نداء الخلق یعود فاذا قیل لا حول ولا قوۃ الا باللہ | صلوۃ مسعودی میں ہے کہ بیشک اذان مناجات بھی ہے اور بلاوا بھی مناجات اللہ تعالٰی کا ذکر ہے جبکہ بلاوہ میں لوگوں کو پکارنا ہے، مومن جب تک اللہ تعالٰی کے ذکر میں ہوتا ہے تو وہ قبلہ کی طرف منہ کرتا ہے اور جب بلاوہ پر پہنچتا ہے تو اپنا چہرہ گھماتا ہے پھر شیخ ابوالقاسم صفار رحمتہ اللہ تعالٰی علیہ نے فرمایا نماز کی طرف دعوت دینا منادات ہے اور باقی اللہ تعالٰی کا ذکر ہے لیکن ظاہر الروایہ یہ ہے کہ اذان اول سے آخر تک نماز کی طرف دعوت ہے پھر فرمایا ظاہر الروایہ یہ ہے کہ موذن جب "حی علی الصلوۃ" کہے تو سننے والا "لاحول ولاقوۃ الا باللہ" کہے اور جب موذن "حی علی الفلاح" کہے تو سننے والا کہے "ماشاء اللہ کان وما لم یشا لم یکن" شیخ الاسلام برہان الدین رحمۃ اللہ تعالٰی علیہ نے فرمایا کہ بندہ جب ذکر رحمن میں مشغول ہوتا ہے تو شیطان بھاگ جاتا ہے پھر جب مخلوق کو ندا کرتا ہے تو شیطان لوٹ آتا ہے پھر جب کہا جاتا ہے "لا حول ولا قوۃ الا باللہ"

١ بحر الرائق كتاب الصلوة باب الاذان ايچ ايم سعيد كمپنى كراچى ١/ ٢٥٨

Fatawa Rizvia, Volume 28

'Masha Allah kana' (Whatever Allah wills, happens). "Then the devil flees again." (End of translated excerpt). Since this is the case, and there is no evidence in the sacred Sharia for giving the Azan (call to prayer) inside the mosque, giving the Azan inside the mosque will be prohibited; this is what we maintain. Fragrance 2: Allah (Blessed and Exalted is He) describes the state of a group of people when He says: "A group of them fear men as they ought to fear Allah, or even with a greater fear."[1] (Quran 4:77). And He (Mighty and Majestic is He) says: "But it is Allah Whom you should more justly fear, if you are believers."[2] (Quran 9:13). Indeed, anyone who frequents the doors of kings knows that when a group of people is outside the royal presence and the king orders them to be summoned, the doorkeepers do not shout to them from within the presence; rather, they go out and call them. If they were to stand by the king's head and start shouting the call, they would be guilty of insolence, would draw his wrath, and would deserve punishment. Anyone who has not seen kings should observe the judges of our lands, whether non-Muslims or Muslims; when they order the summoning of litigants or witnesses, the assistants are not able to... and

---

[1] Salat-ul-Mas'udi, Chapter 21, in the explanation of the call to prayer, Muhammad Printing Press, Mumbai, 12/90. [2] Al-Quran Al-Kareem 4/77 [3] Al-Quran Al-Kareem 9/13

फ़तावा रज़विया, जिल्द 28

'माशा अल्लाह काना' (जो अल्लाह चाहे वही होता है)। "तो शैतान फिर भाग जाता है" (अनुवादित उद्धरण समाप्त)। जब स्थिति ऐसी है और पवित्र शरीयत में मस्जिद के भीतर अज़ान देने का कोई प्रमाण नहीं है, तो मस्जिद के अंदर अज़ान देना वर्जित होगा; हमारा यही कहना है। नफ़्हा 2: अल्लाह तबारक व तआला एक गिरोह की हालत बयान करता है जब वह फरमाता है: "उनमें से एक गिरोह लोगों से वैसे ही डरता है जैसे अल्लाह से डरना चाहिए, बल्कि उससे भी ज़्यादा डरता है।"[1] (कुरान 4:77)। और अल्लाह तआला फरमाता है: "हालांकि मोमिनों को अल्लाह तआला से ही सबसे ज़्यादा डरना चाहिए अगर तुम ईमान वाले हो।"[2] (कुरान 9:13)। निश्चित रूप से, जो कोई भी बादशाहों के दरबार में हाज़िरी देता है, वह अच्छी तरह जानता है कि जब कोई समूह दरबार के बाहर होता है और बादशाह उन्हें बुलाने का आदेश देता है, तो दरबान दरबार के अंदर से ही उन्हें नहीं पुकारते; बल्कि वे बाहर जाकर आवाज़ देते हैं। यदि वे बादशाह के सिर पर ही खड़े होकर पुकारने लगें, तो वे अशिष्टता के दोषी होंगे, बादशाह के क्रोध के पात्र होंगे और दंड के हकदार होंगे। जिसने बादशाहों को नहीं देखा है, उसे हमारे क्षेत्रों के न्यायाधीशों (जजों) को देखना चाहिए, चाहे वे गैर-मुस्लिम हों या मुस्लिम; जब वे वादियों या गवाहों को बुलाने का आदेश देते हैं, तो सहायक सक्षम नहीं होते कि... और

---

1 सलात-उल-मसऊदी, अध्याय 21, नमाज़ की अज़ान के बयान में, मुहम्मदी प्रेस, मुंबई, 12/90 2 अल-क़ुरान अल-करीम 4/77 3 अल-क़ुरान अल-करीम 9/13

مَا شَاءَ اللّٰہُ کَانَ "تو شیطان پھر بھاگ جاتا ہے انتہیٰ ملتقطاً مترجماً۔ پس جب صورت حال یہ ہے اور شریعت مقدسہ میں مسجد کے اندر اذان دینے کا ثبوت نہیں تو اذان مسجد ممنوع ہوگی ہمارا یہی کہنا ہے۔ نفحہ ۲: اللہ تبارک و تعالیٰ ایک قوم کی حالت بیان کرتا ہے، "ایک گروہ آدمیوں سے خدا سے ڈرنے کی طرح ڈرتا ہے بلکہ اس سے بھی زیادہ خوف کھاتا ہے۔" اللہ تعالیٰ فرماتا ہے: "حالانکہ مومنوں کو اللہ تعالیٰ سے ہی سب سے زیادہ ڈرنا چاہیے اور جو آدمی بادشاہوں کے دربار میں حاضری دیتا ہے خوب جانتا ہے کہ جب کوئی شخص دربار کے باہر رہتا ہے اور بادشاہ اس کو بلانے کا حکم دیتا ہے تو دربان دربار کے اندر سے ہی اسے پکارنے نہیں لگتے بلکہ باہر نکل کر آواز دیتے ہیں اگر یہ دربان بادشاہ کے سر پر ہی کھڑے ہو کر چلانے لگیں تو بے ادبی کے مرتکب ہوں گے بادشاہ کے غضب کے مستحق اور سزا کے مستوجب ہوں گے۔ اور جو بادشاہوں کے دربار میں نہ جا سکا ہو تو وہ ہمارے علاقہ کے ججوں کی کچہری میں حاضر ہو حج مسلمان ہوں یا غیر مسلم وہ دیکھے گا کہ جج جب گواہوں یا مدعی ... و

---

۱ صلوٰۃ المسعودی باب بست و یکم در بیان بانگ نماز در مطبع محمدی بمبئی ۱۲/ ۹۰ ۲ القرآن الکریم ۴/ ۷۷ ۳ القرآن الکریم ۹/ ۱۳

Fatawa Razawiyya Volume 28

(Left Column - Arabic): Secondly, in the court of law, they go out to call [the parties]. This is witnessed every day. Anyone who denies that this [calling from inside] is a lack of etiquette should try it themselves. Let them stand before their judge—referred to as a 'Judge' among them—and shout loudly, 'O so-and-so, O so-and-so, come to us,' from inside the room while the person is outside. They will soon see their verbal statement turn into an eyewitness experience [of the consequences]. This is nothing but due to the respect of the place and fear of the officials. 'But Allah has more right that you should fear Him, if you are believers' (Quran 9:13). How is it that such matters based on glorification and indicative of etiquette are referred to observation when there is no specific [scriptural] text? The observation here is what we have mentioned. Therefore, it is necessary to follow it. Calling out to those who are absent while standing in the prayer hall is a lack of etiquette towards the Supreme Presence and a lack of fear of Allah Almighty. As for what we said regarding referring to observation, it is something attested to by a sound mind and an attentive heart. Whoever searches will find many witnesses for this in the words of the great elders. Among them is the statement of the Absolute Mujtahid Imam in 'Fath al-Qadir': 'What is established is the placement...'

(Right Column - Urdu): When an order is given to bring the defendant, the peons do not call them from inside the courtroom. Instead, they come outside the door and call. This is an everyday observation. Anyone who doubts this being a breach of etiquette should experience it himself: stand before a judge and start shouting 'so-and-so be present, so-and-so be present.' Our statement will then turn into an observation for him. The reason for this is the respect for the court and the fear of the officials. Therefore, O believers! You should fear Allah more than that. In such matters of glorification and expression of etiquette, where there is no explicit Shari'i command (Nass), the matter depends on observation. We have already stated the state of observation, so one must return to it. Calling out to absent worshippers while standing inside the prayer area should be considered nothing but a lack of etiquette in the Divine Presence. What we said about basing the matter on observation is accepted by sound intellect, and through investigation and search, many examples of this can be found in the words of the elders. For instance, the Imam, the Absolute Investigator, says in 'Fath al-Qadir': 'From the blessed Hadith, this much is proven...'

[1] The Holy Quran 9/13 Page 164 of 684

फ़तावा रजविया खंड 28

(बायाँ कॉलम - अरबी): दूसरा, न्यायलय में, वे [पक्षकारों को] बुलाने के लिए बाहर निकलते हैं। यह हर दिन देखा जाता है। जो कोई भी इसे [अंदर से बुलाना] शिष्टाचार की कमी होने से इनकार करता है, उसे स्वयं इसका अनुभव करना चाहिए। उन्हें अपने न्यायाधीश के सामने खड़े होने दें - जिन्हें उनके बीच 'जज' कहा जाता है - और जोर से चिल्लाएं 'ओ अमुक, ओ अमुक, हमारे पास आओ,' कमरे के अंदर से जबकि व्यक्ति बाहर हो। वे जल्द ही देखेंगे कि उनका मौखिक बयान प्रत्यक्ष अनुभव [परिणामों के] में बदल जाएगा। यह और कुछ नहीं बल्कि स्थान के सम्मान और अधिकारियों के डर के कारण है। 'लेकिन अल्लाह अधिक हकदार है कि तुम उससे डरो, यदि तुम आस्तिक हो' (कुरान 9:13)। यह कैसे संभव है कि महिमामंडन पर आधारित और शिष्टाचार के सूचक ऐसे मामलों को अवलोकन के लिए संदर्भित किया जाता है जब कोई विशिष्ट [शास्त्र] पाठ न हो? यहाँ अवलोकन वही है जो हमने उल्लेख किया है। इसलिए, इसका पालन करना आवश्यक है। प्रार्थना कक्ष में खड़े होकर अनुपस्थित लोगों को पुकारना सर्वोच्च उपस्थिति के प्रति शिष्टाचार की कमी और अल्लाह सर्वशक्तिमान के भय की कमी है। जहाँ तक हमने अवलोकन के संदर्भ में बात की है, यह वह चीज़ है जिसकी गवाही एक स्वस्थ दिमाग और एक सजग हृदय देता है। जो कोई भी खोज करेगा उसे महान बुजुर्गों के शब्दों में इसके कई प्रमाण मिलेंगे। उनमें से 'फतह अल-कादिर' में पूर्ण मुजतहिद इमाम का कथन है: 'जो स्थापित है वह स्थान है...'

(दाहिना कॉलम - उर्दू): जब प्रतिवादी को लाने का आदेश दिया जाता है, तो चपरासी उन्हें अदालत के कमरे के अंदर से नहीं बुलाते हैं। इसके बजाय, वे दरवाजे के बाहर आते हैं और पुकारते हैं। यह रोज़ाना का अवलोकन है। जिसे इसमें शिष्टाचार का उल्लंघन होने का संदेह हो, उसे स्वयं इसका अनुभव करना चाहिए: एक न्यायाधीश के सामने खड़े होकर चिल्लाना शुरू करें 'अमुक उपस्थित हो, अमुक उपस्थित हो।' तब हमारा कथन उसके लिए एक अवलोकन में बदल जाएगा। इसका कारण अदालत का सम्मान और अधिकारियों का डर है। इसलिए, ऐ ईमान वालों! तुम्हें अल्लाह से इससे भी अधिक डरना चाहिए। गौरव और शिष्टाचार की अभिव्यक्ति के ऐसे मामलों में, जहाँ कोई स्पष्ट शरीयत का हुक्म (नस) न हो, मामला अवलोकन पर निर्भर करता है। हमने अवलोकन की स्थिति पहले ही बता दी है, इसलिए उसी की ओर लौटना चाहिए। प्रार्थना क्षेत्र के अंदर खड़े होकर अनुपस्थित नमाजियों को पुकारना ईश्वरीय दरबार में शिष्टाचार की कमी ही माना जाना चाहिए। हमने मामले को अवलोकन पर आधारित करने के बारे में जो कहा, वह स्वस्थ बुद्धि द्वारा स्वीकार्य है, और

जांच और खोज के माध्यम से बुजुर्गों के शब्दों में इसके कई उदाहरण मिल सकते हैं। उदाहरण के लिए, इमाम, पूर्ण अन्वेषक, 'फतह अल-कादिर' में कहते हैं: 'मुबारक हदीस से इतना साबित है...'

[1] पवित्र कुरान 9/13 पृष्ठ 164 का 684

(بائیں کالم کا متن - عربی): ینا دوهم في دار القضا ء بل یخرجون خروجاً فیدعون وهذا مشهود کل یوم ومن انکر کونه اساءة ادب فلیجرب علی نفسه ولیقم بین یدی حاکمهم المسمی عندهم جج-ویرفع صوته بیا فلان یا فلان لنا س خارج المکان فسیری ما یبدل البیان بالعیان وماذلك الا لادب المقام وخشیة الحکام "فَاللَّهُ أَحَقُّ أَنْ تَخْشَوْهُ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ"[1] کیف ان امثال الامور البنیة علی الاجلال المنبئة من الادب انما تحال علی الشاهد فیما لم یرد به النص، والشاهد ههنا ماذکرنا فوجب المصیر الیه وکان نداء الغائبین قائماً فی حضرة المصلی اسائة ادب بالحضرة الاعلی وقلة خشیة من الله تعالی- اماما قلنامن الاحالة علی الشاهد فشئ یشهد به العقل السلیم والقلب الحاضر ومن تتبع وجد شواهده کثیرة فی کلام الاجلة الا کابر من ذلك قول الامام المحقق علی الاطلاق فی فتح القدیر: الثابت هو وضع

(دائیں کالم کا متن - اردو): مدعا علیہ کو حاضر کرنے کا حکم دیتے ہیں تو چپراسی انہیں کچہری کے کمرہ کے اندر سے نہیں بلاتے بلکہ دروازہ کے باہر آ کر پکارتے ہیں یہ روز مرہ کا مشاہدہ ہے اور جو اس کے بے ادبی ہونے میں شبہ کرے وہ خود ہی اس کا تجربہ کرے کہ جج کے سامنے کھڑے ہو کر فلاں حاضر ہو فلاں حاضر ہو پکارنے لگے تو ہمارا بیان اس کے لیے مشاہدہ میں تبدیل ہو جائے گا تو اس کا سبب کچہری کا ادب اور حکام کا خوف ہی ہے پس اے ایمان والو ! اللہ تعالی سے تو اس سے زیادہ ڈرنا چاہیے اور اس قسم کے امور تعظیم واظہار ادب میں جہاں کوئی شرعی حکم منصوص نہ ہو معاملہ مشاہدہ پر ہی موقوف ہوتا ہے اور مشاہدہ کا حال ہم بیان کر چکے تو اسی کی طرف پلٹنا چاہیے اور غائب مصلیوں کو مصلی کے اندر کھڑے ہو کر پکارنے کو بارگاہ الوہیت میں بے ادبی ہی تصور کرنا چاہیے۔" ہم نے جو مسئلہ کو مشاہدہ پر محمول کرنے کی بات کہی وہ عقل سلیم کے نزدیک مسلم ہے اور تتبع اور تلاش سے بزرگوں کے

کلام میں اس کی بہت ساری نظیریں مل سکتی ہیں چنانچہ امام محقق علی الاطلاق فتح القدیر میں فرماتے ہیں "حدیث شریف سے اتنا ثابت ہے"

[1] القرآن الکریم ۹ / ۱۳ صفحہ 164 از 684

Volume 28 Fatawa Razawiyya

[Arabic Text] Placing the right hand over the left, and whether it should be below the navel or on the chest, as Imam al-Shafi'i said, no hadith has been proven in this regard that necessitates action. Thus, it should be referred to what is customary regarding their placement when intending respect during standing, and what is customary in observation is below the navel.[1]

And among those is his saying also, and his student, the researcher Ibn Amir al-Hajj al-Halabi, highly praised its text: "I do not see the refinement of tones in supplication as the reciters do in this time coming from one who understands the meaning of supplication and asking. And that is nothing but a type of play, for if it were assumed in observation that one asking for a need from a king presented his request with refinement of tones, including raising, lowering, estrangement, and returning like singing, he would certainly be attributed to the intention of mockery and play, because the station of seeking a need is humility, not singing."[2] اھ

[Urdu Column] (That in the state of standing) the right hand should be placed on the left. Whether it is below the navel or below the chest, as is the school of thought of Imam Shafi'i (may Allah Almighty have mercy on him), there is no such hadith in this chapter upon which action is mandatory. Therefore, this matter should be based on observation that in the state of respect, where binding hands is known and famous, the same should be adopted, and that is below the navel.

Among these parallels is also this saying of the Hazrat Researcher, which his student Ibn Amir al-Hajj has also praised: "I do not consider throat-playing (singing) in supplication permissible as today's reciters do, and this act is also committed by those people who understand the meanings of asking and supplication, even though this is a type of play and joke. If seen from the perspective of observation, if a petitioner who is requesting his need from a king asks his question like singers, with the rise and fall of voice, trilling, and decoration of voice, then such a petitioner will be accused of play and mockery, because it is a place of earnest entreaty and lamentation, not of singing."

[1] Fath al-Qadir, Book of Prayer, Description of Prayer, Maktaba Nooria Razawiyya Sukkur 1/249 [2] Fath al-Qadir, Book of Prayer, Chapter on Imamate, Maktaba Nooria Razawiyya Sukkur 1/322

जिल्द २८ फ़तावा रज़विया

[अरबी पाठ का अनुवाद] दाहिने हाथ को बाएं हाथ पर रखना और उसका नाफ (नाभि) के नीचे या सीने पर होना, जैसा कि इमाम शाफ़ई ने कहा है, इस बारे में ऐसी कोई हदीस साबित नहीं है जिस पर अमल वाजिब हो। अतः इसे मुशाहदे (अवलोकन) पर महमूल करना चाहिए कि कयाम की हालत में ताज़ीम (सम्मान) के इरादे से हाथ कहाँ बांधना मारूफ़ है, और मुशाहदे के मुताबिक़ यह नाफ के नीचे है।[1]

और उन्हीं बातों में से उनका यह कौल भी है जिसकी उनके शागिर्द मुहक़्क़िक़ इब्न अमीरुल हाज अल-हलबी ने बहुत सराहना की है: "मैं दुआ में धुनों की बारीकी (गलाबाज़ी) को सही नहीं समझता जैसा कि इस ज़माने के क़ारी करते हैं, यह उन लोगों से सादिर होता है जो दुआ और सवाल के मानी समझते हैं। यह महज़ खेल की एक किस्म है, क्योंकि अगर मुशाहदे में यह फर्ज़ किया जाए कि बादशाह से अपनी हाजत मांगने वाला कोई साइल अपने सवाल को आवाज़ की बुलंदी, पस्ती और उतार-चढ़ाव के साथ गाने की तरह पेश करे, तो उसे यक़ीनन मज़ाक़ और खेल की तरफ़ मंसूब किया जाएगा, क्योंकि हाजत मांगने का मकाम आज़िज़ी और गिड़गिड़ाहट है, न कि गाना-बजाना।"[2]

[उर्दू कॉलम का अनुवाद] (कि कयाम की हालत में) दाहिना हाथ बाएं पर रखा जाए। यह बात कि वह नाफ के नीचे हो या सीने के नीचे, जैसा कि इमाम शाफ़ई रहमतुल्लाह अलैह का मज़हब है, इस बाब में ऐसी कोई हदीस नहीं है जिस पर अमल वाजिब हो। तो इस मामले को मुशाहदे पर महमूल करना चाहिए कि ताज़ीम की हालत में जहाँ हाथ बांधना मारूफ़ व मशहूर हो वही इख़्तियार किया जाए और यह ज़ेर-ए-नाफ़ (नाभ के नीचे) है।

इन्हीं मिसालों में से हज़रत मुहक़्क़िक़ का यह कौल भी है जिसकी उनके शागिर्द इब्न अमीरुल हाज ने तहसीन भी की है कि दुआ में गलाबाज़ी (गाना) को मैं जायज़ तसव्वुर नहीं करता जैसा कि आज कल के क़ारी करते हैं और यह फ़ेल ऐसे लोगों से भी सादिर होता है जो सवाल और दुआ के मानी समझते हैं हालाँकि यह एक किस्म का खेल और मज़ाक़ है। अगर मुशाहदे के एतबार से देखा जाए तो कोई साइल जो बादशाह से अपनी हाजत की दरख्वास्त कर रहा हो, अपने सवाल को गवैयों की तरह गा कर आवाज़ की बुलंदी और पस्ती, गंकरी (मुरकियाँ) और आवाज़ की आराइश के साथ माँगे तो ऐसे साइल को खेल और मज़ाक़ की तोहमत दी जाएगी कि यह मुक़ाम इलहाह व ज़ारी (गिड़गिड़ाने) का है न कि गाने का।

[1] फ़तह-उल-क़दीर, किताब-उस-सलात, सिफ़त-उस-सलात, मकतबा नूरिया रज़विया सुक्कुर १/२४९

[2] फ़तह-उल-क़दीर, किताब-उस-सलात, बाब-उल-इमामत, मकतबा नूरिया रज़विया सुक्कुर १/३२२

पृष्ठ १६५ / ६८४

اليمنى على اليسرى و كونه تحت السرة او الصدر كما قال الشافعى لم يثبت فيه حديث يوجب العمل فيحال على المعهود من وضعها حال قصد التعظيم في القيام والمعهود فى الشاهد منه تحت السرة[1] ومن ذلك قوله ايضاً واستحسنه تلميذه المحقق ابن امير الحاج الحلبي جداً ما نصه لا ارى تحرير النغم في الدعاء كما يفعله القراء في هذا الزمان يصدر ممن فهم معنى الدعاء والسوال و ما ذلك الانوع لعب فانه لو قدر فى الشاهد سائل حاجة من ملك ادى سواله بتحرير النغم فيه من الرفع والخفض والتغريب والرجوع كا لتغنى نسب البتة الى قصد السخرية واللعب اذ مقام طلب الحاجة التضرع لا التغنى[2] اھ۔

(کہ قیام کی حالت میں) دایاں ہاتھ بائیں پر رکھا جائے یہ امر کہ وہ ناف کے نیچے ہو یا سینہ کے نیچے، جیسا کہ امام شافعی رحمۃ اللہ تعالیٰ علیہ کا مذہب ہے اس باب میں ایسی کوئی حدیث نہیں جس پر عمل واجب ہو تو اس معاملہ کو مشاہدہ پر محمول کرنا چاہیے کہ حالت تعظیم میں جہاں ہاتھ باندھنا معلوم و مشہور ہو وہی اختیار کیا جائے اور یہ زیر ناف ہے۔ انہی نظیروں میں سے حضرت محقق کا یہ قول بھی ہے جس کی ان کی شاگرد ابن امیر الحاج نے تحسین بھی کی ہے دعا میں گلے بازی (گانا) کو میں جائز تصور نہیں کرتا جیسا کہ آج کل کے قاری کرتے ہیں اور یہ فعل ایسے لوگوں سے بھی صادر ہوتا ہے جو سوال اور دعا کے معنی سمجھتے ہیں حالانکہ یہ ایک قسم کا کھیل اور مذاق ہے اگر مشاہدے کے اعتبار سے دیکھا جائے تو کوئی سائل جو بادشاہ سے اپنی حاجت کی درخواست کر رہا ہو اپنے سوال کو گویوں کی طرح گا کر آواز کی بلندی اور پستی گنگری اور آواز کی آرائش کے ساتھ مانگے تو ایسے سائل کو کھیل اور مذاق کی تہمت دی جائے گی کہ مقام الحاح و زاری کا ہے نہ کہ گانے کا۔

[1] فتح القدیر کتاب الصلوۃ صفۃ الصلوۃ مکتبہ نوریہ رضویہ سکھر ۱/ ۲۴۹ [2] فتح القدیر کتاب الصلوۃ باب الامامۃ مکتبہ نوریہ رضویہ سکھر ۱/ ۳۲۲

[Arabic Section]: It was stated in Al-Hilyah, and he (may Allah Almighty have mercy on him) did well in what he clarified and benefited [1]. And among such things in it, and in Al-Hilyah and Al-Ghunya and others, I say, the Hadith points to it: "Be as ashamed before Allah as you are ashamed before two righteous men of your tribe." Narrated by Ibn Adi [2] from Abu Umamah (may Allah Almighty be pleased with him) from the Prophet (peace and blessings of Allah Almighty be upon him). And the Hadith of his saying (peace and blessings of Allah Almighty be upon him): "Allah is more deserving that one should be ashamed before Him than people." [3] Narrated by Ahmad, Abu Dawud, At-Tirmidhi, An-Nasa'i, Ibn Majah, and Al-Hakim from Mu'awiyah ibn Haydah (may Allah Almighty be pleased with him).

[Urdu Section]: While praising this in Al-Hilyah, it was said: The honorable researcher has provided a very excellent explanation and benefit. There are many such examples in Fath al-Qadir, Al-Hilyah, Al-Ghunya, etc. Rather, my assertion is that the Hadith itself provides guidance in this direction; the Prophet (peace and blessings of Allah Almighty be upon him) says: "Be as ashamed before Allah Almighty as you are ashamed before two righteous men of your family." Ibn Adi narrated this Hadith from Abu Umamah (may Allah Almighty be pleased with him) from the Messenger. And the saying of the Messenger (peace and blessings of Allah Almighty be upon him) is: "Allah Almighty has more right that a person should be ashamed before Him than before human beings." This Hadith was narrated by Ahmad, Abu Dawud, and Tirmidhi, and Ibn Majah and Al-Hakim narrated it from Mu'awiyah ibn Haydah.

---

1. Hilyat al-Mahalli Sharh Munyat al-Musalli.
2. Al-Kamil by Ibn Adi, biography of Ja'far ibn al-Zubayr al-Shami, Dar al-Fikr, Beirut, 2/560.
3. Jami' at-Tirmidhi, Book of Manners, Chapter on what was mentioned regarding guarding the private parts, Amin Company Delhi, 2/101; Sunan Ibn Majah, Book of Marriage, Chapter on covering oneself during intercourse, H.M. Saeed Company Karachi, p. 139; Sunan Abi Dawud, Book of Baths, Chapter on nakedness, Aftab-e-Alam Press Lahore, 2/201.

[अरबी खंड]: अल-हिलिया में कहा गया है, और उन्होंने (अल्लाह उन पर कृपा करे) जो स्पष्ट किया और लाभ पहुँचाया, उसमें उन्होंने बहुत अच्छा किया [1]। और इसमें, और अल-हिलिया और अल-ग़ुनिया और अन्य में ऐसी चीज़ों के बीच, मैं कहता हूँ, हदीस इसकी ओर इशारा करती है: "अल्लाह से वैसे ही शर्म करो जैसे तुम अपने कबीले के दो नेक पुरुषों से शर्म करते हो।" इब्न अदी [2] द्वारा अबू उमामा (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) के माध्यम से पैगंबर (अल्लाह की शांति और कृपा उन पर हो) से वर्णित है। और उनके कथन की हदीस (अल्लाह की शांति और कृपा उन पर हो): "अल्लाह इस बात का अधिक हकदार है कि कोई लोगों की तुलना में उससे अधिक शर्म करे।" [3] अहमद, अबू दाऊद, अत-तिरमिज़ी, अन-नसाई, इब्न माजाह और अल-हाकिम द्वारा मुआविया इब्न हयदा (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) से वर्णित है।

[उर्दू खंड]: अल-हिलिया में इसकी प्रशंसा करते हुए कहा गया: आदरणीय शोधकर्ता ने बहुत ही उत्कृष्ट स्पष्टीकरण और लाभ प्रदान किया है। इस प्रकार के कई उदाहरण फतह अल-कादिर, हिलिया और ग़ुनिया आदि में हैं। बल्कि मेरा कहना तो यह है कि स्वयं हदीस शरीफ़ में इस दिशा में मार्गदर्शन मिलता है; पैगंबर (अल्लाह तआला की शांति और कृपा उन पर हो) फरमाते हैं: "अल्लाह तआला से वैसे ही शर्म करो जैसे तुम अपने परिवार के दो नेक मर्दों से शर्म करते हो।" इस हदीस को इब्न अदी ने अबू उमामा (अल्लाह तआला उनसे प्रसन्न हो) के माध्यम से हुज़ूर से रिवायत किया है। और हुज़ूर (अल्लाह तआला की शांति और कृपा उन पर हो) का फरमान है: "अल्लाह तआला का यह अधिक हक है कि आदमी उससे इंसानों की तुलना में अधिक शर्म करे।" इस हदीस को अहमद, अबू दाऊद और तिरमिज़ी ने रिवायत किया है, और इब्न माजाह और हाकिम ने मुआविया इब्न हयदा से रिवायत किया है।

---

1. हिलियत अल-महल्ली शरह मुनियत अल-मुसल्ली।
2. अल-कामिल इब्न अदी द्वारा, जाफर इब्न अल-ज़ुबैर अल-शामी की जीवनी, दार अल-फ़िक्र, बेरूत, 2/560।
3. जामी अत-तिरमिज़ी, शिष्टाचार की पुस्तक, लज्जा की रक्षा के संबंध में जो उल्लेख किया गया है, अमीन कंपनी दिल्ली, 2/101; सुनन इब्न माजाह, विवाह की पुस्तक, संभोग के समय स्वयं

को ढंकने का अध्याय, एच.एम. सईद कंपनी कराची, पृष्ठ 139; सुनन अबी दाऊद, स्नान की पुस्तक, नग्नता के संबंध में अध्याय, आफ़ताब-ए-आलम प्रेस लाहौर, 2/201।

पृष्ठ 166 का 684

[عربی عبارت]: قال فی الحلیة وقد اجاد رحمہ اللہ تعالیٰ فیما اوضح و افاد ۱. اه ومن ذلك اشیاء فیه وفی الحلیة والغنیة وغیرها قلت ارشد الیه حدیث "استحیی اللہ استحیاء ك من رجلین من صالح عشیرتك رواه ابن عدی ۲ عن ابی امامة رضی اللہ تعالیٰ عنه عن النبی صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم." وحدیث قوله صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم "اللہ احق ان یستحی منه من الناس." ۳ رواه احمد و ابو داؤد و الترمذی والنسائی وابن ماجة والحاکم عن معاویة بن حیدة رضی اللہ تعالیٰ عنه.

[اردو ترجمہ]: حلیہ میں اس کی تعریف کرتے ہوئے فرمایا گیا: حضرت محقق نے بہت عمدہ توضیح و افادہ فرمایا۔ اس قسم کی بہت سی نظیریں فتح القدیر حلیہ اور غنیہ وغیرہ میں ہیں بلکہ میرا کہنا تو یہ ہے کہ خود حدیث شریف میں اس طرف رہنمائی ہے نبی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم فرماتے ہیں "تم اللہ تعالٰی سے ایسے ہی شرم کرو جیسے اپنے خاندان کے دو نیک مردوں سے شرم کرتے ہو" اس حدیث کو ابن عدی نے ابوامامہ رضی اللہ تعالٰی عنہ سے حضور سے روایت کی۔ اور حضور صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کا فرمان ہے "اللہ تعالٰی کو اس کا زیادہ حق ہے کہ آدمی اس سے انسانوں کی بہ نسبت زیادہ شرم کرے۔" اس حدیث کو احمد وابو داؤد اور ترمذی نے روایت کیا اور ابن ماجہ اور حاکم نے معاویہ ابن حیدہ سے روایت کیا۔

---

1 حلیة المحلی شرح منیة المصلی 2 الکامل لابن عدی ترجمہ جعفر بن الزبیر الشامی دارالفکر بیروت ۲/ ۵۶۰ 3 جامع الترمذی کتاب الادب باب ماجاء فی حفظ العورة امین کمپنی دہلی ۲/ ۱۰۱، سنن ابن ماجہ کتاب النکاح باب التستر عند الجماع ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ص ۱۳۹، سنن ابی داؤد کتاب الحمام باب فی التعری آفتاب عالم پریس لاہور ۲/ ۲۰۱

Volume 28 Fatawa Razawiya

And the Hadith: "When one of you prays, let him wear his two garments, for Allah is most deserving of being adorned for." This was narrated by Al-Tabarani in 'Al-Awsat' and Al-Bayhaqi from Ibn Umar (may Allah be pleased with them) from the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him). Ibn Umar explained this when he provided his servant Nafi' with two garments. Nafi' entered the mosque and Ibn Umar found him praying wrapped in a single garment. He asked, "Do you not have two garments to wear? Tell me, if I sent you on an errand outside the house, would you wear them both?" Nafi' replied, "Yes." Ibn Umar then said, "Is Allah more deserving that you adorn yourself for Him, or are people?" Nafi' replied, "Rather, Allah." This was narrated by Abd al-Razzaq from Nafi'.

Section 3: Allah the Almighty says: "O you who have believed, do not enter houses other than your own houses until you ascertain welcome and greet their inhabitants."

Section 3: Allah Almighty says: O you who believe! Do not enter houses other than your own without seeking permission and greeting the inhabitants.

---

1. Al-Mu'jam al-Awsat, Hadith 9364, Maktabat al-Ma'arif, Riyadh, 10/170; Al-Sunan al-Kubra, Book of Prayer, Chapter on what is recommended for a man to wear during prayer, Dairat al-Ma'arif al-Uthmaniyya, Part 2, p. 236.
2. Al-Musannaf of Abd al-Razzaq, Book of Prayer, Chapter on what suffices a man regarding clothing, Hadith 1390, Al-Maktab al-Islami, Beirut, 1/358.

और यह हदीस: "जब तुम में से कोई नमाज़ पढ़े, तो वह अपने दोनों वस्त्र पहने, क्योंकि अल्लाह सजावट और सुंदरता का सबसे अधिक हकदार है।" इस हदीस को इमाम तबरानी ने 'अल-औसत' में और इमाम बैहक़ी ने इब्न उमर (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) के माध्यम से नबी करीम (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से रिवायत किया है। इब्न उमर ने इसकी व्याख्या तब की जब उन्होंने अपने गुलाम नाफे को दो वस्त्र पहनाए। नाफे मस्जिद में दाखिल हुए और इब्न उमर ने उन्हें एक ही चादर में लपेटकर नमाज़ पढ़ते हुए पाया। उन्होंने पूछा, "क्या तुम्हारे पास पहनने के लिए दो वस्त्र नहीं हैं? मुझे बताओ, अगर मैं तुम्हें घर के बाहर किसी काम से भेजता, तो क्या तुम दोनों पहनकर जाते?" नाफे ने जवाब दिया, "हाँ।" इब्न उमर ने तब फ़रमाया, "तो अल्लाह इस बात का अधिक हकदार है कि उसके लिए सजावट की जाए या लोग?" नाफे ने कहा, "बल्कि अल्लाह।" इसे अब्द अल-रज्ज़ाक ने नाफे से रिवायत किया है।

अनुभाग 3: अल्लाह तबारक व तआला फ़रमाता है: "ऐ ईमान वालों! अपने घरों के अलावा दूसरे घरों में तब तक दाखिल न हो जब तक कि तुम अनुमति न ले लो और वहां रहने वालों को सलाम न कर लो।"

अनुभाग 3: अल्लाह तबारक व तआला फ़रमाता है: ऐ ईमान वालों! दूसरे के घर में बिना इजाज़त लिए और घर वालों को सलाम किए बिना प्रवेश न करो।

---

1. अल-मुअजम अल-औसत, हदीस 9364, मकतबत अल-माआरिफ, रियाद, 10/170; अल-सुनन अल-कुबरा, किताब अस-सलात, अध्याय: पुरुष के लिए नमाज़ में क्या पहनना मुस्तहब है, दाइरत अल-माआरिफ अल-उस्मानिया, खंड 2, पृ. 236।
2. अब्द अल-रज्ज़ाक का अल-मुसन्निफ़, किताब अस-सलात, अध्याय: पुरुष के लिए कपड़ों में क्या पर्याप्त है, हदीस 1390, अल-मकतब अल-इस्लामी, बेरूत, 1/358।

وحدیث "اذا صلی احدکم فلیلبس ثوبیه فان الله احق من یزین له" رواه الطبراني في الاوسط والبیهقي عن ابن عمر رضی الله تعالی عنهما عن النبي صلی الله تعالی علیه وسلم وقد اوضحه ابن عمر اذ کسا نافعاً ثوبین و هو غلام فدخل المسجد فوجده یصلي متوشحاً به في ثوب فقال ألیس لك ثوبان تلبسهما ؟ ارایت لو اني ارسلتك الی وراء الدار اکنت لابسهما ؟ قال نعم قال فالله احق ان تتزین له ام الناس فقال بل الله رواه عبد الرزاق عن نافع۔ اور یہ حدیث : "نماز پڑھو تو پورے لباس میں کہ اللہ کے لیے زینت و آرائش کا سب سے زیادہ حق ہے" اس حدیث کو امام طبرانی نے اوسط میں اور امام بیہقی نے ابن عمر رضی اللہ تعالیٰ عنہم سے حضور اکرم صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم سے روایت کیا اور اس کی وضاحت حضرت ابن عمر رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے منقول ہوئی کہ انہوں نے اپنے غلام نافع کو دونوں کپڑے پہنائے (یعنی مکمل جوڑا دیا) پھر انہیں مسجد کے اندر ایک ہی چادر میں لپٹا ہوا دیکھا تو فرمایا کیا تمہارے پاس پہننے کے لیے پورا جوڑا نہیں ہے اگر میں تم کو گھر سے باہر کسی کام لے لیے بھیجتا تو مکمل جوڑا پہن کر جاتے یا ایک چادر لپیٹ کر؟ حضرت نافع نے جواب دیا ضرور پورا لباس پہنتا اس پر ابن عمر نے ارشاد فرمایا کہ اللہ تعالیٰ سے زیادہ کون اس بات کا مستحق ہے کہ اس کے لیے زینت کی جائے حضرت نافع کو اقرار کرنا پڑا کہ اللہ تعالیٰ۔ اسے عبد الرزاق نے نافع سے روایت کیا۔

نفحہ ۳: قال المولیٰ تبارک و تعالٰی "یٰٓاَیُّهَا الَّذِیْنَ اٰمَنُوْا لَا تَدْخُلُوْا بُیُوْتًا غَیْرَ بُیُوْتِكُمْ حَتّٰی تَسْتَاْنِسُوْا وَ تُسَلِّمُوْا عَلٰٓی اَهْلِهَا" نفحہ ۳: اللہ تبارک و تعالیٰ فرماتا ہے: اے ایمان والو! دوسرے کے گھر میں بے انس پیدا کئے اور گھر والوں کو سلام کے بغیر داخل نہ ہو

1 المعجم الاوسط حديث ٩٣٦٤ مكتبة المعارف الرياض ١٠/ ١٧٠، السنن الكبرى كتاب الصلوة باب ما يستحب للرجل ان يصلى فيه من الثياب دائرة المعارف العثمانية ركن ٢/ ٢٣٦ 2 المصنف لعبد الرزاق كتاب الصلوة باب ما يكفى الرجل من الثياب حديث ١٣٩٠ المكتب الاسلامي بيروت ٣٥٨/١

"This is better for you so that you may receive advice. If you do not find anyone in the house, do not enter it until permission is given to you." [Quran 24:27-28]

Allah Subhanuhu prohibited humans from entering others' houses without permission and familiarity (tasanasu, i.e., seek permission). And mosques are the houses of our Lord, Exalted and Mighty. Al-Tabarani recorded in 'Al-Kabir' from Ibn Mas'ud (may Allah be pleased with him) that he said: The Messenger of Allah (may peace and blessings of Allah be upon him) said: "The houses of Allah on earth are the mosques. Verily, He has taken it upon His grace to honor those who come to visit Him therein."

Note: In the verse, there are two commands: (1) seeking permission (istidhan) and (2) greeting (salam). Seeking permission does not apply to mosques as we will explain. As for the greeting, sending peace upon His beloved (peace and blessings of Allah be upon him) stands in its place, for he is always present in his Presence. Therefore, every person who enters or leaves a mosque is commanded to say: "In the name of Allah, and all praise is for Allah, and peace be upon the Messenger of Allah" until the end of the full supplication narrated in numerous famous authentic ahadith. 12 (from the author).

Footnotes: 1. Al-Quran Al-Karim 24 / 27, 28 2. Al-Kitab al-Musannaf by Ibn Abi Shaybah, Hadith 25812, Dar al-Kutub al-Ilmiyyah Beirut 5/256

"यह तुम्हारे लिए बेहतर है ताकि तुम नसीहत हासिल करो। फिर अगर तुम उनमें किसी को न पाओ तो उनमें दाखिल न हो जब तक तुम्हें इजाजत न दी जाए।" [क़ुरआन 24:27-28]

अल्लाह सुब्हानहु ने दूसरे इंसानों के घरों में बिना इजाज़त और मेल-जोल (तसानसू यानी इजाज़त मांगना) के दाखिल होने से मना फरमाया है। और मस्जिदें हमारे रब अज़्ज़ा व जल्ला के घर हैं। तबरानी ने 'अल-कबीर' में इब्ने मसूद रज़ियल्लाहु तआला अन्हु से रिवायत की कि हुज़ूर (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "रूए ज़मीन पर मस्जिदें अल्लाह तआला के घर हैं और अल्लाह तआला ने अपने ज़िम्मे करम पर लिया है कि उसमें ज़ियारत को आने वालों की तक़दीर (नवाज़िश) फ़रमाए।"

नोट: आयत-ए-करीमा में दो हुक्म हैं: (1) इस्तिज़ान (इजाज़त मांगना) (2) सलाम। मस्जिदों में इस्तिज़ान नहीं होता जैसा कि हम बयान करेंगे। रहा सलाम, तो नबी करीम सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम पर सलाम भेजना उसके कायम मकाम (स्थान) पर है क्योंकि आप की बारगाह में हाज़िरी दायमी (स्थायी) है। चुनांचे मस्जिद में दाखिल होने वाले या मस्जिद से निकलने वाले हर शख्स को हुक्म है कि वह यूँ कहे "बिस्मिल्लाहि वल्हम्दुलिल्लाहि वस्सलामु अला रसूलील्लाह" आखिर तक पूरी दुआ पढ़े जो कई मशहूर सहीह अहादीस में आई है। 12 (मुसन्निफ से)

फुटनोट्स: 1. अल-क़ुरआन अल-करीम 24 / 27, 28 2. अल-किताब अल-मुसन्निफ इब्ने अबी शैबा हदीस 25812, दारुल कुतुब अल-इल्मिया बैरुत 5/256

पृष्ठ 168/684

ذٰلِكُمْ خَيْرٌ لَّكُمْ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُوْنَ﴿۲۸﴾ فَإِنْ لَّمْ تَجِدُوْا فِيْهَا اَحَدًا فَلَا تَدْخُلُوْهَا حَتّٰى يُؤْذَنَ لَكُمْ ج ط یہ تمہارے لیے بہتر ہے تاکہ نصیحت حاصل کرو، اگر کسی کو گھر میں نہ پاؤ تو جب تک اجازت نہ ملے گھر میں داخل نہ ہو۔

نهى الله سبحانه عن دخول الانسان في بيت غيره بغير اذنه (تسانسوا عه تستأذنوا) والمساجد بيوت ربنا عزوجل اخرج الطبراني في الكبير عن ابن مسعود رضي الله تعالى عنه قال قال رسول الله صلى الله تعالى عليه وسلم ان بيوت الله في الارض المساجد۔ الله تبارک و تعالٰی نے دوسرے انسانوں کے گھر میں بے اذن و انس داخلہ ممنوع فرمایا اور مسجدیں الله رب العزت جل وعلا کے گھر ہیں۔ طبرانی نے کبیر میں ابن مسعود رضی الله تعالیٰ عنہ سے روایت کی کہ حضور نے فرمایا "روئے زمین پر مسجدیں الله تعالیٰ کا گھر ہیں اور الله تعالیٰ نے اپنے ذمہ کرم پر لیا کہ اس میں زیارت کو آنیوالوں کی تکریم فرمائے"۔

عه: في الاية امران الاستيذان والسلام، فلا استيذان في المساجد كمانبين، اما السلام فاقيم مقامه السلام على حبيبه صلى الله تعالى عليه وسلم فانه حاضر دائما في حضرته فامر كل من يدخل مسجدا او يخرج منه ان يقول بسم الله والحمد لله والسلام على رسول الله اِلى آخر الدعاء الوارد في الاحاديث صحيحة شهيرة كثيرة ۱۲ منه - آیت کریمہ میں دو امر ہیں: (۱) استیذان (۲) سلام استیذان مساجد میں نہیں ہوتا جیسا کہ ہم بیان کریں گے۔ رہا سلام تو نبی کریم صلی الله تعالٰی علیہ وسلم پر سلام بھیجنا اس کے قائم مقام ہے اس لیے کہ آپ کی بارگاہ میں حاضری دائمی ہے چنانچہ مسجد میں داخل ہونے والے یا مسجد سے نکلنے والے ہر شخص کو حکم ہے کہ وہ یوں کہے "بسم الله والحمد لله والسلام على رسول الله" آخر تک پوری دعا پڑھے جو متعدد مشہور احادیث صحیحہ میں وارد ہے ۱۲(ت)

حاشیہ: 1 القرآن الکریم ٢٤/ ٢٧، ٢٨ 2 الکتاب المصنف لابن ابی شیبه حدیث ٢٥٨١٢ دارالکتب العلمیه بیروت ٥/ ٢٥۶

صفحہ 168 از 684

Fatawa Rizvia Volume 28

[Left Column] "And it is a right upon Allah Almighty that He honors the one who visits Him in it." (Reported by Abu Bakr bin Shaybah from the Commander of the Faithful, Umar, may Allah be pleased with him, from his words).

Al-Tabarani reported in al-Kabir and al-Diya in al-Mukhtara from Abu Qarsafa, may Allah be pleased with him, from the Prophet, peace and blessings of Allah be upon him: "Build mosques and remove rubbish from them, for whoever builds a mosque for Allah, Allah builds for him a house in Paradise."

And the lack of permission to enter for something is like the removal of a restriction; similarly, by removing the restriction, whoever is given permission to enter for something and enters for another, has entered without permission. To this, the words of the Prophet, peace and blessings of Allah be upon him, point: "Whoever hears a man announcing a lost item in the mosque, let him say, 'May Allah not return it to you,' for mosques were not built for this." (Reported by Ahmad, Muslim, Abu Dawud, and Ibn Majah from Abu Hurairah).

[Right Column] "...will honor him." Abu Bakr bin Shaybah narrated this as the saying of Hazrat Farooq-e-Azam (Umar), may Allah be pleased with him.

And Imam Tabarani in Kabir and Diya in Mukhtara narrated through Abu Qarsafa, may Allah be pleased with him, the saying of the Prophet, peace and blessings of Allah be upon him: "Build mosques and clean the garbage from them, so whoever builds a house for God, Allah Almighty has built a house for him in Paradise."

And another form of entering without permission is that the permission is for some other work, and the one entering has entered for the purpose of some other work. The Holy Prophet, peace and blessings of Allah be upon him, pointed towards this point in his statement: "Whoever heard a person searching for his lost thing in the mosque, then he should pray that God should not let him find it, because mosques were not built for this purpose." Imam Ahmad, Imam Muslim, Imam Abu Dawood, Ibn Majah from Abu Hurairah.

---

1 Kanz al-Ummal with reference to Tab (Tabarani) from Ibn Mas'ud, Hadith 20740, Mu'assasat al-Risalah, Beirut, 7/651 2 Al-Mu'jam al-Kabir, Hadith 2521, Al-Maktabah al-Faysaliyyah, Beirut, 3/19 3 Sahih Muslim, Kitab al-Masajid, Chapter on the Prohibition of Seeking Lost Property in the Mosque, Qadimi Kutub Khana, Karachi,

1/210; Musnad Imam Ahmad bin Hanbal from Abu Hurairah, may Allah be pleased with him, Al-Maktab al-Islami, Beirut, 2/420; Sunan Abi Dawud, Kitab al-Salah, Chapter on the Dislike of Announcing Lost Property in it, Aftab-e-Alam Press, Lahore, 1/67; Sunan Ibn Majah, Chapters on Mosques and Congregations, Chapter on the Prohibition of Announcing Lost Properties in the Mosque, H.M. Saeed Company, Karachi, p. 56

फ़तावा रज़विया जिल्द २८

[बायां कॉलम] "और अल्लाह तआला पर यह हक़ है कि वह उसकी ताज़ीम करे जो उसमें उसकी ज़ियारत करे।" (अबू बक्र बिन शैबा ने इसे अमीरुल मोमिनीन उमर रज़ियल्लाहु अन्हु के कौल के रूप में रिवायत किया)।

इमाम तबरानी ने 'कबीर' में और ज़िया ने 'मुख्तारा' में अबू करसाफ़ा रज़ियल्लाहु अन्हु के माध्यम से हुज़ूर सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम का कौल रिवायत किया: "मस्जिदें बनाओ और उनमें से कूड़ा-करकट निकालो, तो जो अल्लाह के लिए मस्जिद बनाएगा, अल्लाह उसके लिए जन्नत में एक घर बनाएगा।"

और किसी चीज़ के लिए प्रवेश की अनुमति न होना प्रतिबंध हटाने के समान है; इसी तरह प्रतिबंध हटाकर, जिसे किसी चीज़ के लिए प्रवेश की अनुमति दी गई और वह किसी और चीज़ के लिए प्रवेश कर गया, तो वह बिना अनुमति के प्रवेश कर गया। इसी ओर हुज़ूर सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम के इस इरशाद ने इशारा किया: "जो किसी आदमी को मस्जिद में अपनी खोई हुई चीज़ की तलाश करते हुए सुने, तो वह कहे कि अल्लाह इसे तुझे वापस न करे, क्योंकि मस्जिदें इस काम के लिए नहीं बनाई गई हैं।" (अहमद, मुस्लिम, अबू दाऊद और इब्न माजा ने अबू हुरैरा से रिवायत किया)।

[दायां कॉलम] "...उसका सम्मान करेगा।" अबू बक्र बिन शैबा ने इसे हज़रत फ़ारूक़-ए-आज़म (उमर) रज़ियल्लाहु अन्हु का कौल बताकर नक़ल किया।

और इमाम तबरानी ने कबीर में और ज़िया ने मुख्तारा में अबू करसाफ़ा रज़ियल्लाहु अन्हु के माध्यम से हुज़ूर सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम का कौल नक़ल किया: "मस्जिदें बनाओ और उनमें से कूड़ा साफ़ करो, तो जो ख़ुदा के लिए घर बनाए, अल्लाह तआला ने उसके लिए जन्नत में घर बना दिया।"

और बिना इजाज़त दाख़िल होने की एक सूरत यह भी है कि इजाज़त किसी और काम की है और दाख़िल होने वाला किसी और काम की ग़रज़ से दाख़िल हुआ। इसी नुक्ते की तरफ़ हुज़ूर सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम ने अपने इस इरशाद में इशारा फ़रमाया: "जिसने किसी आदमी को सुना कि मस्जिद में अपनी खोई हुई चीज़ तलाश कर रहा है, तो वह दुआ करे कि ख़ुदा करे तो उसे न पाए कि मस्जिदें इस काम के लिए नहीं बनाई गईं।" इमाम अहमद, इमाम मुस्लिम, इमाम अबू दाऊद, इब्न माजा, हज़रत अबू हुरैरा से।

1 कंज़ अल-उम्माल, तब (तबरानी) के हवाले से इब्न मसूद से, हदीस 20740, मुअस्सासत अल-रिसाला, बेरुत, 7/651 2 अल-मुअजम अल-कबीर, हदीस 2521, अल-मकतबा अल-फ़ैसलीया, बेरुत, 3/19 3 सहीह मुस्लिम, किताब अल-मसाजिद, मस्जिद में खोई हुई चीज़ तलाश करने की मनाही का बाब, कदीमी कुतुब खाना, कराची, 1/210; मुसनद इमाम अहमद बिन हंबल, अबू हुरैरा रज़ियल्लाहु अन्हु से, अल-मकतब अल-इस्लामी, बेरुत, 2/420; सुनन अबी दाऊद, किताब अल-सलाह, उसमें खोई हुई चीज़ के ऐलान की नापसंदगी का बाब, आफ़ताब-ए-आलम प्रेस, लाहौर, 1/67; सुनन इब्न माजा, मस्जिदों और जमातों के बाब, मस्जिद में खोई हुई चीज़ों के ऐलान की मनाही का बाब, एच.एम. सईद कंपनी, कराची, पृष्ठ 56

فتاوی رضویہ جلد ۲۸

[بایاں کالم] وان حقاً علی اللہ تعالٰی ان یکرم من زارہ فیہ (ورواہ ابو بکر بن شیبہ عن امیر المومنین عمر رضی اللہ تعالٰی عنہ من قولہ)۱

وروی الطبرانی فی الکبیر والضیاء فی المختارہ عن ابی قرصافہ رضی اللہ تعالٰی عنہ عن النبی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم ابنوا المساجد واخرجوا القمامہ منھا فمن بنی للہ مسجداً بنی اللہ لہ بیتاً فی الجنۃ ۲

وعدم الاذن فی الدخول لشیئ کما یکون برفع المقید کذلک برفع القید فمن اذن لہ بالدخول لشیئ و دخل بغیرہ فقد دخل بغیر الاذن والیہ یشیر قولہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم من سمع رجلاً ینشد ضالۃ فی المسجد فلیقل لاردھا اللہ علیک فان المساجد لم تبن لھذا (رواہ احمد ومسلم۳ وابو داؤد و ابن ماجہ عن ابی ھریرہ)

[دایاں کالم] کی تکریم فرمائے گا۔'' ابو بکر بن شیبہ نے اسکو حضرت فاروق اعظم رضی اللہ تعالٰی عنہ کا قول بتا کر نقل کیا۔

اور امام طبرانی نے کبیر میں اور ضیاء نے مختارہ میں ابو قرصافہ رضی اللہ تعالٰی عنہ کے واسطہ سے حضور صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کا قول نقل کیا: ''مسجدیں بناؤ اور ان سے کوڑے صاف کرو تو جو خدا کے لیے گھر بنائے اللہ تعالٰی نے اس کے لیے جنت میں گھر بنا دیا۔''

اور بے اجازت داخل ہونے کی ایک صورت یہ بھی ہے کہ اجازت کسی اور کام کی ہے اور داخل ہونے والا کسی اور کام کی غرض سے داخل ہوا اسی نکتہ کی طرف حضور صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم نے اپنے اس ارشاد میں اشارہ فرمایا: ''جس نے کسی آدمی کو سنا کہ مسجد میں اپنی کھوئی

ہوئی چیز تلاش کر رہا ہے تو دعا کرے کہ خدا کرے تو اسے نہ پائے کہ مسجدیں اس کام کے لیے نہیں بنائی گئیں۔'' امام احمد، امام مسلم، امام ابو داؤد، ابن ماجہ عن ابی ہریرہ

---

۱ کنز العمال بحوالہ طب عن ابن مسعود حدیث ۲۰۷۴۰ مؤسسۃ الرسالہ بیروت ۷ / ۶۵۱ ۲ المعجم الکبیر حدیث ۲۵۲۱ المکتبۃ الفیصلیۃ بیروت ۳ / ۱۹ ۳ صحیح مسلم کتاب المساجد باب النھی عن نشد الضالۃ فی المسجد قدیمی کتب خانہ کراچی ۱ / ۲۱۰ ، مسند امام احمد بن حنبل عن ابی ھریرہ رضی اللہ تعالٰی عنہ المکتب الاسلامی بیروت ۲ / ۴۲۰ ، سنن ابی داؤد کتاب الصلوۃ باب کراہیۃ انشاد الضالۃ فیہ آفتاب عالم پریس لاھور ۱ / ۶۷ ، سنن ابن ماجہ ابواب المساجد والجماعات باب النھی عن انشاد الضوال فی المسجد ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ص ۵۶

Fatawa Rizwia, Volume 28

(May Allah be pleased with him) ...all of them from Buraydah (may Allah be pleased with him), from the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him): "May you not find it, may you not find it, may you not find it. Indeed, these mosques were built for what they were built for."[1]

And from Abdur Razzaq, from Abi Bakr bin Muhammad, that he heard the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) say to a man announcing a lost item in the mosque: The Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) said, "O seeker, may someone other than you be the finder. Mosques were not built for this."[2]

The Hadiths on this subject are many, and in their generality, they include one who searches for a copy of the Quran to recite from, or even one who searches for a trust (amanat) that went missing from him, even though announcing its loss is obligatory upon him. "Indeed, Allah commands you that you restore deposits..."

Ibn Majah narrated this Hadith through Hazrat Abu Huraira (may Allah be pleased with him).

All the aforementioned Hadith scholars narrated this Hadith from the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) through Hazrat Buraydah (may Allah be pleased with him) in these words: "May you not find it, may you not find it, may you not find it. Mosques were not built for this purpose; they were built for what they were intended for."

Abdur Razzaq narrated from Abi Bakr bin Muhammad: "The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) heard a person searching for a lost item in the mosque and said, 'O seeker! May someone else find it! Mosques are not for this purpose.'"

There are many Hadiths on this topic, and this includes cases where someone looks for a copy of the Holy Quran for recitation or searches in the mosque for someone's trust (amanat) that was lost while in their possession. Even though searching for such a thing is obligatory, as the Divine Command states: "Allah Almighty commands you..."

---

[1] Musnad Ahmad bin Hanbal, Hadith of Buraydah al-Aslami, Al-Maktab al-Islami Beirut 5/340; Sahih Muslim, Kitab al-Masajid, Bab al-Nahyi 'an Nashd al-Dhallah etc., Qadimi Kutub Khana Karachi 1/210; Sunan Ibn Majah, Abwab al-Masajid wal-Jama'at,

Bab al-Nahyi 'an Nishad al-Dhallah etc., H.M. Saeed Company Karachi p. 56. [2] Al-Musannaf by Abdur Razzaq, Hadith 1722, Al-Maktab al-Islami Beirut 1/440.

फ़तावा रिज़विया, जिल्द 28

(रज़ी अल्लाहु तआला अन्हु) ...वे सभी बुरैदाह (रज़ी अल्लाहु तआला अन्हु) से और वे नबी (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) से रिवायत करते हैं: "तुझे वह न मिले, तुझे वह न मिले, तुझे वह न मिले। वास्तव में, ये मस्जिदें उसी के लिए बनाई गई हैं जिसके लिए वे बनाई गई हैं।"[1]

और अब्दुर रज्ज़ाक ने अबी बक्र बिन मुहम्मद से रिवायत की है कि उन्होंने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) को सुना कि एक व्यक्ति मस्जिद में अपनी खोई हुई चीज़ की घोषणा कर रहा था। नबी (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "ऐ घोषणा करने वाले, तेरे अलावा कोई और पाने वाला हो। मस्जिदें इसके लिए नहीं बनाई गई हैं।"[2]

इस विषय पर हदीसें बहुत हैं और अपनी व्यापकता में वे उसे भी शामिल करती हैं जो तिलावत के लिए मुसहफ़ (क़ुरआन की प्रति) तलाश करे, या उस अमानत को जो उसके पास थी और खो गई, हालांकि उसकी घोषणा करना उस पर वाजिब है। "बेशक अल्लाह तुम्हें हुक्म देता है कि अमानतें..."

इब्न माजा ने इस हदीस को हज़रत अबू हुरैरा (रज़ी अल्लाहु तआला अन्हु) के ज़रिए रिवायत किया।

उपरोक्त सभी मुहद्दिसीन ने हज़रत बुरैदाह (रज़ी अल्लाहु तआला अन्हु) के ज़रिए इस हदीस को हुज़ूर अकरम (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) से इन शब्दों में रिवायत किया: "तू उसे न पाए, तू उसे न पाए, तू उसे न पाए। मस्जिदें इस काम के लिए नहीं बनाई गईं, वे तो जिसके लिए बनाई गई हैं उसी के लिए बनाई गई हैं।"

अब्दुर रज्ज़ाक ने अबी बक्र इब्न मुहम्मद से रिवायत की: "रसूलुल्लाह (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) ने एक व्यक्ति को मस्जिद में खोई हुई चीज़ तलाश करते सुना तो फ़रमाया 'ऐ तलाश करने वाले! पाने वाला तेरे अलावा हो। मस्जिदें इस काम के लिए नहीं हैं।'"

इस विषय पर हदीसें बहुत हैं और यह उस स्थिति को भी शामिल करती है कि तिलावत के लिए मुसहफ़ शरीफ़ को ढूँढे या किसी की अमानत जो उसके पास थी खो जाने पर मस्जिद में तलाश करे, हालांकि ऐसी चीज़ की तलाश करना वाजिब है। अल्लाह का इर्शाद है: "अल्लाह तआला तुम्हें हुक्म देता है..."

---

[1] मुसनद अहमद बिन हंबल, हदीस बुरैदाह अल-असलमी, अल-मकतबतुल इस्लामी बेरूत 5/340; सहीह मुस्लिम, किताबुल मसाजिद, बाब अल-नही अन नश्दुल दल्लाह आदि, क़दीमी कुतुब ख़ाना कराची 1/210; सुनन इब्न माजा, अबवाबुल मसाजिद वल-जमाअत, बाब अल-नही अन निशादुल दल्लाह आदि, एच.एम. सईद कंपनी कराची पृ. 56। [2] अल-मुसन्निफ़ ले अब्दुर रज्ज़ाक, हदीस 1722, अल-मकतबतुल इस्लामी बेरूत 1/440।

पृष्ठ 170 / 684

رضی اللہ تعالیٰ عنہ) ھم جمیعا عن بریدۃ رضی اللہ تعالی عنہ عن النبی صلی اللہ تعالی علیہ وسلم لا وجدتہ لا وجدتہ لا وجد تہ انما بنیت ھذہ المساجد لما بنیت لہ 1 ولعبد الرزاق عن ابی بکر بن محمد انہ سمع رسول اللہ صلی اللہ تعالی علیہ وسلم رجلا ینشد ضالۃ فی المسجد فقال النبی صلی اللہ تعالی علیہ وسلم ایھا الناشد غیرك الواجد لیس لھذا بنیت المساجد 2 - والاحادیث فی الباب کثیرۃ و ھو بعمومہ یشمل من ینشد مصحفاً لیتلو ہ بل ومن ینشد امانۃ ضلت عنہ مع ان انشادھا واجب علیہ " اِنَّ اللّٰہَ یَاْمُرُ کُمُ اَنْ تُؤَدُّ واالْاَمٰنٰتِ

ابن ماجہ نے اس حدیث کو حضرت ابوہریرہ رضی اللہ تعالیٰ عنہ کے واسطے سے روایت کیا۔ مذکورہ بالا سبھی محدثین نے حضرت بریدہ رضی اللہ تعالیٰ عنہ کے واسطے سے اس حدیث کو حضور اکرم صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم سے ان الفاظ میں روایت کیا: "تو اسے نہ پائے تو اسے نہ پائے تو اسے نہ پائے مسجدیں اس کام کے لیے نہیں بنا ئی گئیں، وہ تو جس کے لیے بنائی گئی ہیں بنائی گئی ہیں۔ عبد الرزاق نے ابی بکر ابن محمد سے روایت کی: "رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نے ایک شخص کو مسجد میں کھوئی ہوئی چیز تلاش کرتے سنا تو فرمایا اے تلاش کرنیوالے ! پانے والا تیرے علاوہ ہو مسجدیں اس کام کے لیے نہیں ہیں۔" اس موضوع پر حدیثیں بہت ہیں اور یہ اس صورت کو بھی شامل ہے کہ تلاوت کے لیے مصحف شریف کو ڈھونڈے یا کسی کی امانت جو اس کے پاس تھی کھو جانے پر مسجد میں تلاش کرے حالانکہ ایسی چیز کا تلاش کرنا واجب ہے ارشاد الہی ہے: "اللہ تعالی تمہیں حکم دیتا ہے

---

1 مسند احمد بن حنبل حدیث بریدة الاسلامی المکتب الاسلامی بیروت ۵ / ۳۴۰ ، صحیح مسلم کتاب المساجد باب النهی عن نشد الضالة الخ قدیمی کتب خانہ کراچی ۱ / ۲۱۰ ، سنن ابن ماجہ ابواب المساجد والجماعات باب النهی عن نشاد الضاله الخ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ص ۵۶ 2 المصنف لعبد الرزاق حدیث ۱۷۲۲ المکتب الاسلامی بیروت ۱ / ۴۴۰

Fatawa Rizvia, Volume 28

...to their owners.1

Announcing lost property is a precursor to finding it, and finding it is a precursor to returning it. Returning it is obligatory, and the precursor to an obligation is also obligatory. Similarly, jurists have generalized this, stating that it is disliked (Makruh) to announce a lost item in a mosque, and they did not exclude any specific case. The reason behind this is that although performing an obligation is a deed for the hereafter, mosques were not built for every kind of deed for the hereafter; they were built specifically for what they were built for. Imams Ahmad and Muslim narrate from Hazrat Anas (may Allah be pleased with him), who narrated from the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him): "Indeed, these mosques are not suitable for any filth, urine, or excrement. They are built only for the recitation of the Quran, the remembrance of Allah, and prayer."2

Bukhari and Ibn Majah narrate from Hazrat Abu Huraira (may Allah be pleased with him), who narrated from the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him): "These (mosques) were only built for the remembrance of Allah and prayer."3

Imam Ahmad, in his book 'Al-Zuhd', narrates from Abu Damrah, from Abu Bakr al-Siddiq (may Allah be pleased with him): "They [mosques] were only built for remembrance."4

---

1. The Holy Quran 4/58
2. Musnad Imam Ahmad bin Hanbal from Anas bin Malik, Al-Maktab al-Islami Beirut 3/191; Sahih Muslim, Book of Purification, Chapter: Obligation of Washing Urine, etc., Qadimi Kutub Khana Karachi 1/138
3. Kanz al-Ummal, with reference to Bukhari, from Abu Huraira, Hadith 20795, Mu'assasatu al-Risalah Beirut 7/262
4. Kitab al-Zuhd (Imam Ahmad bin Hanbal), Zuhd of Abu Bakr, Hadith 589, Dar al-Kitab al-Arabi Beirut 3/258

फ़तावा रज़विया, खंड 28

...उनके मालिकों को लौटा दो।1

खोई हुई चीज़ की घोषणा करना उसे पाने का एक प्रारंभिक चरण है, और उसे पाना उसे लौटाने का एक ज़रिया है। उसे लौटाना अनिवार्य (वाजिब) है, और जो कार्य किसी अनिवार्य कार्य का ज़रिया हो, वह स्वयं भी अनिवार्य हो जाता है। इसी प्रकार, न्यायविदों (फ़क़ीहों) ने इस नियम को सामान्य बनाया है और कहा है कि मस्जिद में खोई हुई चीज़ की घोषणा करना नापसंद (मक़रूह) है, और उन्होंने इसमें से किसी भी स्थिति को अलग नहीं रखा है। इसका कारण यह है कि यद्यपि किसी अनिवार्य कार्य को पूरा करना परलोक (आख़िरत) का कार्य है, फिर भी मस्जिदें परलोक के हर कार्य के लिए नहीं बनाई गई हैं; वे विशेष रूप से उन्हीं कार्यों के लिए बनाई गई हैं जिनके लिए उन्हें बनाया गया है। इमाम अहमद और मुस्लिम हज़रत अनस (रज़ियल्लाहु अन्हु) से और वे अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से रिवायत करते हैं: "वास्तव में ये मस्जिदें किसी भी प्रकार की गंदगी, पेशाब और मल के लिए उपयुक्त नहीं हैं। ये केवल क़ुरआन के पाठ, अल्लाह के स्मरण (ज़िक्र) और नमाज़ के लिए हैं।"2

बुखारी और इब्न माजह हज़रत अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) से और वे अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से रिवायत करते हैं: "ये (मस्जिदें) केवल अल्लाह के स्मरण और नमाज़ के लिए ही बनाई गई हैं।"3

इमाम अहमद ने 'किताब अल-ज़ुहद' में हज़रत अबू दमरा के माध्यम से हज़रत अबू बक्र सिद्दीक़ (रज़ियल्लाहु अन्हु) से उल्लेख किया है: "मस्जिदें केवल ज़िक्र के लिए ही बनाई गई हैं।"4

---

1. अल-क़ुरआन अल-करीम 4/58
2. मुसनद इमाम अहमद बिन हंबल, अनस बिन मालिक से, अल-मकतबतुल इस्लामी बेरूत 3/191; सहीह मुस्लिम, किताबतुल तहारह, पेशाब धोने की अनिवार्यता का अध्याय आदि, क़दीमी कुतुब खाना कराची 1/138
3. कंजुल उम्माल, बुखारी के हवाले से अबू हुरैरा से, हदीस 20795, मुअस्ससतुर रिसाला बेरूत 7/262

4. किताब अल-जुहद (इमाम अहमद बिन हंबल), जुहद अबू बक्र, हदीस 589, दार अल-किताब अल-अरबी बेरूत 3/258

पृष्ठ 171 का 684

اِلٰی اَھْلِھَا۱۔ کہ امانت والوں کی امانت واپس کردو۔۱

فالإنشاد مقدمة الوجدان والوجدان مقدمة الاداء والاداء واجب، مقدمة الواجب واجب، وكذلك عمم الفقهاء فقالوا كراهة انشاد ضالة، ولم يستثنوا منه فصلاً، وذلك ان اتيان الواجب ان كان من اعمال الآخرة فما لكل عمل الآخرة بنيت المساجد انما بنيت لمابنيت له تلاش پانے کا مقدمہ ہے اور پانا دینے کا ذریعہ، اور جو واجب کا ذریعہ ہو وہ خود واجب ہے فقہاء نے اس عموم میں ہر گمشدہ چیز کی تلاش کو داخل کیا اور کسی خاص گمشدہ کا استثنا نہیں کیا اس کا رمز یہ ہے کہ واجب کی ادائیگی ہر چند کہ عملِ آخرت ہے پر سبھی عملِ آخرت کے لئے مسجد نہیں بنائی گئی۔

احمد و مسلم عن انس رضي الله تعالى عنه عن النبي صلى الله تعالى عليه وسلم: "ان هذه المساجدلا تصلح لشيئ من القذر والبول والخلاء وانما هي لقرائة القرآن و ذكرالله والصلوة"۲ حضرات امام احمد و مسلم حضرت انس رضی اللہ تعالٰی عنہ اور وہ رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم سے روایت کرتے ہیں: "یہ مسجدیں گندگی پیشاب وپاخانہ کے لئے نہیں یہ تو صرف تلاوت قرآن ذکرِ الٰہی اور نماز کے لیے ہیں۔"

وللبخاری وابن ماجة عن ابي هريرة رضي الله تعالى عنه عن النبي صلى الله تعالى عليه وسلم انما بنى لذكر الله والصلوة۳ بخاری وابن ماجہ حضرت ابوہریرہ اور وہ رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی وسلم سے روایت کرتے ہیں: "یہ (مساجد) تو نماز اور ذکرِ الٰہی کے لیے ہی بنائی گئی ہیں۔"

ولا حمد في الزهد عن ابی ضمرة عن ابي بكر الصديق رضی الله تعالی عنه انما بنيت للذكر ٤۔ امام احمد نے کتاب الزہد میں حضرت ابو ضمرہ عن ابی بکر الصدیق رضی اللہ تعالٰی عنہ صرف ذکر کا ہی ذکر کیا۔

---

١ القرآن الکریم ۴/۵۸ ٢ مسند الامام احمد بن حنبل عن انس بن مالك المكتب الاسلامی بیروت ٣/ ١٩١، صحیح مسلم کتاب الطهارة باب وجوب غسل البول الخ قدیمی کتب خانہ کراچی ١/ ١٣٨ ٣ کنز العمال بحوالہ خ عن ابی هریرة حدیث ٢٠٧٩٥ مؤسسة الرسالة بیروت ٧/ ٢٦٢ ٤ کتاب الزہد (امام احمد بن حنبل) زہد ابی بکر حدیث ٥٨٩ دار الکتاب العربی بیروت ٣/ ٢٥٨

Fatawa Ridawiyyah, Volume 28

[Arabic Text Section] In Musnad al-Firdous, narrated from Abu Huraira (may Allah be pleased with him), the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) said: "Every talk in the mosque is futile except for the recitation of the Quran, the remembrance of Allah the Almighty, and asking for or giving something good." (Footnote 1)

It has already been known that the Adhan is not pure remembrance. If the mosque had been built for it, the Shariah would have prescribed its performance inside it, and its occurrence would have been narrated, even if only once. How can it be conceived that something for which a mosque is built is never performed in it during the time of the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) and the Rightly Guided Caliphs (may Allah be pleased with them)? Thus, it will be said that mosques were not built for this purpose. How could it be otherwise, as the Adhan is a call to presence, and the presence is not built for a call to people within it. Allah is the Granter of success. This is what has become apparent to this weak servant from the Glorious Speech, the Praiseworthy Hadith, and the sound Fiqh. Its resolution, as you see, is clear without any doubt, even if its end is of the nature of supporting evidence and testimonies. However, all of this is for one who is adorned with justice; far be it from satisfying the stubborn and suppressing the deviation.

[Urdu Text Section] In Musnad al-Firdous, it is narrated from Abu Huraira that the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) said: "Inside the mosque, every talk is futile except for the recitation of the Word of Allah, the remembrance of Allah, and asking for or giving something good."

It has already been known that the Adhan is not pure remembrance of Allah. If the mosque had been built for it, the Shariah would have commanded that the Adhan be given inside the mosque, and its implementation would have definitely been narrated, even if only once. Is this a point to be understood that the very task for which the mosque was constructed was never performed in it, neither during the time of the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) nor during the time of the Rightly Guided Caliphs? Therefore, it will be said that the mosque was not built for this at all. And how could it be so? This is an announcement for attendance in the Divine Presence, and a presence is not for an announcement; an announcement takes place outside the presence. Allah Almighty is the Giver of success. This is what has become clear to this weak servant from the Glorious Quran,

the Holy Hadith, and the blessed Fiqh. The matters are all evident, although we have utilized testimonies and follow-ups at the end, but even all these are sufficient for people of justice to end stubbornness and repel excess.

1. Al-Firdous bi-Ma'thur al-Khitab, Hadith 4764, Dar al-Kutub al-Ilmiyyah, Beirut 3/258 Page 172 of 684

फतावा रज़विया, खंड 28

[अरबी पाठ अनुभाग] मुसनद अल-फिरदौस में हज़रत अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत है कि रसूलुल्लाह (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "मस्जिद में अल्लाह के कलाम की तिलावत, ज़िक्र-ए-इलाही और भलाई की बात पूछने या बताने के अलावा हर बातचीत निरर्थक (लग़्व) है।" (पाद-टिप्पणी 1)

यह ज्ञात हो चुका है कि अज़ान केवल ज़िक्र नहीं है। यदि मस्जिद इसके लिए बनाई गई होती, तो शरीयत मस्जिद के भीतर अज़ान देने का हुक्म देती और कम से कम एक बार ही सही, ऐसा करना रिवायत किया गया होता। यह कैसे मुमकिन है कि जिस काम के लिए मस्जिद बनाई गई, वही काम रसूलुल्लाह (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) और खुलफ़ा-ए-राशिदीन (रज़ियल्लाहु अन्हुम) के ज़माने में मस्जिद में कभी नहीं हुआ? अतः यही कहा जाएगा कि मस्जिदें इसके लिए नहीं बनाई गई थीं। और ऐसा हो भी क्यों, क्योंकि अज़ान तो दरबार-ए-इलाही में हाज़िरी का बुलावा है, और दरबार बुलावे के लिए नहीं बनाया जाता। अल्लाह तआला तौफीक देने वाला है। इस कमज़ोर बंदे पर कुरआन, हदीस और फिक़्ह से यही ज़ाहिर हुआ है। इसका हल, जैसा कि आप देख सकते हैं, बिना किसी संदेह के स्पष्ट है, भले ही इसके अंत में सहायक प्रमाण दिए गए हों। लेकिन यह सब न्यायप्रिय व्यक्ति के लिए है; हठधर्मिता को शांत करना और विचलन को रोकना कठिन है।

[उर्दू पाठ अनुभाग] मुसनद अल-फिरदौस में हज़रत अबू हुरैरा से रिवायत है कि हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "मस्जिद के अंदर अल्लाह के कलाम की तिलावत, ज़िक्र-ए-इलाही और भलाई के लिए सवाल करने और उसे देने के अलावा हर बात बेकार (लग़्व) है।"

यह पहले ही पता चल चुका है कि अज़ान केवल ज़िक्र-ए-इलाही नहीं है। अगर मस्जिद इसके लिए बनी होती, तो शरीयत-ए-मुतह्हरा मस्जिद के अंदर अज़ान का हुक्म देती और उस पर अमल, कम से कम एक बार ही सही, ज़रूर रिवायत किया गया होता। भला यह समझ में आने वाली बात है कि जिस काम के लिए मस्जिद का निर्माण हुआ, वही काम मस्जिद में कभी नहीं हुआ, न तो हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के ज़माने में और न ही खुलफ़ा-ए-राशिदीन के ज़माने में? तो यही कहा जाएगा कि मस्जिद इसके लिए बनाई ही नहीं गई। और ऐसा होता भी कैसे, यह तो दरबार-ए-इलाही में हाज़िरी का ऐलान है और दरबार ऐलान के लिए नहीं होता, ऐलान तो दरबार के बाहर होता है। अल्लाह तआला तौफीक देने वाला है। इस कमज़ोर बंदे पर कुरआन मजीद, हदीस-ए-मुकद्दस और

फिक़्ह-ए-मुबारक से यही ज़ाहिर हुआ है। बातें पूरी तरह साफ़ हैं, हालाँकि हमने अंत में अन्य प्रमाणों और साक्ष्यों का सहारा लिया है, लेकिन ये सब भी इंसाफ करने वालों के लिए हठधर्मिता को खत्म करने और ज़्यादती को रोकने के लिए काफी हैं।

1. अल-फिरदौस बि-मअसूर अल-खिताब, हदीस 4764, दारुल कुतुब अल-इल्मिय्या, बेरूत 3/258 पेज 172/684

[عربی متن کا حصہ] وفی مسند الفردوس عن ابی ھریرۃ رضی اللہ تعالٰی عنہ قال قال رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کل کلام فی المسجد لغو الا القرآن وذکر اللہ تعالٰی و مسا لۃ عن الخیر او اعطاؤہ ۱۔ وقد علمت ان لیس الاذان خالص ذکر ولو کان المسجد یبنی لہ لاتی الشرع با یقاعہ فیہ ولنقل ولو مرۃ و کیف یعقل ان شیئاً یبنی لہ المسجد لا یفعل فیہ قط علی عھد رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم والخلفاء الراشدین رضی اللہ تعالٰی عنھم فیقال فیہ ایضاً ان المساجد لم تبن لہذا کیف والاذان للدعاء الی الحضرۃ والحضرۃ لا تبنی لنداء الناس الیھا فیھا۔ واللہ الموفق فھذا ما ظھر للعبد الضعیف من الکلام المجید والحدیث الحمید والفقہ السدید وحلہ کما تری واضح بلا امتراء وان کان اخرہ من قبیل المتابعات والشوا ھد ولکن کلہ لمن تحلی با لانصاف ھیھات لما یقنع المکابر ویقمع الاعتساف

[اردو متن کا حصہ] مسند الفردوس میں بروایت ابوہریرہ مروی ہے حضور صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نے فرمایا: "مسجد کے اندر تلاوت کلام اللہ ، ذکر الہی اور بھلائی سے سوال اور اس کو دینے کے علاوہ ہر بات لغو ہے۔" یہ پہلے ہی معلوم ہو چکا ہے کہ اذان خالص ذکر الہی نہیں اگر مسجد اس کے لیے بنی ہوتی تو شرع شریف مسجد کے اندر اذان کا حکم فرماتی اور اس پر عمل درآمد ایک بار ہی سہی مروی ضرور ہوتا بھلا یہ سمجھ میں آنے والی بات ہے کہ جس کام کے لیے مسجد کی تعمیر ہوئی وہی مسجد میں کبھی نہ ہوا، نہ تو حضور صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کے عہد میں نہ خلفائے راشدین کے عہد میں تو یہی کہا جائے گا کہ مسجد اس کے لیے بنائی ہی نہیں گئی اور ایسا ہو تا بھی کیسے یہ تو دربار الہی کی حاضری کا اعلان ہے اور دربار اعلان کے لیے نہیں ہوتا اعلان تو دربار کے باہر ہوتا ہے اللہ تعالیٰ توفیق دینے والا ہے اس ضعیف بندے پر کلام مجید حدیث مقدس اور فقہ مبارک سے یہی ظاہر ہوا باتیں سب کی سب ظاہر ہیں اگرچہ اخیر میں ہم نے

شواہد اور متابعات سے کام لیا لیکن یہ سب بھی اہل انصاف کے نزدیک قطع مکابرہ اور دفع زیادتی کے لیے کافی ہے

۱ الفردوس بمأثور الخطاب حدیث ۴۷۶۴ دار الکتب العلمیہ بیروت ۳/ ۲۵۸ Page 172 of 684

Fatawa Razawiya Volume 28

[Arabic Text]: And we ask Allah for forgiveness, well-being, sufficient mercy, complete blessing, and a pure life. And all praise is due to Allah, the Lord of the worlds. And may Allah Almighty bless, send peace, and salutations upon our master Muhammad, and his family, his son, and his entire group.

[Urdu Text]: I seek from Allah Almighty forgiveness and well-being, complete mercy, abundant blessings, and a pure life. All praise is for Allah Almighty alone, and may peace and blessings be upon our leader Muhammad (peace and blessings of Allah be upon him), and upon his family, companions, and his entire group.

Page 173 of 684

फ़तावा रज़विया जिल्द 28

[अरबी पाठ]: और हम अल्लाह से क्षमा, कल्याण, पर्याप्त दया, पूर्ण आशीर्वाद और शुद्ध जीवन मांगते हैं। और समस्त प्रशंसा अल्लाह के लिए है, जो संसार का पालनहार है। और अल्लाह तआला हमारे स्वामी मुहम्मद और उनके परिवार, उनके पुत्र और उनके पूरे समूह पर आशीर्वाद, शांति और सलाम भेजें।

[उर्दू पाठ]: मैं अल्लाह तआला से क्षमा और कल्याण, पूर्ण दया, प्रचुर आशीर्वाद और शुद्ध जीवन का आकांक्षी हूँ। अल्लाह तआला के लिए ही समस्त प्रशंसा है, और हमारे सरदार मुहम्मद (अल्लाह तआला उन पर शांति और आशीर्वाद बनाए रखें) और उनके परिवार, साथियों और उनके पूरे समूह पर दरूद और सलाम हो।

पृष्ठ 173/684

فتاویٰ رضویہ جلد ۲۸

[عربی متن]: ونسال الله العفو والعافية والرحمة الكافية والنعمة الوافية والعيشة الصافية. والحمد لله رب العلمين وصلى الله تعالى وبارك وسلم على سيدنا محمد والہ وابنہ وحزبہ اجمعين۔

[اردو متن]: میں اللہ تعالیٰ سے عفو وعافیت رحمتِ کاملہ اور نعمتِ متکاثرہ اور عیشِ صافیہ کا طالب ہوں اللہ تعالیٰ کے لیے ہی حمد ہے اور ہمارے سردار محمد صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم اور ان کے آل و اصحاب اور ان کے گروہ سب پر درود سلام ہو۔

صفحہ 173 از 684

Fatawa Razawiyya, Volume 28

The Fourth Fragrance from the Oud of Burning Conflict (The fourth fragrance of the oud and amber that turns disagreement into ashes)

[Arabic Column] All praise is due to Allah, and sufficient is He, and peace be upon His chosen servants, so that our masters and brothers, the people of truth and guidance —may Allah Almighty protect us and them from destruction—may know that the obstinate Wahhabis and their followers among the Indian students exerted their best efforts to bring forth a sound (Sahih) Hadith or an explicit text (nass) from Jurisprudence (Fiqh) indicating that the Sunnah in this Adhan is for it to be inside the mosque, adjacent to the pulpit (Minbar), as is the custom here. But they were unable to do so, for Allah would never elevate falsehood fundamentally. So, they began to grasp at every straw; thus, there are five points upon which they agreed to rely for their argument.

[Urdu Column] Praise is for Allah Almighty alone, and He is sufficient for us, and may peace and mercy be upon His chosen servants. Let the elders and brothers of truth and guidance know—may Allah Almighty protect them—that the stubborn Wahhabis and the emerging students following them were exhausted by the requirement to present a sound Hadith or a clear text of jurisprudence that indicates the benefit of the Adhan being inside the mosque, adjacent to the pulpit, as is the custom today. But they were not able to do so, and Allah Almighty does not grant dominance to falsehood. Thus, they began to seek support from straws. Among them, they all agree on five points, while some individuals [have added] others.

Page 174 of 684

फ़तावा रज़विया, जिल्द २८

अल-शमामा अल-राबिया मिन 'ऊद इह्क़ाक़ अल-ख़िलाफ़ (मतभेद को राख कर देने वाले ऊद और अंबर की चौथी महक)

[अरबी कॉलम] तमाम प्रशंसा अल्लाह के लिए है और वही पर्याप्त है, और उसके चुनिंदा बंदों पर सलामती हो, ताकि हमारे आका और भाई, जो सत्य और मार्गदर्शन के लोग हैं - अल्लाह तआला हमें और उन्हें विनाश से बचाए - जान लें कि जिद्दी वहाबियों और उनके अनुयायी भारतीय छात्रों ने अपनी पूरी कोशिश की कि वे एक सही हदीस या फ़िक़ह का एक स्पष्ट पाठ पेश करें जो यह बताए कि इस अज़ान में सुन्नत का मस्जिद के अंदर मिम्बर से सटा होना है, जैसा कि यहाँ रिवाज है। लेकिन वे ऐसा करने में सक्षम नहीं हुए, और अल्लाह तआला कभी भी असत्य को मौलिक रूप से ऊँचा नहीं करेगा। इसलिए, वे हर तिनके का सहारा लेने लगे; पाँच बातें ऐसी हैं जिन पर वे दलील देने के लिए सहमत हुए।

[उर्दू कॉलम] तारीफ़ अल्लाह तआला के लिए ही खास है और वही हमारे लिए काफी है और उसके बरगुज़ीदा बंदों पर सलाम व रहमत हो। हक व हिदायत वाले बुजुर्गों और भाइयों को मालूम हो - अल्लाह तआला उनकी हिफ़ाज़त फरमाए - कि मुखालिफ वहाबिया और उनकी पैरवी करते हुए उभरते तलबा सब को इस अम्र ने थका दिया कि एक सही हदीस या फ़िक़ह की कोई नस-ए-सरीह पेश करें जो अज़ान के मस्जिद के अंदर मिम्बर से मुत्तसिल (सटा हुआ) होने का इफ़ादा करे जैसा कि आज कल रिवाज पड़ गया है। मगर वे इस पर कादिर न हो सके और अल्लाह तआला बातिल को सर-बुलंदी अता नहीं करता। पस वे तिनकों का सहारा लेने लगे, इन में पाँच बातों में तो सब मुत्तफ़िक़ हैं बकिया कुछ लोगों ने इंफिरादी...

पेज १७४ ऑफ़ ६८४

فتاویٰ رضویہ، جلد ۲۸

الشمامة الرابعة من عود احراق الخلاف (اختلاف کو خاکستر کر دینے والے عود وعنبر کا چوتھا شامہ)

[عربی کالم] الحمد لله وکفی وسلام علی عباده الذین اصطفی لیعلم سادتنا واخواننا اهل الحق والهدی حفظنا الله تعالی وایاهم عن الردی ان الوهابیة العنود ومن تبعهم من طلبة الهنود بذلوا جهدهم لیخرجوا حدیثا صحیحا او نصا فی الفقه صریحا یفید ان السنة فی هذا الاذان کونه فی جوف المسجد متصلا بالمنبر کما تعوده ههنا فلم یقدروا وماکان الله لیرفع باطل راسا فجعلوا یتشبثون بکل حشیش فخمسة اتفقوا علی الاحتجاج

[اردو کالم] حمد اللہ تعالیٰ کے لیے ہی خاص ہے اور وہی ہمارے لیے کافی ہے اور اس کے برگزیدہ بندوں پر سلام ورحمت ہو حق و ہدایت والے بزرگوں اور بھائیوں کو معلوم ہو اللہ تعالیٰ ان کی حفاظت فرمائے کہ معاند وہابیہ اور انکی پیروی کرتے ہوئے ابھرتے طلبہ سب کو اس امر نے تھکا دیا کہ ایک صحیح حدیث یا فقہ کی کوئی نص صریح پیش کریں جو اذان کے مسجد کے اندر منبر سے متصل ہونے کا افادہ کرے جیسا کہ آج کل رواج پڑ گیا ہے مگر وہ اس پر قادر نہ ہو سکے اور اللہ تعالیٰ باطل کو سر بلندی عطا نہیں کرتا۔ پس وہ تنکوں کا سہارا لینے لگے ان میں پانچ باتوں میں تو سب متفق ہیں بقیہ کچھ لوگوں نے انفرادی

صفحہ ۱۷۴ از ۶۸۴

(Left Column - Arabic Original): Through it: (1) Their texts state that this Adhan is in front of the Khatib (preacher). (2) Some of them expressed in the issue that the obligation of striving (going to the mosque) starts with the first or second Adhan, this Adhan which is at the pulpit (Minbar). (3) And some [said] with "on the pulpit". (4) And they claimed that its being inside the mosque adjacent to the pulpit is the inherited practice (Tawatur). So whoever was cautious for himself generalized and said "since ancient times," and whoever was bold said "since the time of the Messenger of Allah (peace be upon him) and his Rightly Guided Caliphs (may Allah be pleased with them all)." (5) And they claimed that the practice in all countries is based on it, and all the people of Islam agreed upon it. Some of them singled out other doubts full of knots and complications. And the weak servant, with the success granted by the Kind King (Allah), Majestic is His Glory, intends to go over them one by one and expose their faults individually. So we begin with the first, then follow it with the remaining lower ones. And my success is only by Allah, upon Him [I rely].

(Right Column - Urdu Commentary): Arguments have also been made. This weak servant (the author) will first refute each of the five agreed-upon arguments individually, and then will also address the individual weak and absurd arguments. These are the first five points: (1) For the Jumu'ah Adhan, all jurists have used the term "Bayna Yadayhi" (in front of the preacher), which clearly shows that this Adhan should be inside the mosque, adjacent to the pulpit. (2) While explaining the issue of which Adhan makes going to the mosque for Jumu'ah obligatory—whether it's the first or the second—some jurists have expressed that it is the same Adhan which occurs "Indal Minbar" (near the pulpit). (3) And some jurists said "Alal Minbar" (on the pulpit), which indicates an even closer proximity than just "near." (4) It is a false assumption of the opponents that this Adhan being inside the mosque adjacent to the pulpit is inherited (i.e., it has been coming down from predecessor to successor). In describing inheritance, whoever exercised caution merely said that it has been happening since ancient times. And whoever showed undue boldness said that it has been happening since the time of the Holy Prophet (peace be upon him) and the blessed era of the Rightly Guided Caliphs.

(बायां कॉलम - मूल अरबी): (1) उनके ग्रंथों के मूल पाठ में उल्लेख है कि यह अज़ान ख़तीब (उपदेशक) के सामने है। (2) उनमें से कुछ ने इस मसले में व्यक्त किया कि पहली या दूसरी अज़ान से (मस्जिद जाने की) कोशिश वाजिब हो जाती है, यह वह अज़ान है जो मिम्बर (प्रवचनपीठ) के पास होती है। (3) और कुछ ने "मिम्बर पर" कहा है। (4) और उन्होंने दावा किया कि इसका मस्जिद के अंदर मिम्बर के साथ सटा होना 'तवातुर' (निरंतर परंपरा) है। तो जिसने अपने लिए एहतियात बरती उसने संक्षेप में कहा कि "प्राचीन काल से", और जिसने बेजा जुर्रत की उसने कहा कि "अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) और उनके खुलफा-ए-राशुदीन (रज़ियल्लाहु अन्हुम अजमईन) के समय से।" (5) और उन्होंने दावा किया कि सभी देशों में इसी पर अमल है और तमाम अहले इस्लाम इस पर मुत्तफ़िक़ (सहमत) हैं। उनमें से कुछ ने अन्य गांठदार और पेचीदा शंकाओं को हवा दी। और यह कमज़ोर बंदा (लेखक), मालिक-ए-लतीफ़ (अल्लाह) की तौफ़ीक़ से, उन पर एक-एक करके गुज़रना चाहता है और उनकी कमियों को व्यक्तिगत रूप से उजागर करना चाहता है। तो हम पहले से शुरू करते हैं, फिर बाकी निचले वालों का अनुसरण करेंगे। और मेरी तौफ़ीक़ सिर्फ अल्लाह की तरफ से है, उसी पर (मेरा भरोसा है)।

(दायां कॉलम - उर्दू व्याख्या): बहसें भी की गई हैं, यह बंदा-ए-ज़ईफ़ (लेखक) पहले तो पांचों मुत्तफ़िक़ा दलायल का ज़िक्र फ़र्दन-फ़र्दन (अलग-अलग) उसका रद कर देगा, फिर इंफ़िरादी लचर और पोच दलायल की भी ख़बरगिरी करेगा। पहली पाँच बातें ये हैं: (1) अज़ान-ए-जुमा के लिए तमाम फ़ुक़्हा (धर्मशास्त्रियों) ने "बैन यदैहि" (ख़तीब के सामने) का लफ़्ज़ इस्तेमाल किया है, जिससे ज़ाहिर है कि यह अज़ान मस्जिद के अंदर मिम्बर से मुत्तसिल (सटी हुई) होनी चाहिए। (2) इस मसले को बयान करते हुए कि किस अज़ान को सुनकर जुमा के लिए मस्जिद की तरफ जाना वाजिब हो जाता है, वह अज़ान-ए-अव्वल है या सानी (दूसरी)। बाज़ फ़ुक़्हा ने यूँ ताबीर की कि यह वही अज़ान है जो "इन्दल मिम्बर" (मिम्बर के पास) होती है। (3) और बाज़ फ़ुक़्हा ने "अलल मिम्बर" (मिम्बर के ऊपर) फ़र्माया जो पास से भी ज़ायद क़रीब पर दलालत करता है। (4) मुआनिदीन (विरोधियों) का यह गुमान-ए-फ़ासिद (गलत धारणा) है कि इस अज़ान का मस्जिद के अंदर मिम्बर से मुत्तसिल होना मुतवारिस है (यानी ख़ल्फ़न अन सल्फ़ ऐसा ही होता चला आया है)। तवातुर के बयान में जिसने एहतियात से काम लिया तो इतना कह कर रह गया कि क़दीम से ऐसा होता आया है और जो जुर्रत-ए-बेजा करता वह

कहता है कि हुज़ूर सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम के ज़माना और खुलफ़ा-ए-राशुदीन के अहद-ए-मुबारक से ऐसा ही होता है।

पृष्ठ 175/684

(بائیں کالم میں موجود عربی متن): بها: (۱) نصوصهم ان هذا الاذان بين يدى الخطيب۔ (۲) وتعبير بعضهم فى مسئلة ان ايجاب السعى بالاذان الاول او الثانى هذا الاذان الذى عند المنبر۔ (۳) وبعضهم بالذى على المنبر۔ (۴) وزعموا ان كونه داخل المسجد ملاصق المنبر هو التوارث فمن احترس لنفسه يجمل ويقول من القديم والذى تجرأ يقول من لدن رسول الله صلى الله تعالى عليه وسلم و خلفائه الراشدين رضى الله تعالى عنهم اجمعين۔ (۵) وزعموا ان عليه التعامل فى جميع البلدان واجمع عليه جميع اهل الاسلام وتفرد بعضهم من بعض بشبهات اخرى ذات عجر و بجر والعبد الضعيف بتوفيق الملك اللطيف عز جلاله يريد ان يمر عليها طردا طردا ويبين عوارها فردا فردا فنبتدئ بالاول ثم نتبعها الباقى الاذل و ما توفيقى الا بالله عليه

(دائیں کالم میں موجود اردو متن): بحثیں بھی کی ہیں یہ بندہ ضعیف پہلے تو پانچوں متفقہ دلائل کا ذکر فرداً فرداً اس کا رد کر دے گا پھر انفرادی لچر اور پوچ دلائل کی بھی خبر گیری کریگا پہلی پانچ باتیں یہ ہیں۔ (۱) اذان جمعہ کے لیے تمام فقہاء نے بین یدیہ (خطیب کے سامنے) کا لفظ استعمال کیا ہے جس ظاہر ہے کہ یہ اذان مسجد کے اندر منبر سے متصل ہونی چاہیے۔ (۲) اس مسئلہ کو بیان کرتے ہوئے کہ جس اذان کو سن کر جمعہ کے لیے مسجد کی طرف جانا واجب ہو جاتا ہے وہ اذان اول ہے یا ثانی ۔ بعض فقہاء نے یوں تعبیر کی یہ وہی اذان ہے جو عند المنبر (منبر کے پاس) ہوتی ہے۔ (۳) اور بعض فقہاء نے علی المنبر (منبر کے اوپر) فرمایا جو پاس سے بھی زائد قریب پر دلالت کرتا ہے۔ (۴) معاندین کا یہ گمان فاسد ہے کہ اس اذان کا مسجد کے اندر منبر سے متصل ہونا متوارث ہے (یعنی خلفاً عن سلف ایسا ہی ہوتا چلا آیا ہے) توارث کے بیان میں جس نے احتیاط سے کام لیا تو اتنا کہہ کر رہ گیا کہ قدیم سے ایسا ہوتا آیا ہے اور جو جرات بے جا کرتا

وہ کہتا ہے کہ حضور صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کے زمانہ اور خلفائے راشدین کے عہد مبارک سے ایسا ہی ہوتا ہے۔

صفحہ ۱۷۵ از ۶۸۴

(5) All of them say that this is practiced in all countries and there is a consensus of all the people of Islam on this. Now I will provide a detailed refutation of these five agreed-upon points and later address miscellaneous matters as well. My success is only from Allah Almighty; in Him I trust, and to Him I return. Nafha 1: We have already proven from Hadiths and Fiqh that when the Imam sits on the pulpit, it is Sunnah for this Adhan to be in front of the orator. However, in the word "in front" (samne), there is nothing to satisfy the eyes of the opponents; rather, its meaning is only that it should be in front of the pulpit, opposite the orator's face, with no obstacle in between that acts as a barrier to the orator's face. This applies to both inside and outside the mosque, to the extent that visual contact and facing remain. The actual meaning of the phrase 'bayna yadayhi' (in front) is nothing more than this. However, Fiqh has taught us that the Adhan should not be inside the mosque, but should be far enough from the mosque that it is not considered inside it, but rather within its boundaries and courtyard. The blessed Hadiths have also guided to this, which determines this location. Now I investigate this phrase. The phrase "bayna yadayhi" is composed of two words; based on these compositional parts, this phrase...

I placed my trust and to Him I turn. Nafha 1: We have already explained through Hadith and Fiqh that the Sunnah regarding this Adhan is that it should be in front of the orator when he sits on the pulpit. However, in the expression 'between his hands' (bayna yadayhi), there is nothing that would cool their eyes or toward which they would incline. Its meaning is only that it be alongside the pulpit, opposite the face of the orator, without any barrier hiding him from it. This includes both inside and outside the mosque as long as alignment and visual observation remain. There is nothing more in the meaning of the word than this, except that Fiqh has guided us that the Adhan should not be in the middle of the mosque nor so far from it that its calling there is not considered a call to this mosque, but rather within its boundaries and courtyard. The Hadith has guided us, so this location has been determined for it. And let us unveil the face of investigation regarding the meaning of this phrase. I say: And with Allah is success. The phrase is compound and its true meaning, according to its compositional parts, is the occurrence of something in...

(5) उन सबका कहना है कि सभी देशों में इसी पर अमल हो रहा है और सभी मुसलमानों का इस पर इज्मा (आम सहमति) है। अब मैं इन पाँच सहमत बातों का विस्तृत खंडन करूँगा और बाद में फुटकर बातों पर भी चर्चा करूँगा। मुझे सफलता केवल अल्लाह सर्वशक्तिमान से मिलती है, उसी पर मेरा भरोसा है और उसी की ओर मेरा लौटना है। नफ़ह 1: हमने हदीसों और फ़िक़ह से यह साबित कर दिया है कि जब इमाम मिंबर पर बैठे तो इस अज़ान का ख़तीब के सामने होना सुन्नत है। लेकिन "सामने" शब्द में विरोधियों की आँखों को ठंडक पहुँचाने वाली कोई बात नहीं है, बल्कि इसका अर्थ केवल इतना है कि मिंबर के सामने ख़तीब के चेहरे के सामने हो और बीच में कोई रुकावट न हो जो ख़तीब के चेहरे के लिए आड़ बने। यह बात मस्जिद के अंदर और बाहर दोनों स्थितियों में शामिल है जब तक कि आमने-सामने होना और देखना संभव रहे। शब्द 'बैन यदैहि' (सामने) का मूल अर्थ इसके अलावा और कुछ नहीं है। अलबत्ता फ़िक़ह ने हमें बताया है कि अज़ान मस्जिद के अंदर नहीं होनी चाहिए बल्कि मस्जिद से इतनी दूर होनी चाहिए कि उसे मस्जिद के अंदर न माना जाए बल्कि मस्जिद की सीमाओं और उसके प्रांगण में हो। हदीसों ने भी इसी ओर मार्गदर्शन किया है जिससे इस स्थान का निर्धारण होता है। अब मैं इस शब्द की तहकीकात करता हूँ। शब्द "बैन यदैहि" दो शब्दों का मिश्रण है; इन रचनात्मक घटकों के आधार पर इस शब्द का...

मैंने भरोसा किया और उसी की ओर लौटता हूँ। नफ़ह 1: हमने हदीस और फ़िक़ह के माध्यम से स्पष्ट किया है कि इस अज़ान के संबंध में सुन्नत यह है कि जब ख़तीब मिंबर पर बैठे तो अज़ान उसके सामने हो। हालाँकि, 'बैन यदैहि' वाक्यांश में ऐसा कुछ नहीं है जो उनकी आँखों को ठंडक दे या जिसकी ओर वे झुकें। इसका अर्थ केवल इतना है कि यह मिंबर के पास, ख़तीब के चेहरे के सामने हो, बिना किसी बाधा के जो उसे उससे छिपा दे। इसमें मस्जिद के अंदर और बाहर दोनों शामिल हैं जब तक संरेखण और दृश्यता बनी रहती है। शब्द के अर्थ में इससे अधिक कुछ नहीं है, सिवाय इसके कि फ़िक़ह ने हमें निर्देशित किया है कि अज़ान मस्जिद के बीच में नहीं होनी चाहिए और न ही उससे इतनी दूर कि वहां अज़ान देना इस मस्जिद की अज़ान न मानी जाए, बल्कि इसकी सीमाओं और आंगन के भीतर होनी चाहिए। हदीस ने हमारा मार्गदर्शन किया है, इसलिए इसके लिए यह स्थान निर्धारित किया गया है। और आइए हम इस शब्द के अर्थ की जांच से परदा उठाएं। मैं कहता हूँ: और अल्लाह की मदद से सफलता मिलती है। शब्द मिश्रित है और इसका वास्तविक अर्थ, इसके घटकों के अनुसार, किसी वस्तु का घटित होना है...

(۵) ان سب کا کہنا ہے کہ تمام ممالک میں اسی پر عملدرآمد ہے اور تمام اہل اسلام کا اس پر اجماع ہے۔ اب میں ان پانچ متفقہ باتوں کا تفصیلی رد اور بعد میں متفرقات سے بھی تعرض کروں گا اللہ تعالٰی سے ہی میری توفیق ہے اسی پر میرا بھروسہ ہے اور اسی کی طرف میرا رجوع ہے۔ نفحہ ۱: ہم احادیث وفقہ سے یہ ثابت کر آئے ہیں کہ جب امام منبر پر بیٹھے تو اس اذان کا خطیب کے سامنے ہونا مسنون ہے لیکن "سامنے" کے لفظ میں مخالفین کی آنکھ ٹھنڈی کرنے والی کوئی بات نہیں بلکہ اس کا مفاد صرف اتنا ہے کہ منبر کے سامنے خطیب کے چہرے کے مقابل ہو بیچ میں کوئی حائل نہ ہو جو روئے خطیب کا آڑ بنے یہ بات مسجد کے اندر اور باہر دونوں ہی صورتوں کو شامل ہے اس حد تک کہ مشاہدہ اور مقابلہ باقی رہے اصل لفظ بین یدیہ (سامنے) کا مفاد اس کے سوا نہیں البتہ فقہ نے ہم کو بتایا کہ اذان مسجد کے اندر نہ ہونی چاہیے بلکہ مسجد سے اتنی دور ہونی چاہیے کہ مسجد میں نہ شمار کی جائے بلکہ مسجد کے حدود اور اس کی فناء میں ہو احادیث مبارکہ نے بھی اسی کی طرف رہنمائی کی ہے جس سے اس مقام کی تعیین ہوتی ہے۔ اب میں اس لفظ کی تحقیق کرتا ہوں لفظ "بین یدیہ" دو حرفوں سے مرکب ان اجزائے ترکیبیہ کے اعتبار سے اس لفظ

توکلت والیہ انیب۔ نفحہ ۱: قد بینا بالحدیث والفقہ ان السنۃ فی ھذا الاذان کونہ بین یدی الخطیب اذا جلس علی المنبر ولکن لیس فی اللفظۃ بین یدیہ ما یقرّ عینھم ولا ما یمیل الیہ انما مفادھا ان یکون بحذاء المنبر قبالۃ وجہ الخطیب من دون حائل یحجبہ عنہ وھذا یشمل داخل المسجد وخارجہ الی حیث تبقی المحاذاۃ والمشاھدۃ لیس فی مفاد اللفظ اکثر من ھذا غیر ان الفقہ دلنا علی ان الاذان لا یکون فی جوف المسجد ولا بعیدا منہ بحیث لا یعد بالنداء ثمہ نداء الی ھذا المسجد بل فی حدودہ وفنائہ وارشدنا

الحديث فتعين هذا محلا لہ ولنكشف الستر عن وجہ التحقيق فى مفاد هذا اللفظ ـ فاقول : و باالله التو

فيق ـ اللفظ مركب و معناه الحقيقى بحسب اجزائه التركيبية وقوع الشيئ فى

Fatawa Razawiyya, Volume 28

The enclosed space between these two limbs (hands) is an adjunct, whether it is in front of him or behind him, first and foremost. The space is either actual or imagined. For when you let your hands hang down, there is nothing between them except your sides and thighs. Or, if you stretch them out in front of your face or behind your back, whatever falls within the space enclosed by them is "between your hands". In the first case, it is in front of you, and in the second case, it is behind you. There is no concept of "in front" or "behind" when the hands are just hanging down. You know that this literal meaning is not applicable here. Rather, the point is that a compound expression is sometimes not considered in terms of its detailed component meanings, but as a whole, it points to another linguistic or conventional meaning. Thus, even if it is metaphorical in relation to its detailed parts, it becomes a literal linguistic or conventional expression when considered as a whole. This is the case with our expression here, meaning "in front" and "ahead," either absolutely without specifying proximity, or while considering it. In such a case, it is interpreted as being present and observed, because the condition for normal vision is proximity and being opposite. Thus, everything seen is close at the time of being seen.

The literal meaning of this is: "the space between a person's two hands," whether that space is in front of the person or behind. Because if both hands are left loose (hanging), between them are only the person's sides and thighs. When both are extended in front of the face or behind the back, in the first case, it is the space between the two hands in the front, and in the second case, it is that much space behind. This is "bayna yaday" (between his hands). In the case of letting the hands hang, there is no question of front or back.

The compound literal meanings of the phrase "bayna yadayhi" are indeed these, but it cannot be intended here. Leaving aside the detailed literal meaning, other general meanings are intended. This application is sometimes linguistic and sometimes conventional. Although these other meanings might be considered metaphorical in light of their detailed component meanings, they are considered literal in terms of usage. The same is the case with the phrase "bayna yadayhi," which has become established in the meaning of "in front" and "opposite." Regardless of the meaning of proximity, or while considering it, the interpretation of this word at that time is made through "present" and "observed," because proximity and being opposite are conditions for ordinary sight, and whatever is visible is close at the time of viewing.

फतावा रज़विया, जिल्द 28

इन दो अंगों (हाथों) के बीच का घिरा हुआ स्थान एक विशेषण है, चाहे वह उसके सामने हो या पीछे, पहले और मुख्य रूप से। वह स्थान वास्तविक हो या काल्पनिक। क्योंकि जब आप अपने हाथ ढीले छोड़ देते हैं, तो उनके बीच आपके बगल और जांघों के अलावा कुछ नहीं होता। या यदि आप उन्हें अपने चेहरे के सामने या अपनी पीठ के पीछे फैलाते हैं, तो उनके द्वारा घिरे हुए स्थान में जो कुछ भी आता है वह "आपके हाथों के बीच" होता है। पहली स्थिति में यह आपके सामने होता है और दूसरी स्थिति में आपके पीछे। हाथ लटकाने की स्थिति में सामने या पीछे का कोई सवाल ही नहीं उठता। और आप जानते हैं कि यह शाब्दिक अर्थ यहाँ लागू नहीं होता, बल्कि बात यह है कि एक संयुक्त अभिव्यक्ति को कभी-कभी उसके विस्तृत घटक अर्थों के संदर्भ में नहीं देखा जाता, बल्कि समग्र रूप से वह किसी अन्य भाषाई या पारंपरिक अर्थ की ओर संकेत करती है। इस प्रकार, भले ही यह अपने विस्तृत अंगों के संबंध में लाक्षणिक हो, लेकिन समग्र रूप से विचार करने पर यह एक वास्तविक भाषाई या पारंपरिक अभिव्यक्ति बन जाती है। यही हमारे इस शब्द में भी है, जिसका अर्थ "सामने" और "आगे" है, चाहे वह निकटता के बिना हो या उसके विचार के साथ। और ऐसी स्थिति में इसकी व्याख्या 'उपस्थित' और 'देखे जाने वाले' के रूप में की जाती है, क्योंकि सामान्य दृष्टि के लिए निकटता और आमने-सामने होना शर्त है। अतः जो कुछ भी देखा जाता है वह देखने के समय निकट होता है।

इसका वास्तविक अर्थ यह है कि "मनुष्य के दोनों हाथों के बीच का स्थान," चाहे वह मनुष्य के सामने का स्थान हो या पीछे का। क्योंकि यदि दोनों हाथों को खुला छोड़ दिया जाए, तो उनके बीच में मनुष्य के दोनों पहलू और दोनों जांघें होती हैं। जब दोनों को मुँह के सामने या पीठ के पीछे फैलाया जाए, तो पहली स्थिति में आगे की ओर दोनों हाथों के बीच का स्थान और दूसरी स्थिति में पीछे की ओर उतना स्थान "बैन यदय" (हाथों के बीच) है। और दोनों हाथ लटकाने की स्थिति में आगे-पीछे का सवाल ही नहीं उठता।

शब्द "बैन यदयहि" के संयुक्त वास्तविक अर्थ तो यही हैं, लेकिन यहाँ ये अभिप्रेत नहीं हो सकते। विस्तृत वास्तविक अर्थ को छोड़कर अन्य सामान्य अर्थ अभिप्रेत होते हैं। यह प्रयोग कभी भाषाई होता है और कभी पारंपरिक। अपने विस्तृत अर्थ के लिहाज से ये दूसरे अर्थ भले ही लाक्षणिक माने जाएँ, लेकिन उपयोग के लिहाज से ये वास्तविक होते हैं। शब्द "बैन यदयहि" का भी यही हाल है कि वह "सामने" और "आमने-सामने" के अर्थ में स्थापित हो गया है। निकटता के अर्थ को नजरअंदाज करते

हुए या उसका ध्यान रखते हुए, उस समय इस शब्द की व्याख्या 'उपस्थित' और 'देखे जाने वाले' से की जाती है क्योंकि सामान्य दृष्टि के लिए निकटता और आमने-सामने होना शर्त है, जो दिखाई देता है वह देखने के समय निकट होता है।

पृष्ठ 177 का 684

الفضاء المحصور بين هذين العضوين من المضاف سواء كان امامه او خلفه اولا ولا والفضاء محققاً او متخيلاً فانك اذا ارسلت يديك فليس بينهما الا جنباك وفخذاك و او ان بسطتهما قبالة وجهك او وراء ظهرك فكل ما وقع فی الفضاء المحصور بهما فهو بين يديك وهو امامك في الاول وخلفك في الثاني وليس امامك ولا خلفك في صورة الارسال۔ وانت تعلم ان هذا المعنى لا مساغ له هنا بل الامر ان المركب ربما لا يلاحظ الى معانى اجزائه التفصيلية ويصير باجماله دالا على معنى اخر لغة او عرفاً فهو و ان كان مجازا له بالنظر الى مفصله يكون حقيقتا لغوية او عرفية فيه باعتبار اجماله و ذلك في لفظنا هذا معنى الامام والقدام اما مطلقاً من دون تخصيص بالقرب او مع لحاظه و حينئذ يفسر بالحاضر المشاهد لان شرط الرؤية العادية القرب و المقابلة فكل مرئی حين هو مرئی محاذ

کے معنی حقیقی یہ ہوئے کہ "آدمی کے دونوں ہاتھ کے درمیان جو فضا ہے" چاہے وہ آدمی کے آگے کی فضا ہو چاہے پیچھے کی کیونکہ دونوں ہاتھوں کو کھلا چھوڑ دیا جائے تو ان کے بیچ میں آدمی کے دونوں پہلو اور دونوں رانیں ہوتی ہیں اور نہیں دونوں کو جب منہ کے آگے یا پشت کے پیچھے دراز کیا جائے تو پہلی صورت میں آگے کی جانب دونوں ہاتھ کے بیچ کی فضا اور دوسری صورت میں پیچھے کی جانب کی اتنی فضا، "بين يدي" ہے اور دونوں ہاتھ لٹکانے کی صورت میں آگے پیچھے کا سوال ہی نہیں۔

لفظ "بین یدیہ" کے معنی ترکیبی حقیقی تو یہی ہیں لیکن یہ یہاں مراد نہیں ہو سکتے اور معنی حقیقی تفصیلی چھوڑ کر دوسرے معنی اجمالی مراد ہوتے ہیں یہ اطلاق کبھی لغوی ہوتا ہے اور کبھی عرفی اپنے معنی تفصیلی کے لحاظ سے یہ دوسرے معانی اگر چہ مجازی قرار دیئے جائیں

لیکن استعمال کے لحاظ سے حقیقی ہوتے ہیں لفظ بین یدیہ کا بھی یہی حال ہے کہ وہ سامنے اور مقابل کے معنی میں طے ہو گیا ہے قرب کے معنی سے قطع نظر میں طے ہو گیا ہے قرب کے معنی سے قطع نظر کر کے یا اس کا لحاظ کرتے ہوئے اور اس وقت میں اس لفظ کی تفسیر حاضر اور مشاہد سے کی جاتی ہے کیونکہ رؤیت عادیہ کے لیے قرب و مقابلہ شرط ہے جو مرئی ہے دیکھنے کے وقت قریب

Fatawa-e-Razvia Volume 28

Near. And this is the ultimate intended meaning of the word in itself. The variation in the boundaries of 'nearness' arises from the specificities of the context, because it is a relative matter (amr-e-idafi), ambiguous (mushakkik), and varying to the extreme degree. Therefore, for every context, that which is required is considered, and this is a rational implication from external factors, not from the word itself. Then it was expanded in two ways, and the adverb of place was metaphorically used for time. Thus, by it, the past is intended, either absolutely or the near past, because the direction of the past is the direction of appearance like what is in front. Or the future likewise, because everything that is to come is 'near', and you are facing towards the coming future as if it is opposite to you. Rather, it is in these two ways that it has occurred in the Great Quran and in Arabic idioms, and with these two, the masters of linguistics and established exegesis have explained it. I found this word in the Holy Quran in thirty-eight places; in twenty of them, there is no indication of nearness. In one place, it appears according to its literal constituent parts, and in seventeen places, it indicates nearness with a great variation within it, from actual physical contact to a distance of a five-hundred-year journey. We have categorized those verses with no indication of nearness as one group and the rest as another:

...is also [near] and is also opposite. The fundamental meaning of the phrase "Bayna yadayhi" (before/between his hands) is this. However, since nearness is a relative concept with differing degrees and meanings (kulli mushakkik), its specific determination in any given context will depend on the peculiarities of that context. The indication of various levels of proximity or distance does not stem from the literal requirement of the word but from the requirement of reason. Originally, this term was a spatial adverb, but later it came to be used as a temporal adverb, either for the general past or the recent past, because the past is close to the present moment. Similarly, for the future as well, since the upcoming time is also opposite and facing us. In the Great Quran and Arabic parlance, the term "Bayna yadayhi" has been used in both these senses. Commentators have interpreted it based on these meanings. Through my research and investigation, I have found this phrase 38 times in the Holy Quran. In twenty instances, it carries no implication of nearness; in one instance, it is used in its literal composite sense; and in seventeen instances, it denotes nearness. However, even within this 'nearness', there is a vast range—from immediate contact to a distance equivalent to a five-hundred-year journey—where the term 'near' has been applied. We have divided all these verses into two categories:

करीब। और यह अपने आप में शब्द का अंतिम अर्थ है, और निकटता की सीमाओं का अंतर स्थान की विशिष्टताओं से उत्पन्न होता है क्योंकि यह एक सापेक्ष मामला है, संदिग्ध और अत्यंत भिन्न। इसलिए प्रत्येक स्थान के लिए वही देखा जाता है जो आवश्यक है, और यह शब्द के बाहर से एक तर्कसंगत संकेत है, न कि स्वयं शब्द से। फिर इसमें दो तरह से विस्तार किया गया और स्थानवाचक शब्द का समय के लिए रूपक के रूप में उपयोग किया गया। तो, इससे या तो भूतकाल का इरादा है, पूर्ण रूप से या निकट, क्योंकि बीत जाने की दिशा सामने की तरह प्रकट होने की दिशा है, या इसी तरह भविष्य, क्योंकि आने वाली हर चीज़ निकट है और आप भविष्य की ओर उन्मुख हैं जैसे कि वह आपके सामने हो। बल्कि, इन दोनों रूपों में यह महान कुरान और वार्तालापों में आया है, और उन्हीं के साथ भाषा के विशेषज्ञों और स्थापित व्याख्याकारों ने इसकी व्याख्या की है। मैंने पवित्र कुरान में ३८ स्थानों पर यह शब्द पाया है; उनमें से बीस स्थानों पर निकटता का कोई संकेत नहीं है। एक में यह अपने वास्तविक संरचनात्मक भागों के अनुसार आया है, और सत्रह में इसमें निकटता का बहुत बड़ा अंतर है, वास्तविक संपर्क से लेकर पाँच सौ साल की यात्रा की दूरी तक पर निकटता का शब्द लागू हुआ है। हमने उन आयतों को जिनमें निकटता का कोई संकेत नहीं है, एक समूह बनाया है और शेष को दूसरा समूह:

भी है और सामने भी है। शब्द "बैन यदयहि" (उसके सामने/दोनों हाथों के बीच) का मुख्य लाभ यही है। हालाँकि, चूँकि निकटता एक सापेक्ष मामला है, जिसकी सीमाएँ और स्तर अलग-अलग अर्थ वाले (कुल्ली मुशक्किक) हैं, इसलिए इसके विभिन्न स्तरों में से किसी एक का निर्धारण स्थान की विशिष्टता के अनुसार होगा। निकटता और दूरी के विभिन्न स्तरों पर संकेत शब्द की आवश्यकता से नहीं बल्कि बुद्धि की आवश्यकता से होता है। फिर मूल रूप से तो यह शब्द स्थानवाचक के लिए था, लेकिन बाद में समयवाचक के लिए उपयोग होने लगा, या तो पूर्ण रूप से भूतकाल के लिए या निकट भूतकाल के लिए, क्योंकि भूतकाल उपस्थिति के निकट है। इसी तरह भविष्य में भी, क्योंकि आने वाला समय भी सामने और उन्मुख है। महान कुरान और अरबी मुहावरों में शब्द "बैन यदयहि" इन दोनों अर्थों में आया है। मुफ़स्सिरों (व्याख्याकारों) ने इसी अर्थ के साथ इसकी व्याख्या की है। मैंने खोज और तलाश से कुरान पाक में ३८ जगह यह शब्द पाया, जिनमें से बीस स्थानों पर निकटता का कोई संकेत नहीं है, और एक स्थान पर वास्तविक संयुक्त अर्थ के लिए है, और सत्रह स्थानों पर निकटता के लिए है।

लेकिन इस निकटता में भी बहुत बड़ा अंतर है कि वास्तविक मेल से लेकर पाँच सौ साल के रास्ते की दूरी तक पर निकटता का प्रयोग हुआ है। हमने इन सभी आयतों को दो किस्मों में विभाजित किया है:

पेज १७८/६८४

قریب۔ وھذا منتھی مفاد اللفظ في نفسه و اختلاف حدود القرب تنشؤ من خصوصیات المقام لانه امر اضافي مشكك متفاوت غاية التفاوت فیلا حظ لكل مقام ما یستدعی وھی دلالة عقلیة من الخارج لا من اللفظ ثم توسع فیه علی الوجھین و استعیر ظرف المكان للزمان فاريد بہ الماضی اما مطلقا او قریب لان جھة المضی جھة الظھور كالا مام او المستقبل كذلك لان كل آت قریب وانت منوجه الی القابل فكا نه لك مقابل بل وعلی ھذین الوجھین ورد في القرآن العظیم و المحاورات وبہما فسر ته ائمة اللغة و التفسیر الاثبات ووجدت اللفظة في القرآن الكریم في ثمان و ثلثین موضعاً في عشرین منھا لادلالة علی القرب و فی واحد جاء علی حقیقة اجزائه التركیبیة و في سبعة عشر فید القرب علی تفاوت عظیم فیہ من الاتصال الحقیقی الی فصل مسیرة خمسماية سنة جعلنا ما لا دلالة فیه علی القرب فریقا و البواقی فریقا:

بھی ہے اور مقابل بھی ہے۔ لفظ "بین یدیہ" کا اصلی مفاد یہی ہے البتہ قرب چونکہ ایک امر اضافی حدود درجہ متفاوت المعنی کلی مشکک ہے اس لیے اس کے مختلف درجات میں سے کسی ایک کی تعیین مقام کی خصوصیت کے لحاظ سے ہو گی اور قرب و بعد کے مختلف مراتب پر دلالت لفظ کے تقاضا سے نہیں عقل کے تقاضا سے ہے پھر اصل میں تو یہ لفظ ظرف مکان کے لیے تھا لیکن بعد میں ظرف زمان کے لیے مستعمل ہونے لگا یا تو مطلقا زمانہ ماضی یا ماضی قریب کے لیے کیونکہ ماضی حضور کے قریب ہے اور اسی طرح مستقبل میں بھی کہ آنے والا زمانہ بھی مقابل اور متوجہ ہے قرآن عظیم اور محاورات عرب میں لفظ "بین یدیہ" ان دونوں معنی میں وارد ہوا مفسرین نے اسی معنی سے اس کی تفسیر کی میں تتبع اور تلاش سے قرآن پاک میں ۳۸ جگہ یہ لفظ پایا جن میں بیس مقامات پر قرب پر کوئی دلالت نہیں اور ایک مقام پر معنی ترکیبی حقیقی کے لیے ہے اور سترہ مقامات پر قرب کے لیے۔ مگر اس قرب میں بھی تفاوت عظیم ہے کہ اتصال

حقیقی سے پانچ سو برس کی راہ کی دوری تک پر قرب کا اطلاق ہوا ہے ہم نے ان سب آیتوں کو دو قسموں پر تقسیم کیا ہے :

Fatawa Razawiyya, Volume 28

From the first category: (1) The word of our Lord Almighty in Surah Al-Baqarah, (2) in Taha, (3) in Al-Anbiya, (4) in Al-Hajj: "He knows what is before them and what is behind them." (5) In Maryam: "To Him belongs what is before us and what is behind us and what is between that." Thus, the knowledge and kingdom of Allah Almighty cannot be restricted to near or far, whether the adverb is taken spatially or temporally, even if a general meaning is considered, which is more appropriate to the context. Furthermore, (6) in Surah Al-Baqarah: "For he has brought it down upon your heart by permission of Allah, confirming what was before it." (7) In Al-Imran: "He has sent down upon you the Book in truth, confirming what was before it." (8) In Surah Al-An'am: "And this is a Book We have sent down, blessed and confirming what was before it."

First Category: (1) Surah Al-Baqarah, (2) Surah Taha, (3) Surah Al-Anbiya, (4) Surah Al-Hajj; the wording of the verses in all these Surahs is identical: "He knows what is before them and what is behind them." He has knowledge of their front and back. (5) The verse from Surah Maryam: "To Him belongs what is before us and what is behind us and what is between that." Dominion over our front, back, and what lies between belongs only to Allah Almighty. It is evident that the dominion and knowledge of Allah Almighty are not specific to what is near or far. (6) In Surah Al-Baqarah: "For he has brought it down upon your heart by permission of Allah, confirming what was before it." The Pure One has descended the Great Quran upon your heart, which confirms that which preceded it. (7) In Al-Imran: "He has sent down upon you the Book in truth, confirming what was before it." He revealed the Book to you with truth, which confirms what has passed. (8) In Surah Al-An'am: "And this is a blessed Book We have sent down, confirming what has passed."

1. Al-Quran Al-Karim 2/255
2. Al-Quran Al-Karim 20/110
3. Al-Quran Al-Karim 21/28
4. Al-Quran Al-Karim 22/76
5. Al-Quran Al-Karim 19/62
6. Al-Quran Al-Karim 2/97
7. Al-Quran Al-Karim 3/3
8. Al-Quran Al-Karim 6/92

फ़तावा रज़विया, जिल्द 28

पहली श्रेणी से: (1) हमारे रब अज़्ज़ व जल्ल का कौल सूरह अल-बक़रह में, (2) ता-हा में, (3) अल-अम्बिया में, (4) अल-हज्ज में: "वह जानता है जो उनके आगे है और जो उनके पीछे है।" (5) मरियम में: "उसी का है जो हमारे आगे है और जो हमारे पीछे है और जो इसके बीच है।" अतः अल्लाह तआला का ज्ञान और उसका साम्राज्य किसी निकट या दूर के साथ विशिष्ट नहीं किया जा सकता, चाहे वह स्थान के संदर्भ में हो या समय के, भले ही एक सामान्य अर्थ लिया जाए, जो इस प्रसंग में अधिक उपयुक्त है। इसके अतिरिक्त, (6) सूरह अल-बक़रह में: "क्योंकि उसने इसे अल्लाह की अनुमति से आपके हृदय पर उतारा है, जो अपने से पहले की पुष्टि करता है।" (7) आल-इमरान में: "उसने आप पर सत्य के साथ किताब उतारी, जो अपने से पहले की पुष्टि करती है।" (8) सूरह अल-अनआम में: "और यह एक किताब है जिसे हमने उतारा है, बरकत वाली और जो उसके सामने है उसकी पुष्टि करने वाली।"

पहली श्रेणी: (1) सूरह बक़रह (2) सूरह ता-हा (3) सूरह अम्बिया (4) सूरह हज्ज, इन सभी सूरतों में आयतों के शब्द एक समान हैं "वह जानता है जो उनके आगे है और जो उनके पीछे है"। उन्हें उनके आगे और पीछे का ज्ञान है। (5) सूरह मरियम शरीफ की आयत "उसी का है जो हमारे आगे है और जो हमारे पीछे है और जो इसके बीच है"। हमारे आगे, पीछे और उसके बीच का शासन केवल अल्लाह तआला ही के लिए है। स्पष्ट है कि अल्लाह तआला का शासन और उसका ज्ञान निकट या दूर के साथ सीमित नहीं है। (6) सूरह बक़रह में "क्योंकि उसने इसे अल्लाह की अनुमति से आपके हृदय पर उतारा है, जो अपने से पहले की पुष्टि करता है"। पाक ने क़ुरआन अज़ीम को आपके हृदय पर उतारा जो अपने से पहले की पुष्टि करता है। (7) आल-इमरान में "उसने आप पर सत्य के साथ किताब उतारी, जो अपने से पहले की पुष्टि करती है"। आप पर हक़ के साथ किताब उतारी जो गुज़रे हुए की तस्दीक (पुष्टि) करती है। (8) सूरह अनआम में: "हमने इस बरकत वाली किताब को उतारा जो गुज़रे हुए की तस्दीक करती है।"

1. अल-कुरान अल-करीम 2/255
2. अल-कुरान अल-करीम 20/110
3. अल-कुरान अल-करीम 21/28
4. अल-कुरान अल-करीम 22/76

5. अल-कुरान अल-करीम 19/62
6. अल-कुरान अल-करीम 2/97
7. अल-कुरान अल-करीम 3/3
8. अल-कुरान अल-करीम 6/92

पृष्ठ 179/684

فتاویٰ رضویہ جلد ۲۸

فمن الاول (۱) قول ربنا عز وجل في سورة البقرة ۱ (۲) في طٰہٰ ۲ (۳) في الانبياء ۳ (۴) في الحج "يَعْلَمُ مَا بَيْنَ اَيْدِيْهِمْ وَ مَا خَلْفَهُمْ" ۴ (۵) في مريم "لَهٗ مَا بَيْنَ اَيْدِيْنَا وَ مَا خَلْفَنَا وَ مَا بَيْنَ ذٰلِكَ" ۵ ۔ فعلم الله تعالیٰ و ملکہ لا یمکن اختصاصہ بقریب او بعید سواء اخذ الظرف مکانیاً او زمانیاً ولو حظ معنیٰ عام کما ھو الانسب بالمقام الا فخم (٦) في سورة البقرة "فَإِنَّهٗ نَزَّلَهٗ عَلٰى قَلْبِكَ بِإِذْنِ اللهِ مُصَدِّقًا لِّمَا بَيْنَ يَدَيْهِ" 6 (۷) في ال عمران : "نَزَّلَ عَلَيْكَ الْكِتٰبَ بِالْحَقِّ مُصَدِّقًا لِّمَا بَيْنَ يَدَيْهِ" 7 - (۸) في سورة الانعام : "وَهٰذَا كِتٰبٌ اَنْزَلْنٰهُ مُبٰرَكٌ مُّصَدِّقُ الَّذِيْ بَيْنَ يَدَيْهِ" 8 -

قسم اول: (۱) سورۃ بقرہ (۲) سورہ طٰہٰ (۳) سورہ انبیاء (۴) سورہ حج، ان سب سورتوں میں آیات کے الفاظ یکساں ہیں "يَعْلَمُ مَا بَيْنَ اَيْدِيْهِمْ وَ مَا خَلْفَهُمْ" ان کے پس و پیش کا اسے علم ہے۔ (۵) سورہ مریم شریف کی آیت "لَهٗ مَا بَيْنَ اَيْدِيْنَا وَ مَا خَلْفَنَا وَ مَا بَيْنَ ذٰلِكَ" ۔ اللہ تعالیٰ ہی کے لیے ہے ہمارے پس و پیش اور اس کے درمیان کی حکومت۔ ظاہر ہے کہ اللہ تعالیٰ کی حکومت اور اس کا علم قریب یا بعید کے ساتھ خاص نہیں۔ (۶) سورہ بقرہ میں "فَإِنَّهٗ نَزَّلَهٗ عَلٰى قَلْبِكَ بِإِذْنِ اللهِ مُصَدِّقًا لِّمَا بَيْنَ يَدَيْهِ" پاک نے قرآن عظیم کو آپ کے قلب پر اتارا جو اپنے سے پہلے کی تصدیق کرتا ہے۔ (۷) آل عمران میں "نزل عليك الكتاب بالحق مصدقا لما بين يديه" آپ پر کتاب اتاری حق کے ساتھ جو گزرے ہوئے کی تصدیق کرتی ہے۔ (۸) سورہ انعام میں : "ہم نے اس مبارک کتاب کو اتارا جو گزرے ہوئے کی تصدیق کرتی ہے۔"

۱ القران الكريم ۲/ ۲۵۵ ۲ القران الكريم ۲۰/ ۱۱۰ ۳ القران الكريم ۲۸/ ۲۱ ۴ القران الكريم ۲۲/ ۷۶ ۵ القران الكريم ۶۲/ ۱۹ ۶ القران الكريم ۲/ ۹۷ ۷ القران الكريم ۳/ ۳ ۸ القران الكريم ۶/ ۹۲

Fatawa Ridawiyya, Volume 28

(9) In Surah Yunus: "And this Qur'an is not such as could ever be produced by other than Allah, but it is a confirmation of what was before it." 1. (9) In Surah Yunus: "This Quran is not a fabrication from someone other than God; it is a confirmation of what has passed."

(10) In Surah Yusuf: "It (the Qur'an) is not a fabricated story, but a confirmation of what was before it and a detailed explanation of all things." 2. (10) In Surah Yusuf: "This is not a manufactured story, but a confirmation of previous works and a detailed explanation of everything."

(11) In Surah Saba: "And those who disbelieve say, 'We will never believe in this Qur'an nor in that which was before it.'" 3. (11) In Surah Saba: "The disbelievers said, 'We do not believe in this Quran, nor in that which preceded it.'"

(12) In Surah Al-Mala'ikah: "And that which We have revealed to you of the Book is the truth, confirming what was before it." 4. (12) In Surah Al-Mala'ikah: "The book we have revealed to you is the truth and confirms what has passed."

(13) In Ha-Mim As-Sajdah: "And indeed, it is a mighty Book. Falsehood cannot come to it from before it or from behind it." 5. (13) In Surah Ha-Mim As-Sajdah: "This is a book of honor; falsehood cannot find a way to it, neither from the front nor from the back."

(14) In Al-Ahqaf: "They said, 'O our people, indeed we have heard a Book sent down after Moses, confirming what was before it.'" 6. (14) In Surah Al-Ahqaf: "O our people! We have heard a book revealed after Moses that confirms the previous books."

(In all these verses, it is stated that the Great Qur'an confirms previous scriptures.)

1. The Holy Quran 10/37
2. The Holy Quran 12/111
3. The Holy Quran 34/31
4. The Holy Quran 35/31
5. The Holy Quran 41/42
6. The Holy Quran 46/30

Page 180 of 684 I.T. Majlis of Dawat-e-Islami

फ़तावा रज़विया, जिल्द 28

(9) सूरह यूनुस में: "और यह क़ुरआन ऐसा नहीं है कि अल्लाह के सिवा किसी और के द्वारा गढ़ा जा सके बल्कि यह अपने से पहले वाली (किताबों) की पुष्टि है" 1. (9) सूरह यूनुस में: "यह क़ुरआन अल्लाह के सिवा किसी और की ओर से गढ़ा हुआ नहीं है, यह तो पहले गुज़री हुई (किताबों) की पुष्टि है।"

(10) सूरह यूसुफ़ में: "यह (क़ुरआन) कोई गढ़ी हुई बात नहीं है, बल्कि यह अपने से पहले वाली (किताबों) की पुष्टि और हर चीज़ का विस्तृत विवरण है" 2. (10) सूरह यूसुफ़ में: "यह कोई बनावटी बात नहीं है, बल्कि अपने से पहले के कार्यों की पुष्टि और हर चीज़ का विवरण है।"

(11) सूरह सबा में: "और उन लोगों ने कहा जिन्होंने कुफ़्र किया कि हम न तो इस क़ुरआन पर ईमान लाएंगे और न ही उस पर जो इससे पहले है" 3. (11) सूरह सबा में: "काफ़िरों ने कहा कि हम न तो इस क़ुरआन पर ईमान लाते हैं और न ही उस पर जो पिछले (समय) में है।"

(12) सूरह अल-मलैकह में: "और जो किताब हमने आपकी ओर वह्य (प्रकाशना) की है वही सत्य है, जो अपने से पहले वाली (किताबों) की पुष्टि करती है" 4. (12) सूरह अल-मलैकह में: "जो किताब हमने आपकी ओर वह्य की है, वह सत्य है और गुज़री हुई (किताबों) की पुष्टि करने वाली है।"

(13) सूरह हा-मीम अस-सजदा में: "और निस्संदेह यह एक अज़ीज़ (प्रतिष्ठित) किताब है। इसके पास बातिल (असत्य) न तो इसके सामने से आ सकता है और न ही इसके पीछे से" 5. (13) सूरह हा-मीम अस-सजदा में: "यह इज़्ज़त वाली किताब है, बातिल का इसके पास कोई रास्ता नहीं है, न इसके आगे से और न इसके पीछे से।"

(14) सूरह अल-अहक़ाफ़ में: "उन्होंने कहा, 'हे हमारी क़ौम! हमने एक ऐसी किताब सुनी है जो मूसा के बाद उतारी गई है, जो अपने से पहले वाली (किताबों) की पुष्टि करती है'" 6. (14) सूरह अल-अहक़ाफ़ में: "हे हमारी क़ौम! हमने एक किताब सुनी जो मूसा के बाद उतारी गई, जो पिछली किताबों की पुष्टि करती है।"

(इन सभी आयतों में यह है कि क़ुरआन-ए-अज़ीम पिछली किताबों की पुष्टि करता है)

1. अल-क़ुरआन अल-करीम 10/37
2. अल-क़ुरआन अल-करीम 12/111

3. अल-क़ुरआन अल-करीम 34/31
4. अल-क़ुरआन अल-करीम 35/31
5. अल-क़ुरआन अल-करीम 41/42
6. अल-क़ुरआन अल-करीम 46/30

पृष्ठ 180 का 684 आई.टी. मज्लिस ऑफ़ दावत-ए-इस्लामी

فتاوی رضویہ جلد ۲۸

(۹) في یونس: "وَمَا كَانَ هٰذَا الْقُرْاٰنُ اَنْ یُّفْتَرٰی مِنْ دُوْنِ اللهِ وَ لٰكِنْ تَصْدِیْقَ الَّذِیْ بَیْنَ یَدَیْهِ" 1۔ (۹) سورہ یونس میں: "یہ قرآن غیر خدا کی طرف سے افتراء نہیں ہے یہ تو گزرے ہوئے کی تصدیق ہے"

(۱۰) في یوسف: "مَا كَانَ حَدِیْثًا یُّفْتَرٰی وَ لٰكِنْ تَصْدِیْقَ الَّذِیْ بَیْنَ یَدَیْهِ وَتَفْصِیْلَ كُلِّ شَیْءٍ" 2۔ (۱۰) سورہ یوسف میں "یہ بناوٹ کی بات نہیں لیکن اپنے سے پہلے کاموں کی تصدیق اور ہر شیئ کی تفصیل ہے"

(۱۱) في سبأ: "وَ قَالَ الَّذِیْنَ كَفَرُوْا لَنْ نُّؤْمِنَ بِهٰذَا الْقُرْاٰنِ وَلَا بِالَّذِیْ بَیْنَ یَدَیْهِ" 3۔ (۱۱) سورہ سبا میں کافروں نے کہا ہم نہ تو اس قرآن پر ایمان لاتے ہیں نہ اس پر جو گذشتہ ہے۔"

(۱۲) في الملئكة: "وَالَّذِیْۤ اَوْحَیْنَا اِلَیْكَ مِنَ الْكِتٰبِ هُوَ الْحَقُّ مُصَدِّقًا لِّمَا بَیْنَ یَدَیْهِ" 4۔ (۱۲) سورہ ملئکہ میں "جو کتاب ہم نے آپ کی طرف وحی کی حق ہے اور گزرے ہوئے کی تصدیق ہے"

(۱۳) فی حم السجدة: "وَ اِنَّهٗ لَكِتٰبٌ عَزِیْزٌ لَّا یَاْتِیْهِ الْبَاطِلُ مِنْۢ بَیْنَ یَدَیْهِ وَلَا مِنْ خَلْفِهٖ" 5۔ (۱۳) سورہ حم السجدہ میں "یہ عزت والی کتاب کی باطل کو اس کی طرف راہ نہیں نہ اس کے آگے سے نہ پیچھے سے۔"

(۱۴) فی الاحقاف: "قَالُوْا یٰقَوْمَنَاۤ اِنَّا سَمِعْنَا كِتٰبًا اُنْزِلَ مِنْۢ بَعْدِ مُوْسٰی مُصَدِّقًا لِّمَا بَیْنَ یَدَیْهِ" 6۔ (۱۴) سورہ احقاف میں: "اے ہماری قوم! ہم نے ایک کتاب سنی جو موسی کے بعد اتاری گئی اگلی کتابوں کی تصدیق فرماتی ہے۔"

(ان سب آیات میں ہے کہ قرآن عظیم گذشتہ کتابوں کی تصدیق کرتا ہے)

1 القرآن الكريم ١٠ / ٣٧ 2 القرآن الكريم ١٢ / ١١١ 3 القرآن الكريم ٣١ / ٣٤ 4 القرآن الكريم ٣١ / ٣٥ 5 القرآن الكريم ٤٢ / ٤١ 6 القرآن الكريم ٣٠ / ٤٦

Indeed, the Noble Quran confirms all the previously revealed divine books, whether revealed recently or in the distant past, and none of Allah's books contradict it [Note 1]. And the disbelievers do not believe in anything [Note 2].

(15) And among these is the verse in Al-Imran regarding His servant Isa (peace be upon him): "and confirming that which was before me of the Torah." [Footnote 1] (16) In Surah Al-Ma'idah: "And We sent, following in their footsteps, Jesus, the son of Mary, confirming that which came before him in the Torah." [Footnote 2] (17) In Surah As-Saff: "confirming that which was before me of the Torah and bringing good tidings of a messenger to come after me, whose name is Ahmad." [Footnote 3]

They interpreted it only as the tribe, by comparing it to similar instances in the Mighty Quran.

And undoubtedly, the Great Quran confirms all the previously passed heavenly books, whether they are recent or ancient, and none of the past books oppose it. And the disbelievers do not believe in any of them. (15) This verse of Aal-e-Imran is also of the first category, which narrates about Hazrat Isa (peace be upon him) that "I have come confirming the book Torah before me." (16) The verse of Surah Al-Ma'idah: "We brought Isa son of Mary on the footsteps of those Prophets, confirming the Torah which was before him." (17) And the verse of Surah As-Saff: "I am confirming the book Torah before me, and giving glad tidings of that Messenger who will grace after me, whose name is Ahmad."

In these verses, the phrase "bayna yadayhi" (before him) could have been applied to the Holy Prophet (peace be upon him), but the commentators have...

Note 1: It refers to the thirteenth verse. / Note 1: Referring to the thirteenth verse. (Amna Alayhirrahmah) Note 2: It refers to the eleventh verse. / Note 2: Referring to the eleventh verse. (Amna)

1. The Holy Quran 3/50
2. The Holy Quran 5/46
3. The Holy Quran 61/6

निस्संदेह कुरान-ए-करीम उन सभी ईश्वरीय ग्रंथों की पुष्टि करता है जो उससे पहले अवतरित हुए, चाहे वे निकट समय के हों या प्राचीन काल के, और अल्लाह की कोई भी पुस्तक इसका विरोध नहीं करती [टिप्पणी 1]। और अविश्वासी किसी भी चीज़ पर विश्वास नहीं करते [टिप्पणी 2]।

(15) और उनमें से वह आयत आले-इमरान में है जो उनके सेवक ईसा (अलैहिस्सलाम) के बारे में है: "और मैं अपने से पहले की तौरेत की पुष्टि करने वाला हूँ।" [पादलेख 1] (16) सूरह अल-माएदा में: "और हमने उनके पदचिह्नों पर मरियम के बेटे ईसा को भेजा, जो अपने से पहले की तौरेत की पुष्टि करने वाले थे।" [पादलेख 2] (17) सूरह अस-सफ़ में: "मैं अपने से पहले की तौरेत की पुष्टि करने वाला हूँ और एक ऐसे रसूल की खुशखबरी देने वाला हूँ जो मेरे बाद आएँगे, जिनका नाम अहमद है।" [पादलेख 3]

उन्होंने इसका अर्थ केवल कबीले के रूप में ही किया, इसे महान कुरान में इसके समान उदाहरणों पर आधारित किया।

और निस्संदेह कुरान-ए-अजीम उन सभी पिछली आसमानी किताबों की तस्दीक करता है जो गुजरी हैं, चाहे वे करीब की हों या पुरानी, और पिछली किताबों में से कोई भी इसका विरोध नहीं करती। और काफिर किसी पर भी ईमान नहीं लाते। (15) आले इमरान की यह आयत भी पहली श्रेणी में ही है जो हज़रत ईसा अलैहिस्सलाम के बारे में बयान करती है कि "मैं अपने से पहले की किताब तौरेत की तस्दीक करता हुआ आया हूँ।" (16) सूरह मायदा की आयत "हम उन नबियों के पदचिह्नों पर ईसा बिन मरियम को लाए, जो उनसे पहले की तौरेत की तस्दीक करने वाले थे।" (17) और सूरह सफ की आयत "मैं अपने से पहले की किताब तौरेत की तस्दीक करता हुआ, और उन रसूल की खुशखबरी सुनाता हुआ जो मेरे बाद तशरीफ़ लाएँगे, उनका नाम अहमद है।"

इन आयतों में शब्द "बैन यदयह" का प्रयोग हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) पर किया जा सकता था, लेकिन मुफस्सिरों (व्याख्याकारों) ने इसकी...

टिप्पणी 1: तेरहवीं आयत की ओर इशारा है। टिप्पणी 2: ग्यारहवीं आयत की ओर इशारा है।

1. अल-कुरान अल-करीम 3/50
2. अल-कुरान अल-करीम 5/46

3. अल-कुरान अल-करीम 6/61

पृष्ठ 181/684

فالقرآن الکریم مصدق لکل کتاب الٰہی نزل قبلہ قریباً او بعیداً ولا یخالفہ ع۱ بشیء من کتب اللہ تعالیٰ والکفرۃ ع۲ بشیء لا یومنون ۔ اور بلا شبہ قرآن عظیم تمام ہی گزری ہوئی آسمانی کتابوں کی تصدیق فرماتا ہے قریب کی ہو یا بعید کی اور گزشتہ کتابوں میں کوئی بھی اس کی مخالفت نہیں کرتی۔ اور کافر کسی پر بھی ایمان نہیں لاتے ۔

(۱۵) ومن ذلک فی ال عمران عن عبدہ عیسی علیہ الصلوۃ والسلام "وَمُصَدِّقًا لِّمَا بَيْنَ يَدَيَّ مِنَ التَّوْرٰىةِ" ۱ (۱۵) آل عمران کی یہ آیت بھی قسم اول میں ہی ہے جو حضرت عیسیٰ علیہ السلام کی حکایت کرتی ہے کہ "میں تصدیق کرتا آیا ہوں اپنے سے پہلی کتاب توریت کی ۔"

(۱٦) فی المائدۃ "وَ قَفَّيْنَا عَلٰى اٰثَارِهِمْ بِعِيْسَى ابْنِ مَرْيَمَ مُصَدِّقًا لِّمَا بَيْنَ يَدَيْهِ مِنَ التَّوْرٰىةِ" ۲ (۱٦) سورہ مائدہ کی آیت "ہم ان نبیوں کے نشان قدم پر عیسیٰ بن مریم کو لائے تصدیق کرتا ہوا توریت کی جو اس سے پہلے تھی"

(۱۷) فی الصف "مُصَدِّقًا لِّمَا بَيْنَ يَدَيَّ مِنَ التَّوْرٰىةِ وَ مُبَشِّرًا بِرَسُوْلٍ يَّاْتِيْ مِنْۢ بَعْدِي اسْمُهٗۤ اَحْمَدُ" ۳ (۱۷) اور سورہ صف کی آیت "میں اپنے سے پہلے کتاب توریت کی تصدیق کرتا ہوا، اور ان رسول کی بشارت سناتا ہوا جو میرے بعد تشریف لائیں گے ان کا نام احمد ہے،"

فما فسروہ الا بالقبیلۃ حملاً لہ علٰی نظائرہ فی القرآن العزیز ان آیات میں لفظ "بین یدیہ" کہ حضور پر حمل کیا جاسکتا تھا لیکن مفسرین نے اس کی

ع۱: ناظر الی الایۃ الثالثۃ عشر ۲ امنہ علیہ الرحمۃ۔ | ع۱: تیرھویں آیت کی طرف اشارہ ہے ع۲: ناظر الی الایۃ الحادیۃ عشر ۲ امنہ۔ | ع۲: گیارھویں آیت کی طرف اشارہ ہے۔

١ القرآن الكريم ٣/٥٠ ٢ القرآن الكريم ٥/٤٦ ٣ القرآن الكريم ٦/٦١

Fatawa Rizwia Volume 28

"And it is what comes first to understanding, even if it were possible to interpret it here as presence." The interpretation is done as 'from before' because the mind's immediate intuition is towards that.

(18) In Surah al-Baqarah: "So We made it (the punishment) a deterrent lesson for those between its hands and those behind it" [2:66] - based on the interpretation of nations before and after it, when their state was mentioned in the scriptures of the ancients and their story became famous among the later ones (Baydawi). (18) And in Surah al-Baqarah: "So We made it (the event of that town) a deterrent lesson for those before it and behind it." Its interpretation was also given as "previous and later nations," whose mention is found in past nations and became famous among later peoples (Baydawi).

(19) And in Ha Mim as-Sajdah: "When the Messengers came to them from between their hands and from behind them" [41:14] - reported from al-Hasan: They warned them of Allah's punishments upon those before them from the nations, and of the punishment of the hereafter (Nasafi). Or: [from nations] before them and after them, as news of the predecessors had reached them, and [prophets] Hud and Salih informed them about the successors, calling them all to faith in them (Baydawi). (19) And in Ha Mim as-Sajdah: "And when the Messengers came to them from their front and back." It is narrated from Hazrat Hasan al-Basri that its interpretation is that the Messengers warned them of the calamities of previous nations and of the punishment to come in the hereafter (Nasafi). Or: past and future nations, such that news of the former reached them, and Hud and Salih (peace be upon them) informed them of the state of the later ones while inviting all of them to faith (Baydawi).

(20) In Surah al-Ahqaf: "When he warned his people at al-Ahqaf—and warners have already passed between his hands (before him)..." [46:21] - before Hud (and from behind him) after him to their peoples (that you should not worship...). (20) In Surah al-Ahqaf, Hazrat Hud warned his people at the place of al-Ahqaf, and before him warners had passed, and they came after; that is, before Hazrat Hud and after him, to their...

1. The Holy Quran 2/66.
2. Anwar al-Tanzil (Tafsir al-Baydawi), under verse 2/66, Dar al-Fikr Beirut, 1/338.
3. The Holy Quran 12/41.

4. Madarik al-Tanzil (Tafsir al-Nasafi), under verse 41/13, Dar al-Kitab al-Arabi Beirut, 2/90.
5. Anwar al-Tanzil (Tafsir al-Baydawi), under verse 41/13, Dar al-Fikr Beirut, 5/110.
6. The Holy Quran 46/21.

फ़तावा रिज़विया जिल्द 28

"और यह वह है जो सबसे पहले समझ में आता है, भले ही यहाँ इसे 'उपस्थिति' के रूप में लेना संभव हो।" इसकी व्याख्या 'पहले' से की गई है क्योंकि मन का ध्यान सबसे पहले इसी ओर जाता है।

(18) सूरह बक़रह में: "तो हमने उसे (उस सज़ा को) उनके सामने और उनके पीछे वालों के लिए एक शिक्षाप्रद चेतावनी बना दिया" [2:66] - उन उम्मतों की व्याख्या पर जो उससे पहले और बाद में थीं, जब उनका हाल पूर्वजों की किताबों में वर्णित था और उनकी कहानी बाद के लोगों में प्रसिद्ध हुई (बैज़ावी)। (18) और सूरह बक़रह में: "तो हमने (उस बस्ती की घटना को) उसके आगे और पीछे वालों के लिए एक सबक बना दिया"। इसकी व्याख्या भी "पिछली और अगली उम्मतें" की गई है जिसका उल्लेख पिछली उम्मतों में हुआ और बाद वाली कौमों में मशहूर हुआ (बैज़ावी)।

(19) और हा-मीम अस-सजदा में: "जब रसूल उनके पास उनके आगे और उनके पीछे से आए" [41:14] - हसन बसरी से रिवायत है: उन्होंने उन्हें उन उम्मतों पर अल्लाह के अज़ाबों से डराया जो उनसे पहले थीं और आख़िरत के अज़ाब से (नसाफ़ी)। या: उनसे पहले और उनके बाद वालों से, क्योंकि उन तक पूर्वजों की ख़बर पहुँच चुकी थी और हूद और सालेह ने उन्हें बाद वालों के बारे में बताया, उन सबको ईमान की दावत देते हुए (बैज़ावी)। (19) और हा-मीम अस-सजदा में: "और जब रसूल उनके आगे और पीछे से आए।" हज़रत हसन बसरी से इसकी व्याख्या वर्णित है कि रसूल उन्हें पिछली उम्मतों की घटनाओं और आख़िरत में आने वाले अज़ाब से डराते थे (नसाफ़ी)। या गुज़री हुई और आने वाली कौमें कि उन्हें पिछलों की ख़बर पहुँची और हूद और सालेह अलैहिस्सलाम ने उन्हें बाद वालों का हाल बताया और सबको ईमान की दावत दी (बैज़ावी)।

(20) सूरह अहक़ाफ़ में: "जब उसने अपनी कौम को अहक़ाफ़ में डराया—और उससे पहले और उसके बाद भी डराने वाले गुज़र चुके थे..." [46:21] - यानी हूद से पहले (और उनके बाद) अपनी कौमों को (कि तुम इबादत न करो...)। (20) सूरह अहक़ाफ़ में हज़रत हूद ने अपनी कौम को मुक़ाम-ए-अहक़ाफ़ में डराया और उससे पहले सुनाने वाले गुज़र चुके थे और बाद में भी आए, यानी हज़रत हूद से पहले और उनके बाद अपनी...

1. अल-क़ुरान अल-करीम 2/66।
2. अनवार अत-तन्ज़ील (तफ़्सीर अल-बैज़ावी), आयत 2/66 के तहत, दार अल-फ़िक्र बेरुत, 1/338।

3. अल-क़ुरान अल-करीम 41/12।
4. मदारिक अत-तन्ज़ील (तफ़्सीर अन-नसाफ़ी), आयत 41/13 के तहत, दार अल-किताब अल-अरबी बेरुत, 2/90।
5. अनवार अत-तन्ज़ील (तफ़्सीर अल-बैज़ावी), आयत 41/13 के तहत, दार अल-फ़िक्र बेरुत, 5/110।
6. अल-क़ुरान अल-करीम 46/21।

وہو الذی یسبق الی الفہم و ان امکن حملہ ھھنا علی الحضور۔ تفسیر من قبلہ سے کی ہے کہ ذہن کا تبادر اسی طرف ہوتا ہے۔

(۱۸) في سورة البقرة "فَجَعَلْنٰهَا نَكٰلاً لِّمَا بَيْنَ يَدَيْهَا وَمَا خَلْفَهَا" ۱ على التفسير لما قبلها و ما بعدها من الامم اذا ذكرت حالهم فی زبر الاولین واشتهرت قصتهم فی الاخرین (بیضاوی) ۲ (۱۸) اور سورہ بقرہ میں "تو ہم نے (اس بستی کا) واقعہ اس کے آگے اور پیچھے والوں کے لیے عبرت کر دیا" اس کی تفسیر بھی "اگلی اور پچھلی امتیں" کی گئی جس کا ذکر گذشتہ امتوں میں مذکور اور بعد والی قوموں میں مشہور ہوا (بیضاوی)

(۱۹) وفی حم السجدة "اِذْ جَاءَتْهُمُ الرُّسُلُ مِنْۢ بَيْنِ اَيْدِيْهِمْ وَمِنْ خَلْفِهِمْ" ۳ عن الحسن انذروهم من وقائع الله فیمن قبلهم من الامم وعذاب الاخره اھ (نسفی) ۴ او من قبلهم ومن بعدهم اذ قد بلغتهم خبر المتقدمین واخبرهم هود وصالح عن المتاخرین داعین الی الایمان بهم اجمعین (بیضاوی) ۵ (۱۹) اور حم سجدہ میں "اور جب رسول ان کے آگے پیچھے پھرتے تھے" حضرت حسن بصری سے اس کی تفسیر مروی ہے کہ رسول انہیں پہلی امتوں کے حادثات اور آخرت میں آنے والے عذاب سے ڈراتے (نسفی) یا گذشتہ اور آئندہ قومیں کہ انہیں پہلوں کی خبر پہنچی اور ہود اور صالح علیہ السلام نے انہیں دعوت دیتے ہوئے متاخرین کا حال بتایا (بیضاوی)۔

(۲۰) في الاحقاف "اِذْ اَنْذَرَ قَوْمَهٗ بِالْاَحْقَافِ وَقَدْ خَلَتِ النُّذُرُ مِنْۢ بَيْنِ يَدَيْهِ" ۶ قبل هود (و من خلفه) من بعده الی اقوامهم (ان لا تعبد و (۲۰) سورہ احقاف میں حضرت ہود نے اپنی قوم کو مقام احقاف میں

ڈرایا اور اس کے پہلے سنانے والے گزر چکے تھے اور بعد میں آئے یعنی حضرت ہود سے پہلے اور ان کے بعد اپنی

۱ القرآن الکریم ۲/ ۶۶ ۲ انوار التنزیل (تفسیر البیضاوی) تحت الآیة ۲/ ۶۶ دار الفکر بیروت ۱/ ۳۳۸ ۳ القرآن الکریم ۱۲/ ۴۱ ۴ مدارک التنزیل (تفسیر النسفی) تحت الآیة ۴۱/ ۱۳ دار الکتاب العربی بیروت ۲/ ۹۰ ۵ انوار التنزیل (تفسیر البیضاوی) تحت الآیة ۱۳/ ۴۱ دار الفکر بیروت ۵/ ۱۱۰ ۶ القرآن الکریم ۲۱/ ۴۶

Fatawa Rizvia, Volume 28

...except Allah) (Jalal [Tafsir Jalalayn])^1 Towards nations, that worship no one but God (Jalalayn).

From the second type (21) In Al-A'raf: "And He it is Who sends the winds as glad tidings before His mercy..."^2 Part Two (21) In Surah Al-A'raf: "Allah Almighty sent the winds as heralds of glad tidings before the rain."

(22) And in Al-Furqan: "And He it is Who sent the winds as glad tidings before His mercy..."^3 (22) In Surah Al-Furqan: "Allah Almighty sent the winds as heralds of glad tidings before the rain."

(23) In An-Naml: "Is He [not best] who guides you through the darknesses of the land and sea and who sends the winds as good tidings before His mercy?"^4 (For it indicates the closeness of rain). (23) In Surah An-Naml: "Or He who shows you the way in the darkness of land and sea, and He who sends winds as glad tidings before His mercy" (In these verses 'Bayna Yadayhi' signifies being near).

(24) In Al-A'raf: "Then I will come to them from before them and from behind them and on their right and on their left..."^5 So, for the one who whispers (Satan), nearness is necessary, and refuge is sought with Allah the Almighty. (24) In Al-A'raf: "We will come upon them from their front, their back, their right and their left." In this verse, the whispering of Satans is mentioned, for which it is necessary for them to be near the people they whisper to; we seek Allah's refuge from this.

Footnotes: 1. Tafsir Jalalayn, under verse 21/66, Asah al-Matabi, Delhi, p. 418. 2. Al-Quran Al-Karim 7/57. 3. Al-Quran Al-Karim 25/48. 4. Al-Quran Al-Karim 27/63. 5. Al-Quran Al-Karim 7/17.

Page 183 of 684

फ़तावा रिज़विया, खंड 28

...अल्लाह के सिवा) (जलाल [तफ़्सीर जलालाइन])^1 क़ौमों की तरफ कि ख़ुदा के सिवा किसी और को न पूजो (जलालाइन)।

दूसरी किस्म से (21) अल-आराफ़ में: "और वही है जो अपनी रहमत से पहले हवाओं को खुशखबरी देने वाली बनाकर भेजता है..."^2 क़िस्म सानी (21) सूरह आराफ़ में "अल्लाह तआला ने हवाओं को बारिश से पहले बशारत (खुशखबरी) देने वाली बना कर भेजा।"

(22) और अल-फ़ुरक़ान में: "और वही है जिसने अपनी रहमत से पहले हवाओं को खुशखबरी देने वाली बनाकर भेजा..."^3 (22) सूरह फ़ुरक़ान में "अल्लाह तआला ने हवाओं को बारिश से पहले बशारत देने वाली बना कर भेजा।"

(23) अन-नमल में: "या वह जो तुम्हें ज़मीन और समंदर के अंधेरों में रास्ता दिखाता है, और वह जो अपनी रहमत के आगे हवाओं को खुशखबरी सुनाते हुए भेजता है?"^4 (क्योंकि यह बारिश की निकटता का संकेत देती है)। (23) सूरह नमल में "या वो जो तुम्हें राह दिखाता है अंधेरों में खुश्की और तरी की, और वो कि हवाएं भेजता है अपनी रहमत के आगे खुशखबरी सुनाती" (इन आयात में 'बैन यदैहि' करीब होने पर दलालत करता है)।

(24) अल-आराफ़ में: "मैं उनके पास उनके आगे से और उनके पीछे से और उनके दाएं से और उनके बाएं से ज़रूर आऊंगा..."^5 इसलिए, वसवसा डालने वाले (शैतान) के लिए करीब होना ज़रूरी है, और अल्लाह तआला की पनाह चाहते हैं। (24) आराफ़ में "हम उन पर आएंगे उनके आगे उनके पीछे और दाएं बाएं' इस आयत में शैतानों के वसवसा का बयान है जिसके लिए उनका उन लोगों के करीब होना ज़रूरी है जिनको वसवसा दें, इससे खुदा की पनाह।

पादलेख (Footnotes): 1. तफ़्सीर जलालाइन, आयत 21/66 के तहत, असहु अल-मताबिअ, दिल्ली, पृ. 418. 2. अल-कुरान अल-करीम 7/57. 3. अल-कुरान अल-करीम 25/48. 4. अल-कुरान अल-करीम 27/63. 5. अल-कुरान अल-करीम 7/17.

पृष्ठ 183 / 684

فتاوٰی رضویہ، جلد ۲۸

الا اللہ) (جلال) 1۔ قوموں کی طرف کہ سوائے خدا کے کسی اور کو نہ پوجو (جلالین)

ومن الثانی (۲۱) في الاعراف " وَهُوَ الَّذِي يُرْسِلُ الرِّيٰحَ بُشْرًاۢ بَيْنَ يَدَيْ رَحْمَتِهٖ ط " 2- قسم ثانی (۲۱) سورہ اعراف میں " اللہ تعالٰی نے ہواؤں کو بارش سے پہلے بشارت دینے والی بنا کر بھیجا۔"

(۲۲) وفی الفرقان " وَهُوَ الَّذِيَ اَرْسَلَ الرِّيٰحَ بُشْرًاۢ بَيْنَ يَدَيْ رَحْمَتِهٖ ج " 3 (۲۲) سورہ فرقان میں " اللہ تعالٰی نے ہواؤں کو بارش سے پہلے بشارت دینے والی بنا کر بھیجا۔"

(۲۳) فی النمل " اَمَّنْ يَّهْدِيْكُمْ فِيْ ظُلُمٰتِ الْبَرِّ وَالْبَحْرِ وَ مَنْ يُّرْسِلُ الرِّيٰحَ بُشْرًاۢ بَيْنَ يَدَيْ رَحْمَتِهٖ ط " 4(فانہا تدل علی قرب المطر)۔ (۲۳) سورہ نمل میں "یا وہ جو تمہیں راہ دکھاتا ہے اندھیروں میں خشکی اور تری کی، اور وہ کہ ہوائیں بھیجتا ہے اپنی رحمت کے آگے خوشخبری سناتی" (ان آیات میں بین یدیہ قریب ہونے پر دلالت کرتا ہے)۔

(۲۴) فی الاعراف " لَاٰتِيَنَّهُمْ مِّنْۢ بَيْنِ اَيْدِيْهِمْ وَ مِنْ خَلْفِهِمْ وَعَنْ اَيْمَانِهِمْ وَعَنْ شَمَآئِلِهِمْ ط " 5 فلابد للموسوس من القرب والعیاذ باللہ تعالی۔ (۲۴) اعراف میں "ہم ان پر آئیں گے ان کے آگے ان کے پیچھے اور دائیں بائیں" اس آیت میں شیطانوں کو وسوسہ کا بیان ہے جس کے لیے ان کا ان لوگوں کے قریب ہونا ضروری ہے جن کو وسوسہ دیں بے اس سے خدا کی پناہ)

حواشی: 1 تفسیر جلالین تحت الایۃ ۶۶/ ۲۱ اصح المطابع دہلی ص ۴۱۸ 2 القرآن الکریم ۷ / ۵۷ 3 القرآن الکریم ۲۵ / ۴۸ 4 القرآن الکریم ۲۷ / ۶۳ 5 القرآن الکریم ۷ / ۱۷

(25) In Ar-Ra'd: "For him are angels in succession, before him and behind him" [1]. For the characteristic of a protector is proximity. (25) In Surah Ra'd: "His guardians are before him and behind him." This verse mentions guardianship, which occurs from closeness.

(26) In Saba: "Do they not see what is before them and what is behind them of the heaven and the earth?" [2]. This refers to the worldly sky visible to us, which is the closest to us. (26) In Surah Saba: "So, have they not seen what is before them and behind them of the heaven and the earth?" This verse refers to the worldly sky which is relatively close to us and casts a shadow over us.

(27) Therein: "And of the jinn were those who worked before him by the permission of his Lord" (until the words of the Exalted) "They made for him what he willed of elevated chambers, statues, bowls like reservoirs, and stationary kettles." [3]. The purpose of working "before the King" is to be in his sight according to what he wills. (27) It says in it: "And among the jinn were those who worked before him by his Lord's command, making for him whatever he desired: high palaces, statues, basins as large as reservoirs, and fixed cooking pots." In this verse, the reference to those working according to the king's wishes being "before him" means being in his sight.

(28) Therein: "There is no madness in your companion. He is only a warner to you before a severe punishment." [4]. This indicates the proximity of the Day of Judgment. (28) In the same [surah]: "There is no trace of madness in your companion. He is but a warner to you before a severe punishment." In this, the phrase "bayna yaday" (before) indicates the closeness of the Day of Judgment.

[1] Al-Quran Al-Karim 13 / 11 [2] Al-Quran Al-Karim 34 / 9 [3] Al-Quran Al-Karim 34 / 12 and 13 [4] Al-Quran Al-Karim 34 / 46

(25) फ़ी अर-रअद: "उसके लिए बारी-बारी से आने वाले (फ़रिश्ते) हैं, उसके आगे से और उसके पीछे से" [1]। संरक्षक की विशेषता निकटता है। (25) सूरह रअद में: "उसके निगहबान उसके आगे-पीछे हैं।" इस आयत में निगहबानी का ज़िक्र है जो क़रीब से होती है।

(26) फ़ी सबा: "क्या उन्होंने नहीं देखा जो उनके आगे और उनके पीछे आसमान और ज़मीन में से है?" [2]। इससे मुराद दुनिया का वह आसमान है जो हमें दिखाई देता है, जो हमारे सबसे क़रीब है। (26) सूरह सबा में: "तो क्या उन्होंने नहीं देखा जो उनके आगे और पीछे है आसमान और ज़मीन।" इस आयत से मुराद आसमाने-दुनिया है जो निस्बतन हमसे करीब है और हम पर साया-फ़गन है।

(27) फ़ीहा: "और जिन्नों में से वह जो उसके आगे उसके रब के हुक्म से काम करते थे" (अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल के इस क़ौल तक) "वे उसके लिए जो वह चाहता बनाते: ऊंचे महल और तस्वीरें और हौज़ों जैसे बड़े प्याले और जमी हुई देगें।" [3]। बादशाह के सामने काम करने का मक़सद यह है कि वह उसकी मर्ज़ी के मुताबिक़ उसकी नज़र के सामने हो। (27) इसमें है: "और जिन्नों में से वह जो उसके आगे काम करते उसके रब के हुक्म से उसके लिए बनाते जो वह चाहता ऊंचे ऊंचे महल और तस्वीरें और बड़े बड़े हौज़ों के बराबर लगन और लंगर दार देगें।" इस आयत में बादशाह के हस्ब-ए-मर्ज़ी काम करने वालों के उसके सामने होने से मुराद उसकी निगाह में होना है।

(28) फ़ीहा: "तुम्हारे इस साहिब में कोई जुनून नहीं है, वह तो तुम्हें एक सख़्त अज़ाब से पहले डराने वाले हैं।" [4]। यह क़यामत की नज़दीकी पर दलालत करता है। (28) इसी में: "तुम्हारे इन साहिब में जुनून की कोई बात नहीं वह तो नहीं मगर तुम्हें डर सुनाने वाले एक सख़्त अज़ाब के आगे।" इसमें लफ़्ज़ 'बैन यदै' (आगे/सामने) क़यामत के क़ुरब पर दलालत करता है।

[1] अल-क़ुरान अल-करीम 13 / 11 [2] अल-क़ुरान अल-करीम 34 / 9 [3] अल-क़ुरान अल-करीम 34 / 12 और 13 [4] अल-क़ुरान अल-करीम 34 / 46

पृष्ठ 184 / 684

(۲۵) فی الرعد "لَهٗ مُعَقِّبٰتٌ مِّنْۢ بَیْنِ یَدَیْهِ وَ مِنْ خَلْفِهٖ" ۱۸ 1 فان شان الحافظ القرب۔ (۲۵) سورہ رعد میں "اس کے نگران اس کے آگے پیچھے ہیں۔" "اس آیت میں نگرانی کا ذکر ہے جو قریب سے ہوتی ہے۔

(۲۶) فی سبا "اَفَلَمْ یَرَوْا اِلٰی مَا بَیْنَ اَیْدِیْهِمْ وَ مَا خَلْفَهُمْ مِّنَ السَّمَآءِ وَ الْاَرْضِ" ۱۸ 2 یرید سماء الدنیا المرئیة لنا الاقرب الینا۔ (۲۶) سورہ سبا میں "تو کیا انہوں نے نہ دیکھا جو ان کے آگے اور پیچھے ہے آسمان و زمین۔" اس آیت سے مراد آسمانِ دنیا ہے جو نسبۃً ہم سے قریب ہے اور ہم پر سایہ فگن ہے۔

(۲۷) فیها "وَ مِنَ الْجِنِّ مَنْ یَّعْمَلُ بَیْنَ یَدَیْهِ بِاِذْنِ رَبِّهٖ" (الی قوله عزوجل) یَعْمَلُوْنَ لَهٗ مَا یَشَآءُ مِنْ مَّحَارِیْبَ وَ تَمَاثِیْلَ وَ جِفَانٍ كَالْجَوَابِ وَ قُدُوْرٍ رّٰسِیٰتٍ" ۱۸ 3 فان المقصود من العمل بین یدی الملک ان یکون بمرای منہ علی وفق مایشاء۔ (۲۷) اس میں ہے "اور جنوں میں سے وہ جو اس کے آگے کام کرتے اس کے رب کے حکم سے اس کے لیے بناتے جو وہ چاہتا اونچے اونچے محل اور تصویریں اور بڑے بڑے حوضوں کے برابر لگن اور لنگر دار دیگیں۔" اس آیت میں بادشاہ کے حسبِ مرضی کام کرنیوالوں کے اس کے سامنے ہونے سے مراد اس کی نگاہ میں ہونا ہے۔

(۲۸) فیها "مَا بِصَاحِبِكُمْ مِّنْ جِنَّةٍ ؕ اِنْ هُوَ اِلَّا نَذِیْرٌ لَّكُمْ بَیْنَ یَدَیْ عَذَابٍ شَدِیْدٍ" ۱۸ 4 دل علی قرب القیامة۔ (۲۸) اسی میں "تمہارے ان صاحب میں جنون کی کوئی بات نہیں وہ تو نہیں مگر تمہیں ڈر سنانے والے ایک سخت عذاب کے آگے۔" اس میں لفظ بین یدی قیامت کے قرب پر دلالت کرتا ہے۔

1۸ القرآن الكريم ١٣ / ١١ ۸2 القرآن الكريم ٣٤ / ٩ ۸3 القرآن الكريم ٣٤ / ١٢ اور ١٣ ۸4 القرآن الكريم ٣٤ / ٤٦

Fatawa Rizvia, Volume 28, Page 185

(29) In Surah Yasin: "And We have put before them a barrier and behind them a barrier"[1] - This refers to a literal obstruction to cause blindness, and refuge is sought with Allah the Almighty. (29) In Surah Yasin: "We have made a wall in front of them and a wall behind them." Here, the phrase "bayna aydeehim" (before them) refers to actual obstruction so that blindness may occur (God forbid).

(30) And in it: "And when it is said to them: 'Fear that which is before you and that which is behind you'"[2] [Before you means] from the punishment of this world like others [before you], (and that which is behind you)[3] [means] from the punishment of the Hereafter (Jalal). (30) In the same it is: "When it was said to them: 'Beware of the punishment in front of you and behind you.'" Meaning, save yourselves from the worldly punishment like others. Meaning it was said like this to save yourselves from worldly punishment and the punishment of the hereafter (Jalalayn).

(31) In Ha-Meem Sajdah: "And We assigned to them companions, who made fair-seeming to them what was before them and what was behind them"[4] [Before them means] worldly affairs and following desires, (and what was behind them)[5] [means] affairs of the hereafter (Jalal). (31) In Ha-Meem Sajdah: "And we appointed for them some companions, they beautified for them what was before them and what was behind them." By "Ma bayna aydeehim" is meant worldly affairs and following of lusts, and by "khalfahum" is meant affairs of the hereafter (Jalalayn).

(32) In Al-Hujurat: "O you who have believed, do not put [yourselves] before Allah and His Messenger"[6] For the meaning is the prohibition of deciding a matter before the ruling of Allah and His Messenger, and its portrayal. (32) In Surah Hujurat: "O believers! Do not precede Allah and His Messenger." The benefit of negation in this verse is the prohibition of deciding any matter before the command of God and His Messenger and its vileness...

---

[1] Al-Quran al-Kareem 9/36 [2] Al-Quran al-Kareem 45/36 [3] Jalalayn, under verse 36/45, Asah-ul-Matabi', Delhi, p. 370 [4] Al-Quran al-Kareem 25/41 [5] Jalalayn, under verse 41/25, Asah-ul-Matabi', Delhi, p. 398 [6] Al-Quran al-Kareem 1/49

फ़तावा रिज़विया, खंड 28, पृष्ठ 185

(29) सूरह यासीन में: "और हमने उनके सामने एक दीवार बना दी और उनके पीछे एक दीवार"[1] - यह वास्तविक जुड़ाव के लिए है ताकि अंधापन पैदा हो, और अल्लाह सर्वशक्तिमान की शरण। (29) सूरह यासीन में: "हमने उनके आगे एक दीवार बना दी और उनके पीछे एक दीवार"। यहाँ 'बैन आयदी' (उनके सामने) शब्द वास्तविक जुड़ाव के लिए है ताकि अंधापन पैदा हो (ईश्वर की शरण)।

(30) और उसी में: "और जब उनसे कहा जाता है: 'उससे डरो जो तुम्हारे सामने है और जो तुम्हारे पीछे है'"[2] [सामने का अर्थ] दुनिया के अज़ाब (दंड) से दूसरों की तरह, (और जो तुम्हारे पीछे है)[3] [अर्थ] परलोक के अज़ाब से (जलाल)। (30) इसी में है: "जब उनसे कहा गया कि सामने और पीछे के अज़ाब से बचो।" यानी दूसरों की तरह दुनिया के अज़ाब से बचो। यानी दूसरों की तरह कहा गया कि दुनिया के अज़ाब और आख़िरत (परलोक) के अज़ाब से बचो (जलालेन)।

(31) हामिम सजदा में: "और हमने उनके लिए कुछ साथी नियुक्त किए, जिन्होंने उनके लिए जो उनके सामने था और जो उनके पीछे था, उसे सुशोभित कर दिया"[4] [सामने का अर्थ] दुनियावी मामले और इच्छाओं का अनुसरण, (और जो उनके पीछे था)[5] [अर्थ] परलोक के मामले (जलाल)। (31) हामिम सजदा में: "और हमने उन पर कुछ साथी नियुक्त किए, उन्होंने उन्हें वह सुशोभित कर दिया जो उनके आगे है और जो उनके पीछे है।" "मा बैन आयदीहिम" से तात्पर्य दुनियावी मामले और वासनाओं का अनुसरण है, और "खलफ़हूम" से तात्पर्य आख़िरत के मामले हैं (जलालेन)।

(32) अल-हुजुरात में: "ऐ ईमान वालो! अल्लाह और उसके रसूल से आगे न बढ़ो"[6] क्योंकि इसका अर्थ अल्लाह और उसके रसूल के फ़ैसले से पहले किसी मामले को तय करने का निषेध और उसका चित्रण है। (32) सूरह हुजुरात में: "ऐ ईमान वालो! अल्लाह और रसूल पर पहल न करो।" इस आयत में निषेध का लाभ ईश्वर और रसूल के आदेश से पहले किसी मामले के फ़ैसले की मनाही है और इसकी घिनौनापन...

---

[1] अल-कुरान अल-करीम 9/36 [2] अल-कुरान अल-करीम 45/36 [3] जलालेन, आयत 36/45 के तहत, असहु-अल-मताबे', दिल्ली, पृष्ठ 370 [4] अल-कुरान अल-करीम 25/41 [5] जलालेन, आयत 41/25 के तहत, असहु-अल-मताबे', दिल्ली, पृष्ठ 398 [6] अल-कुरान अल-करीम 1/49

فتاوی رضویه، جلد ۲۸، صفحہ ۱۸۵

(۲۹) فی یس " وَ جَعَلْنَا مِنْ بَیْنِ اَیْدِیْهِمْ سَدًّا وَّ مِنْ خَلْفِهِمْ سَدًّا" ۱- هذا علی الاتصال الحقیقی لیورث العمی والعیاذ بالله تعالیٰ۔ (۲۹) سوره یس میں "ہم نے ان کے آگے ایک دیوار بنا دی اور ان کے پیچھے ایک دیوار"۔ یہاں لفظ بین ایدی اتصال حقیقی کے لیے ہے تاکہ نابینائی پیدا ہو (پناہ خدا)

(۳۰) وفیها، (وَ اِذَا قِیْلَ لَهُمُ اتَّقُوْا مَا بَیْنَ اَیْدِیْكُمْ وَ مَا خَلْفَكُمْ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُوْنَ) ۲ من عذاب الدنیا کغیرکم (وَ مَا خَلْفَكُمْ) ۳ من عذاب الآخرة (جلال) (۳۰) اسی میں ہے "جب ان سے کہا گیا کہ سامنے اور پیچھے کے عذاب سے بچو۔" یعنی دوسروں کی طرح دنیا کے عذاب سے بچو۔ یعنی دوسروں کی طرح کہا گیا کہ عذاب دنیا اور عذاب آخرت سے بچو (جلالین)

(۳۱) فی حم سجده (وَ قَیَّضْنَا لَهُمْ قُرَنَاءَ فَزَیَّنُوْا لَهُمْ مَّا بَیْنَ اَیْدِیْهِمْ وَ مَا خَلْفَهُمْ) ۴ من امر الدنیا واتباع الشهوات (وَ مَا خَلْفَهُمْ) ۵ من امر الآخرة (جلال) (۳۱) حم سجده میں "اور ہم نے ان پر کچھ ساتھی تعینات کئے انہوں نے انہیں مزین کر دیا جو ان کے آگے اور جو ان کے پیچھے ہے "ما بین ایدیهم" سے مراد امور دنیا اور شہوتوں کی اتباع اور "خلفهم" سے مراد امور آخرت (جلالین)

(۳۲) فی الحجرات: "یٰۤاَیُّهَا الَّذِیْنَ اٰمَنُوْا لَا تُقَدِّمُوْا بَیْنَ یَدَیِ اللّٰهِ وَ رَسُوْلِهٖ" ۶ فان المفاد النهی عن قطع امر قبل حکم الله ورسوله وتصویر (۳۲) سوره حجرات میں "اے ایمان والو! الله و رسول پر سبقت نہ کرو اس آیت میں نفی کا مفاد حکم خدا و رسول سے پہلے کسی امر کے فیصلے کی ممانعت ہے اور اسکی شناعت

١ القرآن الكريم ٩/٣٦ ٢ القرآن الكريم ٤٥/٣٦ ٣ جلالين تحت الآية ٣٦/٤٥ اصح المطابع دہلی ص ٣٧٠ ٤ القرآن الكريم ٢٥/٤١ ٥ جلالين تحت الآية ٤١/٢٥ اصح المطابع دہلی ص ٣٩٨ ٦ القرآن الكريم ١/٤٩

Fatawa Razawiya Volume 28

The ugliness of this tangible thing, which is the servant preceding his master in walking, is only considered abhorrent when it occurs in close proximity.

(33) In Surah Al-Hadid: "On the Day you see the believing men and believing women, their light proceeding before them and on their right." The word "yas'a" (proceeding) indicates the intention of what is illuminated for them. Thus, the intended meaning here by 'between their hands' (before them) is proximity, as for the light, it is truly connected to the believers.

(34) In Surah Al-Mujadila: "O you who have believed, when you consult the Messenger, offer charity before your consultation."

(35) In the same surah: "Are you afraid of offering charities before your consultation?" In both these verses, the purpose is to honor the Messenger (peace and blessings of Allah be upon him), and this honor is manifested only in close proximity.

(36) In Surah Al-Mumtahanah: "(and that they will not bring forth a slander they have invented between their hands and feet)" referring to a foundling child attributed to the husband.

Footnotes: 1 Al-Quran Al-Karim 57/12 2 Al-Quran Al-Karim 58/12 3 Al-Quran Al-Karim 58/13 4 Al-Quran Al-Karim 60/12 Page 186 of 684

फ़तावा रज़विया जिल्द 28

इस प्रत्यक्ष चीज़ की बुराई, जो कि चलने में गुलाम का अपने मालिक से आगे चलना है, केवल तभी घृणित मानी जाती है जब वह निकटता में हो।

(33) सूरह अल-हदीद में: "उस दिन आप मोमिन पुरुषों और मोमिन स्त्रियों को देखेंगे कि उनका नूर उनके आगे और उनके दाईं ओर चल रहा होगा।" यहाँ 'यसअ' शब्द उस स्थान की ओर संकेत करता है जो उनके लिए रोशन किया गया है। अतः इसका अर्थ निकटता है। जहाँ तक नूर का प्रश्न है, वह वास्तव में मोमिनों से जुड़ा हुआ है।

(34) सूरह अल-मुजादिला में है: "ऐ ईमान वालो! जब तुम रसूल से एकांत में बात करना चाहो, तो अपनी बातचीत से पहले कुछ सदका पेश करो।"

(35) उसी में है: "क्या तुम अपनी बातचीत से पहले सदका पेश करने से डर गए?" इन दोनों आयतों में उद्देश्य रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की ताज़ीम (सम्मान) है, और यह निकटता से ही प्रकट होती है।

(36) सूरह अल-मुमतहना में है: "(और न वे ऐसा कोई आरोप लगाएँ जिसे उन्होंने अपने हाथों और पैरों के बीच गढ़ा हो)" अर्थात वह बच्चा जो किसी और का हो और उसे पति से जोड़ दिया जाए।

पाद-लेख: 1 अल-क़ुरआन अल-करीम 57/12 2 अल-क़ुरआन अल-करीम 58/12 3 अल-क़ुरआन अल-करीम 58/13 4 अल-क़ुरआन अल-करीम 60/12 पृष्ठ 186 का 684

شناعة هذا المحسوس و هو تقدم العبد علی مولاه فی المسیر و انما یستهجن من قرب ما۔ کو محسوس کے ساتھ ممثل کر کے دکھایا گیا اگر چلنے میں غلام آقا سے آگے چلے تو برا ہے اور یہ برائی قرب کے ساتھ ہی مخصوص ہے۔

(۳۳) فی الحدید "یَوْمَ تَرَی الْمُؤْمِنِیْنَ وَالْمُؤْمِنٰتِ یَسْعٰی نُوْرُهُمْ بَیْنَ اَیْدِیْهِمْ وَبِاَیْمَانِهِمْ" کلمة "یَسْعٰی" تدل علی ارادة ما ینور لهم فالمدلول القرب اما النور فمتصل حقیقة۔ (۳۳) سورہ حدید میں "اس دن تم دیکھو گے کہ مومن مردوں اور عورتوں کا نور ان کے آگے اور دائیں چلے گا"۔ یہاں کلمہ "یسعی" اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ آگے اور دائیں سے مراد وہ جگہ ہے جو ان کے لیے روشن کی گئی ہے تو یہاں بین یدیہ سے مراد قرب ہے اور نور تو مومنوں سے متصل ہی ہو گا۔

(۳۴) فی المجادلة "یٰاَیُّهَا الَّذِیْنَ اٰمَنُوْا اِذَا نَاجَیْتُمُ الرَّسُوْلَ فَقَدِّمُوْا بَیْنَ یَدَیْ نَجْوٰىكُمْ صَدَقَةً" (۳۴) سورہ مجادلہ میں ہے: "اے ایمان والو ! رسول کریم سے بات کرنا چاہو تو اس سے پہلے صدقہ پیش کرو۔"

(۳۵) فیها "اَءَشْفَقْتُمْ اَنْ تُقَدِّمُوْا بَیْنَ یَدَیْ نَجْوٰىكُمْ صَدَقٰتٍ" فان المقصود تعظیم الرسول صلی الله تعالی علیه و سلم ولا یظهر الا بالقرب۔ (۳۵) اسی میں ہے: "بات چیت سے قبل صدقہ پیش کرنے سے ڈر رہے ہو" ان دونوں آیتوں میں مراد تعظیم رسول ہے تو یہ قرب سے ہی ظاہر ہو گی۔

(۳۶) فی الممتحنة (وَلَا يَأْتِينَ بِبُهْتَانٍ يَفْتَرِينَهُ بَيْنَ أَيْدِيهِنَّ وَأَرْجُلِهِنَّ) ای بولد ملقوط ینسبه الی الزوج (۳۶) سورہ ممتحنہ میں ہے: "ایسا بہتان نہ ظاہر کرو جسے تم نے اپنے ہاتھ اور پیروں کے بیچ گاڑا ہو۔" وہ لڑکا جو دوسرے کا ہو

١ القرآن الكريم ١٢/٥٧ ٢ القرآن الكريم ١٢/٥٨ ٣ القرآن الكريم ١٣/٥٨ ٤ القرآن الكريم ١٢/٦٠

Fatawa Rizvia, Volume 28

[Arabic Text Section] And it was described as the quality of a real child. For when a woman gives birth, the newborn falls between her hands and feet (Jalal 1). This is according to the literal physical reality. (37) In Surah At-Tahrim: "Their light will run before them and on their right hands." (2) (38) In Surah Al-Jinn: "(He is) Knower of the Unseen, and He does not disclose His Unseen to anyone, except whom He has approved of messengers, and indeed, He causes to march..." (3) He places and moves (from before him) i.e., the Messenger (and from behind him a guard) angels who protect him until he delivers the revelation in its entirety (Jalal 4). These are clear proofs. And from them: "So We made it a deterrent for those in its presence and those after it" (5) according to the most famous and clear view, meaning the nations that were in its time and...

[Urdu Text Section] If a woman attributes the child to her husband and claims it to be the husband's biological son, then when the woman gives birth, the child will literally be between her feet and hands. Thus, the term 'baina yadaihi' (between the hands) here refers to the actual physical composition. (37) In Surah At-Tahrim: "Their light will be running ahead of them and to their right." (38) In Surah Al-Jinn: "Allah Almighty is the Knower of the Unseen; He does not grant anyone access to His Unseen except His chosen messengers. Guards move in front of and behind these messengers." This means angels who protect them until the propagation of the revelation. All these verses are clear. It is from this: "We made this incident (of this town) a lesson for those who were present and those who came after." The famous and apparent meaning is that 'ma baina yadaiha' and 'khalfaha' refer to those nations...

[Footnotes] 1. Tafsir al-Jalalayn, under Verse 60/12, Asah al-Matabi' Delhi, p. 458. 2. Al-Quran al-Karim 66/8. 3. Al-Quran al-Karim 72/26 and 27. 4. Tafsir al-Jalalayn, under Verse 72/26 and 27, Asah al-Matabi' Delhi, p. 774. 5. Al-Quran al-Karim 2/66.

फ़तावा रज़विया, जिल्द 28

[अरबी पाठ अनुभाग] और इसे एक वास्तविक बच्चे के गुण के रूप में वर्णित किया गया था। क्योंकि जब एक महिला बच्चे को जन्म देती है, तो वह उसके हाथों और पैरों के बीच गिरता है (जलाल 1)। यह शाब्दिक भौतिक वास्तविकता के अनुसार है। (37) सूरह अत-तहरीम में: "उनका प्रकाश उनके सामने और उनके दाहिने हाथों पर दौड़ेगा।" (2) (38) सूरह अल-जिन में: "(वह) अदृश्य का ज्ञाता है, और वह अपने अदृश्य को किसी पर प्रकट नहीं करता है, सिवाय उसके जिसे उसने रसूलों में से पसंद किया है, और वास्तव में, वह चलने का कारण बनता है..." (3) वह (उनके आगे से) यानी रसूल (और उनके पीछे से एक रक्षक) फरिश्तों को रखता और चलाता है जो उनकी रक्षा करते हैं जब तक कि वे पूरे संदेश को नहीं पहुँचा देते (जलाल 4)। ये स्पष्ट प्रमाण हैं। और उनमें से: "तो हमने इसे उन लोगों के लिए एक निवारक बना दिया जो वहां मौजूद थे और जो बाद में आए" (5) सबसे प्रसिद्ध और स्पष्ट दृष्टिकोण के अनुसार, जिसका अर्थ है वे राष्ट्र जो इसके समय में थे और...

[उर्दू पाठ अनुभाग] एक महिला इसे अपने पति की ओर मनसूब करे और उसे पति का वास्तविक पुत्र बताए। अतः जब एक महिला बच्चा जनेगी, तो वह वास्तव में उसके पैरों और हाथों के बीच होगा। यहाँ 'बैन यदैहि' का अर्थ वास्तविक शारीरिक रचना (हक़ीकी तरकीबी) मुराद है। (37) सूरह अत-तहरीम में: "उनका नूर उनके आगे-आगे और दाहिनी ओर चल रहा होगा।" (38) सूरह अल-जिन में: "अल्लाह तआला ग़ैब का ज्ञाता है, वह अपने ग़ैब पर अपने पसंदीदा रसूलों के सिवा किसी को सूचित नहीं करता। उन रसूलों के आगे और पीछे पहरेदार (निगरानी करने वाले) चलते हैं।" यानी फरिश्ते जो वह्य (प्रकाशना) के प्रचार तक उनकी रक्षा करते हैं। ये सभी आयतें स्पष्ट हैं। इसी से है: "हमने (इस बस्ती की) इस घटना को उसके आगे और पीछे वालों के लिए शिक्षा बना दिया।" प्रसिद्ध और स्पष्ट यही है कि 'मा बैन यदैहा' और 'खलफ़हा' से मुराद वे राष्ट्र हैं...

[पाद लेख] 1. तफ़सीर जलालैन, आयत 60/12 के तहत, असअह अल-मताबे दिल्ली, पृष्ठ 458। 2. अल-क़ुरान अल-करीम 66/8। 3. अल-क़ुरान अल-करीम 72/26 और 27। 4. तफ़सीर जलालैन, आयत 72/26 और 27 के तहत, असअह अल-मताबे दिल्ली, पृष्ठ 774। 5. अल-क़ुरान अल-करीम 2/66।

पृष्ठ 187/684

فتاویٰ رضویہ، جلد ۲۸

[عربی عبارت کا حصہ] ووصف بصفت الولد الحقیقی فان الامر اذا وضعتہ سقط بین یدیھا ورجلیھا (جلال۱) فھذا علی الحقیقۃ الترکیبیہ۔ (۳۷) فی التحریم، "نُوْرُھُمْ یَسْعٰی بَیْنَ اَیْدِیْھِمْ وَ بِاَیْمَانِھِمْ" ۲ (۳۸) فی الجن ("عٰلِمُ الْغَیْبِ فَلَا یُظْھِرُ عَلٰی غَیْبِہٖ اَحَدًا ۵ اِلَّا مَنِ ارْتَضٰی مِنْ رَّسُوْلٍ فَاِنَّہٗ یَسْلُکُ" ۳ یجعل ویسیر (من بین یدیہ) ای الرسول (ومن خلفہ رصدا) ملئکۃ یحفظونہ حتی یبلغہ فی جملۃ الوحی (جلال ۴) ھذہ واضحات۔ ومنھا، "فَجَعَلْنٰھَا نَکَالًا لِّمَا بَیْنَ یَدَیْھَا وَ مَا خَلْفَہَا" ۵ علی الاظھر الاشھر ای الامم التی فی زمانھا و

[اردو عبارت کا حصہ] عورت اس کو اپنے شوہر کی طرف منسوب کرے اور اس کو شوہر کا حقیقی لڑکا بتائے تو عورت جب بچہ جنے گی تو وہ حقیقتاً اس کے پاؤں اور ہاتھوں کے بیچ میں ہوگا تو یہاں بین یدیہ کے معنی حقیقی ترکیبی مراد ہیں۔ (۳۷) سورہ تحریم میں "ان کا نور ان کے آگے آگے اور دائیں چل رہا ہوگا۔" (۳۸) سورہ جن میں "اللہ تعالی علم الغیب ہے وہ اپنے غیب پر اپنے پسندیدہ رسولوں کے سوا کسی کو مطلع نہیں کرتا ان رسولوں کے آگے پیچھے نگران چلتے ہیں۔" یعنی فرشتے جو وحی کی تبلیغ تک ان کی حفاظت کرتے ہیں یہ سب آیات واضح ہیں۔ اسی سے ہے: "ہم نے (اس بستی) کا یہ واقعہ اس کے آگے اور پیچھے والوں کے لیے عبرت کر دیا" مشہور اور ظاہر یہی ہے کہ مابین یدیہ اور خلفہ سے مراد وہ امتیں

[حواشی] ۱تفسیر جلالین تحت الآیۃ ۶۰ / ۱۲ اصح المطابع دہلی ص ۴۵۸ ۲القرآن الکریم ۶۶/ ۸ ۳القرآن الکریم ۷۲/ ۲۶ و ۲۷ ۴تفسیر جلالین تحت الآیہ ۷۲/ ۲۶ و ۲۷ اصح المطابع دہلی ص ۷۷۴ ۵القرآن الکریم ۶۶/۲

Fatawa Rizvia, Volume 28

...after it (Jalal), or for what was present of the villages and what was distant from them, or for the people of that village and what was around it (Baydawi). Similarly, the blessed verse "When messengers came to them from before them and from behind them" (Quran 41:14), according to the meaning that they came to them from every side and employed every tactic against them (Madarik).

Those villages that existed in that era and after them (Jalalayn), or villages that were near and those that were far, or the residents of those villages (Baydawi). Likewise, the meaning of the blessed verse "when messengers sent by Allah Almighty came before them and behind them" is that the angels came to them from all sides and used all sorts of means with them (Madarik).

As for the explanation of the masters of language and exegesis, it is stated in Al-Sihah, Al-Qamus, Mukhtar Al-Sihah, Taj al-Arus, etc., that "bayna yadayis-sa'ah" (between the hands of the Hour) means before the Day of Judgment. In 'Sirah', it means those coming ahead. In 'Taj al-Arus', it says "bayna yadayka" is said for everything that is in front of you. In 'Ma'alim al-Tanzil', regarding the exegesis of Surah Al-Hujurat, the meaning of "bayna al-yadayn" is 'in front'. And...

[Footnotes] 1. Tafsir al-Jalalayn, under verse 2/66, Asah al-Matabi', Delhi, p. 11. 2. Anwar al-Tanzil (Tafsir al-Baydawi), under verse 2/26, Dar al-Fikr, Beirut, 1/338. 3. Al-Quran al-Karim, 41/14. 4. Madarik al-Tanzil (Tafsir al-Nasafi), under verse 2/26, Dar al-Kutub al-Arabi, Beirut, 4/90. 5. Taj al-Arus, Section of Waw and Ya (yadi), Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 10/219. 6. Sirah, Chapter of Waw and Ya, Section of Ya, Majidi Press, Kanpur, p. 598. 7. Taj al-Arus, Chapter of Waw and Ya "yadi", Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 10/219. 8. Ma'alim al-Tanzil (Tafsir al-Baghawi), under verse 1/49, Dar al-Kutub al-Ilmiyah, Beirut, 4/188.

Page 188 of 684

फ़तावा रज़विया, खंड 28

बादहा (जलाल) या जो गाँव उस समय मौजूद थे और जो उनके बाद आए (जलालैन) या जो गाँव पास थे और वे जो दूर थे या उन गाँवों के रहने वाले (बैज़ावी)। इसी तरह आयते मुबारका "जब अल्लाह तआला के भेजे हुए फ़रिश्ते उनके आगे और पीछे से आए" के मायने ये हैं कि फ़रिश्ते उनके पास हर तरफ से आए और उनके साथ हर तरह की तदबीरें बरतीं (मदारिक)।

जहाँ तक लुग़त और तफ़सीर के इमामों के बयान का ताल्लुक है, तो अस-सिहाह, अल-क़ामूस, मुख़्तार अस-सिहाह और ताजुल उरूस वग़ैरह में "बैन यदयिस साअत" के मायने क़यामत से पहले के हैं। 'सिराह' में इसके मायने आगे आने वाले के हैं। 'ताजुल उरूस' में है कि "बैन यदयिका" हर उस चीज़ को कहा जाएगा जो तुम्हारे सामने हो। 'मुआलिमुल तनज़ील' में सूरह हुजुरात की तफ़सीर में "बैनल यदैन" के मायने 'सामने' के हैं। और...

[पाद-टिप्पणियाँ] 1. तफ़सीर जलालैन, आयत 2/66 के तहत, असहुत तबाअत, दिल्ली, पृष्ठ 11। 2. अनवारुत तनज़ील (तफ़सीर बैज़ावी), आयत 2/26 के तहत, दारुल फ़िक्र, बेरूत, 1/338। 3. अल-क़ुरआन अल-करीम, 41/14। 4. मदारिकुत तनज़ील (तफ़सीर अन-नसफ़ी), आयत 2/26 के तहत, दारुल कुतुब अल-अरबी, बेरूत, 4/90। 5. ताजुल उरूस, बाब अल-वाव वल-या (यदी), एयाउत तुरास अल-अरबी, बेरूत, 10/219। 6. सिराह, बाब अल-वाव वल-या, फ़स्ल अल-या, मतबअ मजीदी, कानपुर, पृष्ठ 598। 7. ताजुल उरूस, बाब अल-वाव वल-या "यदी", एयाउत तुरास अल-अरबी, बेरूत, 10/219। 8. मुआलिमुल तनज़ील (तफ़सीर अल-बग़वी), आयत 1/49 के तहत, दारुल कुतुब अल-इल्मिया, बेरूत, 4/188।

पृष्ठ 188 / 684

بعدها(جلال) اولما بحضر تها من القرى وماتباعد عنها او لاهل تلك القرية وما حواليها (بيضاوى) وكذا "اِذْجَاءَتْهُمُ الرُّسُلُ مِنْ بَيْنِ اَيْدِيْهِمْ وَمِنْ خَلْفِهِمْ" على معنى اتوهم من كل جانب وعملوا فيهم كل حيلة اهـ(مدارك)۔

ہیں جو اس زمانہ میں تھیں اور ان کے بعد میں (جلالین) یا جو دیہات قریب تھے اور وہ جو دور تھے یا ان دیہاتوں والے (بیضاوی)ایسا ہی آیت مبارکہ "جب اللہ تعالیٰ کے بھیجے فرشتے آئے ان کے آگے اور پیچھے اس" آیت کے معنی یہ ہیں فرشتے ان کے پاس ہر طرف سے آئے اور ان کے ساتھ ہر طرح کے حیلے برتے (مدارک)۔

واما تفسير ائمة اللغة وا لتفسير ففي الصحاح ، والقاموس ثم مختار الصحاح و تاج العروس وغيرها "بين يدى الساعة " اى قدامها وفى الصراح "بين يدى پيش روئے او ، وفي التاج " يقال بين يديك بكل شيئ امامك اهـ ، و في معالم التنزيل من الهجرات "معنى بين اليدين الامام والقدام "۔ و

ائمہ تفسیر ولغت کا بیان یہ ہے: 'اصحاح، ۲ قاموس، ۳مختار الصحاح، ۴تاج العروس وغیرہ میں بین یدی الساعۃ کے معنی قیامت سے پہلے اور ۵صراح میں آگے آنے والے اور تاج العروس میں ہے کہ بین یدیک ہر اس چیز کو کہا جائے گا جو تمہارے آگے ہو۔ ۷معالم التنزیل تفسیر سورہ حجرات میں بین الیدین کے معنی آگے ہے۔ اور

[حواشی] ۱تفسیر جلالین تحت الآیۃ ۶۶/۲ اصح المطابع دہلی ص ۱۱ ۲انوار التنزیل(تفسیر بیضاوی)تحت الآیۃ ۲۶/۲ دار الفکر بیروت ۱/ ۳۳۸ ۳القرآن الکریم ۴۱ / ۱۴ ۴ مدارك التنزیل(تفسیر النسفی)تحت الایۃ ۲۶/۲ دار لکتب العربی بیروت ۹۰/۴ ۵تاج العروس فصل الیاء من

باب الواو والیاء(یدی)احیاء التراث العربی بیروت ۱۰ / ۲۱۹ ۶صراح باب الواو والیاء فصل الیاء مطبع مجیدی کانپور ص ۵۹۸ ۷تاج العروس فضل الیاء من باب الواو والیاء "یدی"احیاء التراث العربی بیروت ۱۰ / ۲۱۹ ۸معالم التنزیل(تفسیر البغوی)تحت الآیة ۱/۴۹ دار الکتب العلمیہ بیروت ۴/ ۱۸۸

Fatawa Razawiyya Volume 28

[Right Column - Urdu Translation/Commentary] In al-Khazin, the meaning of 'bayna yadayhi' is what is before him.[9] In the commentary of Abu Saud and al-Futuhat al-Ilahiyyah regarding Surah Yunus (peace be upon him), 'bayna yadayhi' means 'before him', and in Jalalayn, the word 'bayna yadayhi' in Surah al-Ra'd means 'before him'. In the same [commentary] for Surah Maryam, the phrase 'ma bayna aydina' means 'before us'. In it and in other commentaries regarding Surah al-Baqarah and other chapters, the phrase 'musaddiqan lima bayna yadayhi' refers to 'the books before it'.[14] In Al-Unmudhaj al-Jalil under the twenty-sixth verse, it says: 'ma bayna yaday al-insan' is everything upon which a person's gaze falls without turning their face.[15] In Karkhi and al-Futuhat al-Ilahiyyah as well, under the same verse, it says: 'ma bayna yaday al-insan' is that thing upon which their gaze falls without turning their face.[16] In Takmila Majma' al-Bihar, the translation of 'fa'altuhu bayna yadayk' is 'I did it in your presence'.[17]

[Left Column - Arabic Source Text] Al-Khazin regarding Aal-Imran: 'ma bayna yadayhi' means 'in front of him'.[1] And in Abu al-Saud and al-Futuhat al-Ilahiyyah regarding Yunus (peace be upon him): 'bayna yadayhi' i.e., 'in front of him'.[2] And in al-Jalal regarding al-Ra'd: 'bayna yadayhi' means 'before him'.[3] And in it, regarding Maryam: 'ma bayna aydina' i.e., 'before us'.[4] And in it and others regarding al-Baqarah etc.: 'musaddiqan lima bayna yadayhi' means 'what preceded it of the books'.[5] Then in Al-Unmudhaj al-Jalil under the twenty-sixth [verse]: 'ma bayna yaday al-insan' is everything upon which his sight falls without turning his face towards it.[6] And in al-Karkhi then al-Futuhat al-Ilahiyyah also under it: it is known that 'ma bayna yaday al-insan' is everything upon which his sight falls without turning his face towards it.[7] And in Takmila Majma' al-Bihar: 'fa'altuhu bayna yadayk' i.e., 'in your presence'.[8]

[Footnotes] [1] Lubab al-Ta'wil (Tafsir al-Khazin) under verse 3/3, Dar al-Kutub al-Ilmiyyah, Beirut 1/224 [2] Al-Futuhat al-Ilahiyyah (Tafsir al-Jamal) under verse 10/73, Dar al-Fikr, Beirut 3/373 [3] Tafsir al-Jalalayn under verse 13/11, Asah al-Matabi' Delhi, p. 201 [4] Tafsir al-Jalalayn under verse 19/64, Asah al-Matabi' Delhi, p. 258 [5] Tafsir al-Jalalayn under verse 2/97, Asah al-Matabi' Delhi, p. 15 [6] Al-Unmudhaj al-Jalil [7] Al-Futuhat al-Ilahiyyah (Tafsir al-Jamal) under verse 47/9, al-Mustafa al-Babi al-Halabi, Egypt 3/461 [8] Takmila Majma' Bihar al-Anwar, letter Ya, "Yad", Maktabah Dar Saudi Arab 5/317

फतावा रज़विया जिल्द 28

[दायां कॉलम - उर्दू अनुवाद/व्याख्या] अल-खाज़िन में 'बिना यदैहि' का अर्थ है जो उसके सामने हो।[9] तफ़सीर अबू सऊद और फुतुहात-ए-इलाहिया में सूरह यूनुस (अलैहिस्सलाम) में 'बिना यदैहि' का अर्थ 'उसके आगे' है और जलालैन में सूरह रअद के शब्द 'बिना यदैहि' का अर्थ 'उसके आगे' है। उसी में सूरह मरियम के शब्द 'मा बिना ऐदीना' का अर्थ 'हमारे आगे' है। उसी में और अन्य तफ़सीरों में सूरह बक़रह और अन्य सूरतों के शब्द 'मुसद्दिक़न लिमा बिना यदैहि' का अर्थ 'उससे पहले की किताबें' है।[14] अनमूज़ज अल-जलील में 26वीं आयत के तहत है: 'मा बिना यदइल् इंसान' हर वह चीज़ है जिस पर इंसान की नज़र चेहरा फिराए बिना पड़े।[15] करखी और फुतुहात-ए-इलाहिया में भी इसी आयत के तहत है: इंसान के'मा बिना यदैहि' वह चीज़ है जिस पर उसकी नज़र चेहरा फिराए बिना पड़े।[16] तकमिला मजमअ अल-बिहार में है: 'फअल्तुहु बिना यदैका' का अनुवाद 'मैंने उसे तेरी हुज़ूरी (उपस्थिति) में किया' है।[17]

[बायां कॉलम - अरबी स्रोत पाठ] सूरह आले इमरान के बारे में अल-खाज़िन: 'मा बिना यदैहि' का अर्थ है 'उसके सामने'।[1] और अबू अल-सऊद और अल-फुतुहात अल-इलाहिया में यूनुस (अलैहिस्सलाम) के बारे में: 'बिना यदैहि' यानी 'उसके सामने'।[2] और अल-जलाल में रअद के बारे में: 'बिना यदैहि' का अर्थ है 'उसके सामने'।[3] और उसमें मरियम के बारे में: 'मा बिना ऐदीना' यानी 'हमारे सामने'।[4] और उसमें और अन्य में बक़रह आदि के बारे में: 'मुसद्दिक़न लिमा बिना यदैहि' का अर्थ है 'किताबों में से जो उससे पहले था'।[5] फिर अल-अनमूज़ज अल-जलील में 26वें [पद] के तहत: 'मा बिना यदइल् इंसान' वह सब कुछ है जिस पर उसकी दृष्टि उसका चेहरा मोड़े बिना पड़ती है।[6] और अल-करखी फिर अल-फुतुहात अल-इलाहिया में भी इसके तहत: यह ज्ञात है कि 'मा बिना यदइल् इंसान' वह सब कुछ है जिस पर उसकी दृष्टि उसका चेहरा मोड़े बिना पड़ती है।[7] और तकमिला मजमअ अल-बिहार में: 'फअल्तुहु बिना यदैका' यानी 'आपकी उपस्थिति में'।[8]

[पादलेख] [1] लुबाब अल-तावील (तफ़सीर अल-खाज़िन) आयत 3/3 के तहत, दार अल-कुतुब अल-इल्मिया, बेरूत 1/224 [2] अल-फुतुहात अल-इलाहिया (तफ़सीर अल-जमल) आयत 10/73 के तहत, दार अल-फ़िक्र, बेरूत 3/373 [3] तफ़सीर जलालैन आयत 13/11 के तहत, असहुल् मताबेअ दिल्ली, पृष्ठ 201 [4] तफ़सीर जलालैन आयत 19/64 के तहत, असहुल् मताबेअ दिल्ली, पृष्ठ 258 [5] तफ़सीर जलालैन आयत 2/97 के तहत, असहुल् मताबेअ दिल्ली, पृष्ठ 15 [6] अल-अनमूज़ज अल-जलील [7] अल-फुतुहात अल-इलाहिया (तफ़सीर अल-जमल) आयत 47/9 के तहत, अल-मुस्तफा अल-बाबी

अल-हलबी, मिस्र 3/461 [8] तकमिला मजमअ बिहार अल-अनवार, हर्फ'या', "यद", मकतबा दार सऊदी अरब 5/317

पृष्ठ 189/684

[دایاں کالم - اردو ترجمہ و تشریح] خازن میں بین یدیہ کے معنی جو اس کے آگے ہو۔ ۹ تفسیر ابو سعود اور فتوحات الہیہ میں سورہ یونس علیہ السلام میں بین یدیہ کے معنی "اس کے آگے" اور جلالین میں سورہ رعد کے لفظ بین یدیہ کے معنی "اسکے آگے"۔ اسی میں سورہ مریم کے لفظ مابین ایدینا کے معنی کے ہمارے آگے۔ اسی میں اور دیگر تفاسیر میں سورہ بقرہ اور دیگر سورتوں کے لفظ مصدقاً لما بین یدیہ کے معنی اس سے پہلے کی کتابیں ہے، ۱۴ انموذج جلیل میں ۲۷ ویں آیت کے تحت ہے: مابین یدی الانسان ہر وہ چیز جس پر انسان کی نظر چہرے پھیرے بغیر پڑے۔ ۱۵ کرخی اور فتوحات الہیہ میں اسی آیت کے تحت ہے: انسان کے مابین یدیہ وہ چیز ہے جس پر اسکی نظر چہرہ پھیرے بغیر پڑے۔ ۱۶ تکملہ مجمع البحار میں ہے: فعلتہ بین یدیک کا ترجمہ " میں نے اس کو تیرے حضور میں کیا"۔ ۱۷

[بایاں کالم - عربی متن] الخازن من آل عمران ما بین یدیہ فھو امامہ ۱ و فی ابی السعود والفتوحات الالھیتہ من یونس علیہ الصلوۃ والسلام "بین یدیہ ای امامہ ۲ و فی الجلال من الرعد بین یدیہ قدامہ ۳ وفیہ من مریم مابین ایدینا ای امامنا ۴ وفیہ و فی غیرہ من البقرۃ وغیرھا مصدقاً لمابین یدیہ قبلہ من الکتب ۵ ثم فی الانموذج الجلیل تحت الکریم السادسۃ والعشرین " مابین یدی الانسان ھو کل شیئ یقع نظرہ علیہ من غیر ان یھول وجھہ الیہ ۶ وفی الکرخی ثم الفتوحات الالھیۃ ایضاً تحتھا من المعلوم ان مابین یدی الانسان ھو کل ماتیقع نظرہ علیہ من غیر ان یحول وجھہ الیہ ۷ وفی تکملۃ مجمع البحار فعلتہ بین یدیک ای بحضرتک ۸۔

[حواشی] ۱ لباب التاویل (تفسیر الخازن) تحت الآیۃ ۳/۳ دار الکتب العلمیہ بیروت ۱/ ۲۲۴ ۲ الفتوحات الالہیۃ (تفسیر الجمل) تحت الآیۃ ۱۰/ ۷۳ دار الفکر بیروت ۳/ ۳۷۳ ۳ تفسیر جلالین تحت

الآیۃ ۱۳/ ۱۱ اصح المطابع دہلی ص۲۰۱ ۴ تفسیر جلالین تحت الآیۃ ۱۹/ ۶۴ اصح المطابع دہلی ص۲۵۸ ۵ تفسیر جلالین تحت الآیۃ ۲/ ۹۷ اصح المطابع دہلی ص۱۵ ۶ الانموذج الجلیل ۷ الفتوحات الالہیۃ (تفسیر للجمل) تحت الآیۃ ۴۷ / ۹ المصطفیٰ البابی حلبی مصر ۳/ ۴۶۱ ۸ تکملہ مجمع بحار الانوار حرف الیاء "ید" مکتبہ دار سعودی عرب ۵/ ۳۱۷

Fatawa Razawiyya Volume 28

[Left Column - Arabic text with mixed Urdu] In "Inayat al-Qadi" regarding Ayah al-Kursi, the term "maa bayna aydeehim" (what is before them) is applied to present worldly affairs, as "present" is expressed by this term. Matters of the Hereafter are concealed, just as what is behind you is concealed from you. In "al-Jamal", regarding both of them, "maa bayna aydeehim" means that which is present and observed by them. In "al-Khatib al-Sharbini" and then "al-Jamal", the meaning of (before Allah and His Messenger) is "in their presence," because whatever is present with a person is "before him" (bayna yadayhi) and he is looking at it, etc. The full discussion follows.

So it has become clear to you from the Great Quran, the noble Hadith, and the texts of the ancient and modern Imams that the statement of the jurists "the Adhan is called 'bayna yaday' (before) the orator" has no indication at all of the Adhan being inside the mosque, let alone it being right next to the pulpit.

Firstly: The term "bayna yadayhi" is not exclusive in indicating proximity, as is apparent from twenty [instances].

[Right Column - Urdu translation/explanation] And in "Inayat al-Qadi" regarding Ayah al-Kursi, the meanings of "ma bayna yadayhi" are written as: the application of "ma bayna yadayhi" is on worldly affairs because they are before you. And the term "present" is expressed by "ma bayna yadayhi". And the matters of the Hereafter are hidden from you just as that thing which is behind you. And in "al-Jamal", in the commentary of the same verse, the meaning of "ma bayna aydeehim" is written as "that which is present and observed". In "Khatib al-Sharbini" and "al-Jamal", the meaning of "bayna yaday Allah wa Rasoolih" is given as "in their presence," meaning that whatever is with a person is before him, and the person sees it. (The complete discussion is following).

Thus, it has been clarified from the Great Quran, the noble Hadith, and the texts of ancient and modern Imams that the saying of the jurists "he calls the Adhan before the orator" does not even indicate it being inside the mosque, let alone being next to the pulpit.

Firstly: The word "bayna yadayhi" is not specific for indicating proximity, as mentioned previously.

[Footnotes] 1. Inayat al-Qadi, Hashiyah al-Shihab on Tafsir al-Baydawi, under verse 2/255, Dar al-Kutub al-Ilmiyah Beirut, 2/580. 2. Al-Futuhat al-Ilahiyya (Tafsir al-Jamal),

under verse 2/255, al-Mustafa al-Babi al-Halabi Egypt, 1/207. 3. Al-Futuhat al-Ilahiyya (Tafsir al-Jamal), under verse 7/49, al-Mustafa al-Babi al-Halabi Egypt, 7/472; Al-Siraj al-Munir (al-Sharbini), under verse 1/49, Nawal Kishore Lucknow 2/60.

फ़तावा रज़विया जिल्द 28

[बायां कॉलम - अरबी पाठ का अनुवाद] "इनायत अल-क़ाज़ी" में आयतुल कुर्सी के संदर्भ में "मा बैना अयदीहिम" का प्रयोग वर्तमान सांसारिक मामलों के लिए किया गया है और "हाज़िर" (उपस्थित) को इसी से व्यक्त किया जाता है। आख़िरत (परलोक) के मामले वैसे ही छिपे हुए हैं जैसे वह चीज़ जो तुम्हारे पीछे हो। "अल-जमल" में इन दोनों के बारे में "मा बैना अयदीहिम" का अर्थ "जो उनके समक्ष हाज़िर और मुशाहिद (दृष्टिगोचर) हो" बताया गया है। "ख़तीब अल-शरबीनी" और फिर "अल-जमल" में (अल्लाह और उसके रसूल के सामने) का अर्थ "उन दोनों की उपस्थिति में" है क्योंकि जो मनुष्य के समक्ष उपस्थित होता है वह उसके"सामने (बैना यदैहि)" होता है और वह उसे देख रहा होता है, इत्यादि। पूरा विवरण आगे आएगा।

अतः महान क़ुरआन, हदीस-ए-करीमा और प्राचीन तथा नवीन इमामों के मूल ग्रंथों से यह स्पष्ट हो गया कि फ़ुक़हा (धर्मशास्त्रियों) के इस कथन "अज़ान ख़तीब (प्रवक्ता) के सामने (बैना यदै) दी जाए" का मस्जिद के भीतर अज़ान होने पर कोई प्रमाण नहीं है, तो फिर मिम्बर (प्रवचन मंच) के पास होने का तो प्रश्न ही नहीं उठता।

पहला: "बैना यदैहि" शब्द केवल निकटता व्यक्त करने के लिए ही नहीं है जैसा कि बीस उद्धरणों से स्पष्ट होता है।

[दायां कॉलम - उर्दू पाठ का अनुवाद] और "इनायत अल-क़ाज़ी" में आयतुल कुर्सी के"मबैन यदैहि" के अर्थ लिखे हैं कि "मबैन यदैहि" का प्रयोग दुनिया के मामलों पर है कि वे तुम्हारे सामने हैं। और "हाज़िर" की व्याख्या "मबैन यदैहि" से की जाती है। और आख़िरत के मामले तुमसे छिपे हुए हैं जैसे वह चीज़ तुम्हारे पीछे हो। और "जमल" में इसी आयत की व्याख्या में "मबैन अयदीहिम" के अर्थ "जो हाज़िर व मुशाहिद हो" लिखे हैं। "ख़तीब शरबीनी" और "जमल" में "बैना यदै अल्लाह व रसूलुहु" के अर्थ "उन दोनों की उपस्थिति" में किए गए हैं कि जो व्यक्ति के पास हो वह उसके"सामने" है, और व्यक्ति उसे देखने वाला है। (पूरी बात आगे आ रही है)

तो क़ुरआन अज़ीम, अहादीस-ए-करीमा और प्राचीन व नवीन इमामों के ग्रंथों से स्पष्ट हो गया कि फ़ुक़हा का कथन "युअज़्ज़िनु बैना यदैल ख़तीब" मस्जिद के अंदर होने का भी संकेत नहीं देता, मिम्बर के पास होने की बात तो दूर रही।

पहला: "बैना यदैहि" शब्द निकटता बताने में ही सीमित नहीं है जैसा कि पहले ज़िक्र किया गया है।

[पादटिप्पणियाँ] 1. इनायत अल-क़ाज़ी, हाशिया अल-शिहाब अला तफ़्सीर अल-बैदावी, आयत 2/255 के अंतर्गत, दार अल-कुतुब अल-इल्मिया बेरूत, 2/580। 2. अल-फ़ुतुहात अल-इलाहिया (तफ़्सीर अल-जमल), आयत 2/255 के अंतर्गत, अल-मुस्तफ़ा अल-बाबी अल-हलबी मिस्र, 1/207। 3. अल-फ़ुतुहात अल-इलाहिया (तफ़्सीर अल-जमल), आयत 7/49 के अंतर्गत, अल-मुस्तफ़ा अल-बाबी अल-हलबी मिस्र, 7/472; अल-सिराज अल-मुनीर (अल-शरबीनी), आयत 1/49 के अंतर्गत, नवल किशोर लखनऊ 2/60।

[بایاں کالم] وفی عنایة القاضی من آیة الکرسی اطلاق مابین ایدیهم علی امور الدنیا الحاضرة والحاضر یعبر عنہ بذلک وامور الآخرة مستترة کما یستتر عنک ما خلفک وفی الجمل منهما ما بین ایدیهم ای ما هو حاضر مشاهد لهم وفی الخطیب الشربینی ثم الجمل (بین یدی الله ورسولہ) معناه بحضرتهما لان ما یحضره الانسان فهو بین یدیہ ناظر الیہ الخ یاتی تمامہ۔ فأستبان لک بالقرآن العظیم والحدیث ونصوص ائمة القدیم والحدیث ان لا دلالة اصلاً لقول الفقهاء یوذن بین یدی الخطیب علی کون الاذان داخل المسجد فضلاً عن کونہ لصیق المنبر۔ فاولاً: لا یتعین فی افادة القرب کما یظهر من عشرین

[دایاں کالم] اور "عنایة القاضی" میں آیت الکرسی کے مابین یدیہ کے معنی لکھے ہیں کہ مابین یدیہ کا اطلاق امور دنیا پر ہے کہ وہ تمہارے سامنے ہیں۔ اور حاضر کی تعبیر مابین یدیہ سے کی جاتی ہے۔ اور امورِ آخرت تم سے پوشیدہ ہیں جیسے وہ چیز تمہارے پیچھے ہو۔ اور جمل میں اسی آیت کی تفسیر میں مابین ایدیهم کے معنی "جو حاضر و مشاہد ہو" لکھے ہیں۔ خطیب شربینی اور جمل میں "بین یدی الله و رسولہ" کے معنی "ان دونوں کے حضور" کئے ہیں کہ جو آدمی کے پاس ہو وہ ببیین یدیہ ہے، اور آدمی اس کو دیکھنے والا ہے۔ (پوری بات آگے آرہی ہے) تو قرآن عظیم احادیثِ کریمہ اور قدیم وجدید ائمہ کی نصوص سے ظاہر ہو گیا کہ قول فقہاء "یوذن بین یدی الخطیب" کی دلالت مسجد کے اندر ہونے پر بھی نہیں چہ جائیکہ منبر کے پاس ہو۔ اولاً: لفظ بین یدیہ افادہ قرب میں متعین نہیں جیسا کہ پہلے ذکر کی ہوئی ہیں

[حواشی] ۱۔ عنایة القاضی حاشیة الشهاب علی تفسیر البیضاوی تحت الایة ۲۵۵/۲ دار الکتب العلمیه بیروت ۵۸۰/۲ ۲۔ الفتوحات الالهیہ (تفسیر للجمل) تحت الایة ۲/۲۵۵ المصطفٰی البابی حلبی مصر ۱/

۲۰۷ ۳۔ الفتوحات الالهیہ (تفسیر للجمل) تحت الایة ۴۹/۷ المصطفٰی البابی حلبی مصر ۷/ ۴۷۲،

السراج المنیر (الشربینی) تحت الایة ۴۹/۱ نو لکشور لکھنؤ ۲/ ۶۰

Fatawa Razawiyya Volume 28

[Left Column - Arabic Content] The verse we recited first, and from what we mentioned previously from the books of linguistics and exegesis, indicates that their purpose is to convey that the Sunnah in this Adhan is to face the Khatib (preacher), as stated in 'An-Nafi' Sharh al-Quduri': "The Muadhins call the Adhan in front of the pulpit (minbar), meaning facing it." So this is the intended benefit here. As for the fact that the Adhan should not be in the inner sanctum of the mosque nor far from it, but rather within its boundaries and courtyards, that is another matter known in its proper place, and through it, the location for this facing is determined, as we mentioned earlier. Secondly: Even if we accept that it means proximity, proximity is a relative matter, and the proximity of everything is according to its context. Do you not see: (1) Up to the twenty-first verse, it points to the proximity of rain, but it does not mean that as soon as the wind blows, rain falls; rather, it is as Allah Almighty said: "Until, when they have carried heavy-laden clouds, We drive them to a dead land and then cause water to descend thereby." (2) In the twenty-sixth...

[Right Column - Urdu Content] It is evident from the verses and from the clarifications of the previously mentioned authorities in linguistics and exegesis. The purpose of the jurists (Fuqaha) is to explain that in this Adhan, it is Sunnah to face the Khatib, as is clear from the text of 'Nafi' Sharh Quduri' that when the Muadhins give the Adhan in front of the Khatib. From this text, the jurists only intend to point out the facing. The point that the Adhan should neither be in the interior of the mosque nor far from the mosque, but rather within the limits and surroundings of the mosque, is another issue which has been discussed in the chapter on Adhan, and it is by this second issue that the distance for facing is determined. Secondly: And even if the meaning of "bayna yadayhi" (in front of him) is accepted as 'near', then proximity will be according to its context. (1) See in the twenty-first verse, the meaning of "bayna yadayhi" is the proximity of rain, but it is not that the wind blew and the rain came immediately; rather, it is as in the Great Quran: "The wind lifted the clouds, then We sent it towards a dry region and then rain fell from it." (2) In the 22nd verse, to the sky...

Footnotes: 1. Nafi' Sharh al-Quduri 2. The Holy Quran 7:57

Page 191 of 684

फ़तावा रज़विया जिल्द 28

[बायाँ कॉलम - अरबी विषय] हमने जो आयत पहले पढ़ी और भाषा एवं व्याख्या की पुस्तकों से जो पहले उल्लेख किया, उससे स्पष्ट है कि उनका उद्देश्य यह बताना है कि इस अज़ान में सुन्नत खतीब का सामना करना है, जैसा कि 'अन-नाफ़े शरह अल-कुदूरी' में कहा गया है: "मोअज़्ज़िन मिम्बर (मंच) के सामने अज़ान देते हैं, अर्थात उसका सामना करते हुए।" तो यहाँ यही वांछित लाभ है। जहाँ तक इस बात का संबंध है कि अज़ान न तो मस्जिद के भीतर होनी चाहिए और न ही उससे दूर, बल्कि इसकी सीमाओं और अहाते में होनी चाहिए, तो यह एक और मामला है जो अपने स्थान पर ज्ञात है, और इसी के माध्यम से इस सामने होने के स्थान का निर्धारण होता है जैसा कि हमने पहले उल्लेख किया है। दूसरा: यदि हम यह स्वीकार भी कर लें कि इसका अर्थ निकटता है, तो निकटता एक सापेक्ष मामला है, और हर चीज़ की निकटता उसके संदर्भ के अनुसार होती है। क्या आप नहीं देखते: (1) इक्कीसवीं आयत तक, यह वर्षा की निकटता का संकेत देती है, लेकिन इसका मतलब यह नहीं है कि जैसे ही हवा चली, बारिश हो गई। बल्कि जैसा कि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: "यहाँ तक कि जब उन्होंने भारी बादलों को उठा लिया, तो हमने उन्हें एक मृत भूमि की ओर हांक दिया और फिर उससे पानी बरसाया।" (2) छब्बीसवीं में...

[दायाँ कॉलम - उर्दू विषय] आयतों से स्पष्ट हुआ और पहले उल्लेख किए गए भाषा और व्याख्या के इमामों के स्पष्टीकरण से भी स्पष्ट हुआ। फ़ुक़हा (विधिवेत्ताओं) का उद्देश्य यह वर्णन करना है कि इस अज़ान में सुन्नत खतीब का सामना करना है, जैसा कि 'नाफ़े शरह कुदूरी' के कथन से स्पष्ट है कि जब मोअज़्ज़िन खतीब के सामने अज़ान दें। फ़ुक़हा को इस कथन से केवल सामना करना बताना है। यह बात कि अज़ान जो न तो मस्जिद के अंदर हो और न मस्जिद से दूर हो, बल्कि मस्जिद की सीमाओं और आसपास के क्षेत्र में हो, यह एक दूसरा मसला है जिसे अज़ान के अध्याय में वर्णित किया गया है और इसी दूसरे मसले से सामने होने की दूरी निर्धारित होती है। दूसरा: और यदि 'बैन यदैहि' (उसके सामने) का अर्थ निकट स्वीकार भी कर लिया जाए, तो निकटता उसी के हिसाब से होगी। (1) देखो इक्कीसवीं आयत में 'बैन यदैहि' का अर्थ वर्षा निकट होना है लेकिन ऐसा नहीं कि हवा चली और वर्षा आ गई बल्कि इस प्रकार जैसा कुरान-ए-अजीम में है: "हवा ने बादलों को उठा लिया तो हमने उसे सूखे क्षेत्र की ओर रवाना किया तो उससे वर्षा हुई।" (2) 22वीं आयत में आसमान को...

पाद टिप्पणियाँ: 1. नाफ़े शरह अल-कुदूरी 2. अल-कुरान अल-करीम 7/57

पृष्ठ 191/684

[بایاں کالم] آية تلو نا اولا و مما ذكرنا من كتب اللغة والتفسير سابقا فأنما غرضهم افاده ان السنة في هذا الاذان مضاذاة الخطيب كما قال في النافع شرح القدورى اذن المؤذنون بين يدى المنبر اى فى حذا ئه اه فهذا هو المقصود بالا فادة ههنا اما ان الاذان لا يكون في جوف المسجد ولا بعيدا عنه بل في حدوده وفنائه فمسألة اخرى معلومة في محلها و بها تتعين محل هذا المحاذاة كما قدمنا۔ ثانياً: سلمنا القرب فهو امر اضافى و قرب كل شيئ بحسبه الاترى۔ (١) الى الاية الحادية والعشرين دلت على قرب المطر لكن ليس ان تهب الرياح فينزل بل كما قال عز وجل "حَتّٰى اِذَا اَقَلَّتْ سَحَابًا ثِقَالًا سُقْنٰهُ لِبَلَدٍ مَّيِّتٍ فَاَنْزَلْنَا بِهِ الْمَآءَ "۔ (٢) فى السادسة والعشرين

[دایاں کالم] آیتوں سے ظاہر ہوا اور پہلے ذکر کئے ہوئے ائمہ لغت و تفسیر کی تصریحات سے ظاہر ہوا فقہاء کی غرض تو یہ بیان کرنا ہے کہ اس اذان میں مسنون خطیب کا سامنا ہے جیسا کہ نافع شرح قدوری کی عبارت سے ظاہر ہے کہ جب موذنیں خطیب کے سامنے اذان دے لیں فقہاء کو اس عبارت سے صرف سامنا بتانا ہے یہ بات کہ اذان جو جوف مسجد میں نہ ہو نہ مسجد سے دور ہو بلکہ مسجد کے حدود و اطراف میں ہو یہ ایک دوسرا مسئلہ ہے جس کو باب الاذان میں بیان کیا گیا ہے اور اس دوسرے مسئلہ سے سامنے کی دوری متعین ہوتی ہے۔ ثانیا: اور اگر بین یدیہ کے معنی قریب تسلیم بھی کر لیے جائیں تو قرب اسی کے حساب سے ہوگا (١) دیکھو اکیسویں آیت میں بین یدیہ کے معنی بارش قریب ہونے کے ہیں لیکن ایسا نہیں کہ ہوا چلی اور بارش آئی بلکہ اس طرح جیسا قرآن عظیم میں ہے: "ہوا نے بادل کو اٹھا لیا تو ہم نے اسے خشک علاقہ کی طرف روانہ کیا تو اس سے بارش ہوئی۔" (٢) ٢٢ ویں آیت میں آسمان کو

حواشی: ١۔ نافع شرح القدوری ٢۔ القرآن الکریم ٧/ ٥٧

(He) made the sky before us, and between us and it is a journey of five hundred years. This is the interpreter of the Qur'an, the sign of the Book, from the most eloquent of the Arabs and the most knowledgeable of the people in language, Abdullah bin Abbas (may Allah be pleased with them both), who says in the interpretation of the Verse of the Throne (Ayat al-Kursi): "He knows what is before them" - he means from the sky to the earth, and "what is behind them" - he means in the heavens. (Narrated by al-Tabarani in the Book of Sunnah).

(3) In the twenty-seventh (verse/part), mention is made of the work of jinn before our master Solomon. These jinn are the devils, as the Almighty said: "And the devils, every builder and diver." It was not possible for them to enter the Solomonic presence to work there on sanctuaries, statues, and basins like reservoirs, and fixed kettles, one of which would suffice for a thousand men.

And Ibn Abi Hatim narrated in his Tafsir from our master Sa'id bin Jubayr, who said: Three hundred thousand chairs were placed for Solomon (peace and blessings be upon him), and believing humans would sit near him, and believing jinn behind them.

He described it as being near us (bayna yadayhi), yet it is at a distance of five hundred years' journey from us. Hazrat Turjuman al-Quran, Allama al-Kitab, Afsah al-Arab, and A'lam al-Qawm bil-Lisan, Sayyiduna Ibn Abbas (may Allah be pleased with him), interpreted "He knows what is before them" in Ayat al-Kursi as meaning from the earth to the sky, and "what is behind them" as referring to the heavens. Tabarani narrated it in the Book of Sunnah.

(3) In the 27th verse, it is stated that jinn used to make things before (bayna yadayhi) Hazrat Sulayman (peace be upon him), even though they were devils. They could not have built those magnificent buildings, statues, and wide basins like fields, large pots enough to feed a thousand men, without entering the court of Hazrat Sulayman (peace be upon him).

Ibn Abi Hatim narrated in his Tafsir from Hazrat Sa'id bin Jubayr (may Allah be pleased with him) that three hundred thousand chairs were spread in the court of Hazrat Sulayman (peace be upon him), on which believing humans would sit, and behind them would be believing jinn, so the devils...

[1] Al-Durr al-Manthur with reference to al-Tabarani in al-Sunnah under the verse, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 2/19. [2] The Holy Qur'an, 38 / 37. [3] Tafsir al-Qur'an al-Azim under the verse, 7 / 172, Hadith 16190, Maktaba Nizar Mustafa al-Baz, Makkah al-Mukarramah, 9 / 2855. Page 192 of 684

(उसने) आसमान को हमारे सामने बनाया, और हमारे और उसके बीच पाँच सौ साल की यात्रा है। यह कुरान के व्याख्याकार, किताब के विद्वान, अरबों में सबसे वाक्पटु और भाषा में लोगों के सबसे बड़े ज्ञाता, अब्दुल्ला बिन अब्बास (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) हैं, जो आयत अल-कुर्सी की व्याख्या में कहते हैं: "वह जानता है जो उनके सामने है" - उनका तात्पर्य आसमान से जमीन तक है, और "जो उनके पीछे है" - उनका तात्पर्य आसमानों में है। (किताब अल-सुन्ना में अल-तबरानी द्वारा वर्णित)।

(3) और सत्ताईसवें (आयत/हिस्से) में हज़रत सुलेमान के सामने जिन्नों के काम का उल्लेख है। ये जिन्न शैतान हैं, जैसा कि सर्वशक्तिमान ने कहा: "और शैतान, हर निर्माता और गोताखोर।" उनके लिए सुलेमान की उपस्थिति में प्रवेश किए बिना वहां इबादतगाहों, मूर्तियों और जलाशयों की तरह बड़े बर्तनों, और जमी हुई देगों का निर्माण करना संभव नहीं था, जिनमें से एक हजार आदमियों के लिए पर्याप्त होगी।

इब्न अबी हातिम ने अपनी तफ़सीर में हमारे आका सईद बिन जुबैर से रिवायत की है, जिन्होंने कहा: सुलेमान (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) के लिए तीन लाख कुर्सियाँ रखी गई थीं, जिन पर उनके पास मोमिन इंसान बैठते थे और उनके पीछे मोमिन जिन्न बैठते थे।

हमारे करीब (बैन यदैहि) बताया और वह हमसे पांच सौ साल की राह की दूरी पर है। हज़रत तर्जुमान अल-क़ुरआन अल्लामा अल-किताब अफ़सा अल-अरब और आलम अल-क़ौम बिल-लिसान सैय्यदना इब्न अब्बास रज़ियल्लाहु तआला अन्हु ने आयत अल-कुर्सी के'यलम मा बैना अयदीहिम' के अर्थ ज़मीन से आसमान तक बताए और 'मा खलफ़हुम' के अर्थ आसमान मुतय्यन फ़रमाए। तबरानी ने 'किताब अल-सुन्ना' में रिवायत किया।

(3) 27वीं आयत में कहा गया कि जिन्न हज़रत सुलेमान अलैहिस्सलाम के सामने (बैन यदैहि) चीज़ें बनाते थे, हालांकि वे शैतान थे। हज़रत सुलेमान अलैहिस्सलाम के दरबार में दाखिल हुए बिना वे उन अज़ीमुश्शान इमारतों, मूर्तियों और मैदानों की तरह विशाल लगन, बड़ी-बड़ी देगें कि एक हज़ार आदमियों के खाने को काफी हों, बना ही नहीं सकते थे।

इब्न अबी हातिम ने अपनी तफ़सीर में हज़रत सईद बिन जुबैर रज़ियल्लाहु तआला अन्हु से रिवायत की कि हज़रत सुलेमान अलैहिस्सलाम के दरबार में तीन लाख कुर्सियाँ बिछाई जातीं जिन पर मोमिन इंसान बैठते, उनके पीछे मोमिन जिन्न होते तो शैतान...

[1] अद-दुर्र अल-मन्सूर, अल-तबरानी फ़ी अल-सुन्ना के हवाले से, आयत के तहत, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी, बेरूत 2/19। [2] अल-कुरान अल-करीम 38 / 37। [3] तफ़सीर अल-क़ुरआन अल-अज़ीम आयत के तहत, 7 / 172 हदीस 16190 मकतबा निज़ार मुस्तफ़ा अल-बाज़ मक्का अल-मुकर्रमा 9/ 2855। पेज 192 का 684

جعل السماء بین ایدینا و بیننا وبینها مسیرة خمسمائة سنة و هذا ترجمان القرآن علامة الکتاب من افصح العرب واعلمها باللسان عبد الله بن عباس رضی الله تعالی عنهما یقول فی تفسیر آیة الکرسی یعلم ما بین ایدیهم یرید من السماء الی الارض و ما خلفهم یرید فی السموات (رواه الطبرانی فی کتاب السنة)

ہمارے قریب (بین یدیہ) بتایا اور وہ ہم سے پانچ سو برس کی راہ کی دوری پر ہے حضرت ترجمان القرآن علامۃ الکتاب افصح العرب اور اعلم القوم باللسان سید نا ابن عباس رضی اللہ تعالیٰ عنہ نے آیت الکرسی کے یعلم ما بین ایدیھم کے معنی زمین سے آسمان تک بتائے اور ما خلفھم کے معنی آسمان متعین فرمائے طبرانی نے کتاب السنہ میں روایت کیا

(۳) و فی السابعة والعشرین ذکر عمل الجن بین یدی سیدنا سلیمان و هؤلاء الجن هم الشیاطین کما قال تعالی "وَالشَّیٰطِیْنَ کُلَّ بَنَّآءٍ وَّ غَوَّاصٍ" وما کان لهم ان یدخلو الحضرة السلیمانیة لیعملوا ثمہ محاریب و تماثیل وجفا نًا کالجواب وقدور رسیات تکفی واحدة منها الف رجل۔

(۳) ۲۷ ویں آیت میں کہا گیا کہ جن حضرت سلیمان علیہ السلام کے سامنے (بین یدیہ) چیزیں بناتے تھے حالانکہ وہ شیاطین تھے حضرت سلیمان علیہ السلام کے دربار میں داخل ہو کر وہ عظیم الشان عمارتیں مجسمے اور میدانوں کی طرح وسیع و عریض لگن، بڑی بڑی دیگیں کہ ایک ہزار آدمیوں کے کھانے کو کافی ہوں بنا ہی نہیں سکتے تھے۔

و روی ابن ابی حتم فی تفسیره عن سیدنا سعید بن جبیر قال کان یوضع لسلیمان علیه السلام

ابن ابی حاتم نے اپنی تفسیر میں حضرت سعید بن جبیر رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے روایت کی کہ

جعل السماء بين ایدینا و بیننا وبینها مسیرة خمسمائة سنة و هذا ترجمان القرآن علامة الکتاب من افصح العرب واعلمها باللسان عبد الله بن عباس رضی الله تعالی عنهما یقول فی تفسیر آیة الکرسی یعلم ما بین ایدیهم یرید من السماء الی الارض و ما خلفهم یرید فی السموات (رواه الطبرانی فی کتاب السنة)

ہمارے قریب (بین یدیہ) بتایا اور وہ ہم سے پانچ سو برس کی راہ کی دوری پر ہے حضرت ترجمان القرآن علامۃ الکتاب افصح العرب اور اعلم القوم باللسان سید نا ابن عباس رضی اللہ تعالیٰ عنہ نے آیت الکرسی کے یعلم ما بین ایدیھم کے معنی زمین سے آسمان تک بتائے اور ما خلفھم کے معنی آسمان متعین فرمائے طبرانی نے کتاب السنہ میں روایت کیا

علیه الصلوٰة و السلام ثلاثمائة الف کرسی فیجلس مؤمنو الانس مما یلیه و مؤمنو الجن من ورائهم اه

حضرت سلیمان علیہ السلام کے دربار میں تین لاکھ کرسیاں بچھائی جاتیں جن پر مؤمن انسان بیٹھتے ان کے پیچھے مومن جن ہوتے تو شیطان توان

[1] الدر المنثور بحوالہ الطبرانی فی السنة تحت الآیة دار احیاء التراث العربی بیروت ۲/۱۹ [2] القرآن الکریم ۳۸ / ۳۷ [3] تفسیر القرآن العظیم تحت الآیة ۷ / ۱۷۲ حدیث ۱۶۱۹۰ مکتبہ نزار مصطفی الباز مکہ المکرمہ ۹/ ۲۸۵۵

Fatawa Razvia, Volume 28

...only I will be after all.

(4) In the twenty-eighth [point], he indicated that the advent (Ba'tha) of our Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) is near the Day of Judgment, as he (peace and blessings of Allah be upon him) said: "I and the Hour have been sent like these two [fingers]" (Reported by Ahmad and the two Sheikhs[1] from Sahl bin Sa'd, and by Tirmidhi from Anas, may Allah be pleased with them both). And Allah has granted respite to the blessed Ummah until our current time, one thousand three hundred and forty-five years, and we will increase, all praise be to Allah, the Praiseworthy. This does not contradict the verse, nor his saying (peace and blessings of Allah be upon him): "I have been sent before the Hour with the sword until Allah alone is worshipped, having no partner" (Reported by Ahmad[2] and Abu Ya'la and al-Tabarani in al-Kabir with a good chain of narration from Abdullah bin Umar, may Allah be pleased with him, and Bukhari recorded it as suspended).

(5) The Gospel (Injeel) is "before the Quran" and between them in revelation is more than six hundred years.

Footnotes: 1. Sahih al-Bukhari, Book of ar-Riqaq, Chapter: The saying of the Prophet (peace be upon him) "I have been sent...", Qadeemi Kutub Khana, Karachi, 2/963; Sahih Muslim, Book of al-Fitan, Chapter: Proximity of the Hour, Qadeemi Kutub Khana, Karachi, 2/406; Musnad Ahmad bin Hanbal from Anas bin Malik, 3/124, 130, 193, 131, 237 and 275. 2. Musnad Ahmad bin Hanbal from Abdullah bin Umar, Al-Maktab al-Islami, Beirut, 2/50 and 92. Page 193 of 684

फ़तवा-ए-रज़विया, जिल्द 28

...सब के बाद मैं ही हूँगा।

(4) अट्ठाइसवें (बिंदु) में उन्होंने निर्देशित किया कि हमारे नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) का आगमन क़यामत के करीब है, जैसा कि आपने (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) फरमाया: "मैं और क़यामत इन दो उंगलियों की तरह साथ-साथ भेजे गए हैं" (इसे अहमद और दोनों शैखों[1] ने सहल बिन साद से, और तिर्मिज़ी ने हज़रत अनस रज़ियल्लाहु अन्हुमा से रिवायत किया है)। और अल्लाह तआला ने आज 1345 हिजरी तक इस उम्मते मरहूमा को मोहलत दी है और इसके बाद भी यह उम्मत बाकी रहेगी, अल्हम्दुलिल्लाह। यह मोहलत न तो उस आयत के विरुद्ध है और न ही आपके इस फरमान के कि: "मैं क़यामत के करीब तलवार के साथ भेजा गया हूँ ताकि केवल एक अल्लाह की इबादत की जाए जिसका कोई शरीक नहीं" (इसे अहमद[2], अबू याला और तबरानी ने 'कबीर' में अब्दुल्ला बिन उमर रज़ियल्लाहु अन्हु से हसन सनद के साथ रिवायत किया है और बुखारी ने इसे तालीक़न ज़िक्र किया है)।

(5) इंजील 'क़ुरान के सामने' है और उन दोनों के अवतरण के बीच छह सौ साल से अधिक का अंतर है।

पादलेख: 1. सहीह अल-बुखारी, किताब अर-रिकाक़, बाब: नबी का फरमान 'मैं भेजा गया हूँ...', कदीमी कुतुब खाना, कराची, 2/963; सहीह मुस्लिम, किताब अल-फितन, बाब: क़यामत की निकटता, कदीमी कुतुब खाना, कराची, 2/406; मुसनद अहमद बिन हंबल, अनस बिन मालिक से, 3/124, 130, 193, 131, 237 और 275। 2. मुसनद अहमद बिन हंबल, अब्दुल्ला बिन उमर से, अल-मक्तब अल-इस्लामी, बेरूत, 2/50 और 92। पेज 193 ऑफ़ 684

سب کے بعد میں ہی ہوں گے۔

(۴) اٹھا ویں میں ارشاد فرمایا حضور صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کی بعثت قیامت کے قریب ہے خود حضور صلی اللہ تعالٰی وسلم نے بھی ارشاد فرمایا میں اور قیامت ان دو انگلیوں کی طرح ساتھ ساتھ مبعوث کئے گئے (احمد و شیخان نے سہل بن سعد سے اور ترمذی نے حضرت انس رضی اللہ تعالٰی عنہما سے اس کو روایت کیا) اور اللہ تبارک و تعالٰی نے آج ۱۳۴۵ھ تک امتِ مرحومہ کو مہلت دی اور اس کے بعد بھی یہ امت باقی رہے گی والحمد للہ، اور یہ مہلت نہ تو آیت کے منافی ہے اور نہ آپ کے اس ارشاد کے کہ میں قیامت کے قریب تلوار دے کر بھیجا گیا تاکہ لوگ ایک خدا کو پوجیں (احمد و ابو یعلٰی اور طبرانی نے کبیر میں عبد اللہ بن عمر رضی اللہ تعالٰی عنہ سے اس حدیث کو سند حسن کے ساتھ روایت کیا)۔

(۵) انجیل "بین یدی القرآن" ہے اور ان دونوں کے بیچ میں چھ سو سال سے زیادہ کا وقت ہے۔

حواشی: ۱ صحیح البخاری کتاب الرقاق باب قول النبی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم بعثت انا الخ قدیمی کتب خانہ کراچی ۲/ ۹۶۳، صحیح مسلم کتاب الفتن باب قرب الساعۃ قدیمی کتب خانہ کراچی ۲/ ۴۰۶، مسند احمد بن حنبل عن انس بن مالک ۳/ ۱۲۴، ۱۳۰، ۱۹۳، ۱۳۱، ۲۳۷ و ۲۷۵ ۲ مسند احمد بن حنبل عن عبد اللہ بن عمر المکتب الاسلامی بیروت ۲/ ۵۰ و ۹۲ Page 193 of 684

Fatawa Razawiyya Volume 28

...there is a distance of more than [some value]. Between the Torah and the Gospel, according to the 'Jumal' narration, there is a gap of one thousand nine hundred and seventy-five (1975) years. Similarly, the Torah is 'before' (bayna yadayhi) the Quran, so the distance between the Torah and the Holy Quran is approximately three thousand years.

(6) It is certain that someone standing facing west at sunset says in Arabic: "Ash-shamsu bayna yadayya" (The sun is before me), and in Persian says: "Aftab pesh-e ruy-e man ast", and in Hindi says: "Suraj mere munh ke saamne hai" (The sun is in front of my face). Although there is a distance of three thousand years' journey between them. He says the same while facing the Pleiades (Thurayya), whereas the distance between him and the Pleiades is an eight thousand years' journey.

(7) In the twenty-ninth verse, the term "bayna yadayhi" refers to actual physical connection, because blindness cannot be established without it. Thus, it is proven that the field of meaning for the term "bayna yadayhi" starts from actual physical connection and extends up to a distance of eight thousand years. Its original sense is for what is present and witnessed, but there can be a difference in this presence based on the location and the intended meaning. For example...

...से अधिक की दूरी है। तौरात और इंजील के बीच, 'जुमल' रिवायत के अनुसार, उन्नीस सौ पचहत्तर (1975) वर्षों का अंतराल है। इसी प्रकार तौरात भी कुरान के'सामने' (बैन यदैहि) है, तो तौरात और पवित्र कुरान के बीच का अंतर लगभग तीन हजार वर्ष का है।

(6) यह निश्चित है कि सूर्यास्त के समय पश्चिम की ओर मुख करके खड़ा व्यक्ति अरबी में कहता है: "अश-शम्सु बैना यदय्या", फ़ारसी में कहता है: "आफ़ताब पेश-ए रुए मन अस्त", और हिंदी में कहता है: "सूरज मेरे मुँह के सामने है"। हालाँकि उनके बीच तीन हजार वर्ष की यात्रा की दूरी है। और यही बात वह कृत्तिका (थुरैया) की ओर मुख करके भी कहता है, जबकि उसके और कृत्तिका के बीच आठ हजार वर्ष की राह है।

(7) उनतीसवीं आयत में "बैन यदैहि" शब्द का अर्थ वास्तविक भौतिक संबंध है, क्योंकि इसके बिना अंधापन सिद्ध नहीं हो सकता। अतः इससे यह सिद्ध हुआ कि "बैन यदैहि" शब्द के अर्थों का दायरा वास्तविक संबंध से शुरू होकर आठ हजार वर्ष की दूरी तक फैला हुआ है। इसका मूल अर्थ वर्तमान और प्रत्यक्ष के लिए है, लेकिन स्थान और उद्देश्य के आधार पर इस उपस्थिति में अंतर हो सकता है। जैसे...

سے زائد کا فاصلہ ہے ۱۳۱ اور توریت انجیل کے مابین یہ ہے ان دونوں کے درمیان حسب روایت جمل انیس سو چھتر ۱۹۷۵ سال کا فاصلہ ہے۔ اور یونہی توراہ قرآن کے بھی بین ید یہ ہے تو توریت و قرآن شریف کا فاصلہ لگ بھگ تین ہزار سال کا ہوا"۔

(۶) یہ بات یقینی ہے کہ غروب آفتاب کے وقت پچھم کی طرف رخ کرکے کھڑا ہونے والا عربی میں کہتا ہے: "الشمس بین یدی"، اور فارسی میں کہتا ہے: "آفتاب پیش روئے است"، اور ہندی میں کہتا ہے۔ "سورج میرے منہ کے سامنے ہے۔" حالانکہ ان دونوں کے درمیان تین ہزار سال کی مسافت ہے اور یہی بات ثریا کی طرف رخ کرکے بھی کہتا ہے جبکہ اس کے اور ثریا کے درمیان آٹھ ہزار سال کی راہ ہے۔

(۷) انتیسویں آیت میں لفظ "بین یدیہ" سے مراد اتصال حقیقی ہے اس لیے کہ اندھا پن بے اس کے متحقق نہیں ہوسکتا تو اس سے یہ ثابت ہوا کہ لفظ بین یدیہ کے مدلول کی جولان گاہ اتصال حقیقی سے شروع ہو کر آٹھ ہزار سال کی مسافت تک پھیلی ہوئی ہے تو اس کی اصل حاضر و مشہود کے لیے ہے اور محل و مقصود کے لحاظ سے اس حضور میں اختلاف ہو سکتا ہے مثلاً

(1) The Pleiades are seen from such a distance, (2) the sun from such, (3) the heaven from a journey of five hundred years, so it was the nearness in them. (4) And in work from where they are seen, so they do not slacken or deviate. (5) The person praying is commanded to limit his gaze to the place of his prostration; so this is the place of his witnessing. Thus, passing in front of him will not be considered except if he passes in such a way that if he were praying the prayer of the humble, his gaze would fall upon him, and this is the meaning of the place of prostration as stated by the researchers. (6) In your saying 'I sat between his hands' (in front of him), it requires more proximity than what mere sight provides, for it is for conversation, and hearing has a shorter range than sight. They pointed to this in Al-Kashshaf, Al-Madarik, Al-Sharbini, and others by saying 'The reality of their saying "I sat between the hands of so-and-so" is to sit between the two parallel directions to his right and left close to him. So the two directions were named "two hands" because they are on the side of the hands along with proximity to them, metaphorically, just as a thing is called by the name of something else when...'

(1) Pleiades from such a distance (2) and the Sun from such a distance (3) and from the planet from a journey of five hundred years, so in these things, it will be called 'near'. (4) And among laborers from such a distance that supervision can be done, so that laborers do not become lazy and cannot sneak away. (5) And the person praying is commanded to keep his gaze on the place of prostration, so in his place of prostration, this much distance is the original. And passing in front of the one praying will only be said when the passer-by comes into the line of sight of the one praying with humility, and this is the place of prostration as researchers have clarified. (6) In the saying 'I sat between his hands' (in front of him), the intended meaning is a more limited and restricted circle than the limits of sight because this sitting is for conversation, which is related to hearing, and the circle of hearing is more limited and brief than the circle of sight. Accordingly, the authors of Kashshaf, Madarik, and Sharbini, etc., pointing to this matter, said the truth of the saying 'I sat between the hands of so-and-so' is to sit near so-and-so between the two opposite directions of right and left. These two directions were expressed as 'two hands' because these directions are near them on those two hands, and this is metaphorical, just as one of two nearby things is named after the other...

(१) कृत्तिका (प्लीएडीज़) इतनी दूरी से देखी जाती है, (२) सूर्य इतनी दूरी से, (३) आकाश पाँच सौ वर्षों की यात्रा की दूरी से, तो इन वस्तुओं में इसे 'निकट' कहा जाएगा। (४) और मज़दूरों में इतनी दूरी से कि निगरानी की जा सके, ताकि वे सुस्त न पड़ें और खिसक न सकें। (५) नमाज़ी को हुक्म है कि वह अपनी निगाह सज्दे की जगह पर रखे; तो यही उसके देखने की जगह है। अत; उसके सामने से गुज़रना तब तक नहीं माना जाएगा जब तक कि गुज़रने वाला इस तरह न गुज़रे कि यदि वह विनम्रता के साथ नमाज़ पढ़ रहा होता, तो उसकी निगाह उस पर पड़ती, और यही सज्दे की जगह का अर्थ है जैसा कि शोधकर्ताओं ने बताया है। (६) 'मैं उसके सामने बैठा' (जलस्त बैना यदैहि) कथन में, यह केवल दृष्टि प्रदान करने से अधिक निकटता की आवश्यकता रखता है, क्योंकि यह बातचीत के लिए है, और सुनने की सीमा दृष्टि से कम होती है। उन्होंने अल-कश्शाफ, अल-मदारिक, अल-शरबीनी और अन्य में यह कहते हुए इसकी ओर संकेत किया है कि 'उनके कहने की वास्तविकता कि "मैं फलां के हाथों के बीच (सामने) बैठा" यह है कि उसके दाएं और बाएं दो समानांतर दिशाओं के बीच उसके पास बैठा जाए। इसलिए दोनों दिशाओं का नाम "दो हाथ" रखा गया क्योंकि वे हाथों की ओर हैं और उनके निकट हैं, लाक्षणिक रूप से, जैसे किसी चीज़ को दूसरी चीज़ के नाम से पुकारा जाता है जब...'

(१) कृत्तिका इतनी दूरी से (२) और सूर्य इतनी दूरी से (३) और ग्रह से पाँच सौ वर्षों की यात्रा से, तो इन चीज़ों में इसे 'निकट' कहा जाएगा। (४) और मज़दूरों में इतनी दूरी से कि निगरानी की जा सके, ताकि मज़दूर सुस्त न पड़ें और भाग न सकें। (५) और नमाज़ी को हुक्म है कि वह अपनी निगाह सज्दे की जगह पर रखे, तो उसकी सज्दे की जगह में इतनी ही दूरी मूल है। और नमाज़ी के सामने से गुज़रना तभी कहा जाएगा जब गुज़रने वाला विनम्रता के साथ नमाज़ पढ़ने वाले की निगाह की ज़द में आए, और यही सज्दे की जगह है जिसे शोधकर्ताओं ने स्पष्ट किया है। (६) 'मैं उसके सामने बैठा' (जलस्त बैना यदैहि) कथन में, दृष्टि की सीमा से भी कम और सीमित घेरा अभिप्रेत होगा क्योंकि यह बैठना बातचीत के लिए है, जिसका संबंध सुनने से है, और सुनने का घेरा दृष्टि के घेरे से भी सीमित और संक्षिप्त है। तदनुसार, कश्शाफ, मदारिक और शरबीनी आदि के लेखकों ने इसी बात की ओर इशारा करते हुए कहा कि 'मैं फलां के सामने बैठा' कथन की वास्तविकता यह है कि दाएं और बाएं की दो विपरीत दिशाओं के बीच फलां के निकट बैठा जाए। इन दोनों दिशाओं को 'दो हाथों' से व्यक्त किया

गया है क्योंकि ये दिशाएं उन दोनों हाथों के पास उनसे निकट हैं, और यह लाक्षणिक है जैसा कि दो पास वाली चीज़ों में से एक का नाम दूसरी को दे दिया जाता है...

पृष्ठ १९५ / ६८४

(١) الثريا ترى من مسيرة كذا (٢) الشمس من كذا (٣) السماء من مسيرة خمسمائة سنة فكان هي القرب فيها (٤) وفي العملة من حيث يرون فلا يفتروا ولا يزيغوا (٥) المصلى مأمور بقصر بظره على موضع سجوده فهذا هو موضع شهوده فلن يكن المرور بين يديه الا اذا مر بحيث لو صلى صلوة الخاشعين يقع عليه نظره وهو المراد بموضع سجوده كما افاده المحققون (٦) في قولك جلست بين يديه يحتاج الى قرب اكثر مما يفيد مجرد الابصار فأنه يكون للمكالمة والسمع اقصر مدى من البصر واليه اشاروا في الكشاف والمدارك والشربينى وغيرها بقولهم " حقيقة قولهم جلست بين يدي فلان ان يجلس بين الجهتين المسامتتين ليمينه وشمالى قريب منه فسميت الجهتان يدين لكونهما على سمت اليدين مع القرب منهما توسعا كما يسمى الشيئ باسم غيره اذا

(١) ثریا اتنی دور سے (٢) اور سورج اتنی دور سے (٣) اور سیارہ سے پانچ سو برس کی راہ سے تو ان اشیاء میں یہ قریب کہا جائے گا (٤) اور مزدوروں میں اتنی دور سے کہ نگرانی ہو سکے، مزدور سست نہ پڑیں اور کھسک نہ سکیں (٥) اور مصلی کو حکم ہے کہ وہ اپنی نگاہ موضع سجود پر رکھے تو اس کے موضع سجود میں اتنی ہی دوری اصل ہے اور مصلی کے سامنے سے گزرنا تبھی کہا جائے گا جب گزرنے والا خشوع کے ساتھ نماز پڑھنے والے کی نگاہ کی زد میں آئے اور یہ موضع سجود ہی ہے جس کی محققین نے تصریح کی ہے (٦) مقولہ "جلست بین یدیہ" میں مراد حدود بصر سے بھی کم اور محدود دائرہ ہوگا کہ یہ بیٹھنا بات چیت کے لیے ہے جس کا تعلق سماع سے ہے اور سماع کا دائرہ بصر کے دائرہ سے بھی محدود و مختصر ہے چنانچہ کشاف، مدارک اور شر بینی وغیرہ کے مصنفین نے اسی امر کی طرف اشارہ کرتے ہوئے فرمایا قول "جلست بین یدی فلان" کی حقیقت یہ ہے کہ دائیں بائیں کی دو مقابل جہتوں کے بیچ میں

فلاں کے قریب بیٹھا جائے ان دونوں جہتوں کو دو ہاتھ سے تعبیر کیا کہ یہ جہتیں انہیں دونوں ہاتھوں پر ان سے قریب ہیں اور یہ مجازا ہے جیسا کہ دو پاس والی چیزوں میں ایک کا نام دوسری کو

Fatawa Rizvia, Volume 28

...it is given to him. (Ends)^1 (This is the same passage of Al-Khatib Ash-Shirbini that we had promised.) Note: In this passage, this meaning was initially called real (haqiqah) and later declared metaphorical (majaz). This means that with respect to the detailed components, it is metaphorical, but with respect to the summary, it is the real meaning. (7) A man wishes to recite the Great Qur'an while he is in a state of minor ritual impurity (without wudu). He says to his servant, "Sit with the Mushaf (copy of the Qur'an) before me." Here, proximity means a closeness such that reading from it becomes possible. This proximity will vary according to the sharpness or weakness of vision and will also differ based on whether the script is bold or fine. And this is what the masters (scholars) said regarding a Mushaf placed before a person praying, or on a bookstand (rahl), where the person neither picks it up nor turns the pages but only reads by looking at it: According to the two companions (Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad), his prayer will not be invalidated, whereas according to the Great Imam (Abu Hanifa), it will be invalidated, as stated in Al-Hindiyyah and others.

Footnotes: 1. Tafsir al-Kashshaf, under verse 56/79, Dar al-Kitab al-Arabi, Beirut 2/506-379; Madarik al-Tanzil (Tafsir al-Nasafi), under verse 56/79, Dar al-Kitab al-Arabi, Beirut 2/125; Al-Siraj al-Munir (Tafsir ash-Shirbini), under verse 56/79, Naval Kishore, Lucknow 4/20. 2. Al-Fatawa al-Hindiyyah, Kitab al-Salah, Chapter 7, Noorani Kutub Khana, Peshawar 1/101.

Page 196 of 684

फ़तावा रज़विया, जिल्द 28

...दे दिया जाता है। (समाप्त)^1 (यह ख़तीब शर्बीनी की वही इबारत है जिसका हमने वादा किया था।) चेतावनी: इस इबारत में इस मायने को शुरू में हक़ीक़ी (वास्तविक) कहा गया और बाद में मजाज़ी (रूपक) क़रार दिया गया। इसका मतलब यह है कि विस्तृत अंगों के अर्थों के लिहाज़ से तो यह मजाज़ है और संक्षेप (इजमाल) के लिहाज़ से हक़ीक़ी अर्थ है। (7) एक व्यक्ति महान कुरआन पढ़ना चाहता है लेकिन वह बिना वज़ू के है, तो वह अपने सेवक से कहता है, "मेरे सामने कुरआन-ए-अज़ीम लेकर बैठ जाओ/खड़े हो जाओ।" तो यहाँ निकटता से ऐसा सामीप्य मुराद होगा जिससे पढ़ना मुमकिन हो। और यह सामीप्य तेज़ नज़र और कमज़ोर दृष्टि के लिहाज़ से अलग-अलग होगा, और तहरीर के स्पष्ट (जली) या बारीक (ख़फ़ी) होने के लिहाज़ से भी अनेक प्रकार का होगा। और यही बात मशाइख़ (विद्वानों) ने उस मुसहफ़ शरीफ़ के बारे में कही है जो नमाज़ी के सामने रखा हो या रहल पर हो, नमाज़ी न तो उसे उठाता है और न ही पन्ने पलटता है, बल्कि केवल उसे देखता है और क़िराअत (पाठ) करता है: तो साहिबैन (इमाम अबू यूसुफ़ और इमाम मुहम्मद) के नज़दीक उसकी नमाज़ फ़ासिद (भंग) नहीं होगी, जबकि इमाम-ए-आज़म के नज़दीक फ़ासिद हो जाएगी, जैसा कि 'हिन्दिया' आदि में उल्लेख है।

पादटिप्पणी: 1. तफ़्सीर अल-कश्शाफ़, आयत 56/79 के तहत, दार अल-किताब अल-अरबी, बेरुत 2/506-379; मदारिक अल-तन्ज़ील (तफ़्सीर अल-नस्फ़ी), आयत 56/79 के तहत, दार अल-किताब अल-अरबी, बेरुत 2/125; अल-सिराज अल-मुनीर (तफ़्सीर अल-शर्बीनी), आयत 56/79 के तहत, नवल किशोर, लखनऊ 4/20। 2. अल-फ़तावा अल-हिन्दिया, किताब अल-सलात, अध्याय 7, नूरानी कुतुब ख़ाना, पेशावर 1/101।

पृष्ठ 196 / 684

فتاوی رضویہ جلد ۲۸

جاوره اهـ ۱ وهذا هو تمام عبارة الخطيب الموعود قلت: تنبيه: وفي قولهم اولاً حقيقة قولهم و اخراً توسعاً اشارة الی ما قد مت من انه مجاز باعتبار معاني الاجزاء التفصيلية حقيقة باعتبار الاجمال۔ (۷) يريد رجل قراءة القرآن العظيم وهو محدث فيقول لعبده قم بالمصحف بين يدی فيدل علی القرب بحيث يمكنه القراءة منه ويختلف باختلاف نظره حديداً او كليلاً واختلاف خط المصحف دقيقاً و جليلاً۔ وهذا ما قالوا فی مصحف موضوع بين يدی المصلی، او رحل وهو لا يحمل ولا يقلب انما يقرأ منه بالنظر فيه لا تفسد في الصلوٰة عند هما، وعنده تفسد كما فی الهندية وغيرہا۔

دے دیا جاتا ہے اهـ" (خطیب شربینی کی یہی عبارت ہے جس کا ہم نے وعدہ کیا تھا۔) تنبیہ: اس عبارت میں اس معنی کو شروع میں حقیقی کہا اور بعد میں مجازی قرار دیا اس کا مطلب یہ ہے کہ اجزائے تفصیلی کے معنی کے لحاظ سے تو یہ مجاز ہے اور اجمال کے لحاظ سے معنی حقیقی۔ ایک شخص قرآن کریم پڑھنا چاہتا ہے مگر خود بے وضو ہے تو وہ اپنے خادم سے کہتا ہے میرے سامنے قرآن عظیم لے کر بیٹھ جا جاؤ تو یہاں قریب سے ایسا قرب مراد ہوگا کہ پڑھنا ممکن ہو اور یہ قرب تیز نگاہی اور ضعف بصارت کے اعتبار سے مختلف ہوگا اور تحریر کے جلی اور خفی ہونے کے لحاظ سے بھی متعدد ہوگا۔ اور یہی بات مشائخ نے اس مصحف شریف کے بارے میں کہی جو نمازی کے سامنے رکھا ہوا ہے یا رحل میں ہے، نمازی نہ تو اسے اٹھاتا ہے اور نہ ہی ورق الٹتا ہے بلکہ فقط اسے دیکھتا ہے اور قرآت کرتا ہے تو صاحبین کے نزدیک اس کی نماز فاسد نہ ہوگی جبکہ امام اعظم کے نزدیک فاسد ہو جائینگی جیسا کہ ہندیہ وغیرہ میں ہے۔

۱ تفسیر الکشاف تحت الآیۃ ۵۶/۷۹ دار الکتاب العربی بیروت ۲/ ۵۰۶-۳۷۹،مدارک التنزیل (تفسیر النسفی) تحت الآیۃ ۵۶/۷۹ دار الکتاب العربی بیروت ۲/ ۱۲۵، السراج المنیر (تفسیر الشر بینی)

تحت الاية ۵۶/۷۹ نولکشور لکهنؤ ۴/ ۲۰ ۲ الفتاوی الهندیة کتاب الصلوة الباب السابع نورانی کتب خانہ پشاور ۱/ ۱۰۱

Fatawa Razawiya Volume 28

(8) Placing something in front of someone for them to eat, so this is according to what their hand can reach, as in the Hadith of Bukhari from Jabir bin Abdullah (may Allah be pleased with them both): "I brought a few fresh dates and placed them before the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him), and he ate them." [1] If you place something in front of someone for them to eat, it will be to the extent that their hand can reach, as narrated in the Hadith of Bukhari from Sayyiduna Jabir bin Abdullah (may Allah be pleased with them both) that "I brought a few fresh dates and placed them before the Noble Presence (peace and blessings of Allah be upon him), which he consumed."

(9) Two people sitting opposite each other and eating from a bowl, one of them takes something from it and places it in front of his companion; this is on the side of the bowl that is next to his companion, as in the Hadith of Bukhari from Anas (may Allah be pleased with him): "I began to follow the pieces of gourd and place them before him (peace and blessings of Allah be upon him)." [2] (9) Two people sitting opposite each other and eating from one bowl, and one of them takes something from the bowl and places it near his companion, as narrated in the Hadith of Bukhari from Sayyiduna Anas (may Allah be pleased with him) that "I started to search for gourd and began placing it before the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him)."

(10) "And We have set a barrier before them" [3] depends on literal connection, as you have known. (10) "We have set a barrier before them;" this is understood as a literal connection, as "set a barrier before them;" this is understood as a literal connection as you have known.

[1] Sahih al-Bukhari, Book of Foods, Chapter on Fresh and Dried Dates, Qadeemi Kutub Khana, Karachi, 2/818 [2] Sahih al-Bukhari, Book of Foods, Chapter on Tharid, Qadeemi Kutub Khana, Karachi, 2/815 [3] Al-Qur'an al-Kareem 36/9

फ़तावा रज़विया जिल्द 28

(8) किसी के सामने खाने के लिए कुछ रखना, तो यह उस सीमा तक है जहाँ तक उसका हाथ पहुँचता है, जैसा कि जाबिर बिन अब्दुल्ला (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) से बुखारी की हदीस में है: "मैं कुछ ताज़ा खजूर लाया और उन्हें पैगंबर (अल्लाह की शांति और आशीर्वाद उन पर हो) के सामने रख दिया, और उन्होंने खा लिया।" [1] आप किसी के आगे कुछ खाने के लिए रख दें, तो यह उसी हद तक होगा जहाँ तक उसका हाथ पहुँच जाए, जैसा कि हदीस बुखारी जो सैयदुना जाबिर बिन अब्दुल्ला (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) से मरवी है कि "मैं थोड़ी सी तर खजूरें लाया और हुज़ूर अनवर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के आगे रख दीं जिन्हें आप ने तनावुल फ़रमाया।"

(9) दो व्यक्ति एक बर्तन के सामने बैठकर उसमें से खा रहे हों, फिर उनमें से एक कोई चीज़ ले और उसे अपने साथी के सामने रखे; तो यह बर्तन के उस हिस्से पर होगा जो उसके साथी की तरफ है, जैसा कि अनस (अल्लाह उन से प्रसन्न हो) से बुखारी की हदीस में है: "मैं कद्दू के टुकड़ों को तलाश करने लगा और उन्हें रसूल अल्लाह (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के सामने रखने लगा।" [2] (9) दो शख्स आमने-सामने बैठकर एक प्याले में खा रहे हों और उन में से एक शख्स प्याले से कोई चीज़ लेकर अपने साथी के करीब (रखे), जैसा कि हदीस बुखारी जो सैयदुना अनस (अल्लाह उन से प्रसन्न हो) से मरवी है कि मैं कद्दू तलाश करने लगा और उसे रसूल अल्लाह (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के आगे रखने लगा।

(10) "हमने उनके सामने एक दीवार बना दी" [3] यह वास्तविक संबंध (physical connection) पर आधारित है, जैसा कि आपने जान लिया। (10) "हमने उनके सामने एक दीवार बना दी;" यह वास्तविक संबंध पर आधारित है, जैसा कि "दीवार बना दी;" यह वास्तविक संबंध पर आधारित है जैसा कि आपने जान लिया।

[1] सहीह अल-बुखारी, किताबुल अतइमाह, बाब अर-रत्ब वत-तमर, कदीमी कुतुब खाना कराची, 2/818 [2] सहीह अल-बुखारी, किताबुल अतइमाह, बाब अस-सरीद, कदीमी कुतुब खाना कराची, 2/815 [3] अल-कुरान अल-करीम 36/9

पृष्ठ 197/684

(۸) تضع شیئاً بین یدي أحد لاکله فهذا علی ما تصل یده الیہ کحدیث البخاري عن جابر بن عبد الله رضی الله تعالٰی عنهما ۔ جئت بقلیل رطب فوضعته بین یدي النبي صلی الله تعالٰی علیہ وسلم فاکل ۱۔ تم کسی کے آگے کچھ کھانے کے لیے رکھ دو تو یہ اسی حد تک ہو گا جہاں تک اس کا ہاتھ پہنچ جائے جیسا کہ حدیث بخاری جو سیدنا جابر بن عبد الله رضی الله تعالٰی عنہما سے مروی ہے کہ "میں تھوڑی سی تر کھجوریں لایا اور حضور انور صلی الله تعالٰی علیہ وسلم کے آگے رکھ دیں جنہیں آپ نے تناول فرمایا۔"

(۹) مقابلا ن علی صحفة یا کلان منهافیأخذ احد منهما شیئاً ویضع بین یدي صاحبه فهذا علی جانب الصحفة الذی یلی صاحبه کحدیث البخاري عن انس رضی الله تعالٰی عنہ فجعلت اتتبع الدباء واضعہ بین یدیہ صلی الله تعالٰی علیہ وسلم ۲۔ (۹) دو شخص آمنے سامنے بیٹھ کر ایک پیالے میں کھارہے ہوں اور ان میں سے ایک شخص پیالے سے کوئی شے لے کر اپنے ساتھی کے قریب جیسا کہ حدیث بخاری جو سیدنا انس رضی الله تعالٰی عنہ سے مروی ہے کہ میں کدو تلاش کرنے لگا اور اسے رسول الله صلی الله تعالٰی علیہ وسلم کے آگے رکھنے لگا۔

(۱۰) "جَعَلْنَا مِنْ بَيْنِ أَيْدِيهِمْ سَدًّا" ۳ علی الاتصال الحقیقی کما علمت۔ (۱۰) ہم نے ان کے آگے ایک دیوار بنا دی یہ اتصال حقیقی پر محمول ہے جیسا بنا دی یہ اتصال حقیقی پر محمول ہے جیسا کہ تو نے جانا۔

۱ صحیح البخاری کتاب الاطعمہ باب الرطب والتمر قدیمی کتب خانہ کراچی ۲/۸۱۸ ۲ صحیح البخاری کتاب الاطعمہ باب الثرید قدیمی کتب خانہ کراچی ۲/۸۱۵ ۳ القرآن الکریم ۳۶ / ۹

Fatawa Razawiyya Volume 28

[Left Column - Arabic] In summary, all these differences only arise from the difference of contexts, and the phrase "bayna yadayhi" (between his hands/in front of him) itself has no role in indicating any of these meanings. Since the situation is as we have described, arguing from it for a specific connection or special proximity—to suggest that the Adhan should be inside the mosque, let alone right next to the pulpit—is invalid. Those who argue this should bring forth proof if they are truthful. How can they do that? Since they have failed, and praise be to Allah, let them ask us to voluntarily inform them that the proximity intended is that which is evident and visible, such that one does not need to turn their face to see it, as we have already quoted from the Imams. This is the common factor, and any addition is understood from the specific context, as you have learned. Here, it refers to the Adhan being within the boundaries and courtyard of the mosque. Thus, the matter is concluded and victory is achieved, so Allah's command prevailed even though they were averse.

[Right Column - Urdu] In summary, the point is that these various meanings of "proximity" have arisen due to the difference in instances and contexts. The word "bayna yadayhi" itself has no role in pointing to these meanings. When the situation is such, then reasoning from the word "bayna yadayhi" for a special proximity—whereby it's understood that the Adhan is adjacent to the pulpit or inside the mosque—is false, nor should it be ruled that the Adhan should be separated from the pulpit. Since they are the claimants of this proximity and they are the ones who argue from the word "bayna yadayhi" for this claim, they should bring a separate proof that here this word refers to this specific proximity. And how is this within their power! If they are unable to determine the meaning of "bayna yadayhi" here, let them ask us; we tell them voluntarily that here that proximity is intended which is the meaning of this word, i.e., present and visible, for seeing which one does not need to turn the face right or left. This meaning is common among all instances of proximity. The addition to this meaning is derived from the peculiarity of the occasion of use, which in the issue at hand is the outer boundaries of the mosque and the outer courtyard. The matter is complete and the righteous path is supported by evidence. It belongs to Allah Almighty.

Page 198 of 684

फ़तावा रज़विया जिल्द 28

[बायां कॉलम - अरबी] कुल मिलाकर, ये सभी मतभेद केवल संदर्भों के अंतर से उत्पन्न होते हैं, और "बयना यदयही" (उसके सामने) वाक्यांश की इन अर्थों को इंगित करने में कोई भूमिका नहीं है। चूँकि स्थिति वैसी ही है जैसा हमने वर्णन किया है, इसलिए किसी विशेष संबंध या निकटता के लिए इससे तर्क करना—यह सुझाव देने के लिए कि अज़ान मस्जिद के अंदर होनी चाहिए, मिम्बर के बिल्कुल पास होने की तो बात ही क्या—अमान्य है। जो लोग इसका तर्क देते हैं, वे प्रमाण लाएँ यदि वे सच्चे हैं। वे ऐसा कैसे कर सकते हैं? चूँकि वे विफल रहे हैं, और अल्लाह का शुक्र है, तो उन्हें हमसे पूछना चाहिए कि हम स्वेच्छा से उन्हें सूचित करें कि जिस निकटता का इरादा है वह वही है जो स्पष्ट और दृश्यमान है, जिससे इसे देखने के लिए अपना चेहरा मोड़ने की आवश्यकता नहीं होती है, जैसा कि हमने इमामों से उद्धृत किया है। यह सामान्य कारक है, और कोई भी अतिरिक्त अर्थ विशिष्ट संदर्भ से समझा जाता है, जैसा कि आपने जाना है। यहाँ, इसका अर्थ अज़ान का मस्जिद की सीमाओं और आंगन के भीतर होना है। इस प्रकार, मामला संपन्न हुआ और विजय प्राप्त हुई, इसलिए अल्लाह का आदेश प्रबल हुआ भले ही वे अनिच्छुक थे।

[दायां कॉलम - उर्दू] सारांश यह है कि "निकटता" के ये विभिन्न अर्थ उदाहरणों और संदर्भों के अंतर के कारण उत्पन्न हुए हैं। स्वयं "बयना यदयही" शब्द की इन अर्थों की ओर संकेत करने में कोई भूमिका नहीं है। जब स्थिति ऐसी है, तो "बयना यदयही" शब्द से विशेष निकटता के लिए तर्क करना —जिससे यह समझा जाए कि अज़ान मिम्बर के पास या मस्जिद के भीतर है—झूठा है, और न ही यह आदेश दिया जाना चाहिए कि अज़ान को मिम्बर से अलग कर दिया जाए। चूँकि वे इस निकटता के दावेदार हैं और वे ही इस दावे के लिए "बयना यदयही" शब्द से तर्क करते हैं, तो उन्हें ही अलग से कोई प्रमाण लाना चाहिए कि यहाँ इस शब्द का अर्थ यही विशिष्ट निकटता है। और यह उनके वश की बात कहाँ! यदि वे यहाँ "बयना यदयही" का अर्थ निर्धारित करने में असमर्थ हैं, तो वे हमसे पूछें; हम उन्हें स्वेच्छा से बताते हैं कि यहाँ वही निकटता अभिप्रेत है जो इस शब्द का अर्थ है, यानी मौजूद और दृश्यमान, जिसे देखने के लिए चेहरा दाएं या बाएं मोड़ने की आवश्यकता न हो। निकटता के सभी उदाहरणों में यही अर्थ साझा है। इस अर्थ में वृद्धि उपयोग के अवसर की विशिष्टता से प्राप्त होती है, जो विचाराधीन मुद्दे में मस्जिद की बाहरी सीमाएँ और बाहरी प्रांगण है। बात पूरी हुई और सही रास्ता साक्ष्य के साथ पुष्ट हो गया। यह अल्लाह सर्वशक्तिमान का है।

पृष्ठ 198 / 684

[بایاں کالم - عربی] و با لجملة كل هذه الاختلافات انما تنشؤ من اختلاف المقامات ولا دلالة على شيئ منها للفظ بين يديه واذا كان الامر على ما وصفنا بطل الاستدلال به على الاتصال او القرب الاخص حتى يستفاد منه كون الاذان داخل المسجد فضلا عن كونه لصيق المنبر وهم المستدلون فلياتوا ببرهان ان كانوا صادقين واني لهم ذلك واذ قد عجزوا ولله الحمد فيسألونا ان نتبرع ونفيدهم ان القرب المدلول هو ان يكون ظاهراً مشاهداً لا يحتاج معه في رؤيته الى تحويل الوجه كما قد منا التنصيص به عن الائمة هذا هو القدر المشترك والزيادة تستفاد من خصوص المقام كما علمت وهى ههنا كون الاذان في حدود المسجد وفنائه فتم الامر وحصل النصر فظهر امر الله وهم كارهون

[دایاں کالم - اردو] خلاصہ کلام یہ ہے کہ قریب کے یہ مختلف معانی موارد اور مقامات کے اختلاف کی وجہ سے پیدا ہوئے ہیں۔ ان معانی پر دلالت کرنے میں خود لفظ "بین یدیہ" کو کوئی دخل نہیں اور جب صورت حال یہ ہے تو لفظ بین یدیہ سے کسی خاص قرب پر استدلال باطل ہے جس سے اذان کا منبر کے متصل یا مسجد کے اندر ہونا سمجھا جائے نہ کہ یہ حکم دیا جائے کہ اذان منبر سے الگ کر دی جائے اور چونکہ اس قرب کے مدعی وہ لوگ ہیں اور لفظ بین یدیہ سے اس مدعیٰ پر وہی لوگ استدلال کر تے ہیں تو انہیں ہی علیحدہ سے کوئی دلیل لانی چاہیے کہ یہاں اس لفظ سے مراد یہی قرب ہے اور یہ بھلا ان کے بس کی بات کہاں! اور وہ خود یہاں بین یدیہ کے معنی متعین کرنے سے عاجز ہوں تو ہم سے دریافت کریں ہم تبرعاً انہیں بتاتے ہیں کہ یہاں وہی قرب مراد ہے جو اس لفظ کا مدلول ہے یعنی موجود و مشاہد جسے دیکھنے کے لیے چہرہ دائیں یا بائیں موڑنے کی ضرورت نہ پڑے قرب کے تمام افراد میں یہی معنی مشتر ک ہے اور اس معنی

پر اضافہ تو موقعہ استعمال کی خصوصیت سے مستفاد ہوتا ہے جو مسئلہ دائرہ میں مسجد کی باہر کی حدیں اور بیرونی صحن ہے بات مکمل ہو گئی اور مسلک حق مؤید بالدلیل ہو گیا اللہ تعالیٰ کا

Volume 28 Fatawa Ridawiyya

And praise be to Allah, Lord of the worlds. The decision has become manifest, but these people dislike it; we only praise Allah Almighty for the manifestation of truth.

Thirdly: Our Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) is the just arbiter, and what was in his era is the decisive factor. Have you not heard from the authentic hadith that this Adhan used to be before him (peace and blessings of Allah be upon him) at the door of the mosque? Thus, it is known that this degree of proximity is what is intended here. So, whoever increases or decreases it has transgressed and acted unjustly. That is, whoever increased in proximity and brought the Adhan into the mosque according to the first meaning has transgressed against the Sunnah of the Chosen One (peace and blessings of Allah be upon him). And whoever decreased from it and placed this Adhan outside the mosque according to the three meanings has committed injustice. And whoever placed it inside the mosque according to the latter two meanings and outside the mosque according to the first meaning, he is the one who has judged with truth, and the judgment belongs to Allah and His Messenger (Glory be to Him and Most High, and may He send blessings and peace upon him).

Thirdly: To determine the limit of "between his hands" (in front of him), the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) is the Just Arbiter. What occurred in the era of the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) is the distinction between truth and falsehood. It has been heard from authentic hadith that the Adhan used to be at the door of the mosque in front of the Holy Prophet. Therefore, this limit of proximity was established by the command of the Prophet. Anyone who adds to or subtracts from this is a transgressor and an oppressor. Thus, whoever increased this reported proximity and brought it inside the mosque has committed an excess in the Prophetic Sunnah. And whoever decreased this proximity such that they excluded it from the mosque according to all three meanings has also committed an injustice. Whoever excluded it from the mosque considering the last two meanings and included it within the mosque considering the first meaning, has judged in accordance with the truth. And the final judgment belongs to Allah and His Messenger (Glory be to Him, peace and blessings of Allah be upon him).

Insight 2: It has become clear from what blossomed—and praise be to Allah—the foolishness of those who clung to this. Al-Raghib says in his 'Mufradat': It is said...

Insight 2: Praise be to Allah, from the gardens of research that flourished in the preceding pages, the lack of understanding of that gentleman has become apparent, who [clung to the idea] of the preacher's Adhan being inside the mosque by citing the 'Mufradat' of Imam Raghib...

जिल्द 28 फ़तावा रज़विया

और तमाम तारीफें अल्लाह के लिए हैं जो तमाम जहानों का रब है। फैसला ज़ाहिर हो गया लेकिन ये लोग इसे नापसंद करते हैं; हम तो हक़ के ज़ाहिर होने पर अल्लाह तआला की हम्द ही करते हैं।

तीसरा: हमारे नबी (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) आदिल हाकिम हैं और जो उनके अहद में था वही फैसलाकुन है। क्या आपने सही हदीस से नहीं सुना कि यह अज़ान हुज़ूर (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) के सामने मस्जिद के दरवाज़े पर होती थी? तो मालूम हुआ कि क़ुर्ब (नज़दीकी) की यही मिक़दार यहाँ मुराद है। तो जिसने इसमें ज़्यादती या कमी की, उसने सरकशी और ज़ुल्म किया। यानी जिसने क़ुर्ब में ज़्यादती की और अज़ान को पहले मानी के लिहाज़ से मस्जिद के अंदर कर दिया, उसने मुस्तफ़ा (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) की सुन्नत में हद से तजावुज़ किया। और जिसने इसमें कमी की कि तीनों मानी के लिहाज़ से इसे मस्जिद से बाहर कर दिया, उसने भी ज़ुल्म किया। और जिसने आख़िरी दो मानी के एतबार से मस्जिद से बाहर किया और पहले मानी के एतबार से मस्जिद के अंदर किया, उसने हक़ के मुताबिक़ हुक्म किया, और हुक्म अल्लाह और उसके रसूल (जल्ल व अला सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) का ही है।

तीसरा: यहाँ 'बैन यदैहि' (उनके सामने) की हद मुतय्यन करने के लिए रसूलुल्लाह (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) आदिल हाकिम हैं और जो हुज़ूर (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) के दौर में होता था वही हक़ और बातिल के दरमियान फर्क करने वाला है। सही हदीस से यह बात साबित है कि हुज़ूर के सामने मस्जिद के दरवाज़े पर अज़ान होती थी, तो यहाँ नज़दीकी की यही हद रसूल के हुक्म से तय हुई। जो इस पर ज़्यादती करे या इसमें कमी करे, वह ज़ुल्म और सरकशी करने वाला है। चुनाँचे, जिसने इस बयान की गई नज़दीकी को बढ़ाकर अज़ान को मस्जिद के अंदर दाखिल कर दिया, उसने सुन्नत-ए-रसूल पर ज़्यादती की। और जिसने इस नज़दीकी में कमी की, यहाँ तक कि तीनों मानी के मुताबिक उसे मस्जिद से बाहर कर दिया, उसने भी ज़ुल्म किया। और जिसने आख़िरी दो मानी के एतबार से मस्जिद से बाहर किया और पहले मानी के एतबार से मस्जिद के अंदर रखा, उसने हक़ के मुताबिक फैसला किया। और फैसला अल्लाह और उसके रसूल (जल्ल व अला सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) का ही है।

नफ़हा 2: ज़ाहिर हुआ उससे जो खिला—और अल्लाह के लिए हम्द है—उन लोगों की हिमाक़त जिन्होंने इस पर ज़ोर दिया। राग़िब अपनी 'मुफ़्रदात' में कहते हैं: कहा जाता है...

नफ़हा 2: अल्हम्दुलिल्लाह, पिछले पन्नों में तहक़ीक़ात के जो गुलशन लहलहाए, उनसे उन साहब की नासमझी ज़ाहिर हो गई जिन्होंने ख़तीब की अज़ान के मस्जिद के अंदर होने पर इमाम राग़िब की 'मुफ़्रदात' से [दलील पेश की]...

पेज 199/684

والحمد للہ رب العلمین۔ فیصلہ ظاہر ہوگیا مگر یہ لوگ اس کو نا پسند کرتے ہیں ہم تو اس ظہورِ حق پر اللہ تعالیٰ کی حمد ہی کرتے ہیں۔ ثالثاً: نبینا صلی اللہ تعالی علیہ وسلم الحکم العدل وما کان عھدہ فھو الفصل الم تسمع من الحدیث الصحیح ان ھذا الاذان کان یکون بین یدیہ صلی اللہ تعالی علیہ وسلم علی باب المسجد فعلم ان ھذا القدر من القرب ھو المراد ھھنا فمن زادا ونقص فقد تعدی وظلم ای من زاد في القرب فادخل الاذان في المسجد بالمعنی الاول فقد تعدی في سنة المصطفی صلی اللہ تعالی علیہ وسلم ومن نقص منہ فجعل ھذا الاذان خارج المسجد بالمعاني الثلثة فقد ظلم ومن جعلہ داخل المسجد بالمعینین الآخرین و خارج المسجد بالمعنی الاول فھو الذی بالحق حکم و حکم اللہ ورسولہ اجل واحکم جل وعز تعالی وتکر م وصلی اللہ تعالی علیہ وسلم۔ ثالثاً: یہاں بین یدیہ کی حد متعین کرنے کے لیے رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم حکم العدل ہیں اور جو حضور صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کے عہد میں ہوتا تھا وہی حق و باطل کے درمیان امتیاز ہے جسے حدیث صحیح سے سنا جا چکا کہ حضور کے سامنے مسجد کے دروازے پر اذان ہوتی تھی تو یہاں قرب کی بحکم رسول یہی حد مقرر ہوئی اور جو اس پر اضافہ کرے یا اس میں کمی کرے وہ ظلم و تعدی کرنے والا ہے پس جس نے اس قرب مروی میں اضافہ کرکے داخل مسجد کر دیا تو اس نے سنتِ رسول پر زیادتی کی، اور جس نے اس قرب میں کمی کی کہ ہر سہ معنی مسجد سے اس کو خارج کر دیا اس نے بھی ظلم کیا اور جس نے دو آخری معنی کے اعتبار سے خارج مسجد کیا اور معنی اول کے اعتبار سے داخل مسجد کیا، اس نے حق کے موافق حکم کیا، اور حکم واللہ و رسول جل وعلا صلی اللہ علیہ وسلم کا ہے۔ نفحہ ۲: ظھر مما زھر وللہ الحمد سفاھة من تشبث ھھنا یقول الراغب في مفرا دتہ

یقول: یقال۔ نفحہ ۲: الحمدللہ گذشتہ صفحات میں تحقیقات کے جو گلشن لہلہائے ان سے ان صاحب کی ناسمجھی ظاہر ہوگئی جنھوں نے اذانِ خطیب کے داخل مسجد ہونے پر مفردات امام راغب سے

Fatawa Razawiyya, Volume 28

[Table Content]

(Arabic Text on the left): "This thing is 'bayna yadayka' (between your hands), meaning close to you." This is summarized from the words of al-Kashshaf and al-Madarik: "The reality of their saying 'I sat between the hands of so-and-so' etc." (Urdu Translation on the right): Argument is drawn from Isfahani's statement that "this thing is in front of you," meaning it is near you, and from the aforementioned statement of Kashshaf and Madarik, "I sat in front of so-and-so, etc."

(Arabic Text on the left): Firstly, we do not deny that the term might sometimes imply proximity, but you have known that proximity has a wide range. (Urdu Translation on the right): Firstly: We admit that the phrase "bayna yadayhi" is sometimes used for proximity, but there is great latitude in the concept of proximity itself.

(Arabic Text on the left): Secondly, he did not realize that the additional meaning in "I sat between his hands" is derived from the specifics of sitting as we explained, and it also has a wide range. For example, the Grand Vizier and a common market-goer both attend the Sultan's court to sit; both say "I sat between the hands of the King," but what a difference between the proximity of the Vizier and the proximity of someone in the row of shoes, or perhaps someone who only sat on the doorstep. Thus, the argument turns against whoever relied on it, as it applies to someone at the door that they are "between the hands" of someone at the front. (Urdu Translation on the right): Secondly: They did not perceive that here the meaning of "bayna yadayhi" is derived from the additional proximity of sitting over the common meaning of being present and observed. Then, even this specific "sitting" has multiple levels. Both a commoner and the Grand Vizier attend the King's court, and both say about themselves, "I was sitting near the King." However, what a difference there is in being "near"! The Vizier is with the King at the head (front), while the common man is at the place where shoes are removed, or even outside the threshold. So, the argument for proximity from this word is reversed, as even someone sitting near the threshold of the court's door is considered sitting "in front" (between the hands) of someone at the front of the hall.

[Footnotes] 1. Al-Mufradat fi Gharib al-Qur'an, letter Ba with Ya under the word "Bayna", Nur Muhammad Karkhana Tijarat Kutub, Karachi, p. 68. 2. Madarik al-Tanzil (Tafsir al-Nasafi), under Verse 29/1, Dar al-Kitab al-Arabi, Beirut, 2/25; Tafsir al-Kashshaf, under Verse 29/1, Dar al-Kitab al-Arabi, Beirut, 4/349.

फ़तावा रज़विया, खंड 28

[तालिका सामग्री]

(बाईं ओर अरबी पाठ): "यह चीज़ 'तुम्हारे हाथों के बीच' है, जिसका अर्थ है कि यह तुम्हारे करीब है।" - अल-इस्फहानी के शब्दों से संक्षेपित। साथ ही अल-कश्शाफ और अल-मदारिक के शब्दों से: "उनके यह कहने की वास्तविकता कि 'मैं अमुक के हाथों के बीच बैठा' आदि।" (दाईं ओर उर्दू अनुवाद): इस्फहानी के इस कथन से तर्क दिया जाता है कि "यह चीज़ आपके सामने है," जिसका अर्थ है कि यह आपके पास है, और कश्शाफ और मदारिक के उपरोक्त कथन से, "मैं अमुक के सामने बैठा, आदि।"

(बाईं ओर अरबी पाठ): पहला, हम इस बात से इनकार नहीं करते कि यह शब्द कभी-कभी निकटता का संकेत दे सकता है, लेकिन आप जानते हैं कि निकटता का एक विस्तृत दायरा होता है। (दाईं ओर उर्दू अनुवाद): पहला: हम स्वीकार करते हैं कि "बैन यदैहि" वाक्यांश कभी-कभी निकटता के लिए उपयोग किया जाता है, लेकिन स्वयं निकटता की अवधारणा में बहुत गुंजाइश है।

(बाईं ओर अरबी पाठ): दूसरा, उसे यह एहसास नहीं हुआ कि "मैं उसके हाथों के बीच बैठा" में अतिरिक्त अर्थ बैठने की विशिष्टताओं से लिया गया है जैसा कि हमने समझाया है, और इसकी भी एक विस्तृत श्रृंखला है। उदाहरण के लिए, ग्रैंड वज़ीर और एक आम बाज़ारू व्यक्ति दोनों सुल्तान के दरबार में बैठने के लिए उपस्थित होते हैं; दोनों कहते हैं "मैं राजा के हाथों के बीच बैठा," लेकिन वज़ीर की निकटता और जूतों की कतार में बैठे किसी व्यक्ति की निकटता, या शायद कोई जो केवल दहलीज पर बैठा हो, के बीच कितना अंतर है। इस प्रकार, तर्क उस व्यक्ति के खिलाफ जाता है जिसने इस पर भरोसा किया, क्योंकि यह दरवाजे पर बैठे किसी व्यक्ति पर भी लागू होता है कि वे सामने बैठे किसी व्यक्ति के"हाथों के बीच" हैं। (दाईं ओर उर्दू अनुवाद): दूसरा: उन्हें यह महसूस नहीं हुआ कि यहाँ "बैन यदैहि" का अर्थ उपस्थित होने और देखे जाने के सामान्य अर्थ के बजाय बैठने की अतिरिक्त निकटता से लिया गया है। फिर, इस विशिष्ट "बैठने" के भी कई स्तर हैं। एक आम आदमी और ग्रैंड वज़ीर दोनों राजा के दरबार में उपस्थित होते हैं, और दोनों अपने बारे में कहते हैं, "मैं राजा के पास बैठा था।" हालाँकि, "पास" होने में कितना अंतर है! वज़ीर राजा के साथ सामने (प्रमुख स्थान पर) होता है, जबकि आम आदमी जूते उतारने की जगह पर, या दहलीज के बाहर भी होता है।

इसलिए, इस शब्द से निकटता का तर्क उलट जाता है, क्योंकि दरबार के दरवाजे की दहलीज के पास बैठने वाले को भी हॉल के सामने बैठे व्यक्ति के"सामने" (हाथों के बीच) बैठा माना जाता है।

[पादलेख] 1. अल-मुफ़्रदात फ़ी ग़रीब अल-कुरान, शब्द "बैन" के तहत या के साथ बा, नूर मुहम्मद कारखाना तिज़ारत कुतुब, कराची, पृष्ठ 68। 2. मदारिक अल-तन्ज़ील (तफ़्सीर अल-नसाफ़ी), आयत 29/1 के तहत, दार अल-किताब अल-अरबी, बेरूत, 2/25; तफ़्सीर अल-कश्शाफ, आयत 29/1 के तहत, दार अल-किताब अल-अरबी, बेरूत, 4/349।

पृष्ठ 200/684

جلد ۲۸، فتاویٰ رضویہ

[جدول کا متن]

(بائیں کالم میں عربی متن): هذا الشيئ بين يديك اى قريباً منك . اهـ وبكلام الكشاف والمدارك: حقيقة قولهم جلست بين يدى فلان الخ (دائیں کالم میں اس کی اردو تشریح ہے): اصفہانی کے اس قول سے استدلال کیا جاتا ہے کہ یہ چیز تمہارے سامنے ہے یعنی تم سے قریب ہے اور کشاف اور مدارک کے مذکورہ بالا قول سے "میں فلاں کے سامنے بیٹھا الخ"۔

(بائیں کالم میں عربی متن): فأولا، لاننكران اللفظ ربما يلاحظ فيه القرب ولكن قد علمت ان للقرب عرضاً بعيدا۔ (دائیں کالم میں اس کی اردو تشریح ہے): اولاً: ہم تو اس کا اعتراف ہی کرتے ہیں کہ لفظ بین یدیہ بسا اوقات قرب کے لیے استعمال ہوتا ہے لیکن خود قرب میں بھی تو بڑی وسعت ہے۔

(بائیں کالم میں عربی متن): وثانياً: لم يدران الزيادة في جلست بين يديه مستفاد من خصوص الجلوس كما بينا وله ايضاً عرض عريض فالوزير الاعظم والسوقي حضر افامر السلطان بالجلوس، كلا هما يقول جلست بين يدى الملك ولكن شتان ما قرب الوزير وقرب من فى صف النعال اولعله لم يجلس الا على عتبة الباب فينقلب السند على من استنداذ صدق على من فى الباب كونه بين يدى من فى صدر (دائیں کالم میں اس کی اردو تشریح ہے): ثانیاً: انہیں یہ امر محسوس ہی نہ ہوا کہ یہاں لفظ بین یدیہ کے معنی مشترک حاضر و مشاہد پر قرب کی زیادتی جلوس کی خصوصیت سے مستفاد ہے پھر اس جلوس خاص کے بھی متعدد مراتب ہیں ایک بازاری آدمی اور وزیر اعظم دونوں بادشاہ کے دربار میں حاضر ہوتے ہیں اور دونوں ہی اپنے بارے میں کہتے ہیں کہ میں بادشاہ کے پاس بیٹھا تھا، لیکن دونوں پاس میں کتنا فرق ہوتا ہے کہ وزیر بادشاہ کے ساتھ صدر میں ہوتا ہے اور عام

آدمی جوتا نکالنے کی جگہ بلکہ چوکھٹ کے باہر تو اس لفظ سے قرب پر استدلال الٹ گیا کہ دربار کے دروازے کی چوکھٹ کے پاس بیٹھنے والا بھی صدر میں بیٹھنے

[حواشی] ۱ المفردات في غرائب القرآن الباء مع الياء تحت اللفظ "بين" نور محمد کارخانه تجارت کتب کراچی ص ۶۸ ۲ مدارك التنزيل (تفسير النسفي) تحت الآية ۲۹ /۱ دار الكتاب العربی بيروت ۲۵/۲، تفسير الكشاف تحت الآية ۲۹ /۱ دار الكتاب العربی بيروت ۳۴۹/۴

Volume 28 | Fatawa Ridawiyya

[Main Content] Left Column (Arabic/Urdu Mix): ...the assembly and the mihrab. Thirdly: You have memorized something but many things have slipped from you, O seeker! Regarding Raghib's statement, do you think it contradicts the texts that have reached us from the imams of language as a mode of explanation, or not? If it does, then what inclined you away from them towards the one who deviated from the vast majority? And if it doesn't, isn't what the present observer witnesses of proximity enough for you? For normal vision is conditional upon proximity, or do you claim that proximity is a fixed limit with no doubt in it? In that case, no one but a fool like yourself would converse with you. And this is our Lord, Blessed and Exalted, saying, and His word is truth: "The Hour has drawn near and the moon has split" (1). Rather, He, Mighty and Majestic, said: "The people's reckoning has drawn near to them, while they are in heedlessness, turning away" (2). And the reckoning is after the Day of Judgment by half a day, and that day has a measure of fifty thousand years.

Right Column (Urdu): ...is right before them and near, like someone who is present. Thirdly: To those expressing interest in Raghib's statement, they remembered some parts and forgot others. Because the meaning the opponent assigned to Imam Raghib's statement is either against the imams of linguistics and exegesis or in agreement with them. If it is against them, then why did you show inclination towards the rare statement of Imam Raghib, leaving aside the explicit statements of the majority of linguistic imams? And if it is not against them, then why are you not content with the proximity that a present witness has? Although for normal sight, being near is an essential condition. Or do you consider proximity to be a fixed limit and do not consider it a gradable (mushakkak) universal? In that case, only an unintelligent person like yourself can give your answer. Allah, Blessed and Exalted, says in His truthful word: "The Hour has drawn near and the moon has split." Rather, that same Holy and Sustainer said: "The hour of people's reckoning has arrived, and they are still turning away in heedlessness." Even though the reckoning will occur after half a day has passed on the Day of Resurrection; at that time, the duration of one day will be equal to fifty thousand years of today.

[Footnotes] 1. Al-Qur'an al-Karim 54/1 2. Al-Qur'an al-Karim 21/1 Page 201 of 684

जिल्द 28 | फ़तावा रज़विया

[मुख्य सामग्री] बायाँ कॉलम (अरबी/उर्दू मिश्रण): ...मजलिस और मेहराब। तीसरा: ऐ राग़िब! तुमने कुछ तो याद रखा पर बहुत कुछ भूल गए। राग़िब के कौल (कथन) के बारे में, क्या आप इसे उन नुसूस (पाठों) के खिलाफ समझते हैं जो लुगत और तफ़सीर के इमामों से हम तक पहुँचे हैं, या नहीं? अगर खिलाफ है, तो आपको किसने उन बड़ी जमाअत को छोड़कर उनकी तरफ झुकाया जो उनसे अलग हुए? और अगर खिलाफ नहीं है, तो क्या आपके लिए हाज़िर मुशाहिद की नज़दीकी काफी नहीं? क्योंकि आम तौर पर देखना नज़दीकी पर मशरूत (शर्तिया) है, या आपका दावा है कि नज़दीकी एक मुतअय्यन (निश्चित) हद है जिसमें कोई शक नहीं? फिर तो आप जैसा बेवकूफ ही आपसे बात करेगा। और यह हमारा रब तबारक व तआला है जो फरमाता है और उसका कौल हक है: "क़यामत करीब आ गई और चाँद फट गया" (1)। बल्कि उस अज़्ज़ व जल्ल ने फरमाया: "लोगों के हिसाब का वक्त करीब आ पहुँचा और वे अभी भी गफलत में मुँह मोड़े हुए हैं" (2)। और हिसाब क़यामत कायम होने के आधा दिन बाद होगा, और उस दिन की मिकदार पचास हज़ार साल के बराबर है।

दायाँ कॉलम (उर्दू): ...वाले की तरह बीन यदैया और पास है। तीसरा: राग़िब के कौल में ये रग़बत ज़ाहिर करने वालों को कुछ याद रहा और कुछ भूल गए क्योंकि मुखालिफ़ ने इमाम राग़िब के कौल के जो मायने बताए वो उन आइम्मा-ए-लुग़त व तफ़सीर के ख़िलाफ़ है या मुवाफ़िक़, अगर ख़िलाफ़ है तो आपने जम्हूर आइम्मा-ए-लुग़त की तसरीहात को छोड़ कर इमाम राग़िब के शाज़ कौल की तरफ क्यों रग़बत ज़ाहिर फ़रमायी, और अगर ख़िलाफ़ नहीं तो हाज़िर व मुशाहिद में जितना कुर्ब है उस पर कनाअत क्यों नहीं, हालाँकि रूयत-ए-आदिया के लिए करीब होने की शर्त ला-बदी (अनिवार्य) है, या तुम कुर्ब के एक मुतअय्यन हद मानते हो और उसे कुल्ली मुशक्कक नहीं मानते। फिर तो आप का जवाब आप के जैसा ना-समझ ही दे सकेगा। अल्लाह तबारक व तआला अपने कौल-ए-हक में फरमाता है: "क़यामत करीब हुई और चाँद शक हो चुका"। बल्कि उसी कुद्दूस व परवरदिगार ने फ़रमाया: "लोगों के हिसाब की घड़ी आ पहुँची और वो अभी ग़फ़लत में एराज़ कर रहे हैं।" हालाँकि हिसाब कयाम-ए-क़यामत के बाद आधा दिन गुज़ार कर होगा, उस वक़्त एक दिन की मिकदार आज के पचास हज़ार साल के बराबर होगी।

[पाद लेख] 1. अल-क़ुरान अल-करीम 54/1 2. अल-क़ुरान अल-करीम 21/1 पेज 201 ऑफ़ 684

[اصل متن] بایاں کالم (عربی/اردو مرکب): المجلس والمحراب۔ ثالثاً: حفظت شیئاً و غابت عنك اشیاء ایها لراغب الی قول الراغب هل تظنه مخالفاً للنصوص التی قد منا عن ائمه اللغة وجهاً بذة التفسیر ام لا ؟ فعلی الاول ما الذی رغبك عنهم الی من شذوهم الجم الغفیر وعلی الثاني الم یکفك ما للحاضر المشاهد من القرب فأن الرؤیة العا دیة مشروط لها لقرب ام زعمت ان القرب حد معین لا تشکیك فیه فاذن لا یحاورك ال مثلك سفیه وهذا ربنا تبا رك و تعالی قائلا وقوله الحق "اِقْتَرَبَتِ السَّاعَةُ وَانْشَقَّ الْقَمَرُ ۟" (1) بل قال عز وجل "اِقْتَرَبَ لِلنَّاسِ حِسَابُهُمْ وَهُمْ فِیْ غَفْلَةٍ مُّعْرِضُوْنَ ۬" (2) والحساب بعد قیام الساعة بنصف الیوم، والیوم کان مقداره خمسین الف سنة۔

دایاں کالم (اردو): والے کی طرح بین ید یہ اور پاس ہے۔ ثالثاً: راغب کے قول میں یہ رغبت ظاہر کرنے والوں کو کچھ یاد رہا اور کچھ بھول گئے کیونکہ مخالف نے امام راغب کے قول کے جو معنی بتائے وہ ان آئمہ لغت و تفسیر کے خلاف ہے یا موافق ، اگر خلاف ہے تو آپ نے جمہور ائمہ لغت کی تصریحات کو چھوڑ کر امام راغب کے شاذ قول کی طرف کیوں رغبت ظاہر فرمائی ، اور اگر خلاف نہیں تو حاضر و مشاہد میں جتنا قرب ہے اس پر قناعت کیوں نہیں، حالانکہ رویت عاد یہ کے لئے قریب ہونے کی شرط لا بدی ہے، یا تم قرب کے ایک متعین حد مانتے ہو اور اسے کلی مشکک نہیں مانتے۔ پھر تو آپ کا جواب آپ کے جیسا نا سمجھ ہی دے سکے گا۔ اللہ تبارک و تعالیٰ اپنے قول حق میں فرماتا ہے: "قیامت قریب ہوئی اور چاند شق ہو چکا"۔ بلکہ اسی قدوس و پروردگار نے فرمایا: "لوگوں کے حساب کی گھڑی آپہنچی اور وہ ابھی غفلت میں اعراض کر رہے ہیں۔" حالانکہ حساب قیام قیامت کے بعد آدھا دن گزار کر ہوگا ، اس وقت ایک دن کی مقدار آج کے پچاس ہزار سال کے برابر ہوگی۔

[حواشی] 1 القرآن الکریم ۱/۵۴ 2 القرآن الکریم ۱/۲۱ صفحہ 201 از 684

Fatawa Ridawiyya, Volume 28

Fourthly: Imam Quduri mentioned in the book that protection (Hirz) is of two types; one of them is protection through a guard. It is stated in Al-Jawharat al-Nayyirah: "If the guard is close to it but in such a way that he does not see it, then he is not a guard." End of quote. Thus, observe that he defined being seen as 'near' and being distant such that it is not seen as 'far'. This is the meaning of proximity in the words of Raghib, consistent with what the noble Imams have specified.

Fourthly: Imam Quduri stated in his book that there are two ways to protect objects: (1) Protection through a supervisor. In Al-Jawharat al-Nayyirah, its explanation states that the guard should be so close to the object that he keeps seeing it, and if he is so far away or the object becomes hidden from view, then it is not protection. Since Imam Quduri and the author of Al-Jawharah based the criterion of proximity and distance on visibility and invisibility, in Raghib's words too, proximity should mean being present and observed, as per the research of other masters of linguistics and exegesis.

Fifthly: Raghib would say to you: "O negligent one, you are unaware of the rest of my words," for his words are as follows: "It is said this thing is close to you, and on this basis is His saying: 'To Him belongs what is before us' and 'confirming what was before me of the Torah etc.', and His saying: 'Those who disbelieve say, we will not believe in this Quran nor in what was before it,' meaning what preceded it."

Fifthly: Imam Raghib himself would have a complaint against this arguer that he did not remember his full statement because his full statement is: "It is an idiom that 'this thing is before you' means it is close to you. In the following words of Allah Almighty, the phrase 'bayna yadayhi' means this same proximity (for example, as stated through the angels): 'whatever is before us belongs to God,' (and as He said regarding the Quran) the book before it, the Torah."

1. Al-Mukhtasar lil-Quduri, Kitab al-Sariqah, Matba' Majeedi, Kanpur, p. 250
2. Al-Jawharat al-Nayyirah, Kitab al-Sariqah, Maktaba Imdadiyya Multan, 2/261

फ़तावा रज़विया, जिल्द 28

चौथा: इमाम क़ुदूरी ने किताब में ज़िक्र किया कि हिफ़ाज़त (हिर्ज़) दो प्रकार की होती है; उनमें से एक रक्षक के माध्यम से हिफ़ाज़त है। अल-जौहरात अन-नय्यिरा में कहा गया है: "यदि रक्षक उसके करीब हो लेकिन इस तरह कि वह उसे न देखे, तो वह रक्षक नहीं है।" उद्धरण समाप्त। अतः देखें कि उन्होंने दिखाई देने को 'निकट' और दूर होने को जिससे कि दिखाई न दे 'दूर' करार दिया है। राग़िब के कलाम में निकटता का यही अर्थ है, जो नेक इमामों द्वारा निर्दिष्ट सिद्धांतों के अनुकूल है।

चौथा: इमाम क़ुदूरी ने अपनी किताब में फ़रमाया कि चीज़ों की हिफ़ाज़त के दो तरीके हैं: (1) निगरान (पर्यवेक्षक) के ज़रिए हिफ़ाज़त। जौहरा नय्यिरा में इसकी व्याख्या की गई है कि मुहाफ़िज़ (रक्षक) चीज़ से इतना क़रीब हो कि उसे देखता रहे, और अगर इतना दूर हो या चीज़ निगाह से ओझल हो गई तो यह हिफ़ाज़त नहीं है। चूंकि इमाम क़ुदूरी और साहिबे-जौहरा ने क़ुर्ब और बुअद (दूरी) का मदार देखने और न देखने पर रखा है, तो कलाम-ए-राग़िब में भी क़ुर्ब से मुराद यही हाज़िर व मुशाहिद होना चाहिए जैसा कि अन्य लुग़त और तफ़्सीर के इमामों का शोध है।

पाँचवाँ: राग़िब आपसे कहेंगे: "ऐ ग़ाफ़िल, तुम मेरी बाक़ी बातों से बेखबर हो," क्योंकि उनके शब्द इस प्रकार हैं: "कहा जाता है कि यह चीज़ तुम्हारे करीब है, और इसी आधार पर अल्लाह का फ़रमान है: 'जो हमारे सामने है वह उसी का है' और 'उसकी पुष्टि करने वाला जो मुझसे पहले तौरात वगैरह में था' और उनका फ़रमान: 'काफ़िरों ने कहा, हम न इस क़ुरआन पर ईमान लाएंगे और न उस पर जो इससे पहले था,' यानी जो उससे पहले गुज़रा।"

पाँचवाँ: इस दलील देने वाले से ख़ुद इमाम राग़िब को शिकायत होगी कि उसने मेरी पूरी बात याद नहीं रखी क्योंकि उनकी पूरी बात तो यह है: "मुहावरा है कि 'यह चीज़ तुम्हारे सामने है' यानी तुमसे करीब है। अल्लाह तआला के निम्नलिखित कथनों में 'बैन यदैहि' शब्द से यही निकटता मुराद है (उदाहरण के लिए, जैसा कि फ़रिश्तों की ज़बानी कहलवाया गया): 'जो हमारे सामने है सब ख़ुदा के लिए है,' (और जैसा कि क़ुरआन के बारे में फ़रमाया) उससे पहले वाली किताब तौरात।"

1. अल-मुख़्तसर लिल-क़ुदूरी, किताब अस-सरिका, मतबा मजीदी, कानपुर, पृष्ठ 250
2. अल-जौहरात अन-नय्यिरा, किताब अस-सरिका, मकतबा इमदादिया मुल्तान, 2/261

पृष्ठ 202 ऑफ़ 684

ورابعاً: ذکر الامام القدوری فی الکتاب الحرز علی ضربین منهما حرزاً لحافظ فقال فی الجوهرة النیرة "هذا اذکان الحافظ قریباً منه بحیث لا یراه فلیس بحافظ" ، اهـ" فانظر جعل ما یری قریباً و ما نایٰ بحیث لا یری بعیداً فهذا ہو معنی القرب فی کلام الراغب موفق لما نص علیہ الائمۃ الاطائب۔

رابعاً: امام قدوری نے اپنی کتاب میں فرمایا اشیاء کی حفاظت کے دو طریقے ہیں (۱) نگران کے ذریعہ حفاظت جوہرہ نیرہ میں اس کی تشریح فرمائی کہ محافظ چیز سے اتنا قریب ہو کہ اسے دیکھتا رہے اور اگر اتنا دور ہو یا کہ چیز نگاہ سے اوجھل ہو گئی تو یہ حفاظت نہیں ہے امام قدوری اور صاحب جوہرہ نے قرب و بعد کا مدار دیکھنے نہ دیکھنے پر رکھا تو کلام راغب میں بھی قرب سے مراد یہی حاضر و مشاہد ہونا چاہیے جیسا کہ دیگر ائمہ لغت و تفسیر کی تحقیق ہے۔

خامساً: یقول لک الراغب انت عن بقیۃ کلامی یا غفول فان کلامہ ہکذا "یقال ہذا الشیئ قریب منک و علی ہذا قولہ : لہ ما بین ایدینا و مصدقاً لما بین یدی من التوراۃ الخ و قولہ قال الذین کفروا لن نؤمن بہذا القرآن ولا بالذی بین یدیہ ای متقدماً لہ

خامساً: اس متدل سے خود امام راغب کو شکایت ہو گی کہ اس نے میری پوری بات یاد نہیں رکھی کیونکہ ان کی پوری بات تو یہ ہے: "محاورہ ہے کہ یہ چیز تمہارے سامنے یعنی تم سے قریب ہے اللہ تعالیٰ کے مندرجہ ذیل اقوال میں لفظ بین یدیہ سے یہی قرب مراد ہے (مثلاً اللہ تعالیٰ نے فرشتوں کی زبانی سے کہلایا) جو ہمارے سامنے ہے سب خدا کے لیے ہے (اور قرآن کے لیے خود فرمایا) اپنے سے آگے والی کتاب توراۃ

۱ المختصر للقدوری کتاب السرقۃ مطبع مجیدی کانپور ص ۲۵۰ ۲ الجوہرۃ النیرۃ کتاب السرقۃ مکتبہ امدادیہ ملتان ۲/ ۲۶۱

صفحہ ۲۰۲ از ۶۸۴

Vol. 28 Fatawa Rizvia

(Left Column) ...from the Gospel and the like. [1] End (Briefly excerpted). Consider how he interpreted 'proximity' (Al-Qurb). He made "Lahu ma bayna aydina" (To Him belongs what is before us) a derivation of it. Do you think he's saying the angels intended to restrict Allah Almighty's ownership only to what is immediately adjacent to them? Sixthly: He derived from it "Musaddiqan lima bayna yadayhi minat-Tawrah" (Confirming what was before it of the Torah) [2], even though there are two thousand years between them. If this vast temporal gap does not prevent the term 'proximity', then a small spatial gap between the pulpit (minbar) and the edge of the mosque should not prevent it either. Often it doesn't even reach a hundred cubits, and in many mosques, not even twenty. Seventhly: Then Imam Raghib said regarding "anzala alayhid-dhikra min baynina" (has the message been sent down to him from among us?), meaning from our group. And his saying: "lan nu'mina bihadhal-qur'ani wala billadhi bayna yadayhi" (We will never believe in this Quran nor in what was before it), meaning...

(Right Column) ...supports it, and the saying of the disbelievers was quoted: "We will not believe in the Quran nor in the books before it, such as the Gospel etc." In this entire passage, Imam Raghib, by defining 'Bayna Yadayhi' as 'proximity', established 'lahu ma bayna aydina' as its referent. So, by saying 'before us', did the angels mean only those things connected to them? Is only that the property of Allah Almighty? Sixthly: A derivative of this same meaning of 'proximity' was applied to "Musaddiqan lima bayna yadayhi minat-Tawrah," between which there is a two-thousand-year gap. When this massive temporal distance is not contrary to the meaning of 'proximity' for the phrase 'bayna yadayhi', how can the spatial distance between mosque boundaries and adjacent land be contrary to 'proximity'? Usually, it's not even a hundred hands (cubits), and in many mosques, it's not even twenty. Seventhly: If you consider Imam Raghib's statement "qawluhu wa qalal-ladhina kafaru" as conjoined to the preceding statement, then even a distance of nearly three thousand years would be considered 'proximate'. And regarding this as an introductory sentence...

(Footnotes) 1. Al-Mufradat fi Ghara'ib al-Quran, under the letter 'Ba' with 'Ya' under the word "Bayn", Nur Muhammad Printing House / Book Merchant, Karachi, p. 68. 2. Al-Quran al-Karim 3/50. Page 203 of 684

जिल्द 28 फ़तावा रज़विया

(बायां कॉलम) ...इंजील और इसी तरह के अन्य से। [1] अ.ह (संक्षेप में)" तो देखो कि उसने 'निकटता' (क़ुर्ब) को किस पर आधारित किया है। उसने "लहू मा बैना आयदीना" (उसके लिए है जो हमारे सामने है) को उसी की शाखा बनाया है। क्या तुम समझते हो कि वह यह कह रहा है कि फ़रिश्तों का इरादा अल्लाह तआला के स्वामित्व को केवल उन चीज़ों तक सीमित करना था जो उनके बिलकुल पास हैं? छठा: इसी से "मुसद्दिक़न लिमा बैना यदैहि मिनत-तौराह" (पुष्टि करने वाला उस चीज़ की जो उससे पहले तौरात में थी) [2] को निकाला गया, जबकि उन दोनों के बीच दो हज़ार साल का अंतर है। यदि यह विशाल समय का अंतराल 'निकटता' के अर्थ में बाधक नहीं है, तो मिम्बर और मस्जिद के किनारे के बीच का छोटा स्थान अंतराल निकटता के अर्थ में कैसे बाधक हो सकता है? अक्सर यह सौ हाथ भी नहीं होता, बल्कि कई मस्जिदों में बीस भी नहीं होता। सातवां: फिर इमाम राग़िब ने कहा "अंज़ला अलैहिद-ज़िक्रा मिन बैनिना" यानी हमारे समूह में से। और उनका कहना "लन नुअमिना बिहाज़ल-क़ुरआनि वला बिल्लज़ी बैना यदैहि" यानी...

(दायां कॉलम) ...का समर्थन करता है और काफ़िरों का कथन उद्धृत किया कि "हम न तो क़ुरआन पर ईमान लाएंगे और न ही उससे पहले की किताबों जैसे इंजील आदि पर"। इस पूरे अंश में इमाम राग़िब ने 'बैना यदैहि' का अर्थ 'निकट' बताकर उसका उदाहरण 'लहू मा बैना आयदीना' को करार दिया। तो क्या फ़रिश्तों ने हमारे सामने कहकर केवल अपने साथ जुड़ी चीज़ों को मुराद लिया? क्या केवल वही अल्लाह तआला की मिलकियत हैं? छठा: इसी 'निकटता' के अर्थ की एक शाखा "मुसद्दिक़न लिमा बैना यदैहि मिनत-तौराह" को कहा गया, जिनमें दो हज़ार साल का फ़ासला है। तो जब यह बड़ा समय का फ़ासला 'बैना यदैहि' शब्द के निकटता के अर्थ के विपरीत नहीं है, तो मस्जिद की सीमाओं और उससे जुड़ी ज़मीन का स्थान संबंधी फ़ासला 'बैना यदैहि' के निकटता के अर्थ के विपरीत कैसे होगा, जो आमतौर पर सौ हाथ भी नहीं होता, बल्कि कई मस्जिदों में बीस हाथ भी नहीं होता। सातवां: यदि इमाम राग़िब के कथन "क़ौलुहू व क़ालल-लज़ीना कफ़रू" को पिछले कथन पर ही आधारित (मअतूफ़) मानें, तो अब लगभग तीन हज़ार साल का फ़ासला भी निकट ही होगा और इसको एक नया वाक्य (जुमला मुस्तनफ़ा)...

(फ़ुटनोट्स) 1. अल-मुफ़्रदात फ़ी ग़राइब अल-क़ुरआन, शब्द "बैन" के नीचे, नूर मोहम्मद कारख़ाना तिजारत क़ुतुब, कराची, पृ. 68. 2. अल-क़ुरआन अल-करीम 3/50. पृष्ठ 203 / 684

(بایاں کالم) من الانجیل ونحوہ ۱ اھ (باختصار)" فانظر علی ما حمل القرب وقد جعل مفرعاً الیہ" لہ ما بین ایدینا" اتراہ یقول ان مراد لاملئکۃ تخصیص ملک اللہ تعالیٰ بما یلیہم۔ وسادساً: فرع علیہ" مُصَدِّقًا لِّمَا بَيْنَ يَدَيْهِ مِنَ التَّوْرٰىةِ" ۲ و بینہما الفا سنۃ فاذالم یمنع ھذا الفصل الکثیر الزمانی من القرب لم یمنع منہ الفصل القلیل المکانی بین المنبر و حرف المسجد و ربماً لا یبلغ مأۃ ذراع بل ولا فی کثیر من المساجد عشرین۔ وسابعاً: ثم قال الراغب انزل علیہ الذکر من بیننا ای من جملتنا وقولہ لن نؤمن بھذا القرآن ولا بالذی بین یدیہ ای

(دایاں کالم) کی تائید کرتا ہے اور کافروں کا قول نقل کیا کہ ہم نہ تو قرآن پر ایمان لائیں گے نہ اس سے پہلے کی کتابوں مثلاً انجیل وغیرہ پر" اس پوری عبارت میں امام راغب نے بین یدیہ کے معنی قریب بتا کر اس کا مصداق لہ مابین ایدینا کو قرار دیا، تو کیا فرشتوں نے ہمارے سامنے کہہ کر صرف اپنی متصل اشیاء مراد لی، کیا صرف وہی اللہ تعالیٰ کی ملک ہیں؟ سادساً: اسی معنی قریب کی فرع مصدقا لما بین یدی من التوراۃ کو کہا جن میں دو ہزار سال کا فاصلہ ہے تو جب یہ عظیم زمانی فاصلہ لفظ بین یدیہ کے معنی قرب کے منافی نہیں تو قرب مکانی میں مسجد کے حدود اور اس سے متصل زمین کا فاصلہ بین یدیہ کے معنی قرب کے کیا منافی ہوگا جو عام طور سے سو ہاتھ بھی نہیں ہوتا بلکہ کئی مساجد میں بیس ہاتھ بھی نہیں ہوتا۔ سابعاً: اگر امام راغب کے قول "قولہ وقال الذی کفروا کو ما سبق والے قولہ پر ہی معطوف قرار دیجئے تو اب لگ بھگ تین ہزار سال کا فاصلہ بھی قریب ہی ہوگا اور اس کو جملہ مستانفہ

(حواشی) ۱ المفردات فی غرائب القرآن الباء مع الیاء تحت اللفظ "بین " نور محمد کارخانہ تجارت کتب کراچی ص ۶۸ ۲ القرآن الکریم ۵۰/۳

(Left Column - Arabic/Urdu Source Text) ...preceded by what is mentioned in the Gospel and the like [Footnote 1]. End. So this is another interpretation of 'bayna yadayhi' as restricted to proximity; thus, it provides both aspects, and I restricted it to the first with explanation and clarification. Eighthly: We grant you that Imam Raghib's intent is what you desire, but this companion of the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him), Sa'ib bin Yazid al-Arabi, a master of the tongue, says that the Adhan was called in front of the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) at the door of the mosque [Footnote 2]. Is he more knowledgeable of the language or you and your Raghib? In short, the Hadiths are like a mark on the forehead of your arguments that cannot be erased. Praise be to Allah. Ninthly: This pleader confessed that 'bayna yadayhi' in some places, depending on the context, is devoid of, is devoid of...

(Right Column - Urdu Commentary) ...were to be established, then this would be an explanation of the second meaning of the word 'bayna yadayhi', that the meaning of 'bayna yadayhi' (just as it means near, one of its meanings) also includes all previous scriptures which are even further away. Similarly, from Imam Raghib's own statement, both the meanings of near and far for 'bayna yadayhi' have been established. Then why do you insist on the meaning of proximity? Eighthly: Fine, we accept that interpretation of Imam Raghib's saying which you favor. But what will you do about the fact that the companion of the Messenger, Hazrat Sa'ib bin Yazid Arabi (may Allah be pleased with him), who himself is a master of the language and understands the nuances of the Arabic language better than both you and your Imam Raghib, calls the Friday Adhan of the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) as 'bayna yaday Rasulullah' (in front of the Messenger of Allah) and also says it was 'at the door of the mosque'? This noble Hadith is such a seal on your stubbornness that it is impossible to break. We praise Allah for this. Ninthly: The pleader has also confessed that in some places 'bayna yadayhi' is devoid of proximity and only means in front and...

(Footnotes) 1. Al-Mufradat fi Ghara'ib al-Qur'an, letter Ya with Ba, under the word 'bayn', Nur Muhammad Karkhana Tijarat Kutub Karachi, p. 68. 2. Sunan Abi Dawud, Book of Prayer, Chapter on the Time of Friday, Aftab-e-Alam Press Lahore, 1/155.

(बायाँ स्तंभ - अरबी/उर्दू स्रोत पाठ) ...इंजील आदि में जो पहले बीत चुका [पादलेख 1]। समाप्त। तो यह 'बैन यदैहि' की एक और व्याख्या है जो निकटता तक सीमित है; इस प्रकार इसने दोनों पहलुओं को स्पष्ट कर दिया, और मैंने स्पष्टीकरण और विस्तार के साथ पहले पर ही बस किया। आठवाँ: हमने मान लिया कि इमाम राग़िब का उद्देश्य वही है जो आप चाहते हैं, लेकिन अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के ये सहाबी साएब बिन यज़ीद अल-अरबी, जो भाषा के माहिर हैं, कहते हैं कि रसूलुल्लाह (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के सामने मस्जिद के दरवाज़े पर अज़ान दी जाती थी [पादलेख 2]। क्या वे भाषा को अधिक जानते हैं या आप और आपके राग़िब? संक्षेप में, हदीसें आपके तर्क के माथे पर एक ऐसे निशान की तरह हैं जिसे मिटाया नहीं जा सकता। अल्लाह का शुक्र है। नवाँ: इस तर्क देने वाले ने स्वीकार किया कि 'बैन यदैहि' कुछ स्थानों पर संदर्भ के अनुसार, खाली होता है, खाली होता है...

(दायाँ स्तंभ - उर्दू व्याख्या) ...क़रार दिया जाए तो अब यह शब्द 'बैन यदैहि' के दूसरे अर्थ का वर्णन होता कि 'बैन यदैहि' के अर्थ (जैसे निकट होते हैं वैसे ही इसका एक अर्थ) पिछली सभी पुस्तकें भी हैं जो और भी दूर हैं। इसी प्रकार इमाम राग़िब के ही कथन से 'बैन यदैहि' के निकट और दूर, दोनों ही अर्थ सिद्ध हुए। फिर आप निकटता के अर्थ पर क्यों ज़ोर दे रहे हैं? आठवाँ: चलिए हमने इमाम राग़िब के कथन का वही अर्थ स्वीकार कर लिया जो आपको प्रिय है, मगर इसका क्या करेंगे कि अल्लाह के रसूल के साथी हज़रत साएब बिन यज़ीद अरबी (रज़ियल्लाहु अन्हु), जो स्वयं भाषा के ज्ञाता हैं और आपसे और आपके इमाम राग़िब दोनों से अधिक अरबी भाषा की बारीकियों को समझते हैं, वह हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की जुमा की अज़ान को 'बैन यदै रसूलुल्लाह' (रसूलुल्लाह के सामने) की अज़ान भी कहते हैं और 'मस्जिद के दरवाज़े पर' भी कहते हैं। यह हदीस शरीफ़ तो आपकी हठधर्मी के मुँह पर ऐसी मुहर है जिसे तोड़ना असंभव है। हम इस पर अल्लाह की प्रशंसा करते हैं। नवाँ: तर्क देने वाले ने यह भी स्वीकार किया है कि 'बैन यदैहि' कुछ स्थानों पर निकटता से खाली भी होता है और केवल सामने और...

(पादलेख) 1. अल-मुफ़रदात फ़ी ग़राइबुल क़ुरआन, हर्फ़ या के साथ बा, शब्द 'बैन' के अंतर्गत, नूर मोहम्मद कारख़ाना तिज़ारत कुतुब कराची, पृ. 68। 2. सुनन अबी दाऊद, किताबुस सलात, जुमा के समय का अध्याय, आफ़ताब-ए-आलम प्रेस लाहौर, 1/155।

(بایاں کالم) متقد ماله من الانجیل ونحوه ۱ انتهی فهذا تفسیر آخر لبین یدیه تقیید بالقرب فقد افاد کلا الوجهین واقتصرت علی الاول بالشین والمبین۔ وثامناً: سلمنا لك ان مراد الراغب ما ترید ولکن هذا صاحب رسول الله صلی الله تعالی علیه وسلم السائب بن یزید العربی صاحب اللسان یقول کان یوذن بین یدیه رسول الله صلی الله تعالیٰ وسلم علی باب المسجد ۲ هو اعلم باللسان ام انت و راغبك و بالجملة احدیث فی جبهة حجاجکم کیة لا تمحی فلله الحمد، تاسعاً: اعترف هذا المستدل بان بین یدیه فی بعض المواضع بحسب المقام تکون خالیاً تکون خالیاً عن

(دایاں کالم) قرار دیا جائے تو اب یہ لفظ بین یدیہ کے دوسرے معنی کا بیان ہوتا کہ بین یدیہ کے معنی (جیسے قریب ہوتے ہیں ویسے اس کے ایک معنی) جملہ کتب ماضیہ بھی ہیں جو بعید تر ہیں اسی طرح امام راغب کے ہی بیان سے بین یدیہ کے، معنی قریب و بعید دونوں ہی ثابت ہوئے پھر آپ کو معنی قرب پر اصرار کیوں ہے؟ ثامناً: چلئے ہم نے امام راغب کے قول کی وہی مراد تسلیم کرلی جو آپ کو مرغوب ہے مگر اس کو کیا کیجئے گا کہ صحابی رسول حضرت سائب بن یزید عربی رضی اللہ عنہ جو خود بھی صاحب زبان ہیں اور آپ اور آپ کے امام راغب دونوں سے زیادہ عربی زبان کی باریکیاں سمجھتے ہیں وہ حضور صلی اللہ تعالیٰ وسلم کی اذانِ جمعہ کو بین یدی رسول اللہ علیہ وسلم کی اذانِ جمعہ کو بین یدی رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم بھی کہتے ہیں اور علی باب المسجد بھی کہتے ہیں یہ حدیث گرامی تو آپ کی کٹھ حجتی کے منہ پر ایسی مہر ہے جس کا توڑنا ناممکن ہے ہم اس پر اللہ تعالیٰ کی حمد بجالاتے ہیں۔ تاسعاً: مستدل نے یہ بھی اعتراف کیا ہے کہ بین یدیہ بعض مواقع میں قرب سے خالی بھی ہوتا ہے اور صرف سامنے اور

(حواشی) ۱ المفردات فی غرائب القرآن الیاء مع الباء تحت اللفظ "بین" نور محمد کارخانہ تجارت کتب کراچی ص ۶۸ ۲ سنن ابی داؤد کتاب الصلوٰۃ باب وقت الجمعۃ آفتاب عالم پریس لاہور ۱/۱۵۵

Fatawa Rizvia, Volume 28

[Arabic Column Text] Closeness indicates mere alignment (muhadhat). He said, "Just as it has occurred in some contextual verses as well, but here, i.e., in the issue of Adhan, this has not been explicitly stated in any book." (End of translator's note). Thus, he acknowledged that "between his hands" (baina yadaihi) is used in both senses (near and far), and that it has also occurred in the Great Quran in both senses. Then he says, "It has not been explicitly stated here in a book." O poor man, you are the one presenting the evidence (mustadil). And when probability arises, the deduction becomes invalid (iza ja'a al-ihtimal batala al-istidlal). So, what benefit does the lack of explicit statement give you? It was incumbent upon you to present an explicit statement of its negation, but ignorance leads you to pursue such strange arguments.

Furthermore, his statement about what he does not want or approve of, "as has occurred in some verses of the Quran as well," hints at something more difficult. For such speech in such a place is said [to be]...

[Urdu Column Text] It comes in the sense of "opposite," as has occurred in some Quranic verses as well. However, in the issue of Adhan, the phrase "baina yadaihi" (between his hands/in front of him) appeared; no one has explicitly stated that its meaning is only that alignment which is devoid of closeness. (End of quote). It is a matter of wonder that after accepting "baina yadaihi" for both near and far, and acknowledging that it occurs so in the Great Quran, and being the one making the argument, to simply say that the explicit statement of "baina yadaihi" meaning "far" in the disputed issue is not proven from anywhere (he's trying to fill his own vessel upside down). What benefit will the claimant get from this lack of proof? Your argument ended as soon as you accepted the probability, because "when probability arises, the deduction becomes invalid." Now, if you could prove that in the issue of Adhan, the meaning of "far" is not intended for this word, then it would make sense. But this is beyond your power, which is why you began to argue from the lack of explicit statement that the possible meaning is not intended. SubhanAllah! One doesn't even know what the claimant's position is and from what the objector benefits.

Flaw in expression: This sentence, "as has occurred in some verses of the Quran," is used to say that what occurred was a lapse or error.

फ़तावा रज़विया, खंड 28

[अरबी कॉलम पाठ] निकटता का अर्थ केवल संरेखण (मुहाधात) को दर्शाता है। उन्होंने कहा, "जैसा कि कुछ प्रासंगिक आयतों में भी हुआ है, लेकिन यहाँ, यानी अज़ान के मसले में, किसी किताब में स्पष्ट रूप से ऐसा नहीं कहा गया है।" (अनुवादक की टिप्पणी समाप्त)। इस प्रकार, उन्होंने स्वीकार किया कि "बैन यदैहि" (उसके हाथों के बीच) दोनों अर्थों (निकट और दूर) में उपयोग किया जाता है, और यह कि महान कुरान में भी दोनों अर्थों में आया है। फिर वे कहते हैं, "यहाँ किसी किताब में इसे स्पष्ट नहीं किया गया है।" ओ बेचारे, तुम दलील देने वाले (मुस्तदिल) हो। और जब संभावना उत्पन्न होती है, तो तर्क अमान्य हो जाता है (इज़ा जा अल-इहतिमाल बतल अल-इस्तिदलाल)। तो, स्पष्ट कथन की कमी से तुम्हें क्या लाभ? यह तुम पर अनिवार्य था कि तुम इसके निषेध का एक स्पष्ट कथन प्रस्तुत करते, लेकिन अज्ञानता तुम्हें अजीब तर्क देने के लिए प्रेरित करती है।

इसके अलावा, उनका यह कथन कि वे क्या नहीं चाहते या क्या स्वीकार नहीं करते, "जैसा कि कुरान की कुछ आयतों में भी हुआ है," किसी और भी कठिन चीज़ की ओर संकेत करता है। क्योंकि ऐसे स्थान पर ऐसी बात कही जाती है...

[उर्दू कॉलम पाठ] यह "सामने" के अर्थ में आता है, जैसा कि कुछ कुरआनी आयतों में भी हुआ है। लेकिन अज़ान के मसले में जो शब्द "बैन यदैहि" आया है, उसके अर्थ केवल वह मुहाधात (संरेखण) है जो निकटता से रहित हो, इसकी स्पष्टता किसी ने नहीं की है। (उद्धरण समाप्त)। यह आश्चर्य की बात है कि "बैन यदैहि" को निकट और दूर दोनों के लिए मानकर और यह स्वीकार करके कि महान कुरान में ऐसा आया है, और तर्क देने वाला होकर सादगी से यह कहना कि विवादित मसले में "बैन यदैहि" के अर्थ "दूर" होने की स्पष्टता कहीं से साबित नहीं है (उल्टी गागर भरना है)। इस प्रमाण के अभाव से तर्क देने वाले को क्या लाभ पहुँचेगा? आपकी दलील तो इस संभावना को स्वीकार करते ही खत्म हो गई कि "जब संभावना आती है तो दलील बेकार हो जाती है"। अब अगर आप यह साबित कर सकें कि अज़ान के मसले में इस शब्द से "दूर" का अर्थ अभिप्रेत नहीं है, तो बात बनती। और यह आपके बस से बाहर है, इसीलिए तो आप संभावित अर्थ के अभिप्रेत न होने की स्पष्टता के अभाव से दलील देने लगे। सुभान अल्लाह! यह भी नहीं पता कि मुस्तदिल (तर्क देने वाले) का रुख क्या है और एतराज़ करने वाले को किस बात से फ़ायदा पहुँचता है।

बयान के अंदाज़ की कमी: यह जुमला "जैसा कि कुरान की कुछ आयतों में हुआ है", यह बताने के लिए बोलते हैं कि यह जो हुआ वह भूल या त्रुटि (सहव-ओ-ख़ता) है।

पृष्ठ 684 का 205

[عربی متن] معنی القرب دالا علی مجرد المحاذاۃ قال کما صار واقعا فی بعض الآیات القرینیۃ ایضا لکن ھھنا ای فی مسئلۃ الاذان لم یصرح بھذا فی کتاب (اہ مترجماً) فقد اقر ان بین یدیہ یستعمل علی کلا الوجھین وانہ ورد فی القرآن العظیم ایضا بالوجھین ثم یقول لم یصرح بہ ھھنا فی کتاب یا مسکین انت المستدل واذا جاء الاحتمال بطل الاستدلال فما ینفعك عدم التصریح انہ انما کان علیك ان تبدی تصریحاً بنفیہ و لکن الجھل بیسلك الاحتجاج یاتی بالعجائب۔ ثم قولہ لما لایریدہ ولا یرضاہ کما صار واقعا فی بعض آیات القرآن ایضا یلمح الی شیئ اصعب فان مثل ھذا الکلام فی مثل ھذا المقام یقال

[اردو متن] مقابل کے معنی میں آتا ہے جیسا کہ بعض آیات قرآنی میں بھی واقع ہوا ہے مگر مسئلہ اذان میں جو لفظ بین یدیہ آیا ہے اس کے معنی صرف وہ محاذاۃ ہے جو قرب سے خالی ہو اس کی تصریح کسی نے نہیں کی ہے اھ مقام حیرت ہے کہ "بین یدیہ" کو قریب و بعید دونوں کے لیے مان کر اور یہ تسلیم کر کے کہ قرآن عظیم میں ایسا وارد ہے اور مستدل ہو کر سادگی سے یہ کہنا کہ مسئلہ متنازعہ میں بین یدیہ کے معنی بعید ہونے کی تصریح کہیں سے ثابت نہیں (الٹی بھر دیں اپنا ہے) اس عدم ثبوت سے مستدل کو کیا فائدہ پہنچے گا۔ آپ کا استدلال تو اس احتمال کے تسلیم کرتے ہی ختم ہو گیا کہ "اذا جاء الاحتمال بطل الاستدلال" اب تو اگر آپ یہ ثابت کر سکتے ہیں کہ مسئلہ اذان میں اس لفظ کے معنی بعید نہیں مراد ہیں تو بات بنتی اور یہ آپ کے بس سے باہر ہے جبھی تو معنی محتمل مراد نہ ہونے کی تصریح کے عدم سے استدلال کرنے لگے سبحان اللہ ! یہ بھی پتہ نہیں کہ مستدل کا موقف کیا ہے اور معترض کو کس بات سے فائدہ پہنچتا ہے۔ اسلوب بیان کی خامی یہ جملہ جیسا کہ قرآن کی بعض آیات میں واقع ہوا یہ بتانے کے لیے بولتے ہیں کہ یہ جو واقع ہوا سہو او خطاء

Page 28 | Fatawa Ridawiyya

[Left Column - Arabic] ...since it happened inadvertently or mistakenly contrary to the right path, we ask Allah for forgiveness and well-being. Tenth: Since it has been established in the Great Quran, why then do you turn away from it towards the saying of Al-Raghib, claiming that the intended meaning is what he said and not what occurred in the Holy Quran? For if you claimed that what you are dealing with is not its proper place, it was incumbent upon you to show what its proper place is, and that in the Quran it is not here, and to prove all of that with evidence. Otherwise, why do you acknowledge that it is in the Glorious Quran and then deviate from it? And there is no power nor might except by Allah, the High, the Mighty, the Praiseworthy. Breeze 3: Our Imams stated in the books of Principles (Usul) that 'inda' is for presence (hudur). The eminent Imam Fakhr al-Islam al-Bazdawi said in his Usul, and Imam Sadr al-Shari'ah in 'at-Tanqih' and 'at-Tawdih', and it was endorsed by Allama Sa'd al-Taftazani in 'at-Talwih' (that 'inda' is for presence). And in 'at-Tahrir' of the Absolute Researcher (Muhaqqiq 'ala al-Itlaq) and its commentary 'at-Taqrir' by his student, the researcher al-Halabi, it is stated that 'inda' is for physical presence (al-hudrah al-hissiyya).

[Right Column - Urdu] ...occurred. Is this style of speech correct for Quranic verses? We seek forgiveness from Allah Almighty. Tenth: When you have admitted that the meaning of "bayna yadayhi" in the Quran is for 'a distant counterpart', then what is the reason for turning away from it and taking it as 'near' according to the statement of Ar-Raghib? If there was any reason for differentiation, you should have provided evidence for both aspects: that this is the reason for being distant in the Quran, and that this is the evidence for meaning 'near' in the Adhan. When you have no evidence for differentiation, then turning away from the Great Quran and clinging to Ar-Raghib is a base act. Breeze 3: Our Imams have written in the books of Principles (Usul) that 'inda' is for presence. Thus, Imam Fakhr al-Islam al-Bazdawi in his Usul, and Imam Sadr al-Shari'ah in 'Tanqih' and 'Tawdih', and Allama Taftazani in 'Talwih' said that "inda" is for 'hujur' (presence). In the 'Taqrir' commentary of the Absolute Researcher (Muhaqqiq 'ala al-Itlaq) and his illustrious student Muhaqqiq Halabi, it is stated that 'inda' is for physical presence, as in the noble verse "when he saw it set in place before him (indahu)".

[Footnote] 1 Usul al-Bazdawi, Chapter: Huruf al-Bahr, Nur Muhammad Karkhana Tijarat Kutub, Karachi, p. 113.

[बायां कॉलम - अरबी का अनुवाद] ...चूंकि यह अनजाने में या गलती से सही रास्ते के खिलाफ हुआ है, हम अल्लाह से क्षमा और सलामती मांगते हैं। दसवां: चूंकि यह महान कुरान में सिद्ध हो चुका है, तो फिर आप इससे मुंह मोड़कर राघिब के कथन की ओर क्यों झुक रहे हैं और दावा कर रहे हैं कि अभीष्ट अर्थ वह है जो उन्होंने कहा, न कि वह जो पवित्र कुरान में आया है? यदि आपने यह दावा किया कि आप जिस संदर्भ में हैं वह इसका सही स्थान नहीं है, तो आपको यह दिखाना चाहिए था कि इसका सही स्थान क्या है, और यह कि कुरान में यह यहाँ के लिए नहीं है, और इन सब बातों को प्रमाण के साथ सिद्ध करना चाहिए था। अन्यथा, आप यह स्वीकार क्यों करते हैं कि यह कुरान मजीद में है और फिर उससे विचलित हो जाते हैं? और अल्लाह के बिना न कोई शक्ति है और न कोई बल, जो सर्वोच्च, शक्तिशाली और प्रशंसनीय है। नफ़्हा 3: हमारे इमामों ने उसूल (सिद्धांतों) की किताबों में स्पष्ट किया है कि 'इंदा' हुज़ूर (उपस्थिति) के लिए है। महान इमाम फख़्र-उल-इस्लाम अल-बज़दवी ने अपने उसूल में और इमाम सद्र-उश-शरीया ने 'तन्क़ीह' और 'तौज़ीह' में कहा, और अल्लामा साद अद-दीन अल-तफ़्ताज़ानी ने 'तल्वीह' में इसकी पुष्टि की कि 'इंदा' हुज़ूर के लिए है। 'मुहक्क़िक अल-इतलाक़' के ग्रंथ 'तहरीर' और उनके शिष्य मुहक्क़िक हलबी द्वारा रचित इसकी व्याख्या 'तक़रीर' में है कि 'इंदा' भौतिक उपस्थिति (हुज़ूर-ए-हिससी) के लिए है।

[दायां कॉलम - उर्दू मूल पाठ का अनुवाद] ...हुआ। क्या कुरान की आयतों के लिए यह वर्णन शैली सही है? हम अल्लाह सर्वशक्तिमान से क्षमा के प्रार्थी हैं। दसवां: जब आपने यह स्वीकार कर लिया कि कुरान में "बैन यदईही" के अर्थ 'दूर के समकक्ष' के लिए हैं, तो इससे मुंह मोड़कर राघिब के बयान के अनुसार इसे 'निकट' के अर्थ में लेने का क्या कारण है? यदि विभेद का कोई कारण था, तो आपको दोनों ही पहलुओं के लिए दलील (प्रमाण) देनी चाहिए थी कि कुरान में 'दूर' होने का यह कारण है और अज़ान में 'निकट' अर्थ होने की दलील यह है। और जब आपके पास विभेद की कोई दलील नहीं है, तो कुरान-ए-अज़ीम से रुख मोड़कर राघिब का दामन थामना एक तुच्छ कार्य है। नफ़्हा 3: हमारे इमामों ने उसूल की किताबों में तहरीर फरमाया है कि 'इंदा' हुज़ूर के लिए है। चुनाँचे इमाम फख़्र-उल-इस्लाम बज़दवी ने अपने उसूल में और इमाम सद्र-उश-शरीया ने 'तन्क़ीह' व 'तौज़ीह' में और अल्लामा तफ़्ताज़ानी ने 'तल्वीह' में फ़रमाया कि "'इंदा' हुज़ूर के लिए है"। मुहक्क़िक अल-इतलाक़ और उनके योग्य शिष्य मुहक्क़िक हलबी की शरह 'तक़रीर' में है कि 'इंदा' हुज़ूर-ए-हिससी (भौतिक

उपस्थिति) के लिए है, जैसे आयत-ए-करीमा: "फ़लम्मा राहु मुस्तक़िर्रन इन्दहू" (फिर जब उसने उसे अपने सामने जमा हुआ देखा)।

[पाद-टिप्पणी] 1 उसूल अल-बज़दवी, अध्याय: हुरूफ़ अल-बहर, नूर मुहम्मद कारख़ाना तिज़ारत कुतुब, कराची, पृ. 113.

पृष्ठ 206 का 684

[بایاں کالم - عربی] لما وقع سهواً او خطاءً على خلاف الجادة نسال الله العفو والعافية عاشراً: اذ قد ثبت في القران العظيم فلم انت راغب عنه الى قول الراغب وتزعم ان المفاد هو الذى قاله لا ما وقع فى القرآن الكريم فان زعمت ان ما انت فيه ليس محله كان عليك ابداء ما هو محله وانه فى القرآن لاههنا واثبات كل ذلك بالبينة والا فلم تقر بانه فى القرآن المجيد ثم انت عنه تحيد ولا حول ولا قوة الا بالله العلى العزيز الحميد۔ نفحہ ۳: نص ائمتنا فى الاصول ان "عند للحضور" قال الامام الاجل فخر الاسلام البزدوي فى اصوله والامام صدر الشريعة فى التنقيح والتوضيح، واقره العلامة سعد التفتازانى فى التلويح (عند للحضرة) وفى تحرير المحقق على الاطلاق وشرحه التقرير لتلميذه المحقق الحلبى (عند للحضرة) الحسية

[دایاں کالم - اردو] واقع ہوا کیا قرآنی آیات کے لیے یہ اسلوب بیان صحیح ہے اللہ تعالیٰ سے ہم عفو کے طالب ہیں عاشراً: جب تم نے یہ تسلیم کر لیا کہ "بین یدیہ" کے معنی قرآن میں بعید مقابل کے لیے ہے تو اس سے منہ موڑ کر اس کے راغب کے بیان کے مطابق قریب لینے کی کیا وجہ ہے اگر کوئی وجہ فرق تھی تو آپ کو دونوں ہی پہلو کے لیے دلیل دینی چاہیے تھی کہ قرآن میں بعید ہونے کی یہ وجہ ہے اور اذان میں قریب مراد ہونے کی دلیل یہ ہے اور جب آپ کے پاس تفریق کی کوئی دلیل نہیں تو قرآن عظیم سے رخ موڑ کر راغب کا دامن پکڑنا کار ذلیل ہے۔ نفحہ ۳: ہمارے اماموں نے اصول کی کتابوں میں تحریر فرمایا کہ عند حضور کے لیے ہے چنانچہ امام فخرالاسلام بزودی نے اپنے اصول میں اور امام صدر الشریعہ نے تنقیح و توضیح میں اور علامہ تفتازانی نے تلویح میں فرمایا کہ "عند حضور کے لیے ہے" محقق علی الاطلاق اور ان کے شاگرد رشید محقق

حلبی کی شرح تقریر میں ہے کہ عند حضور حسی کے لیے ہے جیسے آیۃ کریمہ فلما راہ مستقرا عندہ،

[حاشیہ] 1 اصول البزدوی باب حروف البحر نور محمد کارخانہ تجارت کتب کراچی ص ۱۱۳

Fatawa Ridawiyya, Volume 28

Main Content: [Left Column (Arabic)]: ...like "when he saw it placed before him" (as an example of physical presence), and metaphorical presence as in "the one who had knowledge of the Scripture said" [the end of quote]. The great Imam Abu al-Barakat al-Nasafi in 'al-Manar' and its commentary 'Kashf al-Asrar', and Allamah Shams al-Din al-Fanari in 'al-Fusul al-Bada'i' fi Usul al-Shara'i', and Allamah Mulla Khusrow in 'Mir'at al-Usul' and its commentary 'Mirqat al-Wusul' said: "(the word 'inda/at) is for real or legal presence [the end of quote]". In 'Musallam al-Thubut' by the meticulous investigator al-Bahari and its commentary 'Fawatih al-Rahamut' by the King of Scholars Bahr al-Ulum 'Abd al-Ali: "('inda) is for physical presence, such as 'indi kuz' (a jug is with me), and metaphorical presence, such as 'indi dayn li-fulan' (I owe a debt to someone) [the end of quote]". It is known that everything present is before the eyes, and whatever is before the eyes is called near. So, neither can nearness be denied from the meaning of 'inda', nor is it necessary for it to be physically attached. To tell the truth, the scope of 'inda' is even broader than that of "bayna yadayhi" (before him/between his hands), let alone being more restrictive. Indeed, they have distinguished between 'laday' (with)...

[Right Column (Urdu Translation)]: And for metaphorical presence, like [the verse]: "The one who had knowledge of the Book said..." – he said, who had the knowledge of the Book with him. Similarly, the great Imam Abu al-Barakat al-Nasafi in 'al-Manar' and its commentary 'Kashf al-Asrar', and Allamah Shams al-Din al-Fanari in 'Fusul al-Bada'i' fi Usul al-Shara'i', and Mulla Khusrow in 'Mir'at al-Usul' and its commentary 'Mirqat al-Wusul' stated that: 'inda' (at/with) is used for real or legal/constructive presence. The meticulous investigator al-Bahari in 'Musallam al-Thubut' and the King of Scholars Bahr al-Ulum in 'Fawatih al-Rahamut' stated that: 'inda' is for physical presence, such as 'indi kuz' (I have a cup/jug). And for metaphorical presence, like 'indi dayn li-fulan' (I have a debt [owing] to so-and-so). And it is perfectly clear that what is present is before the eyes, and what is before the eyes will be called near; so there is no room for denying nearness from the meaning of 'inda', nor is being physically joined necessary for 'inda'. And truthfully, 'inda' in its meaning is more expansive than "bayna yadayhi" (in front of), rather than being more restrictive than it, and that...

Footnotes: 1. Al-Taqrir wa al-Tahbir, issue 'inda' for presence, Dar al-Fikr, Beirut, 2/101. 2. Mirqat al-Usul Sharh Mir'at al-Usul, Fusul al-Bada'i' fi Usul al-Shara'i'. 3. Fawatih al-

Rahamut Sharh Musallam al-Thubut, with al-Mustasfa, chapter on adverbs, issue 'inda' for presence, Manshurat al-Sharif al-Radi, Qom, Iran, 1/251.

Page 207 of 684

फ़तावा रज़विया, जिल्द 28

मुख्य सामग्री: [बायाँ कॉलम (अरबी)]: ...जैसे "जब उसने उसे अपने सामने स्थिर देखा" (भौतिक उपस्थिति के उदाहरण के रूप में), और आलंकारिक उपस्थिति जैसे "जिसके पास किताब का ज्ञान था उसने कहा" [उद्धरण समाप्त]। महान इमाम अबू अल-बरकात अल-नसाफी ने 'अल-मनार' और उसकी व्याख्या 'कश्फ अल-असरार' में, और अल्लामा शम्स अल-दीन अल-फनारी ने 'अल-फुसूल अल-बदाई' फी उसूल अल-शराई' में, और अल्लामा मुल्ला खुसरो ने 'मिरआत अल-उसूल' और उसकी व्याख्या 'मिरक़ात अल-वुसूल' में कहा है: "('इंदा' शब्द) वास्तविक या कानूनी उपस्थिति के लिए है [उद्धरण समाप्त]।" शोधकर्ता अल-बहारी की 'मुसल्लम अल-थुबूत' और विद्वानों के राजा बहर अल-उलूम अब्द अल-अली द्वारा इसकी व्याख्या 'फ़वातिह अल-रहमूत' में: "('इंदा') भौतिक उपस्थिति के लिए है, जैसे 'इंदी कूज़' (मेरे पास एक जग है), और आलंकारिक उपस्थिति, जैसे 'इंदी दयन ली-फुलान' (मुझ पर किसी का कर्ज है) [उद्धरण समाप्त]।" यह सर्वविदित है कि जो कुछ भी उपस्थित है वह आँखों के सामने है, और जो कुछ आँखों के सामने है उसे निकट कहा जाता है। इसलिए, न तो 'इंदा' के अर्थ से निकटता को नकारा जा सकता है, और न ही इसके लिए भौतिक रूप से जुड़ा होना आवश्यक है। सच तो यह है कि 'इंदा' का दायरा "बैना यदयही" (उसके सामने) से भी अधिक व्यापक है, न कि उससे अधिक संकीर्ण। वास्तव में, उन्होंने 'लदय' (के पास) के बीच अंतर किया है...

[दायाँ कॉलम (उर्दू अनुवाद)]: और आलंकारिक उपस्थिति के लिए जैसे [आयतः] "जिसके पास किताब का ज्ञान था उसने कहा..." – उसने कहा, जिसके पास किताब का ज्ञान था। इसी तरह महान इमाम अबू अल-बरकात अल-नसाफी ने 'मनार' में और इसकी व्याख्या 'कश्फ अल-असरार' में, और अल्लामा शम्स अल-दीन फनारी ने 'फुसूल अल-बदाई' फी उसूल अल-शराई' में, और मुल्ला खुसरो ने 'मिरआत अल-उसूल' और इसकी व्याख्या 'मिरक़ात अल-वुसूल' में फ़रमाया है कि: 'इंदा' (के पास/पर) वास्तविक या कानूनी/प्रतीकात्मक उपस्थिति के लिए आता है। सूक्ष्म अन्वेषक अल-बहारी ने 'मुसल्लम अल-थुबूत' में और मलिक अल-उलमा बहर अल-उलूम ने 'फ़वातिह अल-रहमूत' में फ़रमाया है कि: 'इंदा' भौतिक उपस्थिति के लिए है जैसे 'इंदी कूज़' (मेरे पास प्याला है)। और आलंकारिक उपस्थिति के लिए जैसे 'इंदी दयन ली-फुलान' (मुझ पर फ़लां का कर्ज़ा है)। और यह बिल्कुल स्पष्ट है कि उपस्थित नज़रों के सामने है और जो नज़रों के सामने है उसे करीब ही कहा जाएगा, तो न तो 'इंदा' के अर्थ से करीब होने के इंकार की गुंजाइश है और न ही 'इंदा' के लिए साथ

चिपका होना ज़रूरी है। और सच पूछो तो 'इंदा' अपने अर्थ में "बैना यदयही" से भी ज़्यादा व्यापक है, न कि यह कि उससे संकुचित हो, और यह कि...

पादलेख (Footnotes): 1. अल-तक़रीर व अल-तहरीर, मसअला 'इंदा' उपस्थिति के लिए, दार अल-फ़िक्र बेरुत, 2/101। 2. मिरक़ात अल-उसूल शरह मिरआत अल-उसूल, फ़ुसूल अल-बदाई' फी उसूल अल-शराई'। 3. फ़वातिह अल-रहमूत शरह मुसल्लम अल-थुबूत, अल-मुस्तस्फ़ा के साथ, मसाइल अल-ज़ुरूफ़, मसअला 'इंदा' उपस्थिति के लिए, मन्शूरात अल-शरीफ़ अल-रज़ी, क़ुम ईरान, 1/251।

نحو فلما رآه مستقرا عنده، والمعنوية نحو قال الذي عنده علم من الكتاب اهـ وقال الامام الاجل ابو البركات النسفي فی المنار وشرحہ کشف الاسرار والعلامة شمس الدين الفناری فی الفصول البدائع فی الاصول الشرائع والعلامة مولی خسرو فی مرأة الاصول وشرحہ مرقاة الوصول (عند للحضرة الحقيقة او الحكمية اهـ) وفي مسلم الثبوت للمدقق البهاری وشرحہ فواتح الرحموت للملک العلماء بحر العلوم عبد العلی (عند للحضرة الحسية نحو عندي كوز (والمعنوية) نحو عندي دين لفلان اهـ ومعلوم ان كلا حاضر بالمرأی وكل ما بالمرأی قريب فلا القرب ينكر ولا فی الاتصال يحصر فما د عند اوسع من مفاد "بين يديه" فضلا عن ان يزيد ضيقا عليه وقد فرقوا بين لدی

اور حضور معنوی کے لیے جیسے وقال الذی عندہ علم من الکتاب اس نے کہا جس کے پاس علم کتاب تھا اور اسی طرح امام اجل ابو البرکات نسفی نے منار میں اور اس کی شرح کشف الاسرار میں اور علامہ شمس الدین فناری نے فصول البدائع فی اصول الشرائع میں مولا خسرو نے مرات الاصول اور اس کی شرح مرقات الوصول میں فرمایا کہ عند حضور حقیقی یا حکمی کے لیے آتا ہے مدقق بہاری نے مسلم الثبوت میں ملک العلماء بحر العلوم نے فواتح الرحموت میں فرمایا کہ عند حضور حقیقی کے لیے ہے جیسے عندی کوز (میرے پاس پیالہ ہے)۔ اور معنوی کے لیے جیسے عند یدین لفلان (مجھ پر فلاں کا قرضہ ہے)۔ اور یہ بالکل واضح ہے کہ حاضر پیش نگاہ ہے اور جو پیش نگاہ ہے قریب ہی کہا جائے گا تو نہ تو عند کے معنی سے قرب کے انکار کی گنجائش اور نہ عند کے لیے ساتھ چکاہونا ضروری ہے اور سچ پوچھو تو عند اپنے مفاد میں بین یدیہ سے بھی زیادہ وسیع ہے نہ یہ کہ

1 التقرير والتحبير مسئلہ عند للحضرة دار الفكر بيروت ٢ / ١٠١ 2 مرقاة الاصول شرح مرأة الاصول، فصول البدائع فى اصول الشرائع 3 فواتح الرحموت شرح مسلم الثبوت بذيلى المستصفى مسائل الظروف مسئلہ عند للحضرة منشورات الشريف الرضى قم ايران ١ / ٢٥١

Fatawa Razawiyya, Volume 28

[Main Text - Urdu Translation & Explanation / Right Column] 'Inda' (عِندَ) should be considered more restricted than 'Baina Yadaihi' (بین یدیه). Accordingly, the difference between 'Inda' and 'Lada' (لَدَیٰ) is described such that 'Inda' is used for both near and far, while 'Lada' specifically denotes proximity. Radi the grammarian wrote in the commentary of Al-Kafiyah: "'Inda' is more general in its usage than 'Lada' because it is used for both the present near and for what is in your safekeeping even if it is far, whereas 'Lada' is not used for the distant at all." And as we have previously stated, the scope of 'proximity' itself is very broad; we clarify this further with verses from the Holy Quran: (1) Allah the Almighty said: "Indeed, those who lower their voices in the presence of the Messenger of Allah [PBUH]..." We have already clarified in the 'First Quranic Fragrance' that this command applies to every person who is in the presence (within sight) of the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him). It is not exclusive to those sitting right next to him; rather, for those who are close and those who are by the door of the mosque, the ruling is the same for all. Both those sitting in the Mihrab of the Prophet and those at the door of the mosque will be called 'Inda Rasul Allah' (in the presence of the Messenger of Allah) without any doubt. All of them...

[Original Arabic Text / Left Column] Regarding 'Inda' (عِندَ), it is used for both the near and far, while 'Lada' (لَدَیٰ) is specific to the near. Al-Radi said in the commentary of Al-Kafiyah: 'Inda' is more general in application than 'Lada' because 'Inda' is used for what is present near and for what is in your safekeeping even if it is far, whereas 'Lada' is not used for the distant (End of quote). Proximity, as you have known, has a broad scope, so let us clarify this here as well with verses of the Noble Word. (1) Allah the Almighty said: "Indeed, those who lower their voices in the presence of the Messenger of Allah" (The verse). And it was mentioned in the 'First Quranic Fragrance': The command for everyone in his presence (peace and blessings of Allah be upon him) is to lower the voice, and it is not specific to the one immediately next to him (peace and blessings of Allah be upon him). Thus, it is the same for the one near him and the one at the door; all of them are 'Inda Rasul Allah' (in the presence of the Messenger of Allah) without doubt.

[Footnotes] 1. Al-Radi in Shrah al-Kafiyah, section 'The Adverbs' (Al-Zuroof), regarding Lada, Ladun, and Qat, published by Dar al-Kutub al-Ilmiyyah, Beirut, 2/123 2. Al-Quran Al-Karim, 49/3

फ़तावा रज़विय्या, जिल्द 28

[मुख्य पाठ - उर्दू अनुवाद एवं व्याख्या / दायां स्तंभ] 'इन्दा' (عِندَ) को 'बैन यदैहि' (بين يديه) से अधिक संकुचित माना जाना चाहिए। तदनुसार, 'इन्दा' और 'लदा' (لَدَىٰ) के बीच यही अंतर बताया गया है कि 'इन्दा' निकट और दूर दोनों के लिए है, जबकि 'लदा' विशेष रूप से निकटता को दर्शाता है। रज़ी नहवी ने 'शराह काफिया' में लिखा है: "'इन्दा' अपने प्रयोगों में 'लदा' से अधिक व्यापक है क्योंकि यह पास और दूर दोनों के लिए उपयोग किया जाता है, और 'लदा' का उपयोग दूर के लिए नहीं होता है।" जैसा कि हमने पहले उल्लेख किया है, स्वयं 'निकटता' का क्षेत्र भी बहुत विस्तृत है; हम इसे पवित्र कुरान की आयतों से और स्पष्ट करते हैं: (1) अल्लाह तआला ने फरमाया: "बेशक जो लोग अल्लाह के रसूल [सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम] के सामने अपनी आवाज़ें धीमी करते हैं..." पहली कुरानी व्याख्या में हम स्पष्ट कर चुके हैं कि यह आदेश हर उस व्यक्ति के लिए है जो रसूलुल्लाह (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की सभा में मौजूद है। यह केवल उन लोगों के लिए विशेष नहीं है जो हुज़ूर के बिल्कुल पास बैठे हैं, बल्कि जो पास हैं और जो मस्जिद के दरवाज़े के पास हैं, उन सब के लिए यही हुक्म है। मिहराब-ए-रसूल और मस्जिद के दरवाज़े पर बैठने वाले, दोनों ही बिना किसी संदेह के'अल्लाह के रसूल के पास' (इन्दा रसूल अल्लाह) कहे जाएंगे। सभी...

[मूल अरबी पाठ / बायां स्तंभ] 'इन्दा' (عِندَ) के बारे में, यह निकट और दूर दोनों के लिए प्रयोग किया जाता है, जबकि 'लदा' (لَدَىٰ) निकट के लिए विशिष्ट है। अल-रज़ी ने शराह अल-काफिया में कहा है: 'इन्दा' का प्रयोग 'लदा' की तुलना में अधिक सामान्य है क्योंकि 'इन्दा' का उपयोग वर्तमान निकट के लिए और जो आपकी सुरक्षा में है उसके लिए होता है भले ही वह दूर हो, इसके विपरीत 'लदा' का उपयोग दूर के लिए नहीं होता है। और निकटता, जैसा कि आप जानते हैं, व्यापक विस्तार वाली है, तो आइए हम इसे यहाँ भी पवित्र वाणी की आयतों के साथ स्पष्ट करें। (1) अल्लाह अज़्ज़-व-जल्ल ने फरमाया: "बेशक जो लोग अल्लाह के रसूल के सामने अपनी आवाज़ें धीमी करते हैं" (आयत)। और 'पहली कुरानी व्याख्या' में उल्लेख किया गया है: उनकी उपस्थिति (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) में मौजूद हर व्यक्ति के लिए आवाज़ धीमी करने का आदेश है, और यह केवल उनके(सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) बगल में बैठने वाले के लिए विशेष नहीं है। अतः जो उनके पास है और जो दरवाज़े पर है, वह बराबर है; वे सभी बिना किसी संदेह के'इन्दा रसूल अल्लाह' हैं।

[पाद लेख] 1. अल-रज़ी, शराह अल-काफिया, खंड 'अज़्-ज़ुरूफ' (क्रिया विशेषण), लदा, लदुन और क़त के अंतर्गत, दार अल-कुतुब अल-इल्मिया, बेरूत, 2/123 2. अल-कुरान अल-करीम, 49/3

[دایاں کالم] عند کو بین یدیہ سے تنگ مانا جائے چنانچہ عند اور لدی میں یہی فرق بیان کیا جاتا ہے کہ عند قریب و بعید دونوں کے لیے اور لدی خاص طور سے قریب پر دلالت کرتا ہے رضی نحوی نے شرح کافیہ میں تحریر کیا: "عند اپنے تصرفات میں لدی سے اعم ہے کہ وہ پاس اور دور دونوں میں مستعمل ہے اور لدی کا استعمال بعید میں ہوتا ہی نہیں ہے۔" اور ہم پہلے بیان کر آئے ہیں کہ خود قریب کی جولانگاہ بھی بہت وسیع ہے مزید آیات قرآنیہ سے ہم اسے واضح کرتے ہیں: (۱) اللہ تعالی نے فرمایا: "جو لوگ رسول اللہ صلی اللہ تعالی علیہ وسلم کے حضور اپنی آواز پست کرتے ہیں۔" نفحہ اولیٰ قرآنیہ میں واضح کر آئے ہیں کہ یہ حکم ہر اس شخص کے لیے ہے جو رسول اللہ صلی اللہ تعالی علیہ وسلم کے پیشِ نگاہ ہو حضور کے بالکل پاس بیٹھنے والوں کے لیے کچھ خاص نہیں بلکہ جو پاس ہے اور جو باب مسجد کے پاس ہے سب کے لیے یہی حکم ہے محراب رسول اور دروازہ مسجد پر بیٹھنے والے دونوں ہی عند رسول اللہ کہے جائیں گے سبھی

[بایاں کالم] وعند بأن عند یستعمل في القریب والبعید ولدی مختص بالقریب۔ قال الرضی فی شرح الکافیۃ عند اعم تصرفاً من لدی لان عند یستعمل فی الحاضر القریب و فیما ھو فی حرزک ان کان بعیداً بخلاف لدی فانہ لا یستعمل فی البعید ۱ اھ۔ والقرب کما علمت ذو وسع بعید و لنوضح ھھنا ایضاً بآیات الکلام الحمید۔ (۱) قال اللہ عزوجل: "اِنَّ الَّذِیْنَ یَغُضُّوْنَ اَصْوَاتَھُمْ عِنْدَ رَسُوْلِ اللہِ" (الاٰیۃ)۔ ومرت فی النفحۃ الاولی القرانیہ امر کل من فی مشھدہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم بغض الصوت ولا یختص بالذی یلیہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم فسواء فیہ من لدیہ ومن علی الباب کلھم عند رسول اللہ بلا ارتیاب

[حواشی] ۱ الرضی فی شرح الکافیہ "الظروف" لدی ولد ن و قط عوض دار الکتب العلمیہ بیروت ۲/ ۱۲۳ ۲ القرآن الکریم ۴۹/ ۳

Vol. 28 Fatawa Razawiya

(Peace and blessings of Allah be upon him) and it is not permissible for anyone to shout or scream in his presence or raise their voice more than necessary. Even if the meaning of "inda" (near/at) was what they claim (referring to those who insist on the call to prayer being right next to the pulpit), then even a disrespectful person would become entitled to the beautiful promise of forgiveness and a great reward for keeping their voice low, even if they were standing several cubits away from the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) shouting loudly and unpleasantly with another. If someone is just a span away or if the Prophet himself spoke while lowering his voice, then such a claim [made by those people] is something no sane Muslim would say.

It is forbidden to shout and scream, rather say that it is forbidden to raise one's voice more than necessary. In this context, if "inda" has the same meaning as these people take for the "Adhan next to the pulpit," then an impolite person who stands a few arm-lengths away from the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) and screams would also be deserving of the promise of forgiveness and great reward for keeping the voice low. Or this virtue would be specific only to one who stands a hand-span away from the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) and talks in a low voice to someone or talks to the Prophet himself. If someone stands four arm-lengths away and speaks in a low voice, then he would be outside the circle of mercy and forgiveness because (according to them, he is not 'at the Messenger of Allah'). Which wise Muslim could say such a thing?

(2) Allah the Exalted says: "They are the ones who say, 'Do not spend on those who are with the Messenger of Allah until they disperse.'" [1]

(2) The Divine command is: "These hypocrites say, 'Do not spend on the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) [meaning those with him] so that they disperse here and there.'"

And this meaning is even broader than the previous one, encompassing everyone in his service, even if they are not currently in his presence.

The meaning of "inda" here is even broader than in the previous verse because here "inda" refers to all those who serve the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him), even if they are currently very far from him.

(अल्लाह तआला उन पर दरूद व सलाम भेजे) और किसी के लिए हलाल नहीं है कि वह आपकी बारगाह में शोर मचाए या चीखे, या ज़रूरत से ज़्यादा आवाज़ बुलंद करे। अगर "इंदा" (पास/पर) का वही मतलब लिया जाए जो ये लोग मिम्बर के पास अज़ान देने के संदर्भ में लेते हैं, तो वह बेअदब व्यक्ति भी मग़फ़िरत (क्षमा) और अजर-ए-अज़ीम (बड़े पुण्य) के सुंदर वादे का हकदार हो जाएगा जो रसूलुल्लाह (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से कई हाथ की दूरी पर खड़ा होकर ज़ोर-ज़ोर से अप्रिय आवाज़ में चिल्ला रहा हो। यदि यह हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से मान लीजिए एक बालिश्त की दूरी पर हो या हुज़ूर ने स्वयं धीमी आवाज़ में बात की हो, तो कोई बुद्धिमान मुसलमान ऐसा नहीं कहेगा।

के लिए चीखना और चिल्लाना मना है, बल्कि यह कहिए कि ज़रूरत से ज़्यादा आवाज़ निकालना मना है। और इस स्थान पर यदि 'इंदा' का वही अर्थ हो जो ये लोग मिम्बर के पास अज़ान देने के मामले में लेते हैं, तो वह अशिष्ट व्यक्ति भी धीमी आवाज़ रखने पर क्षमा और महान प्रतिफल के वादे का पात्र बन जाएगा जो रसूलुल्लाह (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से कुछ हाथ की दूरी पर खड़ा होकर चिल्ला रहा हो। या यह केवल उसी के लिए विशेष होगा जो हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से एक बालिश्त की दूरी पर खड़ा होकर किसी से धीमी आवाज़ में बात करे या स्वयं हुज़ूर से ही बात करे। और जो चार हाथ दूर खड़ा होकर किसी से धीमी आवाज़ में बात करे, तो वह दया और क्षमा के दायरे से बाहर है क्योंकि (उनके अनुसार वह रसूलुल्लाह के'पास' नहीं है)। भला कौन बुद्धिमान मुसलमान ऐसा कह सकेगा।

(२) अल्लाह अज़्वजल ने फरमाया: "ये वही लोग हैं जो कहते हैं कि उन पर खर्च न करो जो अल्लाह के रसूल के पास हैं, यहाँ तक कि वे तितर-बितर हो जाएँ।" [१]

(२) ईश्वरीय आदेश है: "ये मुनाफ़िक़ कहते हैं कि रसूलुल्लाह (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) पर खर्च न करो ताकि ये इधर-उधर बिखर जाएँ।"

और यह अर्थ उस अर्थ से भी अधिक व्यापक है, इसमें वे सभी लोग शामिल हैं जो आपकी सेवा में हैं, चाहे वे वर्तमान में आपकी उपस्थिति में न हों।

यहाँ 'इंदा' का भाव पहली आयत से भी व्यापक है क्योंकि यहाँ 'इंदा' से तात्पर्य वे सभी लोग हैं जो हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की सेवा करते हैं, भले ही वे वर्तमान में हुज़ूर से बहुत दूर हों।

१ अल-कुरान अल-करीम ६३/७ पेज २०९/६८४

صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم ولا یحل لا حد ان یصیح و یصرخ فی حضرتہ او یرفع صوتا فوق ضرورتہ ولو کان مفاد "عند" ما یزعمون لشمل ہذا الوعد الجمیل بمغفرۃ واجر عظیم من قام بحضرتہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم علی فصل عدۃ اذرع فجعل یصیح مع اخر صیاحا شدیدا منکرا فا ذا کان منہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم بفصل شبر مثلا او تکلم ھو صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم غض صوتہ و ھذا لایقول بہ مسلم لہ عقل۔

کے لئے چیخنا اور چلانا منع ہے بلکہ یہ کہیئے کہ ضرورت سے زیادہ آواز نکالنا منع ہے اور اس مقام پر اگر عند کے وہی معنی ہوں جو یہ لوگ اذان عند منبر میں مراد لیتے ہیں آواز پست رکھنے پر مغفرت اور اجر عظیم کے وعدہ کا مستحق وہ بے ادب بھی ہو جائے گا جو رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم سے چند ہاتھ کی دوری پر کھڑا چیخ رہا ہو یا صرف اس کے لیے خاص ہو گی جو حضور صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم سے ایک بالشت کی دوری پر کھڑا ہو کر کسی سے پست آواز میں بات کرے یا خود حضور ہی سے کلام کرے اور چار ہاتھ دور کھڑا ہو کر کسی سے پست آواز سے بات کرے تو وہ دائرہ رحمت و مغفرت سے باہر ہے کہ (وہ عند رسول اللہ نہیں) بھلا کون عقلمند مسلمان ایسا کہہ سکے گا۔

(۲) قال جل وعلا: "ھُمُ الَّذِیْنَ یَقُوْلُوْنَ لَا تُنْفِقُوْا عَلٰی مَنْ عِنْدَ رَسُوْلِ اللہِ حَتّٰی یَنْفَضُّوْا ط ۱ "۔

(۲) ارشاد الٰہی ہے: "یہ منافقین کہتے ہیں کہ رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم پر خرچ نہ کرو تا کہ یہ ادھر ادھر منتشر ہو جائیں۔"

وھذا وسع من ذاک یشمل کل من فی خدمتہ وان لم یکن الان فی حضرتہ۔

یہاں عند کا مفہوم پہلے والی آیت سے بھی وسیع ہے کیونکہ یہاں تو عند سے مراد وہ سبھی لوگ ہیں جو حضور صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کی خدمت کرتے ہیں اگر چہ فی الحال حضور سے بہت دور ہوں۔

Fatawa Razawiyya Volume 28

(3) Allah Blessed and Exalted said: "They say: '(We are in) obedience.' But when they leave your presence, a party of them spends the night planning other than what you say. And Allah records what they plan by night." - 1 This is regarding the hypocrites, and they did not sit close to him (Peace and Blessings of Allah be upon him) in the gathering. That (nearness) was only for Abu Bakr and Umar (may Allah be pleased with them both). Furthermore, it is not specific to those who were closer compared to others; it includes them all.

(3) It is the noble saying of Allah Blessed and Exalted (that the hypocrites say in your presence): "We are your obedient (servants), and when they depart from you, a group among them starts speaking against what they had said before you." This is an account of the state of the hypocrites, and history bears witness that the hypocrites did not sit very close to the Messenger of Allah (Peace and Blessings of Allah be upon him) in his court. The nearby places were for Abu Bakr, Umar, Uthman, Ali, and other sincere companions. The hypocrites used to sit here and there, avoiding direct sight. Even if some of them sat before you due to some compulsion, by using the word "ind" (at/with/near), all hypocrites are meant, whether they sit near or far.

(4) The Lord, Glorified and Exalted, said: "Indeed, the righteous will be among gardens and rivers, in a seat of honor near a Sovereign, Perfect in Ability." - 2 This covers every righteous person, but where is the status of an ordinary righteous Muslim compared to the Saints (Awliya), and the status of a scholar compared to the Saints, and compared to the Prophets?

(4) "Indeed, the righteous will be in gardens and rivers, in a place of truth in the presence of an All-Powerful King." This verse encompasses all the righteous, but in it, how can the rank of a common pious Muslim be compared to that of the Saints (Awliya), or the rank of a scholar compared to that of the Saints, or compared to the Prophets?

1. Al-Quran Al-Karim 4/81
2. Al-Quran Al-Karim 54/54, 55

फ़तावा रज़विया जिल्द 28

(3) अल्लाह तबारक व तआला ने फ़रमाया: "वे कहते हैं: '(हम) आज्ञाकारी हैं।' लेकिन जब वे आपके पास से चले जाते हैं, तो उनमें से एक समूह रात में उस बात के विपरीत योजना बनाता है जो आपने कही थी। और अल्लाह लिखता है जो वे रात में योजना बनाते हैं।" - 1 यह मुनाफ़िक़ों (पाखंडियों) के बारे में है, और वे सभा में उनके(सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) पास नहीं बैठते थे। वह (निकटता) केवल अबू बक्र और उमर (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) के लिए थी। इसके अलावा, यह केवल उनके लिए विशिष्ट नहीं है जो दूसरों की तुलना में अधिक निकट थे; इसमें वे सभी शामिल हैं।

(3) अल्लाह तबारक व तआला का पाक इरशाद है (कि मुनाफ़िक़ आपके सामने कहते हैं): "हम आपके आज्ञाकारी हैं, और जब वे आपसे दूर चले जाते हैं, तो उनमें से एक जमात उसके ख़िलाफ़ बोलने लगती है जो वे आपके सामने कह चुके थे।" यह मुनाफ़िक़ों के हाल का वर्णन है और इतिहास गवाह है कि मुनाफ़िक़ अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के दरबार में आपके बिल्कुल पास नहीं बैठते थे। पास की जगह तो अबू बक्र, उमर, उस्मान और अली और अन्य निष्ठावान सहाबा के लिए थी। मुनाफ़िक़ तो इधर-उधर नज़र बचाकर बैठते थे। अगर कुछ किसी मजबूरी से आपके सामने बैठ भी गए हों, तो "अिन्द" (निकट) कहकर सभी मुनाफ़िक़ मुराद हैं, चाहे वे पास बैठने वाले हों या दूर।

(4) अल्लाह सुब्हानहू व तआला ने फ़रमाया: "बेशक परहेज़गार बाग़ों और नहरों में होंगे, एक सम्मानजनक स्थान पर, एक सर्वशक्तिमान बादशाह के पास।" - 2 यह हर परहेज़गार (मत्तक़ी) के लिए है, लेकिन औलिया की तुलना में एक आम नेक मुसलमान का दर्जा कहाँ, और औलिया की तुलना में एक आलिम का दर्जा कहाँ, और नबियों की तुलना में?

(4) "बेशक परहेज़गार बाग़ों और नहरों में सच की महफ़िल में अज़ीम कुदरत वाले बादशाह की हुज़ूरी में होंगे।" यह आयत तो सभी परहेज़गारों को घेरे हुए है, लेकिन इसमें औलिया की तुलना में किसी नेक मुसलमान का दर्जा कहाँ और औलिया की तुलना में किसी आलिम का दर्जा कहाँ, और नबियों की तुलना में?

1. अल-कुरान अल-करीम 4/81
2. अल-कुरान अल-करीम 54/54, 55

فتاوی رضویہ جلد ۲۸

(۳) قال تبارك و تعالی: "یَقُوْلُوْنَ طَاعَةٌ۫ فَاِذَا بَرَزُوْا مِنْ عِنْدِكَ بَیَّتَ طَآىٕفَةٌ مِّنْهُمْ غَیْرَ الَّذِیْ تَقُوْلُ ؕ وَ اللّٰهُ یَكْتُبُ مَا یُبَیِّتُوْنَ" - ۱ هذا فی المنافقین و ما كانوا یلو نه صلی الله تعالیٰ علیه وسلم فی المجلس انما كان ذلك لابی بكر وعمر رضی الله تعالیٰ عنهما ثم لا یختص بمن كان اقرب منهم بالنسبة الی الاخر یشمل هو جمیعا ۔

(۳) اللہ تبارک و تعالیٰ کا ارشادِ گرامی ہے (کہ منافق آپ کے سامنے کہتے ہیں): " ہم آپ کے فرمانبردار ہیں ، اور جب آپ کے پاس سے دور ہو جاتے ہیں تو ان کی ایک جماعت اس کے خلاف بولنے لگتی جو آپ کے سامنے کہہ چکے ۔" یہ منافقین کے حال کا بیان ہے اور تاریخ شاہد ہے کہ منافقین رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کے دربار میں آپ کے بالکل پاس نہیں بیٹھتے تھے قریب کی جگہ تو ابو بکر و عمر ، عثمان و علی و دیگر مخلصین صحابہ کے لیے تھی منافقین تو ادھر اُدھر آنکھ بچا کر بیٹھتے تھے اگر کچھ کسی مجبوری سے آپ کے سامنے بیٹھ بھی گئے ہوں تو "عند" کہہ کر سبھی منافقین مراد ہیں قریب بیٹھنے والے ہوں یا دور ۔

(۴) قال المولی سبحانہ و تعالی "اِنَّ الْمُتَّقِیْنَ فِیْ جَنّٰتٍ وَّ نَهَرٍۙ فِیْ مَقْعَدِ صِدْقٍ عِنْدَ مَلِیْكٍ مُّقْتَدِرٍ" - ۲ عمت كل متق و لكن این احاد الصلحاء من العلماء و الاولیاء و من الصحابة و الصحابة من الانبیاء

(۴) " بے شک متقین باغوں اور نہروں میں سچ کی مجلس میں عظیم قدرت والے بادشاہ کے حضور ہوں گے ۔" یہ آیت تو سارے ہی متقیوں کو گھیرے ہوئے ہے لیکن اس میں کہاں بہ نسبت اولیاء کے کسی صالح مسلمان کا درجہ اور بہ نسبت اولیاء کے کسی عالم کا درجہ ، اور بہ نسبت انبیاء کے

۱ القرآن الکریم ۸۱/۴ ۲ القرآن الکریم ۵۲، ۵۵/۵۴

Fatawa Razawiyya Volume 28

[Left Column Text] The difference between a Saint's (Wali) rank and the rank of the Leader of Prophets (Peace be upon him) and other Prophets (Peace be upon them) is so immense that no human can conceive of it; it is thousands of times greater than the distance between the highest heavens (Falak al-A'la) and the lowest depths beneath the earth (Taht al-Thara). Yet, all have been included under the term "Ind" (near/with Him). (5) Similar to this is the statement of Allah Almighty: "Indeed, for the righteous with their Lord are the Gardens of Pleasure." [1] (6) In another verse, Allah, the Exalted and Blessed, says: "[Remember] when she said, 'My Lord, build for me near You a house in Paradise.'" [2] And it is known that Allah Almighty accepted her prayer and granted her relief. In the worldly life, He built her house, as mentioned in the Sahih Hadith of Salman [3] and Abu Huraira (may Allah be pleased with them both). She was not seeking the absolute nearest station to the extent of surpassing the Prophets and Messengers (Peace be upon them all), but rather a nearness appropriate for her, even if it did not equal the station of Khadija, Fatima, and Aisha (may Allah be pleased with them all).

[Right Column Text] Where is the rank of a saint and where is the rank of the Leader of the Prophets and other Prophets (peace be upon them)! In these levels, there is more distance than between the highest heaven (Falak al-Aflak) and the lowest depth (Taht al-Thara), yet all have been described with "Near Allah" (Ind-Allah). (5) Similarly, the noble saying of Allah Almighty is: "Indeed, for the righteous there are gardens of delight with their Lord." (6) In another verse, Allah, Blessed and Exalted, said: "She prayed, 'O Allah! Build for me a house in Paradise near You.'" (Under the aforementioned verse) It is narrated from Hazrat Salman and Hazrat Abu Huraira (may Allah be pleased with them) that Allah Almighty accepted the prayer of that pure lady. Was she seeking a divine closeness even greater than that of the Prophets and Saints? No, she was desiring that station of closeness which was appropriate for her, even if it did not match the ranks of Hazrat Khadija, Hazrat Fatima, and Hazrat Aisha (may Allah be pleased with them all), let alone...

[Footnotes] 1. Al-Quran Al-Karim 68/34 2. Al-Quran Al-Karim 66/11 3. Jami' al-Bayan (Tafsir ibn Jarir) under verse 11/22, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut 28/192; Al-Durr al-Manthur under verse 11/22, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut 8/213.

फ़तावा रज़विया खंड २८

[बायां कॉलम पाठ] अंबियाओं के सरदार (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) और अन्य अंबियाओं (अलैहिमुस्सलाम) के दर्जे के बीच का अंतर इतना अधिक है कि कोई मनुष्य उसकी कल्पना नहीं कर सकता; यह सर्वोच्च आकाश (फ़लक अल-आला) और पाताल (तहत अस-सरा) के बीच की दूरी से भी हज़ारों गुना अधिक है। फिर भी, अल्लाह के निकटता के अर्थ में उन सभी के लिए "इन्द" (पास/निकट) शब्द का प्रयोग किया गया है। (५) इसी तरह अल्लाह अज़्ज़वजल का कथन है: "बेशक डर रखने वालों के लिए उनके रब के पास नेमतों के बाग़ हैं।" [१] (६) दूसरी आयत में अल्लाह तबारक व तआला ने फ़रमाया: "[याद करो] जब उसने दुआ माँगी, ऐ मेरे रब! मेरे लिए अपने पास जन्नत में एक घर बना दे।" [२] और यह विदित है कि अल्लाह तआला ने उनकी दुआ स्वीकार की और उन्हें राहत प्रदान की। इस दुनिया में ही उनका घर बना दिया गया, जैसा कि हज़रत सलमान [३] और हज़रत अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की सहीह हदीस में वर्णित है। वह अंबियाओं और रसूलों (अलैहिमुस्सलाम) से आगे बढ़कर निकटतम स्थानों की तलाश नहीं कर रही थीं, बल्कि वह अपने लिए उपयुक्त निकटता की तलाश में थीं, भले ही वह हज़रत ख़दीजा, फ़ातिमा और आइशा (रज़ियल्लाहु अन्हुन्न) के स्तर के बराबर न हो।

[दायां कॉलम पाठ] किसी वली (संत) का दर्जा और कहाँ अंबियाओं के सरदार और अन्य अंबियाओं (अलैहिमुस्सलाम) का दर्जा! इन श्रेणियों में तो फ़लक-उल-अफ़लाक (सर्वोच्च आकाश) और तहत-उल-सरा (पाताल) से भी अधिक अंतर है, फिर भी सभी को 'इन्द-अल्लाह' (अल्लाह के पास) से वर्णित किया गया है। (५) इसी तरह अल्लाह अज़्ज़वजल का महान कथन है: "बेशक मुत्तक़ीन (परहेज़गारों) के लिए रब के पास नेमतों की जन्नत फ़रमाया है।" (६) दूसरी आयत में अल्लाह तबारक व तआला ने फ़रमाया: "उसने दुआ माँगी या अल्लाह! मेरे लिए अपने पास जन्नत में एक मकान बना दे।" (उपरोक्त आयत के तहत) हज़रत सलमान व हज़रत अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु तआला अन्हुमा) से रिवायत है कि अल्लाह तआला ने उन पाक बीवी की दुआ क़बूल कर ली। तो क्या वह अंबियाओं और औलियाओं से भी अधिक अल्लाह की निकटता (क़ुर्ब-ए-इलाही) की तलबगार थीं? वह तो उसकी माँग करने वाली थीं कि क़ुर्ब का वह मुक़ाम जो उनके लायक हो, चाहे हज़रत ख़दीजा व फ़ातिमा व आइशा (रज़वानुल्लाह तआला अन्हुन्न) के दर्जे के बराबर भी न हो, तो फिर...

[पादलेख] १ अल-क़ुरान अल-करीम ६८ / ३४ २ अल-क़ुरान अल-करीम ६६ / ११ ३ जामे अल-बयान (तफ़सीर इब्ने जरीर) आयत ११ / २२ के अंतर्गत, दार इह्या-उत-तुरास अल-अरबी, बेरूत २८ / १९२; अल-दुर्र अल-मन्सूर आयत ११ / २२ के अंतर्गत, दार इह्या-उत-तुरास अल-अरबी, बेरूत ८ / २१३।

पृष्ठ २११ का ६८४

والانبیاء من سید الانبیاء صلی اللہ تعالی علیہ وسلم فرق لا یقدر ولا یقدر بشر ان یتصور اعظم بالوف الآف مرات مما بین الفلك الاعلی وما تحت الثری وقد شملت کلھم عند۔ (۵) مثلہ قولہ عزوجل "اِنَّ لِلْمُتَّقِیْنَ عِنْدَ رَبِّھِمْ جَنّٰتِ النَّعِیْمِ" ۱ (۶) فی آیۃ اخری وقال العلی الاعلی تبارك وتعالی "اِذْ قَالَتْ رَبِّ ابْنِ لِیْ عِنْدَکَ بَیْتًا فِی الْجَنَّۃِ"۔ ۲ ومعلوم ان اللہ تعالیٰ قد استجاب لھا وقد فرج لھا ففی الدنیا وبنی بیتھا کما في حدیث سلمان ۳ وحدیث ابی ھریرۃ بسند صحیح رضی اللہ تعالی عنھما وما کانت لتطلب اقرب المنازل وان تفضل علی الانبیاء والرسل علیھم وعلیھا الصلوٰۃ والسلام ، بل قربا یلیق بھا وان لم یساوی ما لخدیجۃ وفاطمۃ وعائشۃ رضی اللہ تعالی عنھن

کسی ولی کا درجہ اور کہاں سید الانبیاء اور دیگر انبیاء علیہم السلام کا درجہ ان مراتب میں تو فلک الافلاک اور تحت الثری سے بھی زیادہ فاصلہ ہے مگر سب کو عند اللہ سے بیان کیا گیا ہے۔ (۵) اسی طرح اللہ عزوجل کا ارشاد گرامی ہے "بے شک متقین کے لیے رب کے پاس جنت نعیم فرمایا ہے۔" (۶) دوسری آیت میں اللہ تبارک وتعالیٰ نے فرمایا: "اس نے دعا مانگی یا اللہ ! میرے لیے اپنے پاس جنت میں ایک مکان بنادے۔" (مذکورہ بالا آیت کے تحت) حضرت سلمان و حضرت ابوہریرہ رضی اللہ تعالیٰ عنہما سے روایت ہے کہ اللہ تعالیٰ نے ان پاک بی بی کی دعا قبول کر لی تو کیا وہ انبیاء واولیاء سے بھی زیادہ قرب الٰہی کی طالب تھیں وہ تو اس کی خواستگار تھیں کہ قرب کا وہ مقام جوان کے لائق ہو، چاہے حضرت خدیجہ و فاطمہ و عائشہ رضوان اللہ تعالیٰ عنہن کے درجے کے ہم پلہ بھی نہ ہو چہ جائیکہ

۱ القرآن الکریم ۶۸ / ۳۴ ۲ القرآن الکریم ۶۶ / ۱۱ ۳ جامع البیان (تفسیر ابن جریر) تحت الایة ۲۲ / ۱۱ دار احیاء التراث العربی بیروت ۲۸ / ۱۹۲، الدر المنثور تحت الایة ۲۲ / ۱۱ دار احیاء التراث العربی بیروت ۸ / ۲۱۳

(Left Column) ...let alone being equal to the status of the noble Prophets (peace be upon them). (7) And He (Allah), Mighty and Majestic, said regarding the martyrs: "Nay, they are alive, found with their Lord." [1] Where is the rank of an individual from among the common martyrs compared to their leader Hamza (may Allah be pleased with him)? Nay, compared to the Prophet of Allah, Yahya, and others among the Prophets (peace be upon them) who were martyred? (8) He (Allah), whose mention is glorious, said regarding the angels: "Those who are with your Lord..." [2] The difference between them is a profound reality. "And there is none of us but has a known place." [3] (9) He (Allah), the Mighty, said: "And they planned their plan, and with Allah was their plan..." [4] And it was not for the plan of the disbelievers to be...

(Right Column) ...equal to the rank of the great Prophets (mercy and pleasure be upon them). (7) Allah Almighty said regarding the noble martyrs: "Martyrs are alive with Allah Almighty." So where is the high status of the Leader of Martyrs, Ameer Hamza (may Allah be pleased with him), and where is the high status of Allah's Prophet Yahya (peace be upon him), and where is the station of common noble martyrs (may Allah's pleasure be upon them), rather the station of those who attained martyrdom from among the noble Prophets (peace be upon them). (8) Allah Almighty says regarding the angels: "The angels who are with your Lord..." How much difference is there between those angels? We cannot know its reality, but the difference is certainly known. The Great Quran says: "Each of us has a fixed place." (9) Allah Almighty says: "The disbelievers plotted against God, and their plot is with God." Regarding the plot of the disbelievers, from Allah Almighty...

[Footnotes] 1. The Holy Quran 3/169 2. The Holy Quran 41/38 3. The Holy Quran 37/164 4. The Holy Quran 14/46

(बायाँ कॉलम) ...अम्बिया-ए-किराम (अलैहिमुस्सलाम) के दर्जे के बराबर होने की बात तो दूर रही। (7) और अल्लाह अज़्ज़-व-जल्ल ने शहीदों के बारे में फ़रमाया: "बल्कि वे अपने रब के पास ज़िंदा हैं।" [1] एक आम शहीद का मक़ाम उनके सरदार हज़रत अमीर हमज़ा (रज़ियल्लाहु अन्हु) के मक़ाम जैसा कैसे हो सकता है? बल्कि अल्लाह के नबी यह्या और उन नबियों के मक़ाम जैसा जो शहीद हुए (उन पर सलाम हो)? (8) अल्लाह तआला ने फ़रिश्तों के बारे में फ़रमाया: "वे (फ़रिश्ते) जो तुम्हारे रब के पास हैं..." [2] उनके बीच का फ़र्क़ एक ऐसी हक़ीक़त है जिसे समझना मुमकिन नहीं। "और हम में से हर एक के लिए एक तयशुदा मक़ाम है।" [3] (9) अल्लाह अज़्ज़-व-जल्ल फ़रमाता है: "और उन्होंने अपनी चालें चलीं, और उनकी चालें अल्लाह के पास हैं..." [4] और काफ़िरों की चालें ऐसी नहीं हो सकतीं कि...

(दायाँ कॉलम) ...अम्बिया-ए-इज़ाम (अलैहिर्रहमा वर-रज़वान) के दर्जे के बराबर हो। (7) अल्लाह तआला ने शुहदा-ए-किराम के बारे में फ़रमाया: "शहीद अल्लाह तआला के पास ज़िंदा हैं।" तो भला कहाँ सैयदुश-शुहदा अमीर हमज़ा (रज़ियल्लाहु अन्हु) का बुलंद मक़ाम और कहाँ अल्लाह तआला के नबी यह्या (अलैहिस्सलाम) का बुलंद मक़ाम और कहाँ आम शुहदा-ए-किराम (रज़वानुल्लाह अलैहिम) की मंज़िल, बल्कि अम्बिया-ए-किराम (अलैहिमुस्सलाम) में शहादत पाने वालों की मंज़िलें। (8) अल्लाह तआला फ़रिश्तों के बारे में फ़रमाता है: "जो फ़रिश्ते तुम्हारे रब के पास हैं..." उन फ़रिश्तों में आपस में कितना फ़र्क़ है, हम इसकी हक़ीक़त तो नहीं जान सकते, मगर फ़र्क़ होना यक़ीनन मालूम है। क़ुरान-ए-अज़ीम का इर्शाद है: "हम में से हर एक के लिए एक मुतअय्यन (तयशुदा) मकाम है।" (9) अल्लाह अज़्ज़-व-जल्ल फ़रमाता है: "काफ़िरों ने ख़ुदा से मक्र (साज़िश) किया, उनका मक्र तो ख़ुदा ही के पास है।" काफ़िरों के मक्र के लिए अल्लाह तआला से...

[फ़ुटनोट्स] 1 अल-क़ुरान अल-करीम 3/169 2 अल-क़ुरान अल-करीम 41/38 3 अल-क़ुरान अल-करीम 37/164 4 अल-क़ुरान अल-करीम 14/46

(بایاں کالم) فضلا عن الانبیاء الکرام علیہم الصلوۃ السلام۔ (۷) وقال عزوجل فی الشہداء "بَلْ اَحْیَآءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ" 1 این رجل من احاد الشہداء من سیدھم حمزۃ رضی اللہ تعالٰی عنہ بل من نبی اللہ یحیی وغیرہ ممن استشہد من الانبیاء علیہم الصلوۃ والسلام۔ (۸) قال جل ذکرہ فی الملئکۃ "فَالَّذِیْنَ عِنْدَ رَبِّكَ" 2 تفاوتم فیما بینھم معلول مر غیر مفہوم "وَمَا مِنَّآ اِلَّا لَهٗ مَقَامٌ مَّعْلُوْمٌ ۙ" 3 (۹) قال عز من قائل "وَقَدْ مَكَرُوْا مَكْرَهُمْ وَ عِنْدَ اللّٰهِ مَكْرُهُمْ ط" 4 وما کان لمکر الکفار ان یکون

(دایاں کالم) انبیاء عظام علیہم الرحمہ والرضوان کے درجہ کے برابر ہو۔ (۷) اللہ تعالیٰ نے شہدائے کرام کے بارے میں ارشاد فرمایا "شہداء اللہ تعالیٰ پاس زندہ ہیں۔" تو بھلا کہاں سید الشہداء امیر حمزہ رضی اللہ تعالیٰ عنہ کا مقام بلند اور کہاں اللہ تعالیٰ کے نبی یحییٰ علیہ السلام کا مقام بلند اور کہاں عام شہداء کرام رضوان اللہ تعالیٰ علیہم کی منزل بلکہ انبیاء کرام علیہم السلام میں شہادت پانے والوں کی منزلیں۔ (۸) اللہ تعالیٰ فرشتوں کے بارے میں ارشاد فرماتا ہے "جوفر شتے تمہارے رب کے پاس ہیں ان فرشتوں میں باہم تفاوت کا کتنا تفاوت ہے ہم اس کی حقیقت تو نہیں جان سکتے مگر تفاوت ہونا یقینا معلوم ہے قرآن عظیم کا ارشاد ہے کہ ہم میں سے ہر ایک کے لیے ایک متعین مقام ہے۔" (۹) اللہ عزوجل ارشاد فرماتا ہے "کافروں نے خدا سے مکر کیا ان کا مکر تو خدا ہی کے پاس ہے۔" کافروں کے مکر کے لیے اللہ تعالیٰ سے

۱ القرآن الکریم ۳ / ۱۶۹ ۲ القرآن الکریم ۴۱ / ۳۸ ۳ القرآن الکریم ۳۷ / ۱۶۴ ۴ القرآن الکریم ۱۴ / ۴۶

Fatawa Razawiyya Volume 28

He has proximity to the Almighty, the All-Compelling. It is not spatial proximity, as that is impossible for Him, nor is it a proximity of status, as you are a humble creation. Rather, it refers to presence, meaning being present before Him, not hidden from Him. Thus, it returns to the meaning of knowledge.

(10) He, glory be to Him, how great is His state, said: "Then their place of sacrifice is near the Ancient House (the Kaaba)."[1] This refers to the sacrificial animals. It is said in Ma'alim at-Tanzil that "to the Ancient House" means "near the Ancient House," referring to the entire sacred land of the Haram. For it was said: "Let them not approach the Sacred Mosque (Al-Masjid al-Haram) at all."[2] Thus, the entire area of the Haram was made the place of sacrifice near the House, even though it is known that many parts of it are several leagues away from the Noble House.

(11) You see the Successors (Tabi'un) saying in their traditions, "We were with Aisha (may Allah be pleased with her)." I do not know to what degree of proximity these falsifiers will interpret this.

(12) The doorkeeper says, "I have just come from the King," even though he was only at the gate...

---

1 Al-Qur'an al-Karim 22/33 2 Ma'alim at-Tanzil (Tafsir al-Baghawi) under verse 22/33 Dar al-Kutub al-Ilmiyah Beirut 3/242 Page 213 of 684

फतावा रज़विया जिल्द 28

कोई निकटता नहीं है, न ही स्थान की निकटता क्योंकि यह ईश्वरीय सत्ता के लिए असंभव है, और न ही स्थिति की निकटता क्योंकि तुम अत्यंत तुच्छ वस्तु हो। निश्चित रूप से इस आयत में निकटता से तात्पर्य उपस्थिति (हुज़ूर) है, यानी यह अल्लाह तआला के सामने है, उससे छिपा नहीं है, तो यह 'हुज़ूर-ए-इल्मी' (ज्ञान की उपस्थिति) हुआ।

(१०) अल्लाह जल शानुहू ने इरशाद फ़रमाया: "क़ुरबानी के जानवरों के ज़बह करने की जगह बैतुल्लाह के पास है।"[1] मआलिम-ुत-तन्ज़ील में फ़रमाया कि 'इला अल-बैत अल-अतीक़' का अर्थ 'अिंद अल-बैत अल-अतीक़' है, यानी हरम की पूरी ज़मीन। (चुनांचे दूसरी जगह) इरशाद हुआ: "पूरे हरम के करीब न जाओ।"[2] उक्त आयत में पूरे हरम को 'मनहर अिंद अल-बैत अल-अतीक़' (प्राचीन घर के पास वध स्थल) क़रार दिया गया, जबकि हरम की सीमाएं विभिन्न दिशाओं में बैतुल्लाह शरीफ़ से कोसों दूर हैं।

(११) अहादीस-ए-करीमा में बहुत से ताबेईन फ़रमाते हैं: "हम उम्मुल मोमिनीन हज़रत आइशा सिद्दीक़ा रज़ियल्लाहु अन्हा के पास थे।" पता नहीं ये असत्यवादी यहाँ 'क़ुरबत' (निकटता) को कितनी निकटता पर महमूल (लागू) करेंगे।

(१२) दरबान कहता है: "मैं अभी बादशाह के पास से आ रहा हूँ", जबकि वह दरवाज़े से...

---

1 अल-क़ुरआन अल-करीम 22/33 2 मआलिम-ुत-तन्ज़ील (तफ़्सीर अल-बग़वी) आयत 22/33 के तहत, दार अल-कुतुब अल-इल्मिया बेरूत 3/242 पृष्ठ 213 of 684

له قرب من العزیز الجبار لا مکاناً لاستحالته ولا مکانة لاستها نته و انما هو للحضور ای حاضر بین یدیه لا یخفی علیه فیرجع الی معنی العلم۔ کوئی قرب نہیں نہ قرب مکانی کہ یہ ذات باری کے لئے محال ہے نہ قرب مرتبی کہ مگر تو نہایت ذلیل چیز ہے لامحالہ اس آیت میں قرب سے مراد حضور یعنی یہ اللہ تعالیٰ کے سامنے ہے اس سے پوشیدہ نہیں تو حضور علمی ہوا۔

(۱۰) قال سبحانه ما اعظم شانه "ثُمَّ مَحِلُّهَا اِلَی الْبَیْتِ الْعَتِیْقِ"[1] یعنی البدن قال في المعالم ای عند البیت العتیق یرید ارض الحرام کلها قال فلا یقربوا المسجد الحرام کله [2] اه جعل جمیع الجزاء الحرم اذ کلها منحر عند البیت ومعلوم ان کثیراً منها علی فصل فراسخ من البیت الکریم۔ (۱۰) اللہ جل شانہ نے ارشاد فرمایا قربانی کے جانور ذبح کرنے کی جگہ بیت اللہ کے پاس ہے معالم التنزیل میں فرمایا الی البیت العتیق کا مطلب عند البیت العتق ہے یعنی حرم کی پوری زمین (چنانچہ دوسری جگہ) ارشاد ہوا پورے حرم کے قریب نہ جاؤ آیت مذکورہ بالا میں پورے حرم کو منحر عند البیت العتیق قرار دیا جب کہ حدود حرم مختلف جہات میں بیت اللہ شریف سے کوسوں دوری پر ہے۔

(۱۱) تری التابعین یقولون في احادیثهم کنا عند عائشة رضی اللہ تعالی عنها فلا ادری علی ای قرب یحمله المبطلون۔ (۱۱) احادیث کریمہ میں بہت سے تابعین فرماتے ہیں ہم ام المومنین حضرت عائشہ صدیقہ رضی اللہ تعالیٰ عنہا کے پاس تھے پتہ نہیں یہ باطل کوش یہاں قربت کو کتنے قرب پر محمول کریں گے۔

(۱۲) یقول الحاجب جئت من عند الملك و ما کان الا علی (۱۲) دربان کہتا ہے میں ابھی بادشاہ کے پاس سے آ رہا ہوں حالانکہ وہ دروازہ سے۔

1 القرآن الكريم ۲۲/۳۳ 2 معالم التنزيل (تفسير البغوي) تحت الآية ۲۲/۳۳ دار الكتب العلميه بيروت ۳ / ۲۴۲ صفحه ۲۱۳ از ۶۸۴

Fatawa Razawiyya, Vol 28

[Table Content] [Left Column - Arabic/Mixed] Al-Bab. (13) Yaqulu Makkiyyun baiti 'inda Bab al-Salam wa rubama kana bainahuma aktharu min mi'atai dhira'. (14) Yaqulu al-tilmidhu jalastu 'inda shaikhi thalatha sinina kamila wa in lam yakun qiyamuhu illa fi masjidihi wa julusuhu illa fi akhriyati majlisihi. (15) A-tu'khadhu lafzatu 'inda min kalami ba'd al-fuqaha' wala yu'khadhu ma banaw min ma'na 'inda, qala fil-Kitab al-Hidayah wal-Kanz wal-Tanwir wa ghayriha wal-lafzu lil-Kanzi: "man saraqa min al-masjidi mata'an wa bihi 'indahu quti'a". Fa-qama 'alaihi fi shuruhiha al-Mujtaba wa Fath al-Qadir wa Bahr al-Raiq wal-Durr al-Mukhtar wa ghayriha wal-nazmu lil-Durri: "'indahu ay bi-haithu yarahu".

[Right Column - Urdu] ...cannot move forward. (13) A resident of Makkah gives his address saying, "My house is near Bab al-Salam," even though sometimes the distance between the two is more than two hundred cubits. (14) A student stayed with his teacher for three full years, even though his residence was in the mosque and in the Sheikh's assembly he would only find a place to sit in the last rows. (15) Where is the justice in this? From the word 'inda' (near/at) appearing in the speech of the jurists, one deduces that the second Adhan should be close to the pulpit, yet one ignores the meaning of the word 'inda' that the jurists themselves have explained. It is stated in Al-Hidayah, Al-Kanz, Al-Tanwir, etc.—this phrasing is from Al-Kanz —"Whoever steals goods from a mosque while the owner is near the goods, his hand shall be cut off." In their commentaries—Al-Mujtaba, Fath al-Qadir, Bahr al-Raiq, and Al-Durr al-Mukhtar—it is stated, and the words are from Al-Durr al-Mukhtar: "The owner being 'near' the goods means being at such a distance from where he can see his goods."

[Footnotes] 1. Kanz al-Daqaiq, Kitab al-Sarqa, Fasl fil-Hirz, H.M. Saeed Company, Karachi, p. 179. 2. Al-Durr al-Mukhtar, Kitab al-Sarqa, Fasl fil-Hirz, Mujtabai Press, Delhi, 1/334.

Page 214 of 684

फतावा रज़विया, जिल्द 28

[तालिका सामग्री] [बायाँ कॉलम - अरबी/मिश्रित] अल-बाब। (13) यकुलु मक्किय्युन बैती 'इन्दा बाब अल-सलाम व रूबमा काना बैनहुमा अक्थरु मिन मि'अतई धिरा'। (14) यकुलु अत-तिल्मीधु जलस्तु 'इन्दा शैखी थलाथा सिनीना कामिला व इन लम यकुन कियामुहु इल्ला फी मस्जिदिहि व जुलुसुहु इल्ला फी अख़्रियाती मज्लिसिहि। (15) अ-तु'ख़धु लफ़्ज़तु 'इन्दा मिन कलामी ब'अद अल-फ़ुक़हा' वला यु'ख़धु मा बनौ मिन म'अना 'इन्दा, काला फ़िल-किताब अल-हिदाया वल-कंज वत-तन्वीर व ग़ैरिहा वल-लफ़्ज़ु लिल-कंजी: "मन सरका मिन अल-मस्जिदि मता'अन व बिहि 'इन्दाहु कुति'अ"। फ़-कामा 'अलैहि फी शुरुहिहा अल-मुज्तबा व फ़त्हुल क़दीर व बहरुर रैक वल-दुर्रुल मुख़्तार व ग़ैरिहा वल-नज्मु लिल-दुर्री: "'इन्दाहु अय बि-हैथु यराहु"।

[दायाँ कॉलम - उर्दू] ...आगे नहीं बढ़ सकता। (13) मक्का का निवासी अपना पता यह कहकर बताता है कि "मेरा घर बाब-अस्सलाम के पास है", जबकि कई बार दोनों के बीच की दूरी दो सौ हाथ से भी अधिक होती है। (14) एक छात्र अपने शिक्षक के साथ पूरे तीन साल रहा, जबकि उसका निवास मस्जिद में था और शेख की सभा में उसे केवल अंतिम पंक्तियों में बैठने की जगह मिलती थी। (15) यह कहाँ का न्याय है? फुकहा (न्यायविदों) के कलाम में आए शब्द 'इंदा' (पास/निकट) से तो इस बात पर दलील दी जाए कि दूसरी अज़ान मिम्बर के पास होनी चाहिए, और स्वयं फुकहा-ए-किराम ने 'इंदा' शब्द का जो अर्थ बताया है, उसे नज़रअंदाज़ कर दिया जाए? हिदाया, कंज, तनवीर आदि में कहा गया है—यह इबारत कंज की है—"जिसने मस्जिद से ऐसा सामान चुराया जिसका मालिक सामान के पास था, तो उसका हाथ काटा जाएगा।" इनकी शरह (व्याख्या) मुज्तबा, फतहुल कदीर, बहरुर रैक और दुर्रे मुख्तार आदि में फर्माया गया है, और शब्द दुर्रे मुख्तार के हैं: "सामान के मालिक के पास होने का अर्थ यह है कि वह इतनी दूर हो जहाँ से अपना सामान देख रहा हो।"

[पाद-टिप्पणी] 1. कंजुद दक़ाइक, किताबुस सरक़ा, फ़स्ल फ़िल हिर्ज़, एच.एम. सईद कंपनी, कराची, पृ. 179. 2. अद-दुर्रुल मुख्तार, किताबुस सरक़ा, फ़स्ल फ़िल हिर्ज़, मतबअ मुज्तबाई, दिल्ली, 1/334.

पृष्ठ 214 का 684

فتاوی رضویہ، جلد ۲۸

[جدول کا مواد] [بایاں کالم - عربی/مخلوط] الباب۔ (۱۳) یقول مکی بیتی عند باب السلام و ربما کان بینھما اکثر من مائتی ذراع۔ (۱۴) یقول التلمیذ جلست عند شیخی ثلث سنین کو امل وان لم یکن قیامہ الا فی مسجدہ و جلوسہ الا فی اخریات مجلسہ۔ (۱۵) اتو خذ لفظۃ عند من کلام بعض الفقھاء ولا یوخذ ما بانوا من معنی عند قال فی الکتاب الھدایۃ والکنز والتنویر وغیرھا واللفظ للکنز من سرق من المسجد متاعا و بہ عندہ قطع فقام علیہ فی شروحھا المجتبی وفتح القدیر و بحر الرائق والدر المختار وغیرھا والنظم للدر: "عندہ ای بحیث یراہ"

[دایاں کالم - اردو] آگے بڑھ نہیں سکتا۔ (۱۳) مکہ کا رہنے والا اپنا پتہ بتاتا ہے کہ میرا گھر باب السلام کے پاس ہے حالانکہ بسا اوقات دونوں کا فاصلہ دو سو ہاتھ سے بھی زیادہ ہوتا ہے۔ (۱۴) شاگرد استاذ کے پاس مکمل تین سال رہا حالانکہ قیام اس کا مسجد میں ہوتا ہے اور شیخ کی مجلس میں اسے آخری صف میں بیٹھنے کی جگہ ملتی ہے۔ (۱۵) یہ کہاں کا انصاف ہے فقہاء کے کلام میں آئے ہوئے لفظ عند سے تو اذانِ ثانی کے متصل منبر ہونے پر استدلال کیا جائے اور فقہاء کرام نے خود لفظ عند کے جو معنی بتائے ہیں اس سے روگردانی کی جائے ہدایہ، کنز، تنویر وغیرہما میں فرمایا یہ عبارت کنز کی ہے جس نے مسجد سے ایسا سامان چرایا جس کا مالک سامان کے پاس تھا اس کا ہاتھ کاٹا جائیگا ان کی شرح مجتبی، فتح القدیر، بحرالرائق اور در مختار میں فرمایا الفاظ در مختار کے ہیں "سامان کے مالک کے پاس ہونے کا مطلب یہ ہے کہ اتنی دور ہو جہاں سے اپنا سامان دیکھ رہا ہو۔"

[حواشی] 1۔ کنز الدقائق کتاب السرقۃ فصل فی الحرز ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ص۱۷۹ 2۔ الدر المختار کتاب السرقۃ فصل فی الحرز مطبع مجتبائی دہلی ۳۳۴/۱

Fatawa Razawiyya Volume 28

From the aforementioned evidence, it is proven that the meaning of 'Inda' (near/at) is no more than what we explained for the meaning of 'Bayna Yadayhi' (before/in front of). Neither of these two words indicates that the Adhan (call to prayer) should be inside the mosque, let alone right next to the pulpit. However, when a delusion takes root in a person's mind, they perceive everything they see or hear according to that delusion. For example, if a hungry person is asked 'what is one plus one?', they reply 'two loaves of bread'.

Nafha 4: All praise is due to Allah, Lord of the worlds. From the previous explanation, the ignorance of those who argue from Imam Raghib's statement on this occasion is clear. He said, "The word 'Inda' is placed to denote closeness; sometimes it is for place, sometimes for belief—like one saying 'I have such and such near me'—and sometimes for rank and status."[1] Or they argue from Imam Sarkhasi's statement in 'Al-Mabsut' that 'Inda' is for expressing closeness.[2] The Persian translation of 'Inda' is 'Nazd' and in Hindi...

---

[1] Al-Mufradat fi Ghara'ib al-Qur'an, letter 'Ayn' with 'Nun', under the word 'Inda', Nur Muhammad Karkhana Tijarat Kutub Karachi, p. 355. [2] Al-Mabsut by Al-Sarkhasi, Book of Suretyship (Al-Kafala), Chapter of Suretyship for the Person (Al-Kafala bil-Nafs), Dar al-Kutub al-Ilmiyyah, Beirut 19/222.

फ़तावा रज़विया जिल्द 28

उपरोक्त साक्ष्यों से यह सिद्ध हो गया कि 'इन्द' (Inda) का अर्थ भी उससे अधिक नहीं है जो हमने 'बैन यदैहि' (Bayna Yadayhi) के अर्थ में वर्णित किया है। इन दोनों शब्दों का इस बात पर कोई संकेत नहीं है कि अज़ान मस्जिद के भीतर होनी चाहिए, और मिम्बर (मंच) के साथ जुड़ा होना तो दूर की बात है। लेकिन जब किसी व्यक्ति के मस्तिष्क में कोई भ्रम बैठ जाता है, तो वह जो कुछ भी देखता है, उसे उसी भ्रामक दृष्टि से समझता है और जो कुछ सुनता है, उसे उसी भ्रम के अनुसार मानता है। उदाहरण के लिए, जैसे किसी भूखे व्यक्ति से पूछा जाए कि 'एक और एक कितने होते हैं?', तो वह उत्तर देता है 'दो रोटियाँ'।

नफ़हा 4: समस्त प्रशंसा अल्लाह के लिए है जो सारे संसार का पालनहार है। पिछले विवरण से उन लोगों की अज्ञानता स्पष्ट हो गई है जो इस अवसर पर इमाम राग़िब के कथन का तर्क देते हैं कि "शब्द 'इन्द' निकटता के लिए बनाया गया है; कभी यह स्थान के लिए उपयोग होता है और कभी विश्वास के लिए—जैसे कोई कहे 'मेरे पास ऐसा है'—और कभी पद और प्रतिष्ठा के लिए होता है।"[1] या वे 'अल-मबसूत' में इमाम सरख़सी के कथन से तर्क देते हैं कि 'इन्द' निकटता व्यक्त करने के लिए है।[2] 'इन्द' का फ़ारसी अनुवाद "नज़्द" (Nazd) है और हिंदी में...

---

[1] अल-मुफ़रदात फ़ी ग़राइब अल-क़ुरआन, अक्षर 'ऐन' के साथ 'नून', शब्द 'इन्द' के अंतर्गत, नूर मोहम्मद कारखाना तिज़ारत कुतुब कराची, पृष्ठ 355। [2] अल-मबसूत, सरख़सी द्वारा, किताब अल-कफ़ाला, बाब अल-कफ़ाला बिन-नफ़्स, दार अल-कुतुब अल-इल्मिया, बेरुत 19/222।

مذکورہ بالا شواہد سے یہ ثابت ہو گیا کہ عند کے معنی بھی اس سے زیادہ نہیں جو ہم نے بین یدیہ کے معنی میں بیان کیا اور ان دونوں لفظوں کی کوئی دلالت اذان کے داخل مسجد ہونے پر نہیں چہ جائیکہ منبر سے متصل مراد لی جائے مگر جب کوئی وہم آدمی کے دماغ میں جم جاتا ہے تو وہ جو چیز بھی دیکھتا ہے اس کو وہی وہمی چیز سمجھتا ہے اور کوئی بات سنتا ہے تو وہی چیز اس کے خیال میں جیسا کہ بھوکے سے پوچھا جائے کہ ایک ایک کتنا ہوتا ہے تو وہ جواب دیتا ہے دو روٹی۔

نفحہ ۴: الحمد للہ رب العالمین گزشتہ اظہار سے ان لوگوں کی جہالت واضح ہوگئی جو اس موقع پر بھی امام راغب کے قول سے استدلال کرتے ہیں کہ "لفظ عند قرب کے لیے وضع کیا گیا ہے تو کبھی مکان کے لیے ہوتا ہے اور کبھی اعتقاد کے لیے جیسے کوئی کہے میرے پاس ایسا ہے اور کہیں رتبہ اور مرتبہ کے لیے ہوتا ہے یا مبسوط میں امام سرخسی کے قول سے استدلال کرتے ہیں عند قرب بیان کرنے کے لیے ہے۔" عند کا ترجمہ فارسی میں "نزد" اور ہندی میں---

---

۱ المفردات فی غرائب القرآن العین مع النون تحت اللفظ "عند" نور محمد کارخانہ تجارت کتب کراچی ص ۳۵۵ ۲ المبسوط للسرخسی کتاب الکفالۃ باب الکفالۃ بالنفس دار الکتب العلمیہ بیروت ۱۹ / ۲۲۲

Fatawa Razawiyya, Volume 28

(Arabic Column): ...indeed, we have provided you with enough instances of proximity (qurb) so that there is no need to repeat them. All the verses we recited were translated in both languages using the word "nazd" or "pas", despite the great breadth of meaning in those instances, as we explained. Similarly, in "The Hour has drawn near" [1] and "Draws near for mankind their reckoning" [2], and other such instances that are not hidden even from children. We have repeatedly asked them about a jurisprudential issue, but none of them has answered until now. And how could they answer? They have no power over it. When the truth dawns, tongues are silenced. The case is: Zaid made a pulpit whose value reaches one dinar, which is ten dirhams or more. It is lightweight, such that one man can carry it alone; it does not weigh him down nor does any part of it cause him distress...

(Urdu Column): ...contains "pas" (near) because we have mentioned all instances of proximity, making the repetition of verses unnecessary. We have also shown that in all these verses, the word "inda" (near/with) has been translated into both languages using the words "nazd" and "pas", even though there is great breadth in the meaning of proximity in these cases. As is evident from the verse "The Hour has drawn near" and the verse "Draws near for mankind their reckoning" etc. (that the word 'proximity' encompasses a gap of centuries). This point is clear even to children. We have asked them many times about a jurisprudential issue to which no one could provide an answer until today, and how could they answer? That very answer would reflect back upon them. The fact is that when the truth manifests, tongues become mute. The situation of the issue is that Zaid made a lightweight pulpit worth one dinar, equal to ten dirhams or more, which one person could easily carry wherever they want without any trouble, effort, or hardship. Adhan on the pulpit...

[Footnotes] 1 Al-Quran al-Karim 54/1 2 Al-Quran al-Karim 21/1

Page 216 of 684

फ़तावा रज़विय्या, जिल्द २८

(अरबी कॉलम): ...हमने निकटता (क़ुर्ब) के पर्याप्त उदाहरण प्रदान कर दिए हैं जिससे उन्हें दोहराने की आवश्यकता नहीं है। हमने जिन सभी आयतों का पाठ किया, उनका अनुवाद दोनों भाषाओं में 'नज़्द' या 'पास' शब्द से किया गया है, जबकि उन उदाहरणों में अर्थ की बड़ी व्यापकता है, जैसा कि हमने स्पष्ट किया है। इसी तरह, 'क़यामत करीब आ गई' [1] और 'लोगों के लिए उनके हिसाब का समय करीब आ गया' [2], और इसके अलावा अन्य उदाहरण जो बच्चों से भी छिपे नहीं हैं। हमने उनसे बार-बार एक फ़िक़्ही (न्यायशास्त्रीय) मसले के बारे में पूछा, लेकिन अब तक उनमें से किसी ने उत्तर नहीं दिया। और वे उत्तर दे भी कैसे सकते हैं? उनके पास इसका कोई सामर्थ्य नहीं है। जब सत्य का उदय होता है, तो ज़बानें चुप हो जाती हैं। मसले का स्वरूप यह है: ज़ैद ने एक मिम्बर (मंच) बनाया जिसकी कीमत एक दीनार यानी दस दिरहम या उससे अधिक है। वह इतना हल्का है कि एक व्यक्ति उसे अकेले ले जा सकता है; यह उसे भारी नहीं लगता और न ही उसका कोई हिस्सा उसे परेशान करता है...

(उर्दू कॉलम): ...में "पास" है क्योंकि हमने निकटता के सभी उदाहरणों का उल्लेख कर दिया है, जिसके लिए आयतों को दोहराने की आवश्यकता नहीं है। हमने यह भी बता दिया है कि इन सभी आयतों में शब्द "इंदा" का अनुवाद दोनों भाषाओं में शब्द 'नज़्द' और 'पास' से किया गया है, जबकि इन उदाहरणों में निकटता के अर्थ में बड़ी व्यापकता है। जैसा कि आयत 'इक़तरबातिस साअतु' (क़यामत करीब आ गई) और आयत 'इक़तरबा लिन्नासि हिसाबुहुम' (लोगों के लिए उनके हिसाब का समय करीब आ गया) आदि से स्पष्ट है (कि शब्द 'निकटता' अपने दामन में सदियों का फासला समेटे हुए है)। यह बात बच्चों तक पर स्पष्ट है। हमने उनसे बार-बार एक मसला पूछा जिसका जवाब आज तक कोई नहीं दे सका, और वे कैसे जवाब देते? वही जवाब तो खुद उन पर लौटता है। बात यह है कि जब हक (सत्य) प्रकट होता है, तो ज़बानें गूँगी हो जाती हैं। मसले की सूरत यह है कि ज़ैद ने एक दीनार (दस दिरहम या उससे अधिक के बराबर) का एक हल्का-फुल्का मिम्बर बनाया जिसे एक आदमी बिना किसी तक़ल्लुफ़, ज़हमत और मशक्कत के जहाँ चाहे उठा ले जाए। मिम्बर पर अज़ान...

[पाद टिप्पणी] 1 अल-क़ुरान अल-करीम 54/1 2 अल-क़ुरान अल-करीम 21/1

पृष्ठ 216/684

فتاویٰ رضویہ، جلد ۲۸

(عربی کالم): بأس وقد افدنا ك من موارد القرب ما يغني عن اعادته و جميع الايات التي تلونا انما ترجموا عنع فيها باللسانين بلفظة "نزد" يا "س" مع ما فيها من العرض العريض كما بينا۔ وكذلك في "اِقْتَرَبَتِ السَّاعَةُ" 1 "اِقْتَرَبَ لِلنَّاسِ حِسَابُهُمْ" 2 وغير ذلك مما لا يخفى على الصبيان، وقد سئلنا هم مرارا عن مسئلة فقهية فلم يجب احد منهم الى الان وكيف يجيبوا ومالهم به يدان واذ ا بزغ الحق كلا اللسان۔ صورتها زيد صنع منبرا تبلغ قيمته دينا را عشرة درا هم او اكثر وهو خفيف بحيث يذهب به رجل واحد لا ينوؤا به ولا يؤدة شيئ من

(اردو کالم): میں "پاس" ہے کیونکہ ہم نے قرب کے تمام موارد کا ذکر کر دیا ہے جس کے لیے آیات کے اعادہ کی ضرورت اور یہ بھی بتا دیا ہے کہ ان تمام آیتوں میں لفظ "عند" کا ترجمہ دونوں زبانوں میں لفظ نزد و پاس سے کیا گیا ہے جبکہ ان موارد میں قرب کے معنی میں بڑی وسعت ہے۔ جیسا کہ آیت اقتربت الساعة (قیامت قریب ہوئی) اور آیت اقترب للناس حسابهم (لوگوں کے لیے ان کے حساب کا وقت قریب ہوا) وغیرہ سے ظاہر ہے (کہ لفظ قرب اپنے دامن میں صدیوں کا فاصلہ سمیٹے ہوئے ہے) اور یہ بات بچوں تک پر واضح ہے ہم نے ان سے بارہا ایک مسئلہ پوچھا جس کا جواب آج تک کوئی نہ دے سکا اور وہ کیسے جواب دیتے وہی جواب تو خود ان پر لوٹنا بات یہ ہے کہ جب حق ظاہر ہوتا ہے زبانیں گونگی ہو جاتی ہیں۔ صورت مسئلہ یہ ہے کہ زید نے ایک دینار مساوی دس درم یا زائد کا ایک ہلکا پھلکا منبر بنایا جسے ایک آدمی بلا تکلف و بے زحمت و مشقت جہاں چاہے اٹھا لے جائے اذان منبر

[حواشی] 1 القرآن الکریم ۱/۵۴ 2 القرآن الکریم ۱/۲۱

Vol 28 Fatawa Ridawiyya

[Arabic Column] He carried it and took it away. So when he came to him in the mosque while the pulpit (minbar) was there, the trustee (mutawalli) borrowed it from its owner [saying] then when finished he would return it to him. One day, the prayer was completed and [the people] dispersed in the land, while the pulpit was still in its place and its owner was standing facing it at another door, watching stealthily. Then a moment of turning away occurred from Zaid, so he took the pulpit and fled. Does this Wahhabi thief's hand be cut off according to Shari'ah or not? For if they say 'no', then they have contradicted the texts of the Imams, as they said: 'Whoever steals property from a mosque while its owner is near it such that he sees him, [his hand] is cut off.' And if they say 'yes', then the condition for cutting was that its owner be near it so as to be secured by the guardian, since the mosque is not a secured place. Thus they have admitted that the one standing at the door of the mosque or within its boundaries or its courtyard facing...

[Urdu Column] ...at the time Zaid brought it to the mosque, the mosque's trustee borrowed it from the owner [saying] that they would return it after finishing the prayer. After the prayer, people dispersed here and there and the pulpit remained there, and the owner stood at the front door of the mosque or within the mosque's boundaries, watching and guarding it. In the meantime, a Wahhabi entered the mosque from another door with the intention of stealing and waited for the owner to turn his face just a little. As soon as he got the chance, he took the pulpit and ran away. The question is: Will that Wahhabi be held liable for the offense of theft or not, and will his hand be cut off or not? If the proponents of the call to prayer (Adhan) inside the mosque give the answer 'no', then it will be against the explicit text of the jurists (Imams of Fiqh), as their decree is: 'Whoever stole the property from inside a mosque while the owner was at such a place near that property from where the property was visible, then his hand shall be cut off.' If they answer that the hand will be cut off, then the condition for cutting was that the owner be so close to the property that he be considered its guardian, because a mosque itself is not a secure place. Thus, these people have admitted that at the door of the mosque...

[Footnote] 1. Al-Bahr al-Ra'iq, Book of Theft, Section on Security (al-Hirz), H.M. Saeed Company, Karachi, 5/59; Al-Durr al-Mukhtar, Book of Theft, Section on Security (al-Hirz), Mujtabai Press, Delhi, 1/334.

[अरबी कॉलम] वह उसे उठाकर ले गया। जब वह मस्जिद में उसके पास आया जबकि मिंबर (मस्जिद का मंच) वहाँ था, मुतवल्ली ने उसके मालिक से उसे उधार माँगा [यह कहते हुए] कि जब नमाज़ पूरी हो जाएगी तो वे उसे लौटा देंगे। एक दिन नमाज़ पूरी हुई और [लोग] ज़मीन में बिखर गए, जबकि मिंबर अपनी जगह पर था और उसका मालिक दूसरे दरवाज़े पर उसके सामने खड़ा होकर चोरी-छिपे देख रहा था। फिर ज़ैद की तरफ से मुख फेरने का एक क्षण आया, तो उसने मिंबर उठाया और भाग निकला। क्या शरीयत के अनुसार इस वहाबी चोर का हाथ काटा जाना चाहिए या नहीं? क्योंकि अगर वे 'नहीं' कहते हैं, तो उन्होंने इमामों के ग्रंथों का विरोध किया है, जैसा कि उन्होंने कहा है: 'जो कोई मस्जिद से संपत्ति चुराता है जबकि उसका मालिक उसके पास हो इस तरह कि वह उसे देख सके, [उसका हाथ] काट दिया जाता है।' और अगर वे 'हाँ' कहते हैं, तो काटने की शर्त यह थी कि उसका मालिक उसके पास हो ताकि उसे रक्षक द्वारा सुरक्षित माना जाए, क्योंकि मस्जिद सुरक्षित स्थान नहीं है। इस प्रकार उन्होंने स्वीकार किया है कि जो मस्जिद के दरवाज़े पर या उसकी सीमाओं के भीतर या उसके आंगन में सामने खड़ा है...

[उर्दू कॉलम] ...उस समय ज़ैद उसे मस्जिद में लेकर पहुँचा, मस्जिद के मुतवल्ली ने उसे मालिक से [यह कहते हुए] उधार लिया कि नमाज़ पूरी होने के बाद वे इसे वापस कर देंगे। नमाज़ के बाद लोग इधर-उधर बिखर गए और मिंबर वहीं पड़ा रहा, और मालिक मस्जिद के सामने के दरवाज़े पर या मस्जिद की सीमाओं के भीतर खड़ा होकर उसे देखता और उसकी रखवाली करता रहा। इसी बीच, एक वहाबी चोरी की नीयत से दूसरे दरवाज़े से मस्जिद में दाखिल हुआ और मालिक के थोड़ा सा मुख फेरने का इंतज़ार करने लगा। जैसे ही उसे मौका मिला, वह मिंबर लेकर भाग निकला। सवाल यह है कि: क्या वह वहाबी चोरी के अपराध के लिए उत्तरदायी होगा या नहीं, और क्या उसका हाथ काटा जाएगा या नहीं? यदि मस्जिद के अंदर अज़ान के समर्थक 'नहीं' जवाब देते हैं, तो यह न्यायविदों (फ़िक्ह के इमामों) के स्पष्ट पाठ के खिलाफ होगा, जैसा कि उनका फरमान है: 'जिसने मस्जिद के भीतर से संपत्ति चुराई जबकि मालिक उस संपत्ति के पास ऐसी जगह पर था जहाँ से संपत्ति दिखाई दे रही थी, तो उसका हाथ काटा जाएगा।' यदि वे उत्तर देते हैं कि हाथ काटा जाएगा, तो काटने की शर्त यह थी कि मालिक संपत्ति के इतना करीब हो कि उसे उसका रक्षक माना जाए, क्योंकि मस्जिद स्वयं एक सुरक्षित स्थान नहीं है। इस प्रकार, इन लोगों ने स्वीकार कर लिया है कि मस्जिद के दरवाज़े पर...

[पाद लेख] १. अल-बहर अल-रईक, किताब अल-सरक़ा (चोरी की किताब), फ़स्ल फ़िल-हिर्ज़ (सुरक्षा पर अनुभाग), एच.एम. सईद कंपनी, कराची, ५/५९; अल-दुर्र अल-मुख्तार, किताब अल-सरक़ा, फ़स्ल फ़िल-हिर्ज़, मुजतबाई प्रेस, दिल्ली, १/३३४।

पृष्ठ २१७ का ६८४

[عربی کالم] حملہ واذہابہ فاذا اتاہ فی المسجد حین المنبر کان المتولی یستعیرہ من مالکہ ثم اذا فرغ یردہ الیہ و ذات یوم قضیت الصلوٰۃ وانتشروا فی الارض والمنبر بعد فی مکانہ ومالکہ قائم بحذائہ علی باب آ خر مسترقاً وحانت التفاتۃ من زید فاخذ المنبر و اشرد فھل یقطع ھذا الوھابی السارق شرعاً ام لا فان قالوا لا فقد خالفوا نصوص الائمۃ اذ قالوا من سرق من المسجد متاعاً و ربہ عندہ بحیث یراہ قطع [1] وان قالوا نعم فقد کان شرط القطع ان یکون ربہ عندہ لیکون محرزاً بالحافظ اذ المسجد لیس بمحر ز فقد اعترفوا ان القائم علی باب المسجد او فی حدودہ او فنائہ حذاء

[اردو کالم] کے وقت زید اسے مسجد میں لے کر پہنچا متولی مسجد نے اسے مالک سے عاریتہ مانگ لیا کہ نماز سے فارغ ہو کر واپس کر دیں گے بعد نماز لوگ تو ادھر ادھر منتشر ہوگئے اور منبر وہیں پڑا رہ گیا اور مالک سامنے مسجد کے دروازے پر یا حدود مسجد کے اندر کھڑا رہ کر اسے دیکھتا اور نگرانی کرتا رہا اس اثنا میں ایک وہابی چوری کی نیت سے مسجد کے اندر دوسرے دروازے سے داخل ہوا اور مالک کے ایک ذرا رخ پھیرنے کا انتظار کرتا رہا جیسے ہی مہلت پائی منبر لے کر نکل بھاگا سوال یہ ہے کہ وہ وہابی چوری کی علت میں ماخوذ ہوگا یا نہیں اور اس کا ہاتھ کاٹا جائے گا یا نہیں؟ تو داخل مسجد اذان کے حامی اگر یہ جواب دیں کہ نہیں تو ائمہ فقہ کی نص صریح کے خلاف ہوگا کہ ان کا ارشاد "جس نے مسجد کے اندر کے سامان کو چرایا جبکہ مالک اس سامان کے پاس ایسی جگہ ہو جہاں سے سامان نظر آرہا ہو تو اس کا ہاتھ کاٹا جائیگا" اگر یہ جواب دیں کہ ہاتھ کاٹا جائیگا تو کاٹنے کی شرط یہ تھی کہ مالک سامان کے اتنے پاس ہو کہ اسکا محافظ قرار دیا جائے کیونکہ مسجد خود محفوظ جگہ نہیں تو ان لوگوں نے یہ اعتراف کرلیا کہ مسجد کے دروازے

[فٹ نوٹ] ' البحر الرائق کتاب السرقه فصل فی الحرز ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۵۹/۵ ،

الدرالمختار کتاب السرقه فصل فی الحرز مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۳۳۴

Fatawa Rizwia, Vol 28

[Left Column Text] ...the pulpit, standing in its courtyard in front of the pulpit is indeed near the pulpit. This is what we aimed for, and all praise is due to Allah, an abundant, good, and blessed praise, such as He loves and is pleased with.

Fragrance 5: If we descend to the level of their understanding, it is undoubtedly clear to everyone that 'inda' (near/at) is an adverb of both time and place. As Allah Almighty says: "Take your adornment at every masjid" [1], meaning your clothes at the time of every prayer. Time is also related to places and bodies when it has a specific association with them. Allah Almighty says: "On the day of Hunain when your great numbers pleased you" [2]. Hunain is indeed the name of a place. The same applies to the Day of Badr, Day of Uhud, Day of Dar, Lailat al-Aqaba, Lailat al-Mi'raj, and Lailat al-Ghar. In the Sahihayn (Bukhari and Muslim), there is a hadith: "Who will have it on the Day of Sab' (the beast)?" [3]. The word 'Sab' is also narrated with a sukun on the letter 'ba'.

[Right Column Text] ...near it, standing in its courtyard in front of the pulpit is near the pulpit itself. This was our claim which the opponent has confessed. Boundless pure and blessed praises for Allah Almighty, with which He is pleased and which He likes.

Fragrance 5: If we talk even by descending to the level of understanding of these people, then this much is clear to everyone that 'inda' is for both time and place, just as the command of the Lord is: "Adopt your adornment near every masjid", meaning wear clothes at the time of every prayer. And time itself is also added to place and bodies when they have some specific relationship with the time. The divine command is: "And remember the day of Hunain when you were proud of your large numbers." Hunain is the name of a place. This same situation applies to the Day of Badr, Day of Uhud, Day of Dar, Lailat al-Aqaba, Lailat al-Mi'raj, and Lailat al-Ghar. There is a hadith in Sahihayn: "And who for it on the Day of Sab'." The word 'Sab' is also narrated with a sukun on the 'ba'.

[Footnotes] 1. Al-Quran Al-Karim 7/31 2. Al-Quran Al-Karim 9/25 3. Sahih al-Bukhari, Kitab al-Anbiya, Bab Minhu, Qadeemi Kutub Khana Karachi 1/494

फ़तावा रज़विया, खंड 28

[बायां कॉलम पाठ] ...मिंबर, उसके प्रांगण में मिंबर के सामने खड़ा होना वास्तव में मिंबर के पास ही है। यही वह चीज़ थी जो हम चाहते थे, और अल्लाह के लिए बहुत अधिक, पवित्र और बरकत वाली प्रशंसा है, जैसा कि वह प्यार करता है और जिससे वह प्रसन्न होता है।

सुगंध 5: यदि हम उनकी समझ के स्तर तक उतरें, तो इसमें कोई संदेह नहीं है कि 'इन्द' (पास/पर) समय और स्थान दोनों का एक क्रियाविशेषण है। जैसा कि अल्लाह तआला का फरमान है: "प्रत्येक मस्जिद के पास अपनी शोभा धारण करो" [1], अर्थात प्रत्येक प्रार्थना के समय अपने कपड़े पहनो। समय भी स्थानों और शरीरों से संबंधित होता है जब उसका उनके साथ कोई विशेष संबंध हो। अल्लाह तआला फरमाता है: "हुनैन के दिन जब तुम्हारी संख्या की अधिकता ने तुम्हें प्रसन्न किया था" [2]। हुनैन वास्तव में एक स्थान का नाम है। यही बात बद्र के दिन, उहुद के दिन, दार के दिन, लैलातुल अक़बा, लैलातुल मेराज और लैलातुल गार पर भी लागू होती है। सहीहैन (बुखारी और मुस्लिम) में एक हदीस है: "सबअ' (दरिंदे) के दिन इसके लिए कौन होगा?" [3]। 'सबअ' शब्द 'बा' अक्षर पर सुकून के साथ भी वर्णित है।

[दायां कॉलम पाठ] ...उसके पास, उसके प्रांगण में मिंबर के सामने खड़ा होने वाला मिंबर के पास ही है, तो यह हमारा दावा था जिसे विरोधी ने स्वीकार कर लिया। अल्लाह तआला के लिए बेशुमार पाक और मुबारक प्रशंसाएं जिससे वह राजी हो और जिसे वह पसंद करे।

सुगंध 5: यदि हम इन लोगों की समझ के स्तर पर उतर कर भी बात करें, तो इतना तो सब पर स्पष्ट है कि 'इन्द' समय और स्थान दोनों ही के लिए प्रयुक्त होता है, जैसा कि रब का आदेश है: "प्रत्येक मस्जिद के पास अपनी शोभा अपनाओ", अर्थात प्रत्येक नमाज़ के समय कपड़े पहनो। और समय स्वयं भी स्थान और शरीरों की ओर जुड़ता है जब उनका समय के साथ कोई विशेष संबंध हो। दैवीय आदेश है: "और हुनैन के दिन को याद करो जब तुम अपनी अधिकता पर गर्व कर रहे थे।" हुनैन एक जगह का नाम है। यही स्थिति बद्र के दिन, उहुद के दिन, दार के दिन, लैलातुल अक़बा, लैलातुल मेराज और लैलातुल गार की है। सहीहैन की हदीस है: "और सबअ' के दिन इसके लिए कौन होगा।" 'सबअ' शब्द 'बा' के सुकून के साथ भी वर्णित है।

[पादलेख] 1. अल-क़ुरान अल-करीम 7/31 2. अल-क़ुरान अल-करीम 9/25 3. सहीह अल-बुखारी, किताबुल अंबिया, बाब मिन्हु, कदीमी कुतुब खाना कराची 1/494

[بائیں کالم کا متن] المنبر قائم عند المنبر فثبت ان الاذان عند المنبر و ذلك ما اردناه ولله الحمد حمدا كثيرا طيبا مباركا فيه كما يحبه ويرضاه۔ نفحه ۵: لئن نزلنا الی مثل مداركهم فلا شک ان عند ظرف زمان ومكان قال تعالیٰ: "خُذُوْا زِيْنَتَكُمْ عِنْدَ كُلِّ مَسْجِدٍ" ۱ ای ثیا بكم وقت كل صلوة والوقت يضاف الی الامكنة والاجسام ايضاً اذا كان له اختصاص بها قال تعالیٰ: "يَوْمَ حُنَيْنٍ اِذْ اَعْجَبَتْكُمْ كَثْرَتُكُمْ" ۲ انما حنين اسم مكان و كذا يوم بدر يوم احد يوم الدار ليلة عقبة ليلة المعراج ليلة الغار فی الصحيحين: "من لها يوم السبع" ۳ سبع بسكون الباء مكان المحشر

[دائیں کالم کا متن] کے پاس اس کے فناء میں منبر کے سامنے کھڑا ہونے والا منبر کے پاس ہی ہے تو ہمارا دعویٰ تھا جس کا اعتراف مخالف نے کیا اللہ تعالیٰ کے لیے بے شمار پاک اور مبارک تعریفیں جس سے وہ راضی ہوا اور جسے پسند کرے۔ نفحہ ۵: اگر ہم ان لوگوں کے معیارِ فہم پر اتر کر بھی بات کریں تو اتنا تو سب پر ظاہر ہے کہ عند ظرفِ زمان اور مکان دونوں ہی کے لیے ہے جیسا کہ ارشادِ باری ہے: "ہر مسجد کے پاس اپنی زینت اختیار کرو" یعنی ہر نماز کے وقت کپڑے پہنو اور خود وقت بھی مکان اور اجسام دونوں ہی کی طرف مضاف ہوتا ہے جب کہ وقت کے ساتھ ان کو کوئی خصوصیت ہو ارشاد الٰہی ہے: "اور حنین کا دن یاد کرو جب تم اپنی کثرت پر اترا گئے تھے" حنین ایک جگہ کا نام ہے یہی حال یومِ بدر، یومِ احد، یومِ دار، لیلۃ العقبہ، لیلۃ المعراج اور لیلۃ الغار کا ہے صحیحین کی حدیث ہے: "و من لہا یوم السبع" سبع کا لفظ با کے سکون کے سات بھی مروی ہے

[حواشی] ۱ القرآن الكريم ۷ / ۳۱ ۲ القرآن الكريم ۹ / ۲۵ ۳ صحيح البخاری كتاب الانبياء باب منه قديمی كتب خانہ كراچی ۱ / ۴۹۴

Fatawa Ridawiyya Volume 28

(Left Column - Arabic text) ...Or with the damma, it refers to a predatory animal, and this is the opinion of the majority. There is no doubt that this time has a specific connection with the pulpit, in terms of its time and occasion. Nafha 6: They argued based on the statement of some, "on the pulpit" ('alal minbar). Among them are those who interpret it as "near" ('inda). You have known that there is nothing in "near" that would satisfy them. The most ignorant of them says "on" ('ala) here is in the sense of the preposition "bi" (with/by). He means that "bi" denotes attachment (ilsaq), so the Adhan would be attached to the pulpit. However, the attachment in "bi" is certainly not in the sense of physical contact. You say "I passed by Zaid" (Marratu bi-Zaidin) when you pass such that you see him, even if there is more between the two of you than the distance between the pulpit and the door. Allah Almighty said: "And how many a sign within the heavens and the earth do they pass over while they, therefrom, are turning away."[1] Here the word "on" ('ala) is used itself, and you do not reach the means to means.

(Right Column - Urdu Translation/Explanation) So the word 'Sab' refers to the place of Gathering (Mahshar), and with the damma on the letter 'Ba', it refers to a lion; this is the preferred view among most scholars. Thus, in these instances, the 'day' is attributed to the 'place', so why would it not be correct that the meaning of 'Adhan near the pulpit' (Adhan indal minbar) is 'Adhan at the time of the pulpit', as this Adhan has a specific relation to the pulpit. Nafha 6: Those who favor this Adhan argued from the statement of some jurists "Adhan on the pulpit". Some of them interpreted "on" ('ala) as "near" ('inda), and we have mentioned above that there is nothing in the word "near" itself that provides peace to their hearts. The most ignorant among them said that "on" ('ala) is in the sense of the preposition "bi". This means that since "bi" is for attachment (ilsaq), the phrase "Adhan on the pulpit" would mean an Adhan that is connected to the pulpit. Regardless of the fact that interpreting "on" as "bi" is itself questionable, the interesting thing is that "attachment" (ilsaq) does not mean actual physical connection. In the Arabic saying "Marratu bi-Zaidin" (I passed by Zaid), it does not mean that I walked while stuck to Zaid. Rather, even if you walk behind Zaid at a distance greater than the distance between the pulpit and the mosque door, in such a way that you can see him, you can say "I passed by Zaid". Allah Blessed and Exalted...

[1] Al-Quran al-Karim 12/105 Page 219 of 684

फतावा रिज़विया जिल्द 28

(बायां कॉलम - अरबी पाठ) ...या ज़म्मा के साथ इसका अर्थ एक शिकारी जानवर होगा, और अधिकांश के अनुसार यही है। इसमें कोई संदेह नहीं है कि इस समय का मिम्बर के साथ एक विशेष संबंध है, इसके समय और अवसर के रूप में। नफ़ह 6: उन्होंने कुछ के इस कथन से तर्क दिया, "मिम्बर पर" ('अलल मिम्बर)। उनमें से वे हैं जो इसकी व्याख्या "पास" (इन्द) के रूप में करते हैं। आप जानते हैं कि "पास" में ऐसा कुछ नहीं है जो उन्हें संतुष्ट कर सके। उनमें से सबसे अज्ञानी कहता है कि यहाँ "पर" (अला) 'साथ/द्वारा' (बा) के अर्थ में है। उसका मतलब है कि "बा" जुड़ाव (इल्साक़) को दर्शाता है, इसलिए अज़ान मिम्बर से जुड़ी होगी। हालांकि, "बा" में जुड़ाव निश्चित रूप से वास्तविक भौतिक संपर्क के अर्थ में नहीं है। आप कहते हैं "मैं ज़ैद के पास से गुज़रा" (मररतु बि-ज़ैदिन) जब आप इस तरह गुज़रते हैं कि आप उसे देख सकें, भले ही आप दोनों के बीच की दूरी मिम्बर और दरवाज़े के बीच की दूरी से अधिक हो। अल्लाह तआला ने फ़रमाया: "और आकाश और पृथ्वी में कितनी ही निशानियाँ हैं जिन पर से वे गुज़रते हैं और वे उनसे मुँह मोड़ने वाले हैं।"[1] यहाँ स्वयं "पर" (अला) शब्द का प्रयोग हुआ है, और आप साधनों तक नहीं पहुँचते।

(दायां कॉलम - उर्दू अनुवाद/व्याख्या) तो शब्द 'सबअ' से मुराद मैदान-ए-महशर होगा और 'बा' के ज़म्मा के साथ शेर मुराद होगा, अधिकांश विद्वानों के अनुसार यही पसंदीदा मत है। अत; इन स्थानों में यदि 'दिन' का श्रेय 'स्थान' को दिया जाता है, तो यह क्यों सही नहीं होगा कि 'मिम्बर के पास अज़ान' (अज़ान इन्दल मिम्बर) का अर्थ 'मिम्बर के समय अज़ान' हो, क्योंकि इस अज़ान का मिम्बर से एक विशेष संबंध है। नफ़ह 6: अज़ान के पक्षकारों ने कुछ न्यायविदों के कथन 'मिम्बर पर अज़ान' से तर्क दिया। उनमें से कुछ ने 'पर' (अला) की व्याख्या 'पास' (इन्द) के रूप में की, और हम ऊपर उल्लेख कर चुके हैं कि स्वयं 'इन्द' शब्द में ऐसी कोई बात नहीं है जिससे उनके दिलों को सुकून मिले। उनमें से सबसे बड़े अज्ञानी ने कहा कि 'अला' यहाँ 'बा' के अर्थ में है। मतलब यह है कि 'बा' इल्साक़ (जुड़ाव) के लिए आता है, तो 'मिम्बर पर अज़ान' का अर्थ वह अज़ान होगा जो मिम्बर से जुड़ी हो। इस बात से इतर कि यहाँ 'अला' का 'बा' के अर्थ में होना स्वयं संदिग्ध है, मज़ेदार बात यह है कि स्वयं 'इल्साक़' का अर्थ वास्तविक भौतिक संपर्क नहीं है। अरबी के इस कथन 'मररतु बि-ज़ैदिन' (मैं ज़ैद के साथ चला/पास से गुज़रा) का यह मतलब नहीं है कि मैं ज़ैद से चिपक कर चला। बल्कि, यदि आप ज़ैद के पीछे मिम्बर और मस्जिद के दरवाज़े की दूरी से अधिक फ़ासले पर भी इस तरह चलें

कि आपकी नज़र ज़ैद पर रहे, तो आप कह सकते हैं कि मैं ज़ैद के साथ चला। अल्लाह तबारक व तआला...

[1] अल-कुरान अल-करीम 12/105 पृष्ठ 219 of 684

(بایاں کالم - عربی عبارت) او بضمتها الحیون المفترس و علیه الاکثر ولا شك ان لهذا الوقت اختصاصا بالمنبر وقته وحینه۔ نفحه ٦: احتجوا بقول بعضهم علی المنبر فمن هؤلاء من یفسره بعند وقد علمت ان لیس فی عند ما یقرأ اعینهم واجهلهم یقول "علی" ههنا بمعنی الباء یرید ان الباء اللاساق فکان الاذان ملاصق المنبر مع ان الالصاق الذی فی الباء لیس قطعا بمعنی الاتصال الحقیقی تقول مررت بزید اذا مررت بحیث تراه و ان کان بینکما اکثر مما بین المنبر و الباب قال تعالی: "وَ کَاَیِّنْ مِّنْ اٰیَةٍ فِی السَّمٰوٰتِ وَ الْاَرْضِ یَمُرُّوْنَ عَلَیْهَا وَ هُمْ عَنْهَا مُعْرِضُوْنَ"[1] ههنا لفظة علی نفسها و انت لا یبلغ الاسباب اسباب

(دایاں کالم - اردو ترجمہ و تشریح) تو لفظ سبع سے مراد مکان محشر ہوگا اور باء کے ضمہ کے ساتھ تو شیر مراد ہو گا کا اکثر علماء کے نزدیک یہی راجح ہے پس ان مقامات میں یوم کی نسبت مقام کی طرف ہے تو ایسا کیوں صحیح نہ ہو گا کہ اذان عند المنبر کے معنی اذان وقت منبر ہو کیونکہ اس اذان کو منبر سے ایک نسبت خاص ہے۔ نفحہ ۶: اذانیوں نے بعض فقہاء کے قول اذان علی المنبر سے استدلال کیا تو ان میں سے بعض نے علی کی تفسیر عند سے کی اور ہم اوپر ذکر کر آئے ہیں کہ خود لفظ عند میں کوئی ایسی بات نہیں جس سے ان کے دل کو چین ملے اور ان میں سب سے بڑے جاہل نے کہا کہ علی معنی میں باء کے ہے مطلب یہ کہ باء الصاق کے لئے آتا ہے تو لفظ اذان علی المنبر کا مطلب ہو گا وہ اذان جو منبر کے متصل ہو اس بات سے قطع نظر کہ یہاں علی کا باء کے معنی میں ہونا خود محل نظر ہے لطف یہ ہے کہ خود الصاق کے معنی اتصال حقیقی نہیں عربی کے اس قول مررت بزید (میں زید کے ساتھ چلا) کا یہ مطلب نہیں کہ میں زید سے چپک کر چلا بلکہ تم زید کے پیچھے پیچھے منبر اور دوا زہ مسجد کی دوری سے زائد فاصلہ

پر بھی چلو اس طرح کہ تمہاری نظر زید پر رہے تو تم کہہ سکتے ہو کہ میں زید کے ساتھ چلا اللہ تبارک و تعالیٰ

[1] القرآن الکریم ۱۲ / ۱۰۵ صفحہ 219 of 684

Fatawa Razvia Volume 28

He states: "How many signs are there in the heavens and the earth that they pass by, yet they turn away from them." In this verse, the word 'Ala' (upon) itself is used. So, can you, by taking 'Ala' in the sense of 'adhesion', rise up to the heavens to be connected with the heavenly signs? Therefore, in this verse, the meaning of 'tamurruna 'alayha' (you pass by them) must inevitably be taken as: you pass by while seeing those signs in a state where there was the distance of heaven and earth between you and those signs. And the most sound-minded among them explained that in the writing of some jurists, the word 'Ala al-minbar' (upon the pulpit) is to emphasize proximity. The meaning is that the intent is exaggeration in proximity, i.e., so close to the pulpit as if one is actually upon it, but this is also just their whim.

[Arabic Text]: ...the heavens until it adheres to its signs. Rather, the meaning is that you pass by in such a way that you see them. And the most exemplary among them in method says that some jurists used 'Ala' to emphasize proximity, meaning that the intent is exaggeration in proximity, as if he is 'upon' it, above it. And all this is from their whims.

Firstly: All linguists agree that as long as the literal meaning of a word is possible, there is no way to take a metaphorical meaning. And it is clear that taking 'Ala' in the sense of 'Inda' (near), 'Ba' (with), or for exaggeration would be its metaphorical meanings, whereas its literal meaning is for 'necessity/obligation' (luzoom). As stated in the primary works of Imam Shams al-A'immah and Kashf al-Imam al-Bukhari: "'Ala' according to its original nature and placement, is for obligation (ilzam)."

[Arabic Text]: Firstly: The wise have reached a consensus that whenever a word can carry its literal meaning, one does not turn away from it to a metaphor. And it is known that 'Ala' in the sense of 'Inda', or in the sense of 'Ba', or for exaggeration, all of these are metaphorical. And it is literally for 'necessity/obligation' (luzoom). So, in the principles of Imam Shams al-A'immah, then Kashf al-Imam al-Bukhari: "As for 'Ala', it is for necessity (luzoom) considering the origin of its placement. End."

[1] Kashf al-Asrar 'an Usul al-Bazdawi, Discussion on Particles, word 'Ala', Dar al-Kitab al-Arabi, Beirut 2/173

फ़तावा रज़विया जिल्द 28

वह फ़रमाता है: "आसमान और ज़मीन में कितनी आयतें हैं जिनसे वे गुज़रते हैं और वे उन आयतों से मुँह मोड़ लेते हैं।" इस आयत में स्वयं 'अला' (पर) शब्द ही है, तो क्या तुम 'अला' को 'इल्साक़' (जुड़ाव) के अर्थ में लेकर आसमानी आयतों से जुड़ने के लिए आसमानों तक बुलंद होने की शक्ति रखते हो? इसलिए इस आयत में अनिवार्य रूप से 'तमुर्रून अलैहा' (तुम उन पर से गुज़रते हो) का यही अर्थ लेना होगा कि तुम उन आयतों को देखते हुए गुज़रते हो इस हाल में कि तुम में और उन आयतों में आसमान और ज़मीन की दूरी थी। और उनमें सबसे अधिक स्वस्थ बुद्धि वाले ने यह व्याख्या की है कि कुछ फ़क़ीहों (धर्मशास्त्रियों) के लेखन में 'अला अल-मिम्बर' (मिम्बर पर) शब्द निकटता पर ज़ोर देने के लिए है। मतलब यह कि उद्देश्य निकटता में अतिशयोक्ति है, यानी मिम्बर के इतना करीब कि मानो मिम्बर पर ही हो, लेकिन यह भी उनकी महज़ कल्पना ही है।

[अरबी पाठ]: ...आसमानों तक कि वह अपनी आयतों (निशानियों) से चिपक जाए। बल्कि अर्थ यह है कि तुम इस तरह गुज़रते हो कि उन्हें देखते हो। और उनमें से श्रेष्ठ पद्धति वाला कहता है कि कुछ फ़क़ीहों ने 'अला' का प्रयोग निकटता की पुष्टि के लिए किया है, उनका अर्थ निकटता में अतिशयोक्ति है, जैसे कि वह उसके'ऊपर' हो। और यह सब उनकी कोरी कल्पनाएँ हैं।

पहला: सभी भाषाविदों का इस बात पर आम सहमति है कि जब तक शब्द का वास्तविक (शाब्दिक) अर्थ संभव हो, अलंकारिक (लाक्षणिक) अर्थ लेने का कोई रास्ता नहीं है। और यह स्पष्ट है कि 'अला' को 'इन्दा' (पास), 'बा' (साथ) या अतिशयोक्ति के लिए लेना उसके अलंकारिक अर्थ होंगे, क्योंकि इसके वास्तविक अर्थ 'अनिवार्यता/प्रतिबद्धता' (लुज़ूम) के हैं, जैसा कि इमाम शम्स अल-अइम्मा और कशफ़ इमाम बुखारी में कहा गया है: "'अला' अपनी मूल संरचना और नियोजन के आधार पर 'इल्ज़ाम' (अनिवार्यता) के लिए है।"

[अरबी पाठ]: पहला: बुद्धिजीवियों ने इस पर सहमति जताई है कि जब भी कोई शब्द वास्तविक अर्थ की संभावना रखता हो, तो उससे मुड़कर अलंकारिक अर्थ की ओर नहीं जाया जाता। और यह ज्ञात है कि 'अला' का अर्थ 'इन्दा' (पास), या 'बा' (साथ) के अर्थ में, या अतिशयोक्ति के लिए होना, ये सभी अलंकारिक हैं। और यह वास्तव में 'लुज़ूम' (अनिवार्यता) के लिए है। अतः इमाम शम्स अल-अइम्मा के उसूल (सिद्धांतों) में, फिर कशफ़ अल-इमाम अल-बुखारी में: "जहाँ तक 'अला' की बात है, तो यह अपने मूल नियोजन के विचार से 'लुज़ूम' (अनिवार्यता) के लिए है। समाप्त।"

[1] कशफ़ अल-असरार अन उसूल अल-बज़दवी, हुरूफ पर बहस, शब्द 'अला', दार अल-किताब अल-अरबी, बेरुत 2/173

ارشاد فرماتا ہے: "آسمان و زمین میں کتنی آیتیں ہیں جن گزرتے ہیں اور وہ ان آیتوں سے اعراض کرتے ہیں۔" اس آیت میں خود لفظ علی ہی ہے تو کیا تم علی کو الصاق کے معنی میں لے کر آسمانی آیتوں سے متصل ہونے کے لیے آسمانوں تک بلند ہونے کی طاقت رکھتے ہو پس اس آیت میں لامحالہ تمرون علیہا کے یہی معنی مراد لینے ہونگے کہ تم ان آیتوں کو دیکھتے ہوئے گزرتے ہو اس حال میں کہ تم میں اور ان آیتوں میں آسمان کی و زمین کی دوری تھی اور ان میں سب سے زیادہ سلیم الطبع نے یہ تشریح کی کہ بعض فقہاء کی عبارت میں علی المنبر کا لفظ قرب کی تاکید کے لیے ہے مطلب یہ کہ مراد مبالغہ فی القرب ہے یعنی منبر کے اتنا قریب کہ گویا منبر پر ہی ہو لیکن یہ بھی ان کی ہوس ہی ہے۔

السموات حتی تلتصق بآیاتھا انما المعنی تمر بحیث تراھا وامثلھم طریقۃ یقول ان بعض الفقھاء اتی بعلي تأکیدا للقرب یرید ان المراد المبالغۃ في القرب حتی کانہ علیہ فوقہ وکل ھذا من ھوساتھم۔

اولاً: تمام اہل زبان کا اس امر پر اتفاق ہے کہ لفظ کے معنی حقیقی جب تک بن سکیں معنی مجازی مراد لینے کی کوئی سبیل نہیں اور یہ واضح ہے کہ علی کو عند باء یا مبالغہ کے لیے لینا اس کے معنی مجازی ہوں گے کہ اس کے معنی حقیقی تولازم کرنے کے ہیں جیسا کہ اول امام شمس الائمہ اور کشف امام بخاری میں : "علی اصل ووضع کے اعتبار سے الزام کے لیے ہے۔"

فاولاً:قد اجمع العقلاء ان اللفظ متی احتمل الحقیقۃ لا مجاز عنھا الی المجاز و معلوم ان علی بمعنی عند او بمعنی الباء او للمبالغۃ کل ذلك مجاز وھی حقیقۃ فی اللزوم ففی اصول الامام شمس الائمۃ ثم کشف الامام البخاری: "اما علی فللزوم باعتبار اصل الوضع۔ اھ"

۱ کشف الاسرار عن اصول البزدوی بحث حروف البحر کلمہ علی دار الکتاب العربی بیروت ۲/۱۷۳

صفحہ 220 از 684

Fatawa Ridawiyya Volume 28

- In the 'Tahrir' of Imam Ibn al-Humam and the 'Taqrir' of Imam Ibn Amir al-Hajj: "That is, 'luzum' (necessity/attachment) is the true meaning of 'ala' (on/upon)." And in 'Al-Radi Sharh al-Kafiya', it is mentioned that the idiom "Walk upon the name of Allah" means "clinging to it/making it necessary."
- In the Great Quran, this word is used in this sense; the Divine Command is: "Then one of the two [women] came to him, walking bashfully" (28:25), meaning she was characterized by (clinging to) bashfulness.
- And the Adhan of the Khateeb is necessary for that Imam who has committed himself to the pulpit; so where are these people turning away 'ala' from its true meaning (necessity/clinging)?
- Secondly: 'Ala' is for accompaniment ('musahabat'). Imam Jalaluddin al-Suyuti states in 'al-Itqan' that 'ala' is a preposition with several meanings; the second meaning is accompaniment, like the word 'ma' (with). In the Great Quran: "and gives wealth, in spite of love for it" (2:177), i.e., along with the love for it. (Second example): "And indeed, your Lord is full of forgiveness for the people despite their wrongdoing" (13:6) (Here, 'ala zulmihim' means 'ma'a zulmihim' - along with/despite their wrongdoing).

Footnotes: 1. Al-Tahrir wal-Tahbir, issue on 'ala-isti'la', Dar al-Fikr, Beirut, 6/27. 2. Al-Radi fi Sharh al-Kafiya, Prepositions, letter 'ala', Dar al-Kutub al-Ilmiyya, Beirut, 2/322. 3. The Holy Quran, 28/25. 4. Al-Itqan fi Ulum al-Quran, Type Forty, Dar al-Kitab al-Arabi, Beirut, 1/498.

फ़तावा रज़विया जिल्द 28

- इमाम इब्न अल-हुमाम की "तहरीर" और इमाम इब्न अमीर अल-हज की "तक़रीर" में है: "लज़ूम (अनिवार्यता/लगाव) ही 'अला' के वास्तविक अर्थ हैं।" और "अल-रज़ी शरह अल-काफ़िया" में है कि इसी मुहावरे से है 'अल्लाह के नाम पर सैर कर' यानी इसे लाज़िम पकड़ो।
- क़ुरआन अज़ीम में यह शब्द इसी अर्थ में प्रयुक्त हुआ है, ईश्वरीय आदेश है: "फिर उन दो औरतों में से एक शर्म करती हुई आई" (28:25) यानी वह शर्म को लाज़िम किए हुए थी।
- और ख़तीब की अज़ान उस इमाम के लिए लाज़िम है जिसने मिम्बर का प्रतिबद्ध किया है, तो ये लोग 'अला' को उसके वास्तविक अर्थ (लज़ूम) से फेर कर किधर पलट रहे हैं।
- दूसरा: 'अला' मुसाहबत (साथ) के लिए है। इमाम जलालुद्दीन सुयूती 'इतकान' में फ़रमाते हैं कि 'अला' हर्फ़े जर (विभक्ति) है इसके कई अर्थ हैं, दूसरा अर्थ मुसाहबत है जैसे लफ़्ज़ 'मअ' (साथ)। क़ुरआन अज़ीम में है: "और माल को (उसकी) मोहब्बत के बावजूद (रिश्तेदारों को) दिया" (यहाँ 'अला' का अर्थ 'साथ/बावजूद' है)। (दूसरा उदाहरण) "तुम्हारा रब ज़ुल्म के बावजूद लोगों की मग़फ़िरत करने वाला है" (यहाँ 'अला ज़ुल्म' का मतलब 'मअ ज़ुल्म' है)।

पाद-टिप्पणी: 1. अल-तहरीर वल-तहबीर, मसला अलल-इस्तिला, दार अल-फ़िक्र, बेरूत, 6/27। 2. अल-रज़ी फ़ी शरह अल-काफ़िया, हुरूफ अल-जर, हर्फ़"अला", दार अल-कुतुब अल-इल्मिया, बेरूत, 2/322। 3. अल-क़ुरआन अल-करीम, 28/25। 4. अल-इतकान फ़ी उलूम अल-क़ुरआन, प्रकार चालीस, दार अल-किताब अल-अरबी, बेरूत, 1/498।

पृष्ठ 221 / 684

- وفی تحریر الامام ابن الھمام و تقریر الامام ابن امیر الحاج: "وھو ای اللزوم ھو بمعنی الحقیقی" ۱ اھ
- تحریر امام ابن ہمام اور تقریر امام ابن امیر الحاج میں ہے: "لزوم ہی علی کے معنی حقیقی ہیں۔" اور رضی شرح کافیہ میں ہے اسی محاورہ سے ہے "اللہ کے نام پر سیر کر یعنی اس کو لازم پکڑو۔"
- وفی الرضی الکافیۃ منہ سر علی اسم اللہ تعالی ای ملزما ۲
- قرآن عظیم میں یہ لفظ اسی معنی میں وارد ہوا ارشاد الہی ہے: "ان دو عورتوں میں سے ایک شرم کرتی ہوئی آئی" یعنی وہ شرم کو لازم کئے ہوئے تھی۔
- قال ربنا عز وجل "فَجَاءَتْهُ إِحْدٰىهُمَا تَمْشِیْ عَلَى اسْتِحْيَاءٍ" ۳ ای ملازمۃ للحیاء۔
- اور اذان خطیب اس امام کو لازم ہے جس نے منبر کا التزام کیا ہے تو یہ لوگ علی کو اس کے حقیقی معنی (لزوم) سے پھیر کو کدھر پلٹ رہے ہیں۔
- ولاشك ان ھذا الاذان اینما کان لازم ملازم للمنبر فانی تؤفکون۔
- ثانیاً: علی مصاحبت کے لیے ہے امام جلال الدین سیوطی اتقان میں فرماتے ہیں "علی" حرف جر ہے اس کے چند معانی ہیں دوسرا معنی مصاحبت ہے جیسے لفظ مع قرآن عظیم میں ہے کہ مال کو محبت کے باوجود قرابت داروں کو دیا (دوسری مثال) تمہارا رب ظلم کے باوجود لوگوں کی مغفرت کرنیوالا ہے (یہاں علی ظلم کا مطلب مع ظلم ہے)"

- ثانِيًا: اليست "على" للمصاحبة. قال الامام الجليل الجلال السيوطى فى الاتقان على حرف جر لها معان (الى ان قال) ثانيها للمصاحبة كمع نحو "وَاٰتَى الْمَالَ عَلٰى حُبِّهٖ" اى مع حبه، وان ربك لذو مغفرة للناس على ظلمهم" ۴

۱ التحرير والتحبير مسئلة على الاستعلاء حسادار الفكر بيروت ۶/۲۷ ۲ الرضى فى شرح الكافية حروف الجر حرف "على" دار الكتب العلميه بيروت ۳۲۲/۲ ۳ القرآن الكريم ۲۸/ ۲۵ ۴ الاتقان في علوم القرآن النوع الاربعون دار الكتاب العربي بيروت ۱/ ۴۹۸

Fatawa Razawiyya Volume 28

[Arabic Section]: And in the Hadith: "Zakat al-Fitr is upon every free person and slave." (1) It is mentioned in *An-Nihayah*: "It is said that 'ala' (upon) here is in the meaning of 'ma'a' (with), because Fitra is not obligatory on the slave himself, but rather it is obligatory on his master." (2) And in *Al-Qamus*: "And companionship is like 'ma'a' (with)." (3) And in *Al-Futuhat al-Ilahiyyah*, under the verse of Allah Almighty "walking bashfully" (tamshi 'ala istihya'), it is stated: "'ala' means 'ma'a', i.e., with bashfulness." (4) There is no doubt that this Adhan (call to prayer) accompanies the pulpit (Minbar); it does not precede it nor does it come after it. So if it is literal in companionship, then that is it; otherwise, the falsehood is your metaphorical interpretation, considering the possibility of another metaphorical meaning since you are the ones seeking proof.

[Urdu Section]: And in the Hadith Sharif it is stated that Zakat al-Fitr is upon every free person and slave. In *An-Nihayah*, it is mentioned that here 'ala' (upon) is also in the meaning of 'ma'a' (with), meaning that Sadaqah al-Fitr is not obligatory upon the slave himself, but upon the master (so it means that the master should give the slave's charity along with his own). This is also supported by *Al-Qamus*: "Like 'ma'a', 'ala' also comes for companionship, as in 'ati al-mala 'ala hubbihi'." And in *Al-Futuhat al-Ilahiyyah*, explaining the blessed verse 'tamshi 'ala istihya', it is stated: "'ala' is in the meaning of 'ma'a', i.e., walking with bashfulness." And undoubtedly, the Adhan of the sermon accompanies the sitting upon the pulpit (Minbar); it is neither before it nor after it. Therefore, if companionship is the literal meaning of 'ala', then that is correct; but the meanings you have taken are metaphorical, and a metaphor cannot contradict the literal truth. If this meaning is metaphorical and your meanings are also metaphorical, then the possibility of another metaphorical meaning arises, and everyone knows how harmful such a possibility is for deduction.

Thirdly: Said our Lord, the Almighty and Majestic: "And..." Thirdly: The command of Allah Almighty is: And

Footnotes: 1. Majma' al-Zawa'id, Chapter of Sadaqat al-Fitr, Dar al-Kutub al-Ilmiyyah, Beirut, 3/80; Musnad Ahmad bin Hanbal from Abu Huraira (RA), Al-Maktab al-Islami, Beirut, 2/477. 2. An-Nihayah fi Gharib al-Hadith wa al-Athar, Chapter of 'Ain with Lam, Al-Maktabah al-Islamiyyah, 3/296. 3. Al-Qamus al-Muhit, Section of 'Ain, Chapter of Waw and Ya, Mustafa al-Babi, Egypt, 2/368. 4. Al-Futuhat al-Ilahiyyah, famous as Al-Jamal, under verse 28/25, Mustafa al-Babi, Egypt, 3/344.

फतावा रज़विया जिल्द २८

[अरबी अनुभाग]: हदीस शरीफ में है: "ज़कातुल फित्र हर आज़ाद और गुलाम पर है।" (1) 'निहाया' में फ़रमाया कि यहाँ 'अला' (पर) भी 'मअ' (साथ) के अर्थ में है क्योंकि फित्रा गुलाम पर वाजिब नहीं होता बल्कि उसके मालिक पर है। (2) 'क़ामूस' में है: "और साहचर्य 'मअ' की तरह है।" (3) और 'फुतूहात-ए-इलाहिया' में अल्लाह तआला के फरमान "शर्म के साथ चलते हुए" (तमशी अला इस्तिह्या) के तहत फ़रमाया: "'अला', 'मअ' के अर्थ में है, यानी शर्म के साथ।" (4) और इसमें कोई शक नहीं कि यह अज़ान मिम्बर के साथ है, न उससे आगे है न पीछे। तो अगर यह साहचर्य में हकीक़त (वास्तविक) है तो वही है, वरना तुम्हारा बातिल (झूठा) मज़ाज़ (लाक्षणिक अर्थ) है, एक और मज़ाज़ की संभावना के साथ, चूँकि तुम दलील पेश करने वाले हो।

[उर्दू अनुभाग]: और हदीस शरीफ में है ज़कात फित्र हर आज़ाद और गुलाम पर है। 'निहाया' में फ़रमाया कि यहाँ भी 'अला', 'मअ' के अर्थ में है कि सदक़ा-ए-फित्र गुलाम पर वाजिब नहीं तो मालिक पर है (तो मतलब यह हो कि गुलाम का सदक़ा भी अपने साथ दे)। 'क़ामूस' से भी इसी की ताइद (पुष्टि) होती है: "'मअ' की तरह 'अला' भी मुसाहबत (साथ) के लिए आता है जैसे 'आतल माला अला हुब्बिही' (माल दिया उसकी मोहब्बत के साथ)।" और 'फुतूहात-ए-इलाहिया' में आयत-ए-मुबारका 'तमशी अला इस्तिह्या' की तौज़ीह (व्याख्या) में फ़रमाया: "'अला', 'मअ' के अर्थ में है, यानी शर्माते हुए।" और अज़ान-ए-खुतबा बिला शुबा मिम्बर पर बैठने के मुसाहब (साथ) है, न उससे पहले न बाद। पस अगर मुसाहबत 'अला' के हकीकी (वास्तविक) अर्थ हों, तो जो आपने मुराद (अर्थ) लिए हैं वो मजाज़ी (लाक्षणिक) हुए, और मजाज़ हकीकत के खिलाफ नहीं हो सकता। और यह मज़ाज़ी अर्थ और आपके मानी भी मज़ाज़ी, तो एक और मजाज़ी मानी का एहतमाल (संभावना) पैदा हुआ, और एहतमाल इस्तिदलाल (तर्क) के लिए कितना मुज़िर (हानिकारक) है, यह सबको मालूम है।

तीसरा: हमारे रब अज़्ज़ व जल्ल ने फ़रमाया: "और..." तीसरा: अल्लाह तआला का इरशाद (आदेश) है: और

पाद-टिप्पणियाँ: 1. मजमा-उज़-ज़वाइद, बाब सदक़तुल फित्र, दारुल कुतुबुल इल्मिय्या, बेरूत, 3/80; मुसनद अहमद बिन हंबल अन अबी हुरैरा (रज़ि.), अल-मकतबुल इस्लामी, बेरूत, 2/477. 2. अन-निहाया फ़ी ग़रीबिल हदीस वल असर, बाबुल ऐन मअल लाम, अल-मकतबुल इस्लामिय्या, 3/296. 3. अल-क़ामूसुल मुहीत, फ़स्लुल ऐन बाबुल वाव वल या, मुस्तफा अल-बाबी, मिस्र, 2/368.

4. अल-फुतूहातुल इलाहिया अल-शहीर बिल जमल, ज़ेरे आयत 25/28, मुस्तफा अल-बाबी, मिस्र, 3/344.

पेज २२२ / ६८४

وفی الحدیث "زکاۃ الفطر علی کل حر و عبد"۱ قال في النهاية "قيل على بمعنى مع لان العبد لا تجب عليه الفطرة و انما تجب على سيده هـ"۲ وفي القاموس : " والمصاحبة كمع "۳ وفي الفتوحات الالهية تحت قوله تعالى "تمشى على استحياء" على بمعنى مع اى مع استحياء " ٤ ولا شک ان هذا الاذان مصاحب المنبر لا يتقدمه ولا يتأخر عنه فأن كانت حقيقة فى المصاحبة فذاك والباطل مجاز كم باحتمال مجاز آخر اذانتم المستدلون -

اور حدیث شریف میں ہے زکوۃ فطر ہر آزاد اور غلام پر ہے "نہایہ میں فرمایا علی یہاں بھی مع کے معنی میں ہے کہ صدقہ فطر غلام پر واجب نہیں ہو تو مالک پر ہے (تو مطلب یہ ہو کہ غلام کا صدقہ بھی اپنے ساتھ دے) قاموس سے بھی اسی کی تائید ہوتی ہے : " مع کی طرح علی بھی مصاحبت کے لیے آتا ہے جیسے اتی المال علی حبہ " اور فتوحات الہیہ میں آیت مبار کہ تمشی علی استحیاء کی توضیح میں فرمایا : علی مع کے معنی میں ہے یعنی شرماتے ہوئے اور اذان خطبہ بلا شبہ جلوس علی المنبر کے مصاحب ہے نہ اس سے قبل نہ بعد پس مصاحبتہ اگر علی کے معنی حقیقی ہوں آپ کے مراد لیے ہوئے معانی مجازی ہوئے اور مجاز حقیقت کے مصادم نہیں ہو سکتا اور یہ معنی مجازی اور آپ کے معانی بھی مجازی تو ایک اور معنی مجازی کا احتمال پیدا ہو اور احتمال استدلال کے لیے کتنا مضر ہے یہ سب کو معلوم ہے۔

ثالثاً : قال ربنا عزوجل : " و ثالثاً : اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے : اور

حواشی: ۱ مجمع الزوائد باب صدقة الفطر دار الكتب العلميه بيروت ۳ / ۸۰ ، مسند احمد بن حنبل عن ابی هريرة رضى الله تعالى عنه المكتب اسلامى بيروت ۲ / ٤٧٧ ۲ النهاية فى غريب الحديث والاثر

باب العين مع اللام المكتبه اسلاميه ٣ / ٢٩٦ ٣ القاموس المحيط فصل العين باب الواؤ والياء مصطفى البابى مصر ٢ / ٣٦٨ ٤ الفتوحات الالهية الشهير بالجمل تحت الاية ٢٨ / ٢٥ مصطفى البابى مصر ٣ / ٣٤٤

"They followed what the devils recited during the reign of Solomon" [1]. It is stated in Al-Itqan and Al-Futuhat al-Ilahiyyah: "(meaning during the period of his reign)" [2]. In Madarik of Imam al-Nasafi, it says: "(meaning during the era of his reign and in his time)" [3]. There is no doubt that this Adhan is during the era of the pulpit and in its time, so it corresponds to the temporal meaning of "at/during".

Fourthly: The core matter is that jurists have differed regarding which Adhan is considered for making the hastening (Sa'ee) obligatory and for abandoning business. Is it the first Adhan, which is the most correct view (among Hanafis) and was narrated by Hasan bin Ziyad from our leader, Imam al-Azam (may Allah be pleased with him)? Or is it the Adhan for the sermon? This is because the first Adhan did not exist at the time of the revelation of the noble verse (of the Quran). This is the opinion of Imam al-Tahawi (may Allah have mercy on him), as quoted by Al-Shumunni in Sharh al-Niqayah. Imam al-Tahawi stated: "The obligation of hastening (to prayer) and abandoning business only applies at the time of the Adhan which is given while the Imam is on the pulpit. This is because this was the practice during the era of the Messenger of Allah (peace and blessings be upon him) and Abu Bakr and Umar (may Allah be pleased with them both)" [4].

Footnotes: 1. Al-Quran al-Karim 2/102. 2. Al-Futuhat al-Ilahiyyah, known as Al-Jamal, under Verse 2/102, Mustafa al-Bani, Egypt, 1/58. 3. Madarik al-Tanzil (Tafsir al-Nasafi), under Verse 2/102, Dar al-Kitab al-Arabi, Beirut, 1/65. 4. Mirqat al-Mafatih, with reference to Al-Tahawi, Chapter of Sermon and Prayer, under Hadith 1404, Al-Maktabah al-Habibiyyah, Quetta, 3/498.

"उन्होंने उसका अनुसरण किया जो शैतानों ने सुलैमान के शासनकाल के दौरान पढ़ा था" [1]। अल-इतकान और अल-फ़ुतुहात अल-इलाहिया में कहा गया है: "(अर्थात उनके शासन के समय में)" [2]। इमाम अल-नसफ़ी की मदारिक में है: "(अर्थात उनके शासनकाल में और उनके समय में)" [3]। इसमें कोई संदेह नहीं है कि यह अज़ान मिंबर के युग और उसके समय में है, इसलिए यह "समय के दौरान" के अर्थ से मेल खाती है।

चौथा: मुख्य बात यह है कि न्यायविदों (फ़ुक़हा) के बीच इस बात को लेकर मतभेद रहा है कि जुमे के लिए दौड़ने (सई) की अनिवार्यता और व्यापार छोड़ने के लिए किस अज़ान को माना जाए। क्या यह पहली अज़ान है, जैसा कि सबसे सही विचार (हनफ़ियों के बीच) है और हसन बिन ज़ियाद ने हमारे सरदार, इमाम-ए-आज़म (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) से रिवायत की है? या फिर खुतबे की अज़ान? क्योंकि महान आयत के अवतरण के समय पहली अज़ान अस्तित्व में ही नहीं थी। यही इमाम तहावी (अल्लाह उन पर रहम करे) का विचार है, जैसा कि अल-शुमुन्नी ने शरह अल-निक़ाया में उद्धृत किया है। इमाम तहावी ने कहा: "सई की अनिवार्यता और व्यापार छोड़ने का आदेश केवल उस अज़ान के समय लागू होता है जो तब दी जाती है जब इमाम मिंबर पर बैठा होता है। ऐसा इसलिए है क्योंकि यही वह अज़ान थी जो रसूलुल्लाह (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) और अबू बक्र और उमर (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) के समय में थी" [4]।

पाद टिप्पणियाँ (Footnotes): 1. अल-क़ुरान अल-करीम 2/102. 2. अल-फ़ुतुहात अल-इलाहिया, जिसे अल-जमल के नाम से जाना जाता है, आयत 2/102 के तहत, मुस्तफ़ा अल-बानी, मिस्र, 1/58. 3. मदारिक अल-तन्ज़ील (तफ़्सीर अल-नसफ़ी), आयत 2/102 के तहत, दार अल-किताब अल-अरबी, बेरूत, 1/65. 4. मिर्क़ात अल-मफ़ातीह, अल-तहावी के हवाले से, खुतबा और नमाज़ का अध्याय, हदीस 1404 के तहत, अल-मकतबा अल-हबीबिया, क्वेटा, 3/498.

"انہوں نے اس کی پیروی کی جو شیاطین نے حضرت سلیمان علیہ السلام کے دورِ حکومت میں پڑھا" [1]۔ الاتقان اور الفتوحات الالہیہ میں ہے یعنی ان کی حکومت کے زمانہ میں [2]۔ مدارک امام نسفی میں ہے یعنی ان کی حکومت اور ان کے زمانہ میں [3]۔ اور اس میں کوئی شبہ نہیں کہ اذانِ خطبہ منبر کے وقت اور زمانہ میں ہے تو یہ 'عند زمانیہ' کے ہم معنی ہو گیا۔

رابعاً: اصل یہ ہے کہ فقہاء نے اس باب میں اختلاف کیا ہے کہ جمعہ کے لیے سعی کے وجوب میں کس اذان کا اعتبار ہے؟ اذانِ اول کا (حنفیہ کے نزدیک یہی صحیح ہے اور حسن بن زیاد نے امامِ اعظم سے اس کی روایت کی) یا اذانِ خطبہ کا؟ کیونکہ آیتِ سعی کے نزول کے وقت اذانِ اول تھی ہی نہیں (یہی امام طحاوی کا قول ہے جس کو شرح نقایہ میں شمنی نے نقل کیا)۔ امام طحاوی نے فرمایا کہ جمعہ کے وقت وجوبِ سعی اور ترکِ بیع کا حکم اس اذان کے وقت ہے جو امام کے منبر پر بیٹھنے کے وقت دی جاتی ہے کیونکہ پہلی اذان عہدِ رسالت اور ابوبکر و عمر رضوان اللہ تعالیٰ علیہم اجمعین کے زمانہ میں نہ تھی [4]۔

حواشی: 1. القرآن الكريم ۲/ ۱۰۲ 2. الفتوحات الالهية الشهيرة بالجمل تحت الاية ۲/ ۱۰۲ مصطفى البانى مصر ۱/ ۵۸ 3. مدارک التنزيل (تفسير النسفي) تحت الاية ۲/ ۱۰۲ دار الكتاب العربي بيروت ۱/ ۶۵ 4. مرقاة المفاتيح بحواله الطحاوى باب الخطبه والصلوٰة تحت الحديث ۱۴۰۴ المكتبة الحبيبيه كوئٹہ ۳/ ۴۹۸

And in Mirqat 'ala al-Qari: "Imam Tahawi says that the obligation of hurrying for Friday prayer and leaving business is from the Adhan given when the Imam sits on the pulpit, because in the era of Prophethood and the time of the two Sheikhs (Abu Bakr and Umar), only this Adhan existed."[1]

It is clear to everyone that there is no room in this text for the opponents' doubts (Imam Tahawi spoke of the Imam being on the pulpit, not the Adhan being on it). Some later scholars shortened his statement on their own; if the original wording is examined, there is no basis for this doubt. How could it be otherwise? Imam Tahawi stated in his reasoning that the Adhan upon which hurrying becomes obligatory was the one during the blessed era of the Prophet (peace and blessings be upon him) and the two Companions (may Allah be pleased with them). Those who later described this Adhan as 'on the pulpit' (ala al-minbar) or 'at the pulpit' (inda al-minbar), such as the authors of al-Kafi, al-Kifaya, al-Mabsut, etc., also said that this very Adhan used to take place during the Prophet's blessed era. And everyone knows that during the era of Prophethood, the Adhan for the sermon was not on top of the pulpit. This is why those scholars also interpreted 'on' (ala) as 'near' (inda)...

[1] Mirqat al-Mafatih, Book of Prayer, Chapter on the Sermon and Prayer, under Hadith 1404, Maktaba al-Habibiyyah, Quetta, 3/498.

और मिरक़ात अला अल-क़ारी में भी रिवायत इन शब्दों में है: "इमाम तहावी फ़रमाते हैं कि जुमा के लिए सई (जल्दी करना) और व्यापार छोड़ना उस अज़ान से वाजिब होता है जो इमाम के मिम्बर पर बैठने के समय दी जाती है, क्योंकि रिसालत के काल और शैखैन (अबू बक्र और उमर) के ज़माने में केवल यही अज़ान थी।"[1]

हर एक पर स्पष्ट है कि इस इबारत में विरोधियों के संदेह में पड़ने की कोई गुंजाइश नहीं है (इमाम तहावी ने इमाम के मिम्बर पर होने की बात कही है, न कि अज़ान के मिम्बर पर होने की)। और इसी इबारत को कुछ बाद के विद्वानों ने अपने तौर पर संक्षिप्त कर दिया है; यदि मूल इबारत को देखा जाए तो इस संदेह का कोई आधार ही नहीं है, भला ऐसा कैसे हो सकता है? इमाम तहावी ने अपने तर्क में फ़रमाया कि वह अज़ान जिस पर सई वाजिब होती है, हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) और साहिबैन (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) के मुबारक युग में यही थी। बाद के जिन लोगों ने इस अज़ान की व्याख्या 'मिम्बर पर' (अला अल-मिम्बर) या 'मिम्बर के पास' (इंदा अल-मिम्बर) से की, जैसे काफ़ी, किफ़ाया और मबसूत आदि के लेखक, उन्होंने भी यही कहा कि यही अज़ान हुज़ूर के मुबारक युग में होती थी। और सभी को ज्ञात है कि रिसालत के युग में खुतबे की अज़ान मिम्बर के ऊपर नहीं होती थी। इसीलिए उन विद्वानों ने भी 'अला' को 'इंदा' के अर्थ में लिया...

[1] मिरक़ात अल-मफ़ातीह, किताब अल-सलात, बाब अल-खुतबा वल-सलात, हदीस १४०४ के तहत, मकतबा अल-हबीबिया, क्वेटा, ३/४९८।

وفی مرقاۃ علی القاری: "قال الطحاوی انما یجب السعی وترك البیع اذا اذن الاذان والامام علی المنبر لانه الذی کان علی عهده علیه الصلوۃ والسلام و زمن الشیخین رضی الله تعالی عنهما[1]۔ ملا علی قاری رحمۃ اللہ علیہ کی مرقات میں بھی روایت ان الفاظ میں ہے: "امام طحاوی فرماتے ہیں کہ جمعہ کے لیے سعی اور ترکِ بیع کا وجوب امام منبر پر بیٹھنے کے وقت دی جانے والی اذان سے ہے کیونکہ عہدِ رسالت اور زمانہِ شیخین میں صرف یہی اذان تھی۔"

وهکذا کما تری لا مثار لو همهم فیه وکان بعض المتأخرین اختصروا مقالہ ولیر ا جع اصل لفظه رحمه الله تعالی عنه فاني ارجو ان لا یکون فیه ما اوقعهم فی الوهم وکیف ما کان فانما استدل بأنه الذی کان علی عهد رسول الله صلی الله تعالی علیه وسلم وابي بکر و عمر رضی الله تعالی عنهما وهکذا ذکر فی دلیله من عبره بالا ذان علی المنبر عند المنبر کالکافی و الکفایة والمبسوط وغیرها و معلوم قطعاً انه لم یکن علی عهد رسول الله تعالی علیه وسلم فوق المنبر ولذا احتاج هؤلاء ایضا الی تاویل علی بعند او الباء او

ہر ایک پر روشن ہے کہ اس عبارت میں مخالفین کے شبہ میں پڑنے کی کوئی گنجائش نہیں (امام طحاوی نے امام کے منبر پر ہونے کی بات کہی ہے نہ کہ اذان کے) اور اسی عبارت کو بعض متاخرین نے اپنے طور پر مختصر کیا ہے اصل عبارت کو دیکھا جائے تو اس شبہ کی کوئی بنیاد ہی نہیں بھلا ایسے ہو سکتا ہے۔ امام طحاوی نے اپنے استدلال میں فرمایا وہ اذان جس پر سعی واجب ہوتی ہے حضور صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم اور صاحبین رضی اللہ تعالیٰ عنہما کے عہد مبارک میں یہی بھی بعد کے جن لوگوں نے اس اذان کی تعبیر علی المنبر یا عند المنبر سے کی جیسے صاحبِ کافی و کفایہ اور مبسوط وغیرہ ان لوگوں نے بھی یہی کہا کہ یہی اذان حضور کے

عہدِ مبارک میں ہوتی تھی، اور سب کو معلوم ہی کہ اذانِ خطبہ عہدِ رسالت میں منبر کے اوپر نہیں ہوتی تھی اسی لیے تو ان علماء نے بھی علی کو عند

[1]مرقات المفاتیح کتاب الصلوۃ باب الخطبۃ والصلوۃ تحت الحدیث ۱۴۰۴ المکتبہ الحبیبیہ کوئٹہ ۳ / ۴۹۸

Fatawa Rizvia Volume 28

[Left Column - Arabic/Urdu Mix] Linguistically, 'Al-Muba' [the call/announcement] must be understood as it was during his [the Prophet's] noble time. Just as it is not proven that during his time, peace and blessings of Allah be upon him, it [the Adhan] was performed on top of the pulpit (minbar), similarly it is not proven that it was performed right next to the pulpit, or 'at' the pulpit in the sense they claim. Rather, it is proven that it was performed at the door of the mosque. Therefore, it should only be understood in a way that aligns with this, whether 'at' (inda) or 'on' (ala) is used. But alas, justice has become rare among successors.

Nafha 7: Even if we were to step down for them from all these investigations that we mentioned, with the help of our Lord, regarding the subtleties of 'at' (inda) and 'on' (ala).

Firstly: Their statement "the recognized Adhan is on the minaret, or the Adhan is on the pulpit, or at the pulpit" is nothing but a description of the current state for identification purposes, and everyone, even children, knows that this is not a ruling (Hukm). On the other hand, their statement "Adhan should not be given in the mosque" and "it is disliked to give Adhan in the mosque" is a ruling. And importance is given to the ruling, not to the descriptive narration.

Secondly: The Adhan which is such...

[Right Column - Urdu] ...taken in the meaning of. And it is proven from narration that what is called 'at' (inda) is actually 'at the door of the mosque'. Therefore, whether the word 'inda' (at/near) or 'ala' (on/upon) appears in the text, all should be interpreted based on this established context. One should not take the expressions of commentators as an authority to deny this fact. However, it is regrettable that justice is disappearing from the world.

Nafha 7: Even if we overlook all the investigations mentioned regarding 'un' (from/about) and 'ala' (on), the same point is proven which we have mentioned with the grace of Allah Almighty.

Firstly: In all those texts where the phrase 'Adhan on the minaret' or 'Adhan on the pulpit' or 'at the pulpit' has appeared, it is for identification and as a narrative of current practice (i.e., that Adhan which takes place at such and such a place; it contains no command that the Adhan must be here). This is contrary to those statements where prohibition of Adhan in the mosque is mentioned, such as 'La

yuadhano fil masjid' (Adhan should not be given in the mosque) or 'yukrahu al-adhan fil masjid' (Adhan in the mosque is disliked), which is a clear and explicit command. And authority lies with the command, not the identification or narrative.

Secondly: This manner of expression (that the Adhan which so-and-so...

फतावा रिज़विया जिल्द 28

[बायां कॉलम - अरबी/उर्दू मिश्रित] भाषाई तौर पर 'अल-मुबा' [पुकार/घोषणा] को उसी तरह समझा जाना चाहिए जैसा वह उनके[पैगंबर के] पवित्र समय के दौरान था। जिस प्रकार यह साबित नहीं है कि उनके समय में, अल्लाह की उन पर शांति और कृपा हो, यह [अज़ान] मिम्बर के ऊपर दी गई थी, उसी तरह यह भी साबित नहीं है कि यह मिम्बर के बिल्कुल पास, या 'मिम्बर पर' उस अर्थ में दी गई थी जैसा वे दावा करते हैं। बल्कि, यह साबित है कि यह मस्जिद के दरवाजे पर दी गई थी। इसलिए, इसे केवल उसी के अनुरूप समझा जाना चाहिए, चाहे 'इन्दा' (पास) या 'अला' (पर) शब्द का उपयोग किया गया हो। लेकिन अफसोस, बाद के लोगों में न्याय दुर्लभ हो गया है।

नफ़्हा 7: अगर हम उनके लिए इन तमाम तहक़ीक़ात (जाँचों) से दस्तबरदार हो जाएँ जो हमने अपने रब की तौफ़ीक़ से 'इन्दा' और 'अला' की बारीकियों के बारे में ज़िक्र की हैं।

अव्वलन: उनका यह कहना कि "मोतबर अज़ान वह है जो मीनार पर हो, या अज़ान जो मिम्बर पर हो या मिम्बर के पास हो" महज़ एक पहचान बताने वाला बयान (हिकायत-ए-हाल) है, और हर कोई यहाँ तक कि बच्चे भी जानते हैं कि यह कोई हुक्म (आदेश) नहीं है। इसके विपरीत उनका यह कहना कि "मस्जिद में अज़ान न दी जाए" और "मस्जिद में अज़ान मकरूह है" एक हुक्म है। और एतबार (महत्व) हुक्म का होता है, न कि हिकायत (वर्णन) का।

सानियन: अज़ान जो ऐसी है...

[दायां कॉलम - उर्दू] ...के अर्थ में लिया गया। और रिवायत से यह साबित है कि जिसे 'इन्दा' कहा जाता है वह वास्तव में 'मस्जिद के दरवाजे पर' है। इसलिए, इबारत में शब्द 'इन्दा' हो या 'अला', सभी को इसी साबित शुदा संदर्भ पर महमूल करना चाहिए। इस वाकये के इनकार के लिए मुअब्बिरीन (व्याख्याकारों) की ताबीर (अभिव्यक्ति) को सनद (प्रमाण) नहीं बनाना चाहिए। मगर अफ़सोस कि दुनिया से इंसाफ नापैद हो रहा है।

नफ़्हा 7: अगर हम 'अन' और 'अला' के बारे में ज़िक्र की हुई तमाम तहक़ीक़ात से कत-ए-नज़र (नज़रअंदाज़) कर लें, तब भी बात वही साबित होती है जो हमने अल्लाह तआला की तौफ़ीक़ से ज़िक्र की है।

अव्वलन: इन तमाम इबारतों में जहाँ 'अज़ान अलल मीनारा' या 'अज़ान अलल मिम्बर' या 'इन्दल मिम्बर' का शब्द आया है, वह बतौर तआरुफ़ (पहचान) और हिकायत-ए-हाल (वर्तमान स्थिति का वर्णन) के तौर पर है (यानी वह अज़ान जो फलाँ जगह होती है; इसमें कोई हुक्म नहीं कि अज़ान यहीं होनी चाहिए)। इसके बरक्स उन अक़वाल के, जिनमें मस्जिद में अज़ान की मुमानिअत (मनाही) आई है, जैसे 'ला युअज़नो फ़िल मस्जिद' (मस्जिद में अज़ान न दी जाए) या 'युक़रहुल अज़ान फ़िल मस्जिद' (मस्जिद में अज़ान मकरूह है), कि यह साफ़-साफ़ हुक्म है और एतबार हुक्म का है, तआरुफ़ और हिकायत का नहीं।

सानियन: यह बयान करने का तरीक़ा (कि वह अज़ान जो फलाँ...

[بایاں کالم - عربی/اردو] المبأ لغة فاذن یجب حمله ما کان علیه فی زمنه الکریم وکما لم یثبت کونه فی عهده صلی الله تعالی علیه وسلم فوق المنبر،کذلك لم یثبت کونه ملاصق المنبر، او عند المنبر بالمعنی الذی یزعمون وانما ثبت کونه علی باب المسجد فیجب ان لا یحمل الا علی ما یوافقه عند کان او علی ولکن الانصاف قد عزفی الاخلاف۔ (ترجمہ: لغوی اعتبار سے اعلان (اذان) کو اسی پر محمول کرنا واجب ہے جو اس کے مبارک دور میں تھا، اور جس طرح آپ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کے مبارک دور میں منبر کے اوپر ہونا ثابت نہیں، اسی طرح منبر سے بالکل ملا ہوا ہونا یا منبر کے پاس اس معنی میں ہونا ثابت نہیں جس کا وہ دعویٰ کرتے ہیں۔ بلکہ اس کا مسجد کے دروازے پر ہونا ثابت ہے، تو واجب ہے کہ اسے صرف اسی کے موافق معنی پر محمول کیا جائے خواہ لفظ 'عند' (پاس) ہو یا 'علی' (پر)، لیکن افسوس کہ پچھلوں میں انصاف نایاب ہو گیا ہے۔)

نفحه ۷: لئن تنزلنا لهم عن جمیع هذه التحقیقات التی ذکرنا بتوفیق ربنا علی الاعلی فی "عند و علی"۔ (ترجمہ: نفحہ ۷: اگر ہم ان کے لئے ان تمام تحقیقات سے دستبردار ہو جائیں جو ہم نے اپنے رب کی توفیق سے 'عند' اور 'علی' کی باریکیوں کے بارے میں ذکر کی ہیں۔)

فاولاً: ما قولهم "المعتبر الاذان علی المنارة او الاذان علی المنبر او عند المنبر" الا حکایة حال للتعریف و یعرف کل احد حتی الصبیان انه لیس بحکم و قولهم "لا یؤذن فی المسجد، ویکره الاذان فی المسجد" حکم والعبرة بالحکم الا بالحکایة۔ (ترجمہ: اولاً: ان کا یہ کہنا کہ 'معتبر اذان وہ ہے جو مینار پر ہو یا اذان جو منبر پر ہو یا منبر کے پاس ہو' محض ایک تعارفی بیان ہے، اور ہر شخص یہاں تک کہ بچے بھی جانتے ہیں کہ یہ کوئی حکم نہیں ہے۔ اس کے برعکس ان کا یہ قول کہ 'مسجد میں اذان

نہ دی جائے' اور 'مسجد میں اذان مکروہ ہے' ایک شرعی حکم ہے، اور اعتبار حکم کا ہوتا ہے نہ کہ محض حکایت کا۔)

وثانیاً: الاذان الذی کذا

[دایاں کالم - اردو] کے معنی میں لیا۔ اور روایت سے یہ ثابت ہے کہ جس کو عند کہتے ہیں وہ علی باب المسجد ہے تو عبارت میں لفظ عند ہو یا علی سب کو اسی ثابت شدہ محمل پر حمل کرنا چاہیے نہ کہ اس واقعہ کے انکار کے لیے معبرین کی تعبیر کو سند بنانا چاہیے مگر افسوس کہ انصاف دنیا سے ناپید ہو رہا ہو۔

نفحہ ۷: اگر ہم عن اور علی کے بارے میں ذکر کی ہوئی تمام تحقیقات سے قطع نظر کرلیں تب بھی بات وہی ثابت ہوتی ہے جو ہم نے اللہ تعالیٰ کی توفیق سے ذکر کی ہے۔

اولاً: ان تمام عبارتوں میں جہاں اذان علی المناره یا اذان علی المنبر یا عند المنبر کا لفظ آیا ہے بطور تعارف و حکایت حال کے ہے (یعنی وہ اذان جو فلاں جگہ ہوتی ہے اس میں کوئی حکم نہیں کہ اذان یہاں ہونی چاہیے)، بخلاف ان اقوال کے جب میں مسجد میں اذان ممانعت آئی ہے جیسے لا یؤذن فی المسجد (مسجد میں اذان نہ دی جائے) یا یکره الاذان فی المسجد (مسجد میں اذان مکروہ ہے) کہ یہ صاف صاف حکم ہے اور اعتبار حکم کا ہے تعارف و حکایت کا نہیں۔

ثانیاً: یہ طریقہ بیان (کہ جو اذان فلاں

Fatawa Rizvia, Volume 28

[Left Column - Arabic Content] Explaining a sign for it does not indicate its permissibility, let alone its being a Sunnah. The eminent Imam Abu Zakariyya al-Nawawi said in the Commentary of Sahih Muslim, and then the great scholar of Hadith Tahir in Majma' Bihar al-Anwar: "Indeed, a sign can be of something forbidden or permissible." End quote. Consider if the king, princes, and common people gathered in a field, and someone who does not know the king asks a sign to identify who among them is the king whose obedience in good matters is obligatory upon us. He is told: the one with the golden crown on his head. Does this constitute a ruling from him on the permissibility of wearing gold for men? Not at all. Our scholars have guided towards the ruling that the Adhan (call to prayer) should not be given inside the mosque. Despite this, there is no doubt that if it were done there as these people do, it would necessitate hastening [to prayer] and abandoning trade according to the view of Imam al-Tahawi. So, if it is assumed that people innovated it like this and identified it as such, making it the clarification of the ruling for hastening, what would that imply?

[Right Column - Urdu Content] ...place) is a sign, and for signs to be Sunnah is a far cry, even being permissible is not proven. The eminent Imam Abu Zakariyya al-Nawawi in the Commentary of Sahih Muslim and the scholar of Hadith Tahir Fatani in Majma' al-Bihar stated: "A sign of something can be considered both permissible and forbidden." Its example is that if a king, nobles, and the public are gathered in a field, and a man does not recognize the king, he asks a pious religious scholar, "Who among these people is the king whose obedience is obligatory upon us?" That scholar says, "The one who has a golden crown on his head." See, here the king was identified through the sign of a golden crown; does this introduction become a ruling that it is permissible for men to wear a golden crown? So, when our scholars have stated this ruling that Adhan should not be given inside the mosque and that Adhan inside the mosque is disliked (Makruh), if contrary to this, Adhan begins to be given inside the mosque as people are doing nowadays, then this Adhan would also necessitate 'Sa'ee' (hastening to prayer) and 'Tark-e-Bay' (abandoning trade) according to Imam Tahawi's school of thought. We assume that people have innovated this Adhan adjacent to the pulpit themselves; even then, if this prohibited Adhan is declared a sign for the obligation of Sa'ee, it will not make this Adhan permissible.

1. Sharh Sahih Muslim by Nawawi, Book of Zakat, Chapter on Giving to those whose hearts are to be reconciled, Qadeemi Kutub Khana, Karachi, 1/342 Page 226 of 684

फ़तावा रज़विया, जिल्द 28

[बायां कॉलम - अरबी सामग्री] किसी चीज़ के लिए एक संकेत स्पष्ट करना उसकी अनुमेयता (जवाज़) का संकेत नहीं देता, सुन्नत होना तो दूर की बात है। महान इमाम अबू ज़कारिया अल-नवावी ने सहीह मुस्लिम की व्याख्या में और फिर महान हदीस विद्वान ताहिर ने मजमा बिहार अल-अनवार में कहा: "वास्तव में, एक संकेत हराम (निषिद्ध) और मुबाह (अनुमेय) दोनों का हो सकता है।" उद्धरण समाप्त। विचार करें कि यदि किसी मैदान में सुल्तान, राजकुमार और आम लोग इकट्ठा हों, और जो सुल्तान को नहीं पहचानता वह उनसे पूछे कि उनमें वह राजा कौन है जिसकी आज्ञा मानना अच्छे कार्यों में हम पर अनिवार्य है। उससे कहा जाए: जिसके सिर पर सोने का ताज है। क्या यह उनकी ओर से पुरुषों के लिए सोना पहनने की अनुमति का निर्णय होगा? बिल्कुल नहीं। हमारे विद्वानों ने इस निर्णय की ओर मार्गदर्शन किया है कि मस्जिद के अंदर अज़ान नहीं दी जानी चाहिए। इसके बावजूद, इसमें कोई संदेह नहीं है कि यदि वहां वैसा ही किया गया जैसा ये लोग करते हैं, तो इमाम अल-तहावी के विचार के अनुसार यह 'सई' (नमाज़ के लिए दौड़ने) और व्यापार छोड़ने का कारण बनेगा। तो, यदि यह मान लिया जाए कि लोगों ने इसे इसी तरह नया ईजाद किया और इसे इसके द्वारा पहचाना, तो 'सई' के हुक्म का स्पष्टीकरण क्या होगा?

[दायां कॉलम - उर्दू सामग्री] ...जगह होती है) संकेत है, और संकेतों का सुन्नत होना तो बड़ी बात है, जायज़ होना भी साबित नहीं होता। इमाम अजल अबू ज़कारिया नवावी ने शरह सहीह मुस्लिम में और अल्लामा मुहद्दिस ताहिर फ़तनी ने मजमा अल-बिहार में फ़रमाया: "किसी चीज़ का संकेत मुबाह और हराम दोनों ही को करार दिया जा सकता है", इसकी मिसाल यह है कि किसी मैदान में बादशाह, उमरा और अवाम सभी जमा हैं, एक आदमी बादशाह को नहीं पहचानता, उसने एक परहेज़गार आलिम-ए-दीन से पूछा, "इन लोगों में बादशाह कौन है जिसकी इताअत हम पर वाजिब है?" वह आलिम कहेगा, "जिसके सिर पर सोने का ताज है।" देखिए यहाँ सोने के ताज के संकेत से बादशाह को पहचानवाया गया, तो क्या यह परिचय इस बात का हुक्म हो गया कि मर्दों को सोने का ताज पहनना जायज़ है? तो जब हमारे उलेमा ने यह हुक्म बता दिया कि मस्जिद के अंदर अज़ान न दी जाए और यह कि मस्जिद की अज़ान मकरूह है, तो अगर इसके खिलाफ मस्जिद के अंदर अज़ान दी जाने लगे जैसा कि आजकल ये लोग कर रहे हैं, तो यह अज़ान भी इमाम तहावी के मसलक पर 'मोजिब-ए-सई' और 'तर्कए-बैय' (व्यापार छोड़ना) होगी। हम यह फर्ज़ किए लेते हैं कि यह अज़ान

मिम्बर से मिली हुई लोगों ने खुद ईजाद कर ली है, फिर भी इस ममनू (निषिद्ध) अज़ान को 'वुजूब-ए-सई' का संकेत करार दें, तो इससे यह अज़ान जायज़ तो हो नहीं जाएगी।

---

1. शरह सहीह मुस्लिम लिल-नवावी, किताबुज़ ज़कात, बाब एअ्ताउल मुअल्लफ़ा क़ुलूबुहुम, मकतबा क़दीमी कुतुब ख़ाना कराची, 1/342 पेज 226 / 684

[بایاں کالم - عربی مواد] بیان علامة له فلا یدل علی جوازه فضلا عن استنانه قال الامام الاجل ابو زکریا النووی فی شرح صحیح مسلم ثم العلامة المحدث طاہر فی مجمع بحار الانوار: "ان العلامة تکون بحرام و مباح" اھ. أرأیت ان اجتمع في صعید السلطان والامراء الناس فمن لا یعرف السلطان سأل علاماً من فیهم الملك الذي یفترض علینا طاعته في المعروف قال الذي علی رأسه تاج الذهب هل یکون ذلك حکماً منه بجواز لبس الذهب للرجال کلاً علماؤنا قد ارشدوا الی الحکم ان لا یؤذن فی المسجد ومع ذلک لا شک ان لو فعل فیہ کما یفعل هولاء لکان موجباً للسعی و ترک البیع علی قول الامام الطحاوی فلو فرض ان الناس احدثوه هکذا فعرفوه بہ بیان الحکم السعی کان ما ذا۔

[دایاں کالم - اردو مواد] جگہ ہوتی ہے) علامت ہے اور علامات کا مسنون ہونا تو بڑی بات ہے جائز ہونا بھی ثابت نہیں ہوتا امام اجل ابو زکریا نووی شرح صحیح مسلم اور علامہ محدث طاہر فتنی نے مجمع البحار میں فرمایا "کسی چیز کی علامت مباح اور حرام دونوں ہی کو قرار دیا جاسکتا ہے"، اس کی مثال یہ ہے کہ کسی میدان میں بادشاہ امراء اور عوام سبھی جمع ہیں ایک آدمی بادشاہ کو نہیں پہچانتا اس نے ایک پرہیزگار عالم دین سے پوچھا ان لوگوں میں بادشاہ کون ہے جس کی اطاعت ہم پر واجب ہے وہ عالم کہے گا کہ جس کے سر پر سونے کا تاج ہے دیکھئے یہاں سونے کے تاج کی علامت سے بادشاہ کو پہنچوایا گیا تو کیا یہ تعارف اس بات کا حکم ہو گیا کہ مردوں کو سونے کا تاج پہننا جائز ہے؟ تو جب ہمارے علماء نے یہ حکم بتا دیا کہ مسجد کے اندر اذان نہ دی جائے اور یہ کہ مسجد کی اذان مکروہ ہے تو اگر اس کے خلاف مسجد کے اندر اذان دی جانے لگے جیسا کہ آج کل یہ لوگ کر رہے ہیں تو یہ اذان بھی امام طحاوی کے مسلک پر موجبِ سعی و ترکِ بیع ہوگی ہم یہ فرض کئے لیتے ہیں کہ یہ اذان متصل منبر لوگوں نے از خود

ایجاد کر لی ہے پھر بھی اس ممنوع اذان کو وجوبِ سعی کی علامت قرار دیں تو اس سے یہ اذان جائز تو ہو نہیں جائے گی۔

---

1 شرح صحیح مسلم للنووی کتاب الزکوٰۃ باب اعطاء المؤلفۃ قلوبھم مکتبہ قدیمی کتب خانہ کراچی ۱ / ۳۴۲

Fatawa Rizvia Volume 28

Thirdly: The implicit ruling in the titular description is a logical ruling, and if a logical ruling is intended, it does not necessarily have to be a Shari'i (legal) one. So, how can it be so if it is implicit? Have you not heard what the scholars said regarding the hadith of "Alaihis Salam is the greeting for the dead"? (1)

Thirdly: In an implicit proposition, there are two rulings: first, the truth of the description of the subject upon the essence of the subject; and second, the truth of the description of the predicate upon the essence of the subject. The first ruling is implicitly logical, and the second is explicit. In the eyes of Shariah, only the latter is considered. Even if a logical ruling is intended, it is still not valid according to Shariah. In the current issue, regarding the Adhan that is nowadays performed adjacent to the pulpit, the jurists have implicitly applied the ruling of Adhan to it. So, when would this be considered valid according to Shariah? Its example is that in the phrase "Alayk-as-Salam" (Peace be upon you), the ruling of greeting the addressed person is logically intended, but Shariah has declared it invalid and impermissible. It is stated in a Hadith: "'Alayk-as-Salam' is the greeting for the dead."

Fourthly: After all this, if something is established from the category of "Isharat-an-Nass" (indication of the text) and the jurists' statement "Adhan should not be called in the mosque and Adhan in the mosque is disliked" is "Ibarat-an-Nass" (explicit text), then all scholars of principles (Usul) are in agreement that "Ibarat-an-Nass" takes precedence over "Isharat-an-Nass". Giving a verdict (Fatwa) based on a subordinate (Marjuh) opinion is ignorance and a violation of consensus (Khariq-al-Ijma), as stated in "Tashih al-Quduri" and "Ad-Durr al-Mukhtar". (2)

Fourthly: After all the discussion and debate, if any ruling is established regarding Adhan on the pulpit, it will be proven as "Isharat-an-Nass". Whereas, the statement of the jurists "Adhan is not to be called in the mosque and Adhan in the mosque is disliked" is "Ibarat-an-Nass". There is a consensus among all scholars of principles that "Ibarat-an-Nass" is preponderant (Rajih) and "Isharat-an-Nass" is subordinate (Marjuh). It is mentioned in "Ad-Durr al-Mukhtar" that giving a fatwa based on a subordinate opinion is ignorance and a violation of consensus.

(1) Al-Musannaf Abdur Razzaq, Chapter: How to greet and reply, Hadith 19434, Al-Majma' al-Islami, Beirut 1/374. (2) Ad-Durr al-Mukhtar, Introduction of the book, Matba' Mujtabai, Delhi 1/15.

फ़तावा रिज़विया जिल्द 28

तीसरा: वर्णनात्मक विवरण में निहित निर्णय एक तार्किक निर्णय है, और यदि तार्किक निर्णय अभीष्ट है, तो यह आवश्यक नहीं कि वह शरीयत के अनुसार भी मान्य हो। फिर ऐसा कैसे हो सकता है जब वह निहित हो? क्या आपने विद्वानों द्वारा उस हदीस के बारे में कही गई बात नहीं सुनी जिसमें "अलैहिस सलाम मृतकों का अभिवादन है" कहा गया है? (1)

तीसरा: एक निहित प्रस्ताव में दो निर्णय होते हैं: पहला, विषय के विशेषण की सत्यता विषय के मूल स्वरूप पर; और दूसरा, विधेय (predicate) के विशेषण की सत्यता विषय के मूल स्वरूप पर। पहला निर्णय निहित तार्किक होता है और दूसरा स्पष्ट। शरीयत की दृष्टि में केवल दूसरा ही मान्य है। यदि कोई तार्किक निर्णय अभीष्ट भी हो, तब भी वह शरीयत के अनुसार मान्य नहीं है। और वर्तमान मुद्दे में, उस अज़ान के बारे में जो आजकल मिम्बर (मंच) के पास दी जाती है, फुकहा (न्यायविदों) ने अज़ान का निर्णय परोक्ष रूप से लगाया है, तो यह शरीयत की दृष्टि में कब मान्य होगा? इसका उदाहरण यह है कि "अलैक-अस-सलाम" शब्द में संबोधित व्यक्ति पर सलाम का निर्णय तार्किक रूप से अभीष्ट है, लेकिन शरीयत ने इसे अमान्य और नाजायज़ बताया है। हदीस शरीफ में है: "'अलैक-अस-सलाम' मृतकों का सलाम है"।

चौथा: इन सबके बाद, यदि "इशारत-अन-नस" (पाठ का संकेत) की श्रेणी से कुछ सिद्ध होता है और न्यायविदों का कथन "मस्जिद में अज़ान न दी जाए और मस्जिद में अज़ान देना नापसंद (मकरूह) है" यह "इबारत-अन-नस" (स्पष्ट पाठ) है, और सभी उसूल के विद्वानों की सर्वसम्मति है कि "इबारत-अन-नस" को "इशारत-अन-नस" पर प्राथमिकता दी जाती है। अधीनस्थ (मर्जूह) राय पर फतवा देना अज्ञानता है और आम सहमति (इज्मा) का उल्लंघन है, जैसा कि "तसहीह अल-कुदूरी" और "अद-दुर्र अल-मुख्तार" में है। (2)

चौथा: सारी बहस और चर्चा के बाद, यदि मिम्बर पर अज़ान के बारे में कोई हुक्म साबित होता है, तो वह "इशारत-अन-नस" के तौर पर सबूत होगा, जबकि फुकहा का यह कहना कि "मस्जिद में अज़ान न दी जाए और मस्जिद में अज़ान देना मकरूह है" यह "इबारत-अन-नस" है। तमाम उसूल के विद्वानों का इज्मा (आम सहमति) है कि "इबारत-अन-नस" राजी (प्रभावी) है और "इशारत-अन-नस" मर्जूह (गौण) है। "दुर्र-ए-मुख्तार" में है कि मर्जूह राय पर फतवा देना जहालत और इज्मा का उल्लंघन है।

(1) अल-मुसन्नफ अब्दुर रज्जाक, अध्याय: सलाम और उत्तर कैसे दें, हदीस 19434, अल-मजमा अल-इस्लामी, बेरूत 1/374। (2) अद-दुर्र अल-मुख्तार, पुस्तक की प्रस्तावना, मतबा मुजतबाई, दिल्ली 1/15।

पेज 227 का 684

ثالثًا: الحكم الضمنى فى الوصف العنوانى حكم منطقى، والحكم المنطقى ان كان قصديالم يلزم ان يكون شرعيا فكيف اذا كان ضمنيا الم تسمع الى ما قاله العلماء في حديث عليه السلام تحية الموتىٰ (1) -

ثالثًا: قضیہ ضمنیہ میں دو حکم ہوتے ہے ایک موضوع کے وصف کا صدق ذات موضوع پر اور دوسرا وصف محمول کا صدق ذات موضوع پر پہلے والا حکم ضمنی منطقی ہوتا ہے اور دوسرا حکم صریحی، شرع کے نزدیک یہی معتبر ہے حکم منطقی قصدی ہو تو تب بھی شرعاً معتبر نہیں۔ اور مسئلہ دائرہ میں تو اس اذان پر جو فی زمانہ متصل منبر ہوتی ہے فقہاء نے اذان کا حکم ضمناً لگایا ہے تو یہ شرع کے نزدیک کب معتبر ہوگا؟ اس کی مثال یہ ہے کہ لفظ علیک السلام میں مخاطب پر سلام کا حکم منطقی قصدی ہے مگر شریعت نے اسے نا معتبر اور ناجائز بتایا۔ حدیث شریف میں ہے: "علیک السلام مردوں کا سلام ہے"۔

رابعًا: بعد التيا و التى ان كان فمن باب "الاشارة" وقو لهم لا يوذن فى المسجد ويكره الاذان فى المسجد "عبارة" وقد نصوا قاطبة ان العبارة مرجحة على الاشارة و ان الحكم والفتيا بالمرجوح جهل و خرق الاجماع كما فى تصحيح القدورى والدرالمختار (2) -

رابعًا: تمام بحث و مباحثہ کے بعد اذان علی المنبر اسے اگر کوئی حکم ثابت ہو تو بطور اشارہ النص ثبوت ہوگا اور فقہاء کے قول "لا یؤذن فی المسجد ویکرہ الاذان فی المسجد" عبارۃ النص ہے اور تمام علمائے اصول کا اجماع ہے کہ عبارۃ النص راجح اور اشارۃ النص مرجوح ہے اور در مختار میں ہے کہ قول مرجوح پر فتویٰ دینا جہالت اور خرق اجماع ہے۔

(1) المصنف العبدالرزاق باب کیف السلام والرد حدیث ۱۹۴۳۴ المجمع الاسلامی بیروت ۱/ ۳۷۴

(2) الدرالمختار مقدمة الکتاب مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۱۵

Volume 28 Fatawa Razawiyya

[Left Column (Arabic/Urdu mix)] Fifthly: In its meanings, there are types of probabilities, and the two texts are explicit, and that which is probable does not contradict the explicit. And when probability arises, reasoning becomes void.

Sixthly: Regardless of all that has passed, its ultimate point is a conflict between a prohibitor and a permitter, so prohibition is preferred. In fact, if a matter alternates between Sunnah and dislike (Karahah), the path is to abandon it, as explicitly stated in ‘Radd al-Muhtar’, ‘al-Bahr’, and others; because warding off harms is more important than seeking benefits. And in ‘Ma’arij al-Dirayah’ by Imam al-Qawam al-Kaki, and then in ‘Minhat al-Khaliq’: lowering the gaze is disliked and the congregation is a Sunnah, so abandoning the Sunnah is better than committing the disliked act. End quote. Therefore, in any case, victory is for us and the misfortune is for them. Praise be to Allah, these are ten answers regarding ‘ind’ (at/near) and ten regarding ‘ala’ (on), and praise be to Allah the High.

[Right Column (Urdu translation)] Fifthly: There are different types of possibilities in the meaning of ‘Azan on the pulpit,’ while the text prohibiting Azan in the mosque is an explicit text (Nass Sarih). It is perfectly clear that what is probable cannot oppose the explicit, and reasoning from probable speech is void.

Sixthly: Regardless of all that has passed before, if it ultimately comes down to a conflict between the evidence for prohibition and permission, then preference will be given to prohibition. In fact, when a matter revolves between Sunnah and dislike (Karahah), the way is to abandon the Sunnah, as explicitly stated in ‘Radd al-Muhtar’ and ‘al-Bahr’ etc., because avoiding harms is more important than obtaining benefits. It is in ‘Ma’arij al-Dirayah’ and ‘Minhat al-Khaliq’: lowering the gaze is disliked while congregational prayer is a Sunnah, therefore abandoning the Sunnah is preferable to committing a disliked act. In any case, victory is ours and the burden is upon them. All praise belongs to Allah Almighty. These are ten answers related to ‘ind’ and also ten answers related to ‘ala’. All praise belongs to Allah Almighty, the High and —

---

1. Radd al-Muhtar, Chapter on what invalidates prayer, 1/431 and al-Bahr al-Ra’iq, Chapter on the two Eids, 2/165
2. al-Ashbah wa al-Naza’ir, First Art, Fifth Rule, Idarat al-Qur’an Karachi, 1/125
3. Minhat al-Khaliq, marginalia of al-Bahr al-Ra’iq, Chapter on Imamate, H.M. Saeed Company Karachi, 1/532

जिल्द 28 फतावा रज़विया

[बायाँ कॉलम (अरबी/उर्दू मिश्रण)] पाँचवाँ: इसके अर्थों में विभिन्न प्रकार की संभावनाएँ हैं, और दोनों पाठ स्पष्ट हैं, और जो संभावित है वह स्पष्ट का विरोध नहीं करता है। और जब संभावना उत्पन्न होती है, तो तर्क शून्य हो जाता है।

छठा: जो कुछ बीत चुका है, उन सब से आँखें मूँद कर भी, इसका अंतिम परिणाम पाबंदी लगाने वाले और अनुमति देने वाले के बीच का टकराव है, इसलिए पाबंदी (हज़र) को वरीयता दी जाएगी। वास्तव में, यदि कोई मामला सुन्नत और मकरूह (नापसंदगी) के बीच घूमता है, तो रास्ता उसे छोड़ देना है, जैसा कि 'रद-उल-मुहतार', 'अल-बहर' और अन्य में स्पष्ट रूप से कहा गया है; क्योंकि नुकसानों को टालना लाभ प्राप्त करने से अधिक महत्वपूर्ण है। और इमाम अल-कवाम अल-काकी की 'मेराज-उद-दराया' और फिर 'मिन्हत-उल-ख़ालिक़' में है: नज़रें नीची करना मकरूह है और जमात सुन्नत है, इसलिए सुन्नत छोड़ना मकरूह काम करने से बेहतर है। उद्धरण समाप्त। इसलिए, किसी भी मामले में, जीत हमारी है और मुसीबत उन पर है। अल्लाह की स्तुति हो, ये 'इन्द' के संबंध में दस उत्तर हैं और 'अला' के संबंध में दस उत्तर हैं, और अल्लाह महान की स्तुति हो।

[दायाँ कॉलम (उर्दू अनुवाद)] पाँचवाँ: 'मिम्बर पर अज़ान' के अर्थ में विभिन्न प्रकार की संभावनाएँ हैं, जबकि मस्जिद में अज़ान की मनाही की इबारत नसे सरीह (स्पष्ट पाठ) है। यह बात बिल्कुल स्पष्ट है कि मुहतमल (संभावित) सरीह (स्पष्ट) का मुकाबला नहीं कर सकता और मुहतमल कलाम से दलील देना बातिल (अमान्य) है।

छठा: जो पहले बीत चुका है उस सब से कतए-नज़र (ध्यान हटाकर) करते हुए, इसकी इंतिहा (अंत) हज़र (पाबंदी) और इबाहत (अनुमति) की दलील में टकराव है, तो तरजीह (प्राथमिकता) हज़र को होगी। बल्कि जब कोई मामला सुन्नत और कराहत (नापसंदगी) में घूम रहा हो, तो उसका रास्ता सुन्नत छोड़ना है जैसा कि रद-उल-मुहतार और बहर वगैरह में इस पर नस्स (स्पष्ट आदेश) की गई है, क्योंकि मफ़ासिद (नुकसानों) से बचना मनाफ़े(लाभों) के हासिल करने से ज़्यादा अहमियत रखता है। मेराज-उद-दराया और मिन्हत-उल-ख़ालिक़ में है: नज़र नीची करना मकरूह है और जमात सुन्नत है, लिहाज़ा सुन्नत छोड़ना मकरूह काम करने से बेहतर है। बहरहाल, जीत हमारे लिए है और वबाल (संकट) उन पर है। तमाम तारीफ़ें अल्लाह तआला के लिए हैं। ये 'इन्द' से मुताल्लिक़ दस जवाब हैं और 'अला' से मुताल्लिक़ भी दस जवाब हैं। तमाम तारीफ़ें अल्लाह तआला के लिए हैं जो बुलंद व—

1. रद-उल-मुहतार, नमाज़ को फासिद करने वाली चीज़ों का अध्याय, 1/431 और अल-बहर-उर-रायिक़, ईदों का अध्याय, 2/165
2. अल-अशबाह वन-नज़ायर, फन अव्वल, क़ायदा पंजुम, इदारतुल क़ुरआन कराची, 1/125
3. मिन्हत-उल-ख़ालिक़, अल-बहर-उर-रायिक़ का हाशिया, इमामत का अध्याय, एच.एम. सईद कंपनी कराची, 1/532

[بائیں کالم کی عبارت (عربی/اردو مکس)] وخامسا: فی معانہ انواع الاحتمال والنصان صریحان والمحتمل لا یعارض الصریح واذا جاء الاحتمال بطل الاستدلال۔

وسادسا: مع قطع النظر عن کل ما مر غایتہ تعارض حاصر و مبیح فیترجح الحظر بل الامر اذا تردد بین السنة والکراهة کان سبیله الترك کم نص علیه في رد المحتار والبحر وغیرهما لان درء المفاسد اهم من جلب المصالح وفی معراج الدرایة للامام القوام الکاکي ثم منحة الخالق غض البصر مکروہ والجماعة سنة فترك السنة اولی من ارتکاب المکروہ اھ۔ فعلی کل حال ما النصر الا لنا ولا الدائرة الا علیهم وللہ الحمد فهذا عشرة أجوبة عن "عند" وعشرة عن "علی" وللہ الحمد العلی۔

[دائیں کالم کی عبارت (اردو ترجمہ)] وخامساً: اذان علی المنبر کے معنی میں مختلف قسم کے احتمال ہیں اور ممانعت اذان فی المسجد کی عبارت نص صریح ہے اور یہ بات بالکل واضح ہے کہ محتمل صریح کا مقابل نہیں ہوسکتا اور کلام محتمل سے استدلال باطل ہے۔

سادساً: جو پہلے گزرا اس تمام سے قطع نظر کرتے ہوئے اس کی غایت حظر و اباحت کی دلیل میں تعارض ہے تو ترجیح حظر کو ہوگی بلکہ امر جب سنت و کراہت میں دائر ہو تو اس کا راستہ ترک سنت ہے جیسا کہ ردالمحتار اور بحر وغیرہ میں اس پر نص کی گئی ہے کیونکہ مفاسد سے بچنا منافع کے حصول سے زیادہ اہمیت رکھتا ہے ، معراج الدرایہ اور منحۃ الخالق میں ہے غض بصر مکروہ اور جماعت سنت ہے چنانچہ ترک سنت اولی ہے ارتکاب مکروہ سے بہر حال نصرت ہمارے لیے اور وبال ان پر ہے اور تمام تعریفیں اللہ تعالیٰ کے لیے ہیں یہ "عند" سے متعلق دس جواب ہیں اور "علی" سے متعلق بھی دس جواب ہیں اور تمام تعریفیں اللہ تعالیٰ بلند و —

۱ ردالمحتار باب ما یفسد الصلوة ۱/ ۴۳۱ و البحر الرائق باب العیدین ۲/ ۱۶۵ ۲ الاشباہ والنظائر الفن الاول القاعدة الخامسة ادارة القرآن کراچی ۱/ ۱۲۵ ۳ منحة الخالق حاشیة البحر الرائق باب الامامة ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۱/ ۵۳۲

صفحہ ۲۲۸ از ۶۸۴

Fatawa Rizvia Volume 28

...is for the Most High. And you are aware that everything we have mentioned in this final breath (section) is only by way of extreme condescension and loosening of the reins, and proceeding according to the methods of debate. Otherwise, we have verified the speech of the noble jurists in a way that leaves no room for the fair-minded to speak, nor for the argumentative to argue. As for the arrogant person, their disease is incurable; we ask Allah for forgiveness and well-being.

Section 8: Know that the Sunnah according to the Maliki masters regarding the Adhan of the sermon is also that it should be on the minaret. They explicitly stated that its being in front of the preacher is an innovation and disliked. Imam Muhammad al-Abdari al-Fasi al-Maliki said in 'al-Madkhal': "Verily, the Sunnah regarding the Adhan of Jumu'ah when the Imam ascends the pulpit is that the Mu'adhdhin should be on the minaret. Thus it was in the time of the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him), and Abu Bakr, and Umar, and the beginning of the caliphate of Uthman (may Allah be pleased with him). Then Uthman (may Allah be pleased with him) added another Adhan at [the place of] al-Zawra, and kept the Adhan that was in the time of the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) on the minaret, while the preacher was on the pulpit then. Later, when Hisham bin Abdul Malik became ruler, he took the [first] Adhan [from al-Zawra to the minaret]..."

फ़तावा रज़विया जिल्द 28

...उच्चतम के लिए हैं। और आप जानते हैं कि इस अंतिम लेख (नफ़्हा) में हमने जो कुछ भी उल्लेख किया है वह केवल अत्यंत विनम्रता और ढील देने के रूप में है, और बहस के तरीकों के अनुसार आगे बढ़ना है। अन्यथा, हमने महान न्यायविदों के कथनों को इस तरह सत्यापित किया है कि निष्पक्ष लोगों के लिए कुछ बोलने की कोई जगह नहीं बचती है, और न ही बहस करने वालों के लिए बहस की कोई गुंजाइश रहती है। जहाँ तक अभिमानी व्यक्ति की बात है, तो उसकी बीमारी लाइलाज है; हम अल्लाह से क्षमा और भलाई की प्रार्थना करते हैं।

नफ़्हा 8: जान लें कि जुमे के खुत्बे की अज़ान के संबंध में मालिकी उलेमा के निकट सुन्नत यही है कि वह मीनार पर हो। उन्होंने स्पष्ट रूप से कहा है कि खतीब (प्रवक्ता) के सामने अज़ान देना बिदअत (नवाचार) और मकरूह (नापसंद) है। इमाम मुहम्मद अब्दरी फ़ासी मालिकी 'मदखल' में फ़रमाते हैं: "जुमे की अज़ान के बारे में सुन्नत यह है कि जब इमाम मिंबर (मंच) पर चढ़े, तो मुअज़्ज़िन मीनार पर हो। ऐसा ही रसूल अल्लाह (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के समय में, और अबू बक्र, उमर और उस्मान गनी (रज़ियल्लाहु अन्हुम) के खिलाफत के शुरुआती दौर तक रहा। इसके बाद हज़रत ज़ुलनूरैन उस्मान गनी (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने एक और अज़ान बढ़ाई जो ज़ौरा नामक स्थान पर दी जाती थी, और रिसालत (पैगंबरी) के समय वाली अज़ान को उसकी जगह (मीनार) पर ही बरकरार रखा (यानी जब खतीब मिंबर पर चढ़ता, उस समय अज़ान मीनार पर दी जाती)। जब हिशाम इब्न अब्दुल मलिक बादशाह बना, तो उसने ज़ौरा वाली पहली अज़ान को मीनार की तरफ़ स्थानांतरित कर दिया..."

पृष्ठ 229 / 684

اعلیٰ کے لئے ہیں۔ وانت خبیر ان کل ما ذکر نا فی ھذہ النفحۃ الاخیرۃ فانما ھو علی غایۃ التنزل وارخاء العنان وجری علی سنن المناظرۃ والا حققنا کلام الفقھاء الکرام بمالا یبقی معہ للمنصف کلام ولا للمجادل مجال جدال وا ما المکابر فداءہ عضال نسال اللہ العفو والعافیۃ۔ اس نفحہ میں جتنی باتیں ہم نے ذکر کیں اپنے منصب سے اتر کر اور لگام ڈھیلی کرکے، اور بطور مناظرہ۔ ورنہ ہم نے تو فقہائے کرام کے کلام کی گنجائش ہی نہیں بلکہ مجادل بھی جدل سے باز آئے رہ گیا۔ مکار برانہ کلام توئی ایک گہری ہے جس سے ہم خدا کی پناہ مانگتے ہیں۔

نفحہ ۸ : اعلم ان السنۃ عند السادۃ المالکیۃ فی اذان الخطبۃ ایضاً ان یکون علی المنارۃ وصر حوا ان کونہ بین یدی الخطیب بدعۃ ومکروھۃ وقال الامام محمد العبد ری الفاسی المالکی فی المدخل : "ان السنۃ فی اذان الجمعۃ اذا صعد الامام علی المنبر ان یکون المؤذن علی المنار کذلک کان علی عھد النبی صلی اللہ تعالی علیہ وسلم وابي بکر وعمر وصدر من خلافۃ عثمان رضی اللہ تعالی عنہ، ثم زاد عثمان رضی اللہ تعالی عنہ اذاناً اخر بالزوراء وابقی الاذان الذی کان علی عہد رسول اللہ صلی اللہ تعالی علیہ وسلم علی المنار والخطیب علی المنبر اذ ذاک۔ ثم لما تولی ھشام بن عبد الملک اخذ الاذان

نفحہ ۸ : ائمہ مالکیہ رضی اللہ تعالیٰ عنہم کے نزدیک اذان خطبہ میں بھی سنت یہی ہے کہ منارہ پر ہو خطیب کے سامنے یہ اذان بدعت مکروہ ہے امام محمد عبد ری فاسی مالکی مدخل میں فرماتے ہیں امام کے منبر پر چڑھنے کے وقت کی اذان میں سنت یہ ہے کہ موذن اس وقت منارہ پر ہو ایسا سید عالم صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم اور زمانہ ابوبکر وعمر عثمان غنی رضی اللہ تعالیٰ عنہم کے ابتدائے خلافت تک رہا، اس کے بعد حضرت ذوالنورین عثمان غنی رضی اللہ تعالیٰ عنہ نے ایک اور اذان زیادہ فرمائی جو مقام زوراء پر دی جاتی اور عہد رسالت والی اذان کو جہاں کا تہاں باقی

رکھا (یعنی جب خطیب منبر پر چڑھتا اس وقت اذان مناره پر دی جاتی) ہشام ابن عبدالملک بادشاہ ہوا تو اس نے اذان اول کو مقام زوراء سے مناره کی طرف

Fatawa Razawiyya Volume 28

[Section 1] Arabic Text: That which Uthman (may Allah be pleased with him) did at al-Zawra and placed it on the minaret, then he transferred the Adhan which used to be on the minaret when the Imam ascended the pulpit during the era of the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him), Abu Bakr, Umar, and the early part of the Caliphate of Uthman (may Allah be pleased with them) to be in front of him. Our scholars (may Allah Almighty have mercy on them) said: The Sunnah of the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) is more worthy of being followed. 1- End. (Abridged).

Urdu Text: ...transferred [it], and the Adhan during the era of the Messengership, the two companions (Abu Bakr and Umar), and the beginning of the era of Uthman al-Ghani (i.e., at the time of the Imam sitting on the pulpit) used to be on the minaret. He started having it called in front of the Imam. Our noble scholars say: Following the Sunnah of the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) is most deserving of being followed.

[Section 2] Arabic/Urdu Text: And in Hawashi al-Jawahir al-Zakiyya Sharh al-Muqaddimah al-Ashmawiyyah by al-Allamah Yusuf al-Safti al-Maliki: The second Adhan used to be on the minaret in ancient times; the people of the West (Maghreb) still practice this today. Calling it in front of the Imam is disliked (Makruh), as stated by al-Barzani. Imam Malik prohibited it. Calling it on the minaret while the Imam is sitting is what is prescribed (Mashru'). 2 - End, al-Skandari.

[Section 3] Arabic/Urdu Text: And in al-Mawahib al-Ladunniyyah by Imam Ahmad al-Qastalani and its commentary by al-Allamah Muhammad al-Zarqani al-Maliki (may Allah have mercy on them both)...

Footnotes: 1. Al-Madkhal, chapter on mentioning some of the innovations introduced in the mosque, Dar al-Kutub al-Arabi, Beirut, 2/212. 2. Hawashi al-Jawhar al-Zakiyyah Sharh al-Muqaddimah al-Ashmawiyyah by Al-Allamah Yusuf al-Safti al-Maliki.

Page 230 of 684

फ़तावा रज़विया जिल्द 28

[खंड 1] अरबी पाठ: वह जो हज़रत उस्मान (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने ज़ौरा में किया और उसे मीनार पर रखा, फिर उस अज़ान को जो मीनार पर होती थी इमाम के मिम्बर पर बैठने के समय, जो कि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम), अबू बक्र, उमर और खिलाफत-ए-उस्मानी के शुरुआती दौर में उनके सामने होती थी, उसे स्थानांतरित किया। हमारे उलमा (रहमतुल्लाह अलैहिम) ने कहा: नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की सुन्नत इस बात की ज़्यादा हक़दार है कि उसकी पैरवी की जाए। 1- समाप्त। (संक्षेप में)।

उर्दू पाठ: ...स्थानांतरित किया, और रिसालत के समय, सहाबा (अबू बक्र और उमर) के समय और हज़रत उस्मान-ए-गनी के शुरुआती शासनकाल में अज़ान (यानी इमाम के मिम्बर पर बैठने के समय) मीनार पर होती थी। उन्होंने इसे इमाम के सामने दिलवाना शुरू किया। हमारे प्रतिष्ठित उलमा फ़रमाते हैं: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की सुन्नत की पैरवी इस बात की सबसे ज़्यादा हक़दार है कि उसकी पैरवी की जाए।

[खंड 2] अरबी/उर्दू पाठ: और हवाशी अल-जवाहिर अल-ज़किया शरह अल-मुक़द्दमा अल-अशमाविया अल्लामा यूसुफ़ सफ़्ती सुकंदरी मालिकी में है: दूसरी अज़ान प्राचीन काल से मीनार पर होती थी; मग़रिब के लोग आज भी इसी का पालन करते हैं। इसे इमाम के सामने देना मकरूह (नापसंद) है, जैसा कि अल-बरज़ानी ने स्पष्ट किया है। इमाम मालिक ने इससे मना फ़रमाया। इमाम के मिम्बर पर बैठने के समय मीनार पर अज़ान देना ही मशरू (वैध/निर्धारित) है। 2 - समाप्त, सुकंदरी।

[खंड 3] अरबी/उर्दू पाठ: और अल-मवाहिब अल-लदुन्निया में इमाम अहमद क़स्तलानी ने और इसकी शरह (व्याख्या) में अल्लामा ज़रक़ानी मालिकी (रहमतुल्लाह अलैहि) ने...

पाद-टिप्पणियाँ: 1. अल-मदख़ल, मस्जिद में शुरू की गई कुछ बिदअतों के उल्लेख पर अध्याय, दार अल-किताब अल-अरबी, बेरूत, 2/212। 2. हवाशी अल-जवाहर अल-ज़किया शरह अल-मुक़द्दमा अल-अशमाविया, अल्लामा यूसुफ़ सफ़्ती मालिकी द्वारा।

पृष्ठ 230 का 684

[پہلا حصہ] عربی متن: الذی فعله عثمان رضی الله تعالیٰ عنه بالزوراء و جعله علی النار ثم نقل الاذان الذی کان علی المنار حین صعود الامام علی المنبر علی عهد النبی صلی الله تعالیٰ علیه وسلم و ابی بکر و عمر وصدرا من خلافة عثمان رضی الله تعالیٰ عنهم بین یدیه قال علماؤنا رحمهم الله تعالیٰ علیهم و سنة النبی صلی الله تعالیٰ علیه وسلم اولیٰ ان تتبع 1۔ اھ (باختصار)۔

اردو متن: منتقل کیا اور اذان عہد رسالت وصاحبین اور ابتدائے عہد عثمانی غنی میں (یعنی امام کے منبر پر بیٹھنے کے وقت) منارہ پر ہوتی تھی اس کو امام کے سامنے دلانے لگا ہمارے علماء کرام فرماتے ہیں رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کی سنت کی پیروی اس بات کی زیادہ مستحق ہے کہ اس کی پیروی کی جائے۔

[دوسرا حصہ] عربی/اردو متن: وحواشی الجواهر الزکیۃ شرح المقدمة العشماویة للعلامة یوسف السفطی المالکی سکندری مالکی میں ہے: دوسری اذان زمانہ قدیم سے منارہ پر ہوتی تھی؛ اہل مغرب کا آج بھی اسی پر عملدرآمد ہے اس اذان کے امام کے سامنے دینے کو امام برزنی نے مکروہ لکھا ہے امام مالک نے اس سے منع فرمایا امام کے منبر پر بیٹھنے کے وقت منارہ پر اذان مشروع ہے۔ 2 اھ سکندری۔

[تیسرا حصہ] عربی/اردو متن: وفی المواهب اللدنیة للامام احمد القسطلانی وشرحها للعلامة محمد زرقانی مالکی رحمہما الله تعالیٰ۔۔۔

حواشی: 1 المدخل فصل فی ذکر بعض البدع التی احدثت فی المسجد دار الکتاب العربی بیروت ۲/۲۱۲ 2 حواشی الجوهر الزکیة شرح المقدمة العشماویة للعلامة یوسف السفطی المالکی

Fatawa Razawiyya Volume 28

Zurqani Maliki (may Allah have mercy on them both) stated: Sheikh Khalil said in 'at-Tawdih' (the name of his commentary on Ibn al-Hajib): "Reports differ on whether the Adhan was given in front of him [the Prophet] (peace and blessings of Allah be upon him) or on the minaret. What has been reported from our companions is that it was on the minaret. Ibn al-Qasim reported this from [Imam] Malik in 'al-Majmu'a', and Ibn 'Abd al-Barr reported in 'al-Kafi' from Malik (may Allah be pleased with him) that 'giving the Adhan in front of the Imam is not from the ancient practice'" etc. Its full detail will follow, by the grace of Allah Almighty.

These texts from Imam Malik and his companions are explicit clarifications that the Adhan being in front of the Khatib is a complete innovation (bid'ah), let alone being permissible inside the mosque. Rather, the Sunnah for it, like all other prayers, is to be on the minaret. Thus, it is clear that the opponents' claim of a consensus (ijma') of Muslims for the Adhan to be inside the mosque adjacent to the pulpit is a fabrication of theirs. For what consensus can be established while leaving aside the Imam of Dar al-Hijrah (Medina), Imam Malik, and his successors (may Allah be pleased with them)? The disagreement of the Maliki imams alone is sufficient to invalidate the claim of consensus, while this...

[Footnote 1]: Al-Mawahib al-Ladunniyyah, 9th Objective, 2nd Chapter, Al-Maktab al-Islami Beirut 4/161-162; Sharh al-Zurqani 'ala al-Mawahib al-Ladunniyyah, 9th Objective, 2nd Chapter, Dar al-Ma'rifah Beirut 7/81-380.

Page 231 of 684

फतावा रज़विया जिल्द 28

जुरकानी मालिकी (अल्लाह उन दोनों पर रहमत करे) ने कहा: शेख खलील ने 'अत-तौदीह' (इब्न अल-हाजिब पर उनकी व्याख्या का नाम) में फ़रमाया: "रिपोर्टों में मतभेद है कि अज़ान उनके[नबी] (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के सामने दी जाती थी या मीनार पर। हमारे साथियों ने जो रिपोर्ट किया है वह यह है कि यह मीनार पर थी। इब्न अल-कासिम ने 'अल-मजमूआ' में [इमाम] मालिक से यह रिपोर्ट किया है, और इब्न अब्द अल-बर्र ने 'अल-काफी' में मालिक (अल्लाह उनसे खुश हो) से रिपोर्ट किया है कि 'इमाम के सामने अज़ान देना प्राचीन प्रथा नहीं है'" आदि। इसका पूरा विवरण अल्लाह की कृपा से आगे आएगा।

इमाम मालिक और उनके साथियों के ये ग्रंथ स्पष्ट रूप से बताते हैं कि खतीब के सामने अज़ान देना पूरी तरह से एक बिदअत (नवाचार) है, न कि मस्जिद के अंदर होना जायज़ है। बल्कि, सुन्नत यह है कि अन्य सभी अज़ानों की तरह यह भी मीनार पर हो। अत; यह स्पष्ट है कि मस्जिद के अंदर मिम्बर के पास अज़ान होने पर मुसलमानों की सर्वसम्मति (इज्मा) का विरोधियों का दावा उनकी ओर से एक गढ़ा हुआ झूठ है। भला इमाम दार अल-हिजरह इमाम मालिक और उनके उत्तराधिकारियों (अल्लाह उनसे खुश हो) को छोड़कर कौन सी सर्वसम्मति बन सकती है? अकेले मालिकी इमामों का मतभेद ही इज्मा (सर्वसम्मति) के दावे को खारिज करने के लिए पर्याप्त है, जबकि यह...

[पादलेख 1]: अल-मवाहिब अल-लदुन्निया, 9वाँ उद्देश्य, दूसरा अध्याय, अल-मकतब अल-इस्लामी बेरूत 4/161-162; शरह अल-जुरकानी अला अल-मवाहिब अल-लदुन्निया, 9वाँ उद्देश्य, दूसरा अध्याय, दार अल-मआरिफ़ा बेरूत 7/81-380।

पृष्ठ 231 का 684

فتاوی رضویہ جلد ۲۸

الزرقاني المالكي رحمہما اللہ تعالی نے فرمایا: "شیخ خلیل ابن اسحق نے توضیح میں فرمایا جو ابن حا جب کی شرح ہے کہ علمائے نقل نے اختلاف کیا کہ "اذان ثانی حضور صلی اللہ تعالٰی علیہ کے سامنے ہوتی یا منارہ پر ہمارے اصحاب سے منارہ پر ہونا ہی منقول ہے جیسا کہ ابن قاسم نے اس کو امام مالک رضی اللہ تعالٰی عنہ سے مجموعہ میں نقل کی ابن عبد البر نے امام مالک سے یہی نقل کیا کہ امام کے سامنے اذان دینا قدیم معمول نہیں ہے" (پوری تفصیل ان شاء اللہ آگے آرہی ہے)

امام مالک رضی اللہ تعالٰی عنہ اور ان کے اصحاب کے یہ نصوص اذان بین یدی الخطیب کے بالکلیہ بدعت ہونے کی تصریح ہیں چہ جائیکہ اس کا مسجد میں ہونا جائز ہو، سنت تو یہ ہے کہ باقی تمام اذانوں کی طرح یہ بھی منارہ پر ہو تو مخالفین کا یہ افتراء ہے کہ اذانِ ثانی کا منبر کے متصل مسجد میں ہونا اجماع مسلمین سے ثابت ہے بھلا امام دارالہجرۃ امام مالک اور ان کے خلفاء رضی اللہ تعالٰی عنہم کو چھوڑ کر کون سا اجماع منعقد ہوسکتا ہے تنہا ائمہ مالکیہ کا اختلاف ہی قدح اجماع کے لیے کافی ہے جبکہ اس۔۔۔

الزرقاني المالكي رحمہما اللہ تعالی قال الشیخ خلیل في التوضیح اسم شرحہ علی ابن الحاجب: " اختلف النقل ھل کان یؤذن بین یدیہ صلی اللہ تعالی علیہ وسلم او علی المنار الذي نقلہ اصحابنا انہ کان علی المنار نقلہ ابن القاسم عن مالك في المجموعۃ ونقل ابن عبد البر في کافیہ عن مالك رضي اللہ تعالی عنہ ان الاذان بین یدي الامام لیس من الامر القدیم" الخ۔ و سیأتی تمامہ بعونہ تعالی۔ فھذہ نصوص الامام مالك و اصحابہ علی ان کون الاذان بین یدي الخطیب بدعۃ من را سہ فضلا عن کونہ في المسجد و انما السنۃ فیہ ایضا کاذان سائر الصلوات کونہ علی المنار فظھر ان ادعائھم اجماع المسلمین علی الاذان

داخل المسجد لصيق المنبر فرية منهم واى اجماعة يقوم مع خلاف امام دار الهجرة و جماهير اصحابه رضي الله تعالى عنه وعنهم وكذا كذب من

[حاشيہ 1]: المواہب اللدنيہ المقصد التاسع الباب الثاني المكتب الاسلامى بيروت ۴ / ۱۶۱-۱۶۲، شرح الزرقاني على المواہب اللدنية المقصد التا سع الباب الثاني دار المعرفة بيروت ۷ / ۸۱ - ۳۸۰

Fatawa Rizvia Volume 28

[Arabic Text]: He claimed consensus of the four schools of thought, and perhaps Imam Malik is not considered among the four by him. This would be the case if our Hanafi Imams had not explicitly stated the dislike (Karahah) of calling the Adhan inside the mosque; but they have done so. We know of no disagreement from others in this regard, so it is not far-fetched to say that the consensus is against their position. And with Allah is success.

[Urdu Text]: In this matter, there is also the explicit statement of the Hanafi Imams (may Allah have mercy on them) that calling the Adhan inside the mosque is disliked (Makruh). And no disagreement from others is known to the Hanafis and others. So, could it be that there is a consensus (Ijma) on the Adhan before the preacher (Khatib) being disliked?

[Arabic Text]: Note 9: From it appears the falsehood of their claim regarding the practice of all Muslims in all Islamic lands by performing this Adhan inside the mosque, close to the pulpit. Did you not hear the statement of al-Iskandari then al-Safati: "Verily, the second Adhan used to be on the minaret in ancient times according to the people of the West until now. And we see in most of our lands, the royal congregational mosques are built with platforms for this Adhan away from the pulpit, and it is performed on them until now. We have previously stated that it is an Adhan outside the mosque, but the general public does not know the apparent state, and they are oblivious to the reality. Since they were not guided to it, they thought it was an Adhan inside the mosque. From this, it originated and spread among them, then they based a corrupt analogy on it for the Adhan of all other prayers, as there is no difference."

[Urdu Text]: Note 9: From the above statement, it is also clear that the assumption of those people is false, who believe that the practice of all Muslims in all Islamic cities is that this Adhan takes place inside the mosque, close to the pulpit (so that based on the evidence of practice, the second Adhan close to the pulpit would be permissible). Because you have heard the statement of Iskandari and then Safati that the practice of Malikis and the people of the West is outside the mosque. Even in many cities of India, in royal congregational mosques, there are platforms built away from the pulpits on which Adhan is still called today. We have previously stated that this Adhan is also actually outside the mosque, but due to ignorance, the general public is oblivious to the reality and misled by appearances, considering it to be Adhan inside

the mosque. This is what is prevalent and widespread among them. Then, based on this same ignorance, they base a corrupt analogy that all mosques are equal, with no difference between them, nor any reason for difference.

---

[1] Annotations of al-Jawahir al-Zakiyah Sharh al-Muqaddimah al-Ashmawiyah by Allamah Yusuf al-Safati al-Maliki.

फ़तावा रिज़विया जिल्द 28

[अरबी पाठ]: उसने चारों मज़ाहिब के इज्मा' का दावा किया, और शायद इमाम मालिक उसके नज़दीक उन चारों में शामिल नहीं। यह तब होता जब हमारे हनफ़ी अइम्मा ने मस्जिद के अंदर अज़ान की कराहत की तसरीह न की होती, जबकि उन्होंने तसरीह की है। और हमें दूसरों की तरफ़ से भी इसके ख़िलाफ़ किसी बात का इल्म नहीं, तो यह मुमकिन है कि इज्मा' उनकी राय के ख़िलाफ़ हो। और अल्लाह ही तौफ़ीक़ देने वाला है।

[उर्दू पाठ]: मसले में अइम्मा-ए-अहनाफ़ (रहमहुमुल्लाह) की तसरीह भी मौजूद है कि मस्जिद के अंदर अज़ान मकरूह है और अहनाफ़ वगैरह किसी से भी इसके ख़िलाफ़ होने का इल्म नहीं तो कहीं ऐसा तो नहीं कि अज़ान बैन यदयी अल-ख़तीब के मकरूह होने पर ही इज्मा' हो।

[अरबी पाठ]: नफ़ह 9: इससे उन लोगों के दावे का बातिल होना ज़ाहिर होता है कि तमाम इस्लामी शहरों में तमाम मुसलमानों का तआमुल इसी पर है कि यह अज़ान मस्जिद के अंदर मिम्बर के पास दी जाए। क्या आपने अस्करी और फिर सफ़ती का क़ौल नहीं सुना कि: "बेशक क़दीम ज़माने में दूसरी अज़ान मीनार पर होती थी, मगरिब वालों का यही तरीका अब तक है। और हम अपने अक्सर शहरों की शाही जामे मस्जिदों में देखते हैं कि इस अज़ान के लिए मिम्बर से दूर चबूतरे बने होते हैं और उन पर आज तक अज़ान दी जाती है। हमने पहले ही बता दिया है कि यह मस्जिद के बाहर की अज़ान है, लेकिन अवाम ज़ाहिरी हालत को नहीं जानते और हक़ीक़त से ग़ाफ़िल हैं। चूंकि उन्हें सही राह नहीं मिली, उन्होंने इसे मस्जिद के अंदर की अज़ान समझ लिया। इसी से यह बात पैदा हुई और उनमें फैल गई, फिर उन्होंने इसी पर बाकी तमाम नमाज़ों की अज़ान का फ़ासिद क़यास कर लिया, क्योंकि कोई फ़र्क़ नहीं है।"

[उर्दू पाठ]: नफ़ह 9: मज़कूरा बाला बयान से यह भी ज़ाहिर हो गया कि उन लोगों का यह गुमान भी बातिल है कि तमाम इस्लामी शहरों में सारे मुसलमानों का तआमुल इसी पर है कि यह अज़ान मस्जिद के अंदर मिम्बर के मुत्तसिल होती है (तो तआमुल की दलील से अज़ान-ए-सानी मुत्तसिल मिम्बर जाइज़ हुई) क्योंकि सिकंदरी फिर सफ़ती का बयान सुन चुके कि मालिकिया और अहल-ए-मगरिब का तआमुल बैरून-ए-मस्जिद का है ख़ुद हिन्दुस्तान के अक्सर शहरों में शाही जामे मस्जिदों में मिम्बरों से दूर चबूतरे बने होते हैं जिन पर आज तक अज़ान होती है पहले हम यह बता आए हैं कि यह अज़ान भी दरअसल बैरून-ए-मस्जिद है लेकिन अवाम ला-इल्मी की वजह से हक़ीक़त से

ग़ाफ़िल और ज़ाहिर से धोके में पड़े हैं और इसको अज़ान-ए-अंदरून-ए-मस्जिद समझते हैं और यही उनमें शाए व ज़ाए है और फिर इसी ला-इल्मी पर अपने एक फ़ासिद क़यास की बुनियाद रखते हैं कि मस्जिद मस्जिद सब बराबर हैं इनमें बाहम न कोई फ़र्क़ है न कोई फ़र्क़ का।

---

[1] हवाशी अल-जवाहिर अज़-ज़किया शरह अल-मुक़द्दिमा अल-अशमाविया लिल-अल्लामा यूसुफ़ अल-सफ़ती अल-मालकी।

ادعی اجماع المذاهب الاربعة و لعل ما لکا لیس عنده من الاربعة هذا اذا لم یصرح ائمتنا الحنفیة بکراهة الاذان داخل المسجد فکیف وقد صرحوا ولا نعلم خلافا فیه عن غیرهم فلا یبعد ان الاجماع علی خلاف ما هم علیه و باللہ التوفیق۔

مسئلہ میں ائمہ احناف رحمہم اللہ کی تصریح بھی موجود ہے کہ مسجد کے اندر اذان مکروہ ہے اور احناف وغیرہ کسی سے بھی اس کے خلاف ہونے کا علم نہیں تو کہیں ایسا تو نہیں کہ اذان بین یدی الخطیب کے مکروہ ہونے پر ہی اجماع ہو۔

نفحہ ۹: و به ظهر بطلان زعمهم تعامل جمیع المسلمین فی جمیع بلاد الاسلام بإیقاع هذا الاذان داخل المسجد لصیق المنبر ألم تسمع السکندری ثم السفطی "ان الاذان الثانی کان علی المنار فی الزمن القدیم علیه اهل المغرب الی الان و نری فی معظم بلادنا الجوامع السلطانیة مبنیة فیها دکك لهذا الاذان بعیدة عن المنبر و علیها یفعل الی الان وقد قدمنا انه اذان خارج المسجد لکن العوام لا یعلمون ظاهرا من الحال و عن الحقیقة هم غافلون و اذ لم یهتدوا لها ظنوه اذانا في المسجد فعن هذا نشأ وافشا فیهم هذا ثم قاسوا علیه اذان سائر الصلوات اذ لا فارق

نفحہ ۹: مذکورہ بالا بیان سے یہ بھی ظاہر ہو گیا کہ ان لوگوں کا یہ گمان بھی باطل ہے کہ تمام اسلامی شہروں میں سارے مسلمانوں کا تعامل اسی پر ہے کہ یہ اذان مسجد کے اندر منبر کے متصل ہوتی ہے (تو تعامل کی دلیل سے اذانِ ثانی متصل منبر جائز ہوئی) کیونکہ سکندری پھر سفطی کا بیان سن چکے کہ مالکیہ اور اہل مغرب کا تعامل بیرونِ مسجد کا ہے خود ہندوستان کے اکثر شہروں میں شاہی جامع مسجدوں میں منبروں سے دور چبوترے بنے ہوتے ہیں جن پر آج تک

اذان ہوتی ہے پہلے ہم یہ بتا آئے ہیں کہ یہ اذان بھی دراصل بیرونِ مسجد ہے لیکن عوام لاعلمی کی وجہ سے حقیقت سے غافل اور ظاہر سے دھوکے میں پڑے ہیں اور اس کو اذانِ اندرونِ مسجد سمجھتے ہیں اور یہی ان میں شائع و ذائع ہے اور پھر اسی لاعلمی پر اپنے ایک فاسد قیاس کی بنیاد رکھتے ہیں کہ مسجد مسجد سب برابر ہیں ان میں باہم نہ کوئی فرق ہے نہ کوئی فرق کا

---

[1] حواشی الجواهر الزکیه شرح المقدمة العشماویه للعلامه یوسف السفطی المالکی

صفحہ 232 از 684

Fatawa Razawiyya Volume 28

[Arabic Column] ...and there is no one who differentiates. So you see them in every prayer, one of them stands wherever he wants in the House of Allah and raises his voice with the call to prayer (Adhan). And when it is said to him, "Fear Allah," he responds with stubbornness and rebellion. Thus, the practice of the Sunnah has become forgotten among them, and the clear statements of Fiqh (jurisprudence) have become something neglected. They have innovated a practice among themselves contrary to the Sharia, and then they made it a means to invalidate the ruling of the Sharia. To Allah is the complaint, and He is the one whose help is sought.

And they did not know that such a practice is not a proof; otherwise, lying, backbiting, and tale-bearing would be more worthy of being permissible, for they are more common and widespread among people in the East and the West after the centuries of goodness. The Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) said: "Then lying will spread." It is mentioned in Fatawa al-Ghiyathiyah, towards the end of the Book of Hire (al-Ijarah), from the Sayyid, Imam al-Shahid (may Allah have mercy on him): "Such a practice only serves as a proof for permissibility which..."

[Urdu Column] ...no one says so. So when this Adhan is held inside the mosque, then what is the harm in the Adhan being inside the mosque for the five daily prayers as well? And at the time of prayer, in whichever part of the Divine Court they feel like, they stand and start shouting. And when anyone warns them to fear Allah and not to raise their voice in the mosque, they resort to enmity and mischief. And now the situation has become such that the practice of Sunnah has died out, and the clear statements of the Imams have been declared false, and a practice contrary to the Sunnah has been adopted as a common practice ('ta'amul'), and it has been made a proof for the invalidation of the Sharia command. So, a complaint is made to Allah for this, and help is sought from Him alone.

And these people do not understand this point at all that such a practice is definitely not a certificate (authority), otherwise lying, backbiting, and tale-bearing would be more entitled to being permissible as their practice spread in the East and West after the centuries witnessed for goodness, as it is in the noble Hadith: "Then lying will spread."

The author of Fatawa Ghiyathiyah, towards the end of the Book of Hire, mentioned from Sayyid Imam Shaheed (may Allah have mercy on him): "Only that practice becomes a proof of permissibility which..."

---

1 Jami' al-Tirmidhi, Chapters of Trials, Chapter on Adhering to the Community, Amin Company Delhi 2/39.

फ़तावा रज़विया जिल्द २८

[अरबी कॉलम] ...और कोई अंतर करने वाला नहीं है। तो आप उन्हें हर नमाज़ में देखते हैं कि उनमें से एक अल्लाह के घर में जहाँ चाहता है खड़ा हो जाता है और अज़ान के लिए आवाज़ बुलंद करता है। और जब उससे कहा जाता है कि अल्लाह से डरो, तो वह हठ और सरकशी से जवाब देता है। तो उनके बीच सुन्नत का अमल भुला दिया गया है और फ़िक़्ह (धर्मशास्त्र) की स्पष्ट व्याख्याएं एक भूली हुई चीज़ बन गई हैं। उन्होंने अपने बीच शरीयत के खिलाफ एक व्यवहार ईजाद कर लिया है, फिर उन्होंने उसे शरीयत के हुक्म को बातिल करने का ज़रिया बना लिया। अल्लाह ही से इसकी शिकायत है और उसी से मदद माँगी जाती है।

और वे यह नहीं जानते कि इस तरह के व्यवहार में कोई दलील नहीं है, वरना झूठ, ग़ीबत और चुग़ली जायज़ होने के अधिक हक़दार होते, क्योंकि ये भलाई की सदियों के बाद पूर्व और पश्चिम में लोगों के बीच अधिक प्रचलित और आम हैं। अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "फिर झूठ फैल जाएगा।" फ़तावा अल-ग़ियाथिया में किताबुल इजारा के अंत में सैय्यद इमाम शहीद (रहमतुल्लाह अलैहि) से वर्णित है: "वह व्यवहार केवल तभी जायज़ होने की दलील बनता है जो..."

[उर्दू कॉलम] ...कोई ऐसा कहने वाला नहीं। तो जब यह अज़ान मस्जिद के अंदर होती है तो पाँच वक़्त की नमाज़ों में भी अज़ान मस्जिद के अंदर होने में क्या हर्ज है? और नमाज़ के वक़्त अल्लाह के दरबार के जिस हिस्से में भी जी चाहता है, खड़े होकर चिल्लाने लगते हैं। और जब उन्हें कोई चेतावनी देता है कि अल्लाह से डरो और मस्जिद में आवाज़ बुलंद न करो, तो वे दुश्मनी और फ़साद करने लगते हैं। और अब स्थिति ऐसी हो गई है कि सुन्नत का अमल ख़त्म हो गया है और इमामों के स्पष्ट बयानों को झूठ करार दिया जा चुका है, और सुन्नत के ख़िलाफ़ अमल को 'तआमुल' (आम व्यवहार) मान लिया गया है और शरीयत के हुक्म को ख़त्म करने के लिए उसी को दलील बना लिया गया है। तो इसके लिए अल्लाह से फ़रियाद है और उसी से मदद की प्रार्थना है।

और ये लोग यह बात बिल्कुल नहीं समझते कि ऐसा व्यवहार कतई कोई सनद (प्रमाण) नहीं है, वरना झूठ, ग़ीबत और चुग़ली खोरी जायज़ होने के ज़्यादा हक़दार होते क्योंकि उनका चलन भलाई के गवाह रहे ज़मानों (खैरुल कुरून) के बाद पूर्व और पश्चिम में फैल गया है, जैसा कि हदीस शरीफ में है: "फिर झूठ फैल जाएगा।"

फ़तावा ग़ियाथिया के लेखक ने किताबुल इजारा के अंत में सैय्यद इमाम शहीद (रहमतुल्लाह अलैहि) से ज़िक्र किया: "वही व्यवहार जायज़ होने की दलील बनता है जो..."

---

1 जामी अल-तिर्मिज़ी, अबवाबुल फ़ितन, बाब फ़ी लज़ूमिल जमाअत, अमीन कंपनी दिल्ली २/३९।

[عربی کالم] ولا قائل بالفرق فتری هم في كل صلوة يقوم احدهم اينما شاء من بيت الله فيرفع عقيرته بالاذان واذا قيل له اتق الله قابل بالعناد والطغيان فصار عمل السنه عندهم منسيا وتصريحات الفقه شيئا فريا احداثوا تعاملا فيما بينهم على خلاف الشريعة ثم جعلوه لابطال حكم الشرع ذريعة والى الله المشتكى وهو المستعان۔

ولم يعلموا ان مثل هذا التعامل لا حجة فيه والا لكان الكذب والغيبة والنميمة اجدر بالجواز فأنها اكثر تعاملا وافشى فى الناس شرقاً وغرباً بعد قرون الخير قال صلى الله تعالى عليه وسلم ثم يفشو الكذب - قال فى فتاوى الغياثية اواخر كتاب الاجارة عن السيد الامام الشهيد رحمه الله تعالى انما يدل على

[اردو کالم] قائل۔ پس جب یہ اذان مسجد کے اندر ہوتی تو پنجوقتہ نمازوں میں بھی اذان مسجد کے اندر ہونے میں کیا حرج ہے اور نماز کے وقت دربار الٰہی کے جس حصہ میں بھی جی چاہتا ہے کھڑے ہو کر چیخنے لگتے ہیں اور جب انہیں کوئی تنبیہ کرتا ہے کہ اللہ سے ڈرو اور مسجد میں آواز بلند نہ کرو تو عناد و فساد کرنے لگتے ہیں اور اب صورت حال یہ ہو گئی ہے کہ سنت کا عمل مردہ ہو گیا ہے اور تصریحاتِ ائمہ جھوٹ قرار دی جا چکی ہیں اور خلافِ سنت عمل کو تعامل قرار دے لیا ہے اور حکمِ شرع کے ابطال کے لیے اسی کو دلیل بنا لیا ہے تو اللہ تعالیٰ سے اس کے لیے فریاد ہے اور اسی سے مدد کی طلب ہے۔

اور یہ نکتہ وہ لوگ سمجھ ہی نہیں پاتے کہ ایسا تعامل قطعاً سند نہیں ورنہ جھوٹ غیبت، چغلی خوری اس سے زیادہ جواز کے مستحق ہونگے کہ ان کا تعامل قرون مشہود لہا بالخیر کے بعد مشرق و مغرب میں پھیل گیا ہے جیسا کہ حدیث شریف میں ہے: "پھر جھوٹ پھیل جائے گا،"

صاحب فتاویٰ غیاثیہ نے اواخر کتاب اجارہ میں سید امام شہید رحمۃ اللہ علیہ سے ذکر کیا: "وہی تعامل جواز کی دلیل بنتا ہے جو

---

1 جامع الترمذی ابواب الفتن باب فی لزوم الجماعة امین کمپنی دہلی ۳۹/۲

Fatawa-e-Razvia, Volume 28

[Table Content] Arabic Text: Permissibility is that which has continued from the first era. If it is not so, then the action of the people of any era is not a proof unless it is a practice of all people in all cities. Do you not see that if they were to engage in the sale of wine or in usury, a fatwa of permissibility would not be given? End. Urdu Translation: It must be continuous from the first era until now. If it is not so, then the action of the people of any era is not a proof, unless it is a common practice of all people in all these cities, towns, and villages. It is a very clear matter that if all people in all places start drinking wine or get involved in interest-based business, even then a fatwa for its permissibility will not be given.

Arabic Text: In the chapter on Friday in Radd al-Muhtar: "Customary practice only serves as a proof for permissibility when it has been general since the time of the Companions and the Mujtahidin (independent legal authorities), as they have explicitly stated." Urdu Translation: In the chapter of Friday in Radd al-Muhtar, it is stated: Customary practice becomes a proof for permissibility when it is general and has been practiced since the time of the Companions and Mujtahidin. This is what the Imams have clarified.

Arabic Text: In the chapter on Funerals, quoting some researchers among the Shafi'is, the report states: "This consensus is predominant. Even if it is accepted, the place of its evidentiary value is during the rectitude of times such that the enjoining of good and forbidding of evil is implemented. This has been suspended for ages." Urdu Translation: In the chapter of Funerals of the same book, it is quoted from some Shafi'i researchers that this is a predominant consensus. Even if it is accepted, its being a proof for permissibility will be considered when it is of a time of righteousness for the Ummah, when enjoining good and forbidding evil was implemented, and this has been suspended for a long time.

Arabic Text: And in the fifty-fourth letter... Urdu Translation: Mujaddid Alf Thani Sheikh Ahmad Al-Umari Sarhindi.

[Footnotes] 1. Fatawa Ghiyathiyya, Book of Hirings, chapter on women, Maktaba Islamia Quetta, p. 160. 2. Radd al-Muhtar, Book of Prayer, Chapter on Friday, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 1/551. 3. Radd al-Muhtar, Book of Prayer, Chapter on Funeral Prayer, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 1/602.

फ़तावा-ए-रज़विया, जिल्द २८

[तालिका सामग्री] अरबी पाठ: जवाज़ (अनुमति) वह है जो पहले युग से निरंतर चली आ रही हो। यदि ऐसा नहीं है, तो किसी भी युग के लोगों का कार्य प्रमाण नहीं है जब तक कि वह सभी शहरों के सभी लोगों का व्यवहार न हो। क्या आप नहीं देखते कि यदि वे शराब की बिक्री या सूद (ब्याज) के लेन-देन में लग जाएं तो इसके हलाल होने का फतवा नहीं दिया जाएगा। समाप्त। उर्दू अनुवाद: सद्र-ए-अव्वल (प्रारंभिक काल) से आज तक बराबर जारी हो और ऐसा न हो तो किसी युग के लोगों का कार्य हुज्जत (प्रमाण) नहीं है, या उन तमाम शहरों, कस्बों और गाँवों के सभी इंसानों का व्यवहार हो तो बात और है। यह बिल्कुल स्पष्ट बात है कि अगर सब जगह के सब लोग शराब पीने लगें या सूद के कारोबार में मुब्तिला (लिप्त) हो जाएँ तो भी इसके हलाल होने का फ़तवा नहीं दिया जाएगा।

अरबी पाठ: रद्द अल-मुह्तार के जुमा के अध्याय में: "प्रथा केवल तभी अनुमति के प्रमाण के रूप में काम करती है जब वह सहाबा और मुजतहिदीन के समय से सामान्य रही हो, जैसा कि उन्होंने स्पष्ट किया है।" उर्दू अनुवाद: रद्द अल-मुह्तार के बाबू-जुमा में है: व्यवहार उस समय जवाज़ (वैधता) की दलील बनता है जबकि वह आम (सामान्य) हो और अहद-ए-सहाबा और मुजतहिदीन से उस पर अमलदरामद (अमल) हुआ हो, ऐसा ही आइमा (इमामों) ने तसरीह (स्पष्टीकरण) की है।

अरबी पाठ: जनाइज़ (जनाज़ों) के अध्याय में कुछ शाफ़ई शोधकर्ताओं के हवाले से रिपोर्ट का पाठ है: "यह इज्मा (सहमति) बहुसंख्यक है। यदि इसे स्वीकार भी कर लिया जाए, तो इसके प्रमाण होने का स्थान समय की धार्मिकता के दौरान है जब भलाई का आदेश देना और बुराई से रोकना लागू किया जाता है। यह लंबे समय से निलंबित है।" उर्दू अनुवाद: इसी किताब के बाबू-जनाइज़ में बाज़ मोहक़्क़िक़ीन (कुछ शोधकर्ताओं) शाफ़ई से मंकूल (वर्णित) है कि यह इज्मा अक्सरी (बहुसंख्यक सहमति) है। अगर इसको तस्लीम भी कर लिया जाए तो इसके दलील-ए-जवाज़ होने का तब एतबार होगा कि यह उम्मत के सलाह (भलाई) के वक़्त का हो जब अम्र बिल-मारूफ़ और नहीं अनिल मुनकर (भलाई का हुक्म देना और बुराई से रोकना) नाफ़िज़ हो और यह तो ज़माना-ए-दराज़ (लंबे समय) से मोअत्तल (निलंबित) है।

अरबी पाठ: और चौवनवें मकतूब (पत्र) में... उर्दू अनुवाद: मुजद्दिद अल्फ सानी शेख अहमद अल-उमरी सरहिंदी।

[पाद टिप्पणियाँ] 1. फतावा गियाथिया, किताबुल इजारत, औरतों के बारे में, मकतबा इस्लामिया क्वेटा, पृष्ठ 160. 2. रद्द अल-मुह्तार, किताबुस सलात, बाबू-जुमा, दार इहया अल-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, 1/551. 3. रद्द अल-मुह्तार, किताबुस सलात, बाबू सलात अल-जनाइज़, दार इहया अल-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, 1/602.

पृष्ठ 234 / 684

الجواز مایکون علی الاستمرار من الصدر الاول فاذا لم یکن کذلك لا یکون فعلهم حجة الا اذ ان کان ذلك من الناس کافة فی البلدان کلها الاتری انهم لو تعا ملوا علی بیع الخمر او علی الربا لا یفتی بالحل اهـ 1

صدر اول سے آج تک برابر جاری ہو اور ایسانہ ہو تو کسی عہد کے لوگوں کا فعل حجت نہیں یا ان تمام شہروں و قصبوں قریوں کے سبھی انسانوں کا تعامل ہو تا اور بات ہے اور یہ بالکل واضح امر ہے کہ ان اگر سب جگہ کے سب لوگ شراب پینے لگیں سودی کاروبار میں مبتلا ہوں تو بھی اس کے حلال ہونے کا فتویٰ نہیں دیا جائے گا۔

وفی جمعة رد المحتار "التعارف انما یصلح دلیلا علی الحل اذ کان عاماً من عهد الصحابة والمجتهد ین کما صرحوابه" 2 ردالمحتار کے باب الجمعہ میں ہے تعامل اس وقت جواز کی دلیل بنتا ہے جبکہ عام ہو اور عہد صحابہ و مجتہدین سے اس پر عملدرآمد ہوا ایسا ہی ائمہ نے تصریح کی ہے۔

وفی جنائزه نقلا عن بعض المحققین من الشوافع با لتقریر مآنصه: "هذا الاجماع اکثری وان سلم فمحل حجیتنا عند صلاح الا زمنة بحیث ینفذ فیها الامر بالمعروف والنهی عن المنکر وقد تعطل ذلك منذ از منة" 3 اسی کتاب کے باب الجنائز میں بعض محققین شوافع سے منقول ہے یہ اجماع اکثری ہے اگر اس کو تسلیم بھی کرلیا جا ئے تو اس کے دلیل جواز ہونے کا تب اعتبار ہوگا کہ یہ امت کے صلاح کے وقت کا ہو جب امر بالمعروف اور نہی عن المنکر نافذ ہو اور یہ تو زمانہ دراز سے معطل ہے۔

وفی المکتوب الرابع والخمسین مجدد الف ثانی شیخ احمد العمری سرہندی

1 فتاویٰ غیاثیہ کتاب الاجارات نوع فی النسا مکتبہ اسلامیہ کوئٹہ ص ۱۶۰ 2 رد المحتار کتاب الصلوۃ باب الجمعہ دار حیاء التراث العربی بیروت ۱/ ۵۵۱ 3 رد المحتار کتاب الصلوۃ باب صلوۃ الجنائز دار حیاء التراث العربی بیروت ۱/ ۶۰۲

Fatawa-e-Razviya Volume 28

From the second volume of the epistles (Maktubat) of Sheikh Ahmad al-Umari as-Sirhindi, famously known as Mujaddid Alf Thani, what is translated is: "The world has drowned in the ocean of innovations (bid'at) and is content with the darkness of newly-invented matters (muhdathat). Who can claim the removal of innovation and speak of reviving the Sunnah? Most scholars of the time are protectors of innovations and erasers of Sunnahs. They consider the prevalence of innovations as customary practice (ta'amul), issuing fatwas of their permissibility, even desirability, and guiding people towards performing them. They think that when misguidance spreads and falsehood becomes known, it becomes a customary practice. They do not know that such a practice is in no way evidence of its goodness. Indeed, what counts is the practice that comes from the first generation (Sadr al-Awwal) or upon which there is a consensus of all people. (Then he argued with the aforementioned phrase from al-Ghiyathiyah and then said) 'Without a doubt, knowing the practice of all people and the work of all towns and villages is beyond human capacity.'"

Many of our opponents in the current issue take pride in being among the disciples of this Sheikh. We have read this statement of Sheikh Mujaddid to them many times (that from now on they may listen, but they do not hear).

1. Maktubat-e-Imam-e-Rabbani, Epistle 54, Naval Kishore, Lucknow, 2/103. Page 235 of 684

शेख अहमद अल-उमरी अस-सरहिंदी, जो मुजद्दिद अल्फ़ थानी के नाम से प्रसिद्ध हैं, उनके मकतूबात (पत्रों) की दूसरी जिल्द, पत्र संख्या 54 में अनुवादित है: "दुनिया बिदअत (नवाचारों) के समुद्र में डूब चुकी है और नई ईजाद की गई बातों (मुहद्दसात) के अंधेरे में संतुष्ट है। बिदअत को मिटाने और सुन्नत को जीवित करने की बात करने का दावा कौन कर सकता है? इस ज़माने के अधिकांश विद्वान तो बिदअत के समर्थक और सुन्नतों को मिटाने वाले हैं। वे बिदअतों के फैलने और उनकी अधिकता को 'तआमुल' (प्रचलित व्यवहार) मान लेते हैं और उनके जायज़ होने, बल्कि उनके 'इस्तहसान' (अच्छा होने) का फतवा जारी कर देते हैं और लोगों को उन्हें करने की ओर मार्गदर्शन करते हैं। वे समझते हैं कि जब गुमराही फैल जाए और बातिल (झूठ) प्रसिद्ध हो जाए, तो वह तआमुल बन जाता है। ये लोग यह नहीं समझते कि किसी चीज़ का ऐसा तआमुल उसके अच्छा होने की दलील नहीं है। वास्तव में वही तआमुल विश्वसनीय है जो 'सद्र-ए-अव्वल' (प्रारंभिक दौर) से चला आ रहा हो या जिस पर तमाम लोगों का इज्मा (आम सहमति) हो। (फिर ग़ियाथिया की उपर्युक्त इबारत से दलील देते हुए फ़रमाया) तमाम लोगों के तआमुल और तमाम शहरों व देहातों के अमल का ज्ञान होना इंसान की शक्ति और सामर्थ्य से बाहर है।"

अज़ान के मसले में हमारे विरोधियों में से बहुतों को इस पर गर्व है कि वे शेख मुजद्दिद के ग़ुलामों में से हैं। हमने बार-बार शेख मुजद्दिद की यह इबारत उन्हें पढ़कर सुनाई भी (कि अब से शायद सुनें पर वे सुनते नहीं)।

1. मकतूबात-ए-इमाम-ए-रब्बानी, मकतूब 54, नवल किशोर, लखनऊ 2/103। पृष्ठ 235 का 684

فتاوی رضویہ جلد ۲۸

من المجلد الثانی من المکتوبات الشیخ احمد العمری السر ھندی الشھیر بمجدد الف ثانی ما تر جمتہ: "غمرت الدنیا فی بحر البدعات واطمأنت بظلمات المحدثات من یستطیع دعوی رفع البدعۃ التکلم باحیاء السنۃ اکثر علماء الزمن حماۃ البدع و محاۃ السنن یحسبون شیوع البدع تعاملا فیفتون بجوازھا بل استحسانھا و یدلون الناس علی اتیانھا یظنون ان الضلال اذا شاع و الباطل اذا تعرف صار تعاملا و لا یدرون ان مثل ھذا التعامل بشیئ لیس دلیلا علی حسنہ انما العبرۃ بتعامل جاء من الصدر الاول او حصل اجماع جمیع الناس علیہ ثم احتج بعبارۃ الغیاثیۃ المذکورۃ ثم قال ولا شك ان العلم بتعامل الناس کافۃ و عمل جمیع القری والبلدان خارج عن وسع البشر" اھـ کے مکتوبات کی جلد ثانی مکتوب نمبر ۵۴ میں ہے: دنیا بدعات کے سمندر میں غوطہ لگا چکی ہے اور محدثات کی تاریکیوں میں مطمئن ہے رفع بدعت اور تکلم باحیاء سنت کا دعوی کون کر سکتا ہے اس زمانہ کے اکثر علماء تو بدعات کے حامی اور سنت کے مٹانے والے ہیں اور بدعات کے شیوع اور کثرت کو تعامل قرار دیتے ہیں اور اس کے جواز بلکہ استحسان کا فتوی صادر کرتے ہیں وہ سمجھتے ہیں کہ بدعت پھیل جائے اور گمراہی عام ہو جائے تو تعامل بن جاتا ہے یہ لوگ یہ نہیں سمجھتے کہ کسی چیز کا ایسا تعامل اس کے حسن ہونے کی دلیل نہیں جزایں نیست کہ وہ تعامل معتبر ہے جو صدر اول سے معمول بہا ہو یا اس پر تمام لوگوں کا اجماع ثابت ہو (پھر غیاثیہ کی مذکورہ بالا عبارت سے استدلال کر کے فرمایا) تمام لوگوں کا تعامل اور تمام شہروں اور دیہاتوں کا عمل معلوم ہونا آدمی کی وسعت و طاقت سے باہر ہے اھ"

واکثر المخالفین لنانی المسئلۃ الدائرۃ انما یفتخرون بانھم من غلمان ھذا الشیخ وقد قری علیھم قولہ ھذا مرارا فلا یسمعون مسئلہ اذان میں ہمارے مخالفین میں سے بہتوں کو اس پر فخر ہے کہ وہ شیخ

مجدد کے غلاموں میں سے ہیں ہم نے بارہا شیخ مجدد کی یہ عبارت پڑھ کر انہیں سنائی بھی (کہ اب سے شاید سنیں پر وہ سنتے نہیں)۔

۱۔ مکتوبات امام ربانی مکتوب پنجاہ و چہار م نولکشور لکھنؤ ۲/ ۱۰۳ Page 235 of 684

Fatawa Rizvia, Volume 28

They should desist from their claim of accepted custom, but they have not desisted from the claim of custom. In fact, instead of (following the Great Reformer), they have made their own desires their leader (Sheikh) and act upon the edicts (fatwas) of their desires. We seek forgiveness and well-being from Allah Almighty.

Allama Shami has quoted from Allama Qunali-zada (Note) in Radd al-Muhtar, Kitab al-Ijarah, the treatise Tahrir al-Ibarah, and Uqud al-Durriyah: 'The matter of constructing houses and planting trees on Waqf (endowment) land is very common among the lessees of Waqf. When the trustee (Mutawalli) or the judge (Qazi) is requested to terminate such leases and it is proposed to rent out these lands at the market rate (Ajr-e-Mithl), the old tenants of these lands complain and declare it as injustice, whereas they themselves are the wrongdoers. Some high-ranking officials and elders support them, saying that this is putting people into strife (fitna); therefore, the practice should continue as it has been till now...'

Note: This word is in the Constantinople-printed Radd al-Muhtar. In 'Tahrir al-Ibarah', it is 'Qatli-zada' without the 'alif', and in 'al-Uqud al-Durriyah', it is 'Munli-zada' with the letter 'meem'. 12-Minhu (T).

Page 236 of 684

फतावा रज़विया, जिल्द 28

वे अपने स्वीकार्य प्रथा (तामुल) के दावे से बाज़ आएँ लेकिन वे प्रथा के दावे से बाज़ नहीं आए। वास्तव में, उन्होंने (मुजद्दिद साहिब) के बजाय अपनी इच्छाओं को अपना गुरु (शेख) बना लिया है और उसी के फतवे पर अमल करते हैं। हम अल्लाह तआला से क्षमा और भलाई की प्रार्थना करते हैं।

अल्लामा शामी ने रद-उल-मुहतार (किताबुल इजारा), शोध-पत्र तहरीर-उल-इबारा और उक़ूद-उल-दुर्रिया में अल्लामा क़ुनाली-ज़ादा (नोट) से उद्धृत किया है: 'वक्फ़ की ज़मीन पर घर बनाने और पेड़ लगाने का मामला वक्फ़ के पट्टेदारों (इजारों) के बीच बहुत आम है। जब मुतवल्ली या काज़ी से ऐसे पट्टों को समाप्त करने का अनुरोध किया जाता है और इन ज़मीनों को बाज़ार दर (अज्र-ए-मिस्ल) पर किराए पर देने की बात कही जाती है, तो इन ज़मीनों के पुराने किराएदार इसकी शिकायत करते हैं और इसे अन्याय करार देते हैं, जबकि वे स्वयं अन्यायी हैं। कुछ उच्च पदस्थ अधिकारी और बड़े लोग उनकी मदद करते हैं और कहते हैं कि यह तो लोगों को मुसीबत (फ़ितना) में डालना है; इसलिए जैसा अब तक होता आया है, वैसा ही अमल जारी रहना चाहिए...'

नोट: यह शब्द कुस्तुनतुनिया से छपे रद-उल-मुहतार में है। 'तहरीर-उल-इबारा' में यह बिना अलिफ़ के'क़तली-ज़ादा' है और 'उक़ूद-उल-दुर्रिया' में यह 'मीम' के साथ 'मुनली-ज़ादा' है। 12-मिन्हु (त)।

पृष्ठ 236 का 684

وہ اپنے تعامل مقبول کے دعوے سے باز آئیں، مگر وہ تعامل کے دعوی سے باز نہیں آئے دراصل (حضرت مجدد) کے بجائے انہوں اپنے نفس کی خواہش کو اپنا شیخ بنالیا ہے اور اسی کے فتوے پر عمل کرتے ہیں ہم اللہ تعالٰی سے عفو وعافیت طلب کرتے ہیں۔

علامہ شامی نے ردالمختار، کتاب الاجارہ رسالہ تحری العبارۃ، عقود وریہ سب میں علامہ قنالی زادہ (عہ) سے نقل کیا کہ وقف کی زمین پر مکان بنانے اور درخت لگانے کا معاملہ وقف کے اجیروں میں کثیر الوقوع ہے جب متولی اور قاضی سے ایسے اجاروں کے ختم کرنے کی درخواست کی جاتی ہے اور اجرت مثل پر ان زمینوں کے کرایہ پر اٹھانے کی بات کہی جاتی ہے تو ان زمینوں کے قدیم کرایہ دار اس کی فریاد کرتے ہیں اور اس کو ظلم قرار دیتے ہیں حالانکہ وہ خود ہی ظالم ہیں اور بعض صدر واکابر ان کی مدد کرتے ہیں اور کہتے ہیں کہ یہ تو لوگوں کو فتنہ میں ڈالنا ہے اس لیے جیسا اب تک ہوتا آیا تھا ویسا ہی عملدر آمد ہوتے رہنا چاہیے کہ

عہ: یہ لفظ رد المحتار مطبوعہ قسطنطنیہ میں ہے اور تحریر العبارۃ" میں قتلی زادہ بغیر الف کے ہے اور عقود الدریہ میں منلی زادہ میم کے ساتھ ہے ۱۲منہ (ت)

Fatawa Razawiyya Volume 28

[Table content] Arabic Text: شر الامور محد ثاتها ولا يعلمون ان الشر فى اغضا العين عن الشرع وان احياء النسة عند فساد الا مة من افضل الجهاد واجزل القرب اهـ،[1] Urdu Translation/ Explanation: Every innovation is worse than anything else, and they do not know that turning a blind eye to the Sharia at the time of evil is itself an evil. Reviving the Sunnah at the time of corruption in the Ummah is better than Jihad and is the greatest worship.

Arabic Text: وفى تحرير العبارة فعلم بهذا ان هذه علة قديمة ولا حول ولا قوة الا بالله العلى العظيم اهـ[2] Urdu Translation/Explanation: In 'Tahrir al-Ibarah', Allama Shami (mercy be upon him) writes: "From this it is known that this is an old ailment (that when evil spreads, people choose to ignore it). There is no power or might except with Allah, the Most High, the Magnificent."

Arabic Text: وفى رد المحتار: "اذا تكلم احد بين الناس بذلك يعدون كلامه منكر امن القول و زورا و هذه بلية قديمة اهـ"[3] وفيه وفى العقود الدرية: "وهذا علم في ورق۔"[4] Urdu Translation/ Explanation: In 'Radd al-Muhtar' it is stated: "People consider even a truthful person's words as wrong; this is an old evil. And in the same (Radd al-Muhtar) and in 'al-Uqud al-Durriyah' it is stated: 'In this single leaf, we have revealed great knowledge.'"

Arabic Text: وهذه لعمرك حال الناس في تهالكهم على هذا المحدث و Urdu Translation/ Explanation: By Allah! The situation of people falling into destruction due to this forbidden and innovated Adhan is just like this, and...

[Footnotes] 1. Radd al-Muhtar, Book of Hire, Chapter on what is permissible in hire, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 5/20; Tahrir al-Ibarah fiman huwa awla bil-ijarah, a treatise from the treatises of Ibn Abidin, Sohail Academy, Lahore, 12/157. 2. Tahrir al-Ibarah fiman huwa awla bil-ijarah, a treatise from the treatises of Ibn Abidin, Sohail Academy, Lahore, 12/157. 3. Radd al-Muhtar, Book of Hire, Chapter on what is permissible in hire, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 5/20. 4. Radd al-Muhtar, Book of Hire, Chapter on what is permissible in hire, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 5/20; al-Uqud al-Durriyah, Book of Hire, Issue of retention of buildings and plantations, Arg Bazar, Kandahar, Afghanistan, 2/125.

फ़तावा रजविया खंड 28

[तालिका सामग्री] अरबी पाठ: عن شر الامور محد ثاتها ولا يعلمون ان الشر فى اغضا العين الشرع وان احياء النسة عند فساد الا مة من افضل الجهاد واجزل القرب اهـ،[1] उर्दू अनुवाद/व्याख्या: हर बात से बुरी नई बात पैदा करना है और वे यह नहीं जानते कि बुराई के समय शरीयत से आँखें मूंद लेना खुद एक बुराई है और उम्मत में बिगाड़ के समय सुन्नत को जीवित करना जिहाद से भी उत्तम है और सबसे बड़ी इबादत है।

अरबी पाठ: وفى تحرير العبارة فعلم بهذا ان هذه علة قديمة ولا حول ولا قوة الا بالله العلى العظيم اهـ[2] उर्दू अनुवाद/व्याख्या: 'तहरीर अल-इबारा' में अल्लामा शामी (रहमतुल्लाह अलैह) लिखते हैं: "इससे यह पता चला कि यह एक पुरानी बीमारी है (कि जब बुराई फैलती है तो लोग अनदेखी करने लगते हैं)। अल्लाह के सिवा कोई शक्ति या सामर्थ्य नहीं है, जो सबसे ऊँचा और महान है।"

अरबी पाठ: وفى رد المحتار: "اذا تكلم احد بين الناس بذلك يعدون كلامه منكر امن القول و زورا و هذه بلية قديمة اهـ"[3] وفيه وفى العقود الدرية: "وهذا علم في ورق-"[4] उर्दू अनुवाद/व्याख्या: 'रद्द अल-मुह्तार' में है: "लोग आदमी की सच्ची बात को भी गलत समझते हैं, यह एक पुरानी बुराई है। और इसी (रद्द अल-मुह्तार) में और 'अल-उकूद अल-दुर्रिया' में है: 'इस एक पन्ने में हमने महान ज्ञान प्रकट किया है।'"

अरबी पाठ: وهذه لعمرك حال الناس في تهالكهم على هذا المحدث و उर्दू अनुवाद/व्याख्या: अल्लाह की कसम! इस वर्जित और नई शुरू की गई अज़ान के कारण लोगों के विनाश में पड़ने का हाल भी ऐसा ही है, और...

[पाद टिप्पणियाँ] 1. रद्द अल-मुह्तार, किताबुल इजारा, बाब मा यजुजु मिनल इजारा, दार इहया अत-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, 5/20; तहरीर अल-इबारा फ़ीमन हुवा औला बिल-इजारा, इब्न आबिदीन के रिसालों में से एक रिसाला, सोहैल अकादमी, लाहौर, 12/157. 2. तहरीर अल-इबारा फ़ीमन हुवा औला बिल-इजारा, इब्न आबिदीन के रिसालों में से एक रिसाला, सोहैल अकादमी, लाहौर, 12/157. 3. रद्द अल-मुह्तार, किताबुल इजारा, बाब मा यजुजु मिनल इजारा, दार इहया अत-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, 5/20. 4. रद्द अल-मुह्तार, किताबुल इजारा, बाब मा यजुजु मिनल इजारा, दार इहया

अत-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, 5/20; अल-उकूद अल-दुर्रिया, किताबुल इजारा, मसला इस्तेबका अल-बिना वल-गिरास, अर्ग बाज़ार, कंधार, अफगानिस्तान, 2/125.

[ٹیبل کا مواد] عربی عبارت: شر الامور محد ثاتها ولا یعلمون ان الشر فی اغضا العین عن الشرع وان احیاء النسة عند فساد الا مة من افضل الجهاد واجزل القرب اھ،[1] اردو ترجمہ و وضاحت: ہر بات سے بری نئی بات پیدا کرنا ہے اور وہ یہ نہیں جانتے کہ برائی کے وقت شرع سے چشم پوشی خود بری ہے اور امت میں فساد واقع ہونے کے وقت سنت کا زندہ کرنا جہاد سے بھی افضل ہے اور بزرگ ترین عبادت ہے۔

عربی عبارت: وفی تحریر العبارة فعلم بهذا ان هذه علة قدیمة ولا حول ولا قوة الا بالله العلی العظیم اھ[2] اردو ترجمہ و وضاحت: تحریر العبارة میں علامہ شامی علیہ الرحمة تحریر فرماتے ہیں: "اس سے معلوم ہوا کہ یہ پرانی بیماری ہے (کہ شر پھیل جائے تو لوگ چشم پوشی اختیار کرتے ہیں) لا حول ولا قوة الا بالله العلی العظیم۔"

عربی عبارت: وفی رد المحتار: "اذا تکلم احد بین الناس بذلك یعدون کلامه منکر امن القول و زورا و هذه بلیة قدیمة اھ"[3] وفیه وفی العقود الدریة: "وهذا علم في ورق۔"[4] اردو ترجمہ و وضاحت: ردالمحتار میں ہے: "لوگ آدمی کی حق بات کو بھی ناحق سمجھتے ہیں یہ قدیم برائی ہے۔ اور اسی (ردالمحتار میں ہے) اور عقود الدریہ میں ہے: "یہ ایک ورق میں ہم نے علم عظیم ظاہر کیا۔"

عربی عبارت: وهذه لعمرك حال الناس في تهالکهم علی هذا المحدث و اردو ترجمہ و وضاحت: واللہ! اس اذان ممنوع و محدث سے لوگوں کے ہلاکت میں پڑنے کا حال بھی ایسا ہی ہے، اور

[حواشی] 1. ردالمحتار کتاب الاجارة باب ما یجوز من الاجارة دار احیاء التراث العربی بیروت ۵ / ۲۰، تحریر العبارة فیمن هو اولٰی بالا جارة رسالہ من رسائل ابن عابدین سہیل اکیڈمی لاہور ۱۲ /

۱۵۷ 2. تحریر العبارة فیمن هو اولٰی بالا جارة رسالہ من رسائل ابن عابدین سہیل اکیڈمی لاہور ۱۲ /

۱۵۷ 3. ردالمحتار کتاب الاجارة باب ما یجوز من الاجارة دار احیاء التراث العربی بیروت ۵ / ۲۰

4. ردالمحتار کتاب الاجارة باب ما یجوز من الاجارة دار احیاء التراث العربی بیروت ۵ / ۲۰، العقود

الدریہ کتاب الاجارة مسئلہ استبقآء البناء والغراس ارگ بازار قندهار افغانستان ۲ / ۱۲۵

Fatawa Razawiyyah Volume 28

These are their excuses for neglecting and discarding the Sunnah, and Allah is the helper, and there is no power nor might except with Allah, the Exalted, the Magnificent.

Nafha 10: Since it has become clear that there is no established practice until now, then what do you think of the inheritance of practice (Tawaruth) which they babble about? And when they are confronted with Hadith and Fiqh, they start stuttering and making excuses.

Subhan Allah! Inheritance of practice (Tawaruth) is the name for the continuous practice across all centuries. When the current practice could not be proven, how will the practice of past eras be proven? While authentic Hadith has shown that the practice during the era of the Prophethood and the Rightly Guided Caliphate was contrary to what they claim. So from where will the inheritance of practice be proven? To whom will they attribute it and whose heritage will they consider it to be? The absolute researcher (Al-Muhaqqiq al-'Ala al-Itlaq) stated in *Fath al-Qadir*: "The practice of reciting aloud in the first two rak'ahs and silently in the last two is what is inherited. Meaning, we took it from those before us in prayer in this manner, and they from those before them, and so on up to the Companions (may Allah be pleased with them), and they necessarily took it from the master of revelation (peace and blessings of Allah be upon him). Therefore, there is no need for a specific text (nass) to be transmitted regarding it."

[Footnote 1: Fath al-Qadir, Book of Prayer, Chapter on the Description of Prayer in Recitation, Maktabah Nuriyya Razawiyyah Sukkur, 1/283]

Page 238 of 684

फ़तावा रज़विया जिल्द 28

ये उनके सुन्नत को छोड़ने और उसे त्यागने के बहाने हैं, और अल्लाह ही मददगार है, और अल्लाह, जो बहुत ऊँचा और महान है, के अलावा कोई शक्ति और सामर्थ्य नहीं है।

नफ़्हा 10: जब यह स्पष्ट हो गया है कि अब तक कोई स्थापित प्रथा नहीं है, तो उस विरासत (तवारुथ) के बारे में आप क्या सोचते हैं जिसके बारे में वे बड़बड़ाते हैं? और जब हदीस और फ़िक़्ह के साथ उन पर शिकंजा कसा जाता है, तो वे हकलाने और बहाने बनाने लगते हैं।

सुभान अल्लाह! विरासत (तवारुथ) तो सभी सदियों की निरंतर प्रथा का नाम है। जब वर्तमान प्रथा सिद्ध नहीं हो सकी, तो पिछली शताब्दियों की प्रथा कैसे सिद्ध होगी? जबकि प्रामाणिक हदीस से पता चला है कि नुबुव्वत के युग और ख़िलाफ़त-ए-राशिदा के समय में अमल उनके दावे के विपरीत था। तो विरासत कहाँ से सिद्ध होगी? वे इसे किसके साथ जोड़ेंगे और इसे किसकी विरासत मानेंगे? मुहाक्क़िक़ अली अल-इतलाक़ ने फ़तह अल-क़दीर में कहा: "पहली दो रकातों में ऊँची आवाज़ में और आखिरी दो में धीमी आवाज़ में क़िरत करना ही विरासत में मिला है। इसका अर्थ है, हमने इसे प्रार्थना में अपने से पहले वालों से इसी तरह लिया, और उन्होंने अपने से पहले वालों से, और इसी तरह सहाबा किराम (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) तक, और उन्होंने निश्चित रूप से इसे साहिब-ए-वही (अल्लाह उन पर कृपा और शांति बरसाए) से सीखा। इसलिए, इसके लिए किसी विशिष्ट पाठ (नस्स) के संचारित होने की आवश्यकता नहीं है।"

[फ़ुटनोट 1: फ़तह अल-क़दीर, किताब अल-सलात, बाबू सिफ़त अल-सलात फ़िल-क़िरात, मकतबा नूरिया रज़विया सुक्कुर, 1/283]

पृष्ठ 238/684

هذه هي اعذار هم في ايقاع والقاء السنة والله المستعان ولا حول ولا قوة الا بالله العلي العظيم - (سنت چھوڑ کر اس امر مکروہ میں پڑے رہنے کیلئے لوگوں نے ایسے ہی اعذار بار دہ تراش رکھے ہیں ۔ ولا حول ولا قوة الا بالله العلى العظيم)

نفحہ ۱۰: اذ قد ظهر ان لا تعامل الى الآن فما ظنك بالتوارث الذى به يلهجون واذا اخذوا بالحديث والفقه فهم يتلجلجون - (جب یہ ظاہر ہو گیا کہ اذان متصل منبر کے تعامل کی کوئی اصل نہیں پھر توارث کے ثبوت کی کون سی صورت ہے کہ اس سے بھی یہ لوگ پناہ پکڑتے ہیں اور جب حدیث و فقہ ت ان امور پر مواخذہ کیا جاتا ہے تو کج مج بیانی دکھاتے ہیں۔)

وياسبحان الله انما التوارث التعامل في جميع القرون فاذا لم يتحقق الى الان كيف يثبت من سالف الزمان اذ قد ارشد الحديث الصحيح ان الذى في عهد الرسالة والخلافة الراشدة كان على خلاف ما يزعمون فأنى يصح التوارث والى من يسندون و عمن يرثون - (سبحان الله ! توارث تو تمام قرنوں کے تعامل کا نام ہے اور جب آجکل کا تعامل ثابت نہ ہو سکا تو گزشتہ زمانوں کا کیسے ثابت ہو گا اور حدیث صحیح سے پتہ چلا کہ عہد رسالت و زمانہ خلافت راشدہ میں عملدرآمد ان کے مزعومہ کے خلاف تھا تو کہاں سے توارث ثابت ہو گا کس سے اس کی نسبت ثابت کرینگے اور کس کا ورثہ اس کو قرار دیں گے)

قال المحقق حيث اطلق في فتح القدير مسالة الجهر في الاوليين والاخفاء في الاخريين قوله هذا هو المتوارث يعنى انا اخذنا عمن يلينا الصلوة هكذا فعلا و هم عن يليهم كذلك وهكذا الى الصحابة رضى الله تعالى عنهم وهم بالضرورة اخذوه عن صاحب الوحى صلى الله عليه وسلم فلا يحتاج الى ان ينقل فيه

نص معین 1 - (محقق علی الاطلاق نے فتح القدیر میں فرمایا : " رکعتین اولین میں قراءت جہری اور اخر بین میں سری ہی متوارث ہے یعنی ہم نے اس کو اپنے باپ دادا اور بزرگوں سے لیا اور انہوں نے اس کو اپنے بزرگوں سے اخذ کیا ایسے ہی صحابہ کرام رضی اللہ تعالیٰ عنھم تک ، اور انہوں نے اس کو صاحب وحی صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم سے سیکھا اس لیے اس کے واسطے کسی نص معین کی ضرورت نہیں۔)

1 فتح القدیر کتاب الصلوۃ باب صفۃ الصلوۃ في القراۃ مکتبہ نوریہ رضویہ سکھر ۱ / ۲۸۳

Fatawa Razawiyya, Volume 28

[Arabic Text]: This is the meaning of succession (Tawarith) that is legally valid as a proof in Sharia, for which there is no need to present a specific chain of narration (Sanad). How can they establish succession in the current matter when we know for a fact that there is a report to the contrary from the Master of Revelation (Peace and Blessings of Allah be upon him) and his Rightly Guided Caliphs (May Allah be pleased with them)?

[Urdu Text]: This is the meaning of succession (Tawarith) by which it is correct to take Sharia proof, and for which there is no need to reveal a chain of narration. So how will these people prove succession in the matter at hand, while we know well that there is a narration against it from the Master of Revelation (Peace and Blessings of Allah be upon him) and the Rightly Guided Caliphs?

[Arabic Text]: I say: The investigation of the matter is that there are four states: (1) Knowing that it is not new (Haduth). (2) Not knowing about its origin (Haduth). (3) Detailed knowledge of its origin, i.e., knowing when and who created it. (4) General knowledge of its origin, meaning it is known to be newly created, but it is not known when or how it was created. If a thing is commonly practiced among the general Muslims, and we know it is the same that was during the era of the Prophet (Peace and Blessings of Allah be upon him), then it is the first type, which is called the 'Supreme Succession' (Al-Mutawarith Al-A'la). If it is not known what the state was during the time of the Prophet (Peace and Blessings of Allah be upon him), nor is any subsequent origin known, it is assumed that every generation received it from its predecessor and it is treated as succession by judgment of the present state.

[Urdu Text]: I say: (I say) The investigation of the matter is that there are four types of conditions: (1) In which its not being new is known. (2) In which there is no knowledge of its origin. (3) Knowledge of origin is detailed, as to when and who invented it. (4) Knowledge of origin is general, meaning it is known that it is newly invented but it is not known when and how it was invented. A thing that is commonly practiced among the general Muslims and its practice is widespread, and it is also known about it that it used to be like this during the blessed era of the Prophet (Peace and Blessings of Allah be upon him)—this is the first type and it is called 'Supreme Succession' (Mutawarith-e-A'la). And when it is neither known what its state was during the time of the Holy Prophet (Peace and Blessings of Allah be upon him), nor is it known that its invention occurred after the Holy Prophet (Peace and

Blessings of Allah be upon him), then it will be understood that this thing has been coming down like this from the beginning and every later generation received it from those before them.

फ़तावा रज़विय्या, खंड 28

[अरबी]: यही उत्तराधिकार (तवारुथ) का वह अर्थ है जिसे शरीयत में प्रमाण के रूप में स्वीकार करना सही है, और जिसके लिए किसी विशेष सनद (प्रमाण) को प्रकट करने की आवश्यकता नहीं है। फिर ये लोग विचाराधीन मामले में उत्तराधिकार कैसे सिद्ध करेंगे, जबकि हम अच्छी तरह जानते हैं कि वहि (ईश्वरीय वाणी) के स्वामी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) और उनके ख़ुलफ़ा-ए-राशिदीन (रज़ियल्लाहु अन्हुम) से इसके विरुद्ध विवरण मौजूद है।

[उर्दू]: यही उत्तराधिकार के वे अर्थ हैं जिनसे शरीयत के अनुसार प्रमाण लेना सही है और जिसके लिए सनद ज़ाहिर करने की आवश्यकता नहीं है। तो विचाराधीन मामले में ये लोग उत्तराधिकार कैसे सिद्ध करेंगे जबकि हम अच्छी तरह जानते हैं कि साहिब-ए-वही (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) और ख़ुलफ़ा-ए-राशिदीन से इसके विपरीत रिवायत मौजूद है।

[अरबी]: मैं कहता हूँ: मामले की तहक़ीक़ यह है कि चार स्थितियाँ होती हैं: (1) यह ज्ञात होना कि वह नवीन (हादिस) नहीं है। (2) उसके नवीन होने का ज्ञान न होना। (3) नवीन होने का सविस्तार ज्ञान होना, यानी यह जानना कि उसे कब और किसने शुरू किया। (4) नवीन होने का सामान्य ज्ञान होना, यानी यह तो पता हो कि वह नया है, लेकिन यह न पता हो कि कब और कैसे शुरू हुआ। यदि कोई चीज़ आम मुसलमानों में प्रचलित हो और हमें ज्ञात हो कि यह वही है जो हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के समय में थी, तो वह प्रथम श्रेणी है जिसे 'तवारुथ-ए-आला' (उच्चतम उत्तराधिकार) कहा जाता है। और यदि यह ज्ञात न हो कि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के समय में क्या स्थिति थी और न ही उसके बाद की किसी शुरुआत का पता चले, तो उसे उत्तराधिकार माना जाएगा।

[उर्दू]: मैं कहता हूँ: (मैं कहता हूँ) मामले की तहक़ीक़ यह है कि स्थितियों की चार किस्में हैं: (1) जिसका नवीन न होना ज्ञात हो। (2) जिसके नवीन होने का ज्ञान न हो। (3) नवीन होने का ज्ञान सविस्तार हो कि कब और किसने ईजाद किया। (4) नवीन होने का ज्ञान सामान्य हो, यानी यह तो मालूम हो कि नई ईजाद है लेकिन यह न मालूम हो कि कब और कैसे ईजाद हुई। जो चीज़ आम मुसलमानों में सामान्य रूप से प्रचलित हो और उसका अमल व्यापक हो और उसके बारे में यह भी ज्ञात हो कि हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के धन्य काल में भी ऐसा ही होता था—यह पहली श्रेणी है और इसी को 'तवारुथ-ए-आला' कहते हैं। और जब न यह ज्ञात हो कि हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के ज़माने में उसका क्या हाल था और न ही यह पता चले कि उसकी ईजाद हुज़ूर

(सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के बाद हुई है, तो यह समझा जाएगा कि यह चीज़ शुरू से इसी तरह होती आ रही है और हर बाद के ज़माने वालों ने अपने से पहले ज़माने वालों से इसे हासिल किया है।

فتاویٰ رضویہ، جلد ۲۸

فہذا معنی التوارث المحتج بہ شرعاً مطلقاً المستغنی عن ابداء اسند خاص وانی لہم بذلک وکیف یصح فیما قد علمنا وعن صاحب الوحٰی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم وعن خلفائہ الراشدین رضی اللہ تعالٰی عنہم خلافہ۔

یہی توارث کے وہ معنی ہیں جس سے شرعاً دلیل پکڑنا درست ہے اور جس کی سند ظاہر کرنے کی ضرورت نہیں تو مسئلہ دائرہ میں یہ لوگ کیسے توارث ثابت کریں گے جبکہ ہم خوب جانتے ہیں کہ صاحبِ وحی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم اور خلفائے راشدین سے اس کے خلاف روایت ہے۔

اقول: وتحقیق المقام ان الاحوال اربع: (۱) العلم بعدم الحدوث (۲) وعدم العلم بالحدوث (۳) والعلم بالحدوث تفصیلاً ای مع العلم بانہ حدث فی الوقت الفلان (۴) والعلم بہ اجمالاً ان علمنا انہ حادث ولا نعلم متی احدث ومن احدث فالشیع اذا کان ناشیاً متعملاً بہ فی عامۃ المسلمین وعلمنا انہ ہو الذی کان علی عہدہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم فہو القسم الاول وھو المتوارث الاعلٰی واذ لم یعلم کیف کان الامر علی عہد النبی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم ولا علم حادث بعدہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم فیحمل علی ان کلاً قرن اخذہ عن سابقہ ویجعل متوارثاً تحکیماً للحال۔

اقول: (میں کہتا ہوں) تحقیق مقام یہ ہے کہ احوال کی چار قسم ہے (۱) جس کا حادث نہ ہونا معلوم ہو (۲) جس کے حدوث کا علم نہ ہو۔ (۳) حدوث کا علم تفصیلی ہو کہ کب کس نے ایجاد کیا (۴) حدوث کا علم اجمالی ہو، یعنی یہ تو معلوم ہو کہ نو ایجاد ہے لیکن یہ نہ معلوم ہو کہ کب اور کیسے ایجاد ہوا۔ جو چیز عامۃ المسلمین میں عام طور سے معمول بہ ہو اور اس کا عمل شائع و ذائع ہو اور اس کے بارے میں یہ بھی معلوم ہو کہ حضور صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کے عہد مبارک میں بھی

ایسا ہی ہوتا تھا یہ قسم اول ہے اور اسی کو متوارث اعلیٰ کہتے ہیں اور جب نہ یہ معلوم ہو کہ حضور صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کے زمانہ میں اس کا کیا حال تھا نہ یہی پتہ چلے کہ اس کی ایجاد حضور صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کے بعد ہوئی ہے تو یہ سمجھا جائے گا کہ یہ چیز شروع سے اسی طرح ہوتی آرہی ہے اور ہر بعد کے زمانہ والے نے اپنے سے پہلے زمانہ والوں سے اسے حاصل کیا۔

Fatawa Ridawiyya, Volume 28

[Arabic Column] Taking it upon the apparent and the principle, for the principle in Sharia matters is taking from the Prophet (peace be upon him) and acting upon the Sunnah is what is apparent from the state of the general Muslims. And this is the second category, and "this is what is said about it that it does not require a specific chain of narration." As for when its occurrence is known, it cannot be considered inherited from the Prophet (peace be upon him), whether we know the time of its occurrence or not. Because not knowing the time of occurrence is not a lack of knowledge of the occurrence, let alone knowledge of its non-occurrence. For many a new occurrence we know for certain is new, yet we do not know when it occurred, like the pyramids of Egypt, rather even the heavens and the earth in absolute occurrence, and the hangings of the Sacred Chamber that are suspended around it, such as gold and silver lamps and the like in restricted occurrence. Al-Sayyid al-Samhudi said in "Khulasat al-Wafa": "And I have not come across the beginning of their occurrence..." etc. And at that time, it is seen whether it contradicts...

[Urdu Column] Thus, such a thing, while acting upon the evidence of the current state and considering the origin and the apparent, is called "Mutawarith-e-Hukmi" (legally inherited), as in Sharia matters, acting upon the Sunnah is the original principle and the apparent state of Muslims is also that they act upon the Sunnah. This is the second type of "Mutawarith." For this, no special chain of narration (sanad) is required. And regarding a thing about which it is known that it is an invention of [after] the blessed era of the Prophet (peace be upon him). Such a thing cannot be decreed as "Mutawarith," whether the time of its occurrence (haduth) is known or not. Because not knowing the time of a thing's occurrence does not necessitate that we are unaware of its occurrence itself, or that we know it is not new (hadith). Regarding so many things, we know for certain that they are new, but the time of their occurrence is not known, like the pyramids of Egypt, rather, the heavens and earth in absolute occurrence, and in restricted occurrence, like those chandeliers and lamps hung around the Prophet's Sacred Chamber. Hadrat Allama Samhudi stated in "Khulasa Wafa-ul-Wafa": "We do not know the time of the beginning of their occurrence." Therefore, regarding such newly emerged matters whose time of occurrence is not known to us, according to...

[Footnote] 1. Wafa al-Wafa, Chapter 25, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 2/484.
Page 240 of 684

फ़तावा रज़विया, जिल्द 28

[अरबी कॉलम] इसे ज़ाहिर और असल (सिद्धांत) पर आधारित करते हुए, क्योंकि शरीयत के मामलों में असल यह है कि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से लिया जाए और सुन्नत पर अमल करना ही आम मुसलमानों की स्थिति से ज़ाहिर होता है। और यह दूसरी श्रेणी है, और "यह वह है जिसके बारे में कहा जाता है कि इसे किसी विशेष सनद (प्रमाण) की आवश्यकता नहीं है।" जहाँ तक इसके नए होने (हुदूथ) का पता चलने की बात है, तो इसे नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से विरासत में मिला (मुतवारिस) नहीं माना जा सकता, चाहे हमें इसके नए होने का समय पता हो या न हो। क्योंकि नए होने के समय का पता न होना, नए होने के ज्ञान का अभाव नहीं है, नवीनता न होने के ज्ञान की तो बात ही अलग है। क्योंकि बहुत सी ऐसी नई चीज़ें हैं जिन्हें हम निश्चित रूप से जानते हैं कि वे नई हैं, फिर भी हम यह नहीं जानते कि वे कब उत्पन्न हुईं, जैसे मिस्र के पिरामिड, बल्कि पूर्ण नवीनता में स्वर्ग और पृथ्वी भी, और पवित्र कक्ष की लटकनें जो उसके चारों ओर सोने और चाँदी के दीपकों और इसी तरह की प्रतिबंधित नवीनता के रूप में लटकी हुई हैं। सैय्यद अल-समहूदी ने "ख़ुलासत अल-वफ़ा" में कहा: "और मैं उनकी नवीनता की शुरुआत पर नहीं पहुँच पाया हूँ..." आदि। और उस समय, यह देखा जाता है कि क्या यह विरोधाभासी है...

[उर्दू कॉलम] तो ऐसी चीज़ को हाल की दलील पर अमल और असल व ज़ाहिर का लिहाज़ करते हुए 'मुतवारिस हुक्मी' कहा जाता है कि उमूर-ए-शरिया में सुन्नत पर अमल करना ही असल है और मुसलमानों का ज़ाहिर हाल भी यही है कि वे सुन्नत पर अमल करें। यह मुतवारिस की दूसरी क़िस्म है, इसके लिए किसी ख़ास सनद (प्रमाण) की ज़रूरत नहीं है। और जिस चीज़ के बारे में यह मालूम हो कि यह हुज़ूर सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम के मुबारक अहद की ईजाद है। ऐसी चीज़ के बारे में मुतवारिस होने का हुक्म नहीं लगाया जा सकता, चाहे उसके हुदूथ (उत्पत्ति) के वक़्त का इल्म हो या न हो। क्योंकि किसी चीज़ के हुदूथ के वक़्त का इल्म न होने के लिए यह लाज़िम नहीं कि हम उसके हुदूथ से ही बेख़बर हों, या यह जानते हों कि वह हादिस (नया) नहीं है। कितनी चीज़ों के बारे में हमें यक़ीनन मालूम होता है कि यह हादिस है लेकिन इसके हुदूथ के वक़्त का पता नहीं होता जैसे अहराम-ए-मिस्र बल्कि हुदूथ-ए-मुतलक़ में आसमान व ज़मीन भी और हुदूथ-ए-मुक़य्यद में जैसे वे झाड़-फ़ानूस और क़न्दीलें जो हुजरा-ए-नबवी शरीफ़ के आस-पास लटकाई हुई हैं। हज़रत अल्लामा समहूदी ने 'ख़ुलासा-ए-वफ़ा अल-वफ़ा' में फ़रमाया: "हमें उनके इब्तिदा-ए-हुदूथ का वक़्त नहीं मालूम।" तो ऐसे नौ-पैदा उमूर जिनके हुदूथ के वक़्त का हमें इल्म न हो हस्ब...

[फ़ुटनोट] 1. वफ़ा अल-वफ़ा, अध्याय 25, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी, बेरुत, 2/484. पृष्ठ 240/684

فتاویٰ رضویہ، جلد ۲۸

[عربی کالم] حملًا علی الظاھر والاصل اذ الاصل فی الامور الشرعیة ھو الاخذ عن النبی صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم والعمل بالسنة ھو الظاھر من حال عامة المسلمین وھذا ھو القسم الثانی و "ھذا ما یقال فیہ انہ لا یحتاج الی سند خاص اما اذا علم حدوثہ فلا یمکن جعلہ متوارثا عن النبی صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم سواء علمنا وقت حدوثہ اولا، لان عدم العلم بوقت الحدوث لیس عدم العلم بالحدوث فضلاً عن العلم بعدم الحدوث فرب حادث نعلم قطعا انہ حادث ولا نعلم متی حدث کاھرام مصر بل والسماء والارض فی الحدوث المطلق و معالیق الحجرة الشریفة التی تعلق حولھا من قنادیل الذھب والفضة ونحوھما فی الحدوث المقید قال السید السمھودی فی خلاصة الوفاء: ولم اقف علی ابتداء حدوثھا الخ وحینئذ ینظر ھل یخالف

[اردو کالم] تو ایسی چیز کو حال کی دلیل پر عمل اور اصل و ظاہر کا لحاظ کرتے ہوئے متوارث حکمی کہا جاتا ہے کہ امور شرعیہ میں سنت پر عمل کرنا ہی اصل ہے اور مسلمانوں کا ظاہر حال بھی یہی ہے کہ سنت پر عمل کریں یہ متوارث کی قسم ثانی ہے، اس کے لیے کسی خاص سند کی ضرورت نہیں اور جس چیز کے بارے میں یہ معلوم ہو کہ یہ حضور صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کے عہد مبارک کی ایجاد ہے۔ ایسی چیز کے بارے میں متوارث ہونے کا حکم نہیں لگایا جاسکتا اس کے حدوث کے وقت کا علم ہو یا نہ۔ کیونکہ کسی چیز کے حدوث کے وقت کا علم نہ ہونے کے لیے یہ لازم نہیں کہ ہم اس کے حدوث سے ہی بے خبر ہوں، یا یہ جانتے ہوں کہ وہ حادث نہیں ہے۔ کتنی چیزوں کے بارے میں ہمیں بالیقین معلوم ہوتا ہے کہ یہ حادث ہے لیکن اس کے حدوث کے وقت کا پتہ نہیں ہوتا جیسے اہرام مصر بلکہ حدوث مطلق میں آسمان و زمین بھی اور حدوث مقید میں جیسے وہ جھاڑ فانوس اور قندیلیں جو حجرہ نبوی شریف کے آس پاس لٹکائی ہوئی ہیں۔

حضرت علامہ سمہودی نے خلاصہ وفاء الوفا میں فرمایا: "ہمیں ان کے ابتداء حدوث کا وقت نہیں معلوم تو ایسے نو پیدا امور جن کے حدوث کے وقت کا ہمیں علم نہ ہو حسب

[حاشیہ] ١ وفاء الوفاء الفصل الخامس والعشرون دار احياء التراث العربي بيروت ٢/ ٤٨٤ Page 240 of 684

Fatawa Rizvia, Volume 28

[Arabic Column] This is a established Sunnah regarding the specific matter. Otherwise, according to the second [possibility], the matter is referred to the state of prevalence. If it is good, falling under the rules of goodness, then it is good, varying from recommendation (istihbab) to obligation (wujub) as required by Shari'ah rules. Sometimes it is called "inherited" (mutawarith) if its origin is ancient, such as mentioning the two noble uncles in the sermon (khutba). This is the lowest of its categories, and the term is not applied to anything less than it, except linguistically, such as the inheritance of Taqiyya among the Rafidis and lying among the Wahhabis. If it is ugly, falling under the rules of ugliness, then it is ugly, varying from dislike (karahah) to prohibition (tahrim). Otherwise, it is permissible (mubah)*. Deviating from custom for fame is disliked, as they [the scholars] have explicitly stated. 1. And it was reported...

[Urdu Column] Regarding Shari'ah rules, it must be seen whether this is contrary to any established Sunnah or not. If it is not contrary, then its status will revolve from recommendation (istihbab) to obligation (wujub). Based on the antiquity of time, it is also sometimes called "inherited" (mutawarith), such as the custom of mentioning the two uncles of the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) in the Friday sermon. Although it is a later development (hadith), it is not known when it became prevalent; however, it is not against any established Sunnah. So, this is the lowest level of "inheritance". Any innovation after this will not be called "mutawarith" in the technical sense of Shari'ah, though it could be so in a linguistic sense, just as Taqiyya is inherited among Shias and lying is prevalent among Wahhabis traditionally (from father to grandfather). If such a newly created thing appears after the era of Prophethood and its time of origin is unknown, and it is inherently bad and falls under the rules of badness (qubh), then it is bad, and its range extends from being disliked (makruh) to prohibited (tahrim). And if this new thing is neither against an established Sunnah, nor bad, nor recommended, then it is merely permissible (mubah), neither bad nor recommended. However, when it goes against the custom of a city or region [for fame], then it will be disliked (makruh). Therefore...

[Footnotes] *: A blank space in the original. 1. Al-Hadiqa al-Nadiyya, regarding the evils of magic, so it is prohibited. Maktaba Nooria Rizvia Faisalabad 2 / 582. Page 241 of 684

फ़तावा रिज़विया, जिल्द 28

[अरबी स्तंभ] यह विशिष्ट मामले में एक स्थापित सुन्नत है। अन्यथा, दूसरे [विकल्प] के अनुसार, मामला व्यापकता की स्थिति पर आधारित होगा। यदि यह अच्छा है और अच्छाई के नियमों के तहत आता है, तो यह अच्छा है, जो शरीयत के नियमों की आवश्यकता के अनुसार मुस्तहब (सिफारिशी) से वाजिब (अनिवार्य) तक भिन्न हो सकता है। कभी-कभी इसे "मुतवारिस" (विरासत में मिला हुआ) भी कहा जाता है यदि यह प्राचीन है, जैसे कि खुतबे में दो महान चाचाओं का उल्लेख करना। यह इसकी श्रेणियों में सबसे निचला स्तर है, और यह शब्द भाषाई अर्थों के अलावा इससे कम किसी चीज़ पर लागू नहीं होता है, जैसे राफ़िदयों में तक़िया और वहाबियों में झूठ की विरासत। यदि यह बुरा (क़बीह) है और बुराई के नियमों के अंतर्गत आता है, तो यह बुरा है, जो नापसंदगी (कराहियत) से लेकर निषेध (तहरीम) तक भिन्न हो सकता है। अन्यथा, यह मुबाह (अनुमत)* है। प्रसिद्धि के लिए रिवाज से हटना मकरूह है, जैसा कि विद्वानों ने स्पष्ट रूप से कहा है। 1. और वर्णित है...

[उर्दू स्तंभ] शरई नियमों के बारे में यह देखना होगा कि क्या यह किसी सुन्नत-ए-साबिता (स्थापित सुन्नत) के खिलाफ तो नहीं है। यदि यह खिलाफ नहीं है, तो इसका मामला मुस्तहब से वाजिब तक के बीच घूमेगा। समय की प्राचीनता के आधार पर, कभी-कभी इसे "मुतवारिस" भी कह दिया जाता है, जैसे कि जुमे के खुतबे में हुज़ूर सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम के दो चाचाओं के ज़िक्र का रिवाज। हालांकि यह एक नया विकास (हादिस) है, पर यह ज्ञात नहीं है कि यह कब से प्रचलित हुआ; बहरहाल, यह किसी सुन्नत-ए-साबिता के खिलाफ नहीं है। तो यह 'तवारुस' का सबसे निचला दर्जा है। इसके बाद के किसी भी आविष्कार को शरीयत की तकनीकी शब्दावली में 'मुतवारिस' नहीं कहा जाएगा, हाँ भाषाई अर्थ में ऐसा हो सकता है, जैसे शियाओं में तक़िया विरासत में मिला है और वहाबियों में झूठ परंपरा से (पिता से दादा तक) प्रचलित है। यदि ऐसी कोई नई चीज़ पैदा हो जो नुबुव्वत के युग के बाद की हो और उसके शुरू होने का समय अज्ञात हो, और वह स्वयं बुरा (क़बीह) हो और बुराई के नियमों के अंतर्गत आता हो, तो वह बुरा है, और उसका दायरा मकरूह से लेकर तहरीम तक फैला हुआ है। और यदि यही नया विकास न तो स्थापित सुन्नत के खिलाफ हो, न बुरा हो, न ही मुस्तहब हो, तो यह केवल मुबाह है, न बुरा, न मुस्तहब। हाँ, जब वह किसी शहर या क्षेत्र की आदत से बाहर हो तो वह मकरूह होगा। इसलिए...

[पादलेख] *: मूल में रिक्त स्थान। 1. अल-हद्दीक़ा अल-नदिय्या, जादू की बुराइयों के बारे में, इसलिए यह हराम है। मकतबा नूरिया रिज़विया फ़ैसलाबाद 2 / 582। पृष्ठ 241/684

[عربی کالم] هذا سنة ثابتة فی خصوص الامر والّا فعلی الثاني یحال الامر علی حال الشیوع فإن کان حسناً داخلاً تحت قواعد الحسن فحسن علی تفاوتہ من الاستحباب الی الوجوب حسب ما تقتضیہ القواعد الشرعیة، وقد یطلق علیہ "المتوارث" اذ تقادم عهده کذکر العمّین الکریمین في الخطبة، وهذا ادنی اقسامہ ولا اطلاق لہ علی ما دونہ اللهم الا لغةً، کتوارث التقیة في الرافضة والکذب في الوهابیة وان کان قبیحاً داخلاً تحت قواعد القبح فقبیح علی تفاوتہ من الکراهة الی التحریم اولا ولا فلا ولا بل مباح عہ والخروج عن العادة شهرة ومکروه کما نصوا علیہ ۱۔ وورد

[اردو کالم] قواعدِ شرعیہ ان کے بارے میں یہ دیکھنا ہو گا کہ یہ کسی سنتِ ثابتہ کے مخالف تو نہیں، مخالف نہ ہو تو اس کا معاملہ استحباب سے وجوب تک میں دائر ہو گا اور زمانہ کی قدامت کے اعتبار سے کبھی کبھی اس کو بھی "متوارث" کہہ دیا جاتا ہے جیسا کہ خطبہ جمعہ میں حضور صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کے دونوں چچاؤں کے ذکر کا رواج کہ حادث ہے پر یہ نہیں معلوم کہ کب سے رائج ہے البتہ یہ کسی سنتِ ثابتہ کے خلاف نہیں۔ تو یہ توارث کا سب سے ادنیٰ درجہ ہے اس کے بعد کی ایجاد کو متوارث بمعنی اصطلاحِ شرع نہیں کہا جائیگا ہاں توارث لغوی ہو سکتا ہے جیسے تقیہ شیعوں میں متوارث ہے اور جھوٹ وہابیہ میں ابّا عن جدٍ رائج ہے اور اگر ایسی نو پید چیز ہو جو بعد عہدِ رسالت ہو اور اس کے حدوث کا وقت نہ معلوم ہو اور وہ خود قبیح اور قواعدِ قبح کے تحت داخل ہو تو قبیح ہے اور اس کا دائرہ بھی مکروہ سے لے کر تحریم تک پھیلا ہوا ہے۔ اور اگر یہی حادث نہ سنتِ ثابتہ کے خلاف ہو نہ قبیح ہے، نہ مستحب، ہاں، تو یہ صرف مباح ہے، نہ قبیح ہے، نہ مستحب، ہاں جب شہر و علاقہ کی عادت سے خارج ہو تو مکروہ ہوگا۔ چنانچہ

[حواشی] عہ: بیاض فی الاصل۔ ۱ الحدیقة الندیة من آفات السحر فهو حرام مکتبہ نوریہ رضویہ فیصل آباد ۲ / ۵۸۲ صفحہ 241 از 684

Fatawa Rizvia, Volume 28

"Interact with people according to their character."[1] And the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) said: "Give glad tidings and do not repel."[2] On the first point, it [a baseless innovation] is rejected and not accepted even if it spreads far and wide. Allah has protected the Ummah from gathering upon the likes of it, except for a matter whose ruling changed due to the change of times, such as preventing women from mosques. In reality, this is not contrary to the established Sunnah but rather in accordance with it, even if it contradicts what happened during the era of the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him). This is because the reality of a thing is what was and became manifest, and a new incident is something which, had it existed in his time (PBUH), would have been [dealt with similarly]. This is the investigation, and it is known that our issue is from the fourth category in the first division and the first category in...

Scholars [Footnote 'a'] have said: Deal with people according to their character. And it is in the noble Hadith: "Give people glad tidings, do not cause them to feel repulsion." A matter that contradicts the established Sunnah will be a rejected innovation, and even if it has spread immensely, it will not be accepted. There cannot be a consensus of the entire Muslim Ummah on such an innovated matter because Allah Almighty has protected this Ummah from uniting upon misguidance. There is, however, one exceptional case: a matter that originated after the era of Prophethood and appears to be against the Sunnah, but its Shari'ah ruling has changed due to the change of times, and the practice of all Muslims has followed this change. For instance, in the luminous era of the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him), women used to go to mosques, but later they were generally prohibited from attending mosques. Such a new development is not actually contrary to the established Sunnah, although outwardly it appears so. If the matter that has now arisen had existed in the time of the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him)...

Footnote 'a': It is mentioned in the Hadith: Deal with people according to their habits. (Iqamah al-Qiyamah, p. 20, narrated as Musnad; Al-Hakim narrated it and said it is authentic (Sahih) according to the conditions of the two Sheikhs [Bukhari & Muslim]). 123 Nizamuddin.

[1] Ithaf al-Sadat al-Muttaqin, Book of Manners of Nobility, Chapter Two, Second Benefit, Dar al-Fikr, Beirut, 6/352, 572. [2] Sahih al-Bukhari, Book of Knowledge,

Chapter: How the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) used to alternate admonitions, etc., Qadimi Kutub Khana, Karachi, 1/16. [3] Ithaf al-Sadat al-Muttaqin, on the authority of Hakim, Book of Listening and Ecstasy, Dar al-Fikr, Beirut, 6/572.

फ़तवा रिज़विया, जिल्द 28

"लोगों के साथ उनके चरित्र के अनुसार व्यवहार करो।"[1] और नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "खुशखबरी दो और घृणा मत फैलाओ।"[2] पहली बात पर, इसे ठुकरा दिया जाता है और स्वीकार नहीं किया जाता, चाहे वह कितना ही फैल गया हो। अल्लाह ने उम्मत को इस तरह की चीज़ों पर इकट्ठा होने से बचाया है, सिवाय उस चीज़ के जिसका हुक्म ज़माने के बदलने के साथ बदल गया हो, जैसे औरतों को मस्जिदों से रोकना। वास्तव में, यह स्थापित सुन्नत के खिलाफ नहीं है बल्कि इसके अनुकूल है, भले ही यह हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के दौर के वाकयात के खिलाफ हो। क्योंकि किसी चीज़ की वास्तविकता वही है जो थी और ज़ाहिर हुई, और कोई घटना वह है जो अगर उनके(सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ज़माने में होती, तो वैसी ही होती। यही तहकीक है, और यह मालूम है कि हमारा यह मसला पहले विभाजन के चौथे विभाग और ... के पहले विभाग से है।

विद्वानों [पाद-टिप्पणी 'अ'] ने फ़रमाया है कि लोगों के साथ उनके चरित्र के अनुसार व्यवहार करो। और हदीस शरीफ़ में है "लोगों को खुशखबरी दो, नफरत मत दिलाओ"। सुन्नत-ए-साबिता (स्थापित सुन्नत) का विरोध करने वाली बात मरदूद बिदअत (अस्वीकार्य नवाचार) होगी, और भले ही वह लाख गुना फैल गई हो, उसे स्वीकार नहीं किया जाएगा। ऐसे नए मामले पर पूरी उम्मत-ए-मुस्लिमा का इज्मा (आम सहमति) नहीं हो सकता क्योंकि अल्लाह तआला ने इस उम्मत को गुमराही पर इकट्ठा होने से सुरक्षित रखा है। अलबत्ता एक अपवाद स्वरूप स्थिति है कि वह बात नबुवत के दौर के बाद की है और प्रत्यक्ष रूप से सुन्नत के विपरीत भी है, लेकिन ज़माने के परिवर्तन के कारण उसका शरीय हुक्म बदल गया और इस परिवर्तन पर सभी मुसलमानों का अमल जारी हो गया। जैसे अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के नूरानी दौर में औरतें मस्जिद जाती थीं, लेकिन बाद में उन्हें आम तौर पर मस्जिद में आने से रोक दिया गया। ऐसा नया मामला वास्तव में सुन्नत-ए-साबिता के विपरीत नहीं होता, हालांकि प्रत्यक्ष रूप से ऐसा ही दिखाई देता है। अब जो बात पैदा हुई है, अगर वह अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के ज़माने में होती...

पाद-टिप्पणी 'अ': हदीस में आया है कि लोगों के साथ उनकी आदतों के मुताबिक बर्ताव करो। (इकामह अल-कयामत, पृष्ठ 20, मुसनद के रूप में वर्णित; अल-हाकिम ने इसे वर्णित किया और कहा कि यह शैख़ैन [बुखारी और मुस्लिम] की शर्तों पर सही है)। 123 निज़ामुद्दीन।

[1] इत्हाफ़ुस सादातुल मुत्तक़ीन, किताब आदाबुल इज़्ज़ह, बाब सानी, फ़ायदा सानिया, दारुल फ़िक्र बेरूत, 6/352, 572 [2] सहीह अल-बुखारी, किताबुल इल्म, बाब: नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) उपदेश देने में बारी-बारी का ध्यान रखते थे, आदि, क़दीमी कुतुब खाना कराची, 1/16 [3] इत्हाफ़ुस सादातुल मुत्तक़ीन, हवाला हाकिम, किताबुस समा वल वज्द, दारुल फ़िक्र बेरूत, 6/572

"خالقوا الناس بأخلاقهم[1] وقال صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم "بشروا ولا تنفروا[2]۔ وعلی الاول یرد ولا یقبل وان فشا ما فشا وقد اجار اللہ الامۃ عن الاجتماع علی مثلہ الا ان یکون شیئ تغیر فیہ الحکم بتغییر الزمان کمنع النساء عن المساجد وھذا فی الحقیقۃ لیس مخالفا للسنۃ الثابتۃ بل موافق لہا وان کان خالفا للواقع فی عہدہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم ولان الواقع لشیئ کان وبان والحادث لشیئ لو کان فی زمنہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم لکان فھذا ھو التحقیق و معلوم ان مسئلتنا ھذہ من القسم الرابع فی التقسیم الاول والقسم الاول فی

علماء۸عہ نے فرمایا کہ لوگوں ان کے اخلاق کے موافق معاملہ کرو اور حدیث شریف میں ہے "لوگوں کو بشارت دو نفرت نہ دلاؤ" سنتِ ثابتہ کی مخالفت کرنے والی بات بدعت مردودہ ہوگی اور گو وہ لاکھ پھیل گئی ہو اسے قبول نہیں کیا جائے گا اور ایسے حادث امر پر پوری امت مسلمہ کا اجماع نہیں ہو سکتا کہ اللہ تعالٰی نے اس امت کو گمراہی پر مجتمع ہونے سے محفوظ رکھا ہے ایک استثنائی صورت البتہ ہے کہ وہ بات ہے تو عہد رسالت کے بعد کی اور بظاہر مخالفِ سنت بھی ہے لیکن زمانہ کی تبدیلی کی وجہ سے اس کا حکم شرعی بدل گیا اور اس تبدیلی پر تمام مسلمانوں کا عملدر آمد جاری و ساری ہو گیا جیسے حضور صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کے عہدِ پُر نور میں عورتیں مسجد میں جاتی تھیں لیکن بعد میں ان کو عام طور مسجد میں حاضر ہونے سے روک دیا گیا ہے ایسا نو زائدہ امر حقیقت میں سنتِ ثابتہ کے مخالف نہیں ہوتا اگرچہ بظاہر ایسا ہی نظر آتا ہے کہ اب جو بات پیدا ہو گئی ہے اگر حضور صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کے زمانہ میں

عہ: حدیث میں وارد ہے کہ لوگوں سے ان کی عادتوں کے موافق برتاؤ کرو۔ اقامۃ القیامۃ ص ۲۰ رواہ مسنداً وقال رواہ الحاکم وقال صحیح علی شرط الشیخین ۱۲۳ نظام الدین۔

1 اتحاف السادة المتقین کتاب آداب العزة الباب الثانی الفائدة الثانیہ دارالفکر بیروت ۶/ ۳۵۲،۵۷۲ 2 صحیح البخاری کتاب العلم باب ما کان النبی صلی اللہ تعالیٰ علیہ وآلہ وسلم یتخولھم بالموعظۃ الخ قدیمی کتب خانہ کراچی ۱/ ۱۶ 3 اتحاف السادة المتقین بحوالہ حاکم کتاب السماع والوجد دارالفکر بیروت ۶/ ۵۷۲

Fatawa Razawiyya Volume 28

Second Division: That is, we know it is a novelty (hadith) even if we do not know when it originated. We know that the reality during the era of the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon Him) was contrary to this. It is not something in which the ruling changes with the change of time. Despite this, numerous texts from the Imams of Jurisprudence have converged on a general prohibition in which it is included; rather, the Imams have guided towards its specific prohibition. Evidence has indicated its repulsiveness and vileness as previously mentioned. Thus, it is proven that it is impossible to regard it as an inherited tradition; rather, it is definitively among the rejected innovations. Praise be to Allah. Through this, it becomes clear that ignorance of its beginning does not make it ancient (qadim) since its novelty is known. Rather, ignorance of the beginning pushes it significantly later, because a novelty is only attributed to the nearest possible times. And the claim that...

If it were so, you too would have forbidden women from going to the mosque (as Umm al-Mu'minin al-Siddiqah, may Allah be pleased with her, said). Umm al-Mu'minin Hazrat Aisha (RA) said exactly this. This is the scholarly investigation of the position, and it is known that our issue falls under the fourth category of the first division, and the first category of the second division. That is, regarding this, we know it is a novelty, but we do not know when the time of its occurrence was. We also know that during the time of the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon Him), the practice was contrary to this. This matter is also not among those whose ruling changes with the changing of times. Along with this, countless texts from the Imams of Jurisprudence exist in the form of a general prohibition; in fact, there is guidance towards the specific prohibition of the (second) Friday Adhan. Multiple proofs also indicate its repulsiveness and vileness, as all the details have already passed. Thus, it is proven that regarding it as an inherited tradition is impossible, and it is absolutely and certainly among the rejected innovations. From this, it also becomes clear that not knowing the time of occurrence of a matter does not make it ancient when its novelty is known. Rather, regarding a matter whose beginning of occurrence is unknown, it will be understood that it is entirely new because a novelty is attributed to the most recent time. And to assume...

फ़तावा रज़विया जिल्द 28

द्वितीय विभाजन: अर्थात हम जानते हैं कि यह एक नवीनता (हादिस) है भले ही हम यह न जानें कि यह कब उत्पन्न हुआ। हम जानते हैं कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के युग में वास्तविकता इसके विपरीत थी। यह ऐसी चीज़ नहीं है जिसमें समय के बदलने के साथ हुक्म बदल जाता हो। इसके बावजूद, फ़िक़्ह के इमामों के अनगिनत नुसूस (ग्रंथ) एक सामान्य निषेध पर सहमत हैं जिसमें यह शामिल है; बल्कि, इमामों ने इसके विशेष निषेध की ओर मार्गदर्शन किया है। साक्ष्यों ने इसकी घृणा और नीचता की ओर संकेत किया है जैसा कि पहले बताया जा चुका है। अत; यह सिद्ध हुआ कि इसे उत्तराधिकार में प्राप्त परंपरा मानना असंभव है; बल्कि, यह निश्चित रूप से अस्वीकृत नवाचारों (बिदअत मरदूदा) में से है। अल्लाह की प्रशंसा है। इसके माध्यम से यह स्पष्ट हो गया कि इसके आरंभ की अज्ञानता इसे प्राचीन (क़दीम) नहीं बनाती क्योंकि इसकी नवीनता ज्ञात है। बल्कि, आरंभ की अज्ञानता इसे काफी बाद का बना देती है, क्योंकि एक नवीनता को केवल निकटतम संभव समय से जोड़ा जाता है। और यह दावा कि...

ऐसा होता तो आप भी महिलाओं को मस्जिद जाने से मना फ़रमा देते (जैसा कि उम्मुल मोमिनीन सिद्दीका रज़ियल्लाहु अन्हा ने कहा)। उम्मुल मोमिनीन हज़रत आयशा ने ऐसा ही फ़रमाया। यह शोध का स्थान है, और यह ज्ञात है कि हमारा मुद्दा पहले विभाजन की चौथी श्रेणी और दूसरे विभाजन की पहली श्रेणी से है। यानी इसके बारे में हमें नवीन होना तो ज्ञात है लेकिन यह ज्ञात नहीं कि इसके नवीन होने का समय कब था। हमें यह भी ज्ञात है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के समय में इसके विपरीत चलन था। यह मामला उन बातों में से भी नहीं है जिनका हुक्म समय बदलने से बदलता हो। इसके साथ ही, फ़िक़्ह के इमामों के अनगिनत नुसूस सामान्य निषेध के रूप में मौजूद हैं; बल्कि जुमे की (दूसरी) अज़ान की मनाही की ओर विशेष मार्गदर्शन भी है। कई प्रमाण इसकी घृणा और नीचता पर भी संकेत करते हैं जैसा कि सारा विवरण बीत चुका है। तो यह सिद्ध हुआ कि इसे मुतवारिस (परंपरागत) मानना असंभव है और यह निश्चित रूप से और यकीनन बिदअत-ए-मरदूदा में से है। इससे यह बात भी स्पष्ट हो गई कि किसी कार्य के होने का समय ज्ञात न होना उसे प्राचीन नहीं बनाता जबकि उसके नवीन होने का ज्ञान हो। बल्कि, जिसके होने की शुरुआत ज्ञात न हो, उसके बारे में यह समझा जाएगा कि यह मामला बिल्कुल नया है क्योंकि नवीन कार्य को निकटतम समय से जोड़ा जाता है। और यह गुमान करना...

पेज 243 ऑफ 684

التقسيم الثاني ای نعلم انه حادث ان لم نعلم متی حدث۔ و نعلم ان الواقع علی عهد رسول الله صلی الله تعالی علیہ وسلم کان علی خلاف ذلک و لیس شیئاً یتغیر فیه الحکم بتغیر الزمان و مع هذا تظافرت النصوص عن ائمة الفقه بنهی عام هو داخل فیه، بل ارشد الائمة الی النهي عن خصوصه و دلت الادلة علی قبحه و شنا عته کما تقدمه کل ذلك فثبت انه یستحیل جعله متوارثا بل هو من المحدثات المردودة قطعاً، والحمد لله، و به استبان ان الجهل بمبدأه لا یجعله قد یما للعلم بحدو ثه بل الجهل بالمبداء یؤخره جداً ، لان الحادث انما یضاف الی اقرب الاوقات، و زعم انه

ایسا ہوتا تو آپ بھی عورتوں کو مسجد میں جانے سے منع فرما دیتے (کما قالت ام المومنین صدیقہ رضی اللہ تعالی عنہا) ام المومنین حضرت عائشہ نے ایسا ہی فرمایا۔ یہ تحقیق مقام ہے، اور یہ معلوم ہے کہ ہمارا مسئلہ پہلی تقسیم کی چوتھی قسم سے ہے، اور تقسیم ثانی کی پہلی قسم ہے یعنی اس کے بارے میں ہمیں حادث ہونا تو معلوم ہے لیکن یہ نہیں معلوم کہ اس کے حدوث کا وقت کب ہے، اور ہمیں یہ بھی معلوم ہے کہ رسول اللہ صلی اللہ تعالی علیہ وسلم کے زمانہ میں اس کے خلاف عملدرآمد رہا ہے، اور آئی ان امور سے بھی نہیں جس کا حکم زمانے کے بدلنے سے بدلتا ہو، اور اس کے ساتھ ہی ائمہ فقہا کی بے شمار نصوص نہی عام کی صورت میں موجود ہیں بلکہ خاص اذان جمعہ کی ممانعت کی طرف بھی رہنمائی ہے، اور متعدد دلیلیں اس کے قبح و شناعت پر بھی دلالت کرتی ہیں جیسا کہ ساری تفصیل گزر چکی، تو ثابت ہوا کہ اس کو متوارث قرار دینا محال ہے اور یہ قطعاً یقیناً بدعات مردودہ میں سے ہے اس سے یہ امر بھی روشن ہو گیا یہ کسی امر کے احداث کا وقت معلوم نہ ہونا اس کو قدیم نہیں بناتا جبکہ اس کے حادث ہونے کا علم ہو،

بلکہ جس کے حدوث کی ابتدا ء نہ معلوم ہو، اس کے بارے میں یہ امر سمجھا جائے گا کہ یہ امر بالکل نو پید ہے کیونکہ حادث قریب ترین وقت کی طرف منسوب ہوتا ہے۔ اور یہ گمان کرنا

Fatawa Razawiyya, Volume 28

The claim that its origin dates back to the time of our master Uthman al-Ghani (may Allah be pleased with him) is undoubtedly a fabrication. The inference made by the Wahabi Thanvi from the text of 'Al-Hidayah'—which states, "When the Imam ascends the pulpit and sits, the Muazzins should call the Adhan in front of the Imam, as this is what has been inherited"—and the commentary by Imam al-Ayni in 'Al-Binayah' saying, "meaning in the time of Uthman," is incorrect. The meaning of the author of Al-Hidayah's statement "this is what has been inherited" is that the Adhan should be called in front of the Imam. According to the words of Imam al-Ayni (may Allah have mercy on him), one would have to say that the Adhan in front of the pulpit is an invention of the era of Uthman al-Ghani (may Allah be pleased with him) and has been inherited since then. However, this Adhan is reported and inherited from the era of Prophethood itself. In fact, this false assumption of the Wahabi is the result of unauthorized tampering with the texts of Al-Hidayah and Al-Ayni. The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) said: "If you have no shame, then do whatever you wish." The full text is: "Meaning from the time of Hazrat Uthman Ghani (may Allah be pleased with him), it became prevalent and ongoing that the minaret..."

1. Al-Hidayah, Kitab al-Salah, Chapter on Friday Prayer, Al-Maktabah al-Arabiyyah, Karachi, 1/151.
2. Al-Binayah fi Sharh al-Hidayah, Kitab al-Salah, Chapter on Friday Prayer, Al-Maktabah al-Imdadiyyah, Makkah al-Mukarramah, Vol. 1, Part 2, p. 114.
3. Al-Mu'jam al-Kabir, Hadiths 658 and 661, Al-Maktabah al-Faysaliyyah, Beirut, 7/237 & 238.

फ़तावा रज़विया, खंड 28

यह दावा करना कि इसकी शुरुआत हमारे आका उस्मान अल-ग़नी (रज़ियल्लाहु अन्हु) के ज़माने से हुई, निस्संदेह एक गढ़ा हुआ झूठ है। वहाबी थानवी का 'अल-हिदाया' के इस वाक्यांश से यह तर्क देना कि "जब इमाम मिंबर पर चढ़े और बैठे तो मुअज़्ज़िन इमाम के सामने अज़ान दें कि यही विरासत में मिला है" और इमाम ऐनी की 'अल-बिनाया' में इसकी व्याख्या कि "अर्थात् उस्मान के ज़माने में" गलत है। अल-हिदाया के लेखक के कथन "यही विरासत में मिला है" का अर्थ है इमाम के सामने अज़ान होना। इमाम ऐनी (रहमतुल्लाहि अलैहि) के शब्दों के प्रकाश में, यह कहना पड़ेगा कि मिंबर के सामने वाली अज़ान हज़रत उस्मान गनी (रज़ियल्लाहु अन्हु) के ज़माने का आविष्कार है और तब से विरासत में चली आ रही है, जबकि यह अज़ान तो रिसालत (नबूवत) के काल से ही प्रमाणित और विरासत में मिली हुई है। वास्तव में, इन वहाबी साहब का यह झूठा दावा 'अल-हिदाया' और 'ऐनी' के ग्रंथों के साथ अनधिकृत छेड़छाड़ का परिणाम है। हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) फ़रमाते हैं: "यदि तुममें शर्म नहीं बची, तो जो चाहो करो।" पूरी इबारत इस प्रकार है: "अर्थात् हज़रत उस्मान गनी (रज़ियल्लाहु अन्हु) के ज़माने से यही जारी और प्रचलित हो गया कि मीनार..."

1. अल-हिदाया, किताब अस-सलाह, बाब सलात अल-जुमुआ, अल-मकतबा अल-अरबिया, कराची, 1/151।
2. अल-बिनाया फ़ी शरह अल-हिदाया, किताब अस-सलाह, बाब सलात अल-जुमुआ, अल-मकतबा अल-इमदादिया, मक्का अल-मुकर्रमा, खंड 1, भाग 2, पृष्ठ 114।
3. अल-मुअजम अल-कबीर, हदीस 658 और 661, अल-मकतबा अल-फैसलिया, बेरूत, 7/237 और 238।

पृष्ठ 244/684

کہ اکا حدوث تو زمانہ عثمان غنی رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے ہے بلا شبہہ ایک افتراء ہے۔ اور وہابی تھانوی کا ہدایہ کی اس عبارت سے استدلال کہ "امام منبر پر چڑھے اور بیٹھے تو موذن اس کے سامنے اذان دے کہ یہی متوارث ہے"۔ اور امام عینی اس کی شرح میں فرماتے ہیں کہ "یہ حضرت عثمان رضی اللہ تعالیٰ عنہ کے زمانہ سے ہے" غلط ہے۔ صاحب ہدایہ کے قول یہی متوارث ہے کا مطلب یہ ہے کہ امام کے سامنے اذان ہو نا کیونکہ امام عینی رحمتہ اللہ علیہ کے قول کی روشنی میں کہنا پڑے گا کہ یہ منبر کے سامنے والی اذان زمانہ عثمان غنی رضی اللہ تعالیٰ عنہ کی ایجاد ہے۔ اور اسی وقت سے متوارث ہے، حالانکہ اس اذان کا تو عہد رسالت سے ہونا منقول، متوارث ہے۔ اصل میں ان وہابی صاحب کا یہ زعم باطل، ہدایہ او عینی کی عبارت میں نا جائز دست درازی کا نتیجہ ہے۔ حضور صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم فرماتے ہیں: "بے شرم ہو گئے ہو تو جو چاہو کرو" پوری عبارت یوں ہے: "یعنی حضرت عثمان غنی رضی اللہ تعالیٰ عنہ کے زمانہ سے یہی جاری وساری ہو گیا کہ مناره

۱ الہدایہ کتاب الصلوٰۃ باب صلوٰۃ الجمعۃ المکتبۃ العربیۃ کراچی ۱/ ۱۵۱ ۲ البنایۃ فی شرح الہدایہ کتاب الصلوٰۃ باب صلوٰۃ الجمعۃ المکتبۃ الامدادیۃ مکۃ المکرمۃ جلد۱ جزء الثانی ص ۱۱۴ ۳ المعجم الکبیر حدیث ۶۵۸ و ۶۶۱ المکتبۃ الفیصلیۃ بیروت ۷/ ۲۳۷ و ۲۳۸

Fatawa Rizvia Volume 28

[Left Column - Arabic Text] ...the minaret, and it has been practiced continuously from the time of Uthman bin Affan until today. Thus, the reference is to the Adhan after the Adhan, not to the Adhan performed in front of him. But the Wahhabis are a people who fabricate lies. There is no power or might except with Allah, the Most High, the Supreme. Similarly, his claim, after descending, regarding its origination from the time of Hisham bin Abdul Malik; this was only stated by some Malikis concerning the Adhan in front of the Imam, due to their saying it is an innovation. However, this Adhan during the time of the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) and his Rightly Guided Caliphs (may Allah be pleased with them) was also on the minaret as previously mentioned. Their researchers have refuted it and clarified that Hisham did not change anything in this Adhan. He only changed the first Adhan, which Uthman (may Allah be pleased with him) introduced and used to be performed at Az-Zawra.

[Right Column - Urdu Text] ...the first Adhan is given, and after that, the Adhan in front of the pulpit takes place. "Hazrat Imam Ayni (may Allah have mercy on him) has established in his writing that the referent of 'dhalika' (that) is the occurrence of the second Adhan after the first one, not the fact that the second Adhan is in front of the pulpit. And he stated that this has continued since the era of Hazrat Uthman until today. And Thanvi Sahib linked it to being in front of the pulpit. And why wouldn't it be so, as this Wahhabi group is very prone to fabrication. There is no power or might except with Allah, the Most High, the Supreme. Similarly, Thanvi Sahib's statement that "we step down from our position and admit that the Adhan near the pulpit was invented by Hisham ibn Abdul Malik" is a corrupt claim and a barrier of illusion. The reality of the matter is that some followers of Hazrat Imam Malik (may Allah have mercy on him) consider the Adhan in front of the preacher to be an innovation and disliked. Their claim is that during the blessed time of the Master of the Worlds (peace and blessings of Allah be upon him), this Adhan was also on the minaret. Hisham ibn Abdul Malik, in his time, started having this Adhan, which Hazrat Uthman (may Allah be pleased with him) had started at the place of Zawra, performed on the minaret, and this second Adhan to the minaret...

[Footnote] 1 Al-Binayah fi Sharh al-Hidayah, Book of Prayer, Chapter on Friday Prayer, Al-Maktabah al-Imdadiyyah, Makkah al-Mukarramah, Volume 1, Part 2, p. 1012.

फ़तावा रज़विया खंड 28

[बायां स्तंभ - अरबी पाठ] ...मीनार, और यह उस्मान बिन अफ़ान के समय से आज तक लगातार चला आ रहा है। इस प्रकार, संकेत अज़ान के बाद वाली अज़ान की ओर है, न कि उनके सामने दी जाने वाली अज़ान की ओर। लेकिन वहाबी झूठ गढ़ने वाली कौम है। अल्लाह के अलावा कोई शक्ति या सामर्थ्य नहीं है, जो सबसे ऊंचा और महान है। इसी प्रकार, उनका यह दावा कि इसकी शुरुआत हिशाम बिन अब्दुल मलिक के समय से हुई; यह केवल कुछ मलिकियों ने इमाम के सामने वाली अज़ान के बारे में कहा है, क्योंकि उनका कहना है कि यह एक नवाचार (बिदअत) है। हालाँकि, अल्लाह के रसूल (उन पर अल्लाह की शांति और कृपा हो) और उनके ख़ुलफ़ा-ए-राशदीन (अल्लाह उन सब से प्रसन्न हो) के समय में यह अज़ान भी मीनार पर ही होती थी जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है। उनके शोधकर्ताओं ने इसका खंडन किया है और स्पष्ट किया है कि हिशाम ने इस अज़ान में कुछ भी नहीं बदला। उन्होंने केवल पहली अज़ान को बदला, जिसे हज़रत उस्मान (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) ने शुरू किया था और जो पहले 'ज़ौराह' नामक स्थान पर दी जाती थी।

[दायां स्तंभ - उर्दू पाठ] ...पहली अज़ान दी जाए और उसके बाद मिम्बर के सामने वाली अज़ान हो। "हज़रत इमाम ऐनी (रहमतुल्लाह अलैहि) ने तो अपनी इबारत में 'ज़ालिका' का मुशारुन इलैह पहली अज़ान के बाद दूसरी अज़ान होने को करार दिया है, न कि दूसरी अज़ान के मिम्बर के सामने होने को। और इसी को हज़रत उस्मान के समय से आज तक जारी रहने वाला बताया। और थानवी साहब ने इसे मिम्बर के सामने होने से जोड़ दिया। और क्यों न हो, यह वहाबी कौम बड़ी इफ़्तरा परदाज़ (झूठ गढ़ने वाली) होती है। अल्लाह के सिवा कोई शक्ति या ताकत नहीं है। इसी तरह थानवी साहब का यह कहना कि "हम अपने पद से हटकर यह स्वीकार करते हैं कि मिम्बर के नज़दीक वाली अज़ान हिशाम इब्न अब्दुल मलिक ने ईजाद की" एक गलत दावा और वहम है। वास्तविकता यह है कि हज़रत इमाम मालिक (रहमतुल्लाह अलैहि) के कुछ अनुयायी खतीब के सामने वाली अज़ान को नया आविष्कार और नापसंद (मकरूह) करार देते हैं। उनका कहना है कि हुज़ूर सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम के मुबारक ज़माने में यह अज़ान भी मीनार पर होती थी, हिशाम इब्न अब्दुल मलिक ने अपने ज़माने में इस अज़ान को जिसे हज़रत उस्मान (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने ज़ौराह नामक स्थान पर दिलाना शुरू किया था, मीनार पर दिलाना शुरू किया और इस दूसरी अज़ान को मीनार के..

[पाद टिप्पणी] 1 अल-बिनाया फ़ी शरह अल-हिदाया, किताबुस सलात, बाबु सलातिल जुमुआ, अल-मकतबतुल इमदादिया, मक्का अल-मुकर्रमा, खंड 1, भाग 2, पृष्ठ 1012.

المنارة مر به جری التوارث من زمن عثمان بن عفان الی یومنا هذا اهـ فالا شارة الی التاذین بعد التاذین لا الی التاذین بین یدیه ولکن الوهابیة قوم یفترون ولا حول ولا قوة الا بالله العلی العظیم۔ وکذا زعمه بعد التنزل حدوثه من زمن هشام بن عبد الملك وهذا انما قاله بعض المالکیة في التاذین بین یدي الامام لقولهم انه محدث و انما کان هذا الاذان علی عهد رسول الله صلی الله تعالی علیه وسلم و خلفائه الراشدین رضی الله تعالی عنهم علی المنار ایضا کما تقدم و قدرده محققوهم و بینوا ان هشام لم یتغیر هذا الاذان شیئا انما غیر الاذان الاول الذي احدثه عثمان رضی الله تعالی عنه کان یفعل با لزوراء

پر پہلی اذان ہو اور اس کے بعد منبر کے سامنے والی اذان ہوا کرتی ہے " حضرت امام عینی رحمتہ اللہ علیہ نے تو اپنی عبارت میں ذالک کا مشار الیہ پہلی اذان کے بعد دوسری اذان ہونے کو قرار دیا ہے نہ کہ دوسری اذان کے منبر کے سامنے ہونے کو۔ اور اسی کو حضرت عثمان کے عہد سے آج تک جاری رہنے کو بتایا۔ اور تھانوی صاحب نے اس کو منبر کے سامنے سے جوڑ دیا۔ اور کیوں نہ ہو تا یہ وہابی قوم بڑی افترا پرداز ہوتی ہے۔ لاحول ولاقوۃ الاباللہ العلی العظیم۔ یو نہی تھانوی صاحب کا یہ کہنا کہ " ہم اپنے منصب سے اتر کر یہ تسلیم کرتے ہیں کہ لصیق المنبر اذان ہشام ابن عبدالملک نے ایجاد کیا " زعم فاسد اور وہم کا سد ہے ۔ حقیقت امر یہ ہے کہ حجرت امام مالک رحمۃ اللہ علیہ کے بعض متبعین اذان بین یدی الخطیب کو حادث و مکروہ قرار دیتے ہیں۔ ان کا یہ کہنا ہے کہ حضور سید العالمین صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کے زمانہ مبارک میں یہ اذان بھی منارہ پر ہوتی تھی ، ہشام ابن عبدالملک نے اپنے زمانہ میں اس اذان کو جسے حضرت عثمان رضی اللہ تعالیٰ عنہ نے مقام زوراء پر دلانا جاری کیا تھا منارہ پر دلانا شروع کیا اور اس دوسری اذان کو منارہ کے

1 البنايہ فی شرح الهداية كتاب الصلوٰة باب صلوة الجمعة المكتبة الامدادية مكة المكرمة المجلد الاول، الجزء الثاني ص ١٠١٢

Fatawa Ridawiyya, Volume 28

...so Hisham moved it to the mosque on the minaret.

He placed it in front of the Khatib (preacher). However, the researchers of the Maliki school rejected the view of their fellow scholars that Hisham had made no modification to the second Adhan. According to them, it continued to be called in front of the Khatib during the era of Prophethood, the era of the Shaykhayn (Abu Bakr and Umar), and even during the era of Uthman and thereafter. Hisham only started moving the additional Adhan introduced by Hazrat Uthman Ghani (may Allah be pleased with him) from the place called Az-Zawra to the minaret of the Prophet's Mosque.

Al-Allamah Al-Zurqani al-Maliki (may Allah have mercy on him) stated in his commentary on Al-Mawahib (the text of Ibn al-Hajib from the Malikis says: it is forbidden to be occupied with anything other than striving [to go to the mosque] at the time of the Adhan for the sermon, and this was known) in the time of the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him). (When Uthman was there and people increased, he ordered a call to prayer before it at Az-Zawra. Then Hisham moved it to the mosque and made the last one in front of him, meaning he kept it in the place where it was done and did not change it, unlike what was done at Az-Zawra, so he moved it to the mosque on the minaret). This is a summary.

Accordingly, Imam Zurqani Maliki (may Allah have mercy on him) in his commentary on Mawahib al-Ladunniyyah explained the following statement of Ibn al-Hajib Maliki: "It is forbidden to neglect the endeavor for Friday prayer when the Adhan for the sermon begins." (Meaning, one should reach the mosque before the start of the sermon's Adhan). This was established and known during the era of Prophethood. When the time of Hazrat Uthman Ghani (may Allah be pleased with him) came and the number of worshippers increased, Hazrat Dhu al-Nurayn ordered an Adhan to be called at the place called Az-Zawra before the preacher sat on the pulpit (then Hisham moved this Adhan towards the mosque and brought the second Adhan in front). The point is that the second Adhan was given where it used to be in the era of Prophethood; no change was made to it. However, the Adhan that Hazrat Uthman Ghani started having called at Az-Zawra...

---

[1] Sharh al-Zurqani 'ala al-Mawahib al-Ladunniyyah, Ninth Objective, Second Chapter, Dar al-Ma'rifah, Beirut, 7/379.

फ़तावा रज़विया, जिल्द 28

...इसलिए हिशाम ने इसे मस्जिद के मीनार पर स्थानांतरित कर दिया।

खतीब (प्रवक्ता) के सामने कर दिया। लेकिन मालकी शोधकर्ताओं ने अपने ही साथी विद्वानों के इस विचार को खारिज कर दिया कि हिशाम ने दूसरी अज़ान में कोई संशोधन नहीं किया था। उनके अनुसार, यह पैगंबर के युग, शेख़ैन (अबू बक्र और उमर) के युग और यहाँ तक कि उस्मान के युग और उसके बाद भी खतीब के सामने होती रही। हिशाम ने तो केवल हज़रत उस्मान गनी (रज़ियल्लाहु अन्हु) द्वारा जोड़ी गई अज़ान को अज़-ज़ौराह नामक स्थान के बजाय नबवी मस्जिद के मीनार से करवाना शुरू किया।

अल्लामा अज़-ज़रकानी अल-मालिकी (अल्लाह उन पर रहम करे) ने शराह अल-मवाहिब में कहा है (मलिकियों में से इब्न अल-हाजिब का पाठ: खुत्बे की अज़ान के समय प्रयास [मस्जिद जाने] के अलावा किसी और काम में व्यस्त होना हराम है और यह ज्ञात था) पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के समय में। (जब उस्मान थे और लोग बढ़ गए, तो उन्होंने अज़-ज़ौराह पर उससे पहले एक अज़ान देने का आदेश दिया। फिर हिशाम ने इसे मस्जिद में स्थानांतरित कर दिया और आखिरी वाली को अपने सामने रखा, जिसका अर्थ है कि उसने इसे उसी स्थान पर रखा जहाँ यह किया गया था और इसे बदला नहीं, अज़-ज़ौराह में जो किया गया था उसके विपरीत, इसलिए उसने इसे मस्जिद के मीनार पर स्थानांतरित कर दिया)। यह संक्षेप में है।

चुनांचे इमाम ज़रकानी मालकी (अल्लाह उन पर रहम करे) ने शराह मवाहिब-ए-लदुनिय्या में इब्न हाजिब मालकी के निम्नलिखित कथन की व्याख्या में फ़रमाया: "खुत्बे की अज़ान शुरू होने पर जुमे की नमाज़ के लिए प्रयास करना हराम है" (अर्थात अज़ान शुरू होने से पहले ही मस्जिद पहुँच जाना चाहिए)। रिसालत के दौर में यही प्रसिद्ध और स्थापित था। जब हज़रत उस्मान गनी (रज़ियल्लाहु अन्हु) का समय आया और नमाज़ियों की संख्या बढ़ गई, तो हज़रत ज़ुलनूरैन ने खतीब के मिंबर पर बैठने से पहले अज़-ज़ौराह नामक स्थान पर एक अज़ान पुकारने का हुक्म दिया (फिर हिशाम ने इस अज़ान को मस्जिद की ओर स्थानांतरित किया और दूसरी अज़ान को सामने लाया)। मतलब यह है कि दूसरी अज़ान वहीं दी गई जहाँ रिसालत के दौर में होती थी; इसमें कोई बदलाव नहीं किया गया। अलबत्ता हज़रत उस्मान गनी ने जो अज़ान अज़-ज़ौराह पर दिलवानी शुरू की...

[1] शराह अज़-ज़रकानी अला अल-मवाहिब अल-लदुनिय्या, नौवां मक़सद, दूसरा बाब, दार अल-मआरिफा, बेरूत, 7/379.

पेज 246/684

فتاویٰ رضویہ، جلد ۲۸

فنقلہ ھشام الی المسجد علی المنارۃ۔

بجائے خطیب کے سامنے کر دیا۔ مگر محققین مالکیہ نے اپنے ہی ہم مذہب علماء کے اس خیال کو رد کر دیا کہ ہشام نے دوسری اذان میں کوئی ترمیم نہیں کی ، وہ عہد رسالت اور عہد شیخین بلکہ عہد عثمان وما بعد کے موافق برابر خطیب کے سامنے ہوتی رہی ، ہشام نے تو صرف حضرت عثمان غنی رضی اللہ تعالیٰ عنہ کی اضافہ کردہ اذان کو مقام زوراء سے منتقل کر کے منارہ مسجد نبوی پر کرانا شروع کیا۔)

قال العلامۃ الزرقانی المالکی رحمۃ اللہ تعالیٰ علیہ فی شرح المواھب (عبارۃ ابن الحاجب من المالکیۃ یحرم الاشتغال عن السعی عند اذان الخطبۃ وھو معھود) فی زمانہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم،(فلماکان عثمان و کثروا امر بالا ذان قبلہ علی الزوراء اھ ثم نقلہ ھشام الی المسجد وجعل الآخر بین یدیہ بمعنی انہ ابقاء بالمکان الذی یفعل فیہ فلم یغیرہ بخلاف ماکان یفعل بالزوراء فحولہ الی المسجد علی المنار اھ باختصار۔

چنانچہ امام زرقانی مالکی رحمۃ اللہ علیہ نے شرح مواہب لدنیہ میں ابن حاجب مالکی کی مندرجہ ذیل عبارت کی شرح میں فرمایا: "خطبہ کی اذان شروع ہونے پر نماز جمعہ کے لئے سعی حرام ہے" (یعنی اذان خطبہ شروع ہونے سے قبل ہی مسجد میں پہنچ جانا چاہیے) زمانہ رسالت میں یہی معہود و معروف تھا، حضرت عثمان غنی رضی اللہ تعالیٰ عنہ کا زمانہ آیا اور نمازیوں کی تعداد زیادہ ہوگئی تو حضرت ذوالنورین نے خطیب کے منبر پر بیٹھنے سے قبل بھی مقام زوراء پر ایک اذان پکارنے کا حکم دیا (پھر ہشام نے اس اذان کو مسجد کی طرف منتقل کیا اور دوسری اذان کو

سامنے لایا) مطلب یہ ہے کہ دوسری اذان وہیں دلائی جہاں عہد رسالت میں ہوتی تھی، اس میں کچھ تغیر نہیں کیا، البتہ حضرت عثمان غنی نے جو اذان مقام زوراء پر دلوائی شروع

---

1 شرح الزرقانی علی المواہب اللدنیۃ المقصد التاسع الباب الثانی دارالمعرفۃ بیروت ۷ / ۳۷۹

Fatawa Razawiya Volume 28

[Right Column] ...had done, he moved it towards the mosque, meaning he started having it called from the minaret. End of summary. And even if we assume that Hisham altered the adhan called in front of the pulpit (mimbar) and started having it called adjacent to the pulpit, thereby changing the Sunnah of the Prophet, who is this Hisham and what is his status that his changes should be taken into account and followed? And for his sake, the Sunnah of Allah's Messenger (peace and blessings of Allah be upon him) and the Rightly Guided Caliphs should be abandoned. Who among the religious people would be pleased with this? And this Wahhabi who said that the leaders of guidance like Imam Malik, Abu Hanifa, etc. (may Allah be pleased with them) followed Hisham and for this reason abandoned the Sunnah of the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him). This is his fabrication against these leaders of guidance and the attribution of a foul evil towards them. Their mantle is pure from such contamination. But when this wretched person tore the complainants into two pieces and insulted Allah and His Messenger (Exalted and Almighty be He, and peace and blessings of Allah be upon Him) and published it, then who is left? We seek refuge in Allah from the state of every apostate and wretched person. There is no power or strength except with Allah, the Most High, the Supreme. Benefit 11: They have been repeatedly asked that you people claim succession (tawaruth) from the time of the Prophetic era until today, then whether any other...

[Left Column] "And if we were to suppose that Hisham is the one who changed the Sunnah, then who is Hisham and what is Hisham that his change should be considered and his action followed, and the Sunnah of Muhammad (peace and blessings of Allah be upon him) and his Rightly Guided Caliphs be abandoned for his sake? No one from the people of religion would be pleased with this. And the Wahhabi's attribution of him to the Imams of Guidance, Malik, Abu Hanifa, and others (may Allah be pleased with them), that they followed Hisham in this and abandoned the Sunnah because of him, is a fabrication against them and a foul insult against them. Far be it from them! But since the wretched one has insulted Muhammad or insulted the Lord of Muhammad (Exalted is He and may Allah bless him and grant him peace), printed it, and propagated it, who then remains? We seek refuge in Allah from the state of every apostate and wretched person. There is no power or strength except with Allah, the High, the Great." Benefit 11: "And since they

have been repeatedly asked that you claim succession from the Chosen One (peace be upon him)..."

Page 247 of 684

[दाहिना कॉलम] ...की थी उसे मस्जिद की तरफ स्थानांतरित कर दिया यानी उसे मीनार पर दिलवाने लगा, सारांश समाप्त। और अगर हम यह मान भी लें कि हिशाम ने मिंबर के सामने वाली अज़ान में भी हेर-फेर किया और उसे मिंबर के करीब दिलवाने लगा और रसूल की सुन्नत को बदल दिया, तो यह हिशाम कौन है और उसकी क्या हैसियत है कि उसके बदलाव का लिहाज़ किया जाए और उसका अनुसरण किया जाए, और उसकी खातिर रसूल अल्लाह (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) और खुलफ़ा-ए-राशिदीन की सुन्नत को छोड़ दिया जाए। भला धर्मपरायण लोगों में से कौन इस पर राजी होगा! और इस वहाबी ने जो यह कहा कि आइम्मा-ए-हुदा (मार्गदर्शक इमाम) जैसे इमाम मालिक और अबू हनीफा वगैरा (रज़ियल्लाहु अन्हुम) ने हिशाम का अनुसरण किया और इसी वजह से हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) की सुन्नत छोड़ दी। यह उन आइम्मा-ए-हुदा पर उसका मिथ्यारोप है, और उनकी तरफ एक घिनौनी बुराई का श्रेय है, उनका दामन ऐसी गंदगी से पाक है, लेकिन जब इस खबीस ने शिकायत करने वालों के दो टुकड़े कर दिए और अल्लाह और रसूल (जल्ला व अला व सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) को गाली दी और उसे छाप कर प्रकाशित किया, तो अब कौन रह गया, हम हर मुर्तद (धर्मत्यागी) और बदबख्त के हाल से अल्लाह तआला की पनाह मांगते हैं, अल्लाह के सिवा कोई शक्ति और सामर्थ्य नहीं है जो सर्वोच्च और महान है। नफ़आ 11: उनसे बार-बार मांग की गई कि तुम लोग अब इस ज़माने में रिसालत (पैगम्बरी) के समय से आज तक के उत्तराधिकार (तवारुथ) के दावेदार हो तो क्या किसी और...

[बायां कॉलम] "और अगर हम मान लें कि हिशाम ही वह है जिसने सुन्नत को बदल दिया, तो हिशाम कौन है और हिशाम क्या है कि उसके बदलाव का एतबार किया जाए और उसके काम को अपनाया जाए और उसकी खातिर मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) और उनके खुलफ़ा-ए-राशिदीन की सुन्नत को छोड़ दिया जाए? दीन वालों में से कोई भी इस पर राजी नहीं होगा। और वहाबी का उसे आइम्मा-ए-हुदा मालिक और अबू हनीफा और उनके अलावा (रज़ियल्लाहु अन्हुम) की तरफ निस्बत करना कि उन्होंने इसमें हिशाम का अनुसरण किया और उसकी वजह से सुन्नत छोड़ दी, यह उन पर एक झूठ है और उनके हक में एक सख्त गाली है, वे इससे पाक हैं। लेकिन जब उस खबीस ने मुहम्मद को गाली दी या मुहम्मद के रब (जल्ला व अला) को गाली दी और उसे छापा और फैलाया, तो कौन बाकी रहा? हम हर मुर्तद और बदबख्त के हाल से अल्लाह की पनाह मांगते हैं। और अल्लाह के सिवा कोई ताकत और कुव्वत नहीं जो आली और अज़ीम है।" नफ़हा 11: "और चूंकि

उनसे बार-बार मांग की गई कि तुम मुस्तफा (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) से तवारुث का दावा करते हो..."

पृष्ठ 247/684

[دایاں کالم] کی تھی اس کو مسجد کی طرف منتقل کیا یعنی اسے منارہ پر دلوانے لگا، اہ بالاختصار۔ اور اگر ہم یہ مان بھی لیں کہ ہشام نے منبر کے سامنے والی اذان میں بھی تصرف کیا اور اسے منبر کے متصل دلانے لگا اور سنت رسول کو بدل دیا، تو یہ ہشام کون ہے اور کیا ہے کہ اسکے بدلنے کا لحاظ کیا جائے اور اس کی اتباع کی جائے، اور اس کی خاطر رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم اور خلفائے راشدین کی سنت چھوڑ دی جائے۔ بھلا دینداروں میں سے کون اس پر راضی ہوگا ! اور اس وہابی نے جو یہ کہا کہ ائمہ ہدی مثل امام مالک وابو حنیفہ وغیرہ رضی اللہ عنہم نے ہشام کی اتباع کی اور اسی وجہ سے حضور صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کی سنت چھوڑ دی۔ یہ ان ائمہ ہدی پر اس کی افتراء پردازی ہے، اور ان کی طرف ایک غلیظ برائی کی نسبت ہے، ان کا دامن اسی آلودگی سے پاک ہے، لیکن اس خبیث نے جب گلہ گویوں کو دو ٹکڑے کردیا اور اللہ ورسول (جل وعلا وصلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم) کو گالی دیا اور اسے چھاپ کر شائع کیا، تو اب کون رہ گیا، ہم مرتد کے حال سے اللہ تعالٰی کی پناہ مانگتے ہیں، لا حول ولا قوۃ الا باللہ العلی العظیم۔

نفعہ ۱۱: ان سے بار ہا مطالبہ کیا گیا کہ تم لوگ اس اب میں زمانہ رسالت سے آج تک کے توارث کے مدعی ہو تو کیا کسی اور

[بایاں کالم] ولئن فرضنا ان هشاماً هو الذی غیر السنة فمن هشام وما هشام حتی یعتبر بتغییره ویوخذ بفعله و تترك سنة محمد صلی اللہ تعالی علیه وسلم وخلفاءه الراشدین لاجله لا یرضی به احد من اه الدین۔ و نسبة الوهابی ایاه الی ائمة الهدی مالك وابی حنیفة و غیر هما رضی اللہ تعالی عنهم ، انهم اتبعوا هشاماً فیه وترکوا السنة الجله افتراء منه علیهم وسبّة غلیظة فی حقهم حاشا هم عن ذلك، ولکن اذ

قد الخبیث اذ قد سب محمد اوسب رب محمد جل وعلا وصلی اللہ تعالی علیه وسلم وطبعه واشاعه فمن بقی نعوذ باللہ من حال کل مرتد و شقی ولا حول ولا قوة الا باللہ العلی العظیم۔

نفحه ۱۱: واذ قد طولبو امرارًا انکم تدعون التوارث عن المصطفی صلی اللہ تعالی

Fatawa Ridawiyya, Volume 28

[Arabic Text on Left Column]: (May peace and blessings be) upon him. Did anyone give a text for this, or do you have any evidence for it? Or did you witness his time (peace and blessings of Allah be upon him)? Or is everything you see in your time a continuation from his time (peace and blessings of Allah be upon him)? To them came the desperation of a drowning man clutching at every straw, so they held onto reported and rational evidence. As for the reported, it is the statement of al-Hidayah and al-Hindiyyah: "The muazzins gave the adhan before (in front of) the pulpit, and thus tradition was established." And this, as you see, is a distortion from their ignorance regarding the meaning of "before him" as you have known in detail. So the statement of al-Hidayah is true and a guidance, but their understanding from it that the adhan inside the mosque is inherited from his time (peace and blessings of Allah be upon him) is ignorance and misguidance. As for the rational, it is that it has not been mentioned in any of the histories that this adhan was subject to change after the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him). So it is known that what is done now was done then.

[Urdu Text on Right Column]: [He] has also given a text on this inheritance. Do you have any evidence of this, or have you people observed it by being present in the time of the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him), or are you doing it or seeing it today, that it has been going on continuously from the time of the Holy Prophet until today? Then the restlessness of a drowning person surrounds them, who strikes his hand at every straw for support. And these people present a rational and a reported argument. In the reported argument, the support of these people is this statement of Hidayah and Hindiyyah that "the muezzin gave the adhan in front of the pulpit, and inheritance (tradition) occurred on this." This argument of theirs is the product of this ignorance that they have taken the meaning of 'in front' to be adjacent to the pulpit as we have already stated. So the point of Hidayah is truth and guidance, but their understanding from this that the adhan being very close to the pulpit is inherited, is their ignorance. And the rational argument is that it is not proven from history that there was any change in the adhan before the preacher (bin yaday-il-khateeb) after the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him). And nowadays it is happening adjacent to the pulpit, so from this it is known that it has been coming like this since the era of Prophecy.

Note: In the original it is like this, and perhaps it is 'al-alja' (compulsion/desperation).

1 Al-Hidayah, Kitab al-Salat, Bab Salat al-Jumu'ah, Al-Maktabah al-Arabiyyah Karachi, 1/151; Al-Fatawa al-Hindiyyah, Kitab al-Salat, Chapter 16, Noorani Kutub Khana Peshawar, 1/144.

फ़तावा रिज़विया, जिल्द 28

[बाएं कॉलम का अरबी पाठ]: (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम), क्या किसी ने इस पर स्पष्ट पाठ (नस्) दिया है, या आपके पास इसके लिए कोई प्रमाण है? या क्या आपने उनके समय (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को देखा है? या क्या आप यह मानते हैं कि आप अपने समय में जो कुछ भी देखते हैं, वह उनके समय (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से निरंतर चला आ रहा है? उनके पास एक डूबते हुए व्यक्ति की हताशा आई जो हर तिनके का सहारा लेता है, इसलिए उन्होंने वर्णित (नक़ली) और तर्कसंगत (अक़्ली) प्रमाणों को पकड़ लिया। जहाँ तक वर्णित का प्रश्न है, तो अल-हिदाया और अल-हिंदिया का यह कथन है: "मुअज़्ज़िनों ने मिम्बर के सामने अज़ान दी और इसी तरह परंपरा चली।" और यह, जैसा कि आप देखते हैं, उनके अज्ञान के कारण 'सामने' (बैन यदैहि) के अर्थ की एक विकृति है, जैसा कि आप विस्तार से जान चुके हैं। अतः अल-हिदाया का कथन सत्य और मार्गदर्शन है, लेकिन उनका यह समझना कि मस्जिद के अंदर अज़ान अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के समय से विरासत में मिली है, अज्ञानता और पथभ्रष्टता है। जहाँ तक तर्कसंगत का प्रश्न है, वह यह है कि इतिहास में कहीं भी यह उल्लेख नहीं है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के बाद इस अज़ान में कोई परिवर्तन हुआ। अतः यह ज्ञात होता है कि जैसा अब किया जाता है, वैसा ही तब भी किया जाता था।

[दाएं कॉलम का उर्दू पाठ]: [उन्होंने] भी इस विरासत (तवारुस) पर स्पष्ट पाठ दिया है। क्या आपके पास इसका कोई प्रमाण है या आप लोगों ने हुज़ूर सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम के युग में मौजूद रहकर इसका अवलोकन किया है या आज आप लोग कर रहे हैं या देख रहे हैं, कि यह हुज़ूर के युग से आज तक निरंतर जारी है? तो उन्हें डूबने वाले की बेचैनी घेर लेती है जो हर तिनके पर सहारे के लिए हाथ मारता है। और ये लोग एक तर्कसंगत और एक वर्णित प्रमाण प्रस्तुत करते हैं। वर्णित प्रमाण में इन लोगों का सहारा हिदाया और हिंदिया का यह कथन है कि "मुअज़्ज़िन ने मिम्बर के सामने अज़ान दी, और इसी पर विरासत हुई।" उनका यह प्रमाण उस अज्ञानता की उपज है कि उन्होंने 'सामने' के अर्थ को मिम्बर से सटा हुआ (मुत्तसिल) मान लिया जैसा कि हम पहले बता चुके हैं। तो हिदाया की बात तो सत्य और मार्गदर्शन है लेकिन उससे उनका यह समझना कि अज़ान का मिम्बर के बिल्कुल पास होना विरासत है, उनकी अज्ञानता है। और तर्कसंगत प्रमाण यह है कि इतिहास से यह सिद्ध नहीं है कि 'अज़ान बैन यदल ख़तीब' (ख़तीब के सामने वाली अज़ान) में हुज़ूर सल्लल्लाहु

अलैहि वसल्लम के बाद कोई परिवर्तन हुआ। और आज कल यह मिम्बर से सट कर हो रही है, तो इससे पता चलता है कि रिसालत के युग से ऐसा ही होता आ रहा है।

नोट: मूल में इसी तरह है और शायद यह 'अल-इल्जा' (विवशता/हताशा) है।

1 अल-हिदाया, किताबुस-सलात, जुमा की नमाज़ का अध्याय, अल-मकतबा अल-अरबिया कराची, 1/151; अल-फ़तावा अल-हिन्दिया, किताबुस-सलात, अध्याय 16, नूरानी कुतुब ख़ाना पेशावर, 1/144।

علیه وسلم فهل نص علیه احد، او عندکم علیه من دلیل، ام انتم شاهد تم زمنه صلی الله تعالی علیه وسلم، ام کل ماترونه فی زمنکم فهو مستمر من زمنه صلی الله تعالی علیه وسلم جاءهم عه اضطرار الغریق الی التشبث بکل حشیش فتمسکوا بمنقول ومعقول، اما المنقول فقول الهدایة والهندیة: اذن المؤذنون بین یدی المنبر وبذلك جری التوارث۱ - وهذا کما تری نزغة من جههم بمنحی بین یدیه کما عرفت مفصلًا۔ فقول الهدایة حق وهدایة، وفهمهم منه ان الاذان داخل المسجد متوارث من زمنه صلی الله تعالی علیه وسلم جهل وغوایة۔ واما المعقول فهو انه لم یکذر فی شیئ من التواریخ ان هذا الاذان سری الیه التغییر بعد رسول الله صلی الله تعالی علیه وسلم فعلم انه کما یفعل الأن کان هکذا یفعل نے بھی اس توارث پر نص کیا ہے، تمہارے پاس اس کی کوئی دلیل ہے یا تم لوگوں نے حضور صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کے زمانہ میں موجود رہ کر اس کا مشاہدہ کیا ہے یا آج تم لوگ کر رہے ہو یا دیکھ رہے ہو، حضور کے زمانہ سے آج تک مسلسل جاری ہے تو ان کو ڈوبنے والے کی بیقراری گھیر لیتی ہے جو ہر تنکے پر سہارے کے لیے ہاتھ مارتا ہے۔ اور یہ لوگ ایک عقلی اور ایک نقلی دلیل پیش کرتے ہیں۔ دلیل منقول میں ان لوگوں کا سہارا ہدایہ اور ہندیہ کا یہ قول ہے کہ "موذن نے منبر کے سامنے اذان دی، اور اسی پر توارث ہوا۔" ان کی یہ دلیل اس جہالت کی پیداوار ہے کہ انہوں نے سامنے کے معنی متصل منبر قرار دے لیا جیسا کہ ہم پہلے بتا چکے، تو ہدایہ کی بات تو حق و ہدایت ہے لیکن اس سے ان کا یہ سمجھنا کہ اذان کا منبر کے بالکل قریب ہونا متوارث ہے، ان کی جہالت ہے۔ اور عقلی دلیل ہے کہ تاریخ سے یہ ثابت نہیں کہ اذان بین یدی الخطیب میں حضور صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کے بعد کوئی تغیر ہوا۔ اور آج کل متصل منبر ہو رہی ہے، تو اس سے پتہ چلتا ہے کہ عہدِ رسالت سے ایسا ہی ہوتا آیا ہے۔

عه: فی الاصل هکذا ولعله الجاء۔

۱ الہدایة کتاب الصلوٰة باب صلوٰة الجمعة المکتبة العربیة کراچی ۱۵۱/۱، الفتاوی الهندیة کتاب الصلوٰة الباب السادس عشر نورانی کتب خانہ پشاور ۱۴۴/۱

During the time of the Messenger of Allah (may Allah peace and blessings be upon him). This is the statement of someone who has nothing but the name of knowledge. Neither did history books commit to mentioning every single minor event related to Shari'a issues, nor has the claimant found all the historical books of Islam, nor has he studied word-for-word everything he found. It is evident that not finding something is not evidence of its non-existence. Similarly, the absence of mention of a matter is not a clarification that it never occurred. And if everything is accepted as it is, then it is proven from Sahih (authentic) Hadith that what was happening in the era of the Holy Prophet (may Allah peace and blessings be upon him) is contrary to what is being done today. Whether it is mentioned in history or not, it is proven from Sahih Hadith that there has been a change in the Sunnah of the Messenger. So, will you take support from the silence of historians to deny the Sahih Hadith and reject what is absolutely clear? But the fact is, once ignorance takes hold of someone, they absolutely do not care about being disgraced or shamed. And there is no power nor strength except with Allah, the Most High, the Great.

Point 12: The inherited tradition (tawaruth) of some people is not worthy of being used as an argument when it goes against Hadith and Fiqh (jurisprudence). Everyone knows that among all traditions, the most grand, great, awe-inspiring, and magnificent is the tradition of the people of the two respected Harams (Makkah and Madinah)—may Allah increase them in glory and veneration—and that too from the early generations, but our Imam Azam...

अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के समय में। यह उस व्यक्ति का कथन है जिसके पास ज्ञान का केवल नाम है। न तो इतिहास की पुस्तकों ने शरीयत के मुद्दों से संबंधित प्रत्येक छोटी घटना का उल्लेख करने की प्रतिबद्धता जताई है, न ही दावेदार ने इस्लाम की सभी ऐतिहासिक पुस्तकें पाई हैं, और न ही उसने जो कुछ भी पाया उसका अक्षरशः अध्ययन किया है। यह स्पष्ट है कि किसी चीज़ का न मिलना उसके अस्तित्व में न होने का प्रमाण नहीं है। इसी तरह, किसी बात का उल्लेख न होना इस बात का स्पष्टीकरण नहीं है कि वह कभी हुई ही नहीं। और यदि सब कुछ ज्यों का त्यों स्वीकार कर लिया जाए, तो यहाँ सही हदीस से यह सिद्ध हो रहा है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के युग में जो हो रहा था, आज उसके विपरीत किया जा रहा है। इतिहास में उल्लेख हो या न हो, सही हदीस से यह सिद्ध हो रहा है कि रसूल की सुन्नत में परिवर्तन हुआ है। तो क्या आप इतिहासकारों की चुप्पी का सहारा लेकर सही हदीस को झुठलाएंगे और बिल्कुल स्पष्ट बात का खंडन करेंगे? लेकिन तथ्य यह है कि जब अज्ञानता किसी पर हावी हो जाती है, तो उसे अपमानित होने या शर्मिंदा होने की बिल्कुल भी परवाह नहीं होती। और अल्लाह के बिना कोई शक्ति या सामर्थ्य नहीं है, जो सबसे ऊँचा और महान है।

बिंदु 12: कुछ लोगों की विरासत (तवारुथ) तब तर्क के योग्य नहीं होती जब वह हदीस और फ़िक़्ह (न्यायशास्त्र) के विपरीत हो। सभी जानते हैं कि सभी विरासतों में सबसे भव्य, महान, विस्मयकारी और शानदार विरासत दोनों सम्मानित हरमों (मक्का और मदीना) के लोगों की है - अल्लाह उनकी महिमा और सम्मान में वृद्धि करे - और वह भी प्रारंभिक पीढ़ियों की, लेकिन हमारे इमाम आज़म...

علی عہد رسول اللہ صلی اللہ تعالی علیہ وسلم، وھذا قول من لیس لہ من العلم الا الاسم۔ فلا التواریخ التزمت ذکر جمیع الحوادث الجزئیۃ المتعلقۃ بالمسائل الشرعیۃ، ولا کل کتب التاریخ وجد المدعی، ولا کل ما وجد طالعہ برمتہ، ولا عدم الوجدان عدم الوجود، ولا عدم الذکر ذکر العدم۔ ولو تنزلنا عن کل ھذا فاذ قد ثبت بالحدیث الصحیح ان الذی کان علی عہد رسول اللہ صلی اللہ تعالی علیہ وسلم خلاف ما شاع فی ہؤلاء فالتغیر ثابت لامرد لہ افترددون الحدیث الصحیح، ام تکذبون العیان الصریح بان التواریخ لم تتعر لبیان التغیر، ولکن الجھل اذا تملک لم یخش الفضوح والتغییر، ولا حول ولا قوۃ الا باللہ العلی العظیم۔

اس دلیل سے یہ اندازہ ہوتا ہے کہ اس کے قائل کو علم سے کچھ مس ہی نہیں کیونکہ نہ تو تاریخ میں اس بات کا التزام ہے کہ مسائل جزئیہ شرعیہ سے متعلق ہر ہر جزئی کا اس میں بیان ہو گا۔ نہ مدعی نے اسلام کی ساری تاریخی کتابوں کو پایا، نہ سب کا حرفاً حرفاً مطالعہ کیا۔ ظاہر ہے کسی چیز کا نہ پانا اس کے نہ ہونے کی دلیل نہیں۔ یونہی کسی امر کا ذکر نہ ہونا اس بات کی تصریح نہیں کہ یہ ہوا ہی نہیں۔ اور اگر سب کچھ من و عن تسلیم کر لیا جائے، تو یہاں تو صحیح حدیث سے یہ ثابت ہو رہا ہے کہ حضور صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کے زمانہ میں جو ہو رہا تھا آج اس کے خلاف کیا جا رہا ہے، تو تاریخ میں ذکر ہو نہ ہو۔ صحیح حدیث سے تو ثابت ہو رہا ہے کہ سنت رسول میں تغیر ہوا، تو کیا آپ لوگ اہل تاریخ کی خاموشی کا سہارا لے کر صحیح حدیث کو جھٹلائیں گے، اور عین صریح کا انکار کریں گے۔ مگر واقعہ یہ ہے کہ جہل جس پر سوار ہو جاتا ہے اسے رسوائی یا عار دلانے کی قطعاً پرواہ نہیں ہوتی۔

نفحہ ۱۲: لا حجۃ فی توارث البعض اذا خالف الحدیث والفقہ، الا تری ان اجل توارث واعظمہ واہیہ وافخمہ توارث اہل الحرمین المحترمین زادہما اللہ تعالی عزاً وتعظیماً واہلہما فضلاً وتکریماً۔

نفحہ ۱۲: اور کچھ لوگوں کا توارث جب حدیث وفقہ کے خلاف ہو تو لائق استدلال نہیں ہوتا۔ سب جانتے ہیں کہ توارث میں سب سے عظیم و بزرگ اور پر ہیبت حرمین محترمین زادہم اللہ شرفاً وتعظیماً کا توارث ہے، وہ بھی قرون اولیٰ کا مگر ہمارے امام اعظم

Fatawa Rizwia, Vol 28

(Left Column - Arabic text translation): Especially in the early centuries, and despite that, our Imam-e-Azam and all the Imams of Fatwa in the matter of the dawn call to prayer (Fajr Adhan) from the night did not accept it because of the arrival of a Hadith contrary to it. It is stated in Al-Hidayah: "The call to prayer (Adhan) should not be given for a prayer before its time begins, and it should be repeated at the time because the Adhan is for notification, and before the time it causes confusion." Imam Abu Yusuf, and this is also the view of Imam Ash-Shafi'i (may Allah have mercy on them both), said: It is permissible for Fajr in the latter half of the night due to the continuous practice of the people of the two Holy Harams. The argument against everyone is the saying of the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) to Bilal (may Allah be pleased with him): "Do not call the Adhan until the dawn becomes clear to you like this," and he extended his hands horizontally. Imam Al-Akmal al-Babarti said in Al-'Inayah: "His saying 'and the argument against everyone' means against Abu Yusuf, Ash-Shafi'i, and the people of the two Holy Harams; it means that the Hadith is an argument for the one who adopts it and those from whom it was adopted." So, when this was the case regarding the continuous practice of the people of the two Holy Harams, the Tabi'un and the followers of the Tabi'un, and who they were, then what is your opinion of these [current] claimants?

(Right Column - Urdu text): And all the authorities of fatwa do not accept this in the issue of the Fajr Adhan, because a Hadith has been narrated contrary to this continuous practice. It is mentioned in Hidayah: "The Adhan should not be given for the Fajr prayer before the entry of its time, and if it has been given earlier, it should be repeated when the time arrives, because the Adhan is to announce the time, and giving it before the time is to lead people into misunderstanding." Imam Abu Yusuf and Imam Shafi'i (may Allah have mercy on them) say that the Fajr Adhan can be given even before dawn because of the continuous practice of the people of the two Holy Harams. And the argument against both is this saying of the Master of the World (peace and blessings of Allah be upon him) which he said to Hazrat Bilal (may Allah be pleased with him): Do not give the Adhan until the morning becomes bright like this. And he spread both his hands wide. Hazrat Imam Akmal-ud-Din Babarti says: "The author of Hidayah saying 'argument against all' is for Imam Shafi'i, Qazi Abu Yusuf, and the people of the Harams, all of them. The meaning is that this Hadith is an argument for both the source and those derived from them." So when this is

the state of the people of Harams, who were great elders like the Tabi'un and Tabi' al-Tabi'un, then what do you think of these claimants...

Footnotes: 1. Al-Hidayah, Book of Prayer, Chapter of Adhan, Al-Maktaba al-Arabiya, Karachi, 1/72 to 76 2. Al-'Inayah on the margin of Fath al-Qadir, Chapter of Adhan, Maktaba Nuriya Razaviya, Sukkur, 1/221

फतावा रिज़विया, जिल्द २८

(बायां कॉलम - अरबी पाठ का अनुवाद): विशेष रूप से प्रारंभिक शताब्दियों में, और इसके बावजूद हमारे इमाम-ए-आजम और फतवे के सभी इमामों ने रात की फज्र की अज़ान के मामले में इसे स्वीकार नहीं किया क्योंकि इसके विपरीत हदीस आई है। 'अल-हिदाया' में कहा गया है: "नमाज़ के लिए उसके समय के प्रवेश से पहले अज़ान नहीं दी जानी चाहिए, और यदि पहले दे दी गई हो, तो समय होने पर उसे दोहराया जाना चाहिए, क्योंकि अज़ान समय की घोषणा के लिए है, और समय से पहले देना भ्रम पैदा करना है।" इमाम अबू यूसुफ और इमाम शाफ़ई (अल्लाह उन दोनों पर दया करे) कहते हैं कि फज्र के लिए, दो पवित्र हरमों के लोगों की निरंतर परंपरा (तवारुस) के कारण रात के अंतिम आधे हिस्से में यह जायज़ है। उन सभी के विरुद्ध प्रमाण नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) का हज़रत बिलाल (रज़ियल्लाहु अन्हु) से कहना है: "तब तक अज़ान न दो जब तक कि फज्र तुम्हारे लिए इस तरह स्पष्ट न हो जाए," और उन्होंने अपने दोनों हाथों को चौड़ाई में फैलाया। इमाम अल-अकमल अल-बाबरती 'अल-'इनाया' में कहते हैं: "उनका कथन 'सभी के विरुद्ध प्रमाण' का अर्थ है अबू यूसुफ, शाफ़ई और दो पवित्र हरमों के लोगों के विरुद्ध; मतलब यह कि हदीस प्रमाण है लेने वाले और जिनसे लिया गया है, दोनों के लिए।" तो जब दो पवित्र हरमों के लोगों, ताबेईन और तबे ताबेईन जैसे महान बुजुर्गों की निरंतर परंपरा का यह हाल है, तो इन दावेदारों के बारे में आपका क्या विचार है?

(दायां कॉलम - उर्दू पाठ का अनुवाद): और तमाम अहले फतावा अज़ान-ए-फज्र के मसले में इसे स्वीकार नहीं करते क्योंकि हदीस इस तवारुस (निरंतर परंपरा) के विरुद्ध वर्णित है। 'हिदाया' में है: "नमाज़-ए-फज्र के लिए समय के प्रवेश से पहले अज़ान न दी जाए, और अगर पहले दे दी गई हो तो समय होने पर दोहराई जाए क्योंकि अज़ान समय की घोषणा के लिए है, और समय से पहले देना लोगों को गलतफहमी में डालना है।" इमाम अबू यूसुफ और इमाम शाफ़ई (रहमतुल्लाह अलैहि) कहते हैं कि फज्र की अज़ान तवारुस-ए-हरमैन शरीफैन के कारण फज्र से पहले भी दी जा सकती है। और दोनों के खिलाफ दलील हुज़ूर सय्यद-ए-आजम (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) का यह कथन है जो आपने हज़रत बिलाल (रज़ियल्लाहु अन्हु) से फरमाया: उस वक्त तक अज़ान न दो जब तक सुबह इस तरह रोशन न हो जाए। और आपने अपने दोनों हाथों को चौड़ाई में फैला दिया। हज़रत इमाम अकमल उद्दीन बाबरती फरमाते हैं: "साहब-ए-हिदाया का 'हुज्जत अलल कुल' कहना इमाम शाफ़ई, काज़ी अबू यूसुफ और अहले हरम सबके लिए है। मतलब यह है कि यह हदीस मआख़िज़ और

माख़ूज़ मिन्हुम (स्रोत और जिनसे लिया गया) सब पर हुज्जत है।" तो जब अहले हरम, जो ताबेईन और तबे ताबेईन जैसे महान बुजुर्ग थे, उनका यह हाल है, तो इन दावेदारों के बारे में...

फूटनोट्स: १. अल-हिदाया, किताबुस सलात, बाबू अज़ान, अल-मकतबा अल-अरबिया, कराची, १/७२ से ७६ २. अल-'इनाया हाशिय-ए-फतहुल क़दीर पर, बाबू अज़ान, मकतबा नूरिया रज़विया, सुक्कुर, १/२२१

فتاویٰ رضویہ، جلد ۲۸

(بایاں کالم - عربی متن): لاسیما في القرون الأولی ومع ذلك لم یسلمه امامنا الاعظم وجمیع ائمة الفتوی في مسألة الاذان الفجر من اللیل لمجی الحدیث بخلافه قال في الهدایة: "لا یؤذن لصلوة قبل دخول وقتها ویعاد فی الوقت لان الاذان للاعلام وقبل الوقت تجهیل وقال ابو یوسف وهو قول الشافعی رحمهما الله تعالیٰ یجوز للفجر في النصف الاخیر من اللیل لتوارث اهل الحرمین والحجة علی الکل قول صلی الله تعالیٰ علیه وسلم لبلال رضی الله تعالیٰ عنه لا تؤذن حتی یستبین لك الفجر هکذا ومد یدیه عرضاً اهـ قال الامام الاکمل البابرتی في العنایة : "قوله والحجة علی الکل ای علی ابی یوسف والشافعي واهل الحرمین یعنی ان الحدیث حجة علی الأخذ والمأخوذ منه اهـ فاذ کان هذا في توارث اهل الحرمین التابعین وتبع التابعین وهم ماهم فما ظنك

(دایاں کالم - اردو متن): اور تمام اہل فتادی اذانِ فجر کے مسئلہ میں اسے تسلیم نہیں کرتے کیونکہ حدیث اس توارث کے خلاف مروی ہے ، ہدایہ میں ہے : " نمازِ فجر کے لئے دخولِ وقت سے پہلے اذان نہ دی جائے، اور اگر پہلے دے دی گئی ہو تو وقت ہونے پر دہرائی جائے کہ اذان وقت کے اعلان کے لئے ہے، اور وقت سے پہلے دینا لوگوں کو غلط فہمی میں ڈالنا ہے۔ امام ابو یوسف اور امام شافعی رحمہما اللہ کہتے ہیں کہ فجر کی اذان توارثِ حرمین شریفین کی وجہ سے فجر سے پہلے بھی دی جاسکتی ہے۔ اور دونوں کے خلاف دلیل حضور سیدِ عالم صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کا یہ قول ہے جو آپ نے حضرت بلال رضی اللہ عنہ سے فرمایا: اس وقت تک اذان نہ دو جب تک صبح یوں روشن نہ ہو جائے۔ اور آپ نے اپنے دونوں ہاتھوں کو عرض میں پھیلا دیا۔ " حضرت امام اکمل الدین بابرتی فرماتے ہیں: "صاحبِ ہدایہ کا حجة علی الکل فرمانا امام شافعی ، قاضی ابو یوسف اور اہل حرمین سب کے لئے ہے۔ مطلب یہ ہے کہ یہ حدیث مآخذ اور ماخوذ منہم سب پر

حجت ہے۔ " تو جب اہل حرمین وہ بھی تابعین اور تبع تابعین جیسے عظیم بزرگوں کا یہ حال ہے، پھر ان مدعیوں کے

حواشی: 1 الهداية كتاب الصلوة باب الاذان المكتبة العربية كراچی ۲۷/۱ تا ۷۶ 2 العناية على هامش فتح القدير باب الاذان مكتبه نوريه رضويه سكهر ۱/۲۲۱

Fatawa Razawiyya, Volume 28

(Right Column - Urdu) What will be the state of the alleged inheritance in which people like you are joined? When is their action or silence a proof in the Sharia, that it should be established as a proof against the Sharia? It is only Allah Almighty who guides whom He wills to the straight path. Nafha 13: From this explanation, the weakness of the argument of those who argue from the action of the muezzins of the Haramain Sharifain has become clear. They argue that this Adhan in Mecca Sharif is on the edge of the Mataf. And during the noble era of the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him), Masjid al-Haram was within the limits of the current Mataf, as mentioned in Mulla Ali Qari's 'Al-Maslak al-Muqassit' etc. So by this estimation, even today in the Haram, the Adhan is being performed in the same place where it was during the era of the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him). Now, although due to the expansion of the mosque, that place has come within the enclosure of the mosque, just as the Well of Zamzam is currently within the enclosure of the mosque. And in Medina Munawwara (upon its inhabitant be the best of blessings and peace) on the platform which is opposite the pulpit. So if these platforms were ancient, the matter would be complete because we have already stated that the platform and the minaret are outside the mosque in the first sense. But the matter is about them being recent developments. So from them...

(Left Column - Arabic/Urdu) ...with the inheritance you claim now in some cities. There is no one among you, nor among those who followed you, nor among those who followed those who followed you, whose action or silence is a proof in Sharia, let alone being a proof against Sharia. And Allah guides whom He wills to the straight path. Nafha 13: Thus, praise be to Allah, the weakness of adhering to the action of the muezzins of the Haramain Sharifain has become apparent. For although this Adhan in Mecca—may Allah increase its honor—is on the edge of the Mataf, and the Masjid al-Haram during the era of the Master of Mankind (upon him be the best of blessings and peace) was only of the size of the Mataf as stated in 'Al-Maslak al-Muqassit' by Al-Qari and others, so the location of the Adhan now is its old location even if the mosque surrounded it due to expansion, just as it surrounded the Well of Zamzam. And in Medina Munawwara—may Allah Almighty send blessings upon him who enlightened it, and bless him and grant him peace—on a platform opposite the pulpit. The matter is as I preceded and you preceded the matter to what we preceded, that platforms and minarets are outside the mosque in the first sense, except that the matter is in their innovation as...

फतावा रजविया, खंड 28

(दायां कॉलम - उर्दू) उस तथाकथित विरासत का क्या हाल होगा जिसमें आप जैसों से जुड़े लोग हैं? उनका कार्य या मौन शरीयत में कब प्रमाण है कि उसे शरीयत के विरुद्ध प्रमाण मान लिया जाए? बस अल्लाह तआला ही जिसे चाहता है सीधे रास्ते (सिरात-ए-मुस्तकीम) की हिदायत देता है। नफ़्हा 13: इस स्पष्टीकरण से उन लोगों के तर्क की कमजोरी ज़ाहिर हो गई जो हरमैन शरीफ़ैन के मुअज़्ज़िनों के कार्य से तर्क करते हैं कि यह अज़ान मक्का शरीफ़ में मताफ़ के किनारे पर होती है। और हुज़ूर सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम के मुबारक दौर में मस्जिद-ए-हराम वर्तमान मताफ़ की सीमाओं के भीतर ही थी, जैसा कि मुल्ला अली क़ारी की 'अल-मसलक अल-मुक़स्सित' आदि में है। तो इस हिसाब से आज भी हरम में अज़ान वहीं हो रही है जहाँ हुज़ूर सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम के दौर में होती थी। अब मस्जिद के विस्तार के कारण भले ही वह जगह मस्जिद के घेरे में आ गई है, जैसा कि ज़मज़म का कुआँ भी वर्तमान में मस्जिद के घेरे में ही है। और मदीना मुनव्वरा (उसके निवासी पर सर्वोत्तम दुरूद और सलाम हो) में उस चबूतरे पर जो मिम्बर के सामने है। तो अगर ये चबूतरे पुराने होते तो बात पूरी हो जाती क्योंकि हम बता चुके हैं कि चबूतरा और अज़ान देने की जगह (मीनार) पहले अर्थ में मस्जिद से बाहर है। लेकिन बात तो उनके बाद में बनने (हादिस होने) की है। तो उनसे...

(बायां कॉलम - अरबी/उर्दू) ...उस विरासत के साथ जिसका तुम अभी कुछ शहरों में दावा करते हो। न तुम में, न उन में जिन्होंने तुम्हारा अनुसरण किया, न उन में जिन्होंने उनके अनुयायियों का अनुसरण किया, कोई ऐसा है जिसका कार्य या मौन शरीयत में प्रमाण हो, शरीयत के खिलाफ प्रमाण होना तो दूर की बात है। और अल्लाह जिसे चाहता है सीधे रास्ते की ओर मार्गदर्शन करता है। नफ़्हा 13: इससे, अल्लाह की स्तुति हो, हरमैन शरीफ़ैन के मुअज़्ज़िनों के कार्य का सहारा लेने की कमज़ोरी ज़ाहिर हो गई। क्योंकि हालांकि मक्का में यह अज़ान—अल्लाह इसकी गरिमा बढ़ाए—मताफ़ के किनारे पर है, और मानव जाति के स्वामी (उन पर सर्वोत्तम दुरूद और सलाम हो) के युग में मस्जिद अल-हराम केवल मताफ़ के आकार की थी जैसा कि 'अल-मसलक अल-मुक़स्सित' में अल-क़ारी और अन्य लोगों द्वारा बताया गया है, इसलिए अज़ान का स्थान अब वही पुराना स्थान है भले ही मस्जिद ने विस्तार के कारण इसे घेर लिया हो, जैसे कि ज़मज़म के कुएं को घेर लिया गया है। और मदीना मुनव्वरा में—अल्लाह तआला उन पर आशीर्वाद भेजे जिन्होंने इसे रोशन किया, और उन पर आशीर्वाद और शांति प्रदान करे—मिम्बर के सामने एक चबूतरे पर। मामला वैसा ही है जैसा मैंने

पहले बताया और आपने मामले को पहले बताया जैसा हमने पहले बताया कि चबूतरे और मीनारें पहले अर्थ में मस्जिद से बाहर हैं, सिवाय इसके कि बात उनके निर्माण में है जैसा कि...

पृष्ठ 251 का 684

(دایاں کالم - اردو) مذعومہ توارث کا کیا حال ہوگا جس میں آپ جیسوں سے پیوستہ لوگ ہیں۔ ان کا فعل یا سکوت شریعت میں حجت کب ہے کہ اس کو شرع کے خلاف حجت قرار دیا جائے۔ بس اللہ تعالیٰ ہی جسے چاہتا ہے صراط مستقیم کی ہدایت دیتا ہے۔ نفحہ ۱۳: اس توضیح سے ان لوگوں کے استدلال کی کمزوری ظاہر ہو گئی جو حرمین شریفین کے موذنوں کے فعل سے استدلال کرتے ہیں کہ یہ اذان مکہ شریف میں مطاف کے حاشیہ پر ہوتی ہے۔ اور حضور صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کے عہد کریم میں مسجد حرام موجودہ مطاف کے حدود میں ہی تھی، جیسا کہ ملا علی قاری کی مسلک متقسط وغیرہ میں ہے، تو اس تقدیر پر آج بھی حرم میں اذان وہیں ہو رہی ہے جہاں حضور صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کے عہد میں ہوتی تھی۔ اب مسجد کی توسیع کی وجہ سے اگرچہ وہ جگہ مسجد کے احاطہ میں آگئی ہے، جیسا کہ چاہ زمزم بھی فی الحال مسجد کے احاطہ میں ہی ہے، اور مدینہ منورہ علی صاحبہا الصلوۃ والسلام میں چبوترے پر جو منبر کے مقابل ہے۔ تو اگر یہ چبوترے قدیمی ہوں تو بات مکمل ہو گئی کیونکہ ہم بتا چکے ہیں کہ چبوترہ اور مئذنہ مسجد بالمعنی الاول سے خارج ہے لیکن بات تو ان کے حادث ہونے کی ہے۔ تو ان سے

(بایاں کالم - عربی/اردو) بتوارث تدعیہ الآن فی بعض البلدان وما فیکم ولا فیمن ولی کم او ولی من ولی کم من یکون فعلہ اوسکوتہ حجۃ فی الشرع فضلاً عن ان یکون حجۃ علی الشرع واللہ یھدی من یشاء الی صراط مستقیم۔ نفحہ ۱۳: ظھر بھذا وللہ الحمد وھن تمسکہ بفعل مؤذن الحرمین الشریفین فمع ان ھذا الاذان في مکۃ زادھا اللہ شرفاً علی حاشیۃ المطاف وما کان مسجد الحرام علی عھد سید الانام علیہ افضل الصلوۃ و السلام الاقدر المطاف کما في المسلك المتقسط علی القاری وغیرہ فاذن محل الاذان الآن ھو محلہ القدیم وان احاط بہ المسجد بالزیادۃ کما ارساط بئر زمزم وفي المدینۃ المنورۃ صلی

الله عليه تعالى على من نورها و بارك وسلم على دكة بازاء المنبر فامر قدمت وقدمتم الامر لما قدمنا ان الدكاك ومئذنة خارجة عن المسجد بالمعنى الاول غير ان الشان فى احداثها كما

Header: Fatawa Rizvia, Vol 28

[Left Column - Arabic] It has been mentioned before, so how can it be used as evidence? And Allah is the Guide. Since you know that our Imam (may Allah be pleased with him) and all the Imams of Fatwa after him did not accept the continuous practice inherited from the Successors (Tabi'in) and their followers among the people of the Two Holy Sanctuaries if it contradicted the Hadith, then what is your opinion on the action of the Muezzins of this age? Is it permissible for a Hanafi to allow loud speech for someone listening to the Friday sermon, even if it were a blessing upon the Holy Prophet (peace be upon him), or saying 'may Allah be pleased with them' for the companions, or a prayer for the Sultan (may Allah strengthen his victory and defeat his enemies) or for our Master the Sharif (may Allah protect him)? Haven't our Imams agreed upon the prohibition of speech at that time, even if it is religious? Furthermore, the matter of prolonging/shouting the Takbir was denounced by the researcher in 'Fath al-Qadir', and he did not rule out the invalidity of the prayer of the one who does it, and likewise the prayer of the one who follows his Takbir. The authors of 'al-Hilya', 'al-Nahr', 'al-Durar', and others followed him in this. The scholar Sayyid As'ad, Mufti of Medina and student of [text cut off], also definitively ruled on the invalidity of the prayer due to it.

[Right Column - Urdu Translation] How can the argument for the Adhan being inside the mosque be correct? Allah the Almighty is the Best Guide. When you have realized that our Imam-e-Azam (may Allah be pleased with him) and after him all the authorities of Fatwa did not accept the continuous practice of the Tabi'un and Taba' al-Tabi'un because it is against the noble Hadith. So what is the reality of today's Muezzins? Does any Hanafi have the permission to allow someone listening to the Friday sermon to speak loudly, even if this speech is in the form of Durood Sharif upon the Holy Prophet (peace be upon him) or for the companions (may Allah be pleased with them) or even if it is a prayer for the welfare of the Sultan of Islam or the Sharif of Makkah? Haven't our Imams reached a consensus on the prohibition of all types of religious and worldly speech at that time? And more important than that is the matter of the 'Mukabbir' (one who repeats the Takbir) shouting the Takbir with a very loud voice just to convey it. The absolute researcher, Imam Ibn Humam, strongly refuted it and said, "There is a fear of the prayer of the one who does this being invalidated." Likewise, the prayer of those who build their prayer on the voice of such a Mukabbir. The authors of Hilya, Durr, and Nahr, and other scholars besides

them, also prohibited it and the Fatwa for the prayer being invalidated was given by Sayyid Alim Mufti As'ad, the Mufti of Medina, who...

हेडर: फतावा रज़विया, खंड 28

[बायां कॉलम - अरबी] यह पहले ही बयान किया जा चुका है, तो इसे प्रमाण के रूप में कैसे इस्तेमाल किया जा सकता है? और अल्लाह ही मार्गदर्शन देने वाला है। जब आप जान गए कि हमारे इमाम (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) और उनके बाद के सभी फतवा देने वाले इमामों ने दो पवित्र हरमों के लोगों के ताबिईन और उनके अनुयायियों से विरासत में मिली निरंतर प्रथा को हदीस के विपरीत होने के कारण स्वीकार नहीं किया, तो इस समय के मुअज़्ज़िन के कार्य के बारे में आप क्या सोचते हैं? क्या किसी हनफी के लिए यह जायज़ है कि वह खुतबा सुनने वाले के लिए ऊंची आवाज़ में बात करना वैध कर दे, चाहे वह नबी (उन पर शांति हो) पर दुरूद हो, या सहाबा के लिए 'रज़ियल्लाहु अन्हुम' कहना हो, या सुल्तान के लिए दुआ हो? क्या हमारे इमामों ने उस समय बात करने की मनाही पर सहमति नहीं जताई है, भले ही वह धार्मिक ही क्यों न हो? इससे भी महत्वपूर्ण बात यह है कि तकबीर को खींचकर बोलने के मामले की 'फतह अल-कदीर' में शोधकर्ता द्वारा निंदा की गई है, और उन्होंने ऐसा करने वाले की नमाज़ के अमान्य होने की संभावना से इनकार नहीं किया है, और न ही उस व्यक्ति की नमाज़ जो उनकी तकबीर का अनुसरण करता है। इसके बाद 'अल-हिलिया', 'अल-नहर', 'अल-दुर्र' और अन्य के लेखकों ने भी ऐसा ही किया। मदीना के मुफ्ती विद्वान सैयद असअद ने भी इसके कारण नमाज़ के अमान्य होने का निर्णायक फैसला दिया।

[दायां कॉलम - उर्दू अनुवाद] मस्जिद के भीतर अज़ान होने पर दलील कैसे सही होगी? अल्लाह तआला हिदायत देने वाला है। जब आप जान चुके कि हमारे इमाम-ए-आज़म रज़ियल्लाहु तआला अन्हु और उनके बाद तमाम अहल-ए-फतवा ने ताबिईन और तब-ए-ताबिईन के तवारुस (निरंतर व्यवहार) को स्वीकार नहीं किया क्योंकि यह हदीस शरीफ के खिलाफ है। तो आज कल के मुअज़्ज़िनों की क्या हकीकत है, क्या किसी हनफी को यह इजाज़त है कि जुमा का खुतबा सुनने वाले को बुलंद आवाज़ से बोलने की इजाज़त दे, अगरचे यह कलाम हुज़ूर सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम पर दरूद शरीफ की सूरत में ही क्यों न हो या सहाबा के लिए रज़ियल्लाहु अन्हुम ही क्यों न हो या सुल्तान-ए-इस्लाम या शरीफ-ए-मक्का के लिए दुआ-ए-खैर ही क्यों न हो। क्या हमारे अइम्मा ने उस वक्त दीनी और दुनियावी सभी किस्म के कलामों की हुरमत पर इज्मा नहीं किया? और इससे ज़्यादा अहम मामला तकबीर के इबलाग (पहुंचाने) के लिए मुकब्बिर का बहुत बुलंद आवाज़ से चिल्लाकर तकबीर बोलने का है। मुहक्किक अलल-इतलाक़ इमाम इब्न-ए-हुमाम ने इसकी सख्त तरदीद की और फरमाया "ऐसा करने वाले की नमाज़ फासिद होने का डर है।" इसी तरह उसकी

नमाज़ जो ऐसे मुकब्बिर की आवाज़ पर बिना करे (नमाज़ पढ़े) और साहिबान-ए-हिलिया व दुरर व नहर और इसके अलावा उलमा ने भी इसकी मुमानअत फरमाई और इसकी नमाज़ फासिद होने का फतवा सैयद आलमह मुफ्ती असअद मुफ्ती मदीना मुनव्वरा ने दिया जो...

पृष्ठ 252 का 684

[بائیں کالم کا متن - عربی] تقدم فیکف یحتج بہ، واللہ الھادی۔ اذ علمت ان امامنا رضی اللہ تعالی عنہ و جمیع ائمۃ الفتوی بعدہ لم یقبلوا توارث التابعین وتبعھم من اھل الحرمین الشریفین لمخالفۃ الحدیث فما ظنك بفعل مؤذن الزمان وھل یسوغ لحنفی ان یستبیح الجھر بکلام لمستمع الخطبۃ ولو کان صلوۃ علی النبی صلی اللہ تعالی علیہ وسلم او ترضیاً للصحابۃ او دعاء للسلطان اعزاللہ نصرہ وخذل اعداءہ اولسیدنا الشریف حفظہ اللہ تعالی۔ الیس قد اجمع ائمتنا علی تحریم الکلام اذ ذاك ولو دینیاً و فوق ذٰلك بکثیر امر التمطیط فی التکبیر قد اقام علیہ النکیر المحقق فی فتح القدیر ولم یستبعد فساد صلوۃ من یفعلہ ای و کذا صلوۃ من یصلي بتکبیرہ و تبعہ علیہ في الحلیۃ والنھر والدرر وغیرھا وجزم بفساد الصلاۃ بہ السید العلامۃ اسعد مفتي المدینۃ المنورۃ تلمیذ

[دائیں کالم کا متن - اردو] اذان کے اندرونِ مسجد ہونے پر استدلال کیسے صحیح ہوگا۔ اللہ تعالٰی ہدایت دینے والا ہے۔ جب آپ جان چکے کہ ہمارے امام اعظم رضی اللہ تعالٰی عنہ اور ان کے بعد تمام اہلِ فتویٰ نے تابعین اور تبع تابعین کا توارث قبول نہیں کیا کہ یہ حدیث شریف کے خلاف ہے۔ تو آج کل کے مؤذنوں کی کیا حقیقت ہے، کیا کسی حنفی کو یہ اجازت ہے کہ خطبۂ جمعہ سننے والے کو بلند آواز سے بولنے کی اجازت دے، اگرچہ یہ کلام حضور صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم پر درود شریف کی صورت میں ہی کیوں نہ ہو یا صحابہ کے لئے رضی اللہ عنہم ہی کیوں نہ ہو یا سلطان اسلام یا شریفِ مکہ کے لئے دعاء خیر ہی کیوں نہ ہو۔ کیا ہمارے ائمہ نے اس وقت دینی اور دنیاوی سبھی قسم کے کلاموں کی حرمت پر اجماع نہیں کیا؟ اور اس سے زیادہ اہم معاملہ تکبیر کے ابلاغ ہی کے لئے مکبّر کا بہت بلند آواز سے گٹھری بھر کر تکبیر بولنے کا ہے۔ محقق علی الاطلاق امام ابن ہمام نے اس کی سخت تردید کی اور فرمایا "ایسا کرنے والے کی نماز فاسد ہونے

کا ڈر ہے۔" یونہی اس کی نماز جو ایسے مکبّر کی آواز پر بنا کرے اور صاحبانِ حلیہ ودرر ونہر اور اس کے علاوہ علماء نے بھی اس کی ممانعت فرمائی اور اس کی نماز فاسد ہونے کا فتویٰ سید عالمہ مفتی اسعد مفتی مدینہ منورہ نے دیا جو

صفحہ ۲۵۲ از ۶۸۴

Fatawa Razawiya Volume 28

[Arabic Text - Left Column]: The great scholar Shaykhizade, author of Majma' al-Anhur, was a contemporary of the meticulous scholar Muhammad al-Haskafi, author of al-Durr al-Mukhtar. May the Almighty, the All-Forgiving, have mercy on them. In the beginning of his fatwas, he narrated something regarding this which leads to amazement; you may refer to it if you wish.

In summary, the proofs of the Sharia are circumscribed, and there is no proof in the action of anyone, especially one who is not a scholar and not under the guidance of scholars. However, the utmost amazement is at these heretical and atheist Wahhabis, who insult Allah and His Messenger (may Allah the Almighty bless him and grant him peace), how they use the action of the muezzins as proof while they slander our noble masters, the scholars of the Two Holy Sanctuaries (may Allah benefit us by their blessings), in their books and sermons with horrific insults from which Allah the Almighty has exonerated them. The Wahhabis are a people who lie and then do not follow the scholars of the Two Holy Sanctuaries in their true beliefs, let alone their good deeds such as the gathering of the Mawlid al-Sharif and standing in it to honor those whom Allah the Almighty has honored.

[Urdu Text - Right Column]: Shaykhizade is the student of the author of Majma' al-Anhur. And he is a contemporary of the author of Durr al-Mukhtar. May Allah Almighty shower His mercy on all of them, he has quoted a strange thing regarding this in the beginning of his fatwas which can be seen.

The summary of the discourse is that the proofs of the Sharia are limited and well-known, and no deduction can be made from anyone's action outside of them, especially when he is not a scholar, nor under the command of scholars. But there is great wonder at these Wahhabi heretics, that how they argue from the action of a muezzin and defame the noble masters and scholars of the Two Holy Sanctuaries. This low nation holds false accusations against the scholars of the Two Holy Sanctuaries and does not follow their rightful fatwas, so how will they follow their good deeds like Mawlid and Qiyam! The final word on them is that they should be shown the fatwa of the masters of the Two Holy Sanctuaries, Husam al-Haramayn, and asked: Is this not the fatwa of the scholars of the Two Holy Sanctuaries? If they reject it, then what right do they have to blame us based on the action of a muezzin? And if they accept it and declare these Wahhabis as disbelievers, then it should be said to them why do you follow these disbelievers in the matter of Adhan, you have

the right to refuse. (We seek forgiveness and well-being from Allah Almighty, and there is no power except Him).

फतवा रज़विया खंड 28

[अरबी पाठ - बायाँ कॉलम]: महान विद्वान शैखीज़ादा, 'मजमा अल-अन्हुर' के लेखक, सूक्ष्म विद्वान मुहम्मद अल-हसकाफ़ी, 'अल-दुर अल-मुख्तार' के लेखक के समकालीन थे। सर्वशक्तिमान, क्षमाशील अल्लाह उन पर दया करे। उन्होंने अपने फतवों की शुरुआत में इस संबंध में कुछ ऐसा वर्णन किया है जो आश्चर्य की ओर ले जाता है; यदि आप चाहें तो उसे देख सकते हैं।

संक्षेप में, शरीयत के प्रमाण सीमित हैं और किसी के भी कार्य में कोई प्रमाण नहीं है, विशेष रूप से वह जो विद्वान न हो और विद्वानों के मार्गदर्शन में न हो। लेकिन इन पाखंडी और नास्तिक वहाबियों पर सबसे अधिक आश्चर्य होता है, जो अल्लाह और उसके रसूल (अल्लाह उन पर कृपा और शांति बरसाए) का अपमान करते हैं, कि वे कैसे मुअज्जिनों के कार्य को प्रमाण के रूप में इस्तेमाल करते हैं जबकि वे हमारे महान स्वामियों, दो पवित्र मस्जिदों के विद्वानों (अल्लाह हमें उनके आशीर्वाद से लाभान्वित करे) को अपनी पुस्तकों और धर्मोपदेशों में उन भयानक अपमानों के साथ बदनाम करते हैं जिनसे अल्लाह सर्वशक्तिमान ने उन्हें बरी कर दिया है। वहाबी वे लोग हैं जो झूठ बोलते हैं और फिर दो पवित्र मस्जिदों के विद्वानों के उनके सच्चे विश्वासों में भी अनुसरण नहीं करते हैं, उनके अच्छे कार्यों जैसे कि मिलाद-ए-शरीफ की सभा और उसमें खड़े होने का तो कहना ही क्या, जो अल्लाह सर्वशक्तिमान द्वारा सम्मानित लोगों के सम्मान में है।

[उर्दू पाठ - दायाँ कॉलम]: शैखीज़ादा साहब 'मजमा अल-अन्हुर' के छात्र हैं। और 'दुर्रे मुख्तार' के लेखक के समकालीन हैं। अल्लाह ताला उन सब पर अपनी रहमत की बारिश बरसाए, उन्होंने अपने फतावा के शुरू में इस सिलसिले की एक अजीब बात नकल की जिसे देखा जा सकता है।

कलाम का सारांश यह है कि शरीयत की दलीलें सीमाबद्ध और प्रसिद्ध हैं, और उनके बाहर किसी के अमल से इस्तदलाल (तर्क) नहीं हो सकता, खासकर जब वह आलिम (विद्वान) भी न हो, न उलेमा के अधीन हो। लेकिन इन वहाबी ज़नादका (नास्तिकों) पर सख्त ताज्जुब है कि किस तरह मुअज्जिन के अमल से दलील पेश करते हैं और हरमैन शरीफैन के हज़रात सादात उलेमा-ए-किराम को बदनाम करते हैं। यह ज़लील कौम उलेमा-ए-हरमैन शरीफैन पर गलत इल्ज़ाम रखती है और उनके हक़ फतवों की पैरवी नहीं करती, तो उनके आमाल-ए-हसना (नेक काम) जैसे मिलाद और कयाम की क्या पैरवी करेंगी! उन पर फैसलाकुन बात यह है कि उन्हें सादात-ए-हरमैन का फतवा 'हुसामुल हरमैन' दिखाकर कहा जाए: क्या यह उलेमा-ए-हरमैन का फतवा नहीं है? तो अगर वे इसे रद्द करते

हैं तो मुअज्जिन के अमल से हम पर इल्ज़ाम लगाने का उन्हें क्या हक़ है? और इकरार करके इन वहाबियों की तकफीर करते हैं तो उनसे कहा जाए कि अज़ान के मसले में आप इन काफिरों की पैरवी क्यों करते हैं, आपको तो इनकार करने का हक़ है। (हम अल्लाह ताला से दरगुज़र और आफियत के तलबगार हैं, और उसके सिवा कोई ताकत वाला नहीं है)।

पृष्ठ 253 का 684

[عربی متن - بایاں کالم]: العلامة شیخی زاده صاحب مجمع الانهر معاصر المدقق العلامة محمد الحصکفی صاحب الدر المختار رحمهم العزیز الغفار قد حکی فی اوائل فتاواه من هذا ما یفضي الی العجب فراجعها ان شئت۔

وبالجملة دلائل الشرع محصورة ولا حجة فی فعل کل احد لا سیما من لیس بعالم ولا تحت العلماء ولکن العجب کل العجب من هؤلاء الوهابیة الملاحدة الزنادقة السابة لله ولرسوله صلی الله تعالی علیه وسلم کیف یحتجون بفعل المؤذنین ویرمون حضرات سادتنا علماء الحرمین الشریفین نفعنا الله تعالی ببرکاتهم فی کتبهم وخطبهم بشائنع فظیعة قد برأهم الله تعالی عنها۔ والوهابیة قوم یکذبون ثم لا یقتدون بعلماء الحرمین فی عقائدهم الحقة فضلا عن اعمالهم الحسنة کمجلس المیلاد الشریف والقیام فیه لتعظیم من عظم الله تعالی۔

[اردو متن - دایاں کالم]: شیخی زادہ صاحب مجمع الانہر کے شاگرد ہیں۔ اور صاحبِ درِ مختار کے ہمعصر ہیں۔ اللہ تعالیٰ ان سب پر اپنی رحمت کی بارش برسائے، انہوں نے اپنے فتاویٰ کے شروع میں اس سلسلہ کی ایک عجیب بات نقل کی جسے دیکھا جا سکتا ہے۔

خلاصہ کلام یہ ہے کہ شریعت کی دلیلیں حدود و مشہور ہیں، اور ان کے باہر کسی کے عمل سے استدلال نہیں ہوسکتا بالخصوص جبکہ وہ عالم بھی نہ ہو، نہ علماء کا زیرِ فرمان ہو۔ لیکن ان وہابیہ زنادقہ پر سخت تعجب ہے کہ کس طرح مؤذن کے فعل سے استدلال کرتے ہیں اور حرمین شریفین کے حضرات سادات علمائے کرام کو بدنام کرتے ہیں۔ یہ ذلیل قوم علمائے حرمین شریفین پر غلط اتہام رکھتی ہے اور ان کے حق فتووں کی اقتداء نہیں کرتی، تو ان کے اعمالِ حسنہ مثلِ میلاد و قیام

کی کیا پیروی کریں گی! ان پر قولِ فیصل یہ ہے کہ انہیں ساداتِ حرمین کا فتویٰ حسام الحرمین دکھا کر کہا جائے یہ علمائے حرمین کا فتویٰ نہیں ہے؟ تو اگر وہ اس کو رد کرتے ہیں تو مؤذن کے فعل سے ہم پر الزام کرنے کا کیا حق ہے؟ اور اقرار کرکے ان وہابیہ کی تکفیر کرتے ہیں تو ان سے کہا جائے کہ مسئلہ اذان میں آپ ان کافروں کی کیوں اتباع کرتے ہیں آپ کو تو انکار کرنے کا حق ہے۔ (ہم اللہ تعالیٰ سے عفو و عافیت کے طالب ہیں، اور اس کے علاوہ نہ کوئی قوت والا ہے)

Fatawa Razvia, Volume 28

...nor any power, [He is] the Most High, the Most Magnificent, may His glory be exalted and His favors be universal.

Nafha 14: Whatever we mentioned in the sermon and in the general discussion regarding the inheritance of the false and the suspected is sufficient and curative. We have clarified the truth and removed the blame from your teachers, their elders, and even from yourselves, O opponents, from the charge of "silence about the truth." If only these people would turn towards the truth after it has become manifest and not deny it after the dawn has shone. However, it is a significant matter for them and such a stone that will fall upon them due to their negligence. The evidence for our claim that "the scholar denies it, but the common people do not care" is the aforementioned statement of the author of Radd al-Muhtar: "The implementation of commanding what is right and forbidding what is wrong has been suspended for ages." And the evidence for the fact that "often a scholar remains silent upon seeing an evil" is this saying of the Holy Master, may Allah the Exalted bless him and grant him peace: "When you see people whose covenants have become entangled and their trusts have become light, and they have become like this (the Holy Prophet, may Allah the Exalted bless him and grant him peace, intertwined his fingers to show the shape of a net), then stick to your house, control your tongue, take what you know to be good, leave what you deny, and concern yourself with your own special affair and leave..."

Left Column Content: ...majesty, may Allah the Exalted bless him and grant him peace. Nafha 14: We have already stated in the sermon and then in the general discussion concerning the false suspected heir (and how it spreads into thoughts) what is sufficient and curative. We have clarified the truth and removed the blame from your teachers and your elders, and even from you as well, O opponents, if you return to the truth after it has become manifest and do not deny the morning when it shines. So refer to it, for it is important, and whoever does not return, it is a mountain falling upon them. And from the evidence for what I mentioned that the scholar denies but is not listened to is what I have just presented from Radd al-Muhtar regarding the suspension of the implementation of commanding what is right and forbidding what is wrong since long ago. And upon what I mentioned that the scholar remains silent at that time is the saying of the Prophet, may Allah the Exalted bless him and grant him peace: "When you see people whose covenants have become entangled and their trusts have become light, and they were like this (and he

intertwined his fingers), then stick to your house, control your tongue, take what you recognize, and leave what you deny, and concern yourself with your own special affair and leave..."

1. Radd al-Muhtar, Kitab al-Salat, Bab al-Jumu'ah, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 1/602. Page 254 of 684

फतावा रज़विया, जिल्द २८

...न कोई ताकत वाला, वही उच्च है, वही महान है, उसकी महिमा बुलंद हो और उसकी कृपा सर्वव्यापी हो।

नफ़्हा १४: झूठे और संदिग्ध उत्तराधिकार के बारे में हमने खुतबे (भाषण) में और उत्तराधिकार की संक्षिप्त चर्चा में जो कुछ ज़िक्र किया है, वह पर्याप्त और संतोषजनक है। हमने सत्य को स्पष्ट कर दिया है और तुम्हारे उस्तादों, उनके बुजुर्गों और स्वयं तुम विरोधियों से भी "सत्य पर चुप्पी" का आरोप हटा दिया है। काश ये लोग सत्य प्रकट होने के बाद उसकी ओर लौट आते और सुबह चमकने के बाद उसका इनकार न करते, हालाँकि वह उनके लिए एक महत्वपूर्ण मामला और ऐसा पत्थर है जो बेपरवाही की वजह से उन्हीं पर आ गिरेगा। हमारे इस दावे पर कि "विद्वान इनकार करता है मगर आम लोग उसकी परवाह नहीं करते" दलील 'रद्द-उल-मुह्तार' के लेखक का उपर्युक्त कथन है कि "भलाई का आदेश देना और बुराई से रोकना अरसे से निलंबित हो चुका है।" और इस बात की दलील कि "अक्सर विद्वान बुराई देखकर खामोश रहता है" हुज़ूर सैय्यद-ए-आलम सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम का यह कथन है: "जब तुम लोगों को इस हाल में देखो कि उनके वादे एक-दूसरे से उलझ गए हैं और अमानतों को हल्का समझने लगे हैं, और वे जाल की तरह बन गए हैं (हुज़ूर सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम ने उंगलियों को एक-दूसरे में डालकर जाल की सूरत बनाई) तो तुम अपने घर को लाज़िम पकड़ो, और अपनी ज़बान को काबू में..."

बायां कॉलम: ...शान, सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम। नफ़्हा १४: हमने खुतबे में और फिर संक्षिप्त चर्चा में झूठे संदिग्ध वारिस के बारे में (और यह कि वह ख्यालों में कैसे समा जाता है) जो पेश किया है वह पर्याप्त और संतोषजनक है। हमने सत्य स्पष्ट कर दिया और तुम्हारे उस्तादों, तुम्हारे बुजुर्गों बल्कि तुम विरोधियों से भी दोष हटा दिया, यदि तुम सत्य प्रकट होने के बाद उसकी ओर लौट आओ और सुबह को चमकने पर न नकारो। अतः इसे देखें क्योंकि यह महत्वपूर्ण है, और जो नहीं लौटता वह उन पर गिरने वाला पहाड़ है। और जो मैंने ज़िक्र किया उस पर दलीलों में से एक यह है कि विद्वान इनकार करता है तो उसकी सुनी नहीं जाती, जो मैंने अभी 'रद्द-उल-मुह्तार' से पेश किया कि अरसे से भलाई का हुक्म देने और बुराई से रोकने के कार्यान्वयन में रुकावट है। और जो मैंने ज़िक्र किया कि विद्वान उस समय खामोश रहता है, नबी सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम का कथन है: "जब तुम देखो कि लोगों के वादे उलझ गए हैं और उनकी अमानतें हल्की हो गई हैं और वे ऐसे थे (और आपने अपनी उंगलियों के बीच जाल बनाया) तो अपने घर में रहो, अपनी ज़बान पर काबू

रखो, जो तुम पहचानते हो उसे लो और जिसका तुम इनकार करते हो उसे छोड़ दो, और अपने विशेष मामले की चिंता करो और छोड़ दो..."

१ रद्द-उल-मुह्तार, किताबुस-सलात, बाबू अल-जुमुआ, दार इहया अत-तुराथ अल-अरबी, बेरुत १/६०२। पृष्ठ २५४/६८४

فتاوی رضویہ، جلد ۲۸

نہ طاقت والا وہی علی وہی عظیم ہے جل جلالہ و عم نوالہ)

نفحہ ۱۴: توارث باطل و مظنون کے بارے میں خطبہ میں اور توارث کی اجمالی بحث میں ہم نے جو کچھ ذکر کیا وہ کافی اور شافی ہے۔ ہم نے حق واضح کیا اور مدعیان توارث کے استاذوں ان کے شیوخ اور خود ان سے بھی "سکوت عن الحق" کا الزام زائل کیا۔ کاش کہ یہ لوگ حق ظاہر ہونے کے بعد اس کی طرف رجوع کرتے اور صبح چمکنے کے بعد اس کا انکار نہ کرتے، حالانکہ وہ ان کے لئے اہم اور ایسا پتھر ہے جو بے توجہی سے انہیں کے اوپر آ پڑے گا۔ ہمارے اس دعوی پر کہ "عالم انکار کرتا ہے مگر عوام اس کی پرواہ نہیں کرتے " دلیل صاحب ردالمختار کا مذکورہ بالا قول ہے کہ "امر بالمعروف اور نہی عن المنکر مدتوں سے معطل ہو چکا ہے۔" اور اس امر کی دلیل کہ "بسا اوقات عالم منکر دیکھ کر خاموش رہتا ہے" حضور سید عالم صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کا یہ قول ہے: "جب تم لوگوں کو اس حال میں دیکھو کہ ان کے عہد ایک دوسرے سے گتھ گئے ہیں اور امانتوں کو ہلکا سمجھنے لگے ہیں، اور وہ جال کی طرح بن گئے ہیں (حضور صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نے انگلیوں کو ایک دوسرے میں داخل فرما کر جال کی صورت بنائی) تو تم اپنے گھر کو لازم پکڑو، اور اپنی زبان کو قابو میں

بایاں کالم: شانہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم۔ نفحہ ۱۴: قدمنا من الخطبة ثم فی الاجمال فی بحث الوارث الباطل المظنون (وانه کیف یسری الی الظنون) ما یکفی ویشفی وبینا الحق ورفعنا اللوم عن اساتذتکم واشیاخکم بل وعنکم ایضاً یا مخالفین ان رجعتم الی الحق بعد ما ظهر ولم تنکروا الصبح حین زهر فراجعه فانه مهم ومن لم یرجع فهو جبل واقع بهم، ومن الدلیل علی ما ذکرت ان العالم الدلیل علی امذکرت ان العالم ینکر فلا یسمع ما قدمت الآن عن ردالمحتار من تعطل نفاذ الامر بالمعروف والنهی

عن المنكر منذ ازمنة، وعلى ما ذكرت ان العالم يسكت حينئذ قول صلى الله تعالىٰ عليہ و سلم اذا رأيت الناس قد مرجت عهودهم وخفت امانتهم وكانوا هكذا وشبك بين انامله فالزم بيتك واملك عليك لسانك وخذ ما تعرف ودع ما تنكر وعليك بخاصة امر نفسك ودع

١ رد المحتار كتاب الصلوة باب الجمعة دار احياء التراث العربى بيروت ١/٦٠٢ صفحہ 254 of 684

...from you the matter of the general public. "Reported by al-Hakim [1] from Abdullah bin Umar (may Allah be pleased with them both), and he authenticated it and at-Tirmidhi concurred. And Ibn Majah narrated from Abu Tha'labah al-Khushani (may Allah be pleased with him) that the Messenger of Allah (may Allah's peace and blessings be upon him) said: 'Enjoin what is good and forbid what is evil, until you see greed being obeyed, whims being followed, the worldly life being preferred, and everyone with an opinion being conceited about his own opinion, and you see an affair for which you have no power, then take care of yourself and leave the matter of the common folk.' [2] (Hadith)"

An example of what I mentioned regarding the spread of a matter by the state is found in al-Hidayah regarding the Takbirs of the two Eids: "Today, the practice of the common people has become evident according to the opinion of Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both) due to a matter clarified by the Caliphs. As for the Madhhab (school of thought), it is the first opinion. [3] End quote."

[Translation column:] ...keep, consider it necessary to guard your own soul, and leave the matter of the common folk to them. "Al-Hakim narrated this from Abdullah bin Umar (may Allah be pleased with them both) and authenticated it, and at-Tirmidhi maintained it.

Ibn Majah narrated from Tha'labah Khushani (may Allah be pleased with him) that the Prophet (may Allah's peace and blessings be upon him) said: 'Continue to enjoin good and forbid evil until you see the reign of stinginess, the following of base desires, and people having chosen the world. Every person with an opinion likes it. In such a situation, if a necessary matter arises, hold fast to your own soul and leave the common folk to their state.'

And the proof that many things are spread from the side of sultanates (governments) is this statement of the author of al-Hidayah: 'In the Takbirs of the two Eids, today generally the practice is according to the school of thought of Hazrat Ibn Abbas (may Allah be pleased with him) because the Abbasid caliphs ordered implementation on this, but the school of thought of the Hanafis is only the first opinion, (i.e., six additional Takbirs)."

---

1. Al-Mustadrak lil-Hakim, Book of Manners, Dar al-Fikr, Beirut, 2/282 & 283.
2. Sunan Ibn Majah, Book of Tribulations, H.M. Saeed Company, Karachi, p. 299.

3. Al-Hidayah, Book of Prayer, Chapter on the Two Eids, Al-Maktabat al-Arabia, Karachi, 1/351.

...आपसे आम लोगों का मामला। "इसे अल-हाकिम [1] ने अब्दुल्लाह बिन उमर (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) से रिवायत किया और इसे सहीह कहा और अत-तिर्मिज़ी ने इसकी पुष्टि की। और इब्न माजाह ने अबू सालबा अल-खुशानी (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) से रिवायत किया कि अल्लाह के रसूल (अल्लाह की उन पर शांति और कृपा हो) ने फ़रमाया: 'अच्छाई का हुक्म दो और बुराई से रोको, यहाँ तक कि जब तुम देखो कि कंजूसी का हुक्म माना जा रहा है, इच्छाओं का पालन किया जा रहा है, दुनिया को वरीयता दी जा रही है, और हर राय रखने वाला अपनी राय पर घमंड कर रहा है, और तुम एक ऐसा मामला देखो जिस पर तुम्हारा कोई ज़ोर न हो, तो तुम अपनी जान की फ़िक्र करो और आम लोगों का मामला छोड़ दो।' [2] (हदीस)"

जैसा कि मैंने ज़िक्र किया कि सल्तनत की ओर से किसी बात के फैलने का उदाहरण अल-हिदाया में ईदों की तकबीरों के बारे में मिलता है: "आज कल आम लोगों का अमल हज़रत इब्न अब्बास (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) के कौल पर ज़ाहिर है क्योंकि खिलाफ़त की तरफ़ से इस बारे में हुक्म दिया गया है। जहाँ तक मज़हब का सवाल है, तो पहला कौल ही (सही) है। [3] समाप्त।"

[अनुवाद स्तंभ:] ...रखो, अपने नफ़्स (आत्मा) की निगहदाश्त लाज़िम जानो, और अवाम का मामला उन पर छोड़ दो। "इसे हाकिम ने अब्दुल्लाह बिन उमर (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) से रिवायत किया और इसकी तस्दीक़ (सत्यापन) की और इसे तिर्मिज़ी ने बरक़रार रखा।

इब्न माजाह ने सालबा खुशनी (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) से रिवायत की कि आप (अल्लाह की उन पर शांति और कृपा हो) ने फ़रमाया: 'अम्र बिल मअरूफ़ (अच्छाई का हुक्म) और नही अनिल मुनकर (बुराई से रोकना) करते रहो यहाँ तक कि बुख़्ल (कंजूसी) की हुकूमत देखो, ख़्वाहिशात-ए-नफ़्स की पैरवी की जाने लगे, और लोग दुनिया को इख़्तियार कर चुके हों। हर राय पसंद करे ऐसे में कोई ज़रूरी मामला दरपेश हो तो तुम अपने नफ़्स को लाज़िम पकड़ो और अवाम को उनके हाल पर छोड़ दो।'

और इस बात का सबूत कि सल्तनतों की तरफ़ से भी बहुत बातें फैलाई जाती हैं, साहब-ए-हिदाया का यह कौल है कि: 'तकबीरात-ए-ईदैन में आज कल आम तौर से हज़रत इब्न अब्बास (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) के मज़हब पर अमल हो रहा है क्योंकि ख़लीफ़ा-ए-बनु अब्बास ने इसी पर अमलदरामद का हुक्म दिया, लेकिन मज़हब तो अहनाफ़ का कौल-ए-अव्वल ही है, (यानी छह ज़ायद तकबीरें)।"

1. अल-मुस्तदरक लिल-हाकिम, किताबुल अदब, दारुल फ़िक्र, बेरूत, 2/282 और 283।
2. सुनन इब्न माजाह, किताबुल फ़ितन, एच.एम. सईद कंपनी, कराची, पृ. 299।
3. अल-हिदाया, किताबुस सलात, बाबुल ईदैन, अल-मकतबातुल अरबिया, कराची, 1/351।

पृष्ठ 255 / 684

عنك امر العامۃ۔ "رواہ الحاکم ۱ عن عبد اللہ بن عمر رضی اللہ تعالیٰ عنہما وصححہ واقرہ الترمذی۔ و ابن ماجۃ عن ابی ثعلبۃ الخشنی رضی اللہ تعالیٰ عنہ قال قال رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم: ائتمروا بالمعروف وتناھوا عن المنکر حتی اذا رأیت شحاً مطاعاً وھوی متبعاً و دنیا مؤثرۃ و اعجاب کل ذی رأی برایہ ورأیت امرا لایدان لك بہ فعلیك بخویصۃ نفسك ودع امر العوام ۲- (الحدیث)

و نظیر ما ذکرت من شیوع امر من قبل السلطنۃ ما فی الھدایۃ فی تکبیرات العیدین: "ظھر عمل العامۃ الیوم بقول ابن عباس رضی اللہ تعالیٰ عنھما لامر بینہ الخلفاء فأما المذھب فالقول الاول ۳ اھ"

[ترجمہ و تشریح:] رکھو، خود اپنے نفس کی نگہداشت لازم جانو، اور عوام کا معاملہ ان پر چھوڑ دو۔ "اسے حاکم نے عبداللہ بن عمر رضی اللہ تعالیٰ عنہما سے روایت کیا اور اس کی تصحیح کی اور اسے ترمذی نے برقرار رکھا۔

ابن ماجہ نے ثعلبہ خشنی رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے روایت کی کہ آپ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نے فرمایا: "امر بالمعروف اور نہی عن المنکر کرتے رہو تا آنکہ بخل کی حکومت دیکھو، خواہشات نفس کی پیروی کی جانے لگے، اور لوگ دنیا کو اختیار کر چکے ہوں۔ ہر رائے پسند کرے ایسے میں کوئی ضروری معاملہ درپیش ہو تو تم اپنے نفس کو لازم پکڑو اور عوام کو ان کے حال پر چھوڑ دو۔"

اور اس بات کا ثبوت کہ سلطنتوں کی طرف سے بھی بہت باتیں پھیلائی جاتی ہیں، صاحبِ ہدایہ کا یہ قول ہے کہ: "تکبیراتِ عیدین میں آج کل عام طور سے حضرت ابن عباس رضی اللہ تعالیٰ عنہ

کے مذہب پر عمل ہو رہا ہے کیونکہ خلفائے بنو عباس نے اسی پر عملدرآمد کا حکم دیا، لیکن مذہب تو احناف کا قول اول ہی، (یعنی چھ زائد تکبیریں)۔"

---

۱ المستدرک للحاکم کتاب الادب دار الفکر بیروت ۲/ ۲۸۲ و ۲۸۳ ۲ سنن ابن ماجہ کتاب الفتن ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ص ۲۹۹ ۳ الھدایۃ کتاب الصلوۃ باب العیدین المکتبۃ العربیہ کراچی ۱/ ۳۵۱

Vol. 28 Fatawa Razawiyya

[Left Column - Arabic Text] "And what I mentioned regarding the silence of the scholars is the silence of numerous Sahaba (Companions) and eminent Tabi'in (successors) regarding Al-Walid's ornamentation of the Noble Prophetic Mosque, even though he spent forty-five thousand dinars on the Qibla wall and between the two ceilings. This is despite the fact that some of them had objected to the Leader of the Faithful, Uthman (may Allah be pleased with him), when he built it with stones instead of mud bricks, and used gypsum and a ceiling of teak instead of palm branches. Imam al-Ayni said in 'al-Umdah': 'The first to ornament mosques was Al-Walid ibn Abd al-Malik ibn Marwan, and that was in the latter part of the era of the Sahaba (may Allah be pleased with them). Many people of knowledge remained silent and did not object to it out of fear of fitna (strife).' And from Ibn Adi in 'al-Kamil' and al-Bayhaqi in 'al-Shu'ab' from Abu Umamah (may Allah be pleased with him), from the Prophet (may Allah's peace and blessings be upon him): 'When you see a matter that you are unable to change, then be patient until it is Allah Who changes it.'"

[Right Column - Urdu Translation/Explanation] "And what I mentioned that scholars remained silent at the time of the emergence of forbidden acts, its proof is the silence of numerous prominent scholars from among the Sahaba (may Allah be pleased with them all) and the Tabi'in regarding Al-Walid's ornamentation of the Noble Prophetic Mosque. He spent 45,000 ashrafis (gold coins) on the decoration of the Qibla wall and between the two ceilings, even though some of them had already objected to the Leader of the Faithful Uthman Ghani (may Allah be pleased with him) when he had walls built with engraved stones instead of bricks and used teak wood for the ceiling instead of palm leaves. Imam al-Ayni states in 'Umdat al-Qari': 'Al-Walid ibn Abd al-Malik ibn Marwan was the first to decorate the Noble Mosque; this pertains to the final era of the Sahaba. Many people of knowledge remained silent at that time so that strife (fitna) would not be incited.' Ibn Adi in 'al-Kamil' and al-Bayhaqi in 'al-Shu'ab' narrated from Abu Umamah (may Allah be pleased with him) that the Holy Prophet (may Allah's peace and blessings be upon him) said: 'When you see a task that you do not have the power to change, then have patience until Allah Almighty changes it.'"

[Footnotes] 1. Umdat al-Qari, Commentary on Sahih al-Bukhari, Book of Prayer, Chapter: Building the Mosque, under Hadith 446, Dar al-Kutub al-Ilmiyyah, Beirut, 4/302. 2. Shu'ab al-Iman, Hadith 9802, 7/139, and Al-Kamil by Ibn Adi, biography of Ufayr ibn Ma'dan al-Himsi, 15/201.

जिल्द 28 फ़तावा रज़विया

[बायाँ कॉलम - अरबी पाठ] "और जो मैंने विद्वानों की चुप्पी के बारे में उल्लेख किया, वह वलीद द्वारा मस्जिद-ए-नबवी शरीफ को सजाने पर अनेक सहाबा और प्रमुख ताबेईन की चुप्पी है, जबकि उसने किबला की दीवार और दोनों छतों के बीच की सजावट पर पैंतालीस हज़ार दीनार खर्च किए थे। यह इस तथ्य के बावजूद है कि उनमें से कुछ ने अमीरुल मोमिनीन उस्मान (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) पर तब आपत्ति जताई थी जब उन्होंने ईंटों के स्थान पर पत्थरों से इसका निर्माण कराया था, और खजूर के पत्तों के स्थान पर सागवान की छत का उपयोग किया था। इमाम ऐनी ने 'अल-उमदा' में कहा है: 'मस्जिदों को सजाने वाला पहला व्यक्ति वलीद बिन अब्दुल मलिक बिन मरवान था, और यह सहाबा (अल्लाह उन सभी से प्रसन्न हो) के युग के उत्तरार्ध में था। विद्वानों के बहुत से लोग फितना (कलह) के डर से इस पर आपत्ति करने से चुप रहे।' और इब्न अदी ने 'अल-कामिल' में और बैहकी ने 'अल-शुअब' में अबू उमामा (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) से, नबी (अल्लाह की उन पर कृपा और शांति हो) से रिवायत की है: 'जब तुम कोई ऐसा मामला देखो जिसे तुम बदलने में असमर्थ हो, तो धैर्य रखो जब तक कि अल्लाह स्वयं उसे न बदल दे।'"

[दायाँ कॉलम - उर्दू अनुवाद/व्याख्या] "और जो मैंने यह कहा कि बुराइयों के प्रकट होने के समय विद्वान चुप रहे, उसका प्रमाण उन अनेक सहाबा (ईश्वर उनसे प्रसन्न हो) और महान ताबेईन की वह चुप्पी है जो वलीद द्वारा मस्जिद-ए-नबवी शरीफ को सजाने पर थी। उसने किबला की दीवार और दोनों छतों के बीच की सजावट पर 45 हज़ार अशर्फियाँ खर्च की थीं, हालांकि उनमें से कुछ ने अमीरुल मोमिनीन उस्मान गनी (ईश्वर उनसे प्रसन्न हो) की इस बात पर आपत्ति की थी जब उन्होंने दीवारों को ईंटों के बजाय नक्काशीदार पत्थरों से बनवाया था और छत को खजूर के पत्तों के बजाय सागवान की लकड़ी से बनाया था। इमाम ऐनी 'उमदतुल कारी' में फरमाते हैं: 'वलीद बिन अब्दुल मलिक बिन मरवान ने सबसे पहले मस्जिद शरीफ को सजाया। यह सहाबा के अंतिम युग की बात है। बहुत से विद्वान उस समय इसलिए चुप रहे ताकि कोई फितना (अशांति) पैदा न हो।' इब्न अदी ने 'कामिल' में और बैहकी ने 'शुअब' में अबू उमामा (ईश्वर उनसे प्रसन्न हो) से, उन्होंने हुज़ूर अकरम (ईश्वर उन पर कृपा और शांति बरसाए) से रिवायत की: 'जब तुम कोई ऐसा काम देखो जिसे बदलने की तुम में शक्ति न हो, तो सब्र करो यहाँ तक कि अल्लाह तआला उसे बदल दे।'"

[पाद-टिप्पणियाँ] 1. उमदतुल कारी, शरह सहीह बुखारी, किताबुस सलात, बाब: बनियानुल मस्जिद, हदीस 446 के तहत, दारुल कुतुब अल-इल्मिया, बेरुत, 4/302। 2. शुअबुल ईमान, हदीस 9802, 7/139, और अल-कामिल लि-इब्न अदी, तर्जुमा उफैर बिन मदान अल-हिम्सी, 15/201।

[بایاں کالم - عربی] وما ذکرت من سکوت العلماء علیه سکوتهم وهم صحابة متوافرون وائمة اجلا تابعون علی زخرفة الولید المسجد الشریف النبوی حتی انفق علی جدار القبلة وما بین السقفین خمسة واربعون الف دینار مع ان بعضهم قد انکر علی امیر المؤمنین عثمان رضی الله تعالی عنه حین بناه بالحجارة مکان اللبن و قصصه وسقفه بالساج مکان الجرید۔ قال الامام العینی في العمدة : " اول من زخرف المساجد الولید بن عبدالملك بن مروان وذلک فی اواخر عصر الصحابة رضی الله تعالی عنهم وسکت کثیر من اهل العلم عن انکار ذلک خوفا من الفتنة اهـ" ۔ ولا بن عدی في الکامل والبیهقي في الشعب عن ابی امامة رضی الله تعالی عنه عن النبي صلی الله تعالی علیه وسلم : "اذا رأیتم امراً لا تستطیعون تغییر ه فاصبروا حتی یکون الله هو الذي یغیره 2 ۔"

[دایاں کالم - اردو] اور جو میں نے یہ کہا کہ ظہور منکرات کے وقت علماء خاموش رہے ہیں، اس کا ثبوت علمائے صحابہ رضوان اللہ علیہم اجمعین وتابعین کثیرہ متوافرہ ائمہ اجلہ کی وہ خاموشی ہے جو ولید کے مسجد نبوی شریف کے آرائش کرنے پر تھی، اس لئے دیوار قبلہ اور دونوں چھتوں کے مابین کی آرائش پر ۴۵ ہزار اشرفیاں خرچ کی تھیں حالانکہ انہیں میں سے بعض امیر المؤمنین عثمان غنی رضی اللہ تعالیٰ عنہ کی اس بات پر نکیر کر چکے تھے کہ انہوں نے دیواروں کو اینٹوں کے بجائے منقش پتھروں سے بنوایا اور چھت کو کھجور کے پتوں کے بجائے ساج کی لکڑی سے۔ امام عینی عمدۃ القاری میں فرماتے ہیں: "ولید بن عبدالملک بن مروان نے سب سے پہلے مسجد شریف کو مزین کیا، صحابہ کرام کے آخری عہد کی بات ہے، بہت سارے اہل علم اس وقت اس لئے خاموش رہے کہ فتنہ برپا ہوگا۔" ابن عدی نے کامل میں اور بیہقی نے شعب میں ابو امامہ رضی اللہ عنہ سے انہوں نے حضور اکرم صلی اللہ علیہ وسلم سے روایت کیا: "جب تم کوئی

ایسا کام دیکھو جس کے بدلنے کی تم طاقت نہیں رکھتے تو صبر کرو یہاں تک کہ اللہ تعالیٰ اسے بدل دے۔"

[حواشی] 1 عمدة القاری شرح صحیح البخاری کتاب الصلوة باب بنیان المسجد تحت الحدیث ۴۴۶ دارالکتب العلمیه بیروت ۴ / ۳۰۲ 2 شعب الایمان حدیث ۹۸۰۲ ۷ / ۱۳۹ و الکامل لابن عدی ترجمہ عفیر بن معدان الحمصی ۱۵ / ۲۰۱

The proof of what I mentioned regarding the confusion of this matter for later generations, to the extent that even scholars fell into doubt due to common practice, is what I have previously quoted from Shaikh al-Mujaddid (Imam Ahmad Raza Khan). In what we have established, there is a clear excuse for those who passed away and those who remain. If the opponents are not satisfied with this explanation, then they are the ones passing judgment upon their own teachers and mentors, accusing them either of ignorance or of remaining silent about the truth, whereas they could have avoided such a conclusion. Did they not know that the Rightly Guided Caliph, the Commander of the Faithful, Umar bin Abdul Aziz (may Allah be pleased with him), revived many Sunnahs and dispelled the darkness of many innovations? For him, there is a great reward, a beautiful remembrance, and immense pride. However, there was never any reproach or fault-finding towards the noble Sahaba and the great leading Tabi'un (may Allah be pleased with them all) who preceded him, suggesting that they were unaware of the truth or remained silent about it. Nor was the Commander of the Faithful criticized for intervening in things that previous predecessors had avoided, or for rejecting matters that those elders had allowed to remain. Was it asked: 'Do you have more knowledge of the Sunnah than them, or are you more cautious of trials than them?' And in this manner proceeds the work of every Reformer (Mujaddid), for he is sent only to renew what has worn away and to strengthen what has weakened. And sometimes those before him might be more knowledgeable and more God-fearing than him. Similarly is the case for non-Reformers.

मैंने जो उल्लेख किया है कि इस मामले में बाद के लोगों के लिए भ्रम पैदा हो गया, यहाँ तक कि विद्वान भी व्यवहार (तआमुल) के कारण संदेह में पड़ गए, इसका प्रमाण वही है जो मैंने शेख अल-मुजद्दिद से पहले उद्धृत किया है। हमने जो स्थापित किया है, उसमें उन लोगों के लिए स्पष्ट बहाना है जो बीत चुके हैं और जो शेष हैं। यदि विरोधी इस स्पष्टीकरण से संतुष्ट नहीं हैं, तो वे ही हैं जो अपने स्वयं के शिक्षकों और गुरुओं पर अज्ञानता या सत्य पर चुप्पी साधने का निर्णय ले रहे हैं, जबकि वे इससे बच सकते थे। क्या उन्हें नहीं पता था कि नेक खलीफा, अमीर-उल-मोमिनीन उमर बिन अब्दुल अज़ीज़ (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) ने कितनी सुन्नतों को जीवित किया और नवाचारों (बिदअत) के कितने अंधेरे दूर किए? उनके लिए महान प्रतिफल, सुंदर स्मरण और अपार गर्व है। फिर भी, उनसे पहले के महान सहाबा और प्रसिद्ध ताबिईन (अल्लाह उन सभी से प्रसन्न हो) पर कभी कोई फटकार या दोषारोपण नहीं किया गया कि वे सत्य से अनजान थे या उन्होंने चुप्पी साधी थी। न ही अमीर-उल-मोमिनीन की आलोचना की गई कि उन्होंने उन चीजों में हस्तक्षेप क्यों किया जिनसे पिछले पूर्वजों ने परहेज किया था, या उन मामलों को क्यों नकारा जिन्हें उन बड़ों ने रहने दिया था। क्या यह पूछा गया था: "क्या आपके पास उनसे अधिक सुन्नत का ज्ञान है, या आप उनसे अधिक परीक्षणों से सावधान हैं?" और इसी तरह हर सुधारक (मुजद्दिद) का कार्य आगे बढ़ता है, क्योंकि उन्हें केवल वही नवीनीकृत करने के लिए भेजा जाता है जो पुराना हो गया है और उसे मजबूत करने के लिए जो कमजोर हो गया है। और कभी-कभी उनसे पहले के लोग उनसे अधिक ज्ञानी और अधिक परहेजगार हो सकते हैं। इसी तरह गैर-सुधारकों के लिए भी है।

والدلیل علی ماذکرت من اشتباہ الامر فی ذلک علی المتاخرین حتی العلماء بالتعامل ما اسلفت عن الشیخ المجدد وقد کان فی ما قررنا ابانۃ اعذار لمن عبر ومن غبر فان لم یرض بہ المخالفون فھم الذین یقضون علی اساتذتھم ومشائخھم اما بالجھل او بالسکوت عن الحق وقد کانت لھم مندوحۃ الم یعلموا ان الخلیفۃ الراشد امیر المومنین عمر بن عبدالعزیز رضی اللہ تعالی عنہ کم من سنن احیاھا وظلمات بدع اجلاھا فکان لہ الاجر الجزیل والذکر الجمیل والفخر الجلیل ولم یکن عتب قط علی من قبلہ من الصحابۃ الکرام واکابرامۃ التابعین الاعلام رضی اللہ تعالی عنھم انھم جھلوا الحق اوسکتوا عنہ ولا قیل لامیر المومنین انک تقحمت ما اجتنبوہ او انکرت ما اقروہ افانت اعلم منھم بالسنۃ اواتقی منھم للفتنۃ وعلی ھذا درج امر کل مجدد فانہ لا یبعث الا لتجدید ما خلق وتشئید ما وھی وربما کان من قبلہ اعلم منہ واتقی۔ وکذلک غیر المجددین

اور اس امر کی دلیل کہ اس معاملہ میں متاخرین پر معاملہ تعامل سے مشتبہ ہو گیا، حد یہ کہ علماء بھی شبہ میں پڑ گئے۔ شیخ مجدد کا وہ قول ہے جسے ہم نقل کر چکے ہیں۔ ہمارے اس بیان سے گزرنے والوں اور باقی رہنے والوں سبھی کا عذر ظاہر ہو گیا۔ اگر کوئی ہمارے اس بیان پر راضی نہ ہو تو خود اپنے ہی شیوخ اور اساتذہ پر جہل یا سکوت عن الحق کا فیصلہ کرتا ہے حالانکہ وہ اس سے بچ سکتا تھا۔ خلیفہ راشد عمر بن عبدالعزیز رضی اللہ عنہ نے کتنی سنتوں کا احیاء فرمایا اور کتنی بدعتوں کی تاریکیاں کافور فرمائیں۔ یہ امر ان کے لئے تو اجرِ عظیم اور بقائے ذکرِ حسن کا ذریعہ ہے، اور بجاطور پر باعث فخر و مباہات ہے لیکن ان سے قبل گزرنے والے صحابہ کرام اور اکابر ائمہ تابعین اعلام رضوان اللہ علیہم اجمعین کے لئے کسی عتاب یا عیب جوئی کا سبب نہیں کہ وہ لوگ حق سے غافل رہے یا اس سے خاموشی اختیار کی۔ نہ اس سے امیر المومنین پر خوردہ گیری کی گئی کہ آپ نے ان چیزوں کی مزاحمت کیوں کی جس سے متقدمین ائمہ نے پرہیز

کیا، یا آپ نے ان امور کا انکار کیا، جسے ان بزرگوں نے باقی رکھا، تو کیا آپ ان سے زیادہ سنت کا علم رکھتے ہیں اور ان سے زیادہ ذکی و علیم ہیں؟ اور اسی میں تمام مجددین کا

Header: Fatawa Razawiyya, Volume 28

Text (Right Column Translation from Urdu): This matter includes the point that they [the Mujaddids] are sent for the purpose of strengthening what has become weak and renewing what appears old. Often, before these Mujaddids (revivers), scholars who were greater and more pious than them had passed away. Other non-Mujaddid scholars also strive to revive the Sunnah and suppress innovation, and they are praised for every such act for which they will receive a reward. Those who passed away without performing this specific feat are neither condemned, nor is shame brought upon those who did not do so. It is a famous proverb that 'the predecessors left many tasks for the successors.' Hazrat Ghaus-e-Azam, the Great Pole, Master of Saints, Pillar of Imams (may Allah Almighty send His mercy upon his noble grandfather, upon him himself, and upon his roots and branches, spiritual masters, disciples, and those associated with him), it has been narrated from him by great Imams with authentic chains in 'Bahjatul Asrar' and other reliable books: "It was asked of you, may Allah be pleased with you: 'Your Honor! How did you get the title Muhyi al-Din?' You replied, 'In 511 AH, I was returning to Baghdad from one of my travels on a Friday. At that time, I did not even have shoes on my feet. On the way, I found a weak, emaciated, and pale-complexioned sick man lying there...'"

Text (Left Column Translation from Arabic): ...from every scholar who steps forward to revive the Sunnah and suppress innovation. He is praised and rewarded. He does not criticize those who preceded him, nor is he reproached because of those who have passed. Rather, according to the well-known proverb: 'How much have the predecessors left for the successors.' And this is our master, the Great Ghaus, the Most Noble Pole, the Leader of the Saints, and the Pillar of Imams and Scholars, may Allah Almighty shower blessings upon his noble father, upon him, and upon his roots, branches, masters, disciples, and all who associate with him. It was narrated from him by great Imams with detailed authentic chains in 'Al-Bahja al-Sharifa' and other noble books: "It was said to him, may Allah be pleased with him: 'What is the reason for you being named Muhyi al-Din (Reviver of Religion)?' He said: 'I was returning from one of my travels once on a Friday in the year five hundred and eleven to Baghdad, barefoot. I passed by a person who was ill, whose color had changed, and who was thin of body...'"

Footer: Page 258 of 684

शीर्षक: फ़तावा रज़विया, खंड 28

पाठ (दाहिने कॉलम का उर्दू से अनुवाद): मामला यह है कि वे [मुजद्दिदीन] इसलिए भेजे जाते हैं ताकि जो कमज़ोरी आ गई है उसे मज़बूत करें और जो पुराना लग रहा है उसे नया करें। अक्सर, इन मुजद्दिदीन (धर्म पुनरुद्धारकों) से पहले, उनसे भी बड़े और अधिक परहेज़गार विद्वान गुज़र चुके होते हैं। अन्य गैर-मुजद्दिद विद्वान भी सुन्नत को ज़िंदा करने और बिदअत (नवाचार) को खत्म करने की कोशिश में रहते हैं, और उनकी हर ऐसी बात पर प्रशंसा होती है जिसके लिए उन्हें इनाम मिलेगा। जो लोग इस उपलब्धि को किए बिना गुज़र गए, न तो उनकी बुराई की जाती है और न ही न करने वालों को शर्मिंदा किया जाता है। यह एक प्रसिद्ध कहावत है कि 'पूर्वजों ने बाद में आने वालों के लिए बहुत से काम छोड़ दिए।' हज़रत गौस-ए-आज़म, महान कुत्ब, औलिया के सरदार, इमामों के आधार (अल्लाह तआला उनके नेक नाना पर, स्वयं उन पर और उनके पूर्वजों व वंशजों, पीर-ओ-मुर्शिद और मुरीदों और उनसे संबंध रखने वालों पर अपनी रहमत नाज़िल फरमाए), महान इमामों ने 'बहजतुल असरार' और अन्य विश्वसनीय पुस्तकों में सही सनद (प्रमाण) के साथ रिवायत की है कि: "आपसे (रज़ियल्लाहु अन्हु) पूछा गया, 'हुज़ूर! आपका मुहीउद्दीन लक़ब (उपाधि) कैसे पड़ा?' आपने जवाब दिया, 'मैं 511 हिजरी में शुक्रवार के दिन अपनी एक यात्रा से बगदाद लौट रहा था। उस समय मेरे पैरों में जूते भी नहीं थे। रास्ते में मुझे एक कमज़ोर, दुबला-पतला और पीला पड़ा हुआ बीमार आदमी पड़ा मिला...'"

पाठ (बाएं कॉलम का अरबी से अनुवाद): ...प्रत्येक विद्वान से जो सुन्नत को पुनर्जीवित करने और बिदअत को दबाने के लिए आगे आता है। उसकी प्रशंसा की जाती है और उसे पुरस्कृत किया जाता है। वह अपने से पहले के लोगों की आलोचना नहीं करता है, और न ही गुज़रे हुए लोगों के कारण उसे दोष दिया जाता है। इसके विपरीत, प्रसिद्ध कहावत के अनुसार: 'पूर्वजों ने उत्तराधिकारियों के लिए कितना कुछ छोड़ दिया है।' और ये हमारे आका गौस-ए-आज़म, सबसे महान कुत्ब, संतों के स्वामी और इमामों व विद्वानों के स्तंभ हैं, अल्लाह तआला उनके नेक पिता पर, उन पर, और उनके मूल, शाखाओं, गुरुओं, शिष्यों और उन सभी पर रहमतें बरसाए जो उनसे जुड़े हुए हैं। महान इमामों द्वारा 'अल-बहजत अल-शरीफा' और अन्य प्रतिष्ठित पुस्तकों में विस्तृत प्रामाणिक श्रृंखलाओं के साथ उनसे रिवायत की गई है: "उनसे (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) पूछा गया: 'आपके मुहीउद्दीन नाम रखे जाने का क्या कारण है?' उन्होंने कहा: 'मैं वर्ष 511 हिजरी में शुक्रवार के दिन अपनी एक यात्रा से नंगे पैर

बगदाद लौट रहा था। मैं एक ऐसे व्यक्ति के पास से गुज़रा जो बीमार था, जिसका रंग बदल गया था और जिसका शरीर बहुत कमज़ोर था...'"

फुटर: पृष्ठ 258 of 684

(بایاں کالم - عربی): من کل عالم تصدی لاحیاء السنة و اخماد بدعة فاه یحمد و یوجر ولا یذم من مضی قبلہ ولا یعیر بخلاف من غبر بل من المثل الدائر السائر کم ترک الاول للأخر و ہذا سیدنا الغوث الاعظم القطب الاکرم سید الاولیاء و سند الائمة و العلماء صلی اللہ تعالیٰ علی ابیہ الاکرم وعیہ و علی اصولہ وفروعہ و مشائخہ ومریدیہ وکل من انتمی الیہ، روی عنہ الائمة الکبار باسانید صحیحة مفصلة فی البہجة الشریفة و غیرہا من الکتب المنیفة: "انہ قیل لہ رضی اللہ تعالیٰ عنہ ما سبب تسمیتک محی الدین؟ قال رجعت من بعض سیاحاتی مرة فی یوم جمعة فی سنة احدی عشرة و خمس مائة الی بغداد حافیا، فمررت بشخص مریض متغیر اللون نحیف البدن،

(دایاں کالم - اردو): معاملہ شامل ہے کہ وہ بھئی ہی اس لئے جاتے ہیں کہ جو کمزوری آگئی ہے اسے مضبوط کریں اور جو کہنہ معلوم ہورہا ہے اس کو نیا کریں۔ اور بسا اوقات ان مجددین سے پہلے ان سے بڑے بڑے اور ان سے زیادہ پرہیز گار علماء گزر چکے ہوتے ہیں۔ اور علمائے غیر مجددین بھی احیائے سنت و اماتتِ بدعت ہی کے در پے ہوتے ہیں اور کسی بات پر ان کی تعریف ہوتی ہے جس انہیں اجر ملے گا۔ اور جو یہ کارنامہ کئے بغیر گزر گئے نہ تو ان کی برائی ہوتی ہے نہ کرنے والوں کو عار دلایا جاتا ہے، اور یہ تو ایک مشہور مثل ہے کہ پہلے کے بزرگ بعد میں آنے والوں کے لئے بہت سے کام چھوڑ گئے۔ حضرت غوثِ اعظم، قطبِ معظم، سید الاولیاء ، سند الائمہ اللہ تعالیٰ ان کے جدِ کریم، خود ان پر اور ان کے اصول و فروع، مشائخ و مریدین اور ان سے نسبت رکھنے والوں پر اپنی رحمت نازل فرمائے سے ائمہ کبار نے سند صحیح کے ساتھ بہجۃ الاسرار وغیرہ معتبرات میں روایت کی کہ : "آپ رضی اللہ عنہ سے پوچھا گیا حضور ! آپ کا لقب محی الدین کیسے ہوا؟ آپ نے جواب دیا میں ۵۱۱ھ میں اپنی کسی سیاحت سے جمعہ کے دن بغداد

لوٹ رہا تھا اس وقت میرے پاؤں میں جوتے بھی نہ تھے راستہ میں ایک کمزور اور نحیف، رنگ بریدہ مریض آدمی پڑا ہوا ملا،

Fatawa Rizvia, Volume 28

[Arabic Section] He said to me, "Peace be upon you, O Abdul Qadir." I returned the greeting. He said, "Come closer to me," so I approached him. Then he said, "Help me sit up," so I helped him sit. His body then flourished, his appearance became beautiful, and his complexion cleared. I felt a sense of awe/fear from him. He asked, "Do you recognize me?" I said, "No." He said, "I am the Religion (Islam). I had withered away as you saw me, and God Almighty has revived me through you, and you are Muhiyuddin (Reviver of the Religion)." So I left him and went towards the Grand Mosque. A man met me, placed shoes for me, and said, "O my master, Muhiyuddin." After I finished my prayers, people rushed to kiss my hands and called out, "O Muhiyuddin." I had never been called by that name before. Ends his noble words.

[Urdu Section] He greeted me by calling me Abdul Qadir, and I responded to his greeting. Then he called me near him and asked me to help him sit up. As soon as I helped him sit, his body became fresh and vibrant, his appearance brightened, and a radiance shone forth. I felt afraid of him. He asked, "Do you recognize me?" I expressed my lack of knowledge. Then he told me, "I am the religion of Islam. Allah Almighty has granted me life because of you, and you are Muhiyuddin." From there, I headed towards the Grand Mosque. A man came forward, offered me shoes, and called me Muhiyuddin. When I finished the prayer, people from all four sides rushed towards me, kissing my hands and calling me Muhiyuddin. Before this, no one had called me Muhiyuddin.

[Author's commentary] I say: This incident occurred when you had reached perfection and your noble age was forty years. The question arises whether the state of Islam at that time was such that it could be called dead or not. If it is said 'no', then whom did you bring to life, and why was your name Muhiyuddin? And if it is said 'yes', then those great Imams and...

---

1 Bahjat al-Asrar, mention of chapters from his speech adorned with some of his miraculous states, Dar al-Kutub al-Ilmiyah, Beirut, p. 109.

फ़तावा रज़विया, जिल्द २८

[अरबी खंड] उसने मुझसे कहा, "अस्सलाम अलैका या अब्दुल क़ादिर" (तुम पर सलाम हो ऐ अब्दुल क़ादिर)। मैंने सलाम का जवाब दिया। उसने कहा, "मेरे करीब आओ", तो मैं उसके करीब गया। फिर उसने मुझसे कहा, "मुझे बिठा दो", तो मैंने उसे बिठाया। फिर उसका शरीर तरोताज़ा हो गया, उसकी सूरत निखर आई और उसका रंग साफ़ हो गया। मुझे उससे डर महसूस हुआ। उसने पूछा, "क्या तुम मुझे पहचानते हो?" मैंने कहा, "नहीं"। उसने कहा, "मैं दीन हूँ और मैं वैसा ही कुम्हला गया था जैसा तुमने मुझे देखा था, और अल्लाह तआला ने तुम्हारे ज़रिए मुझे ज़िंदा किया है और तुम मुहीउद्दीन (दीन को ज़िंदा करने वाले) हो।" फिर मैंने उसे छोड़ दिया और जामा मस्जिद की तरफ चल दिया। वहाँ मुझे एक आदमी मिला, उसने मेरे सामने जूते रखे और कहा, "ऐ मेरे आका, मुहीउद्दीन।" जब मैंने नमाज़ पूरी की, तो लोग मेरी तरफ हाथ चूमने के लिए दौड़े और कहने लगे, "ऐ मुहीउद्दीन।" इससे पहले मुझे किसी ने मुहीउद्दीन नहीं कहा था। (उनके मुबारक शब्दों का अंत)।

[उर्दू खंड] उसने मुझे अब्दुल क़ादिर कहकर सलाम किया, मैंने उसका जवाब दिया। फिर उसने मुझे अपने करीब बुलाया और मुझसे कहा कि आप मुझे बिठा दीजिये। मेरे बिठाते ही उसका जिस्म तरोताज़ा हो गया, सूरत निखर आई और नूर चमक उठा। मुझे उससे खौफ महसूस हुआ, तो उसने कहा, "मुझे पहचानते हो?" मैंने नावाकिफियत ज़ाहिर की, तो उसने बताया, "मैं ही दीन-ए-इस्लाम हूँ, अल्लाह तआला ने आपकी वजह से मुझे ज़िन्दगी दी है, और आप मुहीउद्दीन हैं।" मैं वहाँ से जामा मस्जिद की तरफ चला, एक आदमी ने आगे बढ़कर जूते पेश किये और मुझे मुहीउद्दीन कहकर पुकारा। मैं नमाज़ पढ़ चुका तो लोग चारों जानिब से मुझ पर टूट पड़े, मेरा हाथ चूमते और मुझे मुहीउद्दीन कहते। इससे क़ब्ल मुझे किसी ने मुहीउद्दीन नहीं कहा था।

[लेखक की टिप्पणी] मैं कहता हूँ यह उस वक़्त का वाकया है जब आप कमाल को पहुँच गए थे और आपकी उम्र शरीफ चालीस साल हो चुकी थी। सवाल यह पैदा होता है कि उस वक़्त इस्लाम की ऐसी हालत हो गई थी कि उसको मुर्दा कहा जाएगा या नहीं? अगर कहा जाए कि नहीं, तो आपने ज़िंदा किसको किया, और आपका नाम मुहीउद्दीन क्यों हुआ। और अगर हाँ कहा जाए तो वह अइम्मा-ए-इज़ाम और...

---

1 बहजत अल-असरार, उनके कलाम के अध्यायों का ज़िक्र उनके कुछ हैरतअंगेज़ अहवाल के साथ, दार अल-कुतुब अल-इल्मिया, बेरुत, पृष्ठ १०९।

पृष्ठ २५९ / ६८४

فقال لی السلام علیك یا عبد القادر، فرددت علیه السلام، فقال ادن منی فدنوت منه، فقال لی اجلسنی فأجلسته فنما جسده و حسنت صورة و صفا لونه فخفت منه، فقال اتعرفني، فقلت لا ، قال انا الدین وکنت دثرت کما رأیتنی وقد احیانی اللہ تعالی بك وانت محی الدین، فترکته وانصرفت الی الجامع فلقیني رجل ووضع لی نعلا وقال یاسیدي محي الدین، فلما قضیت الصلوٰة اهرع الناس الی یقبلون یدی ویقولون یا محي الدین، وما دعیت به من قبل اهـ کلامه الشریف -

اس نے مجھے عبدالقادر کہہ کر سلام کیا میں نے اس کا جواب دیا تو اس نے مجھے اپنے قریب بلایا اور مجھ سے کہا کہ آپ مجھے بٹھا دیجئے ۔ میرے بٹھاتے ہی اس کا جسم ترو تازہ ہو گیا صورت نکھر آئی اور اورنگ چمک اٹھا مجھے اس سے خوف معلوم ہوا، تو اس نے کہا مجھے پہچانتے ہو، میں نے لا علمی ظاہر کی، تو اس نے بتایا میں ہی دین اسلام ہوں اللہ تعالیٰ نے آپ کی وجہ سے مجھے زندگی دی ، اور آپ محی الدین ہیں۔ میں وہاں سے جامع مسجد کی طرف چلا، ایک آدمی نے آگے بڑھ کر جوتے پیش کئے اور مجھے محی الدین کہہ کر پکارا، میں نماز پڑھ چکا تو لوگ چہار جانب سے مجھ پر ٹوٹ پڑے میرا ہاتھ چومتے اور مجھے محی الدین کہتے ۔ اس سے قبل مجھے کسی نے محی الدین نہیں کہا تھا۔

قلت هذا وان بلغ اشده و بلغ اربعین سنة رضی اللہ تعالی عنه فلو ان الاسلام لم یبلغ فی عہده رضی اللہ تعالی عنه الی ان یعد میتاً فما الذی احیاه وعلامہ سمی محي الدین وان کان بلغ الی تلك الغایة فما ظنك بائمة اجلاء

میں کہتا ہوں یہ اس وقت کا واقعہ ہے جب آپ کمال کو پہنچ گئے تھے اور آپ کی عمر شریف چالیس سال ہو چکی تھی۔ سوال یہ پیدا ہوتا ہے کہ اس وقت اسلام کی ایسی حالت ہو گئی تھی کہ اس کو مردہ کہا جائے گا یا نہیں، اگر کہا جائے کہ نہیں، تو آپ زندہ کس کو کیا، اور آپ کا نام محی الدین کیوں ہوا۔ اور اگر ہاں کہا جائے تو وہ ائمہ عظام اور

---

1 بہجة الاسرار ذکر فصول من کلامہ مرصعاً بشیئ من عجائب احوالہ دار الکتب العلمیة بیروت ص۱۰۹

Volume 28 Fatawa Razawiyya

Were the scholars and saints before you unaware of this weakness of Islam, or did they abandon supporting the truth such that the religion reached this extent of weakness? Or should it be assumed that the world had become devoid of saints and scholars? However, all three of these points are contrary to the facts and are false. Everything that has been mentioned is clear falsehood; no sane religious person would follow it.

The reality is as we described: that for the one who revives the religion later, there is a reward, and for those who passed in silence previously, there is an excuse. The destiny of things has been in the hand of power since eternity. And Allah Almighty, through His infinite grace, grants excellence to whom He wills. "Indeed, bounty is in the hand of Allah - He grants it to whom He wills. And Allah is all-Encompassing and Knowing (1)."

In summary, the opponents reject the Sharia and block the path of reviving the Sunnah. Because whenever a servant of Allah stands up to revive a Sunnah or eliminate an innovation, he is stopped by being asked: "Were there no religious scholars before you? Or are you a greater scholar than all of them?" So this situation is the manifestation of the noble Hadith in which the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) said: "A time will come when the truthful person will be called a liar and the liar will be applauded; recognized and lawful things will be disliked (2)."

1 The Holy Quran 3/73 2 Al-Mu'jam al-Awsat, Hadith 8368, Maktabah al-Ma'arif, Riyadh, 9/293 Page 260 of 684

जिल्द 28 फतावा रज़विया

क्या आपसे पहले के महान विद्वान और औलिया इस्लाम की इस कमजोरी से अनभिज्ञ थे, या उन्होंने सत्य का समर्थन करना छोड़ दिया था कि धर्म कमजोरी की इस सीमा तक पहुँच गया? या फिर यह मान लिया जाए कि दुनिया विद्वानों और औलिया से खाली हो गई थी? जबकि ये तीनों बातें वास्तविकता के विपरीत और असत्य हैं। ये सभी बातें स्पष्ट मिथ्या हैं; कोई भी बुद्धिमान धार्मिक व्यक्ति इन्हें स्वीकार नहीं करेगा।

वास्तविकता वही है जो हमने वर्णन की है कि जिस व्यक्ति ने बाद में धर्म का पुनरुद्धार किया, उसके लिए प्रतिफल है, और जो लोग पहले खामोश गुज़रे उनके पास बहाना है। वस्तुओं का भाग्य अनंत काल से ही ईश्वर के हाथ में है। और अल्लाह तआला अपनी असीम कृपा से जिसे चाहता है श्रेष्ठता प्रदान करता है। "निश्चय ही कृपा अल्लाह के हाथ में है - वह जिसे चाहता है उसे प्रदान करता है। और अल्लाह सर्वव्यापी और सर्वज्ञ है (1)।"

संक्षेप में, विरोधी शरीयत को नकारते हैं और सुन्नत को पुनर्जीवित करने का मार्ग रोकते हैं। क्योंकि जब भी अल्लाह का कोई बंदा सुन्नत को पुनर्जीवित करने या किसी बिदअत (नवाचार) को समाप्त करने के लिए खड़ा होता है, तो उसे यह कहकर रोका जाता है: "क्या आपसे पहले धर्म के विद्वान नहीं थे? या क्या आप उन सबसे बड़े विद्वान हैं?" तो यह स्थिति उस हदीस-ए-करीम का प्रमाण है जिसमें रसूलुल्लाह (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "एक ऐसा समय भी आएगा जब सच्चे व्यक्ति को झुठलाया जाएगा और झूठे की प्रशंसा की जाएगी; ज्ञात और वैध बातें नापसंद की जाएँगी (2)।"

1 अल-कुरान अल-करीम 3/73 2 अल-मुअजम अल-अौसत, हदीस 8368, मकतबा अल-मआरिफ, रियाद, 9/293 पृष्ठ 260/684

علماء والیاء کانواقِبلہ اھم کانوا عنہ غافلین اوترکوا نصرہ حتی بلغ الی ذلك الضعف المبین۔ام تزعمون ان لارض کانت خلت عن ولی اللہ وعالم امین کل ذلك من اجلی الاباطیل لا یذھب الیہ عاقل ذودین۔

اولیاء فخام جو آپ سے پہلے تھے کیا اسلام کی اس کمزوری سے غافل تھے یا انہوں نے حق کی حمایت چھوڑ دی تھی کہ دین ضعف کی اس حد تک پہنچ گیا تھا یا پھر یہ گمان کیا جائے کہ دنیا علماء و اولیاء سے خالی ہو گئی تھی حالانکہ یہ تینوں باتیں خلاف واقعہ اور باطل ہیں۔

وانما الامر ماوصفنا ان لمن احیا لاحقا اجرہ ولمن سکت سابقا عذرہ، والاشیاء مقسومۃ بید التقدیر القدیم "اِنَّ الْفَضْلَ بِیَدِ اللہِ یُؤْتِیْہِ مَنْ یَّشَآءُ وَاللہُ وَاسِعٌ عَلِیْمٌ (1)"۔ تو حقیقت وہی ہے جو ہم نے بیان کی کہ جس نے بعد میں احیائے دین کیا اس کیلئے اجر ہے، اور جو لوگ پہلے خاموش گزرے ان کے لئے عذر ہے۔ اشیاء کی تقدیر ازل سے ہی دست قدرت میں ہے۔ اور اللہ تعالیٰ اپنے فضل بے نہایت سے جس کو چاہتا ہے فضیلت عطا فرماتا ہے۔

وبالجملۃ انماھم الشریعۃ یردون وباب احیاء السنۃ یسدون اذ کلما قام عبد اللہ یحي سنۃ او یمیت بدعۃ یقال لہ الم یك قبلك علماء بالدین، اکانوا جاھلین، ام غافلین، ام انت اعلم منھم اجمعین، وما ھو الاتصدیق قولہ صلی اللہ تعالی علیہ وسلم : "لیاتین علی الناس زمان یکذب فیہ الصادق ویصدق فیہ الکاذب (2)" وحدیث یکون المعروف حاصل کلام یہ ہے کہ مخالفین اذان بیروت مسجد شریعت کو رد کرتے ہیں، اور احیاء سنت کا راستہ مسدود کرتے ہیں اس لئے کہ جب کوئی بندہ احیاء سنت و اماتت بدعت کیلئے اٹھے اسے یہ کہہ کر روکا جاسکتا ہے، کیا آپ سے پہلے علمائے دین نہ تھے؟ یا آپ ان سب سے بڑے عالم ہیں؟ تو یہ صورت حال اس حدیثِ کریم کا مصداق ہے جس میں

حضور صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نے فرمایا: "ایک زمانہ وہ بھی آئے گا کہ سچا جھٹلایا جائے گا اور جھوٹے کو شاباش ملے گی، معروف و مشروع باتیں ناپسند

1 القرآن الکریم 73/3 2 المعجم الاوسط حدیث 8368 مکتبة المعارف ریاض 9/293 Page 260 of 684

[Right Column Urdu text fragment continued from previous page]: ...will be [accepted] and munkarat (rejected acts) will be accepted. This is a response to the intentions and trickery of those who deceive in religion, and by deceiving, a person only deceives his own soul but they do not perceive it. We seek forgiveness and well-being from Allah Almighty. Until now, we have finished the critique of their collective efforts, and now we turn towards individual efforts. Success is granted only by Allah Almighty.

Point 15: Some have quoted a report which Juwaybir recorded in his exegesis (Tafsir) from Dahhak, from Bard bin Sinan, from Makhul, from Mu'adh (may Allah be pleased with him), narrating: "Indeed, Hadrat 'Umar al-Farooq (may Allah be pleased with him) ordered the callers to prayer (Mu'adhins) to call the Adhan outside the mosque for the people on the day of Friday so that people could hear it. And he ordered that the Adhan be given in front of him just as it used to be during the era of the Prophethood and the era of Siddiq (Abu Bakr). After this, he said: 'We started this new Adhan due to the large number of people.'"

The contrary implication (Mafhum al-Mukhalafah) of this hadith is that the Adhan "in front of him" (bayna yadayhi) was not outside the mosque. And for this Adhan, saying that this Adhan was in the era of Prophethood...

[Left Column Arabic Original]: ...as evil and evil as good (1) - As we have previously stated, this is what they desire. "And those who plot, they plot only against themselves, but they do not perceive it." - We ask Allah for forgiveness and well-being. And since we have, by the praise of Allah Almighty, finished invalidating what they agreed upon, let us now come to what some of them alone maintained, and success is from Allah. Point 15: Some mentioned a report, tracing it through the narration of Juwaybir in his exegesis, from Dahhak, from Bard bin Sinan, from Makhul, from Mu'adh (may Allah be pleased with him): That 'Umar (may Allah be pleased with him) ordered two callers to prayer to call for the people for Friday outside the mosque so that the people could hear, and he ordered that the Adhan be called in front of him as it was in the era of the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) and Abu Bakr (may Allah be pleased with him), then 'Umar said: "We innovated it due to the multitude of Muslims." (2) So it indicated by its implication that the Adhan in front of him was not outside the mosque, and indicated by his saying "as it was" that it was in the era of the Prophet.

Footnotes: 1 Fayd al-Qadir, under Hadith 6989, "He used to sit on the ground," Dar al-Kutub al-Ilmiyyah, Beirut, 5/362. 2 Fath al-Bari, Book of Friday, Chapter: The Call to Prayer on the Day of Friday, Mustafa al-Babi, Egypt, 3/45.

[दायां कॉलम]: ...होगीं और मुनतरात (वर्जित कार्यों) को स्वीकार किया जाएगा।" यह उन लोगों के इरादों और चालबाज़ियों का जवाब है जो धर्म के साथ छल करते हैं, और छल करके मनुष्य केवल अपनी ही आत्मा को धोखा देता है। हम अल्लाह सर्वशक्तिमान से क्षमा और कुशलता के आकांक्षी हैं। यहाँ तक हम उनके सामूहिक प्रयासों की आलोचना से निवृत हो चुके हैं और अब व्यक्तिगत प्रयासों की ओर ध्यान केंद्रित करते हैं, सफलता तो अल्लाह सर्वशक्तिमान की ओर से ही है।

नुह़ा 15: कुछ लोगों ने एक रिपोर्ट (असर) उद्धृत की है जिसे जुवैबिर ने अपनी तफ़सीर में द़ह़्ह़ाक से, उन्होंने बर्द बिन सिनान से, उन्होंने मक़ह़ूल से और उन्होंने मआज़ (रज़ियल्लाहु अन्हु) से वर्णित किया है कि: "हज़रत उमर फारूक़ (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने मुअज़्ज़िनों को आदेश दिया कि वे जुमे के दिन लोगों के लिए मस्जिद के बाहर अज़ान दें ताकि लोग सुन सकें और आदेश दिया कि आपके सामने अज़ान दी जाए जैसा कि रिसालत के काल और सिद्दीक़ी काल में होता था। इसके बाद आपने फ़रमाया: 'हमने लोगों की अधिकता के कारण यह नई अज़ान शुरू की है।'"

इस हदीस का विपरीत अर्थ (मफ़हूम अल-मुख़ालफ़ा) यह हुआ कि "बैन यदैहि" (सामने वाली) अज़ान मस्जिद के बाहर नहीं थी। और इस अज़ान के लिए यह कहना कि यह अज़ान रिसालत के युग...

[बायां कॉलम (अरबी मूल)]: मुनकर को मारुफ़ (बुराई को भलाई) और मारुफ़ को मुनकर - जैसा कि हमने पहले उल्लेख किया है, वे यही चाहते हैं। "और वे जो चाल चलते हैं, वे अपनी ही आत्मा के विरुद्ध चलते हैं परंतु वे नहीं समझते।" - हम अल्लाह से क्षमा और कुशलता माँगते हैं। चूँकि हमने अल्लाह की प्रशंसा के साथ उनके सहमत विषयों के खंडन का कार्य पूरा कर लिया है, अब हम उन विषयों की ओर आते हैं जिन पर उनमें से कुछ व्यक्तिगत रूप से अडिग रहे, और सफलता तो अल्लाह से ही है। नुह़ा 15: कुछ लोगों ने एक असर का उल्लेख किया है, जिसे जुवैबिर की उनकी तफ़सीर की रिवायत से द़ह़्ह़ाक, उनसे बर्द बिन सिनान, उनसे मक़ह़ूल और उनसे मआज़ रज़ियल्लाहु अन्हु ने वर्णित किया है: कि उमर रज़ियल्लाहु अन्हु ने दो मुअज़्ज़िनों को जुमे के दिन मस्जिद के बाहर अज़ान देने का आदेश दिया ताकि लोग सुन सकें और आदेश दिया कि उनके सामने अज़ान दी जाए जैसा कि पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) और अबू बक्र रज़ियल्लाहु अन्हु के काल में होता था, फिर उमर ने कहा: "हमने मुसलमानों की अधिकता के कारण इसे शुरू किया।"

(2) अतः इसके अर्थ से यह सिद्ध हुआ कि सामने वाली अज़ान मस्जिद के बाहर नहीं थी, और उनके कथन "जैसा कि पहले था" से यह सिद्ध हुआ कि यह पैगंबर के काल में थी।

पादलेख: 1 फ़ैज़ अल-क़दीर, हदीस 6989 के तहत, "वह ज़मीन पर बैठते थे", दार अल-कुतुब अल-इल्मिया, बेरूत, 5/362। 2 फ़तह अल-बारी, किताबुल जुमुआ, बाबुल अज़ान यौमुल जुमुआ, मुस्तफ़ा अल-बाबी, मिस्र, 3/45।

[دایاں کالم]: ہوں گی اور منکرات کو قبول کیا جائے گا۔" یہ ان لوگوں کی مراد اور حیلہ جوئیوں کا جواب ہے اور دین سے مکر کرتے ہیں اور مکر سے آدمی اپنے نفس کو ہی دھوکا دیتا ہے۔ ہم تو اللہ تعالیٰ سے عفو و عافیت کے طلبگار ہیں۔ یہاں تک ہم ان کی مشترکہ جد و جہد کی تنقید سے فارغ ہو چکے ہیں اور اب انفرادی کاوشوں کی طرف متوجہ ہوتے ہیں، توفیق خیر تو اللہ تعالیٰ کی طرف سے ہے۔ نفحہ ۱۵: بعضوں نے ایک اثر نقل کیا جسے جویبر نے اپنی تفسیر میں ضحاک عن برد بن سنان عن مکحول عن معاذ رضی اللہ تعالیٰ عنہ روایت کیا کہ : "حضرت عمر فاروق رضی اللہ تعالیٰ عنہ نے مؤذنوں کو حکم دیا کہ جمعہ کے روز لوگوں کیلئے خارج مسجد اذان دیں تاکہ لوگ سن لیں، اور یہ حکم دیا کہ آپ کے سامنے اذان دی جائے جیسا کہ عہد رسالت اور عہد صدیقی میں ہوتا تھا۔ اس کے بعد آپ نے فرمایا : ہم نے آدمیوں کی کثرت کی وجہ سے یہ نئی اذان شروع کی۔" اس حدیث کا مفہوم مخالف یہ ہوا کہ اذان میں بین یدیہ خارج مسجد نہیں تھی۔ اور اس اذان کے لئے یہ کہنا کہ یہ اذان عہد رسالت

[بایاں کالم]: منکراً والمنکر معروفاً ۱ - کما قدمنا فهذا ما یریدون والذین یکیدون وما یکیدون الا انفسهم ولکن لا یشعرون - نسأل اللہ العفو والعافیة - واذ قد فرغنا بحمد اللہ تعالی عن ابطال ما توافقوا علیه فلنأت علی ما انفرد به بعضهم عن بعض وباللہ التوفیق - نفحه ۱۵ : ذکر بعضهم اثر اجعله من روایة جویبر في تفسیره عن الضحاك عن برد بن سنان عن مکحول عن معاذ رضی اللہ تعالی عنه : ان عمر رضی اللہ تعالی عنه امر مؤذنین ان یؤذنا للناس الجمعة خارجاً من المسجد حتی یسمع الناس و امر ان یؤذن بین یدیه کما کان في عهد النبي صلی اللہ علیه وسلم وابي بکر رضی اللہ عنه ثم قال عمر نحن

ابتدعناه لكثرة المسلمين ۲۔ فدل بمفهومه ان الاذان بين يديه لم يكن خارج المسجد ودل بقوله كما كان انه في عهد النبي

حواشی: ۱ فيض القدير تحت الحديث ۶۹۸۹ كان يجلس على الارض دار الكتب العلمية بيروت ۵/۳۶۲

۲ فتح الباري كتاب الجمعة باب الاذان يوم الجمعة مصطفى البابي مصر ۳/۴۵

Volume 28 | Fatawa Razviya

(Left Column) ...during the time of the Prophet (peace be upon him) and Abu Bakr (may Allah be pleased with him), it was also inside the mosque.

I say firstly: We have already provided you in the ninth jurisprudential 'Nafha' (fragrance) with meanings of the mosque that will suffice you and assist you against all such doubts. Therefore, he ordered the callers to prayer to announce it outside the mosque in either the second or third sense, as was done by the Leader of the Believers, Dhu al-Nurayn (Uthman, may Allah be pleased with him), when he added an Adhan at Az-Zawra' due to the large number of Muslims. The narration itself points to this in the phrase 'so that the people might hear' and his saying 'we initiated it due to the abundance of Muslims'. This indicates, if it indicates anything at all, that the Adhan before him was inside the mosque in one of these two senses, which is exactly our intent. 'Let him look whether his plan will remove what enrages him.'

Secondly: Look at the injustice of these people; they reject a Sahih Hadith of Abu Dawood for the sake of Muhammad ibn Ishaq, whose reliability (tawthiq) is agreed upon by the general Imams of Hadith and Jurisprudence, and...

(Right Column) And during the era of Siddiq (may Allah be pleased with him) it was the same, thus it is explicitly proven that this Adhan in those times was inside the mosque.

I say: (I say) Firstly, we have stated in the ninth jurisprudential 'Nafha' that there are three applications of 'mosque'. Accordingly, 'outside the mosque' will also have three meanings. The words 'until the people hear' and 'we initiated it due to the increase of Muslims' appearing in the mentioned report indicate that 'outside the mosque' here refers to the third meaning. Even if it were the second meaning, it would not harm our position as we also maintain that it should be within the mosque's boundaries, but outside the actual prayer hall. The above explanation of the term 'mosque' is a healing prescription for all such doubts.

Secondly, what a great injustice it is that these gentlemen contradict the Sahih Hadith of Hazrat Abu Dawood (may Allah be pleased with him); rather, they criticize the narrator of the Hadith, Muhammad ibn Ishaq, on whose reliability the general Imams of Hadith and Jurisprudence are unanimous.

[1] Fath al-Bari, Book of Friday, Chapter: Adhan on Friday, Mustafa al-Babi, Egypt, 3/45.

(बायाँ कॉलम) ...सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम और अबू बक्र रज़ियल्लाहु अन्हु के समय में भी मस्जिद के भीतर ही होती थी।

अक़ूल अव्वल (मैं पहले कहता हूँ): हमने नौवीं फ़िक़ही 'नफ़्हा' में मस्जिद के अर्थों के बारे में वह सब दे दिया है जो आपको संतुष्ट करेगा और इस तरह के सभी संदेहों के खिलाफ आपकी मदद करेगा। इसलिए उन्होंने मुअज़्ज़िनों को आदेश दिया कि वे मस्जिद के बाहर दूसरे या तीसरे अर्थ में अज़ान दें, जैसा कि अमीर-उल-मोमिनीन ज़ुन्नूरैन (उस्मान रज़ियल्लाहु अन्हु) ने किया था, जब उन्होंने मुसलमानों की अधिकता पर 'ज़ौराह' पर एक अज़ान बढ़ा दी थी। उल्लेख (असर) में शब्द 'ताकि लोग सुन सकें और उनका कहना 'हमने इसे मुसलमानों की अधिकता के कारण शुरू किया' इसी ओर संकेत करते हैं। तो यह, यदि संकेत करता है, तो केवल इस बात पर कि उनके सामने वाली अज़ान इन दो अर्थों में से किसी एक के अनुसार मस्जिद के भीतर थी, और यही हमारा उद्देश्य है। 'अतः वह देख ले कि क्या उसकी युक्ति उस चीज़ को दूर कर सकती है जो उसे क्रोधित करती है।'

द्वितीयतः: इन लोगों के अन्याय को देखें, वे मुहम्मद इब्न इसहाक़ के कारण अबू दाऊद की सहीह हदीस को ठुकराते हैं, जिनकी विश्वसनीयता (तौसीक़) पर हदीस और फ़िक़ह के सामान्य इमाम सहमत हैं, और...

(दायाँ कॉलम) और सिद्दीक़ी (रज़ियल्लाहु अन्हु) के ज़माने में भी ऐसा ही होता था, इसलिए स्पष्ट रूप से सिद्ध हुआ कि यह अज़ान उन ज़मानों में मस्जिद के अंदर होती थी।

अक़ूल: (मैं कहता हूँ) प्रथमतः, हमने नौवीं फ़िक़ही 'नफ़्हा' में बयान किया है कि 'मस्जिद' के तीन इतलाक़ (अनुप्रयोग) हैं, इसी आधार पर 'मस्जिद के बाहर' के भी तीन अर्थ होंगे। ज़िक्र किए गए असर (रिपोर्ट) में आए शब्द 'ताकि लोग सुन सकें और 'हमने इसे मुसलमानों की अधिकता पर शुरू किया' इस बात पर दलालत करते हैं कि यहाँ 'मस्जिद के बाहर' से मुराद तीसरा अर्थ है। और यदि दूसरा अर्थ भी हो, तो हमें कोई नुकसान नहीं है क्योंकि हम भी तो इसी के कायल (पक्षधर) हैं कि मस्जिद की सीमाओं के अंदर हो, लेकिन नमाज़ की जगह से बाहर हो। मस्जिद के इतलाक़ की उपरोक्त व्याख्या ऐसे सभी संदेहों के लिए नुस्खा-ए-शिफ़ा (उपचारात्मक नुस्खा) है।

द्वितीयतः, यह कितना बड़ा ज़ुल्म है कि ये हज़रात हज़रत अबू दाऊद रज़ियल्लाहु अन्हु की सहीह हदीस को रद्द करते हैं, बल्कि हदीस के रावी मुहम्मद इब्न इसहाक़ पर जिरह (आलोचना) करते हैं जिनकी तौसीक़ (विश्वसनीयता) पर आम अइम्मा-ए-हदीस व फ़िक़्ह मुत्तफ़िक़ (एकमत) हैं।

---

[1] फ़तह अल-बारी, किताबुल जुमुआ, बाबुल अज़ान यौमुल जुमुआ, मुस्तफ़ा अल-बाबी, मिस्र, 3/45.

(بایاں کالم) صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم وابي بکر رضي اللہ تعالیٰ عنہ ایضا داخل المسجد۔

اقول اولا : قد اعطیناك في النفحة التاسعة الفقهية من معاني المسجد ما یغنیك ویعینك علی کل ما یأتیك من امثال هذا التشکیك فامر مؤذنین ان یؤذنا خارج المسجد بالمعنی الثاني او الثالث ایضا کما فعله امیرالمؤمنین ذوالنورین رضي اللہ تعالیٰ عنهم اذ زاد اذاناً علی الزوراء عند کثرة المسلمین ویشیرالیه في نفس الاثر قوله "حتی یسمع الناس" وقوله "نحن ابتدعناه لکثرة المسلمین" فلا یدل ان دل الاعلی کون الاذان بین یدیه داخل المسجد بأحد هذین المعنیین وهو عین مرادنا "فلینظر هل یذهبن کیده ما یغیظ"

وثانیاً: انظروا الی ظلم هؤلاء یردون حدیث صحیح ابي داؤد لاجل محمد بن اسحق الذی اجمع عامة ائمة الحدیث والفقه علی توثیقه، و

(دایاں کالم) اور زمانہ صدیقی رضی اللہ تعالیٰ عنہ میں ایسے ہی ہوتی تھی، اس لئے صراحتیہ ثابت ہوا کہ یہ اذان ان زمانوں میں اندرون مسجد ہوتی تھی۔

اقول: (میں کہتا ہوں) اولاً ہم نویں فقہی نفحہ میں بیان کر آئے ہیں کہ مسجد کے تین اطلاقات ہیں، اسی اعتبار سے خارج مسجد کے بھی تین معنی ہوں گے۔ اثر مذکور میں آئے ہوئے لفظ "حتی یسمع الناس" اور ابتدعناہ عند کثرة المسلمین اس امر پر دلالت کرتے ہیں کہ یہاں خارج مسجد سے مراد معنی ثالث ہیں، اور معنی ثانی ہو تو بھی ہم کو کچھ ضرر نہیں کہ ہم بھی تو اسی کے قائل ہیں کہ حدودِ مسجد کے اندر ہو، مگر موضع صلوٰۃ سے باہر ہو۔ مسجد کے اطلاق کی مذکورہ بالا توضیح ایسے تمام شبہوں کے لئے نسخہ شفا ہے۔

وثانیاً یہ کتنا بڑا ظلم ہے کہ یہ حضرات حضرت ابو داود رضی اللہ تعالیٰ عنہ کی حدیث صحیح کو توڑ کرتے ہیں بلکہ حدیث کے راوی محمد ابن اسحاق پر جرح کرتے ہیں جن کی توثیق پر عام ائمہ حدیث وفقہ متفق ہیں۔

---

[1] فتح الباری کتاب الجمعة باب الاذان یوم الجمعة مصطفی البابی مصر ۳/۴۵

Fatawa Rizvia, Volume 28

They argue from the report of Juwaybir, whereas the difference between Juwaybir and Ibn Ishaq is like the difference between night and the true dawn. No documentation of Juwaybir's reliability is reported from any of the Imams of criticism and commendation (Ta'dil) in 'Tahdhib al-Kamal', nor in 'Tadhib al-Tahdhib', nor in 'Tahdhib al-Tahdhib', nor in 'Mizan al-I'tidal', nor in 'al-La'ali al-Masnu'ah', nor in 'al-Illal al-Mutanahiyah', nor in 'Khulasat al-Tahdhib ma' al-Ziyadat'. There is only criticism (Jarh). Thus, al-Nasa'i, Ali ibn Junayd, and al-Daraqutni say: 'Matruk' (abandoned). Ibn Ma'in says: 'He is nothing, weak'. Ibn al-Madini says: 'Extremely weak'. Yaqub ibn Sufyan counted him among those from whom narration should be avoided. Imam Abu Dawud said: 'He is on weakness'. Ibn Adi says: 'Weakness is evident in his hadiths and narrations'. Hakim Abu Ahmad said: 'His hadiths are lost'. Hakim Abu Abdullah said: 'I declare my disassociation to Allah from his responsibility'. Ibn Hibban says: 'He relates inverted (corrupted) things from al-Dahhak'. It is stated in 'al-La'ali': 'Perishing, ruined, severely abandoned'. And it is quoted in its marginalia from 'Lisan al-Mizan'...

1. Tahdhib al-Tahdhib, Biography of Juwaybir bin Sa'id, Muassasat al-Risala, Beirut, 1/320
2. Tahdhib al-Tahdhib, Biography of Juwaybir bin Sa'id, Muassasat al-Risala, Beirut, 1/320
3. Tahdhib al-Tahdhib, Biography of Juwaybir bin Sa'id, Muassasat al-Risala, Beirut, 1/320
4. Tahdhib al-Tahdhib, Biography of Juwaybir bin Sa'id, Muassasat al-Risala, Beirut, 1/320
5. Tahdhib al-Tahdhib, Biography of Juwaybir bin Sa'id, Muassasat al-Risala, Beirut, 1/320
6. Tahdhib al-Tahdhib, Biography of Juwaybir bin Sa'id, Muassasat al-Risala, Beirut, 1/321
7. Tahdhib al-Tahdhib, Biography of Juwaybir bin Sa'id, Muassasat al-Risala, Beirut, 1/321
8. Tahdhib al-Tahdhib, Biography of Juwaybir bin Sa'id, Muassasat al-Risala, Beirut, 1/321
9. Tahdhib al-Tahdhib, Biography of Juwaybir bin Sa'id, Muassasat al-Risala, Beirut, 1/321
10. Al-La'ali al-Masnu'ah

फ़तावा रज़विया, जिल्द 28

और वे जुवेबिर की रिवायत से दलील देते हैं, जबकि जुवेबिर और इब्न इसहाक के बीच का अंतर रात और सच्ची सुबह (सुब्ह सादिक) जैसा है। न तो 'तहज़ीब अल-कमाल' में किसी इमाम से जुवेबिर की विश्वसनीयता (तौसीक) की कोई रिवायत मिलती है, न ही 'तज़हीब अल-तहज़ीब' में, न 'तहज़ीब अल-तहज़ीब' में, न 'मीज़ान अल-इ'तिदाल' में, न 'लाली अल-मसनूआ' में, न 'इल्लल अल-मुतनाहिया' में और न ही 'खुलासत अल-तहज़ीब म' अल-ज़ियादात' में। वहाँ केवल आलोचना (जरह) ही है। चुनाँचे, नसाई, अली बिन जुनैद और दारकुत्नी फ़रमाते हैं: 'मत़रूक' (त्यागा हुआ) है। इब्न मईन फ़रमाते हैं: 'वह कुछ भी नहीं है, कमज़ोर है'। इब्न अल-मदीनी फ़रमाते हैं: 'अत्यंत कमज़ोर है'। याकूब बिन सुफ़यान ने उसे उन लोगों में गिना है जिनसे रिवायत नहीं की जानी चाहिए। इमाम अबू दाऊद ने फ़रमाया: 'वह कमज़ोर है'। इब्न अदी फ़रमाते हैं: 'उसकी हदीसों और रिवायतों में कमज़ोरी स्पष्ट है'। हाकिम अबू अहमद ने फ़रमाया: 'उसकी हदीसें बर्बाद हैं'। हाकिम अबू अब्दुल्ला ने फ़रमाया: 'मैं उसकी हदीसों से अल्लाह की तरफ अपनी बेज़ारी (बरात) ज़ाहिर करता हूँ'। इब्न हिब्बान फ़रमाते हैं: 'वह ज़हाक से उलट-पुलट हदीसें बयान करता है'। 'लाली' में फ़रमाया गया: 'हलाक करने वाला, बर्बाद करने वाला, सख्त मत़रूक है'। और इसी के हाशिये (टिप्पणी) में 'लिसान अल-मीज़ान' से नक़्ल किया गया है...

1. तहज़ीब अल-तहज़ीब, तर्जुमा जुवेबिर बिन सईद, मुअस्ससतुर् रसाला, बैरुत, 1/320
2. तहज़ीब अल-तहज़ीब, तर्जुमा जुवेबिर बिन सईद, मुअस्ससतुर् रसाला, बैरुत, 1/320
3. तहज़ीब अल-तहज़ीब, तर्जुमा जुवेबिर बिन सईद, मुअस्ससतुर् रसाला, बैरुत, 1/320
4. तहज़ीब अल-तहज़ीब, तर्जुमा जुवेबिर बिन सईद, मुअस्ससतुर् रसाला, बैरुत, 1/320
5. तहज़ीब अल-तहज़ीब, तर्जुमा जुवेबिर बिन सईद, मुअस्ससतुर् रसाला, बैरुत, 1/320
6. तहज़ीब अल-तहज़ीब, तर्जुमा जुवेबिर बिन सईद, मुअस्ससतुर् रसाला, बैरुत, 1/321
7. तहज़ीब अल-तहज़ीब, तर्जुमा जुवेबिर बिन सईद, मुअस्ससतुर् रसाला, बैरुत, 1/321
8. तहज़ीब अल-तहज़ीब, तर्जुमा जुवेबिर बिन सईद, मुअस्ससतुर् रसाला, बैरुत, 1/321
9. तहज़ीब अल-तहज़ीब, तर्जुमा जुवेबिर बिन सईद, मुअस्ससतुर् रसाला, बैरुत, 1/321
10. अल-लाली अल-मसनूआ

पृष्ठ 263/684

يحستجون باثر جويبر و ما جويبر من ابن اسحق الا كالعتمة من الاصبح - رجل لم يذكر في تهذيب الكمال ولا تذهيب التهذيب ولا تهذيب التهذيب ولا ميزان الاعتدال ولا اللالى المصنوعة ولا العلل المتناهية ولا خلاصة التهذيب مع الزيادات توثيقا له عن احد من ائمة التعديل انما ذكروا عنهم جرحه - قال النسائى وعلى بن جنيد والدار قطنى "متروك" (1) قال ابن معين "ليس بشيئ ضعيف" (2) قال ابن المدينى "ضعيف جدا" (3) و ذكره يعقوب ابن سفين "في باب من يرغب عن الرواية عنهم" (4) وقال ابوداؤد "هو على ضعفه" (5) وقال ابن عدى "الضعف على حديثه و رواياته بين" (6) وقال الحاكم ابو احمد "ذاهب الحديث" (7) قال الحاكم ابو عبد الله "انا ابرأ الى الله من عهدته" (8) وقال ابن حبان "يروى عن الضحاك اشياء مقلوبة" (9) وقال في اللآلى هالک تالف متروک جدا (10) و نقل في ذيلها عن لسان الميزان

اور جویبر کے اثر سے استدلال کرتے ہیں حالانکہ جویبر اور ابن اسحق میں رات اور صبح صادق کا فرق ہے، نہ تو تہذیب الکمال میں جویبر کی توثیق کسی امام ائمہ تعدیل سے مروی، نہ تذہیب التہذیب میں، نہ تہذیب التہذیب میں، نہ میزان الاعتدال میں، نہ لآلی المصنوعہ، نہ علل المتناہیہ نہ خلاصہ التہذیب مع زیادات میں، ہے تو صرف جرح ہے۔ چنانچہ نسائی وعلی بن جنید اور دار قطنی فرماتے ہیں: متروک ہے۔ ابنِ معین فرماتے ہیں: کچھ نہیں ضعیف ہے۔ ابن المدینی فرماتے ہیں: بے حد ضعیف ہیں۔ یعقوب بن سفیان نے ان لوگوں میں شمار کیا جن سے روایت نہ کی جائے۔ امام ابو داؤد نے فرمایا: وہ ضعف پر ہیں۔ ابنِ عدی فرماتے ہیں: ان کی حدیثوں اور روایتوں پر ضعف غالب ہے۔ حاکم ابواحمد نے فرمایا: ان کی حدیثیں ضائع ہیں۔ حاکم ابوعبداللہ نے فرمایا: میں ان کی حدیثوں سے اللہ تعالٰی کی طرف براءت ظاہر کرتا ہوں۔ ابنِ حبان فرماتے ہیں: ضحاک سے الٹی

پلٹی حدیثیں بیان کرتا ہے۔ لآلی میں فرمایا: ہلاک کرنے والے، برباد کرنیوالے، سخت متروک ہیں۔ اسی کے حاشیہ میں لسان المیزان سے

1 تہذیب التہذیب ترجمہ جویبر بن سعید موسسۃ الرسالۃ بیروت ۱/۳۲۰ 2 تہذیب التہذیب ترجمہ جویبر بن سعید موسسۃ الرسالۃ بیروت ۱/۳۲۰ 3 تہذیب التہذیب ترجمہ جویبر بن سعید موسسۃ الرسالۃ بیروت ۱/۳۲۰ 4 تہذیب التہذیب ترجمہ جویبر بن سعید موسسۃ الرسالۃ بیروت ۱/۳۲۰ 5 تہذیب التہذیب ترجمہ جویبر بن سعید موسسۃ الرسالۃ بیروت ۱/۳۲۰ 6 تہذیب التہذیب ترجمہ جویبر بن سعید موسسۃ الرسالۃ بیروت ۱/۳۲۱ 7 تہذیب التہذیب ترجمہ جویبر بن سعید موسسۃ الرسالۃ بیروت ۱/۳۲۱ 8 تہذیب التہذیب ترجمہ جویبر بن سعید موسسۃ الرسالۃ بیروت ۱/۳۲۱ 9 تہذیب التہذیب ترجمہ جویبر بن سعید موسسۃ الرسالۃ بیروت ۱/۳۲۱ 10 اللآلی المصنوعۃ

Fatawa Rizwia, Volume 28

"Abandoned in Hadith according to the Hadith scholars 1 -" | It is reported: According to the Hadith scholars, he is 'Matruk-ul-Hadith' (abandoned in Hadith). "And it is said in At-Taqrib: Extremely weak 2" | In 'At-Taqrib' it is: They are extremely weak. Ahmad bin Sayyar said: "Ahmad bin Sayyar said: His condition is good in exegesis, but he is soft in narration 3" | In Tafsir his condition is fine and in narration he is weak. "And Yahya bin Said counted them: Their hadith is not borne, but exegesis is written from them 4 -" | Yahya bin Said said: He is not relied upon in Hadith, his narration is not taken, but Tafsir is written. In 'At-Itqan', after mentioning them, it is said: "And it is said in Al-Itqan, after mentioning that Ad-Dahhak from Ibn Abbas is disconnected (munqati'): And even if it is from the narration of Juwaybir from Ad-Dahhak, it is even weaker because Juwaybir is extremely weak and abandoned 5 -" | Dahhak's narration from Ibn Ishaq is disconnected, and if Juwaybir narrates from Dahhak, it is even more severe, and these are 'Matruk' (abandoned). So, how shameless it is that a report from an abandoned one like Juwaybir is taken as proof, and the report of a reliable one like Muhammad bin Ishaq is abandoned. "But if you have no shame, then do as you wish 6 -" | "Thirdly, from their injustice is the harping on the Hadith of Ibn Ishaq regarding 'an'ana (use of the word 'from'), while in the 'an'ana of a Mudallis (source-obscurer), there is the possibility of disconnection. Then they return to cling to this report, and in it is Makhul from Mu'adh." | Thirdly, one injustice of these gentlemen is that they accuse Muhammad bin Ishaq's hadith of being 'Mu'an'an', whereas in a Mudallis's Mu'an'an hadith, there is a possibility of the narration being disconnected, and in Juwaybir's narration, along with severe weakness, there is Makhul from...

---

1. Dhail al-La'ali al-Masnu'ah, Kitab al-Ilm, Al-Maktaba al-Athariyya Sangla Hill, Sheikhupura p. 34.
2. Taqrib al-Tahdhib, biography 989 Juwaybir bin Said, Dar al-Kutub al-Ilmiyya Beirut 1/128.
3. Tahdhib al-Tahdhib, biography Juwaybir bin Said, Mu'assasat ar-Risalah Beirut 1/321.
4. Tahdhib al-Tahdhib, biography Juwaybir bin Said, Mu'assasat ar-Risalah Beirut 1/321.
5. Al-Itqan, Type 80 on the levels of Mufassirin, Dar al-Kitab al-Arabi Beirut 2/174.
6. Al-Mu'jam al-Kabir, Hadith 258 and 661, Al-Maktaba al-Faysaliyya Beirut 7/23, 12/238.

फतावा रज़विया, खंड 28

"हदीस के विद्वानों के अनुसार हदीस में त्याज्य 1 -" | यह रिपोर्ट किया गया है: हदीस विद्वानों के अनुसार, वह 'मतरुक-उल-हदीस' (हदीस में त्याज्य) है। "और 'अत-तक़रीब' में कहा गया है: अत्यंत कमज़ोर 2" | 'अत-तक़रीब' में है: वे बहुत कमज़ोर हैं। अहमद बिन सय्यार ने कहा: "अहमद बिन सय्यार ने कहा: तफ़सीर में उनकी स्थिति अच्छी है, लेकिन रिवायत में वह नरम हैं 3" | तफ़सीर में उनकी स्थिति ठीक है और रिवायत में वे कमज़ोर हैं। "और यह्या बिन सईद ने उन्हें गिना: उनकी हदीस को स्वीकार नहीं किया जाता, लेकिन उनसे तफ़सीर लिखी जाती है 4 -" | यह्या बिन सईद ने कहा: हदीस में उन पर भरोसा नहीं किया जाता, रिवायत नहीं ली जाती, तफ़सीर लिखी जाती है। 'इतकान' में उनके उल्लेख के बाद कहा गया: "और 'अल-इतकान' में यह उल्लेख करने के बाद कि इब्न अब्बास से अद-दह्हाक की रिवायत टूटी हुई (मुनक़ति) है, कहा गया: और भले ही वह दह्हाक से जुवैबिर की रिवायत हो, वह और भी कमज़ोर है क्योंकि जुवैबिर अत्यंत कमज़ोर और त्याज्य (मतरुक) है 5 -" | इब्न इसहाक से दह्हाक की रिवायत टूटी हुई है, और अगर जुवैबिर दह्हाक से रिवायत करे तो यह और भी गंभीर है, और ये 'मतरुक' हैं। तो, यह कितनी बेशर्मी की बात है कि जुवैबिर जैसे मतरुक की रिवायत से प्रमाण लिया जाए, और मुहम्मद बिन इसहाक जैसे विश्वसनीय की रिवायत छोड़ दी जाए। "लेकिन यदि तुम्हें शर्म नहीं है, तो जो चाहो करो 6 -" | "तीसरा, उनके अन्याय में से इब्न इसहाक की हदीस पर 'अनअना' (एक शब्द का प्रयोग) के बारे में गुनगुनाना है, जबकि मुदल्लिस के'अनअना' में विच्छेद की संभावना होती है। फिर वे इस रिपोर्ट से चिपकने के लिए लौटते हैं, और इसमें मखुल 'अन' (से) मुआज़ है।" | तीसरा, इन सज्जनों का एक अन्याय यह भी है कि वे मुहम्मद बिन इसहाक की हदीस पर 'मुअनअन' होने का आरोप लगाते हैं, जबकि मुदल्लिस की मुअनअन हदीस में रिवायत के टूटने की संभावना होती है, और जुवैबिर की रिवायत में गंभीर कमज़ोरी के साथ-साथ मखुल 'अन'...

---

1. ज़ैल अल-लाली अल-मसनूआ, किताब अल-इल्म, अल-मकतबा अल-अथरिया सांगला हिल, शेखूपुरा पृ. 34।
2. तक़रीब अत-तहज़ीब, अनुवाद 989 जुवैबिर बिन सईद, दार अल-कुतुब अल-इलमिया बेरूत 1/128।
3. तहज़ीब अत-तहज़ीब, अनुवाद जुवैबिर बिन सईद, मुअस्ससत अर-रिसाला बेरूत 1/321।

4. तहज़ीब अत-तहज़ीब, अनुवाद जुवैबिर बिन सईद, मुअस्ससत अर-रिसाला बेरूत 1/321।
5. अल-इतकान, मुफ़स्सरीन के स्तरों पर 80 वां प्रकार, दार अल-किताब अल-अरबी बेरूत 2/174।
6. अल-मुअजम अल-कबीर, हदीस 258 और 661, अल-मकतबा अल-फ़ैसलिया बेरूत 7/23, 12/238।

"متروک الحدیث عن المحدثین 1 -" | منقول ہے: محدثین کے نزدیک متروک الحدیث ہے۔ "وقال فی التقریب" | تقریب میں ہے: بے حد ضعیف ہیں۔ احمد بن سیار نے فرمایا: "ضعیف جدا 2" | تفسیر میں ان کا حال ٹھیک ہے اور روایت میں کمزور ہیں۔ "وقال احمد بن سیار "حالہ حسن فی التفسیر و ھو لین فی الروایۃ 3" | یحییٰ بن سعید نے فرمایا: حدیث میں ان پر بھروسہ نہیں کیا "و عدہ یحییٰ ابن سعید" | جاتا، روایت نہیں کی جاتی، تفسیر لکھی جاتی ہے۔ اتقان میں ان "ھؤلاء لا یحمل حدیثھم و یکتب التفسیر عنھم 4 -" | کے ذکر کے بعد فرمایا: ضحاک کی روایت ابن اسحاق سے منقطع "وقال فی الاتقان بعد ذکر ان الضحاک عن ابن عباس مقطع" | ہے، اور ضحاک سے جویبر روایت کریں تو اور شدید ہے، اور "و ان کان من روایۃ جویبر عن الضحاک فاشد ضعفا لان جویبر اشد الضعف متروک اھ 5 -" | یہ متروک ہیں۔ تو یہ کتنی بے شرمی کی بات ہے کہ جویبر جیسے "ولکن اذا لم تستح فاصنع ماشئت 6 -" | متروک الحدیث کی روایت سے سند پکڑی جائے، اور محمد بن اسحاق جیسے ثقہ کی روایت چھوڑ دی جائے۔ "وثالثاً من ظلمھم الدندنۃ علی حدیث ابن اسحاق بالعنعنۃ و ما فی عنعنۃ المدسل الاحتمال الانقطاع ثم عادو ایتمسکون بھذا الاثر وفیہ مکحول عن معاذ" | ثالثاً ان حضرات کا ایک ظلم یہ بھی ہے کہ محمد بن اسحاق کی حدیث پر معنعن ہونے کا الزام لگاتے ہیں جبکہ مدلس کی معنعن حدیث میں روایت کے منقطع ہونے کا احتمال ہے اور روایت جویبر میں شدید ضعف کے ساتھ ساتھ مکحول عن

---

1 ذیل اللآلی المصنوعۃ کتاب العلم المکتبۃ الاثریۃ سانگلہ ہل، شیخوپورہ ص ۳۴ 2 تقریب التھذیب ترجمہ ۹۸۹ جویبر بن سعید دارالکتب العلمیۃ بیروت ۱/۱۲۸ 3 تھذیب التھذیب ترجمہ جویبر بن سعید مؤسسۃ الرسالۃ بیروت ۱/۳۲۱ 4 تھذیب التھذیب ترجمہ جویبر بن سعید مؤسسۃ الرسالۃ بیروت

١/٣٢١ 5 الاتقان النوع الثمانون فى طبقات المفسرين دارالكتاب العربي بيروت ٢/١٧٤ 6 المعجم الكبير حديث ٢٥٨ و ٦٦١ المكتبة الفيصلية بيروت ٧/ ٢٣، ٢٣٨/١٢

Fatawa Razawiyya Volume 28

...absolutely disconnected. Fourthly, among their betrayals is that they quoted this narration (Athar) from Fath al-Bari but omitted the critique of the author of Fath al-Bari himself, that this narration is disconnected (munqati') between Makhul and Mu'adh (may Allah be pleased with them).1 Fifthly, they also omitted this critique of the author of Fath al-Bari: "This narration is not proven," because it mentions a story from the era of Umar narrated by Mu'adh to Makhul, whereas Mu'adh (may Allah be pleased with him) went to Syria in the final year of the blessed life of the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) and stayed there, never returning to Medina, until he passed away there during the Plague of Amwas.2 Sixthly, these people also omitted this critique of the author of Fath: "It is proven from multiple narrations that the one who added the first Adhan is Hazrat Uthman Ghani (may Allah be pleased with him)."3 From Ibn Hajar's critiques, it is proven that this narration is disconnected (munqati'), defective (ma'lul), and rejected (munkar) because it contradicts the famous authentic hadiths of Sahih Bukhari. By omitting all these points, these individuals acted treacherously.

Footnotes: 1. Fath al-Bari, Book of Friday (Kitab al-Jumu'ah), Chapter: The Call to Prayer on Friday (Bab al-Adhan Yawm al-Jumu'ah), Mustafa al-Babi Egypt, 3/45. 2. Fath al-Bari, Book of Friday, Chapter: The Call to Prayer on Friday, Mustafa al-Babi Egypt, 3/45. 3. Fath al-Bari, Book of Friday, Chapter: The Call to Prayer on Friday, Mustafa al-Babi Egypt, 3/45.

फतवा रज़विया जिल्द 28

...निश्चित रूप से कटा हुआ (मुनक़ति) है। चौथा, उनके विश्वासघातों में से एक यह है कि उन्होंने इस कथन (असर) को फतह अल-बारी से उद्धृत किया और उस पर फतह अल-बारी के लेखक की स्वयं की इस आलोचना को छोड़ दिया कि यह कथन मखूल और मुआज़ (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) के बीच कटा हुआ (मुनक़ति) है।1 पांचवां, उन्होंने फतह अल-बारी के लेखक की इस आलोचना को भी छोड़ दिया कि "यह रिवायत साबित नहीं है," क्योंकि इस रिवायत में हज़रत उमर के दौर का एक किस्सा हज़रत मुआज़ द्वारा मखूल से वर्णित है, जबकि हज़रत मुआज़ (रज़ियल्लाहु अन्हु) हुज़ूर सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम के पवित्र जीवन के अंतिम वर्ष में शाम (सीरिया) चले गए थे, फिर वहीं रह गए, मदीना शरीफ वापस नहीं आए, यहाँ तक कि वहीं ताऊन-ए-अमवास (अमवास की प्लेग) में उनका इंतकाल हो गया।2 छठा, इन लोगों ने फतह के लेखक की इस आलोचना को भी छोड़ दिया कि कई रिवायतों से यह साबित है कि पहली अज़ान का इज़ाफा करने वाले हज़रत उस्मान गनी (रज़ियल्लाहु अन्हु) हैं।3 इब्न हजर की आलोचनाओं से साबित हुआ कि यह असर मुनक़ति (कटा हुआ) है, मा'लूल (दोषपूर्ण) है, और बुखारी शरीफ की प्रसिद्ध सहीह हदीसों के खिलाफ होने के कारण मुनकर (अस्वीकृत) है, और उन लोगों ने इन सबको छोड़ दिया तो वे खाइन (विश्वासघाती) हुए।

पाद टिप्पणियाँ: 1. फतह अल-बारी, किताबुल जुमुआ, बाबुल अज़ान यौम अल-जुमुआ, मुस्तफा अल-बाबी मिस्र, 3/45। 2. फतह अल-बारी, किताबुल जुमुआ, बाबुल अज़ान यौम अल-जुमुआ, मुस्तफा अल-बाबी मिस्र, 3/45। 3. फतह अल-बारी, किताबुल जुमुआ, बाबुल अज़ान यौम अल-जुमुआ, मुस्तफा अल-बाबी मिस्र, 3/45।

पेज 265 / 684

منقطع قطعاً- معاذ روایت ہے جو یقیناً منقطع ہے۔ ورابعاً من خیانتھم ان اثر واھذا الاثر عن فتح الباري وترکواقوالہ "ھذا منقطع بین مکحول ومعاذ" 1- رابعاً ان حضرات نے جو بیر کے اثر کو فتح الباری سے نقل کیا اور اس پر خود صاحب فتح الباری کی یہ جرح چھوڑ دی کہ یہ اثر مکحول اور معاذ رضی اللہ تعالی عنہم کے درمیان منقطع ہے۔ خامساً ترکوا قولہ "ولا یثبت لان معاذا کان خرج من المدینۃ الی الشام فی اول ما غزوا الشام واستمر الی ان مات بالشام فی طاعون عمواس 2-" خامساً صاحب فتح الباری کی یہ تنقید بھی ترک کر دی " یہ روایت ثابت نہیں" کہ اس روایت میں ہے کہ عہد عمر کا یہ قصہ حضرت معاذ نے مکحول سے بیان کیا جب کہ حضرت معاذ رضی اللہ عنہ حضور صلی اللہ تعالی علیہ وسلم کی حیات طیبہ کے آخری سال شام گئے، پھر وہیں رہ گئے، مدینہ شریف واپس نہیں آئے یہاں تک کہ طاعون عمواس میں ان کا وہیں انتقال ہو گیا۔ وسادساً ترکوا قولہ "وقد تواردت الروایات ان عثمن ھو الذي زادہ فھو المعتمد 3 اھ" سادساً ان لوگوں نے صاحب فتح کی یہ تنقید بھی چھوڑ دی کہ متعدد روایتوں سے یہ ثابت ہے کہ اذان اول کا اضافہ کرنیوالے حضرت عثمان غنی رضی اللہ تعالی عنہ ہیں۔ فقد افادان الاثر منقطع ومعلول ومنکر لمخالفتہ لا حادیث صحیح البخاری وغیرہ الکثیرۃ المشھورۃ فتر کواکل ذلك خائنین۔ ابن حجر کی تنقیدوں سے ثابت ہوا کہ یہ اثر منقطع ہے، معلول ہے، بخاری شریف کی احادیث صحیحہ مشہورہ کی مخالفت ہونے کی وجہ سے منکر ہے، اور ان حضرات نے سب کو چھوڑا تو خائن ہوئے۔

حواشی: 1 فتح الباري کتاب الجمعۃ باب الاذان یوم الجمعۃ مصطفی البابي مصر ۳ / ۴۵ 2 فتح الباري کتاب الجمعۃ باب الاذان یوم الجمعۃ مصطفی البابي مصر ۳ / ۴۵ 3 فتح الباري کتاب الجمعۃ باب الاذان یوم الجمعۃ مصطفی البابي مصر ۳ / ۴۵

Fatawa Rizvia, Volume 28

[Left Column - Arabic/Urdu Mix] Seventhly, if there is anything in it, it is only an implication (mafhum), and its rejection by our Imams is well-known, especially the implication of a title (mafhum al-laqab), which is the weakest of implications. No one upholds it except a small group from the Hanbalis, Al-Daqqaq of the Shafi'is, and the peers of the Malikis.

Eighthly, three ambassadors came to the King. One reached the door facing the King, and two were lagging behind. The King asked about them, and the chamberlain (hajib) said: "One is before the King and two are outside the presence." Now, can it be understood from this that the one "before him" has entered the interior of the house and is not at the door? But ignorance brings about strange wonders.

Nafha 16: The answer has become clear to you, praise be to Allah, regarding the report from Al-Nasa'i from Talq ibn Ali: "We went out until we reached our land, then we demolished our church (bi'ah), then we sprinkled its place [with water] and took it as a mosque, and we called the Adhan in it." (1)

[Right Column - Urdu Explanation] Seventhly, if anything is proven by this statement, it is not through the essence of the text (Ibarat al-Nass) but by way of an implied opposite (Mafhum-e-Mukhalif), and even then, as an implication by title (Mafhum-e-Laqbi), which according to the Hanafi Imams is the weakest of implications. In fact, according to our Imams, the implied opposite itself is not considered valid proof; what then to say of the implication by title, which is only considered reliable by a small group of Malikis? And this is the view of Daqqaq Shafi'i and Maliki contemporaries.

Eighthly, three individuals came to the King. One came before the King but stayed outside at the door, while two stayed behind. The King inquired about them. The chamberlain replied: "One is before the King and two are far outside." Did the chamberlain, by saying "before the King," mean he was inside the court? He was only at the door, but ignorance plays strange tricks.

Nafha 16: From the above-mentioned statement, the answer is also provided for the report of Hazrat Talq ibn Ali which Imam al-Nasa'i narrated: "We traveled from Medina and reached our country. We demolished our church (girja), sprinkled the water brought from the Prophet's presence there, built a mosque in place of the church, and gave the Adhan in it."

[Footnote] 1. Sunan al-Nasa'i, Kitab al-Masajid, "Converting Churches into Mosques", Noor Muhammad Karkhana Tijarat Kutub, Karachi, 1/111.

फ़तावा रिज़विया, जिल्द 28

[बायां कॉलम - अरबी/उर्दू] सातवाँ, यदि इसमें कुछ है, तो वह केवल एक निहितार्थ (मफ़हूम) है, और हमारे इमामों द्वारा इसकी अस्वीकृति सर्वविदित है, विशेष रूप से 'मफ़हूम अल-लक़ब' (उपाधि द्वारा निहितार्थ), जो निहितार्थों में सबसे कमज़ोर है। हन्बलियों के एक छोटे समूह, शाफ़ई के अल-दक़्क़ाक़ और मलिकी समकालीनों के अलावा कोई भी इसे नहीं मानता।

आठवाँ, राजा के पास तीन राजदूत आए। एक राजा के सामने वाले दरवाजे तक पहुँचा, और दो पीछे रह गए। राजा ने उनके बारे में पूछा, और द्वारपाल (हाजिब) ने कहा: "एक राजा के सामने है और दो दरबार से बाहर हैं।" अब, क्या इससे यह समझा जाता है कि जो 'उसके सामने' है वह घर के भीतर प्रवेश कर चुका है और दरवाजे पर नहीं है? लेकिन अज्ञानता अजीब-अजीब गुल खिलाती है।

नफ़्हा 16: अल्लाह की प्रशंसा के साथ, इमाम नसाई द्वारा हज़रत तल्क इब्न अली से वर्णित असर का उत्तर स्पष्ट हो गया है: "हम निकले यहाँ तक कि अपने देश पहुँचे, फिर हमने अपने चर्च (बिआह) को गिरा दिया, फिर हमने उसके स्थान पर [पानी] छिड़का और उसे मस्जिद बना लिया, और उसमें अज़ान दी।" (1)

[दायां कॉलम - उर्दू विवरण] सातवाँ, यदि इस इबारत से कुछ सिद्ध होता है, तो वह 'इबारत-उन-नस्स' के माध्यम से नहीं बल्कि 'मफ़हूम-ए-मुख़ालिफ' के तौर पर है, और वह भी 'मफ़हूम-ए-लक़बी' है जो इमाम हनफ़ी के नज़दीक सबसे कमज़ोर मफ़हूम है। वास्तव में हमारे इमामों के नज़दीक 'मफ़हूम-ए-मुख़ालिफ' का ही एतबार नहीं है, तो 'मफ़हूम-ए-लक़बी' का क्या ज़िक्र जो मलिकिया के एक छोटे समूह के नज़दीक विश्वसनीय है। और यह दक़्क़ाक़ शाफ़ई और मलिकी समकालीनों का मत है।

आठवाँ, बादशाह के पास तीन व्यक्ति आए। एक बादशाह के सामने आया लेकिन बाहर ही दरवाज़े तक, दो और पीछे रहे। बादशाह ने उनके बारे में पूछा। द्वारपाल ने उत्तर दिया: "एक बादशाह के सामने है और दो दूर बाहर हैं।" तो क्या द्वारपाल ने जिसे बादशाह के सामने कहा, वह दरबार के अंदर था? वह तो दरवाज़े पर ही था, लेकिन जहालत अजीब-अजीब गुल खिलाती है।

नफ़्हा 16: उपरोक्त बयान से हज़रत तल्क इब्न अली के उस असर का जवाब भी हो गया जिसे इमाम नसाई ने नक़ल किया है: "हम मदीना से चलकर अपने देश पहुँचे, हमने अपने गिरजा को ढहा दिया

और हुज़ूर की खिदमत से लाया हुआ पानी वहाँ छिड़क दिया और गिरजा की जगह मस्जिद बनाई और उसमें अज़ान दी।"

[पादलेख] 1. सुनन अल-नसाई, किताब अल-मसाजिद, चर्च को मस्जिद बनाना, नूर मुहम्मद कारखाना तिजारत कुतुब, कराची, 1/111।

पेज 266 ऑफ़ 684

[دایاں کالم] سابعاً اس عبارت سے اگر کچھ ثابت ہوتا ہے تو بطورِ عبارۃ النص نہیں بلکہ بطورِ مفہوم مخالف اور مفہوم مخالف بھی لقبی جو ائمہ احناف کے نزدیک اضعف المفاہیم ہے۔ یوں تو ہمارے ائمہ کے نزدیک مفہوم مخالف کا ہی اعتبار نہیں مفہوم مخالف لقبی کا کیا ذکر جو مالکیہ کے ایک مختصر گروہ کے نزدیک معتبر ہے۔ اور دقاق شافعی اور انداد مالکی کا قول ہے۔ ثامناً بادشاہ کے پاس تین نفر آئے ، ایک تو بادشاہ کے سامنے آیا لیکن باہر ہی دروازے تک، دو اور پیچھے رہے۔ بادشاہ نے ان کے بارے میں دریافت کیا۔ حاجب نے جواب دیا ایک تو بادشاہ کے سامنے ہے اور دو دور باہر سے باہر ہیں۔ تو حاجب نے جسے بادشاہ کے سامنے کہا کیا وہ دربار کے اندر تھا، وہ تو دروازہ پر ہی تھا لیکن جہالت عجب عجب گل کھلاتی ہے۔ نفحہ ۱۶: مذکورہ بالا بیان سے حضرت طلق ابن علی کے اس اثر کا جواب بھی ہو گیا جو امام نسائی نے نقل کیا: "ہم مدینہ سے چل کر اپنے ملک میں پہنچے اپنے گرجا کو ہم نے ڈھادیا اور حضور کی خدمت سے لایا ہوا پانی وہاں چھڑک دیا اور گرجا کی جگہ مسجد بنائی اور اس میں اذان دی۔"

[بایاں کالم] وسابعاً ان کان فیه شیئ فلیس الا مفهوم ورده عند ائمتنا معلوم ، لاسیما مفهوم اللقب الذی هو اضعف المفاهیم لم یقل به الا شرذمة قلیلة من الحنابلة ودقاق الشافعی وانداد المالکي۔ وثامناً جاء الملك ثلثة سفراء ووصل احدهم الی باب تجاه الملك واثنان متأخران، سأل عنهم الملك فقال الحاجب احدهم بین یدی الملك واثنان کارج الحضرة فهل یفهم منه ان الذی بین یدیه قد دخل جوف الدار ولیس علی الباب ولکن الهل یأتی بالعجب العجاب۔ نفحه ۱۶ : ظهر لك الجواب ولله الحمد عن اثر النسائی عن طلق بن علی فخرجنا حتی قدمنا بلدنا فکسرنا بیعتنا ثم نضحنا مکانها واتخذناها مسجداً فنادینا فیه بالاذان ۔۱

Vol 28 - Fatawa Ridawiyya

[Arabic Text]: The report of al-Tirmidhi from Mujahid: He said, 'I entered a mosque with Abdullah bin Umar, and the call to prayer (Adhan) had already been given there while we intended to pray in it. Then the Mu'adhin performed Tathwib (repeated call), so Abdullah left (the Hadith).' [Urdu Text]: This also provides an answer to the report from al-Tirmidhi narrated by Mujahid, where he says, "We went into a mosque with Hazrat Abdullah bin Umar (may Allah be pleased with him) in which the Adhan had already been given and we wanted to pray in that mosque. When the Mu'adhin performed Tathwib, Hazrat Abdullah left the mosque."

[Arabic Text]: Another report from Abu al-Sha'tha: He said, 'A man left the mosque after the Adhan for Asr was given, and Abu Hurayrah (may Allah be pleased with him) said: As for this [man], he has disobeyed Abu al-Qasim (peace and blessings of Allah be upon him).' [Urdu Text]: Another report narrated from Abu al-Sha'tha says that after the Asr Adhan, a person left the mosque, and Hazrat Abu Hurayrah (may Allah be pleased with him) remarked, "He has disobeyed Abu al-Qasim (peace and blessings of Allah be upon him)."

[Arabic Text]: Both of these are on par with a stronger report to which they did not find guidance, which is the report of Muslim from Abdullah bin Mas'ud (may Allah be pleased with him): 'Among the Sunnahs of guidance is performing prayer in the mosque where the Adhan is called.' [Urdu Text]: These two Hadiths are comparable to the narration that Imam Muslim reported from Hazrat Abdullah bin Mas'ud (may Allah be pleased with him). In terms of its chain of narration (isnad), this report is also stronger than the two mentioned above: "To pray in the mosque where the Adhan is given is among the Sunnahs of guidance."

[Arabic Text]: As we have already mentioned in the Ninth Jurisprudential Breeze (an-Nafhat al-Tasi'ah). [Urdu Text]: We have already mentioned this report in the Ninth Jurisprudential Breeze.

1. Jami' al-Tirmidhi, Chapters on Prayer, Chapter on what has been narrated regarding Tathwib for Fajr, Amin Company Delhi, 1/28.
2. Jami' al-Tirmidhi, Chapters on Prayer, Chapter on what has been narrated regarding the dislike of leaving the mosque after the Adhan, Amin Company Delhi, 1/28.

3. Sahih Muslim, Book of Mosques, Chapter on Congregational Prayer and the Explanation of Severity etc., Qadimi Kutub Khana Karachi, 1/232.

जिल्द 28 - फ़तावा रज़विया

[अरबी पाठ]: मुजाहिद से रिवायत तिरमिज़ी का असर कहता है: "मैं अब्दुल्ला बिन उमर (रज़ियल्लाहु अन्हु) के साथ एक मस्जिद में दाखिल हुआ और वहाँ अज़ान हो चुकी थी। हम वहाँ नमाज़ पढ़ना चाहते थे, लेकिन जब मोअज़्ज़िन ने तसवीब (दुबारा पुकार) की, तो अब्दुल्ला मस्जिद से बाहर चले गए।" [उर्दू पाठ]: तिरमिज़ी के इस असर का भी जवाब हो गया जो हज़रत मुजाहिद से मरवी है कि "हम हज़रत अब्दुल्ला बिन उमर रज़ियल्लाहु तआला अन्हु के साथ एक मस्जिद में गए जिसमें अज़ान हो चुकी थी और हम इसी मस्जिद में नमाज़ पढ़ना चाहते थे तो मोअज़्ज़िन ने तसवीब कही तो हज़रत अब्दुल्ला मस्जिद से निकल गए।"

[अरबी पाठ]: अबू अल-शासा से एक और असर मरवी है: "एक आदमी अस्र की अज़ान के बाद मस्जिद से बाहर चला गया। अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु तआला अन्हु) ने कहा: 'जहाँ तक इस आदमी का सवाल है, उसने अबुल कासिम (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) की नाफरमानी की है।'" [उर्दू पाठ]: एक और असर जो अबू अल-शासा से मरवी है कि अज़ान-ए-अस्र के बाद एक शख़्स मस्जिद से निकल गया तो हज़रत अबू हुरैरा रज़ियल्लाहु तआला अन्हु ने फरमाया "उसने अबुल कासिम सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम की नाफरमानी की है।"

[अरबी पाठ]: ये दोनों रिपोर्टें एक अधिक मज़बूत रिपोर्ट के बराबर हैं जिसका उन्होंने संज्ञान नहीं लिया, जो अब्दुल्ला बिन मसूद (रज़ियल्लाहु तआला अन्हु) से मुस्लिम की रिपोर्ट है: "यकीनन, हिदायत की सुन्नतों में से उस मस्जिद में नमाज़ पढ़ना है जहाँ अज़ान दी जाती है।" [उर्दू पाठ]: ये दोनों हदीसें उसी रिवायत के हम पल्ला हैं जो इमाम मुस्लिम ने हज़रत अब्दुल्ला बिन मसूद रज़ियल्लाहु अन्हु से रिवायत की। सनद के एतबार से यह रिवायत मज़कूरा बाला दोनों रिवायतों से कवी (मज़बूत) भी है: "जिस मस्जिद में अज़ान होती है उसमें नमाज़ पढ़ना सुन्नन-ए-हुदा है।"

[अरबी पाठ]: जैसा कि हम पहले ही नौवीं फिकही नफ़्हा (अन-नफ़हात अत्तसिआ) में ज़िक्र कर चुके हैं। [उर्दू पाठ]: यह असर हम नफ़्हा-ए-तसिआ फिकहिया में ज़िक्र कर आए।

1. जामी अल-तिरमिज़ी, अबवाब अस-सलात, बाब मा जा'अ फी तसवीब अल-फज्र, अमीन कंपनी दिल्ली, 1/28।
2. जामी अल-तिरमिज़ी, अबवाब अस-सलात, बाब मा जा'अ फी कराहियत अल-खुरूज मिनल मस्जिद बाद अल-अज़ान, अमीन कंपनी दिल्ली, 1/28।

3. सहीह मुस्लिम, किताबुल मसाजिद, बाब सलातुल जमात व बयानुत तशदीद अलख, कदीमी कुतुब खाना कराची, 1/232।

واثر الترمذی عن مجاھد قال دخلت مع عبداللہ بن عمر مسجداً وقد اذن فیہ ونحن نرید ان نصلی فیہ فثوب المؤذن فخرج عبداللہ ۱ (الحدیث) اور ترمذی کے اس اثر کا بھی جواب ہو گیا جو حضرت مجاہد سے مروی ہے کہ "ہم حضرت عبداللہ بن عمر رضی اللہ تعالیٰ عنہ کے ساتھ ایک مسجد میں گئے جس میں اذان ہو چکی تھی اور ہم اسی مسجد میں نماز پڑھنا چاہتے تھے تو مؤذن نے تثویب کہی تو حضرت عبداللہ مسجد سے نکل گئے ۔"

اثر اٰخر عن ابی الشعثاء قال خرج رجل من المسجد بعدما اذن فیہ بالعصر وقال ابو ھریرۃ رضی اللہ تعالیٰ عنہ ما ھذا فقد عصی ابا القاسم صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم ۲۔ ایک اور اثر جو ابو الشعثاء سے مروی ہے کہ اذان عصر کے بعد ایک شخص مسجد سے نکل گیا تو حضرت ابوہریرہ رضی اللہ تعالیٰ عنہ نے فرمایا " اس نے ابوالقاسم صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کی نافرمانی کی ہے ۔"

فانھما علی وزان اثراقوی لم یھتدوا لہ وھو اثر مسلم عن عبداللہ بن مسعود رضی اللہ تعالیٰ عنہ: ان من سنن الھدی الصلوٰۃ فی المسجد الذی یؤذن فیہ ۳۔ یہ دونوں حدیثیں اسی روایت کے ہم پلہ ہیں جو امام مسلم نے حضرت عبداللہ بن مسعود رضی اللہ عنہ سے روایت کی۔ سند کے اعتبار سے یہ روایت مذکورہ بالا دونوں روایتوں سے قوی بھی ہے۔: " جس مسجد میں اذان ہوتی ہے اس میں نماز پڑھنا سننِ ہدیٰ ہے۔"

کما قد منا فی النفحۃ التاسعۃ یہ اثر ہم نفحہ تاسعہ فقہیہ میں ذکر کر آئے۔

۱ جامع الترمذی ابواب الصلوٰۃ باب ما جاء فی تثویب الفجر امین کمپنی دہلی ۱/۲۸ ۲ جامع الترمذی ابواب الصلوٰۃ باب ما جاء فی کراھیۃ الخروج من المسجد بعد الاذان امین کمپنی دہلی ۱/۲۸ ۳ صحیح مسلم کتاب المساجد باب صلوۃ الجماعۃ وبیان التشدید الخ قدیمی کتب خانہ کراچی ۱/۲۳۲

Fatawa Ridawiyyah - Volume 28

[Left Column - Arabic Content and Citations] In matters of jurisprudence, two great Imams in 'Fath al-Qadir' and 'Ghayat al-Bayan' have spared us the trouble, where it is stated regarding the mosque, meaning within its boundaries, due to the dislike of calling the Adhan inside it[1].

And it is surprising that the person arguing with the narration of Ibn Umar has presented an argument with a phrase he fabricated regarding 'Salat al-Masudi', of which there is no trace in it. He did not see in 'Salat al-Masudi' that this narration is mentioned as follows: "Indeed, Abdullah ibn Umar (may Allah be pleased with them both) entered a mosque to pray, then the Mu'adhin came out and called for prayer[2]..." (Hadith). He attributed the 'Salat' to Imam al-Sarakhsi and the 'Salat' to Imam Abu Bakr Khwaharzadah (may Allah have mercy on them both). Similar to it in weakness, or rather even weaker, is relying on a Marfu' Hadith which they were unable to find; we were the ones who pointed it out to them, so some of them held onto it, and it is the Hadith of Ibn Majah.

[Right Column - Urdu Content and Explanation] But we do not need to answer this because two illustrious Imams have already answered it on our behalf in 'Fath al-Qadir' and 'Ghayat al-Bayan'. These gentlemen stated in the commentary on the mosque: "The meaning is that in a mosque within whose boundaries the Adhan is called, it is Sunnah to perform prayer, as calling the Adhan inside the mosque is disliked (Makruh)."

The person arguing from the narration of Abdullah ibn Umar (may Allah be pleased with him) added the word 'fihi' (in it) from himself in this text and gave the reference of 'Salat al-Masudi'. However, in 'Salat al-Masudi', this narration is reported from 'Salat Imam al-Sarakhsi' and 'Salat Imam Abu Bakr Khwaharzadah' in these words: "Indeed, Abdullah bin Umar (may Allah be pleased with them both) entered a mosque to pray, so the Mu'adhin came out and called for prayer" (Hadith). That is, the word 'fihi' is not in the original text. In terms of the chain of transmission and reasoning, there is another Hadith even weaker than this of which they were unaware; we guided them to it, then some of them caught hold of its chain as well. Ibn Majah reported that Hadith from Uthman bin Affan (may Allah be pleased with him).

[Footnotes] [1] Fath al-Qadir, Book of Prayer, Chapter on Friday Prayer, Maktabah Nuriyah Ridawiyyah, Sukkur, 2/29. [2] Salat al-Mas'ud, Chapter 21 regarding the Call to Prayer, Muhammadi Press, Bombay, 2/95.

फ़तावा रज़विया - जिल्द 28

[बायां कॉलम - अरबी विषय-वस्तु और उद्धरण] न्यायशास्त्र के मामलों में, दो महान इमामों ने 'फ़तह अल-क़दीर' और 'ग़ायत अल-बयान' में हमारे लिए परेशानी कम कर दी है, जहाँ मस्जिद के बारे में कहा गया है, यानी इसकी सीमाओं के भीतर, क्योंकि इसके अंदर अज़ान देना नापसंद (मक़रूह) है[1]।

और यह आश्चर्यजनक है कि इब्न उमर के कथन से तर्क देने वाले ने 'सलात अल-मसऊदी' के संबंध में अपनी गढ़ी हुई इबारत से तर्क दिया है, जिसका उसमें कोई निशान नहीं है। उसने 'सलात अल-मसऊदी' में नहीं देखा कि यह रिवायत इस प्रकार वर्णित है: "निश्चित रूप से अब्दुल्ला बिन उमर (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) एक मस्जिद में नमाज़ पढ़ने के लिए दाखिल हुए, फिर मुअज़्ज़िन बाहर निकला और नमाज़ के लिए पुकारा[2]..." (हदीस)। उसने 'सलात' को इमाम सरख्सी और इमाम अबू बक्र ख्वाहरज़ादा (अल्लाह उन दोनों पर दया करे) की ओर मन्सूब किया। इसी तरह की कमज़ोरी में, बल्कि उससे भी अधिक कमज़ोर, एक मरफ़ू हदीस पर भरोसा करना है जिसे वे पाने में असमर्थ रहे; हमने ही उन्हें इसकी ओर इशारा किया था, तो उनमें से कुछ ने इसे पकड़ लिया, और वह इब्न माजा की हदीस है।

[दायां कॉलम - उर्दू विषय-वस्तु और व्याख्या] लेकिन हमें इसका उत्तर देने की आवश्यकता नहीं है क्योंकि हमारी ओर से इसका उत्तर दो प्रतापी इमामों ने 'फ़तह अल-क़दीर' और 'ग़ायत अल-बयान' में दे दिया है। इन महानुभावों ने मस्जिद की व्याख्या में फरमाया: "अर्थ यह है कि जिस मस्जिद की सीमाओं में अज़ान होती हो, वहाँ नमाज़ अदा करना सुन्नत है, क्योंकि मस्जिद के अंदर अज़ान देना मकरूह है।"

अब्दुल्ला इब्न उमर (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) के प्रभाव से दलील देने वाले ने इस इबारत में अपनी तरफ से 'फ़ीही' (उसमें) शब्द जोड़ दिया और संदर्भ में 'सलात मसऊदी' का नाम लिख दिया, हालाँकि 'सलात मसऊदी' में यह रिवायत 'सलात इमाम सरख्सी' और 'सलात इमाम अबू बक्र ख्वाहरज़ादा' से इन शब्दों में वर्णित है: "अब्दुल्ला बिन उमर (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) एक मस्जिद में नमाज़ पढ़ने के लिए दाखिल हुए, तो मुअज़्ज़िन बाहर निकला और नमाज़ के लिए पुकारा" (हदीस)। यानी मूल इबारत में 'फ़ीही' शब्द नहीं है। सनद (प्रमाण) और दलील के लिहाज़ से इससे भी ज़्यादा ज़ईफ़ (कमज़ोर) एक और हदीस है जिससे वे गाफिल (अनजान) थे, हमने ही उनकी रहनुमाई

की थी, तो कुछ ने उससे भी सनद पकड़ ली। इब्न माजा ने वह हदीस उस्मान बिन अफ़ान (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) से रिवायत की।

[पादलेख] [1] फ़तह अल-क़दीर, किताबुस-सलात, जुमे की नमाज़ का अध्याय, मकतबा नूरिया रज़विया, सुक्कुर, 2/29. [2] सलातुल मसऊद, अध्याय 21, अज़ान के बयान में, मुहम्मदी प्रेस, बंबई, 2/95.

[بایاں کالم - عربی متن و حوالہ جات] الفقهية وقد كفانا المؤنة الامامان الجليلان في فتح القدير وغاية البيان اذقال في المسجد ای فی حدوده لكراهة الاذان فی داخله [1]۔ والعجب ان المحتج بأثر ابن عمر هذا قد احتج بعبارة اختلقها على صلوة المسعودي لا اثر لها فيها ولم ير في صلوة المسعودی انه ذكر هذا الاثر هكذا ان عبد الله بن عمر رضی الله تعالی عنهما دخل مسجداً ليصلی فخرج المؤذن فنادی بالصلوة [2] (الحديث) وعزاه الصلوة الامام السرخسی وصلوة الامام ابی بكر خواهر زاده رحمهما الله تعالی .ومثله في الضعف بل اضعف والتمسك بحديث مرفوع لم يهتد والہ ايضا وانما دللنا هم عليه فتعلق به بعضهم وهو حديث ابن ماجة۔

[دایاں کالم - اردو متن و تشریح] مگر ہمیں اس کے جواب کی ضرورت نہیں کہ ہماری طرف سے اس کا جواب دو جلیل القدر امام فتح القدیر اور غایۃ البیان میں دے چکے ہیں کہ ان حضرات نے مسجد کی شرح میں فرمایا: "مطلب یہ کہ جس مسجد کی حدود میں اذان ہوتی ہو وہاں نماز ادا کرنی سنت ہے کہ مسجد کے اندر اذان مکروہ ہے۔"

عبداللہ ابن عمر رضی اللہ تعالیٰ عنہ کے اثر سے استدلال کرنے والے نے اس عبارت میں اپنی طرف سے فیہ کا اضافہ کردیا اور حوالہ میں صلوۃ مسعودی کا نام لکھا، حالانکہ صلوۃ مسعودی میں یہ روایت صلوۃ امام سرخسی اور صلوۃ امام ابوبکر خواہرزادہ سے ان الفاظ میں مروی ہے: ان عبداللہ بن عمر رضی اللہ تعالیٰ عنہما دخل مسجداً لیصلی فخرج المؤذن فنادی بالصلوۃ (الحدیث) یعنی اصل عبارت میں فیہ کا لفظ نہیں ہے سند اور استدلال کے اعتبار سے اس سے بھی زیادہ ضعیف ایک اور حدیث ہے جس سے وہ غافل تھے ہم نے ہی ان کی رہنمائی کی تھی، تو بعض نے اس سے بھی سند پکڑلی، ابن ماجہ نے وہ حدیث عثمان بن عفان رضی اللہ [عنہ سے روایت کی]۔

[حواشی] [1] فتح القدیر کتاب الصلوۃ باب صلوۃ الجمعۃ مکتبہ نوریہ رضویہ سکھر ۲/۲۹ [2] صلوۃ المسعود باب بیست و یکم در بیان بانگ نماز مطبع محمدی بمبئی ۲/۹۵

Volume 28 | Fatawa Rizwia

Narrated from the Commander of the Faithful Uthman (Allah be pleased with him) from the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him): "Whoever hears the Adhan in the mosque and then leaves without a need and does not intend to return, he is a hypocrite." (Arabic text) [Urdu Translation]: Narrated from him [Uthman] from the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) in these words: "He who heard the call for prayer in a mosque, then went out of the mosque without necessity and also has no intention to return, he is a hypocrite."

The reason the argument is weak is that 'in the mosque' in the hadith refers to the state of perceiving (hearing) the Adhan, not the Adhan itself. Do you not see Al-Munawi in 'At-Taysir' saying in his commentary on (whoever hears the Adhan) that it means (while he is in the mosque)? (Arabic text) [Urdu Explanation]: The reason for the weakness of the reasoning is that in the hadith 'in the mosque' is the context for perception (meaning the person hearing the call was in the mosque; the call itself was not inside the mosque). Imam Munawi, in his commentary named 'Taysir', explained this hadith by saying: "Whoever heard the Adhan in a state while he was in the mosque."

Rather, one hadith is sufficient as an explanation for another hadith. For Imam Ahmad narrated with an authentic chain from Abu Hurairah (Allah be pleased with him) that the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) commanded us: "When you are in the mosque and the call to prayer is given, let none of you leave until he has prayed." (Arabic text) [Urdu Explanation]: Rather, its explanation is given in another hadith itself. Imam Ahmad narrates with a sound chain from Hazrat Abu Hurairah (Allah be pleased with him): "When you are in the mosque and the Adhan is called, do not leave the mosque without performing the prayer."

But truly foolish and dull-witted is the one who clings to [only this] hadith... (Arabic text) [Urdu Explanation]: And it is extreme foolishness to base an argument on this hadith of Hazrat Abu Darda (Allah be pleased with him)...

1. Sunan Ibn Majah, Chapters on Adhan, Chapter: When the Adhan is called while you are in the mosque, etc. H.M. Saeed Company Karachi, p. 54.
2. At-Taysir Sharh al-Jami' al-Saghir, under the hadith "Whoever hears the Adhan", etc. Maktaba al-Imam al-Shafi'i Riyadh, 2/392.

3. Musnad Ahmad bin Hanbal, from Abu Hurairah, Al-Maktab al-Islami Beirut, 2/453.

आमिरुल मोमिनीन उस्मान (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत है कि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "जिसने मस्जिद में अज़ान सुनी और फिर बिना किसी ज़रुरत के बाहर निकला और वापस आने का इरादा भी नहीं रखता, तो वह मुनाफ़िक़ है।" (अरबी पाठ) [उर्दू अनुवाद]: उनसे (हज़रत उस्मान से) रिवायत है कि हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने इन शब्दों में फरमाया: "जिसने किसी मस्जिद में अज़ान पाई, उसके बाद मस्जिद से बिना ज़रुरत के बाहर निकला और वापस होने का इरादा भी नहीं, तो वह मुनाफ़िक़ है।"

दलील के कमज़ोर होने का कारण यह है कि हदीस में 'मस्जिद में' होना अज़ान सुनने वाले की स्थिति को दर्शाता है, न कि अज़ान को। क्या आपने इमाम मुनावी को 'तयसीर' में नहीं देखा, जहाँ उन्होंने "जिसने अज़ान सुनी" की व्याख्या में कहा है कि इसका अर्थ है "जबकि वह मस्जिद में था"? (अरबी पाठ) [उर्दू व्याख्या]: तर्क कमज़ोर होने की वजह यह है कि हदीस में 'फी अल-मस्जिद' (मस्जिद में) इदराक (सुनने) का संदर्भ है (यानी अज़ान सुनने वाला मस्जिद में था, अज़ान खुद मस्जिद के अंदर नहीं हुई थी; इमाम मुनावी ने अपनी व्याख्या 'तयसीर' में इस हदीस के बारे में फरमाया: "जिसने अज़ान इस हालत में सुनी कि वह मस्जिद में था")।

बल्कि, एक हदीस दूसरी हदीस की व्याख्या के लिए पर्याप्त है। इमाम अहमद एक सही सनद के साथ हज़रत अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत करते हैं कि रसूलुल्लाह (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने हमें आदेश दिया: "जब तुम मस्जिद में हो और नमाज़ के लिए पुकारा जाए, तो तुम में से कोई तब तक न निकले जब तक वह नमाज़ न पढ़ ले।" (अरबी पाठ) [उर्दू व्याख्या]: बल्कि खुद एक दूसरी हदीस में इसकी व्याख्या यही दी गई है। इमाम अहमद सही सनद के साथ हज़रत अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत करते हैं: "जब तुम मस्जिद में हो और अज़ान दी जाए, तो नमाज़ पढ़े बिना मस्जिद से बाहर न निकलो।"

लेकिन वह शख्स अत्यंत मूर्ख और कुंद-ज़ेहन है जो [सिर्फ़] इस हदीस को पकड़ लेता है... (अरबी पाठ) [उर्दू व्याख्या]: और यह घोर मूर्खता है कि हज़रत अबू दरदा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की इस हदीस से तर्क किया जाए...

1. सुनन इब्न माजा, अज़ान के अध्याय, अध्याय: जब अज़ान हो और आप मस्जिद में हों, आदि। एच.एम. सईद कंपनी कराची, पृ. 54.

2. अत-तयसीर शरह अल-जामी अल-सगीर, हदीस "जिसने अज़ान सुनी", आदि के अंतर्गत। मकतबा अल-इमाम अल-शाफ़ई रियाद, 2/392.
3. मुसनद अहमद बिन हंबल, अबू हुरैरा से, अल-मकतब अल-इस्लामी बेरूत, 2/453.

(بائیں کالم میں): عن امیر المؤمنین عثمان رضی اللہ تعالیٰ عنہ عن النبی صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم "من ادرکہ الاذان فی المسجد ثم خرج لم یخرج لحاجۃ وھو لایرید الرجعۃ فھو منافق"۔ فأن المسجد ظرف الادراك دون الاذان الا تری الی المناوی فی التیسیر اذ یقول فی شرحہ (من ادرکہ الاذان) وھو (فی المسجد) بل کفی الحدیث شرحاً للحدیث فلالامام احمد بسند صحیح عن ابی ھریرۃ رضی اللہ تعالیٰ عنہ قال امرنا رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم "اذا کنتم فی المسجد فنودی بالصلوۃ فلا یخرج احدکم حتی یصلی"۔ لکن السفیہ کل السفیہ والبلید کل البلید من تمسك بحدیث

(دائیں کالم میں): تعالیٰ عنہ سے انہوں نے حضور صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم سے ان الفاظ میں روایت کی: "جس نے کسی مسجد میں اذان پائی اس کے بعد مسجد سے بلا ضرورت باہر ہوا اور واپس ہونے کا ارادہ بھی نہیں تو وہ منافق ہے۔" استدلال ضعیف ہونے کی وجہ یہ ہے کہ حدیث میں فی المسجد ادراک کا ظرف ہے (یعنی اذان سننے والا مسجد میں تھا خود اذان مسجد میں نہیں ہوئی تھی، امام مناوی نے اپنی شرح بنام تیسیر میں اس حدیث کی شرح میں فرمایا: جس نے اذان اس حالت میں سنی کہ وہ مسجد میں تھا) بلکہ خود ایک دوسری حدیث میں اسکی شرح یہی فرمائی گئی، امام احمد سند صحیح کے ساتھ حضرت ابوہریرہ رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے روایت کرتے ہیں: "جب تم مسجد میں ہو اور اذان دی جائے تو نماز پڑھے بغیر مسجد سے باہر نہ نکلو۔" اور انتہائی بیوقوفی یہ ہے کہ حضرت ابودرداء رضی اللہ تعالیٰ عنہ کی اس حدیث سے استدلال

حواشی: 1 سنن ابن ماجہ ابواب الاذان باب اذا اذن وانت فی المسجد الخ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ص ۵۴ 2 التیسیر شرح الجامع الصغیر تحت الحدیث من ادرك الاذان الخ مکتبۃ الامام الشافعی ریاض ۲/۳۹۲ 3 مسند احمد بن حنبل عن ابی ھریرۃ المکتب الاسلامی بیروت ۲/۴۵۳

Fatawa Razvia, Volume 28

(Abu Dawood narrated): "I saw a man who had two green garments on him; he stood on the mosque and gave the call to prayer." (And in Abu al-Sheikh's narration of this Hadith): "on the roof of the mosque," and he placed his two fingers in his ears and called out (Actually, Hazrat Abdullah bin Zaid had seen this matter in a dream).

And the Hadith of Ibn Sa'd in his 'Tabaqat' from Nuwar, the mother of Zaid bin Thabit (may Allah be pleased with them both), she said: "My house was the tallest house around the mosque. Hazrat Bilal (may Allah be pleased with him) used to give the call to prayer from it from the beginning until the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) built his mosque and made it somewhat elevated on its roof, so he then began to give the call to prayer on its roof."

So in these narrations are explicit declarations that the Adhan was outside the mosque in the first sense. The ignorant person does not distinguish between benefits and harms. We have already mentioned several narrations as evidence for this; what then is the gain for those who claim the Adhan belongs inside the mosque? But the ignorant do not distinguish between profit and loss, and the fool digs his own grave with his own hooves.

Footnotes: 1. Sunan Abi Dawood, Book of Prayer, Chapter: How the Adhan is given, Aftab-e-Alam Press Lahore, 1/71. 2. Kanz al-Ummal, with reference to Abu al-Sheikh, Hadith 23123, Mu'assasat al-Risala Beirut, 8/331. 3. Al-Tabaqat al-Kubra by Ibn Sa'd, section on women of Bani Adi bin al-Najjar, biography of al-Nuwar bint Malik, Dar Sadir Beirut, 8/420.

फ़तावा रज़विया, खंड २८

(अबू दाऊद ने रिवायत किया): "मैंने एक आदमी को देखा जिस पर दो हरे कपड़े थे; वह मस्जिद पर खड़ा हुआ और अज़ान दी।" (और अबू अल-शेख की इस हदीस की रिवायत में): "मस्जिद की छत पर," और उसने अपनी दोनों उंगलियां अपने कानों में डालीं और अज़ान दी (वास्तव में हज़रत अब्दुल्ला बिन ज़ैद ने यह मामला सपने में देखा था)।

और इब्न साद की 'तबक़ात' में हज़रत ज़ैद बिन साबित की माँ नुवार (रज़ियल्लाहु तआला अन्हुमा) से रिवायत है, उन्होंने फ़रमाया: "मस्जिद के पास मेरा घर सबसे ऊँचा था। हज़रत बिलाल (रज़ियल्लाहु तआला अन्हु) शुरू से उसी पर अज़ान देते थे जब तक कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) ने अपनी मस्जिद नहीं बना ली और उसकी छत पर उसे कुछ ऊँचा कर दिया, फिर वह छत पर अज़ान देने लगे।"

तो इन रिवायतों में स्पष्ट घोषणाएँ हैं कि अज़ान पहले अर्थ के अनुसार मस्जिद के बाहर थी। अज्ञानी व्यक्ति लाभ और हानि के बीच अंतर नहीं करता है। हमने इसके प्रमाण के लिए पहले ही कई रिवायतों का उल्लेख किया है; तो मस्जिद के अंदर अज़ान के दावेदारों को इनसे क्या हासिल हुआ? लेकिन अज्ञानी लाभ और हानि में अंतर नहीं करता, और मूर्ख अपने ही खुरों से अपनी मौत खोदता है।

पाद-टिप्पणियाँ: १. सुनन अबी दाऊद, किताबुल सलात, बाब: अज़ान कैसे दी जाए, आफ़ताब-ए-आलम प्रेस लाहौर, १/७१। २. कंज़ुल उम्माल, बहवाला अबू अल-शेख, हदीस २३१२३, मुअस्सतुर रिसाला बेरूत, ८/३३१। ३. अल-तबक़ात अल-कुबरा इब्न साद, बनी अदी बिन अल-नज्जार की महिलाओं का उल्लेख, अल-नुवार बिन्त मालिक का जीवन परिचय, दार सादिर बेरूत, ८/४२०।

पृष्ठ २७० का ६८४ | आई.टी. मज्लिस ए दावत-ए-इस्लामी

ابي داؤد رأيت رجلاً كان عليه ثوبين اخضرين فقام على المسجد فاذن (ورواية ابي الشيخ فی هذا الحديث) على سطح المسجد فجعل اصبعيه في اذنيه ونادى، ورأى ذلك عبدالله بن زيد في المنام ۔ کیا جائے : " میں نے ایک آدمی کو دیکھا جس پر دوہرے کپڑے تھے تو اس نے مسجد کے اوپر کھڑے ہو کر اذان دی۔ (اور ابوالشیخ نے اسی حدیث کی روایت میں لفظ علی سطح المسجد، (مسجد کی چھت پر) کہا اور اپنی دونوں انگلیاں اپنے کان میں ڈالیں اور اذان دی (دراصل حضرت عبداللہ بن زید نے یہ معاملہ خواب میں دیکھا تھا) ۔"

وحديث ابن سعد في طبقاته عن نوار ام زيد بن ثابت رضی اللہ تعالیٰ عنهما قالت كان بيتی اطول بيت حول المسجد فكان بلال يؤذن فوقه من اول ما اذن الی ان بنی رسول اللہ صلی اللہ علیه وسلم مسجده فكان يوذن بعد علی ظهر المسجد وقد رفع له شيئی فوق ظهره ۔ اور طبقات ابن سعد میں حضرت زید ابن ثابت کی ماں نوار رضی اللہ تعالیٰ عنہا سے مروی ہے انہوں نے فرمایا کہ: "مسجد کے پڑوس میں میرا گھر سب سے اونچا تھا تو حضرت بلال رضی اللہ تعالیٰ عنہ ابتداء سے اسی پر اذان دیتے تھے لیکن جب حضور صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نے مسجد بنالی اور اس کی چھت پر کچھ اونچا کردیا، تو اسی پر اذان دینے لگے۔"

فان في هذه تصريحات بكون الاذان خارج المسجد بالمعنی الاول والجهول لا يميز بين المنافع والمضار وقد اسلفنا عدة روايات لهذا محتجين بها والسفه يبحث عن حتفه بظلفه۔ ہم بیان کر آئے ہیں کہ سب صورتیں مسجد بمعنی اول سے خارج ہیں ، تو ان سے داخل مسجد اذان کے مدعیوں کو کیا حاصل ؟ لیکن جاہل نفع اور نقصان میں فرق نہیں کرتا، اور بیوقوف اپنے کھر سے ہی اپنی موت کریدتا ہے۔

۱ سنن ابی داؤد کتاب الصلوۃ باب کیف الاذان آفتاب عالم پریس لاہور ۱/۷۱ ۲ کنز العمال بحوالہ ابی الشیخ حدیث ۲۳۱۲۳ موسسۃ الرسالہ بیروت ۸/۳۳۱ ۳ الطبقات الکبری لابن سعد و من النساء بنی عدی بن النجار ترجمہ النوار بنت مالک دار صادر بیروت ۸/۴۲۰

Arabic Text Section: Section 17: Two foolish individuals from them relied on the narration of Ibn Majah from Abdullah bin Zaid (may Allah be pleased with him) regarding it, saying that the Messenger of Allah (may Allah send peace and blessings upon him) said: "Indeed your companion has seen a vision, so go out with Bilal to the mosque and convey it to him, and let Bilal call out with it, for he is more resonant in voice than you." He said: "So I went out with Bilal to the mosque and began conveying it to him while he called out with it." And this, as you see, is more like delirium. Firstly: Where is "going out to the mosque" compared to "entering the mosque"? Secondly: The Messenger of Allah (may Allah send peace and blessings upon him) had no assembly place other than his noble mosque, and there was nothing between the mosque and the noble chambers; they were just on the eastern edge of the mosque. Abdullah bin Zaid's coming to him (may Allah send peace and blessings upon him) was in the last part of the night near dawn, as compiled by...

Urdu Text Section: Section 17: Two foolish individuals argued using this Hadith from Ibn Majah narrated by Hazrat Abdullah bin Zaid: "The Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) said: 'Your companion (Abdullah bin Zaid) has seen a dream, so O Abdullah! Go to the mosque with Bilal (may Allah be pleased with him); you dictate the words and let Bilal announce them, for his voice is louder than yours.' Hazrat Abdullah says: 'I went with Bilal towards the mosque; I was dictating the words of the Adhan to Bilal and Hazrat Bilal was repeating them loudly.'" This reasoning is like delirium (nonsense). Firstly: There is a world of difference between going towards a mosque and entering it (and the Hadith speaks of going towards the mosque, not entering it). Secondly: There was no distance between the blessed mosque of the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) and the chambers of the pure wives; the chambers were on the eastern edge of the mosque. Thus, right outside the door, the sitting area of the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) was within the blessed mosque itself. Hazrat Abdullah bin Zaid's arrival at the Prophet's (peace and blessings of Allah be upon him) side was at the end of the night near dawn, as specified by Imam Abu Dawud...

Footnote: 1. Sunan Ibn Majah, Chapters on Adhan, Chapter on the Beginning of Adhan, HM Saeed Company Karachi, p. 51.

अरबी पाठ अनुभाग: नफ़हा 17: उनमें से दो मूर्खों ने अब्दुल्ला बिन ज़ैद (रज़ियल्लाहु अन्हु) से इब्न माजा के इस वर्णन का सहारा लिया कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "तुम्हारे साथी ने एक ख़्वाब देखा है, इसलिए बिलाल के साथ मस्जिद की तरफ़ निकलो और उन्हें वह शब्द बताओ और बिलाल उनके साथ अज़ान दें, क्योंकि उनकी आवाज़ तुमसे अधिक बुलंद है।" उन्होंने कहा: "तो मैं बिलाल के साथ मस्जिद की तरफ़ निकला और उन्हें शब्द बताने लगा जबकि वह उनके साथ पुकार रहे थे।" और यह, जैसा कि आप देख रहे हैं, प्रलाप (बकवास) के समान है। पहला: "मस्जिद की तरफ़ जाने" और "मस्जिद में प्रवेश करने" के बीच क्या तुलना है? दूसरा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के पास उनकी पाक मस्जिद के अलावा कोई सभा स्थल नहीं था, और मस्जिद और पवित्र हुजरों के बीच कोई दूरी नहीं थी; वे बस मस्जिद के पूर्वी किनारे पर थे। और अब्दुल्ला बिन ज़ैद का हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के पास आना रात के आख़िरी हिस्से में सुबह के क़रीब था, जैसा कि संकलित किया गया है...

उर्दू पाठ अनुभाग: नफ़हा 17: दो मूर्खों ने इब्न माजा की इस हदीस से तर्क दिया जो हज़रत अब्दुल्ला बिन ज़ैद से वर्णित है: "हुज़ूर सैय्यद-ए-आलम (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया कि तुम्हारे साथी (अब्दुल्लाह बिन ज़ैद) ने एक ख़्वाब देखा है, तो ऐ अब्दुल्लाह! बिलाल (रज़ियल्लाहु अन्हु) के साथ मस्जिद की तरफ़ जाओ, तुम उन्हें सिखाओ और बिलाल पुकार कर ऐलान करें क्योंकि उनकी आवाज़ तुमसे बुलंद है। हज़रत अब्दुल्लाह कहते हैं कि मैं बिलाल के साथ मस्जिद की तरफ़ गया, मैं बिलाल को अज़ान के कलिमात सिखाता रहा और हज़रत बिलाल उन्हें पुकार कर दोहराते रहे।" यह तर्क प्रलाप (बकवास) जैसा है। पहला: मस्जिद की तरफ़ जाने और मस्जिद में दाखिल होने में ज़मीन-आसमान का फ़र्क़ है (और हदीस शरीफ़ में मस्जिद की तरफ़ जाने की बात है, मस्जिद में दाखिल होने की नहीं)। दूसरा: हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की मस्जिद-ए-मुबारक और अज़वाज-ए-मुतहरात (पवित्र पत्नियों) के हुजरों के बीच कोई फासला नहीं था, हुजरे मस्जिद के पूर्वी किनारे पर थे। तो दरवाज़े से बाहर हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की बैठने की जगह खुद मस्जिद-ए-मुबारक ही थी। हज़रत अब्दुल्लाह बिन ज़ैद का हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के पास आना रात के आख़िरी हिस्से में सुबह के क़रीब था, जैसा कि इमाम अबू दाऊद ने स्पष्ट किया है...

पाद-टिप्पणी: 1. सुनन इब्न माजा, अज़ान के अध्याय, अज़ान की शुरुआत का अध्याय, एच.एम. सईद कंपनी कराची, पृ. 51।

عربی متن کا حصہ: نفحہ ۱۷: تعلق سفیھان منھم بروایۃ ابن ماجۃ عن عبداللہ بن زید رضی اللہ تعالیٰ عنہ فیہا، قال رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم ان صاحبکم قدرای رؤیا فاخرج مع بلال الی المسجد فالقھا علیہ ولیناد بلال فانہ اندی صوتا منك قال فخرجت مع بلال الی المسجد فجعلت القیہا علیہ وھو ینادی بھا۱ و ھذا کما تری اشبہ بالھذیان۔ فاولاً: این الخروج الی المسجد عن الدخول فی المسجد، ثانیاً: لم یکن لرسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم مجلس غیر مسجدہ الکریم ولا بین المسجد و الحجرات الشریفۃ شیئ انما کانت علی حافۃ المسجد الشرقیۃ واتیان عبداللہ بن زید الیہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کان من آخر اللیل قریبا من الصباح کما جمع بہ

اردو متن کا حصہ: نفحہ ۱۷: دو بیوقوفوں نے ابنِ ماجہ کی اس حدیث سے استدلال کیا جو حضرت عبداللہ بن زید سے مروی ہے: ”حضور سیدِ عالم صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نے فرمایا کہ تمہارے ساتھی (عبداللہ بن زید) نے خواب دیکھا ہے تو اے عبداللہ ! بلال رضی اللہ تعالیٰ عنہ کے ساتھ مسجد کی طرف جاؤ تم تلقین کرو اور بلال پکار کر اعلان کریں کہ وہ تم سے بلند آواز ہیں۔ حضرت عبداللہ کہتے ہیں کہ میں بلال کے ساتھ مسجد کی طرف گیا، میں بلال پر کلماتِ اذان تلقین کرتا اور حضرت بلال اسے پکار کر دہراتے۔ یہ استدلال ہذیان جیسا ہے۔ اولاً: مسجد کی طرف جانے اور مسجد میں داخل ہونے میں زمین و آسمان کا فرق ہے (اور حدیث شریف میں مسجد کی طرف جانے کی بات ہے مسجد میں داخل ہونے کی نہیں ۔) ثانیاً: حضور صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کی مسجد مبارک اور حجراتِ ازواجِ مطہرات میں کوئی فاصلہ نہ تھا حجرے مسجد کے مشرقی کنارہ پر تھے، تو دروازہ سے باہر حضور صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کی نشست گاہ مسجد مبارک ہی

میں تھی۔ حضور صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کے پاس حضرت عبداللہ بن زید کا آنا قریب صبح رات کے آخری حصہ میں تھا، اس کی تصریح امام ابوداؤد نے

حاشیہ: ۱ سنن ابنِ ماجہ ابواب الاذان باب بدأ الاذان ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ص ۵۱

Fatawa Razawiyya Volume 28

[Original Arabic text and its Urdu explanation] Between the narration of Abu Dawud: "When it became morning, I came to the Messenger of Allah, peace and blessings of Allah be upon him" (1) and the narration of Ibn Majah: "The Ansari came to the Messenger of Allah, peace and blessings of Allah be upon him, by night" (2). The summary of this is that his arrival was in the last part of the night, slightly before dawn. The words of both narrations are as follows: "I came to the service of the Messenger of Allah, peace and blessings of Allah be upon him, at the time of morning" (Abu Dawud). "The Ansari came to the service of the Messenger of Allah, peace and blessings of Allah be upon him, at night" (Ibn Majah). And this was not a time for the Messenger of Allah, peace and blessings of Allah be upon him, to go out, nor for anyone to enter the noble chambers. Thus, at that time, the Holy Prophet, peace and blessings of Allah be upon him, was either in the blessed mosque or in the noble chamber. Given this situation, Hazrat Abdullah was in the mosque at that time. This is what is apparent from the narrations; otherwise, the possibility itself exists which would invalidate the deduction. And if someone present in the mosque is told "go to the mosque," it certainly does not mean to leave the mosque and then come back into it. Rather, it means to go to the furthest boundary of the mosque. It is as if the Master (Prophet) wanted to guide with these words that the Azan should be given within the boundaries of the mosque, not inside the mosque, nor far from the mosque. Just as the sky...

Footnotes: 1. Sunan Abi Dawud, Book of Prayer, Chapter on How the Call to Prayer (Azan) is, Aftab-e-Alam Press Lahore, 1/72. 2. Sunan Ibn Majah, Chapters on Call to Prayer, Chapter on the Beginning of the Call to Prayer, H.M. Saeed Company Karachi, p. 52.

Page 272 of 684

फ़तावा रज़विया जिल्द 28

[मूल अरबी पाठ और उसका उर्दू स्पष्टीकरण] अबू दाऊद के वर्णन के बीच: "जब सुबह हुई, मैं अल्लाह के रसूल, सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम के पास आया" (1) और इब्न माजह का वर्णन: "अंसारी रात में अल्लाह के रसूल, सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम के पास आए" (2)। इसका सार यह है कि उनकी उपस्थिति रात के अंतिम भाग में, फज्र से थोड़ा पहले थी। दोनों वर्णनों के शब्द इस प्रकार हैं: "मैं सुबह के समय अल्लाह के रसूल, सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम की सेवा में आया" (अबू दाऊद)। "रात में अंसारी अल्लाह के रसूल, सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम की सेवा में आए" (इब्न माजह)। और यह समय अल्लाह के रसूल, सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम के बाहर जाने का नहीं था, और न ही किसी के पाक कमरों (हुजरा शरीफ़ा) में प्रवेश करने का था। तो उस समय हुज़ूर सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम या तो मस्जिद-ए-मुबारक में थे या हुजरा शरीफ़ा में। इस स्थिति को देखते हुए हज़रत अब्दुल्ला उस समय मस्जिद में ही थे। रिवायतों से यही ज़ाहिर है, वरना इसकी संभावना तो है ही जो तर्क(इस्तिदलाल) को अमान्य कर देती है। और मस्जिद में मौजूद रहने वाले से अगर यह कहा जाए कि 'मस्जिद की ओर जाओ', तो इसका यह मतलब हरगिज़ न होगा कि मस्जिद से निकलकर फिर मस्जिद में आओ, बल्कि मतलब यह होगा कि मस्जिद की आखिरी सीमा तक जाओ। मानो सरकार इन शब्दों से यह मार्गदर्शन करना चाहते हैं कि अज़ान मस्जिद की सीमाओं के भीतर दी जाए, मस्जिद में नहीं, और न ही मस्जिद से दूर। जैसा कि आसमान...

पाद-टिप्पणियाँ: 1. सुनन अबी दाऊद, किताबुस सलात, बाब: अज़ान कैसे दी जाए, आफ़ताब-ए-आलम प्रेस लाहौर, 1/72. 2. सुनन इब्न माजह, अबवाबुल अज़ान, बाब: अज़ान की शुरुआत, एच.एम. सईद कंपनी कराची, पृ. 52.

पृष्ठ 272 का 684

بین روایۃ ابی داؤد "فلما اصبحت اتیت رسول اللہ صلی اللہ تعالی علیہ وسلم" ۱ - وروایۃ ابن ماجۃ "فطرق الانصاری رسول اللہ صلی اللہ تعالی علیہ وسلم لیلا" ۲ - ولم یکن ھذا ابان خروجہ صلی اللہ تعالی علیہ وسلم عن مسجدہ الکریم ولا دخول احد علیہ فی الحجرۃ الکریمۃ فلم یکن صلی اللہ تعالی علیہ وسلم اذ ذاک الا فی المسجد الشریف او الحجرۃ المنیفۃ۔ وعلی کل کان عبد اللہ حین اتاہ صلی اللہ تعالی علیہ وسلم فی المسجد ھذا ھو الظاھر ولو لم یکن ظاھرًا لکفانا الاحتمال لقطع الاستدلال ومعلوم ان من کان فی المسجد اذا قیل لہ اخرج الی المسجد یستحیل ان یراد بہ اخرج حتی تدخل المسجد، وانما یراد بہ اخرج الی منتھی حد المسجد وحینئذ تکون | اپنی روایت میں کی ہے۔ اور ابن ماجہ نے اپنی روایت میں جس کا حاصل یہ ہے کہ ان کی حاضری آخری شب میں فجر سے کچھ پہلے تھی، الفاظ دونوں روایتوں کے مندرجہ ذیل ہیں: "صبح کے وقت رسول اللہ صلی اللہ تعالی علیہ وسلم کی خدمت میں آیا" (ابی داود)۔ "رات میں انصاری رسول اللہ صلی اللہ تعالی علیہ وسلم کی خدمت میں آئے" (ابن ماجہ) اور یہ وقت رسول اللہ صلی اللہ تعالی علیہ وسلم کے باہر جانے کا نہ تھا، نہ کسی کے حجرہ شریفہ میں داخل ہونے کا تھا، تو اس وقت حضور صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم یا تو مسجد مبارک میں تھے یا حجرہ شریفہ میں، تو اس صورت حال کے پیش نظر حضرت عبداللہ اس وقت مسجد میں ہی تھے۔ روایات سے یہی ظاہر ہے ورنہ اس کا احتمال تو ہے ہی جو استدلال کو باطل کر دیتا ہے اور مسجد میں موجود رہنے والے سے یہ کہا جائے کہ مسجد کی طرف جاؤ اس کا یہ مطلب ہر گز نہ ہو گا کہ مسجد سے نکل کر پھر مسجد میں آؤ بلکہ مطلب یہ ہو گا کہ مسجد کی انتہائی حد تک جاؤ۔ گویا سرکار ان الفاظ سے یہ رہنمائی کرنا چاہتے ہیں کہ مسجد کی حدود میں اذان دی جائے مسجد میں نہیں، نہ مسجد سے دور۔ جیسا کہ آسمان |

۱ سنن ابی داود کتاب الصلوٰۃ باب کیف الاذان آفتاب عالم پریس لاہور ۷۲/۱ ۲ سنن ابن ماجہ ابواب الاذان باب بد الاذان ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ص ۵۲

Fatawa Razawiya Volume 28

The wisdom in expressing guidance to call for prayer (Adhan) at the boundaries of the mosque, not inside it nor far from it, as shown to him (the Prophet, peace be upon him) by the angel descending from heaven. Thus, this Hadith is evidence for us against the opponents, while the ignorant ones reverse it. Evidence that the angel showed him the Adhan outside the mosque is that he stood on a portion of the wall above the roof. The command of the descending angel was solely for instruction; therefore, he ordered to leave the interior of the mosque and move toward the boundaries of the mosque. All praise be to Allah.

Thirdly: Even if we were to set aside all arguments, we have already provided a comprehensive, complete, sufficient, and satisfactory answer that in all such narrations, by 'mosque', one of the latter two meanings is intended. All praise be to Allah.

Note: When the statement of Ash-Shurunbulali in 'Maraqi al-Falah' is added to this—that 'it is disliked (Makruh) to give Adhan while sitting'—because it contradicts the characteristic of the descending angel, then the Hadith of the angel, despite its numerous narrations many of which we have already presented, would be an independent proof of the dislike of calling Adhan inside the mosque. So understand this from it. May his Lord protect him. 12.

And when the statement of Shurunbulali mentioned in 'Maraqi al-Falah' is combined with this—namely, giving Adhan while sitting is disliked because it goes against the attribute of the angel who descended for Adhan—then the Hadith regarding the angel, despite the many narrations we have mentioned, will serve as evidence for the dislike of [giving Adhan] inside the mosque. So understand this. (T)

1. Maraqi al-Falah with Hashiyah al-Tahtawi, Book of Salat, Chapter on Adhan, Dar al-Kutub al-Ilmiyyah, Beirut, p. 200. Page 273 of 684

फतावा रज़विया जिल्द 28

मस्जिद की सीमाओं में अज़ान देने का निर्देश देने में हिकमत यह है कि अज़ान न तो मस्जिद के भीतर हो और न ही उससे बहुत दूर, जैसा कि स्वर्ग से उतरने वाले फ़रिश्ते ने उन्हें (नबी सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) दिखाया था। अतः यह हदीस हमारे लिए विरोधियों के विरुद्ध प्रमाण है, जबकि अज्ञानी इसे उलट देते हैं। और इस बात का प्रमाण कि फ़रिश्ते ने उन्हें मस्जिद के बाहर अज़ान दिखाई, यह है कि वह छत के ऊपर दीवार के एक हिस्से पर खड़े थे और वह केवल सिखाने के लिए आए थे, इसलिए आपने आदेश दिया कि मस्जिद के भीतर से निकलकर मस्जिद के किनारों की ओर जाओ। अल्लाह का शुक्र है।

तीसरा: और यदि इन सब बातों से हटकर भी देखा जाए, तो हम एक पूर्ण और सामान्य उत्तर दे चुके हैं कि ऐसी सभी रिवायतों में 'मस्जिद' से उसके दूसरे और तीसरे अर्थ अभिप्रेत हैं। अल्लाह का शुक्र है।

नोट: जब इसके साथ 'मराक़ी अल-फ़लाह' में वर्णित शूरुनबुलाली के कथन को जोड़ा जाए—कि 'बैठकर अज़ान देना मकरूह है'—क्योंकि यह उतरने वाले फ़रिश्ते की विशेषता के विरुद्ध है, तो फ़रिश्ते वाली हदीस, उन अनेक रिवायतों के बावजूद जिन्हें हम पहले ही विस्तार से प्रस्तुत कर चुके हैं, मस्जिद के भीतर अज़ान देने की कराहियत (मकरूह होने) पर अपने आप में एक स्वतंत्र प्रमाण होगी। तो इसे इससे समझें। उसका रब उसकी रक्षा करे। 12.

और जब इसके साथ 'मराक़ी अल-फ़लाह' में वर्णित शूरुनबुलाली के कथन को मिलाया जाए, अर्थात् बैठकर अज़ान देना मकरूह है क्योंकि इसमें अज़ान के लिए उतरने वाले फ़रिश्ते की सिफ़त का विरोध है, तो फ़रिश्ते वाली हदीस उन रिवायतों की बहुतायत के बावजूद जिन्हें हम बयान कर चुके हैं, मस्जिद के अंदर की कराहियत पर दलील होगी। अतः इसे समझें। (त)

1. मराक़ी अल-फ़लाह मय हाशियतुल तहतावी, किताबुस सलात, बाबुज़ अज़ान, दारुल कुतुबुल इल्मिया, बेरुत, पृष्ठ 200. पृष्ठ 273 / 684

الحكمة في التعبير بالارشاد الى ان يؤذن في حدود المسجد لافيه لا بعيدًا منه كما اراه النازل من السماء عليه الصلوة والسلام فكان الحديث دليلًا لنا عليهم والجهلة يعكسون ومما يشهد له ان النازل من السماء اراه الاذان خارج المسجد اذقام على حصة الجدار فوق السطح و ماكان امرعه النازل الا للتعليم فلذا امران يخرج من المسجد الى حدوده ولله الحمد۔ سے اترنے والے فرشتے نے انہیں دکھایا تھا۔ پس یہ حدیث تو مخالفین کے خلاف ہماری دلیل ہے، اور وہ اس کو الٹ رہے ہیں۔ اور اس بات کی دلیل کہ فرشتے نے انہیں مسجد سے باہر اذان دے کر دکھایا تھا۔ یہ ہے کہ وہ مسجد کی چھت پر دیوار کے اوپر کھڑا ہوا تھا اور وہ تعلیم کے لئے ہی آیا تھا اس لئے آپ نے حکم دیا کہ اندرونِ مسجد سے نکل کر مسجد کے کنارے کی طرف جاؤ، فالحمد للہ۔

وثالثًا: لو تنزلنا عن الكل فقد ذكرنا الجواب العام التام الشافي الكافي ان المراد بالمسجد احد المعنيين الاخيرين ولله الحمد۔ ثالثاً: اور ان سب سے قطع نظر کیا جائے تو ہم ایک تام اور عام جواب دے چکے ہیں کہ ایسی تمام روایتوں میں مسجد سے اس کے دوسرے اور تیسرے معنٰی مراد ہیں۔

عه: واذ اضم الى ذلك قول الشرنبلالي في مراقي الفلاح (يكره اذان قاعد) لمخالفة صفة الملك النازل ۱۸ لكان حديث الملك على كثرة رواياته التي قدمنا كثيرا منها دليلا براسه على كراهة الاذان داخل المسجد فافهم منه حفظه ربه ۱۲۔ اور جب اس کے ساتھ مراقی الفلاح میں مذکور قول شرنبلالی کو ملایا جائے، یعنی بیٹھ کر اذان دینا مکروہ ہے کیونکہ اس میں اذان کے لئے اترنے والے فرشتے کی صفت کی مخالفت ہے، تو فرشتے والی حدیث باوجود ان روایاتِ کثیرہ کے جن کو ہم بیان کر چکے ہیں مسجد کے اندر کی کراہیت پر دلیل ہوگی۔ پس اس کو سمجھ(ت)

1 مراقی الفلاح مع حاشیة الطحطاوی کتاب الصلوة باب الاذان دار الکتب العلمیة بیروت ص ۲۰۰

صفحہ 273 از 684

Fatawa Razawiyya Volume 28

Nafha 18: Some wicked Wahhabis tried to prove their false objective through the verses of the Great Quran, while the Great Quran can never be a supporter of falsehood. They say that the Great Quran says: "(O Abraham!) Announce Hajj among the people." 1

And Sa'id bin Mansur and other Hadith scholars narrated from Mujahid: "When Prophet Ibrahim (peace be upon him) was commanded to announce Hajj, he stood on Maqam Ibrahim and called out in a voice that was heard between the East and the West: 'O people! Respond to your Lord.'" 2

Ibn al-Mundhir and Ibn Abi Hatim narrated from Mujahid (may Allah be pleased with him): "When Prophet Ibrahim (peace be upon him) stood on Maqam Ibrahim to make the announcement, it began to rise with him until it became higher than all the mountains on earth. From that height, he announced the Hajj to the people, and it was heard even from beneath the seven seas." 3

Ibn Jarir narrated from Mujahid...

Footnotes: 1. The Holy Quran 22/27. 2. Al-Durr al-Manthur via Sa'id bin Mansur under verse 22/27, Hadith 13882, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut 6/33; Tafsir al-Quran by Ibn Abi Hatim under verse 22/27, Hadith 13880, Maktaba Nizar Mustafa al-Baz, Makkah 8/248. 3. Tafsir al-Quran by Ibn Abi Hatim under verse 22/27, Hadith 13880, Maktaba Nizar Mustafa al-Baz, Makkah 8/248.

फतावा रज़विया जिल्द 28

नफ़हा 18: कुछ दुष्ट वहाबियों ने महान कुरान की आयतों के माध्यम से अपने झूठे उद्देश्य को सिद्ध करने का प्रयास किया है, जबकि महान कुरान कभी भी झूठ का समर्थक नहीं हो सकता। वे कहते हैं कि महान कुरान ने फरमाया: "(ऐ इब्राहिम!) लोगों में हज का एलान करो।" 1

और सईद बिन मंसूर और अन्य मुहद्दिसों ने हज़रत मुजाहिद से रिवायत की: "जब हज़रत इब्राहिम (अलयहिस्सलाम) को हज का एलान करने का हुक्म हुआ, तो आप मकाम-ए-इब्राहिम पर खड़े हुए और बुलंद आवाज़ में फरमाया (जिसे पूर्व और पश्चिम के सभी लोगों ने सुना) कि 'ऐ लोगो! अपने रब का जवाब दो'।" 2

इब्न अल-मुन्ज़िर और इब्न अबी हातिम ने हज़रत मुजाहिद (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत किया कि जब हज़रत इब्राहिम (अलयहिस्सलाम) एलान के लिए मकाम-ए-इब्राहिम पर खड़े हुए, तो वह उन्हें लेकर बुलंद होने लगा यहाँ तक कि वह ज़मीन के तमाम पहाड़ों से ऊँचा हो गया, आपने उसी बुलंदी से लोगों में हज का एलान किया जो सात समुद्रों की तह से भी सुना गया। 3

इब्न जरीर ने हज़रत मुजाहिद से रिवायत की...

फुटनोट्स: 1. कुरान करीम 22/27। 2. अल-दुर्र अल-मंसूर, सईद बिन मंसूर के हवाले से, आयत 22/27 हदीस 13882 के तहत, दार अह्या अल-तुराथ अल-अरबी बेरूत 6/33; तफ़सीर अल-कुरान इब्न अबी हातिम, आयत 22/27 हदीस 13880 के तहत, मकतबा निज़ार मुस्तफ़ा अल-बाज़ मक्का 8/248। 3. तफ़सीर अल-कुरान इब्न अबी हातिम, आयत 22/27 हदीस 13880 के तहत, मकतबा निज़ार मुस्तफ़ा अल-बाज़ मक्का 8/248।

فتاوی رضویہ جلد ۲۸

نفحہ ۱۸: حاول بعض الوھابیۃ الفجرۃ ان یثبت مطلوبہ الباطل بآیات القرآن العظیم وحاشا القرآن ان یکون لباطل ظھیرا قال عز وجل: "وَأَذِّنْ فِي النَّاسِ بِالْحَجِّ" ۱ نفحہ ۱۸: بعض وہابی صاحبان نے اپنا مقصد قرآن پاک سے ثابت کرنے کا قصد کیا ہے حالانکہ قرآن عظیم باطل کا مددگار نہیں ہو سکتا۔ وہ کہتے ہیں کہ قرآن عظیم نے فرمایا: "(اے ابراہیم!) لوگوں میں حج کا اعلان کرو۔"

واخرج سعید بن منصور وآخرون عن مجاھد قال لما امر ابراھیم ان یوذن في الناس بالحج، قام علی المقام فنادی بصوت اسمع من بین المشرق والمغرب، یا ایھا الناس اجیبوا ربکم۔ ۲ اور سعید بن منصور اور دوسرے محدثین نے حضرت مجاہد سے روایت کی: "جب حضرت ابراہیم علیہ السلام کو حج کے اعلان کرنے کا حکم ہوا تو آپ نے مقام ابراہیم پر کھڑے ہو کر بلند آواز سے فرمایا (جسے مشرق و مغرب کے سبھی لوگوں نے سنا) کہ اے لوگو! اپنے رب کا جواب دو۔"

واخرج ابن المنذر وابن ابی حاتم عن مجاھد قال تطاول بہ المقام حتی کان کاطول جبل في الارض فاذن فیھم بالحج فاسمع من تحت البحور السبع۔ ۳ ابن المنذر وابن ابی حاتم نے حضرت مجاہد رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے روایت کیا کہ جب حضرت ابراہیم علیہ السلام مقام ابراہیم پر اعلان کے لئے کھڑے ہوئے تو وہ انہیں لے کر بلند ہونے لگا یہاں تک کہ زمین کے تمام پہاڑوں سے بلند ہو گیا، آپ نے اسی بلندی پر سے لوگوں میں حج کا اعلان کیا جو سات سمندروں کی تہہ سے بھی سنا گیا۔

واخرج ابن جریر عن مجاھد ابن جریر نے حضرت مجاہد سے روایت کی

۱ القرآن الکریم ۲۲/ ۲۷ ۲ الدر المنثور بحوالہ سعید بن منصور تحت الآیۃ ۲۲/ ۲۷ حدیث ۱۳۸۸۲ دار احیاء التراث العربی بیروت ۶/ ۳۳، تفسیر القرآن لابن ابی حاتم تحت الآیۃ ۲۲/ ۲۷ حدیث

١٣٨٨٠ مكتبہ نزار مصطفى الباز مكة المكرمة ٨/ ٢٤٨ ٣ تفسير القرآن لابن ابى حاتم تحت الآية ٢٢/ ٢٧ حديث ١٣٨٨٠ مكتبہ نزار مصطفى الباز مكة المكرمة ٨/ ٢٤٨

Fatawa Ridawiyya Volume 28

Narrated by Ibn Abbas (may Allah be pleased with them), he said: Ibrahim, the friend of Allah, stood on the Stone and called out: "O people, pilgrimage has been prescribed for you." So those in the loins of men and the wombs of women heard him. 1

And from Ibn Abbas (may Allah be pleased with them) that Hazrat Ibrahim (peace be upon him) stood at Maqam-e-Ibrahim and called out: "O people! Allah the Almighty has made Hajj obligatory upon you." Then people heard his voice from the backs of fathers and the wombs of mothers.

It is said: And we claim that this Stone, when Ibrahim (peace be upon him) called upon it, was inside the area of circumambulation (mataf) near the wall of the Kaaba. Because Ali al-Qari said in "Sharh al-Lubab", quoting "al-Bahr": "And what scholars have preferred is that the Station (Maqam) during the time of the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) was attached to the House (Kaaba). Ibn Jama'ah said: This is the correct view. And al-Azraqi narrated that the place of the Station is where it is today during the Jahiliyyah, the time of the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him), and during the time of Abu Bakr and Umar (may Allah be pleased with them). And the more apparent view is that it was attached to the House, then it was moved from its place for a wisdom that necessitated that." 2

The claim of those who argue is that at the time of Hazrat Ibrahim's (peace be upon him) announcement, that stone was inside the mataf near the wall of the Kaaba. The evidence for this is that Mulla Ali Qari said in "Sharh-e-Lubab": It is said in "Bahr" that scholars have preferred this point that Maqam-e-Ibrahim was completely adjacent to the Kaaba Sharif during the Prophetic era. Ibn Jami'ah called this correct, and Azraqi narrated that the place where Maqam-e-Ibrahim is today is where it was in the era of Ignorance (Jahiliyyah), the Prophetic era, and the era of Abu Bakr and Umar (may Allah be pleased with them). And the apparent fact is that it was adjacent to the Baitullah Sharif, then later it was shifted to its current location due to some wisdom.

And that is because Ibrahim (blessings of Allah be upon him) built the Kaaba while standing on it, so it continued...

The wisdom was that Hazrat Ibrahim (peace be upon him) stood on it and built the Kaaba Sharif, so that it...

1 Jami' al-Bayan (Tafsir Ibn Jarir) under Verse 22/27, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 1/129. 2 Al-Maslak al-Mutaqassit fi al-Mansak al-Mutawassit with Irshad al-Sari, Maktabah Islamiyyah, Quetta, p. 332.

फतावा रज़विया जिल्द 28

इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से रिवायत है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के मित्र इब्राहिम पत्थर पर खड़े हुए और पुकारा: "ओ लोगों, तुम पर हज अनिवार्य कर दिया गया है।" तो पुरुषों की पीठ और महिलाओं के गर्भ में रहने वालों ने उन्हें सुना। 1

और उन्होंने इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से रिवायत की कि हज़रत इब्राहिम (अलैहिस्सलाम) ने मक़ाम-ए-इब्राहिम पर खड़े होकर पुकारा "ऐ लोगो! अल्लाह तआला ने तुम पर हज फ़र्ज़ किया है।" तो लोगों ने उनकी आवाज़ पिताओं की पीठों और माताओं के पेटों से सुनी।

कहा जाता है: और हमारा दावा है कि यह पत्थर, जब इब्राहिम (अलैहिस्सलाम) ने उस पर पुकारा था, वह परिक्रमा क्षेत्र (मत्ताफ़) के अंदर काबा की दीवार के पास था। क्योंकि अली अल-क़ारी ने "शरह अल-लुबाब" में "अल-बहर" का हवाला देते हुए कहा: "विद्वानों ने जिसे प्राथमिकता दी है वह यह है कि पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के समय में मक़ाम काबा से सटा हुआ था। इब्न जामिया ने कहा: यही सही विचार है। और अल-अज़राक़ी ने रिवायत की कि मक़ाम का स्थान वही है जहाँ वह आज जाहिलियत के दौरान, पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के समय और अबू बकर और उमर (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) के समय में था। और स्पष्ट विचार यह है कि यह काबा से सटा हुआ था, फिर बाद में किसी हिकमत के कारण इसे इसके स्थान से हटा दिया गया जिसने इसकी आवश्यकता महसूस की।" 2

तर्क देने वालों का दावा यह है कि हज़रत इब्राहिम (अलैहिस्सलाम) की घोषणा के समय वह पत्थर मत्ताफ के अंदर काबा की दीवार के पास था। इसका प्रमाण यह है कि मुल्ला अली क़ारी ने शरह लुबाब में फरमाया: बहर में कहा गया है कि विद्वानों ने इसी बात को प्राथमिकता दी है कि मक़ाम-ए-इब्राहिम नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के युग में काबा शरीफ से बिल्कुल सटा हुआ था। इब्न जामिया ने इसी को सही कहा और अज़राक़ी ने रिवायत की कि मक़ाम-ए-इब्राहिम जहाँ आज है वहीं जाहिलियत, नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के युग और अबू बकर व उमर (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) के ज़माने में था। और ज़ाहिर यही है कि बैतुल्लाह शरीफ़ के पास ही था, फिर बाद में किसी हिकमत (बुद्धिमत्ता) के कारण वर्तमान स्थान तक खिसकाया गया।

और ऐसा इसलिए है क्योंकि इब्राहिम (उन पर अल्लाह की कृपा हो) ने उस पर खड़े होकर काबा का निर्माण किया था, इसलिए यह जारी रहा...

हिकमत यह थी कि हज़रत इब्राहिम (अलैहिस्सलाम) ने इसी पर खड़े होकर काबा शरीफ का निर्माण किया था, तो वह...

1 जामि अल-बयान (तफ़सीर इब्न जरीर) आयत 22/27 के तहत, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, 1/129। 2 अल-मस्लक अल-मुतकास्सित फ़ी अल-मंसक अल-मुतवस्सति मा इरशाद अल-सारी, मकतबा इस्लामिया, क्वेटा, पृ. 332।

فتاوٰی رضویہ جلد ۲۸

عن ابن عباس رضی اللہ تعالٰی عنہما قال قام ابراھیم خلیل اللہ علی الحجر فنادی "یا ایھا الناس کتب علیکم الحج فاسمع من فی اصلاب الرجال وارحام النساء"۔ 1

اور انہوں نے ابن عباس رضی اللہ تعالٰی عنہم سے کہ حضرت ابراہیم علیہ السلام نے مقام ابراہیم پر کھڑے ہو کر پکارا "اے لوگو! اللہ تعالٰی نے تم پر حج فرض کیا۔" تو باپوں کی پشتوں سے اور ماؤں کے شکموں سے لوگوں نے ان کی آواز سنی۔

قال قال ونحن ندی ان ھذا الحجر کان حین نادی علیہ خلیل اللہ داخل المطاف قریب جدار الکعبۃ لان علیا القاری قال فی شرح اللباب قال فی البحر" و الذی رجحہ العلماء ان المقام کان فی عہد النبی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم ملصقا بالبیت۔ قال ابن جماعۃ ھو الصحیح وروی الازرقی ان موضع المقام ھو الذی بہ الیوم فی الجاھلیۃ وعھد النبی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم وابی بکر و عمر رضی اللہ تعالٰی عنھما اھـ والاظھر انہ کان ملصقا بالبیت ثم اخر عن مقامہ الحکمۃ ھنالك تقتضی ذلك اھـ"۔ 2

مستدلین کا دعوٰی یہ ہے کہ حضرت ابراہیم علیہ السلام کے اعلان کے وقت وہ پتھر مطاف کے اندر دیوار کعبہ کے قریب تھا۔ دلیل اس کی یہ ہے کہ ملا علی قاری نے شرح لباب میں فرمایا: بحر میں کہا گیا کہ علماء نے اسی بات کو ترجیح دی ہے کہ مقام ابراہیم عہد رسالت میں کعبہ شریف سے بالکل متصل تھا۔ ابن جامعہ نے اسی کو صحیح کہا اور ازرقی نے روایت کی کہ مقام ابراہیم جہاں آج ہے وہیں جاہلیت اور عہد رسالت اور زمانہ ابوبکر و عمر رضوان اللہ علیہما میں تھا۔ اور ظاہر یہی ہے کہ بیت اللہ شریف کے متصل ہی تھا، پھر بعد میں کسی حکمت کی وجہ سے موجودہ مقام تک کھسکایا گیا۔

وذلك لان ابراهيم صلوات الله عليہ بنى الكعبة قائما عليه فاستمر

حکمت یہ تھی کہ حضرت ابراہیم علیہ السلام نے اسی پر کھڑے ہو کر کعبہ شریف کی تعمیر کی تھی تو وہ

1 جامع البیان (تفسیر ابن جریر) تحت الایة ۲۲/ ۲۷ دار احیاء التراث العربی بیروت ۱/۱۲۹ 2 المسلك المتقسط فی المنسك المتوسط مع ارشاد الساری مکتبہ اسلامیہ کوئٹہ ص ۳۳۲

Fatawa Rizvia, Volume 28

At that time, it [Maqam Ibrahim] was adjacent to the Kaaba as mentioned in Tarikh al-Qutbi and other books of Seerah: "Ibrahim (peace and blessings be upon him) was building and Ismail (peace be upon him) was carrying stones for him on his shoulder. When the building became high, the Maqam was brought near to him, and he would stand on it and build."

Thus, it is proven that at the time of the announcement for Hajj, it was adjacent to the wall of the Kaaba and remained so until the time of the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him). Later, it was moved for some reason. Even if we concede that its place since ancient times is where it is now, the claim is still proven because it is currently inside the Mataf. This is because the Mataf is the area paved with marble, and Maqam Ibrahim is within it. So it is proven that calling the Adhan inside the mosque is permissible unconditionally and there is no dislike in it at all, and it is not an innovation; rather, it is the Sunnah of Ibrahim (peace and blessings be upon him). (End of his weak and flawed speech, translated).

I say: How wonderful is this proof that mocks delirium and is envied by the insane, the foolish, and children.

---

1 Subul al-Huda wa al-Rashad, Vol 4, 1/155; Al-Kamil fi al-Tarikh, 1/102; Tarikh Makkah al-Musharrafah, 4/343 & 244. Page 276 of 684

फतावा रज़विया, खंड 28

उस समय, यह [मक़ामे इब्राहीम] काबा के पास ही था जैसा कि तारीख अल-कुतबी और सीरत की अन्य किताबों में वर्णित है: "हज़रत इब्राहीम (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) दीवारें चुन रहे थे और हज़रत इस्माईल (उन पर शांति हो) अपने कंधे पर उनके लिए पत्थर ढो रहे थे। जब इमारत ऊंची हो गई, तो मक़ामे इब्राहीम को उनके पास लाया गया, और वह उस पर खड़े होकर दीवारें चुनते थे।"

इससे सिद्ध हुआ कि हज की घोषणा के समय भी वह पत्थर वहीं पड़ा रहा, हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के ज़माने तक वहीं रहा, बाद में किसी कारण से उसे हटा दिया गया। और अगर यह मान भी लिया जाए कि प्राचीन काल से ही वह वर्तमान स्थान पर है, तब भी हमारा दावा सिद्ध है क्योंकि वर्तमान स्थान भी मताफ़ (परिक्रमा क्षेत्र) के अंदर ही है। ऐसा इसलिए है क्योंकि मताफ़ वह स्थान है जहाँ संगमरमर बिछा हुआ है, और मक़ामे इब्राहीम उसी के भीतर है। तो सिद्ध हुआ कि मस्जिद के अंदर अज़ान देना पूर्णतः जायज़ है, इसमें न तो कोई नापसंदगी है और न ही यह कोई बिदअत (नई प्रथा) है; बल्कि यह हज़रत इब्राहीम (उन पर शांति हो) की सुन्नत है। (उसके कमज़ोर और त्रुटिपूर्ण भाषण का अंत, अनुवादित)।

मैं कहता हूँ: यह कितना अद्भुत प्रमाण है जो प्रलाप का मज़ाक उड़ाता है और जिस पर पागल, मूर्ख और बच्चे भी रश्क करते हैं।

---

1 सुबुल अल-हुदा व अल-रशाद, खंड 4, 1/155; अल-कामिल फि अल-तारीख, 1/102; तारीख मक्का अल-मुशर्रफ़ा, 4/343 और 244। पृष्ठ 684 का 276

مذاك متصل الكعبة كما فی تاریخ القطبی وسائر كتب السیر "وكان ابراهیم علیه الصلوات والسلام یبنی واسمعیل علیه الصلوة والسلام ینقل له الحجارة علی عاتقه فلما ارفع البنیان قرب له المقام فكان یقوم علیه ویبنی اهـ"

اسی حال پر دیوار کعبہ کے پاس ہی پڑا رہا۔ ایسا ہی تاریخ قطبی اور بقیہ کتب تاریخ میں تحریر ہے کہ "حضرت ابراہیم علیہ السلام دیواریں چنتے تھے اور حضرت اسماعیل علیہ السلام پتھر اٹھا اٹھا کر دیتے تھے، جب دیواریں بلند ہو گئیں تو مقام ابراہیم اسی کے قریب لایا گیا اور آپ اسی پر کھڑے ہو کر دیواریں چنتے تھے۔"

فثبت انه كان حین اذن علیه للحج متصل جدار الكعبة واستمر كذلك الی زمانه صلی الله تعالی علیه وسلم ثم انتقل عنه بوجه قال ولئن سلمنا ان محله منذ القدیم حیث هو الان فالمدعی ثابت ایضا لانه الان ایضا داخل المطاف لان المطاف هو الموضع المفروش بالرخام ومقام ابراهیم داخل فیه، فثبت ان التأذین فی المسجد جائز مطلقا ولا كراهة فیه اصلا ولیس ببدعة بل هو سنة ابراهیم علیه الصلواة والتسلیم (انتهی) (كلامه الردی السقیم مترجمًا)

اس سے ثابت ہوا کہ اعلان حج کے وقت بھی وہ پتھر وہیں پڑا رہا، حضور صلی اللہ علیہ وسلم کے زمانہ تک وہیں پڑا رہا، بعد میں کسی مصلحت پر کچھ اور کھسکا دیا گیا اور اگر یہ مان بھی لیا جائے کہ عہد قدیم سے ہی وہ موجودہ مقام پر ہی ہے تب بھی ہمارا دعوی ثابت ہے کہ موجودہ جگہ بھی مطاف میں ہی ہے، اس لئے کہ مطاف وہ جگہ ہے جہاں سنگ مرمر بچھا ہوا ہے، اور مقام

ابراہیم اسی میں ہے۔ تو ثابت ہوا کہ اذان داخل مسجد مطلقاً جائز ہے، اس میں نہ تو کوئی کراہت ہے اور نہ یہ بدعت ہے، یہ تو حضرت ابراہیم علیہ السلام کی سنت ہے۔

اقول: انعم به من برهان تزری بالهذیان ویغبط به المجانین والبله والصبیان۔

اقول: جواب اس کا یہ ہے کہ یہ استدلال ہذیان سے بھی آگے ہے اور پاگلوں، بیوقوفوں اور بچوں کے لئے بھی قابل رشک ہے۔

---

1 سبل الهدی والرشاد الرابعه ۱/۱۵۵ والکامل فی التاریخ ۱/۱۰۲ وتاریخ مکة المشرفة ۲/۳۴۳ و

Fatawa Razawiya - Volume 28

Firstly: How does it necessarily follow from Maqam Ibrahim being adjacent to the wall of the House [Kaaba] during the time of the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) and in the pre-Islamic era (Jahiliyyah) that it was also the same during the time of Ibrahim (peace and blessings be upon him)? Applying current conditions to judge the past state of a movable object is not permissible, and such an analogy does not establish any certain fact. This is why it has been expressed using the terms 'apparent' (zahir) and 'more apparent' (azhar). An 'apparent' argument is not beneficial for someone trying to establish a right. It benefits an objector, while you are a claimant, not a defender. (Arabic: فأولاً كيف لزم من كون المقام ملصقاً بجدار البيت على عهد رسول الله صلى الله تعالى عليه وسلم وفي الجاهلية كونه كذلك على عهد ابراهيم عليه الصلوة والتسليم وتحكيم الحال لا يجرى في شيئ منقول غير مركوز وان فرض فظاهر والظاهر حجة في الدفع لا للاستحقاق وانت مستدل لادافع۔)

Secondly: There is no mention in 'Tarikh al-Qutbi' that the stone remained at that same place since the time of Ibrahim (peace be upon him); therefore, citing this narration as an authority is ignorance. (Arabic: وثانياً ما نقل عن تاريخ القطبي فأى رائحة فيه لما ادعاه من انه استمر مأذاك متصل الكعبة فالاستناد به جهل۔)

Thirdly: Rather, from the narration of al-Qutbi, it is known that the location of Maqam Ibrahim was elsewhere; it was brought near the wall of the Kaaba out of the necessity of construction. And the custom is that whatever is placed somewhere out of necessity is removed once the need is fulfilled. This practice is seen within the Holy Sanctuary itself, where stairs and a pulpit are placed at the door of the Kaaba on the day of public entry, and then they are removed and returned to their original place. (Arabic: وثالثاً بل فيه فلما ارتفع البنيان قرب له المقام فدل على ان محله كان بعيداً انما قرب الآن للحاجة والعادة ان الشيئ اذا نقل لحاجة يرد الى محله الاول بعد قضائها كما هو مشاهد فى السلاليم وفى منبر يوضع لدى باب الكعبة يوم دخول العام۔)

Fourthly: And even if it were assumed... (Arabic: ورابعاً ان فرض كونه)

फ़तावा रज़विया - जिल्द 28

पहला: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के समय और जाहिलियत के युग में मक़ाम-ए-इब्राहिम का काबा की दीवार से सटा होना यह अनिवार्य नहीं करता कि हज़रत इब्राहिम (अलैहिस्सलाम) के युग में भी वह वहीं था। वर्तमान स्थिति के आधार पर किसी गतिशील वस्तु के अतीत का निर्णय करना जायज़ नहीं है, और ऐसे अनुमान से कोई निश्चित बात सिद्ध नहीं होती। इसीलिए इसे 'ज़ाहिर' (स्पष्ट) या 'अज़हर' (अधिक स्पष्ट) शब्दों में व्यक्त किया गया है। एक 'ज़ाहिर' तर्क अधिकार सिद्ध करने वाले के लिए उपयोगी नहीं होता। यह विरोधी के काम आता है, जबकि आप दावेदार हैं, रक्षक नहीं। (अरबी: فأولاً كيف لزم من كون المقام ملصقاً بجدار البيت على عهد رسول الله صلى الله تعالى عليه وسلم وفي الجاهلية كونه كذلك على عهد ابراهيم عليه الصلوة والتسليم وتحكيم الحال لا يجرى في شيئ منقول غير مركوز وان فرض فظاهر والظاهر حجة في الدفع لا للاستحقاق وانت مستدل لادافع۔)

दूसरा: 'तारीख़-ए-क़ुत्बी' में इसका कोई उल्लेख नहीं है कि वह पत्थर हज़रत इब्राहिम (अलैहिस्सलाम) के समय से उसी स्थान पर स्थित है; इसलिए इस रिवायत को प्रमाण के रूप में उल्लेख करना अज्ञानता है। (अरबी: وثانياً ما نقل عن تاريخ القطبي فأى رائحة فيه لما ادعاه من انه استمر مأذاك متصل الكعبة فالاستناد به جهل۔)

तीसरा: बल्कि, अल-क़ुत्बी की रिवायत से यह ज्ञात होता है कि मक़ाम-ए-इब्राहिम का ठिकाना कहीं और था; निर्माण की आवश्यकता के कारण इसे काबा की दीवार के पास लाया गया था। और नियम यह है कि जो चीज़ ज़रूरत के लिए कहीं रखी जाती है, ज़रूरत पूरी होने के बाद उसे वहाँ से हटा दिया जाता है। स्वयं हरम शरीफ़ में यह प्रथा देखी गई है कि आम प्रवेश के दिन काबा के दरवाज़े पर सीढ़ियाँ और मिम्बर लगाए जाते हैं, फिर उन्हें हटा दिया जाता है और उनके मूल स्थान पर लौटा दिया जाता है। (अरबी: وثالثاً بل فيه فلما ارتفع البنيان قرب له المقام فدل على ان محله كان بعيداً انما قرب الآن للحاجة والعادة ان الشيئ اذا نقل لحاجة يرد الى محله الاول بعد قضائها كما هو مشاهد فى السلاليم وفى منبر يوضع لدى باب الكعبة يوم دخول العام۔)

चौथा: और अगर यह मान भी लिया जाए... (अरबी: ورابعاً ان فرض كونه)

पृष्ठ 277 / 684

اولاً: رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم اور عہدِ جاہلیت میں مقامِ ابراہیم کے دیوارِ کعبہ کے متصل ہونے سے یہ لازم نہیں کہ عہدِ خلیل علیہ السلام میں بھی وہیں رہا ہو اور موجودہ حالت پر قیاس کرکے ایک ادھر اُدھر منتقل ہونے والی چیز پر ماضی کا حکم لگانا جائز نہیں اور ایسے قیاس سے کوئی یقینی بات ثابت نہیں ہوتی۔ اسی لئے تو اس کی تعبیر ظاہر اور اظہر سے کی ہے، اور ظاہر دلیل پکڑنے والے کے لئے مفید نہیں۔ اس سے معترض کو فائدہ پہنچتا ہے اور آپ مستدل ہیں۔ (عربی: فأولاً كيف لزم من كون المقام ملصقاً بجدار البيت على عهد رسول الله صلى الله تعالى عليه وسلم وفي الجاهلية كونه كذلك على عهد ابراهيم عليه الصلوة والتسليم وتحكيم الحال لا يجرى في شيئ منقول غير مركوز وان فرض فظاهر والظاهر حجة في الدفع لا للاستحقاق وانت مستدل لادافع۔)

ثانیاً: تاریخِ قطبی میں اس کا کوئی ذکر نہیں کہ وہ پتھر عہدِ ابراہیم علیہ السلام سے اسی مقام پر قائم ہے، پھر اس روایت کو سند میں ذکر کرنا جہالت ہے۔ (عربی: وثانياً ما نقل عن تاريخ القطبي فأى رائحة فيه لما ادعاه من انه استمر مأذاك متصل الكعبة فالاستناد به جهل۔)

ثالثاً: قطبی کی روایت سے تو یہ پتہ چلتا ہے کہ مقامِ ابراہیم کا ٹھکانا کہیں اور تھا، تعمیر کی ضرورت سے دیوارِ کعبہ کے پاس لایا گیا۔ اور عادت یہ ہے کہ جو چیز ضرورتاً کہیں رکھی جاتی ہے ضرورت پوری ہونے کے بعد وہاں سے علیحدہ کر لی جاتی ہے، خود حرم شریف میں یہ دستور دیکھا گیا کہ دخولِ عام کے دن سیڑھیاں اور منبر لگائے جاتے ہیں، پھر علیحدہ کر لئے جاتے ہیں اور ان کے اصل مقام پر انہیں لوٹا دیا جاتا ہے۔ (عربی: وثالثاً بل فيه فلما ارتفع البنيان قرب له المقام فدل على ان محله كان بعيداً انما قرب الآن للحاجة والعادة ان الشيئ اذا نقل لحاجة يرد

الی محله الاول بعد قضائها کما هو مشاهد فی السلالیم وفی منبر یوضع لدی باب الکعبة یوم دخول العام۔)

رابعاً: اور اگر یہ مان بھی لیا جائے (عربی: ورابعاً ان فرض کونه)

صفحہ ۲۷۷ از ۶۸۴

Fatawa Rizvia Volume 28

[Arabic Section]: It was adjacent to the beautiful wall during the era of Khalil (Ibrahim), peace and blessings be upon him, with reverence. The claim that it was also so when the call for Hajj was made upon it is a baseless conjecture without evidence. The most that can be said is that its relocation at that time has not been reported, and the absence of a report is not evidence of its non-existence. The principle of *istishab* (presumption of continuity) does not benefit the one seeking evidence according to the scholars. Fifthly: rather, there have come narrations indicating that it was in a place other than this location when the call was made upon it, and this is sufficient as a definitive proof to silence all idle talk. Al-Azraqi narrated from Abu Sa'id al-Khudri, may Allah be pleased with him, who said: "I asked Abdullah bin Salam about the trace in the Station (Maqam). He said: When Ibrahim, peace and blessings be upon him, was commanded to proclaim Hajj among the people, he stood upon the Station. When he finished, he commanded the Station to be placed before it [the Kaaba door], and he used to pray facing it, towards the door." (Al-Hadith) Sixthly: if you wish, you can cut off...

[Urdu Section]: That during the time of Prophet Ibrahim (Khalil-ul-Allah), peace be upon him, that stone was near the wall. Even then, to assume that the announcement was also made from the same place is a false claim (za'm-e-batil) for which there is no evidence. At most, it can be said that there is no narration regarding the relocation of that stone from there. And if it is said that it apparently seems it was not relocated, then we have already explained that this is 'istishab' (presumption of continuity), which does not benefit the one seeking evidence. Fifthly: There is a narration regarding this matter that at the time of the announcement of Hajj, Maqam-e-Ibrahim was not present at its current location, which ends all doubts. Al-Azraqi himself narrated from Hazrat Abu Sa'id Khudri, may Allah be pleased with him, that "I asked Hazrat Abdullah bin Salam, may Allah be pleased with him, about the mark present in Maqam-e-Ibrahim. He replied that when Hazrat Ibrahim, peace be upon him, was commanded to announce Hajj, he stood on this very stone and made the announcement. When he finished the announcement, he commanded that this stone be taken and placed in front of the door of the Kaaba, and he used to pray facing towards this stone." Sixthly: [To cut off] this doubt from its very root...

[Footnote]: 1 Ad-Durr al-Manthur, with reference to al-Azraqi, under verse 125/2, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 1/65-66.

फ़तावा रिज़विया जिल्द 28

[अरबी खंड का अनुवाद]: वह हज़रत ख़लील (इब्राहीम) अलैहिस्सलाम के युग में सम्मान के साथ दीवार के निकट था। यह दावा करना कि हज के ऐलान के समय भी यह वहीं था, बिना किसी प्रमाण के एक निराधार कल्पना है। अधिक से अधिक यह कहा जा सकता है कि उस समय इसके स्थानांतरण की कोई रिपोर्ट नहीं मिली है, और रिपोर्ट का न होना इसके न होने का प्रमाण नहीं है। विद्वानों के अनुसार 'इस्तिशाब' (निरंतरता का सिद्धांत) दलील देने वाले को लाभ नहीं पहुँचाता। पाँचवें: बल्कि ऐसी रिवायतें आई हैं जो दर्शाती हैं कि हज के ऐलान के समय वह इस स्थान के अतिरिक्त किसी अन्य स्थान पर था, और यह सभी व्यर्थ की बातों को शांत करने के लिए एक निश्चित प्रमाण के रूप में पर्याप्त है। अज़रक़ी ने अबू सईद अल-ख़ुदरी रज़ियल्लाहु अन्हु से रिवायत की है, उन्होंने कहा: "मैंने अब्दुल्ला बिन सलाम से मक़ाम (स्थान) के निशान के बारे में पूछा। उन्होंने कहा: जब इब्राहीम अलैहिस्सलाम को लोगों के बीच हज की घोषणा करने का आदेश दिया गया, तो वह मक़ाम पर खड़े हुए। जब उन्होंने घोषणा पूरी कर ली, तो उन्होंने मक़ाम को उसके(काबा के दरवाज़े) सामने रखने का आदेश दिया, और वह उसकी ओर, दरवाज़े की ओर मुख करके नमाज़ पढ़ते थे।" (अल-हदीस) छठा: यदि आप चाहें, तो आप काट सकते हैं...

[उर्दू खंड का अनुवाद]: कि हज़रत ख़लील अलैहिस्सलाम के ज़माने में वह पत्थर दीवार के करीब था, तब भी यह गुमान करना कि ऐलान भी इसी स्थान से किया गया है, एक निराधार दावा (ज़म-ए-बातिल) है जिसकी कोई दलील नहीं। ज़्यादा से ज़्यादा यही कहा जा सकता है कि उस पत्थर के वहां से मुंतक़िल (स्थानांतरित) होने की कोई रिवायत नहीं। और अगर यह कहा जाए कि ज़ाहिर यही है कि मुंतक़िल नहीं हुआ, तो हम बता चुके हैं कि यह 'इस्तिशाब' है जिससे मुस्तदल (दलील देने वाले) को फायदा नहीं पहुँचता। पाँचवें: इस बात की रिवायत है कि हज़ के ऐलान के वक्त 'मक़ाम-ए-इब्राहीम' मौजूदा मक़ाम पर मौजूद नहीं था, जिससे तमाम ओहाम (संदेह) का खात्मा हो जाता है। अज़रक़ी ने ही हज़रत अबू सईद ख़ुदरी रज़ियल्लाहु तआला अन्हु से रिवायत की कि "मैंने हज़रत अब्दुल्लाह इब्न सलाम रज़ियल्लाहु तआला अन्हु से मक़ाम-ए-इब्राहीम में पड़े हुए निशान के बारे में सवाल किया, तो उन्होंने फ़रमाया कि जब हज़रत इब्राहीम अलैहिस्सलाम को ऐलान-ए-हज का हुक्म दिया गया तो आपने इसी पत्थर पर खड़े होकर ऐलान फ़रमाया। ऐलान से फ़ारिग़ हुए तो हुक्म दिया कि इस पत्थर को ले जाकर काबा के दरवाज़े के सामने रखा जाए और आप इसी पत्थर की तरफ रुख़ करके नमाज़ पढ़ते थे।" छठा: इस शुबे (संदेह) को जड़ बुनियाद से...

[पाद टिप्पणी]: 1 अद-दुर्र अल-मन्सूर, अल-अज़रक़ी के हवाले से, आयत 125/2 के तहत, दार इह्या अत-तुराथ अल-अरबी, बेरुत, 1/65-66.

لصیق الجدار الجمیل علی عھد خلیل علیه الصلوة والسلام بالتبجیل کان ایضا، زعم انه کان کذلك حین اذن علیه للحج رجما بالغیب بلادلیل غایه انه لم ینقل انه نقل حینئذوعدم النقل لیس نقل العدم والاستصحاب غیر داف للمستدل عند الاصحاب۔ کہ حضرت خلیل علیہ السلام کے زمانہ میں وہ پتھر دیوار کے قریب تھا، تب بھی یہ گمان کرنا کہ اعلان بھی اسی مقام سے کیا گیا ہے، زعم باطل ہے جس کی کوئی دلیل نہیں۔ زیادہ سے زیادہ یہی کہا جاسکتا ہے کہ اس پتھر کے وہاں سے منتقل ہونے کی کوئی روایت نہیں۔ اور اگر یہ کہا جائے کہ ظاہر یہی ہے کہ منتقل نہیں ہوا۔ تو ہم بتا چکے ہیں کہ یہ استصحاب ہے جس سے مستدل کو فائدہ نہیں پہنچتا۔

و خامسا بل قدوردما یدل علی انه کان في غیر هذا المحل حین اذن علیه و کفی به قاطعا لشقشقته اخرج الازرقی عن ابي سعید الخدری رضي الله تعالی عنه قال "سألت عبد الله بن سلام عن الاثر الذی في المقام، فقال لما امر ابراهیم علیه الصلوة والسلام ان یوذن في الناس بالحج قام علی المقام، فلما فرغ امر بالمقام فوضعه قبله، فکان یصلی الیه مستقبل الباب 1۔ "(الحدیث) خامساً اس امر کی روایت ہے کہ مقامِ ابراہیم اعلان حج کے وقت موجودہ مقام پر موجود نہیں تھا جس سے تمام اوہام کا خاتمہ ہو جاتا ہے۔ ازرقی نے ہی حضرت ابو سعید خدری رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے روایت کی کہ "میں نے حضرت عبداللہ ابن سلام رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے مقامِ ابراہیم میں پڑے ہوئے نشان کے بارے میں سوال کیا، تو انہوں نے فرمایا کہ جب حضرت ابراہیم علیہ السلام کو اعلانِ حج کا حکم دیا گیا تو آپ نے اسی پتھر پر کھڑے ہو کر اعلان فرمایا۔ اعلان سے فارغ ہوئے تو حکم دیا کہ اس پتھر کو لیجا کر کعبہ کے دروازے کے سامنے رکھا جائے اور آپ اسی پتھر کی طرف رخ کر کے نماز پڑھتے تھے۔"

و سادسا ان شئت قطعت سادساً اس شبہ کو جڑ بنیاد سے

1 الدر المنثور بحوالہ الازرقی تحت الآیة ۱۲۵ / ۲ دار احیاء التراث العربي بیروت ۱/۶۶-۶۵

This doubt can be addressed by stating that the narration regarding Prophet Ibrahim (peace be upon him) standing at the Maqam-e-Ibrahim during the announcement of Hajj is an Israelite narration. And our master Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both) used to accept narrations from them, as seen in this particular narration. Ibn Abi Hatim narrated from Rabi' bin Anas: We heard from Ibn Abbas that he related from a group of scholars from the People of the Book that Moses (peace be upon him) supplicated to his Lord[1] (the narration continues) in the story of his meeting with Khidr (peace be upon them both). Ibn Abi Shaybah narrated from Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both), who said: "I asked Ka'b regarding Sidrat al-Muntaha. He said: It is a Lote-tree at the farthest boundary, up to which the knowledge of angels reaches. And I asked him about Jannat al-Ma'wa, and he said: It is a garden in which the souls of the martyrs dwell in the bodies of green birds and wander around."[2]

Ibn Jarir narrated from Shamr that...

---

[1] Al-Durr al-Manthur, on the authority of Ibn Abi Hatim, Surah Al-Kahf 71 to 72, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 5/49 [2] Al-Durr al-Manthur, on the authority of Ibn Abi Shaybah, under Verse 14/53, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 7/572

इस संदेह को इस तरह दूर किया जा सकता है कि हज़रत इब्राहिम (अलैहिस्सलाम) के हज की घोषणा के समय मकाम-ए-इब्राहिम पर खड़े होने की रिवायत (वर्णन) इस्राइली है। और हमारे आका इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) उनसे रिवायतें लिया करते थे, जैसा कि यहाँ इस विचाराधीन रिवायत में उन्होंने किया। इब्न अबी हातिम ने रबीअ बिन अनस से रिवायत की है कि हमने इब्न अब्बास से सुना कि उन्होंने अहले किताब (किताब वाले) के विद्वानों के एक समूह से रिवायत की कि मूसा (अलैहिस्सलाम) ने अपने रब से दुआ की[1] (हदीस) उनके और खिज़र (अलैहिमुस्सलाम) की मुलाकात के किस्से में। इब्न अबी शैबा ने इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से रिवायत की कि उन्होंने कहा: "मैंने हज़रत का'ब अहबार (रज़ियल्लाहु अन्हु) से सिदरातुल मुंतहा के बारे में पूछा। उन्होंने कहा: यह सबसे दूर की सीमा पर एक बेरी का पेड़ है, जहाँ तक फरिश्तों का ज्ञान पहुँचता है। और मैंने उनसे जन्नतुल मावा के बारे में पूछा, तो उन्होंने कहा: यह एक ऐसा बाग है जिसमें शहीदों की रूहें हरे परिंदों के जिस्म में रहकर सैर करती हैं।"[2]

इब्न जरीर ने शम्र से रिवायत की कि हज़रत...

---

[1] अल-दुर्र अल-मनथूर, इब्न अबी हातिम के हवाले से, सूरह अल-कहफ़ 71 से 72, दार इहया अल-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, 5/49 [2] अल-दुर्र अल-मनथूर, इब्न अबी शैबा के हवाले से, आयत 14/53 के तहत, दार इहया अल-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, 7/572

راس الشبهة من راسها وذلك لان رواية قيامه عليه الصلوة والسلام حين الاذان على المقام رواية اسرائيلية كما رأيت وسيدنا ابن عباس رضى الله تعالى عنهما كان ياخذ عنهم كما هنا، ورؤى ابن ابى حاتم عن الربيع بن انس قال سمعنا عن ابن عباس انه حدث عن جال من علماء اهل الكتاب ان موسى دعا ربه[1] (الحديث) في قصة ملاقاته الخضر عليهما الصلوة والسلام واقرها واخرج ابن ابى شيبة عن ابن عباس رضى الله تعالى عنهما قال سئلت كعبا ما سدرة المنتهى قال سدرة ينتهى اليها علم الملائكة وسئلته عن جنة المأوى فقال جنة فيها طير خضر ترتقي فيها ارواح الشهداء[2]۔

اس طرح ختم کیا جاسکتا ہے کہ حضرت خلیل علیہ الصلوۃ والسلام کے اعلانِ حج کے وقت مقامِ ابراہیم پر کھڑے ہونے کی روایت اسرائیلی ہے، اور حضرت ابن عباس رضی اللہ تعالیٰ عنہما بنی اسرائیل کی روایت قبول فرماتے تھے جیسا کہ اس مبحوثہ روایت میں انہوں نے کیا۔ ابن ابی حاتم ربیع بن انس سے روایت کرتے ہیں کہ ابن عباس رضی اللہ تعالیٰ عنہ نے اہل کتاب سے روایت کیا کہ حضرت موسیٰ علیہ السلام نے اپنے رب سے دعا کی۔ یہ حضرت موسیٰ و خضر علیہم السلام کی ملاقات کے قصہ میں ہے۔ مندرجہ ذیل روایت کو ابن ابی شیبہ نے بھی حضرت ابن عباس رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے ہی ثابت رکھا کہ "میں نے حضرت کعب احبار رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے سدرۃ المنتہیٰ کے بارے میں پوچھا تو انہوں نے کہا کہ انتہائی حد پر ایک بیری کا درخت ہے جہاں تک فرشتوں کا علم پہنچتا ہے۔ اور میں نے ان سے جنۃ المأویٰ کے بارے میں پوچھا تو انہوں نے فرمایا ایسا باغ جس میں شہداء کی روحیں سبز پرندوں کے جسم میں رہ کر سیر کرتی ہیں۔"

واخرج ابن جرير عن شمر... ان جریر نے شمر سے روایت کی کہ حضرت...

[1] الدر المنثور بحوالہ ابن ابی حاتم سورۃ الکھف ۷۱ تا ۷۲ داراحیاء التراث العربی بیروت ۵/۴۹ [2]

الدر المنثور بحوالہ ابن ابی شیبہ تحت الایۃ ۱۴/ ۵۳ داراحیاء التراث العربی بیروت ۷/۵۷۲

Volume 28 Fatawa Ridawiyya

[Arabic Column Transcription] He said: Ibn Abbas came to Ka'b and said, "Relate to me about the word of Allah: 'the Lote Tree of the Utmost Boundary' (the Hadith)." And it is authentically reported from the Commander of the Faithful Ali, may Allah the Almighty honor him, that he called out upon Thabir. Abd al-Razzaq and others narrated from Ma'mar, who said: Ibn Jurayj said: Ibn al-Musayyib said: Ali ibn Abi Talib, may Allah the Almighty be pleased with him, said: When Ibrahim finished building it [the Ka'bah], Allah sent Gabriel, and he performed Hajj with him until, when he saw 'Arafah, he said: "You have recognized it ('arafat)," and he had come to it once before that. Thus it was named 'Arafah. Then, when it was the Day of Sacrifice, the Devil appeared to him, and he [Gabriel] said: "Stone him." So he stoned him with seven pebbles. Then the second day, then the third. Therefore, the stoning of the jamarat was established. He [Gabriel] said: "Ascend upon Thabir." So he ascended it and called out: "O servants of Allah, respond to Allah! O servants of Allah, obey Allah!" And he heard...

[Urdu Column Translation] Ibn Abbas (may Allah be pleased with him) came to Hazrat Ka'b and asked about Sidrat al-Muntaha. (The point is that Hazrat Ibn Abbas used to accept Israelite narrations, and the narration under discussion is also an Israelite one.) On the other hand, there is a Sahih (authentic) narration from Hazrat Commander of the Faithful Mawla Ali (may Allah be pleased with him) that Hazrat Ibrahim (peace be upon him) climbed Mount Thabir and announced the Hajj. Abd al-Razzaq and others narrated from Ma'mar, who narrated from Ibn Jurayj, who narrated from Hazrat Ali (may Allah's pleasure be upon them all), that "When Hazrat Ibrahim (peace be upon him) finished building the Ka'bah, Allah Almighty sent Gabriel the Trustworthy, and he guided Hazrat Ibrahim (peace be upon him) through the Hajj rites. Seeing Arafat, he said, 'I recognize this plain; the Friend [of Allah] (Hazrat Khalil) had come here once before.' And for this reason, its name became 'Arafah'. On the day of sacrifice (Yawm an-Nahr), Satan interfered with him, so Hazrat Gabriel the Trustworthy (peace be upon him) instructed him to throw seven pebbles at him, and you stoned Iblis. This happened on the second and third days as well. This is why the stoning of the pillars (Rami al-Jimar) was legislated in Hajj. Hazrat Gabriel the Trustworthy said: 'Ascend Mount Thabir.' Hazrat Khalil (peace be upon him)..."

[Footnote] Jami' al-Bayan under verse 14 / 53, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 7/23.

जिल्द 28 फ़तावा रिज़विया

[अरबी कॉलम का अनुवाद] उन्होंने कहा: इब्न अब्बास का'ब के पास आए और कहा, "मुझे अल्लाह के इस फरमान के बारे में बताएं 'सिदरातुल मुंतहा' (हदीस)।" और अमीरुल मोमिनीन अली (करमल्लाहु वजहुहु) से सहीह तौर पर रिवायत है कि उन्होंने थबीर पर अज़ान दी (बुलाया)। अब्द अर-रज़्ज़ाक और अन्य ने मअमर से रिवायत की, उन्होंने कहा: इब्न जुराइज ने कहा: इब्न अल-मुसय्यिब ने कहा: अली इब्न अबी तालिब (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने कहा: जब इब्राहिम ने इसके[काबा के] निर्माण को पूरा किया, तो अल्लाह ने जिब्रील को भेजा, और उन्होंने उनके साथ हज किया, यहाँ तक कि जब उन्होंने अराफ़ह को देखा, तो उन्होंने कहा: "तुमने इसे पहचान लिया (अराफ़त)," और वे इससे पहले भी एक बार वहाँ आए थे। इसलिए इसका नाम अराफ़ह रखा गया। फिर, जब कुर्बानी का दिन आया, तो शैतान उनके सामने आया, और उन्होंने [जिब्रील ने] कहा: "इसे कंकड़ मारो।" तो उन्होंने इसे सात कंकड़ों से मारा। फिर दूसरे दिन, फिर तीसरे दिन। इसलिए, जमरात को कंकड़ मारना स्थापित हुआ। उन्होंने [जिब्रील ने] कहा: "थबीर पर चढ़ो।" तो वे उस पर चढ़ गए और पुकारा: "हे अल्लाह के बंदों, अल्लाह को जवाब दो! हे अल्लाह के बंदों, अल्लाह की आज्ञा मानो!" और उन्होंने सुना...

[उर्दू कॉलम का अनुवाद] इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हु) हज़रत का'ब के पास आए और सिदरातुल मुंतहा के बारे में पूछा। (किस्सा यह है कि हज़रत इब्न अब्बास इस्राइली रिवायतों को स्वीकार करते थे और विचाराधीन रिवायत भी इस्राइली है)। दूसरी ओर, हज़रत अमीरुल मोमिनीन मौला अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) से सहीह रिवायत है कि हज़रत इब्राहिम (अलैहिस्सलाम) ने कोह-ए-थबीर पर चढ़कर हज का ऐलान किया था। अब्द अर-रज़्ज़ाक और अन्य लोगों ने मअमर से, उन्होंने इब्न जुराइज से, उन्होंने हज़रत अली (रज़वानुल्लाह तआला अलैहिम अजमईन) से रिवायत की कि "जब हज़रत इब्राहिम (अलैहिस्सलाम) काबा के निर्माण से फारिग हुए, तो अल्लाह तआला ने जिब्रील अमीन को भेजा और उन्होंने हज़रत इब्राहिम (अलैहिस्सलाम) को हज कराया। आपने अराफ़ात को देखकर फरमाया, 'मैं इस मैदान को पहचान गया, इससे पहले भी हज़रत खलील यहाँ एक बार आए थे।' और इसी वजह से इसका नाम 'अरफा' पड़ा। यौम-ए-नहर के दिन शैतान ने आपसे छेड़छाड़ की, तो हज़रत जिब्रील अमीन (अलैहिस्सलाम) ने उन्हें सात कंकड़ मारने का निर्देश दिया, और आपने इबलीस को संगसार किया। फिर दूसरे और तीसरे दिन भी ऐसा ही हुआ। इसी लिए हज में रमी-ए-

जमार की शुरुआत हुई। हज़रत जिब्रील अमीन ने फरमाया: 'कोह-ए-थबीर पर चढ़ो।' हज़रत खलील (अलैहिस्सलाम) ने..."

[पाद-टिप्पणी] जामे अल-बयान, आयत 14 / 53 के नीचे, दार इह्या अत-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, 7/23।

पृष्ठ 684 में से 280

[بایاں کالم - عربی متن] قال جاء ابن عباس الی کعب فقال حدثني عن قول الله "سدرة المنتهی" (الحدیث) وقد صح عن امیر المؤمنین علي کرم الله تعالی وجهه انه اذن علی ثبیر، روی عبدالرزاق وغیره عن معمر قال قال ابن جریج قال ابن المسیب قال علي ابن ابي طالب رضي الله تعالی عنه لما فرغ ابراهیم من بنائه، بعث الله جبریل فحج به حتی اذا رأی عرفة قال قد عرفت وکان اتاها قبل ذلك مرة، فلذلك سمیت عرفة حتی اذا کان یوم النحر عرض له الشیطان فقال احصب فحصبہ بسبع حصبا ت ثم الیوم الثانی فالثالث، فلذلك کان رمی الجمار قال اعلی علی ثبیر فعلاہ فنادی یا عباد الله اجیبوا الله یا عباد الله اطیعوا الله فسمع

[داہنا کالم - اردو ترجمہ/تبصرہ] ابن عباس رضی اللہ تعالیٰ عنہ حضرت کعب کے پاس آئے اور سدرۃ المنتہیٰ کے بارے میں پوچھا۔ (القصہ حضرت ابن عباس رضی اللہ تعالیٰ عنہ اسرائیلی روایت قبول کرتے تھے اور روایت مبحوثہ بھی اسرائیلی ہے) ادھر حضرت امیر المومنین مولا علی رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے صحیح روایت ہے کہ حضرت ابراہیم علیہ السلام نے کوہ ثبیر پر چڑھ کر اعلان حج فرمایا تھا۔ عبدالرزاق وغیرہ نے معمر سے انہوں نے ابن جریج سے انہوں نے حضرت علی (رضوان اللہ تعالیٰ علیہم اجمعین) سے روایت کی کہ "جب حضرت ابراہیم علیہ السلام کعبہ کی بنا سے فارغ ہوئے تو اللہ تعالیٰ نے جبریل امین کو بھیجا اور انہوں نے حضرت ابراہیم علیہ السلام کو حج کرایا، آپ نے عرفات کو دیکھ کر فرمایا میں اس میدان کو پہچان گیا ایک بار اس سے قبل بھی حضرت خلیل یہاں آئے تھے اور اسی وجہ سے اس کا نام "عرفہ" پڑا۔ یوم نحر کے دن شیطان نے آپ سے تعرض کیا تو حضرت جبرائیل امین علیہ السلام نے اسے سات کنکریاں مارنے کی ہدایت کی، اور آپ نے ابلیس کو سنگسار کیا، پھر دوسرے اور تیسرے دن بھی ایسا ہی ہوا۔ اسی لئے حج

میں رمی جمار مشروع ہوئی۔ حضرت جبریل امین نے فرمایا: کوہ ثبیر پر چڑھو۔ حضرت خلیل علیہ السلام نے

[حاشیہ] جامع البیان تحت الآیة ۱۴ / ۵۳ دار احیاء التراث العربي بیروت ۷/ ۲۳

Volume 28 Fatawa Razawiyya

"His call [was heard] from between the seven seas." (Hadith) [1] And this, as you see, is a correct chain of narration according to our principles. Thus, this text is effectively from the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him), because this matter has no room for personal opinion. Since the Commander of the Faithful Ali would not take from the People of the Book, it must have been heard directly from the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him). Thus, it is proven that the call (Adhan) was made from a mountain in Muzdalifah, and the notion that it was inside the Mosque at the Station (Maqam) of Ibrahim is dismissed. However, you can say there is no contradiction because Mount Thubayr is also within the limits of the Haram. Indeed, Ibn Abbas himself stated: "The entire Haram is the Station of Ibrahim." This was narrated by Abd bin Humayd and Ibn Abi Hatim. In fact, it is also narrated from him that: "The Station of Ibrahim is the entire Hajj." [3]

"He (Ibrahim) climbed Mount Thubayr and announced: O servants of Allah! Respond to the call of Allah Almighty! O servants of Allah! Obey Allah Almighty! His announcement was heard across the seven seas." This chain is correct according to our principles, and this is indeed the command of the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him). Since this matter is not based on analogy but is entirely based on oral transmission (hearing), and since Ali (may Allah honor his face) did not accept narrations from the People of the Book, he must have narrated this after hearing it directly from the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him). Therefore, this narration proves that the call for Hajj was made from the mountain of Mina (Thubayr), and the view that the call was made from the Station of Ibrahim inside the mosque loses its weight. Furthermore, there is no conflict between these two narrations as Mount Thubayr is also within the boundaries of the Haram. Thus, Abd bin Humayd and Ibn Abi Hatim narrated from Ibn Abbas (may Allah be pleased with him) that the entire Haram is the Station of Ibrahim. Rather, it is narrated from Ibn Abbas that the Station of Ibrahim represents the entire Hajj.

Seventhly, the narration regarding the location of the call for Hajj became conflicted regarding Hazrat...

[1] Al-Durr al-Manthur, citing Abd al-Razzaq under verse 26/27, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 6/31. [2] Al-Durr al-Manthur, citing Abd bin Humayd and Ibn Abi Hatim under verse 2/125, 1/264, and Tafsir Ibn Abi Hatim under verse 7/1179, 3/3. [3] Tafsir

al-Qur'an al-Azim under verse 3/97, Hadith 7848 & 7849, Maktabah Nizar Mustafa al-Baz, Makkah al-Mukarramah, 3/711.

"उनकी पुकार सातों समुद्रों के बीच से सुनी गई।" (हदीस) [1] और यह, जैसा कि आप देखते हैं, हमारे सिद्धांतों के अनुसार एक सही वर्णन श्रृंखला है। इस प्रकार, यह पाठ प्रभावी रूप से अल्लाह के रसूल (उन पर अल्लाह की शांति और आशीर्वाद हो) से है, क्योंकि इस मामले में व्यक्तिगत राय के लिए कोई जगह नहीं है। चूँकि विश्वासियों के सेनापति अली अहले किताब (किताब वाले लोगों) से रिवायतें नहीं लेते थे, इसलिए यह निश्चित रूप से पैगंबर (उन पर अल्लाह की शांति और आशीर्वाद हो) से सीधे सुना गया होगा। इस प्रकार, यह सिद्ध होता है कि अज़ान (पुकार) मुज़दलिफ़ा के एक पहाड़ से की गई थी, और यह धारणा कि वह मस्जिद के अंदर मक़ाम-ए-इब्राहिम पर थी, खारिज कर दी गई है। हालाँकि, आप कह सकते हैं कि इसमें कोई अंतर्विरोध नहीं है क्योंकि थुबैर पर्वत भी हरम की सीमा के भीतर है। वास्तव में, इब्न अब्बास ने स्वयं कहा था: "पूरा हरम मक़ाम-ए-इब्राहिम है।" इसे अब्द बिन हुमैद और इब्न अबी हातिम ने वर्णित किया है। वास्तव में, उनसे यह भी वर्णित है कि: "मक़ाम-ए-इब्राहिम पूरा हज है।" [3]

"उन्होंने (इब्राहिम अलैहिस्सलाम ने) थुबैर की पहाड़ी पर चढ़कर घोषणा की: ऐ अल्लाह के बंदों! अल्लाह सर्वशक्तिमान की पुकार का उत्तर दो! ऐ अल्लाह के बंदों! अल्लाह सर्वशक्तिमान की आज्ञा का पालन करो! उनकी यह घोषणा सातों समुद्रों के पार सुनी गई।" यह श्रृंखला हमारे सिद्धांतों के अनुसार सही है, और यह वास्तव में अल्लाह के रसूल (उन पर अल्लाह की शांति और आशीर्वाद हो) का ही फरमान है। चूँकि यह मामला कयास (अनुमान) पर आधारित नहीं है बल्कि पूरी तरह से श्रवण (सुनने) पर आधारित है, और चूंकि अली (अल्लाह उनके चेहरे को सम्मानित करे) अहले किताब की रिवायतें स्वीकार नहीं करते थे, इसलिए उन्होंने इसे निश्चित रूप से अल्लाह के रसूल (उन पर अल्लाह की शांति और आशीर्वाद हो) से सीधे सुनकर ही बयान किया होगा। इसलिए, इस रिवायत से यह साबित होता है कि हज की घोषणा मिना शरीफ के पहाड़ (थुबैर) से हुई थी, और यह बात अमान्य हो गई कि हज की घोषणा मस्जिद के अंदर मक़ाम-ए-इब्राहिम से हुई थी। इसके अलावा, इन दोनों रिवायतों में कोई विरोध नहीं है क्योंकि जबल-ए-थुबैर भी हरम की सीमाओं के भीतर ही है। चुनाँचे, अब्द बिन हुमैद और इब्न अबी हातिम ने हज़रत इब्न अब्बास (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) से रिवायत की है कि सारा हरम मक़ाम-ए-इब्राहिम है। बल्कि हज़रत इब्न अब्बास से तो यह भी वर्णित है कि मक़ाम-ए-इब्राहिम पूरा हज है।

सातवाँ, हज की घोषणा के स्थान के संबंध में हज़रत के बारे में वर्णन में विरोधाभास है...

[1] अद-दुर अल-मंसूर, आयत 26/27 के तहत अब्द अल-रज्जाक के हवाले से, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, 6/31। [2] अद-दुर अल-मंसूर, आयत 2/125 के तहत अब्द बिन हुमैद और इब्न अबी हातिम के हवाले से, 1/264, और तफ़सीर इब्न अबी हातिम आयत 7/1179 के तहत, 3/3। [3] तफ़सीर अल-क़ुरान अल-अज़ीम, आयत 3/97 के तहत, हदीस 7848 और 7849, मकतबा निज़ार मुस्तफा अल-बाज़, मक्का अल-मुकर्रमा, 3/711।

पृष्ठ 281/684

دعوته من بين الابحر السبع - (الحديث) ۱ وهذا كما ترى سند صحيح على اصولنا فهذا النص عن رسول الله صلى الله تعالىٰ عليه وسلم حكما لان الامر لادخل فيه للرأى وما كان امير المؤمنين على ليأخذ عن اهل الكتاب فلم يكن الا سماعًا عن النبى صلى الله تعالىٰ عليه وسلم - فثبت ان الاذان كان على جبل بمزدلفة وسقط انه كان داخل المسجد على المقام ولك ان تقول لاخلف فان ثبيرا من الحرم وقد افاد ابن عباس نفسه "ان مقام ابراهيم الحرم كله" اخرجه عنه عبد بن حميد و ابن ابي حاتم بل اخرج هذا عنه قال "قام ابراہیم الحج کلہ" ۳ -

ثبیر کی پہاڑی پر چڑھ کر اعلان فرمایا: اے بندگان خدا ! اللہ تعالیٰ کی پکار کا جواب دو، اے بندگان خدا ! اللہ تعالیٰ کی اطاعت کرو۔ تو ان کا یہ اعلان ساتوں سمندر سے سنا گیا۔" یہ سند ہمارے اصول پر صحیح ہے، اور یہ رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کا ہی فرمان ہے، اور معاملہ چونکہ قیاسی نہیں بالکلیہ سماعی ہے۔ اور حضرت علی کرم اللہ وجہہ الکریم چونکہ اہل کتاب کی روایت قبول نہیں کرتے تھے۔ اس لئے لامحالہ یہ بات انہوں نے رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم سے ہی سن کر بیان فرمائی تو اس روایت سے یہ ثابت ہوا کہ اعلانِ حج منیٰ شریف کے پہاڑ سے ہوا اور یہ بات ساقط الاعتبار ہو گئی کہ اعلانِ حج مسجد کے اندر مقامِ ابراہیم سے ہوا۔ اور ان دونوں روایتوں میں کوئی ایسا تعارض بھی نہیں کہ جبل ثبیر بھی حدودِ حرم کے اندر ہی ہے۔ چنانچہ عبد بن حمید اور ابن ابی حاتم نے حضرت ابن عباس رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے روایت کی سارا حرم مقامِ ابراہیم ہے۔ بلکہ حضرت ابن عباس سے تو یہ بھی مروی ہے کہ مقامِ ابراہیم پورا حج ہے۔

وسابعًا اضطربت الرواية عن... سابعاً اعلانِ حج کے مقام میں حضرت...

١ الدر المنثور بحوالہ عبد الرزاق تحت الایۃ ٢٦ / ٢٧ دار احیاء التراث العربی بیروت ٦/٣١ ٢ الدر المنثور بحوالہ عبد بن حمید و بن ابی حاتم تحت الایۃ ٢/ ١٢٥ ، ١/ ٢٦٤ و تفسیر ابن ابی حاتم تحت الایۃ ٧ / ١١٧٩، ٣/٣ ٣ تفسیر القرآن العظیم تحت الایۃ ٣/ ٩٧ حدیث ٧٨٤٨ و ٧٨٤٩ مکتبہ نزار مصطفی الباز مکہ المکرمہ ٣/٧١١

Fatawa Ridawiyya Volume 28

[Left Column - Arabic/Urdu mixed text] From Ibn Abbas: In some narrations, it is said "he called out at the Maqam (of Abraham)," and in others "upon (Mount) Abu Qubais." Ibn Abi Hatim narrated from him (may Allah be pleased with him): "When Allah commanded Abraham to call the people to Hajj, he climbed Abu Qubais, put his fingers in his ears, and then called out: 'Indeed, Allah has ordained Hajj for you, so respond to your Lord'[1] ... the Hadith. In another narration from him (may Allah be pleased with him): 'Abraham climbed Abu Qubais and said: Allah is the Greatest, Allah is the Greatest. I bear witness that there is no god but Allah, and I bear witness that Abraham is the Messenger of Allah. O people, indeed Allah has commanded me to call the people to Hajj. O people, respond to your Lord.'[2] In some other narrations, it was 'at Safa,' as narrated by Abd bin Humaid from Mujahid: 'Abraham was commanded to announce the Hajj, so he stood on Safa and called out with a voice heard between the East and the West: O people, respond to your Lord.'[3]"

[Right Column - Urdu translation/explanation] Narrations from Ibn Abbas are varied. In some, it is the same Maqam-e-Ibrahim, and in others, it is stated that the call for Hajj was made on Mount Abu Qubais. Accordingly, Ibn Abi Hatim narrated from Ibn Abbas (may Allah be pleased with him) that: "Prophet Abraham (peace be upon him) climbed Mount Abu Qubais and said: 'Allah is the Greatest, Allah is the Greatest, I bear witness that there is no god but Allah, and I bear witness that Abraham is the Messenger of Allah. O people! Allah Almighty has commanded me to announce the Hajj among people, so you all respond to the call of Allah Almighty.'" And in some narrations, instead of Mount Abu Qubais, Mount Safa is mentioned. This narration of Ibn Humaid is reported from Imam Mujahid as follows: "Prophet Abraham (peace be upon him) was commanded to announce Hajj to the people at the site of Safa. You called out with such a voice that people of the East and West heard it. The words of the announcement were: 'O people! respond to the call of your Lord.'"

[Watermark: I.T. Majlis of Dawatelslami]

[Footnotes] [1] Tafsir al-Qur'an al-Azim by Ibn Abi Hatim, under Verse 22/27, Hadith 13848, Maktaba Nizar Mustafa al-Baz, Makkah al-Mukarramah, 8/248. [2] Tafsir al-Qur'an al-Azim by Ibn Abi Hatim, under Verse 22/27, Hadith 13884, Maktaba Nizar Mustafa al-Baz, Makkah al-Mukarramah, 8/248; Al-Durr al-Manthur citing Ibn Abi Hatim, under Verse 22/27, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 6/33. [3] Al-Durr al-

Manthur citing Abd bin Humaid, under Verse 22/27, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 3/33.

Page 282 of 684

फ़तावा रज़विया जिल्द 28

[बायां कॉलम - अरबी/उर्दू मिश्रित पाठ] इब्न अब्बास से: कुछ रिवायतों में "मक़ाम (इब्राहिम) पर अज़ान दी" है, और कुछ में "(जबल) अबू क़ुबैस पर"। इब्न अबी हातिम ने उनसे रिवायत की (अल्लाह उन पर राज़ी हो) कि जब अल्लाह ने इब्राहिम को लोगों में हज की घोषणा करने का आदेश दिया, तो वह अबू क़ुबैस पर चढ़ गए, अपनी उंगलियाँ अपने कानों में डालीं, और फिर पुकारा: "बेशक, अल्लाह ने तुम पर हज फ़र्ज़ किया है, इसलिए अपने रब की पुकार का जवाब दो"[1] ... हदीस। उनसे एक और रिवायत में (अल्लाह उन पर राज़ी हो) कहा गया: "इब्राहिम अबू क़ुबैस पर चढ़े और कहा: अल्लाह सबसे बड़ा है, अल्लाह सबसे बड़ा है। मैं गवाही देता हूँ कि अल्लाह के अलावा कोई इबादत के लायक़ नहीं है, और मैं गवाही देता हूँ कि इब्राहिम अल्लाह के रसूल हैं। ऐ लोगों, बेशक अल्लाह ने मुझे लोगों में हज की घोषणा करने का हुक्म दिया है। ऐ लोगों, अपने रब की पुकार का जवाब दो।"[2] और कुछ रिवायतों में "सफ़ा पर" है, जैसा कि अब्द बिन हुमैद ने मुजाहिद से रिवायत की है: "इब्राहिम को हज का ऐलान करने का हुक्म दिया गया, तो वह सफ़ा पर खड़े हो गए और ऐसी आवाज़ में पुकारा जिसे पूरब और पश्चिम के बीच सुना गया: 'ऐ लोगों, अपने रब की पुकार का जवाब दो।'[3]"

[दायां कॉलम - उर्दू अनुवाद/व्याख्या] इब्न अब्बास से रिवायतें मुख़्तलिफ़ (विभिन्न) हैं। कुछ में तो वही मक़ाम-ए-इब्राहिम है, और कुछ में यह है कि जबल अबू क़ुबैस पर ऐलान-ए-हज हुआ। चुनांचे इब्न अबी हातिम ने इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत की कि "हज़रत इब्राहिम (अलैहिस्सलाम) जबल अबू क़ुबैस पर चढ़े और कहा: अल्लाह अकबर, अल्लाह अकबर, अशहदु अन ला इलाहा इल्लल्लाह, व अशहदु अन्ना इब्राहीम रसूलुल्लाह। ऐ लोगों! मुझे अल्लाह तआला ने हुक्म दिया कि मैं लोगों में हज का ऐलान करूँ तो तुम लोग अल्लाह तआला की पुकार का जवाब दो।" और कुछ रिवायतों में जबल अबू क़ुबैस के बजाए कोह-ए-सफ़ा का ज़िक्र है। इब्न हुमैद की यह रिवायत इमाम मुजाहिद से इस तरह मरवी है: हज़रत इब्राहिम (अलैहिस्सलाम) को हुक्म दिया गया कि मक़ाम-ए-सफ़ा पर लोगों को हज का ऐलान करें, आपने ऐसी आवाज़ से पुकारा कि मशरिक़ ओ मग़रिब (पूर्व और पश्चिम) के लोगों ने सुना। ऐलान के अल्फ़ाज़ ये थे: ऐ लोगों! अपने रब की पुकार का जवाब दो।

[वाटरमार्क आई.टी. मज्लिस दावत-ए-इस्लामी]

[पाद-टिप्पणियाँ] 1 तफ़सीर अल-क़ुरआन अल-अज़ीम इब्न अबी हातिम द्वारा, आयत 22/27 के तहत, हदीस 13848, मकतबा निज़ार मुस्तफ़ा अल-बाज़, मक्का अल-मुकर्रमा, 8/248। 2 तफ़सीर अल-क़ुरआन अल-अज़ीम इब्न अबी हातिम द्वारा, आयत 22/27 के तहत, हदीस 13884, मकतबा निज़ार मुस्तफ़ा अल-बाज़, मक्का अल-मुकर्रमा, 8/248; अल-दुर अल-मंसूर इब्न अबी हातिम के हवाले से, आयत 22/27 के तहत, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी, बेरुत, 6/33। 3 अल-दुर अल-मंसूर अब्द बिन हुमैद के हवाले से, आयत 22/27 के तहत, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी, बेरुत, 3/33।

पृष्ठ 282/684

[بایاں کالم] ابن عباس ففی بعضھا "اذن علی المقام" وفی بعضھا علی ابی قبیس رواہ عنہ ابن ابی حاتم رضی اللہ تعالٰی عنہ قال لما امر اللہ ابراھیم ان ینادی فی الناس بالحج صعد اباقبیس فوضع اصبعیہ فی اذنیہ ثم نادٰی، ان اللہ تعالٰی کتب علیکم الحج فاجیبوا ربکم 1 الحدیث، وفی اخری لہ عنہ رضی اللہ تعالٰی عنہ قال صعد ابراھیم اباقبیس، فقال اللہ اکبر اللہ اکبر، اشھد ان لا الہ الا اللہ واشھد ان ابراھیم رسول اللہ ایھا الناس ان اللہ امرنی ان انادی فی الناس بالحج ایھا الناس اجیبوا ربکم 2- وفی بعضھا علی الصفا رواہ عبد بن حمید عن مجاھد قال "امر ابراھیم ان یوذن بالحج فقام علی الصفا فنادی بصوت سمعہ مابین المشرق والمغرب یا ایھا الناس اجیبوا الی ربکم 3-"

[دایاں کالم] ابن عباس سے روایتیں مضطرب ہیں۔ بعض میں تو وہی مقامِ ابراہیم ہے، اور بعض میں یہ ہے کہ جبل ابو قبیس پر اعلان حج ہوا۔ چنانچہ ابن ابی حاتم نے ابن عباس رضی اللہ تعالٰی عنہ سے روایت کی کہ "حضرت ابراہیم علیہ السلام جبل ابو قبیس پر چڑھے اور کہا اللہ اکبر، اللہ اکبر، اشھدان لا الہ الا اللہ ، واشھد ان ابراھیم رسول اللہ ۔ اے لوگو! مجھے اللہ تعالٰی نے حکم دیا کہ میں لوگوں میں حج کا اعلان کروں تو تم لوگ اللہ تعالٰی کی پکار کا جواب دو۔" اور بعض روایتوں میں جبل ابو قبیس کے بجائے کوہِ صفا کا ذکر ہے۔ ابن حمید کی یہ روایت امام مجاہد سے اس طرح مروی ہے: حضرت ابراہیم علیہ السلام کو حکم دیا گیا کہ مقامِ صفا پر لوگوں کو حج کا اعلان کریں، آپ نے ایسی آواز سے پکارا کہ مشرق و مغرب کے لوگوں نے سنا۔ اعلان کے الفاظ یہ تھے: اے لوگو! اپنے رب کی پکار کا جواب دو۔

[واٹر مارک: آئی۔ٹی۔ مجلسِ دعوتِ اسلامی]

[حواشی] 1 تفسیر القرآن العظیم لابن ابی حاتم تحت الآیۃ ۲۲/ ۲۷ حدیث ۱۳۸۴۸ مکتبہ نزار مصطفیٰ الباز مکۃ المکرمۃ ۸/۲۴۸ 2 تفسیر القرآن العظیم لابن ابی حاتم تحت الآیۃ ۲۲/ ۲۷ حدیث ۱۳۸۸۴ مکتبہ نزار مصطفیٰ الباز مکۃ المکرمۃ ۸/۲۴۸، الدرالمنثور بحوالہ ابن ابی حاتم تحت الآیۃ ۲۲/ ۲۷ داراحیاء التراث العربی بیروت ۶/۳۳ 3 الدرالمنثور بحوالہ عبد بن حمید تحت الآیۃ ۲۲/ ۲۷ داراحیاء التراث العربی بیروت ۳/۳۳

(Arabic Column)

He (Abu Hatim) and Ibn al-Mundhir narrated from Ata, who said, "Prophet Abraham climbed Al-Safa and said, 'O people, answer your Lord!'"[1]

It is known that the narration from Mujahid is a narration from Ibn Abbas (may Allah be pleased with them). Thus, there is an inconsistency in three-foldness, and no doubt in the two-foldness. Therefore, from this perspective as well, the Hadith of the Commander of the Faithful is more worthy of adoption. This is why Al-Qutbi followed it in his history and did not pay attention to anything else. Thus, the doubt was dispelled from its root, and praise be to Allah, Lord of mankind.

Eighthly, after all is said and done, if it were the law of those before us, it would not be a proof unless narrated by Allah the Exalted or His Messenger (peace and blessings of Allah be upon him) without denial, as stated in the principles of Imam al-Bazdawi, al-Manar, and other foundational texts and commentaries. Imam al-Nasafi said in Kashf al-Asrar: "We have stipulated in this that Allah the Exalted or His Messenger should narrate it without denial, for there is no consideration for what is established by the words of the People of the Book."

(Urdu Column Translation)

Abu Hatim and Ibn al-Mundhir narrated from Ata: Prophet Abraham (peace be upon him) climbed Mount Safa and called out: O people! Answer your Lord.

It is known that the narration of Mujahid is from Ibn Abbas (may Allah be pleased with them). In this narration, there are three inconsistencies, or at least two are beyond doubt. Therefore, in this regard too, the narration of the Commander of the Faithful, Hazrat Ali (may Allah honor his face), is more preponderant and worthy of adoption. That is why Qutbi relied solely on the narration of the Commander of the Faithful in his history and did not pay attention to other narrations.

Eighthly, after all discussion and debate, even if it is proven that the call for Hajj should be in the Masjid al-Haram, it would be an act of a previous Sharia. The laws of previous Sharias are not evidence for us until they are mentioned in the Quran and Hadith without denial. Accordingly, this is specified in the Principles of Imam Bazdawi, Manar, and all other texts and commentaries of the science of principles. Imam Nasafi (may Allah's mercy be upon him) stated in Kashf al-Asrar: "We have set this condition that Allah and the Messenger narrate it without denial; the word of the People of the Book has no credibility."

[1] Al-Durr al-Manthur, cited from Abd ibn Humayd under verse 22/27, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 6/33.

फ़तावा रिज़विया, खंड 28

(अरबी स्तंभ)

उन्होंने (अबू हातिम) और इब्न अल-मुन्ज़िर ने अता से रिवायत की है, जिन्होंने कहा, "हज़रत इब्राहिम अल-सफ़ा पर चढ़े और कहा, 'ओ लोगों, अपने रब का जवाब दो!'"[1]

यह ज्ञात है कि मुजाहिद की रिवायत इब्न अब्बास (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) से रिवायत है। इस प्रकार, त्रिगुणता में असंगति है, और द्विगुणता में कोई संदेह नहीं है। इसलिए, इस पहलू से भी, अमीरुल मोमिनीन की हदीस अपनाने के लिए अधिक योग्य है। यही कारण है कि अल-कुतबी ने अपने इतिहास में इसका अनुसरण किया और किसी और चीज़ पर ध्यान नहीं दिया। इस प्रकार, जड़ से ही संदेह दूर हो गया है, और प्रशंसा अल्लाह के लिए है, जो मानव जाति का रब है।

आठवें, इन सब बातों के बाद, यदि यह हमसे पहले के लोगों की शरीयत थी, तो यह तब तक दलील नहीं होगी जब तक कि अल्लाह तआला या उसके रसूल (अल्लाह उन पर शांति और आशीर्वाद दे) ने बिना किसी इनकार के इसे बयान न किया हो, जैसा कि इमाम अल-बज़दवी के सिद्धांतों, अल-मनार और अन्य मूलभूत ग्रंथों और व्याख्याओं में कहा गया है। इमाम अल-नस्फ़ी ने कशफ़ अल-असरार में कहा: "हमने इसमें यह शर्त रखी है कि अल्लाह तआला या

(उर्दू स्तंभ अनुवाद)

अबू हातिम और इब्न अल-मुन्ज़िर ने अता से रिवायत की: हज़रत इब्राहिम अलैहिस्सलाम कोह-ए-सफ़ा पर चढ़े और पुकारा: ऐ लोगो! अपने रब का जवाब दो।

यह ज्ञात है कि हज़रत मुजाहिद की रिवायत इब्न अब्बास रज़ियल्लाहु तआला अन्हुम से ही है, तो इस रिवायत में तीन विरोधाभास (इस्तराब) हुए, वर्ना दो होने में तो संदेह ही नहीं है। अतः इस दृष्टिकोण से भी अमीरुल मोमिनीन हज़रत अली करमल्लाहु वज्हहुल करीम की रिवायत प्रबल और अपनाने के योग्य है, इसलिए कुतबी ने अपने इतिहास में अमीरुल मोमिनीन की रिवायत पर ही भरोसा किया और दूसरी रिवायतों की ओर ध्यान नहीं दिया।

आठवें, सारी बहस और चर्चा के बाद, यदि मस्जिद-ए-हराम में हज की घोषणा होना साबित भी हो, तो यह पिछली शरीयत का एक कार्य होगा, और पिछली शरीयतों के नियम हमारे लिए दलील नहीं हैं जब तक कि कुरान और हदीस में उनका बयान बिना इनकार के न हो। चुनाँचे इमाम बज़दवी के सिद्धांतों, मनार और उसूल के अन्य सभी ग्रंथों और व्याख्याओं में इसका स्पष्ट उल्लेख है। इमाम नस्फ़ी रहमतुल्लाह अलैहि ने कशफ़ अल-असरार में फ़रमाया: "हमने इसमें यह शर्त लगाई कि अल्लाह

(अरबी स्तंभ)

उसके रसूल इसे बिना इनकार के बयान करें, क्योंकि अहले किताब के कथनों से जो साबित हो उसका कोई महत्व नहीं है।"

(उर्दू स्तंभ अनुवाद)

और रसूल बिना इनकार के इसे बयान फ़रमाएँ अहले किताब के कथन का कोई भरोसा नहीं।"

[1] अल-दुर अल-मंसूर, अब्द इब्न हुमैद के हवाले से आयत 22/27 के तहत, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, 6/33।

(عربی کالم)

وروی ھو وابن المنذر عن عطاء قال "صعد ابراھیم علی الصفا فقال یا ایھا الناس اجیبواربکم1- "

ومعلوم ان الروایۃ عن مجاھد روایۃ عن ابن عباس رضی اللہ تعالی عنھم فالاضطراب بالتثلیث والافلاشك في التثنیۃ فکان من ھذا الوجہ ایضا حدیث امیر المؤمنین احق بالاخذ ولذا مشی علیہ القطبی فی تأریخہ ولم یلتفت لما سواہ فاندحضت الشبھۃ عن رأس والحمد للہ رب الناس۔

ثامناً بعد اللتیا والتی ان کان فشریعۃ من قبلنا فلا تکون حجۃ الا اذا قصھا اللہ تعالی اورسولہ صلی اللہ تعالی علیہ وسلم من دون انکار کما نص علیہ في اصول الامام البزدوی والمنار وسائر المتون الاصولیۃ و الشروح قال الامام النسفي في کشف الاسرار

(اردو کالم)

ابو حاتم اور ابن منذر نے عطا سے روایت کی: حضرت ابراہیم علیہ السلام کوہ صفا پر چڑھے اور پکارا: اے لوگو! اپنے رب کا جواب دو۔

یہ معلوم ہے کہ حضرت مجاہد کی روایت ابن عباس رضی اللہ تعالیٰ عنہم سے ہی ہے تو اس روایت میں تین اضطراب ہوئے، ورنہ دو ہونے میں تو شبہ ہی نہیں ہے۔ پس اس اعتبار سے بھی امیر المومنین حضرت علی کرم اللہ وجہہ الکریم کی روایت راجح اور اولیٰ بالاخذ ہے اس لئے قطبی نے اپنی تاریخ میں امیر المومنین کی روایت پر ہی اعتماد کیا اور دوسری روایتوں کی طرف توجہ نہیں کی۔

ثامناً ساری بحث و مباحثہ کے بعد اعلانِ حج اگر مسجد حرام میں ہونا ثابت بھی ہو تو یہ گزشتہ شریعت کا ایک فعل ہوگا، اور گزشتہ شرائع کے احکام ہمارے لئے دلیل نہیں جب تک قرآن و حدیث میں اس کا بیان بلا انکار ہو۔ چنانچہ اصولِ امام بزدوی، منار اور فن اصول کے بقیہ تمام متون و شروح میں اس کی

(عربی کالم)

انا شرطنا في هذا ان يقص الله تعالى او رسوله من غير انكار اذ لا عبرة بما ثبت بقول اهل الكتاب،

(اردو کالم)

تنصیص ہے۔ امام نسفی رحمۃ اللہ تعالیٰ علیہ نے کشف الاسرار میں فرمایا: "ہم نے اس میں یہ شرط لگائی کہ اللہ و رسول بے انکار اس کا بیان فرمائیں، اہل کتاب کے قول کا کوئی اعتبار

1 الدر المنثور بحوالہ عبد بن حمید تحت الآیۃ ۲۲ / ۲۷ دار احیاء التراث العربی بیروت ۶/۳۳

Fatawa Ridawiyya, Volume 28

And not by what is established in their books because they have corrupted the scriptures, nor by what is established by the words of those among them who embraced Islam, because they learned that from their books or heard it from their community. The same is mentioned in 'Kashf al-Asrar' by Imam al-Bukhari.

In 'Fawatih al-Rahmut' by Bahr al-Ulum, Hazrat Allama Abdul Ali (may Allah have mercy on him) stated: "If it is asked, why was the report of Abdullah bin Salam (may Allah be pleased with him) not relied upon, for he is undoubtedly truthful and there is no possibility of a lie in his words? The answer is that he would have learned only the corrupted Word of God as such, because the corruption had already occurred before his birth."

And this report of the announcement of Hajj is like this: neither is it mentioned in the Great Quran nor is it narrated in any Marfu Hadith (a narration directly traced back to the Prophet). Therefore, arguing with this hadith is entirely dismissed. This is even assuming its existence, while you have already known that what the opponents claim...

Footnotes: 1. Kashf al-Asrar Sharh al-Musannaf 'ala al-Manar, chapter on the laws of those before us, Dar al-Kutub al-Ilmiyah Beirut 2/173; Kashf al-Asrar 'an Usul al-Bazdawi, chapter on the laws of those before us, Dar al-Kitab al-Arabi Beirut 3/213. 2. Fawatih al-Rahmut Sharh Musallam al-Thubut, with the supplement of al-Mustafa al-Mukhtar etc., Manshurat al-Sharif al-Radi, Qom, Iran 2/184.

Page 284 of 684

फ़तावा रज़विया, जिल्द 28

और न ही उससे जो उनकी किताबों में साबित हो, क्योंकि उन्होंने ईश्वरीय ग्रंथों में बदलाव (तहरीफ़) कर दिया है। और इसी तरह उन लोगों की बात पर भी भरोसा नहीं किया जा सकता जो अह्ले-किताब से इस्लाम लाए हैं, क्योंकि उन्होंने भी यह सब उन्हीं बदली हुई किताबों से सीखा होगा या अपनी जमात से सुना होगा। इमाम बुखारी की 'कश्फ़ अल-असरार' में भी ऐसा ही है।

बह्र अल-उलूम हज़रत अल्लामा अब्दुल अली (रहमतुल्लाह अलैह) ने 'फ़वातिह अर-रहमूत' में फ़रमाया: "अगर यह सवाल हो कि हज़रत अब्दुल्लाह बिन सलाम (रज़ियल्लाहु अन्हु) की बात पर भरोसा क्यों नहीं किया गया, जबकि वह बेशक सच्चे थे और उनकी बात में झूठ का कोई अंदेशा नहीं? तो इसका जवाब यह है कि उन्होंने तो उसी बदली हुई ईश्वरीय वाणी को ही समझकर सीखा होगा, क्योंकि उसमें बदलाव उनके पैदा होने से पहले ही हो चुका था।"

और हज के एलान की यह रिवायत ऐसी ही है कि न तो महान क़ुरान में इसका ज़िक्र है और न ही किसी 'मरफ़ू' हदीस (पैग़ंबर साहब तक पहुँचने वाली हदीस) में इसका वर्णन है। लिहाज़ा, इस हदीस से दलील देना सिरे से ही ग़लत है। यह तब है जब हम इसे मान लें, वरना आप जान चुके हैं कि विरोधियों का दावा...

पाद-टिप्पणी: 1. कश्फ़ अल-असरार शरह अल-मुसन्निफ़ अला अल-मनार, बाब: हमसे पहले वालों की शरीयत, दार अल-कुतुब अल-इल्मिया बेरुत 2/173; कश्फ़ अल-असरार अन उसूल अल-बज़दवी, बाब: हमसे पहले वालों की शरीयत, दार अल-किताब अल-अरबी बेरुत 3/213. 2. फ़वातिह अर-रहमूत शरह मुसल्लम अत-थुबूत, अल-मुस्तफ़ा अल-मुख़्तार के साथ, मन्शूरात अश्-शरीफ़ अर-रज़ी, क़ोम, ईरान 2/184.

पृष्ठ 284 का 684

ولا بما ثبت بکتابہم لانہم حرفوا الکتب ولا بما ثبت بقول من اسلم منہم لانہ تلقن ذلک من کتابہم او سمع من جماعتہم اھ ومثلہ فی کشف الاسرار للامام البخاری۔ نہیں اور جو ان کی کتاب سے ثابت ہو اس کا بھی، کہ ان لوگوں نے آسمانی کتابوں میں تحریف کردی ہے۔ اور اسی طرح اہل کتاب اسلام لانے والوں کی بات کا بھی بھروسا نہیں کہ ان لوگوں نے انہی محرف کتابوں میں دیکھا ہوگا یا انہی کی جماعت سے سنا ہوگا۔ اور اسی طرح کشف الاسرار للامام بخاری میں ہے۔

وفی فواتح الرحموت لبحر العلوم فان قلت فلم لم یعتمد باخبار عبداللہ بن سلام رضی اللہ تعالٰی عنہ فانہ لا یحتمل کذبہ قلت ہب لکن التحریف وقع قبل وجودہ فہو لم یتعلم الا المحرف اھ بالالتقاط۔ بحر العلوم حضرت علامہ عبدالعلی رحمہ اللہ علیہ نے فواتح الرحموت میں فرمایا، خیال ہوسکتا ہے کہ حضرت عبداللہ بن سلام رضی اللہ تعالٰی عنہ کی بات پر اعتماد ہونا چاہئے کہ وہ وبلا شبہ سچے تھے، اور ان کی بات میں تو جھوٹ کا احتمال نہیں لیکن اس کا جواب یہ ہے کہ انہوں نے تو اسی محرف کلام الہٰی سمجھ کر سیکھا ہوگا کیونکہ تحریف وان کے پیدا ہونے سے پہلے ہی ہوچکی تھی۔

وہذا شیئ لم یقصہ ربنا ولا نبینا صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم اذلم یرد فی حدیث مرفوع فالا حتجاج بہ راسا مدفوع۔ ہذا علی التسلیم والا قد علمت ان الذی اور اعلانِ حج کی یہ روایت ایسی ہی ہے نہ قرآنِ عظیم میں اس کا بیان ہے نہ کسی حدیثِ مرفوع میں ہی اس کا تذکرہ ہے، تو سرے سے اس حدیث سے استدلال ہی غلط ہے، یہ بھی اس صورت میں کہ مخالفین کا دعوٰی

حواشی: 1 کشف الاسرار شرح المصنف علی المنار فصل فی شرائع من قبلنا دارالکتب العلمیہ بیروت ۲/۱۷۳، کشف الاسرار عن اصول البزدوی باب فی شرائع من قبلنا دارالکتاب العربی بیروت ۳/

۲۱۳ 2 فواتح الرحموت شرح مسلم الثبوت بذيبل المصطفى المختار الخ منشورات الشريف الرضى قم ايران ۲/۱۸۴

صفحہ ۲۸۴ از ۶۸۴

[Arabic Column Translation] What this Wahhabi claims, that an announcement was made inside the mosque, has not been related by any Muslim, Person of the Book, or disbeliever besides him. Thus, his citing it as evidence is nothing but arguing according to his own whims. Ninthly: If you are to wonder, then wonder at his statement that the Maqam (of Ibrahim) is even now within the Mataf (circumambulation area). This is something refuted by visual observation, and everyone who has been blessed with the pilgrimage to the Sacred House bears witness to its falsity. Tenthly: Even more wondrous is the argument that it is paved with marble, as if it were in his mind that everything paved with marble became part of the Mataf that was the size of the Sacred Mosque during the era of the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him). Then whatever is around Zamzam should also be included in it, and if some kings were to pave the rest of the Noble Mosque and its porticos with marble, this ignorant person would judge that the Mosque extended to the porticos during the era of the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him). When ignorance reaches such a level, discourse falls. Indeed, the Mataf is the circle of marble around the Sacred House, and on its edge is Bab al-Salam, and there is no doubt that the dome of the Maqam is outside it.

[Urdu Column Translation] ...it should be accepted as is, otherwise the detail has already passed that the mention of the announcement of Hajj inside the Masjid al-Haram has been narrated neither by a Muslim nor by a Person of the Book nor by a disbeliever; the talk about inside the mosque is only from this Wahhabi gentleman, so he argues in his claim only from his own desires. Ninthly: The surprising thing is that "Maqam-e-Ibrahim is still within the Mataf," which is contrary to observation, to which every pilgrim can testify. Tenthly: Even more shocking is this disclosure that wherever marble is laid, all of it is the Mataf as far as the mosque existed in the era of Prophethood; thus the area around Zamzam Sharif also became included in the mosque of the Prophetic era because marble is laid there too. And if some king paved the entire Masjid al-Haram with marble, then that too would have been the Masjid al-Haram of the Prophetic era, whereas the Mataf is the circular area of marble around the Kaaba Muazzama, on the edge of which is Bab-us-Salam, and undoubtedly the dome of Maqam-e-Ibrahim is outside it. The people of Makkah were not so unintelligent as to build a dome within the Mataf itself and narrow the Mataf for the people.

[अरबी कॉलम का अनुवाद] यह वहाबी जो दावा करता है कि मस्जिद के भीतर घोषणा की गई थी, उसे न तो किसी मुसलमान ने, न ही किसी अहले किताब ने और न ही किसी काफ़िर ने उसके अलावा बयान किया है। अतः उसका प्रमाण देना और कुछ नहीं बल्कि अपनी इच्छा के अनुसार बहस करना है। नौवीं बात: यदि आपको आश्चर्य करना है, तो उनके इस कथन पर आश्चर्य करें कि "मक़ाम (इब्राहिम) अब भी मताफ़ (परिक्रमा क्षेत्र) के भीतर है।" यह एक ऐसी बात है जिसे प्रत्यक्ष अवलोकन नकारता है, और प्रत्येक व्यक्ति जिसे पवित्र घर की तीर्थयात्रा का सौभाग्य मिला है, इसके झूठ होने की गवाही देता है। दसवीं बात: इससे भी अधिक आश्चर्यजनक वह तर्क है जिसमें कहा गया है कि यह संगमरमर से पक्का है, मानो उसके मन में यह बात हो कि जो कुछ भी संगमरमर से पक्का किया गया है, वह मताफ़ का हिस्सा बन गया जो अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के युग के दौरान पवित्र मस्जिद के बराबर था। फिर तो ज़मज़म के आस-पास जो कुछ भी है वह भी इसमें शामिल होना चाहिए, और यदि कुछ राजाओं ने शेष महान मस्जिद और उसके बरामदों को संगमरमर से पक्का किया होता, तो यह अज्ञानी व्यक्ति यह निर्णय देता कि मस्जिद अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के युग में बरामदों तक थी। जब अज्ञानता इस स्तर पर पहुँच जाती है, तो विमर्श समाप्त हो जाता है। वास्तव में मताफ़ पवित्र घर के चारों ओर संगमरमर का घेरा है, और इसके किनारे पर बाब अल-सलाम है, और इसमें कोई संदेह नहीं है कि मक़ाम का गुंबद इससे बाहर है।

[उर्दू कॉलम का अनुवाद] ...इसे ज्यों का त्यों स्वीकार कर लिया जाना चाहिए, अन्यथा विवरण पहले ही गुजर चुका है कि मस्जिद हराम के भीतर हज की घोषणा का उल्लेख न तो किसी मुसलमान से, न ही किसी अहले किताब से और न ही किसी काफ़िर से मिलता है। मस्जिद के भीतर की बात केवल इस वहाबी सज्जन की है; इस प्रकार, वह अपने दावे को केवल अपनी इच्छाओं पर आधारित करता है। नौवीं बात: आश्चर्य की बात तो यह है कि "मक़ाम-ए-इब्राहिम अभी भी मताफ़ के भीतर है," यह तो प्रत्यक्ष अवलोकन के विपरीत है, जिसकी गवाही हर हाजी दे सकता है। दसवीं बात: इससे भी अधिक चौंकाने वाला रहस्योद्घाटन यह है कि जहाँ तक संगमरमर बिछाया गया है, वह सब मताफ़ है जहाँ तक मस्जिद पैग़म्बरी युग में मौजूद थी; अतः ज़मज़म शरीफ का परिवेश भी पैग़म्बरी युग की मस्जिद में शामिल हो गया क्योंकि वहाँ भी संगमरमर बिछा हुआ है। और यदि किसी राजा ने पूरी मस्जिद हराम में संगमरमर बिछा दिया होता, तो वह भी पैग़म्बरी युग की मस्जिद हराम बन जाती, जबकि

मताफ़ काबा मुअज़्ज़मा के चारों ओर संगमरमर का गोलाकार क्षेत्र है, जिसके किनारे पर बाब-उस-सलाम है, और निस्संदेह मक़ाम-ए-इब्राहिम का गुंबद इसके बाहर है। और मक्का के लोग इतने मूर्ख तो नहीं थे कि मताफ़ के भीतर ही गुंबद बना देते और लोगों के लिए मताफ़ को संकुचित कर देते।

पृष्ठ २८५ / ६८४

[عربی کالم کا ترجمہ] یہ وہابی جو دعویٰ کرتا ہے کہ مسجد کے اندر اذان دی گئی تھی، اسے اس کے سوا نہ کسی مسلمان نے بیان کیا، نہ کسی کتابی نے اور نہ ہی کسی کافر نے۔ پس اس کا اس بات سے استدلال کرنا محض اپنی خواہش نفس سے استدلال کرنا ہے۔ نویں بات: اگر تمہیں تعجب کرنا ہے تو اس کے اس قول پر تعجب کرو کہ "مقامِ ابراہیم اب بھی مطاف کے اندر ہے"۔ یہ وہ بات ہے جسے مشاہدہ جھٹلاتا ہے اور ہر وہ شخص جس کو بیت اللہ شریف کے حج کی سعادت ملی ہے وہ اس کے جھوٹ پر گواہ ہے۔ دسویں بات: اس سے بھی زیادہ تعجب خیز اس بات سے استدلال ہے کہ وہ سنگِ مرمر سے مزین ہے، گویا اس کے خیال میں جو کچھ سنگِ مرمر سے مزین ہوا وہ مطاف بن گیا جو عہدِ رسالت صلی اللہ علیہ وسلم میں مسجدِ حرام کی مقدار پر تھا۔ پھر تو زمزم کے ارد گرد کو بھی اس میں شامل ہونا چاہیے، اور اگر بعض بادشاہوں نے باقی مسجدِ شریف اور اس کے برآمدوں کو سنگِ مرمر سے مزین کیا ہوتا تو یہ جاہل شخص یہ حکم لگا دیتا کہ مسجد عہدِ رسالت صلی اللہ علیہ وسلم میں برآمدوں تک تھی۔ اور جب جہالت اس حد تک پہنچ جائے تو کلام ساقط ہو جاتا ہے۔ بے شک مطاف بیت اللہ کے گرد سنگِ مرمر کا دائرہ ہے اور اس کے کنارے پر باب السلام ہے اور اس میں کوئی شک نہیں کہ مقامِ ابراہیم کا قبہ اس سے باہر ہے۔

[اردو کالم] جوں کا توں تسلیم کرلیا جائے ورنہ تفصیل گزر چکی کہ مسجد حرام کے اندر اعلانِ حج کا تذکرہ نہ کسی مسلمان سے مروی نہ کتابی سے نہ کافر سے، اندرون مسجد کی بات تو صرف ان وہابی صاحب کی ہے، تو وہ اپنے دعویٰ میں اپنی خواہش نفس سے ہی استدلال کرتے ہیں۔ تاسعاً قابلِ تعجب بات تو یہ ہے کہ "مقامِ ابراہیم اب بھی مطاف کے اندر ہے" یہ تو مشاہدہ کے خلاف ہے جس کی شہادت ہر حاجی دے سکتا ہے۔ عاشراً اس سے زیادہ حیرت ناک یہ انکشاف ہے

کہ جہاں تک سنگ مرمر بچھا ہے سب مطاف ہے جہاں تک عہد رسالت میں مسجد تھی، تو زمزم شریف کا ارد گرد ہی عہد رسالت کی مسجد میں شامل ہوگیا کہ وہاں بھی سنگ مرمر بچھا ہے۔ اور اگر کسی بادشاہ نے پوری مسجد حرام میں سنگ مرمر بچھا دیا تو وہ بھی عہد رسالت کی مسجد حرام ہوگئی حالانکہ مطاف تو سنگ مرمر کا گول دائرہ ہے جو کعبہ مکرمہ کے گردا گرد ہے، اور جس کے کنارہ پر باب السلام ہے اور بلا شبہ مقام ابراہیم کا قبہ اس سے باہر ہے، اور اہل مکہ ایسے کم عقل تو نہ تھے کہ نفس مطاف میں قبہ بناتے اور لوگوں پر مطاف کو تنگ کرتے۔

صفحہ 285 از 684

Fatawa Ridawiyya (Volume 28)

The people of Makkah were not so foolish as to build a dome right in the middle of the Mataf (circumambulation area) and narrow the place for those performing Tawaf. We seek refuge in Allah from ignorance and deviation.

Insight 19: Then they held fast to the words of Allah Almighty: "And who is more unjust than those who prevent the name of Allah from being mentioned in His mosques" (1). And His saying: "and mosques in which the name of Allah is mentioned much" (2). And His saying: "[Such niches are] in houses which Allah has ordered to be raised and that His name be mentioned therein" (3).

And in a Hadith from the Sahihayn (Bukhari and Muslim): "Indeed, these mosques are not suitable for any of this urine or filth; rather, they are for the remembrance of Allah, prayer, and the recitation of the Quran" (4).

I say: Firstly, we have addressed the refutation of this doubt in the first Quranic Insight, and we explained that the Adhan is not purely remembrance (Dhikr) alone (5).

Insight 19: Regarding the permissibility of giving the Adhan inside the mosque, opponents have also argued from this verse: "Who is a greater oppressor than the one who prevents Allah's name from being taken in the mosque?" and the blessed verse: "And mosques in which Allah Almighty is remembered much" and the noble verse: "Allah has commanded that these houses be elevated and His name be mentioned in them."

And according to the author of Mishkat, it is a Hadith of the Sahihayn, though the narrators have attributed it only to Muslim: "These mosques are not for urine and filth, they are for the remembrance of Allah, prayer, and recitation of the Quran."

I say: (I say) Firstly, we have completely resolved this doubt in the Quranic Insight, that the Adhan is not just pure remembrance of Allah.

Note: The author of Mishkat was followed in this, but the narrators have attributed it to Muslim alone. Ends.

1. Al-Quran Al-Karim 2/114
2. Al-Quran Al-Karim 22/40
3. Al-Quran Al-Karim 24/36

4. Sahih Muslim, Book of Purification, Chapter on the Obligation of Washing Urine, etc., Qadimi Kutub Khana Karachi 1/138
5. Mishkat al-Masabih with reference to Sahihayn, Book of Purification, Chapter on Purifying Impurities, Section One, Qadimi Kutub Khana Karachi p. 52

फ़तावा रिज़विया (जिल्द 28)

मक्का के लोग इतने मूर्ख नहीं थे कि वे मताफ़ (परिक्रमा क्षेत्र) के बीच में एक गुंबद बना दें और तवाफ़ करने वालों के लिए जगह तंग कर दें। हम अज्ञानता और विचलन से अल्लाह की पनाह मांगते हैं।

नफ़ह 19: फिर उन्होंने अल्लाह तआला के इस फरमान को पकड़ा: "और उससे बड़ा ज़ालिम कौन है जो अल्लाह की मस्जिदों में उसका नाम लिए जाने से रोके (1)। और उनका कहना: "और वह मस्जिदें जिनमें अल्लाह का बहुत ज़िक्र किया जाता है" (2)। और उनका कहना: "[ऐसे चिराग] उन घरों में हैं जिन्हें अल्लाह ने बुलंद करने और उनमें अपना नाम लिए जाने का हुक्म दिया है" (3)।

और सहीहैन (बुखारी और मुस्लिम) की एक हदीस में है: "बेशक ये मस्जिदें इस पेशाब और गंदगी के किसी भी काम के लिए नहीं हैं; बल्कि ये तो अल्लाह के ज़िक्र, नमाज़ और क़ुरआन की तिलावत के लिए हैं" (4)।

मैं कहता हूँ: पहले तो हम 'अल-नफ़ह अल-उला अल-क़ुरानिया' (पहली कुरानिक अंतर्दृष्टि) में इस संदेह के निवारण का निर्णय ले चुके हैं, और हमने स्पष्ट किया है कि अज़ान केवल शुद्ध ज़िक्र (स्मरण) नहीं है (5)।

नफ़ह 19: मस्जिद के अंदर अज़ान जायज़ होने पर विरोधियों ने इस आयत से भी दलील दी है "उससे बड़ा ज़ालिम कौन है जो मस्जिद में अल्लाह का नाम लेने से मना करे" और आयत मुबारका "और मस्जिद जिसमें अल्लाह तआला का ज़िक्र बहुत होता है" और आयत-ए-गरामी "इन घरों को अल्लाह तआला ने बुलंद करने का और उनमें अपना नाम लेने का हुक्म दिया"।

और मिशकात के लेखक के अनुसार यह सहीहैन की एक हदीस है, अन्यथा वर्णनकर्ताओं ने इसे केवल मुस्लिम की हदीस करार दिया है "ये मस्जिदें पेशाब और गंदगी के लिए नहीं हैं, ये तो ज़िक्र-ए-इलाही, नमाज़ और तिलावत-ए-क़ुरआन के लिए हैं।"

मैं कहता हूँ: (मैं कहता हूँ) सबसे पहले हम कुरानी नफ़ह में इस शंका का पूरी तरह समाधान कर चुके हैं कि अज़ान केवल अल्लाह का ज़िक्र ही नहीं है।

नोट: मिशकात के लेखक का इसमें अनुसरण किया गया है, जबकि वर्णनकर्ताओं ने इसे अकेले मुस्लिम के नाम से उल्लेख किया है। समाप्त।

1. अल-क़ुरआन अल-करीम 2/114
2. अल-क़ुरआन अल-करीम 22/40
3. अल-क़ुरआन अल-करीम 24/36
4. सहीह मुस्लिम, किताबुल तहारत, बाब वुजूब गुस्लुल बौल आदि, क़दीमी कुतुब ख़ाना कराची 1/138
5. मिशकात अल-मसाबीह सहीहैन के हवाले से, किताबुल तहारत, बाब ततहीरुल नजसावात, फ़स्ल अव्वल, क़दीमी कुतुब ख़ाना कराची पृष्ठ 52

पृष्ठ 286 का 684

ماکان اھل مکۃ سفھاء کھذا لیبنوا قبۃ في نفس المطاف ویضیقوا المحل علی اھل الطواف نعوذ باللہ من الجھل والاعتساف۔

نفحہ ۱۹: ثم تمسك بقولہ تعالٰی: "وَمَنْ اَظْلَمُ مِمَّنْ مَّنَعَ مَسٰجِدَ اللہِ اَنْ یُّذْکَرَ فِیْہَا اسْمُہٗ" (۱)۔ وقولہ تعالٰی: "وَّ مَسٰجِدُ یُذْکَرُ فِیْہَا اسْمُ اللہِ کَثِیْرًا" (۲)۔ وقولہ تعالٰی: "فِیْ بُیُوْتٍ اَذِنَ اللہُ اَنْ تُرْفَعَ وَ یُذْکَرَ فِیْہَا اسْمُہٗ" (۳)۔

وفی حدیث الصحیحین عہ ان ہذہ المساجد لا تصلح لشئ من ہذا البول والقذر وانما ہی لذکر اللہ والصلوۃ وقراءۃ القرآن (۴)۔

اقول: اولا قضینا الوتر عن کشف ہذہ الشبہۃ فی النفحۃ الاولٰی القرآنیۃ، وبیّنا ان الاذان لیس ذکراً خالصاً (۵)۔

نفحہ ۱۹: مسجد کے اندر اذان جائز ہونے پر اس آیت سے بھی مخالفین نے استدلال کیا ہے "اس سے بڑا ظالم کون ہے جو مسجد میں اللہ کا نام لینے سے منع کرے" اور آیت مبارکہ "اور مسجد جس میں اللہ تعالیٰ کا ذکر بہت ہوتا ہے" اور آیت گرامی "ان گھروں کو اللہ تعالیٰ نے بلند کرنے کا اور ان میں اپنا نام لینے کا حکم دیا"۔

اور بقول صاحبِ مشکوٰۃ صحیحین کی ایک حدیث، ورنہ مخرجین نے اسے صرف مسلم کی حدیث قرار دیا ہے "یہ مسجدیں پیشاب اور گندگی کے لئے نہیں، یہ تو ذکر الہی، نماز اور تلاوتِ قرآن کے لئے ہیں۔"

اقول: (میں کہتا ہوں) اولا ہم نفحہ قرآنیہ میں اس شبہ کو بالکلیہ حل کر چکے ہیں کہ اذان محض ذکرِ الہی ہی نہیں ہے۔

عہ : تبع فیہ صاحب المشکوٰۃ وانما عزاہ المخرجون لمسلم وحدہ اہـ منہ۔

۱ القرآن الکریم ۲ / ۱۱۴ ۲ القرآن الکریم ۲۲ / ۴۰ ۳ القرآن الکریم ۲۴ / ۳۶ ۴ صحیح مسلم کتاب الطھارۃ باب وجوب غسل البول الخ قدیمی کتب خانہ کراچی ۱/ ۱۳۸ ۵ مشکوۃ المصابیح بحوالہ صحیحین کتاب الطھارۃ باب تطہیر النجاسات الفصل الاول قدیمی کتب خانہ کراچی ص ۵۲

Fatawa-e-Razviya, Volume 28

Secondly, prohibiting the Adhan in the mosque means prohibiting the raising of the voice therein. Prohibiting the raising of the voice during Dhikr (remembrance of Allah) does not mean prohibiting Dhikr itself. Indeed, it is proven from the Prophet (may Allah's peace and blessings be upon him) in some situations when he said: "O people, be gentle with yourselves, for you are not calling upon one who is deaf or absent, but you are calling upon One Who is All-Hearing and All-Seeing." [1] He would never forbid people from the Dhikr of Allah Almighty. We have previously cited from Al-Durar, Al-Ashbah, and others regarding the dislike of raising the voice during Dhikr in the mosque. [2] In Al-Maslak al-Muqassat by Mulla Ali Qari, it is stated: "Ibn al-Diya has explicitly mentioned that raising the voice in the mosque during Dhikr is prohibited (Haram)." [3]

It is also stated in Al-Kafi by Imam Hakim Shaheed, which compiles the words of Imam Muhammad, as well as in Al-Muhit, Al-Fath, Al-Bahr, Sharh al-Lubab, Radd al-Muhtar, and others, that raising the voice [is disliked]. In Al-Muhit and Sharh al-Lubab, it is mentioned: "It is forbidden to recite the Quran loudly during Tawaf." Then, God forbid, this was said...

[Footnotes] 1. Sahih al-Bukhari, Book of Supplications, Chapter on Supplication when ascending a hill, Qadimi Kutub Khana Karachi 2/944; Sahih Muslim, Book of Remembrance and Supplication, Chapter on lowering the voice in Dhikr, Qadimi Kutub Khana Karachi 2/346. 2. Al-Ashbah wal-Nazair, Third Art: Discourse on the Rulings of the Mosque, Idara-tul-Quran Karachi 2/233. 3. Al-Maslak al-Muqassat with Irshad al-Sari, Chapter on touching the Yemeni Corner, Maktaba Islamiya Quetta p. 110.

फ़तावा-ए-रज़विया, जिल्द 28

दूसरे, मस्जिद में अज़ान मना करने का मतलब आवाज़ बुलंद करने को मना करना है। ज़िक्र-ए-इलाही के साथ आवाज़ बुलंद करने की मनाही ज़िक्र की मनाही नहीं है। हदीसों से साबित है कि कुछ मौकों पर हुज़ूर सैय्यद-ए-आलम (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने ज़िक्र-ए-बिल-जहर (ऊंची आवाज़ में ज़िक्र) से मना फ़रमाया, इरशाद-ए-नबवी है: "ए लोगो! अपने नफ़्सों पर आसानी करो, तुम किसी ग़ायब और बहरे को नहीं बुला रहे हो, तुम तो सुनने वाले और देखने वाले को पुकार रहे हो।" [1] भला हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) किसी को ज़िक्र-ए-इलाही से रोकते थे, हम पहले ही 'दुरर' वगैरह के हवाले से स्पष्ट कर चुके हैं कि "मस्जिद में बुलंद आवाज़ से ज़िक्र मकरूह है।" [2] मुल्ला अली क़ारी की 'मस्लक-ए-मुक़स्सत' में इब्ने ज़िया की तस्रीह (स्पष्टता) है कि "मस्जिद में आवाज़ बुलंद करना हराम है, चाहे ज़िक्र-ए-इलाही ही क्यों न हो।" [3]

'काफ़ी' हाकिम शहीद (जिसमें इमाम मुहम्मद का कलाम जमा है) और 'मुहीत', 'फ़तहुल क़दीर', 'बहुर राइक', 'शर्ह-ए-लुबाब' और 'शामी' वग़ैरह में है: "तवाफ़ में बुलंद आवाज़ से क़ुरआन शरीफ़ मना है।" तो पनाह ब-ख़ुदा यह कहा...

[पाद-टिप्पणियाँ] 1. सहीह अल-बुख़ारी, किताबुद दावात, बाब दुआ जब टीले पर चढ़ें, क़दीमी कुतुब ख़ाना कराची 2/944; सहीह मुस्लिम, किताबुज़ ज़िक्र वद दुआ, बाब ज़िक्र में आवाज़ धीमी करना, क़दीमी कुतुब ख़ाना कराची 2/346. 2. अल-अश्बाह वन-नज़ायर, तीसरा फ़न: मस्जिद के अहकाम पर कलाम, इदारातुल क़ुरआन कराची 2/233. 3. अल-मस्लुकुल मुक़स्सत मा इरशादिस सारी, फ़स्ल यमनी कोने का इस्तिलाम, मकतबा इस्लामिया क्वेटा पृ. 110.

وثانیاً منع الاذان فی المسجد منع رفع الصوت فیه ومنع رفع الصوت بالذکر لیس منع الذکر فقد ثبت عنه صلی اللہ تعالی علیه وسلم في بعض المواطن اذقال صلی اللہ تعالی علیه وسلم : "ایها الناس اربعوا علی انفسکم فانکم لاتدعون اصم ولا غائباً ولکن تدعون سمیعاً بصیراً" ۔ ۱ وماکان لینهاهم عن ذکر اللہ تعالی وقد قدمنا عن الدرر والاشباه وغیرهما کراهة رفع الصوت بالذکر في المسجد ۲ وفی المسلك المتقسط لعلی القاری : "قد صرح ابن الضیاء ان رفع الصوت في المسجد حرام بالذکر ۳ اھ"

ثانیاً مسجد میں اذان منع کرنے کا مطلب آواز بلند کرنے کو منع کرنا ہے اور ذکرِ الہی کے ساتھ آواز بلند کرنے کی ممانعت ذکر کی ممانعت نہیں ہے۔ احادیث سے ثابت ہے کہ بعض مواقع پر حضور سید عالم صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نے ذکرِ بالجہر سے منع فرمایا ، ارشادِ نبوی ہے : "اے لوگو! اپنے نفوس پر آسانی کرو تم کسی غائب اور بہرے کو نہیں بلا رہے ہو، تم تو سننے والے اور دیکھنے والے کو پکار رہے ہو۔" بھلا حضور صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کسی کو ذکرِ الہی سے روکتے تھے ، ہم ما سبق میں درر وغیرہ کے حوالے سے واضح کر چکے ہیں "کہ مسجد میں بلند آواز سے ذکر مکروہ ہے۔ ملا علی قاری کی مسلک متقسط میں ابن ضیاء کی تصریح ہے کہ "مسجد میں آواز بلند کرنا حرام ہے چاہے ذکرِ الہی ہی کیوں نہ ہو۔"

وصرح في الکافي الامام الحاکم شهید الذي جمع فیه کلام الامام محمد وفي المحیط والفتح والبحر وشرح اللباب ورد المحتار وغیرها بکراهة رفع کافی حاکم شہید مجموعہ کلام امام محمد اور محیط ، فتح القدیر ، بحر الرائق، شرح لباب وشامی وغیرہا میں ہے : "طواف میں بلند آواز سے قرآن شریف منع ہے۔" تو پناہ بخدا یہ کہا

[حواشی] ۱ صحیح البخاری کتاب الدعوات باب الدعاء اذا علا عقبة قدیمی کتب خانہ کراچی ۲ / ۹۴۴ ، صحیح مسلم کتاب الذکر والدعاء باب خفض الصوت بالذکر قدیمی کتب خانہ کراچی ۲ / ۳۴۶ ۲ الاشباہ والنظائر الفن الثالث القول فی احکام مسجد ادارۃ القرآن کراچی ۲ / ۲۳۳ ۳ المسلك المتقسط مع ارشاد الساری فصل استلام الرکن الیمانی مکتبہ اسلامیہ کوئٹہ ص ۱۱۰

Fatawa Razawiyya Volume 28

[Arabic Section]: ...raising the voice with the Quran during Tawaf. Do you imagine (Allah forbid) that they are included in this severe warning? Far from it! Rather, you are in far-reaching error. Thirdly, this ugly revilement only returns to the noble Imams who forbade the Adhan inside the mosque and explicitly stated its dislike therein. Allah Almighty has protected them from this, and whoever reviles them, upon him is the evil turn of fate, and he is the one to be blamed and rejected. Fourthly, these Wahhabis are the ones who, in the discussion of innovation (bid'ah), cling to the report in Sunan al-Darimi from Ibn Mas'ud (may Allah be pleased with him) regarding his rejection of those who gathered in the mosque in circles, sitting and waiting for the prayer. In each circle was a man saying, "Say 'Allahu Akbar' a hundred times, say 'La ilaha illallah' a hundred times, say 'Subhan Allah' a hundred times," and they would do so. So he said, "By Him in Whose hand is my soul, you are either upon a religion that is more guided than the religion of Muhammad ﷺ..."

[Urdu Section]: ...it will be said that all these Imams and scholars, God forbid, are included in the aforementioned severe warning of the Quran and Hadith. Those personages are undoubtedly free from this warning; this is your own misguidance. Thirdly, this severe warning would also apply to those eminent Imams who explicitly stated the dislike (karahat) of the Adhan inside the mosque. They are undoubtedly protected by the refuge of Allah Almighty from this; yes, whoever taunts or reviles them is himself condemned and rejected in the pit of destruction. Fourthly, these Wahhabi people, in the discussion of innovation (bid'ah), argue from a narration in Sunan al-Darimi from Ibn Mas'ud (may Allah be pleased with him), concerning his disapproval of those who gathered in the mosque in circles, sitting and waiting for prayer. In each circle, a man would say, "Say Allahu Akbar a hundred times, say La ilaha illallah a hundred times, say Subhan Allah a hundred times," and they would do so. He (Ibn Mas'ud) said, "By Him in Whose hand is my soul, are you on a religion that is more guided than the religion of Muhammad ﷺ..."

Footnote: 1. Radd al-Muhtar, Kitab al-Hajj, Bab al-Ihram, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 2/168; Fath al-Qadir, Kitab al-Hajj, Bab al-Ihram, Maktaba Nooria Razawiyya Sukkur, 2/390; Al-Bahr al-Ra'iq, Kitab al-Hajj, Bab al-Ihram, H.M. Saeed Company Karachi, 2/329.

फ़तावा रज़विया जिल्द 28

[अरबी खंड]: ...तवाफ़ के दौरान कुरान के साथ आवाज़ बुलंद करना। क्या आप यह गुमान करते हैं (अल्लाह की पनाह) कि वे इस कड़ी चेतावनी में शामिल हैं? दूर की बात है! बल्कि आप स्वयं बड़ी गुमराही में हैं। तीसरा, यह भद्दी निंदा केवल उन महान इमामों पर लौटती है जिन्होंने मस्जिद के अंदर अज़ान देने से मना किया और उसमें उसकी नापसंदगी (कराहत) को स्पष्ट किया। अल्लाह तआला ने उन्हें इससे सुरक्षित रखा है, और जो कोई उनकी निंदा करता है, उस पर बुरा भाग्य मंडराता है, और वही दोषी और तिरस्कृत है। चौथा, ये वहाबी वे हैं जो नवाचार (बिदअत) की बहस में सुनन अल-दारमी की इब्न मसूद (रज़ियल्लाहु अन्हु) वाली हदीस का सहारा लेते हैं, जिसमें उन्होंने उन लोगों का विरोध किया था जो मस्जिद में घेरा बनाकर बैठे थे और नमाज़ का इंतज़ार कर रहे थे। प्रत्येक घेरे में एक व्यक्ति कह रहा था, "सौ बार 'अल्लाहु अकबर' कहो, सौ बार 'ला इलाहा इल्लल्लाह' कहो, सौ बार 'सुब्हान अल्लाह' कहो," और वे ऐसा ही कर रहे थे। तो उन्होंने (इब्न मसूद) कहा, "उस ज़ात की क़सम जिसके हाथ में मेरी जान है, या तो तुम उस दीन पर हो जो मुहम्मद ﷺ के दीन से अधिक हिदायत वाला है..."

[उर्दू खंड]: ...कहा जाएगा कि ये सभी इमाम और विद्वान, माज़-अल्लाह, कुरान और हदीस की उपरोक्त कड़ी चेतावनी के दायरे में आते हैं। वे महानुभाव तो निस्संदेह इस चेतावनी से पाक हैं; यह आपकी अपनी गुमराही है। तीसरा, यह कड़ी चेतावनी उन प्रतिष्ठित इमामों पर भी लागू होगी जिन्होंने मस्जिद के भीतर अज़ान की नापसंदगी पर स्पष्ट निर्देश दिए थे। वे तो निस्संदेह अल्लाह तआला के संरक्षण में इससे सुरक्षित हैं; हाँ, जो कोई उन पर ताना-कशी या निंदा करता है, वह स्वयं विनाश के गर्त में तिरस्कृत और अस्वीकृत है। चौथा, ये वहाबी लोग नवाचार की चर्चा में दारमी के एक वर्णन से तर्क देते हैं जो आपसे (इब्न मसूद से) वर्णित है कि आपने उन लोगों को मना किया जो एक मस्जिद में समूहों में घेरा बनाकर बैठे नमाज़ का इंतज़ार कर रहे थे। प्रत्येक घेरे में एक व्यक्ति कहता, 'सौ बार अल्लाहु अकबर कहो, सौ बार ला इलाहा इल्लल्लाह पढ़ो और सौ बार तस्बीह (सुब्हान अल्लाह) करो'। बाकी लोग उसकी बात पर अमल करते। आपने फरमाया, "उस ज़ात की क़सम जिसके क़ब्ज़ा-ए-क़ुदरत में मेरी जान है, क्या तुम लोग उस मिल्लत (धर्म) पर हो जो मुहम्मद सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम से भी ज़्यादा..."

पाद टिप्पणी: 1. रद अल-मुह्तार, किताब अल-हज, बाब अल-एहराम, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी, बेरुत 2/168; फ़तह अल-क़दीर, किताब अल-हज, बाब अल-एहराम, मकतबा नूरिया

रज़विया सुक्कुर, 2/390; अल-बह्र अल-रैक़, किताब अल-हज, बाब अल-एहराम, एच.एम. सईद कंपनी कराची, 2/329.

पृष्ठ 288 का 684

الصوت بالقرآن فی الطواف[1] فھل توھم (والعیاذ باللہ)داخلین فی ھذا الوعید الشدید حاشاھم عن ذلك بل انت فی ضلال بعید۔ وثالثا انما یعود ھذا التشنیع الشنیع الی الائمۃ الاجلاء الذین نھو عن الاذان فی المسجد و نصوا علی کراھۃ فیہ وقد اجارھم اللہ تعالیٰ عن ھذا ومن شنع علیھم فعلیہ دائرۃ السوء و ھو الملوم و المدحور۔ رابعا ھؤلاء الوھابیۃ ھم الذین یتمسکون فی بحث البدعۃ بأثر سنن الدارمی عن ابن مسعود رضی اللہ تعالیٰ عنہ فی انکارہ علی الذین اجتمعوا فی المسجد حلقاً جلوسا ینتظرون الصلوۃ فی کل حلقۃ رجل یقول کبروا مائۃ، ھللوا مائۃ، سبحوا مائۃ فیفعلون، فقال والذی نفسی بیدہ انکم لعلی ملۃ ھی اھدی من ملۃ محمد ﷺ اصلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم

جائے گا کہ یہ سارے ائمہ وعلماء معاذ اللہ قرآن وحدیث کی مذکورہ بالا وعید میں داخل ہیں۔ وہ حضرات تو اس وعید سے بلاشبہ پاک ہیں ، یہ خود آپ کی اپنی گمراہی ہے۔ ثالثاً یہ وعید شدید ان ائمہ کرام پر بھی وارد ہوگی جنہوں نے مسجد کے اندر اذان کی کراہت پر تنصیص فرمائی، وہ تو بلاشبہ اس سے اللہ تعالیٰ کے دامن میں محفوظ ہیں ، ہاں جو ان پر طعن و تشنیع کرے وہی ہلاکت کے گڑھے میں مقہور و مردود ہے۔ رابعاً یہ وہابیہ حضرات بدعت کی بحث میں دارمی کے ایک اثر سے استدلال کرتے ہیں جو آپ سے مروی ہے کہ آپ نے ان لوگوں پر انکار کیا جو ایک مسجد میں گروہ در گروہ حلقہ بنا کر بیٹھے نماز کا انتظار کر رہے تھے، ہر حلقہ میں ایک آدمی کہتا سو بار اللہ اکبر کہو سو بار لا الہ الا اللہ پڑھو اور سو بار تسبیح کرو۔ بقیہ لوگ اس کی بات پر عمل کرتے۔ آپ نے فرمایا اس ذات کی قسم جس کے قبضہ قدرت میں میری جان ہے کیا تم لوگ اس ملت میں ہو جو محمد صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم سے بھی زیادہ

[1] رد المحتار کتاب الحج باب الاحرام داراحیاء التراث العربی بیروت ۲/ ۱۶۸، فتح القدیر کتاب الحج باب الاحرام مکتبہ نوریہ رضویہ سکھر ۲/ ۳۹۰، بحر الرائق کتاب الحج باب الاحرام ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۲/ ۳۲۹

Fatawa Razawiyya, Volume 28

'Are you on guidance or are you opening a door of misguidance?' Those people submitted, 'O Abu Abdur Rahman! By this act of ours, we were seekers of good.' You said, 'How many seekers of good never actually reach it.' (Hadith)

We have given multiple comprehensive answers to this in the eleventh volume of our Fatawa, but where has this favorite argument of theirs gone? Or do these people also include Hazrat Abdullah bin Masood (may Allah be pleased with him) in the threat of "who is more unjust" (man azlam)? And it is not far from them; these people have already insulted Allah and His Messenger (Exalted is He and peace and blessings of Allah be upon him). So on the Day of Resurrection, they will find out where they are being turned back to. "And those who have wronged will come to know to what [kind of] return they will be returned."

Fragrance 20: We have already mentioned in the eighth fragrance of 'Shamah Oudiya' that the Imam of the Land of Migration, the Scholar of Madinah, our master Imam Malik (may Allah be pleased with him), and most of his companions have declared this Adhan as a disliked innovation (Bid'ah Makrooha). According to their knowledge, they consider the Sunnah place for this Adhan to be the minaret. However, it is proven from the authentic Hadith of Abu Dawud that it is Sunnah for this Adhan to be in front of the Khatib (preacher).

---

1 Sunan al-Darimi, Introduction to the Book, Chapter on the Dislike of Adopting Opinion, Nashr al-Sunnah Multan, 1/60 & 61. 2 Al-Quran Al-Karim, 26/227.

फतावा रज़विया, खंड 28

'क्या तुम मार्गदर्शन पर हो या तुम लोग गुमराह होने का दरवाज़ा खोल रहे हो?' उन लोगों ने अर्ज़ किया, 'ऐ अबू अब्दुर्रहमान! अपने इस कार्य से हम लोग भलाई के अभिलाषी थे।' आपने फ़रमाया, 'भलाई के कितने चाहने वाले उस तक पहुँच पाते हैं।' (हदीस)

हमने अपने फतावा के ग्यारहवें खंड में इसके कई भरपूर जवाब दिए हैं, लेकिन स्वयं इन हज़रात से उनका यह प्रिय तर्क कहाँ चला गया? या फिर ये लोग हज़रत अब्दुल्लाह बिन मसूद (रज़ियल्लाहु अन्हु) को भी 'उससे बड़ा ज़ालिम कौन' (मन अज़लम) की चेतावनी में शामिल करते हैं? और उनसे यह कुछ दूर भी नहीं है; ये लोग तो अल्लाह और उसके रसूल (जल्ला जलालाहु व सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को गालियाँ दे चुके हैं। तो कयामत के दिन उन्हें पता चल जाएगा कि उन्हें कहाँ पलटा गया है। "और ज़ुल्म करने वालों को जल्द ही मालूम हो जाएगा कि वे किस करवट पलटेंगे।"

नफ़ह 20: हम 'शामह ऊदिया' के आठवें नफ़ह में ज़िक्र कर आए हैं कि इमाम दारुल हिजरत, मदीना के विद्वान हमारे आका इमाम मालिक (रज़ियल्लाहु अन्हु) और उनके अधिकांश साथियों ने इस अज़ान को बिदअत-ए-मक़रूहा (नापसंद नवाचार) घोषित किया है। और अपने ज्ञान के अनुसार, वे इस अज़ान का सुन्नत स्थान मीनार को मानते हैं। हालाँकि, अबू दाऊद की सही हदीस से यह सिद्ध है कि इस अज़ान का ख़तीब (प्रवक्ता) के सामने होना सुन्नत है।

---

1 सुनन अल-दारिमी, किताब की प्रस्तावना, राय अपनाने की नापसंदगी का अध्याय, नश्र अल-सुन्नत मुल्तान, 1/60 और 61। 2 अल-क़ुरआन अल-करीम, 26/227।

पृष्ठ 289/684

فتاوی رضویہ، جلد ۲۸

او مفتحوا باب الضلالة؟ قالوا واللہ یا اباعبد الرحمن ما اردنا الا الخیر قال وکم من مرید للخیرات یصیبہ (الحدیث) ہدایت پر ہے یا تم لوگ گمراہی کا دروازہ کھول رہے ہو؟ ان لوگوں نے عرض کی یا ابا عبدالرحمن! اپنے اس فعل سے ہم لوگ بھلائی کے طلبگار تھے آپ نے فرمایا کتنے بھلائی کے طالب اس تک پہنچتے ہیں۔

وقد اجبنا عنه في المجلد الحادی عشر من فتاوی نابا جوبة شافية، لكن اين ذهب هذا منهم ههنا ام يدخلون عبد الله بن مسعود ايضا في وعيد من اظلم نعم لاغرو فقد سبوا الله وسبوا رسوله صلى الله عليه تعالى عليه وسلم "وَ سَيَعْلَمُ الَّذِيْنَ ظَلَمُوْا اَیَّ مُنْقَلَبٍ يَّنْقَلِبُوْنَ" ہم نے اپنے فتاوی کی گیارہویں جلد میں اس کے متعدد بھر پور جواب دئے ہیں لیکن خود ان حضرات سے ان کی یہ محبوب دلیل کہاں رہ گئی، یا پھر یہ لوگ حضرت عبداللہ بن مسعود رضی اللہ تعالیٰ عنہ کو بھی وعید "من اظلم" میں شامل کرتے ہیں اور ان سے کچھ بعید بھی نہیں یہ لوگ تو اللہ و رسول جل جلالہ وصلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کو گالیاں دے چکے ہیں تو قیامت میں انہیں پتہ چلے گا کہ کہاں پلٹائے گئے ہیں۔

نفحه ۲۰: قدمنا في النفحة الثامنة العودية ان امام دار الهجرة عالم المدينة سيدنا مالكا رضى الله تعالى عنه وجماهير اصحابه ذهوا الى ان جعل هذا الاذان بين يدي الامام بدعة مكروهة، وانما السنة فيه ايضا المنارة وهذا مابلغهم ولكن نطق حديث ابى داؤد الصحيح ان فعله بين يدى نفحہ ۲۰: ہم شامہ عودیہ کے آٹھویں نفحہ میں ذکر کر آئے ہیں کہ امام دار الہجرۃ عالم مدینہ سیدنا امام مالک رضی اللہ تعالیٰ عنہ اور ان کے اکثر اصحاب نے اس اذان کو بدعتِ مکروہہ قرار دیا ہے، اور اپنے علم کے اعتبار سے اس اذان کا مقام مسنون مناره کو قرار دیتے ہیں، مگر ابوداؤد کی صحیح حدیث سے ثابت ہے کہ اس اذان کا خطیب کے سامنے ہونا مسنون ہے

1 سنن الدارمی مقدمۃ الکتاب باب فی کراہیۃ اخذ الرائ نشر السنۃ ملتان ۱ / ۶۰ و ۶۱ 2 القرآن الکریم ۲۶ / ۲۲۷

Fatawa Razawiyya Volume 28

[Arabic portion]: "The Imam [performing the call to prayer before him] is the Sunnah from the time of the Master of Mankind, peace and blessings be upon him and his family. Some verified companions [of Imam Malik], may Allah have mercy on them, including Al-Hafiz Abu Umar ibn Abd al-Barr, differed in this and directed the speech towards some companions, despite its mention in 'Al-Kafi Al-Fiqhi' from the master of the Madhhab [Imam Malik], may Allah be pleased with him. It is as if he found another narration from him, or he forgot—and man is prone to forgetfulness. He said in 'Al-Istidhkar,' as quoted by Sheikh Khalil in 'Al-Tawdih' and from him in 'Al-Mawahib.' Here is its text along with the commentary by Allama Al-Zarqani Al-Maliki: 1"

And this is established from the time of the Prophet, peace and blessings of Allah be upon him. That is why some research-oriented companions of Imam Malik (may Allah have mercy on him), among whom is Hafiz Abu Umar bin Abdul Barr, opposed it and attributed the opinion of the call to prayer for the sermon (khutba) being Sunnah on the minaret to some of Malik's companions. However, in 'Al-Kafi al-Fiqhi', it is mentioned as the saying of Imam Malik himself (may Allah have mercy on him), the founder of the school of thought. So, it is also possible that Ibn Abdul Barr found another narration from Imam Malik (may Allah have mercy on him). And it could also be that he made a mistake, and forgetfulness is human. What Ibn Abdul Barr said in his book 'Al-Istidhkar' was quoted by Sheikh Khalil in his 'Tawdih'. From there, it was quoted in 'Mawahib'. We quote the passage of 'Al-Istidhkar' along with the commentary of Imam Zarqani Maliki.

[Arabic portion]: "In 'Al-Istidhkar'—the name of the small commentary on 'Al-Muwatta' by Ibn Abd al-Barr—[it is stated]: 'This was ambiguous for some of our companions, so they denied that the call to prayer on Friday was in front of the Imam during the time of [the Prophet], peace and blessings be upon him, and Abu Bakr and Umar, and that it originated from the time of Hisham. This is the saying of those who have little practice with Hadiths, and it is as if he meant Al-Dawudi, then...'"

'Al-Istidhkar' (which is a short commentary on 'Al-Muwatta' written by Ibn Abdul Barr) states that this matter became ambiguous for some of our companions, so they denied that the Friday call to prayer was in front of the preacher during the time of the Prophetic era and the era of the two Sheikhs [Abu Bakr and Umar], and said that

this originated from the time of Hisham ibn Abdul Malik. This is the saying of those who have little knowledge of the Hadith, and by this, the author of 'Al-Istidhkar'...

1 Sharh al-Zarqani 'ala al-Mawahib al-Laduniyyah, Ninth Objective, Second Chapter, Dar al-Ma'rifah, Beirut, 7/381. Page 290 of 684

फ़तावा रज़विया खंड 28

[अरबी अंश]: "इमाम [उनके सामने अज़ान देना] मानव जाति के स्वामी, उन पर और उनके परिवार पर श्रेष्ठ प्रार्थना और शांति हो, के समय से सुन्नत है। उनके[इमाम मालिक के] कुछ सत्यापित साथियों ने, अल्लाह उन पर दया करे, जिनमें अल-हाफ़िज़ अबू उमर इब्न अब्द अल-बर्र भी शामिल हैं, इस बारे में मतभेद किया और बात को कुछ साथियों की ओर मोड़ दिया, बावजूद इसके कि 'अल-काफी अल-फिक्ही' में मज़हब के स्वामी [इमाम मालिक], अल्लाह उनसे प्रसन्न हो, से इसका उल्लेख है। ऐसा लगता है जैसे उन्हें उनसे कोई और वर्णन मिला, या वे भूल गए - और मनुष्य भूलने के लिए ही है। उन्होंने 'अल-इस्तिज़कार' में कहा है, जैसा कि शेख खलील ने 'अल-तौज़ीह' में और उनसे 'अल-मवाहिब' में उद्धृत किया है। यहाँ अल्लामा अल-ज़रकानी अल-मालिकी की व्याख्या के साथ इसका मूल पाठ है: 1"

और यह हुज़ूर सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम के समय से प्रमाणित है, इसी लिए इमाम मालिक रहमतुल्लाह अलैह के कुछ शोधकर्ता साथियों ने, जिनमें हाफ़िज़ अबू उमर बिन अब्दुल बर्र भी हैं, इसका विरोध किया और खुतबे की अज़ान के मीनार पर सुन्नत होने को मालिक के कुछ साथियों का कथन बताया। हालाँकि 'काफ़ी फ़िक्ही' में इसे स्वयं इमाम मालिक साहब-ए-मज़हब रहमतुल्लाह अलैह का कथन बताया गया है, तो यह भी संभव है कि इब्न अब्दुल बर्र को इमाम मालिक रहमतुल्लाह अलैह से कोई दूसरा वर्णन मिला हो। और यह भी हो सकता है कि उन्हें भूल हुई हो, और भूल-चूक तो इंसान के लिए ही है। इब्न अब्दुल बर्र ने अपनी किताब 'इस्तिज़कार' में जो कहा, शेख खलील ने उसे अपनी 'तौज़ीह' में उद्धृत किया। उनसे 'मवाहिब' में उद्धृत हुआ। हम 'इस्तिज़कार' के अंश को इमाम ज़रकानी मालिकी की व्याख्या के साथ उद्धृत करते हैं।

[अरबी अंश]: "'अल-इस्तिज़कार' में - इब्न अब्द अल-बर्र द्वारा 'अल-मुवत्ता' पर लघु व्याख्या का नाम - [कहा गया है]: 'यह हमारे कुछ साथियों के लिए संदिग्ध था, इसलिए उन्होंने इस बात से इनकार किया कि शुक्रवार को अज़ान [पैगंबर], उन पर शांति और आशीर्वाद हो, और अबू बक्र और उमर के समय इमाम के सामने होती थी, और यह कि इसकी शुरुआत हिशाम के समय से हुई। यह उन लोगों का कथन है जिनका हदीसों के साथ कम अभ्यास है, और ऐसा लगता है कि उनका मतलब अल-दाऊदी से था, फिर...'"

'इस्तिज़कार' (यह मोअत्ता की एक संक्षिप्त व्याख्या है जिसे इब्न अब्दुल बर्र ने लिखा है) में है कि हमारे कुछ साथियों के लिए यह बात संदिग्ध हो गई, तो उन लोगों ने पैगंबर के युग और शैखैन (अबू बक्र और उमर) के युग में जुमे की अज़ान के खतीब के सामने होने से इनकार किया और कहा कि यह तो हिशाम इब्न अब्दुल मलिक के समय का आविष्कार है। यह हदीसों का कम ज्ञान रखने वालों का कथन है और इससे 'इस्तिज़कार' के लेखक...

1 शर्ह अल-ज़रकानी अला अल-मवाहिब अल-लदुनिय्याह, नौवां उद्देश्य, दूसरा अध्याय, दार अल-मआरिफ़ा, बेरूत, 7/381। पृष्ठ 290 का 684

الامام هو السنة من لدن سید الانام علیه وعلی اله افضل الصلوٰة والسلام۔ فبعض محققی اصحابہ رحمہم اللہ تعالٰی ومنہم الحافظ ابو عمر بن عبد البر خالف فی ذٰلک ووجہ الکلام الی بعض الاصحاب مع ذکرہ فی الکافی الفقهی عن صاحب المذهب رضی اللہ تعالٰی عنہ وکانہ وجد عنہ روایة اخری اوسها و الانسان للنسیان، فقال فی الاستذکار ما نقلہ الشیخ خلیل فی التوضیح وعنہ فی المواہب وهذا نصهامع شرحها للعلامة الزرقانی المالکی- 1

اور یہ حضور صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کے زمانہ سے ثابت ہے، اسی لئے امام مالک رحمۃ اللہ علیہ کے بعض اصحاب تحقیق نے جن میں حافظ ابو عمر بن عبدالبر بھی ہیں، اس کی مخالفت کی اور اذان خطبہ کے منارہ پر مسنون ہونے کو بعض اصحاب مالک کا قول بتایا۔ حالانکہ کافی فقہی میں اسے امام مالک صاحب مذہب رحمہ اللہ علیہ کا قول بتایا، تو ایسا بھی ممکن ہے کہ ابن عبدالبر کو امام مالک رحمۃ اللہ علیہ سے کوئی دوسری روایت ملی ہو۔ اور یہ بھی ہوسکتا ہے کہ انکو سہو لاحق ہوا ہو، اور بھول چوک تو انسان کے لئے ہی ہے۔ ابن عبدالبر نے اپنی کتاب استذکار میں جو فرمایا شیخ خلیل نے اسے اپنی توضیح میں نقل کیا۔ ان سے مواہب میں نقل ہوا۔ ہم استذکار کی عبارت امام زرقانی مالکی کی شرح کے ساتھ نقل کرتے ہیں۔

فی الاستذکار اسم الشرح الصغیر علی الموطاء لابن عبد البر ان هذا اشتبه علی بعض اصحابنا فانکران یکون الاذان یوم الجمعة بین یدی الامام کان فی زمنہ علیہ الصلوٰة والسلام وابی بکر وعمر وان ذلک حدث من زمن هشام۔ وهٰذا قول من قل عملہ بالاحادیث وکانہ یعنی الداؤدی ثم۔۔۔

استذکار (یہ موطاء کی ایک مختصر شرح ہے جسے ابن عبدالبر نے تحریر کیا ہے) میں ہے کہ ہمارے بعض اصحاب پر یہ بات مشتبہ ہو گئی، تو ان لوگوں نے عہد رسالت اور عہد شیخین میں اذان جمعہ کے خطیب کے سامنے ہونے سے انکار کیا اور یہ کہا کہ یہ تو ہشام ابن عبدالملک کے زمانہ کی ایجاد ہے۔ یہ علم حدیث سے کم واقفیت رکھنے والوں کا قول ہے اور اس سے صاحب استذکار

1 شرح الزرقانی علی المواہب اللدنیۃ المقصد التاسع الباب الثانی دارالمعرفۃ بیروت ۷ / ۳۸۱ Page of 684 290

Fatawa Rizvia Volume 28

In 'Al-Istidhkar', the hadith of Sa'ib ibn Yazid narrated in Bukhari was cited as evidence, then it was said: "The difficulty in this has been resolved by the narration of Ibn Ishaq from Az-Zuhri from Sa'ib ibn Yazid, who said: 'The call to prayer (Adhan) used to be given in front of the Prophet (may peace and blessings of Allah be upon him) when he sat on the pulpit on Friday, and during the time of Abu Bakr and Umar' - End."

Perhaps the intention is Dawoodi. Then in the same 'Al-Istidhkar', evidence was sought for his statement through Sa'ib ibn Yazid (may Allah have mercy on him), which is narrated in Bukhari. Then he said that the ambiguity of this hadith was removed by Ibn Ishaq from Zuhri from Sa'ib ibn Yazid (may Allah Almighty have mercy on him). In this hadith, it is mentioned that on the day of Friday, when the Prophet (may peace and blessings of Allah be upon him) sat on the pulpit, the Adhan would be given in front of him, and this continued during the time of Abu Bakr and Umar (may Allah be pleased with them both) - End.

So look, the Maliki scholars became divided into two groups. The majority of them say that the Adhan in front of the preacher (Khateeb) is an innovation (Bid'ah); the Sunnah is only the Adhan from the minaret. And some among them disagreed with the majority's view, arguing that the Sunnah Adhan is indeed the one in front of the preacher, and for its evidence, they presented the above-mentioned hadith of Ibn Ishaq. This was necessary because, besides the hadith of Ibn Ishaq, the word "bayna yadayhi" (in front of him) is not in any other narration. Thus, the hadith of Ibn Ishaq is the authority for those opposing the majority Maliki view, which they use to refute their majority. It is not that these dissenters rejected this hadith of Ibn Ishaq. However, Mulla Ali Qari (may Allah have mercy on him) was confused and mistook the refutation (radd) for the refuted (mardud) (i.e., he thought the dissenters, like their majority, also...).

[1] Al-Istidhkar, Chapter of Friday, Chapter on what has been narrated regarding listening attentively on the day of Friday, Dar al-Kutub al-Ilmiyyah, Beirut, 2/27.

फतावा रज़विया जिल्द २८

'अल-इस्तिज़कार' में बुखारी में वर्णित साइब इब्न यजीद की हदीस को प्रमाण के रूप में उद्धृत किया गया था, फिर कहा गया: "इस संबंध में समस्या को इब्न इसहाक की ज़ुहरी से और उनकी साइब इब्न यजीद से रिवायत ने हल कर दिया है- उन्होंने कहा: 'जुमे के दिन नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के सामने अज़ान दी जाती थी जब आप मिम्बर पर बैठते थे, और अबू बक्र व उमर के समय में भी ऐसा ही होता था' - इति।"

शायद इसका आशय दाऊदी हैं। फिर उसी 'अल-इस्तिज़कार' में अपने कथन पर साइब इब्न यजीद (रहमतुल्लाह अलैहि) की खिदमत से दलील पेश की जो बुखारी में वर्णित है। फिर फरमाया कि इस हदीस की उलझन को इब्न इसहाक अन ज़ुहरी अन साइब इब्न यजीद (रहमतुल्लाह तआला अलैहि) ने दूर कर दिया। इस हदीस में है कि जुमे के दिन जब हुज़ूर (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) मिम्बर पर बैठते तो आपके सामने अज़ान होती थी, और ऐसा ही अबू बक्र व उमर (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) के ज़माने में भी होता रहा - इति।

तो देखिए कि मालिकी उलमा दो गिरोहों में बंट गए। उनमें से अधिकतर (जम्हूर) का मत है कि खतीब के सामने अज़ान देना बिदअत है; सुन्नत तो मीनार की अज़ान है। और उनमें से कुछ लोगों ने जम्हूर के इस मत का विरोध किया कि सुन्नत अज़ान तो खतीब के सामने वाली ही है, और इसके प्रमाण में इब्न इसहाक की ऊपर बताई गई हदीस पेश की। और यह ज़रूरी भी था क्योंकि इब्न इसहाक की हदीस के अलावा किसी रिवायत में "बैन यदैहि" (उनके सामने) शब्द नहीं है। तो इब्न इसहाक की हदीस जम्हूर मालिकी की राय का विरोध करने वालों की दलील है जिसे वे अपने जम्हूर पर रद्द करते हैं। ऐसा नहीं है कि इन विरोध करने वालों ने इब्न इसहाक की इस हदीस को भी रद्द किया है। लेकिन मुल्ला अली क़ारी (रहमतुल्लाह अलैहि) को भ्रम हो गया और उन्होंने 'रद्द' को ही 'मर्दूद' (अस्वीकृत) समझ लिया (यानी यह समझा कि विरोध करने वाले भी अपने जम्हूर के मत की तरह...)

[1] अल-इस्तिज़कार, बाबुल जुमा, बाब मा जाअ फिल इनसात यौमल जुमा, दारुल कुतुबुल इल्मिय्या बेरूत २/२७

पृष्ठ २९१ का ६८४

استشهد في الاستذكار بحديث السائب بن يزيد المروي في البخاري ثم قال "وقد رفع الاشكال في ذلك رواية ابن اسحق عن الزهري عن السائب بن يزيد- قال كان يوذن بين يدى النبي صلى الله تعالٰی علیه وسلم اذا جلس على المنبر يوم الجمعة وابي بكر وعمر اه" کی مراد شاید داؤدی ہیں پھر اسی استذکار میں اپنے قول پر سائب ابن یزید رحمتہ اللہ علیہ کی خدمت سے استدلال کیا جو بخاری میں مروی ہے۔ پھر فرمایا کہ اس حدیث کا اشکال ابن اسحق عن زہری عن سائب ابن یزید رحمتہ اللہ تعالٰی علیہ نے زائل کر دیا۔ اس حدیث میں ہے کہ جمعہ کے دن جب حضور صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم منبر پر بیٹھتے تو آپ کے سامنے اذان ہوتی ، اور ایسا ہی ابوبکر و عمر رضوان اللہ علیہما کے زمانہ میں بھی ہوتا رہا اھـ

فانظر ان الساداة المالكية صاروا فرقتين جمهورهم على ان الاذان بين يدى الامام بدعة وانما سنته على المنارة- ونازعهم بعضهم بالحديث فاستشهد بحديث ابن اسحق ولا بد اذ لاذكر لبين يديه الا في حديثه فحديث ابن اسحق هو السند بهؤلاء وبه ردوا على جمهورهم لا انهم ردوا عليه ايضا كما ردوا على قول جمهورهم ولكن اشتبه الرد بالمردود على العلامة على فقال "اما الذي نقله بعض المالكية عن ابن القاسم" تو دیکھئے کہ اعلام مالکیہ دو فرقہ ہو گئے۔ ان کے جمہور کا قول ہے کہ خطیب کے سامنے اذان بدعت ہے ، سنت تو مناره کی اذان ہے۔ اور جمہور کے اس قول کی مخالفت انہیں میں کے کچھ لوگوں نے کی کہ مسنون اذان تو خطیب کے سامنے کی ہے ، اور اس کی شہادت میں ابن اسحق کی حدیث محولہ بالا پیش کی ، اور یہ ضروری بھی تھا کہ ابن اسحق کی حدیث کے علاوہ کسی روایت میں "بین یدیہ" کا لفظ نہیں ہے تو حدیث ابن اسحق جمہور مالکیہ کی رائے کی مخالفت کرنے والوں کی سند ہے جسے وہ اپنے جمہور پر رد کرتے ہیں ، ایسی نہیں ہے کہ ان منازعین

نے اس حدیث ابن اسحق کو بھی رد کیا ہے لیکن ملا علی قاری رحمتہ اللہ علیہ کو اشتباہ ہوا اور انہوں نے رد کو بھی مردود سمجھ لیا (یعنی یہ سمجھا کہ منازعین اپنے جمہور کے قول کی طرح)

[1] الاستذکار باب الجمعة باب ماجاء فی الانصات یوم الجمعة دار الکتب العلمیة بیروت ۲ / ۲۷

Fatawa Razawiyya, Volume 28

From Malik: In the time of the Prophet (peace and blessings be upon him), the call to prayer was not in front of him, but on the minaret. Ibn Abd al-Barr narrated from Malik that the call to prayer in front of the Imam is not from the ancient practice. And what Muhammad ibn Ishaq mentioned, as recorded by al-Tabarani and others in this hadith, is that Bilal used to give the call to prayer at the door of the mosque. Many have disputed this, including a group of Malikis, saying that the call to prayer was only in front of him (peace and blessings be upon him) as implied by this narration of al-Bukhari. End.

(They also reject the hadith of Ibn Ishaq). For this reason, they say: Some Malikis narrated from Ibn Qasim, who narrated from Imam Malik, that in the time of the Prophet (peace and blessings be upon him), the sermon call to prayer was not in front of the preacher but on the minaret. Similarly, Ibn Abdullah narrated from Imam Malik that having the call to prayer in front of the Imam is not an ancient matter. And Muhammad ibn Ishaq's hadith, narrated by al-Tabarani and others, states that Hazrat Bilal (may Allah be pleased with him) used to give the call to prayer at the mosque door. Many from among the Maliki scholars have opposed this; they say that the call to prayer used to be in front of the preacher (not at the mosque door) and this is what the narration of Bukhari implies. (Mulla Ali Qari, may Allah have mercy on him, after mentioning the above without detail, refuted the saying of the second group (that the call to prayer is in front of the preacher as implied by the Bukhari narration) by saying that in Bukhari's narration, there is mention neither of 'in front of him' nor of the 'mosque door').

And there is nothing in the narration of Bukhari that necessitates any of that.

I say: It is true that the narration of Bukhari does not necessitate anything regarding it being 'in front of him' or 'on the minaret', but the argumentation was based on the narration of Ibn Ishaq, and indeed...

I say: Mulla Ali Qari's statement that "there is no explicit mention of anything in the Bukhari narration" is correct, but the argument of the opponents is actually based on the narration of Ibn Ishaq (in which the words 'in front of him' appeared).

1. Mirqat al-Mafatih, Chapter on the Sermon and Prayer, under Hadith 3/404, Al-Maktabah al-Habibiyyah, Quetta 3/497.

2. Mirqat al-Mafatih, Chapter on the Sermon and Prayer, under Hadith 3/404, Al-Maktabah al-Habibiyyah, Quetta 3/497.

फ़तावा-ए-रज़विया, जिल्द 28

इमाम मालिक से रिवायत है कि हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के ज़माने में अज़ान आपके सामने नहीं बल्कि मीनार पर होती थी। इब्न अब्दुल बर ने इमाम मालिक से रिवायत किया है कि इमाम के सामने अज़ान होना पुरानी रस्म नहीं है। और मोहम्मद बिन इस्हाक ने जो तबरानी वग़ैरह के यहाँ इस हदीस में ज़िक्र किया कि हज़रत बिलाल मस्जिद के दरवाज़े पर अज़ान देते थे, इस पर कई लोगों ने इख़्तिलाफ़ किया है, जिनमें मालिकियों का एक गिरोह भी शामिल है, उनका कहना है कि अज़ान हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के सामने ही होती थी जैसा कि बुखारी की इस रिवायत का तक़ाज़ा है। इति।

(वे इब्न इस्हाक की हदीस को भी रद्द करते हैं)। इसीलिए वे फ़रमाते हैं: कुछ मालिकिया ने इब्न क़ासिम से और उन्होंने इमाम मालिक से रिवायत की कि हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के ज़माने में खुत्बे की अज़ान खतीब के सामने नहीं बल्कि मीनार पर होती थी। इसी तरह इब्न अब्दुल्लाह ने इमाम मालिक से रिवायत किया कि इमाम के सामने अज़ान होना कोई पुरानी बात नहीं है। और मोहम्मद बिन इस्हाक की हदीस तबरानी वग़ैरह ने रिवायत की कि हज़रत बिलाल (रज़ियल्लाहु अन्हु) मस्जिद के दरवाज़े पर अज़ान देते थे, इसकी मुख़ालफ़त मालिकी हज़रात में से बहुत से लोगों ने की है, वे कहते हैं कि अज़ान जो खतीब के सामने होती थी (मस्जिद के दरवाज़े पर नहीं) और यही बुखारी की रिवायत का तक़ाज़ा है। (मुल्ला अली क़ारी रहमतुल्लाहि अलैहि ने मज़कूरा बे-तफ़सील के बाद दूसरे गिरोह के इस कौल (कि अज़ान तो खतीब के सामने होती जैसा कि बुखारी की रिवायत का तक़ाज़ा है) का रद्द करते हुए फ़रमाया कि बुखारी की रिवायत में न तो 'बैन यदैहि' (सामने) का ज़िक्र है और न ही 'बाब-ए-मस्जिद' (मस्जिद का दरवाज़ा) का।

और बुखारी की रिवायत में ऐसा कुछ नहीं है जो इनमें से किसी बात का तक़ाज़ा करे।

अक़ूल (मैं कहता हूँ): यह सच है कि बुखारी की रिवायत उसके सामने होने या मीनार पर होने के बारे में कुछ भी स्पष्ट नहीं करती, लेकिन दलील इब्न इस्हाक की रिवायत से दी गई थी और दरअसल...

अक़ूल (मैं कहता हूँ): मुल्ला अली क़ारी का यह फ़रमाना कि "बुखारी की रिवायत में किसी बात की वज़ाहत नहीं है" सही है, लेकिन मुख़ालिफ़ीन की दलील असल में इब्न इस्हाक की रिवायत से है (जिसमें लफ़्ज़ 'बैन यदैहि'...)

1. मिरक़ातुल मफ़ातीह, बाबुल खुत्बा वस-सलात, हदीस 3/404 के तहत, अल-मकतबतुल हबीबिया, क्वेटा 3/497।
2. मिरक़ातुल मफ़ातीह, बाबुल खुत्बा वस-सलात, हदीस 3/404 के तहत, अल-मकतबतुल हबीबिया, क्वेटा 3/497।

عن مالك انه فی زمنه علیه الصلوة والتسلیم لم یکن بین یدیه بل علی المنارة_ونقل ابن عبدالبر عن مالك ان الاذان بین یدی الامام لیس من الامر القدیم وما ذکره محمد بن اسحق عند الطبرانی و غیره فی هذا الحدیث ان بلالا کان یؤذن علی باب المسجد فقد نازعه کثیرون ومنهم جماعة من المالکیة بان الاذان انما کان بین یدیه علیه الصلوة والسلام کما اقتضته روایة البخاری هذه اهـ (حدیث ابن اسحق کو بھی رد کرتے ہیں) اسی لئے وہ فرماتے ہیں : بعض مالکیہ نے ابن قاسم سے انہوں نے امام مالک سے روایت کی کہ حضور صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کے زمانہ میں اذان خطبہ خطیب کے سامنے نہیں بلکہ منارہ پر ہوتی تھی۔ ایسا ہی ابن عبداللہ نے امام مالک سے روایت کیا کہ امام کے سامنے اذان ہونا امرِ قدیم نہیں۔ اور محمد بن اسحق کی حدیث طبرانی وغیرہ نے روایت کی کہ حضرت بلال رضی اللہ تعالیٰ عنہ دروازہ مسجد پر اذان دیتے تھے، اس کی مخالفت مالکی حضرات میں سے بہت سے لوگوں نے کی ہے وہ کہتے ہیں کہ اذان جو خطیب کے سامنے ہوتی تھی (دروازہ مسجد پر نہیں) اور یہی روایت بخاری کا مقتضی ہے۔ (ملا علی قاری رحمۃ اللہ علیہ نے مذکورہ بلا تفصیل کے بعد دوسرے گروہ کے اس قول (اذان تو خطیب کے سامنے ہوتی جیسا کہ روایت بخاری کا مقتضی ہے) کارد کرتے ہوئے فرمایا بخاری کی روایت میں نہ بین یدیہ کا ذکر ہے نہ بابِ مسجد کا۔ ولیس فی روایة البخاری ما یقتضی من ذلك شیئا_ اقول: قد صدق ان روایة البخاری لا یقتضی شیئا من کونه بین یدیه او علی المنارة ولکن الاستشهاد کان بروایة ابن اسحق وانما اقول: ملا علی قاری کا یہ فرمانا کہ "روایت بخاری میں کسی بات کی تصریح نہیں" بجا ہے لیکن منازعین کا استدلال در اصل روایت ابن اسحق سے ہے (جس میں لفظ بین یدیہ ۱ مرقاة المفاتیح باب الخطبة والصلوة تحت

الحديث ۳/۴۰۴ المكتبة الحبيبيہ كوئٹہ ۳/۴۹۷ ۲ مرقاة المفاتيح باب الخطبة والصلوة تحت الحديث ۳/۴۰۴ المكتبة الحبيبيہ كوئٹہ ۳/۴۹۷

[Left Column - Arabic Translation] Mentioning the name of al-Bukhari also made clear that the origin of the hadith is with him, and its soundness is through the narration of Ibn Ishaq, as is the explicit wording of al-Istidhkar. And how can the hadith of Ibn Ishaq be refuted by saying that the Adhan was indeed in front of him (peace and blessings of Allah be upon him), while the hadith of Ibn Ishaq is the one that explicitly states this? Can a thing be refuted by itself? But the matter is that he wrote this section relying on what was in his memory, and if he had referred back to the words of the disputant specifically, he would have known that they do not say that the hadith of al-Bukhari necessitates a refutation of their majority view. The opinion is that they do not dispute the hadith of Ibn Ishaq, rather they cite it as evidence and refute their majority with it. It is not far-fetched that its being in front of him (peace and blessings of Allah be upon him) is explicitly mentioned in the hadith of Ibn Ishaq itself; rather we do not know of any explicit mention of it except in it. So how can it be refuted by its own content? But he forgot and did not have the opportunity to review the hadith nor review the words of the disputants.

[Right Column - Urdu original] (It is mentioned) The name of Bukhari was taken to show that the source of Ibn Ishaq's narration is in Bukhari. Bukhari narrated this hadith in brief, and Abu Dawood extracted this same hadith in detail through the chain of Ibn Ishaq, and this is evident from the text of al-Istidhkar. (In such a case) how can the hadith of Ibn Ishaq be refuted by saying that "the Adhan used to be in the presence of the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him)"? The hadith of Ibn Ishaq itself proves that this Adhan was in the presence of the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him), so what is the meaning of refuting a thing with itself! It seems that Mulla Ali Qari (may Allah have mercy on him) wrote this part relying on his memory. If he had looked at the words of the disputants again, he would have known that the disputants do not say that the hadith of Bukhari is a refutation of the majority of Maliki imams. The reality is that they do not even refute the hadith of Ibn Ishaq; they present this hadith as evidence against their majority's opinion. And there is no distance [improbability] in this, because the explicit mention of the Adhan being in front of the preacher is only in the hadith of Ibn Ishaq. So, how can this hadith be refuted by something which is itself in the hadith of Ibn Ishaq? But Hazrat Ali Qari forgot, and also [forgot] the hadith of the disputants' speech itself.

[बायाँ कॉलम - अरबी अनुवाद] बुखारी का नाम लेने से यह भी स्पष्ट हो गया कि हदीस का मूल उनके पास है, और इब्न इसहाक की रिवायत के माध्यम से इसकी स्पष्टता है जैसा कि 'अल-इस्तिज़कार' के शब्दों से स्पष्ट है। और इब्न इसहाक की हदीस को इस बात से कैसे नकारा जा सकता है कि अज़ान वास्तव में उनके(सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के सामने थी, जबकि इब्न इसहाक की हदीस ही इस बात को स्पष्ट रूप से व्यक्त करती है? क्या किसी चीज़ को स्वयं उसी चीज़ से नकारा जा सकता है? लेकिन बात यह है कि उन्होंने इस भाग को अपनी याददाश्त के आधार पर लिखा, और यदि वे विशेष रूप से विवाद करने वालों के शब्दों को देखते, तो उन्हें पता चल जाता कि वे यह नहीं कहते कि बुखारी की हदीस उनके बहुमत के मत का खंडन करती है। विचार यह है कि वे इब्न इसहाक की हदीस पर विवाद नहीं करते, बल्कि इसे प्रमाण के रूप में उद्धृत करते हैं और इसके द्वारा अपने बहुमत का खंडन करते हैं। यह असंभव नहीं है कि उनका (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के सामने होना स्वयं इब्न इसहाक की हदीस में स्पष्ट रूप से वर्णित है, बल्कि हम इसके अलावा इसमें कोई स्पष्ट विवरण नहीं जानते हैं। तो इसे इसकी अपनी ही सामग्री से कैसे नकारा जा सकता है? लेकिन वे भूल गए और उन्हें न तो हदीस की समीक्षा करने का अवसर मिला और न ही विरोधियों के शब्दों की समीक्षा करने का।

[दायाँ कॉलम - उर्दू मूल] (उल्लेख है) बुखारी का नाम तो यह बताने के लिए लिया गया है कि इब्न इसहाक की रिवायत का मूल बुखारी में है, बुखारी ने यह हदीस संक्षेप में रिवायत की और इब्न इसहाक की सनद से यही हदीस अबू दाऊद ने विस्तार से निकाली है, और यही 'इस्तिज़कार' की इबारत से स्पष्ट है। (ऐसी स्थिति में) भला इब्न इसहाक की हदीस पर इस बात से कैसे इनकार हो सकता है कि "अज़ान हुज़ूर सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम के सामने होती थी"? स्वयं इब्न इसहाक की हदीस भी तो इसी बात को सिद्ध कर रही है कि यह अज़ान हुज़ूर सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम के सामने होती थी, तो एक बात को खुद उसी से झुठलाने का क्या अर्थ! ऐसा लगता है कि हज़रत मुल्ला अली क़ारी (रहमतुल्लाह अलैहि) ने इस स्थान को अपनी याददाश्त के भरोसे लिखा, अगर विवाद करने वालों के शब्दों को फिर से देख लिया होता तो उन्हें यह पता चल जाता कि विवाद करने वाले यह नहीं कहते कि बुखारी की हदीस मलिकी इमामों के बहुमत का खंडन है। वास्तविकता तो यह है कि वे लोग इब्न इसहाक की हदीस का भी खंडन नहीं करते, वे तो इस हदीस को अपने बहुमत की राय के खिलाफ प्रमाण के रूप में पेश करते हैं, और इसमें कोई विसंगति भी नहीं है, क्योंकि अज़ान

के खतीब के सामने होने का स्पष्ट विवरण केवल इब्न इसहाक की हदीस में है, तो जो बात स्वयं इब्न इसहाक की हदीस है, उसी से इस हदीस को कैसे नकारा जा सकता है। लेकिन हज़रत अली क़ारी भूल गए और विवाद करने वालों के स्वयं के हदीस-कलाम को भी।

[بایاں کالم - عربی متن] ذکر اسم البخاری ایضاً ابان اصل الحدیث عندہ و اوصحتہ روایۃ ابن اسحق کما ھو صریح لفظ الاستذکار وکیف یرد علی حدیث ابن اسحق بان الاذان انما کان بین یدیہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم مع ان حدیث ابن اسحق ھو المصرح بھذا، افیرد علی الشیئ بنفس الشیئ ولکن الامر انہ کتب ھذا المحل معتمدا علی ما فی الصدور ولو راجع کلام المنازع عین لعلم انھم لایقولون ان حدیث البخاری یقضی بالرد علی جمھورھم والرأی انھم لاینازعون حدیث ابن اسحق بل بلہ یستشھدون وبہ علی جمھورھم یردون ولابعد ان کونہ بین یدیہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم مصرح بہ فی حدیث ابن اسحق نفسہ بل لانعلم التصریح بہ الا فیہ فکیف یرد علیہ بمفاد نفسہ ولکن نسئ ولم یتفق لہ مراجعۃ الحدیث ولا مراجعۃ کلام المنازعین۔

[دایاں کالم - اردو متن] مذکور ہے) بخاری کا نام تو یہ بتانے کے لئے لیا گیا ہے کہ روایت ابن اسحق کی اصل بخاری میں ہے، بخاری نے یہ حدیث مختصر روایت کی اور ابن اسحق کی سند سے یہی حدیث ابوداؤد نے مفصل تخریج کی ہے، اور یہی استذکار کی عبارت سے ہویدا ہے۔ (ایسی صورت میں) بھلا حدیث ابن اسحق پر اس بات سے کیسے رد ہو سکتی ہے کہ "اذان حضور صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کے سامنے ہوتی تھی" خود حدیث ابن اسحق بھی تو اسی امر کو ثابت کر رہی ہے کہ یہ اذان حضور صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کے سامنے ہوتی تھی، تو ایک بات کو خود اسی سے رد کرنے کے کیا معنی! ایسا معلوم ہوتا ہے کہ حضرت ملا علی قاری رحمۃ اللہ تعالٰی علیہ نے اس مقام کو اپنی یادداشت پر بھروسا کر کے لکھا، اگر منازعت کرنے والوں کے کلام کو پھر دیکھ لیا ہوتا تو انہیں یہ معلوم ہو جاتا کہ منازعین یہ نہیں کہتے کہ حدیث بخاری میں جمہور ائمہ مالکیہ کا رد ہے حقیقت تو یہ ہے کہ وہ لوگ حدیث ابن اسحق کا بھی رد نہیں کرتے، وہ تو اس

حدیث کو اپنے جمہور کی رائے کے خلاف سند میں پیش کرتے ہیں، اور اس میں کوئی بعد بھی نہیں، کیونکہ اذان کے خطیب کے سامنے ہونے کی تصریح صرف حدیث ابن اسحق میں ہے، تو جو بات خود حدیث ابن اسحق ہے، اسی سے اس حدیث کو رد کیسے کیا جا سکتا ہے۔ لیکن حضرت علی قاری بھول گئے اور خود حدیثِ کلامِ منازعین کو بھی۔

Fatawa Rizvia, Volume 28

[Arabic Column]: And Allah does whatever He wills. Since it had previously occurred to his mind that those who say it is 'between his hands' (bayna yadayhi) [referring to the call to prayer] for the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) dispute the Hadith of Ibn Ishaq; and such dispute is only possible if 'the door of the mosque' mentioned in his Hadith is understood as a door not facing the pulpit. It occurred to his mind that the intended door was either the eastern or western one. This thought was reinforced by the fact that in his time (may Allah have mercy on him), and even for about a hundred and fifty years before him, there was no northern door in the Noble Mosque, as people had built houses there, as mentioned by Sayyid al-Allamah al-Samhudi (may Allah have mercy on him). Thus, it was appropriate for him to include Ibn Ishaq's Hadith among the contentions of those who argue for 'between his hands'. He countered them by stating they have no basis for denying the position 'at the door', and nothing in Bukhari's Hadith strengthens their claim. Thus far, the position of the majority of Malikis is established, and the rebuttal against the objectors is complete due to the lack of evidence proving it was 'between his hands'. However, this was his school of thought...

[Urdu Column]: ...did not see, and what Allah Almighty wills, happens. And when it was firmly established in their hearts that the Maliki scholars who advocate for the 'between his hands' call to prayer reject the Hadith of Ibn Ishaq. And a conflict between the proponents of 'between his hands' and the narration of Ibn Ishaq only arises if the term 'door of the mosque' appearing in his Hadith refers to a door of the Prophet's Mosque that is not in front of the pulpit. Thus, it crossed their minds that the 'door of the mosque' mentioned in the Hadith of Ibn Ishaq refers to either the eastern or western door of the mosque. This was further supported by the fact that in their time, rather from a hundred and fifty years before their era, the northern door of the Mosque, which was opposite the pulpit, had been eliminated, and people had built their homes there, as Allamah Samhudi has recorded. Consequently, they realized that 'between his hands' and 'the door of the mosque' refer to two different directions. For this reason, they considered the proponents of 'between his hands' to be in opposition to the narration of Ibn Ishaq. Then, turning back, the term 'between his hands' (bayna yadayhi) does not even exist [in certain narrations]; how then did 'between his hands' become a requirement of the Bukhari narration? Therefore, your rejection of the 'on the door' (ala al-bab) narration is not correct. However, the

Hanafis themselves are proponents of the 'between his hands' call to prayer, and Mulla Ali Qari (may Allah have mercy on him) is also a Hanafi, therefore...

फ़तावा रज़विया, जिल्द 28

[अरबी कॉलम]: और अल्लाह जो चाहता है वही करता है। चूँकि उनके मन में पहले ही यह विचार आया था कि जो लोग नबी सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम के'बैन यदैहि' (सामने) अज़ान होने के कायल हैं, वे इब्न इसहाक़ की हदीस पर विवाद करते हैं; और यह विवाद तभी मुमकिन है जब हदीस में 'मस्जिद के दरवाज़े' से मुराद वह दरवाज़ा हो जो मिंबर के सामने न हो। उनके मन में यह विचार आया कि इससे मुराद या तो पूर्वी दरवाज़ा है या पश्चिमी। इस विचार को इस तथ्य से समर्थन मिला कि उनके समय में (रहमतुल्लाहि अलैहि), बल्कि उनसे लगभग डेढ़ सौ साल पहले से ही, मस्जिद-ए-नबवी में कोई उत्तरी दरवाज़ा नहीं था, क्योंकि लोगों ने वहां घर बना लिए थे, जैसा कि सैय्यद अल्लामा समहूदी (रहमतुल्लाहि अलैहि) ने उल्लेख किया है। इसलिए, उनके लिए इब्न इसहाक़ की हदीस को 'बैन यदैहि' के पक्षधरों के विवादों में शामिल करना उचित था। उन्होंने यह कहकर उनका खंडन किया कि उनके पास 'दरवाज़े पर' (होने) के इनकार का कोई आधार नहीं है, और बुखारी की हदीस से ऐसा कुछ भी सिद्ध नहीं होता जो उनके दावे को मज़बूती दे। यहाँ तक कि जम्हूर मालिकियों का दृष्टिकोण स्थापित हो गया और विरोधियों का खंडन पूरा हुआ क्योंकि 'बैन यदैहि' होने को साबित करने वाला कोई प्रमाण नहीं है। लेकिन यह उनका मज़हब (विचारधारा) था...

[उर्दू कॉलम]: ...नहीं देखा, और जो अल्लाह तआला चाहता है वही होता है। और जब उनके दिल में यह बात जम गई कि अज़ान 'बैन यदैहि' के कायल मालिकी हज़रात इब्न इसहाक़ की हदीस का रद (खंडन) करते हैं। और 'बैन यदैहि' के मानने वालों के कौल और इब्न इसहाक़ की रिवायत में तभी विवाद होगा जब उनकी हदीस में आने वाले शब्द 'मस्जिद के दरवाज़े' से मुराद मस्जिद-ए-नबवी का ऐसा दरवाज़ा हो जो मिंबर के सामने न हो। तो उनके दिल में यह ख़याल गुज़रा कि इब्न इसहाक़ की हदीस में ज़िक्र किया गया 'बाब-ए-मस्जिद' या तो मस्जिद का पूर्वी दरवाज़ा है या पश्चिमी। और इसकी अधिक पुष्टि इस बात से हुई कि उनके ज़माने में, बल्कि उनके दौर से डेढ़ सौ साल पहले से ही, मस्जिद शरीफ़ का उत्तरी दरवाज़ा जो मिंबर के सामने था, ख़त्म हो गया था और लोगों ने वहां अपने घर बना लिए थे जैसा कि अल्लामा समहूदी ने तहरीर फ़रमाया है। तो उन्हें यही मालूम हुआ कि 'बैन यदैहि' और 'बाब अल-मस्जिद' दो अलग-अलग दिशाओं में हैं। इसीलिए उन्होंने 'बैन यदैहि' के कायलों को इब्न इसहाक़ की रिवायत का विरोधी समझा। फिर पलट कर, 'बैन यदैहि' शब्द तो है ही नहीं; फिर 'बैन यदैहि' बुखारी की रिवायत का मुक़्तज़ी कैसे हुआ? इसलिए आप हज़रात का 'अलल

बाब' (दरवाज़े पर) वाली रिवायत को रद करना सही नहीं है, लेकिन ख़ुद अहनाफ़ (हनफ़ी) 'बैन यदैहि' अज़ान के कायल हैं, और मुल्ला अली क़ारी (रहमतुल्लाहि अलैहि) भी हनफ़ी ही हैं, इसलिए...

पृष्ठ 294 / 684

فتاویٰ رضویہ، جلد ۲۸

[عربی کالم]: والله يفعل مايريد ولما سبق الى خاطره ان القائلين بكونه بين يديه صلى الله تعالى عليه وسلم ينازعون حديث ابن اسحاق ولا تمكن المنازعة الا اذا اريد بباب المسجد في حديثه باب ليس وجاه المنبر خطر بباله ان المراد باب الشرقي او الغربي وايد هذا الخطور انه لم يكن في زمنه رحمه الله تعالى بل منذ نحو مائة وخمسين سنة من قبله باب شمالي في المسجد الكريم كان الناس بنوا هنالك دورهم كما ذكره السيد العلامة السمهودي رحمه الله تعالى فحق له ان يدخل حديث ابن اسحاق فيما ينازعه القائلون بكونه بين يديه فكر عليهم بالرد بانه لا مستند لهم في انكار على الباب ولا يقتضى حديث البخارى شيئا من ذلك نقوى الى هنا امر جمهور المالكية وتم الرد على المنازعين لانعدام مايثبت كونه بين يديه. لكن كان هذا هو مذهبه

[اردو کالم]: نہیں دیکھا، اور جو اللہ تعالیٰ چاہتا ہے وہی ہوتا ہے، اور جب ان کے دل میں یہ بات جم گئی کہ اذان بین یدیہ کے قائل مالکی حضرات حدیث ابن اسحاق کا رد کرتے ہیں۔ اور اصحاب بین یدیہ کے قول اور روایت ابن اسحاق میں جبھی منازعت ہوگی کہ ان کی حدیث میں آتے ہوئے لفظ باب مسجد سے مراد مسجد نبوی کا ایسا دروازہ ہو جو منبر کے سامنے نہ ہو تو ان کے دل میں یہ خطرہ گزرا کہ حدیث ابن اسحاق میں مذکور باب مسجد سے مراد یا تو مسجد کا مشرقی دروازہ ہے یا مغربی، اور اس کی مزید تائید اس امر سے ہوئی کہ انکے زمانہ میں بلکہ ان کے عہد سے ڈیڑھ سو سال قبل سے ہی مسجد شریف کا شمالی دروازہ جو منبر کے بالمقابل تھا ختم ہو گیا تھا اور لوگوں نے وہاں اپنے گھر بنا لئے تھے جیسا کہ علامہ سمھودی نے تحریر فرمایا ہے، تو انہیں یہی معلوم ہوا کہ بین یدیہ اور باب المسجد دو مختلف سمتوں میں ہیں اسی لئے انہوں نے اصحاب بین یدیہ کو روایت ابن اسحاق کا مخالف سمجھا۔ پھر پلٹ کر اصحاب "بین یدیہ" کا لفظ ہے ہی نہیں پھر

"بین یدیہ" روایت بخاری کا مقتضی کیوں کر ہوا، اس لئے آپ حضرات کا علی الباب والی روایت کو رد کرنا صحیح نہیں ہے، لیکن خود احناف اذان "بین یدیہ" کے قائل ہیں، اور ملا علی قاری رحمۃ اللہ علیہ بھی حنفی ہی ہیں، اس لئے

صفحہ ۲۹۴ از ۶۸۴

Fatawa Razawiyya Volume 28

[Left Column - Arabic/Urdu Mix] ...and the school of thought of its noble Imams. Thus, he attempted a reconciliation towards what is mercifully his actual researched school of thought, saying: "But it is possible to combine the two statements: that which became established in the end was what was in front of him (peace and blessings of Allah be upon him), etc. Meaning, the Adhan was not in front of him (peace and blessings of Allah be upon him) in the beginning; rather it was at the Eastern or Western gate (and this is what is in the narration of Ibn Ishaq and the words of Malik), then the matter finally settled on it being in front of him (which is intended by those who dispute it)."

I say (the author): You know that this is based on conjecture, and interpreting Malik's words in this manner is a justification he would not be pleased with. We have already related from him that he (may Allah be pleased with him) forbade the Adhan in front of the Imam.

Then he attempted another far-fetched reconciliation, saying: "And that Bilal's Adhan at the gate of the mosque was for announcement (notification), so it became the basis for the announcements of Umar and Uthman, peace be upon them."

[Right Column - Urdu] He reconciled these two statements by saying it is possible that initially, the Adhan was called at the Eastern or Western gate of the holy mosque, as mentioned in the narration of Ibn Ishaq or the words of Malik. But later, the matter became permanently established to be in front (of the Imam), and this is also the meaning in the words of the opponents.

I say (the author): This point of Mulla Ali Qari is based on a misconception. Furthermore, this interpretation is not in accordance with the school of thought of Imam Malik (may Allah be pleased with him), as he absolutely rejects the Adhan in front of the Imam. (What is the gain from such a futile and baseless interpretation?) Mulla Ali Qari (may Allah have mercy on him) has also given another far-fetched interpretation. He says it is possible that during the Prophetic era, the Adhan which Hazrat Bilal (may Allah be pleased with him) gave at the gate of the mosque was not the technical Adhan but merely an announcement. And this became the actual basis for the announcements of Hazrat Umar and Hazrat Uthman (may Allah be pleased with them).

1. Mirqat al-Mafatih, Chapter on Khutbah and Prayer, under Hadith 404, Al-Maktabah al-Habibiyyah, Quetta, 3/497.
2. Mirqat al-Mafatih, Chapter on Khutbah and Prayer, under Hadith 404, Al-Maktabah al-Habibiyyah, Quetta, 3/497.

फ़तावा रज़विया जिल्द 28

[बायां कॉलम - अरबी/उर्दू मिश्रित] ...और उनके सम्मानित इमामों का मज़हब। अतः उन्होंने उस चीज़ की ओर सुलह कराने की कोशिश की जो शोध के अनुसार उनका वास्तविक मज़हब है, उन्होंने कहा: "लेकिन दोनों कथनों को मिलाना संभव है: जो अंततः स्थापित हुआ वह उनके(अल्लाह उन पर कृपा और शांति बरसाए) सामने था, इत्यादि। अर्थात्, अज़ान शुरू में उनके(अल्लाह उन पर कृपा और शांति बरसाए) सामने नहीं थी, बल्कि पूर्वी या पश्चिमी दरवाज़े पर थी (और यही इब्न इसहाक की रिवायत और मालिक के शब्दों में है), फिर अंततः मामला उनके सामने होने पर स्थिर हो गया (जो कि विरोध करने वालों का भी उद्देश्य है)।"

मैं कहता हूँ (लेखक): आप जानते हैं कि यह अटकलबाजी पर आधारित है, और इमाम मालिक के शब्दों की इस तरह व्याख्या करना ऐसी बात है जिससे वे सहमत नहीं होंगे। हम पहले ही उल्लेख कर चुके हैं कि उन्होंने (मलिक), अल्लाह उन पर प्रसन्न हो, इमाम के सामने अज़ान देने से मना किया था।

फिर उन्होंने एक और दूर की कौड़ी वाली सुलह की कोशिश की, यह कहते हुए: "और यह कि मस्जिद के दरवाज़े पर बिलाल की अज़ान केवल एक सूचना थी, और यही उमर और उस्मान (उन पर शांति हो) की सूचनाओं का मूल आधार बनी।"

[दायां कॉलम - उर्दू] इन दोनों कथनों में इस तरह सामंजस्य बिठाया कि संभव है कि शुरू में मस्जिद-ए-शरीफ के पूर्वी या पश्चिमी दरवाज़े पर अज़ान दी जाती रही हो, जैसा कि इब्न इसहाक की रिवायत या मालिक के कलाम में है, लेकिन बाद में मामला सामने (इमाम के) ही स्थायी हो गया और विरोधियों के कलाम का अर्थ भी यही है।

मैं कहता हूँ (लेखक): मुल्ला अली क़ारी की यह बात तो एक भ्रम पर आधारित है, फिर यह व्याख्या इमाम मालिक (रज़ियल्लाहु अन्हु) के मज़हब के भी अनुकूल नहीं है क्योंकि वे तो बिल्कुल ही इमाम के सामने अज़ान के विरोधी हैं। (फिर ऐसी व्यर्थ और निराधार व्याख्या से क्या हासिल?) मुल्ला अली क़ारी (रहमतुल्लाह अलैहि) ने एक और दूर की व्याख्या भी की है। वे कहते हैं कि हो सकता है कि अहद-ए-रिसालत में हज़रत बिलाल (रज़ियल्लाहु अन्हु) जो मस्जिद के दरवाज़े पर अज़ान देते थे, वह अज़ान न हो बल्कि केवल एक घोषणा (ऐलान) हो, और यही हज़रत उमर और उस्मान (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) के एलान का मूल आधार बना।

1. मिरक़ात अल-मफ़ातीह, खुतबा और नमाज़ का अध्याय, हदीस 404 के तहत, अल-मकतबा अल-हबीबिया, क्वेटा, 3/497।
2. मिरक़ात अल-मफ़ातीह, खुतबा और नमाज़ का अध्याय, हदीस 404 के तहत, अल-मकतबा अल-हबीबिया, क्वेटा, 3/497।

[Left Column - Arabic/Urdu mix] ومذهب ائمته الكرام فحاول التوفيق بما يرحم الى ما هو مذهبه بالتحقيق، فقال "لكن يمكن الجمع بين القولين بان الذي استقربى اخر الامر هو الذي كان بين يديه صلى الله تعالى عليه وسلم الخ۔ ای لم یکن الاذان بین یدیه صلی الله تعالی علیه وسلم فی اول الامر بل علی الباب الشرقي اوالغربی (وهذا ما فی حدیث ابن اسحق وكلام مالك) ثم استقر الامر خیرا علی كونه بین یدیه (وهو مراد المنازعین فیه)" اقول: انت تعلم انه مبنی علی ماشبه له وتوجیه كلام مالك بما ذكر توجیه بما لا یرضی به فقد اسلفنا عنه انه رضي الله تعالی عنه نهی عن الاذان بین ید الامام۔ ثم حاول التطبیق بوجه آخر بعید سحیق فقال و بان اذان بلال علی باب المسجد كان اعلاما فیكون اصل اعلام عمر و عثمان اھ۔

[Right Column - Urdu] ان دونوں قولوں میں یوں تطبیق دی کہ ممکن ہے ابتداء میں مسجد شریف کے باب شرقی یا غربی پر اذان ہوتی رہی ہو، جیسا کہ روایت ابن اسحق یا کلام مالک میں ہے لیکن بعد میں معاملہ سامنے پر ہی مستقل ہو گیا اور یہی مراد کلام منازعین کی بھی ہے۔ اقول: (میں کہتا ہوں) ملا علی قاری کی یہ بات تو ایک اشتباہ پر مبنی ہے، پھر یہ توجیہ امام مالک رضی اللہ عنہ کے مذہب کے بھی موافق نہیں کہ وہ تو مطلقاً اذان بین یدیہ کے منکر ہیں (پھر ایسی غیر مفید اور بے بنیاد تاویل سے کیا حاصل) ملا علی قاری رحمۃ اللہ علیہ نے ایک اور بعید تاویل بھی کی ہے وہ کہتے ہیں ہو سکتا ہے کہ عہدِ رسالت میں حضرت بلال رضی اللہ تعالٰی عنہ جو اذان باب مسجد پر دیتے تھے وہ اذان نہ ہو صرف اعلان رہا ہو، اور یہی حضرت عمر و عثمان رضی اللہ تعالٰی عنہما کے اعلان کی اصل ہو اھ۔

1 مرقاة المفاتيح باب الخطبة والصلوة تحت الحديث ۴۰۴ المكتبة الحبيبيہ كوئٹہ ۳/ ۴۹۷ 2 مرقاة المفاتيح باب الخطبة والصلوة تحت الحديث ۴۰۴ المكتبة الحبيبيہ كوئٹہ ۳/ ۴۹۷

Volume 28 Fatawa Razawiya

[Left Column - Translation of Arabic Text] It refers to the mentioned narration from the Tafsir of Juwaybir, which was previously presented and refuted, and then mentioned as a reconciliation that should be conveyed so that his objective with this reconciliation becomes clear. He said after mentioning that Uthman (may Allah be pleased with him) was the one who introduced the first Adhan, textually: "It is not contradicted by the fact that Uthman is the innovator for that, based on what is narrated that Umar was the one who ordered the first call to prayer outside the mosque so that people could hear it, then the call to prayer before him. Then he said, 'We innovated that because of the large number of Muslims,' because it is interrupted and not established. Ata denied that Uthman introduced a call to prayer; he only ordered a notification. Reconciliation is possible by saying that what was in the time of Umar (may Allah be pleased with him) was merely a notification and continued in the time of Uthman (may Allah be pleased with him), then he decided to make it a call to prayer in a high place."

[Right Column] Here, by naming Hazrat Umar (may Allah be pleased with him), Hazrat Ali Qari is pointing towards the aforementioned narration of Juwaybir, which Mulla Ali Qari (may Allah have mercy on him) himself mentioned and refuted. There, he also mentioned another justification. We cite it below; this will clarify the meaning of this interpretation, and the intent of Mulla Ali Qari's phrasing will also become apparent. Declaring Hazrat Uthman (may Allah be pleased with him) as the initiator of the first Adhan, he states: That narration (the narration of Juwaybir) cannot oppose Hazrat Uthman Ghani (may Allah be pleased with him) being the initiator of the first Adhan (in which it is explicitly stated that Hazrat Umar (may Allah be pleased with him) had the first Adhan called outside the mosque so people could hear it, then the Adhan called before him and said, 'We have innovated this Adhan due to the large number of men') because this narration is interrupted (munqati') and there is no proof of it. Moreover, Hazrat Ata (may Allah be pleased with him) does not accept Hazrat Uthman Ghani (may Allah be pleased with him) as the initiator of the first Adhan. According to him, Hazrat Uthman used to only make an announcement. Reconciliation between these two points is possible in such a way that the announcement started by Hazrat Umar (may Allah be pleased with him) continued until the era of Hazrat Uthman, then he, according to his own opinion, instead of this announcement...

खंड 28 फ़तवा-ए-रज़विया

[बायां कॉलम - अरबी पाठ का अनुवाद] यह जुवेबर की तफ़सीर से संबंधित उक्त रिवायत की ओर संकेत करता है, जिसे पहले प्रस्तुत और खंडित किया गया था, और फिर एक समन्वय के रूप में उल्लेख किया गया था जिसे संप्रेषित किया जाना चाहिए ताकि इस समन्वय के साथ उसका उद्देश्य स्पष्ट हो जाए। उन्होंने यह उल्लेख करने के बाद कहा कि उस्मान (रज़ियल्लाहु तआला अन्हु) वह थे जिन्होंने पहली अज़ान शुरू की, उनके शब्दों में: "यह इस तथ्य के विरोधाभासी नहीं है कि उस्मान इसके प्रवर्तक हैं, जो रिवायत है कि उमर वह थे जिन्होंने मस्जिद के बाहर पहली अज़ान का आदेश दिया था ताकि लोग सुन सकें फिर उनके सामने अज़ान दी गई। फिर उन्होंने कहा, 'हमने मुसलमानों की अधिकता के कारण इसे शुरू किया,' क्योंकि यह रिवायत टूटी हुई है और सिद्ध नहीं है। अता ने इस बात से इनकार किया कि उस्मान ने अज़ान शुरू की थी; उन्होंने केवल सूचना देने का आदेश दिया था। समन्वय इस प्रकार संभव है कि जो उमर (रज़ियल्लाहु तआला अन्हु) के समय में था वह केवल एक सूचना थी और उस्मान (रज़ियल्लाहु तआला अन्हु) के समय में भी जारी रही, फिर उन्होंने इसे एक ऊंचे स्थान पर अज़ान बनाने का निर्णय लिया।"

[दायां कॉलम] यहाँ हज़रत उमर रज़ियल्लाहु तआला अन्हु का नाम लेकर हज़रत अली क़ारी जुवेबर के उपरोक्त कथन की ओर इशारा कर रहे हैं, जिसका मुल्ला अली क़ारी रहमतुल्लाह अलैह ने स्वयं उल्लेख करके खंडन किया है, और वहीं एक और स्पष्टीकरण भी दिया है। हम उसे नीचे उद्धृत कर रहे हैं, इससे इस व्याख्या का अर्थ भी स्पष्ट हो जाएगा। और मुल्ला अली क़ारी रहमतुल्लाह अलैह के इस कथन का उद्देश्य भी प्रकट होगा। हज़रत उस्मान रज़ियल्लाहु तआला अन्हु को प्रथम अज़ान का प्रवर्तक (मोजिद) घोषित करते हुए वे कहते हैं: हज़रत उस्मान ग़नी रज़ियल्लाहु अन्हु के प्रथम अज़ान के प्रवर्तक होने के विपरीत वह प्रभाव (असर-ए-जुवेबर) नहीं हो सकता (जिसमें यह स्पष्ट है कि हज़रत उमर रज़ियल्लाहु तआला अन्हु ने मस्जिद के बाहर पहली अज़ान दिलवाई ताकि लोग सुन सकें। फिर अपने सामने अज़ान दिलवाई और कहा कि हमने लोगों की अधिकता के कारण यह अज़ान शुरू की) क्योंकि यह कथन विच्छिन्न (मुनक़तअ) है, इसका प्रमाण नहीं है। और हज़रत अता रज़ियल्लाहु अन्हु हज़रत उस्मान ग़नी रज़ियल्लाहु तआला अन्हु को प्रथम अज़ान का प्रवर्तक नहीं मानते। उनके अनुसार हज़रत उस्मान केवल घोषणा करते थे। इन दोनों बातों में सामंजस्य इस प्रकार संभव है कि हज़रत उमर रज़ियल्लाहु अन्हु ने जो घोषणा शुरू कराई थी, वह हज़रत उस्मान के समय तक जारी रही, फिर उन्होंने अपनी राय से इस घोषणा के बजाय...

[بایاں کالم] یشیر الی الاثر المذکور عن تفسیر جویبر وقد کان قدمه ورده وذکره ثم توفیقا ینبغي نقله لیتضح به مرامه بهذا التطبیق قال بعد ما ذکر ان عثمان رضی الله تعالیٰ عنہ هوالذی احدث الاذان الاول مانصه، "ولا یعارض ان عثمان ہو المحدث لذٰلک ماروی ان عمر ہوالأمر بالاذان الاول خارج المسجد یسمع الناس ثم الاذان بین یده ثم قال نحن ابتدعنا ذلک لکثرة المسلمین لانه منقطع ولا یثبت وانکر عطاء ان عثمان احدث اذانًا، وانما کان یأمر بالاعلام ویمکن الجمع بان ماکان فی زمن عمر (رضی الله تعالیٰ عنه) مجرد الاعلام واستمر في زمن عثمان(رضی الله تعالیٰ عنه) ثم رای ان یجعله اذانًا علی مکان عال"

[دایاں کالم] یہاں حضرت عمر رضی اللہ تعالیٰ عنہ کا نام لے کر حضرت علی قاری جویبر کے مذکورہ بالا اثر کی طرف اشارہ کر رہے ہیں جس کو خود ملا علی قاری رحمۃ اللہ علیہ نے ذکر کر کے اس کا رد کیا ہے اور وہیں ایک اور توجیہ بھی ذکر کی ہے۔ ہم ذیل میں اسے نقل کرتے ہیں، اس سے اس تاویل کا مطلب بھی کھلے گا۔ اور ملا علی قاری رحمۃ اللہ علیہ کی اس عبارت کا منشا بھی ظاہر ہوگا۔ آپ حضرت عثمان رضی اللہ تعالیٰ عنہ کو اذان اول کا موجد قرار دے کر فرماتے ہیں: حضرت عثمان غنی رضی اللہ عنہ کے اذان اول کا موجد ہونے کے معارض وہ اثر (اثر جویبر) نہیں ہو سکتا (جس میں یہ تصریح ہے کہ حضرت عمر رضی اللہ تعالیٰ عنہ نے اذان اول خارج مسجد دلائی کہ لوگ سن سکیں۔ پھر اذان بین یدیہ دلائی اور فرمایا کہ ہم نے آدمیوں کی کثرت کی وجہ سے یہ اذان ایجاد کی) کیونکہ یہ اثر منقطع ہے اس کا ثبوت نہیں۔ اور حضرت عطاء رضی اللہ عنہ حضرت عثمان غنی رضی اللہ تعالیٰ عنہ کو اذان اول کا موجد نہیں مانتے۔ ان کے بقول حضرت عثمان تو صرف اعلان کرتے تھے۔ ان دونوں باتوں میں جمع اس طرح ممکن

ہے کہ حضرت عمر رضی اللہ عنہ نے جو اعلان شروع کرایا تھا حضرت عثمان کے دور تک جاری رہا، پھر انہوں نے اپنی رائے سے اس اعلان کے بجائے

Vol. 28 Fatawa Razawiyya

(Arabic Text): "So he did [it] and the people followed his action in all the lands at that time because he was an obeyed Caliph." [Ref 1]

I say: Do not let it escape you that this is a suppression (qam') rather than a harmonization (jam'), since the matter has come to the point that he made it an Adhan, so he innovated an Adhan. And 'Ata denies it. So where is the harmonization? Rather, the path is what was followed in Fath al-Bari and others: that the affirmant takes precedence over the negator. It has been proven by authentic Hadiths, which cannot be rejected, that Uthman introduced the Adhan and that it was he who innovated it, not the Commander of the Faithful, Umar. Thus, there is no argument in 'Ata's denial or in the narration of the tafsir of Juwaybir. For this reason, when the Shaykh harmonized by saying that Umar (may Allah be pleased with him) introduced an announcement and it continued...

(Urdu Text): ...started having the Adhan called from a high place, and because of him being an obeyed Imam, people continued to act upon it.

I say: (I say) This effort of Shaykh Ali al-Qari is suppression rather than harmonization, because in the end, he admitted that Hadrat Dhu al-Nurayn (Uthman) made the initial announcement an Adhan, so Hadrat Uthman (may Allah be pleased with him) became the originator of the first Adhan. And Hadrat 'Ata ibn Abi Rabah denies his being the originator of the Adhan altogether. So how can Mulla Ali al-Qari's (mercy be upon him) statement be a reconciliation between the two views! Therefore, the correct method of reconciliation is to say, like the author of Fath al-Bari, that (1) the affirmative report (i.e., Dhu al-Nurayn being the originator of the first Adhan) takes precedence over the negative one (i.e., 'Ata's statement). (2) Hadrat Uthman Ghani (may Allah be pleased with him) being the originator of the first Adhan is proven by such narrations that cannot be refuted; therefore, neither will Hadrat 'Ata's denial be of any use nor will the narration of Tafsir Juwaybir have any effect.

In short, from our detail, the meaning of the statement of 'Allama Qari (may Allah's mercy be upon him) has become clear that he wants to explain that the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him)...

1. Mirqat al-Mafatih, Book of Sermons and Prayer, under Hadith 1404, Al-Maktabah al-Habibiyyah, Quetta, 3/497. Page 297 of 684

खंड २८ फ़तावा रज़विया

(अरबी पाठ): "तो उन्होंने किया और लोगों ने उस समय सभी देशों में उनके कार्य को अपनाया क्योंकि वह एक आज्ञाकारी खलीफा थे।" [संदर्भ १]

मैं कहता हूँ: यह बात आप से ओझल न रहे कि यह समन्वय (जमअ) के बजाय दमन (क़मअ) है, क्योंकि मामला यहाँ तक पहुँच गया है कि उन्होंने इसे अज़ान बना दिया, तो उन्होंने एक नई अज़ान ईजाद की। और अता इसका खंडन करते हैं। तो समन्वय कहाँ है? बल्कि सही रास्ता वही है जो फ़तह अल-बारी और अन्य में अपनाया गया है: कि सकारात्मक साक्ष्य नकारात्मक पर भारी होता है। यह सही हदीसों से सिद्ध है, जिन्हें नकारा नहीं जा सकता, कि उस्मान ने अज़ान की शुरुआत की और वही इसके प्रवर्तक थे, न कि अमीरुल मोमिनीन उमर। इसलिए, न तो अता के इनकार में कोई दलील है और न ही जुवैबिर की तफ़सीर के वर्णन में। इसीलिए, जब शेख ने यह कहते हुए समन्वय किया कि उमर (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) ने एक घोषणा शुरू की और वह जारी रही...

(उर्दू पाठ): ...ऊँचे स्थान से अज़ान दिलानी शुरू की और उनके एक माने जाने वाले इमाम होने के कारण लोगों ने इसी पर अमल जारी रखा।

मैं कहता हूँ: (मैं कहता हूँ) शेख अली क़ारी की यह कोशिश तालमेल के बजाय दबाने जैसी है, क्योंकि अंत में उन्होंने यह स्वीकार किया कि हज़रत ज़ुलनूरैन (उस्मान) ने शुरुआती घोषणा को अज़ान बना दिया, तो हज़रत उस्मान (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) पहली अज़ान के प्रवर्तक हुए। और हज़रत अता इब्न अबी रबाह उनके अज़ान के प्रवर्तक होने का सिरे से ही इनकार करते हैं। तो मुल्ला अली क़ारी (रहमतुल्लाहि अलैहि) की बात दोनों कथनों के बीच समन्वय कैसे हुई! इसलिए समन्वय का सही तरीका वही है जैसा कि फ़तह अल-बारी के लेखक ने कहा है कि (१) पुष्ट करने वाली रिवायत (यानी ज़ुलनूरैन का पहली अज़ान का प्रवर्तक होना) इनकार करने वाली (यानी अता के कथन) पर प्राथमिकता रखती है। (२) हज़रत उस्मान गनी (रज़ियल्लाहु अन्हु) का पहली अज़ान का प्रवर्तक होना ऐसी रिवायतों से साबित है जिनका खंडन नहीं हो सकता, इसलिए न तो हज़रत अता के इनकार का कोई फायदा होगा और न ही तफ़सीर जुवैबिर की रिवायत असरअंदाज़ होगी।

संक्षेप में, हमारे इस विवरण से अल्लामा क़ारी (रहमतुल्लाहि अलैहि) के कथन का अर्थ स्पष्ट हो गया कि वह यह बताना चाहते हैं कि हुज़ूर सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम...

1. मिर्क़ात अल-मफ़ातीह, प्रवचन और प्रार्थना का अध्याय, हदीस १४०४ के तहत, अल-मकतबा अल-हबीबिया, क्वेटा, ३/४९७। पृष्ठ २९७ का ६८४

ففعل واخذ الناس بفعله فی جمیع البلاد اذ ذاك لکونه خلیفة مطاعاً۱ اھ اقول: ولا یذھب عنك ان ھذا قمع لاجمع اذقد ال الامر الی انه جعله اذاناً فقد احدث اذاناً وعطاء ینکره فاین الجمع بل السبیل ما سلك فی فتح الباری وغیره ان المثبت مقدم علی النافی وقد ثبت احداث عثمن الاذان وانه ھو الذی احدثه لا امیر المومنین عمر باحادیث صحاح لا مرد لھا فلا حجة فی انکار عطاء ولا فی روایة تفسیر جوبیر۔ ولھذا الشیخ لما جمع بان عمر رضی اللہ تعالی عنه احدث اعلاماً واستمر

بلند مکان پر اذان دلانی شروع کردی اور ان کے امام مطاع ہونے کی وجہ سے لوگوں نے اسی پر عملدرآمد جاری کردیا۔ اقول: (میں کہتا ہوں) شیخ علی قاری کی یہ جدوجہد جمع کے بجائے قمع ہے، کیونکہ آخر میں انہوں نے یہ اقرار کیا کہ حضرت ذوالنورین نے ابتدائی اعلان کو اذان کردیا، تو حضرت عثمان رضی اللہ تعالیٰ عنہ اذان اول کے موجد ہوئے۔ اور حضرت عطاء ابن رباح سرے سے ان کے موجد اذان ہونے کا ہی انکار کرتے ہیں۔ تو ملا علی قاری علیہ الرحمہ کی بات جمع بین القولین کیسے ہوئی! اس لئے جمع کا صحیح طریقہ وہی ہے کہ صاحب فتح الباری کی طرح کہا جائے (۱) مثبت روایت (یعنی ذو النورین کا موجد اذان اول ہونا) نافی (یعنی قول عطاء) پر مقدم ہے (۲) حضرت عثمان غنی رضی اللہ عنہ کا اذان اول کا موجد ہونا ایسی روایتوں سے ثابت ہے جس کی تردید نہیں ہو سکتی، اس لئے نہ تو حضرت عطاء کے انکار کا کچھ فائدہ ہو گا نہ تفسیر جو بیر کی روایت اثر انداز ہوگی۔ المختصر ہماری اس تفصیل سے علامہ قاری رحمتہ اللہ علیہ کے قول کے معنی واضح ہو گئے کہ وہ یہ بتانا چاہتے ہیں کہ حضور صلی اللہ تعالٰی

۱ مرقاۃ المفاتیح باب الخطبۃ والصلوۃ تحت الحدیث ۱۴۰۴ المکتبۃ الحبیبیۃ کوئٹہ ۳ / ۴۹۷ Page 297 of 684

Fatawa Rizvia, Volume 28

[Arabic Text Column]: ...up to the time of Uthman (may Allah be pleased with him), who established it after the Adhan. Thus, this points to his saying: "So it becomes the original announcement of Umar and Uthman." Since an objection was raised against him that, according to your application, the priority of the announcement over the Adhan would be established from the time of the Prophethood, then how could al-Faruq say, "We innovated it due to the large number of Muslims"? He tried to mend this gap by saying, "Perhaps it was abandoned during the days of al-Siddiq or even the latter part of the time of the Prophet (SAW); therefore, Umar called it an innovation. Calling the revival of a Sunnah an innovation is similar to what he said regarding Tarawih: 'What a good innovation this is.'" End.

[Urdu Commentary Column]: Regarding the Adhan of the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him), which is said to be "before the preacher," "at the door of the mosque," or "on the minaret," it was not actually the Adhan but rather an announcement of the Friday prayer. This is the basis for the announcements made after the Adhan by Hazrat Farooq and Hazrat Uthman. However, an objection arises even against this reconciliation by Hazrat Ali al-Qari: this explanation implies that the custom of making an announcement before the Adhan existed during the Prophetic era, so how could Hazrat Umar (may Allah be pleased with him), after re-introducing this announcement, say that "we originated it"? Mulla Ali al-Qari (may Allah have mercy on him) replied to this doubt saying, "This announcement may have been suspended during the last period of the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) and throughout the entire era of Hazrat Siddiq (may Allah be pleased with him). Hazrat Umar revived it and termed it an innovation (Ijad), just as he called the Tarawih congregation 'al-Bid'ah', even though the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) himself had established the Tarawih congregation for two or three days during his physical life."

I say: [Arabic] And it is not hidden from you that the Sheikh only presents these things... I say: (I say) Mulla Ali al-Qari (may Allah have mercy on him) has [presented] all his explanations...

---

1 Mirqat al-Mafatih, Chapter on the Sermon and Prayer, under Hadith 1404, Al-Maktaba al-Habibiyya, Quetta, 3/497. Page 298 of 684

फ़तावा रज़विया, जिल्द 28

[अरबी पाठ स्तंभ]: ...हज़रत उस्मान (रज़ियल्लाहु अन्हु) के समय तक, जिन्होंने इसे अज़ान के बाद स्थापित किया। इस प्रकार, यह उनकी इस बात की ओर संकेत करता है: "तो यह उमर और उस्मान की घोषणा का मूल बन जाता है।" चूँकि उन पर यह आपत्ति उठाई गई थी कि आपके इस अनुप्रयोग के अनुसार, अज़ान से पहले घोषणा की प्राथमिकता रिसालत के समय से ही सिद्ध हो जाएगी, तो फिर अल-फ़ारूक़ ने यह कैसे कहा कि "मुसलमानों की अधिक संख्या के कारण हमने इसे ईजाद किया"? उन्होंने इस कमी को दूर करने की कोशिश करते हुए कहा, "शायद इसे सिद्दीक़ (रज़ियल्लाहु अन्हु) के दिनों में या पैगंबर (सल्ल.) के अंतिम समय में भी छोड़ दिया गया था; इसलिए, उमर ने इसे बिदअत (नवाचार) कहा। सुन्नत के पुनरुद्धार को बिदअत कहना वैसा ही है जैसा उन्होंने तरावीह के बारे में कहा था: 'यह कितनी अच्छी बिदअत है।'" समाप्त।

[उर्दू टिप्पणी स्तंभ]: हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की जिस अज़ान के बारे में 'खतीब के सामने', 'मस्जिद के दरवाज़े पर' या 'मीनार पर' होने की बात कही जा रही है, वह वास्तव में अज़ान नहीं थी बल्कि जुमे की नमाज़ की घोषणा थी। और यही हज़रत फ़ारूक़ और उस्मान द्वारा अज़ान के बाद की गई घोषणाओं का आधार है। लेकिन हज़रत अली क़ारी के इस सामंजस्य पर भी आपत्ति उठती है कि इस स्पष्टीकरण से पता चलता है कि अज़ान से पहले घोषणा का प्रचलन रिसालत के युग से ही था, तो फिर हज़रत उमर (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने यह घोषणा करवा कर यह कैसे कहा कि हमने इसकी ईजाद की! मुल्ला अली क़ारी (रहमतुल्लाहि अलैहि) ने इस शंका का उत्तर इस प्रकार दिया कि "हो सकता है कि यह घोषणा हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के अंतिम युग और हज़रत सिद्दीक़ (रज़ियल्लाहु अन्हु) के पूरे काल में स्थगित रही हो। हज़रत उमर ने इसे फिर से जीवित किया और इसका नाम ईजाद रखा होगा, जैसा कि तरावीह की जमात को भी आपने 'अल-बिदअह' कहा था, हालांकि स्वयं हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने अपने ज़ाहिरी जीवन में दो-तीन दिन तरावीह की जमात क़ायम फ़रमाई थी।"

अक़ूल: (मैं कहता हूँ) और आप पर यह छिपा नहीं है कि शेख केवल इन चीज़ों को प्रस्तुत कर रहे हैं... अक़ूल: (मैं कहता हूँ) मुल्ला अली क़ारी (रहमतुल्लाहि अलैहि) ने अपनी सभी तौजीहात (स्पष्टीकरणों) को...

1 मिरक़ात अल-मफ़ातीह, खुतबा और नमाज़ का अध्याय, हदीस 1404 के तहत, अल-मकतबा अल-हबीबिया, क्वेटा, 3/497। पेज 298 ऑफ़ 684

فتاویٰ رضویہ، جلد ۲۸

[عربی متن کا کالم]: الی زمن عثمان رضی اللہ تعالٰی عنہ و جعلہ بعد اذا نا فانی ھذا یشیر بقولہ "فیکون اصل اعلام عمر و عثمن " ولما کان یرد علیہ ان علی تطبیقکم ھذا یکون تقدیم الاعلام علی الاذان ثابتا من زمن الرسالۃ فکیف یقول الفاروق نحن ابتدعناہ لکثرۃ المسلمین- حاول ان یرفو ھذا الخرق فقال "ولعلہ ترک ایام الصدیق او اواخر زمنہ علیہ الصلوۃ والسلام ایضاً فلہذا اسماہ عمر بدعۃ و تسمیۃ تجدید السنۃ بدعۃ علی منوال ما قال فی التراویح نعمت البدعۃ ھی اھ"

[اردو تبصرہ کالم]: علیہ وسلم کی جس اذان کے بارے میں بین یدی الخطیب یا علی باب المسجد یا علی المنار ہونے کی بات کہی جا رہی ہے وہ در اصل اذان نہ تھی نماز جمعہ کا اعلان تھا۔ اور یہی حضرات فاروق و عثمان کے اعلان بعد الاذان کی اصل ہے، لیکن حضرت علی قاری کی اس تطبیق پر بھی اعتراض وارد ہوتا ہے کہ اس توجیہ سے معلوم ہوتا ہے کہ اذان سے پہلے اعلان رواج عہد رسالت سے ہی تھا، تو پھر حضرت عمر رضی اللہ تعالیٰ عنہ نے یہ اعلان کرا کے یہ کیسے کہا کہ ہم نے اس کی ایجاد کی! ملا علی قاری علیہ الرحمہ نے اس شبہ کا جواب اس طرح دیا کہ "یہ اعلان حضور صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کے آخری عہد اور حضرت صدیق رضی اللہ تعالیٰ عنہ کے پورے زمانے میں موقوف ہو گیا رہا ہو گا۔ حضرت عمر نے اس کی تجدید کی اور اس کا نام ایجاد رکھا ہو گا، جیسا کہ تراویح کی جماعت کو بھی آپ نے البدعہ کہا تھا حالانکہ خود حضور صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نے اپنی حیات ظاہری میں دو تین یوم تراویح کی جماعت قائم فرمائی تھی"

اقول: ولا یخفی علیك ان الشیخ انما یبدی ھذہ الاشیاء اقول: (میں کہتا ہوں) ملا علی قاری رحمۃ اللہ علیہ نے اپنی تمام توجیہات کو

۱ مرقاة المفاتيح باب الخطبة والصلوة تحت الحديث ۱۴۰۴ المكتبة الحبيبيہ كوئٹہ ۳ / ۴۹۷ صفحہ ۲۹۸ از ۶۸۴

Fatawa Razawiyya Volume 28

[Arabic Text Column]: By using 'perhaps' and 'maybe', he has no proof for any of this. Neither is there any predecessor for him in this, nor does he achieve what he sought through reconciliation. The end result of his preferences and possibilities is that during the time of the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him), there was a notification for Friday prayer at the gate of the mosque, then a call to prayer (Adhan) in front of him when he sat on the pulpit. Later, the notification was abandoned in the latter part of his era (peace and blessings of Allah be upon him) or during the time of Abu Bakr al-Siddiq (may Allah be pleased with him). Then Umar renewed it due to the large number of Muslims, and Uthman maintained it. Then he changed it to the Adhan, which is mentioned in the narration of Ibn Ishaq, that it was at the gate. As for Imam Malik's statement that 'it was not in front of him,' he meant this notification. As for the Adhan, it was only ever in front of him (peace and blessings of Allah be upon him). And you know that— Firstly: It does not align with the statement of Malik.

[Urdu Text Column]: He started with words like "it could be" and "it is possible"; he has no proof for any justification. Neither is there any supporter for his opinion among the righteous predecessors, nor is the purpose of mutual reconciliation between different sayings and narrations achieved by his effort. This is because the outcome of all his possibilities and probabilities is that during the Prophetic era, the announcement for Friday prayer used to take place at the door of the Prophet's Mosque. Then, when the Imam sat on the pulpit, the Khutbah Adhan (call to prayer for the sermon) was performed in front of him. Later, in the final period of the Prophetic era or during the Siddiqi era, this announcement was abandoned. Hazrat Umar Farooq (may Allah be pleased with him), during his blessed era, renewed this announcement due to the large number of worshippers. Hazrat Uthman Ghani (may Allah be pleased with him) also continued this announcement in his blessed era. Then his opinion was that instead of an announcement, the Adhan itself should be given. So they state it was at the mosque's door, and what Imam Malik (may Allah have mercy on him) says about it not being in front of the preacher was actually this announcement, whereas the Khutbah Adhan was always in front of the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him). (However, there are the following objections to this:) Firstly: Imam Malik (may Allah be pleased with him)

फ़तावा रज़विया जिल्द 28

[अरबी पाठ स्तंभ]: 'शायद' और 'संभवतः जैसे शब्दों का उपयोग करके, उनके पास इनमें से किसी भी बात के लिए कोई प्रमाण नहीं है। न तो इस संबंध में उनका कोई पूर्वज (सलफ़) है, न ही वे सुलह के माध्यम से वह हासिल कर पाते हैं जो उन्होंने चाहा था। उनकी प्राथमिकताओं और संभावनाओं का अंतिम परिणाम यह है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के समय में, मस्जिद के गेट पर जुमे की प्रार्थना के लिए एक सूचना दी जाती थी, फिर जब वे मिंबर पर बैठते थे तो उनके सामने अज़ान होती थी। बाद में, उनके युग (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के अंतिम भाग में या अबू बक्र अल-सिद्दीक (रज़ियल्लाहु अन्हु) के समय में सूचना देना छोड़ दिया गया। फिर उमर ने मुसलमानों की बड़ी संख्या के कारण इसे नवीनीकृत किया, और उस्मान ने इसे बनाए रखा। फिर उन्होंने इसे अज़ान में बदल दिया, जिसका उल्लेख इब्न इशाक की रिवायत में है, कि यह गेट पर था। जहाँ तक इमाम मालिक के इस कथन का प्रश्न है कि 'यह उनके सामने नहीं था', तो उनका अर्थ यही सूचना थी। जहाँ तक अज़ान का सवाल है, वह हमेशा हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के सामने ही होती थी। और आप जानते हैं कि— प्रथम: यह मालिक के कथन के अनुरूप नहीं है।

[उर्दू पाठ स्तंभ]: उन्होंने "हो सकता है" और "संभव है" जैसे शब्दों से शुरुआत की है; किसी भी स्पष्टीकरण के लिए उनके पास कोई प्रमाण नहीं है। न तो पूर्वजों (सलफ़ सालेहीन) में से कोई उनकी राय का समर्थक है, न ही उनके इस प्रयास से विभिन्न कथनों और वृत्तांतों के बीच आपसी सामंजस्य का उद्देश्य प्राप्त होता है। इसका कारण यह है कि उनकी सभी संभावनाओं और अनुमानों का निष्कर्ष यह है कि पैग़ंबरी युग के दौरान, जुमे की घोषणा मस्जिद-ए-नबवी के दरवाज़े पर की जाती थी। फिर, जब इमाम मिंबर (मंच) पर बैठते थे, तो उनके सामने ख़ुतबे की अज़ान होती थी। बाद में, पैग़ंबरी युग के अंतिम दौर या सिद्दीकी युग में, यह घोषणा छोड़ दी गई। हज़रत उमर फ़ारूक़ (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने अपने मुबारक दौर में नमाज़ियों की अधिक संख्या के कारण इस घोषणा को फिर से शुरू किया। हज़रत उस्मान गनी (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने भी अपने मुबारक दौर में इस घोषणा को जारी रखा। फिर उनकी राय हुई कि घोषणा के बजाय अज़ान ही दी जाए। तो वे बताते हैं कि यह मस्जिद के दरवाज़े पर थी, और इमाम मालिक (रहमतुल्लाह अलैह) जिसके बारे में कहते हैं कि वह खतीब (उपदेशक) के सामने नहीं होती थी, वह वास्तव में यही घोषणा थी, जबकि ख़ुतबे की अज़ान हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के सामने ही होती थी। (हालाँकि, इस पर निम्नलिखित आपत्तियाँ हैं:) प्रथम: इमाम मालिक (रज़ियल्लाहु अन्हु)

[عربی عبارت کا کالم]: بیمکن ولعل وما بیدہ سند علی شیئ من ھذا اولا لہ فیہ سلف ولا بہ حصول مارام من التوفیق فان مآل ترجیاتھ احتمالاتہ انہ کان علی عھد رسول اللہ صلی اللہ تعالی علیہ وسلم اعلام بالجمعۃ علی باب المسجد ثم اذان بین یدیہ اذا جلس علی المنبر ثم ترک الاعلام فی اواخر عھدہ صلی اللہ تعالی علیہ وسلم او فی زمن الصدیق رضی اللہ تعالی عنہ ثم ثم جددہ عمر لـکثرۃ المسلمین وابقاہ عثمان ثم حولہ الی الاذان الذی فی حدیث ابن اسحق انہ کان علی الباب وفی کلام مالک انہ لم یکن بین یدیہ ھو ھذا الاعلام اما الاذان فما کان الا بین یدیہ صلی اللہ تعالی علیہ وسلم وانت تعلم انہ۔ اولاً: لایلائم قول مالك

[اردو عبارت کا کالم]: "ہو سکتا ہے" اور "ممکن ہے" کے لفظ سے شروع کیا ہے، کسی بھی توجیہ کے لئے ان کے پاس کوئی دلیل نہیں، نہ سلف صالحین میں سے کوئی ان کی کسی رائے میں ان کا ہم نوا ہے نہ انکی اس جد و جہد سے مختلف اقوال و روایات میں باہمی تطبیق کا مقصد ہی کچھ حاصل ہوتا ہے کیونکہ ان کے تمام امکانات و احتمالات کا حاصل یہ ہے کہ عہد رسالت میں اعلان جمعہ مسجد نبوی کے دروازے پر ہوتا تھا پھر امام جب منبر پر بیٹھے تو اس کے سامنے اذان خطبہ ہوتی پھر عہد نبوت کے آخری دور یا عہد صدیقی میں یہ اعلان متروک ہو گیا۔ حضرت عمر فاروق رضی اللہ تعالیٰ عنہ نے اپنے عہد مبارک میں مصلیوں کی کثرت کی وجہ سے پھر اس اعلان کی تجدید کی۔ حضرت عثمان غنی رضی اللہ تعالیٰ عنہ نے اپنے عہد مبارک میں بھی اس اعلان کو جاری رکھا پھر ان کی رائے ہوئی کہ اعلان کے بجائے اذان ہی دی جائے۔ تو وہ مسجد کے دروازے پر بتاتے ہیں، اور امام مالک رحمۃ اللہ علیہ جس کے بارے میں فرماتے ہیں کہ وہ خطیب کے آگے نہیں ہوتی تھی وہ دراصل یہی اعلان تھا اور اذان خطبہ تو حضور صلی اللہ تعالیٰ

علیہ وسلم کے سامنے ہی ہوتی تھی (مگر اس پر مندرجہ ذیل اشکالات ہیں:) اولاً: امام مالک رضی اللہ تعالیٰ عنہ

Fatawa Ridawiyya, Volume 28

For he (may Allah be pleased with him) used to forbid the adhan (call to prayer) in front of the imam, not any other announcement before it. During the blessed era of the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him), there was no announcement other than the adhan, which would have necessitated Imam Malik (may Allah be pleased with him) to stop it. He considered it a new innovation and not part of the ancient practice. Where then is the reconciliation?

Secondly: This interpretation also contradicts the Hadith of Ibn Ishaq, as he stated that what occurred at the door of the mosque was the same as what happened in front of the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) when he sat on the pulpit. Thus, it is incorrect to distinguish between a thing and itself by claiming that what was at the door was an announcement and what was in front was the adhan. If 'adhan' in the Hadith refers to its literal meaning, then what was at the door was adhan; if it means 'announcement', then what was in front was an announcement. How then is there a distinction and where is the consistency?

Thirdly: The Ummah has a consensus that the adhan given when the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) sat on the pulpit was the well-known adhan. Numerous narrations agree on this, and the consensus of the scholars whose consensus is reliable is that during the era of the Prophethood, there was nothing else for the Friday prayer except this, nor during the era of (Abu Bakr) as-Siddiq (may Allah be pleased with him), and it did not exist during his era...

फ़तावा रज़विया, जिल्द 28

क्योंकि वह (रज़ियल्लाहु अन्हु) इमाम के सामने अज़ान देने से मना करते थे, न कि उससे पहले के किसी और एलान को। हुज़ूर सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम के मुबारक दौर में अज़ान के अलावा कोई और एलान था ही नहीं कि इमाम मालिक रज़ियल्लाहु अन्हु को उसे रोकने की ज़रूरत पड़ती। वह इसे एक नया नवाचार (बिदअत) मानते थे जो पुरानी प्रथा का हिस्सा नहीं था। फिर सामंजस्य कहाँ है?

दूसरा: यह व्याख्या इब्न इसहाक़ की हदीस के भी खिलाफ है, क्योंकि उन्होंने उल्लेख किया है कि जो मस्जिद के दरवाज़े पर हुआ, वही हुज़ूर सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम के सामने भी हुआ जब वे मिम्बर पर विराजमान थे। इसलिए, यह कहना गलत है कि दरवाज़े पर एलान था और सामने अज़ान थी। यदि हदीस में 'अज़ान' का अर्थ उसका शाब्दिक अर्थ है, तो जो दरवाज़े पर था वह अज़ान थी; और यदि इसका अर्थ 'एलान' है, तो जो सामने था वह भी एलान था। फिर इनमें अंतर कैसा और सामंजस्य कहाँ?

तीसरा: उम्मत का इस बात पर इज्मा (आम सहमति) है कि रसूलुल्लाह सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम के मिम्बर पर बैठने के समय यही प्रसिद्ध अज़ान होती थी। अनगिनत रिवायतें इस पर सहमत हैं, और जिन प्रमुख विद्वानों का इज्मा विश्वसनीय है, वे इस बात पर सहमत हैं कि अहद-ए-रिसालत (पैग़म्बरी के दौर) में और न ही हज़रत सिद्दीक़ (रज़ियल्लाहु अन्हु) के दौर में जुमे के लिए इसके अलावा कुछ और था, और न ही यह हुज़ूर के दौर में था...

पेज 300 का 684

فانہ رضی اللہ تعالٰی عنہ ینھی عن الاذان بین یدی امام لا عن اعلان اٰخر قبلہ ولا کان فی عہدہ رضی اللہ تعالٰی عنہ اعلام بین یدی الامام غیر الاذان حتی ینکرہ ویقول انہ محدث لیس من الامر القدیم فاین التوفیق۔ امام کے سامنے اذان دینے سے منع کرتے تھے، اس سے قبل کے کسی اعلان کو نہیں۔ اور حضور صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کے عہد مبارک میں اذان کے علاوہ کوئی اعلان تھا ہی نہیں کہ امام مالک رضی اللہ تعالیٰ عنہ کو اسے روکنے کی ضرورت پڑتی۔

وثانیًا لایلائم حدیث ابن اسحق لانہ ذکر ان الذی کان علی باب المسجد کان ہو بین یدیہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم حین یجلس علی المنبر فکیف یفرق بین الشیئ ونفسہ ویقال ان ما علی الباب کان اعلامًا وما بین یدیہ کان اذانًا فان کان الاذان فی حدیثہ بمعناہ فالذی کان علی الباب کان اذانًا وان کان بمعنی الاعلام فالذی بین یدیہ کان اعلامًا فکیف التفریق واین التطبیق۔ ثانیاً: یہ تاویل حدیث ابن اسحاق کے بھی خلاف ہے۔ وہ فرماتے ہیں کہ حضور صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کے منبر پر تشریف فرما ہونے کے بعد جو چیز ہوتی تھی وہ دروازہ مسجد پر ہوتی تھی، اور وہی آپ کے سامنے بھی تھی اور آپ کی تاویل کا مقصد یہ ہے کہ بین یدیہ اور باب مسجد دو علیحدہ جگہیں ہیں۔ دروازہ پر اعلان ہوتا تھا اور بین یدیہ اذان ہوتی تھی۔ تو حدیث ابن اسحق میں جو چیز مذکور ہے اگر اذان ہے تو وہ در مسجد پر ہوتی تھی اور اگر اعلان تھا تو حضور صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کے سامنے جو ہوتا تھا وہ بھی اعلان ہی تھا، پس دونوں باتوں میں کہاں موافقت ہوئی؟

وثالثًا:اجمعت الامۃ ان الذی کان عند جلوسہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم علی المنبر کان ھذا الاذان المعروف وتظافرت الروایات واجمع من یعتد باجماعھم انہ لم یکن فی عھدہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم

للجمعۃ شیئ غیر ھذا ولا علی عھد الصدیق رضی اللہ تعالٰی عنہ وانہ لم یکن علی عھدہ صلی اللہ تعالٰی

وثالثاً: اس امر پر امت کا اجماع ہے کہ رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کے منبر پر بیٹھنے کے وقت یہی معروف مشہور اذان ہوتی تھی، اسی پر کثیر روایتوں کا اتفاق، اور جن اعلام کا اجماع قابل اعتماد ہے ان کا اجماع اسی بات پر ہے کہ عہد رسالت و

[Arabic Section:] ...upon him be peace, Tathwib (repetition of a call) in any of the prayers except for Fajr, by considering the saying "Prayer is better than sleep" as Tathwib. So, if this were an announcement, based on the hadith of Ibn Ishaq which explicitly states that when he (the Prophet) sat on the pulpit, the Friday prayer during his era (peace be upon him) remained without the well-known Adhan, and this is contrary to the consensus (Ijma').

And fourthly: If this was abandoned at the end of his era (peace be upon him) or during the time of al-Siddiq (may Allah be pleased with him), the Friday prayer would have remained without announcement, neither a notification nor an Adhan, and this is contrary to the consensus.

And fifthly: Then the saying of Umar, "We originated it due to the large number of Muslims," would not be correct, neither as an innovation nor as a renewal, because that which is done when the Imam sits has been continuous from the time of the Prophet (upon him be prayer and peace).

And sixthly: Then the Adhan was...

[Urdu Section:] In the era of [Abu Bakr] al-Siddiq, there was nothing besides this Adhan; in those times, the practice of Tathwib also did not exist. Yes, for the Fajr prayer, "As-salatu khayrum-minan-nawm" (Prayer is better than sleep) was indeed called out, if that is considered Tathwib. Therefore, if the explicit 'Adhan' in Ibn Ishaq's narration is considered a public announcement, then it would mean that in the era of Prophethood, there was no Adhan for Friday at all, and this is also against the consensus.

Fourthly: And according to Hazrat Mulla Ali Qari (may Allah's mercy be upon him), when this announcement also ceased towards the end of the Prophetic era or in the era of al-Siddiq, then in both those blessed eras, there would have been neither any announcement nor any Adhan for Friday, and this too is against the consensus.

Fifthly: In this case, the meaning of Hazrat Umar's (may Allah be pleased with him) saying, "We originated it because of the large number of Muslims," would not remain correct, neither as an innovation nor as a renewal, because that which happens was already ongoing since the time of the Messenger.

Sixthly: On this estimation, the Adhan of the sermon...

1. Fath al-Bari, Kitab al-Jumu'ah, Bab al-Adhan Yawm al-Jumu'ah, Mustafa al-Babi, Egypt, 3/45. Page 301 of 684

जिल्द 28 | फ़तावा रज़विया

[अरबी खंड:] ...उन पर शांति हो, फज्र के अलावा किसी भी नमाज़ में तश्वीब (पुनरावृत्ति) नहीं थी, "नमाज़ नींद से बेहतर है" कहने को तश्वीब मानकर। इसलिए, यदि यह एक घोषणा थी, इब्न इशाक की हदीस के आधार पर जिसमें स्पष्ट रूप से कहा गया है कि जब वह (पैगंबर) मिंबर पर बैठे, तो उनके युग (उन पर शांति हो) के दौरान जुमे की नमाज़ प्रसिद्ध अज़ान के बिना रही, और यह आम सहमति (इज्मा) के विरुद्ध है।

चौथा: यदि इसे उनके युग के अंत में या सिद्दीक (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) के समय में छोड़ दिया गया था, तो जुमे की नमाज़ बिना किसी घोषणा के, न तो सूचना और न ही अज़ान के रही होती, और यह आम सहमति के विरुद्ध है।

पांचवां: तब हज़रत उमर का यह कहना, "हमने मुसलमानों की अधिकता के कारण इसे शुरू किया," सही नहीं होगा, न तो नए आविष्कार के रूप में और न ही नवीनीकरण के रूप में, क्योंकि जो इमाम के बैठने के समय किया जाता है, वह पैगंबर (उन पर शांति हो) के समय से ही निरंतर चला आ रहा था।

छठा: तब अज़ान थी...

[उर्दू खंड:] सिद्दीकी युग में इस अज़ान के अलावा कुछ नहीं होता था, उन समयों में तश्वीब का रिवाज भी नहीं था। हाँ, फज्र की नमाज़ के लिए अलबत्ता "अस-सलातु खैरुम-मिनन-नौम" (नमाज़ नींद से बेहतर है) पुकारा जाता था, यदि उसे तश्वीब करार दिया जाए। अत; यदि इब्न इशाक की रिवायत की स्पष्ट 'अज़ान' को घोषणा करार दिया जाए, तो इसका मतलब यह होगा कि रिसालत के युग में जुमे के लिए अज़ान होती ही नहीं थी, और यह भी इज्मा (आम सहमति) के खिलाफ है।

चौथा: और हज़रत मुल्ला अली क़ारी (अल्लाह की उन पर रहमत हो) के अनुसार, जब रिसालत के अंत में या सिद्दीकी युग में यह घोषणा भी बंद हो गई, तो उन दोनों मुबारक ज़मानों में जुमे के लिए न कोई घोषणा होती थी और न ही अज़ान, और यह भी इज्मा के खिलाफ है।

पांचवां: इस स्थिति में हज़रत उमर (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) के कथन "हमने मुसलमानों की अधिकता के कारण इसे ईजाद किया" का अर्थ सही नहीं रहेगा, न तो नए सिरे से शुरू करने के तौर पर और न ही नवीनीकरण के तौर पर, क्योंकि जो होता है वह तो ज़माना-ए-रिसालत से ही चालू था।

छठा: इस अनुमान पर खुत्बे की अज़ान...

---

1. फ़तह अल-बारी, किताब अल-जुमुआ, बाब अल-अज़ान यौम अल-जुमुआ, मुस्तफ़ा अल-बाबी, मिस्र, 3/45। पृष्ठ 301/684

علیہ وسلم تثویب فی شیئ من الصلوات الا الفجر علی جعل قولہ الصلوٰۃ خیر من النوم تثویباً۔ فلو کان ھذا اعلاماً حملاً لحدیث ابن اسحاق علیہ المصرح فیہ بکونہ اذا جلس علی المنبر بقیت الجمعۃ علی عھدہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم بدون الاذان المعروف وھو خلاف الاجماع۔ عہد صدیقی میں اس اذان کے علاوہ کچھ نہ ہوتا تھا، ان زمانوں میں تثویب کا رواج بھی نہ تھا، ہاں نمازِ فجر کے لئے البتہ الصلوٰۃ خیر من النوم پکارا جاتا تھا اگر اسے تثویب قرار دیا جائے۔ پس اگر روایت ابن اسحاق کی مصرح اذان کو اعلان قرار دیا جائے تو مطلب یہ ہوگا کہ عہدِ رسالت میں جمعہ کے لئے اذان ہوتی ہی نہیں تھی، اور یہ بھی خلافِ اجماع ہے۔

ورابعاً: اذا ترک ھذا فی اواخر عہدہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم او فی زمن الصدیق رضی اللہ تعالیٰ عنہ بقیت الجمعۃ من دون ایذان لا اعلام ولا اذان و ھذا خلاف الاجماع۔ رابعاً: اور بقول حضرت ملا علی قاری علیہ الرحمہ جب عہدِ رسالت کے اخیر یا عہدِ صدیقی میں یہ اعلان بھی موقوف ہوگیا تو ان دونوں مبارک زمانوں میں جمعہ کے لئے نہ کوئی اعلان ہوتا تھا نہ اذان اور یہ بھی خلافِ اجماع ہے۔

و خامساً: اذن لا یستقیم قول عمر "نحن ابتدعناہ لکثرۃ المسلمین" لا احداثاً ولا تجدیدا لان الذی یفعل عند جلوس الامام لم یزل مستمراً من زمنہ علیہ الصلوٰۃ والسلام۔" خامساً: اس صورت میں حضرت عمر رضی اللہ عنہ کے قول "ہم نے مسلمانوں کی کثرت کی وجہ سے اس کو ایجاد کیا" کا معنی درست نہ رہے گا نہ بطور احداث نہ بطور تجدید، کیونکہ جو ہوتا ہے وہ تو زمانہ رسالت سے ہی چالو تھا۔

و سادساً: اذن کان اذان سادساً: اس تقدیر پر اذانِ خطبہ

---

1 فتح الباری کتاب الجمعة باب الاذان یوم الجمعة مصطفی البابی مصر ۳/ ۴۵ Page 301 of 684

Fatawa Rizvia Volume 28

[Arabic Column] The sermon is a new occurrence, thus it was more deserving of Umar's saying: 'We originated it.' Seventhly: How can this be a basis for the announcement of Umar and Uthman? For that was before the Imam sat, while this is when he sits on the pulpit. In short, the flaws in it are more apparent than they seem and too many to be encompassed. The matter is as we described, that he (may Allah Almighty have mercy on him) wrote the research without referring to the Hadith or to the statements [of the opponents]. Note: Hence, he attributed it to al-Tabarani despite its existence in the superior Sunan Abi Dawud. Al-Zarqani said in the third objective of Sharh al-Mawahib, taking the author to task for omitting al-Tirmidhi: "When a Hadith is in one of the Six [Books], it is not attributed to others, as Mughalta'i said^1." End of quote, may his Lord protect him.

[Urdu Column] ...it was indeed a new introduction. Therefore, it was correct for Hazrat Umar (may Allah be pleased with him) to call it his own origination. Seventhly: How did this announcement become the basis for the announcements of Hazrat Farooq and Uthman (may Allah be pleased with them both)? Their announcement, according to your own statement, occurred before the sermon's Adhan, whereas what you are citing as the basis for their announcement happens exactly when the Imam sits on the pulpit. In short, the flaws in this interpretation are beyond description and more than can be counted; the reality is what we have already stated, that Hazrat Mulla Ali Qari (may the mercy of the Creator be upon him) wrote this entire discussion [without referring to] Hadiths, the arguments of the disputants, and the words of Imam Malik. That is why it was attributed to al-Tabarani, even though it exists in Sunan Abu Dawud, which is superior to it. Imam al-Zarqani, in the third objective of Sharh al-Mawahib, while questioning the author regarding the omission of al-Tirmidhi, stated: "When a Hadith is present in the Sihah Sittah (the Six Authentic Books), it should not be attributed to anyone else, as Mughalta'i has said." End of quote, may his Lord protect him. (T)

[Footnote] 1 Sharh al-Zarqani 'ala al-Mawahib al-Laduniyyah

Page 302 of 684

फ़तावा रिज़विया जिल्द 28

[अरबी कॉलम] धर्मोपदेश एक नया आविष्कार था, इसलिए हज़रत उमर का यह कथन 'हमने इसे शुरू किया' इस पर अधिक सटीक बैठता है। सातवाँ: यह हज़रत उमर और उस्मान की घोषणा का आधार कैसे हो सकता है? क्योंकि वह इमाम के बैठने से पहले था, जबकि यह उनके मिंबर पर बैठने के समय होता है। संक्षेप में, इसमें इतने दोष हैं जो प्रकट होने से कहीं अधिक हैं और गणना करने के लिए बहुत अधिक हैं। मामला वैसा ही है जैसा हमने वर्णन किया है कि उन्होंने (अल्लाह तआला उन पर रहम करे) हदीस या [विरोधियों के] कथनों का संदर्भ लिए बिना यह शोध लिखा है। नोट: इसीलिए उन्होंने इसे तबरामी की ओर अनुबंधित किया, बावजूद इसके कि यह श्रेष्ठ सुनन अबू दाऊद में मौजूद है। अल-ज़रक़ानी ने 'शरह अल-मवाहिब' के तीसरे उद्देश्य में तिरमिज़ी को छोड़ने पर लेखक की आलोचना करते हुए कहा: "जब कोई हदीस उन छह (किताबों) में से किसी एक में हो, तो उसे दूसरों की ओर अनुबंधित नहीं किया जाता, जैसा कि मुग़लतई ने कहा है^1।" यहाँ उनकी बात समाप्त हुई, उनका रब उनकी रक्षा करे।

[उर्दू कॉलम] ...ही तो नव-आविष्कार हुई। तो हज़रत उमर (रज़ियल्लाहु अन्हु) का इसे अपना आविष्कार कहना ही सही हुआ। सातवाँ: यह घोषणा हज़रत फ़ारूक़ और उस्मान (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की घोषणा का आधार कैसे हुई? उन हज़रात की घोषणा तो आपके स्वयं के बयान के अनुसार खुत्बे की अज़ान से पहले होती थी, और जिसे आप उनकी घोषणा का आधार बता रहे हैं, वह तो ठीक उस समय होती है जब इमाम मिंबर पर बैठते हैं। संक्षेप में, इस व्याख्या के दोष वर्णन से बाहर और गिनती से अधिक हैं; वास्तविकता वही है जो हम पहले बयान कर चुके हैं कि हज़रत मुल्ला अली क़ारी (रहमतुल्लाहि अलैहि) ने यह पूरी चर्चा हदीसों, विवाद करने वालों के कथनों और इमाम मालिक के कथनों [का संदर्भ लिए बिना] लिखी है। इसीलिए इसे तबरानी की ओर अनुबंधित किया गया, इसके बावजूद कि यह उससे श्रेष्ठ सुनन अबू दाऊद में मौजूद है। इमाम ज़रक़ानी ने 'शरह मवाहिब' के तीसरे उद्देश्य में तिरमिज़ी को छोड़ने के बारे में लेखक पर पकड़ करते हुए फ़रमाया: "जब कोई हदीस सिहाह सित्ता में मौजूद हो तो उसे उनके अलावा किसी और की ओर अनुबंधित न किया जाए, जैसा कि मुग़लतई ने कहा है।" यहाँ उनकी बात समाप्त हुई, उनका रब उनकी रक्षा करे। (त)

[फ़ुटनोट] 1 शरह अल-ज़रक़ानी अलल मवाहिब अल-लदुनिय्या

[عربی کالم] الخطبة هو المحدث فكان احق بقول عمر نحن ابتدعناه۔ وسابعاً: كيف يكون هذا اصلا لاعلام عمر وعثمان فانه كان قبل جلوس الامام وهذا عند جلوسه على المنبر۔ وبالجملة فيه مفاسد اظهر من ان تظهروا كثر من ان تحصر وانما الامر ما وصفنا انه رحمه الله تعالى كتب البحث مندون مراجعته عه للحديث ولا لكلام۔ عہ: ولذا انسبه للطبرانی مع وجوده فی افضل السنن ابی داؤدوقال الزرقانی فی المقصد الثالث من شرح المواهب علی المؤلف المؤاخذه فی ترك الترمذی "ان الحديث اذا كان فی احد الستة لا يعزى لغيرها كما قال مغلطائی۱۸-" انتهی منه حفظہ ربہ۔

[اردو کالم] ہی تو نو ایجاد ہوئی۔ تو حضرت عمر رضی اللہ تعالٰی عنہ کا اس کو اپنی ایجاد کہنا ہی صحیح ہوا۔ سابعاً: یہ اعلان حضرات فاروق و عثمان رضی اللہ تعالٰی عنہما کے اعلان کی اصل کیسے ہوا؟ ان حضرات کا اعلان تو آپ ہی کے بیان کے مطابق اذانِ خطبہ سے پہلے ہوتا تھا، اور جس کو آپ ان کے اعلان کی اصل بتا رہے ہیں یہ تو عین امام کے منبر پر بیٹھنے کے وقت ہوتا ہے۔ الحقصر اس تاویل کے مفاسد بیان سے باہر اور شمار سے زائد ہیں، حقیقت وہی ہے جو ہم پہلے بیان کر آئے کہ حضرت ملا علی قاری علیہ رحمۃ الباری نے یہ پوری بحث احادیث اور کلام مناز عین، اور کلام امام مالک اسی لئے اس کو طبرانی کی طرف منسوب کیا باوجودیکہ کہ یہ اس سے افضل سنن ابو داود میں موجود ہے۔ امام زرقانی نے شرح مواہب کے مقصد ثالث میں ترک ترمذی کے بارے میں مؤلف پر مواخذہ کرتے ہوئے فرمایا: جب کوئی حدیث صحاح ستہ میں موجود ہو تو اسے ان کے غیر کی طرف منسوب نہ کیا جائے، جیسا کہ مغلطائی نے کہا ہے انتہی منہ حفظہ ربہ۔ (ت)

[حاشیہ] 1 شرح الزرقانی علی المواهب اللدنية

...and wrote it without referring back to their followers; otherwise, these delusions would not have arisen, nor would the interpretation of Ibn Ishaq's Hadith have been correct. For some ignorant people of the present age to seek help for life from this lifeless debate is equivalent to a drowning man clutching at a straw. We have already mentioned some matters related to this discussion in the ninth Hadith breeze (Nafhah al-Tasi'ah al-Hadithiyyah).

The irony is that the objective of those seeking support from this debate is not even fulfilled, because their claim is that the Adhan should be inside the mosque, and in this entire debate, there is no mention at all of the Adhan being inside the mosque.

Nafhah 21: Quhistani, in Sharh al-Niqayah, wrote in the commentary on the author's words "the second Adhan will be before the orator (Khatib)": meaning between those two directions that run parallel to the right and left of the pulpit or the Imam, near them and in between them (here the word 'wast' has a silent 'seen', so whether one stands inside a right angle, acute, or obtuse angle, it includes all cases; all these angles arise from those two directions formed by these two parallel lines. In terms of meaning...

[Left column, translated from mixed Arabic/Urdu]: ...of the disputants, nor for the words of Malik and his companions—the majority—otherwise those delusions would not have occurred, nor would the interpretation of the Hadith of Ibn Ishaq have been sound, nor what Malik denies for them by the signs. It has become clear that the attachment of some ignorant people of this time to this discussion, which has no spirit to live, is only the clutching of a drowning person at a straw. Some of what is appropriate for it was previously mentioned in the ninth Hadith breeze.

Then, there is nothing in it, according to what we have established, that would please them, as there is no mention that the Adhan during the time of the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) was inside the mosque; and about this is the discussion. Allah is the one whose help is sought, and praise be to Allah.

Nafhah 21: Al-Quhistani said in Sharh al-Niqayah regarding the author's statement "(He gave the second Adhan in front of him)", meaning between the two directions parallel to the right of the pulpit and the Imam and his left, close to it and their middle (with the 'seen' being quiescent). This includes whatever Adhan is given in a right, acute, or obtuse angle resulting from two lines emanating from these two

directions. There is no harm in its inclusion according to the meaning, whatever it may be...

...और उनके अनुयायियों की ओर वापस संदर्भ लिए बिना इसे लिख दिया, अन्यथा ये भ्रम उत्पन्न नहीं होते और न ही इब्न इशाक की हदीस की व्याख्या सही होती। वर्तमान युग के कुछ अज्ञानियों का इस निर्जीव बहस से जीवन की मदद चाहना, एक डूबते हुए व्यक्ति द्वारा तिनके का सहारा ढूँढने के समान है। हमने इस चर्चा से संबंधित कुछ बातों का उल्लेख नौवीं हदीस की लहर (नफ़हा-ए-तासिअ हदीसिया) में पहले ही कर दिया है।

विडंबना यह है कि इस बहस से सहारा ढूँढने वालों का उद्देश्य भी पूरा नहीं होता, क्योंकि उनका दावा मस्जिद के भीतर अज़ान होने का है, और इस पूरी बहस में मस्जिद के भीतर अज़ान होने का कोई ज़िक्र ही नहीं है।

नफ़हा २१: कुहिस्तानी ने शरह अल-निकाया में लेखक के कथन "दूसरी अज़ान ख़तीब के सामने होगी" की व्याख्या में लिखा: यानी उन दोनों दिशाओं के बीच जो मिम्बर या इमाम के दाएं और बाएं समानांतर जा रही हैं, उनके पास और उनके बीच (यहाँ शब्द 'वस्त' का 'सीन' साकिन है, तो चाहे समकोण के अंदर खड़ा हो या न्यूनकोण या अधिककोण में, यह सभी स्थितियों को शामिल करता है; ये सभी कोण उन दोनों दिशाओं से उत्पन्न होते हैं जो इन दो समानांतर रेखाओं से बनती हैं। अर्थ के लिहाज़ से...

[बायां कॉलम]: ...विवाद करने वालों के लिए, और न ही मालिक और उनके साथियों - जो बहुसंख्यक हैं - के शब्दों के लिए, अन्यथा वे भ्रम उत्पन्न नहीं होते, और न ही इब्न इशाक की हदीस की व्याख्या सही होती, और न ही मालिक संकेतों द्वारा उनके लिए जो अस्वीकार करते हैं। यह स्पष्ट हो गया है कि इस समय के कुछ अज्ञानियों का इस चर्चा से जुड़ाव, जिसमें जीवित रहने की कोई आत्मा नहीं है, केवल डूबते हुए व्यक्ति का तिनके का सहारा ढूँढना है। इसके लिए जो उपयुक्त है, उसमें से कुछ हमने नौवीं हदीस की लहर में पहले ही उल्लेख कर दिया है।

फिर, जैसा कि हमने स्थापित किया है, इसमें ऐसा कुछ भी नहीं है जो उन्हें प्रसन्न करे, क्योंकि इसमें कोई उल्लेख नहीं है कि पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के समय में अज़ान मस्जिद के अंदर होती थी; और इस बारे में चर्चा है। अल्लाह ही वह है जिससे सहायता मांगी जाती है, और अल्लाह की स्तुति हो।

नफ़हा २१: कुहिस्तानी ने शरह अल-निकाया में लेखक के कथन "(उसने उसके सामने दूसरी अज़ान दी)" के बारे में कहा: यानी मिम्बर या इमाम के दाएं और बाएं समानांतर चलने वाली उन दोनों दिशाओं के बीच, उनके पास और उनके मध्य (यहाँ 'सीन' साकिन होने के साथ)। इसमें वह अज़ान शामिल है जो इन दोनों दिशाओं से निकलने वाली दो रेखाओं से बनने वाले समकोण, न्यूनकोण या अधिककोण में दी गई हो। अर्थ के अनुसार इसके समावेश में कोई बुराई नहीं है, चाहे जो भी हो...

पृष्ठ ३०३ / ६८४

اور ان کے متبعین کی طرف مراجعت کے بغیر لکھ دیا، ورنہ یہ اوہام عارض نہ ہوتے اور نہ حدیث ابن اسحق کی تاویل درست ہوتی۔ عہدِ حاضر کے بعض جاہلوں کا اس بے جان بحث سے زندگی کی مدد چاہنا، ڈوبنے والے کے تنکے کا سہارا ڈھونڈنے کے مترادف ہے، اس بحث سے متعلق بعض باتوں کو ہم نفحہ تاسعہ حدیثیہ میں ذکر کر چکے ہیں۔

لطف یہ ہے کہ اس بحث سے سہارا ڈھونڈنے والوں کا مقصد بھی پورا نہیں ہوتا کہ ان کا دعویٰ تو مسجد کے اندر اذان ہونے کا ہے، اور اس پوری بحث میں اندرونِ مسجد اذان ہونے کا کوئی ذکر ہی نہیں ہے۔

نفحہ ۲۱: قہستانی نے شرح نقایہ میں مصنف کے قول "دوسری اذان خطیب کے سامنے ہوگی" کی شرح میں لکھا: یعنی ان دونوں سمتوں کے درمیان جو منبر یا امام کے دائیں بائیں متوازی جا رہی ہیں ان کے قریب اور ان دونوں کے درمیان (یہاں لفظ وسط کی سین ساکن ہے، تو زاویہ قائمہ کے اندر کھڑا ہو یا حادہ و منفرجہ، سبھی صورتوں کو شامل ہے، یہ سب زاویے ان دونوں جہتوں سے پیدا ہوتے ہیں جو ان دونوں خطوطِ متوازی سے بنتے ہیں۔ مفہوم کے اعتبار

المنازعين، ولا لكلام مالك واصحابه الاكثرين والا لم تعرض تلك الاوهام ولم يستقم له تأويل حديث ابن اسحق ولا ما ينكر عليه مالك بالأعلام - فظهران تعلق بعض جهلة الزمان بهذا البحث الذي ليس له روح ليعيش انما هو تشبث الغريق بالحشيش وتقدم بعض ما يليق به في النفحة التاسعة الحديثية۔

ثم ليس فيه على ما قررنا ما يقر عينهم اذليس فيه ان الاذان كان على عهده صلى الله تعالى عليه وسلم في جوف المسجد وفيه الكلام والله المستعان ولله الحمد۔

نفحه ۲۱: قال القهستانی فی شرح النقایة عند قولها (اذن ثانیاً بین یدیه) ای بین الجهتین المسامتین لیمین المنبر والامام و یساره قریباً منه ووسطهما بالسکون فیشمل ماذا اذن فی زاویة قائمة او حادة او منفرجة حادثة من خطین خارجین من هاتین الجهتین ولا بأس بشموله بحسب المفهوم ما ذا کان

صفحه 303 از 684

Vol. 28 Fatawa Ridawiyya

"The back of the Muezzin towards the face of what hands are attributed to, for the context of the Adhan indicates that his face should be towards it, but a problem arises when his back is to the back of what it is attributed to, unless it is excluded by the context of the saying 'Face him and listen' - End of quote." From this, the text includes the scenario where the back of the Muezzin is towards the face of the Imam, but the context of the Adhan indicates that the face of the Muezzin itself should be towards the face of the Imam. It also includes the scenario where the back of the Muezzin is towards the back of the Imam, but the answer to this is that the command is for everyone to face the Imam and listen to him. - End of quote.

I say: (Ahmad Raza Khan) This statement of Al-Quhistani has left the opponents bewildered in solving it, and they find it difficult to resolve this text, and they are contradictory among themselves in explaining its meaning. Some of them provided proof of their ignorance from it. In reality, this text became a means of expressing the anxiety of the opponents and a cause for the manifestation of their foolishness. And the irony is that this statement of Al-Quhistani itself is not a reliable matter. Therefore, by the grace of Allah Almighty, we will first explain this discourse, then we will describe its weakness, then we will clarify the ignorance of the opponents. For this, it is necessary to understand a few explanatory introductions. First Introduction: Regarding the statement of the jurists...

Firstly: The pulpit in their saying...

1. Jami' al-Rumuz, Book of Prayer, Chapter on Friday Prayer, Islamic Library Gumbad Qamus Iran 1/ 268-269. Page 304 of 684

खंड २८ फतावा रज़विया

"मोअज़्ज़िन की पीठ उस चीज़ के चेहरे की तरफ है जिसकी ओर हाथ जोड़े जाते हैं, क्योंकि अज़ान का संदर्भ दर्शाता है कि उसका चेहरा उसकी तरफ होना चाहिए, लेकिन समस्या तब उत्पन्न होती है जब उसकी पीठ उस चीज़ की पीठ की तरफ हो जिससे वह जुड़ा है, सिवाय इसके कि इसे 'उसकी ओर मुख करें और सुनें' के संदर्भ से बाहर रखा जाए - उद्धरण समाप्त।" इससे यह इबारत इस स्थिति को शामिल करती है कि मोअज़्ज़िन की पीठ इमाम के चेहरे की तरफ हो, लेकिन अज़ान का संदर्भ इस बात पर प्रमाण देता है कि मोअज़्ज़िन का चेहरा ही इमाम के चेहरे की तरफ हो। और इस स्थिति को भी शामिल करती है कि मोअज़्ज़िन की पीठ इमाम की पीठ की तरफ हो लेकिन इसका जवाब यह है कि हुक्म यह है कि सब इमाम की तरफ रुख करें और उसकी बात सुनें। - उद्धरण समाप्त।

अकुल (मैं कहता हूँ): कुहिस्तानी की इस इबारत ने विरोधियों को हैरत में डाल दिया है और इस इबारत को हल करना उन्हें मुश्किल लग रहा है और इसका अर्थ बताने में वे लोग आपस में विरोधाभासी हैं। और कुछ ने तो इससे अपनी अज्ञानता का प्रमाण दिया। और वास्तव में यह इबारत विरोधियों की व्याकुलता को प्रकट करने का ज़रिया और उनकी मूर्खता के प्रकटीकरण का कारण बनी। और मज़ा यह कि कुहिस्तानी का यह बयान भी स्वयं कोई विश्वसनीय बात नहीं है, तो अल्लाह तआला की तौफीक से पहले हम इस कलाम की व्याख्या करते हैं, फिर इसकी कमज़ोरी का बयान करेंगे, फिर विरोधियों की अज्ञानता को स्पष्ट करेंगे। इसके लिए कुछ व्याख्यात्मक प्रस्तावनाओं को समझना आवश्यक है। पहली प्रस्तावना: फकीहों (धर्मशास्त्रियों) के कथन के बारे में...

पहला: उनके कथन में मिम्बर...

1. जामि अल-रुमूज़, किताबुस-सलात, जुमा की नमाज़ का अध्याय, मकतबा इस्लामिया गुम्बद कामूस ईरान १/ २६८-२६९। पृष्ठ ३०४ / ६८४

ظهر المؤذن الی وجه مایضاف الیه الیدان، فان قرینة الاذان تدل ان وجهه یکون الیه لکن یشکل بما اذا کان ظهره الی ظهر المضاف الیه الا اذا قیل باخراجه بقرینة قوله استقبلوه مستمعین اھ سے یہ عبارت اس صورت کو شامل ہے کہ مؤذن کی پشت امام کے چہرہ کی طرف ہو، لیکن اذان کا قرینہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ مؤذن کا چہرہ ہی امام کے چہرہ کی طرف ہو۔ اور اس صورت کو بھی شامل ہے کہ مؤذن کی پشت امام کی پشت کی طرف ہو لیکن اس کا جواب یہ ہے کہ حکم یہ ہے کہ سب امام کی طرف رخ کریں اور اس کی بات سنیں۔ اھ

اقول: هذا کلام تحیر هؤلاء فی حله وتناقضوا فی حمله واستشهد به بعضهم بجهله ولیس فیه الامشتت لشمله ومسفه لعقله ثم هو غیر محرر فی اصله فنذکر بتوفیقه تعالی اولا ما یشرحه ثم نکمل الفائدة ما یزیفه ویجرحه ثم نتوجه الی اجهل هؤلاء فنطرحه ولنقدم لذلك مقدمات نوضحه اقول: (میں کہتا ہوں) قہستانی کی اس عبارت نے مخالفین کو حیرت میں ڈال دیا ہے اور اس عبارت کا حل کرنا انہیں مشکل پڑ رہا ہے اور اس کا مطلب بیان کرنے میں وہ لوگ باہم متناقض ہیں۔ اور بعض نے تو اس سے اپنی جہالت کی دلیل فراہم کی۔ اور فی الحقیقت یہ عبارت مخالفین کے پریشان خاطری کے اظہار کا ذریعہ اور ان کی بے وقوفی کے ظہور کا سبب بنی۔ اور لطف یہ کہ قہستانی کا یہ بیان بھی خود کوئی قابل اعتماد بات نہیں تو بتوفیق اللہ تعالی پہلے ہم اس کلام کی تشریح کرتے ہیں، پھر اس کی کمزوری کا بیان کریں گے، پھر مخالفین کی جہالت واضح کریں گے۔ اس کے لئے چند توضیحی مقدمات کی تفہیم ضروری ہے۔ مقدمہ اولی: فقہاء کے قول

الاولی: المنبر فی قولهم

۱ جامع الرموز کتاب الصلوٰة فصل صلوة الجمعة مکتبہ اسلامیہ گنبد قاموس ایران ۱/ ۲۶۸-۲۶۹

صفحہ ۳۰۴ از ۶۸۴

Fatawa Razawiyya Volume 28

"Between the hands of the pulpit" (Bayna yaday al-minbar) is a figurative expression referring to the preacher (Khatib). This is proven by both traditional (naqli) and rational ('aqli) evidence. As for the traditional evidence, it is the saying of the researcher, the author of Al-Bahr al-Ra'iq, who stated in Al-Bahr: "The pronoun in the phrase 'between his hands' refers back to the preacher sitting [on the pulpit]." In Al-Quduri, it is said: "The expression 'between the hands of the pulpit' figuratively means the preacher, as often the place (mahall) is mentioned while referring to its occupant (hal)." Similarly, in Siraj al-Wahhaj, it is mentioned that "the word 'pulpit' is used to mean the preacher."

As for the rational evidence, if the pulpit were wide enough for several people to stand across its width, and if the Imam sat on one side and the Mu'adhin (caller to prayer) stood opposite the other side, he would have erred from the Sunnah. This is because he would not be in front of the Imam, even though he would undoubtedly be in front of the pulpit. Thus, it is understood that the Sunnah is for the Mu'adhin to be in front of the preacher, not the pulpit, because the purpose of attention is not the wood [of the pulpit]. For many years in the Prophet's Mosque (Al-Masjid an-Nabawi), there was no pulpit at all, so the Mu'adhin inevitably faced the Leader of the Imams, the Master of Mankind, the Messenger of Allah (peace and blessings be upon him and his family). This matter is very clear.

[Footnote: Al-Bahr al-Ra'iq, Book of Prayer, Chapter on Friday Prayer, H.M. Saeed Company Karachi, 2/157] Page 305 of 684

फ़तावा रज़विया जिल्द 28

"मिम्बर के सामने" (बैन यदय अल-मिम्बर) में मिम्बर शब्द का उपयोग लाक्षणिक रूप से उपदेशक (ख़तीब) के लिए किया गया है। यह पारंपरिक (नक़्ली) और तर्कसंगत (अक़्ली) दोनों प्रमाणों से सिद्ध है। पारंपरिक प्रमाण के रूप में, अल-बहर अल-रैक के लेखक का कथन है, जिन्होंने अल-बहर में कहा: "'उसके सामने' वाक्यांश में सर्वनाम उस ख़तीब की ओर जाता है जो मिम्बर पर बैठा हो।" क़ुद्दूरी में है: "'मिम्बर के सामने' शब्दों में मिम्बर से लाक्षणिक रूप से ख़तीब मुराद है, क्योंकि अक्सर स्थान का नाम लेकर उसमें रहने वाले को मुराद लिया जाता है।" इसी तरह सिराज अल-वहाज में भी है कि "मिम्बर शब्द बोलकर ख़तीब मुराद लिया गया है।"

तर्कसंगत प्रमाण यह है कि यदि मिम्बर इतना चौड़ा हो कि उसकी चौड़ाई में कई लोग खड़े हो सकें और यदि इमाम एक तरफ बैठा हो और मुअज़्ज़िन दूसरी तरफ उसके सामने खड़ा हो, तो उसने सुन्नत छोड़ दी। क्योंकि ऐसी स्थिति में वह इमाम के सामने नहीं, बल्कि मिम्बर के सामने होगा। तो ज्ञात हुआ कि सुन्नत यही है कि मुअज़्ज़िन ख़तीब के सामने हो, मिम्बर के सामने नहीं, क्योंकि ध्यान का उद्देश्य लकड़ी नहीं है। मस्जिद-ए-नबवी शरीफ में कई वर्षों तक मिम्बर था ही नहीं, तो निश्चित रूप से मुअज़्ज़िन इमामों के इमाम, मानव जाति के स्वामी, अल्लाह के रसूल (उन पर और उनके परिवार पर अल्लाह की शांति और कृपा हो) की ओर ही मुख करता था। यह बात पूरी तरह स्पष्ट है।

[पादलेख: अल-बहर अल-रैक, किताब अल-सलाह, जुमा की नमाज़ का अध्याय, एच.एम. सईद कंपनी कराची, 2/157] पृष्ठ 684 का 305

بین یدی المنبر مجاز عن الخطیب النقل والعقل المصیب اما لنقل فقول العلامۃ المحقق البحر فی البحر "الضمیر فی قولہ بین یدیہ عائد الی الخطیب الجالس، وفی القدوری بین یدی المنیر وھو مجاز اطلاقا لاسم المحل علی الحال کما فی سراج الوھاج فاطلق اسم المنبر علی الخطیب اھ" بین یدی المنبر میں لفظ منبر بول کر مجازاً خطیب مراد لیا گیا ہے۔ یہ نقلی دلیل سے بھی ثابت ہے اور عقلی دلیل سے بھی۔ دلیل نقلی صاحبِ بحرالرائق کا یہ قول ہے جو انہوں نے بحر میں فرمایا: "قول بین یدہ میں ضمیر خطیب کی طرف لوٹ رہی ہے جو منبر پر بیٹھا ہو۔" قدوری میں ہے: "لفظ بین یدی المنبر میں منبر سے مجازاً خطیب مراد ہے کہ اکثر محل بول کر حال مراد ہوتا ہے۔" ایسا ہی سراج الوہاج میں بھی ہے کہ "منبر کا لفظ بول کر خطیب مراد ہے"۔

"واما العقل فلان المنبر لو کان عریضا یسع رجالا فقام الاما علی احد طرفیہ والمؤذن بحذاء طرفہ الآخر فقد اخطأ السنۃ لانہ لیس بین یدی المنبر مع انہ بین یدی المنبر بلاشک فعلم ان السنۃ ھو کونہ بین یدی الخطیب دون المنبراذالعود غیر مقصود وقد مرت السنون لم یکن منبر فما کان یواجہ الا الامام امام الانام علیہ وعلی آلہ افضل الصلوٰۃ والسلام ھذا ظاھر جدا۔" عقلی دلیل یہ ہے کہ منبر اگر اتنا چوڑا ہو کہ اس کے عرض میں کئی آدمی کھڑے ہو سکتے ہوں، تو اگر امام منبر کی ایک طرف بیٹھا اور مؤذن دوسری طرف سامنے کھڑا ہوا تو اس نے سنت ترک کر دی کیونکہ اس صورت میں وہ امام کے مقابل نہیں منبر کے سامنے البتہ ہے۔ تو معلوم ہوا کہ سنت یہی ہے کہ مؤذن خطیب کے سامنے ہو منبر کے سامنے نہیں، اس لئے کہ توجہ کا مقصود لکڑی نہیں ہے۔ مسجد نبوی شریف میں کئی سال تک منبر تھا ہی نہیں تو محالہ مؤذن حضور امام الائمہ سید الانام رسول اللہ صلی اللہ تعالی علیہ وسلم کی طرف ہی رخ کرتا تھا، یہ امر بالکل ظاہر ہے۔

Fatawa Razawiyyah Volume 28

[Arabic Column] The second point: In 'Al-Maghrib', Al-Wasat (with a vowel on the 'seen') is the name for the exact point between the two ends of a thing, like the center of a circle. And Al-Wast (with a sukun on the 'seen') is an indefinite noun for the interior of a circle, for example. Therefore, it is used as an adverbial. Thus, the former is used as a subject, agent, and object, and can be preceded by a preposition; none of these are possible for the latter. You say: its middle is better than its ends (wasatuhu khairun min tarafihi), and its middle expanded (wa tasa'a wasatuhu), and I struck its middle (wa darabtu wasatahu), and I sat in the middle of the house (wa jalastu fi wasati al-dar). But 'wast' is used with sukun only, and it is described by the former as being the same for masculine, feminine, dual, and plural. Allah Almighty said, "We made you a middle community" (ummatan wasatan), and "By Allah, if I were to gift two middle sheep to the House of Allah, or manumit two middle slaves..." And in Al-Sahah: every place where 'bayn' (between) is valid, it is 'wast' with sukun.

[Urdu Column] Second Premise: It is in Al-Maghrib: Wasat with the movement of 'seen' is the name for the exact middle between two ends of something, like the center for a circle. And Al-Wast with the stillness (sukun) of 'seen' is an indefinite noun, so for example, any place inside a circle is also called 'wast'. This is why 'wast' with sukun only occurs in speech as an adverb (zarf). And 'wasat' with movement occurs as a subject (mubtada), agent (fa'il), or object (maf'ul bihi), and a preposition (harf jar) also enters upon it. 'Wast' with sukun does not have the capacity for any of these. Hence it is said, "Wasat is better than its ends"—its middle is better than the edge. In this case, 'wasat' occurs as a subject. "Its middle expanded"—this is an example of 'wasat' being an agent. "I struck its middle"—I struck in its middle. This is an example of it occurring as an object. And "I sat in the middle of the house"—he sat in the middle of the house; this is an example of 'fi' entering it. But the only way 'wast' with sukun is used is that it occurs as an adverb in the structure, like in "I sat in the middle (wast) of the house," I sat in the house. Here, the middle is an adverb of place (maf'ul fihi zarf).

---

1 Al-Bahr al-Ra'iq, with reference to Al-Maghrib, Book of Prayer, Chapter on Imamate, H.M. Saeed Company, Karachi, 1/351 & 352

Page 306 of 684

फ़तावा रज़विया जिल्द २८

[अरबी स्तंभ] दूसरी बात: 'अल-मगरिब' में है: अल-वसत (सीन की हरकत के साथ) किसी चीज़ के दोनों सिरों के ठीक बीच के बिंदु का नाम है, जैसे वृत्त का केंद्र। और अल-वस्त (सीन के सुकून के साथ) एक अनिश्चित संज्ञा है, उदाहरण के लिए वृत्त के आंतरिक भाग के लिए। इसलिए, यह एक क्रिया-विशेषण (ज़र्फ़) के रूप में उपयोग किया जाता है। अत; पूर्ववर्ती का उपयोग कर्ता, कारक और कर्म के रूप में किया जाता है, और इसके पहले एक पूर्वसर्ग आ सकता है; इनमें से कोई भी बाद वाले के लिए संभव नहीं है। आप कहते हैं: उसका मध्य उसके सिरों से बेहतर है (वसतहु खैरुन मिन तरफ़िहि), और उसका मध्य विस्तृत हुआ (व तसाअ वसतहु), और मैंने उसके मध्य में प्रहार किया (व धरब्तु वसतहु), और मैं घर के मध्य में बैठा (व जलस्तु फ़ी वसति अद-दार)। लेकिन 'वस्त' का उपयोग केवल सुकून के साथ किया जाता है, और इसे पूर्ववर्ती द्वारा पुल्लिंग, स्त्रीलिंग, द्विवचन और बहुवचन के लिए समान होने के रूप में वर्णित किया गया है। अल्लाह तआला ने फरमाया, "हमने तुम्हें एक मध्य समुदाय (उम्मतन वसतन) बनाया", और "अल्लाह की कसम, अगर मैं अल्लाह के घर को दो मध्य भेड़ें भेंट करूँ्या दो मध्य दासों को मुक्त करूँ." और अल-सिहाह में: हर वह स्थान जहाँ 'बैन' (बीच में) मान्य है, वह सुकून के साथ 'वस्त' है।

[उर्दू स्तंभ] दूसरा प्रसंग: 'अल-मगरिब' में है: सीन की हरकत के साथ 'वसत' किसी चीज़ के दोनों किनारों के ठीक बीच का नाम है, जैसे वृत्त के लिए केंद्र। और सीन के सुकून के साथ 'अल-वस्त' एक अनिश्चित संज्ञा है, तो उदाहरण के लिए वृत्त के भीतर किसी भी स्थान को 'वस्त' भी कहा जाता है। यही कारण है कि सुकून के साथ 'वस्त' भाषण में केवल एक क्रिया-विशेषण (ज़र्फ़) के रूप में आता है। और हरकत के साथ 'वसत' कर्ता (मुबतदा), कारक (फ़ाइल), या कर्म (मफ़ऊल बिही) के रूप में आता है, और इस पर एक पूर्वसर्ग (हर्फ़ जर) भी प्रवेश करता है। सुकून के साथ 'वस्त' में इनमें से किसी की क्षमता नहीं है। इसलिए कहा जाता है, "वसत उसके सिरों से बेहतर है"—उसका मध्य किनारे से बेहतर है। इस मामले में, 'वसत' कर्ता के रूप में आता है। "उसका मध्य विस्तृत हुआ"—यह 'वसत' के कारक होने का एक उदाहरण है। "मैंने उसके मध्य में प्रहार किया"—मैंने उसके मध्य में प्रहार किया। यह इसके कर्म के रूप में होने का एक उदाहरण है। और "मैं घर के मध्य (वसत) में बैठा"—वह घर के मध्य में बैठा; यह इसमें 'फ़ी' के प्रवेश करने का एक उदाहरण है। लेकिन सुकून के साथ 'वस्त' का उपयोग करने का एकमात्र तरीका यह है कि यह संरचना में क्रिया-विशेषण के रूप

में आता है, जैसे "मैं घर के मध्य (वस्त) में बैठा," मैं घर में बैठा। यहाँ, मध्य एक स्थान का क्रिया-विशेषण (मफ़ऊल फ़ीही ज़र्फ़) है।

---

1 अल-बहर अल-राईक, अल-मगरिब के हवाले से, किताब-उस-सलात, बाबुल-इमामत, एच.एम. सईद कंपनी, कराची, १/३५१ और ३५२

पृष्ठ ३०६/६८४

[عربی کالم] الثانیۃ: فی المغرب الوسط بالتحریك اسم لعین مابین طرفی الشیئ کمرکز الدائرۃ۔ وبالسکون اسم بھم لداخل الدائرۃ مثلاً ولذلك کان ظرفاً فالاول یجعل مبتدأ وفاعلاً ومفعولاً بہ وداخلاً علیہ حرف الجر ولا یصح شیئ من ہذا فی الثانی۔ تقول وسطہ خیر من طرفہ و تسع وسطہ، و ضربت وسطہ، و جلست فی وسط الدار، وجلست وسطھا بالسکون لا غیر، ویوصف بالا ول مستویاً فیہ المذکر والمؤنث و الاثنان والجمع وقال اللہ تعالیٰ "جعلنا لکم امۃ وسطاً" واللہ علی ان اھدی شاتین وسطاً الی بیت اللہ، او اعتق عبدین وسطاً اھـ ۔و فی الصحاح کل موضع صلح فیہ بین فھو وسط بالتسکین

[اردو کالم] مقدمہ ثانیہ: مغرب میں ہے: اوسط سین کی حرکت کے ساتھ نام ہے کسی چیز کے دونوں کناروں کے ٹھیک بیچ کا، جیسے دائرہ کے لئے مرکز۔ اور الوسط سین کے سکون کے ساتھ اسم مبہم ہے، تو مثلاً دائرہ کے اندر کسی مقام کو بھی وسط کہا جاتا ہے، یہی وجہ ہے کہ وسط بالسکون تو کلام میں صرف ظرف واقع ہوتا ہے۔ اور وسط بالتحریک مبتداء، فاعل، مفعول بہ واقع ہوتا ہے، اور اس پر حرف جر بھی داخل ہوتا ہے۔ اور وسط بالسکون ان میں سے کسی کی صلاحیت نہیں رکھتا۔ چنانچہ کہا جاتا ہے "وسط خیر من طرفہ" اس کا بیچ کنارہ سے اچھا ہے۔ اس صورت میں وسط مبتداء واقع ہوا ہے۔ "وتسع وسطہ" یہ وسط کے فاعل ہونے کے مثال ہے کہ اس کا بیچ وسیع ہوا۔ "ضربت وسطہ" اس کے بیچ میں مارا۔ یہ مفعول بہ واقع ہونے کی مثال ہے۔ اور "جلست فی وسط الدار" تو گھر کے وسط میں بیٹھا، یہ فی داخل ہونے کی مثال ہے۔ لیکن وسط بالسکون کے استعمال کی صورت صرف یہ ہے کہ یہ ترکیب میں ظرف واقع ہوتا ہے، جیسے جلست وسطہ میں گھر میں بیٹھا۔ یہاں متوسط مفعول فیہ ظرف واقع ہے،

1 البحر الرائق بحوالہ المغرب کتاب الصلوٰۃ باب الامامۃ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۱ / ۳۵۱ و ۳۵۲

Fatawa Razawiya, Volume 28

"Like sitting in the middle of a group. Even if it is not appropriate there, it is with tahreek (vocalized) like 'I sat in the middle of the house.' Sometimes it is with sukun (unvocalized), but that is not the preferred way. End quote."

Another sign is that *wasat* (with tahreek) can serve as an adjective for masculine, feminine, singular, dual, and plural. It is stated in the Great Quran: "We made you a middle nation." Here, the word *wasat* is an adjective for a feminine noun. "I owe it to Allah to sacrifice two average sheep." Here, *wasat* is an adjective for dual feminine. "And set free two average slaves." Here, *wasat* is an adjective for dual masculine. End quote. It is mentioned in *Sahah al-Jawhari*: where the word 'bayn' (between) is applicable, *wast* (with sukun) should be read, such as "I sat in the middle of the people," meaning sitting among the group. And where the word 'bayn' is not applicable, it will be *wasat* (with tahreek), such as "I sat in the middle of the house," meaning sitting exactly in the center of the house. Some also use it with sukun, but that is not correct. End quote. *Bahr*.

Third Premise: For any angle, if the midpoint of its hypotenuse is taken as the center and an arc is drawn from one end of the hypotenuse to the other towards the angle, then if the said angle is a right angle, the arc will pass through its vertex; if it is an obtuse angle, the arc will pass behind its vertex; and if it is an acute angle, the arc will pass below that angle. This can also be stated conversely: if the arc passes through the vertex of the angle, then the angle is a right angle; if it passes behind the vertex, the angle is obtuse; and if it passes below the vertex, the angle is acute.

"Third: For every angle whose hypotenuse's midpoint is made a center and an arc is drawn on it with a distance of one of its ends towards the angle until it reaches the other end; then if the angle is a right angle, the arc passes through its vertex, or obtuse then behind its vertex, or acute then below it. Conversely, if the arc passes through its vertex it is a right angle, or falls behind it then obtuse, or below it then acute."

[1] Al-Sahah, under the word 'wasat', Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 3/975. Page 307 of 684

फ़तावा रज़विया, जिल्द २८

"जैसे लोगों के बीच बैठना। भले ही वहाँ यह उचित न हो, यह तहरीक (स्वर) के साथ है जैसे 'मैं घर के बीच में बैठा'। कभी-कभी यह सुकून (बिना स्वर) के साथ भी होता है, लेकिन यह बेहतर तरीका नहीं है। समाप्त।"

एक संकेत यह भी है कि 'वसत' (तहरीक के साथ) पुल्लिंग, स्त्रीलिंग, एकवचन, द्विवचन और बहुवचन सभी के लिए विशेषण बन सकता है। महान कुरान में है: "हमने तुम्हें एक मध्य समुदाय बनाया।" यहाँ 'वसत' शब्द स्त्रीलिंग के लिए विशेषण है। "मुझ पर अल्लाह का हक़ है कि मैं दो औसत दर्जे की भेड़ों की बलि दूँ।" यहाँ 'वसत' द्विवचन स्त्रीलिंग के लिए विशेषण है। "और दो औसत दर्जे के गुलामों को आज़ाद करूँ।" यहाँ 'वसत' द्विवचन पुल्लिंग के लिए विशेषण है। समाप्त। 'सहाह अल-जौहरी' में है: जहाँ "बैन" (बीच में) शब्द का प्रयोग उचित हो, वहाँ 'वस्त' (सुकून के साथ) पढ़ा जाना चाहिए, जैसे "मैं लोगों के बीच बैठा" यानी समूह के बीच बैठा। और यदि "बैन" शब्द का प्रयोग उचित न हो, तो 'वसत' (तहरीک के साथ) होगा, जैसे "मैं घर के ठीक बीच में बैठा"। कुछ लोग सुकून के साथ भी कह देते हैं, लेकिन यह सही नहीं है। समाप्त। 'बहर'।

तीसरी प्रस्तावना: जिस किसी भी कोण के लिए, यदि उसके कर्ण के मध्य बिंदु को केंद्र मानकर कर्ण के एक सिरे से दूसरे सिरे तक कोण की दिशा में एक चाप बनाया जाए, तो यदि उक्त कोण समकोण होगा, तो चाप उसके शीर्ष से होकर गुज़रेगा; यदि वह अधिक कोण होगा, तो चाप उसके शीर्ष के पीछे से होकर गुज़रेगा; और यदि वह न्यून कोण होगा, तो चाप उस कोण के नीचे से गुज़रेगा। इसी को उलट कर यूँ भी कहा जा सकता है कि अगर चाप कोण के शीर्ष से गुज़रे तो कोण समकोण होगा, और चाप कोण के पीछे से गुज़रे तो कोण अधिक कोण होगा, और कोण के नीचे से गुज़रे तो कोण न्यून कोण होगा।

"तीसरी: हर कोण जिसका कर्ण का मध्य केंद्र बनाया गया हो और उस पर उसके एक सिरे की दूरी से कोण की दिशा में एक चाप खींचा जाए जब तक कि वह दूसरे सिरे तक न पहुँच जाए; यदि कोण समकोण हो तो चाप उसके शीर्ष से गुज़रता है, या अधिक कोण हो तो उसके शीर्ष के पीछे से, या न्यून कोण हो तो उससे नीचे। इसके विपरीत यदि चाप उसके शीर्ष से गुज़रे तो वह समकोण है, या उसके पीछे पड़े तो अधिक कोण है, या उसके नीचे तो न्यून कोण है।"

[1] अल-सहाह, शब्द 'वसत' के अंतर्गत, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, 3/975. पृष्ठ ३०७ का ६८४

فتاویٰ رضویہ، جلد ۲۸

"كجلست وسط القوم وان لم يصلح فيه فهو بالتحريك كجلست وسط الدار، وربما سكن وليس بالوجه اهـ"

ایک علامت یہ بھی ہے کہ وسط بالتحریک مذکر، مؤنث، واحد، تثنیہ، جمع سب کی صفت بن سکتا ہے قرآن عظیم میں ہے "جعلنا کم امة وسطا" ہم نے تم کو امت وسط بنایا، یہاں لفظ وسط مونث کی صفت ہے "للہ علی ان اھدی شاتین وسطا" میں اللہ تعالیٰ کے لئے دو متوسط بکریاں نذر کرتا ہوں۔ یہاں وسط تثنیہ مؤنث کی صفت ہے "واعتق عبدین وسطا" میں اللہ تعالیٰ کے لئے دو متوسط قسم کے غلام آزاد کروں گا۔ یہاں وسط تثنیہ مذکر کی صفت ہے۔ اھـ صحاح جوہری میں ہے: جہاں لفظ بین کا محل استعمال ہو وہاں وسط بالسکون پڑھا جائے جیسے "جلست وسط القوم" میں قوم کے درمیان بیٹھا۔ اور لفظ بین کا محل استعمال نہ ہو تو وسط بالتحریک ہوگا جیسے "جلست وسط الدار" میں گھر کے ٹھیک بیچ میں بیٹھا۔ کہیں بالسکون بھی کہہ دیتے ہیں مگر یہ صحیح نہیں اھـ بحر۔

مقدمہ ثالثہ: جس کسی بھی زاویہ کے وتر کے منتصف کو مرکز مان کر وتر کے ایک کنارے سے دوسرے کنارے تک زاویہ کی جہت میں کوئی قوس بنائی جائے تو اگر زاویہ مذکورہ قائمہ ہو گا تو قوس اس کے راس سے، اور اگر زاویہ منفرجہ ہو گا تو قوس زاویہ کے وراء سے اور زایہ حادہ ہو گا تو قوس اس زاویہ کے نیچے سے گزرے گی۔ اسی کو الٹ کر یوں بھی کہا جاسکتا ہے کہ اگر قوس زاویہ کے راس سے گزرے تو زاویہ قائمہ ہوگا اور قوس زاویہ کے وراء سے گزرے تو زاویہ منفرجہ ہوگا اور قوس زاویہ کے نیچے سے گزرے تو زاویہ حادہ ہوگا۔

"الثالثة: كل زاوية جعل منتصف وترها مركزًا ورسمت عليه ببعد احد طرفيه قوس الى جهة الزاوية حتى وصلت الى الطرف الآخر، فان الزاوية ان كانت قائمة تمر القوس براسها او منفرجة فوراء رأسها او حادة فدونه وبالعكس ان مرت القوس برأسها فهي قائمة او وقعت وراءه فمنفرجة او دونه فحادته"

[1] الصحاح تحت اللفظ 'وسط' دار احياء التراث العربي بيروت ٣/٩٧٥ صفحہ 307 از 684

In other words, any line bisected and an arc drawn on its midpoint with the distance of one of its ends connected to the other end. If this line is made the base of a triangle lying towards the arc, then if its vertex lies on the arc itself, it is a right angle; if it lies outside it, it is acute; and if it lies within it, it is obtuse. Conversely, if the vertex angle is a right angle, it lies on the arc itself; if acute, it lies outside it; and if obtuse, it lies inside it.

This same objective can be expressed in other words as follows: after bisecting any line, an arc is drawn on this midpoint from one edge of the line to the other, and this line is applied to the base of such a triangle that lies on the side of the arc. So, if the vertex of the triangle lies on this arc itself, it will be a right angle. And if it lies outside this arc, it is an acute angle. And if it lies inside the arc, it will be an obtuse angle. It can also be said conversely that if the vertex angle is a right angle, it will lie on the arc itself; if acute, then outside the arc; and if obtuse, then it will lie inside the arc.

Explanation of the Claim [Geometrical Diagrams with labels]

Let the line AB be bisected at point H, and an arc AHB be drawn with H as the center and the distance of one of its ends, connected to the other end. Then we made AB the base of triangles AEB, ARB, and AHB. Thus, the angle situated on the arc is a right angle, and the one situated behind it...

We have assumed that AB is a line which has been bisected at point H, and taking this H as center, an arc was drawn starting from A and passing through H to B. AHB, then making this line AB the base of three triangles AEB, ARB, and AHB.

दूसरे शब्दों में, कोई भी रेखा जिसे समद्विभाजित (bisect) किया गया हो और उसके मध्य बिंदु पर एक चाप (arc) बनाया गया हो, जिसकी दूरी उसके एक सिरे से दूसरे सिरे तक हो। यदि इस रेखा को चाप की ओर स्थित त्रिभुज का आधार बनाया जाए, तो यदि उसका शीर्ष (vertex) स्वयं चाप पर स्थित है, तो वह समकोण (right angle) है; यदि उसके बाहर है, तो वह न्यून कोण (acute angle) है; और यदि उसके अंदर है, तो वह अधिक कोण (obtuse angle) है। इसके विपरीत, यदि शीर्ष कोण समकोण है, तो वह स्वयं चाप पर स्थित होगा; यदि न्यून कोण है, तो उसके बाहर; और यदि अधिक कोण है, तो उसके भीतर होगा।

इसी उद्देश्य को दूसरे शब्दों में इस प्रकार भी व्यक्त किया जा सकता है: किसी भी रेखा को समद्विभाजित करने के बाद, इस मध्य बिंदु पर रेखा के एक किनारे से दूसरे किनारे तक एक चाप बनाया जाए और यह रेखा ऐसे त्रिभुज के आधार पर आरोपित हो जो चाप की ओर स्थित है। तो यदि त्रिभुज का शीर्ष स्वयं उसी चा ़ पर स्थित हो, तो वह कोण समकोण होगा। और यदि वह उस चाप से बाहर की ओर स्थित हो, तो वह न्यून कोण है। और यदि चाप के अंदर स्थित हो, तो वह अधिक कोण होगा। इसे उलट कर यों भी कहा जा सकता है कि यदि शीर्ष कोण समकोण हो तो वह स्वयं चाप पर स्थित होगा और न्यून कोण हो तो चाप के बाहर। और अधिक कोण हो तो चाप के अंदर स्थित होगा।

दावे की व्याख्या [ज्यामितीय चित्र]

मान लीजिए कि रेखा AB को बिंदु H पर समद्विभाजित किया गया है और H को केंद्र मानकर एक चाप AHB बनाया गया है। फिर हमने AB को त्रिभुजों AEB, ARB और AHB का आधार बनाया। अतः, चाप पर स्थित कोण समकोण है और जो इसके पीछे स्थित है...

हमने मान लिया कि AB एक रेखा है जिसे स्थान H पर आधा कर दिया गया है और इसी H को केंद्र मानकर A से शुरू करके H से होती हुई B तक एक चाप बनाया। AHB, फिर इसी रेखा AB को तीन त्रिभुजों AEB, ARB और AHB का आधार बनाया।

पृष्ठ 308/684

وبعبارة اخری کل خط نصف ورسمت علی منتصفه ببعد احد طرفیه قوس وصلت لطرفه الآخر فاذا جعلت هذا الخط قاعدة مثلث واقع الی جهة القوس فان وقع راسه علی نفس القوس فزاویة قائمة اووراءها فحادة اودونها فمنفرجة وبالعکس ان کانت زاویة الراس قائمة تقع علی نفس القوس اوحادة فورائها منفرجة فدونها۔

اسی مدعا کا اظہار بلفظ دیگر یوں بھی ہو سکتا ہے، کسی بھی خط کی تنصیف کے بعد اس منتصف پر خط کے ایک کنارہ سے دوسرے کنارہ تک قوس بنائی جائے اور یہ خط کسی ایسے مثلث کے قاعدے پر منطبق ہو جائے جو جانب قوس واقع ہے۔ تو اگر مثلث کا راس خود اسی قوس پر واقع ہو تو وہ زاویہ قائمہ ہو گا۔ اور اس قوس سے باہر کی طرف واقع ہو تو زاویہ حادہ ہے۔ اور قوس کے اندر واقع ہو تو زاویہ منفرجہ ہو گا۔ اور اسے الٹ کر یوں بھی کہا جا سکتا ہے کہ اگر زاویہ راس قائمہ ہو تو نفس قوس پر واقع ہو گا اور حادہ ہو تو قوس کے باہر۔ اور منفرجہ ہو تو قوس کے اندر واقع ہو گا۔

توضیح دعویٰ [جیومیٹریکل ڈایاگرام]

ولیکن اب خطاً رسمنا علی نصفه ح ببعد اقوس ا ح ب ثم جعلنا ہ قاعدة مثلثات ا ء ب ، ا ر ب ، ا ہ ب فزاویة الواقعة علی القوس قائمة والواقعة ورائها

ہم نے مان لیا کہ اب ایک خط ہے جس کو مقام ح پر نصف کر دیا گیا ہے اور اسی ح کو مرکز مانکر ا سے شروع کر کے ح سے ہوتی ہوئی ب تک ایک قوس بنائی۔ ا ح ب، پھر اسی خط اب کو تین مثلثوں اءب ، ارب، اہ ب کا قاعدہ

Fatawa Rizvia Volume 28

[Arabic]: ...acute, and those located below it are obtuse. If the angle is right-angled, it falls on the arc itself, like angle ‘a’. Or if it's acute, it falls outside it, like ‘r’. Or if it's obtuse, it's inside it, like ‘h’. [Urdu]: If it is determined, then angle ‘a’ located on the arc is a right angle, and angle ‘r’ which is outside the arc is acute, and angle ‘h’ which is inside the arc is obtuse. And conversely, one can also say that if the angle is a right angle, it is located on the arc like angle ‘a’, and if it is acute, it is outside the arc like angle ‘r’, and if it is inside, it is an obtuse angle like angle ‘h’.

Exposition of the Proof of the Claim

[Arabic]: And that is because the arc is a semicircle and a right angle ‘a’ has occurred in it; therefore, it is a right angle by the rule of the 30th (L) from the third of the 'Usul' (principles). Thus, ‘r’ is acute, and the confluence in triangle ‘b-a-r’ would be two right angles, which is impossible by the rule of the 32nd (LB) from the first of the 'Usul'. Similarly, ‘b-h-a’ is acute for the same reason, so ‘b-a-h’ is obtuse by the rule of the 13th (YJ) from its first part. [Urdu]: This is because the arc is a semicircle and angle ‘a’ is located on it; therefore, by the rule of the thirtieth figure of the third treatise, it must be a right angle. And since the angle adjacent to a right angle is also a right angle, it is necessary for angle ‘r’ to be acute, otherwise in triangle ‘b-a-r’, two right angles would be required simultaneously, which is impossible according to the thirty-second figure of the first treatise. Similarly, by this same logic, angle ‘h’ of triangle ‘b-h-a’ is also acute (since the angle adjacent to an acute angle is obtuse), therefore angle ‘h’ of triangle ‘b-a-h’ must be obtuse, as is evident from the thirteenth figure of the first treatise. Or put it this way: angle ‘a’ is a right angle, so it must necessarily be located on the arc itself, because this of ‘r’...

[Arabic]: Then let ‘a’ be a right angle, so it has no position except on the same...

Page 309 of 684

फ़तवा रज़विया खंड 28

[अरबी]: ...न्यूनकोण, और उसके नीचे स्थित अधिककोण है। यदि कोण समकोण है, तो वह चाप (arc) पर ही स्थित होता है जैसे कोण 'अ'। या यदि न्यूनकोण है तो वह उसके बाहर स्थित होता है जैसे 'र'। या अधिककोण है तो वह उसके अंदर स्थित होता है जैसे 'ह'। [उर्दू]: यदि निर्धारित किया जाए, तो चाप पर स्थित कोण 'अ' समकोण है, और चाप के बाहर स्थित कोण 'र' न्यूनकोण है, और चाप के अंदर स्थित कोण 'ह' अधिककोण है। और इसके विपरीत, यह भी कहा जा सकता है कि यदि कोण समकोण है तो वह चाप पर स्थित है जैसे कोण 'अ', और यदि न्यूनकोण है तो चाप के बाहर है जैसे कोण 'र', और यदि अंदर है तो वह अधिककोण है जैसे कोण 'ह'।

दावे के प्रमाण की व्याख्या

[अरबी]: और वह इसलिए कि चाप एक अर्धवृत्त है और उसमें एक समकोण 'अ' घटित हुआ है; इसलिए, यह 'उसूल' (सिद्धांतों) के तीसरे खंड की 30वीं (L) नियम से एक समकोण है। इस प्रकार, 'र' न्यूनकोण है, और त्रिभुज 'ब-अ-र' में संगम दो समकोण होगा, जो 'उसूल' के पहले खंड के32वें (LB) नियम के अनुसार असंभव है। इसी प्रकार, 'ब-ह-अ' उसी कारण से न्यूनकोण है, इसलिए 'ब-अ-ह' उसके पहले खंड के13वें (YJ) नियम से अधिककोण है। [उर्दू]: यह इसलिए है क्योंकि चाप एक अर्धवृत्त है और उसी पर कोण 'अ' स्थित है; इसलिए, तीसरे शोध-प्रबंध की तीसवीं आकृति के नियम से यह अवश्य ही समकोण है। और चूँकि समकोण के बगल वाला कोण भी समकोण होता है, इसलिए कोण 'र' का न्यूनकोण होना आवश्यक है, अन्यथा त्रिभुज 'ब-अ-र' में एक साथ दो समकोण होना अनिवार्य हो जाएगा, जो पहले शोध-प्रबंध की बत्तीसवीं आकृति के अनुसार असंभव है। इसी तरह इसी तर्क से त्रिभुज 'ब-ह-अ' का कोण 'ह' भी न्यूनकोण है (चूंकि न्यूनकोण के बगल वाला कोण अधिककोण होता है), इसलिए त्रिभुज 'ब-अ-ह' का कोण 'ह' अवश्य ही अधिककोण है जैसा कि पहले शोध-प्रबंध की तेरहवीं आकृति से स्पष्ट है। या यूँ कहें: कोण 'अ' समकोण है तो अनिवार्य रूप से वह चाप पर ही स्थित है, क्योंकि यह 'र' की...

[अरबी]: फिर मान लें कि 'अ' समकोण है, तो उसका स्थान उसी पर होने के अलावा और कहीं नहीं है...

पृष्ठ 309/684

فتاوٰی رضویہ جلد ۲۸

حادة و الواقعة دونها منفرجة-وان كانت الزوية قائمة تقع على نفس القوس مثل ء۔ اوحادة تقع خارجها مثل ر۔ او منفرجة فداخلها مثل ہ۔ قرار دیا تو زاویہ ء جو قوس پر واقع ہے قائمہ ہے، اور زاویہ ر جو قوس سے باہر ہے حادہ ہے، اور زاویہ ہ جو قوس کے اندر ہے منفرجہ ہے۔ اور بالعکس یوں بھی کہہ سکتے ہیں اگر زاویہ قائمہ ہے تو قوس پر واقع ہے جیسے زاویہ ء، اور حادہ ہے تو قوس سے باہر ہے۔ جیسے زاویہ ر اور اندر ہے تو زاویہ منفرجہ ہے جیسے زاویہ ہ۔

ثبوت دعوٰی کی تقریر

وذلك لان القوس نصف دائرة وقد وقعت فيها زاوية ء فهي قائمة بحكم ل من ثالثة الاصول فتكون رحادة و الاجتماع فی مثلث ب ء ر قائمتان وهو محال بحكم لب من اولی الاصول-وكذا ب ہ ء حادة لعين ذلك فبہ ا منفرجة بحكم يج من اولی ها۔ یہ اس لئے کہ قوس نصف دائرہ ہے اور اسی پر زاویہ ء واقع ہے اس لئے مقالہ ثالثہ کی تیسویں شکل کے حکم سے یہ ضرور قائمہ ہے، اور چونکہ زاویہ قائمہ کے پہلو والا زاویہ بھی قائمہ ہوتا ہے۔ اس لئے زاویہ ر کا حادہ ہونا ضروری ہے ورنہ مثلث ب ع ر میں بیک وقت دو زاویہ قائمہ ہونا لازم آئے گا جو مقالہ اولی کی شکل بتیس کی رو سے محال ہے، اسی طرح اسی دلیل سے مثلث ب ہ ع کا زاویہ ہ بھی حادہ ہے (چونکہ حادہ کے پہلو والا زاویہ منفرجہ ہوتا ہے) اس لئے مثلث ب اہ کا زاویہ ہ ضرور منفرجہ ہے جیسا کہ مقالہ اولی کی تیرھویں شکل سے ظاہر ہے۔ یا یوں کہئے زاویہ ء قائمہ ہے تو لامحالہ نفس قوس پر واقع ہے اس لئے کہ یہ ر کی

ثم لتكن ء قائمة فلا موقع لها الا على نفس

Fatawa Razawiya Volume 28

(Arabic Text): The arc, if it falls below it like 'h' or behind it like 'r', and it has been shown that 'e' is also a right angle, then two right angles would meet in a triangle. Let 'h' be obtuse, then it cannot fall except inside the arc, because if it were on the arc itself it would be a right angle, or if it were behind it, it would be acute as per the command. And let 'r' be acute, then it cannot fall except outside the arc, because if it were on it, it would be a right angle, or if it were inside, it would be obtuse according to what preceded. And that is what we intended, and by it the first statement was established fundamentally and conversely. Fourth: Every non-acute angle from whose vertex a perpendicular is dropped to its base, then it (the foot of the perpendicular) will be at the midpoint of the base if the angle is a right isosceles angle, and less than half whether it is absolutely obtuse or a right scalene angle.

(Urdu Text): ...be located outside the arc. Or like 'h' it should be under the arc, so just as there is a right angle, similarly 'h' and 'r' would also become right angles. And in one triangle there will be two right angles each. Or say it like this: if angle 'h' is obtuse, it will inevitably be inside the arc because if it were on the arc itself, it would necessarily be a right angle, or if it were outside the arc, it would necessarily be acute, according to the aforementioned reasoning. Or say it like this: if angle 'r' is acute, it will inevitably be outside the arc because in the case of being on the arc itself, it will inevitably be a right angle, or if it were inside the arc, it would necessarily be obtuse. The reasoning was mentioned above. And this was our claim. From this reasoning of ours, the first statement was proven fundamentally and conversely. Fourth Premise: From the vertex of any non-acute angle, if a perpendicular is dropped to the base of that angle, that perpendicular will always be at the midpoint of the base provided that the angle is a right-angled isosceles triangle, otherwise the perpendicular will always be smaller than half of the base (2) whether the angle is absolutely obtuse. (3) or a right-angled scalene triangle.

Page 310 of 684

फ़तावा रज़विया जिल्द 28

(अरबी पाठ): चाप, यदि इसके नीचे 'ह' की तरह या इसके पीछे 'र' की तरह गिरता है, और यह दिखाया गया है कि 'ए' भी एक समकोण है, तो एक त्रिभुज में दो समकोण मिलेंगे। माना 'ह' अधिककोण है, तो यह चाप के अंदर के अलावा कहीं नहीं गिर सकता, क्योंकि यदि यह स्वयं चाप पर होता तो यह समकोण होता, या यदि यह इसके पीछे होता, तो आदेश के अनुसार यह न्यूनकोण होता। और माना 'र' न्यूनकोण है, तो यह चाप के बाहर के अलावा कहीं नहीं गिर सकता, क्योंकि यदि यह उस पर होता, तो यह समकोण होता, या यदि यह अंदर होता, तो पहले बताई गई बात के अनुसार यह अधिककोण होता। और यही हमारा उद्देश्य था, और इसके द्वारा पहला कथन मूल रूप से और विलोम रूप से स्थापित हुआ। चौथा: प्रत्येक गैर-न्यूनकोण जिसके शीर्ष से उसके आधार पर एक लंब डाला जाता है, तो वह (लंब का पाद) आधार के मध्य बिंदु पर होगा यदि कोण एक समकोण समद्विबाहु कोण है, और आधे से कम होगा चाहे वह पूर्णतः अधिककोण हो या समकोण विषमबाहु कोण।

(उर्दू पाठ): ...चाप के बाहर स्थित हो। या 'ह' की तरह चाप के नीचे हो, तो जिस तरह समकोण है, उसी तरह 'ह' और 'र' भी समकोण हो जाएंगे। और एक त्रिभुज में दो-दो समकोण होंगे। या यूँ कहें कि यदि कोण 'ह' अधिककोण है तो अनिवार्य रूप से चाप के अंदर होगा क्योंकि यदि वह स्वयं चाप पर हो तो उसका समकोण होना आवश्यक होगा, या चाप के बाहर हो तो न्यूनकोण होना आवश्यक होगा, उपरोक्त तर्क के अनुसार। या यूँ कहें कि कोण 'र' यदि न्यूनकोण है तो अनिवार्य रूप से चाप के बाहर होगा क्योंकि स्वयं चाप पर होने की स्थिति में अनिवार्य रूप से वह समकोण हो जाएगा, या चाप के अंदर हो तो अधिककोण होना आवश्यक होगा। तर्क ऊपर उल्लेखित किया गया। और यही हमारा दावा था। हमारे इस तर्क से पहला कथन मूल रूप से और विलोम रूप से सिद्ध हुआ। चौथा प्रस्ताव: किसी भी गैर-न्यूनकोण के शीर्ष से यदि उस कोण के आधार पर लंब डाला जाए, तो वह लंब हमेशा आधार के मध्य बिंदु पर होगा बशर्ते कि कोण समकोण समद्विबाहु हो, अन्यथा लंब हमेशा आधार के आधे से भी छोटा होगा (२) चाहे कोण पूर्णतः अधिककोण हो। (३) या समकोण विषमबाहु हो।

पृष्ठ 310 of 684

(عربی عبارت): القوس اذلو وقعت دونها مثل هـ او ورائها مثل ر وقد تبين ان ء ایضاً قائمة لاجتمع فی مثلث قائمتان، ولتكن هـ منفرجه فلا تقع الاداخل القوس اذلو وقعت علیها كانت قائمة او ورائها كانت حادة لما امر۔ ولتكن ر حادة فلا وقوع لها الاخارج القوس اذلو وقعت علیها كانت قائمة او داخلها كانت منفرجة لما سبق، و ذلك ما اردناه وبه تبنیت العبارة الاولی اصلاً وعكساً۔ الرابعة: كل زاوية غیر حادة نزل من راسها عمود علی قاعدتها فانه یكون نصف القاعدة ان كانت الزاوية قائمة متساوية الساقین والاقل من نصفها سواء كانت منفرجة مطلقاً او قائمة مختلفة الساقین۔

(اردو عبارت): طرح خارج قوس واقع ہو۔ یا ہ کی طرح تحت قوس ہو، تو جس طرح زاویۂ قائمہ ہے اسی طرح ہ اور ر بھی قائمہ ہوجائیں گے۔ اور ایک مثلث میں دو دو زاویہ قائمہ ہوں گے۔ یا یوں کہئے کہ اگر زاویہ ہ منفرجہ ہے تو لامحالہ داخل قوس ہوگا کیونکہ اگر وہ نفس قوس پر ہو تو اس کا قائمہ ہونا لازم آئے گا، یا خارج قوس ہو تو حادہ ہونا لازم آئے گا دلیل مذکورہ بالا کی رو سے۔ یا یوں کہئے کہ زاویہ ر اگر حادہ ہے تو لامحالہ وہ خارج قوس ہوگا کیونکہ نفس قوس پر ہونے کی صورت میں لامحالہ وہ قائمہ ہو جائے گا، یا داخل قوس ہو تو منفرجہ ہونا لازم آئے گا۔ دلیل اوپر مذکور ہوئی۔ اور یہی ہمارا دعوٰی تھا۔ ہماری اس دلیل سے پہلی عبارت اصلاً وعکساً ثابت ہوئی۔ مقدمہ رابعہ: جس کسی زاویہ غیر حادہ کے راس سے اس زاویہ کے قاعدے پر عمود کا نزول ہو تو وہ عمود ہمیشہ قاعدے کا نصف ہوگا بشرطیکہ زاویہ قائمہ متساویۃ الساقین ہو ورنہ عمود ہمیشہ قاعدے کے نصف سے بھی چھوٹا ہوگا (۲) خواہ زاویہ مطلقاً منفرجہ ہو۔ (۳) یا قائمہ مختلفہ الساقین ہو۔

صفحہ ۳۱۰ از ۶۸۴

Volume 28 Fatawa Razawiya

Explanation and Proof of Number 1 Image to be made, Vol 28, p. 311

[Table Content - Right Column (Urdu Explanation)] Suppose that triangle A H B has a right angle at H and is isosceles. Then the perpendicular H D, which is drawn from the vertex of this angle to its base, is half of the line A B, i.e., the base. There are many proofs for this; one proof is as follows: In C A B and C B A, both angles at A and B are equal according to the fifth proposition (Ma’muni figure) of the first book, because the two sides A H and H B of this triangle are equal. Since H is a right angle, the remaining two angles, namely A and B, will be half-right angles according to the thirty-second (32nd) proposition of the first book. (And from the line that comes from angle J to the base, two triangles are formed, A D H and H D B). Due to this line being perpendicular, angle D is a right angle, so angle H will be a half-right angle according to the thirty-second proposition of the first book, and angle B has already been proven to be a half-right angle from the previous statement.

[Table Content - Left Column (Arabic Text)] Let A H B be a right-angled isosceles triangle. Then H D bisects A B in many ways, including that the angles J A B and J B A are equal by (proposition) five of the first (book) due to the equality of the sides. Since J is a right angle, both of them are half-right angles. Consequently, triangle H D B is right-angled by the rule of the perpendicular. Thus, angle H (at vertex H of triangle HDB) is a half-right angle. Therefore, H D and D B are equal by (proposition) six of the first (book). Likewise, by the same explanation, H D and D A are equal. Thus, A D and D B are equal, and each of them is half of A B, being equal to H D.

Page 311 of 684

जिल्द 28 फ़तावा रज़विया

नंबर 1 की व्याख्या और प्रमाण इमेज बनानी है जिल्द 28 पेज 311

[तालिका सामग्री - दायां कॉलम (उर्दू व्याख्या)] मान लीजिए कि त्रिभुज A H B का कोण H समकोण है और यह समद्विबाहु है। तो लंब H D, जो इस कोण के शीर्ष (راس) से इसके आधार पर डाला गया है, वह रेखा A B यानी आधार का आधा है। इसके बहुत से प्रमाण हैं, एक प्रमाण निम्नलिखित है: C A B और C B A में A और B दोनों कोण पहले लेख (मकाला ऊला) के पांचवें चित्र (मामूनी चित्र) के अनुसार बराबर हैं क्योंकि इस त्रिभुज की दो भुजाएँ A H और H B बराबर हैं। जब H कोण समकोण है, तो इसके शेष दोनों कोण, यानी A और B, पहले लेख के बत्तीसवें (32वें) चित्र के अनुसार अर्ध-समकोण होंगे। (और कोण J से जो रेखा आधार तक आई है, उससे दो त्रिभुज बन गए हैं A D H और H D B)। इस रेखा के लंबवत होने के कारण, कोण D समकोण है, इसलिए कोण H अर्ध-समकोण होगा पहले लेख के बत्तीसवें चित्र के अनुसार, और कोण B पहले ही कथन से अर्ध-समकोण सिद्ध हो चुका है।

[तालिका सामग्री - बायां कॉलम (अरबी पाठ)] मान लें कि A H B एक समकोण समद्विबाहु त्रिभुज है। फिर H D कई तरह से A B को समद्विभाजित करता है, जिसमें यह भी शामिल है कि कोण J A B और J B A भुजाओं की समानता के कारण पहले (पुस्तक) के पांचवें (प्रमेय) द्वारा समान हैं। चूंकि J समकोण है, इसलिए वे दोनों अर्ध-समकोण हैं। इसके अतिरिक्त, लंब के नियम के कारण H D B समकोण है। इस प्रकार कोण H (त्रिभुज HDB में) अर्ध-समकोण है। अत; पहले (पुस्तक) के छठे (प्रमेय) द्वारा H D और D B बराबर हैं। इसी प्रकार, उसी स्पष्टीकरण द्वारा H D और D A भी बराबर हैं। इसलिए A D और D B बराबर हैं, और उनमें से प्रत्येक A B का आधा है, जो H D के बराबर है।

पृष्ठ 311/684

جلد ۲۸ فتاوی رضویہ

نمبر ۱ کی توضیح اور ثبوت ایمیج بنانی ہے جلد ۲۸ ص ۳۱۱

[جدول کا مواد - دایاں کالم (اردو وضاحت)] مان لیجئے کہ مثلث ا ح ب کا زاویہ ح قائمہ متساویتہ الساقین ہے تو عمود ح ء جو اس زاویہ کے راس سے اس کے قاعدے پر ڈالا گیا ہے وہ خط ا ب یعنی قاعدے کا نصف ہے۔ اس کی بہت سی دلیلیں ہیں ایک دلیل مندرجہ ذیل ہے: ح ا ب اور ح ب ا میں ا ء ب دونوں زاویے مقالہ اولے کی پانچویں شکل (شکل مامونی) کی رو سے برابر ہیں کیونکہ اس مثلث کی دو ساقین ا ح اور ح ب برابر ہیں، اور جب ح زاویہ قائمہ ہے تو اس کے بقیہ دونوں زاویے یعنی ا اور ب نصف قائمہ ہوں گے مقالہ اولیٰ کی بتیسویں ۳۲ شکل کی رو سے (اور زاویہ ج سے جو خط قاعدے تک آیا ہے اس سے دو مثلث بن گئے ہیں ا ء ح اور ح ء ب) اور اس خط کے عمودی ہونے کی وجہ سے زاویہ ء قائمہ ہے تو زاویہ ح نصف قائمہ ہوگا مقالہ اولیٰ کی بتیسویں ۳۲ شکل کی رو سے، اور زاویہ ب پہلے ہی بیان سے نصف قائمہ ثابت ہو چکا ہے۔

[جدول کا مواد - بایاں کالم (عربی متن)] فلتکن ا ح ب قائمة متساوية السقين فج أنصف ا ب بوجه كثيرة منها ان زاويتى ج ا ب ، ج ب ا متساويتان بخمسة الاولى لتساوى السقين وحيث ان ج قائمة فكلتاهما نصف قائمة بلب منها و ح ء ب قائمة بحكم العمود ية فـ ح ب نصف قائمة بلب فح ء ، ء ب متساويان بسادسة الاولى، وكذا بعين البيان ح ء ، ء ا فيكون ا ء، ء ب متساويين، فكل منهما نصف ا ب مساويا لـ ح ء۔

صفحہ 311 از 684

Therefore, the two sides ء ح and ب ر of this triangle will also be equal according to the sixth figure of the treatise, and from this same statement, the two sides ء ح and l ء of the second triangle will also be equal. Thus, both segments of the base ء l and ر ب became equal. And they will be halves of the base ب l and also equal to line ء ح, because the equal of equals is equal. Thus it is proven that the line descending from the vertex to the base of an isosceles right-angled triangle is half of the base.

Explanation and proof of number 2

[Diagram showing a semi-circle with points ب ،ر ،l on the diameter and point ہ on the arc, with lines ر ہ and others drawn.]

(Left Box - Arabic text): Then let ب ہ l be a right-angled scalene triangle. We say that ہ ر is smaller than half of ب l, meaning half the diameter (radius), because ر is not the center. Otherwise, in the triangles ہ ر l and ب ر ہ, the sides ر l and ب ر would be equal, ر ہ would be common, and both angles at ر would be right angles.

(Right Box - Urdu text): We assumed that in triangle ب ہ l, angle ہ is right and the triangle is scalene. So our claim is that line ر ہ is smaller than half of ب l, i.e., smaller than the radius, because ر is not the center here. Otherwise, in the two triangles under consideration, namely ہ ر l and ب ر ہ, both lines ر l and ب ر would become equal, and ر ہ would be common to both triangles. And in both triangles, angle ر is a right angle (i.e.

अतः इस त्रिभुज की दो भुजाएँ ء ح और ب ر भी बराबर होंगी लेख की छठी आकृति के अनुसार, और इसी विवरण से दूसरे त्रिभुज की दोनों भुजाएँ ء ح और ء ا भी बराबर होंगी, तो आधार के दोनों टुकड़े ء ا और ب ر बराबर हो गए। और आधार ب ا के आधे-आधे होंगे और रेखा ء ح के भी बराबर होंगे क्योंकि समान का समान समान होता है। तो सिद्ध हो गया कि समकोण समद्विबाहु त्रिभुज के शीर्ष से आधार पर गिरने वाली रेखा आधार की आधी होती है।

नंबर २ का स्पष्टीकरण और प्रमाण

[आरेख: एक अर्धवृत्त जिसमें व्यास पर ب ,ر ,ا बिंदु हैं और चाप पर ه बिंदु है, रेखा ر ه और अन्य खींची गई हैं।]

(बायाँ बॉक्स - अरबी पाठ): फिर मान लीजिए कि ب ه ا एक विषमबाहु समकोण त्रिभुज है। हम कहते हैं कि ر ه रेखा ب ا के आधे यानी त्रिज्या से छोटी है, क्योंकि ر यहाँ केंद्र नहीं है। अन्यथा, त्रिभुजों ه ر ا और ب ر ه में भुजाएँ ر ا और ب ر बराबर होतीं, ر ه उभयनिष्ठ होता और ر पर दोनों कोण समकोण होते।

(दायाँ बॉक्स - उर्दू पाठ): हमने माना कि त्रिभुज ب ه ا में कोण ه समकोण और विषमबाहु है। तो हमारा दावा यह है कि रेखा ب ا ,ر ه के आधे यानी त्रिज्या से छोटी है, क्योंकि ر यहाँ केंद्र नहीं है। अन्यथा, विचाराधीन दोनों त्रिभुजों यानी ه ر ا और ب ر ه में दोनों रेखाएँ ر ا और ب ر बराबर हो जाएँगी, और ر ه दोनों त्रिभुजों में उभयनिष्ठ होगा। और दोनों त्रिभुजों में ر कोण समकोण (अर्थात्

پس اس مثلث کی دو ساقین ح ء اور ر ب بھی مساوی ہوں گی مقالہ کی چھٹی شکل کی رو سے اور اسی بیان سے دوسرے مثلث کی دونوں ساقیں ح ء اور ا ء بھی مساوی ہوں گی تو قاعدے کے دونوں ٹکڑے ا ء اور ر ب مساوی ہوگئے۔ اور قاعدے اب کا نصف نصف ہوں گے اور خط ح ء کے بھی مساوی ہوں گے کہ مساوی کا مساوی مساوی ہوتا ہے۔ تو ثابت ہوگیا کہ مثلث قائمۃ الزاویہ متساوی الساقین کے راس سے قاعدے پر اترنے والا خط قاعدے کا نصف ہوتا ہے۔

نمبر ۲ کی توضیح اور ثبوت

[تصویر: ایک نصف دائرہ جس کے قطر پر ا، ر، ب اور قوس پر ہ نقاط ہیں، ہ ر اور دیگر لکیریں کھینچی گئی ہیں۔]

(بائیں خانے میں عربی عبارت): ثم لتکن ا ہ ب قائمة مختلفة الساقین فنقول ہ ر اصغر من نصف ا ب اعنی نصف القطر لان را لیس مرکزا والا لکان فی مثلثی اره، ہ ر ب ضلعا ار، رب متساویین وره مشترك وزاویتا ر قائمتان

(دائیں خانے میں اردو عبارت): ہم نے فرض کیا کہ مثلث ا ہ ب میں زاویہ ہ قائمہ مختلف الساقین ہے۔ تو ہمارا دعویٰ یہ ہے خط ہ ر نصف ا ب یعنی نصف قطر سے چھوٹا ہے اس لئے کہ ر یہاں مرکز نہیں، ورنہ پیش نظر دونوں مثلث یعنی ا ر ہ اور ہ ر ب میں دونوں خط ا ر اور ر ب برابر ہو جائینگے، اور ہ ر دونوں مثلثوں میں مشترک۔ اور دونوں مثلثوں میں ر زاویہ قائمہ (یعنی

Volume 28 Fatawa Razawiyya

(Left Column - Arabic excerpt): By the fourth [proposition] of the first [book], AH, HB, and HF are equal. But the center is Hamza [ء]. And we said that H-Hamza [ء ہ] is the radius. So if HR [ر ہ] were equal to it, then ... would be equal ... without ... then two right angles would be combined in one triangle.

(Right Column - Urdu explanation): (Two right angles) Then, from the fourth figure (Proposition 4) of the first treatise (Book 1 of Euclid's Elements), it will necessarily follow that both sides AH and RH become equal, and this will be contrary to the hypothesis (since we assumed a scalene right-angled triangle, and here the equality of both became necessary). When assuming R as the center leads to a contradiction of the hypothesis, then accept that the center is actually Hamza [ء] and join H to form the radius. In this case, if every RH were equal to H-Hamza, then (according to the fifth figure of the first treatise) both angle R and angle Hamza would be equal, so two angles of a triangle would be right angles (and this is impossible; therefore, inevitably, both sides RH and H-Hamza are not equal).

(Left Column - Arabic excerpt): And if HR were greater than H-Hamza, then angle Hamza subtending the larger [side] would be greater than the right angle R subtending the smaller [side], by the rule of ... from the first. Thus, a right angle and an obtuse angle would be combined in a triangle. Therefore, it is certain that HR is smaller than H-Hamza.

(Right Column - Urdu explanation): Another case is to assume HR is greater than H-Hamza; then from the eighteenth figure of the first treatise, it will follow that angle Hamza, whose chord (opposite side) R we assumed to be greater than H-Hamza, becomes greater than the right angle with the smaller chord, namely R. And an angle greater than a right angle must be obtuse. So it will necessarily follow that a right angle and an obtuse angle are both gathered in one triangle, and this is also impossible. Since the cases of HR being greater than or equal to the radius are proven impossible, then inevitably HR is smaller than H-Hamza (the radius), and this is what we were claiming.

Page 313 of 684

खंड 28 फतावा रज़विया

(बायां कॉलम - अरबी उद्धरण): पहली पुस्तक के चौथे प्रस्ताव के अनुसार, ए-एच (AH), एच-बी (HB) और एच-एफ (HF) बराबर हैं। लेकिन केंद्र 'हम्ज़ा' (٤) है। और हमने कहा था कि एच-हम्ज़ा (٤ ١) त्रिज्या है। यदि एच-आर (ر ١) इसके बराबर होता, तो ... बराबर हो जाते ... इसके बिना ... इस प्रकार एक त्रिभुज में दो समकोण एकत्रित हो जाते।

(दायां कॉलम - उर्दू व्याख्या): (दो समकोण) फिर, पहली संधि (यूक्लिड के तत्वों की पहली पुस्तक) की चौथी आकृति से यह अनिवार्य रूप से सिद्ध होगा कि दोनों भुजाएँ ए-एच और आर-एच बराबर हो जाएँगी, और यह परिकल्पना के विपरीत होगा (क्योंकि हमने विषमबाहु समकोण त्रिभुज माना था, और यहाँ दोनों का बराबर होना अनिवार्य हो गया)। जब 'आर' को केंद्र मानने से परिकल्पना के विपरीत परिणाम आता है, तो स्वीकार करें कि केंद्र वास्तव में 'हम्ज़ा' (٤) है और त्रिज्या बनाने के लिए 'एच' को जोड़ें। इस स्थिति में, यदि प्रत्येक आर-एच, एच-हम्ज़ा के बराबर होता, तो (पहली संधि की पांचवीं आकृति के अनुसार) कोण 'आर' और कोण 'हम्ज़ा' दोनों बराबर होते, जिससे एक त्रिभुज के दो कोण समकोण हो जाते (और यह असंभव है; इसलिए अनिवार्य रूप से आर-एच और एच-हम्ज़ा दोनों भुजाएँ बराबर नहीं हैं)।

(बायां कॉलम - अरबी उद्धरण): और यदि एच-आर, एच-हम्ज़ा से बड़ा होता, तो बड़ी भुजा के सामने वाला कोण 'हम्ज़ा', छोटी भुजा के सामने वाले समकोण 'आर' से बड़ा होता, पहली पुस्तक के नियम के अनुसार। इस प्रकार, एक त्रिभुज में एक समकोण और एक अधिक कोण एकत्रित हो जाते। अत; यह निश्चित है कि एच-आर, एच-हम्ज़ा से छोटा है।

(दायां कॉलम - उर्दू व्याख्या): एक अन्य स्थिति यह है कि एच-आर को एच-हम्ज़ा से बड़ा माना जाए, तो पहली संधि की अठारहवीं आकृति से यह सिद्ध होगा कि कोण 'हम्ज़ा', जिसकी जीवा (सामने की भुजा) 'आर' को हमने एच-हम्ज़ा से बड़ा माना है, समकोण जीवा अर्थात 'आर' से बड़ा हो जाएगा। और समकोण से बड़ा कोण अधिक कोण (obtuse angle) ही होगा। तो यह अनिवार्य होगा कि एक ही त्रिभुज में समकोण और अधिक कोण दोनों उपस्थित हों, और यह भी असंभव है। चूँकि एच-आर के त्रिज्या से बड़े या बराबर होने की स्थितियाँ असंभव सिद्ध हो गईं, तो अनिवार्य रूप से एच-आर, एच-हम्ज़ा (त्रिज्या) से छोटा है, और यही हमारा दावा था।

पृष्ठ 313 का 684

فبرابعة الاولی یتساوی ا ہ ب ہ ف فلکن المرکز ء وقلتنا ہ ء نصف القطر فلو کان ہ ر مساویاً لہ تساوت بلاما مونی زایتار ء فاجتمع في مثلث قائمتان۔

(دو قائمے) پس مقالہ اولیٰ کی شکل رابع سے لازم آئے گا کہ ا ہ او ر ہ ب دونوں ساقیں مساوی ہو جائیں گے اور یہ خلافِ مفروض ہوگا (کہ ہم نے زاویہ قائمہ مختلف الساقین مانا تھا اور یہاں دونوں کا مساوی ہونا لازم آیا) جب ر کو مرکز ماننے پر خلاف مفروض لازم آیا، تو مان لیجئے کہ مرکز در اصل ء ہے اور ہ کو ملا کر نصف قطر کر لیجئے ۔ اس صورت میں ہر ر ہ ء کے برابر ہو تو (مقالہ اولیٰ کی پانچویں شکل کے لحاظ سے زاویہ ر اور زاویہ ء دونوں برابر ہوں گے تو ایک مثلث کے دو زاویے قائمہ ہو گئے (اور یہ محال ہے تو لامحالہ ہ ر ، ہ ء دونوں ساقیں برابر نہیں ۔)

وان کان ہ ر اکبر من ہ ء کانت ء الموترۃ بالا کبر اکبر من ر القائمۃ الموترۃ بالاصغر بحکم ب ح من الاولی فاجتمع في مثلث قائمۃ ومنفرجۃ فلا جرم ان ہ ر اصغر من ہ ء۔

ایک صورت یہ بھی ہے کہ ہ ر کو ہ ء سے بڑا مانا جائے و مقالہ اولیٰ کی اٹھارھویں شکل سے لازم آئے گا کہ زاویہ ء جس کے وترہ ر کو ہم نے ہ ء سے بڑا مانا ہے، چھوٹے وتر والے زاویہ قائمہ یعنی ر سے بڑا ہو جائے ۔ اور زاویہ قائمہ سے جو زاویہ بڑا ہوگا وہ منفرجہ ہی ہو گا۔ تو لازم آئے گا کہ ایک مثلث میں زاویہ قائمہ اور زاویہ منفرجہ دونوں جمع ہو گئے اور یہ بھی محال ہے او ہ ر کے نصف قطر سے بڑے اور برابر ہونے کی صورتیں محال ہو گئیں، تو لامحالہ ہ ر ، ہ ء نصف قطر سے چھوٹا ہے اور ہم اسی کے مدعی تھے۔

fatawa rizvia Volume 28 Explanation and Proof of Number 3

[Diagram 1: A circle segment with an inscribed triangle AYB and another triangle AHB. A perpendicular line from vertex Y meets the base at Hamza.]

Arabic: The matter in the obtuse [angle] is clearer, whether it is isosceles like triangle A-Y-B, or scalene like triangle A-H-B. Because it falls within the arc, the perpendicular dropped from it onto the diameter, if it passes through the center like Y-Hamza (یء), it will be a part of the radius H-Hamza (حء), and if it does not pass through it, like H-To (ح ط). Urdu: In an obtuse angle, it is more obvious that this dropped line is smaller than the radius. The obtuse angle can be isosceles like triangle A-Y-B or scalene like triangle A-H-B because this angle will in any case be inside the arc. So, whichever perpendicular is dropped from this angle onto the diameter will either pass through the center like triangle A-Y-B, as line Y-Hamza, in which case it will certainly be a part of the radius i.e., line Y-H (and if it is in a scalene triangle like H-To, it will not pass through the center).

[Diagram 2: A circle segment with inscribed lines forming triangles with points H, Hamza, To, and Kaf.]

Arabic: We extend H to Hamza-Kaf (ک ء), such that H-Hamza is smaller than Hamza-Kaf, the radius, because it is the hypotenuse of a right angle larger than H-To, the hypotenuse of an acute angle, by the rule of 1:18 of the First [Book/Treatise]. And that is what we intended. The Fifth [Proposition]: Every line erected perpendicularly on half of an undefined line and extended... Urdu: Then we will take H towards Hamza-Kaf (and Hamza-Kaf is the radius), then H-Hamza will be smaller than Hamza-Kaf because Hamza-Kaf is the hypotenuse of a right angle which must be larger than H-To, which is the hypotenuse of an acute angle, according to Figure 18 of the First Treatise. And this is our aim. Fifth Introduction: Every line on whose midpoint a perpendicular is erected, and then of that line...

Page 314 of 684

फतावा रज्विया जिल्द २८ नंबर ३ की व्याख्या और प्रमाण

[चित्र १: एक वृत्त का खंड जिसमें एक समद्विबाहु त्रिभुज AYB और एक विषमबाहु त्रिभुज AHB अंकित हैं। शीर्ष Y से आधार पर एक लंब डाला गया है जो Hamza पर मिलता है।]

अरबी: अधिक कोण (obtuse angle) में यह मामला अधिक स्पष्ट है, चाहे वह समद्विबाहु त्रिभुज ا ب ى (A-Y-B) की तरह हो या विषमबाहु त्रिभुज ا ب ح (A-H-B) की तरह। क्योंकि यह चाप के भीतर स्थित होता है, व्यास पर इससे गिराया गया लंब, यदि केंद्र से होकर गुजरता है जैसे ء ى (Y-Hamza), तो वह त्रिज्या ء ح (H-Hamza) का एक हिस्सा होगा, और यदि वह केंद्र से नहीं गुजरता, जैसे ط ح (H-To)। उर्दू: अधिक कोण में, यह बात और भी स्पष्ट है कि यह गिराई गई रेखा त्रिज्या से छोटी होती है। अधिक कोण समद्विबाहु हो सकता है जैसे त्रिभुज ا ب ى। या विषमबाहु जैसे त्रिभुज ا ب ح, क्योंकि यह कोण हर स्थिति में चाप के भीतर होगा। इसलिए, इस कोण से व्यास पर जो भी लंब गिराया जाएगा, वह या तो त्रिभुज ا ب ى। की तरह केंद्र से होकर गुजरेगा जैसे रेखा ء ى, तो वह निश्चित रूप से त्रिज्या यानी रेखा ح ى (Y-H) का एक हिस्सा होगा (और यदि वह विषमबाहु त्रिभुज में होगा जैसे ط ح, तो वह केंद्र से होकर नहीं गुजरेगा)।

[चित्र २: एक वृत्त का खंड जिसमें बिंदुओं H, Hamza, To, और Kaf के साथ रेखाएं बनाकर त्रिभुज बनाए गए हैं।]

अरबी: हमने H को ء ک (Hamza-Kaf) तक बढ़ाया, जिससे ء ح (H-Hamza), त्रिज्या ء ک से छोटा है, क्योंकि यह समकोण का कर्ण है जो न्यून कोण के कर्ण ط ح से बड़ा है, प्रथम ग्रंथ के १८वें नियम के अनुसार। और यही हमारा उद्देश्य था। पांचवीं प्रस्तावना: प्रत्येक रेखा जो एक अनिश्चित रेखा के आधे भाग पर लंबवत खड़ी की जाए और बढ़ाई जाए... उर्दू: फिर हम ح (H) को ء ک (Hamza-Kaf) की ओर ले जाएंगे (और ء ک त्रिज्या है), तो ء ک, ء ح से छोटा होगा क्योंकि ء ک समकोण का कर्ण है जिसे ط ح (H-To) से बड़ा होना चाहिए जो न्यून कोण का कर्ण है, प्रथम ग्रंथ (मक़ाला-ए-अ़व्वल) के चित्र १८ के अनुसार। और यही हमारा उद्देश्य है। पांचवीं प्रस्तावना: प्रत्येक वह रेखा जिसके मध्य पर कोई लंब खड़ा किया जाए, और फिर उस रेखा के..

पृष्ठ ३१४/६८४

فتاویٰ رضویہ جلد ۲۸

نمبر ۳ کی توضیح اور ثبوت

[تصویر ۱: ایک دائرے کا قطعہ جس میں ایک مساوی الساقین مثلث ا ی ب اور ایک مختلف الساقین مثلث ا ح ب بنا ہوا ہے۔ راس ی سے قاعدہ پر ایک عمود حمزہ پر ملتا ہے۔]

والامر في المنفرجة اظهر سواء كانت متساوية الساقين مثل ا ی ب، او مختلفتها مثل ا ح ب لانها تقع داخل القوس فالعمود النازل منها على القطر ان مر بالمركز مثل ی ء كان جزءاً من نصف القطر ح ء وان لم يمر به مثل ح ط

زاویہ منفرجہ میں اس خطِ نازل کا نصف قطرہ سے چھوٹا ہونا زیادہ واضح ہے زاویہ منفرجہ متساوی الساقین جیسے مثلث ا ی ب یا مختلف الساقین جیسے مثلث ا ح ب کیونکہ یہ زاویہ بہر تقدیر قوس کے اندر ہوگا، تو اس زاویہ سے جو عمود بھی قطر پر نازل ہوگا یا تو مثلث ا ی ب کی طرح مرکز سے ہو کر گزرے گا جیسے خط ی ء تو وہ یقیناً نصف قطر یعنی خط ی ح کا جزء ہوگا (اور اگر زاویہ مختلف الساقین میں ہو گا جیسے ح ط کہ یہ مرکز سے ہو کر نہیں گزرتا)

[تصویر ۲: دائرے کے قطعہ میں نقاط ح، ء، ط اور ک کے ساتھ لائنیں مثلث بنا رہی ہیں۔]

اخرجناح الى ء ک كان ح ء الاصغر من ء ک نصف القطر لكونه وتر القائمة اكبر من ح ط وتر الحادة بحكم رط من الاولى وذلك ما اردناه۔ الخامسة: كل خط اقيم على نصف عمود غير محدد ودو اخرج

تو ہم ح کو ء ک کی طرف لے چلیں گے (اور ء ک نصف قطر ہے) تو ح ء ، ء ک سے چھوٹا ہوگا کیونکہ ء ک زاویہ قائمہ کا وتر ہے جس کو ح ط سے بڑا ہونا چاہیے جو ازاویہ حادہ کا وتر ہے

مقالہ اُولیٰ کی شکل ۱۸ کی رو سے۔ اور یہی ہمارا مدعا ہے۔ مقدمہ خامسہ: ہر وہ خط جس کے نصف پر کوئی عمود قائم کیا جائے، اور پھر اس خط کے

Fatawa Razawiyya - Volume 28

[Box 1] Arabic: From its two ends, if two lines are drawn making two angles whose sum is less than two right angles, then if the two angles are equal, the meeting point of the lines will be on the perpendicular itself. Otherwise, it will be outside of it. And in every case, it is possible for the angle at their meeting point to be a right angle, an acute angle, or an obtuse angle. Urdu: Draw two lines from the two ends such that they produce two angles on the first line whose sum is less than two right angles. In this case, if these two angles are equal, the meeting point of the lines will be on the perpendicular. If they are not equal, the meeting point of the two lines will be outside the perpendicular. In every case, there is a possibility that the angle at the meeting point of these two lines is right, acute, or obtuse.

(Explanation and Proof)

[Geometric Diagram with points A, B, C, D, E, F]

[Box 2] Arabic: Let AB be a line bisected at C, and let an infinite perpendicular CD be erected on it. Then from its two sides, draw lines AD and BD making equal angles A and B. Then they will meet at point D on the perpendicular. Otherwise, they would meet outside it, for example at E. We joined CE. Then in triangles ACE and BCE, the halves AC and BC are equal by assumption, and also AE and BE [are equal] by the fifth proposition of the first book due to the equality of angles A and B... Urdu: Suppose AB is such a line whose midpoint is C, and an infinite perpendicular CD is erected on it. Then, from both ends of this line, two lines AD and BD were drawn which produce two equal angles A and B above the first line. So, those two lines will meet at point D of the perpendicular. And if both angles are not equal, then inevitably these two lines will meet outside the perpendicular. For example, it was assumed they meet at point E. We joined E and C. Here, two triangles ACE and BCE were formed in which both halves of the assumed line AC and BC are equal by assumption. And since angle A and...

फ़तावा रिज़विया - जिल्द 28

[बॉक्स 1] अरबी: इसके दोनों सिरों से दो रेखाएँ जो उसके साथ दो कोण बनाती हैं जिनका योग दो समकोणों से कम है। यदि दोनों कोण बराबर हैं, तो दोनों रेखाओं का मिलन बिंदु उसी लंब पर होगा, अन्यथा बाहर होगा। और हर स्थिति में यह संभावना है कि उनके मिलन बिंदु का कोण समकोण, न्यूनकोण या अधिककोण हो। उर्दू: दोनों किनारों से ऐसी दो रेखाएँ खींचें जो पहली रेखा पर ऐसे दो कोण बनाएँ जिनका योग दो समकोणों से कम हो। और इस स्थिति में यदि ये दोनों कोण बराबर हों, तो रेखाओं का मिलन बिंदु लंब पर होगा। और यदि बराबर न हों, तो दोनों रेखाओं का मिलन बिंदु लंब से बाहर होगा। और हर स्थिति में इसकी संभावना है कि इन दोनों रेखाओं के मिलन का कोण समकोण, न्यूनकोण या अधिककोण हो।

(स्पष्टीकरण और प्रमाण)

[ज्यामितीय चित्र - बिंदु अ, ब, ह, द, ह, व]

[बॉक्स 2] अरबी: मान लीजिए कि AB एक रेखा है जो C पर आधी की गई है और उस पर एक असीमित लंब CD खड़ा किया गया है। फिर उसके दोनों किनारों से दो रेखाएँ AD और BD खींची गईं जो समान कोण A और B बनाती हैं। वे लंब के बिंदु D पर मिलेंगी, अन्यथा वे बाहर मिलेंगी, उदाहरण के लिए बिंदु E पर। हमने E और C को मिला दिया। तो दो त्रिभुजों ACE और BCE में, आधे भाग AC और BC कल्पना के अनुसार बराबर हैं, और इसी तरह AE और BE पहली (किताब) की पाँचवीं (प्रमेय) के अनुसार बराबर हैं क्योंकि कोण A और B बराबर हैं... उर्दू: मान लीजिए कि AB एक ऐसी रेखा है जिसका मध्य बिंदु C है और उस पर एक असीमित लंब CD खड़ा किया गया है। फिर इस रेखा के दोनों सिरों से दो रेखाएँ AD और BD ऐसी खींची गईं जो पहली रेखा के ऊपर दो बराबर कोण A और B बनाती हैं, तो वे दोनों रेखाएँ लंब के बिंदु D पर मिलेंगी। और यदि दोनों कोण बराबर न हों, तो अनिवार्य रूप से ये दोनों रेखाएँ लंब के बाहर मिलेंगी। उदाहरण के लिए, मान लिया गया कि वे बिंदु E पर मिली हुई हैं। हमने E और C को मिला दिया। यहाँ दो त्रिभुज ACE और BCE बने जिनमें कल्पित रेखा के दोनों आधे भाग AC और BC कल्पना के अनुसार बराबर हैं, और चूँकि कोण A और...

فتاوی رضویہ جلد ۲۸

[Box 1] من طرفیہ خطان یحدثان معہ زاویتین مجموعھما اصغر من قائمتین فان تساوت الزاویان فملتقی الخطین علی نفس العمود و الا فخارجہ و علی کل تحتمل زاویۃ ملتقاھما ان تکون قائمۃ او حادۃ او منفرجۃ۔ دونوں کناروں سے ایسے دو خطوط کھینچیں جو پہلے خط پر ایسے دو زاویے پیدا کریں جس کا مجموعہ دو قائمہ سے کم ہو۔ اور اس صورت میں یہ دونوں زاویے برابر ہوں تو خطین کا ملتقیٰ عمود پر ہوگا۔ اور برابر نہ ہوں تو دونوں خطوں کا ملتقیٰ عمود سے باہر ہوگا۔ اور ہر صورت میں اس کا احتمال ہے کہ ان دونوں خطوں کے ملتقیٰ کا زاویہ قائمہ یا حادہ یا منفرجہ ہو۔

(توضیح و ثبوت)

[Diagram]

[Box 2] فلیکن اب خطاً نصف علی ح و اقیم علیہ عمود ح ء غیر محدود فاخرج من جنبیہ خط ا ء ب ء محدثین زاویتی اب مساویتین فانھما یلتقیان علی نقطۃ ء من العمود و الا قیلتقیا خارجہ مثلا علی ہ وصلنا ہ ح ففی مثلثی ا ح ہ ب ح ہ نصفا ا ح ب ح متساویان بالفرض و کذا ا ہ ب ہ لخامسۃ الاولی لتساوی زاویتی اب مان لیجئے کہ اب ایسا خط ہے جس کا نصف نقطہ ح ہے اور اس پر ایک غیر محدود عمود ح ء قائم کیا گیا، پھر اس خط کے دونوں کناروں سے دو خط اء اور بء ایسے کھینچے گئے جو خط اول کے اوپر دو برابر زاویے اب پیدا کرتے ہیں، تو وہ دونوں خطوط عمود کے نقطہ ء پر ملیں گے۔ اور دونوں زاویے برابر نہ ہوں تو لامحالہ یہ دونوں خطوط عمود سے خارج ملیں گے۔ مثلاً مانا گیا وہ نقطہ ہ پر ملے ہوئے ہیں ہم نے ہ ح کو ملادیا تو یہاں دو مثلث ا ح ہ

اور ب ح ہ پیدا ہوئے جس میں خط مفروض کے دونوں نصف ا ح اور ب ح بالفرض برابر ہیں، اور چونکہ زاویہ ا اور...

Fatawa Razawiyya Volume 28

[Arabic Text]: Suppose 'h' is common. By the eighth [proposition] of the first [book], the angles 'a h e' and 'e h b' are equal. By the ruling that both are right angles, and 'a h a' was already a right angle, thus the whole equals the part. This is impossible.

[Urdu Text]: Angle 'b' is assumed equal, therefore by the fifth proposition of the first book, just as 'a h' and 'b h' are equal, similarly 'a e' and 'b e' will also be equal, and 'e h' is common in both triangles. So inevitably, due to the eighth proposition of the first book, angle 'a h e' and angle 'e h b' will be equal. And from the 18th proposition of the first book, it is proven that both combined make two right angles, meaning each angle will be a right angle, whereas 'a h a' is a right angle and 'a h e' has also become a right angle (which is its own part), and in this case, the part being equal to the whole becomes necessary, which is impossible.

[Arabic Text]: Let there emerge from its two sides 'a e' and 'b e' from two different angles. Their meeting point is outside the perpendicular at 'e', otherwise let them meet at 'a' on the perpendicular. Then in triangles 'a h a' and 'a h b', the halves 'a h' and 'h b' are equal, 'a h' is common, and the angles at 'h' are right angles. So by the fourth [proposition], angles 'a' and 'b' are equal, but we assumed them different. Thus the claim is proven, and that is what we desired.

[Urdu Text]: The explanation of the second case is that we draw two lines 'a e' and 'b e' from both ends of the assumed line making different angles above the line. So our claim is that the meeting point will be at point 'e' outside the perpendicular; otherwise, it would have to be accepted that both these lines meet at point 'a' of the perpendicular. And here in triangle 'a h a' and triangle 'a h b', both halves of the line 'a h' and 'h b' are equal. And 'a h' is common in both triangles and angle 'h' is a right angle in both triangles. Therefore, by the fourth proposition, angle 'a' and 'b' become equal, whereas we had assumed them both to be different, and this resulted from not accepting the claim contrary to the assumption. Thus, the claim was proven.

फतावा रज़विया जिल्द २८

[अरबी पाठ]: मान लें कि 'ह' साझा है। पहले [किताब] के आठवें [प्रस्ताव] के अनुसार, कोण 'अ ह ए' और 'ए ह ब' समान हैं। इस नियम के अनुसार कि दोनों समकोण हैं, और 'अ ह अ' पहले से ही एक समकोण था, इस प्रकार पूर्ण भाग के बराबर हो जाता है। यह असंभव है।

[उर्दू पाठ]: कोण 'ब' को बराबर माना गया है, इसलिए पहले अध्याय के पांचवें प्रस्ताव के अनुसार, जिस तरह 'अ ह' और 'ब ह' बराबर हैं, उसी तरह 'अ ए' और 'ब ए' भी बराबर होंगे, और 'ए ह' दोनों त्रिभुजों में साझा है। तो अनिवार्य रूप से, पहले अध्याय के आठवें प्रस्ताव के कारण, कोण 'अ ह ए' और कोण 'ए ह ब' बराबर होंगे। और पहले अध्याय के १८वें प्रस्ताव से सिद्ध होता है कि दोनों मिलकर दो समकोण बनाते हैं, जिसका अर्थ है कि प्रत्येक कोण समकोण होगा, जबकि 'अ ह अ' समकोण है और 'अ ह ए' भी समकोण हो गया है (जो इसका अपना हिस्सा है), और इस स्थिति में, पूर्ण के बराबर भाग होना आवश्यक हो जाता है, जो असंभव है।

[अरबी पाठ]: इसके दोनों पक्षों 'अ ए' और 'ब ए' से दो अलग-अलग कोणों से निकलने दें। उनका मिलन बिंदु लंब के बाहर 'ए' पर है, अन्यथा उन्हें लंब पर 'अ' पर मिलने दें। फिर त्रिभुजों 'अ ह अ' और 'अ ह ब' में, आधे 'अ ह' और 'ह ब' बराबर हैं, 'अ ह' साझा है, और 'ह' पर कोण समकोण हैं। तो चौथे [प्रस्ताव] के द्वारा, कोण 'अ' और 'ब' बराबर हैं, लेकिन हमने उन्हें अलग माना था। इस प्रकार दावा सिद्ध हो गया, और यही हम चाहते थे।

[उर्दू पाठ]: दूसरी स्थिति की व्याख्या यह है कि हम कल्पित रेखा के दोनों सिरों से दो रेखाएं'अ ए' और 'ब ए' खींचते हैं जो रेखा के ऊपर अलग-अलग कोण बनाती हैं। तो हमारा दावा है कि मिलन बिंदु लंब के बाहर बिंदु 'ए' पर होगा; अन्यथा, यह स्वीकार करना होगा कि ये दोनों रेखाएं लंब के बिंदु 'अ' पर मिलती हैं। और यहाँ त्रिभुज 'अ ह अ' और त्रिभुज 'अ ह ब' में, रेखा के दोनों आधे हिस्से 'अ ह' और 'ह ब' बराबर हैं। और 'अ ह' दोनों त्रिभुजों में साझा है और कोण 'ह' दोनों त्रिभुजों में समकोण है। इसलिए, चौथे प्रस्ताव के अनुसार, कोण 'अ' और 'ब' बराबर हो जाते हैं, जबकि हमने उन दोनों को अलग माना था, और यह दावे को स्वीकार न करने से उत्पन्न हुआ जो धारणा के विपरीत है। इस प्रकार, दावा सिद्ध हुआ।

पृष्ठ ३१६ / ६८४

بالفرض وہ ح مشترک فبثامنة الاولی تتساوی زاویتا ا ح ہ، ہ ح ب بفحکم بح منھا کانتا قائمتین وقد کانت ا ح ء قائمة فتساوی الکل والجزء ہف۔

زاویہ ب برابر فرض کیا گیا ہے اس لئے مقالہ اولٰی کی شکل خامس سے جس طرح ا ح اور ب ح برابر ہیں اسی طرح ا ہ اور ب ہ بھی برابر ہونگے، اور ہ ح دونوں مثلث میں مشترک ہے۔ تو لامحالہ مقالہ اولٰی کی شکل ثامن کی وجہ سے زاویہ ا ح ہ اور زاویہ ہ ح ب برابر ہونگے اور مقالہ اولے کی شکل ۱۸ سے ثابت ہے کہ دونوں مل کر دو قائمہ ہوں گے یعنی ہر زاویہ قائمہ ہوگا حالانکہ ا ح ء قائمہ ہے اور ا ح ہ بھی قائمہ ہو گیا (جو خود اس کا جزء ہے) اور اس صورت میں جزو کل مساوی ہونا لازم آتا ہے جو محال ہے۔

ولیخرج عن جنبیہ ا ہ ب ہ عن زایتین مختلفین فملتقی ہما خارج العمود علی ہ والافیلتقیا علی ء من العمود ففی مثلثی ا ح ء، ء ح ب نصف ا ح، ح ب متساویان و ء ح مشترک و زایتاح قائمتان فبالرابع تتساوی زاویتا ا ب و قد فرضنا مختفین ہف فالحکم ثابت وذلك ماارد ناہ۔

دوسری صورت کی توضیح یہ ہے کہ ہم خط مفروض کے دونوں کناروں سے ایسے دو خط ا ہ اور ب ہ کھینچتے ہیں خط کے اوپر مختلف زاویے بناتے ہیں، تو ہمارا دعوٰی یہ ہے کہ ملتقی عمود سے خارج نقطہ ہ پر ہوگا ورنہ یہ ماننا پڑے گا کہ یہ دونوں خط بھی عمود کے نقطہ ء پر ملے ہیں اور یہاں مثلث ا ح ء اور مثلث ء ح ب میں خط کے دونوں نصف ا ح اور ح ب برابر ہیں۔ اور ء ح دونوں مثلثوں میں مشترک اور زاویہ ح دونوں مثلث میں قائمہ، اس لئے بشکل رابع زاویہ ا ب برابر

ہوئے حالانکہ ہم نے ان دونوں کو مختلف فرض کیا تھا، اور یہ خلاف مفروض دعویٰ کہ ناماننے سے لازم آیا، تو دعویٰ ثابت ہوا۔

صفحہ ۳۱۶ از ۶۸۴

Fatawa Razawiyya - Volume 28

As for the possibility of the three types of angles at the junction in any case, it is evident. This is because the two angles formed there are acute. The explanation is that if the sum of the two angles formed by lines drawn from both ends and the first line is equal to a right angle (90 degrees), then the junction angle will be a right angle. If the sum of these angles is less than a right angle, the junction angle will be obtuse. And if the sum is greater than a right angle, the junction angle will be acute, whether the angles formed on the first line are equal to each other or not. All these points are proven from Figure 32 of the First Discourse.

Having understood this, and as we informed you in the first fragrant breeze regarding the compound meaning of "bayna yadayhi" (between/before his hands), it refers to the actual space enclosed by the two limbs when they are spread out, or the perceived space when they are lowered. Specifically, it refers to a straight line passing from the center of one shoulder to the center of the other shoulder. This specific meaning cannot be intended here, nor in the general usage of this term. Rather, "the two hands" here refers to the two directions aligned with them, i.e., two lines extending from the ends of the shoulders.

जहाँ तक हर स्थिति में जंक्शन पर तीन प्रकार के कोणों की संभावना की बात है, तो यह स्पष्ट है। ऐसा इसलिए है क्योंकि वहां बनने वाले दो कोण न्यूनकोण होते हैं। इसकी व्याख्या यह है कि यदि दोनों सिरों से खींची गई रेखाओं और पहली रेखा द्वारा बनाए गए दोनों कोणों का योग एक समकोण (90 डिग्री) के बराबर है, तो जंक्शन कोण एक समकोण होगा। यदि इन कोणों का योग समकोण से कम है, तो जंक्शन कोण अधिक कोण होगा। और यदि योग समकोण से अधिक है, तो जंक्शन कोण न्यूनकोण होगा, चाहे पहली रेखा पर बनने वाले कोण एक-दूसरे के बराबर हों या न हों। ये सभी बातें प्रथम निबंध के चित्र 32 से सिद्ध होती हैं।

उपरोक्त स्पष्टीकरणों को जानने के बाद और 'बैन यदैही' (उसके हाथों के बीच/सामने) शब्द के यौगिक अर्थ को फिर से ताजा करने के बाद (जैसा कि हमने इसी गंध की पहली सुगंध में समझाया है कि 'बैन यदैही' एक यौगिक शब्द है), इसका एक अर्थ यह है कि 'यदि दोनों हाथ सामने फैलाए जाएं तो वह स्थान जो दोनों हाथों के बीच घिरा होता है, और इसी तरह यदि पीछे फैलाए जाएं तो वह स्थान जो दोनों हाथों के बीच घिरा होता है'। और 'जब हाथ लटकाए जाएं तो दोनों कंधों के बीच की दूरी जिसे एक रेखा के माध्यम से दर्शाया जाता है'। यहाँ यह विशिष्ट अर्थ अभीष्ट नहीं हो सकता, और न ही इस शब्द के सामान्य प्रयोगों में। बल्कि, यहाँ 'दोनों हाथों' से तात्पर्य उनके संरेखित दो दिशाओं से है, यानी कंधों के दोनों छोरों से निकलने वाली दो रेखाएँ।

امّا احتمال الزوایا الثلث فی الملتقی علی کل تقدیر فظاھر لان الزاویتین الحادثتین منھما فحادۃ سواء کانت الزاویتان علی الخط الاول متساویتین او مختلفتین کل ذلك بلب من الاولی۔ تیسری صورت کہ دونوں قسم کے ملتقٰی پر تینوں ہی قسم کے زاویے کا احتمال ہے۔ اس کی توضیح یہ ہے کہ دونوں کناروں سے کھینچے خطوط اور خط اول سے پیدا ہونے والے دونوں زاویوں کا مجموعہ اگر قائمہ کے برابر ہے تو ملتقٰی زاویہ قائمہ ہوگا اور مجموعہ زاویہ اگر قائمہ سے چھوٹا ہے و ملتقٰی کا زاویہ منفرجہ ہوگا، اور اگر مجموعہ قائمہ سے بڑا ہے تو ملتقٰی کا زاویہ حادہ ہوگا خواہ خط اول پر پیدا ہونے والے زاویے باہم برابر ہوں یا نہ ہوں۔ یہ ساری باتیں مقالہ اولیٰ کی شکل ۳۲ سے ثابت ہیں۔

اذا عرفت ھذا واعلمناك فی النفحۃ الاولی العودیۃ ان معنی بین یدیہ التركیبی الفضاء المحقق المحصور بالجارحتین عند بسطھما اوالموھوم عند ارسالھما اعنی الخط النافذ علی الاستقامۃ من وسط احد کتفیك الی وسط الکتف الاخر ولایمکن ارادتہ ھنا وفی عامۃ استعمالات ھذا اللفظ بل ارید فیھا بالیدین الجھتان الواقعتان علی سمتھما ای تخرج من طرفی کتفیہ خطین مذکورہ بالا توضیحات کی معرفت اور لفظ بین یدہ کے معنی کو دوبارہ ذہن میں تازہ کرلینے کے بعد (لفظ بین یدہ کی وضاحت ہم اسی شمامہ کے نفحہ اولیٰ میں کر آئے ہیں کہ بین یدہ مرکب اضافی ہے۔ تو ایک معنی مضاف اور مضاف الیہ کے تفصیلی ترجمہ کے لحاظ سے ہوں گے "دونوں ہاتھ سامنے پھیلائیں تو وہ فضا جو دونوں ہاتھ کے درمیان محصور ہے۔ اور ایسے ہی پیچھے پھیلائیں تو پیچھے کی فضا کو جو دونوں ہاتھوں کے درمیان محصور ہے" اور "جب ہاتھ لٹکائیں تو دونوں مونڈھوں کے بیچ کی دوری جس کو ایک خط کے ذریعے

(Arabic Text) ...two vertical lines on that line connecting his two shoulders. These two lines are the two directions corresponding to the right and left of the person to whom the "two hands" are attributed, as we have previously presented from Al-Kashaf, Al-Madarik, and others. So everything that falls between these two lines, on the condition of the appropriate proximity to the thing, which varies greatly according to the situation, is "between his hands" (bayna yadayhi).

(Urdu Translation/Explanation) "It can be understood as a straight line assumed from the middle of one shoulder to the middle of the other shoulder. However, whether it be a matter of general usage of this term or the specific occasion of 'bayna yaday al-khateeb' (before the orator), generally the compound and detailed meanings of this term are not intended. Rather, other summary, customary, or linguistic meanings are intended where the individual meanings of the two words are not taken separately. Instead, the compound term is considered a single unit, and the entire compound has one summary meaning. Thus, consider the straight line we assumed between the two shoulders, and obviously it will be across the body's width. Imagine two vertical lines starting from its two ends and extending straight forward, perfectly parallel at the same distance. Whatever lies between these two lines will be called 'between his hands' (bayna yadayhi). We have already presented evidence for this subject from Al-Madarik and Al-Kashaf. The meaning of the following sentence from the above-mentioned passage of Al-Quhistani is now complete:

'The second call to prayer will be "between his hands", meaning between those two parallel directions which are to the right and left of the pulpit or the Imam and close to it.'

Here, Al-Quhistani's words 'close to it' (qareeban minhu) do not mean that the muezzin should be physically attached to the Imam or the pulpit, but rather..."

As we have informed you of its verification with nothing further to add. Here the full meaning of Al-Quhistani's words up to "close to it" is completed.

(अरबी पाठ) ...कंधों को जोड़ने वाली उस रेखा पर दो लंबवत रेखाएं। ये दो रेखाएं उस व्यक्ति के दाएं और बाएं के अनुरूप दो दिशाएं हैं जिसे 'दो हाथ' का श्रेय दिया जाता है, जैसा कि हमने पहले अल-कशाफ, अल-मदारिक और अन्य से प्रस्तुत किया है। इसलिए इन दो रेखाओं के बीच आने वाली हर चीज़, वस्तु की उचित निकटता की शर्त पर, जो स्थिति के अनुसार बहुत भिन्न होती है, उसके'सामने' (बैना यदैहि) है।

(उर्दू अनुवाद/व्याख्या) "इसे एक कंधे के मध्य से दूसरे कंधे के मध्य तक मानी गई एक सीधी रेखा के रूप में समझा जा सकता है। लेकिन, चाहे इस शब्द के सामान्य उपयोग का मामला हो या 'बैना यदै अल-खतीब' (वक्ता के सामने) का विशिष्ट अवसर हो, आम तौर पर इस शब्द के यौगिक विस्तृत अर्थ अभिप्रेत नहीं होते हैं। बल्कि, अन्य संक्षिप्त, पारंपरिक या भाषाई अर्थ अभिप्रेत होते हैं जहाँ दोनों शब्दों के अलग-अलग अर्थ नहीं लिए जाते। इसके बजाय, यौगिक शब्द को एक इकाई माना जाता है और पूरे यौगिक का एक ही संक्षिप्त अर्थ होता है। इस प्रकार, उन दो कंधों के बीच हमने जो सीधी रेखा मानी थी, उसे समझें, और ज़ाहिर है कि वह शरीर की चौड़ाई में ही होगी। उसके दोनों सिरों पर सामने की ओर दो लंबवत रेखाओं की कल्पना करें जो उसी दूरी पर बिल्कुल समानांतर सामने की ओर जाएँ। इन दोनों रेखाओं के बीच जो कुछ भी है उसे 'बैना यदैहि' कहा जाएगा। इस विषय पर हम अल-मदारिक और अल-कशाफ से प्रमाण भी प्रस्तुत कर चुके हैं। अल-कुहिस्तानी के उपरोक्त गद्यांश के निम्नलिखित वाक्य का अर्थ अब पूरा हो गया है:

'दूसरी अज़ान "बैना यदैहि" होगी, यानी उन दो समानांतर दिशाओं के बीच जो मिम्बर या इमाम के दाएं और बाएं हैं और उसके करीब हैं।'

यहाँ अल-कुहिस्तानी के शब्द 'उसके करीब' (करीबन मिन्हु) का यह अर्थ नहीं है कि मुअज़्ज़िन इमाम या मिम्बर से सटा हुआ हो, बल्कि..."

जैसा कि हमने आपको इसके सत्यापन के बारे में सूचित किया है, जिसमें और कुछ जोड़ने की आवश्यकता नहीं है। यहाँ 'उसके करीब' तक अल-कुहिस्तानी के शब्दों का पूर्ण अर्थ पूरा होता है।

पृष्ठ 318 का 684

عمودین علی ذالك الخط الواصل بین کتفیه فهذان الخطان هما الجهتان المسامتان لیمین من اضیف الیه الیدان و شماله کما قدمنا ثمه عن الکشاف والمدارك و غیرهما فکل ما وقع بین هذین الخطین بشرط القرب اللائق بالشیئ المتفاوت تفاوتا شدیدا بحسب المقام فهو بین یدیه -

" سمجھا جاسکتا ہے جو ایک مونڈھے کے وسط سے دوسرے مونڈھے کے وسط تک سیدھا فرض کیا جائے لیکن اس لفظ کے عام استعمال کا معاملہ ہو یا خاص بین یدی الخطیب کا موقع ہو عام طور سے اس لفظ کے معنی ترکیبی تفصیلی مراد نہیں ہوتے بلکہ دوسرے معنی اجمالی عرفی یا لغوی مراد ہوتے ہیں جس میں دونوں لفظ کے علیحدہ علیحدہ معنی مراد نہیں ہوتے بلکہ مرکب لفظ کو اکائی مان کر پورے مرکب کے ایک ہی اجمالی معنی کو یوں سمجھئے دونوں مونڈھوں کے درمیان جو سیدھا خط ہم نے فرض کیا تھا اور ظاہر ہے کہ وہ جسم کے عرض میں ہی ہوگا، اس کے دونوں کناروں پر دو عمودی خطوط کو سامنے فرض کیا جائے جو اسی فاصلے پر بالکل متوازی سامنے چلے جائیں ان دونوں خطوں کے درمیان جو بھی ہے اسی کو بین یدیہ کہا جائے گا۔ اس مضمون پر مدارک اور کشاف کی شہادت بھی پیش کر چکے ہیں قہستانی کی مندرجہ بالا عبارت کے حسب ذیل جملہ کا مطلب مکمل ہو گیا۔

"دوسری اذان بین یدیہ ہو گی یعنی ان دونوں متوازی جہتوں کے درمیان جو منبر یا امام کے دائیں بائیں اور اس سے قریب ہو۔"

یہاں قہستانی کے لفظ قریباً منہ کے یہ معنی نہیں کہ مؤذن امام یا منبر کے متصل ہو بلکہ"

كما افدناك تحقيقه بمالامزيد على الى هنا اتم معنى كلام القهستاني الى قوله قريباً منہ۔

Fatawa Ridawiyya, Volume 28

Such proximity is intended which is appropriate for the place of use. And here, since Adhan is absolutely prohibited inside the mosque, the meaning of 'near' here will inevitably be outside the mosque but within the mosque's boundaries. In previous pages, we have shed full light on the word 'near'.

[Arabic Text Block]: Then, if you bisect the line connecting the two shoulders—which we call the scapular line—and erect a third perpendicular upon it, and we call it the 'perpendicular' (al-amud), it and whatever falls upon it is the middle of the two mentioned directions between them, without movement (bila tahrik). Whatever is between them, biased away from the perpendicular, is their middle with stillness (bi-al-sukoon). So 'middle with stillness' includes when the Adhan is called in a right, acute, or obtuse angle resulting from two lines emerging from these two directions (1). Now the Sheikh intends to inform that it is not a condition for something being 'in front of you' that it falls on the perpendicular line. Rather, it is sufficient that it be between the lines of the direction wherever it is. That is why he said 'and their middle with stillness', which is conjoined to 'near'.

[Urdu Text Block]: Now, if we assume a line between the two shoulders, which we named the 'scapular line' (khat-e-katfi), and draw a third perpendicular line exactly in its middle, then this perpendicular line will also be exactly in the middle of both parallel lines, which linguists call 'wasat bi-al-tahreek' (middle with movement). And the width between these two parallel lines is called 'wasat bi-al-sukoon' (middle with stillness). The remaining text of Allama Qahstani is as follows: "The second Adhan will be in the middle (wasat bi-al-sukoon) of both directions, so it will include all those situations when the Muazzin stands in a right angle, acute, or obtuse angle. All these angles will be formed at the point of intersection of these two lines emerging from these two directions."

This phrase means that the Muazzin standing in front of the Khatib does not mean it is necessary for the Muazzin to stand exactly on the perpendicular middle line. Rather, standing even slightly away from the middle perpendicular within the space between the parallel lines emerging from both ends of the scapular line is also [sufficient]...

1. Jami' al-Rumuz by al-Qahstani, Book of Prayer, Section on Friday Prayer, Maktaba Islamiyya, Gunbad Qamus, Iran, 1/268.

फ़तावा रिज़विया, खंड 28

ऐसी निकटता अभिप्रेत है जो उपयोग के स्थान के लिए उपयुक्त हो। और यहाँ, चूँकि मस्जिद के अंदर अज़ान पूरी तरह से प्रतिबंधित है, यहाँ 'निकट' का अर्थ अनिवार्य रूप से मस्जिद के बाहर लेकिन मस्जिद की सीमाओं के भीतर होगा। पिछले पृष्ठों में, हमने 'निकट' शब्द पर भरपूर प्रकाश डाला है।

[अरबी पाठ ब्लॉक]: फिर, यदि आप दोनों कंधों को जोड़ने वाली रेखा को विभाजित करते हैं - जिसे हम स्केपुलर रेखा कहते हैं - और उस पर एक तीसरा लंब खड़ा करते हैं, और हम इसे 'लंब' (अल-अमुद) कहते हैं, तो यह और जो कुछ भी इस पर पड़ता है वह बिना हलचल के(बिला तहरीक) उनके बीच उल्लिखित दो दिशाओं का मध्य है। जो कुछ उनके बीच है, लंब से हटकर, वह स्थिरता के साथ उनका मध्य (बि-अल-सुकून) है। इसलिए 'स्थिरता के साथ मध्य' में वह स्थिति शामिल है जब अज़ान एक समकोण, न्यून, या अधिक कोण में दी जाती है जो इन दो दिशाओं से निकलने वाली दो रेखाओं से उत्पन्न होती है (1)। अब शेख सूचित करना चाहते हैं कि किसी चीज़ के'आपके सामने' होने के लिए यह शर्त नहीं है कि वह लंब रेखा पर ही हो। बल्कि, यह पर्याप्त है कि वह दिशा की रेखाओं के बीच हो जहाँ भी वह हो। इसीलिए उन्होंने कहा 'और स्थिरता के साथ उनका मध्य', जो 'निकट' से जुड़ा हुआ है।

[उर्दू पाठ ब्लॉक]: अब, यदि हम दोनों कंधों के बीच एक रेखा मान लें, जिसे हमने 'खत-ए-कतफी' (स्केपुलर रेखा) नाम दिया है, और इसके ठीक मध्य में एक तीसरी लंब रेखा खींचें, तो यह लंब रेखा दोनों समानांतर रेखाओं के भी ठीक मध्य में होगी, जिसे भाषाविद 'वस्त बि-अल-तहरीक' (मध्य में हलचल के साथ) कहते हैं। और इन दोनों समानांतर रेखाओं के बीच की चौड़ाई को 'वस्त बि-अल-सुकून' (मध्य में ठहराव के साथ) कहा जाता है। अल्लामा कहस्तानी का शेष पाठ इस प्रकार है: "दूसरी अज़ान दोनों दिशाओं के मध्य (वस्त बि-अल-सुकून) में होगी, इसलिए इसमें वे सभी स्थितियाँ शामिल होंगी जब मुअज़्ज़िन समकोण, न्यून या अधिक कोण में खड़ा हो। ये सभी कोण इन दोनों दिशाओं से निकलने वाली इन दो रेखाओं के मिलन बिंदु पर बनेंगे।"

इस वाक्यांश का अर्थ यह है कि मुअज़्ज़िन का खतीब के सामने खड़े होने का मतलब यह नहीं है कि मुअज़्ज़िन का लंबवत मध्य रेखा पर खड़ा होना आवश्यक है। बल्कि, स्केपुलर रेखा के दोनों सिरों से

निकलने वाली समानांतर रेखाओं के बीच की जगह में मध्य लंब से इधर-उधर हटकर खड़ा होना भी [पर्याप्त है]...

1. जामि अल-रुमूज़ अल-कहस्तानी, किताब अल-सलात, जुमा की नमाज़ का खंड, मकतबा इस्लामिया, गुंबद कामूस, ईरान, 1/268।

पृष्ठ 319 का 684

ایسا قریب مراد ہے جو محل استعمال کے مناسب ہے اور یہاں جب مسجد کے اندر مطلقاً اذان منع ہے تو لامحالہ یہاں قریب کا مطلب مسجد سے باہر مسجد کی حدود کے اندر ہو گا۔ گزشتہ اوراق میں لفظ قریب پر بھی ہم بھر پور روشنی ڈال چکے ہیں۔

[عربی متن]: ثم اذا نصفت الخط الواصل بین الکتفین ونسمیه الخط الکتفی واقمت علیه عموداً ثالثاً واياه نسمی العمود کان هو ومایقع علیه وسط الجهتین المذکورتین بینهما بلا تحریك وماکان بینهما منحازاً عن العمود فهو وسطهما بالسکون ووسطهما بالسکون فیشمل ما اذا اذن فی زاویة قائمة او حادة منفرجة حادثة من خطین خارجین من هاتین الجهتین 1 ۔ فالأن یرید الشیخ یفید ان لیس شرط کون الشیئ بین یدیك وقوعه علی العمود بل یکفی کونه بین خطی الجهة اینما کان فلاذا قال ووسطهما بالسکون وهو عطف علی قریباً

[اردو متن]: اب ہم اس خط کو جو ہم نے دونوں مونڈھوں کے درمیان فرض کیا تھا اور جس کا نام ہم نے خط کتفی رکھا تھا اس کے ٹھیک بیچ میں ایک تیسرا عمود فرض کریں، تو یہ عمود دونوں متوازی خطوں کے بھی ٹھیک بیچ میں ہو گا جس کو اہل لغت وسط بالتحریک کہتے ہیں۔ اور ان دونوں متوازی خطوں کے درمیان جو کشادگی ہوگی اس کو وسط بالسکون کہا جاتا ہے۔ علامہ قہستانی کی بقیہ عبارت مندرجہ ذیل ہے: "اذان ثانی دونوں جہتوں کے وسط بالسکون میں ہوگی تو یہ ان سب صورتوں کو شامل ہوگی جب مؤذن زاویہ قائمہ اور حادہ یا منفرجہ میں کھڑا ہو۔ یہ سب زاویے ان دونوں خطوں کے نکتہ ایصال پر پیدا ہوں گے جوان دونوں جہتوں سے نکل رہے ہیں۔

اس عبارت کا مطلب یہ ہے کہ مؤذن کے خطیب کے سامنے کھڑے ہونے کا مطلب یہ نہیں کہ مؤذن کا عمود یعنی خط وسط پر کھڑا ہونا ضروری ہے بلکہ خط کتفی کے دونوں کناروں سے نکلنے والے خطوط متوازیہ کے درمیان کشادگی میں عمود وسط سے ادھر ادھر ہٹ کر کھڑا ہونا بھی [کافی ہے]...

1 جامع الرموز للقہستانی کتاب الصلوۃ فصل صلوۃ الجمعۃ مکتبہ اسلامیہ گنبد قاموس ایران ۲۶۸/۱

Fatawa Rizvia Volume 28

...from him because it is near him or between the two directions, as interpreted. Then he branched out from it the permissibility of the Muadhin standing in a right, acute, or obtuse angle. The explanation is that it is impossible to make the shoulder line the hypotenuse of a right or obtuse angle in which he stands, i.e., between his two legs, because the distance between a person's shoulders is about an arm's length (dhira). If the hypotenuse of a non-acute angle is made, the distance between it and the shoulder would be a span (shibr) or less, according to the fourth rule. A person's step is more than a span. Therefore, scholars of astronomy and measurement consider it two-thirds of a cubit (dhira) by foot, where they say that at the elevation of the observer from the surface of the earth by so many feet, the horizon dips by so many minutes, as we mentioned its rule and its branches.

It is sufficient, as is evident from Sheikh Quhistani's statement 'Wasathuma' with a sukun. Now, if you wish, consider the conjunction of 'Wasathuma' with 'Qariban minhu', as the words 'Wasathuma' and 'Qariban minhu' are close to each other, or consider it an explanatory conjunction with 'bayn al-jihatayn'; in every way, the meaning is correct. Quhistani wants to explain standing between the free arms of this central perpendicular and parallel lines in mathematical language, that whether the Muadhin stands at a right angle, an acute angle, or an obtuse angle, standing in any way will be called 'between the hands of the Khatib' (in front of the Khatib). The question is that these angles, between whose legs the Muadhin can stand and give the adhan inside the mosque, such that the assumed shoulder line is considered the hypotenuse of these triangles, and the two lines coming out from its two ends that meet on the central perpendicular, at their point of connection, the obtuse and right angles produced above and below are the place for the Muadhin to stand, then this is impossible. Because the total shoulder line will be one arm's length. And its half will be one span. So, there will be room for one span or even less between the angle and the hypotenuse. As we have proven in the fourth introduction, and the length of a man's step is more than one span, as per the scholars of measurement.

फतावा रिज़विया जिल्द 28

...क्योंकि वह उसके करीब है या दोनों दिशाओं के बीच, जैसा कि व्याख्या की गई है। फिर उससे उन्होंने मुअज़्ज़िन के समकोण, न्यूनकोण या अधिककोण में खड़े होने की अनुमति की शाखा निकाली। इसका स्पष्टीकरण यह है कि कंधे की रेखा को समकोण या अधिककोण का कर्ण बनाना असंभव है जिसमें वह खड़ा होता है, यानी उसके दोनों पैरों के बीच, क्योंकि व्यक्ति के कंधों के बीच की दूरी लगभग एक हाथ (धरा) होती है। यदि गैर-न्यूनकोण का कर्ण बनाया जाए, तो उसके और कंधे के बीच की दूरी चौथी नियम के अनुसार एक बिलास्त (शिब्र) या उससे कम होगी। एक व्यक्ति का कदम एक बिलास्त से अधिक होता है। इसलिए, खगोल विज्ञान और माप के विद्वान इसे पैर से दो-तिहाई हाथ (धरा) मानते हैं, जहाँ वे कहते हैं कि पृथ्वी की सतह से प्रेक्षक की ऊंचाई के इतने फीट होने पर, क्षितिज इतने मिनट नीचे झुक जाता है, जैसा कि हमने इसके नियम और इसकी शाखाओं का उल्लेख किया है।

यह पर्याप्त है, जैसा कि शेख कुहिस्तानी के कथन 'वसथुमा' से सुकुन के साथ स्पष्ट है। अब, यदि आप चाहें, तो 'वसथुमा' का संबंध 'क़रीबन मिन्हु' से मानें, क्योंकि 'वसथुमा' और 'क़रीबन मिन्हु' शब्द एक-दूसरे के करीब हैं, या इसे 'बैन अल-जिहत्तैन' के साथ व्याख्यात्मक संबंध मानें; हर तरह से अर्थ सही है। कुहिस्तानी इस केंद्रीय लंबवत और समानांतर रेखाओं की स्वतंत्र भुजाओं के बीच खड़े होने को गणितीय भाषा में समझाना चाहते हैं, कि मुअज़्ज़िन चाहे समकोण पर खड़ा हो, चाहे न्यूनकोण पर, और चाहे अधिककोण पर, किसी भी तरह खड़े होने को 'ख़तीब के सामने' (बैन यदय अल-ख़तीब) कहा जाएगा। सवाल यह है कि ये कोण, जिनकी भुजाओं के बीच मुअज़्ज़िन मस्जिद के अंदर खड़ा होकर अज़ान दे सकता है, इस तरह कि कल्पित कंधे की रेखा को इन त्रिभुजों का कर्ण माना जाए, और उसके दोनों सिरों से निकलने वाली दो रेखाएँ जो केंद्रीय लंब पर मिलती हैं, उनके मिलन बिंदु पर ऊपर-नीचे जो अधिककोण और समकोण बनते हैं, वही मुअज़्ज़िन के खड़े होने का स्थान हो, तो यह असंभव है। क्योंकि कंधे की कुल रेखा एक हाथ लंबी होगी। और उसका आधा एक बिलास्त होगा, तो कोण और कर्ण के बीच एक बिलास्त या उससे भी कम की गुंजाइश होगी। जैसा कि हमने चौथी प्रस्तावना में सिद्ध किया है, और आदमी के कदम की लंबाई एक बिलास्त से अधिक होती है, जैसा कि माप के विद्वानों के अनुसार है।

पृष्ठ 320 का 684

منہ کیونکہ وہ اس کے قریب ہے یا دونوں سمتوں کے درمیان، جیسا کہ اس کی تفسیر کی گئی۔ پھر اس سے موذن کے زاویہ قائمہ یا حادہ یا منفرجہ میں کھڑے ہونے کے جواز کی فرع نکالی۔ اور اس کا بیان یہ ہے کہ خط کتفی (کندھوں کی لکیر) کو زاویہ قائمہ یا منفرجہ کا وتر بنانا ناممکن ہے جس میں وہ کھڑا ہو یعنی موذن کے دونوں قدموں کے درمیان، اس لیے کہ انسان کے دونوں کندھوں کا درمیانی فاصلہ تقریباً ایک ہاتھ ہوتا ہے۔ پس اگر غیر حادہ زاویہ کا وتر بنایا جائے تو اس کے اور کندھے کے درمیان کا فاصلہ چوتھے قاعدے کے حکم سے ایک بالشت یا اس سے کم ہو گا اور انسان کا قدم ایک بالشت سے زیادہ ہوتا ہے۔ اسی لیے اہل ہیئت اور اہل مساحت پیر کے ساتھ دو تہائی ہاتھ کا اعتبار کرتے ہیں جہاں وہ کہتے ہیں کہ سطح زمین سے ناظر کی بلندی اتنے قدم ہو تو افق اتنے منٹ جھک جاتا ہے جیسا کہ ہم نے اس کا ضابطہ اور تفریحات ذکر کیں۔

کافی ہے، جیسا کہ شیخ قہستانی کے قول وسطھما بالسکون سے ظاہر ہے۔ اب جی چاہے وسطھما کا عطف قریبا منہ پر مانو کہ لفظ وسطھما اور قریبا منہ پاس پاس ہی ہیں یا بین الجھتین پر عطف تفسیری مانو، ہر طرح معنی درست ہے۔ اسی عمود وسط کے آزاد بازو اور خطین متوازین کے درمیان کھڑے ہونے کو قہستانی ریاضی کی زبان میں سمجھانا چاہتے ہیں کہ مؤذن چاہے زاویہ قائمہ پر کھڑا ہو چاہے زاویہ حادہ پر اور چاہے منفرجہ پر، ہر طرح کھڑے ہونے کو بین یدی الخطیب کہا جائے گا۔ سوال یہ ہے کہ یہ زاویے جن کی ساقوں کے درمیان مؤذن کھڑے ہو کر اذان دے سکتا ہے مسجد کے اندر اس طرح کہ مفروضہ خط کتفی کو ان مثلثوں کا وتر مانا جائے اور اس کے دونوں کناروں سے نکل کر جو دو خط عمود وسط پر ملتے ہیں انہیں کہ نکتہ اتصال پر تلے اوپر جو زاویہ منفرجہ اور قائمہ پیدا ہوتے ہیں وہی مؤذن کے کھڑے ہونے کا مقام ہو تو یہ

ناممکن ہے، کیونکہ خط کتفی کل ایک ہاتھ لمبا ہو گا۔ اور اس کا نصف ایک بالشت ہوگا، تو زاویہ اور وتر کے درمیان ایک بالشت یا اس سے بھی کم کی گنجائش ہو گی۔ جیسا کہ ہم مقدمہ رابعہ میں ثابت کر آئے ہیں، اور آدمی کے قدم کی لمبائی ایک بالشت سے زیادہ ہوتی ہے، جیسا کہ اہل مساحت

Fatawa Rizwia Volume 28

[Arabic Quote]: "Al-Nafisa Al-Muhtaja Ilaiha fi Ilm Al-Awqat fi Tahrir Atna Al-Tawfiq; therefore, the two newly created lines did not exit the angle of the Muadhin's position by their intersection and their relation to the two lines of the position from the right and left of the Imam, but rather from a place from which there is an extension of the two lines of these two, and that is his saying 'exiting from these two sides'."

And the astronomers' (Ahl-e-Hay'at) saying is that one foot is two-thirds of a cubit (zira'), where they say that the height of the observer from the ground is so many feet, or they say that it is so many feet and so many minutes high from the horizon line. We have already well explained the rules and branches of these issues in our works on the art of timekeeping (Ilm al-Tawqit). So when the Muadhin's foot is more than a span (balisht), and the distance in the chord of the angle is a span or even less, then how will the Muadhin stand there? In that place, the Khatib (preacher) himself will be sitting, and there is also space to the right and left of the Imam. From the lines coming out of these two parallel lines, no such angle can emerge on which the Muadhin can stand (which we name the 'line of position'). Therefore, inevitably, moving forward from the serrated line (khatt-e-kangi), somewhere within the parallel lines of both sides, the base of this triangle must be accepted within whose angles the Muadhin stands. This is also hinted at by the saying of Al-Qahistani where he says: "A right, acute, or obtuse angle created from these two lines that emerge from the right and north side of the Imam."

These two lines on both sides are unlimited. Their limitation will be according to the requirements of the place and situation, which we have proven with overwhelming arguments and clear texts that they are outside the mosque.

[Arabic Quote]: "And they, as you see, are unlimited, and the limitation only comes from the necessity of the place, and it is there as we have established with overwhelming arguments and clear texts."

---

1 Jami' al-Rumuz by Al-Qahistani, Book of Prayer, Chapter on Friday Prayer, Islamic Library, Gonbad-e Qabus, Iran 1/267.

फतवा रज़विया जिल्द 28

[अरबी उद्धरण]: "अल-नफीसा अल-मुहताजा इलैहा फ़ी इल्म अल-अवकात फ़ी तहरीर अत्रा अल-तौफीक; इसलिए, दो नवनिर्मित रेखाएँ मुअज़्ज़िन के स्थान के कोण से उनके मिलन और इमाम के दाएं और बाएं से स्थान की दो रेखाओं के साथ उनके संबंध से बाहर नहीं निकलीं, बल्कि उस स्थान से जहाँ इन दोनों की रेखाओं का विस्तार है, और वही उनका कहना है 'इन दोनों दिशाओं से बाहर निकलना'1।"

और खगोलविदों (अहले-हैअत) का कहना है कि एक कदम एक हाथ (ज़िरा) का दो-तिहाई होता है, जहाँ वे कहते हैं कि ज़मीन से प्रेक्षक की ऊँचाई इतने कदम है, या वे कहते हैं कि वह क्षितिज रेखा से इतने कदम और इतने मिनट ऊँची है। हम इन मसलों के नियमों और शाखाओं को अपनी समय-निर्धारण (इल्म अल-तौक़ीत) की कृतियों में भली-भांति वर्णित कर चुके हैं। तो जब मुअज़्ज़िन का पैर एक बालिश्त से ज़्यादा होता है और कोण के वत्र (जीवा) में दूरी एक बालिश्त बल्कि उससे भी कम है, तो वहाँ मुअज़्ज़िन कैसे खड़ा होगा? उस स्थान पर तो ख़तीब ही बैठा होगा और वहाँ इमाम के दाएं और बाएं भी। इन दोनों समानांतर रेखाओं से निकलने वाली रेखाओं से कोई ऐसा कोण नहीं निकल सकता जिस पर मुअज़्ज़िन खड़ा हो सके(जिसे हम 'मकाम की रेखा' का नाम देते हैं)। तो ला-मुहाला (अनिवार्यत) कंगी की रेखा से आगे बढ़कर दोनों पक्षों की समानांतर रेखाओं में कहीं इस त्रिकोण के आधार को स्वीकार करना पड़ेगा जिसके कोणों के अंदर मुअज़्ज़िन खड़ा हो। इसी की ओर कहस्तानी के इस कथन से भी इशारा मिलता है जहाँ वे फरमाते हैं: "समकोण, न्यूनकोण या अधिककोण जो इन दोनों रेखाओं से उत्पन्न होते हैं जो इमाम के दाएं और उत्तर दिशा से निकली हैं।"

दोनों तरफ की ये दोनों रेखाएं तो असीमित हैं। उनकी सीमा तो स्थान और स्थिति की मांग के अनुसार होगी, जिसे हम ठोस प्रमाणों और स्पष्ट उल्लेखों से सिद्ध कर आए हैं कि वे मस्जिद से बाहर हैं।

[अरबी उद्धरण]: "और वे, जैसा कि आप देखते हैं, असीमित हैं, और सीमा केवल स्थान की आवश्यकता से आती है, और वह वहां है जैसा कि हमने ठोस प्रमाणों और स्पष्ट उल्लेखों के साथ स्थापित किया है।"

---

1 जामे अल-रुमूज़ लिल-कहस्तानी, किताब-उस-सलात, फ़स्ल सलात-उल-जुमुआ, मकतबा इस्लामिया गुम्बद-ए-क़ामूस ईरान 1/267.

النفيسة المحتاجة اليها فی علم الاوقات في تحرير اتنا التوفيق فلذا لم يخرج الخطين المحدثين زاوية مقام المؤذن بالتفائهما ونسبيهما خطی المقام عن يمين الامام و شماله بل عن موضع مامن امتداد خطی الهاتين وذلك قوله خارجين من هاتين الجهتين 1 ۔

اور اہل ہیئت کا قول ہے کہ ایک قدم ذراع کا دو ثلث ہوتا ہے، جہاں وہ کہتے ہیں کہ زمین سے ناظر کی بلندی اتنے قدم پر ہو، یا وہ کہتے ہیں کہ خط افق سے اتنا قدم اور اتنا دقیقہ بلند ہو۔ ان مسائل کے ضابطے اور تفریعیں بھی ہم اپنی فن توقیت کی تصانیف میں بخوبی بیان کرچکے ہیں۔ تو جب مؤذن کا قدم ایک بالشت سے زائد ہوتا ہے اور وتر زاویہ میں بالشت بلکہ اس سے بھی کم کا فاصلہ ہے، تو وہاں مؤذن کیسے کھڑا ہوگا، اس جگہ پر تو خطیب ہی بیٹھا ہوگا اور وہاں امام کے دائیں بائیں بھی۔ ان دونوں خطوط متوازیہ سے نکلنے والے خطوط سے کوئی ایسا زاویہ نہیں نکل سکتا جس پر مؤذن کھڑا ہو (جس کا نام ہم خط مقام رکھ لیتے ہیں) تو لا محالہ خط کنگی سے آگے بڑھ کر طرفین کے خطوط متوازیہ میں کہیں اس مثلث کا قاعدہ تسلیم کرنا پڑے گا جس کے زاویوں کے اندر مؤذن کھڑا ہو۔ اسی کا اشارہ قہستانی کے اس قول سے بھی ہوتا ہے کہ وہ فرماتے ہیں:

"زاویہ قائمہ حادہ یا منفرجہ جو ان دونوں خطوط سے پیدا ہوتے ہیں جو امام کی جانب یمین اور شمال سے نکلے ہیں۔"

दोनों तरफ کے یہ دونوں خطوط تو غیر محدود ہیں۔ ان کی تحدید تو محل و مقام کے تقاضے کے موافق ہوگی، جسے ہم دلائل قاہرہ و نصوص باہرہ سے ثابت کر آئے ہیں کہ وہ مسجد سے خارج مسجد کے

وهما كما ترى غير محدودتين وانما ياتى التحديد من قبل قضية المحل وهى هناكما يبنا بد لائل قاهرة ونصوص باهرة

---

1 جامع الرموز للقهستانى كتاب الصلوة فصل صلوة الجمعة مكتبہ اسلاميہ گنبد قاموس ايران ١ / ٢۶٧

Fatawa Razawiya Volume 28

[Top Left Box - Arabic] Being outside the mosque within its boundaries and courtyard, the position of the muezzin is determined as the hypotenuse of an angle according to the decree of the noble jurists and the Sunnah of the Prophet, the master of mankind (peace and blessings be upon him and his family). The diagram would be as follows:

[Top Right Box - Urdu] It will be within the boundaries and the outer courtyard. Thus, it is known that the hypotenuse of the angle for the muezzin's position, according to the statement of the jurists and the Sunnah of the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him), will be the final boundary of the mosque. Its shape will be like this:

[Diagram Labels] - Line of the forehead aligned to the right of the Imam - Middle perpendicular line shifted - Line of the forehead aligned to the left of the Imam - Boundaries of the mosque and its courtyard - Middle along the perpendicular

[Bottom Left Box - Arabic] Now, let the shoulder line be AB, and let AE and BH be the two directional lines. Let line JT be the perpendicular, and HR be the boundary of the mosque and its courtyard. From points H and R, let lines HK and RK be drawn to the perpendicular, meeting at point K and forming a right angle. Or lines HY and RY, forming an obtuse angle at Y. Or lines HL and RL, forming an acute angle at L. In whichever of these the muezzin gives the call to prayer, it will be considered 'between his hands' (in front of the Imam), and standing specifically at point K is not mandatory for him.

[Bottom Right Box - Urdu] In the above-mentioned situation, line AB is the shoulder line, and AE and BH are two directional lines and are parallel to each other. Line JT is the perpendicular bisector of the shoulder line. HR is the boundary of the mosque and its courtyard. From points H and R, two lines meet at the muezzin's position at HK and RK and on the perpendicular, creating a right angle K. And if both lines HY and RY meet at point Y, an obtuse angle is formed. And if both lines HL and RL meet at point L, an acute angle is formed. (Allama Qustani means to say) that it is not necessary for the muezzin to stand at point K. In whichever of these three angles he stands and gives the Adhan, it will be in front of the Khateeb (preacher).

Page 322 of 684

फ़तावा रज़विया जिल्द 28

[ऊपरी बायां बॉक्स - अरबी] मस्जिद के बाहर उसकी सीमाओं और आंगन में होने के कारण, मुअज्जिन का स्थान प्रतिष्ठित न्यायविदों के निर्णय और मानव जाति के स्वामी पैगंबर (उन पर और उनके परिवार पर शांति और आशीर्वाद हो) की सुन्नत के अनुसार एक कोण के कर्ण के रूप में निर्धारित किया गया है। चित्र इस प्रकार होगा:

[ऊपरी दायां बॉक्स - उर्दू] यह सीमाओं और बाहरी आंगन के भीतर होगा। इस प्रकार, यह ज्ञात होता है कि मुअज्जिन के स्थान के कोण का कर्ण, न्यायविदों के कथन और हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की सुन्नत के अनुसार मस्जिद की अंतिम सीमा होगी। इसका आकार इस प्रकार होगा:

[आरेख लेबल] - इमाम के दाईं ओर सीध में माथे की रेखा - मध्य लंबवत रेखा (स्थानांतरित) - इमाम के बाईं ओर सीध में माथे की रेखा - मस्जिद की सीमाएं और उसका आंगन - लंबवत के साथ मध्य

[नीचे बायां बॉक्स - अरबी] अब, मान लें कि कंधे की रेखा AB है, और AE और BH दो दिशात्मक रेखाएं हैं। मान लीजिए रेखा JT लंबवत है, और HR मस्जिद और उसके आंगन की सीमा है। बिंदु H और R से, मान लीजिए रेखाएं HK और RK लंबवत बिंदु K पर मिलती हैं, जिससे एक समकोण बनता है। या रेखाएं HY और RY, जो Y पर एक अधिक कोण बनाती हैं। या रेखाएं HL और RL, जो L पर एक न्यून कोण बनाती हैं। इनमें से जिस किसी में भी मुअज्जिन अज़ान देता है, उसे 'इमाम के सामने' माना जाएगा, और उसके लिए विशेष रूप से बिंदु K पर खड़ा होना अनिवार्य नहीं है।

[नीचे दायां बॉक्स - उर्दू] उपरोक्त स्थिति में, रेखा AB कंधे की रेखा है, और AE और BH दो दिशात्मक रेखाएं हैं और एक-दूसरे के समानांतर हैं। रेखा JT कंधे की रेखा के आधे हिस्से पर मध्य लंबवत है। HR मस्जिद की सीमा और उसका आंगन है। बिंदु H और R से, दो रेखाएं मुअज्जिन के स्थान HK और RK पर और लंबवत पर मिलती हैं, जिससे समकोण K बनता है। और यदि दोनों रेखाएं HY और RY बिंदु Y पर मिलती हैं, तो एक अधिक कोण बनता है। और यदि दोनों रेखाएं HL और RL बिंदु L पर मिलती हैं, तो एक न्यून कोण बनता है। (अल्लामा कुस्तानी का कहना यह है) कि मुअज्जिन का बिंदु K पर खड़ा होना आवश्यक नहीं है। इन तीनों कोणों में से जहाँ भी खड़ा होकर अज़ान देगा, वह खतीब के सामने होगा।

पृष्ठ 322/684

[اوپر بایاں باکس - عربی] کونه خارج المسجد في حدوده وفنائه فتعين ہو وتر الزاوية المقام بحكم فقهاء الكرام وسنة الشارع سيد الانام عليه وآله افضل الصلوة والسلام فكان الشكل هذا :

[اوپر دایاں باکس - اردو] حدود اور بیرونی صحن میں ہو گی۔ تو معلوم ہوا کہ مقام مؤذن کے زاویہ کا وتر فقہاء کے قول اور حضور صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کی سنت کے موافق مسجد کی آخری حد ہی ہو گی، اس کا شکل اس طرح ہو گی:

[ڈایاگرام لیبلز] - خط الجبهة المسامت يمين الامام - عمود الوسط بالتحريک - خط الجبهة المسامت يسار الامام - حدود المسجد وفنائه - وسط بالعمون

[نیچے بایاں باکس - عربی] اب الخط الكتفى اء، ب ہ خطا الجهتين المسامتين ح ط العمود حر حد المسجد وفناؤه۔ اخرج م ح ر خطا المقام ح ك رك فالتقيا على العمود واحدثا قائمة ك او خط ح ی ر ی فاهدثا ی المنفرجة او خط ح ل ر ل فحدثا حادة ل ففي ايها اذن المؤذن كان بين يديه والقيام في ك غير متعين عليہ۔

[نیچے دایاں باکس - اردو] مذکورہ بالا صورت میں خط اب خط کتفی ہے اور اء، ب ہ دو خطوط جہت ہیں اور باہم متوازی ہیں اور ج ط خط کتفی کے نصف پر عمود وسط بالتحریک ہے۔ ح ر مسجد کی حدود اور اس کا صحن ہے۔ مقام ح ر سے دو خط مقام مؤذن کے ح ک اور ر ک اور دونوں عمود پر ملے اور اس سے زاویہ قائمہ ک پیدا ہوا اور دونوں خط ح ی ر ی مقام ی پر ملے تو زاویہ منفرجہ پیدا ہوا۔ اور دو خط ح ل ر ل مقام ل پر ملے تو زاویہ حادہ پیدا ہوا۔ (علامہ قہستانی

یہی کہنا چاہتے ہیں) کہ مقام ک پر مؤذن کا کھڑا ہونا ضروری نہیں۔ ان تینوں زاویوں میں سے جہاں بھی کھڑا ہو کر اذان دے گا بین یدی الخطیب ہوگا۔

صفحہ 322 از 684

Fatawa Rizvia, Volume 28

[Table content] Arabic text: If you say: This, as it includes the [three] corners, also includes the case where the back of the Mu'adhin is towards the face of the Imam. We say: Yes, it is included in the concept of "between his hands" (bayna yadayhi), but not everything included in the conceptual meaning of a word is necessarily intended by it. For absolute application (itlaq) is different from generality (umum). The context here indicates that what is meant is the facing of the Imam and the Mu'adhin, because the Imam on the pulpit has his back to the Qibla, and the Mu'adhin is before him, and he has been commanded to face the Qibla during the Adhan. Thus, it is determined that his face should be towards the face of the Imam. Just as the concept of "between his hands" includes what is connected, disconnected, outside the mosque, and inside. However, proofs have shown that being inside the mosque is not intended, nor is being so far away that his Adhan would not be considered an Adhan for this mosque. Thus, it is determined that being within the boundaries of the mosque and its courtyard is intended. To object based on the inclusive conceptual meaning of the word is an utter ignorance, similar to its including one who turns their back to the Qibla. If you say: The context of the command...

Urdu text: If an objection is raised that just as this includes the three corners, it also includes the case when the back of the Mu'adhin is towards the Imam. The answer is that indeed, this case is included in the meaning of "bayna yadayhi" (before/between hands), but it is not necessary that everything included in the literal meaning of a word is also intended by it, because general application is different from universality. Here, contextual clues indicate that the meaning of the word "bayna yadayhi" is the facing of the Imam and the Mu'adhin. This is because the Imam on the pulpit is facing away from the Qibla, and the Mu'adhin is commanded to face the Qibla while standing in front of him for the Adhan. So it becomes certain that the Mu'adhin's face will be towards the Imam's face. Understand it this way: the concept of "bayna yadayhi" includes being adjacent to the Imam, separate from him, or even outside the mosque. However, evidence has proven that being inside the mosque is not meant, nor is being so far that the Adhan cannot be called the Adhan of that mosque. Thus, it is determined that "bayna yadayhi" refers to the boundaries and courtyard of the mosque. Just as it would be wrong to object that being inside the mosque is part of the concept of "bayna yadayhi", it is also wrong to object that this term includes the case where the Mu'adhin performs Adhan with his back towards the Qibla. An objection can also be raised here that the Mu'adhin...

फ़तावा रिज़विया, जिल्द 28

[तालिका में पाठ] अरबी खंड: यदि आप कहें: यह, जैसा कि यह [तीन] कोनों को शामिल करता है, उस मामले को भी शामिल करता है जहाँ मुअज़्ज़िन की पीठ इमाम के चेहरे की ओर हो। हम कहते हैं: हाँ, यह "उसके हाथों के बीच" (बैन यदैहि) की अवधारणा में शामिल है, लेकिन किसी शब्द के वैचारिक अर्थ में शामिल हर चीज़ का उससे अभिप्राय होना ज़रूरी नहीं है। क्योंकि पूर्ण अनुप्रयोग (इतलाक़) व्यापकता (उमूम) से भिन्न है। यहाँ संदर्भ संकेत करते हैं कि इमाम और मुअज़्ज़िन का आमना-सामना होना अभिप्रेत है, क्योंकि मिम्बर पर इमाम की पीठ क़िबला की ओर होती है, और मुअज़्ज़िन उसके सामने होता है, और उसे अज़ान के दौरान क़िबला की ओर मुँह करने का आदेश दिया गया है। इस प्रकार, यह निर्धारित होता है कि उसका चेहरा इमाम के चेहरे की ओर होना चाहिए। जिस प्रकार "बैन यदैहि" की अवधारणा में जुड़ा हुआ, अलग हुआ, मस्जिद के बाहर और अंदर का हिस्सा शामिल है। हालाँकि, प्रमाणों ने दिखाया है कि मस्जिद के अंदर होना अभिप्रेत नहीं है, और न ही इतनी दूर होना कि उसकी अज़ान को इस मस्जिद की अज़ान न माना जा सके। इस प्रकार, यह निर्धारित होता है कि मस्जिद की सीमाओं और उसके आँगन के भीतर होना अभिप्रेत है। शब्द के समावेशी वैचारिक अर्थ के आधार पर आपत्ति करना पूरी तरह से अज्ञानता है, ठीक उसी तरह जैसे इसमें क़िबला की ओर पीठ करने वाले को शामिल करना है। यदि आप कहें: आदेश का संदर्भ...

उर्दू खंड: अगर यह एतराज़ (आपत्ति) किया जाए कि जिस तरह यह ज़वाया सलासा (तीनों कोनों) को शामिल है, इस सूरत को भी शामिल है जब मुअज़्ज़िन की पुश्त (पीठ) इमाम की तरफ़ हो। जवाब यह है कि बेशक "बैन यदैहि" के मफ़हूम (अर्थ) में यह सूरत भी दाख़िल है लेकिन यह ज़रूरी नहीं कि लफ़्ज़ का मफ़हूम जिस-जिस चीज़ को शामिल हो, सब लफ़्ज़ से मुराद भी हों, क्योंकि इतलाक़ (सामान्य प्रयोग) उमूम (व्यापकता) के मुग़ायर (विपरीत) है, और यहाँ क़राइन (संकेत) इस बात पर दलामत (प्रमाण) करते हैं कि लफ़्ज़ "बैन यदैहि" का मुराद व मतलब इमाम और मुअज़्ज़िन में सामना है, इसलिए कि इमाम मिम्बर पर क़िबला की तरफ़ पीठ किये होता है, और मुअज़्ज़िन को उसके सामने होकर अज़ान में क़िबला की तरफ़ मुँह करने का हुक्म है। तो मुतअय्यन (निश्चित) हो गया कि मुअज़्ज़िन का चेहरा इमाम के चेहरे की तरफ़ होगा। इसको इस तरह समझा जाए कि लफ़्ज़ "बैन यदैहि" के मफ़हूम में इमाम से मुत्तसिल (सटा हुआ), उससे मुनफ़सिल (अलग) और ख़ारिज-ए-मस्जिद सभी दाख़िल हैं, लेकिन दलाइल (तर्कों) से यह साबित हो गया कि दाख़िल-ए-मस्जिद मुराद

नहीं, न मस्जिद से इतना दूर मुराद है कि उस अज़ान को इस मस्जिद की अज़ान कहा ही न जा सके तो मुतअय्यन हो गया कि "बैन यदैहि" से मुराद हुदूद-ए-मस्जिद और सहन-ए-मस्जिद है। तो जैसे इस पर मफ़हूम यह एतराज़ करना ग़लत होगा कि दाख़िल-ए-मस्जिद मफ़हूम "बैन यदैहि" में दाख़िल है, इसी तरह यह एतराज़ भी ग़लत है कि यह लफ़्ज़ इस सूरत को भी शामिल है जब मुअज़्ज़िन क़िबला की तरफ़ पीठ करके अज़ान करे। यहाँ यह एतराज़ भी किया जा सकता है कि मुअज़्ज़िन के..

[جدول کا متن] عربی متن: فان قلت هذا كما يشمل الزوايا يشمل ما اذا كان ظهر المؤذن الى وجه الامام۔ قلنا نعم هو داخل فی مفهوم بين يديه ولكن ليس كل ما يشمله مفهوم اللفظ يكون مرادا فان الاطلاق غير العموم وقد دلت القرائن ههنا ان المراد المواجهة بين الامام والمؤذن لان الامام على المنبر مستدبر القبلة والمؤذن بين يديه وقد امر ان يستقبل القبلة فی الاذان فتعين ان يكون وجهه الى وجه الامام كما ان مفهوم بين يديه يشمل المتصل والمنفصل والخارج عن المسجد والداخل لكن دلت الدلائل ان داخل المسجد غير مقصود ولا البعيد بحيث لا يعد اذانه اذانا لهذا المسجد فتعين كونه في حدود المسجد وفنائه مرادًا والاعتراض عليه بشمول مفهوم اللفظ جهل بعيد كشموله لمستدبر القبلة۔ فان قلت قرينة امر

اردو متن: اگر یہ اعتراض کیا جائے کہ یہ جس طرح زوایا ثلث کو شامل ہے اس صورت کو بھی شامل ہے جب مؤذن کی پشت امام کی طرف ہو۔ جواب یہ ہے کہ بیشک بین یدیہ کے مفہوم میں یہ صورت بھی داخل ہے لیکن یہ ضروری نہیں کہ لفظ کا مفہوم جس جس چیز کو شامل ہو سب لفظ سے مراد بھی ہوں، کیونکہ اطلاق عموم کے مغایر ہے، اور یہاں قرائن اس بات پر دلالت کرتے ہیں کہ لفظ بین یدیہ کا مراد و مطلب امام اور مؤذن میں سامنا ہے، اس لئے کہ امام منبر پر قبلہ کی طرف پیٹھ کئے ہوتا ہے، اور مؤذن کو اسکے سامنے ہو کر اذان میں قبلہ کی طرف منہ کرنے کا حکم ہے۔ تو متعین ہو گیا کہ مؤذن کا چہرہ امام کے چہرہ کی طرف ہو گا۔ اس کو اس طرح سمجھا جائے کہ لفظ بین یدیہ کے مفہوم میں امام سے متصل اس سے منفصل اور خارج مسجد سبھی داخل ہے، لیکن دلائل سے یہ ثابت ہو گیا کہ داخل مسجد مراد نہیں، نہ مسجد سے اتنا دور مراد ہے کہ اس اذان کو اس مسجد کی اذان کہا ہی نہ جاسکے تو متعین ہو گیا کہ بین یدیہ سے مراد حدود مسجد اور صحن مسجد ہے۔ تو جیسے اس پر مفہوم یہ اعتراض کرنا غلط ہوگا کہ داخل مسجد مفہوم بین

یدیہ میں داخل ہے، اسی طرح یہ اعتراض بھی غلط ہے کہ یہ لفظ اس صورت کو بھی شامل ہے جب مؤذن قبلہ کی طرف پیٹھ کر کے اذان کرے۔ یہاں یہ اعتراض بھی کیا جاسکتا ہے کہ موذن کے

Fatawa Razawiyya, Volume 28

[Arabic Text Block 1]: Facing the Qiblah while calling the Adhan does not negate the situation where the Muezzin's back is towards the Imam's back, by standing between the Imam and the Qiblah as seen in Makkah al-Mukarramah. This is because the two parallel directions extend behind both hands just as they extend in front of them.

[Urdu Text Block 1]: Facing the Qiblah while calling the Adhan does not negate the possibility that the Muezzin's back is towards the Imam's back, and the Muezzin stands between the Imam and the Qiblah facing the Kaaba. This is because in many mosques, people leave significant space between the pulpit and the Qiblah wall. This is seen even in Makkah within Masjid al-Haram itself; those two parallel directions could exist both in front of and behind the Imam.

[Arabic Text Block 2]: We say yes, this is difficult now to resolve by the context of the author's statement "and they should face him," for the Muezzin is included in this general plural. However, there is an objection here because the text says "and they (the listeners) should face him," which describes the state during the Khutbah (sermon), and the Adhan is before it. Therefore, he weakened it by saying "unless it is said... etc." This is an explanation of his speech according to his intent. I say: Firstly, the inclusion of the three angles does not depend on the stillness of the middle (point), rather even if it were moving, it would include them as you learned in the fifth (preface).

[Urdu Text Block 2]: This objection is indeed difficult, but the answer can be given that in the text, everyone is commanded to face the Imam, and the Muezzin is included in this, so it is necessary for him too to face the Imam. But someone might say that the command to face the Imam is for the state of the sermon, not during the Adhan. Quhistani gave the answer to this question with the word "qila" (it is said), which indicates the weakness of the answer. Thus far, the interpretation of Quhistani's entire passage is according to his intent, but the first doubt about it is that there is no peculiarity for the three angles with the stillness of the middle; they would also be realized in the case of meeting on a perpendicular. This point has become clear in the fifth preface.

1 Jami' al-Rumuz, Book of Prayer, Section on Friday Prayer, Maktaba Islamia, Gunbad Qamus, Iran, 1/269. Page 324 of 684

फतावा रज़विया, जिल्द 28

[अरबी पाठ ब्लॉक 1]: अज़ान के दौरान क़िबले की ओर मुँह करना इस बात को नहीं नकारता कि मुअज़्ज़िन की पीठ इमाम की पीठ की ओर हो, इमाम और क़िबले के बीच खड़े होकर, जैसा कि मक्का अल-मुकर्रमा में देखा जाता है। ऐसा इसलिए है क्योंकि दो समानांतर दिशाएँ हाथों के पीछे भी उसी तरह फैली होती हैं जैसे वे उनके सामने फैली होती हैं।

[उर्दू पाठ ब्लॉक 1]: क़िबले की ओर मुँह करके अज़ान देने का संकेत इस स्थिति को नकारता नहीं है कि मुअज़्ज़िन की पीठ इमाम की पीठ की ओर हो, और मुअज़्ज़िन इमाम और क़िबले के बीच काबे की तरफ़ रुख करके खड़ा हो। क्योंकि बहुत सी मस्जिदों में लोग मिम्बर और क़िबले की दीवार के बीच काफ़ी जगह छोड़ देते हैं। स्वयं मक्का में मस्जिदे हराम के अंदर भी ऐसा ही है, वे दो समानांतर दिशाएँ इमाम के आगे और पीछे दोनों तरफ़ हो सकती थीं।

[अरबी पाठ ब्लॉक 2]: हमने कहा हाँ, लेखक के कथन "और वे उसकी ओर मुख करें" के संदर्भ से इसे सुलझाना अब कठिन है, क्योंकि मुअज़्ज़िन भी इस सामान्य बहुवचन में शामिल है। लेकिन इसमें एक आपत्ति है क्योंकि मूल पाठ में "और वे (सुनने वाले) उसकी ओर मुख करें" कहा गया है, जो ख़ुत्बे (प्रवचन) की स्थिति का विवरण है और अज़ान उससे पहले होती है। इसीलिए उसने इसे "मगर जब कहा जाए... आदि" कहकर कमज़ोर बताया। यह उनके मंतव्य के अनुसार उनके भाषण की व्याख्या है। मैं कहता हूँ: पहली बात यह कि तीन कोणों का समावेश मध्य की स्थिरता पर निर्भर नहीं करता, बल्कि यदि वह गतिशील भी होता, तब भी वह उन्हें शामिल करता जैसा कि आपने पाँचवें (प्रस्तावना) में सीखा।

[उर्दू पाठ ब्लॉक 2]: यह आपत्ति निश्चित रूप से कठिन है, लेकिन इसका उत्तर यह दिया जा सकता है कि मूल पाठ में सभी को इमाम की ओर मुख करने का आदेश है, और मुअज़्ज़िन भी इसमें शामिल है, इसलिए उसके लिए भी इमाम की ओर मुख करना आवश्यक है। लेकिन कोई कह सकता है कि इमाम की ओर मुख करने का आदेश ख़ुत्बे की स्थिति में है न कि अज़ान की स्थिति में। कुहिस्तानी ने इसीलिए इस प्रश्न का उत्तर "क़ीला" (कहा जाता है) शब्द से दिया है, जो उत्तर की कमज़ोरी को दर्शाता है। यहाँ तक कि कुहिस्तानी के पूरे गद्यांश की व्याख्या उनके मंतव्य के अनुसार है, लेकिन इस पर पहला संदेह यह है कि मध्य की स्थिरता के साथ तीन कोणों की कोई विशेषता नहीं है; वे लंबवत मिलने की स्थिति में भी साकार होंगे। यह बात पाँचवीं प्रस्तावना में स्पष्ट हो चुकी है।

1 जामेउर रुमुज़, किताबुस सलात, जुमे की नमाज़ का अध्याय, मकतबा इस्लामिया, गुंबद क़ामूस, ईरान, 1/269। पृष्ठ 324/684

فتاویٰ رضویہ، جلد ۲۸

[عربی عبارت ۱]: المؤذن باستقبال القبلۃ لاتفنی ماذا کان ظھر المؤذن لظھر الامام بان قام المؤذن بین الامام والقبلۃ کما ھو مشاھد فی مکۃ المکرمۃ وذلك لان الجھتین المسامتتین تمتدان خلف الیدین ایضا کما تمتدان امامھما۔

[اردو عبارت ۱]: رو بقبلہ اذان دینے کا قرینہ اس صورت کو نفی تو نہیں کرتا کہ مؤذن کی پشت امام کی پشت کی طرف ہو، اور مؤذن امام اور قبلہ کے بیچ میں کعبہ کی طرف رخ کر کے کھڑا ہو۔ کیونکہ بہت سی مسجدوں میں لوگ منبر اور دیوارِ قبلہ کے بیچ میں کافی وسیع جگہ چھوڑ دیتے ہیں۔ خود مکہ میں مسجدِ حرام کے اندر بھی ایسا ہی ہے وہ دو طرف متوازی جہتیں امام کے آگے اور پیچھے دونوں طرف ہی ہو سکتی تھی۔

[عربی عبارت ۲]: قلنا نعم ھذا مشکل الآن یقل بأخراجه بقرینه قول الماتن واستقبلوه فان المؤذن داخل في عموم ھذا الجمع وفیه نظر لان عبارة المتن واستقبلوه مستمعین وھذا بیان حال الخطبة والاذان قبلھا ولذا مرضه بقوله الا اذا قیل الخ۔ ھذا شرح کلامه حسب مرامه۔ اقول: وفیه اولاً لا تفریع شمول الزوایا الثلث علیتسکین الوسط بل لو کان بتحریکه لشملھا ایضاً کما علمت في الخامسة۔

[اردو عبارت ۲]: یہ اعتراض ضرور مشکل ہے مگر اس کا یہ جواب دیا جا سکتا ہے کہ متن میں سب کو امام کی طرف متوجہ ہونے کا حکم ہے، اور اس سب میں مؤذن بھی داخل ہے، اس لئے کہ اس کو بھی امام کی طرف متوجہ ہونا ضروری ہے، مگر کوئی کہہ سکتا ہے کہ امام کی طرف رخ کرنے کا حکم خطبہ کی حالت میں ہے نہ کہ اذان کی حالت میں۔ قہستانی نے اسی لئے اس سوا کا جواب لفظ قیل سے دیا ہے جو جواب کے ضعف پر دلالت کرتا ہے۔ یہاں تک قہستانی کی پوری

عبارت کی توجیہ انہیں کے حسبِ منشاء ہوئی مگر اس پر پہلا شبہ یہ ہے کہ زوایا ثلث کی وسط بالسکون کے ساتھ کوئی خصوصیت نہیں یہ تو عمود پر ملتقی ہونے کی صورت میں بھی متحقق ہوں گے۔ یہ بات مقدمہ خمسہ میں ظاہر ہو چکی ہے

۱ جامع الرموز کتاب الصلوۃ فصل صلوۃ الجمعۃ مکتبہ اسلامیہ گنبد قاموس ایران ۱/ ۲۶۹ صفحہ ۶۸۴ میں سے ۳۲۴

Volume 28 Fatawa Razawiyya

[Diagram with labels: J, D, H, A, Y, B, W]

Column 1 (Arabic)	Column 2 (Urdu Explanation)
Do you not see that when the angles H and R are equal, all of them fall on the perpendicular, as previously mentioned in the fifth (section)? Although Y is obtuse, K is right-angled, and L is acute. Now it is said that the intention is not merely to include the types but the individual instances and the three angles as they occur on the perpendicular, and likewise outside it, for it only includes them by rest (as-sukun).	In the following figure, when the angles of H and R are equal, all three angles will be located on the perpendicular. Its explanation has also been given in the fifth introduction. Angle Y is obtuse, K is a right angle, and L is acute. But the answer to this could be that the intention here is not to show the inclusion of types, but the inclusion of individuals (not to show in which cases the three angles can be realized and in which they cannot, but rather to show that these three angles will simultaneously be realized on the perpendicular and its surroundings in the state of rest).
Secondly: What he considered problematic is not applicable at all. For if you intended the composite meaning, then all are excluded; and if you intended the concise meaning, then it belongs to the Imam and those before him as...	The second doubt is that the other objection which Qahistani presented as being difficult does not arise at all, because in the explanation of the detailed and concise meanings of "bayna yadayh" (before him/it), we have already stated that the detailed meaning is not intended here. So...

Page 325 of 684

जिल्द २८ फतावा रज़विया

[आरेख लेबल के साथ: ज, द, ह, अ, य, ब, व]

कॉलम १ (अरबी)

क्या आप नहीं देखते कि जब ह और र के कोण बराबर होते हैं, तो वे सभी लंब (perpendicular) पर गिरते हैं, जैसा कि पांचवें खंड में पहले बताया गया है? हालाँकि य अधिक कोण है, क समकोण है, और ल न्यून कोण है। अब यह कहा जाता है कि उद्देश्य केवल श्रेणियों का समावेश नहीं है, बल्कि व्यक्तियों का, और तीनों कोणों का है जैसे वे लंब पर और उसी तरह इसके बाहर उत्पन्न होते हैं, क्योंकि यह उन्हें केवल 'सुकून' (rest) के द्वारा शामिल करता है।

दूसरा: जिसे उसने चुनौतीपूर्ण माना वह बिल्कुल लागू नहीं होता। क्योंकि यदि आपका तात्पर्य संयुक्त अर्थ से था, तो सभी बाहर हैं; और यदि आपका तात्पर्य संक्षिप्त अर्थ से था, तो वह इमाम और पूर्ववर्तियों के लिए है जैसे...

कॉलम २ (उर्दू व्याख्या)

निम्नलिखित आकृति में जब ह और र के कोण बराबर होंगे, तो तीनों कोण लंब पर ही स्थित होंगे। इसकी व्याख्या पांचवीं प्रस्तावना में भी दी जा चुकी है। कोण य अधिक कोण है, क समकोण है, और ल न्यून कोण है। हालाँकि, इसका उत्तर यह हो सकता है कि यहाँ श्रेणियों का समावेश दिखाना उद्देश्य नहीं है, बल्कि व्यक्तियों का समावेश दिखाना है (यह बताना नहीं कि तीनों कोण किन स्थितियों में साकार हो सकते हैं और किन में नहीं, बल्कि यह बताना कि ये तीनों कोण एक साथ लंब और उसके आस-पास 'सुकून की स्थिति' में साकार होंगे)।

दूसरा संदेह यह है कि कहिस्तानी ने जिस दूसरे आक्षेप को कठिन बताकर प्रस्तुत किया है, वह सिरे से उत्पन्न ही नहीं होता, क्योंकि "बैन यदैहि" (उसके सामने) के विस्तृत और संक्षिप्त अर्थों की व्याख्या में हम पहले ही बता चुके हैं कि यहाँ विस्तृत अर्थ अभिप्रेत नहीं है। तो...

पृष्ठ ३२५ का ६८४

[ڈایاگرام کے لیبل: ج، د، ح، ا، ی، ب، و]

عربی متن	اردو متن
الا تری عند تساوی زاویتی ح ر تقع الکل علی العمود لما تقدم فی الخامسة مع ان ي منفرجة وك قائمة ول ل حادة الان یقال لیس المراد مجرد شمول الاقسام بل الافراد والزوایا الثلث کما تحدث علی العمود کذا خارجة فانما یشملها بالسکون۔	مندرجہ ذیل صورت میں جب ح ر کے زاویے برابر ہوں گے تینوں زاویے عمود پر ہی واقع ہونگے۔ اس کی توضیح بھی مقدمہ خمسہ میں ہو چکی ہے۔ زاویہ ی منفرجہ ہے اور ک قائمہ ہے اور ل حادہ ہے مگر اس کا یہ جواب ہو سکتا ہے کہ یہاں اقسام کا شمول بتانا نہیں ہے۔ افراد کا شمول بتانا ہے (یہ بتانا نہیں کہ تینوں زوایے کس صورت میں متحقق ہو سکتے ہیں اور کس میں نہیں، بلکہ یہ بتانا ہے کہ یہ تینوں زاوے بیک وقت عمود اور اس کے اغل بغل میں وسط بالسکون میں متحقق ہوں گے۔
وثانیاً: الذی استشکله لیس بوارد اصلاً فانك ان اردت المعنی الترکیب فالکل خارج وان اردت الاجمالي فهو للامام والقدام کما	دوسرا شبہ یہ ہے کہ قہستانی نے جس دوسرے اعتراض کو مشکل کہہ کر پیش کیا ہے وہ سرے سے وارد ہی نہیں ہوتا کیونکہ "بین یدیہ" کے معنی تفصیلی و اجمالی کے بیان میں ہم یہ بتا چکے ہیں کہ یہاں معنی تفصیلی مراد ہی نہیں ہیں۔ تو

Fatawa-e-Razvia Volume 28

[Left Column - Arabic] They have explicitly stated it, and we have already presented it, that the direction of your face is nothing but the direction your face is facing. Even if it were possible to extend the line backward and forward, and the direction of your hands were toward the direction of your face, they would not be parallel to them except for the line extending in this direction. Therefore, the correct approach is to discard this difficulty. What is even more correct is to say 'wasata-huma' (middle of them both) with a 'sukoon' (quiescence on the seen), which would then include cases where the direction of the Mu’adhin is aligned with the direction of the Khatib or deviated from them toward either side, as long as it does not exit the two lines. Just as one who faces the Qibla is considered to be facing it as long as they do not exit the quadrant in the center of which the Kaaba is located, as we have established with the guidance of Allah Almighty in our treatise 'Hidayat al-Muta’al fi Hadd al-Istiqbal'. This is what pertains to his speech by way of explanation and critique.

As for these people, five among them have approached this statement: two misguided Wahhabis, two others who are ignorant, and a fifth from the students.

[Right Column - Urdu] What is the meaning of an objection from one aspect of a detailed meaning! Rather, the summarized meaning is intended, which signifies being in front of the Imam. In common idiom, saying 'simt' (direction) or 'jihat' (side) refers to whichever way your face is turned. Similarly, the direction of a person's hands is also toward their face. So, although lines can extend in all directions ahead and behind the Imam, the line opposite those hands will indeed be in front of the Khatib. Therefore, it is better to discard this objection altogether. And instead of 'wasata-huma', let 'wasat-haam' be said so that it includes all cases of standing opposite the vertical line and its flanks, as long as one is not outside those two lines for which the command of facing the Kaaba is given—that in whichever quadrant of the circle the Kaaba is located in the middle, prayer can be offered by facing that entire quadrant. A complete and sufficient explanation of facing the Qibla is, by the grace of Allah, in our book 'Hidayat al-Muta’al fi Hadd al-Istiqbal'. This concludes the explanation of Quhistani’s text and the description of the doubts raised against it.

Now we turn toward the efforts of the Mu’adhins of India. Five individuals have come forward to comment on this statement of Allama Quhistani, among whom are two Wahhabis and two ignorant persons...

फतावा-ए-रज़विया जिल्द २८

[बायाँ कॉलम - अरबी] उन्होंने इसे स्पष्ट रूप से कहा है और हमने इसे पहले ही प्रस्तुत कर दिया है कि आपके चेहरे की दिशा आपके चेहरे की दिशा के अलावा और कुछ नहीं है। भले ही रेखा को पीछे और आगे बढ़ाना संभव हो, और आपके हाथों की दिशा आपके चेहरे की दिशा की ओर हो, तो वे उस दिशा तक फैली हुई रेखा के अलावा उनके समानांतर नहीं होंगे। इसलिए, सही तरीका इस कठिनाई को त्यागना है। इससे भी अधिक सही यह है कि 'वसत-हुमा' (उन दोनों के बीच) को 'सुकून' के साथ कहा जाए, जो उन स्थितियों को भी शामिल करेगा जहाँ मुअज़्ज़िन की दिशा खतीब की दिशा के साथ संरेखित हो या उनमें से किसी एक तरफ झुकी हुई हो, जब तक कि वह दो रेखाओं से बाहर न हो जाए। ठीक वैसे ही जैसे क़िबला की ओर मुख करने वाले को तब तक मुख किया हुआ माना जाता है जब तक वह उस चतुर्थांश से बाहर नहीं निकलता जिसके केंद्र में काबा स्थित है, जैसा कि हमने अल्लाह तआला की तौफीक से अपने शोध ग्रंथ 'हिदायतुल मुतआल फी हद्दिल इस्तिक्बाल' में स्थापित किया है। यह उनके कथन की व्याख्या और आलोचना के संबंध में है।

जहाँ तक इन लोगों का सवाल है, उनमें से पाँच ने इस कथन पर आपत्ति की है: दो गुमराह वहाबी, दो अन्य अज्ञानी और पाँचवा छात्रों में से एक।

[दायाँ कॉलम - उर्दू] विस्तृत अर्थ के एक पहलू से आपत्ति करने का क्या अर्थ है! बल्कि संक्षिप्त अर्थ अभीष्ट है, जिसका अर्थ इमाम के सामने होना है। मुहावरे में 'सिम्त' (दिशा) या 'जिहत' (पक्ष) कहने से वही रुख मुराद होता है जिधर आपका चेहरा हो। इसी प्रकार मनुष्य के हाथ का रुख भी उसके चेहरे की ओर ही होता है। तो यद्यपि रेखाएँ इमाम के आगे-पीछे सभी दिशाओं में निकल सकती हैं, लेकिन उन हाथों के सामने वाली रेखा खतीब के सामने ही होगी। इसलिए बेहतर यह है कि इस आपत्ति को सिरे से ही खारिज कर दिया जाए। और 'वसत-हुमा' के बजाय 'वसत-हाम' कहा जाए ताकि लम्बवत रेखा और उसके अगल-बगल के सामने खड़े होने की सभी स्थितियाँ शामिल हो सकें, जब तक कि वह उन दो रेखाओं से बाहर न हो जिनके लिए काबा के सामने होने का आदेश है—कि वृत्त के जिस चतुर्थांश के बीच में काबा स्थित है, उस पूरे चतुर्थांश की ओर रुख करके नमाज़ पढ़ी जा सकती है। क़िबला का सामना करने का पूर्ण और पर्याप्त वर्णन, अल्लाह की कृपा से, हमारी पुस्तक 'हिदायतुल मुतआल फी हद्दिल इस्तिक्बाल' में है। यहाँ तक कहिस्तानी के पाठ की व्याख्या और उस पर किए गए संदेहों का वर्णन समाप्त हुआ।

अब हम भारत के मुअज़्ज़िनों के प्रयासों की ओर मुड़ते हैं। अल्लामा कहिस्तानी के इस कथन पर टिप्पणी करने के लिए पाँच सज्जन सामने आए हैं, जिनमें दो वहाबी और दो अज्ञानी व्यक्ति हैं...

पृष्ठ ३२६ का ६८४

[بایاں کالم - عربی] نصوا علیه وقدمناه ولا یقل سمت وجهك الا لجهة وجهك وان امکن مد الخط خلفاً وقداماً ووجه یدیك الی جهة وجهك فلا یسامتهما الا الخط الممتد الی هذه الجهة فالصواب اسقاط هذا الاشکال، والاصواب ان یقول ووسطهما بالسکون فشمل ما اذا کانت جهة المؤذن علی سمت جهة الخطیب او منحرفة عنهما الی احدی کیفیه ما لم یخرج عن الخطین کما ان مستقبل القبلة مستقبل لها ما لم یخرج عن الربع الذي الکعبة في وسطه کما حققناه بتوفیق الله تعالی في رسالتنا "هدایة المتعال في حد الاستقبال" هذا مایتعلق بکلامه شرحاً وجرحاً۔

اما هؤلاء فتعرض لهذه العبارة منهم وهابیان ضالان وأخران جاهلان وخامساً من الطلبة۔

[دایاں کالم - اردو] معنی تفصیلی کے ایک رخ سے اعتراض کے کیا معنی! اور معنی اجمالی مراد ہیں جس کا مطلب امام کے سامنے ہے۔ محاورہ میں سمت وجہت کہنے سے جدھر آپ کا چہرہ ہو وہی رخ مراد ہوتا ہے۔ اسی طرح آدمی کے ہاتھ کا رخ بھی اس کے چہرہ کی طرف ہی ہے۔ تو خطوط اگرچہ امام کے آگے پیچھے سبھی طرف نکل سکتے ہیں لیکن ان ہاتھوں کے مقابل جو خط ہو گا وہ خطیب کے سامنے ہی ہو گا تو بہتر یہ ہے کہ سرے سے یہ اعتراض ہی ساقط کر دیا جائے ، اور وسطهما کے بجائے وسطهام کہا جائے تاکہ عمود پر اور اس کے آرو بازو کے مقابل کھڑے ہونے کی سبھی صورتوں کو شامل ہو جب تک ان دو خطوں سے باہر نہ ہو جن کا استقبال کعبہ میں حکم ہے کہ دائرے کے جس ربع کے وسط میں کعبہ واقع ہے اس پورے ربع کی طرف رخ کر کے نماز پڑھی جا سکتی ہے۔ استقبال قبلہ کا وافی اور کافی بیان بحمد اللہ ہماری کتاب "هدایۃ المتعال فی حد الاستقبال" میں ہے۔ یہاں تک قہستانی کی عبارت کی تشریح اور ان پر پڑنے والے شبہات کا بیان ختم ہوا۔

اب ہم آذانیانِ ہند کی تگ ودو کی طرف رخ کرتے ہیں۔ علامہ قہستانی کی اس عبارت پر خامہ فرسائی کرنے والے پانچ صاحبان سامنے آئے ہیں جن میں دو وہابی، دو جاہل،

صفحہ 326 از 684

(Left Column - Translation from Arabic): As for one of the two misguided ones, he made it a proof that there is no need for precise face-to-face alignment between the Khatib (preacher) and the Mu'adhin (caller to prayer), making it a rebuttal to the words of the people of truth from this aspect. This is his severe ignorance, for face-to-face alignment is undoubtedly a Sunnah. If he meant by it the alignment of the two sides of the Mu'adhin and the Imam, then alignment is not restricted to that, nor do the words of the people of truth point to it; however, the ignorant do not understand. Others argued from it that this Adhan is inside the mosque, adjacent to the pulpit. The other misguided person limited himself to arguing from the statement "close to it" (quriban minhu). You have already known its refutation several times. He interpreted his words "the two sides aligned etc." as being between the two directions of the Imam, either to his right or his left. Do you think such ignorant people are worthy of being addressed? As for the one who is counted among the students, he added a note to the lute and in chess... [metaphor for adding confusion].

(Right Column - Original in Urdu): There is a so-called student. A Wahhabi person has argued from this passage of Quhustani that it proves facing each other between the Mu'adhin and the Khatib is not necessary, and that this passage of Quhustani is a rebuttal to this claim of the Ahl al-Sunnah scholars, and this is his severe ignorance. "Facing each other between the Mu'adhin and the Khatib is undoubtedly a Sunnah." Yes, if "facing" is taken to mean that both faces must be exactly opposite each other, then this is neither proven by Sunnah nor are the people of truth claimants of it. We have explained the meaning of "facing" quite clearly, but how can the ignorant understand? And others argued from this passage that the second Adhan will be inside the mosque, adjacent to the pulpit. Another Wahhabi person argued for this claim using the words "quriban minhu" (close to it) (that in the passage of Quhustani, the being "close to the pulpit" of this Adhan is explicitly mentioned), but what is the gain from this? We have repeatedly shed light on the word "close" (qurib) regarding how much breadth it carries in its meaning. And this same person interpreted Quhustani's words regarding "two aligned sides" as being between the two directions of the Imam's right and left. Are such ignorant people even worthy of dialogue? And the so-called student has caused even more trouble.

(बाएं कॉलम का अरबी से हिंदी अनुवाद): जहाँ तक उन दो गुमराहों में से एक का सवाल है, तो उसने इसे (कुहुस्तानी के पाठ को) इस बात का प्रमाण बना लिया कि खतीब और मुअज्जिन के बीच सटीक रूप से आमने-सामने होना आवश्यक नहीं है, और इस पहलू से इसे सत्य के लोगों (अहले हक़) के शब्दों का खंडन करार दिया। यह उसकी घोर अज्ञानता है, क्योंकि आमने-सामने होना निस्संदेह सुन्नत है। यदि उसका अर्थ मुअज्जिन और इमाम के दोनों पक्षों का एक-दूसरे के सामने होना है, तो आमने-सामने होना (मुहाज़त) केवल इसी तक सीमित नहीं है और न ही सत्य के लोगों के शब्द इसकी ओर संकेत करते हैं; लेकिन अज्ञानी नहीं समझते। दूसरों ने इससे तर्क दिया कि यह अज़ान मस्जिद के भीतर, मिम्बर (मंच) के बगल में होगी। दूसरे गुमराह व्यक्ति ने केवल "क़रीबन मिन्हु" (उसके करीब) कथन से तर्क देने तक खुद को सीमित रखा। आप कई बार उसका खंडन जान चुके हैं। उसने अपने शब्दों "दो संरेखित पक्ष" आदि की व्याख्या इमाम की दाईं या बाईं ओर की दो दिशाओं के बीच के रूप में की। क्या आपको लगता है कि ऐसे अज्ञानी लोग संबोधित किए जाने के योग्य हैं? जहाँ तक उसका सवाल है जो छात्रों में गिना जाता है, उसने तो मामले को और बिगाड़ दिया।

(दाएं कॉलम का मूल उर्दू से हिंदी अनुवाद): एक तथाकथित छात्र हैं। एक वहाबी साहब ने कुहुस्तानी के इस पाठ से यह तर्क दिया है कि इस पाठ से सिद्ध होता है कि मुअज्जिन और खतीब का आमने-सामने होना आवश्यक नहीं है, और अहले सुन्नत विद्वानों के इस दावे का कुहुस्तानी का यह पाठ खंडन है, और यह उसकी घोर अज्ञानता है। "मुअज्जिन और खतीब का आमने-सामने होना निस्संदेह सुन्नत है।" हाँ, यदि "सामने" का अर्थ यह लिया जाए कि दोनों के चेहरे ठीक एक-दूसरे के विपरीत होने चाहिए, तो यह न तो सुन्नत से सिद्ध है और न ही सत्य के लोग इसके दावेदार हैं। हमने "सामने" का अर्थ काफी स्पष्ट रूप से समझाया है, लेकिन अज्ञानी क्या समझें। और दूसरों ने इस पाठ से इस बात पर तर्क दिया है कि दूसरी अज़ान मस्जिद के भीतर मिम्बर के साथ सटी हुई होगी। दूसरे वहाबी साहब ने इस दावे पर "क़रीबन मिन्हु" शब्द से तर्क दिया है (कि कुहुस्तानी के पाठ में इस अज़ान के "मिम्बर के करीब होने" का स्पष्ट उल्लेख है), लेकिन इससे क्या हासिल। "करीब" शब्द पर हम बार-बार प्रकाश डाल चुके हैं कि यह अपने अर्थ में कितनी व्यापकता रखता है। और इसी व्यक्ति ने कुहुस्तानी के शब्द "दो संरेखित पक्षों" की व्याख्या की कि इमाम के दाएं और बाएं की दो दिशाओं के

बीच। क्या ऐसे अज्ञानी संवाद के योग्य भी हैं? और तथाकथित छात्र साहब ने तो और भी गुल खिलाया।

पृष्ठ 684 में से 327

(بائیں کالم کا عربی سے اردو ترجمہ): جہاں تک ان دو گمراہوں میں سے ایک کا تعلق ہے، تو اس نے اسے اس بات کی دلیل بنا لیا کہ مؤذن اور خطیب کے درمیان بعینہ آمنے سامنے ہونا ضروری نہیں ہے، اور اس جہت سے اسے اہل حق کے کلام کا رد قرار دے دیا۔ یہ اس کی سخت جہالت ہے کیونکہ آمنے سامنے ہونا بلا شبہ سنت ہے، اور اگر اس کی مراد مؤذن اور امام کی دونوں جہتوں کا ایک دوسرے کے مقابل ہونا ہے تو اس پر نہ تو محاذاۃ (برابری) منحصر ہے اور نہ ہی اہل حق کا کلام اس کی طرف اشارہ کرتا ہے لیکن جاہل نہیں سمجھتے۔ اور باقیوں نے اس سے یہ استدلال کیا کہ یہ اذان مسجد کے اندر منبر سے متصل ہوگی۔ جبکہ دوسرے گمراہ نے صرف اس کے قول "قریباً منہ" (اس کے قریب) سے استدلال کرنے پر اکتفا کیا۔ تم اس کا رد کئی بار جان چکے ہو، اور اس نے اپنے قول "الھتین لمسامتین" وغیرہ کی تفسیر امام کی دائیں یا بائیں جانب کی دو سمتوں کے درمیان سے کی ہے۔ کیا تم دیکھتے ہو کہ ایسے جاہل مخاطب کرنے کے لائق ہیں؟ اور رہا وہ جو طالب علموں میں شمار کیا جاتا ہے، اس نے تو معاملے کو اور بگاڑ دیا۔

(دائیں کالم کا اردو متن): ایک نام نہاد طالب علم ہیں۔ ایک وہابی صاحب نے قہستانی کی اس عبارت سے یہ استدلال کی ہے کہ اس عبارت سے ثابت ہے کہ مؤذن اور خطیب کا سامنا ضروری نہیں ہے، اور علمائے اہلسنت کے اس دعویٰ کا قہستانی کی یہ عبارت رد ہے اور یہ اسکا جہل شدید ہے۔ "مؤذن اور خطیب کا سامنا بلا شبہ سنت ہے۔" ہاں اگر سامنے کا مطلب یہ لیا جائے کہ دونوں کا چہرہ ٹھیک ایک دوسرے کے مقابل ہونا ضروری ہے، تو یہ نہ سنت سے ثابت نہ اہل حق اس کے مدعی۔ ہم "سامنے" کا مطلب کافی وضاحت سے سمجھا آئے لیکن جاہل کیا سمجھیں۔ اور باقیوں نے اس عبارت سے اس بات پر استدلال کیا ہے کہ اذان ثانی مسجد کے اندر منبر سے متصل ہوگی۔

دوسرے وہابی صاحب نے اس مدعا پر لفظ قریبًا منہ سے استدلال کیا ہے (کہ عبارت قہستانی میں اس اذان کے "منبر کے قریب ہونے" کی تصریح کی ہے) لیکن اس سے کیا حاصل۔ "قریب" کے لفظ پر تو ہم بار بار روشنی ڈال چکے ہیں کہ یہ اپنے معنی میں کس قدر وسعت رکھتا ہے۔ اور اسی شخص نے قہستانی کے لفظ جتین مسامتین کی تفسیر کی کہ امام کی یمین و یسار کی دو جہتوں کے درمیان۔ بھلا ایسے جاہل مخاطبہ کے لائق بھی ہیں۔ اور نام نہاد طالب علم صاحب نے تو اور گل کھلایا۔

Volume 28 Fatawa Razawiya

[Arabic Passage]: ...mule, so he claimed that Al-Quhastani mentioned his statement, meaning 'near it,' after his statement 'at the pulpit.' This is a fabrication against him, for the word 'at the pulpit' does not exist in Al-Quhastani's text at all, nor does the word 'meaning.' Even if it were present, it would not provide him any comfort, for neither nearness is denied, nor is it restricted to being inside the mosque, as has been clarified repeatedly. As for the two ignorant individuals who plunged into an ocean that drowned them, one of them said: 'The hypotenuse of the triangle is the width of the pulpit.' You have already known the refutation that by 'the mother of the pulpit' (the pulpit itself) what is meant is between the two shoulders, and it is impossible for a hypotenuse to be intended. The other said in interpreting Al-Quhastani's words: 'Two lines emerge from the right and left of the Imam until they meet at a right, acute, or obtuse angle; then the Mu'adhdhin stands at this angle and gives the call to prayer.' He said: 'Since the width of the pulpit of Allah's Messenger (peace and blessings be upon him) was...'

[Urdu Passage]: ...that he ran a mule on a chessboard. You say that Al-Quhastani placed the word 'near it' after the word 'at the pulpit,' whereas in the entire discourse of Al-Quhastani, the word 'at the pulpit' is nowhere to be found. So this student is fabricating against Al-Quhastani, and that fabrication is also tasteless, because even if this word were in Al-Quhastani's original text, it would not provide any comfort to them, as when have we ever denied being near the pulpit? Our contention is that 'near' is a very broad term; therefore, for being 'near,' it is not necessary for the Adhan (call to prayer) to be inside the mosque, as has been clarified time and again. And those two ignorant gentlemen dived into the ocean (of mathematics) which drowned them themselves. One of them said that the hypotenuse of the triangle is the width of the pulpit, whereas we have already established that in the writings of scholars, the word 'pulpit' refers to the Imam and the space between his two shoulders. And we have also shown that it is problematic for this place to be the hypotenuse of the aforementioned triangle. The other ignorant gentleman's view is that, according to Al-Quhastani, two lines will emerge from the Imam's right and left and meet at a right, acute, or obtuse angle, and the Mu'adhdhin will stand at that angle and give the Adhan. He said that since in the blessed era of the Prophet, the width of your pulpit was two cubits, and a person's step...

जिल्द २८ फ़तावा रज़विया

[अरबी गद्यांश]: ...खच्चर, उसने दावा किया कि अल-क़ुहस्तानी ने अपने कथन 'मिम्बर के पास' के बाद अपना यह कथन 'यानी उसके निकट' उल्लेख किया है। यह उस पर एक आरोप है, क्योंकि अल-क़ुहस्तानी के पूरे कलाम में 'मिम्बर के पास' शब्द कहीं नहीं है, और न ही 'यानी' शब्द है। और यदि होता भी, तो भी इसमें उसके लिए कोई संतोष की बात न होती, क्योंकि न तो निकटता का इनकार है और न ही इसे मस्जिद के भीतर होने तक सीमित किया गया है, जैसा कि बार-बार स्पष्ट किया जा चुका है। जहाँ तक उन दो अज्ञानियों का प्रश्न है जिन्होंने ऐसे समुद्र में गोता लगाया जिसने उन्हें डुबो दिया, तो उनमें से एक ने कहा: 'त्रिभुज का कर्ण मिम्बर की चौड़ाई है।' आप पहले ही इसका खंडन जान चुके हैं कि मिम्बर से तात्पर्य उसके दोनों कंधों के बीच का स्थान है, और यह असंभव है कि यहाँ कर्ण अभिप्रेत हो। दूसरे ने अल-क़ुहस्तानी के शब्दों की व्याख्या में कहा: 'इमाम के दाएँ और बाएँ से दो रेखाएँ निकलती हैं जब तक कि वे समकोण, न्यूनकोण या अधिककोण पर न मिल जाएँ फिर मुअज़्ज़िन इस कोण पर खड़ा होकर अज़ान देगा।' उसने कहा: 'चूँकि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के मिम्बर की चौड़ाई...'

[उर्दू गद्यांश]: ...कि शतरंज की बिसात पर खच्चर दौड़ा दिया। आप फ़रमाते हैं कि क़ुहस्तानी ने शब्द 'क़रीबन मिन्हु' को शब्द 'इन्दल मिम्बर' के बाद रखा, हालाँकि यहाँ क़ुहस्तानी के पूरे कलाम में 'इन्दल मिम्बर' का शब्द कहीं नहीं। तो ये तालिबे इल्म क़ुहस्तानी पर इफ़्तरा (आरोप) कर रहे हैं, और वह इफ़्तरा भी बे-मज़ा है, क्योंकि अगर क़ुहस्तानी की असल इबारत में यह शब्द होता तब भी उनकी तसल्ली का कोई सामान न था कि हम को क़रीब-ए-मिम्बर होने से कब इंकार है, हमारा तो कहना यह है कि 'क़रीब' बहुत वसीअ अल-मानी (व्यापक अर्थ वाला) शब्द है, इसलिए क़रीब होने के लिए अज़ान का मस्जिद में होना ज़रूरी नहीं, जैसा कि बार-बार वाज़ेह (स्पष्ट) हो चुका। और उन दो जाहिल साहबान ने (रियाज़ी के) समंदर में ग़ोता लगाया जो ख़ुद उन्हीं को ले डूबा। उनमें से एक ने कहा कि मुसल्लस (त्रिभुज) का वतर (कर्ण) मिम्बर की चौड़ाई है, जबकि हम ये तय कर आए हैं उलमा की तहरीरों में मिम्बर के लफ़्ज़ से भी इमाम और उसके दोनों मोंढों का बीच मुराद है। और ये भी ज़ाहिर कर आए हैं कि इस जगह का मज़कूरा मुसल्लस का वतर होना महल (संदेहास्पद) है। और दूसरे जाहिल साहब का ख़याल है कि क़ुहस्तानी के बक़ौल दोनों ख़त इमाम के दाएँ बाएँ से निकल कर ज़ाविया-ए-क़ाइमा या हाद्दा या मुनफ़रजा पर मिलेंगे, और मुअज़्ज़िन इसी ज़ाविया पर खड़े होकर

अज़ान देगा। उसने कहा चूँकि हुज़ूर के अहद-ए-मुबारक में आप के मिम्बर की चौड़ाई दो हाथ की थी, और आदमी का क़दम...

पृष्ठ ३२८ का ६८४

بغلة فزعم ان القهستانی ذکر قوله ای قریباً منه بعد قوله عند المنبر وهذا افتراء منه علیه فلیس هنا فی کلام القهستانی لفظة "عند المنبر" اصلا ولا لفظة "ای" ولوکان لم یکن فیه ما یقر عینه فلا القرب ینکر ولا فی جوف المسجد یحصر کما تبین مراراً واما الجاهلان فتقحما خوض بحر اغرقهما فقال احدهما ان وتر المثلث عرض المنبر وقد علمت رده ان المراد بالمنبر الام وما بین کتفیه یستحیل ان یراد وترا وقال الآخر فی تفسیر کلام القهستانی یخرج خطان عن یمین الامام و یساره حتی یلتقیا علی زاویة قائمة او حادة او منفرجة فیقوم المؤذن فی هذه الزاویة ویؤذن قال وکان عرض منبر رسول الله صلی الله تعالیٰ علیه وسلم

کہ شطرنج کی بساط پر خچر دوڑا دیا۔ آپ فرماتے ہیں کہ قہستانی نے لفظ قریباً منہ کو لفظ عند المنبر کے بعد رکھا، حالانکہ یہاں قہستانی کے پورے کلام میں عند المنبر کا لفظ کہیں نہیں۔ تو یہ طالب علم قہستانی پر افتراء کر رہے ہیں ، وہ افتراء بھی بے مزہ، کیونکہ قہستانی کی اصل عبارت میں یہ لفظ ہوتا تب بھی ان کی تسلی کا کوئی سامان نہ تھا کہ ہم کو قریب منبر ہونے سے کب انکار ہے، ہمارا تو کہنا یہ ہے کہ قریب بہت وسیع المعنیٰ لفظ ہے، اس لئے قریب ہونے کیلئے اذان کا مسجد میں ہونا ضروری نہیں، جیسا کہ بار بار واضح ہو چکا اور ان دو جاہل صاحبان نے (ریاضی کے) سمندر میں غوطہ لگایا جو خود انہیں کو لے ڈوبا۔ ان میں سے ایک نے کہا کہ مثلث کا وتر منبر کی چوڑائی ہے، جبکہ ہم یہ طے کر آئے ہیں علماء کی تحریروں میں منبر کے لفظ سے بھی امام اور اس کے دونوں مونڈھوں کا بیچ مراد ہے۔ اور یہ بھی ظاہر کر آئے ہیں کہ اس جگہ کا مذکورہ مثلث کا وتر ہونا محل ہے۔ اور دوسرے جاہل صاحب کا خیال ہے کہ قہستانی کے بقول دونوں خط امام کے دائیں بائیں سے نکل کر زاویہ قائمہ یا حادہ یا منفرجہ پر ملیں گے، اور موذن

اسی زاویہ پر کھڑے ہو کر اذان دے گا، اس نے کہا چونکہ حضور کے عہد مبارک میں آپ کے منبر کی چوڑائی دو ہاتھ کی تھی، اور آدمی کا قدم

Fatawa Rizvia, Volume 28

[Left Column - Arabic Context] Two cubits and a person's foot is one and a quarter spans. If an equilateral triangle is formed there, an acute angle will be created, and the distance will be slightly less than two cubits. In a right angle, it is less than that, and in an obtuse angle, it is less than the least. While it's possible for an acute angle to extend outside the mosque door, this possibility is eliminated by Quhistani's statement that the Muezzin stands within the angle to call for prayer. If the mosque door is forty cubits away from the pulpit, and the triangle's hypotenuse is the same two cubits, then at a distance of forty cubits, the resulting acute angle outside the door would be extremely narrow. It wouldn't even accommodate a thin stick, let alone a human being. Moreover, Quhistani's intention is that all three types of angles should be possible there, whereas in the aforementioned scenario at the mosque door, no angle other than an acute one is possible. End. This discussion regarding the geometrical aspect is nonsense; it is a product of ignorance and misunderstanding. Firstly: Quhistani did not say that the lines of the Muezzin's position emerge from the Imam's two shoulders; rather, they emerge from the lines of the two directions, not the shoulders. As we have already clarified.

[Right Column - Urdu Translation/Commentary] ...is one and a quarter spans. If an equilateral triangle is formed there, an acute angle will be created, and the distance will be slightly less than two cubits. In a right angle, it is less than that, and in an obtuse angle, it is less than the least. While an acute angle could also be assumed outside the mosque, this possibility is negated by Quhistani's statement that the Muezzin should stand inside the angle and call for prayer. This is because if the mosque door is forty cubits away from the pulpit, and the triangle's hypotenuse is the same two cubits, then the acute angle formed at a distance of forty cubits on that hypotenuse would be extremely narrow. There would not be space for even a thin stick, let alone a human being. Furthermore, Quhistani's objective is that all three types of angles be formed there, and in the case mentioned above, there is no possibility for any angle other than an acute one at the mosque door. My submission is that this is far from being a mathematical discussion; it is sheer nonsense arising from ignorance and poor understanding. Firstly: Quhistani did not talk about the lines of the Muezzin's position emerging from the Imam's two shoulders; rather, they emerge from the lines of the two directions, not the shoulders. As we have already clarified.

फतावा रिज़विया, खंड 28

[बायां कॉलम - अरबी संदर्भ] दो हाथ और मनुष्य का पैर सवा बालिश्त का होता है। यदि वहां एक समबाहु त्रिभुज बनाया जाए, तो एक न्यून कोण (acute angle) बनेगा और दूरी दो हाथ से थोड़ी कम होगी। समकोण (right angle) में यह इससे कम होगी, और अधिक कोण (obtuse angle) में यह सबसे कम होगी। यद्यपि न्यून कोण को मस्जिद के दरवाजे से बाहर भी माना जा सकता है, लेकिन कुहिस्तानी का यह कथन इस संभावना को खारिज कर देता है कि मुअज़्ज़िन कोण के भीतर खड़ा होकर अज़ान दे। यदि मस्जिद का दरवाज़ा मिम्बर से चालीस हाथ की दूरी पर हो, और त्रिभुज का कर्ण वही दो हाथ का हो, तो उस कर्ण पर चालीस हाथ की दूरी पर जो न्यून कोण बनेगा, वह अत्यंत संकीर्ण होगा। वहां एक बारीक लकड़ी के लिए भी जगह नहीं होगी, मनुष्य की तो बात ही क्या। जबकि कुहिस्तानी का उद्देश्य यह है कि वहां तीनों प्रकार के कोण संभव हों, और उपरोक्त स्थिति में मस्जिद के दरवाजे पर न्यून कोण के अलावा किसी अन्य कोण की कोई संभावना ही नहीं है। समाप्त। ज्यामितीय विषय से संबंधित यह चर्चा बकवास है; यह अज्ञानता और गलतफहमी की उपज है। प्रथम: कुहिस्तानी ने यह नहीं कहा कि मुअज़्ज़िन के स्थान की रेखाएं इमाम के दोनों कंधों से निकलती हैं; बल्कि वे दोनों दिशाओं की रेखाओं से निकलती हैं, कंधों से नहीं। जैसा कि हम स्पष्ट कर चुके हैं।

[दायां कॉलम - उर्दू अनुवाद/व्याख्या] ...सवा बालिश्त का होता है और वहां त्रिभुज समबाहु (equilateral) बनाया जाए तो न्यून कोण (acute angle) पैदा होगा और फासला दो हाथ से ज़रा कम होगा, और समकोण में इससे कम, और अधिक कोण में कम से भी कम। और न्यून कोण मस्जिद से बाहर भी फर्ज़ किया जा सकता है लेकिन इस संभावना को कुहिस्तानी की यह इबारत साकित (निरस्त) कर देती है कि मुअज़्ज़िन कोण के अंदर खड़े होकर अज़ान दे क्योंकि दरवाज़ा-ए-मस्जिद अगर मिम्बर से चालीस हाथ की दूरी पर हो। और त्रिभुज का वित्र (hypotenuse) वही दो हाथ का हो तो उस वित्र पर चालीस हाथ की दूरी पर जो न्यून कोण पैदा होगा वह बेहद तंग होगा, वहां एक बारीक लकड़ी की भी गुंजाइश न होगी चे जाइके(अकेले ही) इंसान की, हालांकि कुहिस्तानी का मक़सद तो यह है कि वहां तीनों ज़ाविए पैदा हों और इस सूरत-ए-मज़कूरा-बाला (उपरोक्त स्थिति) में बाब-ए-मस्जिद पर सिवाए न्यून कोण के और किसी ज़ाविए का इमकान (संभावना) ही नहीं। मेरी गुज़ारिश यह है कि यह गणित की चर्चा तो क्या होगी यह तो हज़ियान (बकवास) है जो जहल (अज्ञानता) और सू-ए-फहमी (गलतफहमी) की पैदावार है। अव्वलन् (प्रथम):

कुहिस्तानी ने मक़ाम-ए-मुअज़्ज़िन के ख़ुतूत (रेखाओं) को इमाम के दोनों मोंढों (कंधों) से निकलने की बात नहीं की बल्कि वो तो जेहतैन (दोनों दिशाओं) के दोनों खतूत से निकलती हैं मोंढों से नहीं। जैसा कि हम वाज़ेह (स्पष्ट) कर आए।

पृष्ठ 329 का 684

[بایاں کالم - عربی عبارت] ذراعین وقدم الانسان شبر و ربع شبرٍ فأن اخذ المثلث متساوي الاضلاع تحدث زاویة حادة وکون الفصل ذراعین الا قلیلاً و في القائمة اقل منه وفی المنفرجة اقل من الاقل والحادة وان امکن اخرجها خارج باب المسجد لکن یسقط هذا الاحتمال قید ان یوذن المؤذن قائماً فی زاویة لان الباب ان بعد اربعین ذراعاً والوتر کما تقدم ذراعان فالزاویة الحادثة خارج الباب تکون ضیقة جداً لا تسع عوداً دقیقاً فضلا عن الانسان مع انا مقصود القہستانی ان تمکن الزوایا الثلاث ثمه ولا امکان هناك لغیر الحادة اهـ هذیان المتعلق بالمبحث الهندسي وقد علمت انه جهل منه وسوء فهم ۔ فاولاً: لم یخرج القہستانی خطی المقام عن کتفی الامام بل عن خطی الجہتین کما مرّ ۔

[دایاں کالم - اردو ترجمہ و تشریح] سوا بالشت کا ہوتا ہے اور وہاں مثلث متساوی الاضلاع بنایا جائے تو زاو یہ حادہ پیدا ہو گا اور فاصلہ دو ہاتھ سے ذرا کم ہو گا، اور قائمہ میں اسے کم، اور منفرجہ میں کم سے بھی کم۔ اور زاو یہ حادہ مسجد سے باہر بھی فرض کیا جا سکتا ہے لیکن اس احتمال کو قہستانی کی یہ عبارت ساقط کر دیتی ہے کہ موذن زاو یہ کے اندر کھڑے ہو کر اذان دے کیونکہ دروازہ مسجد اگر منبر سے چالیس ہاتھ کی دوری پر ہو۔ اور مثلث کا وتر وہی دو ہاتھ کا ہو تو اس وتر پر چالیس ہاتھ کی دوری پر جو زاو یہ حادہ پیدا ہو گا وہ بیحد تنگ ہو گا، وہاں ایک باریک لکڑی کی بھی گنجائش نہ ہوگی چہ جائیکہ انسان کی، حالانکہ قہستانی کا مقصد تو یہ ہے کہ وہاں تینوں زاویے پیدا ہوں اور اس صورت مذکورہ بالا میں باب مسجد پر سوائے حادہ کے اور کسی زاویہ کا امکان ہی نہیں۔ میری گزارش یہ ہے کہ یہ ریاضی کی بحث تو کیا ہو گی یہ تو ہذیان ہے جو جہل اور سوء فہمی کی پیداوار ہے۔ اولاً: قہستانی نے مقام موذن کے خطوط کو امام کے

دونوں مونڈھوں سے نکلنے کی بات نہیں کی بلکہ وہ تو جہتین کے دونوں خطوط سے نکلتی ہیں مونڈھوں سے نہیں۔ جیسا کہ ہم واضح کر آئے۔

Fatawa Rizwia Volume 28

Secondly: If a line were drawn from both shoulders of the Imam, then it would be impossible for the Mu'adhin to stand in the resulting right or obtuse angles, as has already been clarified.

Thirdly: Some truth inadvertently escaped the mouth of this ignorant person, that by considering the right and left of the Imam, he then returned to pure falsehood and made the width of the pulpit the focal point, although its invalidity has already been shown.

Fourthly: Restricting the acute angle to an equilateral triangle is also creating a self-imposed limitation (since an acute angle is not exclusive to equilateral triangles). This ignorant person could not even determine the length of the perpendicular. He stated it by estimation as slightly less than two cubits (dhira), whereas the ratio of the perpendicular to two cubits is like the ratio of a specific point to the whole. If he knew, he would have said that the perpendicular would be one cubit or less. Furthermore, it is not necessary that the separation between the angle and the hypotenuse in an obtuse angle be less than that in a right angle, whereas often the distance in an obtuse angle is much greater than that in a right angle. An example of this is:

फ़तावा रिज़विया खंड २८

दूसरा: और यदि इमाम के दोनों कंधों से एक रेखा खींची जाए, तो उन उत्पन्न होने वाले समकोण (right angle) और अधिककोण (obtuse angle) में मुअज़्ज़िन का खड़ा होना असंभव है, जैसा कि स्पष्ट किया जा चुका है।

तीसरा: इस अज्ञानी के मुँह से असावधानी में एक सच बात निकल गई कि इमाम के दाएँ-बाएँ को ध्यान में रखते हुए, वह फिर शुद्ध असत्य की ओर लौट आया और मिम्बर की चौड़ाई को ध्यान का केंद्र बनाया, जबकि उसकी असत्यता भी प्रकट हो चुकी है।

चौथा: न्यूनकोण (acute angle) को समबाहु त्रिभुज (equilateral triangle) तक सीमित करना भी स्वयं ही क्षेत्र में संकीर्णता पैदा करना है (क्योंकि न्यूनकोण केवल समबाहु त्रिभुज के साथ ही विशिष्ट नहीं है)। यह अज्ञानी लंब (perpendicular) की मात्रा भी निर्धारित नहीं कर सका। उसने इसे अंदाज़े से बताया कि दो हाथ (ज़िराअ) से थोड़ा कम, जबकि दो हाथ के संबंध में लंब का अनुपात वैसा ही है जैसे एक विशेष बिंदु का संपूर्ण से। यदि वह जानता, तो कहता कि लंब एक हाथ या उससे कम होगा। फिर यह भी आवश्यक नहीं है कि अधिककोण में कोण और कर्ण (hypotenuse) का अंतराल समकोण से कम हो, जबकि कई बार अधिककोण का फासला समकोण से बहुत अधिक होता है। इसका उदाहरण यह है:

ثانیا: اور اگر امام کے دونوں مونڈھوں سے خط نکالا جائے تو ان پیدا ہونے والے زاویہ قائمہ اور منفرجہ میں موذن کا قیام ناممکن ہے ، جیسا کہ واضح کیا جا چکا ہے۔

ثالثا: اس جاہل کے منہ سے غفلت میں ایک سچی بات نکل گئی کہ لحاظ بایں امام کے دائیں بائیں پلٹا تو اس نے منبر کی چوڑائی کو مطمح نظر بنایا حالانکہ اوسکا بطلان بھی ظاہر ہو چکا ہے۔

رابعا: زاویہ حادہ کی مثلث متساوی الاضلاع کے ساتھ تخصیص بھی از خود نطاق میں تنگی پیدا کرنا ہے (کہ زاویہ حادہ کچھ متساوی الاضلاع کے ساتھ ہی خاص نہیں) یہ جاہل عمود کی مقدار بھی متعین نہ کر سکا۔ اس کو اندازہ سے بیان کیا کہ دو ذراع سے ذرا کم ، حالانکہ عمود کی نسبت ذراعین کی طرف ، مرفوع کی طرف ناحہ نرمال طرف ب د کی نسبت کی طرح ہے۔ اگر وہ جانتا تو کہتا کہ عمود ایک ذراع یا اس سے کم ہوگا۔ پھر یہ بھی ضروری نہیں کہ زاویہ منفرجہ میں زاویہ اور وتر کا فصل قائمہ سے کم ہو ، حالانکہ بسا اوقات منفرجہ کا فاصلہ قائمہ سے بہت زیادہ ہوتا ہے۔ اس کی مثال یہ ہے:

صفحہ ۳۳۰ از ۶۸۴ آئی ٹی مجلس دعوت اسلامی

Vol. 28 | Fatawa Razawiyya

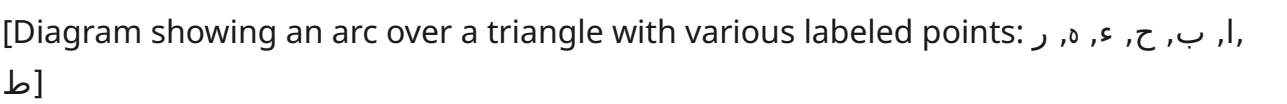

(Arabic Text - Left Column): We drew an arc on line AB and erected a perpendicular H-' at its midpoint. We took one-eighth of H-' at both ends as H-E and '-R. We joined A-R and B-R with lines. Thus, ARB became an obtuse-angled triangle whose perpendicular is HR. From E, we drew EH parallel to HB and joined A-H and B-H. Thus, AHB became a right-angled triangle. From it, we dropped a perpendicular HT, which was equal to EH according to the 34th figure of the first principles (Euclid's Elements). Assuming it is one-seventh of HR, the difference of the obtuse angle was seven times the difference of the right angle. It is possible for it to be a thousand times or a million times, as is not hidden.

(Urdu Text - Right Column): We drew an arc on line AB, and at the midpoint of AB, we established a perpendicular J-'. We marked one-eighth of the perpendicular as J-H and '-R from both its ends, and joined A-R-B with lines. Thus, an obtuse-angled triangle was formed (where the vertex of the angle is below the arc) whose perpendicular is HR. Then, opposite to HB, we drew a line EH and joined AHB with lines. This formed a triangle where angle H is a right angle, because the vertex of this angle lies on the arc. Now, from this right angle, we drop a perpendicular HT. According to the 33rd figure of the first treatise, this perpendicular is equal to EH. We have assumed this value to be 1/7 of HR. Thus, here the distance of the obtuse angle from its hypotenuse has increased sevenfold compared to the right angle's distance. This difference could be a thousand times or even a million times. Therefore, saying that the distance of an obtuse angle from the hypotenuse is always less than that of a right angle is not absolutely correct. Since the situation for all three types of angles is the same, why specify the acute angle?

[रेखाचित्र जिसमें एक चाप के नीचे विभिन्न चिन्हित बिंदुओं ا, ب, ح, ء, ه, ر, ط वाला त्रिभुज दिखाया गया है]

(अरबी पाठ - बायां कॉलम): हमने रेखा AB पर एक चाप बनाया और उसके मध्य बिंदु पर एक लंब H-' खड़ा किया। हमने दोनों सिरों पर H-' का आठवां हिस्सा H-E और '-R के रूप में लिया। हमने A-R और B-R को रेखाओं से जोड़ दिया। इस प्रकार, ARB एक अधिक कोण वाला त्रिभुज बन गया जिसका लंब HR है। E से, हमने HB के समानांतर EH खींचा और A-H व B-H को जोड़ दिया। इस प्रकार, AHB एक समकोण त्रिभुज बन गया। उससे हमने एक लंब HT गिराया, जो पहले सिद्धांतों (यूक्लिड के तत्वों) की 34वीं आकृति के अनुसार EH के बराबर था। यह मानकर कि यह HR का सातवां हिस्सा है, अधिक कोण का अंतर समकोण के अंतर का सात गुना था। यह हज़ार गुना या दस लाख गुना भी हो सकता है, जैसा कि स्पष्ट है।

(उर्दू पाठ - दायां कॉलम): हमने रेखा AB पर एक चाप बनाया, और AB के मध्य बिंदु पर हमने एक लंब J-' स्थापित किया। हमने इसके दोनों सिरों से लंब का आठवां भाग J-H और '-R चिन्हित किया, और A-R-B को रेखाओं से जोड़ दिया। इस प्रकार, एक अधिक कोण वाला त्रिभुज बना (जहाँ कोण का शीर्ष चाप के नीचे है) जिसका लंब HR है। फिर, HB के विपरीत हमने एक रेखा EH खींची और AHB को रेखाओं द्वारा जोड़ दिया। यह एक त्रिभुज बन गया जिसका कोण H समकोण है, क्योंकि इस कोण का शीर्ष चाप पर स्थित है। अब, इस समकोण से हम एक लंब HT गिराते हैं। यह लंब, पहले शोध प्रबंध की 33वीं आकृति के अनुसार, EH के बराबर है। हमने इस मान को HR का 1/7 माना है। अत; यहाँ अधिक कोण की उसके कर्ण से दूरी समकोण की दूरी की तुलना में सात गुना बढ़ गई है। यह अंतर हज़ार गुना या यहाँ तक कि दस लाख गुना भी हो सकता है। इसलिए, यह कहना कि अधिक कोण की कर्ण से दूरी हमेशा समकोण की तुलना में कम होगी, पूरी तरह से सही नहीं है। चूँकि तीनों प्रकार के कोणों की स्थिति एक समान है, तो फिर न्यून कोण का ही विशेष उल्लेख क्यों?

[ایک قوس اور مثلث کی ہندسی شکل جس میں مختلف نقاط ا، ب، ح، ء، ہ، ر، ط دکھائے گئے ہیں]

(عربی عبارت - بایاں کالم): ادرنا علی ا ب القوس واقمنا علی نصفہ ح عمود ح ء واخذنا ثمن ح ء فی الطرفین ح ہ ء ر ووصلنا ا ر ب ب ر فکانت ا ر ب منفرجۃ عمودھا ح ر ورسمنا من ہ ، ح موازی ح ب ووصلنا ا ح ب ح فکانت ا ح ب قائمہ نزلنا منھا عمود ح ط فکان مساویا ل ح ہ بحکم لد من اولٰی الاصول وھو سبع ح ر بالفرض فکانت فصل المنفرجۃ سبعۃ امثال فصل القائمۃ ویمکن ان یکون الف ضعف والف الف ضعف کما لا یخفی۔

(اردو عبارت - دایاں کالم): خط اب پر ہم نے ایک قوس بنائی، اور اب کے نصف پر ہم نے ایک عمود ج ء قائم کیا، اور ہم نے عمود کی دونوں کناروں سے عمود کا ثمن ج ہ اور ء ر ممتاز کیا، اور ا ر ب کو ہم نے خطوط سے ملا دیا، تو ایک مثلث منفرج الزاویہ پیدا ہوا (کہ زاویہ کا راس قوس سے نیچے ہے) جس کا عمود ح ر رہے، پھر ح ب کے مقابل ہم نے ایک خط ہ ح کھینچا اور ہم نے ا ح ب کو بذریعہ خطوط ملا دیا۔ یہ ایک مثلث بن گیا جس کا زاویہ ح قائمہ ہے، کیونکہ اس زاویہ کے راس پر قوس واقع ہے) اب ہم اس زاویہ قائمہ سے ایک عمود ح ط نازل کرتے ہیں تو یہ عمود مقالہ اولٰی کی ۳۳ویں شکل کی رو سے ح ہ کے برابر اس مقدار کو ہم ح ر کا ۱/۷ فرض کر آئے ہیں، تو یہاں منفرجہ کا فاصلہ زاویہ قائمہ اور اس کے وتر کے فاصلہ سے سات گنا بڑھ گیا ہے اور ہزار گنا بلکہ لاکھ گنا بھی تفاوت ہو سکتا ہے تو یہ کہنا کہ منفرجہ کا وتر سے فاصلہ بنسبت قائمہ کے کم ہو گا مطلقاً صحیح نہیں ہوا۔ پس جب تینوں زاویوں کا حال یکساں ہے پھر حادہ کی تخصیص کیسی؟

Fifth: It is a mark of extreme ignorance for this person to suppose that a right angle or an obtuse angle can accommodate a human being at the intersection of its two lines, in contrast to the acute angle mentioned earlier. He does not realize that the intersection of two lines is an indivisible point where there is no room even for a grain of mustard seed, nor for a tenth of a tenth of a tenth of it, unless it reaches the state of the 'indivisible substance' (al-jawhar al-fard).

Sixth: Draw for him a right angle whose sides are the length of a grain of barley or half of it, like this: [Image reference: Vol. 28, p. 311]. And say to him: "Stand in this angle ABC such that it accommodates you and no part of you remains outside it." If he says, "I cannot," he has belied himself, for he claimed that the acute angle of an equilateral triangle near the pulpit was accommodating a person. This [right angle] is larger than that [acute angle] by half, because it is a right angle and all right angles are equal. So how can it not accommodate you? Have you grown larger, or has your body become rarefied (expanded), or has the right angle itself narrowed until it became smaller than the smallest angle? At that point, his ignorance becomes evident.

फतावा रजविया खंड 28

पाँचवाँ: इस अज्ञानी का यह सोचना अत्यंत मूर्खतापूर्ण है कि एक समकोण या अधिककोण, अपनी दो रेखाओं के मिलन बिंदु पर, किसी मनुष्य को समा सकता है, जबकि बताए गए न्यूनकोण में ऐसा नहीं हो सकता। वह यह नहीं समझ पाया कि दो रेखाओं का मिलन बिंदु एक अविभाज्य बिंदु (बिंदु जिसकी कोई विमा नहीं होती) होता है जहाँ राई के दाने के लिए भी जगह नहीं होती, न ही उसके हज़ारवें हिस्से के लिए, जब तक कि वह 'परम अणु' (जौहर-ए-फर्द) की स्थिति तक न पहुँच जाए।

छठा: इस अज्ञानी ने कहा कि समकोण और अधिककोण में तो आदमी का खड़ा होना संभव है, लेकिन न्यूनकोण में नहीं। तो उन्हें समझाने के लिए एक त्रिभुज बनाया जाए जिसकी दोनों भुजाएं जौ के दाने या उसके आधे के बराबर हों, इस तरह: [चित्र संदर्भ: खंड 28, पृष्ठ 311]। और उनसे कहा जाए कि "यह एक समकोण है; आप इसमें इस तरह खड़े होकर दिखाएं कि आपके शरीर का कोई भी हिस्सा इससे बाहर न हो।" यदि वे कहें कि "यह मेरे बस से बाहर है," तो उन्होंने अपनी ही कही हुई बात को झुठला दिया कि समकोण में इंसान समा सकता है। वे पहले ही कह चुके हैं कि मिम्बर (मंच) के पास समबाहु त्रिभुज के न्यूनकोण में आदमी समा सकता है, और यह समकोण उस न्यूनकोण से आधा अधिक बड़ा है क्योंकि यह समकोण है और सभी समकोण बराबर होते हैं। तो वहाँ न्यूनकोण में तो विस्तार था और यहाँ समकोण तंग हो गया? या तो आप ही बहुत भारी-भरकम हो गए हैं, या आपके शरीर में विरलता (तखलखुल) हो गई है, या समकोण ही सिकुड़कर सबसे छोटे कोण से भी छोटा हो गया है? तब उसकी अज्ञानता स्पष्ट हो जाती है।

خامسًا (عربی کالم): من جهله الاشد حسبانه ان الزاوية القائمة او المنفرجة عند ملتقى خطيها تسع انسانًا بخلاف الحادة الذي ذكر ولم يدر ان التقاء الخطين على نقطة لاتتجزى ولا سعة هناك لحبة خردل ولا لعشر عشير معشارها مالم يبلغ الجوهر الفرد۔

خامساً (اردو کالم): اس جاہل کا یہ گمان انتہائی جاہلانہ ہے کہ زاویہ قائمہ اور منفرجہ میں تو انسان کی گنجائش ہو سکتی ہے، مگر زاویہ حادہ علی باب المسجد میں گنجائش نہیں ہوگی، اور یہ نہ سمجھ سکے کہ دو خطوں کا نقطہ اتصال تو جزء لایتجزی ہوتا ہے جہاں رائی کے ہزارویں حصہ کی بھی گنجائش نہیں تانکہ وہ جو ہر فرد نہ ہو جائے۔

وسادسًا (عربی کالم): رسم له قائمة ساقاها قدر شعيرة او نصفها مثل هذا امیج بنانی ہے جلد ۲۸ ص ۳۱۱ وقل له قم في زاوية ا ب ج هذه بحيث تسعك ولا يبقى شيئ منك خارجها فان قال لا استطيع فقد كذب نفسه لانه كانت تسعه حادة المثلث المتساوى الاضلاع عند المنبر، وهذه اكبر منها بقدر نصفها لانها قائمة والقوائم كلها متساوية فكيف لاتسعك اكبرت او تخلخلت ام تكاثفت القائمة وضاقت حتى صارت اصغر من اصغر منها وحينئذ يصير جهله۔

سادساً (اردو کالم): اس جاہل نے کہا کہ زاویہ قائمہ اور منفرجہ میں تو آدمی کا کھڑا ہونا ممکن ہے زاویہ حادہ میں نہیں۔ تو انہیں سمجھانے کے لئے ایک مثلث بنایا جائے جس کی دونوں ساقیں جو یا نصف جو کے برابر ہوں اس طرح (امیج بنانی ہے جلد ۲۸ ص ۳۱۱) اور ان سے کہا جائے کہ یہ ایک زاویہ قائمہ ہے آپ اس میں یوں کھڑے ہو کر دکھائیں کہ آپ کے جسم کا کوئی حصہ اس سے باہر نہ ہو تو اگر وہ یہ کہیں کہ تو میرے بس سے باہر نہ ہو تو اگر وہ یہ کہیں کہ تو میرے بس

سے باہر ہے تو انہوں نے اپنی کہی ہوئی بات جھٹلائی کہ زاویہ قائمہ میں انسان سما سکتا ہے کہ وہ کہہ آئے ہیں کہ منبر کے پاس مثلث متساوی الاضلاع کے زاویہ حادہ میں آدمی سما سکتا ہے اور یہ زاویہ قائمہ اس حادہ سے دوگنا بڑا ہے کہ یہ زاویہ قائمہ ہے اور سارے ہی زاویے قائمے برابر ہوتے ہیں، تو وہاں تو حادہ میں وہ وسعت اور یہاں قائمہ تنگ پڑ گیا، پس یا تو آپ ہی بھاری بھر کم ہو گئے یا آپ میں تخلخل ہو گیا، یا قائمہ ہی تنگ و

Fatawa Razawiya Volume 28

...seeing with his own eyes, so he will be forced by the experience of himself and by witnessing it openly to admit it. And there is no power nor might except with Allah, the Most High, the Supreme.

Seventhly: His claim that there is no place there for anything other than an acute angle is a testimony of his extreme ignorance based on his far-fetched assumption—that the hypotenuse is the width of the pulpit. You have already known what the truth has shone with and appeared. Praise be to Allah, the Most High, the Greatest. Let this be the end of the discourse. By the grace of Allah Almighty, we have addressed all the delusions that have surfaced and have not left out anything except what nonsense itself would be ashamed of if it were to be mentioned. Indeed, the refutation of every part and parcel of it is found in the treatises of my sons and companions on this matter, such as 'Adhan min Allah', 'Wiqayat Ahl al-Sunnah', 'Salamat Allah li Ahl al-Sunnah', 'Nafi al-Ar', 'Saif al-Qahhar', 'Ta'bir Khwab', 'Haq Numa Faislah', and 'Al-Latamat wal-Aswat', etc., which reach the number of ten. They have left no excuse for anyone. Praise be to Allah in the beginning and the end. It is hoped from our masters and brotherly noble scholars—may Allah perpetuate the benefit of Islam through them—that they look with the eye of fairness and allow the removal of dispute and manifest the truth. All praise is for Allah, the Lord of the worlds, and the most excellent blessings and complete peace be upon His beloved, the leader of the messengers, the seal of the prophets, and upon his noble family and companions.

Page 333 of 684

फ़तावा रज़विया खंड 28

...अपनी आँखों से देखते हुए, इसलिए वह स्वयं पर अनुभव की विवशता और खुले तौर पर देखने के कारण इसे स्वीकार करने पर मजबूर होगा। और अल्लाह, जो सबसे ऊँचा और महान है, के अलावा कोई शक्ति या सामर्थ्य नहीं है।

सातवाँ: और उनका यह दावा कि वहाँ तीव्र कोण के अलावा किसी अन्य चीज़ के लिए कोई जगह नहीं है, उनकी अत्यधिक अज्ञानता का प्रमाण है जिसका आधार मिम्बर (मंच) को त्रिभुज का कर्ण मानना है। वरना हम अच्छी तरह स्पष्ट कर चुके हैं कि ये तीनों कोण दरवाजे के बाहर कैसे पैदा हो सकते हैं, और यह हमारी अंतिम बात है जो उनके सभी भ्रमों के निवारण के लिए पर्याप्त है। उन भ्रमों की बात अलग है जिससे बकवास भी शर्मा जाए। वैसे उनकी हर छोटी-बड़ी कथा का खंडन मेरी संतान और मेरे मित्रों की पुस्तिकाओं में है, जैसे 'अज़ान मिन अल्लाह', 'वक़ायत अहल-ए-सुन्नत', 'सलामतुल्लाह लहल-ए-सुन्नत', 'नफ़ी अल-आर', 'सैफ़ अल-क़ह्ह', 'ताबीर-ए-ख्वाब', 'हक़ नुमा फ़ैसला', और 'अल-लतमात वल-असवात' आदि, जिनकी संख्या दस तक पहुँचती है। अल्लाह तआला के लिए शुरुआत में और उसी के लिए अंत में प्रशंसा है। हमारे सरदारों और उन विद्वानों से (जिनके माध्यम से अल्लाह तआला ने हमेशा लाभ पहुँचाया) आशा है कि वे हमारे इस लेखन का निष्पक्षता से अध्ययन करेंगे और विवाद को दूर करने में प्रयास करेंगे और सत्य को प्रकट करेंगे। महान रब, दुनिया के पालनहार के लिए प्रशंसा है, और सबसे श्रेष्ठ दुरूद और पूर्ण सलाम उसके प्रिय, रसूलो के सरदार, नबियों के मुहर (अंतिम नबी) और उनके महान परिवार और साथियों पर हो।

पृष्ठ 333 / 684

بمرأي عينيه فيعترف به اضطرار التجربة على نفسه ومشاهدته جهارا ولا حول ولا قوة الاباالله العلى العظيم۔ متکائف ہوگیا یہاں تک کہ اپنے سے چھوٹے سے بھی چھوٹا ہوگیا تب انہیں اپنی جہالت مشاہدہ میں آئیگی، اور خود بذاتہ علیٰ رؤس الاشہاد تجربہ کر کے اعتراف کریں گے۔

وسابعًا: وزعمه ان لامكان هناك لغير الحادة شهادة منه بجهله الشديد مبنى على زعمه الطريد۔ ان الوتر عرض المنبر وقد علمت ما زهر الحق به فظهر والحمد لله العلى الاكبر وليكن هذا آخر الكلام وقد اتينا بحمدالله تعالىٰ على جميع ما ابد وامن الاوهام ولم نترك الا ما يستنكف الهذيان ان شه به. وقد تكلف بالرد على قضها وقضيضها رسائل اولادى واصحابى فى هذه المسألة مثل "اذان من الله" و "وقاية اهل السنة" و "سلامة الله لاهل السنة" و "نفى العار" و "سيف القهار" و "تعبير خواب" و "حق نما فيصله" و "اللطمات والاسواط" الى غير ذلك مما تافت عشرًا ولم تبق لاحد عذرًا والحمد لله فى الاولى والاخرى فالمرجو من سادتنا واخوتنا العلماء الكرام ادام الله بهم نفع الاسلام ان ينظروا بعين الانصاف ويسمحوا برفع الخلاف ويظهروا الحق سابعًا: اور ان کا یہ زعم کہ دروازہ پر زاویہ قائمہ اور منفرجہ متحقق نہیں ہوگا، اور بڑی جہالت ہے جس کا مبنیٰ منبر کو وتر مثلث قرار دینا ہے، ورنہ ہم خوب ظاہر کر چکے ہیں کہ یہ تینوں زاویے خارج الباب کیسے پیدا ہو سکتے ہیں، اور یہ ہماری آخری بات ہے جو ان کے تمام اوہام کے ازالہ پر حاوی ہے۔ ان اوہام کی بات الگ ہے جس سے ہذیان بھی شرمائے۔ ویسے ان کی ہر چھوٹی بڑی کتھا کا رد میری اولاد اور میرے احباب کے رسائل میں ہے جیسے اذان من اللہ، وقایۃ اہل السنت، سلامۃ اللہ لاہل السنتہ، نفی العار، سیف القہار، تعبیر خواب، حق نما فیصلہ واللطمات والاسواط وغیرہ جن کی تعداد دس تک پہنچتی ہے، اللہ تعالیٰ کے لئے ابتداء اور اسی کیلئے انتہاء میں حمد ہے۔ ہمارے سرداروں اور ان علمائے کرام سے (جن سے اللہ تعالیٰ

نے ہمیشہ نفع پہنچایا) امید ہے کہ ہماری اس تحریر کا انصاف سے مطالعہ کریں اور رفع خلاف میں کوشش کریں اور حق تعالیٰ کیلئے حق کا اظہار کریں۔ بزرگ و برتر رب العالمین کے لئے حمد ہے، اور افضل درود اور مکمل سلام اس کے حبیب سید المرسلین خاتم النبیین اور ان کے آل و اصحاب عظام پر ہو

صفحہ ۳۳۳ از ۶۸۴

[Left Column] For the sake of the Righteous One, Most High, the True One, Glorious and Sublime is the Right. Praise be to Allah, the Lord of the worlds, and the best of blessings and most perfect peace be upon the Master of the Messengers, the Seal of the Prophets, his noble family, his great companions, his noble sons, and all his party, to the count of every atom, a thousand thousand times in every moment and time, forever and ever. The pen rested and the truth was illuminated, if the most Noble, the most Generous wills, on the tenth of the blessed Shawwal, 1333 Hijri, of the holy migration, may the noblest blessings and greetings be upon its noble companion and his noble family. Amen. And praise be to Allah, the Lord of the worlds. Glory be to your Lord, the Lord of Might, above what they describe, and peace be upon the Messengers, and praise be to Allah, the Lord of the worlds. Said with his mouth and wrote with his pen, one of the dogs at the door of Abdul Qadir, Ahmad Raza al-Muhammadi as-Sunni al-Hanafi al-Barelwi, may Allah forgive him, fulfill his hopes, and reform his deeds by the honor of the Chosen One and his people, may Allah Almighty bless, grant peace, and bestow blessings upon him and them forever, as much as His beauty, majesty, generosity, bounty, and favors. Amen, and praise be to Allah, the Lord of the worlds.

[Right Column] Be upon his noble sons and his entire group. For every atom, a thousand thousand times every moment and every hour until eternity. On 10th Shawwal 1333 AH (may grand greetings and peace be upon the Master of Migration, peace and blessings of Allah be upon him), the pen rested and truth shone. Praise be to Allah and holiness is for the Pure Lord from what they say about Him, and peace be upon the messengers, and praise is for Him Who is the Lord of the worlds. Said with his tongue, wrote with his pen: Ahmad Raza Muhammadi Sunni Hanafi Barelvi, a dog at the door of Sheikh Abdul Qadir Jilani (may Allah Almighty be pleased with him). May Allah Almighty forgive him, fulfill his hopes, and grant righteousness and success to his people for the sake of the accepted deeds of the Noble Prophet. May He send blessings and peace upon him and his family and companions, according to His beauty, majesty, generosity, bounty, rewards, and miracles. Amen!

[बायां कॉलम] हक़ तआला के लिए जो हक़ है और बुज़ुर्ग है। और तमाम तारीफें अल्लाह के लिए हैं जो तमाम जहानों का रब है और बेहतरीन दुरूद और कामिल सलाम हो रसुलो के सरदार, नबियों के खातिम, उनकी आला औलाद और उनके बुज़ुर्ग सहाबा, और उनके नेक बेटों और उनकी तमाम जमात पर, हर ज़र्रे की तादाद के बराबर, हर लम्हा और हर घड़ी हमेशा-हमेशा के लिए हज़ार-हज़ार बार। कलम ने आराम पाया और हक़ रौशन हुआ, अगर करीम और अकरम ने चाहा, १० शव्वाल १३३३ हिजरी को, हिजरत-ए-मुकद्दसा के साहिब और उनकी आले किराम पर बेहतरीन दुरूद और सलाम हो। आमीन। और तमाम तारीफें अल्लाह के लिए हैं जो तमाम जहानों का रब है। पाक है आपका रब, जो इज़्ज़त का मालिक है, उन बातों से जो ये लोग बयान करते हैं और सलाम हो रसूलों पर और तमाम तारीफें अल्लाह के लिए हैं जो तमाम जहानों का रब है। अपनी ज़बान से कहा और अपने कलम से लिखा अब्दुल कादिर के दरवाज़े के कुत्तों में से एक, अहमद रज़ा मोहम्मदी सुन्नी हनफी बरेलवी ने, अल्लाह उसे बख्श दे, उसकी उम्मीदें पूरी करे और उसके अमल को संवार दे मुस्तफा (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) और उनके अहले बैत के सदके। अल्लाह तआला उन पर और उन सब पर हमेशा अपनी शान, जमाल, जूद और नवाज़िश के मुताबिक बरकत, सलामती और दुरूद नाज़िल फरमाए। आमीन और तमाम तारीफें अल्लाह के लिए हैं जो तमाम जहानों का रब है।

[दायां कॉलम] उनके साहबज़ादे और उनकी तमाम जमात पर हो। हर ज़र्रे के बदले हज़ार-हज़ार बार हर आन और हर घड़ी हमेशा के लिए। १० शव्वाल १३३३ हिजरी (साहिब-ए-हिजरत सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम पर बुज़ुर्ग सलाम और दुरूद हो) को कलम ने आराम पाया और हक़ रौशन हुआ। अल्लाह तआला के लिए हम्द और पाक परवरदिगार के लिए पाकी है उन चीज़ों से जो वे उसके बारे में कहते हैं, और सलाम है पैगंबरों पर, और उसी के लिए हम्द है जो रब्बुल आलमीन है। अपनी ज़बान से कहा, अपने कलम से लिखा: शेख अब्दुल कादिर जिलानी (रज़ीअल्लाहु तआला अन्हु) के दरवाज़े के कुत्ते अहमद रज़ा मोहम्मदी सुन्नी हनफी बरेलवी ने। अल्लाह तआला उसको बख्श दे, उसकी उम्मीदें पूरी करे और उसके अहल को फलाह-ओ-बहबूद दे हुज़ूर नबी-ए-अकरम के मक़बूल अमल के तुफैल। उन पर और उनकी आल-ओ-असहब पर बरकत और सलाम उतारे, अपने हुस्न-ओ-जमाल और जूद-ओ-नवाल और इनामत-ओ-करामत के हिसाब से। आमीन!

[بایاں کالم] لأجل الحق تعالی الحق وجل الحق والحمد لله رب العالمین وافضل الصلوات واکمل السلام علی سید المرسلین خاتم النبیین وآله الکریم وصحبه العظام وابنه الکرام وحزبه اجمعین عدد کل ذرة الف الف مرة في کل آن وحین الی ابد الابدین استراح القلم واستنار الحق ان شاء الکریم الاکرم لعشر خلون من شوال المکرم ۱۳۳۳ھ من الهجرة القدسیة علی صاحبها الکریم وآله الکرام اکرم الصلوة والتحیة آمین۔ والحمد لله رب العالمین سبحان ربك رب العزة عما یصفون وسلام علی المرسلین والحمد لله رب العلمین۔ قال بغبه ورقمه بقلمه احد کلاب باب عبد القادر احمد رضا المحمدی السنی الحنفی البریلوی غفر الله له وحقق له امله واصلح عمله بجاه المصطفی واهله صلی الله تعالی و بارك وسلم علیه وعلیهم ابداً قدر حسنه و جماله وجوده و نواله وافضاله آمین والحمد لله رب العالمین۔

[دایاں کالم] ان کے صاحبزادے اور ان کی تمام جماعت پر ہو۔ ہر ذرہ کے بدلے ہزار ہزار بار ہر آن وہر گھڑی ابد الآباد تک۔ ۱۰ شوال ۱۳۳۳ھ (صاحب ہجرت صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم پر بزرگ تحیۃ اور سلام ہو) کو قلم نے آرام پایا اور حق روشن ہوا اللہ تعالیٰ کیلئے حمد اور پاک پروردگار کے لیے پاکی ہے اس سے جو اسکے بارے میں وہ کہتے رہتے ہیں اور سلام ہے پیغمبروں پر، اور اسی کے لئے حمد ہے جو رب العالمین ہے۔ اپنی زبان سے کہا، اپنے قلم سے لکھا۔ شیخ عبدالقادر جیلانی رضی اللہ تعالی عنہ کے دروازے کے کتے احمد رضا محمدی سنی حنفی بریلوی نے۔ اللہ تعالیٰ اس کو بخشے اس کی امیدیں پوری کرے اور اس کے اہل کو صلاح و فلاح دے حضور نبی اکرم کے عمل مقبول کے طفیل ان پر اور ان کے آل واصحاب پر برکت و سلام اتارے، اپنے حسن و جمال اور جود ونوال اور انعامات و کرامات کے حساب سے۔ آمین!

Fatawa Rizwiya Volume 28

Additions of Beneficences

Know that the poor slave had finished the book by the power of the Giver, containing what is sufficient for the people of intellect. Then, a writing appeared at the end that unveiled itself, and our book had [already] encompassed it. Praise be to Allah for what He decrees upon it with destruction, except that an increase in goodness is good for the beloved ones, and explicit statement is better than insinuation for the general students. So I loved to add beneficences that manifest the truth. And my success is only by Allah; in Him I trust, and to Him I return.

It should be known that I, the needy servant, had finished my book which provided self-sufficiency for the wise, when a piece of writing at the end lifted the veil from its face. And Praise be to Allah, in our book all those points are collected which can burn that writing. But an increase in goodness is better for friends, and for general students, explicit clarification is better than hint and allusion. I preferred the addition of such beneficences which manifest the truth. My success is from Allah Almighty, my reliance is upon Him, and my return is towards Him.

Note 22: One who persists in hostility and enmity and has the character of the envious remained silent until the refutations were completed upon...

Note 22: Reached the peak in hostility and enmity and the nature of envy, remained silent at the completion of the refutation. And having reflected and pondered on the entire refutation...

Page 335 of 684 I.T. Majlis of Dawatelslami

फ़तावा रज़विया जिल्द 28

इज़ाफ़ात-ए-अफ़ाज़ात (कृपाओं की वृद्धि)

जान लें कि गरीब सेवक ने दाता की शक्ति से पुस्तक समाप्त कर ली थी, जिसमें बुद्धिमानों के लिए पर्याप्त सामग्री थी। फिर, अंत में एक लेखन प्रकट हुआ जिसने अपना चेहरा उजागर किया, और हमारी पुस्तक ने [पहले से ही] उसे समाहित कर लिया है। अल्लाह की स्तुति हो उस पर जो वह विनाश का फैसला करता है। हालाँकि, अधिक अच्छाई प्रियजनों के लिए बेहतर है, और सामान्य छात्रों के लिए संकेत की तुलना में स्पष्ट स्पष्टीकरण बेहतर है। इसलिए मैंने उन लाभों को जोड़ना पसंद किया जो सही दृष्टिकोण को प्रकट करते हैं। मेरी सफलता केवल अल्लाह के साथ है; उसी पर मैं भरोसा करता हूँ और उसी की ओर मेरा लौटना है।

यह ज्ञात होना चाहिए कि मुझ मोहताज बंदे ने अपनी पुस्तक समाप्त कर ली थी, जिसने बुद्धिमानों के लिए पर्याप्तता प्रदान की थी, जब अंत में एक लेख ने अपना चेहरा उजागर किया। और अल्लाह का शुक्र है, हमारी पुस्तक में वे सभी बिंदु शामिल हैं जो उस लेख को जला [खंडित कर] सकते हैं। लेकिन अच्छाई में वृद्धि दोस्तों के लिए फायदेमंद है, और सामान्य छात्रों के लिए, संकेत और इशारे से बेहतर स्पष्ट विवरण है। मैंने ऐसे लाभों को जोड़ना पसंद किया जो सच्चाई को स्पष्ट करते हैं। मेरी सफलता अल्लाह सर्वशक्तिमान की ओर से है; मेरा भरोसा उसी पर है, और मेरा लौटना उसी की ओर है।

नुक़्ता 22: झगड़ों और दुश्मनी में निरंतर रहने वाला और ईर्ष्यालुओं के चरित्र वाला तब तक चुप रहा जब तक कि उस पर खंडन पूरा नहीं हो गया...

नुक़्ता 22: दुश्मनी और हठधर्मिता और ईर्ष्या की प्रवृत्ति में चरम पर पहुँचा हुआ, खंडन पूरा होने तक चुप रहा। और पूरे खंडन पर विचार और चिंतन करने के बाद...

पृष्ठ 335 का 684 आई.टी. मजलिस दावत-ए-इस्लामी

فتاوٰی رضویہ جلد ۲۸

اضافاتِ افاضات

اعلم ان العبد الفقیر کان ختم الکتاب بحول الوھاب بما فیه غنیة لاولي الالباب، ثم کتابة فی الاخریات کشفت عن وجھھا النقاب وقد انطوىٰ کتابنا، واللہ الحمد علی مایقضىٰ علیہا بالتباب غیر ان زیادة خیر خیر للاحباب والتصریح احسن من التلویح لعامة الطلاب فاحببت اضافة افاضات تجلی الصواب وما توفیقی الا باللہ علیه توکلت والیه مأب۔

جاننا چاہئے کہ میں بندہ محتاج اپنی کتاب ختم کر چکا تھا جس میں سمجھداروں کے لئے بے نیازی تھی کہ ایک تحریر نے اخیر میں اپنے چہرہ سے نقاب الٹی، اور الحمد للہ ہماری کتاب میں وہ سب باتیں جمع ہیں جو اس تحریر کو سوخت کر سکتی ہیں لیکن احباب کے لئے بھلائی کی زیادتی بھلی ہے، اور عام طالب علموں کے لئے تصریح تلویح (اشارہ و کنایہ) سے بہتر ہے۔ میں نے ایسے افاضات کے اضافہ کو پسند کیا جو حق کو ظاہر کریں۔ میری توفیق اللہ تعالیٰ کی طرف سے ہے، میرا بھروسا اسی پر ہے، اور میرا لوٹنا اسی کی طرف ہے۔

نفحه ۲۲: متقاص فی اللداد والعناد وشیمة الحساد بقی صامتاً الی ان تمت الردود علی

نفحہ ۲۲: خصومت و عناد اور خصلت و حساد میں انتہاء کو پہنچا ہوا، رد کے تمام ہونے پر خاموش رہا۔ اور پورے رد پر غور و خوض کر کے

صفحہ ۳۳۵ از ۶۸۴ آئی ٹی مجلس دعوت اسلامی

Fatawa Ridawiyya, Volume 28

He continued searching for a way to escape from these destructive paths, so his devil whispered to him to take refuge in a "common usage" (urf-e-aam) contrary to language, Sharia, and technical terminology. Through this single weapon, he sought to rid himself of everything that the Quran, Hadith, imams of Tafsir, commentators on Hadith, and masters of linguistics and principles have said in their research on the terms "bayna yadayhi" and "inda". He argued that "our discourse is based on common usage, and in common usage, both 'bayna yadayhi' and 'inda' mean 'near'. And 'near' in the sense we mean, whereby the Adhan is close and connected to the pulpit (minbar)." He thought that by entering through this hole, he would be saved from all the statements found in the Quran, Hadith, and Tafsir, claiming they represent the Sharia meaning of 'inda' and 'bayna yadayhi', while dictionaries show the linguistic meaning, and books of Usul state the technical meaning, whereas here the discussion is about common usage. He failed to understand that this one piece of trickery demolished his entire building and brought his efforts to naught.

Firstly: You cited the statement of Imam Raghib Isfahani. His book...

फ़तावा रज़विया, जिल्द २८

वह इन विनाशकारी रास्तों से बचने का रास्ता खोजता रहा, तो उसके शैतान ने यह फुसफुसाहट डाली कि वह भाषा, शरीयत और उसूल (सिद्धांतों) की शब्दावली के विरुद्ध 'उर्फ़ए-आम' (जनसाधारण की प्रथा) की शरण ले। और इसी एक हथियार से कुरान और हदीस, तफ़्सीर के इमामों और हदीस के व्याख्याकारों तथा भाषा और उसूल के इमामों ने 'बैन यदैहि' और 'इंदा' शब्दों के अनुसंधान में जो कुछ भी कहा है, उन सब से छुटकारा पा ले कि हमारी बात तो 'उर्फ़ए-आम' में है, और 'उर्फ़ए-आम' में 'बैन यदैहि' और 'इंदा' दोनों का अर्थ "निकट" है। और निकट भी वह जो हम कह रहे हैं, जिससे अज़ान मिम्बर (मंच) के पास और उससे जुड़ी हुई हो। और उसने सोचा कि इस सुराख में घुसकर वह उन शब्दों के संबंध में उन तमाम कथनों से बच जाएगा जो कुरान, हदीस और तफ़्सीर में आए हैं, यह कहकर कि वे सब 'इंदा' और 'बैन यदैहि' के शरई अर्थ बताते हैं और शब्दकोश भाषाई अर्थ प्रकट करते हैं। उसूल की किताबें तकनीकी अर्थ बयान करती हैं, और यहाँ तो चर्चा 'उर्फ़ए-आम' में है। और वह यह न समझ सका कि उसकी इस एक चालबाजी ने उसकी पूरी इमारत को ही ढहा दिया और उसकी सारी मेहनत पर पानी फेर दिया।

सर्वप्रथम: आपने इमाम राग़िब इस्फ़हानी के कथन से तर्क दिया। उनकी पुस्तक...

पृष्ठ ३३६/६८४

اس کے مہلکات سے بچنے کی راہ ڈھونڈتا رہا، تو اس کے شیطان نے یہ وسوسہ ڈالا کہ لغت، شرع، اصطلاح اصول سب کے خلاف عرف عام کی پناہ لے۔ اور اسی ایک حربہ سے قرآن و حدیث واقاویل ائمہ تفسیر و شروح حدیث اور ائمہ لغت و اصول نے جو کچھ بھی لفظ بین یدیہ اور عند کی تحقیق میں کہا ہے سب سے چھٹکارا حاصل کرے کہ ہمارا کلام تو عرف عام ہے، اور عرف عام میں بین یدیہ اور عند دونوں کے معنی "قریب" کے ہیں۔ اور قریب بھی وہ جو ہم کہہ رہے ہیں، جس سے اذان منبر کے نزدیک اور متصل ہو۔ اور سوچا کہ اس سوراخ میں داخل ہو کر ان الفاظ کے سلسلہ میں تمام ارشادات سے نجات مل جائے گی جو قرآن وحدیث اور تفسیر میں وارد ہوئے ہیں کہ وہ سب عند اور بین یدیہ کے معنی شرعی کو بتاتے ہیں اور لغات معنی لغوی کا اظہار کرتے ہیں۔ کتب اصول معنی اصطلاحی بیان کرتی ہیں، اور یہاں تو بحث عرف عام میں ہے اور یہ سمجھ نہ سکا کہ اس کی اس ایک حیلہ سازی نے اس کو ساری عمارت ہی ڈھا دی اور کاتا کوتا کپاس کردیا۔ اولا : آپ نے امام راغب اصفہانی کے قول سے استدلال کیا۔ ان کی کتاب

...or the noble Quranic idioms, and you have set them both aside. His statement 'it is said and used [1]' does not exclude it from the language of the Arabs and move it into modern usage, even if it excluded it from your view. For it is said in 'Al-Taj' [2]: 'It is said "bayna yadayka" (between your hands) for everything that is before you.' And in 'Al-Radi' [3]: 'And "inda" (at/with) is used for both the near and the far.' Secondly: What prompted your recourse to 'Al-Kashshaf' and 'Al-Madarik'? Are they not among the exegeses? I only mentioned what I mentioned as an explanation for the Quranic idiom, while for you, it is far from being a point of reliance. And their statement 'the reality of their speech [4]', the pronoun in it refers to the Arabs, and the Arabs only speak in their own language, and language...

It is present in the Arabic lexicon and Quranic idioms, and you, forsaking both, have taken refuge in common parlance. (Then how did you use their book to argue for your new parlance?) Imam Raghib's statement that a word is used in this sense will not suddenly turn that word from the Arabic lexicon into modern parlance. And if you insist that 'usage' means 'modern', then what will you say about Taj al-Arus and Radi the grammarian? They also say that 'bayna yadayhi' means 'everything that is before you' (Taj), and 'inda' is used for both near and far (Radi).

Secondly: How did you seek refuge in Al-Kashshaf and Al-Madarik? Are they not among the commentaries? Whatever they have stated is an explanation of the Quranic idiom, yet you put your hands over your ears at the mention of the idiom of the Great Quran. Whatever Zamakhshari or Imam Nasafi stated in their commentaries as 'the reality of their speech' - by 'them' they mean the Arabs themselves, and the Arabs'...

1. Al-Mufradat fi Ghara'ib al-Quran, under the letter 'Ain' with 'Noon' for the word "ind", Nur Muhammad Karkhana Tijarat Karachi, p. 553.
2. Taj al-Arus, section on 'Ba' from the chapter 'Waw' and 'Ya' under the word "yad", Dar Ihya al-Turath al-Arabi Beirut, 10/419.
3. Al-Radi in Sharh al-Kafiya, among the adverbs are 'lada' and 'ladun', Dar al-Kutub al-Ilmiyah Beirut, 2/123.
4. Madarik al-Tanzil (Tafsir al-Nasafi), under the verse 2/91, Dar al-Kitab al-Arabi Beirut 2/125; Tafsir al-Kashshaf under the verse 2/91 Dar al-Kitab al-Arabi Beirut 2/910 and 350.

...या महान कुरानिक मुहावरे, और आपने इन दोनों को एक तरफ कर दिया है। उनका यह कहना कि 'कहा जाता है और उपयोग किया जाता है [१]' इसे अरबों की भाषा से बाहर निकालकर आधुनिक उपयोग में नहीं ले जाता, भले ही इसने इसे आपकी दृष्टि से बाहर कर दिया हो। क्योंकि 'अल-ताज' [२] में कहा गया है: 'हर उस चीज़ के लिए जो आपके सामने हो, "बैन यदैका" (आपके हाथों के बीच) कहा जाता है।' और 'अल-राज़ी' [३] में है: 'और "इंदा" (पास/साथ) का उपयोग निकट और दूर दोनों के लिए किया जाता है।' दूसरा: किस बात ने आपको 'अल-कश्शाफ़' और 'अल-मदारिक' की शरण लेने के लिए प्रेरित किया? क्या वे तफ़सीरों में से नहीं हैं? मैंने जो कुछ भी उल्लेख किया है वह केवल कुरानिक मुहावरे की व्याख्या के रूप में किया है, जबकि आपके लिए, यह निर्भरता का बिंदु होने से बहुत दूर है। और उनका यह कहना 'उनके कथन की वास्तविकता [४]', इसमें सर्वनाम अरबों को संदर्भित करता है, और अरब केवल अपनी भाषा में बात करते हैं, और भाषा...

यह अरबी शब्दकोश और कुरान के मुहावरों में मौजूद है, और आपने, दोनों को त्याग कर, आम बोलचाल की शरण ली है। (फिर आपने अपनी नई बोलचाल के तर्क के लिए उनकी पुस्तक का उपयोग कैसे किया?) इमाम राग़िब का यह कथन कि एक शब्द का प्रयोग इस अर्थ में किया जाता है, अचानक उस शब्द को अरबी शब्दकोश से आधुनिक बोलचाल में नहीं बदल देगा। और यदि आप इस बात पर अड़े हैं कि 'प्रयोग' का अर्थ 'आधुनिक' है, तो आप ताज अल-उरूस और राजी व्याकरणविद् के बारे में क्या कहेंगे? वे भी कहते हैं कि 'बैन यदैहि' का अर्थ है 'वह सब कुछ जो आपके सामने है' (ताज), और 'इंदा' का प्रयोग निकट और दूर दोनों के लिए किया जाता है (राजी)।

दूसरा: आपने अल-कश्शाफ़ और अल-मदारिक में शरण कैसे मांगी? क्या वे टीकाओं में से नहीं हैं? उन्होंने जो कुछ भी कहा है वह कुरानिक मुहावरे की एक व्याख्या है, फिर भी आप महान कुरान के मुहावरे के उल्लेख पर अपने कानों पर हाथ रख लेते हैं। ज़मख़्शरी या इमाम नसफ़ी ने अपनी तफ़सीरों में 'उनके कथन की वास्तविकता' के रूप में जो कुछ भी कहा है - 'उन' से उनका अर्थ स्वयं अरबों से है, और अरबों का...

1. अल-मुफ़्रदात फ़ी ग़रैब अल-क़ुरान, शब्द 'इंदा' के लिए 'ऐन' के साथ 'नून', नूर मुहम्मद कारखाना तिज़ारत कराची, पृ. ५५३।

2. ताज अल-उरूस, शब्द 'यद' के तहत 'वाव' और 'या' अध्याय से 'बा' अनुभाग, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी बेरुत, १०/४१९।
3. शरह अल-काफ़िया में अल-राज़ी, क्रियाविशेषणों में 'लदा' और 'लदुन' शामिल हैं, दार अल-कुतुब अल-इल्मियाह बेरुत, २/१२३।
4. मदारिक अत-तन्ज़ील (तफ़सीर अन-नसफ़ी), आयत २/९१ के तहत, दार अल-किताब अल-अरबी बेरुत २/१२५; तफ़सीर अल-कश्शाफ़ आयत २/९१ के तहत दार अल-किताब अल-अरबी बेरुत २/९१० और ३५०।

पृष्ठ ३३७ / ६८४

اوالمحاورات الكريمية القرآنية وقد عزلتهما معا وقوله يقال و يستعمل 1 لايخرجه عن لغة العرب الى العرف الجديدوان اخرج عندك فقد قال فی التاج " يقال بين يديك لكل شيئ امامك 2 -" وفي الرضي " وان عند يستعمل في القريب والبعيد 3 -" وثانیًا: ما فزعك الى الكشاف والمدارك اوليسا من التفاسيروانا ذكر اماذكر اشرحاً للمحاورة القرآنية و هي عندك بمعزل عن الاستناد وقولهما "حقيقة قولهم 4 " والضمير فيه للعرب والعرب لاتتكلم الا بلغتها واللغة

تو لغت عرب اور محاورات قرآن میں ہے، اور آپ نے ان دونوں کو چھوڑ کر عرفِ عوام کی پناہ لی (پھر آپ نے اپنے نئے عرف کے لئے ان کی کتاب سے کیسے استدلال کیا) امام راغب کا یہ قول کہ لفظ اس معنی میں استعمال ہوتا ہے۔ اس لفظ کو لغتِ عرب سے نکال کر عرفِ جدید تھوڑا ہی بنا دے گا۔ اور اگر آپ کو یہی اصرار ہے کہ استعمال کا مطلب جدید ہے، تو تاج العروس اور رضی نحوی کے بارے میں کیا کہیں گے، وہ بھی تو کہتے ہیں کہ بین یدیہ کے معنی "ہر وہ شے جو تمہارے سامنے ہو" (تاج) اور عند قریب اور بعید دونوں کے لئے مستعمل ہوتا ہے (رضی)۔

ثانیاً: آپ نے انکشاف اور مدارک کی پناہ کیسے ڈھونڈی، کیا یہ تفاسیر میں سے نہیں، ان دونوں نے جو کچھ کہا ہے محاورۂ قرآن کی شرح ہے، اور آپ قرآنِ عظیم کے محاورہ کے نام سے کانوں پر ہاتھ دھرتے ہیں۔ زمخشری یا امام نسفی نے اپنی تفسیروں میں جو فرمایا "حقیقة قولهم" (ان کے قول کی حقیقت) تو "ان" سے مراد عرب ہی ہیں، اور عرب کی

1 المفردات فی غرائب القرآن العين مع النون لفظ "عند" نور محمد کارخانہ تجارت کراچی ص ۵۵۳

2 تاج العروس فصل الباء من باب الواو والياء تحت اللفظ "يد" دار احياء التراث العربی بيروت

١٠/٤١٩ 3 الرضي فى شرح الكافية الظروف منها لدى ولدن دار الكتب العلمية بيروت ٢/١٢٣ 4 مدارك التنزيل (تفسير النسفي) تحت الآية ٢/٩١ دار الكتاب العربى بيروت ٢/١٢٥، تفسير الكشاف تحت الآية ٢/٩١ دار الكتاب العربى بيروت ٢/٩١٠ و ٣٥٠

Fatawa Ridawiyya Volume 28

[Right Column] ...colloquial speech follows the Arabic language (so how do you use linguistic evidence when you claim to follow common usage?). The fact of the matter is that even if the common usage of your laypeople regarding 'bayna yadayhi' (before him) and 'inda' (at/with) were a transferred meaning, since transfer is contrary to the original rule, you would need to provide proof for it. Where will you get that from?

Thirdly: In the same way, the Great Quran was revealed in clear Arabic. In this pure speech, it says, "We have revealed it in the Arabic language," and "Indeed, this is truth and just like your own speech." Thus, the Quran will contain the idioms of the Arabs. If there is anything contrary to the idioms of the Arabs, then proof of a legal transfer (naql-e-shari) is required for it. So, the use of a word in the Quran for a certain meaning will be the greatest proof that this word carries this meaning in the idiom of the Arabs, and proof of transfer is necessary for a legal meaning. In the matter of 'bayna yadayhi', proving this is impossible, and an empty claim is absurdly large. The Absolute Researcher (Muhaqqiq ala al-Itlaq) in 'Fath al-Qadir', the author of 'Bahr' in 'al-Bahr al-Ra'iq', and Allama Shami in 'Radd al-Muhtar' said: "The address..."

[Left Column] ...they are inseparable except by their speech, and in essence, there is no possibility of claiming a transfer [of meaning] except by proof and evidence. How can it be, when transfer is against the original rule?

Thirdly: Similarly, the Great Quran was revealed in a clear Arabic tongue. Allah Almighty says: "Verily, We have made it an Arabic Quran"[1] and He says: "Verily, it is the truth, like that you are speaking."[2] Therefore, whatever is in it, they used to seek it among themselves, except for what has been established through legal transfer. Thus, the existence of a meaning in the Quran is the greatest and clearest evidence of its use in Arabic conversation. Unless, of course, a legal transfer is proven, and proving such a thing is as difficult as plucking thorns from a tragacanth tree, and making such a claim haphazardly is a grave matter in terms of corruption. The Absolute Researcher (Muhaqqiq ala al-Itlaq) in 'al-Fath', 'al-Bahr', and Shami in 'Radd al-Muhtar' said: "The address...

[Footnotes] 1 The Holy Quran 43/3 2 The Holy Quran 51/23

Page 338 of 684 I.T. Majlis of Dawat-e-Islami

फ़तावा रज़विया जिल्द २८

[दायां कॉलम] ...बोलचाल तो अरबी भाषा है (तो फिर आप भाषा से कैसे तर्क करते हैं, आप तो सामान्य व्यवहार के दावेदार हैं)। असल बात यह है कि यदि आपके आम लोगों का व्यवहार 'बैन यदैहि' (उसके सामने) और 'इन्द' (पास/साथ) में यद्यपि हस्तांतरित अर्थ होगा, और चूँकि हस्तांतरण मूल नियम के विरुद्ध होता है, तो इसके लिए भी आपको प्रमाण लाना पड़ेगा, वह कहाँ से लाएंगे?

तीसरा: इसी तरह कुरान-ए-अज़ीम स्पष्ट अरबी में नाजिल हुआ, इस पाक कलाम में है "हमने इसे अरबी भाषा में उतारा" और "यह बेशक हक और तुम्हारे ही कलाम की तरह है।" तो कुरान-ए-करीम में अरब के ही मुहावरे होंगे। अरबों के मुहावरों के खिलाफ अगर कुछ हो तो उसके लिए नक़्ल-ए-शरई (कानूनी हस्तांतरण) का सबूत दरकार है। तो कुरान में कोई शब्द किसी अर्थ में बोला जाना यह इस बात की सबसे बड़ी दलील होगी कि इस शब्द के मुहावरा-ए-अरब में ये अर्थ हैं, और शरीयत के अर्थ के लिए नक़्ल का सबूत ज़रूरी है। और मसला 'बैन यदैहि' में इसका सबूत मुहाल (असंभव) है, और खाली दावा बेमानी और बड़ा है। हज़रत मोहक़्क़िक़ अलल-इतलाक़ ने 'फ़तहुल क़दीर' में और 'बहर' के लेखक ने 'बहरुर राइक़' में, और अल्लामा शामी ने 'रद्दुल मुहतार' में फ़रमाया: "ख़िताब का..."

[बायां कॉलम] ...वे उनके भाषण के बिना सिद्ध नहीं होते, वे अविभाज्य हैं, और मूल रूप से, प्रमाण और साक्ष्य के बिना [अर्थ के] हस्तांतरण का दावा करने की कोई संभावना नहीं है। यह कैसे हो सकता है, जब हस्तांतरण मूल नियम के विरुद्ध है?

तीसरा: इसी तरह, महान कुरान स्पष्ट अरबी भाषा में अवतरित हुआ। अल्लाह तआला ने फरमाया "निश्चित रूप से, हमने इसे अरबी कुरान बनाया है"[1] और उसने फरमाया "निश्चित रूप से, यह सत्य है, जैसे कि तुम बोल रहे हो"[2]। तो इसमें जो कुछ भी है, वे उसे आपस में खोजते थे, सिवाय उसके जो कानूनी हस्तांतरण के माध्यम से सिद्ध हो चुका है। अतः कुरान में किसी अर्थ का होना अरबी बातचीत में उसके उपयोग का सबसे बड़ा और स्पष्ट प्रमाण है। बेशक, जब तक कि कानूनी हस्तांतरण सिद्ध न हो जाए, और ऐसी चीज़ को सिद्ध करना उतना ही कठिन है जितना कि बबूल के पेड़ से कांटे चुनना, और बिना सोचे-समझे ऐसा दावा करना भ्रष्टाचार के मामले में एक गंभीर बात है। हज़रत मोहक़्क़िक़ अलल-इतलाक़ ने 'फ़तह' और 'बहर', और शामी ने 'रद्दुल मुहतार' में फ़रमाया: "ख़िताब...

[पाद टिप्पणियाँ] 1 अल-कुरान अल-करीम ४३/३ 2 अल-कुरान अल-करीम ५१/२३

पृष्ठ ३३८/६८४ आई.टी. मजलिस ऑफ दावत-ए-इस्लामी

[دایاں کالم] بول چال تو لغتِ عرب ہے (تو پھر آپ لغت سے کیسے استدلال کرتے ہیں آپ تو عرف عام کے دعویدار ہیں) قصہ اصل یہ ہے کہ آپ کے عوام کا عرف بین یدیہ اور عند میں اگرچہ ہوگا تو معنی منقول ، اور چونکہ نقل خلاف اصل ہوتا ہے تو اس کے لئے بھی آپ کو دلیل لانا پڑے گی ، وہ کہاں سے لائیں گے؟ ثالثا : یونہی قرآنِ عظیم عربی مبین میں نازل ہوا ، اس پاک کلام میں ہے " ہم نے اس کو عربی زبان میں اتارا" اور " یہ بیشک حق اور تمہارے ہی کلام کی طرح ہے ۔ " تو قرآنِ کریم میں عرب کے ہی محاورے ہوں گے۔ عربوں کے محاوروں کے خلاف اگر کچھ ہو تو اس کے لئے نقلِ شرعی کا ثبوت درکار ہے ۔ تو قرآن میں کوئی لفظ کسی معنی میں بولا جانا یہ اس بات کی سب سے بڑی دلیل ہوگی کہ اس لفظ کے محاورہ عرب میں یہ معنی ہیں ، اور معنی شرعی کے لئے نقل کا ثبوت ضروری ہے۔ اور مسئلہ بین یدیہ میں اس کا ثبوت محال ، اور خالی دعوی لایعنی بڑے ہے۔ حضرت محقق علی الاطلاق نے فتح القدیر میں اور صاحب بحر نے بحر الرائق میں، اور علامہ شامی نے رد المحتار میں فرمایا: " خطاب کا

[بایاں کالم] لا تثبت الا بکلامهما متلازمان وفی الاصل ولا امکان لادعاء النقل الابحجة وبرهان فصل کیف وان النقل خلاف الاصل۔

وثالثا: کذالك القرآن العظیم انما نزل بلسنان عربی مبین قال تعالی " اِنَّا جَعَلْنٰهُ قُرْاٰنًا عَرَبِیًّا"1 وقال تعالی " اِنَّهٗ لَحَقٌّ مِّثْلَ مَآ اَنَّكُمْ تَنْطِقُوْنَ"2 فما فیه الا کانوا یتحرونه فیما بینهم غیر ما ثبت فیه النقل الشرعی فثبوت معنی فی القرآن ادل دلیل واجله علی محاورة العرب، اللهم الا ان یثبت النقل الشرعی ودون ثبوته خرط القتادوادعاؤه جزافا امر عظیم في الفساد۔ قال المحقق علی الاطلاق فی الفتح والبحر و البحر والشامي في رد المحتار: " الخطاب

[حواشی] 1 القرآن الکریم ۳/۴۳ 2 القرآن الکریم ۵۱/۲۳

Fatawa Rizvia, Volume 28

Indeed, in the Arabic language, as long as transfer is not proven—like the word 'Salat' and its likes—it becomes a legal (shari'i) transfer. [End of quote] Bahr al-Ulum stated in 'Fawatih al-Rahamut': "A claim of transfer is a claim against Allah Almighty; thus, definitive evidence is necessary for its proof. In our case, there isn't even a speculative indication, let alone a definitive one. It is not appropriate for a Muslim to be so bold against Allah with what he does not know."

The discourse remains within the Arabic language unless proven otherwise by transfer, like the word 'Salat' etc. After proof of transfer, it will certainly become a Shari'i transfer. Hazrat Maulana Abdul Ali Bahr al-Ulum (may Allah have mercy on him) says in Fawatih al-Rahamut: "The claim of transfer is a claim against Allah Almighty, hence its proof requires definitive evidence. In the matter we are discussing, there is not even a speculative sign, let alone a definitive one. So it is not right for a Muslim to make such a daring claim against Allah without knowledge." (So, your statement that 'baina yadayhi' means being adjacent to the pulpit is neither a Quranic idiom nor the language of Hadith, nor is it found in linguistics or principles. This is merely common public usage. Without proof, from where will this common convention of yours originate?)

Fourthly: Every speech is interpreted according to the convention of the speaker, as they have stipulated in more than one place. Our master Sa'ib bin Yazid (may Allah Almighty be pleased with them both) was from the people of the tongue [native speakers] and would only speak according to their convention. He did not have a special terminology contrary to general convention. He applied [the term] "baina yadayhi" to an Adhan that was...

Fourthly: In every speech, the idiom and common convention of the speaker are taken into account. Hazrat Sa'ib ibn Yazid (may Allah Almighty be pleased with him) is from the people of Arabia and a master of the Arabic language. His speech would also be in Arabic parlance and Arabic idiom. There will be no special terminology of his contrary to common convention. He used the term "baina yadayhi" for the call to prayer (Adhan) at the door of the mosque, and upon this very meaning, we...

---

1. Radd al-Muhtar, Book of Marriage, Section on Prohibited Matters, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 3/277.

2. Fawatih al-Rahamut, Commentary on Musallam al-Thubut, Issue regarding whether Shari'i reality requires contextual evidence, 1/223.

फ़तावा रज़विया, जिल्द 28

वास्तव में अरबी भाषा में जब तक स्थानांतरण (नक़ल) सिद्ध न हो, जैसे कि 'सलात' (नमाज़) शब्द आदि, तो वह शरई स्थानांतरण बन जाता है। (उद्धरण समाप्त) बहरुल उलूम ने 'फ़वातिह अर-रहमूत' में कहा: "स्थानांतरण का दावा अल्लाह तआला पर एक दावा है; इसलिए इसके प्रमाण के लिए निश्चित सबूत आवश्यक है। यहाँ तक कि कोई अनुमानित संकेत भी नहीं है, निश्चित प्रमाण तो दूर की बात है। एक मुसलमान के लिए यह शोभा नहीं देता कि वह अल्लाह के बारे में बिना जाने ऐसी जुर्रत करे।"

संबोधन अरबी भाषा में ही है जब तक कि स्थानांतरण से सिद्ध न हो जाए, जैसे शब्द 'सलात' (नमाज़) आदि। स्थानांतरण के प्रमाण के बाद निश्चित रूप से यह शरई स्थानांतरण हो जाएगा। हज़रत मौलाना अब्दुल अली बहरुल उलूम (रहमतुल्लाह अलैहि) फ़वातिह अर-रहमूत में फ़रमाते हैं: "नक़ल (स्थानांतरण) का दावा अल्लाह तआला पर एक दावा है, तो इसका प्रमाण दलील-ए-क़तई (निश्चित सबूत) से अनिवार्य है। और जिस विषय में हम बात कर रहे हैं, उसमें तो कोई गुमानी (अनुमानित) संकेत भी नहीं है, निश्चित प्रमाण की तो बात ही क्या, तो मुसलमान के लिए यह उचित नहीं कि बिना जाने अल्लाह तआला पर ऐसी जुर्रत करे।" (तो आप जो यह फ़रमाते हैं कि 'बैन यदैहि' का अर्थ मिम्बर से सटा होना है, यह न तो क़ुरआनी मुहावरा है और न ही हदीस की बोलचाल, न ही शब्दकोश और सिद्धांतों में है। यह तो आम लोगों का चलन है। बिना प्रमाण के आपका यह आम चलन कहाँ से पैदा होगा?)

चौथा: हर कलाम (भाषण) को वक्ता की प्रथा के अनुसार लिया जाता है जैसा कि विद्वानों ने एक से अधिक स्थानों पर स्पष्ट किया है। हमारे आका सायब बिन यज़ीद (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) ज़बान वाले (अरब भाषी) लोगों में से थे और केवल उनकी प्रथा के अनुसार ही बात करते थे। सामान्य प्रथा के विपरीत उनकी कोई विशेष शब्दावली नहीं थी। उन्होंने 'बैन यदैहि' शब्द का प्रयोग उस अज़ान के लिए किया जो थी...

चौथा: हर कलाम में वक्ता के मुहावरे और आम प्रथा का ध्यान रखा जाता है। हज़रत सायब इब्न यज़ीद (रज़ियल्लाहु तआला अन्हु) अरब के निवासी और अरबी भाषा के ज्ञाता हैं। उनकी बातचीत भी अरबी बोलचाल और अरबी मुहावरे में ही होगी। आम प्रथा के विपरीत उनकी कोई विशेष शब्दावली

नहीं होगी। उन्होंने 'बैन यदैहि' शब्द का प्रयोग मस्जिद के दरवाज़े पर अज़ान के लिए किया, और इसी अर्थ पर हमने...

---

1. रद्दुल मुहतार, किताबुन निकाह, फ़स्ल अल-मुहर्रमात, दारुल इहया अत-तुरास अल-अरबी, बेरूत, 3/277।
2. फ़वातिह अर-रहमूत, शरह मुस्लिम अस-सुबूत, मसला कि क्या शरई वास्तविकता के लिए संदर्भ की आवश्यकता है, 1/223।

انما باللغة العربية ما لم يثبت نقل كلفظ الصلوة ونحوه فيصير منقولاً شرعيّاً اهـ وقال بحر العلوم فی فواتح الرحموت دعوی النقل دعوی علی اللہ تعالٰی فلابد لاثباتها من قاطع ولیس ههنا امارة ظنیة فضلاً عن القاطع فلایلیق بحال مسلم ان یجترأ علی اللہ بمالم یعلم۔

خطاب لغت عرب میں ہی ہے جب تک کہ نقل سے ثابت نہ ہو جیسے لفظ صلوۃ و غیر۔ ثبوت نقل کے بعد البتہ یہ منقول شرعی ہو جائے گا۔" حضرت مولانا عبدالعلی بحر العلوم رحمۃ اللہ علیہ فواتح الرحموت میں فرماتے ہیں: "نقل کا دعوی اللہ تعالیٰ پر ایک دعوی ہے تو اس کا ثبوت دلیل قطعی سے ضروری ہے اور فیما نحن فیہ علامت ظنی بھی نہیں چہ جائیکہ قطعی ہو تو مسلمان کیلئے یہ درست نہیں کہ بے جانے اللہ تعالیٰ پر یہ جرات کرے۔" (تو آپ جو یہ فرماتے ہیں کہ بین یدیہ کے معنی متصل منبر ہونا ہے۔ نہ محاورہ قرآنی ہے نہ حدیث کی بول چال ہے، نہ لغت واصول میں ہے۔ یہ تو عرف عوام ہے۔ بے ثبوت آپ کا یہ عرف عام پیدا کہاں سے ہوگا؟)

ورابعاً: كل كلام انما يحمل على عرف المتكلم كما نصوا عليه في غير مامقام وسيدنا سائب بن يزيد رضی اللہ تعالی عنهما من اهل اللسان ولايتكلم الاعلى عرفهم ولم يكن له اصطلاح خاص على خلاف العرف العام وقد اطلق "بين يديه" على اذان كان

رابعاً: ہر کلام میں متکلم کے محاور اور عرف عام کا لحاظ کیا جاتا ہے۔ حضرت سائب ابن یزید رضی اللہ تعالیٰ عنہ اہل عرب اور صاحب لسان عرب ہیں۔ آپ کا کلام بھی عربی بول چال اور عربی محاورہ میں ہی ہوگا۔ عرف کے خلاف ان کی کوئی خاص اصطلاح نہ ہو گی۔ انہوں نے "بین یدیہ" کا لفظ مسجد کے دروازہ پر اذان کیلئے استعمال کیا، اور اسی معنی پر ہم نے

1 ردالمحتار کتاب النکاح فصل فی المحرمات داراحیاء التراث العربی بیروت ۳ / ۲۷۷ 2 فواتح الرحموت شرح مسلم الثبوت مسئلہ فی ان الحقیقۃ الشرعیہ لاتحتاج الی قرینہ ۲۲۳/۱

Fatawa Razawiya --- Volume 28

[Arabic Section]: On the door of the mosque, and likewise, we have explained in "Inda" (near/at) several general idioms that no one denies except a stubborn person. Claiming that general usage restricts the word to what they allege is ignorance of the usage or a fabrication against it.

[Urdu Section]: He cited many idioms of the word "Inda," the denial of which is stubbornness. After this, to claim that general usage has specifically restricted these words to the meaning of "near" is either ignorance or fabrication.

[Arabic Section]: Fifthly: How strange is the claim of that claimant in rejecting the words of the leading scholars of principles (Usul), which are consecutively and collectively agreed upon, that "Inda" is for presence (proximity). He says all of that is futile and avails nothing; rather, consideration is only for the customary reality. Everyone who has heard the name "Principles of Jurisprudence" (Usul al-Fiqh) knows that what is mentioned in it are the principles for jurisprudence, and the terminology of jurisprudence is not contrary to what is mentioned of the meanings of words in Usul. Rather, the discussion here is about the word "Inda" occurring in the speech of the jurists. If it were assumed that there is a new usage among the common people contrary to the usage of jurisprudence and principles, there would be nothing in it to satisfy you, for the speech of the jurists is only interpreted according to the usage of the jurists and those below the commoners. But when fanaticism takes hold, it destroys.

[Urdu Section]: Fifthly: Whoever hears the word "science of principles of jurisprudence" will decide that it is established for the rules, regulations, and terminology of the art of jurisprudence, and will also be certain that there is no difference in the terminology of the jurists and the science of the principles of jurisprudence. Whatever meaning the leaders of the principles of jurisprudence have determined for a word is also accepted by the jurists. In the issue of the second Adhan, jurists used the phrase "at the pulpit" (Inda al-Minbar) in books. The leaders of principles of jurisprudence determined the meaning of "Inda" as "presence." So it is obvious that in the usage of the jurists too, this word will have the same meaning. Even if we assume there was another usage for this word and it determined another meaning, still the need here is for the usage of the jurists, as this word is used in their speech; what concern is there with any other usage? Another usage is completely useless here, but what an absurdity it is that the claimant, with such

insolence, hears the explanations of the leaders of principles of jurisprudence and says that it is all pointless.

फ़तावा रज़विया --- जिल्द २८

[अरबी अनुभाग]: मस्जिद के दरवाज़े पर और इसी तरह हमने "इंदा" (निकट/पास) में कई सामान्य मुहावरों की व्याख्या की है जिन्हें कोई भी हठधर्मी ही नकार सकता है। यह दावा करना कि सामान्य प्रयोग ने शब्द को उनके आरोप के अनुसार सीमित कर दिया है, प्रयोग की अज्ञानता है या उसके विरुद्ध एक गढ़ा हुआ झूठ है।

[उर्दू अनुभाग]: शब्द "इंदा" के कई मुहावरे उद्धृत किए गए हैं, जिनका खंडन हठधर्मी है। इसके बाद, यह दावा करना कि सामान्य प्रयोग ने इन शब्दों को बिल्कुल पास के अर्थ में विशिष्ट कर दिया है, या तो अज्ञानता है या झूठ गढ़ना।

[अरबी अनुभाग]: पाँचवाँ: यह कितना आश्चर्यजनक है कि उस दावेदार ने सिद्धांतों के प्रमुख विद्वानों (इमाम अल-उसूल) के उन वचनों को नकारने का दावा किया, जो लगातार और सर्वसम्मति से इस बात पर सहमत हैं कि "इंदा" उपस्थिति (समीपवर्ती) के लिए है। वह कहता है कि यह सब व्यर्थ है और इसका कोई लाभ नहीं है; बल्कि केवल प्रथागत वास्तविकता पर विचार किया जाता है। जिसने भी "उसूल अल-फ़िक़्ह" (न्यायशास्त्र के सिद्धांत) का नाम सुना है, वह जानता है कि इसमें जो उल्लेख किया गया है वह न्यायशास्त्र के सिद्धांत हैं, और न्यायशास्त्र की शब्दावली उसूल में शब्दों के अर्थों के उल्लेख के विपरीत नहीं है। बल्कि, यहाँ चर्चा न्यायविदों (फ़ुक़हा) के भाषण में आने वाले शब्द "इंदा" के बारे में है। यदि यह मान लिया जाए कि आम लोगों के बीच न्यायशास्त्र और सिद्धांतों के उपयोग के विपरीत एक नया उपयोग है, तो भी इसमें आपके लिए कुछ भी संतोषजनक नहीं होगा, क्योंकि न्यायविदों के भाषण की व्याख्या केवल न्यायविदों के उपयोग के अनुसार की जाती है, न कि आम लोगों के अनुसार। लेकिन जब कट्टरता हावी हो जाती है, तो वह विनाश लाती है।

[उर्दू अनुभाग]: पाँचवाँ: जो व्यक्ति "इल्म उसूल-ए-फ़िक़्ह" शब्द सुनेगा, वह वही फ़ैसला करेगा कि यह न्यायशास्त्र के विज्ञान के नियमों, विनियमों और शब्दावली के लिए निर्धारित है, और उसे यह भी विश्वास होगा कि न्यायविदों और न्यायशास्त्र के सिद्धांतों के विज्ञान की शब्दावली में कोई अंतर नहीं है। न्यायशास्त्र के सिद्धांतों के इमामों ने किसी शब्द के लिए जो भी अर्थ निर्धारित किया है, वह न्यायविदों द्वारा भी स्वीकार किया जाता है। दूसरी अज़ान के मुद्दे में, न्यायविदों ने पुस्तकों में "इंदा अल-मिंबर" (मिंबर के पास) वाक्यांश का उपयोग किया। उसूल के इमामों ने "इंदा" का अर्थ "उपस्थिति" निर्धारित किया। तो यह स्पष्ट है कि न्यायविदों के उपयोग में भी इस शब्द का यही अर्थ

होगा। मान लीजिए कि इस शब्द के लिए कोई अन्य उपयोग भी था और उसने कोई अन्य अर्थ निर्धारित किया था, तब भी यहाँ आवश्यकता तो न्यायविदों के उपयोग की है, क्योंकि यहाँ यह शब्द उन्हीं के भाषण में उपयोग किया गया है; किसी अन्य उपयोग से क्या सरोकार? दूसरा उपयोग यहाँ के लिए पूरी तरह से बेकार है, लेकिन यह कैसी विचित्रता है कि दावेदार इतनी ढिठाई से उसूल के इमामों के स्पष्टीकरणों को सुनता है और कहता है कि यह सब फ़ुज़ूल है।

علی باب المسجد وکذلك بینا فی "عند" عدة محاورات عامة لا ینکرها إلا مکابر فادعاء ان العرف العام خاص اللفظ بما یزعمونه جهل بالعرف او فریة علیه۔ لفظ عند کے بھی کئی محاورے نقل کئے جس کا انکار ہٹ دھرمی ہے۔ اس کے بعد یہ دعویٰ کرنا کہ عرفِ عام نے ان لفظوں کو بالکل پاس کے معنی میں خاص کیا ہے، یا تو جہالت ہے یا افتراء پردازی۔ وخامسًا: یا للعجب زعم ذاك المدعی فی رد کلمات ائمة الاصول المتواتره المتظافرة علی ان عند للحضرة بقوله ان کل ذلك لغو لا یجدی شیئًا انما النظر الی الحقیقة العرفیة وکل سمع باسم اصول الفقه یعلم ان ما یذکر فیه اصول للفقه ولیس مصطلح الفقه مخالفًا لما ذکر من معانی الالفاظ فی الاصول وانما البحث ههنا عن لفظ "عند" الواقع فی کلام الفقهاء فان فرض ان هناك عرفًا جدیدًا للعامة مخالفًا لعرف الفقه والاصول لم یکن فیه ما یقر عینك فان کلام الفقهاء انما یحمل علی عرف الفقهاء انما دون العوام ولکن التعصب اذا تملك اهلك۔ خامسًا: علم اصول فقہ کا لفظ جو شخص سنے گا، وہی یہ فیصلہ کرے گا کہ فن علم فقہ کے قواعد وضوابط اور مصطلحات کیلئے وضع ہے، اور یہ بھی یقین کرے گا کہ فقہاء اور علم اصول فقہ کی اصطلاحات میں کوئی اختلاف نہیں، جس لفظ کا جو معنی ائمہ اصول فقہ نے متعین کیا فقہاء کے نزدیک بھی وہ مسلم ہے۔ مسئلہ اذانِ ثانی میں فقہاء نے عند المنبر کا لفظ کتابوں میں استعمال کیا۔ ائمہ اصول فقہ نے "عند" کے معنی "حضور" قرار دیے۔ تو ظاہر ہے کہ فقہاء کے عرف میں بھی اس لفظ کے یہی معنی ہوں گے۔ بالفرض اس لفظ کے لئے کوئی دوسرا عرف بھی ہو اور اس نے کوئی اور معنی قرار دیے ہوں۔ تب بھی یہاں ضرورت تو فقہاء کے عرف کی ہے یہاں یہ لفظ انہیں کے کلام میں استعمال ہوا ہے، کسی دوسرے عرف سے کیا سروکار۔ دوسرا عرف تو یہاں کے لئے بالکل

بیکار ہے لیکن یہ کیسی بوالعجبی ہے کہ مدعی کسی ڈھٹائی سے ائمہ اصول فقہ کی تصریحات سن کر کہتا ہے کہ یہ سب فضول ہے

Here, there is a need for common usage (Urf-e-Awam). Of what need is common usage in the discourse of the jurists (Fuqaha)! The truth is that prejudice makes a person blind and deaf.

Sixthly: What does the antagonist say regarding the statement of Allama Khairuddin al-Ramli, may Allah Almighty have mercy on him, in his fatwas: "Regarding a man who swore by triple divorce that he would not spend the winter with his wife in the city, so he spent the winter in its congregational mosque, divorce does not fall upon her because the condition was for the wintering to be in the city with her ('indaha), and this was not found; and 'inda' is for presence/nearness, unless he intends that (the city as a whole). And Allah Almighty knows best." End of excerpt. This issue of swearing is based solely on common usage (Urf). It has been explicitly stated therein that 'inda' is for presence. Thus, it appears that what the masters of principles (Aimmah al-Usool) mentioned is the common usage. In short, the truth is that there is no conflict here between linguistics and the language of Sharia, principles, jurisprudence, and common usage. All of these converge on what we mentioned regarding the meanings of 'bayna yadayhi' (before/in front of) and 'inda' (near/with). There is no lexical shift (naql), no homonymy (ishtirak), and no metaphorical usage (tajawuz) here; rather, it is a general absolute meaning selected upon its instances as determined.

Sixthly: Finally, what will this antagonist answer to the fact that Allama Khairuddin Ramli (may Allah's mercy be upon him) states in his fatwas: "A man swore three divorces on his wife if he spent the winter in this city with her. He then spent the winter in the congregational mosque of that city; divorce will not occur on the wife because the condition was to spend the winter in the city with her ('indaha), and that was not found. The word 'inda' is for presence (huzoor). If his intention with 'this city' (bi-hadha al-balad) included the congregational mosque, then divorce would occur." Matters of oaths are based on common usage (Urf). And Imam Ramli clearly stated that 'inda' is for presence. From this, it is known that what the masters of principles (Aimmah-e-Usool) said about 'inda' is also its common meaning. The summary of the discussion is that here there is no substitute for the literal meaning. And the language of Sharia, principles, jurisprudence, and common usage are all in agreement with the literal meaning, as we have explained for the meanings of 'bayna yadayhi' and 'inda'.

[1] Fatawa Khairiyyah, Kitab al-Talaq, Dar al-Ma'rifah Beirut, 1/38, 39 Page 341 of 684

यहाँ तो जनसाधारण की प्रथा (उर्फ़ए-अवाम) की आवश्यकता है। भला फुक़्हा (न्यायविदों) के कलाम में जनसाधारण की प्रथा की क्या आवश्यकता! सच तो यह है कि पक्षपात व्यक्ति को अंधा और बहरा कर देता है।

छठा: अल्लामा खैर उद्दीन अल-रमली (अल्लाह उन पर दया करे) के उनके फतवों में इस कथन के बारे में विरोधी क्या कहता है: "एक ऐसे व्यक्ति के बारे में जिसने तीन तलाक की कसम खाई थी कि वह शहर में अपनी पत्नी के पास (इंदा) सर्दी नहीं बिताएगा, फिर उसने उसकी जामा मस्जिद में सर्दी बिताई, तो उस पर तलाक नहीं होता क्योंकि शर्त शहर में उसके पास (इंदाहा) सर्दी बिताने की थी और यह नहीं पाया गया; और 'इंदा' उपस्थिति के लिए है जब तक कि वह उसका इरादा न करे। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है।" उद्धरण समाप्त। शपथ का यह मामला केवल प्रथा (उर्फ़) पर आधारित है, और इसमें स्पष्ट रूप से कहा गया है कि 'इंदा' उपस्थिति के लिए है। अतः यह स्पष्ट होता है कि उसूल के इमामों ने जो उल्लेख किया है वह प्रथा ही है। संक्षेप में, सच्चाई यह है कि यहाँ भाषा और शरीयत की ज़ुबान, उसूल, फिक़्ह और प्रथा के बीच कोई विरोध नहीं है। ये सभी उन अर्थों पर मिलते हैं जो हमने 'बैन यदैहि' और 'इंदा' के बारे में उल्लेख किए हैं। यहाँ न तो कोई भाषाई परिवर्तन है, न कोई शब्द-अनेकार्थता (इश्तिराक) और न ही कोई लाक्षणिक प्रयोग (तजवुज़), बल्कि एक सामान्य पूर्ण अर्थ है जो अपनी मिसालों पर निर्धारित होता है।

छठा: अंत में, यह विरोधी इस बात का क्या उत्तर देगा कि अल्लामा खैर उद्दीन रमली (रहमतुल्लाह अलैह) अपने फतवों में फरमाते हैं कि एक व्यक्ति ने कसम खाई कि यदि मैं इस शहर में अपनी पत्नी के साथ सर्दी बिताऊँ तो मेरी पत्नी को तीन तलाक। और उसने उस शहर की जामा मस्जिद में सर्दी बिताई, तो उस औरत पर तलाक नहीं पड़ेगा क्योंकि शर्त सर्दी में शहर में पत्नी के साथ (इंदाहा) रहने की थी, और वह नहीं पाई गई। और 'इंदा' शब्द उपस्थिति (हुज़ूर) के लिए है। यदि 'इस शहर' (बि-हाज़ा अल-बलद) से उसकी नीयत जामा मस्जिद की भी हो तो तलाक पड़ जाएगा। कसमों के मसले प्रथा (उर्फ़) पर आधारित हैं। और इमाम रमली ने स्पष्ट कर दिया कि 'इंदा' उपस्थिति के लिए है। इससे ज्ञात हुआ कि 'इंदा' के बारे में उलेमा-ए-उसूल ने जो कहा वह भी प्रथागत अर्थ ही है। चर्चा का सार यह है कि यहाँ शाब्दिक अर्थ का कोई विकल्प नहीं है। और शरीयत की भाषा, उसूल, फिक़्ह और प्रथा सभी शाब्दिक अर्थ के ही अनुकूल हैं, जैसा कि हमने 'बैन यदैहि' और 'इंदा' के अर्थों के लिए वर्णन किया है।

[1] फतावा खैरियह, किताब अल-तलाक, दार अल-मारिफ़ा बेरूत, १/३८, ३९ पृष्ठ ३४१/६८४

یہاں تو عرف عوام کی ضرورت ہے۔ بھلا کلام فقہاء میں عرف عوام کی کیا ضرورت ! سچ یہ ہے کہ تعصب آدمی کو اندھا اور بہرا کر دیتا ہے۔

سادسًا: ماذا یقول المعاند في قول العلامة خیر الدین الرملي رحمه الله تعالی في فتاواه "في رجل حلف بالطلاق الثلاث انه لا یشتي عند زوجته في البلد فشتي في جامعها لا یقع علیها الطلاق لان الشرط کون التشتیة في البلد عندها ولم یوجد وعند للحضرة الا ان ینوي ذلك والله تعالی اعلم" اھـ بالالتقاط فھذہ مسئلة الحلف انما مبني الحلف علی العرف وقد افصح فیه ان عند للحضرة فظھر ان ما ذکر ائمة الاصول ھو العرف، وبالجملة فالحق ان لا خلف ھھنا بین اللغة ولسان الشرع والاصول و الفقه والعرف کل ذلك متوارد علی ما ذکرنا من معانی بین یدی وعند ولیس ھنا نقل ولا اشتراك ولا تجوز بل معنی مطلق منتخب علی مصادیقه یتعین

سادساً: آخر یہ معاند اس کا کیا جواب دیں گے کہ علامہ خیر الدین رملی رحمۃ اللہ علیہ اپنے فتاویٰ میں فرماتے ہیں کہ ایک شخص نے قسم کھائی کہ میری بیوی کو تین طلاقیں اگر میں جاڑے میں اس شہر میں اپنی بیوی کے ساتھ رہوں۔ اور اس نے اس شہر کی جامع مسجد میں جاڑا گزارا، تو اس عورت پر طلاق نہ پڑے گی کیونکہ شرط جاڑے میں شہر میں بیوی کے ساتھ رہنے کی تھی، اور وہ نہیں پائی گئی۔ اور عند کا لفظ حضور کے لئے ہے بان ھذا البلد سے اس کی نیت جامع مسجد کی بھی ہو تو طلاق پڑ جائے گی۔ مسائل حلف کی بنا عرف پر ہے۔ اور امام رملی نے صاف بیان کر دیا کہ عند حضور کے لئے ہے۔ اس سے معلوم ہوا کہ عند کے بارے میں ائمہ اصول نے جو فرمایا وہ بھی معنی عرفی ہی ہے۔ خلاصہ کلام یہ ہے کہ یہاں لغوی معنی کا کوئی نائب نہیں۔ اور

زبان شرع اور اصول وفقہ اور عرف سب لغوی معنی کے ہی موافق ہیں، جیسا کہ ہم نے بین یدیہ اور عند کے معنی

[1] فتاوی خیریۃ کتاب الطلاق دارالمعرفۃ بیروت ۱ / ۳۸، ۳۹ Page 341 of 684

Fatawa Razawiyyah Volume 28

...as we have detailed it in the speech with the context of speech, and all praise is due to Allah.

Seventhly: Even if we set aside all these points, the shield of the mentioned excuse consists of two things. First, that the meanings of 'inda' (at/near) and 'bayna yadayhi' (between his hands/before him) are 'near'. For evidence of this, reasoning from Raghib and others has been presented. We have already stated in response that we do not deny this. However, it is not beneficial for you, nor is it harmful to us. The second point is that 'nearness' in common custom (urf-e-aam) is specific to the Muazzin being completely adjacent to the Khatib, as they claim. This is their specific objective, but no evidence has been provided for this objective other than long-windedness. We have already mentioned many idioms that contradict this claim, so all this long-windedness is useless.

Eighthly: Even if we set this aside and assume there is some custom here as claimed, it would be belonging to some group of laypeople. One point is that the claimant here does not differentiate between the custom of laypeople (urf-e-awam) and general custom (urf-e-aam). Secondly, what is required here is the custom of the noble Jurists (not the custom of laypeople or common general custom). So, do you have any evidence to prove that the Jurists restrict 'nearness' to this specific meaning?

[Arabic Column Text] ...some of it in the speech with contextual indicators of speech as we have detailed, and all praise is due to Allah. Seventhly: If we were to descend from all this, then that which the excuse-seeker has resorted to consists of two matters. First, 'bayna yadayhi' and 'inda' are for nearness, and he has relied on Raghib and others for it. We have already stated that this is not denied, but it does not benefit him nor harm us. The second is that nearness in common custom is specific to what joins the Muazzin to the Khatib as they claim, and this is what contains his goal, yet he did not rely on anything for it except loquaciousness. Idioms have preceded which belie him, so his effort did not return to anything fruitful. Eighthly: We descend from this as well and suppose that there is a custom as claimed, but if it exists, it is among a few laypeople like you. Why then do you not distinguish between the custom of the laypeople and the general custom? For the discussion here is regarding the custom of the noble Jurists. Do you have any evidence that they restrict nearness to what you claim? Nay, rather their speech...

फ़तावा रज़विया जिल्द २८

...में बयान किया है, वल्हम्दुलिल्लाह।

सातवीं बात: अगर इन सब बातों से कतई नज़र (हटाकर) भी देख लिया जाए तो मज़कूरह (उल्लिखित) हीले (बहाने) की ढाल दो बातें हैं। यह कि 'ऐन्दा' (के पास) और 'बैना यदैही' (के सामने) के अर्थ 'निकट' हैं। इसके सबूत में राग़िब आदि से तर्क दिया गया है। हम इसके जवाब में कह चुके हैं कि हमें इससे इनकार नहीं। लेकिन वह आपके लिए उपयोगी नहीं और न ही हमारे लिए हानिकारक है। दूसरी बात यह कि सामान्य व्यवहार (उर्फ़ए-आम) में 'निकटता' मुअज़्ज़िन के ख़तीब के बिल्कुल सटा हुआ होने के लिए विशिष्ट है, जैसा कि वे दावा करते हैं। यही दावेदारों का मुख्य उद्देश्य है, लेकिन इस उद्देश्य पर वाक्पटुता (ज़बान चलाने) के अलावा कोई प्रमाण नहीं दिया गया। और हम ऐसे कई मुहावरे बयान कर चुके हैं जिससे इस दावे का खंडन होता है, अतः यह सारी वाक्पटुता व्यर्थ है।

आठवीं बात: अगर इससे भी परे मान लिया जाए कि यहाँ दावे के अनुसार कोई व्यवहार है, तो वह आम लोगों के किसी समूह का होगा। एक बात तो यह है कि दावेदार यहाँ आम लोगों के व्यवहार (उर्फ़ए-अवाम) और सामान्य व्यवहार (उर्फ़ए-आम) में अंतर नहीं करता। दूसरी बात यह कि यहाँ आवश्यकता तो सम्मानीय न्यायविदों (फ़ुक़हा-ए-किराम) के व्यवहार की है (न कि आम लोगों या सामान्य व्यवहार की)। तो क्या आपके पास कोई प्रमाण है जिससे यह सिद्ध हो कि न्यायविद 'निकटता' को इसी विशेष अर्थ तक सीमित रखते हैं?

[अरबी कॉलम का पाठ] ...उनमें से कुछ भाषण के संदर्भों के साथ हैं जैसा कि हमने विस्तार से बताया है और अल्लाह की स्तुति हो। सातवीं बात: यदि हम इस सब से नीचे उतरें (मान लें), तो जिसे बहानेबाज ने सहारा बनाया है वह दो चीजें हैं। पहली, 'बैना यदैही' और 'ऐन्दा' निकटता के लिए हैं, और उसने इसके लिए राग़िब और अन्य का सहारा लिया है। हम पहले ही कह चुके हैं कि यह अस्वीकार्य नहीं है, लेकिन न तो यह उसे लाभ देता है और न ही हमें हानि पहुँचाता है। दूसरा यह कि सामान्य व्यवहार में निकटता उस चीज़ के लिए विशिष्ट है जो मुअज़्ज़िन को ख़तीब से सटा देती है जैसा कि वे दावा करते हैं, और यही उसका उद्देश्य है, फिर भी उसने इसके लिए वाक्पटुता के अलावा किसी चीज़ का सहारा नहीं लिया। मुहावरे पहले ही आ चुके हैं जो उसे झुठलाते हैं, इसलिए उसका प्रयास किसी परिणाम तक नहीं पहुँचा। आठवीं बात: हम इससे भी नीचे उतरते हैं और मान लेते हैं कि वहाँ वैसा ही व्यवहार है जैसा दावा किया गया है, लेकिन यदि वह है भी, तो वह आपके

जैसे कुछ आम लोगों में होगा। तो आप आम लोगों के व्यवहार और सामान्य व्यवहार के बीच अंतर क्यों नहीं करते? क्योंकि यहाँ बात सम्मानीय न्यायविदों के व्यवहार की हो रही है। क्या आपके पास कोई प्रमाण है कि वे निकटता को उसी तक सीमित रखते हैं जिसका आप दावा करते हैं? नहीं, बल्कि उनकी बात...

فتاوی رضویہ جلد ۲۸

میں بیان کیا ہے، وللہ الحمد۔ سابعاً: اگر ان سب باتوں سے قطع نظر بھی کرلی جائے تو مذکورہ حیلہ کی ڈھال دو باتیں ہیں یہ کہ عند اور بین یدہ کے معنی "قریب" کے ہیں۔ اس کے ثبوت میں راغب وغیرہ سے استدلال کیا ہے۔ ہم اس کے جواب میں کہہ چکے ہیں کہ اس سے ہم کو انکار نہیں۔ لیکن وہ آپ کو مفید نہیں اور اسے ہمار نقصان نہیں۔ دوسری بات یہ کہ قرب عرف عام میں خطیب کے بالکل متصل ہونے کے لئے خاص ہے، اور یہی مدعیوں کا خاص مقصد ہے، لیکن اس مقصد پر دراز لسانیوں کے علاوہ کوئی دلیل نہیں دی۔ اور ہم نے ایسے بہت سے محاورات ذکر کر چکے ہیں جس سے اس دعویٰ کی تکذیب ہوتی ہے تو یہ ساری دراز لسانیاں بے فائدہ۔ ثامناً: اگر اس سے بھی قطع نظر کر کے مان لیا جائے کہ یہاں حسبِ ادعائے مدعی کوئی عرف ہے تو عوام کے کسی گروہ کا ہوگا تو ایک بات تو یہ ہے کہ مدعی یہاں عرفِ عوام اور عرفِ عام میں فرق نہیں کرتا۔ دوسری بات یہ کہ یہاں ضرورت تو فقہاء کرام کے عرف کی ہے (نہ کہ عرفِ عوام یا عرفِ عام کی) تو کیا آپ کے پاس کوئی دلیل ہے جس سے ثابت ہو کہ فقہاء قرب کو اسی خاص معنی

[عربی کالم] بعضها في الكلام بقرائن الكلام كما فصلناه وللہ الحمد۔ وسابعًا: لئن تنزلنا عن هذا كله فالذي لجأ إليه الحلية امران الاول بين يديه وعند للقرب وقد استند له بالراغب وغيره وقد منا انه غير مستنكر و لا يفيده ولا يضرنا والأخر ان القرب في العرف العام خاص بما يلصق المؤذن بالخطيب كما يزعمون وهذا هو الذى فيه مرامه ولم يستند فيه بشيئ سوى شقشقة اللسان وقد تقدم من المحاورات ما يكذبه فلم يرجع سعيه الى طائل۔ وثامنا: تنزلنا عن هذا ايضا فرضنا ان ثمه عرفا كما تدعى لكن ان كان ففى نفر مثلك من العوام فمالك لا تفرق بين عرف العوام والعرف العام لانه الكلام ههنا فى عرف الفقهاء الكرام فهل عندك دليل انهم يحصرون القرب فيما تزعم كلا بل كلامهم

(The text) speaks of the invalidity of what you have ruled, and let us list some of it for you. There are many proofs for the invalidity of this claim of yours; we mention a few of them. It is possible that you may be guided to the truth, and if it is not the Divine Will, then someone else whom Allah has guided will be guided.

I say: And with Allah is the guidance. (So I say by the grace of Allah Almighty) Undoubtedly, proximity is a relative matter. So when two boundaries and the distance between them are mentioned, only a madman would think that proximity ends at that point and will not exceed it, otherwise [it would imply proximity continues] until the entire universe ceases to exist. Every next stage can be near, because anything that is far from something, when we look at it in relation to something even further away, it becomes 'near'. For example, the Kursi (Footstool) is nearer to the Earth than the Arsh (Throne), even though, among the celestial bodies after the Arsh, it is the farthest from the Earth—so far that only its Creator, the Almighty, or those whom Allah has told, can estimate its distance. But sometimes, considering one thing in relation to another, a state exists where the term 'near' is applied to it absolutely without considering its relation to a third thing. It has many different types according to the context. One of them is 'proximity of accessibility' (qurb-e-tanawul). Its meaning is...

(यह पाठ) आपके द्वारा दिए गए निर्णय की अमान्यता के बारे में बोलता है, और आइए हम आपके लिए उनमें से कुछ को सूचीबद्ध करें। आपके इस दावे की अमान्यता पर कई प्रमाण हैं; हम उनमें से कुछ का उल्लेख करते हैं। यह संभव है कि आपको सत्य का मार्गदर्शन मिले, और यदि यह ईश्वरीय इच्छा नहीं है, तो किसी और को मार्गदर्शन मिलेगा जिसे अल्लाह ने निर्देशित किया है।

मैं कहता हूँ: और अल्लाह की तौफीक (अनुग्रह) से। (अतः मैं अल्लाह तआला की तौफीक से कहता हूँ) निस्संदेह, सामीप्य (निकटता) एक सापेक्ष विषय है। इसलिए जब दो सीमाओं और उनके बीच की दूरी का उल्लेख किया जाता है, तो केवल एक पागल ही यह सोचेगा कि निकटता उसी पर समाप्त हो जाती है और उससे आगे नहीं बढ़ेगी, अन्यथा जब तक संपूर्ण ब्रह्मांड समाप्त नहीं हो जाता [तब तक निकटता का क्रम चलता रहेगा]। हर अगला पड़ाव निकट हो सकता है, क्योंकि कोई भी चीज़ जो किसी चीज़ से दूर हो, जब हम उसे उससे भी दूर वाली चीज़ के संबंध में देखेंगे, तो वह 'निकट' हो जाएगी। उदाहरण के लिए, 'कुर्सी' (पादपीठ), 'अर्श' (सिंहासन) की तुलना में पृथ्वी के अधिक निकट है, भले ही अर्श के बाद के खगोलीय पिंडों में, वह पृथ्वी से सबसे अधिक दूर हो—इतनी दूर कि उसकी दूरी का अनुमान केवल उसके निर्माता, सर्वशक्तिमान, या जिसे अल्लाह बताए, वही लगा सकता है। लेकिन कभी-कभी, किसी चीज़ को दूसरी चीज़ के संबंध में देखते हुए, एक ऐसी स्थिति होती है जहाँ 'निकट' शब्द का प्रयोग किसी तीसरी चीज़ के संदर्भ के बिना निरपेक्ष रूप से किया जाता है। स्थिति के अनुसार इसके कई अलग-अलग प्रकार हैं। उनमें से एक 'पहुँच की निकटता' (कुर्ब-ए-तनावुल) है। इसका अर्थ है...

ناطق ببطلان ماتحکم ولنسرد علیک شیئا منہ | میں بولتے ہیں۔ آپ کے اس دعوٰی کے بطلان پر بہت سے فستھدی الی الحق ان اراد اللہ والا فیستھدی غیرک | دلیلیں ہیں ان میں سے چند کو ہم بیان کرتے ہیں ممکن ہے آپ ممن ھدی اللہ - | کو حق کی ہدایت ہو اور اگر مرضی الہی یہ نہ ہو تو کسی دوسرے | کو ہی ہدایت ہوگی۔ فأقول: وباللہ التوفیق لاشک ان القرب امر اضافی | فأقول: وباللہ التوفیق (پس میں اللہ تعالٰی کی توفیق سے فاذا ذکر الحاشیتان والتفاصل بینھما فلا یبتری غیر | کہتا ہوں) بلاشبہ قرب ایک اضافی چیز ہے، تو جب دونوں مجنون ان القرب لاینتھی الی حدا لا یتجاوزہ مالم | حدوں کا ذکر کردیا جائے تو پاگل ہی یہ خیال کرے گا کہ قرب ینقطع العالم کلہ فکل بعید من شیئ مھما بعد اقرب | اسی پر ختم ہے، اور اس سے متجاوز نہ ہوگا ورنہ جب تک کل عالم الیہ بالنسبۃ الی ما ھو بعد منہ کالکرسی اقرب الی | ختم نہ ہوجائے۔ ہر اگلی منزل قریب ہو سکتی ہے کیونکہ کوئی الارض من العرش مع انہ ابعد الاجسام من الفرش | چیز جو کسی چیز سے دور ہو۔ جب ہم اس کو اس سے دور والی بعد العرش بحیث لا یقدر بعدہ الا خالقہ عزوجل | چیز کی نسبت سے دیکھیں گے، تو یہ قریب ہو جائے گی، جیسے ثم من علمہ لکن ربما کون للشیئ بالنظر الی اخر | کرسی زمین سے بہ نسبت عرش کے قریب ہے اور وہ بہ نسبت حالۃ یطلق علیہ بالنسبۃ الیہ لفظ القریب مطلقا | اجسام عرش کے بعد زمین سے سب سے زیادہ دور ہے، اتنا دور بدون لحاظ اضافتہ الی شیئ ثالث ولہ وجوہ کثیرۃ | کہ اس کی دوری کا اندازہ اس کا پیدا کرنے والا ہی کر سکتا ہے یا وہ مختلفۃ باختلاف المقام - منھا "قرب التناول" ان | جسے اللہ تعالٰی بتائے۔ لیکن بسا اوقات ایک چیز کو بہ نسبت | دوسری چیز کے ایسی حالت ہوتی ہے جس پر لفظ قریب کا اطلاق | ہوتا ہے،

اور اس میں کسی تیسری چیز کی طرف اضافت کا لحاظ | نہیں ہوتا۔ اس قرب کی اختلاف مقام کے لحاظ سے مختلف کثیر | قسمیں ہیں۔ ان سے ایک قرب تناول ہے۔ اس کا مطلب

Fatawa-e-Razvia Volume 28

[Arabic Section]: Proximity of an object is when it is in such a place that your hand can reach it, as Allah Almighty says: 'Then he turned to his household and brought a fat [roasted] calf. And he placed it near them; he said, "Will you not eat?"' (1). And among the types of proximity is 'proximity of hearing,' which is when your voice reaches someone. And among them is 'proximity of travel,' which means that reaching it does not cause you great hardship. If the jurists had restricted 'proximity' to 'proximity of manual reach,' then your statement would be correct and your goal achieved. However, they are absolutely free from this; in most of their statements, you find them using the term 'proximity' and meaning one of the latter three aspects, to the extent that their statements in defining 'absolute proximity' reached ten in what I recall now, and perhaps those I do not remember are as many or more. The explanation of this is in several issues: The First Issue: They agreed that if water is nearby, dry ablution (Tayammum) is not permissible for a traveler, and if it is far, it is permissible. They differed on which water is called 'nearby,' despite agreeing that what is meant by 'proximity' according to everyone is that distance which...

[Urdu Section]: This means that the object is in such a place where your hand can reach. As Allah Almighty says: "Prophet Ibrahim (peace be upon him) went to his family and brought a warm roasted calf and placed it near the angels and said to them, 'Why do you not eat?'" "And from these is 'proximity of hearing,' where your voice can reach, and from these is 'proximity of travel,' such that reaching there does not involve great hardship. So, if the jurists had limited 'proximity' in their discourse only to 'proximity of reach,' then your statement would be correct and your purpose achieved, but they are absolutely free from this; in most of their statements, the word 'proximity' has been used for one of the remaining three meanings. At present, I remember ten phrases of the jurists in the interpretation of 'absolute proximity' (and those that are not present in my mind would be even more than that), the description of which is in the following issues: Issue 1: All jurists agree that if water is near, then Tayammum is not permissible for a traveler, and if it is far, it is permissible. Despite this, there was a difference of opinion regarding which water is called 'near,' while it is agreed that 'proximity' according to everyone refers to the same distance which...

(1) Al-Quran al-Karim 51/26-27 Page 344 of 684

फ़तावा रज़विया जिल्द 28

[अरबी खंड]: किसी वस्तु की निकटता तब होती है जब वह ऐसी जगह हो जहाँ आपका हाथ पहुँच सके, जैसा कि अल्लाह तआला फ़रमाता है: 'फिर वह अपने घर वालों की ओर मुड़े और एक मोटा (भुना हुआ) बछड़ा ले आए। फिर उसे उनके पास रखा; और कहा, "क्या तुम खाते नहीं हो?"' (1)। और निकटता के प्रकारों में 'श्रवण की निकटता' है, जो तब होती है जब आपकी आवाज़ किसी तक पहुँचती है। और उनमें से 'यात्रा की निकटता' है, जिसका अर्थ है कि वहाँ पहुँचने में आपको कोई बड़ी कठिनाई न हो। यदि विधिवेत्ताओं (फ़ुक़हा) ने 'निकटता' को केवल 'पहुँच की निकटता' तक ही सीमित रखा होता, तो आपका कथन सही होता और आपका लक्ष्य पूरा हो जाता। हालाँकि, वे इससे पूरी तरह मुक्त हैं; उनके अधिकांश कथनों में, आप उन्हें 'निकटता' शब्द का उपयोग करते हुए और अंतिम तीन पहलुओं में से एक का अर्थ लेते हुए पाएंगे, यहाँ तक कि 'पूर्ण निकटता' को परिभाषित करने में उनके कथन दस तक पहुँच गए हैं जो मुझे अभी याद हैं, और शायद वे जो मुझे याद नहीं हैं वे इतने ही या उससे अधिक होंगे। इसका स्पष्टीकरण कई मुद्दों में है: पहला मुद्दा: वे सहमत थे कि यदि पानी पास है, तो यात्री के लिए तयम्मुम जायज़ नहीं है, और यदि वह दूर है, तो जायज़ है। वे इस बात पर असहमत थे कि किस पानी को 'निकट' कहा जाए, बावजूद इसके कि वे इस बात पर सहमत थे कि सभी के अनुसार 'निकटता' का अर्थ वह दूरी है जो...

[उर्दू खंड]: इसका अर्थ है कि वस्तु ऐसी जगह पर है जहाँ आपका हाथ पहुँच सके। जैसा कि अल्लाह तआला फ़रमाता है: "हज़रत इब्राहिम (अलैहिस्सलाम) अपने परिवार के पास गए और एक गर्म भुना हुआ बछड़ा लाए और उसे फ़रिश्तों के पास रखा और उनसे कहा, 'तुम खाते क्यों नहीं?'" "और इनमें से 'श्रवण की निकटता' है, जहाँ आपकी आवाज़ पहुँच सके, और इनमें से 'यात्रा की निकटता' है, जिससे वहाँ पहुँचने में कोई बड़ी कठिनाई न हो। तो, अगर फ़ुक़हा ने अपने विमर्श में 'निकटता' को केवल 'पहुँच की निकटता' तक ही सीमित रखा होता, तो आपकी बात सही होती और आपका मक़सद पूरा हो जाता, लेकिन वे इससे पूरी तरह बरी हैं; उनके अधिकांश कथनों में 'निकटता' शब्द का प्रयोग शेष तीन अर्थों में से किसी एक के लिए किया गया है। वर्तमान में, मुझे 'पूर्ण निकटता' की व्याख्या में फ़ुक़हा के दस वाक्यांश याद हैं (और जो मेरे मन में अभी उपस्थित नहीं हैं, वे इससे भी अधिक होंगे), जिनका वर्णन निम्नलिखित मुद्दों में है: मुद्दा 1: सभी फ़ुक़हा इस बात पर सहमत हैं कि यदि पानी पास हो, तो यात्री के लिए तयम्मुम जायज़ नहीं है, और यदि दूर हो, तो जायज़ है। इसके

बावजूद, इस बात को लेकर मतभेद था कि किस पानी को 'निकट' कहा जाए, जबकि इस बात पर सहमति है कि सभी के अनुसार 'निकटता' का अर्थ वही दूरी है जो...

(1) अल-क़ुरआन अल-करीम 51/26-27 पेज 344 ऑफ़ 684

یکون الشیئ منک بحیث تصل یدک الیہ کقولہ تعالٰی "فَرَاغَ اِلٰی اَھْلِہٖ فَجَآءَ بِعِجْلٍ سَمِیْنٍ (۲۶) فَقَرَّبَہٗٓ اِلَیْھِمْ قَالَ اَلَا تَاْکُلُوْنَ" "۱۔" ومنھا "قرب السمع" ان یبلغہ صوتک ومنہا "قرب السیر" ان لایلحقک کبیر حرج فی الوصول الی- فلو خص الفقہاء القرب لقرب التناول صلح کلامک وحصل مرامک لکنھم براء عنہ قطعاً اکثر کلماتھم تراھم یطلقون القرب و یعنون بہ احد الوجوہ الثلثۃ الاخیرۃ حتی تافت عباراتھم فی تفسیر القرب المطلق عشراً فیما یحضر فی الآن ولعل مالم اتذکر نحوھا او اکثر- وبیان ذالك فی مسائل۔

یہ ہوتا ہے کہ وہ شئے ایسی جگہ ہے جہاں تمہارا ہاتھ پہنچ سکے۔ جیسے اللہ تعالٰی فرماتا ہے کہ "حضرت ابراہیم علیہ السلام اپنی اہل کی طرف گئے اور ایک گرم بھنا ہوا بچھڑا لائے اور اسے فرشتوں کے قریب کیا اور ان سے کہا کیوں نہیں کھاتے ہو۔ "اور ان سے ہے "قرب سمع" جہاں تک آپ کی آواز پہنچ سکے اور ان سے ہے "قرب سیر" یہ کہ وہاں تک پہنچنے میں آپ کو زیادہ حرج نہ لاحق ہو۔ تو اگر فقہاء نے اپنے کلام میں قرب کو قرب تناول تک ہی خاص کیا ہوتا تو آپ کا کلام درست ہوا اور آپ کا مقصد حاصل ہوتا، لیکن حضرت اس سے قطعی طور پر بری ہیں انکے بیشتر کلمات میں قرب کا لفظ بقیہ تین معنوں میں سے کسی ایک کے لئے استعمال ہوا ہے۔ فی الوقت قرب مطلق کی تفسیر میں فقہاء کی دس عبارتیں مجھے یاد ہیں (اور جو مستحضر نہیں وہ بھی اس سے زائد ہوں گی) جن کا بیان مندرجہ ذیل مسائل میں ہے: مسئلہ ۱: سب فقہاء کا اتفاق ہے کہ پانی قریب ہو تو مسافر کو تیمم جائز نہیں، اور دور ہو تو جائز ہے اور قرب و بعد مسافت میں اس کے باوجود اختلاف ہوا کہ قرب سے مراد سب کے نزدیک وہی مسافت ہے جو

المسألة الاولى: اتفقوا ان الماء ان كان قريباً لم يجز التيمم للمسافر وان كان بعيداً اجاز واختلفوا ان اى ماء يسمى قريبا بالاتفاق على ان المراد قرب

۱ القرآن الكريم ۲۶/۵۱-۲۷ صفحہ ۳۴۴ از ۶۸۴

[Right Column - Urdu Text Translation] It is easy, but there is a consensus that "nearness for attainment" is not what is meant. The author of *Al-Inayah* states: "It is stipulated in Shariah that the absence of water is an excuse for performing Tayammum. In the case in question, water is indeed physically absent, but it is also known with certainty that water can be obtained easily. Therefore, this is not a valid excuse for the permissibility of Tayammum. Otherwise, someone living on the bank of a river whose house runs out of water would also start performing Tayammum. Thus, the 'hardship' (haraj) involved in reaching it has been made the boundary between near and far." It is mentioned in *Al-Binayah* that if water is nearby, a person is not allowed to perform Tayammum. "It says therein: 'A distance of one mile is considered authoritative regarding the amount,'" meaning the measure of the distance of water. The reason for this amount being authoritative is that water being very close prevents the permissibility of Tayammum, whereas distance makes Tayammum permissible. Thus, its amount is fixed at one mile because setting a limit beyond that would cause hardship for the person bound by Shariah (mukallaf) to reach the water. According to Imam Muhammad (may Allah have mercy on him), a distance of two miles between a traveler and the city is a condition. According to Qadhi Abu Yusuf (may Allah have mercy on him), the limit of distance here is such that for seeking water...

[Left Column - Arabic Text Translation] ...the journey and the consensus that "proximity of consumption" is not meant. It is said in *Al-Inayah*: "What is explicitly stated is that the water being non-existent is the condition. Here, it is non-existent in reality, but we know with certainty that its absence, along with the ability to reach it without hardship, does not permit Tayammum. Otherwise, it would be permissible for someone living on the seashore when water is absent from their house. So, we have established the dividing line between distance and proximity as the occurrence of hardship. [Ends here]" And in *Al-Binayah*: "It is not for him to perform Tayammum if the water is near... [Ends here]" and in it: "A mile is what is chosen for the amount," meaning the measure of the distance of the water. The reason for its being chosen is that a very close distance prevents the permissibility of Tayammum, while distance allows it. So, the distance was estimated as a mile to relate hardship to reaching the water. According to Muhammad (may Allah Almighty have mercy on him), the condition is that between him and the city there are two miles. From Abu Yusuf (may Allah Almighty have mercy on him), if he goes to it and performs ablution...

[Footnotes] 1. Al-Inayah on the margins of Fath al-Qadir, Book of Purification, Chapter of Tayammum, Maktaba Nooriya Razawiyya Sukkur, 1/108. 2. Al-Binayah fi Sharh al-Hidayah, Book of Purification, Chapter of Tayammum, Al-Maktaba al-Imdadiyya, Makkah al-Mukarramah, 1/299.

[दायाँ कॉलम - उर्दू पाठ का अनुवाद] आसान हो, मगर इस पर इज्मा (आम सहमति) है कि "प्राप्ति की निकटता" का अर्थ यह नहीं है। साहिब-ए-इनाया फरमाते हैं: "यह बात शरीअत में स्पष्ट रूप से कही गई है कि तयम्मुम के लिए पानी का न होना एक बहाना है। और संबंधित मामले में पानी वास्तव में अनुपस्थित भी है, लेकिन यह भी निश्चित रूप से ज्ञात है कि पानी आसानी से उपलब्ध हो सकता है। तो यह तयम्मुम की अनुमति के लिए बहाना नहीं है, वरना नदी के किनारे घर बनाने वाले के घर में पानी न हो तो वह भी वहां तयम्मुम करने लगेगा। इसलिए निकटता और दूरी के बीच की सीमा 'कठिनाई' (हरज) को माना गया है।" बिनाया में है कि पानी करीब हो तो आदमी को तयम्मुम की अनुमति नहीं है। "इसी में है कि मात्रा में एक मील की दूरी विश्वसनीय है," यानी पानी की दूरी की मात्रा। और इस मात्रा के विश्वसनीय होने का कारण यह है कि पानी का बहुत करीब होना तयम्मुम की अनुमति में बाधक है और दूरी से तयम्मुम जायज होता है। तो इसकी मात्रा एक मील निर्धारित की गई क्योंकि इससे अधिक सीमा निर्धारित करने में मुकल्लफ़ (धार्मिक कर्तव्यों का पालन करने वाला) को पानी तक पहुँचने में कठिनाई का सामना करना पड़ता है। और इमाम मुहम्मद (रहमतुल्लाहि अलैहि) के अनुसार मुसाफिर और शहर के बीच दो मील की दूरी शर्त है। और काज़ी अबू यूसुफ़ (रहमतुल्लाहि तआला अलैहि) के यहाँ दूरी की हद यह है कि पानी की तलाश के लिए...

[बायां कॉलम - अरबी पाठ का अनुवाद] ...सफर और इज्मा इस बात पर कि "प्राप्ति की निकटता" मुराद नहीं है। इनाया में कहा गया है: "स्पष्ट रूप से पानी का न होना शर्त बताया गया है। यहाँ, यह वास्तव में गैर-मौजूद है, लेकिन हम निश्चित रूप से जानते हैं कि बिना कठिनाई के पहुँचने की क्षमता के साथ इसकी अनुपस्थिति तयम्मुम की अनुमति नहीं देती है। अन्यथा, यह समुद्र के किनारे रहने वाले के लिए जायज हो जाता जब उनके घर से पानी गायब होता। इसलिए, हमने दूरी और निकटता के बीच विभाजक रेखा कठिनाई के घटित होने को बनाया है।" और बिनाया में: "उसके लिए तयम्मुम करना जायज नहीं है यदि पानी पास हो..." और इसमें: "मात्रा के लिए एक मील चुना गया है", यानी पानी की दूरी की मात्रा। इसके चुने जाने का कारण यह है कि बहुत निकट की दूरी तयम्मुम की अनुमति को रोकती है, जबकि दूरी इसकी अनुमति देती है। इसलिए, पानी तक पहुँचने की कठिनाई को जोड़ने के लिए दूरी का अनुमान एक मील लगाया गया था। मुहम्मद (रहमतुल्लाहि तआला अलैहि) के अनुसार, शर्त यह है कि उनके और शहर के बीच दो मील हों। अबू यूसुफ़ (रहमतुल्लाहि तआला अलैहि) से, यदि वह उसके पास जाता है और वज़ू करता है...

[पादलेख] 1. अल-इनाया, फ़तह अल-क़दीर के हाशिये पर, किताबुल तहारत, बाबुत तयम्मुम, मकतबा नूरिया रज़विया सुक्कुर, 1/108। 2. अल-बिनाया फी शरह अल-हिदाया, किताबुल तहारत, बाबुत तयम्मुम, अल-मकतबा अल-इमदादिया, मक्का अल-मुकर्रमा, 1/299।

पेज 345/684

[عربی متن] السير والاجماع على ان ليس المراد قرب التناول قال في العناية المنصوص عليه كون الماء معدوما وههنا معدوم حقيقة لكن نعلم بيقين ان عدمه مع القدرة عليه بلاحرج ليس بمجوز للتيمم والالجاز لمن سكن بشاطئ البحر وقد عدم الماء من بيته فعلنا الحد الفاصل بين البعد والقرب لحوق الحرج ١اهـ وفي البناية ليس له ان يتيمم اذا كان الماء قريبا منه ١٢اهـ وفيها (م) "الميل هو المختار في المقدار" (ش) اي مقدار بعد الماء وجه كونه مختارا ان المسافة القريبة جدا مانع من جواز التيمم والبعد يجوز له فقدر البعد بالميل لالحاق الحرج الى وصول الماء، وعند محمد رحمة الله تعالى عليه شرطه ان يكون بينه وبين المصر ميلان وعن ابي يوسف رحمة الله تعالى عليه لو ذهب اليه وتوضأ تذهب

[اردو ترجمہ و تشریح] آسان ہو، مگر اس پر اجماع ہے قربِ تناول مراد نہیں۔ صاحبِ عنایہ فرماتے ہیں: "یہ بات شرع میں منصوص ہے کہ تیمم کے لئے پانی کا معدوم ہونا عذر ہے۔ اور صورتِ مسئولہ میں پانی حقیقۃً معدوم بھی ہے لیکن یہ بھی یقیناً معلوم ہے کہ پانی نہ ہو مگر بآسانی دستیاب ہو جائے۔ تو یہ جوازِ تیمم کے لئے عذر نہیں، ورنہ دریا کے کنارے گھر بنانے والے کے گھر میں پانی نہ ہو تو وہاں بھی وہ تیمم کرنے لگے گا۔ اس لئے قرب و بُعد میں حدِ فاصل حرج کو قرار دیا گیا۔" بنایہ میں ہے کہ پانی قریب ہو تو آدمی کو تیمم کی اجازت نہیں۔ "اسی میں ہے "مقدار میں ایک میل کی مسافت معتبر ہے" یعنی پانی کی دوری کی مقدار میں اور اس مقدار کے معتبر ہونے کی وجہ یہ ہے کہ پانی کا بہت قریب ہونا جوازِ تیمم کو مانع ہے اور بعد سے تیمم جائز ہوتا ہے۔ تو اس کی مقدار ایک میل مقرر کی گئی کہ اس سے زائد حد مقرر کرنے میں مکلف کو پانی تک پہنچنے میں حرج لاحق ہوتا ہے۔ اور امام محمد رحمتہ اللہ علیہ کے نزدیک مسافر اور شہر کے

درمیان دو میل کا فاصلہ شرط ہے۔ اور قاضی ابو یوسف رحمتہ اللہ تعالی علیہ کے یہاں دوری کی حد یہ ہے کہ پانی کی تلاش کیلئے

[حواشی] 1 العناية على هامش فتح القدير كتاب الطهارة باب التيمم مكتبہ نوریہ رضویہ سکھر ۱/ ۱۰۸ 2 البناية فی شرح الهداية كتاب الطهارة باب التيمم المكتبة الامدادية مكة المكرمة ۱/ ۲۹۹

Fatawa Razawiyyah Volume 28

[Arabic Text] The caravan goes out of sight, and Tayammum is permissible, and this is very excellent. It is said if it (water) is far from sight. They differed regarding what is 'far': it was said a mile, and from Muhammad, it was said two miles, and it was said a Farsakh. It was said the distance for shortening prayer (Qasr), and it was said the inability to hear the Adhan, and it was said the inability to hear the voices of people, and it was said if one is called from the furthest end of the city he cannot hear. In Al-Badai', if one goes towards it and the noise of camels does not cease from him and he perceives their voices and sounds from behind, then it is near. And it was said if he is in a place where he can hear the voices of the people at the water, then it is near. Qazi Khan said, and most of the sheikhs agree with this, as did Al-Karkhi mention. The closest of opinions is the consideration of a mile. If you say the text is absolute regarding the condition of distance, so it is not permissible to restrict it by opinion, I say: the near distance is not a hindrance by consensus, and the far distance is a hindrance.

[Urdu Text] If the caravan goes out of sight during movement, Tayammum (dry ablution) is permissible, and this is a very excellent view. Another opinion is that water should be out of sight. There was disagreement regarding the definition of distance: some said one mile, Imam Muhammad said two miles. One opinion is one Farsakh (league). It was also said it's the distance after which prayer is shortened (Qasr). Some said as far as the call to prayer (Adhan) cannot be heard. Some said far enough that the noise of the settlement cannot be heard, and others said far enough that a person standing at the edge of the city calling out cannot be heard by the addressee. It is written in Al-Badai': "If by going there one still hears the noise and bustle of the caravan and the voices of those behind continue to come, then it is considered near." Another opinion is that if the voices of those living near the water can be heard, it is near. Qazi Khan stated that most scholars follow this. Imam Karkhi stated the same. In our view, the closest of opinions is the consideration of one mile. If someone objects that the Quranic verse is absolute regarding the condition of distance, and how can it be restricted by opinion, then I would say that the near distance not being a hindrance and the far distance not being a hindrance is a matter of consensus.

Page 346 of 684

फ़तावा रज़विया जिल्द 28

[अरबी पाठ] यदि काफिला आँखों से ओझल हो जाए, तो तयम्मुम जायज़ है, और यह बहुत ही उत्तम है। कहा गया है कि यदि वह (पानी) आँखों से दूर हो। उन्होंने 'दूर' की परिभाषा के बारे में मतभेद किया: कहा गया एक मील, और मुहम्मद से दो मील कहा गया, और एक फरसंग कहा गया। नमाज़ कस्र करने की दूरी कही गई, और अज़ान की आवाज़ न सुनाई देने की बात कही गई, और लोगों की आवाज़ें न सुनाई देने की बात कही गई, और कहा गया कि यदि उसे शहर के सबसे दूर के छोर से पुकारा जाए तो वह न सुन सके। 'अल-बदाइ' में, यदि कोई उसकी ओर जाए और ऊंटों का शोर उससे बंद न हो और वह पीछे से उनकी आवाज़ों और ध्वनियों को महसूस करे, तो वह नज़दीक है। और कहा गया कि यदि वह ऐसी जगह है जहाँ वह पानी के पास रहने वाले लोगों की आवाज़ें सुन सकता है, तो वह नज़दीक है। काज़ी खान ने कहा, और अधिकांश शेखों का यही मत है, और अल-कर्खी ने भी यही उल्लेख किया है। सबसे करीबी मत एक मील का विचार है। यदि आप कहें कि पाठ (नस्) दूरी की शर्त के बारे में निरपेक्ष है, इसलिए इसे राय से सीमित करना जायज़ नहीं है, तो मैं कहता हूँ: नज़दीकी दूरी सर्वसम्मति से बाधक नहीं है, और दूर की दूरी बाधक है।

[उर्दू पाठ] आने-जाने में अगर काफिला आँखों से ओझल हो जाए तो तयम्मुम जायज़ होगा और यह बहुत ही उत्तम विचार है। एक और राय यह है कि पानी नज़रों से दूर हो। दूरी की परिभाषा के बारे में मतभेद है: किसी ने एक मील कहा, इमाम मुहम्मद ने दो मील फ़रमाया। एक राय एक फरसंग की है। यह भी कहा गया कि इतनी दूरी जिसके बाद नमाज़ कस्र की जाती है। किसी ने कहा कि जहाँ तक अज़ान की आवाज़ न पहुँच सके। किसी ने कहा कि इतनी दूर कि वहां से बस्ती का शोर न सुनाई दे, और किसी ने कहा कि इतनी दूर कि शहर के किनारे खड़े होकर पुकारा जाए तो सुनने वाला सुन न सके। 'अल-बदाइ' में लिखा है: "इतनी दूर कि वहाँ जाने पर काफिले का शोर-शराबा सुनाई देता रहे और पीछे वालों की आवाज़ भी आती रहे, तो वह नज़दीक है।" एक राय यह भी है कि अगर पानी के पास रहने वालों की आवाज़ आती रहे, तो वह नज़दीक है। काज़ी खान ने फ़रमाया कि अधिकांश विद्वान इसी को मानते हैं। इमाम कर्खी ने भी यही फ़रमाया। हमारे नज़दीक सबसे करीबी राय एक मील का विचार है। इस पर अगर कोई ऐतराज़ करे कि क़ुरानी आयत तो दूरी की शर्त के बारे में निरपेक्ष (मुतलक) है, तो इसे राय से सीमित करना कैसे जायज़ होगा, तो मैं कहूँगा कि नज़दीकी दूरी का बाधक न होना और दूर की दूरी का बाधक न होना एक सर्वसम्मत (इजमाई) मसला है।

فتاویٰ رضویہ جلد ۲۸

[عربی متن] القافلة وتغيب عن بصره ويجوز التيمم وهذا احسن جدا، وقيل اذا كان نائياً عن بصره واختلفوا في النائي قيل قطع ميل، وعن محمد قطع ميلين وقيل فرسخ وقيل جواز قصر الصلوة، وقيل عدم سماع الاذان، وقيل عدم سماع اصوات الناس، وقيل لو نودى من اقصى المصر لا يسمع، وفي البدائع ان ذهب اليه لا ينقطع عنه جلبة البعير ويحس اصواتهم واصوات وراء فهو قريب، وقيل ان كان بحيث يسمع اصوات اهل الماء فهو قريب - قال قاضي خان واكثر المشائخ عليه وكذا ذكره الكرخي واقرب الاقوال اعتبار الميل، فان قلت النص مطلق عن اشتراط المسافة فلا يجوز تقييده بالراي قلت المسافة القريبة غير مانعة بالاجماع والبعيدة مانعة

[اردو متن] آنے جانے میں قافلہ نگاہوں سے اوجھل ہو جائے تو تیمم جائز ہوگا اور یہ بہت عمدہ ہے۔ اور ایک قول یہ ہے کہ پانی نگاہوں سے دور ہو۔ دوری کی تعیین میں پھر اختلاف ہوا، تو کسی نے ایک میل کہا، امام محمد نے دو میل فرمایا۔ ایک قول ایک فرسنگ کا ہے۔ اور کہا گیا کہ اتنی دور جس کے بعد نماز قصر کی جاتی ہے۔ کسی نے کہا کہ جہاں تک اذان کی آواز نہ پہنچے۔ کسی نے کہا کہ اتنی کہ وہاں سے آبادی کا شور نہ سنائی دے اور کہا گیا کہ اتنی دور کہ شہر کے کنارے کھڑے ہو کر پکارا جائے تو مخاطب سن نہ سکے۔ بدائع میں لکھا ہے: "اتنی دور کہ وہاں جانے پر قافلہ کا شور و غوغا سنتا رہے اور پیچھے والوں کی آواز بھی آتی رہی تو قریب ہے۔" ایک قول یہ بھی ہے کہ پانی کے پاس رہنے والوں کی آواز آتی رہے تو قریب ہے۔ قاضیخان نے فرمایا کہ اکثر مشائخ اسی کو مانتے ہیں۔ ایسا ہی امام کرخی نے فرمایا۔ اور ہمارے نزدیک اقرب الاقوال ایک میل کا اعتبار ہے۔ اس پر اگر کوئی اعتراض کرے کہ آیت قرآنی تو مسافت کے اشتراط

کے بارے میں مطلق ہے، اس کو رائے سے مقید کرنا کیسے جائز ہوگا، تو میں کہوں گا کہ قریب کا مانع نہ ہونا اور بعید کا نہ مانع ہونا ایک اجماعی مسئلہ

Fatawa Razawiya, Volume 28

[Arabic]: ...by consensus, thus we established the dividing distance between them as one mile. [Footnote 1] [Urdu]: This is why the dividing limit was set at one mile.

Case Two: It is stated in *Tanwir al-Absar*: If a well, pool, or river belongs to a man, he has the right to prevent one seeking to drink from entering his property if they can find water nearby [Footnote 2]. (Allama Shami states) Allama Maqdisi said: "I have not seen a definition for the degree of 'proximity,' and it should be estimated as one mile, as in *Tayammum* [Footnote 3]." I noted on this text: "Reflect on this; for a thirsty person may suffer harm by traveling a mile, nor is a person seeking water for ritual purification (*Muhaddis*) in the same situation. Therefore, the matter should be left to individual circumstances. Perhaps for this reason, they left it open and did not quantify it."

Issue 2: It is written in *Tanwir al-Absar*: "If a well, pool, or river is the property of a person, even if it is close by and there is water, he can prevent those wanting to use it for eating, drinking, washing, or watering animals from his well, etc." Allama Shami cites the statement of Allama Maqdisi that "since the measure of proximity was not found anywhere, like *Tayammum*, a distance of one mile should be fixed as the limit here too." I wrote a marginal note on this writing of Shami that there is hesitation in fixing a distance of one mile here, because thirsty people often do not have the strength to travel so far, and the situation of a *Muhaddis* (one needing wudu) is different. Perhaps for this reason, the scholars did not fix a specific measure and left the matter vague, so every needy person can determine the measure of proximity or distance according to their requirement.

Case Three: In the testimonies section of *Dur al-Mukhtar*: Testimony must be given upon request under seven conditions detailed in *al-Bahr* and elsewhere, including justice (*'adala*).

Issue 3: In the chapter on testimonies in *Dur al-Mukhtar*: "Upon the request of the claimant, it is mandatory for a witness to testify under seven conditions, which are mentioned in detail in *Bahr al-Ra'iq* etc., among which is justice..."

[Footnotes]: 1. Al-Binaya fi Sharh al-Hidaya, Book of Purification, Chapter of Tayammum, Al-Maktaba al-Imdadiyya, Makkah al-Mukarramah, 1/299. 2. Al-Durr al-Mukhtar Sharh Tanwir al-Absar, Book of Reviving Dead Lands, Section on Drinking,

Matba' Mujtabai, Delhi, 2/275. 3. Radd al-Muhtar, Book of Reviving Dead Lands, Section on Drinking, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 5/283.

फ़तावा रज़विया, खंड २८

[अरबी]: ...इजमा (आम सहमति) से, हमने उनके बीच की दूरी को एक मील निर्धारित किया है। [संदर्भ १] [उर्दू]: इसीलिए सीमा रेखा एक मील निर्धारित की गई है।

विषय २: 'तनवीर अल-अब्सार' में है: यदि कुआँ, हौज या नदी किसी व्यक्ति की मिल्कियत (स्वामित्व) में है, तो उसे प्यासे को अपनी मिल्कियत में प्रवेश करने से रोकने का अधिकार है यदि उसे पास में पानी मिल जाए [संदर्भ २]। (अल्लामा शामी कहते हैं) अल्लामा मक़दिसी ने कहा: "मैंने 'समीप' की कोई मात्रा निर्धारित नहीं देखी, और इसे 'तयम्मुम' की तरह एक मील माना जाना चाहिए [संदर्भ ३] ।" मैंने शामी के इस लेख पर टिप्पणी लिखी: "इस पर विचार करें; क्योंकि एक प्यासा व्यक्ति एक मील की दूरी तय करने में नुकसान उठा सकता है, और वुज़ू की ज़रूरत वाले (मुहद्दिस) की स्थिति वैसी नहीं है। इसलिए, मामला व्यक्ति की स्थिति पर छोड़ देना बेहतर है। शायद इसीलिए विद्वानों ने इसे बिना किसी निश्चित मात्रा के छोड़ दिया।"

मसला २: 'तनवीर अल-अब्सार' में है: "कुआँ या हौज या नदी किसी आदमी की मिल्कियत हों, भले ही वह समीप ही हो और पानी उपलब्ध हो, तो वह अपने कुएँ आदि से खाने, पीने, धोने और जानवरों को पिलाने वालों को रोक सकता है।" अल्लामा शामी, अल्लामा मक़दिसी का कथन उद्धृत करते हैं कि "चूँकि 'क़ुर्ब' (समीप) की मात्रा कहीं नहीं मिली, इसलिए तयम्मुम की तरह यहाँ भी एक मील ही सीमा निर्धारित होनी चाहिए।" मैंने शामी के इस लेख पर हाशिये में टिप्पणी लिखी कि यहाँ एक मील की दूरी में संशय है क्योंकि प्यासों में अक्सर इतनी दूर जाने की शक्ति नहीं होती, और वुज़ू की ज़रूरत वाले (मुहद्दिस) का यह हाल नहीं है। शायद इसी कारण विद्वानों ने कोई मात्रा निश्चित नहीं की और मात्रा के मामले को अस्पष्ट छोड़ दिया, ताकि प्रत्येक ज़रूरत मंद अपनी ज़रूरत के हिसाब से नज़दीकी और दूरी की मात्रा तय करे।

विषय ३: 'दुर्र अल-मुख्तार' की शहादतों (गवाही) में: माँगने पर सात शर्तों के साथ गवाही देना अनिवार्य है जिनका विस्तार 'अल-बहर' और अन्य पुस्तकों में है, जिनमें से एक न्यायपरायणता ('अदालत') है।

मसला ३: 'दुर्र मुख्तार' के'बाब अल-शहादत' में है: "वादी (दावेदार) के माँगने पर गवाह को सात शर्तों के साथ गवाही देना अनिवार्य है जिनका ज़िक्र 'बहर अल-रायिक' आदि में विस्तार से है जिसमें न्यायपरायणता (अदालत)..."

[फुटनोट्स]: १. अल-बिनाया फ़ी शरह अल-हिदाया, किताब अत-तहारत, बाब अत-तयम्मुम, अल-मकतबा अल-इमदादिया, मक्का अल-मुकर्रमा, १/२९९. २. अद-दुर्र अल-मुख्तार शरह तनवीर अल-अब्सार, किताब इहया अल-मवात, फ़स्ल अश-शुर्ब, मतबा मुजतबाई, दिल्ली, २/२७५. ३. रद अल-मुहतार, किताब इहया अल-मवात, फ़स्ल अश-शुर्ब, दार इहया अत-तुराथ अल-अरबी, बेरुत, ५/२८३.

पृष्ठ ३४७ / ६८४

بالاجماع فجعلنا الفاصل بينهما الميل اھ[1] ہے اس لئے حد فاصل ایک میل کو قرار دیا گیا اھ

المسألة الثانية: في التنوير لو كانت البئر او الحوض او النهر في ملك رجل فله ان يمنع مريد الشفة من الدخول في ملكه اذا كان يجد ماء بقربه[2] (قال العلامة الشامي) قال العلامة المقدسي ولم ارتقدير القرب وينبغی تقديره بالميل كما في التيمم[3] اھ، و رأيتني كتبت عليه اقول فيه تأمل فان العطشان ربما يتضرر بذهابه ميلاً ولا في طلب الماء كذلك المحدث فينبغي احالة الامر على حالته ولعلهم لذا ارسلوه ولم يقدروه۔

مسئلہ ۲: تنویر الابصار میں ہے: "کنواں یا حوض یا نہر کسی آدمی کی ملک ہوں، اس سے قریب ہی کیوں اور پانی ہو تو کھانے، پینے، دھونے اور جانوروں کو پلانے والوں کو وہ اپنے کنویں وغیرہ سے روک سکتا ہے۔ "علامہ شامی علامہ مقدسی کا قول نقل کرتے ہیں کہ "قرب کی مقدار کہیں نظر سے نہیں گزری تو تیمم کی طرح یہاں بھی ایک میل کو ہی حد فاصل مقرر ہونا چاہئے۔" میں نے شامی کی اس تحریر پر حاشیہ لکھا یہاں ایک میل کی مسافت میں تامل ہے کہ پیاسوں میں بسا اوقات اتنی دور جانے کی تاب نہیں رہتی، اور محدث کا یہ حال نہیں، شاید اسی وجہ سے علماء نے کوئی مقدار متعین نہیں کی۔ اور مقدار کا معاملہ مبہم چھوڑ دیا، تو ہر ضرورت مند اپنی ضرورت کے حساب سے قرب و بعد کی مقدار مقرر کرے۔

المسألة الثالثة: في شهادات الدر المختار يجب اداؤها بالطلب بشروط سبعة مبسوطة في البحر وغيره منها عدالة

مسئلہ ۳: در مختار کے باب الشہادات میں ہے: "مدعی کے طلب پر گواہ کو سات شرطوں کے ساتھ گواہی دینا واجب ہے جن کا ذکر بحر الرائق وغیرہ میں تفصیل سے ہے جس میں عدالت

[حواشی]: [1] البناية في شرح الهداية كتاب الطهارة باب التيمم المكتبة الامدادية مكة المكرمة ۱/ ۲۹۹ [2] الدر المختار شرح تنوير الابصار كتاب احياء الموات فصل الشرب مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۲۷۵ [3] ردالمحتار كتاب احياء الموات فصل الشرب دار احياء التراث العربی بيروت ۵/ ۲۸۳

Volume 28 Fatawa Razawiyya

The Judge and the proximity of his location. It is stated in 'Al-Bahr' then in 'Al-Shami' that if the location is so far that a witness cannot go to the judge to testify and return to his family within the same day, they said he is not committing a sin (by not going) because it would cause him harm, and Allah Almighty says: "Let neither scribe nor witness suffer harm." See, in these three examples, proximity refers to accessible proximity. (It does not mean physical touching.)

Fourth Issue: In 'Al-Dhakhira' then in 'Al-Alamgiriya', it is mentioned that when the defendant is outside the city, there are two scenarios. First, if he is near the city, the judge will summon him to court based on a mere claim. If he is far, the judge will not do so. The distinction between near and far is that if he is at a location from where, if he leaves his family in the morning, he can attend the court, respond to his adversary, and return home to stay with his family for the night, then it is considered near. If he needs to spend the night somewhere on the way, it is considered far. This is how it is in 'Al-Dhakhira'.

I.T. Majlis of Dawat-e-Islami 1. Al-Durr al-Mukhtar, Kitab al-Shahadat, Mujtabai Press, Delhi, 2/90. 2. Radd al-Muhtar, Kitab al-Shahada, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 4/370.

जिल्द 28 फ़तावा रज़विया

न्यायाधीश और उसके स्थान की निकटता। 'अल-बहर' और फिर 'अल-शामी' में स्पष्ट रूप से कहा गया है कि "यदि न्यायाधीश इतनी दूर है कि गवाह दिन भर में गवाही देकर अपने घर वापस नहीं लौट सकता, तो गवाही देना अनिवार्य नहीं है, क्योंकि इतनी दूर आने-जाने से गवाह को क्षति होगी, और अल्लाह तआला फरमाता है कि न तो लेखक और न ही गवाह को क्षति पहुँचाई जाएगी।" देखिए, इन तीनों उदाहरणों में निकटता से तात्पर्य सुलभ निकटता है। (शारीरिक स्पर्श निकटता का अर्थ नहीं है।)

चौथा मसला: 'अल-ज़ख़ीरा' और फिर 'आलमगीरिया' में है कि जब प्रतिवादी शहर से बाहर हो, तो उसकी दो स्थितियाँ हैं। पहली, यदि वह शहर के निकट है, तो न्यायाधीश केवल दावे के आधार पर उसे अदालत में पेश होने का आदेश भेजेगा। और यदि वह दूर है, तो वह ऐसा नहीं करेगा। निकट और दूर में अंतर यह है कि यदि वह ऐसी जगह पर है जहाँ से वह सुबह अपने घर से निकले, अदालत में उपस्थित हो, अपने विरोधी को उत्तर दे और रात बिताने के लिए वापस अपने घर पहुँच सके तो उसे निकट माना जाएगा। और यदि उसे रास्ते में कहीं रात बितानी पड़े, तो उसे दूर माना जाएगा। 'अल-ज़ख़ीरा' में ऐसा ही है।

I.T. Majlis of Dawat-e-Islami 1. अल-दुर्र अल-मुख्तार, किताब अल-शहादत, मुस्तबाई प्रेस, दिल्ली, 2/90। 2. रद अल-मुहतार, किताब अल-शहादा, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, 4/370।

القاضي وقرب مكانه اهـ.قال البحر ثم الشامي فان كان بعيدا بحيث لا يمكنه ام يغدوا الى القاضي لاداء الشهادة و يرجع الى اهله في يومه ذلك قالوا لا يأثم لانه يلحقه الضرر بذلك و قال الله تعالى ولا يضار كاتب ولا شهيد اهـ ایک قاضی کی عدالت اور ادائے شہادت کی جگہ کا قریب ہونا ہے۔ شامی اور بحر الرائق دونوں میں ہی تصریح ہے کہ "اگر قاضی دور ہو کہ دن بھر میں گواہی دے کر گواہ اپنے گھر واپس نہ پہنچ سکے تو گواہی دینا واجب نہیں کہ اتنی دور تک آنے جانے سے گواہ کو ضرر پہنچے گا، اور اللہ تعالیٰ فرماتا ہے کہ نہ کاتب اور گواہ کو ضرر نہیں دیا جائے گا۔" دیکھئے ان تینوں مثالوں میں قرب سے مراد قرب میسر ہے۔ (قرب تناول مراد نہیں ہے۔)

المسألة الرابعة: في الذخيرة ثم العالمگيرية اذا كان المدعى عليه خارج المصر انه على وجهين الاول ان يكون قريبا من المصر فيعديه بمجرد الدعوى وان كان بعيد الا يعديه والفاصل بين القريب والبعيد انه اذا كان بحيث لو ابتكر من اهله امكنه ان يحضر مجلس الحكم ويجيب خصمه ويبيت في منزله فهذا قريب وان كان يحتاج الى ان يبيت مسئلہ ۴: ذخیرہ پھر عالمگیریہ میں ہے جب مدعا علیہ شہر سے باہر ہو تو اس کی دو صورتیں ہیں، اگر وہ شہر کے قریب ہے تو قاضی مجرد دعویٰ کی بنا پر اس کو عدالت میں پیش ہونے کا حکم بھیجے گا اور اگر وہ دور ہے تو ایسا نہیں کرے گا، قریب و بعید میں فرق یہ ہے کہ اگر وہ ایسی جگہ ہو جہاں وہ صبح اپنے گھر والوں سے نکلے تو مجلس قضا میں حاضر ہو کر اپنے خصم کو جواب دے کر واپس اپنے گھر والوں کو آکر رات گزارنا ممکن ہو تو قریب شمار ہو گا اور اگر رات کہیں راستے میں گزارنا پڑے تو بعید شمار ہوگا۔ ذخیرہ میں یونہی

۱ I.T. Majlis of Dawat-e-Islami الدرالمختار کتاب الشہادات مطبع مجتبائی دہلی ۲/۹۰ ۲ ردالمحتار کتاب الشہادۃ داراحیاء التراث العربی بیروت ۴/ ۳۷۰

Fatawa Razawiyya Volume 28

(Left Column - Arabic Text) ...on the road, then this is far. ^1 - As mentioned in al-Dhakhirah (summarized). The Fifth Issue: Our second Imam, Abu Yusuf (may Allah Almighty be pleased with him), said in the Book of al-Kharaj: Then (Dahhak bin Abdul Rahman al-Ash'ari) assessed wealth according to its proximity or distance. Thus, he set one dinar for every hundred jaribs of crops that were nearby, and one dinar for every thousand roots of those that were far (and similarly mentioned the difference between near and far for olives). The limit of distance for him was a journey of a day, two days, or more than that. Whatever is less than a day is considered near. Syria was treated accordingly, and Mosul was treated accordingly. ^2 (All of these are distances of travel). The Sixth Issue: In Mukhtar al-Fatawa, then in al-Hindiyya, if one is in a vineyard or a farm, the Adhan (call to prayer) of the town or city is sufficient.

(Right Column - Urdu Text) ...is. (Summarized) Issue 5: Our second Imam, Imam Abu Yusuf (may Allah Almighty be pleased with him), stated in Kitab al-Kharaj: Then he (Dahhak bin Abdul Rahman al-Ash'ari) assessed wealth based on their proximity and distance. For instance, he fixed one dinar for every hundred jaribs of nearby cultivation, and one dinar for every thousand vines in nearby vineyards, while for distant ones, he fixed one dinar for every two thousand vines (and similarly mentioned the distinction between near and far for olives). The limit for distance is a journey of one, two, or more days; whatever is less than that is considered near. Syria and Mosul are also based on this. Issue 6: In Mukhtar al-Fatawa and then in Hindiyya, it is stated: If a person is in his property or garden, the Adhan (call to prayer) of his town or city is sufficient for him.

(Footnotes) ^1 Al-Fatawa al-Hindiyya, Kitab Adab al-Qadi, Chapter 11, Nurani Kutub Khana Peshawar, 3/335-336. ^2 Kitab al-Kharaj, Section on the Land of Syria and al-Jazira, Dar al-Ma'rifah Beirut, p. 41.

फतावा रज़विया जिल्द 28

(बायां कॉलम - अरबी पाठ) ...रास्ते में, तो यह दूर है। ^1 - जैसा कि अल-ज़खीरा में संक्षिप्त में है। पांचवां मसला: हमारे दूसरे इमाम अबू यूसुफ़ (अल्लाह तआला उन पर राज़ी हो) ने किताब अल-खराज में कहा: फिर (दह्हाक बिन अब्दुल रहमान अल-अशअरी) ने संपत्तियों को उनकी निकटता और दूरी की मात्रा के अनुसार निर्धारित किया। इस प्रकार, उन्होंने पास की फसलों के प्रत्येक सौ जरीब पर एक दीनार तय किया, और दूर की प्रत्येक हज़ार जड़ों पर एक दीनार तय किया (और इसी तरह जैतून के लिए भी करीब और दूर के बीच अंतर बताया)। उनके अनुसार दूरी की सीमा एक दिन, दो दिन या उससे अधिक का सफर था। जो एक दिन से कम है वह करीब है। शाम (सीरिया) को भी इसी तरह माना गया और मोसुल को भी इसी तरह माना गया। ^2 (ये सभी यात्रा की दूरियां हैं)। छठा मसला: मुख्तार अल-फतावा फिर अल-हिंदिया में है कि यदि कोई व्यक्ति अपने अंगूर के बाग या खेत में है, तो उसके लिए (पास की) बस्ती या शहर की अज़ान काफी है।

(दायां कॉलम - उर्दू पाठ) ...है। (संक्षेपण) मसला 5: हमारे दूसरे इमाम, इमाम अबू यूसुफ़ (अल्लाह तआला उन पर राज़ी हों) ने किताब अल-खराज में फ़रमाया: फिर उसने (दह्हाक बिन अब्दुल रहमान अल-अशअरी) ने मालों (संपत्तियों) को उनकी निकटता और दूरी की मात्रा पर लागू किया, चुनांचे पास की खेती के हर सौ जरीब पर एक दीनार, पास के बाग के अंगूरों की हर हज़ार बेलों पर एक दीनार, और दूरी की सूरत में हर दो हज़ार बेलों पर एक दीनार मुकर्रर फ़रमाया (और इसी तरह जैतून में भी करीब और दूर के फ़र्क़ को ज़िक्र किया) और दूरी की हद एक या दो या ज़्यादा दिनों की मसाफ़त (दूरी) है, जो उससे कमतर हो वह करीब है। शाम और मोसुल भी इसी पर महमूल (आधारित) हैं। मसला 6: मुख्तार अल-फ़तावा फिर हिंदिया में है: अगर कोई शख़्स अपनी जायदाद या बाग में है, तो उसके लिए अपनी बस्ती या शहर की अज़ान काफ़ी है।

(पादलेख) ^1 अल-फतावा अल-हिंदिया, किताब अदब अल-काज़ी, अध्याय 11, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 3/335-336। ^2 किताब अल-खराज, शाम और अल-जज़ीरा की भूमि पर अनुभाग, दार अल-मआरिफ़ा बेरूत, पृष्ठ 41।

पेज 349 ऑफ़ 684

(بایاں کالم - عربی متن) فی الطریق فھذا بعید ۱- کذا فی الذخیرۃ ملتقطا- المسألۃ الخامسۃ: قال امامنا الثانی ابو یوسف رضی اللہ تعالی عنہ فی کتاب الخراج: ثم حمل الاموال(ای الضحاک بن عبدالرحمن الاشعری)علی قدر قربھا وبعدھا فجعل علی کل مائۃ جریب زرع مما قرب دیناراً، وعلی کل الف اصل مما بعد دیناراً (ومثلہ ذکر الفرق بین القریب والبعید من الزیتون) وکان غایۃ البعد عندہ مسیرۃ الیوم والیومین واکثر من ذلک وما دون الیوم فھو فی القرب وحملت الشام علی مثل ذلک وحملت الموصل علی مثل ذلک ۲ (فھذہ کلھا قرب السیر) المسألۃ السادسۃ: فی مختارالفتاوی ثم الھندیۃ ان کان فی کرم أوضیعۃ یکتفی باذان

(دایاں کالم - اردو متن) ہے (التقاط) مسئلہ ۵: ہمارے امام ثانی امام ابویوسف رضی اللہ تعالیٰ عنہ نے کتاب الخراج میں فرمایا: پھر اس (ضحاک بن عبدالرحمن اشعری) نے اموال کو ان کے قرب وبعد کی مقدار پر محمول کیا، چنانچہ قریبی کھیتی کے ہر سو جریب پر ایک دینار، قریبی باغ کے انگوروں کی ہر ہزار بیلوں پر ایک دینار، اور دوری کی صورت میں ہر دو ہزار بیلوں پر ایک دینار مقرر فرمایا (اور اسی طرح زیتون میں بھی قریب وبعید کے فرق کو ذکر کیا) اور بعد کی حد ایک یا دو یا زیادہ دنوں کی مسافت ہے، جو اس سے کم تر ہو وہ قریب ہے۔ شام اور موصل بھی اسی پر محمول ہیں۔ مسئلہ ۶: مختار الفتاوی پھر ہندیہ میں ہے: اگر کوئی شخص اپنی جائداد یا باغ میں ہے، تو اس کے لئے اپنی بستی یا شہر کی اذان کافی

(حاشیہ) ۱ الفتاوی الھندیۃ کتاب الادب القاضی الباب الحادی عشر نورانی کتب خانہ پشاور ۳۳۶،۳۳۵/۳ ۲ کتاب الخراج فصل فی ارض الشام والجزیرۃ دار المعرفۃ بیروت ص ۴۱

Fatawa Razawiyya - Volume 28

...the village or the town, provided it is near, otherwise it will not be sufficient. And the limit of being near is that the sound of the Adhan (call to prayer) can reach there.

Seventh Issue: The researcher (Al-Muhaqqiq) Ibn Humam stated in 'Fath al-Qadir': Speech is prohibited during the sermon (Khutbah), even if it is commanding good (Amr bil-Ma'ruf). Likewise, glorifying God (Tasbih), eating, drinking, and writing are all prohibited. (Until he said) All these rulings apply when the follower (Muqtadi) is close enough to the Imam to hear his voice. If he is far away and cannot hear the Imam's voice, the later scholars (Muta'akhkhirun) differed on this matter; Hazrat Muhammad ibn Maslamah preferred silence, while Nasir al-Din Yahya preferred reading (recitation).

Eighth Issue: It is mentioned in the chapter on Eid Takbirs in 'Alamgiri' that "Imam Muhammad (may Allah have mercy on him) preferred the opinion of Hazrat Ibn Mas'ud (may Allah be pleased with him) regarding the extra Takbirs in the Eid prayer (i.e., six extra Takbirs). If the Imam says so many extra Takbirs that it is not in accordance with the school of any jurist, then the follower should not follow the Imam." Then it was quoted from 'Bada'i': "This is when he is near the Imam..."

1. Al-Fatawa al-Hindiyya, Book of Prayer, Second Chapter on Adhan, Noorani Kutub Khana Peshawar, 1/54
2. Fath al-Qadir, Book of Prayer, Chapter on Friday Prayer, Maktaba Nooria Razawiyya Sukkur, 2/378, 37
3. Al-Fatawa al-Hindiyya, Book of Prayer, Seventeenth Chapter, Noorani Kutub Khana Peshawar, 1/151

फ़तावा रज़विया - जिल्द २८

...गाँव या शहर, बशर्ते कि वह करीब हो, अन्यथा वह पर्याप्त नहीं होगा। और करीब होने की सीमा यह है कि वहां तक अज़ान की आवाज़ पहुँच सकती हो।

मसला ७: मुहक्किक़ इब्न हुमाम ने 'फ़तह अल-क़दीर' में फ़रमाया: खुतबे की हालत में बातचीत मना है, चाहे वह नेक काम का हुक्म (अम्र बिल-मारूफ़) ही क्यों न हो। इसी तरह तस्बीह पढ़ना, खाना-पीना और लिखना भी मना है। (यहाँ तक कि उन्होंने कहा) ये सभी नियम तब लागू होते हैं जब मुक्तदी इमाम के इतना करीब हो कि इमाम की आवाज़ सुन रहा हो। और अगर वह दूर हो और इमाम की आवाज़ नहीं सुन रहा हो, तो बाद के विद्वानों (मुतअक्खिरीन) में इस बारे में मतभेद है; हज़रत मुहम्मद इब्न मसलमा खामोश रहने को पसंद करते हैं और नसीर अल-दीन यह्या किरात (पढ़ने) को पसंद करते हैं।

मसला ८: 'आलमगीरी' के ईद की तकबीरों के अध्याय में है कि "इमाम मुहम्मद (रहमतुल्लाह अलैहि) ईद की नमाज़ में अतिरिक्त तकबीरों के बारे में हज़रत इब्न मसूद (रज़ियल्लाहु अन्हु) के कथन को पसंद करते थे (यानी छह अतिरिक्त तकबीरें)। यदि इमाम उसके अलावा इतनी तकबीरें कहे जो किसी भी फकीह (धर्मशास्त्री) के मत के अनुसार न हो, तो मुक्तदी इमाम का अनुसरण न करे।" फिर 'बदाई' से उद्धृत किया गया: "यह तब है जब वह इमाम के पास हो..."

1. अल-फ़तावा अल-हिन्दिया, किताबुस-सलात, अज़ान का दूसरा बाब, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, १/५४
2. फ़तह अल-क़दीर, किताबुस-सलात, जुमा की नमाज़ का बाब, मकतबा नूरिया रज़विया सक्खर, २/३७८, ३७
3. अल-फ़तावा अल-हिन्दिया, किताबुस-सलात, सत्रहवाँ बाब, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, १/१५१

पेज ३५० ऑफ ६८४

القرية اوالبلدة ان كان قريباً والافلا، وحد القريب ان يبلغ الاذان اليه منها۱۔ ہے بشرطیکہ قریب ہو ورنہ کافی نہ ہو گی اور قریب ہونے کی حد یہ ہے کہ وہاں سے اذان کی آواز اس تک پہنچ سکتی ہو۔ المسألة السابعة: قال المحقق فی الفتح يحرم في الخطبة الكلام و ان كان امرً ابمعروف اوتسبيحًاو الاكل والشرب والكتابة (الی ان قال) هذا كله اذاكان قريباً بحث يسمع فان كان بعيداً بحيث لا يسمع اختلف المتأخرون فيه فمحمد بن مسلمة اختار السكوت ونصير بن يحيى اختار القراءة ۲الخ۔ مسئلہ ۷: محقق ابن ہمام نے فتح القدیر میں ارشاد فرمایا: خطبہ کی حالت میں کلام منع ہے گو امر بالمعروف ہی کیوں نہ ہو، یونہی تسبیح یا کھانا پینا اور کتابت سبھی منع ہے (الی ان قال) یہ احکام اس وقت ہیں کہ مقتدی امام کے اتنا قریب ہو کہ امام کی آواز سن رہا ہو، اور اگر دور ہو کہ امام کی آواز نہیں سن رہا تو متاخرین نے اس بارے میں اختلاف کیا ہے، حضرت محمد ابن مسلمہ سکوت پسند کرتے ہیں اور نصیر الدین یحیی قرأت پسند کرتے ہیں۔ المسألة الثامنة: فی الهندية من تكبيرات العيدين عن المحيط عن محمد يرى تكبيرا بن مسعود فكبر الامام غير ذلک اتبع الامام الا ذا كبر الامام تكبيرا لم يكبره احد من الفقهاء ۳اہـ ثم نقل عن البدائع لكن ہذا اذا كان بقرب الامام مسئلہ ۸: عالمگیری کے باب تکبیرات عیدین میں ہے کہ "امام محمد رحمۃ اللہ تعالیٰ علیہ نماز عید میں تکبیرات زوائد کے بارے میں حضرت ابن مسعود رضی اللہ تعالیٰ عنہ کے قول کو پسند کرتے تھے (یعنی چھ زائد تکبیریں) امام اگر اس کے علاوہ اتنی تکبیریں کہے جو کسی فقیہ کا مذہب نہ ہو تو مقتدی امام کی پیروی نہ کرے۔" پھر بدائع سے نقل کیا "یہ اس وقت ہے جب

١ الفتاوى الهندية كتاب الصلوة الباب الثاني فى الاذان نورانى كتب خانہ پشاور ١/٥٤ ٢ فتح القدير كتاب الصلوة باب صلوة الجمعة مكتبہ نوريہ رضويہ سكهر ٢/ ٣٧٨، ٣٧ ٣ الفتاوى الهندية كتاب الصلوة الباب السابع عشر نورانى كتب خانہ پشاور ١/١٥١

[Arabic Column]: ...he hears the Takbeers from him, but if he is far from him and hears from the announcers (Mukabbireen), he should perform everything he hears even if it goes against the sayings of the Companions (may Allah be pleased with them) because of the possibility that the error is from the announcers; so if he omits any of them, it might be that what was omitted was what the Imam actually performed[1].

[Urdu Column]: Whether the follower is near the Imam and hears his voice himself, or is so far that he does not hear him himself, but rather performs by hearing from the announcers (Mukabbireen), he should perform everything he hears, even if it goes beyond the sayings of the Companions, because the possibility of error also exists from the side of the announcers, and in omitting some Takbeers there is a danger that perhaps the Takbeers said by the Imam himself might be missed."

[Arabic Column]: Issue Nine: Regarding Friday prayer in 'Al-Bahr al-Ra'iq', it is mentioned in 'Al-Mudmar': The most venerable Sheikh Imam Husam al-Din said: It is obligatory upon the people of the places near the city which are the dependencies of the urban area, who hear the Adhan called from the minaret at the highest volume[2].

[Urdu Column]: Issue 9: In the chapter of Jumu'ah in 'Al-Bahr al-Ra'iq', it is stated: "It is mentioned in 'Muzmarat' that the most venerable Sheikh Imam Husam al-Din said that Jumu'ah is obligatory upon the inhabitants of localities near the city who are so close that if the Adhan is called loudly from the minaret, they would hear it."

[Arabic Column]: Issue Ten: In 'Tanwir al-Absar': We do not kill one who was granted safety by a free male or female, even if they are a transgressor, on the condition of their hearing that from the Muslims; so there is no safety if it was from a distance from them[3].

[Urdu Column]: Issue 10: In 'Tanwir al-Absar', it is stated: "Any disbeliever to whom any free Muslim man or woman has granted safety—even if the grantor is a transgressor (fasiq)—their killing is prohibited, on the condition that they heard the voice of the grantors of safety themselves; so those at a distance will not receive safety."

Footnotes: 1. Al-Fatawa al-Hindiyya, Book of Prayer, Chapter 17, Nurani Kutub Khana, Peshawar, 1/151 2. Al-Bahr al-Ra'iq, Book of Prayer, Chapter of Adhan, H.M. Saeed

Company, Karachi, 2/141 3. Al-Durr al-Mukhtar Sharh Tanwir al-Absar, Book of Jihad, Matba' Mujtabai, Delhi, 1/341

[अरबी कॉलम]: ...वह उससे तकबीरें सुनता है, लेकिन यदि वह उससे दूर है और मुकब्बिरों (पुकार दोहराने वालों) से सुनता है, तो वह जो कुछ भी सुनता है उसे पूरा करे, भले ही वह सहाबा (रज़ियल्लाहु तआला अन्हुम) के कथनों के बाहर हो, क्योंकि मुकब्बिरों की ओर से गलती की संभावना है; अतः यदि वह उनमें से कुछ छोड़ देता है, तो संभव है कि जो छोड़ा गया वह वही था जिसे इमाम ने वास्तव में अदा किया था[1]।

[उर्दू कॉलम]: मुक्तदी इमाम के करीब हो कि खुद उसकी आवाज़ सुन रहा हो, और इतनी दूर हो कि खुद उसकी आवाज़ न सुनता हो, बल्कि मुकब्बिरों से सुनकर अदा करता हो तो जितनी सुने सब ही अदा करे अगरचे वह सहाबा के कथनों से बाहर हो, क्योंकि ग़लती का इमकान (संभावना) मुकब्बिरों की तरफ से भी है, और कुछ तकबीरें छोड़ने में ख़तरा यह है कि कहीं इमाम की कही हुई तकबीरें ही न छूट गई हों।"

[अरबी कॉलम]: मसला नवां: 'बह्रुर्राइक़' के जुमा के अध्याय में 'अल-मुज़मर' में उल्लेख है: अत्यधिक सम्मानित शेख़ इमाम हुसामुद्दीन ने फरमाया: यह उन स्थानों के लोगों पर वाजिब है जो शहर के करीब हैं और शहरी क्षेत्र के अधीन हैं, जो मीनार से पूरी आवाज़ में दी गई अज़ान सुनते हैं[2]।

[उर्दू कॉलम]: मसला ९: 'बह्रुर्राइक़' के जुमा के अध्याय में है: "'मज़मरात' में ज़िक्र किया कि शैख़ इमाम अजल हुसामुद्दीन ने फ़रमाया कि जुमा शहर से क़रीब वाले मवाज़ेअ (स्थानों) के बाशिन्दों पर वाजिब है जो इतने क़रीब हों कि मनारा पर बुलन्द आवाज़ से अज़ान कही जाए तो सुनें।"

[अरबी कॉलम]: मसला दसवां: 'तन्वीरुल अबसार' में: हम उसे नहीं मारते जिसे किसी आज़ाद पुरुष या महिला ने पनाह दी हो, भले ही वे फ़ासिक़ हों, बशर्ते उन्होंने इसे मुसलमानों से सुना हो; अतः यदि यह उनसे दूरी पर था तो कोई पनाह नहीं है[3]।

[उर्दू कॉलम]: मसला १०: 'तन्वीरुल अबसार' में है: "जिस काफ़िर को किसी मुसलमान आज़ाद मर्द या औरत ने अमन (सुरक्षा) दे दी—चाहे पनाह देने वाले फ़ासिक़ ही क्यों न हों—उसका क़त्ल मना है इस शर्त के साथ कि अमन देने वालों की आवाज़ उन्होंने खुद सुनी हो; तो दूर वालों को अमन नहीं मिलेगा।"

पाद-टिप्पणियाँ: १. अल-फ़तावा अल-हिन्दिया, किताबुस्सलात, अध्याय १७, नूरानी कुतुब खाना, पेशावर, १/१५१ २. बह्रुर्राइक़, किताबुस्सलात, अज़ान का अध्याय, एच.एम. सईद कंपनी, कराची, २/१४१ ३. अद्दुर्रुल मुख्तार शरह तन्वीरुल अबसार, किताबुल जिहाद, मतबा मुजतबाई, दिल्ली, १/३४१

पृष्ठ ३५१/६८४

يسمع التكبيرات منه فاما اذا كان يبعد منه يسمع من المكبرين يأتي بجميع ما يسمع و ان خرج من اقاويل الصحابة رضی اللہ تعالی عنهم لجواز ان الغلط من المكبرين فلو ترك شيئا منها ربما كان المتروك ما اتی به الامام[1]- مقتدی امام کے قریب ہو کہ خود اس کے آواز سن رہا ہو، اور اتنی دور ہو کہ خود اس کی نہ سنتا ہو، بلکہ مکبّروں سے سن کر ادا کرتا ہو تو جتنی سنے سب ہی ادا کرے اگرچہ وہ اقوال صحابہ سے بھی باہر ہو، کیونکہ غلطی کا امکان مکبّروں کی طرف سے بھی ہے، و کچھ تکبیریں چھوڑنے میں خطرہ یہ ہے کہ کہیں امام کی کہی ہوئی تکبیریں ہی نہ چھوٹ گئی ہوں۔"

المسألة التاسعة: في جمعة البحر الرائق ذكر في المضمر اتقال الشيخ الاجل الامام حسام الدين تجب على اهل المواضع القريبة الى البلد التی هی توابع العمران الذين يسمعون الاذان على المنارة بأعلى الصوت[2]- مسئلہ ۹: بحر الرائق کے باب الجمعہ میں ہے: "مضمرات میں ذکر کیا کہ شیخ امام اجل حسام الدین نے فرمایا کہ جمعہ شہر سے قریب والے مواضع کے باشندوں پر واجب ہے جو اتنے قریب ہوں کہ منارہ پر بلند آواز سے اذان کہی جائے تو سنیں۔"

المسألة العاشرة: فی تنوير الابصار لا نقتل من امنه حرّا او حرة لو فاسقاً بشرط سماعهم ذلك من المسلمين فلا امان لو كان بالبعد منهم[3]- مسئلہ ۱۰: تنویر الابصار میں ہے: "جس کافر کو کسی مسلمان آزاد مرد یا عورت نے امن دے دیا گو امن دینے والے فاسق ہی کیوں نہ ہوں اس کا قتل منع ہے اس شرط کے ساتھ کہ امن دینے والوں کی آواز انہوں نے خود سنی ہو، تو دور والوں کو امن نہیں ملے گا۔"

حواشی: 1 الفتاوی الهندیة کتاب الصلوٰة الباب السابع عشر نورانی کتب خانہ پشاور ۱/۱۵۱ 2 بحر الرائق کتاب الصلوٰة باب الاذان ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۲/۱۴۱ 3 الدر المختار شرح تنویر الابصار کتاب الجہاد مطبع مجتبائی دہلی ۱/۳۴۱

Fatawa Razawiya, Volume 28

Issue 11: In 'Sharh al-Durr' and 'al-Durr al-Mukhtar' it is stated: "If a Muslim or a Dhimmi (protected non-Muslim citizen) develops barren land that is not the property of anyone, neither a Muslim nor a Dhimmi, and it is so far from the settlement that if shouted from the edge of the settlement by a person with a loud voice, that voice is not heard, then the one who developed it becomes the owner of that land." In 'Kifayah', it is narrated from 'Dhakhira': "The boundary between 'near' and 'far' is narrated from Hazrat Qazi Abu Yusuf (may Allah have mercy on him). He said that a loud-voiced man should stand on a high place at the extreme end of the settlement and shout with full strength; a place where the voice does not reach is considered 'far'."

Issue 12: In 'al-Durr al-Mukhtar' it is stated: "If a murdered person is found on a public highway, in a prison, or in a congregational mosque, there is no compensation (penalty) upon anyone; however, his blood money (diyat) will be paid from the public treasury (Bayt al-Mal). This applies when those places are far from residential quarters. If they are near, then the compensation is upon the residential quarter that is nearest to it." Imam Shafi'i said, "Evidently..."

Arabic Text (left column): Issue Eleven: In 'Sharh al-Durr' and 'al-Durr al-Mukhtar': When a Muslim or a Dhimmi enlivens land that is not being utilized and is not the property of a Muslim or a Dhimmi, and it is far from the village, such that if one shouts from the farthest end of the inhabited area (and he is loud-voiced, as in Bazzaziya), his voice is not heard there, he owns it... And in 'al-Kifayah' from 'al-Dhakhira': The distinction between near and far is narrated from Abu Yusuf (may Allah Almighty have mercy on him) that a loud-voiced man stands at the edge of the urban area on a high place and calls out at the top of his voice; any place where it is not heard is considered far.

Issue Twelve: In 'al-Durr al-Mukhtar': If a person is found murdered on the main road, in prison, or in a congregational mosque, there is no 'qasamah' (oath-taking) and the 'diyah' (blood money) is upon the public treasury if it is 'na'iyan', meaning far from the residential quarters. If it is not far but rather close to them, it is upon the nearest quarters. (Al-Shami said concerning the words 'close to them'): It is evident that...

Footnotes: 1. Al-Durr al-Mukhtar, Kitab Ihya al-Mawat, Mujtabai Press Delhi, 2/255. 2. Al-Kifayah with Fath al-Qadir, Kitab Ihya al-Mawat, Maktaba Nooria Razvia Sukkur,

9/2. 3. Al-Durr al-Mukhtar, Kitab al-Diyat, Bab al-Qasamah, Mujtabai Press Delhi, 2/312.

फ़तावा रज़विया, जिल्द २८

मसला ११: शरह दुर्रे मुख्तार और दुर्रे मुख्तार में है: "किसी मुसलमान या ज़म्मी ने कोई बंजर ज़मीन आबाद की और वो किसी की मिल्कियत न हो, न मुसलमान की न ज़म्मी की। और ये आबादी से इतनी दूर हो कि किनारे आबादी से पुकारा जाए और पुकारने वाला बुलंद आवाज़ हो, ये आवाज़ न सुनी जाए तो आबाद करने वाला उस ज़मीन का मालिक होगा।" और किफ़ाया में ज़ख़ीरा से मरवी है: "करीब और बईद के दरम्यान हद-ए-फ़ासिल हज़रत क़ाज़ी अबू यूसुफ़ रहमतुल्लाहि अलैहि से मरवी है, आपने फ़रमाया एक बुलंद आवाज़ आदमी आबादी के आख़िरी सिरे से किसी बुलंद जगह खड़े होकर पूरी ताक़त से पुकारे और आवाज़ वहां न पहुंचे तो वो बईद (दूर) है।"

मसला १२: दुर्रे मुख्तार में है: "अगर कोई मक़तुल (मारा गया व्यक्ति) शाहराह-ए-आम (सार्वजनिक मार्ग) में, क़ैदख़ाने में और मस्जिद-ए-जामे में पाया गया तो उसका तावान (दंड) किसी पर नहीं है, अलबत्ता उसकी दियत (रक्त मूल्य) बैतुल माल (सरकारी खज़ाना) से अदा की जाएगी। ये तब है जब वो जगहें मोहल्लों से बईद हों। और अगर करीब हों तो जो मोहल्ला वहां से सबसे करीब हो उस पर तावान है।" इमाम शाफ़ई ने फ़रमाया कि "ज़ाहिर"

अरबी पाठ (बायां कॉलम): ग्यारहवां मुद्दा: 'शरह अल-दुर' और 'अल-दुर अल-मुख्तार' में: जब कोई मुसलमान या ज़म्मी ऐसी भूमि को जीवित करता है जिसका उपयोग नहीं किया जा रहा है और वह किसी मुसलमान या ज़म्मी की संपत्ति नहीं है, और वह गांव से इतनी दूर है कि यदि कोई आबादी वाले क्षेत्र के सबसे दूर के छोर से चिल्लाता है (और वह बुलंद आवाज़ वाला है, जैसा कि बज़्ज़िया में है), तो उसकी आवाज़ वहां नहीं सुनाई देती है, वह उसका मालिक बन जाता है... और 'अल-किफ़ाया' में 'अल-ज़ख़ीरा' से: निकट और दूर के बीच का अंतर अबू यूसुफ़ (अल्लाह उन पर दया करे) से वर्णित है कि एक बुलंद आवाज़ वाला आदमी शहरी क्षेत्र के किनारे पर एक ऊंचे स्थान पर खड़ा होता है और अपनी पूरी आवाज़ में पुकारता है; जिस स्थान पर आवाज़ नहीं सुनाई देती, उसे दूर माना जाता है।

बारहवां मुद्दा: 'अल-दुर अल-मुख्तार' में: यदि कोई व्यक्ति मुख्य मार्ग पर, जेल में, या जामा मस्जिद में मृत पाया जाता है, तो कोई 'क़सामा' (शपथ लेना) नहीं है और 'दियत' (रक्त मूल्य) सार्वजनिक खजाने पर है यदि वह 'नाइयन' है, यानी मोहल्लों से दूर। यदि वह दूर नहीं है बल्कि उनके करीब है, तो वह निकटतम मोहल्ले पर है। (अल-शामी ने 'उनके करीब' शब्दों के संबंध में कहा): यह स्पष्ट है कि...

पाद-लेख: १. दुर्रे मुख्तार किताब इह्याउल मवात मतबा मुज्तबाई दिल्ली २/२५५ २. अल-किफ़ाया मय फ़त्हुल क़दीर किताब इह्याउल मवात मकतबा नूरया रज़विया सक्खर ९/२ ३. दुर्रे मुख्तार किताबुद दियत बाब अल-क़सामा मतबा मुज्तबाई दिल्ली २/३१२

पृष्ठ ३५२/६८४

مسئلہ ۱۱: شرح درمختار اور در مختار میں ہے: "کسی مسلمان یا ذمی نے کوئی بنجر زمین آباد کی اور وہ کسی کی ملک نہ ہو، نہ مسلمان کی نہ ذمی کی۔ اور یہ آبادی سے اتنی دور ہو کہ کنارہ آبادی سے پکارا جائے اور پکارنے والا بلند آواز ہو، یہ آواز نہ سنی جائے تو آباد کرنے والا اس زمین کا مالک ہوگا۔" اور کفایہ میں ذخیرہ سے مروی ہے: "قریب و بعید کے درمیان حد فاصل حضرت قاضی ابو یوسف رحمۃ اللہ علیہ سے مروی ہے آپ نے فرمایا ایک بلند آواز آدمی آبادی کے انتہائی سرے سے کسی بلند جگہ کھڑے ہو کر پوری طاقت سے پکارے اور آواز وہاں نہ پہنچے تو وہ بعید ہے۔"

مسئلہ ۱۲: درمختار میں ہے: "اگر کوئی مقتول شارع عام میں، قید خانہ میں اور مسجد جامع میں پایا گیا تو اس کا تاوان کسی پر نہیں ہے البتہ اس کی دیت بیت المال سے ادا کی جائے گی۔ یہ جب ہے کہ وہ جگہیں محلوں سے بعید ہوں۔ اور اگر قریب ہوں تو جو محلہ وہاں سے سب سے قریب ہو اس پر تاوان ہے۔" امام شافعی نے فرمایا کہ "ظاہر"

عربی متن (بایاں کالم): المسألة الحادية عشرة: وفی شرح الدر وفی الدر المختار اذا احیٰی مسلم اوذمی ارضاً غیر منتفع بها ولیست بمملوکة لمسلم ولا ذمی وهی بعیدة من القریة اذا صاح من باقصٰی العامر (وهو جهوری الصوت، بزازیہ) لایسمع بها صوتہ ملکها الخ۔ وفی الکفایة من الذخیرة الفاصل بین القریب والبعید مروی عن ابی یوسف رحمه الله تعالی یقوم رجل جهوری الصوت من اقصی العمرانات علی مکان عال وینادی باعلی صوتہ فای لموضع الذی لایسمع فیہ یکون بعیداً ۔

المسألة الثانية عشرة: وفى الدر المختار لو وجد قتيلا فى الشارع الاعظم والسجن والجامع لا قسامة و الدية على بيت المال ان كان نائياً اى بعيدا عن المحلات والا يكن نائياً بل قريباً منها فعلى اقرب المحلات اليه (قال الشامى قولہ قريبا منها) الظاهر ان

حواشی: 1. الدر المختار کتاب احیاء الموات مطبع مجتبائی دہلی ۲/۲۵۵ 2. الکفایة مع فتح القدیر کتاب احیاء الموات مکتبہ نوریہ رضویہ سکھر ۹/۲ 3. الدر المختار کتاب الدیات باب القسامة مطبع مجتبائی دہلی ۲/۳۱۲

Volume 28

[Arabic]: The standard for it is the hearing of the sound[1]. [Urdu]: It is exactly that here closeness refers to the proximity of hearing the sound.

[Arabic]: Thirteenth Issue: In Al-Hidayah, if someone is found [murdered] in a wilderness with no habitation or passers-by nearby, it is 'hadar' (wasted/no legal recourse), and the explanation of closeness is as we mentioned regarding the hearing of sound[2]. All these are examples of proximity by hearing. [Urdu]: Issue 13: In Al-Hidayah it is: And if a murdered person was found in a wasteland where there is no population nearby, then his blood is wasted. And the explanation of "near" is the same as we described, that a voice is being heard from there. All these are examples of hearing proximity.

[Arabic]: Fourteenth Issue: What we have previously provided... [Urdu]: Issue 14: In Nafha Thaniya Audia we mention...

[Arabic/Urdu]: Note: In Al-Hindiyyah from Fatawa al-Kubra, which is the fifteenth issue: A dispute occurred between a man and his wife regarding his sister, so he said to her: "If you insult my sister in my presence, you are thrice divorced." Then the husband entered upon her while she was quarreling with his sister and insulting her. The husband heard her insult while she was seeing him. She became divorced because she insulted her in his presence[3]. Thus it is mentioned in Fatawa al-Kubra. [Urdu]: It is mentioned in Hindiyyah with reference to Fatawa al-Kubra, and this is the fifteenth issue: A dispute occurred between a husband and his wife regarding the husband's sister, so the husband said: "If you insult my sister in front of me, you are given three divorces." Then the husband came to his wife while she was quarreling with his sister and giving her insults which the husband heard. If at the time of giving insults, the wife was looking towards the husband, then divorce has occurred because she insulted his sister in front of the husband. It is the same in Fatawa al-Kubra. (T)

[1] Rad al-Muhtar, Kitab al-Diyat, Bab al-Qasama, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 5/407 [2] Al-Hidayah, Kitab al-Diyat, Bab al-Qasama, Matba Yusufi, Lucknow, 4/648 [3] Al-Fatawa al-Hindiyyah, Kitab al-Talaq, Chapter 4, Section 3, Nurani Kutub Khana, Peshawar, 1/443

जिल्द 28

[अरबी]: इसमें आवाज़ का सुनाई देना ही मान्य है[1]। [उर्दू]: यही है कि यहाँ निकटता से तात्पर्य आवाज़ सुनने की निकटता है।

[अरबी]: तेरहवाँ मसला: हिदाया में है, यदि कोई जंगल में पाया जाए जिसके पास कोई आबादी या राहगीर न हो, तो वह व्यर्थ है, और निकटता की व्याख्या वही है जो हमने आवाज़ सुनने के संबंध में ज़िक्र की[2]। ये सभी सुनने की निकटता के उदाहरण हैं। [उर्दू]: मसला 13: हिदाया में है: और अगर वीराने में मक़्तूल पाया गया जिसके करीब आबादी न हो तो उसका खून ज़ाया (व्यर्थ) है। और "करीब" की तफ़सीर वही है जो हमने बयान की कि वहाँ से आवाज़ सुनी जा रही हो। ये सब मिसालें क़ुर्ब-ए-समाअत (सुनने की निकटता) की हैं।

[अरबी]: चौदहवाँ मसला: जो हमने पहले पेश किया... [उर्दू]: मसला 14: नफ़्हा थानिया ऊदिया में हम ज़िक्र करते हैं...

[अरबी/उर्दू]: नोट: फतावा अल-हिन्दिया में फतावा अल-कुबरा के हवाले से, जो कि पंद्रहवाँ मसला है: एक पति और उसकी पत्नी के बीच उसकी बहन के संबंध में झगड़ा हुआ, तो उसने उससे कहा: "अगर तूने मेरे सामने मेरी बहन को गाली दी तो तुझे तीन तलाक़ हैं।" फिर पति अपनी पत्नी के पास आया और वह अपनी ननद के साथ झगड़ा कर रही थी और उसे गालियाँ दे रही थी। पति ने उसकी गाली सुनी जबकि वह उसे देख रही थी। वह तलाक़शुदा हो गई क्योंकि उसने पति के सामने उसे गाली दी[3]। फतावा अल-कुबरा में ऐसा ही है। [उर्दू]: हिन्दिया में बहवाला फ़तावा कुबरा दर्ज है, और यह पंद्रहवाँ मसला है, खाविंद और उसकी बीवी के दरमियान खाविंद की बहन के बारे में झगड़ा वाक़े हुआ तो खाविंद ने कहा अगर तूने मेरे सामने मेरी बहन को गाली दी तो तुझे तीन तलाक़ें हैं। फिर खाविंद अपनी बीवी के पास आया और जबकि वो उसकी बहन के साथ झगड़ा कर रही थी और उसे गालियाँ दे रही थी जिन्हें खाविंद ने सुना। अगर गाली देते वक़्त बीवी खाविंद की तरफ देख रही थी तो तलाक़ वाक़े हो गई क्योंकि उसने खाविंद के सामने उसकी बहन को गाली दी। फ़तावा कुबरा में यूँही है। (त)

[1] रद्द अल-मुह्तार, किताब अद-दियत, बाब अल-क़सामा, दार इह्या अत-तुराथ अल-अरबी, बेरुत, 5/407 [2] अल-हिदाया, किताब अद-दियत, बाब अल-क़सामा, मतबा यूसुफ़ी, लखनऊ, 4/648 [3]

अल-फतावा अल-हिन्दिया, किताब अत-तलाक़, बाब 4, फ़स्ल 3, नूरानी कुतुब खाना, पेशावर, 1/443

पृष्ठ 353 / 684

جلد ۲۸

المعتبر فیه سماع الصوت[1]۔ یہی ہے کہ یہاں قرب سے مراد آواز سننے کا قرب ہے۔

المسألة الثالثة عشرة: فی الهدایة وان وجد فی برية ليس بقربها ومارة فهو هدر وتفسير القرب ما ذكرنا من استماع الصوت[2]۔ فهذه كلها قرب السمع۔ مسئلہ ۱۳: ہدایہ میں ہے: اور اگر ویرانہ میں مقتول پایا گیا جس کے قریب آبادی نہ ہو تو اس کا خون ضائع ہے۔ اور "قریب" کی تفسیر وہی ہے جو ہم نے بیان کی کہ وہاں سے آواز سنی جارہی ہو۔" یہ سب مثالیں قرب سماع کی ہیں۔

المسألة الرابعة عشرة: ما قدمناه مسئلہ ۱۴: نفحہ ثانیہ عودیہ میں ہم ذکر

عه: وفی الهندية من الفتاوى الكبرى وهی المسئلة الخامسة عشرة جری بينه وبين امرأته تشاجر من قبل اخته فقال لها ان سبت اختی بين يدی فأنت طالق ثلثا ثم دخل الزوج عليها وهی تشاجر مع اخته وتسبها فسمع الزوج ان سبتها وهی تراه طلقت لانها سبتها بين يديه[3] كذا فی الفتاوى الكبرى۔ ہندیہ میں بحوالہ فتاوی کبری وارد ہے، اور یہ پندرھواں مسئلہ ہے، خاوند اور اس کی بیوی کے درمیان خاوند کی بہن کے بارے میں جھگڑا واقع ہوا تو خاوند نے کہا اگر تو نے میرے سامنے میری بہن کو گالی دی تو تجھے تین طلاقیں ہیں۔ پھر خاوند اپنی بیوی کے ہاں آیا اور انحالیکہ وہ اس کی بہن کے ساتھ جھگڑا کر رہی تھی اور اسے گالیاں دے رہی تھی جنہیں خاوند نے سنا۔ اگر گالی دیتے وقت بیوی خاوند کی طرف دیکھ رہی تھی تو طلاق واقع ہو گئی کیونکہ اس نے خاوند کے سامنے اس کی بہن کو گالی دی۔ فتاوی کبری میں یونہی ہے۔ (ت)

[1] ردالمحتار کتاب الدیات باب القسامة دار احیاء التراث العربی بیروت ۵/۴۰۷ [2] الهدایة کتاب الدیات باب القسامة مطبع یوسفی لکهنئو ۴/۶۴۸ [3] الفتاوی الهندیة کتاب الطلاق الباب الرابع الفصل الثالث نورانی کتب خانہ پشاور ۱/۴۴۳

Fatawa Razawiya, Volume 28

Arabic Original

In "Al-Nafha al-Thaniya al-Udiya" from "Al-Jawhara al-Nayyira": This [ruling] is when the guardian is close to it, i.e., in such a way that he sees it. However, if he is far away such that he does not see it, he is not a guardian.[1] This is an example of visual proximity. These are all instances of absolute proximity in the common usage of the honorable jurists. So, if the custom among you is that your Khatib eats the Muezzin or your Muezzin swallows the pulpit, then yes, proximity for consumption would certainly be necessary; otherwise, what is there to specify 'proximity for consumption' here or to incite it? We ask Allah to show us the truth and guide us to it. Ameen.

Ninthly: The man has admitted that in common usage, at every place, there is a separate limit for proximity based on the context. Therefore, it was incumbent upon him to prove with evidence that in the matter of the place of Adhan, the limit of proximity from the Imam is such-and-such. However, he made a claim and was content with a mere verbal claim. If a claim were sufficient for proof, then every confounded person would have established proof. So what is wrong with you that you acknowledge and then do not acknowledge, and you incline towards the truth and then flee from it?

Tenthly: And Allah said:

Urdu Translation / Explanation

It has been mentioned from "Jawhara Nayyira" that: "This ruling applies when the guardian is so close to it that he is watching it, and if he is so far that he cannot see it, then he is not a protector or guardian at all." This is an example of proximity of sight. In the terminology of the honorable jurists, all these are instances of absolute proximity. So, if the custom in your place is that the Khatib eats the Muezzin or the Muezzin swallows the pulpit, then certainly "proximity" here would mean proximity for consumption; otherwise, what is there here to specify proximity for consumption and to incite it? We are seekers of truth and guidance from Allah Almighty.

Ninthly: This person has already admitted that at every place, according to the context, there are separate limits for proximity. Therefore, he should have proven with evidence that this is the limit of proximity from the Imam in the matter of the place of Adhan. But he made a claim and considered that claim alone sufficient for proof. If only a claim were enough for proof, then every confounded person would possess evidence. But their strange manner is that they acknowledge and then deny, and after inclining towards the truth, they flee from it.

Tenthly: Allah Almighty says:

[1] Al-Jawhara al-Nayyira, Kitab al-Sirqa (Book of Theft), Maktaba Imdadiya Multan 2/261

अरबी मूल

"अल-नफ़्हा अल-सानिया अल-उदिया" में "अल-जौहरा अल-नय्यिरा" के हवाले से है: यह [हुक्म] तब है जब निगराँ (संरक्षक) उसके निकट हो, यानी इस तरह कि वह उसे देख रहा हो। लेकिन यदि वह इतना दूर हो कि उसे न देख सके, तो वह निगराँ नहीं है। [1] यह दृष्टि की निकटता का एक उदाहरण है। प्रतिष्ठित फुक़हा (धर्मशास्त्रियों) के प्रचलन में ये सभी पूर्ण निकटता के उदाहरण हैं। तो यदि आपके यहाँ यह प्रथा है कि आपका ख़तीब मुअज़्ज़िन को खाता है या आपका मुअज़्ज़िन मिम्बर को निगल जाता है, तो हाँ, उपभोग की निकटता आवश्यक होगी; अन्यथा यहाँ 'उपभोग की निकटता' को निर्धारित करने या उसे प्रेरित करने वाली क्या चीज़ है? हम अल्लाह से सत्य दिखाने और उसके प्रति मार्गदर्शन करने की प्रार्थना करते हैं। आमीन।

नौवां: व्यक्ति ने स्वीकार किया है कि सामान्य व्यवहार में, परिस्थिति के आधार पर हर स्थान के लिए निकटता की एक अलग सीमा होती है। इसलिए, उसे प्रमाण के साथ यह सिद्ध करना चाहिए था कि अज़ान के स्थान के मामले में इमाम से निकटता की अमुक सीमा है। हालाँकि, उसने केवल एक दावा किया और मौखिक दावे पर ही संतोष कर लिया। यदि प्रमाण के लिए केवल दावा ही पर्याप्त होता, तो हर निरुत्तर व्यक्ति प्रमाण सिद्ध कर देता। तो आपको क्या हुआ है कि आप स्वीकार करते हैं और फिर स्वीकार नहीं

उर्दू अनुवाद / व्याख्या

"जौहरा नय्यिरा" से यह उल्लेख किया गया है कि: "यह हुक्म तब है जब निगराँ उसके इतने करीब हो कि उसे देख रहा हो, और यदि वह इतना दूर हो कि उसे न देख सके, तो वह संरक्षक और निगराँ ही नहीं है।" यह दृष्टि की निकटता का एक उदाहरण है। प्रतिष्ठित फुक़हा के प्रचलन में ये सभी पूर्ण निकटता के उदाहरण हैं। तो यदि आपके यहाँ यही रस्म हो कि ख़तीब मुअज़्ज़िन को खाता हो या मुअज़्ज़िन मिम्बर को निगलता हो, तो यहाँ निकटता से तात्पर्य 'उपभोग की निकटता' ही होगा, अन्यथा यहाँ उपभोग की निकटता को निर्धारित करने और उस पर उकसाने वाली क्या चीज़ है? हम अल्लाह तआला से सत्य और मार्गदर्शन के प्रार्थी हैं।

नौवां: इस व्यक्ति ने स्वीकार कर लिया है कि परिस्थिति के अनुसार हर स्थान पर निकटता की अलग-अलग सीमाएँ होती हैं। इसलिए उसे प्रमाण के साथ यह सिद्ध करना चाहिए था कि अज़ान के स्थान के मामले में इमाम से निकटता की यह सीमा है। लेकिन उसने एक दावा किया और केवल उसी दावे को प्रमाण के लिए पर्याप्त समझा। यदि केवल दावा ही प्रमाण के लिए पर्याप्त होता, तो हर हक्का-बक्का व्यक्ति प्रमाण वाला होता। लेकिन

अरबी मूल	उर्दू अनुवाद / व्याख्या
करते, और सत्य की ओर झुकते हैं और फिर उससे भागते हैं?	उनका अजीब तरीका है कि वे स्वीकार करके इनकार करते हैं और सत्य की ओर झुककर फिर उसी से बचते हैं।
दसवाँ: और अल्लाह ने कहा:	दसवाँ: अल्लाह तआला फरमाता है:

[1] अल-जौहरा अल-नय्यिरा, किताब अल-सिरका (चोरी की किताब), मकतबा इमदादिया मुल्तान 2/261

عربی متن **اردو ترجمہ / تشریح**

في النفحة الثانية العودية عن الجوهرة النيرة هذا اذا كان الحافظ قريباً منه اى بحيث يراه اما اذا بعد بحيث لا يراه فليس بحافظ 1- فهذا قرب البصر هذه مصاديق القرب المطلق في عرف الفقهاء الكرام فان كان الرسم لديكم ان خطيبكم ياكل المؤذن او مؤذنكم يبتلع المنبر فنعم لابد من قرب التناول والا فما المعين له والحامل عليه نسال الله اراءة الحق والهداية اليه آمين-

کرآئے ہیں کہ جوہرہ نیرہ میں ہے : "یہ حکم تب ہے کہ نگراں اس سے اتنی قریب ہو کہ اسے دیکھ رہا ہو اور اتنی دور ہو کہ نہ دیکھے تو وہ حافظ اور نگراں ہی نہیں۔ "یہ قربِ بصر کی مثال ہے اور فقہاء کرام کے عرف میں یہ سارے مصادیق قربِ مطلق کے ہیں، تو اگر آپ کے وہاں یہی رسم ہو کہ خطیب موذن کو کھاتا ہو یا موذن منبر کو نگلتا ہو تو ضرور یہاں قرب سے قربِ تناول امر ہوگا ، ورنہ یہاں قربِ تناول کو متعین کرنے اور اس پر برانگیختہ کرنے والی کیا چیز ہے۔ ہم اللہ تعالیٰ سے حق و ہدایت کے طالب ہیں۔

وتاسعاً قد اعترف الرجل ان في العرف لعند في كل محل حد على حدة للقرب بقرينة القيام فكان عليه ان يثبت بالدليل ان قضية مقام الاذان في القرب عن الامام الحد الفلاني، لكنه ادعى وقنع بالادعاء اللساني ولو كفت الدعوى للثبوت لقام

تاسعاً: یہ شخص اعتراف کر چکا ہے کہ عندہر مقام پر قرینہ کے لحاظ سے علیحدہ علیحدہ قرب کے لئے ہے۔ تو اس کو دلیل سے یہ ثابت کرنا چاہئے تھا کہ مسئلہ مقام اذان میں امام سے قرب کی یہ حد ہے لیکن اس نے ایک دعویٰ کیا اور ثبوت کے لئے اسی دعویٰ کو کافی سمجھا۔ اگر ثبوت کے لئے صرف دعویٰ کافی ہوتا تو ہر مبہوت دلیل والا ہوتا لیکن ان کا عجیب شیوہ ہے کہ اقرار کر کے

عربی متن	اردو ترجمہ / تشریح
بالبرهان كل مبهوت، فمالك تقر ولا تقر وتميل الى الحق ثم تفر۔	انکار کرتے ہیں اور حق کی طرف مائل ہو کر اسی سے گریز بھی کرتے ہیں۔
وعاشراً: وقال الله	عاشراً: اللہ تعالیٰ فرماتا ہے:

[1] الجوهرة النيرة كتاب السرقة مكتبہ امداديہ ملتان ۲/۲۶۱

Fatawa Ridawiyya, Volume 28

Almighty Allah says: "And weigh with a true balance (qistas)."١ There is a scale and criterion for everything. Thus, the scale of speech has two pans: Shariah (divine law) and Reason ('aql). Whoever is blessed with a portion of both will interpret every matter in accordance with them. As for the ignorant person, he has no scale in his hand, nor does he know the weights. So, when someone whose obedience is obligatory upon him says, "Stand up and pray two rak'ahs without a moment's delay," he might think: "I have been commanded to pray immediately without wudu, because if I go to pour water, then perform wudu, then return to the place of prayer, there will be a delay, even though I have been told not to delay for a single moment."

Similarly, if Zaid swore by Allah, "I will not reside in this house," and immediately prepared to leave, making no delay in moving his belongings, but it took a day to do so, an ignorant person might think Zaid has broken his oath because he stayed in the house for a day after swearing. However, a scholar knows that in the first case, the time required for wudu is legally (Shara'an) exempted, and in the second case, the time it reasonably takes to move the belongings is rationally ('aqulan) exempted. Such a delay does not negate "immediacy". It is stated in Al-Khaniyah and then in Al-Hindiyah: "A man who swore he would not live in this house..."

١ The Holy Quran 17:35 Page 355 of 684

फ़तावा रज़विया, जिल्द 28

सर्वशक्तिमान अल्लाह कहता है: "और सही तराजू (क़िस्तास) से तोलो"।١ हर चीज़ के लिए एक पैमाना और मापदंड होता है। इस प्रकार, वाणी के तराजू के दो पलड़े हैं: शरीयत और अक़्ल (बुद्धि)। जिसे इन दोनों का हिस्सा मिला है, वह हर बात को उन्हीं के अनुसार समझेगा। जहाँ तक अज्ञानी (जाहिल) का सवाल है, उसके हाथ में न तो तराजू है और न ही वह वज़न को जानता है। इसलिए, जब कोई व्यक्ति जिसकी आज्ञा मानना उसके लिए अनिवार्य है, उससे कहता है, "उठो और बिना एक पल की देरी किए दो रकात नमाज़ पढ़ो," तो वह सोच सकता है: "मुझे बिना वज़ू के तुरंत नमाज़ पढ़ने का हुक्म दिया गया है, क्योंकि अगर मैं पानी बहाने जाऊं फिर वज़ू करूंफिर नमाज़ की जगह पर वापस आऊं तो देरी हो जाएगी, जबकि मुझे एक पल की भी देरी न करने के लिए कहा गया है।"

इसी तरह, अगर ज़ैद ने अल्लाह की कसम खाई कि "मैं इस घर में नहीं रहूँगा," और तुरंत निकलने की तैयारी करने लगा, सामान हटाने में कोई ढिलाई नहीं की, लेकिन इसमें एक दिन लग गया, तो एक अज्ञानी व्यक्ति सोच सकता है कि ज़ैद ने अपनी कसम तोड़ दी है क्योंकि वह कसम खाने के बाद भी एक दिन उसी घर में रहा। हालाँकि, एक विद्वान जानता है कि पहले मामले में वज़ू के लिए आवश्यक समय शरीयत के अनुसार छूट प्राप्त है, और दूसरे मामले में सामान हटाने में लगने वाला उचित समय अक़्ल (तर्क) के अनुसार छूट प्राप्त है। ऐसी देरी 'तत्कालता' (फ़ोरियत) को खत्म नहीं करती। ख़ानिया और फिर हिन्दिया में लिखा है: "एक आदमी जिसने कसम खाई कि वह इस घर में नहीं रहेगा..."

١ अल-क़ुरआन अल-करीम 17:35 पृष्ठ 355/684

فتاویٰ رضویہ، جلد ۲۸

عزوجل "وَزِنُوا بِالْقِسْطَاسِ الْمُسْتَقِيْمِ"۱ ولكل شيئ قسطاس وقسطاس الكلام له كفتان، الشرع والعقل، فمن رزق حظاً منهما لا يحمله الا على ما يوفقهما. اما الجاهل فلا بيده ميزان ولا هو يعرف الاوزان فاذا امره من يفترض عليه طاعته ان قم فصل ركعتين فلا تتأخر لمحة. فلعله يقول امرنى بالصلوة بغير وضوء اذ لذهب اسكب الماء ثم توضأت ثم الى محل الصلوة رجعت لفات الفور وقد نبأنى ان لا أتأخر لحظة.

"درست میزان سے تولو۔" اور میزان و معیار تو ہر چیز کے لئے ہے۔ چنانچہ زبان کے ترازو کے دو پلڑے ہیں : شرع اور عقل تو جسے ان دونوں سے حصہ ملا ہے وہ ہر بات کو اسی کے موافق محمول کرے گا۔ اور جاہل کے ہاتھ میں نہ میزان ہے نہ وہ اوزان کو جانتا ہے۔ تو جب اس سے کوئی اس کا زبردست حاکم کہے کہ اٹھو اور ایک لمحہ کی تاخیر کے بغیر نماز پڑھو تو وہ یہ سوچ سکتا ہے کہ مجھے تو فی الفور نماز پڑھنے کا بغیر وضو کے حکم ہے اگر میں وضو کرنے کے لئے پانی بہاؤں پھر محل نماز کی طرف لوٹوں تو تاخیر ہو جائیگی حالانکہ مجھے ایک لمحہ بھی تاخیر کی اجازت نہیں۔

ولو حلف زيد والله لا يسكن هذه الدار فتأهب من فوره للخروج وجعل ينقل المتاع ولم يقصر ومكث فى هذا يوماً مثلاً يظن الجاهل انه قد حنث لانه لم ينقل يوماً لكن العالم يعلم ان قدر الوضوء مستثنى فى الاول شرعاً و قدر ما تيسر له فيه النقل مستثنى فى الثانى عقلاً فلا ينتفى بهما الفور فى الخانية ثم الهندية رجل حلف لا يسكن هذه الدار

یونہی اگر زید نے قسم کھائی کہ اس گھر میں نہیں رہے گا۔ اور فورا ہی نکلنے کی تیاری کرنے لگا۔ سامان منتقل کرنے میں کوئی کوتاہی نہیں کی اور اسی میں ایک دن لگ گیا، تو جاہل گمان کرے گا کہ زید تو حانث ہو گیا کہ قسم کے بعد بھی ایک دن اسی گھر میں رہا، لیکن عالم خوب جانے گا کہ پہلی صورت میں وضو کرنے کی مقدار شرعاً مستثنیٰ ہے، اور دوسری صورت میں آسانی سے سامان جتنی دیر میں منتقل ہو سکے عقلاً مستثنیٰ ہے تو اس دیر سے فوراً میں خلل نہیں پڑے گا۔ خانیہ اور ہندیہ میں ہے: "جس شخص نے

Fatawa Ridawiyya, Volume 28

[Arabic text excerpt from Al-Fatawa al-Hindiyya]: If a person takes an oath that he will no longer reside in a house, and he leaves the house himself and starts searching for another house to move his family and belongings to, but does not find another house for several days, even if it was possible for him to put the belongings outside the house, he will not be considered to have broken his oath (hanith). Similarly, if he left and searched for a transport animal to move the belongings on and did not find one, or if the oath was taken in the middle of the night and it was not possible to leave until morning, or if the belongings were numerous and he began moving them himself even though he could have rented transport animals but did not, he will not be considered to have broken his oath in all these cases. This rule applies if he moves the belongings himself in the same way that people normally do; however, if he moves them in a manner different from how people normally do, he will be considered to have broken his oath.

Similarly, when a scholar sits to provide benefit and deliver a lesson or discuss issues, and people are seated in rows up to the door, and a student or a questioner comes but the awe of the assembly prevents him from approaching them and he begins listening from afar. [Then the scholar himself orders him to come closer.]

[Urdu Translation]: (If a person) took an oath that he will not reside in this house, so he himself went out of the house and began searching for another house to move into, which he did not find for a few days. The family and belongings remained in that same house. And it was possible for him to remove those belongings from that house, but he did not; even then, he will not be considered to have broken his oath (hanith). Similarly, there was a delay of a few days in searching for a ride on which the belongings could be loaded and taken, or the oath was taken in the middle of the night and due to the night, it was not possible to leave until morning. Likewise, the belongings were numerous, so he himself began lifting and moving them, which caused a delay; he could have taken a ride but did not. In all these cases, that person will not be 'hanith'. This ruling is for the situation where he did not show any negligence in lifting the belongings himself, he lifted them normally as people do, otherwise he would be 'hanith'. Similarly, if a scholar was addressing for the sake of benefit, education, or teaching issues, and the audience was sitting row upon row up to the door, and a student or questioner came to ask a question but the awe of the assembly did not let him come near the scholar, then the scholar himself ordered him to come near.

Footnote: 1 Al-Fatawa al-Hindiyya, Book of Oaths, Chapter Three, Noorani Kutub Khana Peshawar, 2/75. Page 356 of 684

फतावा रज़विया, जिल्द 28

[अरबी पाठ का अंश]: अगर किसी व्यक्ति ने शपथ ली कि वह इस घर में नहीं रहेगा, और वह खुद घर से बाहर निकल गया, और स्थानांतरित होने के लिए दूसरा घर तलाशने लगा जो कुछ दिनों तक नहीं मिला। उसके परिजन और सामान उसी घर में रहे। और ऐसा संभव था कि वह उस मकान से वह सामान बाहर निकाल लेता लेकिन नहीं निकाला, तब भी वह शपथ भंग (हानिथ) करने वाला नहीं होगा। इसी तरह सवारी की तलाश में कुछ दिनों की देरी हुई जिस पर सामान लाद कर ले जाए, या शपथ रात में ली, और रात की वजह से सुबह तक निकलना संभव न हो सका। इसी तरह सामान अधिक था जिसे वह खुद ही उठाकर स्थानांतरित करने लगा, इसमें देरी हुई, वह सवारी कर सकता था मगर सवारी नहीं की। इन सभी स्थितियों में वह व्यक्ति हानिथ नहीं होगा। यह नियम उस स्थिति में है जब उसने स्वयं सामान उठाने में कोई कोताही न की हो, जैसा कि सामान्यतः लोग उठाते हैं वैसा ही उठाया, अन्यथा वह हानिथ होगा।

इसी प्रकार, यदि कोई विद्वान (आलिम) ज्ञान प्रदान करने, शिक्षा देने या समस्याओं पर पाठ देने के लिए संबोधित कर रहा हो और सुनने वाले दरवाजे तक कतारबद्ध बैठे हों, और कोई छात्र या कोई प्रश्न पूछने वाला व्यक्ति आए, लेकिन सभा के सम्मान और भय ने उसे करीब नहीं आने दिया, तो वह दूर से ही सुनने लगा। [तब स्वयं विद्वान ने उसे करीब आने का आदेश दिया।]

[उर्दू अनुवाद]: कसम खाई कि इस घर में नहीं रहेगा, तो वह खुद घर से बाहर हो गया, और मुन्तकिल होने के लिए दूसरा घर तलाश करने लगा जो चंद दिन न मिल सका। अहल-ओ-अयाल (परिजन) और अस्बाब (सामान) उसी घर में रहे। और ऐसा मुमकिन था कि उस मकान से वह अस्बाब बाहर निकाल ले मगर नहीं निकाला, तब भी हानिथ नहीं होगा, यूँ ही सवारी की तलाश में चंद रोज़ की ताख़ीर हुई जिस पर सामान लाद कर ले जाए, या कसम रात में खाई, और रात की वजह से सुबह तक निकलना मुमकिन न हो सका। यूँ ही सामान ज़्यादा था जिसे वह खुद ही उठा कर मुन्तकिल करने लगा इसमें ताख़ीर हुई वह सवारी कर सकता था मगर सवारी नहीं की। इन सब सूरतों में वह शख़्स हानिथ न होगा। यह हुक्म इस सूरत में है कि उसने अज़ खुद सामान उठाने में कोई कोताही न की हो, मामूलन जैसा उठाते हैं वैसा ही उठाया, वरना हानिथ होगा। ऐसे ही कोई आलिम इफ़ादा-ओ-तालीम या दर्स-ए-मसाइल के लिए ख़िताब कर रहा था और सामईन दरवाज़े तक सफ़ दर सफ़ बैठे हुए थे, कोई तालिब-ए-इल्म या साइल मसला पूछने आया उसको मज्लिस की हैबत ने आलिम के करीब होने नहीं दिया, तो खुद आलिम ने उसे करीब होने का हुक्म दिया।

पाद-टिप्पणी: 1 अल-फ़तावा अल-हिन्दिया, किताब अल-ईमान, तीसरा अध्याय, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 2/75. पेज 356/684

فتاوی رضویہ جلد ۲۸

[عربی متن]: فخرج بنفسه واشتغل بطلب دار اخرى لينقل اليها الاهل والمتاع فلم يجد دارا اخرى اياما ويمكنه ان يضع المتع خارج الدار لا يكون حانثا، وكذ الو خرج واشتغل بطلب دابة لينقل عليهما المتاع فلم يجد او كانت اليمين في جوف الليل ولم يمكنه الخروج حتى الصبح او كانت الامتعة كثيرة فخرج وهو ينقل الامتعة بنفسه ويمكنه ان يستكرى الدواب فلم يستكر لا يحنث في جميع ذلك. هذا اذا نقل الامتعة بنفسه كما ينقل الناس فان نقل لا كما ينقل الناس يكون حانثا اهـ وكذلك اذ جلس عالم يفيد ويلقى الدرس او المسائل والناس جلوس صفوفا حتى الباب فجاء احد من الطلبة او سائل المسائل فعاقته هيبة المجلس عن الاقتراب بهم وجعل يستمع من بعد

[اردو ترجمہ]: قسم کھائی کہ اس گھر میں نہیں رہے گا، تو وہ خود گھر سے باہر ہوگیا، اور منتقل ہونے کے لئے دوسرا گھر تلاش کرنے لگا جو چند دن نہ مل سکا۔ اہل وعیال اور اسباب اسی گھر میں رہے۔ اور ایسا ممکن تھا کہ اس مکان سے وہ اسباب باہر نکال لے مگر نہیں نکالا، تب بھی حانث نہیں ہوگا، یونہی سواری کی تلاش میں چند روز کی تاخیر ہوئی جس پر سامان لاد کر لے جائے، یا قسم رات میں کھائی، اور رات کی وجہ سے صبح تک نکلنا ممکن نہ ہوسکا۔ یوں ہی سامان زیادہ تھا جسے وہ خود ہی اٹھا کر منتقل کرنے لگا اس میں تاخیر ہوئی وہ سواری کرسکتا تھا مگر سواری نہیں کی۔ ان سب صورتوں میں وہ شخص حانث نہ ہوگا۔ یہ حکم اس صورت میں ہے کہ اس نے از خود سامان اٹھانے میں کوئی کوتاہی نہ کی ہو، معمولاً جیسا اٹھاتے ہیں ویسا ہی اٹھایا، ورنہ حانث ہوگا۔ ایسے ہی کوئی عالم افادہ و تعلیم یا درس مسائل کے لئے خطاب کر رہا تھا اور سامعین دروازہ تک صف در صف بیٹھے ہوئے تھے، کوئی طالب علم یا سائل مسئلہ پوچھنے

آیا اس کو مجلس کی ہیبت نے عالم کے قریب ہونے نہیں دیا، تو خود عالم نے اسے قریب ہونے کا حکم دیا،

حاشیہ: 1 الفتاویٰ الہندیۃ کتاب الایمان الفصل الثالث نورانی کتب خانہ پشاور ۲/ ۷۵ Page 356 of 684

Fatawa-e-Razvia Volume 28

[Left Column: Arabic Text] An example is when a scholar or a sultan orders some of his attendants to come near. An ignorant person would say that proximity is absolute, and according to custom, it means the closest possible distance. Thus, he would climb onto people's shoulders and step over their necks until he reaches the scholar and sits in his lap, or he would trample over the king's carpet and climb onto his throne until his side is touching the king's side. Consequently, he deserves discretionary punishment (ta'zir) in this world and torment in the hereafter. We seek refuge with Allah. A wise person, however, knows that what is intended is only the proximity that is permissible by Sharia and custom. Thus, a petitioner stops at the door away from the scholar's assembly; an attendant advances to the limit of his rank; a doorkeeper stops at the door; and a minister approaches near the throne and then stands. It is thus known that the ignorant person who relies on custom has misunderstood it, for the meaning of absolute proximity is the extent to which it is permissible to advance, not the act of trespassing all boundaries.

In summary, according to Sharia, reason, and custom, when something is mentioned in general terms, it is intended only according to its recognized conditions, restrictions, and etiquettes. Anyone who disregards all these and restricts himself only to the spoken word, the mildest title for such a person is 'insane'. Imam al-Zaylai says in the Book of Slaughtered Animals in 'Tabyin al-Haqa'iq':

[Right Column: Urdu Translation/Explanation] Or a king ordered some of his courtiers to come near him. An ignorant person would think that the order to come near is absolute, and in common usage, it means extreme proximity. So, he would climb onto people's shoulders and step over their necks to go and sit in the scholar's lap, and in the king's court, he would trample the carpet to climb onto the throne and sit side-by-side with the king. He would thus deserve the king's punishment and the punishment of the hereafter. God forbid! A wise person will understand well that the proximity intended here is that which is permissible by Sharia and custom. Therefore, a petitioner will stand by the door, away from the scholar's assembly; a courtier will go up to the level of his rank; a doorman up to the door; and a minister will stand near the throne. It will then be revealed that the ignorant person who used custom as an argument made a mistake in understanding custom, because absolute proximity means the extent to which one is allowed to advance, not the crossing of all boundaries.

In summary, the word 'absolute' is used, and reason, Sharia, and custom all agree that it refers to a state where all conditions, restrictions, and etiquettes are observed. Anyone who ignores all these and looks only at the literal word, the mildest title for such a person is 'insane'. Imam Zaylai states in the 'Book of Slaughtering' in Tabyin al-Haqa'iq:

फ़तावा-ए-रज़विया जिल्द 28

[बायां स्तंभ: अरबी पाठ] उदाहरण के लिए, जब एक विद्वान या सुल्तान अपने कुछ सहायकों को पास आने का आदेश देता है। एक अज्ञानी व्यक्ति कहेगा कि निकटता पूर्ण है, और प्रथा के अनुसार इसका अर्थ है निकटतम संभव दूरी। इस प्रकार, वह लोगों के कंधों पर चढ़ जाएगा और उनकी गर्दन लांघते हुए विद्वान के पास पहुँच जाएगा और उसकी गोद में बैठ जाएगा, या वह राजा के दरबार में कालीन को रौंदते हुए सिंहासन पर चढ़ जाएगा और राजा के बगल में बैठ जाएगा। परिणामस्वरूप, वह इस दुनिया में सज़ा और परलोक में यातना का पात्र होगा। हम अल्लाह की शरण मांगते हैं। हालाँकि, एक बुद्धिमान व्यक्ति जानता है कि इच्छित निकटता केवल वही है जो शरीयत और प्रथा द्वारा अनुमत है। इस प्रकार, एक याचिकाकर्ता विद्वान की सभा से दूर दरवाजे पर रुक जाता है; एक सहायक अपने पद की सीमा तक आगे बढ़ता है; एक दरबान दरवाजे पर रुकता है; और एक मंत्री सिंहासन के पास पहुँचता है और फिर खड़ा हो जाता है। इस प्रकार यह ज्ञात होता है कि प्रथा पर भरोसा करने वाले अज्ञानी ने इसे समझने में गलती की है, क्योंकि पूर्ण निकटता का अर्थ वह सीमा है जहाँ तक आगे बढ़ने की अनुमति है, न कि सभी सीमाओं का उल्लंघन करना।

संक्षेप में, शरीयत, तर्क और प्रथा के अनुसार, जब किसी चीज़ का सामान्य शब्दों में उल्लेख किया जाता है, तो उसका उद्देश्य केवल उसकी मान्यता प्राप्त शर्तों, प्रतिबंधों और शिष्टाचारों के अनुसार होता है। जो कोई इन सब की उपेक्षा करता है और केवल बोले गए शब्द तक ही सीमित रहता है, ऐसे व्यक्ति के लिए सबसे हल्का शीर्षक 'पागल' है। इमाम अल-ज़ैलाई 'तबीन अल-हकाइक' में वध किए गए जानवरों की किताब में कहते हैं:

[दायां स्तंभ: उर्दू अनुवाद/व्याख्या] या एक राजा ने अपने कुछ दरबारियों को अपने पास आने का आदेश दिया। एक अज्ञानी व्यक्ति सोचेगा कि पास आने का आदेश पूर्ण है, और सामान्य उपयोग में इसका अर्थ अत्यधिक निकटता है। तो, वह लोगों के कंधों पर चढ़ जाएगा और विद्वान की गोद में बैठने के लिए उनकी गर्दन लांघ जाएगा, और राजा के दरबार में वह सिंहासन पर चढ़ने के लिए कालीन को रौंद देगा और राजा के बगल में बैठ जाएगा। इस प्रकार वह राजा की सज़ा और परलोक की सज़ा का पात्र होगा। खुदा न करे! एक बुद्धिमान व्यक्ति अच्छी तरह समझेगा कि यहाँ जिस निकटता का इरादा है वह वह है जिसकी शरीयत और प्रथा में अनुमति है। इसलिए, एक याचिकाकर्ता विद्वान की सभा से दूर दरवाजे के पास खड़ा होगा; एक दरबारी अपने पद के स्तर तक जाएगा; एक दरबान दरवाजे तक; और एक मंत्री सिंहासन के पास खड़ा होगा। तब यह पता चलेगा

कि जिस अज्ञानी व्यक्ति ने प्रथा को तर्क के रूप में इस्तेमाल किया उसने प्रथा को समझने में गलती की, क्योंकि पूर्ण निकटता का अर्थ वह सीमा है जहाँ तक किसी को आगे बढ़ने की अनुमति है, न कि सभी सीमाओं को लांघना।

संक्षेप में, 'पूर्ण' शब्द का प्रयोग किया जाता है, और तर्क, शरीयत और प्रथा सभी इस बात पर सहमत हैं कि यह एक ऐसी स्थिति को संदर्भित करता है जहाँ सभी शर्तों, प्रतिबंधों और शिष्टाचारों का पालन किया जाता है। जो कोई इन सब की अनदेखी करता है और केवल शाब्दिक शब्द को देखता है, ऐसे व्यक्ति के लिए सबसे हल्का शीर्षक 'पागल' है। इमाम ज़ैलाई तबीन अल-हकाइक में 'ज़बह की किताब' में फरमाते हैं:

[بایاں کالم: عربی متن] فامره العالم ان يقترب اوامر السلطان بعض حواشيه بالقرب، فالجاهل يقول القرب مطلق و المراد به في العرف اقصى ما يكون فيركب اكتاف الناس ويتخطى رقابهم حتى يصل الى العالم و يجلس في حجره ويطأ فراش الملك ويطلع سريره الى ان يلزق جنبه بجنبه فيستحق التعذير في الدنيا والتعذيب في الآخرة، والعياذ بالله تعالى، والعاقل يعرف ان ليس المراد الا القرب السائغ شرعا وعرفا فالسائل لينتهى عند الباب دون مجلس العالم و الحاشية يتقدم الى منتهى منصبه والبواب الى الباب، والوزير الى قرب السرير ثم يقف ويعلم ان الجاهل المستند بالعرف هو الذى اخطأ العرف فان لمفهوم بالقرب المطلق هو القدر القدر السائغ دون تحدى الحد۔ وبالجملة الطباق الشرع والعقل والعرف جميعا ان الشيئ يذكر مرسلا ولايراد الا على ما عرف من شروطه وقيوده وادابه ومن يقطع النظر عن كال ذلك مقتصرا على القدر الملفوظ فاسم المجنون اخف القابه قال الامام الزيلعي فى ذبائح التبيين

[دایاں کالم: اردو ترجمہ و تشریح] یا بادشاہ نے اپنے بعض حاشیہ نشینوں کو اپنے نزدیک آنے کا حکم دیا، تو جاہل تو یہی کہے گا کہ مطلقاً قریب ہونے کا حکم ہے اور عرف میں اس سے انتہائی قرب مراد ہوتا ہے۔ تو وہ لوگوں کے کندھوں پر سوار ہوتے اور گردنیں پھلانگتے ہوئے عالم کی گود میں جا بیٹھے گا، اور بادشاہ کے دربار میں فرش کو روندتا تخت پر چڑھ جائے گا اور بادشاہ کے پہلو سے پہلو ملا کر بیٹھ جائے گا اور بادشاہ کی تعذیر اور آخرت کی تعذیب کا مستحق ہوگا۔ معاذ اللہ اور عقلمند خوب سمجھے گا کہ یہاں وہی قرب مراد ہے جس کی شرعاً اور عرفاً گنجائش ہے، تو سائل دروازہ کے پاس مجلس عالم سے پرے اور بادشاہ کا حاشیہ نشین اپنے منصب تک، دربان دروازے تک اور وزیر تخت کے قریب کھڑا ہو جائے گا، اور پتا چل جائے گا کہ عرف کے ساتھ دلیل پکڑنے والے جاہل نے عرف کے سمجھنے میں غلطی کی، اس لئے کہ مطلقاً قرب کا

مطلب وہ مقدار ہے جہاں تک بڑھنے کی گنجائش ہو، نہ کہ تمام حدود کو پھلانگنے کا نام ہے۔

خلاصہ کلام یہ کہ لفظ مطلقاً بولا جاتا ہے اور عقل و شرع اور عرف سب اس پر متفق ہیں کہ مراد تمام شروط و قیود و آداب کو ملحوظ رکھنے والا مقام ہوتا ہے۔ اور جو ان سب کو بالائے طاق رکھ کر صرف لفظ کو دیکھے گا تو ایسے آدمی کا سب سے ہلکا لقب پاگل ہوتا ہے۔ امام زیلعی تبیین الحقائق کی کتاب الذبائح میں فرماتے ہیں

Fatawa Rizvia Volume 28

When the conditions of a thing are known and it is mentioned in general terms, it refers to those conditions. For example, Allah Almighty's command "Establish prayer" means establishing it with its conditions. When this is established, then if we assume a false assumption that when jurists (fuqaha) use the term 'closeness' (qurb), they mean the utmost possible closeness, this would only satisfy the eyes of the foolish. This is because what is intended is only the utmost closeness that is permissible in Shariah. It is known from the pure Shariah that calling the Adhan inside the mosque is disliked (makruh). Therefore, the limit of the Mu'adhin's closeness would be at the boundaries of the mosque. Furthermore, within those boundaries, it is feasible to hear. The closest spot to the pulpit (minbar) would be exactly opposite to it. This is because if we draw lines from the pulpit towards the lower part of the mosque, the line going straight towards it would be the hypotenuse of an acute angle, and the other lines would be hypotenuses of right angles. Thus, if the Mu'adhin stands on those other lines, he will be further from the pulpit. Since no greater closeness is possible, this is the meaning of the jurists' statement "near it" (quriban minhu), signifying the extreme of being close.

[1] Tabyin al-Haqa'iq, Kitab al-Dhaba'ih, Dar al-Kutub al-Ilmiyah, Beirut, 2/365. Page 358 of 684

फतवा रिज़विया खंड २८

जब किसी वस्तु की शर्तें ज्ञात हों और उसका सामान्य रूप से उल्लेख किया जाए, तो उसका तात्पर्य उन्हीं शर्तों से होता है। जैसे अल्लाह तआला का फ़रमान "नमाज़ कायम करो", इसका अर्थ है कि उसे उसकी शर्तों के साथ कायम करो। जब यह स्थिति है, तो यह मान लें कि यदि हम यह गलत धारणा बना लें कि जब फ़ुक़हा (धर्मशास्त्री) 'निकटता' (क़ुर्ब) शब्द का प्रयोग करते हैं, तो उनका अर्थ अत्यधिक निकटता होता है, तो इससे केवल मूर्खों की ही संतुष्टि होगी। ऐसा इसलिए है क्योंकि केवल वही अत्यधिक निकटता वांछित है जो शरीयत में जायज़ है। पवित्र शरीयत से यह ज्ञात है कि मस्जिद के भीतर अज़ान देना मकरूह (नापसंद) है। ऐसी स्थिति में, मुअज़्ज़िन की निकटता की सीमा मस्जिद की सीमाओं तक होगी। इसके अलावा, उन सीमाओं के भीतर सुनना भी संभव है। मिम्बर (मंच) के सबसे निकट का स्थान वही होगा जो उसके बिल्कुल सामने हो। ऐसा इसलिए है क्योंकि यदि हम मिम्बर से मस्जिद के निचले हिस्से की ओर रेखाएँ खींचें, तो जो रेखा सीधे उसकी ओर जाएगी वह न्यून कोण (acute angle) का कर्ण (hypotenuse) होगी, और शेष रेखाएँ समकोणों के कर्ण होंगे। इसलिए, यदि मुअज़्ज़िन उन अन्य रेखाओं पर खड़ा होगा, तो वह मिम्बर से दूर होगा। चूंकि इससे अधिक निकटता संभव नहीं है, तो फ़ुक़हा के कथन "उसके करीब" (क़रीबन् मिन्हु) का अर्थ यह हुआ कि करीब होने की जो पराकाष्ठा है।

1. तबीयन अल-हक़ाएक, किताब अल-ज़बाएह, दार अल-कुतुब अल-इल्मिया, बेरुत, २/३६५। पृष्ठ ३५८ का ६८४

الشئی اذا عرف شروطہ و ذکر مطلقا ینصرف الیھا کقول اللہ تعالی اقم الصلوۃ ای بشروطھآ اھـ واذا عرفت ھذا فلئن فرضنا فرض باطل ان الفقھاء اذا اطلقوا القرب ارادو بہ اقصی مایکون من القرب لم یکن فیہ الا ما یسخن عین السفیہ فانہ لا یراد الا اقصی قرب سائغ شرعا ۔ وقد عرف من الشریعۃ المطھرۃ کراھۃ الاذان فی المسجد فمنتھی قرب المؤذن علی حدود المسجد ثم فی الحد ایضا استماع واقرب مواضعہ من المنبر ما کان علی محاذاتہ لانا اذا خرجنا من المنبر خطوطا الی اسفل المسجد کان الخط الذاھب علی استقامۃ سمتہ وتر الحادۃ وسائرھن اوتار القائمۃ فان قام المؤذن فی احد الطرفین کان بعیدا عن المنبر وان قام بحذائہ کان قریبا منہ بحیث لا قرب فوقہ فکان ھذا معنی قولھم عند المنبر وھو

کہ کسی شے کے شرائط معروف ہوں اور اسے مطلق بولا جائے تو انہیں شرائط کے ساتھ ملحوظ ہوگا جیسا کہ اللہ تعالٰی نے فرمایا کہ نماز قائم کرو، تو اس کا مطلب یہ ہے کہ نماز کو شرائط کے ساتھ قائم کرو۔ جب صورت حال یہ ہے تو مان لو کہ فقہاء نے قریب المنبر کہہ کر انتہائی قرب مراد لیا لیکن اس پر نادانوں کی آنکھ ٹھنڈی نہ ہونا چاہیئے، کیونکہ اس انتہائی قرب سے مراد بھی وہی قرب ہوگا جس کی شریعت میں گنجائش ہو، اور شرع مقدس کا یہ حکم شائع اور ذائع ہے کہ مسجد میں اذان مکروہ ہے، ایسی صورت میں قرب کی انتہا حدود مسجد تک ہوگی، اور اس حد میں بھی سماعت کی گنجائش ہے کہ منبر سے سب سے قریب وہ مقام ہوگا جو اس کے ٹھیک مقابل ہو اس لئے کہ جب ہم منبر سے مسجد کی نچلی طرف خطوط کھینچیں تو جو خط سیدھا اس کی طرف جائے وہ حادہ کا وتر ہوگا، اور بقیہ خطوط قائمہ کے وتر ہوں گے۔ تو مؤذن اگر ادھر اُدھر کے خطوط پر کھڑا ہوگا تو منبر سے دور ہوگا کہ اس سے زیادہ قرب ممکن نہیں، تو فقہاء کے قول قریباً منہ کے یہ معنی ہوئے کہ قریب ہونے کی جو انتہائی

[1] تبيين الحقائق كتاب الذبائح دار الكتب العلمية بيروت ٢/٣٦٥ Page 358 of 684

Volume 28 Fatawa Razawiyya

[Arabic Section]: The furthest extent to which closeness can be sought, thus the truth was clarified. Praise be to Allah, and may Allah Almighty send blessings upon our Master and our Leader Muhammad and upon all his family and companions, the most excellent of Muslims' prayers and the most perfect of Muslims' salutations, and praise be to Allah, Lord of the worlds.

[Urdu Section]: If there is space, stand there; thus the truth has become clear. Praise is for Allah Almighty, and may the best of blessings and peace be upon those who recite them for our leader, our master, and our patron Muhammad, may Allah Almighty's peace and blessings be upon him, and upon his family and all his companions. The final prayer is that all praise is for Allah, the Lord of the worlds.

Treatise 'Shamaim al-Anbar fi Adab al-Nida Imam al-Minbar' (The Fragrances of Amber regarding the Etiquette of the Call before the Pulpit) has concluded.

Page 359 of 684

जिल्द 28 फ़तावा रज़विया

[अरबी भाग]: अक़्सा मा यसूग़ु लहू मिनल क़ुर्ब फ़वज़्हल हक़्क़। वलिल्लाहिल हम्दु व सल्लल्लाहु तआला अला सय्यिदिना व मौलाना मुहम्मद व आलिही व सहबिही अजमईन अफ़ज़ल सलातिल मुस्लिमीन व अकमल सलामिल मुस्लिमीन वलहम्दु लिल्लाहि रब्बिल आलमीन।

[उर्दू भाग]: गुंजाइश निकल सकती है, वहां खड़ा हो, तो हक़ ज़ाहिर हो गया। अल्लाह तआला के लिए हम्द है और हमारे सरदार सय्यिदिना व मौलाना मुहम्मद सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम और उनके आल व जमीअ असहाब पर पढ़ने वालों का बेहतरीन दरूद व सलाम हो। आख़िरी दुआ यह है कि हम्द अल्लाह रब्बिल आलमीन के लिए है।

रिसाला 'शुमाइमुल अनबर फ़ी अदबिन निदा इमामुल मिम्बर' ख़त्म हुआ।

पेज 359 का 684

اقصٰی مایسوغ لہ من القرب فوضح الحق۔ وللہ الحمد وصلی اللہ تعالٰی علی سیدنا ومولانا محمد وآلہ وصحبہ اجمعین افضل صلوٰۃ المسلمین واکمل سلام المسلمین والحمدللہ رب العالمین۔

گنجائش نکل سکتی ہے، وہاں کھڑا ہو، تو حق ظاہر ہوگیا۔ اللہ تعالیٰ کے لئے حمد ہے اور ہمارے سردار سیدنا و مولانا محمد صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم اور ان کے آل و جمیع اصحاب پر پڑھنے والوں کا بہترین درود و سلام ہو۔ آخری دعا یہ ہے کہ حمد اللہ رب العالمین کے لئے ہے۔

رسالہ شمائم العنبر فی ادب النداء امام المنبر ختم ہوا

Fatawa Razawiyya Volume 28

Virtues and Merits

Question 4: It is mentioned in some Urdu books that Hazrat Fatima Zahra (may Allah be pleased with her) was free and pure from menstruation and postnatal bleeding. Is this true or not?

The Answer:

This has appeared in a Hadith: "Indeed my daughter Fatima is a human Houri who did not menstruate nor did she have postnatal bleeding."[1] | Indeed my daughter Batool Zahra, in human form, is pure from menstruation and postnatal bleeding like the Houris. And Allah Almighty knows best.

Question 5: From Bangalore, Jamia Masjid Syed Shah, sent by Qazi Abdul Ghaffar Sahib, dated 11 Jumada al-Ula 1336 AH. Hazrat Ghaus-ul-Thaqalayn (may Allah be pleased with him) said, "This foot of mine is on the neck of every Wali (Saint) of Allah."[2] (My this...

[1] Kanz-ul-Ummal, with the sign of 'Khat' from Ibn Abbas, Hadith 34226, Mu'assasat ar-Risalah Beirut 12/109 [2] Bahjat-ul-Asrar wa Ma'din al-Anwar, Mention of the Greatness of the Saints for him, etc., Mustafa al-Babi Egypt, p. 18

फ़तावा रज़विया जिल्द २८

फ़ज़ाइल और मनाक़िब

मसला ४: कुछ उर्दू किताबों में है कि हज़रत फ़ातिमा ज़हरा (रज़ियल्लाहु तआला अन्हा) हैज़ और निफ़ास से मुबर्रा और मुनज़्ज़ह थीं, यह सच है या नहीं?

अल-जवाब:

यह हदीस में आया है: "बेशक मेरी बेटी फ़ातिमा एक मानव हूर है, जिसे न तो मासिक धर्म हुआ और न ही प्रसव के बाद रक्तस्राव हुआ।"[1] | बेशक मेरी साहिबज़ादी बतूल ज़हरा इंसानी शक्ल में हूरों की तरह हैज़ और निफ़ास से पाक हैं। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला ५: बैंगलोर से, जामा मस्जिद सैयद शाह, प्रेषक क़ाज़ी अब्दुल ग़फ़्फ़ार साहिब, दिनांक ११ जुमादल उला १३३६ हिजरी। हज़रत ग़ौस-उल-सक़लैन (रज़ियल्लाहु तआला अन्हु) ने फ़रमाया: "मेरा यह कदम हर वली (अल्लाह के मित्र) की गर्दन पर है।"[2] (मेरा यह...

[1] कंज़ुल उम्माल, इब्न अब्बास से, हदीस ३४२२६, मुअस्ससतुर् रसाला बेरुत १२/१०९। [2] बहजतुल असरार व मादनुल अनवार, उनके लिए औलिया के सम्मान का ज़िक्र, इत्यादि, मुस्तफा अल-बाबी मिस्र, पृष्ठ १८।

पेज ३६१ / ६८४

فضائل و مناقب

مسئلہ ۴: بعض اردو کتابوں میں ہے کہ حضرت فاطمہ زہرا رضی اللہ تعالٰی عنہا حیض و نفاس سے مبرا و منزہ تھیں، یہ سچ ہے یا نہیں؟

الجواب:

یہ حدیث میں آیا ہے: ان ابنتی فاطمة حوراء ادمیة لم تحض ولم تطمث ۱ | بیشک میری صاحبزادی بتول زہرا انسانی شکل میں حوروں کی طرح حیض و نفاس سے پاک ہے۔ واللہ تعالٰی اعلم

مسئلہ ۵: از بنگلور جامع مسجد سید شاہ مرسلہ قاضی عبدالغفار صاحب مورخہ ۱۱ جمادی الاولٰی ۱۳۳۶ھ حضرت غوث الثقلین رضی اللہ تعالٰی عنہ نے "قد می ھذہ علی رقبة کل ولی اللہ ۲" (میرا یہ

۱ کنز العمال بر مز خط عن ابن عباس حدیث ۳۴۲۲۶ مؤسسة الرساله بیروت ۱۲/۱۰۹ ۲ بهجة الاسرار و معدن الانوار ذکر تعظیم الاولیاء له الخ مصطفی البابی مصر ص ۱۸

Fatawa Razawiya, Volume 28

"My foot is on the neck of every saint of Allah." (translated text) has been said; from this, it is known that he has excellence over those whose details are not explicitly mentioned in the Quran and Hadith, whether they are from former or later generations. And in the final letters of Hazrat Sheikh Ahmad Sirhindi, it is stated that the Mujaddid is the deputy of Hazrat Sheikh Abdul Qadir Jilani, and the original source of blessings is Hazrat Ghaus al-Thaqalayn. 1

If a person holds the belief that Hazrat Ghaus al-Azam is superior to all these saints, and after him, all the masters like Khwaja Khwajgan Bahauddin Naqshband (may his secret be sanctified) and Hazrat Khwaja Moinuddin Chishti (may his secret be sanctified) are deputies of Hazrat Ghaus al-Azam (may Allah be pleased with him), is this belief permissible according to the Sufis or not?

Al-Jawab (The Answer): Belief is something whose conviction is the basis of Sunnism, and its denial, or rather hesitation in it, is misguidance and error. Such matters are not of that kind of issues. Yes, the creed which is verified near us, and is established through the testimony of saints, the testimony of our master Khidr (peace be upon him), and the narrations of great and noble Imams, is this: except for those whose excellence is explicitly stated (in text), like all the Companions (Sahaba) and some great successors (Tabi'in) about whom it is said, "And those who followed them with good conduct" 2 (translated text), and are distinguished by their titles. Therefore, when these words are used, the minds of saints, Sufis, and masters do not go towards them, even though they themselves are the leaders of saints. Those who are implied by these words may be contemporaries of our master Ghaus al-Azam (may Allah be pleased with him), like the other ten saints who used to revive the dead, or they may be predecessors to him, like Hazrat Ma'ruf al-Karkhi, Bayazid al-Bustami, the master of the group Junayd, Abu Bakr Shibli, and Abu Sa'id al-Kharraz, even though they themselves are the masters of his masters. And those who came after him, like Hazrat Khwaja Gharib Nawaz Sultan al-Hind, and Hazrat Sheikh al-Shuyukh Shihab al-Din Suhrawardi, and Hazrat Sayyiduna Baha' al-Milla wal-Din Naqshband, and the successors and masters of these elders, etc. (may Allah sanctify their secrets and shower us with their blessings and lights - translated text). His Eminence, the Center of Ghaus-hood (Ghaus al-Azam), is, without exception, superior, more perfect, and more excellent than all of them. And all the greats who came after him and will come until the time of our master Imam Mahdi, whether they belong to any Sufi order (Silsila) or are individuals outside an order—the Ghaus, Qutb, Imamayn, the

four Autad, the seven Mubdala, the seventy Abdal, Nuqaba, Nujaba, the greats and elders of every age—all are subordinates to him.

1. Maktubat-e-Imam Rabbani, Volume 3, Letter 123, Munshi Naval Kishore, Lucknow, 2/3122.
2. Al-Quran Al-Karim, 9/100.

फ़तावा रज़विया, जिल्द 28

"(मेरा) क़दम अल्लाह के हर वली की गर्दन पर है। -त)" फ़रमाया है, इससे यह मालूम होता है कि जिनकी तफ़्सील क़ुरआन व हदीस से मन्सूस (स्पष्ट) नहीं है, ऐसे मावरा मुतक़द्दिमीन (पूर्ववर्ती) व मुतअख़्ख़िरीन (बाद वाले) से उनको फ़ज़ीलत (श्रेष्ठता) प्राप्त है। और हज़रत शैख़ अहमद सरहिंदी के आख़िरी मक्तूबात में है कि मुजद्दिद हज़रत शैख़ अब्दुल क़ादिर जीलानी के नायब मुनाब (प्रतिनिधि) हैं, फ़ैज़ का असली स्रोत हज़रत ग़ौस-उल-स़क़लैन हैं। 1

अतः यदि कोई व्यक्ति यह अक़ीदा (मान्यता) रखे कि हज़रत ग़ौस-उल-आज़म इन सभी औलिया से अफ़ज़ल (श्रेष्ठ) हैं और उनके बाद ख़्वाजा ख़्वाजगान बहाउद्दीन नक़्शबंद (क़ुद्दिस सिर्रहु) और हज़रत ख़्वाजा मुईनुद्दीन चिश्ती (क़ुद्दिस सिर्रहु) सब के सब हज़रत ग़ौस-उल-आज़म (रज़ियल्लाहु तआला अन्हु) के नायब (प्रतिनिधि) हैं, तो क्या यह अक़ीदा सूफ़िया के विचार में जायज़ है या नहीं?

अल-जवाब (उत्तर): अक़ीदा वह चीज़ है जिसका एतकाद (दृढ़ विश्वास) सुन्नियत का मदार (आधार) है और उसका इंकार बल्कि उसमें तरद्दुद (हिचकिचाहट) गुमराही और दलालत है। इस किस्म के उमूर (मामले) उन मसलों में से नहीं होते। हाँ, वह मसलक जो हमारे नज़दीक मुहक़्क़िक़ (प्रमाणित) है और औलिया की बशारत (शुभ सूचना), सैय्यदना ख़िज़र अलैहिस्सलाम की शहादत और अकाबिर अइम्मा-ए-किराम की मरवियात (रिवायतों) से साबित है, वह यही है कि उनके सिवा जिनकी अफ़ज़लियत (श्रेष्ठता) मन्सूस है, जैसे तमाम सहाबा-ए-किराम और कुछ अज़ीम ताबेईन कि "वल्लज़ी-नत्त-ब-ऊहुम बि-एहसान" 2 (और जिन्होंने भलाई के साथ उनका अनुसरण किया -त) हैं, और अपने उन अलक़ाब (पदवियों) से मुमताज़ (विशिष्ट) हैं। लिहाज़ा औलिया, सूफ़ी और मशाइख़ के ज़हन इन अल्फ़ाज़ से उनकी तरफ़ नहीं जाते, हालाँकि वे स्वयं औलिया के सरदार हैं। वे (औलिया) जो इन अल्फ़ाज़ से समझे जाते हैं, चाहे वे हुज़ूर सैय्यदना ग़ौस-ए-आज़म (रज़ियल्लाहु तआला अन्हु) के ज़माने में हों, जैसे अन्य दस औलिया जो मुर्दों को ज़िंदा किया करते थे, चाहे वे हुज़ूर से पहले के हों जैसे हज़रत मारूफ़ कर्ख़ी, बायाज़ीद बुस्तामी, सय्यद-उत-ताइफ़ा जुनैद, अबू बक्र शिबली और अबू सईद ख़र्राज़, हालाँकि वे स्वयं हुज़ूर के मशाइख़ हैं। और जो हुज़ूर के बाद हुए जैसे हज़रत ख़्वाजा ग़रीब नवाज़ सुल्तानुल हिंद और हज़रत शैख़-उश-शुयूख़ शहाबुद्दीन सुहरावर्दी और हज़रत सैय्यदना बहाउल मिल्लत वद्दीन नक़्शबंद और इन बुज़ुर्गों के खुलफ़ा और मशाइख़ वग़ैरा (अल्लाह उनके रहस्यों को पवित्र करे और उनकी बरकतें और नूर हमें अता फ़रमाए -त)। हुज़ूर सरकार-ए-ग़ौसियत मदार बिना किसी अपवाद के इन सब से आला, अकमल और अफ़ज़ल हैं। और हुज़ूर के बाद जितने

अकाबिर हुए और सैय्यदना इमाम महदी के ज़माने तक होंगे, चाहे वे किसी भी सिलसिले के हों या सिलसिले से अलग अफ़राद हों—ग़ौस, क़ुतुब, इमामैन, औताद-ए-अर्बा, मुब्दला-ए-सबा, अब्दाल-ए-सबईन, नुक़बा, नुजबा, हर दौर के अज़मा और कुबरा—सब हुज़ूर (के अधीन) हैं।

1. मक्तूबात-ए-इमाम रब्बानी, दफ़्तर सोम, मक्तूब 123, मुंशी नवल किशोर, लखनऊ, 2/3122।
2. अल-क़ुरआन अल-करीम, 9/100।

فتاویٰ رضویہ، جلد ۲۸

قدم ہر ولی اللہ کی گردن پر ہے۔ت) فرمایا ہے، اس سے یہ معلوم ہوتا ہے کہ جن کی تفصیل قرآن واحادیث سے منصوص نہیں ایسے ماوراء متقدمین و متاخرین سے ان کو فضیلت ہے۔ اور حضرت شیخ احمد سرہندی کے آخر مکتوبات میں ہے کہ مجدد نائب مناب حضرت شیخ عبدالقادر جیلانی کے ہیں اصل منبع فیوض حضرت غوث الثقلین ہیں۔ 1

پس اگر کوئی شخص یہ عقیدہ رکھے کہ حضرت غوث الاعظم ان سب اولیاء سے افضل اور ان کے بعد خواجہ خواجگان بہاء الدین نقشبند قدس سرہ و حضرت خواجہ معین الدین چشتی قدس سرہ سب کے سب حضرت غوث الاعظم رضی اللہ تعالیٰ عنہ کے نائب ہیں تو یہ عقیدہ بخیال صوفیہ جائز ہے یا جائز نہیں؟

الجواب: عقیدہ وہ چیز ہے جس کا اعتقاد ومدار سنیت اور اس کا انکار بلکہ اس میں تردد گمراہی وضلالت، اس قسم کے امور ان مسائل سے نہیں ہوتے، ہاں وہ مسلک جو ہمارے نزدیک محقق ہے اور بشادت اولیاء و شہادت سیدنا خضر علیہ الصلوٰۃ والسلام وبمرویات اکابر ائمہ کرام ثابت ہے یہ ہی ہے کہ باستثناء انکے جن کی افضیلت منصوص ہے جیسے جملہ صحابہ کرام و بعض اکابر تابعین عظام کہ "وَالَّذِينَ اتَّبَعُوهُمْ بِإِحْسَانٍ" 2 (اور جو بھلائی کے ساتھ ان کے پیرو ہوئے۔ت) ہیں، اور اپنے ان القاب سے ممتاز ہیں و لہذا اولیاء و صوفیہ و مشائخ ان الفاظ سے ان کی طرف ذہن نہیں جاتا اگرچہ وہ خود سردارانِ اولیاء ہیں، وہ کہ ان الفاظ سے مفہوم ہوئے ہیں حضور سیدنا غوث اعظم رضی اللہ تعالیٰ عنہ کے زمانہ میں ہوں جیسے سائر اولیائے عشرہ کہ احیائے موتیٰ فرماتے تھے، خواہ حضور سے متقدم ہوں جیسے حضرت معروف کرخی و بایزید بسطامی وسید الطائفہ جنید وابو بکر شبلی وابو سعید خراز، اگر چہ وہ خود حضور کے مشائخ ہیں، اور جو حضور کے

بعد ہیں جیسے حضرت خواجہ غریب نواز سلطان الہند وحضرت شیخ الشیوخ شہاب الدین سہروردی و حضرت سیدنا بہاؤ الملۃ والدین نقشبند او ان اکابر کے خلفاء و مشائخ و غیرہم قدس اللہ اسرارھم وافاض علینا برکتھم و انوارھم (اللہ تعالیٰ انکے اسرار کو مقدس بنائے اور ان کی برکات وانوار ہمیں عطا فرمائے۔ت) حضور سرکار غوثیت مدار بلا استثنا ان سب سے اعلیٰ واکمل وافضل ہیں، اور حضور کے بعد جتنے اکابر ہوئے اور تا زمانہ سیدنا امام مہدی ہوں گے کسی سلسلہ کے ہوں یا سلسلہ سے جدا افراد ہوں غوث، قطب، امامین، اوتاد اربعہ، مبدلائے سبعہ، ابدالِ سبعین، نقباء، نجباء ہر دور کے عظماء، کبرا سب حضور

1 مکتوبات امام ربانی دفتر سوم مکتوب ۱۲۳ منشی نولکشور لکھنؤ ۲/۳۱۲۲ 2 القرآن الکریم ۹/۱۰۰

Fatawa Razawiyya Volume 28

...are benefited and through His Presence's grace are complete and perfect.

There is but one lamp in this house, by whose radiance, Wherever you look, gatherings have been formed. (T) (There is only one lamp in this house, from its light wherever you see, they have made assemblies. -T)

Whether Chishti, Naqshbandi, or Suhrawardi, Everyone is inclined towards you, O Ghaus![1]

Circles of angels, humans, and jinns; Your moonlight is in every station, O Ghaus!

Bukhara, Iraq, Chisht, and Ajmer; Your flame is the candle of every gathering, O Ghaus![2]

Whose tall cypress trees did you plant? Whose flower of gnosis was made to bloom by you?

You are the bridegroom and this whole garden is the wedding party; The jasmine season has come weaving your garland.

In which moon's station is your light of radiance not present? In which house of mirrors is your light not shining?

The fields of Chisht, Bukhara, Iraq, and Ajmer; On which crop has your shower not rained?

Which rose garden is not indebted to your spring season? From which lineage has your grace not flowed?

In which city do your servants not rule? From which canal does your river not take tribute?[3]

It is certain that everyone wants greatness for their own leader, but nothing happens by the wishes of you, me, or any common person; it is according to the wish of Him in whose hand is the balance of grace. Overwhelming passion is one thing, and the proof of evidence is another. What we say, we do not say of ourselves, but it is the statement of the elders, the greatest personages upon whom there is reliance. One is the command of His Eminence himself, which is mandatory to obey: "My this foot is on the neck of every Wali (Saint) of Allah."[4] (My this foot is on the neck of every Wali of Allah. - T)

---

[1] Hadaiq-e-Bakhshish, Part 3, Maktaba Razawiyya Karachi, 2/10 [2] Hadaiq-e-Bakhshish, Part 1, Virtues of Ghaus-ul-Azam (R.A), Maktaba Razawiyya Karachi, 2/8 [3] Hadaiq-e-Bakhshish, Part 3, Excellence of Ghaus-ul-Azam (R.A), Maktaba Razawiyya Karachi, 1/7 [4] Bahjat-ul-Asrar wa Ma'dan-ul-Anwar, Mention of accounts of scholars about him, Mustafa al-Babi Egypt, p. 4

फ़तावा रज़विया जिल्द २८

...से लाभान्वित और हुज़ूर के फ़ैज़ से कामिल व मुकम्मल हैं।

एक चिराग़स्त दरीं ख़ाना कि अज़ पर तौ आँ हर कुजा मिंगरी अंजुमन साख़्तह अंद (इस घर में एक ही चिराग़ है उसकी रोशनी से जहाँ कहीं तू देखे अंजुमन बनाए हुए हैं। -त)

ये चिश्ती नक्शबंदी, सुहरवर्दी हर इक तेरी तरफ़ माइल है या ग़ौस 1

मलैक के बशर के जिन के हलके तेरी ज़ौ-ए-माह हर मंज़िल है या ग़ौस

बुख़ारा व इराक़ व चिश्त व अजमेर तेरी लौ शमा हर महफ़िल है या ग़ौस 2

शजर सरो सही किस के उगाए तेरे मारिफ़त फूल सही किसी का खिलाया तेरा

तू है नौशाह बराती है ये सारा गुलज़ार लाई है फ़स्ले समन गूँध के सेहरा तेरा

नहीं किस चाँद की मंज़िल में तेरा जल्वा-ए-नूर नहीं किस आईना के घर में उजाला तेरा

मज़रअ-ए-चिश्त व बुख़ारा व इराक़ व अजमेर कौन सी कश्त पे बरसा नहीं झाला तेरा

किस गुलिस्ताँ को नहीं फ़स्ले बहारी से नियाज़ कौन से सिलसिला में फ़ैज़ न आया तेरा

राज किस शहर में करते नहीं तेरे ख़ुद्दाम बाज किस नहर से लेता नहीं दरिया तेरा 3

यह ज़रूर है कि हर शख़्स अपनी सरकार की बड़ाई चाहता है मगर मन-ओ-तू ज़ैद-ओ-अम्र के चाहे कुछ नहीं होता, चाहना उसका है जिसके हाथ मीज़ान-ए-फ़ज़ल है, ग़लबा-ए-शौक़ और चीज़ है और सुबूत-ए-दलायल और। हम जो कहते हैं ख़ुद नहीं कहते बल्कि अकाबिर का इरशाद है अजलह-ए-आज़म का जिस पर एतिमाद है, एक तो ख़ुद हुज़ूर-ए-वाला का वह फ़रमान वाजिब-उल-अज़आन कि 'क़दमी हाज़िही अला रक़बती कुल्ले वली अल्लाह' 4 (मेरा यह क़दम हर वली अल्लाह की गर्दन पर है। -त)

---

1 हदाइक़-ए-बख़्शिश व स्ल सोम मकतबा रज़विया कराची 2/10 2 हदाइक़-ए-बख़्शिश व स्ल अव्वल फ़ज़ाइल सरकार-ए-ग़ौसियत रज़ियल्लाहु अन्हु मकतबा रज़विया कराची 2/8 3 हदाइक़-ए-बख़्शिश व स्ल सोम दर हुस्न-ए-मुआफ़रत सरकार-ए-ग़ौसियत रज़ियल्लाहु अन्हु मकतबा रज़विया

कराची 1/7 4 बहजतुल असरार व मादनुल अनवार ज़िक्र अख़बारुल मशाइख़ अन्हु बिज़ालिका मुस्तफ़ा अल-बाबी मिस्र स 4

पृष्ठ 363 / 684

سے مستفیض اور حضور کے فیض سے کامل و مکمل ہیں۔

یک چراغست دریں خانہ کہ از پر تو آں ہر کجا مِنگری انجمن ساختہ اند (اس گھر میں ایک ہی چراغ ہے اس کی روشنی کے سے جہاں کہیں تو دیکھے انجمن بنائے ہوئے ہیں۔ت)

یہ چشتی نقشبندی، سہر وردی ہر اک تیری طرف مائل ہے یا غوث 1

ملائک کے بشر کے جن کے حلقے تیری ضو ماہ ہر منزل ہے یا غوث

بخارا و عراق و چشت و اجمیر تیری لو شمع ہر محفل ہے یا غوث 2

شجر سرو سہی کس کے اگائے تیرے معرفت پھول سہی کسی کا کھلایا تیرا

تو ہے نوشاہ براتی ہے یہ سار اگلزار لائی ہے فصل سمن گوندھ کے سہرا تیرا

نہیں کس چاند کی منزل میں تیرا جلوہ نور نہیں کس آئینہ کے گھر میں اجالا تیرا

مزرع چشت و بخارا و عراق و اجمیر کون سی کشت پہ برسا نہیں جھالا تیرا

کس گلستاں کو نہیں فصل بہاری سے نیاز کون سے سلسلہ میں فیض نہ آیا تیرا

راج کس شہر میں کرتے نہیں تیرے خدام باج کس نہر سے لیتا نہیں دریا تیرا 3

یہ ضرور ہے کہ ہر شخص اپنی سرکار کی بڑائی چاہتا ہے مگر من و تو زید وعمرو کے چاہے کچھ نہیں ہوتا، چاہنا اس کا ہے جس کے ہاتھ میزان فضل ہے ، غلبۂ شوق اور چیز ہے اور ثبوت دلائل اور۔ ہم جو کہتے ہیں خود نہیں کہتے بلکہ اکابر کا ارشاد ہے اجلۂ اعاظم کا جس پر اعتماد

ہے ، ایک تو خود حضور والا کا وہ فرمان واجب الاذعان کہ قدمی ھذہ علی رقبۃ کل ولی اللہ 4 (میرا یہ قدم ہر ولی اللہ کی گردن پر ہے۔ت)

---

1 حدائق بخشش و صل سوم مکتبہ رضویہ کراچی ۲/۱۰ 2 حدائق بخشش وصل اول فضائل سرکار غوثیت رضی اللہ عنہ مکتبہ رضویہ کراچی ۲/۸ 3 حدائق بخشش و صل سوم در حسن معافرت سرکار غوثیت رضی اللہ عنہ مکتبہ رضویہ کراچی ۱/۷ 4 بهجة الاسرار ومعدن الانوار ذكر اخبار المشائخ عنه بذلك مصطفى البابي مصر ص ۴

صفحہ ۳۶۳ از ۶۸۴

Fatawa Ridawiyya Volume 28

This has been transmitted continuously from his eminent presence, and the great saints (Awliya), by Allah's command, accepted it and placed his sacred foot on their necks. Furthermore, his holy statement: "Humans have masters (Shaykhs), Jinn have masters, and Angels have masters, and I am the master of them all. Do not compare me with anyone, nor compare anyone with me." (Narrated by the unique Imam Abu al-Hasan Ali bin Yusuf bin Jarir al-Lakhmi ash-Shattanufi Nur al-Millah wa al-Din Abu al-Hasan (may his secret be sanctified) in "Bahjat al-Asrar". He said: Abu Ali Hasan bin Najm al-Din al-Hawrani informed us, he said: The gnostic Shaykh Abu Muhammad Ali bin Idris al-Ya'qubi informed us, he said: I heard Shaykh Abdul Qadir (may Allah be pleased with him) saying... (then the same Hadith was mentioned). - T)

Two illustrious saints from his holy era, Hazrat Sayyid Abu al-Sa'ud bin Ahmad bin Abi Bakr al-Harimi and Hazrat Sayyidi Abu Amr wa Uthman al-Sarifini (may Allah sanctify their secrets), state: "By Allah, Allah Almighty has not manifested, nor will He manifest in existence, anyone like Shaykh Muhyi al-Din Abdul Qadir (may Allah be pleased with him)." (Narrated in "Bahjat al-Asrar" as well. - T)

Our master Khidr (peace be upon him) states: "Whatever station Allah, the Exalted, has caused a saint to reach, Shaykh Abdul Qadir remains superior to them."

1. Bahjat al-Asrar wa Ma'din al-Anwar, mention of words he reported about himself as an act of gratitude for the bounty of his Lord, Mustafa al-Babi Egypt, pp. 22-23.
2. Bahjat al-Asrar wa Ma'din al-Anwar, mention of chapters of his speech adorned with some of his miraculous states, etc., Mustafa al-Babi Egypt, p. 25.

Page 364 of 684

फ़तावा रज़विया खण्ड 28

यह हुज़ूर के आला मक़ाम से मुतवातिर (लगातार) वर्णित है और बड़े औलिया ने अल्लाह के हुक्म से इसे स्वीकार किया और उनके पवित्र कदम को अपनी गर्दनों पर रखा, साथ ही हुज़ूर का इर्शाद (कथन) है: "इंसानों के लिए शैख़ (गुरु) हैं, जिन्नों के लिए शैख़ हैं और फ़रिश्तों के लिए शैख़ हैं, और मैं इन सब का शैख़ हूँ। मेरी तुलना किसी से न करो और न ही किसी की तुलना मुझसे करो।" (इसे इमाम यकता अबुल हसन अली बिन यूसुफ बिन जरीर अल-लखमी अल-शतनूफ़ी नूर अल-मिल्लत वद-दीन अबुल हसन (अल्लाह उनकी रूह को पाक रखे) ने 'बहजतुल असरार' में रिवायत किया है। उन्होंने कहा: हमें अबू अली हसन बिन नज्म अल-दीन अल-हौरानी ने बताया, उन्होंने कहा: हमें शैख़ आरिफ़ अबू मुहम्मद अली बिन इदरीस अल-याक़ूबी ने बताया, उन्होंने कहा: मैंने शैख़ अब्दुल क़ादिर (रज़ियल्लाहु अन्हु) को फ़रमाते सुना... (आगे वही हदीस ज़िक्र की गई है)। - त)

हुज़ूर के ज़माना-ए-अक़्दस के दो जलील (महान) वली हज़रत सैय्यद अबुल सऊद बिन अहमद बिन अबी बक्र हरीमी और हज़रत सैय्यदी अबू अमर व उस्मान अल-सरीफ़िनी (अल्लाह उनके रहस्यों को पवित्र करे) फ़रमाते हैं: "खुदा की कसम! अल्लाह तआला ने शैख़ मुहीउद्दीन अब्दुल क़ादिर (रज़ियल्लाहु अन्हु) जैसा कोई वली न ज़ाहिर किया है और न ज़ाहिर करेगा।" (इसे भी 'बहजतुल असरार' में रिवायत किया गया है। - त)

सैय्यदना ख़िज़्र (अलैहिस्सलाम) फ़रमाते हैं: "अल्लाह सुब्हानहु व तआला ने जिस वली को भी किसी मक़ाम तक पहुँचाया, शैख़ अब्दुल क़ादिर उनसे आला (श्रेष्ठ) ही रहे।"

1. बहजतुल असरार व मअदिनुल अनवार, उन कलिमात का ज़िक्र जो उन्होंने अपने रब्ब की नेमत के शुक्राने के तौर पर अपने बारे में कहे, मुस्तफ़ा अल-बाबी मिस्र, पृ. 22, 23
2. बहजतुल असरार व मअदिनुल अनवार, उनके कलाम के अध्यायों का ज़िक्र जो उनके अद्भुत हालात आदि से सुसज्जित हैं, मुस्तफ़ा अल-बाबी मिस्र, पृ. 25

पृष्ठ 364 / 684

کہ حضور والا سے متواتر ہوا اور اکابر اولیاء نے بحکم الہی اسے قبول کیا اور قدم اقدس اپنی گردنوں پر لیا، نیز ارشاد اقدس: الانس لھم مشائخ والجن لھم مشائخ والملئکۃ | آدمیوں کیلئے شیخ ہیں اور جن کیلئے شیخ ہیں اور فرشتوں کیلئے شیخ لھم مشائخ وانا شیخ الکل لا تقیسوني بأحد ولا | ہیں اور میں ان سب کا شیخ ہوں، مجھے کسی پر نہ قیاس کرنا نہ کسی تقیسوا علی احدا رواہ الامام الاوحد ابوالحسن علی | کو مجھ پر قیاس کرو(اس کو روایت کیا امام یکتا ابوالحسن علی بن بن یوسف بن جریر اللخمی الشطنوفی نور الملۃ والدین | یوسف بن جریر لخمی شطنوفی نور الملۃ والدین قدس سرہ نے بہجۃ ابو الحسن قدس سرہ فی بھجۃ الاسرار قال اخبرنا ابو | الاسرار میں، انہوں نے کہا ہمیں خبر دی ابو علی حسن بن نجم علی الحسن بن نجم الدین الحورانی قال اخبرنا | الدین حورانی نے، انہوں نے کہا ہمیں خبر دی شیخ عارف ابو محمد الشیخ العارف ابو محمد علی بن ادریس الیعقوبی | علی بن ادریس یعقوبی نے، انہوں نے کہا میں نے شیخ عبد القادر قال سمعت الشیخ عبدالقادر رضی اللہ تعالیٰ عنہ | رضی اللہ تعالیٰ عنہ کو فرماتے سنا (آگے وہی حدیث ذکر کی۔ فذکرہ۔ | ت)

حضور کے زمانہ اقدس کے دو ولی جلیل حضرت سید ابو السعود بن احمد بن ابی بکر حریمی و حضرت سیدی ابو عمر و عثمن الصریفینی قدس اللہ سرہما فرماتے ہیں : واللہ ما اظھر اللہ تعالیٰ ولا یظھر الی الوجود مثل الشیخ | خدا کی قسم اللہ تعالیٰ نے کوئی ولی ظاہر کیا نہ ظاہر کرے مثل شیخ محی الدین عبدالقادر رضی اللہ تعالیٰ عنہ۔ رواہ ایضاً | عبدالقادر رضی اللہ تعالیٰ عنہ کے۔ (اس کو بھی بہجۃ الاسرار میں فی بھجۃ الاسرار۔ | روایت کیا ہے۔ ت)

سید ناخضر علیہ الصلوٰۃ والسلام فرماتے ہیں: ما اوصل اللہ تعالیٰ ولیاً الی مقام الا وکان الشیخ عبد | اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے جس ولی کو کسی مقام تک پہنچایا شیخ عبد القادر اعلاہ | القادر اس سے اعلیٰ رہے،

1. بهجة الاسرار و معدن انوار ذكر كلمات اخبر بها عن نفسه محدثا بنعمة رب مصطفى البابى مصر ص ٢٣، ٢٢
2. بهجة الاسرار و معدن انوار ذكر فصول من كلامه مرصعاً بشئى من عجائب احواله الخ مصطفى البابى مصر ص ٢٥

Fatawa Ridawiyya, Volume 28

[Arabic Box Text:] And whatever state (Haal) Allah grants to a close one (muqarrab), Sheikh Abdul Qadir is more exalted than it. And whatever Saint (Wali) Allah has taken or will take until the Day of Resurrection, they all show respect to Sheikh Abdul Qadir. (Narrated also in Bahjat al-Asrar from Sheikh Muqtada Jamaluddin bin Abu Muhammad bin Abdul Basri (may Allah be pleased with him), who narrated it directly from our master al-Khidr (peace be upon him). And Allah Almighty knows best.)

[Urdu Box Text:] And whatever spiritual state is granted to any near one, Sheikh Abdul Qadir remains superior to it; all the saints of Allah that have been and will be until the Day of Judgment respect Sheikh Abdul Qadir. (This has also been narrated in Bahjat al-Asrar from Sheikh Muqtada Jamaluddin bin Abu Muhammad bin Abdul Basri (may Allah be pleased with him), and he narrated it from our master al-Khidr (peace and blessings be upon him) face-to-face without any intermediary. And Allah Almighty knows best.)

Problem 106 to 110: From Pindol Buzurg, Post Office Raipur, District Muzaffarpur, sent by Ne'mat Ali Sahab, 4th Rabi al-Awwal 1337 AH. What do the scholars of the clear religion say about these issues: (1) How many names does the Almighty (may His name be exalted) have, and how many for the Emperor of the World (peace and blessings of Allah be upon him)? (2) Is there only praise for God in Surah Al-Fatiha and Surah Al-Ikhlas, or for the Messenger as well? (3) If a saint who teaches his followers during his lifetime teaches them in a dream after his passing, what is the ruling of Sharia on following those instructions in the dream? (4) It is heard that Hazrat Maula Ali (may Allah be pleased with him) struck the 'Lal Kafir' (Red Infidel), and he fled and is still alive. Is there any news of this from Hadith? And how long will he live? Will he eventually believe or not? (5) The 'Hannana' wood (the moaning trunk) which used to weep in separation from you, what will be its condition on the Day of Resurrection?

The Answer: (1) The names of Allah Almighty are countless because His attributes are infinite. The pure names of the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) are also numerous, as names originate from the named; they are more than eight hundred.

---

1. Bahjat al-Asrar wa Ma'din al-Anwar, Dhikr al-Sheikh Abu Muhammad al-Qasim bin Abd al-Basri, Mustafa al-Babi, Egypt, p. 173.

फ़तावा रज़विया, जिल्द 28

[अरबी बॉक्स का पाठ:] और अल्लाह जिस भी किसी मुक़र्रब को कोई हाल अता फ़रमाता है, शैख़ अब्दुल क़ादिर उससे आला (बुलंद) रहते हैं। अल्लाह के जितने औलिया हुए हैं और क़यामत तक जितने होंगे, वह सब शैख़ अब्दुल क़ादिर का अदब करते हैं। (इसे बहजतुल असरार में शैख़ मुक़्तदा जमालुद्दीन बिन अबू मुहम्मद बिन अब्दुल बसरी रज़ियल्लाहु तआला अन्हु से रिवायत किया गया है, और उन्होंने इसे हमारे आक़ा ख़िद्र अलैहिस्सलाम से बिला-वास्ता मुशाफ़ा (आमने-सामने) रिवायत फ़रमाया। वल्लाहु तआला आलम।)

[उर्दू बॉक्स का पाठ:] और जिस मुक़र्रब को कोई हाल अता किया शैख़ अब्दुल क़ादिर उससे बाला रहे, अल्लाह के जितने औलिया हुए और जितने होंगे क़यामत तक सब शैख़ अब्दुल क़ादिर का अदब करते हैं। (इसको भी बहजतुल असरार में शैख़ मुक़्तदा जमालुद्दीन बिन अबू मुहम्मद बिन अब्दुल बसरी रज़ियल्लाहु तआला अन्हु से रिवायत किया और उन्होंने इसको सैय्यदना ख़िद्र अलैहिस्सलातु वस्सलाम से बिल-मुशाफ़ा बिला वास्ता रिवायत फ़रमाया। वल्लाहु तआला आलम।)

मसला 106 से 110: अज़ पिंडोल बुज़ुर्ग, डाकखाना रायपुर, ज़िला मुज़फ़्फ़रपुर, मुरसला नेअमत अली साहब, 4 रबी-उल-अव्वल शरीफ़ 1337 हिजरी। क्या फ़रमाते हैं उलेमा-ए-दीन इन मसाइल में कि: (1) जनाबे बारी अज़्ज़ा इस्मुहू के कितने नाम हैं और शहंशाह-ए-जहाँ सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम के कितने? (2) सूरह फ़ातिहा और सूरह इख़लास में सिर्फ़ ख़ुदा ही की तारीफ़ है या रसूल की भी? (3) जो बुज़ुर्ग आलम-ए-हयात में अपने मोअतक़िदों (अक़ीदतमंदों) को तालीम फ़रमाते हैं, अगर विसाल के बाद ख़्वाब में तालीम दें, तो उस पर यानी ख़्वाब की बातों पर शरीअत की रूह से चलना कैसा है? (4) सुना है कि हज़रत मौला अली रज़ियल्लाहु तआला अन्हु ने लाल काफ़िर को मारा और वह भागा और हनूज़ (अब तक) ज़िंदा है। क्या इसकी कोई ख़बर हदीस से है? और कब तक ज़िंदा रहेगा? फिर ईमान लाएगा या नहीं? (5) हन्नाना लकड़ी जो आपके फ़िराक़ में नालाँ थी, क़यामत के दिन उसका क्या हाल होगा?

अल-जवाब: (1) अल्लाह अज़्ज़वजल के नामों का शुमार नहीं कि उसकी शानें ग़ैर-महदूद हैं, रसूलुल्लाह सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम के अस्मा-ए-पाक भी बकसरत हैं कि अस्मा मुसम्मा से नाशी (पैदा) है, आठ सौ से ज़ियादा।

1. बहजतुल असरार व मादनुल अनवार ज़िक्रुश्शैख़ अबू मुहम्मद अल-क़ासिम बिन अब्दुल बसरी मुस्तफ़ा अल-बाबी मिस्र, सफ़ा 173

فتاوی رضویہ جلد ۲۸

[عربی متن:] ولاو ھب اللہ المقرب حالاً الا وکان الشیخ عبدالقادر اجلہ وما اتخذ اللہ ولیاً کان او یکون الا وھو متأدب معہ الی یوم القیمۃ۔رواہ ایضا فی بھجۃ الاسرار عن الشیخ القدرۃ جمال الدین بن ابی محمد بن عبد البصری رضی اللہ تعالی عنہ عن سیدنا الخضر علیہ الصلوۃ والسلام مشافۃ بلا واسطۃ۔ واللہ تعالی اعلم۔

[اردو ترجمہ از کتاب:] اور جس مقرب کو کوئی حال عطا کیا شیخ عبدالقادر اس سے بالا رہے ، اللہ کے جتنے اولیا ہوئے اور جتنے ہوں گے قیامت تک سب شیخ عبدالقادر کا ادب کرتے ہیں۔ (اس کو بھی بہجۃ الاسرار میں شیخ مقتدا جمال الدین بن ابو محمد بن عبدالبصری رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے روایت کیا اور انہوں نے اس کو سید نا خضر علیہ الصلوۃ والسلام سے بالمشافہ بلا واسطہ روایت فرمایا۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔)

مسئلہ ۱۰۶ تا ۱۱۰ : از پنڈول بزرگ ڈاکخانہ رائے پور ضلع مظفر پور مرسلہ نعمت علی صاحب ۴/ ربیع الاول شریف ۱۳۳۷ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین مبین ان مسائل میں کہ : (۱) جناب باری عز اسمہ کے کتنے نام ہیں اور شہنشاہ جہاں صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کے کتنے؟ (۲) سورہ فاتحہ وسورہ اخلاص میں صرف خدا ہی کی تعریف ہے یا رسول کی بھی؟ (۳) جو بزرگ عالم حیات میں اپنے معتقدوں کو تعلیم فرماتے ہیں اگر بعد وصال کے خواب میں تعلیم کرے تو اس پر یعنی خواب کی باتوں پر شرع کی رو سے چلنا کیسا ہے؟ (۴) سنا ہے کہ حضرت مولا علی رضی اللہ تعالیٰ عنہ نے لال کافر کو مارا اور وہ بھاگا اور ہنوز زندہ ہے ، آیا اس کی کوئی خبر حدیث سے ہے ؟ اور کب تک زندہ رہے گا ؟ پھر ایمان لائے گا یا نہیں ؟ (۵) حنانہ لکڑی جو آپ کے فرق میں نالاں تھی قیامت کے دن اس کا کیا حال ہوگا ؟

الجواب: (۱) اللہ عزوجل کے ناموں کا شمار نہیں کہ اس کی شانیں غیر محدود ہیں، رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کے اسمائے پاک بھی بکثرت ہیں کہ اسما مسمی سے ناشی ہے ، آٹھ سو سے زائد

---

1 بهجة الاسرار ومعدن انوار ذكر الشيخ ابومحمد القاسم بن عبدالبصری مصطفی البابی مصر ص ۱۷۳

(1) These are found in 'Mawahib' and its commentary, and this humble servant has found approximately fourteen hundred, and it is impossible to limit them. (2) In Surah Al-Fatihah, there is explicit praise for the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him). 'Al-Sirat al-Mustaqim' refers to Muhammad (peace and blessings of Allah be upon him), and his companions Abu Bakr and Umar (may Allah be pleased with them). 'An'amta 'alayhim' refers to the leaders of the four groups of prophets; the leader of the prophets is Mustafa (peace and blessings of Allah be upon him). Sheikh Muhaqqiq, in 'Akhbar al-Akhyar', has mentioned an interpretation by some saints in which they turned every verse into a 'Naat' (praise), and Surah Al-Ikhlas is also included in this. (3) It is good to act upon a good dream, and the best dream is one that conforms to the Shariah. (4) This is baseless. (5) That (the Hannana pillar) will be made a tree of Paradise, as mentioned in Hadith. And Allah the Almighty knows best.

---

1. Sharh al-Zarqani 'ala al-Mawahib al-Ladunniyyah, Al-Maqsad al-Thani, Dar al-Ma'rifah Beirut, 3/514 to 515.
2. Sharh al-Zarqani 'ala al-Mawahib al-Ladunniyyah, Al-Maqsad al-Thani, Dar al-Ma'rifah Beirut, 3/514 to 515.

(१) मवाहिब और शरह मवाहिब में १ हैं, और इस फ़कीर (तुच्छ सेवक) ने लगभग चौदह सौ १३ पाए हैं, और उनकी सीमा तय करना असंभव है। (२) सूरह फातिहा में हुज़ूर अकदस (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की स्पष्ट प्रशंसा है। 'अस्-सिरातुल मुस्तकीम' मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) हैं और उनके साथी अबू बक्र और उमर (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) हैं। 'अनअमता अलैहिम' चारों समूहों के सरदार नबी हैं; नबियों के सरदार मुस्तफा (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) हैं। शेख मुहक्किक ने 'अखबार अल-अखयार' में कुछ औलिया की एक व्याख्या बताई है जिसमें उन्होंने हर आयत को नात (प्रशंसा) बना दिया है, इसमें सूरह इखलास भी शामिल है। (३) अच्छे सपने पर अमल करना अच्छा है और वह अच्छा है जो शरीयत के अनुकूल हो। (४) यह निराधार (बे-असल) है। (५) वह (उस्तून-ए-हन्नाना) जन्नत का एक पेड़ बनाया जाएगा, जैसा कि हदीस २ में है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

---

1. शरह अल-ज़र्क़ानी अलल मवाहिब अल-लदुन्निया, अल-मक़सद अत्-थानी, दारुल मारिफ़ा बेरुत, ३/५१४ से ५१५।
2. शरह अल-ज़र्क़ानी अलल मवाहिब अल-लदुन्निया, अल-मक़सद अत्-थानी, दारुल मारिफ़ा बेरुत, ३/५१४ से ५१५।

पृष्ठ ३६६ का ६८४

مواہب و شرح مواہب میں ۱ ہیں، اور فقیر نے تقریباً چودہ سو ۱۳ پائے، اور حصر ناممکن۔ (۲) سورۃ فاتحہ میں حضور اقدس صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کی صریح مدح ہے الصراط المستقیم محمد صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم ہیں اور ان کے اصحاب ابوبکر و عمر رضی اللہ تعالیٰ عنہما، انعمت علیھم چاروں فرقوں کے سردار انبیاء ہیں انبیاء کے سردار مصطفیٰ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم۔ شیخ محقق نے اخبار الاخیار میں بعض اولیاء کی ایک تفسیر بتائی جس میں انہوں نے ہر آیت کو نعت کر دیا ہے اس میں سورہ اخلاص بھی داخل ہے۔ (۳) اچھے خواب پر عمل خوب ہے اور اچھا وہ کہ موافق شرع ہو۔ (۴) یہ بے اصل ہے۔ (۵) وہ (استن حنانہ) جنت کا ایک درخت کیا جائے گا، کمافی حدیث ۲ واللہ تعالیٰ اعلم

---

1 شرح الزرقانی علی المواھب اللدنیۃ المقصد الثانی دارالمعرفہ بیروت ۳ / ۵۱۴ تا ۵۱۵ 2 شرح الزرقانی علی المواھب اللدنیۃ المقصد الثانی دارالمعرفہ بیروت ۳ / ۵۱۴ تا ۵۱۵

Fatawa Rizvia Volume 28

Treatise Tard al-Afa'i 'an Hima Hadi Raf' al-Rifa'i 1336 AH (Warding off the snakes (harmful ones) from the sanctuary of the Guide who bestowed elevation upon Imam Rifa'i)

In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful.

Problem 11: From Baroda, state of Gujarat, Rachpura neighborhood near Mandvi, sent by Mian Muhammad Usman son of Abdul Qadir, 26 Shawwal 1336 AH. What do the scholars of religion say regarding this issue that Zaid says: The Honorable Qutub al-Aqtab Ghawth al-Thaqalayn Meeran Muhyi al-Din Abu Muhammad Sayyid Abdul Qadir Jilani (may his secret be sanctified) was not the Ghawth or Qutub al-Aqtab in his time; rather, Sayyiduna Ahmad Kabir Rifa'i (may Allah have mercy on him) was the Qutub al-Aqtab and Ghawth al-Thaqalayn. And Honorable Sayyid Abdul Qadir Jilani performed bay'ah (oath of allegiance) to Sayyid Ahmad Kabir Rifa'i in Medina along with a few other saints. This bay'ah occurred when the blessed hand emerged from the radiant tomb for Sayyid Ahmad Kabir Rifa'i. And most in Arabia do not acknowledge Sayyid Abdul Qadir Jilani with the aforementioned attributes; yes, they do acknowledge Sayyid Ahmad Kabir Rifa'i. Amr says: We have no dispute at all regarding the sainthood (Wilayat) and Qutub-ship of Sayyiduna Ahmad Kabir Rifa'i, but his superiority over Honorable Sayyid Abdul Qadir Jilani (may his secret be sanctified) cannot be established. And no proof is found anywhere regarding the bay'ah in Medina, and most Arabs [regard] Sayyid Abdul Qadir Jilani...

Page 367 of 684

फ़तावा रज़विया जिल्द २८

रिसाला तर्दुल अफ़ा'ई अन हिमा हादि रफ़्अर रिफ़ा'ई १३३६ हि. (सांपों (नुक़सानदेहों) को उस मार्गदर्शक की दरगाह से दूर करना जिसने इमाम रिफ़ाई को बुलंद मकाम बख्शा)

बिस्मिल्लाह हिर्रहमान निर्रहीम

मसला ११: बड़ौदा, गुजरात राज्य, मुहल्ला राचपुरा, मांडवी के पास से, प्रेषक मियां मुहम्मद उस्मान पुत्र अब्दुल कादिर, २६ शव्वाल १३३६ हि. धर्म के विद्वान इस विषय में क्या कहते हैं कि ज़ैद कहता है कि हज़रत कुतुबुल अक़ताब ग़ौसुल सक़लैन मीरां मुहयीउद्दीन अबू मुहम्मद सैय्यद अब्दुल कादिर जिलानी (क़ुद्दिस सिर्रहु) अपने समय में ग़ौस या कुतुबुल अक़ताब नहीं थे, बल्कि सैय्यदुना अहमद कबीर रिफ़ाई (रहमतुल्लाह अलैह) कुतुबुल अक़ताब और ग़ौसुल सक़लैन थे। और हज़रत सैय्यद अब्दुल कादिर जिलानी ने हज़रत सैय्यद अहमद कबीर रिफ़ाई से मदीना मुनव्वरा में कुछ अन्य औलिया के साथ बैअत (दीक्षा) की थी। यह बैअत उस समय हुई जब सैय्यद अहमद कबीर रिफ़ाई के लिए पवित्र मज़ार से मुबारक हाथ बाहर निकला था। और अरब के अधिकांश लोग सैय्यद अब्दुल कादिर जिलानी को उपरोक्त गुणों के साथ नहीं मानते, हाँ, वे सैय्यद अहमद कबीर रिफ़ाई को मानते हैं। अम्र कहता है कि हमें सैय्यदुना अहमद कबीर रिफ़ाई की विलायत और कुतूबियत के बारे में बिल्कुल कोई विवाद नहीं है, लेकिन उनकी श्रेष्ठता हज़रत सैय्यद अब्दुल कादिर जिलानी (क़ुद्दिस सिर्रहु) पर नहीं हो सकती, और मदीना मुनव्वरा की बैअत का कहीं भी प्रमाण नहीं मिलता, और अधिकांश अरब सैय्यद अब्दुल कादिर जिलानी...

पृष्ठ ३६७/६८४

فتاوٰی رضویہ جلد ۲۸

رسالہ طرد الافاعی عن حمی ھادٍ رفع الرفاعی ۱۳۳۶ھ (سانپوں (موذیوں) کو دور کرنا اس ہادی کی بارگاہ سے جس نے امام رفاعی کو رفعت بخشی)

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

مسئلہ ۱۱: از بڑودہ ملک گجرات محلّہ راچپورہ متصل ماندوی مرسلہ میاں محمد عثمان ولد عبد القادر ۲۶ شوال ۱۳۳۶ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ زید کہتا ہے کہ جناب قطب الاقطاب غوث الثقلین میراں محی الدین ابو محمد سید عبد القادر جیلانی قدس سرہ اپنے وقت میں غوث یا قطب الاقطاب نہیں تھے بلکہ سید نا احمد کبیر رفاعی رحمۃ اللہ علیہ قطب الاقطاب اور غوث الثقلین تھے اور جناب سید عبد القادر جیلانی نے جناب سید احمد کبیر رفاعی سے مدینہ منورہ میں چند اولیاء کے ہمراہ بیعت کی ہے یہ بیعت اس وقت ہوئی کہ جب سید احمد کبیر رفاعی کے لئے مزار انور سے دست مبارک نکلا تھا، اور اکثر عرب میں سید عبد القادر جیلانی کو مرقومہ بالا صفتوں سے کوئی نہیں مانتا ، ہاں سید احمد کبیر رفاعی کو مانتے ہیں۔ عمرو کہتا ہے کہ سید نا احمد کبیر رفاعی کی ولایت اور قطبیت میں ہمیں بالکل کلام نہیں، مگر ان کی تفضیل سید نا جناب سید عبد القادر جیلانی قدس سرہ پر نہیں ہو سکتی، اور مدینہ منورہ کی بیعت کا کسی جگہ ثبوت نہیں ملتا ، اور اکثر عرب سید عبد القادر جیلانی

صفحہ ۳۶۷ از ۶۸۴

They hold great value and status for him (may his secret be sanctified), and the attributes of 'Qutb al-Aqtab' and 'Ghaus al-Thaqalayn' (The Pillar of Pillars and the Helper of Jinn and Men) are applied only to His Eminence Piran-e-Pir. Secret debates on this subject have been taking place in Baroda. Zaid's late spiritual guide (Pir) was the custodian (Sajjada Nashin) of the Rifai family in Baroda; he passed away a few days ago. This is the result of his instigation and persuasion. We, the undersigned questioners, humbly submit: among Sayyid Ahmad Kabir and Sayyid Abdul Qadir, who is the 'Qutb al-Aqtab' and 'Ghaus-e-Azam', and whom do the scholars of the past and present acknowledge as such? Furthermore, please favor us by providing ample and sufficient proof from reliable books regarding the pledge of allegiance (Bay'ah) in Medina Munawwarah and the beliefs of the people of Arabia concerning Ghaus-e-Pak. God willing, after your fatwa arrives, the internal division will be resolved very easily, and this initial issue will not grow into a fatal disease. Muhammad Usman son of Abdul Qadir (by his own hand), Munshi Sayyid Qutbuddin, Azimuddin (by his own hand), Chhotay Khan, Imam Khan (by his own hand), Natthay Bhai, Rasul Bhai (own signatures).

The Answer: In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful. We praise Him and send blessings upon His Noble Messenger. Allah Almighty says: "Say: 'Verily, bounty is in the hand of Allah; He grants it to whom He wills.'" [1] | Say that grace is in the hand of Allah, He gives it to whom He wills. Two guidances for Muslims emerge from this noble verse. One is that one should not, on their own accord, declare one among the accepted ones in the court of Unity as superior (Afzal) and the other as inferior (Mafdul), for grace is in the hand of Allah Almighty; He grants it to whom He wills. Secondly, when the superiority of one is proven by accepted evidence, then personal desire, individual affiliation, lineage, or the relationship of being a student or a disciple etc., should have no role at all, for grace is not in our hands.

---

1 Al-Quran al-Karim 3 / 73 Page 368 of 684

[उनके] (अल्लाह उनकी कब्र को पवित्र करे) की बहुत कद्र और मंज़िलत करते हैं और 'कुत्बुल अक्ताब' और 'ग़ौसुस सक़लैन' की सिफ़तें हज़रत पीराने पीर साहब ही पर बरती जाती हैं। इस मौज़ू पर बड़ौदा में गुपचुप बहसें होती रहती हैं। ज़ैद के दिवंगत पीर बड़ौदा के रिफ़ाई खानदान के सज्जादा नशीन थे; चंद रोज़ पहले उनका इंतकाल हो गया है। यह उन्हीं की तहरीक और उकसावे का नतीजा है। हम नीचे दस्तखत करने वाले मुस्तफ़सिर (सवाल पूछने वाले) निहायत अदब के साथ अर्ज करते हैं कि सैय्यद अहमद कबीर और सैय्यद अब्दुल कादिर में 'कुत्बुल अक्ताब' और 'ग़ौसे आज़म' कौन है, और माजी (बीते हुए) और हाल (मौजूदा) के उलमा किसे मानते हैं? इसके अलावा मदीना मुनव्वरा की बैअत और ग़ौसे पाक के बारे में अहले अरब के अकायिद (अकीदे) का वाफी व काफी सुबूत मोतबर किताबों से तहरीर फरमा कर ममनून फरमाएं। आपके फ़तवे के आने के बाद इंशाअल्लाह अंदरूनी तक़्सीम (फूट) का बहुत सहूलियत से फैसला हो जाएगा और यह इब्तिदाई माद (शुरुआती मामला) बढ़ कर मोहलिक (जानलेवा) मर्ज़ तक न पहुंचेगा। मोहम्मद उस्मान वल्द अब्दुल कादिर (कलम खुद), मुंशी सैय्यद कुत्बुद्दीन, अज़ीमुद्दीन (कलम खुद), छोटे खां, इमाम खां (कलम खुद), नत्थे भाई, रसूल भाई (दस्तखत खुद)।

अल-जवाब (उत्तर): बिस्मिल्लाहिर्रहमानिर्रहीम नहमदहू व नुसल्ली अला रसूलिहिल करीम अल्लाह अज्ज़वजल फरमाता है: "कुल इन्ना अल-फज़्ल बियदिल्लाहि यु'तीहि मंय्यशा'ऊ" [1] | तुम फरमा दो कि फ़ज़ीलत (बुज़ुर्गी) अल्लाह के हाथ में है जिसे चाहे अता फरमाता है। इस आयते करीमा से मुसलमान को दो हिदायतें मिलीं। एक यह कि मक़बूलाते बारगाहे अहदियत (ईश्वर की दरगाह के नेक बंदों) में अपनी तरफ से एक को अफ़ज़ल और दूसरे को मफ़ज़ूल (कमतर) न बताए, क्योंकि फज़्ल तो अल्लाह तआला के हाथ में है, जिसे चाहे अता फरमाए। दूसरे यह कि जब दलील-ए-मक़बूल (स्वीकृत प्रमाण) से एक की अफ़ज़लियत (श्रेष्ठता) साबित हो जाए, तो नफ़्स की ख़्वाहिश, अपने ज़ाती ताल्लुक, नसब (वंश) या शागिर्दी या मुरीदी वगैरह को ज़रा भी दखल न दे, क्योंकि फज़्ल हमारे हाथ में नहीं।

---

1 अल-क़ुरान अल-करीम 3 / 73 पेज 368 / 684

قدس سرہ کی بہت قدر و منزلت کرتے ہیں اور قطب الاقطاب و غوث الثقلین کی صفتیں حضرت پیرانِ پیر صاحب ہی پر برتی جاتی ہیں۔ اس مضمون پر بروده میں خفیہ خفیہ بحثیں ہوا کرتی ہیں، زید کے پیر مرحوم بڑوده کے رفاعی خاندان کے سجاده نشین تھے چند روز ہوئے انتقال ہو گیا ہے، یہ انہیں کی تحریک و تحریص کا نتیجہ ہے۔ ہم مستفسر نیچے سخط کرنے والے نہایت ادب سے عرض کرتے ہیں کہ سید احمد کبیر اور سید عبدالقادر میں قطب الاقطاب اور غوث اعظم کون ہے، اور علمائے ماسلف و حال کس کو مانتے ہیں۔ دوسرے مدینہ منورہ کی بیعت کا اور غوث پاک کی نسبت عقائدِ اہل عرب کا وافی وکافی ثبوت کتبِ معتبرہ سے تحریر فرما کر مرہونِ منت فرمائیں، آپ کے فتوے کے آنے کے بعد ان شاء اللہ اندرونی تقسیم کا بہت سہولت سے فیصلہ ہو جائے گا اور یہ ابتدائی مواد بڑھ کر مرض مہلک تک نہ پہنچے گا۔ محمد عثمان ولد عبدالقادر بقلمِ خود، منشی سید قطب الدین، عظیم الدین بقلمِ خود، چھوٹے خاں، امام خان بقلمِ خود، نتھے بھائی، رسول بھائی دستخط خود۔

الجواب: بسم اللہ الرحمن الرحیم ط نحمدہ ونصلی علی رسولہ الکریم ط اللہ عزوجل فرماتا ہے: "قُلْ اِنَّ الْفَضْلَ بِیَدِ اللّٰہِ ۚ یُؤْتِیْہِ مَنْ یَشَاءُ ط"1 | تم فرمادو کہ فضیلت اللہ کے ہاتھ ہے جسے چاہے عطا فرماتا ہے۔ اس آیہ کریمہ سے مسلمان کو دو ۲ ہدایتیں ہوئیں۔ ایک یہ کہ مقبولاتِ بارگاہِ احدیت میں اپنی طرف سے ایک کو افضل دوسرے کو مفضول نہ بتائے کہ فضل تو اللہ تعالیٰ کے ہاتھ ہے جسے چاہے عطا فرمائے۔ دوسرے یہ کہ جب دلیلِ مقبول سے ایک کی افضلیت ثابت ہو تو نفس کی خواہش اپنے ذاتی علاقہ نسب یا نسبت شاگردی یا مریدی وغیرہ کو اصلاً دخل نہ دے کہ فضل ہمارے ہاتھ نہیں

That one should consider their ancestors, teachers, and mentors as superior to others only if God has made them superior. He whom God has made superior is indeed superior, even if we have no personal connection with him. And he whom God has made inferior is indeed inferior, even if all our connections are with him. This is the Islamic glory; a Muslim should act upon this. The elders themselves were annihilated in the pleasure of Allah. Would they be pleased if those associated with them considered them superior to those whom Allah (Mighty and Majestic) has made superior to them? Far be it from Allah! They would be the first to be displeased and severely angry. So what benefit is there in going against what Allah (Mighty and Majestic) has bestowed and also making one's elders displeased? Hazrat Azeem-ul-Barakah Syed Asyad Ahmed Kabeer Rifa'i (may Allah sanctify his noble secret) is certainly among the great saints and supreme beloveds of God. The most illustrious Imam, the unique Sayyidi Abul Hasan Ali bin Yusuf Nur-ul-Millah wa-ad-Deen Lakhmi Shatnufi (may his secret be sanctified), states in his esteemed book 'Bahjat al-Asrar':

[Arabic Box Text]: Sheikh Ahmad bin Abi al-Hasan al-Rifa'i (may Allah be pleased with him): This Sheikh is one of the distinguished masters of Iraq, the illustrious gnostics, the great researchers, and the leaders of those close [to Allah]. He is the possessor of high stations, immense grandeur, magnificent miracles, illustrious states, extraordinary actions, and truthful breaths. He is the possessor of successful opening, brilliant unveiling, a heart full of lights, a most apparent secret, and the greatest status.

[Urdu Translation in Box]: That is, Hajr Sayyidi Ahmed Rifa'i (may Allah be pleased with him) is among the leaders of the masters, the great gnostics, the supreme researchers, and the commanders of those close [to Allah], whose stations are high, greatness is exalted, miracles are magnificent, states are radiant, deeds are extraordinary, and words are truthful. He is the possessor of wondrous victory, illuminating unveiling, an extremely luminous heart, a most manifest secret, and a most senior rank.

In this way, across two pages, he mentions the high ranks, exalted merits, marvelous miracles, and lofty virtues of that person of elevated status. The mentioned Hazrat (may his secret be sanctified) was present at the radiant shrine of the most pure Master (peace and blessings be upon him) and presented these verses:

In the state of distance, I used to send my soul, It would kiss the ground on my behalf, acting as my deputy. And now the turn of the physical forms has come, So extend your right hand so that my lips may be blessed by it.

1. Bahjat al-Asrar wa Ma'dan al-Anwar, Sheikh Ahmad bin Abi al-Hasan al-Rifa'i, Mustafa al-Babi Egypt, p. 235.
2. Al-Hawi lil-Fatawa, Tanwir al-Halak fi Imkan Ru'yat al-Nabi wal-Malak, Dar al-Kutub al-Ilmiyya Beirut, 2/261.

कि अपने पूर्वजों, शिक्षकों और गुरुओं को दूसरों से श्रेष्ठ तभी मानें यदि ईश्वर ने उन्हें श्रेष्ठ बनाया हो। जिसे ईश्वर ने श्रेष्ठ बनाया है वही श्रेष्ठ है, भले ही हमारा उनसे कोई व्यक्तिगत संबंध न हो। और जिसे ईश्वर ने कमतर बनाया है वह कमतर ही है, भले ही हमारे सभी संबंध उनसे हों। यह इस्लामी शान है; मुसलमान को इसी पर अमल करना चाहिए। बड़े बुजुर्ग स्वयं ईश्वर की प्रसन्नता में विलीन थे। क्या वे इस बात पर खुश होंगे कि उनके अनुयायी उन्हें उनसे श्रेष्ठ बताएं जिन्हें अल्लाह (अज़्ज़वजल) ने उनसे श्रेष्ठ बनाया है? अल्लाह की पनाह! वे सबसे पहले इस पर नाराज़ और सख्त क्रोधित होंगे। तो इसमें क्या लाभ है कि अल्लाह (अज़्ज़वजल) की प्रदान की हुई चीज़ के विरुद्ध भी किया जाए और अपने बड़ों को भी नाराज़ किया जाए? हज़रत अज़ीम-उल-बरकत सैय्यद असयद अहमद कबीर रिफ़ाई (अल्लाह उनके पवित्र रहस्य को पवित्र करे) निश्चित रूप से बड़े संतों और ईश्वर के महान प्रिय पात्रों में से हैं। महानतम इमाम, अद्वितीय सैय्यदी अबुल हसन अली बिन यूसुफ़ नूर-उल-मिल्लत वद-दीन लख़मी शतनूफ़ी (उनका रहस्य पवित्र हो) अपनी प्रतिष्ठित पुस्तक 'बहजत-उल-असरार' में फरमाते हैं:

[अरबी बॉक्स]: शेख अहमद बिन अबी अल-हसन अल-रिफाई (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो): यह शेख इराक़ के प्रतिष्ठित गुरुओं, शानदार ज्ञानियों, महान शोधकर्ताओं और ईश्वरीय निकटता प्राप्त करने वालों के सरदारों में से हैं। वे उच्च पदों, महान भव्यता, शानदार चमत्कारों, प्रदीप्त अवस्थाओं, अलौकिक कार्यों और सत्यपूर्ण श्वासों के स्वामी हैं। वे सफल विजय, दीप्तिमान प्रकटीकरण, प्रकाशमय हृदय, स्पष्टतम रहस्य और महानतम प्रतिष्ठा के स्वामी हैं।

[उर्दू अनुवाद]: अर्थात हजर सैय्यदी अहमद रिफ़ाई (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) गुरुओं के सरदारों, महान ज्ञानियों, सर्वोच्च शोधकर्ताओं और निकटवर्ती लोगों के अधिकारियों में से हैं, जिनके पद ऊंचे, महानता बुलंद, चमत्कार शानदार, स्थितियां रोशन, कार्य अलौकिक और श्वास सच्चे हैं। वे अद्भुत सफलता, चमका देने वाले प्रकटीकरण, अत्यंत प्रकाशमय हृदय, सबसे स्पष्ट रहस्य और सबसे वरिष्ठ पद वाले हैं।

इसी प्रकार दो पृष्ठों में आप उस उच्च पदस्थ व्यक्तित्व के उच्च श्रेणियों, महान गुणों, अद्भुत चमत्कारों और बुलंद खूबियों का उल्लेख फरमाते हैं। उक्त हज़रत (उनका रहस्य पवित्र हो) ने सबसे पवित्र आका (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के प्रकाशमय रौज़े पर हाजिर होकर ये शेर पेश किए:

दूरी की स्थिति में, मैं अपनी आत्मा को भेजता था, वह मेरी ओर से ज़मीन चूमती थी और वह मेरी प्रतिनिधि थी। और अब भौतिक शरीरों की बारी आई है, वे उपस्थित हैं, तो अपना दायां हाथ बढ़ाइए ताकि मेरे होंठ उससे सौभाग्य प्राप्त कर सकें।

1. बहजत अल-असरार व मादन अल-अनवार, शेख अहमद बिन अबी अल-हसन अल-रिफाई, मुस्तफ़ा अल-बाबी मिस्र, पृ. 235.
2. अल-हावी लिल-फ़तावा, तनवीर अल-हलक फी इमकान रुय्यत अन-नबी वल-मलक, दार अल-कुतुब अल-इल्मिय्या बेरूत, 2/261.

کہ اپنے آباء واساتذہ و مشائخ کو اوروں سے افضل ہی کریں جسے خدا نے افضل کیا وہی افضل ہے اگرچہ ہمارا ذاتی علاقہ اس سے کچھ نہ ہو اور جسے مفضول کیا وہی مفضول ہے اگرچہ ہمارے سب علاقے اس سے ہوں۔ یہ اسلامی شان ہے مسلمان کو اسی پر عمل چاہئے، اکابر خود رضائے الٰہی میں فنا تھے جسے اللہ عزوجل نے ان سے افضل کیا، کیا وہ اس پر خوش ہوں گے کہ ہمارے متوسل ہمیں اس افضل بتائے۔ حاش للہ! وہ سب سے پہلے اس پر ناراض اور سخت غضبناک ہوں گے تو اس سے کیا فائدہ کہ اللہ عزوجل کی عطا کا بھی خلاف کیا جائے اور اپنے اکابر کو بھی ناراض کیا جائے۔ حضرت عظیم البرکتہ سید اسید احمد کبیر رفاعی قدسنا اللہ بسرہ الکریم بیشک اکابر اولیاء و اعاظم محبوبان خدا سے ہیں، امام اجل اوحد سیدی ابوالحسن علی بن یوسف نور الملۃ والدین لخمی شطنوفی قدس سرہ العزیز کتاب مستطاب بہجۃ الاسرار شریف میں فرماتے ہیں:

[الشیخ احمد بن ابی الحسن الرفاعی رضي اللہ تعالی عنہ ھذا الشیخ من اعیان مشائخ العراق واجلاء العارفین او عظماء المحققین وصدار المقربین صاحب المقامات العلیۃ والجلالۃ العظیمۃ والکرامات الجلیلۃ والاھوال السنیۃ والافعال الخارقۃ والانفاس الصادقۃ صاحب الفتح الموفق والکشف المشرق و القلب الانوار والسرا الظھر والقدر الاکبر ۱۔]

[یعنی حجر سیدی احمد رفاعی رضی اللہ تعالٰی عنہ سردار ان مشائخ و اکابر عارفین و اعاظم محققین وافسران مقربین سے ہیں جن کے مقامات بلند اور عظمت رفیع اور کرامتیں جلیل اور احوال روشن اور افعالِ خارقِ عادات اور انفاس سچے عجیب فتح اور چمکا دینے والے کشف اور نہایت نورانی دل اور ظاہر تر سر اور بزرگ تر مرتبہ والے۔]

یوں ہی دو ورق میں اس جنابِ رفعت قباب کے مراتب عالیہ ومناقب سامیہ و کرامات بدیعیہ و فضائلِ رفیعہ ذکر فرماتے ہیں۔ حضرت ممدوح قدس سرہ الشریف کا روضۂ انور سید اطہر صلی اللہ علیہ وسلم پر حاضر ہونا اور یہ اشعار عرض کرنا ہے:

في حالة البعد روحي كنت ارسلها تقبل الارض عني وهي نائبتي وهذه دولة الاشباح قد حضرت فامد دي يمينك كي تحظى بها شفتي ٢

١ بہجۃ الاسرار و معدن الانوار الشیخ احمد بن ابی الحسن الرفاعی مصطفی البابی مصر ص ٢٣٥ ٢ الحادی للفتاوی تنویر الحلک فی امکان رؤیۃ النبی والملک دار الکتب العلمیۃ بیروت ٢/٢٦١

Fatawa Razawiya, Volume 28

(In the time of distance, I used to send my soul; it would kiss the ground on my behalf. Now it is the turn of the body to be present in the court; may the Holy Prophet extend his blessed hand so that my lips may attain the blessing.) On this, the emerging of the blessed hand of the Holy Prophet (peace and blessings be upon him) from the luminous tomb and Hazrat Ahmad Rifa'i being honored by kissing it is famous and narrated. It is mentioned in "Tanwir al-Halak fi Imkan Ru'yat al-Nabi wal-Malak" by the great Imam al-Suyuti:

Arabic	**Urdu**
When Sayyid Ahmad al-Rifa'i stood facing the Noble Chamber, he said:	When my leader Ahmad Rifa'i stood before the Noble Chamber, he said:
In the state of distance, I used to send my soul	When I was far away, I used to send my soul which,
To kiss the earth on my behalf, and it was my deputy.	as my deputy, would kiss the ground on my behalf.
And this is the state of bodies, which has now arrived	This is the time of visitation, I have presented myself;
So extend your right hand so that my lips may be blessed by it.	extend your noble hand so that my lips may attain the honor of kissing the hand.
Then the Noble Hand emerged towards him, and he kissed it.[1]	Thus, the blessed hand of the Luminous Prophet (peace and blessings be upon him) came out towards him, which he kissed. (T)

Exactly this same magnificent miracle is also mentioned and recorded for the Luminous Master, our leader Ghaus al-Azam (may Allah be pleased with him). In the book "Tafrih al-Khatir Manaqib al-Sheikh Abd al-Qadir", it is stated:

Arabic	**Urdu**
They mentioned that Ghaus al-Azam (may Allah be pleased with him) once came to Medina the Luminous and recited these two verses near the Noble Chamber (he mentioned them as they passed and said),	That is, narrators mentioned that our leader Ghaus al-Azam (may Allah be pleased with him) once being present at the court of the Luminous Medina, recited those two couplets near the

Arabic	Urdu
then the hand of [the Prophet] (may Allah the Exalted bless him and grant him peace) appeared, so he shook it and placed it on his [Ghaus al-Azam's] head (may Allah be pleased with him).[2]	Luminous Tomb. Upon this, the noble hand of the Holy Prophet (may Allah the Exalted bless him and grant him peace) appeared; Hazrat Ghaus shook hands, kissed it, and placed it on his blessed head.

And there is no impediment to multiplicity (of such events). His Eminence the Master of Ghausiyat performed his first Hajj in 509 AH (five hundred and nine Hijri) when his noble age was 38 years. Our leader Adi bin Musafir (may Allah be pleased with him) was his companion on this journey.

[1] Al-Hawi lil-Fatawi, Tanwir al-Halak fi Imkan Ru'yat al-Nabi wal-Malak, Dar al-Kutub al-Ilmiyah, Beirut, 2/261 [2] Tafrih al-Khatir translated with the original Arabic text, Al-Manqabat al-Thaniyah wal-Ishrun, Sunni Dar al-Isha'at Faisalabad, pp. 56 and 57.

फ़तावा रज़विया, जिल्द २८

(दूरी के समय में मैं अपनी रूह को भेजता था, वह मेरी तरफ से ज़मीन चूमती थी, अब जिस्म की बारी है कि दरबार में हाज़िर है, हुज़ूर मुबारक हाथ बढ़ाएं कि मेरे लब सआदत पाएं।) इस पर हुज़ूर अकदस सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम का मुबारक हाथ रौज़ा-ए-अनवर से बाहर निकलना और हज़रत अहमद रिफ़ाई का उसे चूमने से मुशर्रफ़ होना मशहूर और मसहूर है। इमाम जलील सुयूती की "तन्वीरुल हलक फ़ी इम्काने रुयतिन नबी वल मलक" में है:

अरबी	**उर्दू**
जब सैय्यद अहमद अल-रिफ़ाई पाक हुजरे के सामने खड़े हुए, तो उन्होंने कहा:	जब मेरे सरदार अहमद रिफ़ाई हुजरा शरीफ़ के सामने खड़े हुए तो यों कहा:
दूरी की स्थिति में मैं अपनी आत्मा भेजता था	जब मैं दूर होता तो अपनी रूह को भेजता था जो
जो मेरी ओर से धरती चूमती थी और वह मेरी प्रतिनिधि थी।	मेरी नायब होकर मेरी तरफ से ज़मीन बोसी करती थी,
और यह शरीरों का राज्य है जो अब उपस्थित हुआ है	यह ज़ियारत का वक़्त है मैं खुद हाज़िर हुआ हूँ
तो अपना दायां हाथ फैलाएं ताकि मेरे होंठ उससे धन्य हो सकें।	अपना दस्ते अकदस बढ़ाएं ताकि मेरे होंठ दस्त बोसी की सआदत पाएं।
फिर मुबारक हाथ उनकी ओर निकला और उन्होंने उसे चूम लिया।[1]	चुनांचे हुज़ूर अनवर सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम का हाथ मुबारक आपकी तरफ निकला जिसे आपने चूमा। (त)

और बिल्कुल यही अज़ीम करामत हुज़ूर पुर नूर सय्यदिना ग़ौस-ए-आज़म रज़ियल्लाहु तआला अन्हु के लिए भी ज़िक्र की गई है। किताब "तफ़रीहुल ख़ातिर मनाकिब अल-शैख़ अब्दुल कादिर" में है:

अरबी	**उर्दू**
उन्होंने ज़िक्र किया कि ग़ौस-ए-आज़म रज़ियल्लाहु तआला अन्हु एक बार मदीना मुनव्वरा आए और पाक हुजरे के पास ये दो	यानी रावियों ने ज़िक्र किया कि हुज़ूर सैय्यदना ग़ौस-ए-आज़म रज़ियल्लाहु तआला अन्हु ने एक बार हाज़िर सरकार-ए-मदीना नूर बार होकर रौज़ा-ए-

अरबी	उर्दू
शेर पढ़े (जैसे पहले ज़िक्र हुए) तो हुज़ूर सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम का हाथ ज़ाहिर हुआ, उन्होंने उससे मुसाफ़ा किया और उसे अपने सर पर रखा (रज़ियल्लाहु तआला अन्हु)।[2]	अनवर के करीब वो दोनों शेर पढ़े इस पर हुज़ूर अकदस सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम का दस्त-ए-अनवर ज़ाहिर हुआ हज़रत ग़ौस ने मुसाफ़ा किया और बोसा लिया और अपने सर-ए-मुबारक पर रखा।

और तादाद (एक से अधिक बार होने) से कोई मना नहीं है, हुज़ूर सरकार-ए-ग़ौसियत ने पहला हज ५०९ हिजरी (पाँच सौ नौ हिजरी) में फ़रमाया है जब उम्र शरीफ़ अड़तीस ३८ साल थी, हुज़ूर सैय्यदी अदी बिन मुसाफ़िर रज़ियल्लाहु तआला अन्हु इस सफ़र में हम-रकाब थे।

[1] अल-हावी लिल फ़तावा तन्वीरुल हलक फ़ी इम्काने रुयतिन नबी वल मलक, दारुल कुतुब अल-इल्मिया बेरुत २/२६१ [2] तफ़रीहुल ख़ातिर अनुवादित मूल अरबी पाठ के साथ, अल-मनक़बतुल सानिया वल-इशरुत, सुन्नी दारुल इशाअत फ़ैसलाबाद, पृ. ५६ और ५७।

पृष्ठ ३७० / ६८४

(زمانہ دوری میں میں اپنی روح کو حاضر کرتا تھا وہ میری طرف سے زمین بوسی کرتی ، اب جسم کی نوبت ہے کہ حاضر بارگاہ ہے حضور دست مبارک بڑھائیں کہ میری لب سعادت پائیں۔) اس پر حضور اقدس صلی اللہ علیہ وسلم کا دست مبارک روضہ انور سے باہر کرنا اور حضرت احمد رفاعی کا اس کے بوسہ سے مشرف ہونا مشہور و ماثور ہے ، تنویر الحلک فی امکان رؤیۃ النبی والملک للامام الجلیل السیوطی میں ہے :

عربی	اردو
لما وقف سید احمد الرفاعی تجاہ الحجرۃ الشریفۃ قال :	جب میرے سردار احمد رفاعی حجرہ شریفہ کے سامنے کھڑے ہوئے تو یوں کہا:
في حالة البعد روحي كنت ارسلها تقبل الارض عنی وھی نائبتی وھذہ دولۃ الاشباح قد حضرت فامد دیمینك کی تحظی بھا شفتی	جب میں دور ہوتا تو اپنی روح کو بھیجتا تھا جو میری نائب ہو کر میری طرف سے زمین بوسی کرتی تھی، یہ زیارت کا وقت ہے میں خود حاضر ہوا ہوں اپنا دست اقدس بڑھائیں تاکہ میری ہونٹ دست بوسی کی سعادت پائیں۔
فخرجت الیہ الید الشریفۃ فقبلہا[1]	چنانچہ حضور انور صلی اللہ علیہ وسلم کا ہاتھ مبارک آپ کی طرف نکلا جس کو آپ نے چوما۔ (ت)

اور بعینہ یہی کرامت جلیلہ حضور پر نور سیدنا غوث اعظم رضی اللہ تعالٰی عنہ کے لئے بھی مذکور و مزبور ہے۔ کتاب تفریح الخاطر مناقب الشیخ عبد القادر میں ہے :

عربی	اردو
ذکروا ان الغوث الاعظم رضی اللہ تعالی عنه جاء مرة الی المدینة المنوره وقرأ بقرب الحجرة الشریفه هذین البیتین (فذکر هما کما مر وقال) فظهرت یده صلی اللہ تعالی علیه وسلم فصافحها ووضعها علی رأسه رضی اللہ تعالی عنه[2]	یعنی راویوں نے ذکر کیا کہ حضور سید نا غوث اعظم رضی اللہ تعالیٰ عنہم نے ایک بار حاضر سرکار مدینہ نور بار ہو کر روضہ انور کے قریب وہ دونوں شعر پڑھے اس پر حضور اقدس صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کا دست انور ظاہر ہوا حضرت غوث نے مصافحہ کیا اور بوسہ لیا اور اپنے سر مبارک پر رکھا۔

اور تعدد سے کوئی مانع نہیں حضور سرکار غوثیت نے پہلا حج ۵۰۹ھ (پانچ سو نو ہجری) میں فرمایا ہے جب عمر شریف اڑتیس ۳۸ سال تھی، حضور سیدی عدی بن مسافر رضی اللہ تعالیٰ عنہ اس سفر میں ہم رکاب تھے حضرت

[1] الحاوی للفتاوی تنویر الحلك فی امکان رؤیة النبی والملك دار الکتب العلمیہ بیروت ۲/۲۶۱ [2] تفریح الخاطر مترجم معه اصل عربی متن المنقبة الثانیة والعشرون سنی دارالاشاعت فیصل آباد ص ۵۶ و ۵۷

Fatawa Razawiya Volume 28

Sayyid Ahmad Rifa'i (may Allah be pleased with him) was a young child in Umm 'Ubaydah at that time. He was eleven (11) years old. It is possible that on this occasion, the Master of Ghausiyat (Ghaus al-Azam) presented these couplets in the majestic court and was honored with the appearance of the sacred hand and the kiss of handshake. When Hazrat Sayyid Rifa'i (may Allah be pleased with him) reached youth and came for Hajj, following the Master of Ghausiyat, he also presented those couplets and was honored by the kindness of the Generous Master. In any case, that fabricated sentence claiming that at that time, the Master of the Worlds, the Ghaus of the Gnostics (may Allah be pleased with him), swore allegiance (Bay'ah) at the hand of Hazrat Rafi' Rifa'i (Allah forbid) is a pure lie, calumny, and baseless falsehood. Allah, the One and All-Powerful, hates lies, let alone such a lie that would shake the heavens and the earth. "Bring your proof if you are truthful."[1] Bring your proof if you are indeed truthful. "Then, when they do not bring witnesses, those who make such claims are liars in the sight of Allah."[2] When they fail to bring just witnesses, then those who make such claims are indeed liars in the sight of Allah. "And he who invents a lie is indeed disappointed."[3] He who fabricates lies is a failure and a loser. Who denies the Qutubiyat (spiritual polehood) of Hazrat Rafi' and Rifa'i? After the sacred demise of our Master Ghaus al-Azam (may Allah be pleased with him), Hazrat Sayyidi 'Ali bin Hiti (may Allah be pleased with him) became the Qutub. And by the gift of the Master of Ghausiyat, Hazrat Khalil Sarsari was appointed to the rank of Qutubiyat seven days before his death. The demise of Hazrat 'Ali bin Hiti occurred in 562 AH, three years after the sacred demise of the Master of Ghausiyat. Then Hazrat Rifa'i became the Qutub.

Note: According to Ibn Khallikan's narration, he was only a few months old at most, or perhaps not even born yet.

Where he said: Ahmad bin Abi al-Hasan, known as Ibn al-Rifa'i, | He said that Ahmad ibn Abu al-Hasan, who is famous by the name Ibn Rifa'i, passed away on 22nd Jumada al-Ula 578 AH, on Thursday, at the place of Umm 'Ubaydah. Thus, you were in your seventies, may Allah Almighty have mercy on him.

died on Thursday, the twenty-second of Jumada al-Ula, in the year five hundred and seventy-eight in Umm 'Ubaydah, and he was in his seventies, may Allah Almighty have mercy on him.[4] (T)

However, according to the narration of Bahjat al-Asrar which will follow soon, in 509 AH he would be seven or eight years old, at most ten or nine years old. And Allah Almighty knows best.

[1] Al-Quran Al-Karim 2/111 [2] Al-Quran Al-Karim 24/13 [3] Al-Quran Al-Karim 20/61 [4] Wafayat al-A'yan, translation 60, Ibn al-Rifa'i, Dar al-Thaqafah Beirut 1/172.

फ़तावा रज़विया जिल्द २८

सय्यद अहमद रफ़ाई (रज़ियल्लाहु अन्हु) उस समय उम्म उबैदा में कमसिन थे। वह ग्यारह (११) वर्ष के थे। मुमकिन है कि इस बार हुज़ूर सरकारे गौसियत ने ये अशआर बारगाहे अर्श जाह में अर्ज़ किए हों और दस्त-ए-अकदस के ज़ुहूर और बोसा-ए-मुसाफ़हा से मुशर्रफ़ हुए हों। जब हज़रत सय्यद रफ़ाई (रज़ियल्लाहु अन्हु) जवान हुए और हज के लिए हाज़िर हुए, तो सरकारे गौसियत की पैरवी करते हुए उन्होंने भी वही अशआर अर्ज़ किए और सरकारे करम के इस करम से मुशर्रफ़ हुए होंगे। बहरहाल, उस पर वह गढ़ा हुआ जुमला कि उस वक़्त हुज़ूर कुतबे आलम गौसुल आरिफ़ीन (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने हज़रत रफ़ीअ रफ़ाई के हाथ पर (मआज़ अल्लाह) बैअत फ़रमाई, सरासर झूँठ, इफ़्तरा और बेबुनियाद बात है। अल्लाह वाहिद-ओ-कह्हार झूँठ को दुश्मन रखता है, न कि ऐसा झूँठ जिससे ज़मीन-ओ-आसमान हिल जाएँ। "अपनी दलील लाओ अगर तुम सच्चे हो।"[1] लाओ अपनी दलील अगर सच्चे हो, "फिर जब वे गवाह न ला सके तो जो ऐसा दावा करते हैं, अल्लाह के नज़दीक वही झूँठे हैं।"[2] फिर जब वे आदिल गवाह न ला सके तो जो ऐसा दावा करते हैं अल्लाह के नज़दीक वही झूँठे हैं, "और वह नाकाम हुआ जिसने झूँठ गढ़ा।"[3] झूँठ गढ़ने वाला नाकाम और घाटे में रहा। हज़रत रफ़ीअ और रफ़ाई की कुतबियत से किसे इनकार है? हुज़ूर सय्यदना गौस-ए-आज़म (रज़ियल्लाहु अन्हु) के विसाले अकदस के बाद हज़रत सय्यदी अली बिन हीती (रज़ियल्लाहु अन्हु) कुतबे वक़्त हुए, और सरकारे गौसियत की अता से हज़रत ख़लील सरसरी अपनी मौत से सात दिन पहले कुतबियत के मर्तबे पर फ़ाइज़ हुए। हज़रत अली बिन हीती का विसाल सरकारे गौसियत के विसाले अकदस के तीन साल बाद ५६२ हिजरी में हुआ, फिर हज़रत रफ़ाई कुतब हुए।

नोट: इब्ने ख़ल्लीकान की रिवायत में वह उस समय सिर्फ़ चंद महीनों के थे, या शायद अभी पैदा भी नहीं हुए थे।

जहाँ उन्होंने कहा: अहमद बिन अबी अल-हसन जो इब्ने रफ़ाई के नाम से मारूफ़ हैं, | उन्होंने कहा कि अहमद इब्न अबु अल-हसन, जो इब्ने रफ़ाई के नाम से मशहूर हैं, का विसाल २२ जुमादाल उला ५७८ हिजरी, बरूज़ जुमेरात उम्म उबैदा के मकाम पर हुआ। चुनाँचे आप सत्तर की दहाई में थे, अल्लाह तआला उन पर रहम फ़रमाए।

उनका इंतकाल जुमेरात, बाईस जुमादाल उला, सन् पाँच सौ अठहत्तर में उम्म उबैदा में हुआ, और वे सत्तर की दहाई में थे, अल्लाह तआला उन पर रहम फ़रमाए।[4] (त)

मगर 'बहजतुल असरार' की रिवायत के मुताबिक़ जो अनकरीब आने वाली है, ५०९ हिजरी में वह सात-आठ बरस के होंगे, ज़्यादा से ज़्यादा दस-नौ साल के। वल्लाहु तआला आलम।

[1] अल-क़ुरआन अल-करीम २/१११ [2] अल-क़ुरआन अल-करीम २४/१३ [3] अल-क़ुरआन अल-करीम २०/६१ [4] वफ़यातुल अयान, तर्जुमा ६० इब्नुल रफ़ाई, दारुस सक़ाफ़त बेरूत १/१७२.

पृष्ठ ३७१/६८४

سید احمد رفاعی رضی اللہ تعالیٰ عنہ اس وقت ام عبیدہ میں خورد سال تھے حضرت کو گیارہواں ۱۱ سال تھا، ممکن کہ اس بار حضور سرکار غوثیت نے یہ اشعار بارگاہ عرش جاہ میں عرض کئے اور ظہور دست اقدس وبوسہ مصافحہ سے مشرف ہوئے ہوں۔ جب حضرت سید رفاعی رضی اللہ تعالیٰ عنہ جوان ہوئے اور حج کو حاضر ہوئے باتباع سرکار غوثیت انہوں نے بھی وہ اشعار عرض کئے اور سرکار کرم کے اس کرم سے مشرف ہوئے ہوں، بہر حال اس پر وہ فقرہ تراشیدہ کہ اس وقت حضور قطب العالمین غوث العارفین رضی اللہ تعالیٰ عنہ نے حضرت رفیع رفاعی کے ہاتھ پر معاذ اللہ بیعت فرمائی کذب و افتراء خالص ودروغ بیفروغ ہے اور اللہ واحد قہار جھوٹ کو دشمن رکھتا ہے نہ کہ ایسا جھوٹ جس سے زمین آسمان ہل جائیں "قُلْ هَاتُوْا بُرْهَانَكُمْ اِنْ كُنْتُمْ صٰدِقِيْنَ ۝" 1 لاؤ اپنی دلیل اگر سچے ہو، "فَاِذْ لَمْ يَاْتُوْا بِالشُّهَدَآءِ فَاُولٰٓئِكَ عِنْدَ اللّٰهِ هُمُ الْكٰذِبُوْنَ ۝" 2 پھر جب وہ گواہان عادل نہ لائے تو جو ایسا دعوی کریں اللہ کے نزدیک وہی جھوٹے ہیں، "وَقَدْ خَابَ مَنِ افْتَرٰى ۝" 3 خاب و خاسر ہوا جس نے افتراء باندھا۔ حضرت رفیع و رفاعی کی قطبیت سے کسے انکار ہے، حضور سید نا غوث اعظم رضی اللہ تعالیٰ عنہ کے وصال اقدس کے بعد حضرت سیدی علی بن ہیتی رضی اللہ تعالیٰ عنہ قطب ہوئے، اور سرکار غوثیت کی عطا سے حضرت خلیل صرصری اپنی موت سے سات دن پہلے مرتبہ قطبیت پر فائز ہوئے۔ حضرت علی بن ہیتی کا وصال وصال اقدس سرکار غوثیت سے تین سال بعد ۵۶۲ھ میں ہے، پھر حضرت رفاعی قطب ہوئے۔

عہ: ابن خلکاں کی روایت میں چند مہینے ہی کے تھے زیادہ سے زیادہ، یا ابھی پیدا بھی نہیں ہوئے تھے۔

حیث قال احمد بن ابی الحسن المعروف بابن الرفاعی | اس نے کہا کہ احمد ابن ابو الحسن جو کہ ابن رفاعی کے نام سے مشہور ہیں، کا وصال ۲۲ جمادی الاولی ۵۷۸ھ، بروز جمعرات ام عبیدہ کے مقام پر ہوا، چنانچہ آپ ستر کی دہائی میں ہوئے رحمہ اللہ تعالیٰ۔

توفی یوم الخمیس الثانی والعشرین من جمادی الاولی سنة ثمان وسبعین وخمسما ئة بام عبیدة وھو فی عشر السبعین رحمة اللہ تعالیٰ 4۔ (ت)

مگر بروایت بہجۃ الاسرار عنقریب آتی ہے اس پر ۵۰۹ھ میں سات آٹھ برس کے ہونگے انتہا درجہ دس نو سال کے۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔

1 القرآن الکریم ۲/ ۱۱۱ 2 القرآن الکریم ۲۴/ ۱۳ 3 القرآن الکریم ۲۰/ ۶۱ 4 وفیات الاعیان ترجمہ ۶۰ ابن الرفاعی دار الثقافت بیروت ۱۷۲/ ۱

Fatawa Rizwia Volume 28

And he passed away in 578 AH. It is mentioned in Bahjat al-Mubarakah:

[Arabic Box 1]: Ash-Shaykh Ali bin al-Hiti (may Allah be pleased with him) is among those whose Qutbiyah (station of a spiritual pole) is mentioned. He resided in a town from the districts of Nahr al-Malik until he died there in the year five hundred and sixty-four. [Urdu Translation]: Among those whose Qutbiyah is mentioned is Shaykh Ali bin Hiti (may Allah be pleased with him), who resided in a village of Nahr al-Malik until he passed away in that same village in 564 AH. (T)

It is also in it:

[Arabic Box 2]: Ash-Shaykh Ahmad bin Abi al-Hasan al-Rifa'i is among those whose Qutbiyah is mentioned. He resided in Umm Ubaydah, a village in the land of al-Bata'ih, until he died there in the year five hundred and seventy-eight, and he had reached nearly eighty years. [Urdu Translation]: Among those whose Qutbiyah is mentioned is Shaykh Ahmad bin Abul Hasan Rifa'i, who was a resident of the village of Umm Ubaydah in the region of Bata'ih, and passed away there in 578 AH. He reached an age of nearly eighty years. (T)

It is also in it that Hazrat Shaykh Jagir, the great disciple of Taj al-Arifin Abu al-Wafa, while describing the unparalleled lofty status of our master Ghous al-Azam (may Allah be pleased with him), said:

[Arabic Box 3]: From him, the Qutbiyah was transferred to my master Ali al-Hiti (may Allah be pleased with him). [Urdu Translation]: From him, the Qutbiyah was transferred to my master Shaykh Ali bin Hiti (may Allah be pleased with him). (T)

It is also in it:

[Arabic Box 4]: The noble Shaykh Abu Ja'far Muhammad bin Abi al-Qasim al-Alawi al-Hasani informed us, he said: The Gnostic Shaykh Abu al-Khayr Muhammad bin Mahfuz informed us, he said: I and so-and-so and so-and-so, numbering ten individuals from the seekers of the Hereafter, and three from the people of the world were present... [Urdu Translation]: Shaykh Sharif Abu Ja'far Muhammad bin Abul Qasim Alawi Hasani informed us via Shaykh Abu al-Khayr that one day, Arif Billah Muhammad bin Mahfuz and ten gentlemen seeking the Hereafter and three people seeking ministry etc., world-appropriate ranks, were present in the asylum-of-the-world court of Sarkar Ghous-e-Azam. The presence was...

1 Bahjat al-Asrar, mention of Shaykh Ali bin al-Hiti, Dar al-Kutub al-Ilmiyyah Beirut, pp. 289 to 294. 2 Bahjat al-Asrar, mention of Shaykh Ahmad bin Abi al-Hasan al-Rifa'i, Mustafa al-Babi Egypt, pp. 235 to 237. 3 Bahjat al-Asrar, mention of Shaykh Jagir (may Allah be pleased with him), Mustafa al-Babi Egypt, p. 169.

फतवा-ए-रज़विया जिल्द 28

और 578 हिजरी में विसाल हुआ। बहजा मुबारका में है:

[अरबी बॉक्स 1]: शेख अली बिन अल-हिती (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) उन लोगों में से हैं जिनकी कुन्बियत का ज़िक्र किया जाता है। वह नह्र अल-मलिक के जिलों में से एक शहर में रहे यहाँ तक कि वहीं सन् पाँच सौ चौंसठ में उनका देहांत हो गया। [उर्दू अनुवाद]: जिनकी कुन्बियत का ज़िक्र किया जाता है उनमें से एक शेख अली बिन हीती रज़ियल्लाहु तआला अन्हु हैं जो नह्र अल-मलिक के एक गाँव में निवास करते थे यहाँ तक कि इसी गाँव में 564 हिजरी में विसाल फ़रमाया। (त)

इसी में है:

[अरबी बॉक्स 2]: शेख अहमद बिन अबी अल-हसन अल-रिफाई उन लोगों में से हैं जिनकी कुन्बियत का ज़िक्र किया जाता है। वह बतइह की भूमि के एक गाँव उम्म उबैदा में रहते थे यहाँ तक कि सन् पाँच सौ अठहत्तर में वहीं उनका देहांत हुआ, और उनकी उम्र अस्सी के करीब थी। [उर्दू अनुवाद]: जिनकी कुन्बियत का ज़िक्र किया जाता है उनमें से एक शेख अहमद बिन अबुल हसन रिफ़ाई हैं जो सरज़मीन-ए-बतइह के गाँव उम्म उबैदा में निवासी थे और वहीं 578 हिजरी में आपका विसाल हुआ। आपने अस्सी बरस के करीब उम्र पाई। (त)

इसी में है कि हज़रत शेख जागीर, जो ताजुल आरिफीन अबुल वफ़ा के महान मुरीद हैं, ने हुज़ूर सैय्यदना ग़ौस-ए-आज़म रज़ियल्लाहु तआला अन्हु की बेमिसाल बुलन्द शान बयान करते हुए फ़रमाया:

[अरबी बॉक्स 3]: उनसे कुन्बियत मेरे सरदार अली अल-हिती (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) की तरफ स्थानांतरित हुई। [उर्दू अनुवाद]: उनसे कुन्बियत मेरे सरदार शेख अली बिन हीती रज़ियल्लाहु तआला अन्हु की तरफ मुंतकिल हुई। (त)

इसी में है:

[अरबी बॉक्स 4]: हमें शेख शरीफ अबू जाफ़र मुहम्मद बिन अबी अल-कासिम अल-अलवी अल-हसनी ने बताया, उन्होंने कहा: आरिफ शेख अबुल खैर मुहम्मद बिन महफूज़ ने हमें बताया, उन्होंने कहा: मैं और फ़लाँ और फ़लाँ, कुल दस लोग आख़िरत के चाहने वाले, और दुनिया के लोगों में से तीन मौजूद थे... [उर्दू अनुवाद]: हमें शेख शरीफ अबू जाफ़र मुहम्मद बिन अबुल कासिम अलवी

हसनी ने बहवाला शेख अबुल खैर खबर दी कि एक दिन आरिफ बिल्लाह मुहम्मद बिन महफूज़ और दस हज़रात और तालिबान-ए-आख़िरत और तीन शख्स तालिबान-ए-वज़ारत वगैरह मुनासिब-ए-दुनिया हाज़िर-ए-बारगाह आलम पनाह सरकार-ए-ग़ौसियत थे हुज़ूर ने...

---

1 बहजतुल असरार, शेख अली बिन अल-हिती का ज़िक्र, दार अल-कुतुब अल-इल्मिया बेरुत, पृ. 289 से 294। 2 बहजतुल असरार, शेख अहमद बिन अबी अल-हसन अल-रिफाई का ज़िक्र, मुस्तफ़ा अल-बाबी मिस्र, पृ. 235 से 237। 3 बहजतुल असरार, शेख जागीर (रज़ियल्लाहु अन्हु) का ज़िक्र, मुस्तफ़ा अल-बाबी मिस्र, पृ. 169।

اور ۵۷۸ھ میں وصال ہوا۔ بہجہ مبارکہ میں ہے:

الشیخ علی بن الھیتی رضی اللہ تعالی عنہ احد من تذکر عنہ القطبیۃ، سکن بلدۃ من اعمال نھر الملك الی ان مات بھا سنۃ اربع وستین وخمسمائۃ 1- | جنکی قطبیت کا ذکر کیا جاتا ہے ان میں سے ایک شیخ علی بن ہیتی رضی اللہ تعالٰی عنہ ہیں جو نہر الملک کے ایک قریہ میں سکونت پذیر ہوئے یہاں تک کہ اسی قریہ میں ۵۶۴ھ میں وصال فرمایا۔ (ت)

اسی میں ہے:

الشیخ احمد بن ابی الحسن الرفاعی احد من تذکر عنہ القطبیۃ، سکن بام عبیدۃ قریۃ بارض البطائح الی ان مات بھا فی سنۃ ثمان وسبعین وخمسمائۃ وقد نا ھذا الثمانین 2- | جن کی قطبیت کا ذکر کیا جاتا ہے ان میں سے ایک شیخ احمد بن ابوالحسن رفاعی ہیں جو سرزمین بطائح کے قریہ ام عبیدہ میں ساکن تھے اور وہاں ہی ۵۷۸ھ میں آپ کا وصال ہوا۔ آپ نے اسی برس کے قریب عمر پائی۔ (ت)

اسی میں ہے حضرت شیخ جاگیر مرید جلیل تاج العارفین ابوالوفاء نے حضور سیدنا غوث اعظم رضی اللہ تعالٰی عنہ کی رفعت شان بے مثلی بیان کرکے فرمایا:

منہ انتقلت القطبیۃ الی سیدی علی الھیتی رضی اللہ تعالی عنہ 3- | ان سے قطبیت میرے سردار شیخ علی بن ہیتی رضی اللہ تعالٰی عنہ کی طرف منتقل ہوئی۔ (ت)

اسی میں ہے:

اخبرنا الشیخ الشریف ابوجعفر محمد بن ابی القاسم العلوی الحسنی قال اخبرنا الشیخ العارف ابو الخیر محمد بن محفوظ قال کنت انا وفلان وفلان عد عشرة انفس من طالبی الاخرة وثلثة من اهل الدنیا حاضرین | ہمیں شیخ شریف ابو جعفر محمد بن ابوالقاسم علوی حسنی نے بحوالہ شیخ ابوالخیر خبردی کہ ایک روز عارف باللہ محمد بن محفوظ اور دس حضرات اور طالبان آخرت اور تین شخص طالبان وزارت وغیرہ ہا مناسب دنیا حاضر بارگاہ عالم پناہ سرکار غوثیت تھے حضور نے

1 بہجة الاسرار ذکر الشیخ علی بن الہیتی دار الکتب العلمیۃ بیروت ص ۲۸۹ تا ۲۹۴ 2 بہجة الاسرار ذکر الشیخ احمد بن ابی الحسن الرفاعی مصطفیٰ البابی مصر ص ۲۳۵ تا ۲۳۷ 3 بہجة الاسرار ذکر الشیخ جاگیر رضی اللہ عنہ مصطفیٰ البابی مصر ص ۱۶۹

Fatawa Rizvia, Volume 28

| At our master Sheikh Muhyi-ud-Din Abdul Qadir al-Jilani (may Allah be pleased with him), he said: "Let everyone among you seek their need, and I shall grant it to them." (Their needs were mentioned), then Sheikh Khalil bin al-Sarsari said: "I wish not to die until I attain the station of Qutbiyyah." He said: Sheikh Abdul Qadir (may Allah be pleased with him) replied: "We help these and those by the bestowal of your Lord, and the bestowal of your Lord was never restricted." He said: By Allah, they all received what they asked for. | He stated: "Everyone should present their need, and I shall grant it." Everyone presented their religious and worldly desires. Among them, Sheikh Khalil Sarsari's request was that he should attain the rank of Qutbiyyah during his lifetime. His Eminence said: "We help them and everyone else through the bestowal of your Lord, and there is no restriction on your Lord's bestowal." The aforementioned Gnostic says: "By Allah, whoever asked for anything, received it." |

In the same [source], it is narrated from Hazrat Syed Abu Amr Uthman bin Yusuf, Hazrat Ali bin Sulaiman Khabbaz, and Hazrat Abu al-Ghayth ibn Jamil Yamani (may Allah be pleased with them) that they all said:

| The Sheikh Khalil al-Sarsari (may Allah Almighty have mercy on him) became a Qutb seven days before his death. | Hazrat Khalil Sarsari was made a Qutb seven days before his death. |

This Qutbiyyah is in the sense of Ghawthiyyah. And the 'Ashab-e-Khidmah' (Companions of Service) are also called Aqtab, who are present in every city and every army. There is no doubt that every Ghawth in his era is the chief and leader of all these Aqtab, as he is the leader of all the saints of that era. So, in this sense, every Qutb (i.e., Ghawth) is 'Qutb-ul-Aqtab'. In fact, the office-holder below the Ghawth who is the chief of all the Ashab-e-Khidmah is also 'Qutb-ul-Aqtab' in this sense. However, 'Qutb-ul-Aqtab' in the primary sense, i.e., 'Ghawth-ul-Aghwath' (The Ghawth of all Ghawths), to whom the Ghawths of various eras are granted Ghawthiyyah through his bestowal, and the Ghawths in their eras perform their Ghawthiyyah as his deputies; he, after our master Imam Hasan (may Allah be pleased with him), is the luminous presence, the Reviver of the Shariah, the Tariqah, the Haqiqah, and the Deen, Abu Muhammad, the Protector of the Saints, the Imam of the Solitary ones, Ghawth-ul-Aghwath, Ghawth-ul-Thaqalayn, Ghawth-ul-Kull, the Supreme Ghawth (Ghawth-e-Azam) Syed Sheikh Abdul Qadir Hasani Husayni Jilani (may Allah be pleased with him). And until the manifestation of our master Imam Mahdi (may Allah

be pleased with him), this supreme rank will remain for this court of Ghawthiyyah. To give preference to Hazrat Rifai and other Qutbs like him, before or after, over His Eminence (Ghawth-e-Azam) is a futile desire and a religious loss, and we seek refuge in Allah Almighty. To explain this, we [present] several ahadith with elevated chains from the most exalted and singular Imam...

---

1. Bahjat al-Asrar, Chapter: Mention of his conversation concerning some wonders of his states, summarized, Mustafa al-Babi, Egypt, pp. 30-31.
2. Bahjat al-Asrar, Chapter: Mention of his conversation concerning some wonders of his states, summarized, Mustafa al-Babi, Egypt, p. 32.

फतावा रज़विया, जिल्द 28

| हमारे शेख मुहय्युद्दीन अब्दुल कादिर जीलानी (अल्लाह उनसे राज़ी हो) के पास, उन्होंने फरमाया: "तुममें से हर कोई अपनी हाजत पेश करे, मैं उसे अता करूँगा।" (फिर उनकी हाजतें बयान की गईं) उनमें शेख खलील बिन सरसरी ने कहा: "मेरी इच्छा है कि मैं तब तक न मरूँ जब तक कि कुतबियत का मकाम हासिल न कर लूँ।" उन्होंने कहा: शेख अब्दुल कादिर (अल्लाह उनसे राज़ी हो) ने फरमाया: "हम इन सबकी और उन सबकी मदद करते हैं तुम्हारे रब की अता से, और तुम्हारे रब की अता पर कोई पाबंदी नहीं है।" उन्होंने कहा: खुदा की कसम, उन सबने वह पा लिया जो उन्होंने माँगा था। | इरशाद फरमाया: "हर एक अपनी हाजत अर्ज़ करे, मैं उसे अता फरमाऊँगा।" सबने अपनी-अपनी दीनी और दुनियावी मुरादें अर्ज़ कीं। उनमें शेख खलील सरसरी की अर्ज़ यह थी कि मैं अपनी ज़िंदगी में मर्तबा-ए-कुतबियत पाऊँ। हुज़ूर ने फरमाया: "हम इनकी और उन सबकी मदद करते हैं रब की अता से और तेरे रब की अता पर कोई रोक नहीं है।" आरिफ-ए-मौसूफ फरमाते हैं: "खुदा की कसम, जिसने जो माँगा था, पाया।" |

इसी में हज़रत सैयद अबू अम्र उस्मान बिन यूसुफ, हज़रत अली बिन सुलेमान खब्बाज़ और हज़रत अबुल ग़ैस इब्न जमील यमनी (अल्लाह उनसे राज़ी हो) से रिवायत है कि उन सबने फरमाया:

| शेख खलील सरसरी (अल्लाह तआला उन पर रहम फरमाए) अपनी वफात से सात दिन पहले कुतब हुए। | हज़रत खलील सरसरी अपनी मौत से सात दिन पहले कुतब बनाए गए। |

यह कुतबियत 'ग़ौसियत' के अर्थ में है। और उन 'अस्हाब-ए-खिदमत' को भी अक़्ताब कहते हैं जो हर शहर और हर लश्कर में होते हैं। इसमें शक नहीं कि हर ग़ौस अपने दौर में इन तमाम अक़्ताब का अफ़सर और सरदार होता है क्योंकि वह दौर के तमाम औलिया का सरदार होता है। तो इस अर्थ में हर कुतब यानी ग़ौस 'कुतबल अक़्ताब' है। बल्कि ग़ौस के नीचे जो ओहदेदार तमाम अस्हाब-ए-खिदमत का अफ़सर हो, वह इस मायने में कुतबल अक़्ताब है। मगर कुतबल अक़्ताब प्राथमिक अर्थ में यानी 'ग़ौसुल अग़वास' (ग़ौसों का ग़ौस), कि दौरों के ग़ौसों को ग़ौसियत जिसकी अता से मिली हो, और ग़ौस अपने दौर में उसकी नियाबत (प्रतिनिधित्व) से ग़ौसियत करते हों; वह हमारे आका इमाम हसन (अल्लाह उनसे राज़ी हो) के बाद हुज़ूर पुरनूर, शरीअत, तरीक़त, हकीक़त और दीन के पुनरुद्धारक, अबू मुहम्मद, वली-उल-औलिया, इमाम-उल-अफ़राद, ग़ौसुल अग़वास, ग़ौसुल सक़लैन, ग़ौस-उल-कुल, ग़ौसे आज़म सैयद शेख अब्दुल कादिर हसनी हुसैनी जीलानी (अल्लाह उनसे राज़ी

हो) हैं। और हज़रत सैयदना इमाम महदी (अल्लाह उनसे राज़ी हो) के ज़ुहूर तक यह अज़ीम मर्तबा इसी सरकार-ए-ग़ौसियत के लिए रहेगा। हज़रत रिफ़ाई और उनके जैसे पहले और बाद के कुतबों को हुज़ूर (ग़ौसे आज़म) पर फज़ीलत देना बेबुनियाद ख्वाहिश और दीनी नुकसान है, वल-इयाज़ु बिल्लाहि तआला। इसके बयान के लिए हम कई मरफ़ू-उल-असानीद अहादीस, अजल और औहद इमाम...

---

1. बहजतुल असरार, उनके अजूबा अहवाल के बारे में बातचीत का अध्याय, संक्षिप्त, मुस्तफा अल-बाबी, मिस्र, पृष्ठ 30-31।
2. बहजतुल असरार, उनके अजूबा अहवाल के बारे में बातचीत का अध्याय, संक्षिप्त, मुस्तफा अल-बाबी, मिस्र, पृष्ठ 32।

पृष्ठ 373/684

| عند شیخنا الشیخ محی الدین عبدالقادر الجیلی رضی اللہ تعالیٰ عنہ فقال لیطلب کل منکم حاجۃ اعطیھا لہ (فذکر حوائجھم منھا) قال الشیخ خلیل بن الصرصری ارید ان الاموت حتی انال مقام القطبیۃ قال فقال الشیخ عبدالقادر رضی اللہ تعالیٰ عنہ "کل نمد ھؤلاء وھؤلاء من عطاء ربك وما کان عطاء ربك کان محظورا-" قال فواللہ لقد نالوا کلھم ماطلبوا - | ارشاد فرمایا ہر ایک اپنی حاجت عرض کرے میں اسے عطا فرماؤں، سب نے اپنی اپنی دینی ودنیوی مرادیں عرض کیں، ان میں شیخ خلیل صرصری کی عرض یہ تھی کہ میں اپنی زندگی میں مرتبہ قطبیت پاؤں۔ حضور نے فرمایا "ہم ان کی اور ان کی سب کی مدد کرتے ہیں رب کی عطا سے اور تیرے رب کی عطا پر روک نہیں۔" عارف موصوف فرماتے ہیں خدا کی قسم جس نے جو مانگا تھا پایا۔ |

اسی میں حضرت سید ابو عمرو عثمن بن یوسف و حضرت علی بن سلیمان خباز و حضرت ابو الغیث ابن جمیل یمنی رضی اللہ تعالیٰ عنہم سے ہے کہ ان سب نے فرمایا:

| قطب الشیخ خلیل الصرصری رحمہ اللہ تعالیٰ قبل موتہ بسبعۃ ایام - | حضرت خلیل صرصری اپنی موت سے سات دن پہلے قطب کئے گئے۔ |

یہ قطبیت بمعنی غوثیت ہے اور اقطاب اصحاب خدمت کو بھی کہتے ہیں جو ہر شہر و ہر لشکر میں ہیں شک نہیں کہ ہر غوث اپنے دورہ میں ان سب اقطاب کا افسر وسرور ہے کہ وہ تمام اولیائے دورہ کا سردار ہوتا ہے تو اس معنی پر ہر قطب یعنی غوث قطب الاقطاب ہے بلکہ غوث کے نیچے جو عہدہ داران تمام اصحاب خدمت کا افسر ہو بایں معنی قطب الاقطاب ہے، مگر قطب الاقطاب بمعنی اول یعنی غوث الاغواث کہ دوروں کے غوثوں کا غوث ہو، غوثوں کو غوثیت اس کی عطا

سے ملیت ہو اور غوث اپنے دورے میں اس کی نیابت سے غوثیت کرتے ہوں وہ سیدنا امام حسن رضی اللہ تعالیٰ عنہ کے بعد حضور پر نور محی الشریعۃ والطریقۃ والحقیقۃ والدین ابو محمد ولی الاولیاء، امام الافراد، غوث الاغواث، غوث الثقلین، غوث الکل، غوث اعظم سید شیخ عبدالقادر حسنی حسینی جیلانی رضی اللہ تعالیٰ عنہ ہیں اور تا ظہور سیدنا امام مہدی رضی اللہ تعالیٰ عنہ یہ مرتبہ عظمیٰ اسی سرکار غوثیت بار کے لئے رہے گا۔ حضرت رفاعی اور ان کے امثال قبل وبعد کے قطبوں کو حضور پر تفضیل دینی ہوس باطل ونقصان دینی ہے، والعیاذ باللہ تعالیٰ۔ اس کے بیان کو ہم چند احادیث مرفوعۃ الاسانید امام اجل اوحد

---

1 بهجة الاسرار ذكر فصول مكالمه مرصعبا بشئ من عجائب احواله مختصرا مصطفى البابى مصر ٣٠ و ٣١ 2 بهجة الاسرار ذكر فصول من كالمہ مرصعبا بشئ من عجائب احواله مختصرا مصطفى البابى مصر ٣٢

Fatawa Razawiyya, Volume 28

They mention from the excellent book 'Bahjat al-Asrar Ma'din al-Anwar' of Sayyidi Nur al-Millah wa al-Din Abu al-Hasan 'Ali al-Shatanufi (may his secret be sanctified). Before that, let it be clarified that this eminent Imam is connected to the presence of the court of Ghausiyat through only two intermediaries. He studied under the great Muhaddith Abu Bakr Muhammad ibn al-Imam Hafiz Taqi al-Din al-Anmati, who studied under the renowned Imam Allama Muwaffaq al-Din ibn Qudama al-Maqdisi, who studied under the Presence of Qutb al-Aqtab, Ghaus al-Aghwath, Ghaus al-Thaqalayn, Ghaus al-A'zam (may Allah be pleased with him). Furthermore, from Imam Qadi al-Quda'at Muhammad ibn al-Imam Ibrahim ibn Abd al-Wahid al-Maqdisi, from Imam Abu al-Qasim Hibat Allah ibn Mansur Naqib al-Sadat, from the Presence of Sayyid al-Sadat. Furthermore, from Shaykh Junaid Abu Muhammad Hasan ibn 'Ali al-Lakhmi, from Abu al-Abbas Ahmad ibn 'Ali al-Dimashqi, from the court of Ghausiyat. Furthermore, from Imam Safi al-Din Khalil ibn Abi Bakr al-Mara'i and Imam Abd al-Wahid ibn 'Ali ibn Ahmad al-Qurashi, both of them from Imam Ajall Abu Nasr Musa, from his father, the Presence of our Master Ghaus al-A'zam (may Allah be pleased with them all). And besides these, there are many other chains through which the chain of this eminent Imam reaches the Presence in a 'Thuna'i' manner, meaning through only two intermediaries. His noble passing occurred in 713 AH. Great luminaries accepted him as an Imam, to the extent that even the Imam of the science of biographies (Rijal), Shams al-Dhahabi—despite the fact that: First, his scrutiny regarding biographies was extremely high and difficult to please. Second, he held a certain prejudice or rather almost total distance from the Sufi masters (may Allah be pleased with them) and their divine sciences. Third, his aversion towards the Ash'arites is well known, as stated by his own eminent student Imam Taj al-Din al-Subki, son of the Imam Barkat al-Anam Taqi al-Millah wa al-Din 'Ali ibn Abd al-Kafi (may Allah have mercy on him): "When our teacher Dhahabi comes across an Ash'arite, he leaves nothing behind and spares nothing" (1)—and the author of 'Bahja' is an Ash'arite. Fourth, contemporary rivalry is often a reason for aversion, and Dhahabi was in the time of this eminent Imam and attended his blessed gatherings—despite all this, he became his praiser and in his book 'Tabaqat al-Muqri'in', he remembered him with the title 'al-Imam al-Awhad', meaning the peerless Imam. These two words of the high-ranking Dhahabi encompass all praises, levels of authentication, credibility, trust, and reliance. He says:

फ़तावा रज़विया, जिल्द 28

सैयदी नूरुल मिल्लत वद-दीन अबुल हसन अली शतनूफ़ी (अल्लाह उनके रहस्य को पवित्र रखे) की प्रतिष्ठित पुस्तक 'बहजतुल असरार मादिनुल अनवार' से उल्लेख करते हैं। इससे पहले यह स्पष्ट कर दें कि ये महान इमाम केवल दो माध्यमों (वास्ता) से हुज़ूर सरकार-ए-ग़ौसियत के दरबार के लाभान्वितों में से हैं। उन्होंने महान मुहद्दिस अबू बक्र मुहम्मद इब्न इमाम हाफ़िज़ तक़ी उद्दीन अनमाती से शिक्षा प्राप्त की, उन्होंने प्रसिद्ध महान इमाम अल्लामा मुवफ़्फ़क़ुद्दीन इब्न क़ुदामा अल-मक़दिसी से, और उन्होंने हुज़ूर क़ुत्बुल अक़ताब, ग़ौसुल अग़वास, ग़ौसुस सक़लैन, ग़ौस-ए-आजम (रज़ियल्लाहु अन्हु) से। इसके अलावा, इमाम क़ाज़ी अल-क़ुज़ात मुहम्मद इब्न इमाम इब्राहीम बिन अब्दुल वाहिद मक़दिसी से, उन्होंने इमाम अबुल क़ासिम हिबतुल्लाह बिन मन्सूर नक़ीबुल सादात से, और उन्होंने हुज़ूर सैयदुल सादात से। इसके अलावा, शैख़ जुनैद अबू मुहम्मद हसन बिन अली लखमी से, उन्होंने अबुल अब्बास अहमद बिन अली दमिश्क़ी से, और उन्होंने सरकार-ए-ग़ौसियत से। इसके अलावा, इमाम सफ़ीउद्दीन ख़लील बिन अबी बक्र मुराई और इमाम अब्दुल वाहिद बिन अली बिन अहमद क़ुरैशी से, इन दोनों ने महान इमाम अबू नसर मूसा से, और उन्होंने अपने पूज्य पिता हुज़ूर सैयदुना ग़ौस-ए-आजम से (रज़ियल्लाहु अन्हुम अजमईन)। और इनके अलावा और भी कई रास्तों से इस महान इमाम की सनद हुज़ूर तक 'सुनाई' यानी केवल दो माध्यमों से है। 713 हिजरी में उनका पवित्र देहावसान हुआ। महान विद्वानों ने उन्हें इमाम माना है, यहाँ तक कि इल्म-ए-रिजाल के इमाम शम्स ज़हबी ने—हालाँकि: पहली बात यह कि रिजाल के बारे में उनकी नज़र किस दर्जे ऊँची और कठिन थी; दूसरी बात, उन्हें सूफ़ी संतों और उनके ईश्वरीय ज्ञान से एक तरह की विरक्ति बल्कि लगभग पूर्ण दूरी थी; तीसरी बात, अश्अरी विचारधारा के साथ उनका विरोध जगजाहिर है, उनके अपने महान शिष्य इमाम ताजउद्दीन सुबकी इब्न इमाम बरकतुल अनाम तक़ीउल मिल्लत वद-दीन अली बिन अब्दुल काफ़ी (रहमहुल्लाह) ने स्पष्ट किया कि: "जब हमारे उस्ताद ज़हबी किसी अश्अरी के बारे में लिखते हैं, तो वे कुछ भी नहीं छोड़ते" (1)—और 'बहजा' के लेखक स्वयं अश्अरी ही हैं; चौथी बात, समकालीनता अक्सर विरोध का कारण होती है और ज़हबी इस महान इमाम के समय में थे और उनकी मजलिसों में उपस्थित हुए—इन सबके बावजूद वे उनके प्रशंसक हुए और अपनी पुस्तक 'तबाक़ातुल मुक़रिईन' में उन्हें 'अल-इमामुल औहद' (यानी बेमिसाल इमाम) के शब्द से याद किया। आलीशान ज़हबी के ये दो शब्द सभी प्रशंसाओं, प्रमाणिकता के स्तरों, भरोसे और विश्वास को समेटे हुए हैं। वे कहते हैं:

अली बिन युसूफ़ बिन जरीर अल-लखमी अल-शतनूफ़ी | अली बिन युसूफ़ बिन जरीर लखमी शतनूफ़ी, बेमिसाल इमाम

---

1 पृष्ठ 684 में से 374

سیدی نورالملۃ والدین ابو الحسن علی شطنوفی قدس سرہ الشریف کی کتاب مستطاب بہجۃ الاسرار معدن الانوار سے ذکر کرتے ہیں اور اس سے پہلے اتنا واضح کر دیں کہ یہ امام جلیل صرف دو واسطہ سے حضور سرکارِ غوثیت کے مستفیضین بارگاہ میں ہیں ان کو محدث جلیل القدر ابو بکر محمد ابن امام حافظ تقی الدین انماطی سے تلمذ ہے ان کو امام اجل شہیر علامہ موفق الدین ابن قدامہ مقدسہ سے ان کو حضور قطب الاقطاب غوث الاغواث غوث الثقلین غوثِ اعظم رضی اللہ تعالٰی عنہ سے، نیز ان کو امام قاضی القجاۃ محمد ابن امام ابراہم بن عبدالواحد مقدسی سے ان کو امام ابو القاسم ہبۃ اللہ بن منصور نقیب السادات سے ان کو حضور سید السادات سے، نیز ان کو شیخ جنید ابو محمد حسن بن علی لخمی سے ان کو ابوالعباس احمد بن علی دمشقی سے ان کو سرکارِ غوثیت سے، نیز ان کو امام صفی الدین خلیل بن ابی بکر مراعی و امام عبدالواحد بن علی بن احمد قرشی سے ان دونوں کو امام اجل بو نصر موسیٰ سے ان کو اپنے والد ماجد حضور سیدنا غوثِ اعظم سے، رضی اللہ تعالٰی عنہم اجمعین، اور ان کے سوا اور بہت طرق سے ان امام جلیل کی سند حضور تک ثنائی یعنی صرف دو واسطہ سے ہے، ۷۱۳ھ میں ان کا وصال شریف ہے، اکابر اجلاء نے انہیں امام مانا یہاں تک کہ امام فن رجال شمس ذہبی نے باوجودیکہ اولاً ان کی نگاہ درباره رجال کس درجہ بلند و دشوار پسند واقع ہوئی ہے۔ ثانیاً انہیں حضرات صوفیہ کرام رضی اللہ تعالٰی عنہم اور انکے علوم الہیہ سے بیشکم عقیدت بلکہ تقریباً بلا کلیہ مجانبت ہے۔ ثالثاً اشاعرہ کے ساتھ انکار تاؤ معلوم ہے خود انکے تلمیذ اجل امام تاج الدین سبکی ابن امام اجل برکۃ الانام تقی الملۃ والدین علی بن عبدالکافی قدس رحمہ نے تصریح فرمائی کہ "شیخنا الذھبی اذا مر باشعری لایبقی ولایذر" (۱) ہمارے استاد ذہبی جب کسی اشعری پر گزرتے ہیں تو لگی نہیں رکھتے کچھ باقی نہیں چھوڑتے۔ اور امام اجل

صاحب بہجہ اشعری ہی ہیں۔ رابعاً معاصرت دلیل منافرت ہے اور ذہبی ان امام جلیل کے زمانے میں تھے انکی مجلس مبارک میں حاضر ہوئے ہیں باہنمہ انکے مداح ہوئے اور اپنی کتاب طبقات المقرئین میں ان کو الامام الاوحد کے لفظ سے یاد فرمایا یعنی امام یکتا، امام الشان ذہبی کے یہ دو لفظ تمام مدائح و مدارج توثیق و تعدیل و اعتماد و تعویل کو جامع ہیں فرماتے ہیں:

علی بن یوسف بن جریر اللخمی الشطنوفی | علی بن یوسف بن جریر لخمی شطنوفی امام یکتا

Volume 28 Fatawa-e-Razvia

[Arabic Section]: The unique Imam, the reciter (Muqri), Nur ad-Din, the Sheikh of reciters in the Egyptian lands, Abu al-Hasan. His origin is from Syria and he was born in Cairo in the year 644 AH. He chaired the recitation and teaching at Al-Azhar Mosque. I attended his teaching assembly and felt familiar with his manner and silence.

[Urdu Section]: The teacher of the Holy Furqan (Quran) in all the Egyptian lands, Sheikh of the Reciters, Abu al-Hasan. His origin is from Syria and he was born in Cairo in 644 AH (six hundred and forty-four). He presided over the teaching and education in Al-Azhar University. I was present in his teaching assembly and found intimacy with his conduct and silence.

The great Imam Abdullah bin Sa'd Yafa'i (may his secret be sanctified) says in 'Mirat al-Janan':

[Arabic Section]: As for his miracles (karamat), may Allah be pleased with him, they are beyond count. I have mentioned some of them in the book 'Nashr al-Mahasin.' All the prominent senior Imams I met informed me that his miracles are reported through multiple chains (tawatur) or close to it. It is agreed upon that miracles did not manifest for any other sheikh of the horizons as they manifested for him. In this book, I will mention only one of them, as narrated by Sheikh Imam, Jurist, Scholar, Reciter Abu al-Hasan Ali bin Yusuf bin Jarir bin Madad al-Shafi'i al-Lakhmi in 'Manāqib al-Shaykh 'Abd al-Qādir' through five chains of transmission and from a group of eminent sheikhs, flags of guidance, and gnostics...

[Urdu Section]: That is, the miracles of the enlightened Master Ghaus-e-Azam (may Allah be pleased with him) are beyond count. I have mentioned some of them in my book 'Nashr al-Mahasin.' All the famous senior Imams I found at the time gave me this news that the miracles of the Lord of Ghausiyyat are tawatur or close to tawatur. It is established by consensus that among the saints of the whole world, such miracles were not manifested from anyone as they appeared from the enlightened presence. In this book, I mention only one of them, which was narrated by Sheikh Imam, Jurist, Scholar, Reciter Abu al-Hasan Ali bin Yusuf bin Jariri bin Madad Shafi'i Lakhmi in 'Manāqib-e-Huzoor Ghaus-e-Azam' (may Allah be pleased with him) (the great book 'Bahjat al-Asrar Sharif') with his five chains and from a group of great saints, signs of guidance, and gnostics (namely Sidi Imran Kimyani, Sidi Umar Zar, and Sidi Abu al-Sa'ud).

खंड 28 फतावा-ए-रज़विया

[अरबी खंड]: अद्वितीय इमाम, मुक़री (क़ारी), नूर अद-दीन, मिस्र के क्षेत्रों के क़ारियों के शेख, अबू अल-हसन। उनका मूल सीरिया से है और उनका जन्म 644 हिजरी में काहिरा में हुआ था। उन्होंने अल-अज़हर मस्जिद में क़िरात और अध्यापन की अध्यक्षता की। मैं उनकी शिक्षण सभा में उपस्थित हुआ और उनके व्यवहार और चुप्पी से परिचित हुआ।

[उर्दू खंड]: मिस्र के सभी क्षेत्रों में पवित्र फ़ुरकान (क़ुरान) के शिक्षक, शेख अल-क़ुर्रा, अबू अल-हसन। उनकी कुनियत और मूल सीरिया से है और उनका जन्म काहिरा में 644 हिजरी (छह सौ चौवालिस) में हुआ था। उन्होंने जामिया अज़हर में पाठ और शिक्षा की अध्यक्षता की। मैं उनकी शिक्षण सभा में उपस्थित हुआ और उनके आचरण और शांति से प्रभावित हुआ।

महान इमाम अब्दुल्ला बिन साद याफ़ई (अल्लाह उनके रहस्य को पवित्र करे) 'मिरात अल-जनान' में कहते हैं:

[अरबी खंड]: जहाँ तक उनके करामतों (चमत्कारों) का संबंध है, अल्लाह उन पर प्रसन्न हो, वे गिनती से परे हैं। मैंने उनमें से कुछ का उल्लेख पुस्तक 'नश्र अल-महासीन' में किया है। मुझे मिलने वाले सभी प्रमुख वरिष्ठ इमामों ने बताया कि उनके चमत्कार निरंतरता (तवातुर) या उसके करीब रिपोर्ट किए गए हैं। यह सर्वसम्मति से सहमत है कि दुनिया के किसी अन्य शेख के लिए चमत्कार उस तरह से प्रकट नहीं हुए जैसे वे उनके लिए प्रकट हुए। इस पुस्तक में, मैं उनमें से केवल एक का उल्लेख करूँगा, जैसा कि शेख इमाम, फ़क़ीह, आलिम, मुक़री अबू अल-हसन अली बिन यूसुफ बिन जरीर बिन मद्दाद अल-शाफ़ई अल-लख़मी ने 'मनाक़िब अल-शेख अब्दुल क़ादिर' में अपने पाँच संददों (प्रमाणों) से और महान औलिया की एक जमात से रिवायत किया है...

[उर्दू खंड]: यानी, हुज़ूर पुरनूर सैय्यदना ग़ौस-ए-आज़म (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) के करामत गिनती से ज़्यादा हैं। उनमें से कुछ का ज़िक्र हमने अपनी किताब 'नश्र अल-महासीन' में किया है। जितने भी मशहूर बुज़ुर्ग इमाम उस वक़्त में मैंने पाए, उन सब ने मुझे यही ख़बर दी कि सरकार-ए-ग़ौसियत की करामतें 'तवातुर' (अति-प्रसिद्ध) या तवातुर के करीब हैं। और सर्वसम्मति से साबित है कि पूरी दुनिया के औलिया में से किसी से ऐसे करामत ज़ाहिर नहीं हुए जैसे हुज़ूर पुरनूर से ज़ाहिर हुए। इस किताब में उन में से सिर्फ एक का ज़िक्र करता हूँ जिसे शेख इमाम फ़क़ीह आलिम मुक़री अबुल हसन अली बिन यूसुफ बिन जरीरी बिन मद्दाद शाफ़ई लख़मी ने 'मनाक़िब-ए-हुज़ूर ग़ौस-ए-आज़म' (अल्लाह उन

पर प्रसन्न हो) (मुबारक किताब 'बहजतुल असरार शरीफ़') में अपनी पाँच सनदों से और हिदायत के महान निशानों, आरिफीन बिल्लाह की एक जमात (यानी सैयदी इमरान कीमियानी, सैयदी उमर ज़ार और सैयदी अबुल सऊद) से रिवायत किया है।

1 तबाक़त अल-मुक़रीन पेज 375 of 684

الامام الاوحد المقرى نور الدين شيخ القراء بالديار المصرية ابوالحسن اصله من الشام ومولده بالقاهرة سنة اربع واربعين وستمائة وتصدر للاقراء والتدريس بالجامع الازهر وقدر حضرت مجلس اقرائه واستأنست بسمته وسكوته -

صاحبِ تعلیم فرقان حمید تمام بلادِ مصریہ شیخ القراء ابوالحسن کنیت انکی اصل شام سے اور ولادت قاہرہ میں ۶۴۴ھ چھ سو چوالیس میں پیدا ہوئے اور جامع ازہر میں درس و تعلیم کی صدارت فرمائی میں انکی مجلس درس میں حاضر ہوا اور انکی روش و خاموشی سے انس پایا۔

امام جلیل عبد اللہ بن سعد یافعی قدس سرہ الشریف مراۃ الجنان میں فرماتے ہیں:

اما كرامته رضى الله تعالى عنه فخارجة عن الحصر وقد ذكرت شيئا منها في كتاب نشر المحاسن وقد اخبرني من ادركت من اعلام الائمة الاكابر ان كرامته تواترت وقريب من التواتر ومعلوم بلا اتفاق انه لم يظهر ظهور كراماته لغيره من شيوخ الآفاق، وها انا اتصر في هذا الكتاب على واحدة منها وهي ماروى الشيخ الامام الفقيه العالم المقرى ابو الحسن على بن يوسف بن جرير بن معضاد الشافعى اللخمي فى مناقب الشيخ عبد القادر رضى الله تعالى عنه بسنده من خمس طرق وعن جماعة من الشيوخ الجلة اعلام الهدى العارفين المقتنين للاقتداء

یعنی حضور پرنور سید نا غوثِ اعظم رضی اللہ تعالیٰ عنہ کی کرامات شمار سے زیادہ ہیں انہیں سے کچھ ہم نے اپنی کتاب نشر المحاسن میں ذکر کیں اور جتنے مشاہیر اکابر امام وں کے وقت میں نے پائے سب نے مجھے یہی خبر دی کہ سرکارِ غوثیت کی کرامات متواتر یا قریب تواتر ہیں اور بالاتفاق ثابت ہے کہ تمام جہان کے اولیاء میں کسی سے ایسی کرامتیں ظاہر نہ ہوئیں جیسی حضور

پرنور سے ظہور میں آئیں اس کتاب میں ان میں سے صرف ایک ذکر کرتا ہوں وہ جسے روایت کیا شیخ امام فقیہ العالم مقری ابوالحسن علی بن یوسف بن جریری بن معضاد شافعی لخمی نے مناقب حضور غوثِ اعظم رضی اللہ تعالیٰ عنہ (کتاب مستطاب بهجة الاسرار شریف) میں اپنی پانچ سندوں سے اور عظیم اولیاء ہدایت کے نشانوں عارفین باللہ کی ایک جماعت (یعنی سیدی عمران کیمیانی و سیدی عمر زار و سیدی ابوالسعود)

Fatawa Razawiya Volume 28

"They said a woman came with her son... (the Hadith)" Substantiated by my master Abu al-Abbas Ahmad al-Sarsari, the grand Imam Sayyiduna Taj al-Millah wa al-Din Abu Bakr Abd al-Razzaq, and my master Imam Abu Abd Allah Muhammad bin Abi al-Ma'ali bin Qa'id al-Awani (may Allah Almighty be pleased with them).

"And I have relinquished my rights over him for Allah (Glory be to Him) and for you." This refers to a lady who left her son in the sacred service of the court of Ghausiyat, stating that her heart is devoted to him and she has waived her rights over the child for the sake of Allah and the master. The master (Ghaus al-Azam) accepted him and put him through spiritual exercises. One day his mother came and saw that the boy had become very thin and pale due to hunger and night vigils, and was eating barley bread. When she entered the sacred presence, she saw a vessel with chicken bones in front of the master, which he had consumed. She submitted, "O my Master! You eat chicken while my child eats barley bread?" Hearing this, the enlightened master placed his sacred hand on those bones and said:

Arise by the permission of Allah Almighty, Who gives life to the bones. | Arise by the command of Allah, Who will revive the decayed bones.

As soon as he said this, the chicken immediately became alive, whole, and healthy, and began to make a sound. The sacred master said: "When your son becomes like this, he may eat whatever he wishes."

And all the leading Gnostics mentioned that once, while the master was in a gathering delivering a sermon, a kite flew over screaming. The hearts of those present were disturbed by its sound. The master commanded the wind: "Take off the head of this kite." Immediately, the kite fell on one side and its head on the other. Then the master stepped down from his seat of sermon, picked up the kite, passed his sacred hand over it, and said: "In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful." Immediately, that kite came back to life and flew away in front of everyone.

O All-Powerful, You have the power to do whatever You will. | You give life to the dead and take life from the living. (O Powerful One! You have the power, You do whatever You want, You give life to the dead and take life from the living. T)

Imam Muhaddith Shaykh al-Qurra Shams al-Millah wa al-Din Abu al-Khayr Muhammad Muhammad ibn al-Jazari (may Allah Almighty have mercy on him), in the book "Nihayat al-Dirayat".

1. Mir'at al-Janan, Year 561, mention of his lineage and birth, etc., Dar al-Kutub al-Ilmiyah Beirut 3/268
2. Bahjat al-Asrar, chapters from his words, embellished with some of his miraculous states, abridged, Mustafa al-Babi Egypt 65

फ़तावा रज़विया जिल्द 28

"कहा जाता है कि एक महिला अपने बेटे को लाई... (हदीस)" मेरे आका अबू अल-अब्बास अहमद सरसरी और इमाम-ए-अजल सय्यदुना ताजुल मिल्लत वद-दीन अबू बक्र अब्दुल रज्ज़ाक और मेरे आका इमाम अबू अब्दुल्लाह मुहम्मद बिन अबी अल-मआली बिन काइद अवानी (अल्लाह उन सब से प्रसन्न हो) द्वारा सप्रमाण।

"और मैंने अल्लाह और आपके लिए उस पर अपने हकों को छोड़ दिया है" से तात्पर्य है कि एक महिला ने अपने बेटे को सरकार गौसियत की सेवा में छोड़ दिया कि उसका दिल हुज़ूर का मुरीद हो गया है, मैंने अल्लाह और आपके लिए उस पर अपने हक छोड़ दिए हैं। हुज़ूर ने उसे स्वीकार कर लिया और रियाज़त (साधना) पर लगा दिया। एक दिन उसकी माँ आई और देखा कि लड़का भूख और रतजगे की वजह से बहुत दुबला-पतला और पीला हो गया है और जौ की रोटी खा रहा है। जब वह हुज़ूर की बारगाह में हाज़िर हुई, तो देखा कि हुज़ूर के सामने एक बर्तन में मुर्गे की हड्डियां रखी हैं जिसे हुज़ूर ने खाया था। उसने अर्ज़ किया, "ऐ मेरे मौला! आप तो मुर्गा खाएँ और मेरा बच्चा जौ की रोटी?" यह सुनकर हुज़ूर पुरनूर ने अपना मुबारक हाथ उन हड्डियों पर रखा और फ़रमाया:

अल्लाह तआला के हुक्म से उठ खड़ा हो जो हड्डियों को जीवित करेगा। | जी उठ अल्लाह के हुक्म से जो सड़ी-गली हड्डियों को जिलाएगा (जीवित करेगा)।

यह कहना था कि मुर्गा फ़ौरन ज़िंदा, सही-सलामत खड़ा होकर आवाज़ देने लगा। हुज़ूर अकदस ने फ़रमाया: "जब तेरा बेटा ऐसा हो जाए तो वह जो चाहे खाए।"

और उन सभी आरिफ़ीन (ज्ञानियों) के इमामों ने फ़रमाया कि एक बार हुज़ूर की महफ़िल और वअज़ (प्रवचन) के दौरान एक चील चिल्लाती हुई गुज़री। उसकी आवाज़ से हाज़िरीन के दिल विचलित हुए। हुज़ूर ने हवा को हुक्म दिया: "इस चील का सिर ले ले।" फ़ौरन चील एक तरफ़ गिरी और उसका सिर दूसरी तरफ़। फिर हुज़ूर वअज़ की कुर्सी से नीचे उतरे, उस चील को उठाया और उस पर अपना मुबारक हाथ फेरा और "बिस्मिल्लाह हिर्रहमान निर्रहीम" कहा। फ़ौरन वह चील ज़िंदा होकर सबके सामने उड़ती हुई चली गई।

कादिर-ए-कुदरत तू दारी हर चे ख़्वाही आं कुनी | मुर्दा रा जाने दही व ज़िंदा रा बे जां कुनी (ऐ कादिर! तू कुदरत रखता है जो चाहता है वही करता है, मुर्दे को तू जान देता है और ज़िंदा को बेजान करता है। त)

इमाम मुहद्दिस शैखुल कुर्रा शम्सुल मिल्लत वद-दीन अबुल खैर मुहम्मद मुहम्मद इब्नुल जज़री (अल्लाह उन पर रहमत फ़रमाए), किताब: निहायतुल दरायात।

1. मिरातुल जनान, सन् 561, उनके वंश और जन्म का वर्णन आदि, दारुल कुतुब अल-इल्मिया बेरुत 3/268
2. बहजतुल असरार, उनके कलाम के अध्याय, उनके करामाती हालतों से सजे हुए, संक्षिप्त, मुस्तफ़ा अल-बाबी मिस्र 65

पृष्ठ 376 / 684

فتاوی رضویہ جلد ۲۸

قالوا جاءت امرأة بولدها الحديث ۔ مدلل و سیدی ابو العباس احمد صرصری و امام اجل سیدنا تاج الملة والدین ابوبکر عبدالرزاق و سیدی امام ابو عبد اللہ محمد بن ابی المعالی بن قائد اوانی رضی اللہ تعالی عنہم)

وقد خرجت عن حقی فیہ للہ عز و جل و لک سے کہ ایک بی بی اپنا بیٹا خدمت اقدس سرکار غوثیت میں چھوڑ گئیں کہ اس کا دل حضور سے گرویدہ ہے میں اللہ کے لئے اور حضور کے لئے اس پر اپنے حقوق سے در گزری، حضور نے اسے قبول فرما کر مجاہدے پر لگا دیا ایک روز اس کی ماں آئیں دیکھا لڑکا بھوک اور شب بیداری سے بہت زار نزار زرد رنگ ہو گیا ہے اور اسے جو کی روٹی کھاتے دیکھا، جب بارگاہ اقدس میں حاضر ہوئیں دیکھا حضور کے سامنے ایک برتن میں مرغی کی ہڈیاں رکھی ہیں جسے حضور نے تناول فرمایا ہے، عرض کی اے میرے مولی! حضور تو مرغ کھائیں اور میرا بچہ جو کی روٹی۔ یہ سن کر حضور پر نور نے اپنا دست اقدس ان ہڈیوں پر رکھا اور فرمایا:

قومی باذن اللہ تعالی الذی یحیی العظام | جی اٹھ اللہ کے حکم سے جو بوسیدہ ہڈیوں کو جلائے گا۔

یہ فرمانا تھا کہ مرغی فورا زندہ صحیح سالم کھڑی ہو کر آواز کرنے لگی، حضور اقدس نے فرمایا: جب تیرا بیٹا ایسا ہو جائے وہ جو چاہے کھائے۔

اور انہیں سب ائمہ عارفین نے فرمایا کہ ایک بار حضور کی مجلس و وعظ پر ایک چیل چلاتی ہوئی گزری اس کی آواز سے حاضرین کے دل مشوش ہوئے حضور نے ہوا کو حکم دیا: اس چیل کا سر لے۔ فوراً چیل ایک طرف گری اور اس کا سر دوسری طرف۔ پھر حضور نے کرسی وعظ

سے اتر کر اس چیل کو اٹھا کر اس پر دست اقدس پھیرا اور بسم اللہ الرحمن الرحیم کہا فورا وہ چیل زندہ ہو کر سب کے سامنے اڑتی چلی گئی ع

قادر القدرت تو داری ہرچہ خواہی آں کنی | مردہ را جانے دہی و زندہ را بے جاں کنی (اے قادر ! تو قدرت رکھتا ہے جو چاہتا ہے وہی کرتا ہے ، مردہ کو تو جان دیتا ہے اور زندہ کو بے جان کرتا ہے۔ت)

امام محدث شیخ القراء شمس الملۃ والدین ابوالخیر محمد محمد بن الجزری رحمہ اللہ تعالی کتاب نہایۃ الدرایات

1 مرآۃ الجنان سنۃ احدی وستین و خمس مائۃ ذکر نسبہ و مولدہ الخ دار الکتب العلمیۃ بیروت ۳/۲۶۸

2 بھجۃ الاسرار فصول من کلامہ مرصعا بشئی من عجائب احوالہ مختصراً مصطفی البابی مصر ۶۵

Fatawa Rizvia, Volume 28

In 'Fi Asma Rijal al-Qira'at' (The Names of the Reciters), he states:

Ali bin Yusuf bin Jarir Fadl bin Mi'dad Nur al-Din Abu al-Hasan al-Lakhmi al-Shattanufi al-Shafi'i, the master teacher, researcher, and expert, the Sheikh of the Egyptian lands. He was born in Cairo in the year 644 AH. He sat for teaching (Qira'at) at Al-Azhar Mosque, and people flocked to him for his great benefits and research. It reached me that he wrote a commentary on 'Al-Shatibiyyah'; if it were published, it would be the best of its commentaries. He also has beneficial notes. Al-Dhahabi said: He had deep devotion to Sheikh Abdul Qadir al-Jilani (may Allah be pleased with him) and compiled his accounts and virtues in three volumes. I (Ibn al-Jazari) say: This book exists in Cairo in the endowment of the Khanqah al-Salahiyyah. Our teacher Al-Hafiz Muhyiddin Abd al-Qadir al-Hanafi and other teachers informed me about it and gave me permission for its narrations. The honorable author of the book passed away on Saturday at the time of Zuhr and was buried on Sunday, the 20th of Dhu al-Hijjah in the year 713 AH, may Allah the Almighty have mercy on him. [Footnote 1]

That is, Ali bin Yusuf bin Jarir bin Fal bin Mi'dad Nur al-Din Abu al-Hasan Lakhmi Shattanufi Shafi'i, a master researcher and expert, meaning one with such great virtues that a person is left in wonder upon seeing them. The Sheikh of all the Egyptian lands, born in Cairo in 644 AH, he took his seat on the teaching pulpit in Jamia Azhar. Due to his benefits and research, there was a great crowd of people. I have received news that he has a commentary on the blessed Shatibiyyah; if this commentary were found, it would be among the best of all its commentaries. His marginal notes are also beneficial. Dhahabi said he had a love for the court of Ghausiyat. He collected the circumstances and perfections of his Eminence in three volumes. I, Shams Jazari, say that this book is available in Cairo in the endowment of the Khanqah of Hazrat Salahuddin, may Allah enlighten his proof. Our teacher Hafiz al-Hadith Muhyiddin Abd al-Qadiri Hanafi and other teachers gave us permission for the reports and contents of this book. The venerable author passed away on Saturday at the time of Zuhr and was buried on Sunday, 20th Dhu al-Hijjah, 713 AH, may Allah the Almighty have mercy on him.

Imam Umar bin Abdul Wahhab al-Urdi al-Halabi wrote in his copy of the blessed book 'Bahjat al-Asrar Sharif':

'I have researched it and found no citation in it except his.'

Meaning, 'Indeed, I have [searched] this book Bahjat al-Asrar Sharif...'

[Footnote 1: Nihayat al-Ghayat fi Asma Rijal al-Qira'at]

फ़तावा रज़विया, जिल्द 28

'फी अस्मा रिजाल अल-क़िरात' (क़िरअत के विद्वानों के नाम) में फ़रमाते हैं:

अली बिन यूसुफ बिन जरीर फ़ज़ल बिन माज़ाद नूरुद्दीन अबुल हसन अल-लख़मी अल-शतनूफ़ी अल-शाफ़ई, उस्ताद, मोहक़क़िक़ और माहिर, मिस्र के शैख़। आप 644 हिजरी में काहिरा में पैदा हुए। आपने जामेअ अज़हर में दर्स की मसनद संभाली और आपके फ़ायदे और तहक़ीक़ की वजह से लोगों का तांता लग गया। मुझ तक खबर पहुँची है कि आपने 'शातिबिया' पर एक शरह (व्याख्या) लिखी है; अगर वह सामने आती तो वह उसकी तमाम शरहों में बेहतरीन होती। उनके हाशियाजात भी फ़ायदा बख्श हैं। अल-ज़हबी ने कहा: उन्हें सरकार-ए-ग़ौसियत (शेख अब्दुल क़ादिर जिलानी) से बेपनाह मुहब्बत थी और उनके हालात व कमालत तीन जिल्दों में जमा किए। मैं (शम्स अल-दीन अल-जज़री) कहता हूँ कि यह किताब काहिरा में खानक़ाह-ए-सलाहिया के वक़्फ़ में मौजूद है। हमारे उस्ताद हफ़िज़ुल हदीस मोहियुद्दीन अब्दुल क़ादिर हनफ़ी और दीगर उस्तादों ने हमें इस किताब की रिवायत और मजामीन की इजाज़त दी। मोहतरम मुसन्निफ़ का विसाल हफ्ते के दिन ज़ुहर के वक़्त हुआ और इतवार 20 ज़िल हिज्जा 713 हिजरी को दफ़न हुए, अल्लाह उन पर रहमत फ़रमाए। [फुटनोट 1]

यानी अली बिन यूसुफ बिन जरीर बिन फ़ल बिन माज़ाद नूरुद्दीन अबुल हसन लख़मी शतनूफ़ी शाफ़ई, उस्ताद मोहक़क़िक़ माहिर, यानी ऐसे जलील फ़ज़ाइल वाले कि उन्हें देखकर आदमी हैरत में रह जाए। तमाम बिलाद-ए-मिस्रिया के शैख़ 644 हिजरी में काहिरा में पैदा हुए और जामेअ अज़हर में मसनद-ए-दर्स पर जलूस फ़रमाया और उनके फ़वायद व तहक़ीक़ के बाइस लोगों का पुर-हजूम हुआ और मुझे खबर पहुँची है कि शातिबिया मुबारका पर उनकी शरह है, अगर यह शरह मिलती तो इसकी सब शरहों से बेहतरीन शूरूह में होती। उनके हवाशी फ़ायदा बख्श हैं। ज़हबी ने कहा उनको सरकार-ए-ग़ौसियत से इश्क़ था। हुज़ूर के हालात व कमालत तीन मुजल्लिद में जमा किए हैं। मैं शम्स जज़री कहता हूँ कि यह किताब काहिरा में खानक़ाह हज़रत सलाहुद्दीन (अल्लाह उनके बुर्हान को रोशन करे) के वक़्फ़ में मौजूद है। हमारे उस्ताद हाफ़िज़ अल-हदीस मोहियुद्दीन अब्दुल क़ादरी हनफ़ी वगैरह उस्तादों ने हमें इस किताब की रिवायत की खबर व मजामीन की इजाज़त दी। हज़रत मुसन्निफ़ किताब-ए-ममदूह का रोज़-ए-शंबा वक़्त-ए-ज़ुहर विसाल हुआ और रोज़-ए-यकशंबा 20 ज़िल हिज्जा 713 हिजरी को दफ़न हुए, रहमतुल्लाहि तआला अलैहि।

इमाम उमर बिन अब्दुल वहाब उर्दी हलबी ने अपने नुस्खे में किताब-ए-मुबारका बहजतुल असरार शरीफ में लिखा:

'मैंने इसकी छानबीन की और इसमें कोई नक़्ल उनके सिवा नहीं पाई।'

यानी बेशक मैंने इस किताब बहजतुल असरार शरीफ को...

[फुटनोट 1: निहायतुल ग़ायत फ़ी अस्मा रिजाल अल-किरात]

पेज 377 ऑफ़ 684

فتاوٰی رضویہ، جلد ۲۸

فی اسماء رجال القراءات میں فرماتے ہیں :

علی بن یوسف بن جریر فضل بن معضاد نورالدین ابو الحسن اللخمی الشطنوفی الشافعی الاستاذ المحقق البارع شیخ الدیار المصریۃ ولد بالقاہرۃ سنۃ اربع واربعین وستمائۃ وتصدر للاقراء بالجامع الازہر و تکاثر علیہ الناس الاجل الفوائد والتحقیق و بلغنی انہ عمل علی الشاطبیۃ شرحا فلو کان ظہر لکان اجود شروحھا ولہ تعالیق مفیدۃ۔ قال الذھبی وکان ذا عزام بالشّیخ عبدالقادر الجیلی رضی اللہ تعالی عنہ جمع اخبارہ ومناقبہ فی ثلاث مجلدات، قلت وھذا الکتاب موجود بالقاھرۃ بوقف الخانقاہ الصلاحیۃ و اخبرنی بہ و اجازہ شیخنا الحافظ محی الدین عبد القادر الحنفی وغیرہ توفی یوم السبت اوان الظھر و دفن یوم الاحد العشرین من ذی الحجۃ سنۃ ثلاث عشرۃ و سبعمائۃ رحمہ اللہ تعالی ۱۔

یعنی علی بن یوسف بن جریر بن فل بن معضاد نور الدین ابو الحسن لخمی شطنوفی شافعی استاد محقق بارع یعنی ایسے جلیل فضائل والے کہ انہیں دیکھ کر آدمی حیرت میں رہ جائے۔ تمام بلادِ مصریہ کے شیخ ۶۴۴ھ میں قاہرہ میں پیدا ہوئے اور جامع ازہر میں مسند درس پر جلوس فرمایا اور ان کے فوائد و تحقیق کے باعث لوگوں کا پر ہجوم ہوا اور مجھے خبر پہنچی ہے کہ شاطبیہ مبارکہ پر انکی شرح ہے اگر یہ شرح ملتی تو اس کی سب شرحوں سے بہترین شروح میں ہوتی۔ ان کے حواشی فائدہ بخش ہیں۔ ذہبی نے کہا ان کو سرکارِ غوثیت سے عشق تھا۔ حضور کے حالات و کمالات تین مجلد میں جمع کئے ہیں۔ میں شمس جزری کہتا ہوں کہ یہ کتاب قاہرہ میں خانقاہ حضرت صلاح الدین انار اللہ برہانہ کے وقف میں موجود ہے۔ ہمارے استاد حافظ الحدیث محی الدین عبد القادری حنفی وغیرہ استاذوں نے ہمیں اس کتاب کی روایات کی خبر و مضامین کی اجازت دی۔

حضرت مصنف کتابِ ممدوح کا روزِ شنبہ وقتِ ظہر وصال ہوا اور روز یکشنبہ ۲۰ ذی الحجہ ۷۱۳ھ کو دفن ہوئے رحمۃ اللہ تعالیٰ علیہ۔

امام عمر بن عبدالوہاب عرضی حلبی نے اپنے نسخہ میں کتاب مبارکہ بہجۃ الاسرار شریف میں لکھا:

قد تتبعتها فلم اجد فيها نقلا الاولہ

یعنی بیشک میں نے اس کتاب بہجۃ الاسرار شریف کو

۱۔ نهاية الرايات فی اسماء رجال القراءات

Fatawa Rizvia Volume 28

[Arabic Text]: There are followers in it, and most of what he mentioned in it was narrated by al-Yafi'i in 'Asni al-Mafakhir', 'Nashr al-Mahasin', and 'Rawd al-Rayahin' (note), and Shams al-Din al-Zaki al-Halabi also in the book 'Al-Ashraf'. And the greatest thing narrated about him is that he brought the dead back to life, like his bringing back to life the chicken. By my life, this story was narrated by Taj al-Din al-Subki, and also narrated from Ibn al-Rifa'i and others. How can an ignorant, envious fool, who wasted his life understanding what is in the lines and was satisfied with that instead of purifying the soul and turning towards Allah - Glorified and Exalted be He - understand what Allah - Glorified and Exalted be He - gives to His saints (awliya) of authority over the affairs of this world and the hereafter? That is why al-Junayd said: 'Believing in our path is a sainthood (wilayah).'

[Urdu Text]: From beginning to end, I searched and did not find any narration in it that was not narrated by multiple other scholars. Most of its narrations were cited by Imam Yafi'i in 'Asni al-Mafakhir', 'Nashr al-Mahasin', and 'Rawd al-Rayahin'. Similarly, Shams al-Din Zaki al-Halabi quoted in the book 'Al-Ashraf'. And the most significant matter quoted in 'Bahja Sharifa' is the Master (peace be upon him) bringing the dead back to life, just as he brought a chicken back to life. I swear by my life, this narration was also cited by Imam Taj al-Din al-Subki, and this miracle is also narrated from Ibn al-Rifa'i and other saints. And where is this rank for an ignorant, envious fool who wasted his life in understanding the literal lines and, forsaking soul purification and turning towards Allah, settled for only that? How can he understand the power of disposal that Allah Almighty bestows upon His beloved ones in this world and the hereafter? That is why Sayyiduna Junayd (may Allah be pleased with him) said: 'To accept the truth of our path is also sainthood.'

I say: By the praise of Allah, this is a confirmation of what the author (may his secret be sanctified) said in the noble sermon of 'Bahja':

[Arabic Text]: I summarized it into a single book, elevating the chains of narration, relying therein on authenticity without [anomalies].

[Urdu Text]: Meaning, I made this book unique, refined and scrutinized it, and brought its chains of narration to their final links, relying specifically on that authenticity which is [free from] anomalies.

(note): He means its completion. 12 From him, may he be forgiven.

1 Footnote by Imam Umar bin Abdul Wahhab on Bahjat al-Asrar. Page 378 of 684

फ़तावा रिज़विया जिल्द 28

[अरबी पाठ]: इसमें उनके समर्थक हैं, और उन्होंने इसमें जो कुछ भी उल्लेख किया है उसका अधिकांश हिस्सा अल-याफ़ई ने 'असनी अल-मफ़ाख़िर', 'नश्र अल-महासिन' और 'रौद अल-रयाहिन' (नोट) में उद्धृत किया है, और शम्स अल-दीन अल-ज़की अल-हलबी ने भी 'अल-अशराफ़' पुस्तक में। और उनके बारे में वर्णित सबसे बड़ी बात यह है कि उन्होंने मुर्दों को जीवित किया, जैसे उनका मुर्गे को जीवित करना। मेरे जीवन की कसम, यह कहानी ताज अल-दीन अल-सुबकी द्वारा वर्णित की गई थी, और इब्न अल-रिफ़ा'ई और अन्य लोगों से भी वर्णित है। एक अज्ञानी, ईर्ष्यालु मूर्ख, जिसने पंक्तियों में जो कुछ है उसे समझने में अपना जीवन बर्बाद कर दिया और आत्मा को शुद्ध करने और अल्लाह - जो महिमावान और सर्वोच्च है - की ओर मुड़ने के बजाय उसी से संतुष्ट रहा, वह कैसे समझ सकता है कि अल्लाह - जो महिमावान और सर्वोच्च है - अपने वलियों (संतों) को दुनिया और आख़िरत के मामलों पर क्या अधिकार देता है? इसीलिए अल-जुनैद ने कहा: 'हमारे मार्ग पर विश्वास करना एक विलायत (संतत्व) है।'

[उर्दू पाठ]: शुरू से अंत तक मैंने जाँच की तो इसमें कोई ऐसी रिवायत नहीं पाई जिसे अन्य कई विद्वानों ने रिवायत न किया हो। इसकी अधिकांश रिवायतें इमाम याफ़ई ने 'असनी अल-मफ़ाख़िर', 'नश्र अल-महासिन' और 'रौद अल-रयाहिन' में नक़ल की हैं। इसी तरह शम्स अल-दीन ज़की हलबी ने 'किताब अल-अशराफ़' में उद्धृत किया। और सबसे बड़ी चीज़ जो 'बहजा शरीफ़ा' में नक़ल की गई है, वह हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) का मुर्दों को ज़िंदा करना है, जैसे उन्होंने उस मुर्गे को ज़िंदा कर दिया। मुझे अपनी जान की क़सम, यह रिवायत इमाम ताज अल-दीन सुबकी ने भी नक़ल की है, और यह करामत इब्न अल-रिफ़ा'ई और अन्य औलिया से भी मनक़ूल है। और कहाँ यह मन्सब किसी ग़बी (अज्ञानी) जाहिल हासिद को जिसने अपनी उम्र इबारत की सतहों को समझने में खो दी और तज़्किया-ए-नफ़्स व तवज्जो इलल्लाह को छोड़कर इसी पर बस किया? वह कैसे समझ सकता है कि अल्लाह अज़्ज़वजल ने अपने महबूबों को दुनिया और आख़िरत में जो कुछ तसर्रफ़ात (अधिकारों) की क़ुदरत अता फरमाई है। इसीलिए सैय्यदुना जुनैद रज़ियल्लाहु अन्हु ने फरमाया: 'हमारे तरीक़े का सच मानना भी विलायत है।'

अक़ूल (मैं कहता हूँ): अल्लाह की हम्द के साथ, यह तस्दीक़ है इमाम मुसन्निफ़ (क़ुद्दिसा सिर्रहु) के उस इरशाद की जो उन्होंने 'बहजा' के ख़ुत्बा-ए-करीमा में फरमाया कि:

[अरबी पाठ]: मैंने इसे एक अलग किताब में संक्षिप्त किया, इसकी सनदों को ऊँचा किया, इसमें केवल सेहत (प्रामाणिकता) पर भरोसा करते हुए न कि [विसंगतियों] पर।

[उर्दू पाठ]: यानी मैंने इस किताब को यकता (अद्वितीय) करके मुहज़्ज़ब व मुनक़्क़ह (परिशोधित और शुद्ध) फरमाया और इसकी सनदों को मुन्तही (अंत) तक पहुँचाया जिनमें ख़ास उस सेहत पर एतमाद किया जो विसंगति से पाक हो।

नोट: उनकी मुराद इसकी तकमील (पूर्णता) है। 12 उनकी तरफ से, अल्लाह उन्हें क्षमा करे।

1 हाशिया इमाम उमर बिन अब्दुल वहाब अली बहजतुल असरार। पेज 378 of 684

[عربی متن]: فيه متابعون وغالب ما اورده فيها نقله اليافعي في اسنى المفاخر وفى نشر المحاسن وروض الرياحين عه وشمس الدين الزكي الحلبي ايضاً في كتاب الاشراف وعظم شئ نقل عنه انه احيى الموتى كاحيائه الدجاجة ولعمرى ان هذه القصة نقلها تاج الدين السبكي ونقل ايضاً عن ابن الرفاعي وغيره وانى لغبي جاهل حاسد ضيع عمره في فهم ما في السطور وقنع بذلك عن تزكية النفس واقبالها على الله سبحانه وتعالى وان يفهم ما يعطى الله سبحانه وتعالى اولياءه من التصريف في الدنيا والآخرة ولهذا قال الجنيد التصديق بطريقتنا ولاية -

[اردو متن]: اول تا آخر جانچا تو اس میں کوئی روایت ایسی نہ پائی جسے اور متعدد اصحاب نے روایت نہ کیا ہو اور اس کی اکثر روایتیں امام یافعی نے اسنی المفاخر ونشر المحاسن وروض الریاحین میں نقل کیں۔ یوں ہی شمس الدین زکی حلبی نے کتاب الاشراف میں اور سب سے بڑی چیز جو بہجہ شریفہ میں نقل کی حضور کا مردے جلانا ہے۔ جیسے وہ مرغ زندہ فرمادیا، اور مجھے اپنی جان کی قسم یہ روایت امام تاج الدین سبکی نے بھی نقل کی، اور یہ کرامت ابن الرفاعی وغیرہ اولیاء سے بھی منقول ہوئی، اور کہاں یہ منصب کسی غبی جاہل حاسد کو جس نے اپنی عمر تحریر سطور کے سمجھنے میں کھوئی اور تزکیہ نفس و توجہ الی اللہ چھوڑ کر اسی پر بس کی کہ اسے سمجھ سکے جو کچھ تصرفوں کی قدرت اللہ عزوجل نے اپنے محبوبوں کو دنیا و آخرت میں عطا فرماتا ہے، اسی لئے سیدنا جنید رضی اللہ تعالیٰ عنہ نے فرمایا : ہمارے طریقے کا سچ ماننا بھی ولایت ہے۔

اقول: بحمد اللہ یہ تصدیق ہے امام مصنف قدس سرہ کے اس ارشاد کی خطبہ بہجہ کریمہ میں فرمایا کہ:

[عربی متن]: لخصته کتاباً مفرداً مرفوع الاسانید معتمداً فیها علی الصحة دون

[اردو متن]: یعنی میں نے اس کتاب یکتا کر کے مہذب و منقح فرمایا اور اس کی سندیں منتہی تک پہنچائیں جن میں خاص اس صحت پر اعتماد کیا کہ شذوذ

عه: یرید تکملته ۱۲ منہ غفر لہ ۱ حاشیة امام عمر بن عبدالوہاب علی بهجة الاسرار صفحہ ۳۷۸ از ۶۸۴

Fatawa Razawiyya, Volume 28

[Text]: ...be free from anomalies (Al-Shudhudh[1]), meaning take pure, authentic, and famous narrations that contain nothing weak, strange, or anomalous. And all praise is due to Allah, the Lord of all worlds.

Imam Khatam-ul-Huffaz Jalal-ul-Millah wa-ad-Deen Suyuti (may Allah have mercy on him) says in 'Husn al-Muhadarah fi Akhbar Misr wa al-Qahirah': "Ali bin Yusuf bin Jarir al-Lakhmi al-Shattanufi, the Imam, the Unique, Nur-ud-Din Abu al-Hasan, the Peerless Nur-ud-Din Abu al-Hasan, the master of Quran reciters (Shaykh al-Qurra) in Egypt, was born in Cairo in 644 AH. He sat on the chair of teaching in Jami' al-Azhar, where a crowd of students gathered. He passed away in Dhul-Hijjah 713 AH.[2]"

Shaykh Muhaqqiq Mawlana Abdul Haq Muhaddith Dehlawi (may Allah have mercy on him) says in 'Zubdat al-Athar': "Bahjat al-Asrar is the composition of the Great Imam, the Great Shaykh, the Great Jurist, the Scholar, the Unique and Excellent Quran Reciter, Nur-ud-Din Abu al-Hasan Ali bin Yusuf al-Shafi'i al-Lakhmi. Between him and our Master Ghaus al-Azam (may Allah be pleased with him) there are two intermediaries (links).[3]"

He also says in his treatise 'Salat al-Asrar': "The precious book 'Bahjat al-Asrar wa Ma'din al-Anwar' is reliable, established, and famous. Its author is from the renowned masters (Mashaykh) and scholars. Between him and Hazrat Shaykh (may Allah be pleased with him) there are two links, and he precedes Imam Abdullah Yafi'i."

Footnotes: 1. Bahjat al-Asrar, Preface of the book, Mustafa al-Babi Egypt, p. 2. 2. Husn al-Muhadarah fi Akhbar Misr wa al-Qahirah. 3. Zubdat al-Athar, Preface of the book, Booking Company, Jazira, p. 5.

Page 379 of 684

फ़तावा रज़विया, जिल्द २८

[पाठ]: विसंगतियों (अल-शूद्ज़[1]) से पाक हो, अर्थात शुद्ध, प्रामाणिक और प्रसिद्ध कथाएँ लें जिनमें न तो कुछ कमज़ोर हो, न अजीब और न ही विसंगत। और सभी प्रशंसा अल्लाह के लिए है, जो तमाम जहानों का रब है।

इमाम ख़ातम-उल-हुफ़्फ़ाज़ जलाल-उल-मिल्लह वद-दीन सुयूती (रहमतुल्लाह अलैह) 'हुस्न-उल-मुहाज़रा फ़ी अख़बार मिस्र वल-क़ाहिरा' में फरमाते हैं: "अली बिन यूसुफ बिन जरीर अल-लखमी अल-शत्तनूफ़ी, इमाम, अद्वितीय, नूर-उद-दीन अबू अल-हसन, बेमिसाल नूर-उद-दीन अबू अल-हसन, मिस्र के क़ारियों (क़ुरआन पढ़ने वालों) के शेख, ६४४ हिजरी में काहिरा में पैदा हुए। उन्होंने जामे अज़हर में अध्यापन की गद्दी संभाली जहाँ छात्रों की भारी भीड़ उमड़ पड़ी। उन्होंने ज़ुल-हिज्जा ७१३ हिजरी में वफ़ात पाई।[2]"

शेख मुहक़्क़िक मौलाना अब्दुल हक़ मुहद्दिस देहलवी (रहमतुल्लाह अलैह) 'ज़ुबदत अल-आसार' में फरमाते हैं: "बहजतुल असरार अज़ीम इमाम, अज़ीम शेख, अज़ीम फ़कीह, विद्वान, अद्वितीय और उत्कृष्ट क़ारी, नूर-उद-दीन अबू अल-हसन अली बिन यूसुफ अल-शाफ़ई अल-लखमी की रचना है। उनके और हमारे आका गौस-ए-आज़म (रज़ियल्लाहु अन्हु) के बीच दो वास्ते (कड़ियाँ) हैं।[3]"

वह अपने रिसाले 'सलातुल असरार' में भी फरमाते हैं: "पवित्र पुस्तक 'बहजतुल असरार व मादनुल अनवार' विश्वसनीय, स्थापित और प्रसिद्ध है। इसके लेखक प्रसिद्ध मशाईख़ और विद्वानों में से हैं। उनके और हज़रत शेख (रज़ियल्लाहु अन्हु) के बीच दो वास्ते हैं, और वह इमाम अब्दुल्ला याफ़ई से पहले के हैं।"

पाद-टिप्पणियाँ: १. बहजतुल असरार, किताब की प्रस्तावना, मुस्तफा अल-बाबी मिस्र, पृ. २। २. हुस्न-उल-मुहाज़रा फ़ी अख़बार मिस्र वल-क़ाहिरा। ३. ज़ुबदत अल-आसार, किताब की प्रस्तावना, बुकिंग कंपनी, जज़ीरा, पृ. ५।

पृष्ठ ३७९ / ६८४

الشذوذ[1]- سے منزہ ہو، یعنی خالص صحیح ومشہو ر روایات لیں جن میں نہ ضعیف ہے ، نہ غریب و شاذ۔ والحمد للہ رب العالمین۔

امام خاتم الحفاظ جلال الملۃ والدین سیوطی رحمۃ اللہ تعالیٰ حسن المحاضرہ فی اخبار مصر و القاہرہ میں فرماتے ہیں : علی بن یوسف بن جریر اللخمی الشطنوفی الامام علی بن یوسف بن جریر لخمی شطنوفی امام یکتانور الدین ابوالحسن الاوحد نور الدین ابوالحسن شیخ القراء بالدیار دیار مصر میں شیخ القراء قاہرہ میں ۶۴۴ھ میں پیدا ہوئے، اور المصریۃ ولد بالقاھرۃ سنۃ اربع اربعین وستمائۃ و جامع ازہر میں مسند تدریس پر جلوس فرمایا طلبہ کا ہجوم ہوا، تصدر للاقراء بالجامع الازھر وتکاثر علیہ الطلبۃ ذی الحجہ ۷۱۳ھ میں انتقال فرمایا۔ مات فی ذی الحجۃ سنۃ ثلاث عشر وسبعمائۃ[2] -

شیخ محقق مولانا عبدالحق محدث دہلوی رحمۃ اللہ علیہ زبدۃ الآثار میں فرماتے ہیں : بھجۃ الاسرار من تصنیف الشیخ الامام الاجل بہجۃ الاسرار تصنیف شیخ امام اجل فقیہ عالم مقری یکتا بارع نور الفقیہ العالم المقری الاوحد البارع نور الدین ابی الدین ابوالحسن علی بن یوسف شافعی لخمی ان میں اور حضور الحسن علی بن یوسف الشافعی اللخمی وبینہ وبین سیدنا غوث اعظم رضی اللہ تعالیٰ عنہ میں دو واسطے ہیں۔ الشیخ واسطتان[3]-

نیز اپنے رسالہ صلاۃ الاسرار میں فرماتے ہیں : کتاب عزیز بہجتہ الاسرار و معدن الانوار معتبر و مقرر و مشہور و کتاب عزیز " بہجتہ الاسرار و معدن الانوار" قابل اعتبار، پختہ اور مذکور است و مصنف آں کتاب از مشاہیر مشائخ و علماء ست، مشہور و معروف ہے۔ اس کتاب کے مصنف علیہ الرحمہ مشہور میاں وے وحضرت شیخ رضی اللہ تعالیٰ عنہ دو واسطہ است و علماء و مشائخ میں

سے ہیں۔ آپ کے اور سرکار غوث اعظم رضی مقدم است بر امام عبداللہ یافعی اللہ تعالیٰ عنہ کے درمیان دو واسطے ہیں ، آپ امام عبداللہ یافعی سے مقدم ہیں۔

[1] بهجة الاسرار خطبة الكتاب مصطفى البابى مصر ص ٢ [2] حسن المحاضره فى اخبار مصر و القاہرہ

[3] زبدة الآثار مقدمة الكتاب بكنگ كمپنى واقع جزيره ص ٥

Fatawa Ridawiyya Volume 28

...may Allah have mercy on him, for they too are among those associated with the spiritual order and the lovers of Ghaus al-Azam. (Persian) He is superior to Yafii (may Allah have mercy on him). Imam Yafii (may Allah have mercy on him) is also among those who have a connection with the exalted spiritual order of Syedna Ghaus-e-Azam (may Allah be pleased with him) and among those who have love for him. (Urdu) (T)

It is mentioned in the same:

This humble servant was in Mecca the Great and in the service of the most noble, generous, and just Sheikh, Sheikh Abdul Wahhab Muttaqi, who was a disciple of the great leader Hazrat Sheikh Ali Muttaqi (may Allah sanctify their secrets). He said that Bahjatul Asrar is a reliable book; we have recently compared it. It was his noble habit that if a book was beneficial and useful, he would compare it and correct it. At the time when this humble servant arrived, he was busy comparing Bahjatul Asrar. (Persian) This humble servant was present in the noble service of Sheikh Abdul Wahhab Muttaqi, the possessor of extreme majesty, generosity, and justice, in Mecca the Blessed, who is a disciple of the great leader Hazrat Sheikh Ali Muttaqi (may Allah sanctify his secret). You [Sheikh Abdul Wahhab] stated that "Bahjatul Asrar" is a reliable book in our view, which we have recently compared. It was your noble habit that if any book was beneficial and advantageous, you would compare it and correct it. At the time this humble servant reached there, you were occupied in the comparison of Bahjatul Asrar. (Urdu) (T)

Praise be to Allah, it is clear from these statements of the Imams and great figures that Imam Abul Hasan Ali Nur-ud-Din, the author of the fine book Bahjatul Asrar, is a great Imam, a unique and brilliant researcher, a jurist, the master of reciters, and one of the famous spiritual masters and scholars. This fine book is reliable and trustworthy, as great Imams have cited it as an authority and given permissions (ijazahs) for it just like books of Hadith. Among the books of the virtues (manaqib) of the Ghausiyat, its status in terms of the loftiness of its chains of narration (isnad) is like that of the Muwatta of Imam Malik among the books of Hadith. And among the books of the virtues of the saints, its status in terms of the authenticity of its chains of narration is like that of Sahih Bukhari among the books of Hadith. In fact, in the Sahih collections (Sihah), there are sometimes rare (shadh) narrations, but in this book, there is not even one rare narration. Imam Bukhari only adhered to

authenticity (sihhat), while this great Imam adhered to both authenticity and the absence of rarity (shudhudh). And by the testimony of Allama Umar Halabi, that adherence was so complete that every one of its Hadiths...

1. Risala Salat-ul-Asrar
2. Risala Salat-ul-Asrar

फतावा रज़विया जिल्द 28

...अल्लाह उन पर रहम करे, वे भी गौस-ए-आज़म के सिलसिले से जुड़े लोगों और उनके चाहने वालों में से हैं। (फारसी) इमाम याफ़ई (अल्लाह उन पर रहम करे) पर मुक़द्दम हैं। इमाम याफ़ई (अल्लाह उन पर रहम करे) भी सैय्यदना गौस-ए-आज़म (अल्लाह उनसे राज़ी हो) के उच्च सिलसिले से निस्बत रखने वालों और आपसे मोहब्बत रखने वालों में से हैं। (उर्दू) (त)

उसी में है:

यह फ़कीर मक्का मुअज़्ज़मा में और निहायत ही बुज़ुर्ग, सख़ी और आदिल शेख, शेख अब्दुल वहाब मुत्तक़ी की ख़िदमत में था, जो इमाम-ए-हुमाम हज़रत शेख अली मुत्तक़ी (अल्लाह उन दोनों के रहस्यों को पाक करे) के मुरीद थे। फ़रमाया कि बहजतुल असरार मोतबर किताब है, हमने हाल ही में इसका मुक़ाबला किया है। उनकी शरीफ़ आदत ऐसी थी कि अगर कोई किताब मुफ़ीद और नफ़ा बख़्श होती तो उसका मुक़ाबला करते और तसहीह फ़रमाते थे। जिस वक़्त यह फ़कीर पहुँचा तो वह बहजतुल असरार के मुक़ाबले में मसरूफ़ थे। (फारसी) यह फ़कीर मक्का मुकर्रमा में निहायत जलालत, करम और अदल के मालिक शेख अब्दुल वहाब मुत्तक़ी की ख़िदमत-ए-अक़दस में हाज़िर था जो इमाम-ए-हुमाम हज़रत शेख अली मुत्तक़ी (अल्लाह उनके सिर्र को पाक करे) के मुरीद हैं, आपने इरशाद फ़रमाया कि "बहजतुल असरार" हमारे नज़दीक मोतबर किताब है जिसका हमने हाल ही में मुक़ाबला किया है। आपकी आदत-ए-शरीफ़ा यह थी कि अगर कोई किताब फ़ायदा मंद और नफ़ा बख़्श होती तो उसका मुक़ाबला करते और तसहीह फ़रमाते थे, जिस वक़्त यह फ़कीर वहाँ पहुँचा तो आप बहजतुल असरार के मुक़ाबले में मसरूफ़ थे। (उर्दू) (त)

अल्हम्दुलिल्लाह इन इबारत-ए-आइम्मा व अकाबिर से वाज़ेह हुआ कि इमाम अबुल हसन अली नूरुद्दीन मुसन्निफ़ किताब-ए-मुस्ताब बहजतुल असरार इमाम-ए-अजल इमाम-ए-यक्ता मुहक़्क़िक़-ए-बारेअ फ़क़ीह शेखुल कुर्रा मिनजुमला मशाहीर मशायख़ उलमा हैं, और यह किताब-ए-मुस्ताब मोतबर व मोतमद है कि अकाबिर आइम्मा ने इससे इस्तिनाद किया और कुतुब-ए-हदीस की तरह इसकी इजाज़तें दीं। कुतुब-ए-मनाक़िब सरकार-ए-ग़ौसियत में बा-एतबार-ए-उलू-ए-असानिद इसका वह मर्तबा है जो कुतुब-ए-हदीस में मोत्ता-ए-इमाम मालिक का। और कुतुब-ए-मनाक़िब औलिया में बा-एतबार-ए-सिह़त-ए-असानिद इसका वह मर्तबा है जो कुतुब-ए-हदीस में सहीह बुखारी का, बल्कि सिह़ाह़ में बाज़ शाज़ भी होती हैं और इसमें कोई हदीस शाज़ भी नहीं, इमाम बुखारी ने सिर्फ़ सिह़त

का इल्तिज़ाम किया और इन इमाम-ए-जलील ने सिह़त व अदम-ए-शुज़ूज़ दोनों का, और ब-शहादत अल्लामा उमर हलबी वह इल्तिज़ाम-ए-ताम हुआ कि इसकी हर हदीस...

1. रिसाला सलातुल असरार
2. रिसाला सलातुल असरार

पेज 380 of 684

رحمۃ اللہ علیہ کہ ایشان نیز از منتسبان سلسلہ و محبان جناب غوث الاعظم اند۔ یافعی علیہ الرحمہ پر مقدم ہیں۔ امام یافعی علیہ الرحمہ بھی سیدنا غوث اعظم رضی اللہ تعالٰی عنہ کے سلسلہ عالیہ سے نسبت رکھنے والوں اور آپ سے محبت رکھنے والوں میں سے ہیں۔ (ت)

اسی میں ہے:

این فقیر در مکہ معظمہ و در خدمت شیخ اجل اکرم اعدل شیخ عبد الوہاب متقی کہ مرید امام ہمام حضرت شیخ علی متقی قدس اللہ سرہما بودند فرمودند بہجتۃ الاسرار کتاب معتبر ست، مانز یک ایں زمان مقابلہ کردہ ایم و عادت شریف چناں بود کہ اگر کتابے مفید و نافع باشد مقابلہ می کردند و تصحیح می نمودند دریں وقت کہ فقیر رسید بمقابلہ بہجتۃ الاسرار مشغول بودند۔ یہ فقیر مکہ مکرمہ میں انتہائی جلالت، کرم اور عدل کے مالک شیخ عبدالوہاب متقی کی خدمت اقدس میں حاضر تھا جو امام ہمام حضرت شیخ علی متقی قدس اللہ سرہ کے مرید ہیں، آپ نے ارشاد فرمایا کہ "بہجتۃ الاسرار" ہمارے نزدیک معتبر کتاب ہے جس کا ہم نے حال ہی میں مقابلہ کیا ہے۔ آپ کی عادت شریف یہ تھی کہ اگر کوئی کتاب فائدہ مند اور نفع بخش ہوتی تو اس کا مقابلہ کرتے اور تصحیح فرماتے تھے، جس وقت یہ فقیر وہاں پہنچا تو آپ بہجتۃ الاسرار کے مقابلہ میں مصروف تھے۔ (ت)

الحمد للہ ان عبارات ائمہ واکابر سے واضح ہوا کہ امام ابوالحسن علی نور الدین مصنف کتاب مستطاب بہجتہ الاسرار امام اجل امام یکتا محقق بارع فقیہ شیخ القراء منجملہ مشاہیر مشائخ علماء ہیں، اور یہ کتاب مستطاب معتبر و معتمد کہ اکابر ائمہ نے اس سے استناد کیا اور کتب حدیث کی طرح اس کی اجازتیں دیں۔ کتب مناقب سرکار غوثیت میں باعتبار علو اسانید اس کا وہ مرتبہ ہے جو

کتب حدیث میں موطائے امام مالک کا۔ اور کتب مناقب اولیاء میں باعتبار صحت اسانید اس کا وہ مرتبہ ہے جو کتب حدیث میں صحیح بخاری کا، بلکہ صحاح میں بعض شاذ بھی ہوتی ہیں اور اس میں کوئی حدیث شاذ بھی نہیں، امام بخاری نے صرف صحت کا التزام کیا اور ان امام جلیل نے صحت و عدم شذوذ دونوں کا، اور بشہادت علامہ عمر حلبی وہ التزام تام ہوا کہ اس کی ہر حدیث

1 رسالہ صلوۃ الاسرار 2 رسالہ صلوۃ الاسرار

Fatawa Razawiyyah, Volume 28

Numerous sources are available for this, and praise be to Allah, Lord of the worlds. Such a great and unique Imam, in such a glorious and reliable book, has narrated authentic hadiths in this chapter. Here, for the blessing of the auspicious Qadri number, eleven hadiths are mentioned from them, by Allah's permission, to seek the blessings of both worlds. And with Allah is success.

First Hadith: The author (may Allah be pleased with him) said: Abu Muhammad Salim bin Ali al-Dimyati informed us, he said: The six noble sheikhs, the leaders of Iraq—Sheikh Abu Tahir bin Ahmad al-Sarsari, Sheikh Abu al-Hasan al-Khaffaf al-Baghdadi, Sheikh Abu Hafs Umar al-Baridi, Sheikh Abu al-Qasim Umar al-Dardani, Sheikh Abu al-Walid Zaid bin Said, and Sheikh Abu Amr Uthman bin Sulaiman—informed us. They all said: The two nephews of Hazrat Sayyidi Ahmad Rifa'i (may Allah be pleased with him), Hazrat Abu al-Faraj Abd al-Rahim and Abu al-Hasan Ali, informed us. They said: We were present with our Sheikh, Hazrat Rifa'i (may Allah be pleased with him), in his blessed khanqah in Umm Ubayda. Hazrat Rifa'i extended his blessed neck and said: "Upon my neck." We asked him the reason for this, and he said: "At this very moment, Hazrat Sheikh Abdul Qadir in Baghdad has said: 'This foot of mine is on the neck of every saint of Allah.'"

Second Hadith: The author (may his secret be sanctified) said: The noble Sharif Abu Abdullah Muhammad bin al-Khidr bin Abdullah bin Yahya bin Muhammad al-Husayni al-Mawsili informed us, he said: Sheikh Abu al-Faraj Abd al-Muhsin (also named Hasan) bin Muhammad bin Ahmad bin Duwayrah al-Muqri al-Hanbali informed us that Sheikh Abu Bakr Atiq bin Abu al-Fadl Muhammad bin Uthman bin...

Footnote: 1. Bahjat al-Asrar, Mentioning those of the sheikhs who bowed their heads when the Sheikh said that... Mustafa al-Babi, Egypt, p. 13.

Page 381 of 684

इसके लिए कई स्रोत उपलब्ध हैं और अल्लाह का शुक्र है, जो ब्रह्मांड का पालनहार है। ऐसे एक महान और अद्वितीय इमाम ने ऐसी शानदार और विश्वसनीय पुस्तक में इस अध्याय में प्रामाणिक हदीसों को सुनाया है। यहाँ, पवित्र कादरी संख्या के आशीर्वाद के लिए, अल्लाह की अनुमति से, दोनों दुनिया के आशीर्वाद प्राप्त करने के लिए उनमें से ग्यारह हदीसों का उल्लेख किया गया है। और सफलता अल्लाह के साथ है।

पहली हदीस: लेखक (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) ने कहा: अबू मुहम्मद सालिम बिन अली अल-दिम्याती ने हमें सूचित किया, उन्होंने कहा: छह महान शेखों, इराक के नेताओं—शेख अबू ताहिर बिन अहमद अल-सरसरी, शेख अबू अल-हसन अल-खफ़्फ़ाफ़ अल-बगदादी, शेख अबू हफ़्स उमर अल-बरीदी, शेख अबू अल-कासिम उमर अल-दरदानी, शेख अबू अल-वलीद ज़ैद बिन सईद, और शेख अबू अम्र उस्मान बिन सुलेमान—ने हमें सूचित किया। उन सब ने कहा: हज़रत सैय्यदी अहमद रिफ़ाई (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) के दो भतीजों, हज़रत अबू अल-फ़रज अब्द अल-रहीम और अबू अल-हसन अली ने हमें सूचित किया। उन्होंने कहा: हम अपने शेख, हज़रत रिफ़ाई (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) के पास उनकी धन्य खानकाह उम्म उबैदा में उपस्थित थे। हज़रत रिफ़ाई ने अपनी गर्दन आगे बढ़ाई और कहा: "मेरी गर्दन पर।" हमने उनसे इसका कारण पूछा, तो उन्होंने कहा: "इसी समय, बगदाद में हज़रत शेख अब्दुल कादिर ने कहा है: 'मेरा यह पैर अल्लाह के हर वली (संत) की गर्दन पर है।'"

दूसरी हदीस: लेखक (उनका रहस्य पवित्र हो) ने कहा: महान शरीफ अबू अब्दुल्ला मुहम्मद बिन अल-खिज़्र बिन अब्दुल्ला बिन यह्या बिन मुहम्मद अल-हुसैनी अल-मौसिली ने हमें सूचित किया, उन्होंने कहा: शेख अबू अल-फ़रज अब्द अल-मुहसिन (जिन्हें हसन भी कहा जाता है) बिन मुहम्मद बिन अहमद बिन दुवैरा अल-मुक़री अल-हनबली ने हमें सूचित किया कि शेख अबू बक्र अतीक बिन अबू अल-फ़ज़ल मुहम्मद बिन उस्मान बिन...

पाद-टिप्पणी: 1. बहजत अल-असरार, उन शेखों का उल्लेख जिन्होंने शेख के ऐसा कहने पर अपना सिर झुकाया... मुस्तफा अल-बाबी, मिस्र, पृ. 13.

کے لئے متعدد منابع موجود ہیں والحمد للہ رب العالمین ایسے امام اجل اوحد نے ایسی کتاب جلیل معتمد میں جو احادیث صحیحہ اس باب میں روایت فرمائیں ہیں یہاں عدد مبارک قادریت سے تبرک کے لئے ان سے گیارہ حدیثیں ذکر کر کے باذنہ تعالیٰ برکات دارین لیں۔ وباللہ التوفیق۔

حدیث اول: (عربی متن) قال رضی اللہ تعالیٰ عنہ اخبرنا ابو محمد سالم بن علی الدمیاطی قال اخبرنا الاشیٰخ الصلحاء قداۃ العراق الشیخ ابو طاہر بن احمد الصرصری والشیخ ابو الحسن الخفاف البغدادی والشیخ ابو حفص عمر البریدی والشیخ ابو القاسم عمر الدر دانی والشیخ ابو الولید زید بن سعید والشیخ ابو عمر وعثمن بن سلیمن قالوا اخبرنا (الشیخان) ابو الفرج عبد الرحیم و ابو الحسن علی ابن اخت الشیخ القدوۃ احمد الرفاعی رضی اللہ تعالیٰ عنہ ، قالا کنا عند شیخنا الشیخ احمد بن الرفاعی بزاویتہ بام عبیدۃ فمد عنقہ و قال علی رقبتي ، فسئلناہ عن ذلک فقال قد قال الشیخ عبد القادر الآن بغداد قدمی ہذہ علی رقبۃ کل ولی اللہ ۱۔

(اردو ترجمہ) مصنف رضی اللہ تعالیٰ عنہ نے کہا کہ ہم سے ابو محمد سالم بن علی دمیاطی نے حدیث بیان کی ، کہا ہم کو چھ مشائخ کرام پیشوایان عراق حضرت ابو طاہر صر صری وابوالحسن خفاف وابو حفص بریدی وابوالقاسم عمر و ابوالولید زید وابو عمرو عثمان بن سلیمان نے خبر دی ان سب نے فرمایا کہ ہم کو حضرت سیدی احمد رفاعی رضی اللہ تعالیٰ عنہ کے دونوں بھانجوں حضرت ابو الفرج عبدالرحیم وابوالحسن علی نے خبر دی کہ ہم اپنے شیخ حضرت رفاعی رضی اللہ تعالیٰ عنہ کے پاس ان کی خانقاہ مبارک میں ام عبیدہ میں حاضر تھے حضرت رفاعی نے اپنی گردن مبارک بڑھائی اور فرمایا: علی رقبتی میری گردن پر۔ ہم نے اس کا سبب پوچھا ، فرمایا: اسی وقت حضرت شیخ عبد القادر نے بغداد میں فرمایا ہے کہ میرا یہ پاؤں تمام اولیاء اللہ کی گردن پر۔

حدیث دوم: (عربی متن) (قال قدس سره) اخبرنا الشریف الجلیل ابو عبد الله محمد بن الخضر بن عبد الله بن یحییٰ بن محمد الحسینی الموصلی قال: اخبرنا ابو الفرج عبد المحسن ویسمی حسن ابن محمد بن احمد بن

(اردو ترجمہ) مصنف قدس سرہ نے کہا کہ ہم سے شریف جلیل ابو عبد الله محمد بن خضر بن عبد الله بن یحییٰ بن محمد حسینی موصلی نے حدیث بیان کی کہ ہم کو شیخ ابو الفرج عبد المحسن حسن بن محمد بن احمد بن دویرہ مقری حنبلی نے خبر دی کہ شیخ ابو بکر عتیق بن ابوالفضل محمد بن عثمن بن

حاشیہ: ۱ بهجة الاسرار ذکر من حنار أسہ من المشایخ عند ما قال ذلک الشیخ الخ مصطفی البابی مصر ص ۱۳

Fatawa Razawiyya, Volume 28

Page 382

[Left Column - Arabic Text] Ad-Dairah al-Muqri al-Hanbali al-Basri said: Sheikh Abu Bakr 'Atiq ibn Abi al-Fadl Muhammad ibn 'Uthman ibn Abi al-Fadl al-Bandilji, of Baghdadi origin, born and residing in al-Azaj, known as Ma'tuq, said: I visited Sheikh Sayyid Ahmad ibn Abi al-Hasan al-Rifa'i (may Allah be pleased with him) in Umm 'Ubaydah. I heard his senior companions and old disciples saying: One day the Sheikh was sitting in this place, and he bowed his head and said: "On my neck." When they asked him about that, he said: "Sheikh Abdul Qadir has just said in Baghdad: 'This foot of mine is on the neck of every saint of Allah.'" We recorded that time, and it was exactly as he said at that very moment. (1)

Third Hadith: The righteous Sheikh Abu Hafs 'Umar ibn Abi al-Ma'ali Nasr ibn Muhammad ibn Ahmad al-Qurashi al-Hashimi al-Tafsunji, born and residing there, a Shafi'i, informed us: The righteous Sheikh Abu Abdullah Muhammad ibn Abi al-Sheikh al-Saliha Abu Hafs 'Umar ibn al-Sheikh al-Qudwah Abu Muhammad Abdul Rahman al-Tafsunji informed us: Abu 'Umar informed us, saying: One day my father bowed his neck among his companions in Tafsunj and said: "On my head." We asked him, and he said: "Sheikh Abdul Qadir has just said..."

[Right Column - Urdu Text] Abu al-Fadl al-Bandilji, originally from Baghdad, born and residing in al-Azaj, known as Ma'tuq, said: I visited Sheikh Ahmad bin Abu al-Hasan Rifa'i (may Allah be pleased with him) in Umm 'Ubaydah. I heard your senior companions and old disciples saying that today the Sheikh was sitting in this place (he pointed towards the veranda) when he bowed his head and said, "On my neck." When people asked him about it, he said, "Just now in Baghdad, Sheikh Sayyid Abdul Qadir (may Allah be pleased with him) has said: 'My this foot is on the neck of every saint of Allah.'" We kept that date safe and it happened exactly at that time as you said. (T)

Third Hadith: The righteous Sheikh Abu Hafs 'Umar bin Abu al-Ma'ali Nasr bin Muhammad bin Ahmad Qurashi Hashimi Tafsunji Shafi'i informed us that Sheikh Asl Salih Abu Abdullah Muhammad bin Abu al-Sheikh Salih Abu Hafs 'Umar bin Sheikh Qudwa Abu Muhammad Abdul Rahman Tafsunji narrated to us that Abu 'Umar narrated to us that one day in Tafsunj, my father bowed his neck among his disciples and said, "On my head." Upon our inquiry, he said that just now Sheikh Sayyid Abdul

Qadir (may Allah have mercy on him) has said in Baghdad that "My this foot is on the neck of every saint of Allah..."

---

1 Bahjat al-Asrar, mention of those Shaikhs who bowed their heads when the Sheikh said that, etc. Mustafa al-Babi, Egypt 13.

फ़तावा रज़विया, जिल्द 28

पृष्ठ 382

[बायां कॉलम - अरबी पाठ] अद-दैरा अल-मुक़री अल-हनबली अल-बसरी ने कहा: शेख अबू बक्र अतीक इब्न अबी अल-फज़ल मुहम्मद इब्न उस्मान इब्न अबी अल-फज़ल अल-बंदिलजी, बगदादी मूल के अल-अजज़ में जन्मे और रहने वाले, जिन्हें मा'तूक के रूप में जाना जाता है, ने कहा: मैंने उम्म उबैदा में शेख सैयद अहमद इब्न अबी अल-हसन अल-रिफ़ाई (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) की ज़ियारत की। मैंने उनके वरिष्ठ साथियों और पुराने शिष्यों को यह कहते हुए सुना: एक दिन शेख इस स्थान पर बैठे थे, और उन्होंने अपना सिर झुकाया और कहा: "मेरी गर्दन पर।" जब उन्होंने उनसे इसके बारे में पूछा, तो उन्होंने कहा: "शेख अब्दुल कादिर ने अभी बगदाद में कहा है: 'मेरा यह पैर अल्लाह के हर वली की गर्दन पर है।'" हमने उस समय को रिकॉर्ड किया, और यह बिल्कुल वैसा ही था जैसा उन्होंने ठीक उसी क्षण कहा था। (1)

तीसरी हदीस: नेक शेख अबू हफ़्स उमर इब्न अबी अल-मआली नस्र इब्न मुहम्मद इब्न अहमद अल-कुरैशी अल-हाशिमी अल-तफ़सूंजी, वहीं पैदा हुए और रहने वाले, एक शाफ़ई, ने हमें सूचित किया: नेक शेख अबू अब्दुल्ला मुहम्मद इब्न अबी अल-शेख अल-सालिहा अबू हफ़्स उमर इब्न अल-शेख अल-कुदवा अबू मुहम्मद अब्दुल रहमान अल-तफ़सूंजी ने हमें सूचित किया: अबू उमर ने हमें बताया, कहा: एक दिन मेरे पिता ने तफ़सूंज में अपने साथियों के बीच अपनी गर्दन झुकाई और कहा: "मेरे सिर पर।" हमने उनसे पूछा, और उन्होंने कहा: "शेख अब्दुल कादिर ने अभी कहा है..."

[दायां कॉलम - उर्दू पाठ] अबुल फज़ल बंदिलजी अल-अस्ल बगदादी अल-मौलिद वल-अज़जी, जिन्हें मा'तूक़ के नाम से जाना जाता है, ने कहा कि मैंने उम्म उबैदा में शेख अहमद बिन अबुल हसन रिफ़ाई रज़ियल्लाहु अन्हु की ज़ियारत की। तो मैंने उनके बड़े साथियों और पुराने मुरीदों को यह कहते सुना कि आज शेख इस जगह (बरामदे की ओर उन्होंने इशारा किया) तशरीफ़ फ़रमा थे कि अपना सिर झुका दिया और फ़रमाया कि मेरी गर्दन पर। जब लोगों ने उनसे इसके बारे में पूछा तो फ़रमाया कि अभी-अभी बगदाद में शेख सैयद अब्दुल कादिर रज़ियल्लाहु तआला अन्हु ने फ़रमाया है: मेरा यह पैर हर वलीउल्लाह की गर्दन पर है। हमने उस तारीख को सुरक्षित रखा तो जैसा आपने कहा था, ठीक उसी समय वह घटना हुई थी। (त)

तीसरी हदीस: हमें शेख सालेह अबू हफ़्स उमर बिन अबुल मआली नस्र बिन मुहम्मद बिन अहमद कुरैशी हाशमी तफ़सूंजी शाफ़ई ने खबर दी कि हमसे शेख असल सालेह अबू अब्दुल्ला मुहम्मद बिन अबुल शेख सालेह अबू हफ़्स उमर बिन शेख कुदवा अबू मुहम्मद अब्दुल रहमान तफ़सूंजी ने हदीस बयान की कि हमसे अबू उमर ने हदीस बयान की कि एक दिन तफ़सूंज में मेरे पिता ने अपने मुरीदों के बीच अपनी गर्दन झुकाई और कहा कि मेरे सिर पर। हमारे पूछने पर फ़रमाया कि अभी शेख सैयद अब्दुल कादिर अलैहिर्रहमा ने बगदाद में फ़रमाया है कि मेरा यह पैर हर वलीउल्लाह की गर्दन (पर है)...

---

1 बहजतुल असरार, उन शैखों का ज़िक्र जिन्होंने अपना सिर झुकाया जब शेख ने वह बात कही, आदि। मुस्तफा अल-बाबी, मिस्र 13।

فتاوی رضویہ، جلد ۲۸

صفحہ ۳۸۲

[بایاں کالم - عربی متن] الديرة المقرى الحنبلي البصري قال: قال الشيخ ابوبكر عتيق بن ابي الفضل محمد بن عثمن بن ابي الفضل البندلجي الاصل البغدادي المولد والدار والازجي المعروف بمعتوق زرت الشيخ سيد احمد بن ابي الحسن الرفاعي رضى الله عنه بأم عبيدة فسمعت اكابر اصحابه وقدماء مريديه يقولون: كان الشيخ يوماً جالساً في هذا الموضع فحنا رأسه وقال: على رقبتي فسألوه عن ذلك فقال: قد قال الشيخ عبد القادر الآن ببغداد: قدمي هذه على رقبة كل ولي الله - فارخنا ذلك الوقت فكان كما قال في ذلك الوقت بعينه ۱۔

حديث سوم: اخبرنا الشيخ الصالح ابو حفص عمر بن ابي المعالى نصر بن محمد ابن احمد القرشى الهاشمى الطفسونجى المولد والدار الشافعي قال: اخبرنا الشيخ الصالح ابو عبد الله محمد بن ابى الشيخ الصالح ابى حفص عمر بن الشيخ القدوة ابى محمد عبد الرحمن الطفسونجي قال: اخبرنا ابو عمر قال: حنا ابى يوماً عنقه بين اصحابه بطفسونج وقال: على رأسي فسألناه فقال: قد قال الشيخ عبد القادر الآن

[دایاں کالم - اردو متن] ابوالفضل بندلجی الاصل بغدادی المولد والازجی المعروف بہ معتوق نے کہا کہ میں نے شیخ احمد بن ابوالحسن رفاعی رضی اللہ عنہ کی ام عبیدہ میں زیارت کی تو میں نے آپ کے اکابر اصحاب اور قدیم مریدوں کو کہتے ہوئے سنا کہ آج شیخ اس جگہ (برآمدے کی طرف انہوں نے اشارہ کیا) تشریف فرما تھے کہ اپنا سر جھکا دیا اور فرمایا کہ میری گردن پر۔ جب آپ سے لوگوں نے اس کے بارے میں پوچھا تو فرمایا کہ ابھی ابھی بغداد میں شیخ سید عبدالقادر رضی

اللہ تعالیٰ عنہ نے فرمایا ہے: میرا یہ پاؤں ہر ولی اللہ کی گردن پر ہے۔ ہم نے اس تاریخ کو محفوظ رکھا تو جیسا آپ نے کہا بعینہ وہ اسی وقت رونما ہوا تھا۔ (ت)

حدیث سوم: ہمیں شیخ صالح ابوحفص عمر بن ابوالمعالی نصر بن محمد بن احمد قرشی ہاشمی طفسونجی شافعی نے خبر دی کہ ہم سے شیخ اصل صالح ابو عبداللہ محمد بن ابوالشیخ صالح ابو حفص عمر بن شیخ قدوہ ابومحمد عبدالرحمن طفسونجی نے حدیث بیان کی کہ ہم سے ابو عمر نے حدیث بیان کی کہ ایک دن طفسونج میں میرے والد نے اپنے مریدوں کے درمیان گردن جھکائی اور کہا کہ میرے سر پر۔ ہمارے پوچھنے پر فرمایا کہ ابھی شیخ سید عبد القادر علیہ الرحمۃ نے بغداد میں فرمایا ہے کہ میرا یہ پاؤں ہر ولی اللہ کی گردن

---

۱ بہجۃ الاسرار ذکر من حنار أسه من المشائخ عند ما قال ذلك الشیخ الخ مصطفی البابی مصر ۱۳

(In Baghdad): "This foot of mine is on the neck of every saint of Allah." So we recorded the date with us. Then news came from Baghdad that he [Sheikh Abdul Qadir Jilani] said that on the exact same day we had recorded the date. (T)

Fourth Hadith: We were informed by the jurist Abu Ali Ishaq bin Ali bin Abdullah bin Abdul Da'im bin Salih al-Hamadani, the Sufi Shafi'i Hadith scholar, who said: We were informed by the Sheikh of noble origin, Abu Muhammad Abdul Latif bin Sheikh Abu al-Najib Abdul Qahir bin Abdullah bin Muhammad bin Abdullah al-Suhrawardi, then al-Baghdadi, the jurist Shafi'i Sufi, who said: My father Abu al-Najib was present in Baghdad in the assembly of Sheikh Abdul Qadir (may Allah be pleased with them both). Sheikh Abdul Qadir (may Allah be pleased with him) said in the assembly: "This foot of mine is on the neck of every saint of Allah." So my father lowered his head until it almost reached the ground, and said three times: "Upon my head, upon my head, upon my head." (T)

Note: Ala Hazrat (may Allah have mercy on him) explicitly stated that we will mention eleven "Hadiths" from Bahjat al-Asrar here. However, the second, third, and fourth Hadiths—these three are not present in the original manuscript (Fatawa Razawiyya, Old Edition, Volume 12); instead, blank spaces were left. Since the beginning of the chain of narration for the second Hadith was mentioned in the original, it was identified. But it could not be determined what the third and fourth Hadiths were. However, considering the content of the mentioned Hadiths, we have copied the two Hadiths immediately following the second Hadith from Bahjat al-Asrar, as their content is quite similar to the mentioned ones. In this way, eleven Hadiths were completed. And Allah knows best the reality of the matter. (Translator)

Footnotes: 1. Bahjat al-Asrar, Mention of those Mashaikh who bowed their heads when the Sheikh said that, etc., Mustafa al-Babi Egypt, p. 13. 2. Bahjat al-Asrar, Mention of those Mashaikh who bowed their heads when the Sheikh said that, etc., Mustafa al-Babi Egypt, p. 13 and 14.

फतावा रज़विया जिल्द 28

(बगदाद में): "मेरा यह कदम अल्लाह के हर वली की गर्दन पर है।" तो हमने अपने पास तारीख नोट कर ली। फिर बगदाद से खबर आई कि शेख अब्दुल कादिर (रहमतुल्लाह अलैह) ने बिल्कुल उसी दिन यह घोषणा की थी जिस दिन की तारीख हमने नोट की थी। (त)

चौथी हदीस: हमें फकीह अबू अली इसहाक बिन अली बिन अब्दुल्ला बिन अब्दुल दायिम बिन सालेह हमदानी सूफी शाफई मुहद्दिस ने बताया, उन्होंने कहा: हमें शेख जलीलुल असल अबू मुहम्मद अब्दुल लतीफ बिन शेख अबू अल-नजीब अब्दुल काहिर बिन अब्दुल्ला बिन मुहम्मद बिन अब्दुल्ला सुहरवर्दी फिर बगदादी फकीह शाफई सूफी ने बताया कि मेरे वालिद माजिद अबू अल-नजीब बगदाद में शेख अब्दुल कादिर (रज़ियल्लाहु अन्हु) की मजलिस में मौजूद थे। शेख अब्दुल कादिर (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने मजलिस में फरमाया: "मेरा यह कदम अल्लाह के हर वली की गर्दन पर है।" तो मेरे वालिद ने अपना सिर इस हद तक झुकाया कि वह जमीन के करीब जा पहुँचा और तीन बार कहा: "मेरे सिर पर, मेरे सिर पर, मेरे सिर पर।" (त)

नोट: आला हज़रत (रहमतुल्लाह अलैह) ने स्पष्ट किया है कि हम यहाँ बहजतुल असरार से ग्यारह "हदीसें" ज़िक्र करेंगे। लेकिन दूसरी, तीसरी और चौथी हदीसें—ये तीन हदीसें मूल (फतावा रज़विया पुरानी जिल्द 12) में मौजूद नहीं हैं, बल्कि उनकी जगह खाली छोड़ दी गई है। चूँकि दूसरी हदीस की सनद का शुरुआती हिस्सा मूल में ज़िक्र था, इसलिए उसकी पहचान हो गई। लेकिन तीसरी और चौथी हदीस के बारे में पता नहीं चल सका कि वे कौन सी थीं। हालाँकि, ज़िक्र की गई हदीसों के मज़मून को देखते हुए हमने दूसरी हदीस के ठीक बाद वाली दो हदीसें बहजतुल असरार से नकल कर दी हैं, जिनका मज़मून ज़िक्र की गई हदीसों से काफी मिलता-जुलता है। इस तरह ग्यारह हदीसें पूरी हो गईं। और अल्लाह हकीकत को बेहतर जानता है। (अनुवादक)

पाद टिप्पणियाँ: 1. बहजतुल असरार, उन मशाईख का ज़िक्र जिन्होंने शेख के कहने पर अपना सिर झुकाया आदि, मुस्तफा अल-बाबी मिस्र, पृ. 13। 2. बहजतुल असरार, उन मशाईख का ज़िक्र जिन्होंने शेख के कहने पर अपना सिर झुकाया आदि, मुस्तफा अल-बाबी मिस्र, पृ. 13 और 14।

पृष्ठ 383/684

ببغداد: قدمي هذه على رقبة كل ولي الله. فأر خناه عندنا، ثم جاء الخبر من بغداد انه قال ذلك في اليوم الذي أرخناه ۱ ۔ پر ہے۔ ہم نے اپنے پاس تاریخ نوٹ کر لی پھر بغداد سے خبر موصول ہوئی کہ شیخ عبد القادر علیہ الرحمۃ نے بالکل اسی دن یہ اعلان فرمایا تھا جو تاریخ ہم نے نوٹ کر رکھی تھی۔

(ت) حدیث چہارم: اخبرنا الفقیه ابو علی اسحق بن علی بن عبدالله بن عبدالدائم بن صالح الهمدانی الصوفی الشافعی المحدث قال: اخبرنا الشیخ الجلیل الاصل ابو محمد عبداللطیف ابن الشیخ ابی النجیب عبد القاہر بن عبدالله بن محمد بن عبد الله السہروردی ثم البغدادی الفقیه الشافعی الصوفی قال: حضر ابی ابو النجیب ببغداد بمجلس الشیخ عبد القادر رضی الله عنہما۔ فقال الشیخ عبد القادر قدمي هذه على رقبة كل ولي الله ۔ فطأطأ بی رأسہ حتی کادت تبلغ الارض، و قال علی رأسی علی رأسی علی رأسی یقولها ثلاثا ۲ ۔ ہم سے فقیہ ابو علی اسحاق بن علی بن عبد الله بن عبدالدائم بن صالح ہمدانی صوفی شافعی محدث نے حدیث بیان کی کہ ہم سے شیخ جلیل الاصل ابو محمد عبداللطیف بن شیخ ابو نجیب عبدالقاہر بن عبد الله بن محمد بن عبد الله سہروردی ثم بغدادی فقیہ شافعی صوفی نے حدیث بیان کی کہ میرے والد ماجد ابو النجیب بغداد میں شیخ عبد القادر رضی الله تعالٰی عنہ کی مجلس میں حاضر تھے شیخ عبد القادر رضی الله تعالٰی عنہ نے مجلس میں فرمایا: میرا یہ قدم ہر ولی الله کی گردن پر ہے۔ تو میرے والد نے اس حد تک سر جھکایا کہ وہ زمین کے قریب جا پہنچا اور تین بار کہا: میرے سر پر، میرے سر پر، میرے سر پر (ت)

عہ: نوٹ: اعلٰی حضرت علیہ الرحمۃ نے تصریح فرمائی کہ یہاں ہم بہجۃ الاسرار سے گیارہ "حدیثیں ذکر کرینگے مگر حدیث دوم ، سوم اور چہارم تین حدیثیں اصل (فتاوٰی رضویہ قدیم جلد ۱۲) میں موجود نہیں ہیں بلکہ انکی جگہ بیاض چھوڑا ہوا ہے۔ حدیث دوم کی سند کا ابتدائی حصہ

اصل میں مذکور ہونے کی وجہ سے اس کی نشان دہی ہو گئی مگر حدیث سوم و چہارم کے بارے میں معلوم نہیں ہو سکا کہ وہ کون سی تھیں، تاہم احادیث مذکورہ کے مضمون کو دیکھتے ہوئے حدیث دوم کے متصل بعد والی دو حدیثیں ہم نے بہجۃ الاسرار سے نقل کردی ہیں جن کا مضمون کافی حد تک احادیث مذکورہ سے یگانگت رکھتا ہے۔ اس طرح گیارہ احادیث پوری ہو گئیں۔ واللہ تعالیٰ اعلم بحقیقۃ الحال۔ (مترجم)

1 بہجۃ الاسرار ذکر من حنی رأسه من المشائخ عند ما قال ذالك الشیخ الخ مصطفی البابی مصر ص ۱۳ 2 بہجۃ الاسرار ذکر من حنی رأسه من المشائخ عند ما قال ذالك الشیخ الخ مصطفی البابی مصر ص ۱۳ و ۱۴

Fatawa Rizvia, Volume 28

Fifth Hadith: The illustrious jurist Abu Ghalib Rizq-Allah bin Abi Abdullah Muhammad bin Yusuf al-Raqqi informed us, saying: The righteous Sheikh Abu Ishaq Ibrahim al-Raqqi informed us, saying: Mansur informed us, saying: The exemplary Sheikh Abu Abdullah Muhammad bin Majid al-Raqqi informed us; and Abu al-Futuh Nasrullah bin Yusuf bin Khalil al-Baghdadi, the scholar of Hadith, informed us with a high chain of transmission, saying: Sheikh Abu al-Abbas Ahmad bin Ismail bin Hamza al-Azji informed us, saying: The two sheikhs, Abu al-Muzaffar Mansur bin al-Mubarak and the Imam Abu Muhammad Abdullah bin Abi al-Hasan al-Asbahani, informed us. They said: We heard the noble Sayyid, the exemplary Sheikh Abu Said al-Qaylawi (may Allah Almighty be pleased with him) say: When Sheikh Abdul Qadir said, "This foot of mine is on the neck of every saint (wali) of Allah," the Truth (Allah) Exalted and Majestic manifested Himself upon his heart, and a robe of honor (khil'at) from the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah Almighty be upon him) came to him through a group of the near-stationed angels. He was clothed in it in the presence of all the saints, the former and the latter, those living with their bodies and those deceased with their pure souls. The angels and the "men of the unseen" (Rijal al-Ghaib) were gathered around his gathering, standing in ranks in the air until the horizon was filled with them. There remained no saint on earth except that he bowed his neck. (T) And praise be to Allah, Lord of the worlds.

Footnote: 1. Bahjat al-Asrar, mentioning accounts of the Shuyukh with unveiling of the state of affairs when he said that. Mustafa al-Babi, Egypt, p. 98.

फ़तावा रज़विया, खंड २८

पाँचवीं हदीस: प्रख्यात न्यायविद अबू ग़ालिब रिज़क़-अल्लाह बिन अबी अब्दुल्ला मुहम्मद बिन यूसुफ़ अल-रक़्क़ी ने हमें सूचित किया, उन्होंने कहा: नेक शेख अबू इसहाक इब्राहिम अल-रक़्क़ी ने हमें सूचित किया, उन्होंने कहा: मंसूर ने हमें सूचित किया, उन्होंने कहा: आदर्श शेख अबू अब्दुल्ला मुहम्मद बिन माजिद अल-रक़्क़ी ने हमें सूचित किया; और हदीस के विद्वान अबू अल-फ़ुतुह नसरुल्लाह बिन यूसुफ़ बिन खलील अल-बग़दादी ने हमें एक उच्च सनद (श्रृंखला) के साथ सूचित किया, उन्होंने कहा: शेख अबू अल-अब्बास अहमद बिन इस्माइल बिन हमज़ा अल-अज़जी ने हमें सूचित किया, उन्होंने कहा: दो शेखों, अबू अल-मुज़फ़्फ़र मंसूर बिन अल-मुबारक और इमाम अबू मुहम्मद अब्दुल्ला बिन अबी अल-हसन अल-असबहानी ने हमें सूचित किया। उन सब ने कहा: हमने कुलीन सैय्यद, आदर्श शेख अबू सईद अल-क़ैलावी (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) को कहते सुना कि जब हज़रत शेख अब्दुल क़ादिर ने फ़रमाया कि, "मेरा यह पैर अल्लाह के हर वली (संत) की गर्दन पर है," तो हक़ (अल्लाह) अज़्ज़-ओ-जल्ल ने उनके हृदय पर अपनी महिमा प्रकट की, और अल्लाह के रसूल (उन पर अल्लाह की शांति और आशीर्वाद हो) की ओर से उनके लिए एक सम्मान की पोशाक (खिलाअत) निकटतम स्वर्गदूतों के एक समूह के माध्यम से आई। उन्हें वह पोशाक उन सभी संतों की उपस्थिति में पहनाई गई, जो पहले के थे और जो बाद के, जो अपने शरीर के साथ जीवित थे और जो अपनी पवित्र आत्माओं के साथ दिवंगत थे। स्वर्गदूत और "ग़ैब के पुरुष" (रिजाल अल-ग़ैब) उस समय उनकी सभा के चारों ओर एकत्र थे, हवा में कतारें बाँधे खड़े थे जब तक कि क्षितिज उनसे भर नहीं गया। और पृथ्वी पर कोई भी वली ऐसा नहीं बचा जिसने अपनी गर्दन न झुका दी हो। (त) और सारी प्रशंसा अल्लाह के लिए है, जो सारे संसार का पालनहार है।

पाद टिप्पणी: १. बहजत अल-असरार, शेखों की रिपोर्टों का उल्लेख उस स्थिति के प्रकटीकरण के बारे में जब उन्होंने वह कहा था। मुस्तफा अल-बाबी, मिस्र, पृष्ठ ९८।

حدیث پنجم: مصنف قدس سرہ نے کہا کہ ہم سے فقیہ جلیل القدر رزق اللہ بن ابو عبد اللہ محمد بن یوسف رقی نے حدیث بیان کی کہ ہم کو شیخ صالح ابواسحق ابراہیم رقی نے خبر دی کہ ہم کو شیخ امام ابوعبد اللہ محمد بن ماجد رقی نے خبر دی۔ نیز ہمیں سند عالی سے ابوالفتوح نصر اللہ بن یوسف بن خلیل بغدادی محدث نے خبر دی کہ ہم کو شیخ ابوالعباس احمد بن اسمعیل بن حمزہ ازجی نے خبر دی کہ ہم کو شیخ ابوالمظفر منصور بن مبارک و امام ابومحمد عبداللہ بن ابی الحسن اصبہانی نے خبر دی ان سب حضرات نے فرمایا کہ ہم نے سید شریف شیخ امام ابوسعید قیلوی رضی اللہ تعالٰی عنہ کو فرماتے سنا کہ جب حضرت شیخ عبدالقادر نے فرمایا کہ میرا یہ پاؤں ہر ولی اللہ کی گردن پر۔ اس وقت اللہ عزوجل نے ان کے قلب مبارک پر تجلی فرمائی اور حضور سید عالم صلی اللہ علیہ وسلم نے ایک گروہِ ملائکہِ مقربین کے ہاتھ ان کے لیے خلعت بھیجی اور تمام اولیائے اولین و آخرین کا مجمع ہوا ، جو زندہ تھے وہ بدن کے ساتھ حاضر ہوئے اور جو انتقال فرما گئے تھے ان کی ارواح طیبہ آئیں، ان سب کے سامنے وہ خلعت حضرت غوثیت کو پہنایا گیا، ملائکہ اور رجال الغیب کا اس وقت ہجوم تھا ہوا میں پرے باندھے کھڑے تھے، تمام افق ان سے بھر گیا تھا اور روئے زمین پر کوئی ولی ایسا نہ تھا جس نے گردن نہ جھکا دی ہو۔ (ت) والحمد للہ رب العالمین۔

حاشیہ: ۱ بھجۃ الاسرار ذکر اخبار المشائخ بالکشف عن ھیئۃ الحال حین قال ذلك مصطفی البابی مصر ص۹۸

Fatawa Razviya Volume 28

O Ghaus! How magnificent is your rank, so sublime, Your foot is higher than the heads of the highest. How can anyone know what your stature is? Saints rub their eyes upon the soles of your feet.[1] To whose foot shall we call the crown of the Gnostics' head? To whom do heads pay tribute? It is your foot. Necks bowed, heads were laid, hearts were broken, Where is the unveiling of the shin today? This was but your foot.[2]

Sixth Hadith: (The author, may Allah Almighty exalt his status, said): Abu Muhammad al-Hasan bin Ahmad bin Muhammad and Khalaf bin Ahmad bin Muhammad al-Harimi informed us, saying: My grandfather Muhammad bin Danf informed us, saying: Sheikh Abu al-Qasim bin Abi Bakr bin Ahmad informed us, saying: I heard Sheikh Khalifa al-Akbar al-Makki (may Allah be pleased with him), who used to be frequently honored with the blessed vision of the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him). He said, "By Allah! I saw the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) and submitted: O Messenger of Allah! Sheikh Abdul Qadir said: 'This foot of mine is on the neck of every saint of Allah.' The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) replied: 'Abdul Qadir spoke the truth, and why shouldn't it be so, for he is the Qutb (Pole) and I am his guardian.'"[3]

The humble servant of the exalted door submits: Praise be to Allah! Allah commanded our master to say this. At the time of saying it, He manifested His glory upon his blessed heart. The Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) sent a robe of honor. All the saints of the former and latter times were gathered, and it was bestowed upon him in front of everyone. A multitude of angels gathered, and the 'Men of the Unseen' (Rijal al-Ghaib) paid their respects. All the saints of the world bowed their necks. Now, let whoever wishes be pleased, and let whoever wishes be displeased. For the one who is pleased, there is pleasure; for the one who is displeased, there is displeasure. To whoever feels like it, say: "Die in your rage! Indeed, Allah is Knowing of that within the breasts."

[1] Hadaiq-e-Bakhshish, Part Two, in praise of the Noble Master Ghaus al-Azam (may Allah be pleased with him), Maktaba Razviya Karachi, p. 804. [2] Hadaiq-e-Bakhshish, Part Two, in praise of the Noble Master Ghaus al-Azam (may Allah be pleased with him), Maktaba Razviya Karachi, p. 804. [3] Bahjat al-Asrar, mention of reports from Sheikhs regarding the state when he said that, Mustafa al-Babi Egypt p. 10.

फ़तावा रज़विया खंड 28

वाह क्या मर्तबा ऐ ग़ौस है बाला तेरा, ऊँचे ऊँचों के सरों से क़दम आला तेरा। सर भला क्या कोई जाने कि है कैसा तेरा, औलिया मिलते हैं आँखें वो है तलवा तेरा।[1] ताज-ए-फ़र्क़ए-आरफ़ाँ किस के क़दम को कहिए, सर जिसे बाज दें वो पाँव है किस का तेरा। गर्दनें झुक गईं सर बिछ गए दिल टूट गए, कश्फ़-ए-साक़ आज कहाँ ये तो क़दम था तेरा।[2]

छठी हदीस: (अल्लाह तआला उनके मकाम को बुलंद फरमाए) मुसन्निफ़ (लेखक) ने कहा कि हमें अबू मुहम्मद हसन बिन अहमद बिन मुहम्मद और खलफ़ बिन अहमद बिन मुहम्मद हरीमी ने खबर दी कि हमें मेरे दादा मुहम्मद बिन दनफ़ ने खबर दी कि हमें शेख अबुल कासिम बिन अबी बक्र अहमद ने खबर दी कि मैंने शेख खलीफा अकबर मक्की रज़ियल्लाहु तआला अन्हु से सुना और वह हुज़ूर अकदस सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम के दीदार-ए-मुबारक से कसरत से मुशर्रफ़ हुआ करते थे। फरमाया खुदा की कसम! बेशक मैंने रसूलुल्लाह सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम को देखा और अर्ज़ की: या रसूलुल्लाह! शेख अब्दुल कादिर ने फरमाया कि मेरा पाँव हर वली अल्लाह की गर्दन पर है। रसूलुल्लाह सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम ने फरमाया: "अब्दुल कादिर ने सच कहा और क्यों न हो कि वही कुत्ब हैं और मैं उनका निगहबान हूँ।"[3]

उच्च द्वार का सेवक निवेदन करता है: अल्हम्दुलिल्लाह! अल्लाह ने हमारे आक़ा को यह कहने का आदेश दिया। कहते समय उनके मुबारक दिल पर अपनी तजल्ली फरमाई। नबी सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम ने ख़िलअत (सम्मान का चोगा) भेजा। सभी पुराने और नए औलिया जमा किए गए, और सबके सामने उन्हें पहनाया गया। फरिश्तों का जमघट हुआ, रिजाल-उल-ग़ैब ने सलामी दी। पूरी दुनिया के औलिया ने गर्दनें झुका दीं। अब जो चाहे राज़ी हो, जो चाहे नाराज़। जो राज़ी हो उसके लिए रज़ा है, जो नाराज़ हो उसके लिए नाराज़गी। जिसका जी चाहे उससे कहो "अपनी कुढ़न में मर जाओ! बेशक अल्लाह सीनों की बातों को खूब जानने वाला है।"

[1] हदाइक़-ए-बख्शिश, दूसरा भाग, आक़ा-ए-अकरम ग़ौस-ए-आज़म रज़ियल्लाहु तआला अन्हु की मनक़बत में, मकतबा रज़विया कराची, पृ. 804। [2] हदाइक़-ए-बख्शिश, दूसरा भाग, आक़ा-ए-अकरम ग़ौस-ए-आज़म रज़ियल्लाहु तआला अन्हु की मनक़बत में, मकतबा रज़विया कराची, पृ. 804। [3] बहजतुल असरार, मशायख के हालात का ज़िक्र उस वक्त के बारे में जब उन्होंने यह कहा, मुस्तफा अल-बाबी मिस्र, पृ. 10।

واہ کیا مرتبہ اے غوث ہے بالا تیرا اونچے اونچوں کے سروں سے قدم اعلٰی تیرا سر بھلا کیا کوئی جانے کہ ہے کیسا تیرا اولیاء ملتے ہیں آنکھیں وہ ہے تلواتیرا[1] تاج فرق عرفا کس کے قدم کو کہئے سر جسے باج دیں وہ پاؤں ہے کس کا تیرا گردنیں جھک گئیں سر بچھ گئے دل ٹوٹ گئے کشف ساق آج کہاں یہ تو قدم تھا تیرا[2]

حدیث ششم: (قال اعلٰی اللہ تعالٰی مقاماتہ) اخبرنا ابو محمد الحسن بن احمد بن محمد و خلف بن احمد بن محمد الحریمی قال اخبرنا جدی محمد بن دنف قال اخبرنا الشیخ ابوالقاسم بن ابی بکر بن احمد قال سمعت الشیخ خلیفۃ رضی اللہ تعالٰی عنہ وکان کثیرا الرؤیا لرسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم یقول رأیت رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم فقلت لہ یا رسول اللہ لقد قال الشیخ عبد القادر قدمی ھذہ علی رقبۃ کل ولی اللہ۔ فقال صدق الشیخ عبد القادر وکفی لا وھو القطب و انا ارعاہ[3]۔ مصنف نے کہا (اللہ تعالٰی اس کے مرتبے بلند فرمائے) کہ ہم کو ابو محمد حسن بن احمد بن محمد اور خلف بن احمد بن محمد حریمی نے خبر دی کہ ہم کو میرے جد محمد بن دنف نے خبر دی کہ ہم کو شیخ ابوالقاسم بن ابی بکر احمد نے خبر دی کہ میں نے شیخ خلیفہ اکبر مکی رضی اللہ تعالٰی عنہ سے سنا اور وہ حضور اقدس صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کے دیدار مبارک سے بکثرت مشرف ہوا کرتے تھے فرمایا خدا کی قسم بیشک میں نے رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کو دیکھا عرض کی یا رسول اللہ ! شیخ عبد القادر نے فرمایا کہ میرا پاؤں ہر ولی اللہ کی گردن پر۔ رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم نے فرمایا: "عبد القادر نے سچ کہا اور کیوں نہ ہو کہ وہی قطب ہیں اور میں ان کا نگہبان۔"

کلب باب عالی عرض کرتا ہے الحمدللہ! اللہ نے ہمارے آقا کو اس کہنے کا حکم دیا، کہتے وقت ان کے قلب مبارک پر تجلی فرمائی، نبی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم نے خلعت بھیجا، تمام اولیاء اولین و

آخرین جمع کئے گئے، سب کے مواجہ میں پہنایا گیا۔ ملائکہ کا جمگھٹ ہوا، رجال الغیب نے سلامی دی۔ تمام جہان کے اولیاء نے گردنیں جھکا دیں۔ اب جو چاہے راضی ہو، جو چاہے ناراض۔ جو راضی ہو اس کے لئے رضا، جو ناراض ہو اس کیلئے ناراضی۔ جس کا جی چلے اس سے کہو "مُوْتُوْا بِغَيْظِكُمْ ؕ إِنَّ اللهَ عَلِيْمٌ بِذَاتِ"

[1] حدائق بخشش وصل دوم در منقبت آقائے اکرم غوث اعظم رضی اللہ تعالیٰ عنہ مکتبہ رضویہ کراچی ص ۸۰۴ [2] حدائق بخشش وصل دوم در منقبت آقائے اکرم غوث اعظم رضی اللہ تعالیٰ عنہ مکتبہ رضویہ کراچی ص ۸۰۴ [3] بهجة الاسرار ذكر اخبار المشائخ بالكشف عن هيئة الحال حين قال ذلک مصطفی البابی مصر ص ۱۰

Fatawa Razawiyya, Volume 28

...of the breasts. ◯1 "Die in your rage; surely Allah knows what is in the hearts." And Allah's argument is conclusive.

Seventh Hadith: (May Allah brighten his face) Al-Hasan bin Nujaym al-Hawrani narrated to us, he said, the noble saint Sheikh Ali bin Idris al-Yaqubi (may Allah be pleased with him) informed us, he said: I heard the Master Ghaus (may Allah be pleased with him) saying: "Humans have masters (sheikhs), the race of Jinn have masters, and angels have masters, and I am the master of all." He (Al-Yaqubi) said: I heard him (the Ghaus) during his final illness, in which his holy departure occurred, saying to his noble sons: "Between me and you, and between all of creation of the time, there is a difference as vast as the distance between heaven and earth. Do not compare anyone to me and do not compare me to anyone." 2

The author said (may Allah brighten his face) that Hasan bin Nujaym al-Hawrani narrated the hadith to us, saying that the great saint Hazrat Ali bin Idris al-Yaqubi (may Allah be pleased with him) informed us, saying: I heard Hazrat Sarkar Ghaus-e-Azam (may Allah be pleased with him) saying: "There are spiritual guides for humans, for the Jinn, and for the angels, and I am the spiritual guide for all." And I heard him (Hazrat Ghaus-e-Azam) during his blessed illness in which his holy passing occurred, saying to his noble sons: "Between me and you, and between all the creations of the time, there is the same difference as there is between the heavens and the earth. Do not associate anyone with me and do not compare me to anyone." O our Master! You have spoken the truth, by Allah! You are truthful and verified as truthful. (T)

Eighth Hadith: (May Allah make his grave fragrant) Abu al-Ma'ali Salih bin Ahmad al-Maliki informed us, he said, the Sheikh Abu al-Hasan al-Baghdadi known as al-Khafaf and the Sheikh Abu Muhammad Abd al-Latif al-Baghdadi known as al-Mutarriz informed us, Abu al-Hasan said: our teacher Sheikh Abu al-Saud Ahmad bin Abi Bakr al-Harimi informed us in the year five hundred and eighty [580 AH], and Abu Muhammad said...

The author (may Allah make his grave fragrant) said that Abu al-Ma'ali Salih bin Ahmad al-Maliki informed us that two noble masters informed us, one being Sheikh Abu al-Hasan al-Baghdadi known as al-Khafaf, and the second being Sheikh Abu Muhammad Abd al-Latif al-Baghdadi known as al-Mutarriz. The first said: Our guide

and master Hazrat Sheikh Abu al-Saud Ahmad bin Abi Bakr al-Harimi (may his secret be sanctified) said before us in 580 AH, and the second said: he informed us...

1. The Holy Quran 3/119
2. Bahjat al-Asrar, mentioning the words he spoke about himself, etc. Mustafa al-Babi Egypt, pp. 22-23

फ़तावा रज़विय्या, जिल्द 28

...सीनों की। ◯1 "अपनी जलन में मर जाओ, बेशक अल्लाह दिलों के भेदों को जानने वाला है।" और अल्लाह की हुज्जत कामिल है।

सातवीं हदीस: (अल्लाह उनके चेहरे को रौशन करे) मुसन्निफ (लेखक) ने कहा कि हमसे हसन बिन नुजैम हौरानी ने हदीस बयान की, कहा हमें वली-ए-जलील हज़रत अली बिन इदरीस यक़ूबी रज़ियल्लाहु अन्हु ने खबर दी, कहा मैंने हज़रत सरकार-ए-ग़ौसियत रज़ियल्लाहु अन्हु को सुना कि फ़रमाते थे: आदमियों के लिए पीर हैं, क़ौम-ए-जिन्नात के लिए पीर हैं, फ़रिश्तों के लिए पीर हैं, और मैं सब का पीर हूँ। और मैंने हुज़ूर को उस मर्ज़-ए-मुबारक में जिसमें विसाल-ए-अकदस हुआ, सुना कि अपने शहज़ादगान-ए-किराम से फ़रमाते थे: मुझमें और तुममें और तमाम मख़्लूकात-ए-ज़माना में वह फ़र्क़ है जो आसमान व ज़मीन में है। मुझसे किसी को निस्बत न दो और मुझे किसी पर क़यास न करो। 2

मुसन्निफ ने कहा (अल्लाह तआला उनके चेहरे को रोशन करे) कि हमसे हसन बिन नुजैम हौरानी ने हदीस बयान की, कहा हमें वली-ए-जलील हज़रत अली बिन इदरीस यक़ूबी रज़ियल्लाहु अन्हु ने खबर दी, कहा मैंने हज़रत सरकार-ए-ग़ौसियत रज़ियल्लाहु अन्हु को सुना कि फ़रमाते थे: आदमियों के लिए पीर हैं, जिन्न जाति के लिए पीर हैं, फ़रिश्तों के लिए पीर हैं, और मैं सब का पीर हूँ। और मैंने हुज़ूर को उस मर्ज़-ए-मुबारक में जिसमें विसाल-ए-अकदस हुआ, सुना कि अपने शहज़ादगान-ए-किराम से फ़रमाते थे: मुझमें और तुममें और तमाम मख़्लूकात-ए-ज़माना में वह फ़र्क़ है जो आसमान व ज़मीन में है। मुझसे किसी को निस्बत न दो और मुझे किसी पर क़यास न करो। ऐ हमारे आका! आपने सच कहा, ख़ुदा की क़सम! आप सादिक़ मसदूक़ हैं। (त)

आठवीं हदीस: (अल्लाह तआला उनकी क़ब्र को खुशबूदार बनाए) मुसन्निफ ने कहा कि हमको अबू अल-मुआली सालिह बिन अहमद मालिकी ने खबर दी कि हमको दो मशाइख-ए-किराम ने खबर दी, एक शैख़ अबू अल-हसन बग़दादी मारूफ ब-ख़फ़ाफ़, दूसरे शैख़ अबू मुहम्मद अब्दुल लतीफ़ बग़दादी मारूफ ब-मुतर्रिज़। अबू अल-हसन ने कहा: हमारे उस्ताद शैख़ अबू अल-सुऊद अहमद बिन अबी बक्र हरीमी ने सन् पांच सौ अस्सी [580 हिजरी] में खबर दी, और अबू मुहम्मद ने कहा...

मुसन्निफ (अल्लाह तआला उनकी क़ब्र को खुशबूदार बनाए) ने कहा कि हमें अबू अल-मुआली सालिह बिन अहमद मालिकी ने बताया कि हमें दो महान गुरुओं ने बताया, एक शेख अबू अल-हसन

अल-बगदादी, जिन्हें अल-खफाफ के नाम से जाना जाता है, और दूसरे शेख अबू मुहम्मद अब्दुल लतीफ अल-बगदादी, जिन्हें अल-मुतर्रिज के नाम से जाना जाता है। पहले ने कहा: हमारे मार्गदर्शक और गुरु हजरत शेख अबू अल-सऊद अहमद बिन अबी बक्र अल-हरीमी (अल्लाह उनकी पवित्रता को बढ़ाए) ने हमारे सामने 580 हिजरी में कहा, और दूसरे ने कहा: उन्होंने हमें बताया...

1. अल-क़ुरआन अल-करीम 3/119
2. बहजतुल असरार, ज़िक्र कलिमात अख़बर बिहा अन नफ़्सिही इल्ख, मुस्तफ़ा अल-बाबी मिस्र, पृ. 22, 23

पेज 386 का 684

الصُّدُوْرِ ﴿۱﴾ " مرجاؤ اپنی جلن میں بے شک اللہ دلوں کی جانتا ہے۔ واللہ الحجۃ البالغۃ۔

حدیث ہفتم: (قال بیض اللہ تعالی وجھہ) اخبرنا الحسن بن نجیم الحورانی قال اخبرنا الشیخ العارف علی بن ادریس الیعقوبی قال سمعت الشیخ عبدالقادر رضی اللہ تعالٰی عنہ یقول الانس لھم مشائخ والملئکۃ لھم مشائخ و انا شیخ الکل۔ قال وسمعتہ فی مرض موتہ یقول لا یا اولادی بینی وبینکم وبین الخلق کلھم بعد مابین السماء والارض لا تقیسونی بأحد ولا تقیسوا علیّ احدا ۲۔

مصنف نے کہا (اللہ تعالٰی اس کے چہرے کو روشن کرے) کہ ہم سے حسن بن نجیم حورانی نے حدیث بیان کی، کہا ہم کو ولی جلیل حضرت علی بن ادریس یعقوبی رضی اللہ تعالیٰ عنہ نے خبر دی، کہا میں نے حضرت سرکار غوثیت رضی اللہ تعالٰی عنہ کو سنا کہ فرماتے تھے : آدمیوں کے لئے پیر ہیں، قوم جن کے لئے پیر ہیں، فرشتوں کے لئے پیر ہیں، اور میں سب کا پیر ہوں، اور میں نے حضور کو اس مرض مبارک میں جس میں وصال اقدس ہوا سنا کہ اپنے شہزادگان کرام سے فرماتے تھے: مجھ میں اور تم میں اور تمام مخلوقات زمانہ میں وہ فرق ہے جو آسمان و زمین میں۔ مجھ سے کسی کو نسبت نہ دو اور مجھے کسی پر قیاس نہ کرو۔ اے ہمارے آقا! آپ نے سچ کہا، خدا کی قسم! آپ صادق مصدوق ہیں۔ (ت)

حدیث ہشتم: (قال طیب اللہ تعالیٰ ثراہ) اخبرنا ابو المعالی صالح بن احمد المالکی قال اخبرنا الشیخ ابو الحسن البغدادی المعروف بالخفاف والشیخ ابو محمد عبداللطیف البغدادی المعروف بالمطرز قال ابوالحسن اخبرنا شیخنا الشیخ ابو السعود احمد بن ابی بکر الحریمی سنۃ ثمانین وخمسمائۃ وقال ابو محمد

مصنف (اللہ تعالٰی اس کی قبر کو خوشبودار بنائے) نے کہا کہ ہم کو ابو المعالی صالح بن احمد مالکی نے خبر دی کہ ہم کو دو مشائخ کرام نے خبر دی، ایک شیخ ابو الحسن بغدادی معروف بہ خفاف، دوسرے شیخ ابو محمد عبد اللطیف بغدادی معروف بہ مطرز۔ اول نے کہا ہمارے پیر و مرشد حضرت شیخ ابو السعود احمد بن ابی بکر حریمی قدس سرہ نے ہمارے سامنے ۵۸۰ھ میں فرمایا، اور دوم نے کہا ہم کو ہمارے

۱ القرآن الکریم ۳/۱۱۹ ۲ بهجة الاسرار ذکر کلمات اخبر بها عن نفسه الخ مصطفی البابی مصر ص ۲۲، ۲۳

Fatawa Razawiyya - Volume 28

[Arabic Box] Our teacher Abdul Ghani bin Nuqtah informed us, he said: Our teacher Abu Amr Uthman al-Sarifini informed us, they both said: "By Allah, Allah the Almighty has not manifested, nor will He bring into existence, a match for Sheikh Muhyiddin Abdul Qadir (may Allah be pleased with him)."[1]

[Urdu Box] Murshid Hazrat Abdul Ghani bin Nuqtah reported that in his presence, his Murshid Hazrat Sheikh Abu Amr Uthman Sarifini (may his secret be sanctified) stated: "By God, Allah Almighty has neither created nor will He ever create a peer among the saints like Hazrat Sheikh Muhyiddin Abdul Qadir (may Allah be pleased with him)."

[Poetry in Urdu] The kings of Sarifin and the sanctuary say with an oath, That there never was a saint, nor will there ever be one like you.[2]

Ninth Narration: (Author—may Allah raise his record of deeds to Illiyin—said): Sheikh Abu al-Mahasin Yusuf bin Ahmad al-Basri informed us, he said: I heard the learned Sheikh Abu Talib Abdul Rahman bin Muhammad al-Hashimi al-Wasiti say: I heard the leading Sheikh Jamal al-Din Abu Muhammad bin Abd al-Basri saying in Basra when he was asked about Hazrat Khidr (peace be upon him), whether he is alive or has passed away. He said: "I met with Abu al-Abbas Khidr (peace be upon him) and I requested, 'Inform me about the state of Sheikh Abdul Qadir.' Hazrat Khidr said, 'He is unique among the beloveds and the Qutb (Pole) of the saints at this time. By Allah, Allah the Almighty did not elevate any saint to any station without Sheikh Abdul Qadir being at a higher station, nor did He give any beloved a cup of His love except that it was most pleasant for Sheikh Abdul Qadir.'"

[Urdu Explanation Box] The author (may Allah raise his record of deeds to Illiyin) said: Sheikh Abu al-Mahasin Yusuf bin Ahmad Basri informed us that I heard from Sheikh Abu Talib Abdul Rahman bin Muhammad Hashimi Wasiti, who said: I heard from Sheikh Imam Jamal al-Millat wa al-Din Hazrat Abu Muhammad bin Abd Basri (may Allah be pleased with him) in Basra. A question was asked of him whether Hazrat Khidr (peace be upon him) is alive or has passed away? He said: "I met Hazrat Khidr (peace be upon him) and submitted, 'Inform me about the state of Hazrat Sheikh Abdul Qadir.' Hazrat Khidr said, 'Today he is unique among all beloved ones and the Qutb of all saints. Allah the Almighty did not raise any saint to any station higher than what He gave to Sheikh Abdul Qadir, nor did He offer the cup of His love to any beloved that was more delightful than for Sheikh Abdul Qadir.'"

[1] Bahjat al-Asrar, mention of chapters from his speech adorned with some wonderful accounts, abridged, Mustafa al-Babi Egypt, p. 25 [2] Hadaiq-e-Bakhshish, Third Chapter on the beauty of boasting of the Qadiriyyah order (may Allah be pleased with him), Maktaba Razawiyya Aram Bagh Karachi, p. 6

फतावा रज़विया - जिल्द 28

[अरबी बॉक्स] हमारे शिक्षक अब्दुल गनी बिन नुक़्ता ने हमें सूचित किया, उन्होंने कहा: हमारे शिक्षक अबू अम्र उस्मान अल-सरीफ़िनी ने हमें सूचित किया, उन दोनों ने कहा: "अल्लाह की कसम, अल्लाह सर्वशक्तिमान ने शेख मुहीउद्दीन अब्दुल क़ादिर (रज़ियल्लाहु अन्हु) जैसा न तो कोई प्रकट किया है और न ही अस्तित्व में लाएगा।"[1]

[उर्दू बॉक्स] मुर्शिद हज़रत अब्दुल गनी बिन नुक़्ता ने ख़बर दी कि उनके सामने उनके मुर्शिद हज़रत शेख अबू अम्र उस्मान सरीफ़िनी (क़ुद्स सिर्रहु) ने फ़रमाया कि ख़ुदा की क़सम अल्लाह अज़्वजल ने औलिया में हज़रत शेख मुहीउद्दीन अब्दुल क़ादिर (रज़ियल्लाहु तआला अन्हु) का मिस्ल न पैदा किया न कभी पैदा करे।

[उर्दू में कविता] यह बक़सम कहते हैं शाहाने सरीफ़ीन व हरीम, कि हुआ है न वली हो कोई हमता तेरा।[2]

नवीं हदीस: (मुसन्निफ़—अल्लाह तआला उनके आमालनामे को इल्लीयीन में बुलंद करे—ने कहा): हमें शेख अबुल महासिन यूसुफ बिन अहमद अल-बसरी ने सूचित किया, उन्होंने कहा: मैंने विद्वान शेख अबू तालिब अब्दुर रहमान बिन मोहम्मद अल-हाशमी अल-वास्ती को यह कहते हुए सुना: मैंने अग्रणी शेख जमाल अल-दीन अबू मोहम्मद बिन अब्द अल-बसरी को बसरा में यह कहते हुए सुना, जब उनसे हज़रत खिज़र (अलैहिस्सलाम) के बारे में पूछा गया था कि क्या वे जीवित हैं या उनका इंतकाल हो गया है। उन्होंने कहा: "मैं अबू अल-अब्बास खिज़र (अलैहिस्सलाम) से मिला और मैंने निवेदन किया, 'मुझे शेख अब्दुल क़ादिर की स्थिति के बारे में सूचित करें।' हज़रत खिज़र ने कहा, 'वे आज सभी प्रियजनों में अद्वितीय हैं और इस समय के औलिया के क़ुतुब (ध्रुव) हैं। अल्लाह की कसम, अल्लाह सर्वशक्तिमान ने किसी भी वली को किसी भी मक़ाम तक नहीं पहुँचाया, जिसमें शेख अब्दुल क़ादिर का मक़ाम उससे ऊँचा न हो, और न ही किसी प्रियजन को अपने प्रेम का प्याला दिया, जो शेख अब्दुल क़ादिर के लिए सबसे सुखद न हो।'"

[उर्दू व्याख्या बॉक्स] मुसन्निफ़ (अल्लाह तआला उनके आमालनामे को इल्लीयीन में बुलंद करे) ने कहा कि हमें शेख अबुल महासिन यूसुफ बिन अहमद बसरी ने ख़बर दी कि मैंने शेख अबू तालिब अब्दुर रहमान बिन मोहम्मद हाशमी वास्ती से सुना, वे कहते थे मैंने शेख इमाम जमालुल मिल्लत वद्दीन हज़रत अबू मोहम्मद बिन अब्द बसरी (रज़ियल्लाहु तआला अन्हु) से बसरा में सुना। उनसे

सवाल हुआ था कि हज़रत खिज़र (अलैहिस्सलाम) ज़िंदा हैं या इंतकाल हुआ? फ़रमाया: "मैं हज़रत खिज़र (अलैहिस्सलाम) से मिला और अर्ज़ की, 'मुझे हज़रत शेख अब्दुल क़ादिर के हाल से ख़बर दीजिए।' हज़रत खिज़र ने फ़रमाया, 'वे आज तमाम महबूबों में यकता और तमाम औलिया के क़ुतुब हैं। अल्लाह तआला ने किसी वली को किसी मक़ाम तक नहीं पहुँचाया जिससे आला मक़ाम शेख अब्दुल क़ादिर को न दिया हो, न किसी हबीब को अपना जामे मोहब्बत पिलाया जिससे खुशगवार तर शेख अब्दुल क़ादिर (का न हो)।'"

---

[1] बहजतुल असरार, उनके कलाम के अध्यायों का उल्लेख, उनके कुछ अद्भुत अहवाल के साथ संक्षिप्त, मुस्तफा अल-बाबी मिस्र, पृ. 25 [2] हदाएक़-ए-बख़्शिश, तीसरा अध्याय कादिरियत के गौरव के सौंदर्य में (रज़ियल्लाहु अन्हु), मकतबा रज़विया आराम बाग कराची, पृ. 6

[عربی باکس] اخبرنا شیخنا عبد الغنی بن نقطۃ قال اخبرنا شیخنا ابو عمرو عثمان الصریفینی قالا واللہ ما اظہر اللہ تعالی ولا یظہر الی الوجود مثلا للشیخ محی الدین عبد القادر رضی اللہ تعالی عنہ[1] ۔

[اردو باکس] مرشد حضرت عبدالغنی بن نقطہ نے خبر دی کہ ان کے سامنے ان کے مرشد حضرت شیخ ابو عمر و عثمان صریفینی قدس سرہ نے فرمایا کہ خدا کی قسم اللہ عزوجل نے اولیاء میں حضرت شیخ محی الدین عبدالقادر رضی اللہ تعالیٰ عنہ کا مثل نہ پیدا کیا نہ کبھی پیدا کرے۔

[اردو شاعری] یہ بقسم کہتے ہیں شاہان صریفین و حریم کہ ہوا ہے نہ ولی ہو کوئی ہمتا تیرا[2]

حدیث نہم: (قال رفع اللہ تعالی کتابہ فی علیین) اخبرنا الشیخ ابو المحاسن یوسف بن احمد البصری عقال سمعت الشیخ العالم اباطالب عبد الرحمن بن محمد الہاشمی الواسطی قال سمعت الشیخ القدوۃ جمال الدین ابا محمد بن عبد البصری بہا یقول وقد سئل عن الخضر علیہ الصلوٰۃ والسلام أحی ھو ام میت قال اجتمعت بابی العباس الخضر علیہ الصلوٰۃ والسلام وقلت اخبرنی عن حال الشیخ عبد القادر قال ھو فرد الاحباب وقطب الاولیاء فی ھذا الوقت وما واللہ تعالی ولیاً الی مقام الاوکان الشیخ عبد القادر اعلاہ ولا سقی اللہ حبیباً کأساً من حبہ الا وکان للشیخ عبد القادر

[اردو تشریحی باکس] مصنف (اللہ تعالیٰ اس کے نامہ اعمال کو علیین میں بلند کرے) نے کہا کہ ہم کو شیخ ابوالمحاسن یوسف بن احمد بصری نے خبر دی کہ میں نے شیخ ابوطالب عبدالرحمن بن محمد ہاشمی واسطی سے سنا کہتے تھے میں نے شیخ امام جمال الملتہ والدین حضرت ابو محمد بن عبد بصری رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے بصرہ میں سنا، ان سے سوال ہوا تھا کہ حضرت خضر علیہ الصلوٰۃ والسلام زندہ ہیں یا انتقال ہوا؟ فرمایا: میں حضرت خضر علیہ الصلوٰۃ والسلام سے ملا اور

عرض کی: مجھے حضرت شیخ عبدالقادر کے حال سے خبر دیجئے۔ حضرت خضر نے فرمایا: وہ آج تمام محبوبوں میں یکتا اور تمام اولیاء کے قطب ہیں اللہ تعالیٰ نے کسی ولی کو کسی مقام تک نہ پہنچایا جس سے اعلیٰ مقام شیخ عبدالقادر کو نہ دیا ہو نہ کسی حبیب کو اپنا جام محبت پلایا جس سے خوشگوار تر شیخ عبدالقادر

---

1 بہجۃ الاسرار ذکر فصول من کلامہ مرصعاً بشیئ من عجائب احوالہ مختصراً مصطفی البابی مصر ص ۲۵ 2 حدائق بخشش فصل سوم در حسن مفاخرت از سرکار قادریت رضی اللہ عنہ مکتبہ رضویہ آرام باغ کراچی ص ۶

Fatawa Razawiyya, Volume 28

[Arabic Text Translation]: ...nor has Allah gifted any near one a spiritual state except that Sheikh Abdul Qadir was more exalted in it. Allah the Almighty has deposited in him a secret from His secrets by which he surpassed the majority of the saints. And Allah did not take any person as a saint, from the first to the last until the Day of Resurrection, except that they are respectful in his presence. 1-

[Urdu Text Translation]: ...nor did He grant any close one a state such that Sheikh Abdul Qadir was not more exalted than him. Allah has deposited in him His secret by which he surpassed the general body of saints. To whomever Allah gave sainthood and to whomever He will give until the Day of Judgment, all are showing respect in the presence of Sheikh Abdul Qadir.

[Poetry]: Whether the saints were before, or became afterwards, or will be, They all hold respect for you, my master, in their hearts. 2

[Arabic Text Translation]: A Narrative: He said (may Allah raise his ranks in Paradise): The noble Abu Abdullah Muhammad bin al-Khidr al-Husayni al-Mawsili informed us, saying: I heard my father say: One day I was sitting before my master, Sheikh Muhiyyuddin Abdul Qadir, may Allah be pleased with him. It occurred to my heart to visit Sheikh Ahmad Rifa'i, may Allah be pleased with him. The Sheikh said to me: "Ahmad?" I said: "Yes." He lowered his head for a little while, then said to me: "O Khidr, here is Sheikh Ahmad." Suddenly, I was by his side and saw a venerable Sheikh. I stood up and greeted him. He said to me: "O Khidr, whoever sees the likes of Sheikh Abdul Qadir, the Master of Saints, why would he wish to see the likes of me? Am I anything but one of his subjects?" Then he disappeared. And after the Sheikh's passing, I went down...

[Urdu Text Translation]: The author said (may Allah Almighty raise his ranks in the Paradise of Firdaus) that: Syed Husayni Abu Abdullah Muhammad bin Khidr Mawsili informed us that: I heard my father say that one day I was present in the court of Hazrat Sarkar-e-Ghausiyat (may Allah be pleased with him). A thought came to my heart to visit Sheikh Ahmad Rifa'i (may Allah be pleased with him). His Eminence asked: "Do you want to see Sheikh Ahmad?" I replied: "Yes." His Eminence lowered his blessed head for a short while, then said to me: "O Khidr! Look, here is Sheikh Ahmad." Now when I look, I find myself by the side of Hazrat Ahmad Rifa'i and I saw him to be an awe-inspiring person. I stood up and greeted him. Upon this, Hazrat Rifa'i said to me: "O Khidr! He who [is with] Sheikh Abdul Qadir..."

[Footnotes]: 1. Bahjat al-Asrar, mention of Sheikh Abu Muhammad al-Qasim bin Abd al-Basri, Mustafa al-Babi Egypt, p. 137. 2. Hadaiq-e-Bakhshish, Third Part, on the excellence of the Master of the Qadiriyya order (may Allah be pleased with him), Maktaba Razawiyya, Aram Bagh, Karachi, p. 6.

फतावा रज़विया, जिल्द 28

[अरबी पाठ का अनुवाद]: ...न ही अल्लाह ने किसी निकटवर्ती को कोई आध्यात्मिक स्थिति प्रदान की मगर यह कि शेख अब्दुल क़ादिर उसमें अधिक श्रेष्ठ थे। अल्लाह तआला ने उनके भीतर अपने रहस्यों में से एक रहस्य जमा किया है जिससे उन्होंने संतों के बहुमत पर श्रेष्ठता प्राप्त की। और अल्लाह ने जिसे भी वली बनाया, जो पहले हुए या कयामत के दिन तक होंगे, वे सब उनके समक्ष अदब (सम्मान) करने वाले हैं। 1-

[उर्दू पाठ का अनुवाद]: ...न ही किसी मुक़र्रब को कोई हाल बख्शा कि शेख अब्दुल क़ादिर उससे बुजुर्ग न हों। अल्लाह ने उनमें अपना वह राज़ वदीअत रखा है जिससे वह जम्हूर औलिया पर सबक़त ले गए, अल्लाह ने जितनों को विलायत दी और जितनों को क़यामत तक दे, सब शेख अब्दुल क़ादिर के हुज़ूर अदब किए हुए हैं।

[कविता]: है। जो वली क़ब्ल थे या बाद हुए या होंगे सब अदब रखते हैं दिल में मेरे आक़ा तेरा 2

[अरबी पाठ का अनुवाद]: एक वृत्तांत: उन्होंने कहा (अल्लाह तआला जन्नत में उनके दर्जे बुलंद फरमाए): हमें शरीफ अबू अब्दुल्ला मुहम्मद बिन अल-खिज़्र अल-हुसैनी अल-मौसिली ने सूचित किया, उन्होंने कहा: मैंने अपने पिता को यह कहते सुना कि एक दिन मैं अपने आका शेख मुहिउद्दीन अब्दुल क़ादिर (रज़ीअल्लाहु तआला अन्हु) के सामने बैठा था। मेरे दिल में शेख अहमद रिफ़ाई (रज़ीअल्लाहु तआला अन्हु) के दर्शन का विचार आया। शेख ने मुझसे कहा: "अहमद?" मैंने कहा: "हाँ।" उन्होंने थोड़ी देर के लिए अपना सिर झुकाया, फिर मुझसे कहा: "ऐ खिज़्र! यह रहे शेख अहमद।" अचानक मैं उनके पास था और एक प्रभावशाली शेख को देखा। मैं खड़ा हुआ और उन्हें सलाम किया। उन्होंने मुझसे कहा: "ऐ खिज़्र! जो शेख अब्दुल क़ादिर जैसे सैय्यदुल औलिया को देख ले, वह मेरे जैसों को देखने की इच्छा क्यों करेगा? क्या मैं उनकी प्रजा में से एक नहीं हूँ?" फिर वह ओझल हो गए। और शेख के निधन के बाद मैं नीचे गया...

[उर्दू पाठ का अनुवाद]: लेखक ने कहा (अल्लाह तआला जन्नतुल फिरदौस में उनके दर्जे बुलंद फरमाए) कि हमको सैयद हुसैनी अबू अब्दुल्ला मुहम्मद बिन खिज़्र मौसिली ने सूचित किया कि मैंने अपने वालिद माजिद को फरमाते सुना कि एक रोज़ मैं हज़रत सरकार-ए-ग़ौसियत (रज़ीअल्लाहु तआला अन्हु) के हुज़ूर हाज़िर था, मेरे दिल में ख्याल आया कि शेख अहमद रिफ़ाई (रज़ीअल्लाहु तआला अन्हु) की ज़ियारत करूँ। हुज़ूर ने फरमाया: क्या शेख अहमद को देखना चाहते हो? मैंने अर्ज़

की: हाँ। हुज़ूर ने थोड़ी देर सर मुबारक झुकाया फिर मुझसे फरमाया: ऐ खिज़्र! लो यह हैं शेख अहमद। अब जो मैं देखूँ तो अपने आप को हज़रत अहमद रिफ़ाई के पहलू में पाया और मैंने उनको देखा कि प्रभावशाली व्यक्ति हैं। मैं खड़ा हुआ और उन्हें सलाम किया। इस पर हज़रत रिफ़ाई ने मुझसे फरमाया: ऐ खिज़्र! वह जो शेख अब्दुल क़ादिर...

[पादलेख]: 1. बहजतुल असरार, ज़िक्र शेख अबू मुहम्मद अल-क़ासिम बिन अब्दुल बसरी, मुस्तफा अल-बाबी मिस्र, पृ. 137 2. हदाएक़-ए-बख्शिश, भाग तीसरा, सरकार-ए-कादिरियत (रज़ीअल्लाहु अन्हु) के सम्मान की उत्कृष्टता में, मकतबा रज़विया, आराम बाग कराची, पृ. 6

पृष्ठ 684 का 388

اهناه، ولا وهب الله لمقرب حالا الا وكان الشيخ عبد القادر اجلهُ، وقد اودعه الله تعالى سرا من اسراره سبق به جمهور الاولياء وما اتخذ الله وليا كان اول يكون الا وهو متأدب معه الى يوم القيمة ۱-

نے نہ پیا ہو، نہ کسی مقرب کو کوئی حال بخشا کہ شیخ عبدالقادر اس سے بزرگ تر نہ ہوں۔ اللہ نے ان میں اپنا وہ راز ودیعت رکھا ہے جس سے وہ جمہور اولیاء پر سبقت لے گئے، اللہ نے جتنوں کو ولایت دی اور جتنوں کو قیامت تک دے سب شیخ عبدالقادر کے حضور ادب کئے ہوئے ہیں۔

ہے۔ جو ولی قبل تھے یا بعد ہوئے یا ہوں گے سب ادب رکھتے ہیں دل میں مرے آقا تیرا ۲

حدیث وهم: قال رفع الله تعالى درجاته فى الفردوس اخبرنا الشريف ابو عبد الله محمد بن الخضر الحسينى الموصلى، قال سمعت ابى يقول كنت يوما جالسا بين يدى سيدى الشيخ محى الدين عبد القادر رضى الله تعالى عنه فخطر في قلبي زيارة الشيخ احمد رفاعى رضى الله عنه فقال لى الشيخ احمد؟ قلت نعم فاطرق يسيرا ، ثم قال لى يأخضرها الشيخ احمد فاذا انا بجانبه فرأيت شيخا مهابا فقمت اليه وسلمت عليه، فقال لى ياخضر و من يرى مثل الشيخ عبد القادر سيد الاولياء يتمنى رؤية مثلي وهل انا الامن رعيته ثم غاب وبعد وفاة الشيخ انحدرت

مصنف نے کہا (اللہ تعالیٰ جنت فردوس میں اس کے درجے بلند فرمائے) کہ ہم کو سید حسینی ابو عبداللہ محمد بن خضر موصلی نے خبر دی کہ میں نے اپنے والد ماجد کو فرماتے سنا کہ ایک روز میں حضرت سرکار غوثیت رضی اللہ تعالیٰ عنہ کے حضور حاضر تھا میرے دل میں خطرہ آیا کہ شیخ احمد رفاعی رضی اللہ تعالیٰ عنہ کی زیارت کروں، حضور نے فرمایا: کیا شیخ احمد کو دیکھنا چاہتے ہو؟ میں نے عرض کی: ہاں۔ حضور تھوڑی دیر سر مبارک جھکایا پھر مجھ سے فرمایا: اے

خضر ! لو یہ ہیں شیخ احمد۔ اب جو میں دیکھوں تو اپنے آپ کو حضرت احمد رفاعی کے پہلو میں پایا اور میں نے اُن کو دیکھا کہ رعب دار شخص ہیں میں کھڑا ہوا اور انہیں سلام کیا۔ اس پر حضرت رفاعی نے مجھ سے فرمایا: اے خضر ! وہ جو شیخ عبدالقادر

۱ بهجة الاسرار ذكر الشيخ ابو محمد القاسم بن عبد البصرى مصطفى البابى مصر ص ۱۳۷ ۲ حدائق بخشش وصل سوم در حسن مفاخرت سركار قادريت رضى الله عنہ مكتبہ رضويہ آرام باغ كراچى ص ۶

Fatawa Rizvia Volume 28

(Arabic Text Section): ...from Baghdad to Umm Ubaida to visit him. When I came to him, I found he was the same Sheikh I had seen beside Sheikh Abdul Qadir (may Allah be pleased with him). At that time, seeing him did not increase my knowledge of him. He said to me, "O Khidr! Was the first time not enough for you?" 11th Hadith: (May Allah Almighty gather us and him on the Day of Resurrection under the banner of the Ghausiyah Presence). Abu al-Qasim Muhammad bin Ubada al-Ansari al-Halabi informed us, saying: I heard the gnostic Sheikh Abu Ishaq Ibrahim bin Mahmoud al-Ba'labakki al-Muqri say: I heard our Sheikh, Imam Abu Abdullah Muhammad al-Bata'ihi, say: During the lifetime of Sayyid al-Sheikh Muhiyuddin Abdul Qadir (may Allah be pleased with him), I went down to Umm Ubaida and stayed in the corridor of Sheikh Ahmad (may Allah be pleased with him) for some days. One day, Sheikh Ahmad said to me, "Mention to me something from the virtues and qualities of Sheikh Abdul Qadir." So I mentioned something to him. Then a man came in the middle of my speech and said to me, "Stop! Do not mention anyone's virtues in our presence except the virtues of this one," and he pointed towards Sheikh Ahmad. Then he looked...

(Urdu Translation Section): Look at him who is the leader of all saints, he is in the wish of seeing me, for I am from among his subjects. Having said this, he disappeared from my sight. Then, after the holy passing of the Presence of Ghausiyat (may Allah be pleased with him), I went from the noble city of Baghdad to visit Hazrat Sayyidi Ahmad Rifa'i in Umm Ubaida. When I saw him, he was the same Sheikh I had seen that day by the side of Hazrat Sheikh Abdul Qadir (may Allah be pleased with him). Seeing him at that time did not give me any more recognition of him. Hazrat Rifa'i said, "O Khidr! Was the first time not enough for you!" The author said (May Allah Almighty gather us and him on the Day of Judgment under the banner of Ghaus al-Azam) that Abu al-Qasim Muhammad bin Ubada Ansari Halabi informed us that I heard Sheikh Arif Billah Abu Ishaq Ibrahim bin Mahmoud Ba'labakki Muqri saying, he said, I heard my mentor Imam Abu Abdullah Bata'ihi saying: In the time of the Presence of Ghausiyat (may Allah be pleased with him), I went to Umm Ubaida and stayed for a few days in the monastery of Hazrat Sayyidi Ahmad Rifa'i (may Allah be pleased with him). One day, Hazrat Rifa'i said to me, "Tell us some virtues and qualities of Hazrat Sheikh Abdul Qadir." I described some noble virtues before him.

During my speech, a man came and said to me, "What is this?" and pointing towards Hazrat Syed Rifa'i, said, "In our presence, besides him, of anyone..."

1. Bahjat al-Asrar, mention of Ahmad bin Abi al-Hasan al-Rifa'i, Mustafa al-Babi, Egypt, pp. 237-238. Page 389 of 684

फ़तावा रज़विया खंड २८

(अरबी पाठ अनुभाग): ...बग़दाद से उम्मे उबैदा उनकी ज़ियारत के लिए गया। जब मैं उनके पास पहुँचा, तो वह वही शेख थे जिन्हें मैंने शेख अब्दुल क़ादिर (रज़ियल्लाहु अन्हु) के पास देखा था। उस समय उन्हें देखने से मेरी पहचान में कोई वृद्धि नहीं हुई। उन्होंने मुझसे कहा, "ऐ खिद्र! क्या पहली बार तुम्हारे लिए काफ़ी नहीं था?" ११वीं हदीस: (अल्लाह तआला हमें और उन्हें हश्र के दिन हुज़ूर ग़ौसियत के झंडे तले इकट्ठा करे)। हमें अबुल क़ासिम मुहम्मद बिन उबादा अल-अंसारी अल-हलबी ने बताया, उन्होंने कहा: मैंने आरिफ़ शेख अबू इसहाक़ इब्राहीम बिन महमूद अल-बालबक्की अल-मुक़री को कहते सुना: मैंने अपने शेख इमाम अबू अब्दुल्लाह मुहम्मद अल-बताइही को कहते सुना: सैय्यद शेख मुहिउद्दीन अब्दुल क़ादिर (रज़ियल्लाहु अन्हु) के जीवन काल में मैं उम्मे उबैदा गया और शेख अहमद (रज़ियल्लाहु अन्हु) की ख़ानक़ाह में कुछ दिन ठहरा। एक दिन शेख अहमद ने मुझसे कहा, "मुझसे शेख अब्दुल क़ादिर के कुछ गुणों और विशेषताओं का वर्णन करें।" तो मैंने उनके कुछ गुणों का वर्णन किया। तभी मेरी बातचीत के दौरान एक व्यक्ति आया और मुझसे कहा, "रुकिए! हमारे पास इनके अलावा किसी और के गुणों का वर्णन न करें," और उन्होंने शेख अहमद की ओर इशारा किया। फिर उन्होंने देखा...

(उर्दू अनुवाद अनुभाग): उन्हें देखो जो तमाम औलिया के सरदार हैं, वह मेरे देखने की तमन्ना में हैं, क्योंकि मैं उनकी प्रजा में से हूँ। यह कहकर वह मेरी नज़रों से ओझल हो गए। फिर हुज़ूर सरकार ग़ौसियत (रज़ियल्लाहु अन्हु) के विशाल-ए-अक़दस के बाद बग़दाद शरीफ़ से हज़रत सैय्यदी अहमद रिफ़ाई की ज़ियारत के लिए उम्मे उबैदा गया। उन्हें देखा तो वही शेख थे जिन्हें मैंने उस दिन हज़रत शेख अब्दुल क़ादिर (रज़ियल्लाहु अन्हु) के पहलू में देखा था। उस समय देखने ने उनकी कोई और अधिक पहचान मुझे नहीं दी। हज़रत रिफ़ाई ने फ़रमाया, "ऐ खिद्र! क्या पहली तुम्हें काफ़ी न थी!" लेखक ने कहा (अल्लाह तआला हमें और उन्हें हश्र के दिन ग़ौस-ए-आज़म के झंडे तले इकट्ठा फ़रमाए) कि हमें अबुल क़ासिम मुहम्मद बिन उबादा अंसारी हलबी ने ख़बर दी कि मैंने शेख आरिफ़ बिल्लाह अबू इसहाक़ इब्राहीम बिन महमूद बालबक्की मुक़री को फ़रमाते सुना, कहा मैंने अपने मुर्शिद इमाम अबू अब्दुल्लाह बताइही को सुना कि फ़रमाते थे: मैं हुज़ूर सरकार ग़ौसियत (रज़ियल्लाहु अन्हु) के ज़माने में उम्मे उबैदा गया और हज़रत सैय्यदी अहमद रिफ़ाई (रज़ियल्लाहु अन्हु) की ख़ानक़ाह में चंद रोज़ मुक़ीम रहा। एक दिन हज़रत रिफ़ाई ने मुझसे फ़रमाया, "हमें हज़रत शेख अब्दुल क़ादिर के कुछ मनाक़िब (प्रशंसा) व औसाफ़ (गुण) सुनाओ।" मैंने उनके सामने कुछ

मनाक़िब शरीफ़ बयान किए। मेरे बयान के दौरान एक शख़्स आया और उसने मुझसे कहा, "यह क्या है?" और हज़रत सैय्यद रिफ़ाई की तरफ़ इशारा करके कहा, "हमारे सामने इनके सिवा किसी के.."

1. बहजत अल-असरार, ज़िक्र अहमद बिन अबी अल-हसन अल-रिफ़ाई, मुस्तफ़ा अल-बाबी, मिस्र, पृ. २३७, २३८। पृष्ठ ३८९ / ६८४

(عربی متن کا حصہ): من بغداد الی ام عبیدة لازوره، فلما قدمت علیه اذا هو الشیخ الذی رأیته فی جانب الشیخ عبدالقادر رضی الله تعالی عنه فی ذلك الوقت لم تجد رؤیته عندی زیادة معرفة به فقال لی یا خضر الم تکفك الاولی ۱- حدیث یازدهم: (قال جمعنا الله تعالی وایاه یوم الحشر تحت لواء الحضرة الغوثیة) اخبرنا ابو القاسم محمد بن عبادة الانصاری الحلبی قال سمعت الشیخ العارف ابا اسحق ابراهیم بن محمود البعلبکی المقری قال سمعت شیخنا الامام ابا عبد الله محمد البطائحی، قال انحدرت فی حیاة سید الشیخ محی الدین عبد القادر رضی الله تعالی عنه الی ام عبیدة، واقمت برواق الشیخ احمد رضی الله تعالی عنه ایاماً فقال لی الشیخ احمد یومًا اذکر لی شیئاً من مناقب الشیخ عبد القادر وصفاته فذکرت له شیئاً منها، فجاء رجل فی اثناء حدیثی فقال لی مه لا تذکر عندنا مناقب غیر مناقب هذا، واشار الی الشیخ احمد فنظر

(اردو ترجمہ کا حصہ): کو دیکھو جو تمام اولیاء کے سردار ہیں وہ میرے دیکھنے کی تمنا میں تو انہیں کی رعیت میں سے ہوں۔ یہ فرما کر میری نظر سے غائب ہو گئے پھر حضور سرکار غوثیت رضی اللہ تعالیٰ عنہ کے وصال اقدس کے بعد بغداد شریف سے حضرت سیدی احمد رفاعی کی زیارت کو ام عبیدہ گیا انہیں دیکھا تو وہی شیخ تھے جن کو میں نے اس دن حضرت شیخ عبدالقادر رضی اللہ تعالیٰ عنہ کے پہلو میں دیکھا تھا۔ اس وقت کے دیکھنے نے کوئی اور زیادہ ان کی شناخت مجھے نہ دی۔ حضرت رفاعی نے فرمایا: اے خضر! کیا پہلی تمہیں کافی نہ تھی! مصنف نے کہا (اللہ تعالیٰ ہمیں اور اسے یوم محشر کو غوث اعظم کے جھنڈے کے نیچے جمع فرمائے) کہ ہم کو ابوالقاسم محمد بن عبادہ انصاری حلبی نے خبر دی کہ میں نے شیخ عارف باللہ ابواسحق ابراہیم بن محمود بعلبکی مقری کو فرماتے سنا، کہا میں نے اپنے مرشد امام ابو عبداللہ بطائحی کو

سنا کہ فرماتے تھے: میں حضور سرکار غوثیت رضی اللہ تعالیٰ عنہ کے زمانے میں ام عبیدہ گیا اور حضرت سیدی احمد رفاعی رضی اللہ تعالیٰ عنہ کی خانقاہ میں چند روز مقیم رہا ایک روز حضرت رفاعی نے مجھ سے فرمایا ہمیں حضرت شیخ عبدالقادر کے کچھ مناقب و اوصاف سناؤ، میں نے کچھ مناقب شریف ان کے سامنے بیان کئے میرے اثنائے بیان میں ایک شخص آیا اور اس نے مجھ سے کہا کیا ہے اور حضرت سید رفاعی کی طرف اشارہ کر کے کہا ہمارے سامنے ان کے سوا کسی کے

۱ بهجة الاسرار ذكر احمد بن ابی الحسن الرفاعی مصطفی البابی مصر ص ۲۳۸،۲۳۷ Page 389 of 684

Fatawa Razawiyya Volume 28

...do not mention the virtues. Upon hearing this, Hazrat Syed Rifa'i (may Allah be pleased with him) looked at that person with a gaze of wrath, and his breath immediately left him. People carried away his corpse. Then Hazrat Syed Rifa'i (may Allah be pleased with him) said, "Who can describe the virtues (Manaqib) of Sheikh Abdul Qadir? Who can reach the station of Sheikh Abdul Qadir? The ocean of Shariah is on his right hand and the ocean of Haqiqah (Reality) is on his left hand, from whichever he wishes he may scoop. In our current time, there is no second to Sheikh Abdul Qadir." Imam Abu Abdullah says, one day I heard Hazrat Rifa'i advising his nephews and senior disciples. A person had come to take leave from him with the intention of going to holy Baghdad. He said, "When you reach Baghdad, if Hazrat Sheikh Abdul Qadir is present in this world, do not do anything before visiting him, and if he has passed away, do not do anything before visiting his blessed shrine. For Allah Almighty has made a covenant with him that whoever possesses a spiritual state (Sahib-e-Haal) comes to Baghdad and does not present himself for his visitation, his state shall be stripped away, even if it be at the time of his death." Then Hazrat Rifa'i (may Allah be pleased with him) said, "Sheikh Abdul Qadir is a regret for the one who did not get to see him."

[Footnote 1: Bahjat al-Asrar, mention of Sheikh Ahmad bin al-Hasan al-Rifa'i, Mustafa al-Babi Egypt, p. 238.]

Page 390 of 684

फ़तावा रज़विय्या जिल्द 28

...मनाक़िब का ज़िक्र न करो। यह सुनते ही हज़रत सैयद रिफ़ाई (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) ने उस व्यक्ति को क्रोध की दृष्टि से देखा और तुरंत उसके प्राण निकल गए। लोग उसका शव उठाकर ले गए। फिर हज़रत सैयद रिफ़ाई (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) ने फ़रमाया, "शेख अब्दुल क़ादिर के मनाक़िब का वर्णन कौन कर सकता है? शेख अब्दुल क़ादिर के मर्तबे तक कौन पहुँच सकता है? शरीअत का दरिया उनके दाहिने हाथ पर है और हक़ीक़त का दरिया उनके बाएँ हाथ पर है, जिससे वे चाहें पानी पी लें। हमारे इस समय में शेख अब्दुल क़ादिर का कोई सानी (दूसरा) नहीं है।" इमाम अबू अब्दुल्ला फ़रमाते हैं, एक दिन मैंने हज़रत रिफ़ाई को अपने भांजों और बड़े मुरीदों को वसीयत करते हुए सुना। एक व्यक्ति बग़दाद मुक़द्दस के इरादे से उनसे रुख़सत होने आया था। फ़रमाया, "जब बग़दाद पहुँचो तो हज़रत शेख अब्दुल क़ादिर अगर दुनिया में तशरीफ़ फ़रमा हों तो उनकी ज़ियारत और पर्दा फ़रमा जाएँ तो उनके मज़ार मुबारक की ज़ियारत से पहले कोई काम न करना, क्योंकि अल्लाह अज़वजल ने उनसे अहद (वादा) फ़रमा रखा है कि जो कोई साहिब-ए-हाल बग़दाद आए और उनकी ज़ियारत को न हाज़िर हो, उसका हाल सल्ब (छीन) लिया जाए, चाहे उसके मरते वक़्त ही क्यों न हो।" फिर हज़रत रिफ़ाई (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) ने फ़रमाया, "शेख अब्दुल क़ादिर हसरत हैं उस पर जिसे उनका दीदार न मिला।"

[पादलेख 1: बहजत अल-असरार, शेख अहमद बिन अल-हसन अल-रिफ़ाई का ज़िक्र, मुस्तफ़ा अल-बाबी मिस्र, पृ. 238.]

पृष्ठ 390 का 684

مناقب ذکر نہ کرو، یہ سنتے ہی حضرت سید رفاعی رضی اللہ تعالیٰ عنہ نے اس شخص کو ایک غضب کی نگاہ سے دیکھا کہ فوراً اس کا دم نکل گیا لوگ اس کی لاش اٹھا کر لے گئے ، پھر حضرت سید رفاعی رضی اللہ تعالیٰ عنہ نے فرمایا شیخ عبد القادر کے مناقب کون بیان کر سکتا ہے، شیخ عبدالقادر کے مرتبہ کو کون پہنچ سکتا ہے ، شریعت کا دریا ان کے دہنے ہاتھ پر ہے اور حقیقت کا دریا ان کے بائیں ہاتھ پر جس میں سے چاہیں پانی پی لیں، ہمارے اس وقت میں شیخ عبدالقادر کا کوئی ثانی نہیں۔ امام ابو عبد اللہ فرماتے ہیں ایک دن میں نے حضرت رفاعی کو سنا کہ اپنے بھانجوں اور اکابر مریدین کو وصیت فرماتے تھے ایک شخص بغداد مقدس کے ارادے سے ان سے رخصت ہونے آیا تھا فرمایا جب بغداد پہنچو تو حضرت شیخ عبدالقادر اگر دنیا میں تشریف فرما ہوں تو ان کی زیارت اور پردہ فرما جائیں تو ان کے مزار مبارک کی زیارت سے پہلے کوئی کام نہ کرنا کہ اللہ عزوجل نے ان سے عہد فرمارکھا ہے کہ جو کوئی صاحب حال بغداد آئے اور ان کی زیارت کو نہ حاضر ہو اس کا حال سلب ہو جائے اگرچہ اس کے مرتے وقت پھر حضرت رفاعی رضی اللہ تعالیٰ عنہ نے فرمایا شیخ عبدالقادر حسرت ہیں اس پر جسے انکا دیدار نہ ملا۔

[حاشیہ 1: بہجۃ الاسرار ذکر الشیخ احمد بن الحسن الرفاعی مصطفی البابی مصر ص ۲۳۸]

This humble servant submits to the court: "O the regret of those who did not see your beauty, do not deprive your dog of your bounty."[1] (Regret is for those who did not behold your beauty; do not keep this dog of yours deprived of your grace. - T) By the sanctity of your noble grandfather, upon him and then upon you be prayers and peace (For the sake of your generous grandfather. May peace and blessings be upon him and then upon you. - T). A Muslim should look at these authentic and magnificent hadiths and fear having an end like that person whose end was due to insolence towards the grandeur of Hazrat Ghausiyat and the wrath of Hazrat Syed Rifai, we seek refuge with Allah, Lord of the worlds. O person! In the apparent Shariah, love for Hazrat Sarkar Ghausiyat is not a pillar of faith in the sense that the Shariah would immediately declare one a disbeliever for not loving him; this is only for the Prophets (peace and praise be upon them). But by Allah, Allah Almighty has announced war against those who oppose them. Especially, denial of the elite leads towards denial of the texts (scriptures). Why would the denial of Abdul Qadir not lead to the denial of the All-Powerful (Al-Qadir) Almighty? Turning these eyes away from the slavery of the Falcon (Ghaus-e-Azam), Watch out, the parrot of your faith will fly away. Sitting on a branch, you are thinking of cutting the roots, Lest your own tree (lineage/spiritual connection) brings you low.[2]

[Boxed Section] Arabic: Wa al-'iyadhu billahil Qadir Rabbi al-Shaykh 'Abd al-Qadir wa sallallahu ta'ala wa baraka wa sallama 'ala jaddi al-Shaykh 'Abd al-Qadir thumma 'ala al-Shaykh 'Abd al-Qadir, Amin. Translation: Protection is sought from the Powerful Deity of Sheikh Abdul Qadir. May Allah Almighty send blessings, barakah, and peace upon the grandfather of Sheikh Abdul Qadir and then upon Sheikh Abdul Qadir himself, Amen.

Appendix: Finally, we mention the words of two magnificent, eminent, and famous great scholars of Makkah the Blessed, who passed away more than three hundred years ago. First, the most eminent Imam Ibn Hajar Makki Shafi'i (may Allah Almighty have mercy on him). Second, Allamah Ali Qari Makki Hanafi, author of Mirqat Sharh Mishkat and other magnificent books. For two purposes: One, if in someone's heart, like the two rejected, forsaken, obscure, and unknown individuals Wasti and Qirmani...

---

[1] [2] Hadaiq-e-Bakhshish, Part Four, in defense against enemies and seeking help from relics (may Allah be pleased with him), Maktaba Razawiyya, Aram Bagh, Karachi, p. 9.

यह अदना बंदा दरगाह में अर्ज़ करता है: "ऐ उन लोगों का अफ़सोस जिन्होंने आपका जमाल नहीं देखा, अपने इस कुत्ते को अपनी अता से महरूम न रखें।"[1] (जिन्होंने आपका जमाल नहीं देखा उन पर हसरत है, अपने इस कुत्ते को अपनी अता से महरूम न रखें। - त) अपने करीम नाना के सदके में, उन पर और फिर आप पर दुरूद व सलाम हो। (त) मुसलमान इन सहीह और अज़ीम हदीसों को देखे और उस शख़्स के जैसा अपना हाल होने से डरे जिसका अंजाम हज़रत ग़ौसियत की शान में गुस्ताख़ी और हज़रत सय्यद रिफ़ाई के ग़ज़ब पर हुआ, अल्लाह की पनाह जो तमाम जहानों का रब है। ऐ शख़्स! शरीयत के ज़ाहिर में हज़रत सरकार ग़ौसियत की मोहब्बत इस माना में ईमान का रुकन नहीं कि जो उनसे मोहब्बत न रखे शरीयत उसे फ़ौरन काफ़िर कहे, यह तो सिर्फ़ अंबिया अलैहिमुस्सलाम के लिए है। लेकिन ख़ुदा की क़सम कि उनके मुख़ालिफ़ से अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल ने लड़ाई का ऐलान फ़रमाया है। विशेष रूप से ख़्वास (अल्लाह के वलियों) का इंकार नुसूस (क़ुरआन व हदीस) के इंकार की तरफ़ ले जाता है, अब्दुल क़ादिर का इंकार क़ादिर-ए-मुतलक़ अज़्ज़ व जल्ल के इंकार की तरफ़ क्यों न ले जाएगा। बाज़-ए-अशहब (ग़ौस-ए-आज़म) की गुलामी से ये आँखें फेरना, देख उड़ जाएगा ईमान का तोता तेरा। शाख पर बैठ के जड़ काटने की फ़िक्र में है, कहीं नीचा न दिखाए तुझे शजरा तेरा।[2]

[बॉक्स वाला हिस्सा] अरबी: वल्-इयाज़ु बिल्लाहिल क़ादिर रब्बि अश्-शैख़ अब्दुल क़ादिर व सल्लल्लाहु तआला व बारका व सल्लमा अला जद्दि अश्-शैख़ अब्दुल क़ादिर सुम्मा अलश्-शैख़ अब्दुल क़ादिर, आमीन। हिन्दी अनुवाद: शैख़ अब्दुल क़ादिर के कुदरत वाले माबूद की पनाह, शैख़ अब्दुल क़ादिर के नाना जान फिर ख़ुद शैख़ अब्दुल क़ादिर पर अल्लाह तआला दुरूद, बरकत और सलाम नाज़िल फ़रमाए, आमीन।

तज़ईल (परिशिष्ट): अंत में हम मक्का मुअज़्ज़मा के दो अज़ीम और मशहूर बड़े उलमा के कलिमात ज़िक्र करेंगे जिनकी वफ़ात को तीन सौ साल से ज़्यादा हो चुके हैं। पहले, इमाम-ए-अजल इब्न-ए-हजर मक्की शाफ़ई (रहमतुल्लाह अलैहि)। दूसरे, अल्लामा अली क़ारी मक्की हनफ़ी, 'मिरक़ात शरह मिश्कात' व अन्य अज़ीम किताबों के लेखक। दो मक़सदों से: एक यह कि अगर वास्ती और क़िरमानी जैसे दो मरदूद (ठुकराए हुए), मख़ज़ूल (बेसहारा), गुमनाम और मजहूल (अनाम) लोगों की तरह किसी के दिल में...

[1] [2] हदाइक़-ए-बख़्शिश, हिस्सा चहारम, दुश्मनों के डिफ़ा और आसार से मदद लेने के बयान में (रज़ियल्लाहु अन्हु), मकतबा रज़विया, आराम बाग़, कराची, सफ़ा ९।

یہ کمینہ بندہ بارگاہ عرض کرتا ہے نہ اے حسرت آنانکہ ندیدند جمالت محروم مدارای سگ خود را ز نوالت[1] (جنہوں نے آپ کا جمال نہ دیکھا ان پر حسرت ہے، اپنے اس کتے کو اپنی عطا سے محروم نہ رکھیں۔ت) بحرمة جدك الكريم عليه ثم عليك الصلوٰة والتسليم (اپنے کریم نانا کے صدقے میں۔ ان پر پھر آپ پر درود و سلام ہو۔ت) مسلمان ان احادیث صحیحہ جلیلہ کو دیکھے اور اس شخص کے مثل اپنا حال ہونے سے ڈرے جس کا خاتمہ حضرت غوثیت کی شان میں گستاخی اور حضرت سید رفاعی کے غضب پر ہوا، والعیاذ باللہ رب العالمین۔ اے شخص! ظاہر شریعت میں حضرت سرکار غوثیت کی محبت بایں معنی رکن ایمان نہیں کہ جو ان سے محبت نہ رکھے شرع اسے فی الحال کافر کہے یہ تو صرف انبیاء علیہم الصلوٰۃ والثناء کے لئے ہے مگر واللہ کہ ان کے مخالف سے اللہ عزوجل نے لڑائی کا اعلان فرمایا ہے خصوص کا انکار نصوص کے انکار کی طرف لے جاتا ہے، عبدالقادر کا انکار قادرِ مطلق عزوجل کے انکار کی طرف کیوں نہ لے جائے گا۔ باز اشہب کی غلامی سے یہ آنکھیں پھرنی دیکھ اڑ جائے گا ایمان کا طوطا تیرا شاخ پر بیٹھ کے جڑ کاٹنے کی فکر میں ہے کہیں نیچا نہ دکھائے تجھے شجرا تیرا[2]

والعیاذ باللہ القادر رب الشیخ عبدالقادر وصلی اللہ تعالی وبارك وسلم علی جد الشیخ عبدالقادر ثم علی الشیخ عبدالقادر امین۔ شیخ عبدالقادر کے قدرت والے معبود کی پناہ، شیخ عبدالقادر کے نانا جان پھر خود شیخ عبدالقادر پر اللہ تعالیٰ درود، برکت اور سلام نازل فرمائے، آمین۔

تذئیل: اخیر میں ہم دو جلیل القدر اجلہ المشاہیر علماء کبار مکہ معظمہ کے کلمات ذکر کریں جن کی وفات کو تین سو برس سے زائد ہوئے، اول امام اجل ابن حجر مکی شافعی رحمہ اللہ تعالیٰ، دوم

علامہ علی قاری مکی حنفی صاحب مرقاۃ شرح مشکوٰۃ وغیر ہاکتب جلیلہ۔ دو غرض سے : ایک یہ کہ اگر دو مطرودوں، مخذولوں، گمناموں، مجہولوں واسطی و قرمانی کی طرح کسی کے دل میں

---

2 1 حدائقِ بخشش و صَلِ چہارم در منافحت اعداء و استعانت از آثار رضی اللہ عنہ مکتبہ رضویہ آرام باغ کراچی ص ۹

Fatawa Ridawiyya (Volume 28)

If the excellent book Bahjat al-Asrar Sharif is a fire, then there is no reason for animosity towards it; these are unanimously great scholars. Secondly, both of these respected individuals are from the nobles of Makkah Al-Mukarramah. This will be the response to the slander that opponents have leveled against the people of Arabia. However, anyone who is familiar with the history of the Two Holy Cities (Haramain Tayyibayn) or has been honored with a visit knows that after the presence of the luminous Master of the Universe (Sallallahu Alaihi Wa Sallam), the people of Haramain Tayyibayn mention our Master Ghaus-ul-Azam (Radi Allahu Anhu) in their sittings, and they do not take anyone's name as much as his. Let us also quote eleven statements from these personages:

(1) Allama Ali Qari Hanafi Makki (died 1014 AH) states in the book Nuzhat al-Khatir al-Fatir fi Tarjamah Sayyidi al-Sharif Abd al-Qadir:

(Arabic)	**(Urdu)**
Indeed, it has reached me from some of the great elders that when Imam al-Hasan, the son of our master Ali (Radi Allahu Ta'ala Anhuma), left the Caliphate due to the trials and tribulations within it, Allah (Subhanahu wa Ta'ala) compensated him and his lineage with the Great Qutubiyyah. The Greatest Qutub was our master Imam al-Hasan (Radi Allahu Ta'ala Anhu), the Middle Qutub is the master Sheikh Abd al-Qadir, and the Mahdi is the Seal of the Qutubs.	Truly, I have received from the elders that when Sayyiduna Imam Hasan Mujtaba (Radi Allahu Ta'ala Anhu) left the caliphate out of concern for trial and calamity, Allah (Azzawajal) in exchange placed the status of the Great Ghausiyat in him and his glorious descendants. First, the Great Qutub was the honorable master Imam Hasan himself; in the middle, only the honorable master Sayyiduna Abd al-Qadir; and in the end, it will be Hazrat Imam Mahdi, may Allah Ta'ala be pleased with them all.

(2) In the same book:

(Arabic)	**(Urdu)**
From his Mashaikh (teachers), Hammad al-Dabbas (Radi Allahu Ta'ala Anhu) narrates that one day when our master Abd al-Qadir was with him in his retreat	Hazrat Hammad Dabbas is among the Mashaikh of the honorable master Ghaus-ul-Azam (Radi Allahu Ta'ala Anhum Ajma'een). One day, in the absence of the

(Arabic)	(Urdu)
(ribat) and had left his presence, he said: Indeed, this non-Arab noble's foot shall be on the necks of the saints of Allah; he shall become commanded by his Lord.	master of Ghausiyat, he said: The foot of this young Sayyid will be on the necks of all saints. Allah (Azzawajal) will command him to say, "This foot of mine is on every saint of Allah."

[1] Nuzhat al-Khatir al-Fatir fi Tarjamah Sayyidi al-Sharif Abd al-Qadir (Manuscript) p. 6

यदि श्रेष्ठ पुस्तक 'बहजतुल असरार शरीफ' आग है, तो उनसे द्वेष का कोई कारण नहीं है; ये सर्वसम्मति से महान विद्वान हैं। दूसरी बात यह कि ये दोनों सज्जन मक्का मुकर्रमा के प्रतिष्ठित व्यक्तियों में से हैं। यह उस मिथ्यारोप का उत्तर होगा जो विरोधियों ने अरब के लोगों पर लगाया है। हालाँकि, जो कोई भी हरमैन तैयबैन (दो पवित्र शहरों) के इतिहास से परिचित है या वहां उपस्थित होने के गौरव से सम्मानित है, वह जानता है कि ब्रह्मांड के स्वामी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की उपस्थिति के बाद, हरमैन तैयबैन के लोग अपनी बैठकों में हमारे स्वामी गौस-ए-आज़म (रज़ियल्लाहु तआला अन्हु) का उल्लेख करते हैं, और उनके बराबर किसी का नाम नहीं लेते। इन महानुभावों के ग्यारह कथनों को भी उद्धृत करें:

(1) अल्लामा अली क़ारी हनफी मक्की (मृत्यु 1014 हिजरी) पुस्तक 'नुज़हतुल खातिरुल फ़ातिर फी तर्जुमा सय्यिदी अल-शरीफ अब्दुल कादिर' में फरमाते हैं:

(अरबी)

वास्तव में, मुझे कुछ महान बुजुर्गों से यह प्राप्त हुआ है कि जब हमारे स्वामी अली के पुत्र इमाम अल-हसन (रज़ियल्लाहु तआला अन्हुमा) ने उसमें व्याप्त फितनों और विपत्तियों के कारण खिलाफत छोड़ दी, तो अल्लाह (सुब्हानहु व तआला) ने उन्हें और उनके वंश को 'कुतुबियत-ए-कुबरा' (महान कुतुबियत) से पुरस्कृत किया। सबसे बड़े कुतुब हमारे स्वामी इमाम अल-हसन (रज़ियल्लाहु तआला अन्हु) थे, मध्य कुतुब स्वामी शेख अब्दुल कादिर हैं, और महदी कुतुबों की मोहर हैं।

(उर्दू)

बेशक मुझे बुजुर्गों से यह बात पहुंची है कि जब सैयदुना इमाम हसन मुस्तफ़ा (रज़ियल्लाहु तआला अन्हु) ने फितने और बला के डर से खिलाफत छोड़ी, तो अल्लाह (अज़्ज़वजल) ने इसके बदले उनमें और उनकी महान औलाद में 'ग़ौसियत-ए-उज़मा' का रुतबा रखा। पहले 'कुतुब-ए-अकबर' खुद हुज़ूर सैयदुना इमाम हसन हुए, और दरमियान में सिर्फ हुज़ूर सैयदुना सय्यद अब्दुल कादिर, और आखिर में हज़रत इमाम महदी होंगे, अल्लाह तआला उन सभी से राजी हो।

(2) इसी में है:

(अरबी)

उनके उस्तादों में से, हम्माद अल-दब्बास (रज़ियल्लाहु तआला अन्हु) रिवायत करते हैं कि एक दिन जब हमारे स्वामी अब्दुल कादिर उनके साथ उनके रिबात (मठ) में थे और उनकी उपस्थिति से बाहर चले गए थे, तो उन्होंने कहा: वास्तव में, इस अजमी शरीफ (गैर-अरबी कुलीन) का पैर अल्लाह के वलियों की गर्दन पर होगा; वह अपने रब के आदेश से नियुक्त होगा।

(उर्दू)

हज़रत हम्माद दब्बास हुज़ूर सैयदुना ग़ौस-ए-आज़म के उस्तादों में से हैं (रज़ियल्लाहु तआला अन्हुम अजमईन)। एक दिन उन्होंने सरकार-ए-ग़ौसियत की अनुपस्थिति में फरमाया: इस जवान सैय्यद का कदम तमाम औलिया की गर्दन पर होगा, उन्हें अल्लाह (अज़्ज़वजल) हुक्म देगा कि फरमाएं'मेरा यह पाँव हर वली अल्लाह पर है'।

[1] 'नुज़हतुल खातिरुल फ़ातिर फी तर्जुमा सय्यिदी अल-शरीफ अब्दुल कादिर' (हस्तलिखित) पृ. 6

पृष्ठ 392/684

کتاب مستطاب بہجۃ الاسرار شریف سے آگ ہو تو ان سے لاگ کی تو کوئی وجہ نہیں یہ بالاتفاق اجلہ اکابر علماء ہیں۔ دوسرے یہ کہ دونوں صاحب اکابر مکہ معظمہ سے ہیں، تو اس افتراء کا جواب ہوگا جو مخالف نے اہل عرب پر کیا حالانکہ غالبا تاریخ الحرمین وغیرہ میں سے، اور حاضری حرمین طیبین سے مشرف ہونے والا جانتا ہے کہ اہل حرمین طیبین بعد حضور پر نور سید عالم صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کے اٹھتے بیٹھتے حضور سید نا غوث اعظم رضی اللہ تعالیٰ عنہ کا ذکر کرتے ہیں اور حضور کے برابر کسی کا نام نہیں لیتے۔ ان حضرات کی بھی گیارہ ہی عبارات نقل کریں:-

(۱) علامہ علی قاری حنفی مکی متوفی ۱۰۱۴ھ کتاب نزہۃ الخاطر الفاتر فی ترجمۃ سیدی الشریف عبد القادر میں فرماتے ہیں:

(عربی)

لقد بلغنی عن بعض الاکابر ان الامام الحسن ابن سیدنا علی رضی اللہ تعالی عنہما لما ترك الخلافة لما فیها من الفتنة والآفة عوضه اللہ سبحنه وتعالی القطبیة الکبری فیه وفی نسله وکان رضی اللہ تعالی عنه القطب الاکبر سیدنا السید الشیخ عبد القادر هو القطب الاوسط والمهدی خاتمة الاقطاب[1]۔

(اردو)

بیشک مجھے اکابر سے پہنچا کہ سیدنا امام حسن مجتبیٰ رضی اللہ تعالیٰ عنہ نے جب بخیال فتنہ و بلا یہ خلافت ترک فرمائی اللہ عزوجل نے اس کے بدلے ان میں اور انکی اولاد امجاد میں غوثیت عظمیٰ کا مرتبہ رکھا۔ پہلے قطب اکبر خود حضور سید امام حسن ہوئے اور اوسط میں صرف حضور سیدنا سید عبدالقادر اور

(عربی) **(اردو)**

آخر میں حضرت امام مہدی ہوں گے رضی اللہ تعالیٰ عنہم اجمعین۔

(۲) اسی میں ہے:

(عربی) **(اردو)**

من مشائخه حماد الدباس رضی الله تعالی عنه روی ان یوما کان سیدنا عبد القادر عنده في رباطه ولما غاب من حضرته قال ان هذا الاعجمی الشریف قدمًا یکون علی رقاب اولیاء الله یصیر مامورا من عند مولاه

حضرت حماد دباس حضور سید نا غوث اعظم کے مشائخ سے ہیں رضی اللہ تعالیٰ عنہم اجمعین ایک روز انہوں نے سرکار غوثیت کی غیبت میں فرمایا، ان جوان سید کا قدم تمام اولیاء کی گردن پر ہوگا انہیں اللہ عزوجل حکم دے گا کہ فرمائیں میرا یہ پاؤں ہر ولی اللہ

[1] نزہۃ الخاطر الفاتر فی ترجمۃ سیدی الشریف عبدالقادر (قلمی) ص ۶

Fatawa-e-Razavia, Volume 28

[Arabic Box:] "By saying, 'This foot of mine is on the neck of every Wali (friend) of Allah,' and all the Walis of Allah in his time will humble themselves before him and honor him because of the manifestation of his high rank."[1]

[Urdu Box Translation:] "...on their necks, and in his time, all the Walis of Allah will bow their heads before him, and they will honor him due to the manifestation of his high rank."

[Urdu Text:] It should be kept in mind that his being appointed by Allah is considered, and certainly, Hazrat Sayyidi Rifa'i (may Allah be pleased with him) is also included among all the Walis of that time. (3) In the same [book], mentioning our master Ghaus al-Azam's (may Allah be pleased with him) statement, "This foot of mine is on the neck of every Wali of Allah,"[2] and the bowing of necks by the present and absent Walis, taking the blessed foot on their necks, and mentioning one person's denial and the subsequent loss of his sainthood (Wilayat), it is stated:

[Arabic Box:] "And this is a clear proof that he is the Qutb al-Aqtab (Pole of Poles) and the Ghaus al-Azam (Greatest Helper)."[3]

[Urdu Box Translation:] "This is a clear and decisive proof that His Eminence is the Qutb of all Qutbs and the Ghaus al-Azam."

(4) In the same it is stated:

[Arabic Box:] From his words (may Allah be pleased with him), as a way of recounting the favors of Allah Almighty upon him: "Between me and you and all of creation there is a distance like that between heaven and earth. So do not compare me with anyone, and do not compare anyone with me." This means kings are not compared with others, and all of this is from the openings of the Unseen (futuhat al-ghayb) which is free from every blemish.

[Urdu Box Translation:] Our master Ghaus al-Azam (may Allah be pleased with him) spoke about the blessings Allah the Almighty bestowed upon him, and among them is that he said: "Between me and all the creations of the time there is a difference like that between heaven and earth; do not relate me to anyone and do not compare anyone with me." On this, Allama Ali al-Qari says that this is because kings are not compared with the subjects, and all this is from the openings of the Unseen, which is pure and free from any defect.

[Footnotes:] 1. Nuzhat al-Khatir al-Fatir fi Tarjamati Sayyidi al-Sharif Abd al-Qadir (Manuscript), p. 8 2. Nuzhat al-Khatir al-Fatir fi Tarjamati Sayyidi al-Sharif Abd al-Qadir (Manuscript), pp. 9-10 3. Nuzhat al-Khatir al-Fatir fi Tarjamati Sayyidi al-Sharif Abd al-Qadir (Manuscript), pp. 9-10

फ़तावा रज़विया, जिल्द 28

[अरबी बॉक्स:] "यह कहना कि 'मेरा यह कदम अल्लाह के हर वली (मित्र) की गर्दन पर है,' और उसके समय के अल्लाह के सभी वली उनके सामने विनम्र होंगे और उनके उच्च पद के प्रकट होने के कारण उनका सम्मान करेंगे।"[1]

[उर्दू बॉक्स अनुवाद:] "...की गर्दन पर, और उनके ज़माने में तमाम औलिया अल्लाह उनके लिए सर झुकाएंगे, और उनके मर्तबे के ज़ुहूर के सबब उनकी ताज़ीम बजा लाएंगे।"

[उर्दू पाठ:] अल्लाह की ओर से नियुक्त होना ध्यान में रहे और उस समय के सभी औलिया में निस्संदेह हज़रत सैयदी रिफ़ाई (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) भी शामिल हैं। (3) इसी में हमारे आका ग़ौसुल आज़म (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) के इस कथन "मेरा यह कदम अल्लाह के हर वली की गर्दन पर है"[2] का ज़िक्र करते हुए, और हाज़िर और ग़ायब औलिया का अपनी गर्दनें झुकाना और मुबारक कदम को अपनी गर्दनों पर लेना, और एक व्यक्ति का इनकार करना और उसकी विलायत छिन जाने का बयान करके फ़रमाते हैं:

[अरबी बॉक्स:] "और यह इस बात की स्पष्ट दलील है कि वह कुतुबुल अक़ताब (ध्रुवों के ध्रुव) और ग़ौसुल आज़म (महानतम सहायक) हैं।"[3]

[उर्दू बॉक्स अनुवाद:] "यह रौशन दलील-ए-क़ातेअ (ठोस प्रमाण) है इस पर कि हुज़ूर तमाम कुतुबों के कुतुब और ग़ौसुल आज़म हैं।"

(4) इसी में है:

[अरबी बॉक्स:] उनके कलाम (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) में से, अल्लाह तआला की उन पर नेमतों के बयान के तौर पर: "मेरे और तुम्हारे और तमाम मख़्लूकात के दरमियान वह फ़र्क है जो आसमान और ज़मीन में है। तो मेरी तुलना किसी से न करो और न ही किसी को मुझ पर क़यास (तुलना) करो।" यानी बादशाहों की तुलना दूसरों से नहीं की जाती, और यह सब ग़ैब (अदृश्य) की फ़तूहात (विजय) में से है जो हर ऐब से पाक और साफ़ है।

[उर्दू बॉक्स अनुवाद:] हुज़ूर सैयदी ग़ौसुल आज़म (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) ने अल्लाह अज़्ज़वजल की अपने ऊपर नेमतें ज़ाहिर फ़रमाने का जो कलाम इरशाद फ़रमाया, उनमें से यह है कि फ़रमाया: "मुझ में और तमाम मख़्लूकात-ए-ज़माना में वह फ़र्क है जो आसमान और ज़मीन में है; मुझे किसी से

निस्बत न दो और मुझ पर किसी को क़यास न करो।" इस पर अल्लामा अली क़ारी फ़रमाते हैं कि इसलिए कि सलातीन (बादशाहों) का रइय्यत (प्रजा) पर क़यास नहीं होता, और यह सब ग़ैब की फ़तूहात से है जो हर ऐब से पाक और साफ़ है।

[पादलेख:] 1. नुज़हतुल ख़ातिरुल फ़ातिर फ़ी तर्जमा सैयदी अल-शरीफ़ अब्दुल क़ादिर (क़लमी), पृ. 8 2. नुज़हतुल ख़ातिरुल फ़ातिर फ़ी तर्जमा सैयदी अल-शरीफ़ अब्दुल क़ादिर (क़लमी), पृ. 9-10 3. नुज़हतुल ख़ातिरुल फ़ातिर फ़ी तर्जमा सैयदी अल-शरीफ़ अब्दुल क़ादिर (क़लमी), पृ. 9-10

بان یقول قدمي هذا علی رقبة کل ولي الله ویتواضع له جمیع اولیاء الله في زمانه ویعظمونه لظهور شانه [1] کی گردن پر، اور ان کے زمانے میں جمیع اولیاء اللہ انکے لئے سر جھکائیں گے، اور ان کے ظہور مرتبہ کے سبب ان کی تعظیم بجا لائیں گے۔

مامور من اللہ ہونا ملحوظ رہے اور جمیع اولیاء زمانہ میں بے شک حضرت سیدی رفاعی رضی اللہ تعالیٰ عنہ بھی داخل۔ (۳) اسی میں حضور سیدنا غوث اعظم رضی اللہ تعالیٰ عنہ کا "قدمي هذه علی رقبة کل ولي الله" [2] فرمانا اور اولیاء حاضرین و غائبئین کا گردنیں جھکانا اور قدم مبارک اپنی گردنوں پر لینا اور ایک شخص کا انکار کرنا اور اس کی ولایت سلب ہو جانا بیان کر کے فرماتے ہیں:

وهذا تنبیه بینة علی انه قطب الاقطاب والغوث الاعظم [3] یہ روشن دلیلِ قاطع ہے اس پر کہ حضور تمام قطبوں کے قطب اور غوث اعظم ہیں۔

(۴) اسی میں ہے: ومن کلامه رضی الله تعالی عنه تحدیثاً بنعم الله تعالی علیه بیني وبینکم وبین الخلق کلهم بعد مابین السماء والارض فلا تقیسونی بأحد ولا تقیسوا علی احدًا یعنی فلا یقاس الملوك بغیر هم وهذا کله من فتوح الغیب المبرء من کل عیب۔ حضور سیدنا غوث اعظم رضی اللہ تعالیٰ عنہ نے اللہ عزوجل کی اپنے اوپر نعمتیں ظاہر فرمانے کا جو کلام ارشاد فرمائے ان میں سے یہ ہے کہ فرمایا مجھ میں اور تمام مخلوقات زمانہ میں وہ فرق ہے جو آسمان و زمین میں، مجھے کسی سے نسبت نہ دو اور مجھ پر کسی کو قیاس نہ کرو۔ اس پر علامہ علی قاری فرماتے ہیں اس لئے کہ سلاطین

کا رعیت پر قیاس نہیں ہوتا اور یہ سب غیب کے فتوحات سے ہے جو ہر عیب سے پاک وصاف ہے۔

[1] نزہۃ الخاطر الفاتر فی ترجمہ سیدی الشریف عبدالقادر (قلمی) ص ۸ [2] نزہۃ الخاطر الفاتر فی ترجمہ سیدی الشریف عبدالقادر (قلمی) ص ۹ و ۱۰ [3] نزہۃ الخاطر الفاتر فی ترجمہ سیدی الشریف عبدالقادر (قلمی) ص ۹ و ۱۰

Fatawa Radawiyyah Volume 28

(5) It is mentioned in it: It is narrated from Imam Abdullah bin Ali bin Asroon al-Tamimi al-Shafi'i: "I went to Baghdad in my youth to seek knowledge. At that time, Ibn al-Saqqa was my companion in studies at the Nizamiyyah Madrasah. We used to engage in worship and visit the righteous people. There was a man in Baghdad who was called 'the Ghawth' (The Helper). It was famously said about him that he would appear when he wished and hide when he wished. So, I, Ibn al-Saqqa, and the Shaykh Abd al-Qadir al-Jilani, who was also a youth at that time, set out to visit him. On the way, Ibn al-Saqqa said, 'Today, I will ask him a question for which he will not know the answer.' I said, 'I will also ask him a question and see how he responds.' Shaykh Abd al-Qadir (may his lofty secret be sanctified) said, 'Allah forbid that I should ask him anything. I am going only to witness the blessings of seeing him.' When we arrived at the Ghawth's place, we did not see him in his usual spot. After a while, he appeared and sat down. He looked at Ibn al-Saqqa with an angry gaze and said, 'Woe to you, O Ibn al-Saqqa! You will ask me a question for which I don't know the answer? Your question is this, and its answer is that. Indeed, I see the fire of disbelief (Kufr) blazing within you.' Then he looked at me and said..."

[Footnote 1: Nuzhat al-Khatir wal-Fatir in the biography of Sayyidi al-Sharif Abd al-Qadir (Manuscript), p. 30]

फ़तावा रज़विया खंड 28

(5) इसमें है: इमाम अब्दुल्ला बिन अली बिन असरून अल-तमीमी अल-शाफ़ई से रिवायत है: "मैं अपनी जवानी में इल्म हासिल करने के लिए बग़दाद गया। उस ज़माने में इब्न अल-सक्का मदरसा निज़ामिया में मेरे सहपाठी थे। हम इबादत किया करते थे और नेक लोगों की ज़ियारत करते थे। बग़दाद में एक शख़्स थे जिन्हें 'ग़ौस' कहा जाता था। उनके बारे में यह मशहूर था कि वे जब चाहें ज़ाहिर हो जाएँ और जब चाहें नज़रों से छिप जाएँ। एक दिन मैं, इब्न अल-सक्का और अपनी कम उम्र की हालत में हज़रत शेख़ अब्दुल क़ादिर जीलानी उन ग़ौस की ज़ियारत को गए। रास्ते में इब्न अल-सक्का ने कहा, 'आज उनसे वह मसला पूछूँगा जिसका जवाब उन्हें नहीं आएगा।' मैंने कहा, 'मैं भी एक मसला पूछूँगा और देखूँगा कि वे क्या जवाब देते हैं।' हज़रत शेख़ अब्दुल क़ादिर (अल्लाह उनके गुप्त भेदों को पवित्र रखे) ने फ़रमाया, 'अल्लाह की पनाह! मैं उनके सामने उनसे कुछ नहीं पूछूँगा। मैं तो उनके दीदार की बरकतों का नज़ारा करूँगा।' जब हम उन ग़ौस के यहाँ हाज़िर हुए, तो उन्हें अपनी जगह पर नहीं पाया। थोड़ी देर में देखा कि वे तशरीफ़ लाए हैं। उन्होंने इब्न अल-सक्का की तरफ़ ग़ज़ब की निगाह से देखा और फ़रमाया: 'तेरी तबाही हो ऐ इब्न अल-सक्का! तू मुझसे वह मसला पूछेगा जिसका जवाब मुझे न आए? तेरा मसला यह है और उसका जवाब यह है। बेशक, मैं तेरे अंदर कुफ़्र की आग भड़कती देख रहा हूँ।' फिर मेरी तरफ़ देखा और फ़रमाया..."

[पादलेख 1: नुज़हतुल ख़ातिर वल-फ़ातिर फ़ी तर्जुमा सय्यिदी अल-शरीफ़ अब्दुल क़ादिर (हस्तलिखित), पृष्ठ 30]

(۵) اسی میں ہے: وعن عبداللہ بن علی بن عصرون التمیمي الشافعی امام عبداللہ بن علی بن عصرون تمیمی شافعی سے روایت ہے میں جوانی میں طلبِ علم کے لئے بغداد گیا اس زمانے میں ابن السقاء مدرسہ نظامیہ میں میرے ساتھ پڑھا کرتا تھا، ہم عبادت اور صالحین کی زیارت کرتے تھے، بغداد میں ایک صاحب کو غوث کہتے، اور ان کی یہ کرامت مشہور تھی کہ جب چاہیں ظاہر ہوں جب چاہیں نظروں سے چھپ جائیں، ایک دن میں اور ابن السقاء اور اپنی نو عمری کی حالت میں حضرت شیخ عبدالقادر جیلانی ان غوث کی زیارت کو گئے، راستے میں ابن السقاء نے کہا آج ان سے وہ مسئلہ پوچھوں گا جس کا جواب انہیں نہ آئے گا۔ میں نے کہا میں بھی ایک مسئلہ پوچھوں گا دیکھوں کیا جواب دیتے ہیں، حضرت شیخ عبدالقادر قدس سرہ الاعلیٰ نے فرمایا معاذ اللہ کہ میں ان کے سامنے ان سے کچھ پوچھوں میں تو انکے دیدار کی برکتوں کا نظارہ کروں گا۔ جب ہم ان غوث کے یہاں حاضر ہوئے ان کو اپنی جگہ نہ دیکھا تھوڑی دیر میں دیکھا تشریف فرما ہیں ابن السقاء کی طرف نگاہِ غضب کی اور فرمایا: تیری خرابی اے ابن السقاء! تو مجھ سے وہ مسئلہ پوچھے گا جس کا مجھے جواب نہ آئے تیرامسئلہ یہ ہے اور اس کا جواب یہ ہے، بے شک میں کفر کی آگ تجھ میں بھڑکتی دیکھ رہا ہوں۔ پھر میری طرف نظر کی اور فرمایا

1 نوزہۃ الخاطر والفاتر فی ترجمہ سیدی الشریف عبدالقادر (قلمی) ص ۳۰

(Arabic Text Translation) O Abdullah! You ask me a question to see what I say about it? It is like this and its answer is like this. Indeed, the world will pour down upon you up to the lobes of your ears as a consequence of your ill-manners. Then he looked towards Sayyid Abdul Qadir, drew him near, honored him, and said to him: O Abdul Qadir! Surely you have pleased Allah and His Messenger with your excellent manners. It is as if I see you in Baghdad, having ascended the chair, speaking to the public, saying: "This foot of mine is on the neck of every Wali (Saint) of Allah." And it is as if I see the Awliya (Saints) of your time, having bowed their necks in reverence to you. Then he disappeared from our sight at that moment, and we did not see him after that. He said: As for my master Sheikh Abdul Qadir, the signs of his proximity to Allah, the Mighty and Sublime, became manifest, and the elite and the general public gathered around him. And he said: "This foot of mine is on the neck of every Wali of Allah," and the Awliya of his time acknowledged his excellence. As for Ibn al-Saqqa, he saw the beautiful daughter of a king and became infatuated with her. He asked to marry her, but she refused unless he converted to Christianity. He acceded to that - we seek refuge in Allah the Almighty. As for me, I came to Damascus, and Sultan Nur al-Din the Martyr attended to me and appointed me over the religious endowments (Awqaf). I took charge of them, and the world came towards me in abundance. The statement of the Ghaus (Saint) proved true about all of us.

(Urdu Text on Page) O Abdullah! You will ask me a question [to see] what answer I give. Your question is this and its answer is this: surely the world will heap so much dung upon you that you will be submerged in it up to your earlobes, as a recompense for your ill-manners. Then he looked towards Hazrat Sheikh Abdul Qadir and brought him close to himself, honored him, and said: O Abdul Qadir! Indeed, you have pleased Allah and His Messenger with your excellent manners. It is as if I am seeing at this moment that you have arrived at a gathering in Baghdad upon a chair of sermon and are saying that this foot of mine is on the neck of every Wali of Allah, and all the saints of the time have bowed their necks in your reverence. Saying this, that Ghaus disappeared from our sight; then we did not see him. Signs of proximity became apparent on Hazrat Sheikh Abdul Qadir (may Allah be pleased with him), as he is in the proximity of Allah Almighty; the elite and the common people gathered around him, and he said: This foot of mine is on the neck of every Wali of Allah. And the saints of the time acknowledged this for him. And Ibn al-Saqqa fell in love with the beautiful daughter of a Christian king; he requested to marry her, but she did not

agree unless he became a Christian. He accepted becoming a Christian, and we seek refuge in Allah Almighty. As for me, I went to Damascus, where Sultan Nur al-Din the Martyr made me the officer of religious endowments (Awqaf), and the world came towards me in abundance. The decree of the Ghaus was regarding all of us.

फ़तावा रज़विया - खंड 28

(अरबी पाठ का अनुवाद) ऐ अब्दुल्लाह! तुम मुझसे एक मसला पूछते हो यह देखने के लिए कि मैं उस पर क्या कहता हूँ? वह ऐसा है और उसका जवाब वैसा है। निश्चय ही, तुम्हारी बदतमीज़ी के बदले में दुनिया तुम पर तुम्हारे कानों की लौ तक गोबर की तरह बरस पड़ेगी। फिर उन्होंने सैय्यद अब्दुल क़ादिर की ओर देखा, उन्हें अपने करीब बुलाया, उनका सम्मान किया और उनसे कहा: ऐ अब्दुल क़ादिर! निश्चय ही तुमने अपने उत्तम शिष्टाचार से अल्लाह और उसके रसूल को प्रसन्न किया है। ऐसा लगता है जैसे मैं तुम्हें बग़दाद में देख रहा हूँ, कुर्सी पर विराजमान होकर लोगों को संबोधित करते हुए कह रहे हो: "मेरा यह पैर अल्लाह के हर वली (संत) की गर्दन पर है।" और ऐसा लगता है जैसे मैं तुम्हारे समय के औलिया (संतों) को देख रहा हूँ, जिन्होंने तुम्हारे सम्मान में अपनी गर्दनें झुका ली हैं। फिर वह उसी क्षण हमारी नज़रों से ओझल हो गए और उसके बाद हमने उन्हें नहीं देखा। उन्होंने कहा: जहाँ तक मेरे आका शेख अब्दुल क़ादिर की बात है, अल्लाह अज़-व-जल से उनकी निकटता के संकेत प्रकट हुए और विशिष्ट एवं आम लोग उनके पास एकत्रित हुए। और उन्होंने कहा: "मेरा यह पैर अल्लाह के हर वली की गर्दन पर है," और उनके समय के औलिया ने उनकी श्रेष्ठता को स्वीकार किया। जहाँ तक इब्न अल-सक्का का सवाल है, उसने एक राजा की सुंदर बेटी को देखा और उस पर मोहित हो गया। उसने उससे विवाह करने का प्रस्ताव रखा, लेकिन उसने तब तक मना कर दिया जब तक कि वह ईसाई न बन जाए। उसने इसे स्वीकार कर लिया - हम सर्वशक्तिमान अल्लाह की शरण चाहते हैं। जहाँ तक मेरी बात है, मैं दमिश्क आया, और सुल्तान नूरुद्दीन शहीद ने मुझ पर ध्यान दिया और मुझे औक़ाफ़ (धार्मिक बंदोबस्त) का अधिकारी नियुक्त किया। मैंने उनका कार्यभार संभाला और दुनिया प्रचुर मात्रा में मेरी ओर आई। हम सभी के बारे में ग़ौस (संत) का कथन सत्य सिद्ध हुआ।

(पृष्ठ पर उर्दू पाठ) ऐ अब्दुल्लाह! तुम मुझसे मसला पूछोगे कि मैं क्या जवाब देता हूँ। तुम्हारा मसला यह है और उसका जवाब यह है: ज़रूर तुम पर दुनिया इतना गोबर करेगी कि कान की लौ तक उसमें ग़र्क़ हो जाओगे, बदला तुम्हारी बे-अदबी का। फिर हज़रत शैख़ अब्दुल क़ादिर की तरफ़ नज़र की और हुज़ूर को अपने नज़दीक किया और हुज़ूर का एज़ाज़ किया और फ़रमाया: ऐ अब्दुल क़ादिर! बेशक आपने अपने हुस्न-ए-अदब से अल्लाह व रसूल को राजी किया। गोया मैं इस वक़्त देख रहा हूँ कि आप मजमा-ए-बग़दाद में कुर्सी व वाज़ पर तशरीफ़ ले गए और फ़रमा रहे हैं कि मेरा यह पाँव हर वली अल्लाह की गर्दन पर है, और तमाम औलिया-ए-वक़्त ने आपकी ताज़ीम के लिए गर्दनें झुका ली हैं। वह ग़ौस यह फ़रमा कर हमारी निगाहों से ग़ायब हो गए, फिर हमने उन्हें न देखा। हज़रत शैख़

अब्दुल क़ादिर रज़ियल्लाहु तआला अन्हु पर तो निशान-ए-क़ुर्ब ज़ाहिर हुए कि वह अल्लाह अज़-व-जल के क़ुर्ब में हैं। ख़ास व आम उन पर जमा हुए और उन्होंने फ़रमाया: मेरा यह पाँव हर वली अल्लाह की गर्दन पर। और औलिया-ए-वक़्त ने इसका उनके लिए इक़रार किया। और इब्न-उस-सक्का एक नसरानी बादशाह की खूबसूरत बेटी पर आशिक़ हुआ, उससे निकाह की दरख़्वास्त की, उसने न माना मगर यह नसरानी हो जाए। उसने यह नसरानी होना क़बूल कर लिया, वल-इयाज़ु बिल्लाहि तआला। रहा मैं, मेरा दमिश्क जाना हुआ, वहाँ सुल्तान नूरुद्दीन शहीद ने मुझे अफ़सर-ए-औक़ाफ़ किया और दुनिया बकसरत मेरी तरफ़ आई। ग़ौस का इर्शाद हम सब के बारे में।

पृष्ठ 395 / 684

(عربی متن) یا عبد اللہ تسألنی عن مسألة لتنظر ما اقول فیها ھی کذا وجوابها کذا لتخرن علیک الدنیا الی شحمتی اذنیک باساءة ادبک ۔ ثم نظر الی سید عبد القادر و ادناہ منہ و اکرمہ وقال لہ یا عبد القادر لقد ارضیت اللہ ورسولہ بادبک کأنی اراک ببغداد وقد صعدت علی الکرسی متکلماً علی الملأ وقلت قدمی ھذہ علی رقبة کل ولی اللہ ، وکأنی اری الاولیاء فی وقتک وقد حنوا رقبھم اجلالاً لک ، ثم غاب عنا لوقتہ فلم نرہ بعد ذلک ، قال واما سیدی الشیخ عبد القادر فانہ ظھرت امارة قربہ من اللہ عز وجل واجتمع علیہ الخاص والعام ، وقال قدمی ھذہ علی رقبة کل ولی اللہ واقرت الاولیاء بفضلہ فی وقتہ واما ابن السقافرأی بنتاً للملک حسینة ففتن بھا وسأل ان یزوجھا بہ فأبی الا ان یتنصر فاجابہ الی ذلک ۔ والعیاذ باللہ تعالی ۔ واما انا فجئت الی دمشق و حضرنی السلطان نور الدین الشھید وولانی علی الاوقات فولیتھا واقبلت علی الدنیا اقبالاً کثیراً قد صدق۔

(اردو متن) اے عبد اللہ ! تم مجھ سے مسئلہ پوچھو گے کہ میں کیا جواب دیتا ہوں تمہارا مسئلہ یہ ہے اور اس کا جواب یہ ، ضرور تم پر دنیا اتنا گوبر کرے گی کہ کان کی لو تک اس میں غرق ہو گے ، بدلہ تمہاری بے ادبی کا۔ پھر حضرت شیخ عبدالقادر کی طرف نظر کی اور حضور کو اپنے نزدیک کیا اور حضور کا اعزاز کیا اور فرمایا: اے عبدالقادر ! بے شک آپ نے اپنے حسن ادب سے اللہ و رسول کو راضی کیا گویا میں اس وقت دیکھ رہا ہوں کہ آپ مجمع بغداد میں کرسی و وعظ پر تشریف لے گئے اور فرمارہے ہیں کہ میرا یہ پاؤں ہر ولی اللہ کی گردن پر ، اور تمام اولیائے وقت نے آپکی تعظیم کیلئے گردنیں جھکائی ہیں۔ وہ غوث یہ فرما کر ہماری نگاہوں سے غائب ہوگئے پھر ہم نے انہیں نہ دیکھا۔ حضرت شیخ عبدالقادر رضی اللہ تعالیٰ عنہ پر تو نشانِ قرب ظاہر ہوئے کہ وہ اللہ عزوجل کے قرب میں ہیں خاص و عام ان پر جمع ہوئے اور انہوں نے فرمایا:

میرا یہ پاؤں ہر ولی اللہ کی گردن پر۔ اور اولیائے وقت نے اس کا ان کے لئے اقرار کیا ، اور ابن السقا ایک نصرانی بادشاہ کی خوبصورت بیٹی پر عاشق ہوا اس سے نکاح کی درخواست کی اس نے نہ مانا مگر یہ نصرانی ہو جائے ، اس نے یہ نصرانی ہونا قبول کر لیا ، والعیاذ باللہ تعالیٰ۔ رہا میں ، میرا دمشق جانا ہوا وہاں سلطان نور الدین شہید نے مجھے افسر اوقاف کیا اور دنیا بکثرت میری طرف آئی ۔ غوث کا ارشاد ہم سب کے بارے میں

Vol. 28 Fatawa-e-Razvia

The words of Ghaus [Shaykh Abdul Qadir Jilani] are all among us	Whatever was said came true.

Among the saints of the time is also Hazrat Rifa'i. This blessed narration is found in "Bahjat-ul-Asrar Sharif" [1] through two chains of transmission, and this one is also mentioned. Allama Ali Qari has mentioned forty [20] narrations and many statements in this book, all taken from "Bahjat-ul-Asrar Sharif". Similarly, the elders have always relied on the traditions of this blessed book, but the deprived remain deprived.

(6) In it [it is mentioned]: | [Arabic]: He (Allah be pleased with him) said: By the honor of my Lord, indeed the fortunate and the unfortunate are presented before me, and the pupil of my eye is in the Preserved Tablet (Lauh-e-Mahfuz). I am Allah's proof over all of you. I am the deputy of the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) and his heir on earth. He used to say: Humans have their masters (spiritual guides), Jinn have their masters, and Angels have their masters, but I am the master of all. May Allah be pleased with him and benefit us through him [2]. | His Eminence Ghaus-e-Azam (Allah be pleased with him) said, "I swear by the honor of the Lord! Indeed, the fortunate and the miserable are presented to me. Surely, the pupil of my eye is in the Preserved Tablet. I am Allah's proof over you all. I am the deputy of the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) and his heir on all the earth." And he used to say: "Humans have their masters, the community of Jinn have their masters, the angels have their masters, and I am the master of them all." Ali Qari, after quoting this, supplicates: May the pleasure of Allah Almighty be upon his eminence, and may He benefit us through his eminence's blessings. | | :--- | :--- |

(7) In it [it is mentioned]: | [Arabic]: It was narrated from the Great Master, the Famous Pole, Sayyid Ahmad al-Rifa'i (may Allah be pleased with him) that he said: Shaykh Abd al-Qadir is such that the ocean of Shari'ah is on his right hand and the ocean of Reality (Haqiqah) is on his left hand; he drinks from whichever one he wishes. | It is narrated from the great master, the famous pole, Sayyid Ahmad al-Rifa'i (may Allah be pleased with him) that he said: Shaykh Abdul Qadir is such that the ocean of Shari'ah is on his right hand and the ocean of Reality (Haqiqah) is on his left hand, from whichever he wishes, he may take water. This our... | | :--- | :--- |

---

1. Bahjat-ul-Asrar, Zikr Akhbar al-Mashayikh, Mustafa al-Babi, Egypt, p. 6.

2. Nuzhat-ul-Khawatir al-Fatir fi Tarjama as-Sayyid ash-Sharif Abd al-Qadir (Manuscript), p. 34.

जिल्द 28 फ़तावा रज़विया

ग़ौस [शेख़ अब्दुल क़ादिर जिलानी] की बात हमारे बीच है जो कुछ था वह सच निकला।

उस समय के औलिया (संतों) में हज़रत रिफ़ाई भी शामिल हैं। यह मुबारक रिवायत 'बहजत-उल-असरार शरीफ़' [1] में दो सनदों (प्रमाणों) के साथ है, और एक यही है। अल्लामा अली क़ारी ने इस किताब में चालीस [20] रिवायतें और कई शब्द ज़िक्र किए हैं, जो सब 'बहजत-उल-असरार शरीफ़' से लिए गए हैं। इसी तरह, बुज़ुर्ग हमेशा इस मुबारक किताब की हदीसों का सहारा लेते आए हैं, लेकिन वंचित तो वंचित ही रहे।

(6) उसी में है: | [अरबी]: उन्होंने (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) कहा: मेरे रब की इज़्ज़त की क़सम! बेशक सौभाग्यशाली और दुर्भाग्यशाली मेरे सामने पेश किए जाते हैं, और मेरी आँख की पुतली लौह-ए-महफ़ूज़ (सुरक्षित पटल) में है। मैं तुम सब पर अल्लाह का प्रमाण हूँ। मैं अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) का नायब (प्रतिनिधि) और ज़मीन पर उनका वारिस हूँ। और वह कहा करते थे: इंसानों के पीर हैं, जिन्नों की क़ौम के पीर हैं, फ़रिश्तों के पीर हैं और मैं इन सब का पीर हूँ। अल्लाह उन पर प्रसन्न हो और हमें उनके माध्यम से लाभान्वित करे [2]। | हुज़ूर सैय्यदना ग़ौस-ए-आज़म (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने फ़रमाया, "मुझे परवरदिगार की इज़्ज़त की क़सम! बेशक नेक और बद मेरे सामने पेश किए जाते हैं, यक़ीनन मेरी आँख की पुतली लौह-ए-महफ़ूज़ में है, मैं तुम सब पर अल्लाह की हुज्जत हूँ, मैं अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) का नायब और पूरी ज़मीन में उनका वारिस हूँ।" और फ़रमाया करते थे: "आदमियों के पीर हैं, जिन्नों की क़ौम के पीर हैं, फ़रिश्तों के पीर हैं और मैं इन सब का पीर हूँ।" अली क़ारी इसे नक़्ल करने के बाद अर्ज़ करते हैं: अल्लाह अज़्ज़वजल की रज़ामंदी हुज़ूर पर हो और हुज़ूर की बरकतों से हमें फ़ायदा पहुँचाए। | | :--- | :--- |

(7) उसी में है: | [अरबी]: सैय्यद कबीर क़ुतुब-ए-शहीर सैय्यद अहमद अल-रिफ़ाई (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) से रिवायत है कि उन्होंने फ़रमाया: शेख़ अब्दुल क़ादिर वे हैं कि शरीअत का समंदर उनके दाएं हाथ में है और हक़ीक़त का समंदर उनके बाएं हाथ में; वे जिसमें से चाहें पानी पी लें। | सैय्यद कबीर क़ुतुब-ए-शहीर सैय्यद अहमद अल-रिफ़ाई (रज़ियल्लाहु अन्हु) से मरवी (वर्णित) है कि उन्होंने फ़रमाया: शेख़ अब्दुल क़ादिर वे हैं कि शरीअत का समंदर उनके दाएं हाथ पर है और हक़ीक़त का समंदर उनके बाएं हाथ पर, जिसमें से चाहें पानी पी लें। यह हमारे.. | | :--- | :--- |

1. बहजत-उल-असरार ज़िक्र अख़बार अल-मशायिक़, मुस्तफ़ा अल-बाबी, मिस्र, पृ. 6
2. नुज़हत-उल-ख़वातिर अल-फ़ातिर फ़ी तर्जुमा अस-सैय्यद अश-शरीफ़ अब्दुल क़ादिर (कलमी नुस्ख़ा), पृ. 34

کلام الغوث فیناکلنا۔ جو کچھ تھا صادق آیا۔

اولیاء وقت میں حضرت رفاعی بھی ہیں۔ یہ مبارک روایت بہجۃ الاسرار شریف ۱ میں دو سندوں سے ہے، اور ایک یہی کیا۔ علامہ علی قاری نے اس کتاب میں چالیس ۲۰ روایات اور بہت کلمات کہ ذکر کئے سب بہجۃ الاسرار شریف سے ماخوذ ہیں، یونہی اکابر ہمیشہ اس کتاب مبارک کی احادیث سے استناد کرتے آئے مگر محروم محروم۔

(۶) اسی میں ہے : | قال رضی اللہ تعالی عنہ وعزّۃ ربّی ان السعداء والاشقیاء یعرضون علی وان بؤبؤ عینی فی اللوح المحفوظ انا حجۃ اللہ علیکم جمیعکم انا نائب رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم ووارثہ فی الارض و یقول الانس لہم مشائخ والجن لہم مشائخ والملئکۃ لہم مشائخ و انا شیخ الکل، رضی اللہ تعالٰی عنہ، ونفعنابہ ۲۔ | حضور سیدنا غوثِ اعظم رضی اللہ تعالیٰ عنہ نے فرمایا "مجھے عزت پروردگار کی قسم! بے شک سعید و شقی مجھ پر پیش کئے جاتے ہیں، بیشک میری آنکھ پتلی لوحِ محفوظ میں ہے، میں تم سب پر اللہ کی حجت ہوں، میں رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کا نائب اور تمام زمین میں ان کا وارث ہوں۔ اور فرمایا کرتے: آدمیوں کے پیر ہیں، قومِ جن کے پیر ہیں، فرشتوں کے پیر ہیں اور میں ان سب کا پیر ہوں۔ " علی قاری اسے نقل کر کے عرض کرتے ہیں: اللہ عزوجل کی رضوان حضور پر ہو اور حضور کے برکات سے ہم کو نفع دے۔ | | :--- | ---: |

(۷) اسی میں ہے : | روی عن السید الکبیر القطب الشھیر سید احمد الرفاعي رضی اللہ تعالی عنہ انہ قال الشیخ عبد القادر بحر الشریعۃ عن یمینہ وبحر الحقیقۃ عن یسارہ من ایھما شاء اغترف السید | سید

کبیر قطبِ شہیر سید احمد الرفاعی رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے مروی ہے کہ انہوں نے فرمایا: شیخ عبدالقادر وہ ہیں کہ شریعت کا سمندر ان کے دہنے ہاتھ ہے اور حقیقت کا سمندر ان کے بائیں ہاتھ، جس میں سے چاہیں پانی پی لیں۔ اس ہمارے | | :--- | :--- |

---

۱ بہجۃ الاسرار ذکر اخبار المشایخ منہ بذلک مصطفی البابی مصر ص ۲۶ نزھۃ الخاطر الفاتر فی ترجمۃ سید الشریف عبدالقادر (قلمی نسخہ) ص ۳۴

Fatawa Razawiyya Volume 28

'Abdul Qadir has no equal in this era of ours, may Allah be pleased with him' - In our time, there is no match for Sayyid Abdul Qadir, may Allah be pleased with him.

(8) Imam Ibn Hajar Makki Shafi'i (died 974 AH) states in his Fatawa Hadithiyya:

[Arabic Column]: Indeed, they are sometimes commanded [to speak such words] as a way of introducing themselves to the ignorant, or out of gratitude and as a mention of Allah's blessings. This occurred with Shaykh Abdul Qadir (may Allah be pleased with him) while he was in his gathering of exhortation, when he suddenly said: "This foot of mine is on the neck of every saint of Allah." At that very hour, the saints of the world responded to him. A group said: "Rather, all the saints among the Jinn also bowed their heads and humbled themselves before him, and they acknowledged what he said, except for a man in Isfahan who refused, so his spiritual state was seized."

[Urdu Column]: Sometimes the saints are commanded to speak lofty words so that those who are unaware of their high stations may be informed, or for the sake of expressing gratitude to Allah and manifesting His blessings. This is what happened for His Eminence Sayyiduna Ghous-e-Azam (may Allah be pleased with him) when he suddenly declared in his gathering of sermon: "This foot of mine is on the neck of every saint of Allah." Immediately, all the saints of the world accepted it (and one group narrates that all the saints among the Jinn did as well), and everyone bowed their heads and submitted before the presence of Ghoustiyyat and acknowledged his proclamation. However, one person in Isfahan became a denier, and immediately his spiritual state was snatched away.

(9) Then he said:

[Arabic Column]: Among those who bowed their heads was Abu al-Najib al-Suhrawardi, who said, "On my head." And Ahmad al-Rifa'i said, "On my neck." And Hamid was among them and was asked; he said: "Shaykh Abdul Qadir says such and such." And Abu Madyan in the Maghrib said: "And I am among them. O Allah, I call You to witness and I call Your angels to witness."

[Urdu Column]: Among those who bowed their heads at the command of His Eminence (the Shaykh of Shaykhs of the exalted Suhrawardiyya order) was Hazrat Sayyid Abdul Qahir Abu al-Najib Suhrawardi (may Allah be pleased with him). He bowed his blessed head and said, "(Forget the neck) on my head, on my head." And

among them was Hazrat Sayyid Ahmad Kabeer Rifa'i (may Allah be pleased with him), who said, "On my neck," and said...

1. Nuzhat al-Khatir al-Fatir fi Tarjama Sayyid al-Sharif Abd al-Qadir (Manuscript), p. 43
2. Al-Fatawa al-Hadithiyya, Topic regarding the statement of Shaykh Abdul Qadir "This foot of mine etc.", Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, p. 212

फतवा रज़विया खंड २८

'अब्दुल कादिर का हमारे इस युग में कोई सानी नहीं है, अल्लाह उन पर प्रसन्न हो' - वर्तमान समय में सैयद अब्दुल कादिर का कोई जोड़ नहीं है, अल्लाह उन पर प्रसन्न हो।

(८) इमाम इब्न हजर मक्की शाफई (निधन ९७४ हिजरी) अपने 'फतवा हदीसिया' में फरमाते हैं:

[अरबी कॉलम]: वास्तव में, उन्हें कभी-कभी [ऐसे शब्द बोलने के लिए] आदेश दिया जाता है ताकि अज्ञानियों को अपना परिचय दिया जा सके, या कृतज्ञता के रूप में और अल्लाह की नेमतों के उल्लेख के रूप में। ऐसा शेख अब्दुल कादिर (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) के साथ हुआ जब वे अपनी वअज़ (उपदेश) की मजलिस में थे, तभी उन्होंने अचानक कहा: "मेरा यह पैर अल्लाह के हर वली (संत) की गर्दन पर है।" उसी क्षण, दुनिया के औलिया ने उन्हें उत्तर दिया। एक समूह ने कहा: "बल्कि, जिन्नों के सभी औलिया ने भी अपने सिर झुकाए और उनके सामने विनम्र हुए, और उन्होंने जो कहा उसे स्वीकार किया, सिवाय इस्फ़हान के एक व्यक्ति के जिसने इनकार कर दिया, इसलिए उसका आध्यात्मिक हाल छीन लिया गया।"

[उर्दू कॉलम]: कभी-कभी औलिया को ऊंचे शब्द कहने का आदेश दिया जाता है ताकि जो उनके उच्च स्थानों से अनभिज्ञ हैं उन्हें सूचित किया जा सके, या अल्लाह का शुक्र अदा करने और उसकी नेमतों को प्रकट करने के लिए। जैसा कि हुज़ूर सैयदना गौसे आज़म (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) के साथ हुआ कि उन्होंने अपनी वअज़ की मजलिस में अचानक फरमाया: "मेरा यह पैर हर वली अल्लाह की गर्दन पर है।" तुरंत दुनिया के तमाम औलिया ने इसे स्वीकार कर लिया (और एक समूह का वर्णन है कि तमाम जिन्न औलिया ने भी) और सभी ने अपने सिर झुका दिए और सरकार-ए-गौसियत की उपस्थिति में झुक गए और उनके इस कथन को स्वीकार किया। लेकिन इस्फ़हान में एक व्यक्ति मुनकिर (अस्वीकार करने वाला) हुआ, तुरंत उसका हाल छीन लिया गया।

(९) फिर फरमाया:

[अरबी कॉलम]: जिन्होंने अपने सिर झुकाए उनमें अबू अल-नजीब अल-सुहरावरदी थे, जिन्होंने कहा, "मेरे सिर पर।" और अहमद अल-रिफ़ाई ने कहा, "मेरी गर्दन पर।" और हामिद भी उनमें से थे और उनसे पूछा गया; उन्होंने कहा: "शेख अब्दुल कादिर ऐसा और ऐसा कहते हैं।" और मग़रिब में अबू मदयन ने कहा: "और मैं भी उनमें से हूँ। ऐ अल्लाह, मैं तुझे गवाह बनाता हूँ और तेरे फरिश्तों को गवाह बनाता हूँ।"

[उर्दू कॉलम]: हुज़ूर के आदेश पर जिन्होंने अपने सिर झुकाए उनमें से (सिलसिला-ए-आलिया सुहरावरदिया के पीरान-ए-पीर) हज़रत सैयद अब्दुल काहिर अबू अल-नजीब सुहरावरदी (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) हैं। उन्होंने अपना मुबारक सिर झुका दिया और कहा, "(गर्दन क्या) मेरे सिर पर, मेरे सिर पर।" और उनमें से हज़रत सैयद अहमद कबीर रिफ़ाई (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) हैं, उन्होंने कहा, "मेरी गर्दन पर," और कहा...

1. नुज़हतुल खातिर अल-फातिर फी तर्जुमा सैयद अल-शरीफ अब्दुल कादिर (हस्तलिखित प्रति), पृष्ठ ४३
2. अल-फतवा अल-हदीसिया, शेख अब्दुल कादिर के कथन "मेरा यह पैर आदि" के संबंध में, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, पृष्ठ २१२

पृष्ठ ३९७ का ६८४

فتاوی رضویہ جلد ۲۸

عبد القادر لاثانی له في عصرنا هذا رضی الله تعالی عنه - وقت میں سید عبدالقادر کا کوئی ثانی نہیں رضی اللہ تعالیٰ عنہ۔

(۸) امام ابن حجر مکی شافعی متوفی ۹۷۴ھ اپنے فتاویٰ حدیثیہ میں فرماتے ہیں:

انهم قد يؤمرون تعريفاً لجاهل او شكراً وتحدثاً بنعمة الله تعالى كما وقع الشيخ عبد القادر رضی الله تعالی عنه انه بينما هو بمجلس وعظه واذا هو يقول قدمی هذه علی رقبة كل ولی الله تعالی فأجابه في تلك الساعة اولياء الدنيا قال جماعة بل واولياء الجن جميعهم وطأطؤارءوسهم وخضعواله واعترفوا بما قاله الارجل باصبهان فابی فسلب حاله۔ | کبھی اولیاء کو کلمات بلند کہنے کا حکم دیا جاتا ہے کہ جو ان کے مقامات عالیہ سے ناواقف ہے اسے اطلاع ہو یا شکر الہی اور اس کی نعمت کا اظہار کرنے کے لئے جیسا کہ حضور سیدنا غوث اعظم رضی اللہ تعالیٰ عنہ کے لئے ہوا کہ انہوں نے اپنی مجلس وعظ میں دفعۃً فرمایا کہ میرا یہ پاؤں ہر ولی اللہ کی گردن پر، فوراً تمام دنیا کے اولیاء نے قبول کیا (اور ایک جماعت کی روایت ہے کہ جملہ اولیاء جن نے بھی) اور سب نے اپنے سر جھکائے اور سرکار غوثیت کے حضور جھک گئے اور ان کے اس ارشاد کا اقرار کیا مگر اصفہان میں ایک شخص منکر ہوا فوراً اس کا حال سلب ہو گیا۔

(۹) پھر فرمایا:

وممن طأطأرأسه ابو النجيب السهروردی وقال علی رأسي واحمد الرفاعی قال علی رقبتي وحميد منهم وسئل فقال الشيخ عبد القادر يقول كذا وكذا، وابو مدين في المغرب وانا منهم اللهم اني اشهدك واشهد ملئكتك | حضور کے ارشاد پر جنہوں نے اپنے سر جھکائے ان میں سے (سلسلہ عالیہ سہروردیہ

کے پیرانِ پیر) حضرت سید عبدالقاہر ابو النجیب سہروردی رضی اللہ تعالیٰ عنہ ہیں انہوں نے اپنا سر مبارک جھکا دیا اور کہا (گردن کیسی) میرے سر پر میرے سر پر۔ اور ان میں سے حضرت سید احمد کبیر رفاعی رضی اللہ تعالیٰ عنہ ہیں انہوں نے کہا میری گردن پر، اور کہا

1 نزهة الخاطر الفاتر في ترجمة سید الشریف عبد القادر (قلمی نسخہ) ص ۴۳ 2 الفتاوی الحدیثیة مطلب في قول الشیخ عبد القادر قدمی هذه الخ داراحیاء التراث العربي بیروت ص ۲۱۲

Fatawa Razawiyya, Volume 28

"I heard and I obeyed." Similarly, Sheikh Abdul Rahim al-Qanawi extended his neck and said, "The truthful one, who is confirmed as truthful, has spoken the truth."[1]

This little Ahmad is also among those on whose neck the Master's (Ghaus-e-Azam's) foot is. When asked about the reason for saying this and bowing his neck, he said, "At this moment, Hazrat Sheikh Abdul Qadir has declared in the holy city of Baghdad, 'My foot is on the neck of every saint (Wali).' Therefore, I also bowed my head and submitted that this little Ahmad is also among them." Among them was also Hazrat Sayyid Abu Madyan Shu'ayb al-Maghribi (may Allah be pleased with him); he bowed his blessed head and said, "I am also among them. O Allah, I take You and Your angels as witnesses that I have heard the declaration of 'my foot' and obeyed the command." Similarly, Hazrat Sayyidi Sheikh Abdul Rahim al-Qanawi (may Allah be pleased with him) lowered his blessed neck and said, "The truthful one, acknowledged as truthful, has spoken the truth." May Allah be pleased with them all.

(10) Then he said: Many of the Gnostics (Arifeen) whom we have mentioned and others have stated that he (Ghaus-e-Azam) did not say this except by divine command and notification of his Qutbiyyat (rank of spiritual axis), so it was not possible for anyone to refrain. Rather, it has come through multiple chains from many that they informed about a hundred years before his birth that a child with a grand manifestation would be born in the land of Ajam (non-Arab lands), who would say this, and the saints of his time would come under his foot.[2]

The noble saints we mentioned, namely Hazrat Najib al-Din Suhrawardi, Hazrat Sayyid Ahmad al-Rifa'i, Hazrat Shu'ayb al-Maghribi, and Hazrat Abdul Rahim al-Qanawi (may Allah be pleased with them), they and many other gnostics besides them clarified that our master Sheikh Abdul Qadir Jilani (may Allah be pleased with him) did not say this of his own accord. Instead, Allah Almighty commanded him to say this to reveal his 'Greatest Qutbiyyat' (Qutbiyyat al-Kubra). Therefore, no saint had any choice but to bow their neck and accept his blessed foot upon it. In fact, it has been narrated through multiple sources from many earlier saints that they had given news nearly a hundred years before the blessed birth of the Ghaus-e-Azam that soon a person with a grand manifestation would be born in Ajam, and he would say, "This foot of mine is on the neck of every saint of Allah." Upon this declaration, all the saints of that time would place their heads under his foot, and...

[1] Al-Fatawa al-Hadithiyya, Section regarding the saying of the Sheikh Abdul Qadir 'This foot of mine is on the neck...', Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, p. 414. [2] Al-Fatawa al-Hadithiyya, Section regarding the saying of the Sheikh Abdul Qadir 'This foot of mine is on the neck...', Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, p. 412. Page 398 of 684

फ़तावा रज़विया, जिल्द 28

"मैंने सुना और मैंने आज्ञा मानी।" इसी तरह शेख अब्दुल रहीम अल-कनावी ने अपनी गर्दन बढ़ाई और कहा, "उस सच्चे ने सच कहा जिसकी सच्चाई की तस्दीक़ की गई है।"[1]

यह छोटा सा अहमद भी उन्हीं में से है जिनकी गर्दन पर हुज़ूर (ग़ौस-ए-आज़म) का पाँव है। इस कहने और गर्दन झुकाने का कारण पूछा गया तो उन्होंने फ़रमाया, "इस समय हज़रत शेख अब्दुल क़ादिर ने बगदाद मुक़द्दस में इरशाद फ़रमाया है कि 'मेरा पाँव हर वली की गर्दन पर है'। लिहाज़ा मैंने भी सर झुकाया और अर्ज़ की कि यह छोटा सा अहमद भी उन्हीं में है।" और उन्हीं में हज़रत सय्यद अबू मदयन शुऐब मग़रिबी रज़ियल्लाहु तआला अन्हु हैं, उन्होंने सर मुबारक झुकाया और कहा, "मैं भी उन्हीं में हूँ। ऐ अल्लाह, मैं तुझे और तेरे फ़रिश्तों को गवाह करता हूँ कि मैंने 'क़दमी' (मेरा कदम) का इरशाद सुना और हुक्म माना।" इसी तरह हज़रत सय्यदी शेख अब्दुल रहीम कनावी रज़ियल्लाहु तआला अन्हु ने अपनी गर्दन मुबारक बिछाई और कहा, "सच्चे माने हुए सच्चे ने सच फ़रमाया।" रज़ियल्लाहु तआला अन्हुम अजमईन।

(10) फिर फ़रमाया: उन आरिफ़ीन में से बहुतों ने जिनका हमने ज़िक्र किया और उनके सिवा अन्यों ने ज़िक्र किया है कि उन्होंने (ग़ौस-ए-आज़म) अपनी कुत्बियत की दिव्य सूचना और आदेश के बिना ऐसा नहीं कहा, इसलिए किसी के लिए पीछे हटने की गुंजाइश न थी। बल्कि कई लोगों से अनेक सनदों के साथ यह बात आई है कि उन्होंने उनकी विलादत (जन्म) से लगभग सौ साल पहले ही खबर दे दी थी कि अजम (गैर-अरब) की ज़मीन पर एक महान प्रकटीकरण वाला बच्चा पैदा होगा जो यह कहेगा, और उसके समय के तमाम वली उसके कदम के नीचे आ जाएंगे।[2]

औलिया-ए-किराम जिनका हमने ज़िक्र किया, यानी हज़रत नजीब उद्दीन सुहरवर्दी, हज़रत सय्यद अहमद रिफ़ाई, हज़रत शुऐब मग़रिबी और हज़रत अब्दुल रहीम कनावी रज़ियल्लाहु तआला अन्हुम, उन्होंने और उनके सिवा और बहुत से आरिफ़ीन-ए-किराम ने तसरीह (स्पष्ट) फ़रमाई कि हुज़ूर सय्यदना शेख अब्दुल क़ादिर जीलानी रज़ियल्लाहु तआला अन्हु ने अपनी तरफ़ से ऐसा नहीं फ़रमाया, बल्कि अल्लाह अज़्ज़वजल ने उनकी 'कुत्बियत-ए-कुबरा' ज़ाहिर फ़रमाने के लिए उन्हें यह फ़रमाने का हुक्म दिया। लिहाज़ा किसी वली को गुंजाइश न हुई कि गर्दन न बिछाता और कदम मुबारक अपनी गर्दन पर न लेता। बल्कि मुतअद्दिद (अनेक) सनदों से बहुत से मुतक़द्दिमीन (पूर्ववर्ती) औलिया-ए-किराम से मरवी (वर्णित) हुआ कि उन्होंने सरकार-ए-ग़ौसियत की विलादत-ए-मुबारका से

तक़रीबन सौ साल पहले खबर दी थी कि अनक़रीब अजम में एक साहिब-ए-अज़ीम मज़हर वाले पैदा होंगे और यह फ़रमाएंगे कि "मेरा यह पाँव हर वली अल्लाह की गर्दन पर है।" इस फ़रमान पर उस वक़्त के तमाम औलिया उनके कदम के नीचे सर रखेंगे और...

[1] अल-फ़तावा अल-हदीसिया, मतलाब फ़ी क़ौल अल-शेख अब्दुल क़ादिर 'क़दमी हाज़ा अला रक़बा' आदि, दार इहया अल-तुरास अल-अरबी, बेरूत, पृ. 414। [2] अल-फ़तावा अल-हदीसिया, मतलाब फ़ी क़ौल अल-शेख अब्दुल क़ादिर 'क़दमी हाज़ा अला रक़बा' आदि, दार इहया अल-तुरास अल-अरबी, बेरूत, पृ. 412। पृष्ठ 398/684

انی سمعت واطعت، وکذا الشیخ عبدالرحیم القناوی مدّ عنقه وقال صدق الصادق المصدوق۱۔

یہ چھوٹا سا احمد بھی انہیں میں ہے جن کی گردن پر حضور کا پاؤں ہے، اس کہنے اور گردن جھکانے کا سبب پوچھا گیا تو فرمایا کہ اس وقت حضرت شیخ عبدالقادر نے بغداد مقدس میں ارشاد فرمایا ہے کہ "میرا پاؤں ہر ولی کی گردن پر" لہٰذا میں نے بھی سر جھکایا اور عرض کی کہ یہ چھوٹا سا احمد بھی انہیں میں ہے، اور انہیں میں حضرت سید ابو مدین شعیب مغربی رضی اللہ تعالیٰ عنہ ہیں انہوں نے سر مبارک جھکایا اور کہا میں بھی انہیں میں ہوں الٰہی میں تجھے اور تیرے فرشتوں کو گواہ کرتا ہوں کہ میں نے قدمی کا ارشاد سنا اور حکم مانا۔ اسی طرح حضرت سیدی شیخ عبدالرحیم قناوی رضی اللہ تعالیٰ عنہ نے اپنی گردن مبارک بچھائی اور کہا سچ فرمایا سچے مانے ہوئے سچے نے، رضی اللہ تعالیٰ عنہم اجمعین۔

(۱۰) پھر فرمایا: ذکر کثیرون من العارفین الذین ذکرنا هم وغیر هم انه لم یقل الابامراعلاماً بقطبیته فلم یسع احدا التخلف بل جاء بأسانید متعددة عن کثیرین انهم اخبر وا قبل مولده بنحو مائة سنة انه سیولد بأرض العجم مولودله مظهر عظیم یقول ذلك فتندرج الاولیاء في وقته تحت قدمه ۲۔

اولیاء کرام کہ ہم نے ذکر کئے یعنی حضرت نجیب الدین سہروردی و حضرت سید احمد رفاعی و حضرت شعیب مغربی و حضرت عبدالرحیم قناوی رضی اللہ تعالیٰ عنہم انہوں نے اور ان کے سوا اور بہت عارفین کرام نے تصریح فرمائی کہ حضور سید نا شیخ عبدالقادر جیلانی رضی اللہ تعالیٰ عنہ نے اپنی طرف سے ایسا نہ فرمایا بلکہ اللہ عزوجل نے ان کی قطبیت کبریٰ ظاہر فرمانے کے لئے انہیں اس فرمانے کا حکم دیا لہٰذا کسی ولی کو گنجائش نہ ہوئی کہ گردن نہ بچھاتا اور قدم

مبارک اپنی گردن پر نہ لیتا بلکہ متعدد سندوں سے بہت اولیاء کرام متقدمین سے مروی ہوا کہ انہوں نے سرکار غوثیت کی ولادت مبارکہ سے تقریباً سو برس پہلے خبر دی تھی کہ عنقریب عجم میں ایک صاحبِ عظیم مظہر والے پیدا ہونگے اور یہ فرمائیں گے کہ "میرا یہ پاؤں ہر ولی اللہ کی گردن پر" اس فرمانے پر اس وقت کے تمام اولیاء ان کے قدم کے نیچے سر رکھیں گے اور اس

١ الفتاوی الحدیثیۃ مطلب فی قول الشیخ عبدالقادر قدمی ھذا علی رقبۃ الخ دار احیاء التراث العربی بیروت ص ۴۱۴ ٢ الفتاوی الحدیثیۃ مطلب فی قول الشیخ عبدالقادر قدمی ھذا علی رقبۃ الخ دار احیاء التراث العربی بیروت ص ۴۱۲ Page 398 of 684

Vol. 28

...will enter under the shadow of his feet. O Allah, all praise is due to You. Send blessings upon Muhammad, his children, and his progeny.

(11) Then he said: Imam Abu Sa'id 'Abd Allah bin Abi 'Asrun, who was the Imam of the Shafi'is in his time, related: "I went to holy Baghdad in search of knowledge. Ibn al-Saqqa and I were fellow students at the Nizamiyyah Madrasah. At that time, there was a man in Baghdad called 'the Ghawth' [Al-Ghawth] (This refers to the full hadith mentioned in number 5, where that Ghawth gave glad tidings to our master [Ghaus al-Azam] (may Allah be pleased with him) that 'You will say on the pulpit in an assembly: "This foot of mine is on the neck of every saint of Allah," and all the saints of the era will bow their necks in honor of your pure foot.' And then it happened exactly like that; His Eminence's saying this and all the saints of the world acknowledging that 'Indeed, His Eminence's foot is on all of our necks.')"

At the end, Ibn Hajar said: "And this narration has almost reached the level of 'tawatur' (continuous transmission) in its meaning due to the large number of its reliable and just narrators."

Fatawa Hadithiyya added about the bad end of Ibn al-Saqqa that when that wretched person—who was a very great and eminent scholar, superior in Sharia sciences to most of his contemporaries, a memorizer of the Qur'an, and highly skilled in the science of debate such that he would silence whoever he debated—due to the ill fortune of his insolence towards the status of the Ghawth, God forbid, God forbid, he became a Christian. The Christian king gave him his daughter in marriage, but when he fell ill, he had him thrown into the marketplace. He would beg for food and no one would give it. A person who recognized him passed by and asked him, "You were a Hafiz; do you remember anything from the Holy Qur'an?" He replied, "Everything has been erased; only one verse remains in my memory."

"Perhaps those who disbelieve will wish that they had been Muslims." How much those who chose disbelief will wish that somehow they had been Muslims.

1. Al-Fatawa al-Hadithiyya, section regarding the saying of Sheikh Abdul Qadir "My foot is on the neck...", Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, p. 212.
2. Al-Fatawa al-Hadithiyya, section regarding the saying of Sheikh Abdul Qadir "My foot is on the neck...", Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, p. 215.
3. The Holy Qur'an, 15:2.

खंड २८

...कदम की छाया में प्रवेश करेंगे। ऐ अल्लाह, तेरे लिए ही सब प्रशंसा है। मुहम्मद, उनकी संतान और उनकी वंशावली पर दरूद भेज।

(11) फिर फरमाया: अपने समय के शाफई इमाम अबू सईद अब्दुल्ला बिन अबी असरून ने वर्णन किया: "मैं पवित्र बगदाद में ज्ञान की तलाश में गया। इब्न अल-सक्का और मैं निजामिया मदरसा में सहपाठी थे। उस समय बगदाद में एक व्यक्ति को 'गौस' कहा जाता था (वही पूरी हदीस जो नंबर ५ में गुज़री, उन गौस का हमारे आका (रज़िअल्लाहु अन्हु) को खुशखबरी देना कि आप मिम्बर पर मण्डली में कहेंगे 'मेरा यह पैर हर अल्लाह के वली की गर्दन पर है' और युग के सभी औलिया आपके पवित्र चरणों के सम्मान में अपनी गर्दनें झुका लेंगे, और फिर वैसा ही हुआ, हुज़ूर का यह कहना और दुनिया के तमाम औलिया का स्वीकार करना कि वास्तव में हुज़ूर का पैर हम सबकी गर्दन पर है।)"

अंत में इब्न हजर ने कहा: "अर्थात् यह कथा अपने अर्थ में निरंतरता (तवातुर) के करीब पहुंच गई है क्योंकि इसके वर्णन करने वाले बहुत अधिक विश्वसनीय और न्यायप्रिय हैं।"

'फतावा हदीसिया' ने इब्न अल-सक्का के बुरे अंत के बारे में यह और जोड़ा कि जब वह अभागा—जो एक बहुत बड़ा और श्रेष्ठ विद्वान था, शरीयत के विज्ञान में अपने समकालीनों में सबसे आगे था, कुरान का हाफिज़ था और बहस (मुनाज़रा) की विद्या में पूर्ण रूप से निपुण था कि जिससे भी बहस करता उसे चुप कर देता—गौस की शान में गुस्ताखी के दुर्भाग्य से, अल्लाह की पनाह, अल्लाह की पनाह, ईसाई हो गया। ईसाई राजा ने उसे अपनी बेटी तो दे दी लेकिन जब वह बीमार पड़ा तो उसे बाज़ार में फेंकवा दिया। वह भीख माँगता और कोई उसे कुछ न देता। एक व्यक्ति जो उसे पहचानता था, वहां से गुज़रा और उससे पूछा, "तुम हाफिज़ थे; क्या तुम्हें पवित्र कुरान में से कुछ याद है?" उसने कहा, "सब मिट गया है; केवल एक आयत याद रह गई है।"

"शायद वे लोग जिन्होंने कुफ़्र (इनकार) किया, यह कामना करेंगे कि काश वे मुसलमान होते।" जिन्होंने कुफ़्र अपनाया, वे कितनी तमन्नाएं करेंगे कि किसी तरह मुसलमान होते।

1. अल-फतावा अल-हदीसिया, शेख अब्दुल कादिर के कथन "मेरा यह पैर..." के बारे में अनुभाग, दार इहया अल-तुरात अल-अरबी, बेरूत, पृष्ठ २१२।

2. अल-फतावा अल-हदीसिया, शेख अब्दुल कादिर के कथन "मेरा यह पैर..." के बारे में अनुभाग, दार इहया अल-तुरात अल-अरबी, बेरूत, पृष्ठ २१५।
3. पवित्र कुरान, १५:२।

पृष्ठ ३९९ का ६८४

جلد ۲۸

قدم کے سایہ میں داخل ہوں گے۔ اللھم لك الحمد صل علی محمد و ابنہ و ذریتہ۔

(۱۱) پھر فرمایا: وحکی امام الشافعیة فی زمنه ابوسعید عبدالله بن ابی عصرون قال دخلت بغداد فی طلب العلم فوافقت ابن السقاؤ رافقته فی طلب العلم بالنظامیة، وکنا نزور الصالحین وکان ببغداد رجل یقال له الغوث ۱ ۔ (إلی آخر الحدیث المذکور) "امام ابو سعید عبد اللہ بن ابی عصرون نے کہ اپنے زمانہ میں شافعیہ کے امام تھے ذکر فرمایا کہ میں بغداد مقدس میں طلب علم کے لئے گیا ابن السقا اور میں مدرسہ نظامیہ میں شریک درس تھے اور اس وقت بغداد میں ایک شخص کو غوث کہتے تھے (وہی پوری حدیث کہ نمبر ۵ میں گزری، ان غوث کا ہمارے حضور رضی اللہ تعالیٰ عنہ کو بشارت دینا کہ آپ برسرِ منبر مجمع میں فرمائیں گے " میرا یہ پاؤں ہر ولی اللہ کی گردن پر " اور تمام اولیائے عصر آپ کے قدم پاک کی تعظیم کے لئے اپنی گردنیں خم کریں گے ، اور پھر ایسا ہی واقع ہونا ، حضور کا یہ ارشاد فرمانا اور تمام اولیائے عالم کا اقرار کرنا کہ بے شک حضور کا قدم ہم سب کی گردن پر ہے)"

آخر میں ابن حجر نے فرمایا: وهذه الحکایة التي کادت ان تتواتر في المعنی لکثرة ناقلها وعدالتهم ۲ ۔ یعنی یہ حکایت قریب تواتر ہے کہ اس کے ناقلین بکثرت ثقہ عادل ہیں۔

فتاویٰ حدیثیہ نے ابن السقا کی بدانجامی میں یہ اور زائد کیا کہ جب وہ بد بخت کہ بہت بڑا عالم جید اور علوم شرعیہ میں اپنے اکثر اہل زمانہ پر فائق اور حافظ قرآن اور علم مناظرہ میں کمالِ سر برآوردہ تھا جس سے جس علم میں مناظرہ کرتا اسے بند کر دیتا ، ایسا شخص جب شانِ غوث میں گستاخی کی شامت سے معاذ اللہ معاذ اللہ نصرانی ہو گیا بادشاہ نصاریٰ نے اسے بیٹی تو دے دی

مگر جب بیمار پڑا اسے بازار میں پھنکوا دیا بھیک مانگتا اور کوئی نہ دیتا ، ایک شخص کہ اسے پہچانتا تھا گزرا اس سے پوچھا تو حافظِ تھا بھی قرآن کریم میں سے کچھ یاد ہے۔ کہا سب محو ہو گیا صرف ایک آیت یاد رہ گئی ہے۔

"رُبَمَا يَوَدُّ الَّذِينَ كَفَرُوا لَوْ كَانُوا مُسْلِمِينَ ٣" کتنی تمنائیں کریں گے وہ جنہوں نے کفر اختیار کیا کہ کسی طرح مسلمان ہوتے۔

1 الفتاوىٰ الحديثية مطلب في قول الشيخ عبدالقادر قدمى هذه على رقبة الخ دار احياء التراث العربى بيروت ص ٢١٢ 2 الفتاوىٰ الحديثية مطلب في قول الشيخ عبدالقادر قدمى هذه على رقبة الخ دار احياء التراث العربى بيروت ص ٢١٥ 3 القرآن الكريم ٢/١٥

Fatawa Rizvia, Volume 28

Imam Ibn Abi Asroon says, "One day I went to see him and found him as if his whole body was burnt with fire. He was in his final moments. I turned him towards the Qibla, but he turned towards the east. I turned him towards the Qibla again, and he turned back again. In the same way, as many times as I turned his face towards the Qibla, he would turn towards the east, until his soul left his body while his face was towards the east. He used to remember and know the saying of that Ghous (Saint) that this very insolence had put him in this calamity. We seek refuge in Allah, the Most High. End." If someone asks, why did he not embrace Islam then? Was it difficult to recite the Kalima? Then the Great Quran will give the answer:

[Table Box 1] Arabic: وَمَا تَشَاءُونَ إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ ﴿٢﴾ English: "And you do not will except that Allah wills - Lord of the worlds." Urdu: What can you will until Allah, the Lord of all the worlds, wills it.

And He says: [Table Box 2] Arabic: كَلَّا بَلْ رَانَ عَلَى قُلُوبِهِمْ مَا كَانُوا يَكْسِبُونَ ﴿٣﴾ English: "No! Rather, the stain has covered their hearts because of what they were earning." Urdu: Not at all, but their bad deeds have rusted their hearts.

And He says: [Table Box 3] Arabic: ذَٰلِكَ بِأَنَّهُمْ آمَنُوا ثُمَّ كَفَرُوا فَطُبِعَ عَلَىٰ قُلُوبِهِمْ فَهُمْ لَا يَفْقَهُونَ ﴿٤﴾ English: "That is because they believed, then they disbelieved; so their hearts were sealed, so they do not understand." Urdu: This is because they believed and then disbelieved, so a seal was placed on their hearts so that now they do not understand anything. We seek refuge in Allah, the Most High.

Imam Ibn Hajar says: [Table Box 4] Arabic: وفي هذه ابلغ زجر واكد ردع عن الانكار على اولياء اللہ تعالیٰ خوفاً من ان يقع المنكر فيما وقع فيه ابن السقام تلك الفتنة المهلكة الابدية التي لا اقبح منها، نعوذ بالله English: "In this is the most eloquent deterrence and the strongest prohibition against denying the friends of Allah (the Saints), for fear that the denier might fall into what Ibn al-Saqqam fell into—that eternal, destructive trial, than which there is nothing more foul. We seek refuge in Allah." Urdu: In this incident, there is a complete rebuking and strict prohibition from denying the noble saints, out of fear that the denier will fall into this fatal trial which is eternal destruction and than which no filth is worse, in which Ibn al-Saqqam fell. Allah Almighty's protection. We seek refuge in Allah Almighty.

Footnotes: [1] Al-Fatawa al-Hadithiyya, Section on the saying of Sheikh Abdul Qadir 'My foot is on the neck of...', Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, p. 215 [2] Al-Quran al-Karim 29/81 [3] Al-Quran al-Karim 14/83 [4] Al-Quran al-Karim 3/63

फतावा रज़विया, जिल्द २८

इमाम इब्न अबी असरून फ़रमाते हैं, "फिर एक दिन मैं उसे देखने गया, तो उसे ऐसा पाया जैसे उसका सारा बदन आग से जला हुआ हो। वह मौत की कशमकश में था। मैंने उसका चेहरा क़िबला की तरफ़ किया, तो वह पूरब की ओर घूम गया। मैंने फिर उसे क़िबला की ओर किया, वह फिर घूम गया। इसी तरह मैं जितनी बार उसे क़िबला की ओर करता, वह पूरब की ओर ही घूम जाता, यहाँ तक कि उसका दम पूरब की ओर मुँह किए ही निकल गया। वह उस गौस के इरशाद को याद करता और जानता था कि इसी गुस्ताखी ने उसे इस बला में डाला है। वल-इयाज़ु बिल्लाहि तआला। इति।" अगर कोई कहे कि फिर वह इस्लाम क्यों नहीं लाया, कलमा पढ़ लेना क्या मुश्किल था? तो इसका जवाब क़ुरान-ए-अज़ीम देगा:

[तालिका बॉक्स 1] अरबी: وَمَا تَشَاءُونَ إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ ۝² हिंदी: "और तुम कुछ नहीं चाह सकते जब तक अल्लाह न चाहे, जो सारे जहानों का रब है।"

और फ़रमाता है: [तालिका बॉक्स 2] अरबी: كَلَّا بَلْ رَانَ عَلَى قُلُوبِهِمْ مَا كَانُوا يَكْسِبُونَ ۝³ हिंदी: "हरगिज़ नहीं, बल्कि उनकी बद-अमालियों (बुरे कामों) ने उनके दिलों पर जंग चढ़ा दिया है।"

और फ़रमाता है: [तालिका बॉक्स 3] अरबी: ذَٰلِكَ بِأَنَّهُمْ آمَنُوا ثُمَّ كَفَرُوا فَطُبِعَ عَلَىٰ قُلُوبِهِمْ فَهُمْ لَا يَفْقَهُونَ ۝⁴ हिंदी: "यह इसलिए कि वे ईमान लाए, फिर कुफ़्र किया, तो उनके दिलों पर मुहर लगा दी गई कि अब उन्हें कुछ समझ नहीं रही। वल-इयाज़ु बिल्लाहि तआला।"

इमाम इब्न हजर फ़रमाते हैं: [तालिका बॉक्स 4] अरबी: وفي هذه ابلغ زجر واكد ردع عن الانكار على اولياء اللہ تعالیٰ خوفاً من ان يقع المنكر فيما وقع فيه ابن السقام تلك الفتنة المهلكة الابدية التي لا اقبح منها، نعوذ بالله। हिंदी अनुवाद: "इस वाकये में औलिया-ए-कराम पर इनकार करने से कमाल झिड़कना और सख़्त मनाही है, इस ख़ौफ़ से कि मुनकिर (इनकार करने वाला) इस मोहलिक फ़ितने में पड़ जाएगा जो हमेशा-हमेशा की हलाकत है और जिससे बदतर कोई ख़बासत नहीं, जिसमें इब्न-उस-सक़्क़ाम पड़ गया। अल्लाह अज़्ज़-व-जल्ल की पनाह। हम अल्लाह अज़्ज़-व-जल्ल से 'नऊज़ु बिल्लाह' कहते हैं।"

पादलेख (Footnotes): ¹ अल-फ़तावा अल-हदीसिया, शैख़ अब्दुल क़ादिर के इस कथन के विषय में 'मेरा यह पैर...', दार इहया अल-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, पृष्ठ २१५ ² अल-क़ुरान अल-करीम २९/८१ ³ अल-क़ुरान अल-करीम १४/८३ ⁴ अल-क़ुरान अल-करीम ३/६३

امام ابن ابی عصرون فرماتے ہیں پھر ایک دن میں اسے دیکھنے گیا اسے پایا کہ گویا اس کا سارا بدن آگ سے جلا ہوا ہے، وہ نزع میں تھا، میں نے اسے قبلہ کی طرف کیا ہو وہ پورب کو پھر گیا، میں نے پھر قبلہ کو کیا وہ پھر پھر گیا۔ اسی طرح میں جتنی بار اسے قبلہ رخ کرتا وہ پورب کو پھر جاتا یہاں تک کہ پورب ہی کی طرف منہ کئے اس کادم نکل گیا ، وہ ان غوث کا ارشاد یاد کیا کرتا اور جانتا تھا کہ اسی گستاخی نے اس بلا میں ڈالا ۱۔ والعیاذ باللہ تعالٰی انتھی۔ اگر کہے پھر اسلام کیوں نہیں لاتا تھا ، کلمہ پڑھ لینا کیا مشکل تھا تو اس کا جواب قرآن عظیم دے گا:

[خانہ ۱] عربی: "وَمَا تَشَاءُونَ إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ" [2] اردو: تم کیا چاہو جب تک اللہ نہ چاہے جو مالک سارے جہان کا ہے۔

اور فرماتا ہے: [خانہ ۲] عربی: "كَلَّا بَلْ رَانَ عَلَى قُلُوبِهِمْ مَا كَانُوا يَكْسِبُونَ" [3] اردو: کوئی نہیں بلکہ ان کی بد اعمالیوں نے ان کے دلوں پر زنگ چڑھا دی ہے۔

اور فرماتا ہے: [خانہ ۳] عربی: "ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ آمَنُوا ثُمَّ كَفَرُوا فَطُبِعَ عَلَى قُلُوبِهِمْ فَهُمْ لَا يَفْقَهُونَ" [4] اردو: یہ اس لئے کہ وہ ایمان لائے پھر کفر کیا تو ان کے دلوں پر مُہر لگا دی گئی کہ اب انہیں کچھ سمجھ نہ رہی والعیاذ باللہ تعالٰی۔

امام ابن حجر فرماتے ہیں: [خانہ ۴] عربی: وفي هذه ابلغ زجر واكد ردع عن الانكار على اولياء الله تعالٰی خوفاً من ان يقع المنكر فيما وقع فيه ابن السقام تلك الفتنة المهلكة الابدية التي لا اقبح منها، نعوذ بالله اردو: اس واقعہ میں اولیاء کرام پر انکار سے کمال جھڑکنا اور سخت منع ہے اس خوف سے

کہ منکر اس مہلک فتنے میں پڑ جائے گا جو ہمیشہ ہمیشہ کا ہلاک ہے اور جس سے بدتر کوئی خباثت نہیں جس میں ابن السقام پڑ گیا، اللہ عزوجل کی پناہ۔ ہم اللہ عزوجل سے نعوذ باللہ۔

حواشی: 1 الفتاویٰ الحدیثیۃ مطلب في قول الشیخ عبد القادر قدمي ھذہ علی رقبۃ الخ دار احیاء التراث العربي بیروت ص ۲۱۵ 2 القرآن الکریم ۲۹/۸۱ 3 القرآن الکریم ۱۴/۸۳ 4 القرآن الکریم ۳/۶۳

Vol. 28 Fatawa Razawiyya

[Arabic Box] From that, and we ask Him by His noble Countenance and His kind and merciful Beloved, that He may grant us safety from that and from every trial and affliction, by His grace and generosity. In it, there is also the most complete encouragement to have faith in them, to be respectful towards them, and to have a good opinion of them as much as possible.1

[Urdu Box] We ask through the medium of His noble Countenance and His kind and merciful Beloved (peace and blessings of Allah be upon him), that He may grant us safety from it and from every trial and hardship by His favor and grace. Furthermore, this incident contains a perfect encouragement to maintain devotion and respect for the noble saints and to think well of them as much as possible.

[Main Text] This beggar at the Qadri threshold hopes that this much explanation is sufficient for the people of justice and fortune. May Allah Almighty grant Muslim brothers the success to follow the truth and respect the saints, and seek refuge from the condition of the person like 'Ibn al-Saqqa in Hell' who, in his own estimation, showed respect in the court of Hazrat Sayyid Ahmad Kabeer Rifa'i (may Allah be pleased with him), but the result, God forbid, was that he ended up facing the wrath of the Great Sayyid and his end was on disrespect in the court of Ghausiyat. And we seek refuge with Allah Almighty.

O brother! The requirement of love is following and affirmation, not dispute and denial. A true lover will hold the statements of Hazrat Ahmad Kabeer above his head, and will consider the exalted court that he described as the most exalted and whose holy foot he took upon his own blessed head, as the most exalted and greatest. Abdul Razzaq was a Shi'ite traditionist (muhaddith), but he used to consider the eminent Sheikhs (Abu Bakr and Umar, may Allah be pleased with them) superior to the Commander of the Faithful, Mawla Ali (may Allah enlighten his face). When asked, he would reply: "It is enough of a disgrace for me that I love Ali and then oppose him,"2 meaning that the Commander of the Faithful himself described the two Sheikhs as superior to his own noble self; it is a great sin for me to love Ali and then go against him. Indeed, denial and opposition, even if done in the name of devotion and love, is enmity of the highest degree, and we seek refuge with Allah Almighty. May Allah Almighty grant the livelihood of good etiquette towards His beloveds, and grant an end upon their love, and raise us in their pure group, Amen! Amen.

[Bottom Box] Amen, by their status near You, O Most Merciful of the merciful | O Best of those who show mercy, for the sake of these beloveds of Yours.

[Footnotes] 1 Al-Fatawa al-Hadithiyya, topic regarding the saying of Sheikh Abdul Qadir "This foot of mine is on the neck of...", Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, p. 415. 2 Mizan al-I'tidal, biography 5044, Abdul Razzaq bin Hammam, Dar al-Ma'rifah, Beirut, 2/212.

भाग 28 फ़तावा रज़विया

[अरबी बॉक्स] उससे, और हम उनके उदार मुख और उनके दयालु और कृपालु प्रिय के माध्यम से उनसे माँगते हैं कि वे हमें उससे और हर परीक्षा और विपत्ति से अपनी कृपा और उदारता से सुरक्षा प्रदान करें। इसमें उनके प्रति विश्वास रखने, उनके प्रति सम्मान रखने और जहाँ तक संभव हो उनके बारे में अच्छा विचार रखने का सबसे पूर्ण प्रोत्साहन भी है।1

[उर्दू बॉक्स] हम उनके उदार मुख और उनके दयालु कृपालु प्रिय (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के माध्यम से माँगते हैं कि वे हमें अपने एहसान और करम के साथ उससे और हर फ़ितना और मेहनत से सुरक्षा प्रदान करें। साथ ही इस घटना में इस बात का पूर्ण प्रोत्साहन है कि औलिया-ए-किराम के साथ अक़ीदत और अदब रखें और जहाँ तक हो सके उनके बारे में नेक गुमान करें।

[मुख्य पाठ] क़ादरी दरबार का यह फ़कीर उम्मीद करता है कि इतना बयान इंसाफ़ और सआदत वालों के लिए पर्याप्त होगा। अल्लाह अज़्वजल मुसलमान भाइयों को हक़ की पैरवी और औलिया के अदब की तौफ़ीक़ दे और उस शख्स के हाल से पनाह दे जो 'इब्न-उस-सक्का जहन्नुम में' की तरह था, जिसने अपने अंदाज़ में हज़रत सैय्यद अहमद कबीर रिफ़ाई (रज़ियल्लाहु अन्हु) की बारगाह में अदब का प्रदर्शन किया, लेकिन नतीजा माज़-अल्लाह यह हुआ कि सैय्यद कबीर के ग़ज़ब और हुज़ूर ग़ौसियत की सरकार में गुस्ताखी पर उनका खात्मा हुआ, वल-इयाज़ु बिल्लाह तआला।

ऐ भाई! मोहब्बत की मांग पैरवी और तस्दीक है, न कि विवाद और झुठलाना। एक सच्चा प्रेमी हज़रत अहमद कबीर के आदेशों को सिर-आंखों पर रखेगा और उस महान दरबार को, जिसे उन्होंने सबसे ऊँचा बताया और उनके पवित्र चरण को अपने मुबारक सिर पर लिया, उन्हें ही सबसे ऊँचा और महान मानेगा। अब्दुल रज़ाक एक शिया मुहद्दिस थे, लेकिन वे महान शिख़ैन (अबू बक्र और उमर, रज़ियल्लाहु अन्हुमा) को अमीर-उल-मोमिनीन मौला अली (करम अल्लाह वज्हहु) से श्रेष्ठ मानते थे। जब उनसे पूछा जाता, तो वे जवाब देते: "मेरे लिए यह अपमान काफी है कि मैं अली से मोहब्बत रखूँ और फिर उनका विरोध करूँ"2 यानी अमीर-उल-मोमिनीन ने खुद शिख़ैन को अपने आप से श्रेष्ठ बताया है; मेरे लिए यह बहुत बड़ा गुनाह है कि मैं अली से मोहब्बत रखूँ और फिर उनके खिलाफ चलूँ। वास्तव में झुठलाना और विरोध करना, भले ही वह अक़ीदत और मोहब्बत के नाम पर हो, उच्च श्रेणी की दुश्मनी है, वल-इयाज़ु बिल्लाह तआला। अल्लाह अज़्वजल अपने महबूबों का अदब नसीब

फरमाए और उन्हीं की मोहब्बत पर खात्मा फरमाए और उन्हीं के पवित्र गिरोह में उठाए, आमीन! आमीन।

[नीचे का बॉक्स] आमीन बजाहेहिम इंदक या अ़रहमर राहिमीन | ऐ बेहतरीन रहम फरमाने वाले, अपने इन महबूबों के वसीले से।

[पादलेख] 1 अल-फ़तावा अल-हदीथिया, शेख़ अब्दुल क़ादिर के कथन "मेरा यह पैर..." के बारे में विषय, दार इहया अल-तुराथ अल-अरबी, बेरुत, पृष्ठ 415। 2 मीज़ान अल-एतेदाल, जीवनी 5044, अब्दुल रज़ाक बिन हम्माम, दार अल-मआरिफ़ा, बेरुत, 2/212।

[Arabic Box] من ذلک، ونسألہ بوجھہ الکریم وحبیبہ الرؤف الرحیم ان یؤمننا من ذلک ومن کل فتنۃ ومحنۃ وبمنہ وکرمہ وفیھا ایضا اتم حث علی اعتقادھم والادب معھم وحسن الظن بھم ما امکن ۔1

[Urdu Box] اس کے وجہ کریم اور اس کے حبیب رؤف رحیم صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کے وسیلے سے مانگتے ہیں کہ ہم کو اپنے احسان و کرم کے ساتھ اس سے اور ہر فتنہ و محنت سے امان بخشے۔ نیز اس واقعہ میں کمال ترغیب ہے اس کی کہ اولیاء کرام کے ساتھ عقیدت و ادب رکھیں اور جہاں تک ہو ان پر نیک گمان کریں۔

[Main Text] فقیر کوئے قادری امید کرتا ہے کہ اتنے بیان میں اہل انصاف و سعادت کے لئے کفایت ہو۔ اللہ عزوجل مسلمان بھائیوں کو اتباع حق و ادب اولیاء کی توفیق دے اور ابن السقا بجہنم اس شخص کے حال سے پناہ دے جس نے بزعم خود حضرت سید احمد کبیر رفاعی رضی اللہ تعالیٰ عنہ کے بارگاہ میں حق نیاز مندی ادا کیا اور نتیجہ معاذ اللہ وہ ہوا کہ سید کبیر کے غضب اور حضور غوثیت کی سرکار میں اساءت ادب پر خاتمہ ہوا، والعیاذ باللہ تعالیٰ۔

اے برادر! مقتضائے محبت اتباع و تصدیق ہے نہ کہ نزاع و تکذیب۔ سچا محب حضرت احمد کبیر کے ارشادات کو بالائے سر لے گا اور جس بارگاہ ارفع کو انہوں نے سب سے ارفع بتایا اور ان کا قدم اقدس اپنے سر مبارک پر لیا انہیں کو ارفع و اعظم مانے گا۔ عبد الرزاق محدث شیعی تھا مگر حضرات عالیہ شیخین رضی اللہ تعالیٰ عنہما کو حضرت امیر المومنین مولی علی کرم اللہ وجہہ سے افضل کہتا، اس سے پوچھا جاتا تو جواب دیتا کفی بی ازرا ان احب علیا ثم اخالفہ2 یعنی امیر المومنین نے خود حضرات شیخین کو اپنے نفس کریم سے افضل بتایا ہے مجھے یہ گناہ بہت ہے کہ

علی سے محبت رکھوں پھر انکا خلاف کروں۔ واقعی تکذیب مخالفت اگرچہ بزعم عقیدت و محبت ہو اعلی درجہ کی عداوت ہے، والعیاذ باللہ تعالیٰ، اللہ عزوجل اپنے محبوبوں کا حسن ادب روزی کرے اور انہیں کی محبت پر خاتمہ فرمائے اور انہیں کے گروہ پاک میں اٹھائے، آمین! آمین۔

[Bottom Box] آمین بجاہہم عندک یا ارحم الراحمین | اے بہترین رحم فرمانے والے ان محبوبوں کا تیرے

[Footnotes] 1 الفتاوی الحدیثیۃ مطلب فی قول الشیخ عبدالقادر قدمی ھذہ علی رقبۃ الخ دار احیاء التراث العربی بیروت ص ۴۱۵ 2 میزان الاعتدال ترجمہ ۵۰۴۴ عبدالرزاق بن ہمام دار المعرفۃ بیروت ۲۱۲/۲

Fatawa Razawiya Volume 28

[Arabic Box Text]: And may Allah the Almighty send blessings upon our Master and our Leader, and his family, his companions, his son, and his entire party until the Day of Judgment, in the number of every atom, a thousand thousand times in every moment and every time, until the eternity of eternities. Ameen. And all praise is due to Allah, the Lord of all the worlds.

[Urdu Box Text]: For the sake of the status [he] has near You, accept our prayer. May Allah send millions of blessings forever and ever until the Day of Judgment, at every moment and every second, upon our Master and Lord, his family, companions, sons, and their group. Ameen. And all praise is for Allah, Who is the Lord of all the worlds. (T) And Allah Almighty knows best.

Treatise "Tard-ul-Afaa'i 'an Hima Haadi Raf'-ir-Rifa'i" Has ended.

Page 402 of 684

फ़तावा रज़विया जिल्द 28

[अरबी बॉक्स पाठ]: और अल्लाह तआला हमारे आका और मौला, और उनके आल (परिवार), उनके सहाबा, उनके बेटे और उनकी पूरी जमात पर क़यामत के दिन तक, हर ज़र्रे की तादाद में, लाखों-लाखों बार, हर लम्हा और हर घड़ी, हमेशा-हमेशा के लिए रहमतें नाज़िल फ़रमाए। आमीन। और सब तारीफें अल्लाह ही के लिए हैं जो तमाम जहानों का रब है।

[उर्दू बॉक्स पाठ]: आपके पास जो मर्तबा है उसके सदक़े में हमारी दुआ क़बूल फ़रमा। अल्लाह हमेशा-हमेशा क़यामत के दिन तक हर घड़ी हर लम्हे हमारे आक़ा व मौला, उनकी आल, सहाबा, बेटे और उनके गिरोह सब पर करोड़ों दुरूद भेजे, आमीन। और सब तारीफें अल्लाह के लिए हैं जो तमाम जहानों का रब है। (त) वल्लाह तआला आलम (अल्लाह तआला बेहतर जानता है)।

रिसाला "तर्दु-ल-अफ़ा'ई अन हिमा हादी रफ़-इ-रिफ़ा'ई" ख़त्म हुआ।

पृष्ठ 402 / 684

[عربی عبارت]: وصلی اللہ تعالٰی علی سیدنا و مولانا وآلہ وصحبہ و ابنہ و حزبہ اجمعین الی یوم الدین عدد کل ذرۃ الف الف مرۃ فی کل آن و حین الی ابد الآبدین، آمین، و الحمد للہ رب العالمین۔

[اردو عبارت]: نزدیک جو مرتبہ ہے اس کے صدقے ہماری دعا قبول فرما۔ اللہ ہمیشہ ہمیشہ قیامت کے روز تک ہر گھڑی ہر لمحے ہمارے آقا ومولٰی، انکی آل، صحابہ، بیٹے اور ان کے گروہ سب پر کروڑوں درود بھیجے، آمین۔ اور سب تعریفیں اللہ کے لئے ہیں جو رب ہے تمام جہانوں کا۔ (ت) واللہ تعالٰی اعلم۔

رسالہ طرد الافاعی عن حمیٰ ہادِ رَفع الرفاعی ختم ہوا۔

Volume 28 Fatawa Razawiyya

Treatise Fatawa Karamat-e-Ghousia

First Issue: From Ujjain, Gwalior State, sent by Mr. Muhammad Yaqub Ali Khan, 7 Rabi al-Akhir 1310 AH.

Issue 12: What do the scholars of certain truth and the muftis adhering to the firm Sharia say about this issue, that from the poetic phrase "Evening of eternity past and morning of eternity future," the sitting down of Buraq at the time of the riding of the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) is proven?

"Statement of Gabriel (peace be upon him)"

Poem

The one who sits on the throne of the exalted Arsh is this very one The key to the lock of the treasure of "Then He revealed" is this very one The moon of the destination of the night of Isra is this very one The sun of the east of "Then he drew near" is this very one Confidant of proximity, companion of special moments Glad tidings for a thousand worlds, the essence of the Lord Hearing this, he sat down on the ground The bird of Sidra [Gabriel] ran and held the stirrup The Sultan of sea and land graced the faith Then Buraq requested, "O Leader of Mankind" "When on the Day of Resurrection you adorn with your steps" "Do not forget your slave"

Page 403 of 684

जिल्द २८ फ़तावा रज़विया

रिसाला फ़तावा करामात-ए-ग़ौसिया

पहला मसला: उज्जैन, रियासत ग्वालियर से प्रेषित जनाब मोहम्मद याकूब अली खान साहब, ७ रबी-उल-आखिर १३१० हिजरी।

मसला १२: यकीनी हकीकत के उलमा और मज़बूत शरीअत का पालन करने वाले मुफ्ती इस मसले में क्या फरमाते हैं कि नज़्म (कविता) की इबारत "शाम-ए-अज़ल और सुबह-ए-अबद" से हज़रत मोहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की सवारी के वक्त बुराक़ का बैठ जाना साबित है?

"हज़रत जिब्राईल अलैहिस्सलाम का कथन"

नज़्म

अर्श-ए-मुअल्ला के तख्त पर बैठने वाला यही तो है "फिर उसने वही की" के खजाने के ताले की चाबी यही तो है शब-ए-इसरा की मंज़िल का चाँद यही तो है "फिर वह करीब हुआ" के पूरब का सूरज यही तो है करीबी राज़दार, खास वक्तों का साथी हज़ार आलमों के लिए खुशखबरी, रब का सारांश है यह सुनकर वह ज़मीन पर बैठ गया सिदरा के परिंदे (जिब्राईल) ने दौड़कर रकाब थामी बहर-ओ-बर (समुद्र और धरती) के सुल्तान ने दीन की रौनक बढ़ाई फिर बुराक़ ने अर्ज़ की, ऐ इंसानों के सरदार हश्र के दिन जब आप अपने कदमों से रौनक बख्शें तो अपने गुलाम को भूल न जाइएगा।

पृष्ठ ४०३ / ६८४

جلد ۲۸ فتاویٰ رضویہ

رسالہ فتاویٰ کرامات غوثیہ

مسئلہ اولیٰ: از اوجین ریاست گوالیار مرسلہ جناب محمد یعقوب علی خاں صاحب ۷ ربیع الآخر ۱۳۱۰ھ

مسئلہ ۱۲: کیا فرماتے ہیں علمائے حق الیقین اور مفتیان پابند شرع متین اس مسئلہ میں کہ عبارت نظم "شام ازل اور صبح ابد" سے بیٹھ جانا براق کا وقت سواری آنحضرت صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کے ثابت ہے۔

"مقولہ جبرئیل علیہ السلام"

نظم

مسند نشین عرش معلیٰ یہی تو ہے مفتاح قفل گنج فاوحیٰ یہی تو ہے مہتاب منزل شب اسریٰ یہی تو ہے خورشید مشرق فتدلیٰ یہی تو ہے ہمراز قرب ہمدم اوقات خاصہ ہے مژدہ ہزار عالم رب کا خلاصہ ہے سن کر یہ بات بیٹھ گیا وہ زمیں پر تھامی رکاب طائر سدرہ نے دوڑ کر رونق افزائے دیں ہوئے سلطان بحر و بر کی عرض پھر براق نے یا سید البشر محشر کو جب قدم سے گہر پوش کیجئے اپنے غلام کو نہ فراموش کیجئے

Fatawa Razawiyya Volume 28

The Best of Creation (the Prophet) gave him solace and said yes, He happily set off towards Masjid al-Aqsa.

The author of "Tuhfa Qadriya" writes that Buraq was so overjoyed that he grew so big and high that the hand of the Master of Mi'raj could not reach the saddle and his foot could not reach the stirrup. Among the people of gnosis, the finest wisdom in this matter is that just as on this night the Beloved himself is delighted with the wealth of union, similarly the Beloved of the Beloved should also be enriched today with the blessing of special proximity, the wealth of distinction, absolute sainthood, rightful Ghausiyah (the station of Ghaus), chosen Qutbiyah (the station of Qutb), and the beloved status of glory and exaltation.

Accordingly, the author of "Manazil Ithna Ashariya" writes from "Tuhfa Qadriya" that at that time, my master, my lord, my guide, and my refuge, the Noble Qutb, the Great Ghaus, the Aid of both worlds, the Ghaus of both humans and jinns, the delight of the eyes of Mustafa, the light of the eyes of Murtaza, Hassani Husayni, the cypress of the garden of Madinah, the light of Truth and Certainty, Hazrat Sheikh Mohiuddin Abdul Qadir Jilani (may Allah be pleased with him), his pure soul appeared and placed his neck of devotion under the miraculous feet of the Master of "Lawlak" (the Prophet) and submitted as follows: (Verse)

O beautiful moon, place your foot on my head and eyes, So that from this foot, the grace of your step may be upon my destiny. (O beautiful one, place your foot on my head and eyes so that by its blessing my destiny may be favored by your step. T)

The Master of the World (peace and blessings of Allah be upon him) placed his foot on the neck of Ghaus-ul-Azam and mounted Buraq, and asked that pure soul, "Who are you?" He submitted, "I am from your pure offspring. If you grant me some station from your blessings today, I will revive your religion." He replied, "You are Mohiuddin (the reviver of religion), and just as my foot is on your neck, tomorrow your foot will be on the necks of all saints." Verse of Qasida Ghausia:

And every saint follows in my footsteps, and I follow in the footsteps of the Prophet, the full moon of perfection. 1

(Every saint follows in my footsteps, and I am on the footsteps of the Leader of the Prophets (peace and blessings of Allah be upon him) who is the full moon of the sky of perfection. T)

1. Futuh al-Ghaib on the margin of Bahjat al-Asrar, al-Qasida al-Ghausia, Mustafa al-Babi, Egypt, p. 231

सृष्टि के सर्वोत्तम (नबी) ने उसे सांत्वना दी और कहा हाँ, वह प्रसन्नतापूर्वक मस्जिद-ए-अक़्सा की ओर चल पड़ा।

"तोहफ़ा क़ादरिया" के लेखक लिखते हैं कि बुर्राक़ खुशी से फूला नहीं समाया और इतना बड़ा और ऊँचा हो गया कि मेराज के स्वामी का हाथ जीन तक और पाँव रकाब तक नहीं पहुँचा। मारफ़त (अध्यात्म) के जानकारों के नज़दीक इस मामले में सबसे अच्छी हिकमत यह है कि जिस तरह आज की रात महबूब (प्रिय) स्वयं मिलन की दौलत से खुशहाल होता है, उसी तरह महबूब के महबूब को भी आज विशेष निकटता की नियामत, विशिष्टता की दौलत, निरपेक्ष विलायत (संतत्व), वास्तविक ग़ौसियत और चुनिंदा क़ुत्बियत और गौरव एवं महिमा की महबूबियत से मालामाल कर दिया जाए।

चुनांचे "मनाज़िल इसना अश्रिया" के लेखक "तोहफ़ा क़ादरिया" के हवाले से लिखते हैं कि उस समय मेरे स्वामी, मेरे मालिक, मेरे मुर्शिद और मेरी शरण, क़ुत्बुल अकरम, ग़ौसुल आज़म, दोनों जहानों के मददगार, इंसानों और जिन्नों के ग़ौस, मुस्तफ़ा की आँखों की ठंडक, मुर्तज़ा की आँखों की रौशनी, हसनी हुसैनी, मदीना के बाग़ के सरू, हक़ीक़त और यक़ीन के नूर, हज़रत शैख़ मुहीउद्दीन अब्दुल क़ादिर जिलानी (रज़ियल्लाहु अन्हु) की पाक रूह ने उपस्थित होकर अपनी गर्दन "लौलक" के स्वामी (नबी) के चमत्कारी क़दमों के नीचे रख दी और इस तरह अर्ज़ किया: (शेर)

ऐ खूबसूरत चाँद, अपना क़दम मेरे सर और आँखों पर रखिये, ताकि इस क़दम की बरकत से मेरी तक़दीर पर फ़ैज़ान-ए-क़दम हो। (ऐ हसीन, मेरे सर और आँखों पर कदम रखिये ताकि इसकी बरकत से मेरी तकदीर पर आपके कदम का फैज़ान हो। त)

संसार के स्वामी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने ग़ौसुल आज़म की गर्दन पर क़दम रखकर बुर्राक़ पर सवार हुए और उस पवित्र रूह से पूछा कि तुम कौन हो? अर्ज़ किया: मैं आपकी पाक औलाद में से हूँ। अगर आज नियामतों में से कुछ मकाम अता होगा तो मैं आपके दीन (धर्म) को ज़िंदा करूँगा। फ़रमाया: तुम मुहीउद्दीन (दीन को ज़िंदा करने वाले) हो और जिस तरह मेरा क़दम तुम्हारी गर्दन पर है, कल तुम्हारा क़दम तमाम औलिया (संतों) की गर्दन पर होगा। क़सीदा ग़ौसिया का शेर:

और हर वली (संत) मेरे पदचिह्नों पर है और मैं नबियों के सरदार (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के पदचिह्नों पर हूँ जो पूर्णता के आकाश के पूर्ण चंद्रमा हैं। 1

(हर वली मेरे कदम-ब-कदम है और मैं हुज़ूर सैय्यदुल अम्बिया सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम के नक्श-ए-कदम पर हूँ जो आसमाने कमाल के बद्रे कामिल हैं। त)

1. फ़ुतूह अल-ग़ैब, बहजतुल असरार के हाशिये पर, अल-क़सीदा अल-ग़ौसिया, मुस्तफ़ा अल-बाबी, मिस्र, पृ. 231

خیر الوریٰ نے دی اسے تسکین کہا کہ ہاں خوش خوش وہ سوئے مسجد اقصی ہوا رواں

صاحب "تحفہ قادریہ" لکھتے ہیں کہ براق خوشی سے پھولا نہ سمایا اور اتنا بڑا اور اونچا ہو گیا کہ صاحب معراج کا ہاتھ زین تک اور پاؤں رکاب تک نہ پہنچا۔ ارباب معرفت کے نزدیک اس معاملہ میں عمدہ تر حکمت یہ ہے کہ جس طرح آج کی رات محبوب اپنا دولت وصال سے فرح (خوشحال) ہوتا ہے اسی طرح محبوب کا محبوب بھی نعمت قرب خاص اور دولت اختصاص اور ولایت مطلق اور غوثیت برحق اور قطبیت اصطفاء اور محبوبیت مجد وعلا سے آج مالامال ہی کر دیا جائے۔

چنانچہ صاحب "منازل اثنا عشریہ" "تحفہ قادریہ" سے لکھتا ہے کہ اس وقت سیدی و مولائی مرشدی و ملجائی، قطب الاکرم، غوث الاعظم، غیاث الدارین و غوث الثقلین، قرۃ العین مصطفوی نور دیدۂ مرتضوی، حسنی حسینی سرو حدیقۂ مدنی، نور الحقیقت والیتقین حضرت شیخ محی الدین عبدالقادر جیلانی رضی اللہ تعالیٰ عنہ کی روح پاک نے حاضر ہو کر گردن نیاز صاحب لولاک کے قدم سراپا اعجاز کے نیچے رکھ دی اور اس طرح عرض کیا: (بیت)

بر سر و دیدہ ام بنہ اے مہ نازنین قدم بود بسر نوشت من فیض قدم ازین قدم (اے نازنین میرے سر اور آنکھوں پر قدم رکھئے تاکہ اس کی برکت سے میری تقدیر پر فیضان قدم ہو۔ت)

خواجہ عالم صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم گردن غوث الاعظم پر قدم رکھ کر براق پر سوار ہوئے اور اس روح پاک سے استفسار فرمایا کہ تو کون ہے؟ عرض کیا: میں آپ کے فرزندان ذریات طیبات سے ہوں اگر آج نعمت سے کچھ منزل بخشے گا تو آپ کے دین کو زندہ کروں گا۔ فرمایا: تو محی

الدین ہے اور جس طرح میرا قدم تیری گردن پر ہے کل تیرا قدم کل اولیاء کی گردن پر ہوگا۔ بیت

قصیدہ غوثیہ :

وکل ولی لہ قدم وانی علی قدم النبی بدر الکمال 1

(ہر ولی میرے قدم بقدم ہے اور میں حضور سید الانبیاء صلی اللہ علیہ وسلم کے نقش قدم پر ہوں جو آسمان کمال کے بدر کامل ہیں۔ت)

1 فتوح الغیب علی ھامش بھجۃ الاسرار القصیدۃ الغوثیۃ مصطفی البابی مصر ص ۲۳۱

Fatawa Ridawiyya, Volume 28

Question: So, from these two book passages, which passage is verified? Which one should be acted upon? Or are both correct according to research? Please explain. May Allah have mercy on all of them.

The Answer: The incident of the Buraq showing playfulness at the time of the radiant Prophet, the Leader of the World (peace and blessings of Allah be upon him) mounting it, and Gabriel the Trustworthy (peace be upon him) admonishing it, saying: "O Buraq! Is this your behavior towards Muhammad (peace and blessings of Allah be upon him)! By Allah! No rider has ever mounted you who holds a higher rank in the presence of Allah, the Mighty and Sublime, than him." Upon this, the Buraq's embarrassment, becoming drenched in sweat, ceasing its playfulness, and then the radiant Prophet (prayers and peace of Allah be upon him) mounting it—this subject is proven by numerous authentic (Sahih), good (Hasan), and sound (Salih) ahadith from Abu Dawood, Tirmidhi, Nasa'i, Ibn Hibban, Tabarani, Bayhaqi, and other prominent scholars of Hadith.

Arabic Transcription	Urdu Translation
كما بسط اكثرها المولى الجلال السيوطي قدس سره في خصائصه الكبرى وغيرها من العلماء الكرام في تصانيفهم الحسنى۔	As Imam Jalaluddin al-Suyuti (may his secret be sanctified) detailed most of it in his book 'Al-Khasa'is al-Kubra' and other noble scholars in their splendid compositions. (T)

And its bowing down and clinging out of modesty, due to humility and submission, is also reported in Hadith.

Arabic Transcription	Urdu Translation
ففی روایة عند ابن اسحق رفعاً الی النبی صلی الله تعالی علیه وسلم قال فارتعشت حتی لصقت بالأرض فاستویت علیها۔	And in a narration from Ibn Ishaq, traced back to the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him), it is mentioned that the radiant Prophet (prayers and peace be upon him) says: "When Gabriel said this to it, the Buraq shuddered and trembled and became attached to the ground, then I mounted it. May Allah bless him, his family, and his companions and grant them peace."

---

1. Al-Khasa'is al-Kubra, Chapter on the Specialty of the Prophet (PBUH) with Isra, Hadith of Umm Salama, Markaz Ahl-e-Sunnat Barkaat-e-Raza Gujarat India

1/491; Al-Mawahib al-Ladunniyyah, Fifth Objective, Al-Maktab al-Islami Beirut 3/411; As-Sirat an-Nabawiyya by Ibn Hisham, Mention of Isra and Mi'raj, Dar Ibn Kathir Beirut, Parts One and Two, p. 398

2. Al-Mawahib al-Ladunniyyah, with reference to Ibn Ishaq, Fifth Objective, Al-Maktab al-Islami Beirut 3/39

फ़तावा रज़विया, जिल्द 28

प्रश्न: तो इन दोनों पुस्तक उद्धरणों में से कौन सा उद्धरण प्रमाणित है? किस पर अमल किया जाए? या शोध के अनुसार दोनों सही हैं? कृपया स्पष्ट करें। अल्लाह उन सब पर दया करे।

उत्तर: नूरानी पैगंबर, जगत के स्वामी (उन पर अल्लाह की कृपा और शांति हो) की सवारी के समय बुराक का शरारत करना, और जिब्राइल अमीन (उन पर शांति हो) का उसे यह कहते हुए सचेत करना कि: "ऐ बुराक! क्या मुहम्मद (उन पर अल्लाह की कृपा और शांति हो) के साथ यह व्यवहार! अल्लाह की कसम! तुम पर कोई ऐसा सवार नहीं हुआ जिसका रुतबा अल्लाह अज़्ज़-व-जल्ल के निकट उनसे अधिक हो।" इस पर बुराक का शर्माना, पसीने-पसीने होकर शरारत छोड़ देना, और फिर नूरानी पैगंबर (उन पर अल्लाह की कृपा और शांति हो) का सवार होना—यह विषय अबू दाऊद, तिर्मिज़ी, नसाई, इब्न हिब्बान, तबरानी, बेहकी और अन्य बड़े हदीस विद्वानों की कई सही, हसन और अच्छी हदीसों से साबित है।

अरबी पाठ	उर्दू अनुवाद
كما بسط اكثرها المولى الجلال السيوطي قدس سره في خصائصه الكبرى وغيرها من العلماء الكرام في تصانيفهم الحسنى۔	जैसा कि इमाम जलालुद्दीन सुयुती (अल्लाह उनकी आत्मा को पवित्र करे) ने अपनी पुस्तक 'अल-ख़साइस अल-कुबरा' में और अन्य महान विद्वानों ने अपनी शानदार रचनाओं में इसका विस्तार से वर्णन किया है। (त)

और हया के कारण विनम्रता और आज्ञाकारिता के वश होकर उसका झुक जाना और लिपट जाना भी हदीस में वर्णित है।

अरबी पाठ	उर्दू अनुवाद
ففی روایة عند ابن اسحق رفعاً الی النبی صلی الله تعالی علیه وسلم قال فارتعشت حتی لصقت بالأرض فاستویت علیها۔	और इब्न इसहाक़ की एक रिवायत में पैगंबर (उन पर अल्लाह की कृपा और शांति हो) से मरफूअ़न वर्णित है कि नूरानी पैगंबर (उन पर अल्लाह की कृपा और शांति हो) फरमाते हैं: "जब जिब्राइल ने उससे यह कहा, तो बुराक कांप उठा और थरथराकर ज़मीन से सट गया, फिर मैं उस पर सवार हो गया। अल्लाह उन पर, उनके परिवार और उनके साथियों पर कृपा और शांति बरसाए।"

1. अल-ख़साइस अल-कुबरा, पैगंबर (स.अ.व.) की इसरा के साथ विशेषता का अध्याय, उम्मे सलमा की हदीस, मरकज़ अहले सुन्नत बरकात-ए-रज़ा गुजरात भारत 1/491; अल-मवाहिब अल-लदुन्निय्याह, पांचवां उद्देश्य, अल-मकतब अल-इस्लामी बेरूत 3/411; अस-सीरत अन-नबविय्या इब्न हिशाम द्वारा, इसरा और मेराज का उल्लेख, दार इब्न कसीर बेरूत, भाग एक और दो, पृष्ठ 398
2. अल-मवाहिब अल-लदुन्निय्याह, इब्न इसहाक़ के हवाले से, पांचवां उद्देश्य, अल-मकतब अल-इस्लामी बेरूत 3/39

فتاوی رضویہ، جلد ۲۸

پس ان دونوں عبارت کتب سے کون سی عبارت محقق ہے؟ کس پر عمل کیا جائے؟ یا دونوں از روئے تحقیق کے درست ہیں؟ بیان فرمائیے۔ رحمۃ اللہ علیہم اجمعین۔

الجواب: حضور پر نور سید عالم صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کی سواری کے وقت براق کا شوخی کرنا، جبریل امین علیہ الصلوۃ والسلام کا اسے تنبیہ فرمانا کہ: "اے براق! کیا محمد صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کے ساتھ یہ برتاؤ! واللہ! تجھ پر کوئی ایسا سوار نہ ہوا جو اللہ عزوجل کے حضور ان سے زیادہ رتبہ رکھتا ہو۔" اس پر براق کا شرمانا، پسینہ پسینہ ہو کر شوخی سے باز رہنا، پھر حضور پر نور صلوات اللہ تعالیٰ وسلامہ علیہ کا سوار ہونا، یہ مضمون تو ابوداؤد و ترمذی و نسائی و ابن حبان و طبرانی و بیہقی و غیر ہم اکابر محدثین کی متعدد احادیث صحاح و حسان و صوالح سے ثابت ہے۔

عربی عبارت	**اردو ترجمہ**
كما بسط اكثرها المولى الجلال السيوطي قدس سره في خصائصه الكبرى وغيرها من العلماء الكرام في تصانيفهم الحسنى۔	جیسا کہ اس میں سے اکثر کی تفصیل امام جلال الدین سیوطی علیہ الرحمہ نے اپنی کتاب 'الخصائص الکبری' میں اور دیگر علماء کرام نے اپنی شاندار تصانیف میں فرمائی ہے۔ (ت)

اور اس کا حیاء کے سبب براہ تذلل و انقیاد پست ہو کر لپٹ جانا بھی حدیث میں وارد ہے۔

عربی عبارت	اردو ترجمہ
ففی روایۃ عند ابن اسحق رفعاً الی النبی صلی اللہ تعالی علیہ وسلم قال فارتعشت حتی لصقت بالأرض فاستویت علیہا۔	اور ایک روایت میں ابن اسحق سے مرفوعاً مروی ہے کہ حضور پر نور صلوات اللہ وسلامہ علیہ فرماتے ہیں: جب جبریل نے اس سے کہا تو براق تھرا گیا اور کانپ کر زمین سے چسپاں ہو گیا، پس میں اس پر سوار ہو گیا۔ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وعلی آلہ و صحبہ وبارک وسلم۔

---

۱ الخصائص الکبری باب خصوصیتہ صلی اللہ علیہ وسلم بالاسراء حدیث ام سلمہ مرکز اہل سنت برکات رضا گجرات ہند ۱ / ۴۹۱، المواہب اللدنیۃ المقصد الخامس المکتب الاسلامی بیروت ۳ / ۴۱۱ مالسیرۃ النبویۃ لابن ہشام ذکر الاسراء والمعراج دار ابن کثیر بیروت الجزأین الاول والثانی ص ۳۹۸ ۲ المواہب اللدنیۃ بحوالہ ابن اسحق المقصد الخامس المکتب الاسلامی بیروت ۳ / ۳۹

Fatawa Razawiyya - Volume 28

And this narration, which is cited from 'Tuhfa Qadriyah' in the question, its origin is also mentioned among the noble Mashaikh (spiritual guides), may their secrets be sanctified. The learned Abdul Qadir Qadri [Note], son of Sheikh Muhyiddin Irbili, writes in 'Tafrih al-Khatir fi Manaqib al-Sheikh Abdul Qadir' (may Allah be pleased with him) that the collector of Sharia and Reality, Sheikh Rashid bin Muhammad Junaidi (may Allah have mercy on him), states in the book 'Hirz al-Ashiqin':

[Boxed Text] Arabic: Indeed, on the night of Mi'raj, Jibril (peace be upon him) brought a Buraq to the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him), faster than the bright flashing lightning, and the shoe of its foot was like the brilliant crescent moon. Urdu: That is, on the night of Mi'raj, Jibril Amin (peace and blessings be upon him) brought the Buraq to the noble presence of the luminous Prophet (peace and blessings of Allah be upon him), which was swifter than a flashing, snatching bolt of lightning, and the shoe of its foot was like a crescent moon that dazzles the eyes.

Note: Hazrat Allama Abdul Qadir Qadri bin Muhyiddin al-Siddiqi al-Irbili was a master of the sciences of Sharia and Reality. He held a high position among eminent scholars and great Sufis. His teachers included prominent scholars like Sheikh Abdul Rahman al-Talabani. He passed away in 1315 AH / 1897 AD. Among his famous works are: 1. Adab al-Muridin wa Najat al-Mustarshidin 2. Tafrih al-Khatir fi Manaqib al-Sheikh Abdul Qadir 3. Al-Nafs al-Rahmaniyyah fi Ma'rifat al-Haqiqat al-Insaniyyah 4. Al-Durr al-Maknun fi Ma'rifat al-Sirr al-Masun 5. Hadiqat al-Azhar fi al-Hikmah wa al-Asrar 6. Sharh al-Salat al-Mukhtasarah li al-Sheikh al-Akbar 7. Al-Durar al-Mu'tabarah fi Sharh al-Abyat al-Thamaniyata Asharah 8. Sharh al-Lum'at lil-Fakhruddin al-Iraqi 9. Al-Qawa'id al-Jam'iyyah fi al-Tariq al-Rifa'iyyah 10. Majmu'at al-Ash'ar fi al-Raqa'iq wa al-Athar 11. Mir'at al-Shuhud fi Wahdat al-Wujud 12. Misk al-Khitam fi Ma'rifat al-Imam (A short treatise) 13. Al-Ilhamat al-Rahmaniyyah fi Maratib al-Haqiqat al-Insaniyyah 14. Hujjat al-Dhakirin wa Radd al-Munkirin 15. Al-Tariqat al-Rahmaniyyah fi al-Ruju' wa al-Wusul ila al-Hadrat al-'Aliyyah.

For details, see: a. Mu'jam al-Mu'allifin, Umar Rida Kahhala, Vol 5, p. 354 b. Hadiyat al-'Arifin, Ismail Pasha al-Baghdadi, Vol 1, p. 605

और यह रिवायत जो प्रश्न में 'तोहफ़ा कादरिया' से उद्धृत है, इसका मूल भी हज़रात मशायखे किराम (अल्लाह उनके रहस्यों को पवित्र करे) में वर्णित है... विद्वान अब्दुल कादिर कादरी [नोट], पुत्र शेख मुहिउद्दीन अरबिली, 'तफ़रीह अल-खातिर फ़ी मनाकिब अल-शेख अब्दुल कादिर' (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) में लिखते हैं कि शरीयत और हकीकत के ज्ञाता शेख रशीद बिन मुहम्मद जुनैदी (अल्लाह उन पर दया करे) पुस्तक 'हिर्ज़ अल-आशिक़ीन' में फरमाते हैं:

[बॉक्स का पाठ] अरबी: बेशक, मेराज की रात, जिब्रील (उन पर शांति हो) अल्लाह के रसूल (अल्लाह उन पर अपनी कृपा और शांति बरसाए) के पास एक बुराक लाए, जो चमकती हुई बिजली से भी तेज़ था, और उसके पैर की नाल चमकदार अर्धचंद्र की तरह थी। उर्दू अनुवाद: यानी मेराज की रात, जिब्रील अमीन (उन पर शांति और दरूद हो) हुज़ूर पुर नूर (अल्लाह उन पर अपनी कृपा और शांति बरसाए) की पावन सेवा में बुराक लेकर हाज़िर हुए जो चमकती और झपट्टा मारने वाली बिजली से भी ज़्यादा तेज़ रफ़्तार था, और उसके पाँव की नाल आँखों को चौंधिया देने वाले हिलाल (नये चाँद) की तरह थी।

नोट: हज़रत अल्लामा अब्दुल कादिर कादरी बिन मुहिउद्दीन अल-सिद्दीकी अल-अरबिली शरीयत और हकीकत के विज्ञान के ज्ञाता थे। उन्होंने प्रतिष्ठित विद्वानों और महान सूफियों में एक उत्कृष्ट स्थान प्राप्त किया। उनके शिक्षकों में शेख अब्दुल रहमान अल-तालाबानी जैसे महान विद्वान शामिल थे। और 1315 हिजरी / 1897 ईस्वी में उनका देहांत हुआ। उनकी प्रसिद्ध रचनाओं में से कुछ ये हैं: 1- आदाबुल मुरीदीन व नजातुल मुस्तर्शिदीन 2- तफ़रीह अल-ख़ातिर फ़ी मनाक़िब अल-शेख अब्दुल कादिर 3- अल-नफ़्स अर-रहमानिया फ़ी मारिफ़त अल-हक़ीक़त अल-इंसानिया 4- अल-दुर अल-मकनून फ़ी मारिफ़त अल-सिर अल-मसून 5- हदीक़त अल-अज़हार फ़ी अल-हिकमत व अल-असरार 6- शरह अल-सलात अल-मुख्तसरा लिल-शेख अकबर 7- अल-दुरर अल-मुतबरा फ़ी शरह अल-अयात अल-समानिया अशुरा 8- शरह अल-लम्हात लिल-फखरुद्दीन अल-इराकी 9- अल-क़वाइद अल-जामिया फ़ी अल-तरीक़ अल-रिफ़ाय्या 10- मजमुआत अल-अशआर फ़ी अल-रक़ाएक व अल-आसार 11- मिरआत अल-शुहूद फ़ी वहदत अल-वुजूद 12- मिस्क अल-ख़िताम फ़ी मारिफ़त अल-इमाम (संक्षिप्त पुस्तिका) 13- अल-इल्हामात अर-रहमानिया फ़ी मरातिब अल-हक़ीक़त अल-इंसानिया 14- हुज्जत अल-ज़ाकिरीन व रद अल-मुनकिरीन 15- अत-तरीक़त अर-रहमानिया फ़ी अर-रुजूअ व अल-वूसुल इला अल-हज़रत अल-अ़लिया।

विवरण के लिए देखें: अ- मुअजम अल-मुअ़ल्लिफ़ीन, उमर रज़ा कहाला, खंड 5, पृष्ठ 354 ब- हदियत अल-आरिफ़ीन, इस्माइल पाशा अल-बगदादी, खंड 1, पृष्ठ 605

684 में से पृष्ठ 406

اور یہ روایت کہ سوال میں تحفہ قادریہ سے ماثور، اس کی اصل بھی حضرات مشائخ کرام قدست اسرارہم میں مذکور۔۔۔۔ فاضل عبدالقادر قادری ۸عہ۸ بن شیخ محی الدین اربلی، تفریح الخاطر فی مناقب الشیخ عبدالقادر رضی اللہ تعالیٰ عنہ میں لکھتے ہیں کہ جامع شریعت و حقیقت شیخ رشید بن محمد جنیدی رحمۃ اللہ تعالیٰ علیہ کتاب حرز العاشقین میں فرماتے ہیں:

[باکس شدہ عبارت] عربی: ان لیلۃ المعراج جاء جبرئیل علیہ السلام ببراق الی رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم اسرع من البرق الخاطف الظاھر، ونعل رجلہ کالھلال الباھر۔ اردو: یعنی شب معراج جبریل امین علیہ الصلوۃ والسلام خدمت اقدس حضور پر نور صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم میں براق حاضر لائے کہ چمکتی اُچک لے جانیوالی بجلی سے زیادہ شتاب رو تھا، اور اس کے پاؤں کا نعل آنکھوں میں چکا چوند ڈالنے والا ہلال۔

۸عہ۸: حضرت علامہ عبدالقادر قادری بن محی الدین الصدیقی الاربلی جامع علوم شریعت و حقیقت تھے۔ علماء کرام اور صوفیہ عظام میں عمدہ مقام پایا۔ آپ کے اساتذہ میں الشیخ عبدالرحمن الطالبانی جیسے اجلہ فضلاء شامل ہیں۔ اور فہ میں ۱۳۱۵ھ / ۱۸۹۷ء میں وصال پایا۔ آپ کی تصانیف میں سے مشہور کتابیں یہ ہیں: ۱- آداب المریدین و نجاۃ المسترشدین ۲- تفریح الخاطر فی مناقب الشیخ عبدالقادر ۳- النفس الرحمانیہ فی معرفۃ الحقیقۃ الانسانیہ ۴- الدر المکنون فی معرفۃ السر المصون ۵- حدیقۃ الازہار فی الحکمۃ والاسرار ۶- شرح الصلاۃ المختصرۃ للشیخ اکبر ۷- الدرر المعتبرۃ فی شرح الابیات الثمانیہ عشرہ ۸- شرح اللمحات للفخر الدین العراقی ۹- القواعد الجمعیۃ فی الطریق الرفاعیۃ ۱۰- مجموعۃ الاشعار فی الرقائق والآثار ۱۱- مرآۃ الشہود فی وحدۃ الوجود ۱۲- مسک الختام فی معرفۃ الامام۔ مختصر فی کراستہ ۱۳- الالہامات الرحمانیہ فی مراتب الحقیقۃ الانسانیہ ۱۴- حجۃ

الذاکرین ورد المنکرین۔ ۱۵- الطریقۃ الرحمانیہ فی الرجوع والوصول الی الحضرۃ العلیۃ۔ تفصیل کے لیے ملاحظہ ہو: ا- معجم المؤلفین، عمر رضا کحالہ، الجزء الخامس ص ۳۵۴ ب- ہدیۃ العارفین، اسماعیل باشا البغدادی جلد اول ص ۶۰۵

Volume 28 Fatawa Razawiyya

[Arabic Column Text] ...and its nails were like prominent stars, and it did not find stillness and composure so the Trustworthy Prophet (may Allah bless him and grant him peace) could mount it. So the Prophet (may Allah bless him and grant him peace) said to it: "Why do you not stay still, O Buraq, so that I may mount on your back?" It replied: "May my soul be a sacrifice for the dust of your sandals, O Messenger of Allah! I wish that you promise me that on the Day of Resurrection, you will not mount anything other than me when you enter Paradise." The Prophet (may Allah bless him and grant him peace) said: "You shall have what you wished for." Then Buraq requested: "I seek that you place your blessed hand on my neck so that it may be a sign for me on the Day of Resurrection." So the Prophet (may Allah bless him and grant him peace) placed his hand on the neck of Buraq, and Buraq was so overjoyed that its soul could no longer be contained within its body, and it grew forty cubits tall in its joy. There was a momentary pause in mounting due to a hidden eternal wisdom, at which point the spirit of Ghous al-Azam (may Allah be pleased with him) appeared and said: "O my Master! Place your foot on my neck and mount." The Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) placed his foot on his neck and mounted, and said: "My foot is on your neck, and your foot is on the neck of every saint (Wali) of Allah Almighty." 1 Ended.

[Urdu Column Text] ...and its nails were like shining stars. There was no rest and composure for the mount of the Radiant Presence (may Allah Almighty bless him and grant him peace); the Master of the World (may Allah Almighty bless him and grant him peace) asked it for the reason: it said: My life is sacrificed for the dust of the presence's sandals, my desire is that the presence promise me that on the Day of Resurrection, only I will be mounted to enter Paradise. The Exalted Presence (may Allah's blessings and peace be upon him) said: It shall be so. Buraq submitted: I wish that the presence would place his blessed hand on my neck so that it becomes a sign for me on the Day of Resurrection. The Sacred Presence (may Allah Almighty bless him and grant him peace) accepted. As soon as the sacred hand touched, Buraq experienced such joy and happiness that its soul could not be contained in that size of body, and it blossomed with delight to forty cubits high. Due to a hidden eternal wisdom, there was a moment's pause in the mounting of the Radiant Presence (may Allah Almighty bless him and grant him peace), at which time the pure soul of our Master Ghous-e-Azam (may Allah Almighty be pleased with him) presented itself and submitted: O my master! Let the presence place his holy foot on my neck and mount.

The Master of the World (may Allah Almighty bless him and grant him peace) mounted by placing his sacred foot on the blessed neck of the presence Ghous-e-Azam (may Allah Almighty be pleased with him) and declared: "My foot is on your neck and your foot is on the necks of all the friends of Allah (Awliya)."

1 Tafrih al-Khatir fi Manaqib al-Shaykh Abd al-Qadir, First Virtue, Sunni Dar al-Isha'at Alawiyah Razawiyah Faisalabad, pp. 24, 25. Note: The current version has been published with the translation of Hazrat Maulana Abu al-Mansur Muhammad Sadiq Qadri, graduate of Jamia Razawiyah Faisalabad.

जिल्द २८ फ़तावा रज़विया

[अरबी स्तंभ पाठ] ...और उसकी कीलें चमकते सितारों की तरह थीं, और उसे चैन और सुकून नहीं मिल रहा था ताकि अमीन नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) उस पर सवार हो सकें। तो नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने उससे कहा: "ऐ बुर्ाक़, तू शांत क्यों नहीं होता ताकि मैं तेरी पीठ पर सवार हो सकूँ?" उसने कहा: "मेरी रूह आपके जूतों की धूल पर कुर्बान हो, ऐ अल्लाह के रसूल! मेरी इच्छा है कि आप मुझसे वादा करें कि कयामत के दिन जन्नत में दाखिल होते समय आप मेरे अलावा किसी और पर सवार नहीं होंगे।" नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "तुम्हें वह मिलेगा जिसकी तुमने इच्छा की है।" तब बुर्ाक़ ने अर्ज़ किया: "मैं चाहता हूँ कि आप अपना मुबारक हाथ मेरी गर्दन पर रखें ताकि वह कयामत के दिन मेरे लिए एक निशानी बन जाए।" तो नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने बुर्ाक़ की गर्दन पर अपना हाथ रखा, और बुर्ाक़ इतना खुश हुआ कि उसकी रूह उसके शरीर में नहीं समा सकी और वह अपनी खुशी में चालीस हाथ ऊँचा हो गया। एक शाश्वत छिपी हुई हिकमत के कारण सवार होने में एक पल की देरी हुई। तब गौस-ए-आज़म (रज़ियल्लाहु तआला अन्हु) की रूह प्रकट हुई और कहा: "ऐ मेरे आका! अपना कदम मेरी गर्दन पर रखें और सवार हों।" तो नबी (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) ने अपना कदम उनकी गर्दन पर रखा और सवार हुए, और फरमाया: "मेरा कदम तुम्हारी गर्दन पर है, और तुम्हारा कदम अल्लाह के हर वली की गर्दन पर है।" १ इति।

[उर्दू स्तंभ पाठ] और उसकी कीलें जैसे रोशन तारे। हुज़ूर पुरनूर सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम की सवारी के लिये उसे करार व सुकून न हुआ, सैयदे आलम सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम ने उससे सबब पूछा: बोला: मेरी जान हुज़ूर की खाक-ए-नअल पर कुर्बान, मेरी आरज़ू है कि हुज़ूर मुझसे वादा फरमालें कि रोज़-ए-क़यामत मुझी पर सवार होकर जन्नत में तशरीफ ले जायें। हुज़ूर मुअल्ला सलवात उल्लाह तआला व सलामुहु अलैहि ने फरमाया: ऐसा ही होगा। बुर्ाक़ ने अर्ज़ की: मैं चाहता हूँ हुज़ूर मेरी गर्दन पर दस्त-ए-मुबारक लगा दें कि वह रोज़-ए-क़यामत मेरे लिये अलामत हो। हुज़ूर अक़दस सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम ने कुबूल फरमालिया। दस्त-ए-अक़दस लगते ही बुर्ाक़ को वह फरहत व शादमानी हुई कि रूह इस मिक़दार-ए-जिस्म में न समाई और तरब से फूल कर चालीस हाथ ऊँचा हो गया। हुज़ूर पुरनूर सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम को एक हिकमत-ए-निहानी अज़ली के बाइस एक लहज़ा सवारी में तवक्कुफ हुआ कि हुज़ूर सैयदुना गौस-ए-आज़म रज़ियल्लाहु तआला अन्हु की रूह-ए-मुतह्हरा ने हाज़िर होकर अर्ज़ की: ऐ मेरे आका! हुज़ूर

अपना क़दम-ए-पाक मेरी गर्दन पर रख कर सवार हों। सैयदे आलम सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम हुज़ूर गौस-ए-आज़म रज़ियल्लाहु तआला अन्हु की गर्दन-ए-मुबारक पर क़दम-ए-अक़दस रख कर सवार हुए और इरशाद फरमाया: "मेरा क़दम तेरी गर्दन पर और तेरा क़दम तमाम औलिया अल्लाह की गर्दनों पर।"

१ तफ़रीह अल-खातिर फ़ी मनाक़िब अल-शेख अब्दुल कादिर, अल-मनाक़बत अल-ऊला, सुन्नी दार अल-इशाअत अलविया रज़विया फैसलाबाद, पेज २४, २५ नोट: ज़ेर-ए-नज़र नुस्खा हज़रत मौलाना अबुल मंसूर मुहम्मद सादिक कादरी फ़ाज़िल जामिया रज़विया फैसलाबाद के तर्जुमा के साथ शाया हुआ है। पेज ४०७ ऑफ ६८४

ومسماره كالانجم الظواهر، ولم يأخذه السكون والتمكين ليركب عليه النبي الامين، فقال له النبي صلى الله عليه وسلم: لم لم تسكن يا براق حتى اركب على ظهرك، فقال روحي فداء لتراب نعلك يارسول الله اتمني ان تعاهدني ان لاتركب يوم القيمة على غير حين دخولك الجنة، فقال النبي صلى الله عليه وسلم يكون لك ماتمنيت، فقال البراق التمس ان تضرب يدك المباركة على رقبتي ليكون علامة لی يوم القيمة، فضرب النبي صلى الله عليه وسلم يده على رقبة البراق، ففرح البراق فرحاً حتى لم يسع جسده روحه و نمی اربعين ذراعا من فرحه و توقف فی ركوبه لحظة لحكمة خفية ازلية، فظهرت روح الغوث الاعظم رضی الله تعالی عنه و قال يا سيدی ضع قدمك على رقبتی و اركب، فوضع النبي صلى الله تعالى عليه و سلم قدمه على رقبته و ركب، فقال قدمی على رقبتك و قدمك على رقبة كل اولياء الله تعالیٰ ۱ انتهیٰ۔

اور اس کی کیلیں جیسے روشن تارے۔ حضور پر نور صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کی سواری کے لئے اسے قرار و سکون نہ ہوا، سید عالم صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نے اس سے سبب پوچھا: بولا: میری جان حضور کی خاک نعل پر قربان، میری آرزو ہے کہ حضور مجھ سے وعدہ فرمالیں کہ روز قیامت مجھی پر سوار ہو کر جنت میں تشریف لے جائیں۔ حضور معلیٰ صلوات اللہ تعالیٰ و سلامہ علیہ نے فرمایا: ایسا ہی ہوگا۔ براق نے عرض کی: میں چاہتا ہوں حضور میری گردن پر دست مبارک لگادیں کہ وہ روز قیامت میرے لئے علامت ہو۔ حضور اقدس صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نے قبول فرمالیا۔ دست اقدس لگتے ہی براق کو وہ فرحت و شادمانی ہوئی کہ روح اس مقدار جسم میں نہ سمائی اور طرب سے پھول کر چالیس ہاتھ اونچا ہوگیا۔ حضور پر نور صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کو ایک حکمت نہانی ازلی کے باعث ایک لحظہ سواری میں توقف ہوا کہ حضور سید نا غوث اعظم رضی اللہ تعالیٰ عنہ کی روح مطہر نے حاضر ہو کر عرض کی: اے میرے آقا ! حضور اپنا

قدم پاک میری گردن پر رکھ کر سوار ہوں۔ سید عالم صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم حضور غوث اعظم رضی اللہ تعالیٰ عنہ کی گردن مبارک پر قدم اقدس رکھ کر سوار ہوئے اور ارشاد فرمایا: "میرا قدم تیری گردن پر اور تیرا قدم تمام اولیاء اللہ کی گردنوں پر۔"

۱ تفریح الخاطر فی مناقب الشیخ عبدالقادر المنقبة الاولی سنی دار الاشاعت علویه رضویه فیصل آباد ص ۲۴، ۲۵ نوٹ: زیر نظر نسخہ حضرت مولانا ابو المنصور محمد صادق قادری فاضل جامعہ رضویہ فیصل آباد کے ترجمہ کے ساتھ شائع ہوا ہے۔

Fatawa Razawiyya, Volume 28

After this, the learned Abdul Qadir Arbili states:

[Table Content] Arabic: فایاک یا اخی ان تکون من المنکرین المتعجبین من حضور روحہ لیلۃ المعراج لانہ وقع من غیرہ فی تلك اللیلۃ کما ھو ثابت بالاحادیث الصحیحۃ کرؤیتہ صلی اللہ تعالی علیہ وسلم ارواح الانبیاء فی السموت و بلالا فی الجنۃ واویسا القرنی فی مقعد الصدق۔ Urdu/ Translation: O my brother! Beware and fear lest you become one of the deniers or those who wonder at the presence of the soul of Ghaus-e-Pak (may Allah be pleased with him) on the night of Ascension (Me'raj). Indeed, this matter has been reported in authentic hadiths for others as well. For instance, the Noble Prophet (may Allah's peace and blessings be upon him) saw the souls of the Prophets (peace be upon them)[1] in the heavens, and he saw Bilal (may Allah be pleased with him)[2] in Paradise, and Owais al-Qarni in the Station of Truth.

Note 1: For details, see: Ash-Shifa bi-Ta'rif Huquq al-Mustafa, chapter on his excellence (peace be upon him), Al-Matba'ah al-Sharikat al-Sahafiyyah 1/145.

Note 2: It is mentioned in the noble hadith: The Messenger of Allah (may Allah's peace and blessings be upon him) said to Bilal at the morning prayer: "O Bilal, tell me of the most hopeful deed you have done in Islam for which there is a benefit, for indeed last night I heard the sound of your footsteps before me in Paradise." [The Hadith][1]

Another hadith states: On the authority of Ibn Abbas, he said: On the night when the Messenger of Allah (may Allah's peace and blessings be upon him) was taken on the night journey, he entered Paradise and heard a sound in its corner. He said: "O Gabriel, who is this?" He replied: "This is Bilal, the Mu'adhin." He said: "Bilal has succeeded; I saw for him such and such."[2]

In the narration of Hazrat Abu Umama, it is marfu' (elevated): "It was said: This is Bilal walking before you."[3]

The meaning of the mentioned narrations and hadiths is that on the night of Me'raj, the Noble Prophet (may Allah's peace and blessings be upon him) observed Bilal (may Allah be pleased with him) in Paradise.

1. Sahih Muslim, Book of Virtues, Chapter on the Virtues of Umm Sulaym, Mother of Anas bin Malik, and Bilal 4/292.

2. Muntakhab Kanz al-Ummal on the margins of Musnad Ahmad ibn Hanbal, Al-Maktab al-Islami Beirut 4/269.
3. Al-Kamil by Ibn Adi, biography of Yahya bin Abi Hayya Abu Janab al-Kalbi, Dar al-Fikr Beirut 7/2670.

फ़तावा रज़विया, जिल्द 28

इसके बाद फ़ाज़िल अब्दुल क़ादिर अरबिली फ़रमाते हैं:

[तालिका सामग्री] अरबी: فایاک یا اخی ان تکون من المنکرین المتعجبین من حضور روحہ لیلۃ المعراج لانہ وقع من غیرہ فی تلك اللیلۃ کما ھو ثابت بالاحادیث الصحیحۃ کرؤیتہ صلی اللہ تعالی علیہ وسلم ارواح الانبیاء فی السموت و بلالا فی الجنۃ واویسا القرنی فی مقعد الصدق۔ उर्दू/अनुवाद: यानी ऐ भाई! बच और डर इससे कि कहीं तू इंकार कर बैठे और शबे मेअराज हुज़ूर ग़ौस-ए-पाक रज़ियल्लाहु तआला अन्हु की हाज़िरी पर ताज्जुब करे, कि यह मामला तो सही हदीसों में औरों के लिए वारिद हुआ है, मसलन हुज़ूर अक़दस सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम ने आसमानों में अरवाह-ए-अंबिया अलैहिमुस्सलातु वस्सलाम [1] को मुलाहिज़ा फ़रमाया, और जन्नत में बिलाल रज़ियल्लाहु तआला अन्हु [2] को देखा और मक़अद-ए-सिद्क़ में ओवैस क़रनी और...

नोट 1: तफ़सील के लिए मुलाहिज़ा हो: अल-शिफ़ा बि-तारीफ़ हुक़ूक़ अल-मुस्तफ़ा, फ़स्ल फ़ी तफ़ज़ीलुहु सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम, अल-मतबाअतुल शरक़ियतुल सहाफ़िया 1/145।

नोट 2: हदीस शरीफ़ में है: रसूलुल्लाह सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम ने बिलाल से सुबह की नमाज़ के समय फ़रमाया: "ऐ बिलाल! मुझे अपने उस अमल के बारे में बताओ जो तुमने इस्लाम में सबसे ज़्यादा उम्मीद के साथ किया हो और जिसका फ़ायदा हो, क्योंकि मैंने कल रात जन्नत में अपने आगे तुम्हारे जूतों की चाप सुनी।" [हदीस][1]

एक और हदीस में यूँ है: हज़रत इब्ने अब्बास से रिवायत है कि जिस रात रसूलुल्लाह सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम को मेअराज हुई, आप जन्नत में दाख़िल हुए तो उसकी एक जानिब आहट सुनी। फ़रमाया: "ऐ जिब्रईल! यह कौन है?" अर्ज़ की: "यह मुअज़्ज़िन बिलाल हैं।" फ़रमाया: "बिलाल कामयाब हुए, मैंने उनके लिए ऐसा-ऐसा देखा।"[2]

हज़रत अबू उमामा की रिवायत में मरफ़ूअ़न है: "तो कहा गया: यह बिलाल हैं जो आपके आगे चल रहे हैं।"[3]

मज़कूरा रिवायत और अहादीस का मफ़हूम यह है कि शबे मेअराज हुज़ूर अक़दस सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम ने हज़रत बिलाल रज़ियल्लाहु तआला अन्हु को जन्नत में मुलाहिज़ा फ़रमाया।

1. सहीह मुस्लिम, किताबुल फ़ज़ाइल, बाब अम्मु सुलैम, अनस बिन मालिक की वालिदा और बिलाल के फ़ज़ाइल, 4/292।
2. मुन्तख़ब कंज़ुल उम्माल, मुसनद अहमद बिन हंबल के हाशिये पर, अल-मकतबतुल इस्लामी बेरूत 4/269।
3. अल-कामिल लिब्ने अदी, तर्जुमा यह्या बिन अबी हय्या अबू जनाब अल-कल्बी, दारुल फ़िक्र बेरूत 7/2670।

فتاوٰی رضویہ، جلد ۲۸

اس کے بعد فاضل عبد القادر اربلی فرماتے ہیں:

[جدول کا مواد] عربی: فایاک یا اخی ان تکون من المنکرین المتعجبین من حضور روحہ لیلة المعراج لانه وقع من غیرہ فی تلك اللیلة کما ھو ثابت بالاحادیث الصحیحة کرؤیته صلی اللہ تعالی علیه وسلم ارواح الانبیاء فی السموت و بلالا فی الجنة واویسا القرنی فی مقعد الصدق۔ اردو: یعنی اے برادر! بیچ اور ڈر اس سے کہ کہیں تو انکار کر بیٹھے اور شب معراج حضور غوث پاک رضی اللہ تعالٰی عنہ کی حاضری پر تعجب کرے کہ یہ امر تو صحیح حدیثوں میں اوروں کے لئے وارد ہوا ہے، مثلاً حضور اقدس صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم نے آسمانوں میں ارواحِ انبیاء علیہم الصلوٰۃ والسلام[1] کو ملاحظہ فرمایا، اور جنت میں بلال رضی اللہ تعالٰی عنہ[2] کو دیکھا اور مقعد صدق میں اویس قرنی اور

عہ ۱: تفصیل کے لئے ملاحظہ ہو: الشفاء بتعریف حقوق المصطفٰی فصل فی تفضیلہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم المطبعة الشرکة الصحافیة ۱ / ۱۴۵

عہ ۲: حدیث شریف میں ہے: قال رسول اللہ صلی اللہ تعالی علیه وسلم لبلال صلوة الغداة یا بلال حدثني بارجي عمل عملته عندك في الاسلام منفعة فانی سمعت اللیلة خشف نعلیك بین یدي في الجنة۔ الحدیث ۱

ایک اور حدیث میں یوں ہے: عن ابن عباس قال لیلة اسری برسول اللہ صلی اللہ تعالی علیه وسلم دخل الجنة فسمع في جانبها خشفاً فقال یا جبریل من ھذا فقال ھذا بلال المؤذن فقال قد افلح بلال رأیت له کذا کذا ۲۔

حضرت ابو امامہ کی روایت میں مرفوعاً ہے: فقیل ھذا بلال یمشی امامک ۳۔

مذکورہ روایات اور احادیث کا مفہوم یہ ہے کہ شب معراج حضور اقدس صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نے حضرت بلال رضی اللہ تعالیٰ عنہ کو جنت میں ملاحظہ فرمایا۔

۱۔ صحیح مسلم کتاب الفضائل باب من فضائل ام سلیم ۔ ام انس بن مالک و بلال ۴ / ۲۹۲ ۲۔ منتخب کنز العمال علی ھامش مسند احمد بن حنبل المکتب الاسلامی بیروت ۴ / ۲۶۹ ۳۔ الکامل لابن عدی ترجمہ یحیی بن ابی حیۃ ابو جناب الکلبی دار الفکر بیروت ۷ / ۲۶۷۰

Fatawa Razawiyya Volume 28

[Box Start] The wife of Abu Talha is in Paradise, and his (Peace and blessings of Allah be upon him) hearing the rustling (sound of footsteps/anklets) of Al-Ghumaisa. He saw the wife of Abu Talha (May Allah be pleased with her) in Paradise and heard the sound of the anklets of Ghumaisa bint Milhan in Paradise, as we have mentioned before. [Box End]

Note 1: It is in the Hadith: Narrated from Jabir bin Abdullah that the Messenger of Allah (Peace and blessings of Allah be upon him) said: "I saw Paradise and I saw the wife of Abu Talha..." (until the end of the Hadith)[1]. It is narrated from Jabir bin Abdullah (May Allah be pleased with him) that the Holy Prophet (Peace and blessings of Allah be upon him) said: "Paradise was shown to me and I saw the wife of Abu Talha in Paradise."

Note 2: It is in the Noble Hadith: Narrated from Anas from the Prophet (Peace and blessings of Allah be upon him) who said: "I entered Paradise and heard a rustling sound. I asked, 'Who is this?' They replied, 'This is Al-Ghumaisa bint Milhan, the mother of Anas bin Malik'"[2].

In another narration it is stated thus: Narrated from Anas bin Malik who said: The Messenger of Allah (Peace and blessings of Allah be upon him) said: "I entered Paradise and heard a rustling sound before me, and behold, it was Al-Ghumaisa bint Milhan, the mother of Anas bin Malik"[3].

The second narration of Musnad Ahmad is thus: Narrated from Anas who said: The Messenger of Allah (Peace and blessings of Allah be upon him) said: "I entered [Paradise] and heard a rustling sound before me, and suddenly I was with Al-Ghumaisa bint Milhan"[4].

The meaning of these narrations is that the Holy Prophet (Peace and blessings of Allah be upon him) heard the sound of the anklets of the mother of Hazrat Anas bin Malik, Hazrat Ghumaisa bint Milhan (May Allah be pleased with them), in Paradise.

Note: Remember that Ghumaisa bint Milhan is this same wife of Abu Talha. Know this. (Footnote by Imam Ahmad Raza Muhaddith Barelvi, May Allah be pleased with him)

Footnotes: 1 Sahih Muslim, Book of Virtues, Chapter on the Virtues of Umm Sulaym, Mother of Anas bin Malik and Bilal, 2/292 2 Sahih Muslim, Book of Virtues, Chapter

on the Virtues of Umm Sulaym, Mother of Anas bin Malik and Bilal, 2/292 3 Musnad Ahmad bin Hanbal from Anas (May Allah be pleased with him), Al-Maktab al-Islami Beirut, 99/3 4 Musnad Ahmad bin Hanbal from Anas (May Allah be pleased with him), Al-Maktab al-Islami Beirut, 106/3

फ़तावा रज़विया जिल्द २८

[बॉक्स प्रारंभ] अबू तलहा की पत्नी स्वर्ग में है, और उनका (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ग़ुमैसा की पायल की आहट सुनना। उन्होंने जन्नत में अबू तलहा की पत्नी (रज़ियल्लाहु अन्हा) को देखा और जन्नत में ग़ुमैसा बिन्त मिल्हान की पायल की आवाज़ सुनी, जैसा कि हम पहले भी ज़िक्र कर चुके हैं। [बॉक्स समाप्त]

नोट १: हदीस में है: हज़रत जाबिर बिन अब्दुल्लाह से रिवायत है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "मैंने जन्नत देखी तो उसमें अबू तलहा की अहलिया (पत्नी) को देखा..." (पूरी हदीस तक)[1]। हज़रत जाबिर बिन अब्दुल्लाह (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत है कि हुज़ूर अकरम (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "मुझे जन्नत दिखाई गई तो मैंने जन्नत में अबू तलहा की ज़ौजा (पत्नी) को देखा।"

नोट २: हदीसे पाक में है: हज़रत अनस से रिवायत है कि नबी ए करीम (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "मैं जन्नत में दाख़िल हुआ तो मैंने आहट सुनी। मैंने पूछा, 'ये कौन है?' उन्होंने कहा, 'ये ग़ुमैसा बिन्त मिल्हान हैं, जो अनस बिन मालिक की माँ हैं'"[2]।

एक और रिवायत में यूँ बयान हुआ: हज़रत अनस बिन मालिक से रिवायत है कि रसूलुल्लाह (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "मैं जन्नत में दाख़िल हुआ तो मैंने अपने आगे एक आहट सुनी, तो देखा कि वो ग़ुमैसा बिन्त मिल्हान हैं, जो अनस बिन मालिक की माँ हैं"[3]।

मुसनद अहमद की दूसरी रिवायत इस प्रकार है: हज़रत अनस से रिवायत है कि रसूलुल्लाह (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "मैं (जन्नत में) दाख़िल हुआ तो मैंने अपने आगे आहट सुनी, अचानक मैं ग़ुमैसा बिन्त मिल्हान के साथ था"[4]।

इन रिवायतों का अर्थ यह है कि हुज़ूर अकरम (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने हज़रत अनस बिन मालिक की वालिदा (माता) हज़रत ग़ुमैसा बिन्त मिल्हान (रज़ियल्लाहु अन्हा) की जन्नत में पायल की आवाज़ सुनी।

नोट: याद रहे कि ग़ुमैसा बिन्त मिल्हान यही अबू तलहा की ज़ौजा हैं। इसे जान लो। (हाशिया जानिब इमाम अहमद रज़ा मुहद्दिस बरेलवी रज़ियल्लाहु अन्हु)

पाद-टिप्पणियाँ: 1 सहीह मुस्लिम, किताबुल फ़ज़ाइल, बाब अन फ़ज़ाइले उम्मे सुलैम, उम्मे अनस बिन मालिक व बिलाल, २/२९२ 2 सहीह मुस्लिम, किताबुल फ़ज़ाइल, बाब अन फ़ज़ाइले उम्मे सुलैम, उम्मे अनस बिन मालिक व बिलाल, २/२९२ 3 मुसनद अहमद बिन हंबल, हज़रत अनस रज़ियल्लाहु अन्हु से रिवायत, अल-मकतब अल-इस्लामी बैरुत, ९९/३ 4 मुसनद अहमद बिन हंबल, हज़रत अनस रज़ियल्लाहु अन्हु से रिवायत, अल-मकतब अल-इस्लामी बैरुत, १०६/३

فتاوی رضویہ جلد ۲۸

[باکس شروع] امرأة ابی طلحة فی الجنة، وسماعه صلی اللہ تعالی علیه وسلم خشخشة الغمیصاء بہشت میں زوجہ ابوطلحہ رضی اللہ عنہا کو اور جنت میں غمیصاء بنت ملحان کی پازیب کی آواز سنی، جیسا کہ ہم اس سے قبل ذکر کر چکے ہیں۔ [باکس ختم]

عہ ۱: حدیث میں ہے: عن جابر بن عبد اللہ ان رسول اللہ صلی اللہ تعالی علیه وسلم قال رأیت الجنة فرأیت امرأة ابی طلحة الحدیث 1۔ جابر بن عبد اللہ رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے روایت ہے کہ حضور اکرم صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نے فرمایا: مجھے جنت دکھائی گئی تو میں نے جنت میں ابوطلحہ کی زوجہ کو دیکھا۔

عہ ۲: حدیث شریف میں ہے: عن انس عن النبی صلی اللہ تعالی علیه وسلم قال دخلت الجنة فسمعت خشفتہ فقلت من ھذا قالوا ھذہ الغمیصاء بنت ملحان ام انس بن مالک 2۔

ایک اور روایت میں یوں بیان ہوا: عن انس بن مالک قال قال رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم دخلت الجنۃ فسمعت خشخشة بین یدی فاذا ہی الغمیصاء بنت ملحان ام انس بن مالک 3۔

مسند احمد کی دوسری روایت یوں ہے: عن انس قال قال رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم دخلت فسمعت بین یدی خشفۃ فاذا انا بالغمیصاء بنت ملحان 4۔

ان روایات کا مفہوم یہ ہے کہ حضور اکرم صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نے حضرت انس بن مالک کی والدہ حضرت غمیصاء بنت ملحان رضی اللہ تعالیٰ عنہما کی جنت میں پازیب کی آواز سنی۔

نوٹ: یاد رہے کہ غمیصاء بنت ملحان یہی زوجہ ابو طلحہ ہیں۔ فاعلم ذلک (حاشیہ منجانب امام احمد رضا محدث بریلوی رضی اللہ تعالیٰ عنہ)

حواشی: 1 صحیح مسلم کتاب الفضائل باب من فضائل ام سلیم، ام انس بن مالک و بلال ۲ / ۲۹۲ 2 صحیح مسلم کتاب الفضائل باب من فضائل ام سلیم، ام انس بن مالک و بلال ۲ / ۲۹۲ 3 مسند احمد بن حنبل عن انس رضی الله عنہ المکتب الاسلامی بیروت ۹۹/۳ 4 مسند احمد بن حنبل عن انس رضی الله عنہ المکتب الاسلامی بیروت ۱۰۶/۳

Fatawa-e-Razvia, Volume 28

...the daughter of Malhan is in Paradise as we mentioned before. It is mentioned in 'Hirz-ul-Ashiqin' and other books that our Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) met our master Moses (peace be upon him) on the night of Ascension. Moses said, "Welcome, O righteous Prophet and righteous brother. You said that the scholars of your Ummah are like the Prophets of the Children of Israel. I want one of the scholars of your Ummah to be present to speak with me." So, the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) brought the soul of Imam Al-Ghazali (may Allah's mercy be upon him) to Moses (peace be upon him) (the story follows, then it says), and in the book 'Rafiq-ul-Tullab' for the gnostics by Sheikh Muhammad al-Chishti, quoting from the Sheikh of Sheikhs, he said: The Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) said, "Indeed, I saw men from my Ummah on the night of Ascension whom Allah Almighty showed me..." (etc. then it says), and Sheikh Nizamuddin Ganjavi said that the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) was riding on the Buraq and...

And in 'Hirz-ul-Ashiqin' and other books, it is mentioned that at the request of Hazrat Sayyiduna Musa (peace and blessings be upon him), the Radiant Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) ordered the soul of Imam Ghazali (may Allah have mercy on him) to attend. The soul of the Imam appeared and spoke with Musa (peace be upon him). (Note 1) And the great Gnostic Sheikh Muhammad Chishti quoted from Hazrat Sheikh-ul-Shuyukh (may their secrets be sanctified) in the book 'Rafiq-ul-Tullab' that the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) said: "On the night of Ascension, I observed some people from my Ummah." (Note 2) And Sheikh Nizamuddin Ganjavi (may Allah have mercy on him) used to say: "When the Radiant Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) was gracing the back of the Buraq, and the saddlecloth of the Buraq was on my shoulder." And the pillar of Hadith scholars, Imam Najmuddin Ghayti, states in the 'Book of Ascension': "When the Exalted Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) went up to Sidrat al-Muntaha, a cloud covered it (Note 3) which had every kind of color, Gabriel..."

Note 1: (a) Nibras, Commentary on Sharh al-Aqa'id, Allama Abdul Aziz Parharvi, p. 388. (b) Maqabis al-Majalis, Urdu translation by Wahid Bakhsh Siyal, p. 255. (c) Meraj-un-Nabi by Allama Syed Ahmad Saeed Kazmi, p. 128 onwards. (d) Irfan-e-Shariat (Collection of Fatawa of Imam Ahmed Raza), compiled by Maulana Muhammad Irfan Ali, Part 3, pp. 84-91. Note 2: Rafiq-ul-Tullab, Mujtabai Delhi, p. 28. Note 3: The excellence of virtuous scholars and researchers, Imam Najmuddin Ghayti states: "As

for the Rafraf, it is possible that what is meant by it is the cloud that covered him, and in it were all kinds of colors, which Ibn Abi Hatim narrated from Anas, and when it covered him, Gabriel stayed behind from him." (Kitab al-Mi'raj (authored Rajab 999 AH), printed in Egypt, p. 89).

फतावा-ए-रजविया, खंड 28

...मल्हान की बेटी जन्नत में है जैसा कि हमने पहले उल्लेख किया है। 'हिर्ज़-उल-आशिक़ीन' और अन्य किताबों में ज़िक्र है कि हमारे नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) मेराज की रात हमारे आका हज़रत मूसा (अलैहिस्सलाम) से मिले। मूसा (अलैहिस्सलाम) ने कहा, "स्वागत है, हे नेक नबी और नेक भाई। आपने कहा था कि आपकी उम्मत के उलेमा बनी इसराइल के नबियों की तरह हैं। मैं चाहता हूँ कि आपकी उम्मत के उलेमाओं में से कोई एक मेरे सामने उपस्थित हो ताकि वह मुझसे बात कर सके।" तो, नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने इमाम अल-ग़ज़ाली (रहमतुल्लाहि अलैह) की रूह को हज़रत मूसा (अलैहिस्सलाम) के पास हाज़िर किया (कहानी आगे बढ़ती है, फिर कहा गया है), और आरिफ़-ए-अजल शेख मुहम्मद चिश्ती की किताब 'रफ़ीक़-उत-तुल्लाब' में शेख-उल-शुयूख के हवाले से नक़्ल है कि हुज़ूर अक़दस (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फरमाया: "मैंने शबे मेराज अपनी उम्मत के कुछ लोगों को देखा जिन्हें अल्लाह तआला ने मुझे दिखाया..." और शेख निज़ामुद्दीन गंजवी (रहमतुल्लाहि अलैह) फरमाते थे: जब हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) बुराक़ की पीठ पर आसीन थे और बुराक़ का ज़ीन-पोश मेरे कंधे पर था। और उम्दत-उल-मुहद्दिसीन इमाम नजमुद्दीन ग़ैती 'किताबुल मेराज' में फरमाते हैं: "जब हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) सिदरत-उल-मुंतहा तक तशरीफ़ ले गए तो उस पर एक घटा छा गई (नोट 3) जिसमें हर क़िस्म का रंग था, जिब्रील..."

और 'हिर्ज़-उल-आशिक़ीन' और अन्य किताबों में है कि हज़रत सैयदुना मूसा (अलैहिस्सलाम) की दरख्वास्त पर हुज़ूर पुरनूर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने इमाम ग़ज़ाली (रहमतुल्लाहि अलैह) की रूह को हाज़िरी का हुक्म दिया। इमाम की रूह ने हाज़िर होकर मूसा (अलैहिस्सलाम) से कलाम किया। (नोट 1) और आरिफ़-ए-अजल शेख मुहम्मद चिश्ती ने किताब 'रफ़ीक़-उत-तुल्लाब' में हज़रत शेख-उल-शुयूख (अल्लाह उनके रहस्यों को पवित्र करे) से नक़्ल किया कि हुज़ूर अक़दस (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फरमाया: "मैंने शबे मेराज अपनी उम्मत के कुछ लोग देखे।" (नोट 2) और शेख निज़ामुद्दीन गंजवी (रहमतुल्लाहि अलैह) फरमाते थे: जब हुज़ूर पुरनूर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) बुराक़ की पीठ पर रौनक़ अफ़रोज़ थे और बुराक़ का ज़ीन-पोश मेरे कंधे पर था। और उम्दत-उल-मुहद्दिसीन इमाम नजमुद्दीन ग़ैती 'किताबुल मेराज' में फरमाते हैं: "जब हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) सिदरत-उल-मुंतहा तक तशरीफ़ ले गए तो उस पर एक घटा छा गई जिसमें हर क़िस्म का रंग था, जिब्रील अमीन..."

नोट 1: (अ) निब्रास शर्ह शर्ह अक़ायद, अल्लामा अब्दुल अज़ीज़ परहारवी, पृ. 388। (ब) मक़ाबीस-उल-मजालिस, उर्दू अनुवाद वाहिद बख्श सियाल, पृ. 255। (स) मेराज-उन-नबी, अल्लामा सैयद अहमद सईद काज़मी, पृ. 128 और बाद। (द) इरफ़ान-ए-शरीअत (इमाम अहमद रज़ा के फतवों का संग्रह), मौलाना मुहम्मद इरफ़ान अली द्वारा संकलित, भाग 3, पृ. 84 से 91 तक। नोट 2: रफ़ीक़-उत-तुल्लाब, मुजतबाई दिल्ली, पृ. 28। नोट 3: उम्दत-उल-फुज़ला मुहक्किकीन इमाम नजमुद्दीन ग़ैती फरमाते हैं: "जहाँ तक रफ़रफ़ का संबंध है, यह मुमकिन है कि इससे मुराद वह बादल हो जिसने उन्हें ढाँप लिया था और उसमें हर तरह के रंग थे, जिसे इब्ने अबी हातिम ने अनस से रिवायत किया है, और जब उसने उन्हें ढाँपा तो जिब्रील उनसे पीछे रह गए।" (किताबुल मेराज (रजब 999 हिजरी में लिखित), मिस्र में मुद्रित, पृ. 89)।

بنت ملحان فی الجنۃ کما ذکرنا قبل ھذا، و ذکر فی حرز العاشقین وغیرہ من الکتب ان نبینا صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم لقی لیلۃ المعراج سیدنا موسٰی علیہ السلام فقال موسٰی مرحبًا بالنبی الصالح والاخ الصالح انت قلت علماء امتی کانبیاء بنی اسرائیل، ارید ان یحضر احد من علماء امتك لیتکلم معی فأحضر النبی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم روح الغزالی رحمہ اللہ تعالٰی الی موسٰی علیہ السلام (وساق القصۃ ثم قال)، وفی کتاب رفیق الطلاب لاجل العارفین الشیخ محمد الجشتی نقلا عن شیخ الشیوخ قال قال النبی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم انی رأیت رجالا من امتی فی لیلۃ المعراج ارانیھم اللہ تعالٰی (الخ ثم قال)، وقال الشیخ نظام الدین الکنجوی کان النبی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم راکبًا علی البراق و

اور حرز العاشقین وغیرہ کتابوں میں کہ حضرت سید نا موسٰی علیہ الصلوٰۃ والسلام کی درخواست پر حضور پر نور صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم نے روح امام غزالی رحمۃ اللہ تعالٰی علیہ کو حکم حاضری دیا۔ روح امام نے حاضر ہو کر موسٰی علیہ الصلوٰۃ والسلام سے کلام کیا۔ عہ۱ اور عارف اجل شیخ محمد چشتی نے کتاب رفیق الطلاب میں حضرت شیخ الشیوخ قدست اسرار ہم سے نقل کیا کہ حضور اقدس صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم نے فرمایا: میں نے شب معراج کچھ لوگ اپنی امت کے ملاحظہ فرمائے عہ۲ اور شیخ نظام الدین گنجوی رحمہ اللہ تعالٰی فرماتے تھے : جب حضور پر نور صلوات اللہ تعالٰی وسلامہ علیہ رونق افروز پشت براق پر تھے اور براق کا زین پوش میرے کندھے پر تھا۔ اور عمدۃ المحدثین امام نجم الدین غیطی کتاب المعراج میں فرماتے ہیں : جب حضور معلٰی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم سدرۃ المنتہٰی تک تشریف لے گئے اس پر ایک ابر چھایا عہ۳ جس میں ہر قسم کا رنگ تھا، جبریل امین

عہ ۱:(۱) نبراس شرح شرح عقائد، علامہ عبدالعزیز پر ہاروی، ص ۳۸۸ (ب) مقابیس المجالس اردو ترجمہ از واحد بخش سیال ص ۲۵۵ (ج) معراج النبی از علامہ سید احمد سعید کاظمی ص ۱۲۸ اور مابعد (د) عرفان شریعت (مجموعہ فتاویٰ امام احمد رضا) مرتبہ مولانا محمد عرفان علی حصہ سوم ص ۸۴ تا ۹۱ عہ ۲: رفیق الطلاب مجتبائی دہلی ص ۲۸ عہ ۳: عمدة الفضلاء المحققین امام نجم الدین غیطی فرماتے ہیں: واما الرفرف فیحتمل ان المراد بہ السحابة التی غشیتہ وفیہا من کل لون التی رواھا ابن ابی حاتم عن انس وعند ما غشتتہ تاخر عنہ جبریل۔ (کتاب المعراج (مؤلفہ رجب ۹۹۹ھ) مطبوعہ مصر ، ص ۸۹)

Fatawa Razawiyya Volume 28

[Arabic Passage]: ...the covering reached my shoulders. Ended. The chief of Hadith scholars, Imam Najm al-Din al-Ghaiti, said in the book 'Al-Mi'raj': Then he was raised to Sidrat al-Muntaha, and a cloud of every color covered him. Gabriel, peace be upon him, stayed behind. Then he ascended to a level where he heard the scratching of pens, and he saw a man hidden in the light of the Throne. He asked, "Who is this? Is it an angel?" It was said, "No." He asked, "Is it a prophet?" It was said, "No. This is a man who in the world had his tongue moist with the remembrance of Allah Almighty, his heart was attached to the mosques, and he never caused his parents to be reviled by reviling the parents of others." [1] etc., summarized from 'Al-Tafrih'.

[Urdu Translation of the Passage]: ...[Gabriel] peace be upon him stayed behind. The Master of the World (peace and blessings of Allah be upon him) graced the 'Mustawi' (high level). There, the sound of pens writing reached his sacred ears, and he observed a person hidden in the light of the Throne. The Prophet (peace and blessings be upon him) inquired, "Is this an angel?" The answer was, "No." He asked, "Is it a prophet?" It was said, "No, rather he is a man whose tongue in the world remained moist in the remembrance of God, and his heart remained attached to the mosques. He never spoke ill of anyone's parents so as to cause his own parents to be insulted." [2] Ended.

Meaning, when the presence of the souls of so many people during the Mi'raj is proven from Hadiths and the sayings of scholars and saints, then why is there wonder or denial about the presence of the holy soul of the Master of Saints, Ghaus al-Asfiya (may Allah be pleased with him)? Rather, his not being present in such a state would be a matter of astonishment. Just a bit of justice and estimation of the power of the Qadiriyyah is required.

I say, and success is from Allah (I say, and success is only from Allah - T): This poor servant, may the Almighty Lord forgive him, has written a great benefit in his treatise "Hadi al-Hayran fi Nafy al-Fay 'an Sayyid al-Akwan" with the help of Allah Almighty, stating that objectives are of several types; the rank of each type is distinct, and the level of proof for each rank is separate. The lack of appearance of this type of objective in Hadiths is not harmful; rather, their mention in the words of scholars and sheikhs is sufficient.

Marginal Note 1: Imam Najm al-Din al-Ghaiti says: "Then he was ascended with him until he appeared at a level where he heard the scratching of pens." (Kitab al-Mi'raj, printed in Egypt, pp. 87, 89) Marginal Note 2: For details, see: Kitab al-Mi'raj, p. 9

1. Tafrih al-Khatir fi Manaqib al-Sheikh Abd al-Qadir, Al-Manqabat al-Ula, Sunni Dar al-Isha'at Alawiyyah Razawiyyah, Faisalabad, pp. 25 to 28. Page 411 of 684

फ़तावा रज़विया जिल्द 28

[अरबी खंड]: ...उसका आवरण मेरे कंधों तक था। समाप्त। और हदीस विद्वानों के प्रमुख, इमाम नज्म अल-दीन अल-घैती ने 'किताब अल-मेराज' में कहा है: फिर उन्हें सिदरतुल मुंतहा तक ले जाया गया, और हर रंग के एक बादल ने उन्हें ढक लिया। जिब्रईल (उन पर शांति हो) पीछे रह गए। फिर वे एक ऐसे स्तर पर चढ़े जहाँ उन्होंने कलमों के चलने की आवाज़ सुनी। उन्होंने अर्श के नूर में छिपे एक व्यक्ति को देखा। उन्होंने पूछा: 'यह कौन है? क्या यह फरिश्ता है?' कहा गया: 'नहीं।' उन्होंने पूछा: 'क्या यह नबी है?' कहा गया: 'नहीं, यह वह व्यक्ति है जो दुनिया में अपनी ज़बान अल्लाह तआला के ज़िक्र से तर रखता था, और उसका दिल मस्जिदों में लगा रहता था, और उसने कभी दूसरों के माता-पिता को बुरा कह कर अपने माता-पिता को बुरा नहीं कहलवाया।' [1] इत्यादि, 'अत-तफ़रीह' से संक्षिप्त।

[अरबी का उर्दू अनुवाद]: ...[जिब्रईल] अलैहिस्सलाम पीछे रह गए। सैय्यदे आलम (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) 'मुस्तवी' पर जलवा-अफ़रोज़ हुए, वहाँ कलमों के लिखने की आवाज़ उनके मुकद्दस कानों में आई। उन्होंने एक व्यक्ति को देखा जो अर्श के नूर में छिपा हुआ था। हुज़ूर ने दरयाफ़्त फ़रमाया: 'क्या यह फरिश्ता है?' जवाब मिला: 'नहीं।' पूछा गया, 'क्या यह नबी है?' कहा गया, 'नहीं, बल्कि यह एक ऐसा व्यक्ति है जिसकी ज़बान दुनिया में खुदा की याद में तर रहती थी और दिल मस्जिदों में लगा रहता था। उसने कभी किसी के माँ-बाप को बुरा कह कर अपने माँ-बाप को बुरा न कहलवाया।' [2] समाप्त।

यानी जब मेराज में इतने लोगों की रूहों का हाज़िर होना हदीसों और उलमा व औलिया के अक़वाल से साबित है, तो सुल्तानुल औलिया, गौसुल असफ़िया (रज़ियल्लाहु अन्हु) की पाक रूह की हाज़िरी पर आश्चर्य और इनकार कैसा? बल्कि ऐसी स्थिति में हाज़िर न होना ही ताज्जुब की बात होती। बस थोड़े इंसाफ और कादरियत की कुदरत के अंदाज़े की ज़रूरत है।

मैं कहता हूँ और अल्लाह ही की तरफ से तौफीक है (मैं कहता हूँ और अल्लाह ही की तरफ से तौफीक है - त): इस फ़क़ीर (अल्लाह उसे माफ़ करे) ने अपने रिसाले "हदी अल-हयरान फ़ी नफ़ी अल-फ़ै अन सैय्यद अल-अकवान" में अल्लाह तआला की मदद से एक बड़ी फ़ायदेमंद बात लिखी है कि उद्देश्य कई तरह के होते हैं, हर तरह का मर्तबा अलग है और हर मर्तबे का सबूत अलग। हदीसों

में इस तरह के मक़ासिद का ज़िक्र न होना हानिकारक नहीं है, बल्कि उलमा और मशाईख के कलाम में उनका ज़िक्र काफी है।

हाशिया 1: इमाम नज्म अल-दीन घैती फ़रमाते हैं: 'फिर उन्हें उनके साथ ऊपर ले जाया गया यहाँ तक कि वह उस स्तर पर पहुँचे जहाँ उन्होंने कलमों की आवाज़ सुनी।' (किताब अल-मेराज, मिस्र में मुद्रित, पृष्ठ 87, 89) हाशिया 2: विवरण के लिए देखें: किताब अल-मेराज, पृष्ठ 9

1. तफ़रीह अल-खातिर फ़ी मनाक़िब अल-शैख अब्दुल कादिर, अल-मनक़बत अल-उला, सुन्नी दारुल इशाअत अलविया रज़विया, फैसलाबाद, पृष्ठ 25 से 28। पृष्ठ 411/684

غاشیته علی کتفی انتهی وقال عمدة المحدثین الامام نجم الدین الغیطی فی کتاب المعراج ثم رفع الی سدرة المنتهی فغشیه سحابة فیها من کل لون فتأخر جبریل علیه السلام ثم عرج لمستو سمع فیه صریف الاقلام ورأی رجلا مغیبا فی نور العرش فقال من هذا أملك؟ قیل: لا-قال: أنبی؟ قیل: لا، هذا رجل کان في الدنیا لسانه رطب من ذکر الله تعالٰی وقلبه معلق بالمساجد ولم یستسب لوالدیه قط ۱ الخ ما في التفریح ملخصاً۔

علیہ الصلوۃ والسلام پیچھے رہ گئے۔ سید عالم صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم مستوٰی پر جلوہ گر ہوئے وہاں قلموں کے لکھنے کی آواز گوشِ اقدس میں آئی اور ایک شخص کو ملاحظہ فرمایا کہ نورِ عرش میں چھپا ہوا ہے، حضور نے دریافت فرمایا: کیا یہ فرشتہ ہے؟ جواب ہوا: نہیں۔ پوچھا کیا یہ نبی ہے؟ کہا: نہیں بلکہ یہ ایک مرد ہے کہ دنیا میں اس کی زبان یادِ خدا میں تر رہتی اور دل مسجدوں میں لگا رہتا۔ کبھی کسی کے ماں باپ کو بُرا کہہ کر اپنے والدین کو بُرا نہ کہلوایا ۲ــہ انتہی۔

یعنی جب معراج میں اتنے لوگوں کی ارواح کا حاضر ہونا احادیث و اقوالِ علماء و اولیاء سے ثابت ہے تو روحِ اقدس حضور پرنور سید الاولیاء غوث الاصفیاء رضی اللہ تعالٰی عنہ کی حاضری، کیا جائے تعجب و انکار ہے بلکہ ایسی حالت میں حاضر نہ ہونا ہی محل استعجاب ہے۔ اک ذرا انصاف و اندازہ قدرِ قادریت درکار ہے۔ اقول وباللہ التوفیق (میں کہتا ہوں اور اللہ ہی کی طرف سے توفیق ہے-ت) فقیر غفرلہ المولٰی القدیر نے اپنے رسالہ "ھدی الحیران في نفي الفئ عن سید الاکوان" میں بعونہ تعالٰی ایک فائدہ جلیلہ لکھا کہ مطالب چند قسم ہیں، ہر قسم کا مرتبہ جدا اور ہر مرتبہ کا پایہ

ثبوت علیحدہ۔ اس قسم مطالب احادیث میں ظہور نہ ہونا مضر نہیں، بلکہ کلمات علماء و مشائخ میں ان کا ذکر کافی۔

عہ ۱: امام نجم الدین غیطی فرماتے ہیں: ثم عرج به حتی ظهر لمستوی سمع فیه صریف الاقلام۔ (کتاب المعراج، مطبوعہ مصر، ص ۸۹، ۸۷) عہ ۲: تفصیل کے لئے ملاحظہ ہو: کتاب المعراج ص ۹

۱ تفریح الخاطر فی مناقب الشیخ عبدالقادر المنقبة الاولی سنی دارالاشاعت علویہ رضویہ فیصل آباد ص ۲۸ تا ۲۵ Page 411 of 684

Fatawa Razawiyya - Volume 28

Imam Khatam-ul-Muhadditheen Jalal al-Millah wa-ad-Deen Suyuti (may his secret be sanctified) has written in "Manahil al-Safa fi Takhrij Ahadith al-Shifa" regarding the narration that the Leader of the Believers, Umar Farooq the Great (may Allah be pleased with him), after the holy passing of the radiant Presence (prayers and peace of Allah Almighty be upon him), addressed the Presence in a long speech, calling out at every sentence the words "Babi anta wa ummi ya Rasulullah" (O Messenger of Allah! May my father and mother be sacrificed for you - Translator's note) and described his exalted virtues and beautiful attributes. He wrote:

[Boxed text]: "I did not find it in any of the books of Athar (hadith traditions), but the author of Iqtibas al-Anwar and Ibn al-Hajj in his Madkhal mentioned it within a long hadith, and that much chain of narration (sanad) is sufficient for the like of it as it is not related to legal rulings [1]." (That is, I have not found this narration in any book of Hadith, but the author of Iqtibas al-Anwar and Imam Ibn al-Hajj have mentioned it in their Madkhal within a long Hadith, and for such a narration, this much chain of narration is sufficient because it has nothing to do with the chapter of rulings. End of quote.)

Allama Shihab al-Din Khafaji Misri (may Allah Almighty have mercy on him) has quoted and established this in Nasim al-Riyad [2], the commentary on 'Shifa' by Qadi Iyad.

In short, the presence of the holy soul on the night of Ascension (Me'raj), and the Holy Prophet (peace and blessings of Allah Almighty be upon him) placing his noble foot on the blessed neck of Hazrat Ghousiyat (Ghaus-e-Azam) and then appearing on the Buraq or the Throne, and this great reward being bestowed upon the noble son from the Eternal Master in recompense for this service — there is no matter among these that is rationally or religiously rejected. These are recorded and narrated in the words of the Mashaikh (spiritual masters). The absence of mention in books of Hadith is not equivalent to the non-existence of what is mentioned, nor are the narrations of the Mashaikh restricted to this outward method of chain of narration. The power of the Omnipotent is vast and abundant, and the high rank of the Qadiri order is famous. Then, what requirement of etiquette and intellect is there for rejection and denial?

Now, regarding the point that in that Hadith, the lightning-fast Buraq clung to the ground, and in this narration, the Holy Prophet (peace and blessings of Allah

Almighty be upon him) adorned the back of the Buraq by placing his foot on the neck of Ghaus-e-Azam (may Allah be pleased with him), there is an apparent contradiction.

I say: There is absolutely no contradiction; rather, when it is mentioned in the same narration that the Buraq, out of excessive joy...

---

1. Nasim al-Riyad, referencing Manahil al-Safa fi Takhrij Ahadith al-Shifa, Chapter Seven, Barakat-e-Raza Gujarat, India, 1/248
2. Nasim al-Riyad, referencing Manahil al-Safa fi Takhrij Ahadith al-Shifa, Chapter Seven, Barakat-e-Raza Gujarat, India, 1/248

फ़तावा रज़विया - जिल्द 28

इमाम खातमुल् मुहाद्दिसीन जलाल अल-मिल्लह वद-दीन सुयूती (क़ुद्दिस सिर्रहुश-शरीफ़) ने "मनाहिल अस-सफ़ा फ़ी तख़रीज अहादीस अश-शिफ़ा" में उस रिवायत के बारे में लिखा है कि अमीरुल् मोमिनीन उमर फ़ारूक़े आज़म (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने हुज़ूर पुरनूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के विसाल-ए-अक़दस के बाद एक तवील कलाम में हुज़ूर को हर जुमले पर "बाबी अंता व उम्मी या रसूलल्लाह" (या रसूलल्लाह! मेरे माँ-बाप आप पर क़ुर्बान हों - अनु.) कहकर पुकारा और आपके जलील फ़ज़ाइल और हसीन ख़ुसूसियात बयान कीं। उन्होंने लिखा:

[बॉक्स में पाठ]: "मैंने इसे असर (हदीस) की किसी किताब में नहीं पाया, लेकिन 'इक्तिबास अल-अनवार' के लेखक और इब्न अल-हाज ने अपनी 'मदख़ल' में एक लम्बी हदीस के हिस्से के रूप में इसका उल्लेख किया है, और ऐसी रिवायत के लिए इतनी सनद (वर्णन की श्रृंखला) काफ़ी है क्योंकि इसका संबंध [कानूनी] अहकाम (आदेशों) से नहीं है।" (यानी, मैंने यह रिवायत हदीस की किसी किताब में नहीं पाई, लेकिन इक्तिबास अल-अनवार के लेखक और इमाम इब्न अल-हाज ने अपनी 'मदख़ल' में इसे एक लंबी हदीस के हिस्से के रूप में ज़िक्र किया है, और ऐसी रिवायत के लिए इतनी सनद काफ़ी है क्योंकि इसका अहकाम के अध्याय से कोई संबंध नहीं है। - समाप्त।)

अल्लामा शिहाबुद्दीन खफ़ाजी मिसरी (रहमतुल्लाहि अलैहि) ने 'नसीम अल-रियाज़' [2] (क़ाज़ी अयाज़ की 'शिफ़ा' की व्याख्या) में इसे नक़ल किया और इसे बरक़रार रखा।

संक्षेप में, मेराज की रात पाक रूह का हाज़िर होना और हुज़ूर अक़दस (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) का हज़रत ग़ौसियत (ग़ौस-ए-आज़म) की गर्दन मुबारक पर क़दम-ए-अकरम रखकर बुर्क़ या अर्श पर जलवा फ़रमाना, और सरकार-ए-अबद-क़रार की तरफ़ से इस ख़िदमत के सिले में फ़रज़ंद-ए-अरजमंद (प्यारे बेटे) को यह अज़ीम इनाम अता होना — इनमें से कोई भी बात न तो अक़्लन और न ही शरअन वर्जित है। ये बातें मशाईख़ के कलाम में लिखी और वर्णित हैं। हदीस की किताबों में ज़िक्र न होने का मतलब यह नहीं है कि ऐसा हुआ ही नहीं, और न ही मशाईख़ की रिवायतें सनद के इस ज़ाहिरी तरीक़े तक सीमित हैं। क़ादिर की कुदरत बहुत वसीअ और कसीर है, और क़ादरी मर्तबे की बुलंदी मशहूर है। फिर ऐसे में रद्द और इनकार करना अदब और शोर का क्या तक़ाज़ा है?

अब रहा यह कि उस हदीस में है कि बिजली की रफ़्तार वाला बुर्क़ ज़मीन से चिपक गया, और इस रिवायत में है कि हुज़ूर अक़दस (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) हुज़ूर ग़ौस-ए-आज़म (रज़ियल्लाहु अन्हु) की गर्दन पर क़दम रखकर बुर्क़ की पीठ की ज़ीनत बने, तो ज़ाहिर है कि इसमें विरोधाभास है।

मैं कहता हूँ: इसमें कोई विरोधाभास नहीं है, बल्कि जब इसी रिवायत में ज़िक्र है कि बुर्क़ ख़ुशी की अधिकता से...

---

1. नसीम अल-रियाज़, हवालह मनाहिल अस-सफ़ा फ़ी तख़रीज अहादीस अश-शिफ़ा, सातवाँ अध्याय, बरकात-ए-रज़ा गुजरात भारत 1/248
2. नसीम अल-रियाज़, हवालह मनाहिल अस-सफ़ा फ़ी तख़रीज अहादीस अश-शिफ़ा, सातवाँ अध्याय, बरकात-ए-रज़ा गुजरात भारत 1/248

पृष्ठ 412 / 684

امام خاتمۃ المحدثین جلال الملۃ والدین سیوطی قدس سرہ الشریف نے "مناھل الصفاء فی تخریج احادیث الشفاء" میں اس روایت کی نسبت کہ امیر المومنین عمر فاروق اعظم رضی اللہ عنہ نے حضور پُر نور صلوات اللہ تعالیٰ وسلامہ علیہ کے وصال اقدس کے بعد کلام طویل میں حضور کو ہر جملہ پر بکلمہ "بابی انت و امی یارسول اللہ" (یارسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیک وسلم ! میرے ماں باپ آپ پر قربان ہوں ۔ت) ندا کر کے فضائل جلیلہ وخصائص جمیلہ بیان کئے، تحریر فرمایا:

لم اجدہ في شیئ من کتب الاثر لکن صاحب اقتباس الانوار وابن الحاج في مدخلہ ذکراہ في ضمن حدیث طویل وکفي بذلک سندا لمثلہ فانہ لیس ممایتعلق بالاحکام ۱۔ (یعنی میں نے یہ روایت کسی کتاب حدیث میں نہ پائی مگر صاحب اقتباس الانوار اور امام ابن الحاج نے اپنی مدخل میں اسے ایک حدیث طویل کے ضمن میں ذکر کیا اور ایسی روایت کو اسی قدر سند کفایت کرتی ہے کہ انہیں کچھ باب احکام سے تعلق نہیں انتہیٰ ۔)

علامہ شہاب الدین خفاجی مصری رحمۃ اللہ تعالیٰ علیہ نے نسیم الریاض ۲ شرح شفاء قاضی عیاض میں نقل کیا اور مقرر رکھا۔

بالجملہ روح مقدس کا شب معراج کو حاضر ہونا اور حضور اقدس صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کا حضرت غوثیت کی گردن مبارک پر قدم اکرم رکھ کر براق یا عرش پر جلوہ فرمانا، اور سرکار ابد قرار سے فرزند ارجمند کو اس خدمت کے صلہ میں یہ انعامِ عظیم عطا ہونا___ ان میں کوئی امر نہ عقلاً اور شرعاً مہجور اور کلمات مشائخ میں مسطور وماثور، کتب حدیث میں ذکر معدوم، نہ کہ

عدمِ مذکور، نہ روایات مشائخ اس طریقہ سند ظاہری میں محصور، اور قدرت قادر وسیع و موفور، اور قدر قادری کی بلندی مشہور پھر رد و انکار کیا مقتضائے ادب و شعور۔

اب یہ رہا کہ اس حدیث میں کہ براق برق رفتار زمین سے لپٹ گیا۔ اور اس روایت میں کہ حضور اقدس صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم گردنِ حضور غوثِ اعظم رضی اللہ تعالیٰ عنہ پر قدم رکھ کر زیبِ پشتِ براق ہوئے، بظاہر تنافی ہے۔

اقول: اصلاً منافات نہیں، بلکہ جب اسی روایت میں مذکور کہ براق فرطِ فرحت سے

---

۱ نسیم الریاض بحوالہ مناہل الصفا فی تخریج احادیث الشفاء الفصل السابع برکات رضا گجرات ہند ۱/ ۲۴۸ ۲ نسیم الریاض بحوالہ مناہل الصفا فی تخریج احادیث الشفاء الفصل السابع برکات رضا گجرات ہند ۱/ ۲۴۸

Volume 28

Fatawa Razawiyya

It became forty cubits high, and it is evident that a steed[1] which is so high, even if it adheres[2] to the ground, it will still be much higher than a human's stature, and a ladder[3] would certainly be needed to mount it. Now look at even a small animal like an elephant[4]; when it is slightly tall, even after making it sit, mounting without a ladder is somewhat difficult. So, if Buraq, out of modesty and humility for the ride of the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him), clung to the ground and yet, due to its height, there was a need for a ladder, for which the soul of the center of Ghausiyat (may Allah be pleased with him) presented himself and placed his blessed shoulder under the honorable feet of his kind father (the Prophet, peace and blessings of Allah be upon him), why should there be any amazement[5]?

And may Allah the Almighty send blessings upon the Generous Beloved, his generous family and companions, and his noble son, the Ghaus-ul-Azam, and upon us through their distinction, and bless and grant peace. And Allah the Almighty knows best, and His knowledge is most complete and most wise.

May Allah the Almighty send mercy, blessings, and peace upon us for the sake of His most generous Beloved, his generous family and companions, and his noble son Ghaus-ul-Azam. (T)

Second Issue: From Kathor, District Surat, Station Sayan Parab, sent by Maulana Abdul Haq Sahib, 16 Ramadan-ul-Mubarak 1310 AH.

Issue 13: What do the scholars of religion say regarding these statements: First: It is written in a treatise that on the night of Mi'raj, Hazrat Piran-e-Pir (mercy of Allah be upon him) carried the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) onto the Empyrean (Arsh-e-Mu'alla) by letting him ride on himself, or carried him up by giving him a shoulder, or assisted in going up by giving a shoulder. That is, this task of going up was not completed by Buraq, Gabriel (peace be upon him), and the Noble Messenger (peace and blessings be upon him); Hazrat Ghaus-ul-Azam (mercy of Allah be upon him) accomplished this mission.

[1]: Markab means a mount/steed. [2]: Mulsaq means to be attached, to cling. [3]: Ladder. [4]: Elephant. [5]: Amazement/Surprise.

खंड 28

फ़तावा रज़विया

यह चालीस हाथ ऊँचा हो गया, और यह स्पष्ट है कि जो सवारी[1] इतनी ऊँची हो, वह ज़मीन से चाहे कितनी भी सटी[2] क्यों न हो, फिर भी मानव कद से बहुत ऊँची रहेगी और उस पर चढ़ने के लिए निश्चित रूप से एक सीढ़ी[3] की आवश्यकता होगी। अब हाथी[4] जैसे एक छोटे जानवर को ही देखें; जब वह थोड़ा ऊँचा होता है, तो उसे बिठाने के बाद भी बिना सीढ़ी के सवारी करना कुछ कठिन होता है। तो, अगर बुराक़, पवित्र पैगंबर (उन पर अल्लाह की शांति और आशीर्वाद हो) की सवारी के लिए लज्जा और विनम्रता के कारण ज़मीन से चिपक गया हो और फिर भी उसकी ऊँचाई के कारण सीढ़ी की आवश्यकता हो, जिसके लिए ग़ौसियत के केंद्र (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) की आत्मा उपस्थित हुई और अपने दयालु पिता (पैगंबर) के सम्मानित चरणों के नीचे अपना धन्य कंधा रखा, तो इसमें आश्चर्य[5] की क्या बात है?

और अल्लाह सर्वशक्तिमान अपने उदार प्रिय, उनके उदार परिवार और साथियों, और उनके नेक बेटे ग़ौस-उल-आज़म पर, और उनके माध्यम से हम पर आशीर्वाद भेजे, और बरकत और शांति प्रदान करे। और अल्लाह सुब्हानहु व तआला बेहतर जानता है, और उसका ज्ञान सबसे पूर्ण और सबसे हिकमत वाला है।

अल्लाह तआला अपने हबीब-ए-अकरम, उनके करम वाले आल व असहाब, उनके करीम बेटे ग़ौस-ए-आज़म और उनके सदके में हम पर रहमत, बरकत और सलाम नाज़िल फरमाए। (त)

दूसरा मसला: कठौर, जिला सूरत, स्टेशन सायन परब से, मौलवी अब्दुल हक साहब द्वारा प्रेषित, 16 रमज़ान-उल-मुबारक 1310 हिजरी।

मसला 13: इन कथनों के बारे में धर्म के विद्वान क्या कहते हैं: पहला: एक लेख में लिखा है कि मेराज की रात में हज़रत पीरान-ए-पीर (अल्लाह की उन पर रहमत हो) ने हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को अर्श-ए-मुअल्ला पर अपने ऊपर सवार करके पहुँचाया, या कंधा देकर ऊपर सवार करके पहुँचाया, या ऊपर जाने में कंधे से मदद की। यानी, ऊपर जाने का यह काम बुराक़, हज़रत जिब्रईल (अलैहिस्सलाम) और रसूल-ए-करीम (अलैहिस्सलाम) से संपन्न नहीं हुआ, हज़रत ग़ौस-उल-आज़म (अल्लाह की उन पर रहमत हो) ने इस मिशन को अंजाम दिया।

[1]: मरकब का अर्थ है सवारी। [2]: मुल्सक होना: चिपक जाना, मिल जाना। [3]: सीढ़ी। [4]: हाथी। [5]: आश्चर्य।

جلد ۲۸

فتاویٰ رضویہ

چالیس ہاتھ اونچا ہو گیا اور پُر ظاہر کہ جو مَرکَب ع۱ اس قدر بلند ہو وہ کیسا ہی زمین سے ملصق ع۲ ہو جائے تاہم قامت انسان سے بہت بلند رہے گا اور اس پر سواری کے لئے ضرور حاجت نرد بان ع۳ ہوگی۔ اب ایک چھوٹے سے جانور فیل ع۴ ہی کو دیکھئے کہ جب ذرا بلند و بالا ہوتا ہے اسے بٹھا کر بھی بے زینہ سواری قدرے دقت رکھتی ہے۔ تو اگر براق بوجہ حیاء وتذلل حضور اقدس صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کی سواری کے لئے زمین سے لپٹ گیا ہو اور پھر بھی بوجہ طولِ ارتفاع حاجت زینہ ہو جس کے لئے روح سرکار غوثیت مدار رضی اللہ تعالٰی عنہ سے حاضر ہو کر اپنے مہربان باپ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کے زیر قدم اکرام اپنا شانہ مبارک رکھا ہو، کیا جائے استعجاب ع۵ ہے۔

وصلی اللہ تعالٰی علی الحبیب الکرم والہ وصحبہ اھل الکرم وابنہ الکریم الغوث الاعظم وعلینا بجاھھم وبارک وسلم۔ واللہ سبحنہ وتعالیٰ اعلم وعلمہ اتم واحکم۔

اللہ تعالٰی اپنے حبیب اکرم ، آپ کے کرم والے آل و اصحاب ، آپ کے کریم بیٹے غوثِ اعظم اور ان کے صدقے میں ہم پر رحمت، برکت اور سلام نازل فرمائے۔ (ت)

مسئلہ دوم: از کٹھور ضلع سورت اسٹیشن سائن پرب مرسلہ مولوی عبدالحق صاحب ۱۶ رمضان المبارک ۱۳۱۰ھ

مسئلہ ۱۳: کیا فرماتے ہیں علمائے دین ان اقوال کے باب میں: اول: ایک رسالہ میں لکھا ہے کہ شب معراج میں حضور صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کو حضرت پیران پیر رحمۃ اللہ علیہ نے عرشِ

معلّٰی پر اپنے اوپر سوار کر کے پہنچایا، یا کاندھا دے کر اوپر سوار کر کے پہنچایا، یا کاندھا دے کر اوپر جانے کی معاونت کی ، یعنی یہ کام اوپر جانے کا براق اور حضرت جبریل علیہ السلام اور رسول کریم علیہ الصلوۃ والسلام سے انجام کو نہ پہنچا حضرت غوث الاعظم رحمۃ اللہ تعالیٰ علیہ نے یہ مہم سرانجام کو پہنچائی۔

ع۱: مَرکَب بمعنی سواری ع۲: ملصق ہونا: چمٹ جانا، مل جانا ع۳: سیڑھی ع۴: ہاتھی ع۵: تعجب۔

Fatawa Rizvia - Volume 28

Second: That the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) said, "If there were to be a prophet after me, it would have been Piran-e-Pir (Ghaus al-Azam)." Third: That Hazrat Piran-e-Pir snatched the basket of souls from Izrail (peace be upon him) in anger and displeasure. Fourth: That Hazrat Aisha (may Allah be pleased with her) said that Hazrat Ghaus al-Azam (may Allah have mercy on him) holds a higher status than Hazrat Abu Bakr Siddiq. What is the status of these statements? Please explain in detail, may you receive a great reward and noble recompense, and resolve the conflict between the two parties. The Petitioner: Abdul Haq (may he be forgiven), Kathor, District Surat, Gujarat (India) Dated 16 Ramadan al-Mubarak 1310 AH

The Answer: O Allah, praise be to You. This poor man (may Allah Almighty forgive him) presents a few concise and beneficial [Note 1] words. Although they might not be liked by either of the two parties, by the help of Allah Almighty, they do not exceed truth and justice. "And the truth is more worthy to be followed, and Allah is the guide to the straight path." (And truth is most deserving of being followed, and Allah Almighty is the One Who shows the straight path.) Answer to Question 2: This statement that "If prophethood had not ended, Ghaus-e-Pak (may Allah be pleased with him) would have been a prophet," although it is correct and permissible in its conditional meaning, because undoubtedly the exalted rank of the radiant Presence (may Allah be pleased with him) is adjacent to the rank of prophethood [Note 2].

Note 1: Beneficial. Note 2: The rank of Ghausiyah is behind and below the rank of prophethood.

Page 414 of 684 I.T. Majlis of Dawat-e-Islami

दूसरा यह कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया कि अगर मेरे बाद कोई नबी होता तो पिरान-ए-पीर होते। तीसरा यह कि हज़रत पिरान-ए-पीर ने इज़राईल (अलैहिस्सलाम) से रूहों की टोकरी नाराज़गी और ग़ुस्से में छीन ली थी। चौथा यह कि हज़रत आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) ने फ़रमाया कि हज़रत ग़ौस-ए-आज़म (रहमतुल्लाह अलैहि) का मर्तबा हज़रत अबू बक्र सिद्दीक़ से ज़्यादा है। इन कथनों की क्या स्थिति है? सविस्तार वर्णन कर महान पुण्य और नेक प्रतिफल प्राप्त करें और दोनों पक्षों के बीच विवाद को सुलझाएं। निवेदक: अब्दुल हक़ (अल्लाह उन्हें क्षमा करे), कठोर, ज़िला सूरत, गुजरात (भारत) दिनांक 16 रमज़ानुल मुबारक 1310 हिजरी

जवाब: ऐ अल्लाह, तेरे लिए ही सब प्रशंसा है। यह फ़क़ीर (अल्लाह तआला उसे क्षमा करे) कुछ संक्षिप्त और लाभदायक [टिप्पणी 1] शब्द पेश करता है। हालाँकि ये दोनों पक्षों में से किसी को भी पसंद न आएं लेकिन अल्लाह तआला की सहायता से ये सत्य और न्याय से परे नहीं हैं। "और सत्य ही अनुसरण के अधिक योग्य है, और अल्लाह सीधे मार्ग की ओर मार्गदर्शन करने वाला है।" (और सत्य ही अनुसरण के अधिक योग्य है, और अल्लाह तआला ही सीधा रास्ता दिखाने वाला है।) प्रश्न 2 का उत्तर: यह कथन कि "यदि नबूवत (पैग़म्बरी) समाप्त न होती, तो हुज़ूर ग़ौस-ए-पाक (रज़ियल्लाहु अन्हु) नबी होते", हालाँकि अपने शर्तिया अर्थ में सही और जायज़ है क्योंकि निस्संदेह हुज़ूर पुरनूर (रज़ियल्लाहु अन्हु) का बुलंद मर्तबा नबूवत के मर्तबे के बिल्कुल करीब है [टिप्पणी 2]।

टिप्पणी 1: लाभदायक। टिप्पणी 2: ग़ौसियत का मर्तबा, नबूवत के मर्तबे के पीछे और उससे नीचे है।

دوسرے یہ کہ رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم نے فرمایا کہ اگر میرے بعد نبی ہوتا تو پیران پیر ہوتے۔ تیسرے یہ کہ زنبیل ارواح کی عزرائیل علیہ السلام سے حضرت پیران پیر نے ناراض اور غصہ میں ہو کر چھین لی تھی۔ چوتھے یہ کہ حضرت عائشہ رضی اللہ تعالٰی عنہا نے حضرت غوث الاعظم رحمہ اللہ تعالٰی حضرت ابوبکر صدیق سے زیادہ مرتبہ رکھتے ہیں۔ ان اقوال کا کیا حال ہے؟ مفصل بیان فرما کر اجر عظیم اور ثواب کریم پائیں اور رفع نزاع بین الفریقین فرمائیں۔ المستفتی عبد الحق عفا عنہ کٹھور، ضلع سورت، گجرات (بھارت) مؤرخہ ۱۶ رمضان المبارک ۱۳۱۰ھ

الجواب: اللھم لك الحمد فقیر غفر اللہ تعالی لہ کلمات چند مجمل وسودمند عہ ۱ گزارش کرے اگر چہ فریقین میں سے کسی کو پسند نہ آئیں مگر بعونہ تعالٰی حق وانصاف ان سے متجاوز نہیں والحق احق ان یتبع واللہ الھادی الی صراط مستقیم (اور حق ہی اتباع کے زیادہ لائق ہے، اور اللہ تعالٰی سیدھی راہ دکھانے والا ہے۔) جواب سوال ۲: یہ قول کہ "اگر نبوت ختم نہ ہوتی تو حضور غوث پاک رضی اللہ تعالٰی عنہ نبی ہوتے اگرچہ اپنے مفہوم شرطی پر صحیح وجائز الاطلاق ہے کہ بے شک مرتبہ رفیعہ حضور پر نور رضی اللہ تعالٰی عنہ تلو مرتبہ نبوت عہ ۲۔"

عہ ۱: مفید عہ ۲: مرتبہ غوثیت، مرتبہ نبوت کے پیچھے اور اس سے نیچے ہے۔

Volume 28 Fatawa Razawiyya

It is stated: His Eminence Ali (may Allah be pleased with him) himself says: "Whatever step my noble grandfather (Prophet Muhammad, peace and blessings of Allah be upon him) took, I placed my step there, except for the steps of Prophethood, for a non-prophet has no share in them."

From the Prophet was to lift the step, and from you was to place the step / Except for the steps of Prophethood, the seal has closed its path. 1 (The Prophet's role was to lift the step and your role was to place the step, except for the steps of Prophethood, for there the Seal of Prophethood has blocked the way.)

And the permissibility of such attribution is as follows, as it has been narrated in the Hadith itself regarding the Leader of the Believers, Umar al-Faruq (may Allah be pleased with him):

"If there were to be a prophet after me, it would have been Umar bin al-Khattab." Narrated by Ahmad 2 / If there were to be a prophet after me, it would have been Umar (This was narrated by Imam Ahmad, Tirmidhi, and Al-Hakim from Uqbah bin Amir, while Al-Tabarani narrated it in Al-Mu'jam al-Kabir from Ismah bin Malik, may Allah be pleased with them both. - T)

In another Hadith, regarding Hazrat Ibrahim, the son of the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him), it is narrated:

"If Ibrahim had lived, he would have been a truthful Prophet." - Narrated by Ibn Asakir 3 / If Ibrahim had lived, he would have been a Siddeeq (truthful) and a Prophet. (This was narrated by Ibn Asakir from Jabir bin Abdullah, Ibn Abbas, and Ibn Abi Awfa, while Al-Bawardi narrated it from Hazrat...)

---

1 2 Jami' at-Tirmidhi, Chapters of Virtues, Virtues of Umar bin Khattab (may Allah be pleased with him), Amin Company, Delhi, 2/209; Al-Mustadrak lil-Hakim, Book of Knowing the Companions, 'If there were a prophet after me...', Dar al-Fikr Beirut, 3/85; Al-Mu'jam al-Kabir, Hadith 547, Al-Maktabah al-Faisaliyya Beirut, 17/180; Musnad Imam Ahmad bin Hanbal, Hadith of Uqbah bin Amir, Al-Maktab al-Islami Beirut, 4/154. 3 Tarikh Dimashq al-Kabir, Chapter mentioning his sons and daughters (peace be upon them) and his wives, Dar Ihya al-Turath al-Arabi Beirut, 3/475 to 497; Kanz al-Ummal with reference to al-Bawardi from Anas and Ibn Asakir from Jabir bin Abdullah, Ibn Abbas, and Ibn Abi Awfa, Hadith 42202, 11/469.

जिल्द 28 फ़तावा रज़विया

है। खुद हुज़ूर मुअल्ला रज़ियल्लाहु तआला अन्हु फरमाते हैं: "जो कदम मेरे जद्दे अकरम सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम ने उठाया मैंने वहीं कदम रखा सिवा इक़दामे नुबुव्वत के कि उनमें गैर नबी का हिस्सा नहीं।"

अज़ नबी बरदाश्तं गाम अज़ तू बिनहादं कदम / ग़ैर इक़दाम अन-नुबुव्वत सद्द मम्शाहा अल-ख़िताम १ (नबी का काम कदम उठाना और आप का काम कदम रखना है इलावा इक़दामे नुबुव्वत के कि वहां ख़त्मे नुबुव्वत ने रास्ता बंद कर दिया है)

और जवाज़े इतलाक यूँ कि खुद हदीस में अमीरुल मोमिनीन उमर फारूक रज़ियल्लाहु तआला अन्हु के लिए वारिद:

लो काना बअदी नबी ल-काना उमर बिन अल-खत्ताब रवाह अहमद २ / मेरे बाद नबी होता तो उमर होता (इस को इमाम अहमद, तिर्मिज़ी और हाकिम ने उकबा बिन आमिर से जबकि तबरानी ने मोजम कबीर में अस्मा बिन मालिक रज़ियल्लाहु तआला अन्हुमा से रिवायत किया। त)

दूसरी हदीस में हज़रत इब्राहिम साहबज़ादा हुज़ूर अकदस सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम के लिए वारिद:

लो आषा इब्राहिम ल-काना सिद्दीक़न नबियन- रवाह इब्ने असाकिर ३ / अगर इब्राहिम जीते तो सिद्दीक़ व पैग़म्बर होते। (इस को इब्ने असाकिर ने जाबिर बिन अब्दुल्लाह और इब्ने अब्बास और इब्ने अबी औफी से, जबकि बावर्दी ने हज़रत...)

---

1 2 जामे तिर्मिज़ी, अबवाबुल मनाकिब, मनाकिब उमर बिन खत्ताब रज़ियल्लाहु अन्हु, अमीन कंपनी दिल्ली 2/209; अल-मुस्तदरक लिल-हाकिम, किताब मारिफ़तुल सहाबा, 'लो काना बअदी नबी...', दारुल फिक्र बेरुत 3/85; अल-मोजमुल कबीर हदीस 547, अल-मकतबतुल फैसलिया बेरुत 17/180; मुसनद इमाम अहमद बिन हंबल, हदीस उकबा बिन आमिर, अल-मकतबल इस्लामी बेरुत 4/154। 3 तारीख़े दमिश्क अल-कबीर, बाब ज़िक्रे बनीह व बनातीही अलैहिस्सलातु वस्सलाम व अज़वाजेही, दार इहयाउत तुरास अल-अरबी बेरुत 3/475 से 497; कंजुल उम्माल ब-हवाला अल-बावर्दी अन अनस व इब्ने असाकिर अन जाबिर बिन अब्दुल्लाह, इब्ने अब्बास व इब्ने अबी औफी हदीस 42202, 11/469।

ہے۔ خود حضور معلّٰی رضی اللہ تعالیٰ عنہ فرماتے ہیں: "جو قدم میرے جدِ اکرم صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نے اٹھایا میں نے وہیں قدم رکھا سوا اقدامِ نبوت کے، کہ ان میں غیر نبی کا حصہ نہیں۔"

از نبی برداشتن گام از تو بنہادن قدم / غیر اقدام النبوۃ سدّ ممشاھالختام ۱ (نبی کا کام قدم اٹھانا اور آپ کا کام قدم رکھنا ہے علاوہ اقدام نبوت کے، کہ وہاں ختم نبوت نے راستہ بند کردیا ہے)

اور جوازِ اطلاق یوں کہ خود حدیث میں امیر المومنین عمر فاروق رضی اللہ تعالیٰ عنہ کے لئے وارد:

لو کان بعدي نبي لکان عمر بن الخطاب رواہ احمد ۲ / میرے بعد نبی ہوتا تو عمر ہوتا (اس کو امام احمد، ترمذی اور حاکم نے عقبہ بن عامر سے جبکہ طبرانی نے معجم کبیر میں عصمہ بن مالک رضی اللہ تعالیٰ عنہما سے روایت کیا۔ت)

دوسری حدیث میں حضرت ابراہیم صاحبزادہ حضور اقدس صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کے لئے وارد:

لو عاش ابراھیم لکان صدیقا نبیا-رواہ ابن عساکر ۳ / اگر ابراہیم جیتے تو صدیق و پیغمبر ہوتے۔(اس کو ابن عساکر نے جابر بن عبداللہ اور ابن عباس اور ابن ابی اوفی سے، جبکہ الباوردی نے حضرت

---

۱ ۲ جامع الترمذی ابواب المناقب مناقب عمر بن خطاب رضی اللہ عنہ امین کمپنی دہلی ۲/ ۲۰۹، المستدرک للحاکم کتاب معرفۃ الصحابۃ لوکان بعدی نبی لکان عمر دار الفکر بیروت ۳/ ۸۵، المعجم الکبیر حدیث ۵۴۷ مکتبۃ الفیصلیۃ بیروت ۱۷/ ۱۸۰، مسند امام احمد بن حنبل حدیث عقبۃ بن عامر المکتب الاسلامی بیروت ۴/ ۱۵۴ ۳ تاریخ دمشق الکبیر باب ذکر بنیہ و بناتہ علیہ الصلوۃ والسلام و

ازواجہ دار احیاء التراث العربی بیروت ۳/ ۴۷۵ تا ۴۹۷، کنز العمال بحوالہ الباوردی عن انس و ابن عساکر عن جابر بن عبد اللہ، ابن عباس و ابن ابی اوفی حدیث ۴۲۲۰۲ ۴۶۹/۱۱

Fatawa Rizwia Volume 28

Narrated from Anas bin Malik (may Allah be pleased with them): Anas bin Malik narrated, may Allah be pleased with him. Scholars have said regarding Imam Abu Muhammad Al-Juwayni (may his secret be sanctified): "If a prophet could exist now, it would be him." Imam Ibn Hajar al-Makki states in his 'Fatawa al-Hadithiyya':

[Arabic Quote]: It is stated in 'Sharh al-Muhadhdhab', quoting from the Sheikh, the Imam, upon whose majesty, righteousness, and leadership there is consensus, Abu Muhammad al-Juwayni, in whose biography it was said: "If it were permissible for Allah to send a prophet to this Ummah [now], it would have been Abu Muhammad al-Juwayni." (1)

[Urdu translation of quote]: It is narrated in 'Sharh al-Muhadhdhab' from the Sheikh and Imam upon whose majesty, righteousness, and leadership there is a consensus, namely Abu Muhammad al-Juwayni (may Allah have mercy on him), in whose introduction it is said that if it were permissible from Allah the Almighty's side to send any prophet to this Ummah, he would be Abu Muhammad al-Juwayni. (T)

But every Hadith is truth, [but] not every truth is Hadith. Proof is required to accept a Hadith and attribute it to the Master of the Universe, the Noble Prophet (peace and blessings of Allah be upon him). Attributing without proof is not permissible, and the mentioned statement is not proven. And Allah Almighty knows best.

Answer to Question 4: Regarding the Mother of the Believers, the beloved of the Master of the Messengers (peace and blessings of Allah be upon him and her), nursing the holy spirit of our Master, Al-Ghawth al-A'zam (may Allah be pleased with him); some admirers of the Prophet describe it as an event occurring in a dream, as I have seen it explicitly stated in some of their books. (T)

On this basis, there is fundamentally no implausibility (1), and everything raised against it now is misplaced and inappropriate. And even if it were considered to have happened in wakefulness, it is undoubtedly permissible both rationally and legally, and there is no logical impossibility (2), let alone implausibility. "Indeed, Allah has power over all things." (2) (Indeed, Allah is capable of everything. T)

Margin 1: Far-fetched / Implausible. Margin 2: To be impossible. 1: Al-Fatawa al-Hadithiyya, section regarding 'it was said if it were permissible for Allah to send a prophet to this Ummah...', Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, pp. 324-325. 2: The Holy Quran, 2:20.

फतावा रज़विया जिल्द 28

अनस बिन मालिक रज़ियल्लाहु अन्हुम से रिवायत है: अनस बिन मालिक से रिवायत किया, अल्लाह तआला उनसे राज़ी हो। विद्वानों ने इमाम अबू मुहम्मद जुवैनी (कुद्दिसा सिर्रहु) के बारे में कहा है कि: "अगर अब कोई नबी हो सकता, तो वह वही होते।" इमाम इब्न हजर मक्की अपने 'फतावा हदीथिया' में फरमाते हैं:

[अरबी उद्धरण]: 'शरह अल-मुहज़्ज़ब' में शेख इमाम, जिनकी महिमा, धार्मिकता और नेतृत्व पर आम सहमति है, अबू मुहम्मद अल-जुवैनी से उद्धृत किया गया है, जिनके बारे में उनकी जीवनी में कहा गया था: "यदि अल्लाह के लिए इस उम्मत में एक नबी भेजना जायज़ होता, तो वह अबू मुहम्मद अल-जुवैनी होते।" (1)

[उर्दू अनुवाद]: 'शरह मुहज़्ज़ब' में उस शेख और इमाम से उद्धृत करते हुए कहा गया है जिनकी महिमा, योग्यता और नेतृत्व पर आम सहमति है, यानी अबू मुहम्मद जुवैनी अलैहि रहमा, जिनके परिचय में कहा गया है कि अगर अब अल्लाह तआला की ओर से इस उम्मत में किसी नबी को भेजना जायज़ होता, तो वे अबू मुहम्मद जुवैनी होते। (त)

मगर हर हदीस हक़ (सत्य) है, [लेकिन] हर हक़ हदीस नहीं है। हदीस को मानने और हुज़ूर अकरम सैयदे आलम सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम की ओर निस्बत करने के लिए प्रमाण की आवश्यकता है, बिना प्रमाण के निस्बत जायज़ नहीं है, और उल्लेखित कथन साबित नहीं है। वल्लाहु तआला आलम (और अल्लाह तआला बेहतर जानता है)।

सवाल 4 का जवाब: उम्मुल मोमिनीन, महबूबा सैयदुल मुरसलीन (सल्लल्लाहु तआला अलैहि व आलिहि वसल्लम) का सैयदुना अल-ग़ौस अल-आज़म (रज़ियल्लाहु तआला अन्हु) की पवित्र रूह को दूध पिलाना; हुज़ूर के कुछ प्रशंसक इसे एक स्वप्न की घटना बताते हैं, जैसा कि मैंने उनकी कुछ पुस्तकों में इसके बारे में स्पष्टीकरण देखा है। (त)

इस आधार पर तो मूल रूप से कोई असम्भाव्यता (1) नहीं है और अब इस पर जो कुछ भी आपत्ति की गई है वह सब अनुचित और बेमतलब है। और अगर इसे जागृत अवस्था में ही माना जाए, तो भी निःसंदेह यह तर्कसंगत और शरीयत के अनुसार जायज़ है और इसमें तार्किक रूप से कोई असंभवता (2) तो दूर, असम्भाव्यता भी नहीं है। "बेशक अल्लाह हर चीज़ पर कादिर (सक्षम) है।" (2) (बेशक अल्लाह हर चीज़ पर सक्षम है। त)

हाशिया 1: तर्क से परे / असंभवता। हाशिया 2: असंभव होना। 1: अल-फतावा अल-हदीथिया, विषय 'कहा गया कि अगर अल्लाह इस उम्मत में नबी भेजना जायज़ होता...', दार इहया अल-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, पृष्ठ 324, 325। 2: अल-क़ुरान अल-करीम 2/20 (या 20/2)।

पृष्ठ 416 का 684

عن انس بن مالك رضی اللہ تعالٰی عنھم۔ انس بن مالک سے روایت کیا، اللہ تعالیٰ ان سے راضی ہو۔ علماء نے امام ابو محمد جوینی قدس سرہ کی نسبت کہا ہے کہ: "اگر اب کوئی نبی ہو سکتا تو وہ ہوتے۔" امام ابن حجر مکی اپنے فتاوی حدیثیہ میں فرماتے ہیں:

قال فی "شرح المهذب" نقلا عن الشیخ الامام المجمع علی جلالته وصلاحه وامامته ابی محمد الجوینی الذی قیل فی ترجمته لو جاز ان یبعث اللہ فی هذه الامة نبیا لکان ابا محمد الجوینی۔ ۱ شرح مہذب میں کہا نقل کرتے ہوئے اس شیخ و امام سے جن کی جلالت وصلاحیت وامامت پر اجماع ہے یعنی ابو محمد جوینی علیہ الرحمہ جن کے تعارف میں کہا گیا ہے کہ اگر اب اللہ تعالیٰ کی طرف سے اس امت میں کسی نبی کو بھیجنا جائز ہوتا تو وہ ابو محمد جوینی ہوتے (ت)

مگر ہر حدیث حق ہے، ہر حق حدیث نہیں۔ حدیث ماننے اور حضور اکرم سید عالم صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کی طرف نسبت کرنے کے لئے ثبوت چاہیے، بے ثبوت نسبت جائز نہیں، اور قول مذکور ثابت نہیں۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔ جواب سوال ۴: حضرت ام المومنین محبوبہ سید المرسلین صلی اللہ تعالیٰ علیہ وعلیہا وسلم کا روح اقدس سیدنا الغوث الاعظم رضی اللہ تعالیٰ عنہ کو دودھ پلانا، بعض مداحین حضور اسے واقعہ خواب بیان کرتے ہیں کما رأیت فی بعض کتبهم التصریح بذلک (جیسا کہ میں نے ان کی بعض کتابوں میں اس پر تصریح دیکھی۔ت) اس تقدیر پر تو اصلاً استبعاد ۱۔ہ انہیں اور اب اس پر جو کچھ ایراد کیا گیا سب بے جا و بے محل ہے اور اگر بیداری ہی میں مانا جاتا ہو، تاہم بلا شبہ عقلاً اور شرعاً جائز اور اس میں درایۃً کوئی استحالہ ۲۔ہ درکنار استبعاد بھی نہیں۔ "اِنَّ اللّٰهَ عَلٰی كُلِّ شَیْءٍ قَدِیْرٌ ۝" ۲۔ہ۔ (بیشک اللہ ہر شے پر قادر ہے۔ت)

ع ۱ : دور از قیاس ع ۲ : محال ہونا ۱ الفتاوی الحدیثیہ مطلب قیل لو جاز ان یبعث اللہ فی ہذہ الامۃ نبیا الخ دار احیاء التراث العربی بیروت ص ۳۲۴، ۳۲۵ ۲ القرآن الکریم ۲۰/۲

The absence of milk with the Mother of the Believers (Umm al-Mu'minin) does not contradict the fact that supernatural matters [Note 1] do not depend on external causes. According to the majority of theologians, the soul is not among the abstract entities (mujarradat), and even if it is not material in itself, its connection to matter is evident. Nor is a body restricted to a physical body (jism shahadat). The 'exemplary body' (jism-e-mithali) is also a reality, to which thousands of ahadith regarding Barzakh etc. bear witness [Note 2]. Whatever the case may be [Note 3], there is no doubt that in numerous narrations, descent, ascent, placement, and stability, which are accidents of body and corporeality, are definitely attributed to the separated soul [Note 4]. According to the people of truth (Ahl-ul-Haqq), these attributions are taken in their literal sense [Note 5]. If only I knew, when it is proven that the souls of martyrs eat the fruits of Paradise:

At-Tirmidhi narrated from Ka'b bin Malik that the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) said: "The souls of the martyrs are in green birds, feeding on the fruits of Paradise." 1-	**(Imam Tirmidhi narrates from Ka'b ibn Malik, who said that the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) said: "Indeed, the souls of martyrs are in the form of green birds, enjoying the fruits of Paradise.")**

While in another narration regarding the souls of general believers, the same was stated:

Imam Ahmad from Imam al-Shafi'i from Imam Malik from al-Zuhri from Abdurrahman bin Ka'b bin Malik from his father (may Allah be pleased with him) from the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him): "The soul of a believer is a bird perched in the trees of Paradise until Allah returns it to its body on the Day of Resurrection." 2-	**Imam Ahmad narrates from Imam Shafi'i, who from Imam Malik, who from Zuhri, who from Abdur Rahman bin Ka'b bin Malik, who from his father, and he from the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) that) The soul of a believer remains in the form of a bird in the trees of Paradise until the Day of Resurrection, when Allah Almighty will return it to its body.**

Note 1: Contrary to habit, miracles etc. Note 2: Those ahadith which comprise the states of Barzakh; in them, the 'exemplary body' is mentioned frequently, hence those ahadith are witnesses to the existence of the exemplary body. Note 3:

Whatever the form may be. Note 4: The soul separated from the body. Note 5: According to the Ahl-us-Sunnah, it is taken in its apparent meaning; no interpretation (ta'wil) has been made in them.

1 Jami` at-Tirmidhi, Chapters on Virtues of Jihad, Chapter on the Reward of a Martyr, Amin Company Delhi, 1/179. 2 Musnad Ahmad bin Hanbal, Hadith of Ka'b bin Malik al-Ansari, al-Maktab al-Islami Beirut, 3/455.

उम्मुल मोमिनीन के पास दूध का न होना इस बात के विपरीत नहीं है कि अलौकिक मामले [नोट १] बाहरी कारणों पर निर्भर नहीं होते। आम धर्मशास्त्रियों (मुतकल्लिमीन) के अनुसार आत्मा निराकार (मुजर्रदात) में से नहीं है, और भले ही वह स्वयं में भौतिक न हो, फिर भी पदार्थ (मादा) से उसका संबंध स्पष्ट है। शरीर केवल भौतिक शरीर (जिस्म-ए-शहादत) तक सीमित नहीं है। 'मिसाली शरीर' (जिस्म-ए-मिसाली) भी एक वास्तविकता है, जिसके बारे में बरज़ख आदि से संबंधित हज़ारों हदीसें गवाह हैं [नोट २]। जो भी स्थिति हो [नोट ३], इसमें कोई संदेह नहीं है कि अनेक सुसंगत वर्णनों (नुसूस-ए-मुतवातिरा) में उतरना, चढ़ना, रखना और ठहरना आदि, जो शरीर और भौतिकता के गुण हैं, निश्चित रूप से अलग हुई आत्मा [नोट ४] की ओर आरोपित हैं। सत्य के अनुयायियों (अहल-ए-हक़) के अनुसार, ये संबंध शाब्दिक अर्थों में लिए जाते हैं [नोट ५]। काश मुझे पता होता, जब यह सिद्ध है कि शहीदों की आत्माएँ स्वर्ग के फल खाती हैं:

तिरमिज़ी ने काब बिन मालिक से रिवायत की है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "शहीदों की आत्माएँ हरे पक्षियों में होती हैं जो जन्नत के फलों से आहार लेती हैं।" १-

(इमाम तिरमिज़ी काब इब्न मालिक से रिवायत करते हैं, उन्होंने कहा कि अल्लाह के रसूल सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम ने फ़रमाया: "निस्संदेह, शहीदों की आत्माएँ हरे रंग के पक्षियों के रूप में जन्नत के फलों का आनंद लेती हैं।")

जबकि आम मोमिनों की रूहों के लिए दूसरी रिवायत में यही फ़रमाया गया:

इमाम अहमद, इमाम शाफ़ई से, वे इमाम मालिक से, वे ज़ुहरी से, वे अब्दुर रहमान बिन काब बिन मालिक से, वे अपने पिता (रज़ियल्लाहु अन्हु) से और वे नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से रिवायत करते हैं: "मोमिन की रूह एक पक्षी है जो जन्नत के पेड़ों में रहता है यहाँ तक कि अल्लाह उसे क़यामत के दिन उसके शरीर में लौटा दे।" २-

इमाम अहमद, इमाम शाफ़ई से, वे इमाम मालिक से, वे ज़ुहरी से, वे अब्दुर रहमान बिन काब बिन मालिक से, वे अपने पिता से और वे नबी-ए-करीम सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम से रिवायत करते हैं कि) मोमिन की रूह पक्षी के रूप में जन्नत के पेड़ों में रहती है यहाँ तक कि क़यामत के दिन अल्लाह तआला उसे उसके शरीर की ओर लौटा देगा।

नोट १: आदत के विपरीत, चमत्कार (करामत) आदि। नोट २: वे हदीसें जो बरज़ख की स्थितियों पर आधारित हैं, उनमें 'मिसाली शरीर' का उल्लेख प्रचुरता से आया है, अतः वे हदीसें मिसाली शरीर के अस्तित्व पर गवाह हैं। नोट ३: कोई भी रूप हो। नोट ४: शरीर से अलग हुई आत्मा। नोट ५: अहल-ए-सुन्नत के अनुसार, यह अपने स्पष्ट (ज़ाहिरी) अर्थ पर है, इनमें कोई व्याख्या (तावील) नहीं की गई है।

१ जामिअत-तिरमिज़ी, अबवाब फज़ाइलुल जिहाद, बाब मा जा-अ फ़ी सवाबिश शहीद, अमीन कंपनी दिल्ली, १/१७९। २ मुसनद अहमद बिन हंबल, हदीस काब बिन मालिक अंसारी, अल-मकतबुल इस्लामी बेरुत, ३/४५५।

पेज ४१७/६८४

نہ ظاہر میں ام المومنین کے پاس شیر نہ ہونا کچھ اس کے منافی کہ امورِ خارقہ للعادہ ع۱ اسبابِ ظاہر پر موقوف نہیں، نہ روح عام متکلمین کے نزدیک مجردات سے ہے اور فی نفسہا مادیہ نہ سہی تاہم مادہ سے اس کا تعلق بدیہی۔ نہ جسم، جسم شہادت میں منحصر۔ جسم مثالی بھی کوئی چیز ہے کہ ہزاروں احادیث برزخ وغیرہ اس پر گواہ ع۲، کیفما کان ع۳ شک نہیں کہ روح مفارق ع۴ کی طرف نصوص متواترہ میں نزول وصعود ووضع وتمکن وغیرہ اعراضِ جسم وجسمانیت قطعاً منسوب اور وہ نسبتیں اہل حق کے نزدیک ظاہر پر محمول ع۵ یالیت شعری جب ارواح شہداء کا میوہ ہائے جنت کھانا ثابت۔

الترمذی عن کعب بن مالك قال قال رسول الله صلی الله تعالی علیه وسلم ان ارواح الشهداء في طير خضر تعلق من ثمر الجنة 1-

(امام ترمذی کعب ابن مالک سے روایت کرتے ہیں انہوں نے کہا کہ رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم نے فرمایا بے شک شہداء کی ارواح سبز رنگ کے پرندوں میں میوہ ہائے جنت سے لطف اندوز ہوتی ہیں۔)

جبکہ دوسری روایت میں ارواحِ عام مومنین کے لئے یہی ارشاد:

الامام احمد عن الامام الشافعی عن الامام مالك عن الزهری عن عبدالرحمن بن كعب بن مالك عن ابيه رضی الله تعالی عنه عن النبی صلی الله تعالی عليه وسلم نسمة المؤمن طائر يعلق في شجر الجنة حتی يرجعه الله تعالی في جسده يوم يبعثه 2-

امام احمد امام شافعی سے وہ امام مالک سے وہ زہری سے وہ عبد الرحمن بن کعب بن مالک سے وہ اپنے باپ سے اور وہ نبی کریم صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم سے روایت کرتے ہیں کہ) مومن کی روح پرندہ کی صورت میں جنت کے درختوں میں رہتی ہے یہاں تک کہ قیامت کے دن اللہ تعالٰی اسے اپنے جسم کی طرف لوٹا دے گا۔

ع۱ : عادت کے خلاف، کرامت وغیرہ ع۲ : وہ احادیث جو احوال برزخ پر مشتمل ہیں ان میں جسم مثالی بکثرت ذکر آیا ہے لہذا وہ احادیث جسم مثالی کے وجود پر گواہ ہیں۔ ع۳ : کوئی بھی صورت ہو ع۴ : جسم سے جدا روح ع۵ : اہل سنت کے نزدیک اپنے ظاہری معنی پر ہے ان میں کوئی تاویل نہیں کی گئی۔

1 جامع الترمذی ابواب فضائل الجہاد باب ماجاء فی ثواب شہید، امین کمپنی دہلی ۱/ ۱۷۹ 2 مسند احمد بن حنبل حدیث کرب بن مالك انصاری المکتب الاسلامی بیروت ۳/ ۴۵۵

Fatawa Razawiya, Volume 28

So, what is the impossibility in breastfeeding? What is the difference [Note 1] in the state of the soul after separation (from the body) and before its connection? After all, for Hazrat Ibrahim, upon his noble father and upon him be prayers and peace, it is in a Sahih Hadith: "In Paradise, wet nurses complete the period of his breastfeeding."

Arabic	**Urdu**
Narrated by Ahmad and Muslim from Anas (may Allah be pleased with him) from the Prophet (may Allah's peace and blessings be upon him) that: "Ibrahim is my son, and he died at the breast. Indeed, he has two wet nurses who will complete his breastfeeding in Paradise." 1.	Imam Ahmad and Muslim narrated this from Hazrat Anas (may Allah be pleased with him) that the Holy Prophet (may Allah's peace and blessings be upon him) said: "Ibrahim is my son who passed away during the age of breastfeeding. Indeed, for him in Paradise there are two wet nurses who will complete his breastfeeding period." (T)

Despite all this, these things are neither negations of impossibility nor proofs of occurrence [Note 2]. A claim of occurrence is mere conjecture [Note 3] and baseless until a narrated proof is established. And Allah Almighty knows best.

Answer to Question 3: Taking away the "basket of souls" [Note 4] is among the invented superstitions of the ignorant. Our master Azra'il (peace be upon him) is among the messenger angels, and the messenger angels are unanimously superior to the human saints. So, for Muslims, such vain falsehoods...

Note 1: There is no difference between the state of the soul after separating from the body and its state before being connected to it. Note 2: These arguments negate the impossibility, but they do not prove its occurrence. Note 3: Fabricated, lie, absurd. Note 4: A bag of souls.

1. Sahih Muslim, Book of Virtues, Chapter on the Prophet's Mercy towards Children and Families etc., Qadimi Kutub Khana 2/254; Musnad Ahmad bin Hanbal from Anas bin Malik, Al-Maktab Al-Islami Beirut 3/112.

फ़तावा रज़विया, जिल्द 28

तो स्तनपान कराने में क्या असंभवता है? जुदाई के बाद और संबंध से पहले आत्मा की स्थिति में क्या अंतर [नोट 1] है? आख़िरकार, हज़रत इब्राहीम अलैहिस्सलाम के वास्ते उनके महान पिता और उन पर दुरूद व सलाम हो, उनके लिए सहीह हदीस में है: "जन्नत में दाइयाँ (दूध पिलाने वालियाँ) उनकी स्तनपान की अवधि पूरी करती हैं।"

अरबी

इसे इमाम अहमद और मुस्लिम ने हज़रत अनस रज़ियल्लाहु अन्हु से रिवायत किया कि नबी सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम ने फरमाया कि इब्राहीम मेरा बेटा है और वह दूध पीने की उम्र में ही फौत हो गया, और बेशक जन्नत में उसके लिए दो दूध पिलाने वालियाँ हैं जो उसकी दूध पीने की मुद्दत को पूरा करेंगी। 1.

उर्दू

इसे इमाम अहमद और मुस्लिम ने हज़रत अनस रज़ियल्लाहु अन्हु से रिवायत किया कि नबी करीम सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम ने फरमाया: इब्राहीम मेरा बेटा जो दूध पीने की उम्र में विसाल फरमा गया, बेशक जन्नत में उसके लिए दो दाइयाँ हैं जो उसकी स्तनपान की मुद्दत पूरी करेंगी। (T)

इन सबके बावजूद, ये बातें न तो असंभवता का खंडन करती हैं और न ही होने [नोट 2] को साबित करती हैं। होने का दावा तब तक निराधार [नोट 3] और बेबुनियाद है जब तक कि कोई स्पष्ट रिवायत (प्रमाण) साबित न हो जाए। और अल्लाह तआला ही बेहतर जानता है।

प्रश्न 3 का उत्तर: 'रूहों की टोकरी' [नोट 4] छीन लेना जाहिलों की गढ़ी हुई बेतुकी बातें हैं। सैय्यदना इज़राइल अलैहिस्सलाम फ़रिश्तों के रसूलों में से हैं, और फ़रिश्तों के रसूल सर्वसम्मति से इंसानी वलियों (संतों) से श्रेष्ठ हैं। तो मुसलमानों को ऐसी खोखली और बेतुकी बातें...

नोट 1: शरीर से अलग होने के बाद की स्थिति और शरीर से जुड़ने से पहले की स्थिति में कोई अंतर नहीं है। नोट 2: इन दलीलों से असंभवता का खंडन तो होता है लेकिन इसके होने का प्रमाण नहीं मिलता। नोट 3: मनगढ़ंत, झूठ, बेतुका। नोट 4: आत्माओं का थैला।

1. सहीह मुस्लिम, किताबुल फ़ज़ाइल, बाब रहमतुन्नबी सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम अलल सिब्यान वल अयाल आदि, कदीमी कुतुब खाना 2/254; मुसनद अहमद बिन हंबल, अन अनस बिन मालिक, अल-मक्तब अल-इस्लामी बेरुत 3/112।

تو دودھ پلانے میں کیا استحالہ ہے۔ حال روح بعد فراق و پیش از تعلق میں فارق عہ۱ کیا ہے؟ آخر حضرت ابراھیم علی ابیہ الکریم و علیہ الصلوۃ والتسلیم کے لئے صحیح حدیث میں ہے: "جنت میں دودایہ ان کی مدت رضاعت پوری کرتی ہیں۔"

عربی متن	اردو ترجمہ
رواہ احمد ومسلم عن انس رضی اللہ تعالٰی عنہ عن النبی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم ان ابراھیم ابنی وانہ مات فی الثدی وانہ لو ظئرین یکملان رضاعہ فی الجنۃ ۱۔	اس کو امام احمد و مسلم نے حضرت انس رضی اللہ تعالٰی عنہ سے روایت کیا کہ نبی کریم صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم نے فرمایا: ابراھیم میرا بیٹا جو شیر خوارگی کی عمر میں وصال فرما گیا ہے بیشک جنت میں اس کیلئے دو دایہ ہیں جو اس کی مدت رضاعت پوری کریں گی۔ (ت)

بایں ہمہ یہ باتیں نانی استحالہ میں نہ مثبت وقوع عہ۲ قول بلوقوع تا وقتیکہ نقل ثابت نہ ہو گزاف عہ۳ وبے اصل ہے۔ واللہ تعالٰی اعلم۔

جواب سوال ۳: زنبیل ارواح عہ۴ چھین لینا خرافات مخترعہ جہال سے ہے۔ سیدنا عزرائیل علیہ الصلوۃ والسلام رسل ملائکہ سے ہیں اور رسل ملائکہ، اولیاء بشر سے بالا جماع افضل۔ تو مسلمانوں کو ایسے اباطیل واہیہ۔۔۔

عہ۱: روح کے جسم سے جُدا ہونے کے بعد کی حالت اور جسم سے متعلق ہونے سے پہلے کی حالت میں کوئی فرق نہیں۔ عہ۲: ان دلائل سے استحالہ کی نفی ہوتی ہے لیکن اس کا واقع ہونا ثابت نہیں ہوتا۔ عہ۳: من گھڑت، جھوٹ، بے ہودہ عہ۴: روحوں کا تھیلا۔

۱ صحیح مسلم کتاب الفضائل باب رحمتہ صلی اللہ علیہ وسلم الصبیان والعیال الخ قدیمی کتب خانہ ۲۵۴/۲، مسند احمد بن حنبل عن انس بن مالک المکتب الاسلامی بیروت ۱۱۲/۳

Fatawa Razawiyya Volume 28

...respect is necessary. And Allah is the Guide to the right path.

Answer 5: Similarly, if someone holds the belief that His Eminence, our Master Ghaus-e-Azam (may Allah be pleased with him), is superior to or equal to the Leader of Saints among the followers of Muhammad, our Master Siddiq al-Akbar (may Allah be pleased with him),

Note: This mode of expression is used for refutation. Otherwise, it is possible that our Master Izra'il (peace be upon him) had taken some souls by divine command, and then, through the prayer of His Eminence Ghaus-e-Azam (may Allah be pleased with him) and by divine permission, they returned to their bodies. The reviving of the dead by His Eminence and other beloveds of God is so established that there is no room for denial.

Similarly, it is possible that the Angel of Death, after observing the scrolls of 'Erasing and Establishing' (Mahw wa Ithbat), began to seize some souls, but it was not found in the Divine Knowledge as an irrevocable decree (Qadha-e-Ibram). Due to the blessing of the beloved's prayer, he was held back from seizing them.

Imam Arif Billah Sayyidi Abdul Wahhab ash-Sha'rani (may his secret be sanctified) writes in his book Lawaqih al-Anwar about the life of Sayyidi Sheikh Muhammad ash-Sherbini (may his secret be sanctified):

[Arabic Quote]: "When his son Ahmad became weak and was on the brink of death, and Izra'il arrived to seize his soul, the Sheikh said to him: 'Return to your Lord and consult Him, for the command has been revoked.' So Izra'il returned, Ahmad was healed from that weakness, and lived for thirty years after that."[1]

That is, when his son Ahmad became weak and was close to death, and Master Izra'il (peace be upon him) came to seize his soul, the Master Sheikh requested him: 'Go back to your Lord and ask Him whether the command of death has been revoked.' Master Izra'il (peace be upon him) went back, the son regained health, and lived for thirty years after that. And Allah Almighty knows best.

[1] Al-Tabaqat al-Kubra (Lawaqih al-Anwar), Conclusion of the Book, Biography 20: Sheikh Muhammad al-Sherbini, Dar al-Fikr Beirut, 185/2

फतावा रज़विया खंड २८

...से एहतराम लाज़िम है। और अल्लाह हिदायत देने वाला है सीधे रास्ते की तरफ।

जवाब सवाल ५: इसी तरह जिस का यह अक़ीदा हो कि हुज़ूर पुरनूर सैय्यदना ग़ौस-ए-आज़म (रज़ियल्लाहु अन्हु), हज़रत जनाब अफज़ल-उल-औलिया अल-मुहम्मदीन सैय्यदना सिद्दीक़-ए-अकबर (रज़ियल्लाहु अन्हु) से अफ़ज़ल हैं या उनके बराबर हैं,

नोट: यह अंदाज़े-बयां इनकार के लिए है, वरना यह मुमकिन है कि सैय्यदना इजराइल (अलैहिस्सलाम) ने अल्लाह के हुक्म से कुछ रूहें क़ब्ज़ की हों और हुज़ूर ग़ौस-ए-आज़म (रज़ियल्लाहु अन्हु) की दुआ से अल्लाह की इजाज़त से वे फिर अपने जिस्मों की तरफ लौट आई हों, क्योंकि मुर्दों को ज़िंदा करना हुज़ूर और अल्लाह के अन्य महबूबों से ऐसा साबित है जिसके इनकार की कोई गुंजाइश नहीं।

इसी तरह मुमकिन है कि हज़रत मलक-उल-मौत ने 'मिटाने और साबित रखने' (महव-ओ-इस्बात) के सहिफों को देखते हुए कुछ रूहों को क़ब्ज़ करना शुरू किया हो और इल्म-ए-इलाही में 'क़ज़ा-ए-इबराम' (अटल फैसला) न पाया गया हो, और महबूब की दुआ की बरकत से जान निकालने से रोक दिए गए हों।

इमाम आरिफ़ बिल्लाह सैय्यदी अब्दुल वहाब शेरानी (क़ुद्दिस सर्रहु) अपनी किताब 'लवाक़िह-उल-अनवार' में हज़रत सैय्यदी शैख़ मुहम्मद शरबीनी (क़ुद्दिस सर्रहु) के हालात में लिखते हैं:

[अरबी उद्धरण]: "जब उनके बेटे अहमद कमज़ोर हो गए और मौत के करीब पहुंचे और इजराइल उनकी रूह क़ब्ज़ करने आए, तो शैख़ ने उनसे कहा: 'अपने रब की तरफ वापस जाओ और उनसे रुजू करो, क्योंकि हुक्म मंसूख़ (रद्द) हो गया है।' तो इजराइल वापस चले गए और अहमद उस बीमारी से ठीक हो गए और उसके बाद तीस साल तक ज़िंदा रहे।"[1]

यानी जब उनके साहबज़ादे अहमद कमज़ोर होकर क़रीब-ए-मर्ग हुए और हज़रत इजराइल (अलैहिस्सलाम) उनकी रूह क़ब्ज़ करने आए, तो हज़रत शैख़ ने उनसे गुज़ारिश की कि अपने रब की तरफ वापस जाइए और उनसे पूछ लीजिए कि क्या मौत का हुक्म मंसूख़ हो चुका है। हज़रत इजराइल (अलैहिस्सलाम) पलट गए, साहबज़ादे ने शिफा पाई और उसके बाद तीस बरस ज़िंदा रहे। वल्लाह तआला आलम।

[1] अत-तबाक़ात अल-कुबरा (लवाक़िह अल-अनवार), किताब का खात्मा, जीवनी २०: शैख़ मुहम्मद अल-शरबीनी, दार अल-फ़िक्र बेरुत, १८५/२

سے احترام لازم ہے ۱۲۔ واللہ الھادی الی سبیل الرشاد۔ جواب سوال ۵ : یونہی جس کا عقیدہ ہو کہ حضور پرنور سیدنا غوثِ اعظم رضی اللہ تعالٰی عنہ حضرت جناب افضل الاولیاء المحمدیین سیدنا صدیق اکبر رضی اللہ تعالٰی عنہ سے افضل ہیں یا ان کے ہمسر ہیں،

عہ: تنبیہ : بنائے انکار یہ طرزِ ادا ہے ورنہ ممکن کہ سیدنا عزرائیل علیہ الصلوۃ والسلام نے کچھ روحیں بامر الٰہی قبض فرمائی ہوں اور حضور غوثِ اعظم رضی اللہ تعالٰی عنہ کی دعا سے باذن الٰہی پھر اپنے اجسام کی طرف پلٹ آئی ہوں کہ احیاء مردہ حضور پرنور و دیگر محبوبان خدا سے ایسا ثابت ہے کہ جس کے انکار کی گنجائش نہیں۔ یوں ہی ممکن کہ حضرت ملک الموت نے بنظرِ صحائفِ محوواثبات قبضِ بعض ارواح شروع کیا اور علم الٰہی میں قضائے ابرام نہ پایا تھا ببرکتِ دُعائے محبوب قبض سے باز رکھے گئے ہوں۔ امام عارف باللہ سیدی عبدالوہاب شعرانی قدس سرہ الربانی کتاب لواقح الانوار میں حالات حضرت سیدی شیخ محمد شربینی قدس سرہ میں لکھتے ہیں:

لما ضعف ولده احمد واشرف على الموت وحضر عزرائيل لقبض روحه قال له الشيخ، ارجع الى ربك فراجعه فان الامر نسخ فرجع عزرائيل وشفى احمد من تلك الضعفة وعاش بعدها ثلاثين عاماً ۱۔

یعنی جب ان کے صاحبزادے احمد ناتواں ہو کر قریبِ مرگ ہوئے اور حضرت عزرائیل علیہ الصلوۃ والسلام ان کی روح قبض کرنے آئے حضرت شیخ نے ان سے گزارش کی کہ اپنے رب کی طرف واپس جائیے اس سے پوچھ لیجئے کہ حکمِ موت منسوخ ہو چکا ہے۔ عزرائیل علیہ الصلوۃ والسلام پلٹ گئے، صاحبزادے نے شفا پائی اور اس کے بعد تیس برس زندہ رہے۔ واللہ تعالٰی اعلم۔

١ الطبقات الكبرىٰ (لواقح الانوار) خاتمۃ الکتاب ترجمہ ٢٠ شیخ محمد الشربینی دارالفکر بیروت ١٨٥/٢

Fatawa Ridawiyyah Volume 28

...is a misguided heretic. Subhan Allah, it is the consensus of the Ahl al-Sunnah that His Eminence Siddiq-e-Akbar (may Allah be pleased with him) is more noble, superior, complete, and perfect than even the Imam of the Saints, the Refuge of the Knowers, the Leader of the Believers, our Master Ali (may Allah ennoble his face). Anyone who goes against this is considered an innovator, a Shi'ite, or a Rafidi. Let alone the idea of giving superiority (tafzil*) to His Eminence Ghaus-ul-Thaqalayn (may Allah be pleased with him) over them, which would be - God forbid - a denial of Quranic verses, authentic Hadiths, and a breach of the consensus of the blessed Ummah. There is no power or strength except with Allah, the Most High, the Supreme.

This poor soul might think in his conjecture that he has fulfilled the right of love for the radiant master, the Sultan of Ghausiyat (may Allah be pleased with him), by claiming he is superior to or dominant over the proximate angels. However, our Master Ghaus-e-Azam (may Allah be pleased with him) would be the first to be repulsed by such nonsensical words. Success is from Allah.

Answer to Question 1: Regarding the presence of the blessed soul of His Eminence Ghaus-ul-Thaqalayn (may Allah be pleased with him) on the Night of Ascension (Mi'raj), where he placed his neck beneath the sacred feet of the radiant Master of the World (peace and blessings of Allah be upon him), and acting as a step during the mounting of the Buraq or the ascent to the Throne (Arsh) - there is no impossibility in this, neither according to Sharia nor reason.

If Sidrat al-Muntaha is the ultimate limit of ascent, it is so in terms of physical bodies, not souls. Spiritual ascent to the Throne and even above it is established and has occurred for thousands of great saints. None would deny this except one who rejects the sciences of the saints. In fact, a Hadith mentions regarding one who sleeps in a state of purity: "His soul is raised up to the Throne."

Neither does this story - God forbid - hint at any superiority or equality for our Master Ghaus-e-Azam (may Allah be pleased with him) [relative to the Prophet], nor can any sound mind derive such a meaning from its wording or indication. Should one also derive such a meaning from the ride on Buraq? That the task of going up was not completed by Gabriel (peace be upon him) or the Noble Messenger (peace and blessings be upon him), but Buraq accomplished this mission. Implicitly, this would necessitate giving superiority to Buraq, suggesting that the Holy Prophet (peace and

blessings be upon him) could not reach there personally, but Buraq did, and through it, the Prophet attained access.

*Note: Giving superiority

फतावा रज़विया, खंड 28

...गुमराह बद-मज़हब है। सुब्हान अल्लाह, अहले सुन्नत का इज्मा (आम सहमति) है कि हुज़ूर सिद्दीक़े अकबर रज़ियल्लाहु अन्हु, इमामुल औलिया, मरज-उल-आरिफीन, अमीरुल मोमिनीन मौला अल-मुस्लिमीन सैयदुना मौला अली कर्रमल्लाहु वज्हहुल करीम से भी अकरम, अफ़ज़ल, अतम और अकमल हैं। जो इसके खिलाफ चले, उसे बिदअती, शिया या राफिज़ी माना जाता है। हुज़ूर गौसियत मआब रज़ियल्लाहु अन्हु को उन पर फज़ीलत* देना तो दूर की बात है, क्योंकि यह - मआज़अल्लाह - कुरान की आयतों, सही हदीसों का इनकार और उम्मत-ए-मर्हूमा के इज्मा का उल्लंघन है। ला हौला वला.कुव्वता इल्ला बिल्लाहिल अलीयिल अज़ीम।

यह बेचारा अपने ख्याल में यह समझ रहा है कि उसने हुज़ूर पुरनूर सुल्तान गौसियत रज़ियल्लाहु अन्हु की मुहब्बत का हक अदा कर दिया कि हुज़ूर को मुकर्रब फरिश्तों पर गालिब या अफ़ज़ल बताया, हालांकि इन बेहूदा बातों से सबसे पहले बेज़ार होने वाले सैयदुना गौसे आज़म रज़ियल्लाहु अन्हु ही हैं। सफलता अल्लाह की ओर से है।

सवाल 1 का जवाब: रहा शबे मेराज में हुज़ूर गौस-उल-सकलेन रज़ियल्लाहु अन्हु की रूह का हाज़िर होकर अपने गले को हुज़ूर सैयदे आलम सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम के मुकद्दस कदमों के नीचे रखना, और बुराक पर सवार होते समय या अर्श पर चढ़ते समय सीढ़ी बनना, तो शरीयत और अक्ल के लिहाज़ से इसमें कोई असम्भव बात नहीं है।

अगर सिदरतुल मुंतहा उरूज (चढ़ाई) की आखिरी सीमा है, तो यह जिस्मों के ऐतबार से है, रूहों के लिहाज़ से नहीं। हज़ारों बड़े औलिया के लिए अर्श बल्कि अर्श से भी ऊपर तक रूहानी उरूज साबित और वाकेहै, जिसका इनकार केवल वही करेगा जो औलिया के उलूम का मुनकिर हो। बल्कि बा-वज़ू सोने वाले के लिए हदीस में आया है कि: "उसकी रूह अर्श तक बुलंद की जाती है।"

न तो इस किस्से में - मआज़अल्लाह - हुज़ूर सैयदुना गौसे आज़म रज़ियल्लाहु अन्हु के लिए किसी फज़ीलत या बराबरी की बू आती है, और न ही इसकी इबारत या इशारे से कोई स्वस्थ मस्तिष्क इस तरफ जा सकता है। क्या ताज्जुब है कि बुराक की सवारी से भी यही अर्थ निकाल लिया जाए कि ऊपर जाने का काम हज़रत जिब्रील अलैहिस्सलाम और रसूल करीम सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम से पूरा न हो सका, बल्कि बुराक ने इस मुहिम को अंजाम दिया। परदे के पीछे इसमें बुराक को फज़ीलत देना

लाज़िम आता है कि हुज़ूर अकदस सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम खुद तो न पहुँच सके लेकिन बुराक पहुँच गया और उसके ज़रिए हुज़ूर की रसाई हुई।

*टिप्पणी: फज़ीलत देना (श्रेष्ठता प्रदान करना)

पृष्ठ 684 में से 420

گمراہ بد مذہب ہے۔ سبحان اللہ، اہل سنت کا اجماع ہے کہ حضور صدیق اکبر رضی اللہ تعالٰی عنہ حضرت امام اولیاء مرجع العرفاء امیر المومنین مولٰی المسلمین سیدنا مولٰی علی کرم اللہ وجہہ سے بھی اکرم وافضل واتم واکمل ہیں جو اس کا خلاف کرے اسے بدعتی، شیعی، رافضی مانتے ہیں، نہ کہ حضور غوثیت مآب رضی اللہ تعالٰی عنہ کی تفضیل عہ دینی کہ معاذ اللہ انکار آیات قرآنیہ واحادیث صحیحہ وخرق اجماع امت مرحومہ ہے لا حول ولا قوۃ الا باللہ العلی العظیم۔

یہ مسکین اپنے زعم میں سمجھا جائے کہ میں نے حق محبت حضور پر نور سلطان غوثیت رضی اللہ تعالٰی عنہ کا ادا کیا کہ حضور کو ملک مقرب پر غالب یا افضل بتایا، حالانکہ ان بیہودہ کلمات سے پہلے بیزار ہونے والے سیدنا غوث اعظم رضی اللہ تعالٰی عنہ ہیں، وباللہ التوفیق۔

جواب سوال ۱: رہا شبِ معراج میں روحِ پر فتوح حضور غوث الثقلین رضی اللہ تعالٰی عنہ کا حاضر ہو کر پائے اقدس حضور پر نور سید عالم صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کے نیچے گردن رکھنا، اور وقتِ رکوبِ براق یا صعودِ عرش زینہ بننا، شرعاً وعقلاً اس میں کوئی بھی استحالہ نہیں۔

سدرۃ المنتہٰی اگر منتہائے عروج ہے تو باعتبارِ اجسام نہ بنظرِ ارواح۔ عروجِ روحانی ہزاروں اکابرِ اولیاء کو عرش بلکہ مافوق العرش تک ثابت وواقع، جس کا انکار نہ کرے گا مگر علوم اولیاء کا منکر۔ بلکہ باوضو سونے والے کے لئے حدیث میں وارد کہ : "اس کی روح عرش تک بلند کی جاتی ہے۔"

نہ اس قصہ میں معاذ اللہ بوئے تفضیل یا ہمسری حضور سیدنا غوث اعظم رضی اللہ تعالٰی عنہ کے لئے نکلتی ہے، نہ اس کی عبارت یا اشارت سے کوئی ذہنِ سلیم اس طرف جاسکتا ہے۔ کیا عجب

سواریِ براق سے بھی یہی معنی تراشے جائیں کہ اوپر جانے کا کام حضرت جبرائیل علیہ السلام اور رسول کریم علیہ الصلوٰۃ والتسلیم سے انجام کو نہ پہنچا، براق نے یہ مہم سرانجام کو پہنچائی۔ در پردہ اس میں براق کو فضیلت دینا لازم آتا ہے کہ حضور اقدس صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم بہ نفسِ نفیس تو نہ پہنچ سکے اور براق پہنچ گیا اس کے ذریعے سے حضور کی رسائی ہوئی۔

عہ: فضیلت دینا

Volume 28 Fatawa Razawiyya

O person! Do the acts of service performed with respect and grandeur for kings mean that the king is helpless in these matters and dependent on us? ... Moreover, how can it be inferred from becoming a step to reach some height that the one becoming the step is himself capable of reaching without a step? Consider the ladder (1) itself; it is the means of ascent, but it is not itself capable of ascending.

Suppose that during the time of breaking idols, the request of the Commander of the Faithful, Master Ali (may Allah ennoble his face), had been accepted, and the Radiant Prophet (the most excellent blessings and most perfect salutations of Allah be upon him and his progeny) had stepped on his blessed shoulders to throw down the idols; would this imply that the Holy Prophet (may Allah forbid) was helpless in this task and Master Ali (may Allah be pleased with him) was capable? In short, such meanings are impossible, neither inferred from the text of the story, nor intended by those poor souls who narrate it. And Allah is the Guide to the path of rectitude. (And Allah Almighty is the One who grants guidance towards the right path. - T)

This explanation was regarding the refutation of impossibility and the establishment of correctness in the sense of possibility. As for the rest of the discussion regarding this narration, it is mentioned in the second volume (2) of "Al-Ataya al-Nabawiyya fi al-Fatawa al-Razawiyya" by this humble servant (may Allah forgive him), in the book "Masa'il Shatti", where it is noted that this question had previously come from Ujjain and a somewhat detailed answer was given.

The summary of its purpose, along with new additions, is that its origin is written in the words of some spiritual masters (Mashaikh). There is no intellectual or religious impossibility in it; rather, in the Hadiths and sayings of saints and scholars, such spiritual presence is recorded for many servants of God.

(1, 2) Muslim in his Sahih, Abu Dawood Tayalisi in his Musnad from Jabir bin Abdullah Ansari, and Abd bin Humayd with a fair chain from Anas bin Malik (may Allah be pleased with them) narrate that the Master of the Universe (blessings and peace of Allah be upon him) said:

"And I entered Paradise and heard a sound of footsteps, so I asked, 'What is this?' They said, 'This is Bilal.' Then I	"When I entered Paradise, I heard a footstep sound, I asked: What is this? The angels submitted: This is Bilal. Then I

entered Paradise and heard a sound of footsteps, I asked..."	went forward, heard a footstep sound, I asked..."

1: Ladder / Stairs 2: It should be remembered that in the old edition of Fatawa Razawiyya, these issues could not be included in the publication; now they have been included in the volume in view of Kitab al-Shatti in the new publication.

हे मनुष्य! राजाओं के सम्मान और वैभव के लिए जो सेवा के कार्य किए जाते हैं, क्या उनका यह अर्थ होता है कि राजा इन मामलों में लाचार और हमारा मोहताज है? ... इसके अतिरिक्त, किसी ऊंचाई पर जाने के लिए सीढ़ी बनने से यह कैसे समझा जा सकता है कि सीढ़ी बनने वाला स्वयं बिना सीढ़ी के पहुँचने में सक्षम है? सीढ़ी (1) को ही देखें, वह चढ़ने का साधन है लेकिन स्वयं चढ़ने में सक्षम नहीं है।

मान लीजिए कि मूर्तियों को तोड़ने के समय, मोमिनों के सेनापति, मौला अली (अल्लाह उनके चेहरे को सम्मानित करे) की विनती स्वीकार कर ली जाती और नबी-ए-पाक (उन पर और उनकी संतान पर अल्लाह की सर्वोत्तम कृपा और पूर्ण शांति हो) उनके धन्य कंधों पर कदम रखकर मूर्तियों को गिराते, तो क्या इसका यह अर्थ होता कि हुज़ूर अकदस (अल्लाह की पनाह) इस काम में लाचार थे और हज़रत मौला अली (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) सक्षम थे? संक्षेप में, ऐसे अर्थ असंभव हैं, न तो कहानी के पाठ से ऐसा कुछ निकलता है, और न ही इसे कहने वाले बेचारे लोगों का यह उद्देश्य है। और अल्लाह ही सीधे रास्ते की ओर मार्गदर्शन करने वाला है। (और अल्लाह ही सही रास्ता दिखाने वाला है। - त)

यह विवरण असंभवता के खंडन और संभावना के अर्थ में सत्यता की स्थापना के संबंध में था। जहाँ तक इस रिवायत (कथन) के संबंध में शेष चर्चा की बात है, वह इस फ़क़ीर (अल्लाह उसे क्षमा करे) की "अल-अताया अल-नबवियाह फ़िल फ़तावा अल-रज़वियाह" के दूसरे खंड (2) की पुस्तक "मसाइल शत्ती" में वर्णित है कि यह प्रश्न पहले भी उज्जैन से आया था और इसका उत्तर विस्तार से दिया गया था।

नयी बढ़ोतरी के साथ इसका सार यह है कि इसका मूल कुछ आध्यात्मिक गुरुओं (मशायख) के शब्दों में लिखित है। इसमें कोई बौद्धिक या धार्मिक असंभवता नहीं है, बल्कि हदीसों और संतों एवं विद्वानों के कथनों में ईश्वर के कई सेवकों के लिए ऐसी आध्यात्मिक उपस्थिति दर्ज है।

(1, 2) मुस्लिम ने अपनी सहीह में, अबू दाऊद तयालिसी ने अपनी मसनद में जाबिर बिन अब्दुल्ला अंसारी से, और अब्द बिन हुमैद ने हसन सनद के साथ अनस बिन मलिक (अल्लाह उन सभी से प्रसन्न हो) से रिवायत की है कि हुज़ूर सैय्यद-ए-आलम (अल्लाह की कृपा और शांति उन पर हो) ने फरमाया:

"और मैं जन्नत (स्वर्ग) में प्रविष्ट हुआ तो मैंने पदचाप (पैरों की आहट) सुनी, तो मैंने पूछा, 'यह क्या है?' उन्होंने कहा, 'यह बिलाल हैं।' फिर मैं जन्नत में प्रविष्ट हुआ और पदचाप सुनी, मैंने पूछा..."	"मैं जब जन्नत में दाखिल हुआ तो एक पदचाप सुनी, मैंने पूछा: यह क्या है? फ़रिश्तों ने अर्ज़ की: यह बिलाल हैं। फिर मैं आगे बढ़ा, पदचाप सुनी, मैंने पूछा..."

१: सीढ़ी २: याद रहे कि फ़तावा रज़विया के पुराने संस्करण में इन मसलों को प्रकाशन में शामिल नहीं किया जा सका था; अब उन्हें नए प्रकाशन में किताब अल-शत्ती को ध्यान में रखते हुए खंड में शामिल कर लिया गया है।

یا ہذا خدمت کے افعال جو بنظر تعظیم واجلال سلاطین بجالاتے ہیں کیا ان کے یہ معنی ہوتے ہیں کہ بادشاہ ان امور میں عاجز اور ہمارا محتاج ہے؟..... علاوہ بریں کسی بلندی پر جانے کے لئے زینہ بننے سے یہ کیونکر مفہوم کہ زینہ بننے والا خود بے زینہ وصول پر قادر..... نردبان ۱ـہ ہی کو دیکھیں کہ زینہ صعود ہے اور خود اصلاً صعود پر قادر نہیں۔

فرض کیجئے کہ ہنگام بت شکنی حضرت امیر المومنین مولیٰ علی کرم اللہ وجہہ کی عرض قبول فرمائی جاتی اور حضور پر نور افضل صلوات اللہ واکمل تسلیماتہ علیہ وعلیٰ آلہ ان کے دوش مبارک پر قدم رکھ کر بت گراتے تو کیا اس کا یہ مفاد ہوتا کہ حضور اقدس صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم تو معاذ اللہ اس کام میں عاجز اور حضرت مولیٰ علی کرم اللہ تعالیٰ وجہہ قادر تھے۔ غرض ایسے معنے محال، نہ ہر گز عبارت قصہ سے مستفاد، نہ ان کے قائلین بے چاروں کو مراد، واللہ الہادی الی سبیل الرشاد (اور اللہ تعالیٰ ہی درست راستے کی طرف ہدایت عطا فرمانے والا ہے۔ت)

یہ بیان ابطال استحالہ و اثبات صحت بمعنی امکان کے متعلق تھا۔ رہا اس روایت کے متعلق بقیہ کلام، وہ فقیر غفر اللہ تعالیٰ کے مجلد دوم عہ ۲ العطایا النبویۃ فی الفتاوی الرضویۃ کی کتاب مسائل شتی میں مذکور کہ یہ سوال پہلے بھی اوجین سے آیا اور اس کا جواب قدرے مفصل دیا گیا۔

خلاصہ مقصد اس کا مع زیادات جدیدہ یہ کہ اس کی اصل کلمات بعض مشائخ میں مسطور، اس میں عقلی وشرعی کوئی استحالہ نہیں، بلکہ احادیث واقوال اولیاء وعلماء میں متعدد بندگانِ خدا کے لئے ایسا حضور روحانی وارد۔

(۱، ۲) مسلم اپنی صحیح اور ابوداؤد طیالسی مسند میں جابر بن عبداللہ انصاری اور عبد بن حمید بسند حسن انس بن مالک رضی اللہ تعالیٰ عنہم سے راوی، حضور سید عالم صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم فرماتے ہیں :

ودخلت الجنة فسمعت خشفة فقلت ماهذه قالوا هذا بلال ثم دخلت الجنة فسمعت خشفة فقلت ماهذه

میں جب جنت میں داخل ہوا تو ایک پچھل سنی، میں نے پوچھا: یہ کیا ہے؟ ملائکہ نے عرض کی: یہ بلال ہیں۔ پھر تشریف لے گیا، پچھل سنی، میں نے پوچھا

عہ ۱: سیڑھی عہ ۲: یاد رہے کہ فتاویٰ رضویہ قدیم میں یہ مسائل شامل اشاعت نہیں ہو سکے تھے اب ان کو اشاعت جدید میں کتاب الشتی کے پیش نظر جلد میں شامل کر دیا گیا ہے۔

Fatawa Razawiya Volume 28

They said: "This is Al-Ghumaisā' bint Milhān." 1 What is this? It was submitted: "Ghumaisā' bint Milhān, i.e., Umm Sulaim, the mother of Anas (may Allah be pleased with her)."

Her passing occurred during the caliphate of the Commander of the Faithful, 'Uthman (may Allah be pleased with him), as mentioned by Al-Hafiz in Al-Taqreeb. 2 (As the Hafiz has mentioned it in Al-Taqreeb.) (3) Imam Ahmad and Abu Ya'la narrated with a sound chain from Hadrat Abdullah bin Abbas, and (4) Tabarani in Al-Kabeer and Ibn 'Adi in Al-Kamil narrated with a good chain from Abu Umama al-Bahili (may Allah be pleased with him) that the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) said:

[Arabic]: "I entered Paradise and heard a sound in its corner. I asked: 'O Gabriel, what is this?' He said: 'This is Bilal the Mu'adhin.'" 3 [Urdu]: "During the Night of Ascension, I went to Paradise and heard a soft sound in its corner. I asked: 'O Gabriel! What is this?' He replied: 'This is Bilal, the Mu'adhin (may Allah be pleased with him).'"

(5) Imam Ahmad, Muslim, and Nasa'i narrated from Anas (may Allah be pleased with him) that the Exalted Prophet (prayers and peace of Allah be upon him) said:

[Arabic]: "I entered Paradise and heard a rustling sound ahead of me. I asked: 'What is this rustle?' It was said: 'Al-Ghumaisā' bint Milhān.'" 4 [Urdu]: "(I graced Paradise with my presence), I heard a rustling sound in front of me. I asked: 'O Gabriel! What is this?' It was said: 'Ghumaisā' bint Milhān.'"

---

1. Kanz al-Ummal with reference to Abd bin Humaid from Anas, and al-Tayalisi from Jabir, Hadith 33121, Mu'assasat al-Risala, Beirut, 11/653; Musnad Abi Dawud al-Tayalisi from Jabir, Hadith 1719, Dar al-Ma'rifa, Beirut, Part 7, p. 238; Sahih Muslim, Book of Virtues, Chapter on the Virtues of Umm Sulaim etc., Qadimi Kutub Khana, Karachi, 2/292.
2. Taqreeb al-Tahdheeb, biography 8780, Umm Sulaim bint Milhan, Dar al-Kutub al-Ilmiyya, Beirut, 2/288.
3. Kanz al-Ummal, Hadith 33162 & 33163, Mu'assasat al-Risala, Beirut, 11/653; Al-Kamil by Ibn 'Adi, biography of Yahya bin Abi Habba bin Janab al-Kalbi, Dar al-Fikr, Beirut, 7/2670.

4. Sahih Muslim, Book of Virtues, Chapter on Umm Sulaim etc., Qadimi Kutub Khana, Karachi, 2/292; Musnad Ahmad bin Hanbal from Anas (may Allah be pleased with him), Al-Maktab al-Islami, Beirut, 3/99.

फ़तावा रज़विया जिल्द २८

उन्होंने कहा: "यह अल-गुमैसा बिन्त मिल्हान है।" १ यह क्या है? अर्ज़ किया: गुमैसा बिन्त मिल्हान, यानी उम्मे सुलैम, मादरे अनस (अल्लाह उनसे राज़ी हो)।

उनका देहांत अमीरुल मोमिनीन उस्मान (अल्लाह उनसे राज़ी हो) के खिलाफत काल में हुआ, जैसा कि हाफिज़ ने अल-तक़रीब में ज़िक्र किया है। २ (जैसा कि हाफिज़ ने तक़रीब में इसका ज़िक्र किया है।) (३) इमाम अहमद और अबू याला ने सही सनद के साथ हज़रत अब्दुल्ला बिन अब्बास से, और (४) तबरानी कबीर और इब्न अदी ने कामिल में हसन सनद के साथ अबू उमामा बाहिली (अल्लाह उनसे राज़ी हो) से रिवायत की है कि हुज़ूर अकदस (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) फ़रमाते हैं:

[अरबी]: "मैंने स्वर्ग में प्रवेश किया और उसके एक कोने में एक आहट सुनी। मैंने पूछा: 'ऐ जिब्रईल, यह क्या है?' उन्होंने कहा: 'यह बिलाल मोअज़्ज़िन हैं।'" ३ [उर्दू]: "मैं शब-ए-मेराज जन्नत में तशरीफ ले गया, उसके एक कोने में एक नरम आवाज़ सुनी। पूछा: ऐ जिब्रील! यह क्या है? अर्ज़ की: यह बिलाल मोअज़्ज़िन (अल्लाह उनसे राज़ी हो) हैं।"

(५) इमाम अहमद, मुस्लिम और नसाई ने अनस (अल्लाह उनसे राज़ी हो) से रिवायत की है कि हुज़ूर वाला (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) फ़रमाते हैं:

[अरबी]: "मैंने स्वर्ग में प्रवेश किया और अपने आगे एक खसखसाहट सुनी। मैंने पूछा: 'यह खसखसाहट कैसी है?' कहा गया: 'गुमैसा बिन्त मिल्हान।'" ४ [उर्दू]: "(मैं स्वर्ग में रौनक अफ़रोज़ हुआ), अपने आगे एक खटका सुना। पूछा: ऐ जिब्रील! यह क्या है? अर्ज़ की गई: गुमैसा बिन्त मिल्हान।"

---

1. कंज़ुल उम्माल, हवाले से अब्द बिन हुमैद अन अनस और अल-तयालिसी अन जाबिर हदीस ३३१२१, मुअस्ससतुर रिसाला बेरूत ११/६५३; मुसनद अबी दाऊद अल-तयालिसी अन जाबिर हदीस १७१९, दारुल मारिफा बेरूत भाग ७ पृ. २३८; सहीह मुस्लिम, किताबुल फज़ाइल, बाब मन फज़ाइल उम्मे सुलैम आदि, कदीमी कुतुब खाना कराची २/२९२।
2. तक़रीबुत तहज़ीब, तर्जुमा ८७८०, उम्मे सुलैम बिन्त मिल्हान, दारुल कुतुबुल इल्मिया बेरूत २/२८८।

3. कंज़ुल उम्माल हदीस ३३१६२ और ३३१६३, मुअस्ससतुर रिसाला बेरूत ११/६५३; अल-कामिल लि-इब्न अदी, तर्जुमा यह्या बिन अबी हब्बा बिन जनाब अल-कल्बी, दारुल फिक्र बेरूत ७/२६७०।
4. सहीह मुस्लिम, किताबुल फज़ाइल, बाब मन उम्मे सुलैम आदि, कदीमी कुतुब खाना कराची २/२९२; मुसनद अहमद बिन हंबल अन अनस (अल्लाह उनसे राज़ी हो), अल-मकतब अल-इस्लामी बेरूत ३/९९।

पृष्ठ ४२२ / ६८४

قالوا هذه الغميصاء بنت ملحان۔ 1 یہ کیا ہے؟ عرض کیا: غمیصاء بنت ملحان، یعنی ام سلیم مادر انس رضی اللہ تعالٰی عنہا۔

ان کا انتقال خلافت امیر المومنین عثمان رضی اللہ تعالٰی عنہ میں ہوا کما ذکرہ الحافظ فی التقریب 2(جیسا کہ حافظ نے تقریب میں اس کو ذکر کیا ہے۔) (۳) امام احمد وابویعلی بسند صحیح حضرت عبداللہ بن عباس اور (۴) طبرانی کبیر اور ابن عدی کامل بسند حسن ابوامامہ باہلی رضی اللہ تعالٰی عنہ سے روای، حضور اقدس صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم فرماتے ہیں:

دخلت الجنة فسمعت فی جانبها وجساً فقلت یا جبرئیل ماهذا قال هذا بلال المؤذن۔ 3 میں شب معراج جنت میں تشریف لے گیا اس کے گوشہ میں ایک آواز نرم سنی، پوچھا: اے جبریل! یہ کیا ہے؟ عرض کی: یہ بلال مؤذن ہیں رضی اللہ تعالٰی عنہ۔

(۵) امام احمد ومسلم و نسائی انس رضی اللہ تعالٰی عنہ سے راوی، حضور والا صلوات اللہ تعالیٰ وسلامہ علیہ فرماتے ہیں:

دخلت الجنة فسمعت خشفة بین یدی، فقلت ماهذه الخشفة فقیل الغمیصاء بنت ملحان۔ 4 (میں بہشت میں رونق افروز ہوا، اپنے آگے ایک کھٹکا سنا، پوچھا: اے جبریل! یہ کیا ہے؟ عرض کی گئی: غمیصاء بنت ملحان۔

---

1 کنز العمال بحوالہ عبد بن حمید عن انس والطیالسی عن جابر حدیث ۳۳۱۲۱ موسسة الرساله بیروت ۱۱ / ۶۵۳ ، مسند ابی داؤد الطیالسی عن جابر حدیث ۱۷۱۹ دارالمعرفة بیروت الجزء السابع ص ۲۳۸ ، صحیح مسلم کتاب الفضائل باب من فضائل ام سلیم الخ قدیمی کتب خانہ کراچی ۲ / ۲۹۲

2 تقریب التہذیب ترجمہ ۸۷۸۰ ام سلیم بنت ملحان دارالکتب العلمیہ بیروت ۲۸۸/۲ 3 کنز العمال حدیث ۳۳۱۶۲ و ۳۳۱۶۳ مؤسسة الرساله بیروت ۱۱ / ۶۵۳ ، الکامل لابن عدی ترجمہ یحییٰ بن ابی حبہ ابن جناب الکلبی دارالفکر بیروت ۲۶۷۰/۷ 4 صحیح مسلم کتاب الفضائل باب من ام سلیم الخ قدیمی کتب خانہ کراچی ۲ / ۲۹۲، مسند احمد بن حنبل عن انس رضی اللہ تعالٰی عنہ المکتب الاسلامی بیروت ۹۹/۳

(6) Imam Ahmad, Nasa'i, and Hakim narrated with an authentic chain from the Mother of the Believers, Siddiqah (Aisha), may Allah be pleased with her, that the Master of the Messengers, peace and blessings of Allah be upon him, says:

Arabic	Urdu Translation
I entered Paradise and heard recitation therein. I asked, "Who is this?" They said, "Haritha bin Nu'man. Such is piety, such is piety."	I was present in Paradise, and the sound of reciting the Holy Quran came from there. I asked: Who is this? It was said: Haritha bin Nu'man. Goodness is like this, goodness is like this.

This Haritha (may Allah be pleased with him) passed away to Paradise during the caliphate of Amir Muawiyah (may Allah be pleased with him), as stated by Ibn Sa'd in *At-Tabaqat* and mentioned by Al-Hafiz in *Al-Isabah*. (Ibn Sa'd mentioned it in *At-Tabaqat* and the Hafiz mentioned it in *Al-Isabah*. T)

(7) Ibn Sa'd narrates in *At-Tabaqat* from Abu Bakr Al-Adawi that the Master of the Messengers, peace and blessings of Allah be upon him, says:

Arabic	Urdu Translation
I entered Paradise and heard a throat-clearing sound from Nu'aim.	When I was present in Paradise, I heard the throat-clearing of Nu'aim.

This is Nu'aim bin Abdullah Al-Adawi, known as An-Naham (this title was established for him because of this Hadith). He was martyred in the Battle of Ajnadayn during the caliphate of the Commander of the Faithful, Farooq al-A'zam (may Allah be pleased with him).

Arabic	Urdu Translation
As mentioned by Musa bin Uqbah in *Al-Maghazi* on the authority of Az-Zuhri, and similarly stated by Ibn Ishaq, Mus'ab Al-Zubayri, and others, as found in *Al-Isabah*.	Just as Musa bin Uqbah mentioned it in *Al-Maghazi* referring to Az-Zuhri, similarly Ibn Ishaq and Mus'ab Zubayri and other scholars have said, as it is in *Al-Isabah*. (T)

---

1. Musnad Ahmad bin Hanbal on the authority of Aisha, may Allah be pleased with her, Al-Maktab al-Islami Beirut 6/36, Al-Mustadrak lil-Hakim, Book of Knowledge

of the Companions, Virtues of Haritha bin Nu'man, Dar al-Fikr Beirut 3/208, Al-Isabah fi Tamyiz al-Sahabah, quoting Al-Nasa'i, entry 1532, Haritha bin Nu'man, Dar Sadir Beirut 1/298.

2. Al-Isabah fi Tamyiz al-Sahabah, quoting Al-Nasa'i, entry 1532, Haritha bin Nu'man, Dar Sadir Beirut 1/299, At-Tabaqat al-Kubra by Ibn Sa'd, entry Haritha bin Nu'man, Dar al-Fikr Beirut 3/288.
3. At-Tabaqat al-Kubra by Ibn Sa'd, The second category of Muhajirun and Ansar, entry Nu'aim bin Abdullah known as An-Naham, Dar Sadir Beirut 4/138.
4. Al-Isabah fi Tamyiz al-Sahabah, entry Nu'aim bin Abdullah 8776, Dar Sadir Beirut 3/528.

फ़तावा रज़विया जिल्द 28

(6) इमाम अहमद, नसाई और हाकिम ने सही सनद के साथ उम्मुल मोमिनीन सिद्दीका (आयशा) रज़ियल्लाहु तआला अन्हा से रिवायत की है, हुज़ूर सैयदुल मुर्सलीन सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम फरमाते हैं:

अरबी	उर्दू अनुवाद
मैंने जन्नत में प्रवेश किया और वहां पाठ सुना। मैंने पूछा, "यह कौन है?" उन्होंने कहा, "हारिसा बिन नुमान। ऐसी ही नेकी है, ऐसी ही नेकी है।"	मैं जन्नत में जलवा अफ़रोज़ हुआ, वहां कुरान करीम पढ़ने की आवाज़ आई, पूछा: यह कौन है? अर्ज़ की गई: हारिसा बिन नुमान। नेकी ऐसी होती है नेकी ऐसी होती है।

यह हारिसा रज़ियल्लाहु तआला अन्हु अमीर मुआविया रज़ियल्लाहु तआला अन्हु के खिलाफत के दौरान जन्नत सिधार गए, जैसा कि इब्न साद ने 'तबात' में कहा है और हाफ़िज़ ने 'इसाबा' में इसका ज़िक्र किया है। (इब्न साद ने तबात में और हाफ़िज़ ने इसाबा में इसका ज़िक्र किया। त)

(7) इब्न साद 'तबात' में अबू बक्र अदवी से मुर्सलन रिवायत करते हैं कि हुज़ूर सैयदुल मुर्सलीन सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम फरमाते हैं:

अरबी	उर्दू अनुवाद
मैंने जन्नत में प्रवेश किया और नुईम की खंखार सुनी।	मैं जन्नत में तशरीफ फरमा हुआ तो नुईम की खंखार सुनी।

यह नुईम बिन अब्दुल्ला अदवी हैं जो 'नह्हाम' के नाम से मशहूर हैं (कि इसी हदीस की वजह से उनका यह लक़ब पड़ा)। वह अमीरुल मोमिनीन फ़ारूक़े आज़म रज़ियल्लाहु तआला अन्हु की खिलाफत में अज्नादीन की जंग में शहीद हुए।

अरबी	उर्दू अनुवाद
जैसा कि मूसा बिन उक़्बा ने 'मग़ाज़ी' में ज़ुहरी के हवाले से इसका ज़िक्र किया है और इब्न इसहाक़ और मुसाब ज़ुबैरी और अन्य विद्वानों ने भी ऐसा ही कहा है जैसा कि 'इसाबा' में है।	जैसा कि मूसा बिन उक़्बा ने मग़ाज़ी में ज़ुहरी के हवाले से इसका ज़िक्र किया इसी तरह इब्न इसहाक़ और मुसाब ज़ुबैरी और अन्य विद्वानों ने कहा जैसा कि इसाबा में है। (त)

1. मुसनद अहमद बिन हंबल, आयशा रज़ियल्लाहु अन्हा से, अल-मक्तब अल-इस्लामी बेरूत 6/36, अल-मुस्तदरक लिल-हाकिम, किताब मारिफतुल सहाबा, मनाक़िब हारिसा बिन नुमान, दार अल-फ़िक्र बेरूत 3/208, अल-इसाबा फी तमीज़ अल-सहाबा, अन-नसाई के हवाले से, अनुवाद 1532, हारिसा बिन नुमान, दार सादिर बेरूत 1/298।
2. अल-इसाबा फी तमीज़ अल-सहाबा, अन-नसाई के हवाले से, अनुवाद 1532, हारिसा बिन नुमान, दार सादिर बेरूत 1/299, अल-तबात अल-कुबरा इब्न साद द्वारा, अनुवाद हारिसा बिन नुमान, दार अल-फ़िक्र बेरूत 3/288।
3. अल-तबात अल-कुबरा इब्न साद द्वारा, मुहाजिरों और अंसार की दूसरी श्रेणी, अनुवाद नुईम बिन अब्दुल्ला जिन्हें नह्हाम के नाम से जाना जाता है, दार सादिर बेरूत 4/138।
4. अल-इसाबा फी तमीज़ अल-सहाबा, अनुवाद नुईम बिन अब्दुल्ला 8776, दार सादिर बेरूत 3/528।

(۶) امام احمد و نسائی و حاکم باسناد صحیحہ ام المؤمنین صدیقہ رضی اللہ تعالٰی عنہا سے راوی، حضور سید المرسلین صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم فرماتے ہیں :

عربی	اردو ترجمہ
دخلت الجنۃ فسمعت فیھا قراء ۃ فقلت من ھذا ؟ قالوا حارثۃ بن نعمان کذلکم البر کذلکم البر ۔	میں بہشت میں جلوہ فرما ہوا، وہاں قرآن کریم پڑھنے کی آواز آئی، پوچھا : یہ کون ہے ؟ عرض کی گئی : حارثہ بن نعمان۔ نیکی ایسی ہوتی ہے نیکی ایسی ہوتی ہے۔

یہ حارثہ رضی اللہ تعالٰی عنہ خلافت امیر معاویہ رضی اللہ تعالٰی عنہ میں راہی جنان ہوئے قالہ ابن سعد فی الطبقات و ذکرہ الحافظ فی الاصابۃ (ابن سعد نے طبقات میں اور حافظ نے اصابہ میں اس کو ذکر کیا۔ ت)

(۷) ابن سعد طبقات میں ابوبکر عدوی سے مرسلاً راوی حضور سید المرسلین صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم فرماتے ہیں:

عربی	اردو ترجمہ
دخلت الجنۃ فسمعت نحمۃ من نعیم ۔	میں جنت میں تشریف فرما ہوا تو نعیم کی کھنکار سنی۔

یہ نعیم بن عبداللہ عدوی معروف بہ نحام (کہ اسی حدیث کی وجہ سے ان کا یہ عرف قرار پایا) خلافت امیر المومنین فاروق اعظم رضی اللہ تعالٰی عنہ میں جنگ اجنادین میں شہید ہوئے۔

عربی	اردو ترجمہ
كما ذكره موسیٰ بن عقبہ فی المغازی عن الزھری وكذا قالہ ابن اسحق و مصعب الزبیری و أخرون كما فی الاصابة ۔	جیسا کہ موسیٰ بن عقبہ نے مغازی میں زہری کے حوالے سے اس کو ذکر کیا یوں ہی کہا ابن اسحق اور مصعب زبیری اور دیگر علماء نے جیسا کہ اصابہ میں ہے۔ (ت)

---

1 مسند احمد بن حنبل عن عائشہ رضی اللہ عنہا المکتب الاسلامی بیروت ۳۶/۶، المستدرک للحاکم کتاب معرفۃ الصحابۃ مناقب حارثہ بن نعمان دار الفکر بیروت ۲۰۸/۳، الاصابۃ فی تمییز الصحابۃ بحوالہ النسائی ترجمہ ۱۵۳۲ حارثہ بن نعمان دار صادر بیروت ۲۹۸/۱ 2 الاصابۃ فی تمییز الصحابۃ بحوالہ النسائی ترجمہ ۱۵۳۲ حارثہ بن نعمان دار صادر بیروت ۲۹۹/۱، الطبقات الکبری لابن سعد ترجمہ حارثہ بن نعمان دار الفکر بیروت ۲۸۸/۳ 3 الطبقات الکبری لابن سعد الطبقۃ الثانیۃ من المھاجرین والانصار ترجمہ نعیم بن عبد اللہ المعروف النحام دار صادر بیروت ۱۳۸/۴ 4 الاصابۃ فی تمییز الصحابۃ ترجمہ نعیم بن عبداللہ ۸۷۷۶ دار صادر بیروت ۵۲۸/۳

Fatawa Rizvia Volume 28

Glory be to Allah! When it is established from authentic Hadiths that the presence of the [Souls of the] world of testimony is possible, then how far is the presence of some holy souls from the world of spirits.

(8) Imam Abu Bakr bin Abi ad-Dunya narrates via a disconnected chain (mursalan) from Abu al-Khariq, that the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) said:

[Arabic Text]: On the night I was taken up (Isra), I passed by a man who was hidden in the light of the Throne. I asked: Who is this? Is he an angel? It was said: No. I asked: Is he a Prophet? It was said: No. I asked: Then who is he? He [the angel] said: This is a man whose tongue in the world was moist with the remembrance of Allah Almighty, his heart was attached to the mosques, and he never caused his parents to be insulted.

[Urdu Translation]: That is, on the night of Isra, I passed by a man who was hidden in the light of the Throne. I asked: Who is this? Is he an angel? It was replied: No. I asked: Is he a Prophet? It was replied: No. I asked: Who is he then? The speaker replied: This is a man whose tongue in the world was moist with the remembrance of God, his heart was attached to the mosques, and (because he never spoke ill of anyone's parents) he never caused his own parents to be spoken ill of.

Then I say, and success is from Allah (Then I say, and success is only from Allah. T). Why point to a distant goal from a nearby path, when the grace of Qadiriyyah is in full swing? Obtain the specific pearl of desire from the ocean of Hadith. It is proven from the Marfu' (elevated) Hadith narrated in the famous books of the leading Hadith scholars that His Eminence Ghaus-e-Azam (may Allah be pleased with him), along with all his disciples, companions, and servants of his sky-high court, was present in the service of his kind father [the Prophet Muhammad] (peace and blessings of Allah be upon him) on the Night of Isra. They went with the Holy Prophet to Bayt al-Ma'mur, prayed behind him, and came out with him. And praise be to Allah, Lord of the worlds (All praise belongs to Allah, the Lord of all the worlds. T).

Now, an observer who lacks breadth of vision might ask in amazement: how could this be? ... Yes, hear from us. And Allah is the grantor of success. Ibn Jarir, Ibn Abi Hatim, Abu Ya'la, Ibn Mardawayh, Bayhaqi, and Ibn Asakir [narrate] from Hazrat Abu Sa'id al-Khudri (may Allah be pleased with him)...

1 Ad-Durr al-Manthur, with reference to Ibn Abi ad-Dunya, under verse 2/152, Ayatollah al-Uzma Library, Qom, Iran, 1/129; Al-Targhib wa al-Tarhib, with reference to Ibn Abi ad-Dunya, Book of Remembrance and Supplication; Al-Targhib fi al-Ikthar min Dhikr Allah, etc., Mustafa al-Babi, Egypt, 2/395.

फ़तावा रज़विया जिल्द 28

सुब्हान अल्लाह! जब सही हदीसों से दुनियावी आलम के लोगों का हाज़िर होना साबित है, तो रूहानी आलम की कुछ मुक़द्दस रूहों का हाज़िर होना क्या बड़ी बात है।

(8) इमाम अबू बक्र बिन अबी अल-दुनिया, अबुल ख़ारिक़ से मुरसलन रिवायत करते हैं, हुज़ूर पुरनूर सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम फ़रमाते हैं:

[अरबी इबारत]: शब-ए-इसरा मेरा गुज़र एक ऐसे शख्स पर हुआ जो अर्श के नूर में डूबा हुआ था। मैंने पूछा: यह कौन है? क्या यह कोई फ़रिश्ता है? कहा गया: नहीं। मैंने पूछा: क्या यह नबी है? कहा गया: नहीं। मैंने पूछा: फिर यह कौन है? कहा गया: यह वह शख्स है जिसकी ज़बान दुनिया में अल्लाह के ज़िक्र से तर रहती थी, उसका दिल मस्जिदों में लगा रहता था और उसने कभी अपने माँ-बाप को बुरा कहला कर उन्हें गाली नहीं दिलवाई।

[उर्दू अनुवाद]: यानी शब-ए-इसरा मेरा गुज़र एक मर्द पर हुआ कि अर्श के नूर में गायब था, मैंने फरमाया: यह कौन है, कोई फरिश्ता है? अर्ज़ की गई: न। मैंने फरमाया: नबी है अर्ज़ की गई: न। मैंने फरमाया कौन है? अर्ज़ करने वाले ने अर्ज़ की: यह एक मर्द है दुनिया में इसकी ज़बान याद-ए-इलाही से तर थी और दिल मस्जिदों से लगा हुआ, और (उसने किसी के माँ बाप को बुरा कह कर) कभी अपने माँ बाप को बुरा न कहलवाया।

फिर मैं कहता हूँ और तौफ़ीक़ अल्लाह ही की तरफ़ से है। क्यों दूर के रास्तों से मक़सद की तरफ इशारा किया जाए, जबकि क़ादिरियत का फ़ैज़ जोरों पर है। हदीस के समंदर से अपनी मुराद का खास मोती हासिल करें। मशहूर इमामों की किताबों में रिवायत की गई मरफ़ूअ हदीस से यह साबित है कि हुज़ूर सैय्यदना ग़ौस-ए-आज़म रज़ियल्लाहु अन्हु अपने तमाम मुरीदों, साथियों और दरबार के गुलामों के साथ शब-ए-इसरा अपने मेहरबान बाप सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम की ख़िदमत में हाज़िर हुए और हुज़ूर के साथ बैतुल मामूर तक गए। हुज़ूर के पीछे नमाज़ पढ़ी और हुज़ूर के साथ ही बाहर आए। तमाम तारीफें अल्लाह के लिए हैं जो तमाम जहानों का पालने वाला है।

अब कमज़ोर नज़र वाला देखने वाला हैरानी से पूछेगा कि यह कैसे मुमकिन है? ..... हाँ, हमसे सुनें। और अल्लाह ही तौफ़ीक़ देने वाला है। इब्न जरीर, इब्न अबी हातिम, अबू यअला, इब्न मर्दवैया, बैहक़ी और इब्न असाकिर ने हज़रत अबू सईद ख़ुदरी रज़ियल्लाहु अन्हु से...

1 अद-दुर्र अल-मन्सूर, इब्न अबी अल-दुनिया के हवाले से, आयत 2/152 के तहत, मकतबा आयतुल्लाह अल-उज़्मा क़ुम ईरान 1/129; अल-तर्ग़ीब वल-तर्हीब, इब्न अबी अल-दुनिया के हवाले से, किताबुज़ ज़िक्र वद दुआ; अल-तर्ग़ीब फ़िल इक्सार मिन ज़िक्रिल्लाह, मुस्तफ़ा अल-बानी मिस्र 2/395।

पेज 424/684

سبحان اللہ! جب احادیثِ صحیحہ سے احیائے عالمِ شہادت کا حضور ثابت تو عالمِ ارواح سے بعض ارواحِ قدسیہ کا حضور کیا دور۔

(۸) امام ابو بکر بن ابی الدنیا، ابوالخارق سے مرسلاً راوی، حضورِ پر نور صلوات اللہ سلامہ علیہ فرماتے ہیں:

مررت لیلۃ اسری بی برجل مغیب نور العرش، قلت: من ھٰذا، الملک؟ قیل: لا۔ قلت: نبی؟ قیل: لا۔ قلت: من ھٰذا؟ قال: ھٰذا رجل کان فی الدنیا لسانہ رطب من ذکر اللہ تعالٰی وقلبہ معلق بالمساجد ولم یستسب لوالدیہ قط | یعنی شبِ اسرٰی میرا گزر ایک مرد پر ہوا کہ عرش کے نور میں غائب تھا، میں نے فرمایا: یہ کون ہے، کوئی فرشتہ ہے؟ عرض کی گئی: نہ۔ میں نے فرمایا: نبی ہے عرض کی گئی: نہ۔ میں نے فرمایا کون ہے؟ عرض کرنے والے نے عرض کی: یہ ایک مرد ہے دنیا میں اس کی زبان یادِ الٰہی سے تر تھی اور دل مسجدوں سے لگا ہوا، اور (اس نے کسی کے ماں باپ کو برا کہہ کر) کبھی اپنے ماں باپ کو برا نہ کہلوایا۔

ثم اقول وباللہ التوفیق (پھر میں کہتا ہوں اور توفیق اللہ ہی کی طرف سے ہے۔ ت) کیوں راہ دور سے مقصد قرب نشان دیجیے، ز فیض قادریت جوش پر ہے، بحرِ حدیث سے خاص گوہر مراد حاصل کیجئے۔ حدیثِ مرفوع مروی کتب مشہورہ ائمہ محدثین سے ثابت کہ حضور سید نا غوثِ اعظم رضی اللہ تعالٰی عنہ مع اپنے تمام مریدین واصحاب وغلامانِ بارگاہِ آسمان قباب کے شبِ اسرٰی اپنے مہربان باپ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کی خدمت میں حاضر ہوئے اور حضورِ اقدس کے ہمراہ بیت

المعمور میں گئے حضورِ پر نور کے پیچھے نماز پڑھی، حضور کے ساتھ باہر تشریف لائے۔ والحمد للہ رب العلمین (سب تعریفیں اللہ کے لئے ہیں جو پروردگار ہے تمام جہانوں کا۔ ت)

اب ناظر غیر وسیع النظر متعجبانہ پوچھے گا کہ یہ کیونکر؟ ------ ہاں ہم سے سنئے۔ واللہ الموفق۔ ابن جریر و ابن ابی حاتم و ابویعلی وابن مردویہ وبہیقی وابن عساکر حضرت ابو سعید خدری رضی اللہ

1 الدر المنثور بحوالہ ابن ابی الدنیا تحت الآیۃ ۱۵۲/۲ مکتبہ آیت اللہ العظمی قم ایران ۱۲۹/۱، الترغیب والترہیب بحوالہ ابن ابی الدنیا کتاب الذکر والدعاء، الترغیب فی الاکثار من ذکر اللہ الخ مصطفیٰ البانی مصر ۲ / ۳۹۵

Fatawa Razawiyya, Volume 28

May Allah be pleased with him, the narrator of the long Hadith of Miraj states that the Noble Prophet, the Master of the World (peace and blessings of Allah be upon him), says:

[Table Content] Arabic: Then I ascended to the seventh heaven, and behold, I was with Ibrahim al-Khalil, leaning his back against the Bait al-Ma'mur (he mentioned the Hadith until he said) and behold, my Ummah was in two halves: one half had white garments on them like paper, and the other half had ash-colored garments. So I entered the Bait al-Ma'mur, and those wearing white garments entered with me, while the others wearing ash-colored garments were held back, yet they were also in a state of goodness. Then I and those believers with me prayed in the Bait al-Ma'mur, then I and those with me came out. (The Hadith)

Urdu: Then I went to the seventh heaven, suddenly there met Ibrahim, the Friend of Allah, who was sitting with his back leaning against the Bait al-Ma'mur. Suddenly, I found my Ummah in two groups: one group had white clothes like paper, and the second group had ash-colored attire. I went inside the Bait al-Ma'mur, and those dressed in white also went with me. Those with dirty [ash-colored] clothes were stopped, but they too were in a state of goodness and virtue. Then I and the Muslims with me offered prayer in the Bait al-Ma'mur. Then I and those with me came out. [End of Table Content]

It is evident that when the entire blessed Ummah, by the grace of Allah Almighty, was honored with the presence, even those in dirty clothes, then certainly Ghaus-ul-Wara (the great saint) and the pure associates of the Prophet are among those in the brightest attire, who went and prayed in the Bait al-Ma'mur with the Mercy to the Worlds (peace and blessings of Allah be upon him). And praise be to Allah, Lord of the worlds. (All praises are for Allah Almighty, Who is the Sustainer of all the worlds. - Translator)

Now, where have those ignorant objections gone that have become obstacles for today's less-knowledgeable Muftis? And when, by the grace of Allah, this much is proven, then what reason is there to deny the matter of the 'Qadam' (station/foot), such that the sayings of the spiritual masters should be rejected willy-nilly? Yes, the chain of narration is not like that of the Hadith scholars. So be it... this much is sufficient here. There is no need for a 'Mu'an'an' chain.

Note: A 'Mu'an'an' report is one in which one narrator reports from another using the word 'an' (from) 'so-and-so'.

1 Tarikh Dimashq al-Kabir, Chapter mentioning his ascension to heaven, etc., Dar Ihya at-Turath al-Arabi, Beirut, 3/294; Dala'il al-Nubuwwah by al-Bayhaqi, Chapter on the evidence that the Prophet (peace be upon him) was ascended to heaven, Dar al-Kutub al-Ilmiyyah, Beirut, 2/392-393; Ad-Durr al-Manthur citing Ibn Jarir and Ibn Hatim etc., under the Verse, Dar Ihya at-Turath al-Arabi, Beirut, 5/178.

फ़तावा रज़विया, जिल्द 28

अल्लाह उन पर प्रसन्न हो, मेराज की लंबी हदीस के रावी (वर्णनकर्ता) कहते हैं कि हुज़ूर अक़दस सरवर-ए-आलम (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) फ़रमाते हैं:

[तालिका सामग्री] अरबी: फिर मैं सातवें आसमान पर चढ़ा, और वहाँ मैंने इब्राहीम अल-खलील को देखा, जो बैतुल मामूर से अपनी पीठ टिकाए बैठे थे... (हदीस का ज़िक्र किया यहाँ तक कि कहा) और अचानक मेरी उम्मत दो हिस्सों में थी: एक हिस्से पर कागज़ की तरह सफेद कपड़े थे और दूसरे हिस्से पर राख के रंग के(धूसर) कपड़े थे। मैं बैतुल मामूर के अंदर गया और सफेद कपड़े वाले भी मेरे साथ गए, और राख के रंग के कपड़े वालों को रोक दिया गया, लेकिन वे भी खैर (भलाई) पर थे। फिर मैंने और मेरे साथ वाले मोमिनों ने बैतुल मामूर में नमाज़ पढ़ी। फिर मैं और मेरे साथ वाले बाहर आए। (हदीस)

उर्दू: फिर मैं सातवें आसमान पर गया, अचानक वहाँ इब्राहीम खलीलुल्लाह मिले जो बैतुल मामूर से पीठ टिकाए तशरीफ़ फ़रमा थे। और अचानक अपनी उम्मत को दो क़िस्मों में पाया, एक क़िस्म के सफेद कपड़े थे कागज़ की तरह, और दूसरी क़िस्म का खाकस्तरी (धूसर) लिबास था। मैं बैतुल मामूर के अंदर गया और मेरे साथ सफेद पोश भी गए, मैले कपड़ों वाले रोक दिए गए मगर वे भी खैर व खूबी पर थे। फिर मैंने और मेरे साथ के मुसलमानों ने बैतुल मामूर में नमाज़ पढ़ी। फिर मैं और मेरे साथ वाले बाहर आए। [तालिका सामग्री का अंत]

ज़ाहिर है कि जब पूरी उम्मत-ए-मरहूमा अल्लाह अज़्ज़वजल के फज़ल से शरीफ़-ए-बारयाबी से मुशर्रफ हुई, यहाँ तक कि मैले लिबास वाले भी, तो हुज़ूर गौसुल वरा और हुज़ूर के पाक मुंतसिबीन तो बिला-शुबा उन रौशन लिबास वालों में हैं, जिन्होंने रहमत-ए-आलम (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) के साथ बैतुल मामूर में जाकर नमाज़ पढ़ी। तमाम तारीफ़ें अल्लाह के लिए हैं जो तमाम जहानों का पालने वाला है।

अब कहाँ गए वे अज्ञानतापूर्ण संशय जो आजकल के कम-पढ़े-लिखे मुफ़्तियों के रास्ते का रोड़ा बन गए हैं? और जब अल्लाह के शुक्र से यहाँ तक साबित हो गया, तो 'क़दम' के मामले में इनकार की क्या वजह है कि मशाइख के क़ौल को जबरन रद्द किया जाए? हाँ, सनद (प्रमाण) हदीस के जानकारों जैसी नहीं है। तो न हो... इस जगह इतना ही काफी है। मुअनअन सनद की ज़रूरत नहीं।

टिप्पणी: ऐसी रिवायत जिसमें एक रावी दूसरे रावी से "अन् फलां" (फलां से) के लफ्ज़ से रिवायत करे।

1 तारीख दमिश्क अल-कबीर, आसमान की तरफ उनके उरूज (आरोहण) का ज़िक्र, दार इहया अत-तुराथ अल-अरबी, बेरुत 3/294; दलाइलुन नबुव्वह लिल-बैहक़ी, इस दलील का बाब कि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को आसमान की तरफ ले जाया गया, दार अल-कुतुब अल-इल्मिया, बेरुत 2/392-393; अद-दुर्रुल मंसूर हवाले से इब्न जरीर और इब्न हातिम वगैरह, आयत के तहत, दार इहया अत-तुराथ अल-अरबी, बेरुत 5/178।

تعالٰی عنہ سے حدیث طویل معراج میں راوی، حضور اقدس سرور عالم صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم فرماتے ہیں :

[جدول] عربی: ثم صعدت الی السماء السابعة فاذا انا بابراهيم الخليل مسندا ظهره الی البيت المعمور (فذكر الحديث الی ان قال) واذا بامتی شطرين شطر عليهم ثياب بيض كانها القراطيس وشطر عليهم ثياب رمد فدخلت البيت المعمور ودخل معی الذين عليهم الثياب البيض وحجب الآخرون الذين عليهم ثياب رمد وهم علی خير فصليت انا و من معی من المومنين فی البيت المعمور ثم خرجت انا و من معی (الحديث)

اردو: پھر میں ساتویں آسمان پر تشریف لے گیا، ناگاہ وہاں ابراہیم خلیل اللہ ملے کہ بیت المعمور سے پیٹھ لگائے تشریف فرما ہیں اور ناگاہ اپنی امت دو قسم پائی، ایک قسم کے سپید کپڑے ہیں کاغذ کی طرح، اور دوسری قسم کا خاکستری لباس۔ میں بیت المعمور کے اندر تشریف لے گیا اور میرے ساتھ سپید پوش بھی گئے، میلے کپڑوں والے روکے گئے مگر ہیں وہ بھی خیر و خوبی پر۔ پھر میں نے اور میرے ساتھ کے مسلمانوں نے بیت المعمور میں نماز پڑھی۔ پھر میں اور میرے ساتھ والے باہر آئے۔ [جدول کا اختتام]

ظاہر ہے کہ جب ساری امت مرحومہ بفضلہ عزوجل شریف باریاب سے مشرف ہوئی یہاں تک کہ میلے لباس والے بھی۔ تو حضور غوث الواریٰ اور حضور کے منتسبان با صفا تو بلا شبہ ان اجلٰی پوشاک والوں میں ہیں، جنہوں نے حضور رحمت عالم صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کے ساتھ بیت

المعمور میں جا کر نماز پڑھی، والحمد للہ رب العالمین (سب تعریفیں اللہ تعالیٰ کے لئے ہیں جو پروردگار ہے تمام جہانوں کا۔ ت)

اب کہاں گئے وہ جاہلانہ استبعاد کہ آج کل کے کم علم مفتیوں کے سد راہ ہوئے، اور جب یہاں تک بحمد اللہ ثابت تو معاملہ قدم میں کیا وجہ انکار ہے کہ قول مشائخ کو خواہی نخواہی رد کیا جائے۔ ہاں سند محدثانہ نہیں۔ پھر نہ ہو ---- اس جگہ اسی قدر بس ہے۔ سند معنعن کی حاجت نہیں،

عہ : ایسی روایت جس میں ایک راوی دوسرے راوی سے "عن فلان" کے لفظ سے روایت کرے۔

1 تاریخ دمشق الکبیر باب ذکر عروجه الی السماء الخ دار احیاء التراث العربی بیروت ۳/ ۲۹۴، دلائل النبوة للبیهقي باب الدلیل علی ان النبي صلی اللہ علیه وسلم عرج به الی السماء دار الکتب العلمیة بیروت ۲/ ۹۲- ۳۹۳، الدر المنثور بحوالہ ابن جریر و ابن حاتم وغیرہ الخ تحت الآیة دار احیاء التراث العربی بیروت ۵/ ۱۷۸

Fatawa Ridawiyya, Volume 28

As we explained in our treatise "Huda al-Hayran fi Nafy al-Fay' 'an Sayyid al-Akwan" (as we have stated in our treatise "The Guidance for the Perplexed regarding the Denial of Shadow for the Master of Creation").

Imam Jalaluddin al-Suyuti, in "Manahil al-Safa fi Takhrij Ahadith al-Shifa," regarding the elegy of the Commander of the Faithful Faruq al-Azam (may Allah be pleased with him): "By my father and mother, O Messenger of Allah" [1]

[Box Start] Left Column: I did not find it in any of the books of Hadith and Athar (up to his saying) regarding rulings [2].

Right Column: I did not find this narration in any book of Hadith, but the author of *Iqtibas al-Anwar* and Imam Ibn al-Hajj mentioned it in his *Al-Madkhal* within a long Hadith, and for such a narration, this much chain of transmission suffices as they do not pertain to the chapter of rulings. [Box End]

And it should be said to everyone that the sciences of the noble masters (Shuyukh), may their secrets be sanctified, are not limited to this method of apparent chain of transmission "So-and-so narrated to us from So-and-so." There are thousands of vast gates and elevated means there, the extent of which this apparent method does not cover even a thousandth part. So, to consider not finding it through one's own method as a proof for its denial—what injustice is that!

The great bliss for a human is to reach those high stages and precious battlefields... and if one doesn't even get the guidance for that, then at least the stage of acceptance is required, rather than—Allah forbid—denial and rejection which is a severe and terrifying peril, and we seek refuge in Allah, the Lord of the worlds. (T) Just like today a talentless person from Bahrain has blackened a treatise "Lubab al-Ma'ani" and had it printed in Egypt, and only because Imam Arif Billah, the trustworthy, the authority, the jurist, the scholar of Hadith, the leader of reciters, my master Abul Hasan Ali Nur al-Millah wa al-Din Shattanufi (may his pure Sufi secret be sanctified) narrated in the noble book "Bahjat al-Asrar" with sound chains the excellence of the great Imam, my master Ahmad Rifa'i (may his elevated secret be sanctified) over the radiant master of saints, the Helper of the People (Ghawth al-Wara, may Allah be pleased with him)—not only against this glorious Imam and beautiful book, but rather (may dust be in his mouth) he was disrespectful towards the holy presence.

[Footnotes] 1. *Nasim al-Riyad* with reference to *Manahil al-Safa fi Takhrij Ahadith al-Shifa*, Chapter Seven, Markaz Ahl-e-Sunnat Barkat-e-Raza, Gujarat, India, 1/248. 2. *Nasim al-Riyad* with reference to *Manahil al-Safa fi Takhrij Ahadith al-Shifa*, Chapter Seven, Markaz Ahl-e-Sunnat Barkat-e-Raza, Gujarat, India, 1/248.

फ़तावा रज़विया, खंड 28

जैसा कि हमने अपने शोध ग्रंथ "हुदा अल-हैरान फ़ी नफ़्य अल-फ़ै'अन सय्यिद अल-अकवान" में स्पष्ट किया है (जैसा कि हमने इसे अपने रिसाला "हुदा अल-हैरान..." में बयान किया है)।

इमाम जलालुद्दीन सुयूती ने "मनाहिल अल-सफ़ा फ़ी तख़रीज अहादीस अल-शिफ़ा" में अमीरुल मोमिनीन फ़ारूक़े आज़म (रज़ियल्लाहु अन्हु) के मर्सिये "मेरे माता-पिता आप पर कुर्बान हों ऐ अल्लाह के रसूल" के बारे में: [1]

[बॉक्स शुरू] बायाँ हिस्सा: मुझे यह हदीस और असर की किसी भी किताब में नहीं मिला (उनके कथन तक) अहकाम (नियमों) के बारे में। [2]

दायाँ हिस्सा: मैंने यह रिवायत किसी हदीस की किताब में नहीं पाई, लेकिन साहिबे इक़्तिबास अल-अनवार और इमाम इब्न अल-हाज ने अपनी किताब "अल-मदखल" में इसे एक लंबी हदीस के हिस्से के रूप में ज़िक्र किया है, और ऐसी रिवायत के लिए इतनी सनद (प्रमाण) ही काफी है क्योंकि इनका अहकाम (क़ानूनी आदेशों) के अध्याय से कोई संबंध नहीं है। [बॉक्स अंत]

और यह तो किसी से कहा जाए कि हज़रात मशाइखे किराम (अल्लाह उनके रहस्यों को पवित्र करे) के ज्ञान केवल इसी ज़ाहिरी सनद के तरीके"फलां ने हमसे फलां के माध्यम से रिवायत की" तक सीमित नहीं हैं। वहां हज़ारों विशाल द्वार और उच्च साधन हैं जिनकी विशालता इस ज़ाहिरी तरीके के हज़ारवें हिस्से के बराबर भी नहीं है। तो अपने तरीके से न पाने को उनके इनकार की दलील मानना कितनी बड़ी नाइंसाफी है।

इंसान का परम सौभाग्य उन उच्च श्रेणियों और अनमोल मैदानों तक पहुँचना है... और अगर इसकी भी तौफ़ीक न मिले तो कम से कम तस्लीम (स्वीकार करने) का दर्जा तो होना चाहिए, न कि - अल्लाह की पनाह - इनकार और झुठलाना जो एक भयानक और विनाशकारी गड्ढा है। और हम अल्लाह की पनाह माँगते हैं जो तमाम जहानों का रब है। (त) जैसे कि आज कल बहरीन के एक कम-इल्म व्यक्ति ने "लुबाब अल-मानी" नामक रिसाला लिखकर उसे मिस्र में छपवाया है, और केवल इस आधार पर कि हज़रत इमाम आरिफ़ बिल्लाह, मोतबर, हुज्जत, फ़क़ीह, मुहद्दिस, इमामुल क़ुर्रा, सैयदी अबुल हसन अली नूरुल मिल्लत वद-दीन शतनूफ़ी (अल्लाह उनके रूहानी मकाम को बुलंद करे) ने अपनी किताब "बहजतुल असरार शरीफ़" में सही सनदों के साथ महान इमाम सैयदी अहमद रिफ़ाई (अल्लाह उनके मकाम को बुलंद करे) पर विलायत के सुल्तान हज़रत ग़ौसुल वरा (रज़ियल्लाहु अन्हु)

की श्रेष्ठता की रिवायत की है। न केवल उस महान इमाम और इस सुन्दर पुस्तक के खिलाफ, बल्कि (उसके मुँह में धूल) हज़रत की बारगाह में गुस्ताखी की है।

[फुटनोट] 1. नसीम अल-रियाज़ बहवाला मनाहिल अल-सफ़ा फ़ी तख़रीज अहादीस अल-शिफ़ा, अध्याय सात, मरकज़ अहले सुन्नत बरकात-ए-रज़ा, गुजरात, भारत, 1/248. 2. नसीम अल-रियाज़ बहवाला मनाहिल अल-सफ़ा फ़ी तख़रीज अहादीस अल-शिफ़ा, अध्याय सात, मरकज़ अहले सुन्नत बरकात-ए-रज़ा, गुजरात, भारत, 1/248.

पृष्ठ 426/684

کما بیناہ فی رسالتنا "ہدی الحیران فی نفی الفیئ عن سید الکوان" (جیسا کہ ہم نے اپنے رسالہ "ہدی الحیران فی نفی الفیئ عن سید الکوان" میں اسے بیان کیا ہے۔)

امام جلال الدین سیوطی نے "مناہل الصفا فی تخریج احادیث الشفاء" میں مرثیہ امیر المومنین فاروق اعظم رضی اللہ تعالیٰ عنہ "بابی انت و امی یا رسول اللہ" 1

[باکس شروع] لم اجدہ فی شیئ من کتب الحدیث الاثر (الی قولہ) بالاحکام 2۔

میں نے یہ روایت کسی کتاب حدیث میں نہ پائی مگر صاحب اقتباس الانوار اور امام ابن الحاج نے اپنی مدخل میں اسے حدیث طویل کے ضمن میں ذکر کیا اور ایسی روایت کو اسی قدر سند کفایت کرتی ہے کہ انہیں کچھ باب احکام سے تعلق نہیں۔ [باکس ختم]

اور یہ تو کسی سے کہا جائے کہ حضرات مشائخ کرام قدست اسرارہم کے علوم اسی طریقہ سند ظاہری حدثنا فلان عن فلان میں منحصر نہیں، وہاں ہزارہا ابواب وسیعہ واسباب رفیعہ ہیں کہ اس طریقہ ظاہر ہ کی وسعت ان میں سے کسی کے ہزارویں حصہ تک نہیں، تو اپنے طریقہ سے نہ پانے کو ان کی تکذیب کی حجت جاننا کیسی ناانصافی ہے۔

انسان کی سعادت کبری ان مدارج عالیہ و معارک غالیہ تک وصول رہے۔۔۔۔۔۔ اور اس کی بھی توفیق نہ ملے تو کیا درجہ تسلیم، نہ کہ معاذ اللہ انکار و تکذیب کو سخت مہلکہ ہائلہ ہے، والعیاذ باللہ رب العالمین (اور اللہ تعالیٰ کی پناہ جو پروردگار ہے تمام جہانوں کا۔ ت)۔۔۔۔۔ جیسے آج کل ایک بحرینی بے بہرہ نے رسالہ "لباب المعانی" سیاہ کر کے مصر میں چھپوایا اور صرف اس پر کہ حضرت امام عارف باللہ، ثقہ، حجت، فقیہ، محدث، امام القراء، سیدی ابوالحسن علی نور الملۃ والدین

شطنونی قدس سرہ الصافی الصوفی نے کتاب بہجۃ الاسرار شریف میں باسناد صحیحہ حضرت امام اجل سیدی احمد رفاعی قدس سرہ الرفیع پر حضور پر نور سید الاولیاء حضرت غوث الوری رضی اللہ تعالیٰ عنہ کی تفضیل روایت فرمائی، نہ صرف اس امام جلیل و کتاب جمیل بلکہ خاک بدہن گستاخ جناب اقدس میں

1 نسیم الریاض بحوالہ مناہل الصفا فی تخریج احادیث الشفاء الفصل السابع مرکز اہلسنت برکات رضا گجرات ہند ۱ / ۲۴۸ 2 نسیم الریاض بحوالہ مناہل الصفا فی تخریج احادیث الشفاء الفصل السابع مرکز اہلسنت برکات رضا گجرات ہند ۱ / ۲۴۸

Fatawa Ridawiyya Volume 28

He spared no effort in disrespect. We seek refuge in Allah from humiliation, and there is no power nor strength except with Allah, the All-Powerful, the One Whose help is sought. (We seek refuge in Allah Almighty from disgrace and humiliation, Who is Powerful, from Whom help is requested. - T)

This amazing quintessence, from beginning to end, is the very essence of scandalous ignorance and blatant fabrications. If there were not a lack of time for such a multitude of issues, this humble servant would have written a refutation. However, praise be to Allah, the fire of falsehood is self-extinguishing (1), and in our lands, its evil is extinguished (2), so there is no need to disseminate his fabrications, even in the form of a refutation. (There is no need to publish his fabrications even as a rebuttal. - T)

In short, the narration is neither rationally distant nor legally shunned, and it is written and narrated in the words of the elders, and its mention is not absent in the books of Hadith, let alone being unmentioned... The narrations of the elders are not confined to this outward chain of transmission, and the power of the Powerful One is vast and abundant, and the height of Qadiri status is well-known. So what then is the reason for rejection and denial, according to the requirements of etiquette and intellect? And praise be to Allah, the Almighty, the All-Forgiving. And Allah, Glorified and Exalted is He, knows best, and His knowledge is most complete and most decisive. (And all praise is for Allah Almighty, Who is Honorable, the Most Forgiving, and Allah Glorified and Exalted knows well and His knowledge is perfectly complete and firm. - T)

Third Issue

Issue 8: Inquired by Maulvi Noor Muhammad Sahib Kanpuri, employee of the Mill Cut Factory located in Dewan, 9 Muharram al-Haram 1338 AH.

What do you say, O scholars of the tolerant, luminous nation and | What is your decree, O scholars of the vast and bright nation, and O muftis of the bright Sharia, regarding this: | muftis of the shining Sharia, on this matter? (T)

In Mawlood Ghulam Imam Shaheed, page 59, line 11, it is written: "On the night of Meraj, the holy soul of Hazrat Ghaus al-Azam Sheikh Mohiuddin, may Allah Almighty have mercy on him..."

Note 1: Extinguished. Note 2: Finished, non-existent.

फतावा रज़विया जिल्द २८

कोई कसर बे-अदबी में उठा न रखी। हम अल्लाह की पनाह चाहते हैं ज़िल्लत और रुसवाई से, और अल्लाह के सिवा कोई ताक़त और कुव्वत नहीं जो कि कुदरत वाला और मददगार है। (हम अल्लाह तआला की पनाह चाहते हैं ज़िल्लत और रुसवाई से जो कुदरत वाला है जिससे मदद तलब की जाती है। - त)

यह अद्भुत सार आदि से अंत तक लज्जाजनक अज्ञानता और स्पष्ट झूठ का सार है। यदि इतने सारे मुद्दों के लिए समय की कमी न होती, तो यह फ़कीर इसका खंडन लिख देता। लेकिन अल्हम्दुलिल्लाह, असत्य की आग स्वयं बुझने वाली (१) है और हमारे क्षेत्रों में इसकी बुराई मिट चुकी (२) है, इसलिए इसके झूठ को फैलाने की कोई आवश्यकता नहीं है, भले ही खंडन के रूप में हो। (उसकी फ़ुज़ूल बातों को प्रकाशित करने की कोई आवश्यकता नहीं है, भले ही वह खंडन के तौर पर हो। - त)

संक्षेप में, वर्णन न तो बौद्धिक रूप से दूर है और न ही धार्मिक रूप से वर्जित है, और बुजुर्गों के शब्दों में लिखित और वर्णित है, और हदीस की किताबों में इसका उल्लेख गायब नहीं है, न कि उल्लेख न किया गया हो... बुजुर्गों के वर्णन इस बाहरी प्रामाणिकता के तरीके तक सीमित नहीं हैं, और सामर्थ्यवान की शक्ति विशाल और भरपूर है, और क़ादरी पद की ऊँचाई प्रसिद्ध है। फिर अदब और समझ के तकाज़े के अनुसार खंडन और इनकार कैसा? और तमाम प्रशंसा अल्लाह के लिए है जो गौरवशाली और क्षमाशील है। और अल्लाह सुब्हानहु व तआला बेहतर जानता है और उसका ज्ञान सबसे पूर्ण और सबसे मज़बूत है। (और सब तारीफें अल्लाह तआला के लिए हैं जो इज़्ज़त वाला, बहुत बख्शने वाला है और अल्लाह सुब्हानहु व तआला खूब जानता है और उसका इल्म खूब ताम और खूब मज़बूत है। - त)

मसला सालिसा (तीसरा मसला)

मसला ८: प्रेषक मौलवी नूर मुहम्मद साहब कानपुरी, कर्मचारी मिल काट कारखाना स्थित दीवान, ९ मुहर्रम अल-हराम १३३८ हिजरी।

क्या फरमाते हैं दीन के उलमा और शरीअत के मुफ़्ती इस बारे में: | आपका क्या इरशाद है ऐ वसी और रौशन मिल्लत के आलिमो और ऐ | चमकती शरीअत के मुफ़्तियो! इस मसले में। (त)

मौलूद गुलाम इमाम शहीद, पृष्ठ ५९ पंक्ति ११ में लिखा है कि: "शब-ए-मेराज में हज़रत गौस अल-आज़म शेख मुहीउद्दीन रहमतुल्लाह तआला अलैह की रूहे पाक..."

नोट १: बुझी हुई। नोट २: खत्म, नेस्त-ओ-नाबूद।

पेज 427 of 684

کوئی دقیقہ بے ادبی اٹھانہ رکھا۔ نعوذ باللہ من الخذلان ولا حول ولا قوۃ الا باللہ القادر المستعان (ہم ذلت ورسوائی سے اللہ تعالٰی کی پناہ چاہتے ہیں جو قدرت والا ہے جس سے مدد طلب کی جاتی ہے۔ ت)

یہ لباب عجاب اول تاآخر جہالات فاضحہ وخرافات واضحہ کالب لباب ہے۔ کثرت مسائل کے نام فرصت عنقانہ ہوتا تو فقیر اس کا رد لکھ دیتا۔ مگر الحمد للہ نار باطل خود منطفی ۱؎ ہے اور ہمارے بلاد میں اس کا شریکر متقی ۲؎ فلا حاجۃ الی اشاعۃ خرافاتہ ولو علی وجہ الرد (اس کی خرافات کو شائع کرنے کی کوئی ضرورت نہیں اگر چہ بطور رد ہو۔ ت)

بالجملہ روایت نہ عقلاً دور نہ شرعاً مہجور، اور کلمات مشائخ میں مسطور و ماثور اور کتب احادیث میں ذکر معدوم نہ کہ عدم مذکور۔۔۔۔۔ نہ روایات مشائخ اس طریقہ سند ظاہری میں محصور، اور قدرت قادر وسیع و موفور، اور قدر قادری کی بلندی مشہور، پھر رد و انکار کیا مقتضائے ادب و شعور و الحمد للہ العزیز الغفور، واللہ سبحنہ و تعالی اعلم وعلمہ اتم واحکم (اور سب تعریفیں اللہ تعالٰی کے لئے ہیں جو عزت والا، بہت بخشنے والا ہے اور اللہ سبحانہ تعالی خوب جانتا ہے اور اس کا علم خوب تام اور خوب مضبوط ہے۔ ت)

مسئلہ ثالثہ

مسئلہ ۸: مسئولہ مولوی نور محمد صاحب کانپوری، ملازم کارخانہ میل کاٹ واقع دیوان، ۹ محرم الحرام ۱۳۳۸ھ

ماقولکم یا علماء الملة السمحة البیضاء و مفتی | آپ کا کیا ارشاد ہے اے فراخ و روشن ملت کے عالو اور اے الشریعة الغراء فی هذه: | چمکدار شریعت کے مفتیو! اس مسئلہ میں) ت)

مولود غلام امام شہید، صفحہ ۵۹ سطر ۱۱ میں لکھا ہے کہ : "شب معراج میں حضرت غوث الاعظم شیخ محی الدین رحمۃ اللہ تعالیٰ علیہ کی روح پاک

عہ ۱: بجھی ہوئی ۔ عہ ۲: ختم، نیست و نابود۔

Fatawa Rizvia Volume 28

...presented himself and placed his neck of devotion beneath the miraculous feet of the Master of 'Lawlak' (the Prophet Muhammad ﷺ). The Master of the Universe ﷺ placed his blessed foot on the neck of Ghaus-e-Azam (Sheikh Abdul Qadir Jilani) to mount the Buraq and inquired of that pure soul, "Who are you?" He replied, "I am from among your children and pure progeny. If today some status is granted from this blessing, I shall revive your religion." He (the Prophet ﷺ) said, "You are Muhyiddin (the reviver of religion), and just as my foot is on your neck, tomorrow your foot shall be upon the necks of all the saints of Allah." And as evidence for this narration, it is written that the author of 'Manzil-e-Isna Ashariya' also writes from 'Tuhfat al-Qadiriyya' on page 58, line 5 of the same book that: "The Master of the Universe ﷺ happily prepared to mount. Buraq began to show spiritedness. Gabriel (peace be upon him) said, 'What is this disrespect? Do you not know who your rider is? The essence of eighteen thousand worlds, Muhammad the Messenger of Allah ﷺ.' (The essence of eighteen thousand worlds, Muhammad Mustafa ﷺ who is the true Messenger of Allah. - Tr.) Buraq said, 'O trustworthy of divine revelation! Do not be angry at this time. I have a request in the presence of the Beloved Messenger ﷺ.' He (the Prophet ﷺ) said, 'State it.' He replied, 'Today I am honored with the wealth of seeing you. On the Day of Resurrection, better Buraqs will come for your ride. I hope that your presence will not choose any Buraq other than me.'" The author of 'Tuhfat al-Qadiriyya' writes: "That Buraq was so overjoyed that it swelled and grew so large and tall that the Master of the Mi'raj's (Prophet's) hand could not reach the saddle and his foot could not reach the stirrup." Therefore, the inquiry is whether this narration exists in the Sihah al-Sittah (the six authentic books of Hadith) or 'Al-Shifa' of Qadi Iyad and other reliable books of the field, or not. Provide a sufficient and healing explanation with chains of narration from reliable and credible sources in detail. May Allah reward you. Answer us and be rewarded. (Provide a sufficient and complete explanation with reliable and trustworthy chains of narration. May Allah Almighty grant you a good reward. State it and receive the reward. - Tr.)

The Answer: There is no trace of this narration in the books of Hadith and Seerah (biographies of the Prophet). The treatise of Ghulam Imam Shaheed is purely unreliable, rather it consists of blatant falsehoods and fabricated matters. As for 'Manzil-e-Isna Ashariya', no such book has come under my (the humble servant's) sight, nor its...

फ़तावा रिज़विया जिल्द २८

...ने हाज़िर होकर गर्दने नियाज़ साहिबे 'लौलाक' के क़दमे सरापा एजाज़ के नीचे रख दी और ख़्वाजा-ए-आलम सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम गर्ने गौ़से आज़म पर क़दमे मुबारक रख कर बुराक़ पर सवार हुए और उस रूहे पाक से इस्तफ़सार फ़रमाया कि तू कौन है? अर्ज़ किया: मैं आपके फ़रज़ंदों और ज़ुर्रियाते तैय्यबात से हूँ, अगर आज इस नेमत से कुछ मंज़लत बख़्शेगा तो आपके दीन को ज़िंदा करूँगा। फ़रमाया कि: "तू मुहुयुद्दीन है और जिस तरह मेरा क़दम तेरी गर्दन पर है इसी तरह कल तेरा क़दम तमाम औलिया अल्लाह की गर्दन पर होगा।" और इस रिवायत की दलील यह लिखी है कि साहिबे मंज़िले इस्ना अशरिया भी 'तोहफ़तुल क़ादरिया' से लिखते हैं इसी किताब के सफ़हा ५८ सतर ५ में मरक़ूम है कि: "ख़्वाजा-ए-आलम सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम ख़ुश होकर सवार होने लगे। बुराक़ ने शोख़ी शुरू की, जिब्रील अलैहिस्सलाम ने कहा: क्या बेहुर्मती है, तू नहीं जानता कि तेरा राकिब कौन है? खुलासा-ए-हजदह हज़ार आलम मुहम्मद रसूलुल्लाह सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम (अठारह हज़ार जहानों के खुलासे मुहम्मद मुस्तफ़ा सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम जो अल्लाह के सच्चे रसूल हैं)। बुराक़ ने कहा कि ऐ अमीने वही-ए-इलाही! तुम इस वक़्त ख़फ़गी मत करो मुझे रसूले मक़बूल सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम की जनाब में एक इल्तमास है। फ़रमाया: बयान करो। अर्ज़ किया: आज दौलते ज़ियारत से मुशर्रफ़ हूँ कल क़यामत के दिन मुझसे बेहतर बुराक़ आपकी सवारी के वास्ते आएँगे, उम्मीद वार हूँ कि हुज़ूर सवाए मेरे और किसी बुराक़ को पसंद न फ़रमाएँ।" साहिबे 'तोहफ़तुल क़ादरिया' लिखते हैं कि: "वह बुराक़ ख़ुशी से फूला न समाया और इतना बढ़ा और ऊँचा हुआ कि साहिबे मेराज का हाथ ज़ीन तक और पाँव रकाब तक न पहुँचा।" पस इस्तफ़सार इस अम्र का है कि आया यह रिवायत सिहाह सित्ता वग़ैरा अहादीस व शिफा-ए-क़ाज़ी अयाज़ वग़ैरा कुतुबे मोतबर-ए-फ़न में मौजूद है या नहीं। बयाने काफ़ी व शाफ़ी बिल-असानिद मिल मोतबिरात अल-मोतक़िदात बिल-बस्त वत-तफ़सील जज़ाकुमुल लाहु खैरा। बैनू तूजरू (मोतबर व मोतमिद सनदों के साथ काफ़ी व शाफ़ी बयान पूरी शरह व तफ़सील के साथ इरशाद फ़रमाएँ। अल्लाह तआला आपको जज़ा-ए-खैर अ॰ फ़रमाए। बयान करो अज्र पाओगे।)

अल-जवाब: कुतुबे अहादीस व सियर में इस रिवायत का निशान नहीं। रिसाला-ए-ग़ुलाम इमाम शहीद महज़ ना-मोतबर, बल्कि सरीह अबा़तील व मौज़ूआत पर मुश्तमिल है। 'मंज़िले इस्ना अशरिया' कोई किताब फ़क़ीर की नज़र से न गुज़री न कहीं इसका...

نے حاضر ہو کر گردنِ نیاز صاحبِ لولاک کے قدم سراپا اعجاز کے نیچے رکھ دی اور خواجہ عالم صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم گردنِ غوثِ اعظم پر قدم مبارک رکھ کر براق پر سوار ہوئے اور اس روحِ پاک سے استفسار فرمایا کہ تو کون ہے؟ عرض کیا : میں آپ کے فرزندوں اور ذریاتِ طیبات سے ہوں، اگر آج اس نعمت سے کچھ منزلت بخشے گا تو آپ کے دین کو زندہ کروں گا۔ فرمایا کہ : "تو محی الدین ہے اور جس طرح میرا قدم تیری گردن پر ہے اسی طرح کل تیرا قدم تمام اولیاء اللہ کی گردن پر ہوگا۔" اور اس روایت کی دلیل یہ لکھی ہے کہ صاحبِ منزلِ اثنا عشریہ بھی تحفۃ القادریہ سے لکھتے ہیں اسی کتاب کے صفحہ ۵۸ سطر ۵ میں مرقوم ہے کہ: "خواجہ عالم صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم خوش ہو کر سوار ہونے لگے۔ براق نے شوخی شروع کی، جبریل علیہ السلام نے کہا: کیا بیحرمتی ہے، تو نہیں جانتا کہ تیرا راکب کون ہے؟ خلاصہ ہژدہ ہزار عالم محمد رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم (اٹھارہ ہزار جہانوں کے خلاصہ محمد مصطفیٰ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم جو اللہ کے سچے رسول ہیں۔ت) براق نے کہا کہ اے امین وحی الٰہی! تم اس وقت خفگی مت کرو مجھے رسولِ مقبول صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کی جناب میں ایک التماس ہے۔ فرمایا : بیان کرو۔ عرض کیا : آج دولت زیارت سے مشرف ہوں کل قیامت کے دن مجھ سے بہتر براق آپ کی سواری کے واسطے آئیں گے، امیدوار ہوں کہ حضور سوائے میرے اور کسی براق کو پسند نہ فرمائیں۔" صاحبِ تحفۃ القادریہ لکھتے ہیں کہ: "وہ براق خوشی سے پھولا نہ سمایا اور اتنا بڑھا اور اونچا ہوا کہ صاحبِ معراج کا ہاتھ زین تک اور پاؤں رکاب تک نہ پہنچا۔" پس استفسار اس امر کا ہے کہ آیا یہ روایت صحاحِ ستہ وغیرہ احادیث و شفاے قاضی عیاض وغیرہ کتبِ معتبرہ فن میں موجود ہے یا نہیں۔ بیان کافی و شاف بالاسانید من المعتبرات المعتفدات بالبسط والتفصیل جزاکم اللہ

خیرا۔ بینواتوجروا (معتبر و معتمد سندوں کے ساتھ کافی و شافی بیان پوری شرح و تفصیل کے ساتھ ارشاد فرمائیں۔ اللہ تعالٰی آپ کو جزائے خیر عطا فرمائے۔ بیان کرو اجر پاؤ گے۔ ت)

الجواب: کتبِ احادیث و سیر میں اس روایت کا نشان نہیں۔ رسالہ غلام امام شہید محض نامعتبر، بلکہ صریح اباطیل و موضوعات پر مشتمل ہے۔ منازلِ اثنا عشریہ کوئی کتاب فقیر کی نظر سے نہ گزری نہ کہیں اس کا

Volume 28 Fatawa Razawiyya

Saw the mention. Tuhfa Qadriyah Shareef is a highly authentic book. I have been honored many times by studying it thoroughly. In the copy I have or others I have seen, these narrations do not exist at all. (Note 1) Despite this, the ignorant muftis and negligent err-makers of this time (Note 2) tried to prove its falsity by claiming that ascending above Sidrat al-Muntaha and therein—God forbid—implies the superiority of Ghaus al-Azam (may Allah be pleased with him) over the Holy and Radiant Messenger (may Allah's peace and blessings be upon him). (Note 3) This is pure prejudice and ignorance, which this humble servant (faqir) refuted in a detailed fatwa seventeen years ago, when a question came from Kathor, District Surat on 16th Ramadan 1310 AH. (Note 4) The learned Abdul Qadir Qadri ibn Sheikh Muhiyuddin Irbili wrote this narration in the book "Tafrih al-Khatir fi Manaqib al-Sheikh Abdul Qadir" (may Allah be pleased with him) (Note 5) and the gatherer of Shari'ah and Haqiqa, Sheikh Rashid bin Muhammad Junaidi (may Allah have mercy on him)...

Note 1: Tuhfa Qadriyah is a Persian composition by Hazrat Shah Abu al-Ma'ali Qadri (1616 AH), which mentions the life and miracles of Ghaus al-Wara (may Allah be pleased with him). He is counted among the prominent Mashaikh of his time. Hazrat Sheikh Abdul Haq Muhaddith Dehlavi (may Allah have mercy on him) completed "Ash'at al-Lam'at" and the commentary on "Futuh al-Ghaib" at his suggestion. His shrine is located in Lahore. Manuscript copies of Tuhfa Qadriyah are available in most libraries; the original Persian manuscript has not been printed yet. However, its Urdu translations have been published under the titles: (1) Seerat al-Ghaus authored by Muhammad Baqir Naqshbandi (1323 AH), Munshi Naval Kishore Press, Lahore, and (2) Tuhfa Qadriyah (Urdu translation) authored by Maulana Abdul Karim (1324 AH), Malik Fazluddin, Book Merchant, Lahore. Note 2: Ignorant, negligent, and errant muftis. Note 3: The fatwas of the 'Hakim al-Ummat' of the Deobandis, Molvi Ashraf Ali Thanwi, and the pillars of Madrasa Deoband, Molvi Khalil Ahmad and Molvi Rashid Ahmad Anbethwi, are being refuted. These fatwas have been included in the current blessed treatise. Note 4: See the second issue of this treatise. Note 5: Tafrih al-Khatir fi Manaqib al-Sheikh Abdul Qadir (may Allah be pleased with him), Al-Manqabat al-Ula, Sunni Dar al-Isha'at Alwiyyah Razawiyyah, Faisalabad, pp. 24-25.

Page 429 of 684

जिल्द 28 फ़तावा रज़विया

तज़किरा देखा। तुहफ़ा क़ादरिया शरीफ़ एक अत्यंत प्रामाणिक पुस्तक है। मैंने कई बार इसका व्यापक अध्ययन करने का सौभाग्य प्राप्त किया है। मेरे पास जो प्रति है या जो मेरी नज़र से गुज़री हैं, उनमें ये रिवायतें बिल्कुल नहीं हैं। (हाशिया 1) इसके बावजूद, इस समय के अज्ञानी मुफ़्तियों और असावधान गलती करने वालों (हाशिया 2) ने इसकी असत्यता को इस तरह साबित करना चाहा कि सिद्रतुल मुंतहा से ऊपर आरोहण (मेराज) किया और उसमें—ईश्वर न करे—हुज़ूर अकदस व अनवर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) पर हुज़ूर पुरनूर गौस-ए-आज़म (रज़ियल्लाहु अन्हु) की श्रेष्ठता निकलती है। (हाशिया 3) यह मात्र पक्षपात और अज्ञानता है, जिसका खंडन इस फ़कीर ने सत्रह साल पहले एक विस्तृत फ़तवे में किया था, जब 16 रमज़ानुल मुबारक 1310 हिजरी को कठोर, ज़िला सूरत से एक सवाल आया था। (हाशिया 4) विद्वान अब्दुल क़ादिर क़ादरी इब्न शैख़ मुहियुद्दीन इरबिली ने पुस्तक "तफ़रीह अल-खातिर फ़ी मनाक़िब अल-शैख़ अब्दुल क़ादिर" (रज़ियल्लाहु अन्हु) में यह रिवायत लिखी है (हाशिया 5) और इसे शरीयत और हक़ीक़त के ज्ञाता शैख़ रशीद बिन मुहम्मद जुनैदी (रहमतुल्लाह अलैहि)...

हाशिया 1: तुहफ़ा क़ादरिया, हज़रत शाह अबुल मुआली क़ादरी (1616 हिजरी) की फारसी रचना है जिसमें हुज़ूर गौस अल-वरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) के हालात और करामात का उल्लेख है। आप अपने समय के प्रमुख मशाइख़ में गिने जाते हैं। हज़रत शैख़ अब्दुल हक़ मुहद्दिस देहलवी (रहमतुल्लाह अलैहि) ने आपके निर्देश पर अशियात अल-लमात और फ़ुतूह अल-ग़ैब की व्याख्या पूरी की। आपका मज़ार लाहौर में स्थित है। तुहफ़ा क़ादरिया की हस्तलिखित प्रतियां अधिकांश पुस्तकालयों में मौजूद हैं, मूल फारसी प्रति अभी तक मुद्रित नहीं हुई है, हालाँकि इसके उर्दू अनुवाद (1) सीरत अल-गौस लेखक मुहम्मद बाक़िर नक़्शबंदी (1323 हिजरी) मुंशी नवल किशोर प्रेस लाहौर और (2) तुहफ़ा क़ादरिया (उर्दू अनुवाद) लेखक मौलाना अब्दुल करीम (1324 हिजरी) मलिक फज़्लुद्दीन ताज़िर-ए-कुतुब लाहौर के नामों से प्रकाशित हो चुके हैं। हाशिया 2: जाहिल, ग़ाफ़िल और ख़ताकार मुफ़्ती। हाशिया 3: देवबंदियों के हकीमुल उम्मत मौलवी अशरफ़ अली थानवी, मदरसा देवबंद के स्तंभ मौलवी खलील अहमद और मौलवी रशीद अहमद अनबेठवी के फ़तवों का खंडन हो रहा है, ये फ़तवे वर्तमान मुबारक रिसाले में शामिल कर दिए गए हैं। हाशिया 4: रिसाला हाज़ा का दूसरा मसला देखें। हाशिया 5: तफ़रीह अल-खातिर फ़ी मनाक़िब अल-शैख़ अब्दुल क़ादिर (रज़ियल्लाहु अन्हु), अल-मन्क़बतुल ऊला, सुन्नी दारुल इशाअत अलविया रज़विया, फ़ैसलाबाद, पृ. 24, 25

تذکرہ دیکھا۔ تحفہ قادریہ شریف اعلیٰ درجہ کی مستند کتاب ہے اس کے مطالعہ بالاستیعاب سے بارہا مشرف ہوا، جو نسخہ میرے پاس ہے یا اور جو میری نظر سے گزرا ان میں یہ روایات اصلاً نہیں۔ عہ ۱ بایں ہمہ اس زمانہ کے مفتیان جہول، مخطیان غفول عہ ۲ نے جو اس کا بطلان یوں ثابت کرنا چاہا کہ سدرۃ المنتہیٰ سے بالا عروج کیا اور اس میں معاذ اللہ حضور اقدس و انور صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم پر حضور پرنور غوث اعظم رضی اللہ تعالیٰ عنہ کی تفضیل نکلتی ہے عہ ۳ یہ محض تعصب و جہالت ہے جس کا رد فقیر نے ایک مفصل فتویٰ میں سترہ سال ہوئے کیا، جبکہ ۱۶ رمضان المبارک ۱۳۱۰ھ کٹھور ضلع سورت سے ایک سوال آیا تھا۔ عہ ۴ فاضل عبدالقادر قادری ابن شیخ محی الدین اربلی نے کتاب "تفریح الخاطر فی مناقب الشیخ عبدالقادر" رضی اللہ تعالیٰ عنہ میں یہ روایت لکھی ہے عہ ۵ اور اسے جامع شریعت و حقیقت شیخ رشید بن محمد جنیدی رحمہ اللہ

عہ ۱: تحفہ قادریہ، حضرت شاہ ابوالمعالی قادری (۱۶۱۶ھ) کی فارسی تالیف ہے جس میں حضور غوث الوریٰ رضی اللہ تعالیٰ عنہ کے حالات اور کرامات کا تذکرہ ہے۔ آپ اپنے وقت کے سر بر آوردہ مشائخ میں شمار ہوتے ہیں حضرت شیخ عبدالحق محدث دہلوی رحمہ اللہ نے آپ کے ارشاد پر اشعۃ اللمعات اور شرح فتوح الغیب مکمل فرمائی۔ آپکا مزار لاہور میں واقع ہے۔ تحفہ قادریہ کے قلمی نسخے اکثر کتب خانوں میں موجود ہیں، اصل فارسی نسخہ تاحال طبع نہ ہوا، البتہ اس کا اردو ترجمہ (۱) سیرت الغوث مولفہ محمد باقر نقشبندی (۱۳۲۳ھ) مطبع منشی نولکشور پریس لاہور اور (۲) تحفہ قادریہ (اردو ترجمہ) مولفہ مولانا عبدالکریم (۱۳۲۴ھ) ملک فضل الدین تاجر کتب لاہور کے ناموں سے شائع ہو چکے ہیں۔ عہ ۲: جاہل، غافل اور خطا کار مفتی۔ عہ ۳: دیوبندیوں کے

حکیم الامت مولوی اشرف علی تھانوی، مدرسہ دیوبند کے اساطین مولوی خلیل احمد اور مولوی رشید احمد انبیٹھوی کے فتاویٰ کی تردید ہو رہی ہے، یہ فتاویٰ موجودہ رسالہ مبارکہ میں شامل کر دیے گئے ہیں۔ عہ ۴: ملاحظہ ہو مسئلہ ثانیہ رسالہ ہذا۔ عہ ۵: تفریح الخاطر فی مناقب الشیخ عبدالقادر رضی اللہ تعالیٰ عنہ، المنقبۃ الاولیٰ، سنی دارالاشاعت علویہ رضویہ، فیصل آباد، ص ۲۵، ۲۴

Fatawa Razawiyya Volume 28

[It] has been quoted from the book 'Hirz al-Ashiqin'. And in such matters, this much evidence is sufficient. Its explanation is in another fatwa of this humble servant (faqir), the question for which came from Ujjain on 7th Rabi al-Akhir 1310 AH. And success is from Allah, and Allah Almighty knows best. (And success is from Allah Almighty, and Allah Almighty knows well. T)

Treatise Fatawa Karamat-e-Ghausia Ends.

Note: See the second issue in this treatise.

Page 430 of 684

फ़तावा रज़विया जिल्द 28

किताब 'हिर्ज़-उल-आशिक़ीन' से नक़्ल किया गया है। और ऐसे मामलों में इतना ही प्रमाण पर्याप्त है। इसका वर्णन इस फ़क़ीर के दूसरे फ़तवे में है जिसका सवाल 7 रबी-उल-आख़िर शरीफ़ 1310 हिजरी को उज्जैन से आया था, और सफलता अल्लाह ही की ओर से है और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (और सफलता अल्लाह तआला की ओर से है, और अल्लाह तआला ख़ूब जानता है। त)

रिसाला फ़तावा करामाते ग़ौसिया ख़त्म हुआ।

नोट: इसी रिसाले का दूसरा मसला देखें।

पृष्ठ 430 का 684

کی کتاب حرزالعاشقین سے نقل کیا ہے۔ اور ایسے امور میں اتنی ہی سند بس ہے۔ اس کا بیان فقیر کے دوسرے فتوے میں ہے جس کا سوال ۷ ربیع الآخر شریف ۱۳۱۰ھ کو اوجین سے آیا تھا، ً وباللہ التوفیق واللہ تعالیٰ اعلم (اور توفیق اللہ تعالیٰ کی طرف سے ہے، اور اللہ تعالیٰ خوب جانتا ہے۔ت)

رسالہ فتاوی کرامات غوثیہ ختم ہوا ۔

ً: ملاحظہ ہو مسئلہ ثانیہ، رسالہ ہذا

Fatawa Razawiyya Volume 28

Summary of the Answer from Thanvi Deobandi

Attributing any saying or action to the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) without Sharia evidence is forbidden according to the majority and disbelief (kufr) according to some. Therefore, the attribution of the action of reaching the Throne (Arsh) by riding on the holy soul of Hazrat Ghaus-e-Azam, and the saying "If there were a prophet after me, it would have been Piran-e-Pir," are without evidence. Thus, it is a grave sin and forbidden.

And since the transmitters persist in these matters and consider them commendable, persistence in sin is close to disbelief, and considering it commendable is explicit disbelief. There seems to be doubt and suspicion regarding the faith of such people. Rather, implicitly in this story, it becomes necessary to give excellence to Hazrat Ghaus-e-Azam over the Master of the Universe (peace and blessings of Allah be upon him), suggesting that he (the Prophet) could not reach there while Hazrat Ghaus-e-Azam did, and the Prophet's access was through him. We seek refuge in Allah from this.

Regardless of the fact that Sidrat al-Muntaha is so called because it is the ultimate limit of the ascension of created beings. Therefore, anyone whose ascension above it is claimed without evidence is an exception. The claim of another's ascension is a guess about the unseen (rajm bil-ghaib), which is explicitly condemned in the Holy Quran. Similarly, the belief that he snatched the basket (zanbeel) is against the Quranic text and is among the acts leading to disbelief. Likewise, there is no basis for the story of Hazrat Aisha nursing him. Firstly, Hazrat Aisha did not have milk, and secondly, a spirit is free from mouth, lips, and stomach. These things are properties of physical bodies. Then what would drinking milk even mean? Furthermore, considering any companion superior to Hazrat Abu Bakr is against the consensus (ijma) of the Ummah, let alone considering a saint superior, which is a grave sin, innovation (bid'ah), and contrary to the well-known Sunnah. And the saying "My foot is on the necks of all saints," which is quoted by reliable narrators from Hazrat Ghaus himself, is a lie attributed to the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him).

Written by Muhammad Ashraf Ali [Seal]

I.T. Majlis of Dawat-e-Islami Page 431 of 684

फ़तावा रज़विया जिल्द 28

थानवी देवबंदी के जवाब का सारांश

बिना किसी शरीयत के प्रमाण के हज़रत मोहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की ओर किसी कथन या कार्य को जोड़ना बहुमत के अनुसार हराम है और कुछ के अनुसार कुफ़्र (अधर्म) है। इसलिए, हज़रत ग़ौस-ए-आज़म की पवित्र आत्मा पर सवार होकर अर्श (ईश्वर के सिंहासन) तक पहुँचने की क्रिया और इस कथन को कि "यदि मेरे बाद कोई नबी होता, तो पीरान-ए-पीर होते" बिना किसी प्रमाण के जोड़ना, घोर पाप और हराम है।

और चूँकि ये बातें फैलाने वाले इन पर अड़े रहते हैं और इन्हें अच्छा समझते हैं, इसलिए पाप पर अड़े रहना कुफ़्र के करीब है और उसे अच्छा समझना स्पष्ट कुफ़्र है। ऐसे लोगों के ईमान पर संदेह और संशय होता है, बल्कि परोक्ष रूप से इस कहानी में हज़रत ग़ौस-ए-आज़म को कायनात के मालिक (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) पर श्रेष्ठता देना अनिवार्य हो जाता है कि आप तो वहाँ नहीं पहुँच सके और हज़रत ग़ौस-ए-आज़म पहुँच गए और उनके माध्यम से आपकी पहुँच हुई, हम इससे अल्लाह की पनाह माँगते हैं।

इस बात से परे कि सिदरतुल मुंतहा को सिदरतुल मुंतहा इसलिए कहा जाता है क्योंकि वह सृष्टि के उत्थान की अंतिम सीमा है। अत; जिसका उत्थान बिना प्रमाण के उससे ऊपर बताया जाए, वह अपवाद है। किसी दूसरे के उत्थान का दावा 'रज़म बिल-ग़ैब' (अदृश्य के बारे में अटकलबाज़ी) है, जिसकी निंदा पवित्र कुरान में स्पष्ट रूप से की गई है। इसी तरह, यह विश्वास कि 'ज़म्बील' (झोला) छीन लिया गया, कुरान के पाठ के विरुद्ध है और कुफ़्र के कृत्यों में से है। इसी तरह, हज़रत आयशा द्वारा दूध पिलाने की बात का भी कोई आधार नहीं है। पहली बात तो यह कि हज़रत आयशा के पास दूध ही नहीं था, और दूसरी बात यह कि आत्मा मुँह, होंठ और पेट से मुक्त होती है। ये चीज़ें भौतिक शरीरों के गुण हैं। फिर दूध पीने का क्या अर्थ? और हज़रत अबू बक्र से किसी भी अन्य सहाबी को श्रेष्ठ समझना उम्मत के सर्वसम्मति (इज्मा) के विरुद्ध है, फिर एक वली (संत) को श्रेष्ठ समझना तो घोर पाप, बिदअत और प्रसिद्ध सुन्नत के विपरीत है। और यह कथन कि "मेरा पैर सभी वलियों की गर्दन पर है," जिसे हज़रत ग़ौस के विश्वस्त लोगों ने उद्धृत किया है, हज़रत मोहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की ओर एक झूठ है।

लिखा: मोहम्मद अशरफ़ अली [मोहर]

आई.टी. मजलिस-ए-दावत-ए-इस्लामी पृष्ठ 431/684

فتاویٰ رضویہ جلد ۲۸

خلاصہ جواب تھانوی دیوبند

آنحضرت صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کی طرف بلادلیل شرعی کسی قول یا فعل کو منسوب کرنا جمہور کے نزدیک حرام اور بعض کے نزدیک کفر ہے۔ پس روحِ مقدس حضرت غوثِ اعظم پر آپ کا سوار ہو کر عرش پر پہنچنے کی نسبت فعل اور آپ کا فرمانا کہ "میرے بعد نبی ہوتا تو پیرانِ پیر ہوتے" قول کی نسبت بلادلیل۔ پس سخت معصیت و حرام ہے۔

اور چونکہ منقولین اور ان امور کے اصرار کرتے اور اس کو مستحسن سمجھتے ہیں۔ پس اصرار علی المعصیۃ قریب کفر اور اس کا استحسان صریح کفر ہے۔ ایسے لوگوں کے ایمان میں کلام اور اشتباہ معلوم ہوتا ہے، بلکہ درپردہ اس قصہ میں حضرت غوثِ اعظم کو فضیلت دینا لازم آتا ہے حضرت سرورِ کائنات صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم پر کہ آپ تو وہاں نہ پہنچ سکے اور حضرت غوثِ اعظم پہنچ گئے اور ان کے ذریعے سے آپ کی رسائی ہوئی، نعوذ باللہ منہ۔

قطع نظر اس سے سدرۃ المنتہیٰ کو اس لئے سدرۃ المنتہیٰ کہتے ہیں کہ وہ منتہیٰ عروجِ مخلوقات کا ہے۔ پس جس کا عروج اس سے اوپر بلادلیل ہو، مستثنٰی ہے۔ دوسرے کے عروج کا دعویٰ رجم بالغیب جس کی مذمت قرآن مجید میں منصوص ہے۔ اسی طرح یہ اعتقاد کہ زنبیل چھین لی، خلافِ نصِ قرآنی منجملہ الی کفر ہے۔ ایسے ہی حضرت عائشہ کا دودھ پلانا، اس کی بھی کچھ اصل نہیں۔ اول تو حضرت عائشہ کے دودھ ہی نہ تھا، دوسرے روح منہ اور لب اور پیٹ سے پاک ہے۔ یہ چیزیں خواصِ اجسام سے ہیں۔ پھر دودھ پینے کے کیا معنی۔ اور حضرت ابوبکر سے کسی بھی صحابی کو افضل سمجھنا خلافِ اجماعِ امت ہے نہ کہ ایک ولی کو کہ سخت معصیت و بدعت و

مخالفِ سنن مشہورہ کے ہے۔ اور یہ قول کہ قدمی علٰی رقابِ اولیاء "خود حضرت غوث صاحب سے ثقات نے نقل فرمایا ہے، آنحضرت صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کی طرف دروغ ہے۔

کتبہ محمد اشرف علی مہر

Volume 28 | Fatawa Razawiyya

1. In reality, these are delusions, false notions, and corrupt ignorances that ignorant followers used to publish regarding their object of devotion. We seek refuge in Allah from those blasphemies and blunders. Written by Khalil Ahmad (Anbahtwi), Madrasah Deoband.
2. The answer is correct. - Rashid Ahmad Gangohi

[Rashid Ahmad]

Page 432 of 684

1. वास्तव में ये भ्रम, झूठे विचार और भ्रष्ट अज्ञानताएं हैं जिन्हें अज्ञानी अनुयायी अपने श्रद्धेय के संबंध में प्रकाशित किया करते थे। हम उन कुफ्र (अधर्म) की बातों और गलतियों से अल्लाह की पनाह मांगते हैं। लिखित: खलील अहमद (अन्भैटी), मदरसा देवबंद
2. उत्तर सही है। - रशीद अहमद गंगोही

[रशीद अहमद]

पृष्ठ 432 का 684

۲۔ فی الواقع یہ اوہام خیالات باطلہ اور جہالات فاسدہ ہیں جو جہال معتقدین اپنے معتقد علیہ کی نسبت شائع کیا کرتے تھیں۔ نعوذ باللہ من تلك الكفريات والهفوات۔ حررہ خلیل احمد (انبھیٹھی) مدرسہ دیوبند

۳۔ جواب صحیح ہے۔ رشید احمد گنگوہی

[رشید احمد]

Fatawa Rizvia, Volume 28

Treatise Tanzih al-Makanat al-Haydaria 'an Wasmat 'Ahd al-Jahilliyya 1312 AH (Description of the purity of the station of Ali from the stain of the era of ignorance)

In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful.

Problem 19: From Banaras, Kungi Garh Tola, Masjid Bibi Raji Shifa Khana, sent by Maulvi Hakim Abdul Ghafoor Sahib, 9th Jumada al-Akhirah 1312 AH. To the blessed presence, the master of rational and traditional sciences, encompassing branches and principles, Maulana Maulvi Ahmad Raza Khan Sahib, may Allah extend his grace (May Allah Almighty keep your grace ongoing - Translator). From the servant of students, Abdul Ghafoor: May my greetings be accepted. There is a disagreement among the scholars here regarding this matter, hence the problem is being sent to your blessed service. It is hoped that you will enlighten us with an answer. Zaid says that since Hazrat Ali al-Murtaza (may Allah Almighty ennoble his face) accepted faith before reaching puberty and was never involved in idol worship, polytheism, or disbelief, and also in light of the noble Hadith:

फतावा रज़विया, जिल्द 28

रिसाला तन्ज़ीह-उल-मकानात-उल-हैदरिया 'अन वस्मत-ए-'अहद-अल-जाहिलिया 1312 हिजरी (ज़माना-ए-जाहिलियत के ऐब से मकाम-ए-हैदरी की पाकी का बयान)

बिस्मिल्लाहिर रहमानिर रहीम

मसअला 19: बनारस, कुंगी गढ़ टोला, मस्जिद बीबी राजी शफ़ाख़ाना से, प्रेषक मौलवी हकीम अब्दुल गफ़ूर साहब, 9 जमादी-उल-उखरा 1312 हिजरी। बरकत वाले हुज़ूर की ख़िदमत में, माकूल और मंकूल के ज्ञाता, शाखाओं और सिद्धांतों के समावेशी, जनाब मौलाना मौलवी अहमद रज़ा खान साहब, मद्दा ज़िल्लुहु (अल्लाह ता'आला आप का फ़ैज़ हमेशा जारी रखे - अनुवादक)। ख़ादिम-उल-तुलबा अब्दुल गफ़ूर की ओर से अस्सलाम-ओ-अलैकुम कुबूल हो। इस मसअले में यहाँ उलमा के बीच इख़्तिलाफ़ (मतभेद) है, इसलिए मसअला बरकत वाली ख़िदमत में भेजा जा रहा है, उम्मीद है कि जवाब से मुत्तला (सूचित) फ़रमाएँगे। ज़ैद कहता है कि जनाब अली मुर्तज़ा (करम अल्लाह ता'आला वजहुल करीम) चूँकि बालिग़ होने से पहले ईमान लाए और न ही आप पहले कभी बुतपरस्ती, शिर्क और कुफ़्र वग़ैरह में मुब्तला (शामिल) हुए, और हदीस शरीफ़ के लिहाज़ से भी:

पृष्ठ 684 का 433

فتاویٰ رضویہ، جلد ۲۸

رسالہ تنزیہ المکانة الحیدریہ عن وصمة عهد الجاهلیة ۱۳۱۲ھ (زمانہ جاہلیت کے عیب سے مقامِ حیدری کی پاکی کا بیان)

بسم اللہ الرحمن الرحیم

مسئلہ ۱۹: از بنارس کندگی گڑھ ٹولہ مسجد بی بی راجی شفاخانہ مرسلہ مولوی حکیم عبدالغفور صاحب ۹ جمادی الاخری ۱۳۱۲ھ بخدمت لازم البرکت، جامع معقول و منقول، حاوی فروع واصول، جناب مولینا مولوی احمد رضا خان صاحب مداللہ فیضانہ (اللہ تعالیٰ آپ کا فیضان ہمیشہ جاری رکھے۔ت) از جناب خادم الطلبہ عبدالغفور سلام علیک قبول باد، اس مسئلہ میں یہاں درمیان علماء کا اختلاف ہے لہذا مسئلہ ارسال خدمت لازم البرکت ہے امید کہ جواب سے مطلع فرمائیں۔ زید کہتا ہے کہ جناب علی مرتضیٰ کرم اللہ تعالیٰ وجہہ چونکہ قبل از بلوغ ایمان لائے اور نہ پہلے بت پرستی شرک و کفر وغیرہ کے آپ مبتلا ہوئے نیز بلحاظ حدیث شریف:

صفحہ ۴۳۳ از ۶۸۴

Volume 28 | Fatawa Rizvia

Every child is born upon the natural disposition (Fitra) of Islam. - 1 | Every child is born upon the nature of Islam. (T)

To say that you [Ali (RA)] were a disbeliever (Kafir) first and then became a Muslim is not correct, and the mentioned sentence is included in lack of etiquette regarding you. Amr says that since children follow their parents and your parents were in a state of disbelief, therefore we can say that Ali Murtaza was first a disbeliever and then became a Muslim. In this case, is Zaid's statement correct or Amr's? Clarify and be rewarded. (State it, you will be rewarded. T)

The Answer: In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful. All praise is due to Allah, Who honored the face of Ali al-Murtaza; so he never ceased to be favored by Him with the eye of pleasure. And peace and blessings be upon the exalted, pleasing, and most favored master, the intercessor for sinners on the Day of Judgment, and upon his family and companions, equal to the number of all who come and go. (T)

Zaid's statement is truth and correct, and Amr's statement is false and repulsive.

I say, and success is from Allah the Almighty. (T) It is apparent, known, and established that the Commander of the Believers, the Master of Muslims, our liege lord Ali al-Murtaza (may Allah honor his noble face), at the time of the blessed commissioning of the Manifest Light, the Master of Messengers (peace and blessings of Allah be upon him), immediately was honored with testimony and faith. At that time, the blessed age of Hazrat Murtaza was eight or ten years, and certainly, a discerning child who accepts Islam...

---

1 Sahih al-Bukhari, Book of Funerals, Chapter on what is said about the children of polytheists, Qadeemi Kutub Khana Karachi 1/185; Sunan Abi Dawud, Book of Sunnah, Chapter on the offspring of polytheists, Aftab Alam Press Lahore 2/292; Jami` at-Tirmidhi, Chapters on Decree, Chapter on what has come regarding every child being born upon the creed, Amin Company Delhi 2/36; Musnad Ahmad bin Hanbal from Abu Hurayrah (RA), Al-Maktab al-Islami Beirut 2/233.

जिल्द 28 | फतावा रिज़विया

प्रत्येक बच्चा इस्लाम की प्रकृति (फितरत) पर पैदा होता है। - 1 | हर बच्चा फितरत-ए-इस्लाम पर पैदा होता है। (त)

यह कहना कि आप पहले काफिर थे और फिर मुसलमान हुए, सही नहीं है, और उपरोक्त वाक्य आपके प्रति शिष्टाचार की कमी (बेअदबी) में शामिल है। अम्र कहता है कि चूंकि बच्चे माता-पिता के अधीन होते हैं और आपके माता-पिता कुफ्र की हालत में थे, इसलिए हम कह सकते हैं कि पहले अली मुर्तज़ा काफिर थे और बाद में मुसलमान हुए। इस स्थिति में ज़ैद का कथन सही है या अम्र का? बयान फरमाएं और सवाब पाएं। (बयान करें, सवाब दिया जाएगा। त)

उत्तर: अल्लाह के नाम से शुरू जो बहुत मेहरबान और रहम वाला है। सारी प्रशंसा उस अल्लाह के लिए है जिसने अली मुर्तज़ा के चेहरे को सम्मान और गरिमा प्रदान की, तो वे हमेशा उसकी रज़ा और प्रसन्नता से लाभान्वित रहे। और दुरूद व सलाम हो उन बुलंद, पसंदीदा, और अधिक पसंदीदा सरदार पर, जो कयामत के दिन गुनहगारों की शिफ़ाअत (सिफारिश) करने वाले हैं, और उनके परिवार और उनके साथियों पर, आने वाले और जाने वाले सभी लोगों की संख्या के बराबर। (त)

ज़ैद का कथन सत्य और सही है, और अम्र का कथन गलत और घृणित है।

अकूरु व बिल्लाहि तौफ़ीक़ (मैं कहता हूँ और तौफ़ीक़ अल्लाह ताला की तरफ से है। त) यह ज़ाहिर, ज्ञात और सिद्ध है कि अमीरुल मोमिनीन, मुसलमानों के मौला, सैयदना अली मुर्तज़ा (करम अल्लाह वज्हहुल असना), हुज़ूर पुरनूर सैयद-उल-मुरसलीन (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की मुबारक नबुव्वत के समय तुरंत तस्दीक और ईमान से सम्मानित हुए। उस समय हज़रत मुर्तज़ा की मुबारक उम्र आठ या दस साल थी और निश्चित रूप से एक समझदार बच्चा जो इस्लाम लाए...

---

1 सहीह बुखारी, किताबुल जनाइज़, बाब: मुशरिकों की औलाद के बारे में जो कहा गया, कदीमी कुतुब खाना कराची 1/185; सुनन अबी दाऊद, किताबुस सुन्नाह, बाब: मुशरिकों की संतानों के बारे में, आफ़ताब आलम प्रेस लाहौर 2/292; जामे तिर्मिज़ी, अबवाबुल कद्र, बाब: जो हर बच्चे के मिल्लत पर पैदा होने के बारे में आया, अमीन कंपनी दिल्ली 2/36; मुस्नद अहमद बिन हंबल, हज़रत अबू हुरैरा (रजि.) से रिवायत, अल-मकतब अल-इस्लामी बेरूत 2/233।

पृष्ठ 434 का 684

کل مولود یولد علی الفطرۃ - ۱ | ہر بچہ فطرت اسلام پر پیدا ہوتا ہے۔ (ت)

یہ کہنا کہ آپ پہلے کافر تھے بعد ازاں مسلمان ہوئے صحیح نہیں، اور جملہ مذکورہ بہ نسبت آپ کے سوئے ادب میں داخل ہے۔ عمرو کہتا ہے چونکہ اطفال تابع والدین کے ہوتے ہیں اور والدین آپکے حالت کفر پر تھے، لہٰذا ہم کہہ سکتے ہیں کہ پہلے علی مرتضٰی کافر تھے بعد ازاں مسلمان ہوئے فقط اس صورت میں زید کا قول صحیح ہے یا عمرو کا؟ بینوا توجروا۔ (بیان فرمائیے اجر دیے جاؤ گے۔ ت)

الجواب: بسم اللہ الرحمن الرحیم، الحمدللہ الذی کرم وجہ علی ن المرتضٰی : فلم یزل محظوظاً منہ بعین الرضٰی: والصلوۃ والسلام علی السید العلی الرضی الارضی: شفیع المذنبین یوم فصل القضا : وعلی الہ وصحبہ بعدد کل من یأتی و مضی: | اللہ کے نام سے شروع نہایت مہربان رحم والا ہے۔ ساری تعریف اللہ کے لئے جس نے علی مرتضٰی کے چہرے کو عزت و کرامت بخشی تو وہ ہمیشہ اس کی رضا و خوشنودی سے بہرہ ور رہے۔ اور درود و سلام ہو بلند، پسندیدہ، پسندیدہ تر سردار، فیصلہ قضا کے دن گنہگاروں کے شفیع پر اور ان کی آل اور ان کے اصحاب پر تمام اگلے پچھلوں کی تعداد کے برابر۔ (ت)

قول زید حق و صحیح قول عمرو باطل و قبیح ہے۔

اقول وباللہ التوفیق (میں کہتا ہوں اور توفیق اللہ تعالی سے ہے۔ ت) یہ تو ظاہر و معلوم و ثابت ہے کہ حضرت امیر المومنین مولی المسلمین سیدنا علی مرتضی کرم اللہ وجہہ الاسنی وقتِ بعثت سراپا

برکت حضور پر نور سید المرسلین صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم فوراً مشرف بتصدیق و ایمان ہوئے، اس وقت عمر مبارک حضرت مرتضوی آٹھ دس سال تھی اور بالیقین جو عاقل بچہ اسلام لائے

---

۱ صحیح البخاری کتاب الجنائز باب ماقیل فی اولاد المشرکین قدیمی کتب خانہ کراچی ۱۸۵/۱، سنن ابی داود کتاب السنة باب فی ذراری المشرکین آفتاب عالم پریس لاہور ۲۹۲/۲، جامع الترمذی ابواب القدر باب ماجاء کل مولود یولد علی الملة امین کمپنی دہلی ۳۶/۲، مسند احمد بن حنبل عن ابی ھریرہ رضی اللہ عنہ المکتب الاسلامی بیروت ۲۳۳/۲

Fatawa Rizvia Volume 28

In the ruling of Islam, he is independent in himself; hence, applying another ruling upon him by virtue of following someone else is not permissible.

Arabic Text	Urdu Translation
In Al-Mawahib: Ali (may Allah be pleased with him) was ten years old at that time, as narrated by Al-Tabari. [End of quote][1]	In Al-Mawahib al-Laduniyyah: At that time, Hazrat Ali (may Allah be pleased with him) was ten years old, as mentioned by Al-Tabari. [End of quote]
Al-Zarqani said: This is also the opinion of Ibn Ishaq, and the author restricted himself to it because Al-Hafiz [Ibn Hajar] stated that it is the most preferred of opinions.[2]	Al-Zarqani said: This is also the opinion of Ibn Ishaq; the author mentioned only this opinion because Hafiz Ibn Hajar stated that this is the most preferred opinion. (T)
Ibn Sufyan narrated with an authentic chain from 'Urwah that he [Ali] said: I accepted Islam when I was eight years old. This was prioritized in Al-'Uyun etc.[3]	And Ibn Sufyan narrated with an authentic chain from Hazrat 'Urwah that Hazrat Ali accepted Islam at the age of eight. This same opinion was mentioned first in 'Uyun al-Athar (by Ibn Sayyid al-Nas). (T)
In Radd al-Muhtar: It is said his age was seven, and it is said eight, which is the correct view. Al-Bukhari narrated this in his history from 'Urwah. It is also said ten, as narrated by Al-Hakim in Al-Mustadrak. And it is said fifteen, but this is rejected. Full details are in Al-Fath.[4] [End of quote]	In Radd al-Muhtar: It is stated that his age was seven years and it was said that it was eight years. This is correct; Imam Bukhari narrated this from Hazrat 'Urwah in his history. And it was said that it was ten years; Al-Hakim narrated this in Al-Mustadrak... and it was said that it was fifteen years; this opinion is rejected and unacceptable. The full detail is in Fath al-Qadir. [End of quote] (T)
In the chapter of marriage, regarding the rulings of minors.	In Radd al-Muhtar, the Book of Marriage, under the rulings for minors.

[1] Al-Mawahib al-Laduniyyah, Al-Maqsad al-Awwal, 'Awwal man Aman', Al-Maktab al-Islami Beirut, 1/216 [2] Sharh al-Zarqani 'ala al-Mawahib al-Laduniyyah, 'Awwal man Aman', Dar al-Ma'rifah Beirut, 1/222 [3] Sharh al-Zarqani 'ala al-Mawahib al-Laduniyyah,

'Awwal man Aman', Dar al-Ma'rifah Beirut, 1/222 [4] Radd al-Muhtar Kitab al-Jihad Bab al-Murtad, Dar Ihya al-Turath al-'Arabi Beirut, 3/307

फतावा रजविया जिल्द 28

इस्लाम के हुक्म में वह खुद मुख्तार हैं; इसलिए किसी और की पैरवी के आधार पर उन पर कोई दूसरा हुक्म जायज़ नहीं है।

अरबी इबारत

अल-मवाहिब में है: उस समय हज़रत अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) की उम्र दस साल थी, जैसा कि तबरी ने ज़िक्र किया है। [समाप्त][1]

ज़रक़ानी ने फरमाया: यही इब्न इसहाक़ का भी कौल है, मुसन्निफ़ (लेखक) ने सिर्फ इसी कौल को इसलिए ज़िक्र किया है क्योंकि हाफ़िज़ इब्न हजर ने फरमाया है कि सबसे राज़ेह (मज़बूत) कौल यही है।[2]

और इब्न सुफ़यान ने सनद-ए-सही के साथ हज़रत उरवा से रिवायत की है कि हज़रत अली आठ बरस की उम्र में इस्लाम लाए। उयून वग़ैरह में इसे ही पहले ज़िक्र किया गया।[3]

रद्द उल-मुह्तार में है: उनका कौल कि उनकी उम्र सात साल थी और कहा गया कि आठ साल थी, यही सही है, इसी को इमाम बुखारी ने अपनी तारीख में हज़रत उरवा से रिवायत किया। और कहा गया कि दस साल थी, इसे हाकिम ने मुस्तदरक में रिवायत किया। और कहा गया कि पंद्रह साल थी, यह कौल मरदूद है और पूरी तफ़सील फ़तह में है।[4] [समाप्त]

उर्दू अनुवाद

मवाहिब अल-लदुन्निया में है: उस समय हज़रत अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) की उम्र दस साल थी, जैसा कि तबरी ने ज़िक्र किया है। [समाप्त]

ज़रक़ानी ने फरमाया: यही इब्न इसहाक़ का भी कौल है, मुसन्निफ़ ने सिर्फ इसी कौल को इसलिए ज़िक्र किया है कि हाफ़िज़ इब्न हजर ने फरमाया है कि सबसे राज़ेह कौल यही है। (त)

और इब्न सुफ़यान ने सनद-ए-सही के साथ हज़रत उरवा से रिवायत की है कि हज़रत अली आठ बरस की उम्र में इस्लाम लाए। उयून अल-असर (इब्न सैय्यिद उन-नास) में इसी कौल को पहले ज़िक्र किया। (त)

रद्द उल-मुह्तार में है: उनका कौल कि उनकी उम्र सात साल थी और कहा गया कि आठ साल थी। यही सही है, इसी को इमाम बुखारी ने अपनी तारीख में हज़रत उरवा से रिवायत किया। और कहा गया कि दस साल थी, इसे हाकिम ने मुस्तदरक में रिवायत किया। ... और कहा गया कि पंद्रह साल थी, यह कौल मरदूद और ना-मकबूल है। पूरी तफ़सील फ़तह उल-क़दीर में है। [समाप्त] (त)

अरबी इबारत	उर्दू अनुवाद
और निकाह में नाबालिगों के अहकाम के बारे में।	रद्द उल-मुह्तार किताबुन-निकाह में अहकाम-ए-सिग़ार (नाबालिगों के अहकाम) में।

[1] अल-मवाहिब अल-लदुन्निया, अल-मक़सद अल-अव्वल, 'अव्वल मन आमन', अल-मकतब अल-इस्लामी बेरूत, 1/216 [2] शरह अल-ज़रक़ानी अलल-मवाहिब अल-लदुन्निया, 'अव्वल मन आमन', दारुल-मारिफ़ा बेरूत, 1/222 [3] शरह अल-ज़रक़ानी अलल-मवाहिब अल-लदुन्निया, 'अव्वल मन आमन', दारुल-मारिफ़ा बेरूत, 1/222 [4] रद्द उल-मुह्तार किताबुल-जिहाद बाबुल-मुरतद, दार इह्या अत-तुरास अल-अरबी बेरूत, 3/307

حکم اسلام میں مستقل بالذات ہے پھر کسی کی تبعیت سے اس پر حکم دیگر حلال نہیں۔

عربی عبارت	اردو ترجمہ
في المواهب: كان سن علي رضى الله تعالى عنه اذذاك عشر سنين فيما حكاه الطبرى 1 اهـ	مواہب اللدنیہ میں ہے: اس وقت حضرت علی رضی اللہ تعالٰی عنہ کی عمر دس سال تھی، جیسا کہ طبری نے ذکر کیا ہے اھـ
قال الزرقاني: وهو قول ابن اسحق واقتصر المصنف عليه لقول الحافظ انه ارجح الاقوال 2۔	زرقانی نے فرمایا: یہی ابن اسحاق کا بھی قول ہے، مصنف نے صرف اسی قول کو اس لئے ذکر کیا ہے کہ حافظ ابن حجر نے فرمایا ہے کہ سب سے راجح قول یہی ہے۔ (ت)
وروى ابن سفين باسناد صحيح عن عروة قال اسلم علي وهو ابن ثمان سنين وصدر به فى العيون الخ 3۔	اور ابن سفین نے بسند صحیح حضرت عروہ سے روایت کی ہے کہ حضرت علی آٹھ برس کی عمر میں اسلام لائے۔ عیون الاثر (لابن سید الناس) میں اسی قول کو پہلے ذکر کیا۔ (ت)
وفى ردالمحتار: قوله وسنّه سبع وقيل ثمان وهو الصحيح، واخرجه البخاري فى تاريخه عن عروة۔ وقيل عشر اخرجه الحاكم فى المستدرک۔ وقيل	ردالمحتار میں ہے: قولہ ان کی عمر سات سال تھی اور کہا گیا کہ آٹھ سال تھی۔ یہی صحیح ہے، اسی کو امام بخاری نے اپنی تاریخ میں حضرت عروہ سے روایت کیا۔ اور کہا گیا کہ دس سال تھی، اسے حاکم نے مستدرک میں روایت

عربی عبارت	اردو ترجمہ
خمسة عشر وھو مردود وتمام ذلک مبسوط فی الفتح 4 اھ وفی نکاحہ عن احکام الصغار	کیا۔ ۔۔۔ اور کہا گیا کہ پندرہ سال تھی، یہ قول مردود و نامقبول ہے۔ پوری تفصیل فتح القدیر میں ہے۔ اھ (ت) ردالمحتار کتاب النکاح میں احکام الصغار

1 المواہب اللدنیہ المقصد الاول اول من آمن المکتب الاسلامی بیروت ۱/۲۱۶ 2 شرح الزرقانی علی المواہب اللدنیہ اول من آمن دارالمعرفۃ بیروت ۱/۲۲۲ 3 شرح الزرقانی علی المواہب اللدنیہ اول من آمن دارالمعرفۃ بیروت ۱/۲۲۲ 4 ردالمحتار کتاب الجہاد باب المرتد داراحیاء التراث العربی بیروت ۳/۳۰۷

Fatawa Ridawiyya Volume 28

[Box 1] From Al-Istrushani: Before reaching maturity, a child follows the religion of his parents as long as he does not define Islam himself. Shami said: It was stated that this subordination does not end except by reaching maturity or by [declaring] Islam himself, and this was explicitly stated in al-Bahr [al-Ra'iq] and al-Minah from the chapter on Funerals (End). (T)

So after the proclamation of Prophethood, there is absolutely no room for such an atrocious thought. Rather, even before that, when the Quraysh were afflicted with famine, the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) took the Commander of the Faithful, Ali (may Allah ennoble his face), into his sanctuary of faith to lighten the family burden of Abu Talib, as mentioned by Ibn Ishaq in his Seerah (as mentioned by Ibn Ishaq in his biography. T). Hadrat Mawla [Ali] was nurtured in the sacred lap of the Master of All, the Leader of the Messengers (peace and blessings of Allah be upon him). He gained awareness in the Prophet's embrace. Upon opening his eyes, he saw the world-adorning beauty of Muhammad, the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him). He heard the Prophet's words and learned his habits; may Allah's blessings and peace be upon him and his family. From the moment he gained awareness, he definitely and certainly recognized the Lord Almighty as One and believed in Him alone. His robe was never, ever defiled by the filth of idols. For this reason, he received the noble title "Karram Allahu Wajhah" (May Allah ennoble his face). "That is the grace of Allah which He bestows upon whom He wills."

[Box 2] And its wording is: Subordination does not cease until maturity. Yes, subordination ceases when he believes in a religion other than his parents' religion after attaining discernment of religions; at that point, he becomes independent (no longer a follower). (T)

[Footnotes] 1. Radd al-Muhtar, Kitab al-Nikah, Chapter: Nikah of the Disbeliever, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut 2/394 2. Al-Sira al-Nabawiyya by Ibn Hisham, mentioning that Ali ibn Abi Talib (may Allah be pleased with him) was the first of the two parts to embrace Islam, Dar Ibn Kathir, Beirut p. 264 3. Bahr al-Ra'iq, Kitab al-Jana'iz, Section: The Sultan is most entitled to his prayer, H.M. Saeed Company, Karachi 2/190

फ़तावा रज़विया जिल्द २८

[बॉक्स १] अल-इस्तरुशानी से उद्धृत है: परिपक्वता से पहले बच्चा अपने माता-पिता के धर्म का अनुसरण करता है जब तक कि वह स्वयं इस्लाम का वर्णन न करे। शामी ने कहा: यह लाभ दिया गया है कि यह अधीनता केवल परिपक्वता तक पहुँचने या स्वयं इस्लाम लाने से ही समाप्त होती है, और यही बात 'अल-बहर अल-रैक' और 'अल-मिनाह अल-गफ़्फ़ार' के जनाज़ा अध्याय में स्पष्ट की गई है। (त)

तो नुबुव्वत (पैग़म्बरी) की घोषणा के बाद, ऐसे घिनौने विचार की बिल्कुल गुंजाइश नहीं है। बल्कि उससे पहले भी, जब कुरैश अकाल की चपेट में थे, पवित्र पैगंबर (उन पर अल्लाह की शांति और कृपा हो) ने अबू तालिब के परिवार का बोझ हल्का करने के लिए अमीरुल मोमिनीन अली (अल्लाह उनके चेहरे को सम्मानित करे) को अपने विश्वास के अभयारण्य में बुला लिया था, जैसा कि इब्न इशाक ने अपनी सीरत में उल्लेख किया है (जैसा कि इब्न इशाक ने अपनी जीवनी में उल्लेख किया है। त)। हज़रत मौला [अली] का पालन-पोषण सभी के स्वामी, रसूलों के नेता (उन पर अल्लाह की शांति और कृपा हो) की पवित्र गोद में हुआ। उन्होंने पैगंबर की गोद में होश संभाला। आँखें खोलते ही उन्होंने अल्लाह के रसूल मुहम्मद (उन पर अल्लाह की शांति और कृपा हो) की विश्व-सुशोभित सुंदरता देखी। उन्होंने पैगंबर की बातें सुनीं और उनकी आदतें सीखीं; अल्लाह की उन पर और उनके परिवार पर शांति और कृपा हो। जैसे ही उन्हें होश आया, उन्होंने निश्चित रूप से और यकीनन रब अज़्ज़वजल को एक ही जाना और एक ही माना। उनका दामन कभी भी, किसी भी तरह से मूर्तियों की गंदगी से अपवित्र नहीं हुआ। इसीलिए उन्हें "कर्रमल्लाहु वज्हहू" (अल्लाह उनके चेहरे को सम्मानित करे) का सम्मानजनक खिताब मिला। "यह अल्लाह का अनुग्रह है जिसे वह जिसे चाहता है प्रदान करता है।"

[बॉक्स २] और इसके शब्द हैं: परिपक्वता तक अधीनता समाप्त नहीं होती है। हाँ, अधीनता तब समाप्त होती है जब धर्मों की समझ होने पर, वह अपने माता-पिता के धर्म के अलावा किसी अन्य धर्म का विश्वास करने लगे; उस समय वह स्वतंत्र (अब अधीनस्थ नहीं) हो जाता है। (त)

[पाद लेख] १. रद अल-मुह्तार, किताबुन निकाह, बाब: काफिरों का निकाह, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी, बेरुत २/३९४ २. इब्न हिशाम की अल-सीरत अल-नबविय्या, यह उल्लेख करते हुए कि अली इब्न अबी तालिब (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) इस्लाम स्वीकार करने वाले पहले लोगों में से थे, दार

इब्न कथीर, बेरुत पृष्ठ २६४ ३. बहर अल-रैक, किताबुल जनाइज़, खंड: सुल्तान उनकी नमाज़ का सबसे अधिक हकदार है, एच.एम. सईद कंपनी, कराची २/१९०

पृष्ठ ४३६ / ६८४

[Box 1] للاستر وشنی انه قبل البلوغ تبع لابویه فی الدین مالم یصف الاسلام اھ قال: فافادان التبعیة لا تنقطع الا بالبلوغ اوبالاسلام بنفسه وبه صرح فی البحر ۱ والمنح من باب الجنائز اھ۔ ۱ للاستر وشنی سے نقل ہے: بچہ قبل بلوغ دین میں اپنے والدین کا تابع ہے جب کہ خود مسلمان نہ ہوا ہو، شامی نے کہا: افادہ فرمایا کہ یہ تبعیت بالغ ہونے یا خود اسلام لانے ہی سے ختم ہوتی ہے، اسی کی تصریح بحر الرائق اور منح الغفار باب الجنائز میں بھی ہے اھ (ت)

تو بعد بعثت تو اس خیال شنیع کی زنہار گنجائش نہیں بلکہ اس سے پیشتر بھی کہ جب قریش مبتلائے قحط ہوئے تھے حضور اقدس صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم ابو طالب پر تخفیف عیال کے لئے امیر المومنین علی کرم اللہ تعالٰی وجہہ کو اپنی بارگاہِ ایمان پناہ میں لے آئے تھے کما ذکرہ ابن اسحق فی سیرتہ ۲ (جیسا کہ اس کو ابن اسحق نے اپنی سیرت میں ذکر کیا۔ ت) حضرت مولٰی نے حضور مولٰی الکل سید الرسل صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کے کنارِ اقدس میں پرورش پائی، حضور کی گود میں ہوش سنبھالا، آنکھ کھلتے ہی محمد رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کا جمال جہاں آراء دیکھا، حضور ہی کی باتیں سنیں، عادتیں سیکھیں، صلی اللہ تعالٰی علیہ وعلیہ بارک وسلم۔ تو جب سے اس جنابِ عرفان مآب کو ہوش آیا قطعاً یقیناً رب عزوجل کو ایک ہی جانا، ایک ہی مانا۔ ہر گز ہر گز بتوں کی نجاست سے اس کا دامن پاک کبھی آلودہ نہ ہوا۔ اسی لئے لقب کریم "کرم اللہ تعالٰی وجہہ " ملا۔ ذلک فضل اللہ یؤتیہ من یشاء

[Box 2] عه: ولفظہ: ولا تزول التبعیة الی البلوغ۔ نعم تزول التبعیة اذا اعتقد دینا غیر دین ابویه اذا عقل الادیان فحینئذ صار مستقلاً ۳۔ ولفظہ: تبعیت بلوغ تک ختم نہیں ہوتی، ہاں اس وقت تبعیت ختم ہو

جاتی ہے جب ادیان کی سمجھ رکھ کر اپنے ماں باپ کے دین کے علاوہ کسی دین کا معتقد ہو جائے اب وہ (تابع نہ رہا) خود مستقل ہو گیا۔ (ت)

[Footnotes] ۱ رد المحتار کتاب النکاح باب نکاح الکافر دار احیاء التراث العربی بیروت ۳۹۴/۲

۲ السیرۃ النبویہ لابن ہشام ذکر ان علی بن ابی طالب رضی اللہ عنہ اول ذکر اسلم الجزئین الاولین، دار ابن کثیر بیروت ص ۲۶۴ ۳ بحر الرائق کتاب الجنائز فصل السلطان احق بصلوتہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۱۹۰/۲

Fatawa Razawiyya Volume 28

"Possessor of manifest grace" (This is the grace of Allah; He bestows it upon whom He wills. He is the Possessor of manifest grace. - T) Now remain only a few years from the day of birth that are of complete lack of understanding, in which the child possesses neither perception nor can understand. It is evident that in this age, in reality, no child can be called a disbeliever (kafir), because the truth of a derivative requires the existence of its origin. Disbelief (kufr) is denial, and denial without perception and discernment is inconceivable (Note 1). Rather, until that time, the religion of every child is the natural Islam, as the authentic hadiths have spoken (as authentic hadiths are expressive of this. - T). Yes, for one whose parents are disbelievers, the ruling of following them is applied, provided that following is conceivable, otherwise not. For instance, a child who is brought as a captive to the Abode of Islam (Dar al-Islam) while his disbelieving parents remain in the Abode of War (Dar al-Harb); because of the difference in abode, following the parents is severed, and now, by following the abode, he will be called a Muslim.

In the Funerals of al-Durr: "A child captured with one of his parents, the prayer (Janaza) is not offered for him because he follows them; and if he is captured without them, then he is a Muslim following the abode or the captor." [End of summary].[1]

In Durr-e-Mukhtar, Book of Funerals, it is stated: If a child is captured along with one of his warring (Harbi) parents (from the Abode of War) and brought (to the Abode of Islam) and dies, his funeral prayer will not be performed because he follows the (warring disbeliever). Yes, if he is captured alone, he is a Muslim by virtue of following the Abode of Islam or following the captor. [End of summary]. (T)

Note 1: The result is that disbelief (kufr) is inconceivable without perception and discernment. Therefore, an uncomprehending child will be free from disbelief. When disbelief is not established within him, applying the term "kafir" to him is also not correct because "kafir" is derived from "kufr", and for a derivative to be true of someone, it is necessary for them to be characterized by the source (root word). Just as for the word "alim" (scholar) to be true of someone, it is necessary for them to be characterized by "ilm" (knowledge). Therefore, when the child is found empty of the origin (disbelief), the derivative (kafir) cannot be applied to him. - 12 Muhammad Ahmad Misbahi.

[1] Ad-Durr al-Mukhtar, Book of Prayer, Chapter on Funeral Prayer, Mujtabai Press, Delhi, 1/123.

फ़तावा रज़विया जिल्द २८

"स्पष्ट कृपा के स्वामी" (यह अल्लाह का अनुग्रह है, जिसे वह चाहता है प्रदान करता है। वह स्पष्ट कृपा वाला है। - त) अब रह गए केवल जन्म के दिन से कुछ वर्ष जो पूर्णतः नासमझी के होते हैं, जिनमें बच्चे को न तो कोई बोध होता है और न ही वह समझ सकता है। यह स्पष्ट है कि इस आयु में, वास्तविकता में, किसी बच्चे को काफ़िर (अविश्वासी) नहीं कहा जा सकता, क्योंकि व्युत्पन्न (derivative) की सत्यता उसके मूल के अस्तित्व की आवश्यकता रखती है। कुफ़्र (अविश्वास) झुठलाना है, और बिना बोध तथा विवेक के झुठलाना अकल्पनीय है (नोट १)। बल्कि उस समय तक हर बच्चे का धर्म प्राकृतिक इस्लाम है, जैसा कि सही हदीसों ने बताया है (जैसा कि सही हदीसें इस पर मुखर हैं। - त)। हाँ, जिसके माता-पिता काफ़िर हों, उस पर उनके अनुसरण का हुक्म लगाया जाता है, जब तक कि अनुसरण करना बोधगम्य हो, अन्यथा नहीं। उदाहरण के लिए, वह बच्चा जिसे दारुल इस्लाम (इस्लाम के देश) में बंदी बनाकर लाया जाए और उसके काफ़िर माता-पिता दारुल हर्ब (युद्ध के देश) में ही रहें; तो देश की भिन्नता के कारण माता-पिता का अनुसरण समाप्त हो गया, अब देश के अनुसरण के कारण उसे मुस्लिम कहा जाएगा।

दुर्र-ए-मुख्तार की अंत्येष्टि (जनाज़े) की किताब में है: "एक बच्चा जो अपने माता-पिता में से किसी एक के साथ बंदी बनाया गया हो, उसकी (जनाज़े की) नमाज़ नहीं पढ़ी जाएगी क्योंकि वह उनके अधीन है; और यदि वह उनके बिना बंदी बनाया गया है, तो वह देश या बंदी बनाने वाले के अधीन होने के कारण मुस्लिम है।" [संक्षेप में समाप्त]।[1]

दुर्र-ए-मुख्तार, किताबुल जनाइज़ में है: कोई बच्चा अपने हर्बी माता-पिता में से किसी एक के साथ (दारुल हर्ब से) गिरफ्तार होकर (दारुल इस्लाम में) लाया गया (और मर गया), तो उसकी नमाज़-ए-जनाज़ा नहीं पढ़ी जाएगी क्योंकि वह (हर्बी काफ़िर के) अधीन है। हाँ, यदि वह अकेला गिरफ्तार हो तो दारुल इस्लाम या गिरफ्तार करने वाले के अधीन होने के कारण मुस्लिम है। [संक्षेप में समाप्त]। (त)

नोट १: परिणाम यह निकला कि बोध और विवेक के बिना कुफ़्र (अविश्वास) अकल्पनीय है। इसलिए, नासमझ बच्चा कुफ़्र से मुक्त होगा। जब उसके साथ कुफ़्र स्थापित ही नहीं है, तो उस पर 'काफ़िर' शब्द का प्रयोग भी सही नहीं है क्योंकि 'काफ़िर', 'कुफ़्र' से व्युत्पन्न है, और किसी पर व्युत्पन्न के लागू होने के लिए उस व्यक्ति का मूल स्रोत से गुणान्वित होना आवश्यक है। जैसे 'आलिम' शब्द किसी पर लागू होने के लिए उसका 'इल्म' (ज्ञान) से गुणान्वित होना आवश्यक है। इसलिए, जब बच्चा मूल

(कुफ़्र) से मुक्त पाया गया, तो उस पर व्युत्पन्न (काफ़िर) का प्रयोग भी नहीं हो सकता। - १२ मुहम्मद अहमद मिस्बाही।

[1] अद-दुर्र अल-मुख्तार, किताबुस सलात, बाबू सलातुल जनाज़ा, मुज्तबाई प्रेस, दिल्ली १/१२३।

पृष्ठ 684 का 437

ذو الفضل المبین (یہ اللہ تعالٰی کا فضل ہے جسے چاہے عطا فرمائے وہ نمایاں فضل والا ہے۔ ت) اب رہ گئے صرف چند برس جو روز پیدائش سے بالکل نا سمجھی کے ہوتے ہیں جن میں بچہ نہ کچھ ادراک رکھتا ہے، نہ سمجھ سکتا ہے۔ ظاہر ہے کہ اس عمر میں حقیقۃً تو کوئی بچہ کافر نہیں کہا جا سکتا کہ صدق مشتق قیام مبدء کو مستلزم۔ کفر تکذیب ہے، اور تکذیب بے ادراک و تمیز نامتصور ع۱ بلکہ اس وقت تک ہر بچے کا دین فطری اسلام ہے کما نطقت بہ صحاح الاحادیث (جیسا کہ صحیح احادیث اس پر ناطق ہیں۔ ت) ہاں جس کے والدین کافر ہوں اس پر ان کی تبعیت کا حکم کیا جاتا ہے جبکہ تبعیت متصور بھی ہو ورنہ نہیں، جیسے وہ بچہ جسے دارالاسلام میں اسیر کر لائیں اور اس کے کافر ماں باپ دار الحرب میں رہیں، کہ بوجہ اختلاف دار تبعیت ابوین منقطع ہوگئی، اب بہ تبعیت دار اسے مسلم کہا جائیگا۔

فی جنائز الدر "صبی سبی مع احد ابویہ لایصلی علیہ لانہ تبع لہ ولو سبی بدونہ فمسلم تبعاً للدار او للسبی اھ ملخصاً۔۱

در مختار کتاب الجنائز میں ہے: کوئی بچہ اپنے حربی والدین میں سے کسی ایک کے ساتھ (دار الحرب سے) گرفتار کرکے (دار الاسلام میں) لایا گیا (اور مرگیا) تو اس کی نماز جنازہ نہیں پڑھی جائے گی کیونکہ وہ (کافر حربی کے) تابع ہے۔ ہاں اگر تنہا گرفتار ہو تو دارالاسلام یا گرفتار کرنے والے کے تابع ہونے کے باعث مسلم ہے اھ ملخصاً۔ (ت)

ع۱ : نتیجہ یہ نکلا کہ کفر بے ادراک و تمیز غیر متصور ہے۔ لہذا نا سمجھ بچہ کفر سے خالی ہوگا۔ جب کفر اس کے ساتھ قائم نہیں تو اس پر کافر کا اطلاق بھی درست نہیں کیونکہ کافر، کفر سے مشتق ہے اور کسی پر مشتق صادق ہونے کے لئے مصدر سے اس کا متصف ہونا لازم ہے

جیسے لفظ عالم کسی پر صادق آنے کے لئے علم سے اس کا متصف ہونا لازم ہے۔ لہذا بچہ جب مبدا (کفر) سے خالی ٹھہرا تو اس پر مشتق (کافر) کا اطلاق بھی نہیں ہو سکتا ۱۲ محمد احمد مصباحی۔

۱ الدر المختار کتاب الصلوۃ باب صلوۃ الجنازۃ مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۱۲۳

Fatawa Rizvia, Volume 28

[Boxed Text] Arabic: In the matter of marriage: The child follows the parent with the better religion if the domicile is the same... etc. Urdu: In Durr al-Mukhtar, Book of Marriage: In terms of religion, the child follows whichever parent is better, provided the domicile is the same... etc. (T)

Now that this matter has been clarified, this unpleasant and improper notion even at this young age requires proof of two matters:

Matter 1: Both Hadrat Fatima bint Asad (may Allah be pleased with her) and Abu Talib being non-believers at that time, such that if even one of them were a monotheist (muwahhid), the child would be called a monotheist following them, and would never follow the non-believer. This is because all scholars have explicitly stated as a consensus that: "The child follows the better of the two parents in religion"[2] (because all scholars have provided text that, in terms of religion, whichever parent is better, the child follows them. T).

Matter 2: The ruling of following (tab'iyyah) being valid and established at that time.

If even one of these two matters fails to be proven, then this absurd notion will be thrown back in the face of the one who thinks it. However, praise and thanks be to the Lord of Mawla Ali (may He be glorified and exalted) that by Allah's grace, not even one of these two is established. Firstly, the "people of fatra" (those who lived in an interval between prophets) whom the call of Allah's prophets (peace and blessings be upon them) did not reach are of three types: First: Monotheists (muwahhids) whom eternal guidance showed the path of monotheism even in this universal darkness, such as Quss ibn Sa'idah (may Allah be pleased with him), Zayd ibn 'Amr ibn Nufayl, 'Amir ibn al-Zarb al-Adwani, Qays ibn 'Asim al-Tamimi, and Safwan.

Note 1: Hadrat Ali Murtaza's (may Allah Almighty ennoble his face) noble mother, who became a Companion. 12 Muhammad Ahmad. Note 2: Both of these accepted servants were not only monotheists during the era of ignorance (Jahiliyyah) but also believed in the noble Prophethood of Muhammad (peace and blessings of Allah be upon him) before his advent. Quss said in his sermon at the market of 'Ukaz to his people: "Soon a Truth is going to manifest from here," and he pointed towards Mecca. People... (continued on the next page).

[1] Durr al-Mukhtar, Kitab al-Nikah, Bab Nikah al-Kafir, Matba' Mujtabai, Delhi, 1/210. [2] Durr al-Mukhtar, Kitab al-Nikah, Bab Nikah al-Kafir, Matba' Mujtabai, Delhi, 1/210.

फ़तावा रज़विया, जिल्द 28

[बॉक्स वाला पाठ] अरबी: और निकाह में: संतान अपने माता-पिता में से बेहतर धर्म वाले का अनुसरण करती है यदि निवास स्थान (दार) एक हो... आदि। उर्दू: दुर्रे मुख्तार किताबुन निकाह में है: धर्म के एतबार से माँ-बाप में से जो बेहतर हो, बच्चा उसी का ताबे (अनुयायी) होता है अगर दार (निवास) एक हो... आदि। (त)

जब यह मामला स्पष्ट हो गया, तो अब इस नासमझ उम्र पर भी यह अप्रिय और अनुचित विचार दो बातों के प्रमाण का मोहताज है:

पहली बात: हज़रत फ़ातिमा बिन्ते असद (रज़ियल्लाहु तआला अन्हा) और अबू तालिब दोनों का उस समय तक काफ़िर होना, कि उनमें से एक भी मुवह्हिद (एकेश्वरवादी) हो तो बच्चा उनके अनुसरण में मुवह्हिद कहलाएगा, काफ़िर का अनुसरण हरगिज़ नहीं करेगा। जैसा कि तमाम उलमा ने स्पष्ट रूप से फरमाया है कि: "संतान माता-पिता में से बेहतर धर्म वाले के अधीन होती है"[2] (क्योंकि तमाम विद्वानों ने स्पष्ट पाठ दिया है कि धर्म के एतबार से माता-पिता में से जो बेहतर हो, बच्चा उसी का अनुसरण करता है। त)।

दूसरी बात: उस समय अनुसरण (तबेइयत) का हुक्म सादिक़ और साबित होना।

इन दो बातों में से यदि एक भी प्रमाण से गिर जाए, तो यह बेहूदा ख्याल, ख्याल करने वाले के मुँह पर मारा जाएगा। लेकिन मौला अली के रब (जल्ला व अला) की हम्द ओ सना है कि अल्लाह के फ़ज़्ल से इन दोनों में से एक भी साबित नहीं है। पहली बात: अहल-ए-फ़तरत (वे लोग जिन तक नबियों की दावत नहीं पहुँची) की तीन किस्में हैं: पहली: मुवह्हिद (एकेश्वरवादी), जिन्हें अज़ली (शाश्वत) हिदायत ने इस व्यापक अंधेरे में भी तौहीद (एकेश्वरवाद) की राह दिखाई, जैसे क़ुस बिन साएदा (रज़ियल्लाहु अन्हु), ज़ैद बिन अम्र बिन नुफ़ैल, आमिर बिन ज़रब अदवानी, क़ैस बिन आसिम तमीमी और सफ़वान।

अ: १: हज़रत अली मुर्तज़ा (करमल्लाहु तआला वज्हहुल करीम) की वालिदा माजिदा जो सहाबिया हुईं। १२ मोहम्मद अहमद। अ: २: ये दोनों मक़बूल बंदे ज़माना-ए-जाहिलियत में न सिर्फ़ मुवह्हिद थे बल्कि बेसत-ए-मुहम्मदिया (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) से पहले ही बेसत-ए-शरीफ़ा पर ईमान रखते थे। क़ुस ने बाज़ार-ए-उकाज़ के ख़ुत्बे में अपनी कौम से फ़रमाया: "करीब है कि इधर से एक हक़ ज़ाहिर होने वाला है", और मक्का की तरफ़ इशारा किया। लोगों ने... (शेष अगले पृष्ठ पर)।

1 दुर्रे मुख्तार किताबुन निकाह बाब निकाहुल काफिर मतबा मुजतबाई दिल्ली 1/210। 2 दुर्रे मुख्तार किताबुन निकाह बाब निकाहुल काफिर मतबा मुजतबाई दिल्ली 1/210।

पृष्ठ 438 का 684

فتاوٰی رضویہ، جلد ۲۸

[باکس شدہ عبارت] وفی نکاحہ: الولد یتبع خیر الابوین دیناً ان اتحدت الدار الخ۔ در مختار کتاب النکاح میں ہے: باعتبار دین ماں باپ میں سے جو بہتر ہو بچہ اسی کا تابع ہوتا ہے اگر دار ایک ہوا لخ (ت)

جب یہ امر منقح ہولیا اب یہاں اس نرے ناسمجھ کی عمر پر بھی یہ ناگوار و ناسز اخیال دو امر کے ثبوت کا محتاج:

امر اول حضرت فاطمہ رضہ بنت اسد رضی اللہ تعالٰی عنہا اور ابوطالب دونوں کا اس وقت تک کافر ہونا کہ ان میں ایک بھی موحد ہو تو بچہ اس کی تبعیت سے موحد کہا جائے گا کافر کی تبعیت ہرگز نہ کرے گا لمانصوا علیہ قاطبۃ من ان الولد یتبع خیر الابوین دینا[2] (کیونکہ تمام علماء نے نص فرمایا کہ ماں باپ میں سے باعتبار دین جو بہتر ہو بچہ اسی کے تابع ہوتا ہے۔ ت)

امر دوم اس وقت حکم تبعیت صادق و ثابت ہونا

ان دو امر سے اگر ایک بھی پایہ ثبوت سے ساقط رہے گا تو یہ بیہودہ خیال، خیال کرنے والے کے منہ پر مارا جائے گا، مگر مولٰی علی کے رب جل وعلا کو حمد و ثنا ہے کہ بفضلہ تعالٰی ان دو میں سے ایک بھی ثابت نہیں۔ اولاً اہل فترت جنہیں انبیاء اللہ صلوات اللہ وسلامہ علیہم کی دعوت نہ پہنچی تین قسمیں ہیں: اول موحد جنہیں ہدایت ازلی نے اس عالمگیر اندھیرے میں بھی راہِ توحید دکھائی جیسے قس بن ساعدہ رضہ و زید بن عمرو بن نفیل و عامر بن الظرب عدوانی و قیس بن عاصم تمیمی و صفوان

عہ ۱: حضرت علی مرتضیٰ کرم اللہ تعالیٰ وجہہ کی والدہ ماجدہ جو صحابیہ ہوئیں ۱۲ محمد احمد

عہ ۲: یہ دونوں مقبول بندے زمانہ جاہلیت میں نہ صرف موحد تھے بلکہ پیش از بعثت محمدیہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم بعثت شریفہ پر بھی ایمان رکھتے۔ قس نے بازار عکاظ کے خطبے میں اپنی قوم سے فرمایا: عنقریب ادھر سے ایک حق ظاہر ہونے والا ہے۔ اور مکہ کی طرف اشارہ کیا، لوگوں نے (باقی بر صفحہ آئندہ)

[1] الدر المختار کتاب النکاح باب نکاح الکافر مطبع مجتبائی دہلی ۱/۲۱۰ [2] الدر المختار کتاب النکاح باب نکاح الکافر مطبع مجتبائی دہلی ۱/۲۱۰

Fatawa Razawiya Volume 28

...Bin Abi Umayya Kunani, Wazir bin Abi Salma the poet, and others, may Allah Almighty have mercy on them. Second, the polytheists (Mushriks) who, due to their ignorance and misguidance, began worshipping others besides God, as did the majority of Arabs. Third, the negligent (Ghafil) who, out of simplicity or immersion in worldly affairs, had no discussion on this issue at all. They lived like animals. They had no concern for beliefs (i'tiqadiyat) or did not find time for contemplation and reflection. This is assumed regarding many women, cattle, and dwellers of the wilderness (desert/jungle people).

Al-Allama al-Zurqani said: "From an age of ignorance in which ignorance prevailed in the East and the West." | Allama Zurqani said: Such an age of ignorance in which ignorance is common everywhere in the East and the West.

(Remaining footnote from previous page) He asked, "What is that truth?" A man from the descendants of Lu'ay bin Ghalib who will invite you towards the word of sincerity (Kalima Ikhlas), everlasting peace, and eternal blessings. You must accept his word. If I knew I would live until his commissioning (Ba'that), I would be the first to run towards him. (Narrated by Abu Nu'aym in Dala'il al-Nubuwwah from Ibn Abbas, may Allah be pleased with them both). 'Amir bin Rabi'ah (may Allah be pleased with him) says: Zaid bin 'Amr said to me, "I have opposed my people and followed the religion of Ibrahim and Isma'il. Both of them did not worship idols and prayed towards this Qibla. I am waiting for a Prophet from the offspring of Isma'il, but I think I will not live to see his time. I believe in him, I testify to his truth, and I bear witness that he is a Prophet. O 'Amir! If your life lasts, convey my greetings (Salam) to him." 'Amir says: When I related this story of Zaid to the Radiant Prophet (peace and blessings of Allah be upon him), the Holy Prophet responded to his greeting and prayed for mercy for him, and said: "I have seen him strolling in Paradise, trailing his garments." (Narrated by Ibn Sa'd and al-Fakihi from him, may Allah be pleased with him. May he be forgiven).

1. Sharh al-Zurqani 'ala al-Mawahib al-Ladunniyah, Al-Maqsad al-Awwal, Bab Wafati Ummihi..., Dar al-Ma'rifah, Beirut, 1/183.
2. Sharh al-Zurqani 'ala al-Mawahib al-Ladunniyah, with reference to Abu Nu'aym in Dala'il al-Nubuwwah, Al-Maqsad al-Awwal, Dar al-Ma'rifah, Beirut, 1/183.
3. Sharh al-Zurqani 'ala al-Mawahib al-Ladunniyah, with reference to Ibn Sa'd and al-Fakihi, Al-Maqsad al-Awwal, Dar al-Ma'rifah, Beirut, 1/183.

फ़तावा रज़विया जिल्द 28

...बिन अबी उमय्या कुनानी, वज़ीर बिन अबी सलमा शायर और अन्य, अल्लाह तआला उन पर रहमत फ़रमाए। दूसरे, वे मुशरिक जो अपनी जहालतों और गुमराही की वजह से अल्लाह के सिवा दूसरों की इबादत करने लगे, जैसा कि अधिकांश अरब थे। तीसरे, वे ग़ाफ़िल जो सादगी या दुनिया में व्यस्तता के कारण इस मसले पर कोई बहस ही नहीं करते थे, उन्होंने जानवरों की तरह जीवन व्यतीत किया। अक़ीदों के मामले में उन्होंने न तो ध्यान देने की ज़रूरत समझी और न ही उन्हें सोच-विचार का अवसर मिला। बहुत सी महिलाओं, चौपायों और जंगल में रहने वालों के बारे में यही अनुमान (गुमान) है।

अल्लामा ज़ुरक़ानी ने कहा: "एक ऐसी जहालत के दौर से जिसमें जहालत पूर्व और पश्चिम में व्याप्त थी" | अल्लामा ज़ुरक़ानी ने कहा: ऐसा जाहिलियत का दौर जिसमें पूर्व और पश्चिम, हर तरफ़ जहालत आम थी।

(पिछले पृष्ठ के हाशिये का शेष भाग) उसने पूछा कि वह हक़ क्या है? लुई बिन ग़ालिब की औलाद में से एक व्यक्ति जो तुम्हें कलमा-ए-इख़लास, स्थायी चैन और शाश्वत आशीर्वाद की ओर बुलाएगा, तुम्हें उसकी बात माननी चाहिए। अगर मुझे पता होता कि मैं उसकी नबुव्वत तक जीवित रहूँगा, तो मैं सबसे पहले उसकी ओर दौड़ता। (इसे अबू नुयैम ने दलाइलुल नबुव्वह में इब्न अब्बास रज़ियल्लाहु अन्हुमा से रिवायत किया है।) आमिर बिन रबिया रज़ियल्लाहु अन्हु फ़रमाते हैं: ज़ैद बिन अम्र ने मुझसे कहा कि मैं अपनी क़ौम का विरोधी हो गया हूँ और इब्राहिम व इस्माईल के दीन का अनुयायी बन गया हूँ। वे दोनों मूर्तियों की पूजा नहीं करते थे और इसी क़िबला की ओर मुख करके नमाज़ पढ़ते थे। मैं इस्माईल की संतान में से एक नबी की प्रतीक्षा में हूँ, लेकिन मुझे नहीं लगता कि मैं उनका समय देख पाऊँगा। मैं उन पर ईमान लाता हूँ, उनकी पुष्टि करता हूँ और गवाही देता हूँ कि वे नबी हैं। ऐ आमिर! अगर तुम्हारी उम्र वफ़ा करे तो उन्हें मेरा सलाम पहुँचाना। आमिर फ़रमाते हैं: जब मैंने हुज़ूर सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम को ज़ैद का यह किस्सा सुनाया, तो हुज़ूर अकदस सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम ने उनके सलाम का जवाब दिया और उनके लिए रहमत की दुआ फ़रमाई और इरशाद

फ़रमाया: "मैंने उसे जन्नत में दामन घसीटते हुए सैर करते देखा है।" (इसे इब्न साद और फ़ाकिही ने आमिर रज़ियल्लाहु अन्हु से रिवायत किया है।)

1. शरह अल-ज़ुरक़ानी अलल मवाहिब अल-लदुन्निया, अल-मक़सद अल-अव्वल, बाब वफ़ाति उम्मिही..., दारुल मारिफ़ा, बेरूत, 1/183
2. शरह अल-ज़ुरक़ानी अलल मवाहिब अल-लदुन्निया, अबू नुयैम के हवाले से दलाइलुल नबुव्वह में, अल-मक़सद अल-अव्वल, दारुल मारिफ़ा, बेरूत, 1/183
3. शरह अल-ज़ुरक़ानी अलल मवाहिब अल-लदुन्निया, इब्न साद और फ़ाकिही के हवाले से, अल-मक़सद अल-अव्वल, दारुल मारिफ़ा, बेरूत, 1/183

بن ابی امیہ کنانی وزیر بن ابی سلمی شاعر و غیر ہم رحمۃ اللہ تعالٰی علیہم۔ دوم مشرک کہ اپنی جہالتوں ضلالتوں سے غیر خدا کو پوجنے لگے، جیسے کہ اکثر عرب۔ سوم غافل کہ براہِ سادگی یا انہماک فی الدنیا انہیں اس مسئلہ سے کوئی بحث ہی نہ ہوئی بہائم کے مثل زندگی کی۔ اعتقادیات میں نظر سے غرض ہی نہ رکھی یا نظر و فکر کی مہلت نہ پائی۔ بہت زنان (عورتوں) و چوپایوں واہل بوادی (صحرا جنگل والوں) کی نسبت یہی مظنون (گمان) ہے۔

قال العلامة الزرقاني: ومن جاهلية عم الجهل فيها شرقا وغربا | علامہ زرقانی نے کہا: ایسا عہدِ جاہلیت جس میں مشرق و مغرب ہر طرف جہالت عام ہے۔

(بقیہ حاشیہ صفحہ گزشتہ) کہا وہ حق کیا ہے؟ لوی بن غالب کی اولاد سے ایک مرد کہ تمہیں کلمہ اخلاص اور ہمیشہ کے چین اور دائمی نعمت کی طرف دعوت فرمائے گا تم اس کی بات ماننا، اگر میں جانتا کہ اس کی بعثت تک زندہ رہوں گا تو سب سے پہلے میں اس کی طرف دوڑ کر جاتا رواہ ابو نعیم فی دلائل النبوۃ عن ابن عباس رضی اللہ تعالٰی عنہما (اس کو ابو نعیم نے دلائل النبوۃ میں ابن عباس رضی اللہ تعالٰی عنہما سے روایت کیا۔ ت) عامر بن ربیعہ رضی اللہ تعالٰی عنہما فرماتے ہیں: مجھ سے زید بن عمرو نے کہا میں اپنی قوم کا مخالف اور دین ابراہیم واسماعیل کا تابع ہوا، وہ دونوں بتوں کو نہ پوجتے اور اس قبلہ کی طرف نماز پڑھتے تھے، میں اولاد اسماعیل سے ایک نبی کے انتظار میں ہوں مگر میرے خیال میں اس کا زمانہ نہ پاؤں گا میں اس پر ایمان لاتا ہوں، میں اس کی تصدیق کرتا ہوں، میں گواہی دیتا ہوں کہ وہ نبی ہے، اے عامر! اگر تمہاری عمر وفا کرے تو انہیں میرا سلام پہنچانا۔ عامر فرماتے ہیں: جب میں نے حضور پر نور صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم سے زید کا یہ قصہ بیان کیا حضور اقدس صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم نے ان کے سلام کا جواب

دیا اور ان کے حق میں دعائے رحمت فرمائی اور ارشاد فرمایا: میں نے اسے دیکھا کہ جنت میں دامن کشاں سیر کررہا ہے۔ رواہ ابن سعد و الفاکہی عنہ رضی اللہ تعالیٰ عنہ ۱۲ منہ غفر لہ (اس کو ابن سعد اور فاکہی نے عامر رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے روایت کیا۔ ت)

1 شرح الزرقانی علی المواہب اللدنیۃ المقصد الاول باب وفاۃ امہ وما یتعلق بابویہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم دار المعرفۃ بیروت ۱/ ۱۸۳ 2 شرح الزرقانی علی المواہب اللدنیۃ بحوالہ ابی نعیم فی دلائل النبوۃ المقصد الاول دار المعرفۃ بیروت ۱/ ۱۸۳ 3 شرح الزرقانی علی المواہب اللدنیۃ بحوالہ ابن سعد و الفاکہی المقصد الاول دار المعرفۃ بیروت ۱/ ۱۸۳

Fatawa Razawiyya, Vol 28

Those who know the laws of Sharia and correctly convey the call to religion were non-existent, except for a few scholars of the People of the Book who were scattered across various regions like Syria and elsewhere. Today, even though Islam has spread across the East and West, the condition of women is such that they remain unaware of most rulings of Sharia because they lack connection and association with the scholars. What, then, would you think of the women in the era of ignorance (Jahiliyyah) and the interval (Fatrah) between prophets, when men were also unfamiliar with these matters, let alone women? This is why, when the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) was sent, the people of Makkah were astonished and said: 'Has Allah sent a human as a messenger?' And they said: 'If our Lord had willed, He would have sent down angels.' They used to believe that Prophet Abraham (peace be upon him) was sent with the very things they were practicing. The reason for this misconception was that they found no one to correctly convey the Abrahamic Sharia to them, because its traces had been obliterated and its knowers had vanished. This was because a period of more than three thousand years had passed between the people of Makkah and Prophet Abraham (peace be upon him). This is stated in 'Masalik al-Hunafa' and 'ad-Duraj al-Munifa' in summary. (T)

[1] Sharh al-Zarqani 'ala al-Mawahib al-Laduniyya, First Objective, Chapter on the death of his mother and what relates to his parents, Dar al-Ma'rifa Beirut, 1/182.

Page 440 of 684

फतावा रज़विया, जिल्द 28

शरीयत के नियमों को जानने वाले और सही तरीके से धर्म की दावत का प्रचार करने वाले लगभग नगण्य थे, सिवाय अहले किताब (पवित्र पुस्तकों वाले) के कुछ विद्वानों के जो शाम (सीरिया) और अन्य स्थानों जैसे दुनिया के विभिन्न कोनों में बिखरे हुए थे। और आज जबकि इस्लाम पूर्व और पश्चिम में फैल चुका है, महिलाओं का यह हाल है कि वे शरीयत के अधिकांश नियमों से बेखबर रहती हैं क्योंकि विद्वानों से उनका संपर्क और जुड़ाव नहीं है। फिर जाहिलियत (अज्ञानता) के युग और दो नबियों के बीच के समय (फतरत) की महिलाओं के बारे में आपका क्या विचार है, जबकि पुरुष भी इन सब बातों से अनभिज्ञ थे, महिलाओं की तो बात ही क्या। इसीलिए जब अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की पदस्थापना हुई, तो मक्का के लोगों को आश्चर्य हुआ और वे बोले: 'क्या अल्लाह ने किसी इंसान को रसूल बनाकर भेजा है?' और बोले: 'अगर हमारा रब चाहता तो फरिश्ते उतारता।' वे तो यहाँ तक समझते थे कि वे जो कुछ कर रहे हैं, उन्हीं बातों को लेकर हज़रत इब्राहीम (अलैहिस्सलाम) भेजे गए थे। इस गलत धारणा का कारण यही था कि उन्हें इब्राहीमी शरीयत को सही रूप से पहुँचाने वाला कोई नहीं मिला, क्योंकि उसके निशान मिट चुके थे और उसे जानने वाले भी समाप्त हो चुके थे। ऐसा इसलिए था कि मक्का के उन लोगों और हज़रत इब्राहीम (अलैहिस्सलाम) के बीच तीन हज़ार साल से अधिक का समय बीत चुका था। यह 'मसालिक अल-हुनफा' और 'अद-दुरज अल-मुनीफा' में संक्षेप में बताया गया है। (त)

[1] शरह अज़-ज़रक़ानी अलल मवाहिब अल-लदुन्निया, पहला मक़सद, उनकी माँ के देहांत का अध्याय और उनके माता-पिता से संबंधित बातें, दार अल-मआरिफा बेरूत 1/182.

पेज 440 ऑफ़ 684

احکامِ شریعت جاننے والے اور صحیح طور سے دعوت کی تبلیغ کرنے والے ناپید ہیں، صرف چند علماء اہل کتاب ہیں جو اطرافِ زمین شام وغیرہ میں منتشر ہیں ---- اور آج جبکہ اسلام شرق و غرب میں پھیل چکا ہے عورتوں کا یہ حال ہے کہ اکثر احکامِ شرع سے بے خبر رہتی ہیں کیونکہ علماء سے ان کا ربط اور وابستگی نہیں ۔ پھر عہدِ جاہلیت اور زمانۂ فترت کی عورتوں کے بارے میں تمہارا کیا خیال ہے جبکہ عورتیں در کنار مرد بھی ان سب سے نا آشنا ہوتے تھے، اسی لئے تو جب رسولِ خدا صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کی بعثت ہوئی تو اہل مکہ کو تعجب ہوا، بولے: کیا اللہ نے کسی انسان کو رسول بنا کر مبعوث کیا ہے؟ اور بولے: اگر ہمارا رب چاہتا تو فرشتے اتارتا۔ وہ تو یہاں تک سمجھا کرتے تھے کہ جو کچھ وہ کر رہے ہیں ان ہی باتوں کو لے کر حضرت ابراہیم علیہ السلام مبعوث ہوئے تھے، اس غلط خیال کی یہی وجہ تھی کہ شریعتِ ابراہیمی کو صحیح طور سے کوئی پہنچانے والا ہی انکو نہ ملا، کیونکہ اس کے نشانات مٹ گئے تھے اور اس کے جاننے والے بھی ناپید ہو چکے تھے، اس لئے کہ ان اہلِ مکہ اور حضرت ابراہیم علیہ السلام کے درمیان تین ہزار سال سے زیادہ کا عرصہ تھا۔ یہ مسالک الحنفاء اور الدرج المنیفہ میں فرمایا گیا ہے اھ باختصار (ت)

[1] شرح الزرقانی علی مواھب اللدنیۃ المقصد الاول باب وفاۃ امہ ومایتعلق بابویہ دار المعرفۃ بیروت ۱ / ۱۸۲

Fatawa-e-Razvia Volume 28

According to the majority of Ash'ari Imams (may Allah have mercy on them), until the sacred mission of the Seal of the Prophets (peace and blessings of Allah be upon him) occurred and the divine message reached them, all these groups were saved and not subject to punishment.

According to the saying of Allah Almighty: "And We never punish until We have sent a messenger." 1-

(The response to the Ash'aris that 'Messenger' is general, whether it means a human messenger or intellect, or that 'punishment' refers only to worldly punishment—meaning We do not punish in this world until We send a messenger, while the punishment of the Hereafter can occur even without the messenger's call reaching them—is contrary to the apparent meaning, and there is no reason to resort to such interpretation.)

I say: Why not? There are many authentic and clear Hadiths testifying to the (worldly) punishment of some people of the 'Fitrah' (inter-prophetic period), such as 'Amr bin Luhayy and the man with the hooked stick (who used to steal people's belongings with his stick), and besides these two... From this statement, it is also known that there is no reason to reject these authentic Hadiths by claiming they contradict definitive texts, as was done by Allama Al-Ubbi, Imam Al-Suyuti, and many Ash'aris. We say that the indication of the verse on this meaning...

1. The Holy Quran 17/15

फ़तावा-ए-रज़विया जिल्द 28

जुम्हूर आइम्मा-ए-अशायरा (रहमतुल्लाहि अलैहिम) के नज़दीक जब तक हुज़ूर ख़ातिमुन नबिय्यीन (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की बिअसत-ए-अकदस होकर दावत-ए-इलाहिया उन तक नहीं पहुँची, ये सब फिर्के नाजी और गैर-मुअज़्ज़ब (अज़ाब से महफ़ूज़) थे।

अल्लाह तआला के इस कौल के मुताबिक: "और हम अज़ाब देने वाले न थे जब तक कि भेज लें रसूल।" 1-

(अशायरा के जवाब में ये कहना कि रसूल से मुराद आम है चाहे इंसान हो या अक्ल, या ये कि अज़ाब से मुराद सिर्फ अज़ाब-ए-दुनिया है (यानी जब तक हम कोई रसूल न भेज लें दुनिया में अज़ाब नहीं देते और अज़ाब-ए-आख़िरत दावत-ए-रसूल पहुँचे बग़ैर भी हो सकता है), ये (तावील) ख़िलाफ़-ए-ज़ाहिर है जिसकी तरफ रुजू करने का कोई सबब नहीं।

अकूल (मैं कहता हूँ): क्यों नहीं, बहुत सारी सही और वाज़ेह अहादीस बाज़ अहल-ए-फ़तरत के अज़ाब (दुनियावी) पर नतिक़ हैं जैसे अम्र बिन लुहई और टेढ़े डंडे वाला आदमी जो अपने डंडे से लोगों की चीजें उचक कर चुरा लेता था) और इन दोनों के इलावा... इस बयान से ये भी मालूम हुआ कि इन सही अहादीस को रद्द करने की कोई वजह नहीं ये कहते हुए कि ये अहादीस नस-ए-क़तई के ख़िलाफ़ हैं जैसा कि अल्लामा अब्बी, इमाम सुयूती और बहुत से अशायरा ने यही कह कर रद्द कर दिया है। हम कहते हैं कि इस मानी पर आयत की दलालत...

1. अल-कुरान अल-करीम 17/15

सफ़ा 441 का 684

جماہیر ائمہ اشاعرہ رحمہم اللہ تعالٰی کے نزدیک جب تک بعثت اقدس حضور خاتم النبیین صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم ہو کر دعوت الٰہیہ انہیں نہ پہنچی یہ سب فرقے ناجی و غیر معذب تھے۔

لقولہ تعالٰی "وَمَا كُنَّا مُعَذِّبِيْنَ حَتّٰى نَبْعَثَ رَسُوْلًا"۔ ۱- اللہ تعالٰی کے اس قول کے مطابق: ہم عذاب فرمانے والے نہ تھے یہاں تک کہ بھیج لیں رسول۔

(الجواب بتعميم الرسول العقل او تخصيص العذاب بعذاب الدنيا خلاف الظاهر فلا يصار اليه الا بموجب ولا موجب اقول بل احاديث صحيحة صريحة كثيرة بثيرة ناطقة بعذاب بعض اهل الفترة كعمرو بن لحي وصاحب المحجن وغيرهما وبه علم ان ردها يجعلها معارضة للقطعى كما صدر عن العلامة الابى والامام السيوطى وكثير من الاشعرية لاسبيل اليه فان قطعية الدلالة غير مسلم فلا يهجم بمثل ذلك على رد الصحاح والكلام

(اشاعرہ کے جواب میں یہ کہنا کہ رسول سے مراد عام ہے خواہ انسان ہو یا عقل یا یہ کہ عذاب سے مراد صرف عذابِ دنیا ہے (یعنی جب تک ہم کوئی رسول نہ بھیج لیں دنیا میں عذاب نہیں دیتے اور عذابِ آخرت دعوتِ رسول پہنچے بغیر بھی ہو سکتا ہے) یہ (تاویل) خلافِ ظاہر ہے جس کی طرف رجوع کا کوئی موجب نہیں۔

اقول: کیوں نہیں بہت ساری صحیح صریح حدیثیں بعض اہل فطرت کے عذاب (دنیاوی) پر ناطق ہیں جیسے عمرو بن لحي اور ٹیڑھے ڈنڈے والا آدمی جو اپنے ڈنڈے سے لوگوں کی چیزیں اچک کر چرا لیتا تھا) اور ان دونوں کے علاوہ---- اس بیان سے یہ بھی معلوم ہوا کہ ان صحیح حدیثوں کا رد کرنے کی کوئی وجہ نہیں یہ کہتے ہوئے کہ یہ احادیث نص قطعی کے خلاف ہیں جیسا کہ

علامہ ابی، امام سیوطی اور بہت سے اشعریہ نے یہی کہہ کر رد کر دیا ہے۔ ہم کہتے ہیں کہ اس معنی پر آیت کی دلالت

۱ القرآن الکریم ۱۵/۱۷

Fatawa Razvia, Volume 28

(Arabic): Here the discourse is lengthy, this is not its proper place, and nor is it our objective. (Urdu): If it being definitive (qata'i) is not accepted, then the rejection of sahih (authentic) hadiths cannot be committed based on a text whose indication is non-definitive. The discourse here is long, for which this is not the place, nor is it our objective here. (Translator, 12)

Especially the ignorant Arabs, whom the Great Quran repeatedly describes as ignorant, uninformed, and heedless; it clearly states: "[It is] a revelation of the Exalted in Might, the Merciful, that you may warn a people whose forefathers were not warned, so they are unaware."[1] Sent down by the Mighty and Merciful so that you may warn a people whose ancestors were not warned, so they are in a state of heedlessness.

And He Himself says: "That is because your Lord would not destroy the cities for wrongdoing while their people were unaware."[2] This is because your Lord would not destroy the settlements for their injustice while their inhabitants were heedless.

(Arabic side): I say: although this is apparent regarding the punishment of this world, the punishment of the hereafter is negated by implication. For the Generous King who did not approve of transitory punishment for the heedless, would most certainly not approve of permanent punishment for them, as a matter of priority. I say: but this heedlessness is only regarding matters of message, prophethood, and traditional reports such as the resurrection etc. and we have affirmed the presence of the cause of heedlessness in these. As for monotheism (tawhid), there is no cause for heedlessness regarding it, given the clarity of proofs and the sufficiency of reason.

(Urdu side): I say: although this verse apparently negates worldly punishment for the heedless, the negation of the punishment of the hereafter is understood through the implied meaning. Because the Generous King who did not desire the transitory worldly punishment for a heedless person would, by all the more reason, not desire the eternal punishment of the hereafter. I say: but this is the heedlessness that occurs in matters of message-ship, prophethood, and traditionally transmitted beliefs like resurrection etc., and we believe that the cause for heedlessness in these matters is found. However, there is no cause for heedlessness regarding Monotheism (Tawhid), while its proofs are clear and reason is sufficient for it.

[1] The Holy Quran 36/5 & 6 [2] The Holy Quran 6/131

फ़तावा रज़विया, जिल्द 28

(अरबी): यहाँ चर्चा लंबी है, यह इसका स्थान नहीं है और न ही हम इसके सरोकार में हैं। (उर्दू): यदि इसका 'क़तई' (निश्चित) होना स्वीकार्य नहीं है, तो 'ग़ैर क़तई अल-दलाला' (अनिश्चित संकेत वाला) पाठ के आधार पर सही हदीसों को अस्वीकार करने का अपराध नहीं किया जा सकता। यहाँ चर्चा लंबी है जिसके लिए यह स्थान उपयुक्त नहीं है और न ही यहाँ हमारा यह उद्देश्य है। (12 अनुवादक)

विशेष रूप से अज्ञानी अरब, जिन्हें महान कुरान बार-बार अज्ञानी, बेखबर और गाफ़िल (अचेत) बता रहा है, साफ़ तौर पर इरशाद होता है: "[यह] पराक्रमी, दयालु का उतारा हुआ है, ताकि तुम उस कौम को डराओ जिसके बाप-दादाओं को नहीं डराया गया था, सो वे गाफ़िल हैं।"[1] शक्तिशाली और दयावान की ओर से उतारा गया ताकि तुम उन लोगों को डराओ जिनके पूर्वजों को नहीं डराया गया था, इसलिए वे गाफ़िल (लापरवाह) हैं।

और वह स्वयं फ़रमाता है: "यह इसलिए है कि तुम्हारा रब बस्तियों को उनके ज़ुल्म के कारण नष्ट नहीं करता, जबकि उनके निवासी गाफ़िल हों।"[2] यह इसलिए है कि तुम्हारा रब बस्तियों को अन्याय के कारण नष्ट करने वाला नहीं है, जबकि वहाँ के रहने वाले गाफ़िल (अनजान) हों।

(अरबी पक्ष): मैं कहता हूँ: यद्यपि यह स्पष्ट रूप से दुनिया के अज़ाब (दंड) के बारे में है, लेकिन आख़िरत (परलोक) के अज़ाब की नफ़ी (निषेध) भी इसके अर्थ से समझ आ जाती है। क्योंकि जिस उदार बादशाह ने गाफ़िल के लिए अस्थायी दंड पसंद नहीं किया, वह आख़िरत के स्थायी दंड को तो और भी ज़्यादा पसंद नहीं करेगा। मैं कहता हूँ: लेकिन यह ग़फ़लत (लापरवाही) केवल रिसालत (पैग़म्बरी), नुबुव्वत (नबूवत) और सुनी-सुनाई मान्यताओं जैसे कयामत आदि के बारे में है, और हमने इन मामलों में ग़फ़लत के कारणों की उपस्थिति की बात कही है। जहाँ तक तौहीद (एकेश्वरवाद) का प्रश्न है, इसके प्रति ग़फ़लत का कोई कारण नहीं है, जबकि इसके प्रमाण स्पष्ट हैं और तर्क इसके लिए पर्याप्त है।

(उर्दू पक्ष): मैं कहता हूँ: यद्यपि यह आयत स्पष्ट रूप से गाफ़िल के लिए दुनिया के अज़ाब का निषेध करती है, लेकिन आख़िरत के अज़ाब का निषेध इसके अर्थ से स्वतः ही स्पष्ट हो जाता है। क्योंकि जिस उदार बादशाह ने गाफ़िल के लिए दुनिया का अस्थायी दंड पसंद नहीं किया, वह आख़िरत का स्थायी दंड तो बिलकुल भी पसंद नहीं करेगा। मैं कहता हूँ: लेकिन यह वह ग़फ़लत है जो रिसालत, नुबुव्वत और सुनी-सुनाई मान्यताओं जैसे कयामत आदि के मामले में होती है, और हम इन मामलों में

ग़फ़लत के कारण मौजूद होने के कायल हैं। हालाँकि तौहीद से ग़फ़लत का कोई कारण नहीं है, जबकि इसके प्रमाण स्पष्ट हैं और तर्क इसके लिए...

[1] अल-क़ुरान अल-करीम 36/5 और 6 [2] अल-क़ुरान अल-करीम 6/131

(عربی): ھُھنا طویل لیس ھذا موضعه ولا نحن بصدده۔ (اردو): قطعی ہونا مسلم نہیں تو پھر غیر قطعی الدلالۃ نص سے احادیث صحیحہ کے رد کا ارتکاب نہیں کیا جاسکتا۔ کلام یہاں پر طویل ہے جس کا یہ محل نہیں اور نہ ہی یہاں پر ہمارا مقصود ہے ۱۲ مترجم۔

خصوصاً جُہال عرب جنہیں قرآن عظیم جابجامی وجاہل وبے خبر وغافل بتارہا ہے، صاف ارشاد ہوتا ہے: "تَنْزِیلَ الْعَزِیزِ الرَّحِیمِ ۞ لِتُنْذِرَ قَوْمًا مَا أُنْذِرَ آبَاؤُهُمْ فَهُمْ غَافِلُونَ ۞" ۱ اتارا ہوا زبردست مہر والے کا کہ تو ڈرائے ان لوگوں کو کہ نہ ڈرائے گئے ان کے باپ دادا تو وہ غفلت میں ہیں۔

اور خود ہی ارشاد ہوتا ہے: "ذٰلِكَ اَنْ لَّمْ یَكُنْ رَّبُّكَ مُهْلِكَ الْقُرٰى بِظُلْمٍ وَّ اَهْلُهَا غٰفِلُوْنَ ۞" ۲ یہ اس لئے کہ تیرا رب بستیوں کو ہلاک کرنے والا نہیں ظلم سے جب کہ ان کے رہنے والے غفلت میں ہوں۔

(عربی کالم): قلت ای وھذا وان کان ظاھرًا فی عذاب الدنیا و عذاب الاخرۃ منتفٍ بالفحوی فان الملك الکریم الذی لم یرض للغافل بعذاب منقطع لا یرضی بعذاب دائم من باب اولی اقول لکن الغفلۃ انما ھی علی امر الرسالۃ والنبوۃ والسمعیات کبعث وغیرہ، وقد قلنا بموجبھا فی ذلک۔ اما التوحید فلا غفلۃ عنه مع وضوح الدلائل و کفایۃ العقل۔

(اردو کالم): قلت یہ آیت اگر چہ غفلت والے سے عذابِ دنیا کی نفی میں ظاہر ہے اور عذابِ آخرت کی نفی مفہوم سے ہو جاتی ہے کیونکہ جس بادشاہِ کریم نے غافل کے لئے دنیا کا فانی عذاب پسند نہ کیا وہ آخرت کا دائمی عذاب بدرجہ اولٰی پسند نہ فرمائیگا۔ اقول لیکن یہ وہ غفلت ہے جو رسالت، نبوت اور سمع عقائد بعث وغیرہ کے باب میں ہو، اور اس باب میں موجبِ غفلت پائے جانے کے ہم

قائل ہیں لیکن توحید سے غفلت کا کوئی موجب نہیں جبکہ اس کے دلائل واضح ہیں اور عقل اس کی کافی ہے۔

۱ القرآن الکریم ۳۶/ ۵ و ۶ ۲ القرآن الکریم ۶/ ۱۳۱

Fatawa Razawiyya, Volume 28

And Allah Almighty has said: "Say, [O Muhammad], 'To whom belongs the earth and whoever is in it, if you should know?' They will say, 'To Allah.' Say, 'Then will you not remember?' Say, 'Who is Lord of the seven heavens and Lord of the Great Throne?' They will say, '[They belong] to Allah.' Say, 'Then will you not fear Him?' Say, 'In whose hand is the realm of all things - and He protects while none can protect against Him - if you should know?' They will say, '[All belongs] to Allah.' Say, 'Then how are you deluded?'" And He said: "And if you asked them, 'Who created the heavens and the earth and subjected the sun and the moon?' they would surely say, 'Allah.' Then how are they deluded?" ...among other verses. All this along with His saying, the Almighty: "Lest you say, 'The Scripture was only sent down to two groups before us, but we were of their study unaware.'" - Understand this.

The Imams of the Maturidiyyah, may Allah be pleased with them, from the Imams of Bukhara and others, also held this view. - Imam Muhaqqiq

1. Al-Quran al-Kareem 23:84-89
2. Al-Quran al-Kareem 29:61
3. Al-Quran al-Kareem 6:156

Page 443 of 684

फ़तावा रज़विया, खंड 28

और अल्लाह तआला ने फ़रमाया है: "कह दो (ऐ मुहम्मद!), 'पृथ्वी और उसमें जो कुछ है वह किसका है, अगर तुम जानते हो?' वे कहेंगे, 'अल्लाह का।' कह दो, 'फिर क्या तुम ध्यान नहीं देते?' कह दो, 'सातों आसमानों का रब और महान अर्श का रब कौन है?' वे कहेंगे, 'अल्लाह ही है।' कह दो, 'तो फिर क्या तुम डरते नहीं?' कह दो, 'वह कौन है जिसके हाथ में हर चीज़ का अधिकार है और वह पनाह देता है और उसके ख़िलाफ़ पनाह नहीं दी जा सकती, अगर तुम जानते हो?' वे कहेंगे, 'अल्लाह ही है।' कह दो, 'फिर तुम पर कहाँ से जादू कर दिया जाता है?'" और फ़रमाया: "और अगर तुम उनसे पूछो कि आसमानों और ज़मीन को किसने पैदा किया और सूरज और चाँद को काम में लगा दिया, तो वे ज़रूर कहेंगे 'अल्लाह ने'। फिर वे कहाँ उल्टे जा रहे हैं?" ...इनके अलावा अन्य आयतें। साथ ही यह इरशाद भी है: "ताकि तुम यह न कहो कि किताब तो हम से पहले के दो गिरोहों पर ही नाज़िल हुई थी, और हम तो उनके पढ़ने-पढ़ाने से बे-ख़बर थे।" - इसे समझो।

मातुरीदिया के इमामों (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो), बुखारा के इमामों और अन्य लोगों ने भी यही राय रखी है। - इमाम मुहक्क़िक़

1. अल-क़ुरान अल-करीम 23:84-89
2. अल-क़ुरान अल-करीम 29:61
3. अल-क़ुरान अल-करीम 6:156

पृष्ठ 443 का 684

فتاوی رضویہ ، جلد ۲۸

وقد قال اللہ تعالی : " قُلْ لِّمَنِ الْاَرْضُ وَ مَنْ فِیْهَاۤ اِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُوْنَ سَیَقُوْلُوْنَ لِلّٰهِ قُلْ اَفَلَا تَذَكَّرُوْنَ قُلْ مَنْ رَّبُّ السَّمٰوٰتِ السَّبْعِ وَ رَبُّ الْعَرْشِ الْعَظِیْمِ سَیَقُوْلُوْنَ لِلّٰهِ قُلْ اَفَلَا تَتَّقُوْنَ قُلْ مَنْۢ بِیَدِهٖ مَلَكُوْتُ كُلِّ شَیْءٍ وَّ هُوَ یُجِیْرُ وَ لَا یُجَارُ عَلَیْهِ اِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُوْنَ سَیَقُوْلُوْنَ لِلّٰهِ قُلْ فَاَنّٰى تُسْحَرُوْنَ " (۱) رہنمائی کے لئے کافی ہے۔ باری تعالیٰ کا ارشاد ہے: تم فرماؤ کس کی ہے زمین اور جو اس میں ہیں اگر تم جانتے ہو؟ بولیں گے اللہ کی۔ تم فرماؤ پھر تم کیوں دھیان نہیں دیتے؟ تم فرماؤ کون ہے ساتوں آسمانوں کا مالک اور بڑے عرش کا مالک؟ بولیں گے: یہ اللہ ہی کی شان ہے۔ فرماؤ پھر تم کیوں نہیں ڈرتے؟ تم فرماؤ کون ہے جس کے ہاتھ ہر چیز کا اقتدار ہے اور وہ پناہ دینے والا ہے اور اس کے خلاف پناہ نہیں دی جاسکتی اگر تم جانتے ہو؟ بولیں گے یہ اللہ ہی کی شان ہے۔ فرماؤ پھر تم کس جادو کے فریب میں پڑے ہو۔

وقال تعالی : - " وَ لَىٕنْ سَاَلْتَهُمْ مَّنْ خَلَقَ السَّمٰوٰتِ وَ الْاَرْضَ وَ سَخَّرَ الشَّمْسَ وَ الْقَمَرَ لَیَقُوْلُنَّ اللّٰهُ فَاَنّٰى یُؤْفَكُوْنَ " (۲) اور ارشاد باری ہے اور اگر تم ان سے پوچھو کس نے بنائے آسمان اور زمین اور کام میں لگائے سورج اور چاند، تو ضرور کہیں گے اللہ نے۔ پھر کہاں اوندھے جاتے ہیں؟ اور ان کے علاوہ آیات۔

ساتھ ہی یہ ارشاد بھی ہے: " اَنْ تَقُوْلُوْۤا اِنَّمَاۤ اُنْزِلَ الْكِتٰبُ عَلٰى طَآىٕفَتَیْنِ مِنْ قَبْلِنَا وَ اِنْ كُنَّا عَنْ دِرَاسَتِهِمْ لَغٰفِلِیْنَ " (۳) کبھی تم کہو کہ کتاب تو ہم سے پہلے کے دو گروہوں پر نازل کی گئی تھی اور ہم اس کے پڑھنے پڑھانے سے غافل تھے، غور کیجئے۔ (ت) - فافھم۔

ائمہ ماتریدیہ رضی اللہ تعالیٰ عنہم سے ائمہ بخارا و غیر ہم بھی اسی کے قائل ہوئے۔ امام محقق

۱ القرآن الکریم ۸۲/۸۹ تا ۲۳ ۲ القرآن الکریم ۶۱/۲۹ ۳ القرآن الکریم ۱۵۶/۶

Fatawa Razawiya Volume 28

Kamal al-Din ibn al-Humam (may his secret be sanctified) has chosen this view. It is stated in Sharh Fiqh al-Akbar: "The Imams of Bukhara said: According to us, belief is not mandatory and disbelief is not forbidden before the advent (of a Prophet), as per the view of the Ash'aris."[1] — (T)

In Fawatih al-Rahmut it is stated: "According to the Ash'arites and Sheikh Ibn al-Humam, they will not be held accountable even if they committed polytheism (shirk), and refuge is with Allah Almighty."[2] — (T)

In Hashiya al-Tahtawi 'ala al-Durr al-Mukhtar it is stated: "The people of the 'Fatrah' (the interval between prophets) are saved even if they changed and altered (the original religion), according to the Ash'aris and some researchers of the Maturidis. And [Kamal ibn al-Humam] in 'al-Tahrir' quoted from Ibn Abd al-Dawlah that this is the chosen view because of the words of Allah Almighty: 'And We never punish until We have sent a messenger' [Quran 17:15]. And what is in 'al-Fiqh al-Akbar' stating that the parents of [the Prophet] (peace and blessings of Allah be upon him) died in a state of disbelief is a fabrication against the Imam (Imam Abu Hanifa)."[3] — (T)

From this statement, it is evident that the people of the 'Fatrah' will not be called disbelievers (kafir) during the time of the 'Fatrah', as they are 'saved', and a disbeliever is not 'saved'. Therefore, the second syllogism clearly concludes that they are not disbelievers.

And based on this, the noble Allamah al-Tahtawi argued...

1. Minh al-Rawd al-Azhar fi Sharh al-Fiqh al-Akbar Ma'ni Qurb al-Bari etc., Dar al-Basha'ir al-Islamiyyah, Beirut, p. 307.
2. Fawatih al-Rahmut, following al-Mustasfa, Second Article, First Chapter, Manshurat al-Sharif al-Radi, Qom, Iran, 1/29.
3. Hashiyat al-Tahtawi 'ala al-Durr al-Mukhtar, Book of Marriage, Chapter on the Marriage of a Disbeliever, al-Maktabah al-Arabiyyah, Quetta, 2/80.

फ़तावा रज़विया जिल्द २८

كمال الدين ابن الهمام (क़ुद्दसा सिर्रहू) ने इसी को पसंद किया है। शरह फ़िक़्ह-ए-अकबर में है: "बुखारा के इमामों ने कहा: हमारे नज़दीक नबूबत की बेअसत से पहले ईमान वाजिब नहीं है और कुफ़्र हराम नहीं है, जैसा कि अश्अरी कहते हैं।"[1] — (त)

फ़वातिह अर-रहमूत में है: "अश्अरिया और शेख इब्न अल-हुमाम के नज़दीक, उन पर कोई पकड़ नहीं होगी चाहे उन्होंने शिर्क ही क्यों न किया हो, और अल्लाह तआला की पनाह।"[2] — (त)

हाशिया तहतावी अला अद-दुर्र अल-मुख़्तार में है: "अहले-फ़तरत (दो पैग़म्बरों के बीच के ज़माने के लोग) निजात पाने वाले हैं चाहे उन्होंने (दीन में) रद्दो-बदल ही क्यों न किया हो, जैसा कि अश्अरिया और मातुरिदिया के कुछ मुहक़्क़िक़ीन का मानना है। और कमाल इब्न अल-हुमाम ने 'अत-तहरीर' में इब्न अब्द अल-दौला से नक़ल किया है कि यही बात पसंद की गई है क्योंकि अल्लाह तआला का फ़रमान है: 'और हम अज़ाब देने वाले नहीं हैं जब तक कि कोई रसूल न भेज लें।' और फ़िक़्ह-ए-अकबर में जो यह है कि हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के वालिदैन ने कुफ़्र की हालत में इंतक़ाल किया, तो यह मुसन्निफ़ फ़िक़्ह-ए-अकबर इमाम-ए-आज़म पर मनगढ़ंत बात (दसीसा कारी) है।"[3] — (त)

इस कौल से तो ज़ाहिर है कि अहले-फ़तरत को फ़तरत के ज़माने तक काफ़िर नहीं कहा जाएगा क्योंकि वे 'नाजी' (मुक्ति पाने वाले) हैं, और काफ़िर नाजी नहीं होता, तो दूसरी शक्ल ने साफ़ नतीजा दिया कि वे काफ़िर नहीं हैं।

और इसी बुनियाद पर सैय्यद अल्लामा तहतावी ने दलील पेश की...

1. मिन्ह अर-रौद अल-अज़हर फ़ी शरह अल-फ़िक़्ह अल-अकबर मानी कुर्ब अल-बारी वग़ैरा, दार अल-बशा'इर अल-इस्लामिया, बेरूत, पृ. 307।
2. फ़वातिह अर-रहमूत, अल-मुस्तस्फ़ा के साथ, दूसरा लेख, पहला अध्याय, मंशूरात अल-शरीफ़ अल-रदी, कुम, ईरान, 1/29।
3. हाशियात अत-तहतावी अला अद-दुर्र अल-मुख़्तार, निकाह की किताब, काफ़िर के निकाह का बाब, अल-मकतबा अल-अरबिया, क्वेटा, 2/80।

पृष्ठ 444 का 684

فتاوٰی رضویہ جلد ۲۸

کمال الدین ابن الہمام قدس سرہ نے اسی کو مختار رکھا۔ شرح فقہ اکبر میں ہے: قال ائمۃ البخاری عندنا لایجب ایمان ولا یحرم کفر قبل البعثت کقول الاشاعرۃ ۱۔ ائمہ بخاری نے اشاعرہ کی طرح فرمایا: ہمارے نزدیک قبل بعثت وجوبِ ایمان اور حرمتِ کفر دونوں نہیں۔ (ت)

فواتح الرحموت میں ہے: عند الاشعریۃ والشیخ ابن الہمام لایؤاخذون ولو اتوا بالشرك والعیاذ باللہ تعالٰی ۲۔ اشعریہ اور شیخ ابن الہمام کے نزدیک ان سے مواخذہ نہیں اگرچہ مرتکبِ شرک ہوں، والعیاذ باللہ تعالٰی۔ (ت)

حاشیہ طحطاویہ علی الدرالمختار میں ہے: اھل الفترۃ ناجون ولو غیروا وبدلوا علی ما علیہ الاشاعرۃ وبعض المحققین من الماتریدیہ ونقل الکمال فی التحریر عن ابن عبدالدولۃ انہ المختار لقولہ تعالٰی: "وَمَا كُنَّا مُعَذِّبِينَ حَتّٰى نَبْعَثَ رَسُولاً" وما فی الفقہ الاکبر من ان والدیہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم ماتا علی الکفر فمدسوس علی الامام ۳ الخ۔ اہلِ فترت ناجی ہیں اگرچہ تغیر و تبدیل کے مرتکب ہوں۔ اس پر اشاعرہ اور بعض محققین ماتریدیہ ہیں۔ کمال ابنِ ہمام تحریر میں ابن عبدالدولہ سے ناقل ہیں کہ یہی مختار ہے کیونکہ ارشادِ باری تعالٰی ہے: ہم عذاب فرمانے والے نہیں جب تک کہ کوئی رسول نہ بھیج لیں---- اور فقہ اکبر میں جو ہے کہ حضور صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کے والدین نے حالتِ کفر میں انتقال کیا تو یہ مصنف فقہ اکبر امامِ اعظم پر دسیسہ کاری ہے (ت)

اس قول پر تو ظاہر کہ اہلِ فترت کو تازمانِ فترت کافر نہ کہا جائے گا کہ وہ ناجی ہیں، اور کافر ناجی نہیں تو شکل ثانی نے صاف نتیجہ دیا کہ وہ کافر نہیں۔

وعلی ہٰذا استدل بہ السید العلامۃ اسی بنیاد پر اس سے سید علامہ طحطاوی نے

1 منح الروض الازہر فی شرح الفقہ الاکبر معنی قرب الباری الخ دار البشائر الاسلامیہ بیروت ص ۳۰۷ 2 فواتح الرحموت بذیل المستصفی المقالة الثانية الباب الاول منشورات الشريف الرضی قم ایران ۲۹/۱ 3 حاشية الطحطاوی على الدر المختار كتاب النكاح باب نكاح الكافر المكتبة العربية كوئٹہ ۸۰/۲

Fatawa Razawiya, Volume 28

[Box 1] (Arabic): On the purification of the two noble parents from disbelief - may Allah Almighty be pleased with them both and with everyone who loved to honor them out of honor for the Messenger of Allah, peace and blessings of Allah be upon him. (Urdu): It is argued for the purification of the noble parents from disbelief. May Allah Almighty be pleased with them both and with every person who likes to honor them for the sake of honoring the Messenger of Allah, peace and blessings of Allah be upon him. (T)

Therefore, among the Ash'ari Imams, some call them Muslim and some call them 'Muslim in meaning'.

[Box 2] (Arabic): Al-Zarqani said: "Then the phrasing of the companions (Imams) differed regarding those whom the invitation did not reach; the best of them is the one who said that he is saved, and that is what Al-Subki chose. Some of them said 'on the period' (al-fatrah). Some said 'Muslim'. Al-Ghazali said the research is that he be called 'in the meaning of a Muslim' - 1" (Urdu): Zarqani said: Then the statements of the companions (Imams, may Allah have mercy on them) became different regarding the one to whom the invitation did not reach; the most excellent wording is that of the one who said he is saved (Naji). Imam Subki adopted this, someone said he is on 'Fatrah' (the interval between prophets). Someone said he is a Muslim. Imam Ghazali said that the research is that he should be called 'in the meaning of a Muslim'. (T)

In this way, the ruling of disbelief was passed on Abu Talib himself from the time he refused to accept and submit to Islam after the sacred Prophethood, and that was a time when Hazrat Maula Ali (may Allah honor his face) had already brought Islam and was absolutely purified from the command of following. And praise be to Allah.

Some scholars were proponents of detail, stating that the polytheists of the interval (Ahl-e-Fatrat) are punished, and the monotheists and the unaware are absolutely saved. This is the saying of the two great Ash'ari Imams, Nawawi and Razi (may Allah Almighty have mercy on them both).

[Box 3] (Arabic): And Imam Jalaluddin Al-Suyuti followed it up in his treatises concerning the noble parents. (Urdu): This saying was followed up by Imam Jalaluddin Al-Suyuti in his treatises regarding the Islam of the noble parents (may Allah Almighty be pleased with them both).

[Bottom Box] (Arabic) Note: Thus it is in my copy with 'ta' (ت) and it appears to me that it is 'al-Fitrah' (الفطرة) with 'ta' (ط) 12 Minhu. (Urdu) (Ala Hazrat, may mercy be upon him, says) in my copy it is written with 'ta' (ت) in this way, my opinion is that this is 'Fitrah' with 'ta' (ط) 12 Minhu (T).

---

1. Sharh al-Zarqani 'ala al-Mawahib al-Ladunniyyah, Al-Maqsad al-Awwal, Chapter of the Death of his Mother etc., Dar al-Ma'rifah, Beirut 1/172.

फ़तावा रज़विया, खंड 28

[बॉक्स 1] (अरबी): दोनों पवित्र माता-पिता के कुफ़्र से पवित्र होने पर—अल्लाह तआला उन दोनों से राज़ी हो और हर उस व्यक्ति से जो अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) के सम्मान के लिए उनका सम्मान करना पसंद करता है। (उर्दू): इस बात पर दलील दी गई है कि पवित्र माता-पिता कुफ़्र से पाक हैं। अल्लाह तआला उन दोनों से राज़ी हो और हर उस व्यक्ति से जो अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) के सम्मान की खातिर उनका सम्मान करना पसंद करता है। (त)

इसीलिए अल्लामा अशाइरा में से कोई उन्हें मुस्लिम कहता है और कोई 'मुस्लिम के अर्थ में'।

[बॉक्स 2] (अरबी): ज़रक़ानी ने कहा "फिर असहाब (इमामों) के बयान उन लोगों के बारे में अलग-अलग हो गए जिन्हें दावत (इस्लाम) नहीं पहुँची, उनमें सबसे अच्छा बयान उसका है जिसने कहा कि वह नजात पाने वाला (नाजी) है, और इसी को सुबकी ने चुना, और उनमें से कुछ ने कहा 'फ़तरत' पर है। कुछ ने कहा मुस्लिम है। इमाम ग़ज़ाली ने फ़रमाया कि शोध यह है कि उसे 'मुस्लिम के अर्थ में' कहा जाए - 1" (उर्दू): ज़रक़ानी ने फ़रमाया: फिर असहाब (इमामों रहिमहुमुल्लाह) की इबारतें उसके बारे में अलग-अलग हो गईं जिसे दावत न पहुँची, सबसे उम्दा इबारत उसकी है जिसने कहा वह नाजी (नजात पाने वाला) है। इसी को इमाम सुबकी ने इख़्तियार किया, किसी ने कहा वह फ़तरत (दो नबियों के बीच का समय) पर है। किसी ने कहा मुस्लिम है। इमाम ग़ज़ाली ने फ़रमाया कि तहक़ीक़ (शोध) यह है कि उसे 'मानी-ए-मुस्लिम' (मुस्लिम के अर्थ में) कहा जाए। (त)

इस तरह तो ख़ुद अबू तालिब पर कुफ़्र का हुक्म उस वक़्त से हुआ जब बेअसत-ए-अक़दस के बाद तस्लीम व इस्लाम से इनकार किया, और यह वह वक़्त था कि हज़रत मौला अली (कर्रमल्लाहु वज्हहुल अस्ना) ख़ुद इस्लाम लाकर हुक्म-ए-तबईयत से कतई पाक हो चुके थे, वलहम्दुलिल्लाह।

कुछ उलेमा तफ़सील (विवरण) के क़ायल हुए कि अहले फ़तरत के मुशरिक सज़ा के हक़दार हैं और मुवह्हिद (एकेश्वरवादी) व ग़ाफ़िल मुतलक़न (पूर्णतः) नाजी हैं। यह क़ौल अशाइरा में से दो अज़ीम इमामों, नववी और राज़ी (रहिमहुमल्लाहु तआला) का है।

[बॉक्स 3] (अरबी): और इमाम जलालुद्दीन सुयूती ने माता-पिता-ए-करीमैन के बारे में अपने रिसालों में इसका अनुगमन किया। (उर्दू): इस क़ौल का इमाम जलालुद्दीन सुयूती ने इस्लाम-ए-वालिदैन करीमैन (रज़ियल्लाहु तआला अन्हुमा) से मुताल्लिक़ अपने (रिसालों में ज़िक्र किया)।

[नीचे का बॉक्स] (अरबी) नोट: मेरे नुस्ख़े में इसी तरह 'ता' (ت) के साथ है और मुझे ऐसा लगता है कि यह 'अल-फ़ितरत' (الفطرة) है 'ता' (ط) के साथ 12 मिन्हु। (उर्दू) (आला हज़रत अलैहिर्रहमा फ़रमाते हैं) मेरे नुस्ख़े में इसी तरह 'ता' से है, मेरा ख़याल है कि यह 'ता' (ط) के साथ "फ़ितरत" है 12 मिन्हु (त)।

---

1. शरह अज़-ज़रक़ानी अलल मवाहिब अल-लदुन्निया, अल-मक़सद अल-अव्वल, बाब वफ़ातु उम्मिही अलख़, दारुल मारिफ़त, बेरूत, 1/172।

فتاوٰی رضویہ، جلد ۲۸

[باکس ۱] (عربی): علی نزھة الابوین الشریفین عن الکفر ۔ رضی اللہ تعالی عنھما وعن کل من احب اجلالھما اجلالا لرسول اللہ صلی اللہ تعالی علیہ وسلم۔ (اردو): والدین کریمین کے کفر سے منزہ ہونے پر استدلال کیا ہے۔ اللہ تعالٰی ان دونوں سے راضی ہوا اور ہر اس شخص سے جو رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کے اکرام کی خاطر ان کا اکرام پسند کرے۔ (ت)

ولہذا ائمہ اشاعرہ میں کوئی انہیں مسلم کہتا ہے کوئی معنی مسلم میں۔

[باکس ۲] (عربی): قال الزرقاني "ثم اختلف عبارة الاصحاب فیمن لم تبلغه الدعوة فاحسنها من قال انه ناج، واياها اختار السبكي، ومنهم من قال على الفترة عہ منهم من قال مسلم قال الغزالي والتحقيق ان يقال في معنى مسلم ۔ ۱" (اردو): زرقانی نے فرمایا: پھر اصحاب (ائمہ رحمہم اللہ) کی عبارتیں اس کے بارے میں مختلف ہو گئیں جسے دعوت نہ پہنچی سب سے عمدہ عبارت اس کی ہے جس نے کہا وہ ناجی ہے۔ اسی کو امام سبکی نے اختیار کیا، کسی نے کہا وہ فترہ پر ہے۔ کسی نے کہا مسلم ہے۔ امام غزالی نے فرمایا کہ تحقیق یہ ہے کہ اسے معنی مسلم میں کہا جائے۔ (ت)

اس طور تو خود ابوطالب پر حکم کفر اس وقت سے ہوا جب بعد بعثت اقدس تسلیم واسلام سے انکار کیا، اور یہ وقت وہ تھا کہ حضرت مولٰی علی کرم اللہ وجہہ الاسنٰی خود اسلام لاکر حکم تبعیت سے قطعاً منزہ ہو چکے تھے واللہ الحمد۔

بعض علماء قائل تفصیل ہوئے کہ اہل فترت کے مشرک معاقب اور موحد وغافل مطلقاً ناجی۔ یہ قول اشاعرہ سے امامین جلیلین نووی و رازی رحمہما اللہ تعالٰی کا ہے۔

[باکس ۳] (عربی): وتعقبه الامام الجلال السیوطي في رسائله في الابوین الکریمین (اردو): اس قول کا امام جلال الدین سیوطی نے اسلام والدین کریمین رضی اللہ تعالیٰ عنہما سے متعلق اپنے

[نیچے والا باکس] (عربی) عہ: هکذا في نسختي بالتاء ویترأی لی انه "الفطرة" بالطاء ۱۲منہ۔ (اردو) اعلیٰ حضرت علیہ الرحمہ فرماتے ہیں) میرے نسخہ میں اسی طرح تا سے ہے میرا خیال ہے کہ یہ طا کے ساتھ "فطرة" ہے ۱۲منہ (ت)

---

1 شرح الزرقاني علی المواهب اللدنیہ المقصد الاول باب وفاتہ امہ الخ دارالمعرفۃ بیروت ۱/ ۱۷۲

Fatawa Razawiya, Volume 28

...may Allah be pleased with both of them, regarding the matter that reverts to the saying of a trial (on the Day of Judgment). (A pursuit in the treatises whose conclusion is that first the people of the interval (Ahl-e-Fatrah) will be tested, then decided.)

And the great scholar Abu Abdullah Muhammad bin Khalaf al-Abbi Maliki also pursued the aforementioned statement in 'Ikmal al-Ikmal', a commentary on Sahih Muslim, as his words are quoted in 'Al-Mawahib al-Ladunniyyah'. I say: however, towards the end, he came to accept this statement in a way that he first stated: "When definitive texts indicated that no punishment will be given until the evidence is established, we knew that there would be no punishment for them." - Finis. Then he felt the arrival of Hadiths regarding punishment, so at the end of his discourse, he divided the people of the interval into three categories: Monotheist (1), Alterer (2), and Negligent (3). Then he said: "Therefore, those for whom the correctness of punishment is proven will be attributed to the people of the second category because they became disbelievers due to exceeding limits through their evil thoughts and deeds. Allah the Almighty has designated all people of this category as disbelievers and polytheists, for we see that whenever the Quran describes the state of any of them, it clearly records the decree of their being disbelievers and polytheists, just as this word of the Almighty is:

'Allah has not appointed [anything in the nature of] a bahirah or a sa’ibah...' then Allah the Almighty said: 'But those who disbelieve...'

---

1. Al-Mawahib al-Ladunniyyah, Al-Maqsad al-Awwal, the issue of the salvation of his parents, peace and blessings of Allah be upon him, etc., Al-Maktab al-Islami, Beirut, 1/179. Page 446 of 684

फ़तावा रज़विया, खंड 28

...अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो, उस मामले में जो परीक्षा (क़यामत के दिन) के विचार की ओर लौटता है। (पुस्तकों में खंडन किया गया है जिसका निष्कर्ष यह है कि पहले अंतराल के लोगों (अहले फ़तरत) की परीक्षा होगी, फिर निर्णय।)

और महान विद्वान अबू अब्दुल्ला मुहम्मद बिन खलफ अल-अब्बी मालकी ने भी 'इकमल अल-इकमल' (सहीह मुस्लिम की व्याख्या) में उक्त कथन का खंडन किया है, जैसा कि उनके शब्दों को 'अल-मवाहिब अल-लदुन्निय्याह' में उद्धृत किया गया है। मैं कहता हूँ: हालांकि, अंत में उन्होंने इस कथन को स्वीकार कर लिया, इस तरह कि पहले उन्होंने फरमाया: "जब निश्चित ग्रंथों ने संकेत दिया कि प्रमाण स्थापित होने तक कोई दंड नहीं दिया जाएगा, तो हमें ज्ञात हुआ कि उन पर दंड नहीं होगा।" - समाप्त। फिर उन्होंने दंड के बारे में हदीसों के आगमन को महसूस किया, इसलिए अपने प्रवचन के अंत में उन्होंने अंतराल के लोगों को तीन श्रेणियों में विभाजित किया: एकेश्वरवादी (1), बदलने वाला (2), और लापरवाह (3)। फिर उन्होंने कहा: "इसलिए, जिनके लिए दंड की सत्यता प्रमाणित है, उन्हें दूसरी श्रेणी के लोगों के लिए उत्तरदायी माना जाएगा क्योंकि वे अपने बुरे विचारों और कार्यों के माध्यम से सीमाओं को पार करने के कारण काफिर बन गए। अल्लाह सर्वशक्तिमान ने इस श्रेणी के सभी लोगों को काफिर और मुशरिक (बहुदेववादी) कहा है, क्योंकि हम देखते हैं कि जब भी कुरान उनमें से किसी की स्थिति का वर्णन करता है, तो वह स्पष्ट रूप से उनके काफिर और मुशरिक होने का निर्णय दर्ज करता है, जैसे कि सर्वशक्तिमान का यह कथन है:

'अल्लाह ने बहीराह या साइबाह जैसी कोई चीज़ नियुक्त नहीं की है...' फिर अल्लाह सर्वशक्तिमान ने फरमाया: 'लेकिन जो लोग इनकार करते हैं...'

---

1. अल-मवाहिब अल-लदुन्निय्याह, अल-मक़्सद अल-अव्वल, उनके माता-पिता की मुक्ति का मुद्दा, उन पर अल्लाह की शांति और आशीर्वाद हो, आदि, अल-मकतब अल-इस्लामी, बेरूत, 1/179। पृष्ठ 446 का 684

رضی اللہ تعالٰی عنھما بما یرجع الی القول بالامتحان۔ (رسائل میں تعاقب کیا ہے جس کا مآل یہ ہے کہ پہلے اہل فترت کا امتحان (پھر فیصلہ)۔)

والعلامۃ ابوعبداللہ محمد بن خلف بن الابی فی اکمال الاکمال شرح صحیح مسلم کما نقل کلامہ فی المواھب۔ (علامہ ابو عبداللہ محمد بن خلف ابی مالکی نے بھی اکمال الاکمال شرح صحیح مسلم میں قول مذکور کا تعاقب کیا ہے جیسا کہ مواہب لدنیہ میں ان کا کلام منقول ہے،) اقول لکنہ عاد۔آخر الی تسلیمہ حیث قال (اقول مگر آخر میں چل کر انہوں نے اس قول کو تسلیم کرلیا ہے اس طرح کہ) اولا لمّا دلت القواطع علی انہ لاتعذیب حتی تقوم الحجۃ علینا انھم غیر معذبین ۱ اھ (پہلے فرمایا کہ جب قطعی نصوص نے بتایا کہ حجت قائم ہوئے بغیر عذاب نہ دیا جائے گا تو ہم نے جانا کہ ان پر عذاب نہ ہوگا۔ اھ) ثم استشعر ورود الاحادیث و قسمھم آخر الکلام الی موحد ومبدل و غافل۔ (پھر انہیں خیال پیدا ہوا کہ تعذیب کے بارے میں تو حدیثیں بھی وارد ہیں تو آخر کلام میں اہل فترت کو انہوں نے تین قسموں موحد (۱)، مبدل (۲)، اور غافل (۳) میں تقسیم کیا۔) ثم قال فیحمل من صح تعذیبہ علی اھل القسم الثانی لکفرھم بما تعدوا بہ من الخبائث، (پھر فرمایا کہ جن کی تعذیب کی صحت ثابت ہے انہیں قسم ثانی والوں پر محمول کیا جائے گا اس لئے کہ وہ اپنے برے افکار واعمال کے ذریعے حد سے تجاوز کرنے کے باعث کافر ہوئے) و اللہ سبحانہ و تعالٰی قد سمّٰی جمیع ھٰذا القسم کفّارا و مشرکین فانا نجد القرآن کلما حکیٰ حال احد سجل علیھم بالکفر والشرک، (اور اللہ تعالیٰ نے اس قسم کے سارے لوگوں کو کفار و مشرکین کے نام سے موسوم کیا ہے کیونکہ ہم دیکھتے ہیں کہ قرآن ان میں سے جب کسی کا حال بیان فرماتا ہے تو صاف صاف ان کے کافر و مشرک ہونے کا حکم ثبت فرمادیتا ہے) کقولہ تعالٰی:

" مَا جَعَلَ اللهُ مِنْ بَحِيْرَةٍ وَّلَا سَآئِبَةٍ " ثم قال الله تعالٰی "وَلٰكِنَّ الَّذِيْنَ كَفَرُوْا" (جیسے یہ ارشاد باری ہے: "اللہ نے نہ کوئی بحیرہ مقرر کیا ہے اور نہ سائبہ" پھر اللہ تعالیٰ نے فرمایا: "لیکن جو کافر ہوئے")

---

۱ المواهب اللدنية المقصد الاول قضيه نجاة والديه صلى الله تعالٰى عليه وسلم الخ المكتب الاسلامى بيروت ۱۷۹/۱ صفحہ 446 از 684

Fatawa Rizvia Volume 28

"They forge a lie against Allah, and most of them have no sense." (Quran 5:103) - etc. So this, as you see, is a return to what these two Imams said regarding the punishment of whoever among them associated partners with Allah. I say: and in his deduction from the verse there is a clear obscurity, as it is not an explicit text (nass) that what is meant by them are those who invented that from the people of the interval (Ahl al-Fatrah). Rather, when the disbelievers took those falsehoods as a religion, it was recorded against them that they forge lies against Allah. In summary, the meaning of the verse is that disbelievers forge lies, not that all who forge lies are disbelievers, such that it would be a record against the disbelief of the people of the interval. | Allah did not ordain 'Bahirah' (a camel with slit ears) nor 'Sa'ibah' (a camel left for idols). Then this is the saying: But those who disbelieved forge a lie against Allah, and most of them are without understanding, etc. So as you see, this refers back to the same point which Imam Nawawi and Imam Razi said, that the polytheists of the interval (fatrah) period will be punished. I say: (I say) yes, the deduction Allama Ubbi made from the mentioned verse has a clear obscurity in it because the verse is not an explicit text in this regard that only those from the people of fatrah who invented (Bahirah etc.) are meant, rather, when the disbelievers included these false things in their religion and belief, this ruling was established against them that they forge a lie against Allah. The summary of the matter is that the meaning of the verse is that disbelievers forge lies, not that all who forge lies are disbelievers so that the disbelief of the people of fatrah would be explicitly stated. (T)

In 'Radd al-Muhtar', this same saying was attributed to the Imams of Bukhara:

Contrary to what we previously presented from Al-Qari, Al-Tahtawi, and Bahr al-Ulum (may Allah Almighty have mercy on them), where he said: "Yes, the Bukharis from the Maturidiyyah agreed with the Ash'aris, and they synthesized the Imam's saying: 'There is no excuse for anyone to be ignorant of his Creator', regarding what follows..." | In contrast to what we previously quoted from Maulana Ali Qari, Tahtawi, and Bahr al-Ulum (may Allah Almighty have mercy on them), Allama Shami stated it like this: Yes, among the Maturidiyyah, the Imams of Bukhara agreed with the Ash'aris; they agreed with the saying of Imam al-A'zam (Imam Abu Hanifa) that "There is no excuse for anyone to remain ignorant of their Creator."

1 Al-Mawahib al-Laduniyyah, First Objective, Case of the salvation of his parents (may Allah Almighty send blessings and peace upon him), Al-Maktab al-Islami, Beirut, 1/181. Page 447 of 684

फ़तावा रिज़विया खंड 28

"वे अल्लाह पर झूठ गढ़ते हैं, और उनमें से अधिकांश में कोई समझ नहीं है।" (कुरान 5:103) - इत्यादि। तो यह, जैसा कि आप देख सकते हैं, उन्हीं दो इमामों की बात की ओर वापसी है जो उनमें से मुशरिकों को दंड देने के बारे में थी। मैं कहता हूँ: और आयत से उनके द्वारा किए गए तर्क में स्पष्ट अस्पष्टता है, क्योंकि यह इस बात का स्पष्ट पाठ (नस) नहीं है कि उनसे तात्पर्य अहल-ए-फ़तरत (दो नबियों के बीच का काल) के वे लोग हैं जिन्होंने इसका आविष्कार किया था। बल्कि, जब काफ़िरों ने उन झूठों को धर्म के रूप में अपना लिया, तो उनके विरुद्ध यह दर्ज किया गया कि वे अल्लाह पर झूठ गढ़ते हैं। संक्षेप में, आयत का अर्थ यह है कि काफ़िर झूठ गढ़ते हैं, न कि यह कि सभी झूठ गढ़ने वाले काफ़िर हैं, जिससे अहल-ए-फ़तरत के कुफ़्र का पंजीकरण हो सके। | अल्लाह ने न तो बहीरा (कान चिरी ऊँटनी) को मुक़र्रर किया और न ही साएबा को। फिर यह कथन है: लेकिन जिन लोगों ने कुफ़्र किया, वे अल्लाह पर झूठ गढ़ते हैं और उनमें से अधिकांश नासमझ हैं, इत्यादि। तो जैसा कि आप देख रहे हैं, यह उसी ओर इशारा है जो इमाम नववी और इमाम राज़ी ने कहा था कि फ़तरत काल के मुशरिकों को दंड मिलेगा। मैं कहता हूँ: (मैं कहता हूँ कि) हाँ, अल्लामा उब्बी ने उक्त आयत से जो तर्क दिया है उसमें स्पष्ट अस्पष्टता है क्योंकि आयत इस बारे में स्पष्ट प्रमाण (नस) नहीं है कि उनसे केवल अहल-ए-फ़तरत के(बहीरा आदि) का आविष्कार करने वाले ही मुराद हैं, बल्कि काफ़िरों ने जब उन झूठी चीज़ों को अपने धर्म और विश्वास में शामिल कर लिया, तो उनके बारे में यह हुक्म दर्ज किया गया कि वे अल्लाह पर झूठ गढ़ते हैं। निचोड़ यह है कि आयत का अर्थ यह है कि काफ़िर झूठ गढ़ते हैं, न कि यह कि सभी झूठ गढ़ने वाले काफ़िर हैं कि अहल-ए-फ़तरत के कुफ़्र का स्पष्ट उल्लेख हो। (त)

'रद्द अल-मुह्तार' में यही कथन बुखारा के इमामों की ओर संदर्भित किया गया है:

जैसा कि हमने अल-क़ारी, अल-तहतावी और बहर अल-उलूम (अल्लाह उन पर रहम करे) से पहले प्रस्तुत किया था, उसके विपरीत, जहाँ उन्होंने कहा: "हाँ, मातुरीदी में से बुखारी लोग अशआरियों से सहमत हुए, और उन्होंने इमाम के कथन को निष्कर्ष के रूप में लिया: 'अपने सृष्टिकर्ता से अनभिज्ञ रहने में किसी के लिए कोई बहाना नहीं है', आगे जो आता है उस पर..." | इसके विपरीत जो हमने पहले मौलाना अली क़ारी, तहतावी और बहर अल-उलूम (अल्लाह उन पर रहम करे) से उद्धृत किया था, अल्लामा शामी ने इसे इस तरह व्यक्त किया: हाँ, मातुरीदिय्या में से बुखारा के इमाम

अशआरियों के साथ सहमत हुए; वे इमाम-ए-आज़म (इमाम अबू हनीफ़ा) के इस कथन से सहमत हुए कि "अपने निर्माता से अनभिज्ञ रहने में किसी के लिए कोई बहाना नहीं है।"

1 अल-मवाहिब अल-लदुनिय्या, पहला उद्देश्य, उनके माता-पिता (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के उद्धार का मामला, अल-मकतब अल-इस्लामी, बेरूत, 1/181। पृष्ठ 447 / 684

یَفْتَرُوْنَ عَلَی اللّٰہِ الْکَذِبَ ط وَاَکْثَرُھُمْ لَا یَعْقِلُوْنَ۱۔ الخ، فھذا کما تری رجوع الی ما قالہ ھذان الامامان من تعذیب من اشرك منھم۔ اقول: وفی استدلالہ بالایۃ خفاء ظاھر اذلیست نصا فی ان المراد بھم من اخترع ذلك من اھل الفترۃ، بل الکفار لما تدینوا بتلك الاباطیل سجل علیھم بأنھم یفترون علی اللہ الکذب۔۔۔ وبالمجملۃ فمفاد الآیۃ ان الکافرین یفترون لا ان المفترین کلھم کافرون، حتی یکون تسجیلا علی کفراھل الفترۃ۔ | اللہ نے مقرر نہ کیا بحیرہ (کان چرا) اور نہ سائبہ۔ پھر یہ ارشاد ہے: لیکن جو لوگوں نے کفر کیا وہ اللہ پر جھوٹ باندھتے ہیں اور ان میں اکثر بے عقل ہیں الخ۔ تو یہ جیسا کہ تم دیکھ رہے ہو اسی کی طرف رجوع ہے، جو امام نووی و امام رازی نے فرمایا کہ اہل فترت کے مشرکوں پر عذاب ہوگا۔ اقول: (میں کہتا ہوں) ہاں علامہ ابی نے آیت مذکورہ سے جو استدلال کیا ہے اس میں کھلا ہوا خفا ہے کیونکہ آیت اس بارے میں نص نہیں ان سے اہل فترت ہی کے (بحیرہ وغیرہ کا اختراع کرنے والے مراد ہیں، بلکہ کفار نے جب ان باطل چیزوں کو اپنے دین و اعتقاد میں داخل کر لیا تو ان کے بارے میں یہ حکم ثبت فرمایا کہ وہ اللہ پر جھوٹ باندھتے ہیں۔ حاصل کلام یہ کہ آیت کا مفاد یہ ہے کہ کافرین افترا کرتے ہیں، نہ یہ کہ سارے افترا کرنے والے کافر ہیں کہ اہل فترت کے کفر کی تصریح ہو۔ (ت)

رَدُّ الْمُحْتَارِ میں یہی قول ائمہ بخارا کی طرف نسبت کیا:

علی خلاف ما قدمنا عن القاری و الطحطاوی وبحر العلوم رحمھم اللہ تعالی، حیث قال "نعم البخاریون من الماتریدیۃ وافقوا الاشاعرۃ، وحصلوا قول الامام، لا عذر لا حد فی الجھل بخالقہ، علی ما بعد | اس کے برخلاف جو پہلے ہم نے مولانا علی قاری، طحطاوی اور بحر العلوم رحمہم اللہ تعالٰی سے نقل

کیا، علامہ شامی نے اس طرح فرمایا کہ ہاں ماتریدیہ میں سے ائمہ بخارا اشاعرہ کے موافق ہوئے انہوں نے امام اعظم کے قول "اپنے خالق سے جاہل رہنے میں کسی کے لئے کوئی عذر نہیں۔" کو

١ المواهب اللدنية المقصد الاول قضية نجاة والديه صلى الله تعالى عليه وسلم المكتب الاسلامى بيروت

(Arabic) ...the mission [of the Prophet], and this was chosen by the researcher Ibn al-Humam in Al-Tahrir - However, this applies to those who did not die holding beliefs of disbelief - For Al-Nawawi and Fakhr al-Din al-Razi explicitly stated that whoever died before the mission in a state of polytheism is in the Hellfire, and upon this, some Malikis interpreted the authentic hadiths regarding the punishment of the 'People of the Interval' (ahl al-fatra) etc.

(Urdu) Interpreted as after the mission [of the Prophet], which the researcher Ibn al-Humam has adopted in his writing. However, this statement pertains to those other than those who died while holding beliefs of disbelief. Imam Nawawi and Fakhruddin Razi have explicitly stated that those who died in a state of polytheism before the mission will be in Hell. Based on this, some Malikis have interpreted authentic hadiths regarding the punishment of the 'People of the Interval' (ahl al-fatra). (T)

According to the majority of Maturidi imams (may their secrets be sanctified), the polytheist of the Interval is punished, the monotheist is saved, and among the heedless, those who did not find an opportunity for reflection and contemplation are saved, while those who did are punished.

(Arabic) This is supported by what is narrated from the Imam of the school (Abu Hanifa), may Allah be pleased with him, from his statement: "There is no excuse for anyone..." etc. The interpretation of the people of Bukhara does not apply to his other statement narrated from him, that even if Allah had not sent a messenger, it would have been obligatory for the creation to know Him through their intellects. However, the researcher [Ibn al-Humam] interpreted it as "customary obligation" – i.e., it would have been appropriate for them to do so. I say: the hadiths of examination (test in the afterlife), which are authentic, pose an objection to the literal meanings of all these statements.

(Urdu) This same view is supported by what is narrated from the Imam of the school (may Allah be pleased with him) that there is no excuse for anyone to remain ignorant of their Creator, etc. The people of Bukhara interpreting this as applying to those after the mission will not hold up against the other statement narrated from the Imam, which says that even if Allah Almighty had not sent any messenger, it would still have been obligatory for the creation to recognize the Creator through their intellects. However, the researcher Ibn al-Humam has interpreted it by taking "obligation" to mean a "customary obligation," i.e., it would have been appropriate for them. I say: a criticism arises against the literal meanings of all these statements based on the "Hadiths of Examination" (Ahadith al-Imtihan), which are authentic.

1 Radd al-Muhtar, Kitab al-Nikah, Chapter: Marriage of the Disbeliever, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 2/386 2 Radd al-Muhtar, Kitab al-Nikah, Chapter: Marriage of the Disbeliever, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 2/386

(अरबी) ...[पैगंबर के] मिशन के बाद, और इसे शोधकर्ता इब्न अल-हुमाम ने 'अल-तहरीर' में चुना है - हालाँकि, यह उन लोगों पर लागू होता है जो कुफ्र (अविश्वास) की मान्यताओं के साथ नहीं मरे - अल-नववी और फखरुद्दीन अल-राज़ी ने स्पष्ट रूप से कहा है कि जो कोई मिशन से पहले बहुदेववाद (शिर्क) की स्थिति में मर गया, वह नरक में है। कुछ मलिकियों ने 'अहले फतरा' की सजा से संबंधित प्रामाणिक हदीसों की व्याख्या इसी आधार पर की है।

(उर्दू) इसे बेअसत (मिशन) के बाद के समय पर लागू किया गया है, जिसे शोधकर्ता इब्न अल-हुमाम ने अपनी रचना में अपनाया है। लेकिन यह कथन उन लोगों के अलावा के बारे में है जो कुफ्र के अकीदे (विश्वास) पर मरे। इमाम नववी और फखरुद्दीन राज़ी ने स्पष्ट रूप से फरमाया है कि जो बेअसत से पहले शिर्क की स्थिति में मर गए, वे जहन्नम में होंगे। इसी पर कुछ मलिकियों ने अहले फतरत की सजा से संबंधित सही हदीसों को लागू किया है। (त)

जमहूर मतरूदी इमामों (अल्लाह उनके रहस्यों को पवित्र करे) के अनुसार, अहले फतरत का मुशरिक (बहुदेववादी) दंडित है, मुवह्हिद (एकेश्वरवादी) रक्षक है, और गाफिलों (अनजानों) में से जिसने विचार और चिंतन का अवसर नहीं पाया, वह रक्षक है, और जिसने पाया, वह दंडित है।

(अरबी) यह उस बात से समर्थित है जो मज़हब के इमाम (अबू हनीफा), अल्लाह उनसे प्रसन्न हो, के इस कथन से उद्धृत है: "किसी के लिए कोई बहाना नहीं है..." आदि। बुखारा के लोगों की व्याख्या उनके उस दूसरे कथन पर लागू नहीं होती जो उनसे उद्धृत है, कि यदि अल्लाह ने कोई रसूल नहीं भेजा होता, तब भी सृष्टि के लिए अपनी बुद्धि से उसे जानना अनिवार्य होता। हालाँकि, शोधकर्ता [इब्न अल-हुमाम] ने इसे "प्रथागत अनिवार्यता" के रूप में व्याख्यायित किया है - यानी, उनके लिए ऐसा करना उचित होता। मैं कहता हूँ: इम्तिहान (परीक्षा) की हदीसें, जो प्रामाणिक हैं, इन सभी कथनों के ज़ाहिरी (सतही) अर्थों पर आपत्ति करती हैं।

(उर्दू) यही कथन उस बात से समर्थित है जो इमाम मज़हब (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) से उद्धृत है कि किसी के लिए अपने खालिक (सृष्टिकर्ता) से अनभिज्ञ रहने में कोई बहाना नहीं है आदि। और अहले बुखारा का इस कथन को बेअसत के बाद वालों पर लागू करना इमाम से उद्धृत उस दूसरे कथन के खिलाफ नहीं चल सकेगा कि अगर अल्लाह तआला कोई रसूल न भेजता तब भी मखलूक (सृष्टि) पर अपनी अक्ल के ज़रिये खालिक की पहचान वाजिब (अनिवार्य) होती। लेकिन मुहक्किक (शोधकर्ता) इब्न अल-हुमाम ने इसे वाजिबे उर्फी (प्रथागत अनिवार्यता) पर लागू करके तावील (व्याख्या) की है यानी उनके लिए यही मुनासिब होता। मैं कहता हूँ: इन तमाम अक़वाल (कथनों) के ज़ाहिर पर अहादीसे इम्तिहान (परीक्षा की हदीसें) से ऐतराज़ (आपत्ति) होता है, और वे सही हैं।

1 रद अल-मुह्तार, किताबुन निकाह, बाब: काफिर का निकाह, दार इहया अल-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, 2/386 2 रद अल-मुह्तार, किताबुन निकाह, बाब: काफिर का निकाह, दार इहया अल-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, 2/386

البعثة، واختاره المحقق ابن الهمام في التحرير - لكن هذا في غير من مات معتقداً للكفر - فقد صرح النوري والفخر الرازي بأن من مات قبل البعثة مشركا فهو في النار، وعليه حمل بعض المالكية ما صح من الاحاديث في تعذيب اهل الفترة ' الخ.

ما بعد بعثت پر محمول کیا، اسی کو محقق ابن الہمام نے تحریر میں اختیار کیا لیکن یہ قول جو لوگ کفر کا عقیدہ رکھتے ہوئے مر گئے ان کے علاوہ کے بارے میں ہے۔ امام نووی اور فخر الدین رازی نے تصریح فرمائی ہے کہ جو قبل بعثت حالتِ شرک میں مر گئے جہنم میں ہوں گے۔ اسی پر بعض مالکیہ نے تعذیبِ اہلِ فترت سے متعلق احادیث صحیحہ کو محمول کیا ہے۔ (ت)

جمہور ائمہ ماتریدیہ قدست اسرارہم کے نزدیک اہل فترت کے مشرک ' معاقب، موحد ' ناجی، غافلوں " میں جس نے مہلت فکر و تامل نہ پائی، ناجی، پائی ' معاقب۔

وهو المؤيد بما نقل عن امام المذهب رضي الله عنه من قوله لا عذر لاحد الخ وحمل البخاريين لا يجرى في قوله الآخر فيما نقل عنه وانه لو لم يبعث الله رسولا لوجب على الخلق معرفته بعقولهم لكن اوله المحقق بحمل الوجوب على العرفى - اى لكان ينبغي لهم ذلك - اقول : ويرد على ظواهر هذه الاقوال جميعا احاديث الامتحان وهى صحيحة

یہی قول تائید یافتہ ہے اس سے جو امام مذہب رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے منقول ہے کہ کسی کے لئے اپنے خالق سے جاہل رہنے میں کوئی عذر نہیں الخ اور اہل بخارا کا بعد بعثت والوں پر اس قول کو محمول کرنا امام سے منقول اس دوسرے قول میں نہ چل سکے گا کہ اگر اللہ تعالیٰ کوئی رسول مبعوث نہ فرماتا تو بھی مخلوق پر اپنی عقلوں کے ذریعہ خالق کی معرفت واجب ہوتی۔ لیکن محقق ابن الہمام نے اسے وجوبِ عرفی پر محمول کرکے تاویل کی ہے یعنی ان کے لئے یہی مناسب ہوتا۔ اقول : ان تمام اقوال کے ظاہر پر احادیثِ امتحان سے اعتراض وارد

1 ردالمحتار کتاب النکاح باب نکاح الکافر دار احیاء التراث العربی بیروت ۲/۳۸۶ 2 ردالمحتار کتاب النکاح باب نکاح الکافر دار احیاء التراث العربی بیروت ۲/۳۸۶

Fatawa Razawiya Volume 28

[Arabic Text]: There are many [Hadiths] and they are not rejected nor intended to be rejected. Al-Suyuti has counted a group of them and said, "The most authentic among them are three— First: The Hadith of Al-Aswad bin Sari' and Abu Hurayra together, elevated (Marfu'). It was extracted by Ahmad, Ibn Rahwayh, and al-Bayhaqi, and he authenticated it. In it [it is said]: As for the one who died in the interval (Fitra), he says, 'O Lord, no messenger came to me from You.' So He takes their covenants to obey Him, then He sends to them to enter the fire. Whoever enters it, it becomes for him coolness and peace, and whoever does not enter it, he is dragged to it.' Second: The Hadith of Abu Hurayra, suspended (Mawquf), but it has the ruling of being elevated (Marfu') because such things are not said from opinion. It was extracted by Abd al-Razzaq, Ibn Jarir, Ibn Abi Hatim, and Ibn al-Mundhir in their commentaries. Its chain is authentic according to the condition of the two sheikhs (Bukhari and Muslim). Third: The Hadith of Thawban, elevated (Marfu'). It was extracted by al-Bazzar and al-Hakim in al-Mustadrak and he said, 'Authentic according to the condition of the two sheikhs,' and al-Dhahabi confirmed it — etc."

[Urdu Translation/Explanation]: ...they will be. And these Hadiths are authentic as well as numerous. They are not worthy of being rejected nor should there be an intention to reject them. Imam Suyuti has counted some Hadiths among them, stating that there are three authenticated ones among them. First: The elevated (Marfu') Hadith of both Aswad bin Sari' and Abu Hurayra, which was extracted by Imam Ahmad, Ibn Rahwayh, and al-Bayhaqi. And al-Bayhaqi has also called it authentic. In this Hadith, it is stated: However, he who died in the 'fitra' (interval between prophets) will submit, 'O Lord! No messenger of Yours came to me.' So He will take a covenant from them that they will surely obey His command now. Then He will send a message to them to enter Hell; whoever enters it, it will become cool and safe for him. Whoever does not enter it will be dragged into it. Second: The suspended (Mawquf) Hadith of Hazrat Abu Hurayra; this is also in the ruling of elevated (Marfu') because such a thing cannot be said by opinion. Its extraction was done by Abd al-Razzaq, and Ibn Jarir, Ibn Abi Hatim, and Ibn al-Mundhir have done so in their commentaries. Its chain is authentic according to the conditions of the two Sheikhs (Bukhari and Muslim). Third: The elevated (Marfu') Hadith of Hazrat Thawban, whose extraction was done by al-Bazzar, and al-Hakim extracted it in al-Mustadrak and stated it is authentic according to the conditions of the two Sheikhs, and al-Dhahabi upheld it - etc.

[Footnotes]: 1. Sharh al-Zurqani 'ala al-Mawahib al-Ladunniyya, with reference to al-Suyuti, Al-Maqsad al-Awwal, Bab Wafat Ummihi etc., Dar al-Ma'rifah, Beirut, 1/273-274. 2. Sharh al-Zurqani 'ala al-Mawahib al-Ladunniyya, with reference to al-Suyuti, Al-Maqsad al-Awwal, Bab Wafat Ummihi etc., Dar al-Ma'rifah, Beirut, 1/273-274. 3. Sharh al-Zurqani 'ala al-Mawahib al-Ladunniyya, with reference to al-Suyuti, Al-Maqsad al-Awwal, Bab Wafat Ummihi etc., Dar al-Ma'rifah, Beirut, 1/273-274.

फ़तावा रज़विया खंड 28

[अरबी पाठ]: ये [हदीसें] अनेक हैं और उन्हें न तो नकारा जाता है और न ही नकारे जाने का इरादा किया जाता है। अस-सुयूती ने उनमें से एक समूह की गणना की है और कहा, "उनमें से सबसे प्रामाणिक तीन हैं— पहला: अल-असवद बिन सरीअ और अबू हुरैरा दोनों की हदीस, मरफ़ू (पैगंबर से संबंधित)। इसे अहमद, इब्न राहवैह और अल-बैहकी ने उद्धृत किया है, और उन्होंने इसे सही (प्रामाणिक) कहा है। इसमें है: 'जहाँ तक उस व्यक्ति का संबंध है जो अंतराल (फ़ित्रा) में मर गया, वह कहेगा, हे प्रभु, मेरे पास आपकी ओर से कोई रसूल नहीं आया। तो वह उन्हें आज्ञा मानने के लिए उनके वचन लेता है, फिर उन्हें आग में प्रवेश करने का संदेश भेजता है। जो उसमें प्रवेश करेगा, वह उसके लिए ठंडक और शांति बन जाएगी, और जो उसमें प्रवेश नहीं करेगा, उसे उसमें घसीट लिया जाएगा।' दूसरा: अबू हुरैरा की हदीस, मौक़ूफ़ (सहाबी पर रुकी हुई), लेकिन इसका नियम मरफ़ू का है क्योंकि ऐसी बातें अपनी राय से नहीं कही जातीं। इसे अब्द अल-रज़्ज़ाक़, इब्न जरीर, इब्न अबी हातिम और इब्न अल-मुनज़िर ने अपनी तफ़सीरों में उद्धृत किया है। इसकी इसनाद (श्रृंखला) शैखैन (बुखारी और मुस्लिम) की शर्तों पर सही है। तीसरा: थौबान की हदीस, मरफ़ू। इसे अल-बज़्ज़ार और अल-हाकिम ने अल-मुस्तदरक में उद्धृत किया है और उन्होंने कहा, 'शैखैन की शर्त पर सही है,' और अल-ज़हबी ने इसकी पुष्टि की है — इत्यादि।"

[उर्दू अनुवाद/व्याख्या]: ...होगा। और ये हदीसें सही भी हैं और अनेक भी। वे इस योग्य नहीं हैं कि उन्हें खारिज कर दिया जाए या उन्हें खारिज करने का इरादा किया जाए। इमाम सुयूती ने उनमें से कुछ हदीसों को गिनाया है, और कहा है कि उनमें से तीन प्रमाणित हैं। पहला: असवद बिन सरीअ और अबू हुरैरा दोनों की मरफ़ू हदीस, जिसे इमाम अहमद, इब्न राहवैह और बैहकी ने उद्धृत किया है। और बैहकी ने इसे सही भी कहा है। इस हदीस में है: लेकिन वह जो फ़ितरत (अंतराल) में मर गया, वह कहेगा, ऐ खुदावंदा! मेरे पास तेरा कोई रसूल नहीं आया। तो वह उनसे वचन लेगा कि अब वे निश्चित रूप से उसके आदेश का पालन करेंगे। फिर वह उन्हें नर्क में प्रवेश करने का संदेश भेजेगा; जो प्रवेश करेगा, वह उसके लिए ठंडा और सुरक्षित हो जाएगा। जो प्रवेश नहीं करेगा उसे उसमें घसीट कर ले जाया जाएगा। दूसरा: हज़रत अबू हुरैरा की मौक़ूफ़ हदीस; यह भी मरफ़ू के नियम में है क्योंकि ऐसी बात राय से नहीं कही जा सकती। इसका उद्धरण अब्द अल-रज़्ज़ाक़ ने किया है, और इब्न जरीर, इब्न अबी हातिम और इब्न अल-मुनज़िर ने अपनी तफ़सीरों में किया है। इसकी इसनाद शैखैन की शर्तों पर सही है। तीसरा: हज़रत थौबान की मरफ़ू हदीस, जिसे अल-

बज़्ज़ार ने उद्धृत किया है, और अल-हाकिम ने मुस्तदरक में उद्धृत करके कहा कि यह शैखैन की शर्तों पर सही है, और अल-ज़हबी ने इसे बरकरार रखा - इत्यादि।

[फुटनोट्स]: 1. शरह अल-ज़ुरक़ानी अल-मवाहिब अल-लदुन्निया, अल-सुयूती के हवाले से, अल-मक़्सद अल-अव्वल, बाब वफ़ात उम्मीही आदि, दार अल-मआरिफ़ा, बेरूत, 1/273-274। 2. शरह अल-ज़ुरक़ानी अल-मवाहिब अल-लदुन्निया, अल-सुयूती के हवाले से, अल-मक़्सद अल-अव्वल, बाब वफ़ात उम्मीही आदि, दार अल-मआरिफ़ा, बेरूत, 1/273-274। 3. शरह अल-ज़ुरक़ानी। अल-मवाहिब अल-लदुन्निया, अल-सुयूती के हवाले से, अल-मक़्सद अल-अव्वल, बाब वफ़ात उम्मीही आदि, दार अल-मआरिफ़ा, बेरूत, 1/273-274।

[عربی عبارت]: كثيرة ولا ترد ولا ترام - وقد عد السيوطي جملة منها قال "والمصح منها ثلاثة - الاول حديث الاسود بن سريع وابی هريرة معاً مرفوعاً، اخرجه احمد وابن راهويه والبيهقي و صححه وفيه واما الذي مات في الفترة فيقول رب ما اتانی لك رسول، فيأخذ مواثيقهم ليطيعنه، فيرسل اليهم ان ادخلوا النار، فمن دخلها كانت عليه برداً وسلاماً، ومن لم يدخلها سحب اليها۔ والثاني حديث ابی هريرة موقوفاً، وله حكم الرفع لان مثله لا يقال من قبل الرأی - اخرجه عبدالرزاق وابن جرير وابن ابی حاتم وابن المنذر فی تفاسير هم، اسناده صحيح علی شرط الشيخين - والثالث حديث ثوبان مرفوعاً، اخرجه البزار و الحاكم فی المستدرک وقال صحيح علی شرط الشيخين واقره الذهبی - الخ

[اردو ترجمہ و تشریح]: ہوگا ۔ اور یہ حدیثیں صحیح بھی ہیں کہ کثیر بھی۔ اس قابل نہیں کہ رد کی جائیں یا انہیں رد کرنے کا ارادہ کیا جائے۔ امام سیوطی نے ان میں کچھ حدیثیں شمار کرائی ہیں، فرمایا کہ ان میں صحیح یافتہ تین ہیں۔ اول: اسود بن سریع اور ابوہریرہ دونوں حضرات کی حدیث مرفوع، جس کی تخریج امام احمد اور ابن راہویہ اور بیہقی نے کی ہے۔ اور بیہقی نے اسے صحیح بھی کہا ہے۔ اس حدیث میں ہے: لیکن وہ جو فطرت میں مر گیا تو عرض کرے گا خداوند ا! میرے پاس تیرا کوئی رسول نہ آیا۔ تو ان سے عہد و پیمان لے گا کہ اب ضرور اس کا حکم مانیں گے۔ تو انہیں پیغام بھیجے گا کہ دوزخ میں داخل ہو جاؤ، جو داخل ہو گا اس پر ٹھنڈک اور سلامتی ہو جائے گی۔ جو نہ داخل ہو گا اسے گھسیٹ کر لایا جائے گا۔ دوم: حضرت ابوہریرہ کی حدیث موقوف، یہ بھی مرفوع کے حکم میں ہے کیونکہ ایسی بات رائے سے نہیں کہی جا سکتی۔ اس کی تخریج عبدالرزاق نے کی ہے اور ابن جریر وابن ابی حاتم و ابن المنذر نے اپنی تفاسیر میں کی ہے، اسکی اسناد صحیح بر شرط شیخین ہے۔ سوم: حضرت ثوبان کی حدیث مرفوع، جس کی تخریج بزار نے

کی ہے، اور حاکم نے مستدرک میں تخریج کر کے فرمایا کہ صحیح بر شرط شیخین ہے، اور ذہبی نے اسے مقرر رکھا۔

[حواشی]: 1 شرح الزرقانی علی المواہب اللدنیۃ بحوالہ السیوطی المقصد الاول، باب وفاۃ امہ الخ دارالمعرفۃ بیروت ۱/ ۲۷۳- ۲۷۴ 2 شرح الزرقانی علی المواہب اللدنیۃ بحوالہ السیوطی المقصد الاول، باب وفاۃ امہ الخ دارالمعرفۃ بیروت ۱/ ۲۷۳- ۲۷۴ 3 شرح الزرقانی علی المواہب اللدنیۃ بحوالہ السیوطی المقصد الاول، باب وفاۃ امہ الخ دارالمعرفۃ بیروت ۱/ ۲۷۳- ۲۷۴

“And that is because the trial necessitates suspension (of judgment) and stating something that contradicts it. However, the full extent of its application is only upon the Ash'arites who unconditionally declared salvation. As for those of our companions who provide detail, they can say: this one will be saved, and that one will be punished. But this will be after the trial. I have another discourse here in verifying the objective, which I am omitting for fear of prolixity and the strangeness of the context. So let us return to what we were discussing.” (T)

The reason for the objection is that when the decision will be made after the trial, then suspension (of judgment) is necessary for us, and issuing any explicit ruling is contrary to it. However, this entire objection is upon those Ash'arites who are absolute proponents of salvation. But those from our companions who give details can reply that this one will be saved and that one punished. But the decision will be after the trial. And I have another discourse here on the desired investigation which I am abandoning due to fear of lengthiness and the strangeness of the context; now let us return to the original discussion. (T)

On both these opinions, for the ruling of disbelief (Kufr), an explicit embrace of polytheism (shirk) is necessary, or according to the latter opinion, the description of the period of respite requires proof of abandoning monotheism (tawhid). We ask what proof does the opponent have that in the period of Fatrah (interval between prophets), Fatimah bint Asad (may Allah be pleased with her) was not a monotheist or unaware, whereas this is what is presumed regarding many women, as we have previously mentioned from al-Zarqani on the authority of al-Suyuti (as we have mentioned before on the authority of Zarqani from Imam Suyuti. T). Let the opponent present whatever evidence they have, and if they cannot, then how can they speak based on conjecture regarding the ruling of subordination (tab'iyyat)? Can the application of disbelief, and that too—God forbid—in such a case, be based solely on one's own fabricated whims? Is it not possible that she was among those who are universally agreed to be saved? In that case, the child would follow them, and by subordination, the ruling of disbelief could never be correct. Allamah Shami (may his secret be sanctified) says in Radd al-Muhtar regarding a child born of adultery from a Muslim woman and a non-Muslim woman:

“It seems correct to me to rule for (their) Islam because of the Sahih Hadith: 'Every child is born upon the natural disposition (Fitrah) until his parents make him a Jew or a Christian.' For they said that he (Allah's blessings be upon him)...”

It seems to me correct to rule for his being a Muslim because the Hadith is authentic that every child is born on the religion of nature (Fitrah) until both his parents make him a Jew or a Christian. The scholars said that the Prophet (peace and blessings be upon him)...

“और यह इसलिए है क्योंकि परीक्षा निलंबन (निर्णय का) और उसके विपरीत कुछ कहने को अनिवार्य करती है। हालाँकि, इसकी पूर्णता का विस्तार केवल उन अशआरियों पर है जिन्होंने बिना शर्त उद्धार (नजात) का आह्वान किया। जहाँ तक हमारे उन साथियों का प्रश्न है जो विवरण प्रदान करते हैं, वे कह सकते हैं: यह बच जाएगा, उसे दंडित किया जाएगा। लेकिन यह परीक्षा के बाद होगा। यहाँ उद्देश्य की पुष्टि में मेरा एक और व्याख्यान है जिसे मैं विस्तार के भय और संदर्भ की अपरिचितता के कारण छोड़ रहा हूँ। तो चलिए हम अपनी मूल चर्चा की ओर लौटते हैं।” (त)

आपत्ति का कारण यह है कि जब निर्णय परीक्षा के बाद होगा, तो हमारे लिए रुकना (तवाक़ुफ़) अनिवार्य है, और कोई स्पष्ट आदेश जारी करना इसके विरुद्ध है। लेकिन यह पूरी आपत्ति उन अशआरियों पर है जो पूर्णतः उद्धार के कायल हैं। लेकिन हमारे साथियों में से विवरण देने वाले यह उत्तर दे सकते हैं कि यह उद्धार पाने वाला होगा और वह दंड पाने वाला। परंतु निर्णय परीक्षा के बाद होगा। और यहाँ अभीष्ट शोध में मेरा एक दूसरा वक्तव्य है जिसे मैं लंबाई के भय और स्थान की अपरिचितता के कारण छोड़ रहा हूँ, अब हम मूल चर्चा की ओर वापस चलें। (त)

इन दोनों कथनों पर, कुफ्र (अविश्वास) के आदेश के लिए स्पष्ट रूप से शिर्क(बहुदेववाद) अपनाना, या बाद वाले कथन के अनुसार मोहलत की अवधि का वर्णन, तौहीद (एकेश्वरवाद) के त्याग के प्रमाण को आवश्यक बनाता है। हम पूछते हैं कि विरोधी के पास क्या प्रमाण है कि फतरात (दो पैगंबरों के बीच का समय) के काल में हजरत फातिमा बिन्त असद (रज़ियल्लाहु अन्हा) एकेश्वरवादी या अनभिज्ञ नहीं थीं? जबकि कई महिलाओं के बारे में यही धारणा है, जैसा कि हमने पहले अल-ज़रकानी के हवाले से इमाम सुयुती से उल्लेख किया है (जैसा कि हमने ज़रकानी के हवाले से इमाम सुयुती से पहले उल्लेख किया है। त)। विरोधी जो भी प्रमाण रखता है उसे प्रस्तुत करे, और यदि वह प्रस्तुत नहीं कर सकता, तो केवल अटकलबाजी के आधार पर अधीनता (तबैइयत) के आदेश पर कैसे मुँह खोल दिया? क्या कुफ्र का लागू होना, और वह भी—ईश्वर न करे—ऐसी जगह, केवल अपने गढ़े हुए वहमों पर हो सकता है? क्या यह संभव नहीं है कि वह उस समय भी उन लोगों में से हों जो सर्वसम्मति से मुक्त (नाजी) हैं? तो बच्चा उन्हीं का अनुयायी होगा और अधीनता के कारण भी कुफ्र का फैसला कभी सही नहीं हो सकता। अल्लामा शामी (उनका रहस्य पवित्र हो) रद्दुल मुख्तार में एक मुस्लिम और एक काफिर महिला से पैदा हुई अवैध संतान (ज़िना की संतान) के बारे में फरमाते हैं:

“मुझे उनके इस्लाम का फैसला करना ही उचित लगता है क्योंकि सही हदीस है: 'प्रत्येक बच्चा प्राकृतिक स्वभाव (फितरत) पर पैदा होता है जब तक कि उसके माता-पिता उसे यहूदी या ईसाई न बना दें।' क्योंकि उन्होंने कहा कि वह (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम)...”

मुझे उनके मुसलमान होने का हुक्म करना ही समझ में आता है क्योंकि हदीस सही है कि हर बच्चा दीन-ए-फितरत पर पैदा होता है यहाँ तक कि उसके माँ-बाप दोनों ही उसे यहूदी या ईसाई बनाते हैं। विद्वानों ने फरमाया कि हुज़ूर सल्लल्लाहु अलैहि...

पृष्ठ ४५०/६८४

وذلك لان الامتحان یوجب الوقف والقول بشیئی یخالفه بید انّ تمام وروده انما هو علی الاشاعرة الذین اطلقوا القول بالنجاة اما المفصلون من اصحابنا فلهم ان یقولوا ینجو هذا یعاقب ذاك۔ ولکن یکون ذلك بعد الامتحان۔ ولی ههنا کلام آخر فی تحقیق المرام لا اذکره لخوف الاطالة وغرابة المقام فلنرجع الی ما کنافیه۔

وجہ اعتراض یہ ہے کہ جب فیصلہ بعد امتحان ہوگا تو ہم پر توقف لازم ہے، اور کوئی صریح حکم لگا دینا اس کے خلاف ہے، لیکن یہ سارا اعتراض ان اشاعرہ پر ہے جو مطلقاً نجات کے قائل ہیں لیکن ہمارے اصحاب میں سے اہل تفصیل یہ جواب دے سکتے ہیں کہ یہ ناجی ہوگا وہ معاقب۔ لیکن فیصلہ بعد امتحان ہوگا۔ اور یہاں تحقیق مقصود میں میرا ایک دوسرا کلام ہے جسے خوف طوالت اور اجنبیت مقام کے باعث ترک کر رہا ہوں، اب ہم اصلی بحث کی طرف رجوع کریں۔ (ت)

ان دونوں قولوں پر بس حکم کفر کے لئے صراحتہ اختیار شرک، یابر قول آخر وصف مہلت تامل، ترک توحید کا ثبوت لازم۔ ہم پوچھتے ہیں مخالف کے پاس کیا حجت ہے کہ زمانہ فترت میں حضرت فاطمہ بنت اسد رضی اللہ تعالٰی عنہا موحدہ یا غافلہ نہ تھیں حالانکہ بہت عورتوں کی نسبت یہی مظنون کما قدمنا عن الزرقاني عن السیوطی (جیسا کہ ہم بحوالہ زرقانی امام سیوطی سے ماقبل میں ذکر کر چکے ہیں۔ ت) مخالف جو دلیل رکھتا ہے پیش کرے اور جب نہ پیش کر سکے تو رجمًا بالغیب حکم تبعیت پر کیونکر منہ کھول دیا۔ کیا اطلاق کفر اور وہ بھی معاذ اللہ ایسی جگہ محض اپنے تراشیدہ اوہام پر ہو سکتا ہے؟ کیا محتمل نہیں کہ وہ اس وقت بھی ان لوگوں میں سے ہوں جو بالاتفاق ناجی ہیں، تو ولد انہیں کا تابع ہوگا اور بالتبع بھی حکم کفر ہرگز صحیح نہ ہوسکے گا۔

علامہ شامی قدس سرہ السامی ردالمحتار میں مسلم وکافرہ سے مولود بالزنا کی نسبت فرماتے ہیں:

یظھر لی الحکم بالاسلام للحدیث الصحیح کل مولود یولد علی الفطرۃ حتی یکون ابواہ ھما اللذان یھودانہ او ینصرانہ، فانھم قالوا انہ صلی اللہ تعالی علیہ

مجھے اس کے مسلمان ہونے کا حکم کرنا ہی سمجھ میں آتا ہے اس لئے کہ حدیث صحیح ہے کہ ہر بچہ دین فطرت پر پیدا ہوتا ہے یہاں تک کہ اس کے ماں باپ دونوں ہی اس کو یہودی یا نصرانی بناتے ہیں۔ علماء نے فرمایا کہ حضور صلی اللہ علیہ

Fatawa Rizvia, Volume 28

[Box 1] Arabic: ...and [the Prophet] peace be upon him made the agreement of both the mother and father the factor that transfers a child from the natural state (Fitrah). Thus, if they do not agree, the child remains on the original Fitrah. Furthermore, since scholars have taken partiality into account in those matters as a precaution, it should also be considered here as a precaution, for precaution in matters of religion is paramount. Disbelief is the ugliest of all things, so it is inappropriate to pass a ruling of disbelief on any person without a clear and explicit matter. [Summary finished]. Urdu: ...Allah's peace and blessings be upon him made the agreement of both the mother and father the factor for transferring one from the natural religion. So, if both do not agree, the child will remain on the original Fitrah. The second reason is that when scholars considered partiality in those matters for precaution, here too, partiality should be taken into account because precaution in matters of religion is indeed primary. Also, because disbelief is the worst of all evils, it is not appropriate to pass a ruling of disbelief on any person without a clear matter. [Summary finished] (T)

Glory be to Allah! Is there any limit to this audacity that the defendant is the 'Lion of Allah, the Victorious' (Ali RA), and the evidence and witnesses are missing and absent. 'To Allah we belong, and to Him we shall return.' (We are the property of Allah and to Him we are to return. T). Secondly: According to the consensus of the Ash'ari Imams (may their secrets be sanctified), goodness and ugliness are absolutely legal (Shari'). Therefore, before the advent of the Shari'ah, there is no obligation or prohibition regarding anything at all. Some Maturidi Imams (may their lights be complete), although they believe in the rationality [of goodness and ugliness], do not consider that recognition by the intellect prior to hearing [the revelation] necessitates a legal ruling or places an obligation on the accountable person*. This very school of thought was adopted by Imam Ibn al-Humam, and following him was the noble Muhibbullah al-Bihari. It is stated in Musallam al-Thubut and Fawatih al-Rahmut:

[Box 2] Arabic: (According to us) and according to the Mu'tazilites, it is rational, but according to us, the later Maturidis, this goodness and ugliness do not necessitate a ruling. Urdu: Goodness and ugliness of things are rational according to us and the Mu'tazilites, but according to us, the later Maturidis, this goodness and ugliness regarding the servant, with Allah...

*Footnote: i.e., some Maturidi Imams believe that the perception of the goodness and ugliness of some things occurs through the intellect, but they do not agree that before the arrival of the Shari'ah, the accountable person becomes responsible solely based on the perception of the intellect, and that performing or not performing an act becomes mandatory upon them. 12 Muhammad Ahmad.

[Footer] 1 Radd al-Muhtar, Kitab an-Nikah, Bab Nikah al-Kafir, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 3/394. Page 451 of 684

फ़तावा रज़विया, खंड 28

[बॉक्स 1] अरबी: ...और उन्होंने (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) माँ और बाप दोनों की सहमति को फ़ितरत से स्थानांतरित करने वाला ठहराया। अतः यदि वे दोनों सहमत न हों, तो बच्चा मूल फ़ितरत पर ही रहेगा। इसके अलावा, जब विद्वानों ने उन मसलों में एहतियातन आंशिक पहलुओं (जुज़इयत) का ध्यान रखा, तो यहाँ भी एहतियातन आंशिक पहलुओं का ध्यान रखना चाहिए, क्योंकि दीन के मामले में एहतियात ही सर्वोपरि है। कुफ़्र (अविश्वास) सबसे बुरा और भद्दा है, इसलिए किसी व्यक्ति पर बिना किसी स्पष्ट प्रमाण के कुफ़्र का हुक्म लगाना उचित नहीं है। [संक्षिप्त] उर्दू: ...अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने माँ और बाप दोनों की सहमति को दीन-ए-फ़ितरत से स्थानांतरित करने वाला ठहराया। तो अगर दोनों सहमत न हों, तो बच्चा मूल फ़ितरत पर ही रहेगा। दूसरा कारण यह है कि जब विद्वानों ने उन मसलों में एहतियातन जुज़इयत का लिहाज़ किया, तो यहाँ भी एहतियातन जुज़इयत का लिहाज़ होना चाहिए क्योंकि दीन के मामले में एहतियात ही सर्वोपरि है। और इसलिए भी कि कुफ़्र सबसे बुरा और कबीह (बुरा) है, अतः किसी व्यक्ति पर बिना किसी स्पष्ट मामले के कुफ़्र का हुक्म लगाना उचित नहीं है। [संक्षिप्त] (त)

सुभान अल्लाह! इस साहस की भी कोई सीमा है कि प्रतिवादी 'असदुल्लाह अल-ग़ालिब' (अली रज़ियल्लाहु अन्हु) हैं और दलील व गवाह ग़ायब और नदारद हैं। 'इन्ना लिल्लाहि व इन्ना इलैहि राजिऊन'। (हम अल्लाह ही की मिल्कियत हैं और हमें उसी की ओर लौटना है। त) दूसरे: अशअरी इमामों की सर्वसम्मति (इज्मा) के अनुसार, अच्छाई और बुराई (हुस्न-ओ-कुब्ह) पूरी तरह से शरीअत पर आधारित हैं। अतः शरीअत से पहले किसी भी चीज़ के अनिवार्य (ईजाब) या प्रतिबंधित (तहरीम) होने का कोई आधार नहीं है। कुछ मातुरीदी इमाम भी, हालांकि वे इसे तर्कसंगत (अक़्लियत) मानते हैं, लेकिन वे शरीअत के सुनने से पहले अक़्ल द्वारा पहचान को किसी हुक्म या जवाबदेही के लिए अनिवार्य नहीं मानते*। यही नज़रिया इमाम इब्न अल-हुमाम ने अपनाया और उन्हीं का अनुसरण फ़ाज़िल मुहिब उल्लाह बिहारी ने किया। 'मुसल्लम अल-सुबूत' और 'फ़वातिह अर-रहमूत' में है:

[बॉक्स 2] अरबी: (हमारे निकट) और मुअतज़िला के निकट यह अक़्ली है, लेकिन हमारे पिछले मातुरीदी विद्वानों के निकट यह अच्छाई और बुराई किसी हुक्म को अनिवार्य नहीं करती। उर्दू: चीज़ों की अच्छाई और बुराई हमारे नज़दीक और मुअतज़िला के नज़दीक अक़्ली (तर्कसंगत) है, लेकिन हमारे पिछले मातुरीदी विद्वानों के नज़दीक यह अच्छाई और बुराई बंदे के बारे में अल्लाह के नज़दीक...

*पादलेख (Footnote): अर्थात्, कुछ मातुरीदी इमाम मानते हैं कि कुछ चीज़ों की अच्छाई और बुराई की पहचान अक़्ल (बुद्धि) से होती है, लेकिन वे इसके समर्थक नहीं हैं कि शरीअत के आने से पहले ही केवल अक़्ल की पहचान पर व्यक्ति जवाबदेह हो जाए और उस पर किसी काम का करना या न करना अनिवार्य हो जाए। १२ मुहम्मद अहमद।

[फ़ुटर] 1 रद अल-मुह्तार, किताब अन-निकाह, बाब निकाह अल-काफ़िर, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, 3/394। पृष्ठ 451 का 684

[پہلا خانہ] عربی عبارت: وسلم جعل اتفاقهما ناقلاله عن الفطرة فاذا لم يتفقا بقى على اصل الفطرة. وايضا حيث نظروا للجزئية فى تلك المسائل احتياطا فلينظر اليها هنا احتياطا ايضا، فان الاحتياط بالدين اولى ولان الكفر اقبح القبيح فلا ينبغى الحكم به على شخص بدون امر صريح اهـ ملخصاً- اردو ترجمہ: تعالٰی علیہ وسلم نے ماں اور باپ دونوں کے اتفاق کو دینِ فطرت سے منتقل کرنے والا ٹھہرایا۔ تو اگر دونوں متفق نہ ہوں تو بچہ اصل فطرت پر رہے گا۔ دوسری وجہ یہ ہے کہ علماء نے جب ان مسائل میں احتیاطاً جزئیت کا لحاظ کیا تو یہاں بھی احتیاطاً لحاظ جزئیت ہونا چاہئے کیونکہ دین کے معاملہ میں احتیاط ہی اولیٰ ہے۔ اور اس لئے بھی کہ کفر سب سے بدتر قبیح ہے تو کسی شخص پر کسی امر صریح کے بغیر حکمِ کفر لگانا مناسب نہیں۔ اھـ ملخصاً(ت)

سبحان اللہ ! اس جرات کی کوئی حد ہے کہ مدعلیہ اسداللہ الغالب اور دلیل و گواہ مفقود و غائب، انا للہ وانا الیہ راجعون (ہم اللہ ہی کے مال ہیں اور ہم کو اسی کی طرف لوٹنا ہے۔ ت) ثانیا: باجماع ائمہ اشاعرہ قدست اسرارہم، حسن و قبح مطلقاً شرعی ہیں۔ تو قبل شرع اصلاً کسی شئی کی نسبت ایجاب یا تحریم کچھ نہیں۔ بعض ائمہ ماتریدیہ تمت انوارہم بھی بآنکہ قائل عقلیت ہیں مگر تعرف عقل قبل سمع کو مستلزم حکم و شغل ذمہ مکلف عہ نہیں جانتے۔ یہی مذہب امام ابن الہمام نے اختیار فرمایا اور انہیں کی تبعیت فاضل محب اللہ بہاری نے کی۔ مسلم الثبوت و فواتح الرحموت میں ہے:

[دوسرا خانہ] عربی عبارت: (عندنا) وعند المعتزلة عقلى لكن عند نا من متأخرى الماتريدية لا يستلزم هذا الحسن والقبح حكماً اردو ترجمہ: اشیاء کا حسن و قبح ہمارے نزدیک اور معتزلہ کے نزدیک عقلی ہے لیکن ہم متاخرین ماتریدیہ کے نزدیک یہ حسن و قبح بندے کے بارے میں اللہ

عہ: یعنی بعض ائمہ ماتریدیہ مانتے ہیں کہ کچھ اشیاء کے حسن و قبح کا ادراک عقل سے ہوتا ہے مگر وہ اس کے قائل نہیں کہ شریعت آنے سے پہلے ہی محض عقل کے ادراک پر مکلف بندہ ذمہ دار ہو جائے اور اس پر کسی کام کا کرنا یا نہ کرنا لازم ہو جائے ۱۲ محمد احمد

[فٹر] ۱ ردالمحتار کتاب النکاح باب نکاح الکافر داراحیاء التراث العربی بیروت ۳/ ۳۹۴ Page of 684 451

Fatawa Ridawiyya - Volume 28

[Top Section] Left Column (Arabic): ...from Allah (Glorified be He) upon the servant, as long as Allah the Almighty has not ruled by sending messengers and revealing the discourse, there is no ruling at all. From here, we have stipulated that the reaching of the call is a condition for the attachment of obligation. Thus, the disbeliever to whom the call has not reached is also not obligated with faith, nor will he be taken to task for his disbelief. [Abridged]

Right Column (Urdu Translation): ...does not necessitate any ruling from Subhanuhu. So until Allah sent messengers and revealed the message, there is no ruling here at all. From here, we said that the condition for being obligated is that the call has reached. So that disbeliever to whom the call did not reach is not obligated to have faith, and he will not be taken to task for his disbelief. [Abridged (T)]

[Middle Section] Also, in *Fawatih* it is stated: Left Column (Arabic): The summary of the discussion is that there are three views here: First: The school of the Ash'aris is that goodness and badness in actions are based on Sharia (divine law), and similarly, the ruling on actions is also based on Sharia. Second: Both (goodness and badness) are rational, and they are the basis for the attachment of the ruling. So, when the ruling is perceived in some actions, such as faith, disbelief, polytheism, and ingratitude, the ruling from Allah Almighty becomes attached to the servant's responsibility. This is the view of these noble scholars and the Mu'tazilites. However, for us, punishment does not become mandatory solely based on rational badness, just as it does not become mandatory after the arrival of Sharia because of the possibility of pardon, unlike the Mu'tazilites who consider it mandatory. Third: They are rational, but they are not the necessitates for the ruling.

Right Column (Urdu Translation): The summary of the discussion is that there are three views here: First: The Ash'arite school is that the goodness and badness of actions is determined by Sharia. Similarly, the ruling on actions is also Sharia-based. Second: Goodness and badness are rational, and the attachment of the ruling depends on them. So when the ruling is perceived in some actions like faith, disbelief, polytheism, and ingratitude, then the ruling from Allah the Almighty will become attached to the servant's responsibility. This is the school of these noble scholars and the Mu'tazilites. But the point is that according to us, punishment does not become mandatory on account of rational badness, just as it does not become mandatory after the revelation of Sharia because there is a possibility of forgiveness, unlike the

Mu'tazilites who consider it mandatory. Third: Goodness and badness are rational. And from just that...

[Footnotes] 1. Fawatih al-Rahamut, appended to al-Mustasfa, Second Treatise, Chapter One, Publications of al-Sharif al-Radi, Qom, Iran, 1/25. 2. Fawatih al-Rahamut, appended to al-Mustasfa, Second Treatise, Chapter One, Publications of al-Sharif al-Radi, Qom, Iran, 1/29.

फ़तावा रज़विया - जिल्द २८

[ऊपरी खंड] बायां स्तंभ (अरबी): ...अल्लाह (जो कि सुभान है) की ओर से बंदे पर, जब तक अल्लाह तआला ने रसूलों को भेजकर और ख़िताब नाज़िल फरमाकर कोई हुक्म न दिया हो, तब तक वहाँ कोई हुक्म नहीं है। यहीं से हमने यह शर्त लगाई है कि दावत का पहुँचना तकलीफ़ (दायित्व) के जुड़ने के लिए ज़रूरी है। अतः वह काफ़िर जिसे दावत नहीं पहुँची, वह ईमान लाने का भी पाबंद नहीं है और उसके कुफ़्र पर भी उससे पूछताछ नहीं होगी। [सारांश]

दायां स्तंभ (उर्दू अनुवाद): ...सुभानहु की ओर से किसी हुक्म को लाज़िम नहीं करता। तो जब तक अल्लाह ने रसूलों को भेजकर और ख़िताब नाज़िल फरमाकर कोई हुक्म न फ़रमाया, यहाँ बिल्कुल कोई हुक्म नहीं। यहीं से हमने कहा कि मुकल्लफ़ होने का ताल्लुक़ इस शर्त के साथ है कि दावत पहुँची हो, तो वह काफ़िर जिसे दावत न पहुँची वह ईमान का भी मुकल्लफ़ नहीं और उसके कुफ़्र पर भी उससे मुआख़ज़ा (पूछताछ) न होगा। [सारांश (त)]

[मध्य खंड] साथ ही 'फ़वातिह' में है: बायां स्तंभ (अरबी): बहस का सारांश यह है कि यहाँ तीन विचार हैं: पहला: अशअरी विचारधारा कि कार्यों की अच्छाई और बुराई शरीयत पर आधारित है, और इसी तरह कार्यों का हुक्म भी शरीयत पर आधारित है। दूसरा: दोनों (अच्छाई और बुराई) अक़्ली (तर्कसंगत) हैं और वे हुक्म के जुड़ाव का आधार हैं। तो जब कुछ कार्यों जैसे ईमान, कुफ़्र, शिर्क और नाफ़रमानी में हुक्म का अहसास हो जाए, तो अल्लाह तआला की ओर से बंदे के ज़िम्मे हुक्म मुतअल्लिक़ (जुड़) जाएगा। यही इन उलमा-ए-किराम और मोतज़िला का मज़हब है। लेकिन हमारे नज़दीक अक़्ली बुराई के आधार पर सज़ा अनिवार्य नहीं हो जाती, जैसा कि शरीयत आने के बाद भी माफ़ी की संभावना के कारण अनिवार्य नहीं होती, इसके विपरीत मोतज़िला इसे अनिवार्य मानते हैं। तीसरा: वे अक़्ली हैं लेकिन हुक्म को अनिवार्य करने वाले नहीं हैं।

दायां स्तंभ (उर्दू अनुवाद): हासिल-ए-बहस यह है कि यहाँ तीन अक़्वाल (कथन) हैं: अव्वल मज़हब-ए-अशअरिया कि अफ़आल का हुस्न ओ क़ुब्ह शरई है। इसी तरह हुक्म-ए-अफ़आल भी शरई है। दोम हुस्न ओ क़ुब्ह अक़्ली हैं और उन पर तअल्लुक़-ए-हुक्म का मदार है। तो जब बाज़ अफ़आल में हुक्म का इदराक हो जाए जैसे ईमान, कुफ़्र, शिर्क और कुफ़रान में तो अल्लाह तआला की तरफ़ से बंदे के ज़िम्मा हुक्म मुतअल्लिक़ हो जाएगा, यही इन उलमा-ए-किराम और मोतज़िला का मज़हब है, मगर यह है कि हमारे नज़दीक क़ुब्ह-ए-अक़्ली के एतबार से अक़ूबत वाजिब नहीं हो जाती जैसा कि वुरूद-

ए-शरअ के बाद वाजिब नहीं क्योंकि अफ़्व का एहतिमाल है, बख़िलाफ़ मोतज़िला के कि वो वाजिब मानते हैं। सोम हुस्न ओ क़ुब्ह अक़्ली हैं। और इतने ही से...

[पाद टिप्पणियाँ] १. फ़वातिह-उर-रहमूत, अल-मुस्तस्फ़ा के साथ, दूसरी मक़ाला, पहला बाब, मन्शूरात-उश-शरीफ़ अल-रज़ी, क़ुम, ईरान १/२५ २. फ़वातिह-उर-रहमूत, अल-मुस्तस्फ़ा के साथ, दूसरी मक़ाला, पहला बाब, मन्शूरात-उश-शरीफ़ अल-रज़ी, क़ुम, ईरान १/२९

पृष्ठ ४५२ / ६८४

[بالائی حصہ] بایاں کالم (عربی): من اللہ سبحنہ فی العبد فمالم یحکم اللہ تعالٰی بارسال الرسل و انزال الخطاب لیس ھناك حکم اصلاً و من ھھنا اشترطنا بلوغ الدعوۃ في تعلق التکلیف فالکافر الذی لم تبلغہ الدعوۃ غیر مکلف بالایمان ایضاً ولا یؤاخذ بکفرہ ۱ ھ ملخصاً۔

دایاں کالم (اردو): سبحنہ' کی طرف سے کسی حکم کو مستلزم نہیں، تو جب تک اللہ نے رسولوں کو بھیج کر اور خطاب نازل فرما کر کوئی حکم نہ فرمایا یہاں بالکل کوئی حکم نہیں۔ یہیں سے ہم نے کہا کہ مکلف ہونے کا تعلق اس شرط کے ساتھ ہے کہ دعوت پہنچی ہو تو وہ کافر جسے دعوت نہ پہنچی وہ ایمان کا بھی مکلف نہیں اور اس کے کفر پر بھی اس سے مواخذہ نہ ہوگا۔ اھ ملخصاً (ت)

[درمیانی حصہ] نیز فواتح میں ہے : بایاں کالم (عربی): حاصل البحث ان ھھنا ثلثۃ اقوال : الاول مذھب الاشعریہ ان الحسن والقبح فی الافعال شرعی وکذلک الحکم۔ الثانی انھما عقلیان وھما مناطان لتعلق الحکم۔ فاذا ادرک فی بعض الافعال کالایمان والکفر و الشرک والکفر ان یتعلق الحکم منہ تعالی بذمۃ العبد وھو مذھب ھؤلاء الکرام والمعتزلۃ،الا انہ عندنا لا تجب العقوبۃ بحسب القبح العقلی کما لا تجب بعد ورود الشرع لاحتمال العفو بخلاف ھؤلاء ۲۔ الثالث عقلیان و لیساموجبین للحکم۔

دایاں کالم (اردو): حاصل بحث یہ ہے کہ یہاں تین اقوال ہیں : اول مذہب اشعریہ کہ افعال کا حسن و قبح شرعی ہے۔ اسی طرح حکم افعال بھی شرعی ہے۔ دوم حسن و قبح عقلی ہیں اور ان پر تعلق حکم کا مدار ہے۔ تو جب بعض افعال میں حکم کا ادراک ہو جائے جیسے ایمان کفر، شرک اور کفران میں تو اللہ تعالی کی طرف سے بندے کے ذمہ حکم متعلق ہو جائے گا، یہی ان علمائے کرام اور معتزلہ کا مذہب ہے، مگر یہ ہے کہ ہمارے نزدیک قبح عقلی کے اعتبار سے عقوبت واجب

نہیں ہو جاتی جیسا کہ ورود شرع کے بعد واجب نہیں کیونکہ عفو کا احتمال ہے، بخلاف معتزلہ کے کہ وہ واجب مانتے ہیں۔ سوم حسن و قبح عقلی ہیں۔ اور اتنے ہی سے

[حواشی] ۱ فواتح الرحموت بذیل المستصفی المقالة الثانیہ الباب الاول منشورات الشریف الرضی قم ایران ۲۵/۱ ۲ فواتح الرحموت بذیل المستصفی المقالة الثانیہ الباب الاول منشورات الشریف الرضی قم ایران ۲۹/۱

...nor are they revealers of its connection, and this is the chosen view of Shaykh Ibn al-Humam, and the author followed him. I saw in some books that I found our elders whom I met to be proponents of the Ash'arite view. (Summary)	**...nor are they the cause or indicator of the connection of the ruling. This is the chosen view of Shaykh Ibn al-Humam, and the author followed the same. I read in some books that I found those of my elders whom I met to be proponents of the Ash'arite view. (Summary) (T)**
On both these views, there is no ruling at all before its explanation, hence there is no disobedience, as disobedience is defined as the violation of a ruling.	
Therefore, Imam Ibn al-Humam said: How can obedience or disobedience be realized before the arrival of a command or prohibition?	For this reason, Ibn al-Humam said: How can obedience or disobedience be realized before a command or prohibition is issued? (T)

And when there is no disobedience, there is no disbelief (kufr) all the more so, for it is the foulest of sins, and the negation of the general implies the negation of the specific. Thus, even for Abu Talib himself, until the period of interruption (fitrat), there was no ruling of disbelief; when did he ever commit disbelief that it would be a place for following? The majority of Maturidi Imams (may Allah be pleased with them), although they consider intellect as a means to recognize the ruling, do not do so absolutely, for that is the foolishness of the foolish Mu'tazilites, Rawafid, Karramites, and Brahmins—may Allah Almighty disgrace them (Allah Almighty disgrace them. T). Rather, it is in matters such as monotheism (tawhid), gratitude, abandoning ingratitude and disbelief, and other rational matters not needing revelation. On this school of thought, the same question will arise again: prove that Hazrat Fatimah bint Asad committed polytheism and avoided monotheism during the period of fitrat. If you cannot prove it, then shall such a heinous term be applied without evidence to the master of Muslims, the friend of the Lord of the worlds, the beloved of the Master of Messengers (peace and blessings of Allah Almighty be upon him)? Thirdly, step down from all this and suppose we accept the disbelief of both husband and wife until the emergence of the Prophetic mission; then a moment of just consideration is needed so that the second matter does not remain hidden. Calling an unintelligent

child a disbeliever by virtue of following their parents or their land absolutely does not mean that they are truly a disbeliever because...

---

[1] Fawatih al-Rahmut appended to al-Mustasfa, the Third Article, the First Chapter, Publications of ash-Sharif al-Radi, Qom, Iran 29/1.

...न ही वे इसके संबंध को प्रकट करने वाले हैं, और यही शेख इब्न अल-हुमाम का चुना हुआ मत है, और लेखक ने उनका अनुसरण किया है। मैंने कुछ किताबों में देखा कि मैंने अपने उन बुजुर्गों को जिनसे मैंने मुलाकात की, अशअरी मत का समर्थक पाया। (संक्षेप)

वह आदेश के संबंध के कारण या परिचायक नहीं हैं। यही शेख इब्न अल-हुमाम का चुना हुआ मत है और लेखक ने भी उन्हीं का अनुसरण किया है। मैंने कुछ किताबों में पढ़ा कि मैंने अपने उन बुजुर्गों को जिनसे मैंने मुलाकात की है, अशअरिया के मत का समर्थक पाया। (संक्षेप) (त)

इन दोनों कथनों पर आदेश की व्याख्या से पहले कोई आदेश ही नहीं है, तो अवज्ञा (गुनाह) नहीं है, क्योंकि अवज्ञा आदेश का विरोध करने का नाम है।

इसीलिए इमाम इब्न अल-हुमाम ने कहा: आदेश या निषेध आने से पहले आज्ञापालन या अवज्ञा कैसे सिद्ध हो सकती है?

इसीलिए इब्न अल-हुमाम ने कहा कि आदेश और निषेध जारी होने से पहले किसी आज्ञापालन या अवज्ञा की सिद्धि कैसे हो सकती है! (त)

और जब अवज्ञा नहीं है, तो कुफ्र तो बिल्कुल भी नहीं है क्योंकि वह सबसे घृणित पाप है, और सामान्य का अभाव विशिष्ट के अभाव को अनिवार्य करता है। इस प्रकार, स्वयं अबू तालिब पर अंतराल (फ़तरत) के समय तक कुफ्र का कोई आदेश नहीं था; उन्होंने कब कुफ्र किया था कि यह अनुसरण का स्थान होता? मातुरीदी इमामों के बहुमत (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो), हालांकि वे बुद्धि को आदेश जानने का साधन मानते हैं, लेकिन पूर्ण रूप से नहीं, क्योंकि यह तो मुअतज़िला, रफ़ाज़ियों, करामियों और ब्राह्मणों के मूर्खों की मूर्खता है—अल्लाह तआला उन्हें अपमानित करे (अल्लाह तआला उन्हें रुसवा करे। त)। बल्कि तौहीद, कृतज्ञता, कुफ्र व नाशुक्री छोड़ने और अन्य ऐसे बौद्धिक मामलों में है जो शरीयत सुनने के मोहताज नहीं। इस संप्रदाय पर फिर वही सवाल होगा कि हज़रत फ़ातिमा बिन्त असद का फ़तरत के ज़माने में शिर्क करना और तौहीद से बचना साबित करो। यदि साबित न कर सको तो क्या मुस्लिमों के मौला, रब्बुल आलमीन के वली, सय्यदुल मुरसलीन के महबूब (अल्लाह तआला उन पर दरूद व सलाम भेजे) पर ऐसे घृणित शब्द का प्रयोग बिना प्रमाण के कर दिया जाएगा? तीसरे, इन सब बातों को छोड़िये और नबवी मिशन के प्रकटीकरण तक उन दोनों

पति-पत्नी का कुफ़्र मान ही लीजिये, तो अब ज़रा न्याय की दृष्टि चाहिए ताकि दूसरी बात का पता चलता रहे। नासमझ बच्चे को माता-पिता या देश के अनुसरण में काफिर कहने का यह अर्थ हरगिज़ नहीं कि वह वास्तव में काफिर है क्योंकि...

---

[1] फ़वातिह अर-रहमूत, अल-मुस्तस्फ़ा के परिशिष्ट में, लेख 3, अध्याय 1, मन्शूरात अश-शरीफ अर-रज़ी, कुम, ईरान 29/1।

ولا كاشفين عن تعلقہ وھو مختار الشیخ وہ تعلقِ حکم کے موجب یا مظہر نہیں۔ یہی شیخ ابن الہمام ابن الھمام وتبعه المصنف ورأیت في کا مختار ہے اور مصنف نے اسی کا اتباع کیا ہے۔ میں نے بعض الکتب وجدت مشائخنا الذین بعض کتابوں میں پڑھا کہ میں نے اپنے ان مشائخ کو جن لقیتھم قائلین مثل قول الاشعریة اھ سے میں نے ملاقات کی ہے اشعریہ کے قول کا قائل پایا بتلخیص۔ اھ تلخیص۔(ت)

ان دونوں قولوں پر قبل شرح حکم اصلاً نہیں، تو عصیان نہیں، کہ عصیان مخالفتِ حکم کا نام ہے۔

ولذا قال الامام ابن الہمام کیف تحقق طاعة او معصیة قبل ورود امر ونھی۔ اسی لئے ابن الہمام نے فرمایا کہ امر و نہی وارد ہونے سے پہلے کسی طاعت یا معصیت کا تحقق کیسے ! (ت)

اور جب عصیان نہیں کفر بالاولٰی نہیں کہ وہ اخبث معاصی ہے اور انتفائے عام مستلزم انتفائے خاص۔ یوں بھی خود ابو طالب پر تا زمانِ فترت حکمِ کفر نہ تھا، جب کفر کیا تبعیت کا اصلاً محل نہ تھا۔ جماہیر ائمہ ماتریدیہ رضی اللہ تعالٰی عنہم اگرچہ عقل کو معرفِ حکم مانتے ہیں، مگر نہ مطلقاً کہ یہ تو سفاہتِ سفہائے معتزلہ و روافض و کرامیہ و براہمہ خذلہم اللہ تعالٰی (اللہ تعالٰی ان کو رسوا کرے۔ ت) ہے۔ بلکہ امثال توحید و شکر و ترکِ کفران و کفر و غیر ہا امورِ عقلیہ غیر محتاجِ سمع میں۔ اس مذہب پر پھر وہی سوال ہوگا کہ حضرت فاطمہ بنتِ اسد کا زمانِ فترت میں ارتکابِ شرک و اجتنابِ توحید ثابت کرو۔ اگر نہ ثابت کر سکو تو کیا مولی المسلمین ولی رب العالمین حبیبِ سید المرسلین صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم پر ایسے شنیع لفظ کا اطلاق بے دلیل کر دیا جائے گا؟ ثالثاً اس

سب سے تنزل کیجئے اور تا ظہورِ بعثت ان دونوں زن و شو کا کفر مان ہی لیجئے تو اب ایک ذرا نظرِ انصاف درکار کہ امرِ دوم کا پتا نہ لگا رہا نہ رہے۔ ناسمجھ بچہ کو بہ تبعیتِ والدین یا دار کافر کہنے کے ہرگز یہ معنی نہیں کہ وہ حقیقتہً کافر ہے کہ

---

۱ فواتح الرحموت بذیل المستصفی المقالة الثالثة الباب الاول منشورات الشریف الرضی قم ایران ۲۹/۱

Fatawa Rizwia Volume 28

This is inherently invalid. The description of infidelity (kufr) is not established by it; rather, it is characterized by natural Islam (as has passed before). This instruction is according to Sharia law, meaning those who are with their parents or people in their home are not treated as Muslims in worldly matters. For example, a disbelieving heir cannot inherit from his Muslim relative, and a Muslim cannot marry a disbelieving woman. If they die, their funeral prayer will not be performed, they will not be given ritual washing (ghusl) or a shroud (kafan) like Muslims, and they will not be buried in Muslim graveyards. This applies to other worldly rulings as well. Fath al-Qadir states:

Following the parents or one of them, i.e., in worldly rulings, not in rulings of the Hereafter. | Following the parents or one of them, i.e., in worldly rulings, not in rulings of the Hereafter. (T)

Bahr-ur-Raiq states: Know that what is meant by following is following in worldly rulings, not in rulings of the Hereafter. | Know that what is meant by following is following in worldly rulings, not in rulings of the Hereafter. (T)

Sharnablaliya states: Following is only in worldly rulings, not in rulings of the Hereafter. | Following is only in worldly rulings, not in rulings of the Hereafter. (T)

Durr-ul-Mukhtar states: One follows them, i.e., in worldly rulings, not in rulings of the Hereafter, because as mentioned, they are servants of the people of... | The child follows one of the parents, i.e., in worldly rulings, not in rulings of the Hereafter, because it has been passed that their children are the servants of the people of Paradise.

1. Fath al-Qadir, Chapter of Funerals, Section on Prayer for the Deceased, Maktabah Nooria Rizwia, Sukkur, 94/2
2. Bahr-ur-Raiq, Book of Funerals, Section: The Ruler has more right to lead the prayer, H.M. Saeed Company, Karachi, 190/2
3. Ghaniyat Dhuwil Ahkam, Annotation on Ad-Durar, Chapter of Funerals, Mir Muhammad Kutub Khana, Karachi, 166/1

फ़तावा रज़विया जिल्द 28

यह स्पष्टतः बातिल (अमान्य) है। कुफ़्र (अविश्वास) का वर्णन इससे सिद्ध नहीं होता, बल्कि यह प्राकृतिक इस्लाम की विशेषता है (जैसा कि पहले बीत चुका है)। यह आदेश शरीयत की दृष्टि से है, यानी वे लोग जो अपने माता-पिता या घर के लोगों के साथ हैं, उन्हें दुनियावी मामलों में मुसलमान नहीं माना जाता। उदाहरण के लिए, एक काफ़िर वारिस अपने मुस्लिम रिश्तेदार से विरासत नहीं पा सकता, और एक मुस्लिम का निकाह काफ़िर औरत से नहीं हो सकता। यदि वे मर जाएँ, तो उनके जनाजे की नमाज़ नहीं पढ़ी जाएगी, उन्हें मुसलमानों की तरह ग़ुस्ल (स्नान) और कफ़न नहीं दिया जाएगा, और उन्हें मुसलमानों के कब्रिस्तानों में दफ़न नहीं किया जाएगा। यह अन्य दुनियावी नियमों पर भी लागू होता है। फ़त्हुल क़दीर में है:

माता-पिता या उनमें से किसी एक का अनुसरण करना यानी दुनियावी आदेशों में है, न कि परलोक के आदेशों में। | माता-पिता या उनमें से किसी एक का अनुसरण करना यानी दुनियावी आदेशों में है, न कि परलोक (आख़िरत) के आदेशों में। (त)

बहरुर रैक में है: तो जान ले कि अनुसरण करने से तात्पर्य दुनियावी आदेशों में अनुसरण करना है, न कि परलोक के आदेशों में। | तो जान ले कि अनुसरण करने से तात्पर्य दुनियावी आदेशों में अनुसरण करना है, न कि परलोक के आदेशों में। (त)

शरनबलालिया में है: अनुसरण करना तो केवल दुनियावी आदेशों में है, न कि परलोक के आदेशों में। | अनुसरण करना तो केवल दुनियावी आदेशों में है, न कि परलोक के आदेशों में। (त)

दुर्रे मुख्तार में है: वह उनके अनुसरण में है यानी दुनियावी आदेशों में, न कि परलोक के आदेशों में, क्योंकि जैसा कि बताया गया है कि वे जन्नत वालों के सेवक हैं... | बच्चा माता-पिता में से किसी का अनुसरण करता है यानी दुनियावी आदेशों में न कि परलोक के आदेशों में, क्योंकि यह पहले ही बीत चुका है कि उनके बच्चे जन्नतियों के सेवक होंगे।

1. फ़त्हुल क़दीर, बाबुल जनाइज़, फ़स्ल फिस-सलात अलल मय्यित, मकतबा नूरिया रज़विया सख्खर, 94/2
2. बहरुर रैक, किताबुल जनाइज़, फ़स्ल अस-सुल्तान अहाक़ु बे-सलातहि, एच.एम. सईद कंपनी कराची, 190/2

3. ग़ुनियतुल ज़वील अहकाम, हाशियह अलद-दुरर, बाबुल जनाइज़, मीर मोहम्मद कुतुब ख़ाना कराची, 166/1

पृष्ठ 454 का 684

یہ تو بداہتۃً باطل۔ وصف کفر یقیناً اس سے قائم نہیں ، بلکہ اسلامِ فطری سے متصف ہے کما قد منا (جیسا کہ پہلے گزر چکا۔ ت) یہ اطلاق صرف ازروئے حکم ہے یعنی شرعاً اس پر وہ احکام ہیں جو اس کے باپ یا اہل دار پر ہیں وہ بھی نہ مطلقاً بلکہ صرف دنیوی ، مثلاً وہ اپنے کافر مورث کا ترکہ نہ پائے گا نہ مسلم کا ، کافر وارث کو اس کا ترکہ نہ ملے گا نہ مسلم کو ، کافرہ سے اس کا نکاح ہو سکتا ہے نہ مسلمہ سے ، وہ مر جائے تو اس کے جنازے کی نماز نہ پڑھیں گے ، مسلمانوں کی طرح غسل و کفن نہ دیں گے ، مقابر مسلمین میں دفن نہ کریں گے الی غیر ذلک من الاحکام الدنیویۃ (اس کے علاوہ دیگر دنیوی احکام۔ ت) فتح القدیر میں ہے :

تبعیۃ الابوین اوحدھما ای فی احکام الدنیا لافی العقبیٰ ۔ ۱ | والدین یا ان میں سے کسی ایک کے تابع ہونا یعنی دنیوی احکام میں ہے نہ کہ اخروی احکام میں (ت)

بحر الرائق میں ہے : اعلم ان المراد بالتبعیۃ التبعیۃ فی احکام الدنیا لافی العقبیٰ ۔ ۲ | تو جان لے کہ تابع ہونے سے مراد دنیاوی احکام میں تابع ہونا ہے نہ کہ اخروی احکام میں ۔ (ت)

شرنبلالیہ میں ہے : التبعیۃ انما ھی فی احکام الدنیا لافی العقبیٰ ۔ ۳ | تابع ہونا تو محض دنیاوی احکام میں ہے نہ کہ اخروی احکام میں ۔ (ت)

در مختار میں ہے : تبع لہ ای فی احکام الدنیا لافی العقبیٰ لما مر انھم خدم اھل | بچہ والدین میں سے کسی کے تابع ہے یعنی دنیاوی احکام میں نہ کہ اخروی احکام میں ، کیونکہ گزر چکا ہے کہ انکے بچے جنتیوں کے خادم

١ فتح القدير باب الجنائز فصل فی الصلوٰۃ علی المیت مکتبہ نوریہ رضویہ سکھر ۹۴/۲ ۲ بحر الرائق کتاب الجنائز فصل السلطان احق بصلوٰتہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۱۹۰/۲ ۳ غنیۃ ذوی الاحکام حاشیہ علی الدرر باب الجنائز میر محمد کتب خانہ کراچی ۱۶۶/۱

Volume 28 Fatawa Razawiyya

Paradise 1. They will be. (T)

And when this subjection (tab'iyat) is only in worldly rulings, then its proof depends on the existence of worldly rulings. If there is no ruling in the world at all, then in what will the subjection be? And it is apparent that before the mission (Prophethood), no Shari'ah ruling was established in these matters at all, even in summary. Therefore, until that time, it is by no means correct for any senseless child to be declared a disbeliever (kafir) by following the parents, because neither was a ruling revealed nor was subjection achieved. Thus should be the investigation, and Allah Glory be to Him is the Master of success. (T) From this exquisite investigation, by the grace of Allah Almighty, it became clear that by the praise of the Holy One, in terms of ruling or name or imagination, in no way or kind did this heinous word apply to His Eminence, the Noble Lord (Ali), may Allah Almighty ennoble his face. From the Day of Alast (Covenant) until eternity, the mantle of his faith has remained absolutely, certainly, and completely pure and clean from this defilement (pollution). And all praise is due to Allah, the Lord of all the worlds. (T)

(Arabic)

This is all that flowed onto the heart of this poor one from the grace of the Subtle, the All-Aware. And I ask Allah Almighty to make it an accepted means for the protection of the faith of this weak and humble one until the day of meeting the King, the Generous, the All-Holy. There is no power or strength except with Allah, the High, the Great. May Allah Almighty send blessings, increase, and peace upon the Giver of Security, the Protector, the Helping Lord, the Exalted Intercessor, the Giver of Glad Tidings; and upon his family, his companions, his household, and his group, and upon Al-Murtaza, the Imam, the Leader; and upon us through them, for them, and among

(English Translation)

All of this is what flowed onto the heart of this poor one from the grace of the Subtle, the All-Aware. And I ask Allah Almighty to make it an accepted means for the protection of the faith of this weak and humble one until the day of meeting the King, the Generous, the All-Holy. There is no power or strength except with Allah, the High, the Great. May Allah Almighty send blessings, increase, and peace upon the Giver of Security, the Protector, the Helping Lord, the Exalted Intercessor, the Giver of Glad Tidings; and upon his family, his companions, his household, and his group, and upon Al-Murtaza, the Imam, the Leader; and upon us through them, for them, and among

(Arabic)	(English Translation)
them. Ameen, O our Lord, the All-Hearing, the All-Seeing.	them. Ameen, O our Lord, the All-Hearing, the All-Seeing.

1. Ad-Durr al-Mukhtar, Chapter on Funeral Prayers, Mujtabai Press, Delhi 1/123

जिल्द 28 फतावा रज़विया

जन्नत 1। होंगे। (त)

और जब यह ताबेदारी (तबीयत) केवल दुनियावी अहकाम (नियमों) में है, तो इसका प्रमाण दुनियावी अहकाम के अस्तित्व पर निर्भर है। यदि दुनिया में कोई हुक्म (आदेश) ही न हो, तो ताबेदारी किस चीज़ में होगी? और यह स्पष्ट है कि बेअसत (नबूवत) से पहले इन मामलों में कोई शरई हुक्म (धार्मिक नियम) मूलतः या संक्षेप में सिद्ध नहीं था। तो उस समय तक किसी नासमझ बच्चे का माता-पिता की ताबेदारी में काफिर घोषित किया जाना बिल्कुल भी सही नहीं है, क्योंकि न तो कोई हुक्म नाज़िल हुआ और न ही ताबेदारी प्राप्त हुई। ऐसी ही जाँच होनी चाहिए और अल्लाह सुब्हानहू व तआला तौफीक (सफलता) का मालिक है। (त) इस उत्तम जाँच से, अल्लाह तआला की तौफीक से, यह स्पष्ट हो गया कि पाक अल्लाह की प्रशंसा से, हुक्म, नाम या कल्पना के तौर पर, किसी भी तरह से यह घिनौना शब्द हज़रत मौला अली करम अल्लाह तआला वजहुहु अल-अस्ना पर लागू नहीं हुआ। रोज़-ए-अलस्त (सृष्टि के आरंभ का दिन) से अनंत काल तक उनके ईमान का दामन इस गंदगी (प्रदूषण) से पूर्णत; निश्चित रूप से और पूरी तरह से पाक और साफ रहा। और तमाम तारीफें अल्लाह के लिए हैं जो तमाम जहानों का रब है। (त)

(अरबी)

यह सब वह है जो इस फकीर के दिल पर लतीफ खबीर के फैज़ से जारी हुआ। और मैं अल्लाह तआला से प्रार्थना करता हूँ कि वह इसे इस कमज़ोर और तुच्छ के ईमान की रक्षा का एक स्वीकार्य माध्यम बना दे, उस दिन तक जब बादशाह, उदार, अत्यंत पवित्र से मिलन होगा। और अल्लाह अली कबीर के सिवा कोई शक्ति और सामर्थ्य नहीं है। और अल्लाह तआला रहमत, बरकत और सलामती नाज़िल फरमाए अमन देने वाले अमान, सहायता करने वाले मौला, बुलंद शफीअ, खुशखबरी देने वाले मुबशिर पर

(हिन्दी अनुवाद)

यह सब वह है जो इस फकीर के दिल पर लतीफ खबीर के फैज़ से जारी हुआ। और मैं अल्लाह तआला से प्रार्थना करता हूँ कि वह इसे इस कमज़ोर और तुच्छ के ईमान की रक्षा का एक स्वीकार्य माध्यम बना दे, उस दिन तक जब बादशाह, उदार, अत्यंत पवित्र से मिलन होगा। और अल्लाह अली कबीर के सिवा कोई शक्ति और सामर्थ्य नहीं है। और अल्लाह तआला रहमत, बरकत और सलामती नाज़िल फरमाए अमन देने वाले अमान, सहायता करने वाले मौला, बुलंद शफीअ, खुशखबरी देने वाले मुबशिर पर

(अरबी)

और उनकी आल, असहाब, अहल-ए-जमाअत पर और अली मुर्तज़ा इमाम अमीर पर, और हम पर इन हज़रात के वसीले और उनके कारण से और उनके समूह में। कुबूल फरमा ऐ हमारे सुनने देखने वाले रब!

(हिन्दी अनुवाद)

और उनकी आल, असहाब, अहल-ए-जमाअत पर और अली मुर्तज़ा इमाम अमीर पर, और हम पर इन हज़रात के वसीले और उनके कारण से और उनके समूह में। कुबूल फरमा ऐ हमारे सुनने देखने वाले रब!

1. अद-दुर्र अल-मुख्तार, जनाज़ा की नमाज़ का अध्याय, मुजतबाई प्रेस, दिल्ली 1/123

الجنۃ ۱۔ ہوں گے۔ (ت)

اور جب یہ تبعیت صرف احکام دنیوی میں ہے تو اس کا ثبوت احکام دنیا کے وجود پر موقوف۔ اگر دنیا میں کوئی حکم ہی نہ ہو تو تبعیت کس چیز میں ہوگی؟ اور پر ظاہر کہ قبل بعثت ان امور میں کوئی حکم شرعی اصلاً اجمالاً متحقق نہ تھا۔ تو اس وقت تک کسی ناسمجھ بچہ کا بہ تبعیت والدین کافر قرار پانا ہر گز وجہ صحت نہیں رکھتا کہ نہ حکم نازل، نہ تبعیت حاصل۔ ھکذا ینبغي التحقیق واللہ سبحنہ ولی التوفیق (یونہی تحقیق چاہیے اور اللہ سبحانہ و تعالٰی توفیق کا مالک ہے ۔ ت) اس تحقیق انیق سے بتوفیق اللہ تعالی روشن ہو گیا کہ بحمدہ سبحانہ تبعاً حکمًا اسمًا و ہما کسی طرح کسی نوع یہ لفظ شنیع حضرت مولٰی کرم اللہ تعالٰی وجہہ الاسنٰی پر صادق نہ ہوا۔ روز الست سے ابد الآباد تک ان کا دامن ایمان ما من اس لوث (آلودگی) سے اصلاً جزماً قطعاً مطلقاً پاک و صاف منزہ رہا۔ والحمد للہ رب العلمین (سب تعریفیں اللہ تعالٰی کے لئے ہیں جو پروردگار ہے تمام جہانوں کا ۔ت)

| ھذا کلہ ما فاض علی قلب الفقیر: من فیض اللطیف الخبیر: واسأل اللہ تعالی ان یجعلہ ذریعۃ مقبولۃ لحفظ ایمان ھذا الضعیف الحقیر لیوم لقاء الملك الجواد القدیر۔ ولا حول ولا قوۃ الا باللہ العلی الکبیر: وصلی اللہ تعالی وبارك وسلم علی الامان المؤمن المولی النصیر الشفیع الرفیع المبشر البشیر: وعلی آلہ وصحبہ واھلہ وحزبہ وعلی المرتضی الامام الامیر: وعلینا بھم ولھم وفیھم، آمین یا ربنا السمیع البصیر۔ | یہ سب وہ ہے جو قلب فقیر پر لطیف خبیر کے فیض سے فائض ہوا اور میں اللہ تعالٰی سے سوال کرتا ہوں کہ اس کو بادشاہ جواد قدیر کی ملاقات کے دن تک اس ضعیف حقیر کے ایمان کی حفاظت کا ذریعہ مقبولہ بنادے، اور کوئی طاقت و قوت نہیں مگر اللہ علی کبیر ہی سے، اور اللہ رحمت و برکت و سلامتی نازل فرمائے امن دینے والے امان، نصرت فرمانے والے مولٰی، بلند

شفیع، خوشخبری دینے والے مبشر پر اور ان کی آل، اصحاب، اہل جماعت اور علی مرتضیٰ امام امیر پر، اور ہم پر ان حضرات کے وسیلہ اور ان کے سبب سے اور ان کے زمرہ میں، قبول فرما اے ہمارے سننے دیکھنے والے رب! |

۱ الدر المختار باب صلاة الجنائز مطبع مجتبائی دہلی ۱ / ۱۲۳

Completion: By the grace of Allah Almighty, this great and beautiful virtue, or rather even higher and more perfect than that, was the lot of the Commander of the Faithful, the leader of witnesses, the best of the Muhammadan saints, our master and leader Siddiq-e-Akbar (may Allah be pleased with him). The rule of subordination is void for them due to the above reasons. When he was just a few years old, he showed the manifestation of the glory of Khalil-Allah (Prophet Abraham) by breaking idols in the temple. His respected father, master Abu Quhafa (may Allah be pleased with him, for he also became a companion), took him to an idol temple during that era of ignorance and, showing him the idols, said: "These are your high and exalted gods, prostrate to them." He said this and went out. Our master Siddiq-e-Akbar (may Allah be pleased with him) stood before the idol like a firm decree and, to express the helplessness of the idol and the ignorance of the idol-worshippers, said: "I am hungry, feed me." It did not speak. He said: "I am naked, clothe me." It did not speak. Siddiq-e-Akbar (may Allah be pleased with him) took a stone in his hand and said: "I am throwing a stone at you. If you are a god, then protect yourself." It remained just a mere idol. Finally, with Siddiq's strength, he threw the stone so that the god of the misguided fell face down. His father was returning and saw this scene, he said: "O my child! What have you done?" He replied: "Exactly what you are seeing." He took him to his mother, Lady Umm al-Khair (may Allah be pleased with her, for she also became a companion), and narrated the whole incident to her. She said: "Do not say anything to this child; on the night he was born, no one was with me, and I heard a voice from the unseen (Hatif) saying:

Arabic Original

O handmaiden of Allah in truth: receive glad tidings of the free child: his name in the heavens is 'Siddiq' (the Truthful): a companion and friend to Muhammad. Narrated by Qazi Abu al-Husayn Ahmad bin Muhammad al-Zabidi with his chain of transmission in "Ma'ali al-Farsh ila Awali al-Arsh"[1] And we have mentioned the full lengthy hadith in our blessed book "Matla' al-Qamarayn fi"

Urdu Translation

O true handmaiden of Allah! Glad tidings to you of this free child, his name in the heavens is Siddiq, he is the friend and companion of Muhammad (peace and blessings of Allah be upon him). (Qazi Abu al-Husayn Ahmad bin Muhammad Zabidi has narrated it in "Ma'ali al-Farsh ila Awali al-Arsh" with his chain, and we have the full long hadith in our book "Matla' al-Qamarayn fi")

[1] Irshad al-Sari Sharh Sahih al-Bukhari, citing Ma'ali al-Farsh ila Awali al-Arsh, Chapter: Islam of Abu Bakr, Dar al-Kutub al-Arabi, Beirut, 6/188, 187.

संपूर्णता: अल्लाह सर्वशक्तिमान की कृपा से, यह महान और सुंदर गुण, बल्कि इससे भी उच्च और अधिक पूर्ण, विश्वासियों के सेनापति, गवाहों के नेता, मुहम्मदी संतों में सर्वश्रेष्ठ, हमारे स्वामी और नेता सिद्दीक़-ए-अकबर (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) के हिस्से में आया। उपरोक्त कारणों से उनके लिए अधीनता का नियम शून्य है। जब उनकी आयु मात्र कुछ ही वर्षों की थी, तो उन्होंने मंदिर में मूर्तिपूजा खंडित करके खलील-अल्लाह (पैगंबर इब्राहिम) की महिमा का प्रदर्शन किया। उनके पूज्य पिता, स्वामी अबू कुहाफ़ा (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो, क्योंकि वे भी एक साथी बने) अज्ञानता के उस युग में उन्हें एक मूर्ति मंदिर ले गए और मूर्तियों को दिखाते हुए कहा: "ये तुम्हारे ऊंचे और महान देवता हैं, इन्हें साष्टांग प्रणाम करो।" वे यह कहकर बाहर चले गए। हमारे स्वामी सिद्दीक़-ए-अकबर (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) एक दृढ़ संकल्प की तरह मूर्ति के सामने खड़े हुए और मूर्ति की लाचारी और मूर्ति-पूजकों की अज्ञानता को व्यक्त करने के लिए कहा: "मैं भूखा हूँ, मुझे खिलाओ।" वह कुछ नहीं बोला। उन्होंने कहा: "मैं नग्न हूँ, मुझे पहनाओ।" वह कुछ नहीं बोला। सिद्दीक़-ए-अकबर (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) ने हाथ में एक पत्थर लिया और कहा: "मैं तुम पर पत्थर मारता हूँ। यदि तुम ईश्वर हो, तो अपनी रक्षा करो।" वह अब भी मात्र एक मूर्ति बना रहा। अंत में सिद्दीक़ की शक्ति से पत्थर फेंका जिससे गुमराहों का देवता मुंह के बल गिर पड़ा। उनके पिता वापस आ रहे थे, उन्होंने यह दृश्य देखा, कहा: "ओ मेरे बच्चे! यह तुमने क्या किया?" उन्होंने उत्तर दिया: "वही जो आप देख रहे हैं।" वह उन्हें उनकी माता, हज़रत उम्म अल-खैर (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो, क्योंकि वे भी एक साथी बनीं) के पास ले गए और पूरी घटना उन्हें सुनाई। उन्होंने कहा: "इस बच्चे से कुछ न कहो; जिस रात यह पैदा हुआ था, मेरे पास कोई नहीं था, मैंने एक अदृश्य आवाज़ (हातिफ़) को यह कहते सुना:"

अरबी मूल

या अमत-अल्लाह अल-तहरीक़: अबशिरी बिल-वलद अल-अतीक़: इस्मुहु फ़िस-समाइ अस-सिद्दीक़: लि-मुहम्मदिन साहिबुन व रफ़ीक़: इसे काज़ी अबू अल-हुसैन अहमद बिन मुहम्मद ज़ुबैदी ने अपनी सनद के साथ "माली अल-फर्श इला अवली अल-अर्श"[1] में वर्णित किया है और हमने अपनी धन्य पुस्तक

उर्दू अनुवाद

हे अल्लाह की सच्ची दासी! तुम्हें इस स्वतंत्र बच्चे की खुशखबरी हो, आकाश में उसका नाम सिद्दीक़ है, वह मुहम्मद (अल्लाह की शांति और आशीर्वाद उन पर हो) का मित्र और साथी है। (काजी अबू अल-हुसैन अहमद बिन मुहम्मद ज़ुबैदी ने इसे अपनी सनद के साथ "माली अल-फर्श इला अवली अल-अर्श" में वर्णित किया है और हमने अपनी धन्य

अरबी मूल	उर्दू अनुवाद
"मतला अल-कमरैन फ़ी" में पूरी लंबी हदीस का उल्लेख किया है।	पुस्तक "मतला अल-कमरैन फ़ी" में पूरी लंबी हदीस का उल्लेख किया है)

[1] इरशाद अल-सारी शरह सहीह अल-बुखारी, माली अल-फर्श इला अवली अल-अर्श के हवाले से, अध्याय: अबू बक्र का इस्लाम, दार अल-कुतुब अल-अरबी, बेरूत, 6/188, 187।

تکمیل: بحد اللہ تعالیٰ یہی فضل اجل و اجمل، بلکہ اس سے بھی اعلیٰ و اکمل، نصیب حضرت امیر المؤمنین، امام المشاہدین، افضل الاولیاء المحمدیین، سیدنا و مولانا صدیق اکبر رضی اللہ تعالیٰ عنہ ہے۔ حکم تبعیت تو انہیں وجوہِ بالا سے باطل۔ چند برس کی عمر شریف ہوئی کہ پر تو شانِ خلیل اللہ بت خانہ میں بت شکنی فرمائی۔ ان کے والد ماجد سیدنا ابو قحافہ رضی اللہ تعالیٰ عنہ (کہ وہ بھی صحابی ہوئے) اس زمانہء جاہلیت میں انہیں بت خانے لے گئے اور بتوں کو دکھا کر کہا: ھٰذہ الہتک الشم العلی فاسجد لہا یہ تمہارے بلند و بالا خدا ہیں انہیں سجدہ کرو۔ وہ تو یہ کہہ کر باہر گئے، سیدنا صدیق اکبر رضی اللہ تعالیٰ عنہ قضائے مبرم کی طرح بت کے سامنے تشریف لائے اور براہ اظہار عجز صنم و جہل صنم پرست ارشاد فرمایا: انی جائع فاطعمنی میں بھوکا ہوں مجھے کھانا دے۔ وہ کچھ نہ بولا۔ فرمایا: انی عار فاکسنی میں ننگا ہوں مجھے کپڑا پہنا۔ وہ کچھ نہ بولا۔ صدیق اکبر رضی اللہ تعالیٰ عنہ نے ایک پتھر ہاتھ میں لے کر فرمایا: میں تجھ پر پتھر ڈالتا ہوں۔ فان کنت الھا فامنع نفسك اگر تو خدا ہے تو اپنے آپ کو بچا۔ وہ اب بھی نرا بت بنا رہا۔ آخر بقوت صدیقی پتھر پھینکا کہ وہ خدائے گمراہاں منہ کے بل گرا۔ والد ماجد واپس آتے تھے یہ ماجرا دیکھا، کہا: اے میرے بچے! یہ کیا کیا؟ فرمایا: وہی جو آپ دیکھ رہے ہیں؟ وہ انہیں ان کی والدہ ماجدہ حضرت ام الخیر رضی اللہ تعالیٰ عنہا کے پاس (کہ وہ صحابیہ ہوئیں) لے کر آئے اور سارا واقعہ ان سے بیان کیا انہوں نے فرمایا: اس بچے سے کچھ نہ کہو، جس رات یہ پیدا ہوئے میرے پاس کوئی نہ تھا، میں نے سنا کہ ہاتف کہہ رہا ہے۔

عربی متن	اردو ترجمہ
يا امة الله على التحقيق: ابشرى بالولد العتيق: اسمه في السماء الصديق: لمحمد صاحب و رفيق: رواه القاضى ابوالحسين احمد بن محمد ن الزبيدى بسنده في "معالى الفرش الى عوالى العرش"[1] وقد ذكرنا الحديث بطوله في كتابنا المبارك	اے اللہ کی سچی لونڈی! تجھے خوشخبری ہو اس آزاد بچے کی، اس کا نام آسمانوں میں صدیق ہے محمد صلی اللہ تعالیٰ علیہ و سلم کا یار و رفیق ہے۔ (اسے قاضی ابوالحسین احمد بن محمد زبیدی نے "معالی الفرش الی عوالی العرش" میں اپنی سند کے ساتھ روایت کیا ہے اور ہم نے پوری حدیث طویل اپنی کتاب "مطلع القمرین فی"

[1] ارشاد الساری شرح صحیح البخاری بحوالہ معالی الفرش الی عوالی العرش باب اسلام ابی بکر دار الکتاب العربی بیروت ۱۸۸/۶، ۱۸۷

Fatawa Rizvia, Volume 28

If Allah Almighty wills, [it is mentioned] in "Matla' al-Qamarayn fi Abana Sabqat al-'Umrayn," which is a blessed book. (If Allah wills - T)

At the age of sixteen, he held the feet of the luminous master of the worlds, peace and blessings of Allah be upon him, and never let go for the rest of his life. Even now, he rests by his sacred side. On the Day of Judgment, he will rise hand in hand with the Prophet, and will enter the highest paradise together like a shadow. When the Holy Prophet (peace be upon him) was commissioned as a Messenger, he immediately brought faith without hesitation. Therefore, our master Imam Abu al-Hasan al-Ash'ari (may Allah be pleased with him) says:

Arabic Text	Urdu Translation
Abu Bakr as-Siddiq (may Allah be pleased with him) never ceased to be in his [the Prophet's] sight of pleasure. 1	Hazrat Abu Bakr Siddiq (may Allah be pleased with him) remained always in the pleasure of the Exalted Prophet (peace and blessings of Allah be upon him). (T)

Imam Qastalani says in "Irshad al-Sari Sharh Sahih al-Bukhari":

Arabic Text	Urdu Translation
People disagreed about his meaning in this statement. It is said he remained a believer before and after the mission, and this is the correct and preferred [view]. 2	There is disagreement among people regarding Imam Ash'ari's meaning in this statement. One view in explaining the meaning is that he was always a believer, before the mission and after the mission. This is the correct and favored view. (T)

The great Imam, Sayyid Abu al-Hasan Ali bin Abdul Kafi Taqi al-Din al-Subki (may his secret be sanctified) says:

Arabic Text	Urdu Translation
The correct view is to say that no state of disbelief in Allah was established regarding as-Siddiq (may Allah be pleased with him), as it was established regarding others who believed. This is what we have heard from our teachers and those who are followed, and it is the truth, God willing. 3	It is correct to say that no state of disbelief was ever proven concerning Hazrat Siddiq-e-Akbar (may Allah be pleased with him), as it was proven for other believers. This is what we have heard from our sheikhs and leaders, and this is the truth, if Allah wills. (T)

1. Irshad al-Sari Sharh Sahih al-Bukhari, Chapter of the conversion to Islam of Abu Bakr (may Allah be pleased with him), Dar al-Kitab al-Arabi, Beirut, 7/187.
2. Irshad al-Sari Sharh Sahih al-Bukhari, Chapter of the conversion to Islam of Abu Bakr (may Allah be pleased with him), Dar al-Kitab al-Arabi, Beirut, 7/187.
3. Irshad al-Sari Sharh Sahih al-Bukhari, Chapter of the conversion to Islam of Abu Bakr (may Allah be pleased with him), Dar al-Kitab al-Arabi, Beirut, 7/187.

फतावा रज़विया, जिल्द 28

इन्शा अल्लाह तआला "मतला' अल-क़मरैन फ़ी इबाना सबक़त अल-'उमरैन" में बयान किया है जो एक मुबारक (किताब) है। (अगर अल्लाह ने चाहा - त)

सोलह साल की उम्र में उन्होंने सरका-ए-दो आलम सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम के कदम मुबारक थामे कि उम्र भर न छोड़े, अब भी पहलू-ए-अकदस में आराम फरमा रहे हैं। कयामत के दिन दस्त-ब-दस्त हुज़ूर के साथ उठेंगे और साये की तरह साथ-साथ ख़ुल्द-ए-बरीन में दाख़िल होंगे। जब हुज़ूर अकदस सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम मबऊस हुए, फौरन बिना किसी झिझक के ईमान ले आए। इसीलिए हमारे आका इमाम अबुल हसन अशअरी रज़ियल्लाहु तआला अन्हु फरमाते हैं:

अरबी पाठ	उर्दू अनुवाद
अबू बक्र सिद्दीक (रज़ियल्लाहु तआला अन्हु) उनकी रज़ा की नज़र में रहे। 1	हज़रत अबू बक्र सिद्दीक रज़ियल्लाहु तआला अन्हु हमेशा सरकार-ए-अकदस सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम की खुशनूदी में रहे। (त)

इमाम कस्तलानी "इरशाद-उस-सारी शरह सहीह अल-बुखारी" में फरमाते हैं:

अरबी पाठ	उर्दू अनुवाद
इस कलाम के मक़्सद में लोगों में इख्तिलाफ़ है। यह कहा गया कि वह बेअसत (नबुव्वत के ऐलान) से पहले और बाद में हमेशा मोमिन रहे, और यही सही और पसंदीदा कौल है। 2	इस कलाम से इमाम अशअरी की मुराद में लोगों का इख्तिलाफ़ है। मुराद के बयान में एक कौल यह है कि वह हमेशा मोमिन रहे, बेअसत से पहले भी और बाद में भी। यही कौल सही और पसंदीदा है। (त)

इमाम-ए-अजल सैयद अबुल हसन अली बिन अब्दुल काफ़ी तकीउद्दीन सुबकी कुद्दिसा सिर्रुहुल मलकी फरमाते हैं:

अरबी पाठ	उर्दू अनुवाद
सही यह कहना है कि हज़रत सिद्दीक (रज़ियल्लाहु तआला अन्हु) से अल्लाह के साथ कुफ़्र की कोई हालत साबित नहीं हुई, जैसा कि	सही यह कहना है कि हज़रत सिद्दीक-ए-अकबर रज़ियल्लाहु तआला अन्हु से मुताल्लिक कुफ़्र की कोई हालत साबित नहीं हुई, जैसा कि दूसरे

अरबी पाठ	उर्दू अनुवाद
दूसरे ईमान लाने वालों से साबित हुई। यही हमने अपने बुज़ुर्गों और पेशवाओं से सुना है और यही हक़ है, इन्शा अल्लाह तआला। 3	ईमान वालों से साबित हुई। यही हमने अपने शयूख़ और पेशवाओं से सुना है और यही हक़ है इन्शा अल्लाह तआला। (त)

1. इरशाद-उस-सारी शरह सहीह अल-बुखारी, बाब इस्लामे अबी बक्र रज़ियल्लाहु तआला अन्हु, दारुल किताबुल अरबी, बैरुत, 7/187.
2. इरशाद-उस-सारी शरह सहीह अल-बुखारी, बाब इस्लामे अबी बक्र रज़ियल्लाहु तआला अन्हु, दारुल किताबुल अरबी, बैरुत, 7/187.
3. इरशाद-उस-सारी शरह सहीह अल-बुखारी, बाब इस्लामे अबी बक्र रज़ियल्लाहु तआला अन्हु, दारुल किताबुल अरबी, बैरुत, 7/187.

ان شاء اللہ تعالٰی مطلع القمرین فی ابانۃ سبقۃ العمرین۔ | ابانۃ سبقۃ العمرین" میں بیان کیا ہے جو بابرکت (کتاب) ہے اگر اللہ نے چاہا۔ ت)

سولہ برس کی عمر میں حضور پرنور سید عالم صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کے قدم پکڑے کہ عمر بھر نہ چھوڑے، اب بھی پہلوئے اقدس میں آرام کرتے ہیں، روزِ قیامت دست بدست حضور اٹھیں گے، سایہ کی طرح ساتھ ساتھ داخل خلدِ بریں ہوں گے۔ جب حضور اقدس صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم مبعوث ہوئے فوراً بے تامل ایمان لائے، ولہذا سیدنا امام ابوالحسن اشعری رضی اللہ تعالٰی عنہ فرماتے ہیں:

عربی متن	اردو ترجمہ
لم یزل ابوبکر الصدیق رضی اللہ تعالی عنه بعین الرضا منه 1۔	حضرت ابو بکر صدیق رضی اللہ تعالٰی عنہ ہمیشہ سرکارِ اقدس صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کی خوشنودی میں رہے۔ (ت)

امام قسطلانی ارشاد الساری شرح صحیح البخاری میں فرماتے ہیں:

عربی متن	اردو ترجمہ
اختلف الناس في مراده بهذا الكلام فقيل لم يزل مؤمنا قبل البعثة وبعدها وهو الصحيح المرتضىٰ 2	اس کلام سے امام اشعری کی مراد میں لوگوں کا اختلاف ہے۔ بیانِ مراد میں ایک قول یہ ہے کہ وہ ہمیشہ مومن رہے، قبل بعثت بھی ، بعد بعثت بھی۔ یہی قول صحیح وپسندیدہ ہے (ت)

امام اجل سید ابوالحسن علی بن عبد الکافی تقی الدین سبکی قدس سرہ الملکی فرماتے ہیں:

عربی متن	اردو ترجمہ
الصواب ان یقال ان الصدیق رضی اللہ تعالی عنہ لم یثبت عنہ حالۃ کفر باللہ کما ثبتت عن غیرہ ممن امن۔ وھو الذي سمعناہ من اشیاخنا ومن یقتدی بہ وھو الصواب ان شاء اللہ تعالی 3۔	صحیح یہ کہنا ہے کہ حضرت صدیق اکبر رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے متعلق کوئی حالتِ کفر ثابت نہ ہوئی جیسا کہ دوسرے ایمان والوں سے متعلق ثابت ہوئی ۔ یہی ہم نے اپنے شیوخ اور پیشواؤں سے سنا ہے اور یہی حق ہے ان شاء اللہ تعالٰی۔ (ت)

1 ارشاد الساری شرح صحیح البخاری باب اسلام ابی بکر رضی اللہ عنہ دار الکتاب العربی بیروت ۷/ ۱۸۷ 2 ارشاد الساری شرح صحیح البخاری باب اسلام ابی بکر رضی اللہ عنہ دار الکتاب العربی بیروت ۷/ ۱۸۷ 3 ارشاد الساری شرح صحیح البخاری باب اسلام ابی بکر رضی اللہ عنہ دار الکتاب العربی بیروت ۷/ ۱۸۷

Fatawa Rizvia, Volume 28

Alhamdulillah (Praise be to Allah). This concise and clarifying answer was completed on Saturday, the 9th of Jumada al-Ukhra, and chronologically named "Tanzih al-Makana al-Haydariya 'an Wasmat 'Ahd al-Jahiliya" (Purifying the Haydari Rank from the Blemish of the Pre-Islamic Era).

(Arabic Text)

And our final call is that praise be to Allah, Lord of the worlds. And may Allah Almighty send peace and blessings upon the best of His creation and the lamp of His horizon, our master and patron Muhammad, and upon all his family and companions. And Allah, Glorified and Exalted is He, knows best. His knowledge, glorified be His majesty, is most perfect, and His command, mighty be His status, is most firm.

(Urdu Translation)

And the conclusion of our prayer is that all praise is for Allah, the Lord of the worlds. May Allah Almighty descend blessings upon the best of creation, the lamp of the horizon, our master and patron Muhammad, upon his family and all his companions. And Allah Almighty knows best. His knowledge is most perfect and His command is firm. (T)

Treatise "Tanzih al-Makana al-Haydariya 'an Wasmat 'Ahd al-Jahiliya" concluded.

Problem 20: From Varanasi, Mohalla Pitra Kunda, sent by Maulvi Muhammad Abdul Hameed Sahib (May Allah Almighty have mercy on him), 6 Rajab 1312 AH. What do the scholars of religion and the jurists of the firm Sharia say (may Allah Almighty keep them established until the Day of Judgment)? Regarding this, was Hazrat Ali (may Allah Almighty ennoble his face) always a Muslim, or did he bring faith (Iman) at the age of thirteen, ten, nine, or eight years, as stated in 'Tarikh al-Khulafa' by Suyuti, 'Radd al-Muhtar' by Ibn Abidin, and 'Jami' al-Manaqib' etc. (as it is in the History of the Caliphs of Imam Suyuti, Radd al-Muhtar of Allama Ibn Abidin, and Jami al-Manaqib etc. - T)? If he was always a Muslim, then what is the meaning of "bringing faith"? Explain in detail, you will be rewarded with a great reward. (T)

The Answer: The Leader of the Believers, Patron of the Muslims, Imam of those who have attained (spiritual heights), our master Ali al-Murtaza, the solver of difficulties,

फ़तावा रिज़विया, जिल्द 28

अल्हम्दुलिल्लाह (अल्लाह का शुक्र है)। यह संक्षिप्त और स्पष्ट जवाब शनिवार, 9 जुमादा अल-उखरा को पूरा हुआ और कालक्रमानुसार इसका नाम "तन्ज़ीह अल-मकाना अल-हैदरिया अन वस्मत अहद अल-जाहिलिया" रखा गया।

(अरबी पाठ)

और हमारी पुकार का अंत यह है कि सभी प्रशंसा अल्लाह के लिए है, जो संसारों का पालनहार है। और अल्लाह तआला अपनी रचना में सबसे उत्तम और अपने क्षितिज के दीपक, हमारे आका और मौला मुहम्मद, और उनके सभी वंशजों और साथियों पर शांति और आशीर्वाद भेजे। और अल्लाह सुब्हानहु व तआला सबसे बेहतर जानता है। उसका ज्ञान सबसे पूर्ण है और उसका आदेश सबसे दृढ़ है।

(हिन्दी अनुवाद)

और हमारी दुआ का समापन यह है कि सभी प्रशंसा अल्लाह रब्बुल आलमीन के लिए है। अल्लाह तआला बेहतरीन मख्लूक (सृष्टि), उसके क्षितिज के चिराग हमारे आका और मौला मुहम्मद पर, उनकी आल (वंशज) पर और उनके सभी सहाबा (साथियों) पर दुरूद नाज़िल फरमाए। और अल्लाह तआला खूब जानता है। उसका इल्म (ज्ञान) कामिल (पूर्ण) है और उसका हुक्म (आदेश) मज़बूत है। (त)

रिसाला (ग्रंथ) "तन्ज़ीह अल-मकाना अल-हैदरिया अन वस्मत अहद अल-जाहिलिया" समाप्त हुआ।

मसला 20: वाराणसी, मोहल्ला पित्र कुंडा से, प्रेषक मौलवी मोहम्मद अब्दुल हमीद साहब (अल्लाह उन पर रहम करे), 6 रजब 1312 हिजरी। दीन के उलमा और शरीयत-ए-मतीन के मुफ़्ती (अल्लाह उन्हें क़यामत के दिन तक सलामत रखे) इस बारे में क्या फरमाते हैं कि हज़रत अली (कर्रमल्लाहु तआला वज्हहुल करीम) हमेशा से मुसलमान थे या जैसा कि 'तारीखुल खुलफ़ा' (सुयूती), 'रद उल-मुह्तार' (इब्ने आबिदीन) और 'जामे अल-मनाकिब' आदि में है (जैसा कि इमाम सुयूती की तारीखुल खुलफ़ा, अल्लामा इब्ने आबिदीन की रद उल-मुह्तार और जामे अल-मनाकिब आदि में है - त) कि उन्होंने तेरह, दस, नौ या आठ साल की उम्र में ईमान लाया? अगर वह हमेशा से मुसलमान थे, तो फिर 'ईमान लाने' का क्या मतलब है? विस्तार से बयान करें, आपको महान पुण्य मिलेगा। (त)

अल-जवाब: अमीरुल मोमिनीन, मौलल मुस्लिमीन, इमामुल वासिलीन, सैय्यदना अली अल-मुर्तज़ा मुश्किल कुशा,

पृष्ठ 458/684

فتاوٰی رضویہ، جلد ۲۸

الحمد للہ یہ اجمالی جواب، موضح، نہم جمادی الاخرٰی روز شنبہ کو تمام اور بلحاظ تاریخ "تنزیہ المکانۃ الحیدریۃ عن وصمۃ عھد الجاھلیۃ" نام ہوا۔

(عربی متن)

وآخر دعوانا ان الحمد للہ رب العالمین، وصلی اللہ تعالی علی خیر خلقہ وسراج افقہ سیدنا ومولانا محمد و الہ وصحبہ اجمعین، واللہ سبحنہ وتعالی اعلم، وعلمہ جل مجدہ اتم وحکمہ عز شانہ احکم۔

(اردو ترجمہ)

اور ہماری دعا کا اختتام یہ ہے کہ تمام تعریفیں اللہ رب العالمین کے لئے ہیں۔ اللہ تعالٰی درود نازل فرمائے بہترین مخلوق، اس کے افق کے سراج ہمارے آقا و مولٰی محمد پر، آپ کی آل پر اور آپ کے تمام صحابہ پر۔ اور اللہ تعالٰی خوب جانتا ہے۔ اس کا علم اتم اور اس کا حکم مضبوط ہے۔ (ت)

رسالہ تنزیہ المکانۃ الحیدریۃ عن وصمۃ عھد الجاھلیۃ ختم ہوا۔

مسئلہ ۲۰: از بنارس محلہ پتر کنڈہ مرسلہ مولوی محمد عبدالحمید صاحب (رحمہ اللہ تعالٰی) ۶ رجب ۱۳۱۲ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیان شرع متین ابقاھم اللہ تعالٰی الی یوم الدین (اللہ تعالٰی انہیں روز جزا تک قائم رکھے۔ ت) اس میں کہ حضرت علی کرم اللہ تعالٰی وجہہ ہمیشہ کے مسلمان تھے یا کہ علٰی ما فی تاریخ الخلفاء للسیوطی ورد المحتار لابن عابدین و جامع المناقب وغیرہ (جیسا کہ امام سیوطی کی تاریخ الخلفاء، علامہ ابن عابدین کی ردالمختار اور جامع المناقب وغیرہ میں ہے۔ ت) تیرہ یا دس یا نو یا آٹھ برس کے سن میں ایمان لائے ہیں، اگر ہمیشہ مسلمان تھے تو پھر ایمان

لانا چہ معنی دارد۔ بینوا بالتفصیل توجروا بالاجر الجزیل (تفصیل سے بیان کرو اجر عظیم دیئے جاؤ گے۔ت)

الجواب: حضرت امیر المومنین، مولی المسلمین، امام الواصلین، سیدنا علی المرتضیٰ مشکل کشا،

Fatawa Ridawiyya, Volume 28

Karam Allahu Ta'ala Wajhahu al-Asna and Hazrat Amir al-Mu'minin, Imam al-Mushahidin, the most excellent of the Muhammadi saints, our master and leader Siddiq al-Akbar Atiq al-Athar, peace and blessings be upon him, the most beautiful and radiant—both of these personages, from the world of souls to the day of birth, from the day of birth to the age of discernment, from the age of discernment to the time of the radiant appearance of the sun of prophethood, from the beginning of the prophetic mission to the time of death, and from the time of death until eternity—by the praise of Allah Almighty, were monotheists, certain in faith, Muslims, believers, pure, righteous, clean, and immaculate. They were, are, and shall remain so. Never, at any time or in any state, even for a single moment, did the pollution of disbelief, polytheism, or denial ever reach their pure, blessed, and clean garments, nor shall it ever. And all praise is due to Allah, the Lord of all the worlds. (T)

From the world of souls until the day of birth, their Islam was 'Mithaqi' (covenantal), as per the verse: "Am I not your Lord? They said, 'Yes, indeed!'"[1] (Am I not your Lord? They said, why not.)

From the day of birth until the age of discernment, their Islam was 'Fitri' (natural), for "Every child is born upon the natural state [of Islam]."[2] Every child is born on the nature of Islam. (T)

From the age of discernment until the day of the prophetic mission, their Islam was 'Tawhidi' (monotheistic), for these noble personages, even during the period of 'Fatrah' (interval between prophets), never prostrated to an idol, never considered anyone other than God as God; they always knew One, believed in One, spoke of One, and were devoted to One alone.

"That is the grace of Allah, which He bestows on whom He wills. And Allah is the possessor of great bounty."[3] - This is the grace of Allah which He grants to whom He pleases, and Allah is the possessor of great bounty. (T)

Then, from the appearance of the prophetic mission until eternity, their state is manifest, certain, and widely transmitted (mutawatir). And all praise is due to Allah, the Lord of all the worlds. (T) This humble servant (may the Almighty Master forgive him) has clarified this essential point according to need in his treatise 'Maujaza Tanziy-ul-Makanat-il-Haydariyah an Wasmat-i-'Ahd-il-Jahiliyah'.

[1] The Holy Quran, 7/172 [2] Sahih al-Bukhari, Book of Funerals, Chapter on what is said about children of polytheists, Qadimi Kutub Khana Karachi, 1/185; Sunan Abi Dawud, Book of Sunnah, 2/292; Jami' at-Tirmidhi, Chapters on Decree, 2/36; Musnad Ahmad ibn Hanbal from Abu Hurairah (may Allah be pleased with him), Al-Maktab al-Islami Beirut, 2/233. [3] The Holy Quran, 62/4.

फ़तावा रज़विया, जिल्द 28

करम अल्लाहु तआला वज्हहुल असना और हज़रत अमीरुल मोमिनीन, इमामुल मुशाहेदीन, अफ़ज़लुल औलिया अल-मुहम्मदीन, सैयदुना व मौलाना सिद्दीक़-ए-अकबर अतीक़-ए-अत्हर अलैहिर रिज़वान अल-अजमल अल-अज़हर - ये दोनों हस्तियाँ रूहानी दुनिया (आलम-ए-धुर्रियत) से लेकर पैदाइश के दिन तक, पैदाइश के दिन से समझदार होने की उम्र तक, समझदार होने की उम्र से नबूवत के सूरज के चमकने के वक़्त तक, नबूवत के ज़हूर से वफ़ात के वक़्त तक, और वफ़ात के वक़्त से लेकर हमेशा-हमेशा तक - अल्लाह तआला की हम्द व सना के साथ, एकेश्वरवादी (मुवह्हिद), दृढ़ विश्वासी (मोक़िन), मुस्लिम और मोमिन, पाक-साफ़, नेक और पवित्र थे, हैं और रहेंगे। कभी किसी समय, किसी भी हाल में, एक पल के लिए भी कुफ़्र, शिर्क और इन्कार की गन्दगी उनके पाक, मुकद्दस और सुथरे दामन तक बिल्कुल नहीं पहुँची और न कभी पहुँचेगी। और सब तारीफें अल्लाह तआला के लिए हैं जो तमाम जहानों का पालने वाला है। (त)

आलम-ए-धुर्रियत से लेकर पैदाइश के दिन तक इस्लाम 'मीसाक़ी' (वचनबद्ध) था कि "क्या मैं तुम्हारा रब नहीं हूँ? उन्होंने कहा, क्यों नहीं!"[1] (क्या मैं तुम्हारा रब नहीं हूँ? उन्होंने कहा, क्यों नहीं।)

पैदाइश के दिन से समझदार होने की उम्र तक इस्लाम 'फ़ितरी' (प्राकृतिक) था कि "हर बच्चा फ़ितरत (इस्लाम) पर पैदा होता है।"[2] हर बच्चा फ़ितरत-ए-इस्लाम पर पैदा होता है। (त)

समझदारी की उम्र से लेकर नबूवत के दिन तक इस्लाम 'तौहीदी' (एकेश्वरवादी) था कि इन आला सिफ़ात हस्तियों ने ज़माना-ए-फ़तरत (दो नबियों के बीच का समय) में भी कभी बुत को सज्दा नहीं किया, कभी अल्लाह के सिवा किसी और को ख़ुदा नहीं माना; हमेशा एक ही को जाना, एक ही को माना, एक ही को पुकारा और एक ही से सरोकार रहा।

"यह अल्लाह का फ़ज़्ल है जिसे चाहे अता फरमाता है और अल्लाह अज़ीम फ़ज़्ल वाला है।"[3] - यह अल्लाह का फ़ज़्ल है जिसे चाहे अता फरमाता है और अल्लाह महान फ़ज़्ल वाला है। (त)

फिर नबूवत के ज़हूर से लेकर हमेशा-हमेशा तक का हाल तो ज़ाहिर, निश्चित और सुप्रसिद्ध (मुतवातिर) है। और सब तारीफें अल्लाह तआला के लिए हैं जो तमाम जहानों का पालने वाला है। (त) इस तुच्छ सेवक (अल्लाह तआला उसकी मग़फ़िरत फरमाए) ने इस ज़रूरी बात को अपनी ज़रूरत के मुताबिक़ अपने रिसाले 'मौजज़ा तन्ज़ीयुल मकानतुल हैदरीया अन वस्मत-ए-अहद-इल-जाहिलिया' में वाज़ेह (स्पष्ट) किया है।

[1] अल-क़ुरआन अल-करीम 7/172 [2] सहीह अल-बुख़ारी, किताबुल जनाइज़, बाब जो मुशरिकों की औलाद के बारे में कहा गया, क़दीमी कुतुब ख़ाना कराची 1/185; सुनन अबी दाऊद, किताबुस सुन्नत 2/292; जामेअ अत-तिर्मिज़ी, अबवाबुल क़द्र 2/36; मुसनद अहमद बिन हंबल, हज़रत अबू हुरैरा (रज़िअल्लाहु अन्हु) से मरवी, अल-मक्तबुल इस्लामी बैरूत 2/233। [3] अल-क़ुरआन अल-करीम 62/4।

पृष्ठ 459/684

کرم اللہ تعالٰی وجہہ الاسنٰی اور حضرت امیر المومنین امام المشاہدین افضل الاولیاء المحمدیین سیدنا و مولانا صدیق اکبر عتیق اطہر علیہ الرضوان الاجمل الاظہر دونوں حضرات عالم ذریت سے روز ولادت، روز ولادت سے سنّ تمیز ، سنّ تمیز سے ہنگامِ ظہورِ پر نور آفتابِ بعثت، ظہورِ بعثت سے وقتِ وفات، وقتِ وفات سے ابد الآباد تک بحمداللہ تعالٰی موحد موقن و مسلم و مومن و طیب و زکی و طاہر و نقی تھے، اور ہیں، اور رہیں گے، کبھی کسی وقت کسی حال میں ایک لحظہ ایک آن کو لوثِ کفر و شرک و انکار ان کے پاک، مبارک، ستھرے دامنوں تک اصلا نہ پہنچا نہ پہنچے گا، والحمد للہ رب العلمین (سب تعریفیں اللہ تعالٰی کے لئے ہیں جو پروردگار ہے تمام جہانوں کا۔ ت) عالم ذریت سے روز ولادت تک اسلام میثاقی تھا کہ "اَلَسْتُ بِرَبِّکُمْ ط قَالُوْا بَلٰی" ۱ (کیا میں تمہارا رب نہیں ہوں ، انہوں نے کہا کیوں نہیں۔) روز ولادت سے سن تمیز تک اسلام فطری کہ کل مولود یولد علی الفطرۃ ۲ ہر بچہ فطرت اسلام پر پیدا ہوتا ہے۔ (ت) سن تمیز سے روز بعثت تک اسلام توحیدی کہ ان حضرات والا صفات نے زمانہ فترت میں بھی کبھی بت کو سجدہ نہ کیا، کبھی غیر خدا کو خدا نہ قرار دیا ہمیشہ ایک ہی جانا، ایک ہی مانا، ایک ہی کہا، ایک ہی سے کام رہا۔ "ذٰلِکَ فَضْلُ اللہِ یُؤْتِیْہِ مَنْ یَّشَآءُ ط وَاللہُ ذُوالْفَضْلِ الْعَظِیْمِ" ۳- یہ اللہ کا فضل ہے جسے چاہے عطا فرماتا ہے اور اللہ عظیم فضل والا ہے۔ (ت) پھر ظہورِ بعثت سے ابد الآباد تک حال تو ظاہر و قطعی و متواتر ہے والحمد للہ رب العلمین (سب تعریفیں اللہ تعالٰی کے لئے ہیں جو پروردگار ہے تمام جہانوں کا۔ ت) فقیر غفرلہ اللہ المولی القدیر نے یہ نفسی مطلب بقدرِ حاجت اپنے رسالہ موجزہ تنزیہ المکانۃ الحیدریۃ عن وصمۃ عہد الجاھلیۃ میں واضح کیا۔

۱ القرآن الکریم ۷ / ۱۷۲ ۲ صحیح البخاری کتاب الجنائز باب ماقیل فی اولاد المشرکین قدیمی کتب خانہ کراچی ۱/ ۱۸۵، سنن ابی داود کتاب السنۃ ۲/ ۲۹۲، وجامع الترمذی ابواب القدر ۲/ ۳۶، مسند احمد بن حنبل عن ابی ہریرۃ رضی اللہ عنہ المکتب الاسلامی بیروت ۲/ ۲۳۳ ۳ القرآن الکریم ۶۲/ ۴

Fatawa Ridawiyya, Volume 28

I say further, and success is from Allah: It is evident that during the period of 'Fatarat' (the interval between prophets), in that age of ignorance, the realm of illiteracy, and the turbulence of heedlessness, there was absolutely no possibility of being informed about reported matters (Sam'iyyat). Similarly, regarding Prophethood and scripture, as those people were not aware of these matters, they would say out of sheer amazement: "Has Allah sent a human being as a messenger?" (1) And they would say: "What is this messenger who eats food and walks in the markets?" (2) This messenger is such that he eats food like us and walks in the markets.

And it is quite manifest that a ruling without the conception of the subject is absolutely impossible. Thus, something of which the mind is entirely devoid, its affirmation or denial are both intellectually impossible. And Allah Almighty said: "...that you may warn a people whose forefathers were not warned, so they are heedless." (3) — Indeed Allah Almighty said: Their forefathers were not warned, so they are unaware. (T)

Therefore, in that era, only Monotheism (Tawhid) was the pivot of Islam, the basis for salvation, and the negator of disbelief. Who is not aware of the consensus issue regarding the monotheists of the pre-Islamic era? Nevertheless, that [form of] Islam was necessary which was possible at that time, being the true religion and pleasure of the Lord of the worlds, concerning which it is stated: "Indeed, the religion in the sight of Allah is Islam." (4) (Indeed, with Allah, Islam alone is the religion. T) It was commanded to bring faith in all articles of faith: "Each one believed in Allah and His angels and His books and His messengers." (5) All of them believed in Allah, His angels, His books, and His messengers. (T)

This is impossible without a prophetic commission and the arrival of the message — and the most perfect individual among them is the one for whom Abraham the Friend and Ishmael the Sacrificed (may Allah Almighty send peace and blessings upon them both) prayed: "...and from our descendants a nation submissive to You." (6) And from our offspring, a community obedient to You. (T)

1. Al-Quran al-Karim 17/94
2. Al-Quran al-Karim 25/7
3. Al-Quran al-Karim 36/6
4. Al-Quran al-Karim 3/19

5. Al-Quran al-Karim 2/285
6. Al-Quran al-Karim 2/128

फ़तावा रज़विया, जिल्द 28

फिर मैं कहता हूँ: और सफलता अल्लाह की ओर से है: यह स्पष्ट है कि 'फ़तरत' (نبیوں के बीच का अंतराल) के समय, उस जाहिलियत के ज़माने, अज्ञानता के स्थान और गफ़लत के दौर में सुनी-सुनाई बातों (समइयात) की जानकारी होने का तो कोई अर्थ ही नहीं था। इसी तरह नुबुव्वत और किताब के बारे में भी लोग इन बातों से वाक़िफ़ नहीं थे। इसीलिए वे आश्चर्य से कहते थे: "क्या अल्लाह ने एक मनुष्य को रसूल बनाकर भेजा है?" (1) और कहते थे: "यह कैसा रसूल है जो खाना खाता है और बाज़ारों में चलता है?" (2) यह रसूल कैसा है कि हमारी तरह खाना खाता है और बाज़ारों में चलता है।

और यह बिल्कुल स्पष्ट है कि किसी हुक्म का होना, जिस पर हुक्म लागू हो उसके तसव्वुर के बिना बिल्कुल असंभव है। तो जिस चीज़ से ज़हन पूरी तरह खाली हो, उसकी तस्दीक (पुष्टि) और तक़ज़ीब (खंडन) दोनों ही बौद्धिक रूप से असंभव हैं। और अल्लाह तआला ने फ़रमाया: "ताकि आप उस क़ौम को डराएं जिनके बाप-दादा नहीं डराए गए थे, तो वे बेख़बर हैं।" (3) — बेशक अल्लाह तआला ने फ़रमाया: उनके बाप-दादा नहीं डराए गए, तो वे बेख़बर हैं। (त)

लिहाज़ा उस ज़माने में सिर्फ़ तौहीद (एकेश्वरवाद) ही इस्लाम का धुरा, निजात का आधार और कुफ़्र को मिटाने वाली थी। जाहिलियत के दौर के मुवह्हिदीन (एकेश्वरवादियों) का इज्माई मसला किसे नहीं मालूम? इसके बावजूद वह इस्लाम ज़रूरी था जो उस समय मुमकिन था, वही असल दीन और रब्बुल आलमीन की मर्ज़ी थी जिसके बारे में कहा गया "बेशक अल्लाह के नज़दीक दीन सिर्फ़ इस्लाम ही है।" (4) (बेशक अल्लाह के यहाँ इस्लाम ही दीन है। त) फ़रमाया गया कि तमाम ईमानियात पर ईमान लाना है, "उन सब ने अल्लाह और उसके फ़रिश्तों, उसकी किताबों और उसके रसूलों को माना।" (5) सब ने माना अल्लाह और उसके फ़रिश्तों, उसकी किताबों और उसके रसूलों को। (त)

यह बेसत (नबूवत की घोषणा) और दावत पहुँचे बिना नामुमकिन है — और उसका भी सबसे कामिल (पूर्ण) व्यक्ति वह है जिसके लिए इब्राहिम खलील और इस्माइल ज़बीह (सल्लल्लाहु तआला अलैहिमा वसल्लम) ने दुआ की थी: "और हमारी औलाद में से एक उम्मत तेरी फ़रमांबरदार।" (6) और हमारी औलाद में से एक उम्मत तेरी आज्ञाकारी। (त)

1. अल-क़ुरआन अल-करीम 17/94
2. अल-क़ुरआन अल-करीम 25/7
3. अल-क़ुरआन अल-करीम 36/6

4. अल-क़ुरआन अल-करीम 3/19
5. अल-क़ुरआन अल-करीम 2/285
6. अल-क़ुरआन अल-करीम 2/128

पृष्ठ 460 का 684

ثم اقول: وباللہ التوفیق (میں پھر کہتا ہوں اور توفیق اللہ کی طرف سے ہے) ظاہر ہے کہ تاوان (وقت) فترت اس زمانِ جاہلیت و مکانِ اُمّیت و ہیجانِ غفلت میں سمعیات پر اطلاع کے تو کوئی معنی ہی نہ تھے، اسی طرح نبوت و کتاب کہ وہ لوگ ان امور سے واقف ہی نہ تھے، و لہٰذا براہِ عجب کہتے ہیں: "اَبَعَثَ اللّٰہُ بَشَرًا رَّسُوْلاً" (۱) "کیا خدا نے آدمی کو رسول بنایا۔ اور کہتے: "مَالِ ہٰذَا الرَّسُوْلِ یَاْکُلُ الطَّعَامَ وَ یَمْشِیْ فِی الْاَسْوَاقِ" (۲) یہ رسول کیسا ہے کہ ہماری طرح کھانا کھاتا ہے اور بازاروں میں چلتا ہے۔

اور پُر ظاہر کہ حکم، بے تصورِ محکوم علیہ محال قطعی۔ تو جس چیز سے ذہن اصلاً خالی اس کی تصدیق و تکذیب دونوں ممتنع عقلی۔ وقد قال تعالٰی: "لِتُنْذِرَ قَوْمًا مَّآ اُنْذِرَ اٰبَآؤُہُمْ فَہُمْ غٰفِلُوْنَ" (۳) بے شک اللہ تعالٰی نے فرمایا: ان کے باپ دادا نہ ڈرائے گئے تو وہ بے خبر ہیں۔ (ت)

لہٰذا اس زمانے میں صرف توحیدِ مدارِ اسلام و مناطِ نجات و نانیِ کفر تھی۔ موحد انِ جاہلیت کا مسئلہ اجتماعیہ کسے نہیں معلوم؟ بایں ہمہ وہ اسلام ضروری تھا کہ اس وقت اسی قدر ممکن تھا اصل دین و مرضیِ رب العالمین جسے "اِنَّ الدِّیْنَ عِنْدَ اللّٰہِ الْاِسْلَامُ" (۴) (بے شک اللہ کے یہاں اسلام ہی دین ہے۔ت) فرمایا گیا تمام ایمانیات پر ایمان لانا ہے، "کُلٌّ اٰمَنَ بِاللّٰہِ وَ مَلٰٓئِکَتِہٖ وَ کُتُبِہٖ وَ رُسُلِہٖ" (۵) سب نے مانا اللہ اور اس کے فرشتوں، اس کی کتابوں اور اس کے رسولوں کو۔ (ت)

یہ بغیر بعثت و بلوغِ دعوت ناممکن ــــ اور اس کا بھی فردِ اکمل وہ ہے جس کی نسبت ابراہیم خلیل و اسمعیل ذبیح صلی اللہ تعالٰی علیہما وسلم نے دعا کی: "وَمِنْ ذُرِّیَّتِنَآ اُمَّۃً مُّسْلِمَۃً لَّکَ" (۶) اور ہماری اولاد میں سے ایک امت تیری فرمانبردار۔ (ت)

١ القرآن الكريم ١٧/ ٩٤ ٢ القرآن الكريم ٢٥/ ٧ ٣ القرآن الكريم ٣٦/ ٦ ٤ القرآن الكريم ٣/ ١٩ ٥ القرآن الكريم ٢/ ٢٨٥ ٦ القرآن الكريم ٢/ ١٢٨

Fatawa Razawiyya Volume 28

Regarding which it is commanded:

"He has named you Muslims from before" [1] Allah has named you Muslims in previous scriptures. (T)

Meaning to be included in the blessed community of the noble Prophet, the most excellent of Muslims, the Seal of Prophets, peace and blessings of Allah the Almighty be upon him and all of them. This application of Islam is the most specific, complete, glorious, and beautiful. Regarding both these meanings, it is said about these exalted personages (may Allah be pleased with them) that they embraced Islam at the age of eight or ten; they became Muslims immediately without hesitation upon hearing the holy instruction. Moreover, there is a secret in this: after the commissioning (of prophethood) and the reaching of the call, merely sufficing with that necessary Islam is not enough nor a cause for salvation. If a person remained a monotheist for hundreds of years during the interval (between prophets) and did not attest (to the new prophet) after the call, their previous Islam would surely be voided and they would become a permanent disbeliever in the Fire. Therefore, for the one who attested immediately, the ruling of Islam became complete, established, firm, and settled from that time.

Furthermore, the Lord of Honor and Glory says regarding His noble Friend, our master Ibrahim (peace and salutations be upon him):

"When his Lord said to him, 'Submit,' he said, 'I have submitted to the Lord of the worlds.'" [2] When his Lord said to him to bring Islam, he said I brought Islam for the Lord of the worlds.

When the Friend of the Almighty (peace and praise be upon him) was commanded to bring Islam and his submission that he "brought Islam" did not, God forbid, contradict his ancient faith and perpetual Islam. For the noble Prophets (peace and praise be upon them), there was never for a single moment, neither after nor before prophethood, any path at all for anything other than Islam. Thus, regarding as-Siddiq and al-Murtada (may Allah be pleased with them), the words that they became Muslims on such a day or brought Islam on that day, how can they, God forbid, be in opposition to their previous Islam?

This is all clear and evident. And all praise is due to Allah, the Lord of the worlds. This is all clear and prominent, and all praises are for Allah the Almighty, who is the Sustainer of all the worlds. (T)

1. Al-Quran al-Karim 8/22
2. Al-Quran al-Karim 1/31

फ़तावा रज़विया जिल्द 28

जिसके बारे में इरशाद होता है:

"उसने तुम्हारा नाम पहले से मुसलमान रखा है" [1] अल्लाह ने तुम्हारा नाम पिछली किताबों में मुसलमान रखा है। (त)

यानी इस नबी करीम अफ़ज़लुल मुस्लिमीन खातमुन्नबीईन सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम और उन सब पर दरूद व सलाम की मरहूमा उम्मत में दाखिल होना। यह इस्लाम का सबसे विशिष्ट, पूर्ण, गौरवशाली और सुंदर अनुप्रयोग है। इन दोनों अर्थों के आधार पर इन आला हस्तियों (अल्लाह उनसे राज़ी हो) के बारे में कहा जाता है कि वे आठ या दस साल की उम्र में इस्लाम लाए, वे पवित्र संदेश सुनते ही बिना किसी संकोच के तुरंत मुसलमान हो गए। इसके साथ ही इसमें एक रहस्य यह है कि बेसत (नुबुव्वत) और दावत पहुँचने के बाद, केवल उस आवश्यक इस्लाम पर संतोष करना काफी नहीं और न ही मोक्ष का कारण है। यदि कोई व्यक्ति फ़तरत (दो नबियों के बीच का काल) में सैकड़ों वर्षों तक एकेश्वरवादी रहता और दावत के बाद तस्दीक़ (पुष्टि) न करता, तो उसका पिछला इस्लाम निश्चित रूप से समाप्त हो जाता और वह नरक में सदैव रहने वाला काफ़िर हो जाता। अतः जिसने तुरंत तस्दीक़ की, उस पर इस्लाम का हुक्म उसी समय से पूर्ण, स्थायी, दृढ़ और स्थिर हो गया।

इसके अलावा, रब्बुल इज़्ज़त अज़्ज़ व जल्ल अपने ख़लील-ए-जलील सैय्यदना इब्राहीम अलैहिस्सलातु वत्तस्लीम के बारे में फ़रमाता है:

"जब उसके रब ने उससे कहा, 'इस्लाम ला,' उसने कहा, 'मैं रब्बुल आलमीन के लिए इस्लाम लाया।'" [2] जब उसके रब ने उससे इस्लाम लाने को कहा, तो उसने कहा कि मैं सारे जहानों के रब के लिए इस्लाम लाया।

जब ख़लील-ए-किबरिया अलैहिस्सलातु वस्सना को इस्लाम लाने का हुक्म हुआ और उनकी यह अर्ज़ कि "इस्लाम लाया", माज़अल्लाह उनके पुराने ईमान और निरंतर इस्लाम के विपरीत नहीं था। क्योंकि नबियों (अलैहिमुत्तहिय्या वस्सना) के यहाँ नुबुव्वत के बाद और नुबुव्वत से पहले कभी किसी समय एक पल के लिए भी ग़ैर-इस्लाम के लिए कोई जगह नहीं थी। तो सिम्मीक़ और मुर्तज़ा (अल्लाह उनसे राज़ी हो) के बारे में यह शब्द कि वे फ़लां दिन मुसलमान हुए या उस दिन इस्लाम लाए, माज़अल्लाह उनके पिछले इस्लाम के खिलाफ कैसे हो सकते हैं।

यह सब स्पष्ट और ज़ाहिर है। और तमाम तारीफें अल्लाह के लिए हैं जो तमाम जहानों का पालने वाला है। यह सब स्पष्ट और प्रमुख है और सभी प्रशंसाएँ अल्लाह तआला के लिए हैं जो सभी जहानों का परवरदिगार है। (त)

1. अल-क़ुरआन अल-करीम 8/22
2. अल-क़ुरआन अल-करीम 1/31

पृष्ठ 461/684

جس کی نسبت ارشاد ہوتا ہے:

"هُوَ سَمّٰىكُمُ الْمُسْلِمِيْنَ مِنْ قَبْلُ" ۱ اللہ نے تمہارا نام مسلمان رکھا ہے اگلی کتابوں میں۔ (ت)

یعنی اس نبی کریم افضل المسلمین خاتم النبیین صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم و علیہم اجمعین کی امت مرحومہ میں داخل ہونا۔ یہ اسلام کا اطلاق اخص واکمل واجل واجمل ہے۔ ان دونوں معنوں پر ان حضرات عالیات رضی اللہ تعالٰی عنہما کی نسبت کہا جاتا ہے کہ وہ آٹھ یا دس برس کی عمر میں اسلام لائے، یہ ارشاد اقدس سنتے ہی فوراً بلا تامل مسلمان ہوئے۔ معہذا اس میں ایک سرّ یہ ہے کہ بعد بعثت و بلوغ دعوت صرف اس اسلام ضروری پر قناعت کافی و وجہ نجات نہیں۔ اگر کوئی شخص فترت میں صدہا سال موحد رہتا اور بعد دعوت تصدیق نہ کرتا وہ اسلام سابق یقیناً زائل ہو کر کافر مخلد فی النار ہو جاتا۔ تو جس نے فوراً تصدیق کی اس پر حکم اسلام اس وقت سے تام و قائم و محکم و مستقر ہوا۔

علاوہ بریں رب العزت عزوجل اپنے خلیل جلیل سید نا ابراہیم علیہ الصلوۃ والتسلیم کی نسبت فرماتا ہے:

"إِذْ قَالَ لَهٗ رَبُّهٗٓ اَسْلِمْ ۙ قَالَ اَسْلَمْتُ لِرَبِّ الْعٰلَمِيْنَ" ۲ جب اس سے فرمایا اس کے رب نے کہ اسلام لا، بولا میں اسلام لایا رب العالمین کیلئے۔

جب خلیل کبریا علیہ الصلوۃ والثناء کو اسلام لانے کا حکم ہونا اور ان کا عرض کرنا کہ اسلام لایا، معاذ اللہ ان کے ایمانِ قدیم و اسلامِ مستمر کا منافی نہ ہوا کہ حضرات انبیاء علیہم التحیۃ والثناء کی طرف بعد نبوت و پیش از نبوت کبھی کسی وقت ایک آن کے لئے بھی غیر اسلام کو اصلاً راہ نہیں،

تو صدیق و مرتضیٰ رضی اللہ تعالیٰ عنہما کی نسبت یہ الفاظ کہ فلاں دن مسلمان ہوئے اس روز اسلام لائے، ان کے اسلام سابق کے معاذ اللہ کیا مخالفت ہو سکتے ہیں۔

ھذا کلہ واضح مبین۔ والحمد للہ رب العالمین۔ یہ سب واضح نمایاں ہے اور تمام تعریفیں اللہ تعالیٰ کے لئے ہیں جو پروردگار ہے کل جہانوں کا۔ (ت)

۱ القرآن الکریم ۸/۲۲ ۲ القرآن الکریم ۱/۳۱

Fatawa Razawiyya Volume 28

By the praise of Allah Almighty, through this discourse of the humble one (the author), just as the foolish reasoning of the Rawafid (Shia) regarding the negation of the caliphate of (Abu Bakr) Siddiq (may Allah be pleased with him) - based on enmity and obstinacy using the noble verse 'My covenant does not reach the wrongdoers' (124:2) [where neither the minor nor the major premise was correct] - has been scattered like dust, similarly, the false notion of the Tafziliyyah (those who favor Ali over Abu Bakr and Umar) has been refuted and defeated. Their claim was that 'early acceptance of Islam is a special characteristic of Hazrat Murtaza (Ali, may Allah honor his face), therefore he is superior to the three caliphs (may Allah be pleased with them)'.

I say, and success is through Allah: Regarding Siddiq al-Akbar (may Allah be pleased with him), this specification itself is incorrect because he also shares in this great excellence with Hazrat Asadullah al-Ghalib (the Victorious Lion of Allah - Ali). In fact, if one is just, he is a major partner. Although both personalities are 'Qadeem-ul-Islam' (early in Islam), such that they never for a single moment or instant turned towards disbelief; however, after the 'Mithaqi' Islam (covenant Islam) and 'Fitri' Islam (natural Islam), in 'Tawhidi' (monotheistic) Islam and 'Akhas' (exclusive) Islam, the rank of Siddiq al-Akbar is higher and loftier. In 'Tawhidi' Islam, it is because a large part of Siddiq al-Akbar's life was spent in that era of darkness and ignorance. Initially, for a long time, he remained away from the sanctuary of Islam, the presence of the radiant Master of the Worlds (peace and blessings of Allah be upon him). Add to this the immature understanding of childhood, and his father (may Allah be pleased with him) who at that time was still involved in polytheism, teaching him his false religion, taking him to idol temples and instructing him to prostrate to idols; in short, guidance was absent and misguidance was present. Despite all this, his remaining steadfast on pure monotheism - how magnificent and great is 'Allahu Akbar'! On the other hand, the Commander of the Faithful, Mawla Ali (may Allah Almighty honor his noble face), as soon as he opened his eyes, he saw the world-adorning beauty of Muhammad, the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him). He was nurtured in the lap of the Prophet, heard the words of the Prophet, and learned the habits of the Prophet. Allah Almighty never even showed him the face of polytheism or idol-worship. He was eight or ten years old when the world-illuminating Sun of Prophethood began to shine with its global radiance. And 'Alhamdulillah Rabbil 'Alamin' (All praise be to Allah, the Lord of all the worlds). In

'Akhas' Islam, it is because Siddiq al-Akbar immediately made his Islam manifest and public to everyone, gave guidance, and suffered hardships at the hands of the disbelievers, the details of which are in our book 'Matla' al-Qamarayn fi Abanati Sabqat al-Umrayn' and other books of Hadith.

Majlis of Dawatelslam

1 Al-Quran al-Karim 2/124 Page 462 of 684

फ़तावा रज़विया जिल्द 28

अल्लाह तआला की हम्द के साथ, फ़क़ीर (लेखक) के इस बयान से, जिस तरह रवाफ़िज़ (शिया) का सिद्दीक़ (रज़ियल्लाहु अन्हु) की ख़िलाफ़त की नफ़ी के लिए दुश्मनी और ज़िद के तौर पर आयत-ए-करीमा 'मेरा अहद (वचन) ज़ालिमों को नहीं पहुँचता' (2:124) से बेवक़ूफ़ाना दलील देना—जिसका न सुग़रा (लघु वाक्य) सही था न कुबरा (मुख्य वाक्य)—धूल की तरह उड़ गया, वैसे ही तफ़्ज़ीलीया का वह बातिल (झूठा) ख़याल कि 'इस्लाम में पहल करना हज़रत मुर्तज़ा (अली, कर्रमल्लाहु वज्हहुल करीम) की ख़ास विशेषता है, इसलिए वह खुलफ़ा-ए-सलासा (तीनों ख़लीफ़ाओं) से अफ़ज़ल (बेहतर) हैं' भी रद्द और परास्त हो गया।

मैं कहता हूँ और तौफ़ीक़ अल्लाह ही की तरफ़ से है: सिद्दीक़-ए-अकबर (रज़ियल्लाहु अन्हु) के लिहाज़ से तो यह विशेषता ही ग़लत है क्योंकि वह भी इस अज़ीम फ़ज़ीलत में हज़रत असदुल्लाह अल-ग़ालिब (अली) के शरीक हैं, बल्कि इंसाफ़ करें तो वह एक बड़े साझेदार हैं। हालाँकि दोनों हज़रात 'क़दीम-उल-इस्लाम' (इस्लाम में पुराने) हैं कि एक पल या एक लम्हे के लिए भी कभी कुफ़्र की तरफ़ नहीं मुड़े, लेकिन 'मीसाक़ी' और 'फ़ितरी' इस्लाम के बाद 'तौहीदी' और 'अख़स' (विशेष) इस्लाम में सिद्दीक़-ए-अकबर का मक़ाम बहुत ऊँचा और आला है। 'तौहीदी' इस्लाम में इस तरह कि सिद्दीक़-ए-अकबर की उम्र का एक बड़ा हिस्सा उस ज़ुल्मत (अंधेरे) और जहालत (अज्ञानता) के दौर में गुज़रा। शुरुआत में लंबे समय तक हुज़ूर पुरनूर सैयदे आलम (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) की बारगाह-ए-इस्लाम पनाह से दूरी रही। उस पर बचपन की कच्ची समझ में उनके वालिद माजिद (रज़ियल्लाहु अन्हु) का—जो उस समय तक शिर्क में मुब्तला थे—अपने बातिल दीन की तालीम देना, बुतख़ाने (मंदिर) ले जाकर बुत को सजदा करने की समझ देना; संक्षेप में, रहनुमा ग़ायब था और राहज़न मौजूद थे। इन सबके बावजूद उनका खालिस तौहीद (एकेश्वरवाद) पर क़ायम रहना, अल्लाहु अकबर कितना अज़ीम और बड़ा है! दूसरी ओर अमीर-उल-मोमिनीन मौला अली (कर्रमल्लाहु तआला वज्हहुल असना) ने आँख खोली तो मुहम्मद रसूलुल्लाह (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) के ही जमाल-ए-जहाँ आरा को देखा, हुज़ूर की ही गोद में परवरिश पाई, हुज़ूर की ही बातें सुनीं, हुज़ूर की ही आदतें सीखीं, शिर्क और बुतपरस्ती की सूरत ही अल्लाह तआला ने कभी न दिखाई। वह आठ या दस साल के हुए कि रिसालत का सूरज अपनी वैश्विक चमक के साथ चमक उठा। और 'अल्हम्दुलिल्लाहि रब्बिल आलमीन' (सब तारीफ़ें अल्लाह के लिए हैं जो तमाम जहानों का रब है)। 'अख़स' इस्लाम में इस तरह कि सिद्दीक़-ए-अकबर ने फ़ौरन अपना इस्लाम सब पर ज़ाहिर और स्पष्ट

कर दिया, हिदायतें दीं, काफ़िरों के हाथों तकलीफ़ें उठाईं, जिनका विवरण हमारी किताब 'मतल-उल-क़मरैन फ़ी इबानत-ए-सबक़त-उल-उमरैन' और हदीस की अन्य किताबों में है।

मजलिस-ए-दावत-ए-इस्लामी

1 अल-क़ुरआन अल-करीम 2/124 पेज 462 ऑफ़ 684

بجمداللہ تعالٰی نے فقیر کی اس تقریر سے جس طرح روافض کا نفی خلافت صدیقی رضی اللہ تعالٰی عنہ کے لئے براہِ عناد و مکابرہ آیہ کریمہ "لاَ یَنَالُ عَہْدِی الظّٰلِمِیْنَ﴿۱۲۴﴾" (میرا عہد ظالموں کو نہیں پہنچتا۔ ت) سے سفیہانہ استدلال، جس کا نہ صغرٰی صحیح نہ کبرٰی ٹھیک، ہباء منثورا ہو گیا، یونہی تفضیلیہ کا وہ باطل خیال کہ "قدم اسلام خاصہ حضرت مرتضوی کرم اللہ تعالٰی وجہہ ہے لہذا خلفائے ثلثہ رضی اللہ تعالٰی عنہم سے افضل" مدفوع و مقہور ہو گیا۔

فا قول و باللہ التوفیق (پس میں کہتا ہوں اور توفیق اللہ ہی کی طرف سے ہے۔ ت) صدیق اکبر رضی اللہ تعالٰی عنہ کے لحاظ سے تو یہ تخصیص ہی غلط کہ وہ بھی اس فضل جلیل میں شریک حضرت اسداللہ الغالب، بلکہ انصاف کیجئے تو شریک غالب ہیں اگر چہ دونوں حضرات قدیم الاسلام ہیں کہ ایک آن ایک لمحہ کو ہرگز بہ کفر نہ ہوئے، مگر اسلام میثاقی و اسلام فطری کے بعد اسلام توحیدی و اسلام اخص دونوں میں صدیق اکبر کا پایہ ارفع و اعلٰی ہے۔ توحیدی میں یوں کہ صدیق اکبر کی ایک عمر کثیر اس زمانہ ظلمت و جہالت میں گزری۔ ابتداء میں مدتوں حضور پر نور سید عالم صلی اللہ اللہ تعالٰی علیہ وسلم کی بارگاہِ اسلام پناہ سے دوری رہی۔ اس پر بچپنے کی کچی سمجھ میں انکے والد ماجد رضی اللہ تعالٰی عنہ کا کہ اس وقت تک مبتلائے شرک تھے اپنے دین باطل کی تعلیم دینا، بت خانے میں لے جا کر سجدہ بت کی تفہیم کرنا، غرض رہنماء مفقود، رہزنی موجود۔ بایں ہمہ انکا توحیدِ خالص پر قائم رہنا، اللہ اکبر کیسا اجل واعظم ہے۔ حضرت امیر المؤمنین مولا علی کرم اللہ تعالٰی وجہہ الاسنٰی نے آنکھ کھولی تو محمد رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم ہی کا جمالِ جہاں آراء دیکھا، حضور ہی کی گود میں پرورش پائی، حضور ہی کی باتیں سنیں، حضور ہی کی عادتیں سیکھیں، شرک و بت پرستی کی صورت ہی اللہ تعالٰی نے کبھی نہ دکھائی، آٹھ یا دس

سال کے ہوئے کہ آفتابِ جہاں تابِ رسالت اپنی عالمگیر تابشوں کے ساتھ چمک اٹھا، والحمدللہ رب العلمین (اور سب تعریفیں اللہ تعالیٰ کے لئے ہیں جو پروردگار ہے تمام جہانوں کا۔ ت) اسلام اخص میں یوں کہ صدیق اکبر نے فوراً اپنا اسلام سب پر ظاہر و آشکار کر دیا، ہدایتیں فرمائیں، کفار کے ہاتھوں سے اذیتیں پائیں، جن کی تفصیل ہماری کتاب مطلع القمرین فی ابانۃ سبقۃ العمرین وغیرہ کتب حدیث میں ہے۔

Fatawa Razawiyya Volume 28

Regarding the Commander of the Faithful, Mawla Ali (may Allah be pleased with him), it is narrated that for some days he kept his Islam secret out of fear of his father Abu Talib, which was natural given his young age. Imam Hafiz al-Hadith Khaythama bin Sulayman al-Qurashi, Imam Daruqutni, Muhib al-Din al-Tabari, and others narrate from Hadhrat Imam Hasan al-Mujtaba (may Allah be pleased with him) that Hadhrat Sayyiduna Ali al-Murtaza (may Allah honor his face) states:

Arabic	Urdu
Indeed, Abu Bakr preceded me in four things that I did not attain: he preceded me in making Islam public, he preceded me in Migration (Hijrah), he was the companion in the cave (with the Prophet), and he established prayer while I was in the mountain passes in those days. He would manifest his Islam while I would conceal mine. 1 - Al-Hadith	Indeed, Abu Bakr excelled me in four things that I did not attain: he preceded me in making Islam public, and he preceded me in Migration, he became the companion of the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) in the cave, and he established prayer while I was in the houses in those days. He would manifest his Islam and I would hide it.

Imam Qastalani states in Al-Mawahib al-Ladunniyyah:

Arabic	Urdu
The first to embrace Islam was Ali ibn Abi Talib while he was a boy who had not reached puberty, and he was keeping his Islam secret. And the first adult Arab man to embrace Islam and make his Islam public was Abu Bakr bin Abi Quhafah (may Allah be pleased with them both). 2 -	The first to bring faith, as mentioned, is Hadhrat Ali bin Abi Talib (may Allah be pleased with him) while he was a child and had not reached the age of puberty, he used to keep his Islam hidden; and the first adult Arab man who manifested Islam was Abu Bakr bin Abi Quhafah (may Allah be pleased with them both). (T)

Imam Abu Umar ibn Abd al-Barr narrates:

Arabic

Muhammad bin Ka'b al-Qurazi was asked about who among Ali and Abu Bakr (may Allah be pleased with them both) was the first to embrace Islam? He said:

Urdu

Muhammad bin Ka'b al-Qurazi was asked who among Abu Bakr and Ali was the first to bring faith?

1. Al-Mawahib al-Ladunniyyah citing Khaythama bin Sulayman, mention of the first to believe, Islam of Ali (RA), Al-Maktab al-Islami Beirut 1/219, 219
2. Al-Mawahib al-Ladunniyyah citing Khaythama bin Sulayman, mention of the first to believe, Islam of Ali (RA), Al-Maktab al-Islami Beirut 1/219

फतावा रज़विया जिल्द 28

अमीरुल मोमिनीन मौला अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) के बारे में आया है कि कुछ दिनों तक उन्होंने अपने पिता अबू तालिब के डर से, जो कि कम उम्र होने के कारण स्वाभाविक था, अपने इस्लाम को छुपाया। इमाम हाफ़िज़ुल हदीस खैथमा बिन सुलेमान क़ुरैशी, इमाम दारुक़ुत्नी और मुहिब अल-दीन तबरी वग़ैरह हज़रत इमाम हसन मुजतबा (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत करते हैं कि हज़रत सैयदुना अली मुर्तज़ा (वजहहुल् करीम) फ़रमाते हैं:

अरबी	उर्दू अनुवाद
बेशक अबू बक्र चार बातों में मुझसे आगे बढ़ गए जो मुझे नहीं मिलीं: उन्होंने मुझसे पहले इस्लाम को ज़ाहिर किया, और मुझसे पहले हिजरत की, (नबी के साथ) ग़ार में साथी रहे, और नमाज़ क़ायम की जबकि मैं उन दिनों घाटियों में था। वह अपना इस्लाम ज़ाहिर करते और मैं छुपाता था। 1 - अल-हदीस	बेशक अबू बक्र चार बातों की तरफ़ सबक्त (बढ़त) ले गए जो मुझे न मिलीं: उन्होंने मुझसे पहले इस्लाम आशकार (ज़ाहिर) किया, और मुझसे पहले हिजरत की, नबी (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) के यार-ए-ग़ार हुए, और नमाज़ क़ायम की इस हालत में कि मैं उन दिनों घरों में था। वह अपना इस्लाम ज़ाहिर करते और मैं छुपाता था।

इमाम क़स्तलानी 'अल-मवाहिब अल-लदुन्निया' में फ़रमाते हैं:

अरबी	उर्दू अनुवाद
सबसे पहले ईमान लाने वाले अली बिन अबी तालिब हैं जबकि वह बच्चे थे और बालिग़ नहीं हुए थे, और वह अपने इस्लाम को छुपाते थे। और सबसे पहले बालिग़ अरबी मर्द जिन्होंने इस्लाम क़बूल किया और ज़ाहिर किया, वह अबू बक्र बिन अबी क़ुहाफ़ा (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) हैं। 2 -	सबसे पहले ईमान लाने वाले, जैसा कि ज़िक्र किया गया, हज़रत अली बिन अबी तालिब (रज़ियल्लाहु अन्हु) हैं जबकि आप बच्चे थे और सिन-ए-बुलूग़ को न पहुँचे थे, वह अपने इस्लाम को पोशीदा (छुपाकर) रखते थे; और सबसे पहले ईमान लाने वाले अरबी मर्द जिन्होंने इस्लाम ज़ाहिर किया वह अबू बक्र बिन अबी क़ुहाफ़ा (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) हैं। (त)

इमाम अबू उमर इब्न अब्द अल-बर्र रिवायत फ़रमाते हैं:

अरबी

मुहम्मद बिन का'ब क़ुरज़ी से सवाल किया गया कि अली और अबू बक्र (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) में से पहले इस्लाम लाने वाला कौन है? उन्होंने कहा:

उर्दू अनुवाद

मुहम्मद बिन का'ब क़ुरज़ी से सवाल किया गया कि अबू बक्र और अली में से पहले इस्लाम लाने वाला कौन है?

1. अल-मवाहिब अल-लदुन्निया, खैथमा बिन सुलेमान के हवाले से, पहले ईमान लाने वालों का ज़िक्र, हज़रत अली का इस्लाम, अल-मक्तब अल-इस्लामी बैरूत 1/219 और 219।
2. अल-मवाहिब अल-लदुन्निया, खैथमा बिन सुलेमान के हवाले से, पहले ईमान लाने वालों का ज़िक्र, हज़रत अली का इस्लाम, अल-मक्तब अल-इस्लामी बैरूत 1/219।

اور امیر المومنین مولٰی علی کی نسبت آیا کہ کچھ دنوں اپنے باپ ابو طالب کے خوف سے کہ لازمہ صغر سن ہے اپنے اسلام کا اخفا فرمایا، امام حافظ الحدیث خیثمہ بن سلیمان قرشی وامام دار قطنی و محب الدین طبری وغیرہ ہم حضرت امام حسن مجتبٰی رضی اللہ تعالٰی عنہ سے راوی حضرت سیدنا علی مرتضٰی وجہہ الکریم فرماتے ہیں:

عربی	اردو
ان ابابکر سبقنی الی اربع لم اوتھن، سبقنی الی افشاء الاسلام، وقدم الھجرۃ، مصاحبتہ فی الغار واقام الصلوۃ وانا یومئذٍ بالشعب، یظھر اسلامہ واخفیہ 1- الحدیث	بیشک ابوبکر چار باتوں کی طرف سبقت لے گئے کہ مجھے نہ ملیں: انہوں نے مجھ سے پہلے اسلام آشکار کیا، اور مجھ سے پہلے ہجرت کی، نبی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کے یار غار ہوئے، اور نماز قائم کی اس حالت میں کہ میں ان دنوں گھروں میں تھا۔ وہ اپنا اسلام ظاہر کرتے اور میں چھپاتا تھا۔

امام قسطلانی مواہب اللدنیہ میں فرماتے ہیں :

عربی	اردو
اول من اسلم علی ابن ابی طالب وھو صبی لم یبلغ الحلم، وکان مستخفیا باسلامہ، واول رجل عربی بالغ اسلم واظھر اسلامہ ابو بکر بن ابی قحافۃ رضی اللہ تعالی عنھما 2-	سب سے پہلے ایمان لانے والے مند کر حضرت علی بن ابی طالب رضی اللہ تعالٰی عنہ ہیں جبکہ آپ بچے تھے اور سنِ بلوغ کو نہ پہنچے تھے وہ اپنے اسلام کو پوشیدہ رکھتے تھے، اور سب سے پہلے ایمان لانے والے عربی مرد جنہوں

عربی **اردو**

نے اسلام ظاہر کیا وہ ابوبکر بن ابی قحافہ رضی اللہ تعالیٰ عنہما ہیں۔ (ت)

امام ابو عمر ابن عبدالبر روایت فرماتے ہیں :

عربی **اردو**

سئل محمد بن کعب القرظی عن اول من اسلم علی او ابوبکر رضی اللہ تعالی عنہما: قال محمد بن کعب قرظی سے سوال کیا گیا کہ ابوبکر و علی میں سے پہلے اسلام لانے والا کون ہے؟

1 المواہب اللدنیہ بحوالہ خیثمہ بن سلیمن ذکر اول من امن اسلام علی رضی اللہ عنہ المکتب الاسلامی بیروت ۱/ ۲۱۹ و ۲۱۹ 2 المواہب اللدنیہ بحوالہ خیثمہ بن سلیمن ذکر اول من امن اسلام علی رضی اللہ عنہ المکتب الاسلامی بیروت ۱/ ۲۱۹

Volume 28 Fatawa Rizwia

| Glory be to Allah for the one who embraced Islam first. Indeed, people were confused because Ali concealed his Islam from Abu Talib, whereas Abu Bakr embraced Islam and made it manifest.-1 | So he said, Glory be to Allah, out of these two, Hazrat Ali embraced Islam first, but he kept his Islam hidden from his father, due to which his Islam remained ambiguous to the people, while Abu Bakr (may Allah be pleased with him) manifested his Islam. (T) |

Therefore, it is proven from the Hadiths of the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him), the narrations of the noble Companions and the exalted People of the House (may Allah be pleased with them all) that the Islam of Siddiq (Abu Bakr) is superior to the Islam of everyone else, and his faith is greater and more perfect than the faith of the entire Ummah, as we have explained in our mentioned blessed book, if Allah wills (as we have stated in the mentioned book which will be blessed, if Allah wills. T).

As for the Commander of the Faithful Farooq and the Commander of the Faithful Ghani (Uthman) (may Allah be pleased with them both), in the creed of the majority of Ahlus Sunnah, those two are superior to the Commander of the Faithful Haider (Ali) (may Allah be pleased with him). And although the Commander of the Faithful Siddiq is superior to all, he is not superior because he is 'Qadim al-Islam' (of old Islam) and he (Ali) is 'Jadeed al-Islam' (of new Islam), because this is a partial virtue which an inferior can also possess over a superior. Universal virtue is something else, the profound investigation of which we have mentioned in the said book. If priority in Islam were the cause of superiority, it would necessitate that someone like me and you, and Zaid and Amr, who by Allah's help have been Muslims for generations from fathers and grandfathers, would be superior—God forbid—to Umar, Uthman, Abu Dharr, Salman, Hamza, Abbas, and other noble Companions and Ahl al-Bayt (may Allah be pleased with them). Thus, claiming superiority on this basis is sheer ignorance and neglect of the distinction between partial and universal virtue.

| And Allah is the Guide and the Master of bounties, and Allah, Glorified and Exalted is He, knows best, and His knowledge, glorified be His majesty, is most perfect and firm. | Allah Almighty is the One Who gives guidance and is the Owner of blessings, and Allah, Glorified and Exalted be He, knows well and His knowledge is most complete and robust. (T) |

Problem 21: From Banaras, Kandi Garh Tola Mohalla, Masjid Bibi Raji Shifa Khana, sent by Maulvi Hakim Abdul Ghafoor Sahab, 16 Rajab 1312 AH.

| What is your opinion, O scholars, may Allah Almighty preserve you? | O noble scholars, may Allah Almighty keep you until the Day of Recompense. |

---

1 Al-Isti'ab fi Ma'rifat al-Ashab, Biography 1875, Ali bin Abi Talib (may Allah be pleased with him), Dar al-Kutub al-Ilmiyya, Beirut, 3/199. **Page 464 of 684**

| सुभान अल्लाह, उन पर जो पहले इस्लाम लाए। वास्तव में लोगों को भ्रम हुआ क्योंकि अली ने अपना इस्लाम अबू तालिब से छुपाया था, जबकि अबू बक्र ने इस्लाम स्वीकार किया और उसे प्रकट किया।-१ | तो उन्होंने कहा, सुभान अल्लाह, इन दोनों में से हज़रत अली ने पहले इस्लाम अपनाया, लेकिन उन्होंने अपने पिता से अपना इस्लाम छिपा कर रखा, जिस कारण लोगों के बीच उनका इस्लाम संदिग्ध रहा, जबकि अबू बक्र (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने अपना इस्लाम प्रकट किया। (टी) |

इसलिए, हुज़ूर सैय्यद-ए-आलम (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की हदीसों, सहाबा-ए-किराम और अहले-बैत-ए-इज़ाम (रज़ियल्लाहु अन्हुम) के आसार से यह सिद्ध है कि सिद्दीक़ का इस्लाम सभी के इस्लाम से श्रेष्ठ है, और उनका ईमान पूरी उम्मत के ईमान से अधिक और अधिक पूर्ण है, जैसा कि हमने अपनी उल्लेखित मुबारक किताब में स्पष्ट किया है, इंशा अल्लाह (जैसा कि हमने उल्लेखित पुस्तक में बयान किया है जो इंशा अल्लाह बरकत वाली होगी। टी)।

जहाँ तक अमीर-उल-मोमिनीन फ़ारूक़ और अमीर-उल-मोमिनीन ग़नी (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की बात है, जम्हूर अहले सुन्नत के मत में वे दोनों अमीर-उल-मोमिनीन हैदर (रज़ियल्लाहु अन्हु) से श्रेष्ठ हैं। और यद्यपि अमीर-उल-मोमिनीन सिद्दीक़ सब से श्रेष्ठ हैं, लेकिन वे इस कारण श्रेष्ठ नहीं हैं कि वे 'क़दीम-उल-इस्लाम' (पुराने इस्लाम वाले) हैं और वे (अली) 'जदीद-उल-इस्लाम' (नए इस्लाम वाले), क्योंकि यह एक आंशिक गुण (फ़ज़्ल-ए-जुज़ई) है जो एक निम्न को भी श्रेष्ठ पर मिल सकता है। पूर्ण गुण (फ़ज़्ल-ए-कुल्ली) कुछ और ही चीज़ है जिसकी सूक्ष्म जाँच हमने उक्त पुस्तक में ज़िक्र की है। यदि इस्लाम में प्राथमिकता ही श्रेष्ठता का कारण होती, तो यह आवश्यक होता कि मुझ और आप जैसे लोग, और ज़ैद और अम्र, जो अल्लाह की मदद से पीढ़ियों से बाप-दादाओं के समय से मुसलमान चले आ रहे हैं—अल्लाह न करे—उमर, उस्मान, अबू ज़र, सलमान, हमज़ा, अब्बास और अन्य सहाबा-ए-किराम और अहले-बैत-ए-इज़ाम (रज़ियल्लाहु अन्हुम) से श्रेष्ठ ठहरें। अतः इस आधार पर श्रेष्ठता का दावा करना कोरी अज्ञानता और आंशिक एवं पूर्ण श्रेष्ठता के बीच अंतर की उपेक्षा है।

| और अल्लाह ही मार्गदर्शक और नेमतों का स्वामी है, और अल्लाह सुब्हानहु व तआला सबसे बेहतर जानता है और उसका ज्ञान, जिसकी महिमा महान है, सबसे पूर्ण और सुदृढ़ है। | अल्लाह तआला हिदायत देने वाला और नेमतों का मालिक है और अल्लाह सुब्हानहु व तआला अच्छी तरह जानता है और उसका ज्ञान सबसे पूर्ण और मज़बूत है। (टी) |

मसला २१: बनारस, मोहल्ला कंडी गढ़ टोला, मस्जिद बीबी राजी शिफ़ा खाना से, प्रेषक मौलवी हकीम अब्दुल ग़फ़ूर साहब, १६ रजब १३१२ हिजरी।

| हे विद्वानों, आपका क्या कहना है, अल्लाह तआला आपको सलामत रखे। | ऐ उलमा-ए-किराम, अल्लाह तआला जज़ा के दिन तक आपको बाक़ी रखे। |

---

१ अल-इस्तीआब फ़ी मा'रिफ़त अल-असहाब, जीवनी १८७५, अली बिन अबी तालिब (रज़ियल्लाहु अन्हु), दारुल कुतुब अल-इल्मिय्या, बेरूत, ३/१९९। **पृष्ठ ४६४/६८४**

| سبحان اللہ علی اولھما اسلاماً وانما شبہ علی الناس لان علیاً اخفی اسلامہ من ابی طالب واسلم ابو بکر فاظھر اسلامہ ۔۱ | تو انہوں نے کہا سبحان اللہ ان دونوں میں سے حضرت علی پہلے اسلام لائے مگر انہوں نے اسلام کو اپنے والد سے پوشیدہ رکھا جس وجہ سے ان کا اسلام لوگوں پر مشتبہ رہا جبکہ ابو بکر رضی اللہ تعالٰی عنہ نے اپنا اسلام ظاہر فرمایا۔ (ت) |

والہٰذا احادیث حضور سید عالم صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم و آثار صحابہ کرام و اہلبیت عظام رضی اللہ تعالٰی عنہم سے ثابت کہ صدیق کا اسلام سب کے اسلام سے افضل، اور ان کا ایمان تمام امت کے ایمان سے ازید واکمل ہے کما بیناہ في کتابنا المذکور المبارك ان شاء اللہ تعالٰی (جیسا کہ ہم نے اس کو بیان کر دیا ہے کتاب مذکور میں جوان شاء اللہ بابرکت ہوگی۔ت)

رہے امیر المومنین فاروق و امیر المومنین غنی رضی اللہ تعالٰی عنہما مذہب جمہور اہلسنت میں امیر المومنین حیدر رضی اللہ تعالٰی عنہ سے تو وہ دونوں افضل اور امیر المومنین صدیق رضی اللہ تعالٰی عنہ اگر چہ سب سے افضل مگر اس وجہ سے افضل نہیں کہ یہ قدیم الاسلام ہیں وہ جدید الاسلام، کہ یہ فضل جزئی ہے جو مفضول کو بھی افضل پر مل سکتا ہے۔ فضل کلی اور شئی ہے جس کی تحقیق انیق ہم نے کتاب مذکور میں ذکر کی۔ قدم اسلام اگر موجب افضلیت ہو تو لازم آئے کہ من وتوزید و عمر و کہ بعونہ تعالٰی باپ دادا پر دادا پشت ہا پشت سے مسلمان چلے آتے ہیں۔ عمرو عثمان، ابوذر و سلمان و حمزہ و عباس و غیر ہم صحابہ کرام و اہلبیت عظام رضی اللہ تعالٰی عنہم سے معاذ اللہ افضل ٹھہریں، تو اس بنا پر دعوٰی افضلیت محض جہالت اور فضل جزئی و کلی کے تفرقہ سے غفلت ہے۔

| واللہ الھادی وولی الایادی واللہ سبحنہ وتعالی اعلم وعلمہ جل مجدہ اتم واحکم۔ | اللہ تعالیٰ ہدایت دینے والا اور نعمتوں کا مالک ہے اور اللہ سبحانہ وتعالیٰ خوب جانتا ہے اور اس کا علم اتم اور مستحکم ہے۔ (ت) |

مسئلہ ۲۱: از بنارس محلہ کنڈی گڈھ ٹولہ مسجد بی بی راجی شفا خانہ مرسلہ مولوی حکیم عبدالغفور صاحب ۱۶ رجب ۱۳۱۲ھ

| ماقولکم ایھا العلماء ابقاکم اللہ تعالیٰ | اے علماء کرام اللہ تعالیٰ یوم جزا تک آپ کو باقی |

---

۱ الاستیعاب في معرفة الاصحاب ترجمہ ۱۸۷۵ علی بن ابی طالب رضی اللہ عنہ دارالکتب العلمیة بیروت ۱۹۹/۳

Fatawa Razawiya - Volume 28

To the day of the portion in the matter that we are sending to you.	**Keep [this], what do you state in this matter which we are sending to you? (T)**

Zaid states that since Ali Murtaza accepted Islam at the age of eight or ten years, and before that, his pure self was never defiled by the impurity of polytheism and disbelief, and the noble Hadith:

Every child is born upon the natural disposition [of Islam].[1]	**Every child is born upon the nature of Islam. (T)**

indicates that the religion of every child is Islam. Therefore, we can say that Hazrat Ali Murtaza was always a Muslim. Amr says that when Ali Murtaza (Karam Allahu Ta'ala Wajhahu) accepted Islam at the age of eight or ten years, to say that he was always a Muslim is purely incorrect. Explain so you may be rewarded. (Explain and you will be rewarded. T)

The Answer: The statement of Zaid is true and acceptable, and the assumption of Amr is false and abandoned.

As we have researched with the success granted by Allah Almighty in "Tanziyah al-Makanat al-Haydariyyah 'an Wasmat 'Ahd al-Jahiliyyah."	**As we have researched in "Tanziyah al-Makanat al-Haydariyyah 'an Wasmat 'Ahd al-Jahiliyyah" with the success granted by Allah Almighty. (T)**

Yes, in Zaid's statement, these words are objectionable: "we can say," as they suggest a sense of weakness; rather, it should be said that we hold the belief, we say with absolute certainty:

"All praise is for Allah Who guided us to this; and we could never have been guided if Allah had not guided us."[2]	**All praise to Allah Who showed us the way to this, and we would not have found the way if Allah had not shown it to us. (T)**

---

[1] Sahih al-Bukhari, Kitab al-Jana'iz, Bab Ma Qila fi Awlad al-Mushrikin, Qadimi Kutub Khana Karachi, 1/185; Sunan Abi Dawud, Kitab al-Sunnah, Bab fi Dharari al-Mushrikin, Aftab-e-Alam Press Lahore, 2/292; Jami' at-Tirmidhi, Abwab al-Qadr, Bab Ma Jaa'a Kullu Mawludin Yuladu 'ala al-Millah, Amin Company Delhi, 2/36; Musnad Ahmad bin

Hanbal, from Abu Hurairah, Al-Maktab al-Islami Beirut, 2/232. [2] Al-Quran al-Karim, 7/43.

फ़तावा रज़विया - जिल्द 28

उस मसले के हिस्से के दिन तक जो हम आपकी ओर भेज रहे हैं।

रखिए, आप इस मसले में क्या फ़रमाते हैं जो हम आपकी तरफ़ भेज रहे हैं? (त)

ज़ैद कहता है कि चूंकि अली मुर्तज़ा ने आठ-दस वर्ष की आयु में इस्लाम स्वीकार किया और उससे पहले कभी आपका दामन-ए-पाक शिर्क और कुफ़्र की नापाकी से दूषित नहीं हुआ, और हदीस शरीफ़:

हर बच्चा फ़ितरत (प्राकृतिक स्वभाव) पर पैदा होता है।[1]

हर बच्चा इस्लाम की फ़ितरत पर पैदा होता है। (त)

दलालत (संकेत) करती है कि हर बच्चे का दीन इस्लाम है। इसलिए हम कह सकते हैं कि जनाब अली मुर्तज़ा हमेशा से मुसलमान थे। अम्र कहता है कि जब अली मुर्तज़ा (करम अल्लाहु तआला वज्हहु) ने आठ-दस वर्ष की आयु में इस्लाम स्वीकार किया, तो यह कहना कि आप हमेशा से मुसलमान थे, पूरी तरह गलत है। बयान कीजिए ताकि सवाब पायें। (बयान करें और आपको अज्र दिया जाएगा। त)

अल-जवाब (उत्तर): ज़ैद का कथन सत्य और स्वीकार्य है, और अम्र का अनुमान असत्य और त्यागने योग्य है।

जैसा कि हमने अल्लाह तआला की तौफीक़ से 'तन्ज़ीह अल-मकानत अल-हैदरिया अन वस्मत अहद अल-जाहिलिया' में शोध किया है।

जैसा कि हमने 'तन्ज़ीह अल-मकानत अल-हैदरिया अन वस्मत अहद अल-जाहिलिया' में अल्लाह तआला की तौफीक़ से इसकी तहक़ीक़ (शोध) कर दी है। (त)

हाँ, ज़ैद के वाक्य में यह शब्द आपत्तिजनक है कि "हम कह सकते हैं", इससे कमज़ोरी की गंध आती है, बल्कि यूँ कहना चाहिए कि हम विश्वास रखते हैं, हम पूर्ण निश्चय के साथ कहते हैं:

"सब प्रशंसा अल्लाह के लिए है जिसने हमें इसके लिए मार्ग दिखाया, और हम मार्गदर्शन नहीं पा सकते थे यदि अल्लाह हमें मार्ग न दिखाता।"[2]

सब खूबियां अल्लाह को जिसने हमें इसकी राह दिखाई और हम राह न पाते अगर अल्लाह हमें राह न दिखाता। (त)

[1] सहीह अल-बुखारी, किताब अल-जनाइज़, बाब मा क़ील फ़ी औलाद अल-मुशरिकीन, क़दीमी कुतुब खाना कराची, 1/185; सुनन अबी दाऊद, किताब अस-सुन्नत, बाब फ़ी ज़रारी अल-मुशरिकीन, आफ़ताब-ए-आलम प्रेस लाहौर, 2/292; जामेअ अत-तिर्मिज़ी, अबवाब अल-क़द्र, बाब मा जाआ कुल्लु मौलूदिन यूलदु अलल मिल्लह, अमीन कंपनी दिल्ली, 2/36; मुसनद अहमद बिन हंबल, अन अबी हुरैरा, अल-मक्तब अल-इस्लामी बेरूत, 2/232। [2] अल-क़ुरआन अल-करीम, 7/43.

الی یوم الجزء فی المسئلۃ التي نرسل الیکم۔ **رکھے آپ اس مسئلہ میں کیا فرماتے ہیں جو ہم آپ کی طرف بھیج رہے ہیں۔ (ت)**

زید کہتا ہے چونکہ علی مرتضی نے آٹھ دس برس کی عمر میں اسلام قبول کیا اور اس سے پہلے کبھی دامن پاک آپ کا نجاست شرک و کفر سے آلودہ نہیں ہوا اور حدیث شریف:

کل مولود یولد علی الفطرۃ۔1 ہر بچہ فطرت اسلام پر پیدا ہوتا ہے (ت)

دلالت کرتی ہے کہ کل بچے کا دین اسلام ہے۔ لہذا ہم کہہ سکتے ہیں کہ جناب علی مرتضی ہمیشہ سے مسلمان تھے۔ عمرو کہتا ہے کہ جب علی مرتضی کرم اللہ تعالٰی وجہہ نے آٹھ دس برس کی عمر میں اسلام قبول کیا تو یہ کہنا کہ آپ ہمیشہ سے مسلمان تھے محض غلط ہے۔ بینوا توجروا (بیان کر واجر دیئے جاؤ گے۔ت)

الجواب: قولِ زید حق و مقبول و زعم عمرو باطل و مخذول ہے۔

کما حققنا بتوفیق اللہ تعالٰی فی "تنزیہ المکانۃ الحیدریہ عن وصمۃ عہد الجاھلیۃ۔" **جیسا کہ ہم نے "تنزیہ المکانۃ الحیدریہ عن وصمۃ عہد الجاھلیۃ" میں اللہ تعالٰی کی توفیق سے اس کی تحقیق کردی ہے۔(ت)**

ہاں عبارت زید میں یہ لفظ قابلِ گرفت ہے کہ "ہم کہہ سکتے ہیں" اس سے بوئے ضعف آتی ہے بلکہ یوں کہنا چاہئے کہ ہم اعتقاد رکھتے ہیں، ہم بالیقین کہتے ہیں:

"اَلْحَمْدُ لِلّٰہِ الَّذِیْ ہَدٰىنَا لِہٰذَا وَ مَا کُنَّا لِنَہْتَدِیَ لَوْ لَآ اَنْ ہَدٰىنَا اللّٰہُ ۚ2"

سب خوبیاں اللہ کو جس نے ہمیں اس کی راہ دکھائی اور ہم راہ نہ پاتے اگر اللہ ہمیں راہ نہ دکھاتا۔(ت)

---

1 صحیح البخاری کتاب الجنائز باب ما قیل فی اولاد المشرکین قدیمی کتب خانہ کراچی ۱/۱۸۵، سنن ابی داود کتاب السنۃ باب فی ذراری المشرکین آفتاب عالم پریس لاہور ۲/۲۹۲، جامع الترمذی ابواب القدر باب ماجاء کل مولود یولد علی الملۃ امین کمپنی دہلی ۲/۳۶، مسند احمد بن حنبل عن ابی ہریرۃ المکتب الاسلامی بیروت ۲/۲۳۲ 2 القرآن الکریم ۷/۴۳

Fatawa Razawiyya, Volume 28

Indeed, Hadrat Maula Ali (may Allah Almighty ennoble his face) was always a Muslim with correct faith, and indeed he accepted Islam at the age of eight or ten years; there is absolutely no contradiction between these two statements. This latter 'Islam' is the one mentioned in the prayer: 'O Allah, send blessings and peace upon the sign of faith, the root of faith, the essence of faith, and upon his progeny.'

(T) Quranic Verse:

"You did not know what the Book was, nor the details of the laws of Shari'ah, but We made it a light." (T) - The Verse.

That is, 'Islam' specifically refers to the time of mission (Ba'that), consisting of belief in the Book and the Messenger and submission to traditional beliefs. This undoubtedly was attained after the mission. Its occurrence does not negate the antiquity of monotheistic Islam.

"As it is not hidden from one who has a heart or gives ear while he is present (in mind)." (T)

In Tafsir al-Kabir, among the mentioned interpretive aspects under the noble verse:

Fourth: Faith is defined as the affirmation of everything that Allah Almighty has commanded. Before prophethood, he [the Prophet] was not aware of all the obligations of Allah Almighty, but rather he was aware of Allah Almighty, and that does not contradict what we have mentioned. (That the prophets are unanimously free from disbelief even before revelation). Fifth: The attributes of Allah Almighty are of two types: those whose knowledge is possible through pure rational proofs, and those whose knowledge is not possible except through traditional (transmitted) proofs. This second type of knowledge was not attained before prophethood. (T)

1. The Holy Quran 42:52
2. Mafatih al-Ghayb (Al-Tafsir al-Kabir), under Verse 42:52, Al-Matba'ah al-Bahiyya al-Misriyya, Egypt, 27/191

फ़तावा रज़विया, जिल्द 28

बेशक हज़रत मौला अली (करम अल्लाह तआला वज्हहुल अस्ना) हमेशा से सही ईमान वाले मुसलमान थे और बेशक उन्होंने आठ या दस साल की उम्र में इस्लाम स्वीकार किया; इन दोनों बातों में कोई विरोधाभास नहीं है। यह बाद वाला 'इस्लाम' वह है जिसका उल्लेख 'ऐ अल्लाह, ईमान की निशानी, ईमान की जड़, ईमान की असल और उनकी आल (वंश) पर दरूद व सलाम नाज़िल फरमा' में है।

(त) आयते करीमा:

"इससे पहले न तुम किताब जानते थे न अहकामे शरअ की तफ़सील, हाँ हमने उसे नूर किया। (त)" - अल-आयह।

यानी 'इस्लाम' विशेष रूप से बेसत (नबुव्वत की घोषणा) के समय से मुराद है जो किताब और रसूल पर ईमान और सम्मई अक़ायद (सुनी सुनाई बातों पर विश्वास) को मानने पर आधारित है। यह बेशक बेसत के बाद हासिल हुआ। इसका नया होना तौहीदी इस्लाम के पुराने होने के ख़िलाफ़ नहीं है।

"जैसा कि यह उस व्यक्ति पर छिपा नहीं है जो दिल रखता हो या कान लगाए और मुतवज्जेह (ध्यानमग्न) हो। (त)"

तफ़सीर कबीर में ज़ेरे आयते करीमा ज़िक्र किए गए तावील (व्याख्या) के पहलुओं में से:

चौथा: ईमान उन तमाम चीज़ों को मान लेने का नाम है जिनका अल्लाह तआला ने बंदों को मुकल्लफ़ (उत्तरदायी) बनाया, और हुज़ूर नबुव्वत से पहले अल्लाह तआला के आयद किए हुए तमाम अहकाम व तकालीफ़ से वाकिफ़ न थे बल्कि वह खुदावन्द तआला के आरिफ़ (पहचानने वाले) थे और यह इसके मनाफ़ी (विरोधी) नहीं जो हमने ज़िक्र किया। (कि वही से पहले भी अम्बिया का कुफ्र से पाक होना इजमाई है) पाँचवाँ: सिफ़ाते इलाही की दो किस्में हैं: (1) वह जिनकी मारिफ़त (पहचान) अक़्ली दलीलों से हो सकती है (2) वह जिनकी मारिफ़त सम्मई दलीलों के बिना मुमकिन नहीं। तो इसी किस्म-ए-दुव्वम की मारिफ़त नबुव्वत से पहले न थी। (त)

1. अल-क़ुरआन अल-करीम 42/52
2. मफ़ातीह अल-ग़ैब (अत-तफ़सीर अल-कबीर), आयत 42/52 के तहत, अल-मतबआ अल-बहिया अल-मिसरिया, मिस्र, 27/191

فتاوٰی رضویہ، جلد ۲۸

بیشک حضرت مولا علی کرم اللہ تعالٰی وجہہ الاسنٰی ہمیشہ سے مسلمان صحیح الایمان تھے اور بیشک انہوں نے آٹھ دس برس کی عمر میں اسلام قبول کیا، ان دونوں باتوں میں اصلاً تنافی نہیں۔ یہ اسلام متاخر وہ ہے جس کا ذکر اللھم صل علی علم الایمان اصل الایمان عین الایمان و لہ وسلم۔ اے اللہ درود و سلام نازل فرما علامت ایمان، اصل ایمان، عین ایمان پر اور آپ کی آل پر۔

(ت) آیہ کریمہ:

"مَا كُنتَ تَدْرِی مَا الْكِتٰبُ وَلَا الْإِيْمٰنُ وَلٰكِنْ جَعَلْنٰهُ نُوْرًا" اس سے پہلے نہ تم کتاب جانتے تھے نہ احکام شرع کی تفصیل، ہاں ہم نے اسے نور کیا۔ (ت) الآیۃ۔

یعنی اسلام خاص زمانِ بعثت کہ کتاب و رسول پر ایمان و عقائد سمعیہ کے اذعان پر مشتمل ہو۔ یہ بے شک بعدِ بعثت حاصل ہوا۔ اس کا حدوث قدمِ اسلامِ توحیدی کا منافی نہیں۔

"كَمَا لَا يَخْفٰى عَلَىٰ مَن كَانَ لَهُ قَلْبٌ أَوْ أَلْقَى السَّمْعَ وَهُوَ شَهِيْدٌ" جیسا کہ یہ پوشیدہ نہیں اس شخص پر جو دل رکھتا ہو یا کان لگائے اور متوجہ ہو۔ (ت)

تفسیر کبیر میں زیرِ آیہ کریمہ منجملہ وجوہ تاویل مذکور:

الرابع الایمان عبارۃ عن الاقرار بجمیع ماکلف اللہ تعالٰی بہ وانہ قبل النبوۃ ماکان عارفاً بجمیع تکالیف اللہ تعالٰی، بل انہ کان عارفاً باللہ تعالٰی وذلک لاینافی ماذکرنا۔ وجہ چہارم، ایمان ان تمام چیزوں کے مان لینے کا نام ہے جن کا اللہ تعالٰی نے بندوں کو مکلف بنایا، اور حضور قبلِ نبوت اللہ تعالٰی کے عائد کردہ تمام احکام و تکالیف سے واقف نہ تھے بلکہ وہ خداوند تعالٰی کے عارف تھے اور یہ اس کے منافی نہیں جو ہم نے ذکر کیا۔ الخامس صفات اللہ تعالٰی علی قسمین منھا ما یمکن معرفتہ بمحض

دلائل العقل، ومنها مالا یمکن معرفتہ الا بالدلائل السمعیۃ، فھذا القسم الثانی لم تکن معرفتہ حاصلۃ قبل النبوۃ۔ وجہ پنجم، صفات الٰہی کی دو قسمیں ہیں: (۱) وہ جن کی معرفت عقلی دلیلوں سے ہو سکتی ہے (۲) وہ جن کی معرفت سمعی دلیلوں کے بغیر ممکن نہیں۔ تو اسی قسمِ دوم کی معرفت قبلِ نبوت نہ تھی۔ (ت)

۱ القرآن الکریم ۴۲/۵۲ ۲ مفاتیح الغیب (التفسیر الکبیر) تحت الآیۃ ۴۲/۵۲ المطبعۃ البھیۃ المصریۃ مصر ۱۹۱/۲۷

Fatawa Razawiya Volume 28

It is stated in the exegesis 'Irshad al-Aql al-Salim':

[Table Content] Arabic Text: That is, belief in the details of what is within the folds of the Book of matters towards which intellects are not guided, not belief in what the intellect and observation encounter, for his [the Prophet's] knowledge of it, peace and blessings be upon him, is something about which there is absolutely no doubt. (1)

Urdu Text: In this verse, 'faith' refers to faith in the details of those matters which are mentioned in the vast pages of the Book, to which the intellects cannot reach by themselves. It does not mean a negation of faith regarding those matters which the intellect and thought can grasp on their own and do not require a book etc. Even before prophethood, there is absolutely no doubt or suspicion regarding his, peace and blessings be upon him, being acquainted with these. (T)

Similarly, Qazi Iyad (may Allah have mercy on him) narrated in 'Ash-Shifa' and stated: "And this is the best of its aspects." (2) (This is the finest among the interpretive aspects. -T) And Allah the Exalted knows best.

Treatise: Clearing the Rank of Haydar (Ali) from the Blemish of the Pre-Islamic Era [Ended]

1. Irshad al-Aql al-Salim, under Verse 52/6, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 8/38.
2. Ash-Shifa bi-Ta'rif Huquq al-Mustafa, chapter 'And regarding their infallibility in this field before prophethood', Al-Matba'ah al-Sharikah al-Sahafiyyah, 2/105.

फ़तावा रज़विया, जिल्द 28

तफ़्सीर 'इरशाद अल-अक़्ल अल-सलीम' में है:

[तालिका सामग्री] अरबी पाठ: यानी किताब की परतों में मौजूद उन उमूर (मामलों) की तफ़्सीलात पर ईमान जिनकी तरफ़ अक़्लें रहनुमाई नहीं पातीं, न कि उन उमूर पर ईमान जिन्हें अक़्ल और मुशाहिदा पा लेता है, क्योंकि उनके बारे में आपका (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ज्ञान ऐसी चीज़ है जिसमें कतई कोई संदेह नहीं है। (1)

उर्दू पाठ: इस आयत में ईमान से मुराद उन उमूर की तफ़्सीलात पर ईमान है जो किताब के वसीअ सफ़हात (विस्तृत पन्नों) में मंदर्ज (लिखे) हैं, जिन तक अक़्लों की ख़ुद रसाई (पहुँच) नहीं है। उन उमूर से मुताल्लिक़ ईमान की नफ़ी (नकारना) मुराद नहीं है जिन्हें अक़्ल और फ़िक्र ख़ुद जान लेती है और वे किताब वग़ैरह की मोहताज नहीं होतीं। नबूवत से पहले भी हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के इनसे वाक़िफ़ होने में क़तई कोई शक-ओ-शुबा नहीं है। (त)

इसी के क़रीब क़ाज़ी अयाज़ (रहमतुल्लाह अलैहि) ने 'शिफ़ा शरीफ़' में नक़ल करके फ़रमाया: "यह इसके पहलुओं में सबसे उम्दा है।" (2) (तावील के पहलुओं में यह सबसे बेहतरीन है। -त) और अल्लाह सुब्हानहु व तआला बेहतर जानता है।

रिसाला (पुस्तिका): जाहिलियत के दौर के दाग़ से हज़रत हैदर (अली) के मक़ाम को पाक करना [समाप्त हुआ]

1. इरशाद अल-अक़्ल अल-सलीम, आयत 52/6 के तहत, दार इहया अल-तुराथ अल-अरबी, बेरुत, 8/38.
2. अश्-शिफ़ा बि-तआरिफ़ हुक़ूक़ अल-मुस्तफ़ा, अध्याय 'और नबूवत से पहले इस फ़न में उनकी इस्मत के बारे में', अल-मतबा अल-शरिका अस-सहफ़िया, 2/105.

فتاوی رضویہ جلد ۲۸

تفسیر ارشاد العقل السلیم میں ہے:

[جدول] عربی متن: ای الایمان بتفاصیل مافی تضاعیف الکتاب من الامور التی لا تھتدی الیھا العقول، لا الایمان بما یستقبل بہ العقل والنظر، فان درایتہ علیہ الصلوۃ و السلام لہ مما لاریب فیہ قطعاً۔ (۱)

(ترجمہ: یعنی کتاب کی تہوں میں موجود ان امور کی تفصیلات پر ایمان جن کی طرف عقلیں راہنمائی نہیں پا سکتیں، نہ کہ ان امور پر ایمان جنہیں عقل اور نظر پالیتی ہے، کیونکہ ان کی معرفت آپ علیہ الصلوۃ و السلام کے لیے ایسی چیز ہے جس میں قطعاً کوئی شک نہیں۔)

اردو متن: اس آیت میں ایمان سے مراد ان امور کی تفصیلات پر ایمان ہے جو کتاب کے وسیع صفحات میں مندرج ہیں جن تک از خود عقلوں کی رسائی نہیں، ان امور سے متعلق ایمان کی نفی مراد نہیں جن کو عقل و فکر خود جان لیتی ہے اور کتاب وغیرہ کی محتاج نہیں ہوتی، قبل نبوت بھی اس سے حضور علیہ الصلوۃ والسلام کے آشنا ہونے میں قطعاً کوئی شک و شبہ نہیں۔ (ت)

اسی کے قریب قاضی عیاض رحمہ اللہ تعالٰی نے شفا شریف میں نقل کرکے فرمایا: وھو احسن وجوھہ (۲)۔ (وجوہ تاویل میں یہ سب سے عمدہ ہے۔ت) واللہ سبحانہ و تعالٰی اعلم۔

رسالہ تنزیہ المکانۃ الحیدریۃ عن وصمۃ عھد الجاھلیہ ختم ہوا

۱۔ ارشاد العقل السلیم تحت الآیۃ ۵۲/۶ دار احیاء التراث العربی بیروت ۳۸/۸ ۲۔ الشفاء بتعریف حقوق المصطفٰی فصل و اما عصمتھم من ھذا الفن قبل النبوۃ المطبعۃ الشرکۃ الصحافیۃ ۲/۱۰۵

Volume 28 Fatawa Razawiyya

Treatise Ghayat al-Tahqiq fi Imamat al-Ali wa al-Siddiq (1331 AH) (The pinnacle of research concerning the leadership of Hazrat Ali al-Murtaza and Hazrat Siddiq al-Akbar, may Allah be pleased with them both)

In the name of Allah, the Beneficent, the Merciful. Allah is the Lord of Muhammad, peace and blessings be upon him.

What do the scholars of religion say regarding these matters: Problem 22: First: At the time of his passing or at any other time, whom did the beloved Messenger (peace and blessings of Allah be upon him, his family, and his progeny) appoint as his successor after him?

The Answer: Succession and deputyship are of two types: First: Partial and restricted, where the Imam appoints someone else as his deputy temporarily for a specific task or a specific place for a specific time. For example, a king sending someone as a commander in battle, or giving someone the governance of a district, or appointing someone for the collection of taxes, or entrusting the management of a city while going somewhere. This type of explicit succession was done by the radiant Master, the Chief of the Day of Resurrection (may Allah the Almighty's peace and blessings be upon him, his family, progeny, wives, and all his companions, and bless him)...

Page 469 of 684

जिल्द 28 फ़तावा रज़विया

रिसाला ग़ायत-उत-तहक़ीक़ फ़ी इमामत-उल-अली वस-सिद्दीक़ (1331 हिजरी) (हज़रत अली मुर्तज़ा और हज़रत सिद्दीक़ अकबर रज़ियल्लाहु अन्हुमा की इमामत के बारे में शोध की पराकाष्ठा)

बिस्मिल्लाह हिर्रहमान निर्रहीम अल्लाह मुहम्मद का रब है, उन पर दरूद और सलाम हो।

धर्म के विद्वान इन मसलों में क्या फरमाते हैं: मसला 22: पहला: रसूल-ए-मक़बूल सल्लल्लाहु तआला अलैहि व आलिही व इत्रतिही वसल्लम ने विसाल के समय या किसी और समय अपने बाद अपना जानशीन (उत्तराधिकारी) किसे मुक़र्रर किया?

अल-जवाब: जानशीनी और नियाबत दो प्रकार की होती हैं: पहला: जुज़ई मुक़य्यद (आंशिक और प्रतिबंधित) कि इमाम किसी विशेष कार्य या विशेष स्थान पर अस्थायी रूप से किसी विशेष समय के लिए दूसरे को अपना नायब (प्रतिनिधि) बनाए, जैसे बादशाह का लड़ाई में किसी को सरदार बनाकर भेजना या किसी को जिले की हुकूमत देना या लगान वसूली पर नियुक्त करना, या कहीं जाते हुए शहर का इंतज़ाम सुपुर्द कर जाना, इस प्रकार का इस्तख़लाफ़ (उत्तराधिकारी नियुक्त करना) वाज़ेह तौर पर हुज़ूर पुर नूर सैय्यद यौम-उन-नुशूर सल्लल्लाहु तआला अलैहि व आलीही व इत्रतिही व अज़वाजिही व सहाबतिही अजमईन व बारक द्वारा किया गया...

पेज 469/684

رسالہ غایۃ التحقیق فی امامۃ العلی والصدیق ۱۳۳۱ھ (تحقیق کی انتہا، حضرت علی مرتضی اور حضرت صدیق اکبر رضی اللہ عنہما کی امامت کے بارے میں)

بسم اللہ الرحمن الرحیم ط اللہ رب محمد صلی علیہ وسلّما

کیا فرماتے ہیں علمائے دین ان مسائل میں: مسئلہ ۲۲: اول: رسول مقبول صلی اللہ تعالیٰ علیہ وآلہ وعترتہ وسلم نے وقتِ رحلت یا کسی اور وقت اپنے بعد اپنا جانشین کس کو مقرر کیا؟

الجواب: جانشینی و نیابت دو قسم ہے: اول: جزئی مقید کہ امام کسی خاص کام یا خاص مقام پر عارضی طور پر کسی خاص وقت کے لئے دوسرے کو اپنا نائب کرے، جیسے بادشاہ کا لڑائی میں کسی کو سردار بنا کر بھیجنا یا کسی کو ضلع کی حکومت دینا یا تحصیل خراج پر مامور کرنا، یا کہیں جاتے ہوئے انتظام شہر سپرد کر جانا، اس قسم کا استخلاف صریح حضور پر نور سید یوم النشور صلی اللہ تعالیٰ علیہ وعلی آلہ و عترتہ وازواجہ و صحابتہ اجمعین و بارک

Fatawa Rizvia, Volume 28

...[it] happened that [tasks] remained with [the Prophet] SAW, like in some battles the leader was the Commander of the Faithful Siddiq al-Akbar, and in others Hazrat Usamah bin Zaid. In the Battle of Dhat al-Salasil, Hazrat Amr bin al-Aas (may Allah be pleased with them) was sent as the commander-in-chief. For the collection of Zakat, the Commander of the Faithful Farooq al-Azam and Hazrat Khalid bin Walid and others (may Allah be pleased with them) were appointed. This was also certainly a deputy-ship of the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him), for the collection of charities is the primary work of the Holy Presence (peace and blessings of Allah be upon him, his family, and his companions). Allah the Almighty says:

"Take, [O, Muhammad], from their wealth a charity by which you purify them and cause them increase, and invoke [Allah's blessings] upon them. Indeed, your invocations are reassurance for them." [1]

O Beloved! collect Zakat from their wealth by which you may clean and purify them, and pray for goodness in their favor; undoubtedly, your prayer is peace for their hearts. (T)

For the teaching of the Quran and religion, noble reciters and great martyrs were appointed. Hazrat Attab bin Asid was appointed for Makkah al-Mukarramah, Hazrat Muadh bin Jabal for the province of Jund, Hazrat Abu Musa al-Ash'ari for Zubid and Aden, Hazrat Abu Sufyan (father of Amir Mu'awiyah) or Hazrat Amr bin Hazm for the city of Najran, Hazrat Ziyad bin Labid for Hadramaut, Hazrat Khalid Saeed Umavi for Sana'a, and Hazrat Amr bin al-Aas was made the governor of Oman. Badhan bin Sasan Kayani Mughal was kept appointed over the governorship of Yemen. The Commander of the Faithful Maula Ali (may Allah honor his face) was granted the position of judge for the country of Yemen. In 8 AH, Hazrat Attab, and in 9 AH, Hazrat Abu Bakr Siddiq al-Akbar was made the leader of the Hajj (Amir-al-Hajj). In some events, the Commander of the Faithful Farooq al-Azam, in some Hazrat Ma'qal bin Yasar, and in some Hazrat Uqbah was given the order of judgeship. While leaving for the Battle of Tabuk, the Commander of the Faithful Ali al-Murtaza was appointed over the noble household, and in the Battle of Badr, Hazrat Abu Lubaba, and in thirteen battles and journeys, Hazrat Amr ibn Umm Maktum was appointed as the amir and governor of Madinah Tayyibah. Among these were the Battle of Abwa, which was the first battle of the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him), the Battle of Buwat, the Battle of Dhi al-Ushayrah, the Battle of Talab Karz bin Jabir, the Battle of

Sawiq, the Battle of Ghatafan, the Battle of Uhud, the Battle of Hamra al-Asad, the Battle of Najran, the Battle of Dhat al-Riqa, and the journey of Hajjat al-Wada (Farewell Pilgrimage), which was the last journey of the Luminous Presence (peace and blessings of Allah be upon him), may Allah be pleased with them all.

[Box Left: Arabic] We have summarized all this from Sahih al-Bukhari. | [Box Right: Urdu] We have summarized all this from Sahih Bukhari and its...

---

[1] Al-Qur'an al-Karim 9/103

फतावा रजविया, खंड 28

...ऐसा हुआ कि (कार्य) [पैगंबर] सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम के पास रहे, जैसे कुछ युद्धों में मोमिनों के अमीर सिद्दीक-ए-अकबर, और कुछ में हजरत ओसामा बिन जैद थे। गजवा-ए-जात अल-सलासिल में हजरत अम्र बिन अल-आस (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) को सेनापति बनाकर भेजा गया। जकात की वसूली के लिए मोमिनों के अमीर फारूक-ए-आजम और हजरत खालिद बिन वलीद और अन्य (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) को नियुक्त किया गया। यह भी निश्चित रूप से पवित्र पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की खिलाफत (प्रतिनिधित्व) थी, क्योंकि दान लेना पवित्र उपस्थिति (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम, उनके परिवार और उनके साथियों) का प्राथमिक कार्य है। अल्लाह सर्वशक्तिमान कहता है:

"ऐ नबी! उनके माल में से जकात वसूल कीजिए जिससे आप उन्हें साफ और पवित्र कर दें और उनके लिए दुआ-ए-खैर कीजिए, बेशक आपकी दुआ उनके दिलों का सुकून है।" [1]

ऐ महबूब! उनके माल में से जकात वसूल करो जिससे तुम उन्हें साफ और सुथरा कर दो और उनके हक में दुआ-ए-खैर करो, बेशक तुम्हारी दुआ उनके दिलों का चैन है। (त)

कुरान और दीन की शिक्षा के लिए महान कारियों और शहीदों को नियुक्त किया गया। हजरत अत्ताब बिन असीद को मक्का मुअज्जमा, हजरत मुआज बिन जबल को विलायत-ए-जंद, हजरत अबू मूसा अशअरी को जुबैद और अदन, हजरत अबू सुफियान (अमीर मुआविया के पिता) या हजरत अम्र बिन हज़म को नजारान शहर के लिए, हजरत जियाद बिन लबीद को हजरमउत, हजरत खालिद सईद उमवी को सना, और हजरत अम्र बिन अल-आस को ओमान का गवर्नर बनाया गया। बाजान बिन सासान कयानी मुगल को यमन की सूबेदारी पर नियुक्त रखा गया। मोमिनों के अमीर मौला अली (अल्लाह उनके चेहरे को सम्मानित करे) को यमन देश का न्यायाधीश (काजी) का पद दिया गया। 8 हिजरी में हजरत अत्ताब, और 9 हिजरी में हजरत अबू बक्र सिद्दीक अकबर को अमीर-उल-हज बनाया गया। कुछ घटनाओं में मोमिनों के अमीर फारूक-ए-आजम, कुछ में हजरत मअकल बिन यसार, और कुछ में हजरत उकबा को न्याय (कजा) का आदेश दिया गया। गजवा-ए-तबूक के लिए जाते समय मोमिनों के अमीर अली अल-मुर्तजा को अहले-बैत पर, और गजवा-ए-बदर में हजरत अबूलुबाबा को, और तेरह गजवात और यात्राओं के लिए प्रस्थान करते समय हजरत अम्र इब्न उम मकतूम को मदीना तैयबा का अमीर और गवर्नर नियुक्त किया गया। इनमें गजवा-ए-अबवा शामिल है

जो पवित्र पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) का पहला युद्ध था, गजवा-ए-बुआत, गजवा-ए-जी अल-उशायरा, गजवा-ए-तलाब कर्ज बिन जाबिर, गजवा-ए-सविक, गजवा-ए-ग़तफान, गजवा-ए-ओहद, गजवा-ए-हमरा अल-असद, गजवा-ए-नजारान, गजवा-ए-जात अल-रिका और हज्जतुल विदा की यात्रा जो नूर-ए-मुजस्सम (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की आखिरी यात्रा थी, अल्लाह उन सब से प्रसन्न हो।

[बायां बॉक्स: अरबी] हमने यह सब सहीह बुखारी से संक्षेप में संकलित किया है। | [दायां बॉक्स: उर्दू] हमने यह सब सहीह बुखारी और उसके.. से संक्षेप में संकलित किया है।

---

[1] अल-कुरान अल-करीम 9/103

وسلم سے باز رہا واقع ہوا، جیسے بعض غزوات میں امیر المؤمنین صدیق اکبر بعض میں حضرات اسامہ بن زید۔ غزوہ ذات السلاسل میں حضرت عمرو بن العاص رضی اللہ تعالٰی عنہم کو سپہ سالار بنا کر بھیجا۔ تحصیل زکوۃ پر امیر المؤمنین فاروق اعظم و حضرت خالد بن ولید و غیرہما رضی اللہ تعالٰی عنہم کو مقرر فرمایا۔ یہ بھی یقینا حضور اقدس صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کی نیابت تھی کہ اخذ صدقات اصل کام حضور والا صلوات اللہ تعالٰی علیہ وعلٰی آلہ واصحابہ کا ہے۔ قال تعالٰی:

"خُذْ مِنْ أَمْوَالِهِمْ صَدَقَةً تُطَهِّرُهُمْ وَتُزَكِّيهِمْ بِهَا وَصَلِّ عَلَيْهِمْ ۖ إِنَّ صَلَاتَكَ سَكَنٌ لَهُمْ ۗ" [1]

اے محبوب ان کے مال میں سے زکوٰۃ تحصیل کرو جس سے تم انہیں ستھرا اور پاکیزہ کر دو اور ان کے حق میں دعائے خیر کرو بے شک تمہاری دعا ان کے دلوں کا چین ہے۔ (ت)

تعلیم قرآن و دین کے لئے قرائے کرام شہدائے عظام کو مقرر فرمایا۔ حضرت عتاب بن اسید کو مکہ معظمہ، حضرت معاذ بن جبل کو ولایت جند، حضرت ابو موسٰی اشعری کو زبید و عدن، حضرت ابوسفیان والد امیر معاویہ یا ہجرت عمرو بن حزم کو شہر نجران، حضرت زیاد بن لبید کو حضر موت، حضرت خالد سعید اموی کو صنعا، حضرت عمرو بن العاص کو عمان کا ناظم صوبہ کیا۔ باذان بن سباسان کیانی مغل کو صوبہ داری یمن پر مقرر رکھا۔ امیر المؤمنین مولٰی علی کرم اللہ تعالٰی وجہہ کو ملک یمن کا عہدہ قضا بخشا۔ ۸ ھ میں حضرت عتاب، ۹ ھ میں حضرت ابو بکر صدیق اکبر کو امیر الحاج بنایا۔ بعض وقائع میں امیر المؤمنین فاروق اعظم، بعض میں حضرت معقل بن یسار، بعض میں حضرت عقبہ کو حکم قضا دیا۔ غزوہ تبوک کو تشریف لے جاتے وقت امیر المؤمنین علی مرتضٰی کو اہلبیت کرام، اور غزوہ بدر میں حضرت ابولبابہ، اور تیرہ غزوات و

اسفار کو نہضت فرماتے حضرت عمر و ابن ام مکتوم کو مدینہ طیبہ کا امیر و والی فرمایا۔ از انجملہ غزوہ ابواء کہ حضور اقدس صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کا پہلا غزوہ تھا و غزوہ بواط و غزوہ ذی العشیرہ و غزوہ طلب کر ز بن جابر و غزوہ سویق و غزوہ غطفان و غزوہ احد و غزوہ حمراء الاسد و غزوہ نجران و غزوہ ذات الرقاع و سفر حجۃ الوداع کہ حضور پر نور صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کا پچھلا سفر تھا رضی اللہ تعالیٰ علیہم اجمعین۔

لخصنا كل ذلك من صحيح البخاري | یہ سب ہم نے تلخیص کی صحیح بخاری اور اس کی

---

[1] القرآن الكريم ۱۰۳/۹

Fatawa Rizvia, Volume 28

...and its commentaries, and for al-Mawahib al-Ladunniyah with al-Minah al-Muhammadiyyah and its commentary by az-Zarqani, and al-Isabah fi Tamyiz al-Sahabah by Imam al-Hafiz al-Asqalani, may Allah Almighty have mercy on them all. From. May Allah bestow His mercy upon all of them. (T) Secondly, a general rule that it (successorship) cannot be combined with the life of the one appointing a successor, meaning an Imam's will for the supreme leadership (Imamat-e-Kubra) after him. The Noble Prophet, may Allah's peace and blessings be upon him, did not explicitly and publicly designate anyone by name. Had he done so, the Companions, may Allah be pleased with them, would have certainly presented it, and there would have been no debates or consultations among the Quraysh and Ansar regarding the Caliphate. It is proven through strong and authentic chains of transmission from the Commander of the Faithful, the leader of the brave, the Victorious Lion of Allah, Ali (may Allah Almighty ennoble his face), that when he was asked, "Appoint a successor over us," he replied: "No, but I leave you as the Messenger of Allah, may Allah's peace and blessings be upon him, left you." Meaning, I will not appoint any successor but will leave it just as the Messenger of Allah (may Allah's peace and blessings be upon him) did. This was narrated by Imam Ahmad (1) with a good (hasan) chain, al-Bazzar with a strong chain, and ad-Daraqutni and others. (Imam Ahmad narrated it with a good chain, Bazzar with a strong chain, and Daraqutni and others narrated it. T). In al-Bazzar's narration with an authentic chain, Mawla Ali (may Allah Almighty ennoble his face) said:

The Messenger of Allah, may Allah's peace and blessings be upon him, did not appoint a successor, so should I appoint one over you? (2) | The Messenger of Allah (may Allah's peace and blessings be upon him) did not make anyone a caliph, so that I should.

It is mentioned in ad-Daraqutni's narration, he said: We entered upon the Messenger of Allah, may Allah's peace and blessings be upon him, and said: O Messenger of Allah | We arrived in the noble presence of the Master of the Prophets (may Allah's peace and blessings be upon him) and submitted: O Messenger of Allah

Footnotes: 1. Musnad Imam Ahmad bin Hanbal on the authority of Ali (may Allah be pleased with him), Al-Maktab al-Islami Beirut, 1/130; Al-Sawa'iq al-Muhriqah, Chapter 1, Section 5, Dar al-Kutub al-Ilmiyah Beirut, p. 70; Kashf al-Astar 'an Zawa'id al-Bazzar, chapter on his killing, Hadith 2577, Mu'assasat al-Risalah Beirut 3/203; Kanz al-

Ummal with reference to K and Ibn al-Sunni, Hadith 36562, Mu'assasat al-Risalah Beirut 13/189. 2. Al-Sawa'iq al-Muhriqah with reference to al-Bazzar, Chapter 1, Section 5, Dar al-Kutub al-Ilmiyah Beirut, p. 70.

फ़तावा रिज़विया, जिल्द 28

...और उसकी व्याख्याएँ और अल-मवाहिब अल-लदुन्निया अल-मिनाह अल-मुहम्मदिया के साथ और उसकी व्याख्या ज़रक़ानी द्वारा, और अल-इसाबा फी तमीज़ अल-सहाबा इमाम अल-हाफ़िज़ अल-असक़लानी द्वारा, अल्लाह तआला उन सभी पर अपनी रहमत नाज़िल फरमाए। (त) दूसरा, एक सामान्य नियम कि उत्तराधिकार नियुक्त करने वाले के जीवन के साथ जमा नहीं हो सकता, यानी इमाम का अपने बाद किसी के लिए इमामत-ए-कुबरा (सर्वोच्च नेतृत्व) की वसीयत फरमाना। हुज़ूर आला सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम ने स्पष्ट रूप से और सार्वजनिक तौर पर किसी का नाम लेकर उत्तराधिकारी नियुक्त नहीं फरमाया, वरना सहाबा किराम रज़ियल्लाहु तआला अन्हुम उसे ज़रूर पेश करते और खिलाफत के बारे में कुरैश और अंसार के बीच कोई बहस या मशवरा न होता। अमीरुल मोमिनीन, शेरे खुदा, हज़रत अली मुर्तज़ा (अल्लाह तआला उनके चेहरे को सम्मानित करे) से सही और मज़बूत सनदों के साथ साबित है कि जब उनसे अर्ज़ की गई कि "हमारे लिए किसी को खलीफा नियुक्त कर दीजिये," तो उन्होंने फरमाया: "नहीं, बल्कि मैं तुम्हें वैसे ही छोड़ता हूँ जैसे अल्लाह के रसूल सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम ने छोड़ा था।" यानी मैं किसी को खलीफा नहीं बनाऊँगा बल्कि वैसे ही छोड़ दूँगा जैसे अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) छोड़ गए थे। इसे इमाम अहमद (1) ने हसन सनद के साथ, अल-बज्ज़ार ने मज़बूत सनद के साथ और अल-दारक़ुतनी आदि ने रिवायत किया है। (इसे इमाम अहमद ने हसन सनद के साथ, बज्ज़ार ने मज़बूत सनद के साथ और दारक़ुतनी आदि ने रिवायत किया। त) बज्ज़ार की रिवायत में सही सनद के साथ है, हज़रत मौला अली (अल्लाह तआला उनके चेहरे को सम्मानित करे) ने फरमाया:

अल्लाह के रसूल सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम ने उत्तराधिकारी नियुक्त नहीं किया, तो क्या मैं तुम्हारे ऊपर उत्तराधिकारी बनाऊँ? (2) | अल्लाह के रसूल सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम ने किसी को खलीफा नहीं बनाया कि मैं बनाऊं।

दारक़ुतनी की रिवायत में है, इरशाद फरमाया: हम अल्लाह के रसूल सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम की खिदमत में हाज़िर हुए और अर्ज़ की: ऐ अल्लाह के रसूल | हम सैय्यदुल मुर्सलीन सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम की बारगाह में हाज़िर हुए और अर्ज़ की: या रसूल अल्लाह

पाद-टिप्पणी: 1. मुस्नद इमाम अहमद बिन हंबल, अली (रज़ियल्लाहु तआला अन्हु) से, अल-मक्तब अल-इस्लामी बेरूत, 1/130; अल-सवाइक़ अल-मुहरिक़ा, बाब 1, फसल 5, दारुल कुतुब अल-

इल्मिया बेरूत, पृ. 70; कश्फ़ुल अस्तार 'अन ज़वाइद अल-बज्ज़ार, हदीस 2577, मुअस्ससतुर् रिसाला बेरूत 3/203; कंज़ुल उम्माल हवालह क और इब्न अल-सुन्नी हदीस 36562, मुअस्ससतुर् रिसाला बेरूत 13/189। 2. अल-सवाइक़ अल-मुहरिक़ा हवालह अल-बज्ज़ार, बाब 1, फसल 5, दारुल कुतुब अल-इल्मिया बेरूत, पृ. 70।

وشروحہ ولمواھب اللدنیۃ بالمنح المحمدیۃ و شرحوں، مواہب اللدنیہ بالمنح المحمدیہ اور اسکی شرح زرقانی شرحھا للزرقاني والاصابۃ فی تمییز الصحابۃ للامام اور حافظ ابن حجر عسقلانی کی تصنیف الاصابہ فی تمییز الصحابہ الحافظ العسقلانی رحمۃ اللہ تعالٰی علیہم اجمعین۔ سے۔ اللہ تعالٰی ان سب پر رحمت نازل فرمائے۔(ت) دوم کلی مطلق کہ حیات مستخلف سے جمع نہیں ہو سکتی یعنی امام کا اپنے بعد کسی کیلئے امامت کبرٰی کی وصیت فرمانا اس کا نص صریح علی الاعلان بتصریح نام حضور اعلٰی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم نے کسی کے واسطے نہ فرمایا ، ورنہ صحابہ کرام رضی اللہ تعالٰی عنہم ضرور پیش کرتے اور قریش وانصار میں درباره خلافت مباحثے مشاورے نہ ہوتے، امیر المومنین امام الاشجعین اسد اللہ الغالب علی مرتضٰی کرم اللہ تعالٰی وجہہ الکریم سے باسانید صحیحہ قویہ ثابت کہ جب ان سے عرض کی گئی استخلف علینا ہم پر کسی کو خلیفہ کر دیجئے ۔ فرمایا : لا ولکن اترککم کما ترککم رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم میں کسی کو خلیفہ نہ کروں گا بلکہ یونہی چھوڑوں گا جیسے رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم چھوڑ گئے تھے اخرجہ الامام احمد ۱ بسند حسن والبزار بسندی قوی والدارقطنی وغیرھم (اس کو امام احمد نے بسند حسن اور بزار نے بسند قوی اور دار قطنی وغیرہم نے روایت کیا۔ ت) بزار کی روایت میں بسند صحیح ہے حضرت مولٰی علی کرم اللہ تعالٰی وجہہ نے فرمایا :

ما استخلف رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم فاستخلف | رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم نے کسی کو خلیفہ نہ کیا کہ علیکم ۲۔ | میں کروں۔

دار قطنی کی روایت میں ہے، ارشاد فرمایا: دخلنا علیٰ رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم فقلنا | ہم نے خدمت اقدس حضور سید المرسلین صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم میں حاضر ہو کر عرض کی : یا رسول اللہ یا رسول اللہ

حواشی: ۱ مسند امام احمد بن حنبل عن علی رضی اللہ تعالیٰ عنہ المکتب اسلامی بیروت، ۱/۱۳۰، الصواعق المحرقہ الباب الاول الفصل الخامس دارالکتب العلمیۃ بیروت ص ۷۰ ، کشف الاستار عن زوائد البزار باب فی قتلہ حدیث ۲۵۷۷ موسسۃ الرسالۃ بیروت ۳/۲۰۳، کنز العمال بحوالہ ک و ابن السنی حدیث ۳۶۵۶۲ موسسۃ الرسالۃ بیروت ۱۳/۱۸۹ ۲ الصواعق المحرقہ بحوالہ البزار الباب الاول الفصل الخامس دار الکتب العلمیۃ بیروت ص ۷۰

Volume 28 | Fatawa-e-Razvia

| استخلف علینا قال لا، ان یعلم اللہ فیکم خیرا یول علیکم خیرکم قال علی رضی اللہ تعالیٰ عنہ | فعلم اللہ فینا خیرا فولی علینا ابابکر (رضی اللہ تعالی علیہم اجمعین) | Appoint a successor for us. He (the Prophet ﷺ) said: No, if Allah knows any good in you, He will appoint the best among you as your leader. Hadrat Mawla Ali (may Allah be pleased with him) said: The Lord of Honor (Allah), Majestic and Exalted, saw good in us, so He appointed Abu Bakr as our leader. May Allah be pleased with all of them. |

Imam Ishaq bin Rahawayh, Daraqutni, Ibn Asakir, and others relate through numerous routes and chains: Two individuals asked the Leader of the Believers, Mawla Ali (may Allah be pleased with his noble countenance), during his Caliphate concerning the succession: "Is this a covenant (instruction) entrusted to you by the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him), or is it your opinion, or rather our collective opinion?" [He replied]: "As for there being a covenant with me from the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) regarding this, then no. By Allah, if I were the first to believe in him, I would not be the first to lie against him. As for whether the Radiant Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) made any formal appointment for me regarding this matter, by Allah, it is not so. If I had been the first to confirm the Prophet, I would not be the first to fabricate against him. If I had a covenant from him regarding this, I would not have left the brother of Banu Taym bin Murrah (Abu Bakr) and Umar bin Al-Khattab to ascend his pulpit, and I would have surely fought them with my own hand, even if I found no companion except this cloak of mine. But the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) was not killed, nor did he die suddenly. He remained in his illness for days and nights; the Muadhin (caller to prayer) would come to him and inform him of the prayer, and he would command Abu Bakr, so he would lead the people in prayer."

Footnote: 1. Al-Sawa'iq al-Muhriqah with reference to Ad-Daraqutni, Chapter 1, Section 5, Dar al-Kutub al-Ilmiyyah Beirut, p. 70.

Page 472 of 684

| استخلف علینا قال لا، ان یعلم اللہ فیکم خیرا یول علیکم خیرکم قال علی رضی اللہ تعالیٰ عنہ فعلم اللہ فینا خیرا فولی علینا ابابکر (رضی اللہ تعالی علیہم اجمعین) | हम पर किसी को खलीफ़ा नियुक्त कर दीजिए। इरशाद हुआ: नहीं, अगर अल्लाह तआला तुम में भलाई जानेगा तो जो तुम सब में बेहतर है उसे तुम पर शासक बना देगा। हज़रत मौला अली (कर्रमल्लाहु वज्हहुल करीम) ने फ़रमाया: रब्बुल इज़्ज़त (अल्लाह) ने हम में भलाई जानी, पस अबू बक्र को हमारा शासक बना दिया। अल्लाह तआला उन सब से राज़ी हो। |

इमाम इस्हाक़ बिन राहवैया, दारक़ुतनी, इब्न असाकिर और अन्यों ने कई रास्तों और कसीर सनदों से रिवायत की है: दो व्यक्तियों ने अमीरुल् मोमिनीन मौला अली (कर्रमल्लाहु वज्हहुल करीम) से उनके खिलाफ़त के ज़माने में खिलाफ़त के बारे में सवाल किया: "क्या यह कोई अहद (वचन) है जो नबी सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम ने आपको दिया था, या यह आपकी अपनी राय है, या हमारी राय है?" [उन्होंने जवाब दिया]: "जहाँ तक इस मामले में नबी सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम की तरफ़ से मेरे लिए किसी अहद का सवाल है, तो ऐसा नहीं है। ख़ुदा की क़सम! अगर मैं सबसे पहले उन पर ईमान लाने वाला था, तो मैं सबसे पहले उन पर झूठ बाँधने वाला नहीं बनूँगा। रहा यह कि क्या हुज़ूर सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम ने इस मामले में मेरे लिए कोई पद या अहद तय फ़रमाया था, तो ख़ुदा की क़सम ऐसा नहीं है। अगर मैंने सबसे पहले हुज़ूर की तस्दीक़ की थी तो मैं सबसे पहले हुज़ूर पर इफ़्तरा (झूठ) करने वाला नहीं हूँगा। और अगर हुज़ूर सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम की तरफ़ से मेरे पास कोई अहद होता, तो मैं बनू तैम बिन मुर्रा के भाई (अबू बक्र) और उमर बिन ख़त्ताब को हुज़ूर के मुक़द्दस मिम्बर पर बैठने न देता, और मैं यक़ीनन अपने हाथ से उनसे जंग करता, चाहे मुझे इस चादर के सिवा कोई साथी न मिलता। लेकिन अल्लाह के रसूल सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम न तो शहीद किए गए और न ही अचानक उनका देहांत हुआ। वह कई दिनों और रातों तक बीमार रहे; मुअज़्ज़िन आता और उन्हें नमाज़ की इत्तिला देता, और आप (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) हज़रत अबू बक्र को हुक्म देते, तो वह लोगों को नमाज़ पढ़ाते।"

पाद-टिप्पणी: 1. अस-सवाइकुल मुहरिक़ा, दारक़ुतनी के हवाले से, बाब 1, फ़स्ल 5, दारुल कुतुब अल-इलमिया बेरूत, पृ. 70।

| استخلف علینا قال لا، ان یعلم اللہ فیکم خیرا یول علیکم خیرکم قال علی رضی اللہ تعالیٰ عنہ فعلم اللہ فینا خیرا فولی علینا ابابکر (رضی اللہ تعالی علیھم اجمعین) | ہم پر کسی کو خلیفہ فرمادیجئے۔ ارشاد ہوا : نہ ، اگر اللہ تعالیٰ تم میں بھلائی جانے گا تو جو تم سب میں بہتر ہے اسے تم پر والی فرما دے گا۔ حضرت مولیٰ علی کرم اللہ وجہہ نے فرمایا: رب العزت جل وعلا نے ہم میں بھلائی جانی پس ابوبکر کو ہمارا والی فرما یارضی اللہ تعالیٰ عنہم اجمعین۔ |

امام اسحق بن راہویہ و دار قطنی وابن عساکر و غیر ہم بطرق عدیدہ واسانید کثیرہ راوی، دو شخصوں نے امیر المومنین مولیٰ علی کرم اللہ وجہہ الکریم سے ان کے زمانہ خلافت میں درباره خلافت استفسار کیا اتھار عہدہ الیک النبی صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم ام رائی رایۃ۔ کیا یہ کوئی عہد و قرارداد حضور اقدس صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کی طرف سے ہے یا آپ کی رائے ہے بلکہ ہماری رائے ہے اما ان یکون عندي عھد من النبي صلی اللہ علیہ وسلم عھدہ الی فی ذلك فلا. واللہ لئن کنت اول من صدق بہ فلاکون اول من کذب علیہ رہایہ کہ اسباب میں میرے لئے حضور پر نور صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نے کوئی عہدہ قرارداد فرمادیا ہو سو خدا کی قسم ایسا نہیں اگر سب سے پہلے میں نے حضور کی تصدیق کی تو میں سب سے پہلے حضور پر افتراء کرنے والانہ ہوں گا ولو کان عندي منہ عھد في ذلك ماترکت اخابنی تیم بن مرۃ وعمر بن الخطاب یثوبان علی منبرہ ولقاتلتھما بیدی ولولم اجد الابردتی ھذہ اور اگر اسباب میں حضور والا صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کی طرف سے میرے پاس کوئی عہد ہوتا تو میں ابوبکر وعمر کو منبر اطہر حضور اقدس صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم پر جست نہ کرنے دیتا اور بیشک اپنے ہاتھ سے ان سے قتال کرتا اگرچہ اپنی اس چادر کے

سوا کوئی ساتھی نہ پاتا ولکن رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم لم یقتل قتلا ولم یمت فجأہ مکث في مرضہ اياما وليالی يأتيه المؤذن فيؤذنه بالصلاة فيامر ابابكر فيصلی بالناس۔

حاشیہ: 1۔ الصواعق المحرقہ بحوالہ الدار قطنی الباب الاول الفصل الخامس دارالکتب العلمیہ بیروت ص ۷۰

صفحہ 472 از 684

Fatawa Razawiyya Volume 28

"...and he was seeing my place, then the Mu'adhin (caller to prayer) would come to him and inform him of the prayer, so he would order Abu Bakr to lead the people in prayer, while he was seeing my place." The fact is that the Messenger of Allah (may peace and blessings of Allah be upon him), God forbid, was not killed nor did he pass away suddenly; rather, he spent several days and nights in illness. The Mu'adhin would come to announce the prayer, and the Prophet would command Abu Bakr to lead the prayer, even though I was present before him. Then the Mu'adhin would come again to inform, and the Prophet would give the imamate (leading of prayer) to Abu Bakr himself, even though I was not absent anywhere. "And indeed, one of his wives wanted to divert him from Abu Bakr, but he refused and became angry and said, 'You are like the female companions of Joseph; command Abu Bakr to lead the people in prayer.'" And by God, one of the pure wives wanted to turn this matter away from Abu Bakr, but the Holy Prophet (may peace and blessings of Allah be upon him) did not agree, became angry, and said, "You are like those women of Joseph's time. Command Abu Bakr to lead the imamate." "So when the Messenger of Allah (may peace and blessings of Allah be upon him) passed away, we looked into our affairs and chose for our worldly life the one whom the Messenger of Allah (may peace and blessings of Allah be upon him) had chosen for our religion. Prayer was the greatness of Islam and the pillar of religion. So we pledged allegiance to Abu Bakr (may Allah be pleased with him) for he was worthy of it; no two of us disagreed about him." Thus, when the radiant Prophet (may peace and blessings of Allah be upon him) passed away, we considered our affairs and preferred for our worldly matters—that is, the Caliphate—the one whom the Messenger of Allah (may peace and blessings of Allah be upon him) had preferred for our religious matters, i.e., prayer. Since prayer was the excellence of Islam and the correctness of religion, we pledged allegiance to Abu Bakr (may Allah be pleased with him) and he was deserving of it. None of us opposed this. After stating all this, Hazrat Maula Ali (may Allah honor his face) said: "So I fulfilled the right of Abu Bakr, recognized the obedience due to him, and fought alongside him in his armies. I would take when he gave me, go when he sent me to battle, and apply the legal punishments (Hudud) with my whip before him."[1] Thus, I gave Abu Bakr his right, considered obedience to him mandatory, and participated in Jihad as part of his armies. When he gave me something from the public treasury (Bait-ul-Mal), I would take it, and when he sent me to war, I would go and implement the legal punishments with my whip in his

presence. Then, precisely the same was stated regarding the Leader of the Faithful Farooq-e-Azam and the Leader of the Faithful Uthman Ghani (may Allah be pleased with them all). Yes, however, clear and magnificent indications were given many times, for example:

[1] Tarikh Dimashq al-Kabir, Biography 5029 of Ali ibn Abi Talib (may Allah be pleased with him), Dar Ihya al-Turath al-Arabi Beirut 25/33, 339; Al-Sawa'iq al-Muhriqah citing al-Daraqutni, Ibn Asakir, and Ishaq bin Rahawayh, Chapter 1, Section 5, Dar al-Kutub al-Ilmiyyah, pp. 70 to 72.

फ़तावा रज़विया जिल्द 28

"...और वह मेरा स्थान देख रहे थे, फिर मुअज़्ज़िन उनके पास आता और उन्हें नमाज़ की सूचना देता, तो वह अबू बक्र को आदेश देते कि लोगों को नमाज़ पढ़ाएं जबकि वह मेरा स्थान देख रहे थे।" बात यह हुई कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) को, अल्लाह न करे, न तो कत्ल किया गया और न ही उनका अचानक निधन हुआ, बल्कि हुज़ूर कई दिन और रात बीमारी में रहे। मुअज़्ज़िन आता नमाज़ की सूचना देता, हुज़ूर अबू बक्र को इमामत का हुक्म फ़रमाते जबकि मैं हुज़ूर के सामने मौजूद था। फिर मुअज़्ज़िन आता और सूचना देता, हुज़ूर अबू बक्र ही को इमामत देते जबकि मैं कहीं गायब नहीं था। "और निश्चित रूप से उनकी पत्नियों में से एक ने उन्हें अबू बक्र से हटाने की इच्छा की, तो उन्होंने इनकार कर दिया और क्रोधित हुए और कहा, 'तुम युसूफ़ की साथियों की तरह हो; अबू बक्र को हुक्म दो कि वह लोगों को नमाज़ पढ़ाएं।'" और खुदा की कसम, अज़वाज-ए-मुतहहरात (पवित्र पत्नियों) में से एक बीवी ने इस मामले को अबू बक्र से फेरना चाहा था, हुज़ूर अकदस (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने नहीं माना और नाराज़ हुए और फ़रमाया कि तुम वही युसूफ़ (अलैहिस्सलाम) वाली औरतें हो, अबू बक्र को हुक्म दो कि इमामत करे। "अतः जब अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) का निधन हुआ, तो हमने अपने मामलों पर विचार किया और अपनी दुनिया के लिए उसे चुना जिसे अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने हमारे दीन के लिए पसंद किया था। नमाज़ इस्लाम की महानता और दीन का आधार थी। अतः हमने अबू बक्र (रज़ियल्लाहु अन्हु) की बैअत की क्योंकि वह इसके योग्य थे; हममें से किसी दो ने भी उनके बारे में मतभेद नहीं किया।" तो जब हुज़ूर पुरनूर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) का निधन हुआ, हमने अपने कार्यों पर नज़र की तो अपनी दुनिया यानी खिलाफत के लिए उसे पसंद कर लिया जिसे अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने हमारे दीन यानी नमाज़ के लिए पसंद फ़रमाया था, कि नमाज़ तो इस्लाम की महानता और दीन की सुधार थी। इसलिए हमने अबू बक्र (रज़ियल्लाहु अन्हु) से बैअत की और वह इसके पात्र थे, हममें से किसी ने इस बारे में विरोध नहीं किया। यह सब कुछ फ़रमाकर हज़रत मौला अली (करमल्लाहु वजहुल अस्ना) ने फ़रमाया: "अतः मैंने अबू बक्र का हक अदा किया और उनके प्रति आज्ञाकारिता को पहचाना और उनकी सेनाओं में उनके साथ मिलकर जिहाद किया। जब वह मुझे देते तो मैं ले लेता और जब वह मुझे युद्ध पर भेजते तो मैं जाता और उनके सामने अपने कोड़े से हद्द (दण्ड) लगाता।"[1] तो मैंने अबू बक्र को उनका हक दिया और उनकी इताअत (आज्ञाकारिता) लाज़िम जानी और उनके साथ होकर उनके लश्करों में जिहाद किया। जब वह मुझे

बैतुल माल से कुछ देते मैं ले लेता और जब मुझे लड़ाई पर भेजते मैं जाता और उनके सामने अपने कोड़े से हद्द लगाता... फिर बिलकुल यही विषय अमीरुल मोमिनीन फारूक-ए-आजम और अमीरुल मोमिनीन उस्मान गनी के बारे में फ़रमाया (रज़ियल्लाहु अन्हुम अजमईन)। हाँ, अलबत्ता महान और स्पष्ट संकेत बार-बार फ़रमाए, उदाहरण के लिए:

[1] तारीख़ दमिश्क अल-कबीर, अली बिन अबी तालिब (रज़ियल्लाहु अन्हु) की जीवनी 5029, दार इहया अल-तुराथ अल-अरबी बेरूत 25/33, 339; अल-सवाइक अल-मुहरिका दाराकुतनी, इब्न असाकिर और इसहाक बिन राहवैया के हवाले से, अध्याय 1, खंड 5, दारुल कुतुब अल-इल्मिया, पृष्ठ 70 से 72।

وھو یری مکانی ثم یاتیه المؤذن فیؤذنه بالصلاۃ فیامر ابابکر فیصلی بالناس وھو یری مکانی بات یہ ہوئی کہ رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم معاذ اللہ کچھ قتل نہ ہوئے نہ یکایک انتقال فرمایا بلکہ کئی دن رات حضور کو مرض میں گزرے، مؤذن آتا نماز کی اطلاع دیتا، حضور ابو بکر کو امامت کا حکم فرماتے حالانکہ میں حضور کے پیش نظر موجود تھا پھر مؤذن آتا اطلاع دیتا حضور ابو بکر ہی کو امامت دیتے حالانکہ میں کہیں غائب نہ تھا ولقد ارادت امرأۃ من نسائه ان تصرفه عن ابی بکر فابی وغضب وقال "انکن صواحب یوسف مروا ابابکر فلیصل بالناس اور خدا کی قسم ازواج مطہرات میں سے ایک بی بی نے اس معاملہ کو ابوبکر سے پھیرنا چاہا تھا، حضور اقدس صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نے نہ مانا اور غضب کیا اور فرمایا تم وہی یوسف (علیہ السلام) والیاں ہو ابوبکر کو حکم دو کہ امامت کرے فلما قبض رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نظرنا فی امورنا فاخترنا لدنیانا من رضیہ رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم لدیننا فکانت الصلوۃ عظیم الاسلام وقوام الدین، فبایعنا ابابکر رضی اللہ تعالی عنه فکان لذلك اھلا لم یختلف علیه منا اثنان پس جبکہ حضور پر نور صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نے انتقال فرمایا ہم نے اپنے کاموں میں نظر کی تو اپنی دنیا یعنی خلافت کے لئے اسے پسند کر لیا جسے رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نے ہمارے دین یعنی نماز کے لئے پسند فرمایا تھا کہ نماز تو اسلام کی بزرگی اور دین کی درستی تھی لہٰذا ہم نے ابوبکر رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے بیعت کی اور وہ اس کے لائق تھے ہم میں کسی نے اس بارہ میں خلاف نہ کیا۔ یہ سب کچھ ارشاد کرکے حضرت مولیٰ علی کرم اللہ وجہہ الاسنیٰ نے فرمایا: فادیت الی ابی بکر حقه وعرفت له طاعته وغزوت معه فی جنوده وکنت اخذ اذا اعطانی واغزو اذا غزانی واضرب بین یدیه الحدود بسوطی 1۔ پس میں نے ابوبکر کو ان کا حق دیا اور ان کی اطاعت لازم جانی اور ان کے

ساتھ ہو کر ان کے لشکروں میں جہاد کیا جب وہ مجھے بیت المال سے کچھ دیتے میں لے لیتا اور جب مجھے لڑائی پر بھیجتے میں جاتا اور انکے سامنے اپنے تازیانہ سے حد لگاتا_____ پھر بعینہ یہی مضمون امیر المومنین فاروق اعظم و امیر المومنین عثمان غنی کی نسبت ارشاد فرمایا، رضی اللہ تعالیٰ عنہم اجمعین۔ ہاں البتہ اشارات جلیلہ واضحہ بارہا فرمائے، مثلاً:

1 تاریخ دمشق الکبیر ترجمہ ۵۰۲۹ علی بن ابی طالب رضی اللہ تعالیٰ عنہ دار احیاء التراث العربی بیروت ۳۳۹،۲۵/۳۳، الصواعق المحرقہ بحوالہ الدارقطنی و ابن عساکر واسحق بن راہویہ الباب الاول الفصل الخامس دارالکتب العلمیة ص ۷۰ تا ۷۲

Fatawa Razawiyya Volume 28

(1) Once it was mentioned: I saw in a dream that I was at a well. On it was a bucket. I kept drawing water from it as long as Allah willed. Then Abu Bakr took the bucket and drew once or twice, then that bucket became a large leather bucket, which is called 'charsa'. Then 'Umar took it, and I have not seen any powerful leader perform like him in this task until all the people were satiated, so much so that after drinking the water they returned to their camps. Reported by ash-Shaykhan [Bukhari and Muslim]. (1) On the authority of Abu Hurayrah and Ibn Umar (may Allah be pleased with them). (This was narrated by Shaykhan from Abu Hurayrah and Ibn Umar, may Allah be pleased with them).

(2) The Commander of the Faithful, Mawla Ali (may Allah Almighty ennoble his face), says: I have heard the Holy Prophet (may Allah Almighty send peace and blessings upon him) say many times and frequently: "I and Abu Bakr and Umar were...", "I and Abu Bakr and Umar did...", "I and Abu Bakr went...". Reported by ash-Shaykhan (2) on the authority of Ibn Abbas (may Allah be pleased with them). (This was narrated by Shaykhan from Ibn Abbas, may Allah be pleased with them).

(3) Once the Holy Prophet (may Allah Almighty send peace and blessings upon him) said: "Tonight a righteous man (meaning the radiant Prophet himself, may Allah Almighty send peace and blessings upon him) saw a dream that Abu Bakr is attached to the Messenger of Allah (may Allah Almighty send peace and blessings upon him), and Umar is attached to Abu Bakr, and Uthman to Umar." Jabir ibn Abdullah al-Ansari (may Allah be pleased with them) says: When we rose from the service of the Holy Prophet (may Allah Almighty send peace and blessings upon him), we discussed that the righteous man is the Holy Prophet (may Allah Almighty send peace and blessings upon him), and the attachment of one to another signifies succeeding to the matter for which the radiant Prophet (may Allah Almighty send peace and blessings upon him) was sent. Reported by Abu Dawood and al-Hakim. (3) (This was narrated from Jabir, may Allah be pleased with him, by Abu Dawood and al-Hakim).

[Footnotes] 1 Sahih al-Bukhari, Virtues of the Companions of the Prophet (PBUH), Qadeemi Kutub Khana Karachi, 2/517, 519, 520; Sahih al-Bukhari, Book of Interpretation of Dreams, Qadeemi Kutub Khana Karachi, 2/1039 & 1040; Sahih Muslim, Book of Virtues, Chapter on the Virtues of Umar, Qadeemi Kutub Khana Karachi, 2/275; Al-Sawa'iq al-Muhriqah, citing ash-Shaykhan, Chapter One, Section Three, Dar al-Kutub al-Ilmiyyah Beirut, p. 39 & 40. 2 Sahih al-Bukhari, Virtues of the

Companions of the Prophet (PBUH), before the Merits of Umar, Qadeemi Kutub Khana Karachi, 1/519; Mishkat al-Masabih citing Muttafaq alayh, Chapter on Merits of Abu Bakr and Umar (RA), Qadeemi Kutub Khana Karachi, p. 559. 3 Sunan Abi Dawud, Book of Sunnah, Chapter on Caliphs, Aftab-e-Alam Press Lahore, 2/281; Al-Mustadrak lil-Hakim, Book of Knowledge of the Companions, Dar al-Fikr Beirut, 3/71, 72 & 103.

फ़तावा रज़विया जिल्द 28

(1) एक बार इरशाद हुआ: मैंने ख्वाब देखा कि मैं एक कुएं पर हूँ, उस पर एक डोल है। मैं उससे पानी भरता रहा जब तक अल्लाह ने चाहा। फिर अबू बक्र ने डोल लिया और एक या दो बार खींचा, फिर वह डोल एक 'पल' (बड़ा चमड़े का डोल) हो गया जिसे 'चरसा' कहते हैं। उसे उमर ने लिया, तो मैंने किसी शक्तिशाली सरदार को इस काम में उनके जैसा नहीं देखा, यहाँ तक कि तमाम लोगों को सैराब कर दिया कि वे पानी पी-पीकर अपनी छावनियों को वापस लौटे। इसे शैख़ैन [बुखारी और मुस्लिम] ने अबू हुरैरा और इब्ने उमर (अल्लाह उन सबसे राज़ी हो) से रिवायत किया है। (1) (इसे शैख़ैन ने अबू हुरैरा और इब्ने उमर, रज़ियल्लाहु तआला अन्हुम से रिवायत किया है। - त)

(2) अमीरुल् मोमिनीन मौला अली (कर्रमुल्लाहु तआला वज्हहु) फ़रमाते हैं: मैंने कई बार कसरत से हुज़ूर अकदस (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) को फ़रमाते सुना कि "मैं और अबू बक्र और उमर थे...", "मैंने और अबू बक्र और उमर ने किया...", "मैं और अबू बक्र चले..."। इसे शैख़ैन (2) ने इब्ने अब्बास (रज़ियल्लाहु तआला अन्हुमा) से रिवायत किया है। (इसे शैख़ैन ने इब्ने अब्बास, रज़ियल्लाहु तआला अन्हुमा से रिवायत किया है। - त)

(3) एक बार हुज़ूर अकदस (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "आज की रात एक नेक आदमी (यानी खुद हुज़ूर पुरनूर सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) ने ख्वाब देखा कि अबू बक्र अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) से जुड़े हुए हैं, और उमर अबू बक्र से, और उस्मान उमर से।" जाबिर बिन अब्दुल्लाह अंसारी (रज़ियल्लाहु तआला अन्हुमा) फ़रमाते हैं: जब हम हुज़ूर अकदस (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) की खिदमत से उठे, तो आपस में ज़िक्र किया कि नेक आदमी तो हुज़ूर अकदस (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) हैं, और एक का दूसरे से जुड़ा होना उस अम्र (काम/खिलाफत) का वाली (संरक्षक/शासक) होना है जिसके साथ हुज़ूर पुरनूर (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) मबऊस (भेजे गए) हुए हैं। इसे अबू दाऊद और हाकिम ने उनसे रिवायत किया है (3)। (इसे जाबिर रज़ियल्लाहु तआला अन्हु से अबू दाऊद और हाकिम ने रिवायत किया। - त)

[फ़ुटनोट्स] 1. सहीह अल-बुखारी, फ़ज़ाइल अस्हाब अन-नबी (स.अ.व.), कदीमी कुतुब खाना कराची, 2/517, 519, 520; सहीह अल-बुखारी, किताबुत्तबीर, कदीमी कुतुब खाना कराची, 2/1039 और 1040; सहीह मुस्लिम, किताबुल फ़ज़ाइल, बाब मन फ़ज़ाइल उमर, कदीमी कुतुब

खाना कराची, 2/275; अस-सवाइकुल मुहर्रिका बहवाला अश-शैख़ैन, बाबुल अव्वल, फ़स्ल सालिस, दारुल कुतुबुल इल्मिय्या बेरूत, पृ. 39 और 40। 2. सहीह अल-बुखारी, फ़ज़ाइल अस्हाब अन-नबी (स.अ.व.), कबील मनाकिब उमर, कदीमी कुतुब खाना कराची, 1/519; मिश्कातुल मसाबीह बहवाला मुत्तफ़क अलैह, बाब मनाकिब अबी बक्र व उमर (रज़ियल्लाहु अन्हुमा), कदीमी कुतुब खाना कराची, पृ. 559। 3. सुनन अबी दाऊद, किताबुस्सुन्नह, बाब फिल खुलफ़ा, आफ़ताब-ए-आलम प्रेस लाहौर, 2/281; अल-मुस्तदरक लिल-हाकिम, किताबु मअरिफ़तिस् सहाबा, दारुल फ़िक्र बेरूत, 3/71, 72 और 103।

पृष्ठ 474 (684 में से)

(۱) ایک بار ارشاد ہوا میں نے خواب دیکھا کہ میں ایک کنویں پر ہوں اس پر ایک ڈول ہے میں اس سے پانی بھرتا رہا جب تک اللہ نے چاہا پھر ابوبکر نے ڈول لیا دور ایک بار کھینچا پھر وہ ڈول ایک پل ہو گیا جسے چرسہ کہتے ہیں اسے عمر نے لیا تو میں نے کسی سردار زبردست کو اس کام میں انکے مثل نہ دیکھا یہاں تک کہ تمام لوگوں کو سیراب کر دیا کہ پانی پی پی کر اپنی فرودگاہ کو واپس ہوئے۔ رواہ الشیخان۔ ۱ عن ابی ہریرۃ وعن ابن عمر رضی اللہ تعالیٰ عنہم (اس کو شیخین نے ابوہریرہ اور ابن عمر رضی اللہ تعالیٰ عنہم سے روایت کیا ۔ ت)

(۲) امیر المومنین مولی علی کرم اللہ تعالیٰ وجہہ فرماتے ہیں میں نے بارہا بکثرت حضور اقدس صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کو فرماتے سنا کہ ہوا میں اور ابوبکر وعمر، کیا میں نے اور ابوبکر وعمر نے، چلا میں اور ابوبکر۔ رواہ الشیخان ۲ عن ابن عباس رضی اللہ تعالیٰ عنہما (اس کو شیخین نے ابن عباس رضی اللہ تعالیٰ عنہما سے روایت کیا۔ ت)

(۳) ایک بار حضور اقدس صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نے فرمایا آج کی رات ایک مردِ صالح (یعنی خود حضور پر نور صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم) نے خواب دیکھا کہ ابوبکر رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم سے متعلق ہیں اور عمر ابوبکر سے اور عثمان عمر سے جابر بن عبداللہ انصاری رضی اللہ تعالیٰ عنہما فرماتے ہیں جب ہم خدمت اقدس حضور والا صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم سے اٹھے آپ میں تذکرہ کیا کہ مردِ صالح تو حضور اقدس صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم ہیں اور بعض کا بعض سے تعلق وہ اس امر کا والی ہونا جس کے ساتھ حضور پر نور صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم مبعوث ہوئے ہیں، رواہ عنہ ابوداود والحاکم ۳ (اس کو جابر رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے ابوداود اور حاکم نے روایت کیا۔ ت)

[حواشی] ۱ صحیح البخاری فضائل اصحاب النبی صلی اللہ علیہ وسلم قدیمی کتب خانہ کراچی ۲/ ۵۲۰، ۵۱۹، ۵۱۷، صحیح البخاری کتاب التعبیر قدیمی کتب خانہ کراچی ۲/ ۱۰۳۹ و ۱۰۴۰، صحیح مسلم کتاب الفضائل باب من فضائل عمر قدیمی کتب خانہ کراچی ۲/ ۲۷۵، الصواعق المحرقة بحوالہ الشیخین الباب الاول الفصل الثالث دارالکتب العلمیة بیروت ص ۳۹ و ۴۰ ۲ صحیح البخاری فضائل اصحاب النبی صلی اللہ علیہ وسلم قبیل مناقب عمر قدیمی کتب خانہ کراچی ۱/ ۵۱۹، مشکوة المصابیح بحوالہ متفق علیہ باب مناقب ابی بکر وعمر رضی اللہ عنہما قدیمی کتب خانہ کراچی ص ۵۵۹ ۳ سنن ابی داود کتاب السنة باب فی الخلفاء آفتاب عالم پریس لاہور ۲/ ۲۸۱، المستدرک للحاکم کتاب معرفة الصحابة دارالفکر بیروت ۳/ ۷۱، ۷۲ و ۱۰۳

Fatawa Razawiyya Volume 28

(4) Anas (may Allah be pleased with him) says: I was sent by Banu al-Mustaliq to the service of the Master of Messengers (peace and blessings of Allah be upon him) to ask him, "After your passing, to whom should we send our zakat wealth?" He replied, "To Abu Bakr." I asked, "If some event (death) occurs to him, to whom should we give it?" He said, "To Umar." I asked, "When his event also occurs?" He said, "To Uthman." Reported from him in al-Mustadrak, and he said: This is a hadith with a sahih chain of narration. (Hakim narrated it from Anas in al-Mustadrak and said this hadith has a sahih chain. - Editor)

(5) A lady came to the noble presence and asked something. The Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) commanded her to come back again. She said, "What if I come and do not find you?" He replied, "If you do not find me, go to Abu Bakr." Reported by the two Sheikhs (Bukhari and Muslim) from Jubayr ibn Mut'im (may Allah be pleased with him). (The two Sheikhs narrated it from Jubayr ibn Mut'im. - Editor)

(6) Similarly, it is narrated that he said to a man, "If I am not there, go to Abu Bakr." He asked, "When I do not find him?" He said, "Then to Umar." He asked, "When he is also not found?" He said, "Then to Uthman." Extracted by Abu Nu'aym in al-Hilya and al-Tabarani from Sahl ibn Abi Haythama (may Allah be pleased with him). (Abu Nu'aym in al-Hilya and al-Tabarani from Sahl ibn Abi Haythama did its extraction. - Editor)

(7) He bought some camels from a person on credit. As he was returning, he met Mawla Ali (may Allah honor his face) who asked about his condition. He explained it. Ali said, "Go back to the service of the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) and ask, if an accident happens to the Prophet, who will pay my price?" He (the Prophet) replied, "Abu Bakr." Then he was asked to inquire, if an accident happens to Abu Bakr, who will pay? He said, "Umar." Then he was asked to inquire if an accident happens to him (Umar) too. He said, "Woe to you! When Umar dies, if you are able to die, then die."

1 Al-Mustadrak lil-Hakim, Kitab Ma'rifat al-Sahaba, Dar al-Fikr, Beirut, 3/77. 2 Sahih al-Bukhari, Manaqib Ashab al-Nabi (PBUH), Fada'il Abi Bakr (RA), Qadimi Kutub Khana, Karachi, 1/516; Sahih al-Bukhari, Kitab al-Ahkam, Bab al-Istikhlaf, Qadimi Kutub Khana, Karachi, 2/210; Sahih Muslim, Kitab Fada'il al-Sahaba, Bab min Fada'il Abi

Bakr, Qadimi Kutub Khana, Karachi, 2/214. 3 Izalat al-Khafa from Sahl ibn Abi Haythama, Section 5, Purpose 1, Suhail Academy, Lahore, 1/124.

फ़तावा रज़विया जिल्द २८

(४) अनस (रज़ियल्लाहु अन्हु) कहते हैं: मुझे बनी मुस्तलिक ने सैयदुल मुर्सलीन (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की सेवा में भेजा ताकि हुज़ूर से पूछूँ कि हुज़ूर के बाद हम अपना ज़कात का माल किसके पास भेजें? फ़रमाया, "अबू बक्र के पास।" अर्ज़ किया, "अगर उन्हें कोई हादसा (मौत) पेश आ जाए तो किसे दें?" फ़रमाया, "उमर को।" अर्ज़ किया, "जब उनका भी वाकया हो जाए?" फ़रमाया, "उस्मान को।" मुस्तदरक में उनसे रिवायत है और कहा: यह हदीस सहीहुल इसनाद है। (हाकिम ने इसे अनस रज़ियल्लाहु अन्हु से मुस्तदरक में रिवायत किया और फ़रमाया कि यह हदीस सहीहुल इसनाद है। - टी)

(५) एक बीबी अक़दस सेवा में उपस्थित हुईं और कुछ सवाल किया। हुज़ूर अक़दस (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने हुक्म फ़रमाया कि फिर उपस्थित हों। उन्होंने अर्ज़ किया, "अगर मैं आऊं और हुज़ूर को न पाऊं" फ़रमाया, "मुझे न पाए तो अबू बक्र के पास आना।" शैखैन (बुखारी व मुस्लिम) ने जुबैर बिन मुतइम रज़ियल्लाहु अन्हु से रिवायत किया। (शैखैन ने इसे जुबैर बिन मुतइम रज़ियल्लाहु अन्हु से रिवायत किया। - टी)

(६) इसी तरह एक आदमी से इरशाद फ़रमाया कि अगर मैं न हूँ तो अबू बक्र के पास आना। अर्ज़ किया, "जब उन्हें न पाऊं" फ़रमाया, "तो उमर के पास।" अर्ज़ किया, "जब वे भी न मिलें?" फ़रमाया, "तो उस्मान के पास।" अबू नुएम ने अल-हिल्या में और तबरानी ने सहल बिन अबी हैसमा रज़ियल्लाहु अन्हु से इसकी तख़रीज की। (अबू नुएम ने हिल्या में और तबरानी ने सहल बिन अबी हैसमा रज़ियल्लाहु अन्हु से इसकी तख़रीज की। - टी)

(७) एक शख़्स से कुछ ऊँट उधार खरीदे। वह वापस जा रहा था कि मौला अली (करमल्लाहु वज्हहुल करीम) मिले और हाल पूछा। उसने बयान किया। फ़रमाया, "हुज़ूर अक़दस (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की ख़िदमत में फिर हाज़िर हो और अर्ज़ कर कि अगर हुज़ूर को कोई हादसा पेश आ जाए तो मेरी क़ीमत कौन अदा करेगा?" फ़रमाया, "अबू बक्र।" फिर दरयाफ़्त कराया कि अगर अबू बक्र को कोई हादसा पेश आए तो कौन देगा? फ़रमाया, "उमर।" फिर दरयाफ़्त कराया कि उन्हें भी कोई हादसा पेश हो। फ़रमाया, "वयहका! इज़ा माता उ़मरा फ़इनिस्ततअ़ता अन तमूता फ़मुत" (तेरा बुरा हो! जब उमर मर जाए तो अगर तू मर सके तो मर जा।)

१ अल-मुस्तदरक लिल-हाकिम, किताब मारिफतुल सहाबा, दारुल फ़िक्र बेरूत ३/७७ २ सहीह अल-बुखारी, मनाकिब अस्हाबुन नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम), फ़ज़ाइल अबी बक्र (रज़ियल्लाहु अन्हु), क़दीमी कुतुब ख़ाना कराची १/५१६; सहीह अल-बुखारी, किताबुल अहकाम, बाबुल इस्तिख़लाफ़, क़दीमी कुतुब ख़ाना कराची २/२१०; सहीह मुस्लिम, किताब फ़ज़ाइलुस सहाबा, बाब मिन फ़ज़ाइल अबी बक्र, क़दीमी कुतुब ख़ाना कराची २/२१४ ३ इज़ालातुल ख़फ़ा अन सहल बिन अबी हैसमा, फ़स्ल पंजुम, मक़सद अव्वल, सुहैल एकेडमी लाहौर १/१२४

(۴) انس رضی اللہ تعالٰی عنہ فرماتے ہیں مجھے بنی المصطلق نے خدمت حضور سید المرسلین صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم میں بھیجا گیا حضور سے دریافت کروں حضور کے بعد ہم اپنے اموال زکوٰۃ کس کے پاس بھیجیں ، فرمایا ابوبکر کے پاس۔ عرض کی اگر انہیں کوئی حادثہ پیش آجائے تو کسے دیں؟ فرمایا عمر کو۔ عرض کی جب ان کا بھی واقعہ ہو۔ فرمایا عثمان کو۔ رواہ عنہ فی المستدرک وقال ھذا حدیث صحیح الاسناد ۱ (اس کو انس رضی اللہ عنہ سے حاکم نے مستدرک میں روایت کیا اور فرمایا یہ حدیث صحیح الاسناد ہے۔ ت)

(۵) ایک بی بی خدمت اقدس میں حاضر ہوئیں اور کچھ سوال کیا، حضور اقدس صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم نے حکم فرمایا کہ پھر حاضر ہو۔ انہوں نے عرض کی آؤں اور حضور کو نہ پاؤں۔ فرمایا مجھے نہ پائے تو ابوبکر کے پاس آنا۔۔۔ رواہ الشیخان ۲ عن جبیر بن مطعم رضی اللہ تعالٰی عنہ (اس کو شیخین نے جبیر بن مطعم رضی اللہ تعالٰی عنہ سے روایت کیا۔ ت)

(۶) یونہی ایک مرد سے ارشاد فرمایا مروی کہ میں نہ ہوں تو ابوبکر کے پاس آنا۔ عرض کی جب انہیں نہ پاؤں۔ فرمایا تو عمر کے پاس۔ عرض کی جب وہ بھی نہ ملیں۔ فرمایا تو عثمان کے پاس۔ اخرجہ ابو نعیم ۳ فی الحلیۃ والطبرانی عن سھل بن ابی حیثمۃ رضی اللہ تعالٰی عنہ (ابو نعیم نے حلیہ میں اور طبرانی نے سہل بن ابی حیثمہ رضی اللہ تعالٰی عنہ سے اس کی تخریج کی ۔ ت)

(۷) ایک شخص سے کچھ اونٹ قرضوں خریدے یہ واپس جاتا تھا کہ مولٰی علی کرم اللہ وجہہ ملے حال پوچھا۔ اس نے بیان کیا۔ فرمایا حضور اقدس صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کی خدمت میں پھر حاضر ہو اور عرض کی اگر حضور کو کوئی حادثہ پیش آجائے تو میری قیمت کون ادا کرے گا۔

فرمایا ابوبکر۔ پھر دریافت کرایا اور جو ابوبکر کو کچھ حادثہ پیش آئے تو کون دے گا۔ فرمایا عمر۔ پھر دریافت کرایا انہیں بھی کچھ حادثہ درپیش ہو۔ فرمایا ویحک اذا مات عمر فان استطعت ان تموت فمت

۱ المستدرک للحاکم کتاب معرفۃ الصحابۃ دار الفکر بیروت ۳/۷۷ ۲ صحیح البخاری مناقب اصحاب النبی صلی اللہ علیہ وسلم فضائل ابی بکر رضی اللہ عنہ قدیمی کتب خانہ کراچی ۱/ ۵۱۶، صحیح البخاری کتاب الاحکام باب الاستخلاف قدیمی کتب خانہ کراچی ۲/ ۲۱۰، صحیح مسلم کتاب فضائل الصحابۃ باب من فضائل ابی بکر قدیمی کتب خانہ کراچی ۲/ ۲۱۴ ۳ ازالۃ الخفاء عن سھل بن ابی حثمہ فصل پنجم مقصد اول سہیل اکیڈیمی لاہور ۱/ ۱۲۴

Alas, O ignorant one! When Umar passes away, if you can die, then die. [Reported by Al-Tabarani in Al-Kabir from 'Asmah bin Malik (may Allah be pleased with him), and Imam Jalaluddin Al-Suyuti (may Allah have mercy on him) classified it as 'Hasan' (fair).] (8) Among these clear indications is the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him and his family and companions) appointing Siddiq-e-Akbar (may Allah be pleased with him) to lead the Muslims in prayer during his final illness, and his displeasure at anyone else leading, which the Commander of the Believers, Mawla Ali (may Allah honor him), used as proof, saying: "The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) was pleased with him for our religion, so shall we not be pleased with him for our worldly affairs?" (i.e., The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) chose him for our religious leadership; should we not then choose him for our worldly leadership?) (9) And a very clear, almost explicit text and clarification is that noble statement which Imam Ahmad and Tirmidhi (mentioning it as 'Hasan'), and Ibn Majah, Ibn Hibban, and Hakim (mentioning it as 'Sahih'), and Abu Al-Mahasin Al-Ruyani narrated from Hazrat Hudhayfah bin Al-Yaman (may Allah be pleased with them both); and Tirmidhi and Hakim from Hazrat Abdullah bin Mas'ud (may Allah be pleased with him); and Al-Tabarani from Hazrat Abu Darda (may Allah be pleased with him); and Ibn Adi in 'Al-Kamil' and from Hazrat Anas bin Malik (may Allah be pleased with him) that the radiant Prophet, the Master of the Day of Resurrection (peace and blessings of Allah be upon him and his family and companions), said: "Indeed, I do not know how long I will remain among you, so follow those after me: Abu Bakr [and Umar]."

---

1. Al-Mu'jam al-Kabir, Hadith 78/17, Al-Maktabah al-Faisaliyya, Beirut 81/171.
2. Al-Sawa'iq al-Muhriqah, citing Ibn Sa'd, Chapter 1, Section 4, Dar al-Kutub al-Ilmiyya, Beirut, pp. 93, 71, 64.
3. Musnad Ahmad bin Hanbal, Hadith of Hudhayfah bin al-Yaman, Al-Maktab al-Islami, Beirut, 5/385, 399, and 402; Jami' al-Tirmidhi, Chapters on Merits, Merits of Abu Bakr and Umar bin Yasir, Amin Company, Delhi, 2/220 and 221; Sunan Ibn Majah, Excellence of Abu Bakr al-Siddiq (may Allah be pleased with him), H.M. Saeed Company, Karachi, p. 10; Kanz al-Ummal, Hadith 33115, Mu'assasat al-Risala, Beirut, 11/620; Mawarid al-Zaman, Hadith 2193, Al-Matba'ah al-Salafiyya, p. 539.

हाय नादान! जब उमर मर जाए तो अगर मर सके तो मर जाना। [तबरानी ने अल-कबीर में असमा बिन मालिक (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत किया और इमाम जलालुद्दीन सुयूती (अलैहिर्रहमा) ने इसे 'हसन' करार दिया।] (8) इन्हीं स्पष्ट संकेतों में से एक यह है कि हुज़ूर पुर नूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने अपनी वफ़ात के दिनों में सिद्दीक-ए-अकबर (रज़ियल्लाहु अन्हु) को मुसलमानों की इमामत पर नियुक्त किया और किसी दूसरे की इमामत पर नाराज़गी ज़ाहिर फरमाई, जिससे अमीर-उल-मोमिनीन मौला अली (कर्रमल्लाहु वज्हहुल करीम) ने दलील पेश की: "रसूलुल्लाह (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने उन्हें हमारे दीन के लिए पसंद किया, तो क्या हम उन्हें अपनी दुनिया (की इमामत) के लिए पसंद न करेंगे?" (यानी रसूलुल्लाह (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने उन्हें हमारे दीनी नेतृत्व के लिए चुना, तो क्या हमें उन्हें अपने सांसारिक नेतृत्व के लिए नहीं चुनना चाहिए?) (9) और एक अत्यंत स्पष्ट और मुखर नक़्ल व तशरीह वह इर्शाद-ए-अकदस है जिसे इमाम अहमद और तिर्मिज़ी ने 'हसन' होने के साथ, और इब्न माजा, इब्न हिब्बान और हाकिम ने 'सहीह' होने के साथ, और अबुल महासिन रुयानी ने हज़रत हुजैफ़ा बिन अल-यमान (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से; और तिर्मिज़ी व हाकिम ने हज़रत अब्दुल्ला बिन मसूद (रज़ियल्लाहु अन्हु) से; और तबरानी ने हज़रत अबू दरदा (रज़ियल्लाहु अन्हु) से; और इब्न अदी ने 'अल-कामिल' में और हज़रत अनस बिन मालिक (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत किया कि हुज़ूर पुर नूर, कयामत के दिन के मालिक (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "बेशक मैं नहीं जानता कि मैं तुम्हारे बीच कब तक रहूँगा, इसलिए मेरे बाद इन दोनों की पैरवी करना: अबू बक्र [और उमर]।"

---

1. अल-मुअजम अल-कबीर, हदीस 78/17, अल-मकतबा अल-फ़ैसलिया, बेरुत 81/171।
2. अल-सवाइक अल-मुहरिका, इब्न साद के हवाले से, अध्याय 1, खंड 4, दार अल-कुतुब अल-इल्मिया, बेरुत, पृष्ठ 93, 71, 64।
3. मुसनद अहमद बिन हंबल, हुजैफा बिन अल-यमान की हदीस, अल-मकतब अल-इस्लामी, बेरुत, 5/385, 399 और 402; जामी' अत-तिर्मिज़ी, फ़ज़ाइल के अध्याय, अबू बक्र और उमर बिन यासिर के फ़ज़ाइल, अमीन कंपनी, दिल्ली, 2/220 और 221; सुनन इब्न माजा, अबू बक्र सिद्दीक (रज़ियल्लाहु अन्हु) की फज़ीलत, एच.एम. सईद कंपनी, कराची, पृष्ठ 10; कंजुल

उम्माल, हदीस 33115, मुअस्ससतुर रिसाला, बेरुत, 11/620; मवारिद अल-ज़मान, हदीस 2193, अल-मतबा अल-सल्फिया, पृष्ठ 539।

पेज 476 का 684

ہائے نادان جب عمر مر جائے تو اگر مر سکے تو مر جانا۔ رواہ الطبرانی فی الکبیر عن عصمہ بن مالک رضی اللہ تعالٰی عنہ و حسنہ الامام جلال الدین سیوطی (طبرانی نے کبیر میں اس کو عصمہ بن مالک رضی اللہ تعالٰی عنہ سے روایت کیا اور امام جلال الدین سیوطی علیہ الرحمہ نے اس کو حسن قرار دیا ت) (۸) انہیں اشارات جلیلہ سے ہے حضور پر نور صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کا ایام مرض وفات اقدس میں صدیق اکبر رضی اللہ تعالٰی عنہ کو اپنی جگہ امامت مسلمین پر قائم کرنا اور دوسرے کی امامت پر راضی نہ ہونا غضب فرمانا جس سے امیر المومنین مولٰی علی کرم اللہ تعالٰی وجہہ الکریم نے استناد فرمایا کہ رضیہ رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم لدیننا افلا نرضاہ لدنیانا2 (رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم نے انہیں چن لیا ہمارے دین کی پیشوائی کو ، کیا نہیں ہم پسند نہ کریں اپنی دنیا کی امامت کو ۔ ت) (۹) اور نہایت روشن صریح کے قریب نص و تصریح وہ ارشاد اقدس ہے کہ امام احمد و ترمذی نے بافادہ تحسین اور ابن ماجہ وابن حبان و حاکم نے بافادہ تصحیح اور ابو المحاسن رویانی نے حضرت حذیفہ بن الیمان رضی اللہ تعالٰی عنہما اور ترمذی و حاکم نے حضرت عبداللہ بن مسعود رضی اللہ تعالٰی عنہ اور طبرانی نے حضرت ابو درداء رضی اللہ تعالٰی عنہ اور ابن عدی نے کامل میں اور حضرت انس بن مالک رضی اللہ تعالٰی عنہ سے روایت کیا کہ حضور پر نور سید یوم النشور صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم وعلی آلہ واصحابہ وبارک وسلم نے فرمایا : انی لا ادری ما بقائی فیکم فاقتد وا بالذین من بعدی ابی بکر3۔

---

1 المعجم الکبیر حدیث ۱۷۸/۷۸ مکتبۃ الفیصلیۃ بیروت ۱۷۱/۸۱ 2 الصواعق المحرقۃ بحوالہ ابن سعد الباب الاول الفصل الرابع دار الکتب العلمیہ بیروت ص ۹۳ ، ۷۱ ، ۶۴ 3 مسند احمد بن حنبل حدیث حذیفہ بن الیمان المکتب الاسلامی بیروت ۵ / ۳۸۵ ، ۳۹۹ و ۴۰۲ ، جامع الترمذی ابواب

المناقب مناقب ابی بکر وعمر بن یاسر امین کمپنی دہلی ۲/ ۲۲۰ و ۲۲۱ ، سنن ابن ماجہ فضل ابی بکر الصدیق رضی اللہ تعالیٰ عنہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ص ۱۰ ، کنز العمال حدیث ۳۳۱۱۵ موسسہ الرسالہ بیروت ۱۱/ ۶۲۰ ، موارد الظمآن حدیث ۲۱۹۳ المطبعة السلفية ص ۵۳۹

Volume 28 Fatawa Razawiya

And in the words (of the Hadith): "Follow those who come after me from among my companions, Abu Bakr and Umar." [1] I do not know how long I will remain among you, therefore I command you to follow these two companions of mine who will be after me, Abu Bakr and Umar (may Allah Almighty be pleased with them both). (10) Once, towards the end of his holy life, he also intended to issue an explicit decree, but then left it to Allah and the Muslims, considering it unnecessary. Imam Ahmad, Imam Bukhari, and Imam Muslim narrate from the Mother of the Believers, Siddiqah, the beloved of the Master of the Messengers (peace and blessings of Allah be upon him, them, and her), that she stated: The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) said to me during the illness from which he passed away, "Call your father and your brother for me so that I may write a document, for I fear that someone might aspire and someone might say, 'I am more worthy,' but Allah and the believers refuse anyone except Abu Bakr." [2] The holy master of the world (peace and blessings of Allah be upon him), in the illness in which he was to pass away, said to me, "Call your father and brother so that I may have a document written, for I fear that some aspirant might desire and some speaker might say that I am more deserving, and Allah will not accept and the Muslims will not accept except for Abu Bakr." Another wording of Imam Ahmad is that he said, "Call Abdur-Rahman bin Abi Bakr for me so that I may write a document for Abu Bakr so that no one differs about him." Then he said, "Leave it, Allah forbid that the believers should differ concerning Abu Bakr." [3] "Call Abdur-Rahman bin Abi Bakr so that I may write a document for Abu Bakr so that there is no disagreement about him..."

---

[1] Al-Kamil by Ibn Adi, biography of Hammad bin Dalil, Dar al-Fikr Beirut 2/266; Al-Mustadrak al-Hakim, Book of Knowledge of the Companions, Dar al-Fikr Beirut 3/75; Kanz al-Ummal Hadith 56223 and Mu'assasat al-Risalah Beirut 11/559, 560; Al-Mu'jam al-Kabir Hadith 2648, Al-Maktaba al-Faysaliyyah Beirut 9/68; Musnad Ahmad bin Hanbal from Hudhayfah, Al-Maktab al-Islami Beirut 5/382. [2] Sahih al-Bukhari, Book of Illnesses 3/846 and Book of Judgments Chapter on Appointment of Successor 2/727, Qadimi Kutub Khana Karachi; Sahih Muslim, Book of Virtues of the Companions of the Prophet (peace be upon him), Chapter on the Virtues of Abu Bakr, Qadimi Kutub Khana Karachi 2/273; Musnad Ahmad bin Hanbal from Aisha (may Allah be pleased with her), Al-Maktab al-Islami Beirut 6/144; Al-Sawaiq al-Muhriqah, Chapter 1, Section 3, Dar al-Kutub al-Ilmiyyah Beirut p. 37. [3] Al-Sawaiq al-Muhriqah, Chapter 1, Section 3,

Dar al-Kutub al-Ilmiyyah Beirut p. 37; Musnad Ahmad bin Hanbal from Aisha (may Allah be pleased with her), Al-Maktab al-Islami Beirut 6/144.

जिल्द २८ फतावा रज़विया

और (हदीस के) शब्दों में: "मेरे बाद मेरे साथियों में से उन दो का अनुसरण करना, अबू बक्र और उमर।" [1] मुझे नहीं पता कि मैं तुम्हारे बीच कब तक रहूँगा, इसलिए मैं तुम्हें आदेश देता हूँ कि मेरे उन दो साथियों का अनुसरण करो जो मेरे बाद होंगे, अबू बक्र और उमर (अल्लाह तआला उन दोनों से प्रसन्न हो)। (१०) एक बार अपने पवित्र जीवन के अंत में, उन्होंने एक स्पष्ट डिक्री (वसीयत) जारी करने का इरादा किया था, फिर अल्लाह और मुसलमानों पर छोड़ दिया और इसकी आवश्यकता नहीं समझी। इमाम अहमद, इमाम बुखारी और इमाम मुस्लिम, मोमिनों की माँ, सिद्दीका, रसूलों के सरदार (सल्लल्लाहु अलैहि व आलिही वसल्लम) की प्रिया से रिवायत करते हैं कि उन्होंने फरमाया: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने मुझसे उस बीमारी के दौरान कहा जिससे उनका इंतकाल हुआ, "मेरे लिए अपने पिता और अपने भाई को बुलाओ ताकि मैं एक दस्तावेज़ लिख दूँ, क्योंकि मुझे डर है कि कोई आकांक्षा रखने वाला आकांक्षा करेगा और कोई कहने वाला कहेगा, 'मैं अधिक योग्य हूँ,' लेकिन अल्लाह और मोमिन अबू बक्र के अलावा किसी और को स्वीकार नहीं करेंगे।" [2] संसार के पवित्र स्वामी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने उस बीमारी में जिसमें उनका इंतकाल होना था, मुझसे फरमाया, "अपने पिता और भाई को बुला लो कि मैं एक लेख लिखवा दूँ क्योंकि मुझे डर है कि कोई चाहने वाला चाहत करे और कोई कहने वाला कह उठे कि मैं ज़्यादा हकदार हूँ, और अल्लाह न मानेगा और मुसलमान न मानेंगे मगर अबू बक्र को।" इमाम अहमद के एक शब्द ये हैं कि फरमाया, "मेरे लिए अब्दुर्रहमान बिन अबी बक्र को बुला लो ताकि मैं अबू बक्र के लिए एक दस्तावेज़ लिख दूँ ताकि उन पर कोई मतभेद न हो।" फिर फरमाया, "रहने दो, अल्लाह की पनाह कि मोमिन अबू बक्र के बारे में मतभेद करें।" [3] "अब्दुर्रहमान बिन अबी बक्र को बुला लो कि मैं अबू बक्र के लिए दस्तावेज़ लिख दूँ कि उन पर कोई मतभेद..."

---

[1] अल-कामिल लिब्न अदी, हम्माद बिन दलील का अनुवाद, दारुल फिक्र बेरुत २/२६६; अल-मुस्तदरक लिल हाकिम, किताब मारिफतुस सहाबा, दारुल फिक्र बेरुत ३/७५; कज़ुल उम्माल हदीस ५६२२३ और मुअस्ससतुर रिसाला बेरुत ११/५५९, ५६०; अल-मुअजमुल कबीर हदीस २६४८, अल-मकतबा अल-फैयासलिया बेरुत ९/६८; मुसनद अहमद बिन हंबल, हुजैफा से रिवायत, अल-मकतब अल-इस्लामी बेरुत ५/३८२। [2] सहीह अल-बुखारी, किताबुल मरज़ ३/८४६ और किताबुल अहकाम, बाबुल इस्तिखलाफ २/७२७, कदीमी कुतुब खाना कराची; सहीह मुस्लिम, किताब फज़ाइल असहाबुन नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम), बाबू मिन फज़ाइल अबी बक्र, कदीमी कुतुब खाना कराची

२/२७३; मुसनद अहमद बिन हंबल, आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) से रिवायत, अल-मकतब अल-इस्लामी बेरुत ६/१४४; अल-सवाइकुल मुह्रिका, अध्याय १, अनुभाग ३, दारुल कुतुब अल-इल्मिया बेरुत पृ. ३७। [3] अल-सवाइकुल मुह्रिका, अध्याय १, अनुभाग ३, दारुल कुतुब अल-इल्मिया बेरुत पृ. ३७; मुसनद अहमद बिन हंबल, आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) से रिवायत, अल-मकतब अल-इस्लामी बेरुत ६/१४४।

पृष्ठ ४७७ / ६८४

وفی لفظ اقتدوا بالذین من بعدی من اصحابی ابی بکر وعمر [1] میں نہیں جانتا میرا رہنا تم میں کب تک ہو لہذا تمہیں حکم فرماتا ہوں کہ میرے ان دو صحابیوں کی پیروی کرو جو میرے بعد ہوں گے ابوبکر و عمر رضی اللہ تعالٰی عنہما۔ (۱۰) ایک بار آخر حیات اقدس میں نص صریح بھی فرما دینا چاہا تھا پھر خدا اور مسلمانوں پر چھوڑ کر حاجت نہ سمجھی، امام احمد و امام بخاری و امام مسلم ام المومنین صدیقہ محبوبہ سید المرسلین صلی اللہ تعالٰی علیہ و علیہم و علیہا وسلم سے راوی کہ وہ ارشاد فرماتی ہیں: قال لی رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم فی مرضہ الذی مات فیہ ادعی لی اباك و اخاك حتی اکتب کتابا فانی اخاف ان یتمنی متمن و یقول قائل انا اولی و یأبی اللہ و المؤمنون الا ابابکر [2]- حضرت اقدس سید عالم صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم جس مرض میں انتقال فرمانے کو ہیں اس میں مجھ سے فرمایا اپنے باپ اور بھائی کو بلالے کہ میں ایک نوشتہ تحریر فرما دوں کہ مجھے خوف ہے کوئی تمنا کرنے والا تمنا کرے اور کوئی کہنے والا کہہ اٹھے کہ میں زیادہ مستحق ہوں اور اللہ نہ مانے گا اور مسلمان نہ مانیں گے مگر ابوبکر کو۔ امام احمد کے ایک لفظ یہ ہیں کہ فرمایا ادعی لی عبدالرحمن بن ابی بکر اکتب ابی بکر کتابا لا یختلف علیہ احد ثم قال دعیہ معاذ اللہ ان یختلف المؤمنون فی ابی بکر [3] عبدالرحمن بن ابی بکر کو بلا لو کہ میں ابوبکر کے لئے نوشتہ لکھ دوں کہ ان پر کوئی اختلاف

---

1 الکامل لابن عدی ترجمہ حماد بن دلیل دار الفکر بیروت ۲/۲۶۶، المستدرک للحاکم کتاب معرفۃ الصحابۃ دار الفکر بیروت ۳/ ۷۵، کنز العمال حدیث ۵۶۲۲۳ و موسستہ الرسالہ بیروت ۱۱/ ۵۵۹,۵۶۰، المعجم الکبیر حدیث ۲۶۴۸ المکتبۃ الفیصلیہ بیروت ۹/ ۶۸، مسند احمد بن حنبل عن حذیفہ المکتب الاسلامی بیروت ۳۸۲/۵ 2 صحیح البخاری کتاب المرض ۳/ ۸۴۶ و کتاب الاحکام

باب الاستخلاف ۲/ ۷۲۷ قدیمی کتب خانہ کراچی، صحیح مسلم کتاب فضائل اصحاب النبی صلی اللہ علیہ وسلم، باب من فضائل ابی بکر قدیمی کتب خانہ کراچی ۲/ ۲۷۳، مسند احمد بن حنبل عن عائشہ رضی اللہ عنہا المکتب الاسلامی بیروت ۶/ ۱۴۴، الصواعق المحرقہ الباب الاول الفصل الثالث دار الکتب العلمیہ بیروت ص ۳۷ 3 الصواعق المحرقہ الباب الاول الفصل الثالث دار الکتب العلمیہ بیروت ص ۳۷، مسند احمد بن حنبل عن عائشہ رضی اللہ عنہا المکتب الاسلامی بیروت ۶/ ۱۴۴

Fatawa Razawiyya, Volume 28

...not do so. Then he said: Leave it, refuge of God that Muslims should differ regarding Abu Bakr. May Allah send blessings and peace upon the Beloved, his family, and companions. And Allah Subhanah wa Ta'ala knows best, and His knowledge is most firm.

Issue Two: From the three caliphs (may Allah be pleased with them), was Hazrat Ali (peace be upon him) superior or lesser?

The Answer:

The consensus of the Ahl al-Sunnat wa al-Jama'at (may Allah Almighty help them) is that after the angelic messengers, human messengers and prophets (blessings and peace of Allah Almighty be upon them), the four caliphs (may Allah be pleased with them) are superior to all of God's creation. No person among all the nations of the world, from the first to the last, reaches their greatness, majesty, honor, dignity, acceptance, grace, nearness, and sainthood.

"That grace is in the hand of Allah; He gives it to whom He wills. And Allah is the possessor of great bounty."[1]

Grace is in the hand of Allah Almighty, He bestows it upon whom He wills, and Allah is the possessor of great bounty. (T)

Then among them, the order is as follows: the most superior is Siddiq-e-Akbar, then Farooq-e-Azam, then Uthman-e-Ghani, then Maula Ali (peace be upon him, their leader, master, family, and themselves, blessings and peace be upon them). On this refined path, there are numerous verses of the Great Quran and many hadiths of the Holy Prophet (blessings and peace be upon him and his family and companions) and the clear and evident statements of the Commander of the Faithful, Maula Ali al-Murtaza, and other Imams of the Ahl al-Bayt, pure and pleasing, the consensus of the noble companions and the great followers, and the explicit statements of the saints and scholars of the Ummah (may Allah be pleased with all of them). These are such brilliant proofs and overwhelming arguments that they cannot be fully encompassed. This humble person (may Allah Almighty forgive him) has completed a great, extensive, and thick book on this issue in two volumes titled 'Matla al-Qamarayn fi Ibanat Sabqat al-Umarayn' in 1297 AH. And specifically for the interpretation of the noble verse 'Indeed, the most noble of you in the sight of Allah is the most righteous of you' and the proof and establishment of the absolute superiority of Siddiq-e-Akbar

(may Allah be pleased with him) and the invalidation and removal of contrary delusions, I authored a majestic treatise named historically 'al-Zulal al-Anqa min Bahr Sabqat al-Atqa' in 1301 AH. The detail of this discussion is referred to those books; here only a few statements of the noble Imams of the Ahl al-Bayt (may Allah be pleased with them)...

---

[1] Al-Quran Al-Karim 57/29 Page 478 of 684

फ़तावा रज़विया, खंड २८

...न करे। फिर फ़रमाया: रहने दो ख़ुदा की पनाह कि मुसलमान इख़्तिलाफ़ करें अबूबक्र के बारे में। सल्लल्लाहु तआला अलल हबीब व आलिही व सहबिही व बारिक वसल्लम। वल्लाहु सुब्हानहू व तआला आलम व इल्मुहू अहकम।

मसअला दोम: ख़ुलफ़ा-ए-सलासा रिज़वानुल्लाह तआला अलैहिम से आया हज़रत अली अलैहिस्सलाम अफ़ज़ल थे या कम?

अल-जवाब:

अहले सुन्नत व जमाअत नस्रहुमल्लाह तआला का इजमाअ है कि मुरसलीने मलाइका व रुसल व अम्बियाए बशर सलवातहुल्लाहि तआला व तस्लीमातुहु अलैहिम के बाद हज़रात ख़ुलफ़ा-ए-अरबाअ रिज़वानुल्लाह तआला अलैहिम तमाम मख़लूक़े इलाही से अफ़ज़ल हैं। तमाम उम्मे आलमे अव्वलीन व आख़िरीन कोई शख़्स उनकी बुज़ुर्ग व अज़मत व इज़्ज़त व वजाहत व क़बूल व करामत व क़ुर्ब व विलायत को नहीं पहुँचता।

"बेशक फ़ज़ल (कृपा) अल्लाह के हाथ में है, वह जिसे चाहता है अता फरमाता है, और अल्लाह बड़े फ़ज़ल वाला है।"[1]

फ़ज़ल अल्लाह तआला के हाथ में है जिसे चाहे अता फ़रमाए, और अल्लाह बड़ा फ़ज़ल वाला है (त)

फिर उनमें बाहम तरतीब यूँ है कि सब से अफ़ज़ल सिद्दीक़े अकबर, फिर फ़ारूक़े आज़म, फिर उस्मान ग़नी, फिर मौला अली अलैहि सैयिदुहुम व मौलाहुम व आलिही व अलैहिम व बारिक वसल्लम। इस मज़हब-ए-मुहज़्ज़ब पर आयाते क़ुरआने अज़ीम व अहादीसे कसीरा हुज़ूर नबीए करीम अलैहि व अला आलिही व सहबिहिस सलातु वत्तस्लीम व इर्शादाते जलीया वाज़िहा अमीरुल् मोमिनीन मौला अली मुर्तज़ा व दीगर अइम्मा-ए-अहले बैत तहारत व इर्तिज़ा इजमाअ-ए-सहाबा किराम व ताबिईन अज़ाम व तस्रीहाते औलिया-ए-उम्मत व उलमा-ए-उम्मत रज़ियल्लाहु तआला अन्हुम अजमईन से वह दलाइले बाहिरा व हुजजे क़ाहिरा हैं जिनका इस्तियाब नहीं हो सकता। फ़क़ीर ग़फ़रहुल्लाहु तआला लहू ने इस मसअले में एक किताब अज़ीम बसीत व ज़ख़ीम दो मुजल्द पर मुन्क़सिम नाम तारीखी मतलउल क़मरैन फ़ी इबानति सबक़तिल उम्रैन १२९७ हि. से मुतम्म तसनीफ़ की और ख़ास तफ़्सीरे आया करीमा "इन्ना अकरमकुम इन्दल्लाहि अत्क़ाकुम" और उस से

अफ़ज़लियते मुतलक़ा सिद्दीक़े अकबर रज़ियल्लाहु तआला अन्हु की इसबात व इहक़ाक़ और औहाम ख़िलाफ़ के इब्ताल व अज़्हाक़ में एक जलील रिसाला मुसम्मा बनाम तारीखी अज़-ज़ुलालुल अनक़ा मिन बहरि सबक़तिल अल्क़ा १३०१ हि. तालीफ़ किया। इस बहस की तफ़्सील इन कुतुब पर मौकूल, यहाँ सिर्फ़ चंद इर्शादात अइम्मा अहले बैत किराम रज़ियल्लाहु तआला अन्हुम पर...

---

[1] अल-क़ुरआन अल-करीम ५७/२९ पृष्ठ ४७८/६८४

نہ کرے۔ پھر فرمایا: رہنے دو خدا کی پناہ کہ مسلمان اختلاف کریں ابوبکر کے بارے میں۔ صلی اللہ تعالٰی علی الحبیب والہ وصحبہ وبارک وسلم۔ واللہ سبحانہ و تعالٰی اعلم وعلمہ احکم۔

مسئلہ دوم: خلفائے ثلاثہ رضوان اللہ تعالٰی علیہم سے آیا حضرت علی علیہ السلام افضل تھے یا کم؟

الجواب:

اہلِ سنت و جماعت نصرہم اللہ تعالٰی کا اجماع ہے کہ مرسلین ملائکہ ورسل وانبیائے بشر صلوات اللہ تعالٰی و تسلیماتہ علیہم کے بعد حضرات خلفائے اربعہ رضوان اللہ تعالٰی علیہم تمام مخلوق الٰہی سے افضل ہیں۔ تمام امم عالم اولین و آخرین کوئی شخص ان کی بزرگی و عظمت و عزت و وجاہت و قبول و کرامت و قرب و ولایت کو نہیں پہنچتا۔

"اَنَّ الْفَضْلَ بِیَدِ اللہِ یُؤْتِیْہِ مَنْ یَشَآءُ وَاللہُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِیْمِ" ۱

فضل اللہ تعالٰی کے ہاتھ میں ہے جسے چاہے عطا فرمائے، اور اللہ بڑا فضل والا ہے (ت)

پھر ان میں باہم ترتیب یوں ہے کہ سب سے افضل صدیق اکبر، پھر فاروقِ اعظم پھر عثمان غنی، پھر مولٰی علی علیہ سیدہم ومولہم وآلہ وعلیہم وبارک وسلم، اس مذہب مہذب پر آیاتِ قرآنِ عظیم واحادیثِ کثیرہ حضورِ نبی کریم علیہ وعلی آلہ وصحبہ الصلوٰۃ والتسلیم وارشاداتِ جلیہ واضحہ امیر المومنین مولٰی علی مرتضٰی و دیگر ائمہ اہلِ بیت طہارت وارتضا اجماع صحابہ کرام و تابعین عظام و تصریحات اولیائے امت و علمائے امت رضی اللہ تعالٰی عنہم اجمعین سے وہ دلائلِ باہرہ و حججِ قاہرہ ہیں جن کا استیعاب نہیں ہو سکتا۔ فقیر غفر اللہ تعالٰی لہ نے اس مسئلہ میں ایک کتاب عظیم بسیط و ضخیم دو مجلد پر منقسم نام تاریخی مطلع القمرین في ابانة سبقة العمرین ۱۲۹۷ھ سے متم

تصنیف کی اور خاص تفسیرِ آیہ کریمہ "اِنَّ اَکْرَمَکُمْ عِنْدَ اللہِ اَتْقٰکُمْ" اور اس سے افضلیت مطلقہ صدیق اکبر رضی اللہ تعالٰی عنہ کی اثبات واحقاق اور اوہام خلاف کے ابطال وازہاق میں ایک جلیل رسالہ مسمیٰ بنام تاریخی الزلال الانقی من بحر سبقة الاتقی ۱۳۰۱ھ تالیف کیا اس بحث کی تفصیل ان کتب پر موکول، یہاں صرف چند ارشادات ائمہ اہل بیت کرام رضی اللہ تعالٰی عنہم پر

---

۱ القرآن الکریم ۵۷/۲۹ صفحہ 478 از 684

Fatawa Razawiyya, Volume 28

It is sufficient to say that may the countless mercies, pleasure, and blessings of Allah Almighty be upon the Commander of the Faithful, the lion of truth, the speaker of truth, the knower of truth, the nourisher of truth [Hazrat Ali], may Allah Almighty ennoble his face, for he explained the matter of excellence (tafḍīl) in an extremely detailed manner from his throne of caliphate and seat of leadership, on the pulpit of the Grand Mosque, and in public gatherings and private meetings through numerous methods, with clear, bright, firm, and detailed evidence without any other possibility. He declared the excellence and superiority of the two noble elders and great ministers (Shaykhayn - Abu Bakr and Umar), may Allah be pleased with them both, over himself and the entire blessed Ummah of the Master of 'Lawlak' (Prophet Muhammad), peace and blessings of Allah be upon him, in such a clear and evident way that no doubt or hesitation remained. He declared anyone holding a contrary view as a fabricator and deemed them worthy of eighty lashes. More than eighty companions and followers (Tabi'un), may Allah be pleased with them all, are narrators of these noble sayings from him. It is stated in Imam Ibn Hajar Makki's "Al-Sawa'iq":

(Arabic) Al-Dhahabi said, "It has been narrated through mass-transmitted (tawatur) reports from him during his caliphate and from his throne of kingdom, amidst a vast multitude of his followers. Then he [Al-Dhahabi] detailed the authentic chains of narration for this and said: It is said that more than eighty individuals narrated this from him, and he enumerated a group of them. Then he said: May Allah disgrace the Rafidah, how ignorant they are." (End of quote).

Dhahabi said, "It is established by mass-transmitted reports from the Commander of the Faithful Hazrat Ali al-Murtaza (may Allah be pleased with him) during the period of his caliphate, while he was seated on the throne of power, that he declared the excellence of the Shaykhayn among the vast multitude of his group. It is said that more than eighty individuals have narrated this from him. Dhahabi has enumerated the names of some of them. Then he said, 'May Allah Almighty ruin the Rafidah; how ignorant they are!'" (End of quote).

To the extent that some fair-minded Shias, like Abdul Razzaq the Hadith scholar and author, despite being Shia, adopted the view of the excellence of the Shaykhayn and said, "When Hazrat Mawla [Ali] (may Allah ennoble his face) himself gives them excellence over his own noble self, then how can I escape from this belief? Is it not a

small sin for me that I should love Ali and yet go against Ali?" It is stated in "Al-Sawa'iq":

(Arabic) How excellent is the path taken by some fair-minded Shias like Abdul Razzaq, for he said, "The Shaykhayn are more excellent."	**What a good path some fair-minded Shias have taken, such as Abdul Razzaq, who said, "I give excellence to the Shaykhayn over Hazrat Ali (may Allah be pleased with him)."**

---

[1] Al-Sawa'iq al-Muhriqah, Chapter 3, Section 1, Dar al-Kutub al-Ilmiyah, Beirut, pp. 90-91. Page 479 of 684

फ़तावा रज़विया, खंड 28

यह पर्याप्त है कि अल्लाह अज़वजल की बेशुमार रहमत, रिज़वान और बरकत अमीरुल मोमिनीन, हक़ के शेर, हक़ बोलने वाले, हक़ जानने वाले, हक़ परवर हज़रत अली (कल्लाहु तआला वज्हहुल असना) पर हो कि उन्होंने तफ़्ज़ील (श्रेष्ठता) के मसले को अपनी खिलाफ़त की कुर्सी और नेतृत्व के अर्श पर, जामा मस्जिद के मिम्बर पर, और आम सभाओं और निजी मुलाक़ातों में अनेक तरीकों से इतने स्पष्ट, उज्ज्वल, मज़बूत और विस्तृत प्रमाणों के साथ बयान किया कि इसमें किसी अन्य संभावना की गुंजाइश नहीं रही। उन्होंने 'सैयदे लौलाक़' (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) के दोनों महान मंत्रियों (शैखैन - अबू बक्र और उमर), अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो, की श्रेष्ठता को स्वयं और पूरी धन्य उम्मत पर इतने स्पष्ट रूप से घोषित किया कि कोई संदेह नहीं रहा। उन्होंने विरोधी विचार रखने वाले को झूठा बताया और उसे कोड़ों का पात्र ठहराया। हज़रत अली से इन कथनों के वर्णनकर्ता अस्सी से अधिक सहाबा और ताबिईन (अल्लाह उन सब पर प्रसन्न हो) हैं। इमाम इब्ने हजर मक्की की 'सवाइक़' में है:

(अरबी) ज़हबी ने कहा, "यह उनसे उनकी खिलाफ़त के दौरान और उनके राज्य के सिंहासन से, उनके अनुयायियों की एक विशाल भीड़ के बीच मुतवातिर (लगातार) रिपोर्टों के माध्यम से सुना गया है। फिर उन्होंने [ज़हबी] इसके लिए प्रामाणिक श्रृंखलाओं का विवरण दिया और कहा: ऐसा कहा जाता है कि अस्सी से अधिक व्यक्तियों ने इसे उनसे सुना है, और उन्होंने उनमें से एक समूह को गिनाया है। फिर उन्होंने कहा: अल्लाह राफ़िदा को अपमानित करे, वे कितने अज्ञानी हैं।" (समाप्त)

ज़हबी ने कहा कि अमीरुल मोमिनीन हज़रत अली मुर्तज़ा (रज़ियल्लाहु तआला अन्हु) से उनके खिलाफ़त के ज़माने में, जब वे सत्ता की कुर्सी पर आसीन थे, मुतवातिर से सिद्ध है कि उन्होंने अपने समूह की बड़ी सभा में शैखैन की श्रेष्ठता का वर्णन किया। कहा जाता है कि अस्सी से अधिक व्यक्तियों ने इस बारे में उनसे रिवायत की है। ज़हबी ने उनमें से कुछ के नाम गिनाए हैं। फिर कहा कि अल्लाह तआला राफ़िज़ियों का बुरा करे, वे कितने जाहिल हैं। (समाप्त)

यहाँ तक कि कुछ न्यायप्रिय शिया, जैसे मुद्दिस अब्दुल रज्ज़ाक़ साहब ने शिया होने के बावजूद शैखैन की श्रेष्ठता को स्वीकार किया और कहा कि जब स्वयं हज़रत मौला (कल्लाहु तआला वज्हहुल असना)

उन्हें स्वयं पर श्रेष्ठता देते हैं, तो मुझे इस विश्वास से बचने का क्या रास्ता है? क्या यह मेरे लिए कोई छोटा गुनाह है कि मैं अली से प्रेम करूँ और फिर अली के ही विरुद्ध चलूँ? 'सवाइक़' में है:

(अरबी) कुछ न्यायप्रिय शियाओं जैसे अब्दुल रज्ज़ाक़ ने कितना अच्छा रास्ता अपनाया है, क्योंकि उन्होंने कहा, "शैखैन अधिक श्रेष्ठ हैं।"	**क्या ही अच्छी राह चले हैं कुछ मुंसिफ़ (न्यायप्रिय) शिया जैसे अब्दुल रज्ज़ाक़ कि उसने कहा, "मैं इसलिए शैखैन को हज़रत अली (रज़ियल्लाहु तआला अन्हु) पर श्रेष्ठता देता हूँ।"**

---

[1] अस-सवाइक़ुल मुह्रिका, अध्याय 3, खंड 1, दारुल कुतुब अल-इल्मिया, बेरुत, पृष्ठ 90-91। पृष्ठ 479/684

پر اقتصار ہوتا ہے، اللہ عزوجل کی بیشمار رحمت و رضوان و برکت امیر المومنین اس حیدر حق گو حق دان حق پرور کرم اللہ تعالیٰ وجہہ الاسنیٰ پر کہ اس جناب نے مسئلہ تفضیل کو بغایت مفصل فرمایا اپنی کرسی خلافت و عرش زعامت پر، بر سر منبر مسجد جامع و مشاہد و مجامع و جلوات عامہ و خلوات خاصہ میں بطریق عدیدہ تامد دمدیدہ سپید وصاف ظاہر و واشگاف محکم و مفسر بے احتمال دگر حضرات شیخین کریمین وزیرین جلیلین رضی اللہ تعالیٰ عنہما کا اپنی ذات پاک اور تمام امت مرحومہ سید لولاک صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم سے افضل و بہتر ہونا ایسے روشن و ابین طور پر ارشاد کیا جس میں کسی طرح شائبہ شک و تردد نہ رہا مخالف مسئلہ کو مفتری بتایا اسی کوڑے کا مستحق ٹھہرایا حضرت سے ان اقوال کریمہ کے راوی اسی سے زیادہ صحابہ و تابعین رضوان اللہ تعالیٰ علیہم اجمعین صواعق امام ابن حجر مکی میں ہے:

قال الذهبی وقد تواتر ذلك عنه في خلافته و کرسی مملکته و بین الجم الغفیر من شیعته ثم بسط الاسانید الصحیحة في ذلك قال و یقال رواه عنه نیف و ثمانون نفساً و عدد منهم جماعة ثم قال فقبح الله الرافضة ما اجهلهم (۱) انتہی

ذہبی نے کہا امیر المومنین حضرت علی مرتضیٰ رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے ان کے زمانہ خلافت میں جبکہ آپ کرسی اقتدار پر جلوہ گر تھے تواتر سے ثابت ہے کہ آپ نے اپنی جماعت کے جم غفیر میں افضلیت شیخین کو بیان فرمایا۔ کہا جاتا ہے کہ اسی سے زائد افراد نے اس بارے میں آپ سے روایت کی ہے۔ ذہبی نے ان میں سے کچھ کے نام گنوائے ہیں۔ پھر فرمایا کہ اللہ تعالیٰ رافضیوں کا برا کرے وہ کس قدر جاہل ہیں انتہی (ت)

یہاں تک کہ بعض منصف شیعہ مثل عبدالرزاق محدث صاحب مصنف نے باوصف تشیع تفضیل شیخین اختیار کی اور کہا جب خود حضرت مولیٰ کرم اللہ تعالیٰ وجہہ الاسنیٰ انہیں اپنے نفس کریم پر تفضیل دیتے تو مجھے اس کے اعتقاد سے کب مفر ہے مجھے یہ کیا گناہ تھوڑا ہے کہ علی سے محبت رکھوں اور علی کا خلاف کروں۔ صواعق میں ہے:

ما احسن ما سلکه بعض الشیعة	**کیا ہی اچھی راہ چلے ہیں بعض منصف شیعہ جیسے**
المنصفین کعبد الرزاق فانه قال	**عبدالرزاق کہ اس نے کہا میں اس لئے شیخین کو حضرت**
افضل الشیخین	**علی رضی اللہ تعالیٰ عنہ پر فضیلت**

---

۱ الصواعق المحرقة الباب الثالث الفصل الاول دار الکتب العلمیة بیروت ص ۹۰ و ۹۱ Page 479 of 684

Fatawa-e-Razviya, Vol. 28

[Arabic Quote]: بتفضیل علی ایاھما علی نفسہ والالما فضلتھما کفی بی وزرا ان احبہ ثم اخالفہ ۔[1] [Urdu Translation]: I testify that Hazrat Ali gave them preference, otherwise I would not have given them preference over you. It is enough of a sin for me that I love you and then oppose you. (T)

Now listen to a few Hadiths of Murtaza [Hazrat Ali]:

First Hadith: It is narrated in Sahih Bukhari from our master and the son of our master, Imam Muhammad bin Hanafiyyah, the son of Mawla Ali (may Allah Almighty honor his face):

[Arabic]: قلت لابی ای الناس خیر بعد النبی صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم قال ابو بکر قال قلت ثم من قال عمر ۔[2] [Translation]: I asked my venerable father (may Allah Almighty honor his face), "Who is the best among people after the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him)?" He said, "Abu Bakr." I asked, "Then who?" He said, "Umar" (may Allah be pleased with them both).

Second Hadith: Imam Bukhari in his Sahih and Ibn Majah in his Sunan narrate through Abdullah bin Salama from the Commander of the Faithful (may Allah Almighty honor his face) that he used to say:

[Arabic]: خیر الناس بعد رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم ابو بکر وخیر الناس بعد ابوبکر عمر ۔[3] رضی اللہ تعالیٰ عنھما، ھذا حدیث ابن ماجۃ [Translation]: The best of men after the Master of the World (peace and blessings of Allah be upon him) is Abu Bakr, and the best of men after Abu Bakr is Umar (may Allah be pleased with them both). This is the Hadith of Ibn Majah. (T)

Third Hadith: Imam Abu al-Qasim Isma'il bin Muhammad bin al-Fadl al-Talhi narrates in the book 'As-Sunnah':

[Arabic]: اخبرنا ابو بکر بن مردویہ ثنا سلیمن بن احمد ثنا الحسن [Translation]: (We were informed by Abu Bakr bin Mardawayh, he narrated the Hadith to us, Al-Hasan narrated to us...)

---

1. Al-Sawa'iq al-Muhriqah, Chapter 3, Section 1, Dar al-Kutub al-Ilmiyyah, Beirut, p. 93.
2. Al-Sawa'iq al-Muhriqah, Chapter 3, Section 1, Dar al-Kutub al-Ilmiyyah, Beirut, p. 93.

3. Sahih al-Bukhari, Book of Virtues of the Companions of the Prophet (PBUH), Chapter: Virtues of Abu Bakr, Qadimi Kutub Khana, Karachi, 1/518.

फतावा-ए-रज़विया, जिल्द २८

[अरबी उद्धरण]: بتفضیل علی ایاھما علی نفسہ والالما فضلتھما کفی بی وزرا ان احبہ ثم اخالفہ ۱۔ [उर्दू अनुवाद]: मैं गवाही देता हूँ कि हज़रत अली ने उन्हें वरीयता दी है, अन्यथा मैं उन्हें आप पर वरीयता नहीं देता। मेरे लिए यह पाप पर्याप्त है कि मैं आपसे प्रेम करूँ और फिर आपका विरोध करूँ। (त)

अब कुछ मुर्तज़वी हदीसें सुनें:

पहली हदीस: सहीह बुखारी शरीफ में हमारे आका और आका के बेटे इमाम मुहम्मद बिन हनफ़िया, मौला अली (अल्लाह तआला उनके चेहरे को सम्मानित करे) के साहिबज़ादे से वर्णित है:

[अरबी]: قلت لابی ای الناس خیر بعد النبی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم قال ابو بکر قال قلت ثم من قال عمر ۲۔ [अनुवाद]: मैंने अपने सम्मानित पिता (अल्लाह तआला उनके चेहरे को सम्मानित करे) से निवेदन किया, "अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के बाद सब इंसानों में सबसे बेहतर कौन है?" उन्होंने कहा, "अबू बक्र।" मैंने पूछा, "फिर कौन?" उन्होंने कहा, "उमर" (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो)।

दूसरी हदीस: इमाम बुखारी अपनी सहीह में और इब्न माजाह अपनी सुनन में अब्दुल्लाह बिन सलमा के माध्यम से अमीरुल मोमिनीन (अल्लाह तआला उनके चेहरे को सम्मानित करे) से रिवायत करते हैं कि वह फ़रमाते थे:

[अरबी]: خیر الناس بعد رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم ابو بکر وخیر الناس بعد ابوبکر عمر ۳ رضی اللہ تعالٰی عنھما، ھذا حدیث ابن ماجۃ۔ [अनुवाद]: सैयदे आलम (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के बाद सबसे बेहतरीन आदमी अबू बक्र हैं और अबू बक्र के बाद सबसे बेहतरीन आदमी उमर हैं (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो)। यह इब्न माजाह की हदीस है। (त)

तीसरी हदीस: इमाम अबुल कासिम इस्माइल बिन मुहम्मद बिन अल-फ़ज़ल अल-तल्हा किताबुस सुन्नाह में रावी हैं:

[अरबी]: اخبرنا ابو بکر بن مردوی ھ ثنا احمد ثنا الحسن ثنا سلیمن [अनुवाद]: (हमें अबू बक्र बिन मर्दवैया ने खबर दी, सुलेमान बिन अहमद ने हमसे हदीस बयान की, अल-हसन ने हमसे बयान किया...)

1. अल-सवाइक अल-मुहरिका, अध्याय ३, खंड १, दार अल-कुतुब अल-इल्मियाह, बेरूत, पृष्ठ ९३।
2. अल-सवाइक अल-मुहरिका, अध्याय ३, खंड १, दार अल-कुतुब अल-इल्मियाह, बेरूत, पृष्ठ ९३।
3. सहीह अल-बुखारी, नबी के साथियों के गुण, अबू बक्र के गुण, कदीमी कुतुब खाना, कराची, १/५१८।

पृष्ठ ४८०/६८४

بتفضیل علی ایاھما علی نفسہ والالما فضلتھما کفی بی وزرا ان احبہ ثم اخالفہ ۱۔ دیتا ہوں کہ حضرت علی نے انہیں فضیلت دی ہے ورنہ میں انہیں آپ پر فضیلت نہ دیتا میرے لئے یہ گناہ کافی ہے کہ میں آپ سے محبت کروں پھر آپ کی مخالفت کروں (ت)

اب چند احادیث مرتضوی سنئیے:

حدیث اول: صحیح بخاری شریف میں سیدنا و ابن سیدنا امام محمد بن حنفیہ صاحبزادہ مولی علی کرم اللہ تعالٰی وجہہ سے مروی:

قلت لابی ای الناس خیر بعد النبی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم قال ابو بکر قال قلت ثم من قال عمر ۲۔ میں نے اپنے والد ماجد کرم اللہ تعالٰی وجہہ سے عرض کی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کے بعد سب آدمیوں میں بہتر کون ہے؟ فرمایا ابوبکر میں نے عرض کی پھر کون؟ فرمایا عمر رضی اللہ تعالٰی عنہم اجمعین۔

حدیث دوم: امام بخار اپنی صحیح اور ابن ماجہ سنن میں بطریق عبد اللہ بن سلمہ امیر المومنین کرم اللہ تعالٰی وجہہ سے روای کہ فرماتے تھے۔

خیر الناس بعد رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم ابو بکر وخیر الناس بعد ابوبکر عمر ۳ رضی اللہ تعالٰی عنھما، ھذا حدیث ابن ماجۃ۔ بہترین مرد بعد سید عالم صلی اللہ علیہ وسلم ابوبکر ہیں اور بہترین مرد بعد ابو بکر عمر رضی اللہ تعالٰی عنہما۔ یہ حدیث ابن ماجہ کی ہے۔ (ت)

حدیث سوم: امام ابوالقاسم اسمعیل بن محمد بن الفضل الطلحی کتاب السنتہ میں راوی:

اخبرنا ابو بکر بن مردویہ ثنا سلیمن بن احمد ثنا الحسن (ہم کو خبر دی ابوبکر بن مردویہ نے، ہم کو حدیث بیان

---

1 الصواعق المحرقة الباب الثالث الفصل الاول دار الکتب العلمیة بیروت ص ۹۳ 2 الصواعق المحرقة الباب الثالث الفصل الاول دار الکتب العلمیة بیروت ص ۹۳ 3 صحیح البخاری مناقب اصحاب النبی صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم مناقب ابی بکر قدیمی کتب خانہ کراچی ۱ / ۵۱۸

Fatawa Razawiyya Volume 28

[Arabic Column:] ...son of Mansur al-Rummani related to us from Dawood ibn Mu'adh, from Abu Salama al-'Atki Abdullah ibn Abdur-Rahman, from Sa'id ibn Abi 'Aruba, from Mansur ibn al-Mu'tamir, from Ibrahim, from Alqamah. He said: It reached Ali that some people were preferring him over Abu Bakr and Umar. So he ascended the pulpit, praised Allah and extolled Him, then said: O people, it has reached me that a group prefers me over Abu Bakr and Umar. Had I previously decreed concerning this, I would have punished for it. Whoever I hear saying this after today is a fabricator, and upon him is the punishment of a fabricator. Then he said: Indeed, the best of this Ummah after its Prophet is Abu Bakr, then Umar. Then Allah knows best who is better after them. He said: And in the gathering was Hasan bin Ali, who said: By Allah, if he had named the third, he would have named Uthman. 1-

[Urdu Column:] ...by Suleiman bin Ahmad, Hasan bin Mansur al-Rummani narrated the Hadith to us, Dawood ibn Mu'adh [ko ko - sic] narrated the Hadith to us, Abu Salama al-'Atki Abdullah ibn Abdur-Rahman narrated to us, he from Sa'id ibn Abi 'Aruba, he from Mansur ibn al-Mu'tamir, he from Ibrahim and he narrated from Hazrat Alqamah.) Hazrat Alqamah (may Allah be pleased with him) says: News reached the Commander of the Faithful (may Allah Almighty ennoble his face) that some people consider him superior to the elders Siddiq and Farooq (may Allah be pleased with both of them). Hearing this, he graced the pulpit, offered praise and glorification of God, then said: O people! I have received news that some people call me better than Abu Bakr and Umar. Regarding this, if I had announced a decree beforehand, I would have surely punished [them]. From today, whoever I hear saying this is a slanderer (muftari), and the punishment (hadd) of a slanderer, i.e., eighty lashes, is mandatory upon him. Then he said: Undoubtedly, after the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him), the best of the Ummah is Abu Bakr, then Umar, then God knows well who is the best after them. Alqamah says that Sayyiduna Imam Hasan Mujtaba (may Allah be pleased with him) was also present in the gathering; he said: By God, if he had taken the name of the third, he would have taken the name of Uthman (may Allah be pleased with them all). (t)

Fourth Hadith 2: Imam Daraqutni in Sunan and Abu Umar bin Abdul Barr in Isti'ab from Hakam bin Hujal.

1 Izalatul Khafa 'an Khilafatul Khulafa with reference to Abi al-Qasim in Kitab al-Sunnah, Musnad Ali bin Abi Talib, Suhail Academy Lahore, 1/68.

फ़तावा रज़विया जिल्द २८

[अरबी कॉलम:] ...पुत्र मंसूर अल-रुम्मानी ने हमें दाऊद इब्न मुआज़ से, अबू सलमा अल-अतकी अब्दुल्ला इब्न अब्दुर्रहमान से, सईद इब्न अबी अरुबा से, मंसूर इब्न अल-मुतामिर से, इब्राहिम से, अलक़मा से रिवायत की। उन्होंने कहा: अली को खबर मिली कि कुछ लोग उन्हें अबू बकर और उमर से बेहतर बता रहे हैं। तो वे मिंबर पर चढ़े, अल्लाह की प्रशंसा और स्तुति की, फिर कहा: ऐ लोगो, मुझे खबर मिली है कि एक समूह मुझे अबू बकर और उमर से बेहतर बताता है। यदि मैंने पहले इसके बारे में आदेश दिया होता, तो मैं इसके लिए दंड देता। जो कोई आज के बाद मुझे ऐसा कहते सुना जाएगा, वह मुफ़्तरी (झूठ गढ़ने वाला) है, और उस पर मुफ़्तरी का दंड है। फिर उन्होंने कहा: वास्तव में, अपने नबी के बाद इस उम्माह में सबसे अच्छे अबू बकर हैं, फिर उमर। फिर उनके बाद कौन बेहतर है, यह अल्लाह ही बेहतर जानता है। उन्होंने कहा: और सभा में हसन बिन अली थे, जिन्होंने कहा: अल्लाह की कसम, अगर वह तीसरे का नाम लेते, तो वह उस्मान का नाम लेते। १-

[उर्दू कॉलम:] ...की सुलेमान बिन अहमद ने, हमें हदीस बयान की हसन बिन मंसूर रमानी ने, को को हदीस बयान की दाऊद मुआज़ बिन, हमें अबू सलमा अतकी अब्दुल्लाह बिन अब्दुर्रहमान ने, उन्होंने सईद बिन अबू अरूबा से, उन्होंने मंसूर बिन मोतमिद से, उन्होंने इब्राहिम से और उन्होंने हज़रत अलक़मा से रिवायत की) हज़रत अलक़मा रज़ियल्लाहु तआला अन्हु फ़रमाते हैं अमीरुल मोमिनीन करमल्लाहु तआला वज्हहु को ख़बर पहुँची कि कुछ लोग उन्हें हज़रात सिद्दीक व फ़ारूक़ रज़ियल्लाहु तआला अन्हुमा से अफ़ज़ल बताते हैं, यह सुनकर मिंबर पर जलवा फ़रमा हुए हम्द व सना-ए-इलाही बजा लाए, फिर फ़रमाया: ऐ लोगो! मुझे ख़बर पहुँची कि कुछ लोग मुझे अबू बकर व उमर से अफ़ज़ल कहते हैं इस बारे में अगर मैंने पहले से हुक्म सुना दिया होता तो बेशक सज़ा देता आज से जिसे ऐसा कहते सुनूँगा वह मुफ़्तरी है उस पर मुफ़्तरी की हद यानी अस्सी कोड़े लाज़िम हैं। फिर फ़रमाया: बेशक नबी सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम के बाद अफ़ज़ल उम्मत अबू बकर हैं फिर उमर, फिर खुदा खूब जानता है कि उनके बाद कौन सबसे बेहतर है। अलक़मा फ़रमाते हैं मज्लिस में सैयदुना इमाम हसन मुज्तबा रज़ियल्लाहु तआला अन्हु भी तशरीफ़ फ़रमा थे उन्होंने फ़रमाया खुदा की क़सम अगर तीसरे का नाम लेते तो उस्मान का नाम लेते रज़ियल्लाहु तआला अन्हुम अजमईन (त)

चौथी हदीस २: इमाम दारकुतनी सुनन में और अबू उमर बिन अब्दुल बर्र इस्तिआब में हकम बिन हुजल से।

१ इज़ालातुल ख़फ़ा अन ख़िलाफ़तुल खुलफ़ा ब-हवाला अबी अल-कासिम फ़ी किताबुस सुन्ना मुसनद अली बिन अबी तालिब सुहैल एकेडमी लाहौर १/६८

पृष्ठ ४८१ का ६८४

[عربی کالم:] بن المنصور الرمانی ثنا داؤد بن معاذ ثنا ابو سلمة العتکی عبداللہ بن عبدالرحمن عن سعید بن ابی عروبة عن منصور بن المعتمر عن ابراھیم عن علقمة قال بلغ علیاً ان اقواماً یفضلونه علی ابی بکر و عمر فصعد المنبر فحمد اللہ واثنی علیه ثم قال یا ایھا الناس انه بلغنی ان قسماً یفضلونی علی ابی بکر وعمر ولو کنت تقدمت فیه لعاقبت فیه فمن سمعته بعد ھذا الیوم یقول ھذا فھو مفتر علیه حد المفتری ثم قال ان خیر ھذا الامة بعد نبیھا ابو بکر ثم عمر، ثم اللہ اعلم بالخیر بعد، قال وفی المجلس الحسن بن علی فقال واللہ لو سمی الثالث لسمی عثمان ۱-

[اردو کالم:] کی سلیمان بن احمد نے، ہم کو حدیث بیان کی حسن بن منصور رمانی نے، کو کو حدیث بیان کی داؤد معاذ بن، ہم کو ابو سلمہ عتکی عبداللہ بن عبدالرحمن نے، انہوں نے سعید بن ابو عروبہ سے، انہوں نے منصور بن معتمر سے، انہوں نے ابراہیم سے اور انہوں نے حضرت علقمہ سے روایت کی) حضرت علقمہ رضی اللہ تعالیٰ عنہ فرماتے ہیں امیر المومنین کرم اللہ تعالیٰ وجہہ کو خبر پہنچی کہ کچھ لوگ انہیں حضرات صدیق وفاروق رضی اللہ تعالیٰ عنہما سے افضل بتاتے ہیں، یہ سن کر منبر پر جلوہ فرما ہوئے حمد و ثناء الہی بجالائے، پھر فرمایا: اے لوگو! مجھے خبر پہنچی کہ کچھ لوگ مجھے ابوبکر وعمر سے افضل کہتے ہیں اس بارہ میں اگر میں نے پہلے سے حکم سنادیا ہوتا تو بے شک سزا دیتا آج سے جسے ایسا کہتے سنوں گا وہ مفتری ہے اس پر مفتری کی حد یعنی اسی کوڑے لازم ہیں۔ پھر فرمایا: بے شک نبی صلی اللہ علیہ وسلم کے بعد افضل امت ابوبکر ہیں پھر عمر، پھر خدا خوب جانتا ہے کہ ان کے بعد کون سب سے بہتر ہے۔ علقمہ فرماتے ہیں مجلس میں سیدنا امام حسن مجتبی رضی اللہ تعالیٰ عنہ بھی تشریف فرما تھے انہوں نے فرمایا خدا کی قسم اگر تیسرے کا نام لیتے تو عثمان کا نام لیتے رضی اللہ تعالیٰ عنہم اجمعین (ت)

حدیث چہارم ۲: امام دار قطنی سنن میں اور ابو عمر بن عبدالبر استیعاب میں حکم بن حجل سے

۱ ازالۃ الخفاء عن خلافۃ الخلفاء بحوالہ ابی القاسم فی کتاب السنۃ مسند علی بن ابی طالب سہیل اکیڈمی لاہور ۱/ ۶۸

Fatawa Rizvia Volume 28

The narrator, Hazrat Mawla (Ali) Karam Allahu Ta'ala Wajhahu, states: "I do not find anyone preferring me over Abu Bakr and Umar except that I will flog him with the punishment of a slanderer." Imam Dhahabi states: This Hadith is authentic (Sahih).

Fifth Hadith: In Sunan al-Daraqutni, narrated from Hazrat Abu Juhayfa (may Allah be pleased with him), who was a companion of the Prophet (peace and blessings be upon him) and close to the court of the Commander of the Faithful, Ali (may Allah honor him), who used to call him 'Wahb al-Khair': "He used to believe that Ali was the best of the Ummah. He heard some people opposing this, so he became very saddened. Hazrat Mawla (Ali), seeing him after taking his hand and leading him to his home, asked: 'O Abu Juhayfa, what has saddened you?' He mentioned the matter. Ali said: 'Shall I not inform you of the best of this Ummah? Its best is Abu Bakr, then Umar.' Abu Juhayfa said: 'I made a covenant with Allah that I would never conceal this Hadith as long as I live, after Hazrat Mawla himself told me this face-to-face.'"

Sixth Hadith: Imam Ahmad narrates in Musnad Dhi al-Yadayn (may Allah be pleased with him) from Ibn Abi Hazim: "A man came to Ali ibn Husayn (may Allah be pleased with them both) and asked: 'What was the status of Abu Bakr and Umar...'" Meaning a person came to the noble presence of Hazrat Imam Zain al-Abidin (may Allah be pleased with him) and submitted, "O Master of the Worlds (peace be upon him)..."

1. Al-Sawa'iq al-Muhriqah, citing Al-Daraqutni, Chapter 3, Section 1, Dar al-Kutub al-Ilmiyyah, Beirut, p. 91.
2. Al-Sawa'iq al-Muhriqah, citing Al-Daraqutni, Chapter 3, Section 1, Dar al-Kutub al-Ilmiyyah, Beirut, p. 92.

फ़तावा रज़विया जिल्द 28

रावी हज़रत मौला करम अल्लाहु तआला वज्हहु फरमाते हैं: "मैं जिसे पाऊँगा कि मुझे अबू बक्र व उमर से अफ़ज़ल (श्रेष्ठ) कहता है, उसे मुफ़्तरी (झूठ बोलने वाले) की हद (सज़ा) लगाऊँगा।" इमाम ज़हबी फरमाते हैं: यह हदीस सही है।

पाँचवीं हदीस: सुनन दार कुतनी में हज़रत अबू जुहैफ़ा रज़ियल्लाहु तआला अन्हु से कि हुज़ूर सैयदे आलम सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम के सहाबी और अमीरुल मोमिनीन अली करम अल्लाहु तआला वज्हहु के मुक़र्रबे बारगाह थे, जनाबे अमीर उन्हें 'वहबुल खैर' फ़रमाया करते थे, मरवी है: "वह मानते थे कि मौला अली करम अल्लाहु तआला वज्हहु तमाम उम्मत से अफ़ज़ल हैं। उन्होंने कुछ लोगों को इसके खिलाफ कहते सुना तो सख्त रंज हुआ। हज़रत मौला ने उनका हाथ पकड़ कर काशान-ए-विलायत में ले गए और गम की वजह पूछी। उन्होंने अर्ज़ किया। फ़रमाया: क्या मैं तुम्हें न बता दूँ कि उम्मत में सब से बेहतर कौन है? सब से बेहतर अबू बक्र हैं फिर उमर। हज़रत अबू जुहैफ़ा रज़ियल्लाहु तआला अन्हु फ़रमाते हैं कि मैंने अल्लाह अज़्ज़वजल से अहद किया कि जब तक जिऊंगा इस हदीस को न छुपाऊंगा इसके बाद कि खुद हज़रत मौला ने मुझसे आमने-सामने ऐसा फ़रमाया।"

छठी हदीस: इमाम अहमद 'मुसनद ज़ुल यदैन' रज़ियल्लाहु तआला अन्हु में इब्न अबी हाज़िम से रावी हैं: "एक व्यक्ति हज़रत अली बिन हुसैन रज़ियल्लाहु तआला अन्हुमा के पास आया और पूछा: अबू बक्र और उमर का दर्जा क्या था..." यानी एक शख्स ने हज़रत इमाम ज़ैनुल आबेदीन रज़ियल्लाहु तआला अन्हु की खिदमत-ए-अनवर में हाज़िर होकर अर्ज़ किया, 'हुज़ूर सैयदे आलम सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम...'

1. अस-सवाइक़ अल-मुह्रिका, ब-हवाला अद-दारक़ुतनी, अध्याय 3, खंड 1, दार अल-कुतुब अल-इल्मिया, बेरूत, पृष्ठ 91।
2. अस-सवाइक़ अल-मुह्रिका, ब-हवाला अद-दारक़ुतनी, अध्याय 3, खंड 1, दार अल-कुतुब अल-इल्मिया, बेरूत, पृष्ठ 92।

راوی حضرت مولیٰ کرم اللہ تعالیٰ وجہہ فرماتے ہیں: لا اجد احد افضلی علی ابی بکر و عمر الاجلدته حد المفتری۔ میں جسے پاؤں گا کہ مجھے ابو بکر و عمر سے افضل کہتا ہے اسے مفتری کی حد لگاؤں گا۔ امام ذہبی فرماتے ہیں: یہ حدیث صحیح ہے۔ حدیث پنجم: سنن دار قطنی میں حضرت ابو جحیفہ رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے کہ حضور سید عالم صلی اللہ علیہ وسلم کے صحابی اور امیر المومنین علی کرم اللہ تعالیٰ وجہہ مقرب بارگاہ تھے جناب امیر انہیں وہب الخیر فرمایا کرتے تھے، مروی: انه کان یری ان علیاً افضل الامة فسمع اقواماً یخالفونه فحزن حزنا شدید افقال له علی بعد ان اخذ بیده و ادخله بیته ما احزنك یا ابا جحیفة فذکر له الخیر فقال الا اخبرك بخیر هذه الامة خیرها ابو بکر ثم عمر قال ابو جحیفة فأعطیت الله عهدا ان لا اکتم هذا الحدیث بعد ان شافهنی به علی ما بقیت۔ یعنی ان کے خیال میں مولیٰ علی کرم اللہ تعالیٰ وجہہ تمام امت سے افضل تھے انہوں نے کچھ لوگوں کو اس کے خلاف کہتے سنا سخت رنج ہوا حضرت مولیٰ ان کا ہاتھ پکڑ کر کاشانہ ولایت میں لے گئے غم کی وجہ پوچھی، گزارش کی، فرمایا: کیا میں تمہیں نہ بتا دوں کہ امت میں سب سے بہتر کون ہے ابوبکر ہیں پھر عمر۔ حضرت ابو جحیفہ رضی اللہ تعالیٰ عنہ فرماتے ہیں میں نے اللہ عزوجل سے عہد کیا کہ جب تک جیوں گا اس حدیث کو نہ چھپاؤں گا بعد اس کے کہ خود حضرت مولیٰ نے بالمشافہ مجھے ایسا فرمایا۔

حدیث ششم: امام احمد مسند ذی الیدین رضی اللہ تعالیٰ عنہ میں ابن ابی حازم سے راوی: قال جاء رجل الی علی بن الحسین رضی اللہ تعالیٰ عنہما فقال ماکان منزلة ابی بکر و عمر یعنی ایک شخص نے حضرت امام زین العابدین رضی اللہ تعالیٰ عنہ کی خدمت انور میں حاضر ہو کر عرض کی حضور سید عالم صلی اللہ علیہ وسلم

1 الصواعق المحرقة بحواله الدرار قطنى، الباب الثالث الفصل الاول دار الكتب العلمية بيروت ص ٩١

2 الصواعق المحرقة بحواله الدرار قطنى، الباب الثالث الفصل الاول دار الكتب العلمية بيروت ص ٩٢

Volume 28, Fatawa Razawiyya

From the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him), he said about their status (Abu Bakr and Umar) at this hour, "They are his resting companions."[1] Meaning, what was the status of Abu Bakr and Umar in his court? He said the status they have now is that they are resting by the side of the Prophet.

Hadith 7: Darqutni narrates from Imam Baqir (may Allah be pleased with him) that he says: "The children of Fatima (may Allah be pleased with them) have reached a consensus to say about the two Shaykhs (Abu Bakr and Umar) the best possible words."[2] Meaning, the noble children of Batul Zahra (peace and blessings of Allah be upon her, her noble father, and upon them all) have a consensus and agreement to speak about Abu Bakr and Umar (may Allah be pleased with them) in the best way possible (it is obvious that the best thing will only be said for the one who is the best).

Hadith 8: Imam Ibn Asakir and others narrate from Salim bin Abi al-Ja'd: "I said to Muhammad ibn al-Hanafiyyah: Was Abu Bakr the first of the people to embrace Islam? He said: No. I said: Then why did Abu Bakr excel and surpass others such that no one other than Abu Bakr is mentioned? He said: Because he was the most excellent of them in Islam from the time he embraced Islam until he met his Lord (Almighty)."[3] Meaning, I asked Imam Muhammad ibn al-Hanafiyyah: Was Abu Bakr the first to bring Islam? He replied: No. I said: Then what is the reason that Abu Bakr remained supreme and took the lead so much so that people do not mention anyone else besides him. He said: This is because he was the most superior in Islam from the time he brought Islam until he met his Lord Almighty.

Hadith 9: Imam Abu al-Hasan Darqutni narrates from Jundub Asadi that some people of Kufa and Jazira came to Imam Muhammad bin Abdullah Mahz ibn Hasan Muthanna bin Hasan Mujtaba bin Ali Murtada (may Allah honor their faces) and...

1. Musnad Ahmad bin Hanbal, Hadith Dhi al-Yadayn (may Allah be pleased with him), Al-Maktab al-Islami, Beirut, 2/477.
2. Al-Sawa'iq al-Muhriqah, citing Al-Darqutni from Muhammad al-Baqir, Chapter 2, Dar al-Kutub al-Ilmiyyah, Beirut, p. 86.
3. Al-Sawa'iq al-Muhriqah, citing Ibn Asakir from Salim bin Abi al-Ja'd, Chapter 2, Dar al-Kutub al-Ilmiyyah, Beirut, 80.

पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) से, उन्होंने इस घड़ी उनके(अबू बक्र और उमर) के दर्जे के बारे में कहा, "वे उनके पास आराम करने वाले साथी हैं।"[1] यानी, उनके दरबार में अबू बक्र और उमर का क्या दर्जा था? उन्होंने कहा कि जो दर्जा अब उनका है कि वे हुज़ूर के पहलू में आराम कर रहे हैं।

हदीस ७: दारक़ुतनी इमाम बाक़िर (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत करते हैं कि वह फरमाते हैं: "फ़ातिमा की संतानों (रज़ियल्लाहु अन्हुम) का इस बात पर इज्मा (सहमति) है कि वे दो शेखों (अबू बक्र और उमर) के बारे में सबसे बेहतरीन बात कहें।"[2] यानी, बतूल ज़हरा (उन पर, उनके महान पिता पर और उन सब पर अल्लाह की रहमतें हों) की औलाद का इस पर इत्तिफ़ाक़ है कि अबू बक्र और उमर (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) के हक़ में वह बात कहें जो सबसे बेहतर हो (ज़ाहिर है कि सबसे बेहतर बात उसी के हक़ में कही जाएगी जो सबसे बेहतर हो)।

हदीस ८: इमाम इब्न असाकिर और अन्य ने सालिम बिन अबी अल-जअद से रिवायत की है: "मैंने मुहम्मद इब्न अल-हनफिया से कहा: क्या अबू बक्र इस्लाम लाने वाले पहले व्यक्ति थे? उन्होंने कहा: नहीं। मैंने कहा: फिर अबू बक्र को क्यों श्रेष्ठता मिली और वे आगे निकल गए यहाँ तक कि अबू बक्र के अलावा किसी और का ज़िक्र नहीं होता? उन्होंने कहा: क्योंकि वह इस्लाम लाने के समय से लेकर अपने रब (अज़्ज़ व जल्ल) से मिलने तक इस्लाम में उन सब में सबसे अफ़ज़ल (श्रेष्ठ) थे।"[3] यानी, मैंने इमाम मुहम्मद बिन हनफ़िया से अर्ज़ की: क्या अबू बक्र सबसे पहले इस्लाम लाए थे? फरमाया: न। मैंने कहा: फिर क्या बात है कि अबू बक्र सबसे ऊपर रहे और पेशी ले गए यहाँ तक कि लोग उनके सिवा किसी का ज़िक्र ही नहीं करते। फरमाया: यह इसलिए कि वह इस्लाम में सब से अफ़ज़ल थे जब से इस्लाम लाए यहाँ तक कि अपने रब अज़्ज़ व जल्ल से मिले।

हदीस ९: इमाम अबुल हसन दारक़ुतनी जुंदुब असदी से रिवायत करते हैं कि इमाम मुहम्मद बिन अब्दुल्ला महज़ इब्न हसन मुसन्ना बिन हसन मुजतबा बिन अली मुर्तज़ा (कर्रमल्लाहु वज्हहुम) के पास कूफ़ा और जज़ीरा के कुछ लोग हाज़िर होकर...

1. मुसनद अहमद बिन हंबल, हदीस ज़ी अल-यदैन (रज़ियल्लाहु अन्हु), अल-मकतब अल-इस्लामी, बेरूत, २/४७७।
2. अल-सवाइक अल-मुहरिक़ा, अल-दारक़ुतनी के हवाले से मुहम्मद अल-बाक़िर से, अध्याय २, दार अल-कुतुब अल-इल्मिया, बेरूत, पृष्ठ ८६।

3. अल-सवाइक अल-मुहरिक़ा, इब्न असाकिर के हवाले से सालिम बिन अबी अल-जअद से, अध्याय २, दार अल-कुतुब अल-इल्मिया, बेरूत, ८०।

पृष्ठ ४८३/६८४

من النبی صلی اللہ علیہ وسلم فقال منزلتہما الساعۃ وھما ضجیعاہ[1] کی بارگاہ میں ابوبکر و عمر کا مرتبہ کیا تھا فرمایا جو مرتبہ ان کا اب ہے کہ حضور کے پہلو میں آرام کر رہے ہیں۔

حدیث ہفتم[2]: دار قطنی حضرت امام باقر رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے راوی کہ ارشاد فرماتے ہیں: اجمع بنو فاطمۃ رضی اللہ تعالیٰ عنہم علی ان یقولوا فی الشیخین احسن مایکون من القول[2]۔ یعنی اولاد امجاد حضرت بتول زہرا صلی اللہ علیہ وسلم ابیہا الکریم وعلیہا وعلیہم و بارک و سلم کا اجماع و اتفاق ہے کہ ابوبکر و عمر رضی اللہ تعالیٰ عنہما کے حق میں وہ بات کہیں جو سب سے بہتر ہو (ظاہر ہے کہ سب سے بہتر بات اسی کے حق میں کہی جائے گی جو سب سے بہتر ہو)

حدیث ہشتم[3]: امام ابن عساکر وغیرہ سالم بن ابی الجعد سے راوی: قلت لمحمد بن الحنفیۃ ھل کان ابو بکر اول القوم اسلاماً؟ قال لا، قلت فبم علا ابو بکر و سبق حتی لا یذکر احد غیر ابی بکر قال لا نہ کان افضلھم اسلاماً حین اسلم حتی لحق بر بہ[3]۔ یعنی میں نے امام محمد بن حنفیہ سے عرض کی: کیا ابوبکر سب سے پہلے اسلام لائے تھے؟ فرمایا: نہ۔ میں نے کہا: پھر کیا بات ہے کہ ابوبکر سب سے بالا رہے اور پیشی لے گئے یہاں تک کہ لوگ ان کے سوا کسی کا ذکر ہی نہیں کرتے۔ فرمایا: یہ اس لئے کہ وہ اسلام میں سب سے افضل تھے جب سے اسلام لائے یہاں تک کہ اپنے رب عزوجل سے ملے۔

حدیث نہم: امام ابوالحسن دار قطنی جندب اسدی سے راوی کہ امام محمد بن عبداللہ محض ابن حسن مثنیٰ بن حسن مجتبیٰ بن علی مرتضیٰ کرم اللہ تعالیٰ وجہہم کے پاس کچھ اہلِ کوفہ و جزیرہ نے حاضر ہو کر

[1] مسند احمد بن حنبل حديث ذى اليدين رضى الله تعالىٰ عنہ المكتب الاسلامى بيروت ٢ / ٤٧٧ [2]

الصواعق المحرقة بحوالہ الدارقطنى عن محمد الباقر الباب الثانى دار الكتب العلميه بيروت ص ٨٦ [3]

الصواعق المحرقة بحوالہ ابن عساكر عن سالم بن ابى الجعد الباب الثانى دار الكتب العلميه بيروت ٨٠

Fatawa Razawiyya - Volume 28

Regarding Abu Bakr and Umar (may Allah be pleased with them), a question was asked. The praised Imam turned towards me and said:

| Arabic: Look at the people of your city asking me about Abu Bakr and Umar. To me, they are both certainly superior to Ali (1). | Urdu: Look at the people of your city; they ask me about Abu Bakr and Umar. Both of them are undoubtedly superior to Mawla Ali in my view, may Allah be pleased with all of them. |

This great Imam is the grandson of Hazrat Imam Hasan Mujtaba and the maternal grandson of Hazrat Imam Husayn, the martyr of Karbala. His blessed title is Nafs Zakiyyah. His father was Hazrat Abdullah Mahd, as he was the first to combine the honors of being both Hasani and Husayni; hence he was called 'Mahd'. He was the leader of the Banu Hashim in his time. His father was Imam Hasan Muthanna and his mother was Hazrat Fatimah Sughra, daughter of Imam Husayn. May Allah's peace, blessings, and salutations be upon their honorable ancestors and upon them.

Tenth Hadith: Imam Hafiz Umar bin Shabba narrates from the great Imam Syed Zayd Shaheed, son of Imam Ali Sajjad Zayn al-Abidin, son of Imam Husayn Shaheed (peace and blessings of Allah upon their noble grandfather and upon them), that he said to the people of Kufa:

| Arabic: The Kharijites emerged and dissociated from those who were below Abu Bakr and Umar, but they could not find anything to say against those two. But you (Kufans) have gone even further; you jumped ahead and dissociated from even those two (Abu Bakr and Umar). So who remains? By Allah, there is no one left from whom you haven't dissociated (2). | Urdu: Meaning, the Kharijites stood up and practiced 'Tabarra' (dissociation) against those who were lesser than Abu Bakr and Umar, namely Uthman and Ali (may Allah be pleased with them), but they found no room to say anything against the status of Abu Bakr and Umar. But you, O Kufans, took a leap upward and practiced 'Tabarra' from Abu Bakr and Umar. Now, who is left? By God! There is no one left against whom you have not spoken ill. |

And refuge is sought with Allah, the Lord of the worlds. Allah is the Greatest. (And seeking refuge in Allah, who is the Sustainer of all the worlds, Allah is the greatest. (T)) This glorious statement of Imam Zayd Shaheed (may Allah be pleased with him) is sufficient and ample for us, the servants of the family of Zayd. The Sayyid of Sayyids

of Bilgram, Hazrat Marja' al-Fariqayn, Majma' al-Tariqayn, the scholar of Shari'ah, the ocean of Tariqah...

1. Al-Sawa'iq al-Muhriqah, citing al-Daraqutni from Jundab al-Asadi, Chapter 2, Dar al-Kutub al-Ilmiyyah, Beirut, p. 83.
2. Al-Sawa'iq al-Muhriqah, citing al-Hafiz Umar bin Shabba, Chapter 2, Dar al-Kutub al-Ilmiyyah, Beirut, p. 97.

फतावा रज़विया - जिल्द 28

अबू बक्र और उमर (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) के बारे में सवाल किया गया। मम्दूह इमाम ने मेरी ओर मुतवज्जेह होकर फरमाया:

| अरबी: अपने शहर वालों को देख, मुझसे अबू बक्र और उमर के बारे में पूछते हैं। वे दोनों मेरे नज़दीक निस्संदेह मौला अली से अफ़ज़ल (श्रेष्ठ) हैं (1)। | उर्दू: अपने शहर वालों को देख मुझसे अबू बक्र व उमर के बारे में सवाल करते हैं वे दोनों मेरे नज़दीक बिला शुबा मौला अली से अफ़ज़ल हैं रज़ियल्लाहु तआला अन्हुम अजमईन। |

यह अजल इमाम हज़रत इमाम हसन मुज्तबा के पोते और हज़रत इमाम हुसैन शहीद-ए-कर्बला के नवासे हैं। उनका मुबारक लक़ब 'नफ़्स ज़किया' है। उनके वालिद हज़रत अब्दुल्लाह महज़ हैं क्योंकि वे सब में पहले हसनी और हुसैनी दोनों शरीफ़ों (सम्मानों) के जामे हुए, इसलिए महज़ कहलाए। वे अपने ज़माने में बनी हाशिम के सरदार थे। उनके वालिद माजिद इमाम हसन मुसन्ना और वालिदा माजिदा हज़रत फ़ातिमा सुग़रा बिन्ते इमाम हुसैन (सल्लल्लाहु अलैहि व आलिहि वसल्लम) थीं।

दसवीं हदीस: इमाम हाफ़िज़ उमर बिन शब्बा हज़रत इमाम अजल सय्यद ज़ैद शहीद इब्न इमाम अली सज्जाद ज़ैनुल आबिदीन इब्न इमाम हुसैन शहीद (सल्लल्लाहु अलैहि व आलिहि वसल्लम) से रिवायत करते हैं कि उन्होंने कूफ़ियों से फरमाया:

| अरबी: खार्जियों ने सर उठाया और उन लोगों से नाता तोड़ा जो अबू बक्र और उमर से कमतर थे, लेकिन वे उनके खिलाफ कुछ कहने की हिम्मत नहीं कर सके। और तुमने तो उनसे भी ऊपर छलांग लगाई और उन दोनों से भी नाता तोड़ लिया। अब कौन बचा? अल्लाह की कसम, कोई नहीं बचा जिससे तुमने नाता न तोड़ा हो (2)। | उर्दू: यानी खार्जियों ने उठकर उन लोगों से तबर्रा (अस्वीकृति) की जो अबू बक्र और उमर से कम थे यानी उस्मान और अली (रज़ियल्लाहु अन्हुम), मगर अबू बक्र और उमर की शान में कुछ कहने की गुंजाइश न पाई। और ऐ कूफ़ियों! तुमने ऊपर छलांग लगाई और अबू बक्र और उमर से तबर्रा किया। तो अब कौन रह गया? खुदा की कसम! अब कोई नहीं बचा जिस पर तुमने तबर्रा न कहा हो। |

वल इयाज़ु बिल्लाहि रब्बिल आलमीन अल्लाहु अकबर (और अल्लाह तआला की पनाह जो सारे जहानों का रब है, अल्लाह सबसे बड़ा है। (त)) इमाम ज़ैद शहीद (रज़ियल्लाहु अन्हु) का यह इर्शाद-ए-

मजीद हम खानदान-ए-ज़ैद के गुलामों के लिए अल्हम्दुलिल्लाह काफ़ी और वाफी है। सय्यदुस सादात बिलग्राम हज़रत मरज-उल-फ़रीक़ैन, मज्म-उत-तरीक़ैन, हब्र-ए-शरीअत, बहर-ए-तरीक़त...

1. अल-सवाइक़ुल मुह्रिका, बहवाला अद्-दारक़ुतनी अन जुन्बुल असदी, बाब-ए-सानी, दारुल कुतुबुल इल्मिय्या बेरूत, पृ. 83
2. अल-सवाइक़ुल मुह्रिका, बहवाला अल-हाफ़िज़ उमर बिन शब्बा, बाब-ए-सानी, दारुल कुतुबुल इल्मिय्या बेरूत, पृ. 97

पृष्ठ 484 / 684

ابوبکر و عمر رضی اللہ تعالٰی عنہما کے بارے میں سوال کیا امام ممدوح نے میری طرف ملتفت ہو کر فرمایا:

| انظر والی اھل بلادک یسالونی عن ابی بکر و عمر لھما عندی افضل من علی ۱۔ | اپنے شہر والوں کو دیکھ مجھ سے ابوبکر و عمر کے بارے میں سوال کرتے ہیں وہ دونوں میرے نزدیک بلا شبہ مولا علی سے افضل ہیں رضی اللہ تعالٰی عنہم اجمعین۔ |

یہ امام اجل حضرت امام حسن مجتبٰی کے پوتے اور حضرت امام حسین شہید کربلا کے نواسے ہیں ان کا لقب مبارک نفس زکیہ ہے، ان کے والد حضرت عبداللہ محض کہ سب میں پہلے حسنی حسینی دونوں شرف کے جامع ہوئے لہٰذا محض کہلوائے، اپنے زمانے میں سردار بنی ہاشم تھے، ان کے والد ماجد امام حسن مثنٰی اور والدہ ماجدہ حضرت فاطمہ صغری بنت امام حسین صلی اللہ علیہ تعالٰی علی ابیہم و علیہم وبارک وسلم۔

حدیث دہم: امام حافظ عمر بن شبہ حضرت امام اجل سید زید شہید ابن امام علی سجاد زین العابدین ابن امام حسین شہید صلوات اللہ تعالٰی و تسلیماتہ علی جدہم الکریم و علیہم سے روایت کرتے ہیں کہ انہوں نے کوفیوں سے فرمایا:

| انطلقت الخوارج فبرئت ممن دون ابی بکر و عمر، ولم یستطیعوا ان یقولوا فیھما شیئا وانطلقتم انتم فظفرتم ای و ثبتم فوق ذلك فبرئتم منھما فمن بقی؟ فواللہ مابقی احد الابریتم منہ ۲۔ | یعنی خارجیوں نے اٹھ کر ان سے تبری کی جو ابوبکر و عمر سے کم تھے یعنی عثمان و علی رضی اللہ تعالٰی عنہم مگر ابوبکر و عمر کی شان میں کچھ کہنے کی گنجائش نہ پائی اور تم نے اے کوفیو! اوپر

جست کی کہ ابوبکر و عمر سے تبری کی تو اب کون رہ گیا خدا کی قسم! اب کوئی نہ رہا جس پر تم نے تبرانہ کہا ہو۔ |

والعیاذ باللہ رب العلمین اللہ اکبر (اور اللہ تعالیٰ کی پناہ جو پروردگار ہے تمام جہانوں کا، اللہ سب سے بڑا ہے۔ (ت) امام زید شہید رضی اللہ تعالیٰ عنہ کا یہ ارشاد مجید ہم غلامانِ خاندانِ زید کو بحمد اللہ کافی و وافی ہے، سید سادات بلگرام حضرت مرجع الفریقین، مجمع الطریقین، حبر شریعت، بحر طریقت

۱ الصواعق المحرقہ بحوالہ الدارقطنی عن جندب الاسدی الباب الثانی دار الکتب العلمیہ بیروت ص ۸۳ ۲ الصواعق المحرقہ بحوالہ الحافظ عمر بن شبہ الباب الثانی دار الکتب العلمیہ بیروت ص ۹۷

Fatawa Ridawiyya, Volume 28

The remnant of the predecessors, the proof of the successors, our master and leader, Mir Abdul Wahid Husayni Zaidi Wasti Bilgrami (may Allah Almighty sanctify his noble secret), authored the esteemed book 'Saba' Sanabil Sharif,' which found great acceptance in the refuge-of-the-world court of the Presence of the Master of Messengers (peace and blessings of Allah be upon him). The great-grandfather of the respected questioner (may his blessings endure) and the master of blessings and singular protector of this humble servant, the one who attained the presence of Allah, the beloved of the lovers, our master and leader, Sayyid Shah Hamza Husayni Zaidi Marehrawi (may his powerful secret be sanctified), states at the beginning of the esteemed book 'Kashf al-Astar Sharif':

Persian Text	Urdu Translation
It should be known that in our family, Hazrat Sanad al-Muhaqqiqin Mir Sayyid Abdul Wahid Bilgrami was a person of great perfection. He was the pole of the sky of guidance and the center of the circle of sainthood, superior in both external and internal knowledge, a taster of the springs of the people of truth, and an author. The lineage of this humble servant reaches his blessed being through four intermediaries. 1	It should be known that in our family, Hazrat Sanad al-Muhaqqiqin Mir Sayyid Abdul Wahid Bilgrami is a very accomplished personality. He is the pole of the sky of guidance, the center of the circle of sainthood, superior in external and internal knowledge, a taster of the depths of original research, and an author. The lineage of this humble servant reaches you through four intermediaries. (T)

Then after a few sections, he states:

Persian Text	Urdu Translation
His most famous work is 'Kitab Sanabil' regarding spirituality and beliefs. Haji al-Haramayn Sayyid Ghulam Ali Azad (may Allah preserve him) writes in 'Ma'athir al-Kalam' that once in the capital city of Shahjahanabad, he paid a visit to the presence of Shah Kalim Chishti (may his secret be sanctified). The mention of Mir Abdul Wahid (may his secret be	The most famous of your works on spirituality and beliefs is 'Kitab Sanabil'. Haji al-Haramayn Sayyid Ghulam Ali Azad (may Allah preserve him) writes in 'Ma'athir al-Kalam' that in 1145 AH, during the month of Ramadan, when the author of these pages visited Shah Kalimullah Chishti (may his secret be sanctified) in the capital Shahjahanabad to pay

Persian Text	Urdu Translation
sanctified) arose, and the Sheikh spoke at length about the merits and legacies of the Mir, saying that one night in...	respects, the mention of Mir Abdul Wahid arose in the conversation. The Sheikh spoke for a long time about the virtues and merits of the Mir...

1 Kashf al-Astar Ma'athir al-Kiram by Mir Ali Azad Bilgrami (Lahore), 19th Century AD, p. 25

फ़तावा रज़विया, खंड 28

पूर्वजों के अवशेष, उत्तराधिकारियों के प्रमाण, हमारे स्वामी और मौलाना मीर अब्दुल वाहिद हुसैनी ज़ैदी वास्ती बिलग्रामी (अल्लाह उनके महान रहस्य को पवित्र करे) ने प्रतिष्ठित पुस्तक 'सबअ सनाबिल शरीफ' की रचना की, जिसे पैगंबरों के स्वामी (उन पर अल्लाह की शांति और आशीर्वाद हो) के विश्व-शरण दरबार में महान स्वीकृति प्राप्त हुई। आदरणीय प्रश्नकर्ता (उनका आशीर्वाद बना रहे) के परदादा और इस विनम्र सेवक के नेमत के आका और अद्वितीय स्वामी, हज़रत असद अल-वासिलीन महबूब अल-आशिक़ीन हमारे स्वामी और मौलाना हज़रत सैय्यद शाह हमज़ा हुसैनी ज़ैदी मारहवी (अल्लाह उनके शक्तिशाली रहस्य को पवित्र करे) अपनी प्रतिष्ठित पुस्तक 'कश्फ़ अल-अस्तार शरीफ' की शुरुआत में कहते हैं:

फारसी पाठ

यह जानना चाहिए कि हमारे परिवार में हज़रत सनद अल-मुहक़्क़िक़ीन मीर सैय्यद अब्दुल वाहिद बिलग्रामी एक महान पूर्णता वाले व्यक्ति थे। वे मार्गदर्शन के आकाश के ध्रुव और विलायत के घेरे के केंद्र थे, बाहरी और आंतरिक ज्ञान में श्रेष्ठ, सत्य के लोगों के झरनों का स्वाद चखने वाले और लेखक थे। इस विनम्र सेवक की वंशावली चार माध्यमों से आपकी धन्य हस्ती तक पहुँचती है। 1

उर्दू अनुवाद

यह जानना चाहिए कि हमारे परिवार में हज़रत सनद अल-मुहक़्क़िक़ीन मीर सैय्यद अब्दुल वाहिद बिलग्रामी एक बहुत ही सिद्ध व्यक्तित्व हैं। वे मार्गदर्शन के आकाश के ध्रुव, विलायत के घेरे के केंद्र, बाहरी और आंतरिक ज्ञान में श्रेष्ठता रखने वाले, मूल शोध के घाटों को चखने वाले, लेखक और रचनाकार हैं। इस विनम्र सेवक की वंशावली चार माध्यमों से आप तक पहुँचती है। (त)

फिर कुछ खंडों के बाद वे कहते हैं:

फारसी पाठ

उनकी सबसे प्रसिद्ध रचना अध्यात्म और विश्वासों पर 'किताब सनाबिल' है। हाजी अल-हरमैन सैय्यद गुलाम अली आज़ाद (अल्लाह उन्हें सुरक्षित रखे) 'मआसिर अल-कलाम' में लिखते हैं कि एक बार राजधानी शहर

उर्दू अनुवाद

अध्यात्म और विश्वासों में आपकी प्रसिद्ध रचना 'किताब सनाबिल' है। हाजी अल-हरमैन सैय्यद गुलाम अली आज़ाद (अल्लाह उन्हें सुरक्षित रखे) 'मआसिर अल-कलाम' में लिखते हैं कि जिस समय 1145 हिजरी में रमज़ान के महीने में इन पन्नों के

फारसी पाठ	उर्दू अनुवाद
शाहजहाँबाद में उन्होंने शाह कलीम चिश्ती (अल्लाह उनके रहस्य को पवित्र करे) के दर्शन किए। बातचीत के दौरान मीर अब्दुल वाहिद (अल्लाह उनके रहस्य को पवित्र करे) का उल्लेख आया और शेख ने मीर के गुणों और विरासत के बारे में काफी देर तक बात की, यह कहते हुए कि एक रात...	लेखक ने राजधानी शाहजहाँबाद में शाह कलीमउल्लाह चिश्ती (अल्लाह उनके रहस्य को पवित्र करे) की सेवा में उपस्थित होकर उनके दर्शन किए, तो बातचीत के दौरान मीर अब्दुल वाहिद का उल्लेख आया। हज़रत शेख ने काफी देर तक मीर साहब के गुणों और महिमा का वर्णन किया...

1 कश्फ़ अल-अस्तार मआसिर अल-किराम, मीर अली आज़ाद बिलग्रामी द्वारा (लाहौर), 19वीं शताब्दी ई., पृष्ठ 25

पृष्ठ 485/684

بقیۃ السلف، حجۃ الخلف سیدنا و مولانا میر عبد الواحد حسینی زیدی واسطی بلگرامی قدس اللہ تعالٰی سرہ السامی نے کتاب مستطاب سبع سنابل شریف تصنیف فرمائی کہ بارگاہ عالم پناہ حضور سید المرسلین صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم میں موقع قبول عظیم پر واقع ہوئی، حضرت مستفتی دامت برکاتہم کے جدا مجد جداور اس فقیر کے آقائے نعمت و مولائے احد حضرت اسد الواصلین محبوب العاشقین سیدنا و مولانا حضرت سید شاہ حمزہ حسینی زیدی مارہروی قدس سرہ القوی کتاب مستطاب کاشف الاستار شریف کی ابتدا میں فرماتے ہیں:

فارسی متن	**اردو ترجمہ**
باید دانست کہ در خاندان ما حضرت سند المحققین سید عبد الواحد بلگرامی بسیار صاحب کمال بر خاستہ اند قطب فلک ہدایت و مرکز دائرہ ولایت بود در علم صوری و معنوی فائق واز مشارب اہل تحقیق ذائق صاحب تصنیف وتالیف ست ونسب ایں فقیر بچہار واسطہ بذات مبارکش می پیوندد 1	جاننا چاہئے کہ ہمارے خاندان میں حضرت سند المحققین میر سید عبدالواحد بلگرامی بہت صاحب کمال شخصیت ہیں۔ وہ فلک ہدایت کے قطب، دائرہ ولایت کے مرکز، ظاہری وباطنی علم میں فوقیت رکھنے والے، اصل تحقیق کے گھاٹوں کو چکھنے والے صاحب تصنیف و تالیف ہیں۔ اس فقیر کا نسب چار واسطوں سے آپ تک پہنچتا ہے۔ (ت)

پھر بعد چند اجزاء کے فرماتے ہیں:

فارسی متن	اردو ترجمہ
شہر تصانیف او کتاب سنابل ست در سلوک و عقائد حاجی الحرمین سید غلام علی آزاد سلمہ اللہ در مآثر الکلام می نویسد و قتے در شہر در دار الخلافہ شاہجہاں آباد خدمت شاہ کلیم چشتی قدس سرہ راہ زیارت کرد ذکر میر عبد الواحد قدس سرہ در میان آمد شیخ مناقب ومآثر میر تا دیر بیان کرد فرمود شبے در...	سلوک و عقائد میں آپ کی مشہور تصنیف کتاب سنابل ہے۔ حاجی حرمین سید غلام علی آزاد، اللہ انہیں سلامت رکھے، مآثر الکلام میں لکھتے ہیں جس وقت ۱۱۴۵ھ میں رمضان المبارک میں مؤلف اوراق نے دار الخلافہ شاہجہاں آباد میں شاہ کلیم اللہ چشتی قدس سرہ کی خدمت اقدس میں حاضر ہو کر آپ کی زیارت کی، میر عبدالواحد کا ذکر درمیان کلام میں آگیا۔ حضرت شیخ نے کافی دیر تک میر صاحب کے فضائل و مناقب...

1 کاشف الاستار مآثر الکرام از میر علی آزاد بلگرامی (لاہور) ۱۹ء ص ۲۵

Volume 28 Fatawa-e-Razvia

(Persian Text:) "I laid my side on the bed of sleep in Medina Munawwara. In a dream, I saw that I and Sayyid Sibghatullah Buruji together reached the presence of the holy assembly of the Asylum of Prophethood, peace and blessings of Allah be upon him. A group of the noble companions and the saints of the Ummah were present. Among them was a person to whom the Prophet was speaking with a sweet smile and paying full attention. When the assembly ended, I inquired from Sayyid Sibghatullah, 'Who is this gentleman to whom the Prophet pays such attention?' He replied, 'Mir Abdul Wahid Bilgrami, and the reason for his increased respect is that his book Sanabil has been accepted in the presence of the Asylum of Prophethood, peace and blessings of Allah be upon him.' His speech ended." Thus ends the noble discourse in magnificent words. May Allah Almighty sanctify his subtle secret.[1]

(Urdu Translation:) He stated and said that one night in Medina Munawwara, while lying on my bed, I saw in a dream that I and Sayyid Sibghatullah Buruji together attended the holy assembly of the Messenger of Allah, peace and blessings of Allah be upon him. A group of the noble companions and the saints of the Ummah were also present. There was a person present in your holy assembly towards whom you were looking with kindness while smiling and talking to him, paying full attention to him. When the assembly ended, I asked Sayyid Sibghatullah, "Who is this person towards whom the Prophet, peace and blessings be upon him, pays so much attention?" He replied, "He is Mir Abdul Wahid Bilgrami, and the reason for such great respect for him is that the book 'Sanabil' has been accepted in the holy court of the Prophet, peace and blessings of Allah be upon him." His speech ended. The noble discourse ended with his high-caliber words. May Allah Almighty sanctify his subtle secret. (T)

Hazrat Mir (may his radiant secret be sanctified) in this accepted and blessed book has stated the issue of excellence with perfect detail, beautiful emphasis, and grand warning. I shall attain honor by copying a few words from his blessed text; he states among the consensus beliefs of the saints, scholars of Hadith, and jurists, all people of truth:

And they have a consensus that the best of all humans after the Prophets...	**And there is a consensus on this, that after all the Prophets...**

[1] Kashf al-Astar p. 41 b Asah al-Tawarikh by Maulana Muhammad Mian Qadri Marharvi Khanqah Barkatiya Marhara 7/134 168/1, Ma'athir al-Kalam by Mir Ghulam Ali Azad Bilgrami Lahore 1971 p. 29

जिल्द 28 फ़तावा-ए-रज़विया

(फारसी पाठ:) "मदीना मुनव्वरा में बिस्तर पर सो रहा था। ख़्वाब में देखा कि मैं और सैय्यद सिब्ग़तुल्लाह बरूजी एक साथ नबी-ए-करीम सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम की बारगाहे अक़दस में हाज़िर हुए। सहाबा किराम और औलिया-ए-उम्मत की एक जमाअत भी मौजूद थी। वहाँ एक शख़्स था जिससे हुज़ूर सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम मुस्कुराते हुए बातें कर रहे थे और पूरी तवज्जोह फ़रमा रहे थे। जब मजलिस ख़त्म हुई, मैंने सैय्यद सिब्ग़तुल्लाह से पूछा, 'यह शख़्स कौन है जिसकी तरफ हुज़ूर इतनी तवज्जोह दे रहे हैं?' उन्होंने कहा, 'यह मीर अब्दुल वाहिद बिलग्रामी हैं, और उनके इस एहतराम की वजह यह है कि उनकी तसनीफ़ (रचना) 'सनाबिल' नबी-ए-करीम सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम की बारगाह में मक़बूल हो चुकी है।' उनका कलाम ख़त्म हुआ।" मुक़ाला शरीफ़ उन्हीं के बुलंद पाया लफ़्ज़ों में ख़त्म हुआ। अल्लाह तआला उनके सर्र-ए-लतीफ़ को मुक़द्दस बनाए।[1]

(उर्दू अनुवाद:) उन्होंने बयान किया और फ़रमाया कि एक रात मैं मदीना मुनव्वरा में अपने बिस्तर पर लेटा था तो ख़्वाब में देखता हूँ कि मैं और सैय्यद सिब्ग़तुल्लाह बरूजी इकट्ठे रसूलुल्लाह सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम की मजलिसे अक़दस में हाज़िर हैं, सहाबा किराम और औलिया-ए-उम्मत की एक जमाअत भी हाज़िर है, आपकी मजलिसे अक़दस में एक शख़्स मौजूद है और आप उसकी तरफ़ नज़रे करम करते हुए मुस्कुरा रहे हैं और उससे बातें कर रहे हैं और उसकी तरफ़ भरपूर तवज्जोह फ़रमा रहे हैं। जब मजलिस ख़त्म हुई तो मैंने सैय्यद सिब्ग़तुल्लाह से पूछा कि यह शख़्स कौन है जिसकी तरफ़ हुज़ूर अलैहिस्सलातु वस्सलाम इस क़दर तवज्जोह फ़रमाते हैं। उन्होंने जवाब दिया कि यह मीर अब्दुल वाहिद बिलग्रामी हैं और उनके इस क़दर एहतराम की वजह यह है कि किताब 'सनाबिल' नबी करीम सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम की बारगाहे अक़दस में मक़बूल हुई है। उनका कलाम ख़त्म हुआ। मक़ाला शरीफ़ उन्हीं के बुलंद पाया लफ़्ज़ों में ख़त्म हुआ। अल्लाह तआला उनके सर्र-ए-लतीफ़ को मुक़द्दस बनाए। (त)

हज़रत मीर क़ुद्स सर्रहु अल-मुनीर ने इस मक़बूल व मुबारक किताब में मसला-ए-तफ़्ज़ील बकमाल तफ़्सील व ताकीद जमील व तहदीद जलील इरशाद फ़रमाया। लफ़्ज़े मुबारक से चंद हुरूफ़ की नक़ल से शर्फ़ हासिल करूँऔलिया-ए-किराम, मुहद्दिसीन व फ़ुक़हा जुमला अहल-ए-हक़ के इज्माई अक़ायद में बयान फ़रमाते हैं:

व इज्मा दारंद कि अफ़ज़ल अज़ जुमला बशर बा'द अंबिया

और इस पर इज्मा है कि अंबिया के बाद तमाम...

[1] काशिफ़ुल अस्तार स. 41 ब असहुत्तवारीख़ अज़ मौलाना मुहम्मद मियां क़ादरी मारह्रवी ख़ानक़ाह बरकातिया मारहरा 7/134 168/1, मआसिरुल कलाम अज़ मीर ग़ुलाम अली आज़ाद बिलग्रामी लाहौर 1971 ई. स. 29

مدینہ منورہ پہلو بر بستر خواب گذاشتم در واقعہ می بینم کہ من و سید صبغۃ اللہ بروجی معا در مجلس اقدس رسالت پناہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم باریاب شدیم جمعے از صحابہ کرام واولیائے امت حاضر اند دریں شخصے ست کہ حضرت با دولت بہ تبسم شریں کردہ حرفہا میزند و التفات تمام دارند چوں مجلس آخر شد از سید صبغۃ اللہ استفسار کردم کہ ایں سید شخص کیست کہ حضرت با او التفات بائیں مرتبہ دارند گفت میر عبدالواحد بلگرام، و باعث مزید احترام او اینست کہ سنابل تصنیف او در جناب رسالت پناہ صلی اللہ علیہ وسلم مقبول افتادہ انتہی کلامہ انتہی مقالہ الشریف بلفظ المنیف قدس اللہ تعالیٰ سرہ اللطیف[1]۔

بیان کئے اور فرمایا کہ ایک رات میں مدینہ منورہ میں اپنے بستر پر لیٹا تو خواب میں دیکھتا ہوں کہ میں اور سید صبغت اللہ بروجی اکٹھے رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کی مجلس اقدس میں حاضر ہیں، صحابہ کرام اور اولیاء امت کی ایک جماعت بھی حاضر ہے، آپ کی مجلس اقدس میں ایک شخص موجود ہے اور آپ اس کی طرف نظر کرم کرتے ہوئے مسکرا رہے ہیں اور اس سے باتیں کررہے ہیں اور اس کی طرف بھر پور توجہ فرما رہے ہیں۔ جب مجلس ختم ہوئی تو میں نے سید صبغت اللہ سے پوچھا یہ شخص کون ہے جس کی طرف حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام اس قدر توجہ فرماتے ہیں۔ انہوں نے جواب دیا کہ یہ میر عبدالواحد بلگرامی ہیں اور ان کے اس قدر احترام کی وجہ یہ ہے کہ کتاب سنابل نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم کی بارگاہ اقدس میں مقبول ہوئی ہے۔ ان کا کلام ختم ہوا۔ مقالہ شریف ان ہی کے بلند پایہ لفظوں میں ختم ہوا۔ اللہ تعالیٰ ان کے سر لطیف کو مقدس بنائے۔ (ت)

حضرت میر قدس سرہ المنیر نے اس کتاب مقبول و مبارک میں مسئلہ تفضیل بکمال تفصیل و تاکید جمیل و تہدید جلیل ارشاد فرمایا لفظ مبارک سے چند حروف کی نقل سے شرف حاصل کروں اولیائے کرام محدثین و فقہاء جملہ اہل حق کے اجماعی عقائد میں بیان فرماتے ہیں:

وو اجماع دارند کہ افضل از جملہ بشر بعد انبیاء اور اس پر اجماع ہے کہ انبیاء کے بعد تمام

[1] کاشف الاستار ص ۴۱ ب اصح التواریخ از مولانا محمد میاں قادری مار ہروی خانقاہ برکاتیہ مارہرہ ۷ / ۱۳۴ ۱۶۸/۱، مآثر الکلام از میر غلام علی آزاد بلگرامی لاہور ۱۹۷۱ء ص ۲۹

Fatawa-e-Razawiyya Volume 28

[Box 1] Left (Persian): Abu Bakr is the truthful (Siddiq), after him is Umar Farooq, after him is Uthman Dhu al-Nurayn, and after him is Ali Murtaza. May Allah be pleased with them all.[1] Right (Urdu translation): Among humans, the most superior is Abu Bakr Siddiq, after him is Umar Farooq, after him is Uthman Dhul Nurain, and after him is Hazrat Ali al-Murtaza. May Allah be pleased with them all. (T)

Then he said: [Box 2] Left (Persian): The excellence of the two sons-in-law (Khatnayn) is less than the excellence of the two elders (Shaykhayn) without any deficiency or shortcoming.[2] Right (Urdu translation): The excellence of the two sons-in-law (Uthman Ghani and Ali Murtaza) is less than the two elders (Siddiq and Farooq), but there is no defect or flaw in this. (T)

Then he said: [Box 3] Left (Persian): The consensus of the Companions, Successors, followers of Successors, and all the scholars of the Ummah has occurred on this belief.[3] Right (Urdu translation): The consensus of the noble Companions, Successors, followers of Successors, and all the scholars of the Ummah is established on this very belief. (T)

Then he said: [Box 4] Left (Persian): Makhdum Qazi Shihabuddin wrote in Taysir al-Ahkam that no saint (wali) reaches the rank of any prophet because Amir al-Mu'minin Abu Bakr, according to the Hadith, is superior to all saints after the prophets, and he did not reach the rank of any prophet. After him is Amir al-Mu'minin Umar bin Khattab, after him is Amir al-Mu'minin Uthman bin Affan, and after him is Amir al-Mu'minin Ali bin Abi Talib. May Allah be pleased with them all. Right (Urdu translation): Makhdum Qazi Shihabuddin has written in Taysir al-Ahkam that no saint can reach the rank of any prophet because, according to the Hadith, Siddiq-e-Akbar (may Allah be pleased with him) is superior to all saints after the prophets, and he did not reach the station of any prophet. After Abu Bakr Siddiq is the rank of Amir al-Mu'minin Umar bin Khattab, after him Amir al-Mu'minin Uthman bin Affan, and after him is the rank of Amir al-Mu'minin Ali bin Abi Talib. May Allah be pleased with them all.

---

[1] Sab'a Sanabil, First Sanbalah regarding Beliefs and Sects, Maktabah Qadriyah, Jamia Nizamia Rizvia, Lahore, p. 7 [2] Sab'a Sanabil, First Sanbalah regarding Beliefs and Sects, Maktabah Qadriyah, Jamia Nizamia Rizvia, Lahore, p. 10 [3] Sab'a Sanabil, First

Sanbalah regarding Beliefs and Sects, Maktabah Qadriyah, Jamia Nizamia Rizvia, Lahore, p. 10

Page 487 of 684

फतवा-ए-रज़विया खंड २८

[बॉक्स १] बायाँ (फारसी): अबू बक्र सिद्दीक़ हैं, उनके बाद उमर फारूक़ हैं, उनके बाद उस्मान ज़ी अल-नूरैन हैं, और उनके बाद अली मुर्तज़ा हैं। अल्लाह तआला उन सब से राजी हो।[1] दायाँ (उर्दू अनुवाद): इंसानों में सबसे अफज़ल अबू बक्र सिद्दीक़, उनके बाद उमर फारूक़, उनके बाद उस्मान ज़ुल नूरैन, और उनके बाद हज़रत अली अल-मुर्तज़ा हैं। अल्लाह तआला इन सब पर राजी हो। (त)

फिर फरमाया: [बॉक्स २] बायाँ (फारसी): खतनैन (दो दामादों) की फज़ीलत शैखैन (दो बड़ों) की फज़ीलत से कम है बिना किसी कमी और दोष के।[2] दायाँ (उर्दू अनुवाद): खतनैन (उस्मान गनी और अली मुर्तज़ा) की फज़ीलत शैखैन (सिद्दीक़ और फारूक़) से कम है मगर इसमें कोई नुक़्स और खामी नहीं। (त)

फिर फरमाया: [बॉक्स ३] बायाँ (फारसी): सहाबा, ताबिईन, तब-ए-ताबिईन और उम्मत के तमाम उलमा का इज्मा इसी अक़ीदे पर हुआ है।[3] दायाँ (उर्दू अनुवाद): सहाबा किराम, ताबिईन, तब-ए-ताबिईन और उम्मत के तमाम उलमा का इज्मा इसी अक़ीदे पर वाक़े हुआ है। (त)

फिर फरमाया: [बॉक्स ४] बायाँ (फारसी): मखदूम क़ाज़ी शिहाबुद्दीन ने 'तयसीर अल-अहकाम' में लिखा कि कोई वली किसी नबी के दर्जे तक नहीं पहुँच सकता क्योंकि हदीस के मुताबिक अमीर अल-मुमिनीन अबू बक्र नबियों के बाद तमाम औलिया से बेहतर हैं और वह किसी नबी के दर्जे तक नहीं पहुँचे। और उनके बाद अमीर अल-मुमिनीन उमर बिन खत्ताब हैं, उनके बाद अमीर अल-मुमिनीन उस्मान बिन अफ्फान हैं और उनके बाद अमीर अल-मुमिनीन अली बिन अबी तालिब हैं। अल्लाह तआला उन सब पर राजी हो। दायाँ (उर्दू अनुवाद): मखदूम क़ाज़ी शिहाबुद्दीन ने 'तयसीर अल-अहकाम' में लिखा है कि कोई वली किसी नबी के दर्जे तक नहीं पहुँच सकता क्योंकि हदीस की रू से सिद्दीक़-ए-अकबर (रज़ियल्लाहु अन्हु) अम्बिया के बाद तमाम औलिया से अफ़ज़ल हैं और वह किसी नबी के मक़ाम तक नहीं पहुँचे। अबू बक्र सिद्दीक़ के बाद अमीर अल-मुमिनीन उमर बिन ख़त्ताब, उनके बाद अमीर अल-मुमिनीन उस्मान बिन अफ़्फ़ान और उनके बाद अमीर अल-मुमिनीन अली बिन अबी तालिब का मक़ाम है, अल्लाह तआला इन सब पर राजी हो।

---

[1] सबअ सनाबिल, पहला संबला अक़ायद और मज़ाहिब के बारे में, मकतबा क़ादरिया, जामिया निज़ामिया रज़विया, लाहौर, पृष्ठ ७ [2] सबअ सनाबिल, पहला संबला अक़ायद और मज़ाहिब के बारे में,

मकतबा क़ादरिया, जामिया निज़ामिया रज़विया, लाहौर, पृष्ठ १० [3] सबअ सनाबिल, पहला संबला अक़ायद और मज़ाहिब के बारे में, मकतबा क़ादरिया, जामिया निज़ामिया रज़विया, लाहौर, पृष्ठ १०

पृष्ठ ४८७ / ६८४

[باکس ۱] بایاں (فارسی): ابو بکر صدیق ست وبعد از وے عمر فاروق ست وبعد از وے عثمان ذی النورین ست وبعد ازوے علی مرتضی ست رضی اللہ لہ تعالٰی عنہم اجمعین[1]- دایاں (اردو): انسانوں میں افضل ابوبکر صدیق، ان کے بعد عمر فاروق، ان کے بعد عثمان ذوالنورین، اور ان کے بعد حضرت علی المرتضٰی ہیں۔ اللہ تعالٰی ان سب پر راضی ہو۔ (ت)

پھر فرمایا: [باکس ۲] بایاں (فارسی): فضل ختنین از فضل شیخین کمتر ست بے نقصان و قصور[2] دایاں (اردو): ختنین (عثمان غنی و علی مرتضی) کی فضیلت شیخین (صدیق و فاروق) سے کم ہے مگر اس میں کوئی نقص اور خامی نہیں (ت)

پھر فرمایا: [باکس ۳] بایاں (فارسی): اجماع اصحاب و تابعین و تبع تابعین وسائر علمائے امت ہمبرین عقیدہ واقع شدہ است[3] دایاں (اردو): صحابہ کرام، تابعین، تبع تابعین اور تمام علمائے امت کا اجماع اسی عقیدہ پر واقع ہوا ہے۔ (ت)

پھر فرمایا: [باکس ۴] بایاں (فارسی): مخدوم قاضی شہاب الدین در تیسر الاحکام بنوشت کہ ہیچ ولی بدرجہ ہیچ پیغمبر نے رسد زیرا کہ امیر المومنین ابوبکر بحکم حدیث بعد پیغمبران از ہمہ اولیاء بر ترست واوبدرجہ ہیچ پیغمبرے نہ سید وبعد او امیر المومنین عمر بن خطاب ست وبعد او امیر المومنین عثمان بن عفان ست وبعد او امیر المومنین علی بن ابی طالب ست رضوان اللہ تعالٰی علیہم اجمعین دایاں (اردو): مخدوم قاضی شہاب الدین نے تیسیر الاحکام میں لکھا کوئی ولی کسی نبی کے درجہ تک نہیں پہنچ سکتا کیونکہ حدیث کی رو سے صدیق اکبر رضی اللہ تعالٰی عنہ انبیاء کے بعد تمام اولیاء سے افضل ہیں اور وہ کسی نبی کے مقام تک نہیں پہنچے۔ ابوبکر صدیق کے بعد امیر

المومنین عمر بن خطاب، ان کے بعد امیر المومنین عثمان بن عفان اور ان کے بعد امیر المومنین علی بن ابی طالب کا مقام ہے اللہ تعالیٰ ان سب پر راضی ہو۔

---

[1] سبع سنابل سنبلہ اول در عقائد و مذاہب مکتبہ قادریہ جامعہ نظامیہ رضویہ لاہور ص ۷ [2] سبع سنابل سنبلہ اول در عقائد و مذاہب مکتبہ قادریہ جامعہ نظامیہ رضویہ لاہور ص ۱۰ [3] سبع سنابل سنبلہ اول در عقائد و مذاہب مکتبہ قادریہ جامعہ نظامیہ رضویہ لاہور ص ۱۰

Vol 28, Fatawa Rizvia

Anyone who does not consider the Leader of the Believers Ali to be the Caliph is from the Khawarij, and anyone who considers him superior to the Leader of the Believers Abu Bakr and Umar is from the Rafidhis. (T)

Then he said:

From here it should be known that in the world no Pir like Mustafa (peace and blessings of Allah be upon him) was born and no disciple like Abu Bakr Siddiq (may Allah be pleased with him) became apparent. O dear friend! Although one must believe in the extreme and superior perfection of the virtues of the Shaikhain (Abu Bakr and Umar) over the Khatnain (Ali and Usman), it should not be in such a way that a thought of shortcoming or deficiency in the complete virtues of the Khatnain crosses your mind. Rather, their virtues and the virtues of all the companions are far above human reason and human thoughts.

Then he said:

Thus, when the consensus of the companions, who possess qualities like prophets, occurred on the superiority of the Shaikhain, and Murtaza (Ali) was also in agreement and a participant in this consensus, the group of Tafziliya has erred in its own belief. May my home and hearth be sacrificed for the name of Murtaza! Which eternal wretch is there who does not have love for Murtaza in his heart, and which outcast from the court of the Lord is there who holds contempt for him?

1. Sab'a Sanabil, first Sanbulah on beliefs and sects, Maktabah Qadriyah Jamia Nizamia Lahore, p. 10.
2. Sab'a Sanabil, first Sanbulah on beliefs and sects, Maktabah Qadriyah Jamia Nizamia Lahore, p. 10.

जिल्द 28, फतावा रज़विया

जो व्यक्ति अमीर अल-मोमिनीन अली मुर्तज़ा (रज़ियल्लाहु तआला अन्हु) को खलीफा नहीं मानता, वह खारजियों में से है और जो आपको अमीर अल-मोमिनीन अबू बकर और उमर (रज़ियल्लाहु तआला अन्हुमा) से श्रेष्ठ मानता है, वह राफ़िज़ियों में से है। (त)

फिर फ़रमाया:

यहाँ से जानना चाहिए कि कायनात में मुस्तफ़ा (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) जैसा पीर और अबू बकर सिद्दीक (रज़ियल्लाहु तआला अन्हु) जैसा मुरीद कोई पैदा नहीं हुआ। ऐ अज़ीज़! अगरचे शैखैन (अबू बकर व उमर) की फ़ज़ीलत-ए-कामिना खतनैन (अली व उस्मान) पर बहुत ज़्यादा समझनी चाहिए, मगर इस तरह नहीं कि तेरे दिल में खतनैन की फ़ज़ीलत-ए-कामिना के कम या अधूरा होने का ख्याल गुज़रे। बल्कि उनके और तमाम सहाबा के फ़ज़ाइल इंसानी अक़्ल और इंसानी सोच से बहुत ऊंचे हैं।

फिर फ़रमाया:

जब अंबिया जैसी सिफ़ात रखने वाले सहाबा-ए-किराम का इज्मा (आम सहमति) वाक़े हो गया कि शैखैन-ए-करीमैन अफ़ज़ल (श्रेष्ठ) हैं, और हज़रत अली मुर्तज़ा (रज़ियल्लाहु तआला अन्हु) भी इस इज्मा में शामिल और मुत्तफ़िक (सहमत) थे, तो तफ़ज़ीलिया फिरके ने अपने अक़ीदे में ग़लती खाई है। मेरा घर-बार हज़रत अली मुर्तज़ा (रज़ियल्लाहु तआला अन्हु) के नाम पर फ़िदा हो और मेरी जान व दिल आपके क़दमों पर कुर्बान हों। कौन ऐसा अज़ली बदबख्त है जिसके दिल में मुर्तज़ा की मुहब्बत हो...

1. सबा सनाबिल, पहली सुम्बुलह, अक़ीदों और संप्रदायों पर, मकतबा कादरिया जामिया निज़ामिया लाहौर, पृ. 10
2. सबा सनाबिल, पहली सुम्बुलह, अक़ीदों और संप्रदायों पर, मकतबा कादरिया जामिया निज़ामिया लाहौर, पृ. 10

पृष्ठ 488/684

جو شخص امیر المومنین علی مرتضیٰ رضی اللہ تعالیٰ عنہ کو خلیفہ نہ مانے وہ خارجیوں سے ہے اور جو آپ کو ابوبکر و عمر رضی اللہ تعالیٰ عنہما سے افضل جانے وہ رافضیوں میں سے ہے۔ (ت)

پھر فرمایا:

یہاں سے جاننا چاہیے کہ مصطفیٰ صلی اللہ علیہ وسلم جیسا پیر اور ابوبکر صدیق رضی اللہ تعالیٰ عنہ جیسا مرید کائنات میں کوئی پیدا نہیں ہوا۔ اے عزیز! اگر شیخین کی فضیلتِ کاملہ ختنین پر بہت زیادہ سمجھنی چاہیے مگر اس طور پر نہیں کہ تیرے دل میں ختنین کی فضیلتِ کاملہ کے قاصر و ناقص ہونے کا خیال گزرے، بلکہ ان کے اور تمام صحابہ کے فضائل عقولِ بشریہ اور افکارِ انسانیہ سے بہت بلند ہیں۔

پھر فرمایا:

جب انبیاء جیسی صفات کے حامل صحابہ کرام کا اجماع واقع ہو گیا کہ شیخین کریمین افضل ہیں۔ اور حضرت علی مرتضیٰ رضی اللہ تعالیٰ عنہ بھی اس اجماع میں شامل اور متفق تھے۔ تو فرقہ تفضیلیہ نے خود اپنے اعتقاد میں غلطی کھائی ہے۔ میرا گھر بار حضرت علی مرتضیٰ رضی اللہ تعالیٰ عنہ کے نام پر فدا اور میرا جان و دل آپ کے قدموں پر قربان ہوں کون ازلی بدبخت ہے جس کے دل میں محبت مرتضیٰ

1 سبع سنابل سنبلہ اول در عقائد و مذاہب مکتبہ قادریہ جامعہ نظامیہ لاہور ص ۱۰ 2 سبع سنابل سنبلہ اول در عقائد و مذاہب مکتبہ قادریہ جامعہ نظامیہ لاہور ص ۱۰

Volume 28, Fatawa Rizvia

[Persian Column]: ...that the result of the love for Murtada [Imam Ali] is to consider him superior to the Two Sheikhs [Abu Bakr and Umar], and they do not know that the fruit of love is agreement with him, not opposition. Since Murtada considered the superiority of the Two Sheikhs and Dhul-Nurayn [Uthman] over himself, followed them, and complied with the decrees of their caliphate, the condition for loving them is to agree with their path and conduct, not to oppose it. 1

[Urdu Column]: ...there is no one, and who is the one rejected from the court of God who considers insulting Murtada permissible? The Muffidha (Tafdhili sect) has assumed that the requirement of loving Murtada is to grant him superiority over the Two Sheikhs, and they do not know that the fruit of your love is agreement with you, not opposition. When Hazrat Murtada (may Allah Almighty be pleased with him) declared the Two Sheikhs and Dhul-Nurayn to be superior to himself, followed them, and accepted the commands of their caliphate era, then the condition of his love is to agree with their path and manner, not to oppose it. (T)

Hazrat Mir (may his secret be sanctified) has provided this discussion in more than five pages. "Whoever seeks more detail, let him refer to it" (Whoever wants more detail, let him refer to it, T). This is the belief of the People of Sunnah and the Community (Ahl al-Sunnah wa al-Jama'ah) and we, the slaves and descendants of Zaid the Martyr. And Allah Almighty knows best. (And Allah Almighty knows very well. T)

Written by His sinful servant, Ahmad Raza Al-Barelwi, may he be forgiven, by the sake of Muhammad al-Mustafa, the Unlettered Prophet, may Allah Almighty bless him and grant him peace. [Stamp]: Muhammadi Sunni Hanafi Qadri, Abdu'l Mustafa Ahmad Raza Khan.

The treatise "Ghaya al-Tahqiq fi Imama al-Ali wa al-Siddiq" has ended.

1 Sab' Sanabil, First Sanabil, concerning beliefs and sects, Maktaba Qadriah Jamia Nizamia Lahore, p. 17. Page 489 of 684

खंड 28, फतावा रिज़विया

[फारसी कॉलम]: ...कि मुर्तजा (इमाम अली) के प्रति प्रेम का परिणाम उन्हें दो शेखों (अबू बक्र और उमर) पर श्रेष्ठता देना है, और वे नहीं जानते कि प्रेम का फल उनके साथ सहमति है, न कि विरोध। चूंकि मुर्तजा ने अपने ऊपर दो शेखों और ज़ुल-नूरैन (उस्मान) की श्रेष्ठता को स्वीकार किया, उनका अनुसरण किया, और उनके खिलाफत के आदेशों का पालन किया, इसलिए उनके प्रति प्रेम की शर्त उनके मार्ग और आचरण के साथ सहमति होना है, न कि विरोध। 1

[उर्दू कॉलम]: ...नहीं है और कौन है ईश्वरीय दरबार से दुत्कारा हुआ जो मुर्तजा के अपमान को जायज़ समझता है? मुफ़िज़्ज़ह (तफ़्ज़ीली संप्रदाय) ने यह गुमान किया है कि मुर्तजा के प्रेम का तकाज़ा उन्हें दो शेखों पर श्रेष्ठता देना है, और वे नहीं जानते कि आपके प्रेम का फल आपके साथ सहमति है न कि विरोध। जब हज़रत मुर्तजा (रज़ियल्लाहु तआला अन्हु) ने दो शेखों और ज़ुल-नूरैन को अपने आप से श्रेष्ठ करार दिया, उनका अनुसरण किया और उनके खिलाफत के दौर के आदेशों को स्वीकार किया, तो उनके प्रेम की शर्त यह है कि उनके मार्ग और तरीके के साथ सहमति की जाए न कि विरोध। (त)

हज़रत मीर (उनकी आत्मा पवित्र हो) ने यह चर्चा पांच पृष्ठों से अधिक में प्रदान की है। "जो अधिक विवरण चाहता है, उसे इसकी ओर लौटना चाहिए" (जो अधिक विवरण चाहता है वह इसकी ओर रुजू करे, त)। यह अहले सुन्नत वल जमाअत और हम ज़ैद शहीद के गुलामों और वंशजों का अकीदा (विश्वास) है। वल्लाहु तआला आलम (और अल्लाह तआला खूब जानता है। त)

उनके गुनहगार बंदे अहमद रज़ा बरेलवी ने लिखा, उन्हें क्षमा किया जाए, मुहम्मद मुस्तफा सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम के वसीले से। [मोहर]: मुहम्मदी सुन्नी हनफी कादरी, अब्दुल मुस्तफा अहमद रज़ा खान।

रिसाला "ग़ायत-उत-तहरीक फ़ी इमामत-अल-अली वल सिद्दीक" समाप्त हुआ।

1 सबअ सनाबिल, पहला सनबुलह, अकीदे और संप्रदायों के बारे में, मकतबा कादरिया जामिया निज़ामिया लाहौर, पृ. 17। पृष्ठ 489/684

جلد ۲۸، فتاوٰی رضویہ

[فارسی کالم]: بردہ است کہ نتیجہ محبت مامر تضی تفضیل اوست بر شیخین، و نمیدانند کہ ثمرہ محبت موافقت ست با اونہ مخالفت کہ چوں مرتضیٰ فضلِ شیخین و ذی النورین را بر خود روا داشت و اقتداء بایشاں کرد و حکمائے عہدِ خلافت ایشاں را امتثال فرمود شرط محبت با اواں باشد کہ در راہ و روش با موافق باشند نہ مخالف 1

[اردو کالم]: نہیں ہے اور کون ہے بارگاہِ خداوندی کا دھتکارا ہوا جو توہینِ مرتضیٰ کو روا رکھتا ہے۔ مفضہ (فرقہ تفضیلیہ) نے گمان کیا ہے کہ محبت مرتضیٰ کا تقاضا آپ کو شیخین پر فضیلت دینا ہے اور وہ نہیں جانتے کہ آپ کی محبت کا ثمرہ آپ کے ساتھ موافقت ہے نہ کہ مخالفت۔ جب حضرت مرتضیٰ رضی اللہ تعالیٰ عنہ نے شیخین اور ذوالنورین کو اپنے آپ سے افضل قرار دیا، ان کی اقتداء کی اور ان کے عہدِ خلافت کے احکام کو تسلیم کیا تو ان کی محبت کی شرط یہ ہے کہ ان کی راہ روش کے ساتھ موافقت کی جائے نہ کہ مخالف۔ (ت)

حضرت میر قدس سرہ ال منیر نے یہ بحث پانچ ورق سے زائد میں افادہ فرمائی ہے من طلب الزیادۃ فلیرجع الیہ (جو زیادہ تفصیل چاہتا ہے وہ اس کی طرف رجوع کرے ، ت) یہ عقیدہ ہے اہل سنت وجماعت اور ہم غلامان و دودمان زید شہید کا۔ واللہ تعالیٰ اعلم (اور اللہ تعالیٰ خوب جانتا ہے۔ ت)

کتبہ عبدہ المذنب احمد رضا البریلوی عفی عنہ بمحمد المصطفیٰ النبی الامی صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم [مہر]: محمدی سنّی حنفی قادری، عبد المصطفیٰ احمد رضا خاں

رسالہ "غایۃ التحقیق فی امامۃ العلی والصدیق" ختم ہوا۔

1 سبع سنابل سنبلہ اول در عقائد و مذاہب مکتبہ قادریہ جامعہ نظامیہ لاہور ص ۱۷ صفحہ 489 از 684

Volume 28 Fatawa Razawiyya

Treatise Al-Zulal al-Anqa min Bahr Sabqat al-Atqa (Pure sweet water from the sea of precedence of the most pious ones)

In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful.

| Allah the Almighty said: "And seek the means of approach to Him." 1 Ahmad Raza Naqi is pleased with the pure and good opinion that the two Sheikhs (Abu Bakr and Umar), the two noble companions in the grave, the two great leaders and ministers, are superior in ranks. | Allah the Almighty says: "And seek the means of approach to Him." The pleasure of Ahmad (the most praised one), the Pure and Exalted Prophet (peace and blessings of Allah be upon him and his family), is for the choice, exalted, and pure one who [prefers] the highly esteemed Sheikhs of Mustafa (peace and blessings of Allah be upon him)... |

1 Al-Quran al-Karim 5/35 Page 491 of 684

जिल्द 28 फ़तावा रज़विया

रिसाला अल-जुलाल अल-अन्क़ा मिन बहर सबक़त अल-अतक़ा (सब मुत्तक़ियों में सबसे बड़े परहेज़गार की सबक़त के दरिया से साफ़ सुथरा मीठा पानी)

बिस्मिल्लाहिर्रहमानिर्रहीम

| अल्लाह तआला ने फ़रमाया: "और अल्लाह की तरफ़ वसीला ढूँढो।" 1 अहमद रज़ा नक़ी इस पाक और सुथरी राय पर राज़ी हैं कि दोनों शेखों (अबू बक्र और उमर), जो क़ब्र के साथी, अज़ीम, अमीर और वज़ीर हैं, को दरजात में अफ़ज़ल करार दिया जाए। | अल्लाह तआला फ़रमाता है और अल्लाह तआला की तरफ़ वसीला ढूँढो। पाक व बरतर नबी (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वआलिहि वसल्लम) की रज़ा-ए-अहमद (सबसे ज़्यादा सराही हुई रज़ामंदी) पसंदीदा बरतर पाक सुथरे के लिए है जो मुस्तफ़ा सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम के गिरामी मर्तबत शैख़ैन... |

1 अल-क़ुरान अल-करीम 5/35 पेज 491 ऑफ 684

رسالہ الزلال الانقی من بحر سبقة الانقی (سب (متیوں) سے بڑے پرہیز گار کی سبقت کے دریا سے صاف ستھرا میٹھا پانی)

بسم اللہ الرحمن الرحیم ط

| قال تعالیٰ "وَابْتَغُوا إِلَيْهِ الْوَسِيلَةَ" 1 احمد رضا نقی علی رضا علی طیب ذکی بأن یفضل الشیخین والضجیعین الجلیلین والامیرین الوزیرین فی درجات | اللہ تعالیٰ فرماتا ہے اور اللہ تعالیٰ کی طرف وسیلہ ڈھونڈو۔ پاک برتر نبی (صلی اللہ تعالیٰ علیہ وآلہ وسلم) کی رضا ئے احمد (سب سے زیادہ سراہی ہوئی رضا مندی) پسندیدہ برتر پاک ستھرے کے لئے ہے جو شیخین گرامی مرتبت مصطفیٰ صلی اللہ تعالیٰ |

۱ القرآن الکریم ۳۵/۵ صفحہ 491 از 684

Fatawa Razawiya Volume 28

He (the author) believes in the excellence and high ranks of the two leaders and ministers (Abu Bakr and Umar) who lie by the side of the Prophet (peace and blessings be upon him). He has explained this very clearly and made it manifest and bright. He has alluded to it and stated it explicitly in such a way that his tongue invites towards this belief and his heart is pleased with it.

This is because, by the grace of Allah, there is not an atom of arrogance or love for worldly status within him. I praise him in such a way that I may take sips from the ocean of the Prophet's (PBUH) praise, for whom there is greatness, and virtues are adorned by him, and great blessings are obedient to him. Their beginning is from him and their return is towards him; let them be attributed to him and culminate in him. I describe him with praiseworthy attributes that serve as my ladder to reach the height of the praise of the One. All praise belongs to Him—in detail and in general, in much and in little, in the beginning and at the end, in the hidden and in the manifest. He exalts whom He wills and humbles whom He wills, for the scales of grace are in His hands. Saying this, I enter the field of praise. In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful. Allah Almighty says: "To Him belongs [all] praise in the first [life] and the hereafter."[1] And all praise is for Allah.

---

[1] The Holy Quran 28/70 Page 492 of 684

वे नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के पहलू में लेटने वाले दोनों अमीरों और वजीरों की उच्च और बुलंद श्रेणियों में श्रेष्ठता को मानते हैं, तो उन्होंने इसे खूब स्पष्ट और ज़ाहिर किया है, और इसे साफ़ और रौशन किया है, और इसकी ओर इस तरह संकेत और स्पष्टीकरण किया है कि उनकी ज़ुबान इस अक़ीदे की तरफ़ बुलाती है और उनका दिल इस पर खुश है।

इसलिए कि अल्हम्दुलिल्लाह उनके पास तक़ब्बुर (अहंकार) और पद की चाहत का एक ज़र्रा भी नहीं है। मैं उनकी ऐसी तारीफ़ करूँ जिससे मैं मुस्तफ़ा सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम की नात (प्रशंसा) के समंदर से कुछ घूँट ले सकूँ जिनके लिए बुज़ुर्गियाँ हैं और फ़ज़ीलतें (श्रेष्ठताएं) उनसे सुशोभित हैं और महान वरदान उनके आज्ञाकारी हैं। तो उन्हीं से उनकी शुरुआत हुई और उन्हीं की तरफ़ उनकी वापसी है; वे उन्हीं की तरफ़ मंसूब हों और उन्हीं पर समाप्त हों। मैं सराहनीय गुणों के साथ उनकी तारीफ़ बयान करता हूँ जो 'हम्द-ए-यक्ता' (अकेले रब्ब की प्रशंसा) की बुलंदी तक पहुँचने के लिए मेरी सीढ़ी बनें। सभी तारीफ़ें उसी के लिए शोभायमान हैं—थोड़ी और बहुत, शुरू और आख़िर, ज़ाहिर और बातिन। वह जिसे चाहे बुलंद फ़रमाए और जिसे चाहे पस्त करे, क्योंकि फ़ज़्ल (अनुग्रह) का तराज़ू उसके कुदरत के हाथ में है। मैं अपनी यह बात कहकर हम्द (प्रशंसा) के मैदान में प्रवेश करता हूँ। बिस्मिल्लाहिर रहमानिर रहीम (अल्लाह के नाम से जो बहुत मेहरबान और निहायत रहम वाला है)। अल्लाह तआला फ़रमाता है: "दुनिया और आख़िरत में उसी के लिए हम्द (तारीफ़) है।"[1] और तमाम तारीफ़ें अल्लाह के लिए हैं।

---

[1] अल-क़ुरान अल-करीम 28/70 पृष्ठ 492/684

علیة علیه فبا ح به وافصح وبینه واوضح، ولوح به وصرح نادیا الیه لسانه وطیبا به جنانهـ علیہ وسلم کے پہلو میں لیٹنے والے دونوں امیروں اور وزیروں کی درجات بلند و بالا میں فضیلت مانتا ہے تو اس کو خوب واضح اور ظاہر کیا ہے اور اس کو مبین اور روشن کیا ہے اور اس کی تلوح و تصریح کی اس طرح کہ اس کی زبان اس عقیدہ کی طرف بلاتی اور اس کا دل اس پر خوش ہے۔

اذ لم تکن بحمد الله من الکبر وحب الجاه ذرة لدیه اصفه وصفا اجد به رشفا من بحر نعت مصطفی کانت له الجائل وزانت به الفضائل وازدانت له الفواضل فیه کان بدؤها والیه کان فیئها فلا تنتمی الا الیه ولا تنتهی الا الیه انعته بمحامد تکون لی مصاعد الی ذروة حمد واحد له الحمد کله دقه وجله وکثره وقله و اوله و اخره باطنه و ظاهره یرفع من یشاء ویضع اذ میزان الفضل بیدیه قولي هذا اقول و في میدان الحمد اجول ۔ بسم الله الرحمن الرحیم ۔ قال تعالی "لَهُ الْحَمْدُ فِي الْأُولَى وَالْآخِرَةِ"[1] والحمد لله اس لئے کہ بحمد اللہ تکبر و محبت جاہ سے کوئی ذرہ اس کے پاس نہیں، میں اس کی ایسی تعریف کروں جس سے اس مصطفی صلی اللہ علیہ وسلم کے بحرِ نعت کے قطرے لوں جس کے لئے بزرگیان ہیں اور فضیلتیں اس سے مزین ہیں اور عظیم نعمتیں اس کی مطیع ، تو اسی سے ان کا آغاز اور انہی کی طرف ان کی رجوع تو اسی کی طرف منسوب ہوں اور اسی کی طرف منتہی ہوں میں اوصاف حمیدہ سے اس کی تعریف بیان کرتا ہوں جو حمد یکتا کی بلندی تک پہنچنے کے لئے میرا زینہ بنیں۔ سب تعریفیں اسی کو سزاوار تھوڑی اور بہت اول و آخر ظاہر و باطن جس کو چاہے بلند فرمائے اور جس کو چاہے پست کرے اور لئے کہ فضل کی ترازو اس کے دستِ قدرت میں ہے، میں اپنی یہ بات کہہ کر میدانِ حمد میں جولان کروں بسم اللہ الرحمن الرحیم اللہ تعالیٰ فرماتا ہے۔ اللہ ہی کے لئے حمد ہے دنیا و آخرت میں۔ سب تعریفین اللہ

[1] القرآن الكريم ٢٨/ ٧٠ Page 492 of 684

Fatawa Rizwia Volume 28

Praise be to Allah, the Lord of all the worlds, a sublime praise for He has favored our Prophet over all the worlds and established him as an intercessor for sinners on the Day of Resurrection. He bestowed upon anyone who saw him, even for a moment from afar, an extensive grace. He warned anyone who falls into defaming even one of the companions with boiling water and thorny food in Hell. From among them, He chose the four noble ones as the elements of Islam and the leaders of mankind in a wondrous selection. He established the order of the Caliphate according to the order of merit, and whoever inverted it committed an ugly mistake. May Allah's blessings, peace, and mercy be upon the beloved of hearts and the healer of sins, and upon his pure family and chosen companions; indeed, He is All-Seeing, All-Hearing. A prayer of veneration followed by peace and honor, followed by blessings and growth, accompanied by both blessing and purity forever. I bear witness that Allah is his Master and Lord, how great, high, grand, and majestic He is, alone without a partner, a lofty God. And I bear witness that Muhammad is His servant, His messenger, His mercy, and His support, the most beautiful and perfect of them, and He sent him with the true religion to erase...

फ़तावा रज़विया जिल्द 28

तमाम जहानों के रब अल्लाह के लिए बुलंद हम्द है, इस बात पर कि उसने हमारे नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को तमाम जहानों पर फ़ज़ीलत दी, और उन्हें क़यामत के दिन गुनहगारों का शफ़ीअ (सिफारिश करने वाला) मुकर्रर किया। और हर उस मुसलमान को जिसने उन्हें एक लम्हे के लिए दूर से भी देखा, वसीअ फ़ज़्ल अता फ़रमाया। और उनके सहाबा की बुराई करने वालों को जहन्नुम के खौलते पानी और आग के कांटों की गिज़ा की वईद (चेतावनी) सुनाई। और उन सहाबा में से चार बुज़ुर्गों को, जो इस्लाम के अरकान और मख्लूक के इमाम हैं, बेमिसाल तौर पर मुन्तख़ब किया। और खिलाफत की तरतीब को फ़ज़ीलत की तरतीब पर रखा, और जिसने इस तरतीब को उलटा उसने बहुत बुरी गलती की। पस अल्लाह दरूद व सलाम भेजे और रहमत व बरकत नाज़िल फरमाए दिलों के महबूब और गुनाहों के चारासाज़ पर और उनकी पाक आल और नेक सहाबा पर, बेशक वही सुनने वाला और जानने वाला है। अज़मत वाला दरूद जिसके पीछे सलाम चले और ताज़ीम वाला सलाम जिसके पीछे दरूद आए, और दोनों को हमेशा के लिए बरकत और अफ़्ज़ाइश अता फरमाए। और मैं गवाही देता हूं कि बेशक उनका खुदा उनका आका और मौला किस कदर बुलंद व बरतर और बाला व आला है, वह यकता है, उसका कोई शरीक नहीं, अज़मत वाला माबूद है। और बेशक मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) उसके खास बंदे और अल्लाह के रसूल हैं और उसकी रहमत और उसकी अता हैं। अल्लाह ने उन्हें सच्चे दीन के साथ भेजा ताकि मिटा दे...

पृष्ठ 493 का 684

رب العالمین حمد امنیعاً علی ان فضل نبینا علی العالمین جمیعاً واقامہ یوم القیمۃ للمذنبین شفیعاً، وحباہ کل من راہ ولو لحظۃ من بعید فضلاً وسیعاً، ووعد من وقع فی واحد من الصحابۃ حبیباً وضریعاً، واختار منہم الاربعۃ الکرام عناصر الاسلام وائمۃ الانام اختیاراً بدیعاً، وبنی ترتیب الخلافۃ علی ترتیب الفضیلۃ وغلط من عکس غلط شنیعاً، فصلی اللہ وسلم وبارک وترحم علی حبیب القلوب وطبیب الذنوب والہ الاطہار وصحبہ الاخیار انہ کان بصیراً سمیعاً، صلوۃ اعظام یتلوہا سلام واکرام تعقبہ صلوۃ وتشیع کلا برکۃ وزکوۃ الی الابد تشییعاً، واشہد ان الالہ سیدہ ومولاہ مااعظمہ واعلاہ اکبرہ واجلہ وحدہ لا شریک لہ الہا فیعاً، وان محمداً عبدہ ورسولہ ورحمتہ ورفدہ، اجملہ واکملہ، وبدین الحق ارسلہ لیمحو۔

کے لئے جو پروردگار ہے سب جہانوں کا اللہ کے لئے حمد بلند ہے اس پر کہ اس نے ہمارے نبی (صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم) کو سب جہانوں پر فضیلت دی، اور انہیں قیامت کے دن گنہگاروں کا شفیع مقرر کیا، اور ہر مسلمان کو جس نے انہیں ایک لحظہ دور سے بھی دیکھا وسیع فضل دیا اور ان کے صحابیوں کے بد گوئیوں کو جہنم کے گرم پانی اور آگ کے کانٹوں کی غذا کی وعید سنائی اور ان صحابہ سے چار بزرگوں کو کہ اسلام کے عناصر اور مخلوق کے امام ہیں بے مثال انتخاب کیا اور خلافت کی ترتیب فضیلت کی ترتیب پر رکھی اور جس نے ترتیب الٹی اس نے بری غلطی کی، تو اللہ صلوۃ وسلام بھیجے اور رحمت وبرکت اتارے دلوں کے پیارے اور گناہوں کے چارہ ساز اور ان کی آل پاک اور نیک صحابہ پر، بیشک وہی سننے والا جاننے والا ہے عظمت کا درود جس کے پیچھے سلام چلے اور تکریم کا سلام جس کے پیچھے درود آئے، اور دونوں کو برکت وافزائش ہمیشہ کے لئے قوت دے، اور میں گواہی دیتا ہوں کہ بے شک ان کا خدا ان کا آقا ومولیٰ

کس قدر بلند وبرتر اور بالا واعلیٰ ہے، یکتا ہے، اس کا کوئی شریک نہیں، عظمت والا معبود ہے، اور بے شک محمد صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم اس کے خاص بندے اور اللہ کے رسول ہیں اور اس کی رحمت اور اس کی عطا ہیں۔ اللہ نے انہیں سچے دین کے

Fatawa Rizwia, Volume 28

(To remove) every defect and (to make) the religion prevail over all, quickly—(he) sent with them so that they may erase every defect and soon prevail over all religions.

After praise and blessings, if Allah wills, this is a highly valued gift and a precious commodity, a divine mercy, not a satanic whisper. These pages, if you look at them, are few, but if you comprehend them, they are magnificent. When you read, they become easy; when you understand, they become soft. If you act justly, they adorn; if you act arbitrarily, they remain distinct.

"In a high garden, (22) Its clusters of fruits hanging near. (23) Therein are thrones raised high (13) And cups set at hand (14) And cushions set in rows (15) And rich carpets spread out (16)"

They remain distinct; and these are high paradises whose clusters are hanging low. In them are elevated thrones, prepared cups, cushions set in rows, and fine carpets spread out.

1. Its acceptance is the acceptance of the masters, and its adornment is the rejection by the envious. In it are all kinds of fruits and the harvest of gardens: grapes of investigation, fresh dates of scrutiny, walnuts of realities, and almonds of subtleties. It yields its fruit twice to both groups: once as honey for the followers of the Sunnah, and another as a lethal poison for the people of trials. In it are springs of wisdom named Salsabil. If you seek quenching, arise and seek the way; its water is pure, healing, and sufficient for the drinkers.

Note: With a damma on the letter 'Tha', it means infused poison, as mentioned in Al-Mu'jam al-Wasit.

1 Al-Quran Al-Karim 69/22 and 23. 2 Al-Quran Al-Karim 88/13-16. Page 494 of 684

फ़तावा रिज़विया, जिल्द 28

हर खराबी को दूर करने और धर्म को तेजी से ऊंचा करने के लिए - (उन्हें) साथ भेजा ताकि वे हर दोष को मिटा दें और जल्द ही सभी धर्मों पर हावी हो जाएं।

हम्द और सलात के बाद, इंशा अल्लाह, यह एक उच्च मूल्य वाला उपहार और एक कीमती वस्तु है, एक ईश्वरीय दया है, शैतानी वसवसा नहीं। ये पन्ने, यदि आप इन्हें देखें, तो कम हैं, लेकिन यदि आप इन्हें समझें, तो महान हैं। जब आप पढ़ते हैं, तो ये आसान हो जाते हैं; जब आप समझते हैं, तो ये कोमल हो जाते हैं। यदि आप निष्पक्ष होते हैं, तो ये सजाते हैं; और यदि आप मनमानी करते हैं, तो ये अलग हो जाते हैं।

"एक ऊंचे बाग़ में, (22) जिसके फलों के गुच्छे करीब झुके होंगे। (23) वहां ऊंचे तख्त होंगे (13) और सुराही रखी होंगी (14) और तकिए कतारों में लगे होंगे (15) और कीमती कालीन बिछे होंगे (16)"

वे अलग रहते हैं; और ये ऊंचे स्वर्ग हैं जिनके गुच्छे झुके हुए हैं। उनमें ऊंचे सिंहासन, तैयार प्याले, कतारों में लगे कुशन और बिछी हुई कालीनें हैं।

1. इसकी स्वीकार्यता विद्वानों की स्वीकार्यता है, और इसकी शोभा ईर्ष्यालुओं द्वारा अस्वीकृति है। इसमें हर तरह के फल और बागों की उपज है: शोध के अंगूर, सूक्ष्म परीक्षण के ताजे खजूर, वास्तविकताओं के अखरोट और बारीकियों के बादाम। यह दो समूहों को दो बार अपना फल देता है: एक बार सुन्नियों के लिए शहद जैसा मीठा फल, और दूसरी बार गुमराहों के लिए ऐसा फल जो उनके लिए घातक जहर हो। इसमें ज्ञान के झरने हैं जिनका नाम सलसबील है। यदि आप प्यास बुझाना चाहते हैं, तो उठें और रास्ता तलाशें; इसका पानी पीने वालों के लिए साफ, उपचारकारी और पर्याप्त है।

नोट: अक्षर 'था' पर धम्मा के साथ, इसका अर्थ है भिगोया हुआ जहर, जैसा कि अल-मुअजम अल-वासीत में उल्लेख किया गया है।

1 अल-कुरान अल-करीम 69/22 और 23। 2 अल-कुरान अल-करीम 88/13-16। पेज 494 of 684

کل علۃ ویعلو الدین کلہ علوا سریعاً- ساتھ بیجا تاکہ وہ ہر خرابی مٹائیں اور سب دینوں پر جلد غالب آئیں-

وبعد فهذا ان شاء الله منحة عالية وسلعة غالية و رحمة ربانية لانزغة شيطانية، واوراق ان رأيت قليلة وان وعيت جليلة، اذا قرأت هانت، واذا فهمت لانت، وان انصفت زانت، وان تعسفت بانت، بعد حمد وصلوة ان شاء اللہ پر گراں قدر عطا اور بیش بہا متاع اور ربان رحمت ہے نہ کہ شیطانی وسوسہ، اور یہ اوراق دیکھو تو تھوڑے ہیں اور انہیں یاد کرلو تو گرانقدر ہیں اور پڑھو تو آسان اور سمجھو تو سہل، اور انصاف کرو تو سنواریں اور تعصب بر تو تو جدا رہیں-

فِي جَنَّةٍ عَالِيَةٍ ﴿٢٢﴾ قُطُوفُهَا دَانِيَةٌ ﴿٢٣﴾ فِيهَا سُرُرٌ مَّرْفُوعَةٌ ﴿١٣﴾ وَأَكْوَابٌ مَّوْضُوعَةٌ ﴿١٤﴾ وَنَمَارِقُ مَصْفُوفَةٌ ﴿١٥﴾ وَزَرَابِيُّ مَبْثُوثَةٌ ﴿١٦﴾ تو جدار ہیں، اور یہ جنات عالیہ ہیں جن کے خوشے جھکے ہوئے ہیں، ان میں اونچے تخت ہیں اور چنے ہوئے کوزے اور قالین بچھے ہوئے اور چاند نیاں ہیں پھیلی ہوئی-

۲- قبولها القبول من قبل الفحول، وزينتها الرد من اهل الحسد فيها من كل الثمرات، وجنا الجنات، عنب التحقيق ورطب التدقيق، وجوز الحقائق ولوز الدقائق تؤتى الفريقين اكلها مرتين مرة عسلا لارباب السنن، واخري ثما لا عه لا صحب الفتن فيها عيون حكمة تسمى سلسبيلا، فان شئت ريا فقم سل سبيلا، ماء ها صاف وشاف وكاف اس کی ضیا فضلا کو مقبول اور منظور اور اس کی زینت یہ ہے کہ اہل حسد اسے قبول نہ کریں- اس میں سب باغوں کے ہر قسم کے پھل ہیں- تحقیق کے انگور اور تدقیق کی تر و تازہ کھجور اور حقائق کے ناریل اور دقائق کے بادام، یہ اپنے پھل دو بار دیتی ہے ایک

بار سنیوں کے لئے ایسا پھل جو شہد کی طرح میٹھا ہو، اور دوسری بار گمراہوں کے لئے ایسا پھل جو ان کے لئے مہلک زہر ہو۔ اس میں حکمت کے چشمے ہیں جن کا سلسبیل نام ہے اگر تو سیرانی چاہتا ہے تو اٹھ راستہ تلاش کر، اس کا پانی صاف اور شافی اور کافی ہے پینے والے

عہ : بضم الثاء السم المنقع كذا في المعجم الوسيط۔

١ القرآن الكريم ٦٩ / ٢٢ و ٢٣ ٢ القرآن الكريم ٨٨ / ١٣-١٦ Page 494 of 684

Fatawa Razawiya, Volume 28

[Arabic Column Translation]: Abundant and pure water for the one who seeks to be quenched by it, and a deadly poison for the one who avoids it. What a Paradise it is! In its shade is a paradise for humans and jinn, protecting them from the sun of misguidance and the fire of debate. "Its root is firm and its branch is in the sky." Its trees are watered, its flowers bloom, and its fruits are picked by the servants of Allah. And in every matter, His humble servant, Abd al-Mustafa, famous as Ahmad Raza—Muhammadi by religion, Sunni by certainty, Hanafi by school of thought, Qadri by affiliation, Barakati by inclination, Bareilly-ite by residence, and, if Allah wills, Madani and Baqi-ite by burial, and by Allah's mercy, a resident of the Eternal Paradise (Firdaws)—has undertaken this task himself. May Allah be with him, fulfill his hopes, rectify his deeds, and make his hereafter better than his worldly life. He is the son of the great leader, the eminent scholar, the overflowing sea and the full moon, protector of the Sunnahs and eradicator of trials, author of elegant compositions and works.

[Urdu Column Text]: ...for them it is very abundant and pure so that they may be satiated, and for the one who avoids it, it is a deadly poison that destroys him. So what kind of Paradise is this, in whose shade there is safety for humans and jinn from the sun of misguidance and the fire of discord (obstinacy). Its root is firm and its branches are in the sky. The watering of its trees, the blooming of its flowers, and the picking of its fruits are carried out by the servants dependent on Allah. And in every matter, His humble servant Abd al-Mustafa, known as Ahmad Raza, who is Muhammadi by religion, Sunni by belief, Hanafi by school, Qadri by affiliation, Barakati by intention, Bareilly-ite by residence, and, if Allah wills, a resident of Madinah and the holy Baqi by burial place, and by Allah's mercy, an inhabitant of Eternal Paradise (Firdaws), performed this task himself. May Allah be with him, grant his wishes, make his deeds righteous, and make his end better than his beginning. (Ahmad Raza) son of the great leader, the eminent scholar, the surging sea and the full moon, supporter of the Sunnah, eradicator of innovations, author of pleasing compositions and works.

Note 1: With the damma on the letter 'Ha', it means abundant clear water. (Al-Mu'jam al-Awsat). Note 2: Al-Halhal, deadly poison. (Al-Mu'jam al-Waseet). 1. The Holy Quran 14/24.

Page 495 of 684

फ़तावा रज़विया, जिल्द २८

[अरबी स्तंभ का अनुवाद]: उसके लिए बहुत अधिक और स्वच्छ पानी जो इससे तृप्त होना चाहे, और उसके लिए घातक विष जो इससे बचे। वह क्या ही स्वर्ग है! जिसकी छाया में मनुष्यों और जिन्नों के लिए भटकाव की धूप और विवाद की आग से सुरक्षा है। "उसकी जड़ जमी हुई है और उसकी शाखा आकाश में है।" उसके पेड़ों की सिंचाई, उसके फूलों का खिलना और उसके फलों का चयन अल्लाह के सेवकों द्वारा किया जाता है। और हर मामले में, उनके विनम्र सेवक, अब्दुल मुस्तफ़ा, जो अहमद रज़ा के नाम से प्रसिद्ध हैं—धर्म से मुहम्मदी, निश्चित रूप से सुन्नी, पंथ से हनफी, संबद्धता से कादरी, झुकाव से बरकाती, निवास से बरेली-वासी, और अल्लाह ने चाहा तो दफन के स्थान से मदनी और बक़ी-वासी, और अल्लाह की कृपा से शाश्वत स्वर्ग (फ़िरदौस) के निवासी—ने स्वयं यह कार्य किया है। अल्लाह उनके साथ हो, उनकी आशाओं को पूरा करे, उनके कार्यों को सुधारे और उनके परलोक को उनके संसार से बेहतर बनाए। वह महान नेता के पुत्र हैं, प्रख्यात विद्वान, उमड़ता हुआ सागर और पूर्ण चंद्रमा, सुन्नतों के रक्षक और फितनों को मिटाने वाले, सुंदर रचनाओं और संकलनों के लेखक।

[उर्दू स्तंभ का पाठ]: ...उसके लिए बहुत अधिक और स्वच्छ जिससे वे तृप्त हो जाएँ और जो इससे बचे उसके लिए वह घातक विष है जो उसे नष्ट कर दे। तो यह कैसी जन्नत है जिसके साये में इन्सानों और जिन्नों के लिए गुमराही की धूप और आतिश-ए-जदल (हठधर्मी) से अमान है, इसकी जड़ जमी हुई और इसकी शाखें आसमान में हैं। इसके पेड़ों की आबपाशी और इसके फूल खिलाने और फल चुनने का काम अल्लाह के मोहताज बन्दे सरअंजाम देते हैं और हर काम में उसके फ़क़ीर बन्दे अब्दुल मुस्तफ़ा उर्फ अहमद रज़ा, जो दीन के एतबार से मुहम्मदी हैं और अक़ीदे के एतबार से सुन्नी और मज़हब हनफ़ी है और क़ादरी इन्तिसाब है और इरादा बरकाती और मस्कन बरेली और मदफ़ن के लिहाज़ से इन्शाअल्लाह मदीना वाला बक़ी पाक वाला और अल्लाह की रहमत से मुक़ाम-ए-अबदी के लिहाज़ से बहिश्ती फ़िरदौसी ने खुद अंजाम दिया। अल्लाह उसका हो और उसकी उम्मीद बर लाए और उसके अमल नेक करे और उसकी आख़िरत उसकी दुनिया से बेहतर फ़रमाए। (अहमद रज़ा) इब्न इमाम हुमाम फ़ाज़िल-ए-अज़ीम, दरिया-ए-मौजज़न और माह-ए-तमाम, हामि-ए-सुन्नत, माहि-ए-बिदअत, साहिब-ए-तसानीफ़ पसन्दीदा ओ तालीफ़।

टिप्पणी १: 'हा' पर पेश के साथ, बहुत अधिक साफ़ पानी। (अल-मुअजम अल-औसत)। टिप्पणी २: अल-हल्हल्, घातक ज़हर। (अल-मुअजम अल-वसीत)। १. पवित्र क़ुरआन १४/२४।

पृष्ठ ४९५ का ६८४

[عربی متن]: هَلَاهِلٌ ع۱ مروٍ لِمَن یستقیه وهلهل ع۲ مرودٍ لمن یتقیه. فیا لَها مِن جنةٍ فی ظلِها جنة للانس والجنة من شمس الافتنان و حریق المراء " أَصْلُهَا ثَابِتٌ وَفَرْعُهَا فِي السَّمَاءِ "۱ تولی سقی اشجارها و فتق ازهارها و اجتناء ثمارها عبدُه الکَلُّ علیه والمفتقر فی کل امر الیه عبد المصطفی الشهیر بأحمد رضا المحمدی دیناً و السنی یقیناً والحنفی مذهباً والقادری منتسباً والبرکاتی مشرباً والبریلوی مسکناً والمدنی البقیعي ان شاء الله مدفناً، فالعدنی الفردوسی برحمة الله موطناً، کان الله له وحقق امله واصلح عمله وجعل اخراه خیر امن اولاه ابن الامام الهمام والفاضل الطمطام والبحر الطام والبدر التمام حامی السنن و ماحی الفتن ذي تصانیف رایقة وتوالیف

[اردو ترجمہ]: کے لئے بہت کثیر اور ستھرا جس سے وہ سیراب ہو جائیں اور جو اس سے بچے اس کیلئے زہر قاتل ہے کہ اس کو ہلاک کردے۔ تو یہ کیسی جنت ہے جس کے سایہ میں انسانوں اور جنوں کیلئے گمراہی کی دھوپ اور آتش جدل (ہٹ دھرمی) سے امان ہے، اس کی جڑ جمی ہوئی اور اس کی شاخیں آسمان میں اس کے درختوں کی آبیاری اور اس کے پھول کھلانے اور پھل چننے کا کام اللہ کے محتاج بندے سرانجام دیتے ہیں اور ہر کام میں اس کے فقیر بندے عبدالمصطفیٰ عرف احمد رضا، جو دین کے اعتبار سے محمدی ہے اور عقیدہ کے اعتبار سے سنی اور مذہب حنفی ہے اور قادری انتساب ہے اور ارادہ برکاتی اور مسکناً بریلوی اور مدفن کے لحاظ سے ان شاء اللہ مدینہ والا بقیع پاک والا اور اللہ کی رحمت سے مقام ابدی کے لحاظ سے بہشتی فردوسی نے خود انجام دیا۔ اللہ اس کا ہو اور اس کی امید بر لائے اور اس کے عمل نیک کرے اور اس کی عاقبت اس کی دنیا سے بہتر فرمائے (احمد رضا) ابن امام ہمام فاضل عظیم، دریائے موجزن وماہ تمام، حامی سنت، ماحی بدعت، صاحب تصانیف پسندیدہ وتوالیف الف

[حواشی]: ع۱: بضم الهاء الماء الكثير الصافى المعجم الاوسيط ع۲: الهلهل، السم القتال، المعجم الوسيط ۱ القرآن الكريم ۱۴/ ۲۴

Fatawa Rizvia Volume 28

[Left Column - Arabic] An outstanding, noble, exalted, subtle, pure remnant of the predecessors, the proof for the successors, the well-wisher of the Ummah, the dispeller of grief, the protector of the boundaries of Prophethood from the deception of the people of misguidance. And I have presented in his regard, apologizing to his presence: By Allah, my praise did not reach his perfection, But my inability is the best praise for his wealth. For this is a sea, if only the sea had a shore, And this is a full moon, if only the full moon did not fear its end.

[Right Column - Urdu Translation] An excellent and high-ranking, subtle and pure remnant of the predecessors, the proof for the successors, the well-wisher of the nation, the remover of distress, the guardian of the limits of prophethood against the deception of the people of misguidance; and I have submitted in his presence regarding him by way of apology: My speech did not reach the height of his perfection, But the best praise is the tongue of helplessness. If there were no shore, it would be a boundless sea, If there were no fear of setting, it would be a traveling full moon.

[Left Column - Arabic] My master, my protector, my support, my refuge, the great scholar, the sign, the world-renowned Maulana Maulvi Muhammad Naqi Ali Khan al-Qadri al-Barkati al-Ahmadi al-Rasuli, may Allah Almighty be pleased with him and make him pleased, and meet him with freshness and joy. The son of the knowing gnostic, the noble leader, the sun of piety, the full moon of purity, the star of guidance, the scholar of creation, the possessor of abundant blessings and continuous miracles, and high ranks and marvelous stations. I said regarding his glory, hoping for his kindness: If there is no grace, then what is the benefit of lineage? And can filth be chosen even if it is of gold? But I hope for pleasure (Raza) from you, O Raza, And you are exalted (Ali), so grant me high-ranking positions.

[Right Column - Urdu Translation] My master, my protector, my support, my refuge, mountain of knowledge, world-renowned scholar, Maulana Maulvi Muhammad Naqi Ali Khan Qadri Barkati Ahmadi Rasuli, may Allah be pleased with him and make him pleased and grant him freshness and joy. Son of the wise gnostic, master and noble leader, sun of piety, full moon of holiness, star of guidance, scholar of creation, possessor of many blessings and continuous miracles, high ranks and marvelous stations; I said in his honor, being hopeful of his reward: Lineage is of no use if grace

is absent, When is even the dross of gold acceptable? But I am hopeful of pleasure (Raza) from you, O Raza, And you are Ali (exalted), give me high-ranking statuses.

फ़तावा रिज़विया खंड 28

[बायां स्तंभ - अरबी] एक उत्कृष्ट, कुलीन, उदात्त, सूक्ष्म, शुद्ध पूर्ववर्तियों के अवशेष, उत्तरवर्तियों के लिए प्रमाण, उम्मत के शुभचिंतक, दुःख दूर करने वाले, गुमराह लोगों के धोखे से रिसालत की सीमाओं के रक्षक। और मैंने उनके संबंध में, उनकी बारगाह में क्षमा मांगते हुए अर्ज किया है: अल्लाह की कसम, मेरी प्रशंसा उनकी पूर्णता तक नहीं पहुँची, लेकिन मेरी असमर्थता ही उनके वैभव के लिए सबसे अच्छी प्रशंसा है। क्योंकि यह एक समुद्र है, काश समुद्र का कोई किनारा होता, और यह एक पूर्णिमा का चंद्रमा है, काश पूर्णिमा के चंद्रमा को अपने अंत का भय न होता।

[दायां स्तंभ - उर्दू अनुवाद] फाज़िला और बुलंद रुतबा, लतीफ़ा साफिया, बकिया-ए-सलफ़, हुज्जत-उल-खलफ़, नासेह-ए-उम्मत, दाफ़ेए-कुर्बत, गुमराह लोगों के मक्र से रिसालत की सीमाओं की निगहबानी करने वाले; और मैंने उनके बारे में उनकी बारगाह में माज़िरत (क्षमा) के तौर पर अर्ज किया है: उसके कमाल तक न पहुँचा मेरा बयान, पर बेहतरीन मदहत (प्रशंसा) है इज्ज़ (असमर्थता) की ज़बां। साहिल अगर न हो तो वह बहर-ए-बेकरां (असीम समुद्र) है, खटका न हो गुरूब (अस्त) का तो बद्र-ए-रहरवां (पथिक पूर्णिमा का चाँद) है।

[बायां स्तंभ - अरबी] मेरे आका, मेरे मौला, मेरे सहारे, मेरे शरणदाता, आलम-ए-इल्म, अल्लामा-ए-आलम, मौलाना मौलवी मुहम्मद नकी अली खान अल-कादरी अल-बरकाती अल-अहमदी अर-रसूली, अल्लाह ताला उनसे राज़ी हो और उन्हें राज़ी करे, और उन्हें ताजगी और खुशी प्रदान करे। आरिफ़-ए-मुदब्बिर के साहबजादे, सैय्यद और सरदार, सज्जन, तकवा के सूरज, पाकीजगी के पूर्ण चाँद, हिदायत के सितारे, मख्लूक के अल्लामा, बहुत सी बरकतों और लगातार करामातों के मालिक, बुलंद दरजों और अद्भुत मंज़िलों वाले; मैंने उनकी शान में उनके इनाम का उम्मीदवार होकर कहा: अगर फ़ज़्ल (कृपा) न हो तो नसब (वंश) का क्या फायदा? और क्या गंदगी को पसंद किया जा सकता है चाहे वह सोने की ही क्यों न हो? लेकिन मैं आपसे रज़ा (प्रसन्नता) की उम्मीद रखता हूँ ऐ रज़ा, और आप अली (उच्च) हैं, सो मुझे ऊंचे मर्तबे अता फरमाएं।

[दायां स्तंभ - उर्दू अनुवाद] मेरे आका और मौला और मेरे सहारे, मेरी पनाहगाह, इल्म के पहाड़, अल्लामा-ए-आलम, मौलाना मौलवी मुहम्मद नकी अली खान कादरी बरकाती अहमदी रसूली, अल्लाह उनसे राज़ी हो और उन्हें राज़ी करे और उन्हें ताज़गी और फरहत (खुशी) दे। आरिफ़-ए-मुदब्बिर के बेटे, सैय्यद और सरदार, करीम, तकवा के सूरज, मुकद्दस मुकम्मल चाँद, हिदायत के

सितारे, मख्लूक के अल्लामा, बहुत सी बरकतों और मुस्तमिरा (निरंतर) करामातों के मालिक, बुलंद दरजों और अद्भुत मंज़िलों वाले; मैंने उनकी शान में उनके इनाम का उम्मीदवार होकर कहा: मादूम (लुप्त) हो करम तो किस काम का नसब (वंश), ज़र (सोने) की भी मेल (मिलावट) हो तो मक़बूल हो वह कब। लेकिन उम्मीद-वार-ए-रज़ा तुझ से हूँ रज़ा, और तू अली है मुझ को दे आली कद्र रुतब।

पृष्ठ 496 / 684

فتاوٰی رضویہ جلد ۲۸

[بایاں کالم - عربی] فائقہ شریفہ منیفہ لطیفہ نظیفہ بقیہ السلف، حجۃ الخلف، ناصح الامۃ، کاشف الغمۃ، حامی حمی الرسالۃ عن کید اھل الضلالۃ، ومما قلت فی بابہ معتذرا الی جنابہ۔ فو اللہ لم یبلغ ثنائی کمالہ ولکن عجزی خیر مدحی لمالہ فذا البحر لولا ان للبحر ساحلا وذاالبدر لولا اللبدر یخشی مآلہ

[دایاں کالم - اردو ترجمہ] فاضلہ و بلند رتبہ ولطیفہ صافیہ، بقیہ السلف، حجۃ الخلف، ناصح امت، دافع کربت، نگہبانی حدود رسالت از مکر اہل ضلالت، اور میں نے ان کے باب میں ان کی جناب میں معذرت کے طور پر عرض کیا ہے۔ اس کے کمال تک نہ پہنچا مرا بیاں پر بہترین مدحت ہے عجز کی زباں ساحل اگر نہ ہو تو وہ بحر بیکراں کھٹکھا نہ ہو غروب کا تو بدرِ رہرواں

[بایاں کالم - عربی] سیدی و مولائی وسندی مآوائی العالم العلم العلامۃ العالم مولانا المولوی محمد نقی علی خان القادری البرکاتی الاحمدی الرسولی رضی اللہ تعالٰی عنہ وارضاہ بالنضرۃ والسرور لقاہ ابن العارف العریف، السید الغطریف شمس التقی، بدر النقی، نجم الہدی، علامۃ الوری ذی البرکات المتکاثرہ والکرامات المتواترہ، والترقیات الرفعۃ والتنزلات البدیعۃ، و قلت فی شانہ راجیا لاحسانہ۔ اذا لم یکن فضل فما النفع بالنسب وھل یصطفی خبث وان کان من ذھب والکنی ارجو الرضا منک یا رضا وانت علی فازولی الی الرتب

[دایاں کالم - اردو ترجمہ] سیدی و مولائی وسندی، ملجائی کوہِ علم، علامہ عالم، مولانا مولوی محمد نقی علی خان قادری برکاتی احمدی رسولی، اللہ ان سے راضی ہو اور انہیں راضی کرے اور انہیں تازگی وفرحت دے۔ ابن عارفِ مدبر سید وسردار کریم شمس تقوٰی ماہِ تمام تقدس نجم ہدایت علامہ

خلقت صاحب برکات کثیر و کرامات مستمرہ ودرجات عالیہ و منازل بدیعہ میں نے ان کی شان میں ان کے انعام کا امیدوار ہو کر کہا۔ معدوم ہو کرم و کس کام کا نسب زر کا بھی میل ہو تو مقبول ہو وہ کب لیکن امید وارِ رضا تجھ سے ہوں رضا اور تو علی ہے مجھ کو دے عالی قدر رتب

[Arabic Text Block] My protective shield, my refuge, my treasure, and my provision, the possessor of exalted rank and noble pride, Maulana Maulvi Muhammad Raza Ali Khan Naqshbandi—may Allah sanctify his secret and overflow his blessings upon us, Ameen O Lord of the worlds!—impelled me to compose this book, to perfect its writing, and to beautify its arrangement. This was because I saw that some feet had stumbled, some groups had slipped, and some intellects had gone astray from that for which banners were raised to the highest peaks and loftiest ends, through the abundance of verses, reports, and continuous narrations from the pure progeny, great companions, chosen saints, and righteous scholars regarding the superiority of the Two Sheikhs [Abu Bakr and Umar] over the father of the two Hasans [Ali], may Allah be pleased with them. May Allah make us for them and of them. I received news that some of those led by false conjecture and untrustworthy opinions have followed the blind in disparaging the precious [1] and choosing the base [2], clinging to flimsy doubts that are neither refined nor clean. Rather, they are like food from dry thorns 'which neither nourishes nor satisfies hunger' [Qur'an 88:6-7], in that which the masters of purity and leaders of piety have agreed upon, namely...

[Urdu Text Block] My life's protection, my safety, my treasure, and my storehouse, the one of high status and noble pride, Maulana Maulvi Muhammad Raza Ali Khan Naqshbandi—may Allah purify his inner self and may He continue his grace upon us, Ameen O Lord of the Worlds! I was prompted to compose and write this book well and to strengthen its order by what I saw: that some people deviated, some slipped, and some minds went astray from that for which the banners were raised to extreme heights through the abundance of verses, reports, and narrations. On this, the consensus of the great companions, the pure household (Ahl al-Bayt), the chosen leaders, and the righteous scholars has been reached—that is, the superiority of the two Sheikhs, Abu Bakr and Umar, over the father of the two Hasans, Ali. May Allah make us for them and keep us among them. Until news reached me that those whom conjecture had pulled—and conjecture is not trustworthy—followed the blind and moved towards disparaging the precious thing [1] and selecting the base thing [2], with the same doubts that are neither refined nor clean/pure. Instead, it is like the food of fiery thorns that 'neither fattens nor satisfies hunger'—recourse must be taken in that which the leaders of holiness and piety agree upon, namely...

[Footnotes] Note 1: Meaning the correct creed according to the Ahl al-Sunnah wa'l-Jama'ah. Note 2: Meaning misguidance. 1. Al-Qur'an al-Karim 88/6 & 7

[अरबी पाठ ब्लॉक] मेरे प्राणों की रक्षा, मेरी शरण, मेरा खजाना और मेरा संचय, उच्च पद और गौरवशाली प्रतिष्ठा के स्वामी मौलाना मौलवी मुहम्मद रज़ा अली खान नक्शबंदी—अल्लाह उनके अंतःकरण को पवित्र करे और हम पर उनका फ़ैज़ (आशीर्वाद) जारी रखे, आमीन या रब्बुल आलमीन!—ने मुझे इस पुस्तक की रचना करने, इसके लेखन को परिपूर्ण करने और इसकी व्यवस्था को सुदृढ़ करने के लिए प्रेरित किया। इसका कारण यह था कि मैंने देखा कि कुछ पैर डगमगा गए हैं, कुछ समूह फिसल गए हैं और कुछ बुद्धि उस सत्य से भटक गई है जिसके लिए उच्च उद्देश्यों और उच्चतम अंतों तक झंडे बुलंद किए गए थे। यह सत्य पवित्र वंशजों, महान साथियों, चुनिंदा औलिया और नेक विद्वानों की प्रचुर आयतों, खबरों और निरंतर उल्लेखों (आसार) से सिद्ध है, जो कि दो शेखों [अबू बक्र और उमर] की हसन और हुसैन के पिता [अली] पर श्रेष्ठता के बारे में है, अल्लाह उन सब से प्रसन्न हो। अल्लाह हमें उनके लिए बनाए और उनमें से रखे। मुझे यह समाचार मिला कि कुछ लोग जिन्हें झूठे अनुमान और अविश्वसनीय विचारों ने खींच लिया है, वे अंधों का अनुसरण कर रहे हैं और कीमती चीज़ [1] का तिरस्कार कर रहे हैं और तुच्छ चीज़ [2] का चयन कर रहे हैं। वे ऐसे कमजोर संदेहों से चिपके हुए हैं जो न तो सूक्ष्म हैं और न ही स्वच्छ, बल्कि वे सूखे कांटों के भोजन की तरह हैं जो 'न तो पुष्ट करते हैं और न ही भूख मिटाते हैं' [कुरान 88:6-7], उस विषय में जिस पर पवित्रता और परहेज़गारी के सरदारों का इत्तेफाक (सहमति) है, यानी...

[उर्दू पाठ ब्लॉक] मेरे हर्ज-ए-जाँ और मेरी अमान और मेरे कंज़ व ज़ख़ीरा साहब-ए-क़द्र-ए-अली व फ़ख़्र-ए-गिरामी मौलाना मौलवी मुहम्मद रज़ा अली ख़ाँ नक़्शबंदी अल्लाह उनका बातिन मुनज़्ज़ह फ़रमाए और हम पर उनका फ़ैज़ जारी फ़रमाए, आमीन यारब्बुल आलमीन! मुझे इस किताब की तस्नीफ़ और इसकी तालीफ़ ख़ूब और इसकी तरतीब को मोहकम करने पर इस अम्र ने उकसाया जो मैंने देखा कि कुछ लोग मुनहरिफ़ हुए और कुछ क़िस्म फिसले और कुछ ज़हन इससे गुमराह हुए जिसके लिये निहायत बुलंदी तक इल्म बुलंद किये गये आयात, अख़बार और आसार की कसरत से और इस पर सहाबा-ए-किबार, अहल-ए-बैत-ए-अतहार, पेशवायान-ए-अख़यार और उलमा-ए-अबरार का इजमा' हो चुका यानी शैख़ैन अबू बक्र व उमर की फ़ज़ीलत अबुल हसनैन अली पर अल्लाह हमें उनके लिये करे और उन्हीं में हमें रखे यहाँ तक कि मुझे ख़बर पहुँची कि जिन लोगों को ज़न ने खींचा और ज़न अमीन नहीं अंधों की इक़्तिदा और क़ीमती चीज़ (1) की तहक़ीर और ज़लील (2) चीज़ के इंतख़ाब की तरफ़ वही शुबहात कि न लतीफ़ हैं न नज़ीफ़ सुथरे, बल्कि आग के कांटों की ग़िज़ा की

तरह है कि "न फ़रबा करें न भूख से बेनियाज़ करें" का सहारा इसमें लेना है जिस पर सरदाराने तक़द्दुस व तक़्वा का इत्तिफ़ाक़ है यानी

[फ़ुटनोट्स] नोट 1: यानी अकीदा-ए-सहिहा मुवाफ़िक़ अहल-ए-सुन्नत वल जमाअत। नोट 2: यानी गुमराही। 1. अल-कुरान अल-करीम 88/6 और 7

[عربی عبارت] حصنی وحرزی وذخری وکنزی ذی القدر السنی والفخر السنی مولانا المولوی محمد رضا علی خان النقشبندی قدس اللہ سرہ وافاض علینا برہ امین یارب العلمین، حملنی علی تصنیفھا واحسان تالیفھا باحسان ترصیفھا ما رایت ان قد زاغت اقدام وزلت اقوام وضلت افھام عماً رفعت لہ الرایات الی رفع الغایات، واشمخ النھایات من توافر الآیات و تظافر الاخبار وتواتر الاثار من العترۃ الاطھار والصحابۃ الکبار والاولیاء الاخیار والعلماء الابرار من تفضیل الشیخین علی ابن الحسنین رضی اللہ تعالیٰ عنہم، و جعلنا لھم ومنھم حتی بلغنی ان بعض من قادۃ الخمین والظن غیر امین الی اقتداء العمین في ازدراء الثمین واجتبا المھین تعلق بشکوك سخیفۃ لا لطیفۃ والأنظیفۃ وانما ھی کطعام "مِنْ ضَرِیعٍ لَّا یُسْمِنُ وَلَا یُغْنِیْ مِنْ جُوعٍ" فیما توافق علیہ سادۃ النقی و قادۃ التقی

[اردو ترجمہ] میرے حرز جان اور میری امان اور میرے کنز و ذخیرہ صاحب قدر علی وفخر گرامی مولانا مولوی محمد رضا علی خاں نقشبندی اللہ ان کا باطن منزہ فرمائے اور ہم پر ان کا فیض جاری فرمائے ، آمین یارب العلمین ! مجھے اس کتاب کی تصنیف اور اس کی تالیف خوب اور اس کی ترتیب کو محکم کرنے پر اس امر نے اکسایا جو میں نے دیکھا کہ کچھ لوگ منحرف ہوئے اور کچھ قسم پھسلے اور کچھ ذہن اس سے گمراہ ہوئے جس کے لئے نہایت بلندی تک علم بلند کئے گئے آیات، اخبار اور آثار کی کثرت سے اور اس پر صحابہ کبار، اہل بیت اطہار ، پیشوایان اخیار اور علماء ابرار کا اجماع ہو چکا یعنی شیخین ابوبکر و عمر کی فضیلت ابوالحسنین علی پر اللہ ہمیں ان کے لئے کرے اور انہیں میں ہمیں رکھے یہاں تک کہ مجھے خبر پہنچی کہ جن لوگوں کو ظن نے کھینچا اور ظن امین نہیں اندھوں کی اقتداء اور قیمتی چیز عہ ۱ کی تحقیر اور ذلیل عہ ۲ چیز کے انتخاب کی طرف وہی شبہات کہ نہ لطیف ہیں نہ نظیف ستھرے، بلکہ آگ کے کانٹوں کی غذا

کی طرح ہے کہ "نہ فربہ کریں نہ بھوک سے بے نیاز کریں" کا سہارا اس میں لینا ہے جس پر سرداران تقدس و تقوی کا اتفاق ہے یعنی

[حواشی] عہ ۱: یعنی عقیدہ صحیحہ موافق اہلسنت و جماعت عہ ۲: یعنی گمراہی ۱ القرآن الکریم ۶/۸۸ و ۷

Fatawa Rizvia, Volume 28

[Arabic Column Translation] From the argument using the noble verse, "But the most righteous shall be kept away from it," and some or all of it was raised by one of those intervening who wish to be counted among the clever, against some of the noble contemporaries. I did not know how long the mill of discourse had been turning, or on which side the camel had knelt. This became difficult for me and its matter grew grave in my view. So, I sought guidance from Allah the Almighty (Istikhara) regarding writing a book that clarifies the answer to every doubt and reveals the veil from the face of correctness, despite my awareness of the shortness of my reach, the limitation of my ability, and the lack of access to books of exegesis except for a very small amount. Had it not been for what I endure from the onslaught of worries, general sorrows, the distance of goals, the arrival of ailments, and the inevitable harm from an evildoer and the pain caused by a troublemaker—from which no Muslim is safe, as the Noble Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) informed us—then this would have been a hindrance from this task. However, this poor, distressed soul witnessed the essence of precious meanings flowing over me in abundance and gushing forth in great volumes. Thus, my strongest conviction was that the Owner of Success (Allah) will strengthen the weak for what he can bear; so I seized the opportunity.

[Urdu Column Translation] Establishing proof for the excellence of Siddiq (may Allah be pleased with him) through the noble verse "But the most righteous shall be kept away from it," and these doubts were presented by a person who wishes to be included among the clever, to a contemporary among the scholars. I did not know how long the claimant's discourse had lasted and which way the camel had turned, so this became difficult for me and its matter became significant in my view. Therefore, I sought guidance from Allah for the compilation of a book that provides a bright answer to every doubt and lifts the veil from the face of truth, even though I am aware of my lack of strength, limited resources, and the very little availability of books of exegesis. And if there were nothing else besides the onslaught of grief and sorrow, the distance of goals, the continuous arrival of ailments, and the harm of the malicious from which no Muslim has escape—as the Noble Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) informed us—then this alone would be a hindrance to this work. But this humble poor man saw that the fountain of precious meanings is gushing forth rapidly upon his heart and they are flowing towards it in great quantity. Thus, my dominant thought was that the Master of Success (God) will grant this weak

one the strength for that which he does not have the power to do, so I seized the opportunity.

Footnote: 1. The Holy Quran 92/17

फ़तावा रज़विया, खंड 28

[अरबी कॉलम का अनुवाद] आदरणीय आयत 'लेकिन सबसे नेक उससे दूर रखा जाएगा' के माध्यम से तर्क करना, और उनमें से कुछ या सभी को बुद्धिमानों में गिने जाने की इच्छा रखने वाले हस्तक्षेपकर्ताओं में से एक ने कुछ महान समकालीनों के विरुद्ध उठाया। मुझे नहीं पता था कि चर्चा की चक्की कब तक चलती रही, या ऊँट किस करवट बैठा। यह मेरे लिए कठिन हो गया और मेरे विचार में इसका मामला गंभीर हो गया। इसलिए, मैंने एक ऐसी पुस्तक लिखने के बारे में सर्वशक्तिमान अल्लाह से मार्गदर्शन (इस्तखारा) मांगा, जो हर संदेह का उत्तर स्पष्ट करे और सही बात के चेहरे से पर्दा हटा दे, बावजूद इसके कि मैं अपनी पहुँच की कमी, अपनी क्षमता की सीमा, और बहुत कम मात्रा को छोड़कर तफ़सीर की किताबों तक पहुँच की कमी से अवगत हूँ। यदि चिंताओं के हमले, सामान्य दुखों, लक्ष्यों की दूरी, बीमारियों के आगमन और एक दुष्ट से होने वाले अपरिहार्य नुकसान और कष्ट देने वाले द्वारा पहुँचाए गए दर्द - जिससे कोई भी मुसलमान सुरक्षित नहीं है, जैसा कि महान पैगंबर (उन पर अल्लाह की शांति और कृपा हो) ने हमें सूचित किया है - का सामना न करना पड़ता, तो यह इस कार्य में बाधा होता। हालाँकि, इस गरीब, व्यथित आत्मा ने अनमोल अर्थों के सार को मुझ पर प्रचुर मात्रा में बहते हुए और बड़ी मात्रा में उमड़ते हुए देखा। इस प्रकार, मेरा सबसे दृढ़ विश्वास यह था कि सफलता का स्वामी (अल्लाह) कमज़ोर को वह सहने की शक्ति देगा जो वह सह सकता है; इसलिए मैंने अवसर का लाभ उठाया।

[उर्दू कॉलम का अनुवाद] आदरणीय आयत 'लेकिन सबसे नेक उससे दूर रखा जाएगा' के माध्यम से सिद्दीक़ (रज़ियल्लाहु अन्हु) की श्रेष्ठता के लिए प्रमाण स्थापित करना, और इन संदेहों को एक ऐसे व्यक्ति द्वारा प्रस्तुत किया गया था जो बुद्धिमानों में शामिल होना चाहता है, विद्वानों के बीच एक समकालीन को। मुझे नहीं पता था कि दावेदार का प्रवचन कब तक चला और ऊँट किस ओर मुड़ा, इसलिए यह मेरे लिए कठिन हो गया और इसका मामला मेरे विचार में महत्वपूर्ण हो गया। इसलिए, मैंने एक ऐसी पुस्तक के संकलन के लिए अल्लाह से मार्गदर्शन माँगा जो हर संदेह का उज्ज्वल उत्तर प्रदान करे और सत्य के चेहरे से पर्दा उठा दे, भले ही मैं अपनी शक्ति की कमी, सीमित संसाधनों और तफ़सीर की पुस्तकों की बहुत कम उपलब्धता से अवगत हूँ। और यदि शोक और दुख के हुजूम, लक्ष्यों की दूरी, बीमारियों के निरंतर आगमन और दुर्भावनापूर्ण लोगों के नुकसान के अलावा कुछ और न होता जिससे किसी भी मुसलमान को छुटकारा नहीं है - जैसा कि महान पैगंबर (उन पर अल्लाह की शांति और कृपा हो) ने सूचित किया है - तो यह अकेला ही इस कार्य में बाधक होता।

लेकिन इस विनम्र गरीब आदमी ने देखा कि अनमोल अर्थों का फव्वारा उसके दिल पर तेज़ी से फूट रहा है और वे बड़ी मात्रा में उसकी ओर बह रहे हैं। इस प्रकार, मेरा प्रमुख विचार यह था कि सफलता का स्वामी (ईश्वर) इस कमज़ोर को वह शक्ति प्रदान करेगा जिसे करने की उसमें सामर्थ्य नहीं है, इसलिए मैंने अवसर का लाभ उठाया।

पाद-टिप्पणी: 1. अल-क़ुरान अल-करीम 92/17

فتاوی رضویہ جلد ۲۸

[عربی عبارت] من الاحتجاج بكريمة "وَسَيُجَنَّبُهَا الْأَتْقَى" ١ وقام بعضها كلها او بعضها احد المتدخلين فی عداد الا ذكياء على بعض العصريين من النبلاء، و لم اعلم الامر دارت رحى التقرير، و على اي شق برك البعير، فاشتد ذلك على وعظم امره لدى فاستخرت الله تعالى فی عمل كتاب يبين الجواب عن كل ارتياب و يكشف النقاب عن وجه الصواب، مع اطلاعی على قصور باعی و قصر ذاعی، عدم الظفر من اسفار التفاسير الا بشيئ نزل يسير ولو لا الا ما اقاسيه من هجوم هموم و عموم غموم وتباعد اغراض و توارد اعراض، ومالا محيص عنه لمسلم من ايذاء موذ و ايلام مولم كما اخبر النبی الاكرم صلى الله عليه وسلم بيد ان الفقير العاني عاين عين اعيان المعانی تفيض علیّ فيضا مدرارا واتثج الى ثجاجا كبار، افقوى ظنی ان صاحب التوفيق سيقوى الضعيف على ما يطيق فاختلست الفرصة

[اردو ترجمہ] کریمہ "وَسَيُجَنَّبُهَا الْأَتْقَى" سے فضیلت صدیق رضی اللہ تعالیٰ عنہ پر حجت قائم کرنا اور ان شبہات کو ایک شخص نے جو اذکیاء کے شمار میں دخیل ہونا چاہتا ہے، فضلاء میں سے ایک ہمعصر پر پیش کیا اور مجھے معلوم نہ ہوا کہ تقریر مدعی کی ہو چکی کب تک چلی اور اونٹ کس کروٹ بیٹھا تو یہ مجھے دشوار گزار اور اس کا معاملہ میرے نزدیک بڑا ہو گیا تو میں نے اللہ سے استخارہ کیا ایک کتاب کی تصنیف میں جو ہر شبہ کا روشن جواب دے اور صواب کے چہرے سے نقاب اٹھا دے باوجود یہ کہ میں اپنے قصور طاقت اور بساط کی قلت اور کتب تفاسیر سے بہت تھوڑا میسر ہونے سے واقف ہوں اور اگر سوائے اندوہ و غم کے ہجوم اور اغراض کی دوری اور امراض کے مورد پیم کے اور موذی کی ایذا جس سے کسی مسلم کو چھٹکارا نہیں جیسا کہ نبی اکرم صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نے خبر دی، کچھ نہ ہو تو اس کام سے یہی مانع ہوتا مگر اس فقیر ذلیل نے دیکھا کہ معانی نفیسہ کا چشمہ اس کے قلب پر سراٹے سے ابل رہا ہے اور وہ بڑی

مقدار میں اس کی طرف بہہ کر آ رہے ہیں تو میرا گمان غالب ہوا کہ مالک توفیق (خدا) اس ضعیف کو اس کی قوت دے گا جس کی اسے قدرت نہیں

۱ القرآن الکریم ۹۲/ ۱۷

Fatawa Razawiya, Volume 28

[Arabic Original Text] Five days from the end of the blessed month of Dhu al-Hijjah al-Haram, until, by the praise of Allah, it came forth as you see, pleasing the onlooker and enlightening the insights, revealing the faces of beautiful meanings that had not reached the ears, and precious investigations and brides of meticulous research that neither human nor jinn had touched before me. If my assumption is correct, then everything in it, apart from what I attribute to what my weary thoughts heard, is what my deficient vision led to. And man, as you know, is prone to error and forgetfulness. Thus, whatever is correct is from Allah, the Most Merciful, and I hope for Allah's reward therein. And whatever is an error is from me and from Satan, and I declare my innocence before Allah from its evils. Allah does not grant infallibility in every meaning and word except to His Greatest Book and the words of His Most Noble Messenger, peace and blessings of Allah be upon him. When its conclusion was reached and its full moon rose on a night remaining from the thirteenth century of the years of the migration of the Master of Mankind, upon whom be blessings.

[Urdu Translation provided in book] So I took the opportunity of the last five days of the blessed month of Dhu al-Hijjah al-Haram until this book, by the grace of Allah, appeared as you see it, pleasing the beholder, granting polish to the insights, and removing veils from such exquisite meanings (which had not struck the ears before) that are like the countenances of fair beauties who need no adornment, and the elegant forms of research and the brides of meticulousness whom neither human nor jinn had touched before me. So if my suspicion is true, then except for what I attribute to someone else, whatever is in it is the gift of my deficient thought and my short-sightedness has reached it. And man, as you know, walks with error and forgetfulness. So what is correct is from Allah, the Most Merciful, and I am hopeful of reward from Allah because of it. And whatever is an error is from me and from Satan, and I declare my innocence to Allah from its evils. And Allah does not desire infallibility (being safe from error) in every meaning and word for anyone except His Grand Book and the words of His Noble Messenger (peace and blessings of Allah be upon him). And when the seal of the conclusion of this treatise was broken and its full moon rose in that one night which was remaining from the thirteenth century of the years of migration of the Master of Mankind, upon whom be blessings.

Page 499 of 684

फ़तावा रज़विया, जिल्द 28

[अरबी मूल पाठ का अनुवाद] ज़ुल-हिज्जा अल-हराम के मुबारक महीने के आखिरी पांच दिनों में, यहाँ तक कि अल्लाह की प्रशंसा से यह किताब वैसी ही ज़ाहिर हुई जैसा कि आप देख रहे हैं, जो देखने वाले को भाती है और अंतर्दृष्टि को रोशन करती है, उन हसीन अर्थों के चेहरों को बेनकाब करती है जो पहले कानों तक नहीं पहुँचे थे, और शोध के ऐसे नायाब मोती और बारीकी की ऐसी दुल्हनें जिन्हें मुझसे पहले किसी इंसान या जिन्न ने नहीं छुआ था। अगर मेरा गुमान सही है, तो इसमें वह सब कुछ है जो मेरी सुस्त सोच ने पाया और मेरी कमज़ोर नज़र ने देखा। और इंसान, जैसा कि आप जानते हैं, गलती और भूलचूक का पुतला है। तो जो कुछ सही है वह अल्लाह रहमान की तरफ से है, और मैं उसके लिए अल्लाह से सवाब की उम्मीद रखता हूँ। और जो कुछ गलती है वह मेरी और शैतान की तरफ से है, और मैं अल्लाह के सामने उसकी बुराइयों से अपनी बेगुनाही का ऐलान करता हूँ। अल्लाह हर मायने और शब्द में मासूमियत (गलती से पाक होना) अपनी अज़ीम किताब और अपने रसूल-ए-अकरम सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम के कलाम के अलावा किसी के लिए नहीं चाहता। और जब इसका समापन हुआ और इसका पूर्ण चंद्रमा उस रात तुलु हुआ जो सैय्यदुल बशर (हज़रत मुहम्मद सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की हिजरत की तेरहवीं सदी के सालों में से बाकी थी, उन पर दरूद हों।

[पुस्तक में दिए गए उर्दू अनुवाद का हिंदी रूपांतरण] तो मैंने मुबारक महीने ज़ुल-हिज्जा अल-हराम के आखिरी पांच दिनों की फ़ुर्सत ली, यहाँ तक कि अल्लाह की प्रशंसा से यह किताब वैसी ही ज़ाहिर हुई जैसा कि आप देख रहे हैं, जो देखने वाले को खुश करती है, अंतर्दृष्टि को निखारती है, और ऐसे मधुर अर्थों (जो कानों से नहीं टकराए थे) से परदे हटाती है जो बिना श्रृंगार के सुंदरों के चेहरे हैं, और शोध के उत्तम रूप और बारीकी की दुल्हनें हैं जिन्हें मुझसे पहले न किसी इंसान ने छुआ न किसी जिन्न ने। तो अगर मेरा अनुमान सही है, तो सिवाय उसके जिसे मैं किसी और की ओर श्रेय दूँ, इसमें जो कुछ भी है वह मेरी सीमित सोच का परिणाम है और मेरी छोटी नज़र वहाँ तक पहुँची है। और मनुष्य, जैसा कि आप जानते हैं, गलती और विस्मृति के साथ चलता है। तो जो सही है वह रहमान अल्लाह की ओर से है, और मैं इसके कारण अल्लाह से पुण्य की आशा रखता हूँ। और जो गलती है वह मेरी और शैतान की ओर से है, और मैं अल्लाह के सामने उसकी बुराइयों से अपनी बेगुनाही ज़ाहिर करता हूँ। और अल्लाह हर अर्थ और शब्द में अचूकता (गलती से सुरक्षित होना) अपनी महान किताब और अपने सम्मानित रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के शब्दों के अलावा किसी के लिए

नहीं चाहता। और जब इस शोध-पत्रिका के समापन की मुहर टूटी और इसका पूर्ण चंद्रमा उसी एक रात में उदय हुआ जो मानव जाति के स्वामी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के हिजरत के वर्षों की तेरहवीं शताब्दी में शेष थी, और उन पर अनगिनत दुरूद हों।

पेज 499 का 684

[عربی متن] خمسة ایام من آخر الشهر المبارك ذی الحجة الحرام، حتی جاءت بحمد الله کما تری تروق الناظر وتجلو البصائر کاشفة عن وجوه غوانی من حسان معانی لم تقرع الاذان، ونفائس تحقیق وعرائس تدقیق لم یطمثهن قبلی انس ولا جان فان صدق ظني فکل ما فیه غیر ما انمیه مما سمع به فکری الفاتر، وادی الیه نظری القاصر والانسان کما تعلم مساوق الخطاء والنسیان، فما کان صوابا فمن الله الرحمٰن، و انا ارجو الله سبحنه فیه، وما کان خطأ فمنی ومن الشیطان وانا ابری الی الله عن مساویه، ویأبی الله العصمة في کل معنی وکلمة الا لکتابه الاعظم و کلام رسوله الاکرم صلی الله تعالی علیه وسلم، ولما کان فض ختامها وطلوع بدر تمامها للیلة بقیت من المائة الثالثة عشر من سنی هجرة سید البشر علیه من الصلوات

[اردو ترجمہ] تو میں نے ماہ مبارک ذوالحجۃ الحرام سے آخری پانچ دن کی فرصت لی یہاں تک کہ یہ کتاب بحمد اللہ ایسی ظاہر ہوئی جیسی کہ تم دیکھتے ہو جو دیکھنے والے کو خوش کرتی، بصیرتوں کو جلا بخشتی ہے، اور ایسے خوشتر معانی (جو کانوں سے نہ ٹکرائے) سے پردے ہٹاتی ہے جو خوبانِ بے نیاز آرائش کے چہرے ہیں اور تحقیق کی نفیس صورتیں اور تدقیق کی دلہنیں ہیں جنہیں مجھ سے پہلے کسی آدم نے چھوا نہ کسی جن نے، تو اگر میرا گمان سچا ہو تو سوائے اس کے جس کی میں کسی کی طرف نسبت کروں اس میں جو کچھ ہے وہ میری فکرِ قاصر کی دین ہے اور اس تک میری کوتاہ نظر پہنچی ہے اور انسان جیسا کہ تم جانتے ہو خطاء و نسیان کے ساتھ چلتا ہے، تو جو درست ہو وہ خدائے رحمٰن کی طرف سے ہے، اور میں اس کے سبب اللہ سے امیدوار ثواب ہوں، اور جو خطا ہو تو وہ میری اور شیطان کی جانب سے ہے اور میں اللہ کی طرف اس کی بدیوں سے براءت کرتا ہوں، اور اللہ ہر معنی اور ہر کلمہ میں عصمت (خطا سے

محفوظ ہونا) اپنی کتابِ معظم اور اپنے رسولِ اکرم صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کے کلام کے سوا کسی کے لئے نہیں چاہتا اور جب اس رسالہ کی مہرِ اختتام کی شکست اور اس کے تمام کاماہ تمام اس ایک رات میں طلوع ہوا جو سید البشر کی ہجرت کے سالوں میں سے تیرہویں صدی میں باقی تھی اور پر درودوں

Fatawa Razawiyya, Volume 28

Among all salutations, may the purest be upon them, and among all greetings, the most abundant. It is appropriate that I name this work "Al-Zulal al-Anqa min Bahr Sabqat al-Atqa" so that the name serves as a sign of the year of its composition. Allah Almighty is the Bestower of blessings. This is my fifteenth work in the religious sciences; may Allah Almighty benefit me and all other Muslims through it. May Allah Almighty make it a light for my hereafter and a proof for me, not against me. He is capable of doing whatever He wills, and He alone is worthy of answering prayers. Allah is sufficient for us, and what an excellent Disposer of affairs He is! There is no power to turn away from evil nor strength to do good except from Allah, the Most High, the Most Great.

I seek refuge in Allah from Satan, the accursed.

Our Lord, Blessed and Exalted is He, says: "O mankind, indeed We have created you from male and female and made you peoples and tribes that you may know one another. Indeed, the most noble of you in the sight of Allah is the most righteous of you. Indeed, Allah is Knowing and Acquainted." (Al-Quran 49:13). Allah, Glorified and Exalted, intended to refute the ways of the people of the Age of Ignorance (Jahiliyyah), who used to boast about their forefathers and mock the lineages of others, considering their own lineage superior.

---

1 Al-Quran al-Karim 49/13

फ़तावा रज़विया, खंड २८

सभी दरूदों में सबसे उत्कृष्ट दरूद और सभी सलामों में सबसे प्रचुर सलाम हो। यह उचित है कि मैं इसका नाम "अल-ज़ुलाल अल-अन्क़ा मिन बहर सबक़तुल अतक़ा" रखूँ ताकि यह नाम इसके रचना वर्ष का संकेत बन जाए। अल्लाह तआला ही नियामतों का मालिक है। धार्मिक विज्ञानों में यह मेरी पंद्रहवीं रचना है; अल्लाह तआला इससे मुझे और अन्य मुसलमानों को लाभ पहुँचाए। अल्लाह तआला इसे मेरे परलोक के लिए प्रकाश और मेरे पक्ष में प्रमाण बनाए, न कि मेरे विरुद्ध। वह जो चाहे करने में सक्षम है और प्रार्थना स्वीकार करने के योग्य वही है। अल्लाह हमारे लिए पर्याप्त है और वह सबसे अच्छा कार्यसाधक है। बुराई से बचने और नेकी करने की शक्ति केवल अल्लाह की ओर से है जो सर्वोच्च और महान है।

मैं धिक्कारे हुए शैतान से अल्लाह की पनाह मांगता हूँ।

हमारा रब मुबारक और बुलंद फ़रमाता है: "ऐ लोगो! हमने तुम्हें एक पुरुष और एक स्त्री से पैदा किया और तुम्हें शाखाओं और कबीलों में बाँट दिया ताकि तुम एक-दूसरे को पहचान सको। वास्तव में अल्लाह के पास तुम में सबसे अधिक सम्मान वाला वह है जो तुम में सबसे अधिक परहेज़गार (धर्मनिष्ठ) है। बेशक अल्लाह जानने वाला, ख़बर रखने वाला है।" (तर्जुमा रज़विया)। अल्लाह सुभानहु व तआला का उद्देश्य उस तरीके का खंडन करना था जिस पर जाहिलियत (अज्ञानता के युग) के लोग चलते थे कि वे अपने बाप-दादा पर गर्व करते थे और दूसरों के वंश पर ताना मारते थे और अपने वंश को श्रेष्ठ मानते थे।

---

१ अल-कुरान अल-करीम ४९/१३

पृष्ठ ५००/६८४

میں سب درودوں سے بڑھتا درود اور تحیات میں سب سے فزوں تحیت ہو مناسب ہے کہ اس کا نام "الزلال الانقی من بحر سبقۃ الاتقی" رکھوں تاکہ نام سال تصنیف کی نشانی ہو جائے اور اللہ تعالیٰ ہی ولی نعمت ہے اور یہ میری تصانیف سے پندر ہویں تصنیف ہے علوم دین میں، اللہ تعالیٰ مجھے اور باقی مسلمانوں کو اس سے نفع بخشے، اور اللہ تعالیٰ اسے میرے ما بعد کیلئے نور بنائے اور میرے حق میں حجت نہ میرے خلاف وہ جو چاہے کر سکتا ہے، اور قبول دعا اسی کو سزا وار ہے اور اللہ ہمیں کافی ہے اور وہ کیا ہی اچھا کار ساز ہے اور بدی سے پھرنا اور نیکی کی طاقت اللہ علو و عظمت والے ہی سے ہے۔

اعوذ باللہ من الشیطن الرجیم ط

ہمارا رب تبارک و تعالیٰ فرماتا ہے : "اے لوگو! ہم نے تمہیں ایک مرد اور ایک عورت سے پیدا کیا پھر تمہیں شاخیں اور قبیلے کیا کہ آپس میں پہچان رکھو، بے شک اللہ کے یہاں تم میں زیادہ عزت والا وہ جو تم میں زیادہ پرہیز گار ہے۔ بے شک اللہ جاننے والا خبر دار ہے" (ترجمہ رضویہ) اللہ تعالیٰ کی مراد اس طور کا رد ہے جس پر اہل جاہلیت چلتے تھے کہ باپ دادا پر فخر کرتے اور دوسروں کے نسب پر طعنہ زن ہوتے

---

۱ القرآن الکریم ۱۳/۴۹

Fatawa Rizwia Volume 28

...other people, as if they are his slaves or even more degraded. The origin of this vile tendency was from the low and mean enemy of Allah, Iblis (Satan), when he said, "I am better than him; You created me from fire and created him from clay." Then Allah Almighty refuted them, saying your father is one and your mother is one. For He, the Most High, said, "He created you from a single soul, and from it, He created its mate, and from them both, He scattered many men and women." So there is no one among you except that he is descended from the same origin as others, equally. Therefore, there is no room for superiority based on lineage or pride in mothers and fathers. As for our categorizing you into generations, under which are nations, and under which are tribes, it is only so that you may know one another, maintain ties of kinship, and no one should attribute themselves to other than their father; it is not for you to boast or despise one another. Yes, if you seek excellence, then excellence with Us is through piety (righteousness)...

1. The Holy Quran 7/12 and 38/76.
2. The Holy Quran 4/1.

फ़तावा रज़विया जिल्द २८

...अन्य लोगों पर, जैसे कि वह उसका गुलाम हो या उससे भी अधिक अपमानित हो। इस घृणित प्रवृत्ति की शुरुआत अल्लाह के नीच और कमीने दुश्मन इबलीस (शैतान) से हुई, जब उसने कहा था, "मैं उससे बेहतर हूँ; तूने मुझे आग से बनाया और उसे मिट्टी से बनाया।" तो अल्लाह सुब्हानहु व तआला ने उनका खंडन किया कि तुम्हारा पिता एक है और तुम्हारी माता एक है। क्योंकि अल्लाह तआला ने फरमाया, "उसने तुम्हें एक ही जान से पैदा किया और उसी से उसका जोड़ा बनाया और उन दोनों से बहुत से मर्द और औरतें फैला दीं।" तो तुममें से कोई भी ऐसा नहीं है जो उसी मूल से न जुड़ा हो जिससे दूसरा जुड़ा है, बिल्कुल बराबर। इसलिए वंश के आधार पर श्रेष्ठता दिखाने या माता-पिता पर गर्व करने की कोई गुंजाइश नहीं है। रहा यह कि हमने तुम्हें पीढ़ियों में व्यवस्थित किया, जिनके नीचे राष्ट्र हैं और उनके नीचे कबीले हैं, तो यह केवल इसलिए है ताकि तुम एक-दूसरे को पहचान सको, अपने करीबी रिश्तेदारों से मिलो और कोई अपने पिता के अलावा किसी और की ओर खुद को मंसूब न करे; यह इसलिए नहीं है कि तुम गर्व करो और एक-दूसरे को तुच्छ समझो। हाँ, यदि तुम श्रेष्ठता चाहते हो, तो हमारे यहाँ श्रेष्ठता परहेज़गारी (तक़वा) से है...

1. अल-क़ुरान अल-करीम ७/१२ और ३८/७६
2. अल-क़ुरान अल-करीम ४/१

पृष्ठ ५०१ का ६८४

اور نسب کی وجہ سے آدمی دوسرے آدمی پر ایسی تعلی کرتا گویا کہ وہ اس کا غلام بلکہ اس سے بھی زیادہ خوار ہے، اور اس ذلیل طریقہ کی ابتداء ذلیل خسیس ابلیس سے ہوئی جس نے کہا تھا کہ اے رب! میں آدم سے بہتر ہوں تو نے مجھے آگ سے بنایا اور آدم (علی نبینا وعلیہ السلام) کو مٹی سے بنایا، تو اللہ نے ان کالیوں رد فرمایا کہ تمہارا باپ ایک ہے اور تمہاری ماں ایک ہے اس لئے کہ اللہ تعالٰی نے تمہیں ایک جان سے پیدا کیا اور اس سے اس کی بیوی کو بنایا اور ان دونوں سے بہت سارے مرد اور عورتیں پھیلا دئے تو تم میں ہر ایک اپنی اصل سے وہی اتصال رکھتا ہے جو دوسرا رکھتا ہے تو نسب میں ایک کو دوسرے پر فضیلت کی راہ نہیں اور ماں باپ سے ایک دوسرے پر فخر کی مجال نہیں رہا یہ کہ ہم نے تمہیں اصول پر مرتب کیا جن کے نیچے ان کی شاخیں ہیں اور ان کے نیچے قبیلے ہیں تو یہ محض اس لئے کہ آپس میں پہچان رکھو تو اپنے قریبی عزیزوں سے ملو اور کوئی باپ کے سوا اور کی طرف منسوب نہ ہو نہ اس لئے کہ تم نسب پر گھمنڈ کرو، اور ایک دوسرے کو حقیر جانے، ہاں اگر فضیلت چاہو تو فضیلت ہمارے یہاں تقوٰی (پرہیز گاری)...

1 القرآن الکریم ۷ / ۱۲ و ۳۸ / ۷۶ 2 القرآن الکریم ۴ / ۱

صفحہ 501 کا 684

Fatawa Razawiyya, Volume 28

[Arabic Passage]: Al-insan taqwa zad karamata 'inda rabbihi tabaraka wa ta'ala, fa'akramukum 'indana man kana atqa la man kana ansaba inna Allaha 'alimun bikarami an-nufusi wa taqwaha khabirun bihim an-nufusu fi hawaha.

[Urdu Translation/Commentary]: ...from is, when a person increases in piety, they increase in honor before their Lord. Therefore, in our estimation, the most honorable among you is the one who is most pious, not the one who belongs to a grand lineage. Indeed, Allah Almighty knows the honor of souls and their piety, and He is well-aware of the efforts of souls regarding their own desires.

[Arabic Passage]: Qala al-Baghawi qala Ibn Abbas nazalat fi Thabit bin Qais wa qawluhu lil-rajuli alladhi lam yafsah lahu "ibnu fulanata ya'iruhu bi-ummihi qala an-Nabiyyu sallallahu ta'ala 'alayhi wa sallama man al-dhakiru fulanata"? Fa-qala Thabit ana ya Rasul Allah, fa-qala unzur fi wujuhi al-qawm, fa-nazara, fa-qala ma ra'ayta ya Thabit? Qala ra'aytu ahmar wa abyad wa aswad, qala fa-innaka la tufadhdhaluhu illa fi ad-dini wa at-taqwa" fa-nazalat fi Thabit hadhihi al-ayat wa fi alladhi lam yatafassah lahu "ya ayyuha alladhina amanu idha qila lakum tafassahu fi al-majalis fafasahu" wa qala Muqatil lamma kana yawma fathi Makkah.

[Urdu Translation/Commentary]: Imam Baghawi stated that Hazrat Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both) said: This verse was revealed regarding Hazrat Thabit bin Qais (may Allah be pleased with him) and concerning the person who did not make space for him in the gathering. Thabit had taunted him by calling him 'the son of so-and-so' (referring to his mother). So the Prophet (may Allah's peace and blessings be upon him) asked, "Who is the one who mentioned so-and-so?" Hazrat Thabit submitted, "It was me, O Messenger of Allah!" Then the Prophet (peace and blessings be upon him) said: "Look closely at the faces of the people." He looked. Then he asked, "O Thabit! What did you see?" He submitted, "I saw red, white, and black faces." The Prophet (peace and blessings be upon him) said, "Indeed, you have no superiority over them except in religion and piety." Thus, this verse was revealed for Hazrat Thabit, and for those who did not show openness in the gathering, the command was revealed: "O you who have believed, when it is said to you, 'Make space' in assemblies, then make space." And Maqatil's saying is that on the day Mecca was conquered, the Messenger of Allah...

फ़तावा रज़विया, जिल्द २८

[अरबी पाठ]: अल-इंसान तक़वा ज़ाद करामात इंदा रब्बिही तबारका व तआला, फ-अक्रमुकुम इंदना मन काना अतका ला मन काना अनसबा इन्नल ल्हा अलीमुन बिकरमिल नुफ़ूसी व तक़वाहा खबीरुन बिहिम अन-नुफ़ूसु फ़ी हवाहा।

[उर्दू अनुवाद/व्याख्या]: ...से है, तो जब इंसान परहेज़गारी में बढ़े अपने रब के यहाँ इज़्ज़त में बढ़े। तो हमारे यहाँ तुम में ज़्यादा इज़्ज़त वाला वह है जो ज़्यादा परहेज़गार है न कि वह जो बड़े नसब वाला है। बेशक अल्लाह तआला नफ़्सों की इज़्ज़त और उनकी परहेज़गारी को जानता है और नफ़्सों की अपनी ख़्वाहिश में कोशिश से बाख़बर है।

[अरबी पाठ]: क़ाला अल-बग़वी क़ाला इब्न अब्बास नज़लत फ़ी साबित बिन क़ैस व क़वलुहु लिल-रजुली अल्लज़ी लम यफ़साह लहू "इब्नु फ़ुलानता यइरुहू बि-उम्मीही क़ाला अन-नबिय्यू सल्लल्लाहु तआला अलैहि व सल्लम मन अल-ज़ाकिरु फ़ुलानता"? फ़-क़ाला साबित अना या रसूल अल्लाह, फ़-क़ाला उनज़ुर फ़ी वुजूही अल-क़ौम, फ़-नज़रा, फ़-क़ाला मा रायता या साबित? क़ाला रायतु अहमर व अब्याद व अस्वद, क़ाला फ़-इन्नका ला तुफ़ज़्ज़लहु इल्ला फ़ी अद-दीनी व अत-तक़वा" फ़-नज़लत फ़ी साबित हाज़िही अल-आयात व फ़ी अल्लज़ी लम यतफ़स्साह लहू "या अय्युहा अल्लज़ीना आमनु इज़ा क़ीला लकुम तफ़स्सहू फ़ी अल-मजालिस फ़फ़साहू" व क़ाला मुक़ातिल लम्मा काना यौमा फ़ती मक्का।

[उर्दू अनुवाद/व्याख्या]: इमाम बग़वी ने फ़रमाया कि हज़रत इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु तआला अन्हुमा) ने फ़रमाया यह आयत हज़रत साबित बिन क़ैस (रज़ियल्लाहु तआला अन्हु) के बारे में और उनके उस शख़्स से जिसने उनके लिए मज्लिस में जगह कुशादा न की 'फ़लानी का बेटा' कहने के बाब में उतरी तो नबी सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम ने फ़रमाया, कौन है जिसने फ़लानी को याद किया? हज़रत साबित ने अर्ज़ किया वह मैं हूँ या रसूल अल्लाह! तो हुज़ूर (अलैहिस्सलात वस्सलाम) ने फ़रमाया: लोगों के चेहरों में बग़ौर देखो। तो उन्होंने देखा। फिर फ़रमाया: ऐ साबित! तुम ने क्या देखा? अर्ज़ की: मैं ने लाल, सफ़ेद और काले चेहरे देखे। सरकार (अलैहिस्सलाम वत्तहिय्यतुल मिदरार) ने फ़रमाया: तो बेशक तुम्हें उन पर फ़ज़ीलत नहीं मगर दीन और तक़वा में। तो हज़रत साबित के लिए यह आयत उतरी और जिन्होंने मज्लिस में कुशादगी न की थी उनके हक़ में इरशाद

नाज़िल हुआ: ऐ ईमान वालो! जब तुम से कहा जाए मज्लिसों में जगह दो तो जगह दो। और मुक़ातिल का क़ौल है कि जिस दिन मक्का फ़तह हुआ रसूल अल्लाह...

पृष्ठ ५०२/६८४

الانسان تقوى زاد كرامة عند ربه تبارك وتعالى، فاكرمكم عندنا من كان اتقى لا من كان انسب ان الله عليم بكرم النفوس وتقواها خبير بهم النفوس في هواها۔ سے ہے تو جب انسان پرہیز گاری میں بڑھے اپنے رب کے یہاں عزت میں بڑھے۔ تو ہمارے یہاں تم میں زیادہ عزت والا وہ ہے جو زیادہ پرہیز گار ہے نہ کہ وہ جو بڑے نسب والا ہے بے شک اللہ تعالیٰ نفوس کی عزت اور ان کی پرہیز گاری کو جانتا ہے اور نفوس کی اپنی خواہش میں کوشش سے با خبر ہے۔ قال البغوی قال ابن عباس نزلت في ثابت بن قيس وقوله للرجل الذى لم يفسح له " ابن فلانة يعيره بأمه قال النبى صلى الله تعالى عليه وسلم من الذاكر فلانة " ؟ فقال ثابت انا يا رسول الله، فقال انظر في وجوه القوم، فنظر، فقال مارأيت يا ثابت؟ قال رايت احمر و ابيض و اسود ، قال فانك لا تفضله الا في الدين والتقوى" فنزلت فى ثابت هذه الآية وفي الذى لم يتفسح له "يأيها الذين امنو اذا قيل لكم تفسحوا في المجالس فافسحوا" وقال مقاتل لما كان يوم فتح مكة امام بغوی نے فرمایا کہ حضرت ابن عباس (رضی اللہ تعالیٰ عنہما) نے فرمایا یہ آیت حضرت ثابت بن قیس (رضی اللہ تعالیٰ عنہ) کے بارے میں اور ان کے اس شخص سے جس نے ان کے لئے مجلس میں جگہ کشادہ نہ کی فلانی کا بیٹا کہنے کے باب میں اتری تو نبی صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نے فرمایا ، کون ہے جس نے فلانی کو یاد کیا؟ حضرت ثابت نے عرض کیا وہ میں ہوں یا رسول اللہ ! تو حضور (علیہ الصلوۃ والسلام) نے فرمایا : لوگوں کے چہروں میں بغور دیکھو۔ تو انہوں نے دیکھا۔ پھر فرمایا : اے ثابت ! تم نے کیا دیکھا؟ عرض کی : میں نے لال ، سفید اور کالے چہرے دیکھے۔ سرکار (علیہ السلام والتحیۃ المدرار) نے فرمایا : تو بے شک تمہیں ان پر فضیلت نہیں مگر دین اور تقویٰ میں۔ تو حضرت ثابت کے لئے یہ آیت اتری اور جنہوں نے مجلس

میں کشادگی نہ کی تھی ان کے حق میں ارشاد نازل ہوا : اے ایمان والو ! جب تم سے کہا جائے مجلسوں میں جگہ دو تو جگہ دو۔ اور مقاتل کا قول ہے کہ جس دن مکہ فتح ہوا رسول اللہ

Fatawa Ridawiyyah, Volume 28

[Arabic Column]: The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) commanded Bilal until he ascended to the roof of the Kaaba and called the Adhan. Thereupon, Attab bin Asid bin Abi al-Ais said: "Praise be to Allah who took my father's soul so that he did not see this day." And al-Harith bin Hisham said: "Could Muhammad (peace and blessings of Allah be upon him) not find anyone other than this black crow to be a Muezzin?" And Suhail bin Amr said: "If Allah intends something, He changes it." And Abu Sufyan said: "I will not say anything, for I fear that the Lord of the heavens will inform him." Then Gabriel came and informed the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) of what they had said. He called them and asked them about what they said, and they confessed. Then Allah Almighty revealed this verse and restrained them from boasting about lineage, accumulating wealth excessively, and belittling the poor. [1] Allamah al-Nasafi stated in al-Madarik, following al-Zamakhshari in al-Kashshaf, on the authority of Yazid bin Shajarah: The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) passed through the market of Medina and saw a black slave saying: "Whoever buys me, it is upon the condition that he does not prevent me..."

[Urdu Column]: [The Prophet] (peace and blessings of Allah be upon him) commanded Hazrat Bilal (may Allah be pleased with him) (to call the Adhan), so he climbed onto the roof of the Kaaba and called the Adhan. Thereupon, Attab bin Asid bin Abi al-Ais said: "Praise be to Allah Who took my father's soul so that he did not see this day." And al-Harith bin Hisham said: "Did Muhammad (peace and blessings of Allah be upon him) find no one but this black crow to be a caller to prayer?" And Suhail bin Amr said: "If Allah dislikes something, He will change it." And Abu Sufyan said: "I will not say anything, I fear that the Lord of the heavens will warn him." Then Gabriel (peace be upon our Prophet and upon him) descended and then informed the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) about the words of those people. So the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) asked them about their statements, and they confessed. Thus, Allah revealed this verse and prohibited them from boasting about lineage, being prideful of wealth, and belittling the poor. Allamah Nasafi, following Zamakhshari, stated in Madarik, narrated from Yazid bin Shajrah that the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) passed through the market of Medina and saw a black-faced slave who was saying: "Whoever buys me, buy me on the condition that... the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him)"

[Footnote]: 1. Ma'alim al-Tanzil (Tafsir al-Baghawi) under verse 49/13, Dar al-Kutub al-Ilmiyyah, Beirut 3/195

फ़तावा रिज़विया, जिल्द २८

[अरबी कॉलम]: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने बिलाल को हुक्म दिया यहाँ तक कि वे काबा की छत पर चढ़े और अज़ान दी। अत्ताब बिन असीद बिन अबी अल-आस ने कहा: "अल्लाह का शुक्र है जिसने मेरे पिता की आत्मा ले ली ताकि उन्होंने यह दिन नहीं देखा।" अल-हारिस बिन हिशाम ने कहा: "क्या मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) को इस काले कौवे के अलावा कोई और मुअज़्ज़िन नहीं मिला?" सुहैल बिन अम्र ने कहा: "अगर अल्लाह कुछ इरादा करता है, तो वह उसे बदल देता है।" अबू सुफ़यान ने कहा: "मैं कुछ नहीं कहूँगा, मुझे डर है कि आसमान का रब उन्हें खबर कर देगा।" फिर जिब्रील आए और अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) को उनकी बातों की खबर दी। उन्होंने उन्हें बुलाया और उनसे उनके कहे बारे में पूछा, तो उन्होंने स्वीकार कर लिया। तब अल्लाह तआला ने यह आयत नाज़िल की और उन्हें वंशावली पर गर्व करने, धन संचय करने और गरीबों को नीचा दिखाने से रोका। [१] अल्लामा नसफ़ी ने अल-कश्शाफ में ज़मख़शरी की पैरवी करते हुए मदारिक में फ़रमाया, यज़ीद बिन शजरा के हवाले से: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) मदीना के बाज़ार से गुज़रे तो एक काले गुलाम को देखा जो कह रहा था: "जो मुझे खरीदे, वह इस शर्त पर खरीदे कि वह मुझे न रोके.."

[उर्दू कॉलम]: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने हज़रत बिलाल (रज़ियल्लाहु अन्हु) को हुक्म दिया (कि अज़ान दें) तो वे काबा की छत पर चढ़े और उन्होंने अज़ान दी। इस पर अत्ताब बिन असीद बिन अबी अल-आस ने कहा: "अल्लाह के लिए हम्द है जिसने मेरे बाप को उठा लिया और उन्होंने यह दिन न देखा।" और हारिस बिन हिशाम ने कहा: "क्या मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) को इस काले कौवे के सिवा कोई अज़ान देने वाला न मिला?" और सुहैल बिन अम्र ने कहा: "अल्लाह को अगर कोई चीज़ नापसंद होगी तो वह उसे बदल देगा।" और अबू सुफ़यान बोले: "मैं कुछ नहीं कहता, मुझे डर है कि आसमान का रब उन्हें खबरदार कर देगा।" फिर जिब्रील (अलैहि नबीयिना व अलैहिस्सलाम) नाज़िल हुए और फिर अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) को उन लोगों की बातें बता दीं। तो हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने उनसे उनके कथनों के बारे में पूछा तो उन्होंने इकरार किया। अत; अल्लाह ने यह आयत उतारी और उन्हें नस्ल पर फ़ख्र, माल पर घमंड और गरीबों की हिकारत से मना फ़रमाया। अल्लामा नसफ़ी ने ज़मख़शरी की पैरवी करते हुए मदारिक में फ़रमाया कि यज़ीद बिन शजरा से रिवायत है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व

सल्लम) मदीना के बाज़ार में गुज़रे तो एक सियाह-फ़ाम (काले) गुलाम को देखा जो कहता था कि मुझे जो खरीदे तो इस शर्त पर खरीदे कि मुझे अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम)...

[फुटनोट]: १. मा'लिम अल-तन्ज़ील (तफ़्सीर अल-बग़वी) आयत ४९/१३ के तहत, दार अल-कुतुब अल-इल्मिया, बेरुत ३/१९५

पृष्ठ ५०३/६८४

امر رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم بلالا حتی علا علی ظھر الکعبۃ واذن، فقال عتاب بن اسید بن ابی العیص: الحمد للہ الذی قبض ابی حتی لم یر ھذا الیوم۔ وقال الحارث بن ھشام اما وجد محمد غیر ھذا الغراب الاسود موذناً۔ وقال سھل بن عمرو ان یرد اللہ شیئاً یغیرہ۔ وقال ابو سفیان انی لا اقول شیئاً اخاف ان یخبر بہ رب السماء فاتی جبریل فاخبر رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم بما قالوا فدعاھم وسالھم عما قالوا فاقروا فانزل اللہ تعالٰی ھذہ الایۃ وزجرھم عن التفاخر بالانساب والتکاثر بالاموال والازراء بالفقراء ۱ قال العلامۃ النسفی فی المدارک تبعاً للزمخشری فی الکشاف عن یزید بن شجرۃ مر رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم فی سوق المدینۃ فرای غلاماً اسود یقول من اشترانی فعلی شرط ان لا یمنعنی

صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم نے حضرت بلال رضی اللہ عنہ کو حکم دیا (کہ اذان دیں) تو وہ کعبہ کی چھت پر چڑھے اور انہوں نے اذان کہی، تو عتاب بن اسید بن ابی العیص نے کہا: اللہ کے لئے حمد ہے جس نے میرے باپ کو اٹھا لیا اور انہوں نے یہ دن نہ دیکھا۔ اور حارث بن ہشام نے کہا: کیا محمد (صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم) کو اس کالے کوے کے سوا کوئی اذان دینے والا نہ ملا۔ اور سہل بن عمرو نے کہا: اللہ کو اگر کوئی چیز ناپسند ہوگی وہ اسے بدل دے گا۔ اور ابوسفیان بولے: میں کچھ نہیں کہتا مجھے خوف ہے کہ آسمان کا رب انہیں خبردار کر دے گا۔ تو جبریل (علیہ نبینا وعلیہ السلام) نازل ہوئے پھر رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کو ان لوگوں کی باتیں بتا دیں تو حضور (علیہ الصلوۃ والسلام) نے ان سے ان کے اقوال کی بابت پوچھا تو انہوں نے اقرار کیا، تو اللہ نے یہ آیت اتاری اور انہیں نسب پر فخر اور اموال پر گھمنڈ اور فقراء کی تحقیر سے منع فرمایا۔ علامہ نسفی نے زمخشری کی اتباع کرتے ہوئے مدارک میں فرمایا یزید بن شجرہ سے روایت ہے

کہ رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم مدینہ کے بازار میں گزرے تو ایک سیاہ فام غلام دیکھا جو کہتا تھا مجھے جو خریدے تو اس شرط پر خریدے کہ مجھے رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم

١ معالم التنزيل (تفسير البغوى) تحت الاية ١٣/٤٩ دار الكتب العلمية بيروت ٣/ ١٩٥

Fatawa Rizvia - Volume 28

...Exalted [He is], as you will soon find out. So wait. This is one introduction.

And the other introduction is this:

Allah Almighty said: "But the righteous one shall be kept away from it (Hell). He who gives his wealth to become purified. And not [expecting] for anyone a favor to be recompensed. Except seeking the pleasure of his Lord, the Most High. And he is going to be satisfied." (Surah Al-Layl, Verses 17-21).

There is a consensus among the commentators of the Ahl al-Sunnah wa al-Jama'ah that this verse was revealed concerning al-Siddiq (Abu Bakr), may Allah be pleased with him, and that he is the one intended by 'the most righteous' (Al-Atqa).

Ibn Abi Hatim and al-Tabarani narrated a hadith that Abu Bakr, may Allah be pleased with him, freed seven people, all of whom were being tortured for the sake of Allah. Then Allah revealed His word: "But the righteous one shall be kept away from it" until the end of the Surah. Al-Baghawi said: Ibn al-Zubayr said that Abu Bakr...

---

1. Al-Quran Al-Karim 92 / 17 to 21
2. Al-Sawa'iq al-Muhriqah citing Ibn Hatim and al-Tabarani, Chapter 3, Section 2, Dar al-Kutub al-Ilmiyah Beirut, p. 98; Al-Durr al-Manthur citing Ibn Hatim and al-Tabarani under verse 92 / 17 to 21, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, 8 / 493; Al-Hawi lil-Fatawi, Al-Fatawi al-Quraniyah, Surah Al-Layl, Chapter 1, Dar al-Kutub al-Ilmiyah Beirut, 1 / 327.

फतावा रिज़विया - जिल्द २८

...उच्च (वह है), जैसा कि आप जल्द ही जानेंगे। तो प्रतीक्षा करें। यह एक प्रस्तावना है।

और दूसरी प्रस्तावना यह है:

अल्लाह सर्वशक्तिमान ने फरमाया: "और उससे (नर्क से) उसे बहुत दूर रखा जाएगा जो सबसे बड़ा परहेजगार है। जो अपना माल देता है ताकि वह पवित्र हो जाए। और उस पर किसी का कोई अहसान नहीं जिसका बदला दिया जाए। सिवाय अपने रब की रज़ा चाहने के जो सबसे ऊंचा है। और यकीनन वह जल्द ही खुश हो जाएगा।" (सूरह अल-लैल, आयत १७-२१)।

अह्ल-ए-सुन्नत वल-जमाअत के मुफस्सिरीन (टीकाकारों) का इस बात पर इजमा (सहमति) है कि यह आयत सिद्दीक (अबू बक्र) रज़ियल्लाहु अन्हु के हक में नाज़िल हुई थी और 'अल-अतक़ा' (सबसे परहेजगार) से वही मुराद हैं।

इब्न अबी हातिम और तबरानी ने हदीस रिवायत की है कि अबू बक्र रज़ियल्लाहु अन्हु ने उन सात लोगों को आजाद किया जो अल्लाह की राह में सताए जाते थे, तो अल्लाह ने अपना फरमान ("व-सयुजन्नबुहल अतका" सूरह के अंत तक) नाज़िल फरमाया। बगवी ने कहा कि इब्न अल-जुबैर का कौल है कि अबू बक्र...

---

1. अल-कुरान अल-करीम ९२ / १७ से २१
2. अल-सवाइक अल-मुहरिका बहवाला इब्न हातिम और तबरानी, अध्याय ३, अनुभाग २, दार अल-कुतुब अल-इल्मिया बेरुत, पृष्ठ ९८; अल-दुर अल-मंसूर बहवाला इब्न हातिम और तबरानी आयत ९२ / १७ से २१ के तहत, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी, ८ / ४९३; अल-हावी लिल-फतावा, अल-फतावा अल-कुरानिया, सूरह अल-लैल, अध्याय १, दार अल-कुतुब अल-इल्मिया बेरुत, १ / ३२७।

पृष्ठ ५०५ / ६८४

تعالٰی، جیسا کہ تم عنقریب اس پر مطلع ہو گے، تو انتظار کرو، یہ ایک مقدمہ ہے۔

اور دوسرا مقدمہ یہ ہے:

قال اللہ سبحنہ وتعالٰی: وَسَیُجَنَّبُہَا الْاَتْقَی ﴿۱۷﴾ الَّذِیْ یُؤْتِیْ مَالَہٗ یَتَزَکّٰی ﴿۱۸﴾ وَمَا لِاَحَدٍ عِنْدَہٗ مِنْ نِّعْمَۃٍ تُجْزٰی ﴿۱۹﴾ اِلَّا ابْتِغَآءَ وَجْہِ رَبِّہِ الْاَعْلٰی ﴿۲۰﴾ وَلَسَوْفَ یَرْضٰی ﴿۲۱﴾ اللہ تعالٰی نے فرمایا: اور بہت اس سے دور رکھا جائے گا جو سب سے بڑا پرہیزگار جو اپنا مال دیتا ہے کہ ستھرا ہو اور کسی کا اس پر کچھ احسان نہیں جس کا بدلہ دیا جائے صرف اپنے رب کی رضا چاہتا ہے جو سب سے بلند ہے اور بے شک قریب ہے کہ وہ راضی ہوگا۔

اجمع المفسرون من اھل السنۃ والجماعۃ علی ان الایۃ نزلت فی الصدیق رضی اللہ تعالی عنہ وانہ ھو المراد بالاتقی۔ اہل سنت و جماعت کے مفسرین کا اجماع ہے کہ یہ آیت صدیق رضی اللہ تعالٰی عنہ کے حق میں اتری اور الاتقی سے وہی مراد ہے۔

اخرج ابن ابی حاتم والطبرانی ان ابا بکر اعتق سبعۃ کلھم یعذب في اللہ فانزل اللہ تعالی قولہ "وَسَیُجَنَّبُہَا الْاَتْقَی" الی اخر السورۃ، قال البغوی قال ابن الزبیر وکان ابن ابی حاتم وطبرانی نے حدیث روایت کی کہ ابوبکر رضی اللہ تعالٰی عنہ نے ان سات کو آزاد کیا جو سب کے سب اللہ کی راہ میں ستائے جاتے تھے تو اللہ نے اپنا فرمان ("وَسَیُجَنَّبُہَا الْاَتْقَی" تا آخر سورۃ) نازل فرمایا۔ بغوی نے فرمایا کہ ابن الزبیر کا قول ہے کہ ابوبکر

---

۱ القرآن الکریم ۹۲ / ۱۷ تا ۲۱ ۲ الصواعق المحرقۃ بحوالہ ابن حاتم والطبرانی الباب الثالث الفصل الثانی دار الکتب العلمیۃ بیروت ص ۹۸، الدر المنثور بحوالہ ابن حاتم والطبرانی تحت الایۃ ۹۲ / ۱۷

تا ٢١ دار احياء التراث العربى ٨ / ٤٩٣، الحاوى للفتاوى الفتاوى القرآنية سورة الليل الفصل الاول

دار الكتب العلمية بيروت ١ / ٣٢٧

Fatawa Razawiya, Volume 28

(Arabic Text Column) Abu Bakr used to buy weak [slaves] and set them free. His father said to him: "O my son, if only you bought those who could protect your back [provide strength]?" He replied: "I want the protection of my back [seeking reward from Allah]." Then the verse "And the most righteous will be far removed from it" was revealed until the end of the Surah. Muhammad ibn Ishaq mentioned that Bilal belonged to some of the tribe of Bani Jumah. He was Bilal ibn Rabah, and his mother's name was Hamamah. He was sincere in Islam and pure of heart. Umayyah ibn Khalaf would take him out when the noon heat became intense, throw him on his back in the rocky valley of Makkah, then order a massive rock to be placed on his chest. He would then say to him: "You will remain like this until you die or disbelieve in Muhammad (peace and blessings of Allah be upon him)." While enduring that suffering, he would say: "One, One [Ahad, Ahad]." Muhammad ibn Ishaq narrated from Hisham ibn Urwah, from his father, that Abu Bakr passed by him one day while they were doing that to him. Abu Bakr’s house was in the territory of Bani Jumah. He said to Umayyah: "Do you not fear [Allah] concerning this poor man?" He replied: "You are the one who corrupted him, so save him from..."

(Urdu Translation Column) May Allah be pleased with him, he used to buy weak ones and then set them free. So his parents said to him: "O son! If only you bought such slaves who would protect you." Abu Bakr said, "I only want my protection [from the Fire]." Then this verse was revealed until the end of the surah. And Muhammad bin Ishaq mentioned that Bilal (may Allah be pleased with him) was a slave of the Bani Jumah tribe and his name was Bilal bin Rabah and his mother's name was Hamamah. Bilal (may Allah be pleased with him) was true in Islam and pure of heart. Umayyah bin Khalaf would bring him out during the heat of the afternoon and cast him on his back in the sandy plains of Makkah, then order a large boulder to be brought and placed on his chest. Then he would say, "You will remain lying like this until you die or become a disbeliever in Muhammad (peace be upon him)." And Hazrat Bilal would say "Ahad Ahad" (One, One) even though he was in this calamity. And Muhammad bin Ishaq narrated from Hisham bin Urwah, who narrated from his father, who said that one day Abu Bakr (may Allah be pleased with him) passed by Bilal (may Allah be pleased with him) while those people were treating Bilal (may Allah be pleased with him) in the same way. Abu Bakr's (may Allah be pleased with him) house was in the Bani Jumah [neighborhood], so he said, "Do you (Umayyah bin Khalaf) in the matter of this..."

फतावा रज़विया, खंड 28

(अरबी पाठ स्तंभ) अबू बक्र कमज़ोर [गुलामों] को खरीदते और उन्हें आज़ाद कर देते। उनके पिता ने उनसे कहा: "हे मेरे बेटे, काश तुम उन्हें खरीदते जो तुम्हारी पीठ की रक्षा कर सकते [शक्ति प्रदान कर सकते]?" उन्होंने उत्तर दिया: "मैं अपनी पीठ की रक्षा करना चाहता हूँ [अल्लाह से प्रतिफल चाहता हूँ]।" तब आयत "और सबसे नेक को उससे दूर रखा जाएगा" सूरा के अंत तक अवतरित हुई। मुहम्मद इब्न इशाक ने उल्लेख किया कि बिलाल बनी जुमह जनजाति के कुछ लोगों के थे। वह बिलाल इब्न रबाह थे, और उनकी माँ का नाम हमामा था। वह इस्लाम में सच्चे और शुद्ध हृदय के थे। उमय्या इब्न खलफ़ दोपहर की गर्मी तेज़ होने पर उन्हें बाहर निकालता, मक्का की पथरीली घाटी में उन्हें उनकी पीठ के बल लिटा देता, फिर उनके सीने पर एक विशाल पत्थर रखने का आदेश देता। वह फिर उनसे कहता: "तुम तब तक ऐसे ही रहोगे जब तक तुम मर नहीं जाते या मुहम्मद (उन पर अल्लाह की शांति और कृपा हो) में अविश्वास नहीं करते।" उस पीड़ा को सहते हुए, वे कहते: "एक, एक [अहद, अहद]।" मुहम्मद इब्न इशाक ने हिशाम इब्न उर्वा से, अपने पिता से रिवायत की है कि एक दिन अबू बक्र उनके पास से गुज़रे जब वे उनके साथ ऐसा कर रहे थे। अबू बक्र का घर बनी जुमह के क्षेत्र में था। उन्होंने उमय्या से कहा: "क्या तुम इस गरीब आदमी के बारे में [अल्लाह से] नहीं डरते?" उसने उत्तर दिया: "तुम ही हो जिसने उसे बिगाड़ा है, तो उसे इससे बचा लो..."

(उर्दू अनुवाद स्तंभ) रज़ियल्लाहु अन्हु कमज़ोरों को खरीदते फिर उन्हें आज़ाद कर देते। तो उनके माता-पिता ने उनसे कहा: "ऐ बेटे! तुम ऐसे गुलामों को खरीदते जो तुम्हारी रक्षा करते।" अबू बक्र ने फरमाया, "मैं अपनी रक्षा ही चाहता हूँ [आग से]।" फिर यह आयत सूरह के अंत तक नाज़िल हुई। और मुहम्मद बिन इसहाक ने ज़िक्र किया कि बिलाल (रज़ियल्लाहु अन्हु) कबीले बनी जुमह के गुलाम थे और उनका नाम बिलाल बिन रबाह है और उनकी माँ का नाम हमामा है। बिलाल (रज़ियल्लाहु अन्हु) इस्लाम में सच्चे थे और पाक दिल थे। उमय्या बिन खलफ उन्हें दोपहर की गर्मी में बाहर लाता और उन्हें मक्का के रेतीले मैदान में पीठ के बल डाल देता, फिर बड़ी चट्टान लाने का हुक्म देता जो उनके सीने पर रख दी जाती। फिर वह कहता, "तुम ऐसे ही पड़े रहोगे यहाँ तक कि मर जाओ या मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से काफिर हो जाओ।" और हज़रत बिलाल "अहद अहद" (एक, एक) फरमाते हालाँकि वे इस बला में होते। और मुहम्मद बिन इसहाक ने हिशाम बिन उर्वा से रिवायत की जिन्होंने अपने पिता से रिवायत की जिन्होंने फरमाया कि एक दिन अबू बक्र (रज़ियल्लाहु अन्हु) का गुज़र बिलाल (रज़ियल्लाहु अन्हु) के पास से हुआ और वे लोग बिलाल के साथ यही बर्ताव

कर रहे थे। अबू बक्र (रज़ियल्लाहु अन्हु) का घर बनू जुमह में था, तो आपने फरमाया कि क्या तुम (उमय्या बिन खलफ) इस..."

पृष्ठ 506 / 684

(عربی کالم) ابوبکر یبتاع الضعفة فیعتقهم، فقال ابوه: ای بنی لو کنت تبتاع من یمنع ظهرك ؟ قال منع ظهری ارید، فنزل "وسیجنبها الاتقی" الی اخر السورة، وذکر محمد بن اسحق قال کان بلال لبعض بنی جمح وهو بلال بن رباح واسم امه حمامة وکان صادق الاسلام وطاهر القلب وکان امیة بن خلف یخرجه اذا حمیت الظهیرة فیطرحه علی ظهره ببطحاء مکة، ثم یأمر بالصخرة العظیمة فتوضع علی صدره، ثم یقول له لا تزال هکذا حتی تموت او تکفر بمحمد (صلی اللہ تعالی علیه وسلم) ویقول وهو في ذلك البلاء احد احد، و قال محمد بن اسحاق عن هشام بن عروة عن ابیه قال مربہ ابو بکر یوماً وهو یضعون به ذلك و کانت دار ابی بکر فی بنی جمح فقال لامیة لا تتقی في هذا المسکین؟ قال: انت افسدته فأنقذه مما

(اردو ترجمہ کا کالم) رضی اللہ تعالیٰ عنہ کمزوروں کو خریدتے پھر انہیں آزاد کر دیتے ۔ تو ان سے ان کے والدین نے کہا: اے بیٹے! ایسے غلاموں کو خریدتے ہوتے جو تمہاری حفاظت کرتے۔ ابوبکر نے فرمایا میں اپنی حفاظت ہی چاہتا ہوں۔ تو یہ آیت تا آخر سورت نازل ہوئی۔ اور محمد بن اسحق نے ذکر کیا بلال (رضی اللہ تعالیٰ عنہ) قبیلہ بنی جمح کے غلام تھے اور ان کا نام بلال بن رباح ہے اور ان کی ماں کا نام حمامہ ہے اور بلال (رضی اللہ تعالیٰ عنہ) اسلام میں سچے تھے اور پاک دل تھے ، اور امیہ بن خلف انہیں باہر لاتا جب گرم دو پہر ہوتی تو انہیں پیٹھ کے بل مکہ کے ریتیلے میدان میں ڈال دیتا پھر بڑی چٹان لانے کا حکم دیتا تو ان کے سینہ پر رکھ دی جاتی پھر کہتا، تم ایسے ہی پڑے رہو گے یہاں تک کہ مرجاؤ یا محمد (صلی اللہ علیہ وسلم) سے کافر ہو۔ اور حضرت بلال احد احد فرماتے حالانکہ وہ اس بلا میں ہوتے۔ اور محمد بن اسحق نے ہشام بن عروہ سے روایت کی انہوں نے اپنے باپ سے روایت کی انہوں نے فرمایا ابوبکر (رضی اللہ تعالیٰ عنہ) کا گزر ایک دن بلال (رضی اللہ عنہ) کے پاس سے ہوا اور وہ لوگ بلال (رضی اللہ تعالیٰ عنہ کے

ساتھ یہی برتاؤ کر رہے تھے اور ابوبکر (رضی اللہ تعالیٰ عنہ) کا گھر بنو جمح میں تھا تو آپ نے فرمایا کہ کیا تو (امیہ بن خلف) اس بیچارے کے معاملہ میں

Fatawa Razawiya, Volume 28

[Arabic Text]: You see, Abu Bakr said, 'I have with me a black slave who is stronger and more robust than him and is upon your religion. Shall I give him to you?' He said, 'I have done so.' Then Abu Bakr gave him his slave and took him (Bilal) and set him free. Then he freed six more slaves upon Islam before the migration, Bilal being the seventh of them. Amir bin Fuhayra (may Allah be pleased with him) was present at Badr and Uhud and was martyred on the day of Bi'r Ma'una. And Umm Umays and Zahra, whose eyesight was lost, were also freed. The Quraysh said, 'Nothing took away her sight except Al-Lat and Al-Uzza.' She said, 'They lied, by the House of Allah! Al-Lat and Al-Uzza neither harm nor benefit.' Then Allah the Almighty restored her sight to her. And he freed Al-Nahdiyya and her daughter, who belonged to a woman from Banu Abd al-Dar. He passed by them while their mistress had sent them to grind flour for her, and she was saying, 'By Allah, I will never set you two free.'

[Urdu Translation]: Do you not fear Allah? Then Umayya said, 'You have corrupted him, so save him from the state you see him in.' Abu Bakr (may Allah be pleased with him) said, 'I will save him; I have a black slave who is stronger and more powerful than Bilal (may Allah be pleased with him) and is upon your religion. Should I give him to you?' Umayya said, 'I agree.' So he took him and freed him. Then, along with him, he freed six slaves on the condition of Islam before the migration; Bilal was the seventh. Amir bin Fuhayra (may Allah be pleased with him), who participated in the battles of Badr and Uhud and was martyred in the battle of Bi'r Ma'una, and Umm Umays and Zahra, whose eyesight was lost when Abu Bakr (may Allah be pleased with him) freed them, the Quraysh said that Al-Lat and Al-Uzza had blinded them. Then you said, 'O Quraysh, I swear by the Kaaba, they are liars. Al-Lat and Al-Uzza can neither harm nor benefit.' So Allah restored their sight to them. And he freed Nahdiyya and her daughter, both of whom were slave girls of a woman from Banu Abd al-Dar. Then Siddiq-e-Akbar (may Allah be pleased with him) passed by them while their mistress had sent them to grind flour, and that woman was saying, 'By God! I will never set you free.'

फ़तावा रज़विया, खंड 28

[अरबी पाठ]: क्या तुम देखते नहीं, अबू बक्र ने कहा, 'मेरे पास एक काला गुलाम है जो उससे ज़्यादा बलिष्ठ और ताक़तवर है और तुम्हारे धर्म पर है। क्या मैं उसे तुम्हें दे दूँ?' उसने कहा, 'हाँ, दे दो।' तो अबू बक्र ने उसे अपना गुलाम दे दिया और उसे (बिलाल को) लेकर आज़ाद कर दिया। फिर उन्होंने हिजरत से पहले इस्लाम स्वीकार करने की शर्त पर छह और गुलामों को आज़ाद किया, जिनमें बिलाल सातवें थे। आमिर बिन फ़ुहैरा (रज़ियल्लाहु तआला अन्हु) बद्र और उहुद की लड़ाई में मौजूद थे और बीर-ए-मऊना के दिन शहीद हुए। और उम्म उमैस और ज़हरा को भी आज़ाद किया, जिनकी आँखों की रोशनी चली गई थी। कुरैश ने कहा, 'लात और उज्ज़ा के अलावा किसी ने उनकी रोशनी नहीं छीनी।' उसने कहा, 'उन्होंने अल्लाह के घर की क़सम खाकर झूठ बोला है! लात और उज्ज़ा न तो नुकसान पहुँचाते हैं और न ही फायदा।' फिर अल्लाह तआला ने उनकी आँखों की रोशनी लौटा दी। और उन्होंने अल-नहदिया और उनकी बेटी को आज़ाद किया, जो बनू अब्द अल-दार की एक महिला की दासियाँ थीं। वह उनके पास से गुज़रे जबकि उनकी मालकिन ने उन्हें आटा पीसने के लिए भेजा था, और वह कह रही थी, 'अल्लाह की क़सम, मैं तुम दोनों को कभी आज़ाद नहीं करूँगी।'

[उर्दू अनुवाद]: क्या तुम अल्लाह से नहीं डरते? उमैया ने कहा, 'तुमने ही उसे बिगाड़ा है, तो तुम उसे उस हाल से बचा लो जो तुम देख रहे हो।' अबू बक्र (रज़ियल्लाहु तआला अन्हु) ने फ़रमाया: 'मैं बचाए लेता हूँ; मेरे पास एक काला गुलाम है जो बिलाल (रज़ियल्लाहु तआला अन्हु) से ज़्यादा और ताक़तवर है और वह तुम्हारे दीन पर है, क्या मैं उसे तुम्हें दे दूँ?' उमैया बोला: 'मुझे मंज़ूर है।' तो अबू बक्र (रज़ियल्लाहु तआला अन्हु) ने उसे ले लिया और उन्हें आज़ाद कर दिया। फिर उनके साथ इस्लाम की शर्त पर हिजरत से पहले छह गुलामों को आज़ाद किया, उनके सातवें बिलाल हैं। आमिर बिन फ़ुहैरा रज़ियल्लाहु तआला अन्हु जो जंग-ए-बद्र व उहुद में शरीक हुए और बीर-ए-मऊना की जंग में क़त्ल होकर शहीद हुए, और उम्म उमैस व ज़हरा की आँख जाती रही, जब उन्हें अबू बक्र (रज़ियल्लाहु तआला अन्हु) ने आज़ाद फ़रमाया, तो कुरैश बोले कि उन्हें लात व उज्ज़ा ने अंधा किया है, तो आप बोलीं: 'कुरैश, काबा की क़सम! झूठे हैं, लात व उज्ज़ा न तो नुक़सान पहुँचा सकें न फ़ायदा पहुँचा सकें।' तो अल्लाह ने उन्हें उनकी बिनाई (रोशनी) फेर दी। और नहदिया और उसकी बेटी को आज़ाद किया और ये दोनों बनी अब्द-अद-दार की एक औरत की लौंडियाँ थीं। तो सिद्दीक़-ए-अकबर (रज़ियल्लाहु तआला अन्हु) उनके पास से गुज़रे और उनकी आक़ा औरत ने उन्हें भेजा था कि उसका आटा पीसें और वह औरत कहती थी कि खुदा की क़सम! तुम्हें कभी आज़ाद न करूँगी।

تری، قال ابوبکر افعل عندی غلام اسود اجلد منه واقوی علی دینك اعطیکه ؟ قال قد فعلت فاعطاه ابو بکر غلامه واخذه فاعتقه، ثم اعتق معه علی الاسلام قبل ان یهاجر ست رقاب بلال سابعهم ، عامر بن فهیرة (رضی اللہ تعالٰی عنه) شهد بد را و أحدا وقتل یوم بئر معونة شهیدا، و ام عمیس و زهرة فأصیب بصرها و اعتقها فقال قریش ما اذهب بصرها الا اللات و العزی فقالت : کذبوا وبیت اللہ ما تضر اللات و العزی وما تنفعان ، فرد اللہ تعالی الیها بصرها و اعتق النهدیة وابنتها وکانتا لامرأة من بنی عبد الدار فمر بهما وقد بعثتهما سید تهما تطحنان لها وهي تقول واللہ لا اعتقکما ابدا

اللہ سے نہیں ڈرتا، تو امیہ نے کہا آپ نے اسے بگاڑا ہے تو آپ اس گت سے اسے بچالیں جو آپ دیکھ رہے ہیں۔ ابوبکر (رضی اللہ تعالٰی عنہ) نے فرمایا : میں بچائے لیتا ہوں میرے پاس ایک غلام ہے سیاہ فام جو بلال (رضی اللہ تعالٰی عنہ) سے زیادہ اور طاقتور ہے اور تیرے دین پر ہے وہ تجھے دے دوں۔ امیہ بولا : مجھے منظور ہے تو ابوبکر (رضی اللہ تعالٰی عنہ) کو لے لیا تو انہیں آزاد کر دیا پھر ان کے ساتھ اسلام کی شرط پر ہجرت سے پہلے چھ غلاموں کو آزاد کیا، انکے ساتویں بلال ہیں، عامر بن فہیرہ رضی اللہ تعالٰی عنہ جو جنگِ بدر واحد میں شریک ہوئے اور بئرِ معونہ کی جنگ میں قتل ہو کر شہید ہوئے، اور ام عمیس و زہرہ کی آنکھ جاتی رہی، جب انہیں ابوبکر (رضی اللہ تعالٰی عنہ) نے آزاد فرمایا، تو قریش بولے کہ انہیں لات وعزی نے اندھا کیا ہے، تو آپ بولیں : قریش، کعبہ کی قسم جھوٹے ہیں لات وعزی نہ ضرر دے سکیں نہ فائدہ پہنچا سکیں۔ تو اللہ نے انہیں ان کی بینائی پھیر دی۔ اور نہدیہ اور اس کی بیٹی کو آزاد کیا اور یہ دونوں بنی عبدالدار کی ایک عورت کی لونڈیاں تھیں، تو صدیقِ اکبر (رضی اللہ تعالیٰ عنہ) ان کے پاس سے

گزرے اور ان کی آقا عورت نے انہیں بھیجا تھا کہ اس کا آٹا پیسیں اور وہ عورت کہتی تھی کہ خدا کی قسم! تمہیں کبھی آزاد نہ کروں گی۔

Fatawa Razviya, Volume 28

Arabic	Urdu (Translation)
Abu Bakr (may Allah be pleased with him) said: 'Nay, O mother of so-and-so!' She said: 'Nay, you are the one who spoiled them,	So Abu Bakr (may Allah be pleased with him) said: 'O Mother of so-and-so! Not at all.' She said: 'Not at all, you are the one who spoiled them, so
so manumit them.' He said: 'For how much?' She said: 'For such and such.' He said: 'I have taken them both.'	you set them free.' Siddiq (may Allah be pleased with him) said: 'For how much do you sell?' She said: 'For such and such price.' Abu Bakr (may Allah be pleased with him)
And they were both free women. And he passed by a slave girl of the Banu al-Mu'ammal while she was being tortured,	said: 'I have taken them both and they are both free.' And you passed by a slave girl of the Banu al-Mu'ammal while
so he bought her and manumitted her.	she was being oppressed, so he bought her and set her free.
And Sa'id ibn al-Musayyab said: 'It reached me that Umayyah ibn Khalaf said	And Sa'id ibn al-Musayyab (may Allah be pleased with him) said: 'It reached me that Umayyah ibn Khalaf said
to Abu Bakr regarding Bilal when he asked: 'Will you sell him?' He said: 'Yes, I will sell him	to Abu Bakr (may Allah be pleased with him) regarding Bilal at the time when he asked him: 'Will you sell Bilal?' He said: 'Yes, I will sell him
for Nastas.' And Nastas was a slave of Abu Bakr who possessed	for Nastas.' Our master Abu Bakr's (may Allah be pleased with him) slave who possessed
ten thousand dinars, male slaves, female slaves, and livestock, and he was a polytheist.	ten thousand dinars, and many male and female slaves and livestock, and he was a polytheist.
Abu Bakr had exhorted him towards Islam so that his wealth would be his, but he refused.	Abu Bakr (may Allah be pleased with him) wanted Nastas to accept Islam so that his wealth would remain his, but he did not agree.
So Abu Bakr loathed him. Then when Umayyah said to him: 'I will sell him to you for your slave	So Hazrat Abu Bakr loathed him. Then when Umayyah said: 'I give Bilal to you in exchange for your slave

Arabic

Nastas,' Abu Bakr seized the opportunity and sold him to him. Then the polytheists said:

'Abu Bakr did not do that except for a favor that Bilal had towards him.' So Allah Almighty revealed:

Allah Almighty

Urdu (Translation)

Nastas,' Abu Bakr considered it a boon and sold Nastas to Umayyah. Then the polytheists said:

'Abu Bakr (may Allah be pleased with him) did this only because Bilal (may Allah be pleased with him) has some favor over him.' So Allah Almighty

revealed this verse:

फ़तावा रज़विया, जिल्द 28

अरबी

अबू बकर (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने फ़रमाया: 'नहीं, ऐ उम्मे फ़ुलाँ!' उसने कहा: 'नहीं, आपने ही इन दोनों को बिगाड़ा है, तो आप इन्हें आज़ाद करें।' उन्होंने पूछा: 'कितने में?' उसने कहा: 'इतने और इतने में।' उन्होंने कहा: 'मैंने उन्हें ले लिया।' और वे दोनों आज़ाद औरतें थीं। और वे बनू अल-मुअम्मल की एक लौंडी के पास से गुज़रे जब उसे सताया जा रहा था, तो उन्होंने उसे ख़रीद लिया और आज़ाद कर दिया।

और सईद इब्न अल-मुसय्यब ने कहा: 'मुझ तक बात पहुँची कि उमैया इब्न ख़लफ़ ने कहा अबू बकर से बिलाल के बारे में जब उन्होंने पूछा: 'क्या तुम उसे बेचोगे?' उन्होंने कहा: 'हाँ, मैं उसे बेचूँगा नस्तास के बदले।' और नस्तास अबू बकर का ग़ुलाम था जिसके पास दस हज़ार दीनार, ग़ुलाम, लौंडियाँ और मवेशी थे, और वह एक मुशरिक था। अबू बकर ने उसे इस्लाम की दावत दी थी ताकि उसका माल उसका ही रहे, पर उसने इनकार कर दिया।

उर्दू (अनुवाद)

तो अबू बकर (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने फ़रमाया: ऐ उम्मे फ़ुलाँ! हरगिज़ नहीं। वह बोली: हरगिज़ नहीं, आपने ही इन दोनों को बिगाड़ा है तो आप आज़ाद करें। सिद्दीक़ (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने फ़रमाया: तू कितने दाम पर बेचती है? वह बोली: इतने और इतने दाम पर। अबू बकर (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने फ़रमाया: मैंने इन दोनों को ले लिया और ये दोनों आज़ाद हैं, और आपका गुज़र बनू मुअम्मल की एक लौंडी के पास से हुआ जब उस पर ज़ुल्म हो रहा था तो उसे ख़रीद कर उसे आज़ाद कर दिया,

और सईद बिन मुसय्यब (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने फ़रमाया कि मुझे ख़बर पहुँची कि उमैया बिन ख़लफ़ ने अबू बकर (रज़ियल्लाहु अन्हु) से बिलाल के मामले में उस वक़्त जब उन्होंने उससे पूछा कि क्या बिलाल को फ़रोख़्त करेगा? कहा: हाँ मैं उसे नस्तास, सय्यदना अबू बकर रज़ियल्लाहु अन्हु का ग़ुलाम जिसके पास दस हज़ार दीनार, लौंडी-ग़ुलाम और चौपायों का मालिक था के बदले बेचता हूँ। और अबू बकर रज़ियल्लाहु अन्हु ने चाहा था कि नस्तास इस्लाम ले आए और उसका माल उसी का रहे, तो वह न माना।

अरबी

तो अबू बकर ने उसे नापसंद किया। फिर जब उमैया ने उनसे कहा: 'मैं उसे तुम्हें तुम्हारे ग़ुलाम

नस्तास के बदले बेचूँगा,' तो अबू बकर ने मौक़ा गनीमत जाना और उसे उसके हाथ बेच दिया। तो मुशरिकों ने कहा:

'अबू बकर ने ऐसा सिर्फ इसलिए किया क्योंकि बिलाल का उन पर कोई अहसान था।' तो अल्लाह तआला ने नाज़िल फ़रमाया:

अल्लाह तआला

उर्दू (अनुवाद)

तो हज़रत अबू बकर ने उसको नापसंद जाना। फिर जब उमैया ने कहा: बिलाल को मैं आपके ग़ुलाम

नस्तास के बदले देता हूँ। अबू बकर ने इस बात को गनीमत जाना और नस्तास को उमैया के हाथ बेच दिया। तो मुशरिकों ने कहा:

'अबू बकर (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने ऐसा सिर्फ इसलिए किया है कि बिलाल (रज़ियल्लाहु अन्हु) का उन पर कोई अहसान है।' तो अल्लाह तआला

ने यह आयत:

عربی متن	اردو ترجمہ
فقال ابوبکر کلا یا ام فلان،	تو ابو بکر (رضی اللہ تعالٰی عنہ) نے فرمایا: اے ام فلاں ! ہرگز نہیں۔
فقالت کلا انت افسدتهما	وہ بولی: ہر گز نہیں ، آپ نے ان دونوں کو بگاڑا ہے تو
فاعتقهما، قال فبکم ؟ بکذا وکذا	آپ آزاد کریں۔ صدیق نے فرمایا: تو کتنے دام پر بیچتی ہے ؟ وہ
قال قد اخذتهما	بولی : اتنے اور رائے دام پر۔ ابوبکر (رضی اللہ تعالٰی عنہ) نے
وهما حرتان، ومر بجارية	فرمایا : میں نے ان دونوں کو لیا اور یہ دونوں آزاد ہیں، اور آپ کا
بني المؤمل وهی تعذب	گزر بنو مؤمل کی ایک لونڈی کے پاس سے ہوا جب اس
فابتاعها فاعتقها۔	پر ظلم ہو رہا تھا تو اسے خرید کر اسے آزاد کردیا،
وقال سعید بن المسیب بلغنی	اور سعید بن المسیب (رضی اللہ تعالٰی عنہ) نے فرمایا کہ مجھے خبر
ان امیة بن خلف قال	پہنچی کہ امیہ بن خلف نے
لابی بکر فی بلال حین قال	ابو بکر (رضی اللہ تعالٰی عنہ) سے بلال کے معاملہ میں اس وقت
اتبیعه ؟ قال نعم ابیعه	جب انہوں نے اس سے پوچھا کہ کیا بلال کو فروخت کرے گا ؟ کہا:
	ہاں میں اسے
بنسطاس وکان نسطاس عبد	
الابی بکر صاحب	نسطاس سید نا ابوبکر رضی اللہ تعالٰی عنہ کا غلام جو
عشرة آلاف دینار، غلمان	دس ہزار دینار، غلمان وجوار و مواش اور چوپایوں کا مالک تھا کے
وجوار و مواش وکان مشرکا	بدلے بیچتا ہوں

عربی متن	اردو ترجمہ
حمله ابوبكر على الاسلام ان يكون ماله له، فابى فابغضه ابو بكر ، فلما قال له امية ابيعه بغلامک نسطاس ، اغتنمه ابوبكر و باعه منه فقال المشركون ما فعل ذلک ابوبكر الاليد، كانت لبلال عنده فانزل الله تعالٰی	اور ابوبکر رضی اللہ تعالٰی عنہ نے چاہا تھا کہ نسطاس اسلام لے آئے اور اس کا مال اسی کا رہے، تو وہ نہ مانا تو حضرت ابوبکر نے اس کو مبغوض جانا، پھر جب امیہ نے کہا: بلال کو میں آپ کے غلام نسطاس کے بدلے دیتا ہوں۔ ابوبکر نے اس بات کو غنیمت جانا اور نسطاس کو امیہ کے ہاتھ بیچ دیا، تو مشرکین بولے، ابو بکر (رضی اللہ تعالٰی عنہ) نے ایسا صرف اس لئے کیا ہے کہ بلال (رضی اللہ تعالٰی عنہ) کا ان پر کوئی احسان ہے، تو اللہ تعالٰی نے یہ آیت

Fatawa Razawiyya, Volume 28

- Verse: "And have in mind no favor from anyone for which a reward is expected." (Al-Layl: 19) [1] This means no one has any favor upon him that needs to be repaid.
- Allama Abu Al-Saud mentioned in his commentary that Ata and Dahhak narrated from Ibn Abbas (may Allah be pleased with them) - recounting the story of Bilal's purchase and manumission - that the polytheists said: "Abu Bakr only freed Bilal because of some favor he owed him." Thus, this verse (mentioned above) was revealed. Summarized. [2]
- It is mentioned in 'Izalat al-Khafa' from Urwa that Abu Bakr al-Siddiq (may Allah be pleased with him) freed seven people, all of whom were being tortured for the sake of Allah: Bilal, Amir bin Fuhayrah, al-Nahdiyah and her daughter, Zunairah, Umm Ubays, and a slave girl of Bani Mu'ammil. Regarding them, the verse was revealed: "And the most righteous one will be kept away from it (Hell)," until the end of the Surah. [3]
- It is narrated from Amir bin Abdullah bin al-Zubayr from his father that he said: Abu Quhafa said to Abu Bakr (may Allah be pleased with him): "I see you freeing weak slaves. If you must do what you do, why don't you free strong men who can protect you?"

---

1. Ma'alim al-Tanzil (Tafsir al-Baghawi) under Verse 92/17, 21 Dar al-Kutub al-Ilmiyah 4/663-664
2. Irshad al-Aql al-Salim under Verse 92/19 Dar Ihya al-Turath al-Arabi 9/168
3. Izalat al-Khafa 'an Khilafat al-Khulafa, Section Eight, First Purpose, First Path, Suhail Academy Lahore 1/301

फ़तावा रज़विया, खंड 28

- आयत: "और उस पर किसी का कोई एहसान नहीं जिसका बदला दिया जाए।" (अल-लैल: 19) [1] इसका अर्थ है कि उस पर किसी का कोई ऐसा एहसान नहीं है जिसे चुकाना हो।
- अल्लामा अबू अल-सऊद ने अपनी तफ़सीर में उल्लेख किया है कि अता और दह्हाक ने इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से रिवायत किया है - बिलाल की खरीद और उनकी आज़ादी की कहानी का ज़िक्र करते हुए - कि मुशरिकों ने कहा: "अबू बकर ने बिलाल को उनके किसी एहसान की वजह से ही आज़ाद किया है।" तब यह आयत (ऊपर उल्लिखित) उतरी। संक्षिप्त। [2]
- और 'इज़ाला' में उरवा से रिवायत है कि अबू बकर सिद्दीक़ (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने सात लोगों को आज़ाद किया, उन सब पर अल्लाह की राह में ज़ुल्म किया जाता था: वे बिलाल, आमिर बिन फ़ुहैरा, अल-नहदिया और उनकी बेटी, ज़ुनीरा, उम्म उबैस और बनी मोअम्मल की एक लौंडी थे। उनके बारे में यह आयत उतरी: "और उससे (जहन्नुम से) उसे दूर रखा जाएगा जो सबसे बड़ा परहेजगार है।" सूरह के अंत तक। [3]
- और आमिर बिन अब्दुल्लाह बिन अल-ज़ुबैर से रिवायत है, वे अपने पिता से रिवायत करते हैं कि उन्होंने कहा: हज़रत अबू कुहाफ़ा ने अबू बकर (रज़ियल्लाहु अन्हु) से फ़रमाया: "मैं तुम्हें देखता हूँ कि तुम कमज़ोर गुलामों को आज़ाद करते हो, काश! तुम तंदुरुस्त और ताक़तवर लोगों को आज़ाद करते जो तुम्हारी रक्षा कर सकें।"

---

1. मुआरिफ़ुल तनज़ील (तफ़सीर अल-बगवी) आयत 92/17, 21 के तहत, दार अल-कुतुब अल-इल्मिया 4/663-664
2. इरशाद अल-अक्ल अल-सलीम आयत 92/19 के तहत, दार इहया अल-तुराथ अल-अरबी 9/168
3. इज़ाला अल-खफ़ा अन ख़िलाफ़त अल-ख़ुलफ़ा, अध्याय आठ, प्रथम उद्देश्य, प्रथम मार्ग, सुहैल एकेडमी लाहौर 1/301

पृष्ठ 509/684

- اتاری "وَمَا لِأَحَدٍ عِندَهُ مِن نِّعْمَةٍ تُجْزَىٰ" الخ (اللیل: ۱۹) ۱؎ یعنی اور اس پر کسی کا کچھ احسان نہیں جس کا بدلہ دیا جائے۔

- اور علامہ ابو السعود نے اپنی تفسیر میں ذکر کیا کہ عطاء اور ضحاک نے ابن عباس رضی اللہ تعالٰی عنہما سے روایت کیا (اس روایت میں خریداری بلال اور ان کے آزاد ہونے کا قصہ ذکر کیا پھر کہا) تو مشرکین بولے : ابوبکر نے بلال کو ان کے کسی احسان ہی کی وجہ سے آزاد کیا ہے تو یہ آیت (مندرجہ بالا) اتری اھ ملخصاً۔ ۲؎

- اور ازالہ میں عروہ سے ہے کہ ابوبکر صدیق (رضی اللہ تعالٰی عنہ) نے سات کو آزاد کیا، ان سب پر اللہ کی راہ میں ظلم توڑا جاتا تھا وہ بلال و عامر بن فہیرہ اور نہدیہ اور اس کی بیٹی اور زنیرہ اور ام عیسٰی اور بنی مؤمل کی کنیز ہیں اور انہیں کیلئے آیت اتری "وَسَيُجَنَّبُهَا الْأَتْقَى" ۳؎ اور اس سے (دوزخ) بہت دور رکھا جائے گا جو سب سے بڑا پرہیز گار ہے۔ تا آخر سورت۔

- اور عامر بن عبداللہ بن الزبیر سے روایت ہے وہ اپنے باپ سے راوی ہیں کہ انہوں نے فرمایا کہ حضرت ابوقحافہ نے ابو بکر (رضی اللہ تعالٰی عنہ) سے فرمایا: میں تمہیں دیکھتا ہوں کہ کمزور غلاموں کو آزاد کرتے ہو تو کاش ! تم تندرست و (طاقتور لوگوں کو آزاد کرتے جو تمہاری مدافعت کرتے)۔

۱؎ معالم التنزیل (تفسیر البغوی) تحت الآیۃ ۹۲ / ۱۷، ۲۱ دار الکتب العلمیہ ۴ / ۶۶۴-۶۶۳ ۲؎ ارشاد والعقل السلیم تحت الآیۃ ۹۲ / ۱۹ دار احیاء التراث العربی ۹ / ۱۶۸ ۳؎ ازالۃ الخفاء عن خلافۃ الخلفاء فصل ہشتم مقصد اول مسلک اول سہیل اکیڈمی لاہور ۱ / ۳۰۱

صفحہ ۵۰۹ از ۶۸۴

Volume 28 Fatawa Razawiyya

...and they would stand by you [protecting you]. He [Abu Bakr] said, "O father! I only desire the pleasure of Allah." Then this verse was revealed: "As for him who gives and fears Allah..." up to the words "And there is with him no favor for anyone to be recompensed, except the seeking of the Countenance of his Lord, the Most High. And he will surely be satisfied." 1- [The father suggested to free] powerful slaves who would protect you and be your shield in battle. So Abu Bakr (may Allah be pleased with him) said: "O my father! I only desire the pleasure of Allah." Then this verse was revealed: "As for him who gives and fears Allah" meaning the one who gave and practiced piety. Up to the words of Allah Almighty "and there is with him no favor for anyone to be recompensed", meaning there is no favor of anyone upon him for which he is giving a reward, he only seeks the pleasure of his Lord who is the Most High, and surely, he will soon be satisfied.

And it is narrated from Sa'id ibn al-Musayyib that he said the verse "And there is with him no favor for anyone to be recompensed" was revealed regarding Abu Bakr; he freed people without seeking any reward or gratitude from them. They were six or seven freed slaves, among them were Bilal and Amir ibn Fuhaira (may Allah be pleased with them both). 2

And from Ibn Abbas regarding the saying of Allah Almighty "But the most righteous will be far removed from it", he said, "He is Abu Bakr al-Siddiq." 3- And from Hazrat Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both) regarding the interpretation of "But the most righteous will be far removed from it", he said, "He is Abu Bakr al-Siddiq (who is mentioned in the verse)."

I say: And Ibn Abi Hatim narrated from Ibn Mas'ud (may Allah Almighty be pleased with him) with his own chain that Abu Bakr bought Bilal from Umayyah bin Khalaf... I say: And Ibn Abi Hatim narrated from Ibn Mas'ud (may Allah be pleased with him) with his own chain of narration that from Umayyah bin Khalaf and Ubay bin Khalaf, Hazrat Abu Bakr [bought Bilal]...

1 Izalat al-Khafa' 'an Khilafat al-Khulafa, Section 8, Objective 1, Path 1, Sohail Academy Lahore 1/301 2 Izalat al-Khafa' 'an Khilafat al-Khulafa, Section 8, Objective 1, Path 1, Sohail Academy Lahore 1/301 3 Izalat al-Khafa' 'an Khilafat al-Khulafa, Section 8, Objective 1, Path 1, Sohail Academy Lahore 1/301

खंड 28 फ़तावा रज़विया

...और वे आपकी रक्षा करते [और खड़े होते]। उन्होंने [अबू बक्र ने] कहा, "ऐ पिता! मैं केवल अल्लाह की प्रसन्नता चाहता हूँ।" तब यह आयत उतरी: "जिसने (अल्लाह की राह में) दिया और परहेज़गारी (तक़वा) अपनाई..." अल्लाह तआला के क़ौल "और उस पर किसी का कोई एहसान नहीं जिसका बदला दिया जाए" तक। 1- [पिता ने मशवरा दिया कि] शक्तिशाली दासों को आज़ाद करो जो तुम्हारी रक्षा करें और युद्ध में तुम्हारी ढाल बनें। तो अबू बक्र (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने कहा; ऐ मेरे पिता! मैं तो केवल अल्लाह की प्रसन्नता चाहता हूँ। तब यह आयत उतरी: "जिसने (अल्लाह की राह में) दिया और परहेज़गारी अपनाई" यानी जिसने दिया और तक़वा किया। अल्लाह तआला के क़ौल "और उस पर किसी का कोई एहसान नहीं जिसका बदला दिया जाए" तक। यानी उस पर किसी का कोई एहसान नहीं है जिसका वह बदला चुका रहा हो, वह तो केवल अपने बुलंद रब की रज़ा चाहता है, और यक़ीनन वह जल्द ही राज़ी हो जाएगा।

और हज़रत सईद इब्न अल-मुसय्यिब रज़ियल्लाहु अन्हु से रिवायत है, उन्होंने कहा कि आयत-ए-करीमा "और उस पर किसी का कोई एहसान नहीं जिसका बदला दिया जाए" अबू बक्र रज़ियल्लाहु अन्हु के बारे में उतरी कि उन्होंने कुछ लोगों को आज़ाद किया, उनसे न तो बदला चाहा और न ही शुक्रगुज़ारी। वे आज़ाद किए हुए छह या सात लोग थे, जिनमें हज़रत बिलाल और आमिर बिन फ़ुहैरा रज़ियल्लाहु अन्हुमा भी शामिल थे। 2

और हज़रत इब्न अब्बास रज़ियल्लाहु अन्हुमा से अल्लाह के इस क़ौल "और उससे (जहन्नुम से) वह सबसे बड़ा परहेज़गार दूर रखा जाएगा" की तफ़्सीर में रिवायत है, फ़रमाया कि वह [जिसका ज़िक्र आयत में है] अबू बक्र सिद्दीक़ हैं। 3-

मैं कहता हूँ और इब्न अबी हातिम ने इब्न मसूद रज़ियल्लाहु अन्हु से अपनी सनद के साथ रिवायत की है कि उमय्या बिन ख़लफ़ और उबय बिन ख़लफ़ से हज़रत अबू बक्र ने [हज़रत बिलाल को खरीदा]...

1 इज़ालात अल-ख़फ़ा अन ख़िलाफ़त अल-ख़ुलाफ़ा, आठवां अध्याय, पहला मक़सद, पहला मसलक, सुहैल अकादमी लाहौर 1/301 2 इज़ालात अल-ख़फ़ा अन ख़िलाफ़त अल-ख़ुलाफ़ा, आठवां अध्याय, पहला मक़सद, पहला मसलक, सुहैल अकादमी लाहौर 1/301 3 इज़ालात अल-ख़फ़ा अन

ख़िलाफ़त अल-ख़ुलाफ़ा, आठवां अध्याय, पहला मक़सद, पहला मसलक, सुहैल अकादमी लाहौर 1/301

पृष्ठ 510/684

ویقومون دونك فقال یا ابت انما ارید وجه الله فنزلت هذه الایة "فَاَمَّا مَنْ اَعْطٰی وَاتَّقٰی" الی قوله وَمَا لِاَحَدٍ عِنْدَهٗ مِنْ نِّعْمَةٍ تُجْزٰٓی ۙ اِلَّا ابْتِغَآءَ وَجْهِ رَبِّهِ الْاَعْلٰی ۚ وَلَسَوْفَ یَرْضٰی ۝" 1- توانا غلام آزاد کرتے جو تمہاری حفاظت کرتے اور جنگ میں تمہاری سپر ہوتے۔ تو ابوبکر (رضی اللہ تعالی عنہ) نے فرمایا؛ اے میرے باپ! میں تو صرف اللہ کی رضا چاہتا ہوں تو یہ آیت نازل ہوئی "فَاَمَّا مَنْ اَعْطٰی وَاتَّقٰی ۝" یعنی جس نے دیا اور پرہیز گاری کی۔ اللہ تعالیٰ کے قول وما لا حد عنده من نعمة تجزی تک یعنی اس پر کسی کا احسان نہیں جس کا بدلہ دیا جائے صرف اپنے رب کی رضا چاہتا ہے جو سب سے بلند ہے، اور بے شک قریب ہے کہ وہ راضی ہوگا۔

وعن سعید بن المسیب قال نزلت "وما لا حد عنده من نعمة تجزی" في ابي بکر عتق ناسا لم یلتمس منهم جزاء ولا شکورا ستة او سبعة منهم بلال وعامر بن فهیرة 2 اور حضرت سعید ابن المسیب رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے مروی ہے انہوں نے فرمایا کہ آیہ کریمہ سے "وَمَا لِاَحَدٍ عِنْدَهٗ مِنْ نِّعْمَةٍ تُجْزٰی" ابوبکر رضی اللہ تعالیٰ عنہ کے بارے میں اتری کہ انہوں نے کچھ لوگوں کو آزاد کیا ان سے نہ بدلہ چاہا نہ شکر گزاری، وہ آزاد شدہ چھ یا سات تھے، انہیں میں بلال وعامر بن فہیرہ رضی اللہ تعالیٰ عنہما تھے۔

وعن ابن عباس في قوله تعالی "وَسَیُجَنَّبُهَا الْاَتْقَی ۝" قال هو ابو بکر الصدیق 3- اور حضرت ابن عباس رضی اللہ تعالیٰ عنہما سے "وَسَیُجَنَّبُهَا الْاَتْقَی ۝" کی تفسیر میں ہے فرمایا وہ ابوبکر صدیق ہیں (آیت میں جن کا ذکر ہے)۔

قلت وقد اخرج ابن ابی حاتم ابن مسعود (رضی اللہ تعالی عنه ان ابا بکر اشتری بلالا من امیة بن خلف

میں کہتا ہوں اور ابن ابی حاتم نے ابن مسعود رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے بسند خود روایت کی کہ امیہ

بن خلف اور ابی بن خلف سے حضرت ابوبکر نے

1 ازالة الخفاء عن خلافة الخلفاء فصل ہشتم مقصد اول مسلک اول سہیل اکیڈمی لاہور ۱/ ۳۰۱ 2

ازالة الخفاء عن خلافة الخلفاء فصل ہشتم مقصد اول مسلک اول سہیل اکیڈمی لاہور ۱/ ۳۰۱ 3 ازالة

الخفاء عن خلافة الخلفاء فصل ہشتم مقصد اول مسلک اول سہیل اکیڈمی لاہور ۱/ ۳۰۱

Fatawa Rizvia, Volume 28

[Arabic Column] [He was bought] for a cloak and ten ounces [of gold], and then freed for the sake of Allah Almighty. Then Allah Almighty revealed this verse: {Indeed, your efforts are diverse} (92:4). Abu Bakr, and Umayyah, and Ubayy are truly divided by a great difference, so how far apart they are![1] The noble leader, son of the leader, Ammar bin Yasir (may Allah be pleased with them both), composed verses regarding the purchase and manumission of Bilal by Al-Siddiq (Abu Bakr):

[Arabic Poem] May Allah reward Atiq (Abu Bakr) with good on behalf of Bilal and his companions, and may He disgrace Fakah and Abu Jahl. On the evening when they both intended harm for Bilal, and did not fear what a wise person fears. Because of his (Bilal's) belief in the oneness of the Lord of mankind and his saying: "I bear witness that Allah is my Lord, with composure." So if you kill me, then kill me, for I will not associate partners with the Most Merciful out of fear of being killed. O Lord of Ibrahim, and the servant Yunus, and Musa and Isa, save me, then give no respite to the one who continues to desire misguidance among the clan of Ghalib, without any proof or justice from him.[2]

[Urdu Column] Hazrat Bilal was bought for a cloak and ten ounces of gold, then he was freed specifically for the sake of Allah. Then Allah Almighty revealed this verse, the meaning of which is "Indeed, your effort is diverse," i.e., there is a vast difference between the efforts of Abu Bakr (may Allah be pleased with him) and Umayyah and Ubayy bin Khalaf, so there is a huge gap between them. And the leader, son of the leader, Ammar bin Yasir (may Allah be pleased with them both), composed these verses regarding Abu Bakr Al-Siddiq's purchase and freeing of Bilal (may Allah be pleased with him), the translation of which is as follows:

(May Allah grant a good reward to Atiq (Abu Bakr) on behalf of Bilal and his companions, and disgrace Umayyah and Abu Jahl. Remember that evening when both of them intended harm to Bilal and did not fear that which a wise man fears. They intended harm to Bilal because Bilal considered the Creator of mankind as One and he said: "I bear witness that Allah is my Lord, I am content with this. So if you kill me, you will kill me in a state where I do not assign any partner to the Most Merciful out of fear of death. O Lord of Ibrahim and Your servant Yunus and Musa and Isa! Save me, then do not give respite to him who unjustly and oppressively continues to desire the misguidance of the descendants of Ghalib.)

[Footnotes] [1] Al-Sawa'iq al-Muhriqah, citing Ibn Abi Hatim, Chapter 3, Section 2, Dar al-Kutub al-Ilmiyyah, Beirut, p. 99. [2] Lubab al-Ta'wil fi Ma'ani al-Tanzil (Tafsir al-Khazin), under verse 92:17, Dar al-Kutub al-Ilmiyyah, Beirut, 2/436.

फ़तावा रिज़विया, खंड 28

[अरबी कॉलम] [उन्हें] एक चादर और दस ओकिया (सोने) के बदले खरीदा गया, फिर उन्हें अल्लाह तआला के लिए आज़ाद कर दिया गया। तब अल्लाह तआला ने यह आयत उतारी: {बेशक तुम्हारी कोशिशें अलग-अलग हैं} (क़ुरान 92:4)। अबू बक्र, और उमय्या, और उबय्य वास्तव में एक महान अंतर से विभाजित हैं, तो उनके बीच कितना बड़ा फासला है![1] सरदार के बेटे सरदार अम्मार बिन यासिर (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) ने सिद्दीक़ (अबू बक्र) द्वारा बिलाल को खरीदने और उन्हें आज़ाद करने के बारे में शेर कहे:

[अरबी कविता] अल्लाह बिलाल और उनके साथियों की ओर से अतीक (अबू बक्र) को बेहतरीन बदला दे, और फ़ाकाह (उमय्या) और अबू जहल को रुसवा करे। उस शाम को याद करो जब उन दोनों ने बिलाल के साथ बुराई का इरादा किया, और उस चीज़ से नहीं डरे जिससे एक बुद्धिमान व्यक्ति डरता है। सृष्टि के रब की तौहीद (एकेश्वरवाद) और बिलाल के इस कथन के कारण: "मैं गवाही देता हूँ कि अल्लाह इत्मीनान के साथ मेरा रब है।" तो अगर तुम मुझे मारना चाहते हो, तो मार डालो, क्योंकि मैं मौत के डर से रहमान का शरीक (साझेदार) नहीं बनाऊँगा। ऐ इब्राहीम और अपने बंदे यूनुस और मूसा व ईसा के रब! मुझे बचा ले, फिर मोहलत न दे उसे जो ग़ालिब के खानदान में से नाहक गुमराह होने की आरज़ू किए जाता है, बिना किसी प्रमाण या न्याय के।[2]

[उर्दू कॉलम] हज़रत बिलाल को एक चादर और दस ओकिया सोने के बदले खरीदा गया फिर उन्हें ख़ास अल्लाह के लिए आज़ाद कर दिया गया तो अल्लाह तआला ने यह आयत उतारी जिसका अर्थ है "बेशक तुम्हारी कोशिश अलग-अलग है", यानी अबू बक्र (रज़ियल्लाहु अन्हु) और उमय्या और उबय्य बिन ख़लफ़ की कोशिशों में बड़ा फ़र्क़ है तो उनमें बड़ा फासला है। और सरदार के बेटे सरदार अम्मार बिन यासिर (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) ने अबू बक्र सिद्दीक़ के बिलाल (रज़ियल्लाहु अन्हु) को खरीद कर आज़ाद करने के बारे में ये शेर कहे जिनका अनुवाद नीचे दिया गया है:

(अल्लाह तआला बिलाल और उनके साथियों की तरफ से अतीक (अबू बक्र) को जज़ा-ए-खैर (अच्छा बदला) दे और उमय्या और अबू जहल को रुसवा करे। वह शाम याद करो जब उन दोनों ने बिलाल का बुरा चाहा और उससे न डरे जिससे अक्लमंद आदमी डरता है। उन्होंने बिलाल का बुरा इसलिए चाहा कि बिलाल ने सृष्टि के खुदा को एक माना और उसने यह कहा कि मैं गवाही देता हूँ कि अल्लाह मेरा रब है, मैं इस पर संतुष्ट हूँ। तो अगर तुम मुझे क़त्ल करो तो इस हाल में क़त्ल करोगे कि मैं

रहमान का शरीक नहीं ठहराता, मौत के डर से। तो ऐ इब्राहीम और अपने बंदे यूनुस और मूसा व ईसा के रब! मुझे निजात (मुक्ति) दे, फिर उसे मोहलत न दे जो नाहक ज़ालमाना तौर पर आल-ए-ग़ालिब की गुमराही की आरज़ू किए जाता है।)

[पाद-टिप्पणियाँ] 1. अल-सवाइक अल-मुहरिक़ा, इब्न अबी हातिम के हवाले से, अध्याय 3, अनुभाग 2, दार अल-कुतुब अल-इल्मिया, बेरूत, पृष्ठ 99। 2. लुबाब अल-तावील फ़ी माआनी अल-तंज़ील (तफ़्सीर ख़ाज़िन), आयत 92:17 के तहत, दार अल-कुतुब अल-इल्मिया, बेरूत, 2/436।

فتاویٰ رضویہ جلد ۲۸

[عربی کالم] ببردة وعشرة اواق فاعتقہ اللہ تعالٰی۔ فانزل اللہ تعالٰی ھذہ الآیۃ: {ان سعیکم لشتی} ابوبکر و امیہ و ابی لمفترق فرقاً عظیماً فشتان ما بینھما۱ وقد قال السید ابن السدید عمار بن یاسر رضی اللہ تعالٰی عنھما فی اشتراء الصدیق بلالا واعتاقہ شعرًا:

جزی اللہ خیراً عن بلال وصحبہ عتیقاً و اخزی فاکھا و ابا جھل عشیۃ ھما فی بلال بسوءۃ ولم یحذرا ما یحذر المرء ذوالعقل بتوحید رب الانام وقولہ شھدت بأن اللہ ربی علی مھل فان تقتلونی فاقتلونی فلم اکن لاشرک بالرحمن من خیفۃ القتل فیارب ابراھیم والعبد یونس وموسی وعیسی نجنی ثم تمھل لمن ظل یھوی الغی من آل غالب علی غیر برہان منہ ولا عدل۲

[اردو کالم] حضرت بلال کو ایک چادر اور دس اوقیہ سونے کے عوض خریدا پھر انہیں خاص اللہ کے لئے آزاد کر دیا تو اللہ تعالیٰ نے یہ آیت اتاری جس کا مطلب یہ ہے "بے شک تمہاری کوشش مختلف ہے" یعنی ابوبکر (رضی اللہ تعالیٰ عنہ) اور امیہ اور ابی بن خلف کی کوششوں میں عظیم فرق ہے تو ان میں بون بعید ہے اور سردار بن سردار عمار بن یاسر رضی اللہ عنہما نے ابوبکر صدیق کے بلال رضی اللہ تعالیٰ عنہ کو خرید کر آزاد کرنے کے بارے میں یہ اشعار کہے جن کا ترجمہ درج ذیل ہے:

(اللہ جزائے خیر دے بلال اور ان کے ساتھیوں کی طرف سے عتیق (ابوبکر) کو اور امیہ اور ابو جہل کو رسوا کرے، وہ شام یاد کرو جب ان دونوں نے بلال کا برا چاہا اور اس سے نہ ڈرے جس سے ذی عقل آدمی ڈرتا ہے، انہوں نے بلال کا برا اس لئے چاہا کہ بلال نے خلق کے خدا کو ایک جانا اور اس نے یہ کہا کہ میں گواہی دیتا ہوں کہ اللہ میرا رب ہے، میں اس پر مطمئن ہوں تو اگر تم

مجھے قتل کرو تو اس حال میں قتل کرو گے کہ میں رحمان کا شریک نہیں ٹھہراتا قتل کے ڈرے سے۔ تو اے ابراہیم اور اپنے بندے یونس اور موسیٰ و عیسیٰ کے رب ! مجھے نجات دے، پھر اسے مہلت نہ دے جو ناحق ظالمانہ آلِ غالب کی گمراہی کی آرزو کئے جاتا ہے)

[حواشی] ۱ الصواعق المحرقہ بحوالہ ابن ابی حاتم الباب الثالث الفصل الثانی دار الکتب العلمیہ بیروت ص ۹۹ ۲ لباب التاویل فی معانی التنزیل (تفسیر خازن) تحت الآیۃ ۱۷/ ۹۲ دار الکتب العلمیہ بیروت ۲/ ۴۳۶

Fatawa Razawiyya Volume 28

[Left Column] This [is established], and Al-Baghawi said regarding "the most pious" (Al-Atqa), meaning Abu Bakr al-Siddiq, according to the consensus of all [commentators].^1 And Al-Razi said in "Mafatih al-Ghayb": "The commentators among us have agreed that the one intended by it is Abu Bakr, may Allah the Almighty be pleased with him."^2 And Ibn Hajar quoted in "Al-Sawa'iq" from the scholar Ibn al-Jawzi: "They agreed that it was revealed concerning Abu Bakr."^3 Even it reached me that Al-Tabarsi, despite his rejection (Rafd), was not able to deny it in his commentary "Majma' al-Bayan". And merit is that which enemies testify to. Praise be to Allah, Lord of the Worlds.

Then the virtuous Imam Fakhr al-Din al-Razi attempted in his commentary to prove that the verse is only suitable for Al-Siddiq, by way of rational reasoning and contemplation, which was his habit, may Allah the Almighty have mercy on him. So he said: "Know that the Shi'ites in their entirety deny this report and say it was revealed concerning Ali bin Abi Talib, peace be upon him. The evidence for them is the word of Allah the Almighty: 'And they give zakat while they are bowing down...'

[Right Column] Remember this, and Imam Baghawi said in the interpretation of 'Al-Atqa' that by this word, God's intention, according to the statement of all commentators, is Abu Bakr Siddiq. Imam Razi said in 'Mafatih al-Ghayb': There is a consensus among the commentators of us Sunnis that 'Al-Atqa' refers to Abu Bakr, may Allah the Almighty be pleased with him. In 'Sawa'iq', Ibn Hajar quoted from Allama Ibn al-Jawzi: Scholars agree that this verse was revealed in favor of Abu Bakr. So much so that news reached me that Tabarsi, despite his Rafd (rejection), could not manage to deny it in his commentary 'Majma' al-Bayan'. And merit is that which enemies testify to; and all praise is due to Allah, the Lord of the worlds.

Then Imam Fakhr al-Din Razi (may Allah the Almighty have mercy on him), according to his habit, tried to prove in his commentary through the path of rational reasoning and contemplation that the meaning of the verse does not apply to anyone except Siddiq-e-Akbar. So he said: You should know that all Shiites deny this narration and they say that the verse was revealed in favor of Ali bin Abi Talib, and its proof is the command of Allah: 'And they give zakat while they are bowing down', meaning he, in the state of bowing...

[Footnotes] 1. Ma'alim al-Tanzil (Tafsir al-Baghawi), under Verse 92:17, Dar al-Kutub al-Ilmiyyah Beirut, 4/463. 2. Mafatih al-Ghayb (Al-Tafsir al-Kabir), under Verse 92:17,

Al-Matba'a al-Bahiyya al-Misriyya, Egypt, 31/205. 3. Al-Sawa'iq al-Muhriqa, Chapter Three, Section Two, Dar al-Kutub al-Ilmiyyah Beirut, p. 98.

फ़तावा रज़विया जिल्द 28

[बायां कॉलम] यह [स्थापित है], और अल-बग़वी ने 'अल-अत्क़ा' (सबसे परहेज़गार) के बारे में कहा, जिसका अर्थ अबू बक्र अस-सिद्दीक़ है, सभी व्याख्याकारों की सहमति के अनुसार।^1 और अल-राज़ी ने 'मफ़ातीह अल-ग़ैब' में कहा: "हमारे व्याख्याकारों के बीच आम सहमति है कि इससे मुराद अबू बक्र हैं, अल्लाह उन पर प्रसन्न हो।"^2 और इब्न हजर ने 'अल-सवाइक़' में विद्वान इब्न अल-जौज़ी से उद्धृत किया: "उन्होंने सहमति व्यक्त की कि यह अबू बक्र के संबंध में अवतरित हुई।"^3 यहाँ तक कि मुझ तक यह बात पहुँची कि अल-तबरसी ने अपने रफ़्ज़ (अस्वीकृति) के बावजूद अपनी व्याख्या 'मजमा अल-बयान' में इसका खंडन करना संभव नहीं पाया। और गुण वह है जिसकी गवाही दुश्मन दें। अल्लाह की प्रशंसा हो, जो सारे संसार का रब है।

फिर गुणी इमाम फख्र अल-दीन अल-राज़ी ने अपनी आदत के अनुसार अपनी व्याख्या में तर्क और विचार के माध्यम से यह साबित करने की कोशिश की कि यह आयत सिद्दीक़-ए-अकबर के अलावा किसी और के लिए उपयुक्त नहीं है, अल्लाह उन पर दया करे। तो उन्होंने कहा: "जान लो कि समस्त शिया इस रिवायत का खंडन करते हैं और कहते हैं कि यह अली बिन अबी तालिब (अलैहिस्सलाम) के हक़ में उतरी है। और इसका प्रमाण अल्लाह का फरमान है: 'और वे ज़कात देते हैं जबकि वे रुकू कर रहे होते हैं...'

[दायां कॉलम] इसे याद रखें, और इमाम बग़वी ने 'अल-अत्क़ा' की व्याख्या में कहा कि इस शब्द से ईश्वर का अभिप्राय, सभी व्याख्याकारों के कथन के अनुसार, अबू बक्र सिद्दीक़ है। इमाम राज़ी ने 'मफ़ातीह अल-ग़ैब' में कहा: हम सुन्नियों के व्याख्याकारों के बीच आम सहमति है कि 'अत्क़ा' से तात्पर्य अबू बक्र (रज़ियल्लाहु तआला अन्हु) हैं। 'सवाइक़' में इब्न हजर ने अल्लामा इब्न अल-जौज़ी से उद्धृत किया है: विद्वान इस बात पर सहमत हैं कि यह आयत अबू बक्र के पक्ष में अवतरित हुई थी। यहाँ तक कि मुझे समाचार मिला कि तबरसी अपने रफ़्ज़ (अस्वीकृति) के बावजूद अपनी व्याख्या 'मजमा अल-बयान' में इसका खंडन नहीं कर सके। और बड़प्पन वही है जिसकी गवाही दुश्मन दें; और सभी प्रशंसा अल्लाह के लिए है, जो संसार का पालनहार है।

फिर इमाम फख्र अल-दीन राज़ी (रहमतुल्लाह अलैह) ने अपनी आदत के अनुसार अपनी व्याख्या में तर्क और विचार के मार्ग से यह साबित करने का प्रयास किया कि आयत का अर्थ सिद्दीक़-ए-अकबर के अलावा किसी के लिए नहीं बनता। तो उन्होंने कहा: आपको पता होना चाहिए कि सभी शिया इस

रिवायत का खंडन करते हैं और वे कहते हैं कि आयत अली बिन अबी तालिब के पक्ष में अवतरित हुई थी, और इसका प्रमाण अल्लाह का आदेश है: 'और वे ज़कात देते हैं जबकि वे रुकू कर रहे होते हैं', यानी वे रुकू की...

[पाद-टिप्पणियाँ] 1. मआलिम अल-तंज़ील (तफ़्सीर अल-बग़वी), आयत 92:17 के तहत, दार अल-कुतुब अल-इल्मिया बेरुत, 4/463। 2. मफ़ातीह अल-ग़ैब (तफ़्सीर अल-कबीर), आयत 92:17 के तहत, अल-मतबा अल-बहिया अल-मिसरिया, मिस्र, 31/205। 3. अल-सवाइक़ अल-मुहरिका, अध्याय तीन, अनुभाग दो, दार अल-कुतुब अल-इल्मिया बेरुत, पृष्ठ 98।

فتاوٰی رضویہ جلد ۲۸

[بایاں کالم] ہذا وقد قال البغوی فی الاتقی یعنی ابابکر الصدیق فی قول الجمیع^1 وقال الرازی فی مفاتیح الغیب "اجمع المفسرون منا علی ان المراد منہ ابو بکر رضی اللہ تعالٰی عنہ"^{2}۔ ونقل ابن حجر فی الصواعق عن العلامۃ ابن الجوزی اجمعوا انہا نزلت فی ابی بکر^3۔ حتی بلغنی ان الطبرسی مع رفضہ لم یسغ لہ انکارہ فی تفسیرہ مجمع البیان، والفضل ماشہدت بہ الاعداء، الحمد للہ رب العلمین۔

ثم ان الامام الفاضل فخر الدین الرازی حاول فی تفسیرہ اثباث ان الآیۃ لا تصلح الا للصدیق بطریق النظر والاستدلال علی ماہو دابہ رحمہ اللہ تعالی فقال "اعلم ان الشیعۃ باسرہم ینکرون ہذہ الروایۃ ویقولون انہا نزلت فی حق علی ابن ابی طالب علیہ السلام والدلیل علیہ قولہ تعالی "ویؤتون الزکوۃ وھم

[دایاں کالم] اسے یاد رکھو اور امام بغوی نے الاتقی کی تفسیر میں کہا اس لفظ سے خدا کی مراد سب مفسرین کے قول کے بموجب ابوبکر صدیق ہیں۔ امام رازی نے مفاتیح الغیب میں فرمایا ہم سنیوں کے مفسرین کا اس پر اجماع ہے کہ اتقی سے مراد ابوبکر رضی اللہ تعالٰی عنہ ہیں۔ صواعق میں ابن حجر نے علامہ ابن الجوزی سے نقل کیا علماء اس پر متفق ہیں کہ یہ آیت ابوبکر کے حق میں نازل ہوئی۔ یہاں تک کہ مجھے خبر پہنچی کہ طبرسی کو با وجود رفض اپنی تفسیر مجمع البیان میں اس کا انکار نہ بن پڑا اور فضل وہی ہے جس کی شہادت دشمن دیں، والحمد للہ رب العلمین۔

پھر امام فخر الدین رازی رحمہ اللہ تعالٰی نے اپنی عادت کے مطابق اپنی تفسیر میں عقلی استدلال و نظر کی راہ سے یہ بات ثابت کرنے کی کوشش فرمائی کہ آیت کا مفہوم صدیق اکبر کے سوا کسی

کے لئے نہیں بنتا، تو انہوں نے فرمایا تمہیں معلوم ہو کہ تمام شیعہ اس روایت کے منکر ہیں اور وہ کہتے ہیں کہ آیت علی بن ابی طالب کے حق میں اتری ہے اور اس کی دلیل اللہ کا فرمان ہے ویؤتون الزکوۃ وھم راکعون یعنی وہ رکوع کی

[حواشی] ^{1} معالم التنزیل (تفسیر البغوی) تحت الآیۃ ۹۲/۱۷ دار الکتب العلمیہ بیروت ۴ / ۴۶۳

^{2} مفاتیح الغیب (التفسیر الکبیر) تحت الآیۃ ۹۲ / ۱۷ المطبعۃ البہیۃ المصریہ مصر ۳۱ / ۲۰۵

^{3} الصواعق المحرقہ الباب الثالث الفصل الثانی دار الکتب العلمیہ بیروت ص ۹۸

Fatawa Razawiyya Volume 28

(Arabic Text side): ...bowing. So His saying: 'The most pious one who gives his wealth to purify himself' is an allusion to what is in that verse: 'they give Zakat while they are bowing.' When some mentioned this in my presence, I said: I shall establish an intellectual proof that the intended meaning of this verse is Abu Bakr. Its explanation is that what is meant by 'the most pious' is the best of creation. Thus, if it is so, it is necessary that Abu Bakr be intended. When these two premises are sound, the objective is proven. We only said that what is meant by 'the most pious' is the best of creation because of Allah the Almighty's word: 'Indeed, the most noble of you in the sight of Allah is the most pious of you.' And the most noble is the best. This indicates that whoever is more pious must necessarily be more superior. Thus, it is established that the 'most pious' mentioned here must be the best of creation in the sight of Allah the Almighty. So, we say it is necessary that Abu Bakr be intended by it, because the Ummah is unanimous that the best of creation after the Messenger of Allah (peace be upon him)...

(Urdu Text side): ...they give Zakat in the state of bowing. So, the word of Allah the Almighty 'The most pious one who gives his wealth to purify himself' means that most pious one who gives his wealth to become pure; it is an allusion to the same characteristic mentioned in this verse, i.e., Allah's saying 'and they give Zakat' (end of verse). And when a Rafidi said this in my assembly, I said I would establish an intellectual proof on this that this verse refers only to Abu Bakr. The explanation of the proof is that the most pious person intended here is the one who is the most superior. When the matter is such, then it is necessary that it refers only to Abu Bakr. When these two premises are correct, the claim will be valid. And we said this because by the 'most pious,' the most superior is intended, as Allah the Almighty's word is: 'The most honorable among you in the sight of Allah is the one who is most pious among you.' And the most honorable is the most superior. So, the verse stated that whoever is the most pious must necessarily be the highest in rank. Thus, it is proven that the 'most pious' mentioned here (in the verse) must be the most superior in the sight of Allah. Now we say that the entire Ummah is agreed that after the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him), the most superior of creation is Abu Bakr or Ali.

फ़तावा रज़विया जिल्द 28

(अरबी पाठ पक्ष): ...रुकू करने वाले। अतः अल्लाह का फ़रमान "अल-अत़्क़ा अल-लज़ी यु'ती मालाहु यतज़क्का" (वह सबसे बड़ा परहेज़गार जो पवित्र होने के लिए अपना माल देता है) उस आयत की ओर संकेत है जिसमें फ़रमाया गया है: "और वे रुकू की हालत में ज़कात देते हैं।" जब कुछ लोगों ने मेरी उपस्थिति में इसका ज़िक्र किया, तो मैंने कहा: मैं तार्किक प्रमाण (दलील-ए-अक़्ली) पेश करूँगा कि इस आयत से मुराद अबू बक्र हैं। इसका स्पष्टीकरण यह है कि "सबसे बड़े परहेज़गार" (अल-अत़्क़ा) से मुराद सृष्टि में सबसे श्रेष्ठ व्यक्ति है। यदि ऐसा है, तो अनिवार्य है कि इससे मुराद अबू बक्र हों। जब ये दोनों प्रस्ताव (मुक़द्दमे) सही होंगे, तो उद्देश्य सिद्ध हो जाएगा। हमने यह इसलिए कहा कि "सबसे बड़े परहेज़गार" से मुराद सबसे श्रेष्ठ है क्योंकि अल्लाह तआला का फ़रमान है: "अल्लाह के यहाँ तुममें सबसे अधिक सम्मानित (अकरम) वह है जो तुममें सबसे अधिक परहेज़गार (अत़्क़ा) हो।" और 'अकरम' ही 'अफ़ज़ल' (सबसे श्रेष्ठ) है। अतः यह संकेत देता है कि जो भी सबसे अधिक परहेज़गार होगा, उसका सबसे श्रेष्ठ होना आवश्यक है। तो सिद्ध हुआ कि यहाँ वर्णित "सबसे बड़ा परहेज़गार" अल्लाह तआला के निकट सृष्टि में सबसे श्रेष्ठ होना चाहिए। अतः हम कहते हैं कि अनिवार्य रूप से इससे मुराद अबू बक्र हैं, क्योंकि उम्मत इस पर एकमत है कि रसूलुल्लाह (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के बाद सबसे श्रेष्ठ...

(उर्दू पाठ पक्ष): ...हालत में ज़कात देते हैं तो अल्लाह तआला का फ़रमान "अल-अत़्क़ा अल-ؔज़ी यु'ती मालाहु यतज़क्का" यानी वह सबसे बड़ा परहेज़गार जो सुथरा होने के लिए अपना माल देता है, उसी गुण की ओर इशारा है जो इस आयत में वर्णित हुआ यानी अल्लाह का यह फ़रमाना "व यु'तूनज़-ज़काह" (पूरी आयत)। और जब एक राफ़ज़ी ने मेरी मजलिस में यह बात कही, तो मैंने कहा कि मैं इस पर दलील-ए-अक़्ؔ (तार्किक प्रमाण) क़ायम करूँगा कि इस आयत से मुराद केवल अबू बक्र हैं। दलील की व्याख्या इस प्रकार है कि उस बड़े परहेज़गार से मुराद वही है जो सबसे अफ़ज़ल (श्रेष्ठ) है। तो जब मामला ऐसा है तो ज़रूरी है कि इससे मुराद बस अबू बक्र हों, तो जब ये दोनों मुक़द्दमे (प्रस्ताव) सही होंगे तो दावा दुरुस्त होगा। और हमने यह इसीलिए कहा कि इस बड़े परहेज़गार से मुराद सबसे अफ़ज़ल है क्योंकि अल्लाह तआला का फ़रमान है: "अल्लाह के यहाँ तुममें सबसे ज़्यादा इज़्ज़त वाला वह है जो तुममें सबसे ज़्यादा परहेज़गार हो।" और 'अकरम' ही 'अफ़ज़ल' है। तो आयत ने बताया कि जो भी व्यक्ति सबसे ज़्यादा परहेज़गार होगा, उसका सबसे ज़्यादा मर्तबे वाला होना ज़रूरी है। तो साबित हो गया कि यहाँ (आयत में) जिस "सबसे बड़े

परहेज़गार" का ज़िक्र हुआ, उसका अल्लाह के यहाँ सबसे अफ़ज़ल होना ज़रूरी है। अब हम कहते हैं कि पूरी उम्मत इस पर मुत्तफ़िक़ (एकमत) है कि रसूलुल्लाह (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के बाद मख़लूक़ में सबसे अफ़ज़ल अबू बक्र हैं या अली।

पेज 513/684

(عربی متن کا حصہ): راکعون، فقوله "الاتقی الذی یؤتی ماله یتزکی" اشارة الی مافی تلك الایة من قوله "یؤتون الزکوة وهم راکعون" ولما ذکر ذلك بعضهم فی محضری قلت اقیم الدلالة العقلیة علی ان المراد من هذه الایة ابوبکر، وتقریرها ان المراد من هذا الاتقی هو افضل الخلق، فاذا کان کذالك وجب ان یکون المراد ابو بکر، فهاتان المقدمتان متی صحتا صح المقصود، انما قلنا ان المراد من هذا الاتقی افضل الخلق لقوله تعالی "ان اکرمکم عند الله اتقاکم" والاکرم هو الافضل فدل علی ان کل من کان اتقی وجب ان یکون الافضل، فثبت ان الاتقی المذکور ههنا لابد وان یکون افضل الخلق عند الله تعالی، فنقول لابد وان یکون المراد به ابا بکر لان الامة مجمعة علی ان افضل الخلق بعد رسول الله صلی الله علیه وسلم

(اردو متن کا حصہ): حالت میں زکوۃ دیتے ہیں تو اللہ تعالیٰ کا قول الاتقی الذی یؤتی ماله یتزکی یعنی وہ سب سے بڑا پرہیز گار جو ستھرا ہونے کو اپنا مال دیتا ہے، اسی وصف کی طرف اشارہ ہے جو اس آیت میں مذکور ہوا یعنی اللہ کا یہ فرمانا "ویؤتون الزکوۃ" الایۃ اور جب ایک رافضی نے یہ بات میری مجلس میں کہی میں نے کہا میں اس پر دلیل عقلی قائم کروں گا کہ اس آیت سے مراد صرف ابو بکر ہیں، اور تقریر دلیل یوں ہے کہ مراد اس بڑے پرہیز گار سے وہی ہے جو سب سے افضل ہے، تو جب معاملہ ایسا ہے تو ضروری ہے کہ اس سے مراد بس ابو بکر ہوں، تو جب یہ دونوں مقدمے صحیح ہونگے دعوی درست ہوگا۔ اور ہم نے یہ اسی لئے کہا کہ اس بڑے پرہیز گار سے مراد سب سے افضل ہے کہ اللہ تعالیٰ کا قول ہے "اللہ کے یہاں سب سے زیادہ عزت والا وہ ہے جو تم میں سب سے زیادہ پرہیز گار ہو۔" اور اکرم ہی افضل ہے۔ تو آیت نے بتایا کہ ہر وہ شخص جو سب سے زیادہ پرہیز گار ہوگا ضروری ہے کہ وہ سب سے زیادہ مرتبے والا ہو، تو

ثابت ہوگیا کہ سب سے بڑا پرہیز گار جس کا یہاں (آیت میں) ذکر ہوا ضروری ہے کہ اللہ کے یہاں سب سے افضل ہو۔ اب ہم کہتے ہیں کہ ساری امت اس پر متفق ہے کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کے بعد خلق سے افضل ابو بکر ہیں یا علی۔

Fatawa Razawiyya Volume 28

[Arabic side text:] ...peace be upon him, either Abu Bakr or Ali. It is not possible to interpret this verse as referring to Ali bin Abi Talib, so it is determined to be referring to Abu Bakr. We said it is impossible to apply it to Ali bin Abi Talib because Allah Almighty said in description of this most pious one: "And no one has with him any favor to be rewarded" [Surah Al-Layl: 19]. This description is not true of Ali bin Abi Talib because he was in the upbringing of the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him), as he took him from his father and would feed him, give him drink, clothe him, and raise him. The Messenger (peace and blessings of Allah be upon him) was a benefactor to him with a favor whose recompense is due. As for Abu Bakr, the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) did not have a worldly favor upon him; rather, Abu Bakr used to spend on the Messenger (peace and blessings of Allah be upon him). Yes, indeed, the Messenger (peace and blessings of Allah be upon him) had the favor of guidance and instruction towards religion upon him, but this is not to be recompensed due to Allah's saying: "I do not ask you for any reward for it." What is mentioned here is not just any favor, but a favor to be recompensed. So we know that this verse is not suitable [for Ali]...

[Urdu side text:] And it is not possible for this verse to be applied to Ali, so the fact that it refers to Abu Bakr became certain. We said this because applying the verse to Ali is impossible, as Allah Almighty stated in the description of this greatest pious person: "And no one has with him any favor to be rewarded," meaning there is no favor upon him for which a recompense should be given. This description does not apply to Ali bin Abi Talib because he was under the training of the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him). For this reason, the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) had taken Ali from his father, and the Prophet used to feed, provide drink, clothe, and raise him. The Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) is such a benefactor to Ali that the recompense for his favors became obligatory. As for Abu Bakr, the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) had no worldly favor upon him; instead, Abu Bakr used to bear the expenses for the Messenger (peace and blessings of Allah be upon him). Yes, certainly, Abu Bakr received the favor of guidance and instruction towards the religion from the Messenger (peace and blessings of Allah be upon him). But this is not such that a recompense...

फतावा रज़विया जिल्द 28

[अरबी भाग का अनुवाद:] ...उन पर शांति हो, चाहे अबू बक्र हों या अली। इस आयत को अली बिन अबी तालिब के संदर्भ में लेना संभव नहीं है, इसलिए यह अबू बक्र के लिए निर्धारित हो गई। हमने यह इसलिए कहा कि इसे अली बिन अबी तालिब पर लागू करना असंभव है क्योंकि अल्लाह तआला ने इस अत्यंत धर्मनिष्ठ व्यक्ति के वर्णन में फरमाया है: "और किसी का उस पर कोई एहसान नहीं जिसका बदला दिया जाए" [सूरह अल-लैल: 19]। यह वर्णन अली बिन अबी तालिब पर सटीक नहीं बैठता क्योंकि वे नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के पालन-पोषण में थे, क्योंकि उन्होंने उन्हें उनके पिता से ले लिया था और वे उन्हें भोजन कराते, पानी पिलाते, कपड़े पहनाते और पालते थे। रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) उन पर एक ऐसे एहसान के मालिक थे जिसका बदला देना अनिवार्य था। जहाँ तक अबू बक्र का सवाल है, तो नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) का उन पर कोई दुनियावी एहसान नहीं था; इसके बजाय, अबू बक्र रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) पर खर्च किया करते थे। हाँ, वास्तव में, अबू बक्र पर रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) का धर्म की ओर मार्गदर्शन और शिक्षा का एहसान था, लेकिन यह बदला दिए जाने योग्य नहीं है क्योंकि अल्लाह का फरमान है: "मैं तुम से इस पर कोई बदला नहीं माँगता।" यहाँ जिसका उल्लेख है वह कोई सामान्य एहसान नहीं बल्कि वह एहसान है जिसका बदला दिया जाता है। इसलिए हमें पता चला कि यह आयत [अली के लिए] उपयुक्त नहीं है...

[उर्दू भाग का अनुवाद:] और यह संभव नहीं है कि यह आयत अली पर लागू की जाए, इसलिए अबू बक्र के लिए इसका संदर्भ होना निश्चित हो गया। हमने यह इसलिए कहा क्योंकि आयत को अली पर लागू करना असंभव है, क्योंकि अल्लाह तआला ने इस सबसे बड़े परहेज़गार की विशेषता में फरमाया है: "और किसी का उस पर कोई एहसान नहीं जिसका बदला दिया जाए," जिसका अर्थ है कि उन पर किसी का ऐसा कोई एहसान नहीं है जिसका बदला दिया जाना चाहिए। यह विशेषता अली बिन अबी तालिब पर खरी नहीं उतरती क्योंकि वे नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के प्रशिक्षण में थे। इसी कारण से, नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने अली को उनके पिता से ले लिया था, और नबी उन्हें खिलाते-पिलाते, पहनाते और पालते थे। नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) अली के ऐसे उपकारी हैं कि उनके एहसानों का बदला देना अनिवार्य हो गया। अबू बक्र के मामले में, नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) का उन पर कोई सांसारिक एहसान नहीं था; बल्कि, अबू बक्र रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के खर्चों को वहन करते थे। हाँ, निश्चित रूप से, अबू बक्र पर रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि

वसल्लम) का धर्म की ओर मार्गदर्शन और निर्देश का एहसान है। लेकिन यह ऐसा नहीं है जिसका बदला...

पृष्ठ 514 का 684

تَعَالٰی عَلَیْہِ وَسَلَّمَ تَعَالٰی عَلَیْہِ وَسَلَّمَ اَمَّا اَبُو بَکْرٍ اَوْ عَلِیٌّ، وَلَا یُمکِنُ حَمْلُ ھٰذِہِ الْاٰیَۃِ عَلٰی عَلِیِّ بْنِ اَبِی طَالِبٍ فَتَعَیَّنَ حَمْلُھَا عَلٰی اَبِی بَکْرٍ، وَاِنَّمَا قُلْنَا اِنَّہٗ لَا یُمکِنُ حَمْلُھَا عَلٰی عَلِیِّ بْنِ اَبِی طَالِبٍ لِاَنَّہٗ تَعَالٰی قَالَ فِیْ صِفَۃِ ھٰذَا الْاَتْقٰی "وَمَا لِاَحَدٍ عِنْدَہٗ مِنْ نِّعْمَۃٍ تُجْزٰی" وَھٰذَا الْوَصْفُ لَا یَصْدُقُ عَلٰی عَلِیِّ ابْنِ اَبِی طَالِبٍ لِاَنَّہٗ کَانَ فِیْ تَرْبِیَۃِ النَّبِیِّ صَلَّی اللّٰہُ عَلَیْہِ وَسَلَّمَ لِاَنَّہٗ اَخَذَہٗ مِنْ اَبِیْہِ وَکَانَ یُطْعِمُہٗ وَیَسْقِیْہِ وَ یَکْسُوْہُ وَیُرَبِّیْہِ، وَکَانَ الرَّسُوْلُ صَلَّی اللّٰہُ عَلَیْہِ وَسَلَّمَ مُنْعِمًا عَلَیْہِ نِعْمَۃً یَجِبُ جَزَاؤُھَا اَمَّا اَبُو بَکْرٍ فَلَمْ یَکُنْ لِّلنَّبِیِّ عَلَیْہِ الصَّلٰوۃُ وَالسَّلَامُ نِعْمَۃٌ دُنْیَوِیَّۃٌ بَلْ اَبُو بَکْرٍ کَانَ یُنْفِقُ عَلَی الرَّسُوْلِ الصَّلٰوۃُ وَالسَّلَامُ بَلٰی کَانَ لِلرَّسُوْلِ عَلَیْہِ الصَّلٰوۃُ وَالسَّلَامُ نِعْمَۃُ الْھِدَایَۃِ وَالْاِرْشَادِ اِلَی الدِّیْنِ، اِلَّا اَنَّ ھٰذَا لَا یُجْزٰی لِقَوْلِہٖ تَعَالٰی "مَا اَسْئَلُکُمْ عَلَیْہِ مِنْ اَجْرٍ" وَالْمَذْکُوْرُ ھٰھُنَا لَیْسَ مُطْلَقَ النِّعْمَۃِ بَلْ نِعْمَۃٌ تُجْزٰی، فَعَلِمْنَا اَنَّ ھٰذِہِ الْاٰیَۃَ لَا تَصْلُحُ

اور یہ ممکن نہیں کہ یہ آیت علی پر محمول کی جائے تو ابوبکر کے لئے اس کا مصداق ہونا متعین ہو گیا، اور ہم نے یہ اسی لئے کہا کہ آیت کو علی پر محمول کرنا ممکن نہیں کہ اللہ تعالٰی نے اس سب سے بڑے پرہیز گار کی صفت میں فرمایا ہے وَمَا لِاَحَدٍ عِنْدَہٗ مِنْ نِّعْمَۃٍ تُجْزٰی یعنی اس پر کسی کا احسان نہیں جس کا بدلہ دیا جائے، اور یہ وصف علی بن ابی طالب پر صادق نہیں آتا اس لئے کہ وہ نبی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کی تربیت میں تھے بایں سبب کہ نبی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم نے علی کو ان کے باپ سے لے لیا تھا اور حضور انہیں کھلاتے پلاتے، پہناتے اور پالتے تھے اور حضور (رسول) صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم علی کے ایسے محسن ہیں کہ ان کے احسان کا بدلہ واجب ہوا۔ رہے ابوبکر ، تو حضور (نبی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم) کا ان پر دنیوی احسان نہیں بلکہ ابوبکر رسول علیہ الصلوۃ والسلام کا خرچ اٹھاتے تھے ، ہاں کیوں نہیں ابوبکر پر رسول علیہ الصلوۃ والسلام کا دین کی طرف ہدایت وارشاد کا احسان ہے۔ مگر یہ ایسا نہیں جس کا بدلہ

Volume 28 Fatawa Razawiya

[Left Column - Arabic Content] ...for Ali bin Abi Talib. And when it is established that the intent of this verse is one who is the most excellent of creation, and it is established that the most excellent of the Ummah is either Abu Bakr or Ali, and it is established that the verse is not applicable to Ali, then it is certain that it applies to Abu Bakr (may Allah be pleased with him). Thus, the verse also proves that Abu Bakr is the most excellent of the Ummah. Summarized. I say: As for what the eminent Imam mentioned that Ali (may Allah be pleased with him) was in the upbringing of the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) and that he took him from his father, Muhammad bin Ishaq and Ibn Hisham have mentioned this. These are the words of Ibn Ishaq: "Abdullah bin Abi Najih narrated to me from Mujahid bin Jubayr Abi al-Hajjaj, who said: It was from the grace of Allah Almighty upon Ali ibn Abi Talib (may Allah be pleased with him), through what Allah Almighty did for him and intended for him of good, that a severe crisis befell the Quraysh, and Abu Talib had many dependents, so he (the Prophet) said..."

[Right Column - Urdu Content] ...be given because Allah Almighty said (narrating the words of the Prophet, peace and blessings be upon him): "I ask of you no reward for the preaching." And here it's not a mention of absolute favor, rather it's about that favor for which a reward is given. So we knew that this meaning of the verse does not apply to Ali bin Abi Talib. And when it is established that the intent of this verse is the one who is the most excellent of creation, and it is established that the most excellent in the Ummah is either Abu Bakr or Ali, and it has been established that the concept of the verse is not befitting for Ali, then its application to Abu Bakr (may Allah be pleased with him) becomes certain. And the verse's indication is also established that Abu Bakr is the most excellent of the whole Ummah. Summarized. I say: As for the point mentioned by the eminent Imam (Fakhruddin Razi, may mercy be upon him) that Ali (may Allah be pleased with him) was in the upbringing of the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) and the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) had taken him from his father, Muhammad bin Ishaq and Ibn Hisham have mentioned it. And the words of Muhammad bin Ishaq are as follows: "Abdullah bin Abi Najih narrated to me from Mujahid bin Jubayr Abi al-Hajjaj; he said that among the favors of Allah Almighty upon Hazrat Ali bin Abi Talib (may Allah be pleased with him) is what Allah Almighty did with him and intended his well-being, that the Quraysh faced a severe hardship and Abu Talib had many children, so the Messenger..."

1 Mafatih al-Ghayb (Tafsir al-Kabir) 17/92, Al-Matba'ah al-Bahiyyah al-Misriyyah, Egypt, 31/205-206. Page 515 of 684

[बायाँ कॉलम - अरबी सामग्री] ...अली बिन अबी तालिब के लिए। और जब यह सिद्ध हो गया कि इस आयत का तात्पर्य वह व्यक्ति है जो सृष्टि में सबसे श्रेष्ठ है, और यह सिद्ध हो गया कि उम्मत में सबसे श्रेष्ठ या तो अबू बक्र हैं या अली, और यह सिद्ध हो गया कि आयत अली के लिए उपयुक्त नहीं है, तो यह निश्चित हो गया कि इसे अबू बक्र (रज़ियल्लाहु अन्हु) पर लागू किया जाए। इस प्रकार, आयत यह भी सिद्ध करती है कि अबू बक्र उम्मत में सबसे श्रेष्ठ हैं। संक्षेप में। मैंने कहा: जहाँ तक उस बात का सवाल है जिसका उल्लेख विद्वान इमाम ने किया है कि अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के पालन-पोषण में थे और उन्होंने उन्हें उनके पिता से ले लिया था, तो मुहम्मद बिन इसहाक और इब्न हिशाम ने इसका उल्लेख किया है। इब्न इसहाक के शब्द ये हैं: "मुझसे अब्दुल्ला बिन अबी नजीह ने मुजाहिद बिन जुबैर अबी अल-हज्जाज से रिवायत की, उन्होंने कहा: अली इब्न अबी तालिब (रज़ियल्लाहु अन्हु) पर अल्लाह तआला के अनुग्रहों में से वह भी था जो अल्लाह तआला ने उनके लिए किया और उनके लिए भलाई का इरादा किया कि कुरैश पर एक गंभीर संकट आया और अबू तालिब के कई आश्रित थे, तो उन्होंने कहा..."

[दायाँ कॉलम - उर्दू सामग्री] ...दिया जाए क्योंकि अल्लाह तआला ने फ़रमाया (हुज़ूर अलैहिस्सलातु वसल्लम के इरशाद की हिकायत करते हुए): "मैं तबलीग पर तुमसे कोई बदला नहीं माँगता।" और यहाँ केवल एहसान का ज़िक्र नहीं है बल्कि उस एहसान की बात है जिसका बदला दिया जाए। तो हमने जान लिया कि आयत का यह अर्थ अली बिन अबी तालिब के लिए नहीं बनता। और जब यह साबित है कि इस आयत से मुराद वही है जो अफ़ज़ल-ए-ख़ल्क (सृष्टि में सबसे श्रेष्ठ) है, और यह साबित है कि उम्मत में सबसे अफ़ज़ल या अबू बक्र हैं या अली, और यह साबित हो चुका है कि आयत का मफ़हूम अली के योग्य नहीं है, तो इसका मिस्दाक़ अबू बक्र (रज़ियल्लाहु अन्हु) के लिए मुतय्यन (निश्चित) हो गया। और आयत की दलालत इस पर भी साबित हो गई कि अबू बक्र सारी उम्मत से अफ़ज़ल हैं। संक्षेप में। मैं कहता हूँ कि जहाँ तक यह बात है जो फ़ाज़िल इमाम (फ़ख़रुद्दीन राज़ी अलैहिर्रहमा) ने फ़रमाई कि अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) हुज़ूर नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की तरबियत (पालन-पोषण) में थे और आनहज़रत (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने उन्हें उनके वालिद से ले लिया था, तो इसका ज़िक्र मुहम्मद बिन इसहाक और इब्न हिशाम ने किया है। और मुहम्मद बिन इसहाक के अल्फ़ाज़ यूँ हैं: "मुझसे अब्दुल्ला बिन अबी नजीह ने हदीस बयान की, उन्होंने रिवायत की मुजाहिद बिन जुबैर अबी अल-हज्जाज से, उन्होंने फ़रमाया कि हज़रत अली बिन

अबी तालिब (रज़ियल्लाहु अन्हु) पर अल्लाह तआला के एहसान के क़बील से वह है, जो अल्लाह तआला ने उनके साथ किया और उनकी भलाई का इरादा फ़रमाया, वह यह कि कुरैश पर सख़्त तंगी पड़ी और अबू तालिब की औलाद बहुत थी इसलिए रसूल..."

1 मफ़ातीह अल-ग़ैब (तफ़सीर अल-कबीर) 17/92, अल-मतबअह अल-बहिया अल-मिसरिया, मिस्र, 31/205-206. पृष्ठ 515 का 684

[بایاں کالم] لعلی بن ابی طالب، واذا ثبت ان المراد بھذہ الآیۃ من کان افضل الخلق، وثبت ان ذالك الافضل من الامۃ اما ابوبکر اوعلی، وثبت ان الآیۃ غیر صالحۃ لعلی تعین حملھا علی ابی بکر رضی اللہ تعالی عنہ، وثبت دلالۃ الآیۃ ایضا علی ان ابابکر افضل الامۃ اھ ملخصاً۔ قلت اما ما ذکر الفاضل الامام ان علیا رضی اللہ تعالٰی عنہ کان فی تربیۃ النبی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم وانہ اخذہ من ابیہ فقد ذکرہ محمد بن اسحق وابن ھشام وھذا لفظ ابن اسحق "حدثنی عبداللہ بن ابی نجیح عن مجاھد بن جبیر ابی الحجاج قال کان من نعمۃ اللہ تعالٰی علی علی ابن ابی طالب رضی اللہ تعالٰی عنہ مما صنع اللہ تعالٰی لہ واراده بہ من الخیر ان قریشا اصابتھم ازمۃ شدیدۃ وکان ابو طالب ذا عیال کثیر فقال

[دایاں کالم] دیا جائے اس لئے کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا (حضور علیہ الصلوۃ والسلام کے ارشاد کی حکایت کرتے ہوئے) میں تبلیغ پر تم سے کچھ اجر نہیں مانگتا۔ اور یہاں مطلق احسان کا ذکر نہیں بلکہ بات اس احسان کی ہے جس کا بدلہ دیا جائے تو ہم نے جان لیا کہ آیت کا یہ معنی علی بن ابی طالب کے لئے نہیں بنتا، اور جب یہ ثابت ہے کہ مراد اس آیت کی وہی ہے جو افضل خلق ہے، اور یہ ثابت ہے امت میں سب سے افضل یا ابوبکر ہیں یا علی، اور یہ ثابت ہو چکا ہے کہ مفہوم آیت علی کے شایاں نہیں اس کا مصداق ابو بکر رضی اللہ تعالیٰ عنہ کے لئے متعین ہو گیا اور آیت کی دلالت اس پر بھی ثابت ہو گئی کہ ابو بکر ساری امت سے افضل ہیں اھ ملخصاً۔ میں کہتا ہوں کہ رہی یہ بات جو فاضل امام (فخر الدین رازی علیہ الرحمہ) نے فرمائی کہ علی رضی اللہ تعالیٰ عنہ حضور نبی صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کی تربیت میں تھے اور آنحضرت صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نے انہیں ان کے والد سے لے لیا تھا تو اس کا ذکر محمد بن اسحق وابن ہشام نے کیا ہے اور محمد بن اسحق کے الفاظ یوں ہیں: مجھ سے عبداللہ بن ابی نجیح نے حدیث بیان کی انہوں نے روایت کی

مجاہد بن جبیر ابی الحجاج سے انہوں نے فرمایا کہ حضرت علی بن ابی طالب رضی اللہ تعالیٰ عنہ پر اللہ تعالیٰ کے احسان کے قبیل سے وہ ہے، جو اللہ تعالیٰ نے ان کے ساتھ کیا اور ان کی بھلائی کا ارادہ فرمایا وہ یہ کہ قریش پر سخت تنگی پڑی اور ابو طالب کی اولاد بہت تھی اس لئے رسول

۱ مفاتیح الغیب (التفسیر الکبیر) ۹۲/۱۷ المطبعۃ البھیۃ المصریہ مصر ۲۰۶/۲۰۵/۳۱ صفحہ 515 از 684

Fatawa Razawiyya Volume 28

[Table containing Arabic text on the left and its Urdu translation on the right]

[Arabic Text] The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) said to his uncle Abbas, who was one of the wealthiest of the Bani Hashim: "O Abbas! Your brother Abu Talib has many children, and you see the hardship people are currently facing from this famine. Let us go to him and lighten the burden of his children. I will take one of his sons and you take another, so we can provide for them." Abbas replied, "Yes." So they both went until they came to Abu Talib and said to him: "We want to lighten the burden of your children until the people are relieved from the condition they are in." Abu Talib said to them: "If you leave Aqeel for me, then do as you please." So the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) took Ali and held him close, and Abbas took Ja'far and held him close. Ali (may Allah be pleased with him) remained with the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) until Allah the Blessed and Exalted sent him as a Prophet, so Ali followed him, believed in him, and testified to his truth. Ja'far remained with Abbas until he accepted Islam and became independent of him. End.

[Urdu Text] Allah (peace and blessings of Allah be upon him) said to his uncle Abbas (may Allah be pleased with him) - and he was among the wealthiest of the Bani Hashim: "O Abbas! Your brother Abu Talib has many children, and you are seeing the hardship that has befallen the people. So come with me to Abu Talib's place so that we may lighten the burden of his children; I will take one man from his sons and you take one man, then we both shall support them." Hazrat Abbas submitted: "Yes." So both gentlemen went and arrived at Abu Talib's and said to him: "We want to lighten the burden of your children from you until the people's calamity (in which they are afflicted) is removed." So Abu Talib said to them: "If you leave Aqeel for me, then do whatever you wish." So the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) took Ali and held him to his chest, and Hazrat Abbas (may Allah be pleased with him) took Ja'far and embraced him. So Ali (may Allah be pleased with him) stayed with the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) until Allah Almighty sent the Master as a Prophet, then Hazrat Ali believed in him and considered him truthful, and Ja'far stayed with Abbas until he brought Islam and became independent of him. End.

---

1 As-Sirah an-Nabawiyyah by Ibn Hisham, mention of Ali bin Abi Talib (may Allah be pleased with him), Dar Ibn Kathir Beirut, Part 1 & 2, p. 246.

फ़तावा रज़विया जिल्द 28

[तालिका जिसमें बाईं ओर अरबी पाठ और दाईं ओर उसका उर्दू अनुवाद है]

अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने अपने चाचा अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हु) से फरमाया और वह बनी हाशिम के बड़े मालदारों में से थे, "ऐ अब्बास! आपके भाई अबू तालिब की औलाद बहुत है और लोगों पर जो यह सख़्ती पड़ी है वह आप देख रहे हैं, तो हमारे साथ अबू तालिब के यहाँ चलिये कि हम उनकी औलाद का बोझ कम करें। उनके बेटों में से एक आदमी मैं ले लूँ और एक आदमी आप ले लें तो हम दोनों उनकी कफ़ालत (भरण-पोषण) करें।" हज़रत अब्बास ने अर्ज़ की: "जी हाँ।" तो दोनों हज़रात चलकर अबू तालिब के पास तशरीफ़ लाए और उनसे कहा: "हम चाहते हैं कि जब तक लोगों की मुसीबत (जिसमें वे मुब्तला हैं) दूर हो, आपसे आपकी औलाद का बोझ कम कर दें।" तो अबू तालिब उनसे बोले: "अगर तुम मेरे लिए अक़ील को छोड़ दो तो तुम जो चाहो करो।" तो रसूलुल्लाह (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने अली को लेकर अपने सीने से लगाया और हज़रत अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने जाफ़र को लिया और चिपटा लिया। तो अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) रसूलुल्लाह (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के साथ रहे यहाँ तक कि अल्लाह तआला ने सरकार को नबी मबऊस फ़रमाया, तो हज़रत अली उन पर ईमान लाए और उनको सच्चा माना और जाफ़र अब्बास के पास रहे यहाँ तक कि इस्लाम लाकर उनसे बे-नियाज़ (स्वतंत्र) हो गए। समाप्त।

---

1 अस-सीराह अन-नबवियाह इब्न हिशाम द्वारा, अली बिन अबी तालिब (रज़ियल्लाहु अन्हु) का ज़िक्र, दार इब्न कसीर बेरुत, हिस्सा अव्वल व सानी, सफ़ा 246।

رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم للعباس عمہ وکان من ایسر بنی ھاشم یا عباس ان اخاك ابا طالب کثیر العیال، وقد اصاب الناس ماتری من ھذہ الازمۃ فانطلق بنا الیہ، فلنخفف عنہ من عیالہ آخذ من بنیہ رجلا وتاخذ انت رجلا، فنکلھما عنہ قال العباس نعم فانطلقا حتی اتیا الی ابی طالب، فقالا لہ انا نرید ان نخفف عنك من عیالك حتی ینکشف عن الناس ماھم فیہ، فقال لھما ابو طالب اذا ترکتما لی عقیلا فاصنعا ما شئتما، فاخذ رسول اللہ صلی اللہ تعالی علیہ وسلم علیًا فضمہ الیہ واخذ العباس جعفرا فضمہ الیہ فلم یزل علی رضی اللہ تعالی عنہ مع رسول اللہ صلی اللہ تعالی علیہ وسلم حتی بعثہ اللہ تبارك وتعالی نبیا فاتبعہ علی وآمن بہ علی وصدقہ ولم یزل جعفر عند العباس حتی اسلم واستغنی عنہ انتھی۔

اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نے اپنے چچا عباس (رضی اللہ تعالیٰ عنہ) سے فرمایا اور وہ بنی ہاشم کے بڑے مالداروں میں سے تھے، اے عباس ! آپ کے بھائی ابو طالب کی اولاد بہت ہے اور لوگوں پر جو یہ سختی پڑی ہے وہ آپ دیکھ رہے ہیں تو ہمارے ساتھ ابو طالب کے یہاں چلئے کہ ہم ان کی اولاد کا بوجھ کم کریں ان کے بیٹوں سے ایک آدمی میں لے لوں اور ایک آدمی آپ لے لیں تو ہم دونوں ان کی کفالت کریں۔ حضرت عباس نے عرض کی : جی ہاں۔ تو دونوں حضرات چل کر ابو طالب کے پاس تشریف لائے تو ان سے کہا : ہم چاہتے ہیں کہ جب تک لوگوں کی مصیبت (جس میں وہ مبتلا ہیں) دور ہو آپ سے آپ کی اولاد کا بوجھ کم کردیں۔ تو ابوطالب ان سے بولے : اگر تم میرے لئے عقیل کو چھوڑ دو تو تم جو چاہو کرو۔ تو رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نے علی کو لے کر اپنے سینے سے لگایا اور حضرت عباس رضی اللہ تعالیٰ عنہ نے جعفر کو لیا اور چمٹا لیا۔ تو علی رضی اللہ تعالیٰ عنہ رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کے ساتھ رہے یہاں تک کہ

اللہ تعالیٰ نے سرکار کو نبی مبعوث فرمایا تو حضرت علی ان پر ایمان لائے اور ان کو سچا مانا اور جعفر عباس کے پاس رہے یہاں تک کہ اسلام لا کر ان سے بے نیاز ہوگئے اھ

---

1 السیرۃ النبویۃ لابن ہشام ذکر ان علی بن ابی طالب رضی اللہ تعالیٰ عنہ دار ابن کثیر بیروت الجزء الاول والثانی ص ۲۴۶

I say: The completion of the greatest blessing occurred through the marriage of the chaste Zahra (Fatima), blessings of Allah be upon her noble father and upon her. As for what was mentioned that Abu Bakr used to spend on the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him), this is most clear and evident to one who has knowledge of hadiths and books of biography. Imam Ahmad and al-Bukhari narrated from Ibn Abbas from the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him), who said: "Indeed, there is no one among the people who has been more generous to me in his person and wealth than Abu Bakr bin Abi Quhafa. If I were to take a close friend (khalil) from among the people, I would have taken Abu Bakr as a close friend, but the bond of Islam is superior. Close all the small doors (khukha) into this mosque except for the door of Abu Bakr."^1

And at-Tirmidhi narrated (with his chain) from Abu Huraira (may Allah be pleased with him) from the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him), who said (that the master of prayers and peace said): "There is no one who has a favor upon us but we have repaid him, except for Abu Bakr; for he has a favor upon us for which Allah will reward him on the Day of Resurrection. And nothing has profited me..."

---

^1 Sahih al-Bukhari, Book of Prayer, Chapter on the small door and passage in the mosque, Qadeemi Kutub Khana Karachi 1/76; Musnad Ahmad bin Hanbal from Ibn Abbas, Al-Maktab al-Islami Beirut 1/270.

मैं कहता हूँ: सबसे बड़ी नेमत (कृपा) की पूर्णता पवित्र ज़हरा (फ़ातिमा) के विवाह से हुई, उनके महान पिता और उन पर अल्लाह की कृपा हो। जहाँ तक इसका उल्लेख है कि हज़रत अबू बक्र अल्लाह के रसूल (उन पर अल्लाह की शांति और कृपा हो) का खर्च उठाते थे, तो यह हदीसों और जीवनी की पुस्तकों के जानकार के लिए बहुत स्पष्ट और ज़ाहिर है। इमाम अहमद और बुखारी ने इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से रिवायत की है, जिन्होंने अल्लाह के रसूल (उन पर अल्लाह की शांति और कृपा हो) से रिवायत की कि हुज़ूर ने फ़रमाया: "लोगों में ऐसा कोई व्यक्ति नहीं है जिसका अपनी जान और माल में मुझ पर अबू बक्र बिन अबी कुहाफा से अधिक उपकार हो। यदि मैं लोगों में से किसी को अपना घनिष्ठ मित्र (खलील) बनाता, तो मैं अबू बक्र को खलील बनाता, लेकिन इस्लामी दोस्ती और मोहब्बत श्रेष्ठ है। इस मस्जिद में अबू बक्र के दरवाज़े के अलावा बाकी सभी दरवाज़े बंद कर दो।"^1

और तिरमिज़ी ने (अपनी सनद से) अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) से हदीस का उल्लेख किया, वह नबी (उन पर अल्लाह की शांति और कृपा हो) से रिवायत करते हैं (कि सरकार अलैहिस्सलातु वस्सलाम ने फ़रमाया): "हर व्यक्ति के एहसान का बदला हमने उसे दे दिया है, सिवाय अबू बक्र के कि उनका हम पर वह एहसान है जिसका..."

---

^1 सहीह अल-बुखारी, किताबुस-सलात, मस्जिद में खूखा और मार्ग का अध्याय, कदीमी कुतुब खाना कराची 1/76; मुसनद अहमद बिन हंबल इब्न अब्बास से, अल-मकतब अल-इस्लामी बेरूत 1/270।

میں کہتا ہوں اور نعمت کبریٰ کی تکمیل بتول زہراء (فاطمہ) صلوات اللہ علی ابیھا الکریم وعلیہا سے شادی ہو کر ہوئی۔ اور یہ جو ذکر کیا کہ حضرت ابوبکر رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کا خرچ اٹھاتے تھے۔ تو یہ اس کے نزدیک جس کو احادیث و کتب سیرت سے واقفیت ہے بہت واضح اور خوب ظاہر ہے۔ امام احمد و بخاری نے ابن عباس رضی اللہ تعالیٰ عنہما سے انہوں نے رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم سے روایت کیا کہ حضور نے فرمایا: لوگوں میں سے کوئی شخص نہیں جس کا اپنے جان و مال میں مجھ پر زیادہ احسان ہو سوا ابوبکر بن قحافہ کے، اگر میں لوگوں میں سے کسی کو خلیل بناتا تو ابوبکر کو خلیل بناتا، لیکن اسلامی خلت اور محبت افضل ہے، اس مسجد میں ابوبکر کے دروازے کے سوا سب دروازے بند کرو۔۱۸

اور ترمذی نے (اپنی سند سے) ابوہریرہ (رضی اللہ تعالیٰ عنہ) سے حدیث ذکر کی وہ نبی صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم سے روایت فرماتے ہیں (کہ سرکار علیہ الصلوٰۃ والسلام نے فرمایا) ہر شخص کے احسان کا بدلہ ہم نے اسے دے دیا سوائے ابوبکر کے کہ ان کا ہم پر وہ احسان ہے جس کا

---

۱۸ صحیح البخاری کتاب الصلوٰۃ باب الخوخۃ والممر فی المسجد قدیمی کتب خانہ کراچی ۱/۷۶،
مسند احمد حنبل عن ابن عباس المکتب الاسلامی بیروت ۱/۲۷۰

Volume 28 Fatawa Razawiyya

Arabic Text	Urdu Translation (translated to English)
No wealth of anyone ever benefited me as much as the wealth of Abu Bakr. If I were to take a close friend (Khaleel) from my Ummah, I would have taken Abu Bakr as a close friend. Behold, your companion (meaning Muhammad, peace and blessings of Allah be upon him) is the close friend of Allah. [1]	Allah will reward them on the Day of Resurrection. No one's wealth ever benefited me as much as the wealth of Abu Bakr did. If I were to make anyone a friend, I would surely have made Abu Bakr a friend. Beware, your companion (Muhammad, peace and blessings of Allah be upon him) is the friend of Allah.
And Tirmidhi also narrated from Ali (may Allah be pleased with him) that the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) said: May Allah have mercy on Abu Bakr; he married his daughter to me, accompanied me to the Abode of Migration (Medina), and set Bilal (may Allah be pleased with him) free with his wealth. [2]	And Tirmidhi mentioned a Hadith from Ali (may Allah be pleased with him) narrated from the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him): "May Allah have mercy on Abu Bakr; he married his daughter to me, brought me to the Abode of Migration (Medina), and bought Bilal (may Allah be pleased with him) with his wealth and set him free."
Imam Ahmad and Ibn Majah narrated from Abu Hurairah (may Allah be pleased with him) that the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) said: No wealth ever benefited me like the wealth of Abu Bakr. Thereupon, Abu Bakr wept and said: O Messenger of Allah! Am I and my wealth not yours alone? [3]	And Imam Ahmad and Ibn Majah narrated this Hadith from Abu Hurairah (may Allah be pleased with him) that the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) said: Never did anyone's wealth benefit me as much as Abu Bakr's wealth benefited me. So Abu Bakr started crying and submitted: O Messenger of Allah! I and my wealth belong only to you.
And Al-Tabarani narrated from Ibn Abbas	And Al-Tabarani from Ibn Abbas (may Allah be pleased with him)

Footnotes: 1. Jami' al-Tirmidhi, Chapters on Merits, Merits of Abu Bakr al-Siddiq (may Allah be pleased with him), Amin Company, Delhi, 2/207 2. Jami' al-Tirmidhi, Chapters on Merits, Merits of Ali (may Allah be pleased with him), Amin Company, Delhi, 2/213 3. Sunan Ibn Majah, Chapter on the Merit of Abu Bakr al-Siddiq (may Allah be pleased

with him), H.M. Saeed Company, Karachi, p. 10; Musnad Ahmad bin Hanbal, from Abu Hurairah (may Allah be pleased with him), Al-Maktab al-Islami, Beirut, 2/253

अरबी पाठ

किसी के धन ने मुझे कभी उतना लाभ नहीं पहुँचाया जितना अबू बक्र के धन ने पहुँचाया। यदि मैं अपनी उम्मत में से किसी को अपना परम मित्र (खलील) बनाता, तो मैं अबू बक्र को ही परम मित्र बनाता। याद रखो! तुम्हारे साथी (यानी मुहम्मद, सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) अल्लाह के परम मित्र हैं। [1]

और तिर्मिज़ी ने अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) से यह हदीस भी ज़िक्र की, उन्होंने नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) से रिवायत की: "अल्लाह अबू बक्र पर रहमत करे, उन्होंने अपनी बेटी का निकाह मुझसे किया, मुझे हिजरत के घर (मदीना) तक पहुँचाया और अपने माल से बिलाल (रज़ियल्लाहु अन्हु) को आज़ाद किया।" [2]

इमाम अहमद और इब्न माजा ने अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) से नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) की यह हदीस रिवायत की: मुझे कभी किसी के माल ने वह लाभ नहीं पहुँचाया जो अबू बक्र के माल ने पहुँचाया। तो अबू बक्र रो पड़े और अर्ज़ की: या रसूल अल्लाह! क्या मैं और मेरा माल सिर्फ आपका ही तो नहीं है? [3]

और तबरानी ने इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत की

उर्दू अनुवाद (हिंदी में अनुदित)

अल्लाह उन्हें कयामत के दिन इसका बदला देगा। और मुझे किसी के माल ने वह फ़ायदा नहीं दिया जो फ़ायदा मुझे अबू बक्र के माल ने दिया। और अगर मैं किसी को दोस्त बनाता तो ज़रूर अबू बक्र को दोस्त बनाता, और ख़बरदार तुम्हारे साहब (मुहम्मद सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) अल्लाह तआला के दोस्त हैं।

और तिर्मिज़ी ने अली रज़ियल्लाहु तआला अन्हु से भी हदीस ज़िक्र की उन्होंने नबी सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम से रिवायत फ़रमाई: "अल्लाह अबू बक्र पर रहमत करे मुझसे अपनी बेटी का अक़्द (निकाह) किया और मुझे दारुल हिजरत (मदीना) में लाए और अपने माल से बिलाल (रज़ियल्लाहु तआला अन्हु) को ख़रीद कर आज़ाद किया।"

और इमाम अहमद व इब्न माजा ने अबू हुरैरा रज़ियल्लाहु तआला अन्हु से नबी सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम की यह हदीस रिवायत की कि मुझे कभी किसी के माल ने वह फ़ायदा न दिया जो अबू बक्र के माल ने मुझे दिया, तो अबू बक्र रो दिए और अर्ज़ की: या रसूल अल्लाह! मैं और मेरा माल आप ही का तो है।

और तबरानी ने इब्न अब्बास रज़ियल्लाहु तआला अन्हु से

फ़ुटनोट्स: 1. जामी' अत-तिर्मिज़ी, अबवाबुल मनाकिब, मनाकिब अबू बक्र अस-सिद्दीक (रज़ियल्लाहु अन्हु), अमीन कंपनी, दिल्ली, 2/207 2. जामी' अत-तिर्मिज़ी, अबवाबुल मनाकिब, मनाकिब अली (रज़ियल्लाहु अन्हु), अमीन कंपनी, दिल्ली, 2/213 3. सुनन इब्न माजा, बाब फ़ज़्ल अबू बक्र अस-सिद्दीक (रज़ियल्लाहु अन्हु), एच.एम. सईद कंपनी, कराची, पृ. 10; मुसनद अहमद बिन हंबल, अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) से, अल-मक्तब अल-इस्लामी, बेरूत, 2/253

पृष्ठ 518/684

عربی متن	اردو ترجمہ
	بدلہ انہیں اللہ تعالیٰ قیامت کے دن دے گا، اور مجھے
مال احد قط مانفعنی مال ابی بکر ولو	کسی کے مال نے وہ فائدہ نہ دیا جو فائدہ مجھے ابوبکر
کنت متخذا خلیلا لاتخذت ابا بکر خلیلا	کے مال نے دیا، اور اگر میں کسی کو دوست بناتا تو
الا وان صاحبکم (ای محمد صلی اللہ	ضرور ابوبکر کو دوست بناتا، اور خبر دار تمہارے
تعالیٰ علیہ وسلم) خلیل اللہ ۱۸	صاحب (محمد صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم) اللہ تعالیٰ کے
	دوست ہیں۔"
واخرج ایضا عن علی رضی اللہ تعالیٰ	اور ترمذی نے علی رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے بھی حدیث
عنہ النبی صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم:	ذکر کی انہوں نے نبی صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم سے
رحم اللہ تعالیٰ ابابکر زوجنی ابنتہ	روایت فرمائی: "اللہ ابوبکر پر رحمت کرے مجھ سے
وحملنی الی دار الھجرۃ واعتق بلالا من	اپنی بیٹی کا عقد کیا اور مجھے دار الہجرۃ (مدینہ) میں
مالہ ۲۸	لائے اور اپنے مال سے بلال (رضی اللہ تعالیٰ عنہ) کو
	خرید کر آزاد کیا۔"
واخرج الامام احمد وابن ماجۃ عن ابی	اور امام احمد وابن ماجہ نے ابوہریرہ رضی اللہ تعالیٰ عنہ
ھریرۃ رضی اللہ تعالیٰ عنہ النبی صلی	سے نبی صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کی یہ حدیث روایت
اللہ تعالیٰ علیہ وسلم: ما نفعنی مال قط ما	کی مجھے کبھی کسی کے مال نے وہ فائدہ نہ دیا جو
نفعنی مال ابی بکر ، فبکی ابو بکر وقال	ابوبکر کے مال نے مجھے دیا، تو ابوبکر رو دیئے اور
ھل انا و مالی الا لك یا رسول اللہ ۳۸	

عربی متن **اردو ترجمہ**

عرض کی: یارسول اللہ! میں اور میرا مال آپ ہی کا تو ہے۔"

واخرج الطبرانی عن ابن عباس اور طبرانی نے ابن عباس رضی اللہ تعالیٰ عنہ

حوالہ جات: 1^ جامع الترمذی ابواب المناقب مناقب ابی بکر الصدیق رضی اللہ تعالیٰ عنہ امین کمپنی دہلی ۲/۲۰۷ 2^ جامع الترمذی ابواب المناقب مناقب علی رضی اللہ تعالیٰ عنہ امین کمپنی دہلی ۲/۲۱۳ 3^ سنن ابن ماجہ باب فضل ابی بکر الصدیق رضی اللہ تعالیٰ عنہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ص ۱۰ ، مسند احمد بن حنبل عن ابی ھریرہ رضی اللہ تعالیٰ عنہ المکتب الاسلامی بیروت ۲/ ۲۵۳

Volume 28 Fatawa Rizvia

[Left Column - Arabic]: (May Allah be pleased with them both) narrated from the Prophet (may Allah's peace and blessings be upon him): "No one has a favor upon me greater than Abu Bakr; he supported me with his life and wealth, and married his daughter to me."[1]

[Right Column - Urdu]: ...from them, they narrated a Hadith from the Prophet (may Allah's peace and blessings be upon him) as follows: "There is no favor upon me greater than that of Abu Bakr; he stood by me with his life and wealth and gave his daughter to me in marriage."

[Left Column - Arabic]: And Abu Ya'la extracted from the Hadith of Umm al-Mu'minin al-Siddiqah (may Allah be pleased with her) a Marfu' (elevated) Hadith similar to the Hadith of Ibn Majah through Abu Hurairah. Ibn Hajar stated that Ibn Kathir said this Hadith is also narrated from Ali, Ibn Abbas, Jabir bin Abdullah, and Abu Sa'id al-Khudri (may Allah be pleased with them all). Al-Khatib narrated it as a Mursal (disconnected) narration from Ibn al-Musayyib and added: "And the Prophet (may Allah's peace and blessings be upon him) used to spend from Abu Bakr's wealth just as he spent from his own wealth." Ibn Asakir extracted from various chains from Aishah and Urwah that on the day Abu Bakr embraced Islam, he had forty thousand dinars. In one wording it says forty thousand dinars, and in another wording forty thousand dirhams, so he spent them on the Messenger of Allah (may Allah's peace and blessings be upon him).[2]

[Right Column - Urdu]: And Abu Ya'la narrated the Marfu' Hadith of Umm al-Mu'minin Siddiqah (may Allah be pleased with her) similar to the Hadith of Ibn Majah narrated by Abu Hurairah (i.e., with those same words). Ibn Hajar said that Ibn Kathir's statement is that this Hadith is also narrated from Ali, Ibn Abbas, Jabir bin Abdullah, and Abu Sa'id al-Khudri. Al-Khatib narrated it as a Mursal from Ibn al-Musayyib and added this much: "And the Holy Prophet (may Allah's peace and blessings be upon him) would pay his debts from Abu Bakr's wealth just as he would pay from his own wealth." And Ibn Asakir has narrated from several chains through Lady Aishah and Urwah that on the day Abu Bakr embraced Islam, he possessed forty thousand dinars, and in one narration it says forty thousand dinars, and in another narration forty thousand dirhams, so Abu Bakr spent them on the Messenger of Allah (may Allah's peace and blessings be upon him).

[Left Column - Arabic]: I say: And it is also narrated from the Hadith of our master Anas bin Malik (may Allah be pleased with him).

[Right Column - Urdu]: I say, this Hadith is also narrated from our master Anas bin Malik as Imam Adiy has...

[1] Al-Mu'jam al-Kabir, Hadith 14611, Al-Maktabah al-Faydiyyah, Beirut, 11/191 [2] Al-Sawa'iq al-Muhriqah, Chapter 2, Section 2, Dar al-Kutub al-Ilmiyyah, Beirut, p. 112

खंड 28 फ़तावा रज़विया

[बायाँ कॉलम - अरबी]: (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) नबी (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) से रिवायत करते हैं: "मेरे ऊपर अबू बक्र से बढ़कर किसी का एहसान नहीं है; उन्होंने अपनी जान और माल से मेरा साथ दिया और अपनी बेटी का निकाह मुझसे किया।"[1]

[दायाँ कॉलम - उर्दू]: ...उनसे, उन्होंने नबी सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम से इस प्रकार हदीस रिवायत की: "मुझ पर अबू बक्र से बढ़कर किसी का एहसान नहीं, उसने अपनी जान और माल से मेरा साथ दिया और मुझसे अपनी बेटी का निकाह किया।"

[बायाँ कॉलम - अरबी]: और अबू यअला ने उम्मुल मोमिनीन सिद्दीका (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) की हदीस से एक मरफ़ू हदीस निकाली जो इब्न माजा की हदीस (अबू हुरैरा द्वारा रिवायत) के समान है। इब्न हजर ने कहा: इब्न कसीर ने कहा है कि यह हदीस अली, इब्न अब्बास, जाबिर बिन अब्दुल्ला और अबू सईद अल-खुदरी (अल्लाह उन सब से प्रसन्न हो) से भी रिवायत है। अल-खतीब ने इसे इब्न अल-मुसय्यब से मुरसल रिवायत के रूप में निकाला और यह जोड़ा: "और नबी सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम अबू बक्र के माल से वैसे ही खर्च करते थे जैसे अपने माल से खर्च करते थे।" इब्न असाकिर ने आयशा और उर्वा से कई सनदों के साथ रिवायत किया कि जिस दिन अबू बक्र ने इस्लाम स्वीकार किया, उनके पास चालीस हजार दीनार थे। एक रिवायत में चालीस हजार दीनार और दूसरी में चालीस हजार दिरहम का उल्लेख है, जिन्हें अबू बक्र ने अल्लाह के रसूल सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम पर खर्च किया।[2]

[दायाँ कॉलम - उर्दू]: और अबू यअला ने उम्मुल मोमिनीन सिद्दीका रज़ियल्लाहु तआला अन्हा की मरफ़ू हदीस इब्न माजा की हदीस के समान (यानी उन्हीं शब्दों में) अबू हुरैरा की रिवायत से बयान की। इब्न हजर ने कहा कि इब्न कसीर का कहना है कि यह हदीस अली और इब्न अब्बास और जाबिर बिन अब्दुल्ला और अबू सईद खुदरी से भी रिवायत है और खतीब ने इसे इब्न अल-मुसय्यब से मुरसल रिवायत किया और इतना अधिक किया: "और आँहज़रत सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम अबू बक्र के माल से अपना कर्ज अदा फरमाते जिस तरह अपने माल से अदा फरमाते। और इब्न असाकिर ने कई सनदों से हज़रत आयशा और उर्वा से रिवायत किया है कि अबू बक्र जिस दिन इस्लाम लाए उनके पास चालीस हजार दीनार थे, और एक रिवायत में है चालीस हजार दीनार थे, और एक

रिवायत में है चालीस हजार दिरहम थे, तो अबू बक्र ने उन्हें रसूलुल्लाह सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम पर खर्च कर दिया।"

[बायाँ कॉलम - अरबी]: मैं कहता हूँ: यह हदीस हमारे आका अनस बिन मालिक (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) से भी रिवायत है।

[दायाँ कॉलम - उर्दू]: मैं कहता हूँ यह हदीस सैय्यदना अनस बिन मालिक से भी रिवायत है जैसा कि इमाम अदी ने...

[1] अल-मुअजम अल-कबीर, हदीस 14611, मकतबा अल-फैयादिया, बेरूत, 11/191 [2] अल-सावाइक अल-मुहरिक़ा, अध्याय 2, खंड 2, दार अल-कुतुब अल-इल्मिय्या, बेरूत, पृष्ठ 112

رضی اللہ تعالیٰ عنہما عن النبي صلی اللہ تعالی علیہ وسلم ما أحد أعظم عندی یداً من أبي بکر واسانی بنفسہ ومالہ وانکحنی ابنتہ[1]

عنہما سے انہوں نے نبی صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم سے یوں حدیث روایت کی "مجھ پر ابو بکر سے بڑھ کر کسی کا احسان نہیں، اس نے اپنی جان ومال سے میرا ساتھ دیا اور مجھ سے اپنی بیٹی کا نکاح کیا۔"

واخرج ابویعلی من حدیث ام المؤمنین الصدیقۃ رضی اللہ تعالی عنہا مرفوعا مثل حدیث ابن ماجۃ عن ابي ھریرۃ قال ابن حجر قال ابن کثیر مروی ایضاً من حدیث علی اوبن عباس وجابر بن عبداللہ و ابي سعید الخدری رضی اللہ تعالیٰ عنھم واخرجہ الخطیب عن ابن المسیب مرسلا وزاد وکان صلی اللہ تعالی علیہ وسلم یقضی في مال ابي بکر کما یقضی في مال نفسہ واخرج ابن عساکر من طرق عن عائشۃ وعروۃ ان ابابکر اسلم یوم اسلم لہ اربعون الف دینار وفي لفظ اربعون الف درھم فانفقھا علی رسول اللہ صلی اللہ تعالی علیہ وسلم 2

اور ابو یعلی نے ام المومنین صدیقہ رضی اللہ تعالیٰ عنہا کی حدیث مرفوع حدیث ابن ماجہ براویت ابوہریرہ کے مثل (یعنی انہیں الفاظ سے) روایت کی۔ ابن حجر نے فرمایا کہ ابن کثیر کا قول ہے کہ یہ حدیث علی وابن عباس و جابر بن عبد اللہ و ابو سعید خدری سے بھی مروی ہے اور خطیب نے اسے ابن المسیب سے مرسل روایت کیا اور اتنا زیادہ کیا: "اور آنحضرت صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم ابوبکر کے مال سے اپنا قرض ادا فرماتے جس طرح اپنے مال سے ادا فرماتے ۔ اور ابن عساکر نے متعدد سندوں سے حضرات عائشہ و عروہ سے روایت کیا ہے کہ ابوبکر جس دن اسلام لائے ان کے پاس چالیس ہزار دینار تھے، اور ایک روایت میں ہے چالیس ہزار دینار تھے، اور ایک روایت میں ہے چالیس

رضی اللہ تعالیٰ عنہما عن النبي صلی اللہ تعالی علیه وسلم ما أحد أعظم عندی یداً من أبي بکر واسانی بنفسه وماله وانکحنی ابنته[1]

عنہما سے انہوں نے نبی صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم سے یوں حدیث روایت کی "مجھ پر ابو بکر سے بڑھ کر کسی کا احسان نہیں، اس نے اپنی جان ومال سے میرا ساتھ دیا اور مجھ سے اپنی بیٹی کا نکاح کیا۔"

ہزار درہم تھے، تو ابوبکر نے انہیں رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم پر اٹھا دیا ۔

قلت ومروی ایضا من حدیث سیدنا انس بن مالک رضی اللہ تعالیٰ عنہ

میں کہتا ہوں یہ حدیث سیدنا انس بن مالک سے بھی مروی ہے جیسا کہ امام عدی نے

[1] المعجم الکبیر حدیث ۱۴۶۱۱ المکتبة الفیضیة بیروت ۱۱/۱۹۱ 2 الصواعق المحرقة الباب الثانی الفصل الثانی، دار الکتب العلمیه بیروت ص ۱۱۲

Fatawa Razawiyya, Volume 28

As narrated by Imam Ibn 'Adi in Al-Kamil with his own chain of transmission (the mentioned chain of Hadith): We were informed by the trustworthy master, the proof, the Mufti of the Hanafis in protected Makkah, the leader of jurists and scholars of Hadith, my master and teacher Mawlana 'Abd al-Rahman ibn 'Abd Allah ibn 'Abd al-Rahman al-Siraj. He narrated from the beauty of the scholars of the predecessors, the best in the office of Ifta (meaning an excellent predecessor for Muftis in the office of Ifta), Mawlana Jamal ibn 'Abd Allah ibn 'Umar al-Makki. He narrated from the seal of the memorizers and scholars of Hadith, Mawlana Muhammad 'Abid ibn ash-Shaykh Ahmad 'Ali as-Sindi, then al-Zabidi, then al-Madani. He narrated from Mawla Muhammad Salih al-Fullani al-'Umari. He narrated from Shaykh Muhammad ibn as-Sunnah al-Fullani al-Faruqi. He narrated from my master, al-Sayyid al-Sharif Muhammad ibn 'Abd Allah. He narrated from the virtuous scholar of Hadith, my master 'Ali al-Ajhuri. He narrated from Imam Shams al-Din ar-Ramli. He narrated from Shaykh al-Islam Zayn al-Din Zakariyya al-Ansari. He narrated from the sign of creation, the mountain of memorization, Shihab al-Din Abu al-Fadl Ahmad ibn Hajar al-'Asqalani. He narrated from Abu 'Ali Muhammad ibn Ahmad al-Mahdawi. He narrated from Yunus ibn Abi Ishaq. He narrated from Abu al-Hasan 'Ali ibn al-Muqayyir. He said: We were informed by Abu al-Karim al-Shahrazuri. We were informed by Isma'il ibn Mus'idah al-Jurjani. We were informed by Abu al-Qasim Hamzah ibn Yusuf al-Sahmi al-Jurjani and 'Abd al-Rahman ibn Muhammad al-Farisi. They were both informed by Abu Ahmad 'Abd Allah ibn 'Adi al-Jurjani.

Page 520 of 684

फ़तावा रज़विया, खंड 28

जैसा कि इमाम इब्न 'अदी ने 'अल-कामिल' में अपनी सनद (शृंखला) के साथ वर्णन किया है (उल्लिखित हदीस की सनद): हमें भरोसेमंद स्वामी, प्रमाण, मक्का मुअज़मा में हनफ़ी मुफ़्ती, फ़कीहों और मुअद्दिसीन के नेता, मेरे स्वामी और शिक्षक मौलाना अब्दुल रहमान बिन अब्दुल्ला बिन अब्दुल रहमान सिराज ने सूचित किया। उन्होंने पूर्ववर्ती विद्वानों के सौंदर्य, इफ़्ता के पद पर सर्वोत्तम (यानी इफ़्ता के पद पर मुफ़्तियों के लिए एक उत्कृष्ट पूर्ववर्ती), मौलाना जमाल बिन अब्दुल्ला बिन उमर अल-मक्की से वर्णन किया। उन्होंने हाफ़िज़ों और मुअद्दिसीन के अंतिम महान विद्वान, मौलाना मुहम्मद आबिद बिन शेख अहमद अली सिंदी, फिर ज़बीदी, फिर मदनी से वर्णन किया। उन्होंने मौला मुहम्मद सालेह फुलानी उमरी से वर्णन किया। उन्होंने शेख मुहम्मद बिन सुन्नत फुलानी फारूकी से वर्णन किया। उन्होंने मेरे स्वामी सैयद शरीफ मुहम्मद बिन अब्दुल्ला से वर्णन किया। उन्होंने गुणी मुअद्दिस मेरे स्वामी अली अजहूरी से वर्णन किया। उन्होंने इमाम शम्सुद्दीन रमली से वर्णन किया। उन्होंने शेखुल इस्लाम ज़ैनुद्दीन ज़करिया अंसारी से वर्णन किया। उन्होंने सृष्टि के महान विद्वान, स्मरण शक्ति के पर्वत, शिहाबुद्दीन अबुल फज़ल अहमद बिन हजर अस्कलानी से वर्णन किया। उन्होंने अबू अली मुहम्मद बिन अहमद महदवी से वर्णन किया। उन्होंने यूनुस बिन अबी इसहाक से वर्णन किया। उन्होंने अबुल हसन अली बिन मुकैय्यर से वर्णन किया। उन्होंने कहा: हमें अबू करीम शहरज़ूरी ने सूचित किया। हमें इस्माइल बिन मसादह जुरजानी ने सूचित किया। हमें अबुल कासिम हमज़ा बिन यूसुफ सहमी जुरजानी और अब्दुल रहमान बिन मुहम्मद फ़ारसी ने सूचित किया। उन्हें अबू अहमद अब्दुल्ला बिन अदी जुरजानी ने सूचित किया था।

पृष्ठ 520 का 684

كما اخرجہ الامام ابن عدی فی الکامل انبأنا المولی الثقة الحجة مفتی الحنفیة بمکة المحمیة امام الفقهاء و المحدثین سیدی و استادی مولانا عبدالرحمن بن عبد الله بن عبدالرحمن السراج عن جمال العلماء السلف الخیر فی منصب الافتاء مولانا جمال بن عبدالله بن عمر المکی عن خاتمة الحفاظ و المحدثین مولانا محمد عابد بن الشیخ احمد علی السندی ثم المدنی عن المولی محمد صالح الفلانی العمری عن الشیخ محمد بن السنة الفلانی الفاروقی عن مولای السید الشریف محمد بن عبدالله عن الفاضل المحدث سیدی علی الاجهوری عن الامام شمس الدین الرملی عن شیخ الاسلام زید الدین زکریا الانصاری عن علامة الوری جبل الحفظ شهاب الدین ابی الفضل احمد حجر العسقلانی عن ابی علی محمد بن احمد المهدوی عن یونس بن ابی اسحق عن ابی الحسن علی بن المقیر انا ابو الکریم الشهر زوری انا اسمعیل بن مسعدة الجرجانی انا ابو القاسم حمزة بن یوسف السهمی الجرجانی و عبدالرحمن بن محمد الفارسی انا ابو احمد عبد الله بن عدی الجرجانی

کامل میں اپنی سند سے روایت کیا ہے (سند حدیث مذکور) ہمیں خبر دی مولٰی ثقہ حجۃ مفتی حنفیہ بمکہ محمّیہ پیشوائے فقہاء و محدثین سیدی و استادی عبدالرحمن بن عبدالله بن عبدالرحمن سراج نے انہوں نے جمال علماء سلف خیر فی منصب الافتاء (یعنی منصب افتاء میں مفتیوں کے لئے اچھے پیشرو) مولانا جمال بن عبدالله بن عمر مکی سے روایت کی انہوں نے خاتمۃ الحفاظ والمحدثین مولانا محمد عابد بن شیخ احمد علی سندی ثم زبیدی ثم مدنی سے روایت کی انہوں نے مولٰی محمد صالح فلانی عمری سے انہوں نے شیخ محمد بن السنہ فلانی فاروقی سے انہوں نے مولائی سید شریف محمد بن عبدالله سے انہوں نے فاضل محدث سیدی علی اجہوری سے انہوں نے امام شمس الدین رملی سے انہوں نے شیخ الاسلام زین الدین زکریا انصاری سے انہوں نے علامہ عالم کوہِ

حفظ شہاب الدین ابوالفضل احمد بن حجر عسقلانی سے انہوں نے ابو علی محمد بن احمد مہدوی سے انہوں نے یونس بن اسحاق سے انہوں نے ابوالحسن علی بن مقیر سے انہوں نے کہا ہمیں خبر دی ابوکریم شہر زوری سے ہمیں خبر دی اسمعیل بن مسعدہ بن جرجانی نے ہمیں خبر دی ابوالقاسم حمزہ بن یوسف سہمی جرجانی اور عبدالرحمن بن محمد الفارسی نے ہمیں خبر دی اور ابواحمد عبداللہ بن عدی جرجانی

Fatawa Razawiyya, Volume 28

Al-Husayn bin 'Abd al-Ghaffar al-Azdi narrated to us, Sa'id ibn Kathir bin Ghafir narrated to us, al-Fadl bin Mukhtar narrated to us from Aban from Anas, who said: The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) said to Abu Bakr: "How pure is your wealth! From it is Bilal my Mu'adhin, and my she-camel upon which I migrated, and you married your daughter to me, and you supported me with your self and your wealth. It is as if I am looking at you at the gate of Paradise, standing there interceding for my Ummah."

This is so, and we have thoroughly investigated the discussion on these two chapters to which the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) pointed in those Hadiths—namely the Siddiq's support of the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) with his person and his wealth—in two sections of the second chapter of our great book on Superiority (al-Tafdil) with the utmost research and detail. Refer back to it if you wish. This is a confirmation of what the eminent al-Razi mentioned, and Imam Ibn Hajar also cited this discourse of Imam al-Razi in al-Sawa'iq al-Muhriqah.

---

1 Al-Kamil by Ibn Adi, biography of Aban bin Abi Ayyash, Dar al-Fikr Beirut 7/73; Al-Kamil by Ibn Adi, biography of al-Fadl bin Mukhtar al-Basri, Dar al-Fikr Beirut 6/202.
Page 521 of 684 Majlis of Dawat-e-Islami

फ़तावा रज़विया, जिल्द 28

अल-हुसैन बिन 'अब्द अल-गफ़्फ़ार अल-अज़दी ने हमसे हदीस बयान की, सईद इब्न कसीर बिन ग़फ़ीर ने हमसे हदीस बयान की, अल-फ़ज़ल बिन मुख्तार ने अबान से, उन्होंने अनस से रिवायत की कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने अबू बक्र से फरमाया: "तुम्हारा माल कितना पाक है! इसी से मेरा मुअज़्ज़िन बिलाल है, और मेरी ऊंटनी है जिस पर मैंने हिजरत की, और तुमने अपनी बेटी का निकाह मुझसे किया, और तुमने अपनी जान और माल से मेरी मदद की। मानो मैं तुम्हें जन्नत के दरवाज़े पर खड़ा अपनी उम्मत के लिए शफ़ाअत (सिफारिश) करते हुए देख रहा हूँ।"

यह तो हुआ, और हमने इन दो फ़स्लों पर (यानी सिद्दीक का नबी सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम की मदद जान और माल से करना) जिनकी तरफ नबी सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम ने इन अहादीस में इशारा फरमाया, मुकम्मल गुफ़्तगू अपनी किताब 'कबीर' में की है, जो बाब तफ़्ज़ील में है, उसके दूसरे अध्याय की दो फ़स्लों में निहायत तहक़ीक़ और तफ़्सील के साथ। अगर चाहो तो उसका मुताला कर लो। यह कलाम उस कलाम की ताईद है जो फ़ाज़िल राजी ने ज़िक्र किया, और इमाम राजी का यह कलाम इमाम इब्न हजर ने 'सवाइके मुहरिका' में भी नक़ल किया है।

---

1 अल-कामिल इब्न अदी, तर्जुमा अबान बिन अबी अय्याश, दार अल-फ़िक्र बेरुत 7/73; अल-कामिल इब्न अदी, तर्जुमा अल-फ़ज़ल बिन मुख्तार बसरी, दार अल-फ़िक्र बेरुत 6/202। पृष्ठ 521 का 684 मजलिसे दावत-ए-इस्लामी

نا الحسین بن عبد الغفار الازدی ناسعید ابن کثیر بن غفیر نا الفضل بن مختار عن ابان عن انس قال رسول اللہ صلی اللہ تعالی علیہ وسلم لابی بکر ما اطیب مالك منه بلال موذنی و ناقتی التی هاجرت علیها و زوجتنی ابنتك و اسیتنی بنفسك و مالك کانی انظر الیك علی باب الجنة تشفع لامتی - نے ہم سے حدیث بیان کی حسین بن عبد الغفار ازدی نے ہم سے حدیث بیان کی سعید بن کثیر بن غفیر نے ہم سے حدیث بیان کی فضل بن مختار نے ابان سے انہوں نے روایت کی انس سے انہوں نے فرمایا رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نے ابوبکر سے فرمایا: تمہارا مال کتنا ستھرا ہے اسی سے میرا موذن بلال ہے اور میری اونٹنی ہے جس پر میں نے ہجرت کی اور تم نے اپنی دختر میرے نکاح میں دیا اور اپنی جان ومال سے میری مدد کی گویا میں تمہیں دیکھ رہا ہوں جنت کے دروازہ پر کھڑے ہو میری امت کیلئے شفاعت کر رہے ہو۔

هذا وقد استقصینا الکلام عی هذین الفصلین الذین اشار الیهما النبی صلی اللہ تعالی علیہ وسلم فی تلك الاحادیث اعنی مواساة الصدیق النبي صلی اللہ تعالی علیه وسلم بنفسه و ماله فصلین من الباب الثاني من کتابنا الکبیر في التفضیل علی غایة التحقیق و التفصیل فارجع الیه ان احببت هذا تقریر ما ذکر الفاضل الرازی و قد اورده الامام ابن حجر ایضا في الصواعق۔ یہ تو ہوا اور ہم نے ان دونوں فصل پر (یعنی صدیق کا نبی صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کی مدد جان ومال سے کرنا) جن کی طرف نبی صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نے ان احادیث میں اشارہ فرمایا۔ کامل گفتگو اپنی کتاب کبیر ، جو باب تفضیل میں ہے کے باب دوم کی دو فصلوں میں نہایت تحقیق و تفصیل کے ساتھ کی ہے اس کا مطالعہ کر لو اگر چاہو ، یہ کلام اس کلام کی تائید ہے جو فاضل رازی نے ذکر کیا ، اور امام رازی کا یہ کلام امام ابن حجر میں صواعق محرقہ بھی لائے۔

1 الکامل لابن عدی ترجمہ ابان بن ابی عیاش دار الفکر بیروت ۷۳/۷، الکامل لابن عدی ترجمہ الفضل بن مختار بصری دار الفکر بیروت ۲۰۲/۶ صفحہ ۵۲۱ از ۶۸۴ مجلسِ دعوتِ اسلامی

Fatawa Razawiyya Volume 28

[Arabic Text and Urdu Translation] ...and approval. I say, who has the audacity to argue this in four ways, which are encompassed by two reasons? The first reason is that we do not accept that there was no favor upon Abu Bakr for which a return could be given, because among the greatest benefactors to a human are his parents. Allah Almighty says: "Be grateful to Me and to your parents." And it is known that gratitude is only in response to a favor, and the favors of parents are among the worldly favors for which repayment is possible, unlike religious favors regarding which Allah said (as the Holy Prophet ﷺ said): "I do not ask you for any reward for it; my reward is only from the Lord of the worlds." Furthermore, our belief is that for the Prophet ﷺ, Allah Almighty's supreme vicegerency (Khilafat-e-Uzma) and great deputyship (Niabat-e-Kubra) have been perfected, so his generous hand is superior, and the hands of all the worlds are inferior. Allah the Glorious and Almighty has made the treasuries of His mercy and blessings and the tables of His generosity and bounty subservient to his hands and delegated them to him ﷺ, so he may spend as he wishes.

Footnotes: 1. Al-Quran Al-Kareem 31/14 2. Al-Quran Al-Kareem 25/57 and 26/86 3. Al-Quran Al-Kareem 26/109, 127, 145, 164, and 180

Page 522 of 684

फ़तावा रज़विया जिल्द 28

[अरबी पाठ और उर्दू अनुवाद] ...और मंज़ूरी। मैं कहता हूँ, किसी को यह मजाल है कि इसमें चार वजह से बहस करे जिन्हें दो वजह घेरे हुए हैं? पहली वजह यह कि हमें तस्लीम नहीं कि अबू बक्र पर किसी का ऐसा अहसान न था जिसका बदला दिया जाए, क्योंकि इंसान पर बड़े मोहसिनों में उसके माँ-बाप हैं। अल्लाह तआला का इरशाद है: "मेरा शुक्र मान और अपने माँ-बाप का।" और यह मालूम है कि शुक्र नेमत के बदले ही होता है और वालिदैन के अहसानात उन दुनियावी अहसानात में से हैं जिनमें बदला देना मुमकिन है, और ये दीनी अहसानात नहीं हैं जिनकी बाबत अल्लाह का फ़रमान है (हुज़ूर अकरम सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम ने फ़रमाया): "मैं तुमसे इस पर कोई उजरत नहीं माँगता, मेरा अज्र तो जहानों के परवरदिगार पर है।" इसके अलावा हमारा अकीदा है कि नबी सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम के लिए अल्लाह तआला की खिलाफत-ए-उज़मा और नियाबत-ए-कुबरा कामिल हो चुकी है, तो उनका दस्त-ए-करम आला और सब जहानों के हाथ पस्त हैं। अल्लाह तआला ने अपनी रहमत और कुल नेमत के ख़ज़ाने और अपने फ़ैज़-ओ-करम के ख़्वान उनके हाथों के मुतीअ कर दिए और यह सब उन्हें सौंप दिया, वे जैसे चाहें ख़र्च करें।

पाद-टिप्पणियाँ: 1. अल-क़ुरान अल-करीम 31/14 2. अल-क़ुरान अल-करीम 25/57 और 26/86 3. अल-क़ुरान अल-करीम 26/109, 127, 145, 164, और 180

पृष्ठ 522 का 684

وارْتِضَاء۔ قلت وللمناقش ان یناقش فیه باربعة وجوه ینتظمها وجهان الاول انا لانسلم ان ابابکر لم یکن علیه احد نعمة تجزی فان من اعظم المنعمین علی الانسان والدیه قال تعالی " اَنِ اشْكُرْ لِیْ وَ لِوَالِدَیْكَ " 1۔ ومعلوم ان لاشکر الا بمقابلة النعمة ونعم الوالدین من النعم الدنیویة التی تجری فیها المجازاه دون الدینیة التي قال الله تعالی فیها " قُلْ مَّا اَسْـَٔلُكُمْ عَلَیْهِ مِنْ اَجْرٍ " 2 " اِنْ اَجْرِیَ اِلَّا عَلٰی رَبِّ الْعٰلَمِیْنَ " 3 علی انا نعتقد ان النبی صلی الله تعالیٰ علیہ وسلم قد تمت له خلافة الله العظمی و نیابته الکبری فیده الکریمة علیا و ایدی العلمین سفلی ۔ جعل سبحانه و تعالیٰ خزائن رحمته ونعمه و موائد جوده و کرمه طوع یدیه و مفوضة الیہ صلی الله تعالیٰ علیہ وسلم ینفق

میں کہتا ہوں کسی کو مجال ہے کہ اس میں چار وجہ سے بحث کرے جن کو دو وجہیں گھیرے ہوئے ہیں پہلی وجہ یہ کہ ہمیں تسلیم نہیں کہ ابوبکر پر کسی کا ایسا احسان نہ تھا جس کا بدلہ دیا جائے اس لیے کہ انسان پر بڑے محسنوں میں اس کے ماں باپ ہیں۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے : حق مان میرا اور اپنے ماں باپ کا۔ اور یہ معلوم ہے کہ شکر نعمت کے مقابل ہی ہوتا ہے اور والدین کے احسانات ان دینوی احسانات سے ہیں جن میں بدلہ دینا جاری ہے اور یہ دینی احسانات نہیں ہیں جن کی بابت اللہ کا فرمان ہے (حضور اکرم صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نے فرمایا) میں تم سے اس پر کچھ اجرت نہیں مانگتا میرا اجر تو جہانوں کے پروردگار پر ہے ، اس کے علاوہ ہمارا عقیدہ ہے کہ نبی صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کے لئے اللہ تعالیٰ کی خلافت عظمیٰ اور نیابت کبریٰ کامل ہو چکی تو ان کا دست کرم بالا اور سب جہانوں کے ہاتھ پست ، اللہ تعالیٰ نے اپنی رحمت اور کل نعمت کے خزانے اور اپنے فیض و کرم کے خوان ان کے ہاتھوں کے مطیع کر دیئے ، اور یہ سب انہیں سونپ دیا جیسے چاہیں خرچ کریں،

حواشی: 1 القرآن الکریم ۳۱ / ۱۴ 2 القرآن الکریم ۲۵ / ۵۷ و ۲۶ / ۸۶ 3 القرآن الکریم ۲۶ / ۱۰۹ و ۱۲۷ و ۱۴۵ و ۱۶۴ و ۱۸۰

Fatawa Razawiya, Volume 28

[Main Text Body]

(Left Column - Arabic/Urdu) However he wills, for he is the treasury of secrets and the place where commands are executed. No blessing is obtained except through him, and no good is conveyed except from him, as the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) said: "I am only a distributor, and Allah is the Giver."[1] So he is the one who distributes goodness, blessings, and all other bounties and favors in the earth and the heavens, in the physical and spiritual realms, from the first to the last, and the hidden to the manifest. This has been the firm belief of the vast majority of great scholars and famous noble saints, as I have established in my treatise titled "The Sovereignty of al-Mustafa (peace and blessings of Allah be upon him)". It contains sublime discussions and exquisite insights that cool the eyes, delight the ears, and expand the chest. Praise be to Allah, Lord of the worlds. Therefore, whatever Abu Bakr and others possessed of wealth and the attainment of hopes was from the gift of the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him). Thus, the Prophetic favors upon him (upon whom be prayers and greetings) are not confined to those religious favors for which no recompense is given. So, just as Ali was not suitable as the referent of the verse, similarly Abu Bakr is exactly the same. I say: The first answer to this objection is...

(Right Column - Urdu) And he is the treasury of divine secrets and the place where His commands are executed, so blessings are found through him and goodness is obtained from him, as the Noble Prophet (peace be upon him) said: "I only distribute and Allah gives." So he is the one who distributes goodness, blessings, and all bounties in the heavens, the earth, the physical world, and the spiritual realm, the first, the last, the hidden, and the manifest. This is the firm belief of the majority of great scholars and famous noble saints, as I have researched in my treatise "Sultanat-ul-Mustafa". It contains such excellent discussions and preferred proofs that eyes are cooled by them, ears are delighted, and hearts are opened. So when this is the case (that all blessings and favors are due to Mustafa, upon whom be greetings and praise), then whatever wealth and possessions Abu Bakr (may Allah be pleased with him) obtained, it was only through the gift of the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him). Therefore, Prophetic favors upon him (upon whom be prayers and greetings) are not limited to those religious favors which are not reciprocated. Thus, just as Ali (may Allah be pleased with him) did not fit as the

referent of the verse, similarly Abu Bakr likewise does not fit as the referent of the verse. I say, the first answer to this objection is...

[Footnote] 1. Sahih al-Bukhari, Book of Knowledge, Chapter 'Whomever Allah intends good for...', Qadimi Kutub Khana Karachi, 1/16; Sahih al-Bukhari, Book of Jihad, Chapter 'Allah's saying: For if they proceed...', Qadimi Kutub Khana Karachi, 1/439; Sahih al-Bukhari, Book of Holding Fast (I'tisam), Chapter 'The Prophet's saying (PBUH): A group of my Ummah will continue...', Qadimi Kutub Khana Karachi, 2/1087.

फतावा रज़विया, जिल्द 28

[मुख्य पाठ]

(बायाँ कॉलम - अरबी/उर्दू) वह जैसा चाहता है, क्योंकि वह रहस्यों का खजाना और आदेशों के निष्पादन का स्थान है। बरकत उन्हीं से मिलती है और भलाई उन्हीं से प्राप्त होती है, जैसा कि हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फरमाया: "मैं तो बाँटता हूँ और अल्लाह देता है।"[1] तो वही खैरात और बरकात और तमाम नेमतें और कृपाएँ ज़मीन और आसमान, मुल्क और मलकूत, अव्वल और आखिर, ज़ाहिर और बातिन में बाँटते हैं। इस पर महान विद्वानों और प्रसिद्ध नेक औलिया के बहुमत का दृढ़ विश्वास है, जैसा कि मैंने अपने शोध पत्र 'सल्तनत-ए-मुस्तफा (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम)' में सिद्ध किया है। इसमें ऐसी उत्कृष्ट चर्चाएँ और बेहतरीन अंतर्दृष्टि है जिससे आँखें ठंडी होती हैं, कान आनंदित होते हैं और सीने खुल जाते हैं। अल्लाह, तमाम जहानों के रब का शुक्र है। तो फिर अबू बक्र और दूसरों के पास जो कुछ भी धन और उम्मीदों की प्राप्ति थी, वह पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के उपहार से ही थी। अत; उन पर पैगंबर के एहसान (जिन पर दरूद और सलाम हो) उन धार्मिक एहसानों तक सीमित नहीं हैं जिनका बदला नहीं दिया जाता। इसलिए, जिस तरह अली उस आयत के पात्र नहीं ठहरे, उसी तरह अबू बक्र भी समान रूप से पात्र नहीं ठहरे। मैं कहता हूँ: इस आपत्ति का पहला जवाब यह है कि...

(दायाँ कॉलम - उर्दू) और वह ईश्वरीय रहस्यों का खजाना और उसके आदेशों के लागू होने का स्थान है, इसलिए बरकत उन्हीं से मिलती है और भलाई उन्हीं से प्राप्त होती है, जैसा कि हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फरमाया: "मैं तो केवल बाँटता हूँ और अल्लाह देता है।" तो वही खैरात, बरकात और सभी नेमतें आसमान, ज़मीन, भौतिक संसार और आध्यात्मिक जगत, आदि, अंत, गुप्त और प्रकट में बाँटते हैं। इस पर महान विद्वानों और प्रसिद्ध पवित्र संतों के बहुमत का विश्वास है, जैसा कि मैंने अपने शोध पत्र "सल्तनत-उल-मुस्तफा" में शोध किया है। इसमें ऐसी उत्कृष्ट चर्चाएँ और पसंदीदा प्रमाण हैं कि उनसे आँखें ठंडी होती हैं, कान आनंदित होते हैं और दिल खुल जाते हैं। तो जब यह बात है (कि सभी बरकतें और नेमतें मुस्तफा (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के कारण हैं), तो अबू बक्र (रज़िअल्लाहु अन्हु) को जो कुछ भी धन-संपत्ति प्राप्त हुई, वह पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के उपहार के माध्यम से ही प्राप्त हुई। इसलिए, उन पर नबवी एहसान (जिन पर दरूद और सलाम हो) उन धार्मिक एहसानों तक सीमित नहीं हैं जिनका बदला नहीं दिया जाता। अत; जिस प्रकार अली

(रज़िअल्लाहु अन्हु) आयत के पात्र नहीं बने, उसी प्रकार अबू बक्र भी समान रूप से आयत के पात्र नहीं ठहरे। मैं कहता हूँ, इस आपत्ति का पहला उत्तर यह है...

[पाद टिप्पणी] 1. सहीह अल-बुखारी, किताब अल-इल्म, अध्याय 'जिसके लिए अल्लाह भलाई चाहता है...', कदीमी कुतुब खाना कराची, 1/16; सहीह अल-बुखारी, किताब अल-जिहाद, अध्याय 'अल्लाह का कहना: यदि वे आगे बढ़ते हैं...', कदीमी कुतुब खाना कराची, 1/439; सहीह अल-बुखारी, किताब अल-इतिसाम, अध्याय 'नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) का कथन: मेरी उम्मत का एक समूह जारी रहेगा...', कदीमी कुतुब खाना कराची, 2/1087।

فتاویٰ رضویہ، جلد ۲۸

[متن]

(بایاں کالم - عربی/اردو) کیف یشاء وھو خزانۃ السر وموضع نفوذ الامر فلا تنال برکۃ الامنہ ولا ینقل خیر الاعنہ کما قال صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم انما انا قاسم واللہ المعطی - فھو الذی یقسم الخیرات والبرکات وسائر النعماء والآلاء فی الارض والسماء والملك والملکوت والاول والاخر والباطن والظاھر ایقنت بھا جماھیر الفضلاء العظام ومشاھیر الاولیاء الکرام کما حققتہ فی رسالتی الملقبۃ بسلطنۃ المصطفی صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم، وفیھا من المباحث الفائقۃ والمدارک الشائقۃ ما تقر بہ الاعین وتلذ بہ الاذان وتنشرح بہ الصدور والحمد اللہ رب العلمین فاذن ما کان لابی بکر اور غیرہ من مال وبلوغ امال الاب عطاء النبی صلی اللہ علیہ وسلم، فلم تنحصر النعم النبویۃ علی صاحبھا الصلوۃ والتحیۃ فی النعم الدینیۃ التی لا تجزی فکما ان علیا لم یصلح ومورد الایۃ فکذالك ابوبکر سواء بسواء۔ اقول: والجواب عن اما اولا فلانہ

(دایاں کالم - اردو) اور وہ راز الہی کا خزانہ اور اس کے حکم کی جائے نفاذ ہیں تو برکت انہیں سے ملتی ہے اور خیر انہیں سے حاصل ہوتی ہے جیسا کہ حضور علیہ السلام نے فرمایا: میں تو بانٹتا ہوں اور اللہ دیتا ہے۔ تو وہی خیرات و برکات اور ساری نعمتیں آسمان و زمین و ملک و ملکوت اول آخر باطن و ظاہر میں بانٹتے ہیں اس پر فضلاء عظام اور مشہور اولیائے کرام کے جمہور کا یقین ہے جیسا کہ میں نے اپنے رسالہ سلطنت المصطفٰی میں تحقیق کی اس میں کچھ ایسے مباحث فاضلہ اور پسندیدہ دلائل ہیں کہ ان سے آنکھیں ٹھنڈی ہوتی ہیں اور کان لطف اندوز ہوتے ہیں اور سینے کھلتے ہیں، تو جب یہ بات ہے (کہ ساری برکت و نعمت مصطفیٰ علیہ التحیہ والثناء کے سبب ہے) تو ابوبکر کو جو کچھ مال ومنال حاصل ہوا وہ نبی صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم

کی عطا سے ہی حاصل ہوا لہذا نبوی احسانات علی صاحبہا الصلوٰۃ والتحیۃ ان دینی احسانات میں منحصر نہیں جن کا بدلہ نہیں دیا جاتا تو جس طرح علی (رضی اللہ تعالیٰ عنہ) آیت کے مصداق نہ ٹھہرے اسی طرح ابوبکر بھی یکساں طور پر آیت کے مصداق نہیں۔ میں کہتا ہوں اس اعتراض کا جواب اول

[حاشیہ] ۱ صحیح البخاری کتاب العلم باب من یرد اللہ خیر الخ قدیمی کتب خانہ کراچی ۱ / ۱۶، صحیح البخاری کتاب الجہاد باب قول اللہ تعالی فان قدمہ الخ قدیمی کتب خانہ کراچی ۱ / ۴۳۹، صحیح البخاری کتاب الاعتصام باب قول النبی صلی اللہ تعالی علیہ وسلم لا تزال طائفۃ من امتی قدیمی کتب خانہ کراچی ۲ / ۱۰۸۷

If what you mentioned were correct, the verse would be completely suspended and its fulfillment would never be found, because there is no one among the Sahaba (Companions) who was not born of parents or upon whom the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) did not bestow favors in religion and worldly matters.

And the second answer, which is the actual solution, is that not all worldly favors are such that they can be repaid; because the repayment of a favor is to give a reward equal to that favor. The essence of the parents' favor is that Allah (Glorified and Exalted be He) made them the cause for the child's creation and for bringing him out from the darkness of non-existence into the light of existence. Through them, He made him a beautiful human being after he was a lowly fluid. This is something that cannot be repaid, as it is not within anyone's power to bring their parents to life or to bring them into existence after they were non-existent. For this reason, the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) said: "A child cannot repay his father unless he finds him as a slave, then buys him and sets him free." This Hadith is narrated by Muslim and Abu Dawood.

1. Sahih Muslim, Book of Manumission, Chapter on the Virtue of Manumitting Parents, Qadimi Kutub Khana Karachi, 1/495; Sunan Abi Dawood, Book of Sunnah, Chapter on Filial Piety towards Parents, Aftab-e-Alam Press Lahore, 2/343.

यदि आपने जो उल्लेख किया है वह सही होता, तो आयत पूरी तरह से निष्प्रभावी हो जाती और उसका कोई प्रमाण कभी नहीं मिलता, क्योंकि सहाबा में कोई ऐसा नहीं है जो माता-पिता से पैदा न हुआ हो या जिस पर नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने दीन और दुनिया का कोई उपकार न किया हो।

और दूसरा उत्तर, जो वास्तविक समाधान है, वह यह है कि दुनिया के सभी उपकार ऐसे नहीं हैं जिनका बदला चुकाया जा सके क्योंकि उपकार का बदला यह है कि उपकार के बराबर प्रतिफल दिया जाए। माता-पिता के उपकार का सार यह है कि अल्लाह सुब्हानहु व ताला ने उन्हें बच्चे के निर्माण और अभाव के अंधकार से अस्तित्व के प्रकाश में लाने का कारण बनाया है। उनके माध्यम से, उसने उसे एक तुच्छ जल के बाद एक सुंदर मानव बनाया। यह ऐसी चीज़ है जिसका बदला नहीं चुकाया जा सकता, क्योंकि किसी के वश में नहीं है कि वह अपने माता-पिता को जीवित कर दे या उनके न होने के बाद उन्हें अस्तित्व में ले आए। इसी कारण नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "कोई बच्चा अपने पिता का ऋण नहीं चुका सकता जब तक कि वह उसे गुलाम न पाए, फिर उसे खरीदे और उसे आजाद न कर दे।" यह हदीस मुस्लिम और अबू दाऊद द्वारा वर्णित है।

1. सहीह मुस्लिम, किताब अल-इतक, अध्याय माता-पिता को मुक्त करने का गुण, कदीमी कुतुब खाना कराची 1/495; सुनन अबी दाऊद, किताब अल-सुन्नाह, अध्याय माता-पिता के प्रति भलाई, आफताब-ए-आलम प्रेस लाहौर 2/343।

ان صح ما ذکرتم لتعطلت الآیة راسا ولم یوجد لها مصداق ابدا اذ لیس فی الصحابة من لم یلده ابواه او لم ینعم علیه النبی صلی اللہ تعالٰی علیه وسلم فی دینہ و دنیاه ۱۔ تو یہ ہے کہ اگر یہ صحیح ہو جو آپ نے ذکر کیا تو آیت سرے سے معطل ہو جائے گی اور کبھی اس کا کوئی مصداق نہ پایا جائے گا اس لئے کہ صحابہ میں کوئی ایسا نہیں جو اپنے ماں باپ سے پیدا نہ ہو یا اس پر نبی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم نے دین و دنیا کا کوئی احسان نہ فرمایا ہو۔

واما ثانیاً وهو الحل فلان نعم الدنیا لیست کلها مما تجزی اذا لمجأزاة هو المکافأت وحاصل نعمة الوالدین ان اللہ سبحانه و تعالٰی جعلها سبباً لایجاده و خروجه من ظلمة العدم الی نور التکون ، و بهما جعله بشراً حسیناً بعد ان کان ماء مهیناً وهذا مما لایمکن ان یجازی اذا لیس فی وسع احد ان یحیی ابویه او یکونهما بعد ان لم یکونا و لذالك قال النبی صلی اللہ تعالٰی علیه وسلم لایجزی ولد والده الا ان یجده مملوکا فیشتریه فیعتقه اخرجہ مسلم و ابوداؤد اور جواب دوم اور وہی حل ہے یہ کہ دنیا کے سب احسان ایسے نہیں جن کا بدلہ دیا جاتا ہو اس لئے کہ احسان کا بدلہ یہ ہے کہ احسان کے مساوی اس کی جزا دے، اور والدین کے احسان کا حاصل یہ ہے کہ اللہ سبحانہ و تعالٰی نے انہیں بچہ کی ایجاد اور عدم کی ظلمت سے نورِ ہستی میں آنے کا سبب بنایا ہے اور ان کے سبب سے اس کے بعد کہ وہ بے وقعت پانی تھا خوبصورت انسان بنایا ، اور یہ احسان کا بدلہ نہیں ہو سکتا یوں کہ کسی کی مجال نہیں کہ وہ اپنے والدین کو زندہ کر دے، یا عدم کے بعد انہیں موجود کر دے، اسی لئے نبی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم نے فرمایا : کوئی بچہ اپنے ماں باپ کا بدلہ نہیں چکا سکتا مگر یہ کہ اسے غلام پائے تو اسے خرید کر آزاد کر دے۔" یہ حدیث مسلم و ابوداؤد

۱ صحیح مسلم کتاب العتق باب فضل عتق الوالد قدیمی کتب خانہ کراچی ۱/ ۴۹۵، سنن ابی داؤد کتاب السنہ باب فی بر الوالدین آفتاب علم پریس لاہور ۲/ ۳۴۳

Tirmidhi, Nasa'i, and Ibn Majah narrated with their chains that the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) pointed towards a partial compensation (which is within human capacity). This is because slavery is legally like death, as it causes one's legal capacity to be suspended and a rational, adult human to be equated with animals. Therefore, emancipating them is akin to bringing them back to life and leading them out of the darkness of bestiality into the light of humanity. For this reason, freeing parents was counted as fulfilling some of their rights. Similarly, the Prophetic favors (upon their owner be blessings and peace), as we have established for you, are not such that can be compensated for, nor does the saying "this is a compensation for that favor" apply to them. This is because the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) in that lofty station and peerless office acts as the vicegerent of the Powerful King (Allah), Blessed and Exalted is He. And the King's blessings cannot be compensated for, because compensation does not occur except for an equivalent favor, as the Great Quran testifies. And whatever compensation a servant gives for a favor will inevitably also be from the gifts of the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him). Thus, the compensation for his gift would be by his own gift.

Footnote 1: Jami' al-Tirmidhi, Chapters on Piety and Joining Ties, Chapter on what has been narrated regarding the rights of parents, Amin Company Delhi 2/13; Sunan Ibn Majah, Chapters on Manners, Chapter on kindness to parents, H.M. Saeed Company Karachi p. 268; Mishkat al-Masabih, Book of Emancipation, Chapter on emancipating a shared slave, First Section, Qadeemi Kutub Khana Karachi p. 294.

Page 525 of 684

तिर्मिज़ी, नसाई और इब्न माजाह ने अपनी सनदों से रिवायत की तो नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने थोड़े से बदले (जो मानव क्षमता के अनुसार हो) की ओर संकेत फरमाया। क्योंकि दासता (गुलामी) हुक्म में मौत के समान है, इस कारण से कि इसके ज़रिए आदमी की अहलियत (योग्यता) मुअत्तल (निलंबित) हो जाती है और अक्लमंद बालिग इंसान जानवरों में शुमार होने लगता है। लिहाज़ा उसे आज़ाद करना गोया उसे ज़िंदा करना और हैवानियत की तारीकी से इंसानियत की रोशनी में लाना है। इसीलिए माँ-बाप को आज़ाद करना उनके कुछ हक़ों की अदायगी में गिना गया। इसी तरह नबवी एहसानात (उन पर दुरूद और सलाम हो), जैसा कि हमने तुम्हारे लिए साबित किया, ऐसे नहीं जिनका बदला दिया जाए और उनमें यह मक़ूला (कहावत) चले कि 'यह उस एहसान का बदला है'। क्योंकि हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) तो उस बुलंद मुक़ाम और बेमिसाल मन्सब पर बादशाहे क़ादिर तबारक व तआला की ख़िलाफ़त पर फाइज़ होकर मुतसर्रिफ़ (अधिकारों का प्रयोग करने वाले) हैं और बादशाह की नेमतों का बदला नहीं होता। इसलिए कि बदला बिना एहसान के नहीं होता, जैसा कि इस पर क़ुरआने अज़ीम गवाह है। और बंदा एहसान का जो भी बदला देगा, यक़ीनन वह भी सरकार (अलैहिस्सलातु वस्सलाम) की अता से होगा, तो सरकार की अता का बदला उनकी अपनी ही अता से होगा।

पाद-टिप्पणी 1: जामे तिर्मिज़ी, अबवाबुल बिर्र वस्सिला, बाब माजाअ फ़ी हक्किल वालिदैन, अमीन कंपनी दिल्ली 2/13; सुनन इब्न माजाह, अबवाबुल अदब, बाब बिर्रुल वालिदैन, एच.एम. सईद कंपनी कराची पृ. 268; मिशकातुल मसाबीह, किताबुल इल्क़, बाब इल्क़ुल अब्दुल मुश्तरक, फ़स्ल अव्वल, क़दीमी कुतुब खाना कराची पृ. 294।

पृष्ठ 525 का 684

والترمذی و نسائی و ابن ماجة فاشار صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم الی بعض المجازاة علی حسب مایدخل تحت الامکان فان الرق موت حکماً اذبہ تتعطل الاھلیة ویلتحق الانسان العاقل البالغ بالبھائم فالعتق کانه احیاء لہ واخراج من ظلمة البھیمیة الی نور الانسانیة فعن ھذ عد اداء لبعض حقوقھما و کذالك النعم النبویة علی صاحبھا الصلوة و التحیة علی حسب ماقررنا علیك لیست مما تجزی و تجری فیه ذاك بھذا الانه صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم فی ذلک المقام الرفیع والمنصب البدیع انما یتصرف علی خلافة الملك المقتدر تبارك و تعالیٰ و نعم الملك لاتجزی فان الاحسان لایجازی الا بالاحسان کما نطق به القرآن العظیم و مایجازی به العبد لابد وان یکون ایضاً من عطایاہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم فکان مکافات عطائه بعطائه۔

و ترمذی و نسائی و ابن ماجہ نے اپنی سندوں سے روایت کی تو نبی صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نے تھوڑے بدلہ کی طرف (جو موافق مقدور بشر ہو) اشارہ فرمایا اس لئے کہ غلامی موت کے حکم میں ہے اس وجہ سے کہ اس کے سبب آدمی کی اہلیت معطل ہو جاتی ہے اور عاقل بالغ انسان جانوروں سے مل جاتا ہے لہذا اسے آزاد کرنا گویا کہ اس کو زندہ کرنا اور بہیمیت کی تاریکی سے انسانیت کی روشنی میں لے آنا ہے، اسی لئے ماں باپ کو آزاد کرنا اس کے بعض حقوق کی ادائیگی میں شمار ہوا، اسی طرح نبوی احسانات (علی صاحبہا الصلوٰة والتحیة) جیسا کہ ہم نے تمہارے لئے ثابت کیا ایسے نہیں جن کا بدلہ دیا جائے اور ان میں یہ مقولہ جاری ہو کہ یہ اس احسان کا بدلہ ہے اس لئے کہ آنحضرت صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم تو اس مقام رفیع اور اس منصب بے نظیر میں بادشاہ قادر تبارک و تعالیٰ کی خلافت پر فائز ہو کر متصرف ہیں اور بادشاہ کی نعمتوں کا بدلہ نہیں ہوتا، اس لئے کہ بدلہ بغیر احسان کے نہیں ہوتا، جیسا کہ اس پر قرآن عظیم

ناطق ہے، اور بندہ احسان کا جو بدلہ دے گا لامحالہ وہ بھی سرکار علیہ الصلوٰۃ والسلام کی عطا سے ہو گا تو سرکار کی عطا کی مکافات۔

1 جامع الترمذی ابواب البر والصلۃ باب ماجاء فی حق الوالدین امین کمپنی دہلی ۲/ ۱۳، سنن ابن ماجۃ ابواب الادب باب بر الوالدین ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ص ۲۶۸، مشکوٰۃ المصابیح کتاب العتق باب اعتاق العبد المشترک الفصل الاول قدیمی کتب خانہ کراچی ص ۲۹۴

Fatawa Ridawiyya, Volume 28

[Arabic text excerpted from main text]: ...and it is not reasonable, and from this we believe that performing the thanks to Allah (Glorified and Exalted be He) in the sense of being free from the obligation of it is intellectually impossible, because for every thank there is another blessing which one must thank for so that one may fulfill one's obligation, and it continues to infinity. Thus, it is proven that the evidence is clear from this aspect.

[Urdu text]: ...will be by the grant of the Master, and it is not reasonable. From here, we hold the belief that thanking Allah (Subhanahu wa Ta'ala) in the sense of being free from the obligation of gratitude is intellectually impossible, because thanking is another blessing itself. Thus, a servant must thank for this second blessing to fulfill his duty, and this chain of gratitude would never reach an end. Therefore, it is proven that the argument from this perspective is clear.

[Arabic text]: Second: The premise stating that the Ummah is unanimous that the best of creation after the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) is either Abu Bakr or Ali (may Allah be pleased with them both) —

[Urdu text]: Second Reason: It is that this premise, the subject of which is that after the Messenger of Allah (Sallallahu Ta'ala 'alayhi wa Sallam), the most superior is either Abu Bakr or Ali (Radi Allahu Ta'ala 'anhuma), and there is a consensus (Ijma') of the Ummah on this.

[Arabic text]: — is contested therein, as there are two other groups; one of them claims the superiority of our master Al-Faruq (may Allah be pleased with him) over the entire Ummah. Their basis is what is narrated from the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him), that he said: "The sun has not risen upon a man better than Umar." [1] And from him (peace and blessings of Allah be upon him): "If there were to be a prophet after me, it would have been Umar bin Al-Khattab." [2] And from him (peace and blessings of Allah be upon him): "Indeed, Allah (Exalted be He) boasted to the people of Arafat in general, and He boasted to Umar in particular." [3]

[Urdu text]: There is room for objection to this, because here there are two other sects. One of them claims that Sayyiduna Farooq (Radi Allahu Ta'ala 'anhu) is superior to the entire Ummah, and their proof is that Hadith which is narrated from the Prophet (Sallallahu Ta'ala 'alayhi wa Sallam): "The sun never rose over any man better

than Hazrat Umar." And it is narrated from him that: "If there were to be any prophet after me, it would have been Umar as a prophet." And it is narrated from the Messenger (Sallallahu Ta'ala 'alayhi wa Sallam) that "Allah the Almighty felt pride generally in those gathered in Arafat and felt pride specifically for Umar."

[Footnotes]: 1. Kanz al-Ummal, Hadith 32739, Mu'assasah al-Risalah Beirut, 11/577. 2. Jami' al-Tirmidhi, Chapters of Virtues, Chapter on Virtues of Umar (Radi Allahu Ta'ala 'anhu), Amin Company Delhi, 2/209. 3. Kanz al-Ummal, Hadith 32725, Mu'assasah al-Risalah Beirut, 11/575; Kanz al-Ummal, Hadith 35858, Mu'assasah al-Risalah Beirut, 12/596.

फ़तावा रज़विया, जिल्द २८

[अरबी पाठ का अंश]: ...और यह तर्कसंगत नहीं है, और यहीं से हमारा यह विश्वास है कि अल्लाह (महिमावान और उच्च) का शुक्र अदा करना, इस अर्थ में कि उससे ऋणमुक्त हो जाना, बौद्धिक रूप से असंभव है। क्योंकि प्रत्येक शुक्र के लिए एक और नियामत (आशीर्वाद) है जिसके लिए बंदे को शुक्र अदा करना चाहिए ताकि वह अपने कर्तव्य से मुक्त हो सके, और यह सिलसिला अनंत तक चलता रहता है। अतः सिद्ध हुआ कि इस दृष्टि से प्रमाण बेदाग है।

[उर्दू पाठ का अनुवाद]: ...सरकार की अता से होगी, और यह तर्कसंगत नहीं है। यहीं से हम यह विश्वास रखते हैं कि अल्लाह सुब्हानहू व तआला का शुक्र अदा करना, ऋणमुक्ति के अर्थ में, अक्ल के लिहाज़ से असंभव है, क्योंकि शुक्र अदा करना खुद एक नियामत है। तो बंदा इस दूसरी नियामत का शुक्र अदा करे ताकि अपनी जिम्मेदारी पूरी कर सके, और यह शुक्र का सिलसिला कभी समाप्त नहीं होगा। अतः साबित हुआ कि इस दृष्टि से प्रमाण स्पष्ट है।

[अरबी पाठ]: दूसरा: वह प्रस्ताव जो कहता है कि उम्मत का इस बात पर इज़्मा (सहमति) है कि रसूलुल्लाह (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) के बाद सबसे उत्तम सृष्टि या तो अबू बक्र हैं या अली (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) —

[उर्दू पाठ का अनुवाद]: दूसरा कारण: यह है कि यह प्रस्ताव जिसका विषय यह है कि रसूलुल्लाह (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) के बाद सबसे श्रेष्ठ या तो अबू बक्र हैं या अली (रज़ियल्लाहु तआला अन्हुमा)। इस पर उम्मत का इज़्मा है।

[अरबी पाठ]: — इसमें विवाद है क्योंकि यहाँ दो अन्य समूह हैं; उनमें से एक सैयदना फ़ारूक़ (रज़ियल्लाहु तआला अन्हु) की पूरी उम्मत पर श्रेष्ठता का दावा करता है। उनका आधार वह हदीस है जो नबी (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) से वर्णित है कि उन्होंने कहा: "हज़रत उमर से बेहतर किसी आदमी पर सूरज उदय नहीं हुआ।" [1] और आपसे (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) वर्णित है: "यदि मेरे बाद कोई नबी होता, तो वह उमर बिन अल-खत्ताब होते।" [2] और आपसे (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) वर्णित है: "बेशक अल्लाह तआला ने अराफात के लोगों पर सामान्य रूप से गर्व किया और उमर पर विशेष रूप से गर्व किया।" [3]

[उर्दू पाठ का अनुवाद]: इस पर आपत्ति की गुंजाइश है क्योंकि यहाँ दो और समूह हैं, उनमें से एक दावा करता है कि सैयदना फ़ारूक़ (रज़ियल्लाहु तआला अन्हु) पूरी उम्मत से श्रेष्ठ हैं, और उनका

प्रमाण वह हदीस है जो नबी (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) से वर्णित है कि: "हज़रत उमर से बेहतर किसी व्यक्ति पर सूरज उदय नहीं हुआ।" और आपसे वर्णित है कि: "यदि मेरे बाद कोई नबी होता तो उमर नबी होते।" और हुज़ूर (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) से रिवायत है कि "अल्लाह तआला ने अराफ़ात में इकट्ठा होने वालों पर सामान्य रूप से गर्व किया और उमर पर विशेष रूप से।"

[पाद टिप्पणियाँ]: 1. कंजुल उम्माल, हदीस 32739, मुअस्ससह अल-रिसाला बेरुत, 11/577. 2. जामे' अत-तिर्मिज़ी, अबवाबुल मनाक़िब, बाबू मनाक़िब उमर (रज़ियल्लाहु तआला अन्हु), अमीन कंपनी दिल्ली, 2/209. 3. कंजुल उम्माल, हदीस 32725, मुअस्ससह अल-रिसाला बेरुत, 11/575; कंजुल उम्माल, हदीस 35858, मुअस्ससह अल-रिसाला बेरुत, 12/596.

पृष्ठ 526/684

وھو غیر معقول وعن ھذا نعتقد ان اداء شکر اللہ سبحنہ وتعالی بمعنی فراغ الذمۃ منہ محال عقلا اذا لشکر نعمۃ اخری فلیشکرھا حتی یخرج عن عھدتہ ویتسلسل الی مالا یتناھی ، فثبت ان الدلیل لا غبار علیہ من ھذا الوجہ۔ سرکار کی عطا سے ہوگی، اور یہ معقول نہیں، یہیں سے ہم یہ عقیدہ رکھتے ہیں کہ اللہ سبحنہ و تعالیٰ کا شکر بہ معنی برات ذمہ از شکر عقلاً محال ہے اس لئے کہ شکر نعمت دیگر ہے تو بندہ اس دوسری نعمت کا شکر کرے کہ عہدہ بر آ ہو اور یہ سلسلہ شکر کا نہایت کو نہ پہنچے تو ثابت ہوا کہ دلیل اس وجہ سے بے غبار ہے الثانی : ان المقدمۃ القائلۃ ان الامہ مجمعۃ علی ان افضل الخلق بعد رسول اللہ صلی اللہ تعالی علیہ وسلم اما ابوبکر او علی رضی اللہ تعالی عنھما ۔ دوسری وجہ : یہ ہے کہ یہ مقدمہ جس کا مضمون یہ ہے کہ رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کے بعد افضل یا ابوبکر ہیں یا علی رضی اللہ تعالیٰ عنہما۔ اس پر اجماع امت ہے۔ مدخول فیھا اذھناك فرقتان اخریان تدعی احدھما تفضیل سیدنا الفاروق رضی اللہ تعالی عنہ علی جمیع الامۃ ، ومستندھا مایروی عن النبی صلی اللہ تعالی علیہ وسلم ، انہ قال ماطلعت الشمس علی رجل خیر من عمر 1 وعنہ صلی اللہ تعالی علیہ وسلم لوکان بعدی نبی لکان عمر بن خطاب 2 وعنہ صلی اللہ تعالی علیہ وسلم ان اللہ تعالی باھی باھل عرفۃ عامۃ وباھی لعمر خاصۃ 3 اس پر اعتراض کو مجال ہے اس لئے کہ یہاں دو فرقے اور ہیں، ان میں کا ایک دعویٰ کرتا ہے کہ سیدنا فاروق رضی اللہ تعالیٰ عنہ ساری امت سے افضل ہیں، اور اس کی دلیل وہ حدیث ہے جو نبی صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم سے مروی ہے کہ "حضرت عمر سے بہتر کسی آدمی پر سورج طلوع نہیں ہوا۔" اور آپ سے مروی ہے کہ : اگر میرے بعد کوئی نبی ہوتا تو عمر نبی ہوتے۔ اور حضور صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم سے

روایت ہے کہ "اللہ تعالیٰ نے عرفات میں جمع ہونے والوں پر عام طور سے فخر فرمایا اور عمر سے خاص طور"

1 کنز العمال حدیث ۳۲۷۳۹ موسسہ الرسالہ بیروت ۱۱ / ۵۷۷ 2 جامع الترمذی ابواب المناقب باب مناقب عمر رضی اللہ تعالیٰ عنہ امین کمپنی دہلی ۲/ ۲۰۹ 3 کنز العمال حدیث ۳۲۷۲۵ مؤسسہ الرسالہ بیروت ۱۱/ ۵۷۵، کنز العمال حدیث ۳۵۸۵۸ مؤسسہ الرسالہ بیروت ۱۲/ ۵۹۶

Fatawa Rizvia, Volume 28

And if arguing with it and its likes does not stand on its legs, whether in terms of narration (riwayah) or understanding (dirayah) or both, like the adherence of the 'Mufaddilah' (those who favor certain companions excessively) to the Hadith: "Ali is the best of humans," the Hadith of the Bird (al-Tayr), the Hadith of appointment as successor (al-Istikhlaf) during the Battle of Tabuk, and similar ones. Among them are fabricated lies, some are rejected and weak (munkar waah), and some do not benefit them at all. And thus has the sunnah (way) of Allah proceeded with every innovator who argues without proof and leans where there is no path.

And another group claims the superiority of our master Abbas bin Abdul Muttalib (may Allah be pleased with them both). Their viewpoint, even if it does not grant them their intended superiority, is the saying of the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) about him: "A man's uncle is like his father." This is a Hasan (fair) Hadith narrated by al-Tirmidhi and others from Abu Hurairah (may Allah be pleased with him). And there is no doubt that...

1 Jami' al-Tirmidhi, Chapters of Virtues, Virtues of the Prophet's Uncle al-Abbas, Amin Company Delhi, 2/217.

फ़तावा रज़विया, जिल्द 28

और यदि इसके और इसके जैसे अन्य उदाहरणों के माध्यम से तर्क देना किसी ठोस आधार पर नहीं टिकता, चाहे वह रिवायत (कथन की श्रृंखला) के दृष्टिकोण से हो या दरायत (समझ और तर्क) के दृष्टिकोण से, या दोनों के मेल से। जैसे कि मुफ़ज़्ज़िला (अतिशयोक्तिपूर्ण श्रेष्ठता मानने वाले) का इस हदीस को थामना कि "अली मानव जाति में सबसे श्रेष्ठ हैं", या परिंदे वाली हदीस (हदीस-ए-तैर), या ग़ज़वा-ए-तबुक के दौरान उत्तराधिकार की हदीस, और इनके समान अन्य बातें। इनमें से कुछ गढ़े हुए झूठ हैं, कुछ नकारे हुए और कमज़ोर हैं, और कुछ उन्हें बिल्कुल भी लाभ नहीं पहुँचाते। और इसी तरह हर बिदअती (धर्म में नयापन लाने वाले) के संबंध में अल्लाह का नियम रहा है कि वह तर्क तो देता है लेकिन उसके पास कोई प्रमाण नहीं होता, और वह उस ओर झुकता है जहाँ कोई मार्ग नहीं है।

और दूसरा समूह हमारे आका अब्बास बिन अब्दुल मुत्तलिब (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) की श्रेष्ठता का दावा करता है। उनका दृष्टिकोण, भले ही वह उन्हें उनकी इच्छित श्रेष्ठता प्रदान न करे, उनके बारे में हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) का यह कथन है कि: "आदमी का चाचा उसके पिता के समान होता है।" और यह एक हसन (उत्तम) हदीस है जिसे तिर्मिज़ी और अन्य ने अबू हुरैरा (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) से रिवायत किया है। और इसमें कोई संदेह नहीं है कि...

1 जामे तिर्मिज़ी, अबवाबुल मुनाकिब, नबी के चाचा हज़रत अब्बास के गुण, अमीन कंपनी दिल्ली, 2/217।

पृष्ठ 684 में से 527

وان کان الاستدلال بھا و بامثالھا لا یقوم علی ساق اما روایۃ او درایۃ او معاً کاستمساک المفضلۃ بحدیث علی خیر البشر وحدیث الطیر وحدیث الاستخلاف فی غزوۃ تبوك وما ضاھاھا فمنھا کذب مختلق ومنھا منکر واہٍ ومنھا ما لا یفید ھم شیئاً وکذلك مضت سنۃ اللہ فی کل مبتدع یحتج ولا حجۃ ویجنح حیث لا محجۃ ۔ سے مباہات فرمائی۔ اگرچہ اس روایت سے اور اس کے مشابہ روایتوں سے دلیل پائے ثبات پر قائم نہیں ہوتی یا بلحاظ روایت یا بلحاظ درایت یا دونوں کے لحاظ سے، جیسے تفضیلیہ کا حدیث علی خیر البشر 'علی سب انسانوں سے افضل ہیں' اور حدیث طیر اور غزوہ تبوک کے زمانہ میں سرکار علیہ الصلوٰۃ والسلام کا علی (رضی اللہ تعالٰی عنہ) کو اپنا خلیفہ مقرر فرمانے کی روایت سے تمسک کا حال ہے کہ ان میں کچھ تو نری تراشیدہ جھوٹ ہیں اور کچھ منکر واہی (راویان ثقہ کے مقابل روایان غیر ثقہ کی روایات ضعیف ہیں) اور کچھ انہیں بالکل فائدہ مند نہیں اور یونہی اللہ تعالٰی کی سنت ہر بد مذہب کے حق میں ہوئی کہ وہ استدلال کرے حالانکہ دلیل نہیں اور وہاں کا قصد کرے جہاں راستہ نہیں۔

والفرقہ الاخری تدعی تفضیل سیدنا عباس بن عبد المطلب رضی اللہ تعالٰی عنھما وکان ملحظھم وان لم یعط فضلھم قولہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم فیہ اب عم الرجل صنو ابیہ، وھو حدیث احسن اخرجہ الترمذی۱ وغیرہ عن ابی ھریرۃ رضی اللہ تعالٰی عنہ ولا شك اور دوسرا فرقہ سیدنا عباس بن عبدالمطلب رضی اللہ تعالٰی عنہما کو سب سے افضل کہتا ہے، گویا ان کے مدِ نظر اگرچہ ان کی مراد نہیں دیتا اس بارے میں حضور صلی اللہ تعالٰی عنہ کا عباس رضی اللہ تعالٰی عنہ کے بابت قول ہے کہ 'آدمی کا چچا اس کے باپ کی مثل ہے'۔ اور یہ حدیث حسن ہے جسے ترمذی وغیرہ نے ابوہریرہ رضی اللہ تعالٰی عنہ سے روایت کیا۔ اور کچھ شک نہیں کہ

۱ جامع الترمذی ابواب المناقب مناقب عم النبی صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم العباس امین کمپنی دہلی ۲/ ۲۱۷

Fatawa Ridawiyya, Volume 28, Page 528 of 684

(Arabic Text): Indeed, may Allah be pleased with him, he is the Sheikh of the Muslims, their master, their leader, their guide, the honor of their souls, and the crown of their heads, even above the four caliphs from this aspect. Just as Hazrat Batul al-Zahra and her brother, the noble master Ibrahim - upon their father and upon them be prayers and peace - are absolutely the most virtuous of the Ummah in terms of lineage, partiality, and the nobility of essence and nature. In short, none of the four possibilities can be determined except by invalidating the other three altogether. So how did you say that since the verse did not fit the determination of Abu Bakr, it applies to Ali, given that transmitted matters are not attained except through transmission? So the researcher who investigates has no school of thought (madhhab) before looking into evidence, so a path becomes apparent to him. If the completeness of the evidence depends on following a school of thought (al-tamadhhub), it would lead to circular reasoning. This is similar to what we answered regarding the reasoning of the Shafi'i imams for the obligatoriness of sequence in wudu based on the inclusion of the letter 'fa' [in the verse].

(Urdu Text): Hazrat Abbas, may Allah be pleased with him, is the Sheikh of the Muslims and their leader, their chief and commander, and their honor and the crown of their heads. For this reason, he has excellence over the four caliphs as well. Just as Hazrat Fatima Zahra and her brother Syed Ibrahim, her child, and upon them be prayers and peace, are superior to the entire Ummah in terms of lineage, partiality, and nobility of essence and nature. In short, from these four possibilities, no possibility will be determined without invalidating the other three aspects. So how did you say that when the noble verse did not apply to Ali, Abu Bakr became its designated referent? Besides, transmitted matters are obtained only through transmitted evidence. So the person of insight and research has no school of thought before this, so that if he ponders upon the evidence, some path may become clear to him. If the completeness of evidence depends on some school-of-thought-making, then circularity will necessarily occur. And this is a parallel to the answer we gave in response to the evidence of the Shafi'i imams, which they said regarding the obligatoriness of order in wudu based on aspects in the noble verse.

फ़तावा रज़विया, जिल्द 28, पृष्ठ 528 / 684

(अरबी पाठ): वास्तव में, अल्लाह उन पर प्रसन्न हो, वे मुसलमानों के शेख, उनके सरदार, उनके अग्रणी, उनके नेता, उनकी आत्माओं का गौरव और उनके सिर के ताज हैं, यहाँ तक कि इस पहलू से चारों खलीफ़ाओं पर भी। जैसे हज़रत बतूल अज़-ज़हरा और उनके भाई, प्रतिष्ठित स्वामी इब्राहिम - उनके पिता पर और उन पर प्रार्थना और शांति हो - वंश, अंशिता और सार तथा प्रकृति की कुलीनता के मामले में पूरी उम्मत में सर्वश्रेष्ठ हैं। संक्षेप में, चारों विकल्पों में से कोई भी तब तक निर्धारित नहीं किया जा सकता जब तक कि शेष तीन को पूरी तरह से अमान्य न कर दिया जाए। तो आपने कैसे कहा कि चूँकि आयत अबू बक्र के निर्धारण पर सटीक नहीं बैठी, इसलिए यह अली पर लागू होती है, जबकि सुनी-सुनाई बातें केवल श्रवण के माध्यम से ही प्राप्त होती हैं? अतः जो शोधकर्ता जाँच करता है, उसका प्रमाण देखने से पहले कोई पंथ (मज़हब) नहीं होता, जिससे उसके लिए कोई मार्ग स्पष्ट हो सके। यदि प्रमाण की पूर्णता किसी पंथ के अनुसरण पर निर्भर करती है, तो इससे चक्रीय तर्क(दौर) पैदा होगा। यह उस उत्तर के समान है जो हमने वज़ू में क्रम की अनिवार्यता के लिए 'फ़ा' अक्षर के शामिल होने पर शाफ़ई इमामों के तर्क के संबंध में दिया था।

(उर्दू पाठ): हज़रत अब्बास रज़ियल्लाहु तआला अन्हु मुसलमानों के शेख हैं और उनके सरदार हैं और उनके सदर व क़ायद और उनकी आबरू और उनके सिरों का ताज हैं। इस वजह से चारों खलीफ़ाओं पर भी उन्हें फ़ज़ीलत है। जैसे हज़रत फ़ातिमा ज़हरा और उनके भाई सैयद इब्राहिम उनके वल्द और उन पर सलात व सलाम हो, रु-ए-नसब व जुज़ियत व करामत जौहर व तीनत तमाम उम्मत से अफ़ज़ल हैं। अल-जुमला इन चार शक़्क़ों में से कोई शक़्क़ बाक़ी तीन वजूह को बातिल किए बग़ैर मुतय्यन नहीं होगी तो आपने क्योंकर फ़रमाया कि आयत-ए-करीमा जब अली पर सादिक़ न आई तो अबू बक्र इसका मिस्दाक़ मुतय्यन हुए। इसके अलावा समई मसाइल दलील-ए-समई ही से हासिल होते हैं। तो साहिब-ए-नज़र व जुस्तजू का कोई मज़हब इससे पहले नहीं होता कि वह दलील में ग़ौर करे तो कोई राह उसको रौशन हो जाए तो अगर दलील का ताम होना किसी मज़हब साज़ी पर मौक़ूफ़ हो तो दौर लाज़िम आएगा और यह उस जवाब की नज़ीर है जो हमने आइम्मा-ए-शाफ़इया की इस दलील के जवाब में कहा जो उन्होंने वज़ू में फ़र्ज़ियत-ए-तरतीब पर आयत-ए-करीमा में वजूह [से इस्तेदलाल किया]।

انه رضی اللہ تعالی عنه شیخ المسلمین وسیدهم | حضرت عباس رضی اللہ تعالیٰ عنہ شیخ المسلمین ہیں اور ان کے ومقدمهم وقائدهم وعز نفوسهم وتاج رؤسهم | سردار ہیں اور ان کے صدر و قائد اور ان کی آبرو اور ان کے حتی الخلفاء الاربعة من هذا الوجه کما ان حضرة | سروں کا تاج ہیں۔ اس وجہ سے چاروں خلفاء پر بھی انہیں البتول الزهراء واخاها السید الکریم ابراهیم علی | فضیلت ہے۔ جیسے حضرت فاطمہ زہرا اور ان کے بھائی سید ابیهما وعلیهما الصلوة التسلیم افضل الامة مطلقاً | ابراہیم ان کے ولد اور ان پر صلوٰۃ وسلام ہو ، روئے نسب و من جهة النسب واجزائیة وکرامة الجوهر والطینة۔ | جزئیت و کرامت جو ہر وطینت تمام امت سے افضل ہیں۔ وبالجمله فلا یتعین احد من الشقوق الاربعة الا | بالجملہ ان چار شقوں سے کوئی شق باقی تین وجوہ کو باطل کئے بابطال الثلثة الباقیة جمیعاً فکیف قلتم ان الآیة لما | بغیر متعین نہیں ہوگی تو آپ نے کیونکر فرمایا کہ آیت کریمہ لم تلتئم علی تعین ابوبکر مصد اقالها علی ان | جب علی پر صادق نہ آئی تو ابوبکر اس کا مصداق متعین ہوئے المسائل السمعیة لا تنال الامن قبل السمع۔ | علاوہ اس کے مسائل سمعیہ دلیل سمعی ہی سے حاصل ہوتے ہیں۔ فالناظر المتفحص الامذهب له قبل ان ینظر في دلیل | تو صاحب نظر و جستجو کا کوئی مذہب اس سے پہلے نہیں ہوتا کہ وہ فیظهر له سبیل فان کان تمام الدلیل موقوفا علی | دلیل میں غور کرے تو کوئی راہ اس کو روشن ہو جائے تو اگر (التمذهب) بمذهب لزم الدور وهذا نظیر ما اجبنابه | دلیل کا تام ہونا کسی مذہب سازی پر موقوف ہو تو دور لازم عن استدلال الائمة الشافعیة علی افتراض الترتیب | آئے گا اور یہ اس جواب کی نظیر ہے جو ہم نے ائمہ شافعیہ کی في الوضوء بدخول الفاء | اس دلیل کے جواب میں کہا جو انہوں نے وضو میں فرضیت | ترتیب پر آیت کریمہ میں وجوہ

Fatawa Razawiyya - Volume 28

(Context: ...upon the various aspects and the non-existence of a practical proponent as mentioned in Al-Khilafiyat.) I say: The answer to these objections is based on our primary evidence, which is relied upon in this matter, the consensus (ijma') of all the Companions (Sahaba) and their followers in goodness (the Tabi'in), as narrated by Imam al-Shafi'i, then al-Bayhaqi, and then other Imams. Hadiths from Bukhari and others support this, as I have detailed in my book. I have established a magnificent proof that the consensus is complete and perfect; no deviation from it is proven, and we do not revisit this matter. As for the disagreement mentioned by Allama Abu Umar bin Abd al-Barr, it is not worthy of consideration or attention, neither from the perspective of narration (riwayah) nor reasoning (dirayah). Even if we were to accept it, the vast majority (al-Sawad al-A'zam) must be followed, and following rare/odd (shadh) opinions is prohibited. This amount of evidence is sufficient for us to adopt a school of thought (madhhab), thus the circular reasoning is negated. Yes, the hadith regarding the two groups (who argue for the excellence of Umar and Abbas) is strong and authentic, but it does not interfere with the intended meaning because Umar and Abbas were not Muslims at the time the verse was revealed, as is evident from a study of history. Therefore, they were definitely not the subjects intended by the verse, and because of this, the remaining two possibilities are invalidated, and ultimately the proof (is established).

Page 529 of 684

फ़तावा रज़विया - खंड 28

(संदर्भ: ...विभिन्न पहलुओं पर और व्यावहारिक समर्थक की अनुपस्थिति जैसा कि अल-खिलाफ़ियात में वर्णित है।) मैं कहता हूँ: और इन आक्षेपों का उत्तर हमारे उस प्राथमिक प्रमाण पर आधारित है जिस पर इस मामले में भरोसा किया जाता है, वह है तमाम सहाबा और उनके नेक अनुयायियों (ताबिईन) का इज्मा (आम सहमति), जैसा कि इमाम शाफ़ई, फिर बैहक़ी और फिर अन्य इमामों ने इसे उद्धृत किया है। और इस पर बुखारी आदि की हदीसें दलालत करती हैं जैसा कि मैंने अपनी किताब में विस्तार से वर्णन किया है। और इस मामले पर मैंने शानदार दलील पेश की है कि इज्मा (आम सहमति) पूर्ण और मुकम्मल है; इससे किसी का विरोधाभास साबित नहीं है, और हम इस विषय पर दोबारा पीछे नहीं मुड़ते। और जो मतभेद अल्लामा अबू उमर बिन अब्दुल बर्र ने उल्लेख किया है, वह न तो रिवायत (कथन) के लिहाज़ से और न ही दरायत (समझ) के लिहाज़ से इस लायक है कि उस पर ध्यान दिया जाए या उसकी ओर मुड़कर देखा जाए। और अगर हम मान भी लें तो सवादे-आज़म (बहुमत) का ही अनुसरण किया जाएगा और शाज़ (दुर्लभ) मत का अनुसरण वर्जित होगा। इतनी बात हमें मज़हब अपनाने के लिए काफी है, तो दोहराव नहीं रहा। हाँ, उन दो समूहों की हदीस (जो हज़रत उमर और अब्बास की श्रेष्ठता का तर्क देते हैं) मज़बूत और सही है, लेकिन वह उद्देश्य में बाधा नहीं डालती क्योंकि हज़रत उमर और अब्बास आयत के अवतरण (नुज़ूल) के समय मुसलमान नहीं थे, जैसा कि इतिहास के अध्ययन से स्पष्ट है। अतः ये दोनों निश्चित रूप से आयत के उद्देश्य में शामिल नहीं थे, और इसी कारण शेष दो विकल्प खारिज हो गए और अंततः दलील (स्थापित हुई)।

पृष्ठ 529 का 684

علی الوجوہ وعدم القائل بالفعل کما ھو مذکور فی الخلافیات۔ پر دخولِ فاء اور قائل بالفصل کے معدوم ہونے سے قائم کی جیسا کہ خلافیات میں مذکور ہے۔ اقول: والجواب عنھما مستندنا الاول الذی علیہ المعول فی ھذا الباب اجماع الصحابۃ والتابعین لھم باحسان رضی اللہ تعالی عنھم اجمعین کما نقلہ الامام الشافعی ثم البیھقی ثم آخرون ودلت علیہ احادیث عند البخاری وغیرہ کما فصلتہ فی الکتاب واقمت الدلیل الجلیل علی ان الاجماع تام کامل لم یثبت شذوذھمنہ ولااندور، وان الخلاف الذی ذکرہ ابوعمر بن عبدالبر فلیس مما یعرج علیہ او یلتفت الیہ الا روایۃ ولا درایۃ وان سلمنا فالسواد الاعظم مبتوع و اتباع الشاذ ممنوع ، وھذا القدر یکفینا للتمدھب فانتفی الدور نعم حدیث الفرقتین قوی صحیح لیکن لا یخل بالمقصود فان عمر و عباسا رضی اللہ تعالی عنھما لم یکونا سلما حین نزول الایۃ کما یظھر بالرجوع الی التاریخ، فلم یقصدا بالایۃ قطعاً وبہ بطل الشقان الباقیان و آل الدلیل میں کہتا ہوں اور اس اعتراض کا جواب یہ ہے کہ اس بات میں ہماری اولین سند جس پر ہمارا اعتماد ہے جملہ صحابہ اور اچھے طریقے پر ان کے تمام پیروان کا تابعین کا اجماع ہے جیسا کہ امام شافعی پھر بیہقی پھر دیگر ائمہ نے اسے نقل کیا اور اس پر بخاری وغیرہ کی احادیث دلالت کرتی ہیں جیسا کہ میں نے اپنی کتاب میں مفصل بیان کیا ہے اور اس امر پر میں نے دلیلِ جمیل قائم کی کہ اجتماعِ تام کامل ہے اور اس سے کسی کا خلاف ثابت نہیں اور یہ کہ جو خلاف علامہ ابوعمر بن عبدالبر نے ذکر کیا نہ روایت کے لحاظ سے نہ درایت کے لحاظ سے وہ اس قابل ہے کہ نظر اس پر گزرے یا اس کی طرف مڑ کے دیکھا جائے۔ اور اگر ہم مان لیں تو سوادِ اعظم ہی کی اتباع ہوگی اور شاذ و نادر کی اتباع ممنوع ہوگی اور اتنی بات ہمیں مذہب قرار دینے کو کافی ہے تو دور نہ رہا، ہاں ان دو فرقوں کی (جو حضرت عمر و عباس کی فضیلت پاتے ہیں) حدیث قوی و صحیح ہے، لیکن

مقصود میں خلل انداز نہیں اس لئے کہ عمر و عباس آیت کے نزول کے وقت مسلمان نہ تھے، جیسا کہ مطالعہ تاریخ سے ظاہر ہے، تو یہ دونوں قطعی آیت کے مقصود ہی نہ ہوئے، اور اسی وجہ سے باقی دو شقیں باطل ہو گئیں اور آخرکار دلیل

Fatawa Razawiyya, Volume 28

[Translation of the text]: ...remained firm and strong. The extent of this matter is that the learned arguer either did not know these two opinions or did not count them because they reached the limit of downfall and rarity. Furthermore, praise be to Allah, since there is a consensus that 'Siddiq' (the Truthful One, i.e., Abu Bakr) is the intended meaning of the verse, after this is proven, we are free from these formalities. As it is apparent, when this point is established, we say that Allah Almighty described the attribute of 'Siddiq' that he is 'Atqa' (most pious) and defined the attribute of 'Atqa' as being 'Akram' (most noble). These two premises resulted in the conclusion that 'Siddiq' is 'Akram' (most superior) in the sight of Allah Almighty. 'Afdal' (most excellent), 'Akram' (most noble), 'Arfa Darja' (highest in rank), and 'A'la Manzila' (loftiest in station)—all these words converge on the same meaning. Therefore, absolute and total excellence is established for 'Siddiq', and Allah Almighty alone is the Master of success. This is the formulation of the evidence in such a way that it heals the sick and quenches the thirsty, and praise be to the Majestic Lord. Know that all the scholars of the past and later generations agree on this reasoning, and everyone liked it and accepted it wholeheartedly. There is no doubt that it is worthy of this. However, the 'Tafziliyyah' (those who favor others) have an argument regarding this in three ways. We mention those points with the support of the success granted by God, the Great and Most High, and refute them in such a way that leaves no doubt or suspicion remaining. We say that the first doubt is that some commentators have interpreted 'Atqa' as 'Taqi' (a pious attribute...)

Page 530 of 684

फतावा रजविया, खंड 28

[पाठ का अनुवाद]: ...मजबूत और सुदृढ़ रही। इस मामले का निष्कर्ष यह है कि तर्क देने वाले विद्वान को या तो इन दो मतों का पता नहीं चला या उन्होंने उनकी अत्यधिक गिरावट और दुर्लभता के कारण उन्हें गिना ही नहीं। इसके अलावा, अल्लाह का शुक्र है कि इस बात पर आम सहमति है कि आयत में 'सिद्दीक' (सत्यवादी, यानी अबू बक्र) ही अभिप्रेत हैं। एक बार यह सिद्ध हो जाने के बाद, हम इन औपचारिकताओं से मुक्त हैं। जैसा कि स्पष्ट है, जब यह बात सिद्ध हो गई, तो हम कहते हैं कि अल्लाह तआला ने सिद्दीक का गुण बताया कि वह 'अतका' (सबसे अधिक परहेज़गार) हैं और 'अतका' का गुण बताया कि वह 'अकरम' (सबसे सम्मानित) है। इन दो प्रस्तावों ने यह परिणाम दिया कि सिद्दीक अल्लाह तआला के निकट 'अकरम' (सबसे श्रेष्ठ) हैं। 'अफ़ज़ल' (सबसे उत्कृष्ट), 'अकरम' (सबसे सम्मानित), 'अरफ़ा दरजा' (उच्चतम पद) और 'आला मंज़िला' (उच्चतम स्थान) - ये सभी शब्द एक ही अर्थ पर खरे उतरते हैं। अत; सिद्दीक के लिए पूर्ण और समग्र श्रेष्ठता सिद्ध है, और अल्लाह तआला ही सफलता का स्वामी है। यह प्रमाण का ऐसा निरूपण है जो बीमार को चंगा करता है और प्यासे की प्यास बुझाता है, और महिमामयी प्रभु की प्रशंसा हो। जान लो कि पिछले और बाद के सभी विद्वान इस तर्क पर सहमत हैं, और सभी ने इसे पसंद किया और दिल से स्वीकार किया है। इसमें कोई संदेह नहीं कि यह इसके योग्य है। हालाँकि, 'तफ़ज़ीलीया' (दूसरों को प्राथमिकता देने वाले) के पास इसमें तीन तरह से तर्क हैं। हम उन बिंदुओं का उल्लेख अल्लाह की महानता और श्रेष्ठता की सफलता के सहारे करते हैं और उनका ऐसा खंडन करते हैं जो कोई संदेह या संशय शेष नहीं छोड़ता। हम कहते हैं कि पहला संदेह यह है कि कुछ व्याख्याकारों ने 'अतका' की व्याख्या 'तकी' (एक पवित्र गुण...) के रूप में की है।

पृष्ठ 530 का 684

إلى الاحصان والارصان والحمد لله ولى الاحسان غاية الامر ان الفاضل المستدل لم يطلع هذين القولين اولم يعتد بهما لتنا هيهما في السقوط و الشذوذ على أنا بحمد الله بعد ما ثبت الاجماع على ان الصديق هو المراد في غنى عن هذه التجشمات كما لا يخفى اذا ثبت هذا فنقول وصف الله سبحنه و تعالى الصديق بأنه اتقى و وصف الاتقى بأنه الأكرم انتجت المقدمتان ان الصديق اكرم عند الله تعالى والافضل والاكرم والارفع درجة والاعلى مكانة كلها الفاظ معتورة على معنى واحد، فثبت الفضل المطلق الكلى للصديق والله تعالى ولي التوفيق، هذا تقرير الدليل بحيث يشفى العليل ويروى الغليل والحمد للمولى الجليل واعلم ان هذا الاحتجاج اطبقت عليه كلمات العلماء سلفاً و خلفاً وار تضوه وتلقوه بالقبول تليدا وطارفا ولا شک انه لجدير بذلك لكن المفضلة لهم كلام فيه بثلثة وجوه نذكر ها نردها بحيث لا يبقى ولا يذر بتوفيق الله العلى الاكبر - فنقول الشبهة الاولى ان من المفسر ين من فسر الاتقى بالتقى

مضبوط و مستحکم رہی، اس معاملہ کی نہایت کار یہ کہ فاضل مستدل کو تو ان دونوں مذہبوں کا علم نہ ہوا یا اس وجہ سے کہ سقوط و ندرت میں حد کو پہنچے ہونے کی وجہ سے انہیں شمار ہی نہیں فرمایا، مزید برآں بحمد اللہ اس پر اجماع کہ صدیق ہی مراد آیت ہیں کہ ثابت ہونے کے بعد ہم ان تکلفات سے بے نیاز ہیں، جیسا کہ ظاہر جب یہ بات ثابت ہو چکی تو ہم کہتے ہیں اللہ تعالی نے صدیق کا وصف بیان فرمایا کہ وہ اتقی ہیں اور اتقی کا وصف بتایا کہ وہ اکرم ہے ان دو مقدموں نے نتیجہ دیا کہ صدیق اللہ تعالی کے نزدیک اکرم (سب سے افضل) ہیں اور افضل اکرم اور ارفع درجہ اور اعلی منزلہ یہ سب الفاظ ایک ہی معنی پر صادق آتے ہیں، لہذا فضل مطلق کلی صدیق کیلئے ثابت ہے اور اللہ تعالی ہی توفیق کا مالک ہے اور تم جان لو کہ اس استدلال پر جملہ علماء سلف وخلف کا اتفاق ہے اور سب نے اسے پسند کیا اور قبول کے ہاتھوں لیا ہے اور کوئی شک نہیں کہ

یہ اس کے قابل ہے، لیکن تفضیلیہ کو اس میں تین وجوہ سے کلام ہے ہم ان وجوہ کو خدائے بزرگ و برتر کی توفیق کے سہارے ذکر کرتے ہیں اور ان کا ایسا رد کرتے جو کوئی شبہ باقی نہ چھوڑے اور کوئی شک نہ رہے۔ ہم کہتے ہیں کہ پہلا شبہ یہ ہے کہ بعض مفسرین نے اتقی کی تفسیر تقی (صفت

صفحہ ۵۳۰ از ۶۸۴

Fatawa Razawiyya Volume 28

[Arabic Text Translation:] As in Al-Ma'alim, Al-Baydawi, and other commentaries, the argument falls from its original basis. I say: it is no burden upon us to first establish prefaces that will, God-willing, assist you in responding to this doubt. Then we shall lift the veil from the face of truth by the grace of the All-Knowing Bestower. So listen to what is being addressed to you.

[Urdu Text Translation:] (The comparison, in which superiority over another is not intended, but rather just the attribution of piety) was made as it is in Al-Ma'alim, Al-Baydawi, and other commentaries. Thus, the reasoning which was based on "atqa" (the most pious) being a superlative noun was uprooted from its base. I say: there is no harm for us in first laying down some prefaces as a preamble which will assist you in the answer, if Allah Almighty wills. Then, with the support of the success granted by the Wise and Bestowing God, we shall lift the veil from the face of truth. So listen to what is said to you.

[Arabic Text Translation:] The First Preface: Abundant proofs from reason and tradition (and let these two imams suffice you) agree that words are not to be diverted from their apparent meanings as long as there is no dire necessity that cannot be repelled except by it. Otherwise, this would not be an interpretation (ta'wil), but rather an alteration and substitution. If the door of discretionary action were opened without a compelling necessity, security in the primary texts (nusus) would be lost, as is not hidden. This is of the utmost clarity, which relieves us of the toil of establishing a proof for it, so much so that some scholars have included it in the texts of creed, and it is indeed worthy of it. For the ultimate aim of the innovators from first to last is nothing but to divert the texts from their apparent meanings and to resort to interpretations.

[Urdu Text Translation:] First Preface: Abundant proofs of reason and tradition (and these two imams are sufficient for you) agree on this, that it is forbidden to turn words away from their apparent meanings unless there is a severe necessity which cannot be averted without turning the word from its apparent meaning. Otherwise, this turning without necessity will not be "ta'wil" (interpretation) but will be considered "taghayyur-o-tabdeel" (alteration and change). And if the door to turning words without necessity were opened, safety would be lifted from the Shariah texts (Nusoos), as is not hidden. And since this matter is extremely obvious, it has spared us from the trouble of establishing a proof for it. Some scholars have placed this in

the texts of "Aqa'id" (creeds), and this matter is deserving of it because the entire effort of all the deviants is just this: to turn the Shariah statements from their apparent meanings and [commit] corrupt [interpretations]...

फ़तवा रिज़विया जिल्द 28

[अरबी पाठ का अनुवाद:] जैसा कि अल-म'आलिम, अल-बैदावी और अन्य तफ़सीरों में है, तर्क अपने मूल आधार से गिर जाता है। मैं कहता हूँ: हमें पहले कुछ ऐसी प्रस्तावनाएँ(मुक़द्दमात) तैयार करने में कोई समस्या नहीं है जो अल्लाह ने चाहा तो इस आपत्ति का उत्तर देने में आपकी सहायता करेंगी। फिर हम अल्लाह सर्वज्ञ और महान दाता की सहायता से सच्चाई के चेहरे से पर्दा उठाएंगे। अतः जो आपसे कहा जा रहा है उसे सुनें।

[उर्दू पाठ का अनुवाद:] (वह उपमा जिसमें दूसरे पर श्रेष्ठता का ध्यान नहीं रखा गया है, बल्कि केवल तक़वा (पवित्रता) के साथ जुड़ाव है) वैसी ही दी गई जैसी अल-म'आलिम और अल-बैदावी आदि तफ़सीरों में है। तो वह तर्क जिसकी बुनियाद 'अतक़ा' (सबसे अधिक पवित्र) के'इस्म-ए-तफ़्ज़ील' (सुपरलेटिव) होने पर थी, जड़ से उखड़ गया। मैं कहता हूँ: इसमें हमारा कोई हर्ज नहीं है कि हम पहले कुछ ऐसे मुक़द्दमात की भूमिका बांधें जो अल्लाह तआला ने चाहा तो जवाब में आपकी मदद करेंगे। फिर हम खुदा-ए-दाना और बख़्शने वाले की तौफ़ीक़ के सहारे हक़ीक़त के चेहरे से पर्दा उठाएंगे, तो सुनो जो तुमसे कहा जाए।

[अरबी पाठ का अनुवाद:] पहली प्रस्तावना: तर्क(अक़्ल) और परंपरा (नक़्ल) के प्रचुर प्रमाण (और ये दोनों इमाम आपके लिए पर्याप्त हैं) इस बात पर सहमत हैं कि शब्दों को उनके प्रत्यक्ष अर्थों से तब तक नहीं हटाया जाना चाहिए जब तक कि कोई ऐसी सख्त आवश्यकता न हो जिसे उसके बिना दूर न किया जा सके। अन्यथा, यह तावील (व्याख्या) नहीं बल्कि परिवर्तन और अदला-बदली होगी। यदि बिना आवश्यकता के अर्थ बदलने का द्वार खुल गया, तो शरीयत के प्रमाणों (नसूस) से सुरक्षा समाप्त हो जाएगी, जैसा कि स्पष्ट है। और यह मामला इतना स्पष्ट है कि इसने हमें इसके लिए प्रमाण देने के कष्ट से मुक्त कर दिया है, यहाँ तक कि कुछ विद्वानों ने इसे अक़ीदे के ग्रंथों में शामिल किया है, और यह इसके योग्य भी है। क्योंकि सभी बिदअतियों का मुख्य प्रयास यही है कि वे शरीयत के प्रमाणों को उनके प्रत्यक्ष अर्थों से फेर दें और तावीलात का सहारा लें।

[उर्दू पाठ का अनुवाद:] पहली प्रस्तावना: अक़्ल और नक़्ल की प्रचुर दलीलें (और ये दोनों इमाम तुम्हें काफ़ी हैं) इस बात पर सहमत हैं कि अल्फाज़ (शब्दों) को उनके ज़ाहिरी (प्रत्यक्ष) मायनी से फेरना मना है जब तक कि सख्त हाजत (आवश्यकता) न हो जो लफ़्ज़ को ज़ाहिरी मायनी से फेरे बिना दफ़ा (दूर) न हो। वर्ना यह बे-ज़रूरत फेरना तावील नहीं होगा बल्कि तग़य्युर और तब्दील (परिवर्तन) माना

जाएगा। और अगर बे-ज़रूरत फेरने का दरवाज़ा खुल जाए तो नुसूस-ए-शरिया (धार्मिक ग्रंथों) से अमान (सुरक्षा) उठ जाए, जैसा कि छिपा नहीं है। और यह मसला चूंकि निहायत ज़ाहिर है, इसलिए इसने हमें दलील क़ायम करने की ज़हमत से बे-नियाज़ कर दिया। बाज़ उलमा ने इसे अक़ायद (विश्वास) के मतून (ग्रंथों) में रखा है, और यह मसला इसका सज़ावार (योग्य) है क्योंकि सब बद-मज़हबों की सारी कोशिश यही है कि इबारत-ए-शरिया को उनके ज़ाहिरी मायनी से फेर दें और फासिद...

पेज 531 ऑफ़ 684

كما في المعالم والبيضاوي وغيرهما من التفاسير | مشبہ جس میں فضیلت دوسرے پر ملحوظ نہیں کہ صرف تقوی فسقط الاحتجاج عن اصله اقول ولا علينا ان نمهد | سے اتصاف ہے) سے کی جیسا کہ معالم وبیضاوی وغیرہما اولا مقدمات تعينك ان شاء الله تعالى في الجواب عن | تفاسیر میں ہے تو استدلال جس کی بنیاد اتقی کے اسم تفضیل هذا الارتياب ثم نرفع الحجاب عن وجه الصواب | ہونے پر تھی) جڑ سے اکھڑ پڑا، میں کہتا ہوں ہمارا کوئی حرج بتوفيق العليم الوهاب فاستمع لما يلقى عليه - | نہیں اس میں کہ ہم پہلے کچھ ایسے مقدمات کی تمہید اٹھائیں جو جواب میں ان شاء اللہ تعالی تمہاری مدد کریں پھر ہم خدائے دانا وبخشدہ کی توفیق کے سہارے چہرہ صواب سے حجاب اٹھائیں تو سنو جو تم سے کہا جائے۔ المقدمة الاولى ماتظافرت لادلة من العقل والنقل و | پہلا مقدمہ عقل و نقل کی بکثرت دلیلیں (اور یہ دونوں امام ناهيك بهما امامين على ان الالفاظ لاتصرف عن | تمہیں کافی ہیں) اس پر متفق ہیں کہ الفاظ کو اپنے ظاہر معنی سے ظواهرها مالم تمس حاجة شديدة لاتندفع الا به | پھیرنا ممنوع ہے جب تک کہ سخت حاجت نہ ہو جو لفظ کو ظاہر والا لم يكن هذا تاويلا بل تغييرا وتبديلا ولو فتح | معنی سے پھیرے بغیر دفع نہ ہو ورنہ یہ بے ضرورت پھیرنا باب التصرف من دون ضرورة تلجئ لارتفع الامان | تاویل نہ ہوگا بلکہ تغیر و تبدیل ٹھہرے گا اور اگر بے ضرورت عن النصوص كما لايخفى وهذا بغاية ظهوره اغنانا | پھیرنے کا دروازہ کھل جائے تو نصوص شرعیہ سے امان اٹھ عن تجشم اقامة الدليل عليه حتى ان بعض العلماء | جائے جیسا کہ پوشیدہ نہیں اور یہ مسئلہ چونکہ نہایت ظاہر ہے اس لئے اس نے ہمیں دلیل قائم کرنے کی زحمت سے بے نیاز ادر جوه في متون العقائد وانه لحقيق به فان قصارى | کردیا۔ بعض علماء نے اس عقائد کے متون میں رکھا، اور یہ همم المبتدعين عن اخر هم انما هو صرف النصوص | مسئلہ اس کا

سزاوار ہے اس لئے کہ سب بد مذہبوں کی ساری عن الظواھر وارتکاب تاویلات | کوشش یہی ہے،
کہ عبارات شرعیہ ان کے ظاہری معنی سے پھیر دیں اور فاسد

Fatawa Razawiyyah, Volume 28

...corrupt interpretations, false possibilities, and cold excuses, it is obligatory upon us to sever their roots by making it mandatory to always keep the legal texts (nusoos) on their apparent meanings, except in case of necessity. And this is very evident.

The Second Premise: Not everything mentioned in most of the current commentaries (tafseers) is mandatory to accept if it is not supported by reason or backed by transmitted proof. The reason for this is that the 'Marfu' commentary (that which was stated by the Prophet, peace and blessings be upon him) is very little; the whole of it does not even reach two parts or even one part.

Imam al-Juwayni said: The science of tafseer is difficult and scarce. As for its difficulty, it is apparent from several aspects, the most prominent being that it is the speech of a Speaker (Almighty) whose intention cannot be reached by people simply by hearing from Him, nor is there a possibility of reaching it [in that way]. This is unlike proverbs, poems, and the like, where a person can know the intent of the speaker when he speaks, either by hearing it from him directly or from someone who heard it from him. As for the Quran, its definitive interpretation cannot be known except by hearing it from the Messenger of Allah (may Allah the Exalted bless him and grant him peace), and that is currently impossible...

Page 532 of 684

फतावा रज़विया, खंड 28

...भ्रष्ट व्याख्याओं, झूठी संभावनाओं और ठंडे बहानों के अपराधी हों, तो हम पर यह अनिवार्य है कि हम शरीयत के नुसूस (ग्रंथों) को ज़रूरत के सिवा हमेशा उनके ज़ाहिरी (प्रत्यक्ष) अर्थों पर रखना अनिवार्य बताकर उन व्याख्याओं की जड़ काट दें, और यह बात बिल्कुल स्पष्ट है।

दूसरी प्रस्तावना (मुक़द्दमा): प्रचलित अधिकांश तफ़सीरों (भाश्यों) में जो कुछ वर्णित है, वह सब स्वीकार करना अनिवार्य नहीं है, यदि उसे न बुद्धि का समर्थन प्राप्त हो और न ही किसी प्रमाण (नक़ल) से उसकी पुष्टि होती हो। इसका कारण यह है कि 'मरफ़ू तफ़सीर' (वह जो सरकार अलैहिस्सलाम ने इरशाद फ़रमाई) बहुत कम है, जिसका कुल योग दो भागों या एक भाग तक भी नहीं पहुँचता।

इमाम जुवैनी का कथन है: तफ़सीर का ज्ञान कठिन और कम है। जहाँ तक इसकी कठिनाई का सवाल है, वह कई कारणों से स्पष्ट है, जिनमें सबसे प्रमुख यह है कि यह एक ऐसे वक्ता (अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल) का कलाम है जिसका अभिप्राय लोग सुनकर नहीं जान सकते, और न ही उस तक पहुँचना संभव है। यह कहावतों, कविताओं और इसी तरह की बातों के विपरीत है, जहाँ बोलने वाले का अभिप्राय तब मालूम हो सकता है जब वह बोले, इस तरह कि वह स्वयं उससे सुने या उससे सुने जिसने उससे सुना हो। रही बात क़ुरआन की निश्चित तफ़सीर की, तो वह रसूलुल्लाह (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) से सुने बिना मालूम नहीं होगी और वह (जो सरकार...

पृष्ठ 684 का 532

[عربی عبارت]: فاسدة واحتمالات كاسدة واعذار باردة فو جب علينا حسم مادتها بايجاب حمل النصوص على ما يعطيه ظاهرها الابضرورة ابدا وهذا ظاهر جدا۔ [اردو ترجمہ]: تاویلوں اور کھوٹے احتمالوں اور نہ چلنے والے بہانوں کے مرتکب ہوں تو ہم پر واجب ہے کہ نصوص شرعیہ کو مقام ضرورت کے سوا ہمیشہ ان کے ظاہری معنی پر رکھنا واجب بتا کر ان تاویلات کا مادہ کاٹ دیں، اور یہ بات خوب ظاہر ہے۔

[عربی عبارت]: المقدمة الثانية: ليس كل ما يذكر في اكثر التفاسير المتداولة واجب القبول وان لم يسا عده معقول ويؤيده منقول ، والوجه فى ذلك ان التفسير المرفوع وهو الذى لا محيص عن قبوله ابدا نذر يسير جدا لا يبلغ المجموع منه جزء او جزئين۔ [اردو ترجمہ]: دوسرا مقدمہ: بہت سی متداول تفسیروں میں جو مذکور ہوتا ہے وہ سب ایسا نہیں جس کا قبول کرنا ضروری ہو اگرچہ نہ کوئی دلیل عقلی اس کی معین ہو نہ کوئی دلیل شرعی اس کی موید ہو ، اور اس کی وجہ یہ ہے کہ تفسیر مرفوع (جو سرکار علیہ الصلوۃ والسلام نے ارشاد فرمائی) وہ بہت تھوڑی ہے جس کا مجموعہ دو جز بلکہ ایک جز کو بھی نہیں پہنچتا۔

[عربی عبارت]: قال الامام الجويني علم التفسير عسير يسير اما عسره فظاهر من وجوه اظهر ها انه كلام متكلم لم يصل الناس الى مراده بالسماع منه، ولا امكان للوصول اليه بخلاف الامثال والاشعار ونحوها فان الانسان يمكن علمه منه اذا تكلم بان يسمع منه او ممن سمع منه ، واما القرآن فتفسيره على وجه القطع لا يعلم الا بان يسمع من الرسول صلى الله تعالى عليه وسلم و ذلك متعذر الانى [اردو ترجمہ]: امام جوینی کا قول ہے علم تفسیر مشکل اور کم ہے، اس کا مشکل ہونا تو کئی وجوہ سے ظاہر ہے، ان میں روشن تر وجہ یہ ہے کہ وہ ایسے متکلم (عزوجل) کا کلام ہے جس کی مراد کو

لوگ اس سے سن کر نہ پہنچے اور نہ اس کی طرف رسائی کا امکان ہے۔ بخلاف امثال و اشعار اور ان جیسی اور باتوں کے کہ انسان کو بولنے والے کی مراد معلوم ہو سکتی ہے جب وہ بولے بایں طور کہ وہ اس سے خود سنے یا اس سے سنے جس نے اس سے سنا ہو۔ رہی قرآن کی قطعی طور پر تفسیر تو وہ رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم سے سنے بغیر معلوم نہ ہوگی اور وہ (جو سرکار

Fatawa Razawiyya Volume 28

(Excluding the) few verses heard (from him, peace be upon him), for the rest, it is impossible [to know definitively], so knowledge of the divine intent is extracted through signs and evidences. The wisdom in this is that Allah Almighty willed that His servants reflect upon His Book. Therefore, He did not command His Prophet (may Allah's peace and blessings be upon him) to explicitly define the meaning of all His verses. End quote. And Imam al-Zarkashi said in 'al-Burhan': For one who looks into the Quran seeking interpretation, there are many sources, the core of which are four. First is the interpretation narrated from the Prophet (may Allah's peace and blessings be upon him), and this is the first prominent method. However, caution against weak and fabricated reports is obligatory because they (the weak and fabricated) are numerous, etc.

Imam al-Suyuti said: What is authentic from them is very little; rather, fabricated material is exceedingly rare within it. Similarly, the interpretations narrated from the noble Companions and the Successors (Tabi'un) who followed them in goodness are few compared to those massive scrolls and sayings that wandered off into various paths, for which there is no Hadith or saying of a Companion or Successor. These sayings only appeared after the Companions and Successors when diverse opinions became many and in religions...

1. Al-Itqan, citing al-Juwayni, section: The need for interpretation, Dar al-Kitab al-Arabi, Beirut, 2/430.
2. Al-Burhan fi 'Ulum al-Qur'an, section: On the main sources of interpretation for the observer of the Qur'an, Dar al-Fikr, Beirut, 2/156.

Page 533 of 684

फ़तावा रज़विया ज़िल्द 28

(उन चंद गिनी-चुनी आयतों को छोड़कर जो हुज़ूर अलैहिस्सलाम से सुनी गई हैं), बाकी में मुराद-ए-इलाही का पता लगाना दुश्वार है, इसलिए अल्लाह की मर्जी का इल्म निशानों और दलीलों से निकाला जाता है। इसमें हिकमत यह है कि अल्लाह तआला ने चाहा कि उसके बंदे उसकी किताब में गौर-ओ-फ़िक्र करें। इसीलिए अपने नबी (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) को अपनी तमाम आयतों की मुराद साफ़ तौर पर बताने का हुक्म नहीं दिया। इह (कोट)। और इमाम ज़रकशी ने 'बुरहान' में फ़रमाया कि जो शख्स कुरान में तफ़सीर हासिल करने के लिए गौर करता है, उसके लिए बहुत से स्रोत हैं जिनके मूल चार हैं: पहला वह तफ़सीर जो नबी (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) से रिवायत की गई हो, और यही पहला नुमायाँ तरीका है। लेकिन इसमें ज़ईफ़ (कमज़ोर) और मौज़ू (गढ़ी हुई) रिवायतों से बचना लाज़मी है क्योंकि वे (ज़ईफ़ और मौज़ू) बहुत ज़्यादा हैं, इत्यादि।

इमाम सुयूती ने फ़रमाया कि उनमें से जो सही है वह बहुत कम है, बल्कि इसमें असल मौज़ू की कमी ही है। और इसी तरह वह तफ़सीर जो सहाबा किराम और उनके बाद नेकी से पैरवी करने वाले ताबईन से रिवायत है, वह उन बड़े पुलिंदों और कथनों के मुक़ाबले कम हैं जो मुख़्तलिफ़ राहों पर चले गए और उनके लिए कोई हदीस या सहाबी व ताबई का कौल नहीं है। ये कथन तो सहाबा और ताबईन के बाद ज़ाहिर हुए, जब ख़्याल बहुत ज़्यादा हो गए और मज़ाहिब में...

1. अल-इतकान, अल-जुवैनी के हवाले से, अध्याय: तफ़सीर की ज़रूरत, दार अल-किताब अल-अरबी, बेरूत, 2/430।
2. अल-बुरहान फ़ी उलूम अल-कुरआन, अध्याय: कुरान का मुताला करने वालों के लिए तफ़सीर के अहम मआरिज़ (स्रोतों) पर, दार अल-फ़िक्र, बेरूत, 2/156।

पेज 533/684

آیات متعددة قلائل، فالعلم بالمراد یستنبط بأمارات ودلائل، والحکمة فیه ان الله تعالی اراد ان یتفکر عباده في کتابه، فلم یامر نبیه صلی الله تعالی علیه وسلم بالتنصوص علی المراد في جمیع آیاته، اهـ وقال الامام الزرکشي في البرهان للناظر في القرآن لطلب التفسیر مآخذ کثیرة امهاتها اربعة الاول النقل عن رسول الله صلی الله تعالی علیه وسلم وهذا هو الطراز الاول لیکن یجب الحذر من الضعیف فیه والموضوع فانه کثیر، الخ۔

علیہ الصلوۃ والسلام سے سنا گیا) چند گنتی کی آیتوں کے ماسوا میں تعذر ہے تو مراد الہی کا علم امارات و دلائل سے مستخرج ہوتا ہے اور حکمت اس میں یہ ہے کہ اللہ تعالیٰ نے چاہا کہ اس کے بندے اس کی کتاب میں غور و فکر کریں لہٰذا اپنے نبی (صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم) کو اپنی تمام آیات کی مراد واضح طور پر بتانے کا حکم نہ دیا۔ اھ اور امام زرکشی نے برہان میں فرمایا جو شخص قرآن میں تفسیر کے حصول کیلئے نظر کرتا ہے اس کے لئے بہت سے مراجع ہیں جن کے اصول چار ہیں، اول وہ تفسیر جو نبی صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم سے منقول ہو اور یہی پہلا نمایاں طریقہ ہے، لیکن اس میں ضعیف و موضوع سے احتراز واجب ہے اس لئے کہ وہ (ضعیف و موضوع) زیادہ ہے الخ۔

قال الامام السیوطي الذي صح من ذلك قلیل جدا بل اصل الموضوع منه في غایة القلة، وکذلك المأثور عن الصحابة الکرام والتابعین لهم بإحسان قلائل لهذه الطوامیر الکبر والا قاویل الذاهبة شذر مذر فیها لا خبر ولا اثر وانما حدثت بعدهم لما کثرت الاراء وتجاذبت الاهواء قام کل لغوی و نحوی و بیانی و کل من له

امام سیوطی نے فرمایا جو ان کی طرف سے صحیح ہے وہ بہت کم ہے بلکہ اس میں اصل موضوع قلت ہی ہے۔ اور اسی طرح وہ تفسیر جو صحابہ کرام اور ان کے تابعین نیکوکار سے منقول ہے وہ ان بڑے طوماروں اور ان اقوال کے مقابل کم ہیں جو مختلف راہوں میں چلے گئے اور ان کے لئے کوئی حدیث یا صحابی و تابعی کا قول نہیں، یہ اقوال تو صحابہ وتابعین کے بعد ظاہر ہوئے۔ جب خیالات بسیار ہوئے اور مذاہب میں

1 الاتقان بحوالہ الجوینی فصل الحاجة الی التفسیر دار الکتاب العربی بیروت ۲/ ۴۳۰ 2 البربان فی علوم القرآن فصل فی امہات مأخذ التفسیر للناظر في القرآن دار الفکر بیروت ۲/ ۱۵۶

Fatawa Rizvia Volume 28

If one is drawn [to it], then every linguist, grammarian, scholar of eloquence, and anyone who has practice in any branch of the sciences of the Qur'an, begins to interpret the Noble Word (Qur'an) according to what his intellect grasped and where his vision reached. Then people became eager to collect the circulating sayings; so they transmitted whatever they found and criticized very little. From this came the abundance of sayings and the mixing of truth with falsehood.

And Ibn Taymiyyah, as Imam al-Suyuti quoted his speech saying that it is very precious, mentioned two reasons for it. The first reason is those people who adopted certain meanings as a creed, then they wanted to impose the words of the Qur'an upon them. And the second reason is those people who interpreted the Qur'an merely by those words which could be the intent of any Arabic speaker; they did not look towards the Speaker of the Qur'an (Allah Almighty), the one upon whom it was revealed, and the one addressed by it. So the first group adhered to the meaning which was their creed; they ignored the indication and explanation of the words of the Qur'an which those words deserve. And the others only considered the word and what could be the Arabic intent, regardless of what befits the Speaker and what the context of the speech is.

Page 534 of 684

फ़तावा रज़विया खंड २८

यदि किसी का झुकाव हुआ, तो प्रत्येक भाषाविद्, वैयाकरण, अलंकार शास्त्र का विद्वान और वह हर व्यक्ति जिसे कुरान के विज्ञान की शाखाओं में से किसी भी प्रकार के विज्ञान का अभ्यास था, वह उस समझ के अनुसार कलाम-ए-अजीज (कुरान) की व्याख्या करने लगा जो उसकी समझ में आया और जहाँ तक उसकी दृष्टि पहुँची। फिर लोग प्रचलित कथनों को एकत्रित करने के लिए उत्सुक हुए, तो उन्होंने जो कुछ पाया उसे नकल (ट्रांसमिट) कर दिया और शोध कम किया, इसी से कथनों की प्रचुरता और सत्य में असत्य का मिश्रण हुआ।

और इब्न तैमिया ने, जैसा कि इमाम सुयूती ने उनके कलाम को यह कहकर उद्धृत किया कि यह बहुत कीमती है, इसके दो कारण बताए। पहला कारण वे लोग हैं जिन्होंने कुछ अर्थों को अपना विश्वास (अकीदा) बना लिया, फिर उन्होंने कुरान के शब्दों को उन पर लागू करना चाहा। और दूसरा कारण वे लोग हैं जिन्होंने कुरान की व्याख्या केवल उन शब्दों से की जो किसी अरबी भाषी का उद्देश्य हो सकते हैं; उन्होंने कुरान के वक्ता (अल्लाह तआला), और जिस पर वह उतरा और जो उसके संबोधनकर्ता हैं, उनकी ओर ध्यान नहीं दिया। अतः पहले समूह ने उस अर्थ का ध्यान रखा जो उनका अकीदा था, उन्होंने कुरान के शब्दों के उस संकेत और वर्णन की अनदेखी कर दी जिसके वे शब्द पात्र हैं। और दूसरों ने केवल शब्द और अरबी अर्थ का विचार किया, इस बात से परे कि वक्ता के लिए क्या योग्य है और कलाम का संदर्भ (सियाक) क्या है।

पृष्ठ ५३४ / ६८४

کشش ہوئی تو بہر لغوی ہر نحوی اور ہر عالم بلاغت اور ہر وہ شخص جسے علوم قرآن کی قسموں سے کسی قسم کے علم کی ممارست تھی اس کلام سے کلام عزیز کی تفسیر کرنے لگا جو اس کی سمجھ تک تھا اور جس کی طرف اس کی نظر پہنچی۔ پھر لوگ رواں دواں اقوال کو جمع کرنے کے سائق ہوئے تو انہوں نے پایا اسے نقل کر دیا اور تحقیق کم کی تو اسی سے اقوال کی کثرت اور حق کی ناحق سے آمیزش آئی۔

اور ابن تیمیہ نے جیسا کہ امام سیوطی نے اس کا کلام یہ کہہ کر نقل کیا کہ وہ بہت نفیس ہے اس کی دو وجہیں ذکر کیں۔ پہلی وجہ وہ لوگ ہیں جنہوں نے کچھ معانی کو عقیدہ ٹھہرا لیا، پھر انہوں نے قرآن کے الفاظ کو ان پر رکھنا چاہا۔ اور دوسری وجہ وہ لوگ ہیں جنہوں نے قرآن کی تفسیر محض ان الفاظ سے کی جو کسی عربی زبان بولنے والے کی مراد ہو سکتے ہیں انہوں نے قرآن کے متکلم (باری تعالٰی) اور جس پر اترا اور جو اس کا مخاطب ہے کی طرف نظر نہ کی تو پہلی جماعت نے تو اس معنی کی رعایت کی جو ان کا عقیدہ تھا، انہوں نے قرآن کے الفاظ کے دلالت اور بیان جس کے وہ الفاظ سزاوار ہیں کہ نظر انداز کر دیا۔ اور دوسروں نے صرف لفظ اور جو عربی کی مراد ہو سکتا ہے اس کا لحاظ کیا قطع نظر اس سے کہ متکلم کے شایان کیا ہے اور سیاق کلام کیا ہے۔

Fatawa Rizvia Volume 28

Then these people often err in the possibility of the word carrying that meaning in the language, just as those before them erred. Similarly, the predecessors often erred in the correctness of the meaning with which they interpreted the Quran, just as the successors erred, although the predecessors' focus on meaning was earlier, and the successors' focus on the wording was earlier. The first group consists of two types: sometimes they strip the wording of the Quran of what it indicates and what was intended by it, and sometimes they carry it to what it does not indicate and what was not intended by it. In both cases, the meaning they intended to negate or affirm may be false, so their error would be in both the evidence and the thing evidenced. Or it may be true, so their error would be in the evidence and not in the thing evidenced. (Until he said) In summary, whoever deviates from the schools of the Companions and the Successors and their interpretation to what contradicts that is mistaken in that, rather an innovator, because they were more knowledgeable about its interpretation and meanings, just as they were more knowledgeable about the truth with which Allah sent His Messenger. - Summarized.

[1] Al-Itqan fi Ulum al-Qur'an, Type 78, Dar al-Kitab al-Arabi, Beirut, 2/441 and 442.

Page 535 of 684

फतावा रज़विया जिल्द 28

फिर ये लोग अक्सर भाषा के आधार पर शब्द के उस अर्थ को (जो उन्होंने मुराद लिया है) संभावित होने में गलती करते हैं, जैसा कि उनके पूर्वजों ने भी यही गलती की। इसी तरह पूर्वज अक्सर उस अर्थ की शुद्धता में गलती करते थे जिससे उन्होंने कुरान की व्याख्या की, जैसा कि बाद वाले गलती करते हैं, हालाँकि पूर्वजों की नज़र अर्थ की ओर पहले पहुँचती है और दूसरों की नज़र शब्द की ओर पहले जाती है। और पहला समूह दो प्रकार का है: कभी वे कुरान के शब्दों से उसके अर्थ और अभिप्राय को छीन लेते हैं और कभी शब्द को उस पर थोप देते हैं जो उसका अर्थ और उद्देश्य नहीं है। और दोनों बातों में कभी वह अर्थ जिसकी वे नफी या पुष्टि करना चाहते हैं, गलत होता है तो उनकी गलती प्रमाण और प्रमाणित दोनों में होती है। और कभी वह सच होता है तो उनकी गलती केवल शब्द में होती है, न कि अर्थ में। (इब्न तैमिया ने यहाँ तक कहा) संक्षेप में यह कि जो कोई सहाबा और ताबिईन के पंथ और उनकी व्याख्या को छोड़कर उनके विपरीत मार्ग अपनाएगा, वह गलती पर होगा, बल्कि पथभ्रष्ट होगा, क्योंकि सहाबा और ताबिईन को कुरान की व्याख्या और उसके अर्थों का ज्ञान सबसे अधिक था, जिस तरह उन्हें उस सत्य का सबसे अधिक ज्ञान था जिसके साथ अल्लाह ने अपने रसूल को भेजा था। - संक्षेप में।

[1] अल-इतकान फ़ी उलूम अल-कुरान, प्रकार 78, दार अल-किताब अल-अरबी, बेरूत, 2/441 और 442।

पेज 535 / 684

پھر یہ لوگ بسا اوقات لغت کے اعتبار سے لفظ کے اس معنی کو (جو انہوں نے مراد لئے) محتمل ہونے میں خطا کرتے ہیں جیسا کہ ان کے پہلے والے بھی یہی غلطی کرتے ہیں جس طرح یہ اگلے اسی معنی کی صحت میں غلطی کرتے ہیں جس سے انہوں نے قرآن کی تفسیر کی جیسا کہ دوسرے لوگ یہی خطا کرتے ہیں اگرچہ پہلے والوں کی نظر معنی کی طرف پہلے پہنچتی ہے اور دوسروں کی نظر لفظ کی طرف سبقت کرتی ہے اور پہلی جماعت دو صنف ہے کبھی تو لفظِ قرآن سے اس کا مدلول و مراد چھین لیتے ہیں اور کبھی لفظ کو اس پر رکھتے ہیں جو اس کا معنی و مطلب نہیں اور دونوں باتوں میں کبھی وہ معنی جس کی نفی اثبات ان کا مقصود ہوتی ہے باطل ہوتا تو ان کی خطا لفظ و معنی دونوں میں ہوتی ہے اور کبھی حق ہوتا ہے تو ان کی خطا لفظ میں ہوتی ہے نہ کہ معنی میں۔ (ابن تیمیہ نے یہاں تک کہا) مختصر یہ کہ جو صحابہ و تابعین اور ان کی تفسیر سے پھر کر ان کا خلاف اختیار کرے گا وہ اس میں برسرِ خطا ہوگا بلکہ بد مذہب ہوگا اس لئے کہ صحابہ و تابعین کو قرآن کی تفسیر اس کے مطالب کا علم سب سے زیادہ تھا، جس طرح انہیں اس حق کی جس کے ساتھ اللہ نے اپنے رسول کو بھیجا خبر سب سے زیادہ تھی اھ ملخصاً۔

[1] الاتقان فی علوم القرآن النوع الثامن والسبعون دار الکتاب العربی بیروت ۲/ ۴۴۱ و ۴۴۲

Fatawa Razawiyya, Volume 28

Therefore, Imam Abu Talib al-Tabari stated in the beginning of his commentary (Tafsir), in the section on the etiquette of a commentator, that it is essential for the commentator's reliance to be on what is narrated from the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him), his companions, and their contemporaries, and to avoid innovations [1], etc. Ibn Taymiyyah also said that disagreements among the companions regarding the interpretation of the Quran were very few, and although there were more disagreements among the Successors (Tabi'un) than among the companions, they were still few compared to those who came after them [2], etc. Al-Suyuti (may Allah have mercy on him), after mentioning the commentaries of the ancients, stated: Then many people composed books on commentary, so they shortened the chains of narration (isnad) and quoted incomplete statements. Consequently, interpolations entered, and the authentic became confused with the unauthentic. Then, everyone started to mention whatever opinion occurred to them, and whoever had a thought cross their mind began to rely upon it. Then those who came after would quote these thoughts from them, assuming they had some origin, without paying attention to verifying what was transmitted from the righteous predecessors and those who are the authorities in commentary, until I saw...

Annotation (عه): This 'waw' (و) was omitted by the scribe's pen, and we added it in parentheses after seeing Al-Itqan, as we found it there. - Al-Azhari, may he be forgiven.

[1] Al-Itqan fi Ulum al-Quran, Chapter 78, Dar al-Kitab al-Arabi, Beirut, 2/435 [2] Al-Itqan fi Ulum al-Quran, citing Ibn Taymiyyah, Chapter 78, Dar al-Kitab al-Arabi, Beirut, 2/437

फ़तावा रज़विया, खंड 28

इसीलिए इमाम अबू तालिब तबरी ने अपनी तफ़सीर की प्रस्तावना में, मुफ़स्सिर (व्याख्याकार) के शिष्टाचार के वर्णन में फरमाया कि मुफ़स्सिर के लिए आवश्यक है कि उसका भरोसा उस पर हो जो नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम), उनके साथियों (सहाबा) और उनके उत्तराधिकारियों (ताबिईन) से वर्णित है, और नई बातों (नवाचारों) से बचे [1], इत्यादि। इब्न तैमिया का भी यह कथन है कि सहाबा के बीच कुरान की व्याख्या में बहुत कम मतभेद था, और हालांकि ताबिईन के बीच मतभेद सहाबा की तुलना में अधिक था, फिर भी उनके बाद आने वालों की तुलना में वह कम था [2], इत्यादि। अल-सुयूती (अल्लाह उन पर रहमत करे) ने प्राचीन विद्वानों की तफ़सीरों का उल्लेख करते हुए कहा: फिर तफ़सीर में बहुत से लोगों ने पुस्तकें लिखीं, तो उन्होंने प्रमाणों की कड़ियों (इसनाद) को छोटा कर दिया और अधूरे कथनों को उद्धृत किया। इसके कारण बाहरी बातें शामिल हो गईं और सही और गलत मिश्रित हो गए। फिर, प्रत्येक व्यक्ति जिसके मन में कोई विचार आया, वह उसे व्यक्त करने लगा, और जिसके मन में जो विचार आया, वह उसी पर भरोसा करने लगा। फिर उनके बाद आने वाले लोग उनके इन विचारों को उद्धृत करने लगे, यह मानकर कि इसका कोई आधार है, और उन्होंने पूर्वजों और उन लोगों से जो तफ़सीर में प्रमाण हैं, जो कुछ प्राप्त हुआ उसकी प्रामाणिकता की जाँच की ओर ध्यान नहीं दिया, यहाँ तक कि मैंने देखा...

टिप्पणी (عه): लेखक की कलम से यह 'वाव' (و) छूट गया था, जिसे हमने अल-इतकान देखने के बाद कोष्ठक में जोड़ दिया क्योंकि हमने इसे वहां पाया था। - अल-अज़हरी, अल्लाह उन्हें क्षमा करे।

[1] अल-इतकान फी उलूम अल-कुरान, अध्याय 78, दार अल-किताब अल-अरबी, बेरूत, 2/435
[2] अल-इतकान फी उलूम अल-कुरान, इब्न तैमिया के संदर्भ में, अध्याय 78, दार अल-किताब अल-अरबी, बेरूत, 2/437

اور اسی لئے امام ابو طالب طبری نے اپنی تفسیر کے مقدمہ میں آداب مفسر کے بیان میں فرمایا کہ ضروری ہے کہ مفسر کا اعتماد اس پر ہو جو نبی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم اور صحابہ و تابعین سے منقول ہے اور نئی باتوں سے بچے۔ [1] الخ - نیز ابن تیمیہ کا قول ہے صحابہ کے درمیان قرآن کی تفسیر میں بہت کم اختلاف تھا اور تابعین میں اگرچہ اختلاف صحابہ سے زیادہ ہوا مگر ان کے بعد والوں کی بہ نسبت تھوڑا تھا، [2] الخ - اور سیوطی علیہ الرحمہ نے قدماء کی تفسیروں کا ذکر فرمایا کہ فرمایا: پھر تفسیر میں بہت لوگوں نے کتابیں تصنیف کیں تو انہوں نے سندوں کو مختصر کردیا اور ناتمام اقوال نقل کئے تو اس وجہ سے دخیل گھسا اور صحیح و غیر صحیح مخلوط ہوگئے پھر ہر شخص جس کے دل میں کوئی بات آئی اس کو ذکر کرنے لگا۔ اور جس کے فکر میں جو خطرہ گزرا وہ اس پر اعتماد کرنے لگا۔ پھر اس کے بعد جو آتا رہا وہ اس کے یہ خیالات نقل کرتا رہا اور اس گمان میں کہ اس کی کوئی اصل ہے، سلف صالحین اور ان لوگوں سے جو تفسیر میں مرجع ہیں اور جو وارد ہوا اس کی تحقیق کی طرف توجہ نہ کی یہاں تک کہ میں نے

عہ: سقطت هذه الواؤ من قلم الناسخ وزدناها في القوسين بعد مارأينا الاتقان فوحدناها فيه - الازهری غفر له

[1] الاتقان في علوم القرآن النوع الثامن والسبعون دار الكتاب العربي بيروت ۲/ ۴۳۵ [2] الاتقان في علوم القرآن بحوالہ ابن تيميه النوع الثامن والسبعون دار الكتاب العربي بيروت ۲/ ۴۳۷

Fatawa Razawiya, Volume 28

[Arabic Original Text] Whoever recounted about ten opinions in the interpretation of the Almighty's words "not of those who have evoked [Your] anger or of those who are astray", while interpreting them as the Jews and the Christians is what has been narrated from the Prophet (may Allah bless him and grant him peace) and all the companions, the followers, and their followers, until Ibn Abi Hatim said: "I do not know of any disagreement among the commentators in that regard."[1] (Until he said) If you ask: "Which of the interpretations do you point towards and command the observer to rely upon?" I say: The interpretation of Imam Abu Ja'far bin Jarir al-Tabari, which the reliable scholars have agreed upon that nothing like it has been authored in interpretation,[2] etc. And in Al-Maqasid, Al-Burhan, and Al-Itqan among others, it is narrated from the great Imam Ahmad bin Hanbal (may Allah be pleased with him) that he said: "Three [types of books] have no basis: Al-Maghazi (battles), Al-Malahim (apocalyptic events), and Al-Tafsir (interpretation)."[3] End. I say: And this is as long as it is not taken literally, as the reality testifies to it, but...

[Urdu Translation Text] I saw such a person who narrated about ten opinions in the interpretation of "ghairil maghdoobi 'alaihim walad daalleen", whereas it is narrated from the Prophet (may Allah bless him and grant him peace) and all companions, followers, and their followers that Jews and Christians are meant by this, to the extent that Ibn Abi Hatim said that I do not know of any difference among commentators in this (until he said). Now if you say: "Towards which tafsir do you guide, and whom do you command the observer to trust?" I will say Tafsir Imam Abu Ja'far bin Jarir Tabari's tafsir, for which reliable scholars have unanimously said that no compilation like it has been made in tafsir, etc. And in Maqasid, Burhan, and Itqan etc., it is narrated from the great Imam Ahmad bin Hanbal (may Allah be pleased with him) that he said: "Three books have no basis: books of seerah and ghazawat (battles), and tafsir." End. I say, although this statement is not applicable in its absolute sense, as the reality bears witness to it, but this point...

[Footnotes] Note: Perhaps it is 'Kama' - Al-Azhari, may He forgive him. 1. Al-Itqan fi Ulum al-Qur'an, Type 80: On the categories of commentators, Dar al-Kitab al-Arabi, Beirut, 2/474 and 475. 2. Al-Itqan fi Ulum al-Qur'an, Type 80: On the categories of commentators, Dar al-Kitab al-Arabi, Beirut, 2/476. 3. Al-Itqan fi Ulum al-Qur'an, Type 78, Dar al-Kitab al-Arabi, Beirut, 2/440.

फ़तावा रज़विया, खंड 28

[अरबी मूल पाठ] जिसने अल्लाह तआला के इस कथन 'ग़ैरिल मग़ज़ूबि अलैहिम व लज़्ज़ॉल्लीन' की व्याख्या में लगभग दस मतों का उल्लेख किया है, जबकि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) और सभी सहाबा, ताबिईन और तब-ए-ताबिईन से यही वर्णित है कि इससे मुराद यहूदी और ईसाई हैं। यहाँ तक कि इब्न अबी हातिम ने कहा कि "मुझे इस विषय में व्याख्याकारों के बीच किसी मतभेद का पता नहीं है"[1] (वहाँ तक जहाँ उन्होंने कहा)। अब यदि आप पूछें कि आप किस व्याख्या (तफ़सीर) की ओर मार्गदर्शन करते हैं और पाठक को किस पर भरोसा करने का आदेश देते हैं। मैं कहूंगा कि इमाम अबू जाफ़र बिन जरीर तबरी की तफ़सीर, जिसके बारे में प्रतिष्ठित विद्वानों ने सर्वसम्मति से कहा है कि तफ़सीर में इसके जैसी कोई रचना नहीं हुई[2] आदि। और अल-मक़ासिद, अल-बुरहान और अल-इतकान आदि में महान इमाम अहमद बिन हंबल (रज़ियल्लाहु अन्हु) से वर्णित है कि उन्होंने कहा: तीन पुस्तकों का कोई आधार नहीं है: मग़ाज़ी (युद्ध), मलाहिम (प्रलय की घटनाएँ) और तफ़सीर।[3] इति। मैं कहता हूँ, यह तब है जब इसे इसकी व्यापकता पर न लिया जाए, जैसा कि वास्तविकता इसकी गवाह है, लेकिन...

[उर्दू अनुवाद पाठ] ऐसे व्यक्ति को देखा जिसने 'ग़ैरिल मग़ज़ूबि अलैहिम व लज़्ज़ॉल्लीन' की व्याख्या में लगभग दस मतों को उद्धृत किया है, जबकि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) और सभी सहाबा, ताबिईन और तब-ए-ताबिईन से यही वर्णित है कि इससे मुराद यहूदी और ईसाई हैं। यहाँ तक कि इब्न अबी हातिम ने कहा कि मुझे व्याख्याकारों के बीच इसमें किसी का मतभेद ज्ञात नहीं है (यहाँ तक उन्होंने कहा)। अब यदि आप कहें तो आप किस तफ़सीर की ओर मार्गदर्शन करते हैं और पाठक को किस पर विश्वास करने का आदेश देते हैं। मैं कहूंगा तफ़सीर इमाम अबू जाफ़र बिन जरीर तबरी की तफ़सीर जिसे विश्वसनीय विद्वानों ने सर्वसम्मति से कहा कि तफ़सीर में इसकी जैसी कोई रचना नहीं हुई आदि। और मक़ासिद, बुरहान और इतकान आदि में महान इमाम अहमद बिन हंबल रज़ियल्लाहु अन्हु से वर्णित है कि उन्होंने फ़रमाया: तीन किताबों का कोई आधार नहीं: सीरत व ग़ज़वात की किताबें और तफ़सीर। इति। मैं कहता हूँ अगरचे यह बात अपनी व्यापकता पर जारी नहीं जैसा कि वास्तविकता इसका गवाह है मगर यह बात...

[पाद टिप्पणियाँ] नोट: शायद यह 'कमा' (كما) है - अल-अज़हरी, अल्लाह उन्हें क्षमा करे। 1. अल-इतकान फ़ी उलूम अल-क़ुरआन, प्रकार 80: मुफ़स्सिरीन के वर्ग, दार अल-किताब अल-अरबी, बेरूत, 2/474 और 475। 2. अल-इतकान फ़ी उलूम अल-क़ुरआन, प्रकार 80: मुफ़स्सिरीन के वर्ग,

दार अल-किताब अल-अरबी, बेरूत, 2/476। 3. अल-इतकान फ़ी उलूम अल-क़ुरआन, प्रकार 78, दार अल-किताब अल-अरबी, बेरूत, 2/440।

पृष्ठ 537/684

[عربی متن] من حکی في تفسیر قوله تعالی "غیر المغضوب علیهم ولا الضالین" نحو عشرة اقوال، وتفسیرها بالیهود و النصاری هو الوارد عن النبي صلی الله تعالی علیه و سلم و جمیع الصحابة و التابعین و اتباعهم حتی قال ابن ابي حاتم "لا اعلم في ذلك اختلافا بین المفسرین" 1 (الی ان قال) فان قلت فای التفاسیر ترشد الیه وتآمر الناظر ان یعول علیه۔ قلت تفسیر الامام ابي جعفر بن جریر الطبري الذي اجمع العلماء المعتبرون علی ان لم یؤلف في التفسیر مثله 2 الخ۔ وفي المقاصد البرهان والاتقان غیرها عن الامام اجل احمد بن حنبل رضی الله تعالی عنه قال ثلثه لیس لها اصل المغازی و الملاحم و التفسیر 3 اه قلت وهذا ان لم یکن جاریاً علی اطلاقة لما(عه) یشهد به الواقع الا انه

[اردو ترجمہ] ایسے شخص کو دیکھا جس نے "غیر المغضوب علیهم ولا الضالین" کی تفسیر میں تقریباً دس قول نقل کئے حالانکہ نبی صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم اور تمام صحابہ و تابعین و تبع تابعین سے یہی منقول ہے کہ اس سے یہود و نصاری مراد ہیں یہاں تک کہ ابن ابی حاتم نے فرمایا کہ مجھے مفسرین کے درمیان اس میں کسی کا اختلاف معلوم نہیں (یہاں تک انہوں نے کہا) اب اگر تم کہو تو کون سی تفسیر کی طرف آپ رہنمائی فرماتے ہیں اور ناظر کو کس پر اعتماد کا حکم دیتے ہیں۔ میں کہوں گا تفسیر امام ابو جعفر بن جریر طبری کی تفسیر معتمد علماء نے جس کے لئے بالا تفاق فرمایا کہ تفسیر میں اس کی جیسی کوئی تالیف نہیں ہوئی الخ۔ اور مقاصد، برہان اور اتقان وغیرہ میں امام اجل احمد بن حنبل رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے مروی ہے کہ انہوں نے فرمایا: تین کتابوں کی کوئی اصل نہیں، کتب سیر و غزوات و تفسیر اھ میں کہتا ہوں اگر چہ یہ بات اپنے اطلاق پر جاری نہیں جیسا کہ واقعہ اس کا گواہ ہے مگر یہ بات

[حواشی] عه: لعله كما- الازهرى غفر له 1 الاتقان في علوم القرآن النوع الثمانون في طبقات المفسرين دار الكتاب العربى بيروت ۲/ ۴۷۴ و ۴۷۵ 2 الاتقان في علوم القرآن النوع الثمانون في طبقات المفسرين دار الكتاب العربى بيروت ۲/ ۴۷۶ 3 الاتقان في علوم القرآن النوع الثامن و السبعون دار الكتاب العربى بيروت ۲/ ۴۴۰

[Arabic Column]: He did not say it until he observed the mixture [of sound and unsound narrations] prevalent in them, as is not hidden. This was in his time, so what about after him? In 'Majma' Bihar al-Anwar', from the treatise of Ibn Taymiyyah: In exegesis (Tafsir), there are many of these fabricated [narrations], such as those narrated by al-Tha'labi, al-Wahidi, and al-Zamakhshari regarding the virtues of the Surahs. Al-Tha'labi himself was a person of goodness and piety, but he was like a 'woodcutter by night,' transcribing what he found in Tafsir books—be it sound, weak, or fabricated. His companion al-Wahidi was more insightful in Arabic than him, but he was further from following the predecessors (Salaf). Al-Baghawi's Tafsir is an abridgment of al-Tha'labi's, but he protected his Tafsir from fabrications and innovations (bid'ah). End. In it, from 'Jami' al-Bayan' by Mu'in bin Sayfi: Muhyi al-Sunnah al-Baghawi might mention in his Tafsir such meanings and stories that the later scholars unanimously agreed were weak, or even fabricated. End. And in it, from Imam Ahmad (may Allah the Almighty have mercy on him), that he said regarding the Tafsir of al-Kalbi...

[Urdu Column]: It is certain that Imam Ahmad did not say this until he saw the dominance of the mixture of sound and unsound [narrations] in these books, as is apparent. If this was the state in his time, what must have been the state after him? In 'Majma' Bihar al-Anwar', it is quoted from the treatise of Ibn Taymiyyah: In Tafsir, there is much of these fabrications, such as the hadiths that al-Tha'labi, al-Wahidi, and al-Zamakhshari narrate concerning the virtues of the Surahs. Al-Tha'labi was a man of goodness and piety in his personal qualities, but he was like a 'woodcutter by night' in that he would transcribe whatever he found in Tafsir books, whether sound, weak, or fabricated. His companion al-Wahidi had more insight into Arabic than him, but he was very far from following the Salaf. Al-Baghawi's Tafsir is an abridgment of al-Tha'labi's, but he protected his Tafsir from fabrications and innovations. In the same work, from 'Jami' al-Bayan' authored by Mu'in bin Sayfi: 'Sometimes Muhyi al-Sunnah al-Baghawi mentions in his Tafsir those contents and narrations which the later scholars have unanimously called weak or rather fabricated.' And in the same, from Imam Ahmad (may Allah the Almighty have mercy on him), he said: It begins in Tafsir al-Kalbi...

[Footnotes]: 1. Majma' Bihar al-Anwar, category regarding identifying some fabricators and their books, Maktabah Dar al-Iman, Medina al-Munawwarah, 5/231 2.

Majma' Bihar al-Anwar, category regarding identifying some fabricators and their books, Maktabah Dar al-Iman, Medina al-Munawwarah, 5/231

Page 538 of 684

फ़तावा रज़विया, खंड 28

[अरबी स्तंभ]: उन्होंने यह तब तक नहीं कहा जब तक कि उन्होंने इनमें (सही और गलत के) मिश्रण की प्रधानता नहीं देख ली, जैसा कि छिपा नहीं है। यह उनके समय में था, तो उनके बाद क्या स्थिति रही होगी? और 'मजमा' बिहार अल-अनवार' में इब्न तैमिया के शोध पत्र से उद्धृत है: और तफ़सीर में इन गढ़ी हुई बातों (मौजुआत) की बहुतायत है, जैसे वे हदीसें जो सालबी, वाहिदी और ज़मख्शरी सूरतों की फ़ज़ीलत (महिमा) में बयान करते हैं। सालबी स्वयं नेक और धार्मिक व्यक्ति थे, लेकिन वह 'रात के लकड़हारे' की तरह थे कि तफ़सीर की किताबों में जो कुछ भी सही, कमज़ोर या गढ़ा हुआ मिलता, उसे लिख देते थे। उनके साथी वाहिदी को अरबी भाषा में उनसे अधिक सूझबूझ थी, लेकिन वह पूर्वजों (सलफ़) के अनुसरण से बहुत दूर थे। बग़वी की तफ़सीर सालबी का सारांश है, लेकिन उन्होंने अपनी तफ़सीर को गढ़ी हुई बातों और नवाचारों (बिदअत) से सुरक्षित रखा है। समाप्त। और उसी में 'जामे-अल-बयान' के लेखक मुईन बिन सैफ़ी से उद्धृत है: कभी-कभी मोहयी-उस-सुन्ना बग़वी अपनी तफ़सीर में ऐसी बातें और किस्से ज़िक्र करते हैं जिन्हें बाद के विद्वानों ने एक स्वर में कमज़ोर बल्कि गढ़ा हुआ कहा है। समाप्त। और उसी में इमाम अहमद रहमतुल्लाह अलैह से वर्णित है कि उन्होंने फ़रमाया: तफ़सीर कल्बी में शुरू है...

[उर्दू स्तंभ]: यकीनी है कि इमाम अहमद ने यह बात न कही जब तक इन किताबों में सही व सक़ीम (दोषपूर्ण) के खल्त (मिश्रण) का ग़लबा न देख लिया जैसा कि ज़ाहिर है और यह तो उनके ज़माने में था तो उनके बाद कैसी हालत हुई होगी। और मजमा' बिहार अल-अनवार में रिसाला इब्न तैमिया से मनकूल (उद्धृत) है और तफ़सीर में इन मौज़ूआत (गढ़ी हुई बातों) से बहुत है जैसे वो हदीसें जो सालबी और वाहिदी और ज़मख्शरी सूरतों की फ़ज़ीलत में रिवायत करते हैं और सालबी अपनी सिफ़ात में साहब-ए-खैर ओ दयानत थे, लेकिन रात के लकड़हारे की तरह थे कि तफ़सीर की किताबों में सही, ज़ईफ़ (कमज़ोर), मौज़ू जो कुछ पाते नक़ल कर देते थे, और उनके साथी वाहिदी को अरबीयत में उनसे ज़ियादा बसीरत (सूझबूझ) थी लेकिन वो सलफ़ की पैरवी से बहुत दूर था, और बग़वी की तफ़सीर सालबी की तल्ख़ीस (सारांश) है, लेकिन उन्होंने अपनी तफ़सीर को मौज़ूआत और बिदअतों से बचाया है और इसी में जामे-अल-बयान मुसन्निफ़ा मुईन बिन सैफ़ी से है 'कभी मोहयी-उस-सुन्ना बग़वी अपनी तफ़सीर में वो मतालिव ओ हिकायात ज़िक्र करते हैं जिसे मुतअख़िरीन (बाद के विद्वानों) ने यकज़बान ज़ईफ़ बल्कि मौज़ू कहा है', और इसी में इमाम अहमद रहमतुल्लाह तआला अलैह से है कि उन्होंने फ़रमाया: तफ़सीर कल्बी में शुरू है।

[पाद-टिप्पणियाँ]: 1. मजमा' बिहार अल-अनवार, कुछ मिथ्यावादियों और उनकी पुस्तकों के निर्धारण पर अनुभाग, मकतबा दार अल-ईमान, मदीना अल-मुनव्वरा, 5/231 2. मजमा' बिहार अल-अनवार, कुछ मिथ्यावादियों और उनकी पुस्तकों के निर्धारण पर अनुभाग, मकतबा दार अल-ईमान, मदीना अल-मुनव्वरा, 5/231

[Arabic Column]: لم يقله مالم ير الخلط غالبا عليها كما لا يخفى وهذا في زمانه فكيف بما بعده وفي مجمع بحار الانوار عن رسالة ابن تيمية وفي التفسير من هذه الموضوعات كثيرة كما يرويه الثعلبى والواحدى والزمخشري في فضل السور والثعلبي في نفسه كان ذاخير ودين لكن كان حاطب ليل ينقل ما وجد في كتب التفسير من صحيح وضعيف وموضوع والواحدى صاحبه كان ابصر منه بالعربية لكن هو ابعد عن اتباع السلف، والبغوى تفسيره مختصر من الثعلبي لكن صان تفسيره عن الموضوع والبدع اهـ . وفيه عن جامع البيان لمعين بن صيفى قد يذكر محى السنة البغوى في تفسيره من المعاني والحيات ما اتفقت كلمة المتأخرين على ضعفه بل على وضعه اهـ وفيه عن الامام احمد رحمة الله تعالى انه قال في تفسير الكلبي.

[Urdu Column]: یقینی ہے کہ امام احمد نے یہ بات نہ کہی جب تک ان کتابوں میں صحیح و سقیم کے خلط کا غلبہ نہ دیکھ لیا جیسا کہ ظاہر ہے اور یہ تو ان کے زمانہ میں تھا تو ان کے بعد کیسی حالت ہوئی ہو گی۔ اور مجمع بحار الانوار میں رسالہ ابن تیمیۃ سے منقول ہے اور تفسیر میں ان موضوعات سے بہت ہے جیسے وہ حدیثیں جو ثعلبی اور واحدی اور زمخشری سورتوں کی فضیلت میں روایت کرتے ہیں اور ثعلبی اپنی صفات میں صاحبِ خیر و دیانت تھے، لیکن رات کے لکڑہارے کی طرح تھے کہ تفسیر کی کتابوں میں صحیح، ضعیف، موضوع جو کچھ پاتے نقل کر دیتے تھے، اور ان کے ساتھی واحدی کو عربیت میں ان سے زیادہ بصیرت تھی لیکن وہ سلف کی پیروی سے بہت دور تھا، اور بغوی کی تفسیر ثعلبی کی تلخیص ہے، لیکن انہوں نے اپنی تفسیر کو موضوعات اور بدعتوں سے بچایا ہے اور اسی میں جامع البیان مصنفہ معین بن صیفی سے ہے "کبھی محی السنۃ بغوی اپنی تفسیر میں وہ مطالب و حکایات ذکر کرتے ہیں جسے متاخرین نے یک

زبان ضعیف بلکہ موضوع کہا ہے، اور اسی میں امام احمد رحمۃ اللہ تعالیٰ علیہ سے ہے کہ انہوں نے فرمایا: تفسیر کلبی میں شروع ہے۔

[Footnotes]: 1 مجمع بحار الانوار نوع في تعيين بعض الوضاع وكتبهم مكتبه دار الايمان مدينة المنورة ٥ / ٢٣١ 2 مجمع بحار الانوار نوع في تعيين بعض الوضاع وكتبهم مكتبه دار الايمان مدينة المنورة ٥ / ٢٣١

Fatawa-e-Razawiyya, Volume 28

Arabic column (Left): From its beginning to its end, it is a lie; it is not permissible to look into it.[1] (End quote). And indeed, Al-Khalili in 'Al-Irshad' has counted parts of tafseer whose chains of narration are authentic, but most of them, or rather all of them, are not found now. By Allah, except for some quotes from them in the works of later scholars.[2] He said: 'And these lengthy tafseers which they attributed to Ibn Abbas are not pleasing, and their narrators are unknown, like the tafseer of Juwaybir from Al-Dahhak from Ibn Abbas, etc.' He said: 'As for Ibn Jurayj, he did not intend authenticity; he only narrated what was mentioned in every verse from the authentic and the weak. And the tafseer of Muqatil bin Sulayman—Muqatil himself was weakened by them, although he met the great Tabi'un, and Al-Shafi'i indicated that his tafseer is valid.'[3] The master Al-Suyuti (may Allah sanctify his secret) said: 'The weakest of its paths (meaning the tafseer of Ibn Abbas, may Allah be pleased with them both) is the path of Al-Kalbi from Abi Salih from Ibn Abbas. If there is added to that the narration of Muhammad bin Marwan Al-Saddi...'

Urdu column (Right): It is a lie until the end; studying it is not permissible. (End quote). And undoubtedly, Al-Khalili in 'Irshad' has counted a few parts of tafseer whose chains of narration are authentic, and most of them, or rather a few of their narrations, are in the books of the later scholars. Ibn Taymiyyah said: 'And these long tafseers which people have attributed to Hazrat Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both) are disapproved, and their narrators are unknown, such as the tafseer of Juwaybir by the narration of Dahhak from Ibn Abbas, etc.' And he said: 'As for Ibn Jurayj, he did not aim for authentic narrations; he narrated whatever was mentioned—authentic or weak—in the commentary of every verse. And scholars have stated Muqatil bin Sulayman himself to be weak, although he met with the great Tabi'un and Imam Shafi'i; this is an indication that his tafseer is worthy of acceptance.' (End quote). Imam Suyuti (may his secret be sanctified) said: 'The weakest chain of the tafseer of Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both) is through Kalbi from Abi Salih from Ibn Abbas. Then if the narration of Muhammad bin Marwan Saddi Saghir is also found with it...'

Footnotes: 1. Majma' Bihar al-Anwar, category regarding identifying some fabricators and their books, Maktaba Dar al-Iman, Medina al-Munawwara, 5/230. 2. Al-Itqan fi 'Ulum al-Qur'an, citing Al-Khalili, Type 80, Dar al-Kitab al-Arabi, Beirut, 2/470. 3. Al-Itqan fi 'Ulum al-Qur'an, citing Al-Khalili, Type 80, Dar al-Kitab al-Arabi, Beirut, 2/471.

फ़तावा-ए-रज़विया, जिल्द 28

अरबी कॉलम (बायां): शुरू से अंत तक यह झूठ है; इसमें देखना जायज़ नहीं है।[1] (समाप्त)। और वास्तव में अल-खलीली ने 'अल-इरशाद' में तफ़सीर के कुछ हिस्सों को गिना है जिनकी सनदें सही हैं, लेकिन उनमें से अधिकांश, बल्कि सभी अब नहीं मिलते। अल्लाह की कसम, सिवाय इसके कि बाद के विद्वानों के कार्यों में उनसे कुछ उद्धरण हों।[2] उन्होंने कहा: 'और ये लंबी तफ़सीरें जिन्हें उन्होंने इब्न अब्बास की ओर मंसूब किया है, संतोषजनक नहीं हैं, और उनके रावी अज्ञात हैं, जैसे इब्न अब्बास से ज़ह्हाक के माध्यम से जुवैबिर की तफ़सीर आदि।' उन्होंने कहा: 'जहाँ तक इब्न जुरैज की बात है, उन्होंने शुद्धता का लक्ष्य नहीं रखा; उन्होंने हर आयत में जो कुछ भी सही या कमज़ोर उल्लेख किया गया था, उसे ही रिवायत कर दिया। और मुक़ातिल बिन सुलेमान की तफ़सीर - मुक़ातिल को उन्होंने स्वयं कमज़ोर बताया है, हालांकि उन्होंने महान ताबईन से मुलाक़ात की थी, और अल-शाफ़ई ने संकेत दिया कि उनकी तफ़सीर वैध है।'[3] स्वामी अल-सुयूती (अल्लाह उनके रहस्य को पवित्र करे) ने कहा: 'इसके मार्गों में सबसे कमज़ोर (अर्थात इब्न अब्बास की तफ़सीर, अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) इब्न अब्बास से अबी सालेह के माध्यम से अल-कल्बी का मार्ग है। यदि उसमें मोहम्मद बिन मरवान अल-सद्दी की रिवायत जुड़ जाए...'

उर्दू कॉलम (दायां): अंत तक झूठ है, इसका अध्ययन करना हलाल नहीं है। (समाप्त)। और निस्संदेह, खलीली ने 'इरशाद' में तफ़सीर के कुछ हिस्से गिने हैं जिनकी सनदें सही हैं, और उनमें से अधिकांश, बल्कि उनके कुछ उद्धरण बाद के विद्वानों की पुस्तकों में हैं। इब्न तैमिया ने कहा: 'और ये लंबी तफ़सीरें जिन्हें लोगों ने हज़रत इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की ओर मंसूब किया है, नापसंद हैं और उनके रावी अज्ञात (मजहूल) हैं, जैसे इब्न अब्बास के हवाले से ज़ह्हाक की रिवायत वाली जुवैबिर की तफ़सीर आदि।' और उन्होंने कहा: 'जहाँ तक इब्न जुरैज की बात है, उन्होंने सही रिवायतों का इरादा नहीं किया; उन्होंने हर आयत की तफ़सीर में जो कुछ भी सही या कमज़ोर उल्लेख किया गया था, उसे बयान कर दिया। और विद्वानों ने मुक़ातिल बिन सुलेमान को स्वयं कमज़ोर बताया है, हालांकि उन्होंने बड़े ताबईन और इमाम शाफ़ई से मुलाक़ात की थी; यह इस बात का संकेत है कि उनकी तफ़सीर स्वीकार करने योग्य है।' (समाप्त)। इमाम सुयूती (क़ुद्दिस सिर्रहु) ने फ़रमाया: 'इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की तफ़सीर की सबसे कमज़ोर सनद अबी सालेह के माध्यम से कल्बी से इब्न अब्बास की है। फिर अगर इसके साथ मोहम्मद बिन मरवान सद्दी सगीर की रिवायत भी मिल जाए...'

पादलेख: 1. मजमा बहारुल अनवार, कुछ झूठ गढ़ने वालों और उनकी किताबों की पहचान, मकतबा दारुल ईमान, मदीना मुनव्वरा, 5/230। 2. अल-इतकान फी उलूम अल-कुरान, अल-खलीली के हवाले से, किस्म 80, दारुल किताब अल-अरबी, बेरूत, 2/470। 3. अल-इतकान फी उलूम अल-कुरान, अल-खलीली के हवाले से, किस्म 80, दारुल किताब अल-अरबी, बेरूत, 2/471।

من اوله الى اخره كذب لا يحل النظر فيها[1] اه | آخر تک جھوٹ ہے اس کا مطالعہ حلال نہیں اھ وقد عد الخليل في الارشاد اجزاء قائل من التفسير | اور بے شک خلیلی نے ارشاد میں تھوڑے تفسیر کے جزا ایسے صحت اسانیدھا وغالبھا بل کلھا لا توجد الان اللھم | شمار کئے جن کی سندیں صحیح ہیں اور ان کا اکثر بلکہ چند نقول ان الا نقول عنها في اسفار المتاخرين۲ قال وهذه | کی متاخرین کی کتابوں میں ہیں، ابن تیمیہ نے کہا اور یہ لمبی التفاسير الطوال التي اسندوها الى ابن عباس غير | تفسیریں جن کی نسبت لوگوں نے حضرت ابن عباس رضی مرضية ورواتها مجاهيل كتفسير جويبر عن | اللہ تعالٰی عنہما سے کی ہے نا پسندیدہ ہیں اور اس کے راوی مجہول الضحاک عن ابن عباس الخ۔ وقال فاما ابن جريج | ہیں جیسے تفسیر جویبر بروایت ضحاک عن ابن عباس الخ۔ اور فانه لم يقصد الصحة وانما روى ما ذكر في كل اية من | کہا ہے ابن جریح تو انہوں نے صحیح روایتوں کا قصد نہ کیا الصحيح والسقيم وتفسير مقاتل بن سليمان فمقاتل | انہوں نے ہر آیت کی تفسیر میں جو کچھ صحیح و سقیم مذکور ہوا في نفسه ضعفوه وقد ادرک الكبار من التابعين و | روایت کر دیا۔ اور مقاتل بن سلیمان کا علماء نے فی نفسہ ضعیف الشافعي اشار الى ان تفسيره صالح۳۔ | بتایا حالانکہ انہوں نے اکابر تابعین سے اور امام شافعی سے قال المولى السيوطي قدس الله سره واوهى طرقه (يعني | ملاقات کی یہ اشارہ ہے کہ ان کی تفسیر لائق قبول ہے اھ امام تفسیر ابن عباس رضي الله تعالى عنهما) طريق الكلبي | سیوطی قدس سرہ نے فرمایا اور تفسیر ابن عباس رضی اللہ عن ابي صالح عن ابن عباس فان انضم الى ذلك | تعالٰی عنہما کی سب سے کمزور سند کلبی عن ابی صالح عن ابن رواية محمد بن مروان السدي | عباس سے پھر اگر اس کے ساتھ محمد بن مروان سدی صغیر کی | روایت مل جائے

[1] مجمع بحار الانوار نوع فی تعیین بعض الوضاع وکتبهم مکتبہ دار الایمان مدینۃ المنورۃ ۵ / ۲۳۰ [2] الاتقان فی علم القرآن بحوالہ الخلیلی النوع الثمانون دار الکتاب العربي بیروت ۲ / ۴۷۰ [3] الاتقان فی علم القرآن بحوالہ الخلیلی النوع الثمانون دار الکتاب العربي بیروت ۲ / ۴۷۱

صفحہ 539 کا 684

Fatawa Rizvia, Volume 28

[Table Header: Left Column - Arabic Text | Right Column - Urdu Translation]

[Left Column - Arabic] ...Al-Saghir: it is a chain of falsehoods, and often Al-Tha'labi and Al-Wahidi narrate through it. However, Ibn Adi stated in 'Al-Kamil' that Al-Kalbi has sound hadiths, particularly from Abu Salih, and he is renowned for exegesis (tafsir). No one possesses a tafsir longer or more comprehensive than his. Following him is Muqatil bin Sulayman, yet Al-Kalbi is preferred over him due to the poor ideologies found in Muqatil's work. The path of Al-Dahhak bin Muzahim from Ibn Abbas is disconnected, for Al-Dahhak never met him. If the narration of Bishr bin Umarah from Abu Ruq is added to that, it becomes weak because of Bishr's weakness. Ibn Jarir and Ibn Abi Hatim extracted many [narrations] from this version. If it's through the narration of Juwaybir from Al-Dahhak, it is even weaker as Juwaybir is severely weak and abandoned (matruk), etc. He said: I saw in 'Virtues of Imam Al-Shafi'i' by Abu Abdullah Muhammad bin Ahmad bin Shakir Al-Qattan that he recorded through his chain from Ibn Abd al-Hakam, who said: I heard Al-Shafi'i say: Nothing from Ibn Abbas concerning tafsir is established except for about [a hundred hadiths]...

[Right Column - Urdu] So this is a chain of lies, and it frequently happens that Al-Tha'labi and Al-Wahidi narrate from this chain. But Ibn Adi stated in 'Al-Kamil' that Al-Kalbi's hadiths are acceptable, especially those from the narration of Abu Salih, and he is well-known because of tafsir. No one's tafsir is longer and more complete than theirs. After him is Muqatil bin Sulayman, but Al-Kalbi is granted superiority over him because there are flawed ideas in Muqatil's work. The chain of Dahhak bin Muzahim from Ibn Abbas is disconnected (munqati') because Dahhak did not meet Ibn Abbas. Furthermore, if the narration of Bishr bin Umarah from Abu Ruq is included with it, it is weak due to the weakness of Bishr. From this version, many hadiths were extracted by Ibn Jarir and Ibn Hatim. And if any narration of Juwaybir is from Dahhak, it is extremely weak because Juwaybir is severely weak and abandoned. He said: And I saw in 'Virtues of Imam Shafi'i' authored by Abu Abdullah Muhammad bin Ahmad bin Shakir Qattan that he narrated through his chain via Ibn Abd al-Hakam, where Ibn Abd al-Hakam said: I heard Imam Shafi'i say that in the tafsir of Ibn Abbas (may Allah Almighty be pleased with him), there are approximately a hundred hadiths.

[Footer] 1. Al-Itqan fi Ulum al-Qur'an, Category 80, Dar al-Kitab al-Arabi, Beirut, 2/471, 472. Page 540 of 684

फ़तावा रज़विया, खंड 28

[तालिका शीर्षक: बायां कॉलम - अरबी पाठ | दायां कॉलम - उर्दू अनुवाद]

[बायां कॉलम - अरबी] ...अस-सगीर: यह झूठ का एक सिलसिला है, और अक्सर अल-थलाबी और अल-वाहिदी इसके ज़रिए रिवायत करते हैं। लेकिन, इब्न अदी ने 'अल-कामिल' में कहा कि अल-कल्बी के पास सही हदीसें हैं, ख़ास तौर पर अबू सालेह से, और वह तफ़सीर के लिए मशहूर हैं। किसी की भी तफ़सीर उनसे लंबी या ज़्यादा मुकम्मल नहीं है। उनके बाद मुक़ातिल बिन सुलेमान हैं, मगर अल-कल्बी को उन पर तरजीह दी जाती है क्योंकि मुक़ातिल के काम में ग़लत नज़रियात मिलते हैं। इब्न अब्बास से अल-दह्हाक बिन मुज़ाहिम का रास्ता मुनक़ति (टूटा हुआ) है, क्योंकि अल-दह्हाक उनसे नहीं मिले थे। अगर उसमें अबू रुक़ से बिश्र बिन उमारा की रिवायत जोड़ दी जाए, तो बिश्र की कमज़ोरी की वजह से वह ज़ईफ़ (कमज़ोर) है। इब्न जरीर और इब्न अबी हातिम ने इस नुस्खे से कई हदीसें ली हैं। अगर यह दह्हाक से जुवैबिर की रिवायत है, तो यह और भी कमज़ोर है क्योंकि जुवैबिर बहुत कमज़ोर और मतरूक (छोड़ा हुआ) है, इत्यादि। उन्होंने कहा: मैंने अबू अब्दुल्ला मुहम्मद बिन अहमद बिन शाकिर अल-क़त्तान की 'फ़ज़ाइल अल-इमाम अल-शाफ़ई' में देखा कि उन्होंने इब्न अब्द अल-हकम के ज़रिए अपनी सनद से रिवायत की, जिन्होंने कहा: मैंने अल-शाफ़ई को कहते सुना: इब्न अब्बास से तफ़सीर के बारे में कुछ भी साबित नहीं है सिवाय लगभग [सौ हदीसों के]...

[दायां कॉलम - उर्दू] तो यह झूठ का एक सिलसिला है, और ऐसा अक्सर होता है कि थलाबी और वाहिदी इस सिलसिले से रिवायत करते हैं। लेकिन इब्न अदी ने 'कामिल' में फ़रमाया कि कल्बी की हदीसें क़ाबिले-क़ुबूल हैं और ख़ास तौर पर अबू सालेह की रिवायत से और वह तफ़सीर की वजह से मशहूर हैं और किसी की तफ़सीर उनसे ज़्यादा लंबी और भरपूर नहीं है, और उनके बाद मुक़ातिल बिन सुलेमान हैं, मगर कल्बी को उन पर इसलिए फ़ज़ीलत (श्रेष्ठता) है क्योंकि मुक़ातिल के यहाँ रद्दी ख़यालात हैं, और दहाक बिन मुज़ाहिम की सनद इब्न अब्बास से मुनक़ति है इसलिए कि दहाक ने इब्न अब्बास से मुलाक़ात नहीं की, फिर अगर इसके साथ रिवायत बिश्र बिन उमारा अन अबी रुक़ मिल जाए तो बवजह ज़ोफ़ेबिश्र ज़ईफ़ है, इस नुस्खे से बहुत सी हदीसें इब्न जरीर और इब्न हातिम ने तख़रीज कीं और अगर जुवैबिर की कोई रिवायत दहाक से हो तो सख़्त ज़ईफ़ है इसलिए कि जुवैबिर शदीद-उल-ज़ोफ़ मतरूक है, उन्होंने कहा और मैंने फ़ज़ाइल इमाम शाफ़ई मुसन्निफ़ा अबू अब्दुल्ला मुहम्मद बिन अहमद बिन शाकिर क़त्तान में देखा कि उन्होंने अपनी सनद बतरीक़ इब्न अब्द अल-

हकम रिवायत किया कि इब्न अब्द अल-हकम ने फ़रमाया मैंने इमाम शाफ़ई को फ़रमाते सुना कि इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु तआला अन्हु) की तफ़सीर में तक़रीबन सौ हदीसें।

[फुटनोट] 1. अल-इतक़ान फ़ी उलूम अल-क़ुरान, अस्सीवीं क़िस्म, दार अल-किताब अल-अरबी बेरुत 2/ 471, 472। पृष्ठ 684 का 540

[المتن العربی فی العمود الایسر | الترجمة الاردية فی العمود الایمن]

[العمود الایسر - عربی] الصغير فهي سلسلة الكذب وكثيرا ما يخرج منها الثعلبي والواحدي، ولكن قال ابن عدی في الكامل للكلبي احاديث صالحة وخاصة عن ابي صالح وهو معروف بالتفسير وليس لاحد تفسير اطول منه ولا اشبع، وبعده مقاتل بن سليمان الا ان الكلبي يفضل عليه لما في مقاتل من المذاهب الرديئة وطريق الضحاك بن مزاحم عن ابن عباس منقطعة فان الضحاك لم يلقه فان انضم الى ذلك رواية بشر بن عمارة عن ابي روق عنه فضعيفة لضعف بشر، وقد اخرج من هذه النسخة كثيرا ابن جرير وابن ابی حاتم، وان كان من رواية جويبر عن الضحاك فاشد ضعفا لان جويبرا شديد الضعف متروك الخ، قال ورايت عن فضائل الامام الشافعي لابي عبد الله محمد بن احمد بن شاكر القطان انه اخرج بسنده من طريق بن عبد الحكم قال سمعت الشافعی يقول لم يثبت عن ابن عباس في التفسير الا شبيه

[العمود الایمن - اردو] تو یہ جھوٹ کا سلسلہ ہے، اور ایسا بہت ہوتا ہے کہ ثعلبی اور واحدی اس سلسلہ سے روایت کرتے ہیں۔ لیکن ابن عدی نے کامل میں فرمایا کلبی کی احادیث قابل قبول ہیں اور خصوصاً ابو صالح کی روایت سے اور وہ تفسیر کے سبب معروف ہیں اور کسی کی تفسیر ان سے زیادہ طویل اور بھر پور نہیں، اور ان کے بعد مقاتل بن سلیمان ہیں، مگر کلبی کو ان پر اس لئے فضیلت ہے کہ مقاتل کے یہاں ردی خیالات ہیں، اور سند ضحاک بن مزاحم عن ابن عباس منقطع ہے اس لئے کہ ضحاک نے ابن عباس سے ملاقات نہ کی، پھر اگر اس کے ساتھ روایت بشر بن عمارۃ عن ابی روق مل جائے تو بوجہ ضعف بشر ضعیف ہے، اس نسخہ سے بہت حدیثیں ابن جریر اور ابن حاتم نے تخریج کیں اور اگر جویبر کی کوئی روایت ضحاک سے ہو تو سخت ضعیف ہے اس

لئے کہ جویبر شدید الضعف متروک ہے، انہوں نے کہا اور میں نے فضائل امام شافعی مصنفہ ابو عبد اللہ محمد بن احمد بن شاکر قطان میں دیکھا کہ انہوں نے اپنی سند بطریق ابن عبد الحکم روایت کیا کہ ابن عبد الحکم نے فرمایا میں نے امام شافعی کو فرماتے سنا کہ ابن عباس (رضی اللہ تعالی عنہ) کی تفسیر میں تقریباً سو حدیثیں

[حاشیہ] 1 الاتقان فی علوم القرآن النوع الثمانون دار الکتاب العربی بیروت ۲/ ۴۷۱، ۴۷۲ Page 540 of 684

Fatawa Razawiya Volume 28

[Urdu Column Text]: ...are proven. I would say, and this is Ma'alim al-Tanzil which is the work of Imam Baghawi. Despite the fact that it is safe from errors compared to many prevalent commentaries and is close to the sources of Hadith, it contains vast amounts of weak, anomalous, flimsy, and rejected narrations. Very often, its chains of narration revolve around those who are mentioned with weakness and criticism, such as al-Tha'labi, al-Wahidi, al-Kalbi, al-Suddi, and Muqatil etc., whom we have mentioned to you or have not mentioned. So what is your opinion about those who have no concern for the science of Hadith and no ability to distinguish the clean from the dirty, like Qadi al-Baydawi and others who follow the method of Baydawi? Do not ask about the state of those false statements they possess, for which there is neither a bridle nor a binding rope. Keep this thought away from you. Would that these people had just stopped at that! But some of them went further and trod paths that lead toward destruction. They introduced things into the interpretation of the Quran that make the hair stand on end, which hearts reject and ears cast away, therefore...

[Arabic Column Text]: ...with a hundred Hadiths [1]. I say: This is Ma'alim al-Tanzil for Imam al-Baghawi. Along with its relative safety compared to many of the circulating commentaries and its closeness to the source of Hadith, it contains mounds upon mounds of weak, anomalous, flimsy, and rejected [reports]. Frequently, their chains revolve around those aforementioned individuals noted for weakness and criticism, like al-Tha'labi, al-Wahidi, al-Kalbi, al-Suddi, Muqatil, and others whom we have recounted to you or have not. So what is your thought regarding those who pay no attention to the science of Hadith and have no capability to critique the wholesome from the corrupt, like al-Qadi al-Baydawi and others who follow his track? Thus, do not ask about the falsehoods they have, which have no bridle nor halter. Abandon this from yourself; would that they had restricted themselves to that. However, some of them transgressed beyond that and followed paths leading to perdition. So they included in the exegesis of the Qur'an that which causes the hair to stand up, hearts to detest, and ears to reject, when they established and related stories of the noble Prophets and the magnificent Angels, upon them be prayer and peace.

[Footnote]: 1 Al-Itqan fi 'Ulum al-Qur'an, Type 80, Dar al-Kitab al-'Arabi, Beirut, 2/472.

फ़तावा रज़विया जिल्द २८

[उर्दू कॉलम पाठ]: ...साबित हैं। मैं कहूँगा और यह 'मआलिम अल-तन्ज़ील' है जो इमाम बग़वी की रचना है, इस तथ्य के बावजूद कि यह कई प्रचलित तफ़सीरों की तुलना में गलतियों से सुरक्षित है और हदीस के करीब है, यह बहुत ही कमज़ोर, असामान्य और बेतुकी अस्वीकार्य रिवायतों पर आधारित है। और ऐसा अक्सर होता है कि इसकी रिवायत की सनदें उन्हीं लोगों पर घूमती हैं जिनका नाम कमज़ोरी और आलोचना (जरह) के साथ लिया जाता है, जैसे अल-त़ालबी, अल-वाहिदी, अल-कल्बी, अल-सुद्दी और मुक़ातिल आदि, जिनके बारे में हमने आपको बताया है या नहीं बताया है। तो उनके बारे में आपका क्या ख्याल है जिन्हें हदीस के इल्म का कोई ध्यान नहीं है और जिनमें साफ़ को गंदे से अलग करने की शक्ति नहीं है, जैसे काज़ी बैज़ावी और उनके अलावा जो बैज़ावी के तरीके पर चलते हैं? उनके पास मौजूद उन झूठी बातों का हाल मत पूछिए जिनके लिए न कोई लगाम है और न ही कोई बंधन की रस्सी। इस विचार को अपने से दूर रहने दें। काश ये लोग यहीं रुक जाते! लेकिन उनमें से कुछ लोग इससे आगे बढ़ गए और ऐसे रास्तों पर चले जो तबाही की ओर ले जाते हैं। उन्होंने कुरआन की तफ़सीर में ऐसी बातें दाखिल कर दी हैं जिनसे रोंगटे खड़े हो जाते हैं, जिन्हें दिल नापसंद करता है और कान उन्हें बाहर फेंक देते हैं, इसलिए...

[अरबी कॉलम पाठ]: ...सौ हदीसों के साथ [१]। मैं कहता हूँ: यह इमाम अल-बग़वी की 'मआलिम अल-तन्ज़ील' है। कई प्रचलित तफ़सीरों के मुकाबले इसकी बेहतर स्थिति और हदीस के स्रोत से इसकी निकटता के बावजूद, इसमें बहुत सी कमज़ोर, निराधार और मनगढ़ंत रिवायतें भरी पड़ी हैं। अक्सर उनके सूत्रों की कड़ियाँ उन्हीं उपर्युक्त व्यक्तियों के इर्द-गिर्द घूमती हैं जो अपनी कमज़ोरी और आलोचना के लिए जाने जाते हैं, जैसे अल-त़ालबी, अल-वाहिदी, अल-कल्बी, अल-सुद्दी, मुक़ातिल और अन्य, जिनके बारे में हमने आपको बताया है या नहीं। तो आपका उन लोगों के बारे में क्या विचार है जो हदीस के विज्ञान की परवाह नहीं करते और जिनमें अच्छे और बुरे को परखने की क्षमता नहीं है, जैसे अल-काज़ी अल-बैज़ावी और उनके नक़्श-ए-कदम पर चलने वाले अन्य लोग? इसलिए उनके पास मौजूद उन व्यर्थ बातों के बारे में मत पूछिए जिनकी न कोई लगाम है और न ही कोई नियंत्रण। इसे अपने मन से निकाल दें; काश वे वहीं तक सीमित रहते। लेकिन उनमें से कुछ ने इसकी सीमाएँ लाँघ दीं और विनाश की ओर ले जाने वाले रास्तों पर चले। उन्होंने कुरआन की तफ़सीर में ऐसी बातें शामिल कर दीं जिन्हें सुनकर रोंगटे खड़े हो जाते हैं, दिल जिन्हें स्वीकार नहीं

करता और कान जिन्हें नकार देते हैं, जब वे सम्मानित नबियों और महान फरिश्तों (उन पर शांति हो) की कहानियों का वर्णन करते हैं।

[पाद-टिप्पणी]: १ अल-इतक़ान फ़ी उलूम अल-क़ुरआन, अस्सीवाँ प्रकार, दार अल-किताब अल-अरबी, बेरूत, २/४७२।

पृष्ठ ५४१ का ६८४

[اردو کالم]: ثابت ہیں۔ میں کہوں گا اور یہ معالم التنزیل ہے جو امام بغوی کی تصنیف ہے، باوصف یہ کہ بہت سی رائج تفسیروں کے مقابل غلطیوں سے محفوظ ہے اور طرفہ حدیث سے قریب ہے بہت ضعیف و شاذ اور واہی منکر روایتوں پر مشتمل ہے اور ایسا بہت ہوتا ہے اس کی روایت کی سندیں ان پر دورہ کرتی ہیں جن کا نام ضعف و جرح کے ساتھ لیا جاتا ہے جیسے ثعلبی، واحدی، کلبی، سدی اور مقاتل وغیرہ ہم جن کا ہم نے تم سے بیان کیا اور جن کا بیان نہ کیا تو تمہارا گمان انکے ساتھ کیسا ہے جنہیں علم حدیث کا اہتمام نہیں اور ستھرے کو میلے سے الگ کرنے کی قدرت نہیں جیسے قاضی بیضاوی اور ان کے علاوہ جو بیضاوی کے طریقہ پر چلتے ہیں، تو ان کے پاس ان باطل اقوال کا حال نہ پوچھو جن کے لئے نہ لگام ہے نہ بندش کی رسی ، اس خیال کو اپنے سے دور رہنے دو ، کاش یہ لوگ اسی پر بس کرتے، مگر ان میں سے کچھ لوگ اس سے آگے بڑھے اور ایسے رستے چلے جو ہلاکتوں کی طرف کھینچ کر لے جائیں تو انہوں نے قرآن کی تفسیر میں ایسی باتیں داخل کردیں جن سے رونگٹے کھڑے ہو جاتے ہیں اور دل انہیں نا پسند کرتے اور کان انہیں پھینکتے ہیں اس لئے

[عربی کالم]: بمائة حدیث1۔ قلت وھذہ معالم التنزیل للامام البغوی مع سلامة حالھا بالنسبة الی کثیر من التفاسیر المتداولة و دنوھا الی المشرع الحدیثی یحتوی علی قناطیر مقنطرة من الضعاف والشواذ والواہیات المنکرة و کثیرا ماتدور اسانیدھا علی ھؤلاء المذکورین بالضعف والجرح کالثعلبی والواحدی والکلبی والسدی و مقاتل وغیرھم ممن قصصنا علیک اولم نقصص فما ظنك بالذین لا اعتناء لھم بعلم الحدیث ولا اقتدار علی نقد الطیب من الخبیث کالقاضی البیضاوی وغیرہ ممن یحذو حذوہ فلا تسئل عما عندھم من اباطیل لازمام لھا ولاخطام دع عنك ھذا یالیتھم اقتصروا علی ذلك لکن بعضھم تعدوا ماھنا

لك وسلكوا مسالك تجر الى مهالك فادلجوا فى تفسير القرآن ما تقف له الشعر و تنكره القلوب وتمجه الاذن اذ قرر واقصص الانبياء الكرام والملئكة العظام عليهم الصلوة والسلام

[حاشيه]: 1 الاتقان فى علوم القرآن النوع الثمانون دار الكتاب العربى بيروت ٢/ ۴٧٢

Fatawa Razawiyya Volume 28

[Arabic Column Text Translation]: ...by including things that invalidate their infallibility and decrease or eliminate their greatness from the hearts of the ignorant, as is evident to anyone who reviews the stories of Adam and Eve, David and Uriah, Solomon and the body cast [upon his throne], the satanic suggestion during recitation (Gharaniq), and Harut and Marut and what happened in Babylon. We seek refuge in Allah and to Him we complain. They were afflicted in this by what afflicted the historians and authors of epics in narrating the disputes of the Companions, as many of these accounts came to contradict religion and weaken certainty, increasing corruption upon corruption and trivialities upon trivialities. If some who lack even a trace of knowledge or firm wisdom come across their words, they go astray and lead others astray, either being deceived by what they consider significant while ignorant of the grave consequences and severe punishment therein, or out of oppression and arrogance, becoming bold enough to reveal the sickness in their hearts—the disparagement of Prophets and labeling Saints as sinful. Thus, the elderly passed away in this state and the young grew up upon it.

[Urdu Column Text Translation]: Such matters were established in the stories of the noble Prophets and great Angels that their infallibility does not remain, and their greatness decreases or vanishes in the hearts of the ignorant. Accordingly, this is apparent to those who study the accounts of Adam and Eve, David and Uriah, Solomon and the body lying on his throne, the incident of Satan's suggestion during the recitation of the Holy Prophet (peace and blessings be upon him) regarding the "High Cranes" (Gharaniq-ul-'Ula), and the story of Harut, Marut, and Babylon. We seek refuge only in Allah and complain only to Him. Thus, they were afflicted by these matters in the same way as the authors of biographies and military campaigns were afflicted when narrating the disagreements between the Companions. This is because many things were revealed by those people that were contrary to religion and weakened faith, and thus mischief upon mischief and error upon error increased. Some people who had neither a shred of knowledge nor maturity of intellect came to know of their words; so they went astray themselves and led others astray, either being deceived by their words in ignorance of the severe calamity and harsh punishment, or due to oppression and rebellion, because they gained the courage from these things to express the disparagement of Prophets and labeling of Saints as sinful that was in their hearts. So the elders passed away in this state and the young ones were brought up on it, and this...

फ़तावा रज़विया खण्ड २८

[अरबी कॉलम के पाठ का अनुवाद]: ...ऐसी बातें शामिल करके जो उनकी मासूमियत (इस्मत) को ख़त्म करती हैं और अज्ञानियों के दिलों से उनकी महानता को कम करती हैं या मिटा देती हैं, जैसा कि आदम और हौवा, दाऊद और उरियाह, सुलेमान और [उनके सिंहासन पर] फेंके गए शरीर, और [रसूल सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम की] तिलावत के दौरान शैतानी झोंके(ग़रानीक़), और हारूत और मारूत तथा बाबुल में जो कुछ हुआ, उनकी कहानियों की समीक्षा करने वाले के लिए स्पष्ट है। हम अल्लाह की पनाह मांगते हैं और उसी से शिकायत करते हैं। इसमें उन्हें उसी चीज़ ने घेर लिया जिसने सीरत और जंगों के इतिहासकारों को सहाबा के बीच के मतभेदों को बयान करने में घेरा था, क्योंकि इनमें से कई बातें धर्म के विपरीत आईं और यक़ीन को कमज़ोर किया, और बुराई पर बुराई तथा कमियों पर कमियां बढ़ा दीं। यदि कोई ऐसा व्यक्ति जिसके पास ज्ञान का लेशमात्र भी न हो और न ही समझ की परिपक्वता हो, उनकी बातों से अवगत हो जाता है, तो वह स्वयं गुमराह होता है और दूसरों को भी गुमराह करता है, या तो अज्ञानतावश उन बातों से धोखा खाकर जिनमें भारी मुसीबत और कठोर सज़ा छिपी है, या फिर ज़ुल्म और सरकशी के कारण, क्योंकि इन बातों से उन्हें अपने दिलों की बीमारी यानी नबियों की तौहीन और औलिया को गुनहगार ठहराने को ज़ाहिर करने की जुर्रत मिली। इस प्रकार, बड़े इसी अवस्था में गुज़र गए और छोटे इसी पर पले-बढ़े।

[उर्दू कॉलम के पाठ का अनुवाद]: नबियों और महान फरिश्तों के किस्सों में ऐसी बातों को रखा गया जिनसे उनकी मासूमियत (इस्मत) नहीं रहती और अज्ञानियों के दिलों में उनकी महानता कम हो जाती है या मिट जाती है। चुनांचे, यह बात आदम और हौवा, दाऊद और उरियाह, सुलेमान और उनके सिंहासन पर पड़े शरीर, और हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की तिलावत के दौरान शैतान के डाले हुए झोंके और 'ग़रानीक़-ए-उला' की घटनाओं, तथा हारूत, मारूत और बाबुल के माजरे का अध्ययन करने वाले पर ज़ाहिर है। तो अल्लाह ही की पनाह और उसी से शिकायत है। तो उन्हें इन बातों से वही बीमारी लग गई जो सीरत और जंगों की घटनाओं के लेखकों को सहाबा के मतभेदों को नकल करने से लगी, क्योंकि बहुत सी बातें उन लोगों से ऐसी ज़ाहिर हुईं जो दीन के ख़िलाफ़ थीं और ईमान को कमज़ोर करने वाली थीं। और इस तरह फसाद पर फसाद और गलतियों पर गलतियां बढ़ती गईं कि उन लोगों की बातों की ख़बर उन लोगों को हो गई जिनके पास न बचा-खुचा ज्ञान था न अक्ल की परिपक्वता, तो वे खुद गुमराह हुए और दूसरों को गुमराह किया, या तो उनके शब्दों से धोखा खाकर उसकी गंभीर मुसीबत और सख्त अज़ाब से बेख़बरी में, या ज़ुल्म और सरकशी की

वजह से, क्योंकि इन बातों से उन्हें वह ज़ाहिर करने की जुर्रत हुई जो नबियों की तौहीन और औलिया को गुनहगार ठहराना उनके दिल में था। तो इस पर बड़े गुज़र गए और छोटे परवान चढ़े और यह...

पृष्ठ ५४२ / ६८४

بما ینقض عصمتهم وینقص او یزیل عن قلوب الجهال عظمتهم کما یظهر علی ذلك من راجع قصة ادم وحواء وداود واوریا وسلیمان والجسد الملقی والالقاء فی الامنیة والغرانیقة العلی وهاروت وماروت وما ببابل جری فبالله التعوذ والیه المشتکی فاصابهم فی ذلك ما اصاب اهل السیر والملاحم فی نقل مشاجرات الصحابة، اذ جاء کثیر منها مناقضا للدین وموهنا للیقین وازداد خنا علی وخن وهنات علی هنات ان اطلع علی کلامهم بعض من لیس عنده اثارة من علم ولا متانة من حلم فضل و اضل اما اغترارا بکلما تهم جهلا منه بما فیه من الوبال البعید والنکال الشدید واما ظلما وعلوا لاجتراء ہ بذلك علی ابانة ما فی قلبه المرض من تنقیص الانبیاء وتفسیق الاولیاء فمضی علیه الکبیر ونشاء علیه الصغیر

انبیاء کرام و ملائکہ عظام کے قصوں میں ایسی باتوں کو مقرر رکھا جن سے ان کی عصمت نہیں رہتی اور جاہلوں کے دل میں ان کی عظمت کم ہو جاتی ہے یا زائل ہو جاتی ہے۔ چنانچہ یہ بات آدم و حوا و داؤد اوریا اور سلیمان اور انکی کرسی پر پڑے ہوئے جسم اور حضور علیہ الصلوۃ والسلام کی تلاوت کے دوران شیطان کے القاء اور غرانیقِ عُلٰی کے واقعات اور ہاروت و ماروت اور بابل کا ماجرا کا مطالعہ کرنے والے پر ظاہر ہے تو اللہ ہی کی پناہ اور اسی سے ان کی شکایت ہے تو ان کو ان باتوں سے وہ مرض لگا جو مصنفین واقعات سیرت و مغازی کو صحابہ کے اختلافات کو نقل کرنے سے لگا اس لئے کہ بہت باتیں دین کے مخالف اور ایمان کو کمزور کرنے والی ان لوگوں سے ظاہر ہوئیں اور فساد پر فساد اور خطاؤں پر خطائیں یوں بڑھ گئیں کہ ان لوگوں کے کلام کی اطلاع کچھ ان لوگوں کو ہو گئی جن کے پاس نہ کچھ بچا کھچا علم تھا نہ عقل کی پختگی، تو وہ خود گمراہ ہوئے اور اوروں کو گمراہ کیا یا تو ان کے کلمات سے دھوکا کھا کر اس کے وبالِ شدید و سخت عذاب سے بے خبری میں یا ظلم و سرکشی کی وجہ سے اس لئے کہ ان

باتوں سے انہیں اس کے اظہار کی جرات ہوئی جو انبیاء کی تنقیص اور اولیاء کی تفسیق ان کے دل میں تھی تو اس پر بڑے گزرے اور چھوٹے پروان چڑھے اور یہ

Fatawa Rizvia, Volume 28

[Arabic text on the left, Urdu translation on the right]

Thus, the faith of many deficient people was corrupted, and they became worse than the common masses. Since the commoners did not have the ability to study these [books], they were saved from their temptation. Our scholars have indeed offered sincere advice to both groups [Jinns and Humans], and they have intensified their denunciation of both types—namely, the nonsensical commentaries and the calamitous biographies. They openly declared their rejection and exposed their flaws, such as Al-Qadi [Iyad] in 'Al-Shifa', Al-Qari in its commentary, Al-Khafaji in 'Al-Nasim', Al-Qastallani in 'Al-Mawahib', Al-Zurqani in its commentary, Al-Shaykh [Abd al-Haqq Muhaddith Dehlawi] in 'Al-Madarij', and others in other works, may Allah have mercy upon them all. Praise be to Allah, Lord of the Worlds. Abu Hayyan indeed spoke softly when he said, as quoted by Imam Al-Suyuti: "The commentators mentioned unsound reasons for revelation, fabricated hadiths regarding virtues, inappropriate stories, and Israelite histories. It is not proper to mention these in the science of Tafsir (exegesis)." End quote. Know that there are some people affected by philosophical inclinations because they spent their lives in it, thinking it to be something desirable, so they are inclined to present far-fetched possibilities...

---

1. Al-Itqan fi Ulum al-Qur'an, Type 78, Dar al-Kitab al-Arabi, Beirut, 2/463.

फतावा रिज़विया, खंड 28

[बाईं ओर अरबी पाठ, दाईं ओर उर्दू अनुवाद]

इस प्रकार कई कमज़ोर लोगों का धर्म भ्रष्ट हो गया और वे आम लोगों से भी बदतर हो गए। चूंकि आम लोगों में इन (किताबों) को पढ़ने की क्षमता नहीं थी, इसलिए वे उनके फितने (गुमराह करने वाले प्रभाव) से बच गए। वास्तव में हमारे उलेमा ने दोनों समूहों को भरपूर नसीहत दी, और उन्होंने दोनों पक्षों की कड़ी निंदा की, यानी बेकार तफ़सीरों और सीरत की आपत्तिजनक किताबों की। उन्होंने उनकी बुराइयों को स्पष्ट किया और उनके दोषों को उजागर किया, जैसे कि 'शफ़ा' में अल्लामा काजी अयाज़ ने, 'नसीम' में अल्लामा खफ़ाजी ने, 'मवाहब' में अल्लामा कस्तलानी ने, इसकी व्याख्या में अल्लामा ज़रक़ानी ने, 'शफ़ा' की व्याख्या में अल्लामा कारी ने और शेख़ (मुहक़्क़िक़ अब्दुल हक़ मुहद्दिस देहलवी) ने 'मदारिज' में और दूसरों ने अपनी दूसरी रचनाओं में, अल्लाह उन सब पर रहमत फरमाए। और तमाम तारीफें अल्लाह के लिए हैं जो तमाम जहानों का रब है। और निश्चित रूप से अबू हयान ने बात को सरल और नरम किया जब उन्होंने कहा जैसा कि इमाम सुयूती ने नकल किया है कि मुफस्सिरीन ने ऐसी शान-ए-नुज़ूल (अवतरण के कारण) और फज़ाइल (गुणों) का उल्लेख किया है जो हदीसें प्रमाणित नहीं हैं और अनुचित कहानियों और इस्राईली इतिहासों का ज़िक्र किया है, हालांकि उनका ज़िक्र तफ़सीर में उचित नहीं है। और तुम जान लो कि यहाँ कुछ लोग ऐसे हैं जिन्हें दार्शनिक संदेह (वसवसे) होते हैं क्योंकि उन्होंने अपनी उम्र इसी में बर्बाद की है और इसे एक प्रिय वस्तु समझा है, इसलिए वे दूर की संभावनाओं को पेश करने के शौकीन हैं...

---

1. अल-इतकान फी उलूम अल-कुरान, अध्याय 78, दार अल-किताब अल-अरबी, बेरूत, 2/463।

पृष्ठ 684 में से 543

فتاوی رضویہ ، جلد ۲۸

[بائیں جانب عربی عبارت، دائیں جانب اردو ترجمہ]

فاختل دین کثیر من الناقصین وصاروا شرا من العوام العامین اذ لم یقدر وا علی مطالعتیہا فنجوا عن فتنتہا وقد بذل علماء نا النصح للثقلین فشد دو النکیر علی کلا الفریقین اعنی التفاسیر والوھیة و السیر الداھیة فاعلنوا انکارھا وبینوا عوارھا کالقاضی في الشفاء والقاري في الشرح والخفاجي في النسیم والقسطلانی فی المواھب والزرقانی فی الشرح والشیخ في المدارج وغیرھم في غیرھا رحمة اللہ علیھم اجمعین ، والحمد للہ رب العالمین۔ ولقد الان القول ابو حیان اذ قال کما نقل الامام السیوطی ان المفسرین ذکروا ما لا یصح من اسباب نزول واحادیث في الفضائل و حکایات لا تناسب و تواریخ اسرائیلیة ولا ینبغی ذکر ھذا فی علم التفسیر انتھی، واعلم ان ھناك اقواما یعتریھم نزغة فلسفیة لما افنوا عمرھم فیھا وظنوھا شیئا شھیاً فیولعون بابداء احتمالات۔

عامی لوگوں سے بدتر ہوگئے کہ عامیوں کو ان کتابوں کے مطالعہ کی قدرت نہ تھی تو وہ ان کے فتنہ سے بچے رہے اور بے شک ہمارے علماء نے دونوں فریقوں کو بھر پور نصیحت کی چنانچہ انہوں نے دونوں فریق کی سخت مذمت کی یعنی واہی تفاسیر اور سیرت کی ناپسندیدہ کتابوں کی تو انہوں نے ان کتابوں کا ناپسندیدہ ہونا ظاہر کیا اور ان کا عیب کھولا جیسے علامہ قاضی عیاض نے شفا میں اور علامہ خفاجی نے نسیم الریاض میں اور علامہ قسطلانی نے مواہب میں اور علامہ زرقانی نے اس کی شرح میں اور علامہ قاری نے شرح شفا میں اور شیخ (محقق عبد الحق محدث دہلوی) نے مدارج میں اور دوسروں نے دوسری تصانیف میں رحمتہ اللہ علیہم اجمعین والحمد للہ رب العلمین، اور یقینا ابو حیان نے بات کو سہل و نرم کیا کہ انہوں نے کہا جیسا کہ امام سیوطی نے

نقل کیا کہ مفسرین نے ایسے اسباب نزول اور فضائل میں وہ حدیثیں ثابت نہیں اور نامناسب حکایات اور تواریخ اسرائیل کو ذکر کیا ہے حالانکہ اس کا ذکر تفسیر میں مناسب نہیں، اور تم جان لو کہ اس جگہ کچھ لوگ ایسے ہیں جنہیں فلسفی وسوسے آتے ہیں اس لئے کہ انہوں نے اپنی عمر اس میں فنا کی اور اسے مرغوب شے گمان کیا تو ان کو دور از کار۔

---

۱ الاتقان فی علوم القرآن النوع الثامن والسبعون دار الكتاب العربي بيروت ۲/ ۴۶۳

[Arabic Column] ...remote, and even if there were no sweetness or elegance in it, until some of them mentioned regarding the word of the Almighty, "And the moon has split"[1] what the ignorant Christians and others who falter in faith became attached to. They utter the word of Islam while their hearts harbor mountains of hatred for the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) and denial of his miracles. To Allah we belong and to Him we shall return. This is what exhausted Al-Suyuti until he disowned all of them and limited himself to referring to the Tafsir of Ibn Jarir, as previously quoted. Similarly, Al-Dhahabi was distressed by the gist of most biographies and histories, so he shunned them all in favor of Al-Bayhaqi's "Dala'il", saying it is pure light. This deaf fitna (trial) and blind calamity have crept into many of the later scholastic theologians (mutakallimin) who became intensely preoccupied with foul philosophy and did not gain insight into the science of Hadith, to the extent that they mention in some matters, let alone the proofs, things that are in no way from the Sunnah. As for...

[Urdu Column] ...the addiction to manifesting possibilities, even if there is no sweetness or luster in them, to the extent that someone, in the interpretation of the words of Allah Almighty "And the moon has split"[1] (and the moon split into two), mentioned something that ignorant Christians and others who are not firm in faith adhere to. Therefore, they recite the word of Islam with their tongues while their hearts contain great mountains of enmity towards the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) and denial of his miracles. Truly, to Allah we belong and to Him we shall return. (We belong to Allah and to Him we must return). This was the reason that Suyuti became so helpless that he expressed aversion to all commentaries and settled for guiding towards the Tafsir of Ibn Jarir, as his account has passed. Just as Dhahabi was troubled by the shamelessness of most books of biography and history, he left them all from beginning to end and was satisfied with Dala'il al-Bayhaqi, saying it is entirely light. And this severe fitna and widespread calamity seeped into many later scholastic theologians (whose focus was more on foul philosophy), and they did not acquire insight in the field of Hadith, to the extent that in some matters, let alone the proofs, they mention things that are not from the Sunnah. It remains...

Footnote: [1] The Holy Quran 54/1 Page 544 of 684

[अरबी स्तंभ] ...दूरगामी, और भले ही उनमें कोई मिठास या शोभा न हो, यहाँ तक कि उनमें से कुछ ने अल्लाह तआला के इस फरमान "और चाँद फट गया"[1] के बारे में वह बात ज़िक्र की जिससे अज्ञानी ईसाई और दूसरे वे लोग जो ईमान में दृढ़ नहीं हैं, जुड़ गए। वे ज़बान से कलमा-ए-इस्लाम पढ़ते हैं जबकि उनके दिलों में नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के प्रति नफरत और उनके मोजिज़ात (चमत्कारों) के इनकार के बड़े पहाड़ हैं। हम अल्लाह के हैं और हमें उसी की ओर लौटना है। यही वह बात थी जिसने अल-सुयुति को इतना विवश कर दिया कि उन्होंने सभी तफसीरों से अपनी अरुचि व्यक्त की और केवल तफसीर इब्न जरीर की ओर मार्गदर्शन करने तक सीमित रहे, जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है। इसी तरह, अल-धहाबी अधिकांश जीवनियों और इतिहासों की बेशर्मी से परेशान थे, इसलिए उन्होंने आदि से अंत तक उन सबको त्याग दिया और अल-बैहक़ी की "दलाईल" पर संतुष्ट हुए और कहा कि वह पूरी तरह से नूर (प्रकाश) है। यह बहरा फितना और चहुंमुखी बला बाद के कई मुतकल्लिमीन (धर्मशास्त्रियों) में समा गई है (जिनका ध्यान घृणित दर्शन पर अधिक था) और उन्होंने हदीस के विज्ञान में अंतर्दृष्टि प्राप्त नहीं की, यहाँ तक कि वे कुछ मसलों में, दलीलों की तो बात ही क्या, ऐसी बातें ज़िक्र करते हैं जो सुन्नत से बिल्कुल नहीं हैं। रहा...

[उर्दू स्तंभ] ...संभावनाओं को प्रकट करने की लत है, भले ही उनमें कोई मिठास या चमक न हो, यहाँ तक कि किसी ने अल्लाह तआला के वचन "और चाँद फट गया"[1] (और चाँद फट गया) की व्याख्या में वह बात लिखी जिससे अज्ञानी ईसाई और दूसरे वे लोग जो ईमान में पक्के नहीं हैं, जुड़ गए। इसलिए वे जुबान से कलमा-ए-इस्लाम पढ़ते हैं हालाँकि उनके दिलों में नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से दुश्मनी और उनके मोजिज़ात (चमत्कारों) के इनकार के बड़े पहाड़ हैं। इन्ना लिल्लाहि व इन्ना इलैहि राजिऊन (हम अल्लाह ही के हैं और हमें उसी की तरफ लौटना है)। यही कारण था कि सुयुति इस हद तक मजबूर हो गए कि उन्होंने तमाम तफसीरों से बेज़ारी जाहिर की और सिर्फ तफसीर इब्न जरीर की तरफ रहनुमाई पर बस किया जैसा कि उनका किस्सा गुजर चुका है। जिस तरह ज़हबी सीरत और तारीख की अक्सर किताबों की बेशर्मी से परेशान हुए तो उन्होंने शुरू से आखिर तक सबको छोड़ दिया और दलाईल अल-बैहक़ी पर मुतमईन हुए और फरमाया वह पूरी तरह नूर है। और यह शदीद फितना और हर तरफ फैली बला बहुत से बाद के मुतकल्लिमीन की तरफ फैल गई (जिनका ध्यान घृणित दर्शन पर अधिक था) और उन्होंने फन-ए-हदीस में महारत हासिल नहीं की यहाँ

तक कि ये लोग कुछ मसाइल में, दलाइल की तो बात ही क्या, वे बातें ज़िक्र करते हैं जो सुन्नत से नहीं हैं। रहा...

पाद-टिप्पणी: [1] अल-कुरान अल-करीम 54/1 पृष्ठ 544/684

[عربی کالم] بعیدة و لولم یکن فیها حلاوة و لا علیها طلاوة حتی ذکر بعضهم في قوله تعالی "وَانْشَقَّ الْقَمَرُ"[1] ما تعلقت به جهلة النصاری واخرون ممن یتلجلجون في الایمان فیلهجون بکلمة الاسلام وفی قلوبهم من بغض النبي صلی الله تعالیٰ علیہ وسلم وانکار معجزاته جبال عظام فإنا لله وإنا الیه راجعون هذا الذی اعیی السیوطی حتی تبرا عنها کلها واقتصر علی الارشاد الی تفسیر ابن جریر کما مر نقله کما تضجرا الذهبی عن خلاصة اکثر السیر والتواریخ فعافها عن اخرها الی دلائل البیهقی قائلا انه النور کله وقد دبت هذه الفتنة الصماء والبلیة العمیاء الی کثیر من متاخری المتکلمین الذین اشتد عنایتهم بالتفلسف الخبیث ولم یحصلوا بصیرة فی صناعة الحدیث حتی انهم یذکرون فی بعض المسائل فضلا عن الدلائل ما لیس من السنة فی شی واما

[اردو ترجمہ کالم] احتمالوں کو ظاہر کرنے کی لت ہے اگر چہ ان میں شیرینی ہو نہ ان پر رونق ہو ، یہاں تک کہ کسی نے قول باری تعالیٰ "وَانْشَقَّ الْقَمَرُ"[1] (اور چاند شق ہو گیا) کی تفسیر میں وہ بات ذکر کی جس سے جاہل نصرانی اور دوسرے وہ لوگ جو ایمان میں ثابت نہیں اس لئے زبان سے کلمہ اسلام پڑھتے ہیں حالانکہ ان کے دلوں میں نبی صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم سے عداوت اور ان کے معجزات کے انکار کے بڑے پہاڑ ہیں انا للہ وانا الیہ راجعون (ہم اللہ ہی کے ہیں اور ہمیں اسی کی طرف پھرنا ہے) یہی سبب تھا کہ سیوطی اس درجہ عاجز ہوئے کہ تمام تفسیروں سے بیزاری فرمائی اور صرف تفسیر ابن جریر کی طرف رہنمائی پر بس کیا جیسا کہ اس کی حکایت گزری جس طرح ذہبی سیرت اور تاریخ کی اکثر کتابوں کی بے شرمی سے پریشان ہوئے تو انہوں نے اول سے آخر تک سب کو چھوڑا اور دلائل بیہقی پر مطمئن ہوئے اور فرمایا وہ سراسر نور ہے، اور یہ شدید فتنہ اور ہمہ گیر بلا بہت سے متاخر متکلمین کی طرف سرایت کر گئی (جن کی

زیادہ توجہ خبیث فلسفہ پر تھی) اور انہوں نے فن حدیث میں بصیرت حاصل نہ کی یہاں تک کہ یہ لوگ کچھ مسائل میں چہ جائیکہ دلائل میں وہ باتیں ذکر کرتے ہیں جو باتیں سنت سے نہیں۔ رہ گیا

حاشیہ: [1] القرآن الکریم ۱/۵۴ صفحہ ۵۴۴ از ۶۸۴

Fatawa Razawiya, Volume 28

[Left Column - Arabic] ...whatever is between them of hearsay, frequent questioning, doubts, and disputes. So be cautious and do not ask about the good; O Allah, to Him is the complaint. For the matter has reached a point where the observer of those books hardly knows whether this is from what Aristotle and Plato brought or from what Muhammad, the Messenger of Allah, peace and blessings of Allah be upon him, brought. Their action has weighed heavily upon the scholars who protect the religion. Indeed, the Imam who acts upon his knowledge, my master the investigative Sheikh, when he saw this from them regarding the issue of the Miraj (Ascension), could not restrain himself and used harsh words against them, even naming them misguided and misguiding. He was not an innovator in this; rather, he was preceded in establishing the 'Great Calamity' (strong refutation) against them by leaders who are pointed out with fingers and by whom the pillars of faith are established, as Mulla Ali Qari detailed in the commentary on 'Al-Fiqh al-Akbar'. If you wish, read it, for when you look there, you will see a great wonder. Of this nature is what some of them mentioned regarding the disputes of the Companions, may Allah Almighty be pleased with them, as they attributed the statement of declaring many of them to be transgressors (fasiq), even some of the 'Ten Promised Paradise' as well.

[Right Column - Urdu Translation] ...whatever is between them of hearsay, frequent questions, doubts, and disputes. Be very fearful of them and do not ask about their state; alas, the complaint is to Allah alone. Because the matter has reached the point where the one looking at these books does not seem to know whether this thing was brought by Aristotle and Plato or if it is that which Muhammad, the Messenger of Allah, peace and blessings of Allah be upon him, brought. And this matter of theirs weighed heavily on the scholars who possess zeal for the religion, until the practicing scholar Imam, my master the investigative Sheikh (Abdul Haq Muhaddith Dehlavi), when he saw this manner of theirs regarding the issue of the Miraj (Ascension), he lost control over himself and spoke harsh words regarding those people, even naming them as misguided and misguiding. And he was not a newcomer in this, rather before him, the 'Great Calamity' (strong refutation) against them was established by those leaders towards whom fingers are pointed and by whom the pillars of faith are established, just as Mulla Ali Qari detailed it in the commentary of Fiqh-e-Akbar. If you wish, study it, because when you see this place, you will see a very strange thing. And of this same nature is what some people have mentioned in the differences of the Companions, may Allah Almighty be pleased with them, that

they attributed the statement of declaring many of them as transgressors, even up to ten Companions who were recipients of glad tidings (of Paradise).

फ़तावा रज़विया, जिल्द 28

[बायां कॉलम - अरबी] ...उनके बीच जो कुछ भी कहा-सुनी, अत्यधिक प्रश्न, संदेह और विवाद हैं। इसलिए सावधान रहें और अच्छाई के बारे में न पूछें; आह, अल्लाह ही से शिकायत है। क्योंकि मामला इस हद तक पहुँच गया है कि उन किताबों को देखने वाला शायद ही जान पाता है कि यह अरस्तू और प्लेटो की लाई हुई बातें हैं या वे बातें जो मुहम्मद, अल्लाह के रसूल, उन पर अल्लाह की शांति और आशीर्वाद हो, लेकर आए थे। उनका यह आचरण धर्म की रक्षा करने वाले विद्वानों पर भारी पड़ा। निस्संदेह, अपने ज्ञान पर अमल करने वाले इमाम, मेरे आका अन्वेषक शेख, जब उन्होंने मेराज के मसले में उनका यह रवैया देखा, तो वे खुद पर काबू नहीं रख सके और उनके बारे में कठोर शब्द कहे, यहाँ तक कि उन्हें पथभ्रष्ट और पथभ्रष्ट करने वाला कहा। वे इसमें कोई नए नहीं थे, बल्कि उनसे पहले उन पर 'कयामत-ए-कुबरा' (कड़ी निंदा) उन अगुआओं ने कायम की जिनकी ओर उंगलियां उठाई जाती हैं और जिनसे ईमान के स्तंभ कायम हैं, जैसा कि मुल्ला अली क़ारी ने 'शरह फिकह अकबर' में सविस्तार वर्णन किया है। यदि तुम चाहो तो इसका अध्ययन करो, क्योंकि जब तुम उस स्थान को देखोगे, तो तुम्हें एक बड़ा आश्चर्य दिखाई देगा। और इसी श्रेणी में वह बात आती है जो कुछ लोगों ने सहाबा (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) के मतभेदों के बारे में ज़िक्र की है, कि उन्होंने उनमें से बहुतों को, यहाँ तक कि 'दश शुभ समाचार प्राप्त' सहाबा में से भी कुछ को, पथभ्रष्ट (फ़ासिक़) करार देने की बात कही है।

[दायां कॉलम - उर्दू अनुवाद] ...जो कुछ उनके बीच कहा-सुनी और सवालों की बहुतायत और संदेह और विवाद हैं। उनसे बहुत डरते रहो और उनकी हालत न पूछो, आह अल्लाह ही से फ़रियाद है। इसलिए कि नौबत यहाँ पहुँची कि इन किताबों को देखने वाला यह जानता हुआ नहीं लगता है कि यह बात अरस्तू और प्लेटो लाए या यह वह है जिसे मुहम्मद रसूलुल्लाह (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) लाए और उनका यह मामला दीन के लिए ग़ैरत वाले उलेमा पर भारी गुज़रा यहाँ तक कि इमाम आलिम बा-अमल सैय्यदी शेख मुहक़्क़िक़ (अब्दुल हक़ मुहद्दिस देहलवी) ने मसला-ए-मेराज में जब उनकी यह रफ़्तार देखी तो उन्हें अपने ऊपर क़ाबू न रहा उन्होंने उन लोगों के बारे में सख़्त कलाम फ़रमाया यहाँ तक कि उन्हें गुमराह और गुमराह करने वाला नाम दिया और इसमें वह नए नहीं बल्कि उनसे पहले उन पर क़यामत-ए-कुबरा उन पेशवाओं ने क़ायम की जिनकी तरफ उँगलियाँ उठती हैं और जिनसे ईमान के सुतून (स्तंभ) क़ायम हैं जैसा कि मुल्ला अली क़ारी ने शरह फ़िक़ह अकबर में इसे मुफ़स्सल (विस्तार से) बयान फ़रमाया है तुम चाहो तो इसका मुताला (अध्ययन) करो इसलिए कि जब

तुम इस मक़ाम को देखोगे तो बड़ी अजीब बात देखोगे, और इसी क़बील (श्रेणी) से वह है जो बाज़ लोगों ने सहाबा (रज़ियल्लाहु तआला अन्हुम) के इख़्तिलाफ़ात (मतभेदों) में ज़िक्र किया है, कि उन्होंने बहुत सहाबा के यहाँ तक कि दस सहाबा मुज़दा-याफ़्तगां (शुभ समाचार प्राप्तकर्ता) तक को फ़ासिक़ करार दिया।

पृष्ठ 684 का 545

[بایاں کالم - عربی] مابینهم من قیل وقال وکثرة السوال و الشبه و الجدال، فکن حذورا و لاتسئل عن الخیر اوه علی الله الشکوٰی۔ فلقد بلغ الامر الی ان الناظر فی تلك الکتب لایکاد یعرف ان هذا مما جاء به ارسطو وافلاطون او مما جاء به محمد رسول الله صلی الله علیه وسلم وقد ثقل صنیعهم هذا علی العلماء المحتمین للدین ان الامام العامل بعلمه سیدی الشیخ المحقق لما رای ذلك منهم في مسئلة المعراج لم یتمالك نفسه ان اغلظ القول فیهم الی سماهم ان سماهم ضالین مضلین ولم یکن بدعاً فی ذلك بل سبقه في اقامة الطامة الکبری علیهم ائمة تشار الیهم بالبنان وتقوم بهم ارکان الایمان کما فصله الملا علی القاری في شرح الفقه الاکبر ان شئت فطالعه فأنك اذا رایت ثم رایت عجبا کبیرا ومن هذا القبیل ما ذکره بعضهم فی مشاجرات الصحابة رضی الله تعالی عنهم اذ نسب القول بتفسیق کثیر منهم حتی بعض العشرة المبشرة ایضًا

[دایاں کالم - اردو ترجمہ] کو کچھ ان کے درمیان قیل و قال اور کثرت سوال و شبہات وجدال ہیں۔ ان سے بہت ڈرتے رہو اور ان کی حالت نہ پوچھو آہ اللہ ہی سے فریاد ہے۔ اس لئے کہ نوبت یہاں پہنچی ان کتابوں کو دیکھنے والا یہ جانتا ہوا نہیں لگتا ہے کہ یہ بات ارسطو اور افلاطون لائے یا یہ وہ ہے جسے محمد رسول اللہ صلی اللہ تعالی علیہ وسلم لائے اور ان کا یہ معاملہ دین کے لئے حمیت والے علماء پر شاق گزار یہاں تک کہ امام عالم باعمل سیدی شیخ محقق (عبد الحق محدث دہلوی) نے مسئلہ معراج میں جب ان کی یہ روش دیکھی تو انہیں اپنے اوپر قابو نہ رہا انہوں نے ان لوگوں کے بابت سخت کلام فرمایا یہاں تک کہ انہیں گمراہ و گمراہ گر کا نام دیا اور اس میں وہ نت نئے نہیں بلکہ ان سے پہلے ان پر قیامت کبریٰ ان پیشواؤں نے قائم کی جن کی طرف انگلیاں اٹھتی ہیں اور جن سے ایمان کے ستون قائم ہیں جیسا کہ ملا علی قاری نے شرح فقہ اکبر میں میں اس کو

مفصل بیان فرمایا ہے تم چاہو تو اس کا مطالعہ کرو اس لئے کہ جب تم اس مقام کو دیکھو گے تو بڑی عجیب بات دیکھو گے، اور اسی قبیل سے وہ ہے جو بعض لوگوں نے صحابہ رضی اللہ تعالی عنھم کے اختلافات میں ذکر کیا ہے، کہ انہوں نے بہت صحابہ کے یہاں تک کہ دس صحابہ مژدہ یافتگان

Fatawa Razawiyya Volume 28

[Arabic Text] To many of the Ahl al-Sunnah wal-Jama'ah, and by Allah, they neither said nor permitted [this]. The truth is that religion cannot be established except through Hadith, and Hadith is a place of misguidance except for the jurist (faqih). Jurisprudence (Fiqh) is not attained by following doubts and making the foolish intellect a judge. May Allah save us and the Muslims from the evil of ignorance and the evil of knowledge, for the evil of knowledge is more calamitous and bitter. There is no power or strength except with Allah, the Mighty, the Wise. We have only extended the discourse in this section to safeguard the Sunnahs and due to the dislike of tribulations (fitna) spreading among the believers or creeping into the religion and corrupting certainty. So hold fast to it with your teeth, for the one who takes advice is not deluded. And beware of opposing it, even if those who give fatwas (legal rulings) give a fatwa against it.

[Urdu Text] The statement regarding the transgression (fisq) of some from among the People of Paradise was attributed to many Sunni scholars, whereas, by Allah, they never said such a thing, nor did they permit it for anyone. The truth is that the system of religion is established through Hadith, and Hadith is a source of misguidance for everyone except the jurist (faqih). And Jurisprudence (Fiqh) is not attained by following doubts and making the foolish intellect a judge. May Allah Almighty save us and all Muslims from the evil of ignorance and the evil of knowledge, for the evil of knowledge is very severe and very bitter. And the power to turn away from evil and to do good comes only from Allah, who is the All-Mighty, the All-Wise. We have extended the discourse in this section for the protection of the Sunnahs and due to the dislike of the possibility that tribulations (fitna) might gain currency among Muslims or creep into the religion and corrupt their certainty. So if you hear it, hold onto it firmly, for the one who takes advice is not deluded. And beware of opposing it, even if those who give fatwas (legal rulings) give a fatwa against it.

Important Warning: [Arabic Text] I seek refuge for you in Allah lest delusion should unsettle you regarding what we have conveyed to you, so that you fabricate a lie of something else against us, or lest a lack of understanding whispers that we do not care for interpretation (tafsir) and nor do we pay attention to it.

Necessary Warning: [Urdu Text] I seek refuge for you in Allah from the possibility that delusion should unsettle you regarding what we have conveyed to you, so that you

fabricate a lie of a different statement against us, or lest a lack of understanding whispers that we do not care for interpretation (tafsir) and nor do we pay attention to it and...

फतावा रज़विया खंड 28

[अरबी पाठ] अहले सुन्नत वल-जमाअत के बहुत से लोगों के लिए, और अल्लाह की कसम, उन्होंने न तो यह कहा और न ही इसकी अनुमति दी। हकीकत यह है कि दीन हदीस के बिना स्थापित नहीं हो सकता, और हदीस फकीह (धर्मशास्त्री) के अलावा सबके लिए गुमराह होने की जगह है। फिकह (धर्मशास्त्र) संदेहों के पीछे चलने और नादान बुद्धि को निर्णायक बनाने से हासिल नहीं होता। अल्लाह हमें और मुसलमानों को अज्ञानता की बुराई और ज्ञान की बुराई से बचाए, क्योंकि ज्ञान की बुराई अधिक विनाशकारी और कड़वी है। अल्लाह के अलावा कोई शक्ति या सामर्थ्य नहीं है, जो शक्तिशाली और बुद्धिमान है। हमने इस खंड में चर्चा को केवल सुन्नतों की रक्षा के लिए और इस नापसंदगी के कारण विस्तृत किया है कि कहीं विश्वासियों के बीच फितने न फैल जाएं या दीन में घुसपैठ न कर जाएं और यकीन (निश्चितता) को खराब न कर दें। इसलिए इसे अपनी दाढ़ों से मजबूती से पकड़ लें, क्योंकि जो सलाह लेता है वह गुमराह नहीं होता। और इसके विरोध से बचें, भले ही फतवा देने वाले इसके खिलाफ फतवा दें।

[उर्दू पाठ] जन्नत के लोगों में से कुछ के फ़िस्क (पाप) का कथन बहुत से सुन्नी उलेमा की ओर मंसूब कर दिया गया, जबकि अल्लाह की कसम उन्होंने यह बात कभी नहीं कही और न ही किसी के लिए इसे जायज़ समझा। तो हक़ यह है कि दीन का निज़ाम तो हदीस से है और हदीस से फकीह (धर्मशास्त्री) के अलावा सभी को गुमराह होने का अंदेशा है। और फिकह (धर्मशास्त्र) शंकाओं के पीछे चलने और नादान बुद्धि को शासक बनाने से हासिल नहीं होता। अल्लाह तआला हमें और सभी मुसलमानों को जहालत की बुराई और इल्म (ज्ञान) की बुराई से बचाए, क्योंकि इल्म की बुराई बहुत सख्त और बहुत कड़वी होती है। और बुराई से फिरना और नेकी की ताक़त अल्लाह ही से है, जो ग़लबे वाला और हिकमत वाला है। हमने इस मुकाम पर सुन्नत की हिफ़ाज़त के लिए और इस बात की नापसंदगी के सबब लंबा कलाम (चर्चा) किया है कि फ़ितने मुसलमानों में रिवाज पा जाएं या दीन की तरफ चले आएं जिससे ईमान बिगड़ जाए। तो अगर सुनते हो तो इसे मज़बूती से पकड़ लो कि नसीहत पकड़ने वाला गुमराह नहीं होता। और खबरदार इसकी मुख़ालफ़त न करना, चाहे फतवा देने वाले फतवा दें।

महत्वपूर्ण चेतावनी: [अरबी पाठ] मैं तुम्हें अल्लाह की पनाह में देता हूँ इस बात से कि तुम्हें वहम (भ्रम) उस बात से डिगा दे जो हमने तुम पर पेश की है, ताकि तुम हम पर कोई दूसरी बात गढ़ सको,

या समझ की कमी यह वसवसा (संदेह) डाले कि हमें तफ़्सीर (व्याख्या) की परवाह नहीं है और न ही हम उसे तवज्जो देते हैं।

ज़रूरी तन्बीह: [उर्दू पाठ] मैं तुम्हें अल्लाह की पनाह में देता हूँ इस बात से कि तुम्हें वहम (भ्रम) उस बात से डगमगा दे जो हमने तुम पर पेश की है, ताकि तुम हम पर किसी दूसरी बात का बोहतान (झूठा आरोप) बांधो, या समझ की कमी यह वसवसा (संदेह) डाले कि हम तफ़्सीर (व्याख्या) की परवाह नहीं करते और न ही हम उसे...

पेज 546 का 684

الی کثیر من اهل السنة والجماعة وهم والله ما قالوا ولا اذنوا فالحق ان الدین لایقوم الا بالحدیث والحدیث مضلة الا للفقیه والفقه لایحصل باتباع الشبه وتحکیم العقل السفیه نجانا الله والمسلمین عن شر الجهل وشر العلم فان شر العلم ادهی وامر ولاحول ولاقوة الا بالله العزیز الحکیم وانما اطبنا الکلام فی هذا المقام حوطا علی السنن وکراهة للفتن ان تروج علی المؤمنین او ترعرع الی الدین فیفسد الیقین الافعض علیه بالنواجذ فالنصیح غیر مفتون وایاك ان تخالفه وان افتاك المفتون۔

جنت میں سے کچھ کے فسق کا قول بہت سنی علماء کی طرف منسوب کر دیا حالانکہ انہوں نے قطعاً خدا کی قسم یہ بات نہ کہی نہ کسی کے لئے روا رکھی تو حق یہ ہے کہ دین کا نظام تو حدیث سے ہے اور حدیث سے فقیہ کے سوا سب کو گمراہی کا اندیشہ ہے اور فقہ اثبات شبہات اور نادان عقل کو حاکم بنا کر حاصل نہیں ہوتا اللہ تعالیٰ ہمیں اور سب مسلمانوں کو جہل کی شر اور علم کی شر سے بچائے اس لئے کہ علم کی شر بہت سخت اور بہت تلخ ہے اور برائی سے پھرنا اور نیکی کی قدرت اللہ ہی سے ہے جو غلبے والا حکمت والا ہے اور ہم نے اس مقام میں کلام طویل سنت کی حفاظت کے لئے اور اس بات کی کراہیت کے سبب کیا کہ فتنے مسلمانوں میں رواج پائیں یا دین کی طرف چلے آئیں تو ایمان بگڑ جائے ، سنتا ہے تو اس کو مضبوطی سے پکڑ لو کہ نصیحت پکڑنے والا گمراہ نہیں ہوتا ، اور خبردار اس کی مخالفت نہ کرنا اگرچہ فتوی دینے والے فتوی دیں۔

ایقاظ مهم: اعیذك بالله ان یستفزك الوهم عن الذی القینا علیك فتفتری علینا غیره اویوسوسك قلة الفهم انالا نکترث للتفسیر ولا نلقی له

ضروری تنبیہ : میں تمہیں اللہ کی پناہ میں دیتا ہوں اس بات سے کہ تمہیں وہم اس بات سے ڈگمگا دے جو ہم نے تم پر القاء کیا ، تو تم ہم پر اس سے جدا بات کا بہتان باندھو یا فہم کی کمی یہ وسوسہ ڈالے کہ ہم تفسیر کی پروا نہیں کرتے اور

Fatawa Razawiyya Volume 28

...nor do we concede its excellence. The meaning is simply that most prevalent books are not free from extraneous additions; they gather every saying, whether sound or flawed. Thus, their mere narration does not mandate acceptance, nor does it hinder a critic from scrutinizing a weak report. In our view, their condition is no worse than most books of Hadith, for we treat them sometimes by setting them aside and at other times by using them as evidence, knowing that they visit every watering hole. Sometimes they yield sweet, palatable water, and sometimes they bring forth intensely salty, bitter water that burns the mouth. In short, the matter depends on the purity of the Hadith in its chain and text. Wherever we find fresh fruit, we gather it, even if it grows in the habitat of colocynth (bitter melon). And wherever we see colocynth, we avoid it, even if it grows in a stream of honey.

And indeed, you know that most of this incurable disease entered the commentaries through the channel of flawed chains of narration. In such cases, where the chain is not known, the final resort is to critique the statement itself. Whatever contradicts established texts (nusoos) or rejects what is explicitly ordained, or contains disparagement of the Messengers and Prophets, or anything else unacceptable, we will know it to be a discarded saying. And if...

फतावा रज़विया खंड 28

...और न ही हम इसकी उत्कृष्टता स्वीकार करते हैं। बात केवल इतनी है कि अधिकांश प्रचलित पुस्तकें बाहरी मिलावट से सुरक्षित नहीं हैं; वे हर सही और दोषपूर्ण कथन को एकत्रित करती हैं। इसलिए, उनका मात्र उल्लेख किया जाना उसे स्वीकार करना अनिवार्य नहीं बनाता, और न ही यह एक आलोचक को दोषपूर्ण बात की आलोचना करने से रोकता है। हमारे अनुसार, उनकी स्थिति हदीस की अधिकांश पुस्तकों से बदतर नहीं है, क्योंकि हम उनके साथ कभी उन्हें छोड़ने और कभी उन्हें प्रमाण के रूप में अपनाने का व्यवहार करते हैं, यह जानते हुए कि वे हर स्रोत तक पहुँचती हैं। कभी वे मीठा, ताज़ा पानी लाती हैं, और कभी अत्यंत खारा पानी जिससे मुँह जल जाए। संक्षेप में, सारा मामला हदीस की पवित्रता पर सनद (प्रमाण) और मतन (पाठ) के आधार पर निर्भर है। जहाँ कहीं हमें मीठा फल मिलेगा, हम उसे प्राप्त कर लेंगे, भले ही वह इंद्रायण (कड़वे फल) के उगने वाले स्थान पर हो। और जहाँ कहीं हम इंद्रायण देखेंगे, उसे त्याग देंगे, भले ही वह शहद की नहर में उगा हो।

और वास्तव में आप जानते हैं कि इस लाइलाज बीमारी का अधिकांश भाग व्याख्याओं (तफसीरों) में दोषपूर्ण सनद के माध्यम से प्रविष्ट हुआ है। ऐसे मामलों में, जहाँ सनद ज्ञात न हो, अंतिम निर्णय बात को परखने पर निर्भर करता है। अतः जो बात स्पष्ट प्रमाणों (नुसूस) के विरुद्ध हो या स्पष्ट आज्ञा को अस्वीकार करती हो, या जिसमें रसूलों और नबियों का अनादर हो, या अन्य कोई बात जो अस्वीकार्य हो, तो हम जान लेंगे कि यह कथन त्यागने योग्य है। और यदि...

पृष्ठ 547 का 684

بالا ولا نسلم له خيره وانما المعنى ان غالب الزبر المتداولة لاتسلم من الدخيل وتجمع من الاقوال كل صحيح وعليل فمجرد حكايتها لايوجب التسليم ولايصد الناقد عن نقد السقيم فهي عندنا اسوء حالا من اكثر كتب الاحاديث اذ نعاملها مرة بالترك ومرة بالاحتجاج لما نعلم انها ترد كل مورد فتحمل تارة عذبا فراتا وتأتي مرة بملح اجاج، وبالجملة فالامر يدور على نظافة الحديث سندا ومتنا فاينما وجدنا الرطب اجتنينا وان كان في منابت الحنظل وحيثما راينا الحنظل اجتنبنا وان نبت في مسيل العسل۔ اس کا ہمیں کوئی خیال نہیں اور ہم اس کی اچھی بات بھی نہیں مانتے، مقصد صرف اتنا ہے کہ اکثر کتب متداولہ دخیل سے محفوظ نہیں اور وہ ہر صحیح و سقیم قول کو اکٹھا کرتی ہیں تو ان کتابوں میں کسی قول کی مجرد حکایت اس کا مان لینا واجب نہیں کرتی اور پرکھنے والوں کو کھوٹے کی پرکھ سے نہیں روکتی تو یہ ان کتابوں کا حال ہمارے نزدیک حدیث کی اکثر کتابوں سے زیادہ برا نہیں اس لئے کہ ہم ان کے ساتھ کبھی کسی قول کو چھوڑنے اور کبھی کسی کو حجت بنانے کا معاملہ کرتے ہیں یوں کہ ہمیں معلوم ہے کہ یہ ہر گھاٹ پر اترتی ہیں تو کبھی میٹھا پانی اٹھالیتی ہیں اور کبھی سخت کھاری پانی جس سے منہ جل جائے لاتی ہیں، بالجملہ مدار کار حدیث کی نظافت (پاکیزگی) سند و متن کے لحاظ سے ہے تو جہاں کہیں ہم میٹھا پھل پائیں گے اسے چن لیں گے اگر چہ وہ کسی خراب جگہ اگا ہو اور جہاں کہیں کڑوا پھل دیکھیں گے تو اس کو چھوڑ دیں گے اگر چہ وہ شہد کی نہر میں اگا ہو۔

ولقد علمت ان اكثر هذا الداء العضال انما دخل التفاسير من باب الاعضال وفي امثال تلك البحار اذا لم يعرف السند يؤول الامر الى نقد المقال فما كان منها يناضل النصوص ويرد المنصوص اوفيه ازراء بالرسل والانبياء او غير ذلك مما لا يحتمل علمنا انه قول مغسول اور یقیناً تمہیں معلوم ہے کہ اس

لاعلاج مرض کا بیشتر حصہ تفاسیر میں جہالت سند کے دروازہ سے گھسا اور ایسے مقامات میں جب سند معروف نہ ہو مآل کار بات کو پرکھنا ہے تو جو بات نصوص سے ٹکراتی اور منصوص کو رد کرتی ہو یا اس میں رسل و انبیاء کی تنقیص ہو یا اور کوئی بات جو قابل قبول نہ ہو ہم جان لیں گے کہ یہ قول دھو دینے کے قابل ہے اور اگر

Fatawa Razawiya, Volume 28

[Arabic Column]: And if it is free from flaws, pure from defects, we accept it despite a great difference between one acceptance and another. This is not of the chapter we were forbidden from, which is audacity in Quranic interpretation by personal opinions. God forbid that we be so audacious, for the science of interpretation (Tafsir) is extremely difficult and requires what is neither attained nor easily available, as some of it has been detailed by Allama al-Suyuti (may Allah have mercy on him). Similarly, when what comes to us involves deviating from the apparent meaning and that is proven from someone whom we cannot disagree with, or there was a gap that could not be filled except by it, acceptance becomes mandatory. Otherwise, the indication of the word of Allah, Blessed and Exalted is He, is more worthy of reliance than "he said" and "it was said". This is what was intended, so do not decrease or increase.

[Urdu Column]: If it is free from defects and pure from ailments, we will accept it, even though there is a great difference between accepting it and accepting another statement. And it is not from the chapter of interpretation by opinion which we were forbidden from, and Allah's refuge from our being daring upon it, because the science of interpretation is very difficult and it requires that which we do not possess nor is its acquisition easy, as Allama Suyuti (may Allah have mercy on him) has detailed some of those necessary sciences. And similarly, when any statement reaches us in which there is a deviation from the apparent meaning and it is established from one whose contradiction does not reach us, or there is some need that cannot be fulfilled without deviating from the apparent, then it is mandatory to accept it; otherwise, the indication of the Divine Speech is more worthy of trust than hearsay. This is our objective, so do not decrease from it nor increase.

[Arabic Column]: Imam al-Suyuti said: Some of them said regarding the permissibility of interpreting the Quran according to the requirements of the language, there are two narrations from Ahmad. It was said that the dislike is interpreted as turning the verse from its apparent meaning to external, probable meanings which are indicated by a little of the speech of the Arabs and are not found mostly except in poetry and its like, and the intuitive meaning is contrary to it.

[Urdu Column]: Imam Suyuti (may Allah's mercy be upon him) said: Some scholars stated that there are two narrations from Imam Ahmad regarding the permissibility of interpreting the Quran according to linguistic requirements. Some said that the

dislike is predicated on turning a verse away from its apparent meaning towards such external probable meanings that are indicated by a small portion of Arabic speech and are generally not found outside of poetry and similar works, and the immediate understanding of the mind is against it.

1. Al-Itqan fi Ulum al-Quran, Type 78, Dar al-Kitab al-Arabi, Beirut, 2/444.

फतावा रज़विया, खंड 28

[अरबी कॉलम]: और यदि वह दोषों से मुक्त और विकारों से शुद्ध हो, तो हम उसे स्वीकार करेंगे, बावजूद इसके कि एक स्वीकृति और दूसरी स्वीकृति में बहुत बड़ा अंतर है। यह उस अध्याय से नहीं है जिससे हमें रोका गया था, अर्थात अपनी निजी राय से कुरान की व्याख्या करने का दुस्साहस। अल्लाह न करे कि हम इतने दुस्साहसी हों, क्योंकि व्याख्या (तफ़सीर) का विज्ञान अत्यंत कठिन है और इसमें उस चीज़ की आवश्यकता होती है जो न तो प्राप्त है और न ही आसानी से उपलब्ध है, जैसा कि अल्लामा अल-सुयुती (अल्लाह उन पर दया करें) ने इनमें से कुछ का विस्तार से वर्णन किया है। इसी तरह, जब हमारे पास कुछ आता है जिसमें स्पष्ट अर्थ से विचलन शामिल हो और वह किसी ऐसे व्यक्ति से सिद्ध हो जिससे हम असहमत नहीं हो सकते, या कोई ऐसी कमी हो जिसे उसके बिना नहीं भरा जा सकता, तो स्वीकृति अनिवार्य हो जाती है। अन्यथा, अल्लाह के वचन का संकेत, जो धन्य और सर्वोच्च है, "उसने कहा" और "कहा गया" की तुलना में भरोसे के अधिक योग्य है। यही अभिप्रेत था, इसलिए न घटाएं और न बढ़ाएं।

[उर्दू कॉलम]: यदि वह दोषों से मुक्त और विकारों से शुद्ध हो, तो हम उसे स्वीकार कर लेंगे, भले ही उसे स्वीकार करने और दूसरे कथन को स्वीकार करने में बहुत बड़ा अंतर हो। और यह राय द्वारा व्याख्या के उस अध्याय से नहीं है जिससे हमें रोका गया था, और अल्लाह की पनाह कि हम इस पर दुस्साहस करें, क्योंकि व्याख्या का विज्ञान बहुत कठिन है और इसमें उसकी आवश्यकता है जो हमारे पास नहीं है और न ही उसका प्राप्त करना आसान है, जैसा कि अल्लामा सुयुती (अल्लाह उन पर दया करें) ने उन आवश्यक विज्ञानों में से कुछ का विवरण दिया है। और इसी प्रकार, जब हमारे पास कोई ऐसा कथन पहुँचता है जिसमें स्पष्ट अर्थ से विचलन हो और वह उससे स्थापित हो जिसका विरोध हम तक नहीं पहुँचता, या कोई ऐसी आवश्यकता हो जो स्पष्ट से विचलन के बिना पूरी न हो सके, तो उसे स्वीकार करना अनिवार्य है; अन्यथा, ईश्वरीय वाणी का संकेत किसी भी बात की तुलना में विश्वास के अधिक योग्य है। यही हमारा उद्देश्य है, इसलिए इसमें न कमी करें और न वृद्धि।

[अरबी कॉलम]: इमाम अल-सुयुती ने कहा: उनमें से कुछ ने भाषाई आवश्यकताओं के अनुसार कुरान की व्याख्या करने की अनुमति के संबंध में कहा, अहमद से दो वर्णन हैं। यह कहा गया कि नापसंदगी की व्याख्या एक आयत को उसके स्पष्ट अर्थ से बाहरी, संभावित अर्थों की ओर मोड़ने के रूप में की जाती है जो अरबी भाषण के एक छोटे से हिस्से द्वारा इंगित किए जाते हैं और आम तौर

पर कविता और इसी तरह के कार्यों के बाहर नहीं पाए जाते हैं, और सहज अर्थ इसके विपरीत होता है।

[उर्दू कॉलम]: इमाम सुयुती (अल्लाह की उन पर दया हो) ने कहा: कुछ विद्वानों ने कहा कि भाषाई आवश्यकताओं के अनुसार कुरान की व्याख्या की अनुमति के संबंध में इमाम अहमद से दो रिवायतें हैं। कुछ ने कहा कि नापसंदगी इस बात पर आधारित है कि एक आयत को उसके स्पष्ट अर्थ से हटाकर ऐसे बाहरी संभावित अर्थों की ओर मोड़ दिया जाए जो अरबी भाषण के एक छोटे हिस्से से संकेतित होते हैं और आमतौर पर कविता और इसी तरह के कार्यों के बाहर नहीं पाए जाते हैं, और मन की तत्काल समझ इसके विरुद्ध होती है।

1. अल-इतकान फि उलूम अल-कुरान, प्रकार 78, दार अल-किताब अल-अरबी, बेरूत, 2/444।

पृष्ठ 548/684

فتاوٰی رضویہ جلد ۲۸

[عربی عبارت]: وان کان بریئا من الافات نقیّا من العاھات قبلناہ علی تفاوت عظیم بین قبول و قبول و لیس ھذا من باب مانھینا عنہ من الاجتراء علی التفسیر بالآراء و معاذ اللہ ان نجتری علیہ فان علم التفسیر اشد عسیر و یحتاج فیہ الی ما لیس بحاصل ولا میسر کما قد فصل بعضہ العلامۃ السیوطی رحمۃ اللہ تعالٰی علیہ وکذلک اذا اتانا ما فیہ العدول عن ظاھر المدلول و صح ذلک عمن لا یسعنا خلافہ اوکانت ھناك خلۃ لا تنسد الا بہ تعین القبول والا فدلالۃ کلام اللہ تبارک و تعالٰی احق بالتعویل من قال و قیل ھذا الذی قصد فلا تنقص ولا تزد۔

[اردو عبارت]: خرابیوں سے بری، علتوں سے پاک ہو ہم اسے قبول کر لیں گے باوجودیکہ اسے قبول کرنے میں اور دوسرے قول کو قبول کرنے میں عظیم تفاوت ہے اور تفسیر بالرائے کے باب سے نہیں ہے جس سے ہمیں روکا گیا، اور اللہ کی پناہ اس سے کہ ہم اس پر جرات کریں اس لئے کہ علم تفسیر سخت دشوار ہے اور اس میں اس کی حاجت ہے جو ہمیں حاصل نہیں اور نہ اس کا حاصل ہونا آسان ہے جیسا کہ ان علوم ضروریہ میں سے بعض کی تفصیل علامہ سیوطی رحمۃ اللہ تعالٰی علیہ نے فرمائی ہے اور یونہی جب ہمیں ان میں کوئی قول ایسا پہنچے جس میں ظاہر معنی سے عدول ہو اور وہ اس سے ثابت ہو جس کا خلاف ہمیں نہیں پہنچتا یا کوئی حاجت ہو جو ظاہر سے عدول کے بغیر پوری نہ ہو تو اسے قبول کرنا متعین ہے ورنہ کلام الہی کی دلالت قیل و قال سے اعتماد کی زیادہ حقدار ہے یہی ہمارا مقصود ہے تو اس سے نہ کم کرو نہ زیادہ۔

[عربی عبارت]: قال الامام السیوطی قال بعضهم فی جواز تفسیر القرآن بمقتضی اللغۃ روایتان عن احمد وقیل الکراھۃ تحمل علی صرف الآیۃ عن ظاھرھا الی معان خارجۃ محتملۃ یدل علیھا القلیل من کلام العرب ولا یوجد غالبا الا فی الشعر ونحوہ و یکون المتبادر خلافھا اھ[1]

[اردو عبارت]: امام سیوطی علیہ الرحمۃ نے فرمایا: بعض علماء نے فرمایا کہ مقتضائے لغت کے مطابق قرآن کی تفسیر کے جواز میں امام احمد سے دو روایتیں ہیں اور کچھ کا قول یہ ہے کہ کراہت اس پر محمول ہے کہ آیت کو اس کے ظاہری معنی سے پھیر کر ایسے معانی خارجہ محتملہ پر محمول کرے جن پر قلیل کلام عرب دلالت کرتا ہو اور وہ غالباً اور اس کے مثل کلام کے سوا عام بول چال میں نہ پائے جائیں اور ذہن کا متبادر اس کے خلاف ہو۔

[1] الاتقان فی علوم القرآن النوع الثامن و السبعون دار الکتاب العربی بیروت ۲/ ۴۴۴

Fatawa Razawiyyah Volume 28

And it was narrated from Zarkashi's 'Al-Burhan': "Every word that can hold two or more meanings, it is not permissible for non-scholars to perform ijtihad (independent reasoning) concerning it. Scholars are required to rely on evidences and proofs rather than mere opinion. If one of the two meanings is more apparent, it must be adopted, unless proof exists that the hidden meaning is intended." 1 End. And Suyuti narrated from 'Burhan': Every word that holds the possibility of two or more meanings, ijtihad in it is not permissible for non-scholars, and it is mandatory for scholars to rely on evidences and proofs, not on mere opinion. So, if one of the two meanings is more apparent, it is mandatory to carry it upon that, unless evidence is established that the hidden meaning is intended. End.

He said: The scholars said: "It is incumbent upon the commentator (mufassir) to ensure that the commentary corresponds exactly to what is being commented upon. They must avoid deficiency in providing the necessary clarification of meaning and avoid additions that do not suit the purpose. The commentator must avoid deviating from the meaning or its proper path. They must observe the literal and metaphorical meanings, and respect the structure and the purpose for which the speech was intended." 2 etc. And he said: The scholars' statement is that it is mandatory for the commentator to ensure in the commentary that the explanation corresponds to the word being explained, avoiding omissions where clarification is needed, and refraining from excessive wording that does not suit the purpose. They must be careful not to deviate from the meaning or its path, observing literal and metaphorical meanings, and respecting the syntax and the intent for which the speech was mentioned.

Third Introduction: You will often find that some commentators mention one aspect of interpretation under a verse, while others mention another aspect, and sometimes they gather many aspects; most of this does not fall under actual disagreement. Third Introduction: You will see many commentators, some of whom mention a reason for interpretation under a verse, while others mention another reason, and sometimes they gather many reasons, and most of these are reasons of difference and deliberation.

1 Al-Itqan fi Ulum al-Qur'an, Type 78, Dar al-Kitab al-Arabi, Beirut, 2/453 2 Al-Itqan fi Ulum al-Qur'an, Type 78, Dar al-Kitab al-Arabi, Beirut, 2/461

और ज़रकशी की 'अल-बुरहान' से वर्णित है: "प्रत्येक शब्द जिसके दो या दो से अधिक अर्थ हो सकते हैं, उसमें गैर-विद्वानों के लिए इज्तिहाद (स्वतंत्र तर्क) करना जायज़ नहीं है। विद्वानों के लिए आवश्यक है कि वे केवल व्यक्तिगत राय के बजाय साक्ष्यों और प्रमाणों पर भरोसा करें। यदि दो अर्थों में से एक अधिक स्पष्ट है, तो उसे ही अपनाना चाहिए, जब तक कि यह प्रमाण न हो कि गुप्त अर्थ ही अभिप्रेत है।" 1 समाप्त। और सुयूती ने 'बुरहान' से उल्लेख किया: हर वह शब्द जो दो या दो से अधिक अर्थों की संभावना रखता है, उसमें गैर-विद्वानों को इज्तिहाद की अनुमति नहीं है, और विद्वानों के लिए आवश्यक है कि वे साक्ष्यों और प्रमाणों पर भरोसा करें, न कि केवल राय पर। अत; यदि दो अर्थों में से एक अधिक स्पष्ट है, तो उसी पर आधारित होना अनिवार्य है, जब तक कि प्रमाण स्थापित न हो जाए कि अभिप्रेत अर्थ गुप्त ही है।

उन्होंने कहा: विद्वानों ने कहा है: "व्याख्याकार (मुफ़स्सिर) के लिए यह अनिवार्य है कि वह यह सुनिश्चित करे कि व्याख्या (तफ़सीर) बिल्कुल उसी के अनुरूप हो जिसकी व्याख्या की जा रही है। उन्हें अर्थ के स्पष्टीकरण के लिए आवश्यक चीज़ों में कमी करने से बचना चाहिए और उद्देश्य के अनुपयुक्त अतिरिक्त बातों से बचना चाहिए। व्याख्याकार को अर्थ से भटकने या उसके उचित मार्ग से हटने से बचना चाहिए। उन्हें शाब्दिक और आलंकारिक अर्थों का ध्यान रखना चाहिए, और संरचना तथा उस उद्देश्य का सम्मान करना चाहिए जिसके लिए भाषण दिया गया था।" 2 आदि। और उन्होंने कहा: विद्वानों का कथन है कि व्याख्याकार के लिए यह अनिवार्य है कि वह व्याख्या में यह सुनिश्चित करे कि व्याख्या समझाए जा रहे शब्द के अनुरूप हो, जहाँ स्पष्टीकरण की आवश्यकता हो वहाँ चूक से बचे, और उद्देश्य के प्रतिकूल अत्यधिक शब्दों से परहेज करे। उन्हें अर्थ या उसके मार्ग से विचलित न होने के प्रति सावधान रहना चाहिए, शाब्दिक और आलंकारिक अर्थों का पालन करना चाहिए, और वाक्य रचना तथा उस मंशा का सम्मान करना चाहिए जिसके लिए बात कही गई थी।

तीसरी प्रस्तावना: आप अक्सर पाएंगे कि कुछ व्याख्याकार एक आयत के तहत व्याख्या का एक पहलू बताते हैं, जबकि अन्य दूसरा पहलू बताते हैं, और कभी-कभी वे कई पहलुओं को एकत्रित करते हैं; इनमें से अधिकांश वास्तविक असहमति के अंतर्गत नहीं आते हैं। तीसरी प्रस्तावना: आप कई व्याख्याकारों को देखेंगे, जिनमें से कुछ एक आयत के नीचे व्याख्या का एक कारण बताते हैं, जबकि अन्य दूसरा कारण बताते हैं, और कभी-कभी वे कई कारणों को इकट्ठा करते हैं, और इनमें से अधिकतर मतभेद और विचार-विमर्श के कारण होते हैं।

1 अल-इतकान फ़ी उलूम अल-कुरान, प्रकार 78, दार अल-किताब अल-अरबी, बेरूत, 2/453 2 अल-इतकान फ़ी उलूम अल-कुरान, प्रकार 78, दार अल-किताब अल-अरबी, बेरूत, 2/461

وقال عن برهان الزركشی "کل لفظ احتمل معنیین فصاعدا فهو الذی لا یجوز لغیر العلماء الاجتهاد فیہ، و علیهم اعتماد الشواهد والدلائل دون مجرد الرأی، فان کان احد المعنیین اظهر وجب الحمل علیہ الا ان یقوم دلیل علی ان المراد هو الخفی" 1اھ اور سیوطی نے برہان سے حکایت کیا: ہر وہ لفظ جو دو یا دو سے زائد معنی کا احتمال رکھے اس میں تو غیر علماء کو اجتہاد جائز نہیں اور علماء کو لازم ہے کہ وہ شواہد و دلائل پر بھروسہ کریں نہ کہ محض رائے پر، تو اگر دو معنی میں سے ایک ظاہر تر ہے تو اسی پر محمول کرنا واجب ہے مگر یہ کہ دلیل قائم ہو کہ مراد خفی ہی ہے۔ اھ

وقال قال العلماء یجب علی المفسران یتحری فی التفسیر مطابقة المفسر و ان یتحرز فی ذلك من نقص عما یحتاج الیه فی ایضاح المعنی او زیادة لا تلیق بالغرض و من کون المفسر فیه زیغ عن المعنی و عدول عن طریقه و علیه بمراعاة المعنی الحقیقی و المجازی، ومراعاة التألیف والغرض الذی سیق له الکلام 2 الخ۔ اور فرمایا: علماء کا قول ہے کہ مفسر پر واجب ہے کہ وہ تفسیر میں یہ تجویز کرے کہ تفسیر لفظ مفسر کے مطابق ہو اور اس سے کم کرنے سے بچے جس کی حاجت توضیح مراد کے لئے ہو اور ایسے لفظ کو زیادہ کرنے سے احتراز کرے جو مقصد کے مناسب نہ ہو، اور اس بات کی احتیاط رکھے کہ تفسیر میں معنی سے انحراف اور اس کی راہ سے عدول نہ ہو، اور اس پر لازم ہے کہ معنی حقیقی و مجازی کی رعایت کرے اور ترکیب اور اس غرض کی جس کے لئے کلام ذکر کیا گیا رعایت رکھے۔

المقدمة الثالثة: کثیرا ماتری المفسرین یذکر بعضهم تحت الایة وجها من التأویل والبعض الاخرون وجها اخر وربما جمعوا وجوها کثیرة و غالبه لیس من باب الاختلاف مقدمہ سوم: مفسرین کو تم بہت دیکھو گے کہ ان میں سے کوئی آیت کے تحت کوئی وجہ تاویل ذکر کرتا ہے اور بعض دوسرے

دوسری وجہ ذکر کرتے ہیں اور کبھی بہت سی وجوہ جمع کر دیتے ہیں اور بیشتر وجوہ اختلاف و ترو د کے

1 الاتقان فی علوم القرآن النوع الثامن والسبعون دار الکتاب العربی بیروت ۲/ ۴۵۳ 2 الاتقان فی علوم القرآن النوع الثامن والسبعون دار الکتاب العربی بیروت ۲/ ۴۶۱

Volume 28 Fatawa Ridawiyya

[Arabic Section]: ...or the hesitation that prevents adhering to one of them, especially the most apparent and luminous of them. Rather, it is a variation in the objective or an explanation of some of what the speech encompasses. That is because the Quran has multiple facets and arts; every word has branches and intricacies. Its wonders are inexhaustible, and its meanings extend without end. Therefore, it is permissible to use any of its facets as an argument. This is one of the greatest blessings of Allah, Glorified and Exalted, upon us and one of the most eloquent aspects of the Quran's miracle. Had the matter been otherwise, the blessing would have turned into an affliction and the miracle into incapacity; we seek refuge in Allah Almighty. Allah, Glorified and Exalted, has described the Quran as 'Mubeen' (Clear). Thus, the variety of its meanings is not like the fluctuation of possibilities in ambiguous, muddled speech from which the intent is not clear. Indeed, Allah, Blessed and Exalted, says: "Say, 'If the sea were ink for [writing] the words of my Lord, the sea would be exhausted before the words of my Lord were exhausted, even if We brought the like of it as a supplement.'" [1] And the Messenger of Allah, peace and blessings of Allah be upon him, said, as narrated by Abu Nu'aym and others...

[Urdu Section]: ...it is not of the sort where taking one meaning prevents adhering to the other, especially among those that are more apparent and luminous. Rather, these various facets are a stylistic variation in expressing the objective, or a presentation of some facets that the speech encompasses. This is because the Quran possesses various facets, and every word of it has multiple meanings, and its wonders never end, and its meanings increase and do not stop at any limit. Therefore, it is permissible to take all its facets as evidence. This is one of the greatest blessings of Allah upon us and one of the profound causes of the Quran's inimitability. Had the matter been otherwise, the blessing would have turned into a calamity and inimitability into incapacity, we seek refuge in Allah Almighty. Allah Almighty has described the Quran with the attribute 'Mubeen' (Clear), so the diversity of its meanings is not like the hesitation of possibilities in ambiguous speech whose intent is not clear. And certainly, Allah Blessed and Exalted says: "O Beloved! Say: If the sea were ink for the words of my Lord, the sea would surely be exhausted before the words of my Lord were exhausted, even if We brought the like of it for help." And

the Messenger of Allah, peace and blessings of Allah be upon him, said as narrated by Abu Nu'aym and others...

1. The Holy Quran 18/109 Page 550 of 684

खंड 28 फ़तावा रिज़विया

[अरबी अनुभाग]: ...या वह हिचकिचाहट जो उनमें से किसी एक को अपनाने से रोकती है, विशेष रूप से उनमें से जो सबसे अधिक स्पष्ट और प्रकाशमान है। बल्कि, यह उद्देश्य में विविधता है या भाषण में शामिल कुछ पहलुओं का स्पष्टीकरण है। ऐसा इसलिए है क्योंकि कुरान के कई पहलू और कलाएं हैं; इसके हर शब्द की शाखाएं और जटिलताएं हैं। इसके चमत्कार कभी खत्म नहीं होने वाले हैं, और इसके अर्थ बिना अंत के बढ़ते जाते हैं। इसलिए, इसके किसी भी पहलू को दलील के रूप में इस्तेमाल करना जायज़ है। यह हम पर अल्लाह, सुब्हानहु व तआला की सबसे बड़ी नियामतों में से एक है और कुरान के चमत्कार के सबसे प्रभावशाली पहलुओं में से एक है। यदि मामला इसके विपरीत होता, तो नियामत मुसीबत बन जाती और चमत्कार लाचारी; अल्लाह सर्वशक्तिमान की पनाह। अल्लाह सुब्हानहु व तआला ने कुरान का वर्णन 'मुबीन' (स्पष्ट) के रूप में किया है। इसलिए, इसके अर्थों की विविधता अस्पष्ट, मिश्रित भाषण में संभावनाओं की अस्थिरता की तरह नहीं है जिससे इरादा स्पष्ट न हो। वास्तव में, अल्लाह तबारक व तआला फरमाता है: "कह दो, 'अगर समुद्र मेरे रब की बातों के लिए स्याही हो जाए, तो समुद्र मेरे रब की बातों के खत्म होने से पहले ही खत्म हो जाएगा, चाहे हम उसके जैसा और मदद के लिए ले आएँ।'" [1] और अल्लाह के रसूल, उन पर अल्लाह की शांति और आशीर्वाद हो, ने फरमाया, जैसा कि अबू नुएम और अन्य ने वर्णन किया है...

[उर्दू अनुभाग]: ...उस श्रेणी से नहीं है जिसमें किसी एक को ग्रहण करना दूसरे का पालन करने में बाधक हो, विशेष रूप से उनमें जो अधिक स्पष्ट और अधिक उज्ज्वल हों। बल्कि ये विभिन्न पक्ष उद्देश्य के वर्णन में अभिव्यक्ति की विविधता है या उन पक्षों में से कुछ का वर्णन करना है जिन्हें कलाम (ईश्वरीय वाणी) शामिल करता है। और यह इसलिए है कि कुरान विभिन्न पक्ष रखता है और इसके प्रत्येक शब्द के अनेक अर्थ हैं और इसके चमत्कार समाप्त नहीं होते और अर्थ बढ़ते रहते हैं और किसी सीमा पर नहीं रुकते। अतः इसके सभी पक्षों को प्रमाण बनाना जायज़ है और यह हमारे लिए अल्लाह की महान नियामतों में से एक है और कुरान के चमत्कार के प्रभावी कारणों में से एक कारण है। और यदि मामला इसके विपरीत होता तो नियामत विपत्ति बन जाती और चमत्कार अक्षमता बन जाता, अल्लाह सर्वशक्तिमान की पनाह। और अल्लाह तआला ने कुरान का वर्णन 'मुबीन' (स्पष्ट) के रूप में किया है, तो इसके अर्थों की विविधता अस्पष्ट कलाम में संभावनाओं की अस्थिरता की तरह नहीं है जिसका उद्देश्य स्पष्ट न हो। और निश्चित रूप से अल्लाह तबारक व तआला फरमाता है: "ऐ महबूब! आप कह दीजिये: अगर समुद्र मेरे रब की बातों के लिए स्याही बन

जाए तो समुद्र समाप्त हो जाएगा और मेरे रब की बातें समाप्त न होंगी चाहे हम इसके समान और इसकी सहायता के लिए ले आएँ।" और अल्लाह के रसूल, उन पर अल्लाह की शांति और आशीर्वाद हो, ने फरमाया जैसा कि अबू नुएम आदि ने हज़रत...

1. अल-कुरान अल-करीम 18/109 पृष्ठ 550 में से 684

[عربی متن]: او التردد المانع عن التمسك باحدهما لاسيما الاظهر الانور منها و انما هو تفنن فی المرام او بيان لبعض ما ينتظمه الكلام وذالك ان القرآن ذو وجوه وفنون ولكل حرف منه غصون وشجون وله عجائب لاتنقضی ومعان تمد ولا تنتهی فجاز الاحتجاج به علی كل وجوهه و هذا من اعظم نعم الله سبحنه وتعالی علينا ومن ابلغ وجوه اعجاز القرآن ولو كان الامر علی خلاف ذلك لعادت النعمة بلية والاعجاز عجزا والعياذ بالله تعالیٰ وقد وصف الله سبحنه وتعالی القرآن بالمبين، فليس تنوع معاينه كتذبذب المحتملات فی كلام مبهم مختلط لا يستبين المراد منه ، ولقد قال الله تبارك وتعالی "قُل لَّوْ كَانَ الْبَحْرُ مِدَادًا لِّكَلِمَتِ رَبِّي لَنَفِدَ الْبَحْرُ قَبْلَ أَن تَنفَدَ كَلِمَتُ رَبِّي وَلَوْ جِئْنَا بِمِثْلِهِ مَدَدًا" 1 وقال رسول الله صلی الله تعالی عليه وسلم علی ما اخرج ابو نعيم وغيره

[اردو متن]: باب سے نہیں جس میں سے کسی کو اخذ کرنا دوسری سے تمسک کا مانع ہو خصوصاً ان میں جو ظاہر تر اور روشن تر ہو بلکہ یہ وجوہ بیان مقصد میں تفنن عبارت ہے یا کلام جن وجوہ کو شامل ہے اس میں سے کچھ کو بیان کر دینا ہے اور یہ اس لئے کہ قرآن مختلف وجوہ رکھتا ہے اور اس کے ہر لفظ کے متعدد معانی ہیں اور اس کے عجائب ختم نہیں ہوتے اور معانی بڑھتے ہیں اور کسی حد پر نہیں تھمتے، لہٰذا اس کی تمام وجوہ کو حجت بنانا جائز ہے اور یہ ہمارے لئے اللہ کی بڑی نعمتوں میں سے ایک ہے اور قرآن کے اعجاز کے اسباب بلیغہ سے ایک سبب ہے، اور اگر معاملہ اس کے بر خلاف ہوتا تو نعمت مصیبت ہو جاتی اور اعجاز عجز ہو جاتا والعیاذ باللہ تعالیٰ، اور اللہ تعالیٰ نے قرآن کا وصف مبین فرمایا ہے تو اس کے معانی کا قسم قسم ہونا کلام مبہم میں جس کی مراد ظاہر نہ ہو ، محتملات کے تردد کی طرح نہیں اور یقیناً اللہ تبارک و تعالیٰ فرماتا ہے : اے محبوب ! تم فرماؤ اگر سمندر میرے رب کی باتوں کے لئے روشنائی ہو جائے تو سمندر

ختم ہو جائے گا اور میرے رب کی باتیں ختم نہ ہوں گی اگرچہ ہم اس جیسا اور اس کی مدد کو لے آئیں۔ اور رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نے فرمایا جیسا کہ ابو نعیم وغیرہ نے حضرت

1 القرآن الکریم ۱۸/ ۱۰۹ صفحہ 550 از 684

Fatawa Razawiya, Volume 28

[Table Header] [Left Column - Arabic Original] Narrated from Ibn Abbas (may Allah be pleased with them): "The Quran is submissive and multifaceted, so interpret it in its best possible way." [1] As Ibn Abi Hatim narrated from him (Ibn Abbas): "Verily, the Quran has branches, various sciences, an outer appearance, and an inner depth. Its wonders never end, and its goal is never reached." [2] (Hadith)

As-Suyuti (may Allah's mercy be upon him) said: Ibn Sab' said in Shifa al-Sudur that it was reported from Abu al-Darda (may Allah be pleased with him) that he said: "A man does not understand everything until he sees multiple facets for the Quran." Some scholars have said that for every verse, there are sixty thousand meanings. [3] End summary. Allah knows best.

Imam al-Busiri (may Allah's mercy be upon him) said: "It has meanings like the waves of the sea in extension, And above its gems in beauty and value. So its wonders are neither numbered nor counted, Nor is one bored by its abundance despite its frequency." [4]

[Right Column - Urdu Translation] It is narrated from Ibn Abbas (may Allah be pleased with him) that the Quran is gentle and easy, having various aspects, so attribute it to its best aspect. And Sayyiduna Hazrat Ibn Abbas (may Allah be pleased with them) said, as Ibn Abi Hatim narrated from him, that the Quran has various meanings, objectives, and outer and inner aspects; its wonders are endless, and its heights are unreachable. (Hadith)

Suyuti (may Allah have mercy on him) said that Ibn Sab' stated in Shifa al-Sudur that it is narrated from Abu al-Darda (may Allah be pleased with him) that he said: A person does not become a complete jurist until he knows the various aspects of the Quran. And some scholars say that for every verse, there are sixty thousand meanings.

And for Imam Busiri, praise be to Allah, as he says that the meanings of the Quranic verses are as vast as the increasing waves of the sea, and in beauty and value, they surpass the pearls of the ocean; thus, the wonders of these verses can neither be counted nor numbered, and despite their abundance, they never cause boredom.

[Footnotes] 1. Al-Itqan fi Ulum al-Quran, referencing Abu Nu'aym and others, from Ibn Abbas, Section 78, Dar al-Kitab al-Arabi Beirut, 2/446, 447. 2. Al-Itqan fi Ulum al-Quran, Section 78, Dar al-Kitab al-Arabi Beirut, 460/2. 3. Al-Itqan fi Ulum al-Quran,

referencing Abu Nu'aym and others, from Ibn Abbas, Section 78, Dar al-Kitab al-Arabi Beirut, 460/2. 4. Al-Kawkab al-Durriya fi Madh Khair al-Bariyya, Markaz Ahl-e-Sunnat Barkat-e-Raza Gujarat, India, p. 40.

फ़तावा रज़विया, जिल्द 28

[सारणी शीर्षक] [बायाँ स्तंभ - मूल अरबी] इब्ने अब्बास (रज़ियल्लाहु तआला अन्हुमा) से रिवायत है: "क़ुरआन नरम और मुख़्तलिफ़ पहलुओं वाला है, तो इसे इसके सबसे अच्छे पहलू पर महमूल करो।" [1] जैसा कि इब्ने अबी हातिम ने उनसे रिवायत किया कि सय्यदना हज़रत इब्ने अब्बास (रज़ियल्लाहु तआला अन्हुमा) ने फ़रमाया: "बेशक क़ुरआन की शाखें, मुख़्तलिफ़ उलूम, ज़ाहिरी और बातिनी पहलू हैं। इसके अजाइब कभी ख़त्म नहीं होते और न ही इसकी इंतिहा तक पहुँचा जा सकता है।" [2] (हदीस)

सुयूती अलैहिर्रहमा ने फ़रमाया: इब्ने सब' ने शिफ़ा-उस-सुदूर में फ़रमाया कि अबू दरदा (रज़ियल्लाहु तआला अन्हु) से रिवायत है कि उन्होंने फ़रमाया: "आदमी उस वक़्त तक कामिल फ़क़ीह नहीं होता जब तक कि क़ुरआन के मुख़्तलिफ़ पहलुओं को न जान ले।" और बा'ज़ उलमा का क़ौल है कि हर आयत के साठ हज़ार मफ़हूम हैं। [3] संक्षिप्त में समाप्त। वल्लाह।

इमाम बोसीरी (अ़लैहिर्रह़मह़) फ़रमाते हैं: "इसके मा'नी समंदर की मौजों की तरह वसीअ़ हैं, और हुस्न व क़ीमत में समंदर के गोहर से भी बढ़ कर हैं। तो इन आयतों के अजाइब न गिने जा सकें न शुमार में आएं और इस कसरत के बावजूद इनसे उकताहट नहीं होती।" [4]

[दायाँ स्तंभ - उर्दू अनुवाद] इब्ने अब्बास रज़ियल्लाहु तआला अन्हु से रिवायत किया गया कि क़ुरआन नरम व आसान है, मुख़्तलिफ़ पहलुओं वाला है, तो उसे उसकी सबसे अच्छी वजह पर महमूल करो। और सय्यदना हज़रत इब्ने अब्बास रज़ियल्लाहु तआला अन्हुमा ने फ़रमाया जैसा कि इब्ने अबी हातिम ने उनसे रिवायत की कि क़ुरआन मुख़्तलिफ़ मा'नी व मतालिब और ज़ाहिरी व बातिनी पहलू रखता है, इसके अजाइब बे-इंतिहा हैं इसकी बुलंदी तक रसाई नहीं। (हदीस)

सुयूती अलैहिर्रहमा ने फ़रमाया कि इब्ने सब' ने शिफ़ा-उस-सुदूर में फ़रमाया कि अबू दरदा रज़ियल्लाहु तआला अन्हु से रिवायत है कि उन्होंने फ़रमाया कि आदमी उस वक़्त तक कामिल फ़क़ीह नहीं होता जब तक कि क़ुरआन के मुख़्तलिफ़ पहलू न जान ले। और बा'ज़ उलमा का क़ौल है कि हर आयत के साठ हज़ार मफ़हूम हैं।

और इमाम बोसीरी की ख़ूबी अल्लाह ही के लिए है कि वह फ़रमाते हैं क़ुरआनी आयात के वह मा'नी कसीर हैं जैसे समंदर की मौज अफ़ज़ाइश में, और वह हुस्न व क़ीमत में समंदर के गहर से बढ़ कर

हैं तो उन आयतों के अजाइब की न गिनती हो सके न शुमार में आएं और इस कसरत के बावजूद उनसे उकताने का मामला नहीं किया जाता।

[फ़ुटनोट्स] 1. अल-इतक़ान फ़ी उलूम अल-क़ुरआन, बहवाला अबी नईम व़ग़ैरहु अ़न इब्ने अब्बास, अन-नौ' अ़त-सामिन व़स-सबऊ़न, दार अल-किताब अल-अ़रबी बैरूत 2/446, 447. 2. अल-इतक़ान फ़ी उलूम अल-क़ुरआन, अन-नौ' अ़त-सामिन व़स-सबऊ़न, दार अल-किताब अल-अ़रबी बैरूत 460/2. 3. अल-इतक़ान फ़ी उलूम अल-क़ुरआन, बहवाला अबी नईम व़ग़ैरहु अ़न इब्ने अब्बास, अन-नौ' अ़त-सामिन व़स-सबऊ़न, दार अल-किताब अल-अ़रबी बैरूत 460/2. 4. अल-कौकब अद-दुर्रिह फ़ी मदह़ ख़ैर अल-बरिह, मरकज़ अहले सुन्नत बरकात-ए-ऱज़ा गुजरात, हिंद, पृ. 40.

فتاوی رضویه، جلد ۲۸

[جدول کے عنوانات] [بایاں کالم - اصل عربی] عن ابن عباس رضی الله تعالی عنهما القرآن ذلول ذو وجوه فاحملوه علی احسن وجوہہ ۱ رضی الله تعالی عنهما کما اخرج ابن ابی حاتم عنه ان القرآن ذو شجون وفنون وظهور وبطون لاتنقضی عجائبہ ولا تبلغ غایتہ ۲الحدیث۔ قال السیوطی قال ابن سبع فی شفاء الصدور ورد عن ابی الدرداء رضی الله تعالی عنه انه قال لا یفقہ الرجل کل الفقہ حتی یجعل للقرآن وجوهاً، وقد قال بعض العلماء لکل آیة ستون الف فهم ۳ انتهی ملخصاً والله در الامام البوصیری حیث یقول: لها معان کموج البحر فی مدد وفوق جوہرہ فی الحسن والقیم فلا تعد ولا تحصی عجائبها ولا تسام علی الاکثار بالسام ۴

[دایاں کالم - اردو ترجمہ] ابن عباس رضی الله تعالیٰ عنہ سے روایت کیا قرآن نرم و آسان ہے مختلف وجوہ والا ہے تو اسے اس کی سب سے اچھی وجہ پر محمول کرو۔ اور سیدنا حضرت ابن عباس رضی الله تعالیٰ عنہما نے فرمایا جیسا کہ ابن ابی حاتم نے ان سے روایت کی قرآن مختلف معانی و مطالب اور ظاہری و باطنی پہلو رکھتا ہے، اس کے عجائب بے انتہا ہیں اس کی بلندی تک رسائی نہیں (الحدیث) سیوطی علیہ الرحمۃ نے فرمایا کہ ابن سبع نے شفاء الصدور میں فرمایا کہ ابو الدرداء رضی الله تعالیٰ عنہ سے روایت ہے کہ انہوں نے فرمایا کہ آدمی اس وقت تک کامل فقیہ نہیں ہوتا جب تک کہ قرآن کے مختلف وجوہ نہ جان لے۔ اور بعض علماء کا قول ہے کہ ہر آیت کے ساٹھ ہزار مفہوم ہیں۔ اور امام بوصیری کی خوبی الله ہی کے لئے ہے کہ وہ فرماتے ہیں قرآنی آیات کے وہ معانی کثیر ہیں جیسے سمندر کی موج افزائش میں، اور وہ حسن و قیمت میں سمندر کے گہر سے بڑھ کر ہیں تو ان آیتوں کے عجائب کی نہ گنتی ہو سکے نہ شمار میں آئیں، اور اس کثرت کے باوجود ان سے اکتانے کا معاملہ نہیں کیا جاتا۔

[حواشی] ۱ الاتقان فی علوم القرآن بحوالہ ابی نعیم وغیرہ عن ابن عباس النوع الثامن والسبعون دار الکتاب العربی بیروت ۲/ ۴۴۷ و ۴۴۶ ۲ الاتقان فی علوم القرآن النوع الثامن والسبعون دار الکتاب العربی بیروت ۴۶۰/۲ ۳ الاتقان فی علوم القرآن بحوالہ ابی نعیم وغیرہ عن ابن عباس النوع الثامن والسبعون دار الکتاب العربی بیروت ۴۶۰/۲ ۴ الکوکب الدریۃ فی مدح خیر البریۃ مرکز اہل سنت برکات رضا گجرات، ہند، ص ۴۰

Fatawa Razawiya Volume 28

(Arabic Text - Left Column): So it is established by the praise of Allah that some of its meanings do not contradict others, nor does one aspect necessitate the rejection of another. Because of this, you see the scholars never ceasing to argue based on one of the interpretations, and their knowledge that there are other aspects unrelated to the context does not prevent them from doing so. Why would it stop them when they knew that the Quran is a proof in all its aspects? This is not but an artistic variation and diversity. This is the great principle that must be preserved. We were informed by al-Mawla al-Siraj from al-Mufti al-Jamal from al-Sunnat al-Sindi from al-Shaykh Salih from Muhammad bin al-Sunnat and Sulayman al-Dar'i from al-Sharif Muhammad bin Abdullah from al-Siraj bin al-Ilja'i from al-Badr al-Karkhi and al-Shams al-Alqami, all from Imam Jalal al-Millah wal-Din al-Suyuti, who said in al-Itqan, quoting Ibn Taymiyyah: The disagreement among the predecessors in tafsir (exegesis) is little, and most of the disagreement narrated from them is a disagreement of variety (diversity), not a disagreement of contradiction. That is of two kinds: One is that one of them expresses the intended meaning with an expression different from that of his companion, which points to a meaning in the named thing other than the meaning of the other, despite the unity of the named thing itself.

(Urdu Text - Right Column): Now, by the praise of Allah, it has been established that no meaning of this Quran is contradictory to another, and no aspect makes it necessary to abandon another aspect. For this reason, you will see that scholars maintain evidence based on one interpretation, and their knowledge does not prevent them from this fact that there are other aspects here as well which have no relation to their objective. And why should it hold them back when they are aware that the Quran is an authority in all its aspects? And this difference of aspects is merely an artistic flair of speech and variation of expression. We were informed by Mawla Siraj from Mufti Jamal, who from Sindh, who from Sheikh Salih, who from Muhammad bin al-Sunnah and Sulaiman Dar'i, who from Sharif Muhammad bin Abdullah, who from Siraj bin al-Iljai, who from Badr Karkhi and Shams Alqami, all of whom narrated from Jalal al-Millah wad-Din Suyuti that he quoted from Ibn Taymiyyah in Itqan that: the disagreement among the predecessors (salaf) in tafsir is little, and most of the disagreement that is established from the predecessors reverts to a difference in the style of expression; it is not a disagreement of contradictory things. And this (difference of expressions) is of two types: One type among them is that one of these people expresses his intended meaning with a phrase which is

distinct from the phrase of his companion, yet the meaning is one, just as scholars have...

फ़तावा रज़विया खंड 28

(अरबी पाठ - बायां कॉलम): तो अल्लाह की प्रशंसा से यह सिद्ध हो गया कि इसके(कुरान के) कुछ अर्थ दूसरों के विपरीत नहीं हैं, और न ही एक पहलू दूसरे पहलू को छोड़ने के लिए मजबूर करता है। इसी कारण से आप देखेंगे कि विद्वान एक व्याख्या के आधार पर प्रमाण देते रहे हैं, और उनका यह ज्ञान कि यहाँ अन्य पहलू भी हैं जिनका प्रसंग से संबंध नहीं है, उन्हें ऐसा करने से नहीं रोकता। भला उन्हें कौन रोकता जब वे जानते थे कि कुरान अपने सभी पहलुओं में प्रमाण है? यह केवल वाणी की विविधता और कलात्मक शैली है। यह वह महान सिद्धांत है जिसे सुरक्षित रखा जाना चाहिए। हमें मौला सिराज ने मुफ्ती जमाल से, उन्होंने सिंध से, उन्होंने शेख सालेह से, उन्होंने मुहम्मद बिन सुन्नत और सुलेमान दरई से, उन्होंने शरीफ मुहम्मद बिन अब्दुल्ला से, उन्होंने सिराज बिन अल-इल्जाई से, उन्होंने बद्र करखी और शम्स अलक़मी से सूचित किया, इन सभी ने इमाम जलाल अल-मिल्लत वद-दीन अल-सुयुती से रिवायत की जिन्होंने 'अल-इतकान' में इब्न तैमिया से उद्धृत किया: तफ़सीर (व्याख्या) में पूर्वजों (सलफ़) के बीच मतभेद कम है, और उनसे जो अधिकांश मतभेद सिद्ध है, वह विविधता (विभिन्नता) का मतभेद है, न कि विरोध का मतभेद। और वह (अभिव्यक्ति का मतभेद) दो प्रकार का है: उनमें से एक प्रकार यह है कि उनमें से कोई अपनी इच्छित बात को ऐसी शब्दावली में व्यक्त करता है जो उसके साथी की शब्दावली से अलग हो, लेकिन अर्थ एक ही हो, भले ही नामित वस्तु एक ही हो।

(उर्दू पाठ - दायां कॉलम): अब अल्लाह की प्रशंसा से यह सिद्ध हो गया कि इस कुरान का कोई अर्थ दूसरे के विपरीत नहीं है, और कोई एक पहलू दूसरे पहलू को छोड़ देना अनिवार्य नहीं करता है। इसी कारण आप देखेंगे कि विद्वान एक व्याख्या पर आधारित दलील रखते हैं, और उन्हें यह बात नहीं रोकती कि यहाँ अन्य पहलू भी हैं जिनका उनके उद्देश्य से कोई संबंध नहीं है। और भला क्यों रोके जबकि वे जानते हैं कि कुरान अपने सभी पहलुओं पर हुज्जत (प्रमाण) है? और यह पहलुओं का मतभेद तो केवल वाणी की विविधता और अभिव्यक्ति का बदलाव है। हमें मौला सिराज ने मुफ्ती जमाल से सूचित किया, उन्होंने सिंध से, उन्होंने शेख सालेह से, उन्होंने मुहम्मद बिन सुन्नत और सुलेमान दरई से, उन्होंने शरीफ मुहम्मद बिन अब्दुल्ला से, उन्होंने सिराज बिन अल-इल्जाई से, उन्होंने बद्र करखी और शम्स अलक़मी से रिवायत की, उन सब ने जलाल अल-मिल्लत वद-दीन सुयुती से रिवायत की कि उन्होंने 'इतकान' में इब्न तैमिया से उद्धृत किया: तफ़सीर में सलफ़ (पूर्वजों) के बीच मतभेद कम है, और सलफ़ से सिद्ध अधिकांश मतभेद अभिव्यक्ति की शैली के अंतर की

ओर लौटते हैं; यह विरोधाभासी बातों का मतभेद नहीं है। और यह (अभिव्यक्तियों का मतभेद) दो प्रकार का है: उनमें से एक प्रकार यह है कि इन लोगों में से कोई अपने इच्छित अर्थ को एक ऐसे वाक्य से व्यक्त करे जो उसके साथी के वाक्य से अलग हो, लेकिन अर्थ एक ही हो, जैसा कि विद्वानों ने...

पृष्ठ 552/684

(عربی متن - بایاں کالم): فثبت بحمد الله ان بعض معانیه لاینافی بعضا ولا یوجب وجه لوجه رفضا من جراء هذا تری العلماء لم یزالوا محتجین علی احد التأویلات، ولم یمنعهم عن ذلك علمهم بأن هناك وجوهاً آخر لاتعلق لها بالمقام، وعلام کان یصدهم وقد علموا ان القرآن حجة بوجوهه جمیعاً ولیس هذا لا تفنناً وتنویعاً هذا هو الاصل العظیم الذی یجب المحافظة علیه، انبانأ المولی السراج عن المفتی الجمال عن السنة السندی عن الشیخ صالح عن محمد بن السنة وسلیمان الدرعی عن الشریف محمد بن عبد الله عن السراج بن الالجائی عن البدر الکرخي والشمس العلقی کلهم عن الامام جلال الملة و الدین السیوطی قال فی الاتقان ناقلا عن ابن تیمیة الخلاف بین السلف فی التفسیر قلیل وغالب ما یصح عنهم من الخلاف یرجع الی اختلاف تنوع لا اختلاف تضاد ۔ وذلك صنفان: احدهما ان یعبر واحد منهم عن المراد بعبارة غیر عبارة صاحبه تدل علی معنی فی المسمی غیر المعنی الاخر من اتحاد المسمی

(اردو متن - دایاں کالم): اب بحمد اللہ ثابت ہوا کہ اس قرآن کا کوئی معنی دوسرے کے منافی نہیں اور کوئی وجہ دوسری وجہ کو چھوڑ دینا واجب نہیں کرتی اسی وجہ سے تم دیکھو گے کہ علماء ایک تاویل پر بنائے دلیل رکھتے ہیں اور اس بات سے باز نہیں رکھتا انہیں ان کا یہ علم کہ اس جگہ دوسری وجوہ بھی جن کو ان کے مقصد سے تعلق نہیں، اور کا ہے کو باز رکھے حالانکہ انہیں خبر ہے کہ قرآن اپنی تمام وجوہ پر حجت ہے اور یہ اختلاف وجوہ تو محض تفنن کلام وتلون عبارت ہے، ہمیں خبر دی مولیٰ سراج نے مفتی جمال سے انہوں نے سندھ سے انہوں نے شیخ صالح سے انہوں نے محمد بن السنہ اور سلیمان درعی سے انہوں نے شریف محمد بن عبداللہ سے انہوں نے سراج بن الالجائی سے انہوں نے بدر کرخی و شمس علقمی سے، ان سب نے جلال الملہ والدین سیوطی سے روایت کی کہ انہوں نے اتقان میں ابن تیمیہ سے نقل فرمایا کہ تفسیر میں سلف

کے درمیان اختلاف کم ہے اور اکثر اختلاف جو سلف سے ثابت ہے اختلاف طرز تعبیر کی طرف لوٹتا ہے متضاد باتوں کا اختلاف نہیں اور یہ (تعبیروں کا اختلاف) دو صنف ہے: ان میں سے ایک صنف یہ کہ ان لوگوں میں سے کوئی اپنی مراد کی تعبیر ایک عبارت سے کرے جو اس کے ساتھی کی عبارت سے جداگانہ ہو اور معنیٰ ایک ہو جیسے علماء نے

Fatawa Rizvia Volume 28

[Arabic Text Section] Like their interpretation of the "Straight Path" (Al-Sirat al-Mustaqim), some said it is the Quran, meaning following it, and some said it is Islam. These two statements are in agreement because the religion of Islam is following the Quran. However, each of them pointed out an attribute different from the other, just as the word 'Path' (Sirat) suggests a third attribute. Similarly, the statement of the one who said it is the Sunnah and the Community (Al-Sunnah wa'l-Jama'ah), the one who said it is the way of servitude, and the one who said it is the obedience of Allah and His Messenger, and similar statements. All of them pointed to one essence, but each described it with one of its attributes. The second [type] is when each of them mentions some types of a general name by way of example and to alert the listener to the type, not by way of a precise definition that matches the defined in its generality and specificity. An example of this is what has been narrated regarding the words of Allah Almighty: "Then We caused to inherit the Book those We have chosen" (the Verse). It is known that "the one who wrongs himself" includes the one who neglects obligatory duties and violates sanctities, and "the moderate" includes the doer [of]...

[Urdu Text Section] In the interpretation of Al-Sirat al-Mustaqim, someone said it is the Quran, meaning following the Quran, and someone said Islam; so these two statements are in accord with each other because the religion of Islam is indeed following the Quran. However, these two have alerted to an attribute distinct from each other's attribute, just as the word 'Sirat' gives news of a third attribute. Similarly, the statement of the one who said that the Straight Path is the way of the People of Sunnah and the Community (Ahl-e-Sunnah wa Jama'at), and the statement of the one who said it is the way of servitude, and the saying of the one who spoke that it is the obedience of Allah and the Messenger (Mighty and Majestic, and may Allah Almighty's peace and blessings be upon him), and other similar statements are like this because all of them guided towards one essence, but each one described one of its attributes from its various attributes. The second category is that every scholar mentions some type of a general term as an example above and alerts the opponent to this type, and mentioning this type should not be by way of a complete definition and total description of the essence in its generality and specificity. This is what was narrated in the interpretation of Allah Almighty's saying, "Then We caused to inherit the Book those We have chosen" (the Verse), because it is known that the one who

wrongs his own soul includes the one who wastes obligatory duties and breaks sanctities, and the moderate...

फतावा रिज़विया जिल्द 28

[अरबी पाठ अनुभाग] जैसे 'सिरात अल-मुस्तकीम' (सीधा रास्ता) की उनकी व्याख्या में, कुछ ने कहा कि यह कुरान है, अर्थात उसका पालन करना, और कुछ ने कहा कि यह इस्लाम है। ये दोनों कथन एक-दूसरे के अनुकूल हैं क्योंकि इस्लाम धर्म कुरान का पालन करना ही है। हालाँकि, उनमें से प्रत्येक ने दूसरे से भिन्न एक गुण की ओर संकेत किया, ठीक वैसे ही जैसे 'सिरात' शब्द तीसरे गुण का सुझाव देता है। इसी तरह, उस व्यक्ति का कथन जिसने कहा कि यह सुन्नत और जमाअत है, और जिसने कहा कि यह बंदगी का रास्ता है, और जिसने कहा कि यह अल्लाह और उसके रसूल की आज्ञाकारिता है, और इसी तरह के अन्य कथन। इन सभी ने एक ही सत्ता की ओर संकेत किया, लेकिन प्रत्येक ने उसके गुणों में से किसी एक का वर्णन किया। दूसरा [प्रकार] वह है जब उनमें से प्रत्येक उदाहरण के रूप में एक सामान्य नाम के कुछ प्रकारों का उल्लेख करता है और सुनने वाले को उस प्रकार के प्रति सचेत करता है, न कि एक सटीक परिभाषा के माध्यम से जो अपनी व्यापकता और विशिष्टता में परिभाषित के साथ मेल खाती हो। इसका एक उदाहरण अल्लाह तआला के इस कथन के बारे में जो वर्णित है: "फिर हमने उन लोगों को किताब का वारिस बनाया जिन्हें हमने चुन लिया" (आयत)। यह ज्ञात है कि "अपने आप पर ज़ुल्म करने वाले" में वह व्यक्ति शामिल है जो अनिवार्य कर्तव्यों की उपेक्षा करता है और पवित्रता का उल्लंघन करता है, और "मध्यममार्गी" में करने वाला शामिल है...

[उर्दू पाठ अनुभाग] अल-सिरात अल-मुस्तकीम की व्याख्या में, किसी ने कहा कि यह कुरान है, यानी कुरान का अनुसरण करना, और किसी ने कहा इस्लाम; तो ये दोनों कथन एक-दूसरे के अनुकूल हैं क्योंकि इस्लाम धर्म वास्तव में कुरान का अनुसरण करना है। हालाँकि, इन दोनों ने एक-दूसरे के गुण से अलग एक गुण के बारे में सचेत किया है, जैसे 'सिरात' शब्द तीसरे गुण की सूचना देता है। इसी तरह, उस व्यक्ति की बात जिसने कहा था कि सिरात-ए-मुस्तकीम अहले सुन्नत व जमाअत का रास्ता है, और उस व्यक्ति की बात जिसने कहा कि यह बंदगी का रास्ता है, और उसका कथन जिसने कहा कि यह अल्लाह और रसूल (अल्लाह उन पर कृपा और शांति बरसाए) की आज्ञाकारिता है, और इसी तरह के अन्य कथन हैं। ऐसा इसलिए है क्योंकि उन सभी ने एक ही सत्ता की ओर मार्गदर्शन किया, लेकिन उनमें से हर एक ने उसके गुणों में से एक का वर्णन किया। दूसरा प्रकार यह है कि प्रत्येक विद्वान उदाहरण के तौर पर किसी सामान्य शब्द के कुछ प्रकारों का उल्लेख करता है और सुनने वाले को इस प्रकार के प्रति सचेत करता है, और इस प्रकार का उल्लेख करना सत्ता की पूर्ण परिभाषा

और संपूर्ण विवरण के रूप में नहीं होना चाहिए। यह वही है जो अल्लाह तआला के इस कथन की व्याख्या में वर्णित है, "फिर हमने उन लोगों को किताब का वारिस बनाया जिन्हें हमने चुन लिया" (आयत), क्योंकि यह ज्ञात है कि अपनी आत्मा पर जुल्म करने वाले में वह व्यक्ति शामिल है जो अनिवार्य कर्तव्यों को नष्ट करता है और पवित्र सीमाओं को तोड़ता है, और मुक़्तसिद (मध्यममार्गी)...

पेज 553/684

[Arabic Text Section] كتفسير هم الصراط المستقيم "بعض بالقرآن ای اتباعہ و بعض بالاسلام فالقولان متفقان لان دين الاسلام هو اتباع القرآن ولكن كل منها نبه على وصف غير الوصف الاخر كما ان لفظ الصراط يشعر بوصف ثالث، وكذلك قول من قال هو السنة و الجماعة و قول من قال هو طريق العبودية و قول من قال هو طاعة الله ورسوله و امثال ذلك ، فهؤلاء كلهم اشاروا الى ذات واحدة ولكن وصفها كل منهم بصفة من صفاتها۔ الثانی ان يذكر كل منهم من الاسم العام بعض انواعه على سبيل التمثيل و تنبيه المستمع على النوع، لا على سبيل الحد المطابق للمحدود في عمومه و خصوصه مثاله ما نقل فی قوله تعالى ثم اورثنا الكتب الذين اصطفينا الاية فمعلوم ان الظالم لنفسه يتناول المضيع للواجبات والمنتهك للحرمات و المقتصد يتناول فاعل

[Urdu Text Section] الصراط المستقیم کی تفسیر کی کسی نے قرآن کہا یعنی قرآن کی پیروی اور کسی نے اسلام تو یہ دونوں قول ایک دوسرے کے موافق ہیں اس لئے کہ دین اسلام تو قرآن کی پیروی ہے۔ لیکن ان دونوں نے ایک دوسرے کے وصف سے جدا ایک وصف پر منتبہ کیا جیسے کہ لفظ صراط تیسرے وصف کی خبر دیتا ہے اسی طرح اس کی بات جس نے یہ کہا تھا کہ صراط مستقیم مسلک اہل سنت و جماعت ہے اور اس کی بات جس نے کہا کہ وہ طریق بندگی ہے اور اس کا قول جو بولا کہ وہ اللہ اور رسول (جل وعلا وصلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم) کی اطاعت ہے اور جیسے اس طرح کے دوسرے اقوال اس لئے کہ ان سب نے ایک ذات کی طرف رہنمائی کی لیکن ہر ایک نے اس کی ایک صفت اس کی صفات سے بیان کردی۔ دوسری صنف یہ ہے کہ ہر عالم لفظ عام کی کوئی قسم مثال کے اوپر ذکر کرے اور مخالف کو اس نوع پر منتبہ کرے اور اس نوع کو ذکر کرنا ذات اس کے عموم و خصوص میں ذات کی حد تام و تعریف تمام کے طور پر نہ

ہو وہ جو اللہ تعالیٰ کے قول ثم اورثنا الکتب الذین اصطفینا الآیۃ کی تفسیر میں منقول ہوا اس لئے کہ معلوم ہے کہ اپنے نفس پر ظلم کرنے والا اس کو شامل ہے جو واجبات کو ضائع کرے اور حرمتوں کو توڑنے اور مقتصد

Fatawa Razawiya Volume 28

[Main Content Table] (Left Column - Arabic Text): ...obligations and those who abandon forbidden acts. The 'foremost' (as-sabiq) includes those who excel by seeking proximity to Allah through voluntary good deeds along with the obligatory ones. Thus, the 'moderate' (al-muqtasidun) are the 'companions of the right', and the 'foremost' are the 'foremost'—those are the ones brought near [to Allah]. Furthermore, their discourse mentions this in various types of acts of worship, such as someone saying: the 'foremost' is the one who prays at the beginning of the time, the 'moderate' is the one who prays during it, and the 'one who wrongs himself' is the one who delays the Asr prayer until the sun turns yellow. Or some say: the 'foremost' is the one who does good by giving voluntary charity along with Zakat, the 'moderate' is the one who only pays the prescribed Zakat, and the 'wrongdoer' is the one who withholds Zakat. [End of quote]. And it is narrated from Al-Zarkashi: "Sometimes different phrases are narrated from the scholars, so someone lacking understanding might think that this is a confirmed disagreement and thus recounts them as multiple opinions. However, this is not the case; rather, it happens that each of them mentions a meaning of the verse because it is more apparent to him or more suitable to the state of the questioner. Sometimes, one scholar mentions a necessary consequence or a parallel of something, while another mentions its intended meaning."

(Right Column - Urdu Translation): ...fulfilling obligations and abandoning forbidden acts. And in the 'foremost', those are included who excel and gain closeness to Allah through good deeds along with obligations. So the moderate people are those of the right hand, and the foremost are the foremost; they are the ones near to Allah. Then, among them, every scholar mentions this example in some type of various acts of worship. As someone said: the foremost is he who prays in the initial time, and the moderate is he who prays in the middle time, and the wrongdoer is he who delays Asr until the sun becomes yellow. And someone else said: the foremost is he who does good by giving voluntary charity along with Zakat, and the moderate is he who gives only the obligatory Zakat, and the wrongdoer is he who does not give Zakat. [End of quote]. And Suyuti has narrated from Zarkashi that often different phrases are narrated from scholars, so one who does not have understanding presumes that this difference is real, so he narrates it as several opinions. While the matter is not like this, rather it happens that every scholar mentions one meaning of the verse because it is more apparent to him or more suitable to the state of the seeker. And

sometimes a scholar states the necessity of a thing or its parallel, and another states its purpose.

[Footnote]: 1. Al-Itqan fi Ulum al-Qur'an, Type 78, Dar al-Kitab al-Arabi, Beirut, 2 / 438

फ़तावा रज़विया जिल्द 28

[मुख्य सामग्री तालिका] (बायां कॉलम - अरबी पाठ): ...कर्तव्यों (वाजिबात) का पालन करने वाले और वर्जित कार्यों (मुहर्रमात) को छोड़ने वाले। 'अग्रगामी' (साबिक़) में वे शामिल हैं जो अनिवार्य कर्तव्यों के साथ-साथ नेक कार्यों के माध्यम से अल्लाह की निकटता प्राप्त करके आगे बढ़ जाते हैं। अत; 'मध्यम' (मुक़्तसिद) 'दाहिने हाथ वाले' हैं और 'अग्रगामी' वही हैं जो अल्लाह के निकट हैं। इसके अलावा, उनकी चर्चा इसे विभिन्न प्रकार की इबादतों में उल्लेख करती है, जैसे किसी ने कहा: 'अग्रगामी' वह है जो समय की शुरुआत में नमाज़ पढ़ता है, 'मध्यम' वह है जो इसके दौरान पढ़ता है, और 'स्वयं पर अत्याचार करने वाला' वह है जो अस्र की नमाज़ को सूरज पीला होने तक टाल देता है। या कोई कहता है: 'अग्रगामी' वह है जो ज़कात के साथ स्वैच्छिक दान (सदक़ा) देकर नेकी करता है, 'मध्यम' वह है जो केवल अनिवार्य ज़कात अदा करता है, और 'अत्याचारी' वह है जो ज़कात रोक लेता है। [उद्धरण समाप्त]। और ज़रकशी से वर्णित है: "कभी-कभी विद्वानों से अलग-अलग वाक्यांश उद्धृत होते हैं, तो जिसे समझ नहीं होती वह यह गुमान करता है कि यह मतभेद वास्तविक है और वह इसे कई मतों के रूप में वर्णित करता है। जबकि बात ऐसी नहीं है, बल्कि होता यह है कि हर विद्वान आयत का एक अर्थ ज़िक्र करता है क्योंकि वह उसके नज़दीक अधिक स्पष्ट होता है या पूछने वाले की स्थिति के अधिक उपयुक्त होता है। और कभी कोई विद्वान किसी चीज़ का आवश्यक परिणाम या उसका उदाहरण बताता है, और दूसरा उसका उद्देश्य बताता है।"

(दायां कॉलम - उर्दू अनुवाद): ...वाजिबात की तामील और मुहर्रमात को तर्क करने वाले को शामिल है। और साबिक़ में वो दाख़िल है जो सबक़त करे तो वाजिबात के साथ हसनात से अल्लाह की क़ुर्बत हासिल करे, तो मुक़्तसिद लोग दाहिने हाथ वाले हैं और साबिक़ साबिक़ हैं, वही अल्लाह के मुक़र्रब हैं। फिर उनमें से हर आलिम इस मिसाल को अनवा-ए-इबादात में से किसी क़िस्म में ज़िक्र करता है जैसे किसी ने कहा: साबिक़ वो है जो अव्वल वक़्त में नमाज़ पढ़े और मुक़्तसिद वो है जो दरमियान वक़्त में पढ़े और ज़ालिम वो है जो अस्र को सूरज ज़र्द होने तक मौख़र कर दे, और कोई कहे, साबिक़ वो है जो सदक़ा-ए-नफ़्ल ज़कात के साथ दे कर नेकी करे, और मुक़्तसिद वो है जो सिर्फ़ ज़कात-ए-फ़र्ज़ दे, और ज़ालिम वो है जो ज़कात न दे। [उद्धरण समाप्त]। और सुयूती ने ज़रकशी से नक़ल किया कि बसा औक़ात उलमा से मुख़्तलिफ़ इबारतें मन्क़ूल होती हैं तो जो फ़हम नहीं रखता ये गुमान करता है कि ये इख़्तिलाफ़ हक़ीक़ी है तो वो उसको कई क़ौल बना कर हिकायत करता है, हालांकि बात यूँ नहीं, बल्कि होता ये है कि हर आलिम आयत का एक मानी ज़िक्र करता है इस लिये कि वो

उसके नज़दीक ज़ाहिर तर या हाल-ए-साइल के ज़ियादा शायां होता है और कभी कोई आलिम शै का लाज़िम या उसकी नज़ीर बताता है और दूसरा उसका मक़सूद।

[पाद-टिप्पणी]: 1. अल-इतक़ान फ़ी उलूम अल-क़ुरआन, प्रक़ार 78, दार अल-किताब अल-अरबी, बेरूत, 2 / 438

[Main Content Table] (Left Column - Arabic Text): الواجبات وتارك

المحرمات، والسابق يدخل فيه من سبق فتقرب بالحسنات مع الواجبات فالمقتصدون اصحاب اليمين والسابقون السابقون اولئك المقربون، ثم ان كلامهم يذكر هذا فی نوع من انواع الطاعات كقول القائل السابق الذی يصلی فی اول الوقت، والمقتصد الذی يصلی فی اثنائه والظالم لنفسه الذی يؤخر العصر الی الاصفرار او يقول السابق المحسن بالصدقة مع الزكواة، والمقتصد الذی يؤدی الزكاة المفروضة فقط، والظالم مانع الزكواة ۱ھ وعن الزركشی " ربما يحكی عنهم عبارات مختلفة الالفاظ فيظن من لافهم عنده ان ذلك اختلاف محقق فيحكيه اقوالا وليس كذلك بل يكون كل واحد منهم ذكر معنی من الاية لكونه اظهر عنده او اليق بحال السائل وقد يكون بعضهم يخبر عن الشيئ بلازمه ونظيره والآخر بمقصوده

(Right Column - Urdu Translation): واجبات کی تعمیل اور محرمات کو ترک کرنے والے کو شامل ہے اور سابق میں وہ داخل ہے جو سبقت کرے تو واجبات کے ساتھ حسنات سے اللہ کی قربت حاصل کرے تو مقتصد لوگ دہنے ہاتھ والے ہیں اور سابق سابق ہیں وہی اللہ کے مقرب ہیں پھر ان میں سے ہر عالم اس مثال کو انواع عبادات میں سے کسی قسم میں ذکر کرتا ہے جیسے کسی نے کہا: سابق وہ ہے جو اول وقت میں نماز پڑھے اور مقتصد وہ ہے جو درمیان وقت میں پڑھے اور ظالم وہ ہے جو عصر کو سورج زرد ہونے تک مؤخر کردے، اور کوئی کہے، سابق وہ ہے جو صدقہ نفل زکوۃ کے ساتھ دے کر نیکی کرے، اور مقتصد وہ ہے جو صرف زکوۃ فرض دے، اور ظالم وہ ہے جو زکوۃ نہ دے اھـ اور سیوطی نے زرکشی سے نقل کیا بسا اوقات علماء سے مختلف عبارتیں منقول ہوتی ہیں تو جو فہم نہیں رکھتا یہ گمان کرتا ہے کہ یہ اختلاف حقیقی ہے تو وہ اس کو کئی قول بنا کر حکایت کرتا ہے، حالانکہ بات یوں نہیں، بلکہ ہوتا یہ ہے کہ ہر

عالم آیت کا ایک معنی ذکر کرتا ہے اس لئے کہ وہ اس کے نزدیک ظاہر تر یا حال سائل کے زیادہ شایاں ہوتا ہے اور کبھی کوئی عالم شے کا لازم یا اس کی نظیر بتاتا ہے اور دوسرا اس کا مقصود

[Footnote]: ۱ الاتقان فی علوم القرآن النوع الثامن والسبعون دار الكتاب العربي بيروت ۲ / ۴۳۸

Fatawa Rizwia Volume 28

[Arabic Text Column] And its fruit, and mostly everything points to one meaning, etc. And from Baghawi, Kawashi and others, interpretation (Ta'wil) is diverting the verse to a meaning consistent with what precedes and follows it, which the verse can bear, through deduction (Istinbat), not prohibited for scholars versed in exegesis (Tafsir). Like the saying of the Almighty, 'Go forth, whether light or heavy' (Qur'an 9:41). It was said: young and old. It was said: rich and poor. It was said: single and married. It was said: energetic and lethargic. It was said: healthy and sick. All of this is permissible, and the verse can accommodate it, etc. This is a deep and extensive section; if we were to elaborate on it, the discourse would deviate from our intended purpose. What we have mentioned is sufficient for people of intellect, especially for those who have an insightful gaze into the words of commentators and the adherence of scholars to the Clear Qur'an.

[Urdu Text Column] And its fruit shows that mostly the statement of all returns to a single meaning, etc. And Suyuti (may Allah's mercy be upon him) narrated from Baghawi, Kawashi, and others that they said interpretation through deduction is to turn the verse towards a meaning that is consistent with what precedes and follows it, and the verse accommodates that possibility, and that meaning is not contrary to the Book and Sunnah. Such interpretation is not prohibited for those who have knowledge of exegesis (Tafsir). For instance, regarding the word of Allah Almighty 'Go forth, whether light or heavy' (meaning set out with a light soul or a heavy heart), some said: old and young. And some said: rich and poor. And some said: married and single. And some said: energetic and lethargic. And some said: healthy and sick (meaning all of these should set out). All these aspects are possible and the verse accommodates all of them. This is an extensive and broad section; if we were to speak in detail about it, that discourse would take us away from our intended purpose which we are pursuing. And what we have mentioned is sufficient for those of understanding and for those whose gaze is well-versed in the words of commentators and the adherences of scholars to the Clear Qur'an.

---

1. Al-Itqan fi Ulum al-Qur'an, Chapter 78, Dar al-Kitab al-Arabi, Beirut, 2/444
2. Al-Itqan fi Ulum al-Qur'an, Chapter 78, Dar al-Kitab al-Arabi, Beirut, 2/448

फतावा रज़विया खंड 28

[अरबी पाठ स्तंभ] और इसका फल, और अधिकांशतः सब का वर्णन एक ही अर्थ की ओर लौटता है इत्यादि। और बगवी, कवाशी और अन्य लोगों से, तावील (व्याख्या) आयत को उसके पहले और बाद की आयत के अनुकूल अर्थ की ओर मोड़ना है, जिसकी संभावना आयत रखती है, इस्तंबात (निष्कर्ष) के माध्यम से, जो तफ़्सीर (व्याख्या) के विद्वानों के लिए निषिद्ध नहीं है। जैसे कि सर्वशक्तिमान का कथन है, 'निकल पड़ो, चाहे हल्के हो या भारी' (कुरान 9:41)। कहा गया: युवा और वृद्ध। कहा गया: धनी और गरीब। कहा गया: अविवाहित और विवाहित। कहा गया: फुर्तीले और सुस्त। कहा गया: स्वस्थ और बीमार। यह सब जायज़ है, और आयत इसमें समाहित है, इत्यादि। यह एक गहरा और विस्तृत खंड है; यदि हम इस पर विस्तार से चर्चा करें, तो प्रवचन हमारे इच्छित उद्देश्य से भटक जाएगा। हमने जो उल्लेख किया है वह बुद्धिमान लोगों के लिए पर्याप्त है, विशेष रूप से उनके लिए जिनके पास टिप्पणीकारों के शब्दों और स्पष्ट कुरान के प्रति विद्वानों के पालन की गहरी समझ है।

[उर्दू पाठ स्तंभ] और इसका फल बताता है और अक्सर सब का बयान एक ही अर्थ की ओर लौटता है इत्यादि। और सुयूती अलैहिर्रहमा ने बगवी व कवाशी आदि से नक़ल किया कि उन्होंने फरमाया कि तावील बराहे इस्तंबात आयत को ऐसे अर्थ की ओर फेरना है जो उसकी अगली और पिछली आयत के अनुकूल हो, और आयत इसकी संभावना रखती हो और वह अर्थ किताब व सुन्नत के खिलाफ न हो। ऐसी तावील उन लोगों को मना नहीं है जिन्हें तफ़्सीर का ज्ञान है। जैसे अल्लाह तआला के फरमान 'इन्फिरू ख़फ़ाफ़न व थिकाला' (यानी कूच करो हल्की जान से चाहे भारी दिल से) में किसी ने कहा: बूढ़े और जवान। और किसी ने कहा: धनी और गरीब। और किसी का कहना है: शादीशुदा और मुजर्रद (अविवाहित)। और किसी का कहना है: चुस्त व मस्त। और किसी ने कहा: सेहतमंद व बीमार (यानी ये सब कूच करें)। और ये तमाम पहलू बनते हैं और आयत सब की मुहतमिल (संभावना रखने वाली) है। और यह अध्याय बहुत विस्तृत है, अगर हम इसमें विस्तार से बात करें तो वह चर्चा हमें हमारे इस उद्देश्य से बाहर कर देगी जिसके हम प्रयासरत हैं। और जो हमने ज़िक्र किया है, वह समझदारों और उनके लिए काफी है जिनकी नज़र मुफ़स्सिरों के शब्दों और विद्वानों के कुरान से लगाव पर गहरी है।

---

1. अल-इतकान फी उलूम अल-कुरान, प्रकार 78, दार अल-किताब अल-अरबी, बेरूत, 2/444
2. अल-इतकान फी उलूम अल-कुरान, प्रकार 78, दार अल-किताब अल-अरबी, बेरूत, 2/448

[عربی متن والا کالم] وثمرته والكل يؤول الى معنى واحد غالباً الخ وعن البغوى والكواشى وغيرهما التأويل صرف الآية الى معنى موافق لما قبلها وبعدها تحتمله الآية غير مخالف للكتاب والسنة من طريق الاستنباط غير محظور على العلماء بالتفسير كقوله تعالى 'انفروا خفافاً وثقالا' قيل شباباً وشيوخاً، وقيل اغنياء و فقراء، قيل عزاباً ومتأهلين، وقيل نشاطاً وغير نشاط وقيل اصحاء ومرضى وكل ذلك سائغ والآية تحتمله الخ، وهذا فصل عميق بعيد لوفصلنا فيه الكلام خرج بناء عما نحن بصدده من المراد، فيما اوردناه كفاية الاولى الاحلام لاسيما من له اجالة نظر في كلمات المفسرين وتمسكات العلماء بالقرآن المبين۔

[اردو ترجمہ والا کالم] وثمرہ بتاتا ہے اور اکثر سب کا بیان ایک ہی معنی کی طرف لوٹتا ہے الخ۔ اور سیوطی علیہ الرحمۃ نے بغوی و کواشی وغیرہما سے نقل کیا کہ انہوں نے فرمایا کہ تاویل براہ استنباط آیت کو ایسے معنی کی طرف پھیرنا ہے جو اس کی اگلی آمد پچھلی آیت کے موافق ہو، اور آیت اس کا احتمال رکھتی ہو اور وہ معنی کتاب وسنت کے مخالف نہ ہو، ایسی تاویل ان لوگوں کو منع نہیں جنہیں تفسیر کا علم ہے، جیسے اللہ تعالیٰ کے قول 'انفروا خفافاً وثقالا' (یعنی کوچ کرو ہلکی جان سے چاہے بھاری دل سے) میں کسی نے کہا: بوڑھے اور جوان۔ اور کسی نے کہا غنی اور فقیر۔ اور کسی کا قول ہے۔ شادی شدہ اور مجرد۔ اور کسی کا قول ہے: چست و مست۔ اور کسی نے کہا: صحت مند و بیمار (یعنی یہ سب کوچ کریں) اور یہ تمام وجوہ بنتی ہیں اور آیت سب کی محتمل ہے اور یہ فصل وسیع و عریض ہے اگر ہم اس میں مفصل کلام کریں تو وہ کلام ہمیں ہمارے اس مقصود سے باہر کر دے گا۔ جس کے ہم درپے ہیں، اور جو ہم نے ذکر کیا اس میں

سمجھ والوں اور ان کے لئے جن کی نظر کلمات مفسرین اور علماء کے قرآن سے تمسکات میں رواں ہے، کفایت ہے۔

۱۔ الاتقان في علوم القرآن النوع الثامن والسبعون دار الكتاب العربي بيروت ۲ / ۴۴۴ ۲۔ الاتقان في علوم القرآن النوع الثامن والسبعون دار الكتاب العربي بيروت ۲ / ۴۴۸

Fatawa Razawiya, Volume 28

Fourth Introduction: This interpretation, for the purpose of demonstrating the weakness of which we have opened the doors of discourse (meaning interpreting 'al-atqa' [the most pious] as 'at-taqi' [pious]), is narrated only from Abu Ubaidah. This was explicitly stated by Allama al-Nasafi (may Allah have mercy on him) in 'Madarik al-Tanzil wa Haqa'iq al-Ta'wil'. And this Abu Ubaidah was a grammarian and linguist from the seventh class; his name was Ma'mar bin al-Muthanna. He held Kharijite views, was sharp-tongued, and disparaged the scholars. His student Abu Ubaid al-Qasim bin Salam was in a better state than him and had greater insight into Hadith. The Mufti of Makkah, Sayyidi Abdur Rahman, informed us from Jamal bin Umar, from Sheikh Muhammad Abid bin Ahmad Ali, from al-Fulani, from Ibn al-Sunnah, from al-Mawla al-Sharaf, from Muhammad ibn Arkamash al-Hanafi, from Hafiz ibn Hajar al-Asqalani, who said in 'al-Taqrib': "Ma'mar bin al-Muthanna, Abu Ubaidah al-Taymi, their freed slave, a Basran grammarian and linguist, truthful in historical reports, accused of Kharijite leanings, from the seventh class. He died in the year 208 AH, and it is said after that, and he was nearly a hundred years old. End."

1 Madarik al-Tanzil (Tafsir al-Nasafi), under Verse 92/17, Dar al-Kitab al-Arabi, Beirut, 4/363. 2 Taqrib al-Tahdhib, biography 2836, Ma'mar bin al-Muthanna, Dar al-Kutub al-Ilmiyya, Beirut, 2/203.

Page 556 of 684

फ़तावा रज़विया, खंड 28

चौथी प्रस्तावना: यह व्याख्या जिसकी कमज़ोरी दिखाने के लिए हमने विमर्श के द्वार खोले हैं (अर्थात "अल-अतक़ा" [सबसे परहेज़गार] की व्याख्या "अत-तक़ी" [परहेज़गार] के रूप में करना), यह केवल अबू उबैदा से वर्णित है। जैसा कि अल्लामा नसफ़ी (अल्लाह उन पर दया करे) ने "मदारिक अल-तन्ज़ील व हक़ाएक अल-तावील" में स्पष्ट रूप से उल्लेख किया है। और यह अबू उबैदा सातवीं श्रेणी के व्याकरण और भाषा विज्ञान के विद्वान हैं; उनका नाम मा'मर बिन अल-मुसन्ना है। वह ख़ारिजियों का विचार रखते थे, अपशब्द बोलने वाले थे और विद्वानों की निंदा करते थे। उनके छात्र, अबू उबैद अल-क़ासिम बिन सलाम, उनसे बेहतर स्थिति में थे और उन्हें हदीस में उनसे अधिक अंतर्दृष्टि थी। मक्का के मुफ्ती, सैयदी अब्दुर रहमान ने मुझे जमाल बिन उमर से सूचित किया, उन्होंने शेख मोहम्मद आबिद बिन अहमद अली से, उन्होंने अल-फुलानी से, उन्होंने इब्न अल-सुन्नाह से, उन्होंने अल-मौला अल-शराफ से, उन्होंने मोहम्मद बिन अरकमाश अल-हनफी से, उन्होंने हाफ़िज़ इब्न हजर अल-असकलानी से रिपोर्ट किया, जिन्होंने "अल-तक़रीब" में कहा: "मा'मर बिन अल-मुसन्ना अबू उबैदा अल-तहमी, उनके आज़ाद गुलाम, बसरा से एक वैयाकरण और भाषाविद्, ऐतिहासिक वृत्तांतों में सच्चे, ख़ारिजी झुकाव के आरोपी, सातवीं श्रेणी के। उनकी मृत्यु 208 हिजरी में हुई, और कहा जाता है कि उसके बाद, और उनकी आयु लगभग सौ वर्ष थी। समाप्त।"

1 मदारिक अल-तन्ज़ील (तफ़्सीर अल-नसफ़ी), आयत 92/17 के तहत, दार अल-किताब अल-अरबी, बेरूत, 4/363। 2 तक़रीब अल-तहज़ीब, अनुवाद 2836, मा'मर बिन अल-मुसन्ना, दार अल-कुतुब अल-इलमिया, बेरूत, 2/203।

पेज 556/684

المقدمة الرابعة: هذا التأويل الذى فتحنا ابواب الكلام على ايهامه اعنى تفسير الاتقى بالتقى انما هو مروى عن ابي عبيدة كما صرح به العلامة النسفى رحمه الله تعالى فى مدارك التنزيل وحقائق التاويل وابو عبيدة هذا رجل نحوى لغوى من الطبقة السابعة اسمه معمر بن المثنى كان يرى رأى الخوارج وكان سليط اللسان وقاعاً فى العلماء وتلميذه ابو عبيد القاسم بن سلام احسن منه حالاً وابصر منه بالحديث انبأنا مفتى مكة سيدى عبدالرحمن عن جمال بن عمر عن الشيخ محمد عابد بن احمد على عن الفلانى عن ابن السنة عن المولى الشرف عن محمد ابن اركماش الحنفى عن حافظ ابن حجر العسقلانى قال فى التقريب معمر بن المثنى ابو عبيدة التيمى مولاهم البصرى النحوى اللغوى صدوق اخبارى و قدر می برای الخوارج من السابعة مات سنة ثمان ومائتين وقيل بعد ذلك وقد قارب المائة انتهى۔

چوتھا مقدمہ: یہ تاویل جس کے ضعف بتانے کے لئے ہم نے کلام کے دروازے کھولے (یعنی اتقی کی تفسیر تقی سے کرنا) یہ صرف ابو عبیدہ سے منقول ہے۔ چنانچہ اس کی تصریح علامہ نسفی نے مدارک التنزیل میں کی ہے، اور یہ ابو عبیدہ ایک آدمی ہے نحو و لغت کا عالم، جو ساتویں طبقہ پر ایک فرد ہے، اس کا نام معمر بن المثنی ہے، خارجیوں کا عقیدہ رکھتا تھا، اور یہ بدزبان علماء کا بد گو تھا، اور اس کے شاگرد ابو عبید قاسم بن سلام کا حال اس سے اچھا تھا اور انہیں حدیث میں اس سے زیادہ بصیرت تھی۔ مجھے مفتی مکہ سیدی عبدالرحمن نے جمال بن عمر سے خبر دی انہوں نے شیخ محمد عابد بن احمد علی عن الفلانی سے روایت کی انہوں نے ابن السنۃ سے انہوں نے مولیٰ شریف سے انہوں نے محمد بن ارکماش حنفی سے انہوں نے حافظ ابن حجر عسقلانی سے روایت کی کہ حافظ ابن حجر عسقلانی نے تقریب میں فرمایا معمر بن مثنی ابو عبیدہ تیمی بنو تیم کا آزاد کردہ، بصری نحوی، لغوی سچا ہے تاریخ کا راوی ہے، اور خوارج کے مذہب سے متہم کیا

گیا، طبقہ ہفتم کے علماء سے ہے ۲۰۸ھ میں انتقال ہوا، اور بعض کا قول ہے کہ اس کے بعد وفات ہوئی اور عمر تقریباً سو سال ہوئی انتھی۔

1 مدارک التنزیل (تفسیر النسفي) تحت الآیة ۹۲/ ۱۷ دار الکتاب العربي بیروت ۴/ ۳۶۳ 2 تقریب التھذیب ترجمہ ۲۸۳۶ معمر بن المثنی دار الکتب العلمیه بیروت ۲/ ۲۰۳

Fatawa Rizvia Volume 28

Ibn Khallikan said, as mentioned by the virtuous Abdul Hayy in the preface of 'Al-Hidayah': Abu Ubayd (written without 'Ta') is mentioned in the Chapter of Criminal Acts (Bab al-Jinayat) of the Book of Hajj. His name is Qasim bin Sallam, and he possessed extensive expertise in the arts of literature and jurisprudence (Fiqh). Qadi Ahmad bin Kamil stated: Abu Ubayd was virtuous in his faith and proficient in various fields of knowledge, including Quranic recitations (Qira'at), Fiqh, Arabic language, and history. His narrations are considered 'Hasan' (good) and his transmissions are 'Sahih' (authentic). He narrated from scholars like Abu Zaid, al-Asma'i, Abu Ubaydah, Ibn al-A'rabi, al-Kisa'i, al-Farra', and others. From his authored works—numbering between twenty-three and twenty-nine—people narrated on subjects such as Hadith, Qira'at, proverbs, meanings of poetry, and rare terms in Hadith (Gharib al-Hadith). It is also said that he was the first to compile a work on Gharib al-Hadith. Hilal remarked: Allah Almighty bestowed favors upon this Ummah through four individuals in their respective eras: ash-Shafi'i in the understanding (Fiqh) of Hadith; Ahmad bin Hanbal during the 'Mihnah' (the trial)—that is, the trial in which Imam Ahmad bin Hanbal was involved during the time of al-Ma'mun due to opposing the doctrine of the createdness of the Qur'an; and if it weren't for Imam Ahmad, people [would have...] Yahya bin Ma'in in purging falsehoods from Hadiths; and Abu Ubayd al-Qasim bin...

Note: In the original manuscript, there is a gap; the introductory text is provided by the translator, 12 Al-Numani.

Page 557 of 684

फ़तावा रिज़विया खंड 28

इब्न खल्लीकान ने कहा, जैसा कि विद्वान अब्दुल हयी ने 'अल-हिदाया' की प्रस्तावना में उद्धृत किया है: अबू उबैद ('ता' के बिना) हज की पुस्तक के'बाब अल-जिनायात' (अपराधों का अध्याय) में वर्णित हैं। उनका नाम कासिम बिन सल्लम है, और उन्हें साहित्य और न्यायशास्त्र (फ़िक़्ह) की कलाओं में व्यापक दक्षता प्राप्त थी। काज़ी अहमद बिन कामिल ने कहा: अबू उबैद अपने धर्म में गुणी थे और विभिन्न ज्ञान क्षेत्रों जैसे क़िरात (क़ुरान पाठ), फ़िक़्ह, अरबी भाषा और इतिहास में निपुण थे। उनके वर्णन 'हसन' (अच्छे) माने जाते हैं और उनका प्रसारण 'सहीह' (प्रमाणिक) है। उन्होंने अबू ज़ैद, अल-असमाइ, अबू उबैदा, इब्न अल-अरबी, अल-किसाई, अल-फर्रा और अन्य विद्वानों से वर्णन किया। उनकी रचित तेईस से उनतीस पुस्तकों से लोगों ने हदीस, क़िरात, नीतिवचन, कविता के अर्थ और हदीस के दुर्लभ शब्दों (ग़रीब अल-हदीस) जैसे विषयों पर वर्णन किया है। यह भी कहा जाता है कि वह 'ग़रीब अल-हदीस' पर संकलन करने वाले पहले व्यक्ति थे। हिलाल ने टिप्पणी की: अल्लाह तआला ने इस उम्मत पर अपने-अपने युगों में चार व्यक्तियों के माध्यम से कृपा की: हदीस की समझ (फ़िक़्ह) में अल-शाफ़ई; अहमद बिन हंबल 'मिहना' (परीक्षा/जांच) के दौरान—अर्थात वह परीक्षा जिसमें इमाम अहमद बिन हंबल मामून के काल में क़ुरान के निर्माण के सिद्धांत के विरोध के कारण शामिल हुए थे; और यदि इमाम अहमद न होते तो लोग... हदीसों से झूठ को मिटाने में यहया बिन मुईन; और अबू उबैद अल-कासिम बिन...

नोट: मूल पांडुलिपि में यहाँ एक रिक्त स्थान है; प्रस्तावना का पाठ अनुवादक, 12 अल-नुमानी द्वारा प्रदान किया गया है।

पृष्ठ 684 में से 557

فتاوی رضویه جلد ۲۸

وقد قال ابن خلكان كما نقل الفاضل عبد الحي في مقدمة ع الهداية ابو عبيد بغير تاء مذكور في باب الجنايات من كتاب الحج اسمه القاسم بن سلام ذا باع طويل في فنون الادب والفقه. قال القاضي احمد بن كامل كان ابو عبيد فاضلا في دينه متفننا في اصناف العلوم من القراءات والفقه العربية والاخبار حسن الرواية صحيح النقل روى عن ابي زيد والاصمعي وابي عبيده وابن الاعرابي والكسائي والفراء وغيرهم وروى الناس من كتبه المصنفة بضعة وعشرين في الحديث والقراءات والامثال ومعاني الشعر وغريب الحديث وغير ذلك ويقال انه اول من صنف في غريب الحديث، وقال الهلال مَنَّ الله تعالى على هذه الامة باربعة في زمانهم الشافعي في فقه الحديث وباحمد بن حنبل في المحنة ولولاه لكفر الناس وبيحيى بن معين في ذب الكذب عن الاحاديث وبأبي عبيد القاسم بن

اور ابن خلکان نے کہا جیسا کہ فاضل عبدالحی نے مقدمہ ہدایہ میں کہا : ابو عبید بغیر تاء کتاب الحج کے باب الجنایات میں مذکور ہوا ان کا نام قاسم بن سلام ہے ادب کے فنون وفقہ میں بڑی دسترس رکھتے تھے۔ قاضی احمد بن کامل نے فرمایا : ابو عبید اپنے دین میں فاضل مختلف علوم قراءت و فقہ و عربیت و تاریخ کے ماہر تھے ان کی روایت حسن ہے اور نقل صحیح ہے انہوں نے ابو زید واصمعی وابو عبیدہ وابن الاعرابی وکسائی و فراء وغیرہ ہم سے روایت کی اور لوگوں نے ان کی تصنیفات سے حدیث وقراءت و امثال ومعنی شعر و احادیث غریبہ وغیرہا میں تئیس سے انتیس تک کتابوں کو روایت کیا، اور کہتے ہیں قاسم بن سلام نے سب سے پہلے غریب الحدیث میں تالیف فرمائی۔ اور ہلال نے فرمایا اللہ تعالیٰ نے اس امت پر اپنے اپنے زمانہ میں چار شخصوں سے منت رکھی ، شافعی سے فقہ حدیث میں اور احمد بن حنبل سے ان کی آزمائش کے سبب (یعنی وہ

آزمائش جس میں حضرت امام احمد بن حنبل زمانہ مامون میں مخالفت عقیدہ خلق قرآن کے سبب مبتلا ہوئے) اور اگر امام احمد نہ ہوتے تو لوگ

ع ہ: في الاصل بياض وعبارة المقدمة منقولة من المترجم ١٢ النعماني-

Fatawa-e-Razvia Volume 28

...might become a disbeliever. And it was highly esteemed by Yahya bin Ma'in that he separated falsehood from the Hadith. And regarding Abu Ubaid bin Qasim bin Salam in 'Gharib al-Hadith', his death occurred in Mecca, and according to one report, in Medina in the year 223 AH or 222 AH. Al-Bukhari stated the year of death as 224 AH. In some copies of Al-Hidayah, in the mentioned place, it is written "Abu Ubaidah" with the letter 'ta' (تاء) and his name is Mu'ammar ibn al-Muthanna; we have mentioned his biographical details in the original work. Al-Ayni stated in the commentary of Hidayah that Abu Ubaid is the name of Mu'ammar ibn al-Muthanna al-Taymi. In some copies, it is "Abu Ubaidah" with 'ta' and his name is Al-Qasim bin Salam al-Baghdadi, but the first view is more correct. This contradicts what is recorded in Tarikh Ibn Khallikan and other reliable histories, which state that 'Ubaid' without 'ta' is the kunya of Qasim, and with 'ta' (Ubaidah) it is the kunya of Mu'ammar.

As for the ancient scholars, who were like vessels overflowing with knowledge, bearing the crown of Muslims—the footprints of the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him)—our master Abdullah bin Mas'ud, and the great scholar of the Ummah, the Sultan of Commentators, Abdullah bin Abbas, and Urwah bin Zubair, and his biological brother Abdullah, and the most excellent of the Tabi'in, Sa'id bin al-Musayyib (may Allah be pleased with them).

[Footnote 1]: From Dhailat al-Dirayah for the introduction of al-Hidayah by Abdul Hayy with al-Hidayah, Al-Maktaba al-Arabiyya, Karachi, page 4.

Page 558 of 684

फ़तावा-ए-रज़विया जिल्द 28

...काफ़िर हो जाए। और यहिया बिन मुईन से इस तरह की मिन्नत रखी कि उन्होंने हदीसों से झूठ को अलग कर दिया। और 'ग़रीब अल-हदीस' में अबू उबैद बिन क़ासिम बिन सलाम के बारे में, उनकी मृत्यु मक्का में हुई, और एक मत के अनुसार मदीना में 223 हिजरी या 222 हिजरी में हुई। बुखारी ने मृत्यु का वर्ष 224 हिजरी बताया है। हिदाया की कुछ प्रतियों में, उक्त स्थान पर 'अबू उबैदा' (ता - تاء के साथ) लिखा है और उनका नाम मुअम्मर बिन अल-मुथन्ना है; हमने मूल कार्य में उनके जीवन का विवरण दिया है। ऐनी ने शरह हिदाया में कहा है कि अबू उबैद, मुअम्मर बिन अल-मुथन्ना अल-तयमी का नाम है। कुछ प्रतियों में 'ता' के साथ 'अबू उबैदा' है और उनका नाम क़ासिम बिन सलाम बग़दादी है, लेकिन पहला मत अधिक सही है। यह बात तारीख़ इब्न खल्लिकान और अन्य विश्वसनीय इतिहासों के विरुद्ध है, जिनमें कहा गया है कि 'ता' के बिना 'उबैद' क़ासिम की कुनियत है और 'ता' के साथ 'उबैदा' मुअम्मर की कुनियत है।

जहाँ तक प्राचीन विद्वानों की बात है, जो ज्ञान से लबालब भरे पात्रों के समान थे, मुसलमानों का ताज धारण करने वाले—अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के पदचिह्न—हमारे सरदार अब्दुल्ला बिन मसूद, और उम्मत के बड़े विद्वान, मुफ़स्सिरों के सुल्तान अब्दुल्ला बिन अब्बास, और उर्वा बिन ज़ुबैर, और उनके सगे भाई अब्दुल्ला, और ताबिईन में सबसे श्रेष्ठ सईद बिन अल-मुसय्यिब (अल्लाह उन सभी से प्रसन्न हो)।

[पाद टिप्पणी 1]: अब्दुल हई द्वारा हिदाया की प्रस्तावना के लिए ज़ैलत अद-दिराया से, अल-हिदाया के साथ, अल-मकतबा अल-अरबिया, कराची, पृष्ठ 4।

पेज 558 का 684

کافر ہو جائے، اور یحییٰ بن معین سے یوں منت رکھی کہ انہوں نے احادیث سے دروغ کو الگ کر دیا اور ابو عبید بن قاسم بن سلام سے غریب احادیث کو جمع کرنے میں، ان کی وفات مکہ میں ہوئی، اور ایک قول پر مدینہ میں ۲۲۳ھ یا ۲۲۲ھ میں ہوئی اور بخاری نے سن وفات ۲۲۴ھ میں فرمایا، اور ہدایت کے بعض نسخوں میں یوں ہے موضع مذکور میں ابو عبیدہ بالتاء اور ان کا نام معمر بن مثنی ہے اور ہم نے اس کے حالات اصل میں ذکر کئے، اور عینی نے شرح ہدایہ میں فرمایا ابو عبید معمر بن مثنی بن تیمی ہے۔ اور بعض نسخوں میں ابو عبیدہ بالتاء ہے اور ان کا نام قاسم بن سلام بغدادی ہے، اور پہلا قول اصح ہے۔ اور یہ بات اس کے مخالف ہے جو تاریخ ابن خلکان وغیرہ تواریخ معتمدہ میں ہے کہ عبید بغیر تاء قاسم کی کنیت ہے اور تاء کے ساتھ معمر کی کنیت ہے۔

رہے علمائے متقدمین جیسے علم سے بھرے ہوئے ظرف حامل تاج مسلمانان نقش پائے رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم سیدنا عبد اللہ بن مسعود اور عالم امت سلطان المفسرین عبد اللہ بن عباس اور عروہ بن زبیر اور ان کے سگے بھائی عبد اللہ اور افضل التابعین سعید بن المسیب رضی اللہ عنہم۔

[1] من ذیلة الدرایة لمقدمة الهدایة لعبد الحی مع الهدایة المکتبة العربیة کراچی ص ۴

Fatawa Ridawiyya, Volume 28

...from [Sa'id] bin al-Musayyib (may Allah be pleased with them all), for we have narrated to you what they said regarding the verse.

The fifth premise: Perhaps you, O Tafziliyyah (one who prefers Ali over Abu Bakr and Umar), are rejoicing and exulting that these commentators turned from 'the most pious' (al-atqa) to 'pious' (at-taqi) only so that the superiority of [Abu Bakr] as-Siddiq (may Allah be pleased with him) over anyone else would not be necessitated, and far be it from them to do so! Do you not see that just as they interpreted 'the most pious' as 'pious', they likewise interpreted 'the most wretched' (al-ashqa) as 'wretched' (ash-shaqi)? So what connection does this method of the commentators have with your base intention, for which you want to change the Great Quran? The motive for them in doing that is what Abu Ubaydah himself mentioned.

Siraj al-Ulama informed us from Mufti Ibn Umar, from Abid Sindi, from Yusuf al-Mazjaji, from his father Muhammad bin al-Ala, from Hasan al-Ujaybi, from Khayr al-Din al-Ramli, from the scholar Ahmad bin Amin al-Din bin Abd al-Aal, from his father, from his grandfather, from al-Izz Abd al-Rahim bin al-Furat, from Diya al-Din Muhammad bin Muhammad al-San'ani, from Qiwam al-Din Mas'ud bin Ibrahim al-Kirmani, from...

फ़तावा रज़विया, जिल्द 28

...बिन अल-मुसय्यिब (अल्लाह उन सभी से प्रसन्न हो) से, क्योंकि हमने आयत के संबंध में उनकी कही बातों को आपके लिए उल्लेख कर दिया है।

पाँचवीं भूमिका: ऐ तफ़ज़ीलिया! शायद तू खुश हो और गर्व करे कि इन मुफ़स्सिरीन (टीकाकारों) ने 'अतका' (सर्वाधिक परहेज़गार) से 'तकी' (परहेज़गार) की ओर इसलिए रुख किया ताकि सिद्दीक (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) की श्रेष्ठता उनके अलावा दूसरे सहाबा पर अनिवार्य न हो, और वे इस विचार से पाक हैं। क्या तू नहीं देखता कि जिस प्रकार उन्होंने 'अतका' की व्याख्या 'तकी' से की, उसी प्रकार 'अश्का' (सर्वाधिक अभागा) की व्याख्या 'शकी' (अभागा) से की? तो मुफ़स्सिरीन की इस पद्धति का तेरे उस बुरे इरादे से क्या संबंध है जिसके लिए तू महान क़ुरआन को बदलना चाहता है? उनके लिए इस व्याख्या का कारण अबू उबैदा का उपर्युक्त कथन बना।

हमें सिराज उल-उलमा ने ख़बर दी मुफ़्ती इब्न उमर से, उन्होंने रिवायत की आबिद सिंधी से, उन्होंने युसूफ मज़जाजी से, उन्होंने अपने पिता मुहम्मद बिन अला से, उन्होंने हसन अजीबी से, उन्होंने खैर उद्दीन रमली से, उन्होंने अल्लामा अहमद बिन अमीन उद्दीन बिन अब्दुल आल से, उन्होंने अपने पिता से, फिर अपने दादा से, उन्होंने इज़ अब्दुल रहीम बिन फुरात से, उन्होंने ज़िया उद्दीन मुहम्मद बिन मुहम्मद सनआनी से, उन्होंने कवाम उद्दीन मसूद बिन इब्राहिम किरमानी से, उन्होंने...

पृष्ठ 559/684

بن المسیب رضی اللہ تعالٰی عنھم اجمعین تو ہم آیت کریمہ کی تفسیر میں ان کے اقوال تمہارے لئے روایت کرچکے۔

پانچواں مقدمہ: اے تفضیلیہ شاید تو خوش ہو اور فخر کرے یہ مفسرین اتقی سے تقی کی طرف اسی لئے پھرے کہ صدیق رضی اللہ تعالٰی عنہ کی فضیلت ان کے ماسوا دوسرے صحابہ پر لازم نہ آئے اور وہ اس خیال سے بری ہیں۔ کیا تو نہیں دیکھتا کہ انہوں نے جس طرح اتقی کی تفسیر تقی سے کی یونہی اشقی کی تاویل شقی سے کی تو مفسرین کی اس روش کو تیرے اس بد ارادے سے کیا علاقہ ہے جس کے لئے تو قرآن عظیم کو بدلنا چاہتا ہے، ان کے لئے اس تفسیر پر ابو عبیدہ کا قول مذکور باعث ہوا۔

ہمیں سراج العلماء نے خبر دی مفتی ابن عمر سے انہوں نے روایت کی عابد سندی سے انہوں نے یوسف مزجاجی سے روایت کی انہوں نے اپنے باپ محمد بن علاء سے انہوں نے حسن عجیبی سے روایت کی انہوں نے خیر الدین رملی سے انہوں نے علامہ احمد بن امین الدین بن عبدالعال سے انہوں نے اپنے باپ سے پھر اپنے دادا سے انہوں نے عز عبدالرحیم بن فرات سے انہوں نے ضیاء الدین محمد بن محمد صنعانی سے انہوں نے قوام الدین مسعود بن ابراہیم کرمانی سے انہوں نے مولٰی

Fatawa Ridawiyya, Volume 28

Master Hafiz al-Din Abu al-Barakat Mahmud al-Nasafi said in 'Madarik al-Tanzil': Abu 'Ubaidah stated that "al-Ashqa" (the most wretched) means "al-Shaqi" (the wretched), and he is the disbeliever. And "al-Atqa" (the most pious) means "al-Taqi" (the pious), and he is the believer. This is because burning [in Hell] is not exclusive to the most wretched of the wretched, nor is salvation exclusive to the most pious of the pious. If you claim that Allah Almighty used the word "fire" (Naar) in the indefinite form (Nakirah), intending a specific fire for the most wretched, then what would you do with His saying: "And the most pious will be kept away from it," because the most pious individual will be kept away from that specific fire, not just the most pious among them specifically. [End of quote].

Summary of the Case: The saying of Allah, the Glorified and Exalted: "So I have warned you of a Fire which is blazing. None will [enter to] burn therein except the most wretched, who has denied and turned away." It is impossible to take this in its literal sense, because it would imply that entry into Fire is restricted only to the most wretched among the disbelievers. Consequently...

---

1. Madarik al-Tanzil (Tafsir al-Madarik), under verse 92/17, Dar al-Kitab al-Arabi, Beirut, 4/323.
2. Al-Quran al-Karim, 92/14 to 16.

फ़तावा रज़विया, खंड २८

मौला हाफ़िज़ अल-दीन अबू अल-बरकात महमूद अल-नसफ़ी ने 'मदारिक अल-तंज़ील' में कहा है: अबू उबैदा ने कहा कि "अल-अश्क़ा" (सबसे अभागा) का अर्थ "अल-शक़ी" (अभागा) है, और वह काफ़िर है। और "अल-अतक़ा" (सबसे नेक) का अर्थ "अल-तक़ी" (नेक) है, और वह मोमिन है। ऐसा इसलिए है क्योंकि नरक में जलना केवल सबसे अभागे लोगों तक सीमित नहीं है, और न ही मुक्ति केवल सबसे नेक लोगों के लिए आरक्षित है। और यदि तुम यह कहो कि अल्लाह तआला ने 'नार' (आग) को अनिश्चित (नकिरा) रूप में उपयोग किया है, जिससे उसका तात्पर्य सबसे अभागे के लिए एक विशेष आग है, तो तुम अल्लाह के इस कथन का क्या करोगे: "और उससे सबसे नेक को दूर रखा जाएगा", क्योंकि वह विशेष आग हर नेक व्यक्ति से दूर रखी जाएगी, न कि केवल विशेष रूप से सबसे नेक व्यक्ति से। [समाप्त]।

मामले का सारांश: अल्लाह सुभानहु व तआला का कथन: "अतः मैंने तुम्हें उस आग से डरा दिया है जो भड़क रही है। उसमें वही जलेगा जो सबसे बड़ा अभागा होगा, जिसने झुठलाया और मुँह मोड़ा।" इसके स्पष्ट अर्थ पर चलना संभव नहीं है क्योंकि इसका तात्पर्य यह होगा कि नरक में प्रवेश केवल काफ़िरों में से सबसे अभागे लोगों तक ही सीमित है। परिणामस्वरूप...

---

1. मदारिक अल-तंज़ील (तफ़्सीर अल-मदारिक), आयत १७/९२ के तहत, दार अल-किताब अल-अरबी, बेरूत, ४/३२३।
2. अल-क़ुरआन अल-करीम, ९२/१४ से १६।

पृष्ठ ५६०/६८४

المولی حافظ الدین ابی البرکات محمود النسفی قال فی مدارك التنزیل قال ابو عبیدة الاشقی بمعنی الشقی و ھو الکافر، والاتقی بمعنی التقی وھو المؤمن لانہ لا یختص بالصلی اشقی الاشقیاء ولابالنجاة اتقی الاتقیاء وان زعمتانہ تعالٰی نکر النار فاراد نارا مخصوصة بالاشقی، فما تصنع لقولہ وسیجنبھا الاتقی الذی لان الاتقی یجنب تلك النار المخصوصة لا الاتقی منھم خاصة ۱ انتھی۔

حافظ الدین ابو البرکات محمود نسفی سے روایت کیا کہ (علامہ نسفی نے) مدارک التنزیل میں فرمایا ابو عبیدہ نے کہا اشقی بمعنی شقی کے ہے اور وہ کافر ہے، اور اتقی تقی کے معنی میں ہے اور اس سے مراد مومن ہے، اس لئے کہ آگ میں جانا سب اشقیاء سے بڑھ کر شقی کی خصوصیت نہیں ہے اور نجات پانا سب پرہیزگاروں سے افضل کے لئے مخصوص نہیں ہے اور اگر تم کہو کہ اللہ تعالٰی نے نار کو نکرہ فرمایا (اور نکرہ جب محل اثبات میں ہو تو اس سے مراد فرد مخصوص ہوتا ہے) تو اللہ تعالٰی کی مراد ایک مخصوص نار ہے تو تم (یعنی اس سے بہت دور رکھا جائے گا سب سے بڑا پرہیزگار) کے ساتھ کیا کرو گے اس لئے کہ ہر متقی اس نار مخصوص سے دور رکھا جائے گا نہ کہ خاص کر سب سے بڑا متقی۔

وتلخیص المقام : ان قولہ سبحانہ وتعالٰی "فَاَنْذَرْتُكُمْ نَارًا تَلَظّٰى ۬ لَا یَصْلٰىهَاۤ اِلَّا الْاَشْقَى ۬ الَّذِیْ كَذَّبَ وَتَوَلّٰى ۬ " ۲ لا یمکن اجراءہ علی ظاھرہ لانہ یقتضی قصر دخول النار علی اشقی الاشقیاء من الکفار فیلزم ان

مقام تلخیص : یہ ہے کہ اللہ سبحانہ و تعالٰی کے قول "فَاَنْذَرْتُكُمْ نَارًا تَلَظّٰى ۬ لَا یَصْلٰىهَاۤ اِلَّا الْاَشْقَى ۬ الَّذِیْ كَذَّبَ وَتَوَلّٰى ۬ " (تو میں تمہیں ڈراتا ہوں اس آگ سے جو بھڑک رہی ہے نہ جائے گا اس میں مگر بڑا بدبخت جس نے جھٹلایا اور منہ پھیرا) کو اس کے ظاہر معنی پر جاری رکھنا ممکن نہیں اس لئے

١ مدارك التنزيل (تفسير المدارك) تحت الآية ٩٢/١٧ دار الكتاب العربي بيروت ٤/٣٢٣ ٢ القرآن الكريم ٩٢/ ١٤ تا ١٦

Fatawa Rizvia, Volume 28

[Top Section] [Arabic Text]: "No one else enters it like the wicked and the disbelievers who fall short of it in misery and arrogance, and this is absolutely false. Thus, Al-Wahidi, Al-Razi, Al-Qadi Al-Mahalli, Abu al-Saud, and others chose to observe that 'the most wretched' does not refer to a specific man who is the most wretched of the wretched, but rather the meaning is whoever has reached the ultimate in wretchedness."

[Urdu Text]: "Because its requirement is that only he should go to Hell who is the most unfortunate among the unfortunate ones of the disbelievers. Then it would be necessary that those wicked and disbelievers who are of a lower rank of misfortune and arrogance would not go to Hell, and this is absolutely false. Therefore, Al-Wahidi, Razi, Qadi, Mahalli, Abu al-Saud, and other commentators have adopted this view, considering that 'Ashqa' (most wretched) does not mean someone specific who is the greatest 'Ashqa', but rather its meaning is one who has reached the limit in wretchedness and..."

[Bottom Section] [Arabic Text]: "Note: Regarding the statement 'reached the ultimate in wretchedness etc.', you are aware that we have established the statement of these scholars in such a way that the strong objection that was wavering in my chest is repelled. The statement of this objection is that the sinful believer has a share of wretchedness, just as he has a great portion of happiness, and wretchedness is not exclusive to disbelievers. Do you not see that the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) called the wicked wretch Abd al-Rahman bin Muljam, who killed the noble master Al-Murtaza (may Allah be pleased with him) and dyed his noble beard with the blood of his sacred head, the most wretched of the later ones? As has been narrated through numerous chains from our master Ali (may Allah honor his face). And that wicked person was a man from the Kharijites, and if the matter is thus..."

[Urdu Text]: "(Regarding the phrase: 'reached the ultimate in wretchedness etc.') Be aware that we have established the explanation of the words of these scholars in such a way that the strong objection that was wavering in my heart is repelled. The explanation of this objection is that the sinful believer has a share of wretchedness just as there is a great portion for him from happiness, and it is not the case that wretchedness is specific to the disbelievers. Do you not see that the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) called that wicked wretch Abd al-Rahman bin

Muljam—who martyred the noble Master Murtaza (may Allah be pleased with him) and colored his noble beard with the blood of his sacred head—the greatest wretch of the later ones, as is narrated from our master Ali (may Allah honor his face) through multiple chains of narration. And this wretch (continued on the next page)..."

फ़तावा रिज़विया, जिल्द 28

[ऊपरी भाग] [अरबी पाठ]: "दोज़ख में उसके सिवा कोई और नहीं जाएगा जैसे कि पापी और वो काफ़िर जो बदबख़्ती और अहंकार में उससे कम हों, और यह बात निश्चित रूप से असत्य है। इसलिए अल-वाहिदी, अल-राज़ी, अल-क़ाज़ी अल-महल्ली, अबू अल-सऊद और अन्य लोगों ने यह विचार अपनाया कि 'अशक़ा' (सबसे बड़ा अभागा) से तात्पर्य कोई विशिष्ट व्यक्ति नहीं है जो अभागाओं में सबसे बड़ा अभागा हो, बल्कि इसका अर्थ है वह जो बदबख़्ती की पराकाष्ठा तक पहुँच चुका हो।"

[उर्दू पाठ]: "कि इसकी आवश्यकता यह है कि नर्क में केवल वही जाए जो काफ़िरों में सबसे बड़ा बदकिस्मत हो, तो यह अनिवार्य होगा कि वे पापी और काफ़िर जो बदकिस्मती और घमंड में उससे कम दर्जे के बदकिस्मत हों, नर्क में न जाएँ और यह निश्चित रूप से असत्य है। इसलिए वाहिदी, राजी, क़ाज़ी, महल्ली, अबू अल-सऊद और अन्य मुफ़स्सिरों (व्याख्याकारों) ने यह दृष्टिकोण अपनाया है कि 'अशक़ा' से तात्पर्य कोई विशेष व्यक्ति नहीं है जो सबसे बड़ा अशक़ा हो, बल्कि इसका भाव यह है कि जो बदबख़्ती में सीमा तक पहुँच चुका हो और..."

[निचला भाग] [अरबी पाठ]: "नोट: कथन 'बदबख़्ती में सीमा तक पहुँचा हो आदि' के संबंध में, आप जानते हैं कि हमने इन विद्वानों के कथन की व्याख्या इस तरह की है जिससे वह प्रबल आपत्ति जो मेरे हृदय में उमड़ रही थी, दूर हो जाए। उस आपत्ति का विवरण यह है कि पापी मोमिन के लिए बदबख़्ती का एक हिस्सा है जैसा कि उसके लिए सौभाग्य का एक बड़ा हिस्सा है, और ऐसा नहीं है कि बदबख़्ती केवल काफ़िरों के लिए विशिष्ट है। क्या आप नहीं देखते कि नबी सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम ने उस दुष्ट अभागे अब्दुर रहमान बिन मुल्ज़िम को, जिसने सैयद करीम मुर्तज़ा रज़ियल्लाहु अन्हु को शहीद किया और उनकी पवित्र दाढ़ी को उनके पवित्र सिर के रक्त से रंगा, बाद वालों का सबसे बड़ा बदबख़्त फ़रमाया? जैसा कि सैयदना अली करमल्लाहु वज्हहू से अनेक प्रमाणों के साथ वर्णित है। और वह दुष्ट ख़ारिजियों में से एक व्यक्ति था, और जब मामला ऐसा है..."

[उर्दू पाठ]: "(कथन: बदबख़्ती में सीमा तक पहुँचा हो आदि) आप खबरदार रहें कि हमने इन विद्वानों के कलाम की व्याख्या इस तरह की है जिससे वह प्रबल आपत्ति जो मेरे सीने में उमड़ रही थी, दूर हो जाए। उस आपत्ति का विवरण यह है कि मोमिन फ़ाजिर (पापी) के लिए बदबख़्ती का एक हिस्सा है जैसा कि उसके लिए सौभाग्य का एक बड़ा हिस्सा है, और ऐसा नहीं है कि बदबख़्ती केवल काफ़िरों

के लिए विशिष्ट है। क्या आप नहीं देखते कि नबी सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम ने उस दुष्ट अभागे अब्दुर रहमान बिन मुल्ज़िम को—जिसने सैयद करीम मुर्तज़ा रज़ियल्लाहु अन्हु को शहीद किया और उनकी मुबारक दाढ़ी को उनके पवित्र सिर के खून से रंगा—बाद वालों का सबसे बड़ा बदबख़्त फ़रमाया, जैसा कि सैयदना अली करमल्लाहु वज्हहू से अनेक प्रमाणों के साथ वर्णित है। और यह दुष्ट (बाकी अगले पृष्ठ पर)..."

पृष्ठ 684 में से 561

فتاوی رضویہ، جلد ۲۸

[اوپری حصہ] [عربی متن]: لا يدخلها احد غيره كالفجار والكافرين القاصرين عنه في الشقاء والاستكبار وهذا باطل قطعاً فاختار الواحدي والرازی والقاضی المحلی وابو السعود واخرون ما ملاحظه ان ليس المراد بالاشقی رجل مخصوص يكون اشقی الاشقياء بل المعنی من كان بالغا في الشقاء

[اردو متن]: کہ اس کا تقاضایہ ہے کہ دوزخ میں وہی جائے جو کافروں میں سب بد نصیبوں سے بڑا بد نصیب ہو تو لازم آئے گا کہ وہ فجار و کفار جو بد نصیبی اور گھمنڈ میں اس سے کم رتبے کے بد نصیب ہوں دوزخ میں نہ جائیں ، اور یہ قطعاً باطل ہے ، لہٰذا واحدی و رازی و قاضی و محلی و ابو السعود اور دیگر مفسرین نے یہ اختیار کیا جن میں یہ لحاظ ہے کہ اشقی سے مراد کوئی خاص نہیں جو سب سے بڑا اشقی ہو بلکہ اس کا مفہوم یہ ہے کہ جو شقاوت میں حد کو پہنچا ہوا ہو اور

[نیچلا حصہ] [عربی متن]: عه: قوله بالغاً في الشقاء الخ "انت خبير بانا قررنا كلامهم بحيث يندفع عنه يراد قوی كان يتخالج في صدری تقرير الايراد ان المؤمن الفاجر له قسط من الشقاوة كما ان له قسطاً عظيماً من السعادة وليس ان الشقاء يختص بالكفرة الاترى ان النبی صلی الله تعالیٰ عليه وسلم سمی الخبيث الشقی عبدالرحمن بن ملجم الذی قتل السيد الكريم المرتضی رضی الله تعالیٰ عنه وخضب الحية الكريمة بدم راسه الاقدس اشقی الآخرين كما ورد بطريق عديدة عن سيدنا علی كرم الله تعالیٰ وجهه وانما كان هذاك الخبيث رجلا من الخوارج واذا كان الامر هكذا

[اردو متن]: (قولہ بد بختی میں حد کو پہنچا ہو الخ) تم خبردار ہو کہ ہم نے ان علماء کے کلام کی تقریر اس طور پر کی جس سے وہ قوی اعتراض جو میرے سینے میں متردد تھا دفع ہو جائے۔ اس

اعتراض کی تقریر یہ ہے کہ مومن فاجر کے لئے بدبختی سے ایک حصہ ہے جیسا کہ اس کے لئے سعادت سے عظیم بہرہ ہے اور ایسا نہیں کہ بد بختی کافروں کیلئے خاص ہے ، کیا تم نہیں دیکھتے کہ نبی صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نے اس خبیث شقی عبدالرحمن بن ملجم کو جس نے سید کریم مرتضیٰ رضی اللہ تعالیٰ عنہ کو شہید کیا اور ان کی ریش مبارک کو ان کے سر اقدس کے خون سے رنگین کیا پچھلوں کا سب سے بڑا بد بخت فرمایا، جیسا کہ سیدنا علی کرم اللہ وجہہ سے متعدد سندوں سے روایت ہے اور یہ خبیث (باقی بر صفحہ آئندہ)

Volume 28 Fatawa Rizvia

[Table Header] ...reaches its ultimate end, and they are the disbelievers. All disbelievers are the referents of this concept, and they...

[Remaining footnote from the previous page] [Arabic Text] So what is wrong with these people? They interpreted 'Al-Ashqa' (the most wretched) as 'Al-Shaqi' (the wretched), then specified it for the disbeliever, until the objection returned regarding the exit of the sinful (Fajir), despite some of them definitely entering the Fire. If they had applied it generally, they would have been safe from that. The explanation of the answer is that when they deprived the 'Af’alu' (superlative form) of its literal meaning —meaning the one who exceeds others in possessing the root attribute—they disliked following a path furthest from all truth. Thus, they intended by it 'the one who has reached the ultimate degree of wretchedness' to preserve the meaning of 'excess' signified by the superlative form. The reason for this is that there are three aspects here: First, being characterized by the root attribute, which is the meaning of the active participle (Ism al-Fa'il). Second, having it in abundance, which is the meaning of the intensive form (Sigha al-Mubalagha). Third, exceeding others in it, and...

[Urdu Text] ...was one of the Kharijites (meaning he was not a disbeliever but was misguided). And when the situation is such, what happened to those people who interpreted 'Ashqa' as 'Shaqi' and then specified it for the disbeliever? Then the objection returned that sinful Muslims are excluded from this ruling, even though some sinful Muslims will certainly go to Hell. So, if they had kept the ruling general, they would have avoided this objection. The explanation of the answer is that when they stripped the 'Af'al' (superlative noun) of its literal meaning—i.e., one who exceeds everyone else in being characterized by the root source—they did not like taking the superlative noun to a position so far from its literal meaning. Therefore, they took 'Ashqa' to mean reaching the limit in wretchedness so as to maintain the concept of 'excess' which the superlative form 'Af'al' signifies. The reason for this is that here are three matters: the first is being described by the root source, which is the implication of the active participle; the second matter is abundance in this quality, which is the concept of the intensive form; and the third matter is exceeding others in this quality, and this is the concept for which the superlative noun... (Continued on the next page)

जिल्द 28 फ़तावा रज़विया

[तालिका शीर्षक] ...अपनी चरम सीमा तक पहुँचता है, और वे काफ़िर हैं। इस अवधारणा के सभी काफ़िर पात्र हैं, और वे...

[पिछले पृष्ठ का शेष पाद-लेख] [अरबी पाठ] तो इन लोगों को क्या हुआ? उन्होंने 'अशक़ा' (सबसे अभागा) को 'शक़ी' (अभागा) के रूप में लिया, फिर इसे काफ़िर के लिए विशेष कर दिया, यहाँ तक कि पापियों (फ़ाजिरों) के बाहर होने पर आपत्ति वापस आ गई, जबकि उनमें से कुछ निश्चित रूप से नर्क में प्रवेश करेंगे। यदि उन्होंने इसे सामान्य रूप से लागू किया होता, तो वे उससे सुरक्षित रहते। उत्तर की व्याख्या यह है कि जब उन्होंने 'अफ़अल' (सर्वोच्च रूप) को उसके वास्तविक अर्थ से वंचित कर दिया - जिसका अर्थ है मूल गुण में दूसरों से आगे निकलना - तो उन्होंने सच्चाई से कोसों दूर किसी मत पर चलना पसंद नहीं किया। अतः उन्होंने इसके द्वारा 'अत्यधिक बदहाली में चरम सीमा तक पहुँचने वाले' का इरादा किया, ताकि 'अतिरेक' के अर्थ को सुरक्षित रखा जा सके जो कि अतिशयोक्तिपूर्ण रूप (तफ़्ज़ील) द्वारा सूचित किया गया है। इसका कारण यह है कि यहाँ तीन बातें हैं: पहली, मूल गुण से युक्त होना, जो कर्तावाचक संज्ञा (इस्म अल-फ़ाइल) का अर्थ है; दूसरी, उसमें प्रचुरता होना, जो अतिशयोक्तिपूर्ण रूप (सीग़ा अल-मुबालग़ा) का अर्थ है; और तीसरी, उसमें दूसरों से बढ़ जाना, और...

[उर्दू पाठ] ...तो खार्जियों में से एक व्यक्ति था (यानी काफ़िर नहीं था बल्कि गुमराह था) और जब बात ऐसी है तो उन लोगों को क्या हुआ जिन्होंने 'अशक़ा' की व्याख्या 'शक़ी' से की, फिर उसे काफ़िर के लिए विशेष कर दिया, तो आपत्ति लौट आई कि पापी मुसलमान इस हुक्म से निकल गए, हालांकि कुछ पापी मुसलमान यकीनन जहन्नम में जाएंगे। तो अगर उन्होंने हुक्म आम (सामान्य) रखा होता तो इस ऐतराज़ (आपत्ति) से बच जाते। और जवाब की तक़रीर (व्याख्या) यह है कि जब उन्होंने 'अफ़अल' (इस्म-ए-तफ़्ज़ील) को उसके हक़ीक़ी (वास्तविक) मायनों से मुजर्रद (वंचित) किया, यानी जो मसदर (मूल शब्द) से मुत्तसिफ़ (विशेषित) होने में अपने हर मासिवा (दूसरे) से ज़ायद (अधिक) हो, तो उन्हें यह पसंद न हुआ कि इस्म-ए-तफ़्ज़ील को ऐसे मज़हब (विचारधारा) पर ले जाएं जो इसके हक़ीक़ी मायनों से बिल्कुल दूर हो। लिहाज़ा उन्होंने 'अशक़ा' से मुराद लिया कि बदबख़्ती में हद को पहुँचा हुआ ताकि ज़्यादती का मफ़हूम (अर्थ) जिस पर सीग़ा 'अफ़अल-ए-तफ़्ज़ील' दलालत करता है, बाक़ी रखें। और इसकी वजह यह है कि इस जगह तीन उमूर (बातें) हैं: पहला मसदर से मौसूफ़ (विशेषित) होना और यह इस्म-ए-फ़ाइल का मफ़ाद (निष्कर्ष) है; और दूसरा अम्र (बात) इस वस्फ़

(गुण) में कसरत (अधिकता) और यह मुबालग़ा के सीग़ा का मफ़हूम है; और तीसरा अम्र इस वस्फ़ में दूसरे से बढ़ जाना और यह वह मफ़हूम है जिसके लिए इस्म-ए-तफ़्ज़ील... (बाकी अगले पेज पर)

[ٹیبل ہیڈر] متناھیا فیه وھم الکفار عن اس مفہوم کے مصداق سارے کافر ہیں اور وہ

(بقیہ حاشیہ صفحہ گزشتہ) [عربی متن] فما لھؤلاء اولو الاشقی بالشقی ثم خصوہ بالکافر حتی عاد الاعتراض بخروج الفجار مع ان بعضھم یدخل النار قطعاً، فلو انھم اجروہ علی العموم یسلموا من ذاك و تقریر الجواب انھم لما فطموا الافعل عن معناہ الحقیقی اعنی الزائد فی الاتصاف بالمبدء علی کل من عداہ کرھوا ان یذھبوا بہ مذھباً ابعد من حقیقة کل البعد، فاردوا بہ البالغ فی الشقاء المتناھی فیہ ابقاء لمعنی الزیادة المدلول علیھا بصیغة التفضیل، والوجہ فی ذلك ان ھناك ثلثة امور، الاول الاتصاف بالمبدء وھو مفاد اسم الفاعل، و الثاني الکثرة فیہ و ھو مدلول صیغة المبالغة، و الثالث الزیادة فیہ عن غیرہ، و

[اردو متن] تو خارجیوں میں کا ایک شخص تھا (یعنی کافر نہ تھا بلکہ گمراہ تھا) اور جب بات ایسی ہے تو ان لوگوں کو کیا ہوا جنہوں نے اشقی کی تاویل شقی سے کی پھر اسے کافر کے لئے مخصوص کیا تو اعتراض لوٹا کہ فاجر مسلمان اس حکم سے نکل گئے حالانکہ بعض فاجر مسلمان یقیناً جہنم میں جائیں گے تو اگر انہوں نے حکم عام رکھا ہوتا تو اس اعتراض سے بچ جاتے، اور جواب کی تقریر یہ ہے کہ جب انہوں نے افعل، (اسم تفضیل) کو اس کے حقیقی معنی سے مجرد کیا یعنی جو مصدر سے متصف ہونے میں اپنے ہر ماسوا سے زائد ہو تو انہیں یہ پسند نہ ہوا کہ اسم تفضیل کو ایسے مذہب پر لے جائیں جو اس کے حقیقی معنی سے بالکل دور ہو لہذا انہوں نے اشقی سے مراد لیا کہ بد بختی میں حد کو پہنچا ہوا تا کہ زیادتی کا مفہوم جس پر صیغہ افعل تفضیل دلالت کرتا ہو باقی رکھیں، اور اس کی وجہ یہ ہے کہ اس جگہ تین امور ہیں، پہلا مصدر سے موصوف ہونا اور یہ اسم فاعل کا مفاد ہے اور دوسرا امر اس وصف میں کثرت اور یہ مبالغہ کے صیغہ کا

مفہوم ہے، اور تیسرا امر اس وصف میں دوسرے سے بڑھ جانا اور یہ وہ مفہوم ہے جس کے لئے اسم تفضیل (باقی بر صفحہ آئندہ)

Fatawa Razawiyya, Volume 28

...completely deprived of happiness. Otherwise, for a sinful believer (Mumin Fajir), one aspect of him is towards transient misery, while the other is towards eternal happiness, and that eternal happiness is faith. When these proponents saw that the basis for objection was not eliminated—as the entry of some sinful Muslims [into Hell] is a definitive matter—they turned to interpreting 'Sali' (being burned/roasted) as 'Luzum' (permanence/adherence). Al-Wahidi claimed that this is its true meaning. As Imam Razi reported, the meaning of "La Yaslaha" in linguistic reality is "La Yalzamuha." It is said 'Sali al-Kafir an-Nar' when he adheres to the Fire while enduring its intensity and heat. In our view, this permanence is established only for the disbeliever. As for the sinner (Fasiq), he will either not enter it at all, or if he enters, he will find salvation from it. End.

(Continuation of footnote from the previous page) ...is the position of the comparative noun. Thus, the second is like a middle between the first and the third. Turning from one side to another side is further than inclining from one side towards the middle. This, I believe, is what led them to that. And Allah Almighty knows best. May Allah Almighty forgive him. Amen!

1. Mafatih al-Ghayb (al-Tafsir al-Kabir) under Verse 92/15-16, Al-Matba'ah al-Bahiyyah al-Misriyyah 31/204.

Page 563 of 684

फ़तावा रज़विया, खंड 28

...पूरी तरह से सौभाग्य से वंचित हैं। अन्यथा, एक पापी आस्तिक (मोमिन फ़ाजिर) का एक पहलू अस्थायी दुख की ओर है, तो दूसरा पहलू शाश्वत सौभाग्य की ओर है, और वह शाश्वत सौभाग्य ईमान (विश्वास) है। जब इन कहने वालों ने देखा कि आपत्ति का आधार पूरी तरह से समाप्त नहीं हुआ है—क्योंकि कुछ पापी मुसलमानों का नर्क में प्रवेश करना एक निश्चित बात है—तो वे 'सली' (आग में जलने) की व्याख्या 'लज़ूम' (अनिवार्यता/स्थायित्व) के रूप में करने की ओर प्रवृत्त हुए। अल-वाहिदी ने दावा किया कि यह इसका वास्तविक अर्थ है। जैसा कि इमाम राज़ी ने उद्धृत किया है, भाषाई वास्तविकता में "ला यसलाहा" का अर्थ "ला यल्ज़मुहा" है। कहा जाता है 'सली अल-काफ़िर अन-नार' जब वह आग की तीव्रता और गर्मी को सहते हुए उसके साथ चिपका रहता है। हमारी राय में, यह स्थायित्व केवल काफ़िर (अविश्वासी) के लिए सिद्ध है। जहाँ तक फ़ासिक (पापी) का सवाल है, वह या तो इसमें प्रवेश ही नहीं करेगा, या यदि प्रवेश करेगा तो उससे मुक्ति पा लेगा। इति।

(पिछले पृष्ठ से फुटनोट का शेष भाग) ...तुलनात्मक नाम (इस्म-ए-तफ़्ज़ील) की स्थिति है। इस प्रकार, दूसरा पहले और तीसरे के बीच एक मध्य मार्ग की तरह है। एक छोर से दूसरे छोर की ओर मुड़ना, एक छोर से बीच की ओर झुकने से अधिक दूर है। मेरे विचार में यही उन्हें इस ओर ले गया। और अल्लाह सर्वशक्तिमान सबसे बेहतर जानता है। अल्लाह सर्वशक्तिमान उसे क्षमा करे। आमीन!

1. मफ़ातीह अल-ग़ैब (अल-तफ़्सीर अल-कबीर), आयत 92/15-16 के तहत, अल-मतबा अल-बहिया अल-मिसरिया 31/204।

سعادت سے بالکل محروم ہیں۔ ورنہ مؤمن فاجر تو اس کا ایک پہلو شقاوتِ فانیہ کی طرف ہے تو دوسرا ابدی سعادت کی طرف ہے اور وہ سعادت ابدی ایمان ہے۔ اور ان لوگوں نے جب یہ دیکھا کہ اعتراض کا مادہ بالکل ختم نہ ہوا اس لئے کہ بعض بد عمل مسلمانوں کا دوزخ میں جانا ہی قطعی امر ہے۔ لہذا یہ لوگ صلی کی تاویل لزوم سے کرنے کی طرف راغب ہوئے۔ واحدی نے کہا کہ لزوم اس کا حقیقی معنی ہے جیسا کہ امام رازی نے نقل کیا ہے کہ "لا یصلھا" کا معنی حقیقت لغت میں "لا یلزمھا" ہے کہتے ہیں کہ صلی الکافر النار جب وہ اس حال میں آگ کو لازم پکڑے درانحالیکہ اس کی شدت و حرارت کو برداشت کرے، اور ہماری رائے یہ ہے کہ یہ ملازمہ فقط کافر کیلئے ثابت ہے ، رہا فاسق تو وہ یا تو اس میں داخل ہی نہ ہو گا یا داخل تو ہو گا مگر اس سے چھٹکارا پالے گا۔ انتہیٰ

(بقیہ حاشیہ صفحہ گزشتہ) کی وضع ہے تو دوسرا جیسے اول و سوئم کے درمیان ہے اور ایک کنارے سے دوسرے کنارے کی طرف پھرنا ایک کنارے سے درمیان کی طرف مائل ہونے سے زیادہ دور ہے تو میرے گمان میں یہی ان کو اس پر باعث ہوا ، واللہ تعالی اعلم منہ عفا اللہ تعالی عنہ۔ آمین !

۱ مفاتیح الغیب (التفسیر الکبیر) تحت الایۃ ۹۲/ ۱۵ تا ۱۶ المطبعۃ البھیۃ المصریۃ ۳۱/ ۲۰۴

Fatawa Razvia Volume 28

I say: How excellent is this interpretation and how clear it would be if it were not muddied by what I will mention soon, so wait for it. Ar-Razi inclined towards another aspect of interpretation, which is to specify the generality of this literal meaning with the verses indicating the threat for the transgressors. 1 I say: This is a combination of interpretation and specification, and it is unnecessary because if specification were to be argued, then just as the verses indicate the threat for the transgressors, they also clearly and more manifestly indicate the threat for all disbelievers. O God! Help me. However, it can be said that this would necessitate excessive specification, and restricting it to a single individual is extremely improbable. Take this, and...

Note: Know that when the weak servant finished writing these five premises and reached the end of what we wrote in response to the first doubt, he borrowed the commentary 'Fath al-Aziz' related to the part 'Amma Yatasa'alun' from a friend. So (continued on the next page)...

1. Mafatih al-Ghayb (al-Tafsir al-Kabir), under Verse 15/92, 169, Al-Matba'ah al-Bahiyyah al-Misriyyah, Egypt 204/3.

फतावा रज़विया खंड 28

मैं कहता हूँ: यह व्याख्या कितनी उत्कृष्ट है और यह रंग कितना साफ़ होता यदि इसे उस बात ने धूमिल न किया होता जिसका उल्लेख मैं शीघ्र ही करूँगा, तो प्रतीक्षा करें। अर-राज़ी एक और व्याख्यात्मक पहलू की ओर झुके और वह यह है कि इस स्पष्ट अर्थ की व्यापकता को उन आयतों के साथ विशेष किया जाए जो अवज्ञाकारियों (फ़ुस्साक़) के लिए चेतावनी (वईद) पर संकेत करती हैं। 1 मैं कहता हूँ: यह व्याख्या और विशिष्टता का मेल है, और इसकी आवश्यकता नहीं है क्योंकि यदि विशिष्टता का तर्क दिया जाए, तो जिस प्रकार आयतें अवज्ञाकारियों की चेतावनी पर संकेत करती हैं, उसी प्रकार वे सभी काफ़िरों की चेतावनी पर और भी स्पष्ट रूप से संकेत करती हैं। ऐ ईश्वर! मेरी सहायता कर। हालाँकि, यह कहा जा सकता है कि इसमें बहुत अधिक विशिष्टता की आवश्यकता होगी, और इसे केवल एक व्यक्ति तक सीमित कर देना अत्यंत असंभावित है। यह लो, और...

नोट: जान लें कि जब इस अशक्त दास ने इन पाँच प्रस्तावनाओं के लेखन को पूरा किया और पहले संदेह के उत्तर में हमने जो कुछ लिखा था उसके अंत तक पहुँचा, तो उसने एक मित्र से 'अम्मा यतसाअलून' भाग से संबंधित 'तफ़्सीर फ़तह अल-अज़ीज़' उधार ली। तो (अगले पृष्ठ पर जारी)...

1. मफ़ातीह अल-ग़ैब (अल-तफ़्सीर अल-कबीर), आयत 15/92 के तहत, 169, अल-मत्बा अल-बहिय्या अल-मिसरिया, मिस्र 204/3।

पृष्ठ 564 / 684

اقول: ومَا احسن هذا تأويلا اواصفاه لو لاان يكدره ماسأذكره قريبا فاترتقب وركن الرازی الی وجه آخر من التاويل وهوان يخص عموم هذا الظاهر بالايات الدالة علی وعيد الفساق 1 میں کہتا ہوں کہ یہ تاویل کس قدر اچھی ہے اور یہ رنگ کتنا صاف تھا اگر اس کو اس بات نے مکدر نہ کیا ہوتا جو میں عنقریب ذکر کروں گا، تو انتظار کرو، اور رازی ایک دوسری تاویل کی طرف مائل ہوئے، اور وہ یہ کہ اس کے ظاہر معنی کا عموم ان آیات کے ساتھ خاص ہو جو فساق کی وعید پر دلالت کرتی ہو۔

اقول: هذا جمع بين التاويل والتخصيص وهو مستغنی عنه اذ لو قيل بالتخصيص فكما دلت الايات علی وعيد الفساق كذالك دلت علی ايعاد سائر الكفار بدلالة اظهر واجلی۔ اللہم الان يقال فيه تكثير التخصيص جدا والقصر علی فرد و احد اشد بعد و هذا عه ولقد سلك میں کہتا ہوں یہ تاویل و تخصیص کو یکجا کرنا ہے اور اس کی حاجت نہیں اس لئے کہ اگر تخصیص کا قول کیا گیا تو جس طرح آیات فساق کی وعید پر دلالت کرتی ہیں یونہی تمام کافروں کی وعید پر روشن اور صاف تر دلالت فرماتی ہیں۔ الہی! تو مدد فرما، مگر یہ کہا جاسکتا ہے کہ اس میں بہت زیادہ تخصیص لازم آئے گی، اور ایک فرد پر منحصر کر دینا بہت زیادہ مستبعد ہے یہ لو، اور

عه: اعلم ان العبد الضعيف لما فرغ من تحرير هذه المقدمات الخمس وبلغ الی اخر ما كتبنا فی جواب الشبة الاولی استعار تفسير فتح العزيز المتعلق بجزء عم يتساءلون من تمہیں معلوم ہو کہ بندہ ناتواں جب ان پانچ مقدمات کی تحریر سے فارغ ہوا اور پہلے شبہ کے جواب میں جو ہم نے لکھا اس کے آخر تک پہنچا تو ایک دوست سے تفسیر فتح العزیز جو جز عم یتساءلون سے متعلق ہے عاریت لی تو (باقی بر صفحہ آئندہ)

1 مفاتيح الغيب (التفسير الكبير) تحت الاية ۹۲/۱۵ ، ۱۶۹ المطبعة البهية المصرية مصر ۲۰۴/۳

صفحہ ۵۶۴ از ۶۸۴

Al-Qadi al-Imam Abu Bakr, as Imam Fakhr al-Razi [noted] in Mafatih al-Ghayb.

(Remaining footnote from the previous page)

(Arabic text on the right side of the page): ...some friends, so I studied this section in it and I saw that the virtuous master, the teacher of my teacher, Abd al-Aziz, mentioned two other good reasons to repel this objection—meaning the nullification of the restriction [of hellfire] to disbelievers by the entry of some sinners into the Fire. First, that "the Fire" refers to a specific fire reserved for disbelievers. Second, that since the entry of some believers is for purification and discipline, it is as if it is not an entry; rather, the [true] entry is that after which there is no exit. Thus, the restriction in this sense is correct and true without doubt. Fin.

In short, I say: How wonderful these two reasons are and how they repel every flaw. But O Knower! You are aware that these two reasons still apply, with some minor phrasing changes, even if we take "al-Ashqa" (the most wretched) in its literal sense, as you will hear from us, God willing. If only the virtuous master had been alerted to these two as we were, and avoided metaphorical interpretation (ta'wil) as we chose—since starting by interpreting "al-Ashqa" as "al-Shaqi" (sinful) and then clinging to these two strong reasons which actually prevent the need for ta'wil [is unnecessary].

(Urdu translation on the left side of the page): I studied this section in it and saw that the virtuous master, the teacher of my teacher, Abd al-Aziz, mentioned two more excellent reasons to repel this objection—that is, the invalidation of the restriction [of hellfire] to disbelievers due to the entry of some sinners into the hellfire. First, that by "Fire" is meant that fire which is specific to disbelievers. Second, that when the entry of some Muslims into the fire is for their purification and refinement, then this entry into fire is like not entering at all. And true entry into fire is that entry after which there will be no exit from the fire. Thus, the restriction of the verse to disbelievers is based on this meaning, and undoubtedly, it is right and correct.

In summary, I say: How good these two reasons are and how they repel every defect. But O knowledgeable one! be aware that these two reasons still hold after a slight change in wording even when we keep "Ashqa" (the most wretched) in its literal sense, as you will hear from us, God willing. So, would that the virtuous master had been alerted to these two points like us, and thus avoided metaphorical interpretation just as we avoided it. This is because first interpreting "Ashqa" as

"Shaqi" and then taking support from these two firm reasons which actually prevent [the need for] interpretation [is redundant].

(Remaining on the next page)

अल-क़ाज़ी अल-इमाम अबू बक्र, जैसा कि इमाम फ़ख्र राज़ी ने मफ़ातीह अल-ग़ैब में [ज़िक्र किया]।

(पिछले पृष्ठ का शेष फुटनोट)

(अरबी पाठ): ...कुछ मित्र, इसलिए मैंने इसमें इस स्थान का अध्ययन किया और देखा कि गुणी स्वामी, मेरे शिक्षक के शिक्षक, अब्दुल अज़ीज़ ने इस आपत्ति को दूर करने के लिए दो अन्य अच्छे कारणों का उल्लेख किया—अर्थात, कुछ पापियों के अग्नि में प्रवेश द्वारा अविश्वासियों तक [नरक की आग] के प्रतिबंध का खंडन। पहला, कि "अग्नि" से तात्पर्य अविश्वासियों के लिए आरक्षित एक विशिष्ट अग्नि से है। दूसरा, चूँकि कुछ विश्वासियों का प्रवेश शुद्धि और अनुशासन के लिए है, यह वैसा ही है जैसे कि कोई प्रवेश न हुआ हो; बल्कि, [वास्तविक] प्रवेश वह है जिसके बाद कोई निकास नहीं है। इस प्रकार, इस अर्थ में प्रतिबंध बिना किसी संदेह के सही और सत्य है। इति।

संक्षेप में, मैं कहता हूँ: ये दो कारण कितने अद्भुत हैं और हर दोष को दूर करते हैं। लेकिन ऐ जानने वाले! तुम जानते हो कि ये दोनों कारण, कुछ सूक्ष्म शब्दावली परिवर्तनों के साथ, तब भी लागू होते हैं जब हम "अल-अशक़ा" (सबसे अभागा) को उसके शाब्दिक अर्थ में लेते हैं, जैसा कि तुम हमसे सुनोगे, यदि ईश्वर ने चाहा। काश गुणी स्वामी इन दोनों कारणों के प्रति वैसे ही सचेत होते जैसे हम हुए, और लासंगिक व्याख्या (तावील) से बचते जैसे हमने चुना।

(उर्दू अनुवाद): मैंने इसमें इस मुक़ाम का मुताला (अध्ययन) किया और मैंने देखा कि मौला फ़ाज़िल उस्ताद-ए-उस्तादी अब्दुल अज़ीज़ ने इस एतराज़ (आपत्ति) के दफ़ा (निवारण) के लिए यानी इस हस्र (प्रतिबंध) का कुफ़्फ़ार में बाज़ फ़ुज्जार के आतश-ए-जहन्नम में दाख़िल होने से मनक़ूज़ (खंडित) होना दो और बेहतर वजहें ज़िक्र कीं, पहली यह कि नार से मुराद वो नार है जो काफ़िरों के लिए मख़सूस (विशिष्ट) है। दूसरी यह कि बाज़ मुसलमानों का आग में जाना जबकि उनकी तौहीर (शुद्धि) व तहज़ीब (परिष्कार) के लिए ठहरा, तो यह आग में जाना न जाने के मिस्ल (समान) है और आग में बिल्कुल जाना वो जाना है जिसके बाद आग से निकलऩ न होगा तो आयत का हस्र कुफ़्फ़ार में इस माना (अर्थ) पर है और बेशक हक़ व सवाब (सही) है।

अल-हासिल मैं कहता हूँ ये दोनों वजहें किस क़दर अच्छी हैं और हर ख़राबी की कैसी दाफ़े (निवारक) हैं, लेकिन ऐ जानने वाले! तुम ख़बरदार कि ये दोनों वजहें इबारत की क़दरे तग़य्युर (बदलाव) के बाद इस सूरत में भी जारी रहती हैं जब हम अशक़ा को उसके माना-ए-हक़ीक़ी

(वास्तविक अर्थ) पर रखें जैसा कि तुम हमसे सुनोगे इन शा अल्लाह तो काश मौला-ए-फ़ाज़िल हमारी तरफ़ इन दोनों वुजूह पर मुतन्ब्बा (सचेत) हुए इसी तरह तावील से बचते जैसे हम बचे, इसलिए कि पहले अशक़ा की तावील शक़ी से करना फिर इन दो मोहकम (दृढ़) वुजूह जो अस्ल तावील से मानि (बाधक) हैं से तमस्सुक (सहारा लेना)।

(बाक़ी बर सफ़्हा आइन्दा)

पृष्ठ ५६५ / ६८४

القاضی الامام ابوبکر کما | قاضی امام ابوبکر نے جیسا کہ امام فخر رازی نے مفاتیح الغیب

(بقیہ حاشیہ صفحہ گزشتہ)

(عربی عبارت): بعض الاصدقاء فطالعت فیه من هذا المقام ورایت المولی الفاضل استاذ استاذی عبدالعزیز ذکر الدفع هذا الایراد اعنی نقض الحصر في الکفار بدخول بعض الفجار النار بوجهین اخرین جیدین الاول ان المراد بالنار نار مخصوصة بالکفار، والثاني ان دخول بعض المؤمنین لما کان تطهیرا، وتادیبا کان کلا دخول وانما الدخول کلی الدخول دخول لیس بعده خروج فالحصر بهذا المعنی وهو حق صحیح بلا امتراء انتهی۔

بالحاصل اقول: ما انعمهما من وجهین وادفعهما لکل شین لکنك یا عریف انت خبیر بانهما یجریان ایضاً بعد شیئ من تغیر العبارة فیما اذا حملنا الاشقی علی معناه الحقیقي کما ستسمع منا ان شاء الله تعالی فیالیت المولی الفاضل لم یتنبه علی هذین کما تنبهنا تجنب التاویل کما اجتبینا اذ البدایة بتاویل الاشقی بالشقی ثم التحصن بهذین الحصنین المانعین

(اردو ترجمہ): میں نے اس میں اس مقام کا مطالعہ کیا اور میں نے دیکھا کہ مولٰی فاضل استاذِ استاذی عبدالعزیز نے اس اعتراض کے دفع کے لئے یعنی اس حصر کا کفار میں بعض فجار کے آتشِ جہنم میں داخل ہونے سے منقوض ہونا دو اور بہتر وجہیں ذکر کیں، پہلی یہ کہ نار سے مراد وہ نار ہے جو کافروں کے لئے مخصوص ہے۔ دوسری یہ کہ بعض مسلمانوں کا آگ میں جانا جبکہ ان کی تطہیر و تہذیب کے لئے ٹھہرا ، تو یہ آگ میں جانا نہ جانے کے مثل ہے اور آگ میں بالکل

جانا وہ جانا ہے جس کے بعد آگ سے نکلنا نہ ہو گا تو آیت کا حصر کفار میں اس معنی پر ہے اور بے شک حق و صواب ہے۔

الحاصل میں کہتا ہوں یہ دونوں وجہیں کس قدر اچھی ہیں اور ہر خرابی کی کیسی دافع ہیں، لیکن اے جاننے والے ! تم خبردار کہ یہ دونوں وجہیں عبارت کی قدرے تغیر کے بعد اس صورت میں بھی جاری رہتی ہیں جب ہم اشقی کو اس کے معنی حقیقی پر رکھیں جیسا کہ تم ہم سے سنو گے ان شاء اللہ تو کاش مولائے فاضل ہماری طرف ان دونوں وجوہ پر متنبہ ہوئے اسی طرح تاویل سے بچتے جیسے ہم بچے ، اس لئے کہ پہلے اشقی کی تاویل شقی سے کرنا پھر ان دو محکم وجوہ جو اصل تاویل سے مانع ہیں سے تمسک

(باقی بر صفحہ آئندہ)

Fatawa Razawiya, Volume 28

Imam Fakhr al-Din al-Razi, in his work 'Mafatih al-Ghayb', has adopted an excellent approach, wherein he attempted to maintain the term 'al-ashqa' (the most wretched) in its literal meaning—referring to one whose wretchedness is unsurpassed. He mentioned two points to validate the exclusivity, which satisfy the wise and dispel any doubtful skepticism: First: The phrase 'naran talazza' (a fire blazing fiercely) refers to a specific fire among the fires of Hell, as Hell has different levels according to Allah's saying: 'Verily, the hypocrites are in the lowest depth of the Fire.' Thus, the verse indicates that only this 'most wretched' person will enter that specific fire, and it does not imply that other disbelievers or sinners whose traits differ from this will not enter the other levels of Hell. (End) I say: This is like Allah's words: 'And the most wretched will avoid it, who will enter the Greatest Fire' (Surah al-A'la 87:11-12), meaning, according to one interpretation, the greatest of all fires combined, which serves as a proof.

(Remainder of the footnote from the previous page) ...from the original interpretation, which leads to amazement. It is as if someone aimed for a target but hit something else, missing it after being so close to hitting it. And my success is only by Allah; in Him I trust and to Him I turn. (From him [the author], may Allah Almighty forgive him, Amen). It is something that causes amazement; it is as if someone wants one target and shoots at another, the arrow almost reaching the target but then missing. My success is only through Allah, in Him I trust, and to Him I turn.

1. Mafatih al-Ghayb (al-Tafsir al-Kabir), under verse 92/14 and 15, al-Matba'at al-Bahiyyat al-Misriyya, Egypt, 31/204.
2. The Holy Quran, 87/11 and 12. Page 566 of 684

फ़तावा रज़विया, जिल्द 28

इमाम फख्र अल-दीन अल-राज़ी ने अपनी कृति 'मफ़ातीह अल-ग़ैब' में एक उत्कृष्ट दृष्टिकोण अपनाया है, जिसमें उन्होंने 'अल-अश्क़ा' (सबसे अभागा) शब्द को उसके वास्तविक अर्थ में बनाए रखने का प्रयास किया है—अर्थात वह व्यक्ति जिसकी अभाग्यता की कोई बराबरी न कर सके। उन्होंने इस विशिष्टता को सिद्ध करने के लिए दो बिंदु बताए हैं, जो बुद्धिमानों को संतोष देते हैं और हर संदेहास्पद शंका को दूर करते हैं: पहला: अल्लाह तआला के कथन "नारन तलज़्ज़ा" (एक धधकती आग) से नरक की अग्नियों में से एक विशिष्ट अग्नि का अर्थ है, क्योंकि नरक के विभिन्न स्तर हैं, जैसा कि अल्लाह तआला का फरमान है: "निस्संदेह, पाखंडी नरक के सबसे निचले स्तर में होंगे।" अतः, आयत यह संकेत देती है कि केवल यह 'सबसे अभागा' व्यक्ति ही उस विशिष्ट अग्नि में प्रवेश करेगा, और इसका यह अर्थ नहीं है कि अन्य काफिर और पापी जिनके गुण इससे भिन्न हैं, वे नरक के अन्य स्तरों में प्रवेश नहीं करेंगे। (समाप्त) मैं कहता हूँ: यह अल्लाह तआला के इस फरमान की तरह है: "और सबसे अभागा इससे बचेगा, जो बड़ी आग में प्रवेश करेगा" (सूरह अल-अ'ला 87:11-12), अर्थात एक व्याख्या के अनुसार सभी अग्नियों में सबसे बड़ी, जो एक प्रमाण बन गई।

(पिछले पृष्ठ से पाद टिप्पणी का शेष हिस्सा) ...मूल व्याख्या से जो विस्मय की ओर ले जाती है। यह ऐसा है जैसे किसी ने एक लक्ष्य साधा और दूसरे पर प्रहार किया, लक्ष्य के करीब पहुँचकर चूक गया। और मेरी सफलता केवल अल्लाह की ओर से है; उसी पर मैं भरोसा करता हूँ और उसी की ओर झुकता हूँ। (लेखक की ओर से, अल्लाह उन पर दया करे, आमीन)। यह ऐसी चीज़ है जो विस्मय का कारण बनती है; यह ऐसा है जैसे कोई एक लक्ष्य चाहता है और दूसरे को मारता है, तीर निशाने पर पहुँचने के करीब होकर चूक जाता है। मेरी सफलता केवल अल्लाह के माध्यम से है, उसी पर मेरा भरोसा है, और मैं उसी की ओर मुड़ता हूँ।

1. मफ़ातीह अल-ग़ैब (अल-तफ़्सीर अल-कबीर), आयत 92/14 और 15 के तहत, अल-मतबअत अल-बहिया अल-मिसरिया, मिस्र, 31/204।
2. पवित्र कुरान, 87/11 और 12। पृष्ठ 566/684

اثر عنه الفخر الرازي في مفاتيح الغيب مسلكا حسنا اذ حاول ابقاء الاشقى على معناه الحقيقي اعنى من لا يدانيه احد في الشقاء وذكر لتصحيح الحصر وجهين يرتاح بهما اللبيب ويندحض كل شك مريب: میں نقل کیا ہے ایک اچھا مسلک اختیار کیا اس لئے کہ انہوں نے اشقی کو اس کے حقیقی معنی پر باقی رکھنے کی کوشش کی جن سے دانشمند چین پائے اور دھوکے میں ڈالنے والا ہر شک زائل ہو جائے: الاول ان یکون المراد بقوله تعالى "نارا تلظى" نارا مخصوصة من النیران لانها درکات بقوله تعالى ان المنفقین في الدرك الاسفل من النار فالآیة تدل على ان تلك النار المخصوصة لا یصلاها سوى هذا الاشقى، ولا تدل على ان الفاسق وغیر من هذا صفته من الکفار لا یدخل سائر النیران ۱ انتهى۔ پہلی وجہ یہ کہ قول خدا تعالیٰ نارا تلظی سے دوزخ کی آتشوں سے ایک مخصوص آتش مراد ہو اس لئے کہ آگ کے مختلف طبقے ہیں کہ اللہ تعالیٰ فرماتا ہے کہ "بے شک منافق آگ کے سب سے نچلے طبقے میں ہیں،" اب آیت اس پر دلالت کرتی ہے کہ مخصوص آگ میں یہی اشقی جائے گا اور اس کا یہ معنی نہیں کہ اس بڑے بد نصیب کے سوا دوسرے کافر اور فاسق آگ کے باقی طبقوں میں نہ جائیں انتہی۔ اقول: فکان کقوله تعالى "وَيَتَجَنَّبُهَا الْأَشْقَى الَّذِي يَصْلَى النَّارَ الْكُبْرَى"[2] ای اعظم النیران جمیعا على احد وجوه التأویلات میں کہتا ہوں اللہ تعالیٰ کے فرمان "وَيَتَجَنَّبُهَا الْأَشْقَى الَّذِي يَصْلَى النَّارَ الْكُبْرَى" (دور رہے گا اس سے وہ بڑا بد نصیب جو بڑی آگ میں دھنسے گا) یعنی ایک تاویل پر سب سے بڑی آگ دلیل ہو گئی

(بقیہ حاشیہ صفحہ گزشتہ) عن اصل التأویل مما یفضی الى العجب فکان کمن تمنى غرضا و رمى غرضا فاخطا بعد کاد ان یصیب. وما توفیقی الا بالله علیه توکلت والیه انیب ۱۲ منه عفا اللہ تعالیٰ عنہ آمین۔ ایسی چیز ہے جو تعجب کا سبب ہے تو یہ ایسا ہوا جیسے کوئی ایک نشان چاہے اور دوسرے

کو مارے تو نشانے پر تیر پہنچنے کے قریب ہو کر چوک جائے اور میری توفیق اللہ ہی سے ہے اس پر میں بھروسا کرتا ہوں اور اسی کی طرف جھکتا ہوں۔

۱ مفاتیح الغیب (التفسیر الکبیر) تحت الآیۃ ۹۲/ ۱۴ و ۱۵ المطبعۃ البھیۃ المصریۃ مصر ۳۱/۲۰۴ ۲ القرآن الکریم ۸۷/ ۱۱ و ۱۲ Page 566 of 684

Fatawa Ridawiyya Volume 28

[Right Column - Urdu Text] And Al-Razi refuted this statement by saying that in Allah Almighty's word "naran talazzah" (a blazing fire), there is a possibility that it is an attribute of all fires, and it is possible that it is an attribute of a specific fire. However, Allah Almighty described all the fires of Hell with this same attribute in another verse, His noble saying is: "Indeed, it is a blazing fire, stripping away the skin" (Quran 70:15-16).

I say: From this passage, two directions of objection are visible. The first is that the objector seemingly assumed that the Qadi Imam (Abu Bakr) is claiming specification of the Hellfire with the attribute of blazing, just as a servant in our saying 'a wise servant came to me' is specified by the attribute of intellect. In this way, he says that the intent is a specific fire which is the greatest of fires; then the occurrence of the objection is apparent in this case, because attributes are specific to an essence only when they are characteristics of that individual unit, such that they are not found in another. And blazing is not such that it is a specific attribute of one fire and not another. Do you not see that Allah, Glory be to Him, describes the fire of Hell in absolute terms: "Indeed, it is a blazing fire, stripping away the skin" (i.e., it...)

[Left Column - Arabic Text] And Al-Razi rejected it by [stating] that His saying, Exalted is He, "naran talazzah" may be an attribute of all fires, or it may be an attribute of a specific fire. But He, Exalted is He, described every fire of Hell with this description in another verse, saying: "Indeed, it is a blazing fire, stripping away the skin." (1)

I say: From this passage, two directions for the objection appear: The first is that the objector seemingly thought the Qadi Imam claimed the specification of the fire with the attribute of blazing, just as a servant is specified in our saying 'a wise servant came to me' with the attribute of intellect. In this way, he says that what is meant is a specific fire, the greatest of fires, so the apparent meaning of the occurrence [of the objection] is intended. For attributes only specify when they are characteristics found in one individual and not another, and blazing is not specific to one fire over another. Do you not see that Allah, Glory be to Him, described fire absolutely: "Indeed, it is a blazing fire, stripping away the skin"? (2) But the Qadi Imam was not...

[Footnotes] 1. The Holy Quran 70 / 15 and 16 2. The Holy Quran 70 / 15 and 16

Page 567 of 684

फ़तावा रज़विया जिल्द २८

[दायां कॉलम - उर्दू पाठ] और राजी ने इस कथन को इस तरह खारिज कर दिया कि अल्लाह तआला के इरशाद "नारन तलज़्ज़ा" (भभकती आग) में यह संभावना है कि वह सभी आगों की विशेषता हो और यह भी संभव है कि वह किसी विशेष आग की विशेषता हो। लेकिन अल्लाह तआला ने जहन्नुम की सभी आगों का यही वर्णन दूसरी आयत में फरमाया है, उसका पाक इरशाद है: "बेशक वह भभकती आग है, खाल उतार लेने वाली" (कुरान ७०:१५-१६)।

मैं कहता हूँ: इस इबारत से एतराज (आपत्ति) के दो पहलू नज़र आते हैं। पहला तो यह है कि गोया एतराज करने वाले ने यह गुमान किया कि काज़ी इमाम (अबू बक्र) जहन्नुम की आग के लपट मारने की सिफत (विशेषता) से विशिष्ट होने के दावेदार हैं, उसी तरह जैसे हमारे कथन 'मेरे पास एक अक्लमंद गुलाम आया' में गुलाम अक्ल की सिफत से विशिष्ट होता है। और इस तरीके से वे फरमाते हैं कि मुराद एक खास आग है जो सबसे बड़ी आग है, तो एतराज का वारिद होना इस सूरत में जाहिर है, क्योंकि विशेषताएं जात के साथ उसी समय विशिष्ट होती हैं जब वे उस फर्द (व्यक्तिगत इकाई) की खासियत हों कि दूसरे में न पाई जाएं। और लपट मारना ऐसा नहीं है कि एक आग की खास सिफत हो और दूसरी की न हो। क्या तुम नहीं देखते कि अल्लाह सुब्हानहू व तआला मुतलकन (बिना शर्त/पूर्ण रूप से) जहन्नुम की आग का वर्णन बयान फरमाता है: "बेशक वह भभकती आग है, खाल उतार लेने वाली" (अर्थात वह तो...)

[बायां कॉलम - अरबी पाठ] और राजी ने इसे इस तरह खारिज किया कि अल्लाह तआला का इरशाद 'नारन तलज़्ज़ा' मुमकिन है कि सभी आगों की सिफ़त हो या किसी खास आग की सिफ़त हो। लेकिन उसने दूसरी आयत में जहन्नुम की तमाम आग को इसी सिफ़त से बयान किया: "बेशक वह भभकती आग है, खाल उतार लेने वाली"। (१)

मैं कहता हूँ: इस इबारत से एतराज के दो पहलू दिखते हैं: पहला यह कि गोया एतराज करने वाले ने सोचा कि काज़ी इमाम ने आग को लपटों के साथ खास बताया है, जैसे 'एक अक्लमंद गुलाम आया' में अक्ल के साथ गुलाम को खास किया जाता है। इस राह से वह कहते हैं कि मुराद एक खास आग है जो आगों में सबसे बड़ी है। तो एतराज का आना यहाँ साफ़ है क्योंकि सिफ़त तभी खास होती है जब वह किसी एक में हो और दूसरे में न हो, जबकि भड़कना किसी एक आग के साथ खास नहीं है। क्या

तुम नहीं देखते कि अल्लाह तआला ने मुतलक तौर पर आग की सिफ़त बयान की: "बेशक वह भभकती आग है, खाल उतार लेने वाली"? (२) लेकिन काज़ी इमाम नहीं थे...

[हाशिया] १ अल-कुरान अल-करीम ७० / १५ और १६ २ अल-कुरान अल-करीम ७० / १५ और १६

पृष्ठ ५६७ / ६८४

فتاویٰ رضویہ جلد ۲۸

[دایاں کالم - اردو متن] اور رازی نے اس قول کو یوں رد کیا کہ اللہ تعالیٰ کے قول "نارا تلظی" میں احتمال ہے کہ وہ سب آتشوں کی صفت ہو اور ممکن ہے کہ مخصوص آتش کی صفت ہو۔ لیکن اللہ تعالیٰ نے جہنم کی سب آتشوں کا یہی وصف دوسری آیت میں فرمایا، اس کا ارشاد گرامی ہے: "اِنَّهَا لَظٰى ۙ نَزَّاعَةً لِّلشَّوٰى ۤ" "وہ تو بھڑکتی آگ ہے کھال اتار لینے والی"۔

میں کہتا ہوں اس عبارت سے اعتراض کی دو جہتیں نظر آتی ہیں۔ پہلی تو یہ ہے کہ گویا معترض نے یہ گمان کیا کہ قاضی امام ابوبکر آتش جہنم کے لپٹ مارنے کی صفت سے مخصوص ہونے کے مدعی ہیں اس طور پر جیسے غلام ہمارے قول جاءنی زید عاقل میں صفت عقل سے مخصوص ہے اور اس طریقے سے وہ فرماتے ہیں کہ مراد خاص آگ ہے جو سب سے بڑی آگ ہے، تو اعتراض کا ورود اس صورت میں ظاہر ہے اس لئے کہ اوصاف ذات کے ساتھ اسی وقت خاص ہوتے ہیں جبکہ وہ اس فرد کا خاصہ ہوں کہ دوسرے میں نہ پائے جائیں اور لپٹ مارنا ایسا نہیں کہ ایک آگ کی خاص صفت ہو دوسری کی نہ ہو، کیا تم نہیں دیکھتے کہ اللہ سبحنہ وتعالیٰ مطلقاً آتش جہنم کا وصف بیان فرماتا ہے: "اِنَّهَا لَظٰى ۙ نَزَّاعَةً لِّلشَّوٰى ۤ" (یعنی وہ تو

[بایاں کالم - عربی متن] ورده الرازي بأن قوله تعالى "نارا تلظى" يحتمل ان يكون ذلك صفة لكل النيران وان يكون صفة لنار مخصوصة لكنه تعالى وصف كل نار جهنم بهذا الوصف فى آية اخرى فقال "اِنَّهَا لَظٰى ۙ نَزَّاعَةً لِّلشَّوٰى ۤ" ۱

اقول: يتراءى من هذه العبارة للايراد وجهتان: الاولى ان المورد كانه ظن ان القاضي الامام يدعى تخصيص النار بصفة التلظى كما يتخصص الغلام فى قولنا جاء نى غلام عاقل بصفة العقل، ومن هذا

الطريق يقول ان المراد نار مخصوصة اعظم النيران فلا يراد ح ظاهر الورود اذ الاوصاف انما تخصص اذا كانت خصائص توجد فى فرد دون اخر والتلظى لا يختص بنار دون نار، الاترى ان الله سبحنه وتعالى وصف النار مطلقا "اِنَّهَا لَظٰى ۙ نَزَّاعَةً لِّلشَّوٰى ۚ" ٢ ولكن لم يكن القاضى الامام

[حاشيه] ١ القرآن الكريم ٧٠ / ١٥ و ١٦ ٢ القرآن الكريم ٧٠ / ١٥ و ١٦

Fatawa Rizvia - Volume 28

(Left Column - Arabic Text) This is what is intended, rather his observation is that the indefiniteness (tankir) is for exaltation (ta'zim). Thus, Allah Almighty's word 'Naran' means a great fire, like which there is no fire. It is as if the indefiniteness points to its fame, the widespread fear of it, and its horrors seizing the hearts; it has reached a stage where minds think of nothing but it. Therefore, its fame and the widespread mention of it dispensed with the need to define its name, just as the indefiniteness of 'al-Malik' (the Sovereign) in Allah's words 'In a seat of truth near a Powerful Sovereign' [54:55] implies. Similarly, the indefiniteness of 'Zulm' (injustice) in the words of the Almighty 'Those who believe and do not mix their belief with injustice' [6:82], meaning an injustice unlike any other, which is Shirk (polytheism). We were informed by Maulana al-Sayyid Husain Jamal al-Layl, Imam of the Shafi'is in Makkah al-Mahmiyah, from the Seal of the Hadith scholars Muhammad Abid al-Sindi, from Salih al-Fulani, from...

(Right Column - Urdu Text) (It is a blazing fire that peels off the skin) but Hazrat Qazi Imam does not intend this meaning; his indication is towards the fact that the indefinite noun (nakrah) is for exaltation. So, the meaning of Allah Almighty's command 'Naran' is that it is a great fire, there is no fire like it. As if it is in this position because of the fame of its state, the general talk of its awe, and the grip of its horrors on the hearts, such that the minds rush towards it. Thus, its fame and its general mention have made it unnecessary to specify it by taking its name. Just as the word 'Malik' gives this benefit in Allah Almighty's saying 'In a seat of truth near a Powerful Sovereign' (i.e., in the assembly of truth in the presence of a King of great power) by being indefinite. And the word 'Zulm' gives this benefit in Allah Almighty's saying 'Those who believe and do not mix their belief with injustice', meaning such an injustice that no injustice is like it, and that injustice is Shirk. We were informed by Maulana Sayyiduna Husain Jamal al-Layl, who is the Imam of the Shafi'is in Makkah; he narrates from the Seal of the Hadith scholars Muhammad Abid Sindi, who narrated from Salih Fulani, who narrated...

Footnotes: 1. Al-Quran al-Karim 54/55 2. Al-Quran al-Karim 6/82

Page 568 of 684

फ़तावा रिज़विया - जिल्द 28

(बायां कॉलम - अरबी पाठ) इससे यही अभिप्राय है, बल्कि उनका अवलोकन यह है कि यहाँ अनिश्चितता (तनकीर) महिमा (ताज़ीम) के लिए है। इसलिए अल्लाह तआला का शब्द 'नारन' का अर्थ एक महान आग है, जिसके समान कोई आग नहीं है। मानो इस अनिश्चितता के माध्यम से इसकी प्रसिद्धि, इसके भय के प्रसार और दिलों को जकड़ लेने वाली इसकी विभीषिकाओं की ओर संकेत किया गया है; यह उस चरण तक पहुँच गया है जहाँ मस्तिष्क इसके अलावा कुछ नहीं सोचता। इसलिए, इसकी प्रसिद्धि और इसके व्यापक उल्लेख ने इसके नाम को परिभाषित करने की आवश्यकता को समाप्त कर दिया, जैसा कि अल्लाह के शब्दों 'सत्य के आसन पर एक शक्तिशाली सम्राट (मलीक) के पास' [54:55] में 'मलीक' की अनिश्चितता से स्पष्ट होता है। इसी तरह, सर्वशक्तिमान के शब्दों 'जो लोग ईमान लाए और अपने ईमान में अन्याय (ज़ुल्म) का मिश्रण नहीं किया' [6:82] में 'ज़ुल्म' की अनिश्चितता का अर्थ है ऐसा अन्याय जिसके समान कोई और नहीं, और वह शिर्क(अल्लाह के साथ किसी को साझा करना) है। हमें मक्का अल-महमीया में शाफ़ई संप्रदाय के इमाम मौलाना सैय्यद हुसैन जमाल अल-लैला ने हदीस विद्वानों की मुहर मुहम्मद आबिद अल-सिंदी से, उन्होंने सालेह अल-फुलानी से, उन्होंने...

(दायां कॉलम - उर्दू पाठ) (यह भड़कती आग है जो खाल उतार लेने वाली है) लेकिन हज़रत काज़ी इमाम का यह अर्थ अभिप्रेत नहीं है; उनका संकेत इस ओर है कि 'नकरा' (अनिश्चित संज्ञा) महिमा के लिए है। तो अल्लाह तआला के आदेश 'नारा' का अर्थ यह है कि वह बहुत बड़ी आग है, उसके जैसी कोई आग नहीं है। मानो वह अपनी स्थिति की प्रसिद्धि, उसके खौफ की आम चर्चा और दिलों पर उसकी विभीषिकाओं की पकड़ के कारण इस मुकाम पर है कि दिमाग उसी की ओर दौड़ते हैं। अतः इसकी प्रसिद्धि और इसके सामान्य उल्लेख ने इसके नाम को लेकर इसे विशिष्ट बनाने की आवश्यकता को समाप्त कर दिया है। जिस प्रकार अल्लाह तआला के कथन 'फ़ि मक़अद सिदक़ि इन्द मलीकि मुक़्तदिर' (यानी सच की सभा में महान शक्ति वाले सम्राट की उपस्थिति में) में 'मलीक' शब्द का अनिश्चित होना यही लाभ देता है। और अल्लाह तआला के कथन 'जो लोग ईमान लाए और अपने ईमान में अन्याय का मिश्रण नहीं किया' में 'ज़ुल्म' शब्द यह लाभ देता है कि ऐसा अन्याय जिसके समान कोई अन्याय नहीं, और वह अन्याय शिर्क है। हमें मौलाना सैय्यदना हुसैन जमाल अल-लैला ने सूचित किया, जो मक्का में शाफ़ई इमाम हैं; वह हदीस विद्वानों की मुहर मुहम्मद आबिद सिंदी से वर्णन करते हैं, जिन्होंने सालेह फुलानी से वर्णन किया, जिन्होंने वर्णन किया...

पाद टिप्पणियाँ: 1. अल-क़ुरान अल-करीम 54/55 2. अल-क़ुरान अल-करीम 6/82

पृष्ठ 684 का 568

فتاوی رضویہ - جلد ۲۸

(بایاں کالم - عربی متن) لیرید هذا وانما ملحظه الی ان التنکیر للتعظیم فقوله تعالی نارا ای نارا عظیما لیس کمثله نارکانه اشیر بالتنکیر الی انها بشهرة امرها وشیوع فزعها واخذ اهوالها بمجامع القلوب صارت بمثابة لاتسبق الاذهان الا الیها، فاغنت شهرتها و انتشار ذکرها عن تعریف اسمها کما یفید ذلك تنکیر المليك في قوله تعالی "فی مَقْعَدِ صِدْقٍ عِنْدَ مَلِيْكٍ مُّقْتَدِرٍ ۵۵" ۱ وتنکیر الظلم في قوله تعالی "الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا وَلَمْ يَلْبِسُوْٓا اِيْمَانَهُمْ بِظُلْمٍ" ۲ ای ظلم لاظلم کمثله وهو الشرك۔ انبانامولانا السید حسین جمل اللیل امام الشافعیة بمکة المحمیة عن خاتمة المحدثین محمد عابد السندی عن صالح الفلانی عن

(دایاں کالم - اردو متن) بھڑکتی آگ ہے کھال اتار لینے والی) لیکن حضرت قاضی امام یہ معنی مراد لینے والے نہیں ان کا اشارہ تو اس طرف ہے کہ نکرہ تعظیم کیلئے ہے تو اللہ تعالی کے فرمان ناراکا مطلب یہ ہے کہ وہ بڑی آگ ہے اس جیسی کوئی آگ نہیں، گویا وہ اپنی حالت کی شہرت اور اس کی ہیبت کے عام چرچے اور اس کی ہولناکیوں کی پورے دلوں پر پکڑ کے سبب اس مقام پر ہے کہ ذہن اسی کی طرف سبقت کرتے ہیں، تو اس کی شہرت اور اس کے عام ذکر نے اس سے بے نیاز کر دیا کہ اس کا نام لے کر اسے معین کیا جائے، جس طرح یہی فائدہ لفظ ملیك اللہ تعالیٰ کے قول "فی مقعد صدق عند ملیک مقتدر" (یعنی سچ کی مجلس میں عظیم قدرت والے بادشاہ کے حضور) کا نکرہ ہونا دیتا ہے اور لفظ ظلم اللہ تعالیٰ کے قول "الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا وَلَمْ يَلْبِسُوْا اِيْمَانَهُمْ بِظُلْمٍ" میں یہ فائدہ دیتا ہے یعنی ایسا ظلم کہ کوئی ظلم اس جیسا نہیں اور وہ ظلم شرک ہے۔ ہمیں خبر دی مولانا سیدنا حسین جمال اللیل نے جو مکہ میں امام شافعیہ ہیں وہ روایت کرتے ہیں خاتمۃ المحدثین محمد عابد سندی سے انہوں نے روایت کیا صالح فلانی سے انہوں نے روایت کی

حواشی: ۱ القرآن الکریم ۵۴/ ۵۵ ۲ القرآن الکریم ۶/ ۸۲

Fatawa Rizvia Volume 28

[Arabic Column:] Muhammad bin Sunnah, from Ahmad al-Ajli, from Qutb al-Din al-Nahrwali, from Abu al-Futuh, from Yusuf al-Harawi, from Muhammad bin Shah Bakht, from Abu Nu'man al-Khatlani, from al-Farabri, from Muhammad bin Isma'il al-Bukhari: Abu 'Abdi related to us, Shu'bah related to us from Sulaiman, from Ibrahim, from 'Alqamah, from Abdullah, who said: When the verse 'Those who believe and do not mix their faith with injustice, for them there is security, and they are guided' was revealed, the companions of the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) said: 'Which of us has not committed injustice?' Then Allah revealed: 'Indeed, polytheism is a great injustice.'

[Urdu Column:] From Muhammad bin Sunnah, who reported from Ahmad al-Ajli, from Qutb al-Din al-Nahrwali, from Abu al-Futuh, from Yusuf al-Harawi, from Muhammad bin Shah Bakht, from Abu Nu'man al-Khatlani, from al-Farabri, from Muhammad bin Isma'il al-Bukhari. Al-Bukhari said: Abu 'Abdi narrated to us, he said: Shu'bah narrated to us, from Sulaiman, from Ibrahim, from 'Alqamah, who narrated from Abdullah bin Mas'ud that when this noble verse was revealed: 'Those who believe and do not mix their faith with injustice, for them there is security, and they are [rightly] guided' (meaning those who believed and did not mix any wrongdoing into their faith, for them is peace and they are on the right path), the companions of the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) said: 'Which of us has not committed injustice?' Then Allah Almighty revealed the noble verse: 'Indeed, polytheism is a great injustice' (meaning Shirk is certainly a huge wrong).

[Bottom Section:] (Arabic): We were informed by the Shaykh of the scholars, Maulana Al-Sayyid Zain Dahlan al-Makki al-Shafi'i, from the scholar 'Uthman bin Hasan al-Dimyati. (Urdu): We were informed by the Shaykh of the scholars, Maulana Sayyid Ahmad Dahlan al-Makki al-Shafi'i; he from the scholar 'Uthman bin Hasan al-Dimyati al-Shafi'i al-Azhari, and he from Amir al-Kabir.

---

1 Sahih al-Bukhari, Book of Tafsir, Surah al-An'am, Chapter: The Statement of Allah 'And those who do not mix their faith with injustice', Qadimi Kutub Khana Karachi 2/666; Anwar al-Tanzil wa Asrar al-Taw'il (Tafsir al-Baydawi) 2/82, Dar al-Fikr Beirut 2/426 & 427.

फ़तावा रज़विया जिल्द 28

[अरबी कॉलम:] मुहम्मद बिन सुन्नह, अहमद अल-अजली से, कुतुब अल-दीन अल-नहरवाली से, अबू अल-फुतुह से, यूसुफ अल-हरवी से, मुहम्मद बिन शाह बखत से, अबू नुमान अल-खतलानी से, अल-फ़रबरी से, मुहम्मद बिन इस्माइल अल-बुखारी से: हमें अबू अब्दी ने सुनाया, हमें शुबा ने सुलेमान से, इब्राहिम से, अलक़मा से, अब्दुल्ला से सुनाया, जिन्होंने कहा: जब यह आयत 'जो लोग ईमान लाए और उन्होंने अपने ईमान में जुल्म की मिलावट नहीं की, उन्हीं के लिए अमन है और वही हिदायत पाने वाले हैं' नाजिल हुई, तो अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के साथियों ने कहा: 'हममें से किसने जुल्म नहीं किया?' तब अल्लाह ने नाजिल फरमाया: 'बेशक, शिर्क(बहुदेववाद) एक बड़ा जुल्म है।'

[उर्दू कॉलम:] मुहम्मद बिन सुन्नह से, उन्होंने अहमद अजली से, उन्होंने कुतुबुद्दीन नहरवाली से, उन्होंने अबुल फुतुह से, उन्होंने यूसुफ हरवी से, उन्होंने मुहम्मद बिन शाह बखत से, उन्होंने अबू नुमान खतलानी से, उन्होंने फरबरी से, उन्होंने मुहम्मद बिन इस्माइल बुखारी से। बुखारी ने फरमाया: हमें अबू अब्दी ने हदीस सुनाई, उन्होंने कहा हमें शुबा ने हदीस सुनाई, सुलेमान से, उन्होंने इब्राहिम से, उन्होंने अलक़मा से, अलक़मा ने अब्दुल्लाह बिन मसूद से रिवायत की कि जब यह आयत करीमा 'अल्लज़ीना आमनू वालम यलबिसू ईमानाहुम बिज़ुल्मिन उलाइका लहुमुल अमुनु वहुम मुहतदून' (यानी वे जो ईमान लाए और उन्होंने अपने ईमान में किसी जुल्म की मिलावट नहीं की, उन्हीं के लिए अमन है और वही हिदायत पर हैं) नाजिल हुई, तो अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के सहाबा ने अर्ज किया: 'हम में से कौन ऐसा है जिसने जुल्म नहीं किया?' तब अल्लाह तआला ने यह आयत करीमा 'इन्नश शिर्क ला ज़ुल्मुन अज़ीम' (बेशक शिर्क बड़ा जुल्म है) नाजिल फरमाई।

[निचला हिस्सा:] (अरबी): हमें विद्वानों के शेख, मौलाना अल-सैय्यद ज़ैन दहलान अल-मक्की अल-शाफई ने विद्वान उस्मान बिन हसन अल-दमयाती के माध्यम से सूचित किया। (उर्दू): हमें विद्वानों के शेख, मौलाना सैय्यद अहमद दहलान मक्की शाफई ने खबर दी; उन्होंने अल्लामा उस्मान बिन हसन दमयाती शाफई अजहरी से, और उन्होंने अमीर कबीर से।

---

1 सहीह अल-बुखारी, किताबुत्तफसीर, सूरह अल-अनआम, बाब: अल्लाह तआला का फरमान 'और जिन्होंने अपने ईमान में जुल्म की मिलावट नहीं की', कदीमी कुतुब खाना कराची 2/666;

अनवारुत्तंज़ील व असरारुत्तावील (तफसीर अल-बैज़ावी) 2/82, दारुल फिक्र बेरुत 2/426 और 427।

पृष्ठ 684 का 569

[عربی کالم:] محمد بن سنة عن احمد العجلی عن قطب الدین النهر والی عن ابی الفتوح عن یوسف الهروی عن محمد بن شاه بخت عن ابی النعمان الختلاني عن الفربری عن محمد بن اسمعیل البخاری ثنا ابوعبدي ثنا شعبة عن سلیمان عن ابراهیم عن علقمة عن عبد الله لما نزلت الذین امنوا ولم یلبسوا ایمانهم بظلم اولئك لهم الامن وهم مهتدون قال اصحاب رسول الله تعالی علیه وسلم اینا لم یظلم فنزل الله ان الشرك لظلم عظیم۔

[اردو کالم:] محمد بن سنہ سے انہوں نے احمد عجلی سے انہوں نے قطب الدین نہروالی سے انہوں نے ابوالفتوح سے انہوں نے یوسف ہروی سے انہوں نے محمد بن شاہ بخت سے انہوں نے ابونعمان ختلانی سے انہوں نے فربری سے انہوں نے محمد بن اسمٰعیل بخاری سے، بخاری نے فرمایا ہم سے ابوعبدی نے حدیث بیان کی انہوں نے کہا ہم سے شعبہ نے حدیث بیان کی انہوں نے سلیمان سے انہوں نے ابراہیم سے انہوں نے علقمہ سے علقمہ نے عبداللہ بن مسعود سے روایت کی کہ جب یہ آیت کریمہ "الذین امنوا ولم یلبسوا ایمانهم اولئك لهم الامن و هم مهتدون" (یعنی وہ جو ایمان لائے اور اپنے ایمان میں کسی ناحق کی آمیزش نہ کی انہیں کے لئے ایمان ہے اور وہی راہ پر ہیں) نازل ہوئی، رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کے اصحاب بولے ہم میں کون ایسا ہے جس نے ظلم نہ کیا، اللہ تعالیٰ نے آیہ کریمہ "ان الشرك لظلم عظیم" بے شک شرک بڑا ظلم ہے۔ت) نازل فرمائی۔

[نیچے والا حصہ:] (عربی): انبأنا شیخ العلماء مولانا السید زین دحلان المکی الشافعي عن العلامة عثمان بن حسن الدمیاطی (اردو): ہمیں شیخ العلماء مولانا سید احمد دحلان مکی شافعی نے خبر دی انہوں نے علامہ عثمان بن حسن دمیاتی شافعی ازہری سے انہوں نے امیر کبیر

۱ صحیح البخاری کتاب التفسیر سورة الانعام ،باب قول تعالیٰ ولم یلبسوا ایمانہم بظلم قدیمی کتب خانہ کراچی ۲/ ۶۶۶ ، انوار التنزیل و اسرار التأویل (تفسیر البیضاوی) ۲/ ۸۲ دار الفکر بیروت ۲/ ۴۲۶ و ۴۲۷

Fatawa Rizvia Volume 28

[Arabic Section]: Al-Shafi'i al-Azhari narrating from the Great Leader and Scholar Muhammad al-Maliki al-Azhari, Sheikh Abdullah al-Shurafa al-Shafi'i, Sidi Muhammad al-Shanwani al-Shafi'i, and others with their chains of narration back to Imam Muslim ibn al-Hajjaj al-Nisaburi, who narrated with his chain to Abdullah ibn Mas'ud (may Allah be pleased with him). He said regarding it: They asked, "Which of us has not wronged himself?" The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) replied, "It is not as you think. It is only as Luqman said to his son: 'O my son, do not associate anything with Allah; indeed, polytheism is a great injustice.'" Similarly, it was narrated by Imam Ahmad and at-Tirmidhi. Al-Razi himself chose this exact interpretation for the word of Allah Almighty: "Have you seen him who forbids a servant when he prays?" He said: The use of the indefinite form (nakirah) in 'servant' (abdan) indicates that he (peace and blessings of Allah be upon him) is perfect in servanthood, as if Allah Almighty says that he (peace and blessings of Allah be upon him) is a servant whose description of reality and sincerity in servanthood cannot be fully expressed by the world.

[Urdu Section]: Allama Muhammad Maliki Azhari, Sheikh Abdullah Shurfai Shafi'i, Sidi Muhammad Shannawani Shafi'i, and other scholars, through their chains of narration reaching Imam Muslim bin Hajjaj Nishapuri, narrated with their chain to Abdullah bin Mas'ud (may Allah be pleased with him) that Abdullah bin Mas'ud (may Allah be pleased with him) stated: The companions submitted, "Who among us has not done injustice (to himself)?" Then the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) said, "That is not the injustice which you perceive. It is just as Luqman said to his son: 'O my son! Do not associate anyone with Allah, for polytheism is indeed a great injustice.'" A narration similar to Muslim's was also recorded by Imam Ahmad and Tirmidhi. Al-Razi himself preferred this explanation for Allah Almighty's word: "Have you seen him who forbids a servant when he prays?" (Do you see the one who stops a servant when he offers prayer?). He said that 'Abid' being an indefinite noun (nakrah) indicates that the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) is perfect in servanthood. It is as if Allah Almighty is saying that the entire universe cannot fulfill the right of describing the reality of the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) and his sincerity in servanthood.

1. Sahih Muslim, Book of Faith, Chapter: Truthfulness of Faith and its Sincerity, Qadimi Kutub Khana Karachi 1/77; Jami' at-Tirmidhi, Chapters of Interpretation,

Surah al-An'am, Amin Company Delhi 2/132; Musnad Ahmad bin Hanbal, from Ibn Mas'ud, Al-Maktab al-Islami Beirut 1/424.

2. Mafatih al-Ghayb (Al-Tafsir al-Kabir), under Verse 96/109, Al-Matba'ah al-Bahiyyah al-Misriyyah, Egypt 32/20.

फ़तावा रिज़विया जिल्द 28

[अरबी खंड]: अल-शाफ़ेई अल-अज़हरी ने महान विद्वान मुहम्मद अल-मालिकी अल-अज़हरी, शेख़ अब्दुल्लाह अल-शुरफ़ा अल-शाफ़ेई, सैयदी मुहम्मद अल-शनवानी अल-शाफ़ेई और अन्य उलेमा से उनकी सनदों के साथ, जो इमाम मुस्लिम बिन अल-हज्जाज नीशापुरी तक पहुँचती हैं, रिवायत किया। उन्होंने अब्दुल्लाह बिन मसऊद (रज़ियल्लाहु अन्हु) तक अपनी सनद से रिवायत किया कि उन्होंने फ़रमाया: सहाबा ने पूछा, "हममें से कौन है जिसने अपनी जान पर ज़ुल्म नहीं किया?" तो रसूलुल्लाह (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया, "यह वह ज़ुल्म नहीं है जो तुम समझ रहे हो। यह तो वैसा ही है जैसा लुक़मान ने अपने बेटे से कहा था: 'ऐ मेरे बेटे! अल्लाह के साथ किसी को शरीक न करना, बेशक शिर्क बहुत बड़ा ज़ुल्म है।'" इसी तरह इसे इमाम अहमद और तिर्मिज़ी ने भी रिवायत किया है। इमाम राज़ी ने स्वयं अल्लाह तआला के इस क़ौल के लिए यही व्याख्या चुनी है: "क्या तुमने उसे देखा जो एक बंदे को रोकता है जब वह नमाज़ पढ़ता है?" उन्होंने कहा कि 'अब्द' (बंदे) का नकरा (अनिश्चित संज्ञा) होना इस बात पर दलालत करता है कि आप (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) बंदगी में कामिल (पूर्ण) हैं, मानो अल्लाह तआला फ़रमाता है कि वह (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ऐसे बंदे हैं जिनकी हक़ीक़त और बंदगी में उनके इख़्लास (निष्ठा) की तारीफ़ का हक़ पूरी दुनिया अदा नहीं कर सकती।

[उर्दू खंड]: अल्लामा मुहम्मद मालिकी अज़हरी और शेख़ अब्दुल्लाह शर्फ़ाई शाफ़ेई और सैयदी मुहम्मद शन्नवानी शाफ़ेई और अन्य उलेमा से उनकी सनदों के साथ जो इमाम मुस्लिम बिन हज्जाज नीशापुरी तक पहुँचती हैं, उन्होंने अब्दुल्लाह बिन मसऊद (रज़ियल्लाहु तआला अन्हु) तक अपनी सनद से रिवायत किया कि अब्दुल्लाह बिन मसऊद (रज़ियल्लाहु तआला अन्हु) ने फ़रमाया: सहाबा ने अर्ज़ की कि हममें से किसने ज़ुल्म न किया, तो रसूलुल्लाह (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया वह ज़ुल्म नहीं जो गुमान करते हो, यह तो इस तरह है जैसे लुक़मान ने अपने बेटे से कहा: 'ऐ बेटे! अल्लाह का किसी को शरीक न करना क्योंकि शिर्क बहुत बड़ा ज़ुल्म है'। और मुस्लिम की हदीस के समान इमाम अहमद व तिर्मिज़ी ने भी रिवायत किया और खुद राज़ी ने तौजीह अल्लाह तआला के क़ौल "अरैतल्लज़ी यन्हा अब्दन इज़ा सल्ला" (भला देखो तो जो मना करता है बंदे को जब वह नमाज़ पढ़े - अनुवादक) में इख़्तियार की। उन्होंने फ़रमाया कि 'अब्द' का नकरा होना इस पर

दलालत करता है कि तमाम जहान हुज़ूर (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) की हक़ीक़त के बयान और उबूदियत (बंदगी) में उनके इख़्लास की तौसीफ़ का हक़ अदा नहीं कर सकता।

1. सहीह मुस्लिम, किताबुल ईमान, बाब सिदक़ुल ईमान व इख़्लास, क़दीमी कुतुब ख़ाना कराची 1/77; जामे तिर्मिज़ी, अबवाबुत तफ़्सीर सूरह अल-अनआम, अमीन कंपनी दिल्ली 2/132; मुसनद अहमद बिन हंबल, अन इब्न मसऊद, अल-मक्तबुल इस्लामी बैरूत 1/424.
2. मफ़ातीहुल ग़ैब (अत-तफ़्सीरुल कबीर), आयत 96/109 के तहत, अल-मतबअतुल बहिय्यतुल मिसरिय्या, मिस्र 32/20.

पेज 570/684

الشافعی الازھری عن الامیر الکبیر العلامۃ محمد المالکی الازھری والشیخ عبداللہ الشرفاء الشافعي و سیدی محمد الشنوانی الشافعي وآخرین باسانیدھم الی الامام مسلم بن الحجاج النیسابوری بسندہ الی عبد اللہ بن مسعود رضی اللہ تعالی عنہ قال فیہ قالوا اینا لا یظلم نفسہ فقال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم لیس ھو کما تظنون انما ھو کما قال لقمان لابنہ "یابنی لاتشرك باللہ ان الشرك لظلم عظیم" وھکذا اخرجہ الامام احمد والترمذي وقد اختار الرازی بنفسہ عین ھذا التوجیہ في قولہ تعالی "ارایت الذي ینھی عبدا اذا صلی" قال التنکیر في عبد یدل علی کونہ صلی اللہ علیہ وسلم کاملا فی العبودیۃ کانہ تعالی انہ صلی اللہ علیہ وسلم عبد لا یفي العالم بشرحہ۔

علامہ محمد مالکی ازہری اور شیخ عبداللہ شرفائی شافعی اور سیدی محمد الشنوانی شافعی اور دیگر علماء سے ان کی سندوں کے ساتھ جو امام مسلم بن حجاج نیشاپوری تک پہنچتی ہیں انہوں نے عبد اللہ بن مسعود رضی اللہ تعالیٰ عنہ تک اپنی سند سے روایت کیا کہ عبد اللہ بن مسعود رضی اللہ تعالیٰ عنہ نے فرمایا صحابہ نے عرض کی ہم میں کس نے ظلم نہ کیا، تو رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نے فرمایا وہ ظلم نہیں جو گمان کرتے ہو یہ تو اس طرح ہے جیسے لقمان نے اپنے بیٹے سے کہا : اے بیٹے! اللہ کا کسی کو شریک نہ کرنا کیونکہ شرک بہت بڑا ظلم ہے ، اور مسلم کی حدیث کے مثل امام احمد و ترمذی نے بھی روایت کیا اور خود رازی نے توجیہ اللہ تعالیٰ کے قول "ارایت الذی ینہی عبد اذا صلی" (بھلا دیکھو تو جو منع کرتا ہے بندے کو جب وہ نماز پڑھے۔ ت) میں اختیار کی انہوں نے فرمایا کہ عبد کا نکرہ ہونا اس پر دلالت کرتا ہے کہ تمام جہان حضور صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کی حقیقت کے بیان اور عبودیت میں ان کے اخلاص کی توصیف کا حق ادا نہیں

1 صحيح مسلم كتاب الايمان باب صدق الايمان و اخلاصہ قديمى كتب خانہ كراچى ١ / ٧٧ جامع الترمذى ابواب التفسير سورة الانعام امين كمپنى دہلى ٢ / ١٣٢، مسند احمد بن حنبل عن ابن مسعود المكتب الاسلامي بيروت ١ / ٤٢٤ 2 مفاتيح الغيب (التفسير الكبير) تحت الآية ٩٦ / ١٠٩ المطبعة البيهية المصرية مصر ٣٢ / ٢٠

Fatawa Rizwiya, Volume 28

[Main Text] (Continued from previous page)... could do. Secondly, describing fire as 'Talazzi' (blazing) contradicts this specification because blazing is an attribute of fire in general, not a specific fire. I say: this objection is of no consequence because it is not forbidden to describe a great individual of a species with a general attribute that all members share. What is forbidden is its opposite, i.e., to describe all members with an attribute that is specific to one particular individual. Do you not see the words of Allah Almighty: "And Muhammad is but a messenger" (3:144), even though the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) is absolutely the greatest and most honorable of all messengers. Apostleship is a general attribute shared by all messengers. And there is no word in the verse that indicates restriction which would contradict the generality. Furthermore, 'Talazzi' (blazing) is an analogous concept (Kulli Mushakkik); therefore, it is permissible that a specific blazing is intended here, like which there is no other blazing. As Allah, Glorified and Exalted is He, said: "O you who believe! Take care of your own souls. He who has gone astray cannot harm you if you are on the right path" (5:105). He used the term 'misguidance' generally and... (continued on next page).

[Footnotes] 1. Mafatih al-Ghayb (al-Tafsir al-Kabir) under verse 9/92 and 10, Al-Matba'at al-Bahiyyat al-Misriyya, Egypt 20/32. 2. The Holy Quran 3/144 3. The Holy Quran 5/105

फ़तवा रज़विया, खंड 28

[मुख्य पाठ] (पिछले पृष्ठ से जारी)... कर सकता। दूसरा यह कि आग को 'तलज़ी' (भड़कना) से वर्णित करना इस विशिष्टता के विपरीत है क्योंकि भड़कना सामान्य रूप से हर आग की विशेषता है न कि किसी विशेष आग की। मैं कहता हूँ कि यह आपत्ति कोई महत्व नहीं रखती क्योंकि किसी प्रजाति के किसी महान सदस्य को ऐसी सामान्य विशेषता से वर्णित करना वर्जित नहीं है जिसमें सभी सदस्य शामिल हों। वर्जित तो इसका विपरीत है, यानी सभी सदस्यों को ऐसी विशेषता से वर्णित करना जो किसी विशेष सदस्य के लिए विशिष्ट हो। क्या आप अल्लाह तआला के इस कथन को नहीं देखते "और मुहम्मद तो बस एक रसूल हैं" (3:144), जबकि हुज़ूर (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) पूर्णतः सभी रसूलों से श्रेष्ठ और उच्च हैं। और रिसालत एक सामान्य गुण है जिसमें सभी रसूल शामिल हैं। और आयत में ऐसा कोई शब्द नहीं है जो हस्र (सीमा) को दर्शाता हो जो व्यापकता के विपरीत हो। इसके अलावा, 'तलज़ी' (भड़कना) एक 'कुल्ली मुशक्किक' (क्रमिक गुण) है, इसलिए यह जायज़ है कि यहाँ एक विशेष भड़कने का अर्थ लिया जाए जिसके समान कोई अन्य भड़कना न हो। जैसा कि अल्लाह सुब्हानहू व तआला ने फरमाया: "ऐ ईमान वालों! अपनी चिंता करो, जो भटक गया वह तुम्हारा कुछ नहीं बिगाड़ सकता यदि तुम सही रास्ते पर हो" (5:105)। उन्होंने 'गुमराह' शब्द का प्रयोग व्यापक रूप में किया और... (अगले पृष्ठ पर जारी)।

[पादलेख] 1. मफ़ातीह अल-ग़ैब (तफ़सीर-ए-कबीर) आयत 9/92 और 10 के तहत, अल-मत्बअत अल-बहिय्यत अल-मिस्रय्या, मिस्र 20/32। 2. अल-क़ुरान अल-करीम 3/144 3. अल-क़ुरान अल-करीम 5/105

पृष्ठ 571/684

بیانیہ وصفة اخلاصه فی عبودیته انتهی کر سکتا۔ والثانیة ان توصیفه بالتظلی ینافی هذا التخصیص دوسری یہ کہ آگ کو تلظی (بھڑکنے) سے موصوف فرمانا اس لانه وصف مطلق النار لا نار مخصوص - اقول ولیس تخصیص کے منافی ہے اس لئے کہ بھڑکنا مطلقاً ہر آگ کی بشیئ اذ لا یمتنع توصیف فرد عظیم من جنس صفت ہے نہ کہ کسی خاص آگ کی۔ میں کہتا ہوں کہ یہ بوصف عام نشترك فیه الافراد جمیعا و انما الممتنع اعتراض کوئی چیز نہیں اس لئے کہ کسی جنس کے عظیم فرد کو عکسه، اعنی توصیف جمیع الافراد بما یختص به ایسے عام وصف سے جس میں سارے افراد شریک موصوف فرد خاص، الاتری الی قوله تعالی "مَا مُحَمَّدٌ إِلَّا رَسُوْلٌ" ج 2 کرنا ممتنع نہیں، ممتنع تو اس کا عکس ہے یعنی تمام افراد کو ایسی مع انه صلی اللہ تعالی علیه وسلم اعظم الرسل وا کرمهم صفت سے موصوف کیا جائے جو کسی خاص فرد کی صفت بالاطلاق، والرسالة وصف عام یشترك فیه المرسلون ہو گیا تم نہیں دیکھتے اللہ تعالیٰ کے اس قول کی طرف "اور محمد جمیعاً، ولیس فی الایة ما یدل علی القصر ینا فی العموم صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم تو ایک رسول ہیں" حالانکہ حضور صلی علی ان التظلی مقول بالتشکیك فیجوز ان یراد هنا اللہ تعالیٰ علیہ وسلم سب رسولوں سے مطلقاً افضل و اعلیٰ ہیں تلظ خاص لیس کمثله تلظ کما قال اللہ سبحنه اور رسالت ایک وصف عام ہے جس میں سب رسول شریک وتعالی "یٰٓاَیُّهَا الَّذِیْنَ اٰمَنُوا عَلَیْكُمْ اَنْفُسَكُمْ ۚ لَا ہیں، اور آیت میں کوئی لفظ ایسا نہیں جو حصر پر دلالت کرتا ہو یَضُرُّكُمْ مَّنْ ضَلَّ اِذَا اهْتَدَیْتُمْ " 3 اطلق الضلال و کہ عموم کے منافی ہو، مزید برآں تلظی (بھڑکنا) کلی مشکک ہے لہٰذا جائز ہے کہ اس جگہ خاص تلظی (بھڑکنا) مراد ہو جس کے مثل کوئی تلظی نہ ہو، جیسے اللہ تعالیٰ سبحانہ و

تعالیٰ نے فرمایا: "اے ایمان والو! تم اپنی فکر رکھو تمہارا کچھ نہ بگاڑے گا وہ جو گمراہ ہوا جب کہ تم راہ پر ہو"

---

1 مفاتیح الغیب (التفسیر الکبیر) تحت آیة 9/92 و 10، المطبعة البهية المصرية مصر 32/ 20 2

القرآن الکریم 3/ 144 3 القرآن الکریم 5/ 105

Fatawa Ridawiyyah Volume 28

[Right Column - Urdu Translation/Explanation] "He intended 'misguidance far astray' and that is disbelief. Imam Ahmad, al-Tabarani, and others narrated from Abu 'Amir al-Ash'ari (may Allah be pleased with him) that he said: I asked the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) about this verse, and the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) said: The one who goes astray (i.e., the disbelievers) will not harm you as long as you are on the right path. And what is surprising is that Fakhr al-Razi himself leaned towards a similar explanation regarding Allah's statement 'A scorching Fire' (Nar Hamiyah). In its interpretation, he said that the meaning is that every other fire, compared to the fire of Hell, is as if it is not hot at all, and this much is sufficient to alert one to the intense heat of the fire of Hell. We seek refuge in Allah from it, which is consumed and also spoken ill of. I say, and it is for you to say, that 'Laza' is from the simple form (Mujarrad) and 'Talazza' is from the augmented form (Mazeed), and an increase in the word's structure indicates an increase in meaning, just as scholars have stated regarding 'Rahman' and 'Rahim' etc. Along with it, 'Talazza' contains intensification (tashdid)."

[Left Column - Original Arabic/Urdu Text] "He intended 'the far misguidance', which is disbelief. Imam Ahmad, al-Tabarani, and others narrated from Abu 'Amir al-Ash'ari (may Allah be pleased with him), who said: I asked the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) about this verse, and he said: 'The one who goes astray from among the disbelievers will not harm you if you are guided.' And the wonder is that al-Razi himself leaned towards something like this regarding the Almighty's saying 'A scorching Fire'. He said: The meaning is that all other fires, compared to it, are as if they are not hot. This much is enough to warn of the strength of its heat; we seek refuge in Allah from it, etc. So what of the barley that is eaten and blamed? I say: You may say that 'Laza' is of the simple form and 'Talazza' is of the augmented form, and an increase in the word indicates an increase in meaning, as they said regarding 'al-Rahman' and 'al-Rahim' and others, along with the intensification (tashdid) it contains."

[Footnotes] 1. Musnad Ahmad bin Hanbal, Hadith of Abu 'Amir al-Ash'ari, Al-Maktab al-Islami Beirut 129-201, Majma' al-Zawa'id citing al-Tabarani, Book of Tafsir, Surah al-Ma'idah, Dar al-Kitab Beirut 7/19. 2. Mafatih al-Ghayb (al-Tafsir al-Kabir) under the verse 11/101, al-Matba'ah al-Bahiyyah al-Misriyyah, Egypt 27/32.

फतावा रज़विया खंड २८

[दायां कॉलम - उर्दू अनुवाद/व्याख्या] "उसने 'दूर की गुमराही' मुराद ली और वह कुफ्र है। इमाम अहमद और तबरानी आदि ने अबू आमिर अशअरी (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से इस आयत के बारे में पूछा, तो हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: जो गुमराह हुआ (यानी काफिर लोग) वह तुम्हें कुछ नुकसान नहीं पहुँचाएगा जब तुम सीधे रास्ते पर हो। और ताज्जुब तो यह है कि फख्र राजी खुद इसकी करीबी तौजीह (व्याख्या) की तरफ माइल हुए, अल्लाह तआला के कौल 'नारे हामिया' की तफसीर में उन्होंने फरमाया कि मतलब यह है कि हर आग जहन्नम की आग के मुकाबले गोया गर्म ही नहीं है और इतनी बात आतिश-ए-जहन्नम की सख्त गर्मी पर मुतनब्बा (सचेत) करने के लिए काफी है, हम अल्लाह की उससे पनाह मांगते हैं जिसे खाया जाए और बुरा भी कहा जाए। मैं कहता हूँ और तुम्हें पहुँचता है कि तुम कहो कि लफ्जी मुजर्रद के कबील से है और तलज्ज़ा मजीद के कबील से है और लफ्ज की ज्यादती मानी (अर्थ) की ज्यादती पर दलालत करती है, जैसा कि रहमान और रहीम आदि में उलमा ने फरमाया, इसके साथ तलज्ज़ा में तशदीद भी है।"

[बायां कॉलम - मूल अरबी/उर्दू पाठ] "उसने 'अज़-ज़लालुल बईद' (दूर की गुमराही) मुराद ली और वह कुफ्र है। इमाम अहमद, तबरानी और अन्य लोगों ने अबू आमिर अल-अशअरी (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत किया कि उन्होंने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से इस आयत के बारे में पूछा, तो उन्होंने फरमाया: 'काफिरों में से जो गुमराह हो गया वह तुम्हें नुकसान नहीं पहुँचाएगा यदि तुम हिदायत पर हो।' और आश्चर्य की बात यह है कि राजी स्वयं अल्लाह के इस कथन 'नार हामिया' के संबंध में इसी तरह की व्याख्या की ओर झुके। उन्होंने कहा: इसका अर्थ यह है कि अन्य सभी आग इसकी तुलना में ऐसी हैं मानो वे गर्म ही न हों। इसकी गर्मी की तीव्रता के प्रति सचेत करने के लिए इतना काफी है; हम अल्लाह से इससे पनाह मांगते हैं, इत्यादि। तो उस जौ का क्या जिसे खाया जाए और उसकी निंदा की जाए? मैं कहता हूँ: आप कह सकते हैं कि 'लज़ा' मुजर्रद (साधारण रूप) से है और 'तलज्ज़ा' मजीद (विस्तृत रूप) से है, और शब्द की वृद्धि अर्थ में वृद्धि की ओर संकेत करती है, जैसा कि उन्होंने 'अर-रहमान' और 'अर-रहीम' आदि के बारे में कहा है, साथ ही इसमें जो तशदीद (बल) है।"

[पाद टिप्पणियाँ] 1. मुस्नद अहमद बिन हंबल, हदीस अबू आमिर अल-अशअरी, अल-मकतब अल-इस्लामी बेरूत 129-201, मज्मअ अल-ज़वाइद तबरानी के हवाले से, किताबुत्तफसीर सूरह अल-

माइदाह, दारुल किताब बेरूत 7/19. 2. मफातीहुल गैब (तफसीर कबीर) आयत 11/101 के तहत, अल-मतबअ अल-बहिया अल-मिसरिया, मिस्र 27/32.

पृष्ठ 572/684

فتاوی رضویہ جلد ۲۸

[دایاں کالم] "ضلال بولا اور ضلال بعید مراد لیا اور وہ کفر ہے۔ امام احمد و طبرانی و غیرہما نے ابو عامر اشعری رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے روایت کی انہوں نے فرمایا میں نے رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم سے دریافت کیا اس آیت کے بارے میں تو حضور صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نے فرمایا تمہارا کچھ نہ بگاڑے گا وہ جو گمراہ ہوا (یعنی کافر لوگ) جبکہ تم راہ پر ہو۔ اور تعجب تو یہ ہے کہ فخر رازی خود اس کے قریب توجیہ کی طرف مائل ہوئے اللہ تعالیٰ کے قول نار حامیۃ کی تفسیر میں انہوں نے فرمایا کہ مطلب یہ ہے کہ ہر آگ جہنم کی آگ کے مقابل گویا گرم ہی نہیں اور اتنی بات آتش جہنم کی سخت گرمی پر متنبہ فرمانے کو کافی ہے ہم اللہ کی اس سے پناہ مانگتے ہیں جو کھایا جائے اور برا بھی کہا جائے۔ میں کہتا ہوں اور تمہیں پہنچتا ہے کہ تم کہو کہ لفظی مجرد کے قبیل سے ہے اور تلظی مزید کے قبیل سے ہے اور لفظ کی زیادتی معنی کی زیادتی پر دلالت کرتی ہے ، جیسا کہ رحمن و رحیم وغیرہ میں علماء نے فرمایا اس کے ساتھ تلظی"

[بایاں کالم] اراد الضلال البعید وھو الکفر۔ اخرج الامام احمد والطبرانی و غیرھما عن ابی عامر الاشعری رضی اللہ تعالی عنہ قال سالت رسول اللہ صلی اللہ تعالی علیہ وسلم عن ھذہ الآیۃ فقال لا یضرکم من ضل من الکفار اذا اھتدیتم والعجب ان الرازی جنح بنفسہ الی نحو من ھذا فی قولہ تعالی "نار حامیۃ" قال والمعنی ان سائر النیران بالنسبۃ الیھا کأنھا لیست حامیۃ وھذ القدر کاف في التنبیہ علی قوۃ سخونتھا نعوذ باللہ منھا الخ۔ فما للشعیر یوکل ویذم۔ اقول : لك ان تقول ان لظی من المجرد و تلظی من المزید و زیادۃ اللفظ تدل علی زیادۃ المعنی ، کما قالوا فی الرحمن والرحیم وغیر ذلك مع فیہ من التشدید

[حواشی] 1 مسند احمد بن حنبل حدیث ابی عامر الاشعری المکتب الاسلامی بیروت ۱۲۹-۲۰۱،

مجمع الزوائد بحوالہ الطبرانی کتاب التفسیر سورۃ المائدۃ دار الکتاب بیروت ۷ / ۱۹ 2 مفاتیح الغیب

(التفسیر الکبیر) تحت الایۃ ۱۱ / ۱۰۱ المطبعۃ البھیۃ المصریۃ مصر ۲۷ / ۳۲

Fatawa Razawiyya, Volume 28

(Arabic Text) As for the word indicating intensity in meaning, as in 'qatl' (killing), 'qattal' (excessive killing), 'qatil' (killer), and 'qital' (fighting), along with the fact that the scope of attributive claim (idda'a) is broad, and restricting a description to the greatest of those described is a common usage. Allah Almighty said regarding the Migrants (Muhajirin): "Those are the truthful ones." [1] And it is possible to include verses like Allah Almighty's saying, "Indeed, He is the All-Hearing, the All-Knowing" [2] in this category. We have researched this issue in the conclusion of our treatise 'Saltanat-al-Mustafa' (Peace and blessings of Allah Almighty be upon him) with words to which nothing more can be added. The heart of Abu Ubaydah had leaned somewhat towards this explanation mentioned by the Imam Qadi, then what appeared to him appeared, and he withdrew as we have narrated his words to you; you will soon hear our answer to him, if Allah Almighty wills. The second of the two ways mentioned by the Qadi is that what is meant by Allah Almighty's saying "a fire blazing" (naran talazza) is all fires collectively, and what is meant by Allah Almighty's saying "none shall enter it except the most wretched" (la yaslaha illal-ashqa) means this most wretched person is more deserving of it, and the existence of this increase in deservingness...

(Urdu Translation) ...carries literal intensity which informs of semantic intensity, as in the words 'qatl' and 'qattal' and 'qatil' and 'qital'. Along with this is the fact that the door of claim (idda'a) is wide, and intending to keep a quality for the greatest of the described ones is common usage. Allah Almighty's decree regarding the Migrants is: "Those are the truthful ones" (These are the people who are truthful). And it is possible that you consider the word of Allah Almighty (Truly He is the One who hears and knows) to be of this category. And we have conducted research on this issue in the conclusion of our treatise 'Saltanat-al-Mustafa' (peace and blessings of Allah be upon him) in such speech where no addition is possible. And the heart of Abu Ubaida was somewhat inclined towards this interpretation which Imam Qadi stated. Then what occurred to him occurred, and he turned away from it, just as we have mentioned his speech to you, and soon you will hear from us his answer, if Allah Almighty wills. Of the two points stated by the Qadi, the second is that by Allah Almighty's words 'naran talazza', the meaning is all fires, and by Allah Almighty's words 'la yaslaha illal-ashqa' (none will go into it but the biggest unfortunate one), the meaning is that this biggest unfortunate one will face all these trials...

[1] The Holy Quran 59/8 [2] The Holy Quran 41/36

फतावा रज़विया, जिल्द 28

(अरबी पाठ) शब्द में शाब्दिक तीव्रता है जो अर्थगत तीव्रता की सूचना देती है, जैसे 'क़त्ल' (हत्या), 'क़त्तल' (अत्यधिक हत्या), 'क़ातिल' (हत्यारा) और 'क़िताल' (युद्ध) शब्दों में। इसके साथ यह भी है कि दावे (इद्दआ) का द्वार व्यापक है और किसी गुण को वर्णित लोगों में से सबसे बड़े वर्णित व्यक्ति के लिए सीमित रखना एक प्रचलित व्यवहार है। अल्लाह तआला का मुहाजिरीन के बारे में फरमान है: "वही लोग सच्चे हैं" [1]। और यह संभव है कि तुम अल्लाह तआला के कथन (बेशक वही सुनने वाला, जानने वाला है) [2] को इसी श्रेणी का मानो। और हमने इस मसले का शोध अपने शोध ग्रंथ 'सल्तनत-ए-मुस्तफा' (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) के अंत में ऐसे कलाम के साथ किया है जिसमें कोई वृद्धि संभव नहीं है। और अबू उबैदा का दिल इमाम क़ाज़ी द्वारा बताए गए इस स्पष्टीकरण की ओर कुछ झुका था, फिर जो उन्हें सूझा सो सूझा और वह इससे मुकर गए, जैसा कि हम आपसे उनके कलाम का ज़िक्र कर चुके हैं और जल्द ही आप हमसे उनका जवाब सुनेंगे, इंशा अल्लाह तआला। क़ाज़ी द्वारा बताई गई दो वजहों में से दूसरी यह है कि अल्लाह तआला के कथन 'नारन तलज़्ज़ा' (भड़कती आग) से मुराद तमाम आतिशें (आगें) हैं और अल्लाह तआला के कथन 'ला यस्लाहा इल्लल अशक़ा' (उसमें सबसे बड़े बदकिस्मत के सिवा कोई नहीं जाएगा) से मुराद यह है कि यह सबसे बड़ा बदकिस्मत इसका अधिक हकदार है, और पात्रता में इस वृद्धि का प्रमाण...

(उर्दू अनुवाद) ...में शाब्दिक तीव्रता है जो अर्थगत तीव्रता की सूचना देती है जैसे शब्द 'क़त्ल' और 'क़त्तल' और 'क़ातिल' 'क़िताल' में, इसके साथ यह भी है कि दावे का द्वार व्यापक है और गुण को सभी वर्णितों में से सबसे बड़े वर्णित पर लक्षित रखना सामान्य व्यवहार है। अल्लाह तआला का मुहाजिरीन के बारे में फरमान है: "वही लोग सच्चे हैं" (यही लोग सच्चे हैं) और संभव है कि तुम अल्लाह तआला के कथन (बेशक वही सुनने और जानने वाला है) को इस श्रेणी में रखो। और हमने इस मसले का शोध अपने रिसाला 'सल्तनत-ए-मुस्तफा' (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) के अंत में ऐसे कलाम से किया है जिसमें कोई वृद्धि नहीं हो सकती और इस व्याख्या की ओर जिसे इमाम क़ाज़ी ने बयान किया, अबू उबैदा का दिल कुछ झुका था, फिर जो उन्हें सूझा सो सूझा और वह उससे मुकर गए जैसा कि हम आपसे उनके कलाम का ज़िक्र कर चुके हैं और जल्द ही आप हमसे उनका उत्तर सुनेंगे, इंशा अल्लाह तआला। क़ाज़ी द्वारा बताई गई दो वजहों में से दूसरी यह है कि अल्लाह तआला के कथन 'नारन तलज़्ज़ा' से मुराद सभी आगें हैं और अल्लाह तआला के कथन 'ला यस्लाहा

इल्लल अशक़ा' (इसमें सबसे बड़े बदकिस्मत के अलावा कोई नहीं जाएगा) से मुराद यह है कि यह सबसे बड़ा बदकिस्मत इन तमाम आज़माइशों के..

[1] अल-कुरान अल-करीम 59/8 [2] अल-कुरान अल-करीम 41/36

لفظ المنبئ عن الشدة معنى كما في قتل وقتّل وقاتل وقتال مع ان باب الادعاء واسع وقصر الوصف على اعظم من يوصف شائع قال تعالیٰ فی المهاجرين "أُولَٰئِكَ هُمُ الصَّادِقُونَ" ۱ ويمكن ان تجعل من هذا القبيل امثال قوله تعالیٰ "إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ" ۲۔ وقد حققنا المسألة في خاتمة رسالتنا سلطنة المصطفى صلى الله تعالیٰ عليه وسلم بما لا مزيد عليه ہٰذا وكان قلب ابى عبيدة ركن الى هذا الوجه الذي ذكر القاضى الامام شيئا قليلا ثم بدا له مابدا فانحجم كما حكينا لك كلامه ستسمع منا جوابه ان شاء الله تعالیٰ۔ الثانى من وجهى القاضى "ان المراد بقوله تعالیٰ نارا تلظى النيران اجمع، ويكون المراد بقوله تعالیٰ لا يصلها الا الاشقى اى ہذا الاشقى به احق، وثبوت ہذا الزيادة فى الاستحقاق

میں لفظی شدت ہے جو معنوی شدت کی خبر دیتی ہے جیسے لفظ قتل اور قتل اور قاتل وقتال میں، اس کے ساتھ یہ بھی ہے کہ ادعاء کا باب واسع ہے اور صفت کو سب موصوفین سے بڑے موصوف پر مقصود رکھنا عرف شائع ہے۔ اللہ تعالیٰ کا مہاجرین کے بارے میں ارشاد ہے "أُولَٰئِكَ هُمُ الصَّادِقُونَ" (یہی لوگ سچے ہیں) اور ممکن کہ تم اللہ تعالیٰ کے قول (بے شک وہی ہے سنتا جانتا ہے) کہ اس قبیل سے قرار دو۔ اور ہم نے اس مسئلہ کی تحقیق اپنے رسالہ سلطنتہ المصطفیٰ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کے خاتمہ میں ایسے کلام سے جس میں زیادتی نہیں ہو سکتی کی ہے اور اس توجیہ کی طرف جو قاضی امام نے بیان فرمائی ابو عبیدہ کا دل کچھ مائل ہوا تھا پھر اس کو سوجھی جو سوجھی تو وہ اس سے منحرف ہو گیا جیسا کہ ہم تم سے اس کا کلام ذکر کر چکے اور عنقریب تم ہم سے اس کا جواب سنو گے ان شاء اللہ تعالیٰ۔ قاضی کی ارشاد فرمودہ دو وجہوں میں سے دوسری یہ ہے کہ اللہ تعالیٰ کے قول ناراً تلظّٰی سے مراد تمام آتشیں ہیں اور اللہ تعالیٰ کے قول

لایصلہا الا الاشقٰی (اس میں نہ جائے گا مگر وہ سب سے بڑا بدبخت) سے مراد یہ ہے کہ یہ سب سے بڑا بدبخت ان تمام آزمائشوں کے

۱ القرآن الکریم ۸/۵۹ ۲ القرآن الکریم ۳۶/۴۱

Fatawa Razawiyya Volume 28

[Arabic Column]: ...is not achieved except for this most wretched person [Al-Ashqa] (End of quote). Towards something similar to this leans what Al-Zamakhshari asserted in Al-Kashshaf, confining himself to it. Imam Al-Nasafi transmitted it, hinting at it, that the verse pertains to a comparison between the states of a great person among the polytheists and a great person among the believers. The intention was to exaggerate their two contradictory descriptions. Thus, 'Al-Ashqa' (the most wretched) was said and made specific to entering the Fire as if the Fire was created for none other than him. And 'Al-Atqa' (the most pious) was said and made specific to salvation as if Paradise was created for none other than him. (End of quote).

[Urdu Column]: He is most deserving of it, and the excess of entitlement belongs to this greatest wretched one (End of quote). And leaning towards a similar interpretation is the one Al-Zamakhshari asserted in Al-Kashshaf, sufficing with it. Imam Al-Nasafi, hinting at it, reported Al-Zamakhshari's interpretation that the verse exaggerates two contradictory qualities of a prominent person among the polytheists and a prominent person among the believers. Therefore, 'Ashqa' was said and he was specifically designated for the fire of Hell as if the fire of Hell was created only for him. And 'Atqa' was said and he was specifically designated for salvation as if Paradise was created only for him (End of quote).

[Arabic Column]: I say: This is the claimed exclusivity (al-hasr al-idda'i) that we described to you. There is no doubt that it is prevalent and common among eloquent speakers. Anyone who follows the anthologies of the Arabs and their speech in praise and satire can testify to this. It is well-known that Al-Zamakhshari has extensive knowledge and a high status in the arts of literature and the crafts of writers. Therefore, Al-Razi's statement that he abandoned the apparent meaning without evidence (End of quote) is not commendable.

[Urdu Column]: I say, this is the very 'claimed exclusivity' which I have described to you. There is no doubt that this is prevalent among the eloquent. Anyone who thoroughly studies the anthologies of the Arabs and their speech in praise and satire will testify to this. It is known that Al-Zamakhshari has great mastery and holds a high rank in the arts of literature and the crafts of writers. Thus, Fakhr al-Razi's objection against Al-Zamakhshari—that this interpretation leaves the apparent meaning without proof (End of quote)—is not good.

[Footnotes]: 1. Mafatih al-Ghayb (Al-Tafsir al-Kabir) under verse 92/15-16, Al-Matba'ah al-Bahiyyah al-Misriyyah, Egypt, 31/202. 2. Madarik al-Tanzil al-Tafsir al-Kabir under verse 92/17, Dar al-Kitab al-Arabi, Beirut, 4/363. 3. Mafatih al-Ghayb (Al-Tafsir al-Kabir) under verse 92/17, Al-Matba'ah al-Bahiyyah al-Misriyyah, Egypt, 31/202.

फ़तावा रज़विया जिल्द २८

[अरबी कॉलम]: ...केवल इसी अत्यंत अभागे (अल-अशक़ा) को प्राप्त है (समाप्त)। इसी के समान उस व्याख्या की ओर झुकाव है जिसे ज़मख़्शारी ने 'अल-कशफ़' में दृढ़तापूर्वक कहा है और उसी तक सीमित रहे हैं। इमाम नसफ़ी ने इसकी ओर संकेत करते हुए इसे उद्धृत किया है कि यह आयत मुशरिकों के एक महान व्यक्ति और मोमिनों के एक महान व्यक्ति के बीच की स्थितियों की तुलना के बारे में है। उद्देश्य उनके दो परस्पर विरोधी गुणों में अतिशयोक्ति करना था। इसलिए 'अल-अशक़ा' (सबसे अभागा) कहा गया और उसे नरक की आग में जाने के लिए विशिष्ट कर दिया गया मानो नरक की आग किसी और के लिए बनी ही नहीं। और 'अल-अतक़ा' (सबसे पवित्र) कहा गया और मोक्ष के लिए विशिष्ट कर दिया गया मानो स्वर्ग किसी और के लिए बना ही नहीं। (समाप्त)।

[उर्दू कॉलम]: वह इसके लिए सबसे अधिक पात्र है, और पात्रता की अधिकता इसी सबसे बड़े अभागे को प्राप्त है (समाप्त)। और इसी के निकट एक व्याख्या की ओर वह व्याख्या झुकती है जिसे ज़मख़्शारी ने 'कशफ़' में दृढ़तापूर्वक कहा है और उसी पर संतोष किया है। इमाम नसफ़ी ने ज़मख़्शारी की उसी व्याख्या को उसकी ओर संकेत करते हुए उद्धृत किया है कि यह आयत मुशरिकों के एक बड़े व्यक्ति और मोमिनों के एक बड़े व्यक्ति के दो विपरीत गुणों में अतिशयोक्ति करने के लिए है। अतः'अशक़ा' कहा गया और उसे नरक की आग के लिए विशिष्ट ठहराया गया मानो नरक की आग उसी के लिए बनी है। और 'अतक़ा' कहा गया और मोक्ष के लिए विशिष्ट किया गया मानो स्वर्ग उसी के लिए बना है (समाप्त)।

[अरबी कॉलम]: मैं कहता हूँ: यही वह 'हसर-ए-इददई' (दावाकृत विशिष्टता) है जिसका वर्णन हमने आपके लिए किया है। इसमें कोई संदेह नहीं है कि यह विद्वान वक्ताओं के बीच प्रचलित और सामान्य है। कोई भी व्यक्ति जो अरबों के दीवानों (काव्य संग्रहों) और प्रशंसा तथा निंदा में उनके वचनों का अध्ययन करता है, वह इसकी गवाही दे सकता है। यह सर्वविदित है कि ज़मख़्शारी को साहित्य की कलाओं और लेखकों के शिल्पों में गहरी पकड़ और उच्च स्थान प्राप्त है। इसलिए, राजी का यह कथन कि उन्होंने बिना किसी प्रमाण के ज़ाहिरी (प्रत्यक्ष) अर्थ को छोड़ दिया (समाप्त), प्रशंसनीय नहीं है।

[उर्दू कॉलम]: मैं कहता हूँ कि यही वह 'हसर-ए-इददई' है जिसका वर्णन मैंने आपसे किया। और कोई संदेह नहीं कि यह विद्वानों के बीच प्रचलित और सामान्य है। इसकी गवाही अरब के दीवानों

और उनकी प्रशंसा व निंदा के वचनों का गहरा अध्ययन करने वाला देगा। यह ज्ञात है कि ज़मख़्शारी को साहित्य की कलाओं और लेखकों के शिल्प में बड़ी पहुँच और ऊँचा स्थान प्राप्त है। अतः फ़ख़्र-ए-राज़ी का ज़मख़्शारी पर यह ऐतराज़ कि उनकी यह व्याख्या ज़ाहिर (प्रत्यक्ष) को बिना प्रमाण के छोड़ना है (समाप्त), उचित नहीं है।

[पाद टिप्पणियाँ]: 1. मफ़ातिह अल-ग़ैब (अल-तफ़्सीर अल-कबीर) आयत 92/15-16 के तहत, अल-मतबआ अल-बहिया अल-मिसरिया, मिस्र, 31/202। 2. मदारिक अत-तंज़ील अल-तफ़्सीर अल-कबीर आयत 92/17 के तहत, दार अल-किताब अल-अरबी, बेरुत, 4/363। 3. मफ़ातिह अल-ग़ैब (अल-तफ़्सीर अल-कबीर) आयत 92/17 के तहत, अल-मतबआ अल-बहिया अल-मिसरिया, मिस्र, 31/202।

पृष्ठ 574/684

[عربی کالم]: غیر حاصل الا لھذا الاشقی 1 انتھی والی نحو من ھذا یمیل ما جزم بہ الزمخشری فی الکشاف مقتصرا علیہ ونقلہ الامام النسفی رامزا الیہ من ان الایۃ واردۃ فی الموازنۃ بین حالتی عظیم من المشرکین وعظیم من المؤمنین فرید ان یبالغ فی صفتیھما المتناقضتین، فقیل الاشقی وجعل مختصاً بالصلی کان النار لم تخلق الالہ، وقیل الاتقی وجعل مختصاً بالنجاۃ کان الجنۃ لم تخلق الالہ 2 انتھی۔

[اردو کالم]: سب سے زیادہ سزاوار ہے اور استحقاق کی زیادتی اسی سب سے بڑے بدبخت کو حاصل ہے انتہی، اور اس سے قریب توجیہ کی طرف وہ توجیہ مائل ہے جس پر زمخشری نے جزم کیا کشاف میں اس پر اکتفا کرتے ہوئے اور زمخشری کی وہ توجیہ امام نسفی نے اسکی طرف اشارہ فرماتے ہوئے نقل فرمائی وہ توجیہ یہ ہے کہ یہ آیت مشرکین کے ایک عظیم اور مومنین کے ایک عظیم کے دو متناقض صفتوں میں مبالغہ فرمایا جائے تو اشقی فرمایا گیا اور اسے آتش جہنم میں جانے کیلئے مخصوص ٹھہرایا گیا گویا جہنم کی آگ اسی کے لئے پیدا ہوئی ہے اور اتقی فرمایا گیا اور نجات کے لئے مخصوص فرمایا گیا گویا جنت اسی کے لئے بنی ہے انتہی۔

[عربی کالم]: اقول: وھذا ھو الحصر الادعائی الذی وصفنا لك ولا شك انہ دائر سائر بین البلغاء یشھد بھذا من تتبع دواوین العرب وکلامھم فی المدح والھجاء ومعلوم ان الزمخشری لہ ید طولی وکعب علیا فی فنون الادب وصنائع الادباء فقول الرازی انہ ترك الظاھر من غیر دلیل 3 انتھی غیر مستحسن۔

[اردو کالم]: میں کہتا ہوں یہی وہ حصر ادعائی جس کا بیان ہم نے تم سے کیا اور کوئی شک نہیں کہ یہ بلغاء میں دائر و سائر ہے اس کی گواہی عرب کے دیوانوں کو اور مدح و ہجو میں ان کے کلام کو خوب مطالعہ کرنے والا دے گا، اور یہ معلوم ہے کہ زمخشری کو فنون ادب اور ادیبوں کی

صنعتوں میں بڑی دسترس ہے اور اونچا درجہ حاصل ہے تو فخر رازی کا زمخشری پر یہ اعتراض کہ اس کی یہ توجیہ ظاہر کو بے دلیل چھوڑنا ہے انتہی خوب نہیں

[حواشی]: 1 مفاتیح الغیب (التفسیر الکبیر) تحت الایۃ 92 / 15-16 المطبعۃ البھیۃ المصریۃ مصر 31 / 202 2 مدارك التنزيل التفسير الكبير تحت الاية 92 / 17 دار الكتاب العربي بيروت 4 / 363 3 مفاتیح الغیب (التفسیر الکبیر) تحت الایۃ 92 / 17 المطبعۃ البھیۃ المصریۃ مصر 31 / 202

[Right Column - Urdu Translation] And what greater evidence is there than the need to correct the discourse? And interpreting 'Ashqa' (the most wretched) as 'Shaqi' (the wretched) is not closer to the literal meaning than this restriction, despite the fact that this restriction is prevalent in common usage and occurs frequently in both poetry and prose. The need to correct the discourse is a sufficient contextual indicator in such instances. Do you not know that when you hear someone say, "Zayd is *the* generous one," you will immediately understand that there is no one as generous as Zayd, not that there is no generous person other than Zayd? This is very clear. So, this ruling pertained to 'Ashqa', and there is no doubt that the discourse here, in its literal sense, requires interpretation or explanation. However, Abu Ubaidah added a 'baghlah' (literally a mule, here meaning an error or interpolation) to the chess pieces. Then, some people among the later scholars continuously quoted his words without verification, just as we recounted their habit to you from the words of Imam Allama Suyuti (may Allah have mercy on him). The reason for this was that he assumed the verse in which 'Atqa' (the most pious) occurs also requires interpretation. Therefore, he said, "If you say that Allah Almighty made 'the Fire' indefinite (nakirah)..." and so on until the end of what we quoted from him. Thus, it didn't take long for him to take 'Atqa' to mean 'Taqi' (pious) so that the verse would encompass every believer. Zamakhshari and others agreed with him on this matter, but his interpretation...

[Left Column - Original Arabic Text] And what is a greater indication than the need to correct the speech? And interpreting 'al-ashqa' as 'al-shaqi' is not closer to the literal meaning than this restriction, given its prevalence and frequent occurrence in prose and verse. Correcting the speech is a sufficient contextual indicator in such instances. Do you not see that when you hear a man saying, "Zayd is the generous one," you know at first glance, without contemplation or delay, that his intent is that there is none generous like him, not that there is no generous one but him? This is very clear. This is what pertains to the ruling on 'al-ashqa'. There is no doubt that the speech here requires, in its literal sense, interpretation or explanation. However, Abu Ubaydah added a 'baghlah' (error) in the chess pieces, and then a group of later scholars followed suit, quoting his words without scrutiny, just as we related to you their habit from the words of Imam al-Allamah al-Suyuti, may Allah Almighty have mercy on him. What led him to this was his assumption that the verse of 'al-atqa' also requires interpretation, as he said: "And if you claim that He, the Exalted, made the

Fire indefinite (nakirah)..." until the end of what we quoted from him. So it was not long before he took 'al-atqa' to mean 'al-taqi' so that it would include every believer. Al-Zamakhshari and others agreed with him on that, but they...

[दायां कॉलम - उर्दू अनुवाद का हिंदी रूपांतरण] और कलाम की सुधार की आवश्यकता से बड़ी कौन सी दलील है? और 'अश्क़ा' (सबसे अभागा) की व्याख्या 'शक़ी' (अभागा) से करना, इस हस्र (प्रतिबंध) की तुलना में ज़ाहिर (प्रत्यक्ष अर्थ) के अधिक निकट नहीं है, इसके बावजूद कि यह हस्र लोक-प्रचलन (उर्फ़) में व्यापक है और काव्य और गद्य में अधिकता से पाया जाता है। और कलाम का सुधार ऐसे स्थानों में पर्याप्त संकेत (क़रीना) है। क्या तुम नहीं जानते कि जब तुम किसी को यह कहते सुनते हो कि "ज़ैद ही उदार है", तो पहली फ़ुरसत में तुम जान जाओगे कि ज़ैद जैसा कोई उदार नहीं है, न कि यह कि ज़ैद के सिवा कोई उदार नहीं है? और यह खूब स्पष्ट है। तो यह हुक्म अश्क़ा से संबंधित था और इसमें कोई शक नहीं कि इस स्थान पर कलाम अपने ज़ाहिर से व्याख्या या स्पष्टीकरण का मोहताज है। लेकिन अबू उबैदा ने शतरंज के मोहरों में बग़ला (खच्चर/त्रुटि) बढ़ा दिया, फिर बाद के लोगों में से कुछ लोग लगातार उनके कलाम को बिना किसी शोध (तनक़ीह) के नकल करते रहे, जैसा कि हमने इमाम अल्लामा सुयुती के कलाम से उनकी आदत का उल्लेख किया। इसके लिए इसका कारण यह हुआ कि उन्होंने यह अनुमान लगाया कि वह आयत भी जिसमें 'अत़्क़ा' (सबसे परहेज़गार) आया है, व्याख्या की ज़रूरत मंद है। इसलिए उन्होंने कहा कि अगर तुम कहो कि अल्लाह तआला ने 'नार' (आग) को नकिरा (अनिश्चित) फ़रमाया आदि, तो कुछ देर न ठहरी कि 'अत़्क़ा' को 'अत़्-त़क़ी' के अर्थ में ले लिया ताकि आयत हर मोमिन (आस्थावान) को शामिल हो जाए। और इसी बात में ज़मख़्शरी वगैरह ने उनसे इत्तेफ़ाक़ (सहमति) किया, मगर उसकी व्याख्या...

[बायां कॉलम - अरबी पाठ का हिंदी अनुवाद] कलाम की सुधार की आवश्यकता से बड़ा और क्या प्रमाण हो सकता है? और 'अल-अश्क़ा' की व्याख्या 'अल-शक़ी' के रूप में करना, इस प्रतिबंध (हस्र) की तुलना में ज़ाहिर के अधिक निकट नहीं है, जबकि यह प्रतिबंध शेरो-शायरी और गद्य में बहुत प्रचलित और अधिकता से होने वाला है। ऐसी स्थितियों में कलाम का सुधार एक पर्याप्त संदर्भ (क़रीना) है। क्या तुम नहीं देखते कि जब तुम किसी व्यक्ति को यह कहते हुए सुनते हो कि "ज़ैद ही उदार है," तो तुम बिना किसी सोच-विचार या देरी के तुरंत समझ जाते हो कि उसका अर्थ यह है कि ज़ैद जैसा कोई उदार नहीं है, न कि ज़ैद के अलावा कोई उदार नहीं है। और यह बहुत स्पष्ट है। यह 'अल-अश्क़ा' के आदेश से संबंधित था। इसमें कोई संदेह नहीं है कि यहाँ का कलाम अपने ज़ाहिर के अनुसार व्याख्या या स्पष्टीकरण का मोहताज है। लेकिन अबू उबैदा ने शतरंज की मोहरों में एक 'बग़ला' (त्रुटि) बढ़ा दिया। फिर बाद के विद्वानों के एक समूह ने बिना किसी जांच-परख के उनके

शब्दों को लगातार उद्धृत करना शुरू कर दिया, जैसा कि हमने इमाम अल्लामा सुयुती (अल्लाह उन पर रहम करे) के शब्दों से उनकी आदत का वर्णन किया है। इसका कारण यह था कि उन्होंने सोचा कि वह आयत भी, जिसमें 'अल-अ़क़ा' आया है, व्याख्या की मोहताज है। इसीलिए उन्होंने कहा: "यदि आप यह कहें कि अल्लाह तआला ने 'आग' (नार) को नकिरा बनाया है..." अंत तक जो हमने उनसे उद्धृत किया। अतः उन्हें 'अल-अ़क़ा' को 'अ़त-त़क़ी' के अर्थ में लेने में देर नहीं लगी ताकि आयत हर मोमिन को शामिल कर ले। और इस बात में ज़मख़्शरी और अन्य लोगों ने उनसे सहमति व्यक्त की, लेकिन वे...

[دایاں کالم] اور کلام کی تصحیح کی حاجت سے بڑی کون سی دلیل ہے؟ اور اشقی کی تاویل شقی سے اس حصر کی بہ نسبت ظاہر سے نزدیک تر نہیں باوجود اس کے یہ حصر عرف میں شائع ہے اور نظم ونثر میں بکثرت واقع ہے اور تصحیح کلام کی حاجت اس جیسے مقامات میں قرینہ کافی ہے۔ کیا تم نہیں جانتے کہ جب تم کسی کو یہ کہتے سنو کہ زید ہی کریم ہے تو پہلی فرصت میں تم جان جاؤ گے کہ زید جیسا کوئی کریم نہیں نہ یہ کہ زید کے سوا کوئی کریم نہیں اور یہ خوب ظاہر ہے تو یہ حکم اشقی سے متعلق تھا اور یہ کوئی شک نہیں کہ اس مقام پر کلام اپنے ظاہر سے تاویل یا توجیہ کا محتاج ہے لیکن ابو عبیدہ نے شطرنج کے مہروں میں بغلہ (خچر) بڑھا دیا پھر متاخرین میں سے کچھ لوگ پے در پے اس کا کلام بغیر تنقیح کے نقل کرتے رہے، جیسا کہ ہم نے تم سے امام علامہ سیوطی کے کلام سے ان کی عادت کی حکایت کی، اس کے لئے اس کا سبب یہ ہوا کہ اس نے یہ گمان کیا کہ وہ آیت بھی جس میں اتقی وارد ہوا تاویل کی حاجت مند ہے اس لئے کہ اس نے کہا کہ اگر تم کہو کہ اللہ تعالیٰ نے نار کو نکرہ فرمایا الخ تو کچھ دیر نہ ٹھہرا کہ اتقی کو بمعنی تقی کے لیا تاکہ آیت ہر مومن کو شامل ہو جائے اور اسی بات میں زمخشری وغیرہ نے اس سے اتفاق کیا مگر اس کی تاویل

[بایاں کالم] وأی شیئ اکبر دلالة من الاحتیاج الی تصحیح الکلام و لیس تاویل الاشقی بالاشقی اقرب الی الظاهر من هذا الحصر من شیوعه وکثرة وقوعه نظما و نثرا و تصحیح الکلام قرینة کافیة فی امثال هذا المقام الاتری انك اذا سمعت رجلا یقول زید هو الکریم علمت اول وهلة من دون تامل ولا مهلة ان مراده ان لیس کریم مثله لا ان لا کریم مثله وهذا ظاهر جدا ، هذا ما یتعلق بحکم الاشقی ، ولا شك ان الکلام ههنا محتاج بظاهره الی تاویل او توجیه لکن ابا عبیدة زاد فی الشطرنج بغلة ثم تتابع فی قوم من

المتاخرين ينقلون كلامہ من دون تنقيح كما حكينا لك ديرنهم من كلام الامام العلامة السيوطى رحمہ الله تعالى حملہ على ذلک ان ظن ان آية الاتقى ايضا محتاجة الى التاويل حيث قال و ان زعمت انه تعالى نكر النار الى آخر الخ ما نقلنا عنه فلم يثبت ان اخذ الاتقى بمعنى التقى ليشمل كل مؤمن ووافقه على ذلك الزمخشرى وغيره لكنهم

Fatawa Ridawiyyah, Volume 28

(Arabic Text): They did not agree with him on the interpretation, as you have heard, and this statement does not stand on firm ground. For there is nothing in the words of Allah Almighty, 'And the most righteous shall be kept away from it,' that indicates restriction or exclusivity. Allah, the Glorified and Exalted, is only describing a servant of His who is most righteous, stating that he will be kept away from the Fire and distanced from it, because no one is kept away from the Fire except him. May Allah have mercy on [Imam] al-Razi, for he realized this; regarding 'the most wretched' (al-ashqa), he mentioned an opinion that it means 'the wretched' (al-shaqi), but he did not mention this at all regarding 'the most righteous' (al-atqa). Rather, he explicitly stated the opposite when he said: 'This does not indicate the state of someone other than the most righteous except by way of implication (mafhum) and adhering to the evidence of the address (dalil al-khitab).'

I say: In fact, this does not even align with the school of those who believe in the implication of an attribute (mafhum al-sifah) either. This is because the speech is directed towards praising the most righteous, as indicated by the reason for revelation (sabab al-nuzul). According to them, contexts of praise and blame are also exceptions, as mentioned in the books of the principles of jurisprudence (usul al-fiqh). How astonishing it is of al-Qadi al-Baydawi al-Shafi'i that he...

(Urdu Text Translation of the above): In this matter, they did not agree with him as you have heard, and this statement does not stand on firm ground because in the statement of Allah Almighty 'And the most righteous shall be kept away from it,' there is no word that indicates restriction. Allah Almighty describes the attribute of one of His servants who is the most righteous, saying that he will be kept far away from the fire of Hell; this does not mean that only he will be saved from the fire of Hell. And may Allah Almighty have mercy on Allama Razi for he understood this matter; therefore, regarding 'the most wretched' (ashqa) he mentioned an opinion that it means 'wretched' (shaqi), but for 'the most righteous' (atqa) he did not mention this at all, but rather explicitly stated the opposite. He said this noble verse, which contains glad tidings for the most righteous, does not indicate the state of the non-righteous except by way of its implication and by adhering to the evidence of address, etc. I say, rather, this point does not even apply to the school of those who believe in the implication of an attribute, because the speech was brought forth to praise the most righteous, as indicated by the reason for its revelation. And according to them, the context of praise and blame is also an exception, as

mentioned in the books of the principles of jurisprudence. Thus, it is astonishing that Qazi Baidawi Shafi'i...

Footnote 1: Mafatih al-Ghayb (al-Tafsir al-Kabir) under Verse 92/17, al-Matba'ah al-Bahiyyah al-Misriyyah, Egypt, 31/202.

फ़तावा रिज़विया, जिल्द 28

(अरबी पाठ): उन्होंने इस व्याख्या पर उनसे सहमति नहीं जताई, जैसा कि आपने सुना, और यह कथन किसी ठोस आधार पर नहीं टिकता। क्योंकि अल्लाह तआला के इस कथन में कि 'और सबसे अधिक परहेज़गार उससे दूर रखा जाएगा,' ऐसा कुछ भी नहीं है जो सीमा या विशिष्टता (हस्र) को दर्शाता हो। अल्लाह, महिमामय और उच्च, केवल अपने एक सेवक का वर्णन कर रहा है जो सबसे अधिक परहेज़गार है, यह बताते हुए कि उसे आग से दूर रखा जाएगा और उससे अलग रखा जाएगा, क्योंकि उसके सिवा कोई भी आग से दूर नहीं रखा जाता है। अल्लाह [इमाम] अल-राज़ी पर दया करे, क्योंकि उन्होंने इसे महसूस किया; 'सबसे अभागे' (अल-अश्का) के संबंध में, उन्होंने एक राय का उल्लेख किया कि इसका अर्थ 'अभागा' (अल-शकी) है, लेकिन उन्होंने 'सबसे परहेज़गार' (अल-अत्क़ा) के संबंध में इसका बिल्कुल भी उल्लेख नहीं किया। बल्कि, उन्होंने स्पष्ट रूप से इसके विपरीत कहा जब उन्होंने कहा: 'यह सबसे परहेज़गार के अलावा किसी अन्य की स्थिति का संकेत नहीं देता है, सिवाय इसके निहितार्थ (मफ़हूम) और संबोधन के प्रमाण (दलील अल-खिताब) का पालन करने के।'

मैं कहता हूँ: वास्तव में, यह उन लोगों के मत के साथ भी मेल नहीं खाता है जो किसी गुण के निहितार्थ (मफ़हूम अल-सिफ़ा) में विश्वास करते हैं। ऐसा इसलिए है क्योंकि यह वाणी सबसे परहेज़गार की प्रशंसा की ओर निर्देशित है, जैसा कि इसके अवतरण के कारण (सबब अल-नुज़ूल) से संकेत मिलता है। उनके अनुसार, प्रशंसा और निंदा के संदर्भ भी अपवाद हैं, जैसा कि न्यायशास्त्र के सिद्धांतों (उसूल अल-फिक्ह) की पुस्तकों में उल्लेख किया गया है। अल-काज़ी अल-बैदावी अल-शाफ़ी के बारे में यह कितना आश्चर्यजनक है कि उन्होंने...

(उपरोक्त का उर्दू पाठ अनुवाद): इस मामले में, उन्होंने उनके साथ सहमति नहीं जताई जैसा कि आपने सुना, और यह बयान ठोस आधार पर नहीं टिकता है क्योंकि अल्लाह तआला के बयान में 'और सबसे अधिक परहेज़गार उससे दूर रखा जाएगा', ऐसा कोई शब्द नहीं है जो सीमा को इंगित करता हो। अल्लाह तआला अपने एक सेवक के गुण का वर्णन करता है जो सबसे बड़ा परहेज़गार है, यह कहते हुए कि उसे नरक की आग से बहुत दूर रखा जाएगा; इसका मतलब यह नहीं है कि केवल उसे ही नरक की आग से बचाया जाएगा। और अल्लाह तआला अल्लामा राज़ी पर अपनी कृपा बरसाए क्योंकि उन्होंने इस मामले को समझा; इसलिए, 'सबसे अभागे' (अश्का) के संबंध में उन्होंने एक राय का उल्लेख किया कि इसका अर्थ 'अभागा' (शकी) है, लेकिन 'सबसे परहेज़गार' (अत्क़ा) के

लिए उन्होंने इसका बिल्कुल भी उल्लेख नहीं किया, बल्कि स्पष्ट रूप से इसके विपरीत कहा। उन्होंने कहा कि यह महान आयत, जिसमें सबसे परहेज़गार के लिए शुभ समाचार है, गैर-परहेज़गारों की स्थिति को इंगित नहीं करती है, सिवाय इसके निहितार्थ के और संबोधन के प्रमाण का पालन करने के आदि। मैं कहता हूँ, बल्कि, यह बात उन लोगों के मत पर भी लागू नहीं होती है जो किसी गुण के निहितार्थ में विश्वास करते हैं, क्योंकि यह वाणी सबसे परहेज़गार की प्रशंसा करने के लिए लाई गई थी, जैसा कि इसके अवतरण के कारण से संकेत मिलता है। और उनके अनुसार, प्रशंसा और निंदा का संदर्भ भी एक अपवाद है, जैसा कि न्यायशास्त्र के सिद्धांतों की पुस्तकों में वर्णित है। इस प्रकार, यह आश्चर्यजनक है कि काज़ी बैदावी शाफ़ई ने...

पाद टिप्पणी 1: मफ़ातीह अल-ग़ैब (अल-तफ़्सीर अल-कबीर) आयत 92/17 के अंतर्गत, अल-मतबा अल-बहिय्या अल-मिसरिया, मिस्र, 31/202।

(عربی عبارت): لم يوافقه على التأويل كما سمعت وهذا كلام لا يقوم على ساق اذ ليس في قوله تعالى وسيجنبها الاتقى ما يدل على الحصر والقصر انما يصف الله سبحنه وتعالى عبدا له اتقى بأنه يجنب النار و يبعد عنها لانه لا يجنب النار الا هو و رحم الله الرازي حيث تفطن لهذا فذكر في الاشقى قولا انه بمعنى الشقى ولم يذكره في الاتقى راسا بل صرح بخلافه حيث قال "هذا لا يدل على حال غير الاتقى الا على سبيل المفهوم والتمسك بدليل الخطاب"

اقول: بل ولا يتمشى على مذهب القائلين بمفهوم الصفة ايضا فان الكلام مسوق لمدح الاتقى كما يدل عليه سبب النزول ومقام المدح والذم مستثنى عندهم ايضاً كما هو مذكور فى كتب الاصول فيا للعجب من القاضي البيضاوى الشافعي

(اردو ترجمہ): میں ان لوگوں نے اس کی موافقت نہ کی جیسا کہ تو نے سنا اور یہ کلام پائے ثبات پر قائم نہیں اس لئے اللہ تعالی کے قول وسیجنبھا الاتقیٰ میں کوئی لفظ نہیں جو حصر پر دلالت کرتا ہو، اللہ تعالی تو اپنے ایک بندے کا وصف بیان فرماتا ہے جو سب سے بڑا پرہیزگار ہو، یوں کہ وہ جہنم کی آتش سے بہت دور رکھا جائے گا یہ مطلب نہیں کہ جہنم کی آگ سے وہی بچایا جائے گا۔ اور اللہ تعالی علامہ رازی پر اپنی رحمت فرمائے کہ انہوں نے اس امر کو سمجھ لیا لہذا اشقی میں ایک قول ذکر کیا کہ وہ بمعنی شقی کے ہے اور اتقی میں اسے بالکل ذکر نہ کیا بلکہ اس کے خلاف کی تصریح کی انہوں نے فرمایا یہ آیت کریمہ جس میں اتقی کے لئے بشارت ہے غیر اتقی کے حال پر دلالت نہیں کرتی مگر اپنے مفہوم کے اعتبار سے اور دلیل خطاب سے تمسک کے طور پر الخ۔

میں کہتا ہوں بلکہ یہ بات ان کے مذہب پر بھی نہیں چلتی جو مفہوم صفت کے قائل ہیں اس لئے کہ کلام مدحت اتقی کے لئے لایا گیا ہے جیسا کہ اس پر سبب نزول دلالت کرتا ہے اور ان لوگوں کے نزدیک مقام مدح وذم بھی مستثنی ہے جیسا کہ کتب اصول فقہ میں مذکور ہے تو قاضی بیضاوی شافعی پر تعجب ہے انہوں نے

حاشیہ ۱: مفاتیح الغیب (التفسیر الکبیر) تحت الآیة ۱۷/۹۲ المطبعة البهية المصرية مصر ۳۱ / ۲۰۲

How could one rely on the implied meaning (Mafhum) here, even though it is not the place for it by consensus? And the most surprising thing is Imam Qazi Abu Bakr Shafi'i, whose pen slipped and he leaned towards conveying exclusivity (Hasr), even though he is fundamentally opposed to his Imams on the doctrine of implied meaning. Thus, Allah shows us His signs in the horizons and within ourselves, so that no conceited person may be deluded by the precision of his insights, nor should a mocker laugh at someone who stumbles in his thoughts. For we see every sharp sword miss and every noble steed fall. So on what basis does the arrogant boast? May Allah bless the era of those who spoke—and what do you know of who spoke—the noble masters and leaders of the Ummah: Ibrahim al-Nakha'i, Malik bin Anas, and other Imams, when they said—and how excellent was what they said: "Every person's words may be accepted or rejected, except for the occupant of this grave[1] (the Holy Prophet), peace and blessings of Allah be upon him." We ask Allah for protection in the beginning and the end. All praise be to Allah, Lord of the Worlds.

[1] Al-Yawaqit wa al-Jawahir, Discussion 49, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 2/278

यहाँ मफ़हूम (निहित अर्थ) से तर्क क्यों किया गया, जबकि सर्वसम्मति से यह इसका स्थान नहीं है? और सबसे अधिक आश्चर्य इमाम क़ाज़ी अबू बक्र शाफ़ई पर है कि उनकी क़लम ने फिसलकर इस ओर झुकाव दिखाया कि आयत विशिष्टता (हस्र) का लाभ देती है, जबकि वह मफ़हूम के सिद्धांत में अपने इमामों के बिल्कुल विपरीत हैं। और इसी तरह अल्लाह हमें अपनी निशानियाँ क्षितिज में और हमारे स्वयं के भीतर दिखाता है ताकि कोई भी अपनी बारीक-बीनी (सूक्ष्म दृष्टि) पर घमण्ड न करे, और कोई भी मज़ाक उड़ाने वाला किसी के विचारों की फिसलन पर न हँसे। क्योंकि हम देखते हैं कि हर तेज़ तलवार चूक जाती है और हर नेक घोड़ा लड़खड़ा जाता है। तो घमण्ड करने वाला किस बात पर घमण्ड करे? और अल्लाह उन लोगों के युग को खुशहाल रखे जिन्होंने कहा—और आप क्या जानें वे कौन थे जिन्होंने कहा—जो उम्मत के महान नेता और सरदार थे: इब्राहिम नख़ई, मालिक बिन अनस और अन्य इमाम, जब उन्होंने कहा—और उन्होंने क्या ही खूब कहा: "हर किसी की बात स्वीकार या अस्वीकार की जा सकती है, सिवाय इस मज़ार शरीफ़ के निवासी[1] (यानी नबी करीम) के, उन पर अल्लाह की कृपा और शांति हो।" हम अल्लाह से शुरुआत और अंत में सुरक्षा माँगते हैं। और सारी प्रशंसा अल्लाह के लिए है जो तमाम जहानों का रब है।

[1] अल-यवाक़ीत वल-जवाहर, चर्चा 49, दार इहया अत-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, 2/278

کیونکہ مفہوم سے استدلال کیا حالانکہ بالا تفاق یہ اس کا محل نہیں، اور سخت تعجب تو قاضی امام ابوبکر شافعی پر ہے کہ ان کے قلم نے لغزش کی تو وہ اس طرف مائل ہوئے کہ آیت حصر کا فائدہ دیتی ہے حالانکہ وہ قول بالمفہوم میں اپنے ائمہ کے بالکل مخالف ہیں اور یونہی اللہ ہمیں اپنی نشانیاں آفاق میں اور ہمارے نفوس میں دکھاتا ہے تاکہ کوئی اپنی باریک بینی پر مغرور نہ ہو اور کوئی ہنسنے والا اپنے افکار میں لغزش کرنے والے سے نہ ہنسے، اس لئے کہ ہر تلوار اچٹتی ہے اور ہر گھوڑا گرتا ہے تو گھمنڈ کرنیوالا کاہے کو گھمنڈ کرے اور اللہ تعالٰی ان کے زمانے کو سیراب کرے جنہوں نے فرمایا اور تمہیں کیا خبر وہ کون لوگ ہیں جنہوں نے فرمایا سردارانِ بزرگ امت کے مقتدا ابراہیم ... ومالک بن انس وغیرہ ائمہ کہ انہوں نے فرمایا اور کیا خوب فرمایا کہ ہر شخص کی کوئی بات مقبول ہوتی ہے اور کوئی نامقبول مگر اس قبر شریف کے ساکن یعنی حضور صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کہ ان کی ہر بات قبول ہے ہم اللہ تعالٰی سے حفاظت مانگتے ہیں ابتداء وانتہاء میں، والحمد للہ رب العالمین۔

[1] الیواقیت والجواھر المبحث التاسع والاربعون دار احیاء التراث العربی بیروت ۲/ ۲۷۸

Fatawa Razawiyya Volume 28

And now the time has come for us to complete the rebuttal against Abu Ubaidah regarding the points from which he sought an escape and on which he felt satisfied. So I say, and success is from Allah alone, this person first thought that interpreting 'the most wretched' (al-ashqa) as 'the wretched' (al-shaqi) would save him from the calamity he is in, because the outcome of the speech is that only a disbeliever will enter the fire of Hell. And this is a truth over which there is no cloud (doubt).

We will say that you looked at the 'described' but neglected the 'description'. Allah, the Glorified and Exalted, says: "None shall burn therein except the most wretched, who denied and turned away." (Quran 92:15-16). And it is known that among the disbelievers are those who did not deny the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) throughout their entire lives, neither in their hearts nor with their tongues. Their disbelief was because the preordainment of the Book (divine decree) prevailed and divine guidance failed them. We seek refuge with the noble Lord.

I say: This is Abu Talib, the uncle of the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him), who spent his entire life in his protection and support and reached the ultimate limit...

Page 578 of 684

और अब समय आ गया है कि हम अबू उबैदा का खंडन उसमें करें जिससे उसने भागने का मार्ग चुना और जिस पर वह आश्वस्त हुआ। तो मैं कहता हूँ और अल्लाह से ही तौफीक है, उस व्यक्ति ने पहले यह सोचा कि 'अशक़ा' (सबसे अभागा) की व्याख्या 'शक़ी' (अभागा) से उसे उस आफत से बचा लेगी जिसमें वह फंसा हुआ है, क्योंकि बात का निष्कर्ष यह निकला कि नरक की आग में केवल काफिर ही जाएगा। और यह वह सच है जिस पर कोई धूल (संदेह) नहीं है।

हम कहेंगे कि तुमने वर्णित को देखा और विशेषता को छोड़ दिया। अल्लाह सुब्हानहू व तआला फरमाता है: "उसमें नहीं जलेगा मगर वह जो सबसे बड़ा अभागा है, जिसने झुठलाया और मुंह फेरा।" (कुरान 92:15-16)। और यह ज्ञात है कि काफिरों में वे भी हैं जिन्होंने अपनी पूरी उम्र नबी सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम को नहीं झुठलाया, न अपने दिल से और न अपनी ज़ुबान से। उनका कुफ्र तो इस तरह हुआ कि अल्लाह का लिखा हुआ (भाग्य) प्रबल हो गया और ईश्वरीय तौफीक ने उनका साथ छोड़ दिया। और हम करीम मौला की पनाह मांगते हैं।

मैं कहता हूँ: यह हैं अबू तालिब, अल्लाह के रसूल सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम के चाचा, जिन्होंने अपनी पूरी उम्र हुज़ूर सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम की सुरक्षा और समर्थन में व्यतीत कर दी और वे चरम सीमा तक पहुँच गए...

اور اب وقت آگیا ہے کہ ہم ابوعبیدہ کارد اس میں جس سے اس نے فرار اختیار کیا اور جس پروہ مطمئن ہوا تمام کریں، تو میں کہتا ہوں اور اللہ سے ہی توفیق ہے اس شخص نے پہلے خیال یہ کیا کہ اشقی کی تاویل شقی سے اسے اس آفت سے نجات دے دے گی جس میں وہ مبتلا ہے اس لئے کہ کلام کا مآل یہ ہوا کہ دوزخ کی آگ میں کافر ہی جائے گا۔ اور یہ بات حق ہے جس پر کوئی غبار نہیں۔

ہم کہیں گے کہ تم نے موصوف کو دیکھا اور صفت کو چھوڑ دیا اللہ سبحانہ وتعالیٰ فرماتا ہے "لَا یَصْلٰیھَا اِلَّا الْاَشْقَی الَّذِیْ کَذَّبَ وَتَوَلّٰی" (اس میں نہ جائے گا مگر وہ سب سے بڑا بد بخت جس نے جھٹلایا اور منہ پھیرا) اور یہ معلوم ہے کہ کافروں میں وہ بھی ہیں جنہوں نے اپنی تمام عمر نبی صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کو نہ جھٹلایا نہ اپنے دل سے نہ اپنی زبان سے، اس کا کفر تو یوں ہوا کہ اللہ کا لکھا غالب آیا اور توفیق الہی نے اس کا ساتھ نہ دیا اور مولائے کریم کی ذات کی پناہ ہے۔

میں کہتا ہوں یہ ہیں ابوطالب رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کے چچا جنہوں نے اپنی عمر حضور صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کی حفاظت و حمایت میں فنا کر دی اور وہ حضور صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم...

Fatawa Rizvia, Volume 28

[Arabic Column:] Out of his love and allegiance, the love for the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) had completely taken over his heart, to the point that he used to prefer him over his own young biological children. When Allah the Almighty sent His Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) and he called the polytheists to monotheism, and enemies from every near and far place attacked him, he [Abu Talib] stood up to defend him (peace and blessings of Allah be upon him). He did a great service, remained constant in his support, and endured countless hardships from the polytheists among his nearest kin who migrated away. He is the one who, when the Quraysh conspired against the Chosen One (peace and blessings of Allah be upon him) and drove away those who wished to enter Islam, composed a poem demonstrating his great love for the Chosen One and his intense hatred for his mean enemies, as narrated by Ibn Ishaq and other trustworthy narrators. Among those verses are: O sons of Abd Manaf! You are the best of your people, So do not associate every intruder in your affairs. Indeed, I fear that if Allah does not rectify your situation, You will become like the legends of Wa'il. I seek refuge with the Lord of mankind from every slanderer Against us with evil, or one who persists in falsehood.

[Urdu Column:] ...reached the ultimate limit of love and support for him (peace be upon him). The love for the Master (peace and blessings be upon him) had so gripped his entire heart that he used to give preference to the Prophet (peace be upon him) over his own biological young children. And when Allah the Almighty sent His Prophet (peace be upon him), the Master called the polytheists towards monotheism, and enemies of the religion attacked from every direction and far-off places, Abu Talib stood up to fight the disbelievers in their support. He did great kindness to the Master, always helped him, and endured countless hardships from his close polytheist relatives. This was the same Abu Talib who, when all of Quraysh became opponents of Mustafa (peace and blessings of Allah be upon him) and kept those wishing for Islam away from the Master (peace be upon him), composed a poem which is evidence of great love for Mustafa (peace and blessings of Allah be upon him) and severe enmity towards his mean enemies, as Ibn Ishaq has narrated from reliable narrators. These are the verses of that poem: O sons of Abd Manaf! You are the best among your nation, So do not include every low person in your matter. Indeed, I fear that if Allah does not rectify your condition, You will become a legend

like the legends of Wa'il. I seek refuge with the Lord of people from everyone who taunts with evil, And from those who insist on falsehood.

फतावा रजविया, खंड 28

[अरबी स्तंभ:] उनके प्रेम और निष्ठा के कारण, पैगंबर (उन पर अल्लाह की शांति और आशीर्वाद हो) के प्रति प्रेम ने उनके पूरे दिल पर कब्जा कर लिया था, यहाँ तक कि वह अपने सगे छोटे बच्चों पर हुज़ूर (उन पर शांति हो) को प्राथमिकता देते थे। और जब अल्लाह तआला ने अपने नबी (उन पर शांति हो) को भेजा और सरकार ने मुशरिकों (बहुदेववादियों) को एकेश्वरवाद की ओर बुलाया और धर्म के दुश्मन हर दिशा, दूर-दराज से हमलावर हुए, तो अबू तालिब उनके समर्थन में काफिरों से लड़ने के लिए खड़े हो गए। उन्होंने सरकार के साथ बड़ी नेकी की और हमेशा उनकी मदद की और अपने करीबी रिश्तेदार मुशरिकों की ओर से अनगिनत कठिनाइयाँ झेलीं। ये वही अबू तालिब थे कि जब सभी कुरैश मुस्तफा (उन पर अल्लाह की शांति और आशीर्वाद हो) के खिलाफ हो गए और इस्लाम के चाहने वालों को सरकार (उन पर शांति हो) से दूर कर दिया, तो उन्होंने एक कसीदा (प्रशंसात्मक कविता) कहा जो मुस्तफा (उन पर अल्लाह की शांति और आशीर्वाद हो) के प्रति उनके गहरे प्रेम और उनके नीच दुश्मनों के प्रति तीव्र घृणा का प्रमाण है, जैसा कि इब्न इसहाक ने विश्वसनीय रावियों (वर्णनकर्ताओं) से उल्लेख किया है। इसी कसीदे के ये शेर हैं: ऐ अब्द-ए-मनाफ़ के बेटों! तुम अपनी कौम में सबसे बेहतर हो, तो तुम अपने मामले में हर नीच को शरीक न करो। बेशक मुझे डर है कि अगर अल्लाह ने तुम्हारा हाल ठीक न किया, तो तुम ग़ाइल की कहानियों की तरह कहानी बन जाओगे। मैं लोगों के रब की पनाह चाहता हूँ हर बुराई का ताना देने वाले से, और बातिल (असत्य) पर अड़े रहने वाले से।

[उर्दू स्तंभ:] ...हुज़ूर (उन पर शांति हो) की मोहब्बत और मदद की चरम सीमा तक पहुँच गए। सरकार (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) के प्रति प्रेम ने उनके पूरे हृदय को इस प्रकार जकड़ लिया था कि वे अपने सगे छोटे बच्चों पर हुज़ूर (उन पर शांति हो) को वरीयता देते थे। और जब अल्लाह तआला ने अपने नबी (उन पर शांति हो) को भेजा, तो सरकार ने मुशरिकों को एकेश्वरवाद की ओर बुलाया और दीन के दुश्मन हर दिशा, दूर-दराज से हमलावर हुए, तो अबू तालिब उनकी हिमायत में काफ़िरों से लड़ने के लिए खड़े हो गए। उन्होंने सरकार के साथ बड़ी नेकी की और हमेशा उनकी मदद की और अपने करीबी रिश्तेदार मुशरिकों की ओर से कितनी ही बेशुमार कठिनाइयाँ सहीं। ये वे अबू तालिब थे कि जब सारे कुरैश मुस्तफ़ा (उन पर अल्लाह तआला की शांति और आशीर्वाद हो) के विरोधी हो गए और इस्लाम के चाहने वालों को सरकार (उन पर शांति हो) से दूर कर दिया, तो उन्होंने एक कसीदा कहा जो मुस्तफ़ा (उन पर अल्लाह तआला की शांति और आशीर्वाद हो) के प्रति

अत्यधिक प्रेम और उनके नीच शत्रुओं के प्रति तीव्र शत्रुता का प्रमाण है, जैसा कि इब्न इसहाक ने विश्वसनीय वर्णनकर्ताओं से उद्धृत किया है। उस कसीदे के ये छंद हैं: हे अब्द-ए-मनाफ़ की संतानों! तुम अपनी जाति में सर्वश्रेष्ठ हो, इसलिए अपने कार्य में प्रत्येक तुच्छ व्यक्ति को सम्मिलित न करो। वास्तव में मुझे भय है कि यदि अल्लाह ने तुम्हारी स्थिति नहीं सुधारी, तो तुम वाइल की कथाओं की भाँति एक कथा मात्र बन जाओगे। मैं मनुष्यों के स्वामी की शरण चाहता हूँ प्रत्येक उस व्यक्ति से जो बुराई का ताना देता है, और जो असत्य पर हठ करता है।

पृष्ठ 684 का 579

[عربی کالم:] من محبته وولایته قد کان حبه صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم اخذ بمجامع قبله ، حتی کان یفضله علی الاطفال الصغار من بنی صلبه ، و لما بعث اللہ تعالٰی نبیه صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم فدعا المشرکین الی التوحید، وهجم علیه الاعداء من کل شاء وبعید، قام یناضل عنه صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم فأعظم به ولازم نصره وقاسی ما قاسی من شدائد لاتحصی فی مهاجرة المشرکین من عشیرته الاقربین ۔ وهو الذي لما تمالات قریش علی المصطفی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم ونفر واعنه من یرید الاسلام انشاء قصیدة تدل علی عظم حبه المصطفی وشدة بغضه اعدائه اللئام کما روی ابن اسحق وغیره من الثقات ومنها هذه الابیات: اعبد مناف انکم خیر قومکم فلا تشرکوا في امرکم کل واغل فقد خفت ان لم یصلح اللہ امرکم تکونوا کما کانت احادیث وائل اعوذ برب الناس من کل طاعن علینا بسوء او ملح بباطل

[اردو کالم:] علیہ وسلم کی محبت اور نصرت کی انتہائی حد کو پہنچے ، سرکار علیہ الصلوۃ والسلام کی محبت نے ان کے پورے دل کو ایسا پکڑ لیا تھا کہ اپنے صلبی کم سن بچوں پر حضور علیہ السلام کو فضیلت دیتے تھے اور جب اللہ تعالٰی نے اپنے نبی علیہ السلام کو مبعوث فرمایا تو سرکار نے مشرکین کو وحدانیت کی طرف بلایا اور دین کے دشمن ہر سمت دور دراز سے حملہ آور ہوئے ابوطالب ان کی حمایت کو کافروں سے لڑنے کو کھڑے ہو گئے تو سرکار کے ساتھ بڑی نیکی کی اور ہمیشہ ان کی مدد کی اور اپنے قریبی رشتہ دار مشرکوں کی طرف سے کیسی بے شمار سختیاں جھیلیں۔ یہ وہ ابوطالب تھے کہ جب سارے قریش مصطفٰے صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کے مخالف ہوئے اور اسلام کے خواہشمندوں کو سرکار علیہ السلام سے دور کیا تو انہوں نے ایک قصیدہ کہا جو مصطفٰے صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کی بڑی محبت اور ان کے کمین دشمنان سے

شدید عداوت کی دلیل ہے، جیسا ابن اسحٰق نے معتمد راویوں سے روایت کیا ہے۔ اسی قصیدہ کے یہ شعر ہیں: اے عبدِ مناف کے بیٹو! تم اپنی قوم میں سے بہتر ہو، تو تم اپنے معاملہ میں ہر خسیس کو شریک نہ کرو، بے شک مجھے اندیشہ ہے کہ اگر اللہ نے تمہارا حال ٹھیک نہ کیا تو تم وائل کے افسانوں کی طرح افسانہ ہو جاؤ گے میں لوگوں کے رب کی پناہ چاہتا ہوں ہر برائی کا طعنہ دینے والے اور باطل پر اصرار کرنے والے سے

Fatawa Rizvia, Volume 28

[Arabic Poem on the left and its Urdu translation on the right]

And from the malicious one who tries to boast against us, and from one who tries to introduce into the religion what was never found in it.

And by Mount Thawr, and by Him who firmly established Mount Thubayr in its place, and by those ascending and descending Mount Hira for worship.

And by the House, the true House of Allah in the belly of Makkah, and by Allah, for indeed Allah is not unaware.

By the House of Allah! O disbelievers! You have lied in the thought that we would abandon Muhammad (peace and blessings of Allah be upon him).

While we have not yet fought with spears and arrows around the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him). And would we hand over Muhammad (peace and blessings of Allah be upon him) to you until we are slain around him and become heedless of our sons and wives?

By my life! I have a profound and intense love for Muhammad (peace and blessings of Allah be upon him), and I desire him just as the habit of a constant lover is.

When judges compare anyone with him at the time of judging excellence, who among people is like him, for whom there is hope that he would be his peer?

Clement, rightly guided, intelligent, not impulsive; he befriends a God from whom he is never heedless.

Page 580 of 684

फ़तावा रज़विया, खंड 28

[बाईं ओर अरबी कविता और दाईं ओर उसका उर्दू अनुवाद]

और उस ईर्ष्यालु से जो हम पर अहंकार का प्रयास करे, और उससे जो धर्म में ऐसी बात शामिल करे जो धर्म में कभी नहीं पाई गई।

और कोह-ए-थौर से और उससे जिसने कोह-ए-थुबैर को अपने स्थान पर जमाया, और कोह-ए-हिरा में इबादत के लिए चढ़ने और उतरने वालों से।

और अल्लाह तआला के सच्चे घर की कसम और अल्लाह की कसम, बेशक अल्लाह तआला बेखबर नहीं है।

अल्लाह के घर की कसम! ऐ काफिरों! तुम इस गुमान में झूठे हो कि हम मुहम्मद (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) को छोड़ देंगे।

हालांकि अभी हमने हुज़ूर अलैहिस्सलाम के चारों ओर नेज़ों और तीरों से युद्ध नहीं किया। और क्या हम मुहम्मद सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम को तुम्हारे सुपुर्द करेंगे जब तक कि हम अपने बेटों और बीवियों से बेखबर न हो जाएँ(अर्थात उनके चारों ओर शहीद न हो जाएँ?

मुझे अपनी जान की कसम! मुझे मुहम्मद सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम से तीव्र प्रेम है, और मैं उन्हें वैसा ही चाहता हूँ जैसा निरंतर चाहने वाले की आदत होती है।

जब निर्णय करने वाले श्रेष्ठता के समय किसी की तुलना उन पर करें, तो लोगों में उन जैसा कौन है जिसके लिए यह आशा हो कि वह उनके समकक्ष होगा?

धैर्यवान, सही मार्ग पर चलने वाले, बुद्धिमान, उतावले नहीं; वह उस ईश्वर से मित्रता रखते हैं जो उनसे बेखबर नहीं है।

पृष्ठ 580 का 684

ومن كاشح يسعى لنا بعبية اور کینہ پرور سے جو ہم پر گھمنڈ کی کوشش کرے اور اس سے ومن ملحق في الدين مالم يحاول جو دین میں ایسی بات شامل کرے جو دین میں کبھی نہ پائی گئی ہو۔ وثور ومن ارسى ثبير امكانه اور کوہ ثور سے اور اس سے جس نے کوہ ثبیر کو اپنی جگہ جمایا وراق لبر في حراء ونازل۔ اور کوہ حرا میں عبادت کے لئے چڑھنے اور اترنے والے سے۔ وبالبيت حق البيت في بطن مكة اور اللہ تعالیٰ کے سچے گھر کی قسم اور اللہ کی قسم، بیشک اللہ تعالیٰ وباللہ ان اللہ لیس بغافل بخبر نہیں۔ اللہ کے گھر قسم ! اے کافرو! تم جھوٹے ہو اس گمان کذبتم وبیت اللہ نبزی محمداً میں کہ ہم محمد (صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم) کو چھوڑ دیں گے۔ ولما نطاعن دونه ونناضل حالانکہ ابھی ہم نے حضور علیہ السلام کے گرد نیزوں اور ونسلمه حتى نصرع حوله تیروں سے جنگ نہ کی اور کیا ہم محمد صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کو ونذهل عن ابناءنا والحائل تمہارے سپرد کریں گے جب تک کہ اپنے بیٹوں اور بیویوں لعمری لقد كلفت وجداً باحمد سے غافل نہ ہو جائیں۔ مجھے اپنی جان کی قسم ! مجھے محمد صلى واجبته داب المحب المواصل اللہ تعالیٰ علیہ وسلم سے شدید محبت ہے اور میں انہیں ایسا فمن مثله في الناس ای مؤمل چاہتا ہوں جس طرح پیہم چاہنے والے کی عادت ہوتی ہے۔ اذا قاسه الحكام عند التفاضل جب فیصلہ کرنے والے مقابلے کے وقت کسی کو ان پر قیاس حلیم رشید عاقل غیر طائش کریں تو ان جیسالوگوں میں کون ہے جس کے لئے یہ امید ہو یوالی الها لیس عنه بغافل کہ وہ ان کا ہم پلہ ہوگا۔ حلم والے رشد والے، عقل والے، طیش والے نہیں وہ بیوقوف بے قدر سے محبت رکھتے ہیں جوان سے غافل نہیں۔

Fatawa Razawiyyah Volume 28

[Arabic Poetry]: By Allah, were it not for the fear of bringing an insult that would be dragged upon our elders in gatherings, We would have followed him in every state of time, in earnest, not as a matter of jesting. So Ahmad became among us in a lineage, which the reach of the boastful falls short of. I offered my own life for him and protected him, and I defended him with [my] progeny or [my] chests.

[Urdu Translation/Explanation]: By God, if there were no fear that I would do such a thing that would be a cause of reproach for our elders in gatherings. Then we would have followed him in every condition of time—I say this with seriousness, not in jest. Thus, Ahmad (peace and blessings of Allah be upon him) is among us of such high lineage that one who seeks the pride of love is unable to reach it. I surrendered my life to him and supported him, and through leaders and groups (or through heads and chests), I protected the Noble Presence from enemies.

[Arabic Prose]: And indeed, he used to seek blessings through the Prophet (may Allah Almighty send peace and blessings upon him) and seek intercession (tawassul) through him to Allah Almighty in supplication, as evidenced by what the scholars have narrated from the year of the Quraysh and the tradition of seeking rain (istisqa). And he indeed urged people to follow him (may Allah Almighty send peace and blessings upon him) and informed of matters that had not yet occurred, and they came true.

[Urdu Translation]: And they used to seek blessings from the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) and would make the Presence (peace and blessings be upon him) a means (wasila) to Allah in prayer. Accordingly, the incident of the Quraysh's famine and seeking rain through the means of the Master (peace and blessings be upon him), which scholars have narrated, indicates this. And indeed, Abu Talib encouraged people to follow the Master (peace and blessings be upon him) and gave news of things that had not happened, and they happened just like that.

[Footnotes]: 1. Al-Sirah al-Nabawiyyah by Sayyid Ahmad Zayni Dahlan, Chapter on the Death of Abdul Muttalib, Al-Maktabah al-Islamiyyah Beirut, 1/83; Al-Sirah al-Nabawiyyah by Ibn Hisham, poetry of Abu Talib seeking favor with Quraysh, Dar Ibn Kathir Beirut, Vol 1 & 2, pp. 277-280. 2. Sahih al-Bukhari, Chapters on seeking rain, Chapter on people asking the Imam to seek rain, Qadeemi Kutub Khana Karachi, 1/137.

फ़तावा रज़विया जिल्द 28

[अरबी कविता]: अल्लाह की कसम, अगर इस अपमान का डर न होता जो महफिलों में हमारे बुजुर्गों के लिए बदनामी का कारण बनता, तो हमने हर हाल में उनकी पैरवी की होती, यह बात मैं पूरी गंभीरता से, बिना किसी मज़ाक के कह रहा हूँ। चुनाँचे अहमद (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) हमारे बीच ऐसे उच्च वंश के हैं जिसकी बराबरी करना किसी भी गर्व करने वाले के बस की बात नहीं। मैंने अपनी जान उनके सुपुर्द कर दी और उनका समर्थन किया, और सरदारों और समूहों के ज़रिए (या सिरों और सीनों के ज़रिए) दुश्मनों से हुज़ूर की रक्षा की।

[उर्दू अनुवाद/व्याख्या]: तो खुदा की कसम, अगर इस बात का अंदेशा न होता कि मैं ऐसा काम करूँ जो हमारे बुजुर्गों पर महफिलों में मलामत का सबब बने। तो हमने ज़माना की हर हालत में उनकी पैरवी की होती, तो यह बात संजीदगी से बे-मज़ाक के कहता हूँ। तो अहमद (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) हमारे अंदर ऐसे आली नसब हैं जिसे फ़ख्र करने वाले की मोहब्बत पाने से आजिज़ है। मैंने अपनी जान को उनके सुपुर्द कर दिया और उनकी हिमायत की और सरदारों और गिरोहों के ज़रिए (या सरों और सीनों के ज़रिए) दुश्मनों से हुज़ूर का बचाव किया।

[अरबी गद्य]: और बेशक, वह नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से बरकत हासिल करते थे और दुआ में अल्लाह तआला की ओर सरकार (अलैहिस्सलातु वस्सलाम) का वसीला लेते थे, जैसा कि उलमा द्वारा रिवायत किए गए कुरैश के वर्ष के वाकये और इस्तिसका (बारिश की दुआ) की हदीस से ज़ाहिर होता है। और बेशक उन्होंने लोगों को सरकार (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की पैरवी के लिए प्रेरित किया और उन बातों की खबर दी जो अभी तक घटित नहीं हुई थीं, और वे सच साबित हुईं।

[उर्दू अनुवाद]: और नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से बरकत तलब करते और दुआ में आँजनाब (अलैहिस्सलातु वस्सलाम) को वसीला बनाते, चुनाँचे इस पर कुरैश की कहत-साली और सरकार (अलैहिस्सलातु वस्सलाम) के वसीले से बारिश तलब करने का वाकया जिसे उलमा ने रिवायत फ़रमाया है, दलालत करता है। और बेशक अबू तालिब ने लोगों को सरकार (अलैहिस्सलातु वस्सलाम) की इत्तेबा पर उभारा और उन बातों की खबर दी जो वाके नहीं हुई थीं, तो वैसा ही हुआ।

[पाद टिप्पणियाँ]: 1. अल-सीरत अल-नबविय्या, सैय्यद अहमद ज़ैनी दहलान, बाब वफ़ात अब्दुल मुत्तलिब, अल-मकतबा अल-इस्लामिया बेरुत, 1/83; अल-सीरत अल-नबविय्या इब्ने हिशाम, अबू तालिब की शायरी, दार इब्ने कसीर बेरुत, भाग 1 और 2, पृ. 277-280। 2. सहीह अल-बुखारी,

अबवाबुल इस्तिसका, बाब सुवालुन नास अल-इमाम अल-इस्तिसका, कदीमी कुतुब खाना कराची, 1/137।

पृष्ठ 684 का 581

[عربی اشعار]: فوالله لولا ان اجي بسبة تجر على اشياخنا فی المحافل لكنا اتبعناه على كل حالة من الدهر جدا غير قول التهازل فاصبح فينا احمد فی ارومة تقصر عنها سورة المتطاول حديث بنفسی دونہ و حميته ودافعت عنه بالذر او الكلاكل 1

[اردو ترجمہ و تشریح]: تو خدا کی قسم اگر اس کا اندیشہ نہ ہوتا کہ میں ایسا کام کروں جو ہمارے بزرگوں پر محافل میں ملامت کا سبب بنے۔ تو ہم نے زمانہ کی ہر حالت میں ان کی پیروی کی ہوتی تو یہ بات سنجیدگی سے بے مذاق کے کہتا ہوں۔ تو احمد صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم ہمارے اندر ایسے عالی نسب ہیں جس کو فخر کرنے والے کی محبت پانے سے عاجز ہے۔ میں نے اپنی جان کو ان کے سپرد کر دیا اور ان کی حمایت کی اور سرداروں اور گروہوں کے ذریعہ (یا سروں اور سینوں کے ذریعہ) دشمنوں سے حضور کا بچاؤ کیا۔

[عربی نثر]: ولقد كان يتبرك بالنبي صلى الله تعالى عليه وسلم و يتوسل به الى الله تعالى فی الدعاء كما يدل عليه ما روى العلماء من سنة قريش وحديث الاستسقاء 2 و قد حث الناس على اتباعه صلى الله تعالى عليه وسلم و اخبر عن امور لم تقع فصدق

[اردو ترجمہ]: اور نبی صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم سے برکت طلب کرتے اور دعا میں آنجناب علیہ الصلوٰۃ والسلام کو وسیلہ بناتے چنانچہ اس پر قریش کی قحط سالی اور سرکار علیہ الصلوٰۃ والسلام کے وسیلہ سے بارش طلب کرنے کا واقعہ جسے علماء نے روایت فرمایا ہے دلالت کرتا ہے اور بے شک ابوطالب نے لوگوں کو سرکار علیہ الصلوٰۃ والسلام کی اتباع پر ابھارا اور ان باتوں کی خبر دی جو واقع نہ ہوئی تھیں تو ایسا ہی

[حواشی]: 1 السیرة النبویة سید احمد زینی دحلان باب وفاة عبد المطلب المکتبة الاسلامیة بیروت ۱ / ۸۳ ، السیرة النبویة لابن هشام شعر ابی طالب فی استعطاف قریش دار ابن کثیر بیروت الجزء الاول و الثانی ص ۲۸۰ تا ۲۷۷ 2 صحیح البخاری ابواب الاستسقاء باب سوال الناس الامام الاستسقاء قدیمی کتب خانہ کراچی ۱ / ۱۳۷

Fatawa Rizvia Volume 28

It happened just as he had informed. And in the heart of the Noble Prophet (peace and blessings be upon him), there was a great status for him. This went on until a Bedouin came to the presence of the Master (peace and blessings be upon him) and submitted, "We have come to the Master, and the situation is such that due to weakness, our children's voices do not come out, and our camels cannot even groan due to leanness." That Bedouin then recited some couplets in praise of the Master. The Master (peace and blessings be upon him) then stood up, trailing his blessed cloak, ascended the pulpit, and raised both his hands towards the sky. By God, the Master (peace and blessings be upon him) had not even lowered his hands yet when the sky filled with lightning, and it rained so much that people came crying out that they were drowning. Then the Master (peace and blessings be upon him) smiled until his blessed teeth shone, and he remembered the words of Abu Talib in his praise when he had said:

"He is fair-faced, through whose countenance rain is sought from the clouds; the support of orphans and the protector of widows."

Then the Master (peace and blessings be upon him) said, "May Allah reward Abu Talib; had he been alive, his eyes would have been cooled. Who will recite his couplets to us?" Then Hazrat Ali (may Allah honor him)...

---

1 Sahih al-Bukhari, Chapters of Istisqa (Prayer for Rain), Chapter on people asking the Imam for rain when they are in drought, Qadimi Kutub Khana Karachi 1/137. Dalail al-Nubuwwah by al-Bayhaqi, Chapter of Istisqa of the Prophet (pbuh), Dar al-Kutub al-Ilmiyyah Beirut 2/141.

जैसा कि उन्होंने सूचना दी थी, वैसा ही हुआ। और नबी करीम (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के हृदय में उनके लिए बहुत बड़ा सम्मान था। यहाँ तक कि जब सरकार (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की सेवा में एक देहाती आया और उसने अर्ज़ किया: "हम सरकार के पास आए हैं और स्थिति यह है कि कमज़ोरी के कारण हमारे बच्चों की आवाज़ नहीं निकलती और हमारे ऊँट दुबलेपन के कारण कराह नहीं सकते।" उस देहाती ने सरकार की प्रशंसा में कुछ शेर पढ़े। फिर सरकार (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) अपनी चादर मुबारक को घसीटते हुए उठे और मिंबर पर चढ़े और आसमान की ओर अपने दोनों हाथ उठाए। खुदा की कसम, अभी सरकार (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने अपने हाथ नीचे नहीं किए थे कि आसमान बिजली की चमक से भर गया और इतनी अधिक वर्षा हुई कि लोग चिल्लाते हुए आए कि "हम डूब रहे हैं"। तो सरकार (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) मुस्कुराए यहाँ तक कि आपके पवित्र दाँत चमकने लगे और आपको अपनी प्रशंसा में अबू तालिब का वह कथन याद आया जब उन्होंने कहा था:

"वह गोरे रंग के हैं जिनके मुखमंडल के वसीले से बादलों से बारिश माँगी जाती है, जो अनाथों के आश्रय और विधवाओं के संरक्षक हैं।"

फिर सरकार (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "अबू तालिब के लिए अल्लाह की ओर से प्रशंसा है, अगर वे जीवित होते तो उनकी आँखें ठंडी हो जातीं। हमें उनके शेर कौन सुनाएगा?" तो हज़रत अली (करमल्लाहू वज्हहुल करीम)...

---

1 सहीह अल-बुखारी, अध्याय: बारिश के लिए प्रार्थना, क़दीमी कुतुब खाना कराची 1/137, दलाइलुन नबुव्वाह लिल-बयहकी, अध्याय: नबी (सल्ल.) की बारिश के लिए प्रार्थना, दारुल कुतुब अल-इल्मिया बेरूत 2/141.

ہوا جیسا انہوں نے خبر دی اور نبی کریم علیہ الصلوۃ والسلام کے دل میں ان کے لئے مقام عظیم تھا یہاں تک کہ جب سرکار علیہ الصلوۃ والسلام کی خدمت میں ایک اعرابی نے آکر عرض کی کہ ہم سرکار کے پاس آئے ہیں اور حال یہ ہے کہ ضعف سے ہمارے بچوں کی آواز نہیں نکلتی اور ہمارے اونٹ لاغری سے کراہتے نہیں اور اس اعرابی نے سرکار کی مدح میں کچھ اشعار پڑھے تو سرکار علیہ الصلوۃ والسلام چادرِ اقدس کو گھسیٹتے ہوئے اٹھے اور منبر پر صعود فرمایا اور آسمان کی جانب اپنے دونوں ہاتھ اٹھائے تو خدا کی قسم ابھی سرکار علیہ الصلوۃ والسلام نے اپنے ہاتھ نیچے نہ کئے تھے کہ آسمان بجلیوں سے بھر گیا اور اس قدر بارش ہوئی کہ لوگ پکارتے ہوئے آئے کہ ہم ڈوبے ، تو سرکار علیہ الصلوۃ والسلام نے تبسم فرمایا یہاں تک کہ دندانِ اقدس چمکنے لگے اور آپ کو اپنی تعریف میں ابوطالب کا قول یاد آیا جب انہوں نے عرض کیا تھا کہ ؎

سرکار گورے ہیں جن کے چہرے سے بارش طلب کی جاتی ہے جو یتیموں کی ٹیک اور بیواؤں کا سہارا ہیں۔

پھر سرکار علیہ الصلوۃ والسلام نے فرمایا: اللہ کے لئے ابوطالب کی خوبی ہے اگر وہ زندہ ہوتے تو ان کی آنکھیں ٹھنڈی ہو جاتیں کون ہمیں ان کے شعر سنائے گا۔ تو حضرت علی کرم اللہ تعالیٰ وجہہ الکریم...

---

۱ صحیح البخاری، ابواب استسقاء باب سوال الناس الامام الاستسقاء اذا قحطوا قدیمی کتب خانہ کراچی ۱ / ۱۳۷، دلائل النبوۃ للبیھقي باب الاستسقاء النبی صلی اللہ علیہ وسلم دار الکتب العلمیہ بیروت ۲ / ۱۴۱

Fatawa Razawiyya Volume 28

[Arabic Text Block]: As if you mean his words: 'And the fair-faced one from whom rain is sought...', and he mentioned several verses. Then he (peace and blessings of Allah be upon him) said: 'Indeed,' as recorded by Al-Bayhaqi in *Dala'il al-Nubuwwah*[1] from our master Anas (may Allah be pleased with him). So look at the saying of the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him): 'Excellent is Abu Talib for Allah,' and his saying (peace and blessings of Allah be upon him): 'If he were alive, his eyes would have been delighted,' and his saying (peace and blessings of Allah be upon him): 'Who will recite his poetry for us?'. And it was never once narrated that he rejected the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) or belied him in it; rather, he is the one who said in that poem, addressing the Quraysh: 'They certainly know that our son is not a liar To us, nor does he concern himself with vanities.'[2] And for this reason, he was the least of the people of...

[Urdu Text Block]: (Karram Allahu Ta'ala Wajhah) submitted, 'It seems Your Majesty's intent is his poem in which he submitted: "He of fair complexion, by whose face rain is sought."' And Sayyiduna Ali (Karram Allahu Ta'ala Wajhah) recited a few verses, to which the Master (peace and blessings be upon him) said: 'Yes, this is what I wanted.' As Al-Bayhaqi narrated in *Dala'il al-Nubuwwah* from Sayyiduna Anas (may Allah be pleased with him), look at the saying of the Ever-Abiding Master (peace and blessings be upon him): 'Lillah darru Abi Talib' (Excellence for Abu Talib is for Allah's sake), and look at this command of the Messenger (peace and blessings of Allah be upon him) that if Abu Talib were alive, his eyes would have been cooled (delighted). And consider this instruction of the Messenger (peace and blessings of Allah be upon him): 'Who will recite the verses of Abu Talib to us?'. And not once has it been narrated that Abu Talib ever rejected any word of the Master or belied the Master; rather, in that very poem, addressing the Quraysh, he says: 'By God, people know that our son, in our view, is not such as to be belied, nor does he deal in false matters.' And for this very reason, upon Abu Talib, among all the denizens of Hell...

---

[1] *Dala'il al-Nubuwwah* by Al-Bayhaqi, Chapter: Seeking rain by the Prophet (peace be upon him), etc., Dar al-Kutub al-Ilmiyah, Beirut, 6/141 [2] *Al-Sirat al-Nabawiyyah* by Sayyid Ahmad Zayni Dahlan, Chapter: Death of Abdul Muttalib, Al-Maktabat al-Islamiyyah, Beirut, 1/83

फ़तावा रज़विया जिल्द 28

[अरबी पाठ ब्लॉक]: मानो आपका अभिप्राय उनके शब्दों से है: 'और वह गोरे मुख वाले जिनसे वर्षा की याचना की जाती है...', और उन्होंने कई छंदों का उल्लेख किया। फिर उन्होंने (अल्लाह की उन पर कृपा और शांति हो) कहा: 'बिल्कुल', जैसा कि अल-बैहकी ने हमारे स्वामी अनस (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) से दलाइल अल-नुबुवह[1] में दर्ज किया है। तो पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के इस कथन को देखें: 'अल्लाह अबू तालिब को उत्तम प्रतिफल दे', और उनका यह कथन (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम): 'यदि वे जीवित होते, तो उनकी आँखें ठंडी हो जातीं', और उनका यह कथन (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम): 'हमें उनकी कविता कौन सुनाएगा?'। और एक बार भी ऐसा वर्णित नहीं है कि उन्होंने पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की बात को नकारा हो या उन्हें झुठलाया हो; बल्कि, वे वही हैं जिन्होंने उस कविता में कुरैश को संबोधित करते हुए कहा: 'वे निश्चित रूप से जानते हैं कि हमारा पुत्र हमारे निकट झूठा नहीं है, और न ही वह व्यर्थ की बातों में रुचि रखता है।'[2] और इसी कारण, वे (जहन्नम के) लोगों में सबसे कम...

[उर्दू पाठ ब्लॉक]: (करम अल्लाहू तआला वज्हहु) ने निवेदन किया, 'ऐसा लगता है कि सरकार का आशय उनके उस कसीदे (प्रशंसा काव्य) से है जिसमें उन्होंने अर्ज किया: "वे गोरे रंग वाले, जिनके चेहरे के माध्यम से वर्षा मांगी जाती है।"' और सैयदुना अली (करम अल्लाहू तआला वज्हहु) ने कुछ शेर पढ़े, तो सरकार (अलैहिस्सलाम) ने फरमाया: 'हाँ, मैं यही चाहता था।' जैसा कि बैहकी ने दलाइल अल-नुबुवह में सैयदुना अनस (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत किया है, तो सरकार-ए-अब्द-करार (अलैहिस्सलाम) के इस कथन को देखें: 'लिल्लाहि दर्रु अबी तालिब' (अल्लाह के लिए अबू तालिब की खूबी है) और हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के इस फरमान को देखें कि अगर अबू तालिब जीवित होते तो उनकी आँखें ठंडी हो जातीं। और हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के इस इरशाद पर नज़र करें कि: 'हमें अबू तालिब के शेर कौन सुनाएगा?'। और एक बार भी यह उल्लेख नहीं मिलता कि अबू तालिब ने सरकार की किसी बात को टाला हो या सरकार को झुठलाया हो, बल्कि उसी कसीदे में कुरैश से मुखातिब होकर कहते हैं कि: 'खुदा की कसम! लोग जानते हैं कि हमारा बेटा हमारे नज़दीक ऐसा नहीं कि झुठलाया जाए और न ही उसे झूठी बातों से कोई काम है।' और इसी वजह से अबू तालिब पर तमाम दोज़खियों...

---

[1] दलाइल अल-नुबुवह, अल-बैहकी, अध्याय: नबी (सल्ल.) द्वारा वर्षा की प्रार्थना आदि, दार अल-कुतुब अल-इल्मिया, बेरुत, 6/141 [2] अल-सीरत अल-नबविया, सैय्यद अहमद ज़ैनी दहलान, अध्याय: अब्दुल मुत्तलिब की मृत्यु, अल-मकतबात अल-इस्लामिया, बेरुत, 1/83

[Arabic Text Block]: كانك تريد قوله و ابيض يستسقى وذكر ابياتاً فقال صلى الله تعالیٰ علیہ وسلم اجل كما اخرجہ البیہقی فی دلائل النبوۃ[1] عن سیدنا انس رضی اللہ تعالیٰ عنہ فانظر الی قولہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم "لله در ابی طالب" وقولہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم "لو كان حیا لقرت عیناہ" وقولہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم من ینشدنا قولہ" ولم ینقل عنہ مرۃ انہ رد علی النبي صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم وكذبہ فیہ بل ھو القائل فی تلك القصیدۃ مخاطباً لقریش ؎لقد علموا ان ابننا لا مكذب لدینا ولا یعنی بقول الاباطل[2] ولذا كان اہون اھل

[Urdu Text Block]: کرم اللہ تعالیٰ وجہہ نے عرض کیا گویا سرکار کی مراد ان کا وہ قصیدہ ہے جسمیں انہوں نے عرض کی "وہ گورے رنگ والے جن کے چہرے کے ذریعہ بارش طلب کی جاتی ہے۔ اور سیدنا علی کرم اللہ تعالیٰ وجہہ نے چند شعر پڑھے تو سرکار علیہ الصلوۃ والسلام نے فرمایا: ہاں میں یہی چاہتا تھا۔ جیسا کہ بیہقی نے دلائل النبوۃ میں سیدنا انس رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے روایت کیا تو سرکار ابد قرار علیہ الصلوۃ والسلام کے قول "لله در ابی طالب" (اللہ کے لئے ابوطالب کی خوبی ہے) کو دیکھو اور حضور صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کے اس فرمان کو دیکھو کہ اگر ابو طالب زندہ ہوتے تو ان کی آنکھیں ٹھنڈی ہو جاتیں، اور حضور صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کے اس ارشاد پر نظر کرو کہ ہمیں کون ابوطالب کے شعر سنائے گا۔ اور ایک بار بھی منقول نہ ہوا کہ ابو طالب نے سرکار کی کسی بات کو رد کیا ہو یا سرکار کو جھٹلایا ہو، بلکہ خود اسی قصیدہ میں قریش سے مخاطب ہو کر کہتے ہیں کہ خدا کی قسم لوگ جانتے ہیں کہ ہمارا فرزند ہمارے نزدیک ایسا نہیں کہ جھٹلایا جائے اور نہ اسے جھوٹی باتوں سے کام ہے۔ اور اسی وجہ سے ابوطالب پر تمام دوزخیوں

[1] دلائل النبوة للبیہقی باب استسقاء النبی صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم الخ دار الکتب العلمیة بیروت ۶ / ۱۴۱ [2] السیرة النبویة لسید احمد زینی دحلان باب وفاة عبد المطلب المکتبة الاسلامیة بیروت ۱/ ۸۳

Fatawa Razawiyya Volume 28

[Arabic column]: ...fire as punishment, as mentioned in the Sahih (authentic collections), and the intercession of the hoped-for intercessor, peace and blessings of Allah be upon him, benefited him until he was brought out to a shallow part of the fire. This is contrary to all other disbelievers who are not benefited by the intercession of intercessors. Oh, I wish if he had embraced Islam, he would have been among the most virtuous companions of the Prophet, peace and blessings of Allah be upon him. However, the decree of Allah cannot be turned back and His judgment cannot be followed by an objection. For Allah is the supreme proof, and there is no power nor strength except with Allah, the Mighty, the Wise. We have detailed this issue in some of our fatwas and demonstrated the falsehood of the statement of whoever says he converted to Islam. When this became clear, it was evident that restricting it to the wretched denier is also not straightforward. The Imam al-Qadi indicated this when he said: it is not possible to apply this verse according to its literal meaning, and three reasons point to that.

First: it implies that no one enters the Fire "except the most wretched, who denied and turned away," so it becomes necessary for the disbeliever...

[Urdu column]: ...the punishment is lightest, as has been reported in authentic Hadiths. The intercession of the hoped-for intercessor (the refuge of sinners), peace and blessings of Allah be upon him, benefited him, so for his relief, he was placed in the upper part of Hell. This treatment of him is contrary to all disbelievers whom the intercession of intercessors will not benefit. And I wish he had brought faith, he would have been among the most virtuous companions of the Prophet, peace and blessings of Allah be upon him. But what Allah has written does not avert, and His command does not change. For Allah alone is the supreme proof, and the power to turn away from disobedience and the strength for obedience is not possible without it being granted by Allah, the Almighty, the All-Wise. We have detailed this issue in some of our fatwas and made clear the falsehood of the opinion of those who claim Abu Talib embraced Islam. When the matter is such, it became apparent that restricting it to the wretched denier (the one who belies) is also not correct. Imam Abu Bakr pointed towards this, stating that it is not possible to apply this verse according to its literal meaning, and three reasons provide evidence for this.

One of them is that this restriction implies that only that disbeliever will enter Hell who is the most wretched of all, the one who [denied] the Prophet, peace and blessings be upon him.

---

1 Sahih al-Bukhari, Book of Virtues, Chapter of the Story of Abu Talib, Qadimi Kutub Khana Karachi 1/548.

फ़तावा रज़विया खंड 28

[अरबी कॉलम]: ...सज़ा के तौर पर आग, जैसा कि 'सहाह' (सही हदीस संग्रहों) में है, और शफ़ी-ए-मुर्तजा (गुनाहगारों की उम्मीद की जगह) सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम की शफ़ाअत ने उन्हें लाभ पहुँचाया यहाँ तक कि उन्हें आग के उथले हिस्से (ज़हज़ाह) में लाया गया। यह अन्य सभी काफ़िरों के विपरीत है जिन्हें शफ़ाअत करने वालों की शफ़ाअत लाभ नहीं पहुँचाएगी। और काश वह इस्लाम ले आते तो वह नबी सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम के सबसे श्रेष्ठ सहाबा में से होते। लेकिन अल्लाह का फ़ैसला टाला नहीं जा सकता और उसका हुक्म बदला नहीं जा सकता। अल्लाह के लिए ही सर्वोच्च दलील है, और बुराई से बचने की ताक़त और इबादत की हिम्मत अल्लाह अज़्ज़-व-जल्ल, हकीम के दिए बिना नहीं है। हमने अपने कुछ फ़तवों में इस मसले का विस्तार से वर्णन किया है और उनके इस्लाम लाने के दावे की असलियत को स्पष्ट किया है। जब यह स्पष्ट हो गया, तो ज़ाहिर हुआ कि इसे केवल बदनसीब झुठलाने वाले तक सीमित मानना भी सही नहीं है। इमाम अल-क़ाज़ी ने इस ओर इशारा किया जब उन्होंने कहा: इस आयत को इसके ज़ाहिरी अर्थों पर लागू करना मुमकिन नहीं है, और तीन वजहें इस ओर संकेत करती हैं।

पहला: इसका अर्थ यह है कि आग में कोई प्रवेश नहीं करेगा "सिवाय उस सबसे बदकिस्मत के जिसने झुठलाया और मुँह फेर लिया," तो काफ़िर के लिए यह ज़रूरी हो गया...

[उर्दू कॉलम]: ...सबसे हल्की सज़ा है, जैसा कि सही हदीसों में आया है। और शफ़ी-ए-मुर्तजा (गुनाहगारों की उम्मीद की जगह), सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम की शफ़ाअत ने उन्हें लाभ पहुँचाया तो उनकी सज़ा में कमी के लिए उन्हें नर्क के ऊपरी सिरे पर रख दिया गया। उनके साथ यह व्यवहार उन सभी काफ़िरों के विपरीत है जिन्हें शफ़ाअत करने वालों की शफ़ाअत काम नहीं आएगी। और काश वह ईमान लाते तो नबी सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम के सबसे श्रेष्ठ सहाबा (साथियों) में से होते। लेकिन अल्लाह का लिखा टाला नहीं जा सकता और उसका हुक्म नहीं बदलता। अल्लाह के लिए ही दलील बुलंद है, और बुराई से बचने की ताक़त और इबादत की हिम्मत अल्लाह अज़्ज़-व-जल्ल, हकीम के दिए बिना नहीं है। हमने इस मसले को अपने कुछ फ़तवों में विस्तार से बयान किया है और अबू तालिब के इस्लाम के दावे की राय का खोखलापन ज़ाहिर किया है। जब यह बात ऐसी है, तो ज़ाहिर हुआ कि बदनसीब झुठलाने वाले में ही इसे सीमित मानना भी दुरुस्त नहीं है। इमाम अबू बक्र

ने इसी ओर इशारा किया, चुनाँचे उन्होंने फ़रमाया कि इस आयत को इसके ज़ाहिरी अर्थों पर जारी करना मुमकिन नहीं है और इस पर तीन वजहें दलालत करती हैं।

उनमें से एक यह है कि यह प्रतिबंध इस बात की माँग करता है कि जहन्नम (नर्क) में वही काफ़िर जाएगा जो सब से बड़ा बदकिस्मत हो, जिसने नबी अलैहिस सलातु वसलाम [को झुठलाया]...

---

1 सहीह अल-बुख़ारी, किताब अल-मनाक़िब, बाब क़िस्सा अबू तालिब, क़दीमी कुतुब ख़ाना कराची 1/548.

पृष्ठ 584/684

[عربی کالم]: النار عذابا کما فی الصحاح و نفعته شفاعة الشفیع المرتجی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم حتی اخرج الی ضحضاح علی خلاف من سائر الکافرین الذین لا تنفعهم شفاعة الشافعین، ویالیتہ لو اسلم لکان من افضل اصحاب النبی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم ولکن قضاء اللہ لایرد وحکمہ لایعقب واللہ الحجة السامیة ولاحول ولا قوة الا باللہ العزیز الحکیم وقد فصلنا المسئلة فی بعض فتاونا واظهرنا بطلان قول من قال باسلامہ واذا کان ذلک ظهر ان الحصر فی الشقی المکذب ایضا غیر مستقیم الی هذا اشار القاضی الامام حیث قال لایمکن اجراء هذه الایة علی ظاهرها، و یدل علی ذلک ثلثة اوجہ۔

احدها انہ یقتضی ان لایدخل النار "الا الاشقی الذی کذب وتولی" فوجب فی الکافر

[اردو کالم]: سے ہلکا عذاب ہے جیسا کہ صحیح حدیثوں میں وارد ہوا اور شفیع مرتجی (امید گاہ عاصیاں) صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کی شفاعت نے انہیں نے نفع دیا تو ان پر تخفیف کے لئے انہیں جہنم کے بالائی سرے پر رکھ دیا گیا اور یہ معاملہ ان کے ساتھ سارے کافروں کے بر خلاف ہے جنہیں شفیعوں کی شفاعت کام نہ دے گی اور کاش وہ ایمان لاتے تو نبی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کے افضل صحابہ سے ہوتے۔ لیکن اللہ کا لکھا نہیں ٹلتا اور اس کا حکم نہیں بدلتا اور اللہ ہی کے لئے حجت بلند اور معصیت سے پھرنے کی قوت اور طاعت کی طاقت اللہ عزوجل حکیم کے دئے بغیر نہیں، اور ہم نے اس مسئلہ کو اپنے بعض فتاویٰ میں تفصیل سے بیان کیا اور ابوطالب کے اسلام کے قائل کی رائے کا بطلان ظاہر کیا ہے اور جب یہ بات یوں ہے تو ظاہر ہوا کہ حصر شقی مکذب (جھٹلانے والے) میں بھی درست نہیں اسی طرف امام ابوبکر نے اشارہ کیا چنانچہ انہوں نے فرمایا کہ اس آیت کو اس کے ظاہری معنی پر جاری کرنا ممکن نہیں اور اس پر تین وجوہ دلالت کرتی ہیں۔

ان میں سے ایک یہ ہے کہ یہ حصر اس کا مقتضی ہے کہ جہنم میں وہی کافر جائے گا جو سب سے بڑا بد بخت ہو جس نے نبی علیہ الصلوۃ والسلام

---

1 صحیح البخاری کتاب المناقب باب قصہ ابی طالب قدیمی کتب خانہ کراچی ۱/ ۵۴۸

Fatawa Rizvia, Volume 28

[Arabic side column]: ...who did not deny and did not turn away will not enter the Fire, etc. I say, and by what we have established in this discourse, the weakness of what Al-Razi said following Imam Al-Qadi has become apparent to you, that every disbeliever must necessarily deny the Prophet in his claim and turn away from considering the evidence for the truthfulness of that Prophet, etc. It also became clear that this interpretation, which many later scholars approved, does not fulfill any need nor quench any thirst. So, you must adopt refinement of nature. Secondly, he claimed that the verse of 'al-Atqa' (the most pious) also requires interpretation because of its context, so he committed what he could have avoided, as we have investigated. Thirdly, he claimed that interpreting 'al-Atqa' as 'al-Taqi' (the pious) would benefit and suffice him, based on his assumption that other than the mentioned 'al-Taqi'...

[Urdu main column]: ...denied them and turned away from looking at the proofs of their truthfulness, then it would necessarily follow that a disbeliever from whom denial and turning away did not occur (like Abu Talib) would not go to Hell. I say, the manner in which his own thesis was refuted shows the weakness of Imam Razi's statement, which he made as an objection against Imam Al-Qadi, that every disbeliever must deny the Prophet in his claim and it is necessary for him to turn away from looking at the proofs of his truthfulness. It also became clear that this interpretation, which many later scholars approved, does not fulfill any need nor quench any thirst. So, you must adopt refinement of nature. And secondly, he presumed that the verse about 'al-Atqa' is also in need of interpretation like the verse accompanying it, so he committed what he was independent of, as we have investigated. And thirdly, he presumed that interpreting 'al-Atqa' as 'al-Taqi' would benefit him and provide sufficiency, based on the assumption that in his view, other than the mentioned 'al-Taqi'...

[Footnotes]: 1. Mafatih al-Ghayb al-Tafsir al-Kabir, under verse 92/15-16, Al-Matba'ah al-Bahiyyah al-Misriyyah, Egypt, 31/203. 2. Mafatih al-Ghayb al-Tafsir al-Kabir, under verse 92/15-16, Al-Matba'ah al-Bahiyyah al-Misriyyah, Egypt, 31/203.

फतावा रज़विया, जिल्द 28

[अरबी पार्श्व कॉलम]: ...जिसने नहीं झुठलाया और मुँह नहीं मोड़ा, वह आग में प्रवेश नहीं करेगा, आदि। मैं कहता हूँ, और जो हमने इस विमर्श में स्थापित किया है, उससे आपके लिए अल-राज़ी के उस कथन की कमजोरी स्पष्ट हो गई है जो उन्होंने इमाम अल-क़ाज़ी का अनुसरण करते हुए कहा था कि प्रत्येक काफिर को अपने दावे में पैगंबर को झुठलाना चाहिए और उस पैगंबर की सच्चाई के प्रमाणों पर विचार करने से विमुख होना चाहिए, आदि। यह भी स्पष्ट हुआ कि यह व्याख्या जिसे बहुत से बाद के विद्वानों ने स्वीकार किया, न तो किसी आवश्यकता को पूरा करती है और न ही प्यास बुझाती है। इसलिए, आपको स्वभाव की कोमलता अपनानी चाहिए। दूसरा, उन्होंने दावा किया कि 'अल-अतक़ा' (सबसे अधिक परहेज़गार) वाली आयत को भी इसके संदर्भ के कारण व्याख्या की आवश्यकता है, इसलिए उन्होंने वह किया जिससे वे बच सकते थे, जैसा कि हमने जाँच की है। तीसरा, उन्होंने दावा किया कि 'अल-अतक़ा' की व्याख्या 'अत-तक़ी' (परहेज़गार) के रूप में करना उन्हें लाभ और पर्याप्तता प्रदान करेगा, इस धारणा के आधार पर कि उनके अनुसार उल्लिखित 'अत-तक़ी' के अलावा...

[उर्दू मुख्य कॉलम]: ...उन्हें झुठलाया हो और उनकी सच्चाई के प्रमाणों को देखने से मुँह मोड़ा हो, तो यह अनिवार्य रूप से होगा कि वह काफिर जिससे झुठलाना और मुँह मोड़ना नहीं हुआ (जैसे अबू तालिब) वह जहन्नुम में न जाए। मैं कहता हूँ, जिस तरह से उनके अपने लेख का खंडन हुआ, उससे इमाम राजी के इस कथन की कमजोरी जाहिर हो गई जो उन्होंने इमाम काज़ी पर आपत्ति के तौर पर किया है कि हर काफिर का नबी को उसके दावे में झुठलाना ज़रूरी है और उस नबी के सच्चाई के प्रमाणों को देखने से मुँह मोड़ना उसे लाज़िम है, और यह भी ज़ाहिर हुआ कि यह तावील जिसे बहुत से बाद के विद्वानों ने पसंद किया, कोई ज़रूरत पूरी नहीं करती और न ही प्यास बुझाती है। तो तुम स्वभाव की कोमलता को अपनाओ। और दूसरा उसने अनुमान किया कि वह आयत जो अतक़ा के बारे में है, वह भी अपनी साथ वाली आयत की तरह व्याख्या की मोहताज है, तो उसका ऐसा काम किया जिससे वह बेपरवाह थे जैसा कि हमने जाँच की। और तीसरा अनुमान किया कि उसका अतक़ा को तक़ी की तरफ़ मुअ़व्वल करना उसे फ़ायदा देगा और पर्याप्त होगा इस गुमान की बिना पर कि उसके नज़दीक...

[पाद टिप्पणियाँ]: 1. मफातीह अल-गैब अल-तफ़सीर अल-कबीर, आयत 92/15-16 के तहत, अल-मतबअह अल-बहिया अल-मिसरिया, मिस्र, 31/203। 2. मफातीह अल-गैब अल-तफ़सीर अल-कबीर, आयत 92/15-16 के तहत, अल-मतबअह अल-बहिया अल-मिसरिया, मिस्र, 31/203।

पृष्ठ 684 में से 585

[عربی متن - بائیں کالم]: الذي لم يكذب ولم يتول ان لا يدخل النار الخ - قلت وبما قررنا المقال بان لك انخساف ما قال الرازي متعقباً للامام القاضي ان كل كافر لابد وان يكون مكذباً للنبي في دعواه ويكون متولياً عن النظر في دلالة صدق ذلك النبي الخ وظهر ايضاً ان هذا التأويل الذي ارتضاه كثير من المتأخرين ولا يسد خلة ولا يشفي غلة وعليك بتلطيف القريحة - وزعم ثانياً ان اية الاتقى ايضاً تفتقر الى التاويل لقرينتها فارتكب ما كان في مندوحة عنه كما حققنا - وزعم ثالثاً ان تأويل الاتقى بالتقى مما يفيده ويغنى زعماً منه ان غير التقى المذكور

[اردو متن - دائیں کالم]: کی تکذیب کی ہو اور ان کی سچائی کے دلائل میں نظر سے اعراض کرتا ہو، تو لازم آیا کہ وہ کافر جس سے تکذیب و اعراض سرزد نہ ہو (جیسے ابو طالب) جہنم میں نہ جائے۔ میں کہتا ہوں جس طور پر اپنے مقالہ کی تکذیب کی اس سے امام رازی کے اس قول کا ضعف ظاہر ہوگیا جو انہوں نے امام قاضی پر بطور اعتراض کیا ہے کہ ہر کافر کا نبی کو اس کے دعوی میں جھٹلانا ضروری ہے اور اس نبی کے دلائل صدق میں نظر سے رو گردانی اسے لازم ہے، اور یہ بھی ظاہر ہوا کہ یہ تاویل جسے بہت سے متاخرین نے پسند کیا کوئی حاجت پوری نہیں کرتی نہ تشنگی کو بجھاتی ہے اور تم لطافت طبع کو لازم پکڑو۔ اور ثانیاً اسے گمان کیا کہ وہ آیت جو اتقی کے بارے میں ہے وہ بھی اپنے ساتھ والی آیت کی طرح محتاج تاویل ہے، تو اس کا ارتکاب کیا جس سے وہ بے نیاز تھے جیسا کہ ہم نے تحقیق کی۔ اور ثالثاً گمان کیا کہ اس کا اتقی کو تقی کی طرف مؤول کرنا اسے فائدہ دے گا اور غنا بخشے گا اس گمان کی بنا پر کہ اس کے نزدیک

[حواشى]: ١ مفاتيح الغيب التفسير الكبير تحت الاية ٩٢/١٥-١٦ المطبعة البهية المصرية مصر ٣١ /

٢٠٣ ٢ مفاتيح الغيب التفسير الكبير تحت الاية ٩٢/١٥-١٦ المطبعة البهية المصرية مصر ٣١ / ٢٠٣

Volume 28 Fatawa Ridawiyya

Regarding the verse: "No one shall be spared the fire except the righteous mentioned in the verse."

I say: And the question does not arise upon this, which one might soon assume, that where then did the mercy of Allah Almighty go for the sinners? Although categorical proofs have already stated that many of the evil-doers, those heavily burdened with sins, and those accustomed to sins until death, will not even hear the sound of hell-fire solely due to the mercy of the Mighty, the Forgiver, and the intercession of the Chosen Intercessor (peace and blessings of Allah Almighty be upon him). This is because among the levels and types of piety (Taqwa), the first level is avoiding disbelief (Kufr), in which all believers are equal. And Abu Ubaidah clarified his intent when he said that 'al-Atqa' (the most righteous) is in the meaning of 'al-Taqi' (the righteous), and the 'Taqi' is the believer. End quote.

I say: Through this discourse, that objection is refuted which seemed to arise by way of negation regarding children and the insane. This is because by 'Taqi', the believer is meant. If a child has understanding, then his Islam is rational and accepted. And if insanity occurs to someone, then legally his previous faith will be considered to remain with him; otherwise, the ruling of the primordial Islamic nature (Fitrah) will apply to both of them (meaning they will be considered Muslims by rule). But I say that firstly, when 'al-Atqa' was established to mean 'al-Taqi', then in this case, this 'Lam'...

Madarik al-Tanzil, al-Tafsir al-Nasafi, with reference to Abu Ubaidah, under verse 17:92, Dar al-Kitab al-Arabi, Beirut, 4/363.

Page 586 of 684

जिल्द 28 फ़तावा रिज़विया

आयत के बारे में: "आयत में ज़िक्र किए गए तक़ी (परहेज़गार) के सिवा कोई दोज़ख़ की आग से नहीं बचाया जाएगा।"

मैं कहता हूँ: और इस पर वह सवाल पैदा नहीं होता जिसका वह जल्द ही गुमान करेगा कि फिर गुनहगारों पर अल्लाह तआला की रहमत कहाँ गई? हालाँकि क़तई दलीलें बता चुकी हैं कि बहुत से बद-अमल और गुनाहों से बोझिल और मरते दम तक गुनाहों के आदी, महज़ अज़ीज़ ग़फ़्फ़ार की रहमत और शफ़ीअ मुख़्तार (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) की शफ़ाअत के सबब दोज़ख़ की भनक तक न सुनेंगे। इसलिए कि तक़वा के दर्जों और क़िस्मों में उनका पहला दर्जा कुफ़्र से बचना है, जिसमें सभी मोमिन बराबर हैं। और अबू उबैदा ने अपनी मुराद ज़ाहिर कर दी कि उन्होंने कहा कि 'अतक़ा' का अर्थ 'तक़ी' है और 'तक़ी' से मुराद मोमिन है। इति।

मैं कहता हूँ: इस तक़रीर (बयान) से वह एतराज़ दूर हो गया जो बच्चों और पागलों के माध्यम से पैदा होता मालूम होता था, क्योंकि 'तक़ी' से मुराद मोमिन है। और बच्चा अगर समझदार है, तो उसका इस्लाम अक़्ल के मुताबिक़ और मक़बूल (स्वीकार्य) है। और अगर किसी पर जुनून (पागलपन) तारी है, तो शरई तौर पर उसका पिछला ईमान उसके साथ माना जाएगा; वरना उन दोनों पर फ़ितरत-ए-इस्लामिया का हुक्म जारी होगा (यानी उन्हें मुसलमान ही माना जाएगा)। लेकिन मैं कहता हूँ कि अव्वलन जब 'अतक़ा' का मानी 'तक़ी' तय पाया, तो इस सूरत में इस 'लाम'...

मदारिक-उत-तंज़ील तफ़्सीर-ए-नस्फ़ी, अबू उबैदा के हवाले से, आयत 92/17 के तहत, दार-उल-किताब अल-अरबी, बैरूत, 4/363।

पेज 586 ऑफ 684

فی الایة لایجنب النار۔ آیت میں مذکور تقی کے سوا کوئی آتش دوزخ سے نہ بچایا جائے گا۔

اقول: ولا یرد علیه ماسیظن ان این رحمة الله تعالیٰ علیه العصاة وقد اذنت نصوص قواطع ان کثیرا من الفجار والمثقلین بالاوزار و الهالکین علی الاصرار لا یسمعون حسیس النار بمحض رحمة العزیز الغفار و فیض شفاعة الشفیع المختار صلی الله تعالیٰ علیه و سلم ، اذا التقوی درجات وفنون اولها اتقاء الکفر و هذا یستوی فیه المؤمنون وقد افصح ابو عبیدة عن مراده اذقال الاتقی بمعنی التقی وهو المؤمن انتهی۔

میں کہتا ہوں اور اس پر وہ سوال وارد نہیں ہوتا جس کا عنقریب وہ گمان کریگا کہ پھر اللہ تعالیٰ کی رحمت گنہگاروں پر کہاں گئی حالانکہ قطعی دلیلیں بتاچکیں کہ بہت سے بد عمل اور گناہوں سے بوجھل اور مرتے دم تک گناہوں کے عادی محض رحمت عزیز غفار اور شفیع مختار صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کی شفاعت کے سبب آتش دوزخ کی بھنک تک نہ سنیں گے اس لئے کہ تقوی کے درجات واقسام میں ان کا پہلا درجہ کفر سے بچنا ہے جس مومن برابر ہیں اور ابوعبیدہ نے اپنی مراد ظاہر کردی کہ اس نے کہا اتقی بمعنی تقی کے ہے اور تقی مومن ہے اھ

اقول: وبه اندفع مایتراای من النقض بالصبیان والمجانین فان المراد بالتقی المؤمن والصبی ان عقل فاسلامه معقول مقبول و الجنون ان طرء فیستصحب الایمان السالف والا فینسحب علیهما حکم الفطرة الاسلامیة۔لکنی اقول: اولا فح ماذا تصنع بالام الداخلة علی الاتقی

میں کہتا ہوں اس تقریر سے وہ اعتراض دفع ہوگیا جو بچوں اور پاگلوں سے نقض کے ذریعہ اٹھتا معلوم ہوتا تھا اس لئے کہ تقی سے مراد مومن ہے اور بچہ اگر سمجھ والا ہے تو اس کا اسلام

معقول اور مقبول ہے اور مجنون پر جنون اگر طاری ہے تو شرعا اس کا ایمان سابق اس کے ساتھ مانا جائے گا ورنہ ان دونوں پر حکم فطرت اسلامیہ جاری (یعنی انہیں بہ حکم مسلمان جانیں گے) لیکن میں کہتا ہوں کہ اولا جب اتقی بمعنی تقی کے ٹھہرا تو اس صورت میں اس لام

مدارک التنزیل التفسیر النسفی بحوالہ ابی عبیدہ تحت الایۃ ۹۲/۱۷ دار الکتاب العربی بیروت ۴/۳۶۳

Fatawa Razvia, Volume 28

Since it has been established in the Principles (of jurisprudence) that if the definite article 'al-' is not for specific reference ('ahd), then it signifies total inclusion (istighraq). It is well known that among the believers, there are those who will be punished and not spared from the Fire. Intending 'necessity' (luzum) with 'salla' (entering the fire) is of no avail because the metonymy (kinaya) refers to the Fire itself, not the act of entering it. Some who grasped parts of this, like Al-Qadi al-Baydawi, went to an unusual length by interpreting the discourse to refer to those who guard against disbelief and sins. I say: Yes, total inclusion is now correct, but who supports this alleged restriction for which the interpretation of 'al-atqa' (the most pious) is being strained? For among the wicked, there are those who will remain far from the fire of Hell and will not be punished, as we have mentioned. Based on this, the counter-argument also applies to children and the insane.

Secondly, I say: We have overlooked all of this and left you to your own devices. Take the words wherever your whims lead you, except that you have also neglected the 'attribute' here, just as you were heedless of it regarding 'al-ashqa' (the most wretched, who denied and turned away).

Reference: At-Tawdih wa't-Talwih, Noorani Kutub Khana Peshawar, p. 136. Page 587 of 684

फ़तावा रज़विया, खंड 28

चूँकि यह उसूल (सिद्धांतों) में स्थापित हो चुका है कि यदि 'अल-' (निश्चित उपपद) 'अहद' (विशेष संदर्भ) के लिए न हो, तो वह 'इस्तिग़राक़' (पूर्ण समावेश) के लिए होता है। और यह सर्वविदित है कि ईमान वालों (मोमिनों) में वे भी हैं जिन्हें दंडित किया जाएगा और वे आग से नहीं बचाए जाएँगे। 'सल्ला' (आग में प्रवेश) के साथ 'लज़ूम' (अनिवार्यता) का अर्थ लेना व्यर्थ है क्योंकि यहाँ किनाया (संकेत) आग की ओर है, न कि आग में प्रवेश की क्रिया की ओर। कुछ लोग जिन्होंने इसका कुछ हिस्सा समझा, जैसे क़ाज़ी बैज़ावी, उन्होंने असामान्य व्याख्या करते हुए इस कथन को उन लोगों पर लागू किया जो कुफ़्र और पापों से बचते हैं। मैं कहता हूँ: हाँ, अब 'इस्तिग़राक़' सही है, लेकिन उस कथित 'हस्र' (प्रतिबंध) का समर्थक कौन है जिसके लिए 'अल-अतक़ा' (परम धार्मिक) की व्याख्या में इतनी मशक्कत की जा रही है? क्योंकि पापियों में वे भी हैं जो नरक की आग से दूर रहेंगे और उन्हें दंड नहीं दिया जाएगा, जैसा कि हमने उल्लेख किया है। इसी आधार पर, यह तर्क बच्चों और मानसिक रूप से विक्षिप्त व्यक्तियों पर भी लागू होता है।

दूसरी बात मैं यह कहता हूँ: हमने इन सभी बातों को अनदेखा कर दिया और आपको आपके हाल पर छोड़ दिया। आप इस कथन को जहाँ चाहें ले जाएँ, सिवाय इसके कि आप यहाँ भी 'सिफ़त' (विशेषता) की उपेक्षा कर रहे हैं, ठीक वैसे ही जैसे आपने 'अल-अशक़ा' (वह अभागा जिसने झुठलाया और मुँह मोड़ा) के मामले में किया था।

संदर्भ: अत-तौज़ीह वत-तलवीह, नूरानी कुतुब ख़ाना पेशावर, पृष्ठ 136। पृष्ठ 587/684

فتاویٰ رضویہ، جلد ۲۸

[کالم ۱ - عربی] اذ قد تقرر فی الاصول انها ان لم تکن للعهد فللاستغراق ومعلوم ان من المؤمنین من یعذب ولا یجنب، ولا ینفع ارادة اللزوم بالصلی اذا الکنایة للنار دون الصلی ولقد اغرب من تفطن لبعض من هذا کالقاضی البیضاوی فحمل الکلام علی من یتقی الکفر و المعاصی اقول نعم الآن یصح الاستغراق ولکن من للحصر المزعوم الذی یرتکب لاجله تأویل الاتقی اذمن الفجار من یجنب ولا یعذب کما ذکرنا وعلی هذا یرد النقض ایضا بالصبی والمجنون۔

[کالم ۲ - اردو] کے ساتھ کیا معاملہ کرو گے جو اتقی پر داخل ہے اس لئے کہ اصول میں مقرر ہو چکا ہے کہ لام اگر عہد کے لئے نہ ہوگا تو استغراق کے لئے ہوگا۔ اور یہ معلوم ہے کہ مومنون میں وہ ہیں جنہیں عذاب ہوگا اور وہ آتش دوزخ سے نہ بچائے گئے اور یہ مفید نہیں کہ یصلی سے بجائے آگ میں جانے کے آگ کا لازم ہونا مراد لیا جائے اس لئے کہ یجنبها (اس دوزخ سے دور کیا جائیگا میں ضمیر جہنم کی آگ کی طرف لوٹتی ہے نہ کہ صلی مصدر کی طرف (جس کا معنی آگ میں جانا ہے) اور جس کا ذہن ان باتوں میں سے بعض کی طرف پہنچا اس نے عجیب و غریب کام کیا جیسے قاضی بیضاوی، تو انہوں نے کلام کو اس پر محمول کیا جو کفر اور گناہوں سے بچے لیکن اس حصرِ مزعوم کا مدد گار کون جس کی وجہ سے اتقی کی تاویل کا ارتکاب کیا جاتا ہے، اس لئے کہ فاجروں میں وہ بھی ہے جو دوزخ کی آگ سے دور رہے گا اور اسے عذاب نہ ہوگا)

[متن بذیل کالم] واقول ثانیاً اغمضنا هذا کله وترکناکم وشأنکم اور ثانیاً میں کہتا ہوں کہ ہم نے ان تمام باتوں سے آنکھ میچی فاذهبوا بالکلام الی ما تشتهیه انفسکم الا انکم اور آپ کو آپ کے حال پر چھوڑا تو کلام کو جدھر چاہئے لے اغفلتم الصفة ههنا ایضا غفولکم عنها جائے مگر آپ لوگ یہاں بھی صفت سے غافل رہے جس طرح اشقی (جس نے جھٹلایا اور منہ موڑا)

Fatawa Razawiyya, Volume 28

Regarding the verse "the most wretched one, who denied and turned away" (92:15-16), indeed Allah, Glorified and Exalted, did not mention 'the most God-fearing' (al-atqa) in a general sense, but specified him as "who gives his wealth [in charity] to purify himself" (92:18). It is well-known that a poor God-fearing person has no wealth, yet he is undoubtedly saved from the Fire of Hell. Therefore, if the statement is based on restriction (hasr), as you claim, then the restriction is not valid even now. And if it is not based on restriction, then what compels you towards interpretation (ta'wil) and deviation from the apparent meaning of the revelation? For this reason, we say that the correct way is to abandon over-complication (takalluf) and protect both terms, especially 'al-atqa', from change and modification. This is because there is no need for interpretation in one of the verses, and the need is resolved in the most sound way in the other, as indicated by the two reasons mentioned by Qadi Imam. Furthermore, we have observed that interpretations are often sought where there is no benefit, and they are forced when they do not fit. However, I know not; perhaps this debate might kindle a blazing fire that rises over the hearts, such that someone might stand up and say that even the two reasons given by the Qadi have some flaws. Therefore, it is necessary to strengthen the pillars (of the argument).

[1] Al-Quran Al-Karim 92/15, 16 [2] Al-Quran Al-Karim 92/18

फ़तावा रज़विया, जिल्द 28

आयत "वह अत्यंत अभागा, जिसने झुठलाया और मुँह मोड़ा" (92:15-16) के मामले में, वास्तव में अल्लाह सुब्हानहू व तआला ने 'अतका' (सर्वाधिक धर्मपरायण) का उल्लेख सामान्य रूप से नहीं किया, बल्कि उसे इस विशेषता के साथ विशेष किया कि "जो अपना धन शुद्ध होने के लिए [अल्लाह की राह में] देता है" (92:18)। और यह ज्ञात है कि एक निर्धन धर्मपरायण व्यक्ति के पास धन नहीं होता, जबकि वह निश्चित रूप से नर्क की आग से दूर रहेगा। तो यदि यह कथन 'हस्र' (सीमा) पर आधारित है जैसा कि आप लोगों का दावा है, तो यह सीमा अब भी सही नहीं है। और यदि यह सीमा पर आधारित नहीं है, तो कौन सी चीज़ आपको 'तावील' (व्याख्या) और स्पष्ट 'तनज़ील' (अवतरण) से हटने पर मजबूर करती है? इसी कारण हम कहते हैं कि सही तरीका यही है कि 'तकल्लुफ़' (अनावश्यक जटिलता) को छोड़ा जाए और दोनों शब्दों, विशेष रूप से 'अतका' को परिवर्तन और बदलाव से सुरक्षित रखा जाए। क्योंकि एक आयत में व्याख्या की आवश्यकता नहीं है और दूसरी में 'मस्लके असलम' (सबसे सुरक्षित मार्ग) से आवश्यकता समाप्त हो जाती है, जैसा कि उन दो कारणों ने स्पष्ट किया जिनका उल्लेख क़ाज़ी इमाम ने किया है। इसके बावजूद हमने देखा है कि व्याख्या का इरादा किया जाता है जबकि कोई लाभ नहीं होता, और उसे खींचा जाता है जबकि वह नहीं खिंचती। लेकिन मैं क्या जानूँ, शायद यह बहस उस रोशन आग को भड़का दे जो दिलों पर चमके, तो कोई कहने वाला खड़ा हो जाए और कहे कि क़ाज़ी के उपर्युक्त दो कारणों पर भी कुछ धूल है। इसलिए आधार (अर्क़ान) को मज़बूत करना आवश्यक है।

[1] अल-कुरान अल-करीम 92/15, 16 [2] अल-कुरान अल-करीम 92/18

पृष्ठ 684 में से 588

فِي "اَلْاَشْقَى ۙ الَّذِيْ كَذَّبَ وَتَوَلّٰى ط"[1] کے معاملہ میں آپ نے صفت سے غفلت کی اس لئے کہ اللہ تعالی نے اتقی کو مطلق نہ رکھا بلکہ اسے اس کے ساتھ خاص کیا جو اپنا مال ستھرا ہونے کو راہ خدا میں دے "الَّذِيْ يُؤْتِيْ مَالَهٗ يَتَزَكّٰى ۚ"[2] اور یہ معلوم ہے کہ تقی فقیر کے پاس مال نہیں ہے حالانکہ وہ آتش دوزخ سے بے شک دور رہے گا۔ تو اگر کلام بر سبیل حصر ہے جیسا کہ آپ لوگوں کا زعم ہے تو حصر تو اب بھی درست نہیں ہوا اور اگر حصر پر بناء نہیں تو آپ کو تاویل اور ظاہر تنزیل سے عدول کی طرف کون سی چیز مضطر کرتی ہے؟ اسی سبب سے ہم کہتے ہیں کہ صحیح طریقہ یہی ہے کہ تکلف چھوڑا جائے اور دونوں لفظوں خصوصاً اتقی کو تصرف و تغیر سے محفوظ رکھیں اس لئے کہ ایک آیت میں تاویل کی حاجت نہیں اور دوسری میں مسلک اسلم سے حاجت مندفع ہو جاتی ہے جیسا کہ ان دو وجوہوں نے افادہ کیا جو قاضی امام نے ذکر فرمائیں با وجودیکہ ہم نے مشاہدہ کیا ہے کہ تاویل مراد ہوتی ہے حالانکہ کوئی مفاد نہیں ہوتا اور وہ کھینچی جاتی ہے جبکہ وہ نہیں کھینچتی۔ لیکن میں کیا جانوں شاید بحث روشن آگ کو بھڑکائے جو دلوں پر چمکیں تو کوئی قائل کھڑا ہو جائے اور کہے کہ قاضی کی مذکورہ دو وجوہوں پر بھی کچھ غبار ہے لہذا ارکان کو مضبوط، تشدید الارکان۔

[1] القرآن الکریم ۱۵/۹۲، ۱۶ [2] القرآن الکریم ۱۸/۹۲

Volume 28 Fatawa Rizvia

[Arabic Text]: ...and the renewal of means according to possibility. [Urdu Text]: ...doing [so] and renewing things according to possibility is necessary.

[Arabic Text]: So I say: by my Lord, the Patron of excellence, it is deemed improbable on the first account to describe the 'most pious' (Atqa) as being 'kept away from that great Fire'. For praising the most noble of a people by saying he is 'not the basest of them' is not considered elegant. [Urdu Text]: So I say, and my Lord is the Provider of blessings, it is improbable to state this description of the 'Atqa' (the most pious) on the first basis, that he will be kept away from the Great Fire, because for the greatest person of the nation to be told that he is not the lowest has no beauty in it.

[Arabic Text]: I say: The solution is *Istikhdam* (functional ambiguity), which is common in eloquent speech. Rather, they consider it and *Tawriyah* (double entendre) as the noblest types of *Badi'* (rhetorical style). In fact, some of them have prioritized it in nobility over all others, as mentioned by Imam al-'Allamah al-Suyuti[1]. An example of it in the Great Quran is the word of Allah Almighty: "And certainly We created man from an extract of clay. Then We placed him as a drop of fluid in a safe place."[2] [Quran 23:12-13] [Urdu Text]: I say, and the savior from this is *Istikhdam*, and it is common in eloquent speech. Instead, scholars have counted *Istikhdam* and *Tawriyah* as the best types of *Badi'*. Some scholars have even prioritized *Istikhdam* in nobility over all other types of *Badi'*, as mentioned by 'Allamah Suyuti (may Mercy be upon him). From this category in the Great Quran is the saying of Allah Almighty: "And without doubt, We created man from chosen clay, then We made him a drop of water in a strong stable abode."

Note: *Tawriyah* is called ambiguity (*Iham*), and its definition is that a word is taken which has two meanings: one near and the other far. To divert from the near meaning to the far meaning is *Tawriyah*. If the far meaning is intended, then the near meaning is called *Muwari bihi* and the far meaning is called *Muwari 'anhu*.

[1] Al-Itqan fi Ulum al-Quran, 58th Light, Dar al-Kitab al-Arabi, Beirut 2/153. [2] The Holy Quran 23/12 and 13.

खंड 28 फतावा रिज़विया

[अरबी पाठ]: ...और संभावना के अनुसार संसाधनों का नवीनीकरण। [उर्दू पाठ]: ...करना और संभव सीमा तक चीजों का नवीनीकरण आवश्यक है।

[अरबी पाठ]: तो मैं कहता हूँ: और मेरा रब उपकार का स्वामी है, पहले आधार पर 'अतक़ा' (अत्यधिक परहेज़गार) का यह वर्णन करना कि उसे उस बड़ी आग से दूर रखा जाएगा, असंभव सा लगता है। क्योंकि किसी कौम के सबसे सम्मानित व्यक्ति की प्रशंसा यह कहकर करना कि वह उस कौम का सबसे नीच व्यक्ति नहीं है, कोई सुंदर बात नहीं है। [उर्दू पाठ]: तो मैं कहता हूँ और मेरा रब नेमतों का दाता है, पहले आधार पर 'अतक़ा' का यह गुण बयान करना कि उसे बड़ी आग से दूर रखा जाएगा, दूर की बात है क्योंकि कौम के महानतम व्यक्ति के लिए यह कहना कि वह नीच नहीं है, इसमें कोई आकर्षण नहीं है।

[अरबी पाठ]: मैं कहता हूँ: इसका समाधान 'इस्तख़दाम' (कार्यात्मक अस्पष्टता) है और यह वाक्पटुता (कलाम-ए-फ़सीह) में प्रचलित है। बल्कि विद्वानों ने 'इस्तख़दाम' और 'तौराह' (दोहरे अर्थ) को अलंकार (बदीअ) का सबसे उत्कृष्ट प्रकार माना है। वास्तव में, उनमें से कुछ ने इसे सभी पर प्राथमिकता दी है जैसा कि इमाम अल्लामा सुयुति ने उल्लेख किया है। और महान कुरान में इसका एक उदाहरण अल्लाह तआला का यह वचन है: "और बेशक हमने इंसान को मिट्टी के सत्व से बनाया, फिर उसे एक सुरक्षित स्थान (गर्भाशय) में वीर्य की बूंद बनाया।" [उर्दू पाठ]: मैं कहता हूँ और इससे बचाने वाला 'इस्तख़दाम' है और वह वाक्पटु कलाम में आम है, बल्कि विद्वानों ने इस्तख़दाम और तौराह को बदीअ की सबसे बेहतरीन किस्म गिना है, बल्कि कुछ विद्वानों ने इस्तख़दाम को श्रेष्ठता में बदीअ की तमाम किस्मों पर पहले रखा है जैसा कि अल्लामा सुयुति अलैहिर्रहमा ने ज़िक्र किया है, और इसी श्रेणी से कुरान ए अज़ीम में अल्लाह तआला का इरशाद है: "और बेशक हमने आदमी को चुनी हुई मिट्टी से बनाया फिर उसे पानी की बूंद किया एक मज़बूत ठिकाने में।"

नोट: तौराह को इबहाम (अस्पष्टता) कहते हैं, और इसकी परिभाषा यह है कि एक ऐसा शब्द लिया जाए जिसके दो अर्थ हों: एक निकट का और दूसरा दूर का, और निकट के अर्थ से दूर के अर्थ की ओर मोड़ना 'तौराह' है। और अगर दूर का अर्थ अभिप्रेत हो तो निकट के अर्थ को 'मुवारी बिही' और दूर के अर्थ को 'मुवारी अलैह' कहते हैं।

1 अल-इतक़ान फ़ी उलूम अल-कुरान, 58वां नूर, दार अल-किताब अल-अरबी बेरुत 2/153 2 अल-कुरान अल-करीम 23/ 12 और 13

पृष्ठ 589/684

وتجديد الارصان على حسب الامكان۔ کرنا اور اشیاء کی تجدید بقدر امکان ضروری ہے۔

فأقول: وربی ولی الاحسان یستبعد علی الوجه الاول وصف الاتقی بانه یجنب تلك النار الکبری فان مدح اکرم القوم بانه لیس ارذل القوم مما لا یستملح۔ تو میں کہتا ہوں اور میرا رب ولی نعمت ہے، پہلی وجہ پر اتقٰی کا یہ وصف بیان کرنا کہ وہ بڑی آگ سے دور رکھا جائے گا مستبعد ہے اس لئے کہ قوم کے بزرگ ترین کے لئے یہ کہنا کہ وہ رذیل ترین نہیں ہے اس میں کوئی ملاحت نہیں ہے۔

اقول: والمخلص الاستخدام وهو شائع في فصيح الكلام بل عدوه والتورية اشرف انواع البديع، بل منهم من قدمه في الشرف على الجميع كما ذكر الامام العلامة السيوطى ١ ومنه في القرآن العظيم قوله تعالىٰ "وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ سُلَالَةٍ مِنْ طِينٍ (12) ثُمَّ جَعَلْنُهُ نُطْفَةً فِي قَرَارٍ مَّكِينٍ (13)" 2. میں کہتا ہوں اور اس سے نجات دہندہ وہ استخدام ہے اور وہ کلام فصیح میں شائع ہے، بلکہ علماء نے استخدام و توریہ کو بدیع کی سب سے عمدہ قسم شمار کیا ہے بلکہ بعض علماء نے استخدام کو شرف میں تمام اقسام بدیع پر مقدم رکھا ہے جیسا کہ علامہ سیوطی علیہ الرحمۃ نے ذکر کیا ہے، اور اس قبیل سے قرآن عظیم میں اللہ تعالیٰ کا قول ہے "اور بے شک ہم نے آدمی کو چنی ہوئی مٹی سے بنایا پھر اسے پانی کی بوند کیا ایک مضبوط ٹھہراؤ میں"

ف: توریہ ابہام کو کہتے ہیں، اور اس کی تعریف یہ ہے کہ ایک لفظ کو لیں جس کے دو معنی ہوں ایک قریب دوسرا بعید، اور معنی قریب سے بعید معنی کا توریہ کریں، اور بعید معنی مراد ہو تو معنی قریب کو موریٰ بہ اور معنی بعید کو موریٰ علیہ کہتے ہیں۔

١ الاتقان فى علوم القرآن النور الثامن والخمسون دار الكتاب العربى بيروت ٢ / ١٥٣ ٢ القرآن الكريم ٢٣/ ١٢ و ١٣

Fatawa Razawiyya, Volume 28

(Arabic Text): By 'man' is meant our father Adam (peace be upon him) and by the pronoun his offspring. To this category belongs the saying of Allah the Exalted: "The command of Allah has come, so do not seek to hasten it." [1] - The meaning of the command of Allah is the mission of Muhammad (may Allah the Exalted bless him and grant him peace) according to one of the interpretations. Ibn Mardawayh narrated from Ibn Abbas (may Allah the Exalted be pleased with him) regarding the statement of Allah the Exalted "the command of Allah has come" that he said it refers to Muhammad (may Allah the Exalted bless him and grant him peace). By the pronoun is meant the establishment of the Hour, as stated by the scholar al-Suyuti; may Allah the Exalted benefit us through his sciences, Amen.

(Urdu Text): In the verse, by 'man' is meant our father Adam (peace be upon him) and by the pronoun is meant his descendants. To this same category belongs the statement of Allah the Exalted: "The command of Allah has come, so do not seek to hasten it." In this verse, one interpretation of 'the command of Allah' is the blessed mission of Muhammad (may Allah the Exalted bless him and grant him peace). Ibn Mardawayh narrated from Ibn Abbas (may Allah the Exalted be pleased with him) that regarding the statement of Allah the Exalted "the command of Allah has come", the command of Allah refers to Muhammad (may Allah the Exalted bless him and grant him peace). And by the pronoun is meant the establishment of the resurrection; this has been mentioned by Allama Suyuti (may Allah the Exalted have mercy on him), may Allah the Exalted benefit us through his sciences, Amen.

(Arabic Text): I say: If you say: "Since you have meant by the Fire the greatest of fires reserved for the most wretched of the wretched, then what is the warning to all other people regarding it?" I say: The meaning, if Allah the Exalted wills, is that the most wretched one only reached the extent of perfect wretchedness, evil reward, and intense affliction because of his persistence in stubbornness and...

(Urdu Text): I say: Now if you say, since you have taken the Fire mentioned in the verse to mean the greatest fire of Hell which is specific to the most wretched who is worse than all other wretched ones, then what is the purpose of warning all people about it? I will say the purpose, if Allah the Exalted wills, is that the most wretched one reached the peak of wretchedness, evil reward, and severe affliction because the cause of it was that same disbelief and enmity and every...

[Footnotes] 1. The Holy Quran 16:1 2. Al-Itqan fi Ulum al-Quran, Type 58, Dar al-Kitab al-Arabi Beirut 2/154 Page 590 of 684

फ़तावा रज़विया, खंड २८

(अरबी पाठ): 'इंसान' से तात्पर्य हमारे पिता आदम (अलैहिस्सलाम) हैं और सर्वनाम से उनकी संतान। इसी श्रेणी में अल्लाह तआला का कथन है: "अल्लाह का आदेश आ गया है, अतः इसकी शीघ्रता न करो।" [१] - अल्लाह के आदेश का अर्थ मुहम्मद (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) का प्रेषण है, इसकी व्याख्याओं में से एक के अनुसार। इब्ने मर्दविया ने इब्ने अब्बास (रज़ियल्लाहु तआला अन्हु) से अल्लाह के कथन "अती अमर अल्लाह" के संबंध में उल्लेख किया है कि उन्होंने कहा, यह मुहम्मद (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) को संदर्भित करता है। सर्वनाम से तात्पर्य प्रलय का आना है, जैसा कि विद्वान अल-सुयूती ने कहा है; अल्लाह तआला हमें उनके ज्ञान से लाभान्वित करे, आमीन।

(उर्दू पाठ): आयत में इंसान से मुराद हम इंसानों के पिता आदम (अलैहिस्सलाम) हैं और ज़मीर (सर्वनाम) से मुराद उनकी औलाद है। इसी तरह अल्लाह तआला का फ़रमान है: "अल्लाह का हुक्म आ गया, तो उसकी जल्दी न मचाओ।" इस आयत की एक व्याख्या के अनुसार 'अल्लाह के हुक्म' से मुराद मुहम्मद (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) की मुबारिक बेअ़सत (प्रेषण) है। इब्ने मरदविया ने इब्ने अब्बास (रज़ियल्लाहु तआला अन्हु) से अल्लाह के फ़रमान "अती अमर अल्लाह" के बारे में रिवायत किया कि उन्होंने कहा, इससे मुराद मुहम्मद (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) हैं। और ज़मीर से मुराद क़यामत का क़ायम होना है; यह अल्लामा सुयूती (रहमतुल्लाह अलैहि) ने ज़िक्र किया है। अल्लाह तआला हमें उनके इल्म से फ़ायदा पहुंचाए, आमीन।

(अरबी पाठ): मैं कहता हूँ: यदि आप कहें: "चूँकि आपने आग से तात्पर्य सबसे भीषण आग लिया है जो सबसे अधिक अभागे लोगों के लिए विशिष्ट है, तो अन्य सभी लोगों को इससे डराने का क्या प्रयोजन है?" मैं कहूँगा: इसका अर्थ, यदि अल्लाह तआला ने चाहा, यह है कि सबसे अभागा व्यक्ति अपनी पूर्ण अभागेपन, बुरे प्रतिफल और तीव्र विपत्ति के जिस स्तर पर पहुँचा है, वह केवल उस हठ और... के कारण है जिस पर वह कायम रहा।

(उर्दू पाठ): मैं कहता हूँ: अब अगर आप कहें कि जब आपने आयत में ज़िक्र की गई आग से दोज़ख़ की सबसे बड़ी आग मुराद ली है जो तमाम बदबख़्तों में सबसे ज़्यादा बदबख़्त के लिए मख़्सूस है, तो तमाम लोगों को उससे डराने का क्या मक़सद है? तो मैं कहूँगा कि मक़सद इंशा अल्लाह तआला यह है कि वह सबसे बड़ा बदबख़्त अपनी बदबख़्ती की इंतहा, बुरे बदले और सख़्त मुसीबत के जिस दर्जे पर पहुँचा, उसका सबब वही कुफ़्र और दुश्मनी है और हर...

[पाद टिप्पणियाँ] १. अल-क़ुरान अल-करीम १६:१ २. अल-इतक़ान फ़ी उलूम अल-क़ुरान, प्रकार ५८, दार अल-किताब अल-अरबी बेरूत २/१५४ पृष्ठ ५९०/६८४

فتاویٰ رضویہ، جلد ۲۸

(عربی عبارت): المراد بالانسان ابو نا آدم علیه السلام وبضمیر ولده، ومنه قوله تعالیٰ "أَتَىٰ أَمْرُ اللَّهِ فَلَا تَسْتَعْجِلُوهُ" 1 - المراد بامر الله بعثة محمد صلی الله تعالیٰ علیه وسلم علی احد الوجوه في تأویله اخرج ابن مردویة عن ابن عباس رضی الله تعالیٰ عنه في قوله تعالیٰ اتی امر الله قال محمد صلی الله تعالیٰ علیه وسلم، والمراد بالضمیر قیام الساعة قاله العلامة السیوطي نفعنا الله تعالیٰ بعلومه، آمین۔

(اردو عبارت): آیت میں انسان سے مراد ہم انسانوں کے باپ آدم علیہ السلام ہیں اور ضمیر سے مراد ان کی اولاد ہے اور اسی قبیل سے اللہ تعالیٰ کا قول ہے کہ "اللہ تعالیٰ کا حکم آیا تو اس کی جلدی نہ مچاؤ۔ اس آیت میں ایک وجہ پر امر اللہ سے مراد محمد صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کی بعثت مبارکہ ہے۔ ابن مردویہ نے ابن عباس رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے روایت کیا کہ اللہ تعالیٰ کے قول "اتی امر اللہ" میں امر اللہ سے مراد محمد صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم ہیں۔ اور ضمیر سے مراد قیامت کا قیام ہے، یہ علامہ سیوطی رحمہ اللہ تعالیٰ علیہ نے ذکر کیا ہے اللہ تعالیٰ ہمیں ان کے علوم سے نفع بخشے آمین۔

(عربی عبارت): أقول: فان قلت اذا اردتم بالنار اعظم النیران المخصوص باشقی الاشقیاء فما انذار سائر الناس عنه قلت المعنی ان شاء الله تعالی ان الاشقی انما بلغ ما بلغ من کمال الشقاء وسوء الجزاء وجهد البلاء بماثابر علیه من اللداد و

(اردو عبارت): اقول: میں کہتا ہوں اب اگر تم کہو جبکہ آپ نے آیت میں مذکور نار سے دوزخ کی سب سے بڑی آگ مراد لی جو تمام اشقیاء سے بد تر شقی کے لئے مخصوص ہے تو سب لوگوں کو اسے ڈرانے کا کیا مقصد ہے، تو میں کہوں گا کہ مقصد ان شاء اللہ تعالیٰ یہ ہے کہ وہ سب سے بڑا

شقی کمال شقاوت اور بری جزا اور سخت بلا کے جس درجہ پر پہنچا اس کا سبب وہی کفر و عناد ہے اور ہر ناہت اور

[حواشی] 1 القرآن الکریم ۱۶/۱ 2 الاتقان فی علوم القرآن النوع الثامن والخمسون دار الکتاب العربی بیروت ۲ / ۱۵۴ صفحہ ۵۹۰ از ۶۸۴

[Arabic Text Column] Stubbornness, persistence, and arrogance. So beware, O people! If you do not return to the truth and continue in your stubbornness to match him in wretchedness, then you will receive punishments like his punishment. Thus, the verse is according to the saying of Allah Almighty: "But if they turn away, then say: I have warned you of a thunderbolt like the thunderbolt of 'Aad and Thamud."(1) For indeed, what befell them only befell them because of such turning away. So what makes you feel secure, if you follow their ways, that you will not be punished with their punishment? The warning has been realized in that He, the Almighty, informed that there is an enemy there, more wretched than any found, for whom there is the worst possible recompense, while people are unaware of who he is. And Allah Almighty mentioned none of his attributes except denial and turning away. Thus, it is right that the heart of every denier should be rent asunder and the liver of every one who turns away should burst, out of fear and terror that he might be that very person. From this perspective, the warning came for all people. So grasp it firmly, for it is one of the best insights by the grace of the King, the All-Knowing, the Opener, may His glory be exalted.

[Urdu Text Column] It is arrogance upon which he remained firm. So O people! Beware that if you do not accept the truth and remain stubborn on falsehood as that unfortunate person remained, lest you become equal to him in wretchedness and receive a punishment like his. So this verse is according to the word of Allah Almighty: "Then if they turn away, say: I warn you of a thunderbolt like the thunderbolt that came upon 'Aad and Thamud." Because the calamity that befell 'Aad and Thamud was due to this kind of turning away (disregard). So what thing makes you fearless, if you persist on the habit of those former ones, from receiving a punishment like theirs? Or it became an admonition for all that Allah Almighty informed that in the hereafter there will be an enemy of Allah Almighty who will be extremely wretched and for him there is the worst punishment, and people do not know who he is. And Allah Almighty mentioned nothing from his attributes except denial and turning away, so it is right that the heart of every denier should be cut and the liver of every one who turns away should burst for fear that he might be the most wretched one whose punishment has been announced. Therefore, this warning has come for the people. Remember this point that this is by the grace of the All-Knowing King, the Opener (the Knower, the Solver of knots, Jalla Jalaluhu).

(1) Al-Qur'an Al-Karim 13/41 Page 591 of 684

फ़तावा रज़विया, जिल्द 28

[अरबी पाठ स्तंभ] हठ, आग्रह और अहंकार। इसलिए ऐ लोगों! सावधान हो जाओ, यदि तुम सत्य की ओर नहीं लौटे और अपनी हठ पर अड़े रहे जैसा कि वह अभागा अड़ा रहा, कहीं तुम उसकी बदकिस्मती में उसके बराबर न हो जाओ, तो तुम उसके समान दंड पाओगे। अतः यह आयत अल्लाह तआला के इस कथन के अनुसार है: "फिर यदि वे मुँह फेर लें, तो कह दो: मैंने तुम्हें एक कड़क से डरा दिया है, जैसी कड़क आद और समूद पर आई थी।"(1) क्योंकि उन पर जो मुसीबत आई, वह इसी तरह के मुँह फेर लेने के कारण आई थी। तो तुम्हें किस चीज़ ने बेखौफ कर दिया है, अगर तुम उनके रास्ते पर चलते रहे, कि तुम्हें उनके जैसा दंड नहीं मिलेगा? और चेतावनी यह हो गई कि अल्लाह तआला ने बताया कि परलोक में अल्लाह का एक दुश्मन होगा जो अत्यंत अभागा होगा और उसके लिए सबसे बुरा दंड होगा, और लोग नहीं जानते कि वह कौन है। और अल्लाह तआला ने उसके गुणों में से झुठलाने और मुँह मोड़ने के सिवा कुछ उल्लेख नहीं किया। तो उचित है कि हर झुठलाने वाले का दिल फट जाए और हर मुँह मोड़ने वाले का कलेजा छलनी हो जाए इस डर से कि कहीं वही वह सबसे बड़ा अभागा न हो जिसकी यह सजा सुनाई गई है। इस कारण यह डराना सभी लोगों के लिए आया है। तो इस नुक्ते को याद रखो कि यह बादशाह अलीम फ़ातेह (ज्ञान वाले और गुत्थी सुलझाने वाले, जल जलालुहू) की तौफीक से एक बेहतरीन अंतर्दृष्टि है।

[उर्दू पाठ स्तंभ] घमंड है जिस पर वह कायम रहा तो ऐ लोगो! तुम डरो कि अगर तुम हक़ को न मानो और नाहक़ पर जमे रहो जैसा कि वह बदबख़्त जमा रहा, कहीं तुम बदबख़्ती में उसके बराबर न हो जाओ तो उसके अज़ाब जैसा अज़ाब पाओ। तो यह आयत अल्लाह तआला के कौल "फिर अगर वो मुँह फेरें तो तुम फ़रमाओ कि मैं तुम्हें डराता हूँ एक कड़क से जैसी कड़क आद और समूद पर आई थी" के तौर पर है। इसलिए कि आद और समूद पर जो मुसीबत उतरी वह इसी तौर के एराज़ (रुगर्दानी) के सबब उतरी। तो तुम्हें कौन सी चीज़ बेख़ौफ़ करती है, अगर तुम उन अगलों की आदत पर जमे रहो, उन जैसा अज़ाब पाने से? या सब के लिए तन्बीह (चेतावनी) हो गई कि अल्लाह तआला ने बताया कि आख़िरत में अल्लाह तआला का एक दुश्मन निहायत बदबख़्त होगा और उसके लिए निहायत बदतरीन सज़ा है और लोग नहीं जानते कि वह कौन है। और अल्लाह तआला ने उसकी सिफ़ात में से झुठलाने और मुँह मोड़ने के सिवा कुछ ज़िक्र नहीं किया तो बजा है कि हर झुठलाने वाले का दिल कट जाए और हर मुँह मोड़ने वाले का कलेजा फट जाए इस डर से कि कहीं वो ही न सब से बड़ा बदबख़्त हो जिसकी ये सज़ा सुनाई गई। तो इस वजह से ये तख़वीफ़ (डराना) लोगों के

लिए आई। इस नुक्ते को याद रखो कि ये बादशाह अलीम फ़ातेह (इल्म वाले अक़्दा खोलने वाले जल्ला जलालुहू) की तौफ़ीक़ से एक...

---

(1) अल-क़ुरआन अल-करीम 13/41 पृष्ठ 591/684

[عربی عبارت کا کالم] العناد والاصرار والاستکبار فاحذروا انتم یا ایھا الناس ان لم تنیبو الی الحق ودمتم کدوا مہ ان تعادلوہ فی الشقاء فتلقوا اثاماً کمثل اثامہ فکانت الایۃ علی حد قولہ تعالی "فَاِنْ اَعْرَضُوْا فَقُلْ اَنْذَرْتُکُمْ صٰعِقَۃً مِّثْلَ صٰعِقَۃِ عَادٍ وَّ ثَمُوْدَ" (۱) فانھم انما اصابھم ما اصابھم لمثل ھذا الاعراض فماذا یؤمنکم ان مضیتم علی دابھم ان تعذبوا بعذابھم وحصل الانذار بانہ تعالی اخبر ان ھناک عدوا اشقی من یوجد ولہ جزاء اسوء مایکون والناس غیر دارین انہ من ھو۔ ولم یذکر اللہ تعالی من صفاتہ الا التکذیب والتولّی، فحق ان تنقطع قلب کل مکذب وینفلق کبد کل متول خوفا و فرقاً ان یکون ھو ھو فمن ھذا الوجہ جاء الانذار لسائر الناس فاتقنہ فانہ من احسن السوانح بتوفیق الملک العلیم الفاتح جل جلالہ۔

[اردو ترجمہ کا کالم] گھمنڈ ہے جس پر وہ قائم رہا تو اے لوگو! تم ڈرو کہ اگر تم حق کو نہ مانو اور ناحق پر جمے رہو جیسا کہ وہ بدبخت جم رہا کہیں تم بدبختی میں اس کے برابر نہ جاؤ تو اس کے عذاب جیسا عذاب پاؤ تو یہ آیت اللہ تعالیٰ کے قول "پھر اگر وہ منہ پھیریں تو تم فرماؤ کہ میں تمہیں ڈراتا ہوں ایک کڑک سے جیسی کڑک عاد اور ثمود پر آئی تھی" کے طور پر ہے اس لئے کہ عاد و ثمود پر جو مصیبت اتری وہ اسی طور کے اعراض (روگردانی) کے سبب اتری تو تمہیں کون سی چیز بے خوف کرتی ہے، اگر تم ان اگلوں کی عادت پر جمے رہو ان جیسا عذاب پانے سے یا سب کے لئے تنبیہ ہوگئی کہ اللہ تعالیٰ نے بتایا کہ آخرت میں اللہ تعالیٰ کا ایک دشمن نہایت بد بخت ہوگا اور اس کے لئے نہایت بدترین سزا ہے اور لوگ نہیں جانتے کہ وہ کون ہے، اور اللہ تعالیٰ نے اس کی صفات میں سے جھٹلانے اور منہ موڑنے کے سوا کچھ ذکر نہیں کیا تو بجا ہے کہ ہر جھٹلانے والے کا دل کٹ جائے اور ہر منہ موڑنے والے کا کلیجہ پھٹ جائے اس ڈر سے کہ

کہیں وہ ہی نہ سب سے بڑا بد بخت ہو جس کی یہ سزا سنائی گئی تو اس وجہ سے یہ تخویف سے لوگوں کے لئے آئی، اس نکتہ کو یاد رکھو کہ یہ بادشاہ علیم فاتح (علم والے عقدہ کھولنے والے جل جلالہ) کی توفیق سے ایک

---

(۱) القرآن الکریم ۱۳/۴۱ صفحہ 591 از 684

Fatawa Razawiyya Vol 28

[Left Column - Arabic] And part of this speech also applies to the second aspect, but there is a subtle and obscure point here: such metaphorical restriction is appropriate for the context only when the discourse is aimed at blaming this miserable and censured person. It is as if it was said that he reached such a level of misery that all other miseries pale in comparison to it, as if no one will enter the Fire except him. However, when the discourse is intended as a warning to all disbelievers, or that is intended along with the intention of blame, then perhaps it is not considered commendable at that time to restrict the punishment to one man. Reflect, for it is the place for it. This weak servant finds himself more inclined towards the first aspect rather than the second. In it is sufficiency and the attainment of desire. Praise be to Allah, the Granter of wishes. Then, when I reached this point, I returned to 'Tafsir al-Azizi' after borrowing it from some dear ones. I saw that Mawla Abd al-Aziz (may Allah Almighty forgive us and him) was alert to this improbability that I mentioned in the first aspect of al-Qadi's view. And it was right for him to be alert, for he is a mountain of intelligence and wisdom. Then he answered it with two answers: The first is close to what...

[Right Column - Urdu] It is a good idea, and this argument is also somewhat applicable to the second aspect. However, there is a very subtle point here: such metaphorical restrictions are appropriate only when the context of the speech is to condemn that great unfortunate and blameworthy individual. Thus, it was as if it were said that this person reached such a level of misery that all other miseries are nothing before it, so as if no one but him would go to Hell. But when this speech is for the warning of all disbelievers, or if this intention is present along with condemnation, then perhaps it is not commendable to restrict the punishment to one person. Reflect, for this is a point for reflection. This weak servant finds himself more inclined towards the first reason rather than the second, and in it lies self-sufficiency and the achievement of the objective. Praise be to Allah, who grants desires. Then, when I reached this point, I looked into Tafsir-e-Azizi, having borrowed it from some of my dear ones. I saw that Hazrat Maulana Abdul Aziz (may Allah Ta'ala forgive us and him) was alert to this objection which Ala Hazrat mentioned regarding the first aspect. And he should have been alert, for he is a mountain of intelligence and wit. Then he gave two answers: The first is the same as what the scholars have adopted, namely...

[बायां कॉलम - अरबी] और इस बातचीत का कुछ हिस्सा दूसरे पहलू पर भी लागू होता है, लेकिन यहाँ एक सूक्ष्म और अस्पष्ट बिंदु है: ऐसा दावा किया गया प्रतिबंध संदर्भ के लिए तभी उपयुक्त होता है जब भाषण का उद्देश्य इस अभागे और निंदित व्यक्ति की निंदा करना हो। यह ऐसा है जैसे कहा गया हो कि वह दुख के उस स्तर पर पहुँच गया कि उसके सामने अन्य सभी दुख फीके पड़ गए, जैसे कि उसके अलावा कोई और नरक की आग में प्रवेश नहीं करेगा। लेकिन, जब भाषण सभी अविश्वासियों के लिए चेतावनी के रूप में हो, या निंदा के इरादे के साथ-साथ यह उद्देश्य भी हो, तो शायद उस समय सजा को एक व्यक्ति तक सीमित रखना सराहनीय नहीं समझा जाएगा। इस पर विचार करें, क्योंकि यही इसका स्थान है। यह कमजोर सेवक खुद को दूसरे पहलू के बजाय पहले पहलू की ओर अधिक झुका हुआ पाता है। इसमें पर्याप्तता और इच्छा की प्राप्ति है। अल्लाह की प्रशंसा हो, जो इच्छाओं को पूरा करने वाला है। फिर, जब मैं इस स्थान पर पहुँचा, तो मैंने कुछ प्रियजनों से उधार लेने के बाद 'तफ़सीर-ए-अज़ीज़ी' को देखा। मैंने देखा कि मौला अब्दुल अज़ीज़ (अल्लाह सर्वशक्तिमान हमें और उन्हें क्षमा करे) उस असंभाव्यता के प्रति सचेत थे जिसका मैंने काजी के दृष्टिकोण के पहले पहलू में उल्लेख किया था। और उनका सचेत होना सही था, क्योंकि वे बुद्धि और समझ के पहाड़ हैं। फिर उन्होंने इसके दो उत्तर दिए: पहला वही है जो...

[दायां कॉलम - उर्दू] अच्छा विचार है, और यह तर्क दूसरे पहलू में भी कुछ हद तक लागू होता है। हालांकि, यहाँ एक बहुत ही सूक्ष्म बिंदु है: इस तरह के रूपक प्रतिबंध केवल तभी उपयुक्त होते हैं जब भाषण का संदर्भ उस महान अभागे और निंदनीय व्यक्ति की निंदा करना हो। इस प्रकार, यह ऐसा था जैसे कहा गया हो कि यह व्यक्ति दुख के उस स्तर पर पहुँच गया है कि अन्य सभी दुख इसके सामने कुछ भी नहीं हैं, मानो उसके अलावा कोई भी नरक में नहीं जाएगा। लेकिन जब यह भाषण सभी अविश्वासियों की चेतावनी के लिए हो, या यदि निंदा के साथ यह इरादा भी मौजूद हो, तो शायद सजा को एक व्यक्ति तक सीमित रखना सराहनीय नहीं है। विचार करें, क्योंकि यह चिंतन का बिंदु है। यह कमजोर सेवक खुद को दूसरे कारण के बजाय पहले कारण की ओर अधिक झुका हुआ पाता है, और इसी में आत्मनिर्भरता और उद्देश्य की प्राप्ति निहित है। अल्लाह की प्रशंसा हो, जो इच्छाओं को पूरा करता है। फिर, जब मैं इस स्थान पर पहुँचा, तो मैंने अपने कुछ प्रियजनों से उधार लेकर तफ़सीर-ए-अज़ीज़ी को देखा। मैंने देखा कि हज़रत मौलाना अब्दुल अज़ीज़ (अल्लाह तआला हमें और उन्हें क्षमा करे) उस आपत्ति के प्रति सचेत थे जिसका आला हज़रत ने पहले पहलू के संबंध

में उल्लेख किया था। और उन्हें सचेत होना भी चाहिए था, क्योंकि वे बुद्धि और हाजिरजवाबी के पहाड़ हैं। फिर उन्होंने इसके दो उत्तर दिए: पहला वही है जो विद्वानों ने अपनाया है, अर्थात्...

पृष्ठ 592 का 684

[بایاں کالم - عربی] وھذا الکلام یجری بعضه في الوجه الثاني ایضاً لکن ھنادقیقة غامضة وھی ان امثال ھذا الحصر الادعائی انما تناسب المقام اذا کان سوق الکلام لذم ھذا الاشقی الملام ، فکأنه قیل انه بلغ من الشقاء مبلغاً تضمحل دونه سائر الشقاوات فکانه لا یلج النار الا ھو ، اما اذا سیق مساق الانذار لجمیع الکفار أو قصد ذلك ایضاً مع قصد الذم فلعله لا یستحسن حینئذ حصر العقاب في رجل واحد، تأمّل فإنه موضعه و العبد الضعیف لھذا یجد نفسه ارکن الی الوجه الاول دون الثانی ، وفیه الغنیة و حصول المنیة ، و الحمد للہ معطی الامانی ، ثم لما بلغت ھذا المقام رجعت العزیزی بعد ما استعرته من بعض الاعزة فرأیت المولی عبد العزیز تجاوز اللہ تعالی عنا وعنه تنبه لھذا الاستبعاد الذی ذکرته فی الوجه الاول وجھی القاضی و حق له ان یتنبه لانه العلم في الذکاء والفطانة ، ثم اجاب عنه بجوابین: الاول یقارب ما

[دایاں کالم - اردو] اچھا خیال ہے اور یہ تقریر کچھ وجہ ثانی میں بھی جاری ہے، لیکن یہاں ایک نہایت خفی نکتہ ہے اوہ یہ کہ ایسے حصر ادعائی موقع کے مناسب اسی وقت ہوں گے جبکہ سیاقِ کلام اس بڑے بدبخت وقابل ملامت کی مذمت کے لئے ہو، تو گویا یوں فرمایا گیا کہ یہ شخص شقاوت کے اس درجہ تک پہنچا جس کے آگے سب شقاوتیں ہیچ ہیں تو گویا دوزخ میں اس کے سوا کوئی نہ جائے گا، مگر جبکہ یہ کلام تمام کافروں کی تخویف کے لئے ہو یا، مذمت کے ساتھ یہ قصد بھی ہو تو شاید عذاب کو ایک شخص میں منحصر بتانا مستحسن نہیں، غور کرو کہ یہ مقامِ غور ہے اور یہ بندہ ناتواں اسی لئے خود کو دوسری وجہ کے بجائے پہلی وجہ کی طرف زیادہ مائل پاتا ہے اور اسی میں بے نیازی اور مطلب کا حصول ہے اور اللہ تعالٰی کے لئے حمد ہے جو مرادیں عطا فرماتا ہے، پھر میں جب اس مقام تک پہنچا میں نے تفسیر عزیزی اپنے بعض اعزہ

سے عاریتہً لے کر دیکھی تو میں نے حضرت مولانا عبدالعزیز کو (اللہ تعالیٰ ہمیں اور انہیں معاف فرمائے) دیکھا کہ وہ اس اعتراض کی طرف متنبہ ہوئے جو وجہ اول پر اعلیٰ حضرت نے فرمایا اور انہیں متنبہ ہونا ہی چاہئے اس لئے کہ وہ ذکاوت وفطانت کا پہاڑ ہیں، پھر اس کے دو جواب دیے: پہلا تو وہی جو علماء نے اختیار فرمایا یعنی

Fatawa Razawiyya, Volume 28

[Arabic Section]: ...near to the success from the statement of 'Istikhdam' (usage). Second: That being kept away from that Fire specific to disbelievers also has a wide range, and its farthest limit is specific to the most pious (Al-Atqa). Other believers, even though they will also be kept away from it, will not be like him (the most pious). End of the Arabized version. I say: The first reasoning is the correct reasoning, and upon it is my reliance. As for the second reasoning mentioned, it is nothing in my view, even if it was favored by him [Shah Abdul Aziz] to the extent that he mentioned the first reasoning in a passive/weak form. This is because the concept of 'keeping away' being described in varying degrees is accepted in the general Fire which some believers might enter. The meaning of 'wide range' in it, as my deficient mind precedes to think, is that the original demand of sins—if they were left to their own nature—would demand nothing but that punishment which was threatened for them. This is very clear. So everyone who...

[Urdu Section]: Method of usage (Istikhdam). Second: That being kept away from the Fire which is specific to disbelievers has a large scope, and its extreme limit is specific to the 'Atqa' (most pious). As for the rest of the Muslims, though they will also be away from that Fire, they will not be like him. End. I say: The first reasoning is the correct one and is reliable in my view. As for the second reason mentioned, it is of no significance to me, even though Shah Abdul Aziz (may mercy be upon him) favored the second one, as he mentioned the first one with a wording that suggests its weakness. Because being kept away from the Fire, its being a graded concept (mushakkik) is accepted for the absolute Fire in which some believers may enter. And the meaning of 'large scope' in 'tajneeb' (being kept away from Hellfire), as my deficient mind tends to suggest, is that the original requirement of sins—if sins were left to their own nature—would be that the servant receives the punishment which was promised for those sins. This is very evident. So every person who...

[Footnote]: 1. Fath al-Aziz (Tafsir-e-Azizi) under Ayah 92/7, Muslim Book Depot, Lal Kuan, Delhi, p. 304. Page 593 of 684

फ़तावा रज़विया, जिल्द 28

[अरबी भाग]: ...इस्तख़दाम के कथन से सफलता के निकट। दूसरा यह कि काफिरों के लिए विशिष्ट उस आग से दूर रखा जाना भी बहुत व्यापक है और इसकी अंतिम सीमा 'अतक़ा' (सबसे अधिक परहेज़गार) के लिए विशिष्ट है। बाकी मुसलमान, हालांकि वे भी उससे दूर रहेंगे, लेकिन उसकी तरह नहीं होंगे। समाप्त। मैं कहता हूँ: पहली वजह ही सही वजह है और उसी पर मेरा भरोसा है। जहाँ तक दूसरी वजह का सवाल है, वह मेरे नज़दीक कुछ भी नहीं है, भले ही शाह अब्दुल अज़ीज़ (रहमतुल्लाह अलैह) ने दूसरी को पसंद किया हो और पहली को ऐसे शब्दों में उल्लेख किया हो जिससे उसकी कमजोरी का संकेत मिलता है। क्योंकि आग से दूर रहने का अलग-अलग स्तरों में होना उस सामान्य आग के मामले में स्वीकार्य है जिसमें कुछ मोमिन प्रवेश कर सकते हैं। और 'तजनीब' (दोज़ख की आग से दूर रहने) में 'बड़ी वसीयत' (व्यापकता) का अर्थ, जैसा कि मेरा अल्प दिमाग संकेत करता है, यह है कि गुनाहों की वह मूल मांग, कि अगर गुनाहों को उनके स्वभाव पर छोड़ दिया जाए, तो वे इसी बात की मांग करेंगे कि बंदे को वह सज़ा मिले जिसकी उसे गुनाहों पर चेतावनी दी गई थी। और यह बहुत स्पष्ट है। तो हर वह व्यक्ति जिसने...

[उर्दू भाग]: इस्तख़दाम (उपयोग) का तरीका। दूसरा यह कि उस आग से दूर रखा जाना जो काफिरों के साथ खास है, उसमें बड़ी गुंजाइश है और इसकी अंतिम सीमा 'अतक़ा' के लिए विशिष्ट है। बाकी मुसलमान, हालांकि वे भी उस आग से दूर रहेंगे, लेकिन उसकी तरह नहीं होंगे। समाप्त। मैं कहता हूँ कि कारण तो पहला ही है और मेरे नज़दीक वही विश्वसनीय है। और जो दूसरा कारण बताया गया है, वह मेरे नज़दीक कुछ भी नहीं है, भले ही शाह अब्दुल अज़ीज़ (रहमतुल्लाह अलैह) को दूसरा पसंद हो कि उन्होंने पहले को ऐसे शब्दों में बयान किया जिससे उसकी कमजोरी का पता चलता है। क्योंकि आग से दूर रहना, उसका विभिन्न श्रेणियों में होना उस पूर्ण आग में स्वीकार्य है जिसमें कुछ मोमिन दाखिल हो सकते हैं। और 'तजनीब' (नर्क की आग से दूर रहने) में बड़ी व्यापकता का अर्थ, जैसा कि मेरा अल्प मस्तिष्क संकेत करता है, यह है कि पापों की वह मूल आवश्यकता कि यदि पापों को उनके स्वभाव पर छोड़ दिया जाए तो वे इसी बात की मांग करेंगे कि बंदे को वह सज़ा मिले जिसकी उसे पापों पर चेतावनी दी गई थी, और यह बहुत स्पष्ट है। तो हर वह व्यक्ति जिसने...

[पाद-लेख]: 1. फ़तह अल-अज़ीज़ (तफ़सीर-ए-अज़ीज़ी) आयत 92/7 के तहत, मुस्लिम बुक डिपो, लाल कुआं, दिल्ली, पृष्ठ 304। पृष्ठ 593 का 684

[عربی حصہ]: دنا التوفيق اليه من القول بالاستخدام۔ والثاني ان التجنيب من تلك النار المخصوصة بالكفار ايضا لها عرض عريض وغاية القصوى مختصة بالاتقى وسائر المومنين وان كانوا مجنبين لكن لا كمثله انتهى معربًا۔ اقول: الوجه الوجه الاول وعليه عندى المعول واما ماذكر من الوجه الثانى فليس بشيئ عندى وان كان هو المرضى لديه حتى اورد الاول بصيغة التمريض وذلك لان كون التجنيب مقولا بالتشكيل مسلم فى مطلق النار التي يمكن ان يدخلها بعض المومنين ومعنى العرض العريض فيه كما يسبق اليه ذهنى القاصر أن الذنوب مقتضاها الأصلى الذى لو خليت هي وطبايعها ما اقتضت الا اياه انما هو اصابة الجزاء الذي اوعد به عليها و هذا ظاہر جدًا، فكل من

[اردو حصہ]: استخدام کا طریقہ۔ دوسرا یہ کہ اس نار سے دور رکھا جانا جو کافروں کے ساتھ خاص ہے اس میں بڑی وسعت ہے اور اس کی آخری حد اتقی کے لئے خاص ہے اور باقی مسلمان اگرچہ وہ بھی اس آگے سے دور رہیں گے لیکن اس کی طرح نہیں اھ میں کہتا ہوں وجہ تو پہلی ہے اور میرے نزدیک وہی معتمد ہے، اور جو دوسری وجہ ذکر کی وہ میرے نزدیک کوئی چیز نہیں اگرچہ شاہ عبدالعزیز علیہ الرحمہ کو دوسری پسند ہے کہ پہلی کو ایسے صیغہ سے ذکر کیا جس سے اس کے ضعف کی طرف اشارہ ہوتا ہے اس لئے کہ نار سے دور رہنا اس کا کلی مشکک ہونا مطلق نار میں مسلم ہے جس میں بعض مومن داخل ہو سکتے ہیں اور تجنیب (نار دوزخ سے دور رہنا) میں بڑی وسعت کا معنی جیسا کہ میرا ذہن قاصر اس کی طرف سبقت کرتا ہے کہ گناہوں کا وہ مقتضائے اصلی کہ اگر گناہ اپنی طبیعت کے ساتھ چھوڑ دئے جائیں تو اسی کا تقاضا کریں تو یہ ہے کہ بندہ کو وہ سزا ملے جس کی اسے گناہوں پر وعید سنائی گئی، اور یہ بہت ظاہر ہے، تو ہر وہ شخص جس نے

[حاشیہ]: ۱ فتح العزیز (تفسیر عزیزی) تحت الآیة ۷۹۲ / ۷ مسلم بکڈپو لال کنواں دہلی ص ۳۰۴

صفحہ ۵۹۳ از ۶۸۴

[Arabic Column Text Translation] If someone commits a sin even once, he deserves to be held accountable by the King, Majestic is His Glory, for this sin. And his numerous good deeds do not restrain the Almighty and All-Powerful, as the benefit of good deeds only returns to the servant himself. So how can he bestow favor upon Allah the Exalted for what he did for his own benefit? And how can he make it a pretext to nullify the decree of punishment for himself, while it has been said to him in the clearest expression, "As you deal, so shall you be dealt with"? The ultimate matter is that his stay in the two abodes (this world and the hereafter) be divided according to his stay in both types of deeds (good and bad) in terms of quantity and quality. Thus, it is possible that the Fire touches him for a duration equal to this amount. We, the community of the Ahl al-Sunnah wa al-Jama'ah (may Allah, Glorified and Exalted is He, grant us a share of mercy and intercession), believe that Allah Tabarak wa Ta'ala has the right to hold His servant accountable for every offense, even if it is small, just as He has the right to overlook every major sin; that is His grace and the other is His justice, and Allah is not unjust to His servants. Furthermore, the Lord, Majestic and Sublime, in His ultimate justice, has established recompense corresponding to the deed. Therefore, He makes the bliss of the believer and the punishment of the disbeliever perpetual.

[Urdu Column Text Transcription/Translation] If a servant commits a sin even once, he is worthy of being seized by Allah the Exalted, and the servant's abundant good deeds cannot hinder the Overpowering and Capable God. This is because the benefit of good deeds reaches the servant himself. So how can he express favor to Allah the Exalted for the work done for his own benefit, and how can he make it a means to completely nullify the established rule of punishment? Whereas the servant has been told in a very clear statement that 'as you do, so shall you be rewarded'. The ultimate matter is that the duration of a servant's stay in this world and the hereafter be divided according to the duration of his stay in both good and bad deeds, in terms of quantity and quality. Then it is possible that the fire touches him for a duration that is equal to the amount of his work. And the belief of we, the Ahl al-Sunnah wa al-Jama'ah (may Allah grant us from His mercy and intercession), is that Allah, the Blessed and Exalted, has the right to hold the servant accountable for every crime, even if it is a minor one, just as it is worthy for Him to overlook every sin, even if it is a major one. And this is His grace and that is His justice, and Allah does not do injustice to the servants. For this reason, the comfort of the believers in Paradise and the

punishment of the disbeliever in Hell will be eternal, because Allah the Exalted knows their intentions and hidden motives.

[Footer] 1. Kanz al-Ummal, Hadith 43032, Muassasat al-Risala, Beirut, 15/777. Page 594 of 684

[अरबी कॉलम पाठ का अनुवाद] यदि कोई व्यक्ति एक बार भी पाप करता है, तो वह इस पाप के लिए सम्राट (अल्लाह), जिसकी महिमा महान है, द्वारा पकड़े जाने का पात्र है। और उसके प्रचुर पुण्य कर्म सर्वशक्तिमान और सामर्थ्यवान (अल्लाह) को रोक नहीं सकते, क्योंकि पुण्यों का लाभ केवल स्वयं बंदे को ही मिलता है। तो वह अल्लाह तआला पर उस चीज़ के लिए एहसान कैसे जता सकता है जो उसने स्वयं के लाभ के लिए की है? और वह इसे अपने ऊपर से सजा के आदेश को रद्द करने का बहाना कैसे बना सकता है, जबकि उसे सबसे स्पष्ट अभिव्यक्ति में कहा गया है, "जैसा तुम करोगे, वैसा ही पाओगे"? मुख्य बात यह है कि दो घरों (दुनिया और आखिरत) में उसके ठहरने को दो प्रकार के कार्यों (अच्छे और बुरे) में उसके ठहरने के अनुसार, मात्रा और गुणवत्ता के संदर्भ में विभाजित किया गया है। इस प्रकार, यह संभव है कि आग उसे इस मात्रा के बराबर छुए। हम, सुन्नत और जमात के अनुयायी (अल्लाह, जो पवित्र और उच्च है, हमें दया और सिफारिश का हिस्सा प्रदान करे), यह विश्वास करते हैं कि वह, जो धन्य और उच्च है, अपने बंदे को हर अपराध के लिए जवाबदेह ठहराने का अधिकार रखता है, भले ही वह छोटा हो, ठीक उसी तरह जैसे उसे हर बड़े पाप को अनदेखा करने का अधिकार है—एक उसकी कृपा है और दूसरा उसका न्याय, और अल्लाह अपने बंदों के प्रति अन्यायपूर्ण नहीं है। इसके अलावा, प्रभु, जो प्रतापी और उच्च है, ने अपने परम न्याय में कर्म के अनुरूप सजा निर्धारित की है। इसलिए, वह मोमिन (आस्तिक) के आनंद और काफ़िर (अविश्वासी) की सजा को शाश्वत बनाता है।

[उर्दू कॉलम पाठ का अनुवाद] एक बार भी गुनाह किया अल्लाह ताला की पकड़ का मुस्तहिक है और बंदे की बकसरत नेकियां खुदा-ए-ग़ालिब-ओ-कदीर को बाधक नहीं हो सकतीं। इसलिए कि नेकियों का नफ़ा (लाभ) तो बंदे ही को पहुँचता है, तो कैसे अल्लाह ताला को अपने भले के लिए किए हुए काम का एहसान जताएगा और क्योंकर उसे सजा के दस्तूर (नियम) को सिरे से बातिल (रद्द) करने का जरिया बनाएगा? जबकि बंदे को खूब वाजेह (स्पष्ट) बयान से कह दिया गया है कि जैसा तू करेगा वैसा तुझे बदला दिया जाएगा। ग़ायत-ए-अम्र (अंतिम बात) यह है कि दुनिया व आख़िरत में बंदे की मुद्दत-ए-इकाम़त (ठहरने की अवधि) को नेक व बद हर दो अमल (कार्य) में ठहरने की मिक़दार (मात्रा) पर मात्रा और गुणवत्ता के आधार पर विभाजित करें तो मुमकिन है कि उसे आग इतनी मुद्दत तक छुए जो उसके मिक़दार-ए-अमल के बराबर हो। और हम अहल-ए-सुन्नत व जमाअत (अल्लाह हमें रहमत व शफ़ाअत से नसीब अता फरमाए) का अक़ीदा यह है कि अल्लाह तबारक व ताला को

हक है कि वह बंदे से हर जुर्म पर मुआख़ाज़ा (पकड़) करे अगरचे सगीरा (छोटा पाप) हो, जिस तरह कि उसको सज़ावार (उचित) है कि हर गुनाह से दरगुज़र फरमाए अगरचे कबीरा (बड़ा पाप) हो। और यह उसका फल (अनुग्रह) है और वह उसका अदल (न्याय), और अल्लाह बंदों पर जुल्म नहीं करता। इसी लिए जन्नत में मोमिनीन की आशाइश (आराम) और जहन्नुम में काफ़िर का अज़ाब हमेशा होगा, इसलिए कि अल्लाह ताला को उनकी नियत और मख़्फ़ी (छिपे हुए) इरादे का...

[पाद लेख] १. कन्ज़ अल-उम्माल, हदीस ४३०३२, मुअस्सासत अल-रिसाला, बेरूत, १५/७४७। पृष्ठ ५९४/६८४

[بائیں کالم کا عربی متن] اذنب ذنبالو مرة استحق بذنبه هذا ان يؤاخذه الملك جل جلاله، ولا تقبض حسناته المكتاثرة على العزيز المقتدر اذ نفع الحسنات انما يعود اليه، فكيف يمن على الله تعالى بما عمله لنفع نفسه، فكيف يجعله ذريعة الى ابطال منشور الجزاء عن رأسه وقد قيل له بأفصح بيان ان كما تدين تدان غاية الامر ان يقسم لبثه في الدارين على مقدار لبثه في العملين كماً وكيفاً، فيجوز ان تمسه النار بما يعدل هذا المقدار. وقد اعتقدنا نحن معشر اهل السنة و الجماعة رزقنا الله سبحنه و تعالى حظ الرحمة و الشفاعة انه تبارک و تعالى له ان يؤاخذ عبده كل جريرة ولو صغيرة كما ان له ان يتجاوز عن كل كبيرة، فضل و ذلک عدل و ما الله بظلام للعبيد. ثم ان المولى جل و علا بغاية عدله وضع الجزاء مشاكلاً للعمل و لذا يديم تنغيم المومن و تعذيب الكافر۔

[دائیں کالم کا اردو متن] ایک بار بھی گناہ کیا اللہ تعالی کی پکڑ کا مستحق ہے اور بندہ کی بکثرت نیکیاں خدائے غالب و قدیر کو مانع نہیں ہو سکتیں اس لئے کہ نیکیوں کا نفع تو بندہ ہی کو پہنچتا ہے تو کیسے اللہ تعالیٰ کو اپنے بھلے کے لئے کیے ہوئے کام کا احسان جتائے گا اور کیونکر اسے سزا کے دستور کو سرے سے باطل کرنے کا ذریعہ بنائے گا، حالانکہ بندہ کو خوب واضح بیان سے کہہ دیا گیا ہے کہ جیسا تو کرے گا ویسا تجھے بدلہ دیا جائے گا، غایت امر یہ ہے کہ دنیا و آخرت میں بندہ کی مدت اقامت کو نیک و بد ہر دو عمل میں ٹھہرنے کی مقدار پر باعتبار قدر و کیفیت تقسیم کریں تو ممکن ہے کہ اسے آگ اتنی مدت تک چھوئے جو اس کے مقدار عمل کے برابر ہو اور ہم اہلسنت و جماعت (اللہ ہمیں رحمت و شفاعت سے نصیب عطا فرمائے) کا عقیدہ یہ ہے کہ اللہ تبارک و تعالیٰ کو حق ہے کہ وہ بندے سے ہر جرم پر مواخذہ کرے اگرچہ صغیرہ ہو جس طرح کہ اس کو سزاوار ہے کہ ہر گناہ سے درگزر فرمائے اگرچہ کبیرہ ہو اور یہ اس کا فضل

ہے اور وہ اس کا عدل اور اللہ بندوں پر ظلم نہیں کرتا۔ اسی لئے جنت میں مومنین کی آسائش اور جہنم میں کافر کا عذاب ہمیشہ ہوگا اس لئے کہ اللہ تعالیٰ کو انکی نیت اور مخفی ارادے کا۔

[حاشیہ] ۱ کنز العمال حدیث ۴۳۰۳۲ موسسة الرساله بیروت ۱۵ / ۷۷۷ صفحہ ۵۹۴ از ۶۸۴

Fatawa Razawiya Volume 28

[Arabic Text Column] Since it was known from their intention and the hidden contents of their inner state that they were determined to persist in what they were of disbelief and faith, so that even if they remained in this world forever, they would have remained in that state. Do you not see the saying of Allah the Almighty: "But if they were returned, they would certainly revert to that which they were forbidden." (Al-An'am 6:28). For this reason, when Abu Talib separated from the infidels by a wicked way and set his feet firmly on that vile creed, the Savior Lord (Glorified and Exalted is He) saved the rest of his body from the fire and imposed punishment on his feet, as mentioned in the hadith of the two Sheikhs (Bukhari and Muslim) and others. The requirement of proportionality is that one whose good deeds and bad deeds are equal, his stay in punishment should be equal to his stay in the abode of reward. Whoever commits a single sin is made to taste its punishment. And whoever inclines towards a bad deed and then refrains from it, his proportionate reward is to be brought near the fire and then moved away from it, so that he tastes of panic and grief according to the pleasure he tasted in the thought of sin. This is the ruling of justice, and the ruling of justice is the original principle, but the Bountiful and Generous Lord...

[Urdu Text Column] It is known that these two were determined to remain firm and constant in their respective states of disbelief and faith, such that if they were to remain in the world forever, they would have remained in their state forever. Do you not see the command of Allah: "And if they were sent back, they would return to what they were forbidden." And when Abu Talib became completely separated from the infidels and kept his feet firm on that vile creed, the rewarding Lord, Glorified and Exalted, saved his entire body from the fire and imposed punishment on his feet, as it is in the Hadith of Bukhari and Muslim etc. So the requirement of similarity in action and reward is that one whose good deeds and bad deeds are equal, his stay in punishment should be equal to his stay in the house of reward. One who commits a sin should taste its punishment, and one who goes near evil and then separates from it, the reward similar to the act is that he be brought near the fire and then kept away from it, so that he tastes the taste of grief and anxiety in proportion to the pleasure in the intention of sin. This is the rule of justice, and the rule of justice is the original, but the Generous and Kind...

[Footnotes] 1. Al-Qur'an al-Karim 6/28 2. Sahih al-Bukhari, Book of Merits, Chapter on the Story of Abu Talib, Qadimi Kutub Khana Karachi 1/548; Sahih Muslim, Book of

Faith, Chapter on the Intercession of the Prophet (Peace and Blessings of Allah be upon Him) for Abu Talib, Qadimi Kutub Khana Karachi 1/115.

फ़तावा रज़विया जिल्द २८

[अरबी पाठ कॉलम] चूंकि उनकी नीयत और उनके दिल के भेद से यह ज्ञात था कि वे अपने कुफ्र और ईमान की स्थिति पर कायम रहने के लिए दृढ़ संकल्प थे, ताकि अगर वे इस दुनिया में हमेशा रहते, तो वे उसी पर कायम रहते। क्या आप अल्लाह तआला के इस फरमान को नहीं देखते: "और यदि उन्हें वापस भेज दिया जाए, तो वे वही करेंगे जिससे उन्हें मना किया गया था।" (अल-अनआम ६:२८)। इसी कारण जब अबू तालिब काफिरों से एक बुरे तरीके से अलग हुए और उन्होंने उस नापाक धर्म पर अपने पैर जमा लिए, तो सज़ा देने वाले रब (सुब्हानहु व तआला) ने उनके बाकी शरीर को आग से बचा लिया और उनके पैरों पर अज़ाब मुसल्लत कर दिया जैसा कि शैखैन (बुखारी और मुस्लिम) आदि की हदीस में है। समानता का तकाज़ा यह है कि जिसकी नेकियाँ और बुराइयाँ बराबर हों, उसका अज़ाब में रहना सवाब के घर में रहने के बराबर हो। और जिसने एक भी गुनाह किया, उसे उसका अज़ाब चखाया गया। और जो बुराई के करीब गया फिर उससे दूर हो गया, तो उसका बदला काम के अनुरूप यह है कि उसे आग के करीब लाया जाए और फिर उससे दूर रखा जाए ताकि वह गुनाह के इरादे में चखी गई लज्जत की मात्रा के अनुसार घबराहट और गम का स्वाद चखे। यह न्याय का नियम है और न्याय का नियम ही मूल है, लेकिन उदार और दयालु रब...

[उर्दू पाठ कॉलम] ज्ञात है कि ये दोनों अपनी-अपनी कुफ्र और ईमान की हालत पर कायम व दायम रहने का अज़्म किए हुए हैं यहाँ तक कि अगर दुनिया में हमेशा रहते अपने हाल पर हमेशा रहते। क्या तुम अल्लाह के फरमान को नहीं देखते "और अगर वापस भेजे जाएं तो फिर वही करेंगे जिससे मना किए गए थे" और जब अबू तालिब कुफ्फार से तमाम व कमाल जुदा हुए और अपने कदम उस खबीस मिल्लत पर जमाए रखे जज़ा देने वाले रब सुब्हानहु व तआला ने उनके सारे बदन को नार से नजात दी और अज़ाब को उनके कदमों पर मुसल्लत फरमा दिया जैसा कि बुखारी व मुस्लिम वगैरह की हदीस में है। तो अमल व जज़ा में मुशाकलत का मुक्तज़ा यह है कि जिसकी नेकियां और बुराइयां बराबर हों उसका अज़ाब में रहना सवाब के घर में रहने के बराबर हो, जो एक गुनाह करे वह उसका अज़ाब चखे और जो बुराई के करीब जाए फिर उससे जुदा रहे तो उसकी जज़ा मुशाबह अमल यह है कि वह नार के करीब किया जाए फिर उससे दूर रखा जाए ताकि गम और घबराहट का मज़ा इरादा-ए-गुनाह में लज्जत के बमकदार चखे, यह हुक्म-ए-अदल है और हुक्म-ए-अदल ही असल है, लेकिन जोद-ओ-करम वाले...

[फुटनोट्स] 1. अल-कुरान अल-करीम ६/२८ 2. सही अल-बुखारी, किताबुल मनाकिब, बाब अबू तालिब का किस्सा, कदीमी कुतुब खाना कराची १/५४८; सही मुस्लिम, किताबुल ईमान, बाब नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) की शफात अबू तालिब के लिए, कदीमी कुतुब खाना कराची १/११५।

पेज ५९५/६८४

فتاوی رضویہ جلد ۲۸

[عربی عبارت] اذ قد علم من نیتهما ومکنونات طویتهما أنهما عازمان علی ادامة ماهما من الکفر والایمان حتی لو داموا في الدنیا لداموا علیه الا تری الی قوله تعالی "وَلَوْ رُدُّوا لَعَادُوا لِمَا نُهُوا عَنْهُ" ولذلك لما انسلخ ابو طالب عن الکفار بشرا شره واثبت قدمیه علی تلك الملة الخبیثة نجا الدیان سبحنه وتعالی سائر بدنه من النار وسلط العذاب علی قدمیه کما في حدیث الشیخین وغیرهما فقضیة المشاکلة أن من تساوت حسناته وسیآته یساوی لبثه فی العذاب بلبثه في دار الثواب ومن اذنب ذنبًا واحدا اذیق اثامه ومن المـ بسیئة ثم انقلع عنها فجزاءه المشاکل ان یدنی الی النار ثم یبعد عنها لیذوق من الفزع والغم قدر ما ذاق من اللذة في اللمم هذا حکم العدل وحکم العدل هو الاصل لکن المولی الجواد الکریم

[اردو ترجمہ] علم ہے کہ یہ دونوں اپنی اپنی حالت کفر و ایمان پر قائم و دائم رہنے کا عزم کئے ہوئے ہیں یہاں تک کہ اگر دنیا میں ہمیشہ رہتے اپنے حال پر ہمیشہ رہتے کیا تم اللہ کے فرمان کو نہیں دیکھتے "اور اگر واپس بھیجے جائیں تو پھر وہی کریں جس سے منع کئے گئے تھے" اور جب ابو طالب کفار سے تمام و کمال جدا ہوئے اور اپنے قدم اس خبیث ملت پر جمائے رکھے جزا دینے والے رب سبحانہ و تعالی نے ان کے سارے بدن کو نار سے نجات دی اور عذاب کو ان کے قدموں پر مسلط فرما دیا جیسا کہ بخاری و مسلم وغیرہ کی حدیث میں ہے تو عمل و جزا میں مشاکلت کا مقتضی یہ ہے کہ جس کی نیکیاں اور برائیاں برابر ہوں اس کا عذاب میں رہنا ثواب کے گھر میں رہنے کے برابر ہو، جو ایک گناہ کرے وہ اس کا عذاب چکھے اور جو برائی کے قریب جائے پھر اس سے جدا رہے تو اس کی جزا مشابہ عمل یہ ہے کہ وہ نار کے قریب کیا جائے پھر اس سے دور رکھا جائے تاکہ غم اور گھبراہٹ کا مزہ ارادۂ گناہ میں لذت کے بمقدار چکھے، یہ حکم عدل ہے اور حکم عدل ہی اصل ہے، لیکن جود و کرم والے

[حواشی] 1 القرآن الكريم ۶ / ۲۸ 2 صحيح البخاري كتاب المناقب باب قصه ابي طالب قديمي كتب خانه كراچی ۱ / ۵۴۸، صحيح مسلم كتاب الايمان باب شفاعة النبي صلى الله عليه وسلم لابي طالب قديمي كتب خانه كراچی ۱ / ۱۱۵

Volume 28

The One Who has prescribed mercy for Himself[1] and, as a favor and blessing, made it precede His wrath. Intercession was made to Him by two exalted, honorable, and beloved intercessors who are neither turned away nor disappointed. One is the complete, general, and all-encompassing mercy of Allah, and the second is this noble Prophet, sent from the Sanctuary with the overflow of generosity and kindness—may Allah the Exalted bless him, his family, and grant them peace. Thus, He promised beautiful kindnesses and grand mercies solely out of His grace, without anything being obligatory upon Him. Far be it from Him that anything should be obligatory upon Him, while "He gives protection, but against Him there is no protection."[2] And He gave glad tidings that "good deeds remove evil deeds."[3] And that, God willing, 'al-lamam' (unintentional or minor sins) are forgiven for us, for "Indeed, your Lord is vast in forgiveness."[4] And surely, Allah has overlooked for us what our souls have intended, as long as we do not act upon it or speak of it. And that he whose scales (of deeds) are balanced shall not enter the Fire. And that none shall perish before Allah except the rebellious transgressor. All this is grace and honor from the Living Lord, Exalted is He.

[Translation of the Urdu column:] The Lord has made mercy obligatory upon Himself and, through His grace and bounty, has caused it to precede His wrath. He sought intercession through those exalted and honorable beloved intercessors who are neither turned away nor disappointed. One is the all-encompassing and universal mercy of Allah, and the second is this noble Prophet who was sent from the Haram (Sanctuary) with the flow of generosity and kindness. So, Allah the Exalted promised beautiful kindnesses and grand mercies solely out of His grace, not because anything is obligatory upon Him; He is pure from the idea that anything could be obligatory upon Him. Yet, it is He who gives refuge, and no refuge can be given against Him. And He gave glad tidings that good deeds remove bad deeds. And that we have been granted forgiveness for 'lamam' (the intention of sin); indeed, the forgiveness of your Lord is vast. And surely, Allah the Exalted overlooks those things that our souls intend as long as we do not carry them out or speak of them. And he whose both scales (of deeds) are equal will not enter the Fire. And that only the extremely rebellious and disobedient will perish before Allah the Exalted.

[1] Al-Quran Al-Kareem 6 / 12 [2] Al-Quran Al-Kareem 23 / 88 [3] Al-Quran Al-Kareem 11 / 114 [4] Al-Quran Al-Kareem 53 / 32

जिल्द २८

वह जिसने अपने ऊपर दया को अनिवार्य कर लिया है[1] और अपनी कृपा और दान के रूप में उसे अपने क्रोध पर प्राथमिकता दी है। उन दो बुलंद, सम्मानित और प्रिय शिफ़ारिशियों ने उनके पास शिफ़ारिश की जो न लौटाए जाते हैं और न ही निराश होते हैं। एक अल्लाह तआला की पूर्ण, व्यापक और सर्वव्यापी दया है, और दूसरे ये महान नबी हैं जो हरम से उदारता और दया के प्रवाह के साथ भेजे गए हैं—अल्लाह तआला उन पर और उनके परिवार पर कृपा और शांति बरसाए। अतः उसने केवल अपने अनुग्रह से सुंदर कृपाओं और महान दयाओं का वादा किया, बिना उस पर कुछ अनिवार्य हुए। वह इससे पवित्र है कि उस पर कुछ अनिवार्य हो, जबकि "वही शरण देता है और उसके विरुद्ध कोई शरण नहीं दी जा सकती।"[2] और उसने शुभ समाचार दिया कि "नेकियां बुराइयों को मिटा देती हैं।"[3] और यह कि, इंशाअल्लाह, 'अल-लमम' (इरादतन छोटे पाप) हमारे लिए क्षमा हैं, क्योंकि "निश्चित रूप से आपका रब क्षमा में बहुत उदार है।"[4] और निश्चित रूप से अल्लाह ने हमारे लिए उन बातों को नज़रअंदाज़ कर दिया है जिनका हमारे मन ने इरादा किया, जब तक कि हम उन पर अमल न करें या बोलें नहीं। और जिसके तराजू के दोनों पलड़े बराबर होंगे, वह आग (नरक) में प्रवेश नहीं करेगा। और यह कि अल्लाह के यहाँ केवल वही नष्ट होगा जो अत्यंत विद्रोही और अवज्ञाकारी होगा। यह सब जीवित मौला (प्रभु) की ओर से अनुग्रह और सम्मान है।

[उर्दू कॉलम का अनुवाद:] मौली (स्वामी) ने अपने ऊपर दया को अनिवार्य कर लिया है और अपनी कृपा और एहसान से उसे अपने क्रोध पर प्राथमिकता दी है। उन बुलंद और सम्मानित प्यारे सिफ़ारिशियों के माध्यम से सिफ़ारिश की जो न लौटाए जाते हैं और न ही निराश होते हैं। एक अल्लाह तआला की व्यापक और सर्वव्यापी दया है, और दूसरे ये नबी करीम हैं जो हरम से दानशीलता और उदारता के साथ भेजे गए हैं। तो अल्लाह तआला ने सुंदर कृपाओं और महान दया का वादा किया, जो केवल उसके अनुग्रह से है, न कि इस कारण कि उस पर कुछ अनिवार्य है। वह इससे पवित्र है कि उस पर कुछ अनिवार्य हो, जबकि वही शरण देता है और उसके विरुद्ध कोई शरण नहीं दे सकता। और उसने शुभ समाचार दिया कि नेकियां बुराइयों को दूर कर देती हैं। और यह कि 'लमम' (पाप का इरादा) पर हमें माफ़ी दे दी गई है; बेशक तुम्हारे रब की मग़फ़िरत (क्षमा) बहुत व्यापक है। और बेशक अल्लाह तआला उन बातों से दरगुज़र (नज़रअंदाज़) फरमाता है जिनका इरादा हमारे मन करते हैं जब तक कि उन्हें अंजाम न दिया जाए या बोला न जाए। और जिसके दोनों

पलड़े (पुण्य और पाप के) बराबर होंगे, वह आग (नरक) में नहीं जाएगा। और यह कि अल्लाह तआला के यहाँ केवल अत्यंत विद्रोही और अवज्ञाकारी ही नष्ट होगा।

[1] अल-क़ुरान अल-करीम 6 / 12 [2] अल-क़ुरान अल-करीम 23 / 88 [3] अल-क़ुरान अल-करीम 11 / 114 [4] अल-क़ुरान अल-करीम 53 / 32

جلد ۲۸

الذی "كَتَبَ عَلٰى نَفْسِهِ الرَّحْمَةَ"[1] وجعل لها السبقۃ علی الغضب منۃ ونعمۃ تشفع الیہ شفیعان رفیعان وجیہان حبیبان لا یردان ولا یخیبان رحمتہ الکاملۃ العامۃ الشاملۃ وھذا النبی الکریم المبعوث من الحرم بفیض الجود والکرم صلی اللہ تعالیٰ علیہ واٰلہٖ وبارك وسلم فوعد بالطاف جمیلہ ورحمات جلیلۃ فضلا من لدیہ من دون وجوب علیہ ، وحاشاہ ان یجب علیہ شیئ "وَهُوَ يُجِيْرُ وَلَا يُجَارُ عَلَيْهِ"[2] وبشر "اِنَّ الْحَسَنٰتِ يُذْهِبْنَ السَّيِّاٰتِ"[3] وان اللمم معفو عنا ان شاء اللہ تعالیٰ "اِنَّ رَبَّكَ وَاسِعُ الْمَغْفِرَةِ"[4] وان اللہ تجاوز لنا عما ھمت بہ انفسنا ما لم نعمل او نتکلم و ان من تعادلت کفتاہ لم یدخل النار وان لا یھلك علی اللہ الا المارد متمرد وھذا کلہ تفضل وتکرم من المولی الحی جلت

مولیٰ نے اپنے اوپر رحمت کو لازم فرمایا اور اس کے لئے غضب پر سبقت رکھی اپنے کرم واحسان سے اس سے سفارش کی جو رفعت وجاہت والے پیارے شفیعوں نے جو نہ پھیرے جائیں نہ محروم ہوں ایک اللہ تعالیٰ کی رحمت تمام وعام اور دوسرے یہ نبی کریم جو حرم سے فیض جود و کرم کے ساتھ مبعوث ہوئے تو اللہ تعالیٰ نے جمیل مہربانیوں اور جلیل رحمتوں کا وعدہ فرمایا محض اپنے فضل سے نہ اس سبب سے کہ اس پر کچھ واجب ہے اور وہ اس سے منزہ ہے کہ اس پر کچھ واجب ہو حالانکہ وہی پناہ دیتا ہے اور اس کے خلاف کوئی پناہ نہیں دے سکتا۔ اور اس نے خوشخبری دی کہ نیکیاں برائیوں کو دور کر دیتی ہیں اور یہ کہ لمم (ارادہ گناہ) پر ہمیں معافی دے دی گئی بے شک تمہارے رب کی مغفرت وسیع ہے اور بیشک اللہ تعالیٰ ان باتوں سے درگذر فرماتا ہے جن کا ارادہ ہمارے نفوس کرتے ہیں جب تک انکو انجام نہ دیں یا نہیں نہ بولیں اور جس کے دونوں پلے برابر ہوں گے وہ نار میں نہ جائے گا۔ اور یہ کہ اللہ تعالیٰ کے یہاں صرف نہایت سرکش نافرمان ہی ہلاک ہوگا

[1] القرآن الكريم 6 / 12 [2] القرآن الكريم 23 / 88 [3] القرآن الكريم 11 / 114 [4] القرآن الكريم 53 / 32

Fatawa Razawiyya - Volume 28

...His blessings and His bounties are continuous, and all praise is for Him as He loves and is pleased with. So everyone who committed a sin or approached it, and then the Lord kept him away from the fire, He only kept him away based on what he deserved as a reward for what he did, as Allah, the Blessed and Exalted, said: "Indeed, your Lord is full of forgiveness for the people despite their wrongdoing"[1] [Quran 13:6]. Nay, there is no meaning for forgiveness except the owner of the right waiving the fulfillment of his right entirely or partially. This is keeping away after drawing near, and saving after being pushed [towards fire]. Along with this, there is also a difference in ranks, as is not hidden. But as for the one who reached the ultimate peak of piety until he purified himself from everything disliked, and became annihilated from the creation and remained with the Truth (Allah), and his stature rose above committing disobedience and looking with pleasure at what the Most Merciful hates, it is impossible for him to have any connection with the fire, or for the fire to have any connection with him, especially the most pious of the pious and the purest of the pure.

[1] Al-Quran al-Karim 13/6 Page 597 of 684

फतावा रजविया - खंड २८

...उसकी कृपा और उसकी अनुकम्पाएं निरंतर हैं, और सारी प्रशंसा उसी के लिए है जैसा वह चाहता है और जिससे वह प्रसन्न होता है। तो हर वह व्यक्ति जिसने पाप किया या पाप के पास जाकर रुक गया, फिर अल्लाह ने उसे आग से दूर रखा, तो उसे उसके कर्मों के फल के आधार पर दूर रखा जैसा कि अल्लाह, धन्य और महान ने कहा: "निस्संदेह आपका रब लोगों के उनके ज़ुल्म के बावजूद बहुत क्षमा करने वाला है"[1] [कुरान 13:6]। बल्कि क्षमा का कोई और अर्थ नहीं है सिवाय इसके कि अधिकार का स्वामी अपने अधिकार को पूर्ण या आंशिक रूप से छोड़ दे। तो यह आग के करीब लाकर उससे दूर रखना है और आग की ओर ले जाकर उससे बचाना है। इसके बावजूद इसमें रैंकों का अंतर है जैसा कि गुप्त नहीं है। लेकिन जो धर्मपरायणता (तक़वा) की अंतिम सीमा तक पहुँच गया, यहाँ तक कि हर नापसंदीदा चीज़ से दूर रहा और सृष्टि से मिटकर सत्य (अल्लाह) के साथ शेष रह गया, और उसका स्थान अवज्ञा करने से और रहमान की अप्रिय चीज़ों को पसंद की दृष्टि से देखने से ऊँचा हो गया, तो यह असंभव है कि ऐसे व्यक्ति का आग से कोई संबंध हो या आग का उससे कोई संबंध हो, विशेष रूप से वह जो मुत्तकियों में सबसे बड़ा मुत्तकी और सभी असफिया में सबसे श्रेष्ठ हो।

[1] अल-कुरान अल-करीम १३/ ६ पृष्ठ ५९७ / ६८४

آلاہ و توالت نعماؤہ ولہ الحمد کما یحب ویرضی۔ (یعنی کافر) او یہ سب مولائے غنی کریم کا فضل و کرم ہے۔ اس کی نعمتیں جلیل ہیں اور اس کے احسان پیہم ہیں، اور اسی کے لیے حمد ہے۔ جیسی وہ چاہے اور پسند فرمائے،

فکل من اذنب او الم ثم جنبه المولی النار فأنما جنبه علی استحقاق منه لجزاء ماعمله کما قال تبارك و تعالیٰ "اِنَّ رَبَّكَ لَذُوْ مَغْفِرَةٍ لِّلنَّاسِ عَلٰی ظُلْمِهِمْ" ۱ بل لا معنی للمغفرة الا تجاوز صاحب الحق عن استیفاء حقه کلاً او بعضاً فهذا تجنیب بعد تقریب وأنجاء بعد الجاء مع ما فیه ایضاً من تفاوت الرتب کمالا یخفی، اما الذی بلغ من التقوی غایته القصوی حتی تنزه عن کل ما یکره وفنی عن الخلق وبقی بالحق و ارتفع شانه عن اتیان عصیان ونظر بالرضی الی ما یبغض الرحمن، فهذا محال ان یکون من النار في شیئ او النار منه في شیئ لاسیما اتقی الاتقیاء وأصفی الاصفیاء۔

تو بہر وہ شخص جس نے گناہ کیا یا گناہ کے پاس جا کر رک گیا پھر اللہ تعالیٰ نے اسے نار سے دور رکھا تو اسے اس کے استحقاق کی جہت سے اس کے عمل کی جزا دینے کو دور رکھا چنانچہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا کہ "بے شک اللہ تعالیٰ لوگوں کو بخشنے والا ہے انکے ظلم کے باوجود" بلکہ مغفرت کا معنی یہی ہے کہ صاحب حق اپنے حق کو لینے سے کلی یا جزوی طور پر در گزر کرے تو یہ نار سے قریب کرکے اس سے دور رکھنا ہے اور نار کی طرف لیجا کر اس سے بچانا ہے اس کے باوجود اس میں رتبوں کا تفاوت ہے جیسا کہ پوشیدہ نہیں مگر جو تقویٰ کی سب سے آخری حد تک پہنچ گیا، یہاں تک کہ ہر ناپسندیدہ بات سے دور رہا اور خلق سے فانی اور حق پر باقی ہو گیا اور اس کی شان معصیت کے ارتکاب سے اور رحمن کے مبغوض کو پسندیدگی کی

نظر سے دیکھنے سے بلند ہو گئی تو محال ہے کہ ایسے شخص کو نار سے علاقہ ہو یا نار کو اس سے کوئی تعلق ہو خصوصاً وہ متقیوں کا متقی اور سارے اصفیاء سے زیادہ۔

Fatawa Razawiyya Volume 28

[Arabic Column:] He who has always remained under the eye of pleasure of the Truth (Allah) in all his states, and no action of his ever displeased the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him), that is the servant, that indeed is the servant, whose perfections tongues are weary to describe, and in the wilderness of whose majesty intellects have wandered and strayed. They roamed and failed, remained stumbling, then returned, and when asked, they said: He is he! The ultimate word about him is that he is the foremost of servants and the primary intent of the words of the Generous (Allah): "Indeed, those for whom the best [reward] has preceded from Us – they are far removed from it. They will not hear its slightest sound, while they, in that which their souls desire, will abide eternally. The greatest terror will not grieve them, and the angels will meet them, [saying], 'This is your Day which you were promised.'" (1) This is the broad meaning of being distanced from fire in general, as far as explanation can encompass. Such a thing does not apply to the fire specified for the disbelievers, as that is only a recompense for disbelief, and all believers are equal in being distanced from it, since disbelief and faith – these two attributes – do not increase or decrease.

[Urdu Column:] The pure-hearted one whose all states were under the eye of pleasure of the Truth (Allah), and for whom no deed seemed bad to the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him), so he is that servant of God, he is that special servant whose perfection tongues are helpless to express, in the desert of whose greatness intellects are lost. In it, intellects ran and turned around, then kept falling and rising, then returned, and when asked, they said: He is he! So, the final word about this special servant is that he is the foremost among all servants and the primary meaning of the words of the Generous God: "Indeed, those for whom the promise of goodness from Us has already passed, they are kept far from Hell. They will not hear its sound, and they will remain forever in their heart's desires. The greatest fear will not grieve them, and the angels will come to welcome them, saying, 'This is your day which was promised to you.'" (1) is its first intent. The great vastness in being kept away from fire in general, this is the meaning according to what is possible to express, and such a thing does not apply to that fire which is specified for disbelievers, that is the punishment for disbelief, and all Muslims are equal in staying

away from that fire because disbelief and faith—these two qualities—do not decrease or increase.

1. Al-Qur'an al-Karim, 21:101-103.

फ़तावा रज़विया जिल्द २८

[अरबी कॉलम:] वह जो अपने सभी हालतों में हक़ (अल्लाह) की रज़ा की नज़र में रहा, और नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) को जिसका कोई काम बुरा न लगा, तो वही वह खुदा का बंदा है, वही वह खास बंदा है जिसकी कामिलियत (पूर्णता) को बयान करने में ज़बानें आजिज़ (अक्षम) हैं, जिसकी अज़मत (महानता) के सहरा (रेगिस्तान) में अक़्लें खो गई हैं। अक़्लें उसमें दौड़ीं और घूमती फिरीं, फिर गिरती-पड़ती रहीं, फिर लौटीं तो उनसे पूछा गया तो बोलीं: वही वह है! तो उस खास बंदे के बारे में आख़िरी बात यह है कि वह तमाम बंदों में औला (श्रेष्ठ) है और खुदा-ए-जवाद के कौल (कथन): "बेशक जिनके लिए हमारा भलाई का वादा पहले ही हो चुका है, वे जहन्नम से दूर रखे जाएंगे। वे उसकी आहट भी नहीं सुनेंगे और वे अपनी मनचाही चीज़ों में हमेशा रहेंगे। उन्हें वह सबसे बड़ी घबराहट गमगीन नहीं करेगी और फ़रिश्ते उनका इस्तकबाल (स्वागत) करेंगे कि यह तुम्हारा वह दिन है जिसका तुमसे वादा किया गया था।" (१) की पहली मुराद है। मुतलक़ आग से दूर रखने में जो बड़ी वुसअत (विस्तार) है, उसका मक़दूर (संभव) बयान के मुताबिक यह मानी है, और ऐसी बात उस आग के बारे में नहीं बनती जो काफ़िरों के लिए खास है, वह तो कुफ़्र की सज़ा है और तमाम मुसलमान उस आग से दूर रहने में बराबर हैं क्योंकि कुफ़्र और ईमान—ये दोनों सिफ़तें घटती-बढ़ती नहीं हैं।

[उर्दू कॉलम:] साफ बातिन जिसके तमाम अहवाल पर हक़ की चश्म-ए-रज़ा रही, और नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) को जिसका कोई काम बुरा न लगा तो यही वह खुदा का बंदा है, यही वह खास बंदा है ज़बानें जिसके कमाल को बयान करने से आजिज़ हैं, जिसकी अज़मत के सहरा में अक़्लें गुम हैं, इसमें अक़्लें दौड़ीं और घूमती फिरीं, फिर गिरती-पड़ती रहीं फिर लौटीं तो उनसे पूछा तो बोलीं: वही वह है, तो उस खास बंदे के बारे में आख़िरी बात यह है कि वह सारे बंदों से औला और खुदा-ए-जवाद के कौल "बेशक वह जिनके लिए हमारा वादा भलाई का हो चुका वह जहन्नम से दूर रखे गए हैं वह उसकी भनक न सुनेंगे और वह अपनी मन-मानी ख्वाहिशों में हमेशा रहेंगे उन्हें गम में न डालेगी वह सबसे बड़ी घबराहट और फ़रिश्ते उनकी पेशवाई को आएँगे कि यह है तुम्हारा वह दिन जिसका तुमसे वादा था" की पहली मुराद है, मुतलक़ नार से दूर रखने में जो बड़ी वुसअत है उसका मक़दूर बयान के मुताबिक यह मानी है और ऐसी बात उस नार के बारे में नहीं बनती जो

कुफ़्फ़ार के साथ मख़सूस है वह तो कुफ़्र की सज़ा है और तमाम मुसलमान उस नार से दूर रहने में बराबर हैं इसलिए कि कुफ़्र व ईमान ये दोनों वस्फ घटते बढ़ते नहीं हैं।

1. अल-कुरान अल-करीम २१/ १०१-१०३

पृष्ठ ५९८/६८४

الذی لم یزل من الحق بعین الرضا فی جمیع احواله، ولم یسوء النبی صلی الله تعالی علیه وسلم فعلة من افعاله، فذاك العبد ذاك العبد کلت الالسن عن شرح کماله وتاهت العقول فی تیه جلاله جالت و عالت، فبقیت تکبو ثم رجعت فسئلت فقالت هو هو، فغایة القول فیه أنه أولی العباد وأول المراد بقول الجواد "إِنَّ الَّذِينَ سَبَقَتْ لَهُمْ مِنَّا الْحُسْنَىٰ أُولَٰئِكَ عَنْهَا مُبْعَدُونَ ۝ لَا يَسْمَعُونَ حَسِيسَهَا ۖ وَهُمْ فِي مَا اشْتَهَتْ أَنْفُسُهُمْ خَالِدُونَ ۝ لَا يَحْزُنُهُمُ الْفَزَعُ الْأَكْبَرُ وَتَتَلَقَّاهُمُ الْمَلَائِكَةُ ۚ هَٰذَا يَوْمُكُمُ الَّذِي كُنْتُمْ تُوعَدُونَ ۝"۱ هذا معنی العرض العریض للتجنبی من مطلق النار علی حسب مایطیقه البیان، ولا یتأتی مثله فی النار المخصوصة بالکفار اذ انما هی جزاء الکفر والمؤمنون کلهم متساوون فی التباعد عنه اذ الکفر والایمان لا یزید ان ولا ینقصان و

صاف باطن جس کے تمام احوال پر حق کی چشم رضا رہی، اور نبی صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کو جس کا کوئی کام برا نہ لگا تو یہی وہ خدا کا بندہ ہے یہی وہ خاص بندہ ہے زبانیں جس کے کمال کو بیان کرنے سے عاجز ہیں جس کی عظمت کے صحرا میں عقلیں گم ہیں اس میں عقلیں دوڑیں اور گھومتی پھریں، پھر گرتی پڑتی رہیں پھر لوٹیں تو ان سے پوچھا تو بولیں وہی وہ ہے، تو اس خاص بندہ کے بارے میں آخری بات یہ ہے کہ وہ سارے بندوں سے اولیٰ اور خدائے جواد کے قول "بیشک وہ جن کے لئے ہمارا وعدہ بھلائی کا ہوچکا وہ جہنم سے دور رکھے گئے ہیں وہ اس کی بھنک نہ سنیں گے اور وہ اپنی من مانی خواہشوں میں ہمیشہ رہیں گے انہیں غم میں نہ ڈالے گی وہ سب سے بڑی گھبراہٹ اور فرشتے ان کی پیشوائی کو آئیں گے کہ یہ ہے تمہارا وہ دن جس کا تم سے وعدہ تھا" کی پہلی مراد ہے، مطلق نار سے دور رکھنے میں جو بڑی وسعت ہے اس کا مقدور بیان کے مطابق یہ معنی ہے اور ایسی بات اس نار کے بارے میں نہیں بنتی جو کفار کے ساتھ

مخصوص ہے وہ تو کفر کی سزا ہے اور تمام مسلمان اس نار سے دور رہنے میں برابر ہیں اس لئے کہ کفر و ایمان یہ دونوں وصف گھٹتے بڑھتے نہیں ہیں اور یہ

۱ القرآن الکریم ۲۱/ ۱۰۱ تا ۱۰۳

Fatawa Ridawiyya Volume 28

The issue (of faith and disbelief not being subject to increase or decrease) is a matter of consensus and the disagreement is verbal; therefore, it is mandatory that Muslims are equally distant from the punishment of disbelief as well. As for the word of Allah Almighty: 'They were nearer to disbelief on that day than to faith,' this is in regard to appearance, because the verse is about the hypocrites, for Allah Almighty said concerning them: 'They say with their mouths what is not in their hearts, and Allah knows best what they conceal.' The meaning is that the hypocrites outwardly appeared as believers, so one ignorant of their inner secrets would think they are believers since they kept their tongues far from disbelief. Then, when they withdrew from the army of the believers and said: 'If we knew there would be a fight, we would have followed you,' their veil was torn and the dominant thought became that they were not believers, despite the possibility that this statement of theirs was due to laziness and a preference for a life of ease. So this is the meaning of nearness and distance, or by disbelief and faith, the people of disbelief and faith are intended, hence...

1 Al-Quran al-Kareem 3 / 167 2 Al-Quran al-Kareem 3 / 167 3 Al-Quran al-Kareem 3 / 167

Page 599 of 684

फतावा रज़विया जिल्द 28

मसला (कुफ्र और ईमान का कम या ज्यादा न होना) इज्तिमाई (सर्वसम्मति) है और इख्तिलाफ (विवाद) लफ्जी है तो जरूरी है कि मुसलमान कुफ्र की सजा से दूर रहने में भी बराबर हों। रहा अल्लाह तआला का कौल 'उस दिन वे जाहिरी ईमान की बनिस्बत कहीं कुफ्र से ज्यादा करीब थे' तो यह बाऐतबार जाहिर के है इसलिए कि आयत मुनाफिकों के बारे में है इस वजह से कि अल्लाह तआला ने उनके बारे में फरमाया: 'अपने मुंह से कहते हैं जो उनके दिल में नहीं और अल्लाह को मालूम है जो छुपा रहे हैं।' मतलब यह है कि मुनाफिक जाहिरी तौर पर ईमान वाले बनते थे तो उनके दिलों में छुपी बात से बेखबर यह गुमान करता था कि वे मुसलमान हैं चूंकि मुनाफिक कुफ्र से दूरी जाहिर करते थे फिर जब वे मुसलमानों के लश्कर से जुदा हो गए और बोले कि 'अगर हम लड़ाई होती जानते तो जरूर तुम्हारा साथ देते।' उनका पर्दा फाश हो गया और गुमानों पर गालिब हो गया कि ये लोग मुसलमान नहीं इस एहतमाल (संभावना) के साथ कि मुनाफिकों की यह बात सुस्ती और आशाइश (आराम) की जमीन पकड़ने की वजह से हो तो कुर्ब (निकटता) और बुअद (दूरी) का यह मानी है या कुफ्र व ईमान से मुराद साहिबान-ए-कुफ्र व ईमान हैं इसलिए...

1 अल-क़ुरान अल-करीम 3 / 167 2 अल-क़ुरान अल-करीम 3 / 167 3 अल-क़ुरान अल-करीम 3 / 167

पृष्ठ 599 / 684

المسئلة اجتماعية والنزاع لفظي فوجب ان يتساوا في البُعد عن جزاء الكفر ايضاً. واما قوله تبارك وتعالى "هُمْ لِلْكُفْرِ يَوْمَئِذٍ اَقْرَبُ مِنْهُمْ لِلْإِيْمَانِ"1 فهذا بالنظر الى الظاهر اذ الآية في المنافقين لقوله تعالى "يَقُولُونَ بِأَفْوَاهِهِمْ مَّا لَيْسَ فِي قُلُوبِهِمْ وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا يَكْتُمُونَ"2 يعني أنهم كانوا يتظاهرون بالايمان فيظن الجاهل بما في السرائر انهم مؤمنون، لما كانوا يتباعدون بألسنهم عن الكفر ثم لما انخزلوا عن عسكر المؤمنين وقالوا "لَوْ نَعْلَمُ قِتَالًا لَّا اتَّبَعْنٰكُمْ"3 تخرق الحجاب وغلب على الظنون انهم ليسوا بمؤمنين مع تجويز ان يكون هذا القول منهم تكاسلًا واخلاداً الى ارض الدعة. فهذا معنى القرب و البعد او المراد بالكفر والايمان اهلوهما

مسئلہ (کفر و ایمان کا کم زیادہ نہ ہونا) اجتماعی ہے اور اختلاف لفظی ہے تو ضروری ہے کہ مسلمان کفر کی سزا سے دور رہنے میں بھی برابر ہوں۔ رہا اللہ تعالیٰ کا قول "اس دن وہ ظاہری ایمان کی بہ نسبت کہیں کفر سے زیادہ قریب ہیں" تو یہ باعتبار ظاہر کے ہے اسلئے کہ آیت منافقین کے بارے میں ہے اس وجہ سے کہ اللہ تعالیٰ نے ان کے بارے میں فرمایا: "اپنے منہ سے کہتے ہیں جو ان کے دل میں نہیں اور اللہ کو معلوم ہے جو چھپا رہے ہیں۔" مطلب یہ ہے کہ منافقین ظاہری طور پر ایمان والے بنتے تھے تو ان کے دلوں میں چھپی بات سے بے خبر یہ گمان کرتا تھا کہ وہ مسلمان چونکہ منافقین کفر سے دوری ظاہر کرتے تھے پھر جب وہ مسلمانوں کے لشکر سے جدا ہوگئے اور بولے کہ "اگر ہم لڑائی ہوتی جانتے تو ضرور تمہارا ساتھ دیتے۔" ان کا پردہ فاش ہوگیا اور گمانوں پر غالب ہو گیا کہ یہ لوگ مسلمان نہیں اس احتمال کے ساتھ کہ منافقوں کی یہ بات سستی اور آسائش کی زمین پکڑنے کی وجہ سے ہو تو قُرب اور بُعد کا یہ معنی ہے یا کفر و ایمان سے مراد صاحبان کفر و ایمان ہیں اس لئے

1 القرآن الكريم ۳ / ۱۶۷ 2 القرآن الكريم ۳ / ۱۶۷ 3 القرآن الكريم ۳ / ۱۶۷

(Arabic Text) Since for the hypocrites to reduce the group of believers by isolating themselves from them constitutes strengthening for the polytheists, as the commentators have stated. This is my view, and Allah, Glorified and Exalted, knows best. In summary, the breezes of investigation have now blown towards the conclusion that the proper way is to maintain both words in their literal sense. This only requires addressing two points, neither of which involves forced interpretation or alteration. The first point is that the indefiniteness of the word 'Naran' (fire) is for the purpose of glorification. As you see, this style is prevalent in eloquent speech, in the Quran, and in Hadith, as well as in ancient and modern literature. Interpreting 'talazzi' (blazing) in its absolute sense to mean the most intense form of blazing is applying a general term to its most perfect individual instance, which is also a widespread linguistic practice. The second point is 'istikhadam' (a rhetorical device), and as you have heard, it is the highest or among the highest forms of rhetorical art (badi'). Alternatively, it refers to returning a pronoun to the essence of the entity described, irrespective of its specific attribute. This does not involve any interpretive stretch (ta'wil). Furthermore, our purpose relates to the verse of 'al-Atqa' (the most pious), and there is absolutely no room for alternative interpretation there. This is how the investigation should proceed. Success is granted by Allah, and all praise is due to Allah, the Lord of all worlds. When you have grasped this and known what is in it...

(Urdu Translation side) That for hypocrites to reduce the group of Muslims by separating from the army of Muslims is giving strength to the polytheists; this is what the commentators have said. This is my opinion, and Allah Almighty knows best. The summary is that now the winds of investigation blow towards the point that the correct approach is to keep both words on their apparent meaning, and you will only need two things, neither of which is counted as affectation nor as change. The first point is that here 'Naran' is an indefinite noun for glorification, and this style, as you know, is common in the Quran, Hadith, and ancient and modern eloquent speech. And taking 'talazzi' (the blazing of fire) in its absolute sense to mean the most severe blazing is also well-known. The second point is 'istikhadam', and it is, as you have heard, either the highest among the types of rhetoric or among the highest types. Or, returning the pronoun towards the self of the described without considering the attribute, and this has no connection with interpretation. Moreover, our purpose is from the verse of 'Atqa', and in that, there is absolutely no room for interpretation. In

the same way, the investigation should be, and Allah Almighty is the Owner of success, and all praise is for Allah who is the Master of all worlds. When this thing is proved and you have understood its...

(अरबी पाठ) चूंकि उनके द्वारा स्वयं को अलग करके मुमिनों (ईमानवालों) की संख्या को कम करना मुशरिकों (बहुदेववादियों) के लिए मजबूती का कारण है, जैसा कि मुफस्सिरों (व्याख्याकारों) ने कहा है। यह मेरी राय है, और अल्लाह सुब्हानहु व तआला सबसे बेहतर जानता है। संक्षेप में, शोध की हवाएं इस बात की ओर चली हैं कि उचित तरीका दोनों शब्दों को उनके शाब्दिक अर्थों पर रखना है। इसके लिए केवल दो बातों की आवश्यकता है, जिनमें से किसी को भी बनावट या परिवर्तन नहीं माना जाएगा। पहला यह कि 'नारन' (आग) का अनिश्चित होना महिमा (तज़ीम) के लिए है, और जैसा कि आप देखते हैं, यह कुरान, हदीस और प्राचीन तथा आधुनिक गौरवपूर्ण भाषा में आम है। 'तलज़्ज़ी' (भड़कना) का अर्थ अत्यंत तीव्र भड़कना लेना, सामान्य शब्द को उसके पूर्ण व्यक्तिगत उदाहरण पर लागू करना है, जो कि व्यापक रूप से प्रचलित है। दूसरा 'इस्तिखदाम' (एक वक्तृत्व अलंकार) है, और जैसा कि आपने सुना है, यह वक्तृत्व कला (बदीअ) के प्रकारों में सबसे ऊंचा या सबसे ऊंचे प्रकारों में से है, या सर्वनाम को वर्णित व्यक्ति के मूल अस्तित्व की ओर लौटाना, बिना किसी विशेषण के। इसे बिल्कुल भी व्याख्या (तावील) नहीं माना जाता है। इसके अलावा, हमारा उद्देश्य 'अल-अतका' (सबसे पवित्र) की आयत से है, और उसमें व्याख्या की बिल्कुल गुंजाइश नहीं है। शोध इसी प्रकार होना चाहिए, और अल्लाह सफलता प्रदान करने वाला है। तमाम तारीफें अल्लाह के लिए हैं जो तमाम जहानों का रब है। जब आपने इसे समझ लिया और जो इसमें है उसे जान लिया...

(उर्दू अनुवाद पक्ष) कि मुनाफिकों का मुसलमानों के समूह को कम करना, मुसलमानों की सेना से अलग होकर मुशरिकों को मजबूती देना है; ऐसा ही मुफस्सिरों ने फरमाया है, यह वह है जो मेरी राय है, और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है। सारांश यह कि अब शोध की हवाएं इस बात पर चलीं कि वजह तो यही है कि दोनों शब्दों को उनके प्रकट अर्थ (ज़ाहिर) पर रखा जाए और आपको केवल दो बातों की आवश्यकता होगी और उनमें से कोई न बनावट (तकल्लुफ) में गिना जाएगा न परिवर्तन (तग़य्युर) में। पहली बात यह कि यहाँ "नारन" महिमा (तज़ीम) के लिए अनिश्चित (नकरा) है और यह शैली जैसा कि आप जानते हैं कुरान व हदीस और प्राचीन व नवीन गौरवपूर्ण कलाम में प्रसिद्ध है। और 'तलज़्ज़ी' (आग की भड़क) को पूर्ण व्यक्ति पर आधारित करते हुए अत्यंत तीव्र भड़कने के अर्थ में लिया जाए और यह भी खूब प्रचलित है। और दूसरी बात 'इस्तिखदाम' है, और वह जैसा कि आपने सुना, वक्तृत्व कला (बदीअ) के प्रकारों में सबसे ऊँचा है या ऊँचे प्रकारों में से है। या सर्वनाम (ज़मीर) को वर्णित के अस्तित्व की ओर बिना किसी विशेषण के लौटाना, और इसका व्याख्या

(तावील) से कोई लगाव नहीं है। इसके अलावा हमारा उद्देश्य 'अतका' की आयत से है, और उसमें निश्चित रूप से व्याख्या की गुंजाइश नहीं। इसी तरह शोध होना चाहिए और अल्लाह तआला सफलता (तौफीक) का मालिक है और सारी खूबियां अल्लाह के लिए हैं जो सब जहानों का मालिक है। जब यह बात साबित हो गई और आपने इसके..

पेज ६०० का ६८४

(عربی کالم) اذ تقلیلھم سوادالمومنین بالانعزال عنھم تقویۃ للمشرکین کذا قال المفسرون ھذا ما عندی، واللہ سبحنہ وتعالی اعلم۔ وبالجملۃ فھبت نسائم التحقیق علی ان الوجہ ابقاء اللفظین علی ظاھر ھما، وانما تحتاج الی امرین لا یعد شیئ منھما تکلفا ولا تغیرا۔ الاول ان تنکیر ناراً للتعظیم وھو کما تری شائع فی الکلام الفصیح قرانا وقدیما وحدیثا واخذ التلظی بمعنی اشد ما یکون حملا للمطلق علی فردہ الکامل وھو ایضا منتشر مستطیر۔ والثانی الاستخدام وھو کما سمعت اعلی او من اعلی انواع البدیع او ارجاع الضمیر الی نفس الموصوف مجردا عن الصفۃ وھذا لیس من التاویل فی شیئ علی ان غرضنا یتعلق بآیۃ الاتقی ولا مساغ فیہ للتاویل بتا وقطعا ھکذا ینبغی التحقیق واللہ ولی التوفیق والحمد للہ رب العالمین۔ اذا وعیت ھذا ودریت مافیہ

(اردو کالم) کہ منافقوں کا مسلمان کے گروہ کو کم کرنا مسلمانوں کے لشکر سے جدا ہو کر مشرکوں کو تقویت دینا ہے ایسا ہے مفسرین نے فرمایا ہے، یہ ہے وہ جو میری رائے ہے، واللہ تعالیٰ اعلم۔ خلاصہ یہ کہ اب تحقیق کی ہوائیں چلیں اس پر کہ وجہ تو یہی ہے کہ دونوں لفظوں کو انکے ظاہر پر رکھا جائے اور تمہیں حاجت صرف دو امر کی ہوگی اور ان میں سے کوئی نہ تکلف کے شمار میں ہے نہ تغیر کی گنتی میں۔ پہلی بات یہ کہ یہاں "ناراً" نکرہ تعظیم کے لیے ہے اور یہ اسلوب جیسا کہ تم جانتے ہو قرآن و حدیث اور قدیم وجدید کلام فصیح میں شائع ہے اور تلظی (آگ کی بھڑک) مطلق کو فرد کامل پر محمول کرتے ہوئے سخت ترین بھڑکنے کے معنی میں لیا جائے اور یہ بھی خوب شائع ہے۔ اور دوسری بات استخدام، اور وہ جیسا کہ تم نے سنا اقسام بدیع میں سب سے اعلیٰ ہے یا منجملہ اعلیٰ اقسام کے ہے یا ضمیر کو نفس موصوف کی طرف بلا لحاظ صفت لوٹائیں اور یہ تاویل سے کوئی لگاؤ نہیں رکھتا۔ علاوہ بریں ہماری غرض تو آیت اتقی سے ہے،

اور اس میں قطعاً تاویل کی گنجائش نہیں۔ اسی طرح تحقیق چاہیے اور اللہ تعالیٰ توفیق کا مالک ہے اور ساری خوبیاں اللہ کے لئے جو مالک ہے سب جہانوں کا۔ جب یہ بات ثابت ہوگئی اور تم نے اس کے

Fatawa Ridawiyya - Volume 28

If you have understood the subject and listened attentively, and you are intelligent, then the answer to this first doubt is easy for you for several reasons:

The first reason is that preserving the apparent (literal) meaning of the word is obligatory. That is, it is not permissible to divert the word from its apparent sense except in case of necessity—and where is the necessity?

The second reason is that the interpretation towards which people inclined only increased the unpleasantness. Thus, it became necessary for us to turn away from it. Abu Ubaidah, despite the efforts he made in this endeavor, neither reached the correct path nor said anything useful. So, how can we abandon the apparent meaning of the word of Allah Almighty based on the word of a person who was neither infallible, nor a Companion, nor a Successor (Tabi'i), nor a Sunni, nor one who attained correctness in his goal, nor one who gained benefit in his escape?

O people! If I ask you one thing, what answer will you give? Tell me, if the verse had appeared with the word 'Taqi' and Abu Ubaidah the linguist had interpreted it as 'Atqa', we would have clung to his word and invited you to accept it. Now, what would you do? But justice is a rare thing and is attained only by the very fortunate.

The third reason is that we have accepted its being a valid aspect in the verse, but is this the only aspect in the verse? Rather, our aspect is clearer and more evident...

फ़तावा रज़विया - जिल्द २८

यदि आपने विषय को समझ लिया है और ध्यान से सुना है, और आप बुद्धिमान हैं, तो इस पहली शंका का उत्तर आपके लिए कई कारणों से आसान है:

पहला कारण यह है कि शब्द के प्रत्यक्ष (शाब्दिक) अर्थ की रक्षा करना अनिवार्य है। अर्थात, शब्द को बिना किसी आवश्यकता के उसके प्रत्यक्ष अर्थ से मोड़ना जायज़ नहीं है—और आवश्यकता कहाँ है?

दूसरा कारण यह है कि जिस व्याख्या की ओर लोग झुके उससे तो बुराई ही बढ़ी। इसलिए यह आवश्यक हो गया कि हम उससे मुँह मोड़ें। अबू उबैदा ने इस कोशिश में जो प्रयास किए, वे न तो सही बात तक पहुँचे और न ही कोई उपयोगी बात कही। तो हम अल्लाह तआला के कलाम के प्रत्यक्ष अर्थ को ऐसे व्यक्ति के कहने पर कैसे छोड़ दें जो न तो मासूम था, न सहाबी था, न ताबिई, न सुन्नी, न अपने उद्देश्य में सही मार्ग पाने वाला, और न ही अपने बचाव में लाभ पहुँचाने वाला?

ऐ लोगों! अगर मैं आपसे एक बात पूछूँ तो क्या जवाब दोगे? मुझे बताओ, अगर आयत 'तकी' शब्द के साथ आती और भाषाविद् अबू उबैदा इसकी व्याख्या 'अतका' से करते, तो हम उनकी बात को पकड़ लेते और तुम्हें इसे स्वीकार करने का निमंत्रण देते। अब तुम क्या करते? लेकिन इंसाफ एक दुर्लभ चीज़ है और केवल बड़े सौभाग्यशाली को ही मिलता है।

तीसरा कारण यह है कि हमने आयत में उसके इस पहलू को मान्य मान लिया, मगर क्या आयत में यही एकमात्र पहलू है? बल्कि हमारा पहलू और अधिक स्पष्ट और ज़्यादा प्रकट है...

पृष्ठ ६०१ / ६८४

مضمون کو سمجھ لیا اور تم نے کان دھر اور تم ذہین ہو تو تمہیں اس پہلے شبہ کا جواب چند وجوہ سے آسان ہے:

پہلی وجہ یہ ہے کہ لفظ کے ظاہری معنی کی حفاظت واجب ہے یعنی لفظ کو ظاہر سے پھیرنا جائز نہیں مگر بہ ضرورت، اور ضرورت کہاں۔

دوسری وجہ یہ ہے کہ جس تاویل کی طرف لوگ مائل ہوئے اس سے تو قباحت ہی زیادہ ہوئی تو ضرور ہوا کہ ہم اس سے منہ پھیریں، اور ابو عبیدہ نے جو پاپڑ بیلے اس کاوش میں وہ نہ صواب کو پہنچا اور نہ کوئی مفید بات کہی تو ہم اللہ تعالیٰ کے قول کے ظاہری معنی کو ایسے شخص کے کہنے سے کیسے چھوڑ دیں جو نہ معصوم تھا، نہ صحابی تھا، نہ تابعی، نہ سنی، نہ اپنے مطلب میں صواب کو پانے والا، نہ اپنے مفر میں نفع بخش۔

اے لوگو! میں تم سے ایک بات پوچھوں تو کیا جواب دو گے، مجھے بتاؤ اگر آیت لفظ تقی کے ساتھ وارد ہوتی اور ابو عبیدہ لغوی اسے اتقی سے تفسیر کرتا تو ہم اس کے قول سے چمٹ جاتے اور تمہیں اسے قبول کرنے کی دعوت دیتے اب تم کیا کرتے، لیکن انصاف کمیاب شیئ ہے اور بڑے نصیب والے ہی کو ملتا ہے۔

تیسری وجہ یہ ہے کہ ہم نے آیت میں اس کا وجہ وجیہ ہونا مان لیا، مگر آیت میں کیا یہی وجہ ہے، بلکہ ہماری وجہ واضح تر اور زیادہ (اظہر) ہے...

صفحہ ۶۰۱ از ۶۸۴

Volume 28 | Fatawa Razawiya

There is no contradiction between the salvation of the 'Taqi' (pious) and the 'Atqa' (more pious). The Quran is an authority for every interpretation. One of the two aspects necessitates 'Tafdheel' (superiority), and the other does not contradict it. Therefore, acceptance and following what it contains is necessary. That is why you see our scholars (may Allah have mercy on them) continuously using this noble verse as evidence for the superiority of 'Al-Ateeq al-Siddiq' (Abu Bakr, may Allah be pleased with him). They knew the statements of Abu Ubaida and others better than us and you. Yet, this did not stop the scholars from following those paths, nor did anyone object to them. Thus, it is proven that our objective, by the grace of Allah, is achieved, and your claim, by the power of Allah, is false. All praise belongs to Allah, the Lord of the worlds; we place our hope in Him and seek His help.

Second Doubt: It is what the noble Master, the teacher of my teacher, Abdul Aziz bin Wali Allah al-Dehlawi (may Allah forgive us and him with His subtle grace and complete favor) mentioned in 'Tafsir Fath al-Aziz'. After mentioning the reasoning of the Ahl al-Sunnah wa al-Jama'ah from this noble verse according to the method well-known among the scholars of the ages, he narrated: He said that the 'Tafdhiliyah' (those who favor Ali over Abu Bakr) said that 'Atqa' is taken to mean 'Taqi', devoid of the meaning of superiority (comparative/superlative). This is because if it were not so, the application of the 'Ism-e-Tafdheel' (comparative noun) would...

'तक़ी' (परहेज़गार) और 'अतक़ा' (अधिक परहेज़गार) की निजात (मुक्ति) में कोई विरोध नहीं है। और क़ुरआन हर तावील (व्याख्या) पर हुज्जत (प्रमाण) है। दो पहलुओं में से एक 'तफ़्ज़ील' (श्रेष्ठता) का तक़ाज़ा करता है और दूसरा इसका विरोधी नहीं है, इसलिए इसे स्वीकार करना और इसके विषय का क़ायल होना ज़रूरी है। इसीलिए आप हमारे विद्वानों (अल्लाह उन पर रहम करे) को देखते हैं कि वे इस महान आयत से सैय्यदुना अतीक़ सिद्दीक़ (रज़ियल्लाहु अन्हु) की श्रेष्ठता पर दलील लाते हैं, जबकि वे अबू उबैदा और अन्यों के कथन को हम और आपसे बेहतर जानते थे। फिर भी इस बात ने विद्वानों को उस रास्ते पर चलने से नहीं रोका, न ही किसी ने उस रास्ते को नापसंद किया। अब यह साबित हो गया कि हमारा उद्देश्य अल्लाह की प्रशंसा से प्राप्त है और तुम्हारा दावा अल्लाह की शक्ति से बातिल (अमान्य) है। सभी प्रशंसा अल्लाह के लिए है जो सारे जहानों का रब है, हम उसी से उम्मीद रखते हैं और उसी से मदद मांगते हैं।

दूसरा संदेह: वह है जिसे मेरे उस्ताद-उल-उस्ताज़ और मौला फ़ाज़िल अब्दुल अज़ीज़ बिन वली अल्लाह देहलवी (अल्लाह हमें और उन्हें अपने लुत्फ़-ए-ख़फ़ी और फ़ज़्ल-ए-कामिल से माफ़ फरमाए) ने तफ़्सीर 'फ़तह-उल-अज़ीज़' में इस आयत-ए-करीमा से अहल-ए-सुन्नत व जमाअत के इस्तिदलाल (तर्क) को ज़माने के विद्वानों के बीच प्रसिद्ध तरीक़े पर उल्लेख करने के बाद नक़्ल फ़रमाया। उन्होंने फ़रमाया कि 'तफ़्ज़ीलिया' ने कहा कि 'अतक़ा', 'तक़ी' के अर्थ में है और वह (इस्म-ए-तफ़्ज़ील) श्रेष्ठता के अर्थ से रहित है, क्योंकि अगर यह अर्थ न हो तो इस्म-ए-तफ़्ज़ील के इस्तेमाल से...

ولا تنافي بين نجاة التقى ونجاة الاتقى و القرآن محتج به على كل تأويل واحد الوجهين يوجب التفضيل و الوجه الآخر لا ينافيه فوجب القبول والقول بمافيه - ولذلك ترى علمائنا رحمهم الله تعالى لم يزالوا محتجين بالآية الكريمة على تفضيل العتيق الصديق رضى الله تعالى عنه وهم ادرى منا ومنكم بما قاله ابو عبيدة وغيره ثم هذا لم يقعدهم عن سلوك تلك المسالك ولم ينكر عليهم احد ذلك فثبت ان مقصودنا بحمد الله حاصل ومزعومكم بحول الله باطل، والحمد لله رب العلمين اياه نرجو و به نستعين۔

روشن ہے تقی اور اتقی کی نجات میں کوئی منافات نہیں ہے اور قرآن ہر تاویل پر حجت ہے، اور دو وجہوں میں سے ایک تفضیل کی مقتضی ہے اور دوسری اس کی منافی نہیں تو قبول کرنا اور اس وجہ کے مضمون کا قائل ضروری ہے۔ اسی لئے ہمارے علماء رحمہم اللہ تعالیٰ کو دیکھتے ہو کہ وہ اس آیت سے سیدنا عتیق صدیق کی فضیلت پر دلیل لاتے ہیں حالانکہ وہ ابو عبیدہ وغیرہ کے کلام کو ہم سے اور تم سے زیادہ جانتے ہیں، پھر بھی علماء کو اس بات نے اس مسالک پر چلنے سے نہ روکا، نہ کسی نے اس مسلک کو ناپسند کیا اب ثابت ہو گیا کہ ہمارا مقصد بحمد اللہ حاصل ہے اور تمہارا زعم اللہ کی قدرت سے باطل ہے اور سب خوبیاں اللہ کے لئے ہیں جو مالک ہے سب جہانوں کا، ہم اسی سے امید رکھیں اور اسی سے مدد چاہیں۔

الشبهة الثانية: مانقله المولى الفاضل استاذ استاذى عبدالعزيز بن ولى الله الدهلوى سامحنا الله وايهما بلطفه الخفى وفضله الوفى فى تفسير فتح العزيز بعد ماذكر استدلال اهل السنة والجماعة بالآية الكريمة على الطريق المشهور بين علماء الدهور، قال وقالت اهل التفضيل ان الاتقى محمول على التقى منسلخ عن معنى التفضيل اذ لولاه لشمل باطلاقه النبى صلى الله تعالىٰ

دوسرا شبہہ: وہ ہے جو میرے استاذ الاستاذ و مولا فاضل عبد العزیز بن ولی اللہ الدہلوی (اللہ تعالیٰ ہمیں اور انہیں اپنے لطف خفی اور فضل کامل سے معاف فرمائے) نے تفسیر فتح العزیز میں اس آیت کریمہ سے اہل سنت و جماعت کے استدلال کو علمائے زمانہ کے درمیان مشہور طریقہ پر ذکر کرنے کے بعد نقل فرمایا، انہوں نے فرمایا کہ تفضیلیہ نے کہا کہ اتقی بمعنی تقی ہے، اور وہ (اسم تفضیل) معنی تفضیل سے مجرد ہے اس لئے کہ اگر یہ معنی نہ ہو تو اسم تفضیل کے اطلاق کے

Fatawa Razawiya, Volume 28

[Arabic column]: ...upon him be peace, it would entail that al-Siddiq is more pious (atqa) than him, peace and blessings of Allah be upon him, which is absolutely false by consensus. Thus, the Ahl al-Sunnah wal-Jama'ah replied that interpreting 'al-atqa' (the most pious) as 'al-taqi' (the pious) contradicts the Arabic language, and the Qur'an was revealed in it. Therefore, interpreting it as something not from it is not sound. And what they mentioned regarding necessity is dismissed because the discourse pertains to other people, not the prophets, peace and blessings be upon them. Since it is known from the Shari'ah that prophets hold the highest honor and the most noble station in the sight of Allah, Blessed and Exalted be He, they are not compared to other people, nor are other people compared to them. Thus, the Shari'ah recognizes, during a discourse regarding superiority and variation in rank, that such terms are specific to the Ummah. Conventional specification (takhsis 'urfi) is stronger than textual specification (takhsis dhikri), like someone saying: 'Wheat bread is the best bread.' From this, it is not understood that it is superior to almond bread, because its usage is not common and is outside the scope of the discussion, since the discourse encompasses grains, not fruits. This is his statement in the Persian Tafsir, and we have recorded its meaning.

[Urdu column]: ...the cause of the excellence of al-Siddiq would include the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him), then it would necessarily follow that al-Siddiq is more pious (atqa) than the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him), and this is absolutely false by consensus. Shah Abdul Aziz said that the Ahl al-Sunnah wal-Jama'ah replied that taking 'atqa' in the sense of 'taqi' is against the Arabic language, and the Qur'an was revealed in it. So, to interpret it in a way that is not in the custom of the Arabic language is not correct. And the necessity mentioned by the Tafziliyyah is dismissed because the speech is about other people besides the prophets (peace and blessings be upon them), as it is known from the Shari'ah that the greatness of the prophets is the most, and their rank is higher than everyone else. So they will not be compared to other people, nor will other people be compared to them. Thus, the custom of the Shari'ah, in an ongoing conversation about the station of excellence and the variation of ranks, makes such words specific to the Ummah. And conventional specification is stronger than textual specification; like if someone says wheat bread is the best bread, its superiority over almond bread will not be understood from this, because its use is not common and it is outside the

discussion because the speech includes grains, not fruits. This was the discourse of Shah Abdul Aziz in the Persian commentary, the meaning of which we have quoted.

Footnote: 1 Fath al-Aziz (Tafsir Azizi) under verse 92/17, Muslim Book Depot, Lal Kuan, Delhi, Vol. 30, p. 304.

फ़तावा रज़विया, जिल्द 28

[अरबी कॉलम]: ...उन पर शांति हो, तो इससे यह निष्कर्ष निकलेगा कि अल-सिद्दीक़ उनसे (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) अधिक परहेज़गार (अतका) हैं, जो सर्वसम्मति से पूरी तरह से ग़लत है। अहले सुन्नत वल जमाअत ने उत्तर दिया कि 'अतका' का अर्थ 'तकी' (परहेज़गार) लेना अरबी भाषा के विरुद्ध है, और कुरान उसी में अवतरित हुआ है। इसलिए, इसे ऐसे तरीके से समझना जो अरबी भाषा के नियम में नहीं है, सही नहीं है। और जो आवश्यकता तफ़्ज़ीलियाह ने उल्लेख की है वह खारिज है, क्योंकि यह बात नबियों (अलैहिमुस्सलाम) को छोड़कर अन्य लोगों के बारे में है, क्योंकि शरीयत से यह ज्ञात है कि नबियों की महानता सबसे अधिक है और उनका पद सबसे ऊंचा है। इसलिए उनकी तुलना अन्य लोगों से नहीं की जाएगी, और न ही अन्य लोगों की तुलना उनसे की जाएगी। इस प्रकार, शरीयत की परंपरा, श्रेष्ठता और श्रेणियों के अंतर की निरंतर बातचीत में, ऐसे शब्दों को उम्मत के साथ विशिष्ट कर देती है। और पारंपरिक विशिष्टता (तख़सीस उर्फी) शाब्दिक विशिष्टता से अधिक प्रभावी है; जैसे कोई कहे कि गेहूं की रोटी सबसे अच्छी रोटी है, तो इससे बादाम की रोटी पर उसकी श्रेष्ठता नहीं समझी जाएगी, क्योंकि इसका उपयोग सामान्य नहीं है और वह चर्चा से बाहर है क्योंकि बातचीत अनाज के बारे में है न कि फलों के बारे में। यह फ़ारसी तफ़्सीर में शाह अब्दुल अज़ीज़ का कथन था जिसका अर्थ हमने यहाँ उद्धृत किया है।

[उर्दू कॉलम]: ...सदिक की श्रेष्ठता का कारण पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को भी शामिल करेगा, तो यह आवश्यक रूप से पालन करेगा कि सिद्दीक़ पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से अधिक परहेज़गार (अतका) हैं, और यह सर्वसम्मति से पूरी तरह से गलत है। शाह अब्दुल अज़ीज़ ने कहा कि अहले सुन्नत वल जमाअत ने जवाब दिया कि 'अतका' को 'तकी' के अर्थ में लेना अरबी भाषा के खिलाफ है, और कुरान उसी में उतरा है। इसलिए, इसे अरबी भाषा के नियम के खिलाफ तरीके से समझना सही नहीं है। और तफ़्ज़ीलियाह द्वारा बताई गई आवश्यकता खारिज है, क्योंकि यह बात नबियों (अलैहिमुस्सलाम) के अलावा अन्य लोगों के बारे में है, क्योंकि शरीयत से यह पता चलता है कि नबियों की महानता सबसे अधिक है, और उनका दर्जा सबसे ऊंचा है। इसलिए उनकी तुलना अन्य लोगों से नहीं की जाएगी, और न ही अन्य लोग उनकी तुलना में आएंगे। इस प्रकार, शरीयत की परंपरा श्रेष्ठता के पद और श्रेणियों के अंतर की चल रही बातचीत में ऐसे शब्दों को उम्मत के साथ विशिष्ट कर देती है। और पारंपरिक विशिष्टता शाब्दिक विशिष्टता से अधिक प्रबल है; जैसे कि अगर कोई कहे कि गेहूं की रोटी सबसे अच्छी रोटी है, तो इससे बादाम की रोटी पर इसकी श्रेष्ठता समझ में

नहीं आएगी, क्योंकि इसका उपयोग सामान्य नहीं है और यह चर्चा से बाहर है क्योंकि बातचीत अनाज के बारे में है न कि मेवों के बारे में। यह शाह अब्दुल अज़ीज़ का फ़ारसी टिप्पणी में प्रवचन था, जिसका अर्थ हमने उद्धृत किया है।

पाद टिप्पणी: 1 फ़तह अल-अज़ीज़ (तफ़्सीर अज़ीज़ी) आयत 92/17 के अंतर्गत, मुस्लिम बुक डिपो, लाल कुआं, दिल्ली, खंड 30, पृष्ठ 304।

[Arabic Column]: علیه وسلم فیلزم ان یکون الصدیق اتقی منه صلی الله تعالی علیه وسلم وهو باطل قطعاً بالاجماع فقال واجاب اهل السنة والجماعة ان حمل الاتقی علی التقي یخالف اللسان العربی والقرآن انما نزل بها فحمله علی ماليس منها غیر سدید، وما ذکروا من الضرورة مندفع بان الکلام في سائر الناس دون الانبیاء علیهم الصلوة والسلام لما علم من الشریعة ان الانبیاء اعلی کرامة واشرف مکانة عند الله تبارك و تعالی فلایقاسون بسائر الناس ولا یقاس سائر الناس بهم فعرف الشرع حین جریان الکلام في مقام التفاضل وتفاوت الدرجة یخص امثال هذا اللفظ بالامة والتخصیص العرفي اقوی من التخصیص الذکری کقول القائل خبز القمح احسن خبز لن یفهم منه تفضیله علی خبز اللوز لأن استعماله غیر متعارف وهو خارج عن المبحث اذ الکلام انما انتظم الحبوب دون الفواکه هذا کلامه في التفسیر الفارسی اور دنا ه نقلاً بالمعنی۔

[Urdu Column]: سبب صدیق کی فضیلت نبی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کو شامل ہو گی تو لازم آئیگا کہ صدیق نبی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم سے اتقی ہوں اور یہ قطعاً اجماعی طور پر باطل ہے، شاہ عبدالعزیز نے فرمایا کہ اہل السنت والجماعت نے جواب دیا کہ اتقی کو تقی کے معنی میں لینا عربی زبان کے خلاف ہے اور قرآن تو اسی میں اترا، تو ایسے طریقہ پر محمول کرنا جو زبانِ عربی کے دستور میں نہ ہو صحیح نہیں ہے اور جو ضرورت تفضیلیہ نے ذکر کی وہ مندفع ہے، اس لئے کہ کلام انبیاء علیہم الصلوۃ والسلام کو چھوڑ کر باقی لوگوں میں ہے کیونکہ شریعت سے یہ معلوم ہے کہ انبیاء کی عظمت سب سے زیادہ ہے اور انکا مرتبہ سب پر بلند ہے تو انہیں باقی لوگوں پر قیاس نہ کیا جائے گا، نہ باقی لوگ ان پر قیاس کئے جائیں گے، تو شریعت کا عرف مقامِ فضیلت اور تفاوت مراتب کی جاری گفتگو میں ایسے الفاظ کو امت کے ساتھ خاص کر دیتا ہے اور

تخصیصِ عرفی تخصیصِ ذکری سے زیادہ قوی ہے جیسے کوئی کہے کہ گیہوں کی روٹی سب سے اچھی روٹی ہے، اس سے گیہوں کی روٹی کی فضیلت بادام کی روٹی پر نہ سمجھی جائیگی اس لئے کہ اس کا استعمال متعارف نہیں ہے اور وہ بحث سے خارج ہے اس لئے کہ کلام اناج کو شامل ہے نہ کہ میووں کو۔ یہ شاہ عبدالعزیز کا تفسیر فارسی میں کلام تھا جس کے مفہوم کو ہم نے نقل کیا۔

1 فتح العزیز (تفسیر عزیزی) تحت الایة ۱۷/۹۲ مسلم بکڈپو لال کنواں دہلی پ عم ص ۳۰۴

Fatawa Rizvia, Volume 28

I say: And with Allah is the success. As for what Shah Sahib mentioned, that this (meaning 'atqa' being used as 'taqi') contradicts the Arabic language, it is prohibited and refuted. Do you not see the statement of Allah Almighty: "It is He who begins creation; then He repeats it, and that is easier for Him" (1) — whereas nothing is easier for Allah Almighty than anything else. The meaning, in your view, is based on one of the interpretations of 'asa' and 'la'alla' that occur in the Quran. And look at the statement of Allah Almighty: "The companions of Paradise, that day, will be in a better settlement and a more beautiful resting place" (2) — whereas there is no 'khair' (goodness) for others, nor any goodness for the people of distress. Or this verse is flowing in a manner of sarcasm against them, as the commentators have said. But the matter is that...

[Footnote symbol]: We have quoted the translation of the verse from "Kanz-ul-Iman" and added the words "of all" in brackets in two places so that it may be pointed out that according to the superlative noun form of 'khair' and 'ahsan', the original translation should have been in this manner. However, due to the present context, the correct translation is the one done by Ala Hazrat (Mercy of Allah be upon him). It is evident from this that here 'khair' and 'ahsan' do not carry the literal meaning of a superlative. Azhari, may he be forgiven.

1. Al-Quran al-Karim 30/27
2. Al-Quran al-Karim 25/24

Page 604 of 684

फ़तावा रज़विया, खंड 28

मैं कहता हूँ: और अल्लाह की ही ओर से तौफ़ीक (सामर्थ्य) है। जहाँ तक शाह साहब की उस बात का सवाल है कि यह (यानी 'अतक़ा' का 'तक़ी' के अर्थ में होना) अरबी भाषा के विरुद्ध है, तो यह वर्जित और खंडित है। क्या आप अल्लाह तआला के इस कथन को नहीं देखते: "वही है जो सृष्टि का आरंभ करता है; फिर उसे दोहराएगा, और वह उस पर अधिक सरल है" (1) — जबकि अल्लाह तआला के लिए कोई चीज़ दूसरी चीज़ से अधिक सरल नहीं है (यानी अल्लाह तआला को हर चीज़ पर समान शक्ति प्राप्त है)। आयत का अर्थ यह है कि दोबारा बनाना तुम्हारी नज़र में अधिक सरल होना चाहिए। यह क़ुरआन में आने वाले 'असा' और 'लअल्ला' की व्याख्याओं में से एक व्याख्या के आधार पर है। और क्या आप अल्लाह तआला के इस कथन को नहीं देखते: "उस दिन जन्नत वाले सबसे अच्छे [फ़ुटनोट] ठिकाने और हिसाब की दोपहर के बाद सबसे अच्छी आराम की जगह में होंगे" (2) — जबकि दूसरों के लिए कोई 'ख़ैर' (भलाई) नहीं है और घाटा उठाने वालों के लिए कोई भलाई नहीं है। या यह आयत उनके प्रति उपहास (तंज) के रूप में है जैसा कि मुफ़स्सिरों (व्याख्याताओं) ने कहा है। लेकिन मामला यह है कि...

[फ़ुटनोट प्रतीक]: हमने आयत का अनुवाद "कन्ज़ुल ईमान" से लिया है और दो स्थानों पर ब्रैकेट में "सबसे" शब्द जोड़ दिया है ताकि इस बात की ओर इशारा हो सके कि 'ख़ैर' और 'अहसन' के तुलनात्मक विशेषण (सुपरलेटिव) के रूप के अनुसार मूल अनुवाद इस तरह होना चाहिए था। लेकिन वर्तमान संदर्भ के कारण वही सही है जो आला हज़रत (रहमतुल्लाह अलैह) ने किया है। इससे स्पष्ट है कि यहाँ 'ख़ैर' और 'अहसन' का वास्तविक अर्थ तुलनात्मक (सुपरलेटिव) वाला नहीं है। अजहरी, अल्लाह उसे क्षमा करे।

1. अल-क़ुरआन अल-करीम 30/27
2. अल-क़ुरआन अल-करीम 25/24

पृष्ठ 604 का 684

فتاوی رضویه جلد ۲۸

اقول: وباللہ التوفیق اما ماذکر من ان ھذا یخالف اللسان العربیة فممنوع ومدفوع، الا تری الی قولہ تعالی " هُوَ الَّذِي يَبْدَؤُا الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ وَهُوَ أَهْوَنُ عَلَيْهِ " 1- ولیس شیئ اھون علی اللہ تعالی من شیئ والمعنی في نظر کم علی احد تاویلات فی عسی ولعل الواردین فی القرآن، والی قولہ تعالی " أَصْحَابُ الْجَنَّةِ يَوْمَئِذٍ خَيْرٌ مُّسْتَقَرًّا وَأَحْسَنُ مَقِيلًا " 2- ولا خیر للغیر ولا حسن لأھل الضیر او لآیة جاریة علی سبیل التھکم بھم کما قال المفسرون لکن الأمر أن

میں کہتا ہوں اور توفیق اللہ تعالی سے ہے ، رہی وہ بات جو شاہ صاحب نے ذکر کی کہ یہ (اتقی بمعنی تقی ہونا) ممنوع ومدفوع ہے ، کیا تم نہیں دیکھتے اللہ تعالی کا قول " اور وہی ہے کہ اول بناتا ہے پھر اسے دوبارہ بنائے گا اور یہ تمہاری سمجھ میں اس پر زیادہ آسان ہونا چاہیے " (۱) حالانکہ اللہ تعالی کے لئے کوئی چیز دوسری چیز سے زیادہ آسان نہیں (یعنی اللہ تعالی کو ہر چیز پر یکساں قدرت حاصل ہے) اور آیت کا مطلب یہ ہے کہ دوبارہ بنانا تمہاری نظر میں زیادہ آسان ہونا چاہیے اور یہ عسیٰ ولعل جو قرآن میں وارد ہیں ان کی تاویلات میں سے ایک تاویل کی بنا پر ہے اور کیا تم نہیں دیکھتے اللہ تعالی کا یہ قول " جنت والوں کا اس دن (سب سے عہ) اچھا ٹھکانا اور حساب کی دوپہر کے بعد (سب سے) اچھی آرام کی جگہ " (۲) حالانکہ غیر کے لئے خیر نہیں اور خسارہ والوں کیلئے

عہ: آیت کا ترجمہ ہم نے " کنزالایمان " سے نقل کیا ہے اور بریکٹ میں دو جگہ لفظ " سب سے " بڑھا دیا ہے تاکہ اس امر کی طرف اشارہ ہو کہ خیر و احسن کا اسم تفضیل کے لحاظ سے اصل ترجمہ اس طرح ہونا چاہیے تھا، مگر قرینہ حالیہ کے سبب صحیح وہ ہے جو اعلیحضرت علیہ

الرحمہ نے کیا ، اور اس سے ظاہر ہے کہ یہاں خیر و احسن کا حقیقی معنیٰ تفضیل والا نہیں۔

ازہری غفرلہ

1- القرآن الکریم ۳۰ / ۲۷ 2- القرآن الکریم ۲۵ / ۲۴

Fatawa Rizvia, Volume 28

[Arabic Text Section] The superlative form (Af'al) is essentially for comparison (tafdheel), and its literal meaning is not abandoned except for a necessity dictated by an established context, as in the two verses we recited. Where there is no necessity or context, as in our case, we do not say so (deviate from the literal meaning). Turning to a non-literal meaning is more akin to distortion (tahreef) than interpretation (tafseer), as we have established, and this amount is sufficient to refute them. As for what was mentioned regarding customary specification (takhsees urfi), it proceeded based on accepting the opponent's claim that the word, in its linguistic form, includes the Prophets (peace be upon them). But if you seek the solid truth, there is neither inclusion (shumool) nor specification (khusoos) because 'al-Atqa' (the most pious), if it is general, includes its relevant individuals, and they are those who are preferred and prioritized, not the lower-ranked (marjooh) over whom preference is given.

The secret of this point, by the guidance of the All-Knowing King, is that 'al-Afdhal' (the most superior) must have a 'mufaddal' (the one preferred) and a 'mufaddal 'alayh' (the one preferred over). The 'mufaddal 'alayh' is mentioned explicitly when the superlative is used as a possessive (mudaf) or with 'min' (than). However, when used with the definite article 'al', it is not mentioned in the discourse.

[Urdu Text Section] ...no goodness, or the verse is issued as a mockery of the disbelievers, as the commentators have stated. But the real point is that the meaning of 'ism-e-tafdheel' (superlative noun) is actual superiority, and it will not turn towards being devoid of superiority without a compelling necessity due to an established context, as in those two verses we recited. Where there is neither necessity nor context, we will not say it is devoid of superiority, and turning in that direction is more similar to distortion than interpretation, as we have researched, and this is sufficient for their refutation. As for that customary specification mentioned by Shah Sahib, the claimant's assertion that the word, due to its form, also includes the Prophets (peace be upon them) was issued on the assumption of acceptance. And if you want the established truth, there is neither inclusion nor specification because 'al-Atqa' is a superlative noun; if it is general, it is general and inclusive of its individuals. And its individuals are those who have been given excellence and preference, not those 'marjooh' (outweighed) over whom others were given excellence.

And in this place, with the guidance of the All-Knowing King, the secret is that for 'Afdhal' (more/most superior), one 'mufaddal' (preferred) and another 'mufaddal 'alayh' (preferred over) are necessary. And when the superlative noun is used with 'idafat' (possession) or with 'min', the 'mufaddal 'alayh' is explicitly mentioned.

फ़तावा रज़विया, खंड 28

[अरबी पाठ अनुभाग] अतिशयोक्तिपूर्ण रूप (अफ़अल) मूल रूप से श्रेष्ठता (तफ़्ज़ील) के लिए है, और इसके शाब्दिक अर्थ को तब तक नहीं छोड़ा जाता जब तक कि किसी स्थापित संदर्भ द्वारा तय की गई आवश्यकता न हो, जैसा कि हमारे द्वारा पढ़ी गई दो आयतों में है। जहाँ कोई आवश्यकता या संदर्भ नहीं है, जैसा कि हमारे मामले में है, हम ऐसा नहीं कहते (शाब्दिक अर्थ से विचलित नहीं होते)। गैर-शाब्दिक अर्थ की ओर मुड़ना व्याख्या (तफ़्सीर) की तुलना में विरूपण (तहरीफ़) के अधिक समान है, जैसा कि हमने स्थापित किया है, और यह मात्रा उनका खंडन करने के लिए पर्याप्त है। जहाँ तक प्रथागत विशिष्टता (तख़्सीस उर्फी) के संबंध में उल्लेख किया गया है, यह विपक्षी के इस दावे को स्वीकार करने के आधार पर आगे बढ़ा कि शब्द, अपने भाषाई रूप में, नबियों (उन पर शांति हो) को शामिल करता है। लेकिन यदि आप ठोस सत्य चाहते हैं, तो न तो समावेश (शुमूल) है और न ही विशिष्टता (ख़ुसूस) क्योंकि 'अल-अतक़ा' (सबसे पवित्र), यदि यह सामान्य है, तो इसमें इसके प्रासंगिक व्यक्ति शामिल हैं, और वे वे हैं जिन्हें प्राथमिकता और वरीयता दी गई है, न कि निम्न-श्रेणी (मर्जूह) जिन पर वरीयता दी गई है।

सर्वज्ञ राजा के मार्गदर्शन से इस बिंदु का रहस्य यह है कि 'अल-अफ़ज़ल' (सबसे श्रेष्ठ) के लिए एक 'मुफ़ज़्ल' (वरीयता प्राप्त) और एक 'मुफ़ज़्ल अलैह' (जिस पर वरीयता दी गई) होना चाहिए। 'मुफ़ज़्ल अलैह' का उल्लेख स्पष्ट रूप से तब किया जाता है जब अतिशयोक्तिपूर्ण शब्द का प्रयोग षष्ठी (मुदाफ़) के रूप में या 'मिन' (से) के साथ किया जाता है। हालाँकि, जब निश्चित लेख 'अल' के साथ प्रयोग किया जाता है, तो बातचीत में इसका उल्लेख नहीं किया जाता है।

[उर्दू पाठ अनुभाग] ...कोई अच्छाई नहीं है, या आयत काफ़िरों के उपहास के रूप में जारी की गई है, जैसा कि टीकाकारों ने कहा है। लेकिन असली बात यह है कि 'इस्मे-तफ़्ज़ील' (विशेषण की उत्तम अवस्था) का अर्थ वास्तविक श्रेष्ठता है, और यह एक स्थापित संदर्भ के कारण अनिवार्य आवश्यकता के बिना श्रेष्ठता से रहित होने की ओर नहीं मुड़ेगा, जैसा कि उन दो आयतों में है जिन्हें हमने पढ़ा। जहाँ न आवश्यकता हो और न ही संदर्भ, वहाँ हम इसे श्रेष्ठता से रहित नहीं कहेंगे, और उस दिशा में मुड़ना व्याख्या की तुलना में विरूपण के अधिक समान है, जैसा कि हमने शोध किया है, और यह उनके खंडन के लिए पर्याप्त है। जहाँ तक उस प्रथागत विशिष्टता की बात है जिसका ज़िक्र शाह साहब ने किया है, तो दावेदार का यह दावा कि शब्द अपने रूप के कारण नबियों (उन पर शांति हो) को भी शामिल करता है, स्वीकृति की धारणा पर जारी किया गया था। और यदि आप स्थापित सत्य

चाहते हैं, तो न तो समावेश है और न ही विशिष्टता क्योंकि 'अल-अतक़ा' एक उत्तम संज्ञा है; यदि यह सामान्य है, तो यह अपने व्यक्तियों के लिए सामान्य और समावेशी है। और इसके व्यक्ति वे हैं जिन्हें उत्कृष्टता और वरीयता दी गई है, न कि वे 'मर्जूह' (कमतर) जिन पर दूसरों को उत्कृष्टता दी गई थी।

और इस स्थान पर, सर्वज्ञ राजा के मार्गदर्शन से, रहस्य यह है कि 'अफ़ज़ल' (अधिक/सबसे श्रेष्ठ) के लिए, एक 'मुफ़ज़ल' (वरीयता प्राप्त) और दूसरा 'मुफ़ज़ल अलैह' (जिस पर वरीयता दी गई) अनिवार्य है। और जब उत्तम संज्ञा का प्रयोग 'इज़ाफ़त' (स्वामित्व) के साथ या 'मिन' के साथ किया जाता है, तो 'मुफ़ज़ल अलैह' का स्पष्ट रूप से उल्लेख किया जाता है।

पृष्ठ 605 का 684

الافعل حقيقته في التفضيل ولا يصار الى الانسلاخ عنه الا لضرورة دعت بقرينة قامت كما في الايتين اللتين تلونا وحيث لاضرورة ولا قرينة كما نحن فيه لانقول به والمصير اليه اشبه بالتحريف منه بالتفسير كما قد حققنا وهذا القدر يكفي للرد عليهم، واما ما ذكر من حديث التخصيص عرفاً فجرى منه على تسليم ما ادعى الخصم من ان اللفظ بصيغته يشمل الانبياء عليهم الصلوة والسلام وان بغيت الحق المرصوص فلا شمول ولا خصوص لأن الاتقىٰ ان عم عم افراده وهم المفضلون المرجحون دون المرجوحين المفضل عليهم۔

وسر المقام بتوفيق الملك العلام ان الافضل لابد له من مفضل عليه والمفضل عليه يذكر صريحاً اذا استعمل مضافاً او بمن اما اذا استعمل باللام فلا يورد في الكلام

کوئی اچھائی نہیں، یا آیت کفار سے استہزاء کے طور پر جاری ہے، جیسا کہ مفسرین نے فرمایا ہے۔ لیکن اصل بات یہ ہے کہ اسم تفضیل کا معنیٰ حقیقی تفضیل ہے اور تفضیل سے مجرد ہونے کی طرف بغیر ضرورت داعیہ بہ سبب قرینہ قائمہ نہ پھرے گی جیسا کہ ان دو آیتوں میں جو ہم نے تلاوت کیں اور جہاں نہ ضرورت ہو اور نہ قرینہ ہو وہاں ہم تفضیل سے مجرد ہونے کا قول نہ کریں گے اور اس طرف پھرنا تفسیر کی بہ نسبت تحریف سے زیادہ مشابہ ہے جیسا کہ ہم نے تحقیق کیا اور اس قدر انکے رد کے لئے کافی ہے، اور رہی وہ تخصیص عرفی کی بات جو شاہ صاحب نے ذکر فرمائی تو مدعی کا وہ دعویٰ کہ لفظ اپنے صیغہ کے سبب انبیاء علیہم الصلوۃ والسلام کو بھی شامل ہے تسلیم کرنے کی تقدیر جاری ہوئی اور اگر تم حقِ محکم کو چاہو تو نہ شمول ہے نہ خصوص ہے اس لئے کہ اتقیٰ اسم تفضیل اگر عام ہے تو اپنے افراد کو عام و شامل

ہے۔ اور اس کے افراد وہ ہیں جنہیں فضیلت و ترجیح دی گئی ہے نہ کہ وہ مرجوح جن پر دوسروں کو فضیلت دی گئی۔

اور اس مقام میں علم والے بادشاہ کی توفیق سے راز یہ ہے کہ افضل کے لئے ایک مفضل اور دوسرا مفضل علیہ لازم ہے اور جب اسم تفضیل اضافت کے ساتھ یا من کے ساتھ مستعمل ہو تو مفضل علیہ صراحتہً مذکور ہوتا ہے،

Fatawa Rizvia, Volume 28

However, when the superlative noun (Ism-e-Tafdil) comes with the definite article 'Alif-Lam' (the), the one compared against (Mufaddal-Alaihi) is not mentioned in the speech. But the definite article 'Lam' points towards the Mufaddal-Alaihi in the context of pointing towards the superior (Mufaddal). This is because any entity that has superiority over another—as is the implication of the 'Af'alu' form without the definite article—will only be determined when the Mufaddal-Alaihi is determined. Therefore, its determination necessitates the determination of the other. When there is no explicit mention in the words, recourse is taken to the 'Hukmi' (legal/ presumptive) context. In the Pure Sharia, it is established that some of the Ummah are superior to others, not that they are superior to the noble Prophets. Thus, the speaker does not intend it, nor does the listener understand it. Therefore, they (the Prophets) are not included [in the general category] to begin with, so that they would need to be excluded. Reflect, for it is subtle. I used to think this based on my own reasoning until I saw that grammarians explicitly stated what my thoughts revealed, and all praise is due to Allah.

The exalted master, Nur al-Milla wa al-Din al-Jami (may Allah sanctify his secret), said: The superlative is designed to show the superiority of one thing over another. Therefore, it is necessary to mention the 'other' which is the Mufaddal-Alaihi. Its mention with 'min' (than) and through possessive construction (idafa) is clear. As for when it has the definite article 'Lam', the Mufaddal-Alaihi is in the ruling of being explicitly mentioned because the 'Lam'...

Page 606 of 684

फ़तावा रिज़विया, जिल्द २८

लेकिन जब इस्म-ए-तफ़्ज़ील 'अलिफ़-लाम' के साथ आता है, तो कलाम में मुफ़ज़्ज़ल अलैहि (जिससे तुलना की जा रही है) का ज़िक्र नहीं किया जाता। लेकिन लाम-ए-तारीफ़ अहद के तौर पर मुफ़ज़्ज़ल अलैहि की तरफ़, मुफ़ज़्ज़ल (जिसको श्रेष्ठता दी जा रही है) की तरफ़ इशारा करने के बीच में इशारा करता है। क्योंकि किसी भी ज़ात (अस्तित्व) को दूसरे पर श्रेष्ठता—जैसा कि लाम-ए-तारीफ़ के बिना 'अफ़अुलु' के रूप का अर्थ है—तभी निर्धारित होगी जब मुफ़ज़्ज़ल अलैहि निर्धारित हो। इसलिए इसका निर्धारण उसके निर्धारण को आवश्यक बनाता है। जब शब्दों में कोई स्पष्ट उल्लेख न हो, तो हुक्मी (कानूनी/कल्पित) संदर्भ का सहारा लिया जाता है। शरीअत-ए-मुतह्हरा (पवित्र शरीयत) में उम्मत के कुछ लोगों की दूसरों पर श्रेष्ठता प्रसिद्ध है, न कि अंबिया किराम अलैहिमुस्सलाम पर श्रेष्ठता। अतः न तो वक्ता का यह इरादा होता है और न ही श्रोता यही अर्थ समझता है। अब अंबिया किराम सामान्य श्रेणी में शामिल ही नहीं होते कि उन्हें उससे अलग किया जाए। इस बात पर विचार करें, बेशक यह सूक्ष्म है और मैं अपनी समझ से यही अनुमान लगाता था यहाँ तक कि मैंने व्याकरण के विद्वानों के स्पष्ट उल्लेख को अपने विचार के परिणाम के अनुरूप देखा, और समस्त प्रशंसा अल्लाह के लिए है।

हज़रत बुलंद मर्तबा नूर अल-मिल्लत व अल-दीन जामी (अल्लाह उनके रहस्य को पवित्र करे) ने फ़रमाया: इस्म-ए-तफ़्ज़ील की रचना एक चीज़ की दूसरी चीज़ पर श्रेष्ठता बताने के लिए है। अतः इसमें 'ग़ैर' यानी मुफ़ज़्ज़ल अलैहि का उल्लेख होना ज़रूरी है। 'मिन' और इज़ाफ़त (संबंधबोधक) के साथ तो मुफ़ज़्ज़ल अलैहि का ज़िक्र होना स्पष्ट है। रहा लाम-ए-तारीफ़ के साथ, तो उसमें मुफ़ज़्ज़ल अलैहि स्पष्ट रूप से उल्लेखित होने के हुक्म में है क्योंकि लाम...

पृष्ठ ६०१ / ६८४

لیکن جب اسم تفضیل الف لام کے ساتھ آتا ہے تو اس میں مفضل علیہ کلام میں ذکر نہیں کیا جاتا لیکن لام تعریف برسبیلِ عہد مفضل علیہ کی طرف مفضل کی طرف اشارہ کے ضمن میں اشارہ کرتا ہے اس لئے کہ کوئی ذات جس کو دوسرے پر فضیلت ہو جیسا کہ صیغہ افعل کا مفاد ہے بغیر لام تعریف کے اسی وقت متعین ہوگی جب مفضل علیہ متعین ہو تو اس کی تعین مفضل علیہ کی تعین کو مستلزم اور جب کہ تعین صراحتاً موجود نہیں تو مآل کار حکماً تعین مانتا ہے اور شرعِ مطہر میں بعض امتیوں کی تفضیل دوسرے امتیوں پر معروف ہے نہ کہ انبیاء کرام علیہم الصلوۃ والسلام پر فضیلت ہو تو نہ متکلم کی مراد ہوتی ہے نہ مخاطب ہی یہ معنی سمجھتا ہے، اب انبیاء کرام عموم میں داخل ہی نہیں کہ اس سے مستثنیٰ کئے جائیں، اس کلام میں غور کرے، بیشک یہ دقیق ہے اور میں اپنی سمجھ سے یہی گمان کرتا تھا یہاں تک کہ میں نے نحو کے عالموں کی تصریح اپنے نتیجہ فکر کے مطابق دیکھی وللہ الحمد۔

حضرت بلند مرتبت نور الملۃ والدین جامی قدس اللہ تعالیٰ سرہٗ نے فرمایا اسم تفضیل کی وضع شے کی غیر پر فضیلت بتانے کے لئے ہے، لہٰذا اس میں غیر جو مفضل علیہ کا مذکور ہونا ضروری ہے اور من اور اضافت کے ساتھ تو مفضل علیہ کا مذکور ہونا ظاہر ہے۔ رہا لام تعریف کے ساتھ تو مفضل علیہ ظاہر مذکور ہونے کے حکم میں ہے اس لئے کہ لام

Fatawa Razawiyya Volume 28

The 'Al' (definite article) is apparently in the ruling of what was mentioned because 'Al' points to something specific by specifying the 'mufaddal alayh' (the one compared to) which was mentioned before either literally or implicitly. For instance, if someone asks for a person better than Zaid, and you say 'Amr is the better one' (Amr-ul-Afdal, with the 'Al'), then the meaning is that the person we called better than Zaid is Amr. Based on this, the 'Al' in the 'Af'al at-Tafdil' (superlative form) will only be for 'Ahd' (reference to something previously known). End.

I say: The clarification of the objective through the investigation of this station requires an elaboration from which we are exempt. (Two subtleties): Just as the eminent [Mawla] Jami explicitly stated regarding the noun of preference (Ism at-Tafdil), similarly, Radi al-Astarabadi also explicitly stated this, in whose city and time buildings were constructed following his method and grammar. However, we did not quote his speech because there is a boundless affliction upon his heart; those who understood, understood. Furthermore, the eminent Maulana quoted another answer from some noble elders, and perhaps he means his father by that, which is that 'al-Atqa' (the most pious) here is according to its own meaning, i.e., the one who, in terms of piety, is in his...

1. Sharh al-Jami, Al-Asma wa al-Wifqha, Discussion on Ism at-Tafdil, Mustafa'i Press, Lucknow, p. 277. Page 607 of 684

फतवा-ए-रज़विया जिल्द 28

'अल' (निश्चित आर्टिकल) ज़ाहिरी तौर पर उसी के हुक्म में है जो ज़िक्र किया गया क्योंकि 'अल' के ज़रिये एक विशिष्ट की तरफ इशारा होता है जो लफ्ज़ में ज़िक्र किए गए या हुक्म में मौजूद 'मुफ़ज़्ज़ल अलैह' (जिससे तुलना की गई हो) की ताईन से मुतैयन होता है। जैसा कि अगर कोई शख्स ज़ैद से अफ़ज़ल (बेहतर) शख्स की तलाश में हो और तुम कहो 'अम्र अल-अफ़ज़ल है' (अम्र अफ़ज़ल है, 'अल' के साथ), तो मतलब यह है कि वह शख्स जिसे हमने ज़ैद से अफ़ज़ल कहा वह अम्र है। तो इस बिना पर 'अफ़'अल अत-तफ़्ज़ील' (तुलनात्मक रूप) में 'अल' केवल 'अहद' (किसी पहले से ज्ञात चीज़ के संदर्भ) के लिए ही होगा। इति (समाप्त)।

मैंने कहा: मक़सूद की वज़ाहत इस मक़ाम की तहक़ीक़ के ज़रिए तफसील चाहती है जिससे हम बे-नियाज़ (मुक्त) हैं। (दो लतीफ़े): जिस तरह इस्म-ए-तफ़्ज़ील के बारे में फ़ाज़िल जामी ने तसरीह (स्पष्ट व्याख्या) की, वैसी ही तसरीह रज़ी अस्तरआबादी ने भी की जिसके शहर में उसके ज़माने में उसी के नहव (व्याकरण) पर इमारतें (तर्क) क़ायम हुईं। मगर हमने उसका कलाम नक़ल नहीं किया क्योंकि उसके दिल पर ऐसी आफ़त है जिसकी कोई हद नहीं है, जिसने समझा सो समझा। फिर फ़ाज़िल मौलाना ने कुछ बुज़ुर्गों से एक और जवाब नक़ल किया और शायद उनका मतलब अपने वालिद (पिता) से है, और वह यह कि 'अल-अत़क़ा' (सबसे अधिक परहेज़गार) यहाँ अपने असल मायने पर है, यानी वह जो तक़वा में अपने...

1. शरह अल-जामी, अल-अस्मा व अल-विफ़्क़ा, बहस इस्म अत-तफ़्ज़ील, मत़्बअ-ए-मुस्तफ़ाई, लखनऊ, पृष्ठ 277। पृष्ठ 607 / 684

اللام فهو في حكم المذكور ظاهراً لانه يشار باللام الى معين بتعيين المفضل عليه مذكور قبل لفظاً او حكماً كما اذ طلب شخص افضل من زيد، قلت عمر و الأفضل ای الشخص الذی قلنا انه افضل من زيد، فعلی هذا لا تكون اللام في افعل التفضيل الا للعهد انتهی۔ تعریف سے ایک معین کی طرف اشارہ ہوتا ہے جو لفظ میں مذکور یا حکم میں موجود مفضل علیہ کی تعیین سے متعین ہوتا ہے جیسا کہ اگر کوئی شخص زید سے افضل مطلوب ہو تو تم کہو کہ عمرو افضل ہے (لام تعریف کے ساتھ) تو مطلب یہ ہے کہ وہ شخص جسے ہم نے زید سے افضل کہا عمرو ہے، تو اس بناء پر صیغہ افعل التفضیل میں لام عہد (تعیین) ہی کے لئے ہوگا انتہیٰ۔ قلت وتنقیح المرام بتحقیق المقام یستدعی بسطاً نحن في غنی عنه (لطیفتان) بمثل ما صرّح المولی الجامي ۱ صرح الرضی الاسترآبادی الذی لم تكن في مصره عمارة عصره الابنحوه لكنا لم نأثر عنه لان على قلبه آفة لاحد لها فهم من فهم هذا ثم ان المولی الفاضل نقل في التفسير جواباً آخر عن بعض الاجلة الاكابر ولعله يريد به اباه وهو ان الاتقی ههنا قلت (میں نے کہا) مقصود کی تنقیح اس بحث کی تحقیق کے ذریعہ تفصیل کو چاہتی ہے جس سے ہم بے نیاز ہیں (دو لطیفے) جس طرح اسم تفضیل کے بارے میں فاضل جامی نے تصریح کی، ایسی ہی تصریح رضی استرآبادی نے بھی کی جس کے شہر میں اس کے زمانے میں اسی کی نہج و نحو پر عمارت قائم ہوئی، مگر ہم نے اس کا کلام نقل نہ کیا اس لئے کہ اس کے دل پر ایسی آفت ہے جس کی حد نہیں ہے، اس کو سمجھا جو سمجھا، پھر فاضل مولانا نے بعض گرامی قدر اکابر سے ایک اور جواب نقل کیا اور شاید ان کی مراد ان کے والد ہیں اور وہ یہ کہ اتقیٰ اس جگہ اپنے معنیٰ پر ہے یعنی جو تقویٰ میں اپنے

Fatawa Ridawiyya, Volume 28

(Arabic Text Analysis from the Page) "According to its meaning, I mean the one who surpasses in Taqwa (piety/God-fearingness) everyone else, whether a Prophet or non-Prophet, except that this is specific to those who are living and present. Thus, As-Siddiq (may Allah be pleased with him) is described as such in the latter part of his life during his caliphate after the departure of Al-Mustafa (may Allah's blessings and peace be upon him). And our master Isa (upon our Prophet and upon him be blessings and peace), when he was raised to the heavens, no longer remained under the ruling of the living. It is not necessary for the 'Atqa' (most pious) to be more pious at all times or in relation to every single person from among the living and the dead, otherwise no counterpart for it would be found in the worlds, since Taqwa is not conceivable in childhood. Every status that is commendable in Shariah, its consideration is at the end of life, such as justice, righteousness, Ghaus-ship, Qutb-ship, Wilayah (sainthood), and Prophethood. Therefore, those honored with these attributes in the latter stages of their life are called by these descriptions, even if they did not possess them from the beginning of their matter. So, the 'Atqa' is the one who excels in Taqwa over all other existing ones in the final part of their life, which is the time of accounting for deeds. Through this, the claim is established without artifice or interpretation[1]. Thus ends the quote from 'At-Ta'reef'. And the learned scholar was pleased with it, inclining towards it and remaining silent upon it."

(Urdu Translation and Explanation on the Page) Except for being superior, whether a Prophet or non-Prophet, but in this case, it will be specific to those who are living and present. Then, Siddiq (Allah be pleased with him) became the referent of "Atqa" in the last part of his life, during his era of caliphate after the passing of Al-Mustafa (blessings and peace be upon him), and when our master Jesus (blessings be upon him) was raised to the sky, he did not remain under the ruling of the living. And it is not necessary for the 'Atqa' to be most pious at all times or to be superior to all the living and the dead, otherwise, there would be no referent for it in the world because Taqwa is not conceivable in the time of childhood. And every rank that is Shariah-praiseworthy, the consideration in it is for the end of life, like justice and righteousness, Ghaus-ship and Qutb-ship, Wilayah and Prophethood. For this reason, whoever is honored with these qualities is named with these attributes in his final days, although these qualities are not attained by those people from the beginning. So, the 'Atqa' is the one who is most superior in Taqwa among all those present, in the later part of his life when deeds are taken into account. And from this discourse,

the claim of Siddiq's superiority is established without difficulty or interpretation. The translation of the Arabic text is finished, and the learned Maulana liked this discourse, leaning towards it and maintaining silence over it.

[1] Fath al-Aziz (Tafsir Azizi) under Verse 7/92, Muslim Book Depot, Lal Kuan, Delhi, Juz 'Amma, pp. 304-305.

फ़तावा रज़विया, जिल्द 28

(पृष्ठ पर मौजूद अरबी पाठ का अर्थ) "इसके अर्थ के अनुसार, मेरा मतलब उस व्यक्ति से है जो तक़वा (अल्लाह का डर) में हर किसी से आगे निकल गया हो, चाहे वह नबी हो या गैर-नबी, सिवाय इसके कि यह उन लोगों के लिए विशिष्ट है जो जीवित और मौजूद हैं। अतः अस-सिद्दीक़ (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) को उनके जीवन के अंतिम भाग में, मुस्तफ़ा (अल्लाह उन पर कृपा और शांति बरसाए) के निधन के बाद उनके ख़िलाफ़त के समय ऐसा ही वर्णित किया गया है। और हमारे आका ईसा (हमारे नबी और उन पर अल्लाह की कृपा और शांति हो), जब उन्हें आसमान पर उठा लिया गया, तो वे अब जीवितों के नियम के अधीन नहीं रहे। 'अत्का' (सबसे अधिक परहेज़गार) के लिए यह आवश्यक नहीं है कि वह हर समय या जीवित और मृत हर व्यक्ति के संबंध में सबसे अधिक परहेज़गार हो, अन्यथा दुनिया में इसका कोई उदाहरण नहीं मिलेगा, क्योंकि बचपन में तक़वा संभव नहीं है। शरीयत में हर वह पद जो प्रशंसनीय है, उसमें जीवन के अंत का विचार किया जाता है, जैसे कि न्याय, सदाचार, गौसियत, कुतबियत, विलायत (संतत्व) और नबूवत (पैगंबरहुड)। इसलिए, जो लोग अपने जीवन के अंतिम चरणों में इन गुणों से सम्मानित होते हैं, उन्हें इन विवरणों से पुकारा जाता है, भले ही शुरुआत में उनके पास ये गुण न रहे हों। अत; 'अत्का' वह है जो अपने जीवन के अंतिम भाग में अन्य सभी मौजूद लोगों की तुलना में तक़वा में श्रेष्ठ हो, जो कि कर्मों के हिसाब का समय है। इसके माध्यम से, दावा बिना किसी बनावट या जटिल व्याख्या के सिद्ध हो जाता है[1]। 'अत-तारीफ़' से उद्धरण समाप्त होता है। और विद्वान मौलाना इससे प्रसन्न थे, इसकी ओर झुके हुए थे और इस पर मौन रहे।"

(पृष्ठ पर मौजूद उर्दू अनुवाद) अफ़ज़ल होने के अलावा, चाहे वह नबी हो या गैर-नबी, लेकिन इस मामले में यह केवल उन लोगों के साथ विशिष्ट होगा जो जीवित मौजूद हैं। फिर सिद्दीक़ (रज़ियल्लाहु अन्हु) अपनी उम्र के आखिरी हिस्से में अपनी ख़िलाफ़त के दौर में मुस्तफ़ा (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के विसाल के बाद 'अत्का' के मिस्दाक़ (उदाहरण) हुए, और जब सैयदना ईसा (अलैहिस्सलाम) आसमान पर उठा लिए गए तो वे जीवितों के हुक्म में नहीं रहे। और 'अत्का' के लिए ज़रूरी नहीं कि वह तमाम वक़्त में अत्का हो और तमाम जीवित और मृत लोगों से अफ़ज़ल हो, वर्ना दुनिया में कोई इसका मिस्दाक़ नहीं होगा क्योंकि बचपन के ज़माने में तक़वा मुतसव्वर (कल्पना योग्य) नहीं है। और हर वह मन्सब (पद) जो शरअन महमूद (प्रशंसनीय) हो, उसमें एतबार (महत्व) आखिरी उम्र का है जैसे अदल व सलाह, ग़ौसियत व.क़ुत्बियत, विलायत व नबूवत। इसी लिए जो इन औसाफ़ (गुणों) से मुशर्रफ़ होता है, उसे उसके आखिरी दिनों में इन औसाफ़ के साथ मौसूम

(नामज़द) करते हैं, हालाँकि ये औसाफ़ उन लोगों को शुरुआत से हासिल नहीं होते। तो 'अत्का' वह है जो तमाम मौजूद लोगों के बीच तक़वा में सबसे अफ़ज़ल हो, अपनी अवाखिर उम्र में जिस वक़्त आमाल का एतबार होता है। और इस तक़रीर (बयान) से सिद्दीक़ की अफ़ज़लियत का दावा बे-तकल्लुफ़ और तावील साबित हो जाता है। अरबी इबारत का तर्जुमा ख़त्म हुआ और इस तक़रीर को फ़ाज़िल मौलाना ने इसकी तरफ़ मिलान और इस पर सुकूत (खामोशी) करते हुए पसंद किया।

[1] फ़तहुल अज़ीज़ (तफ़सीर अज़ीज़ी) आयत 7/92 के तहत, मुस्लिम बुक डिपो, लाल कुआँ, दिल्ली, पारा अम्म, पृ. 304-305।

عَلٰی مَعْنَاہُ اَعْنِیْ مَنْ فَضَلَ فِی التَّقْوٰی عَلٰی کُلِّ مَنْ عَدَاہُ نَبِیًّا کَانَ اَوْ غَیْرَہٗ اِلَّا اَنَّہٗ یَخْتَصُّ بِالْاَحْیَاءِ الْمَوْجُوْدِیْنَ فَالصِّدِّیْقُ رَضِیَ اللہُ تَعَالٰی عَنْہُ یُوْصَفُ بِہٖ فِیْ اٰخِرِ عُمْرِہٖ حِیْنَ خِلَافَتِہٖ بَعْدَ ارْتِحَالِ الْمُصْطَفٰی صَلَّی اللہُ تَعَالٰی عَلَیْہِ وَسَلَّمَ وَسَیِّدُنَا عِیْسٰی عَلٰی نَبِیِّنَا عَلَیْہِ الصَّلٰوۃُ وَ السَّلَامُ لَمَّا کَانَ مَرْفُوْعًا اِلَی السَّمَاءِ لَمْ یَبْقَ فِیْ حُکْمِ الْاَحْیَاءِ، وَلَا یَجِبُ لِلتَّقِیِّ اَنْ یَّکُوْنَ اَتْقٰی فِیْ جَمِیْعِ الْاَوْقَاتِ وَبِالنِّسْبَۃِ اِلٰی کُلِّ اَحَدٍ مِّنَ الْاَحْیَاءِ وَالْاَمْوَاتِ وَاِلَّا لَمْ یُوْجَدْ لَہٗ فِی الْعَالَمِیْنَ مِصْدَاقٌ اِذْ لَا یُتَصَوَّرُ التَّقْوٰی فِیْ زَمَنِ الصِّبَا وَکُلُّ مَنْصِبٍ مَّحْمُوْدٍ شَرْعًا فَالْعِبْرَۃُ فِیْہِ بِاٰخِرِ الْعُمُرِ کَالْعَدْلِ وَالصَّلَاحِ وَالْغَوْثِیَّۃِ وَالْقُطْبِیَّۃِ وَ الْوِلَایَۃِ وَالنُّبُوَّۃِ وَلِہٰذَا یُدْعٰی بِہٰذِہِ الْاَوْصَافِ مَنْ تَشَرَّفَ بِہَا فِیْ اَوَاخِرِ عُمْرِہٖ وَاِنْ لَّمْ یَکُنْ لَہٗ ذٰلِکَ مِنْ بَدْوِ اَمْرِہٖ، فَالْاَتْقٰی مَنْ فَضَلَ بِالتَّقْوٰی مِنْ سَائِرِ الْمَوْجُوْدِیْنَ فِیْ اٰخِرِ عُمْرِہِ الَّذِیْ ھُوَ وَقْتُ اعْتِبَارِ الْاَعْمَالِ وَبِہٖ یَثْبُتُ الْمُدَّعٰی بِلَا تَکَلُّفٍ وَّلَا تَاْوِیْلٍ ۱ اھ بِالتَّعْرِیْفِ وَقَدِ ارْتَضَاہُ الْمَوْلٰی الْفَاضِلُ جَانِحًا اِلَیْہِ وَسَاکِتًا عَلَیْہِ۔

ماسوائے افضل ہو خواہ نبی ہو یا غیر نبی، مگر یہ کہ اس صورت میں یہ ان کے ساتھ خاص ہوگا جو زندہ موجود ہیں۔ پھر صدیق رضی اللہ تعالٰی عنہ اتقی کے مصداق اپنی عمر کے آخری حصہ میں اپنی خلافت کے دور میں مصطفٰی علیہ الصلوٰۃ والسلام کے وصال کے بعد ہوئے اور سیدنا عیسٰی علیہ الصلوٰۃ جب آسمان پر اٹھائے گئے تو وہ زندوں کے حکم میں نہ رہے اور اتقی کے لئے ضروری نہیں کہ وہ تمام اوقات میں اتقی ہو اور تمام احیاء و اموات سے افضل ہو، ورنہ عالم میں کوئی اس کا مصداق نہ ہوگا کیونکہ بچپن کے زمانہ میں تقوٰی متصور نہیں، اور ہر منصب جو شرعاً محمود ہو اس میں اعتبار آخر عمر کا ہے جیسے عدل و صلاح غوثیت و قطبیت ولایت و نبوت اسی لئے جوان اوصاف سے مشرف ہوتا ہے اسے اس کے آخری ایام میں ان اوصاف کے ساتھ موسوم کرتے ہیں اگرچہ یہ اوصاف ان لوگوں کو ابتداء سے حاصل نہیں ہوتے تو اتقی وہ ہے

جو تمام موجودین کے بیچ تقویٰ میں سب سے افضل ہو، اپنی اواخر عمر میں جس وقت اعمال کا اعتبار ہوتا ہے اور اس تقریر سے صدیق کی افضیلت کا دعویٰ بے تکلف و تاویل ثابت ہو جاتا ہے، عربی عبارت کا ترجمہ ختم ہوا اور اس تقریر کو فاضل مولانا نے اس کی طرف میلان اور اس پر سکوت کرتے ہوئے پسند کیا۔

۱ فتح العزیز (تفسیر عزیزی) تحت الآیۃ ۷/۹۲ مسلم بک ڈپو لال کنواں دہلی، پارہ عم ص۵-۳۰۴

Fatawa Razawiya, Volume 28

I say (Aqul): And if Allah Almighty places insight before the heart's eye, it would firmly believe that this is nothing more than a superficial adornment. Granting that the Hadith stating "the consideration is in the final outcome (al-'ibra bil-khawatim)" is a truth that must be accepted, yet does sound intellect not testify that when one of the living existing persons is mentioned with a certain quality, it is understood only as their being characterized by it at present? It does not mean they will become so in the end. Spontaneous understanding (tabadur) is evidence of the literal meaning. The need for a contextual clue (qareena) to turn the mind toward another meaning and reveal the intent is an indicator of metaphorical usage. So why do we need a metaphor when the literal meaning stands correct without burden (takalluf) or interpretation (ta’wil)? On our path, the matter is clearer and more evident. And on the path of Shaykh al-Aziz [Shah Abd al-Aziz Muhaddith Dehlavi], the correctness of the literal meaning is because such customary specifications are ingrained in minds without needing explicit statement. The indication of this allusion (talwih) is no less significant than explicit guidance (tasreeh). Therefore, the general ('amm) does not drop from the rank of certainty (qat'iyyah), as stated in books of Usul al-Fiqh. More strange than this is that Shah Abd al-Aziz (may Allah have mercy on him) counted this (specification) as a burden and interpretation, despite its common occurrence in...

---

1. Sahih al-Bukhari, Kitab al-Qadr, Bab al-Amal bil-Khawatim, Qadimi Kutub Khana Karachi, 2/978; Kanz al-Ummal, Hadith 590, Mu'assasat al-Risala Beirut, 1/125. Page 609 of 684

फ़तावा रज़विया, जिल्द 28

मैं कहता हूँ (अक़ूल): और यदि अल्लाह तआला अंतर्दृष्टि को हृदय की आँखों के सामने रख दे, तो वह दृढ़ता से विश्वास कर लेगा कि यह दिखावे से अधिक कुछ नहीं है। मान लें कि हदीस का कथन "अंतिम परिणाम का ही विचार होता है" (अल-इब्रह बिल-खवातिम) एक ऐसी सच्चाई है जिसे स्वीकार किया जाना चाहिए, फिर भी क्या स्वस्थ बुद्धि इस बात की गवाही नहीं देती कि जब जीवित व्यक्तियों में से किसी का किसी गुण के साथ उल्लेख किया जाता है, तो उससे केवल वर्तमान में उस गुण से सुशोभित होना ही समझा जाता है? इसका अर्थ यह नहीं है कि वह भविष्य में ऐसा हो जाएगा। सहज बोध (तबादुर) वास्तविक अर्थ का प्रमाण है। मन को दूसरे अर्थ की ओर मोड़ने और उद्देश्य स्पष्ट करने के लिए किसी संकेत (क़रीना) की आवश्यकता लाक्षणिक अर्थ (मजाज़) का लक्षण है। तो हमें लाक्षणिक अर्थ की आवश्यकता क्यों पड़ी, जबकि बिना किसी कष्ट (तकल्लुफ़) या व्याख्या (ता'वील) के वास्तविक अर्थ सही है? हमारे मार्ग पर, मामला बहुत स्पष्ट और प्रकट है। और शेख़ अब्दुल अज़ीज़ के मार्ग पर, वास्तविक अर्थ की सत्यता इसलिए है क्योंकि ऐसी प्रथागत विशिष्टताएं मन में बसी होती हैं जिनके विवरण की आवश्यकता नहीं होती। इस संकेत (तलवीह) का प्रमाण स्पष्ट निर्देश (तस्रीह) से कम नहीं है। और इसीलिए सामान्य स्तर निश्चितता (क़त'इय्याह) के पद से नहीं गिरता, जैसा कि उसूल-ए-फ़िक़्ह की किताबों में स्पष्ट किया गया है। और इससे भी अधिक आश्चर्य की बात यह है कि शाह अब्दुल अज़ीज़ (रहमतुल्लाह अलैहि) ने इसे (विशिष्टता को) कष्ट और व्याख्या माना, जबकि यह... में प्रचलित है।

---

1. सहीह अल-बुख़ारी, किताब अल-क़द्र, बाब अल-अमल बिल-खवातिम, क़दीमी कुतुब ख़ाना कराची, 2/978; कंज़ अल-उम्माल, हदीस 590, मुअस्ससत अल-रिसाला बेरुत, 1/125। पृष्ठ 609 / 684

فتاوی رضویہ، جلد ۲۸

اقول: وان جعل الله الفطانة بمرأى العين من قلب وكيع اتقن وأيقن ان هذا لايزيد على تلميح هب ان حديث "العبرة بالخواتيم" حق واجب التسليم لكن اليس العقل السليم شهيداً بأنه اذا ذكر أحد من الاحياء الموجودين بنعت من النعوت لا يفهم منه الا اتصافه في الحال لا انه يصير هكذا بالمآل والتبادر دليل الحقيقة والافتياق الى قرينة تصرف الافهام، وتظهر المرام وامارة المجاز فماذا يحوجنا اليه مع استقامة الحقيقة من دون تكلف ولا تأويل، اما على طريقتنا فالامر أبين واجلى، واما على طريقة الشيخ العزيز عبدالعزيز فلان امثال تلك التخصيصات تكون مرتكزة في الاذهان من دون حاجة الى البيان، وليس دلالة هذا التلويح أدون من ارشاد التصريح ولهذا لا ينزل العام عن درجة القطعية كما في الكتب الاصولية واعجب من هذا عده تكلفا وتأويلا مع شيوعه في

اقول: (میں کہتا ہوں) اور اگر اللہ تعالی ذہانت کو قلب کے سامنے رکھے تو وہ محکم یقین کرلے گا کہ یہ ملمع سے زیادہ نہیں، مان لو کہ حدیث کا ارشاد ہے "خاتمہ کا اعتبار ہے" حق واجب التسلیم ہے لیکن کیا عقل سلیم شاہد نہیں کہ جب دنیا میں زندہ موجود لوگوں میں سے کوئی کسی وصف کے ساتھ مذکور ہو تو اس سے اس کا فی الحال متصف ہونا ہی مفہوم ہوتا ہے نہ یہ کہ وہ ایسا آئندہ ہو جائے گا، اور تبادر (معنی کی طرف سبقت فہم) معنی حقیقی کی دلیل ہے اور قرینہ کی حاجت جو ذہن کو دوسرے معنی کی طرف پھیرے اور مقصد ظاہر کرے مجازی معنی کی علامت ہے تو ہمیں مجاز کی ضرورت کس لئے پڑی با وجودیکہ حقیقت بغیر تکلف وبغیر تاویل درست ہے ہمارے طریقے پر، تو معاملہ خوب ظاہر و باہر ہے، اور شیخ عبدالعزیز کے طریقہ پر حقیقی معنی کی درستگی اس لئے ایسی تخصیصات عرفی اذہان میں مرتکز ہوتی ہیں جن کے بیان کی حاجت نہیں ہوتی اور عرف عام کے اس اشارہ کی دلالت صراحت کی دلالت سے کم رتبہ نہیں، اور اسی

لئے عام درجہ قطعیت (یقین) سے نہیں گرتا، جیسا کہ اصول فقہ کی کتب میں مصرح ہے، اور اس سے عجیب تر یہ ہے کہ شاہ عبدالعزیز علیہ الرحمہ نے اس (تخصیص) کو تکلف و تاویل شمار کیا باوجودیکہ اس کی کثرت ہے...

---

1 صحیح البخاری کتاب القدر باب العمل بالخواتیم قدیمی کتب خانہ کراچی ۲ / ۹۷۸، کنز العمال حدیث ۵۹۰ موسسۃ الرسالہ بیروت ۱ / ۱۲۵ صفحہ ۶۰۹ از ۶۸۴

Fatawa Ridawiyyah Volume 28

[Arabic Text] The texts [of Hadith and Quranic revelation], if they were considered part of affectation (takalluf), then how much affectation would there be in the most eloquent speech (the Quran) and the speech of the one who is the most eloquent of mankind (peace and blessings be upon him). Even more strange than this is the claim that his [Shah Sahib's] method is free from affectation, even though it requires interpretations that are most cold and far-fetched. This is because As-Siddiq (may Allah be pleased with him) was not, in reality, the most pious of all living beings at any point in time during the life of our master Jesus (peace and blessings be upon him), according to the most preferred opinion. The claim of joining him [Jesus] with the dead due to his ascension to the heavens is a statement made by him [Shah Sahib] for which there is neither evidence nor proof. Even if this is accepted, then where are you regarding our master Al-Khidr (peace be upon him)? Despite the fact that the relied-upon and chosen view is his prophethood and his being alive. If you say that he is hidden from sight and isolated from cities, and thus attached to the dead, then this excuse is even more corrupt than the first. So understand. Furthermore, we have established that applying an attribute to someone who will be the manifestation of that attribute in the future is metaphorical (majaz), and accepting a metaphor without a contextual clue (qarinah) is not correct, and the Shar'i contextual clue is the specification of the Prophets. So, regarding the speech...

[Urdu Text] Considered [it] as affectation and interpretation according to custom, despite the fact that this is prevalent in the texts of the Quran and Hadith. So if this were from the chapter of affectation, then how much affectation would be in the most eloquent speech (the Quran) and in the speech of the most eloquent one, the Prophet (peace and blessings be upon him). And stranger than this is that Shah Sahib called his preferred method free from affectation, whereas it is in need of very far-fetched and very cold interpretation. This is because Siddiq (may Allah be pleased with him) was at no time truly more pious than all those present, because according to the preferred school of thought, our master Jesus (peace and blessings be upon him) is alive in the world, and to declare Hazrat Jesus (peace and blessings be upon him) as joined with the dead because of being in the heavens is a thing that he said and there is no evidence or proof for it. Then if this point is accepted, then where are you negligent regarding our master Khidr (peace be upon him), despite the fact that the relied-upon and chosen view is that he is a Prophet and alive in the world. So if you say that he is hidden from eyes and separate from cities, and on this basis he is

joined with the dead, then this excuse will be more corrupt than the first. So understand. Furthermore, we have proved that the application of an attribute to a person who will be the manifestation of that attribute in the future is metaphorical, and it is not correct to accept a metaphor without a contextual clue, and the Shar'i contextual clue is the specification of the Prophets. So, to the speech...

1 Sharh al-Maqasid, Al-Maqsad as-Sadis, Al-Fasl ar-Rabi', Al-Mabhath as-Sabi', Dar al-Ma'arif an-Nu'maniyyah, Hyderabad Deccan, 2/311

फतावा रजविया जिल्द 28

नصوص (कुरान और हदीस के पाठ) यदि बनावट (तकल्लुफ) का हिस्सा माने जाएं, तो सबसे वाक्पटु वाणी (कुरान) और मानव जाति में सबसे वाक्पटु (उन पर कृपा और शांति हो) की वाणी में कितनी बनावट होगी। इससे भी अजीब यह दावा है कि उनका (शाह साहब का) तरीका बनावट से मुक्त है, जबकि इसे ऐसी व्याख्याओं की आवश्यकता है जो अत्यंत नीरस और दूरगामी हैं। इसका कारण यह है कि सिद्दीक (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो), वास्तव में, हमारे स्वामी ईसा (उन पर शांति हो) के जीवन काल के दौरान किसी भी समय जीवित प्राणियों में सबसे अधिक परहेजगार नहीं थे, जो कि सबसे सही राय है। उनके(ईसा के) स्वर्गारोहण के कारण उन्हें मृतकों के साथ जोड़ने का दावा उनके द्वारा दिया गया एक ऐसा बयान है जिसका कोई प्रमाण या तर्क नहीं है। यदि इसे स्वीकार कर भी लिया जाए, तो हमारे स्वामी खिज्र (उन पर शांति हो) के बारे में आप कहाँ हैं? इस तथ्य के बावजूद कि विश्वसनीय और चुना हुआ मत उनकी नबूवत (पैगंबरी) और उनके जीवित होने का है। यदि आप कहें कि वह नजरों से ओझल और शहरों से अलग-थलग हैं, और इसलिए मृतकों के साथ जुड़े हैं, तो यह बहाना पहले वाले से भी अधिक दोषपूर्ण होगा। तो समझ लें। इसके अलावा, हम यह सिद्ध कर चुके हैं कि किसी ऐसे व्यक्ति पर गुण का प्रयोग करना जो भविष्य में उस गुण का पात्र होगा, आलंकारिक (मजाज़) है। बिना किसी संदर्भ (करीना) के अलंकार को स्वीकार करना सही नहीं है, और शरीयत का संदर्भ पैगंबरों का विशिष्ट होना है। तो, कलाम के बारे में...

1 शरह अल-मक़ासिद, अल-मक़सद अस-सादिस, अल-फ़स्ल अर-राबे', अल-मबहस अस-साबे', दारुल मआरिफ़ अन-नुमानिया, हैदराबाद दक्कन, 2/311

पृष्ठ 610/684

النصوص حديثا وتنزيلا فلو كان من باب التكلف فما اكثر التكلف في افصح الكلام وكلام من هو افصح الانام عليه افضل الصلوة واكمل السلام، واغرب من هذا زعم طريقته بريئة من التكلف مع انها تحتاج الى ماهو ابرد وابعد فان الصديق رضي الله تعالى عنه لم يكن بالحقيقة أتقى الموجودين في حين من الاحيان لحيات سيدنا عيسى عليه الصلوة والسلام على أرجح الاقوال وزعم التحاقه بالاموات لارتفاعه الى السموات كلمة هو قائلها ما عليها دليل ولا برهان، وان سلم فأين انت من سيدنا الخضر عليه السلام مع أن المعتمد المختار نبوته وحياته۱ فان قلت انه مختف عن الابصار معتزل عن الامصار فالتحق بالاموات كان عذرًا أفسد من الاول فافهم على أنا قد اثبتنا اطلاق السفة على من سيكون كذا تجوز ولا تجوز الا بقرينة ولا قرينة الاتخصيص الانبياء

عرفی کو تکلف وتاویل میں شمار کیا با وجودیکہ یہ قرآن و حدیث کی نصوص میں شائع ہے تو اگر یہ تکلف کے باب سے ہو تو افصح الکلام (قرآن) اور سب سے زیادہ فصیح حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام کے کلام میں کس قدر تکلف ہوگا۔ اور اس سے زیادہ عجیب یہ ہے کہ شاہ صاحب نے اپنے پسندیدہ طریقہ کو تکلف سے بری کہا جب کہ وہ بہت دور کی اور بہت بارد تاویل کا محتاج ہے اس لئے کہ صدیق رضی اللہ تعالیٰ عنہ کسی وقت بھی تمام موجودین سے حقیقۃً زیادہ متقی نہ تھے اس لئے کہ راجح مذہب پر سید نا عیسیٰ علیہ الصلوٰۃ والسلام دنیا میں زندہ ہیں اور آسمانوں میں حضرت عیسیٰ علیہ الصلوٰۃ والسلام کے ہونے کے سبب انھیں اموات سے ملحق بتانا ایسی بات ہے جو انہوں نے کہی اور اس پر کوئی دلیل وبرہان نہیں ہے۔ پھر اگر یہ بات تسلیم کرلیں تو تم سیدنا خضر علیہ السلام سے کہاں غافل ہو با وجودیکہ معتمد و مختار یہ ہے کہ وہ نبی ہیں اور دنیا میں زندہ ہیں تو اگر تم کہو کہ وہ نگاہوں سے پوشیدہ اور شہروں سے جدا ہیں اس بنا پر اموات سے ملحق ہیں تو یہ

عذر پہلے سے زیادہ فاسد ہوگا تو تم سمجھ لو، علاوہ ازیں ہم ثابت کر چکے کہ صفت کا اطلاق ایسے شخص پر جو آئندہ صفت کا مصداق ہوگا مجاز ہے اور مجاز بغیر قرینہ کے ماننا درست نہیں اور قرینہ شرعی انبیاء کی تخصیص ہے، تو کلام کو

۱ شرح المقاصد المقصد السادس الفصل الرابع المبحث السابع دارالمعارف النعمانیہ حیدر آباد کن ۳۱۱/۲

Fatawa Razawiya | Volume 28

[Content from Arabic and Urdu columns]

From a legal standpoint, is it better to interpret the speech literally, or is it more appropriate to turn towards a metaphorical interpretation relying on that same contextual clue? Some hidden matters remain in the corners which we do not mention for fear of prolixity. Thus, the correct answer and the true response is what this humble servant has mentioned by the guidance and help of my Exalted Lord.

Then I say: There is another point here that is more worthy and deserving of intellectual acceptance, which I have not seen anyone notice. It is that 'Af'al al-Tafdil' (the comparative/superlative form) inevitably requires a 'mufaddal 'alayhi' (the object of comparison). When the definite article 'lam' (alif-lam) is prefixed to this form, then in such a context, it either means superiority over all individuals among whom differentiation is understood—like grains in our saying, 'Wheat bread is the best (al-ahsan)'; and this is most commonly used in the subject we are discussing. Or, superiority over some but not others will be understood, or neither the first case nor the second, but rather a possibility of both. Based on the first estimation, our objective is achieved, and the second estimation is manifestly false. Do you not see the word of Allah Almighty: 'Glorify the name of your Lord, the Most High (al-A'la)' (1) and the saying of the Prophet (peace and blessings be upon him) in his supplication after the prayer: 'Listen and...'

(1) The Holy Quran 1/87 Page 611 of 684

फ़तावा रज़विया | जिल्द 28

[मूल अरबी और उर्दू अनुवाद कॉलम का पाठ]

शरई तौर पर, इस आधार पर, क्या कलाम (बात) को हक़ीक़त (शाब्दिक अर्थ) पर महमूल करना औला (बेहतर) है या मजाज़ (रूपक) की तरफ उसी क़रीने (संकेत) पर एतेमाद की वजह से फेरना अनसब (अधिक उपयुक्त) है? और कुछ पोशीदा बातें गोशों में रह गई हैं जिन्हें हम तवालत (विस्तार) के डर से ज़िक्र नहीं करते। तो जवाब बर-हक़ और जवाब का हक़ वही है जो बंदा-ए-नातवाँ ने अपने रब्बे-जलील की तौफीक व एआनत से ज़िक्र किया।

थुम अक़ूलु (फिर मैं कहता हूँ): इस मक़ाम में एक दूसरा नुक्ता है जो अक़्लों को क़बूल होने का ज़्यादा सज़ावार है, मैंने नहीं देखा कि किसी को इस नुक्ते की तरफ तवज्जो हुई हो। और वो नुक्ता ये है कि 'अफ़अलुत-तफ़्ज़ील' (तुलनात्मक रूप) के लिए 'मुफ़ज़्ज़ल अलैहि' (जिससे तुलना की जाए) ज़रूरी है। तो इस सीग़े पर जब 'लाम-ए-तारीफ़' (निश्चित आर्टिकल) दाख़िल होगा, तो या तो ऐसे मक़ाम में उन तमाम अफ़राद पर फ़ज़ीलत होगी जिनके दरमियान ऐसे मवाक़े पर हर्फ़ में तफ़ाज़ुल (अंतर) समझा जाता है, जैसे अनाज की क़िस्मों में हमारे जुमले 'गेहूँ की रोटी ही अच्छी है' में; और वही ज़्यादातर मुस्तअमल (उपयोग) है इस मक़ाम में जिसकी बाबत हम गुफ़्तुगू कर रहे हैं। या इस सीग़े से बाज़ पर फ़ज़ीलत समझी जाएगी और बाज़ पर फ़ज़ीलत मफ़हूम न होगी या न पहली सूरत होगी न दूसरी बल्कि दोनों का एहतेमाल होगा। पहली तक़दीर पर हमारा मुद्दा हासिल है और दूसरी तक़दीर पर बदहतन (स्पष्ट रूप से) बातिल है। क्या तुम नहीं देखते अल्लाह तआला के क़ौल 'अपने रब्बे-आला की पाकी बोलो' [क़ुरान 87:1]। और नबी करीम (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) का अपनी दुआ में नमाज़ के बाद का ये क़ौल: 'सुन और...'

(1) अल-क़ुरान अल-करीम 1/87 पेज 611 ऑफ़ 684

شرعاً فباتكائه حمل الكلام على الحقيقة اولى ام المصير الى التجوز معتمداً على تلك القرينة نفسها، وقد بقى بعد خبايا في زوايا لاندكرها مخافة للطويل فحق الجواب والحق في الجواب ما ذكر العبد الذليل وولى التوفيق ربي الجليل۔ حقیقت پر محمول کرنا اولی ہے یا مجاز کی طرف اسی قرینہ پر اعتماد کی وجہ سے پھیرنا انسب ہے اور کچھ پوشیدہ باتیں گوشوں میں رہ گئی ہیں جنہیں ہم طوالت کے ڈر سے ذکر نہیں کرتے تو جواب برحق اور جواب کا حق وہی ہے جو بندہ ناتواں نے اپنے رب جلیل کی توفیق واعانت سے ذکر کیا۔

ثم اقول: وهناك نكتة اخرى أحق واحرى بقبول النهى لم أر من تنبه لها وهى ان افعل التفضيل لا محيد له من مفضل عليه فالمحلى منه باللام اما ان يكون مفاده التفضيل على جميع من عهد التفاضل فيما بينهم في امثال هذا المقام كالحبوب في قولنا خبز البرهو الاحسن والاكثر فيما نحن فيه۔ او على بعضهم دون بعض اولا ولا بل احتمالاً على الاول حصل المقصود والثانى باطل بالبداهة الاترى الى قوله تعالى "سَبِّحِ اسْمَ رَبِّكَ الْأَعْلَى ۱" وقوله صلى الله تعالى عليہ وسلم فى دعائه دبر الصلوة اسمع و

ثم اقول (پھر میں کہتا ہوں) اس مقام میں ایک دوسرا نکتہ ہے جو عقلوں کو قبول ہونے کا زیادہ سزا وار ہے، میں نے نہ دیکھا کہ کسی کو اس نکتہ کی طرف توجہ ہوئی ہو اور وہ نکتہ یہ ہے کہ افعل التفضیل کے لئے مفضل علیہ ضروری ہے تو اس صیغہ پر جب لام تعریف داخل ہوگا تو یا تو ایسے مقام میں ان تمام افراد پر فضیلت ہوگا جن کے درمیان ایسے مواقع پر حرف میں تفاضل سمجھا جاتا ہے جیسے اناج کی قسموں میں ہمارے جملہ "گیہوں کی روٹی ہی اچھی ہے" میں اور وہی زیادہ تر مستعمل ہے اس مقام میں جس کی بابت ہم گفتگو کر رہے ہیں، یا اس صیغہ سے بعض پر فضیلت سمجھی جائے گی اور بعض پر فضیلت مفہوم نہ ہوگی یا نہ پہلی صورت ہوگی نہ

دوسری بلکہ دونوں کا احتمال ہوگا۔ پہلی تقدیر پر ہمارا مدعا حاصل ہے اور دوسری تقدیر پر بداہتہً باطل ہے۔ کیا تم نہیں دیکھتے اللہ تعالی کے قول "اپنے رب اعلیٰ کی پاکی بولو"

Fatawa Ridawiyya Volume 28

[Arabic Text Block]: استجب اللہ اکبر والاکبر علی روایۃ الرفع، اخرجہ ابو داود والنسائی وابن... السنی وقول ابن مسعود رضی اللہ تعالیٰ عنہ ' بین الصفاء والمروۃ "رب اغفر و ارحم انك انت الاعز الاکرم ، رواہ ابن ابی شیبۃ بل الی قول کل مصل فی سجودہ سبحن ربی الاعلی" وعلی الثالث کانت الآیۃ مجملۃ فی حق المفضل علیہم والمجمل ان لم یبین عد من المتشابہات و لم یعد ھا أحد منھا لکنا بحمد اللہ وجدنا البیان من صاحب البیان علیہ افضل الصلوۃ والسلام، اخرج الامام ابو عمر بن عبد البر من حدیث مجالد عن شعبي قال سألت ابن عباس او سئل ای الناس اول اسلاما قال اما سمعت قول حسان بن ثابت

[Urdu Text Block]: ...towards 'Allah is Greatest and the Greatest' according to the narration of lifting (nominative case), narrated by Abu Dawood, Nasai, and Ibn as-Sunni. And the saying of Ibn Masood (may Allah be pleased with him) between Safa and Marwa: "O Lord, forgive and have mercy, indeed You are the Most Mighty, the Most Generous," narrated by Ibn Abi Shaybah. Do they not look towards the saying of every prayer-performer in their prostration: "Glory be to my Lord, the Most High." And on the third premise, the verse would be ambiguous (mujmal) in regards to those who are preferred over them, and the ambiguous verse, if not clarified, is counted among the 'mutashabihat' (unclear verses), whereas no one has counted this verse among the mutashabihat. However, by the praise of Allah, we found the clarification of this verse from the Master of Clarification, peace and blessings be upon him. Imam Abu Umar bin Abdullah narrated from the hadith of Majalid, who narrated from Shabi, who said: I asked Ibn Abbas (may Allah be pleased with him) or it was asked of him, "Who among the people was the first to accept Islam?" He said: "Have you not heard these verses of poetry by Hassan bin Thabit:"

---

1 Sunan Abi Dawud, Book of Prayer, Chapter: What a man says when he gives salam, Aftab-e-Alam Press, Lahore, 1/211; 'Amal al-Yawm wal-Laylah, Chapter: What is said after the Morning Prayer, Dairat al-Ma'arif al-Nu'maniyyah, Hyderabad Deccan, p. 32.
2 Al-Musannaf of Ibn Abi Shaybah, Book of Hajj, Chapter 260, Hadith 15560, Dar al-Kutub al-Ilmiyyah, Beirut, 3/404.

फ़तावा रज़विया, खंड 28

[अरबी पाठ]: استجب اللہ اکبر والاکبر علی روایۃ الرفع، اخرجہ ابو داود والنسائی وابن... السنی وقول ابن مسعود رضی اللہ تعالیٰ عنہ ' بین الصفاء والمروۃ "رب اغفر و ارحم انك الاعلی الاانت الاعز الاکرم ، رواہ ابن ابی شیبۃ بل الی قول کل مصل فی سجودہ سبحن ر وعلی الثالث کانت الآیۃ مجملۃ فی حق المفضل علیہم والمجمل ان لم یبین عد من المتشابہات و لم یعد ھا أحد منھا لکنا بحمد اللہ وجدنا البیان من صاحب البیان علیہ افضل الصلوۃ والسلام، اخرج الامام ابو عمر بن عبد البر من حدیث مجالد عن شعبي قال سألت ابن عباس او سئل ای الناس اول اسلاما قال اما سمع قول حسان بن ثابت

[उर्दू पाठ]: ... की ओर और नमाज़ के बाद हुज़ूर अलैहिस्सलोतु वस्सलाम के कौल "ऐ रब! दुआ सुन ले और क़ुबूल फ़रमा, अल्लाह अकबर, अल्लाह अकबर," की तरफ। अकबर के मरफ़ू होने की रिवायत पर इस हदीस को रिवायत किया अबू दाऊद, नसाई और इब्न अस-सुन्नी ने, और सफ़ा और मरवा के दरमियान इब्न मसूद रज़ी अल्लाहु तआला अन्हु के कौल "ऐ रब बख्श दे और महर फ़रमा बेशक तू ही इज़्ज़त वाला करम वाला है" को नहीं देखते। इसे रिवायत किया इब्न अबी शैबा ने, बल्कि सज्दे में हर नमाज़ी के कौल "सुब्हान रब्बी अल-आला" को नहीं देखते और तीसरी तक़दीर पर हर आयत मुफ़ज़्ज़ल अलैहिम के हक़ में मुजमल होगी और मुजमल आयत का बयान अगर न हुआ तो वह मुतशाबिह आयतों में शुमार होगी हालांकि इस आयत को किसी ने मुतशाबिहात में शुमार न किया, लेकिन हमने बहमदुल्लाह इस आयत का बयान साहब-ए-बयान हुज़ूर अलैहिस्सलोतु वस्सलाम से पाया। इमाम अबू उमर बिन अब्दुल्लाह ने रिवायत की हदीस मजालिद से उन्होंने शेबी से रिवायत की कि उन्होंने फ़रमाया कि मैंने हज़रत इब्न अब्बास (रज़ी अल्लाहु तआला अन्हुमा) से पूछा या इब्न अब्बास से पूछा गया कि लोगों में सबसे पहले कौन इस्लाम लाया। उन्होंने फ़रमाया: क्या तुमने हस्सान बिन साबित के ये शेर न सुने:

---

1 सुनन अबी दाऊद, किताबुस सलात, बाब: सलाम फेरने पर क्या कहे, आफ़ताब-ए-आलम प्रेस, लाहौर, 1/211; अमल अल-यौम वल-लैला, बाब: फ़ज्र की नमाज़ के बाद क्या कहे, दाइरतुल मआरिफ़ अन-नुमानिया, हैदराबाद दक्कन, पृ. 32। 2 अल-मुसन्नफ़ इब्न अबी शैबा, किताबुल हज, बाब 260, हदीस 15560, दार अल-कुतुब अल-इल्मिया, बेरुत, 3/404।

पृष्ठ 612 का 684

فتاویٰ رضویہ جلد ۲۸

[عربی عبارت]: استجب الله اكبر والاكبر على روايۃ الرفع، اخرجہ ابو داود والنسائی وابن السنی وقول ابن مسعود رضی الله تعالیٰ عنہ ' بين الصفاء والمروة "رب اغفر و ارحم انك انت الاعز الاكرم ، رواہ ابن ابی شیبۃ بل الی قول كل مصل فی سجوده سبحن ربی الاعلی" وعلی الثالث كانت الآیۃ مجملۃ فی حق المفضل علیہم والمجمل ان لم یبین عد من المتشابہات و لم یعد ها أحد منها لكنا بحمد الله وجدنا البیان من صاحب البیان علیه افضل الصلوۃ والسلام، اخرج الامام ابو عمر بن عبد البر من حدیث مجالد عن شعبي قال سألت ابن عباس او سئل ای الناس اول اسلاما قال اما سمعت قول حسان بن ثابت

[اردو عبارت]: کی طرف اور نماز کے بعد حضور علیہ الصلوۃ والسلام کے قول "اے رب ! دعا سن لے اور قبول فرما، الله اکبر، الله اکبر، کی طرف۔ اکبر کے مرفوع ہونے کی روایت پر اس حدیث کو روایت کیا ابو داؤد، نسائی اور ابن السنی نے ، اور صفا و مروہ کے درمیان ابن مسعود رضی الله تعالیٰ عنہ کے قول "اے رب بخش دے اور مہر فرما بیشک تو ہی عزت والا کرم والا ہے" کو نہیں دیکھتے۔ اسے روایت کیا ابن ابی شیبہ نے ، بلکہ سجدے میں ہر نمازی کے قول " سبحان ربی الاعلیٰ " کو نہیں دیکھتے اور تیسری تقدیر پر ہر آیت مفضل علیہم کے حق میں مجمل ہوگی اور مجمل آیت کا بیان اگر نہ ہوا تو وہ متشابہ آیتوں میں شمار ہوگی حالانکہ اس آیت کو کسی نے متشابہات میں شمار نہ کیا ، لیکن ہم نے بحمد الله اس آیت کا بیان صاحبِ بیان حضور علیہ الصلوۃ والسلام سے پایا۔ امام ابو عمر بن عبد الله نے روایت کی حدیث مجالد سے انہوں نے شعبی سے روایت کی کہ انہوں نے فرمایا کہ میں نے حضرت ابن عباس (رضی الله تعالیٰ عنہما) سے

پوچھا یا ابن عباس سے پوچھا گیا کہ لوگوں میں سب سے پہلے کون اسلام لایا۔ انہوں نے فرمایا :

کیا تم نے حسان بن ثابت کے یہ شعر نہ سنے:

---

1 سنن ابی داود کتاب الصلوۃ باب ما یقول الرجل اذا سلم آفتاب عالم پریس لاہور ۱ / ۲۱۱، عمل الیوم واللیلۃ باب ما یقول في دبر صلوۃ الصبح دائرۃ المعارف النعمانیہ حیدرآباد دکن ص ۳۲ 2 المصنف لابن ابی شیبہ کتاب الحج باب ۲۶۰ حدیث ۱۵۵۶۰ دار الکتب العلمیہ بیروت ۳/ ۴۰۴

Fatawa Rizvia, Volume 28

(Translation of Verses) "When you remember the grief of a trustworthy friend, remember your brother Abu Bakr for his deeds, who is the best of all creation after the Prophet (may Allah's peace and blessings be upon him and his family), the most God-fearing and just of them all, and the most faithful in fulfilling the covenant he bore. He who was with the Prophet (may Allah's peace and blessings be upon him) in the cave, who followed the Prophet (may Allah's peace and blessings be upon him) in the journey of Hijrah (migration), whose presence is praiseworthy, and who was the first among the people to testify to the truth of the Messengers." (May Allah's peace and blessings be upon our master Muhammad and his progeny).

Abdur Rahman informed us, he narrated from Ibn Abdullah al-Makki, who narrated from 'Abid al-Zubaydi al-Madani, who narrated from al-Fulani, who narrated from Ibn al-Sunnah, who narrated from al-Sharif, who narrated from Ibn Arkamash, who narrated from Ibn Hajar al-Asqalani, who is a narrator from Kamal Abu al-Abbas, who said: Abu Muhammad Abdullah bin al-Husayn bin Muhammad bin Abi al-Ta'ib informed us, narrating from Muhammad bin Abi Bakr al-Balkhi, who narrated from al-Hafiz al-Silafi, who narrated from Abu 'Imran Musa bin Abi Talmid, who narrated from Imam Abu 'Umar Yusuf bin Abd al-Barr. Ibn Abd al-Barr said in 'al-Isti'ab' that it is narrated that the Messenger of Allah...

---

1. Al-Isti'ab fi Ma'rifat al-Ashab, under the letter 'Ayn, entry 1251, Dar al-Kutub al-Ilmiyya, Beirut, 3/93. Page 613 of 684

फ़तावा रिज़विया, खंड 28

(पद्य अनुवाद) "जब तुम्हें किसी सच्चे मित्र का दुःख याद आए, तो अपने भाई अबू बक्र को उनके कारनामों के लिए याद करो। वे नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के बाद सारी सृष्टि में सबसे उत्तम, सबसे अधिक ईश-भीरु (तक़वा वाले) और सबसे न्यायप्रिय हैं, और जो जिम्मेदारी उन्होंने उठाई उसे पूरा करने में सबसे वफ़ादार हैं। वे जो नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के साथ ग़ार (गुफा) में रहे, जो हिजरत की यात्रा में नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के साथ चले, जिनका परिदृश्य प्रशंसनीय है और जो लोगों में सबसे पहले थे जिन्होंने रसूलों की पुष्टि की।" (अल्लाह ताला हमारे सरदार मुहम्मद और उनके परिवार पर शांति और आशीर्वाद भेजे)।

हमें अब्दुर रहमान ने सूचित किया, उन्होंने इब्न अब्दुल्लाह अल-मक्की से रिवायत की, उन्होंने आबिद ज़ुबैदी मदनी से रिवायत की, उन्होंने फुलानी से रिवायत की, वे इब्न अल-सुन्नाह से रिवायत करते हैं, वे शरीफ़ से रिवायत करते हैं, वे इब्न अरकमाश से रिवायत करते हैं, वे इब्न हजर अल-अस्क़लानी से रिवायत करते हैं, जो कमाल अबू अल-अब्बास के रावी हैं। उन्होंने कहा: हमें अबू मुहम्मद अब्दुल्लाह बिन अल-हुसैन बिन मुहम्मद बिन अबी अल-ताइब ने सूचित किया, उन्होंने मुहम्मद बिन अबी बक्र बल्खी से रिवायत की, वे हाफ़िज़ सिल्फ़ी के रावी हैं, वे अबू इमरान मूसा बिन अबी तल्मीद के रावी हैं, जो इमाम अबू उमर यूसुफ बिन अब्द अल-बर्र से रिवायत करते हैं। इब्न अब्द अल-बर्र ने 'अल-इस्तीआब' में कहा कि रिवायत की जाती है कि अल्लाह के रसूल...

---

1. अल-इस्तीआब फ़ी मारिफ़त अल-असहाब, अक्षर 'ऐन', अनुवाद संख्या 1251, दार अल-कुतुब अल-इल्मिया, बेरूत, 3/93। पृष्ठ 613 of 684

اذا تذكرت شجوًا من اخی ثقة | (ترجمہ اشعار) "جب تجھے سچے دوست کا غم یاد آئے، تو اپنے فاذ کر اخاك ابا بکر بما فعلا | بھائی ابو بکر کو انکے کارناموں سے یاد کر جو نبی (صلی اللہ تعالٰی خیر البریة اتقاها واعدلها | علیہ وآلہ وسلم) کے بعد ساری مخلوق سے بہتر، سب سے زیادہ بعد النبی واوفاها بما حملا | تقویٰ اور عدل والے ، اور سب سے زیادہ عہد کو پورا کرنے والثانی التالی المحمود مشهده | والے ، جو نبی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کے ساتھ غار میں رہے، جو واول الناس منهم صدق الرسلا ۱ انتهیٰ | نبی صلی اللہ علیہ وسلم کے پیچھے سفر ہجرت میں چلے ، جن کا منظر محمود ہے اور لوگوں میں سب سے پہلے جنہوں نے رسولوں کی تصدیق کی" (صلی اللہ تعالٰی علٰی سیدنا محمد و سلم) انبأنا عبد الرحمن عن ابن عبد اللہ المکی عن عابد | ہمیں خبر دی عبد الرحمن نے انھوں نے روایت کی ابن عبد الزبیدي المدني عن الفلانی عن ابن السنة عن | اللہ مکی سے انہوں نے روایت کی عابد زبیدی مدنی سے انہوں الشریف عن ابن ارکماش عن ابن حجر العسقلاني | نے روایت کی فلانی سے وہ روایت کرتے ہیں ابن السنہ سے وہ عن الکمال ابی العباس أنا ابو محمد عبد اللہ بن | روایت کرتے ہیں شریف سے وہ روایت کرتے ہیں ابن الحسین بن محمد بن ابی التائب عن محمد بن ابی | ارکماش سے وہ روایت کرتے ہیں ابن حجر عسقلانی سے وہ بکر البلخی عن الحافظ السلفی عن ابی عمران موسی | راوی ہیں کمال ابو العباس سے انہوں نے کہا ہمیں خبر دی ابو بن ابی تلمید عن الامام ابی عمر یوسف بن | محمد عبد اللہ بن حسین بن محمد بن ابی التائب نے محمد بن ابی بکر عبد البر، قال فی الاستیعاب یروی أن رسول اللہ | بلخی سے وہ راوی ہیں حافظ سلفی سے وہ راوی ہیں ابو عمران موسیٰ بن ابی تلمید سے وہ روایت کرتے ہیں امام ابو عمر یوسف بن عبد البر سے ، ابن عبد البر نے استیعاب میں فرمایا کہ

Fatawa Razawiyya Volume 28

[Arabic Column:] Sallallahu Ta'ala 'Alayhi Wa Sallam said to Hassan, "Did you say anything about Abu Bakr?" He replied, "Yes," and recited these verses, among which is a fourth verse, which is:

And the second of the two in the noble cave, while the enemy circled it as they climbed the mountain.

The Prophet, Sallallahu Ta'ala 'Alayhi Wa Sallam, was pleased with that and said, "You have done well, O Hassan."[1]

And a fifth verse has been narrated in it:-

And they knew that the beloved of the Messenger of Allah is the best of creation; he did not equate any man with him.[2] End.

[Center Middle:] I say (Qultu): And instead of the hemistich 'A', it is narrated:

Among the creation, he did not equate anyone as a substitute for him.[3]

[Bottom Left:] And the Hadith of Ibn Abbas was narrated by

[Urdu Column:] It is narrated that the Messenger of Allah, Sallallahu Ta'ala 'Alayhi Wa Sallam, said to Hassan, "Did you say anything about Abu Bakr?" He submitted, "Yes." And Hazrat Hassan recited these verses to the Prophet, Sallallahu Ta'ala 'Alayhi Wa Sallam, and the fourth verse among them is this:

(Translation) "He was the second soul in the noble cave, while the enemies were circling around it as they (within the sight of Siddiq-e-Akbar) climbed the mountain." So the Prophet, Sallallahu Ta'ala 'Alayhi Wa Sallam, was pleased to hear these verses and said: "O Hassan! You have done well." And a fifth verse was also narrated among them:

(Translation) "(In fame, brilliance, or intensity of love) the beloved people of the Messenger of Allah, Sallallahu Ta'ala 'Alayhi Wa Sallam, knew him as the best of all creation, equal to whom the Holy Prophet, Sallallahu Ta'ala 'Alayhi Wa Sallam, did not keep anyone."

Qultu (I say): Instead of the second hemistich, it is also narrated thus:

(Translation: "The Messenger of Allah, Sallallahu Ta'ala 'Alayhi Wa Sallam, did not keep anyone from the creation equal to him.")

And the Hadith of Ibn Abbas was also narrated by Tabarani

---

[1] Al-Isti'ab fi Ma'rifat al-Ashab, Biography 651, Dar al-Kutub al-Ilmiyah, Beirut, 3/ 93 [2] Al-Isti'ab fi Ma'rifat al-Ashab, Biography 651, Dar al-Kutub al-Ilmiyah, Beirut, 3/ 93 [3] Al-Mustadrak lil-Hakim, Kitab Ma'rifat al-Sahabah, Dar al-Fikr, Beirut, 3/ 62

फ़तावा रज़विया जिल्द 28

[अरबी कॉलम:] सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम ने हस्सान से फरमाया, "क्या तुमने अबू बक्र के बारे में कुछ कहा है?" उन्होंने अर्ज़ किया, "हाँ," और ये शेर पढ़े, जिनमें एक चौथा शेर है, जो ये है:

और वह मुबारक गुफा में दो में से दूसरे थे, जबकि दुश्मन उसके चारों ओर घूम रहा था जब वे पहाड़ पर चढ़े थे।

नबी सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम इससे प्रसन्न हुए और फरमाया, "ऐ हस्सान! तुमने बहुत अच्छा किया।"[1]

और इसमें एक पाँचवाँ शेर भी रिवायत किया गया है:-

और वे जानते थे कि अल्लाह के रसूल के प्रिय सारी सृष्टि में सबसे उत्तम हैं; उन्होंने किसी भी आदमी को उनके बराबर नहीं रखा।[2] समाप्त।

[मध्य केंद्र:] कुल्तु (मैं कहता हूँ): और मिसरा 'अ' के स्थान पर यह भी रिवायत है:

सृष्टि में से, उन्होंने किसी को उनके बराबर विकल्प के रूप में नहीं रखा।[3]

[नीचे बाएँ] और इब्न अब्बास की हदीस को रिवायत किया

[उर्दू कॉलम:] रिवायत है कि अल्लाह के रसूल सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम ने हस्सान से फरमाया, "क्या तुमने अबू बक्र के बारे में कुछ कहा है?" उन्होंने अर्ज़ किया: "जी हाँ।" और हज़रत हस्सान ने हुज़ूर सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम को ये शेर सुनाए और उनमें चौथा शेर यह है:

(अनुवाद) "गुफा शरीफ में वह दूसरी जान थे जबकि दुश्मन उसके चारों ओर चक्कर लगा रहे थे जब वे दुश्मन (सिद्दीक-ए-अकबर की नज़रों के सामने) पहाड़ पर चढ़े थे।" तो नबी सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम इन अशआर को सुनकर खुश हुए और फरमाया: "ऐ हस्सान! तुमने अच्छा किया।" और उनमें पाँचवाँ शेर भी रिवायत हुआ:

(अनुवाद) "(प्रसिद्धि, चमक या प्रेम की तीव्रता में) अल्लाह के रसूल सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम के प्रिय लोगों ने उन्हें जाना, तमाम मखलूक (सृष्टि) से बेहतर, जिसके बराबर हुज़ूर सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम ने किसी को न रखा।"

कुल्तु (मैं कहता हूँ): दूसरे मिसरे के बजाय यूँ भी मन्कूल है:

(अनुवाद: "मखलूक में से किसी को अल्लाह के रसूल सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम ने उनके बराबर न रखा।")

और इब्न अब्बास की हदीस को तबरानी ने भी

---

[1] अल-इस्तिआब फ़ी मारिफत अल-असहाब, तर्जुमा 651, दार अल-कुतुब अल-इल्मिया, बेरूत, 3/ 93 [2] अल-इस्तिआब फ़ी मारिफत अल-असहाब, तर्जुमा 651, दार अल-कुतुब अल-इल्मिया, बेरूत, 3/ 93 [3] अल-मुस्तदरक लिल-हाकिम, किताब मारिफत अल-साहबा, दार अल-फिक्र, बेरूत, 3/ 62

فتاوی رضویہ جلد ۲۸

صلی اللہ تعالی علیہ وسلم قال لحسان "ھل قلت فی ابو بکر شیئا؟ قال نعم ، وانشد ھذہ الابیات وفیھا بیت رابع وھی:"

والثانی اثنین فی الغار النیف وقد طاف العدو بہ اذ صعد والجبل۔

فسر النبی صلی اللہ تعالی علیہ وسلم بذلك فقال احسنت یا حسان[1]

وقد روی فیھا بیت خامس :۔

وکان حب رسول اللہ قد علموا خیر البریۃ لم یعدل بہ رجلا[2] انتہی۔

روایت ہے کہ رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم نے حسان سے فرمایا کیا تم نے ابوبکر کے بارے میں کچھ کہا ہے؟ انہوں نے عرض کی: جی۔ اور حضرت حسان نے حضور صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کو یہ شعر سنائے اور ان میں چوتھا شعر ہے وہ یہ ہے:

(ترجمہ) " غار شریف میں وہ دوسری جان درانحالیکہ دشمن اس کے گرد چکر لگاتے تھے جبکہ وہ دشمن (صدیق اکبر کی نظروں کے سامنے) پہاڑ پر چڑھے تھے۔ "تو نبی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم ان اشعار کو سن کر خوش ہوئے اور فرمایا: اے حسان! تم نے اچھا کیا۔ اور ان میں پانچواں شعر بھی مروی ہوا:

(ترجمہ) "(شہرت، چمک یا حرارت محبت میں) رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کے محبوب لوگوں نے انہیں جانا، تمام مخلوق سے بہتر، جس کے برابر حضور صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم نے کسی کو نہ رکھا۔"

قلت و یروی بدله ع من الخلائق لم یعدل به بدلا[3]

قلت (میں کہتا ہوں) مصرع ثانی کے بجائے یوں بھی مروی: (ترجمہ "مخلوق سے کسی کو رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم نے اس کے برابر نہ رکھا۔")

وحدیث ابن عباس رواہ اور حدیث ابن عباس کو طبرانی نے بھی

---

[1] الاستیعاب فی معرفة الاصحاب ترجمہ ۶۵۱ دار الکتب العلمیة بیروت ۳/ ۹۳ [2] الاستیعاب فی معرفة الاصحاب ترجمہ ۶۵۱ دار الکتب العلمیة بیروت ۳/ ۹۳ [3] المستدرك للحاكم كتاب معرفة الصحابة دار الفكر بيروت ۳/ ۶۲

Fatawa Razawiyya Volume 28

[Left Column - Original Arabic with Urdu references] Narrated also in al-Mu'jam al-Kabir[1] and by Abdullah bin Ahmed in Zawa'id al-Zuhd. As for the Marfu' hadith—meaning the Prophet (may peace and blessings of Allah be upon him) listening to the poetry of Hassan and commending it—its basis is also narrated in Mustadrak al-Hakim from the hadith of Ghalib bin Abdullah, from his father, from his grandfather Habib bin Abi Habib[2]. It is also found in Abu Sa'd's Al-Tabaqat and in al-Tabarani from al-Zuhri. Furthermore, al-Hakim narrated it in the hadith of Mujalid from al-Sha'bi, where his statement is recorded in words similar to the hadith of Ibn Abbas (may Allah be pleased with both of them). The scholar of principles (Usuli) knows that in such instances, a Mawquf report (the saying of a companion) is considered like a Marfu' one (the saying of the Prophet), because the explanation of an ambiguous text (Mujmal) cannot be based on personal opinion. Therefore, if it is not explained and the revelation of the Quran has ceased* (reverting to a state of ambiguity), then...

[Right Column - Urdu Translation/Explanation] Narrated in al-Mu'jam al-Kabir, and by Abdullah bin Ahmed in Zawa'id al-Zuhd. As for the Marfu' hadith—meaning the Prophet (may Allah the Exalted send peace and blessings upon him) listening to the poetry of Hazrat Hassan and commending them—its origin is also narrated in Mustadrak al-Hakim in the hadith of Ghalib bin Abdullah via the route of Ghalib bin Abdullah from his father from his grandfather Habib bin Abi Habib (meaning Hazrat Ghalib bin Abdullah heard it from his father Abdullah who heard it from his grandfather Habib bin Abi Habib). It is also narrated in Tabaqat Ibn Sa'd and in Tabarani from Zuhri. Additionally, Hakim, in the hadith of Mujalid, narrated his saying via Sha'bi in words similar to the hadith of Ibn Abbas (may Allah be pleased with him). The scholar of principles knows that in such places, a Mawquf (saying of a companion) is like a Marfu' (saying of the Prophet, peace and blessings be upon him), because the explanation of a concise/ambiguous statement is not based on opinion. Therefore, if the Lawgiver did not explain it and the revelation of the Quran ceased...

Note *: This is a metaphor for the passing of the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him). From him.

---

[1] Al-Mu'jam al-Kabir, Hadith 12562, Al-Maktabah al-Faysaliyyah, Beirut, 4/89. [2] Al-Mustadrak lil-Hakim, Book: Knowledge of the Companions, Dar al-Fikr, Beirut, 3/72 and 87; Kanz al-Ummal, Hadith 35673 and 35685, Mu’assasah al-Risalah, Beirut, 523

and 513; Al-Durr al-Manthur with reference to Ibn Adi and Ibn Asakir, Library of Ayatollah al-Uzma, Qom, Iran, 3/221. [3] Al-Mustadrak lil-Hakim, Book: Knowledge of the Companions, Dar al-Fikr, Beirut, 3/62.

फतावा रज़विया जिल्द 28

[बायां कॉलम - मूल अरबी और उर्दू संदर्भ] अल-मुअजम अल-कबीर[1] में भी रिवायत है और अब्दुल्ला बिन अहमद ने ज़वाइद अल-ज़ुहद में भी किया है। जहाँ तक मरफ़ू हदीस का सवाल है—अर्थात नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) का हज़रत हसान के काव्य को सुनना और उसकी सराहना करना—तो इसका आधार मुस्तदरक हाकिम में भी ग़ालिब बिन अब्दुल्ला की हदीस में मरुवी है, जो उन्होंने अपने पिता से और उन्होंने अपने दादा हबीब बिन अबी हबीब[2] से सुनी। यह अबू साद की 'तबाक़ात' और तबरानी में ज़ुहरी से भी रिवायत है। इसके अलावा, हाकिम ने मुजालिद की हदीस में शाबी के माध्यम से उनके उस कथन को इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस के समान शब्दों में रिवायत किया है। उसूल के विशेषज्ञ (उसूली) जानते हैं कि ऐसी स्थितियों में मौक़ूफ़ (सहाबी का कथन) मरफ़ू (नबी का कथन) के समान होता है, क्योंकि अस्पष्ट पाठ (मुजमल) की व्याख्या व्यक्तिगत राय पर आधारित नहीं हो सकती। इसलिए, यदि इसकी व्याख्या नहीं की गई और क़ुरान का अवतरण (नुज़ूल) बंद हो गया* (अस्पष्टता की स्थिति में लौटते हुए), तो...

[दायां कॉलम - उर्दू अनुवाद/व्याख्या] अल-मुअजम अल-कबीर में रिवायत किया गया, और अब्दुल्ला बिन अहमद ने ज़वाइद अल-ज़ुहद में। जहाँ तक मरफ़ू हदीस का संबंध है—अर्थात नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) का हज़रत हसान के शेरों को सुनकर उनकी सराहना करना—तो इसकी असल भी मुस्तदरक हाकिम में ग़ालिब बिन अब्दुल्ला की हदीस में ग़ालिब बिन अब्दुल्ला से उनके पिता से उनके दादा हबीब बिन अबी हबीब के माध्यम से मरुवी है (अर्थात हज़रत ग़ालिब बिन अब्दुल्ला ने इसे अपने पिता अब्दुल्ला से सुना जिन्होंने इसे अपने दादा हबीब बिन अबी हबीब से सुना)। यह तबाक़ात इब्न साद और तबरानी में ज़ुहरी से भी मरुवी है। इसके अतिरिक्त, हाकिम ने मुजालिद की हदीस में शाबी के माध्यम से उनके कथन को इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस के समान शब्दों में रिवायत किया। उसूली जानते हैं कि ऐसी जगहों पर मौक़ूफ़ (सहाबी का कथन) मरफ़ू (हुज़ूर अलैहिस्सलाम का कथन) की तरह होता है, क्योंकि संक्षिप्त/अस्पष्ट कथन का विवरण राय से नहीं होता। इसलिए यदि शरीयत देने वाले ने इसे स्पष्ट नहीं किया और क़ुरान का अवतरण बंद हो गया...

नोट *: यह नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के देहांत का एक रूपक है। उनकी ओर से।

---

[1] अल-मुअजम अल-कबीर, हदीस 12562, अल-मकतबा अल-फ़ैयासलिया, बेरूत, 4/89। [2] अल-मुस्तदरक लिल-हाकिम, किताब: मारिफत अल-सहाबा, दार अल-फ़िक्र, बेरूत, 3/72 और 87; कंज़

अल-उम्माल, हदीस 35673 और 35685, मुअस्ससत अल-रिसाला, बेरूत, 523 और 513; अल-दुर्र अल-मनसूर इब्न अदी और इब्न असाकिर के संदर्भ में, आयतुल्लाह अल-उज़्मा पुस्तकालय, क़ोम, ईरान, 3/221। [3] अल-मुस्तदरक लिल-हाकिम, किताब: मारिफत अल-सहाबा, दार अल-फ़िक्र, बेरूत, 3/62।

पृष्ठ 615 / 684

[بایاں کالم] الطبرانی ایضاً فی المعجم الکبیر ۱ وعبداللہ بن احمد فی زوائد الزھد، واما الحدیث المرفوع اعنی بہ استماع النبی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم اشعارہ وتحسینہ علیھا فاصلیہ مروی ایضاً عند الحاکم من حدیث غالب بن عبداللہ عن ابیہ عن جدہ حبیب بن ۲ ابی حبیب وعند ابی سعد فی الطبقات وعند الطبرانی عن الزھری ورواہ الحاکم ایضاً من حدیث مجالد عن الشعبی من قولہ کمثل حدیث ۳ ابن عباس رضی اللہ تعالٰی عنھما والاصولی یعرف ان الموقوف فی مثل ھذا کالمرفوع اذ المجمل لا یبین بالرای ولھذا ان لم یبین وانقطع عہ نزول القرآن عاد متشابھاً، ثم ان

[دایاں کالم] روایت کیا معجم کبیر میں ، اور عبد اللہ بن احمد نے زوائدِ زہد میں۔ رہی حدیث مرفوع یعنی نبی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کا حضرت حسان کے اشعار کو سن کر انہیں سراہنا تو اس کی اصل بھی مستدرک حاکم میں غالب بن عبداللہ کی حدیث میں بطریق غالب بن عبداللہ عن ابیہ عن جدہ حبیب بن ابی حبیب مروی ہے (یعنی یہ حضرت غالب بن عبداللہ نے اپنے والد عبداللہ سے سنی انہوں نے اپنے باپ غالب کے دادا حبیب بن ابی حبیب سے سنی) اور طبقات ابن سعد میں اور طبرانی میں زہری سے مروی ہے ، اور نیز حاکم نے مجالد کی حدیث میں بروایت شعبی ان کا قول حدیث ابن عباس رضی اللہ کے بلفظہ مشابہ روایت کیا ، اور اصولی جانتا ہے کہ ایسی جگہ پر موقوف (صحابی کا قول) مرفوع (حضور علیہ الصلوۃ والسلام کے قول) کی طرح ہے ، اس لئے کہ مجمل کا بیان رائے سے نہیں ہوتا لہٰذا اگر شارع نے بیان نہ کیا اور قرآن کا نزول بند ہو گیا

عہ : یہ نبی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کی وفات سے کنایہ ہے ۱۲ منہ۔

١ المعجم الكبير حديث ١٢٥٦٢ المكتبة الفيصلية بيروت ۴/ ٨٩ ٢ المستدرک للحاکم کتاب معرفة الصحابة دار الفکر بیروت ٣/ ٧٢ و ٨٧، کنزالعمال حدیث ٣٥۶٧٣ و ٣٥۶٨٥ مؤسسة الرسالة بیروت ٥٢٣ و ٥١٣ ، الدر المنثور بحواله ابن عدی و ابن عساکر مکتبة آیة الله العظمیٰ قم ایران ٣/ ٣ ٢٢١ المستدرک للحاکم کتاب معرفة الصحابة دار الفکر بیروت ٣/ ۶٢

Fatawa Razawiya Volume 28

[Arabic Column] The explanation is joined with the clarified [text], for it serves no purpose other than the removal of doubt and determination of one of the possibilities. Thus, its ruling is like the ruling of a context (qarinah). The meaning is only attributed to the speech, as clarified by the Principles [of Jurisprudence]. Therefore, by the verse, his (Allah be pleased with him) superiority over everyone else in piety is established. Praise be to Allah for what He has bestowed. I say: Taking 'Af'al' [the superlative form] to mean 'frequent in action' is a deviation from what it requires in its original designation, meaning the 'one preferred over'. Thus, it would be a diversion from the apparent literal meaning, necessitating a context (qarinah). And where is the context? Let there be a need, and what is that need? Yes, this is the implication of the intensive form (sibghat al-mubalagha). How far apart they are! Let this be noted. And Allah Almighty is the grantor of success. The Third Doubt: It relates to the major premise of the syllogism of the People of Sunnah and the Community, that the predicate in the word of Allah Almighty, "Indeed, the most noble of you in the sight of Allah is the most righteous of you" (1), is 'the most righteous' (Al-Atqa). Thus, the result of the two premises was that...

[Urdu Column] ...then the ambiguous [mujmal] will become similar [to the clarified], then the explanation will be joined with the clarified (ambiguous) [text], because the benefit of explanation is just this, to remove doubt and specify one of the possible meanings. So the ruling of explanation is the same as that of a context (qarinah). And the meaning of the speech is attributed to the speech itself, as clarified by the Principles of Jurisprudence (Usool-e-Fiqh). Thus, from this verse, the superiority of Siddiq-e-Akbar in piety over every member of the Ummah was established. And praise be to Allah Almighty for His blessings. I say, and taking 'Af'al' in the sense of 'one who does much' is to keep it separate from that thing which it requires by its original designation, i.e., the 'one preferred over' (mufadhdhal alayh). So this would be turning away from the apparent literal meaning. Now a context (qarinah) is necessary, and where is the context? And there should also be a need for it, and what is the need? Yes, this is the implication of the intensive form (sigha-e-mubalagha), and there is a difference between the superlative (ism-e-tafdheel) and the intensive form. Third Doubt: This relates to the major premise (kubra) of the syllogism (qiyas) of the Ahl-e-Sunnat wa Jama'at, that in the word of Allah Almighty "Indeed, the most noble of you in the sight of Allah is the most righteous of you", the predicate is 'the

most righteous' (Al-Atqa). So the result of both premises is that Siddiq is the most righteous, and...

1 The Holy Quran 49 / 13 Page 616 of 684

फ़तावा रज़विया जिल्द २८

[अरबी कॉलम] स्पष्टीकरण स्पष्ट पाठ से जुड़ जाता है क्योंकि यह केवल संदेह को दूर करने और संभावनाओं में से एक के निर्धारण का लाभ देता है। इस प्रकार, इसका शासन एक संकेत (क़रीना) के शासन के समान है। अर्थ केवल भाषण के लिए जिम्मेदार है, जैसा कि उसूल (सिद्धांतों) द्वारा स्पष्ट किया गया है। अत; आयत द्वारा, उनकी (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) श्रेष्ठता परहेज़गारी में हर किसी पर साबित हो गई। अल्लाह का शुक्र है उस पर जो उसने प्रदान किया। मैं कहता हूँ: 'अफ़अल' (अतिशयोक्तिपूर्ण रूप) को 'कार्य में बारंबारता' के अर्थ में लेना उसे उस चीज़ से अलग करना है जिसकी उसे अपने मूल पद में आवश्यकता है, यानी 'वह जिस पर श्रेष्ठता दी गई'। इस प्रकार, यह प्रत्यक्ष शाब्दिक अर्थ से विचलन होगा, जिसके लिए एक संकेत की आवश्यकता होगी। और संकेत कहाँ है? एक आवश्यकता होने दो, और वह आवश्यकता क्या है? हाँ, यह अतिशयोक्तिपूर्ण रूप (सिब्गात अल-मुबलागा) का निहितार्थ है। वे कितने भिन्न हैं! इस पर ध्यान दिया जाना चाहिए। और अल्लाह तआला सफलता प्रदान करने वाला है। तीसरी शंका: यह सुन्नत और जमात के लोगों के न्याय (क़ियास) के प्रमुख आधार (कुबरा) से संबंधित है, कि अल्लाह के कथन "निश्चय ही तुम में अल्लाह के पास सबसे अधिक प्रतिष्ठित वही है जो तुम में सबसे अधिक परहेज़गार है" (१) में विधेय 'अल-अतक़ा' (सबसे अधिक परहेज़गार) है। तो दोनों प्रस्तावों का परिणाम यह है कि...

[उर्दू कॉलम] ...तो मुजमल (अस्पष्ट) मुतशाबेह हो जाएगा, फिर बयान मुबीन (मुजमल) से मिल जाएगा क्योंकि बयान का यही लाभ है कि संदेह दूर करे और संभावित अर्थों में से किसी एक को निर्धारित कर दे। तो बयान का हुक्म वही है जो क़रीना (संकेत) का है। और कलाम (भाषण) का मफ़ाद (अर्थ) कलाम ही की तरफ़ मंसूब होता है जैसा कि उसूल-ए-फ़िक़्ह ने स्पष्ट किया। तो इस आयत से सिद्दीक़-ए-अकबर की फ़ज़ीलत तक़वा (परहेज़गारी) में हर उम्मती पर साबित हो गई और अल्लाह तआला के लिए उसकी नेमतों पर हम्द (प्रशंसा) है। मैं कहता हूँ और 'अफ़अल' को 'कसीरुल फ़ेल' (कार्य में अधिकता) के अर्थ में लेना उसको उस चीज़ से अलग रखना है जिसकी वह असल वज़अ (मूल निर्माण) के लिहाज़ से मोहताज है, यानी मुफ़ज़्ज़ल अलैह। तो यह मानी-ए-हक़ीक़ी-ए-मुतबादिर (प्रत्यक्ष वास्तविक अर्थ) से फेरना होगा। अब तो क़रीना ज़रूरी है और क़रीना कहाँ, और इसके लिए हाजत (आवश्यकता) भी चाहिए और हाजत क्या है, हाँ यह मुबलागा (अतिशयोक्ति) के सीग़ा (रूप) का मफ़ाद है और इस्म-ए-तफ़्ज़ील और मुबलागा में फ़र्क़ है। तीसरा शुबहा (शंका): इसका ताल्लुक़ अहले सुन्नत व जमात के क़ियास के कुबरा (प्रमुख आधार) के साथ है कि अल्लाह

तआला के क़ौल "بیشک اللہ کے نزدیک تم میں زیادہ عزت والا وہ ہے جو تم میں سب سے زیادہ پرہیزگار ہے" में महमूल 'अल-अतक़ा' है। तो दोनों मुक़द्दमों का हासिल यह हुआ कि सिद्दीक़ अतक़ा हैं और...

१ अल-क़ुरान अल-करीम ४९ / १३ पृष्ठ ६१६ / ६८४

[عربی کالم] البیان یلتحق بالمبین اذ لا یفید الارفع التشکیك وتعیین احد المحتملات فکان حکمه کحکم القرینة والمفاد انما ینسب الی الکلام کما اوضحته الاصول فثبت بالآیة تفضیله رضی اللہ تعالی عنه علی کل من عداه فی التقوٰی والحمد للہ علی ماالولی۔ اقول: واخذ الافعل بمعنی کثیر الفعل فطام له عما یحتاج الیه فی اصل وضعه اعنی المفضل علیه فیکون صرفا عن المعنی الحقیقی المتبادر فلا بد منه قرینة واین القرینة ولتکن حاجة وماذا الحاجة، نعم هذا مفاد صیغة المبالغة وشتان مهما فلیتنبه لهذا واللہ تعالی الموفق۔ الشبهة الثالثة: وهی تتعلق بالکبری من قیاس اهل السنة والجماعة ان المحمول فی قوله تعالی" اِنَّ اَکْرَمَکُمْ عِنْدَ اللہِ اَتْقٰکُمْط " ۱ هو الاتقی فکان حاصل المقدمتین ان

[اردو کالم] تو مجمل متشابہ ہو جائے گا، پھر بیان مبین (مجمل) سے ملحق ہوگا اس لئے کہ بیان کا یہی فائدہ ہے کہ شک دور کرے اور محتمل معانی میں سے کوئی ایک معین کردے تو بیان کا حکم وہی ہے جو قرینہ کا ہے اور کلام کا مفاد کلام ہی کی طرف منسوب ہوتا ہے جیسا کہ اصول فقہ نے واضح کیا تو اس آیت سے صدیق اکبر کی فضیلت تقوٰی میں ہر امتی پر ثابت ہوگئی اور اللہ تعالٰی کیلئے اس کی نعمتوں پر حمد ہے۔ میں کہتا ہوں اور افعل کو بمعنی کثیر الفعل لینا اس کو اس شے سے الگ رکھنا ہے جس وہ اصل وضع کے لحاظ سے محتاج ہے یعنی مفضل علیہ تو یہ معنی حقیقی متبادر سے پھیرنا ہوگا اب تو قرینہ ضروری ہے اور قرینہ کہاں، اور اس کے لئے حاجت بھی چاہیے اور حاجت کیا ہے، ہاں یہ مبالغہ کے صیغہ کا مفاد ہے اور اسم تفضیل اور مبالغہ میں فرق ہے۔ تیسر اشبہہ: اس کا تعلق اہلسنت و جماعت کے قیاس کے کبرٰی کے ساتھ ہے کہ اللہ تعالٰی کے قول "اِنَّ اَکْرَمَکُمْ عِنْدَ اللہِ اَتْقٰکُمْط" میں محمول الاتقی ہے۔ تو دونوں مقدموں کا حاصل یہ ہے ہوا کہ صدیق اتقی ہیں اور

Fatawa Ridawiyya Volume 28

As-Siddiq (Abu Bakr) is 'Atqa' (most pious) and every 'Akram' (most noble) is 'Atqa'. This does not belong to the first figure of syllogism at all, nor to the second, because there is no difference in 'kayf' (quality). If you reverse the major premise, it becomes a particular affirmative (mujiba juz'iyya), which is not suitable to be the major premise of the first figure. Thus, the implication of the two verses is neither harmful to us nor beneficial to you. This is the doubt that reached me regarding some of those who prefer [Ali over Abu Bakr] presenting it to some of our theologians.

And I say: And with Allah is success. How light is this skepticism and how weak and feeble is this objection, which is wrong, discarded, false, and futile, not deserving of an answer. But when it was said and asked, it became necessary to clarify the correct path. So know that the subtle Hidden One (Allah) has granted me success to destroy this philosophical deception in twelve ways, the roots of which are three ways, each of which is sufficient and healing.

The first is: If this objector had knowledge of the idioms of the Quran or Hadith, or of what the scholars have narrated regarding the occasions of revelation or the exegesis attributed and raised to the presence of the Messenger (peace and blessings of Allah be upon him), or the words of the scholars and the eminent Imams, or if he had been granted a portion of understanding the speech and grasping the meaning and keeping the speech on its intended purpose, he would have known that 'Akram'...

फ़तावा रज़विया जिल्द 28

अस-सिद्दीक (अबू बक्र) 'अल्क़ा' (सबसे अधिक परहेजगार) हैं और हर 'अकरम' (सबसे अधिक महान) 'अल्क़ा' है। यह किसी भी तरह से तर्कशास्त्र के प्रथम रूप (फिगर) से संबंधित नहीं है, और न ही दूसरे रूप से, क्योंकि 'कैफ' (गुण) में कोई अंतर नहीं है। यदि आप प्रमुख आधार (मेजर प्रेमिसे) को उलट देते हैं, तो यह एक विशेष सकारात्मक (मोजिबा जुज़िया) बन जाता है, जो प्रथम रूप का प्रमुख आधार बनने के योग्य नहीं है। इस प्रकार, दोनों आयतों का निहितार्थ न तो हमारे लिए हानिकारक है और न ही आपके लिए फायदेमंद है। यह वही संदेह है जिसके बारे में मुझे सूचना मिली कि किसी तफ्जीली (अली को वरीयता देने वाले) ने हमारे किसी विद्वान के सामने प्रस्तुत किया।

और मैं कहता हूँ: और सफलता अल्लाह ही की ओर से है। यह कितनी तुच्छ संशयवादिता है और यह आपत्ति कितनी कमजोर और आधारहीन है, जो गलत है, त्याज्य है, असत्य और व्यर्थ है, उत्तर के योग्य नहीं है। लेकिन जब यह कहा गया और पूछा गया, तो सही मार्ग स्पष्ट करना आवश्यक हो गया। तो जान लो कि सूक्ष्म और छिपे हुए (अल्लाह) ने मुझे इस दार्शनिक धोखे को नष्ट करने के लिए बारह तरीके प्रदान किए हैं, जिनमें से मुख्य तीन हैं, जिनमें से प्रत्येक पर्याप्त और प्रभावशाली है।

पहला यह है: यदि इस आपत्ति करने वाले को कुरान या हदीस के मुहावरों का ज्ञान होता, या विद्वानों ने अवतरण के संदर्भ (शान-ए-नुज़ूल) के बारे में जो वर्णन किया है, या रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की ओर संकलित और प्रस्तुत की गई व्याख्या, या विद्वानों और महान इमामों के शब्दों का ज्ञान होता, या यदि उसे संबोधन को समझने और अर्थ को ग्रहण करने और बातचीत को उसके इच्छित उद्देश्य पर रखने का कुछ हिस्सा प्राप्त हुआ होता, तो वह जान लेता कि 'अकरम'...

पेज 617 का 684

الصدیق اتقی و کل اکرم اتقی وھذا لیس من الشکل الاول فی شیئ ولا ثانیًا ایضًا لعدم الاختلاف فی الکیف وان عکستم الکبری جاءت جزئیة لا تصلح لکبرویة الشکل الاول فمفاد الآیتین لا یضرنا ولا ینفعکم ومن الشبھة ھی اللتی بلغتنی عن بعض المفضلة عرضھا علی بعض المتکلمین منا۔ ہر اکرم اتقیٰ ہے، اور یہ کسی طرح شکل اول کے قبیل سے نہیں اور شکل ثانی بھی نہیں اس لئے کہ کیف میں اختلاف نہیں ہے، اور اگر کبریٰ کا عکس کردیا جائے اس صورت میں موجبہ جزئیہ ہوگا جو شکل اول کے کبریٰ بننے کے لائق نہیں، تو دونوں آیتوں کا مفاد ہمیں مضر نہیں اور تمہیں مفید نہیں، اور یہ وہی شبہ ہے جس کے بارے میں مجھے خبر پہنچی کہ کسی تفضیلی نے ہمارے کسی عالم سے عرض کیا۔

وانا اقول: وباللہ التوفیق ما استخفہ تشکیکا و اضعفہ دخلًا رکیکًا غلط ساقط باطل عاطل لا یستحق الجواب ولکن اذا قیل وسئل فلا بد من ابانة الصواب فاعلم ان اللطیف الخفی وفقنٰی لازھاق ھذا التلبیس الفلسفی باثنی عشر وجھا امھاتھا ثلثة وجوہ کل منھا یکفی ویشفی۔ اور میں کہتا ہوں اور توفیق اللہ ہی سے ہے، یہ کتنی سخیف تشکیک ہے اور کس قدر ضعیف اعتراض رکیک ہے جو غلط ہے ساقط ہے باطل و عاطل ہے جواب کا مستحق نہیں، لیکن یہ جب کہا گیا اور پوچھا گیا تو صواب کو ظاہر کرنا ضروری ہے، اب تم جانو کہ اللہ لطیف خفی نے اس قید فلسفی کے قلع قمع کے لئے مجھے بارہ وجوہ سے توفیق بخشی ان بارہ کی اصل تین وجہیں ہیں ان میں سے ہر ایک کافی و شافی ہے۔

الاول لو کان لھذا القائل علم بمحاورات القرآن او الحدیث او بما روی العلماء فی شان النزول او التفسیر المرفوع الی جناب الرسول صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم او کلمات العلماء والائمة الفحول او رزق حظا

من فهم الخطاب ودرک المفادو پہلی یہ کہ اگر اس معترض کو قرآن و حدیث کے محاورات یا شانِ نزول میں علماء کی روایات جناب رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کی طرف منسوب و مرفوع تفسیر یا علماء اور جلیل القدر ائمہ کے کلمات کا علم ہوتا یا نظم قرآن کی سمجھ اور مفاد و معنی کی فہم اور کلام کو غرض مقصود پر رکھنے سے کچھ حصہ روزی ہوا ہوتا تو وہ جان لیتا کہ اکرم

Fatawa Razawiya, Volume 28

Applying speech to the intended purpose is to show that the interpretation of 'the most noble' (Al-Akram) is what is considered. The discourse begins by introducing the 'Khabar' (news/predicate), and this is due to several reasons that Allah Almighty has made me aware of through His favor and vast generosity.

So I say first: The people of the Pre-Islamic era (Jahiliyyah) used to boast about lineages and believe that the one with the better lineage was more virtuous. Then the word of Islam came, refuting the word of Jahiliyyah: 'Indeed, the most noble of you in the sight of Allah is the most righteous of you' (Quran 49:13). Thus, the dispute occurred only regarding the one described as most virtuous, not regarding the attribute of excellence itself. This is like if someone asks about the most delicious food, and a speaker says, 'The sour one is most delicious.' We say in response to him: 'The sweetest is the most delicious.' You only mean that the sweetest is the most delicious. The reason is that 'the most righteous' (Al-Atqa) in the verse is like 'the sweetest' in your saying 'this is a mirror for observing the self,' and 'the most noble' is a judgment upon it like 'the most delicious.' Indeed, the news is what is judged by it.

...it is considered to make it a predicate, so the speech was issued in such a way that it contains the precedence of the predicate (Taqdim-e-Khabar), and this claim is proven by several arguments. Allah, the Blessed and Exalted, informed me of this through His grace and general kindness.

I say (Fa'aqul): Firstly, the people of the Age of Ignorance (Jahiliyyah) used to take pride in ancestry and they believed that he whose lineage is better is more excellent. So the word of Islam came to refute the talk of the Age of Ignorance: 'Verily, the most honorable of you with Allah is that (believer) who has At-Taqwa' (49:13). (Truly, the most honorable of you in the sight of Allah is the most pious among you). The dispute is about who is the subject of the first description, not in the attribute 'most excellent.' It is as if someone asks: 'Which food is the most delicious?' and someone replies: 'The sour one is most delicious.' To refute this, you would say: 'No, but the sweetest is most delicious.' Our meaning is that the sweetest thing is the most delicious. The reason is that 'Atqa' (most pious) in this verse is like 'Ahla' (sweetest) in your saying 'this is a mirror for observing the self,' and 'Akram' (most noble) [is like 'delicious'].

1 Al-Quran 49/13 Page 618 of 684

फ़तावा रज़विया, खंड 28

कलाम (भाषण) को इच्छित उद्देश्य पर लागू करना यह जानने के लिए है कि 'अकरम' (सबसे सम्मानित) का अर्थ ही विश्वसनीय है। कलाम की शुरुआत खबर (विधेय) को प्राथमिकता देकर की गई है, और यह उन कारणों से है जिनसे अल्लाह ताला ने अपने अनुग्रह और व्यापक उदारता से मुझे अवगत कराया है।

तो मैं पहले कहता हूँ: जाहिलियत (अज्ञानता के काल) के लोग वंश पर गर्व करते थे और उनका मानना था कि जिसका वंश बेहतर है वही सबसे श्रेष्ठ है। तो इस्लाम का वचन जाहिलियत के बोल को खारिज करते हुए आया: 'निश्चय ही, अल्लाह के निकट तुममें सबसे अधिक सम्मानित वह है जो तुममें सबसे अधिक परहेज़गार (धर्मनिष्ठ) है' (कुरान 49:13)। तो विवाद केवल श्रेष्ठ बताए गए व्यक्ति के बारे में हुआ, न कि श्रेष्ठता के गुण में। और यह वैसा ही है जैसे कोई पूछने वाला पूछे कि खानों में सबसे स्वादिष्ट खाना कौन सा है? तो कोई कहे कि खट्टा सबसे स्वादिष्ट है, तो हम उसके जवाब में कहें: 'मीठा सबसे स्वादिष्ट है।' तुम्हारा मतलब यही है कि जो सबसे मीठा है वही सबसे स्वादिष्ट है। और कारण यह है कि इस आयत में 'अतका' (सबसे परहेज़गार) तुम्हारे इस कथन 'स्वयं के अवलोकन के लिए यह आईना है' में 'अहला' (सबसे मीठा) के समान है और 'अकरम' (सबसे सम्मानित) उस पर एक निर्णय है जैसे 'सबसे स्वादिष्ट'। दरअसल खबर वही है जिसके द्वारा निर्णय दिया जाए।

...को विधेय बनाना ही विश्वसनीय है, तो कलाम इस तरह जारी हुआ कि इसमें विधेय की प्रधानता है, और यह दावा कई दलीलों से साबित है। अल्लाह तबारक व ताला ने मुझे अपने एहसान और आम मेहरबानी से इससे अवगत कराया।

मैं कहता हूँ (फ़अक़ुल): सर्वप्रथम, जाहिलियत के लोग वंश पर गर्व करते थे और वे समझते थे कि जिसका वंश बेहतर है वही श्रेष्ठ है। तो इस्लाम का शब्द जाहिलियत के बोल को रद्द करता हुआ आया: 'बेशक अल्लाह के नज़दीक तुममें सबसे अधिक इज़्ज़त वाला वह है जो सबसे बड़ा परहेज़गार है' (कुरान 49:13)। तो विवाद तो इसमें है कि पहले वर्णन का विषय कौन है, न कि श्रेष्ठता के गुण में। यह वैसा ही है जैसे कोई पूछने वाला पूछे: 'खानों में सबसे मज़ेदार खाना कौन सा है?' और कोई जवाब दे: 'खट्टा सबसे मज़ेदार है।' इसे रद्द करने के लिए आप कहेंगे: 'नहीं, बल्कि मीठा सबसे मज़ेदार है।' हमारा मतलब यही है कि सबसे मीठी चीज़ सबसे मज़ेदार है। और वजह यह है कि इस

आयत में 'अतका' (सबसे परहेज़गार) आपके इस कथन 'स्वयं के अवलोकन के लिए यह आईना है' में 'अहला' (सबसे मीठा) की तरह है और 'अकरम' (सबसे सम्मानित) [सबसे मज़ेदार की तरह है]।

1 अल-कुरान 49/13 पेज 618 of 684

تنزیل الکلام علی الغرض المراد لعلم ان حمل الاکرم ھو المعتبر وبصدر الکلام بتصدیر الخبر و ذلك لوجوہ اوقفنی اللہ تعالی علیھا بمنہ وعمیم کرمہ۔ فاقول اولا : کانت الجاھلیۃ تتفاخر بالانساب و تظن ان الانسب ھو الافضل فجاءت کلمۃ الاسلام برد کلمۃ الجاھلیۃ "ان اکرمکم عند اللہ اتقاکم" ۱ فالنزاع انما وقع فی موصوف الافضل لا فی صفتہ وھذا کما اذا سأل سائل عن الذ الاطعمۃ فقال قائل الحامض الذ فنقول ردا علیہ الابل الذھا احلاھا فانما ترید ان الاحلی ھو الالذ والوجہ ان الاتقی فی الآیۃ کالا حلی فی قولك ھذہ مرأۃ لملاحظۃ الذات والاکرم حکم علیہ کالالذ وانما الخبر ما حکم بہ

کو محمول بنانا ہی معتبر ہے تو کلام اس طرح صادر ہوا کہ اس میں تقدیم خبر ہے اور یہ دعویٰ چند دلیلوں سے ثابت ہے اس پر اللہ تبارک وتعالیٰ نے مجھے اپنے احسان اور لطف عام سے مطلع کیا۔ فاقول: (میں کہتا ہوں) اولا اہل جاہلیت نسبت پر فخر کرتے تھے اور وہ گمان کرتے تھے کہ جس کا نسب بہتر ہے وہی افضل ہے تو اسلام کا کلمہ جاہلیت کے بول کو رد کرتا ہوا آیا "إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللهِ أَتْقٰكُمْ" ۱ (بے شک اللہ کے نزدیک سب سے زیادہ عزت والا وہ ہے جو سب سے بڑا پرہیز گار ہے) تو نزاع تو اس میں ہے کہ وصفِ اول کا موصوف کون ہے نہ کہ صفت افضل میں اور یہ ایسا ہی ہے جیسے کہ کوئی پوچھنے والا پوچھے کہ کھانوں میں سب سے مزیدار کھانا کون سا ہے؟ تو کوئی کہے کہ الذّھا اخلاھَا (کھٹا سب سے زیادہ مزیدار ہے) تو اس کا رد کرنے کے کو تم یوں کہو: نہیں بلکہ الذّھا احلاھَا (سب سے زیادہ مزیدار میٹھی چیز ہے) تو ہماری مراد یہی ہے کہ سب سے زیادہ میٹھا سب سے زیادہ مزیدار ہے، اور وجہ یہ ہے کہ اس آیت میں اتقٰی تمارے اس قول "ذات کے ملاحظہ کیلئے یہ آئینہ ہے" میں احلٰی کی مثل ہے اور اکرم

۱ القرآن الکریم ۴۹ / ۱۳ Page 618 of 684

Fatawa-e-Razvia, Volume 28

[Arabic Column]: What is judged upon (Mahkum 'alayh). Anyone with even a slight practice in Arabic speech knows that when such words first reach the mind, it immediately perceives that the intent is to praise the pious, encourage piety (taqwa), and provide the beautiful promise that whoever is pious will be honorable to us and great in our sight. This is how the commentators understood it. For example, Al-Zamakhshari—who is like a fine point in literature and a beauty mark in the knowledge of Arabic speech—says in his commentary: "The meaning is that the wisdom for which He arranged you into nations and tribes is so that some of you may know the lineage of others. Thus, one should not attribute oneself to anyone other than their fathers, nor should you boast about fathers and grandfathers and claim disparity and superiority in lineage. Then He explained the trait by which a human excels over others and gains honor and nobility in the sight of Allah Almighty, so He said: 'Indeed, the most noble of you in the sight of Allah is the most righteous among you.' And it is recited as 'inna' with a fatha (anna), as if it were said: Do not boast about lineages, so it was said: 'Because the most noble of you in the sight of Allah is the most righteous, not the one with the highest lineage, etc.' And the Imam said something similar."

[Urdu Column]: It is the subject (mahkum 'alayhi) like 'Al-'. And the predicate (khabar) is the judgment (mahkum bihi), not the subject. Truly, he understands who has a little acquaintance with Arabic speech, that as soon as such words come to mind, they immediately turn in this direction: that the intent is to praise the pious and to encourage piety. And this is a beautiful promise that whoever adopts piety will be honorable and noble in our sight. And in the same way, the commentators understood it. So this Al-Zamakhshari, who is like a fine point in literature and an example of a beauty mark in Arabic speech, states in his commentary: 'Truly, that wisdom because of which your arrangement was made into families and tribes is so that you may know each other's lineage. Therefore, do not attribute yourself to anyone other than your fathers and grandfathers, nor should you boast about your fathers and grandfathers and claim excellence and superiority in lineage. Then Allah explained that trait by which a human becomes superior to others and gains honor and greatness with Allah; so Allah said: "Indeed, the most noble of you in the sight of Allah is the most righteous (atqakum) among you." And there is one recitation with a fatha on the hamza (anna), as if it were said: "Why should one not boast of lineage?",

then it was told: "Because the most honorable among you in the sight of Allah is the one who is most pious, not the one who has the greatest lineage, etc."

[1] Al-Kashshaf, under verse 13/49, Dar al-Kutub al-Arabi, Beirut, 4/375 Page 619 of 684

फ़तावा-ए-रज़विया, खंड 28

[अरबी कॉलम]: वह जिस पर निर्णय दिया गया है (महकूम अलैहि)। जिसे अरबी भाषा का थोड़ा सा भी अभ्यास है, वह जानता है कि जब ऐसे शब्द दिमाग में पहुँचते हैं, तो वह तुरंत समझ जाता है कि इसका उद्देश्य परहेज़गारों की प्रशंसा करना, तक़वा (धर्मपरायणता) की ओर प्रेरित करना और यह सुंदर वादा करना है कि जो तक़वा अपनाएगा वह हमारे यहाँ सम्मानित और महान होगा। मुफ़स्सिरीन (टीकाकारों) ने इसे इसी तरह समझा। उदाहरण के लिए, ज़मख़्शारी—जो साहित्य में एक सूक्ष्म बिंदु और अरबी भाषा के ज्ञान में तिल (तिलक) के समान हैं—अपनी व्याख्या में कहते हैं: "इसका अर्थ यह है कि वह हिकमत जिसके कारण तुम्हें राष्ट्रों और कबीलों में व्यवस्थित किया गया है, वह यह है कि तुम एक-दूसरे के वंश को जान सको। अतः व्यक्ति को अपने पिताओं के अतिरिक्त किसी और की ओर अपना वंश नहीं जोड़ना चाहिए, और न ही तुम अपने पूर्वजों और दादा-परदादाओं पर गर्व करो और वंश के आधार पर श्रेष्ठता का दावा करो। फिर उन्होंने उस गुण को स्पष्ट किया जिससे मनुष्य दूसरों पर श्रेष्ठता प्राप्त करता है और अल्लाह के यहाँ सम्मान प्राप्त करता है; तो उन्होंने कहा: 'निश्चित रूप से अल्लाह के निकट तुममें सबसे अधिक सम्मानित वह है जो तुममें सबसे अधिक परहेज़गार है।' और इसे हमज़ा पर ज़बर (अन्ना) के साथ भी पढ़ा गया है, जैसे कि कहा गया हो: वंशों पर गर्व न करें, क्योंकि अल्लाह के निकट तुममें सबसे सम्मानित वह है जो सबसे अधिक परहेज़गार है, न कि वह जिसका वंश सबसे बड़ा हो, आदि।" और इमाम ने भी इसी तरह कहा है।

[उर्दू कॉलम]: महकूम अलैहि है जैसे 'अल-'। और ख़बर (समाचार) तो महकूम बिही होती है न कि महकूम अलैहि। और बेशक वह समझता है जिसे अरबी भाषा से थोड़ा सा परिचय हो कि जैसे ही ऐसा शब्द दिमाग में आता है, उसकी दौड़ इसी तरफ होती है कि इसका उद्देश्य परहेज़गारों की प्रशंसा और तक़वा की ओर प्रेरित करना है। और यह एक सुंदर वादा है कि जो तक़वा अपनाएगा वह हमारे यहाँ सम्मान और गरिमा वाला होगा। और इसी तरह मुफ़स्सिरीन ने समझा। तो यह ज़मख़्शारी जो साहित्य में बिंदु की तरह और अरबी भाषा में तिल की मिसाल हैं, अपनी तफ़सीर में कहते हैं: 'बेशक वह हिकमत जिसकी वजह से तुम्हारा विभाजन परिवारों और कबीलों में किया गया है, वह यह है कि एक-दूसरे का वंश जान लो। तो अपने पूर्वजों के सिवा दूसरों की तरफ अपना वंश न जोड़ो, और न ही अपने पूर्वजों पर गर्व करो और वंश में श्रेष्ठता का दावा करो। फिर अल्लाह ने वह गुण बताया जिससे इंसान दूसरों से श्रेष्ठ होता है और अल्लाह के यहाँ सम्मान प्राप्त करता है; तो अल्लाह ने फ़रमाया: "बेशक अल्लाह के नज़दीक तुममें सबसे ज़्यादा इज़्ज़त वाला वह है जो सबसे ज़्यादा

परहेज़गार है।" और एक पाठ (किरत) हमज़ा पर ज़बर के साथ है, मानो कहा गया हो कि वंश पर गर्व क्यों न किया जाए, तो बताया गया कि इस वजह से कि तुममें अल्लाह के नज़दीक सबसे ज़्यादा इज़्ज़त वाला वह है जो सबसे ज़्यादा परहेज़गार है, न कि वह जो सबसे बड़े वंश वाला हो, आदि।'

[1] अल-कश्शाफ, आयत 13/49 के तहत, दार अल-कुतुब अल-अरबी, बेरूत, 4/375 पृष्ठ 619/684

فتاویٰ رضویہ، جلد ۲۸

[عربی کالم]: لاماحکم علیه ولقد دری من له قلیل ممارسة بکلام العرب ان الذهن اول ماتلقی الیه امثال هذا الکلام لایسبق الا الی ان المراد مدح الاتقیاء والترغیب في التقوی والوعد الجمیل بان من یتقی یکن کریماً علینا عظیماً لدینا وهکذا فهم المفسرون فهذا الزمخشری النکتة في الادب الشامة فی معرفة کلام العرب یقول في تفسیره "المعنی ان الحکمة التي من اجلها رتبکم علی شعوب وقبائل هي ان یعرف بعضکم نسب بعض فلایعتزی الی غیر آبائه، لاان تتفاخر وبالاباٰء والاجداد وتدعوا التفاوت و التفاضل في الانساب، ثم بین الخصلة التي بها یفضل الانسان غیره ویکتسب الشرف والکرم عنداللہ تعالیٰ فقال ان اکرمکم عند اللہ اتقاکم "وقرئ ان بالفتح کأنه قیل لایتفاخر بالانساب فقیل لان اکرمکم عند اللہ اتقاکم لا انسبکم الخ وبمثله قال الامام۔

[اردو کالم]: محکوم علیہ ہے جیسے الذ۔ اور خبر تو محکوم بہ ہوتی ہے نہ کہ محکوم علیہ۔ اور بیشک وہ سمجھتا ہے جسے کلام عرب سے تھوڑا سا سابقہ ہو کہ جیسے ہی ایسا کلام ذہن میں آتا ہے اس کی سبقت اسی طرف ہوتی ہے کہ مراد پرہیزگاروں کی تعریف اور تقویٰ کی رغبت دلانا ہے اور یہ وعدہ جمیل کہ جو تقویٰ اختیار کرے گا ہمارے یہاں عزت و کرامت والا ہوگا۔ اور اسی طرح مفسرین نے سمجھا تو یہ زمخشری جو ادب میں نکتہ کی مانند اور کلام عرب میں تِل کی مثال سے ہے اپنی تفسیر میں قائل ہیں بیشک وہ حکمت جس کی وجہ سے تمہاری ترتیب کنبوں اور قبیلوں پر رکھی وہ یہ ہے کہ ایک دوسرے کا نسب جان لے۔ تو اپنے آباء و اجداد کے سوا دوسرے کی طرف اپنی نسبت نہ کرے نہ یہ کہ تم آباء و اجداد پر فخر کرو اور نسب میں فضیلت اور برتری کا دعویٰ کرو پھر اللہ نے وہ خصلت بیان کی جس سے انسان دوسرے سے برتر ہوتا ہے اور اللہ کے یہاں عزت و بزرگی کا اکتساب کرتا ہے تو اللہ نے فرمایا ان اکرمکم عنداللہ اتقاکم اور ایک قراء

ت ان فتح ہمزہ کے ساتھ ہے گویا کہ کہا گیا ہے کہ نسبت پر فخر کیوں نہ کیا جائے ، تو بتایا گیا کہ اس وجہ سے کہ تم میں سب سے زیادہ عزت والا اللہ کے نزدیک وہ جو سب سے زیادہ پرہیزگار ہے نہ وہ جو سب سے بڑے نسب والا ہو الخ۔

[1] الکشاف تحت الآیۃ ۱۳/۴۹ دار الکتب العربی بیروت ۴/ ۳۷۵ صفحہ 619 از 684

Fatawa-e-Razviya, Volume 28

...and similarly Imam al-Nasafi stated in al-Madarik[1].

I say secondly: The Quran was revealed only to explain rulings that cannot be known except through information from Allah, glorified and exalted is He—such as salvation and destruction, honor and humiliation, rejection and acceptance, and anger and pleasure. It was not revealed to explain sensory matters. Whether a person is pious or wicked is among those things known through sense perception. Thus, making the 'more honorable' (Akram) the subject is like an inversion of the subject. Indeed, this aspect was among the first things that came to my mind upon hearing the doubt. Later, during the composition of this treatise, when I consulted "Mafatih al-Ghayb", I saw that the meticulous scholar (al-Fadhil al-Mudaqqiq) was aware of the doubt and hovered around the answer we alluded to, where he says: "If it is said that the verse indicates that everyone who is 'more honorable' (Akram) is 'more pious' (Atqa), and this does not necessitate that everyone who is 'more pious' is 'more honorable'. We say: the description of a human being being 'more pious' is a known and observed attribute."

Footnote: [1] Madarik al-Tanzil (Tafsir al-Nasafi) under verse 49/13, Dar al-Kitab al-Arabi, Beirut, 4/374.

Page 620 of 684

फतावा-ए-रज़विया, खंड 28

...और इसी प्रकार इमाम अल-नसफी ने 'मदारिक' में कहा है १।

मैं दूसरी बात यह कहता हूँ: कुरान केवल उन आदेशों को स्पष्ट करने के लिए अवतरित हुआ है जिन्हें अल्लाह, जो कि महिमामय और उच्च है, की जानकारी के बिना नहीं जाना जा सकता—जैसे कि मोक्ष और विनाश, सम्मान और अपमान, अस्वीकृति और स्वीकृति, तथा क्रोध और प्रसन्नता। यह इंद्रियजन्य मामलों को स्पष्ट करने के लिए अवतरित नहीं हुआ है। व्यक्ति का धार्मिक या दुष्ट होना उन बातों में से है जिन्हें इंद्रियों के माध्यम से जाना जा सकता है। इसलिए, 'अधिक सम्मानित' (अकरम) को विषय बनाना विषय के विपर्यय (उलट) जैसा है। वास्तव में, यह पहलू उन पहली चीज़ों में से था जो संदेह सुनने पर मेरे मन में आईं। बाद में, इस शोध-पत्र की रचना के दौरान, जब मैंने "मफ़ातीह अल-ग़ैब" का संदर्भ लिया, तो मैंने देखा कि सूक्ष्म विद्वान (अल-फ़ाज़िल अल-मुदक्किक) इस संदेह से अवगत थे और उन्होंने उसी उत्तर के इर्द-गिर्द बात की जिसका हमने संकेत दिया था, जहाँ वे कहते हैं: "यदि यह कहा जाए कि आयत इंगित करती है कि जो कोई भी 'अधिक सम्मानित' (अकरम) है वह 'अधिक धार्मिक' (अतका) है, और इसका अर्थ यह नहीं है कि जो कोई भी 'अधिक धार्मिक' है वह 'अधिक सम्मानित' है। हम कहते हैं: मनुष्य का 'अधिक धार्मिक' होने का वर्णन एक ज्ञात और देखा गया गुण है।"

पाद-लेख: १. मदारिक अत-तंज़ील (तफ़सीर अल-नसफी) आयत ४९/१३ के अंतर्गत, दार अल-किताब अल-अरबी, बेरूत, ४/३७४।

पृष्ठ 620 का 684

النسفی فی المدارک ۱۔ اور اسی طرح امام نسفی نے مدارک میں فرمایا۔

واقول ثانیا القرآن انما نزل لبیان الاحکام التی لا یطلع علیھا الا اطلاع اللہ سبحنہ وتعالی کالنجاۃ و الھلاک والکرامۃ والھوان والردو القبول والغضب والرضوان لالبان الامور الحسیۃ و کون الرجل تقیا او فاجرا مما یدرک بالحس ففی جعل الاکرم موضوعاً کقلب الموضوع ولقد کان ھذا الوجہ من اول ما سبق الیہ فکری حین استماع الشبھۃ ثم فی اثناء تحریر الرسالۃ لما راجعت مفاتیح الغیب رأیت الفاضل المدقق تنبہ للشبھۃ ودندن فی الجواب حول ما او مانا الیہ حیث یقول "فان قیل الآیۃ دلت علی ان کل من کان اکرم کان اتقٰی "و ذلک لایقتضی ان کل من کان اتقٰی کان اکرم، قلنا وصف کون الانسان اتقٰی معلوم مشاھد

اقول ثانیا: قرآن تو ان احکام کے بیان کے لئے نازل ہوا ہے جن کا علم اللہ سبحانہ وتعالیٰ کے اطلاع کے بغیر نہیں ہو سکتا جیسے کہ نجات وہلاکت، عزت وذلت اور مردود ومقبول ہونا اور غضب ورضائے الہی، یہ محسوسات کے بیان کے لئے نہیں اترا اور آدمی کا پرہیز گار یا بدکار ہونا ان باتوں سے ہے جن کا علم احساس سے ہوتا ہے تو اکرم کو موضوع بنانا قلبِ موضوع ہے اور بیشک یہ وجہ ان باتوں سے ہے جن کی طرف میری فکر نے شبہ کو سن کر سبقت کی، پھر اس رسالہ کی تصنیف کے دوران جب میں نے تفسیر "مفاتیح الغیب" دیکھی تو میں نے فاضل مدقق کو دیکھا کہ وہ اس شبہ کی طرف متنبہ ہوئے اور جواب میں جس کی طرف ہم نے اشارہ کیا اس کے گرد مبہم کلام فرمایا اس لئے کہ وہ فرماتے ہیں پھر اگر کہا جائے کہ یہ آیت تو اس بات پر دلالت کرتی ہے کہ ہر وہ شخص جو اکرم (بڑا عزت والا) ہوگا، اتقٰی (بڑا پرہیز گار) ہوگا، اور یہ اس

بات کا مقتضی نہیں کہ ہر وہ شخص جو اتقٰی (بڑا پرہیز گار) ہو وہ اکرم (بڑا عزت دار) ہو۔ ہم کہیں گے کہ انسان کا اتقٰی ہونا وصف معلوم و محسوس ہے

۱ مدارک التنزیل (تفسیر النسفی) تحت الآیۃ ۱۳/۴۹ دار الکتاب العربی بیروت ۳۷۴/۴

Fatawa Razawiyya Volume 28

(Arabic Text)

And the quality of being superior is neither known nor observed, and informing about something known through something unknown is a good method. As for its opposite, it is not useful. So the interpretation of the verse is as if a doubt arose regarding who is the most honorable in the sight of Allah? So it was said: He is the most pious. And when it is so, the interpretation is: "The most pious of you is the most honorable of you in the sight of Allah." (End of quote)

I say: And perhaps the difference between the two interpretations is not hidden from you, nor the great disparity between this aspect and our other aspects. "That is the grace of Allah which He gives to whom He wills." And all praise belongs to Allah, the Lord of the worlds.

Then I say: It is possible that a strong doubt might disturb you and force you to stand up and say, "Is piety not from the actions of the hearts?" Allah the Glorified said...

(Urdu Translation)

And a human's being superior is neither a known quality nor a sensed one. And informing about something known through an unknown quality is the better method. As for its opposite, it is not beneficial. So there is an implied expression in the verse, as if a doubt arose in this regard as to who is the most honorable in the sight of Allah? So it was said that the most honorable is the most pious, and when this is the case, the interpretation of the verse will be: "The most pious of you is the most honorable of you in the sight of Allah" (The most God-fearing among you is the one with the most honor among all of you in the sight of Allah).

I say: And perhaps the difference that exists in both interpretations and the great disparity that exists in this aspect and our other aspects will not be hidden from you; this is from Allah's grace which He grants to whomever He wills. And all praise is for Allah Who is the Lord of the worlds.

Then I say: It is near that a doubt may make you restless then force you to stand up and say whether piety is not from the actions of hearts, the command of Allah the Glorified and Exalted...

1 Mafatih al-Ghayb (al-Tafsir al-Kabir) under verse 92/7, al-Matba'a al-Bahiyya al-Misriyya 3/205. 2 The Holy Quran 5/54.

(अरबी पाठ)

और श्रेष्ठ होने का गुण न तो ज्ञात है और न ही देखा गया है, और किसी ज्ञात चीज़ के बारे में किसी अज्ञात चीज़ के माध्यम से सूचित करना एक अच्छी विधि है। जहाँ तक इसके विपरीत का सवाल है, वह उपयोगी नहीं है। तो आयत की व्याख्या ऐसी है मानो इस बारे में संदेह उत्पन्न हुआ हो कि अल्लाह की दृष्टि में सबसे सम्मानित कौन है? तो कहा गया: वह सबसे परहेज़गार है। और जब ऐसा हो, तो व्याख्या है: "तुम में से सबसे अधिक परहेज़गार, अल्लाह की दृष्टि में तुम में से सबसे अधिक सम्मानित है।" (उद्धरण समाप्त)

मैं कहता हूँ: और शायद दोनों व्याख्याओं के बीच का अंतर आपसे छिपा नहीं है, और न ही इस पहलू और हमारे अन्य पहलुओं के बीच का बड़ा अंतर। "यह अल्लाह का अनुग्रह है जिसे वह जिसे चाहता है देता है।" और सारी प्रशंसा अल्लाह के लिए है, जो दुनिया का रब है।

फिर मैं कहता हूँ: यह संभव है कि एक प्रबल संदेह आपको विचलित कर दे और आपको खड़े होकर यह कहने के लिए मजबूर कर दे, "क्या तक़वा (पवित्रता) दिलों

(उर्दू अनुवाद)

और इंसान का श्रेष्ठ होना न तो कोई ज्ञात गुण है और न ही महसूस किया हुआ। और किसी ज्ञात चीज़ के बारे में किसी अज्ञात गुण के माध्यम से सूचित करना ही बेहतर तरीका है। रहा इसका अक्स (विपरीत), तो वह उपयोगी नहीं। तो आयत में इबारत मुक़द्दर (अनुमानित) है, गोया कि इस बारे में संदेह हुआ कि अल्लाह के नज़दीक अकरम (सबसे सम्मानित) कौन है? तो फ़रमाया गया कि अकरम वह है जो सबसे बड़ा मुत्तक़ी (परहेज़गार) है, और जब बात यूँ है तो आयत की तक़दीर (व्याख्या) यूँ होगी "तुम में से सबसे बड़ा मुत्तक़ी, अल्लाह के नज़दीक तुम सब में इज़्ज़त वाला है" (तुम में से सबसे ज़्यादा परहेज़गार अल्लाह के नज़दीक तुम सब में सबसे ज़्यादा इज़्ज़त वाला है)।

मैं कहता हूँ (क़ुल्तु) और शायद तुम पर पोशीदा (छिपा हुआ) न हो वह फ़र्क़ जो दोनों तक़दीरों (व्याख्याओं) में है और वह अज़ीम तफ़ावत (बड़ा अंतर) जो इस वजह में और हमारी बाक़ी वजहों में है यह अल्लाह के फ़ज़्ल में है जिसे चाहता है दे देता है। और सब तारीफ़ें अल्लाह के लिए जो रब है जहान वालों का।

फिर मैं कहता हूँ (सुम्मा अक़ूलु) क़रीब है कि तुम्हें वहम बेचैन करे फिर तुम्हें मजबूर करे कि तुम खड़े होकर यह कहो कि क्या तक़वा अफ़आल-उल-क़ुलूब (दिलों के कार्य) से नहीं, अल्लाह सुब्हानहू व तआला का इरशाद...

(अरबी पाठ) **(उर्दू अनुवाद)**

के कार्यों में से नहीं है?" अल्लाह महिमामय
ने फरमाया...

1. मफ़ातीह अल-ग़ैब (अल-तफ़सीर अल-कबीर) आयत ९२/७ के तहत, अल-मतबआ अल-बहिया अल-मिसरिया ३/२०५।
2. अल-क़ुरान अल-करीम ५/५४।

पृष्ठ ६२१ / ६८४

(عربی عبارت)

ووصف كونه افضل غير معلوم ولامشاهد ولاالاخبار عن المعلوم بغير المعلوم هو الطريق الحسن، اما عكسه فغير مفيد، فتقدير الآية كأنہ وقعت الشبهة في ان الاكرم عندالله من هو؟ فقيل هو الاتقى، واذا كان كذالك كان التقدير اتقكم اكرمكم عند الله انتى۔

قلت ولعلك لايخفى عليك مابين التقديرين من الفرق و ما بين هذا الوجه و وجوهنا الباقية من التفاوت العظيم "ذٰلِكَ فَضْلُ اللهِ يُؤْتِيْهِ مَنْ يَّشَآءُ" و الحمدلله رب العلمين۔

ثم اقول عسى ان يزعجك الوهم الصؤل فيلجئك ان تقوم تقول اليس التقوى من افعال القلوب، قال الله سبحنہ و

(اردو ترجمہ)

اور انسان کا افضل ہونا نہ وصف معلوم ہے اور نہ محسوس۔ اور معلوم کے بارے میں وصف غیر معلوم کے ذریعہ خبر دینا، یہی بہتر طریقہ ہے۔ رہا اس کا عکس، تو وہ مفید نہیں۔ تو آیت میں عبارت مقدر ہے، گویا کہ اس بارے میں شبہ ہوا کہ اللہ کے نزدیک اکرم کون ہے؟ تو فرمایا گیا کہ اکرم اتقی ہے، اور جب بات یوں ہے تو آیت کی تقدیر یوں ہو گی "اتقکم اکرمکم عند اللہ" (تم میں سب سے زیادہ پرہیزگار اللہ کے نزدیک تم سب میں عزت والا ہے)

قلت (میں کہتا ہوں) اور شاید تم پر پوشیدہ نہ ہو وہ فرق جو دونوں تقدیروں میں ہے اور وہ عظیم تفاوت جو اس وجہ میں اور ہماری باقی وجوہ میں ہے یہ اللہ کے فضل میں ہے جسے چاہتا ہے دے دیتا ہے۔ اور سب تعریفیں اللہ کے لئے جو رب ہے جہان والوں کا۔

ثم اقول (پھر میں کہتا ہوں) قریب ہے کہ تمہیں وہم بے چین کرے پھر تمہیں مجبور کرے کہ تم کھڑے ہو کر یہ کہو کہ کیا تقوی افعال القلوب سے نہیں، اللہ سبحانہ و تعالیٰ کا ارشاد

1 مفاتيح الغيب (التفسير الكبير) تحت الآية ٩٢ / ٧ المطبعة البهية المصرية ٣ / ٢٠٥ 2 القرآن الكريم ٥ / ٥٤

Fatawa Razawiyya Volume 28

[Arabic Column] Allah the Almighty said: "Those are the ones whose hearts Allah has tested for righteousness."[1] And He said: "And whoever honors the symbols of Allah - indeed, it is from the piety of hearts."[2] And the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) said: "Piety is here, piety is here, piety is here," pointing to his chest (peace and blessings of Allah be upon him). Narrated by Muslim[3] and others from Abu Hurairah (may Allah be pleased with him). And from him (peace and blessings of Allah be upon him): "Every thing has a source, and the source of piety is the hearts of the Gnostics (Aarifeen)." Recorded by Al-Tabarani[4] from Ibn Umar and by Al-Bayhaqi from Farooq al-Azam (may Allah be pleased with them both). So how did you say that it is from the perceived things?

I say: Yes, indeed, the place of piety is the heart. For this reason, we said that when Al-Siddiq (may Allah be pleased with him) was the most pious of the entire Ummah, it became necessary for him to be the one who knows Allah the Almighty the most.

[Urdu Column] [Allah] said: "These are the ones whose hearts Allah has tested for righteousness." And Allah the Almighty says: "And whoever honors the signs of Allah, then this is from the piety of hearts." And the Prophet (peace be upon him) said: "Piety is here, piety is here, piety is here." The Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) was pointing towards his blessed chest. This Hadith was narrated by Muslim and others from Abu Hurairah (may Allah be pleased with him), and it is narrated from the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him): "For everything there is a source (mine) and the source of piety are the hearts of the saints (Awliya)." This Hadith was narrated by Tabarani from Ibn Umar and by Bayhaqi from Farooq-e-Azam (may Allah be pleased with them both), so how did you say that piety is from perceptions.

I say (I say in reply) yes, indeed, the place of piety is the heart and for this reason, we said that indeed when Siddiq was more pious than the entire Ummah, then it became necessary that he be the one who knows Allah the most.

[Footnotes] [1] Al-Quran al-Kareem 49/3 [2] Al-Quran al-Kareem 22/32 [3] Sahih Muslim Kitab al-Birr wa al-Silah Bab Tahrim Zulm al-Muslim wa khadhlih etc. Qadimi Kutub Khana Karachi 2/317 [4] Al-Mu'jam al-Kabir Hadith 13185 Al-Maktabah al-Faysaliyyah Beirut 12/303

फतावा रज़विया जिल्द 28

[अरबी कॉलम] अल्लाह तआला ने फरमाया: "ये वही लोग हैं जिनके दिलों को अल्लाह ने परहेज़गारी के लिए परख लिया है।"[1] और फ़रमाया: "और जो अल्लाह के निशानों की ताज़ीम (सम्मान) करे, तो यह दिलों की परहेज़गारी से है।"[2] और नबी (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "तक़वा यहाँ है, तक़वा यहाँ है, तक़वा यहाँ है," अपने सीना-ए-मुबारक की तरफ इशारा करते हुए। इसे मुस्लिम[3] और अन्यों ने अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु तआला अन्हु) से रिवायत किया है। और उन्हीं (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) से मरवी है: "हर चीज़ के लिए एक स्रोत (खान) है और तक़वा का स्रोत आरिफ़ीन (ज्ञानियों) के दिल हैं।" इसे तबरानी[4] ने इब्न उमर से और बैहक़ी ने फारूक-ए-आज़म (रज़ियल्लाहु तआला अन्हुमा) से रिवायत किया है, तो आपने कैसे कह दिया कि यह महसूस होने वाली चीज़ों में से है?

मैंने कहा: हाँ, बेशक तक़वा का स्थान दिल है और इसी कारण हमने कहा कि बेशक जब सिद्दीक़ (रज़ियल्लाहु अन्हु) पूरी उम्मत में सबसे अधिक परहेज़गार थे, तो यह अनिवार्य हो गया कि वे अल्लाह तआला को सबसे अधिक जानने वाले हों।

[उर्दू कॉलम] (अल्लाह) फ़रमाता है: "ये हैं वे जिनके दिलों को अल्लाह ने परहेज़गारी के लिए परख लिया है।" और अल्लाह तआला फ़रमाता है: "और जो अल्लाह के निशानों की ताज़ीम करे तो यह दिलों की परहेज़गारी से है।" और नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "तक़वा यहाँ है, तक़वा यहाँ है, तक़वा यहाँ है।" हुज़ूर (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) अपने सीना-ए-मुबारक की तरफ इशारा फ़रमाते थे। इस हदीस को मुस्लिम वगैरा ने अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु तआला अन्हु) से रिवायत किया, और हुज़ूर (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) से मरवी है: "हर चीज़ के लिए खान है और तक़वा की खान औलिया के दिल हैं।" इस हदीस को तबरानी ने इब्न उमर से और बैहक़ी ने फ़ारूक़-ए-आज़म (रज़ियल्लाहु तआला अन्हुमा) से रिवायत किया, तो आपने कैसे कह दिया कि तक़वा महसूस होने वाली चीज़ों में से है।

मैंने कहा (मैं जवाब में कहता हूँ) हाँ, बेशक तक़वा का स्थान दिल है और इसी वजह से हमने कहा कि बेशक जब सिद्दीक़ तमाम उम्मत से ज़्यादा परहेज़गार हुए तो ज़रूरी हुआ कि वे सब से ज़्यादा अल्लाह को जानने वाले हों।

[पाद-टिप्पणी] [1] अल-कुरान अल-करीम 49/3 [2] अल-कुरान अल-करीम 22/32 [3] सहीह मुस्लिम किताबुल बिर्र वल-सिला बाब तहरीम ज़ुल्मुल मुस्लिम व खज़लिही वगैरा, क़दीमी कुतुब ख़ाना कराची 2/317 [4] अल-मुअजम अल-कबीर हदीस 13185 अल-मकतबतुल फैसलिया बैरुत 12/303

पृष्ठ 622/684

فتاوٰی رضویہ جلد ۲۸

[عربی کالم] تعالٰی "أُولَئِكَ الَّذِينَ امْتَحَنَ اللَّهُ قُلُوبَهُمْ لِلتَّقْوَىٰ"[1] وقال تعالٰی "وَمَنْ يُعَظِّمْ شَعَائِرَ اللَّهِ فَإِنَّهَا مِنْ تَقْوَى الْقُلُوبِ"[2] وقال صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم "التقوٰی ھھنا، التقوٰی ھھنا، التقوٰی ھھنا، یشیر الی صدرہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم۔" اخرجہ مسلم[3] وغیرہ عن ابی ھریرۃ رضی اللہ تعالٰی عنہ وعنہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم "لکل شیئ معدن ومعدن التقوٰی قلوب العارفین" اخرجہ الطبرانی[4] عن ابن عمرو البیھقی عن الفاروق اکبر رضی اللہ تعالٰی عنھما، فکیف قلتم انھا من المحسوسات۔ قلت بلٰی ان التقوٰی مقامھا القلب وعن ھذا قلنا ان الصدیق لما کان اتقی الامۃ باسرھا وجب ان یکون اعرفھا باللہ تعالی

[اردو کالم] ہے: "یہ ہیں جن کا دل اللہ نے پرہیزگاری کے لئے پرکھ لیا ہے۔" اور اللہ تعالٰی فرماتا ہے: "اور جو اللہ کے نشانوں کی تعظیم کرے تو یہ دلوں کی پرہیزگاری سے ہے۔" اور نبی صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "تقوٰی یہاں ہے، تقوٰی یہاں ہے، تقوٰی یہاں ہے، حضور صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم اپنے سینہ مبارک کی طرف اشارہ فرماتے تھے۔" اس حدیث کو مسلم وغیرہ نے ابو ہریرہ رضی اللہ تعالٰی عنہ سے روایت کیا، اور حضور صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم سے مروی ہے: "ہر شے کے لئے کان ہے اور تقوٰی کی کان اولیاء کے دل ہیں۔" اس حدیث کو طبرانی نے ابن عمر سے اور بیہقی نے فاروقِ اعظم رضی اللہ تعالٰی عنہما سے روایت کیا، تو آپ نے کیسے کہہ دیا کہ تقوٰی محسوسات سے ہے۔ قلت (میں جواب میں کہتا ہوں) ہاں بے شک تقوٰی کا مقام قلب ہے اور اسی وجہ سے ہم نے کہا کہ بے شک جب صدیق تمام امت سے زیادہ پرہیزگار ہوئے تو ضروری ہوا کہ وہ سب سے زیادہ اللہ کو جاننے والے ہوں

[حواشی] [1] القرآن الکریم ۴۹/ ۳ [2] القرآن الکریم ۲۲/ ۳۲ [3] صحیح مسلم کتاب البر والصلۃ باب تحریم ظلم المسلم وخذلہ الخ قدیمی کتب خانہ کراچی ۲ / ۳۱۷ [4] المعجم الکبیر حدیث ۱۳۱۸۵ المکتبۃ الفیصلیۃ بیروت ۱۲/ ۳۰۳

Fatawa Rizvia, Volume 28

But the heart is the leader of the limbs; so when the dominance of something prevails over the heart, all the limbs become subordinate to it, and its effects are clearly manifest on the limbs. Observation of qualities like modesty, grief, joy, anger, etc., is seen in the heart. The Chosen One (Prophet Muhammad), peace and blessings of Allah be upon him, said: "Beware! Indeed, there is a piece of flesh in the body; when it is sound, the whole body is sound, and when it is corrupted, the whole body is corrupted. Listen, it is the heart." This hadith was narrated by Bukhari and Muslim from Nu'man ibn Bashir (may Allah be pleased with them both). And the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) said: "When you see a person frequenting the mosque, bear witness to his faith." This hadith was narrated by Imam Ahmad, Tirmidhi, Nasa'i, Ibn Majah, Ibn Khuzaymah, Ibn Hibban, Al-Hakim, and Al-Bayhaqi from Abu Sa'id.

1. Sahih al-Bukhari, Book of Faith, Chapter on the Virtue of one who avoids doubtful matters for his religion, Qadimi Kutub Khana Karachi 1/13; Sahih Muslim, Book of Musaqat, Chapter on taking the lawful and leaving the doubtful, Qadimi Kutub Khana 3/28.
2. Jami' at-Tirmidhi, Book of Tafsir under verse 9/118, Main Company Delhi 2/135; Sunan Ibn Majah, Book of Mosques and Congregations, Chapter on the necessity of mosques, etc., H.M. Saeed Company Karachi p. 58; Musnad Ahmad bin Hanbal from Abu Sa'id al-Khudri, Al-Maktab al-Islami Beirut 3/78; Al-Mustadrak al-Hakim, Book of Prayer, chapter on 'Giving glad tidings to those who walk in the darkness to the mosques', etc., Dar al-Fikr Beirut 1/212; Al-Sunan al-Kubra, Book of Prayer, Chapter on the virtue of mosques, etc., Dar Sader Beirut 3/66; Mawarid al-Zaman ila Zawa'id al-Zaman, Chapter on sitting in the mosque for good, Hadith 310, Al-Matba'ah al-Salafiyyah p. 99.

फ़तावा रज़विया, खंड २८

लेकिन दिल अंगों का अमीर (नेता) है; तो जब दिल पर किसी चीज़ का प्रभुत्व हावी हो जाता है, तो सभी अंग उसके अधीन हो जाते हैं और अंगों पर इसके प्रभाव स्पष्ट रूप से दिखाई देते हैं। हया (लज्जा), शोक, खुशी और क्रोध आदि जैसी विशेषताओं का अवलोकन दिल में होता है। मुस्तफ़ा (नबी मुहम्मद), अल्लाह उन पर कृपा और शांति बरसाए, ने फरमाया: "सावधान! वास्तव में शरीर में मांस का एक टुकड़ा है; जब वह ठीक होता है, तो पूरा शरीर ठीक होता है, और जब वह बिगड़ता है, तो पूरा शरीर बिगड़ जाता है। सुनो, वह दिल है।" इस हदीस को बुखारी और मुस्लिम ने नुमान इब्न बशीर (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) से रिवायत किया है। और अल्लाह के रसूल (अल्लाह उन पर कृपा और शांति बरसाए) ने फरमाया: "जब तुम किसी व्यक्ति को मस्जिद में आने-जाने का आदी पाओ, तो उसके मोमिन (ईमान वाला) होने की गवाही दो।" इस हदीस को इमाम अहमद, तिर्मिज़ी, नसाई, इब्न माजाह, इब्न खुज़ैमा, इब्न हिब्बान, हाकिम और बैहक़ी ने अबू सईद से रिवायत किया है।

1. सहीह अल-बुखारी, किताबुल ईमान, बाब फ़ज़ल मन इस्तिबरा लदीनिह, कदीमी कुतुब खाना कराची १/१३; सहीह मुस्लिम, किताबुल मुसाक़ात, बाब अख़्ज़ अल-हलाल व तर्क अल-शुबुहात, कदीमी कुतुब खाना ३/२८।
2. जामि अत-तिर्मिज़ी, किताबुत तफ़सीर आयत ९/११८ के तहत, मेन कंपनी दिल्ली २/१३५; सुनन इब्न माजाह, किताबुल मसाजिद वल जमाअत, बाब लुज़ूम अल-मसाजिद आदि, एच.एम. सईद कंपनी कराची पृ. ५८; मुसनद अहमद बिन हंबल अबू सईद अल-खुद़री से, अल-मक्तब अल-इस्लामी बेरूत ३/७८; अल-मुस्तदरक लिल हाकिम, किताबुस सलात, बिश्र अल-मश्शाईन फ़िज़ ज़ुलुम इलल मसाजिद आदि, दार अल-फ़िक्र बेरूत १/२१२; अल-सुनन अल-कुबरा, किताबुस सलात, बाब फ़ज़ल अल-मसाजिद आदि, दार सादिर बेरूत ३/६६; मवारिद अल-ज़मान इला ज़वाइद अल-ज़मान, बाब अल-जुलूस फ़िल मस्जिद बिल-खैर, हदीस ३१०, अल-मतबअह अल-सलफिया पृ. ९९।

पृष्ठ ६२३ का ६८४

لکن القلب امیر الجوارح فاذا استولی علیه سلطان شیئ اذعنت له الجوارح طرًا ولعمت علیها آثاره جهرًا وهذا مشاهد في الحیاء والحزن والفرح و الغضب وغیر ذلك من صفات القلب قال المصطفٰی صلی الله تعالٰی علیه وسلم "الا وان فی الجسد مضغة اذا صلحت صلح الجسد کله واذا فسدت فسد الجسد کله الاوهی القلب" اخرجه الشیخان عن نعمان ابن بشیر رضی الله تعالٰی عنه، وقال صلی الله تعالٰی علیه و سلم "اذا رایتم الرجل یعتاد المسجد فاشهدواله بالایمان" اخرجه احمد والترمذی والنسائی وابن ماجة وابن خزیمة وابن حبان والحاکم والبیهقی عن ابی سعید

لیکن قلب اعضاء کا امیر ہے، تو جب قلب پر کسی شے کا سلطان غالب ہوتا ہے تو تمام اعضاء اس کے تابع ہو جاتے ہیں اور اعضاء پر اس کے آثار صاف جھلکتے ہیں اور حیاء و غم، خوشی و غضب وغیرہ صفات قلب میں اس کا مشاہدہ ہوتا ہے مصطفی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم فرماتے ہیں : "خبردار! بیشک جسم میں گوشت کا ایک لوتھڑا ہے جب وہ سدھرتا ہے پورا جسم سدھر جاتا ہے اور جب وہ بگڑتا ہے تو پورا جسم بگڑ جاتا ہے، سنتے ہو وہ قلب ہے۔" اس حدیث کو بخاری و مسلم نے نعمان ابن بشیر رضی اللہ تعالٰی عنہما سے روایت کیا اور حضور صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم نے فرمایا: جب تم آدمی کو مسجد میں آنے جانے کا عادی پاؤ تو اس کے مومن ہونے کی گواہی دو۔" اس حدیث کو امام احمد، ترمذی، نسائی، ابن ماجہ، ابن خزیمہ، ابن حبان، حاکم و بیہقی نے ابوسعید سے روایت کیا۔

1 صحیح البخاری کتاب الایمان باب فضل من استبراء لدینہ قدیمی کتب خانہ کراچی ۱/ ۱۳، صحیح مسلم کتاب المساقات باب اخذ الحلال وترک الشبہات قدیمی کتب خانہ ۳/ ۲۸ 2 جامع الترمذی کتاب التفسیر تحت الآیة ۹/ ۱۱۸ میں کمپنی دہلی ۲/ ۱۳۵، سنن ابن ماجة کتاب المساجد والجماعات باب

لزوم المساجد الخ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ص ۵۸، مسند احمد بن حنبل عن ابی سعید الخدری المکتب الاسلامی بیروت ۳/ ۷۸، المستدرک للحاکم کتاب الصلوة بشر المشائین فی الظلم الی المساجد الخ دار الفکر بیروت ۱/ ۲۱۲، السنن الکبری کتاب الصلوة باب فضل المساجد الخ دار صادر بیروت ۳/ ۶۶، موارد الظمان الی زوائد الظمان باب الجلوس فی المسجد بالخیر حدیث ۳۱۰ المطبعة السلفیه ص ۹۹

Fatawa Razawiya, Volume 28

Narrated from Al-Khudri (may Allah Almighty be pleased with him).

I say thirdly: Whatever has been recorded regarding the occasion of revelation (Shan-e-Nuzul) of the noble verse only holds true and corresponds with the revelation when 'the most pious' (al-atqa) is the subject. As for the situation when the reverse is done, it does not work; not every arrow hits the target. Regarding the narration of Yazid bin Shajarah, the method of reasoning in it is: "O people! You looked down upon the slave because he is a black slave, so you objected that [the Prophet] visited a lowly person's sickbed and attended his funeral. But that slave is honorable and of great stature in our sight because he was pious, and greatness with us is through piety. So whoever is pious will be honored in our presence, even if he is a very black slave."

And from the verse, this method of reasoning is understood by everyone with sound taste. And according to your assumption, the result of Allah the Exalted's reasoning would be: "He was certainly honorable, and everyone honorable is pious; that is why our Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) visited him and participated in his burial." And you know what this method of reasoning is like; because an argument should be brought from a matter that is accepted by the disbelievers and which necessitates what they do not accept, such as piety in our discourse.

Page 624 of 684

फ़तावा रज़विया, जिल्द 28

अल-खुद्री (रज़ियल्लाहु तआला अन्हु) से रिवायत है।

मैं तीसरी बात यह कहता हूँ: आयत-ए-करीमा के शान-ए-नुज़ूल (अवतरण के संदर्भ) के बारे में जो कुछ भी लिखा गया है, वह तभी सही बैठता है और अवतरण के अनुरूप होता है जब 'सबसे अधिक परहेज़गार' (अल-अतक़ा) ही विषय हो। रही वह सूरत जब इसका उल्टा कर दिया जाए, तो बात नहीं बनती; हर तीर निशाने पर नहीं लगता। रही यज़ीद इब्न शजराह की रिवायत, तो उसमें तर्क का तरीक़ा यह है कि: "ऐ लोगो! तुमने गुलाम को हक़ीर (नीच) माना क्योंकि वह काले रंग का गुलाम है, इसलिए तुमने आपत्ति की कि एक मामूली व्यक्ति की बीमारपुर्सी की और उसके जनाज़े में शामिल हुए। लेकिन वह गुलाम हमारे नज़दीक सम्मानित और उच्च पद वाला है क्योंकि वह परहेज़गार था, और हमारे यहाँ बड़प्पन परहेज़गारी से है। तो जो परहेज़गार होगा वह हमारी दरगाह में सम्मान पाएगा, चाहे वह कितना ही काला गुलाम क्यों न हो।"

और आयत से सही समझ रखने वाले हर व्यक्ति को यही तर्क का तरीक़ा समझ में आता है। और आपके अनुमान के अनुसार, अल्लाह सुब्हानहू व तआला के तर्क का परिणाम यह होगा कि: "वह निश्चित रूप से सम्मानित था और हर सम्मानित व्यक्ति परहेज़गार होता है, इसीलिए तो हमारे नबी (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) ने उसकी बीमारपुर्सी की और उसके दफ़न में शरीक हुए।" और आप जानते हैं कि तर्क का यह तरीक़ा कैसा है; क्योंकि दलील ऐसे मामले से लानी चाहिए थी जो काफ़िरों को मान्य हो और जो उस बात के लिए आवश्यक हो जिसे वे स्वीकार नहीं करते, जैसे कि हमारी व्याख्या में परहेज़गारी।

पेज 624 / 684

الخدری رضی اللہ تعالٰی عنہ سے روایت کیا۔

اقول ثالثاً : جو کچھ آیت کریمہ کے شان نزول میں مسطور ہوا وہ تو اسی وقت راس آتا ہے اور تنزیل کے مطابق ہوتا ہے جب آیت کریمہ میں اتقیٰ ہی موضوع ہو۔ رہی وہ صورت جب اس کا عکس کر دیں تو بات نہیں بنتی، ہر تیر نشانے پر نہیں بیٹھتا۔ رہی یزید ابن شجرہ کی روایت تو اس میں استدلال کا طریقہ یہ ہے کہ اے لوگو! تم نے غلام کو حقیر جانا اس لئے کہ سیاہ فام غلام ہے تو تم نے اعتراض کیا کہ ذلیل کی عیادت کی ذلیل کے جنازہ میں حاضر ہوئے، لیکن وہ غلام ہمارے نزدیک باعزت جلیل القدر ہے اس لئے کہ وہ متقی تھا اور ہمارے یہاں بزرگی تقوٰی سے ہے تو جو متقی ہو گا ہماری بارگاہ میں عزت والا ہو گا اگرچہ کالا کلوٹا غلام ہو۔

اور آیت سے ہر ذوق سلیم والے سے یہی طریق استدلال مفہوم ہوتا ہے، اور تمہارے زعم پر اللہ تبارک و تعالٰی کے استدلال کا حاصل یوں ہوگا کہ وہ بے شک عزت والا تھا اور ہر عزت والا متقی ہے اسی لئے تو ہمارے نبی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم نے اس کی عیادت کی اور اس کے دفن میں شریک ہوئے۔ اور یہ طریق استدلال جیسا ہے تمہیں معلوم ہے اس لئے کہ دلیل لانا ایسے امر سے چاہئے تھا جو کفار کو مسلم ہو اور جو اس کو مستلزم ہو جس کو وہ تسلیم نہیں کرتے جیسے تقوٰی ہماری تقریر پر۔

صفحہ ۶۲۴ از ۶۸۴

As for honor, it was not established according to them [the disbelievers]; otherwise, they would not have said what they said. Furthermore, the premise mentioned in the verse would remain futile, God forbid, because the rebuttal against them was completed by the implied proposition stating that he is a noble man in the sight of Allah Almighty. After that, what need is there to say that every noble person is God-fearing? Since their dispute was not about piety but about honor. In short, it follows from this estimation that the claim becomes the minor premise and the conclusion is something other than the claim. Similarly, this discourse applies to the narration of Muqatil and the Quraish's disparagement of our master 'Atiq al-Atiq (the slave of Hazrat Abu Bakr, Bilal, may Allah be pleased with them both). May Allah Almighty free us from the punishment of the fire for the sake of both of them. Amen.

And let us state in other words, for "everything new is delightful," the disbelievers' method of reasoning for the insignificance of [Bilal], may Allah be pleased with him, was that he is a slave, and no slave is noble, so he is not noble. This verse was revealed to refute the disbelievers; therefore, it is necessary to invalidate one of the two premises in their syllogism. However, the minor premise cannot be rejected. Thus, it is determined that the verse invalidates the major premise with its contradiction.

जहाँ तक सम्मान (उस अश्वेत दास) की बात है, तो काफिरों के निकट वह स्थापित ही नहीं था, वरना वे वह न कहते जो उन्होंने कहा। इसके अतिरिक्त, इस आयत में वर्णित प्रस्तावना इस अनुमान पर व्यर्थ ठहरती, अल्लाह की पनाह, क्योंकि उनका खंडन तो उस निहित प्रस्ताव (छिपे हुए दावे) से पूर्ण हो गया जिसमें यह दावा है कि वह गुलाम अल्लाह के निकट सम्मानित है। इसके बाद इसकी क्या आवश्यकता है कि यह कहा जाए कि हर सम्मानित व्यक्ति परहेज़गार है? क्योंकि काफिरों का विवाद तक़वा (परहेज़गारी) में नहीं बल्कि सम्मान (करामह) में था। संक्षेप में, इस अनुमान पर यह आवश्यक हो जाता है कि दावा लघु आधारवाक्य (minor premise) बन जाए और निष्कर्ष वह निकले जो दावा नहीं है। और इसी प्रकार की बात मुक़ातिल की रिवायत में और कुरैश द्वारा हमारे आका अतीक़ अल-अतीक़ (हज़रत अबू बक्र रज़ियल्लाहु अन्हु के गुलाम हज़रत बिलाल रज़ियल्लाहु अन्हु) की अवमानना के मामले में भी जारी होगी। अल्लाह तबारक व तआला हमें इन दोनों के सदके में जहन्नम के अज़ाब से आज़ाद फरमाए। आमीन।

और हम दूसरे शब्दों में व्याख्या करें क्योंकि "हर नई चीज़ आनंददायक होती है", काफिरों का हज़रत बिलाल रज़ियल्लाहु अन्हु की तुच्छता सिद्ध करने का तरीका यह था कि वे गुलाम हैं और कोई गुलाम सम्मानित नहीं होता, इसलिए वे सम्मानित नहीं हैं। यह आयत काफिरों के खंडन में उतरी है, अतः उनके तर्क के दो आधारवाक्यों में से एक का खंडन आवश्यक है। लेकिन लघु आधारवाक्य का खंडन संभव नहीं है। अब यह निश्चित हो गया कि आयत मुख्य आधारवाक्य (major premise) का ही खंडन करती है और उसका विलोम सिद्ध करती है।

واما الكرامة فلم تكن ثابتة عندهم والا لما قالوا ما قالوا، على ان المقدمة المذكورة في الاية تبقى ح عبثا والعياذ بالله تعالى فان الرد عليهم تم بالمطوية القائلة انه رجل كريم عند الله تعالى وبعد ذلك اى حاجة الى ان يقال كل كريم متق. اذ لم يكن نزاعهم في التقوى بل في الكرم - وبالجملة يلزم اخذ المدعى صغرى واستنتاج ماليس بمدعى وهكذا يجرى الكلام في رواية مقاتل واستحقار قريش سيدنا عتيق العتيق اعتقنا الله بهما من عذاب الحريق، آمين۔

رہی عزت (اس سیاہ فام غلام کی) کافروں کے نزدیک ثابت ہی نہ تھی ورنہ یہ کافر وہ کچھ نہ کہتے جو انہوں نے کیا۔ علاوہ ازیں وہ مقدمہ جو اس آیت میں ذکر ہوا اس تقدیر پر عبث ٹھہرے گا والعیاذ باللہ، اس لئے کہ کفار پر رَد تو اس قضیہ مطویہ (پوشیدہ) سے تام ہو لیا جس میں یہ دعویٰ ہے کہ وہ غلام، اللہ کے نزدیک با عزت ہے۔ اس کے بعد کون سی حاجت ہے کہ کہا جائے کہ ہر کریم، متقی ہے اس لئے کہ کافروں کا نزاع تقویٰ میں نہ تھا بلکہ کرامت میں تھا۔ بالجملہ اس تقدیر پر لازم آتا ہے کہ مدعا صغریٰ ہو اور نتیجہ وہ نکلے جو مدعا نہیں اور یونہی کلام روایت مقاتل میں اور قریش کی جانب سے سید نا عتیق العتیق (حضرت ابوبکر رضی اللہ تعالیٰ عنہ کے غلام حضرت بلال رضی اللہ تعالیٰ عنہ) کی تحقیر میں جاری ہوگا۔ اللہ تبارک وتعالیٰ ہمیں ان دونوں کے صدقے میں جہنم کے عذاب سے آزاد فرمائے آمین۔

ولنقرر بعبارة اخرى قال "كل جديد لذيذ" كان طريق استدلالهم على حقارته رضى الله تعالى عنه بانه عبد ولا شيئ من العبد كريماً فهو ليس بكريم والاية نزل في الرد عليهم فلابد من نقض احدى المقدمتين من قياسهم لكن الصغرى لا مرد لها، فتعين ان الاية انما تبطل الكبرى باثبات

اور ہم بلفظ دیگر تقریر کریں اس لئے کہ "کل جدید لذیذ"، کفار کا طریق استدلال حضرت بلال رضی اللہ تعالیٰ عنہ کی حقارت پر بایں طور تھا کہ وہ غلام ہیں اور کوئی غلام عزت والا نہیں ہوتا، تو عزت والے نہیں، اور یہ آیت کفار کے رد میں اتری لہٰذا ان کے قیاس میں دو مقدموں میں سے ایک کا نقض ضروری ہے لیکن صغریٰ کا رد نہیں ہو سکتا۔ اب متعین ہوا کہ آیت کبریٰ کا ہی ابطال کرتی ہے اس کی نقیض

Fatawa Rizvia, Volume 28

...through its proof, and the contradiction of the major premise of the disbelievers is that some slaves are honorable/noble. Proving this is not possible except through our method, which is by saying: 'Some slaves fear Allah, the Blessed and Most High, and whoever fears Allah is the one who is honorable.' As for the analogy on your method regarding the two original premises—that some slaves are pious and every honorable person is pious—this is the same analogy that you have already rejected. Similarly, this discourse will proceed in the narration of Hazrat Ibn Abbas (may Allah be pleased with both of them) through both ways.

And we shall present the discourse of the claim through a third expression: Hazrat Thabit bin Qais (may Allah be pleased with him) belittled some people in a gathering by saying, 'O son of so-and-so woman,' meaning 'O one of low lineage.' In response, Allah, the Blessed and Most High, refuted him by [indicating]: 'If your assumption is that some of low lineage are not noble, then this statement of yours is true. But on what basis did you belittle this specific person? For it is possible that he is not from among those 'some'. And if your intention is universal negation (that no one of low lineage is noble), then it is absolutely false. Because...'

फतवा रिज़विया, खंड 28

...उसके प्रमाण के माध्यम से, और काफिरों के मुख्य तर्क का विरोधाभास यह है कि कुछ गुलाम सम्मानित/कुलीन होते हैं। इसे सिद्ध करना हमारे तरीके के अलावा संभव नहीं है, और वह यह है कि हम कहें: 'कुछ गुलाम अल्लाह तबारक व तआला से डरते हैं, और जो अल्लाह से डरता है वही सम्मान का पात्र है।' जहाँ तक मूल दो प्रस्तावनाओं में आपके तरीके पर इस अनुमान का सवाल है—कि कुछ गुलाम परहेजगार हैं और हर सम्मानित व्यक्ति परहेजगार है—तो यह वही अनुमान है जिसे आप पहले ही खारिज कर चुके हैं। और इसी प्रकार, हज़रत इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) के वर्णन में दोनों पहलुओं के साथ यह विमर्श चलेगा।

और हम अपने दावे का विमर्श तीसरे कथन के माध्यम से करेंगे: हज़रत साबित बिन क़ैस (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने एक सभा के कुछ लोगों को 'ऐ फलां के बेटे' कहकर नीचा दिखाया, जिसका अर्थ है 'ऐ वंश में निम्न'। तो अल्लाह तबारक व तआला ने उन पर पलटवार करते हुए फ़रमाया कि: 'यदि तुम्हारा मानना यह है कि निम्न वंश के कुछ लोग सम्मानित नहीं होते, तो तुम्हारी यह बात सच है। लेकिन तुमने विशेष रूप से इस व्यक्ति को किस आधार पर तुच्छ समझा? क्योंकि यह संभव है कि यह उन 'कुछ' में से न हो। और यदि तुम्हारा अर्थ पूर्ण निषेध है (कि निम्न वंश का कोई भी व्यक्ति सम्मानित नहीं होता), तो यह निश्चित रूप से असत्य है। क्योंकि...'

کے اثبات کے ذریعہ اور کفار کے کبریٰ کی نقیض یہ ہے کہ بعض غلام باعزت ہیں اور اس کا ثابت کرنا ممکن نہیں مگر ہمارے طریقے پر بایں طور کہ ہم کہیں بعض غلام، اللہ تبارک و تعالیٰ سے ڈرتے ہیں اور جو اللہ سے ڈرتا ہے وہی عزت والا ہے۔ رہا اصل مقدمتین میں تمہارے طریقے پر یہ قیاس کہ بعض غلام متقی ہیں اور ہر عزت والا متقی ہے تو یہ وہی قیاس ہے جس کو تم دفع کر چکے۔ اور یونہی حضرت ابن عباس رضی اللہ تعالیٰ عنہما کی روایت میں دونوں وجوہ کے ساتھ یہ تقریر چلے گی۔

اور ہم تقریر مدعا تیسری عبارت سے کریں حضرت ثابت ابن قیس رضی اللہ تعالیٰ عنہ نے بعض اہل مجلس کی تحقیر انہیں، "یا ابن فلانة" (اے فلانی کے بیٹے) کہہ کر کی یعنی اے نسب میں کمتر، تو اللہ تبارک و تعالیٰ نے ان کا رد یوں فرمایا کہ تمہارا گمان یہ ہے کہ کچھ کمتر نسب والے شریف نہیں ہوتے تو تمہاری یہ بات سچی ہے لیکن تم نے خاص اس شخص کو کس بنیاد پر حقیر جانا؟ اس لئے کہ ممکن ہے کہ یہ ان بعض میں سے نہ ہو اور اگر تمہاری مراد سلب کلی ہے تو یہ قطعاً باطل ہے اس لئے

[Table Header] [Right Column - Urdu Translation]: ...for if this were true, it would certainly be true that some pious people are not noble, because some of them are of lower lineage, so according to you they would not be noble. But the consequent is false because its contradictory is true, which is that every pious person is noble. Therefore, the antecedent is also false like it. This is according to our method. However, according to your method, the conditional premise (ع) is that every noble person is pious, and this does not negate the necessary (consequent), so it wouldn't negate the necessitated (antecedent) either. Grasp this explanation firmly, for the flow (of grace) is abundant, and all praise is for Allah.

[Left Column - Arabic Original]: ...for the truth of its contradictory, which is that every pious person is noble, so the antecedent is like it. This is according to our method; as for your method, the conditional premise is that every noble person is pious, and this does not negate the necessary, thus it does not negate the necessitated. Grasp this well, for the flow is abundant. And all praise is for Allah.

[Next Section] [Right Column - Urdu Translation]: I say fourthly: the hadiths that interpret this verse, or walk the path of its revelation, or point towards the place from which its essence is drawn, only yield the meaning we have mentioned and reject the mischief you aimed for. Among these hadiths is what was narrated to us by Mawla al-Siraj, from al-Jamal, from Abdullah al-Siraj (H); also we narrated this hadith from al-Siraj with a high-degree chain of narration; he narrates from his father Abdullah al-Siraj, from Muhammad ibn Hashim (H - Transfer); also from this chain is the narration which has a high chain of...

[Left Column - Arabic Original]: I say fourthly: the hadiths that have come as an interpretation of the verse, or pertain to its context, or point towards its source, only provide what we have mentioned of the meaning and reject what you intended of corruption. Among them is what Mawla al-Siraj informed us from al-Jamal, from Abdullah al-Siraj (H); and also with a higher degree from his father Abdullah al-Siraj, from Muhammad ibn Hashim (H); and equal to the high one from al-Jamal, from al-Sindi (H); and he narrated it to me twice higher in degree...

[Footnote] ع: The conditional premise is also called an exceptional syllogism. An exceptional syllogism is one in which the conclusion or its contradictory is explicitly mentioned, for example, our saying "If this is a body, then it occupies space," but it is a body, so the conclusion will be that it occupies space. This is exactly what was

mentioned in the premise. An example of the contradictory is that it does not occupy space, then the conclusion will be that it is not a body, and its contradictory, that it is a body, was mentioned in the premise. (Ta'rifat al-Jurjani, p. 159)

[तालिका शीर्षक] [दायां कॉलम - उर्दू अनुवाद]: ...क्योंकि अगर यह सच है, तो यह निश्चित रूप से सच होगा कि कुछ परहेजगार (मुत्तकी) शरीफ नहीं हैं क्योंकि उनमें से कुछ वंश में कमतर हैं, तो आपके अनुसार वे शरीफ नहीं होंगे। लेकिन उत्तरवर्ती (तली) असत्य है क्योंकि इसका विलोम सत्य है, और वह यह है कि हर मुत्तकी शरीफ है। इसलिए पूर्ववर्ती (मुकद्दम) भी उसी की तरह असत्य है। यह हमारे तरीके पर है। लेकिन आपके तरीके पर, अनुमानात्मक प्रस्ताव (मुकद्दमा इस्तिसनाइया) (ع) यह है कि हर शरीफ मुत्तकी है, और यह अनिवार्य (लाज़िम) को समाप्त नहीं करता है, इसलिए यह आवश्यक (मलज़ूम) को भी समाप्त नहीं करेगा। इस व्याख्या को अच्छी तरह समझ लें, क्योंकि (कृपा का) प्रवाह तीव्र है, और सभी प्रशंसा अल्लाह के लिए है।

[बायां कॉलम - अरबी मूल]: ...इसके विरोधाभासी की सत्यता के लिए, जो यह है कि हर परहेजगार शरीफ है, इसलिए पूर्ववर्ती भी वैसा ही है। यह हमारे तरीके पर है; जहाँ तक आपके तरीके का सवाल है, अनुमानात्मक प्रस्ताव यह है कि हर शरीफ परहेजगार है, और यह अनिवार्य को समाप्त नहीं करता है, इसलिए यह आवश्यक को भी समाप्त नहीं करेगा। इसे अच्छी तरह समझ लें, क्योंकि प्रवाह निरंतर है। और अल्लाह का शुक्र है।

[अगला भाग] [दायां कॉलम - उर्दू अनुवाद]: मैं चौथा कहता हूँ: वे हदीसें जो इस आयत की व्याख्या करती हैं, या इसके प्रसंग में आती हैं, या उस स्रोत की ओर संकेत करती हैं जहाँ से इसे निकाला गया है, वे केवल वही अर्थ देती हैं जिसका हमने उल्लेख किया है और उस शरारत को खारिज करती हैं जो आपने चाही थी। उन हदीसों में से वह है जिसकी सूचना हमें मौला सिराज ने दी, वे जमाल से रिवायत करते हैं, वे अब्दुल्ला सिराज से (ह) रिवायत करते हैं। साथ ही हमने सिराज से एक उच्च स्तर की सनद के साथ यह हदीस रिवायत की; वे अपने पिता अब्दुल्ला सिराज से रिवायत करते हैं, वे मुहम्मद बिन हाशिम से रिवायत करते हैं (ह - तहवील)। साथ ही इस सनद से उस रिवायत की जो सनद-ए-आली के..

[बायां कॉलम - अरबी मूल]: मैं चौथा कहता हूँ: वे हदीसें जो आयत की व्याख्या के रूप में आई हैं, या इसके स्रोत से संबंधित हैं, या इसके उद्गम पर विचार करती हैं, वे केवल वही अर्थ प्रदान करती हैं जिसका हमने उल्लेख किया है और उस भ्रष्टाचार को अस्वीकार करती हैं जो आपने चाहा था। उनमें से वह है जो मौला अल-सिराज ने हमें अल-जमाल से, अब्दुल्ला अल-सिराज (ह) से सूचित किया; और

अपने पिता अब्दुल्ला अल-सिराज से मुहम्मद बिन हाशिम (ह) से एक उच्च स्तर के साथ; और अल-जमाल से अल-सिंदी (ह) के माध्यम से उच्च के बराबर; और उन्होंने मुझे दो पायदान ऊंचे दर्जे से रिवायत किया...

[पाद टिप्पणी] ६: अनुमानात्मक प्रस्ताव (मुकद्दमा इस्तिसनाइया) को कयास-ए-इस्तिसनाई भी कहा जाता है, और कयास-ए-इस्तिसनाई वह है जिसमें परिणाम या उसका विरोधाभासी स्पष्ट रूप से उल्लेखित हो, जैसे हमारा यह कहना कि "अगर यह शरीर है तो यह स्थान घेरने वाला है", लेकिन चूँकि वह शरीर है तो परिणाम यह निकलेगा कि वह स्थान घेरने वाला है और यही बात मुकद्दमा में उल्लेखित है। और विरोधाभासी का उदाहरण यह है कि वह स्थान नहीं घेरता, तो परिणाम यह निकलेगा कि वह शरीर नहीं है, और इसका विरोधाभासी कि वह शरीर है मुकद्दमा में उल्लेखित है। (तारीफ़ात-ए-जुरजानी, पृष्ठ 159)

पृष्ठ 627 का 684

لصدق نقیضه وهو ان کل متق کریم فالمقدم مثله، هذا علی طریقتنا اما علی طریقتکم فالمقدمة الاستثنائیة ان کل کریم متق وهو لا یرفع اللازم فلا یرفع الملزوم اتقن هذا فان الفیض مدرار۔ والحمد للہ۔

کہ اگر یہ صادق ہو تو یقیناً یہ صادق ہوگا کہ بعض متقی شریف نہیں اس لئے کہ ان میں کے بعض نسب میں کمتر ہیں تو تمہارے نزدیک شریف نہ ہوں گے لیکن تالی باطل ہے اس لئے کہ اس کی نقیض صادق ہے اور وہ یہ کہ ہر متقی کریم ہے تو مقدم بھی اس کی طرح باطل ہے یہ ہمارے طریقے پر ہے لیکن تمہارے طریقے پر تو مقدمہ استثنائیہ (ع) یہ ہے کہ ہر شریف متقی ہے اور یہ لازم کو مرتفع نہیں کرتا تو ملزوم کو بھی مرتفع نہ کرے گا۔ اس تقریر کو خوب ضبط کرلو اس لئے کہ فیض (کادریا) زوروں پر ہے، اور تمام خوبیاں اللہ ہی کی ہیں۔

اقول رابعاً الاحادیث التی جأت تفسیرا الأیة او ترد مورد مشرعها او تلحظ ملحظ منزعها انما تعطی ما ذکرنا من المفاد و تأبي عما بغیتم من الافساد ومنها ما انبا نا المولی السراج عن الجمال عن عبد اللہ السراج ح و عالیا بدرجة عن ابیه عبد اللہ السراج عن محمد بن هاشم ح و مساویا للعالي عن الجمال عن السندی ح و شافعهنی عالیا بدرجتین

اقول رابعاً وہ احادیث جو اس آیت کی تفسیر کرتی ہے یا اس کے گھاٹ کے راستے پر چلیں یا اس جگہ اشارہ کرتی ہیں جہاں سے اس کا تیر کھینچا وہ تو وہی مفاد دیتی ہیں جو ہم نے ذکر کیا اور اس فساد انگیزی سے انکار کرتی ہیں جو تم نے چاہا منجملہ ان حدیثوں کے یہ ہے کہ جس کی خبر ہمیں مولیٰ سراج نے دی وہ روایت کرتے ہیں جمال سے وہ روایت کرتے ہیں عبداللہ سراج سے (ح) نیز ہم نے سراج سے یہ حدیث ایک درجہ عالی سند سے روایت کی وہ روایت کرتے ہیں اپنے

باپ عبد اللہ سراج سے وہ روایت کرتے ہیں محمد بن ہاشم سے (تحویل) نیز اس سند سے اس روایت کی جو سند عالی کے

ع: مقدمہ استثنائیہ کو قیاس استثنائی بھی کہا جاتا ہے، اور قیاس استثنائی وہ ہے جس میں نتیجہ یا اس کی نقیض بالفعل مذکور ہو جیسے ہمارا یہ کہنا کہ "یہ اگر جسم ہے تو متحیز ہے" لیکن وہ جسم ہے تو نتیجہ یہ نکلے گا کہ وہ متحیز ہے اور یہی بعینہ قیاس یعنی مقدمہ میں مذکور ہے اور نقیض کی مثال یہ کہ وہ متحیز نہیں تو نتیجہ یہ نکلے گا کہ وہ جسم نہیں اور اس کی نقیض کہ وہ جسم ہے مقدمہ میں مذکور ہے۔ (تعریفات جرجانی ص ۱۵۹)

Fatawa Ridawiyya, Volume 28

(Arabic Text)

My master Jamal al-Layl from As-Sindi, both of them from Salih al-'Umari, with their chains of narration to the two noble Imams, and through their chains of narration to our master Abu Huraira (may Allah be pleased with him). He said: The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) was asked, "Who are the most honorable of people?" He replied, "The most honorable of them in the sight of Allah is the most righteous among them."[1]

I say: Look at the traces of Allah's mercy, how He clarifies the path and leaves no excuse for anyone. Al-Mustafa (peace and blessings of Allah be upon him) was asked which person is described as the "most honorable," not what is the essence of being "most honorable" or by what quality one excels. So he answered with the noble verse. Had it not been that the most righteous is the subject, the answer would not have matched the question.

(Urdu Translation/Explanation)

It is equal; they narrated from Jamali (Jamal al-Layl), who narrates from Sindi, and with a high chain of narration two levels above me, this Hadith was narrated to me by my master Jamal al-Layl, who narrates from Sindi. Both narrated from Salih Umari. Along with the chains of narration of those two noble Imams (Bukhari and Muslim), both these Imams narrated from our master Abu Hurairah (may Allah be pleased with him) that the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) was asked: "Who is the most honorable person among the people?" He replied, "The most honorable among all people in the sight of Allah is the one who is the most righteous (God-fearing)."

I say: (I say) Behold the traces of the mercy of Allah, the Blessed and Exalted; how He makes the path clear and leaves no room for argument for anyone. The question asked to Mustafa (peace and blessings of Allah be upon him) was: which person is the most honorable, meaning who is characterized by this attribute? The question was not: "What is the reality of being 'Akram' (most honorable)?" and "On which attribute does 'Akram' (the most honorable) take pride?" So the Prophet...

[1] Sahih al-Bukhari, Book of Tafsir, Surah Yusuf, Qadeemi Kutub Khana Karachi 4/769; Sahih Muslim, Book of Virtues, Chapter on the Virtues of Yusuf (peace be upon him), Qadeemi Kutub Khana Karachi 2/268.

(अरबी पाठ)

मेरे आका जमल अल-लैल अल-सिंदी से, दोनों सालेह अल-उमरी से, अपनी सनदों (परंपराओं) के साथ दोनों महान इमामों तक, और उनकी सनदों से हमारे आका अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) तक। उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से पूछा गया, "लोगों में सबसे ज़्यादा इज़्ज़तदार कौन है?" तो आपने फरमाया, "अल्लाह के नज़दीक उनमें सबसे ज़्यादा इज़्ज़तदार वह है जो उनमें सबसे ज़्यादा परहेज़गार है।"[1]

मैं कहता हूँ: अल्लाह की रहमत के निशानों को देखो कि वह किस तरह सीधे रास्ते को स्पष्ट करता है और किसी के लिए कोई बहाना नहीं छोड़ता। मुस्तफ़ा (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से यह सवाल किया गया था कि कौन सा व्यक्ति सबसे ज़्यादा इज़्ज़तदार है, यानी इस विशेषता से कौन सुशोभित है, न कि यह कि 'अकरम' होने का सार क्या है या वह किस गुण के कारण श्रेष्ठ है। अतः आपने पवित्र आयत के साथ उत्तर दिया। यदि सबसे अधिक परहेज़गार ही विषय न होता, तो उत्तर प्रश्न के अनुरूप नहीं होता।

(उर्दू अनुवाद/व्याख्या)

यह बराबर है; उन्होंने जमाली (जमल अल-लैल) से रिवायत की, जो सिंदी से रिवायत करते हैं, और मेरे ऊपर दो दर्जे ऊंची सनद के साथ यह हदीस मुझसे मेरे आका जमल अल-लैल ने रिवायत की, जो सिंदी से रिवायत करते हैं। दोनों ने सालेह उमरी से रिवायत की। उन दोनों जलीलुल कद्र इमामों (बुखारी और मुस्लिम) की सनदों के साथ, इन दोनों इमामों ने सैयदना अबू हुरैरा रज़ियल्लाहु अन्हु से रिवायत किया कि रसूलुल्लाह सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम से सवाल हुआ: "लोगों में सबसे ज़्यादा इज़्ज़त वाला कौन है?" तो आपने फरमाया, "अल्लाह के नज़दीक सब लोगों से बढ़कर इज़्ज़त वाला वह है जो सबसे ज़्यादा परहेज़गार है।"

मैं कहता हूँ: (मैं कहता हूँ) अल्लाह तबारक व तआला की रहमत के आसार देखो, रास्ता किस तरह साफ़ करता है, यह किसी के लिए हुज्जत (बहाना) नहीं छोड़ता। मुस्तफ़ा सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम से तो यूँ सवाल हुआ था कि कौन सा शख़्स सबसे ज़्यादा इज़्ज़त वाला है, यानी इस वस्फ़ (गुण) से कौन मौसूफ़ (सुशोभित) है? यह सवाल न हुआ था कि "'अकरम' की माहियत (हकीकत) क्या है?" 'अकरम' (सबसे ज़्यादा इज़्ज़त वाला) और कौन से वस्फ़ पर नाज़ करता है, तो सरकार ने...

[1] सहीह अल-बुखारी, किताब-उत-तफ़सीर, सूरह यूसुफ, कदीमी कुतुब खाना कराची 4/769; सहीह मुस्लिम, किताब-उल-फज़ाइल, बाब मन फज़ाइल यूसुफ अलैहिस्सलाम, कदीमी कुतुब खाना कराची 2/268.

(عربی متن)

سیدی جمل اللیل عن السندی کلاھما عن صالح العمری باسانیدھما الامامین الجلیلین بسندھما الی سیدنا ابی ھریرۃ رضی اللہ تعالیٰ عنہ قال سئل رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم ای الناس اکرم ، فقال اکرمھم عند اللہ اتقیھم - 1

اقول : انظر الی اثار رحمۃ اللہ کیف یوضح المحجۃ ولا یدع لاحد حجۃ انما سئل المصطفی صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم بان ای الناس اکرم ای من الموصوف بہ لا ان الاکرم ما ھو بای نعت یزھو فاجاب الآیۃ الکریمۃ فلولا ان

(اردو ترجمہ و تشریح)

مساوی ہے انہوں نے روایت کی جمالی سے وہ روایت کرتے ہیں سندی سے اور میرے اوپر دو درجہ عالی سند سے اس حدیث کو مجھ سے روایت کیا سیدی جمل اللیل نے وہ روایت کرتے ہیں سندی سے دونوں نے روایت کی صالح عمری سے ان امامین جلیلین (بخاری و مسلم) کی اسانید کے ساتھ ان دونوں اماموں نے سیدنا ابوہریرہ رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے روایت فرمایا رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم سے سوال ہوا : لوگوں میں سب سے زیادہ عزت والا کون ہے؟ تو آپ نے فرمایا اللہ کے نزدیک سب لوگوں سے بڑھ کر عزت والا وہ ہے جو سب سے زیادہ پرہیز گار ہے۔

اقول: (میں کہتا ہوں) اللہ تبارک و تعالیٰ کی رحمت کے آثار دیکھو راستہ کو کس طرح واضح کرتا ہے یہ کسی کے لئے حجت نہیں چھوڑتا مصطفیٰ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم سے تو یوں سوال ہوا تھا کہ کون سا شخص سب سے زیادہ عزت والا ہے یعنی اس وصف سے کون موصوف ہے یہ سوال نہ ہوا تھا کہ "اکرم کی ماہیت کیا ہے۔ "اکرم" (سب سے زیادہ عزت والا) اور کون سے وصف پر ناز کرتا ہے، تو سرکار نے

(عربی متن) **(اردو ترجمہ و تشریح)**

الاتقی هو الموضوع لما طابق

الجواب

1 صحیح البخاری کتاب التفسیر سورۃ یوسف قدیمی کتب خانہ کراچی ۴/ ۷۶۹ ، صحیح مسلم کتاب الفضائل باب من فضائل یوسف علیه السلام قدیمی کتب خانہ کراچی ۲/ ۲۶۸

Fatawa Rizvia Volume 28

[Left Column - Arabic] The question, and you must purify your thoughts. It is from the completion of the favor of Allah Almighty that the commentators have explained the Hadith in a way that defines the intended meaning and cuts off every illusion that might be intended.

Allamah Al-Manawi stated: "The most noble of people is the most pious of them, because the root of nobility (karam) is the abundance of goodness." Since the pious person has abundant goodness in this world and has high ranks in the Hereafter, he is the most noble among people, so he is the most pious, end of quote.

Look where your weak doubt has gone; do you see any trace of it left? Among them is what Mawla Abd al-Rahman informed us from the noble Muhammad bin Abdullah, as passed from Ali bin Yahya al-Ziyadi from al-Shihab Ahmad bin Muhammad al-Ramli from Imam Abu al-Khayr al-Sakhawi from...

[Right Column - Urdu] If he replied with a noble verse, then if the matter were not that piety (being the most god-fearing) is the subject, the answer would not have been in accordance with the question. This is to purify your thought, and from the perfection of the blessing of Allah (Blessed and Exalted be He) is that the commentators of the Hadith have explained it with this sentence which determines the intended meaning and is a cutter of doubt.

In this is the statement of Allamah Al-Manawi: 'Akram al-Nas Atqahum' (The most honorable of people is the one who is the most pious among them) because nobility (karam) is originally the abundance of goodness, so when the pious person has abundant goodness in this world and his ranks will be high in the Hereafter, then the one with the most nobility is the one with the most piety, end of quote.

See where your vain doubt has gone, do you see any sign of it now? And from among those is that Hadith which Mawla Abd al-Rahman informed us of, he narrated from Sayyid Muhammad bin Abdullah, as has passed, and he narrates from Ali bin Yahya al-Ziyadi, he narrates from Shahab Ahmad bin Muhammad al-Ramli, he narrates from Imam Abu al-Khair al-Sakhawi, he narrates from,

Footnote: 1. At-Taysir Sharh al-Jami' al-Saghir, under the Hadith "The most noble of people is the most pious of them", Maktabah al-Imam al-Shafi'i 1/203.

Page 629 of 684

फ़तावा रज़विया जिल्द 28

[बायाँ कॉलम - अरबी] प्रश्न, और आपको अपने ख्यालों को पाक करना चाहिए। अल्लाह तआला की नेमत की पूर्णता में से यह है कि हदीस के व्याख्याकारों ने इसकी व्याख्या उस बात से कर दी है जो अभीष्ट अर्थ को निर्धारित कर देता है और हर उस वहम (भ्रम) को काट देता है जो उत्पन्न हो सकता है।

अल्लामा मनावी ने कहा: "लोगों में सबसे सम्मानित वह है जो उनमें सबसे अधिक परहेज़गार है, क्योंकि सम्मान का मूल अच्छाई की अधिकता है।" चूँकि परहेज़गार दुनिया में अत्यधिक खैर (भलाई) वाला है और आख़िरत में उसके दर्जे ऊँचे होंगे, इसलिए वह लोगों में सबसे अधिक करम वाला है, अतः वह सबसे अधिक तक़वा वाला है, इति।

देखो तुम्हारी कमज़ोर शंका कहाँ गई, अब क्या तुम उसका कोई निशान देखते हो। और उनमें से वह हदीस है जिसकी हमें खबर दी मौला अब्दुर्रहमान ने, शरीफ मुहम्मद बिन अब्दुल्लाह से, जैसा कि पहले गुज़रा है, अली बिन यह्या अल-ज़ियादी से, अल-शिहाब अहमद बिन मुहम्मद अल-रमली से, इमाम अबू अल-खैर अल-सखावी से, ... से।

[दायाँ कॉलम - उर्दू] आये करीमा से जवाब दिया तो अगर बात यह न होती कि अल्का (सबसे बड़ा परहेज़गार) ही विषय है तो जवाब सवाल के मुताबिक न होता। इस पर ख्याल का तज़किया (शुद्धिकरण) है, और अल्लाह तबारक व तआला की नेमत की मुकम्मल होने में से यह है कि हदीस के व्याख्याकारों ने इसकी व्याख्या उस जुमले से कर दी जो मुराद (इरादे) को मुतअय्यन (निर्धारित) कर देता है और वहम को खत्म करने वाला है।

इसमें अल्लामा मनावी का इरशाद है: 'अकरम-उन्नास अतकाहुम' (सब लोगों में सबसे अधिक सम्मान वाला वह है जो सबसे अधिक परहेज़गार है) इसलिए कि करम असल में खैर की कसरत है, तो जब मुत्तकी (परहेज़गार) दुनिया में खैर-ए-कसीर (अत्यधिक भलाई) वाला है और आख़िरत में उसके दर्जे बुलंद होंगे, तो सबसे ज़्यादा करम वाला वही है जो सबसे ज़्यादा तक़वा वाला, इति।

देखो तुम्हारा वाही (व्यर्थ) शुबा (संदेह) कहाँ गया, अब इसका कुछ निशान देखते हो। और अज़-आंजुमला (उनमें से) वह हदीस है जिसकी हमें खबर दी मौला अब्दुर्रहमान ने, उन्होंने रिवायत की सैयद मुहम्मद बिन अब्दुल्लाह से, जैसा कि गुज़रा, और वह रिवायत करते हैं अली बिन यह्या ज़ियादी

से, वह रिवायत करते हैं शहाब अहमद बिन मुहम्मद रम्ली से, वह रिवायत करते हैं इमाम अबुल खैर सखावी से, वह रिवायत करते हैं,

पादलेख: 1. अत-तयसीर शरह अल-जामी अस-सगीर, हदीस "अकरम-उन्नास अतकाहुम" के अंतर्गत, मकतबा अल-इमाम अल-शाफई 1/203।

पृष्ठ 629/684

فتاویٰ رضویہ جلد ۲۸

[بایاں کالم - عربی] السوال وعلیك بتزکیة الخیال ومن تمام نعمة الله تعالی ان فسر الشراح الحدیث بما یعین المراد ویقطع کل وهم یراد۔

قال العلامة المناوي "اکرم الناس اتقهم لان اصل الکرم کثرة الخیر" فلما کان المتقي کثیر الخیر في الدنیا وله الدرجات العلی في الآخرة کان اعم الناس کرما فهو اتقهم، انتهی۔

انظر این ذهبت شبهتك الواهیة فهل تری لها من باقیة۔ ومنها ما انبا نا المولی عبد الرحمن عن الشریف محمد بن عبدالله کما مضی عن علی بن یحیی الزیادی عن الشهاب احمد بن محمد الرملی عن الامام ابی الخیر السخاوی عن

[دایاں کالم - اردو] آیہ کریمہ سے جواب دیا تو اگر بات یہ نہ ہوتی کہ اتقٰی (سب سے بڑا پرہیزگار) ہی موضوع ہے تو جواب سوال کے مطابق نہ ہوتا اس پر خیال کا تزکیہ ہے، اور اللہ تبارک و تعالٰی کی نعمت کی تمامی سے یہ ہے کہ حدیث کے شارحین نے اس کی تفسیر اس جملہ سے کردی جو مراد کو متعین کردیتا ہے اور وہم کا قاطع ہے۔

اس میں علامہ مناوی کا ارشاد ہے: اکرم الناس اتقاھم (سب لوگوں سے زیادہ عزت والا وہ ہے جو سب سے زیادہ پرہیزگار ہے) اس لئے کہ کرم اصل میں کثرتِ خیر ہے، تو جب متقی دنیا میں خیرِ کثیر والا ہے اور آخرت میں اس کے درجے بلند ہوں گے، تو سب سے زیادہ کرم والا وہی ہے جو سب سے زیادہ تقویٰ والا، انتہٰی۔

دیکھو تمہارا واہی شبہ کہاں گیا، اب اس کا کچھ نشان دیکھتے ہو۔ اور از انجملہ وہ حدیث ہے جس کی ہمیں خبر دی مولٰی عبد الرحمن نے، انہوں نے روایت کی سید محمد بن عبد اللہ سے، جیسا کہ

گزرا، اور وہ روایت کرتے ہیں علی بن یحیی زیادی سے، وہ روایت کرتے ہیں شہاب احمد بن محمد رملی سے، وہ روایت کرتے ہیں امام ابوالخیر سخاوی سے، وہ روایت کرتے ہیں،

١ التيسير شرح الجامع الصغير تحت الحديث اكرم الناس اتقاهم مكتبة الامام الشافعي ١/ ٢٠٣

Fatawa Razawiya Volume 28

Al-Izz Abdul Rahim bin Furat narrates from Al-Salah bin Abi Umar, who narrates from Al-Fakhr bin Al-Bukhari, who narrates from Fadlullah Abu Said Al-Tawqani, who narrates from Imam Muhyi-us-Sunnah Al-Baghawi, who said: Abu Bakr bin Abi Al-Haytham informed us from Abdullah bin Ahmad bin Hamuya, who said: Ibrahim bin Khuzaim informed us, Abdullah bin Humaid narrated to us, Al-Dahhak bin Makhlad informed us, who narrates from Musa bin Ubaidah, who narrates from Abdullah bin Dinar, who narrates from Ibn Umar that on the day of the Conquest [of Mecca], the Prophet (may peace and blessings of Allah be upon him) performed Tawaf on his camel, touching the corners of the Kaaba with his blessed walking stick. When he came out, he did not find a place to kneel his camel, so he dismounted on the hands of the people. Then he stood and addressed them. He praised Allah and extolled Him, and said: "Praise be to Allah Who has removed from you the arrogance of the Days of Ignorance and pride in ancestors. People are of two types: a righteous, God-fearing person who is honorable in the sight of Allah, and a wicked, wretched person who is base in the sight of Allah." Then he recited the verse: "O mankind, We have created you from a male and a female..." Then he said, "I say these words of mine and seek forgiveness from Allah for myself..."

Page 630 of 684

फ़तावा रज़विया जिल्द 28

अज़ अब्दुल रहीम बिन फुरात से, वह रिवायत करते हैं सलाह बिन अबी उमर से, वह रिवायत करते हैं फ़ख़्र इब्न बुखारी से, वह रिवायत करते हैं फ़ज़लुल्लाह अबू सईद तौकानी से, वह रिवायत करते हैं इमाम अबी सुन्नत बग़वी से, वह फ़रमाते हैं हमें ख़बर दी अबू बक्र इब्न अबी हैथम ने अब्दुल्ला इब्न अहमद इब्न हमुइया से, वह फ़रमाते हैं हमें ख़बर दी इब्राहिम इब्न खुज़ैम ने, हमसे हदीस बयान की अब्दुल्ला इब्न हमैद ने, हमें ख़बर दी ज़ह्हाक इब्न मख़्लद ने, वह रिवायत करते हैं इसको मूसा इब्न उबैदा से, वह रिवायत करते हैं अब्दुल्ला बिन दीनार से, वह रिवायत करते हैं हज़रत इब्न उमर से कि नबी सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम ने फ़तह-ए-मक्का के दिन अपनी सवारी पर तवाफ़ किया, अरकान-ए-काबा का बोसा अपने असा-ए-मुबारक (पवित्र छड़ी) से लेते थे, तो जब बाहर तशरीफ़ लाए तो सवारी को ठहराने की जगह न पाई तो लोगों में सवारी से उतर गए फिर खड़े होकर ख़ुतबा दिया और अल्लाह तबारक व तआला की हम्द-ओ-सना की और फ़रमाया: "अल्लाह के लिए हम्द है जिसने तुमसे जाहिलियत का घमंड और आबा-ओ-अजदाद (पूर्वजों) का ग़ुरूर दूर किया। लोगों में दो किस्म के मर्द हैं, एक नेक मुत्तकी अल्लाह के यहाँ इज़्ज़त वाला, दूसरा बदकार, बदबख्त, अल्लाह की बारगाह में ज़लील, फिर यह आयत पढ़ी: 'ऐ लोगो! हमने तुमको एक मर्द और एक औरत से पैदा किया', फिर फ़रमाया: 'मैं यह बात कहता हूँ और अल्लाह से अपने..."

पेज 630/684

عز عبد الرحیم بن فرات سے ، وہ روایت کرتے ہیں صلاح بن ابی عمر سے ، وہ روایت کرتے ہیں فخر ابن بخاری سے ، وہ روایت کرتے ہیں فضل اللہ ابو سعید توقانی سے ، وہ روایت کرتے ہیں امام ابی السنۃ بغوی سے ، وہ فرماتے ہیں ہمیں خبر دی ابو بکر ابن ابی ہیثم نے عبد اللہ ابن احمد ابن حمویہ سے ، وہ فرماتے ہیں ہمیں خبر دی ابراہیم ابن خزیم نے ، ہم سے حدیث بیان کی عبد اللہ ابن حمید نے ، ہمیں خبر دی ضحاک ابن مخلد نے ، وہ روایت کرتے ہیں اس کو موسیٰ ابن عبیدہ سے ، وہ روایت کرتے ہیں عبد اللہ بن دینار سے ، وہ روایت کرتے ہیں حضرت ابن عمر سے کہ نبی صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نے فتح مکہ کے دن اپنی سواری پر طواف کیا ، ارکان کعبہ کا بوسہ اپنے عصائے مبارک سے لیتے تھے ، تو جب باہر تشریف لائے تو سواری کو ٹھہرانے کی جگہ نہ پائی تو لوگوں میں سواری سے اتر گئے پھر کھڑے ہو کر خطبہ دیا اور اللہ تبارک و تعالیٰ کی حمد و ثناء کی اور فرمایا : اللہ کے لئے حمد جس نے تم سے جاہلیت کا گھمنڈ اور آبا و اجداد کا غرور دور کیا ۔ لوگوں میں دو قسم کے مرد ہیں ، ایک نیک متقی اللہ کے یہاں عزت والا ، دوسرا بدکار ، بدبخت ، اللہ کی بارگاہ میں ذلیل ، پھر یہ آیت پڑھی : "اے لوگو ! ہم نے تم کو ایک مرد اور ایک عورت سے پیدا کیا" ، پھر فرمایا : "میں یہ بات کہتا ہوں اور اللہ سے اپنے

Fatawa-e-Razawiyya Volume 28

- for me and for you.^1 I say: Look how the Chosen One (Allah's blessings and peace be upon him) divided the creation into two groups; one righteous, pious, and he described them with honor. And the other wicked, wretched, and he described them with disgrace. And this is a clear proof for what we have said. Among these hadiths is the one extracted by Ibn an-Najjar and ar-Rafi'i from Sayyiduna Hazrat Abdullah bin Umar (may Allah be pleased with both of them), these words of the prayer of the Holy Prophet (Allah's blessings and peace be upon him) are narrated: "O Allah! Enrich me with knowledge, adorn me with forbearance, honor me with piety, and beautify me with well-being."^2 Munawi said (while explaining the meaning of the prayer): "Honor me with piety so that I may become among the most honorable people in Your sight (Indeed, the most honorable of you in the sight of Allah is the most righteous of you)"^3 etc. I say: The correct thing is that the word 'Min' [from]...

I say: And the reason for deletion

Footnotes: 1. Ma'alim at-Tanzil (Tafsir al-Baghawi) under Verse 13/49, Dar al-Kutub al-Ilmiyya Beirut 4/196 2. Kanz al-Ummal with reference to Ibn an-Najjar Hadith 3663, Mu'assasatu ar-Risalah Beirut 2/85 or 202; al-Jami' al-Saghir Hadith 1532, Dar al-Kutub al-Ilmiyya Beirut 1/96 3. At-Taysir Sharh al-Jami' al-Saghir under the hadith 'Allahumma aghnini bil-'ilmi' etc., Maktaba al-Imam al-Shafi'i Riyadh 1/221

फतावा-ए-रज़विया जिल्द 28

- मेरे लिए और तुम्हारे लिए।^1 मैं कहता हूँ: देखो मुस्तफ़ा (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) ने मख़्लूक़ को दो श्रेणियों में विभाजित किया; एक नेक, परहेज़गार, और उन्हें सम्मान के साथ वर्णित किया। और दूसरे बदकार, बदबख्त, और उन्हें अपमानित बताया। और यह हमारे दावे का स्पष्ट प्रमाण है। इन हदीसों में से एक वह है जिसे इब्न अन-नज्जार और राफ़ेई ने सैय्यदना हज़रत अब्दुल्लाह बिन उमर (रज़ियल्लाहु तआला अन्हुमा) से उद्धृत किया है, नबी करीम (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) की दुआ के ये शब्द वर्णित हैं: "हे अल्लाह! मुझे ज्ञान के साथ संपन्नता, सहनशीलता के साथ शोभा, धर्मनिष्ठा (तक़वा) के साथ सम्मान और कुशलता (आफ़ियत) के साथ सुंदरता प्रदान कर।"^2 मुनावी ने (दुआ का अर्थ स्पष्ट करते हुए) कहा: "मुझे धर्मनिष्ठा के साथ सम्मान प्रदान कर ताकि मैं तेरे यहाँ सबसे अधिक सम्मानित लोगों में से हो जाऊँ(निश्चित रूप से अल्लाह के यहाँ तुम में सबसे अधिक सम्मानित वह है जो तुम में सबसे अधिक धर्मनिष्ठ है)"^3 अंत। मैं कहता हूँ सही यह है कि शब्द 'मिन' (से)...

मैं कहता हूँ: और लोप (हज्फ़) का कारण

पाद-टिप्पणियाँ: 1. मआलिम अत-तन्ज़ील (तफ़्सीर अल-बग़वी) आयत 13/49 के तहत, दार अल-कुतुब अल-इल्मिया बेरूत 4/196 2. कन्ज़ अल-उम्माल हवालह इब्न अन-नज्जार हदीस 3663, मुअस्ससतु अर-रिसाला बेरूत 2/85 या 202; अल-जामिअ अस-सग़ीर हदीस 1532, दार अल-कुतुब अल-इल्मिया बेरूत 1/96 3. अत-तयसीर शरह अल-जामिअ अस-सग़ीर हदीस 'अल्लाहुम्म अग्नीनी बिल-इल्मी' आदि के तहत, मकतबा अल-इमाम अल-शाफ़ेई रियाज़ 1/221

पेज 631/684

لی ولکم -۱۸ اقول: انظر کیف قسم المصطفی صلی اللہ تعالی علیہ وسلم الخلق الی قسمین بر تقی ووصفھم بالکرم وفاجر شقی ووصفھم بالھوان وھذا صریح فیما قلنا۔ ومنھا ما اخرج ابن النجار والرافعي عن ابن عمر عن النبي صلی اللہ تعالی علیہ وسلم من دعائہ: "اللھم اغننی بالعلم وزینی بالحلم واکرمني بالتقوی وجملنی بالعافیۃ۔"۲۸ قال المناوی اکرمني بالتقوی لاکون من اکرم الناس علیك ان اکرمکم عند اللہ اتقکم۳۸ اھ

لئے اور تمہارے لئے مغفرت چاہتا ہوں۔ اقول: دیکھو مصطفٰی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم نے مخلوق کو دو قسم کیا، ایک نیک، پرہیزگار، اور ان کو عزت سے موصوف کیا۔ اور دوسرے بدکار، بدبخت، اور انہیں ذلیل بتایا۔ اور یہ ہمارے دعوٰی کی صریح دلیل ہے۔ ان احادیث میں سے ایک وہ ہے جس کی تخریج ابن نجار اور رافعی نے کی سیدنا حضرت عبداللہ بن عمر رضی اللہ تعالٰی عنہما سے، نبی کریم صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کی دعا کے یہ کلمات مروی ہیں: "اے اللہ! مجھ علم کے ساتھ غنا، حلم کے ساتھ زینت، تقوٰی کے ساتھ اکرام اور عافیت کے ساتھ جمال عطا فرما۔" مناوی نے (دعا کا مطلب بیان کرتے ہوئے) کہا: "مجھے تقوٰی کے ساتھ اکرام عطا فرما تاکہ میں تیرے یہاں سب سے زیادہ عزت پانے والے لوگوں میں سے ہو جاؤں (بیشک اللہ کے یہاں تم میں زیادہ عزت والا وہ ہے جو تم میں زیادہ پرہیزگار ہے) اھ میں کہتا ہوں صحیح یہ ہے کہ لفظ من

اقول: والوجہ حذف

1 معالم التنزیل (تفسیر البغوی) تحت الآیۃ ۱۳/ ۴۹ دار الکتب العلمیۃ بیروت ۴/ ۱۹۶ 2 کنز العمال بحوالہ ابن النجار حدیث ۳۶۶۳ مؤسسۃ الرسالہ بیروت ۲/ ۸۵ او ۲۰۲، الجامع الصغیر حدیث ۱۵۳۲

دار الكتب العلمية بيروت ٩٦/١ 3 التيسير شرح الجامع الصغير تحت الحديث اللهم اغنني بالعلم الخ

مكتبة الامام الشافعى رياض ١/ ٢٢١

Fatawa Razawiyya Volume 28

[Arabic Text]: ...as if he intended what the Ummah intends when making supplication through it, following the Prophet (may Allah's peace and blessings be upon him). [Urdu Text]: ...should be omitted. As if his intention is what the Ummah intends while supplicating in following the Holy Prophet (may Allah's peace and blessings be upon him).

[Arabic Text]: Among them is what Al-Zamakhshari cited in Al-Kashshaf, then Imam Al-Nasafi in Al-Madarik, on the authority of the Prophet (may Allah's peace and blessings be upon him): "Whoever would like to be the most honorable of people, let him fear Allah." End. [Urdu Text]: Among these hadiths is this hadith which Zamakhshari mentioned in Kashshaf and then Imam Nasafi in Madarik from the Prophet (may Allah's peace and blessings be upon him) who said: "Whoever is pleased to be more honorable than all people, let him fear Allah Almighty."

[Arabic Text]: And this is clearer and more manifest. [Urdu Text]: And this is more apparent.

[Arabic Text]: I say fifthly: The scholars understood from the verse only the praise of the God-fearing (muttaqin), and they have continued to use it as evidence for the excellence of piety (taqwa) and its people. If the matter were as you claimed, these arguments would be completely refuted; for when the meaning is that "every honorable person is God-fearing" and this does not necessitate that "every God-fearing person is honorable," then what praise is there in it for the God-fearing? And in what way are they superior to others? Do you not see that every honorable thing is human, animal, and corporeal? [Urdu Text]: I say fifthly: The scholars understood only the praise of God-fearing people from this verse and have been bringing arguments from this verse for the virtue of piety and people of piety. So, if the matter were as per your assumption, then all these arguments would be nullified from the start because when the meaning is established that every honorable person is God-fearing and it does not necessitate that every God-fearing person be honorable, then what praise is there in it for the righteous? And by what quality will the righteous be superior to others? Do you not see that every honorable thing—human, animal...

[Footnote 1]: Al-Kashshaf under verse 49/13, Dar al-Kitab al-Arabi Beirut 4/753, Madarik al-Tanzil (Tafsir al-Nasafi) under verse 49/13 Dar al-Kitab al-Arabi Beirut 4/173.

फ़तावा रज़विया जिल्द 28

[अरबी पाठ]: ...मानो उसने वही इरादा किया जो उम्माह दुआ के समय नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) की पैरवी करते हुए करती है। [उर्दू पाठ]: ...को हटा दिया जाए। जैसे कि उसकी मुराद वह है जिसका इरादा नबी करीम (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) की पैरवी में दुआ करते हुए उम्मत करती है।

[अरबी पाठ]: इन हदीसों में से वह हदीस भी है जिसे ज़मख्शरी ने 'अल-कश्शाफ' में और फिर इमाम नसफी ने 'अल-मदारिक' में नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) से रिवायत किया है: "जो व्यक्ति यह चाहता है कि वह लोगों में सबसे अधिक सम्मानित हो, उसे अल्लाह से डरना चाहिए (तक़वा अपनाना चाहिए)।" [उर्दू पाठ]: उन हदीसों में से यह हदीस है जिसे ज़मख्शरी ने कश्शाफ में और फिर इमाम नसफी ने मदारिक में नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) से ज़िक्र किया: जिसे यह खुशी हो कि वह सब लोगों से ज़्यादा इज़्ज़त वाला हो तो अल्लाह तआला से डरे।

[अरबी पाठ]: और यह अधिक स्पष्ट और ज़ाहिर है। [उर्दू पाठ]: और यह ज़्यादा ज़ाहिर है।

[अरबी पाठ]: पाँचवीं बात मैं यह कहता हूँ: विद्वानों ने इस आयत से केवल मुत्तकी (परहेजगार) लोगों की प्रशंसा ही समझी है और वे हमेशा इस आयत से तक़वा और मुत्तकियों की फ़ज़ीलत पर दलील देते रहे हैं। तो अगर मामला वैसा ही होता जैसा तुम्हारा गुमान है, तो ये सभी दलीलें पूरी तरह बातिल हो जातीं; क्योंकि जब अर्थ यह ठहरा कि "हर सम्मानित व्यक्ति मुत्तकी है" और इसका मतलब यह नहीं है कि "हर मुत्तकी सम्मानित है", तो इसमें मुत्तकियों के लिए क्या प्रशंसा हुई? और वे दूसरों से किस गुण में श्रेष्ठ होंगे? क्या तुम नहीं देखते कि हर सम्मानित चीज़ इंसान, जानवर और शरीर है? [उर्दू पाठ]: पाँचवीं बात मैं यह कहता हूँ: उलेमा ने इस आयत से मुत्तकी लोगों की तारीफ ही समझी और इस आयत से तक़वा और अहल-ए-तक़वा की फ़ज़ीलत पर दलील लाते रहे, तो अगर मामला यूँ होता जैसा कि तुम्हारा गुमान है तो यह तमाम इस्तिदलाल (तर्क) सिरे से बातिल हो जाते, इसलिए कि जब माना यह ठहरे कि हर करीम मुत्तकी है और यह इसको मुस्तलज़िम (अनिवार्य) नहीं कि हर मुत्तकी करीम हो, तो इसमें परहेज़गारों के लिए कौन सी तारीफ है? और परहेज़गार दूसरों से किस वस्फ़ (गुण) से बरतर (श्रेष्ठ) होंगे? क्या तुम नहीं देखते कि हर करीम इंसान, हैवान...

[पाद टिप्पणी 1]: अल-कश्शाफ आयत 49/13 के नीचे, दार अल-किताब अल-अरबी बेरूत 4/753, मदारिक अल-तन्ज़ील (तफ़्सीर अल-नसफी) आयत 49/13 के नीचे, दार अल-किताब अल-अरबी बेरूत 4/173।

पृष्ठ 632/684

من کأنہ أراد ماتزید الامۃ عند الدعاء بہ تأسیاً بالنبي صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم۔ کو حذف کیا جائے۔ گویا اس کی مراد وہ ہے جس کا ارادہ نبی کریم صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کی پیروی میں دعا کرتے ہوئے امت کرتی ہے۔

ومنها ما أورد الزمخشري في الكشاف ثم الامام النسفي في المدارک عن النبی صلی اللہ تعالی علیہ و سلم من سرہ أن یکون أکرم الناس فلیتق اللہ ۱ ھـ من جملہ ان حدیثوں میں سے یہ حدیث ہے جسے زمخشری نے کشاف میں پھر امام نسفی نے مدارک میں نبی صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم سے ذکر کیا فرمایا: جس کی یہ خوشی ہو کہ وہ سب لوگوں سے زیادہ عزت والا ہو تو اللہ تعالیٰ سے ڈرے۔

وھذا أبین وأجلی۔ اور یہ ظاہر تر ہے۔

واقول خامسا: العلماء ما فہموا من الآیۃ الا مدح المتقین ولم یزالوا محتجین بھا علی فضیلۃ التقوی واھلھا فلو کان الامر کما زعمتم لا ندحض ھذہ التمسکات بحذافیرھا، اذ لما کان المعنی ان کل کریم متق وھو لا یستلزم ان کل متق کریم فای مدح فیہ للمتقین وبم ذا یفضلون علی الباقین، الاتری ان کل کریم انسان و حیوان وجسمان اقول خامسا: علماء نے اس آیت سے متقی لوگوں کی تعریف ہی سمجھی اور اس آیت سے تقویٰ اور اہل تقویٰ کی فضیلت پر دلیل لاتے رہے، تو اگر معاملہ یوں ہوتا جیسا کہ تمہارا گمان ہے تو یہ تمام استدلال سرے سے باطل ہو جاتے اس لئے کہ جب معنی یہ ٹھہرے کہ ہر کریم متقی ہے اور یہ اس کو مستلزم نہیں کہ ہر متقی کریم ہو تو اس میں پرہیز گاروں کے لئے کون سی تعریف ہے اور پرہیز گار دوسروں سے کس وصف سے برتر ہوں گے کیا تم نہیں دیکھتے کہ ہر کریم انسان، حیوان

١ الكشاف تحت الآية ٩/ ١٣ دار الكتاب العربى بيروت ٤/ ٧٥٣، مدارک التنزيل (تفسير النسفى) تحت الآية ٩/ ١٣ دار الكتاب العربى بيروت ٤/ ١٧٣

And it is a body, and with it, every individual among these three is not praiseworthy in religion.

If you say (Fan Qulta): Indeed, piety (Taqwa) is an attribute specific to the noble ones, therefore this description deserves praise, unlike those attributes which you mentioned.

I say (Qultu): Now you have come to the very point you were denying. For when piety is specific to the noble ones and is not found in others, it is necessary that every pious person be noble, and this is our objective. The noble, wise counselor, Muhammad Afandi al-Rumi al-Birgivi, in 'al-Tariqa al-Muhammadiyya', after enumerating the verses regarding the virtue of piety, says: "Reflect on these noble verses we have written, for the pious one is the most noble in the sight of Allah Almighty."

The commentator of the mentioned book, the Gnostic of Allah, Sayyidi Abdul Ghani al-Nabulsi, says in its commentary 'al-Hadiqa al-Nadiyya': "The author's allusion is to the first verse, namely Allah Almighty's saying: 'Indeed, the most noble of you in the sight of Allah is the most righteous of you'."

And I say sixthly (wa aqulu sadisan): O granted success, come to me; this is a research that is accepted.

---

1 Al-Tariqa al-Muhammadiyya, Chapter 2, Section 3, Maktabah Hanafiyyah, Quetta, 1/129. 2 Al-Hadiqa al-Nadiyya, Commentary of al-Tariqa al-Muhammadiyya, Section 3, Maktabah Nooriya Razawiya, Faisalabad, 1/410.

फ़तावा रज़विया जिल्द 28

और वह जिस्म है और उसके साथ इन तीनों में से हर फ़र्द (व्यक्ति) दीन में महमुद (प्रशंसनीय) नहीं होता।

फ़ान कुल्त (तो अगर तुम कहो कि): बेशक तक़वा (परहेज़गारी) करीमों (उदार लोगों) के साथ विशिष्ट है, इसलिए यह गुण प्रशंसा का हकदार है, उन गुणों के विपरीत जिनका आपने उल्लेख किया।

कुल्त (मैं कहूँगा): अब तुम उसी बात पर आ गए जिसका तुमने इनकार किया था। क्योंकि जब तक़वा करीमों के साथ विशिष्ट है और दूसरों में नहीं पाया जाता, तो यह ज़रूरी है कि हर मुत्तक़ी (परहेज़गार) करीम हो, और यही हमारा उद्देश्य है। मौला फ़ाज़िल नासेह मुहम्मद अफ़ंदी रूमी बरकली 'तरीक़ा-ए-मुहम्मदिया' में तक़वा की फ़ज़ीलत में आयतें ज़िक्र करने के बाद फ़रमाते हैं: "तो उन आयत-ए-करीमा में ग़ौर करो जो हमने लिखीं, क्योंकि मुत्तक़ी अल्लाह की बारगाह में सबसे ज़्यादा करीम ठहरा।"

उक्त किताब के शारह (व्याख्याकार) मौला आरिफ़ बिल्लाह सैयदी अब्दुल ग़नी नाबुलसी इसकी शरह (व्याख्या) 'हदिक़ा-ए-नदिया' में फ़रमाते हैं: "लेखक का इशारा पहली आयत यानी अल्लाह तआला के क़ौल 'इन्ना अकरमकुम इन्दल्लाहि अतक़ाकुम' (बेशक तुम में अल्लाह के नज़दीक सबसे ज़्यादा मर्तबे वाला वह है जो तुम में सबसे ज़्यादा परहेज़गार है) की तरफ़ है।"

व अक़ूलु सादिसन (और मैं छठा कहता हूँ): ऐ तौफ़ीक़ वाले मेरी तरफ़ आ, यह एक तहक़ीक़ (अनुसंधान) है जो स्वीकार की गई।

---

1 अत-तरीक़ा अल-मुहम्मदिया, बाब 2, फ़स्ल 3, मकतबा हनफ़िया, क्वेटा, 1/129। 2 अल-हदिक़ा अन-नदिया, शरह अत-तरीक़ा अल-मुहम्मदिया, फ़स्ल 3, मकतबा नूरिया रज़विया, फ़ैसलाबाद, 1/410।

पेज 633/684

ولا یکون بھذا کل فرد من ھؤلاء محمودا فی الدین ۔ اور جسم ہے اور اس کے ساتھ ان تینوں میں سے ہر فرد محمود نہیں ہوتا۔

فان قلت ان التقوی وصف خاص بالکرماء فلھذا استحق الثناء بخلاف ماذکرتم من الاوصاف۔ فان قلت (تو اگر تم کہو کہ) بے شک تقوٰی کریموں کے ساتھ خاص ہے لہٰذا یہ وصف تعریف کا مستحق ہے بخلاف ان اوصاف کے جو آپ نے ذکر کئے۔

قلت الآن اتیت الی بیت فان التقوی اذا اختص بھم ولم یوجد فی غیرھم وجب ان یکون کل متق کریما وفیہ المقصود قال المولی الفاضل الناصح محمد افندی الرومی البرکلي فی الطریقۃ المحمدیۃ بعد ماسرد الآیات فی فضیلۃ التقوی فتأمل فیما کتبناہ من الآیات الکریمۃ کیف کان المتقی عند اللہ تعالٰی اکرم۱ انتھی۔ قلت (میں کہوں گا) اب تم اسی بات پر آگئے جس کا تم نے انکار کیا تھا اس لئے کہ تقوٰی جب کریموں کے ساتھ خاص ہے دوسروں میں نہیں پایا جاتا تو ضروری ہے کہ ہر متقی کریم ہو اور یہی ہمارا مقصود ہے۔ مولٰی فاضل ناصح محمد آفندی رومی برکلی طریقہ محمدیہ میں تقوٰی کی فضیلت میں آیات ذکر کرنے کے بعد فرماتے ہیں تو ان آیات کریمہ میں غور کرو جو ہم نے لکھیں کیونکہ متقی اللہ کی بارگاہ میں سب سے زیادہ کریم ٹھہرا۔

قال المولی الشارح العارف باللہ سیدی عبدالغنی النابلسی فی شرحھا الحدیقۃ الندیۃ اشارۃ الی الآیۃ الاولی من قولہ تعالٰی "ان اکرمکم عند اللہ اتقکم"۲ انتھی۔ کتاب مذکور کے شارح مولا عارف باللہ سیدی عبدالغنی نابلسی اس کی شرح حدیقہ ندیہ میں فرماتے ہیں مصنف کا اشارہ پہلی آیت یعنی اللہ تعالٰی کے قول "ان اکرمکم عند اللہ اتقاکم" کی طرف ہے۔

واقول سادسا: الی یا موفق تحقیق بالقبول حق اخرج واقول سادسا: اے توفیق والے میری طرف آ، یہ ایک تحقیق ہے جو قبول کی

---

1 الطریقة المحمدیة الباب الثانی الفصل الثالث مکتبہ حنفیہ کوئٹہ ۱/ ۱۲۹ 2 الحدیقة الندیة شرح الطریقة المحمدیة الفصل الثالث مکتبہ نوریہ رضویہ فیصل آباد ۱/ ۴۱۰

Volume 28

[Left Column: Arabic Text] Al-Imam Ahmad, al-Hakim, and al-Bayhaqi narrated from Abu Huraira from the Prophet (may Allah’s peace and blessings be upon him): "A man’s nobility is his religion, his manliness is his intellect, and his lineage is his character."(1) Ibn Abi al-Dunya narrated in 'Kitab al-Yaqin' from Yahya bin Abi Kathir in a 'mursal' form, attributing it to the Chosen One (may Allah’s peace and blessings be upon him): "Nobility is piety and honor is humility."(2) And at-Tirmidhi Muhammad bin Ali al-Hakim narrated from Jabir bin Abdullah (may Allah be pleased with both of them), raising it to the Prophet (may Allah’s peace and blessings be upon him): "Modesty is an adornment and piety is nobility."(3) Look at these traditions, how clear, eloquent, sweet, and graceful they are. Look at his saying (may Allah’s peace and blessings be upon him): "A man’s manliness is..."

[Right Column: Urdu Translation] It is appropriate; Imam Ahmad, Hakim, and Bayhaqi narrated a hadith from Hadrat Abu Huraira (may Allah be pleased with him), who narrated from the Prophet (may Allah’s peace and blessings be upon him): "A man’s honor is his religion, and his manliness is his intellect, and [his lineage is] his character." And Ibn Abi al-Dunya narrated in 'Kitab al-Yaqin' from Yahya bin Abi Kathir with a 'mursal' chain, while attributing this hadith to the Holy Prophet (may Allah’s peace and blessings be upon him) that he said: "Nobility is piety and honor is humility." And Tirmidhi Muhammad ibn Ali al-Hakim narrated from Jabir ibn Abdullah (may Allah be pleased with them both), while raising it to the Holy Prophet (may Allah’s peace and blessings be upon him) that he said: "Modesty is an adornment and piety is nobility." Look at the hadiths, how bright and how eloquent they are, and how sweet and how graceful they are. This saying of the Prophet (may Allah’s peace and blessings be upon him) that a man’s manliness is...

[Footnotes] 1. Musnad Ahmad bin Hanbal from Abu Huraira (may Allah be pleased with him), Al-Maktab al-Islami Beirut 2/365, Al-Mustadrak lil-Hakim Kitab al-'Ilm 'Karam al-Mu'min Dinuhu' etc., Dar al-Fikr Beirut 1/123, Al-Mustadrak lil-Hakim Kitab an-Nikah 'Al-Hasab wal-Mal wal-Karam' etc., Dar al-Fikr Beirut 2/163, As-Sunan al-Kubra Kitab an-Nikah Chapter on 'I'tibar al-Yasar fil-Kafa'ah' Dar Sader Beirut 7/136, As-Sunan al-Kubra Kitab ash-Shahadat Chapter on 'Bayan Makarim al-Akhlaq' etc., Dar Sader Beirut 10/195. 2. Kitab al-Yaqin from Rasail Ibn Abi al-Dunya Hadith 22, Mu'assasat al-Kutub al-Thaqafiyyah Beirut 1/28. 3. Nawadir al-Usul fi Ma'rifat Ahadith al-Rasul Al-Asl 156, Dar Sader Beirut p. 200.

जिल्द २८

[बायां कॉलम: अरबी पाठ] अल-इमाम अहमद, अल-हाकिम और अल-बैहक़ी ने हज़रत अबू हुरैरा से नबी सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम के हवाले से रिवायत की: "इंसान का बड़प्पन उसका दीन है, उसकी मरुवत (इंसानियत) उसकी अक़्ल है, और उसका हसब (वंश) उसका चरित्र है।"(१) इब्न अबी अद्-दुनिया ने 'किताब अल-यक़ीन' में यह्या बिन अबी कसीर से 'मुर्सल' रिवायत की जिसे उन्होंने मुस्तफ़ा सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम की तरफ़ मंसूब करते हुए कहा: "बड़प्पन तक़वा है और सम्मान विनम्रता है।"(२) और अत्तर्मिज़ी मुहम्मद बिन अली अल-हाकिम ने जाबिर बिन अब्दुल्लाह (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से रिवायत की, जिसे उन्होंने नबी सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम तक मरफ़ूअ किया: "हया एक ज़ीनत है और तक़वा बड़प्पन है।"(३) इन हदीसों को देखें कि वे कितनी स्पष्ट, सुवक्ता, मधुर और सुंदर हैं। नबी सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम के इस क़ौल को देखें: "आदमी की मरुवत उसकी..."

[दायां कॉलम: उर्दू अनुवाद] उचित है; इमाम अहमद, हाकिम और बैहक़ी ने हज़रत अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) से हदीस रिवायत की, जिन्होंने नबी सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम से रिवायत किया: "आदमी की इज़्ज़त उसका दीन है, और उसकी मरुवत उसकी अक़्ल है, और [उसका हसब] उसका अख़्लाक़ (चरित्र) है।" और इब्न अबी अद्-दुनिया ने 'किताब अल-यक़ीन' में यह्या बिन अबी कसीर से 'मुरसल' सनद के साथ रिवायत किया, जबकि इस हदीस का संबंध नबी अकरम सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम से जोड़ते हुए कहा कि आप ने फ़रमाया: "बड़प्पन तक़वा है और सम्मान विनम्रता है।" और तिर्मिज़ी मुहम्मद इब्न अली अल-हकीम ने जाबिर इब्न अब्दुल्लाह (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से रिवायत की, जबकि इसे नबी सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम की तरफ़ मरफ़ूअ करते हुए कहा कि आप ने फ़रमाया: "हया ज़ीनत है और तक़वा बड़प्पन है।" हदीसों को देखें कि वे कितनी रोशन और कितनी फ़सीह हैं, और कितनी शीरीं और कितनी मलीह हैं। नबी सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम का यह क़ौल कि आदमी की मरुवत उसकी...

[पाद टिप्पणियाँ] १. मसनद अहमद बिन हंबल, अबू हुरैरा रज़ियल्लाहु अन्हु से, अल-मकतब अल-इस्लामी बेरूत २/३६५, अल-मुस्तदरक लिल-हाकिम किताबुल इल्म 'करम अल-मोमिन दीनुहु' आदि, दारुल फ़िक्र बेरूत १/१२३, अल-मुस्तदरक लिल-हाकिम किताबुन निकाह 'अल-हसब वल-माल वल-करम' आदि, दारुल फ़िक्र बेरूत २/१६३, अस-सुनन अल-कुबरा किताबुन निकाह बाब 'एतिबार अल-यसार फ़िल-कफ़ाअत' दार सादिर बेरूत ७/१३६, अस-सुनन अल-कुबरा किताबुश शहादात बाब 'बयान मकारिम अल-अख़्लाक़' आदि, दार सादिर बेरूत १०/१९५। २. किताबुल

यक़ीन, रसाएल इब्न अबी अद्दुनिया से, हदीस २२, मुअस्ससतुल कुतुब अस-सक़ाफ़िया बेरूत १/२८। ३. नवादिुरुल उसूल फ़ी मारिफ़त अहादीस अर-रसूल, असल १५६, दार सादिर बेरूत पृष्ठ २००।

पृष्ठ ६३४ का ६८४

جلد ۲۸

الامام احمد والحاکم والبیھقی عن ابی ھریرۃ عن النبی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کرم المرء دینہ ومروتہ عقلہ وحسبہ خلقہ۱ واخرج ابن ابی الدنیا فی کتاب الیقین عن یحیی بن ابی کثیر مرسلًا ینمیہ الی المصطفٰی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم "الکرم التقوی و الشرف التواضع"۲ واخرج الترمذی محمد بن علی الحکیم عن جابر بن عبد اللہ رضی اللہ تعالٰی عنھما یرفعہ الی النبی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم "الحیاء زینۃ والتقی کرم"۳ انظر الی الاحادیث ما اجلاھَا و افصحھا و احلاھَا و املحھا انظر الی قولہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم مروتہ

سزاوار ہے ، امام احمد ، حاکم اور بیہقی نے حضرت ابوہریرہ رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے حدیث روایت کی انہوں نے نبی صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم سے روایت کیا : "آدمی کی عزت اس کا دین ہے اور اس کی مروت اس کی عقل ہے اور اس کا خلق" ۔ اور ابن ابی الدنیا نے کتاب الیقین میں یحییٰ بن ابی کثیر سے بسند مرسل روایت کیا درانحالیکہ اس حدیث کی نسبت نبی اکرم صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کی طرف کرتے تھے کہ فرمایا : "کرم ، تقویٰ ہے اور شرف تواضع ہے"۔ اور ترمذی محمد ابن علی الحکیم نے جابر ابن عبداللہ رضی اللہ تعالیٰ عنہما سے روایت کیا درانحالیکہ اس کو نبی صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کی طرف مرفوع کرتے تھے کہ فرمایا : "حیاء زینت ہے اور تقویٰ کرم ہے"۔ احادیث کو دیکھو کس قدر روشن اور کتنی فصیح ہیں اور کیسی شیریں اور کیسی ملیح ہیں۔ نبی صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کا یہ قول کہ آدمی کی مروت اس

۱ مسند احمد بن حنبل عن ابی ہریرۃ رضی اللہ عنہ المکتب الاسلامی بیروت ۲/ ۳۶۵، المستدرک للحاکم کتاب العلم کرم المومن دینہ الخ دار الفکر بیروت ۱/ ۱۲۳، المستدرک للحاکم کتاب النکاح الحسب والمال والکرم الخ دارالفکر بیروت ۲/ ۱۶۳، السنن الکبری کتاب النکاح باب اعتبارالیسار فی

الكفاءة دار صادر بيروت ٧/ ١٣٦، السنن الكبرى كتاب الشهادات باب بيان مكارم الاخلاق الخ دار صادر بيروت ١٠/ ١٩٥ ٢ كتاب اليقين من رسائل ابن ابى الدنيا حديث ٢٢ مؤسسة الكتب الثقافية بيروت ١/ ٢٨ ٣ نوادر الاصول فى معرفة احاديث الرسول الاصل السادس والخمسون والمائة دار صادر بيروت ص ٢٠٠

Fatawa Razawiyya, Volume 28

Arabic Text: ...his intellect. Thus, he described intellect with 'Muruwah' (chivalry), not 'Muruwah' with intellect. Similarly, the saying of the Prophet (peace and blessings be upon him): "His lineage (Hasab) is his character, and honor (Sharaf) is humility (Tawadu)." He ruled upon character that it is 'Hasab' and upon humility that it is honor, to definitively refute the claims of those who assert that wealth is honor. Therefore, if someone says that 'Hasab' is character, 'Muruwah' is intellect, and 'Sharaf' is humility, his words will not be accepted. But if he reverses it, it will be accepted. The same applies to the two phrases, meaning the words of the Prophet (peace and blessings be upon him): "Nobility (Karam) is piety (Taqwa), and a person's nobility (Karam) is his religion."

And I give you a rule for this: whenever you see in such places two nouns defined with 'Al' (the definite article), where one is predicated on the other, if the second can be predicated on the first without the 'Al', then know that it is permissible to be predicated in that proposition as well, otherwise not. Its example is the poet's verse: Annotation (by the Author): Pointing to what you say etc.

Urdu Translation: ...is intellect. Look, it will be known that the Prophet (peace and blessings be upon him) described intellect with chivalry, and similarly the saying of the Prophet (peace and blessings be upon him): "A man's merit (Hasab) is his character and honor (Sharaf) is humility." This is because character was ruled as merit and humility was ruled as honor, to reject the claims of those who say that wealth is honor. Therefore, if someone says that surely merit is character, chivalry is intellect, and honor is humility, his words will not be accepted. If he reverses it, it will be accepted. Similarly, in both Hadiths, with the phrases joined after them, meaning the saying of the Prophet (peace and blessings be upon him) that nobility is piety and a man's honor is his religion (meaning the reverse of these sentences will not be accepted). And I give you a rule for this: whenever you see in such places two nouns defined with 'Al' where one is predicated on the other, if the second being predicated on the first without 'Al' is correct, then know that it can be predicated in that proposition as well, otherwise not. An example of this is the poet's verse. Annotation: Pointing towards what you say etc. (Author)

फ़तावा रज़विया, जिल्द 28

अरबी पाठ का अनुवाद: ...उसकी अकल है। उन्होंने अकल की सिफ़त (विशेषता) मरूवत (मर्दानगी/शौर्य) से बताई, न कि मरूवत की अकल से। इसी तरह हुज़ूर सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम का फरमान है: "उसका हसब (कुल/गुण) उसका ख़ुलुक (स्वभाव) है और शरफ़ (सम्मान) तवाज़ुअ (विनम्रता) है।" उन्होंने ख़ुलुक पर यह हुक्म लगाया कि वह हसब है और तवाज़ुअ पर कि वह शरफ़ है, ताकि उन लोगों के दावे को जड़ से ख़त्म किया जा सके जो कहते हैं कि माल ही शरफ़ है। इसीलिए अगर कोई कहे कि हसब ख़ुलुक है, मरूवत अकल है और शरफ़ तवाज़ुअ है, तो उसकी बात नहीं मानी जाएगी। लेकिन अगर इसे उलट दिया जाए तो स्वीकार की जाएगी। यही हाल इन दो वाक्यों का है, यानी हुज़ूर सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम का फरमान: "करम (उदारता) तकवा है और आदमी का करम उसका दीन है।"

और मैं तुम्हें इसके लिए एक नियम देता हूँ: जब कभी तुम ऐसे मुकामों पर दो ऐसे इस्म (संज्ञा) देखो जो 'अलिफ़-लाम' (निश्चित उपपद) से निश्चित हों और उनमें से एक दूसरे पर महमूल (विधेय) हो, तो अगर दूसरे का पहले पर बिना अलिफ़-लाम के महमूल होना सही हो, तो जान लो कि वह उस कज़िये (प्रतिज्ञप्ति) में भी महमूल हो सकता है, वर्ना नहीं। इसकी मिसाल शायर का शे'र है। हाशिया (मुसन्निफ़): इससे इशारा किया कि आप कहते हैं इत्यादि।

उर्दू पाठ का अनुवाद: ...की अकल है। देखो तो मालूम होगा कि हुज़ूर अलैहिस्सलातु वसल्लम ने अकल ही को मरूवत से मौसूफ़ किया और इसी तरह हुज़ूर अलैहिस्सलातु वसल्लम का कौल "आदमी का हसब उसका ख़ुलुक है और शरफ़ तवाज़ुअ है" तो इसलिए कि ख़ुलुक पर हुक्म लगाया कि वह हसब है और तवाज़ुअ पर हुक्म फरमाया कि वही शरफ़ है मुद्दइयों के दावे को रद्द करने के लिए कि माल ही शरफ़ है। इसीलिए अगर कोई यूँ कहे कि बेशक हसब ख़ुलुक है और मरूवत अकल है और शरफ़ तवाज़ुअ है तो उसका कौल मक़बूल न होगा और अगर इसका अक्स (उलट) कर दे तो क़बूल किया जाएगा। तो इसी तरह दोनों हदीसों में अपने बाद फ़क़रों से मिले हुए फ़क़रों में यानी हुज़ूर सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम का कौल करम तक़वा है और आदमी की इज़्ज़त उसका दीन है (यानी इन जुमलों का अक्स मक़बूल न होगा)। और मैं तुमको इसके लिए एक ज़ाबता (नियम) देता हूँ जब कभी तुम ऐसे मक़ामात में दो इस्म मारफ़ा बिल-लाम देखो कि उनमें का एक दूसरे पर महमूल होता है तो अगर दूसरे का पहले के लिए महमूल बनना बिना लाम के सही हो तो

जान लो कि वह उस कज़िये में भी महमूल हो सकता है वर्ना नहीं, इसकी नज़ीर शायर का शे'र है।
हाशिया: इशारा किया इसकी तरफ कि आप कहते हैं इत्यादि (मुसन्निफ़)

पृष्ठ 635 / 684

عربی متن: عقله فانما وصف العقل بالمروة لاالمروة بالعقل و كذا قوله صلى الله تعالى عليہ وسلم "حسبه خلقه و الشرف التواضع" فانما حكم على الخلق بانه الحسب و على التواضع بانه الشرف حسماً لما يدعيه المدعون من ان المال هو الشرف، ولذا ان قال قائل ان الحسب خلق والمروة عقل والشرف تواضع لم يقبل قوله منه، وان عكس قبل فهكذا في الفقرتين اعنى قوله صلى الله تعالىٰ عليہ وسلم الكرم التقوى وكرم المرء دينہ۔

وانا اعطيك ضابطة لهذا كلما رأيت في امثال عه هذا المقام اسمين معرفين باللام محمولاً احدهما على الآخر فان صح ان يحمل الآخر على الاول مجردا عن اللام فاعلم انه يجوز ان يكون محمولاً في تلك القضية ايضاً والالانظيره قول الشاعر: عہ: اشار به الى انك تقول الخ (المصنف)

اردو ترجمہ: کی عقل ہے۔ دیکھو تو معلوم ہوگا کہ حضور علیہ الصلوۃ والسلام نے عقل ہی کو مروت سے موصوف کیا اور اسی طرح حضور علیہ الصلوۃ والسلام کا قول "آدمی کا حسب اس کا خُلُق ہے اور شرف تواضع ہے " تو اس لئے کہ خُلق پر حکم لگایا کہ وہ حسب ہے اور تواضع پر حکم فرمایا کہ وہی شرف ہے مدعیوں کے دعوے کو رد کرنے کے لئے کہ مال ہی شرف ہے اسی لئے کہ اگر کوئی یوں کہے کہ بے شک حسب خُلُق ہے اور مروت عقل ہے اور شرف تواضع ہے تو اس کا قول مقبول نہ ہوگا اور اگر اس کا عکس کردے تو قبول کیا جائے گا تو اسی طرح دونوں حدیثوں میں اپنے بعد فقروں سے ملے ہوئے فقروں میں یعنی حضور صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کا قول کرم تقویٰ ہے اور آدمی کی عزت اس کا دین ہے (یعنی ان جملوں کا عکس مقبول نہ ہوگا۔) اور میں تم کو اس کے لئے ایک ضابطہ دیتا ہوں جب کبھی تم ایسے مقامات میں دو اسم معرف باللام دیکھو کہ ان میں کا ایک دوسرے پر محمول ہوتا ہے تو اگر دوسرے کا پہلے کے لئے محمول بنا

بغیر لام کے صحیح ہو تو جان لو کہ وہ اس قضیے میں بھی محمول ہوسکتا ہے ورنہ نہیں، اسکی نظیر شاعر کا شعر ہے۔ عہ: اشارہ بہ الیٰ انك تقول الخ (المصنف)

صفحہ ۶۳۵ از ۶۸۴

Volume 28, Fatawa-e-Razvia

'Our sons are the sons of our sons, and our daughters' sons are the sons of [other] men.'

Because if you say, 'Our grandsons are our sons,' it will be true; but if you say, 'Our sons are our grandsons,' it will be false. Thus, in the verse, 'Banuna' (our sons) is the predicate (mahkum bih). The subtle point here is that it is always permissible to bring the predicate as indefinite (nakirah). Even if the benefit of restriction (qasr) is accepted as a universal matter, it is something additional to the ruling itself. And the subject (mawdu') is never brought as purely indefinite. Therefore, it will not be said 'Al-Karam taqwa' or 'Al-Karam din' (Nobility is piety/religion) – meaning when you make the second part of the sentence the subject, it is not permissible to bring it as indefinite; rather, you would say the sentence with the second part as definite (ma'rifah). This is because, in reality, the second part is the subject. For this reason, if you invert this sentence and make the first part indefinite, it would be correct. Have you not seen that when the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) prioritized 'piety' (taqwa) in the previous Hadith of Hakim al-Tirmidhi, he brought 'nobility' (karam) as indefinite? And in the other Hadith, when he inverted it, he brought 'piety' as definite. O Allah! All praise be to You for Your continuous blessings! O person, I do not think you are so immersed in the depths of ignorance that it is difficult for you to notice what is in those Hadiths.

Note: Pointing out that despite its fame among many people, etc. (The Author) Page 636 of 684

जिल्द 28, फ़तावा-ए-रज़विया

'हमारे बेटे हमारे बेटों के बेटे हैं, और हमारी बेटियों के बेटे (दूसरे) पुरुषों के बेटे हैं।'

क्योंकि यदि आप कहें कि 'हमारे पोते हमारे बेटे हैं,' तो यह सच होगा; और यदि आप कहें कि 'हमारे बेटे हमारे पोते हैं,' तो यह झूठ होगा। अतः काव्य में 'बनूना' (हमारे बेटे) ही विधेय (महकूम बिह) है। इसमें बारीक नुक्ता यह है कि विधेय (महसूल) को हमेशा अनिश्चित (नकिरा) लाना जायज़ है। और यदि हम 'क़स्र' (प्रतिबंध) के लाभ को एक सार्वभौमिक नियम मान भी लें, तो यह स्वयं हुक्म पर एक अतिरिक्त बात है। और 'मौज़ू' (विषय) को कभी भी पूरी तरह से अनिश्चित नहीं लाया जाता है। इसलिए, यह नहीं कहा जाएगा कि 'अल-करम तक़वा' या 'अल-करम दीन' (महानता परहेज़गारी/धर्म है) – अर्थात् जब आप वाक्य के दूसरे भाग को विषय (मुब्तदा) मानें, तो उसे अनिश्चित लाना जायज़ नहीं है; बल्कि आप उस वाक्य को दूसरे भाग की निश्चितता (मआरफ़ा) के साथ बोलेंगे। ऐसा इसलिए है क्योंकि वास्तव में दूसरा भाग ही विषय है। इसी कारण से यदि आप इस वाक्य को उलट दें और पहले भाग को अनिश्चित कर दें, तो यह सही होगा। क्या आपने नहीं देखा कि जब नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने हकीम तिर्मिज़ी की पिछली हदीस में 'तक़वा' को पहले रखा, तो उन्होंने 'करम' को अनिश्चित (नकिरा) लाया? और दूसरी हदीस में जब इसका उल्टा किया गया, तो 'तक़वा' को निश्चित (मआरफ़ा) लाया। ऐ अल्लाह! तेरी निरंतर नेमतों पर तेरे लिए ही प्रशंसा है! ऐ व्यक्ति, मुझे नहीं लगता कि तू नासमझी के ऐसे अंधेरों में डूबा है कि तेरे लिए उन हदीसों में मौजूद बात को समझना मुश्किल हो।

टिप्पणी: इस ओर इशारा कि बहुत से लोगों में इसकी प्रसिद्धि के बावजूद आदि। (लेखक) पृष्ठ 636/684

"یعنی ہمارے بیٹے ہمارے بیٹوں کے بیٹے ہیں اور ہماری بیٹیوں کے بیٹے اور مردوں کے بیٹے ہیں۔"

اس لئے کہ اگر تم یوں کہو کہ ہمارے پوتے ہمارے بیٹے ہیں تو یہ صادق ہوگا، اور اگر یوں کہو کہ ہمارے بیٹے ہمارے پوتے ہیں تو یہ کاذب ہوگا تو شعر میں "بنونا" ہی محکوم بہ ہے اور اس میں نکتہ یہ ہے کہ ہمیشہ محمول کو نکرہ لانا جائز ہے اور افادہ قصر اگر اس کو امر کلی تسلیم کر لیں نفس حکم پر ایک زائد بات ہے، اور موضوع کبھی نکرہ محضہ نہیں لایا جاتا ہے تو اس لئے یوں نہ کہا جائے گا کہ الکرم تقویٰ یا الکرم دین یعنی جبکہ جملے کا جز ثانی مبتدا ٹھہرائیں تو اس کو نکرہ لانا جائز نہیں بلکہ تم یہ جملہ دوسرے جز کی تعریف کے ساتھ بولو گے اس لئے کہ حقیقت میں دوسرا جز ہی موضوع ہے اسی وجہ سے اگر اس جملے کا عکس کر دو اور پہلے جز کو نکرہ کر دو تو صحیح ہو گا کیا تم نے نہیں دیکھا کہ نبی صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نے جب تقویٰ کو مقدم کیا حکیم ترمذی کی گزشتہ حدیث میں تو "کرم" کو نکرہ لائے، اور دوسری حدیث میں جب اس کا عکس کیا تو "تقویٰ" کو معرفہ لائے۔ الٰہی ! تیری پیہم نعمتوں پر تیرے لئے حمد اے شخص میں گمان نہیں کرتا کہ تو کم فہمی کی اندھیریوں (میں غرق ہے کہ تجھے ان احادیث میں موجود نکتہ سمجھ نہ آئے۔)

عہ: اشارہ الی انہ مع اشتہارہ فی کثیر من الناس الخ (المصنف) صفحہ 636 از 684

Fatawa Ridawiyya, Volume 28

(Arabic Text): ...which came once by prioritizing 'generosity' (karam) and another time by placing 'piety' (taqwa) at the beginning, from the flashes of lightning whose brightness almost snatches away the sight of doubts, especially the Hadith of Tirmidhi, along with what has been established in the principles of jurisprudence (Usul) that if the 'Lam' is not for specification (Ahad), then it is for total inclusion (Istighraq), just as the generic 'Lam' (Jins) also signifies inclusion. This is because it is necessary that in the ruling of a genus, all individuals are equal. And Allah Almighty knows best.

I say: Previously, if it were said to you: "The most honorable of people is the most pious among them, then those below him in piety," and so on, descending gradually, you would surely accept it and say there is no doubt in this. But you did not realize that you have deviated from what you initially committed to and have admitted to your deviation. Tell me, what is the conclusion of your statement that 'the most honorable of people' is described first as 'the most pious', secondly as having 'little piety', and thirdly as having 'even less'? (That is, in this case, if the second part, i.e., 'the most pious', is taken as a predicate). Is this not the speech of a madman who utters a word in madness without knowing or understanding? This is the absurdity...

(Urdu Translation/Commentary from the page): I am so lost that it would be difficult to warn you with those bright revelations, whose light it seems will snatch away the eyes of doubts contained in those Hadiths where 'generosity' was sometimes prioritized and 'piety' was sometimes placed at the beginning of the discourse. Especially the Hadith of Tirmidhi, while it is established in the principles that if the 'Lam' is not for a specific reference, it signifies total inclusion; rather, a generic 'Lam' also signifies inclusion because it is necessary that all individuals are equal under the ruling of a category. And Allah Almighty knows best.

I say: Previously, if it were said to you that the most honorable of all people is the most pious among them, then those below him in piety, and so on descending gradually towards the least, you would inevitably accept it and say there is no doubt in it. But you did not realize that you turned away from that. What you had committed to. And you admitted your deviation. Tell me, what is the summary of your statement that 'the most honorable of people' is firstly described as the 'most pious' (most God-fearing), and secondly with 'little piety', and thirdly with even 'less' than

that? (That is, in this case, when taking the second part, i.e., 'most pious', as the predicate). Is this not the speech of such a madman? Who in madness, the word...

फ़तावा रज़विया, खंड 28

(अरबी पाठ): ...जो एक बार 'सखावत' (करम) को पहले रखकर और दूसरी बार 'परहेज़गारी' (तक़वा) को शुरुआत में रखकर आया, उन बिजली की चमक से जिनकी रोशनी संदेह की आँखों को चकाचौंध कर देती है, विशेष रूप से तिर्मिज़ी की हदीस, उन सिद्धांतों के साथ जो उसूल में तय हो चुके हैं कि यदि 'लाम' विशिष्टता (अहद) के लिए नहीं है, तो वह पूर्ण समावेश (इस्तिग़राक़) के लिए होगा, जैसे कि 'लाम-ए-जिन्स' भी समावेश का अर्थ देता है। ऐसा इसलिए है क्योंकि यह आवश्यक है कि एक वर्ग के नियम में सभी व्यक्ति बराबर हों। और अल्लाह तआला ही सबसे बेहतर जानता है।

मैं कहता हूँ: पहले अगर आपसे कहा जाता: "लोगों में सबसे सम्मानित वह है जो उनमें सबसे अधिक परहेज़गार है, फिर वह जो तक़वा में उससे कम है," और इसी तरह धीरे-धीरे नीचे की ओर, तो आप निश्चित रूप से इसे स्वीकार कर लेते और कहते कि इसमें कोई संदेह नहीं है। लेकिन आपने यह नहीं समझा कि आप अपनी बात से फिर गए। जिसे आपने अपनाया था और अपने विचलन को स्वीकार कर लिया। मुझे बताएं कि आपके इस कथन का क्या परिणाम है कि 'सबसे सम्मानित व्यक्ति' को पहले 'सबसे अधिक परहेज़गार' बताया जाता है, फिर 'कम परहेज़गार' और फिर 'उससे भी कम'? (अर्थात, इस मामले में जब दूसरे भाग, यानी 'सबसे अधिक परहेज़गार' को विधेय माना जाए)। क्या यह किसी पागल व्यक्ति की बात नहीं है जो पागलपन में शब्द बोलता है बिना यह जाने या समझे? यह है वह भद्दापन...

(पृष्ठ से उर्दू अनुवाद/टिप्पणी): मैं ऐसा भटका हूँ कि तुम्हारे ऊपर उन चमकती हुई झलकियों से चेतावनी देना मुश्किल हो जाए, जिनकी चमक लगता है कि संदेहों की आँखों को चकाचौंध कर देगी जो उन हदीसों में हैं जिनमें कभी 'करम' को पहले रखा गया और कभी 'तक़वा' को बातचीत की शुरुआत में लाया गया। विशेष रूप से तिर्मिज़ी की हदीस, जबकि सिद्धांतों में यह तय हो चुका है कि 'लाम' जब विशिष्टता के लिए न हो तो वह पूर्ण समावेश (इस्तिग़राक़) के लिए होगा, बल्कि 'जिन्स' (जाति) का लाम भी व्यापकता का अर्थ देता है क्योंकि यह आवश्यक है कि जाति के नियम में सभी व्यक्ति समान हों। और अल्लाह तआला ही सबसे बेहतर जानता है।

मैं कहता हूँ: पहले यदि आपसे कहा जाए कि सभी लोगों में सबसे सम्मानित व्यक्ति सबसे अधिक परहेज़गार है, फिर वह जो तक़वा में उससे कम है और इसी तरह धीरे-धीरे कम से कमतर की ओर नीचे गिरता जाए, तो निश्चित रूप से आप इसे स्वीकार करेंगे और कहेंगे कि इसमें कोई संदेह नहीं है।

लेकिन आपको एहसास नहीं हुआ कि आप अपनी बात से फिर गए। जो आपने किया था। और अपने भटकाव को स्वीकार कर लिया। मुझे बताओ कि तुम्हारे इस कथन का क्या परिणाम है कि 'अकरम-उन-नास' (सबसे सम्मानित व्यक्ति) को पहले 'अतक़ा' (सबसे अधिक परहेज़गार) बताया जाता है, और दूसरी बार 'कम तक़वा' के साथ और तीसरी बार 'उससे भी कम' के साथ? (यानी इस स्थिति में जब दूसरे भाग यानी 'अतक़ा' को विधेय माना जाए)। क्या यह किसी पागल व्यक्ति की बात नहीं है? जो पागलपन में शब्द...

فتاوی رضویہ، جلد ۲۸

(عربی عبارت): التی جاءت مرة بتقدیم الکرم واخری بتصدیر التقوی من لمعات بوارق یکاد سناها یخطف ابصار الشبهات ولا سیما حدیث الترمذی مع ماتقرر في الاصول ان اللام ان لا عهد فللاستغراق بال الجنس ایضا مفید اذحکمه لابد وان یسوی فیه الافراد- واللہ تعالی اعلم۔

اقول: سابقا ان قیل لك اکرم الناس اتقاهم ثم من دونه فی التقوی وهکذا یاتی ینزل تدریجالا جرم ان تسلمه وتقول هذا لاریب فیه لکنك لم تدران قد انصرفت عما اقترفت وقد اعترفت بما انحرفت، قل لی ماذا محصل قولك ان اکرم الناس یوصف اولا بانه اتقی وثانیا بانه قلیل التقوی وثالثا بانه اقل، هل هذا الا کلام مجنون تفوه بلفظ فی الجنون وما دری وما عقل وهذه الشناعة

(اردو ترجمہ): میں ایسا بھٹکا ہو کہ تیرے اوپر ان چمکتی تجلیوں سے تنبیہ ہونا دشوار ہو جن کی روشنی لگتا ہے کہ شبہات کی آنکھوں کو اچک لے گی جو ان احادیث میں ہیں جن میں کبھی کرم کو مقدم فرمایا اور کبھی تقویٰ کو صدر کلام میں لائے بالخصوص حدیث ترمذی باوجودیکہ اصول میں مقرر ہوچکا کہ لام جبکہ عہد کے لئے نہ ہو تو استغراق کے لئے ہوگا بلکہ جنس بھی مفید استغراق ہے اس لئے کہ ضروری ہے کہ جنس کے حکم میں سب افراد برابر ہوں۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔

اقول: سابقاً اگر تم سے کہا جائے کہ سب لوگوں سے زیادہ باعزت سب سے زیادہ پرہیزگار ہے پھر جو تقویٰ میں اس سے کم ہے اور اسی طرح سے تدریجاً کم سے کم تر کی طرف نازل ہو، لامحالہ تم اس کو تسلیم کروگے اور کہوگے کہ اس میں کوئی شک نہیں۔ لیکن تم نے نہیں سمجھا کہ تم اس سے پھر گئے۔ جس کا تم نے ارتکاب کیا تھا۔ اور انحراف کا اعتراف کرلیا مجھے بتاؤ تمہارے اس قول کا حاصل کیا ہے کہ اکرم الناس اولاً اتقیٰ سے موصوف ہوتا ہے (سب سے زیادہ پرہیزگار) اور

ثانیاً قلیل التقویٰ کے ساتھ اور ثالثاً اس سے بھی اقل کے ساتھ (یعنی اس صورت میں جب کہ جز ثانی یعنی اتقیٰ کو محمول مانیں کیا یہ ایسے مجنون کا کلام نہیں۔ جو جنون میں لفظ

Fatawa Razawiyya Volume 28

Main Text: [Translation of Arabic column]: Your strange claim would cloud for you everything that has come in order, and such examples are numerous in the Hadiths. The Prophet (may peace and blessings of Allah be upon him) said: "The actions most beloved to Allah are prayer offered at its proper time, then kindness to parents, then Jihad in the cause of Allah." This was narrated by the Imams Ahmad, Bukhari, Muslim, Abu Dawood, Tirmidhi, and Nasai on the authority of Ibn Mas'ud (may Allah be pleased with him). According to your claim, the meaning would be that the most beloved of actions is first described as prayer, then it remains and becomes kindness, then it stays and turns back into Jihad. This is among the strangest things that listeners have ever heard.

[Translation of Urdu column]: He speaks and understands, otherwise he would have known. And this monstrosity in your strange claim would cloud all those Hadiths in which the excellence of deeds is mentioned in order, and this theme is frequent in Hadiths. The Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) said: "To Allah, the most beloved of all deeds is the prayer that is offered at its correct time. Then good treatment towards parents, then performing Jihad in the way of Allah." This Hadith was narrated by Ahmad, Bukhari, Muslim, Abu Dawood, Tirmidhi, and Nasai from Hazrat Ibn Mas'ud (may Allah be pleased with him). So, according to your claim, the meaning would be that the most beloved deed is first characterized by prayer, then after staying a while it becomes good treatment, then after staying some more it becomes Jihad. And this is among the most bizarre things heard by those who listen.

Footnotes: 1. Sahih al-Bukhari, Book of Prayer Times, Chapter on the Virtue of Prayer at its Appointed Time, Qadimi Kutub Khana Karachi, 1/76; Sahih al-Bukhari, Book of Jihad, Chapter on the Virtue of Jihad at its Appointed Time, Qadimi Kutub Khana Karachi, 1/390; Sahih al-Bukhari, Book of Manners, Chapter on the Word of Allah: 'And We have enjoined on man kindness to his parents,' Qadimi Kutub Khana Karachi, 1/882; Sahih Muslim, Book of Faith, Chapter: Faith in Allah is the Best of Deeds, Qadimi Kutub Khana Karachi, 1/62; Musnad Ahmad bin Hanbal on the authority of Ibn Mas'ud, Al-Maktab al-Islami Beirut, 1/410, 418, 421, 439, 444, 448, 451; Jami' at-Tirmidhi, Chapters of Prayer, Chapter on what has come regarding the Excellence of the First Time, Amin Company Delhi, 1/24; Jami' at-Tirmidhi, Chapters of Piety and Joining Ties, Chapter on what has come regarding Kindness to Parents, Amin Company Delhi, 3/4; Sunan an-Nasa'i, Book of Times, Virtue of Prayer for its

Appointed Times, Noor Muhammad Karkhana Tijarat Kutub Karachi, 1/100; Sunan Abi Dawood, Book of Prayer, Chapter on Maintaining the Prayers, Aftab-e-Alam Press Lahore, 1/61.

फ़तावा रज़विया जिल्द 28

मुख्य पाठ: [अरबी और उर्दू का संयुक्त अनुवाद]: आपका यह अजीब दावा आपके लिए उन तमाम चीज़ों को धुंधला कर देगा जो तरतीब (क्रम) के साथ आई हैं, और हदीसों में ऐसी चीज़ें बहुत ज़्यादा हैं। नबी सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम ने फ़रमाया: "अल्लाह को तमाम कामों में सबसे ज़्यादा प्यारी नमाज़ है जो वक्त पर पढ़ी जाए। फिर माँ-बाप के साथ हुस्ने सुलूक (अच्छा व्यवहार), फिर अल्लाह की राह में जिहाद करना।" इस हदीस को इमाम अहमद, बुखारी, मुस्लिम, अबू दाऊद, तिर्मिज़ी और नसाई ने हज़रत इब्न मसऊद रज़ियल्लाहु तआला अन्हु से रिवायत किया है। तो आपके दावे के मुताबिक इसका अर्थ यह होगा कि सबसे ज़्यादा पसंदीदा काम पहले नमाज़ की सिफ़त वाला होता है, फिर कुछ देर ठहर कर वही हुस्ने सुलूक बन जाता है, फिर कुछ और ठहर कर जिहाद हो जाता है। और यह उन सबसे अजीब बातों में से है जिन्हें सुनने वालों ने सुना।

पाद-टिप्पणियाँ: 1. सहीह अल-बुखारी, किताब मवाकीतुस सलात, बाब फ़ज़्लुस सलाति लिवक़्तिहा, कदीमी कुतुब खाना कराची, 1/76; सहीह अल-बुखारी, किताबुल जिहाद, बाब फ़ज़्लुल जिहादि लिवक़्तिहा, कदीमी कुतुब खाना कराची, 1/390; सहीह अल-बुखारी, किताबुल अदब, बाब कौलल्लाहि तआला 'व वस्सैनल इनसाना बि वालिदैहि', कदीमी कुतुब खाना कराची, 1/882; सहीह मुस्लिम, किताबुल ईमान, बाब कौनुल ईमानि बिल्लाहि अफ़ज़लुल आमाल, कदीमी कुतुब खाना कराची, 1/62; मुस्नद अहमद बिन हंबल अन इब्न मसऊद, अल-मकतबतुल इस्लामी बेरूत, 1/410, 418, 421, 439, 444, 448, 451; जामिउत तिर्मिज़ी, अबवाबुस सलात, बाब मा जाअ फिल वक़्तुल अव्वलि मिनल फ़ज़्ल, अमीन कंपनी दिल्ली, 1/24; जामिउत तिर्मिज़ी, अबवाबुल बिर्रे वस सिला, बाब मा जाअ फी बिर्रिल वालिदैन, अमीन कंपनी दिल्ली, 3/4; सुनन अन-नसाई, किताबुल मवाकीत, फ़ज़्लुस सलाति लि मवाकीतिहा, नूर मुहम्मद कारखाना तिज़ारत कुतुब कराची, 1/100; सुनन अबी दाऊद, किताबुस सलात, बाबुल मुहाफ़ज़ति अलस सलवात, आफ़ताबे आलम प्रेस लाहौर, 1/61।

पृष्ठ 638 का 684

تکدر علیك زعمك العجیب في کل ما جاء علی الترتیب وھو کثیر في الاحادیث، قال صلی اللہ تعالی علیه وسلم "احب الاعمال الی اللہ الصلوٰۃ لوقتھا ثم بر الوالدین ثم الجھاد في سبیل اللہ "اخرجه الائمة احمد [1]۸ والبخاری ومسلم وابوداؤد والترمذی والنسائی عن ابن مسعود رضی اللہ تعالیٰ عنہ فالمعنی علی زعمك ان احب الاعمال یوصف اولاً بأنه صلوٰۃ ثم یمکث فیصیر برا ثم یلبث فیعود جھاداً وھذا من اعجب ما سمع السامعون۔

بولتا ہے اور سمجھتا ہے ورنہ اسے خبر ہوتی، اور یہ شناعت تمہارے زعم عجیب میں ان تمام احادیث کو مکدر کر دے گی جن میں ترتیب کے ساتھ اعمال کی فضیلت بیان ہوئی اور یہ مضمون احادیث میں بہت ہے، نبی صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نے فرمایا "اللہ کو سب کاموں سے زیادہ پیاری نماز ہے جو وقت پر پڑھی جائے۔ پھر ماں باپ کے ساتھ حُسنِ سلوک، پھر اللہ کی راہ میں جہاد کرنا۔" اس حدیث کو روایت کیا احمد، بخاری، مسلم، ابوداؤد، ترمذی اور نسائی نے حضرت ابن مسعود رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے تو تمہارے زعم پر معنیٰ یہ ہوگا کہ سب سے زیادہ محبوب کام پہلے صلوٰۃ کے ساتھ موصوف ہوتا ہے پھر کچھ دیر ٹھہر کر حسن سلوک بن جاتا ہے پھر کچھ دیر ٹھہر کر جہاد ہوتا ہے اور یہ سب سے زیادہ عجیب باتوں میں سے ہے جو سننے والوں نے سنی۔

حواشی: 1. صحیح البخاری کتاب مواقیت الصلوۃ باب فضل الصلوۃ لوقتھا قدیمی کتب خانہ کراچی ۱/ ۷۶، صحیح البخاری کتاب الجہاد باب فضل الجہاد لوقتھا قدیمی کتب خانہ کراچی ۱/ ۳۹۰، صحیح البخاری کتاب الادب باب قولہ تعالی ووصینا الانسان بوالدیه قدیمی کتب خانہ کراچی ۱/ ۸۸۲، صحیح مسلم کتاب الایمان باب کون الایمان باللہ افضل الاعمال قدیمی کتب خانہ کراچی ۱/ ۶۲، مسند احمد بن حنبل عن ابن مسعود المکتب الاسلامی بیروت ۱/ ۴۱۰ و ۴۱۸، ۴۲۱ و ۴۳۹ و

۴۴۴ و ۴۴۸ و ۴۵۱، جامع الترمذی ابواب الصلوة باب ماجاء في الوقت الاول من الفضل امین کمپنی دہلی ۱/ ۲۴، جامع الترمذی ابواب البروالصلة باب ماجاء فی برالوالدین امین کمپنی دہلی ۳/ ۴، سنن النسائی کتاب المواقیت فضل الصلوة لمواقیتها نور محمد کارخانه تجارت کتب کراچی ۱/ ۱۰۰، سنن ابی داؤد کتاب الصلوة باب المحافظة علی الصلوات آفتاب عالم پریس لاہور ۱/ ۶۱

Appendix: Beware of thinking that prioritizing the predicate in such contexts is rare in eloquent speech, to the point of being considered a forced interpretation for the purpose. Rather, it is widely prevalent; in fact, it is the more common and abundant usage. Were we to recount for you the hadiths narrated in this fashion, they would exceed hundreds, and you would accuse me of causing boredom. Furthermore, some contain evidence within the hadith itself for our objective, such as prioritizing attributes and delaying essences, among other things. Others include those which commentators explained by reversing the order without any external necessity. Thus, it is established as a common stylistic path; speech often follows it, and understanding instinctively grasps it without needing any redirection or pause. Had we not been wary of verbosity, we would have shown you astonishing examples. Nonetheless, there is no harm in mentioning a portion of hadiths, most belonging to the second category, as they illustrate the purpose most clearly and beautifully. We shall precede them with a hadith in which the Chosen Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) stated two premises, from which scholars derived a conclusion, similar to our approach with the two verses.

फतावा रज़विया - जिल्द 28

परिशिष्ट: खबरदार, यह गुमान न करना कि ऐसे स्थानों पर ख़बर (विधेय) को पहले रखना सुस्पष्ट कलाम में दुर्लभ है, यहाँ तक कि इसे उद्देश्य के लिए तावील (व्याख्या) माना जाए। बल्कि वह बहुतायत से प्रचलित है, बल्कि यही अधिक और प्रचुर है। और अगर हम आपसे उन हदीसों में से कुछ का उल्लेख करें जो इस तरीके पर वर्णित हुई हैं, तो वे गिनती में सैकड़ों से अधिक होंगी और आप मुझ पर उबा देने का आरोप लगाएंगे। फिर उनमें से वह भी है जो स्वयं हदीस में हमारे दावे का प्रमाण है, जैसे गुणों (attributes) को पहले रखना और सत्ताओं (essences) को बाद में रखना, और इसके अलावा उनमें हदीस के व्याख्याकारों का हदीस की व्याख्या में बिना आवश्यकता के क्रम को उलट देना है। तो इससे पता चला कि ख़बर को पहले रखना प्रचलित है और अक्सर कलाम इसी ढंग पर चलता है और बिना किसी बाहरी संकेत की आवश्यकता के लोगों की समझ उसी ओर बढ़ जाती है और वह किसी बताने वाले पर निर्भर नहीं होती। और अगर हमें विस्तार का डर न होता, तो हम आपको इन हदीसों का एक अजीब व गरीब नमूना दिखाते, लेकिन इसमें कोई हर्ज नहीं कि हम इन हदीसों का एक हिस्सा उल्लेख करें जिनमें से अधिकांश दूसरी श्रेणी से संबंधित हैं। इसलिए कि वे उद्देश्य को स्पष्ट करने में बहुत साफ़ हैं और हम पहले एक ऐसी हदीस का उल्लेख करेंगे जिसमें मुस्तफा (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने दो प्रस्तावनाओं का उल्लेख किया, जिससे विद्वानों ने निष्कर्ष निकाला, जिस तरह दो आयतों के मामले में है।

पृष्ठ 639 का 684

تذئیل خبردار یہ گمان نہ کرنا کہ ایسے مقامات میں خبر کو مقدم رکھنا کلام فصیح میں نادر ہے۔ یہاں تک کہ مقصود کے لیے تاویل کرنا ٹھہرے، بلکہ وہ بکثرت شائع ہے بلکہ یہی اکثر و اوفر ہے اور اگر ہم تم سے ان احادیث میں سے کچھ کا ذکر کریں جو اس طریقے پر وارد ہوئیں تو گنتی میں سینکڑوں سے زیادہ ہوں گی اور تم مجھے اکتا دینے پر تہمت لگاؤگے۔ پھر ان میں سے وہ بھی ہے جو نفس حدیث میں ہمارے مدعا کی دلیل ہے جیسے صفات کو مقدم کرنا اور ذوات کو مؤخر کرنا اور اس کے علاوہ ان میں شارحین حدیث کا حدیث کی شرح میں ترتیب الٹ دینا بلا ضرورت، تو اس سے معلوم ہوا کہ خبر کو مقدم کرنا شائع ہے اور بسا اوقات کلام اس ڈھنگ پر چلتا ہے اور قرائن صارفہ کی حاجت کے بغیر لوگوں کی فہم اس کی طرف سبقت کرتی ہے اور کسی بتانے والے پر موقوف نہیں ہوتی اور اگر ہمیں تطویل کا ڈر نہ ہو تو ہم تمہیں ان احادیث کا عجیب و غریب نمونہ دکھاتے لیکن اس میں حرج نہیں کہ ہم ان احادیث کا ایک حصہ ذکر کریں جن میں اکثر قسم ثانی کے قبیل سے ہیں۔ اس لیے کہ وہ مقصود میں خوب واضح ہیں اور ہم پہلے ایک حدیث ذکر کریں جس میں مصطفی صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نے دو مقدمے ذکر کیے تو اس سے علماء نے نتیجہ نکالا، جس طرح دو آیتوں میں

صفحہ ۶۳۹ از ۶۸۴

Fatawa Razawiya Volume 28

[Arabic Column]: So that this may be a severe punishment. Husain al-Fatimi informed us, narrating from Abid bin Ahmad, from Salih al-Faruqi, from Sulayman al-Dar'i, from Muhammad al-Sharif, from al-Shams al-Alqami, from Imam al-Suyuti, from Ahmad bin Abdul Qadir bin Tarif, that Abu Ishaq al-Tanukhi informed us. Abu al-Hajjaj Yusuf bin al-Zaki al-Mizzi informed us. Al-Fakhr bin al-Bukhari informed us, by way of hearing from Abu Hafs Umar bin Tabarzad. Abu al-Fath Abdul Malik ibn Qasim al-Karukhi informed us. Qadi Abu Amir Mahmud ibn al-Qasim al-Azdi and Abu Bakr Ahmad bin Abdul Samad al-Ghawrji informed us. Abu Muhammad Abdul Jabbar al-Jarrahi al-Marwazi informed us. Abu al-Abbas Muhammad bin Ahmad bin al-Mahbub al-Mahbubi al-Marwazi informed us. Al-Tirmidhi informed us: Muhammad bin Yahya narrated to us, Muhammad bin Yusuf narrated to us, Sufyan narrated to us from Hisham bin Urwa, from his father, from Aishah (may Allah be pleased with her), who said that the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) said: "The best of you is the one who is best to his family."

[Urdu Column]: ...we did so that the imprisonment would be severe. Husain Fatimi related the Hadith to us; he narrates from Abid bin Ahmad, he narrates from Salih Faruqi, he narrates from Sulayman bin Dar'i, he narrates from Muhammad Sharif, he narrates from Shams Alqami, he narrates from Imam Suyuti, he narrates from Ahmad bin Abdul Qadir ibn Tarif. Abu Ishaq Tanukhi informed us. Abu al-Hajjaj Yusuf ibn Zaki Mizzi informed us. Fakhruddin ibn Bukhari informed us, by hearing from Abu Hafs Umar bin Tabarzad. Abu al-Fath Abdul Malik ibn Qasim Karukhi informed us. Qazi Abu Amir Mahmud ibn Qasim Azdi and Abu Bakr Ahmad bin Abdul Samad Ghawrji informed us. Abu Muhammad Abdul Jabbar Jarrahi Marwazi informed us. Tirmidhi informed us: Muhammad ibn Yahya narrated to us, Muhammad bin Yusuf narrated to us, Sufyan narrated to us; they narrated from Hisham bin Urwa, who narrated from his father. He said: Narrated from Hazrat Aisha (may Allah be pleased with her). She said: The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) said: "The best of you is the one who is best to his family."

Page 640 of 684

फ़तावा रज़विया जिल्द २८

[अरबी कॉलम]: ताकि यह कड़ी सज़ा हो। हमें हुसैन अल-फ़ातिमी ने खबर दी, उन्होंने आबिद बिन अहमद से, उन्होंने सालेह अल-फ़ारूक़ी से, उन्होंने सुलेमान अल-दरई से, उन्होंने मुहम्मद अल-शरीफ़ से, उन्होंने अल-शम्स अल-अलक़मी से, उन्होंने इमाम अल-सुयूती से, उन्होंने अहमद बिन अब्दुल क़ादिर बिन तरीफ़ से रिवायत की। हमें अबू इसहाक़ अल-तनूख़ी ने खबर दी। हमें अबुल हज्जाज यूसुफ़ बिन अल-ज़की अल-मज़्ज़ी ने खबर दी। हमें अल-फ़ख्र बिन अल-बुखारी ने खबर दी, अबू हफ़्स उमर बिन तबरज़द से सुनकर। हमें अबुल फ़तह अब्दुल मलिक इब्न क़ासिम अल-करुखी ने खबर दी। हमें क़ाज़ी अबू आमिर महमूद इब्न अल-क़ासिम अल-अज़दी और अबू बक्र अहमद बिन अब्दुल समद अल-ग़ौरजी ने खबर दी। हमें अबू मुहम्मद अब्दुल जब्बार अल-जर्राही अल-मरवज़ी ने खबर दी। हमें अबुल अब्बास मुहम्मद बिन अहमद बिन अल-महबूब अल-महबूबी अल-मरवज़ी ने खबर दी। हमें तिर्मिज़ी ने खबर दी: मुहम्मद बिन यह्या ने हमसे बयान किया, मुहम्मद बिन यूसुफ़ ने हमसे बयान किया, सुफ़यान ने हमसे हिशाम बिन उरवा से, उन्होंने अपने पिता से, उन्होंने हज़रत आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) से रिवायत की कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "तुम में सबसे बेहतर वह है जो अपने परिवार के लिए बेहतर हो।"

[उर्दू कॉलम]: ...हमने किया ताकि कैद सख्त हो। हमसे हदीस बयान की हुसैन फ़ातिमी ने, वह रिवायत करते हैं आबिद बिन अहमद से, वह रिवायत करते हैं सालेह फ़ारूक़ी से, वह रिवायत करते हैं सुलेमान बिन दरई से, वह रिवायत करते हैं मुहम्मद शरीफ़ से, वह रिवायत करते हैं शम्स अलक़मी से, वह रिवायत करते हैं इमाम सुयूती से, वह रिवायत करते हैं अहमद बिन अब्दुल क़ादिर इब्न तरीफ़ से। हमें खबर दी अबू इसहाक़ तनूख़ी ने। हमें खबर दी अबुल हज्जाज यूसुफ़ इब्न ज़की मज़्ज़ी ने। हमें खबर दी फ़ख़रुद्दीन इब्न बुखारी ने, अबू हफ़्स उमर बिन तबरज़द से समाअतन (सुनकर)। हमें खबर दी अबुल फ़तह अब्दुल मलिक इब्न क़ासिम करुखी ने। हमें खबर दी क़ाज़ी अबू आमिर महमूद इब्न क़ासिम अज़दी और अबू बक्र अहमद बिन अब्दुल समद ग़ौरजी ने। हमें खबर दी अबू मुहम्मद अब्दुल जब्बार जर्राही मरवज़ी ने। हमें खबर दी तिर्मिज़ी ने: हमसे हदीस बयान की मुहम्मद इब्न यह्या ने, हमसे हदीस बयान की मुहम्मद बिन यूसुफ़ ने, हमसे हदीस बयान की सुफ़यान ने; उन्होंने रिवायत की हिशाम बिन उरवा से, जिन्होंने रिवायत की अपने पिता से। उन्होंने कहा: हज़रत आयशा (रज़ियल्लाहु तआला अन्हा) से रिवायत है। उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "तुम में सबसे बेहतर वह है जो अपने घर वालों के लिए बेहतर हो।"

[عربی کالم]: لیکون هذا اشد تنکیلا۔ انبأنا حسین الفاطمی عن عابد بن احمد عن صالح الفاروقی عن سلیمان الدرعی عن محمد الشریف، عن الشمس العلقمی عن الامام السیوطی عن احمد بن عبدالقادر بن طریف انا ابو اسحاق التنوخی انا ابوالحجاج یوسف بن الزکی المزی انا الفخر بن البخاری سماعا بسماعه عن ابی حفص عمر بن طبرزد انا ابوالفتح عبدالملك ابن قاسم الکروخی، انا القاضی ابوعامر محمود بن القاسم الازدی و ابو بکر احمد بن عبدالصمد الغورجی انا ابو محمد عبدالجبار الجراحی المروزی انا ابوالعباس محمد بن احمد بن المحبوب المحبوبي المروزي، انا الترمذی ثنا محمد بن یحیی نا محمد بن یوسف ثنا سفیان عن هشام بن عروة عن ابیه عن عائشة قالت قال رسول الله صلی الله تعالی علیه وسلم خیر کم خیرکم لاهله

[اردو کالم]: ہم نے کیا تاکہ قید سخت ہو۔ ہم سے حدیث بیان کی حسین فاطمی نے، وہ روایت کرتے ہیں عابد بن احمد سے، وہ روایت کرتے ہیں صالح فاروقی سے، وہ روایت کرتے ہیں سلیمان بن درعی سے، وہ روایت کرتے ہیں محمد شریف سے، وہ روایت کرتے ہیں شمس علقمی سے، وہ روایت کرتے ہیں امام سیوطی سے، وہ روایت کرتے ہیں احمد بن عبدالقادر ابن طریف سے، ہمیں خبر دی ابواسحاق تنوخی نے۔ ہمیں خبر دی ابوالحجاج یوسف ابن زکی مزی نے۔ ہمیں خبر دی فخر الدین ابن بخاری نے۔ سماعا ابوحفص عمر بن طبرزد سے سن کر۔ ہمیں خبر دی ابوالفتح عبدالملک ابن قاسم کرونی نے۔ ہمیں خبر دی قاضی ابو عامر محمود ابن قاسم ازدی اور ابوبکر احمد بن عبدالصمد غورجی نے۔ ہمیں خبر دی ابو محمد عبدالجبار جراحی مروزی نے، ہمیں خبر دی ترمذی نے، حدیث بیان کی ہم سے محمد ابن یحییٰ نے، حدیث بیان کی ہم سے محمد بن یوسف نے، حدیث بیان کی ہم سے سفیان نے، انہوں نے روایت کی ہشام بن عروہ سے انہوں نے روایت کی اپنے باپ

سے۔ انہوں نے کہا فرمایا حضرت عائشہ رضی اللہ تعالیٰ عنہا سے۔ انہوں نے کہا فرمایا رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم: خیرکم خیرکم لاہلہ (تم میں سے بہتر وہ ہے جو اپنے گھر والوں کے لئے بہتر ہو)۔

Fatawa Razawiyya Volume 28

"And I am the best of you to my family, and when your companion dies, then leave him alone. This is a Sahih Hasan Hadith." [1] I say (Qultu): And it is also narrated by Ibn Majah [2] from the Hadith of Ibn Abbas, and by al-Tabarani in his Al-Mu'jam al-Kabir [3] from Mu'awiyah bin Abi Sufyan (may Allah be pleased with them all). The Imam, the Great Scholar and Commentator Abdul Ra'uf al-Munawi said in Al-Taysir Sharh al-Jami' al-Saghir for Imam al-Mawla Jalal al-Haqq wa al-Din al-Suyuti (may Allah have mercy on them both): "I am absolutely the best of you, and he (the Prophet) was the kindest of people in treating them (his family)." [4] End quote. I say (Aqoolu): O you, if you show a difference between this analogy and that analogy whose correctness...

[Right Column Translation]: ...stated, "The best among you is the one who is best to his wife, and I am the best among you to my wife. When one of your companions dies, then leave him (i.e., do not mention him with evil)." This Hadith is Hasan Sahih. I say (I will say that) this Hadith is narrated by Ibn Majah among the Hadiths of Ibn Abbas, and by al-Tabarani in his Mu'jam Kabir from Mu'awiyah ibn Abu Sufyan (may Allah Almighty be pleased with them all). Imam Allama Abdur Rauf Munawi said in Taysir Sharh Jami' Saghir, authored by Imam Mawla Jalal al-Haqq wal-Din Sayouti (may Allah have mercy on both): "Then I am absolutely the best among all of you. And the Holy Prophet (peace and blessings be upon him) used to treat his family best of all." I say: (I say) O person, if you [differentiate] in this analogy and that analogy whose correctness...

[Footnotes]: 1. Jami' al-Tirmidhi, Chapters of Virtues, Chapter on the Virtues of the Wives of the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him), Amin Company Delhi 2/229; Mawarid al-Zam'an ila Zawa'id Ibn Hibban, Hadith 1312, Al-Maktabah al-Salafiyyah p. 318; Al-Firdaws bi-Ma'thur al-Khitab, Hadith 2853, Dar al-Kutub al-Ilmiyyah Beirut 2/170; Al-Jami' al-Saghir Hadith 6100, Dar al-Kutub al-Ilmiyyah Beirut 2/249. 2. Sunan Ibn Majah, Book of Marriage, Chapter on Good Treatment of Women, H.M. Saeed Company Karachi p. 143. 3. Al-Mu'jam al-Kabir, Hadith 853, Maktabat al-Faysaliyyah Beirut 19/363. 4. Al-Taysir Sharh al-Jami' al-Saghir under the Hadith 'The best of you is the best to his family', Maktabat al-Imam al-Shafi'i Riyadh 1/533.

फतावा रज़विया जिल्द 28

"और मैं अपने परिवार के लिए तुम सबमें सबसे बेहतर हूँ, और जब तुम्हारा कोई साथी मर जाए तो उसे छोड़ दो। यह हदीस हसन सहीह है।" [1] मैं कहता हूँ (क़ुल्तू): और यह इब्न माजा के यहाँ [2] भी इब्न अब्बास की हदीस से वर्णित है, और तबरानी ने अपनी अल-मुअजम अल-कबीर [3] में मुआविया बिन अबी सुफ़ियान (अल्लाह उन सभी से प्रसन्न हो) से रिवायत की है। इमाम, महान विद्वान और टीकाकार अब्दुल रऊफ़ अल-मुनवी ने इमाम मौला जलाल अल-हक़ व अद-दीन अल-सुयूती (अल्लाह उन दोनों पर दया करे) की अल-तयसीर शरह अल-जामी अल-सगीर में कहा है: "मैं बिल्कुल तुम सबमें सबसे बेहतर हूँ, और वह (पैगंबर) उनके(अपने परिवार) के साथ व्यवहार करने में लोगों में सबसे दयालु थे।" [4] समाप्त। मैं कहता हूँ (अक़ूलू): ऐ व्यक्ति, यदि तुम इस क़यास (तर्क) और उस क़यास के बीच अंतर दिखाते हो जिसकी शुद्धता...

[दायां कॉलम अनुवाद]: ...कहा, "तुममें से सबसे अच्छा वह है जो अपनी पत्नी के लिए सबसे अच्छा हो, और मैं अपनी पत्नी के लिए तुम सबमें सबसे अच्छा हूँ। जब तुम्हारा कोई साथी मर जाए, तो उसे छोड़ दो (यानी उसका ज़िक्र बुराई से न करो)।" यह हदीस हसन सहीह है। मैं कहता हूँ (मैं कहूँगा कि) यह हदीस इब्न माजा के यहाँ इब्न अब्बास की हदीसों में से वर्णित है, और तबरानी के यहाँ उनके मुअजम कबीर में मुआविया इब्न अबू सुफ़ियान (अल्लाह सर्वशक्तिमान उन सभी से प्रसन्न हो) से रिवायत है। इमाम अल्लामा अब्दुर रऊफ़ मुनवी ने इमाम मौला जलाल अल-हक़ वल-दीन सुयूती (अल्लाह दोनों पर दया करे) द्वारा रचित तयसीर शरह जामिअ सगीर में कहा है: "तो मैं बिल्कुल तुम सबमें सबसे बेहतर हूँ। और हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) अपने परिवार के साथ सबसे अच्छा व्यवहार करते थे।" मैं कहता हूँ: (मैं कहता हूँ) ऐ व्यक्ति, यदि तुम इस क़यास में और उस क़यास में जिसकी शुद्धता का...

[पाद टिप्पणियां]: 1. जामिअ अल-तिर्मिज़ी, अबवाबुल मनाकिब, बाब फ़ज़्ल अज़वाजुन नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम), अमीन कंपनी दिल्ली 2/229; मवारिद अल-ज़मान इला ज़वाइद इब्न हिब्बान, हदीस 1312, अल-मकतबह अल-सलफ़िया पृ. 318; अल-फ़िरदौस बि-मअसूर अल-ख़िताब, हदीस 2853, दार अल-कुतुब अल-इल्मिया बेरूत 2/170; अल-जामी अल-सगीर हदीस 6100, दार अल-कुतुब अल-इल्मिया बेरूत 2/249. 2. सुनन इब्न माजा, किताबुन निकाह, बाब हुस्न मुआशरतुल निसा, एच.एम. सईद कंपनी कराची पृ. 143. 3. अल-मुअजम अल-कबीर, हदीस 853,

मकतबत अल-फ़ैसलिया बेरूत 19/363. 4. अल-तयसीर शरह अल-जामी अल-सगीर हदीस 'ख़ैरुकुम ख़ैरुकुम लि-अहलीही' के तहत, मकतबत अल-इमाम अल-शाफ़ई रियाद 1/533.

पृष्ठ 641/684

وانا خیرکم لاہلی واذا مات صاحبکم فدعوہ۔ ھذا حدیث حسن صحیح ۱ قلت ومروی ایضا عند ابن ماجۃ ۲ من حدیث ابن عباس وعند الطبرانی فی معجمہ ۳ الکبیر عن معاویۃ بن ابی سفین رضی اللہ تعالٰی عنہم اجمعین قال الامام العلامۃ الشارح عبدالرؤف المناوی فی التیسیر شرح الجامع الصغیر للامام المولی جلال الحق و الدین السیوطی رحمۃ اللہ تعالٰی علیھما فانا خیرکم مطلقا و کان احسن الناس عشرۃ لہم ٤ انتھی۔ اقول : یا ھذا ان ابدیت فرقاً بین ھذا القیاس والقیاس

نے ” تم میں سے سب سے بہتر وہ ہے جو اپنی بیوی کے لیے بہتر ہو اور میں اپنی بیوی کے لیے تم سب سے بہتر ہوں جب تمہارا کوئی ساتھی مر جائے تو اسے چھوڑ دو“ (یعنی اس کا ذکر برائی سے نہ کرو) یہ حدیث حسن صحیح ہے۔ قلت (میں کہوں گا کہ) یہ حدیث ابن ماجہ کے یہاں منجملہ حدیث ابن عباس سے مروی ہے اور طبرانی کے یہاں ان کے معجم کبیر میں معاویہ ابن ابوسفیان رضی اللہ تعالٰی عنہم اجمعین سے امام علامہ عبد الرؤف مناوی نے تیسر شرح جامع صغیر مصنفہ امام مولیٰ جلال الحق والدین سیوطی رحمہما اللہ تعالٰی میں فرمایا ”تو میں مطلقاً تم سب سے بہتر ہوں۔ اور حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام اپنے اہل کے ساتھ سب سے بہتر سلوک فرماتے تھے۔“ اقول : (میں کہتا ہوں) اے شخص اگر تو اس قیاس میں اور اُس قیاس میں جس کی صحت کا

۱ جامع الترمذی ابواب المناقب باب فضل ازواج النبی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم امین کمپنی دہلی ۲/ ۲۲۹ ، موارد الظمان الی زوائد ابن حبان حدیث ۱۳۱۲ المکتبۃ السلفیۃ ص ۳۱۸ ، الفردوس بمأثور الخطاب حدیث ۲۸۵۳ دارالکتب العلمیۃ بیروت ۲/ ۱ ۷۰، الجامع الصغیر حدیث ۶۱۰۰ دارالکتب العلمیہ بیروت ۲/ ۲۴۹ ۲ سنن ابن ماجہ کتاب النکاح باب حسن معاشرۃ النساء ایچ ایم سعید کمپنی

كراچی ص ۱۴۳ ۳ المعجم الکبیر حدیث ۸۵۳ مکتبۃ الفیصلیہ بیروت ۱۹/ ۳۶۳ ٤ التیسیر شرح الجامع الصغیر تحت الحدیث خیرکم خیرکم لاہلہ مکتبۃ الامام الشافعی ریاض ۱/ ۵۳۳

Volume 28 Fatawa Razawiyya

Arabic Text

...whose health you deny, to your gratitude they are always preferred, as long as they are. But alas, alas! How can that be for you? Ahmad and the two Sheikhs (Bukhari and Muslim) narrated from Abu Hurairah that the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) said: "The best women who ride camels are the righteous women of the Quraysh."[1]

The learned commentator said: The judgment of being "best" applies to the righteous among them, not universally.[2] Look how "best" is made a subject of judgment. Ahmad, Tirmidhi, and Hakim narrated with a sahih (authentic) chain from Abdullah bin 'Amr bin al-'As (may Allah be pleased with them) that the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) said: "The best of companions in the sight of Allah is the one who is best to his companion, and the best of neighbors in the sight of Allah is the one who is best to his neighbor."[3] The learned commentator said: "So every..."

Urdu Translation

If you are a denier, make the difference clear, then the 'Tafdiliyah' will be grateful to you for life. But alas, alas! How is such a thing possible for you? Imam Ahmad, Bukhari, and Muslim narrate from Hazrat Abu Hurairah, who narrated from the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) that he said: "Among the women who ride camels, the best are the righteous women of the Quraysh."

The learned commentator stated: The command for being the best was given for those who are righteous among the Quraysh women, and this command is not universal. See how the commentator made "best" a subject of judgment. Imam Ahmad, Tirmidhi, and Hakim, with an authentic chain, narrated from Hazrat Abdullah bin Amr ibn al-As (may Allah be pleased with them) that the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) said: "The best of companions in the sight of Allah is the one who is best to his companion, and the best of neighbors in the sight of Allah is the one who is best to his neighbor and among neighbors, the best in the sight of Allah is he who is..."

1. Musnad Ahmad bin Hanbal from Abu Hurairah, Al-Maktab al-Islami Beirut 2/275 & 393; Sahih al-Bukhari, Book of Marriage, chapter... Women... Qadimi Kutub Khana Karachi 2/260; Sahih Muslim, Book of Virtues, chapter... Qadimi Kutub Khana Karachi 2/308.

2. At-Taysir Sharh al-Jami' al-Saghir under the hadith 'Best women who ride...', Maktaba al-Imam al-Shafi'i Riyadh 1/522.
3. Musnad Imam Ahmad bin Hanbal from Abdullah bin Amr bin al-As, Al-Maktab al-Islami Beirut 2/168; Al-Mustadrak lil-Hakim, Book of Rites...; Al-Jami' at-Tirmidhi, Chapters of Piety and Joining..., chapter regarding rights of neighbors, Ameen Company Delhi 2/16.

अरबी पाठ

...जिसके स्वास्थ्य का आप खंडन करते हैं, वे आपके प्रति हमेशा श्रेष्ठ माने जाते रहे हैं। लेकिन अफ़सोस, अफ़सोस! यह आपके लिए कैसे संभव हो सकता है? अहमद और दो शेखों (बुखारी और मुस्लिम) ने अबू हुरैरा से रिवायत की है कि नबी सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम ने फ़रमाया: "ऊंटों पर सवारी करने वाली महिलाओं में सबसे अच्छी क़ुरैशी की नेक महिलाएँ हैं।"[1]

उर्दू अनुवाद

तो तुम इनकार करने वाले हो, अंतर स्पष्ट कर दो, तो तफ़ज़ीलिया जीवन भर तुम्हारे शुक्रगुज़ार रहेंगे, लेकिन अफ़सोस, अफ़सोस! तुम्हारे लिए ऐसा कैसे संभव है? इमाम अहमद, बुखारी और मुस्लिम हज़रत अबू हुरैरा से रिवायत करते हैं, उन्होंने नबी सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम से रिवायत की कि आपने फ़रमाया: "ऊंटों पर सवारी करने वाली महिलाओं में सबसे अच्छी क़ुरैशी की नेक महिलाएँ हैं।"

अरबी पाठ

विद्वान टीकाकार ने कहा: "सबसे अच्छा" होने का निर्णय उनमें से नेक लोगों पर लागू होता है, सामान्य रूप से नहीं।[2] देखो "सबसे अच्छा" को कैसे निर्णय का विषय बनाया गया है। अहमद, तिर्मिज़ी और हाकिम ने एक सही सनद के साथ हज़रत अब्दुल्ला बिन अम्र बिन अल-आस (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) से रिवायत की है कि नबी सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम ने फ़रमाया: "अल्लाह के नज़दीक सबसे अच्छा साथी वह है जो अपने साथी के लिए सबसे अच्छा हो, और अल्लाह के नज़दीक सबसे अच्छा पड़ोसी वह है जो अपने पड़ोसी के लिए सबसे अच्छा हो।"[3] विद्वान टीकाकार ने कहा: "तो हर..."

उर्दू अनुवाद

विद्वान टीकाकार ने फ़रमाया कि जिनके लिए सबसे बेहतर होने का हुक्म फ़रमाया गया वे क़ुरैशी औरतों में नेक औरतें हैं और यह हुक्म अपने उमूम (सामान्यता) पर नहीं है। देखो किस तरह शारह (टीकाकार) ने 'खैर' (श्रेष्ठता) को महकूम बे (निर्णय का विषय) करार दिया। इमाम अहमद, तिर्मिज़ी और हाकिम ने सनदे सहीह के साथ हज़रत अब्दुल्ला इब्न अम्र इब्न आस रज़ियल्लाहु तआला अन्हुमा से रिवायत की कि नबी सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम ने फ़रमाया कि असहाब (साथियों) में सबसे बेहतर अल्लाह के नज़दीक वह है जो अपने साथी के लिए सबसे बेहतर हो और हमसायो (पड़ोसियों) में अल्लाह के नज़दीक सबसे बेहतर वह है जो अपने...

1. मसनद अहमद बिन हंबल, अबू हुरैरा से, अल-मकतब अल-इस्लामी बेरूत 2/275 व 393; सहीह अल-बुखारी, किताबुन निकाह...; कदीमी कुतुब खाना कराची 2/260; सहीह मुस्लिम, किताबुल फज़ाइल... कदीमी कुतुब खाना कराची 2/308।
2. अत-तयसीर शरह अल-जामि' अस-सगीर, मकतबा अल-इमाम अल-शाफ़ई रियाद 1/522।
3. मसनद इमाम अहमद बिन हंबल, अब्दुल्ला बिन अम्र बिन अल-आस से, अल-मकतब अल-इस्लामी बेरूत 2/168; अल-मुस्तदरक लिल-हाकिम, किताबुल मनासिक...; अल-जामि' अत-तिर्मिज़ी, अबवाबुल बिर वस्-सिला... अमीन कंपनी दिल्ली 2/16।

عربی عبارت	اردو ترجمہ
	تو منکر ہے فرق نمایاں کردے تو تفضیلیہ عمر بھر
الذی تنکر صحتہ لشکرک المفضلۃ ابدا ما	تیرے شکر گزار ہوں گے، لیکن ہیہات ہیہات تجھ سے
کانوا و لکن ہیہات ہیہات انی لک ذلک	کیونکر ایسا ممکن ہے۔ امام احمد و بخاری و مسلم
اخرج احمد و الشیخان عن ابی ہریرۃ عن	حضرت ابوہریرہ سے راوی، انہوں نے نبی صلی اللہ
النبی صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم، خیر	تعالیٰ علیہ وسلم سے روایت کی کہ فرمایا۔ اونٹوں پر
نساء رکبن الابل صالح نساء قریش[1]	سوار ہونے والی عورتوں میں سب سے بہتر قریش کی
	نیک عورتیں ہیں۔

عربی عبارت	اردو ترجمہ
قال الفاضل الشارح فالمحکوم لہ بالخیریۃ الصالحۃ منہن لا علی العموم[2] اہـ انظر کیف جعل الخیر محکوماً بہ اخرج احمد والترمذی والحاکم باسناد صحیح عن عبداللہ بن عمرو بن العاص رضی اللہ تعالیٰ عنہما عن النبی صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم خیر الاصحاب عند اللہ خیرہم لصاحبہ وخیر الجیران عند اللہ خیرہم لجارہ[3] قال الفاضل الشارح "فکل"	فاضل شارح نے فرمایا تو جن کے لیے سب سے بہتر ہونے کا حکم فرمایا گیا وہ قریشی عورتوں میں نیک عورتیں ہیں اور یہ حکم اپنے عموم پر نہیں دیکھو کس طرح شارح نے خیر کو محکوم بہ قرار دیا۔ امام احمد۔ ترمذی اور حاکم بسندِ صحیح حضرت عبداللہ ابن عمرو ابن عاص رضی اللہ تعالیٰ عنہما سے راوی کہ نبی صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نے فرمایا کہ اصحاب میں سب سے بہتر اللہ کے نزدیک وہ ہے جو اپنے ساتھی کے لیے سب سے بہتر ہو اور ہمسایوں میں اللہ کے نزدیک سب سے بہتر وہ ہے جو اپنے

1. مسند احمد بن حنبل عن ابی ہریرۃ المکتب الاسلامی بیروت ۲/ ۲۷۵ و ۳۹۳، صحیح البخاری کتاب النکاح باب الی من ینکح وائ النساء خیر قدیمی کتب خانہ کراچی ۲/ ۲۶۰، صحیح مسلم کتاب الفضائل باب فضائل نساء قریش قدیمی کتب خانہ کراچی ۲/ ۳۰۸
2. التیسیر شرح الجامع الصغیر تحت حدیث خیر نساء رکبن مکتبۃ الامام الشافعی ریاض ۱/ ۵۲۲
3. مسند امام احمد بن حنبل عن عبداللہ بن عمرو بن العاص المکتب الاسلامی بیروت ۲/ ۱۶۸، المستدرک للحاکم کتاب المناسک خیر الاصحاب عند اللہ الخ دارالفکر ۱/ ۴۴۳، الجامع الترمذی ابواب البر والصلۃ باب ماجاء فی حق الجوار امین کمپنی دہلی ۲/ ۱۶

Fatawa Rizvia - Volume 28

[Arabic Column]: "Whoever is more beneficial to his companion and neighbor is better in the sight of Allah, and vice-versa (1). Reported by Ahmad, Ibn Hibban, and Al-Bayhaqi from Sa’id bin Abi Waqqas (may Allah be pleased with him) with a sound chain from the Prophet (may Allah's peace and blessings be upon him)." "The best remembrance (dhikr) is the hidden one (2). The learned commentator said: 'meaning that which the invoker keeps secret and conceals from people; it is better than audible remembrance' (3)." "Al-Tabarani reported from Abu Umamah al-Bahili (may Allah be pleased with him) from the Prophet (may Allah's peace and blessings be upon him): 'The best charity is the one given secretly to a poor person' (4). The learned commentator said: 'Allah Almighty says: "And if you hide it and give it to the poor, it is better for you"' (5)."

[Urdu Column]: "...is best for neighbors. The learned commentator said: 'In short, the person who is most beneficial for his companion and neighbor is superior in the sight of Allah. And if the opposite is true, the ruling is opposite.' End. Imam Ahmad, Ibn Hibban, and Al-Bayhaqi narrated from Sa’id bin Abi Waqqas (may Allah be pleased with them both) with a sound chain, who narrated from the Prophet (may Allah's peace and blessings be upon him) that the Master (peace be upon him) said: 'The best remembrance is the hidden remembrance.' The learned commentator said: 'Meaning the remembrance that the person keeps secret and hides from people; that remembrance is superior to audible remembrance.' End. Al-Tabarani, Ibn Majah, and Abu Umamah al-Bahili (may Allah be pleased with him) narrated from the Prophet (may Allah's peace and blessings be upon him) that he said: 'The best charity is that which is given secretly to a poor person.' The learned commentator said: 'Allah Almighty says: "And if you hide them and give them to the poor, it is better for you."' End."

[Footnotes]: 1. Al-Taysir Sharh al-Jami' al-Saghir, under the Hadith "Khair al-Ashab...", Maktabat al-Imam al-Shafi'i, Riyadh, 1/525. 2. Musnad Ahmad bin Hanbal from Sa'id bin Abi Waqqas, Al-Maktab al-Islami, Beirut, 1/72; Mawarid al-Zam'an ila Zawa'id Ibn Hibban, Hadith 2323, Al-Maktabat al-Salafiyah, p. 775; Shu'ab al-Iman, Hadith 552, Dar al-Kutub al-Ilmiyyah, Beirut, 1/407. 3. Al-Taysir Sharh al-Jami' al-Saghir, under the Hadith "Khair al-Dhikr", Maktabat al-Imam al-Shafi'i, Riyadh, 1/526. 4. Al-Mu'jam al-Kabir, Hadith 7871, Al-Maktabat al-Faysaliyyah, Beirut, 8/259; Al-Jami' al-Saghir, Hadith 1270, Dar al-Kutub al-Ilmiyyah, Beirut, 1/80. 5. Al-Taysir Sharh al-Jami' al-

Saghir, under the Hadith "Afdal al-Sadaqah", Maktabat al-Imam al-Shafi'i, Riyadh, 1/185.

फतावा रज़विया - जिल्द 28

[अरबी कॉलम]: "जो अपने साथी और पड़ोसी के लिए अधिक लाभकारी है, वह अल्लाह की दृष्टि में श्रेष्ठ है, और इसका विपरीत भी सच है (1)। इमाम अहमद, इब्न हिब्बान और बैहक़ी ने सईद बिन अबी वक़्क़ास (रज़ियल्लाहु अन्हु) से एक सही सनद के साथ नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से रिवायत किया है।" "सबसे बेहतर ज़िक्र पोशीदा (छिपा हुआ) ज़िक्र है (2)। फाज़िल शारह ने कहा: 'यानी वह ज़िक्र जिसे ज़ाकिर पोशीदा रखे और लोगों से छुपाए; वह ज़ाहिरी ज़िक्र से बेहतर है' (3)।" "तबरानी ने अबू उमामा बाहिली (रज़ियल्लाहु अन्हु) से और उन्होंने नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से रिवायत किया: 'सबसे श्रेष्ठ सदक़ा वह है जो किसी ग़रीब को चुपके से दिया जाए' (4)। फाज़िल शारह ने कहा: 'अल्लाह तआला फरमाता है: "और अगर तुम उन्हें छुपाओ और फ़क़ीरों को दे दो, तो यह तुम्हारे लिए बेहतर है"' (5)।"

[उर्दू कॉलम]: "...पड़ोसियों के लिए सबसे बेहतर हो। फाज़िल शारह ने कहा तो वह शख्स जो अपने साथी और पड़ोसी के लिए अधिक भलाई करने वाला हो, वह अल्लाह के नज़दीक श्रेष्ठ है। और इसके विपरीत हो तो हुक्म विपरीत है। इति (समाप्त)। इमाम अहमद, इब्न हिब्बान और बैहक़ी ने सईद इब्न अबी वक़्क़ास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से सनदे सही के साथ रिवायत किया, वह नबी सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम से रावी हैं कि सरकार ने फरमाया: 'सबसे बेहतर ज़िक्र ज़िक्रे ख़फ़ी (पोशीदा ज़िक्र) है।' फाज़िल शारह ने कहा यानी वह ज़िक्र जिसे ज़ाकिर खुफिया रखे और लोगों से छुपाए वह ज़िक्र जह्र (ऊंची आवाज़) से अफज़ल है। इति। तबरानी, इब्न माजह, अबू उमामा बाहिली रज़ियल्लाहु तआला अन्हु से रावी, वह नबी सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम से रावी कि फरमाया, 'सबसे बेहतर सदक़ा वह है जो खुफिया तौर पर फकीर को दिया जाए।' फाज़िल शारह ने कहा अल्लाह तआला फरमाता है: 'व इन तुखफूहा व तुअतूहल फुकरा-अ फहुवा खैरुल लकुम' (और अगर तुम उन्हें छुपाओ और फ़क़ीरों को दे दो, तो यह तुम्हारे लिए बेहतर है)। इति।"

[पाद टिप्पणियाँ]: 1. अत-तयसीर शरह अल-जामि अल-सगीर, हदीस 'खैरुल असहाब...' के तहत, मकतबतुल इमाम अल-शाफई, रियाद 1/525। 2. मुसनद अहमद बिन हंबल, सईद बिन अबी वक़्क़ास से, अल-मकतबतुल इस्लामी, बेरूत 1/72; मवारिदुज़ ज़मान इला ज़वाइदि इब्न हिब्बान, हदीस 2323, अल-मकतबतुल सलफिया, पृ. 775; शुआबुल ईमान, हदीस 552, दारुल कुतुब अल-इल्मिया, बेरूत 1/407। 3. अत-तयसीर शरह अल-जामि अल-सगीर, हदीस 'खैरुल ज़िक्र' के तहत, मकतबतुल इमाम अल-शाफई, रियाद 1/526। 4. अल-मुअजम अल-कबीर, हदीस 7871, अल-

मकतबतुल फैसलिया, बेरूत 8/259; अल-जामि अल-सगीर, हदीस 1270, दारुल कुतुब अल-इल्मिया, बेरूत 1/80। 5. अत-तयसीर शरह अल-जामि अल-सगीर, हदीस 'अफ़ज़ल अल-सदक़ा' के तहत, मकतबतुल इमाम अल-शाफई, रियाद 1/185।

[عربی متن]: من کان اکثر خیرا لصاحبہ و جارہ فھو افضل عند اللہ و العکس بالعکس ۱ اہ اخرج احمد و ابن حبان والبیھقی عن سعید بن ابی وقاص رضی اللہ تعالی عنہ باسنا د صحیح عن النبی صلی اللہ تعالی علیہ وسلم خیر الذکر الخفی ۲ قال الفاضل الشارح" ای ما اخفاہ الذاکر و سترہ عن الناس فھو افضل من الجھر ۳ اہ، اخرج الطبرانی عن ابی امامۃ الباھلی رضی اللہ تعالی عنہ عن النبی صلی اللہ تعالی علیہ وسلم افضل الصدقۃ سر الی فقیر ۴ قال الفاضل الشارح" قال تعالی "وَاِنْ تُخْفُوْھَا وَ تُؤْتُوْھَا الْفُقَرَآءَ فَھُوَ خَیْرٌ لَّکُمْ ط " ۵ اہ

[اردو متن]: ہمسایوں کے لیے سب سے بہتر ہو۔ فاضل شارح نے کہا تو بہر وہ شخص جو اپنے ساتھی اور پڑوسی کے لیے کثیر الخیر ہو وہ اللہ کے نزدیک افضل ہے۔ اور اس کے برعکس ہو تو حکم برعکس ہے انتہٰی۔ امام احمد، ابن حبان اور بیہقی نے سعد ابن ابی وقاص رضی اللہ تعالٰی عنہما سے بسندِ صحیح روایت کیا وہ نبی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم سے راوی کہ سرکار نے فرمایا "سب سے بہتر ذکر ذکر خفی ہے" فاضل شارح نے کہا یعنی وہ ذکر جسے ذاکر خفیہ رکھے اور لوگوں سے چھپائے وہ ذکر جہر سے افضل ہے انتہٰی، طبرانی، ابن ماجہ، ابوامامہ باہلی رضی اللہ تعالٰی عنہ سے راوی وہ نبی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم سے راوی کہ فرمایا، "سب سے بہتر صدقہ وہ ہے جو خفیہ طور پر فقیر کو دیا جائے" فاضل شارح نے کہا اللہ تعالٰی فرماتا ہے۔ "وَاِن تُخْفُوھَا وَتُؤْتُوھَا الْفُقَرَاءَ فَھُوَ خَیْرٌ لَّکُمْ ط"۔ انتہٰی

[حواشی]: ۱ التیسیر شرح الجامع الصغیر تحت الحدیث خیر الاصحاب الخ مکتبۃ الامام الشافعي ریاض ۱/ ۵۲۵ ۲ مسند احمد بن حنبل عن سعید بن ابی وقاص المکتب الاسلامی بیروت ۱/ ۷۲، موارد الظمآن الی زوائد ابن حبان حدیث ۲۳۲۳ المکتبۃ السلفیۃ ص ۷۷۵، شعب الایمان حدیث ۵۵۲

دار الكتب العلمية بيروت ١/ ٤٠٧ ٣ التيسير شرح الجامع الصغير تحت الحديث خير الذكر مكتبة الامام الشافعي رياض ١/ ٥٢٦ ٤ المعجم الكبير حديث ٧٨٧١ المكتبة الفيصليه بيروت ٨/ ٢٥٩، الجامع الصغير حديث ١٢٧٠ دار الكتب العلمية بيروت ١/ ٨٠ ٥ التيسير شرح الجامع الصغير تحت الحديث افضل الصدقه مكتبة الامام الشافعي رياض ١/ ١٨٥

Fatawa Ridawiyya - Volume 28

I say: Look, the blessed verse placed 'good' (which is the subject) later, while the Hadith placed it first. Imam Ahmad and al-Hakim narrated from a companion who narrated from the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) that he said, "Among sacrificial animals, the best is the most expensive and the fattest." The learned commentator said, "So, the fattest one is superior to a larger quantity." End. Imam Ahmad and al-Tabarani in 'Mu'jam al-Kabir' narrated from Hadrat Ma'iz (may Allah be pleased with him) who narrated from the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) that he said, "The best of deeds is to have faith in Allah, then Jihad. Then an accepted Hajj is superior to all deeds."

I say: Look at this last word; it started with 'best' (Afzal) and then placed it at the end. Abu al-Hasan al-Qazwini in his 'Amali al-Hadithiyya' narrates from Abu Umama (may Allah be pleased with him) ...

Footnotes: 1. Musnad Ahmad bin Hanbal, Hadith of Jabir al-Ashadd al-Sulami, Al-Maktab al-Islami Beirut, 3/424; Al-Mustadrak, Kitab al-Adahi, Bab Afdal al-Dahaya, etc., Dar al-Fikr Beirut, 4/231. 2. Al-Taysir Sharh al-Jami' al-Saghir, under the Hadith "Inna afdal al-dahaya...", Maktaba al-Imam al-Shafi'i Riyadh, 1/312. 3. Musnad Ahmad bin Hanbal, Hadith of Ma'iz (may Allah be pleased with him), Al-Maktab al-Islami Beirut, 4/322; Al-Mu'jam al-Kabir, Hadith 809, Al-Maktaba al-Faisaliyya Beirut, 20/424 and 345.

फ़तावा रज़विया - जिल्द २८

अक़ूल (मैं कहता हूँ): देखो, आयत-ए-करीमा ने 'खैर' को (जो विषय है) बाद में रखा और हदीस ने उसे पहले रखा। इमाम अहमद और हाकिम ने एक सहाबी से रिवायत की है, जिन्होंने नबी करीम (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से रिवायत किया कि आपने फ़रमाया, "क़ुर्बानी के जानवरों में सबसे बेहतर वह है जो सबसे क़ीमती और सबसे मोटा-ताज़ा (फर्बा) हो।" फ़ाज़िल शारीह (व्याख्याकार) ने कहा कि जो सबसे मोटा-ताज़ा है, वह संख्या से श्रेष्ठ है। इमाम अहमद और तबरानी ने 'मोजम कबीर' में हज़रत मा'इज़ (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत की है। उन्होंने नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से रिवायत किया कि आपने फ़रमाया, "सबसे बेहतरीन अमल अल्लाह पर ईमान लाना है, फिर जिहाद। फिर मक़बूल हज तमाम आमाल से अफ़ज़ल (श्रेष्ठ) है।"

अक़ूल (मैं कहता हूँ): इस आख़िरी कलमे में देखो, पहले 'अफ़ज़ल' को शुरू में लाया गया और फिर उसे आख़िर में। अबुल हसन क़ज़्वीनी ने अपनी 'अमाली हदीसिया' में हज़रत अबू उमामा (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत की है ...

पादुका (Footnotes): 1. मुसनद अहमद बिन हंबल, हदीस जाबिर अल-अशद्द अल-सुलमी, अल-मक्तब अल-इस्लामी बेरुत, ३/४२४; अल-मुस्तदरक, किताब अल-अज़ाही, बाब अफ़ज़ल अल-ज़हाया वगैरा, दार अल-फ़िक्र बेरुत, ४/२३१। 2. अल-तयसीर शरह अल-जामी' अल-सगीर, हदीस के तहत "इन्ना अफ़ज़ल अल-ज़हाया...", मक्तबा अल-इमाम अल-शाफ़ई रियाज़, १/३१२। 3. मुसनद अहमद बिन हंबल, हदीस मा'इज़ (रज़ियल्लाहु अन्हु), अल-मक्तब अल-इस्लामी बेरुत, ४/३२२; अल-मोजम अल-कबीर, हदीस ८०९, अल-मक्तबा अल-फ़ैसलीया बेरुत, २०/४२४ और ३४५।

पृष्ठ ६४४ / ६८४

اقول: دیکھو آیت کریمہ نے خیر کو (جو موضوع ہے) موخر کیا اور حدیث نے اس کو مقدم کیا۔ امام احمد اور حاکم نے کسی صحابی سے دریافت کیا۔ وہ نبی کریم صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم سے راوی کہ فرمایا "قربانی کے جانوروں میں سب سے بہتر سب سے قیمتی سب سے فربہ ہے۔" فاضل شارح نے کہا تو جو سب سے فربہ ہے وہ عدد سے افضل ہے اھ امام احمد اور طبرانی معجم کبیر میں حضرت ماعز رضی اللہ تعالٰی عنہ سے راوی۔ انہوں نے نبی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم سے روایت کیا کہ فرمایا "سب سے بہتر عمل اللہ پر ایمان رکھنا ہے پھر جہاد۔ پھر حج مقبول تمام اعمال سے افضل ہے۔"

اقول: (میں کہتا ہوں) اس کلمہ میں دیکھو، پہلے افضل کو مقدم کیا پھر اس کو موخر لائے۔ ابوالحسن قزوینی اپنے امالی حدیثیہ میں حضرت ابو امامہ رضی اللہ تعالٰی عنہ سے راوی ...

حواشی: 1. مسند احمد حنبل حدیث جدا بی الاشد السلمی المکتب الاسلامی بیروت ۳ / ۴۲۴، المستدرک کتاب الاضاحی باب افضل الضحایا الخ دار الفکر بیروت ۴ / ۲۳۱ 2. التیسیر شرح الجامع الصغیر تحت الحدیث ان افضل الضحایا مکتبۃ الامام الشافعی ریاض ۱ / ۳۱۲ 3. مسند احمد بن حنبل حدیث ماعز رضی اللہ عنہ المکتب الاسلامی بیروت ۴ / ۳۲۲، المعجم الکبیر حدیث ۸۰۹ المکتبۃ الفیصلیۃ بیروت ۲۰ / ۴۲۴ و ۳۴۵

Fatawa Rizvia, Volume 28

Narrated from the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him): "Indeed, the most trusting of people towards others is the most truthful of them in speech, and the most disbelieving of people towards others is the most lying of them in speech."[1] The learned commentator said, "Thus, the truthful person interprets the speech of others as true due to his belief in the ugliness of lying. And the liar accuses every informant of lying because it is his nature."[2] - End.

He narrates from the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him): "The most trusting of people is the one whose speech is the truest, and the one who most denies people is the one who is the greatest liar in his speech." The learned commentator said, "The truthful person interprets the speech of others as true because he believes in the foulness of lying. And the liar accuses every informant of lying because lying is his habit." - End.

Ahmad narrated in 'Kitab al-Zuhd' from Salman al-Farisi as a mawquf report; and Ibn Laal and Ibn al-Najjar from Abu Huraira, and al-Sajzi in 'al-Inabah' from Ibn Abi Awfa, raising it to the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him): "The people with the most sins on the Day of Judgment will be those who talked the most about things that do not concern them."[3] The learned commentator said, "Because..."

Imam Ahmad narrated in 'Kitab al-Zuhd' as a mawqūf report from Hazrat Salman al-Farisi, and Ibn Laal and Ibn al-Najjar narrated from Abu Huraira, and al-Sajzi in 'al-Inabah' narrated from Ibn Abi Awfa; all of them narrated from the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) as a marfū' report that he said: "The person with the most sins among the people on the Day of Judgment will be the one who engaged most in vain and useless talk." The learned commentator said, "Because..."

---

[1] Kanz al-Ummal, Hadith No. 2854, Mu'assasah al-Risalah, Beirut, 3/346; Al-Jami' al-Saghir, Hadith No. 2202, Dar al-Kutub al-Ilmiyah, Beirut, 1/132. [2] At-Taysir Sharh al-Jami' al-Saghir, discussion on 'Indeed the most trusting of people...', Dar al-Kutub al-Ilmiyah, Beirut, 1/311. [3] Al-Jami' al-Saghir, referencing Ibn Laal and Ibn al-Najjar, Hadith No. 1386, Dar al-Kutub al-Ilmiyah, Beirut, 1/86; Kitab al-Zuhd 811, Dar al-Kutub al-Arabi; Dar al-Kutub al-Ilmiyah, Beirut, p. 219.

फ़तावा रिज़विया, जिल्द 28

नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से रिवायत है: "बेशक लोगों में सबसे ज़्यादा तस्दीक (यकीन) करने वाला वह है जो अपनी बात में सबसे ज़्यादा सच्चा हो, और लोगों को सबसे ज़्यादा झुठलाने वाला वह है जो अपनी बात में सबसे बड़ा झूठा हो।"[1] फ़ाज़िल शारह (व्याख्याकार) ने फ़रमाया, "सच्चा व्यक्ति दूसरों के कलाम (बात) को सच्चाई पर आधारित मानता है क्योंकि वह झूठ की बुराई का यकीन रखता है। और झूठा व्यक्ति हर खबर देने वाले पर झूठ का इल्ज़ाम लगाता है क्योंकि झूठ बोलना उसकी आदत है।"[2] - समाप्त।

वह नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से रिवायत करते हैं: "लोगों में सबसे ज़्यादा तस्दीक करने वाला वह है जिसकी बात सबसे ज़्यादा सच्ची हो, और लोगों को सबसे ज़्यादा झुठलाने वाला वह है जो अपनी बात में सबसे बड़ा झूठा हो।" फ़ाज़िल शारह ने फ़रमाया, "सच्चा व्यक्ति दूसरों के कलाम को सच्चाई पर आधारित मानता है क्योंकि वह झूठ को बुरा समझता है। और झूठा व्यक्ति हर सूचना देने वाले पर झूठ का आरोप लगाता है क्योंकि झूठ बोलना उसका काम है।" - समाप्त।

इमाम अहमद ने 'किताबुज़ ज़ुहद' में हज़रत सलमान फ़ारसी से मौकूफ़ हदीस रिवायत की; और इब्ने लाल और इब्ने नज्जार ने अबू हुरैरा से, और सजीज़ी ने 'अबाना' में इब्ने अबी औफ़ी से, इन सबने नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से मरफूअन रिवायत किया कि फ़रमाया: "क़यामत के दिन सबसे ज़्यादा गुनाहगार वे लोग होंगे जो सबसे ज़्यादा ला-यानी (बेमतलब की) बातें करते थे।"[3] फ़ाज़िल शारह ने फ़रमाया, "क्योंकि..."

इमाम अहमद ने 'किताबुज़ ज़ुहद' में हज़रत सलमान फ़ारसी से मौकूफ़ हदीस रिवायत की और इब्ने लाल और इब्ने नज्जार ने अबू हुरैरा से और सजीज़ी ने 'अबाना' में इब्ने अबी औफ़ी से, इन सबने नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से मरफूअन रिवायत किया कि फ़रमाया: "क़यामत के दिन लोगों में सबसे ज़्यादा गुनहगार वह होगा जो सबसे ज़्यादा ला-यानी (व्यर्थ) बातें करता हो।" फ़ाज़िल शारह ने फ़रमाया क्योंकि...

---

[1] कंज़ुल उम्माल हदीस नंबर 2854, मुअस्ससतुर रिसाला बैरुत 3/346; अल-जामिउल सगीर हदीस नंबर 2202, दारुल कुतुबुल इलमिया बैरुत 1/132। [2] अत-तयसीर शरह अल-जामिउल सगीर, हदीस 'इन्न अशदन नासि तस्दीकन' की व्याख्या, दारुल कुतुबुल इलमिया बैरुत 1/311। [3] अल-

जामिउल सगीर, इब्ने लाल और इब्ने नज्जार के हवाले से हदीस नंबर 1386, दारुल कुतुबुल इलमिया बैरुत 1/86; किताबुज़ ज़ुहद 811, दारुल कुतुबुल अरबी; दारुल कुतुबुल इलमिया बैरुत पृ. 219।

पृष्ठ 684 में से 645

فتاوٰی رضویہ جلد ۲۸

عن النبی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم "ان اشد الناس تصدیقاً للناس اصدقھم حدیثاً وان اشد الناس تکذیباً اکذبھم حدیثاً" ۱ قال الفاضل الشارح فالصدوق یحمل کلام غیرہ علی الصدق لاعتقاد قبح الکذب والکذوب یتھم کل مخبر بالکذب لکونہ شانہ۔ ۲ اھ

وہ نبی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم سے روایت کرتے ہیں۔ "سب سے زیادہ لوگوں کی تصدیق کرنے والا وہ ہے جس کی بات سب سے زیادہ سچی اور لوگوں کو سب سے زیادہ جھوٹا بتانے والا وہ ہے جو اپنی بات میں سب سے بڑا جھوٹا ہو، " فاضل شارح نے فرمایا وہ سچا دوسرے کے کلام کو سچائی پر محمول کرتا ہے اس لیے کہ وہ جھوٹ کو بُرا جانتا ہے۔ اور جھوٹا ہر مخبر کو جھوٹ کی تہمت لگاتا ہے اس لیے کہ جھوٹ بولنا اس کا کام ہے، اھ

اخرج احمد فی کتاب الزھد عن سلمان الفارسی واقفاً علیہ و ابن لال وابن النجار عن ابی ھریرۃ والسجزی فی الابانۃ عن ابن ابی اوفی رافعین الی النبی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم اکثر الناس ذنوباً یوم القیمۃ اکثرھم کلاماً فیما لایعنیہ ۳ قال الفاضل الشارح لان

امام احمد نے کتاب الزہد میں حضرت سلیمان فارسی سے حدیث موقوف روایت کی اور ابن لال اور ابن نجار نے ابو ہریرہ سے اور سجزی نے ابانہ میں ابن ابی اوفٰی سے، ان سب نے نبی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم سے مرفوعاً روایت کیا کہ فرمایا "سب لوگوں سے زیادہ قیامت کے دن اس کے گناہ ہوں گے۔ جو سب سے زیادہ لایعنی باتیں کرے۔" فاضل شارح نے فرمایا اس لیے کہ

---

۱ کنز العمال حدیث نمبر ۲۸۵۴ مؤسسۃ الرسالہ بیروت ۳ / ۳۴۶، الجامع الصغیر حدیث نمبر ۲۲۰۲ دار الکتب العلمیہ بیروت ۱ / ۱۳۲ ۲ التیسیر شرح الجامع الصغیر تحدیث ان اشد الناس تصدیقا دار

الکتب العلمیہ بیروت ۱ / ۳۱۱ ۳ الجامع الصغیر بحوالہ ابن لال و ابن نجار حدیث نمبر ۱۳۸۶ دار الکتب العلمیہ بیروت ۱ / ۸۶، کتاب الزھد ۸۱۱ دار الکتب العربی دار الکتب العلمیہ بیروت ص ۲۱۹

Fatawa Razawiya, Volume 28

- "Whoever speaks much, his slips will be many, and thus his sins will increase from where he does not realize." (Note 1) End. Urdu translation: Whoever speaks a lot, there will be more useless and non-Shari'ah-compliant things in it, so his sins will increase and he will not be aware of it. End.
- Al-Bukhari narrated in 'At-Tarikh', and At-Tirmidhi and Ibn Hibban with an authentic (Sahih) chain from Abdullah bin Mas'ud (may Allah be pleased with him), from the Prophet (may Allah's peace and blessings be upon him), that he said: "Indeed, the closest of people to me on the Day of Resurrection will be those who send the most blessings upon me." (Note 2) Urdu translation: Imam Bukhari in Tarikh and Tirmidhi and Ibn Hibban with an authentic chain narrate from Hazrat Abdullah bin Mas'ud (may Allah be pleased with him), who narrates from the Prophet (may Allah's peace and blessings be upon him) that he said: "On the Day of Resurrection, the one closest to me among all people will be the one who sends the most blessings upon me."
- The noble commentator said: "That is, the closest to me on the Day of Resurrection and the most deserving of my intercession will be the person who sends the most blessings in this world, because the abundance of blessings upon him (may Allah's peace and blessings be upon him) indicates sincerity of love and perfection of connection. So their stations in the Hereafter near him (may Allah's peace and blessings be upon him) will be according to their variations in that regard." (Note 3) End. Urdu translation: The noble commentator said: That is, on the Day of Resurrection, the person who will be closest to me and most entitled to my intercession will be the one who used to read the most blessings upon me in the world. This is because the abundance of blessings upon the Prophet (may Allah's peace and blessings be upon him) indicates true love and perfect connection. Thus, the ranks of the people in proximity to the Prophet (may Allah's peace and blessings be upon him) will be according to the calculation of their variations in this matter.

I say: Look first at the explanation of the wording of the Hadith. Urdu: I say: See first the explanation of the wording of the Hadith.

Footnotes: 1. Al-Taysir Sharh al-Jami' al-Saghir, under the Hadith: "The people with the most sins on the Day of Resurrection...", Al-Imam Al-Shafi'i Library, Riyadh, 1/200. 2.

Jami' at-Tirmidhi, Chapters of Witr, Chapter on what has been narrated regarding the virtue of sending blessings upon the Prophet, Amin Company, Delhi, 1/64; Al-Jami' al-Saghir, Hadith 4249, Dar al-Kutub al-Ilmiyah, Beirut, 1/136. 3. Al-Taysir Sharh al-Jami' al-Saghir, under the Hadith: "Indeed, the closest of people to me...", Al-Imam Al-Shafi'i Library, Riyadh, 1/316.

फ़तावा रज़विया, जिल्द 28

- "जिसका बोलना अधिक होगा, उसकी गलतियाँ अधिक होंगी, और इस तरह उसके पाप वहां से बढ़ेंगे जहाँ उसे पता भी नहीं चलेगा।" (नोट 1) समाप्त। उर्दू अनुवाद: जिसका बोलना बहुत अधिक होगा, उसमें फ़ालतू और शरीयत के ख़िलाफ़ बातें ज़्यादा होंगी, तो उसके गुनाह बढ़ेंगे और उसे इसका अहसास भी नहीं होगा। समाप्त।
- इमाम बुखारी ने 'तारीख़' में और तिर्मिज़ी और इब्न हिब्बान ने एक सहीह (प्रमाणिक) सनद के साथ हज़रत अब्दुल्ला बिन मसूद (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत की है कि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "बेशक, क़यामत के दिन लोगों में मेरे सबसे करीब वे होंगे जो मुझ पर सबसे ज़्यादा दरूद भेजेंगे।" (नोट 2) उर्दू अनुवाद: इमाम बुखारी तारीख़ में और तिर्मिज़ी और इब्न हिब्बान सहीह सनद के साथ हज़रत अब्दुल्ला बिन मसूद (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रावी हैं, वे नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से रिवायत करते हैं कि आपने फ़रमाया: "क़यामत के दिन सब लोगों से ज़्यादा मेरे करीब वह होगा जो सब लोगों से ज़्यादा मुझ पर दरूद भेजेगा।"
- आदरणीय व्याख्याकार (शारह) ने कहा: "अर्थात् क़यामत में मुझसे सबसे करीब और मेरी शफ़ाअत (सिफारिश) का सबसे अधिक हक़दार वह व्यक्ति होगा जो दुनिया में मुझ पर सबसे ज़्यादा दरूद पढ़ता था क्योंकि हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) पर दरूद की प्रचुरता सच्ची मोहब्बत और पूर्ण जुड़ाव का प्रमाण है। तो आख़िरत में उनके दर्जे हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की निकटता में इस मामले में लोगों के अंतर के अनुसार होंगे।" (नोट 3) समाप्त। उर्दू अनुवाद: फ़ाज़िल शारह ने फ़रमाया यानी क़यामत में सब से मुझसे ज़्यादा करीब और सब से ज़्यादा मेरी शफ़ाअत का हक़दार वह शख़्स होगा जो दुनिया में मुझ पर सब से ज़्यादा दरूद पढ़ता था, इस लिए कि हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) पर दरूद की कसरत सच्ची मोहब्बत पर और कमाल-ए-रब्त (पूर्ण जुड़ाव) पर दलालत करती है। तो लोगों के मदारिज (पद) हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के कुर्ब में इस अम्र (मामले) में लोगों के तफ़ावुत (अंतर) के हिसाब से होंगे।

मैं कहता हूँ: पहले हदीस के अलफ़ाज़ (शब्दों) की शरह (व्याख्या) देखें। उर्दू: अकुल (मैं कहता हूँ): देखो पहले लफ़्ज़-ए-हदीस की शरह।

फ़ुटनोट्स: 1. अत-तयसीर शरह अल-जामी अस-सगीर, हदीस के तहत: "क़यामत के दिन सबसे ज़्यादा गुनाहों वाले लोग...", मकतबा अल-इमाम अल-शाफ़ई, रियाद, 1/200. 2. जामी अत-तिर्मिज़ी, अबवाबुल वित्र, नबी पर दरूद भेजने की फ़ज़ीलत के बारे में जो आया है उसका बाब, अमीन कंपनी, दिल्ली, 1/64; अल-जामी अस-सगीर, हदीस 4249, दारुल कुतुब अल-इल्मिया, बेरूत, 1/136. 3. अत-तयसीर शरह अल-जामी अस-सगीर, हदीस के तहत: "बेशक, लोगों में मेरे सबसे करीब...", मकतबा अल-इमाम अल-शाफ़ई, रियाद, 1/316.

पृष्ठ 646/684

- من کثر کلامہ کثر سقطہ فتکثر ذنوبہ من حیث لا یشعر ۱ــہ اھ جس کا کلام کثیر ہوگا تو اس میں مہمل خلاف شرع باتیں زیادہ ہوں گی تو اس کے گناہ بڑھیں گے اور اس کو شعور نہ ہوگا اھ

- اخرج البخاري في التأريخ والترمذي و ابن حبان بسند صحیح عن عبد الله بن مسعود رضي الله تعالی عنه عن النبي صلی الله تعالی علیه وسلم ان اولی الناس بی یوم القیمة اکثرھم علی صلوة ۲ــہ ۔ امام بخاری تاریخ میں اور ترمذی اور ابن حبان بہ سند صحیح حضرت عبداللہ بن مسعود رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے راوی وہ نبی صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم سے روایت کرتے ہیں کہ فرمایا "قیامت کے دن سب لوگوں سے زیادہ مجھ سے قریب وہ ہوگا جو سب لوگوں سے زیادہ مجھ پر درود بھیجے گا۔

- قال الفاضل الشارح"ای اقربھم منی فی القیمة و احقھم بشفاعتي اکثرھم علی صلاة في الدنیا لان کثرة الصلوة علیه صلی الله تعالی علیه وسلم تدل علی صدق المحبة و کمال الوصلة فتکون منازلھم فی الآخرة منه صلی الله تعالی علیه وسلم بحسب تفاوتھم فی ذلك"۳ــہ اھ فاضل شارح نے فرمایا یعنی قیامت میں سب سے مجھ سے زیادہ قریب اور سب سے زیادہ میری شفاعت کا حقدار وہ شخص ہوگا جو دنیا میں مجھ پر سب سے زیادہ درود پڑھتا تھا اس لیے کہ حضور صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم پر درود کی کثرت سچی محبت پر اور کمالِ ربط پر دلالت کرتی ہے۔ تو لوگوں کے مدارج حضور صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کے قرب میں اس امر میں لوگوں کے تفاوت کے حساب سے ہوں گے۔

اقول: انظر شرح اولاً لفظ الحدیث اقول: دیکھو پہلے لفظ حدیث کی شرح

۱ـہ التیسیر شرح الجامع الصغیر تحت حدیث اکثر الناس ذنوبا یوم القیمۃ مکتبۃ الامام الشافعی ریاض ۱/ ۲۰۰ ۲ـہ جامع الترمذی ابواب الوتر باب ماجاء فی فضل الصلوۃ علی النبی امین کمپنی دہلی ۱/ ۶۴، الجامع الصغیر حدیث ۴۲۴۹ دارالکتب العلمیہ بیروت ۱/ ۱۳۶ ۳ـہ التیسیر شرح الجامع الصغیر تحت حدیث ان اولی الناس بی الخ مکتبۃ الامام الشافعی ریاض ۱/ ۳۱۶

Fatawa Razawiyya, Volume 28

Then he reasoned with something that is only correct if the word 'awla' (most worthy/ closest) mentioned in the Hadith is treated as the predicate (the subject of judgment). Even clearer than this is that the scholars of Hadith (may Allah Almighty shower their blessings upon us) derived evidence from this Hadith regarding the excellence of the People of Hadith (Ahl al-Hadith). They argued that they are the closest people to the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) because they are the ones who send prayers upon him the most. Whenever they mention a Hadith, they send prayers upon the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) ten times, five times, twice, or at least once, as is well known and observed. Praise be to Allah.

Tell me, is this reasoning not exactly in accordance with our argument from the two verses, step by step and point for point? Furthermore, it is from the completion of Allah's blessing that a Hadith has been recorded in Al-Bayhaqi through trustworthy narrators from Hazrat Abu Umama (may Allah be pleased with him). He narrated that the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) said: 'Send prayers upon me in abundance every Friday, for your prayer is presented to me every Friday. Therefore, whoever sends the most prayers upon me will be [highest] in rank...'

Page 647 of 684

फिर उन्होंने उस कारण का वर्णन किया जो उसी स्थिति में ठीक बैठता है जब हदीस में (आए हुए) शब्द 'औला' (सबसे योग्य/करीब) को 'महकूम बिह' (जिसके बारे में निर्णय दिया जाए) ठहराया जाए। और इससे भी स्पष्ट यह है कि उलमा-ए-मुहद्दिसीन ने (अल्लाह तबारक व तआला हम पर उनकी बरकतें बरसाए) इस हदीस से 'अहल-ए-हदीस' (हदीस के जानकारों) की फज़ीलत पर दलील दी। और इस पर तर्क दिया कि वे सभी लोगों में रसूलुल्लाह (सल्लल्लाहु तआला अलैहि व आल्हि वसल्लम) के सबसे अधिक करीब हैं, क्योंकि वे सबसे अधिक हुज़ूर (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) पर दरूद भेजते हैं। जब वे कोई हदीस ज़िक्र करते हैं, तो नबी (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) पर दस बार, या पाँच बार, या दो बार, या कम से कम एक बार दरूद पढ़ते हैं जैसा कि ज्ञात है और इसका अवलोकन है। अल्हम्दुलिल्लाह (अल्लाह का शुक्र है)।

मुझे बताओ क्या यह दलील उन दोनों आयतों से हमारे तर्क के बिल्कुल अनुरूप नहीं है? फिर अल्लाह तबारक व तआला की पूर्ण नेमत यह है कि 'बैहकी' में एक हदीस विश्वसनीय राविओं (वर्णनकर्ताओं) की रिवायत से हज़रत अबू उमामा (रज़ियल्लाहु तआला अन्हु) से आई है, उन्होंने नबी करीम (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) से रिवायत की कि आपने फ़रमाया: 'हर जुमे के दिन मुझ पर कसरत से दरूद भेजो, क्योंकि तुम्हारा दरूद हर जुमे के दिन मेरे सामने पेश किया जाता है। तो जो मुझ पर सबसे ज़्यादा दरूद भेजेगा, वह दर्जे में...'

पृष्ठ 647 का 684

ثم علل بما لا یستقیم الا علی جعل الاولی محکوما بہ، وابین من ھذا ان العلماء المحدثین افاض اللہ علینا من برکاتھم استدلوا بھذا الحدیث علی فضل اھل الحدیث، وانھم اولی الناس برسول اللہ صلی اللہ تعالی علیہ وسلم لانھم اکثر الناس صلوۃ علیہ صلی اللہ تعالی علیہ وسلم لا یذکرون حدیثا الا ویصلون فیہ علی النبي صلی اللہ تعالی علیہ وسلم عشراً وخمساً او مرتین او مرۃ لا اقل کما ھو معلوم مشاھد والحمد للہ۔

کی پھر علت وہ بیان کی جو اسی صورت میں ٹھیک بیٹھتی ہے جب کہ حدیث میں (وارد) لفظ اولیٰ کو محکوم بہ ٹھہرائیں اور اس سے روشن تر یہ ہے کہ علماء محدثین نے (اللہ تبارک و تعالٰی ہمارے اوپر ان کی برکتیں برسائے) اس حدیث سے علماء حدیث کی فضیلت پر استدلال کیا۔ اور اس پر دلیل پکڑی کہ وہ سب لوگوں سے زیادہ رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وآلہ وسلم سے قریب ہیں اس لیے کہ وہ سب سے زیادہ حضور صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم پر درود بھیجتے ہیں۔ جب کوئی حدیث ذکر کرتے ہیں تو نبی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم پر دس مرتبہ یا پانچ مرتبہ یا دو مرتبہ یا کم از کم ایک مرتبہ درود پڑھتے ہیں جیسا کہ معلوم ہے اور اس کا مشاہدہ ہے۔ والحمد للہ۔

ارایتك ھذا الاستدلال الیس علی طبق احتجاجنا بالا یتین حذواً بحذو وسواء بسواء - ثم من تمام نعمۃ اللہ ان جاء حدیث عند البیھقي برجال ثقات عن ابي امامۃ رضی اللہ تعالی عنہ عن النبی صلی اللہ تعالی علیہ وسلم "اکثروا من الصلوٰۃ علی فی کل یوم جمعۃ فان صلوۃ امتی تعرض علی فی کل یوم جمعۃ فمن کان اکثرھم علی"

مجھے بتاؤ کیا استدلال ان دونوں آیتوں سے ہمارے استدلال کے بالکل مطابق نہیں۔ پھر اللہ تبارک و تعالٰی کی تمامی نعمت سے یہ ہے کہ ایک حدیث بیہقی میں ثقہ راویوں کی روایت سے حضرت ابوامامہ رضی اللہ تعالٰی عنہ سے آئی انہوں نے نبی کریم صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم سے روایت کیا کہ فرمایا کہ ہر جمعہ کے دن بکثرت درود بھیجو اس لیے کہ تمہارا درود ہر جمعہ کے دن میرے اوپر پیش ہوتا ہے تو سب سے زیادہ جو میرے اوپر درود بھیجے گا وہ درجے

Fatawa Razawiyya, Volume 28

Arabic Text: "Prayer, he was closest to me in position." It is thus understood that in such contexts, no concern is given to precedence or delay because there is no possibility of confusion. The underlying secret is what we have presented to you: these are Sharia rulings that cannot be known except through the information provided by the Lawgiver. Therefore, they are uniquely suited to be made the predicates (mahmul), and minds do not gravitate toward anything else, whether they are placed first or last. All of this is clear and evident, to the extent that it can almost be called self-evident and primary. Denying it is only possible for an ignorant person who has lost his reason or a biased transgressor. We fear that our presenting numerous proofs for this might be considered futile by scholars, as their ears are filled with thousands of such linguistic examples. They are well-versed in the styles of speech and the methods of expressing intentions. It is unthinkable that they would find it difficult to distinguish a predicate (a word seems missing here, perhaps 'from a subject', or 'it should cross their minds'), and such doubts would not enter their minds. However, I offer my excuses to them, and my excuse, God willing, is clear to them.

Urdu Text (Translation from the original page): "...will be closest to me. So it was learned that in such places, precedence and delay are not cared about because there is no doubt, and the secret in it is the same as what we have told. So these are Sharia rulings that are not known without being told by the Lawgiver (Shari'). So these are worthy of being made predicates. And the precedence of minds is toward them, whether they come first or last, and all this is clear and bright. It is close to being called self-evident and primary; no one will be able to deny it except an ignorant person without wisdom or a stubborn person pretending to be ignorant. And we are afraid that our establishing many proofs for this may be considered by scholars as similar to futility. Because their ears are full of thousands of idioms of this kind and they are aware of the styles of speech and the ways of expression in the methods of purpose. So they are pure from the fact that it should be difficult for them to distinguish the predicate from the subject and such doubts should find a place in their minds. But I apologize to them and my excuse is clear to them because my example and the example of those who do not agree with me..."

Footnote: 1. Al-Sunan al-Kubra, Book of Friday, Chapter on what is commanded on Friday night, etc., Dairat al-Ma'arif Hyderabad Deccan, 3/249.

फ़तावा रज़विया, खंड 28

अरबी पाठ: "प्रार्थना, वह स्थिति में मेरे सबसे करीब था।" अतः यह ज्ञात हुआ कि ऐसे संदर्भों में, आगे या पीछे होने की कोई चिंता नहीं की जाती क्योंकि भ्रम की कोई संभावना नहीं होती। इसके पीछे का रहस्य वही है जो हमने आपके सामने प्रस्तुत किया है: ये शरीयत के नियम हैं जिन्हें कानून देने वाले (शारे') द्वारा प्रदान की गई जानकारी के बिना नहीं जाना जा सकता। इसलिए, वे ही विधेय (महसूल) बनाए जाने के योग्य हैं, और मस्तिष्क किसी और चीज़ की ओर आकर्षित नहीं होता, चाहे वे पहले रखे जाएं या बाद में। यह सब स्पष्ट और प्रत्यक्ष है, यहाँ तक कि इसे स्वतः सिद्ध और प्राथमिक भी कहा जा सकता है। इसका खंडन करना केवल उसी अज्ञानी के लिए संभव है जिसने अपनी बुद्धि खो दी है या जो पक्षपाती और अत्याचारी है। हमें डर है कि इस पर हमारे द्वारा बहुत सारे प्रमाण प्रस्तुत करना विद्वानों के बीच व्यर्थ माना जा सकता है, क्योंकि उनके कान इस तरह के हजारों भाषाई उदाहरणों से भरे हुए हैं। वे बातचीत की शैलियों और इरादों को व्यक्त करने के तरीकों में अच्छी तरह से वाकिफ हैं। यह अकल्पनीय है कि उन्हें विधेय और विषय के बीच भेद करना कठिन लगेगा (यहाँ एक शब्द गायब लगता है, शायद 'विषय से', या 'उनके मन में आना चाहिए'), और ऐसी आशंकाएं उनके मन में प्रवेश नहीं करेंगी। हालाँकि, मैं उनसे क्षमा चाहता हूँ, और मेरा बहाना, ईश्वर ने चाहा तो, उनके लिए स्पष्ट है।

उर्दू पाठ (मूल पृष्ठ से अनुवाद): "...मुझसे सबसे करीब होगा। तो पता चला कि ऐसी जगहों पर आगे-पीछे करने की परवाह नहीं की जाती क्योंकि इसमें कोई संदेह नहीं होता और इसका रहस्य वही है जो हमने बताया है। तो ये शरीयत के नियम हैं जिनके बारे में शारे' (कानून देने वाले) के बताए बिना जानकारी नहीं होती। तो यही इस योग्य हैं कि उन्हें 'महसूल' (विधेय) बनाया जाए। और दिमाग का झुकाव उन्हीं की ओर होता है चाहे वे पहले आएं या बाद में, और यह सब स्पष्ट और रोशन है। करीब है कि इसे 'बदीही' (स्वतः सिद्ध) और 'औली' (प्राथमिक) कहा जाए; इसका इनकार करना किसी बेवकूफ अज्ञानी या जानबूझकर अज्ञानी बनने वाले जिद्दी के अलावा किसी के बस की बात नहीं होगी। और हमें डर है कि हमारा इस पर बहुत सारे प्रमाण पेश करना विद्वानों के नज़दीक व्यर्थ के समान माना जाए। क्योंकि उनके कान इस तरह के हजारों मुहावरों से भरे हुए हैं और वे बातचीत के शैलियों और मक़सद के तरीकों में बयान की राहों से वाकिफ हैं। तो वे इससे पाक हैं कि उनके लिए महसूल और मौज़ू में फर्क करना मुश्किल हो और उनके दिमाग में ऐसी शंकाएं पैदा हों। लेकिन मैं

उनसे माफी चाहता हूँ और मेरा बहाना उनके सामने साफ है क्योंकि मेरी मिसाल और उन लोगों की मिसाल जो मेरी बात नहीं मानते..."

पाद टिप्पणी: 1. अल-सुनन अल-कुबरा, जुमा की किताब, जुमा की रात को क्या आदेश दिया जाता है, इत्यादि, दायरा अल-मुआरिफ हैदराबाद दक्कन, 3/249।

पृष्ठ 648 / 684

عربی عبارت: "صلوة كان اقربهم منى منزلة" ۱ فعلم انه لايبالى فى امثال المقام بتقديم ولا تأخير لعدم الالتباس والسر فيه ما القينا عليك ان هذه احكام شرعية لا يطلع عليها الا باطلاع الشارع فهى التى تليق ان تجعل محمولات، ولا تسبق الاذهان الا الى ذلك مقدمة جاءت او مؤخرة وهذا كله واضح جلى كاد ان يقال بديهي واولى لايسوغ انكاره الا لجاهل خرف اومتحامل متعسف، ونخشى ان يعد اكثارنا هذا من اقامة الدلائل عليه شبيها بالعبث عند العلماء لان اذانهم ممتلئة بالوف الاف من امثال تلك المحاورات، وهم العارفون باساليب الكلام ومجارى البيان فى مناهج المرام، فحاشاهم ان يتعسر عليهم تمييز محمول من (ههنا سقط ظاهر ولعل العبارة هكذا ان يخطر ببالهم) يحط ببالهم نحو هذه الخدشات، لكنى اتنصل اليهم وعذرى ان شاء الله تعالى واضح لديهم۔

اردو عبارت: میں سب سے زیادہ مجھ سے قریب ہوگا۔ تو معلوم ہوا کہ ایسے مقامات میں تقدیم و تاخیر کی پرواہ نہیں کی جاتی اس لیے کہ اشتباہ نہیں ہوتا اور اس میں سر وہی ہے جو ہم نے بتایا۔ تو یہ احکام شرعیہ ہیں جن پر بغیر شارع کے بتائے اطلاع نہیں ہوتی۔ تو یہی اس کے لائق ہیں کہ محمول بنائے جائیں۔ اور اذہان کی سبقت انہیں کی طرف ہوتی ہے خواہ مقدم آئیں یا مؤخر، اور یہ سب واضح و روشن ہے۔ قریب ہے کہ اس کو بدیہی و اولی کہا جائے اس کا انکار جاہل بے خرد یا جاہل بننے والے معاند کے سوا کسی کو نہ بن پڑے گا اور ہم کو ڈر ہے کہ ہمارا اس پر بکثرت دلائل قائم کرنا علماء کے نزدیک عبث کے مشابہ قرار دیا جائے۔ اس لیے کہ ان کے کان اسی قسم کے ہزاروں محاورات سے بھرے پڑے ہیں اور وہ کلام کے اسالیب سے اور مقصود کے طریقوں میں بیان کی راہوں سے آگاہ ہیں۔ تو وہ اس سے منزہ ہیں کہ انہیں محمول کی تمیز موضوع سے دشوار ہو اور یہ ان کے ذہن میں ایسے خدشات جگہ پائیں۔ لیکن میں ان کی طرف معذرت کرتا ہوں

اور میرا عذر ان کے نزدیک ظاہر ہے اس لیے کہ میری مثال اور ان لوگوں کی مثال جو میری نہیں مانتے

حاشیہ: ۱ السنن الکبری کتاب الجمعة باب مایؤمر بہ فی لیلة الجمعة الخ دائرة المعارف حیدر آباد دکن ۳ / ۲۴۹

Fatawa Razawiyya, Volume 28

Arabic Text: "For my example and the example of those who do not yield to me is like camels that have run away from their owner, so he seeks their track and follows their trace; they do not ascend a high place nor descend into a valley except that he follows them."

Urdu Translation: It is like camels that run away from their owner, and their owner intends to catch them and follows behind them. They do not go up any height nor go down into any valley except that he is chasing them.

Arabic Text (Takmil - Completion): "Completion: From here it is clear to you that what the grammarians said about the necessity of placing the subject (mubtada) before the predicate (khabar) when they are both definite or equal is a general rule, not a universal one. The meaning is only in case of ambiguity, and if there is no ambiguity, then it is not [necessary]. This is what the commentators clarified. So do not let the absolute statements of the core texts (mutun) deceive you, for they sometimes use absolute language in places where restrictions should apply in the science of jurisprudence, so what do you think of other sciences besides jurisprudence?"

Urdu Translation (Takmil - Completion): Completion: From here it has become clear to you that what the grammarians said—that it is necessary to place the subject before the predicate when both are definite or both are equal in being indefinite and definite—this is a majority rule, not a universal rule. And the meaning is this, that the precedence of the subject is obligatory in such a situation only when there is a fear of confusion. And when there is no fear of confusion, it is not obligatory. Commentators have clarified this. Therefore, the fact that the core texts (mutun) leave this issue absolute should not deceive you at all, because the core texts often follow the path of absolute statement even in places where the issue should be restricted in the science of jurisprudence. So what is your thought about other arts besides jurisprudence?

Arabic Text (Chain of Narration): "The Mufti of the Haram informed us from Ibn Umar, from Al-Zubaydi, from Yusuf Al-Mazjaji, from his father Muhammad bin Ala al-Din, from Hasan Al-Ujaymi, from the scholar Khayr al-Din Al-Ramli, from Abu Abdullah Muhammad bin Abdullah Al-Ghazzi Al-Tumurtashi, the author of Tanwir al-Absar. He said in Minah al-Ghaffar: 'It is a wonder from the authors of the core texts (mutun)...'"

Urdu Translation (Chain of Narration): The Mufti of the Haram informed us, he narrates from Ibn Umar, he narrates from Zubaydi. He narrates from Yusuf Al-Mazjaji,

he narrates from his father Muhammad bin Ala al-Din. He narrates from Hasan Al-Ujaymi. He narrates from Khayr al-Din Al-Ramli. He narrates from Abu Abdullah Muhammad bin Abdullah Ghazzi Tumurtashi, the author of Tanwir al-Absar. In Minah al-Ghaffar, he said: "I am amazed at the authors of the core texts (mutun) because they..."

फ़तावा रज़विया, खंड 28

अरबी पाठ: "मेरा और उनका उदाहरण जो मेरी बात नहीं मानते, उन ऊंटों की तरह है जो अपने मालिक के पास से भाग खड़े हुए हों, और मालिक उनके पदचिन्हों को खोजते हुए उनका पीछा कर रहा हो। वे जिस भी ऊंचाई पर चढ़ते हैं या घाटी में उतरते हैं, वह उनके पीछे होता है।"

उर्दू अनुवाद: यह उन ऊंटों की तरह है जो अपने मालिक के पास से भाग खड़े हुए हों, तो उनका मालिक उन्हें पकड़ने का इरादा करे और उनके पीछे-पीछे चले। वे किसी ऊंचाई पर न चढ़ें और न किसी घाटी में उतरें, मगर यह कि वह उनका पीछा करता हो।

अरबी पाठ (तकमील - पूर्णता): "पूर्णता: यहाँ से आपको स्पष्ट हो गया कि व्याकरणविदों (नह्वियों) ने जो कहा कि जब मुब्तदा (विषय) और ख़बर (विधेय) दोनों निश्चित हों या समान हों, तो मुब्तदा को पहले लाना अनिवार्य है, यह एक अधिकांशतः लागू होने वाला नियम है, पूर्णतः नहीं। इसका अर्थ केवल भ्रम (इल्तिबास) की स्थिति में है। यदि भ्रम न हो, तो यह अनिवार्य नहीं है। टीकाकारों ने इसे स्पष्ट किया है। अतः मूल ग्रंथों (मतून) के निरपेक्ष कथनों से भ्रमित न हों, क्योंकि कभी-कभी वे फ़िक़्ह (इस्लामी न्यायशास्त्र) जैसे विषयों में भी प्रतिबंधों के स्थान पर निरपेक्ष भाषा का उपयोग करते हैं, तो फिर अन्य विद्याओं के बारे में आपका क्या विचार है?"

उर्दू अनुवाद (तकमील - पूर्णता): तकमील: यहाँ से आपको ज़ाहिर हो गया कि नह्वियों ने जो यह कहा कि मुब्तदा को ख़बर पर मुक़द्दम करना ज़रूरी है—जब दोनों मआरिफ़ा हों या तन्कीर व तारीफ़ में दोनों बराबर हों—यह अक्सर का नियम है, कुल्ली (सार्वभौमिक) नियम नहीं। और मानी यही है कि मुब्तदा का मुक़द्दम होना ऐसी सूरत में उस वक्त वाजिब है जब इल्तिबास (भ्रम) का अंदेशा हो। और जब इल्तिबास का अंदेशा न हो तो वाजिब नहीं। शारहीन (टीकाकारों) ने इसकी तसरीह की, तो हरगिज़ आपको मतून (मूल ग्रंथों) का इस मसले को मुतलक़ (निरपेक्ष) छोड़ना धोखे में न डाले, क्योंकि मतून तो अक्सर मुतलक़ (निरपेक्षता) की राह पर चलते हैं, उन स्थानों पर भी जहाँ मसले को मुक़ैयद (प्रतिबंधित) रखना चाहिए। इल्म-ए-फ़िक़्ह में तो आपका क्या गुमान है फ़िक़्ह के अलावा दूसरे फ़ुनून में?

अरबी पाठ (वर्णन की श्रृंखला): "हमें हरम के मुफ्ती ने बताया, वह इब्न उमर से रिवायत करते हैं, वह ज़ुबैदी से, वह युसूफ मजजाजी से, वह अपने पिता मुहम्मद बिन अलाउद्दीन से, वह हसन अजीमी से,

वह विद्वान ख़ैरुद्दीन रमली से, वह तनवीरुल अबसार के लेखक अबू अब्दुल्ला मुहम्मद बिन अब्दुल्ला गज़्ज़ी तुमुरताशी से। उन्होंने 'मिनहुल गफ्फार' में कहा: 'मूल ग्रंथों के लेखकों पर आश्चर्य है...'"

उर्दू अनुवाद (वर्णन की श्रृंखला): हमें ख़बर दी मुफ्ती-ए-हरम ने, वह रिवायत करते हैं इब्न उमर से, वह रिवायत करते हैं ज़ुबैदी से। वह रिवायत करते हैं युसूफ मजजाजी से, वह रिवायत करते हैं अपने बाप मुहम्मद बिन अलाउद्दीन से। वह रिवायत करते हैं हसन अजीमी से। वह रिवायत करते हैं ख़ैरुद्दीन रमली से। वह रिवायत करते हैं अबू अब्दुल्ला मुहम्मद बिन अब्दुल्ला गज़्ज़ी तुमुरताशी, मुसन्निफ़ तनवीरुल अबसार से। उन्होंने 'मिनहुल गफ्फार' में फ़रमाया: 'असहाब-ए-मतून से ताज्जुब है, इसलिए कि वे अपने...'

पृष्ठ 649 / 684

فتاویٰ رضویہ، جلد ۲۸

عربی متن: "فانما مثلی ومثل الذین لا ینقدون لی کجمال شردت عن صاحبها فهو یقصد اثرها و یقتفی اثرها لا تعلو شرفاً ولا تهبط وادیاً الا اتبعها۔"

اردو ترجمہ: ان اونٹوں کی سی ہے جو اپنے مالک کے پاس سے بھاگ کھڑے ہوں تو ان کا مالک ان کو پکڑنے کا قصد کرے اور ان کے پیچھے پیچھے چلے وہ کسی بلندی پر نہ چڑھیں۔ اور نہ کسی گھاٹی میں اتریں مگر یہ کہ وہ ان کا پیچھا کرتا ہو۔

عربی متن (تکمیل): "تکمیل: ومن ههنا بان لك ان ماقالت النحاة من وجوب تقدیم المبتداء علی الخبر اذا کان معرفتین او متساویین امرا کثری لاکلی وانما المعنی علی اللبس و اذ لیس فلیس بذالك صرح الشراح و لا یغرنك اطلاق المتون فانها ربما تمشی علی الاطلاق فی مقام التقیید فی علم الفقه فکیف بغیره من الفنون۔"

اردو ترجمہ (تکمیل): تکمیل: یہاں سے تمہیں ظاہر ہو گیا کہ نحویوں نے جو یہ کہا کہ مبتداء کو خبر پر مقدم کرنا ضروری ہے۔ جب دونوں معرفہ ہوں یا تنکیر و تعریف میں دونوں برابر ہوں یہ اکثری قاعدہ ہے کلی قاعدہ نہیں اور معنیٰ یہی ہے کہ مبتداء کی تقدیم ایسی صورت میں اس وقت واجب ہے۔ جب کہ التباس کا اندیشہ ہو اور جب التباس کا اندیشہ نہ ہو تو واجب نہیں۔ شارحین نے اس کی تصریح کی تو ہرگز تمہیں متون کا اس مسئلہ کو مطلق کرنا دھوکا میں نہ ڈالے اس لیے کہ متون تو بسا اوقات اطلاق کی راہ پر چلتے ہیں مسئلہ کو مقید رکھنے کے مقام میں علم فقہ میں تو تمہارا کیا گمان ہے فقہ کے سوا دوسرے فنون میں،

عربی متن (سلسلہ روایت): "انبا نا مفتی الحرم عن ابن عمر عن الزبیدی عن یوسف المزجاجي عن ابیه محمد بن علاء الدین عن حسن العجیمی عن العلامة خیر الدین الرملی عن ابی عبدالله محمد بن عبدالله الغزی التمرتاشی مصنف تنویر الابصار قال في منح الغفار ان العجب من اصحاب المتون"

اردو ترجمہ (سلسلہ روایت): ہمیں خبر دی مفتی حرم نے، وہ روایت کرتے ہیں ابن عمر سے، وہ روایت کرتے ہیں زبیدی سے۔ وہ روایت کرتے ہیں یوسف مزجاجی سے وہ روایت کرتے ہیں اپنے باپ محمد بن علاء الدین سے۔ وہ روایت کرتے ہیں حسن عجیمی سے۔ وہ روایت کرتے ہیں خیر الدین رملی سے۔ وہ روایت کرتے ہیں ابو عبد اللہ محمد بن عبد اللہ غزی تمرتاشی مصنف تنویر الابصار سے، انہوں نے منح الغفار میں فرمایا اصحاب متون سے تعجب ہے اس لیے کہ وہ اپنے

Fatawa Razawiya - Volume 28

Indeed, they leave out necessary conditions in their texts, even though these texts were established for transmitting the school of thought. Thus, one who reads its issues thinks they are absolute, applying the ruling in its absolute sense while it is restricted. Consequently, one falls into error in many rulings, both in issuing fatwas and in adjudication.[1] (Ends)

Siraj informed us via the aforementioned chain to Al-Allama al-Ghazi, from Al-Allama Zayn ibn Nujaym al-Misri, who said in al-Bahr al-Ra'iq: "Their intent by this is that no one should claim [knowledge] against them except those who have crowded them with their knees [i.e., sat closely as students]. And let it be known that it [knowledge] is only attained through extensive review, tracing their expressions, and learning from masters (Ashaykh).[2] (Ends)

I say: By Allah, we have seen the confirmation of this in many people of this time who have come forward with claims and devoted themselves to issuing fatwas, while they lack what would prevent them from transgression. Among them is one who issued a fatwa allowing the inheritance of a woman married via an invalid marriage, and another who declared the invalidity of the marriage of a minor girl by her mother in the absence of her paternal uncle.

---

[1] Rad al-Muhtar, Kitab al-Jihad, Chapter on the Manner of Distribution, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 3/235 [2] Rad al-Muhtar, citing al-Bahr al-Ra'iq, Kitab al-Salah, Chapter on the Description of Prayer, Beirut, 1/303

बेशक, वे अपने ग्रंथों (मतून) में आवश्यक शर्तों को छोड़ देते हैं, हालांकि ये ग्रंथ पंथ (मज़हब) के हस्तांतरण के लिए तैयार किए गए हैं। तो जो इसके मसलों से वाकिफ होता है, वह हुक्म को मुतलक़ (निरपेक्ष) समझता है, तो वह हुक्म को उसके मुतलक़ होने पर लागू करता है जबकि वह मुक़य्यद (सीमित) होता है। परिणामस्वरूप, वह फतवा और न्याय के दौरान बहुत सारे फैसलों में गलती कर जाता है।[1] (समाप्त)

हमें सिराज ने अल्लामा गज़ी तक उसी उल्लेखित सनद (श्रृंखला) के साथ खबर दी। उन्होंने अल्लामा ज़ैन इब्न नुजैम मिस्री से रिवायत की। उन्होंने 'बहर-उर-रैक' में फ़रमाया कि इस तरीके से उनका इरादा यह है कि उनके इल्म का दावा वही करे जो ज़ानुओं से उनके करीब बैठकर सीखने वाला हो। और ताकि यह पता चले कि यह इल्म अधिक अध्ययन (मराजात), फुक़हा के बयानों की तलाश और इस फन के माहिरों (मशायख) से सीखे बिना हासिल नहीं होता।[2] (समाप्त)

अक़ुल: (मैं कहता हूँ) और खुदा की कसम, मैंने इसकी पुष्टि आज कल के उन लोगों में देखी है जिन्होंने ज़बानी दावे के साथ खुद को बड़ा समझ लिया और फतवा देने के पीछे पड़ गए, हालांकि उनके पास वह इल्म नहीं है जो उन्हें हद से आगे बढ़ने से रोके। उनमें से कुछ वे हैं जिन्होंने निकाह-ए-फासिद (अवैध विवाह) से ब्याही गई औरत के वारिस होने का फतवा दिया, तो उनमें से किसी दूसरे ने यह फतवा दिया कि चाचा की अनुपस्थिति में माँ द्वारा छोटी बच्ची का निकाह बातिल (अमान्य) है।

---

[1] रद अल-मुहतार, किताब अल-जिहाद, वितरण के तरीके पर अध्याय, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, 3/235 [2] रद अल-मुहतार, बहर अल-रैक के हवाले से, किताब अस-सलाह, प्रार्थना के वर्णन पर अध्याय, बेरूत, 1/303

فانهم يتركون فی متونهم قيودا لابد منها وهی موضوعة لنقل المذهب فيظن من يقف على مسائله الاطلاق فيجری الحكم على اطلاقه وهو مقيد فيرتكب الخطاء في كثير من الاحكام فی الافتاء والقضاء[1] انتهی

متون میں ضروری قیدیں چھوڑ دیتے ہیں حالانکہ یہ متون نقل مذہب کے لیے وضع کیے گئے ہیں کہ جو متن کے مسائل سے واقف ہوتا ہے وہ حکم کو مطلق گمان کرتا ہے تو اس حکم کو اس کے اطلاق پر جاری کرتا ہے حالانکہ وہ مقید ہوتا ہے تو وہ خطا کر جاتا ہے فتوی اور قضا کے دوران بہت سارے احکام میں۔ انتہی۔

انبانا السراج بالسند المذكور الى العلامة الغزی عن العلامة زين بن نجيم المصری قال في البحر الرائق "قصد هم بذلك ان لا يدعى عليهم الا من زاحمهم عليه بالركب وليعلم انه لا يحصل الا بكثرة المراجعة وتتبع عباراتهم والاخذ عن الاشياخ[2] ۔ انتهی

ہمیں خبر دی سراج نے علامہ غزی تک اسی سند مذکور سے۔ انہوں نے روایت کیا علامہ زین ابن نجیم مصری سے۔ انہوں نے بحر الرائق میں فرمایا کہ اس طریقے سے ان کا قصد یہ ہے کہ ان کے علم کا دعوی وہی کرے جو زانوؤں سے ان کا مزاحم ہو اور تاکہ معلوم ہو کہ یہ علم کثرت مراجعت اور فقہاء کی عبارات کی تلاش اور مشائخ فن سے حاصل کیے بغیر حاصل نہیں ہوتا۔ انتہی۔

اقول: وقد واللہ رأینا تصدیق ھذا فی کثیر من ابناء الزمان ممن تصدر بالدعوی وتصدی للفتوی، وما عندہ ما یرد عن الطغوی فمنھم من افتی بتوریث المنکوحۃ بالنکاح الفاسد، وأخر ببطلان تزویج الام الصغیرۃ من دون حضرۃ العم

اقول: (میں کہتا ہوں) اور بے شک بخدا میں نے اس کی تصدیق آج کل کے ان لوگوں میں وہ پائی جو زبانی دعوی سے خود صدر بن بیٹھے اور فتوی دینے کے درپے ہوئے حالانکہ ان کے پاس وہ علم نہیں جو انہیں حد سے گزر جانے سے باز رکھے ان میں کچھ وہ ہیں جنہوں نے نکاح فاسد سے بیاہی گئی عورت کے وارث ہونے کا فتوی دیا تو ان میں سے کسی دوسرے نے یہ فتوی دیا کہ چچا کی (موجودگی کے بغیر ماں کا اپنی) چھوٹی بیٹی کا نکاح کروانا باطل ہے۔

---

[1] رد المحتار کتاب الجہاد فصل فی کیفیۃ القسمۃ دار احیاء التراث العربی بیروت ۳ / ۲۳۵ [2] رد المحتار بحوالہ البحر الرائق کتاب الصلوٰۃ باب صفۃ الصلوٰۃ العربی بیروت ۱ / ۳۰۳

Fatawa Razvia Volume 28

[Arabic Column]: He prevented, stating that it is suspended and not void; and another [gave a fatwa] regarding giving the specified [dowry] to one who marries during the waiting period of her sister; and another for prohibiting the sale of these foreign papers (banknotes), which are estimated at a known amount of dirhams, for an amount that increases or decreases beyond this value, based on his assumption that it is usury, despite the lack of unity in genus or measure. Another permitted taking usury from the infidels of India, based on his claim that it is Dar al-Harb (Abode of War), despite it not being cut off from Dar al-Islam from every side and the definite prevalence of some Islamic rituals. Another permitted what is cut from a living animal, deriving it from the words of Al-Hidayah: "And what is separated from a living being, if it were dead, then its carcass is lawful"^1, until the leadership of issuing fatwas reached its peak and the great authority was attributed to one who permitted [marriage to] the daughter of a foster-brother. He was preceded by another mujtahid who permitted the marriage of a biological paternal aunt. To Allah alone is the complaint regarding the corruption of the times, and there is no power nor strength except with Allah, the Most High, the Magnificent. Soon, he who experiences [this] as I have will know this.

[Urdu Column]: [He stated that] the marriage contract of a minor girl by her mother in the absence [of the guardian] is void, whereas it is suspended (mutawaqqif) and not void. And someone else gave a fatwa that a woman who marries during her sister's iddah (waiting period) should be given the specified mahr (dowry). And another gave a fatwa declaring it forbidden to sell these foreign papers (banknotes), which have a fixed amount of rupees marked on them, for more or less than that amount, based on his own assumption that this exchange is usury (riba), even though there is no unity in genus or quantity. And another gave a fatwa that taking interest from Indian infidels is permissible, on the assumption that India is Dar al-Harb. However, this country is Dar al-Islam; it is not cut off from all sides, and some Islamic rituals are certainly ongoing. And one gave a fatwa that an organ cut from a living animal is lawful; he derived this issue from this phrase of Hidayah: "And if it is dead, its carcass is lawful." Eventually, the leadership in issuing fatwas reached a point, and great authority was attributed to one who declared marriage with the daughter of a foster-brother lawful. And another mujtahid went even further and declared marriage with a biological paternal aunt lawful. So, the complaint against the corruption of the times is to Allah alone. There is no power or might except with

Allah, the Most High, the Magnificent. Soon, anyone who has experiences like mine will know this.

---

^1 Al-Hidayah, Book of Slaughters, Section on what is lawful to eat and what is not, Yusufi Press, Lucknow, 4/241.

फ़तावा रज़विया जिल्द 28

[अरबी स्तंभ]: उसने रोका [यह कहते हुए] कि यह मुतवक़्क़िफ़ (निलंबित) है न कि बातिल (शून्य); और दूसरे ने उस महिला को मुसम्मा (निश्चित मेहर) देने का फतवा दिया जिसने अपनी बहन की इद्दत के दौरान निकाह किया; और एक अन्य ने इन फिरंगी कागज़ों (बैंक नोटों) को, जो दिरहम की एक ज्ञात मात्रा के बराबर होते हैं, उस मात्रा से कम या अधिक पर बेचने को हराम घोषित किया, अपने इस गुमान के आधार पर कि यह सूद (ब्याज) है, जबकि न तो श्रेणी (जिंस) में एकता है और न ही मात्रा में। एक अन्य ने भारत के काफ़िरों से सूद लेने को जायज़ ठहराया, इस दावे पर कि यह दार-उल-हर्ब है, जबकि यह हर तरफ़ से दार-उल-इस्लाम से कटा हुआ नहीं है और यहाँ कुछ इस्लामी रीति-रिवाज़ निश्चित रूप से प्रचलित हैं। एक और ने जीवित पशु से कटे हुए अंग को हलाल बताया, अल-हिदाया के इस कथन से कि "और जो जीवित प्राणी से अलग किया गया है, यदि वह मर जाए, तो उसका मुर्दार हलाल है"^1, यहाँ तक कि फतवा देने का अधिकार उस तक पहुँच गया और बड़े पद पर वह आसीन हुआ जिसने रज़ाई (दूध शरीक) भाई की बेटी से निकाह को हलाल ठहराया। उससे पहले एक अन्य मुजतहिद ने सगी फूफी से निकाह को जायज़ ठहराया। अतः समय के भ्रष्टाचार की शिकायत अल्लाह ही से है, और अल्लाह, जो सर्वोच्च और महान है, के अलावा कोई शक्ति या सामर्थ्य नहीं है। जल्द ही वह व्यक्ति इसे जान लेगा जो मेरे जैसे अनुभव करेगा।

[उर्दू स्तंभ]: वली की अनुपस्थिति में माँ द्वारा नाबालिग लड़की का निकाह कराना बातिल है, जबकि यह मुतवक़्क़िफ़ है, बातिल नहीं। और किसी दूसरे ने फतवा दिया कि उस महिला को, जो अपनी बहन की इद्दत में शादी करे, महर-ए-मुसम्मा दिया जाए। और दूसरे ने इन फिरंगी कागज़ों को, जिन पर रुपयों की एक निश्चित मात्रा होती है, उस मात्रा से कम या अधिक पर बेचने को हराम होने का फतवा दिया, अपने इस गुमान के आधार पर कि यह विनिमय सूद है, जबकि न तो श्रेणी में समानता है और न ही मात्रा में। और एक और ने फतवा दिया कि भारतीय काफ़िरों से सूद लेना जायज़ है, इस धारणा पर कि भारत दार-उल-हर्ब है। हालाँकि, यह देश दार-उल-इस्लाम है; यह हर तरफ़ से कटा हुआ नहीं है और यहाँ कुछ इस्लामी रीति-रिवाज़ निश्चित रूप से जारी हैं। और एक ने फतवा दिया कि जीवित पशु का जो अंग काट लिया जाए वह हलाल है; 'हिदाया' के इस उद्धरण से— "और अगर वह मर जाए तो उसका मुर्दार हलाल है" —इस मसले को निकाला गया। यहाँ तक कि फतवा देने का अधिकार उस तक पहुँच गया और बड़े पद पर वह आसीन हुआ जिसने रज़ाई भाई की बेटी से निकाह को हलाल ठहराया। और एक दूसरे मुजतहिद ने इससे भी आगे बढ़कर सगी फूफी से निकाह

को जायज़ ठहराया। अतः समय के भ्रष्टाचार की शिकायत अल्लाह ही से है, 'ला हौला वला.कुव्वता इल्ला बिल्लाहिल अलीय्यिल अज़ीम'। जल्द ही वह व्यक्ति इसे जान लेगा जो मेरे जैसे अनुभव करेगा।

---

^1 अल-हिदाया, किताबुज़ ज़बाह, हलाल और हराम खाने के अध्याय, यूसुफ़ी प्रेस, लखनऊ, 4/241

[عربی کالم]: منع انه متوقف لاباطل، واخر باعطاء المسمی من نکحت فی عدة اختها واخر بتحریم بیع هذه القراطیس الافرنجیة المقدرة بقدر معلوم من الدراهم بما یزید علی هذا المقدار اوینقص ظنا منه انه ربوا مع عدم الاتحاد جنسا ولا قدرا۔ وأخر بتجویز اخذ الربو من کفار الهند زعما منه انهادار الحرب مع عدم الانقطاع عن دار الاسلام من کل جانب وشیوع بعض الشعائر الاسلامیة قطعاً۔ وأخر بحل ما قطع من حیوان حی أخذا من قول الهدایة وما ابین من الحی وان کان میتا فبیته حلال۱۸ حتی انتهت ریاسة الفتوی وانتصبت السیادة الکبری الی من اباح بنت الاخ رضاعاً۔ وتقدمه مجتهد أخر فجوز نکاح العمة النسبیة فالی الله المشتکی من فساد الزمان ولا حول ولا قوة الا بالله العلی العظیم وسیعلم هذا من جرب۔

[اردو کالم]: غیر موجودگی میں ماں کو صغیرہ (نابالغہ) کا عقد کر دینا باطل ہے حالانکہ یہ متوقف ہے نہ کہ باطل ہے۔ اور کسی دوسرے نے فتوٰی دیا کہ اس عورت کو جو اپنی بہن کی عدت میں شادی کرے مہرِ مسمّٰی دیا جائے گا۔ اور دوسرے نے ان افرنگی کاغذوں کو جن پر روپیوں کی ایک معین مقدار سے زائد یا کم پر بیچنے کو حرام ہونے کا فتوٰی دیا اپنی طرف سے اس گمان کی بناء پر کہ یہ تبادلہ سود ہے حالانکہ نہ جنس میں اتحاد ہے نہ مقدار میں۔ اور ایک اور نے فتوٰی دیا کہ ہندی کافروں سے سُود لینا جائز ہے اس زعم پر کہ ہندوستان دار الحرب ہے۔ حالانکہ یہ ملک دارالاسلام ہے ہر جانب سے کٹا ہوا نہیں اور بعض اسلامی شعائر یقیناً جاری ہیں۔ اور ایک نے فتوٰی دیا کہ زندہ جانور کا جو عضو کاٹ لیا جائے حلال ہے۔ ہدایہ کی اس عبارت سے "اور اگر مردہ ہو تو اس کا مردار حلال ہے" اس مسئلہ کو اخذ کیا یہاں تک کہ ریاست اسی فتوٰی تک پہنچی اور سیادتِ کبرٰی اس سے منسوب ہوئی جس نے رضاعی بھائی کی لڑکی سے نکاح حلال ٹھہرایا۔ اور ایک دوسرا مجتہد اس سے آگے بڑھا تو اس نے حقیقی پھوپھی کا نکاح جائز ٹھہرایا تو فسادِ

زمانہ کی شکایت اللہ ہی سے ہے ولا حول ولا قوۃ الا باللہ العلی العظیم۔ تو عنقریب اس کو وہ جان لے گا جو میرے جیسے تجربے کرے گا۔

---

۱۸ الهداية كتاب الذبائح فصل فيما يحل اكله ومالا يحل مطبع يوسفى لكهنو ۲۴۱/۴

Like my experience, I ask Allah for the purification of my heart, the correction of my tongue, and the righteousness of my hand. My protection is with Him and my reliance is on Him. Amen. Oh Lord, accept it.

Registration (Tasjeel): And perhaps you would say, "Indeed you have lifted the veil and removed the cover, so explain to me what is the nuance (nukta) in placing the predicate (khabar) first, whereas its rightful place is to be last." I say: Yes, there are innovative points in it. One of them is that when the predicated thing (mahkum bih/ khabar) is hidden and the subject (mahkum alayh/mubtada) is clearly perceived, the first (khabar) resembles an identifier (mu'arrif) and the second (mubtada) resembles a definition (ta'rif). Therefore, putting it first is preferred so that the latter term becomes like a definition for it. Another point among these is to arouse interest in the listeners, because souls yearn to know what they do not know. So when they hear something that is hidden from them and hope that what follows will clarify it, they turn their attention to listening and free their minds to understand. In this case, the speech will be more impactful and deep-seated, and the soul will have more inclination and peace towards it. Another point is that in Shariah, deeds are not intended for their own sake, but rather for the consequences that result from them.

मेरे अनुभव की तरह, मैं अल्लाह से अपने दिल की पवित्रता, अपनी ज़बान की शुद्धि और अपने हाथ की भलाई की प्रार्थना करता हूँ। तो मेरी सुरक्षा उसी से है और मेरा भरोसा उसी पर है। आमीन। ऐ अल्लाह! स्वीकार फरमा।

पंजीकरण (तसजील): और शायद आप कहें कि आपने वास्तव में नक़ाब उठा दिया और परदा हटा दिया, तो मुझे स्पष्ट करें कि खबर (विधेय) को पहले रखने में क्या सूक्ष्म बिंदु (नुक्ता) है, जबकि इसका अधिकार यह है कि इसे बाद में रखा जाए। मैं कहूँगा: हाँ, इसमें अद्भुत बिंदु हैं। उनमें से एक यह है कि जब महकूम बिह (खबर) गुप्त हो और महकूम अलैह (मुब्तदा) स्पष्ट रूप से बोधगम्य हो, तो पहला (खबर) मुआर्रिफ (परिचय कराने वाला) के समान होगा और दूसरा (मुब्तदा) तारीफ (परिभाषा) के समान होगा। इसलिए, इसे पहले रखना उत्तम है ताकि बाद वाला शब्द उसके लिए परिभाषा की तरह हो जाए। और इन बिंदुओं में से एक सुनने वालों में जिज्ञासा जगाना है, क्योंकि आत्माएं अनजानी बात को जानने के लिए लालायित रहती हैं। इसलिए जब वे ऐसी बात सुनेंगे जो उनके लिए गुप्त है और उम्मीद रखेंगे कि इसके बाद वह बात बताई जाएगी जो इसे उन पर स्पष्ट कर दे, तो वे सुनने के लिए एकाग्र होंगे और जानने के लिए खुद को खाली कर लेंगे। तो ऐसी स्थिति में बात अधिक प्रभावशाली और दृढ़ होगी और मन उसकी ओर अधिक झुकाव और शांति महसूस करेगा। और उनमें से एक यह है कि शरीयत में कर्म स्वयं के लिए अभिप्रेत नहीं होते, बल्कि उनके परिणामों के लिए होते हैं।

पेज 652 / 684

مثل تجربتی، اسأل اللہ تطہیر جنانی و تقویم لسانی وتسدید بنانی فبہ اعتصامی وعلیہ کلانی آمین، اللہ سے میں اپنے قلب کی پاکی اور زبان کی درستی اور ہاتھ کی صلاح طلب کرتا ہوں تو اسی سے میری حفاظت ہے اور اسی پر میرا بھروسہ ہے۔ یا الٰہی۔ قبول فرما،

تسجیل: ولعلك تقول لقد كشفت النقاب ورفعت الحجاب فبين لی ما النكتة فی تقديم الخبر وانما حقه ان يوخر، قلت نعم فيه نكت بديعة منها ان المحكوم به لما كان خفياً والمحكوم عليه مدركاً جلياً اشبه الاول بالمعرف والاخر بالتعريف فاستحسن تقديمه ليكون الاخير كالتعريف له۔ ومنها تشويق السامع لان النفوس متطلعة الى علم مالا تعلم فاذا سمعت بما هو خفی لديها ورجت ان يذكر بعده ما يظهره عليها توجهت للاستماع وتفرغت للاطلاع فكان الكلام اوقع وامكن والنفس اليه اميل و اسكن۔ ومنها ان الاعمال لا تقصد فی الشرع لذواتها بل لما يترتب عليها

تسجیل: اور شاید تم کہو بے شک تم نے نقاب اٹھا دیا اور حجاب کو دور کردیا تو مجھ سے بیان کرو کہ خبر کو مقدم کرنے میں کیا نکتہ ہے حالانکہ اس کا حق یہ ہے کہ اس کو مؤخر رکھا جائے۔ میں کہوں گا ہاں اس میں بدیع نکتے ہیں ان میں سے ایک یہ کہ محکوم بہ (خبر) جب کہ پوشیدہ ہو اور محکوم علیہ (مبتداء) ادراک میں ظاہر ہو تو پہلا (خبر) معرف کے مشابہ ہوگا اور دوسرا (مبتدا) تعریف کے مشابہ ہوگا۔ لہٰذا اس کو مقدم کرنا مستحسن ہے تاکہ لفظ اخیر اس کے لیے تعریف کے مانند ہو جائے اور انہیں نکتوں میں سے سننے والوں کو شوق دلانا ہے اس لیے کہ نفوس انجانی بات کو جاننے کے لیے ہمکتے ہیں تو جب کسی ایسی چیز کو سنیں گے جو ان کے نزدیک پوشیدہ ہے اور امید رکھیں گے کہ اس کے بعد وہ ذکر کیا جائے جو ان پر ظاہر ہے۔ تو سننے کے لیے متوجہ ہوں گے اور جاننے کے لیے فارغ ہوں گے تو اس صورت میں کلام زیادہ

دلنشین اور راسخ ہوگا اور نفس کو اس کی طرف زیادہ میلان اور سکون ہوگا۔ اور ان میں سے یہ ہے کہ شریعت میں اعمال اپنی ذات کے لیے مقصود نہیں ہوتے۔

Fatawa Razawiyya, Volume 28

Rather, they are intended for those fruits which are consequent upon them by the grace of Allah, the Blessed and Exalted. Therefore, those fruits are the objectives, and it is the right of the objectives that they be prioritized. Besides this, there are other subtleties in this which are not hidden from the people of intellect. And what we have mentioned is sufficient to dispense with prolixity. All this is from the favors that Allah, the Blessed and Exalted, has bestowed upon me. Now my truthfulness has become clear to you regarding my statement that this claimant has no expertise in the methods of discourse in the texts, nor does he know the reasons for revelation in this particular regard. He has no knowledge of the 'Marfu' (ascribed) exegesis narrated from the High Presence (Prophet Muhammad) ﷺ, nor does he have acquaintance with the explicit statements of the leaders of Sharia in their eloquent speech, nor does he possess anything of what has been mentioned. Praise be to Allah, the Mighty and Sublime.

Another aspect of the answer to this doubt. I say, by the grace of Allah, the Bestower: If we come to bargaining and exhaustive investigation, we would not let you claim that the verse does not imply the superiority of the most pious (Al-Atqa), even if we concede the premise that in the verse 'Akram' only...

Page 653 of 684

फ़तावा रज़विया, जिल्द 28

बल्कि वे उन फलों के लिए अभीष्ट होते हैं जो अल्लाह तबारक व ताला के अनुग्रह से उन पर आधारित होते हैं। इसलिए वे फल ही उद्देश्य हैं और उद्देश्यों का अधिकार यह है कि उन्हें प्राथमिकता दी जाए। इसके अलावा इसमें और भी सूक्ष्मताएँ हैं जो बुद्धिमानों से छिपी नहीं हैं। और जो हमने उल्लेख किया है, वह विस्तार की आवश्यकता को समाप्त करने के लिए पर्याप्त है। यह सब उन कृपाओं में से है जो अल्लाह तबारक व ताला ने मुझे प्रदान की हैं। अब मेरी सच्चाई आप पर स्पष्ट हो गई है कि इस दावेदार को न तो ग्रंथों (नसूस) में संवाद के तरीकों का ज्ञान है, न ही वह इस संबंध में अवतरण के कारणों (असबाब-ए-नुज़ूल) को जानता है। न ही उसे उच्च दरबार (हज़रत मुहम्मद) ﷺ से वर्णित 'मरफ़ू व्याख्या का ज्ञान है, न ही उसे शरीयत के मार्गदर्शकों के उनके प्रभावशाली कलाम में स्पष्टीकरणों की जानकारी है, और न ही उसके पास उन चीजों में से कुछ है जिनका उल्लेख किया गया है। और सारी प्रशंसा अल्लाह के लिए है जो प्रतापी और उच्च है।

इस संदेह के उत्तर का दूसरा पहलू। मैं अल्लाह वहाब के तौफीक (अनुग्रह) से कहता हूँ: यदि हम इस बहस को सीमित करने और पूरी तरह से जाँच-परख करने पर आ जाएँ तो हम तुम्हें यह कहने के लिए नहीं छोड़ेंगे कि आयत 'अतका' (सर्वाधिक परहेज़गार) की श्रेष्ठता का तकाज़ा नहीं करती। भले ही हम यह स्वीकार कर लें कि आयत में 'अकरम' ही...

पृष्ठ 653 का 684

بلکہ ان ثمرات کے لیے مقصود ہوتے ہیں جو ان پر مرتب ہوتے ہیں اللہ تبارک و تعالیٰ کے فضل سے لہٰذا وہ ثمرات ہی مقاصد ہیں اور مقاصد کا حق یہ ہے کہ ان کو مقدم کیا جائے۔ اس کے علاوہ اس میں اور بھی نکتے ہیں جو عقل والوں پر پوشیدہ نہیں۔ اور جو ہم نے ذکر کیا ان میں تطویل سے بے نیازی ہے۔ یہ سب ان عنایتوں سے ہے جو اللہ تبارک و تعالیٰ نے مجھے عطا کی۔ اب تمہیں میری سچائی ظاہر ہو گئی میری اس بات میں کہ اس زعم والے شخص کو نصوص میں کلام کے طریقوں کی خبر نہیں نہ ان نصوص میں اسباب نزول کو جانتا ہے۔ اور نہ جنابِ رفیع صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم سے مروی تفسیر مرفوع سے خبر ہے اور نہ رہنمایان شریعت کی ان کے کلام بلیغ میں تصریحات کی واقفیت ہے اور نہ ان چیزوں سے جن کا ذکر گزرا اس کے پاس کچھ نہیں۔

والحمد للہ جل و علا۔

اس شبہ کے جواب میں دوسری وجہ۔ میں اللہ وہاب کی توفیق سے کہتا ہوں اگر ہم اس بحث کا دائرہ بند کرنے پر اور حد تک پہنچانے پر آجائیں تو ہم تم کو نہ چھوڑیں کہ تم یہ کہو کہ آیت اتقٰی کی فضیلت کا تقاضا نہیں کرتی۔ اگرچہ ہم یہ تسلیم بھی کر لیں کہ آیت میں اکرم ہی

Fatawa Razawiya - Volume 28

[Arabic Text Section]: He is the most honorable, and that is because 'the most God-fearing among you' and 'the most honorable among you' do not apply [to different people], rather they are not fit to apply except to one individual who is supreme, and it is not permissible for them to be multiple in the sense of applying once to this person and another time to that person. So if their unity in existence is established, as is required by the predicate, then conversion (reciprocality) becomes necessary. Since their referent is one and we have known the invalidity of multiplicity, as if they were two proper names for a single individual. You may make whichever of them you wish the 'mirror of observation' and whichever you wish the 'subject of the predicate'. And it has many parallels; you say: the best of prophets is the first of them in creation, and the most noble of messengers is the last of them in mission, and the most beautiful of Paradises is the closest of them to the Throne, and the greatest tree in Paradise is Tuba, and the terminus of Gabriel is the Lote Tree of the Utmost Boundary (Sidrat al-Muntaha), and the best prayer is the middle prayer (Asr), and your father is his father, and your mother is his mother, and the first to enter is the last to exit, and the smallest of numbers is the first of numbers, and the sun is the greatest luminary - and the highest.

[Urdu Text Section]: The subject is this: because 'the most God-fearing among you' (Atqakum) and 'the most honorable among you' (Akramkum) do not apply [to different people], rather they do not even have the capacity to apply except to one single essence. Thus, their multiplicity is not permissible in the sense that they might apply to this one sometimes and to that one at other times. When their unity in existence was established, then a reciprocal relationship between them became necessary. Because when the referent of both is one and we have known the invalidity of multiplicity, then these two became like two names for a single essence. You have the choice to make whichever you want the 'mirror of observation' for the essence and whichever you want the 'predicate' upon it. There are many examples of this: You say, 'The most superior of all prophets is he who was created first,' and 'The most noble of all messengers is he who was sent last.' And the best of all Paradises is the one closest to the Throne. And the largest tree in Paradise is 'Tuba'. And the terminus of Gabriel is the 'Sidrat al-Muntaha'. And the best of all prayers is the middle prayer (Asr). And your father is his father, and your mother is his mother. And the first to enter is the last to exit. And the smallest among numbers is the first number. And the sun is the greatest luminary.

[अरबी पाठ अनुभाग]: वह सबसे अधिक सम्मानित है, और ऐसा इसलिए है क्योंकि 'तुममें सबसे अधिक धर्मपरायण' और 'तुममें सबसे अधिक सम्मानित' [अलग-अलग लोगों पर] लागू नहीं होते, बल्कि वे एक ही सर्वोच्च व्यक्ति के अलावा किसी और पर लागू होने के योग्य नहीं हैं। उनके लिए इस अर्थ में अनेक होना जायज नहीं है कि वे एक बार इस पर लागू हों और दूसरी बार उस पर। अतः यदि अस्तित्व में उनकी एकता सिद्ध हो जाती है, जैसा कि विधेय के लिए आवश्यक है, तो विलोम (पारस्परिकता) आवश्यक हो जाता है। चूँकि उनका संदर्भ एक ही है और हमने अनेकता की अमान्यता को जान लिया है, जैसे कि वे एक ही व्यक्ति के लिए दो उचित नाम हों। आप उनमें से जिसे चाहें 'अवलोकन का दर्पण' बना सकते हैं और जिसे चाहें 'विधेय का विषय' बना सकते हैं। और इसके कई उदाहरण हैं; आप कहते हैं: नबियों में सबसे श्रेष्ठ वह हैं जो रचना में सबसे पहले हैं, और रुलों में सबसे कुलीन वह हैं जो मिशन में अंतिम हैं, और जन्नतों (स्वर्गों) में सबसे सुंदर वह है जो अर्श (सिंहासन) के सबसे निकट है, और जन्नत में सबसे बड़ा पेड़ तूबा है, और जिब्रील का गंतव्य सिदरातुल मुंतहा है, और सबसे अच्छी नमाज़ बीच की नमाज़ (अस्र) है, और तुम्हारा पिता उसका पिता है, और तुम्हारी माँ उसकी माँ है, और प्रवेश करने वाला पहला व्यक्ति बाहर निकलने वाला अंतिम है, और संख्याओं में सबसे छोटी संख्या पहली संख्या है, और सूर्य सबसे बड़ा प्रकाशपुंज है - और सर्वोच्च है।

[उर्दू पाठ अनुभाग]: विषय यह है: इस कारण से कि 'अतकाकुम' (तुममें सबसे अधिक धर्मपरायण) और 'अकरमकुम' (तुममें सबसे अधिक सम्मानित) [अलग-अलग व्यक्तियों पर] लागू नहीं होते, बल्कि उनमें यह क्षमता ही नहीं है कि वे एक ही सार के अलावा किसी और पर लागू हों। अतः उनका अनेक होना इस अर्थ में जायज नहीं है कि कभी वे इस पर लागू हों और कभी उस पर। जब अस्तित्व में उनकी एकता सिद्ध हो गई, तो दोनों का आपस में परस्पर विलोम आवश्यक हो गया। इसलिए कि जब दोनों का अर्थ एक ही है और हमने अनेकता का गलत होना जान लिया, तो ये दोनों एक ही सार के दो नामों के उदाहरण हुए। आपको यह अधिकार है कि आप जिसे चाहें सार के लिए 'अवलोकन का दर्पण' बनाएं और जिसे चाहें उस पर 'विधेय' बनाएं। और इसके बहुत से उदाहरण हैं: आप कहते हैं, 'सभी नबियों में सबसे श्रेष्ठ वह हैं जो सबसे पहले पैदा हुए,' और 'सभी रुलों में सबसे सम्मानित वह हैं जो सबसे अंत में भेजे गए।' और सभी जन्नतों में सबसे बेहतर वह जन्नत है जो अर्श के सबसे करीब है। और जन्नत में सबसे बड़ा पेड़ 'तूबा' है। और जिब्रील का गंतव्य 'सिदरातुल मुंतहा' है। और सभी

नमाजों में सबसे बेहतर बीच की नमाज (अस्र) है। और तुम्हारा पिता उसका पिता है और तुम्हारी माँ उसकी माँ है। और सबसे पहले प्रवेश करने वाला सबसे अंत में बाहर निकलने वाला है। और संख्याओं में सबसे छोटी पहली संख्या है। और सूर्य सबसे बड़ा प्रकाशपुंज है।

पृष्ठ 684 का 654

[عربی متن]: هو الأكرم وذلك لأن اتقكم واكرمكم لا يصدقان بل لايصلحان لأن يصدقا الأعلى واحد ولا يجوز تعدد هما بمعنى الصدق مرة على هذا واخرى على ذاك فاذا ثبت اتحادهما فى الوجود كما هو مقتضى الحمل وجب التعاكس اذلما اتحد مصداقهما وقد علمنا بطلان التعدد كأنا كعلمين لجزئى واحد ، لك ان تجعل ايهما شئت مرآة لملاحظة وايهما شئت محمولاً عليه وله نظائر جمة تقول افضل الانبياء اولهم خلقاً واكرم الرسل أخرهم بعثاً واحسن الجنّت اقربها الى العرش و اعظم شجرة فى الجنة طوبى و منتهى جبريل سدرة المنتهى، وافضل الصلوة الصلوة الوسطى، وابوك ابوه وامك امه، واول من دخل أخر من خرج، واقل الاعداد اول الاعداد، و الشمس النير الاعظم - واعلى

[اردو متن]: موضوع ہے یہ اس وجہ سے کہ اتقاکم اور اکرمکم صادق نہیں آتے بلکہ ان میں صلاحیت ہی نہیں اس کی کہ وہ ایک ذات واحد پر صادق آئیں تو ان دونوں کا تعدد جائز نہیں بایں معنی کہ کبھی اس پر صادق ہوں اور کبھی اس پر صادق ہوں کہ جب ان کا وجود میں اتحاد ثابت ہو گیا تو دونوں کا باہم عکس ضروری ہوا اس لیے کہ جب دونوں کا مصداق ایک ہے اور ہم نے تعدد کا باطل ہونا جان لیا تو یہ دنوں ایک ذات واحد کے دو علم کی مثال ہوئے تمہیں اختیار ہے کہ جن کو چاہو ذات کے لیے مراۃ ملاحظہ بناؤ اور جن کو چاہو محمول علیہ بناؤ اور اس کی بہت ساری مثالیں ہیں تم کہتے ہو سب نبیوں سے افضل وہ ہیں جو سب سے پہلے مخلوق ہوئے اور سب رسولوں سے اکرم وہ ہیں جو سب کے بعد مبعوث ہوئے۔ اور سب جنتوں سے بہتر وہ جنت ہے جو سب سے زیادہ عرش سے قریب ہے۔ اور جنت میں سب سے بڑا پیڑ طوبیٰ ہے۔ اور جبریل کا منتہی سدرۃ المنتہیٰ ہے اور سب نمازوں سے بہتر بیچ کی نماز (عصر) ہے۔ اور تمہارا باپ اس کا باپ

ہے اور تمہاری ماں اس کی ماں ہے۔ اور سب سے پہلے داخل ہونے والا سب کے بعد نکلنے والا ہے۔ اور عدد میں سب سے کمتر پہلا عدد ہے۔ اور سورج نیر اعظم ہے

Fatawa Ridawiyya, Volume 28

[Arabic Column] The highest of spheres is the largest in size. The most specific of universals has the fewest individuals. The sphere of Jawz is the sphere of the Moon. The planet that has no epicycle is 'Zaka' (the Sun). The dark wandering planet is Saturn, and the one that moves forward and then backwards and disappears is the red planet Mars, and so on among countless examples. It is impossible for you to produce an example in which a superlative (af'alu), as a possessive, is predicated upon another superlative (afzalu) as a possessive of what the first was possessed of, while both carry their literal meanings, and then the converse would not be correct. When a proposition is true in light of reality, this organization of the syllogism and the derivation of the claim is sufficient for us. The secret in this is that affirmative propositions only converse into something that is not suitable for being the major premise of the first figure due to the possibility of the generality of the predicate. When there are two concepts such that each has only one referent according to the external or mental context, then their generality according to that context is void. (Therefore, it is not permissible for one of them to be more general than the other in the sense of including it and others in that context). So, in this regard, nothing remains except equality (tasawi) or disparity (tabayin), and there is no third option. Thus, if the categorical proposition is true, stating that 'this is that'...

[Urdu Column] And the highest sphere is the largest in size. And the most specific universal has the fewest individuals. And the sphere of Jawz is the sphere of the Moon. And that planet which has no circularity is the Sun. And the dark, wandering planet is Saturn, and the red planet that moves straight then turns back and disappears is Mars. Besides this, there are many examples that are beyond count. And it is impossible for you to show such an example in which a superlative (Af'al al-Tafdil) becomes a possessor and is predicated on another superlative (Afzal al-Tafdil), while it is a possessor of the same thing to which the first was a possessor, and at the same time both remain in their literal meaning, yet their converse is not correct. So when the proposition is true in view of the matter itself, then this organization of the syllogism and obtaining the result of the claim is sufficient for us. And the secret in this is that the converse of an affirmative proposition is that which does not have the capacity to become the major premise of the first figure, because there is a possibility of the generality of the predicate. And when there are two concepts there such that the credit of each of their referents is one according to its external locus or it is also united in the mind, then the generality of the concepts of both is void according to

that locus. So according to its credit, nothing remains except equality or disparity, and there is no third for them. So if the categorical proposition in which there is a claim that surely this person is that same one, is true, then it is necessary that this proposition...

फ़तावा रज़विया, जिल्द २८

[अरबी कॉलम] आकाशों में सबसे ऊँचा अपने आकार में सबसे बड़ा है। सबसे विशिष्ट सामान्य (universals) में सबसे कम व्यक्ति होते हैं। जौज का आकाश चंद्रमा का आकाश है। वह ग्रह जिसमें कोई उपचक्र (epicycle) नहीं है, वह 'ज़का' (सूर्य) है। काला घूमने वाला ग्रह शनि है, और जो सीधा चलकर पीछे मुड़ता है और ओझल हो जाता है वह लाल ग्रह मंगल है, इसके अलावा अनगिनत उदाहरण हैं। और यह असंभव है कि आप ऐसा उदाहरण पेश करें जिसमें एक 'अफ़अल' (af'alu) विशेषण दूसरे 'अफ़ज़ल' (afzalu) विशेषण पर आधारित हो, जबकि दोनों अपने वास्तविक अर्थ में हों और उनका विलोम (converse) सही न हो। जब वास्तविकता की दृष्टि से कोई प्रकथन सत्य होता है, तो तर्क का यह क्रम और दावे का निष्कर्ष हमारे लिए पर्याप्त है। और इसका रहस्य यह है कि सकारात्मक प्रकथनों का विलोम केवल वही आता है जो विधेय की व्यापकता की संभावना के कारण पहली आकृति का प्रमुख (major premise) बनने योग्य नहीं होता। जब दो अवधारणाएँ ऐसी हों कि जिनमें से प्रत्येक का बाहरी या मानसिक संदर्भ के अनुसार केवल एक ही प्रमाण (misdaq) हो, तो उस संदर्भ के अनुसार उनकी व्यापकता अमान्य हो जाती है। (इसलिए यह संभव नहीं है कि उनमें से कोई एक दूसरे से अधिक व्यापक हो, यानी उस संदर्भ में उसे और अन्य को भी शामिल करे)। अतः, इस संबंध में समानता (tasawi) या भिन्नता (tabayin) के अलावा कुछ भी शेष नहीं रहता है, और इन दोनों के बीच कोई तीसरा विकल्प नहीं है। तो, यदि वह प्रकथन सत्य है जिसमें यह दावा किया गया है कि "यह वही है"...

[उर्दू कॉलम] और सबसे ऊँचा आकाश आकार में सबसे बड़ा है। और सबसे विशिष्ट सामान्य में सबसे कम व्यक्ति होते हैं। और जौज का आकाश चंद्रमा का आकाश है। और वह ग्रह जिसमें गोलाई (घूर्णन) नहीं है वह सूर्य है और काला घूमने वाला ग्रह शनि है और सीधे चलकर पीछे मुड़ने वाला और गायब हो जाने वाला लाल ग्रह मंगल है। इसके अलावा बहुत सारे उदाहरण हैं जिनकी गिनती और गणना नहीं की जा सकती। और यह असंभव है कि आप ऐसा उदाहरण दिखाएं जिसमें अफ़ज़ल अल-तफ़ज़ील (Af'al al-Tafdil) विशेषण दूसरे अफ़ज़ल अल-तफ़ज़ील पर आधारित हो, जबकि वह उसी की ओर संकेत करता हो जिसकी ओर पहला संकेत करता था, और साथ ही दोनों अपने वास्तविक अर्थ में रहें, फिर भी उनका विलोम सही न हो। तो जब प्रकथन वास्तविकता की दृष्टि से सत्य है, तो हमारे लिए तर्क के क्रम और दावे का निष्कर्ष प्राप्त करने के लिए यही पर्याप्त है। और इसमें रहस्य यह है कि सकारात्मक प्रकथन का विलोम वह आता है जो पहली आकृति का प्रमुख

(major premise) बनने की क्षमता नहीं रखता, क्योंकि विधेय की व्यापकता की संभावना होती है। और जब वहाँ दो ऐसी अवधारणाएँ हों कि जिनमें से प्रत्येक के प्रमाण (misdaq) का विचार उसके बाहरी स्थान के अनुसार एक हो या मन में भी एकीकृत हो, तो उन दोनों की अवधारणाओं की व्यापकता उस स्थान के अनुसार शून्य हो जाती है। तो उसके विचार से समानता या भिन्नता के अलावा कुछ नहीं बचता, और उन दोनों का कोई तीसरा विकल्प नहीं है। तो यदि वह प्रकथन जिसमें यह दावा हो कि निःसंदेह यह व्यक्ति वही है, सत्य है, तो यह आवश्यक है कि यह प्रकथन...

[عربی کالم] الافلاك اكبرها حجماً واخص الكليات اقلها افراداً و فلك جوز هو فلك القمر و سيارة لا تدوير لها ذكاء والمتحيرة السوداء زحل، و الخانس الكانس الاحمر مريخ الى غير ذلك مما لا يعد ولا يحصى ومحال ان تبدى مثالاً يحمل فيه افعل مضافاً على افضل مضافاً الى اضيف اليه الاول مع جريانهما على معناهما الحقيقي ثم لا يصح العكس، فإذا صدقت القضية بالنظر الى الواقع كفانا هذا الانتظام للقياس واستنتاج المدعى. والسر فى ذلك ان الموجبات انما تنعكس الى ما لا يصلح لكبروية الاول لجواز عموم المحمول واذا كان هناك مفهومان ليس لكل منهما إلا مصداق واحد بحسب ظرف الخارج او الذهن ايضاً بطل عمومهما بحسب ذلك الظرف (فلا يجوز ان يكون احدهما اعم من الآخر بمعنى شموله له ولغيره فى ذلك الظرف) فلم يبق باعتباره إلا التساوى او التباين ولا ثالث لهما، فان صدقت الحملية القائلة ان هذا ذاك

[اردو کالم] اور سب سے اونچا فلک حجم میں سب سے بڑا ہے۔ اور خاص تر کلی سب سے کم افراد والی ہے اور فلک جوز فلک قمر ہے۔ اور وہ سیارہ جس میں گولائی نہیں وہ سورج ہے اور سیارہ سیاہ متغیرہ زحل ہے اور سیدھے چل کر الٹے پھرنے والا اور غائب ہو جانے والا سرخ سیارہ مریخ ہے۔ اس کے علاوہ بہت ساری مثالیں جن کی گنتی اور شمار نہیں۔ اور محال ہے کہ تم ایسی مثال ظاہر کرو جس میں افعل التفضیل مضاف ہو کر دوسرے افضل التفضیل پر محمول ہو درانحالیکہ وہ اس کی طرف مضاف ہو جس کی طرف پہلا مضاف ہوا ہے اور اسی کے ساتھ دونوں اپنے معنی حقیقی پر جاری ہوں پھر ان دونوں کا عکس صحیح نہیں۔ تو جب قضیہ بنظر نفس الامر صادق ہے تو ہمیں نظم قیاس اور مدعا کا نتیجہ حاصل کرنے کے لیے یہی کافی ہے اور اس میں راز یہ ہے کہ موجبہ قضیے کا عکس وہ آتا ہے جو شکل اول کے کبری بننے کی صلاحیت نہیں

رکھتا اس لیے کہ محمول کے عموم کا احتمال ہے اور جب کہ دو مفہوم وہاں ایسے ہوں کہ جن میں سے ہر ایک کے مصداق کا اعتبار اس کے محل خارجی کے اعتبار سے ایک ہو یا ذہن میں بھی متحد ہو تو ان دونوں کے مفہوم کا عموم باعتبار اس محل کے باطل ہے تو اس کے اعتبار سے نہ رہی مگر تساوی یا تباین اور ان دونوں کا ثالث نہیں تو اگر قضیہ حملیہ جس میں یہ دعوی ہو کہ بے شک یہ شخص وہی ہے تو ضروری ہے کہ یہ قضیہ

Fatawa Razawiyya Volume 28

[Arabic Column] It is necessary that the assertion be true that 'that is this'; otherwise, negation would be permissible, and they would be mutually exclusive, thus invalidating the first premise. This contradicts the hypothesis. For instance, if two statements from a man reach us: one addressed to Amr saying "Zaid is your father," and the other saying "My father is your father," it is possible for us to construct a syllogism from his two statements that results in "Zaid is my father." This is because if his statement "My father is your father" is true, it necessarily follows that the statement "Your father is my father" is also true; otherwise, they would have different fathers, and the first statement would be void. When this is established, the syllogism is organized as: "Zaid is your father" and "Your father is my father," so "Zaid is my father." And the superlative (Af'al al-Tafdil) added to a group, when it retains its literal meaning as commonly understood, follows this rule: because there can be only one most perfect individual in any group. Two propositions claiming "This person is the most perfect of them" and "That person is the most perfect of them" can never both be true at the same time. This is very evident; in fact, this matter is clearer than the appearance of the sun and its likes, because the intellect...

[Urdu Column] ...assertion should be true that the person is indeed this one, otherwise his negation will be permissible, and the two will be mutually exclusive, so the first proposition will be void. This is contrary to the assumption. Therefore, if we receive two statements from a person: one of them being his address to Amr that "Zaid is your father," and the second his statement that "My father is your father," then it is possible for us to construct a syllogism from his two statements that would result in "Zaid is my father." Because when his statement that "My father is your father" is true, it is necessary that the statement "Your father is my father" be true; otherwise, the fathers of those two would be multiple, and the first statement would be void. And when this proposition is true, the syllogism will be formed in such a way that "Zaid is your father" and "Your father is my father." The result will be that "Zaid is my father." And the superlative verb (Af'al al-Tafdil) which is related to a group, when it remains in its literal meaning that is commonly understood, then its status is this: because the most perfect individual from a group will be one, and never will two propositions be true that claim "This person is the most perfect of the entire group" and "That person is the most superior of the entire group." And all this is obvious; in fact, its matter is brighter than the appearance of the sun and its likes, because the intellect...

फ़तावा रज़विया जिल्द 28

[अरबी कॉलम] यह आवश्यक है कि यह दावा सत्य हो कि 'वह यही है'; अन्यथा इसका निषेध जायज़ होगा और वे परस्पर भिन्न होंगे, जिससे पहला तर्क अमान्य हो जाएगा। यह मान ली गई धारणा के विरुद्ध है। उदाहरण के लिए, यदि हमें एक व्यक्ति से दो बातें प्राप्त हों: एक यह कि वह अम्र को संबोधित करते हुए कहता है कि "ज़ैद तुम्हारा पिता है," और दूसरा उसका यह कथन कि "मेरा पिता तुम्हारा पिता है," तो हमारे लिए यह संभव है कि हम उसके इन दोनों कथनों से एक तर्क(न्याय-वाक्य) निर्मित करें जिससे यह परिणाम निकले कि "ज़ैद मेरा पिता है।" क्योंकि जब उसका यह कथन कि "मेरा पिता तुम्हारा पिता है" सत्य है, तो यह अनिवार्य है कि यह कथन भी सत्य हो कि "तुम्हारा पिता मेरा पिता है," अन्यथा उन दोनों के पिता अलग-अलग होंगे और पहला कथन असत्य हो जाएगा। और जब यह स्थापित हो जाता है, तो तर्क इस प्रकार व्यवस्थित होता है: "ज़ैद तुम्हारा पिता है" और "तुम्हारा पिता मेरा पिता है," इसलिए "ज़ैद मेरा पिता है।" और 'अफ़अल-ए-तफ़ज़ील' (विशेषण की उत्तमावस्था) जो किसी समूह से संबंधित हो, जब वह अपने उसी वास्तविक अर्थ पर स्थिर हो जो उससे स्वतः समझ में आता है, तो उसकी स्थिति यही होती है। क्योंकि किसी भी समूह में सबसे पूर्ण (अकमल) व्यक्ति केवल एक ही हो सकता है। ऐसे दो तर्क कभी भी एक साथ सत्य नहीं हो सकते जो यह दावा करते हों कि "यह व्यक्ति संपूर्ण समूह में सबसे पूर्ण है" और "वह व्यक्ति संपूर्ण समूह में सबसे पूर्ण है।" और यह सब अत्यंत स्पष्ट है, बल्कि इसका विषय सूर्य और उसके समान वस्तुओं के प्रकाश से भी अधिक उज्ज्वल है, क्योंकि बुद्धि...

[उर्दू कॉलम] ...दावा लागू होना चाहिए कि वही व्यक्ति वह है, अन्यथा उसका निषेध जायज़ होगा तो आपस में दोनों भिन्न होंगे और पहला तर्क व्यर्थ हो जाएगा। यह मान ली गई धारणा के विरुद्ध है। अतः यदि हमें एक व्यक्ति से दो बातें ज्ञात हों: एक यह कि वह अम्र से कहता है कि "ज़ैद तुम्हारा पिता है," और दूसरा उसका यह कहना कि "मेरा पिता तुम्हारा पिता है," तो हमारे लिए संभव है कि हम उसके इन दोनों कथनों से एक तर्क का रूप बनाएं जिससे यह परिणाम निकले कि "ज़ैद मेरा पिता है।" क्योंकि जब उसका यह कथन कि "मेरा पिता तुम्हारा पिता है" सत्य है, तो यह आवश्यक है कि यह कथन भी सत्य हो कि "तुम्हारा पिता मेरा पिता है," अन्यथा उन दोनों के पिता अलग-अलग होंगे और पहला कथन असत्य हो जाएगा। और जब यह तर्क सत्य है, तो रूप इस प्रकार बनेगा: "ज़ैद तुम्हारा पिता है" और "तुम्हारा पिता मेरा पिता है।" परिणाम यह होगा कि "ज़ैद मेरा पिता है।" और 'अफ़अल-ए-तफ़ज़ील' जो किसी समूह की ओर संबंधित हो, जब वह अपने उसी वास्तविक अर्थ पर

आधारित हो जो उससे स्वतः समझ में आता है, तो उसकी स्थिति यही होती है। क्योंकि किसी भी समूह में सबसे पूर्ण (अकमल) व्यक्ति एक ही होगा। ऐसे दो तर्क कभी भी सत्य नहीं हो सकते जो यह दावा करते हों कि "यह व्यक्ति पूरी दुनिया में सबसे पूर्ण है" और "वह व्यक्ति पूरी दुनिया में सबसे श्रेष्ठ है।" और यह सब स्पष्ट है, बल्कि इसका मामला सूरज और उसकी जैसी चीज़ों के प्रकट होने से भी अधिक उज्ज्वल है, क्योंकि बुद्धि...

पृष्ठ 656 का 684

[عربی کالم] وجب صدق القائلة ان ذاك هذا والاجاز السلب فيتبا ينان فتبطل الاولى هف فاذا بلغنا مثلاً عن رجل قولان احدهما قوله لعمرو زيد ابوك والأخر قوله ابي ابوك امكن لنا ان نعمل من قوليه شكلاً ينتج ان زيداً ابى لانه اذا صدق قوله ابى ابوك لزم صدق ابوك ابي والا لتعددا بواهما فبطل الاول واذا صدقت هذه انتظم الشكل بان زيداً ابوك وابوك ابي فزيد ابي، وافعل التفضيل مضافاً الى جماعة اذا كان باقياً على معناه الحقيقى المتبادر منه شانه هذا ، اذلا يكون الفرد الاكمل من جماعة الا واحداً ولن يصدقن ابدا قضيتان قائلتان بان هذا اكملهم و ذلك اكملهم معاً وهذا ظاهر جدا بل شان هذا انور من شان الشمس واخواتها فان العقل

[اردو کالم] حملہ صادق آئے کہ وہ شخص یہی ہے ورنہ اس کا سلب جائز ہوگا تو آپس میں دونوں متباین ہوں گے تو پہلا قضیہ باطل ہو جائے گا اور یہ خلاف مفروض ہے لہٰذا اگر ہمیں ایک شخص سے دو باتیں پہنچیں ان میں سے ایک اس کا قول عمرو سے مخاطب ہو کر کہ زید تیرا باپ ہے اور دوسرا اس کا قول کہ میرا باپ تیرا باپ ہے تو ہمیں ممکن ہے کہ ہم اس کے دونوں قول سے ایک شکل بنائیں تو یہ نتیجہ دیں کہ زید میرا باپ ہے اس لیے کہ جب اس کا یہ قول کہ میرا باپ تیرا باپ ہے صادق ہے تو لازم ہے کہ یہ قول صادق ہو کہ تیرا باپ میرا باپ ہے ورنہ ان دونوں کے باپ متعدد ہوں گے تو پہلا قول باطل ہو جائے گا اور جب یہ قضیہ صادق ہے تو شکل اسی طور پر بنے گی کہ زید تیرا باپ ہے اور تیرا باپ میرا باپ ہے۔ نتیجہ یہ ہوگا کہ زید میرا باپ ہے۔ اور فعل تفضیل جو ایک جماعت کی طرف مضاف ہو جب وہ اپنے اس معنی حقیقی پر باقی ہو جو اس سے متبادر ہوتے ہیں تو اس کی شان یہی ہوتی ہے اس لیے کہ کسی جماعت سے فرد اکمل ایک ہوگا اور ہرگز کبھی ایسے دو قضئیے صادق نہ آئیں گے جو یہ دعویٰ کرتے ہوں کہ یہ شخص ساری

جماعت سے اکمل ہے اور وہ شخص ساری جماعت سے افضل ہے۔ اور یہ سب ظاہر ہے بلکہ اس کا معاملہ سورج اور اس کے امثال کے ظہور سے روشن تر ہے اس لیے کہ عقل

(Arabic Text): It permits its truth for many numerous individuals, and when an individual for it is found in the external world, the existence of another is not considered far-fetched. This is unlike 'Af'aluhum' (the most... among them), for it only accepts commonality by way of substitution. When it is true in the external world for one individual, the intellect finds it impossible for it to be true for another distinct from it, just like the case of demonstrative nouns, equally. So the truth of the converse here is more manifest and clear. As for the saying of the people of the balance (logicians) that 'a particular affirmative does not convert,' its meaning is that whenever you make the subject of a universal affirmative a predicate and its predicate a subject and bring a universal quantifier, the proposition would be false, for reality belies it. Rather, the meaning is the lack of universality (non-equivalence). Their gaze is limited to universals; they do not count except the firm universal which does not fail in any of the matters. Lack of universality does not necessitate the non-existence of the intended meaning. I do not say that it is a logical converse, nor that it follows the proposition with a general necessity, but it undoubtedly follows in examples of this situation. So the converse proposition is true with respect to reality.

(Urdu Text): (The mind) allows for the concepts of "shams" (sun) etc., to be applicable to many individuals, and when an individual of these concepts is found in external reality, the intellect does not find the existence of another individual remote. This is unlike the term "Af'aluhum" that it accepts commonality only by way of substitution. And when its referent is found in an individual in external reality, the intellect deems it impossible for the superlative (Af'al al-Tafdil) referent to apply to another who is distinct from it. Its matter is exactly like that of demonstrative pronouns. Thus, the truth of the converse here is clearer and more evident. As for the saying of the logicians that an affirmative does not convert except into a particular, its meaning is that whenever you make the subject of a universal affirmative the predicate, and its predicate the subject, and you bring a universal quantifier, the proposition will be false because reality belies it. Rather, the meaning is that this is not universal (not always applicable). Since the logicians' view is limited to universals, they only give weight to that concept which is universal and firm among materials in any material whose ruling is not different. And the lack of universality does not necessitate the non-existence of the intended meaning. And I do not say that this is a logical converse. Nor do I claim that this proposition is generally necessary, but in examples

like this case, without a doubt, the converse becomes necessary. Thus, looking at the reality, the converse proposition becomes true.

(अरबी पाठ का अनुवाद): यह कई अनेक व्यक्तियों पर इसकी सत्यता की अनुमति देता है, और जब बाहरी दुनिया में इसके लिए कोई व्यक्ति पाया जाता है, तो दूसरे के अस्तित्व को दूर की बात नहीं माना जाता है। यह 'अफ़अलुहुम' (उनमें सबसे...) के विपरीत है, क्योंकि यह केवल वैकल्पिक रूप से साझा होने को स्वीकार करता है। जब यह बाहरी दुनिया में एक व्यक्ति के लिए सत्य होता है, तो बुद्धि इसे असंभव मानती है कि यह उससे अलग किसी दूसरे के लिए भी सत्य हो, बिल्कुल संकेतवाचक सर्वनामों की तरह। तो यहाँ 'अक्स' (विपरीत) का सत्य होना अधिक स्पष्ट और प्रकट है। रही बात तर्कशास्त्रियों के इस कथन की कि 'विध्यात्मक विशेष का परिवर्तन नहीं होता,' इसका अर्थ यह है कि जब भी आप किसी सार्वभौमिक विध्यात्मक के विषय को विधेय और उसके विधेय को विषय बनाएँ और एक सार्वभौमिक परिमाणक लाएँ तो वह प्रस्ताव असत्य होगा, क्योंकि वास्तविकता उसे झुठलाती है। बल्कि, इसका अर्थ सर्वव्यापकता का अभाव है। उनकी दृष्टि सार्वभौमिकताओं तक सीमित है; वे केवल उसी को गिनते हैं जो किसी भी सामग्री में मजबूती से लागू हो। सर्वव्यापकता का अभाव अभीष्ट अर्थ के अभाव को अनिवार्य नहीं बनाता है। मैं यह नहीं कहता कि यह एक तार्किक अक्स है, न ही यह कि यह सामान्य आवश्यकता के साथ प्रस्ताव का अनुसरण करता है, लेकिन यह निस्संदेह इस स्थिति के उदाहरणों में अनुसरण करता है। अतः वास्तविकता के संबंध में परिवर्तित प्रस्ताव सत्य है।

(उर्दू पाठ का अनुवाद): (बुद्धि) 'शम्स' (सूरज) आदि की अवधारणाओं को कई व्यक्तियों पर लागू होने के लिए जायज़ मानती है और जब इन अवधारणाओं का कोई व्यक्ति बाहरी दुनिया में पाया जाता है, तो बुद्धि दूसरे व्यक्ति के अस्तित्व को दूर नहीं समझती, इसके विपरीत 'अफ़अलुहुम' शब्द है क्योंकि यह केवल वैकल्पिक रूप से साझा होने को स्वीकार करता है। और जब बाहरी दुनिया में किसी व्यक्ति पर इसका संदर्भ पाया जाता है, तो बुद्धि इसे असंभव मानती है कि 'अफ़अल अल-तफ़ज़ील' (श्रेष्ठता सूचक शब्द) का संदर्भ दूसरे पर भी लागू हो जो उससे अलग हो। इसका मामला संकेतवाचक सर्वनामों के समान है। तो यहाँ विपरीत (अक्स) का सत्य होना अधिक स्पष्ट और प्रकट है। रही बात तर्कशास्त्रियों के इस कथन की कि विध्यात्मक का परिवर्तन नहीं होता सिवाय विशेष के इसका अर्थ यह है कि जब भी आप सार्वभौमिक विध्यात्मक (मोजबा कुलिया) के विषय को विधेय बनाएँ और उसके विधेय को विषय बनाएँ और उस पर सार्वभौमिक परिमाणक लाएँ तो प्रस्ताव असत्य होगा क्योंकि वास्तविकता इस बात को झुठलाती है। बल्कि अर्थ यह है कि यह सर्वत्र व्याप्त (मुत्तरिद) नहीं

है। चूंकि तर्कशास्त्रियों की दृष्टि सार्वभौमिकताओं तक सीमित होती है, इसलिए वे केवल उसी अवधारणा को महत्व देते हैं जो सामग्री में सर्वत्र और मजबूती से लागू हो जिसका नियम अलग न हो। और सर्वव्यापकता का अभाव अभीष्ट अर्थ के अभाव को अनिवार्य नहीं बनाता है। और मैं यह नहीं कहता कि यह तार्किक विपरीत है। न ही मैं यह दावा करता हूँ कि यह प्रस्ताव सामान्य रूप से आवश्यक है, लेकिन इस स्थिति के उदाहरणों में निस्संदेह विपरीत आवश्यक होता है। अतः वास्तविकता पर विचार करते हुए परिवर्तित प्रस्ताव सत्य हो जाता है।

(عربی متن): يجيز صدقها على افراد كثيرة ثبيرة واذا وجدلها في الخارج فرد لم يستبعد وجود أخر بخلاف افعلهم فانما يقبل الاشتراك على سبيل البدلية واذا صدق في الخارج على فرد حال العقل صدقه على أخر منحازًا عنه كدأب اسماء الاشارة سواء بسواء فصدق العكس ههنا ابين واجلى ، واما قول اهل الميزان لا تنعكس الموجبة الجزئية معناه ان كلما جعلت موضوع موجبة كلية محمولاً و محمولها موضوعاً و اتيت بسورا لكلية كانت القضية كاذبة ، فان الواقع يكذبہ بل المعنى عدم الاطراد ، وهم لا اقتصر نظر هم على الكليات لا يعتدون الا بالمطرد المضبوط الذي لا يتخلف في مادة من المواد ، وعدم الاطراد لا يستلزم المراد العدم ، ولا اقول : انه عكس منطقى ، و لا انها تلزم القضية لزوماً عاماً لكنها تلزم فى امثال المقام لاشک ، فتصدق القضية بالنظر الى الواقع

(اردو متن): شمس وغیرہ کے مفہومات کا صادق آنا بہت سارے افراد پر جائز جانتی ہے اور جب ان مفہومات کا خارج میں کوئی فرد پایا جائے تو عقل دوسرے فرد کے وجود کو بعید نہیں جانتی ، بخلاف اَفْعَلُهُمْ کہ یہ تو اشتراک کو برسبیل بدلیت قبول کرتا ہے اور جب خارج میں کسی فرد پر اس کا مصداق پایا جائے تو عقل محال جانتی ہے کہ افعل التفضیل کا مصداق دوسرے پر صادق آئے جو اس سے منفرد ہو اس کا معاملہ اسمائے اشارہ کے مانند برابر برابر ہے تو یہاں پر عکس کا صادق ہونا روشن تر اور ظاہر تر ہے۔ رہا منطق والوں کا یہ قول کہ موجبہ کا عکس نہیں ہوتا مگر جزئیہ اس کا معنی یہ ہے کہ جب کبھی تم موجبہ کلیہ کے موضوع کو محمول بناؤ اور اس کے محمول کو موضوع بناؤ اور اس پر کلیہ کا سور لاؤ تو قضیہ کاذب ہوگا اس لیے کہ واقعہ اس بات کو جھٹلاتا ہے بلکہ معنی یہ ہے کہ یہ مطرد نہیں اور منطقیوں کی نظر چونکہ کلیات تک محدود ہوتی ہے تو وہ اعتبار نہیں کرتے مگر اس مفہوم کا جو مطرد و مضبوط ہو مواد میں سے کسی مادہ میں جس کا

حکم مختلف نہ ہو اور عدم اطراد اطراد عدم کو مستلزم نہیں ہے اور میں یہ نہیں کہتا کہ یہ عکس منطقی ہے۔ نہ یہ دعویٰ کرتا ہوں کہ یہ قضیہ کو عام طور پر لازم ہے لیکن اس مقام کے امثال میں بلاشبہ عکس لازم ہوتا ہے تو قضیہ منعکسہ واقعہ پر نظر کرتے ہوئے

[Arabic Column] The logicians have named it the 'first converse' (aks awwal), and this amount is sufficient for the regularity of the syllogistic form. For two true premises fulfilling the conditions yield only a true conclusion. Establishing truth does not depend on the true premise being a logical converse. Denying this is among the most shameless of contentions. Furthermore, the noble verse itself guided us to this converse because it showed us their unity in existence. When this is the case for two concepts where the referent (misdaq) of either is not multiple, then it is certainly a guidance towards mutual conversion. For instance, when you hear a man saying, "My father is Zaid," it is permissible for you to say as if this person is saying, "Zaid is my father," because Zaid is not multiple and the father of this person is not multiple. So when his father is Zaid, the result is that Zaid is the father of that person. In this way, without doubt or confusion, this is a sign. Praise be to Allah for His favors. And O philosopher, you must calm your misgivings.

Thirdly, among the aspects of the answer, I say: and my Lord is the guide to what is correct. We have opted for all of this and accepted that the meaning of the first verse is our statement that...

[Urdu Column] It is true; the logicians have named it the 'first converse' (aks awwal), and this amount is sufficient for the regularity of the syllogistic form. Because two true propositions that contain the conditions will only yield a true proposition as a result. And the proof of truth does not depend on that true proposition being a logical converse. And denying this is among the most shameless contentions. Then, the noble verse itself guided toward this converse because it showed us that both propositions are united in necessity. So when this is the case in two concepts where the referent of any of them is not multiple, then this is certainly guidance toward the mutual conversion of both propositions. For example, when you hear someone saying, "My father is Zaid," it is permissible for you as if this person is saying that "Zaid is my father," because Zaid is not multiple and the father of this person is not multiple. So when his father is Zaid, then its result is that Zaid is the father of that person. Similarly, without any doubt or suspicion, this is a sign, and praise be to Allah for His blessings. And O philosopher, it is necessary for you to keep your misgivings quiet.

The third reason among the aspects of the answer: I say, and my Lord is the one who shows the right way. We have chosen and accepted all this. The meaning of the first verse is our statement that...

फ़तावा रज़विया - जिल्द 28

[अरबी कॉलम] तर्कशास्त्रियों ने इसे 'अक्स अव्वल' (प्रथम विलोम) नाम दिया है और तर्कवाक्य रूप की नियमितता के लिए इतनी मात्रा पर्याप्त है। क्योंकि शर्तों को पूरा करने वाले दो सत्य तर्कवाक्य केवल एक सत्य निष्कर्ष ही देते हैं। सत्यता सिद्ध करना इस बात पर निर्भर नहीं है कि वह सत्य तर्कवाक्य एक तार्किक विलोम है। इसे नकारना सबसे बेशर्म विवादों में से है। इसके अलावा, पवित्र आयत ने ही हमें इस विलोम की ओर निर्देशित किया है क्योंकि इसने हमें अस्तित्व में उनकी एकता दिखाई है। जब यह ऐसे दो संप्रत्ययों (concepts) के मामले में हो जहाँ किसी भी वस्तु का संदर्भ (मिस्दाक़) अनेक नहीं है, तो यह निश्चित रूप से परस्पर विलोम होने की ओर एक मार्गदर्शन है। उदाहरण के लिए, जब आप किसी व्यक्ति को यह कहते हुए सुनते हैं कि "मेरा पिता ज़ैद है," तो आपके लिए यह कहना जायज़ है कि मानों यह व्यक्ति कह रहा है कि "ज़ैद मेरा पिता है," क्योंकि ज़ैद अनेक नहीं है और उस व्यक्ति का पिता भी अनेक नहीं है। तो जब उसका पिता ज़ैद है, तो इसका परिणाम यह हुआ कि ज़ैद उस व्यक्ति का पिता है। इसी प्रकार, बिना किसी संदेह या भ्रम के यह एक आयत (चिह्न) है। अल्लाह की उसकी नेमतों पर प्रशंसा है। और ऐ दार्शनिक, तुझे अपने संदेहों को शांत रखना चाहिए।

उत्तर के पहलुओं में से तीसरा पहलू, मैं कहता हूँ और मेरा रब सही राह दिखाने वाला है। हमने इस सब को अपनाया और स्वीकार किया कि पहली आयत का अर्थ हमारा यह कथन है कि...

[उर्दू कॉलम] सत्य है; तर्कशास्त्रियों ने इसका नाम 'अक्स अव्वल' रखा है और तर्कवाक्य रूप की व्यवस्था के लिए इतनी मात्रा पर्याप्त है। क्योंकि दो सत्य प्रस्ताव जो शर्तों को समाहित करते हैं, परिणाम के रूप में एक सत्य प्रस्ताव ही देंगे। और सत्य का प्रमाण इस पर निर्भर नहीं है कि वह सत्य प्रस्ताव तार्किक विलोम हो। और इसे नकारना अत्यधिक बेशर्मी के विवादों में से है। फिर, स्वयं पवित्र आयत ने इस विलोम की ओर मार्गदर्शन किया क्योंकि इसने हमें दिखाया कि दोनों प्रस्ताव अनिवार्यता में एकजुट हैं। तो जब यह स्थिति ऐसे दो अर्थों में हो कि उनमें से किसी भी चीज़ का संदर्भ अनेक नहीं है, तो यह निश्चित रूप से दोनों प्रस्तावों के परस्पर विलोम होने की ओर मार्गदर्शन है। जैसे जब आप किसी व्यक्ति को यह कहते हुए सुनें कि "मेरा पिता ज़ैद है," तो आपके लिए जायज़ है कि आप कहें गोया कि यह व्यक्ति कह रहा है कि "ज़ैद मेरा पिता है," क्योंकि ज़ैद अनेक नहीं है और उस व्यक्ति का पिता अनेक नहीं है। तो जब उसका पिता ज़ैद हो तो उसका परिणाम यह हुआ कि

ज़ैद उस व्यक्ति का पिता है। इसी प्रकार, बिना किसी संदेह और संशय के यह आयत है और अल्लाह के लिए उसकी नेमतों पर प्रशंसा है। और ऐ दार्शनिक, तुझे आवश्यक है कि तू अपने वसवसों को शांत रखे।

उत्तर के पहलुओं में से तीसरी वजह: मैं कहता हूँ और मेरा रब सही राह दिखाने वाला है, हमने इस सब को चुना और मान लिया। पहली आयत का अर्थ हमारा यह कथन है कि...

[عربی کالم] سماها المیزانیون عکسا اولاً وھذا القدر یکفی لانتظام الشکل فان صادقتین مستجمعتین للشرائط لا تنتجان الاصادقة ولا یلزم اثبات الصدق علی انها عکس منطقی لقضیة صادقة و انکار ھذا من اخنی المکابرات- ثم ھذا العکس لم یرشدنا الیه الا الآیة الکریمة اذھبی التي دلتنا علی اتحادھما في الوجود فاذا کان ھذا فی مفھومین لا تعدد لمصداق شیئ منھما ان ارشادا الی التعاکس قطعاً کما اذا سمعت رجلاً یقول ابی زید جاز لك ان تقول کان الرجل یقول زیدا بي لان زیداً لا یتعدد و ابو الرجل لا یتعدد فاذا کان ابوہ زیدا کان زید اباہ کذا ھذا من دون شك ولا اشتباہ الحمد لله علی نعمائه وعلیك بتسکین الھواجس یا فلسفیاہ۔ الثالث من وجوہ الجواب اقول: و ربی ھادی الصواب اخترنا عن ھذا کله وسلمنا ان مفاد الآیة الاولی قولنا

[اردو کالم] صادق ہے اہل منطق نے اس کا نام عکس اول رکھا ہے اور اتنی مقدار انتظام شکل کے لیے کافی ہے اس لیے کہ دو قضایا صادقہ جو شرائط کے جامع ہوں ایک قضیہ صادق ہی کا نتیجہ دیں گے اور صدق کا ثابت کرنا اس پر موقوف نہیں کہ وہ قضیہ صادقہ عکس منطقی ہو اور اس کا انکار نہایت بے شرمی کے مکابرات میں سے ہے۔ پھر اس عکس کی طرف آیت کریمہ نے ہی رہنمائی کی کہ اس لیے کہ اس نے ہم کو یہ دکھایا کہ دونوں قضیے وجوب میں متحد ہیں تو جب یہ حال ایسے دو مفہوموں میں ہے کہ ان میں سے کسی شے کا مصداق متعدد نہیں تو یہ یقیناً دونوں قضیے کے باہم منعکس ہونے کی طرف رہنمائی ہے جیسے کہ تم جب کسی شخص کو کہتے سنو کہ میرا باپ زید ہے تو تمہیں جائز ہے کہ تم کہو گویا کہ یہ شخص یوں کہہ رہا ہے کہ زید میرا باپ ہے اس لیے کہ زید متعدد نہیں اور اس شخص کے باپ متعدد نہیں۔ تو جب اس کا باپ زید ہو تو اس کا نتیجہ یہ ہوا کہ زید اس شخص کا باپ ہے۔ اسی طور پر بلا شک و شبہ یہ آیت ہے اور اللہ

کے لیے اس کی نعمتوں پر حمد۔ اور اے فلسفی تجھے لازم ہے کہ وساوس کو ساکن رکھ، وجوہ جواب میں سے تیسری وجہ ، میں کہتا ہوں اور میرا رب راہ صواب دکھانے والا ہے ہم نے اس سب کو اختیار کیا اور مان لیا۔ آیت اولی کا مفاد ہمارا یہ قول ہے کہ

Fatawa Razawiya, Volume 28

[Arabic Column] Every most noble is most pious, and it reverses by contrapositive to our saying: "Whoever is not most pious is not most noble." We have already established in what preceded the throne of investigation that the meaning of 'the most pious' (Al-Atqa) in the second verse—that is, the words of the Almighty: "And the most pious shall be kept away from it"[1]—is the most pious of all the companions. Thus, it is necessary that no one among the companions is more pious than him, nor equal to him in piety. If this is established, then we say: Every companion is not more pious than Abu Bakr, and whoever is not more pious than him is not more noble than him. It results that every companion is not more noble than Abu Bakr. The minor premise of the syllogism is 'modified' (ma'dulah) as we hinted at by placing the linking tool before the negation particle. You have the option to make it an affirmative proposition with a negative predicate, according to the saying of a group of late scholars. Guidance toward what dispels your illusion comes from making the negation in the major premise a mirror of observation for the individuals of the middle term. If you wish, you can also not reverse the first verse and construct the figure on the pattern of the second verse.

[Urdu Column] Every 'Akram' is 'Atqa' (meaning every most noble person is the most pious) and its contrapositive reversal is our saying that: 'Man laysa bi Atqa laysa bi Akram' (He who is not the most pious is not the most noble). And we have already established in those words mentioned earlier the 'throne of investigation' that the meaning of 'Atqa' in the second verse, i.e., in the words of Allah Almighty "And the most pious shall be kept away from it"[1] refers to the person who is the most pious among all the companions. So it is necessary that no one among the companions should be more pious than him nor equal to him in piety. When this is established, we say that every companion is not more pious than Abu Bakr, and whoever is not more pious than him is not greater in honor than him. The result will be that every companion is not more honorable than Abu Bakr. And the minor premise of this syllogism is 'modified' (ma'dulah) as we indicated by placing the linking tool before the negation particle. You have the choice to make this proposition an affirmative one with a negative predicate, following the saying of a group among the later scholars. Your guidance towards what removes your doubt will be by making the negation in the major premise a 'mirror of observation' for the individuals of the middle term. And if you wish, do not reverse the first verse and organize the structure according to the second verse, in such a way that you say that no

companion is more honorable than Abu Bakr. And perhaps you [can take it] as an exceptional syllogism...

[1] Al-Quran Al-Kareem 92/17 Page 659 of 684

फ़तावा रज़विया, खंड 28

[अरबी कॉलम] प्रत्येक सर्वाधिक सम्मानित सर्वाधिक परहेज़गार है, और यह विरोधाभास द्वारा हमारे इस कथन में बदल जाता है: "जो सर्वाधिक परहेज़गार नहीं है, वह सर्वाधिक सम्मानित नहीं है।" हमने पहले कही गई बातों में अनुसंधान के सिंहासन पर यह सिद्ध कर दिया है कि दूसरी आयत में 'अल-अतका' (सर्वाधिक परहेज़गार) से अभिप्राय—यानी अल्लाह तआला के इस कथन में: "और उससे सर्वाधिक परहेज़गार को दूर रखा जाएगा"[1]—सभी सहाबा (साथियों) में सबसे अधिक परहेज़गार व्यक्ति है। अतः यह आवश्यक है कि सहाबा में कोई भी उनसे अधिक परहेज़गार न हो और न ही परहेज़गारी में उनके समान हो। जब यह सिद्ध हो गया, तो हम कहते हैं: प्रत्येक सहाबी अबू बक्र से अधिक परहेज़गार नहीं है, और जो उनसे अधिक परहेज़गार नहीं है, वह उनसे अधिक सम्मानित भी नहीं है। इसका परिणाम यह निकलता है कि प्रत्येक सहाबी अबू बक्र से अधिक सम्मानित नहीं है। इस न्याय-वाक्य का लघु आधार 'परिवर्तित' (मा'दुला) है जैसा कि हमने लिंकिंग टूल को निषेध शब्द से पहले रखकर संकेत दिया है। आपके पास विकल्प है कि आप इसे नकारात्मक विधेय के साथ एक सकारात्मक प्रस्ताव बना लें, जैसा कि बाद के विद्वानों के एक समूह का कहना है। आपके भ्रम को दूर करने वाला मार्गदर्शन इस बात में है कि आप मुख्य आधार में निषेध को मध्य पद के व्यक्तियों के अवलोकन का दर्पण बना दें। यदि आप चाहें, तो पहली आयत को उलटें नहीं और आकृति को दूसरी आयत के तरीके पर व्यवस्थित करें।

[उर्दू कॉलम] कुल अकरम अतक़ा (यानी हर अकरम सबसे बड़ा मुत्तक़ी है) और इसका अक्स नक़ीज़ हमारा यह क़ौल है कि 'मन लैसा बि अतक़ा लैसा बि अकरम' (जो अतक़ा सबसे बड़ा मुत्तक़ी नहीं है वह अकरम नहीं है) और हमने इन कलमात में जो हम पहले कह चुके अर्श-ए-तहक़ीक़ को साबित कर दिया कि मुराद अतक़ा से आयत-ए-सानिया यानी अल्लाह तबारक व तआला के क़ौल "व सय्युजन्नबुहल अतक़ा"[1] में तमाम सहाबा से ज़्यादा मुत्तक़ी शख़्स मुराद है तो ज़रूरी है कि सहाबा में कोई इस से बढ़ कर मुत्तक़ी न हो और न तक़वा में इस के कोई मसावी हो। जब यह साबित हो गया तो हम कहते हैं कि हर सहाबी अबू बक्र से बढ़ कर मुत्तक़ी नहीं और जो उन से बढ़ कर मुत्तक़ी नहीं वह करामत में उन से बढ़ कर नहीं। नतीजा यह होगा कि हर सहाबी अबू बक्र से ज़्यादा इज़्ज़त वाला नहीं और इस क़यास का सुग़रा मा'दुला है जैसा कि हमने इस की तरफ़ अदात-ए-रब्त को हर्फ़ए-सलब पर मुक़द्दम कर के इशारा किया और तुम्हें अख़्तियार है कि तुम इस क़ज़िया को मोजबा सालबुल महमूल बनाओ यानी मुताख़िरीन में से एक क़ौम के क़ौल पर और तुम्हारी रहनुमाई इस बात

की तरफ़ जो तुम्हारे वहम को दूर कर दे सलब को कुबरा में अफ़राद-ए-औसत के लिए मिरात-ए-मुलाहिज़ा बनाने से होगी। और अगर तुम चाहो तो आयत-ए-ऊला का अक्स न करो और शक्ल को आयत-ए-सानिया के तर्ज़ पर मुंतज़म करो बा-ईं तौर कि तुम कहो कि कोई सहाबी अबू बक्र से बढ़ कर इज़्ज़त वाला नहीं। और शायद तुम इस को क़यास-ए-इस्तसनाई के तौर पर...

[1] अल-क़ुरान अल-करीम 92/17 पेज 659 of 684

فتاویٰ رضویہ، جلد ۲۸

[Arabic Column] کل اکرم اتقی وینعکس بعکس النقیض الی قولنا "من لیس باتقی لیس باکرم" وقد اثبتنا فیما اسلفنا عرش التحقیق علی ان المراد بالاتقی في الآیة الثانیة اعنی قوله تعالی "وَسَيُجَنَّبُهَا الْاَتْقَى"۱ اتقی الصحابة جمیعاً فوجب ان لا یکون احد من الصحابة اتقی منه ۔ ولا مساویاً له في التقوی اذا ثبت هذا فنقول کل صحابة فهو لیس باتقی من ابی بکر ومن لیس باتقی منه لیس باکرم منه ۔ انتج ان کل صحابة فهو لیس باکرم من ابی بکر وصغری القیاس معدولة کما لوحنا الیه بتقدیم اداة الربط علی حرف السلب ولك ان تجعلها موجبة سالبة المحمول اعنی علی قول قوم من المتأخرین ویرشدك الی ما یزیح وهمك جعل السلب في الکبری مراة الملاحظة افراد الاوسط ۔ و ان شئت لم تعکس الآیة الاولی ایضاً و نسجت الشکل۔

[Urdu Column] کل اکرم اتقٰی (یعنی ہر اکرم سب سے بڑا متقی ہے) اور اس کا عکس نقیض ہمارا یہ قول ہے کہ من لیس باتقی لیس باکرم (جو اتقی سب سے بڑا متقی نہیں ہے وہ اکرم نہیں ہے) اور ہم نے ان کلمات میں جو ہم پہلے کہہ چکے عرشِ تحقیق کو ثابت کر دیا کہ مراد اتقٰی سے آیت ثانیہ یعنی اللہ تبارک و تعالٰی کے قول "وَسَيُجَنَّبُهَا الْاَتْقَى"۱ میں تمام صحابہ سے زیادہ متقی شخص مراد ہے تو ضروری ہے کہ صحابہ میں کوئی اس سے بڑھ کر متقی نہ ہو اور نہ تقویٰ میں اس کے کوئی مساوی ہو۔ جب یہ ثابت ہوگیا تو ہم کہتے ہیں کہ ہر صحابی ابوبکر سے بڑھ کر متقی نہیں اور جو ان سے بڑھ کر متقی نہیں وہ کرامت میں ان سے بڑھ کر نہیں۔ نتیجہ یہ ہوگا کہ ہر صحابی ابوبکر سے زیادہ عزت والا نہیں اور اس قیاس کا صغریٰ معدولہ ہے جیسا کہ ہم نے اس کی طرف اداتِ ربط کو حرف سلب پر مقدم کرکے اشارہ کیا اور تمہیں اختیار ہے کہ تم اس قضیہ کو موجبہ سالبۃ المحمول بناؤ یعنی متاخرین میں سے ایک قوم کے قول پر اور تمہاری رہنمائی اس

بات کی طرف جو تمہارے وہم کو دور کردے سلب کو کبریٰ میں افرادِ اوسط کے لیے مراۃِ ملاحظہ بنانے سے ہوگی۔ اور اگر تم چاہو تو آیتِ اولیٰ کا عکس نہ کرو اور شکل کو آیتِ ثانیہ کے طرز پر منتظم کرو بایں طور کہ تم کہو کہ کوئی صحابی ابوبکر سے بڑھ کر عزت والا نہیں۔ اور شاید تم اس کو قیاسِ استثنائی کے طور پر

Fatawa Razawiya, Volume 28

On the pattern of the second, by saying: None of the Companions are more honorable than Abu Bakr, and everyone who is more honorable than Abu Bakr is more pious than him. This results in the conclusion that none of the Companions are more honorable than Abu Bakr. Perhaps you could establish it as an exceptional syllogism that negates the antecedent by negating the consequent. Thus, you would say: If anyone from the Ummah were more honorable than al-Siddiq, they would have been more pious than him, because everyone who is more honorable is more pious. But they are not more pious than him according to the second verse. Therefore, they are not more honorable than him, and therein lies our objective.

Notice: Now the foolish people will say: What has turned you away from your claim that you used to hold? Because what is established by these last three reports is only the negation of someone more honorable than al-Siddiq, and it does not necessitate the superiority (priority) of Siddiq-e-Akbar (may Allah Almighty be pleased with him) over everyone, as the possibility of equality exists.

I say: Did those fools say this? If they said so, they have surely deviated.

Firstly, the texts of Sharia and the idioms of the eloquent are overflowing with this style, where speech is brought for the purpose of stating absolute excellence in such a way that people say, "No one is better than so-and-so," and they mean that he is the best of all. And this is because actual equality, habitually, is as if...

फतवा रज़विया, खंड 28

दूसरे तरीके के अनुसार, यह कहकर कि: सहाबा में से कोई भी अबू बक्र से अधिक सम्मानित नहीं है, और अबू बक्र से अधिक सम्मानित प्रत्येक व्यक्ति उनसे अधिक परहेज़गार है। इसका निष्कर्ष यह निकलता है कि सहाबा में से कोई भी अबू बक्र से अधिक सम्मानित नहीं है। शायद आप इसे एक अपवादात्मक न्यायवाक्य (syllogism) के रूप में स्थापित कर सकते हैं जो परिणाम के निषेध द्वारा पूर्वगामी का निषेध करता है। तो आप कहेंगे: यदि उम्मत में से कोई भी सिद्दीक़ से अधिक सम्मानित होता, तो वह उनसे अधिक परहेज़गार होता क्योंकि प्रत्येक अधिक सम्मानित व्यक्ति अधिक परहेज़गार होता है। लेकिन वे दूसरी आयत के प्रमाण से उनसे अधिक परहेज़गार नहीं हैं। इसलिए वे उनसे अधिक सम्मानित नहीं हैं, और इसी में हमारा उद्देश्य निहित है।

चेतावनी: अब मूर्ख लोग कहेंगे: आपको आपके उस दावे से किस चीज़ ने मोड़ दिया जिस पर आप कायम थे? क्योंकि इन पिछली तीन रिपोर्टों से जो सिद्ध होता है वह केवल सिद्दीक़ से अधिक सम्मानित व्यक्ति का निषेध है, और इससे सिद्दीक़-ए-अकबर (अल्लाह तआला उन पर प्रसन्न हो) की (प्राथमिकता) सब पर अनिवार्य नहीं होती क्योंकि समानता की संभावना बनी रहती है।

मैं कहता हूँ: क्या उन मूर्खों ने यह बात कही? यदि उन्होंने ऐसा कहा तो निःसंदेह वे विचलित हो गए।

प्रथम, शरीयत के ग्रंथ और वाक्पटु लोगों के मुहावरे इस ढंग से भरे हुए हैं कि बातचीत को पूर्ण श्रेष्ठता बताने के उद्देश्य से इस तरह लाया जाता है कि लोग कहते हैं कि कोई फलां से श्रेष्ठ नहीं है, और उनका अर्थ होता है कि वह सबसे श्रेष्ठ है। और यह इसलिए है क्योंकि वास्तविक समानता, आदतन, मानों...

पृष्ठ 660 का 684

علی منوال الثانی بان تقول لاشیئ من الصحابة اکرم من ابی بکر و کل اکرم من ابی بکر اتقی منه انتج ان لا شیئ من الصحابة اکرم من ابی بکر و لعلک ان تقرره قیاساً استثنائیاً یرفع المقدم لرفع التالی فتقول لو کان احد من الامة اکرم من الصدیق لکان اتقی منه لان کل اکرم اتقی لکنهم لیسوا بأتقی منه للایة الثانیة فلیسوا بأکرم منه و فیہ المقصود۔ مقرر رکھو جو مقدم کو ارتفاع تالی کی وجہ سے مرتفع کر دے تو تم یوں کہو امت میں اگر کوئی صدیق سے بڑھ کر عزت والا ہوتا تو وہ ضرور صدیق سے بڑھ کر متقی ہوتا اس لیے کہ ہر اکرم اتقی ہے لیکن ساری امت صدیق سے بڑھ کر متقی نہیں بدلیل آیت ثانیہ ۔ تو وہ صدیق سے بڑھ کر عزت والے نہیں اور اسی میں ہمارا مقصود ہے۔

تنبیہ: سیقول السفهاء من الناس ماولکم عن دعواکم التی کنتم علیها فان الثابت علی هذه التقاریر الثلثة الاخیرة انما هو نفی اکرم من الصدیق وهو لایستلزم اکرمیتہ رضی اللہ تعالیٰ عنه اذ یحتمل التساوی۔
تنبیہ : اب کہیں گے بے وقوف لوگ اس دعوی سے جس پر تم قائم تھے کس چیز نے تمہیں پھیر دیا اس لیے کہ ان تین تقاریر اخیرہ پر جو ثابت ہوتا ہے وہ صدیق سے زیادہ عزت والے کی نفی ہے اور اس سے صدیق اکبر رضی اللہ تعالیٰ عنہ کی (اولویت) سب پر لازم نہیں آتی اس لیے کہ تساوی کا احتمال ہے۔

اقول: او قد قالوا فلئن قالوا فلقد زاغوا۔ اقول: کیا ان بے وقوفوں نے یہ بات کہی اگر انہوں نے ایسا کہا تو بے شک وہ منحرف ہوگا۔

اماولاً فنصوص الشرع و محاورات البلغاء طافحة بسوق الکلام الی غرض التفضیل علی الاطلاق علی هذا المساق یقولون لیس احد افضل من فلان ویریدون انه افضل الکل وذلك لان التساوی اولاً نصوص

شرع اور اہل بلاغت کے محاورے اس ڈھنگ سے بھرے ہیں کہ کلام کو علی الاطلاق فضیلت بتانے کی غرض سے اس طور پر لایا جاتا ہے کہ لوگ کہتے ہیں کہ کوئی فلاں سے افضل نہیں ہے اور مراد لیتے ہیں کہ وہ سب سے افضل ہے اور یہ اس لیے کہ تساوی حقیقی عادتاً گویا

Fatawa Rizwia Volume 28

...impossible as per habit, and you should adhere to the words of the commentators of Hadith. Secondly: You have the choice to join with it the consensus of the Ummah on the existence of differentiation, and the truth will not be outside their sayings. Thirdly: And that is the well-decorated manner that one who knows the styles of speech understands from the first verse that piety is the cause for obtaining honor and the attainment of honor is restricted to the attainment of piety. This has been clarified by those Hadiths that originated from the guidance of the verse and look towards the objective of the noble verse. Siraj al-Hanifa informed us with his chain of narration. He narrates from Al-Sharif. He narrates from Muhammad bin Arkamash. He narrates from Al-Allamah Ibn Hajar al-Asqalani. He narrates from Abd al-Rahman bin Ahmad bin al-Mubarak al-Ghazzi. He narrates from Ahmad bin Abi Talib al-Hajjar. He narrates from Ali bin Isma'il bin Quraish. He narrates from al-Hafiz al-Mundhiri. He said in the book 'Al-Targhib wa al-Tarhib' that on the authority of Uqbah bin Amir (may Allah Almighty be pleased with him), a narration states that the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) said: "Indeed, these lineages of yours are not an insult to anyone. You are all children of Adam, like a measuring cup that you have not filled. No one has excellence over another except by way of religion or righteous deeds." This...

फ़तावा रिज़विया खंड 28

...आदत के अनुसार असंभव है, और तुम्हें हदीस के व्याख्याकारों के शब्दों का पालन करना चाहिए। दूसरा: तुम्हें यह अधिकार है कि इसके साथ श्रेष्ठता के अस्तित्व पर उम्मत की सहमति को जोड़ दो, और सत्य उम्मत के कथनों से बाहर नहीं होगा। तीसरा: और वह सजावटी तरीका यह है कि भाषण की शैलियों का जानकार पहली आयत से समझता है कि तक़वा (परहेज़गारी) सम्मान प्राप्त करने का कारण है और सम्मान की प्राप्ति तक़वा की प्राप्ति पर निर्भर है। इसकी स्पष्ट व्याख्या उन हदीसों ने की है जो आयत के मार्गदर्शन से उत्पन्न हुई हैं और गरिमामय आयत के दृष्टिकोण की ओर देखती हैं। हमें सिराज अल-हनीफ़ा ने अपनी सनद (श्रृंखला) के साथ बताया। वह अल-शरीफ से रिवायत करते हैं। वह मुहम्मद इब्न अरकमाशा से रिवायत करते हैं। वह अल्लामा इब्न हजर अल-अस्कलानी से रिवायत करते हैं। वह अब्दुर्रहमान इब्न अहमद इब्न अल-मुबारक अल-ग़ज़ी से रिवायत करते हैं। वह अहमद इब्न अबी तालिब अल-हज्जार से रिवायत करते हैं। वह अली इब्न इस्माइल इब्न कुरैश से रिवायत करते हैं। वह हाफ़िज़ मुन्ज़िरी से रिवायत करते हैं। उन्होंने किताब 'अत-तरग़ीब वत-तरहीब' में फ़रमाया कि उकबा बिन आमिर रज़ियल्लाहु अन्हु से एक रिवायत है कि रसूलुल्लाह सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम ने फ़रमाया कि तुम्हारा यह वंश किसी के लिए गाली नहीं है। तुम तो आदम की संतान हो, एक पैमाने की तरह जिसे तुमने भरा नहीं है। किसी को किसी पर कोई श्रेष्ठता नहीं है, सिवाय धर्म या नेक अमल (सत्कर्म) के कारण। इस...

पृष्ठ 684 का 661

الحقیقی کالمحال عادۃ وعلیك بکلام شراح الحدیث۔ واما ثانیا: فلك ان تضم الیه اجماع الامة علی وجود التفاضل والحق لایخرج عن اقوالهم۔ واما ثالثا: هوالطراز المعلم ان العارف باسالیب الکلام یفهم من الایة الاولی تسبب التقوی لایراث الکرامة وقصر حصولها علی حصوله و به صرحت الاحادیث الناشئة عن ارشاد الایة الملاحظة الی ملحظ الکریمة انبأنا سراج الحنیفة بالسند عن الشریف عن محمد بن ارکماش عن العلامة ابن حجر عسقلانی عن عبدالرحمن بن احمد بن المبارك الغزی عن احمد بن ابی طالب الحجار عن علی بن اسمعیل بن قریش عن الحافظ المنذری قال في کتاب الترغیب والترهیب عن عقبة بن عامر رضی اللہ تعالٰی عنہ ان رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم قال ان انسابکم هذه لیست بسباب علی احد و انما انتم ولد آدم طف الصاع لم تملؤوه لیس لاحد فضل علی احد الا بالدین او

محال ہے اور تم شراح حدیث کے کلام کو لازم پکڑو۔ ثانیا: تمہیں یہ اختیار ہے کہ اس کے ساتھ وجود تفاضل پر امت کا اجماع ضم کرو اور حق اقوالِ امت سے باہر نہ ہوگا۔ ثالثا: اور وہ وجہ طراز معلم یہ کہ اسالیب کلام کا واقف آیت اولٰی سے سمجھتا ہے کہ تقوٰی عزت حاصل ہونے کا سبب ہے اور عزت کا حصول تقوٰی کے حصول پر منحصر ہے اسی کی تصریح ان احادیث نے کی کہ جو ارشاد آیت سے ناشی ہیں اور آیت کریمہ کے مطمح نظر کی طرف دیکھتی ہیں۔ ہمیں سراج الحنیفہ نے خبر دی اپنی سند سے۔ وہ روایت کرتے ہیں شریف سے۔ وہ روایت کرتے ہیں محمد ابن ارکماش سے۔ وہ روایت کرتے ہیں علامہ ابن حجر عسقلانی سے۔ وہ روایت کرتے ہیں عبدالرحمن ابن احمد ابن مبارک غزی سے۔ وہ روایت کرتے ہیں احمد ابن ابی طالب حجار سے۔ وہ روایت کرتے ہیں علی ابن اسمعیل ابن قریش سے۔ وہ روایت کرتے ہیں حافظ منذری سے۔ انہوں نے فرمایا، کتاب الترغیب والترہیب میں کہ عقبہ بن عامر رضی اللہ تعالٰی عنہ سے ایک روایت ہے کہ

رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نے فرمایا کہ تمہارا یہ نسب کسی کے لیے گالی نہیں ہے تم تو آدم کی اولاد ہو پیمانہ کی طرح جو تم نے نہیں بھرا کسی کو کسی پر فضیلت نہیں مگر دین یا عمل صالح کے سبب۔ اس

Fatawa Rizvia, Volume 28

[Arabic Text Block] Amal Salih - narrated by Ahmad and Al-Bayhaqi, both from the narration of Ibn Lahi'ah. The wording of Al-Bayhaqi is: He said, no one has superiority over another except through religion or righteous deeds. It is enough for a man to be foul-mouthed and stingy. And in one narration: No one has superiority over another except through religion or piety. And it is enough of an evil for a man to be foul-mouthed, shameless, and stingy. His saying, peace and blessings of Allah be upon him, "Taff al-Sa'" with genitive construction, meaning some of you are close to others. End of quote.

I say (the author): And Al-Tabarani extracted it in a long Hadith through the chain of Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both), and his wording is: You are but from one man and one woman, like the fullness of a Sa' (measure). No one has superiority over another except through piety. End of quote. His saying, peace and blessings of Allah be upon him, "Ka-jumam al-Sa'". 'Jumam' with a damma [on the letter jeem] refers to what fills [the measure]. The meaning is that you are equal in status like the grains of a Sa' that are measured, so their amount and equality are known by their likeness in measurement.

[Urdu Text Block] The Hadith was narrated by both Ahmad and Al-Bayhaqi from the narration of Ibn Lahi'ah. And the words of Al-Bayhaqi are like this: No one has superiority over another except through religion or righteous deeds. And it is enough for a person to be bad if he is foul-mouthed and stingy. And in one narration it is: No one has superiority over another except through religion or piety. And it is enough of an evil for a man to be a bad-speaker, shameless, and stingy.

In the Hadith, the saying of the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) "Taff al-Sa'" with genitive construction means that some of you are near to others. End of quote.

I say (the author): And Al-Tabarani has extracted this in a long Hadith through Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both), and their words are these: You are from one man and woman like the fullness of a Sa'. No one has superiority over another except through piety. End of quote. In the Hadith, the saying of the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) "Jumam al-Sa'". 'Jumam' with a damma on the [letter] Jeem is that thing which is filled in a measure, and the meaning is that you are equal to each other in value like the grains of a measure which are filled in a measure, so with their quantity and their likeness.

Footnotes: 1. Al-Targhib wa al-Tarhib, regarding despising a Muslim and that no one has superiority etc., Hadith 76, Mustafa al-Babi Egypt 3/612. 2. Al-Jami' li-Ahkam al-Qur'an, under Verse 33/44, Dar al-Kutub al-Arabi Beirut 12/82.

फ़तावा रिज़विया, जिल्द 28

[अरबी पाठ] अमल सालेह - इसे अहमद और बैहक़ी दोनों ने इब्न लहिया की रिवायत से रिवायत किया है। बैहक़ी के शब्द हैं: उन्होंने कहा, किसी को किसी पर कोई श्रेष्ठता नहीं है सिवाय दीन या नेक अमल के। एक आदमी के लिए इतना ही काफ़ी है कि वह बदज़ुबान और कंजूस हो। और एक रिवायत में है: किसी को किसी पर कोई श्रेष्ठता नहीं है सिवाय दीन या तक़वा के। और एक आदमी के लिए इतनी बुराई काफ़ी है कि वह बदज़ुबान, बेशर्म और कंजूस हो। हुज़ूर सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम का इरशाद "तफ़-फ़ुस-साअ" इज़ाफ़त के साथ, जिसका अर्थ है तुम में से कुछ दूसरों के करीब हैं। इति।

मैं कहता हूँ: और तबरानी ने इसे इब्न अब्बास रज़ियल्लाहु अन्हुमा के माध्यम से एक लंबी हदीस में निकाला है, और उनके शब्द हैं: तुम केवल एक पुरुष और एक महिला से हो, साअ के भराव की तरह। किसी को किसी पर कोई श्रेष्ठता नहीं है सिवाय तक़वा के। इति। हुज़ूर सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम का इरशाद "क-जुमामिस-साअ"। 'जुमाम' जीम पर पेश के साथ वह है जो (पैमाने को) भर देता है। और अर्थ यह है कि तुम मूल्य में बराबर हो जैसे साअ के दाने जिन्हें मापा जाता है, तो उनकी मात्रा और समानता उनके माप की तरह जानी जाती है।

[उर्दू पाठ] हदीस को अहमद और बैहक़ी दोनों ने इब्न लहिया की रिवायत से रिवायत किया है। और बैहक़ी के शब्द इस प्रकार हैं: किसी को किसी पर कोई फ़ज़ीलत (श्रेष्ठता) नहीं है सिवाय दीन या अमल-ए-सालेह (नेक काम) के। और आदमी के बुरा होने के लिए इतना ही काफ़ी है कि वह बदज़ुबान और कंजूस हो। और एक रिवायत में है: किसी को किसी पर कोई फ़ज़ीलत नहीं है सिवाय दीन या तक़वा के। और आदमी के लिए इतनी बुराई काफ़ी है कि वह बदगो (बुरा बोलने वाला), बेशर्म और कंजूस हो।

हदीस में हुज़ूर सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम के इरशाद "तफ़-फ़ुस-साअ" इज़ाफ़त के साथ का अर्थ यह है कि यानी तुम में से कुछ कुछ के क़रीब हैं। इति।

मैं कहता हूँ: और तबरानी ने इसकी तख़रीज (उद्धरण) एक लंबी हदीस में इब्न अब्बास रज़ियल्लाहु अन्हुमा के माध्यम से की है, और उनके शब्द ये हैं: तुम लोग एक मर्द और औरत से हो, जुमाम-ए-साअ की तरह। किसी को किसी पर कोई फ़ज़ीलत नहीं है सिवाय तक़वा के। इति। हदीस में हुज़ूर सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम का इरशाद "जुमाम-ए-साअ"। जुमाम जीम पर पेश के साथ वह चीज़ है

जो पैमाने में भरी जाती है और अर्थ यह है कि तुम क़द्र (मूल्य) में एक दूसरे के बराबर हो पैमाने के दानों की तरह जिन्हें पैमाने में भरा जाता है तो उनकी मिक़दार (मात्रा) और उनकी मिसाल के साथ।

पादलेख: 1. अल-तरग़ीब वत-तरहीब, मुसलमान को हक़ीर समझने के बारे में और यह कि किसी को कोई फ़ज़ीलत नहीं है इत्यादि, हदीस 76, मुस्तफ़ा अल-बाबी मिस्र 3/612। 2. अल-जामे लि-अहकाम अल-क़ुरान, आयत 33/44 के तहत, दारुल कुतुब अल-अरबी बैरुत 12/82।

पेज 662 ऑफ़ 684

عمل صالح۔رواہ احمد والبیہقی کلاہما من روایۃ ابن لھیعۃ ولفظ البیہقی قال لیس لاحد علی احد فضل الا بالدین او عمل صالح حسب للرجل ان یکون بذیا بخیلا۔ وفی روایۃ لیس لاحد علی احد فضل الا بدین او تقوی و کفی بالرجل ان یکون بذیا فاحشا بخیلا۔ قولہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم طف الصاع بالاضافۃ ای قریب بعضکم من بعض اہ۔ قلت واخرجہ الطبرانی فی حدیث طویل من طریق ابن عباس رضی اللہ تعالٰی عنہما ولفظہ انما انتم من رجل وامرأۃ کجمام الصاع لیس لاحد علی احد فضل الا بالتقوی اھ۔ قولہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کجمام الصاع جُمام بالضم ما یملأ والمعنی انکم متساوون فی القدر کحبات الصاع تکال فیعرف مقدارھا واستواءھا بمثلھا کیلا من

حدیث کو روایت کیا احمد اور بیہقی دونوں نے ابن لہیہ کی روایت سے۔ اور بیہقی کے لفظ یوں ہیں۔ کسی کو کسی پر فضیلت نہیں مگر دین یا عمل صالح سے۔ اور آدمی کے برا ہونے کے لیے کافی ہے کہ وہ بدزبان کنجوس ہو۔ اور ایک روایت میں ہے۔ کسی کو کسی پر فضیلت نہیں مگر دین یا تقوٰی سے۔ اور آدمی کے لیے کافی برائی ہے کہ وہ بدگو بے حیاء کنجوس ہو۔ حدیث میں حضور صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کے قول "طف الصاع" اضافت کے ساتھ کا معنی یہ ہے یعنی تم میں سے بعض بعض کے قریب ہے۔ انتہٰی۔ قلت (میں کہتا ہوں) اور طبرانی میں اس کی تخریج کی ایک حدیث طویل میں ابن عباس رضی اللہ تعالٰی عنہما کے طریق سے، اور ان کے لفظ یہ ہیں۔ تم لوگ ایک مرد اور عورت سے ہو جمام صاع کی طرح۔ کسی کو کسی پر فضیلت نہیں مگر تقوٰی سے انتہٰی۔ حدیث میں حضور صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کا قول "جمام صاع" جمام بضم جیم وہ چیز ہے جو پیمانہ میں بھری جاتی ہے اور معنی یہ ہے کہ تم قدر میں ایک دوسرے سے برابر ہو پیمانہ کے جبوں کی طرح جس کو پیمانہ میں بھرا جاتا ہے تو ان کی مقدار اور ان کے مثل کے ساتھ

1 الترغیب والترہیب من احقار المسلم وانہ لافضل لاحد الخ حدیث ۷۶ مصطفی البابی مصر ۳/ ۶۱۲

2 الجامع لاحکام القرآن تحت الآیة ۳۳/ ۴۴ دار الکتب العربی بیروت ۱۲/ ۸۲

Fatawa Razviya Volume 28

Arabic Text

...without the need for weighing, for they are equal in weight and density. Al-Mundhiri said regarding it, on the authority of Abu Dharr (may Allah be pleased with him): "The Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) said to him: 'Look, for you are not better than a red-skinned person or a black-skinned person unless you excel him in piety (Taqwa)." - Narrated by Ahmad, and its narrators are trustworthy and well-known, except that Bakr bin Abdullah al-Muzani did not hear it from Abu Dharr. (End quote).

I say: The *Mursal* (a Hadith with a broken chain of transmission) is acceptable according to us and the majority. Regarding this, it is narrated from Jabir bin Abdullah (may Allah be pleased with them both) that he said: The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) addressed us during the middle days of Tashreeq in the Farewell Sermon (Khutba al-Wada') and said: "O people, verily your Lord is One and verily your father is one. Behold, there is no superiority for an Arab over a non-Arab, nor for a non-Arab over an Arab; nor for a red person over a black person, nor for a black person over a red person, except by piety. Verily, the most

Urdu Translation

Their equality is known by measure and there is no need to weigh them because they are equal in weight and thickness. And on the same subject, Mundhiri narrated from Abu Dharr (may Allah be pleased with him) that the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) said to him: "Indeed, you are not better than a black-skinned person or a red-skinned person, and a black-skinned person is not better than you. Except that you gain excellence over him due to piety (Taqwa)." This Hadith was narrated by Imam Ahmad. And its narrators are trustworthy and well-known, except that Bakr bin Abdullah Muzani did not hear this Hadith from Abu Dharr. (End).

I say (I state) that the *Mursal* is acceptable to us and the majority. And a tradition of the same subject is narrated from Jabir bin Abdullah (may Allah be pleased with them both) that he said: The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) gave us the Farewell Sermon on the middle day of the days of Tashreeq, saying: "O people, indeed your Lord is One and indeed your father is one. Listen, an Arab has no superiority over a non-Arab, nor a non-Arab over an Arab; nor a red person over a black person, nor a black person over a red person, except by piety. Indeed, the most honorable

Arabic Text	Urdu Translation
noble of you in the sight of Allah is the most pious of you."	among you in the sight of Allah is the one who is the most pious among you."

Footnote: 1. Al-Targhib wa al-Tarhib, regarding despising a Muslim and that no one has superiority etc., Hadith 8, Mustafa Al-Babi, Egypt 3/212.

अरबी पाठ

...वजन करने की आवश्यकता के बिना, क्योंकि वे वजन और घनत्व में बराबर हैं। अल-मुंधिरी ने इसके बारे में अबू ज़र (रज़ियल्लाहु अन्हु) के हवाले से कहा: "नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने उनसे फ़रमाया: 'देखो, तुम किसी लाल रंग वाले या काले रंग वाले से बेहतर नहीं हो जब तक कि तुम तक़वा (परहेज़गारी) में उनसे बेहतर न हो जाओ।'" - अहमद द्वारा रिवायत किया गया, और इसके रावी विश्वसनीय और प्रसिद्ध हैं, सिवाय इसके कि बक्र बिन अब्दुल्ला अल-मुज़नी ने इसे अबू ज़र से नहीं सुना। (समाप्त)।

मैंने कहा: हमारे और बहुमत के अनुसार 'मुर्सल' स्वीकार्य है। और इसी विषय में जाबिर बिन अब्दुल्ला (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से रिवायत है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने हमें अय्याम-ए-तशरीक़ के मध्य दिनों में विदाई भाषण (ख़ुत्बा-ए-वदा) दिया और फ़रमाया: "ऐ लोगों, बेशक तुम्हारा रब एक है और बेशक तुम्हारा बाप एक है। सुन लो, किसी अरबी को किसी अजमी (गैर-अरबी) पर कोई श्रेष्ठता नहीं है, और न ही किसी अजमी को किसी अरबी पर; और न ही किसी लाल रंग वाले को काले पर, और न ही किसी

उर्दू अनुवाद

उनकी बराबरी पैमाने में ज्ञात होती है और उन्हें तौलने की आवश्यकता नहीं होती क्योंकि वे वजन और मोटाई में बराबर होते हैं। और इसी विषय को मुंधिरी ने अबू ज़र (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत किया कि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने उनसे फ़रमाया, "बेशक तुम काले रंग वाले से और लाल रंग वाले से बेहतर नहीं हो और न ही काला रंग वाला तुमसे बेहतर है। मगर यह कि तुम उस पर तक़वा की वजह से श्रेष्ठता पाओ।" इस हदीस को इमाम अहमद ने रिवायत किया। और इसके रावी विश्वसनीय और प्रसिद्ध हैं, सिवाय इसके कि बक्र बिन अब्दुल्ला मुज़नी ने इस हदीस को अबू ज़र से नहीं सुना। (समाप्त)

मैं कहता हूँ कि मुर्सल हमारे और बहुमत के नज़दीक स्वीकार्य है। और इसी विषय की रिवायत जाबिर बिन अब्दुल्ला (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से की गई है कि उन्होंने फ़रमाया कि हमें अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने अय्याम-ए-तशरीक़ के दरमियानी दिन में ख़ुत्बा-ए-वदा दिया कि फ़रमाया: "ऐ लोगो! बेशक तुम्हारा रब एक है और बेशक तुम्हारा बाप एक है। सुनते हो अरबी को अजमी पर श्रेष्ठता नहीं और न अजमी को अरबी पर और न लाल को काले पर और न

अरबी पाठ	उर्दू अनुवाद
काले को लाल पर श्रेष्ठता है, सिवाय तक़वा के। बेशक अल्लाह के नज़दीक तुम में सबसे अधिक सम्मान वाला वह है जो तुम में सबसे अधिक मुत्तक़ी (परहेज़गार) है।"	काले को लाल पर श्रेष्ठता है, सिवाय तक़वा के। बेशक अल्लाह के नज़दीक तुम में सबसे ज़्यादा इज़्ज़त वाला वह है जो तुम में सबसे ज़्यादा मुत्तक़ी है।"

पादलेख: 1. अल-तरगीब वल-तरहीब, एक मुसलमान को तुच्छ समझने और यह कि किसी को किसी पर श्रेष्ठता नहीं है, आदि, हदीस 8, मुस्तफा अल-बाबी, मिस्र 3/212।

عربی متن	اردو ترجمہ
	ان کی برابری پیمانہ میں معلوم ہوتی ہے اور انہیں تولنے
دون حاجة الی الوزن لتساویها ثقلاً	کی ضرورت نہیں ہوتی اس لیے کہ بوجھ اور موٹائی میں
واکتنازاً و به قال المنذري عن ابي ذر	وہ برابر ہوتے ہیں۔ اور اسی مضمون کو منذری نے ابو ذر
رضي الله تعالی عنه "ان النبي صلی الله	رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے روایت کیا کہ نبی صلی اللہ تعالیٰ
تعالی علیه وسلم قال له انظر فان لست	علیہ وسلم نے ان سے فرمایا "بے شک تم سیاہ فام سے
بخیر من احمر ولا اسود الا ان تفضله	اور سرخ سے بہتر نہیں اور نہ سیاہ فام تم سے بہتر ہے۔
بتقوی - رواه احمد و رواته ثقات	مگر یہ کہ تم اس پر فضیلت پاؤ تقویٰ کی وجہ سے۔" اس
مشهورون الا ان بکر بن عبد الله المزنی	حدیث کو امام احمد نے روایت کیا۔ اور اس کے راوی ثقہ
لم یسمع من ابي ذر - اه ۱	معروف ہیں مگر یہ کہ بکر بن عبد اللہ مزنی نے اس حدیث
	کو ابو ذر سے نہیں سنا۔ انتہی،
قلت والمرسل مقبول عندنا وعند	قلت (میں کہتا ہوں) اور مرسل ہمارے نزدیک اور جمہور
الجمهور ۔ و به قال عن جابر بن عبد الله	کے نزدیک مقبول ہے۔ اور اسی مضمون کی روایت کی
رضی الله تعالی عنهما قال خطبنا رسول	جابر بن عبد اللہ رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے انہوں نے فرمایا
الله صلی الله تعالی علیه وسلم فی اوسط	کہ ہمیں رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نے ایام تشریق
ایام التشریق خطبة الوداع فقال ۔ یا ایها	کے درمیانی دن میں خطبہ الوداع دیا کہ فرمایا "اے لوگو۔
الناس ان ربکم واحد وان اباکم واحد - الا	بے شک تمہارا رب ایک ہے اور بے شک تمہارا باپ ایک
لا فضل لعربي علی عجمي ولا لعجمي	ہے۔ سنتے ہو عربی کو عجمی پر فضیلت نہیں اور نہ

عربی متن	اردو ترجمہ
على عربي ولا لاحمر على اسود ولا لا سود على احمر الا بالتقوى ان اكرمكم عند الله اتقكم الاهل	عجمی کو عربی پر اور نہ سرخ کو کالے پر اور نہ کالے کو سرخ پر فضیلت ہے مگر تقویٰ سے۔ بے شک اللہ کے نزدیک تم میں سب سے زیادہ عزت والا وہ ہے جو تم میں سب سے زیادہ متقی ہے

حاشیہ: ١ الترغیب والترھیب من احتقار المسلم وانه لا فضل لاحد الخ حدیث ٨ مصطفی البابی مصر ٣/ ٢١٢

Volume 28 Fatawa-e-Razawiyya

[Arabic Text]: "Have I conveyed?" They said, "Yes, O Messenger of Allah." He said, "So let those present convey it to those absent." Then he mentioned the hadith regarding the sanctity of blood, wealth, and honor. Narrated by al-Bayhaqi, and he said regarding its chain of narration that there are some unknown narrators. [End] [Urdu Translation]: Do you hear? I have conveyed the message of the Lord. The companions submitted, "Why not, O Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him)." He said, "Now those who are present should convey it to those who are absent." Then he mentioned the hadith which was stated regarding the sanctity of people's blood, property, and honor. Al-Bayhaqi narrated it and said that some narrators in its chain are unknown.

[Arabic Text]: I say (Qultu): In supporting evidences (Shawahid), the ignorance of a narrator does not harm us. Al-Tabarani narrated in al-Kabir from Habib bin Khirash (may Allah be pleased with him) from the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) that Muslims are brothers to each other; no one has superiority over another except by piety (taqwa). In summary, there are many hadiths in this meaning. Furthermore, both nobility (karamat) and piety (taqwa) are predicated by gradation (tashkeek). Thus, whenever it increases, it increases, and whenever it decreases, it decreases. Those who are equal in it are equal in it, just as disobedience (isyan) is a cause for humiliation; so it increases with its increase and decreases with its decrease, and so on. Therefore, when this is established, the meaning of our statement 'Every most noble is the most pious' is analyzed into three propositions: one of them is this, and the second is 'everyone inferior in nobility to another is inferior to him in piety'. [Urdu Translation]: I say (I say): In supporting evidences, the ignorance of the narrator is not harmful to us. Al-Tabarani has cited a hadith in Mu'jam Kabir from Habib bin Khirash (may Allah be pleased with him) that the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) said, "Muslims are brothers to one another. No one has excellence over another except through piety." In summary, hadiths of this meaning have arrived in abundance, but both nobility and piety are spoken with gradation. So when piety is more, nobility will be more, and when piety is less, nobility will be less. And those equal in piety will be equal in nobility, just as disobedience is the cause of humiliation. So humiliation is more with the increase of disobedience and less with its decrease. And likewise, when this matter is proven, then the analysis of the meaning of our saying "Every most noble is the most pious" will be towards three propositions. One of them is this, and the second...

Note (Arabic): i.e., in the original matter of recompense. As for the realization of mercy, it is a divine favor which He specifies for whom He wills, as we have previously established its investigation. (12 Minhu) May He be forgiven. Note (Urdu): Meaning in the original principle of recompense. As for the compensation of mercy, it is a divine grace that Allah, the Blessed and Exalted, specifies for whomsoever He wills. As we have investigated previously. 12 Minhu Ghafarahu Lahu.

1. Al-Targhib wa'l-Tarhib, from "Contempt for a Muslim and that there is no superiority for anyone," etc., Hadith 9, Mustafa al-Babi Egypt, 3/212 to 213.
2. Al-Mu'jam al-Kabir, Hadith 7354, Al-Maktaba al-Faysaliyya Beirut, 4/25.

जिल्द २८ फ़तावा-ए-रज़विया

[अरबी पाठ]: "क्या मैंने पहुँचा दिया?" उन्होंने कहा, "हाँ, ऐ अल्लाह के रसूल।" उन्होंने कहा, "तो जो उपस्थित हैं वे अनुपस्थित लोगों तक इसे पहुँचा दें।" फिर उन्होंने खून, धन और सम्मान की पवित्रता के संबंध में हदीस का उल्लेख किया। इसे अल-बैहकी ने रिवायत किया और इसके इसनाद (कथा की श्रृंखला) के बारे में कहा कि इसमें कुछ अज्ञात कथावाचक हैं। [समाप्त] [उर्दू अनुवाद]: सुनते हो क्या मैंने रब का पैगाम पहुँचा दिया? सहाबा ने अर्ज़ की क्यों नहीं, या रसूल अल्लाह (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम)। फरमाया अब जो हाज़िर हैं वो गायब लोगों को पहुँचा दें। फिर हदीस ज़िक्र की जो लोगों के खून, माल और आबरू की हुरमत (पवित्रता) में इरशाद हुई। इसे बैहकी ने रिवायत किया और कहा इसकी सनद में बाज़ मजहूल (अज्ञात) हैं।

[अरबी पाठ]: मैंने कहा (क़ुल्तु): गवाहियों (शवाहिद) में कथावाचक का अज्ञात होना हमें नुकसान नहीं पहुँचाता। अल-तबरानी ने अल-कबीर में हबीब बिन खिराश (रज़ियल्लाहु अन्हु) से नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से रिवायत की है कि मुसलमान आपस में भाई-भाई हैं; तक़वा (धर्मपरायणता) के बिना किसी को किसी पर कोई श्रेष्ठता नहीं है। संक्षेप में, इस अर्थ में कई हदीसें हैं। इसके अलावा, करामत (बड़प्पन) और तक़वा (परहेज़गारी) दोनों को श्रेणीबद्धता (तशकीक) के आधार पर कहा जाता है। इसलिए, जब भी यह बढ़ता है, वह बढ़ता है, और जब भी यह घटता है, वह घटता है। जो इसमें समान हैं वे इसमें समान हैं, जैसे कि अवज्ञा (इसयान) अपमान का कारण है; इसलिए यह उसकी वृद्धि के साथ बढ़ता है और उसकी कमी के साथ घटता है, और इसी तरह। इसलिए, जब यह सिद्ध हो जाता है, तो हमारे कथन 'हर सबसे सम्मानित व्यक्ति सबसे परहेज़गार है' का अर्थ तीन प्रस्तावों में विश्लेषित होता है: उनमें से एक यह है, और दूसरा 'हर वह व्यक्ति जो बड़प्पन में दूसरे से हीन है, वह तक़वा में भी उससे हीन है'। [उर्दू अनुवाद]: कुल्त (मैं कहता हूँ) शवाहिद में हमें रावी (कथावाचक) की जहालत (अज्ञानता) मुज़िर (हानिकारक) नहीं। तबरानी ने मोजम कबीर में हबीब बिन खिराश रज़ियल्लाहु तआला अन्हु से हदीस नक्ल की है कि नबी सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम ने फरमाया मुसलमान आपस में भाई-भाई हैं। किसी को किसी पर फजीलत (श्रेष्ठता) नहीं मगर तक़वा से। बिलजुमला इस मानी की हदीसें बकसरत वारिद हैं मगर करामत और तक़वा दोनों तशकीक के साथ बोले जाते हैं तो जब तक़वा ज़्यादा होगा करामत ज़्यादा होगी और जब तक़वा कम होगा करामत कम होगी। और तक़वा में मुतसावी (बराबर) करामत में मुतसावी होंगे जैसे कि असियान (पाप) सबब ज़िल्लत (अपमान) का। तो ज़िल्लत असियान की ज़ियादती से ज़्यादा और

उसकी कमी से कम होती है। और यूँही जब यह बात साबित है तो हमारे कौल "कुल अकरम अतका" के मानी की तहलील (विश्लेषण) तीन कज़ियों (प्रस्तावों) की तरफ होगी उनका एक तो यही है और दूसरा...

नोट (अरबी): अर्थात, प्रतिकार (मजाज़ात) के मूल मामले में। जहाँ तक दया की प्राप्ति का प्रश्न है, यह एक ईश्वरीय कृपा है जिसे वह जिसे चाहता है उसके लिए विशिष्ट करता है, जैसा कि हमने पहले इसकी जाँच स्थापित की है। (१२ मिन्हु) उन्हें क्षमा किया जाए। नोट (उर्दू): यानी असल मुक्तज़ा-ए-मजाज़ात में रहा तदारुक-ए-रहमत तो ये फज़्ल-ए-इलाही है अल्लाह तबारक व तआला जिसे चाहे उसके साथ मखसूस फरमाता है। जैसा कि हमने इसकी तहक़ीक़ गुज़श्ता में की १२ मिन्हु गुफ़रलाहु।

1. अल-तरगीब वल-तरहीब, "मुसलमान के अपमान और किसी की श्रेष्ठता न होने" आदि से, हदीस ९, मुस्तफा अल-बाबी मिस्र, ३/२१२ से २१३।
2. अल-मोजम अल-कबीर, हदीस ७३५४, अल-मकतबा अल-फैसलिया बेरुत, ४/२५।

पृष्ठ ६६४ का ६८४

بلغت، قالوا بلی یارسول اللہ، قال فلیبلغ الشاھد الغیب، ثم ذکر الحدیث فی تحریم الدماء والاموال والاعراض رواہ البیہقی وقال فی اسنادہ بعض من یجھل ۱ انتہی۔ سنتے ہو کیا میں نے رب کا پیغام پہنچادیا۔ صحابہ نے عرض کی کیوں نہیں۔ یا رسول اللہ (صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم) فرمایا اب جو حاضر ہیں وہ غائبین کو پہنچادیں۔ پھر حدیث ذکر کی جو لوگوں کے خون۔ مال اور آبرو کی حرمت میں ارشاد ہوئیِ۔ اسے بیہقی نے روایت کیا اور کہا اس کی سند میں بعض مجہول ہیں۔

قلت ولا یضرنا فی الشواھد واخرج الطبرانی فی الکبیر عن حبیب بن خراش رضی اللہ عنہ عن النبی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم المسلمون اخوۃ لا فضل لاحد علی احد الا بالتقوی۔ ۲ وبالجملۃ فالاحادیث کثیرۃ فی ھذا المعنی ثم ان الکرامۃ والتقوی کلاھما مقولان بالتشکیک فکلما زاد زادت وکلما نقص نقصت و المتساویان فیہ یتساویان فیھا کالعصیان عہ سبب للھوان فیزداد بزیادتہ وینتقص بانتقاصہ وھکذا فاذا ثبت ھذا کان معنی قولنا کل اکرم اتقی منحلا الی ثلث قضایا احدھا ھذہ والثانیۃ کل ناقص فی الکرم عن غیرہ ناقص عنہ فی التقوی قلت (میں کہتا ہوں) شواہد میں ہم کو راوی کی جہالت مضر نہیں۔ طبرانی نے معجم کبیر میں حبیب بن خراش رضی اللہ تعالٰی عنہ سے حدیث نقل کی ہے کہ نبی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم نے فرمایا مسلمان آپس میں بھائی بھائی ہیں۔ کسی کو کسی پر فضیلت نہیں مگر تقوٰی سے۔ بالجملہ اس معنی کی حدیثیں بکثرت وارد ہیں مگر کرامت اور تقوٰی دونوں تشکیک کے ساتھ بولے جاتے ہیں تو جب تقوٰی زیادہ ہوگا کرامت زیادہ ہوگی اور جب تقوٰی کم ہوگا کرامت کم ہوگی۔ اور تقوٰی میں متساوی کرامت میں متساوی ہوں گے جیسے کہ عصیان سبب ذلت کا۔ تو ذلت عصیان کی زیادتی سے زیادہ اور اس کی کمی سے کم ہوتی ہے۔ اور یونہی جب یہ بات ثابت

ہے تو ہمارے قول "کل اکرم اتقی" کے معنی کی تحلیل تین قضیوں کی طرف ہوگی ان کا ایک تو یہی ہے اور دوسرا

عه: ای فی اصل قضیة المجازاة اما تدارك الرحمة ففضل الهی یختص به من یشاء ما اسلفنا تحقیقه (۱۲ منه) غفر له۔ یعنی اصل مقتضائے مجازات میں رہا تدارک رحمت تو یہ فضل الہی ہے اللہ تبارک و تعالیٰ جسے چاہے اس کے ساتھ مخصوص فرماتا ہے۔ جیسا کہ ہم نے اس کی تحقیق گذشتہ میں کی ۱۲ منہ غفرلہ

۱ الترغیب والترھیب من احقار المسلم وانہ لا فضل لاحد الخ حدیث ۹ مصطفی البابی مصر ۳ / ۲۱۲ تا ۲۱۳ ۲ المعجم الکبیر حدیث ۷۳۵۴ المکتبۃ الفیصلیہ بیروت ۴ / ۲۵

صفحہ 664 کا 684

Fatawa Rizvia, Volume 28

[Arabic Column]: And thirdly, every two individuals who are equal in it [nobility/ generosity] are equal in it [piety]. The second verse also breaks down into three premises: "Abu Bakr is the most pious of all," which is the explicit text, and no one exceeds him in piety nor equals him in it. At this point, it becomes easy for you to dispel the objection and organize the arguments to eliminate doubt. Praise be to Allah, the Guardian, the Most High. This is what our Lord, Blessed and Exalted be He, has inspired us with through His inaccessible grace and His sublime generosity. He has bestowed upon us from His grand bounties and His beautiful favors in establishing the evidence for the People of the Sunnah and the Community (Ahl al-Sunnah wa al-Jama'ah) and in repelling the doubts of the people of vanity and debauchery. I hope that the majority of the white brides [beautifully articulated ideas] within those tents [of these writings] will dispel the darkness, and the smiling countenances showing the hailstones of the clouds [metaphor for clear arguments] —I am their discoverer/author and authorized to enter their chamber. Even if the former [poet] said, "It is not impossible for Allah to gather the world in one individual," then I say, "Allah has indeed decreed it, so do not deny it—for He has joined the weak with the powerful. How so, when all have succeeded through His favors? So what is your thought of the Qadiri [the author]?"

[Urdu Column]: This is: "Every one deficient in generosity compared to another is deficient in piety compared to him" (one who is lower than another in respect is lower than him in piety). And thirdly: "Every two who are equal in both are equal in [the other]" (every person who is equal in piety is equal in respect). And in this case, it is easy for you to dispel the objection because the possibility of doubt is eliminated. All praise is for Allah Who is the Guardian and the Most High. This is what Allah, Blessed and Exalted, has inspired us with through His great grace and sublime generosity, and gifted us from His grand favors, and beautiful blessings for the purpose of supporting the established evidence of the Ahl al-Sunnah wa al-Jama'ah and to repel the doubts of the people of falsehood and deviance. And I hope that the beautiful brides in these tents [writings] will remove the darkness and I am the author of most of those smiling faces that show the hailstones of rain [clear proofs], and I am authorized to enter their chamber. And it was not said before me that it is not unlikely for Allah to gather the universe in one person. So I said, indeed Allah has decreed it, so do not deny it, for Allah has joined the helpless with the powerful. May

it not be so, while through Allah's grace everyone is benefited, then what is your thought about the Qadiri [the author]?

फतावा रज़विया, खंड 28

[अरबी स्तंभ]: तीसरी बात यह है कि हर वो दो जो इसमें [सम्मान/उदारता] बराबर हैं, वे इसमें [परहेजगारी] भी बराबर हैं। दूसरी आयत भी तीन प्रस्तावों में विभाजित होती है: "अबू बक्र सब में सबसे अधिक परहेजगार हैं", जो स्पष्ट पाठ है, और परहेजगारी में न तो कोई उनसे आगे बढ़ सकता है और न ही कोई उनके बराबर हो सकता है। इस मोड़ पर, आपके लिए आपत्ति को दूर करना और संभावनाओं को समाप्त करने के लिए तर्कों को व्यवस्थित करना आसान हो जाता है। सभी प्रशंसा अल्लाह के लिए है, जो संरक्षक और सर्वोच्च है। यह वह है जो हमारे रब, धन्य और महान, ने हमें अपनी अटूट कृपा और अपने उदार स्वभाव के माध्यम से प्रेरित किया है। उन्होंने हमें अपने महान उपकारों और सुंदर अनुग्रहों से नवाजा है ताकि अहले सुन्नत वल जमात की दलीलों की पुष्टि की जा सके और व्यर्थ और भ्रष्ट लोगों के संदेहों को दूर किया जा सके। मुझे आशा है कि उन खिमों के भीतर जो अधिकांश श्वेत वधुएं[सुंदर विचार] हैं, वे अंधकार को दूर करेंगी, और बादलों के ओलों [स्पष्ट तर्क] को दिखाने वाले मुस्कुराते हुए चेहरे—मैं ही उनका रचयिता हूं और उनके कक्ष में प्रवेश करने के लिए अधिकृत हूं। भले ही पूर्व [कवि] ने कहा था, "अल्लाह के लिए यह अजीब नहीं है कि वह पूरी दुनिया को एक ही व्यक्ति में समेट दे," तो मैं कहता हूं, "बेशक अल्लाह ने इसे मुकद्दर किया है, इसलिए इसका खंडन न करें—क्योंकि उसने लाचार को शक्तिशाली के साथ मिला दिया है। ऐसा कैसे नहीं होगा, जब सभी उसकी कृपा से सफल हुए हैं? तो फिर कादिरी [लेखक] के बारे में आपका क्या विचार है?"

[उर्दू स्तंभ]: यह है: "हर वह व्यक्ति जो उदारता में दूसरे से कम है, वह परहेजगारी में भी उससे कम है" (जो सम्मान में दूसरे से कमतर है, वह उससे परहेजगारी में भी कमतर है)। और तीसरा: "हर दो जो दोनों में बराबर हैं, वे [दूसरे] में भी बराबर हैं" (हर वह व्यक्ति जो परहेजगारी में बराबर है, वह सम्मान में भी बराबर है)। और इस स्थिति में, संदेह को समाप्त करने के कारण आपके लिए आपत्ति को दूर करना आसान है। सब तारीफ अल्लाह के लिए है जो संरक्षक और सर्वोच्च है। यह वह है जो अल्लाह तबरक व तआला ने हमें अपने महान फज़्ल और ऊँचे करम से इल्हाम फरमाया, और हमें अपने महान एहसानों और सुंदर नेमतों से नवाज़ा ताकि अहले सुन्नत वल जमात की दलीलों की पुष्टि की जा सके और बातिल और गुमराह लोगों के संदेहों को दूर किया जा सके। और मुझे उम्मीद है कि इन खिमों [लेखों] में जो खूबसूरत दुल्हनें हैं वे अंधेरे को दूर करेंगी और मैं उन मुस्कुराते चेहरों में से अधिकांश का लेखक हूँ जो बारिश के ओले [स्पष्ट प्रमाण] दिखाते हैं, और मैं उनके कक्ष में प्रवेश

करने के लिए अधिकृत हूँ। और मुझसे पहले यह नहीं कहा गया था कि अल्लाह के लिए यह नामुमकिन नहीं है कि वह पूरे ब्रह्मांड को एक ही व्यक्ति में इकट्ठा कर दे। तो मैंने कहा, बेशक अल्लाह ने इसे मुकद्दर किया है, इसलिए इसका इनकार न करें, क्योंकि अल्लाह ने बेबस को ताकतवर के साथ मिला दिया है। ऐसा न हो, जबकि अल्लाह के फज़्ल से सभी लाभान्वित हैं, तो कादिरी [लेखक] के बारे में आपका क्या ख्याल है?

पृष्ठ 665/684

فتاوی رضویہ، جلد ۲۸

[عربی کالم]: والثالث کل متساویین فیھا متساویان فیه والایة الثانیة ایضاً تنحل الی ثلث مقدمات "ابوبکر اتقی الکل" وھو المنطوق ولا یزید علیه احد فی التقوی و لا یساویه احد فیه وعند ھذا لیسھل علیك دفع الاشکال ونظم الاشکال لقطع الاحتمال والحمد لله المھیمن المتعال ھذا ما الھمنا المولی تبارك وتعالی بمنیع فضله ورفیع کرمه ومنحنا من عظام آلائه وحسان نعمه فی تقریر دلیل اھل السنة والجماعة ودفع شبھات (اھل) البطالة والخلاعة وارجوا ان تکون عامة ما فی تلك الخیام من عرائس بیض تجلو الظلام وبسائم تکشر عن برد الغمام - اکون انا ابا عذرتھا و ماذون الدخول فی حجرتھا وان قال الاول لیس علی الله بمستنکر ان یجمع العالم فی واحد- فقلت انا قد قدر الله فلا تنکر - ان لحق العاجز بالقادر کیف وقد فاز بافضاله الـ کل فما ظنك بالقادري۔

[اردو کالم]: یہ ہے کل ناقص فی الکرم عن غیرہ ناقص عنه في التقوی (عزت میں دوسرے سے کم تر اس سے تقویٰ میں کمتر ہے) اور تیسرا کل متساویین فیھما متساویان فیه (ہر وہ شخص جو تقویٰ میں برابر ہیں وہ عزت میں برابر ہیں) اور اس صورت میں تمہیں اشکال کا دفع کرنا قطع احتمال کے سبب آسان ہے اور سب تعریفیں اللہ کے لئے جو نگہبان و برتر ہے ---- یہ وہ ہے جو ہمیں اللہ تبارک و تعالیٰ نے الہام فرمایا اپنے فضل عظیم اور کرم رفیع سے۔ اور بخشا ہمیں اپنے عظیم احسانوں سے۔ اور حسین نعمتوں سے اہلسنت و جماعت کی دلیل کی تقریر میں تائید اور اہل بطالت وضلالت کے شبہات کے دفع کرنے کے لئے۔ اور میں امید کرتا ہوں کہ ان خیموں میں جو خوبصورت دلہنیں ہیں وہ اندھیروں کو دور کریں اور مسکراتی صورتیں جو بارش کے اولے دکھائیں ان میں سے اکثر کا میں ہی صاحب ہوں۔ اور ان کے حجرے میں دخول کا مجاز ہوں۔ اور مجھ سے پہلے نہ کہا تھا کہ اللہ پر مستبعد نہیں کہ عالم کو ایک میں جمع کر دے۔ تو میں نے کہا

بے شک اللہ نے مقدر کیا تو اس کا انکار نہ کرنا کہ اللہ نے عاجز کو قادر سے ملحق کر دیا۔ یوں نہ ہو حالانکہ اللہ کے فضل سے سب بہرہ مند ہیں تو تیرا کیا گمان ہے۔ قادری کے ساتھ

صفحہ ۶۶۵ از ۶۸۴

Fatawa Razawiyya, Volume 28

Conclusion: May Allah Almighty grant us a good end, Ameen. Now, if you say: 'Indeed Allah has bestowed favor upon you, O lowly one, and you have spoken words that reached the depths of the ocean. So what do you command me in this matter? Should I be certain of the superiority of al-Siddiq, looking at this reasoning, despite the interpretation and possibility within the verse? For some have gone towards the view that "al-Atqa" (the most pious) means "al-Taqi" (the pious), although you have proven their statement wrong with a clear investigation.'

I say (in reply): Yes, be certain and do not care about what has been said or what is being said, for two definitive premises never lead except to a definitive conclusion. And you have already heard that al-Siddiq is indeed the one intended by "al-Atqa" by the consensus of the entire Ummah, and no dissenting opinion, even a rare one, has been reported regarding this. So this consensus was definitive. And the other verse is a clear text (Nass) regarding the objective, in which there is no doubt. As for what you mentioned regarding the opinion of those who followed that path, you have already heard that there is no room for interpretation in the verse, and a possibility without proof does not lower the revelation from the level of a definitive and magnificent proof. Do you not see that every clear text (Nass) is susceptible to interpretation, and yet it is definitively certain, as the masters of principles (Aimma al-Usul) have clarified?

फ़तावा रज़विया, जिल्द 28

निष्कर्ष: अल्लाह तआला हमें नेक अंजाम (अच्छी मृत्यु) नसीब फरमाए, आमीन। अब अगर तुम कहो कि 'बेशक अल्लाह ने ऐ कमतरीन! तुझ पर एहसान फ़रमाया तो तूने वो कलिमात बोले जो समंदर की गहराइयों तक पहुँच गए। अब मुझे इस मसले में क्या हुक्म देते हो? क्या मैं सिद्दीक़ की फ़ज़ीलत का यक़ीन लाऊं इस दलील पर नज़र करते हुए, बावजूद इसके कि इस आयत में तावील (व्याख्या) और एहतिमाल (संभावना) है, क्योंकि जाने वाले इस तरफ़ गए हैं कि "अतक़ा" का अर्थ "तक़ी" है, हालाँकि तूने उनके कथन को सुथरी तहक़ीक़ से ग़लत साबित कर दिया।'

मैं कहता हूँ: हाँ यक़ीन कर और क़ील व काल (कहा-सुनी) की परवाह न कर, क्योंकि दो निश्चित आधार हमेशा निश्चित परिणाम ही देते हैं। और तुम सुन चुके हो कि पूरी उम्मत के इज्मा (सहमति) के मुताबिक़ सिद्दीक़ ही "अतक़ा" से मुराद हैं और इसमें किसी दुर्लभ व्यक्ति की कोई अलग राय भी नक़्ल नहीं हुई। तो यह इज्मा क़तई (निश्चित) हुआ। और दूसरी आयत मक़सद में साफ़ दलील (नस्स) है जिसमें कोई शक नहीं। रही वह बात जो तुमने उस राय के बारे में कही जिसकी तरफ़ कुछ लोग गए, तो तुम सुन चुके कि आयत में तावील की गुंजाइश नहीं और बिना दलील की संभावना, वही (रहस्योद्घाटन) को क़तई और अज़ीम दलील के दर्जे से नीचे नहीं गिराती। क्या तुम नहीं देखते कि हर नस्स तावील की संभावना रखता है, फिर भी वह यक़ीनन क़तई है जैसा कि उसूल के इमामों ने इसकी वज़ाहत की है?

पृष्ठ 666 का 684

خاتمہ: اللہ تبارک و تعالٰی ہمیں حسن خاتمہ نصیب کرے۔ اب اگر تم کہو بے شک اللہ نے اے کمترین۔ تیرے اوپر احسان فرمایا تو تُو نے وہ کلمات بولے جو سمندر کی گہرائیوں میں پہنچ گئے۔ اب مجھے اس مسئلہ میں کیا حکم دیتا ہے۔ آیا میں فضیلت صدیق کا یقین لاؤں، اس استدلال پر نظر کرتے ہوئے باوجود یہ کہ اس آیت میں تاویل و احتمال ہے اس لیے کہ جانے والے اس طرف گئے کہ اتقی بمعنی تقی ہے اگرچہ تُو نے ان کا قول ستھری تحقیق سے غلط ثابت کر دیا۔

قلت (میں کہتا ہوں) ہاں یقین کر اور قیل و قال کی پرواہ نہ کر اس لیے کہ دو قطعی نتیجہ نہیں دیتے مگر قطعی کا۔ اور تم سن چکے کہ صدیق ہی مراد ہیں اتقی سے ساری امت کے اجماع کے بموجب اور اس میں کسی نادر کی رائے شاذ بھی منقول نہیں۔ تو یہ اجماع قطعی ہوا۔ اور دوسری آیت مدعا میں نص ہے جس میں کوئی شک نہیں۔ رہی وہ بات جو تم نے اس رائے کی کہی جس کی طرف جانے والے گئے۔ تو تم سُن چکے کہ آیت میں تاویل کی گنجائش نہیں اور احتمال بے دلیل تنزیل کو برہان قاطع جلیل کے درجے سے نازل نہیں کرتا۔ کیا تم نہیں دیکھتے کہ ہر نص تاویل کی محتمل ہے اور وہ اس کے باوجود یقینا قطعی ہے جیسا کہ ائمہ اصول نے اس کی تصریح کی۔

صفحہ ۶۶۶ از ۶۸۴

Fatawa Rizvia, Volume 28

[Left column - Arabic text]: And the research of the matter, as inspired in me by Allah, the Sovereign, the All-Knowing, is that definitive knowledge (Al-'ilm al-qat'i) is used in two senses: Firstly: The complete eradication of possibility in such a way that no trace or vestige of it remains. This is the most specific and highest level, as found in 'Muhkam' (clear/categorical) and 'Mutawatir' (consecutively narrated) texts. This is what is required in the fundamentals of religion (usul al-din), so a 'mashhur' (well-known) text is not sufficient in this regard. Secondly: That there is no possibility arising from evidence, even if the possibility itself remains regarding figurative use, specification (takhsis), or other forms of interpretation (ta'wil), as is the case in 'zawahir' (apparent texts), 'nusus' (explicit texts), and well-known hadiths (ahadith mashhurah). The first type is called 'ilm al-yaqin' (certain knowledge), and its denier is an infidel (kafir), according to the differing opinions on its general application, as per the school of the jurists (fuqaha) of various horizons, or with the restriction to the necessities of religion (daruriyat al-din), which is the approach of the scholarly theologians (mutakallimin). The second type is called 'ilm al-tuma'ninah' (knowledge of tranquility), and its denier is an innovator and astray, but there is no ground for calling him an infidel. An example is the issue of weighing deeds on the Day of Judgment. Allah Almighty says: 'And the weighing [of deeds] that Day will be the truth.' and this verse admits the possibility of 'naqd' (critique/valuation) in a way that cannot be dismissed.

[Right column - Urdu text]: And the research of the matter, as inspired in me by Allah, the Sovereign, the All-Knowing, is that definitive knowledge is used in two senses. One is that the possibility is severed from the root in such a way that no news or trace of it remains. And this is the most specific and highest level, as occurs in Muhkam and Mutawatir texts. And this is what is required in the fundamentals of religion. Therefore, a Mashhur text is not sufficient in it. Second: That there should be no such possibility arising from evidence, even if the possibility itself remains, such as metaphor and specification, and other forms of interpretation. As is found in Zawahir, Nusus, and Mashhur hadiths. And the first type is named Ilm-e-Yaqeen (Certain Knowledge), and its opponent is a Kafir (disbeliever), according to the difference in general application, as is the school of the jurists of the horizons, or with the restriction of the necessities of religion, this ruling is specific, as is the approach of the scholarly theologians (Mutakallimeen). And the name of the second is Ilm-e-Tuma'ninat (Knowledge of Tranquility) and its opponent is an innovator and

astray, and there is no scope to call him a Kafir. For example, the issue of weighing deeds on the Day of Resurrection. The word of Allah Almighty is, "And the weighing on that Day is the truth," and this verse carries such a possibility of 'Naqd' (valuation) which cannot be dismissed.

[Footnote]: 1 Al-Quran al-Karim 7/8

फतावा रिज़विया, जिल्द 28

इस विषय का शोध, जैसा कि अल्लाह, सर्वज्ञानी स्वामी ने मुझे प्रेरित किया है, यह है कि 'निश्चित ज्ञान' (इल्म-ए-क़तई) दो अर्थों में प्रयुक्त होता है: 1. पहला: संभावना का पूरी तरह से उन्मूलन इस प्रकार कि उसका कोई नामो-निशान न रहे। यह सबसे विशिष्ट और उच्चतम स्तर है, जैसा कि 'मुहकम' (स्पष्ट) और 'मुतवातिर' (लगातार वर्णित) ग्रंथों में होता है। धर्म के सिद्धांतों (उसूले-दीन) में यही अपेक्षित है, अतः इसमें 'मशहूर' पाठ पर्याप्त नहीं होता। 2. दूसरा: यह कि वहां साक्ष्य से उत्पन्न होने वाली कोई संभावना न हो, भले ही रूपक, विशिष्टीकरण (तख़सीस) या व्याख्या (तावील) के अन्य रूपों के संबंध में संभावना स्वयं बनी रहे, जैसा कि 'ज़वाहिर' (प्रतीत होने वाले ग्रंथों), 'नुसूस' (स्पष्ट ग्रंथों) और प्रसिद्ध हदीसों में होता है। पहले प्रकार को 'इल्म-ए-यक़ीन' (निश्चित ज्ञान) कहा जाता है, और इसका इनकार करने वाला काफ़िर है, इसके सामान्य अनुप्रयोग पर मतभेदों के अनुसार, जैसा कि दुनिया भर के न्यायविदों (फ़ुक़हा) का मत है, या धर्म की अनिवार्यताओं (ज़रूरियाते-दीन) के प्रतिबंध के साथ, जो विद्वान धर्मशास्त्रियों (मुतकल्लिमीन) का दृष्टिकोण है। दूसरे प्रकार को 'इल्म-ए-इत्मीनान' (संतुष्टि का ज्ञान) कहा जाता है, और इसका विरोध करने वाला बिदअती और गुमराह है, लेकिन उसे काफ़िर कहने का कोई आधार नहीं है। जैसे कि क़यामत के दिन कर्मों को तौलने का मसला। अल्लाह तआला का फ़रमान है: "और उस दिन तौलना बरहक़ है।" (क़ुरान 7:8)। यह आयत 'नक़्द' (मूल्यांकन) की ऐसी संभावना रखती है जिसे नकारा नहीं जा सकता।

पाद-टिप्पणी: 1 अल-क़ुरान अल-करीम 7/8

पृष्ठ 667/684

وتحقیق المقام علی ما الهمني الملك العلام ان العلم القطعی یستعمل فی معنیین۔ احدهما: قطع الاحتمال علی وجه الاستیصال بحیث لا یبقی منه خبر ولا اثر وهذا هو الاخص الاعلی کما في المحکم والمتواتر وهو المطلوب فی اصول الدین فلا یکتفی فیها بالنص المشهور۔ والثانی: ان لا یکون هناك احتمال ناش من دلیل وان کان نفس الاحتمال باقیًا التجوز والتخصیص وسائر انحاء التاویل کما فی الظواهر والنصوص والاحادیث المشهورة والاول یسمی علم الیقین و مخالفه کافر علی الاختلاف في الاطلاق کما هو مذهب فقهاء الآفاق والتخصیص بضروریات الدین ما هو مشرب العلماء المتکلمین۔ والثانی علم الطمأنینة ومخالفه مبتدع ضال ولا مجال الی اکفاره کمسئلة وزن الاعمال یوم القیمة قال تعالی "وَالْوَزْنُ یَوْمَئِذِ الْحَقُّ" ویحتمل النقد احتمالاً لا صارف۔

اور مقام کی تحقیق اس طور پر جو مجھے اللہ ملک العلام نے الہام کیا یہ ہے کہ علم قطعی دو معنی میں مستعمل ہوتا ہے۔ ایک تو یہ کہ احتمال جڑ سے منقطع ہو جائے بایں طور کہ اس کی کوئی خبر یا اس کا کوئی اثر باقی نہ رہے۔ اور یہ اخص اعلی ہے جیسا کہ محکم اور متواتر میں ہوتا ہے۔ اور اصولِ دین میں یہی مطلوب ہے۔ تو اس میں نص مشہور پر کفایت نہیں ہوتی۔ دوسرا: یہ کہ اس جگہ ایسا احتمال نہ ہو جو دلیل سے ناشی ہو اگر چہ نفسِ احتمال باقی ہو۔ جیسے کہ مجاز اور تخصیص۔ اور باقی وجوہ تاویل۔ جیسا کہ ظواہر اور نصوص اور احادیث مشہورہ میں ہے۔ اور پہلی قسم کا نام علمِ یقین ہے اور اس کا مخالف کافر ہے علماء میں اختلاف کے بموجب مطلقاً۔ جیسا کہ فقہائے آفاق کا مذہب ہے یا ضروریات دین کی قید کے ساتھ یہ حکم مخصوص ہے جیسا کہ علمائے متکلمین کا مشرب ہے اور دوسرے کا نام علمِ طمانینت ہی اور اس کا مخالف بدعتی و گمراہ ہے اور اس کو

کافر کہنے کی مجال نہیں۔ جیسے کہ قیامت کے دن اعمال کو تولنے کا مسئلہ۔ اللہ تعالیٰ کا قول ہے "اور قیامت کے دن تول ہونا برحق ہے" اور یہ آیت نقد (پرکھ) کا ایسا احتمال رکھتی ہے۔

1 القرآن الکریم ۷/۸

Fatawa Razawiyyah, Volume 28

(Left Column - Arabic Original): ...to it, and there is no evidence for it at all. It would be like your saying, "I weighed it with the scale of reason," which is also common among non-Arabs; you say "sukhan sanj," meaning a critic of speech. And the issue of seeing the Noble Face for the believers—may the Lord grant it to us by His vast grace—the Almighty said: "Some faces that day will be radiant, looking towards their Lord" (Quran 75:22-23). It likewise carries the possibility of intending hope and expectation, which is also something upon which both Arabs and non-Arabs agree. You say "dast nigar-e man ast," meaning he hopes for my gift and needs my bestowal. Similarly, the issue of the Ascension to the high heavens and the Great Intercession for the chosen master (Muhammad), upon whom be the best greetings and praise; all of that is established by definitive texts in the second sense. Therefore, we do not declare the Mu'tazilites or the earlier Rafidite interpreters as disbelievers. Thus, "Zann" (conjecture/opinion) has two meanings because the opposite of the more general (al-A'amm) is the more specific (al-Akhas), and the more general is [related to] the more specific, as is not hidden. Once you have known this, then our issue here, if definitive in the more specific sense is intended, then this...

(Right Column - Urdu Translation): There is nothing to redirect [the meaning] towards it, nor is there any evidence for it in principle. Now the meaning of the verse would be like your saying, "I weighed it with the scale of reason." And this is prevalent among non-Arabs. You say "sukhan sanj," meaning a critic of speech. And the issue of seeing Allah, Blessed and Exalted, for the believers—may the Generous Lord grant it by His great grace. Allah the Almighty said: "Some faces on that day will be fresh, looking towards their Lord." It carries the possibility of intending hope and expectation. And this is also among those matters on which now Arabs and non-Arabs all agree. You say "dast nigar-e man ast," meaning he hopes for my gift and is in need of my bestowal. And similarly, the journey through the heavens and the great intercession for Muhammad the Chosen, may Allah the Almighty's peace and blessings be upon him, for all these matters are proven by definitive texts in the second sense. And for this reason, we do not declare the Mu'tazilites and the earlier Rafidites as disbelievers due to their interpretation. And similarly, 'Zann' has two meanings because the opposite of the more general is the more specific, and the more general is more specific as is not hidden. When you have known this, then our issue, if 'definitive in the more specific sense' is intended in it, then this...

Footnote: 1. The Holy Quran 75 / 22 and 23

फ़तावा रज़विया, खंड 28

(बायां कॉलम - अरबी मूल): ...उसकी ओर, और इस पर कोई भी प्रमाण नहीं है। यह आपके इस कथन की तरह होगा कि "मैंने इसे बुद्धि के तराजू से तौला", और यह गैर-अरबों में भी प्रचलित है; आप कहते हैं "सुखन संज", जिसका अर्थ है वाणी का आलोचक। और विश्वासियों के लिए महान मुख (अल्लाह के दर्शन) के दर्शन का मुद्दा—ईश्वर हमें अपनी असीम कृपा से प्रदान करे—सर्वशक्तिमान ने फरमाया: "उस दिन कुछ चेहरे खिले हुए होंगे, अपने रब की ओर देख रहे होंगे" (कुरान 75:22-23)। यह इसी तरह आशा और प्रत्याशा के इरादे की संभावना रखता है, जो कि अरब और गैर-अरब दोनों के बीच सहमत बात है। आप कहते हैं "दस्त निगर-ए मन अस्त", जिसका अर्थ है कि वह मेरे उपहार की आशा करता है और मेरी कृपा का मोहताज है। इसी प्रकार, उच्च आकाशों की यात्रा और चुनिंदा स्वामी (मुहम्मद) के लिए महान मध्यस्थता का मुद्दा, जिन पर सर्वोत्तम अभिवादन और प्रशंसा हो; वह सब दूसरे अर्थ में निर्णायक ग्रंथों द्वारा सिद्ध है। इसलिए, हम व्याख्या करने वाले पूर्व मुताज़िला या राफ़िज़ी को काफ़िर नहीं कहते। इस प्रकार, 'ज़न्न' (अनुमान/राय) के दो अर्थ हैं क्योंकि अधिक सामान्य का विलोम अधिक विशिष्ट है, और अधिक सामान्य अधिक विशिष्ट है जैसा कि छिपा नहीं है। जब आप यह जान गए, तो हमारा यहाँ का मुद्दा, यदि इसमें अधिक विशिष्ट अर्थ में निश्चितता का इरादा है, तो यह...

(दायां कॉलम - उर्दू अनुवाद): जिसकी तरफ फेरने वाली कोई चीज़ नहीं और न असल में इस पर कोई दलील है। अब आयत का अर्थ तुम्हारे इस कथन के समान होगा, "मैंने इसे बुद्धि के तराजू से तोला"। और यह अज़म (गैर-अरब) में प्रचलित है। तुम कहते हो "सुखन संज" यानी कलाम को परखने वाला। और मोमिनों के लिए अल्लाह तबारक व तआला के दीदार का मसला। मौला-ए-करीम अपने फज़ल-ए-अज़ीम से नसीब फरमाए। अल्लाह तआला ने फरमाया: "कुछ चेहरे उस दिन तरोताज़ा होंगे, अपने रब को देखते हुए"। यह इसी तरह उम्मीद और रजा (आशा) के इरादे की संभावना भी रखता है। और यह भी उन बातों में से है जिन पर अब अरब और अज़म सब सहमत हैं। तुम कहते हो "दस्त निगर-ए मन अस्त" यानी वह मेरी अता की उम्मीद रखता है और मेरी बख्शिश का मोहताज है। और इसी तरह आसमानों की सैर और शफाअत-ए-कुबरा मुहम्मद मुस्तफा सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम के लिए, कि ये तमाम बातें दूसरे अर्थ पर नसूस-ए-कतई (निश्चित ग्रंथों) से साबित हैं। और इसीलिए हम तावील (व्याख्या) करने के कारण मोतज़िला और पुराने राफिज़ीं की तकफीर नहीं करते। और इसी तरह 'ज़न' के दो अर्थ हैं क्योंकि 'आम' का विलोम 'खास'

है और 'आम' 'खास' है जैसा कि छिपा नहीं है। जब तुमने यह जान लिया, तो हमारा यह मसला अगर इसमें 'कतई बिल-मा'ना अल-अखस' (विशिष्ट अर्थ में निश्चित) मुराद लिया जाए तो यह...

पाद-टिप्पणी: 1. अल-कुरान अल-करीम 75 / 22 और 23

पृष्ठ 668 का 684

(بایاں کالم - عربی): الیه ولا دلیل اصلا علیه فیکون کقولك "وزنته بمیزان العقل" وهورائج فی العجم ایضاً تقول "سخن سنج" ای ناقد الکلام ۔ومسئلة رؤیة الوجه الکریم للمؤمنین ۔رزقنا المولی بفضله العمیم ۔قال تعالی "وُجُوهٌ یَوْمَئِذٍ نَّاضِرَةٌ إِلَىٰ رَبِّهَا نَاظِرَةٌ" ۱ ویحتمل احتمالاً کذلك ارادة الامل والرجاء وهو ایضاً مما توافقت علیه العرب والعجم تقول "دست نگر من ست" ای یرجو عطائی ویحتاج الی نوالی وهکذا مسئلة الاسراء الی السموات العلی والشفاعة الکبریٰ للسید المصطفیٰ علیه افضل التحیة والثناء فکل ذلك ثابت بنصوص قواطع بالمعنی الثانی ۔ولذا لا نقول بالکفار المعتزلة والروافض اولالین المأوّلین ۔و هکذا الظن له معینان اذ مقابل الاعم اخص والاعم اخص کما لا یخفی ۔اذا عرفت هذا فمسئلتنا هذه ان ارید فیها القطع بالمعنی الاخص فهذا

(داہنا کالم - اردو): جس کی طرف پھیرنے والی کوئی چیز نہیں اور نہ اصلاً اس پر کوئی دلیل ہے۔ اب آیت کا معنی تمہارے قول "میں نے اس کو میزانِ عقل سے تولا" کے مثل ہوگا۔ اور یہ عجم میں رائج ہے۔ تم کہتے ہو "سخن سنج" یعنی کلام کو پرکھنے والا۔ اور مؤمنین کے لیے اللہ تبارک وتعالیٰ کے دیدار کا مسئلہ۔ مولائے کریم اپنے فضلِ عظیم سے نصیب فرمائے۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا "کچھ منہ اس دن تروتازہ ہوں گے اپنے رب کو دیکھتے" احتمال رکھتا ہے اسی طرح اُمید ورجاء کے ارادے کا۔ اور یہ بھی ان باتوں میں سے ہے جن پر اب عرب وعجم سب متفق ہیں۔ تم کہتے ہو "دست نگر من ست" یعنی میری عطا کی امید رکھتا ہے اور میری بخشش کا محتاج ہے۔ اور اسی طرح آسمانوں کی سیر اور شفاعتِ کبریٰ محمد مصطفیٰ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کے لیے کہ یہ تمام باتیں دوسرے معنی پر نصوصِ قطعی سے ثابت ہیں۔ اور اسی لیے ہم تاویل کرنے کے سبب معتزلہ اور اگلے روافض کی تکفیر نہیں کرتے۔ اور اسی طرح ظن کے دو معنی ہیں اس لیے کہ

اعم کا مقابل اخص ہے اور اعم اخص ہے جیسا کہ پوشیدہ نہیں۔ جب تم نے یہ جان لیا تو ہمارا یہ مسئلہ اگر اس میں قطعی بالمعنی الاخص مراد لیا جائے تو یہ

حاشیہ: ۱ القرآن الکریم ۷۵ / ۲۲ و ۲۳

Fatawa Rizwiya, Volume 28

[Arabic Column] A rugged mountain, difficult to climb. Because whatever has been reported about it is either a clear text (Nass) or an apparent meaning (Zahir), and both are open to interpretation, even if it be a weak, far-fetched, or extremely remote and weakest interpretation. For example, in our current issue under discussion, terms like 'the most God-fearing' (Atqa) carry the possibility of a metaphorical meaning of reaching the peak in piety and goodness. In hadiths, the word 'the most virtuous' (Afzal) carries the possibility of an omitted particle, such as someone saying 'so-and-so is the most sensible of people.' As for those hadiths that are clear and decisive (Mufassar Muhkam), they are solitary reports (Ahad) in which the possibility of doubt in transmission arises. But what concern have we with absolute certainty (Qata'i) of this sort? Because we do not claim the disbelief of the 'Mufaddilah' (those who favor one companion over another), and God forbid that we should. However, as for innovation (Ibtida'), it is proven, contrary to certainty in the second sense, which is undoubtedly established. Its denial is impossible except for one who is heedless or pretending to be heedless. Texts have clearly gathered in its favor, and reports have reached the level of conceptual mass-transmission (Tawatur Ma'nawi). Flimsy and absurd possibilities that arise without evidence do not impair certainty in this sense, as stated by the scholars of principles (Usul). It added light upon light for us and guidance upon guidance—the consensus (Ijma') of the honorable Companions and...

[Urdu Column] It is a mountain with a very difficult climb. This is because whatever has been narrated therein is either a decisive text or an apparent one, and both accept interpretation, even if it be weak, distant, or even most remote and weakest. Just as in our very issue which we are discussing, terms like 'the most pious' (atqa), 'piety', and 'goodness' have the possibility of a metaphorical meaning of reaching a peak. In hadiths, the word 'best/most virtuous' (afzal) carries the possibility of an elided word, as someone says 'so-and-so is the most sensible of people'. And those hadiths which come as clear and decisive (mufassar muhkam) are solitary reports (khabar-e-wahid) in which the possibility of doubt exists from the side of transmission. But what have we to do with absolute certainty (qata'i) of this sort? Because we do not say that the 'Tafziliyah' are infidels, and God forbid that we should say so. However, their being innovators (bid'ati) is established. On the contrary, 'qata'i' in another sense is undoubtedly achieved, the denial of which will not be possible for anyone except a negligent person or one feigning negligence. Because on this, texts have come with clear abundance, and hadiths have reached the limit of

conceptual mass-transmission (tawatur ma'nawi). And flimsy, weak possibilities which do not arise from any evidence will not affect the certainty in this sense. As the scholars of principles (usul) have clarified, and it increased for us light upon light and guidance upon guidance—the consensus of the noble Companions and...

फतावा रिज़विया, खंड 28

[अरबी स्तंभ] एक ऊबड़-खाबड़ पहाड़, जिस पर चढ़ना कठिन है। क्योंकि इसमें जो कुछ भी वर्णित है, वह या तो स्पष्ट पाठ (नस्स) है या प्रत्यक्ष अर्थ (ज़ाहिर), और दोनों ही व्याख्या के लिए खुले हैं, भले ही वह व्याख्या कमज़ोर, दूरगामी, या अत्यंत दूरस्थ और निर्बल ही क्यों न हो। उदाहरण के लिए, हमारे वर्तमान चर्चा के विषय में, 'सबसे अधिक परहेज़गार' (अतक़ा) जैसे शब्दों में परहेज़गारी और भलाई में पूर्णता तक पहुँचने के रूपक अर्थ की संभावना है। हदीसों में 'सबसे श्रेष्ठ' (अफ़ज़ल) शब्द में एक लुप्त पद की संभावना रहती है, जैसे कोई कहे 'अमुक व्यक्ति लोगों में सबसे बुद्धिमान है'। जहाँ तक उन हदीसों का प्रश्न है जो स्पष्ट और सुदृढ़ (मुफ़स्सर मोहकम) हैं, वे 'आहाद' (एकल रिपोर्ट) हैं जिनमें संचरण की ओर से संदेह की संभावना उत्पन्न होती है। लेकिन हमें इस प्रकार की पूर्ण निश्चितता (क़तई) से क्या लेना-देना? क्योंकि हम 'मुफ़ज़्ज़िला' (वरीयता देने वालों) के काफ़िर होने का दावा नहीं करते, और ईश्वर न करे कि हम ऐसा कहें। हालाँकि, जहाँ तक बिदअत (नवाचार) का प्रश्न है, वह प्रमाणित है, जो कि दूसरे अर्थ में निश्चितता के विपरीत है, जो निस्संदेह स्थापित है। इसका खंडन केवल उसी के लिए संभव है जो असावधान है या असावधान होने का ढोंग कर रहा है। इसके पक्ष में स्पष्ट रूप से धर्मग्रंथ एकत्रित हुए हैं, और रिपोर्ट वैचारिक जन-प्रसार (तवातुर मा'नवी) के स्तर तक पहुँच गई हैं। तुच्छ और निरर्थक संभावनाएँ जो बिना किसी प्रमाण के उत्पन्न होती हैं, इस अर्थ में निश्चितता को कम नहीं करतीं, जैसा कि उसूल (सिद्धांतों) के विद्वानों ने कहा है। इसने हमारे लिए प्रकाश पर प्रकाश और मार्गदर्शन पर मार्गदर्शन जोड़ा है—माननीय साथियों (सहाबा) की सर्वसम्मति और...

[उर्दू स्तंभ] यह एक बहुत कठिन चढ़ाई वाला पहाड़ है। ऐसा इसलिए है क्योंकि इसमें जो कुछ भी वर्णित है वह या तो एक निर्णायक पाठ है या एक प्रत्यक्ष पाठ, और दोनों व्याख्या स्वीकार करते हैं, भले ही वह कमज़ोर, दूर, या सबसे दूरस्थ और सबसे कमज़ोर हो। जैसे कि हमारे इसी मुद्दे में जिस पर हम चर्चा कर रहे हैं, 'सबसे पवित्र' (अतक़ा), 'पवित्रता' और 'अच्छाई' जैसे शब्दों में शिखर पर पहुँचने के लाक्षणिक अर्थ की संभावना है। हदीसों में, 'सर्वश्रेष्ठ/सबसे गुणी' (अफ़ज़ल) शब्द में एक लुप्त शब्द की संभावना होती है, जैसा कि कोई कहता है 'अमुक व्यक्ति लोगों में सबसे बुद्धिमान है'। और वे हदीसें जो स्पष्ट और निर्णायक (मुफ़स्सर मोहकम) के रूप में आती हैं, वे एकल रिपोर्ट (ख़बर-ए-वाहिद) हैं जिनमें संचरण के पक्ष से संदेह की संभावना मौजूद है। लेकिन हमें इस तरह की पूर्ण निश्चितता (क़तई) से क्या लेना-देना? क्योंकि हम यह नहीं कहते कि 'तफ़्ज़ीलिया' काफ़िर हैं, और

ईश्वर न करे कि हम ऐसा कहें। हालाँकि, उनका बिदअती (नवाचारी) होना स्थापित है। इसके विपरीत, दूसरे अर्थ में 'क़तई' निस्संदेह प्राप्त है, जिसका खंडन किसी लापरवाह व्यक्ति या लापरवाही का ढोंग करने वाले के अलावा किसी के लिए भी संभव नहीं होगा। क्योंकि इस पर, स्पष्ट प्रचुरता के साथ पाठ आए हैं, और हदीसें वैचारिक जन-प्रसार (तवातुर मा'नवी) की सीमा तक पहुँच गई हैं। और कमज़ोर संभावनाएँ जो किसी प्रमाण से उत्पन्न नहीं होती हैं, इस अर्थ में निश्चितता को प्रभावित नहीं करेंगी। जैसा कि सिद्धांतों के विद्वानों (उसूल) ने स्पष्ट किया है, और इसने हमारे लिए प्रकाश पर प्रकाश और मार्गदर्शन पर मार्गदर्शन बढ़ाया है—नेक साथियों की आम सहमति और...

पृष्ठ 669/684

فتاوٰی رضویہ ، جلد ۲۸

[عربی کالم] جبل وعر صعب المرتقی۔ اذ ما ورد فیھا فامّا نص او ظاھر وکلاھما یقبلان التاویل ولو قبولا ضعیفا بعیدا او ابعد اضعف ما یکون کالا تقی فیما نحن فیه یحتمل التجوز بالبالغ فی التقوی والخیر والافضل في الاحادیث یحتمل تقدیر من کقول القائل "فلان اعقل الناس" وما جاء من الاحادیث مفسّرًا محکمًا فآحاد تطرق الیھا الاحتمال من قبل النقل لکنا مالنا ولھذا القطع، اذ لا نقول باکفار المفضلة ومعاذ اللہ ان نقول اما الا بتداع فیثبت بخلاف القطع بالمعنی الثاني وھو حاصل لا شك فیه لایسوغ انکارہ الا لغافل او متغافل فقد تظافرت علیه النصوص تظافرا جلیا و بلغت الاخبار تواترا معنویا والاحتمالات الرکیکة السخیفة الناشئة من غیر دلیل لا تقدح في القطع بھذا المعنی کما صرحت به علماء الاصول وزادنا نورا الی نور و رشادا الی رشاد اجماع الصحابة الکرام و

[اردو کالم] پہاڑ ہے سخت دشوار گزار چڑھائی والا۔ اس لیے کہ اس میں جو کچھ وارد ہوا ہے یا تو نص ہے یا ظاہر ہے اور دونوں تاویل کو قبول کرتے ہیں اگرچہ ضعیف بعید یا بہت زیادہ ابعد اضعف سہی۔ جیسے کہ ہمارے اسی مسئلہ میں جس میں ہمیں بحث ہے جیسے کہ اتقی، تقوٰی اور خیر میں بالغیت کے معنی مجازی کا احتمال رکھتا ہے اور احادیث میں لفظ افضل کے مقدر ہونے کا احتمال رکھتا ہے جیسے کوئی کہے "فلان اعقل الناس" (فلاں شخص لوگوں سے زیادہ عاقل ہے) اور جو احادیث مفسر محکم آئیں تو وہ خبر واحد ہیں جن میں روایت کی طرف سے احتمال راہ پاتا ہے لیکن ہمیں اس طرز کے قطعی سے کیا کام۔ اس لیے کہ ہم تفضیلیوں کے کافر ہونے کا قول نہیں کرتے اور اللہ کی پناہ ہو کہ ہم یہ قول کریں۔ لیکن اُن کا بدعتی ہونا وہ تو ثابت ہے برخلاف قطعی بمعنی دیگر تو وہ بلاشک حاصل ہے جس کا انکار سوائے غافل یا غافل بننے والے کے کسی کو نہ بن پڑے گا اس لیے کہ اس پر واضح کثرت کے ساتھ نصوص آئیں اور احادیث تواتر معنوی

کی حد کو پہنچ گئیں اور رکیک کمزور احتمالات جو کسی دلیل سے ناشی نہیں ہوتے اس معنی پر قطعی میں اثر انداز نہ ہوں گے۔ جیسا کہ علمائے اصول نے اس کی تصریح کی ہے اور ہمارے لیے نور پر نور بڑھایا اور ہدایت کے اوپر ہم کو ہدایت کی صحابہ کرام اور

Fatawa Razawiya, Volume 28

[Arabic Text] As reported by the majority of eminent scholars, there is a consensus among the great successors (Tabi'un). Among them are our leader Abdullah bin Umar and Abu Hurayrah from the Companions (Sahaba), Maimun ibn Mihran from the Successors (Tabi'un), and Imam ash-Shafi'i from the followers of the Successors, and others besides them who are too numerous to count. The account of Ibn Abd al-Barr is neither rational in terms of critical understanding (Diraya) nor acceptable in terms of narration (Riwaya), as we have investigated in 'Matla' al-Qamarayn' along with the many proofs to which the Great Quran and the noble Hadiths of the Chosen Prophet—upon him be the best of prayers and peace—have guided us. These proofs are derived through deduction (Istinbat) from the Quran and Hadith, and success for them was granted to this weak, humble servant, as we established for them the second chapter of the great book. If there were but one of these proofs, it would be curative and sufficient, repelling and negating every doubt. So what can be thought when these proofs are numerous and majestic, tying the knots of religion and untying the ropes of ambiguity, thundering and flashing, shining and elevated? By your Lord, there remains no place for doubt and no entry for uncertainty. All praise belongs to Allah, the Most High, the Most Majestic. As for the statement of one who said, 'We found the texts to be contradictory,' this is an account about himself. So how can he use it as an argument against someone who looked, saw, critiqued, and tested, then thoroughly examined the texts and encompassed the knowledge that is with them?

[Urdu Text] The consensus of the great successors (Tabi'un). As reported by the majority of eminent scholars. Among them are Abdullah bin Umar and Abu Hurayrah from the Companions. And Maimun ibn Mihran from the Successors. And Imam ash-Shafi'i from the followers of the successors. And others besides them whose count is not possible due to their vast number. And the account of Ibn Abd al-Barr is neither rational from the perspective of critical assessment nor is the narration acceptable, as we have investigated in 'Matla' al-Qamarayn' along with those numerous proofs toward which the Great Quran and the noble Hadiths of the Chosen Mustafa—upon him be blessings and peace—guided us. These proofs are derived through deduction from the Quran and Hadith, and for them, this weak servant was granted success, as we established for them the second chapter of our great book. If there were nothing but one proof among these, it too would be curative and sufficient, and the repeller and negator of every doubt. So what can be imagined when these proofs are

numerous and majestic, tying the knots of religion and untying the ropes of suspicions, thundering and flashing, and being bright and elevated? By your Lord's oath, no place for doubt remained nor an entrance for suspicion. And all praise is for Allah, the Most High, the Most Majestic. As for the statement of the one who found the texts mutually contradictory, this is an account of his own condition. So how does he bring proof from it against the one who saw, pondered, scrutinized, and tested? Thus, he thoroughly examined and knew the texts and encompassed the knowledge they possess.

फ़तावा रज़विया, खंड 28

[अरबी पाठ] जैसा कि प्रमुख विद्वानों के बहुमत द्वारा रिपोर्ट किया गया है, महान उत्तराधिकारियों (ताबीन) के बीच आम सहमति है। उनमें हमारे नेता अब्दुल्ला बिन उमर और अबू हुरैरा सहाबा से, मैमुन इब्न मेहरान ताबीन से, और इमाम अल-शाफी ताबीन के अनुयायियों से शामिल हैं, और उनके अलावा अन्य जिन्हें उनकी बड़ी संख्या के कारण गिना नहीं जा सकता। इब्न अब्द अल-बर्र का वर्णन न तो आलोचनात्मक समझ (दिरयाह) के मामले में तर्कसंगत है और न ही वर्णन (रिवायत) के मामले में स्वीकार्य है, जैसा कि हमने 'मतला अल-कमरैन' में उन कई प्रमाणों के साथ शोध किया है जिनके लिए महान कुरान और मुस्तफा [चुने हुए] की महान हदीसों ने हमारा मार्गदर्शन किया है—उन पर सर्वश्रेष्ठ प्रार्थना और शांति हो। ये प्रमाण कुरान और हदीस से निष्कर्ष (इस्तिनबात) के माध्यम से प्राप्त किए गए हैं, और इस दीन-हीन व्यक्ति को उनके लिए सफलता प्रदान की गई, जैसा कि हमने उनके लिए महान पुस्तक का दूसरा अध्याय स्थापित किया है। यदि इनमें से केवल एक ही प्रमाण होता, तो वह भी उपचारात्मक और पर्याप्त होता, और हर संदेह को दूर और खंडन करने वाला होता। तो क्या विचार है जब ये प्रमाण अनेक और भव्य हों, धर्म की गांठें बांधते हों और संदेहों की रस्सियों को खोलते हों, गरजते और चमकते हों, और रोशन और बुलंद हों? आपके रब की कसम, न तो संदेह के लिए कोई जगह बची और न ही अनिश्चितता के लिए कोई प्रवेश द्वार। सभी प्रशंसा अल्लाह के लिए है, जो सर्वोच्च और महान है। रही बात उस व्यक्ति के कथन की जिसने कहा, 'हमने ग्रंथों को विरोधाभासी पाया,' तो यह केवल उसकी अपनी स्थिति के बारे में जानकारी है। तो वह उस व्यक्ति के विरुद्ध इसे तर्क के रूप में कैसे उपयोग कर सकता है जिसने देखा, समझा, आलोचना की और परीक्षण किया, फिर ग्रंथों का अच्छी तरह से परीक्षण किया और उनके पास जो ज्ञान है उसे आत्मसात कर लिया।

[उर्दू पाठ] महान उत्तराधिकारियों (ताबीन) की आम सहमति ने। जैसा कि इसे प्रमुख विद्वानों के बहुमत ने रिपोर्ट किया है। उनमें अब्दुल्ला बिन उमर और अबू हुरैरा सहाबा में से हैं। और मैमुन इब्न मेहरान ताबीन में से हैं। और इमाम शाफी तबअ ताबीन में से हैं। और उनके अलावा अन्य जिन्हें उनकी बड़ी संख्या के कारण गिना नहीं जा सकता। और इब्न अब्द अल-बर्र का वर्णन न तो आलोचनात्मक विश्लेषण की दृष्टि से तर्कसंगत है और न ही विवरण के रूप में स्वीकार्य है, जैसा कि हमने 'मतला अल-कमरैन' में उन अनेक प्रमाणों के साथ शोध किया है जिनकी ओर महान कुरान और मुस्तफा [चुने हुए] की नेक हदीसों ने हमारा मार्गदर्शन किया है - उन पर सर्वश्रेष्ठ प्रार्थनाएँ और

शांति हो। ये प्रमाण कुरान और हदीस से निष्कर्ष के माध्यम से प्राप्त किए गए हैं, और इस कमजोर, दीन व्यक्ति को उनके लिए सफलता (तौफीक) मिली, जैसा कि हमने उनके लिए अपनी महान पुस्तक का दूसरा अध्याय स्थापित किया है। यदि इन प्रमाणों में से केवल एक भी होता, तो वह भी उपचारात्मक और पर्याप्त होता, और हर संदेह को दूर और खंडन करने वाला होता। तो क्या विचार है जब ये प्रमाण अनेक और भव्य हों, दीन की गांठें बांधते हों और संदेहों की रस्सियों को खोलते हों, गरजते और चमकते हों, और रोशन और बुलंद हों? तो आपके रब की कसम, न तो संदेह के लिए कोई जगह बची और न ही अनिश्चितता के लिए कोई प्रवेश द्वार। और प्रशंसा अल्लाह के लिए है, जो सर्वोच्च और महान है। रही बात उस व्यक्ति की जिसने ग्रंथों को परस्पर विरोधी पाया, तो यह केवल उसकी अपनी स्थिति की जानकारी है। तो वह उस व्यक्ति के विरुद्ध इसे तर्क के रूप में कैसे प्रस्तुत कर सकता है जिसने देखा, विचार किया, आलोचना की और परीक्षण किया, फिर ग्रंथों को अच्छी तरह से जांच कर जान लिया और उनके पास जो ज्ञान है उसका घेराव कर लिया?

[عربی متن] التَّابِعِينَ العِظَامِ مَا نَقَلَهُ جُمْهُورُ الائِمَّةِ الاعْلَامِ، مِنْهُمْ سَيِّدُنَا عَبْدُ اللهِ بْنِ عُمَرَ وَاَبُو هُرَيْرَةَ مِنَ الصَّحَابَةِ وَمَيْمُونُ بْنُ مِهْرَانَ مِنَ التَّابِعِينَ وَالامَامُ الشَّافِعِيُّ مِنَ الاتْبَاعِ وَغَيْرُهُمْ مَنْ لَا يُحْصُونَ لِكَثْرَتِهِمْ- وَحِكَايَةُ ابْنِ عَبْدِ البَرِّ لَا مَعْقُولَةٌ فِي الدِّرَايَةِ وَلَا مَقْبُولَةٌ فِي الرِّوَايَةِ كَمَا حَقَّقْنَاهُ فِي مَطْلَعِ القَمَرَيْنِ مَعَ مَا ارْشَدَنَا القُرْآنُ العَظِيمُ وَاحَادِيثُ المُصْطَفَى الكَرِيمِ عليه افْضَلُ الصَّلٰوةِ وَالتَّسْلِيمِ الٰى دَلَائِلَ جَمَّةٍ تُؤَاخِذُ مِنْهَا بِالاسْتِنْبَاطِ وَوَفَّقَ لَهَا هٰذا الفقير الضعيف كما عقدنا لها الباب الثانى من الكتاب الكبير فلولا الا واحد من هٰذِه لشفى وكفى ودفع كل ريب ونفى، فكيف اذا كثرت وجلت وعقدت و حلت ورعدت و برقت و اضاءت واشرقت فلا وربك لم يبق للشك محل ولا للريب مدخل والحمد لله العلى الاجل- اما قول من قال انا وجدنا النصوص متعارضة فهذا اخبار عن نفسه فكيف يحتج به على من نظر وابصر ونقد واختبر فقتلها خبرا واحاط بما لديها علما على

[اردو متن] تابعینِ عظام کے اجماع نے۔ جیسا کہ اس کو نقل کیا ہے جمہور آئمہ اعلام نے۔ ان میں عبداللہ بن عمر اور ابوہریرہ صحابہ میں سے ۔ اور میمون ابن مہران تابعین میں سے۔ اور امام شافعی تبع تابعین میں سے۔ اور ان کے سوا جن کی گنتی نہیں بوجہ ان کی کثرت کے۔ اور ابن عبدالبر کی حکایت نہ توازراہِ درایت معقول ہے اور نہ روایت مقبول ہے جیسا کہ ہم نے اس کی تحقیق کی ہے مطلع القمرین میں مع ان دلائل کثیرہ کے جن کی طرف ہماری رہنمائی قرآن عظیم اور احادیثِ مصطفٰی کریمہ علیہ الصلوٰۃ والسلام نے کی۔ یہ دلائل قرآن و حدیث سے استنباط کے ذریعہ ماخوذ ہیں اور ان کے لیے اس فقیر ناتواں کو توفیق ہوئی جیسا کہ ہم نے اس کے لیے اپنی کتاب کبیر کا باب دوم باندھا ہے تو اگر ان دلائل میں سے نہ ہوتی مگر ایک دلیل تو وہ بھی شافی و کافی ہوتی اور ہر شک کی دافع و نافی ہوتی تو کیا گمان ہے جب کہ یہ دلائل کثیر و جلیل ہوں اور

دین کی گرہیں باندھیں اور شبہوں کی رسیاں کھولیں اور گرجیں اور چمکیں اور روشن اور بلند ہوں تو تیرے رب کی قسم شک کا محل باقی رہا نہ شبہ کا مدخل۔ والحمد للہ العلی الاجل۔ رہی اس کی بات جس نے باہم نے نصوص کو متعارض پایا تو یہ اس کی اپنی حالت کی خبر ہے۔ تو وہ کیسے حجت لاتا ہے اس سے اس پر جس نے دیکھا اور غور کیا اور جانچا اور پرکھا تو نصوص کو خوب پرکھ کے جان لیا اور انکے پاس جو علم ہے اس کا احاطہ۔

...did. Furthermore, if he meant 'apparent contradiction' (at-Ta'arud as-Suri), which the scholars of principles (Usuliyyin) also sometimes refer to as contradiction—such as saying that the 'Muhkam' (unequivocal) is given precedence over the 'Mufassar' (explained), the 'Mufassar' over the 'Nass' (explicit text), and the 'Nass' over the 'Zahir' (apparent) at the time of contradiction; although certainly, there is essentially no contradiction between the weak and the strong. In this case, it neither harms us nor benefits him. And if he meant 'actual contradiction' (at-Ta'arud al-Haqiqi), meaning two proofs conflicting on an equal level, then we say this meaning arises from negligence. It is mandatory for the one who claims this, or anyone following his path, to illuminate his claim with a clear proof, and how would that be possible for them? And I wish I knew where narrow-mindedness leads when one sees hadiths such as 'Do not choose between the prophets'[1] and 'Do not prefer me over Yunus bin Matta'[2] and 'Adam is the best of the prophets'[3] and that (i.e.) Ibrahim is 'the best of creation'.[4] Would he then speak of contradiction in the texts regarding the superiority of the Chosen One (al-Mustafa), Sallallahu Ta'ala Alayhi wa Sallam?

---

[1] Sahih al-Bukhari, Book of Disputes, Chapter on what is mentioned regarding persons, Qadimi Kutub Khana Karachi, 1/425; Sahih Muslim, Book of Virtues, Chapter on the Virtues of Musa (peace be upon him), Qadimi Kutub Khana Karachi, 2/268. [2] Ithaf as-Sadat al-Muttaqin, Book of the Rules of Belief, "The Seventh Principle", Dar al-Fikr Beirut, 2/105. [3] Al-Mu'jam al-Kabir, Hadith 11361, Al-Maktabah al-Faisaliyyah Beirut, 11/160. [4] Sahih Muslim, Book of Virtues, Chapter on the Virtues of Ibrahim (peace be upon him), Qadimi Kutub Khana Karachi, 2/265.

...किया। इसके अलावा यह कि अगर उसने 'आभासी अंतर्विरोध' (तआरुज़ सूरी) मुराद लिया, जिसका प्रयोग कभी-कभी उसूल विद्वान (उसूली) भी करते हैं—जैसे कि वे कहते हैं कि 'मुहकम' (सुस्पष्ट) को 'मुफस्सर' (व्याख्यात) पर, और 'मुफस्सर' को 'नस्स' (मूल पाठ) पर, और 'नस्स' को 'ज़ाहिर' (प्रत्यक्ष) पर अंतर्विरोध के समय प्राथमिकता दी जाएगी; हालाँकि निसंदेह कमज़ोर का बलवान के साथ मूल रूप से कोई अंतर्विरोध नहीं होता, तो यह न हमें नुकसान पहुँचाएगा और न उसे लाभ देगा। और अगर उसने 'वास्तविक अंतर्विरोध' (तआरुज़ हक़ीक़ी) मुराद लिया है, यानी दो दलीलों का बराबरी के स्तर पर एक-दूसरे का विरोधी होना, तो हम कहेंगे कि यह अर्थ लापरवाही से उत्पन्न हुआ है और इसके कहने वाले पर, या जो उसके तरीके पर चले, यह अनिवार्य है कि वह अपने दावे को स्पष्ट प्रमाण से रोशन करे, और उनके लिए यह कैसे संभव होगा। और काश मैं समझ पाता कि संकीर्णता का अंत क्या होगा जब वह इन हदीसों को देखता है कि 'पैगंबरों के बीच भेदभाव न करो'[1] और 'मुझे यूनुस बिन मत्ता पर वरीयता न दो'[2] और 'आदम पैगंबरों में सबसे श्रेष्ठ हैं'[3] और यह (अर्थात) इब्राहिम 'सृष्टि में सबसे बेहतर' हैं।[4] क्या वह मुस्तफ़ा सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम की श्रेष्ठता के बारे में ग्रंथों में अंतर्विरोध की बात करेगा?

---

[1] सही अल-बुखारी, किताब अल-खुसूमात, बाब मा युज़करु फ़िल अशख़ास, क़दीमी कुतुब ख़ाना कराची, 1/425; सही मुस्लिम, किताब अल-फ़ज़ाइल, बाब मिन फ़ज़ाइल मूसा अलैहिस्सलाम, क़दीमी कुतुब ख़ाना कराची, 2/268। [2] इत-हाफ अस-सादत अल-मुत्तक़ीन, किताब क़वाइद अल-अक़ाइद, "अल-अस्ल अस-साबे", दार अल-फ़िक्र बेरुत, 2/105। [3] अल-मुअजम अल-कबीर, हदीस 11361, अल-मकतबा अल-फ़ैसलियाह बेरुत, 11/160। [4] सही मुस्लिम, किताब अल-फ़ज़ाइल, बाब फ़ज़ाइल इब्राहिम अलैहिस्सलाम, क़दीमी कुतुब ख़ाना कराची, 2/265।

انه ان ارادا التعارض الصوری وقد یطلق علیه ایضًا کقول الا صولیین یقدم المحکم علی المفسرو المفسر علی النص والنص علی الظاهر عند التعارض مع انه لا تعارض لضعیف مع قوی فهذا لا یضرنا ولا ینفعه وان اراد الحقیقی اعنی تزاحم الحجتین علی حد سواء فنقول معنا ناش عن غفول وعلی قائله او من یمشی بمشیه ان ینور دعواه ببینة مبینة وانی لهم ذالك ولیت شعری الام یودی ضیق العطن اذا رأی احادیث لا تخیر وابین الانبیاء ^1 ولا تفضلونی علی یونس بن متی ^2 وافضل الانبیاء آدم ^3 وذالك (ای) خیر البریة ابراهیم ^4 ایقول بتعارض النصوص في تفضیل المصطفی

کیا۔ علاوہ بریں یہ کہ اگر اس نے تعارض صوری مراد لیا اور کبھی تعارض کا اطلاق اس پر بھی آتا ہے جیسے اصولی کہتے ہیں کہ محکم کو مفسر پر اور مفسر کو نص اور نص کو ظاہر پر تعارض کے وقت مقدم کیا جائے گا حالانکہ بلاشبہ ضعیف کا قوی کے ساتھ اصلاً تعارض نہیں ہوتا تو یہ ہم کو نقصان نہ دے گا نہ اس کو فائدہ دے گا اور اگر اس نے تعارض حقیقی مراد لیا یعنی دو دلیلوں کا برابری کی حد پر ایک دوسرے کے مزاحم ہونا تو ہم کہیں گے یہ معنی غفلت سے ناشی ہے اور اس کے قائل پر یا جو اس کے طریقے پر چلے لازم ہے کہ اپنے دعوی کو روشن دلیل سے منور کرے اور ان کو یہ کیونکر بن پڑے گا۔ اور کاش میں سمجھتا کہ کہ بندش کی تنگی کا انجام کیا ہوگا جبکہ وہ یہ حدیثیں دیکھتا کہ انبیاء میں باہم ایک دوسرے کو فضیلت نہ دو اور مجھے یونس ابن متی پر فضیلت مت دو، اور آدم افضل انبیاء ہیں۔ اور ابراہیم خلق میں سب سے بہتر ہیں۔ کیا وہ مصطفی صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم

1 صحیح البخاری کتاب الخصومات باب ما یذکر في الاشخاص قدیمی کتب خانہ کراچی ۱/ ۴۲۵، صحیح مسلم کتاب الفضائل باب من فضائل موسی علیہ السلام قدیمی کتب خانہ کراچی ۲/ ۲۶۸ 2 اتحاف السادة المتقین کتاب قواعد العقائد " الاصل السابع" دار الفکر بیروت ۲/ ۱۰۵ 3 المعجم الکبیر حدیث ۱۱۳۶۱ المکتبة الفیصیلیة بیروت ۱۱/ ۱۶۰، 4 صحیح مسلم کتاب الفضائل باب فضائل ابراهیم علیہ السلام قدیمی کتب خانہ کراچی ۲/ ۲۶۵

Fatawa Rizvia, Volume 28

...will accept the contradiction of texts regarding [the Prophet's (PBUH)] excellence over all worlds, or if he returns to his own self, he will realize that contradiction is one thing, and the mere existence of negation and affirmation is another. And by this elegant and unique investigation, which specifically Allah, the Blessed and Exalted, has bestowed upon us, it is possible for us to reconcile the words of the noble Imams. So, whoever called this matter 'definitive' (qati') and negated 'conjecture' (zann), they only intended 'definitiveness' in its broader sense and 'conjecture' in its more specific sense. And this is the truth in which there is no doubt. And whoever reversed it, has reversed it, and that is a truth upon which there is no dust (of doubt). Now, if there is a prick in your chest that this matter is from the beliefs (i'tiqadiyat), then how did you suffice with 'definitiveness' in the second sense?

I say (Qult): This objection applies even more severely to those who argue for 'conjecture' (zanni) if they intend 'conjecture' in its more specific sense. And the solution is that this matter is not from the fundamentals of Islam (usul-ul-Islam) such that its denier would be deemed an infidel. Just like the matter of the caliphate of the Rightly Guided Caliphs (may Allah be pleased with them all). And by this example, the heart of the one from the false people of this era will be torn, who says that since this matter is not from the fundamentals—as explicitly stated by Sayyid al-Sharif in Sharh al-Mawaqif...

---

1 Sharh al-Mawaqif, al-Marsad al-Rabi' fi al-Imama, Manshurat al-Radi, Qom, Iran, 8/342 to 401.

Page 672 of 684

फ़तावा-ए-रज़विया, खंड 28

...सब जहाँ पर उनकी फ़ज़ीलत में नुसूस (ग्रंथों) के विरोधाभास को मानेगा या अपने नफ़्स की ओर लौटेगा तो समझेगा कि विरोधाभास एक चीज़ है और केवल निषेध और पुष्टिकरण (नफ़ी ओ इसबात) का अस्तित्व दूसरी चीज़ है। और इस सुंदर और बेमिसाल शोध से, जो विशेष रूप से अल्लाह तबारक व तआला ने हमें प्रदान की है, हमारे लिए सम्मानित इमामों के वचनों में सामंजस्य बिठाना संभव है। तो जिसने इस मामले को 'क़तई' (निश्चित) कहा और 'ज़न्न' (अनुमान) का खंडन किया, उसने केवल व्यापक अर्थ में क़तई होने और विशिष्ट अर्थ में ज़न्न होने का इरादा किया। और यही वह सत्य है जिसमें कोई संदेह नहीं है। और जिसने इसके विपरीत किया, उसने विपरीत किया और वह सच है जिस पर कोई धूल (संदेह) नहीं है। अब यदि आपके हृदय में यह संशय हो कि यह मामला तो विश्वास (एतेक़ादियात) से संबंधित है, तो आपने दूसरे अर्थ में 'क़तई' पर कैसे संतोष कर लिया?

मैं कहता हूँ (क़ुल्त): यह आपत्ति उन लोगों पर और भी अधिक गंभीरता से लागू होती है जो 'ज़न्नी' (अनुमानित) होने के पक्षधर हैं यदि वे विशिष्ट अर्थ में 'ज़न्न' का इरादा रखते हैं। और इसका समाधान यह है कि यह मामला इस्लाम के बुनियादी सिद्धांतों (उसूल-ए-इस्लाम) में से नहीं है कि इसका खंडन करने वाला काफ़िर ठहराया जाए। जैसे कि ख़ुलफ़ा-ए-राशिदीन (रज़ियल्लाहु तआला अन्हुम) की ख़िलाफ़त का मामला। और इस उदाहरण से उस व्यक्ति का हृदय टुकड़े-टुकड़े हो जाएगा जो इस युग के असत्य लोगों में से है और कहता है कि जब यह मामला सिद्धांतों में से नहीं है—जैसा कि सैय्यद शरीफ़ ने शरह मवाक़िफ़ में...

---

1 शरह अल-मवाक़िफ़, अल-मर्सद अर-राबे फ़िल इमामा, मंसूरात अर-रज़ी, क़ुम, ईरान, 8/342 से 401।

पृष्ठ 672 का 684

کی سب جہان پر فضیلت میں تعارض نصوص کو مانے گا یا اپنے نفس کی طرف لوٹے گا تو سمجھے گا کہ تعارض ایک شے ہے اور مجرد وجود نفی و اثبات دوسری شے ہے۔ اور اس تحقیق انیق و بے نظیر سے جو خاص اللہ تبارک و تعالٰی نے ہم کو عنایت کی ہم کو ائمہ کرام کے کلمات میں مطابقت ممکن ہے تو جس نے اس مسئلہ کو قطعی کہا اور ظن کی نفی کی تو اس نے قطعی بالمعنی الاعم ہی کو مراد لیا اور ظن بالمعنی الاخص۔ اور حق یہ ہے جس میں کوئی شبہ نہیں اور جس نے عکس کیا تو اس نے عکس کیا اور وہ سچ ہے جس پر کوئی غبار نہیں۔ اب اگر تمہارے سینے میں یہ خلش ہو کہ یہ مسئلہ تو اعتقادیات سے ہے تو تم نے معنی ثانی میں قطعی پر کیسے اکتفا کر لیا۔

قلت (میں کہتا ہوں) یہ اعتراض ان لوگوں پر جو ظنی کے قائل ہیں زیادہ سختی کے ساتھ وارد ہوتا ہے جب کہ وہ ظن بالمعنی الاخص مراد لیں۔ اور اس کا حل یہ ہے کہ یہ مسئلہ اصول اسلام سے نہیں ہے کہ اس کا منکر کافر ٹھہرے۔ جیسے کہ خلفائے راشدین رضی اللہ تعالٰی عنہم کی خلافت کا مسئلہ۔ اور اس مثال سے اس کا دل ٹکڑے ہو جائے گا جو اس زمانہ کے اہل باطل میں سے کہتا ہے کہ جب یہ مسئلہ اصول میں سے نہیں جیسا کہ سید شریف نے شرح مواقف

---

1 شرح الموقف المرصد الرابع فی الامامۃ منشورات الرضی قم ایران ۸ / ۳۴۲ تا ۴۰۱

Fatawa Rizvia - Volume 28

(Arabic Text): ...and other eminent scholars of theology. Similarly, he who said, 'Since this matter is not definitive, we have the choice to turn away from accepting it,' has testified against himself with great ignorance and folly in the positions of ignorance and foolishness. Tell them: abandon all obligations, then see what threats of the Shariah and accusations of sin come to you. Once you have known that this research resolves the dispute and brings about harmony, then you must adhere to it, whether the statements agree or differ. For a comprehensive word is better than conflicting opinions. So, if you see any of the words of the later scholars that reject this clear light, then know that declaring this segment as mistaken is better than declaring either of the two parties of the imams of the religion as mistaken, especially those who state its definitiveness, for they are the great pillars of the true religion, and by them the pillars of the magnificent law are strengthened. Among them is he who is the first of them, their first master and their protector, the most detailed in preference and the most severe in punishing the opponent: our master Al-Murtada, the Lion of Allah, the High, the Most High, may Allah the Almighty honor his noble face; as it has been reported consecutively from him during the days of his leadership and the chair of his leadership.

(Urdu Text): I and other scholars of theology have elucidated this, and likewise, in a display of ignorance and folly, he testified against his own great arrogance who said, 'Since this issue is not definitive, we have the choice to evade accepting it.' Tell them, abandon all obligations and then see what threats of Shariah and warnings of being a sinner come to you. Once you have realized that this research removes disagreement and creates harmony in the words of scholars, then you must hold fast to it, whether the statements agree or differ, because one comprehensive point is better than mutually conflicting ideas. If you see any phrasing in the words of later scholars that turns away from this manifest light, then know that considering that particular part as erroneous is better than declaring any group among the Imams of the religion as erroneous, especially those noble Imams who call this issue definitive, because they are the great pillars of the true religion and from them the high and exalted pillars of the Shariah are established. Thus, among them is one who is the foremost and superior to all, the master and protector of all, the one who most elaborately explains the matter of preference (Tafdil), and the one who warns opponents with the fear of severe punishment: our master Ali al-Murtada, the Lion of Allah, the Exalted, the High, may Allah Almighty honor his noble face, because during

the days of his Caliphate and the seat of his leadership, it has been narrated from him in a consecutive (mutawatir) manner.

फ़तावा रज़विया - जिल्द 28

(अरबी पाठ): ...और अन्य प्रतिष्ठित धर्मविज्ञानी विद्वान। इसी तरह, जिसने यह कहा कि, 'चूंकि यह मामला निश्चित नहीं है, हमारे पास इसे स्वीकार करने से कतराने का विकल्प है,' उसने अज्ञानता और मूर्खता के पदों में बड़ी अज्ञानता और मूर्खता के साथ अपने खिलाफ गवाही दी है। उनसे कहो: सभी अनिवार्यताओं को छोड़ दो, फिर देखो कि शरीयत की क्या धमकियाँ और गुनाहगार होने की चेतावनी तुम्हारे पास आती है। जब तुमने जान लिया कि यह शोध विवाद को दूर करता है और सामंजस्य लाता है, तो तुम्हें इसे अपनाना चाहिए, चाहे कथन एकमत हों या भिन्न। क्योंकि एक व्यापक बात परस्पर टकराने वाली बातों से बेहतर है। तो यदि तुम बाद के विद्वानों के शब्दों में कोई ऐसा वाक्यांश देखो जो इस स्पष्ट प्रकाश को अस्वीकार करता है, तो जान लो कि इस अंश को गलत मानना बेहतर है बजाय इसके कि धर्म के इमामों के दो समूहों में से किसी एक को गलत ठहराया जाए, विशेष रूप से वे जो इसकी निश्चितता के कायल हैं, क्योंकि वे ही सच्चे धर्म के बड़े स्तंभ हैं और उन्हीं से शरीयत के बुलंद और बरतर खंभे कायम हैं। तो उनमें से एक वह हैं जो सबसे पहले हैं, और उन सबके सैय्यद और मौला हैं और तफ़ज़ील (श्रेष्ठता) के मसले को सबसे अधिक विस्तार से बयान करने वाले और विरोधियों को कड़ी सजा का डर दिलाने वाले हैं: हमारे मौला अली मुर्तजा, अल्लाह के शेर, बुलंद और आला, अल्लाह तआला उनके सम्मानित चेहरे को और सम्मानित करे; जैसा कि उनके खिलाफत के दिनों और उनके नेतृत्व की गद्दी के दौरान उनसे लगातार (तवातुर के साथ) वर्णित है।

(उर्दू पाठ): मैंने और दूसरे विद्वान मुतकल्लिमों ने इसकी व्याख्या की है, और इसी तरह जहालत और हिमाक़त में अपनी बड़ी ज़ोअमत पर गवाही दी उस शख़्स ने जिसने यह कहा कि 'जब यह मसला क़तई (निश्चित) नहीं है तो हमें अख्तियार है कि हम इसे स्वीकार करने से पहलू तही (बचें) करें।' उनसे कहो कि तमाम वाजिब कामों को छोड़ दो फिर देखो कि तुम्हारे पास शरीयत की कैसी धमकी और तुम्हारे गुनाहगार होने की चेतावनी आती है। जब तुमने जान लिया कि यह तहक़ीक़ (अनुसंधान) इख़्तिलाफ़ (विवाद) को दूर करती है और उलमा के कलिमों में समानता पैदा करती है, तो तुम इसे लाज़िम पकड़ो चाहे अक़वाल (कथन) मुत्तफ़िक़ (सहमत) हों या मुख़्तलिफ़ (अलग), क्योंकि एक व्यापक बात परस्पर टकराने वाली बातों से बेहतर है। तो अगर तुम बाद के विद्वानों के कलिमों में कोई इबारत देखो जो इस नूरे मुबीन (स्पष्ट प्रकाश) से इनकार करती है, तो जान लो कि इस जुज़ को ग़लत जानना बेहतर है इस बात से कि अइम्मा-ए-दीन के किसी गिरोह को ग़लत ठहराया जाए, ख़सूसन वो अइम्मा-ए-किराम जो इस मसले को क़तई कहते हैं, क्योंकि वही दीने हनीफ़ के बड़े

सुतून हैं और उन्हीं से शरीयत के बुलंद और बरतर खंभे क़ायम हैं। तो उनमें से एक वो हैं जो सबसे ज़्यादा अव्वल और औला हैं और उन सब के सैय्यद और मौला हैं और मसला-ए-तफ़ज़ील को सबसे ज़्यादा बयान करने वाले और विरोधियों को सख़्त सज़ा का ख़ौफ़ दिलाने वाले हैं: सैय्यदना अली मुर्तज़ा अल्लाह बुलंद ओ बाला के शेरे करम अल्लाह तआला उनके सम्मानित चेहरे को और सम्मानित करे; क्योंकि उनकी खिलाफ़त के दिनों और उनके नेतृत्व की गद्दी के दौरान उनसे यह तवातुर (लगातार) के साथ मन्क़ूल है।

पृष्ठ 673/684

(عربی عبارت): وغیرہ من المتکلمین الفحول وکذا قد شھد علی نفسہ بالرسۃ الکبری في مناصب الجھل والسفاھۃ من قال اذ لم تکن قطعیۃ قلنا ان نطوی الکشح عن تسلیمھا قل لھم اترکوا الواجبات باسرھا ثم انظروا ما یأتیکم من وعید الشریعۃ وتأثیمھا واذ قد علمت ان ھذا التحقیق یرفع الخلاف ویورث التطبیق فعلیك بہ اتفقت الاقوال اواختلفت اذ کلمۃ جامعۃ خیر من آراء متدافعۃ فان رأیت شیئاً من کلمات المتأخرین تأبي ھذا النور المبین فأعلم ان تخطیۃ ھذا البعض خیر من تخطیۃ احد الفریقین من ائمہ الدین لاسیما القائلین بالقطع فھم العمد الکبار للدین الحنیف وبھم تشید ارکان الشرع المنیف فمنھم من ھو اولھم واولھم سیدھم ومولیھم اکثرھم للتفضیل تفصیلا واشد ھم علی المخالف تنکیلا سیدنا المرتضی اسد اللہ العلی الاعلی کرم اللہ تعالی وجہہ الکریم اذ قد تواتر عنہ في ایام امامتہ وکرسی زعامتہ

(اردو عبارت): میں اور دوسرے علماء متکلمین نے اس کی تصریح کی اور یونہی مناسب جہل و حماقت میں اپنی زعمت کبری پر گواہی دی اس نے جس نے یہ کہا کہ جب یہ مسئلہ قطعی نہیں ہے تو ہمیں اختیار ہے کہ ہم اسے تسلیم کرنے سے پہلو تہی کریں۔ ان سے ہو سارے واجبات کو چھوڑ دو پھر دیکھو کہ تمہارے پاس شریعت کی کیسی وعید اور تمہارے گنہ گار ہونے کی تہدید آتی ہے۔ جب تم نے جان لیا کہ یہ تحقیق خلاف کو اٹھاتی اور کلماتِ علماء میں مطابق پیدا کرتی ہے تو تم اس کو لازم پکڑ و اقوال متفق ہوں یا مختلف اس لیے کہ ایک جامع بات باہم ٹکراتی باتوں سے بہتر ہے تو اگر تم دیکھو کلماتِ متاخرین میں کوئی عبارت اس نورِ مبین سے اباء کرتی ہے تو جان لو کہ اس بعض کو خاطی جاننا بہتر ہے اس سے کہ ائمہ دین میں کسی فریق کو خاطی ٹھہرایا جائے خصوصاً وہ ائمہ کرام جو اس مسئلہ کو قطعی کہتے ہیں اس لیے کہ وہی دین حنیف کے بڑے ستون ہیں اور انہیں سے شرع بلند و برتر کے ستون قائم ہیں۔ تو ان میں سے ایک وہ ہیں جو سب سے

زیادہ اول و اولیٰ اور ان سب کے سید و مولیٰ اور مسئلہ تفضیل کو سب سے زیادہ بیان کرنے والے اور مخالفین کو سخت سزا کا خوف دلانے والے سیدنا علی مرتضی اللہ بلند و بالا کے شیر کرم اللہ تعالیٰ وجہہ الکریم اس لیے کہ ان کے ایام خلافت اور کرسی زعامت میں

Fatawa Ridawiyya, Volume 28

[Table Header - Left (Arabic)]: Giving preference to the two Sheikhs [Abu Bakr and Umar] over himself and over the rest of the Ummah. He struck it between the shoulders and backs of the people until he dispelled the darkness of murky doubts. Ad-Daraqutni narrated from him (may Allah be pleased with him) that he said: "I do not find anyone who prefers me over Abu Bakr and Umar except that I would flog him with the punishment of a slanderer."[1] (Annotation code)

[Table Header - Right (Urdu)]: His giving preference to the two Sheikhs, Abu Bakr and Umar, over himself and the entire Ummah has been established by mass transmission. He struck it upon the shoulders and backs of the people; meaning, he clarified this matter so thoroughly before people, both in their presence and in their absence, that the darkness of gloomy doubts was removed. Ad-Daraqutni narrated from the same noble personage, who said: "I will not find anyone who gives me preference over Abu Bakr and Umar, but that I will inflict upon him the legal punishment (Hadd) of a slanderer."

[Main Body Text]: Note: And indeed, he (may Allah be pleased with him) used to proclaim this in comprehensive gatherings, crowded assemblies, and congregational mosques, among whom were the Companions and the Successors (Tabi'un) who followed them in goodness. Then, it has not been narrated from any of them that they rejected this statement of his. They were surely more fearful of Allah Almighty than to remain silent about the truth or to concur with an error. They are the ones whom Allah, Glorified and Exalted be He, described in the Great Quran as being the "best nation produced [for mankind]..."

And Sayyiduna Ali (may Allah be pleased with him) used to announce this in general gatherings, full assemblies, and grand mosques, while the Companions and noble Successors were present among the people. Then it is not narrated from any of them that they rejected this statement of Sayyiduna Ali (may Allah be pleased with him). Undoubtedly, they were very fearful of Allah Almighty and far from remaining silent about telling the truth or allowing an error to persist, even though these are the people whom Allah, Blessed and Exalted, described in the Great Quran thus: "And you are the best nation produced for people..." (Continued in footnote on next page)

[Footnote]: 1. Al-Sawa'iq al-Muhriqah, citing Ad-Daraqutni, Chapter Three, Section One, Dar al-Kutub al-Ilmiyah, Beirut, p. 91.

फतवा रज़विया, खंड 28

[टेबल - बायां हिस्सा (अरबी)]: दोनों शेखों (अबू बक्र और उमर) को स्वयं पर और शेष उम्मत पर श्रेष्ठता देना। उन्होंने इसे लोगों के कंधों और पीठों के बीच मारा यहाँ तक कि गहरे संदेहों का अंधकार दूर हो गया। दारकुतनी ने उन्हीं से (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) रिवायत किया कि उन्होंने कहा: "मैं किसी को ऐसा नहीं पाऊंगा जो मुझे अबू बक्र और उमर पर श्रेष्ठता दे, सिवाय इसके कि मैं उसे झूठे आरोप लगाने वाले (मुफ्तरी) की सजा दूँ।"

[टेबल - दायां हिस्सा (उर्दू)]: उनका शेखन अबू बक्र और उमर को स्वयं पर और पूरी उम्मत पर श्रेष्ठता देना तवातुर (निरंतरता) से सिद्ध है। उन्होंने इसे लोगों के कंधों और पीठों पर मारा, यानी इस मसले को लोगों के सामने और उनके पीछे अच्छी तरह स्पष्ट किया यहाँ तक कि गहरे संदेहों का अंधकार दूर हो गया। दारकुतनी ने उन्हीं महोदय से रिवायत की है। उन्होंने फरमाया: "मैं किसी ऐसे व्यक्ति को नहीं पाऊंगा जो मुझे अबू बक्र और उमर पर श्रेष्ठता दे, मगर यह कि मैं उसे मुफ्तरी की हद (सज़ा) दूँ।"

[मुख्य पाठ]: नोट: और सैयदना अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) व्यापक सभाओं, भरी महफिलों और जामा मस्जिदों में इस बात की घोषणा करते थे, जबकि लोगों के बीच सहाबा और ताबिईन मौजूद होते थे। फिर उनमें से किसी से यह वर्णित नहीं है कि उन्होंने उनके इस कथन का खंडन किया हो। वे अल्लाह तआला से बहुत डरने वाले थे और इस बात से दूर थे कि सच्चाई बताने से खामोश रहें या किसी गलती को कायम रहने दें, जबकि ये वे लोग हैं जिनका अल्लाह तबारक व तआला ने कुरान-ए-अज़ीम में इस प्रकार वर्णन किया है कि वे "बेहतरीन उम्मत हैं जो लोगों के लिए पैदा की गई..."

और सैयदना अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) आम मजमों में और भरी महफिलों में और जामा मस्जिदों में इस बात का ऐलान फरमाते थे और लोगों में सहाबा और ताबिईन किराम मौजूद होते थे, फिर उनमें से किसी से यह मन्कूल (वर्णित) नहीं कि उन्होंने सैयदना अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) के इस कौल (कथन) को रद्द किया हो और बेशक वे अल्लाह तआला से बहुत डरने वाले थे और इस बात से दूर थे कि हक बताने से खामोश रहें या किसी खता को मुकर्रर (स्थापित) रखें, हालाँकि ये वो लोग हैं जिनका अल्लाह तबारक व तआला ने कुरान-ए-अज़ीम में यूँ बयान फरमाया: "और तुम बेहतरीन उम्मत हो जो लोगों के लिए पैदा की गई कि" (बाकी हाशिया अगले सफ़हे पर)

[फुटनोट]: 1. अल-सवाइक़ अल-मुहरिक़ा, दारकुतनी के हवाले से, अध्याय तीन, खंड एक, दार अल-कुतुब अल-इल्मिया, बेरुत, पृष्ठ 91।

[फुटर]: पेज 674/684 | आई.टी. मजलिस ऑफ दावत-ए-इस्लामी

تفضیل الشیخین علی نفسه وعلی سائر الامة۔ ورمی بها بین اکتاف الناس و ظهورهم حتی جلی ظلام شکوک مدلهمة۔ روی الدارقطنی عنه رضی الله تعالی عنه قال لا اجد احداً فضلنی علی ابی بکر و عمر الا جلدته حد المفتری ۱عهـ

ان کا شیخین ابوبکر و عمر کو خود پر اور تمام امت پر فضیلت دینا تواتر سے ثابت ہوا اس کو لوگوں کے کندھوں اور پشتوں پر مارا یعنی اس مسئلہ کو لوگوں کے سامنے اور ان کے پیچھے خوب روشن کیا یہاں تک کہ تیرہ وتار شبہات کی اندھیری کو دور کر دیا۔ دار قطنی نے اسی جناب سے روایت کیا۔ فرمایا میں کسی کو نہ پاؤں گا جو مجھے ابوبکر و عمر پر فضیلت دے مگر یہ کہ میں اس کو مفتری کی حد مار دوں گا۔

عہ: وقد کان رضی الله تعالی عنه یبوح بهذا فی المجامع الشاملة والمحافل الحافلة والمساجد الجامعة وفیهم من فیهم من الصحابة والتابعین لهم باحسان ثم لم ینقل عن احد منهم انه رد قوله هذا ولقد کانوا اتقی الله تعالی من ان یسکتوا عن حق او یقروا علی خطأ و هم الذین وصف الله سبحنه و تعالی فی القرآن العظیم بانهم "خَیْرَ اُمَّةٍ اُخْرِجَتْ"

اور سیدنا علی رضی اللہ تعالیٰ عنہ عام مجمعوں میں اور بھری محفلوں میں اور جامع مسجدوں میں اس بات کا اعلان فرماتے تھے اور لوگوں میں صحابہ اور تابعین کرام موجود ہوتے تھے پھر ان میں سے کسی سے یہ منقول نہیں کہ انہوں نے سیدنا علی رضی اللہ تعالیٰ عنہ کے اس قول کو رد کیا ہو اور بے شک وہ اللہ تعالیٰ سے بہت ڈرنے والے تھے اور اس بات سے دور تھے کہ حق بتانے سے خاموش رہیں یا کسی خطا کو مقرر رکھیں حالانکہ یہ وہ لوگ ہیں جن کا اللہ تبارک و

تعالیٰ نے قرآن عظیم میں یوں بیان فرمایا "اور تم بہترین اُمت ہو جو لوگوں کے لیے پیدا کی گئی کہ" (باقی حاشیہ بر صفحہ آئندہ)

۱ الصواعق المحرقة بحوالہ الدارقطنی الباب الثالث الفصل الاول دار الکتب العلمیہ بیروت ص ۹۱

Fatawa Razawiyya Volume 28

The master of this field, Hazrat Abu Abdullah al-Dhahabi, said: This Hadith is Sahih (authentic).

I say (Qult): Look at this severe warning! God forbid, would you think of Hazrat Ali as someone who would dare against Allah Almighty in implementing Hudood (penal punishments) despite conflicting conjectures? Especially when he himself narrates from the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him): "Avert the Hudood" (Reported by Al-Daraqutni and Al-Bayhaqi). And the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) said: "Avert the Hudood from the Muslims as much as you can. If you find a way out for a Muslim, then let him go."

(Remaining footnote from the previous page) "...for mankind, you enjoin what is right and forbid what is wrong." (Quran 3:110) And their noble Imams were more pious than them and more eager for guidance and correctness than them. They used to urge scholars to clarify the truth if there was an error, and encouraged them to straighten any crookedness if they deviated.

1. Sunan al-Daraqutni, Book of Hudood and Diyaat, Hadith 3022, 3/9 Dar al-Ma'rifah Beirut, 3/6; Sunan al-Kubra, Book of Hudood, chapter on what was narrated regarding averting Hudood through doubts, Dar Sader Beirut, 8/238.
2. The Holy Quran, 3:110.

फ़तावा रज़विया जिल्द २८

इस विषय के सुल्तान हज़रत अबू अब्दुल्लाह अल-ज़हबी ने कहा: यह हदीस सहीह है।

मैं कहता हूँ (क़ुलत): इस सख्त चेतावनी को देखो! खुदा न करे, क्या तुम हज़रत अली को अल्लाह तआला पर जुर्रत करने वाला समझोगे कि वह गुमानों के टकराव के बावजूद हुदूद (क़ानूनी सज़ाओं) को लागू करेंगे? जबकि वही नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से रावी हैं कि फ़रमाया: "हुदूद को टालो" (इसे दार-क़ुत्नी और बैहक़ी ने रिवायत किया है)। और हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "मुसलमानों से हुदूद को टालो जहाँ तक तुमसे हो सके। अगर तुम किसी मुसलमान के लिए नजात की कोई राह पाओ, तो उसे छोड़ दो।"

(पिछले पृष्ठ का शेष हाशिये का हिस्सा) "...लोगों के लिए, तुम भलाई का हुक्म देते हो और बुराई से रोकते हो।" (क़ुरआन ३:११०) और उनके बुज़ुर्ग इमाम उनसे ज़्यादा मुत्तक़ी और हिदायत व सवाब (सही रास्ते) के उनसे ज़्यादा हरीस थे। वे उलमा को हक़ ज़ाहिर करने पर उकसाते थे अगर उनसे कोई ख़ता हो जाए, और टेढ़ेपन को दुरुस्त करने की तरग़ीब (प्रेरणा) देते थे अगर वे रास्ते से भटक जाएँ।

1. सुनन अद्दारक़ुत्नी, किताबुल हुदूद वद-दियात, हदीस ३०२२, ३/९ दारुल मा'रिफ़ा बैरूत, ३/६; सुनन अल-कुबरा, किताबुल हुदूद, बाब मा जाआ फ़ी दरइ-हुदूद बिश-शुबहात, दार सादर बैरूत, ८/२३८।
2. अल-क़ुरआन अल-करीम, ३:११०।

पृष्ठ ६७५/६८४

اس فن کے سلطان حضرت ابو عبداللہ ذہبی نے کہا کہ یہ حدیث صحیح ہے۔

قلت (میں کہتا ہوں) اس وعید شدید کو دیکھو تو کیا تم حضرت علی کو گمان کرو گے پناہ بخدا اللہ تبارک و تعالٰی پر جرات کرنے والا حدود کو جاری کرنے میں باوجود گمانوں کے تعارض کے حالانکہ وہی نبی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم سے راوی ہیں کہ فرمایا "حدود کو دفع کرو۔ مولٰی علی رضی اللہ تعالٰی عنہ سے بیہقی و دارقطنی نے روایت کیا اور فرمایا حضور صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم نے "مسلمانوں سے حدود کو دفع کرو جب تک تم کو استطاعت ہے۔ تم اگر کسی مسلمان کے لیے کوئی راہ خلاص پاؤ"

(بقیہ حاشیہ صفحہ گزشتہ) لِلنَّاسِ تَأْمُرُوْنَ بِالْمَعْرُوْفِ وَتَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ" ۲ وائمتهم الكرام كانوا اتقى ومنهم احرص على الرشد والصواب۔ و قد كانوا يحثون العلماء على ابانة الحق ان خطاء و تقويمه الاود ان مالوا۔ بھلائی کا حکم دیتے اور برائی سے روکتے ہو" اور اس گروہ کے ائمہ کرام ان سے زیادہ متقی اور ہدایت و صواب پر ان سے زیادہ حریص تھے اور علماء کو حق ظاہر کرنے پر اکساتے تھے اگر ان سے خطا ہو اور کجی کو درست کرنے کی ترغیب دیتے تھے اگر وہ منحرف ہوں۔

۱ سنن الدار قطنی کتاب الحدود والدیات حدیث ۳۰۲۲ ۹/۳ دارالمعرفۃ بیروت ۶/۳ سنن الکبرٰی کتاب الحدود باب ما جاء فی درء الحدود بالشبہات دار صادر بیروت ۲۳۸/۸ ۲ القرآن الکریم ۱۱۰/۳

Fatawa Razawiya - Volume 28

- If you find a way out for a Muslim, let him go, for indeed, for the leader to err in pardoning is better than for him to err in punishment. (Narrated by Ibn Abi Shaybah, at-Tirmidhi, al-Hakim, and al-Bayhaqi from the Mother of the Believers, as-Siddiqah [Aisha], may Allah be pleased with them both.)
- And among them is Maymun ibn Mihran, from the jurists of the Tabi'in. He was asked, "Are Abu Bakr and Umar superior, or Ali?" At this, his hair stood on end and his body trembled until the staff fell from his hand, and he said, "I did not think I would live until a time when people would prefer anyone over Abu Bakr and Umar," or as he said. (Narrated by Abu Nu'aym from Furat bin as-Sa'ib.)
- And among them is the Scholar of Medina, Imam Malik bin Anas (may Allah be pleased with him). He was asked about the best of people after the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him). He said, "Abu Bakr and Umar." Then...

---

1. Al-Mustadrak by al-Hakim, Kitab al-Hudud, Bab: 'If you find a way for a Muslim...', Dar al-Fikr Beirut, 4/384; Jami` at-Tirmidhi, Chapters on Hudud, Bab: 'What has been narrated regarding averting Hudud', Amin Company Delhi, 1/171; as-Sunan al-Kubra, Kitab al-Hudud, Bab: 'What has been narrated regarding averting Hudud with doubts', Dar Sadir Beirut, 8/238; Al-Musannaf by Ibn Abi Shaybah, Kitab al-Hudud, Bab: 'Regarding averting Hudud with doubts', Hadith 28493, Dar al-Kutub al-Ilmiyah Beirut, 5/508.
2. Hilyat al-Awliya, biography 251: Maymun ibn Mihran, Dar al-Kitab al-Arabi Beirut, 4/92 and 93.

फ़तावा रज़विया - जिल्द 28

- यदि तुम किसी मुसलमान के लिए [दंड से बचने का] कोई रास्ता पाओ, तो उसे जाने दो, क्योंकि शासक (इमाम) का क्षमा करने में गलती करना दंड देने में गलती करने से बेहतर है। (इसे इब्न अबी शयबा, तिर्मिज़ी, हाकिम और बैहक़ी ने उम्मुल मोमिनीन सिद्दीक़ा रज़ियल्लाहु अन्हा से रिवायत किया है।)
- और उनमें से मैयून इब्न मेहरान हैं जो ताबई फ़ुक़हा में से हैं। उनसे सवाल हुआ कि क्या सैय्यदना अबू बक्र व उमर अफ़ज़ल (श्रेष्ठ) हैं या अली? तो उनके रोंगटे खड़े हो गए और उनकी नसें फड़कने लगीं यहाँ तक कि छड़ी उनके हाथ से गिर गई और उन्होंने कहा, "मुझे गुमान न था कि मैं उस ज़माने तक जिऊँगा जिसमें लोग अबू बक्र व उमर पर किसी को फ़ज़ीलत (वरीयता) देंगे।" या जैसा उन्होंने फ़रमाया, इस हदीस को रिवायत किया अबू नुऐम ने फ़ुरात बिन साइब से।
- और उनमें से आलमे मदीना इमाम मालिक बिन अनस रज़ियल्लाहु अन्हा हैं, उनसे अल्लाह के रसूल सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम के बाद सब लोगों में अफ़ज़ल के बारे में सवाल हुआ। तो फ़रमाया, अबू बक्र व उमर। फिर...

---

1. अल-मुस्तदरक हाकिम, किताब अल-हुदूद, बाब: 'इफ यू फाइंड अ वे फॉर अ मुस्लिम...', दार अल-फ़िक्र बेरूत, 4/384; जामे तिर्मिज़ी, अबवाब अल-हुदूद, बाब: 'व्हाट हैज़ बीन नरेटेड रिगार्डिंग अवर्टिंग हुदूद', अमीन कंपनी दिल्ली, 1/171; अस-सुनन अल-कुबरा, किताब अल-हुदूद, बाब: 'व्हाट हैज़ बीन नरेटेड रिगार्डिंग अवर्टिंग हुदूद विद डाउट्स', दार सादिर बेरूत, 8/238; अल-मुसन्निफ़ इब्न अबी शयबा, किताब अल-हुदूद, बाब: 'रिगार्डिंग अवर्टिंग हुदूद विद डाउट्स', हदीस 28493, दार अल-कुतुब अल-इल्मिया बेरूत, 5/508।
2. हियतुल औलिया, जीवनी 251: मैयून इब्न मेहरान, दार अल-किताब अल-अरबी बेरूत, 4/92 और 93।

पृष्ठ 676 का 684

فان وجد تم للمسلم مخرجاً فخلوا سبیلہ فأن الامام ان یخطئ في العفو خیر من ان یخطئ في العقوبۃ رواہ ابن ابی شیبۃ والترمذی۱ والحاکم و البیھقی عن أم المومنین الصدیقۃ رضی اللہ تعالی عنھما۔ تو اس کا راستہ چھوڑ دو اس لیے کہ امام کا درگزر میں خطا کرنا اس سے بہتر ہے کہ وہ عقوبت میں خطا کرے۔ اس حدیث کو ابن ابی شیبہ، ترمذی، حاکم اور بیہقی نے ام المومنین صدیقہ رضی اللہ تعالٰی عنہا سے روایت کیا۔

و منھم میمون ابن مہران من فقھاء التابعین سُئِل ابوبکر و عمر افضل ام علی فقف شعرہ و ارتعدت فرائصہ حتی سقطت عصاہ من یدہ و قال ما کنت اظن ان اعیش الی زمان یفضل الناس فیہ احدًا علی ابی بکر و عمر او کما قال رواہ ابونعیم۲ عن فرات بن السائب۔ اور انہیں میں سے حضرت میمون ابن مہران ہیں جو کہ فقہائے تابعین سے ہیں ان سے سوال ہوا کہ سیدنا ابوبکر و عمر افضل ہیں یا علی تو ان کے رونگٹے کھڑے ہوگئے اور ان کی رگیں پھڑکنے لگیں یہاں تک کہ چھڑی ان کے ہاتھ سے گر گئی اور انہوں نے کہا کہ مجھے گمان نہ تھا کہ میں اس زمانہ تک جیوں گا جس میں لوگ ابوبکر و عمر پر کسی کو فضیلت دیں گے۔ یا جیسا انہوں نے فرمایا اس حدیث کو روایت کیا ابو نعیم نے فرات بن سائب سے۔

و منھم عالم المدینۃ الامام مال بن انس رضی اللہ تعالٰی عنہ سئل عن افضل الناس بعد رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم۔ اور انہیں میں سے عالم مدینہ امام مالک بن انس رضی اللہ تعالٰی عنہ ہیں ان سے سوال ہوا رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کے بعد سب لوگوں سے افضل کے بارے میں۔ تو فرمایا ابوبکر و عمر۔ پھر

۱ المستدرک للحاکم کتاب الحدود باب ان وجدتم لمسلم مخرجا الخ دارالفکر بیروت ۴ / ۳۸۴، جامع الترمذی ابواب الحدود باب ما جاء فی درء الحدود امین کمپنی دہلی ۱ / ۱۷۱، السنن الکبری کتاب الحدود باب ما جاء فی درء الحدود بالشبہات دار صادر بیروت ۸ / ۲۳۸، المصنف لا بن ابی شیبہ کتاب الحدود باب فی درء الحدود بالشبہات حدیث ۲۸۴۹۳ دار الکتب العلمیہ بیروت ۵ / ۵۰۸ ۲ حلیۃ الاولیاء ترجمہ ۲۵۱ میمون بن مہران دار الکتاب العربی بیروت ۴ / ۹۲ و ۹۳

Fatawa Ridawiyya - Volume 28

(Arabic Text Column): ...said Abu Bakr and Umar - then said: Is there any doubt in that?^1 And among them is the Great Imam, the Foremost, the Most Learned, the Most Noble, our master Abu Hanifa (may Allah Almighty be pleased with him). He was asked about the signs of the people of the Sunnah, so he said: That you prefer the two Sheikhs (Abu Bakr and Umar), love the two sons-in-law (Uthman and Ali), and wipe over the leather socks (khuffayn).^2 And among them is the scholar of Quraysh, who filled the layers of the earth with knowledge, our master Imam Muhammad bin Idris al-Shafi'i al-Muttalibi. He reported the consensus of the Companions and the Successors on the superiority of the two Sheikhs, and no disagreement was narrated from him.^3 And among them is the Imam of the Ahl al-Sunnah wal-Jama'ah, the possessor of Yemeni wisdom, our master Imam Abu al-Hasan al-Ash'ari (may Allah Almighty have mercy on him), as reported from him by reliable scholars. And among them is the great Imam, the Proof of Islam (Al-Ghazali). He mentioned in 'Qawa'id al-Aqa'id' the beliefs of the noble Imams and mentioned the issue of superiority therein, and at the end of it he said that the virtue of...

(Urdu Text Column): (He) said: Is there any doubt in that? And among them is the Great Imam, the Foremost, the most learned of all, the most noble of all, our master Abu Hanifa (may Allah Almighty be pleased with him). He was asked about the signs of the Ahl-ul-Sunnah, so he said: The identity of the Ahl-ul-Sunnah is that you consider the two Sheikhs, Abu Bakr and Umar, as the most superior after the Prophet (may Allah Almighty bless him and grant him peace), and love both the sons-in-law of the Messenger (may Allah Almighty bless him and grant him peace), and wipe over the leather socks (khuffayn). Among them is the scholar of Quraysh who filled the layers of the earth with knowledge, our master Imam Muhammad bin Idris Shafi'i Muttalibi; he reported the consensus of the Companions and Successors on the superiority of the two Sheikhs. And among them is the Imam of Ahl-ul-Sunnah wal-Jama'ah, of Yemeni wisdom, our master Imam Abu al-Hasan Ash'ari (may Allah Almighty have mercy on him), as reliable scholars have narrated from him. And among them is the great Imam, the Proof of Islam (Ghazali); he mentioned the beliefs of the illustrious Imams in 'Qawa'id al-Aqa'id' and mentioned the issue of superiority within those beliefs, and at its end said that the virtue of the Companions (may Allah be pleased with them)...

Footnotes: 1. Sharh al-Zarqani 'ala al-Mawahib al-Ladunniyyah, Seventh Objective, Third Virtue, Dar al-Ma'rifah, Beirut, 7/38. 2. Tamhid Abi al-Shakur al-Salimi, Eleventh

Chapter, Sixth Saying, Dar al-Ulum Hizb al-Ahnaf, Lahore, p. 165; Khulasa al-Fatawa, Book of Words of Disbelief, First Virtue, Maktaba Habibiyah, Quetta, 2/381. 3. Sharh al-Zarqani 'ala al-Mawahib al-Ladunniyyah, Seventh Objective, Third Virtue, Dar al-Ma'rifah, Beirut, 7/39; Tadrib al-Rawi Sharh Taqrib al-Nawawi, Thirty-ninth Type, Qadimi Kutub Khana, Karachi, 2/196.

फ़तावा रज़विय्या - जिल्द 28

(अरबी पाठ स्तंभ): ...कहा अबू बक्र और उमर - फिर कहा: क्या इसमें कोई संदेह है?^1 और उनमें से इमाम-ए-आज़म, सबसे अग्रणी, सबसे अधिक ज्ञानी, सबसे प्रतिष्ठित हमारे स्वामी अबू हनीफ़ा (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) हैं। उनसे सुन्नत के मानने वालों के संकेतों के बारे में पूछा गया, तो उन्होंने कहा: यह कि आप दोनों शेखों (अबू बक्र और उमर) को श्रेष्ठ मानें, दोनों दामादों (उस्मान और अली) से प्रेम करें, और चमड़े के मोज़ों (खुफ़ैन) पर मसह करें।^2 और उनमें से कुरैश के विद्वान, जिन्होंने पृथ्वी की परतों को ज्ञान से भर दिया, हमारे स्वामी इमाम मुहम्मद बिन इदरीस अल-शाफ़ई अल-मुत्तलिबी हैं। उन्होंने दोनों शेखों की श्रेष्ठता पर सहाबा और ताबिईन की आम सहमति की सूचना दी, और उनसे कोई असहमति दर्ज नहीं की गई।^3 और उनमें से अहले सुन्नत वल जमात के इमाम, यमनी ज्ञान के स्वामी, हमारे स्वामी इमाम अबुल हसन अल-अशरी (अल्लाह की उन पर कृपा हो) हैं, जैसा कि विश्वसनीय विद्वानों ने उनके बारे में बताया है। और उनमें से महान इमाम, हुज्जतुल इस्लाम (अल-ग़ज़ाली) हैं। उन्होंने 'कवाइद उल अकाइद' में महान इमामों के विश्वासों का उल्लेख किया और उसमें श्रेष्ठता के मुद्दे का ज़िक्र किया, और उसके अंत में कहा कि सहाबा (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) की फ़ज़ीलत...

(उर्दू पाठ स्तंभ): फरमाया: क्या इसमें कोई शक है? और इन्हीं में से इमाम आज़म, सबसे अग्रणी, सबसे ज़्यादा इल्म रखने वाले, सबसे ज़्यादा मुकर्रम सैय्यदना अबू हनीफ़ा रज़ियल्लाहु तआला अन्हु हैं। उनसे अहले सुन्नत की अलामतों के बारे में सवाल हुआ, तो उन्होंने फरमाया: अहले सुन्नत की पहचान यह है कि तू शैख़ैन अबू बक्र और उमर को नबी सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम के बाद सबसे अफ़ज़ल जाने और हुज़ूर सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम के दोनों दामादों से मुहब्बत करे और खुफ़ैन पर मसह करे। इन्हीं में से आलमे कुरैश, ज़मीन के तबक़ों को इल्म से भरने वाले सैय्यदना इमाम मुहम्मद इब्ने इदरीस शाफ़ई मुत्तलिबी हैं; उन्होंने सहाबा और ताबिईन की अफ़ज़लियते शैख़ैन पर इज्मा नक़ल किया। और इन्हीं में इमाम अहले सुन्नत वल जमात हिकमते यमानिया सैय्यदना इमाम अबुल हसन अशअरी रहमतुल्लाहि तआला अलैहि हैं। जैसा कि उनसे उलमा-ए-सेक़ात ने नक़ल किया और उन्हीं में इमाम हमाम हुज्जतुल इस्लाम (ग़ज़ाली) हैं; उन्होंने 'क़वाइद अल-अक़ाइद' में मज्द वाले आइमा के अक़ाइद को ज़िक्र किया और उन अक़ाइद में मसला-ए-तफ़ज़ील को ज़िक्र किया और इसके आख़िर में कहा कि सहाबा रज़ियल्लाहु तआला अन्हुम की...

फ़ुटनोट: 1. शरह अल-ज़रकानी अला अल-मवाहिब अल-लदुन्निय्याह, सातवां मक़सद, तीसरी फ़ज़ीलत, दार अल-मारिफ़ा, बेरूत, 7/38. 2. तमहीद अबी अल-शकूर अल-सालिमी, ग्यारहवां बाब, छठी बात, दार उल उलूम हिज्बुल अहनाफ़, लाहौर, पृष्ठ 165; खुलासा अल-फ़तावा, किताब अल्फ़ाज़ अल-कुफ़्र, पहली फ़ज़ीलत, मकतबा हबीबिया, क्वेटा, 2/381. 3. शरह अल-ज़रकानी अला अल-मवाहिब अल-लदुन्निय्याह, सातवां मक़सद, तीसरी फ़ज़ीलत, दार अल-मारिफ़ा, बेरूत, 7/39; तदरीब अर-रावी शरह तक़रीब अन-नवावी, उनचालीसवां नू (प्रकार), क़दीमी कुतुब ख़ाना, कराची, 2/196.

पृष्ठ 677/684

(عربی متن کا کالم): فقال ابو بکر و عمر ۔ثم قال اوفی ذلك شك ۱ ومنهم الامام الاعظم الاقدم الاعلم الاکرم سیدنا ابو حنیفه رضی الله تعالی عنه سئل عن علامات اهل السنة فقال ان تفضل الشیخین و تحب الختنین و تمسح علی الخفین ۲ ومنهم عالم قریش مائلی طباق الارض علماً سیدنا الامام محمد بن ادریس الشافعی المطلبی نقل اجماع الصحابة والتابعین علی تفضیل الشیخین و لم یحك خلافاً ۳ ومنهم امام اهل السنة و الجماعة صاحب الحکمة الیمانیة سیدنا الامام ابو الحسن الاشعری رحمة الله تعالی علیه کما نقل عنه العلماء الثقات ومنهم الامام الهمام حجة الاسلام ذکر في قواعد عقائد الاماجد و ذکر فیها مسئلة التفضیل وقال في آخرها ان فضل

(اردو ترجمہ و تشریح کا کالم): فرمایا کیا اس میں کوئی شک ہے۔ اور انہیں میں سے امام اعظم اقدم سب سے زیادہ علم رکھنے والے سب سے زیادہ مکرم سیدنا ابو حنیفہ رضی اللہ تعالیٰ عنہ ہیں ان سے سوال ہوا اہلسنت کی علامات کے بارے میں تو انہوں نے فرمایا اہلسنت کی پہچان یہ ہے کہ تو شیخین ابوبکر و عمر کو نبی صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کے بعد سب سے افضل جانے اور حضور صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کے دونوں دامادوں سے محبت کرے اور خفین پر مسح کرے۔ انہیں میں سے عالم قریش زمین کے طباق کو علم سے بھرنے والے سیدنا امام محمد ابن ادریس شافعی مطلبی انہوں نے صحابہ اور تابعین افضلیت شیخین پر اجماع نقل کیا۔ اور انہیں میں امام اہلسنت و جماعت حکمت یمانیہ سیدنا امام ابو الحسن اشعری رحمۃ اللہ تعالیٰ علیہ ہیں۔ جیسا کہ ان سے علمائے ثقات نے نقل کیا اور انہیں میں امام ہمام حجتہ الاسلام (غزالی) انہوں نے قواعد العقائد میں مجد والے آئمہ کے عقائد کو ذکر کیا اور ان عقائد میں مسئلہ تفضیل کو ذکر کیا اور اس کے آخر میں کہا کہ صحابہ رضی اللہ تعالیٰ عنہم کی

حواشی: ۱ شرح الزرقانی علی المواہب اللدنیۃ المقصد السابع الفضل الثالث دارالمعرفۃ بیروت ۷ / ۳۸

۲ تمہید ابی الشکور السالمی الباب الحادی عشر القول السادس دار العلوم حزب الاحناف لاہور ص ۱۶۵، خلاصۃ الفتاویٰ کتاب الفاظ الکفر الفضل الاول مکتبہ حبیبیہ کوئٹہ ۲ / ۳۸۱ ۳ شرح الزرقانی علی المواہب اللدنیۃ المقصد السابع الفضل الثالث دارالمعرفۃ بیروت ۷ / ۳۹ ، تدریب الراوی شرح تقریب النوادی النوع التاسع والثلاثون قدیمی کتب خانہ کراچی ۱۹۶/۲

صفحہ ۶۷۷ از ۶۸۴

Fatawa Razawiya Volume 28

(Arabic Text Column): The Sahaba (may Allah be pleased with them) are according to their order in the Caliphate, because true excellence is what is excellence with Allah, the Mighty and Sublime, and no one is informed of that except the Messenger (peace and blessings of Allah be upon him) [Footnote 1]. And that he should believe in the excellence of the Sahaba (may Allah be pleased with them) and their order, and that the best of people after the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) is Abu Bakr, then Umar, then Uthman, then Ali (may Allah be pleased with them) [Footnote 2]. And among them are the Imam, the mountain of memory, the sign of creation, our master Ibn Hajar al-Asqalani, and the Imam Al-Allama Ahmad bin Muhammad al-Qastallani, and the noble virtuous Mawla Abdul Baqi al-Zurqani, and the author of the poem 'Bad' al-Amali', and the noble virtuous Maulana Ali al-Qari and others, may Allah have mercy on them all. Our master, the reliable, firm, descendant of the gnostics, the noble Sayyid, the Fatimid, our master Abu al-Hussein Ahmad al-Nuri narrated to us, he said: I heard my Shaykh and guide, our master and Mawla Aal al-Rasul al-Ahmadi say: I heard Shah Abdul Aziz al-Dahlawi say: The superiority of the Shaykhayn (Abu Bakr and Umar) is definitive or like definitive.

(Urdu Text Column): Excellence is according to their order in the Caliphate, because true excellence is that which is excellence in the sight of Allah, and no one has information about it except the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him). Or a person should believe in the excellence and the order of the Sahaba (may Allah be pleased with them) and hold the belief that after the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him), the most superior of all is Abu Bakr, then Umar, then Uthman, then Ali (may Allah be pleased with them). And among them are the mountain of memory, Allama of the world, our master Imam Hajar Asqalani, and Imam Allam Ahmad bin Muhammad Qastallani, and Mawla Fadil Abdul Baqi Zurqani, and the author of the poem 'Bad' al-Amali', and the great virtuous Maulana Ali Qari, etc., may Allah the Almighty have mercy on them all. The reliable, firm Mawla, descendant of the gnostics, noble Sayyid, Fatimid, our master Abu al-Hussein Nuri narrated to us, he said: I heard from my Shaykh and guide Aal al-Rasul Ahmadi, he said: I heard Shah Abdul Aziz Dehlawi, he used to say: The superiority of the Shaykhayn is definitive or like definitive.

Footnotes: 1. Ihya Ulum al-Din, Kitab Qawa'id al-Aqa'id, Third Chapter, Matba'at al-Mashhad al-Husayni, Cairo, 1/115. 2. Ihya Ulum al-Din, Kitab Qawa'id al-Aqa'id, First Chapter, Matba'at al-Mashhad al-Husayni, Cairo, 1/93.

फ़तावा रज़विया खंड 28

(अरबी पाठ स्तंभ): सहाबा (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) उनकी खिलाफत के क्रम के अनुसार हैं क्योंकि फ़ज़ीलत की वास्तविकता वह है जो अल्लाह अज़्ज़-व-जल्ल के पास फ़ज़ीलत है और उस पर अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के अलावा कोई भी अवगत नहीं है [फुटनोट 1]। और यह कि वह सहाबा (रिज़वानुल्लाह अलैहिम) की फ़ज़ीलत और उनके क्रम में विश्वास रखे, और यह अक़ीदा रखे कि नबी करीम (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के बाद सबसे श्रेष्ठ अबू बक्र हैं, फिर उमर, फिर उस्मान, फिर अली (अल्लाह उन सब से प्रसन्न हो) [फुटनोट 2]। और उनमें इमाम, याददाश्त के पहाड़, दुनिया के अल्लामा, हमारे आका इब्न हजर अल-अस्क़लानी और इमाम अल्लाम अहमद बिन मुहम्मद अल-क़स्तलानी और मौला अल-फ़ाज़िल अब्दुल बाक़ी अल-ज़ुरक़ानी और कसीदा 'बद-उल-अमाली' के लेखक और महान फ़ाज़िल मौलाना अली अल-क़ारी और अन्य लोग (अल्लाह उन सभी पर अपनी कृपा करे) शामिल हैं। हमसे मौला, विश्वसनीय, दृढ़, आरिफ़ों के वंशज, शरीफ़ सैय्यद, फ़ातिमी, हमारे आका अबू अल-हुसैन अहमद अल-नूरी ने बयान किया, उन्होंने कहा: मैंने अपने शैख़ और मुर्शिद हमारे आका और मौला आल-ए-रसूल अल-अहमदी को कहते हुए सुना: मैंने शाह अब्दुल अज़ीज़ देहलवी को सुना, वे फरमाते थे: शैख़ैन (अबू बक्र और उमर) की श्रेष्ठता निश्चित (क़तई) है या निश्चित जैसी है।

(उर्दू पाठ स्तंभ): फ़ज़ीलत खिलाफत में उनके क्रम के अनुसार है, क्योंकि वास्तविकता में फ़ज़ीलत वह है जो अल्लाह के नज़दीक फ़ज़ीलत हो, और इसके बारे में अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के अलावा कोई नहीं जानता। या आदमी सहाबा (रिज़वानुल्लाह अलैहिम) की फ़ज़ीलत और उनके क्रम में विश्वास रखे और यह अक़ीदा रखे कि नबी करीम (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के बाद सबसे श्रेष्ठ अबू बक्र हैं, फिर उमर, फिर उस्मान, फिर अली (अल्लाह उन सब से प्रसन्न हो)। और उनमें याददाश्त के पहाड़, दुनिया के अल्लामा, हमारे आका इमाम हजर अस्क़लानी और इमाम अल्लाम अहमद बिन मुहम्मद क़स्तलानी और मौला फ़ाज़िल अब्दुल बाक़ी ज़ुरक़ानी और कसीदा 'बद-उल-अमाली' के लेखक और महान फ़ाज़िल मौलाना अली क़ारी और अन्य लोग (अल्लाह उन सभी पर अपनी कृपा करे) शामिल हैं। हमसे मौला, विश्वसनीय, दृढ़, आरिफ़ों के वंशज, शरीफ़ सैय्यद, फ़ातिमी, हमारे आका अबू अल-हुसैन नूरी ने बयान किया, उन्होंने कहा: मैंने अपने शैख़ और मुर्शिद आल-ए-रसूल अहमदी से सुना, उन्होंने कहा: मैंने शाह अब्दुल अज़ीज़ देहलवी को सुना, वे फरमाते थे: शैख़ैन की श्रेष्ठता निश्चित (क़तई) है या निश्चित जैसी है।

फुटनोट्स: 1. इहया उलूम अल-दीन, किताब क़वाइद अल-अक़ायद, तीसरा अध्याय, मतबअत अल-मशहद अल-हुसैनी, काहिरा, 1/115। 2. इहया उलूम अल-दीन, किताब क़वाइद अल-अक़ायद, पहला अध्याय, मतबअत अल-मशहद अल-हुसैनी, काहिरा, 1/93।

पृष्ठ 678/684

(Arabic Text Column): الصحابة رضی اللہ تعالی عنهم علی حسب ترتیبهم في الخلافة اذ حقیقة الفضل ما هو فضل عند الله عزوجل وذلك لا یطلع علیه الأرسول صلی اللہ تعالی علیه وسلم 1 وان یعتقد فضل الصحابة رضی اللہ تعالی عنهم و ترتیبهم وان افضل الناس بعد النبي صلی اللہ تعالی علیه وسلم ابوبکر ثم عمر ثم عثمان ثم علی رضی اللہ تعالی عنهم 2 ومنهم الامام جبل الحفظ علامة الوری سیدنا ابن حجر العسقلانی والامام العلام احمد بن محمد القسطلانی و المولی الفاضل عبدالباقی الزرقانی و ناظم قصیدة بدء الامالی والفاضل الجلیل مولانا علی القاری وغیرهم رحمة اللہ تعالی علیهم اجمعین حدثنا المولی الثقة الثبت سلالة العارفین السید الشریف الفاطمی سیدنا ابوالحسین احمد النوری قال سمعت شیخی و مرشدی سیدنا ومولانا آل الرسول الاحمدی قال سمعت الشاه عبدالعزیز الدهلوی یقول تفضیل الشیخین قطعی او کالقطعی۔

(Urdu Text Column): فضیلت خلافت میں ان کی ترتیب کے موافق ہے اس لیے کہ حقیقتِ فضل وہ ہے جو اللہ کے نزدیک فضل ہو اور اس پر رسول اللہ صلی اللہ تعالی علیہ وسلم کے سوا کسی کو اطلاع نہیں۔ یا آدمی صحابہ رضوان اللہ علیہم کی فضیلت اور اس میں ترتیب کا اعتقاد کرے اور یہ عقیدہ رکھے کہ نبی کریم صلی اللہ تعالی علیہ وسلم کے بعد سب سے افضل ابوبکر ہیں پھر عمر پھر عثمان پھر علی رضی اللہ تعالی عنہم۔ اور انہیں میں امام حفظ کے پہاڑ علامہ جہاں سیدنا امام حجر عسقلانی اور امام علام احمد بن محمد قسطلانی اور مولی فاضل عبدالباقی زرقانی اور قصیدہ بدء الامالی کے ناظم اور فاضل جلیل مولانا علی قاری وغیرہم رحمۃ اللہ تعالی علیہم اجمعین ہیں۔ ہم سے حدیث بیان کی مولی ثقہ ثبت سلالتہ العارفین سید شریف فاطمی سیدنا ابوالحسین

نوری نے انہوں نے فرمایا میں نے اپنے شیخ اور مرشد آل رسول احمدی سے انہوں نے فرمایا میں نے سنا شاہ عبدالعزیز دہلوی سے وہ فرماتے تھے شیخین کی فضیلت قطعی ہے یا قطعی جیسی ہے۔

حواشی: 1 احیاء العلوم کتاب قواعد العقائد الفصل الثالث مطبعة المشهد الحسين القاهرة ۱۱۵/۱ 2 احیاء العلوم کتاب قواعد العقائد الفصل الاول مطبعة المشهد الحسين القاهرة ۹۳/۱

Fatawa Razawiyya Volume 28

I say: (And I say) You have the choice to interpret the rejection (tardid) as categorization (tanwi') rather than doubt (taraddud). Thus, the meaning is that the excellence of the two Sheikhs (Abu Bakr and Umar) is definitive according to the second meaning, and like definitive according to the first meaning. From here it becomes clear to you that whoever said, 'We saw those who formed a consensus on this issue were also relying on conjecture (zann) and not making a definitive (qat'i) decision,' is truthful if they intended conjecture in the general sense and definitive in the specific sense. This is neither harmful to us nor beneficial to him. But if he intends the opposite, then he has erred, and he is refuted by proofs against which he has no strength. And Allah Almighty knows best. This is a concise statement on this point, and we have pointed you toward those nuances through which the darkness is dispelled. As for the details, we have already completed them in 'Kitab al-Tafdil' (Book of Excellence) by the grace of Allah, the Majestic Sovereign. And there is no power to turn away from evil nor strength to do good except through Allah.

A Subtle Point: Imam Razi stated in 'Mafatih al-Ghayb' that Surah al-Layl is the Surah of Abu Bakr and Surah al-Duha is the Surah of Muhammad, peace and blessings of Allah be upon him. Then Allah Almighty did not place any intermediary between these Surahs, so it may be known that there is no intermediary between Muhammad, peace and blessings of Allah be upon him, and Abu Bakr. So, if you mention al-Layl first, it is Abu Bakr, then...

फ़तावा रज़विया जिल्द 28

अक़ूल: (मैं कहता हूँ) और तुम्हें अख्तियार है कि तरदीद (अस्वीकार) को तक़्सीम (विभाजन) पर महमूल करो न कि तरद्दुद (संदेह) पर। तो मानी यह है कि मानी सानी (दूसरे अर्थ) पर फ़ज़ीलत-ए-शैखैन क़तई है और मानी अव्वल पर क़तई जैसी है और यहाँ से तुम्हें ज़ाहिर हो गया कि जिस ने यह कहा कि हमने इस मसले में इज्मा' करने वालों को देखा कि वो भी ज़न (अपेक्षा) पर क़ायम हैं क़तई फ़ैसला नहीं करते तो वो सच्चा है अगर उसने ज़न बिल-मानी-अल्-आम मुराद लिया और क़तई बिल-मानी-अल्-अखस का क़स्द किया। और यह कि हमको नुक़सानदेह नहीं और उसको सूदमंद नहीं और अगर वो इसका अक्स मुराद ले तो उसने ग़लत कहा और उस पर उन दलाइल (तर्कों) से हुज्जत क़ायम है जिनके मुक़ाबिल की उसको ताक़त नहीं। वल्लाहु तआला आलम। इस मक़ाम में यह मुख्तसर क़ौल है और हमने तुम्हें इशारा किया उन नुक़्तों की तरफ़ जिनसे अंधेरा छट जाता है। रही तफ़सील तो हम उससे फ़ारिग हो चुके हैं। किताब तफ़ज़ील में अल्लाह मलिक जलील की तौफ़ीक़ से। और बुराई से फिरने और नेकी की ताक़त नहीं मगर अल्लाह से।

लतीफ़ा: फ़रमाया इमाम राज़ी ने मफ़ातीह-उल-ग़ैब में कि सूरह वल्लैली अबू बकर की सूरह है और सूरह वज़्ज़ुहा मुहम्मद सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम की सूरत है। फिर अल्लाह तआला ने इन सूरतों के दरमियान वास्ता न रखा ताकि मालूम हो कि मुहम्मद सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम और अबू बकर के दरमियान कोई शख़्स वास्ता नहीं तो अगर तुम पहले वल्लैली का ज़िक्र करो वो अबूबकर हैं फिर...

اقول: (میں کہتا ہوں) اور تمہیں اختیار ہے کہ تردید کو تقسیم پر محمول کرو نہ کہ تردد پر۔ تو معنی یہ ہے کہ معنی ثانی پر فضیلتِ شیخین قطعی ہے اور معنی اول پر قطعی جیسی ہے اور یہاں سے تمہیں ظاہر ہو گیا کہ جس نے یہ کہا کہ ہم نے اس مسئلہ میں اجماع کرنے والوں کو دیکھا کہ وہ بھی ظن پر قائم ہیں قطعی فیصلہ نہیں کرتے تو وہ سچا ہے اگر اس نے ظن بالمعنی الاعم مراد لیا اور قطعی بالمعنی الاخص کا قصد کیا۔ اور یہ کہ ہم کو نقصان دہ نہیں اور اس کو سود مند نہیں اور اگر وہ اس کا عکس مراد لے تو اس نے غلط کہا اور اس پر ان دلائل سے حجت قائم ہے جن کے مقابل کی اس کو طاقت نہیں۔ واللہ تعالٰی اعلم۔ اس مقام میں یہ مختصر قول ہے اور ہم نے تمہیں اشارہ کیا اُن نکتوں کی طرف جن سے اندھیرا چھٹ جاتا ہے۔ رہی تفصیل تو ہم اس سے فارغ ہو چکے ہیں۔ کتاب تفضیل میں اللہ ملک جلیل کی توفیق سے۔ اور برائی سے پھرنے اور نیکی کی طاقت نہیں مگر اللہ سے۔

لطیفہ: فرمایا امام رازی نے مفاتیح الغیب میں کہ سورہ واللیل ابو بکر کی سورۃ ہے اور سورہ والضحی محمد صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کی سورت ہے۔ پھر اللہ تعالٰی نے ان سورتوں کے درمیان واسطہ نہ رکھا تا کہ معلوم ہو کہ محمد صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم اور ابو بکر کے درمیان کوئی شخص واسطہ نہیں تو اگر تم پہلے واللیل کا ذکر کرو وہ ابوبکر ہیں پھر...

(Arabic Text): ...then you ascended and found after it the daylight, and that is Muhammad (peace and blessings of Allah be upon him). And if you mention 'Ad-Duha' (the forenoon) first, that is Muhammad (peace and blessings of Allah be upon him). Then you descended and found after it 'Al-Layl' (the night), and that is Abu Bakr, so that it may be known that there is no intermediary between them[1] - End. I say: And the precedence given to 'Al-Layl' on this basis is because it is a response to the taunt of the disbelievers regarding the station of Al-Siddiq, and 'Ad-Duha' is a response to their taunt regarding the Master of the Messengers (peace and blessings of Allah be upon him). And the exoneration of the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) does not necessitate the exoneration of Al-Siddiq, because he (peace and blessings of Allah be upon him) is superior, and the exoneration of the superior does not necessitate the exoneration of the subordinate. However, the exoneration of Al-Siddiq (may Allah be pleased with him) necessitates the exoneration of the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) by priority, for he was only exonerated because he is a servant to that pure and innocent one (peace and blessings of Allah be upon him). Therefore, in the precedence of 'Al-Layl' there was an immediate proof for responding to both taunts together, and if 'Al-Layl' had been delayed, the response to the taunt against Al-Siddiq would have been delayed. I say: Naming it the Surah of Al-Siddiq.

(Urdu Text): If you read, you will find the day after it, and that is Muhammad (peace and blessings of Allah be upon him). And if you mention 'Ad-Duha' first, that too is Muhammad (peace and blessings of Allah be upon him). Then descend, and after it you will find 'Al-Layl', and that is Abu Bakr, so that it becomes known that there is no intermediary between the two. I say: And the precedence of 'Al-Layl' on this basis is because it is a response to the taunt of the disbelievers regarding the honorable Siddiq, and 'Ad-Duha' is a response to their taunt regarding the Master of the Messengers (peace and blessings of Allah be upon him). And the Prophet's (peace and blessings of Allah be upon him) exoneration does not imply the exoneration of the Siddiq, because the Master (peace and blessings of Allah be upon him) is superior, and the exoneration of the superior does not make the exoneration of the subordinate mandatory. However, the exoneration of the Siddiq (may Allah be pleased with him) mandates the Prophet's (peace and blessings of Allah be upon him) exoneration by priority, because the Siddiq (may Allah be pleased with him) was exonerated for being a slave to that pure and innocent one (peace and blessings of

Allah be upon him). So, in the precedence of 'Al-Layl' there was proof for responding to both taunts simultaneously, and if 'Al-Layl' had been delayed, the response to the taunt against the Siddiq would have been delayed. I say: Sayyiduna Abu Bakr Siddiq (may Allah be pleased with him).

[1] Mafatih al-Ghayb (Al-Tafsir al-Kabir) under verse 93/ 1-3, Al-Matba'ah al-Bahiyya al-Misriyya, Egypt 2/409. Page 680 of 684

जिल्द 28 (Volume 28) फतावा रज़विया (Fatawa Razawiyya)

(अरबी पाठ): ...फिर आप ऊपर चढ़े तो उसके बाद दिन को पाया, और वह मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) हैं। और अगर आप पहले 'अद्दुहा' का ज़िक्र करें तो वह मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) हैं। फिर आप नीचे उतरे तो उसके बाद 'अल-लैल' को पाया और वह अबू बक्र हैं ताकि मालूम हो जाए कि उन दोनों के दरमियान कोई वास्ता नहीं है[1] - समाप्त। मैं कहता हूँ: और इस आधार पर 'अल-लैल' को पहले रखने का कारण यह है कि वह सिद्दीक की शान में काफिरों के ताने का जवाब है और 'अद्दुहा' सैयदुल मुरसलीन (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के बारे में उनके ताने का जवाब है। और नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) की बेगुनाही (बरायत) सिद्दीक की बेगुनाही को लाज़िम नहीं करती क्योंकि हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) आला हैं और आला की बरायत अदना की बरायत को लाज़िम नहीं करती। लेकिन सिद्दीक (रज़ियल्लाहु अन्हु) की बरायत बदरजा-ए-औला नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) की बरायत का हुक्म करती है क्योंकि सिद्दीक (रज़ियल्लाहु अन्हु) इसलिए बरी हुए कि वह उस बरी-नकी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के गुलाम हैं। तो 'अल-लैल' की तक़दीम (पहले रखने) में एक साथ दोनों तानों के जवाब की दलील हुई और अगर 'अल-लैल' को बाद में रखा जाता तो सिद्दीक के ताने का जवाब भी बाद में हो जाता। मैं कहता हूँ: इसे सिद्दीक की सूरह कहना।

(उर्दू पाठ): पढ़ो तो उसके बाद दिन को पाओगे तो वह मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) हैं और अगर तुम पहले 'अद्दुहा' का ज़िक्र करो तो वह भी मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) हैं। फिर उतरो तो उसके बाद 'अल-लैल' को पाओगे और वह अबू बक्र हैं ताकि मालूम हो जाए कि उन दोनों के दरमियान कोई वास्ता नहीं है। मैं कहता हूँ: और 'अल-लैल' को पहले रखने का सबब इस आधार पर यह है कि वह जनाब-ए-सिद्दीक के बारे में काफिरों के ताने का जवाब है और 'अद्दुहा' सैयदुल मुरसलीन (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के बारे में उनके ताने का जवाब है। और नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) की बरायत सिद्दीक की बरायत को लाज़िम नहीं करती क्योंकि हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) आला हैं और आला की बरायत अदना की बरायत को लाज़िम नहीं करती। लेकिन सिद्दीक (रज़ियल्लाहु अन्हु) की बरायत बदरजा-ए-औला नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) की बरायत का हुक्म करती है क्योंकि सिद्दीक (रज़ियल्लाहु अन्हु) इसलिए बरी हुए कि वह उस बरी-नकी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के गुलाम हैं। तो 'अल-लैल' की तक़दीम में एक साथ दोनों तानों के

जवाब की दलील हुई और अगर 'अल-लैल' को बाद में रखा जाता तो सिद्दीक के ताने का जवाब भी बाद में हो जाता। मैं कहता हूँ: सैयदुना अबू बक्र सिद्दीक (रज़ियल्लाहु अन्हु)।

[1] मफातीह अल-ग़ैब (तफ़सीर-ए-कबीर) आयत 93/ 1-3 के तहत, अल-मतबा अल-बहिया अल-मिसरिया, मिस्र 2/409। पेज 680 का 684

(عربی متن): ثم صعدت وجدت بعده النهار وهو محمد صلى الله تعالى عليه وسلم وان ذكرت والضحى اولا وهو محمد صلى الله تعالى عليه وسلم ثم نزلت وجدت بعده والليل وهو ابوبكر ليعلم انه لا واسطة بينهما ١ انتهى۔ اقول: وكان تقديم والليل على هذا التقدير لانها جواب عن طعن الكفار في جناب الصديق والضحى جواب عن طعنهم في سيد المرسلين صلى الله تعالى عليه وسلم وتبرئة النبى صلى الله تعالى عليه وسلم لا تستلزم تبرئة الصديق لانه صلى الله تعالى عليه وسلم اعلى وبراءة الاعلى لا توجب براءة الادنى و تبرئة الصديق رضى الله تعالى عنه يحكم تبرئة النبى صلى الله تعالى عليه وسلم بالطريق الاولى اذ انما برى لانه عبد بذاك البرئ النقى صلى الله تعالى عليه وسلم فكان في تقديم والليل استعجالا الى الجواب عن الطعنين معاً ولو اخر لتأخر الجواب عن طعن الصديق۔ اقول: تسمية سورة الصديق

(اردو متن): پڑھو تو اس کے بعد دن کو پاؤ گے تو وہ محمد صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم ہیں اور اگر تم پہلے والضحیٰ کا ذکر کرو اور وہ محمد صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم ہیں۔ پھر اترو تو اس کے بعد واللیل کو پاؤ گے اور وہ ابوبکر ہیں تاکہ معلوم ہوجائے کہ ان دونوں کے درمیان کوئی واسطہ نہیں۔ اقول: اور واللیل کو تقدیم اس تقدیر پر اس لیے ہے کہ وہ جناب صدیق کے بارے میں کفار کے طعنہ کا جواب ہے اور والضحیٰ ان کے طعنہ کا جواب ہے سید المرسلین صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کے بارے میں۔ اور نبی صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کی براءت صدیق کی براءت کو مستلزم نہیں اس لیے کہ حضور صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم اعلیٰ ہیں اور اعلیٰ کی براءت ادنیٰ کی براءت کو لازم نہیں کرتی اور صدیق رضی اللہ تعالیٰ عنہ کی براءت بدرجہ اولیٰ نبی صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کی براءت کا حکم کرتی ہے اس لیے کہ صدیق رضی اللہ تعالیٰ عنہ اس لیے بری ہوئے کہ اس بری نقی صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کے غلام ہیں تو واللیل کی تقدیم میں ایک ساتھ دونوں طعنوں کے

جواب کی حجت ہوئی اور اگر واللیل کو مؤخر کیا جاتا تو صدیق کے طعنہ کا جواب مؤخر ہوجاتا،

اقول: سیدنا ابوبکر صدیق رضی اللہ

١ مفاتيح الغيب (التفسير الكبير) تحت الآية ٩٣/ ٣-١ المطبعه البهيته المصرية مصر ٢/ ٤٠٩ Page of 684 680

Fatawa Rizvia, Volume 28

[Arabic Text Column]: [Naming] the Surah of [Siddiq] as "Al-Layl" and the Surah of Al-Mustafa (may Allah's peace and blessings be upon him) as "Ad-Duha" (may Allah be pleased with him), as if it's an indication that the Prophet (peace be upon him) is the light of Siddiq, his guidance, and his means to Allah, through whom His grace and pleasure are sought. And Siddiq (may Allah be pleased with him) is the comfort of the Prophet (peace be upon him), the source of his familiarity, tranquility, and peace of mind, the place of his secrets, and his special garment. For Allah the Blessed and Exalted said: "And we made the night a covering" (1) and Allah the Exalted said: "He made for you the night and the day that you may rest therein and seek of His grace and perhaps you will be grateful" (2). This is an allusion that the system of the religious world only stands through both of them, just as the system of the physical world stands through the alternating of day and night. If there were no day, there would be no sight, and if there were no night, there would be no stability. So all praise be to Allah, the Mighty, the Forgiving.

Subtlety (Latifa): Inferences of Qazi Imam Abu Bakr al-Baqillani from the verses.

[Urdu Text Column]: Naming the Surah of [Siddiq] (may Allah be pleased with him) "Al-Layl" and naming the Surah of Al-Mustafa (may Allah's peace and blessings be upon him) "Ad-Duha" is as if an indication towards the fact that the Prophet (peace be upon him) is the light and guidance for Siddiq and his means towards Allah, through whom Allah's grace and His pleasure is sought. And Siddiq (may Allah be pleased with him) is the cause of comfort for the Prophet (peace be upon him), and his familiarity, peace, and satisfaction of soul, and the keeper of his secrets and associated with his special matters. Because Allah Blessed and Exalted says: "And made the night a covering" and Allah Exalted says: "He made the night and day for you so that you may rest in the night and seek His grace in the day and so that you acknowledge the truth". And this is an allusion towards the fact that the system of religion is established by both of them, just as the system of the world is established by day and night. So if there were no day, nothing would be visible, and if there were no night, peace would not be attained. So all praise is for Allah, the Mighty, the Forgiver.

Subtlety (Latifa): Qazi Imam Abu Bakr Baqillani from this noble verse [inferred] excellence over Hazrat Sayyiduna Murtaza...

1. Al-Quran Al-Kareem 78/10

2. Al-Quran Al-Kareem 28/73

फ़तावा रिज़विया, खंड 28

[अरबी पाठ स्तंभ]: [सिद्दीक़] की सूरा को "अल-लैल" और अल-मुस्तफा (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की सूरा को "अद-दुहा" (रज़ियल्लाहु अन्हु) नाम देना, जैसे कि यह इस बात की ओर इशारा है कि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) सिद्दीक़ के नूर, उनके मार्गदर्शन और अल्लाह तक उनके वसीला हैं, जिनके माध्यम से अल्लाह की कृपा और उसकी प्रसन्नता मांगी जाती है। और सिद्दीक़ (रज़ियल्लाहु अन्हु) नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के लिए राहत, उनकी आत्मीयता, सुकून और मन की शांति के स्रोत, उनके रहस्यों के स्थान और उनके विशेष वस्त्र के समान हैं। क्योंकि अल्लाह तबारक व तआला ने फ़रमाया: "और हमने रात को पर्दापोश बनाया" (1) और अल्लाह तआला ने फ़रमाया: "उसने तुम्हारे लिए रात और दिन बनाए ताकि तुम उसमें आराम करो और उसकी कृपा खोजो और शायद तुम शुक्रगुज़ार बनो" (2)। यह इस ओर संकेत है कि धर्म की व्यवस्था इन दोनों से ही कायम है, जैसे दुनिया की व्यवस्था दिन और रात से कायम है। यदि दिन न होता तो कुछ दिखाई न देता, और यदि रात न होती तो सुकून प्राप्त न होता। तो अल्लाह अज़ीज़ व ग़फ़्फ़ार के लिए ही सब प्रशंसा है।

लतीफ़ा (सूक्ष्म बात): आयतों से क़ाज़ी इमाम अबू बक्र अल-बाक़िलानी का निष्कर्ष।

[उर्दू पाठ स्तंभ]: [सिद्दीक़] रज़ियल्लाहु अन्हु की सूरा को "वल-लैल" का नाम देना और मुस्तफा सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम की सूरा का नाम "ज़ुहा" रखना गोया इस बात की तरफ इशारा है कि नबी सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम सिद्दीक़ का नूर और उनकी हिदायत और अल्लाह की तरफ उनका वसीला हैं जिनके ज़रिए अल्लाह का फ़ज़ल और उसकी रज़ा तलब की जाती है। और सिद्दीक़ रज़ियल्लाहु अन्हु नबी सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम की राहत और उनके उन्स व सुकून और इत्मीनान-ए-नफ़्स की वजह हैं और उनके महरम-ए-राज़ और उनके ख़ास मामलात से वाबस्ता रहने वाले हैं, इसलिए कि अल्लाह तबारक व तआला फ़रमाता है "और रात को पर्दापोश किया" और अल्लाह तआला फ़रमाता है "तुम्हारे लिए रात और दिन बनाए कि रात में आराम करो और दिन में उसका फ़ज़ल ढूंढो और इसलिए कि तुम हक़ मानो"। और यह इस बात की तरफ तल्मीह है कि दीन का निज़ाम इन दोनों से कायम है जैसे कि दुनिया का निज़ाम दिन-रात से कायम है, तो अगर दिन न हो तो कुछ नज़र न आए और रात न हो तो सुकून हासिल न हो। तो अल्लाह अज़ीज़ ग़फ़्फ़ार ही के लिए हम्द है।

लतीफ़ा: क़ाज़ी इमाम अबू बक्र बाक़िलानी ने इस आयत-ए-करीमा से हज़रत सैयदुना मुर्तज़ा पर फ़ज़ीलत...

1. अल-कुरान अल-करीम 78/10
2. अल-कुरान अल-करीम 28/73

पृष्ठ 681/684

باللیل وسورۃ المصطفٰی بالضحٰی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم ورضی اللہ تعالٰی عنہ کأنہ اشارۃ الٰی ان النبی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم نور الصدیق وھداہ ووسیلتہ الی اللہ بہ یبتغٰی فضلہ ورضاہ والصدیق رضی اللہ تعالٰی عنہ راحۃ النبی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم ووجہ انسہ وسکونہ واطمینان نفسہ وموضع سرہ ولباس خاصتہ فقد قال تبارک و تعالٰی "وَ جَعَلْنَا الَّیْلَ لِبَاسًا" ۱ و قال تعالٰی "جَعَلَ لَکُمُ الَّیْلَ وَالنَّھَارَ لِتَسْکُنُوْا فِیْہِ وَ لِتَبْتَغُوْا مِنْ فَضْلِہٖ وَلَعَلَّکُمْ تَشْکُرُوْنَ" ۲ وتلمیح الٰی ان نظام عالم الدین انما یقوم بھما کما ان نظام عالم الدنیا یقوم بالملوین فلولا النھار لما کان ابصار و لو لا الیل لما حصل قرار فحمد للہ العزیز الغفار۔ لطیفہ: استنباط القاضی الامام ابوبکر الباقلانی من الایات

تعالٰی عنہ کی سورت کو واللیل کا نام دینا اور مصطفٰی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کی سورت کا نام ضحٰی رکھنا گویا اس بات کی طرف اشارہ ہے کہ نبی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم صدیق کا نور اور ان کی ہدایت اور اللہ کی طرف ان کا وسیلہ جن کے ذریعہ اللہ کا فضل اور اس کی رضا طلب کی جاتی ہے اور صدیق رضی اللہ تعالٰی عنہ نبی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کی راحت اور ان کے انس و سکون اور اطمینانِ نفس کی وجہ ہیں اور ان کے محرمِ راز اور ان کے خاص معاملات سے وابستہ رہنے والے اس لیے کہ اللہ تبارک و تعالٰی فرماتا ہے "اور رات کو پردہ پوش کیا" اور اللہ تعالٰی فرماتا ہے "تمہارے لیے رات اور دن بنائے کہ رات میں آرام کرو اور دن میں اس کا فضل ڈھونڈو اور اس لیے کہ تم حق مانو" اور یہ اس بات کی طرف تلمیح ہے کہ دین کا نظام ان دونوں سے قائم ہے جیسے کہ دنیا کا نظام دن رات سے قائم ہے تو اگر دن نہ ہو تو کچھ نظر نہ آئے اور رات نہ ہو تو سکون حاصل نہ ہو۔ تو اللہ عزیز غفار ہی کے لیے حمد ہے۔ لطیفہ: قاضی امام ابوبکر باقلانی نے اس آیت کریمہ سے حضرت سیدنا مرتضٰی پر فضیلت

١ القرآن الكريم ٧٨/١٠ ٢ القرآن الكريم ٢٨/٧٣

Fatawa Razavia Volume 28

...noble [verse] another reason for the superiority of our master Al-Siddiq over our master Al-Murtaza—may Allah Almighty grant them both the best pleasure. Siraj informed us, narrating from Al-Jamal, from Al-Sindi, from Al-Fulani, from Muhammad Sa'id, from Muhammad Tahir, from his father Ibrahim Al-Kurdi, from Al-Qushashi, from Al-Ramli, from Zain Zakariya, from Ibn Hajar, from Majd ad-Din Al-Firuzabadi, from Al-Hafiz Siraj ad-Din Al-Qazwini, from Al-Qadi Abu Bakr Al-Taftazani, from Sharaf ad-Din Muhammad ibn Muhammad Al-Harawi, from Muhammad ibn Umar Al-Razi, who said in Mafatih al-Ghayb: "Al-Qadi Abu Bakr Al-Baqillani mentioned in Kitab al-Imama, saying: The verse revealed regarding Ali, may Allah honor his noble face, is: 'We feed you only for the countenance of Allah. We wish not from you reward or gratitude. Indeed, we fear from our Lord a Day austere and distressful.' And the verse revealed regarding Abu Bakr is: 'But only seeking the countenance of his Lord, Most High. And he is going to be satisfied.' So the two verses indicated..."

Page 682 of 684

फ़तावा रज़विया जिल्द 28

...पाक [आयत] हमारे सरदार अस-सिद्दीक़ की हमारे सरदार अल-मुर्तज़ा पर श्रेष्ठता का एक और कारण है - अल्लाह तआला उन दोनों को अपनी बेहतरीन रज़ा से नवाज़े। हमें सिराज ने खबर दी, उन्होंने जमाल से रिवायत की, उन्होंने अल-सिंदी से, उन्होंने फुलानी से, उन्होंने मुहम्मद सईद से, उन्होंने मुहम्मद ताहिर से, उन्होंने अपने पिता इब्राहिम अल-कुर्दी से, उन्होंने अल-क़ुशाशी से, उन्होंने अल-रमीली से, उन्होंने ज़ैन ज़कारिया से, उन्होंने इब्न हजर से, उन्होंने मजद अल-दीन अल-फ़िरोज़ाबादी से, उन्होंने अल-हाफ़िज़ सिराज अल-दीन अल-क़ज़वीनी से, उन्होंने अल-क़ाज़ी अबू बक्र अल-तफ़्ताज़ानी से, उन्होंने शरफ़ अल-दीन मुहम्मद बिन मुहम्मद अल-हरवी से, उन्होंने मुहम्मद बिन उमर अल-राज़ी से रिवायत की, जिन्होंने 'मफ़ातिह अल-ग़ैब' में कहा: "क़ाज़ी अबू बक्र अल-बाक़िल्लानी ने 'किताब अल-इमामत' में ज़िक्र किया और कहा: जो आयत अली करम अल्लाह वज्हहु अल-करीम के हक़ में नाज़िल हुई वह है: 'हम तुम्हें सिर्फ अल्लाह की रज़ा के लिए खाना खिलाते हैं, हम तुमसे कोई बदला या शुक्रगुज़ारी नहीं चाहते। बेशक हम अपने रब से उस दिन डरते हैं जो बहुत तल्ख़ और सख़्त है।' और जो आयत अबू बक्र के हक़ में नाज़िल हुई वह है: 'मगर सिर्फ अपने रब, जो सब से बुलंद है, की रज़ा की तलब में, और वह अनक़रीब राज़ी होगा।' तो इन दो आयतों ने दलालत की..."

पृष्ठ 682 का 684

الکریمة وجهاً آخر لتفضیل سیدنا الصدیق علی سیدنا المرتضی لقاهما الله تعالی باحسن الرضاء انبأنا السراج عن الجمال عن السندی عن الفلانی عن محمد سعید عن محمد طاهر عن ابیه ابراهیم الکردی عن القشاشی عن الرملی عن الزین زکریا عن ابن حجر عن مجد الدین الفیروز آبادی عن الحافظ سراج الدین القزوینی عن القاضی ابی بکر التفتازانی عن شرف الدین محمد بن محمد الهروی عن محمد بن عمر الرازی قال فی مفاتیح الغیب " ذکر القاضی ابوبکر الباقلانی فی کتاب الامامة فقال ایة الواردة فی حق علی کرم الله وجهه الکریم: "اِنَّمَا نُطْعِمُکُمْ لِوَجْهِ اللهِ لَا نُرِیْدُ مِنْکُمْ جَزَاءً وَّلَا شُکُوْرًا، اِنَّا نَخَافُ مِنْ رَّبِّنَا یَوْمًا عَبُوْسًا قَمْطَرِیْرًا" والایة الواردة فی حق ابی بکر " اِلَّا ابْتِغَاءَ وَجْهِ رَبِّهِ الْاَعْلٰی، وَ لَسَوْفَ یَرْضٰی " فدلت الآیتان

صدیق کی دوسری وجہ استنباط کی۔ اللہ تبارک و تعالٰی دونوں کو اپنی بہترین رضا سے ہمکنار کرے۔ ہمیں خبر دی سراج نے وہ روایت کرتے ہیں جمال سے۔ وہ روایت کرتے ہیں سند ی سے۔ وہ روایت کرتے ہیں محمد سعید سے۔ وہ روایت کرتے ہیں محمد طاہر سے۔ وہ روایت کرتے ہیں اپنے باپ ابراہیم کردی سے۔ وہ روایت کرتے ہیں قشاشی سے۔ وہ روایت کرتے ہیں رملی سے۔ وہ روایت کرتے ہیں زین زکریا سے۔ وہ روایت کرتے ہیں ابن حجر سے۔ وہ روایت کرتے ہیں مجد الدین فیروز آبادی سے۔ وہ روایت کرتے ہیں حافظ سراج الدین قزوینی سے۔ وہ روایت کرتے ہیں قاضی ابوبکر تفتازانی سے۔ وہ روایت کرتے ہیں شرف الدین محمد بن محمد الہروی سے۔ وہ روایت کرتے ہیں محمد بن عمر رازی سے۔ انہوں نے مفاتیح الغیب میں فرمایا قاضی ابوبکر باقلانی نے کتاب الامامۃ میں ذکر کیا تو انہوں نے فرمایا کہ وہ آیت جو علی کرم اللہ وجہہ الکریم کے حق میں وارد ہے "ان سے کہتے ہیں ہم تمہیں خاص اللہ کے لیے کھانا دیتے ہیں تم سے کوئی بدلہ یا شکر گزاری

نہیں مانگتے بے شک ہمیں اپنے رب سے ایک ایسے دن کا ڈر ہے جو بہت ترش نہایت سخت ہے"

اور وہ آیت جو ابو بکر صدیق رضی اللہ تعالیٰ عنہ کے حق میں وارد ہوئی "صرف اپنے رب کی رضا چاہتا ہے جو سب

صفحہ 682 کا 684

Fatawa Ridawiyyah Volume 28

[Arabic Text Box]: Indeed, each of them only did what they did for the sake of Allah. However, the verse regarding [Ali] indicates that he did what he did for the sake of Allah and out of fear of the Day of Resurrection, as he said: "Indeed, we fear from our Lord a day that will be frowning and distressful." As for the verse regarding Abu Bakr, it indicates that he did what he did purely for the sake of Allah Almighty, without being tainted by any desire for what pertains to hope for reward or fear of punishment. Thus, the station of Abu Bakr was higher and more exalted. End.

[Urdu Text Box Corresponding to above]: ...is higher and surely soon he will be pleased." These two verses indicate that each of them did good for the pleasure of Allah, but the verse revealed in favor of Sayyiduna Ali indicates that what he did was for the pleasure of Allah and out of fear of the Day of Resurrection, on which basis he said: "Indeed, we fear from our Lord a day that is very frowning and extremely harsh." And the verse revealed in favor of Sayyiduna Abu Bakr (Radi Allahu Anhu) indicates that whatever he did was purely for Allah, without any trace of desire in this matter which returns towards inclination for reward or fear of punishment. Thus, the station of Abu Bakr (Radi Allahu Anhu) became higher and more exalted, end.

[Arabic Text Box - Lower]: I say: The research is that the entire group of noble companions (Sahaba) (may Allah Almighty be pleased with them all) are higher in the stages of sainthood (Wilayah), annihilation from creation (Fana), and subsistence in Truth (Baqa) than any of those beneath them among the great major saints (Awliya), whoever they may be. Their status (may Allah Almighty be pleased with them) is more elevated and higher than to intend...

[Urdu Text Box - Lower]: I say: (I say) and the research is that all the great noble companions in the ranks of sainthood, and in the stage of annihilation from creation and subsistence in the Truth, are superior to all the great major saints other than themselves, whoever they may be. And their status is more elevated and higher than to intend anything other than Allah through their actions. But the ranks are different and the stages are in order.

[Footnote]: 1 Mafatih al-Ghayb (al-Tafsir al-Kabir) under verse 92/20 and 21, al-Matba'ah al-Bahiyyah al-Misriyyah, Egypt 31/206 and 207. Page 683 of 684

फ़तावा रज़विया जिल्द २८

[अरबी टेक्स्ट बॉक्स]: वास्तव में, उनमें से प्रत्येक ने जो कुछ किया, वह केवल अल्लाह की खातिर किया। हालाँकि, [अली] के बारे में आयत यह संकेत देती है कि उन्होंने जो कुछ किया वह अल्लाह की खातिर और प्रलय के दिन के डर से किया, जैसा कि उन्होंने कहा: "निश्चित रूप से हमें अपने पालनहार की ओर से एक ऐसे दिन का डर है जो बहुत ही कठोर और भयानक होगा।" जहाँ तक अबू बक्र के बारे में आयत का प्रश्न है, वह इस बात को प्रमाणित करती है कि उन्होंने जो कुछ भी किया वह पूरी तरह से अल्लाह तआला की प्रसन्नता के लिए किया, बिना किसी प्रतिफल की लालसा या दंड के भय के। अतः अबू बक्र का स्थान उच्च और महान है। समाप्त।

[उर्दू टेक्स्ट बॉक्स का अनुवाद]: ...से बुलंद है और बेशक करीब है कि वह राजी होगा।" ये दोनों आयतें दलालत करती हैं कि इन दोनों में से हर एक ने नेकी अल्लाह की खुशनूदी के लिए की, मगर यह कि सैय्यदुना अली के हक़ में जो आयत उतरी वह इस बात पर दलालत करती है कि उन्होंने जो कुछ किया वह अल्लाह की खुशनूदी और रोज़-ए-क़यामत के डर से किया, इस बिना पर उन्होंने कहा: "बेशक हमें अपने रब से एक ऐसे दिन का डर है जो बहुत तुर्श और निहायत सख्त है।" और सैय्यदुना अबू बक्र रज़ियल्लाहु अन्हु के हक़ में उतरने वाली आयत वह इस पर दलालत करती है कि उन्होंने जो कुछ किया महज़ अल्लाह के लिए किया बिना इसके कि इसमें कुछ तमा का शायबा हो उस अम्र में जो सवाब में रग्बत या अज़ाब में हैबत की तरफ लौटता है। तो अबू बक्र रज़ियल्लाहु अन्हु का मकाम आला और अजल हुआ, समाप्त।

[अरबी टेक्स्ट बॉक्स - नीचे]: मैं कहता हूँ: शोध यह है कि सभी महान सहाबा (अल्लाह उन सभी से प्रसन्न हो) विलायत (संतत्व) के चरणों में, सृष्टि से फना (विनाश) और सत्य में बका (स्थायित्व) के स्तर में अपने से नीचे के सभी महान औलिया-ए-किराम से श्रेष्ठ हैं, चाहे वे कोई भी हों। उनकी शान इतनी बुलंद और आला है कि वे अल्लाह के अलावा किसी और का इरादा करें...

[उर्दू टेक्स्ट बॉक्स - नीचे]: अकूल: (मैं कहता हूँ) और तहक़ीक़ यह है कि तमाम अजिल्ला सहाबा किराम मरातिब-ए-विलायत में और ख़ल्क़ से फ़ना और हक़ में बका के मर्तबे में अपने मासिवा तमाम अकाबिर औलिया-ए-इज़ाम से वह जो भी हों अफ़ज़ल हैं। और उनकी शान अरफ़ा-ओ-आला है इससे कि वह अपने आमाल से ग़ैरुल्लाह का क़सद करें। लेकिन मदारिज मुतफ़ावत हैं और मरातिब तरतीब के साथ।

[फुटनोट]: 1 मफ़ातीह उल ग़ैब (तफ़्सीर कबीर) आयत 92/20 और 21 के तहत, अल-मतबअ अल-बहिया अल-मिसरिया, मिस्र 31/206 और 207। पृष्ठ 683/684

[عربی عبارت]: ان کل احد منهما انما فعل ما فعل لوجه الله الا ان اية على تدل على انه فعل ما فعل لوجه الله وللخوف من يوم القيمة على ما قال "انا نخاف من ربنا يوماً عبوسا قمطريرا" واما اية ابى بكر فأنها دلت على انه فعل ما فعل لمحض وجه الله تعالى من غير ان يشوبه طمع فيما يرجع الى رغبة فى ثواب او رهبة من عقاب فكان مقام ابى بكر اعلى واجل انتهى

[اردو عبارت]: سے بلند ہے اور بے شک قریب ہے کہ وہ راضی ہو گا" یہ دونوں آیتیں دلالت کرتی ہیں کہ ان دونوں میں سے ہر ایک نے نیکی اللہ کی خوشنودی کے لیے کی مگر یہ کہ سیدنا علی کے حق میں جو آیت اتری وہ اس بات پر دلالت کرتی ہے کہ انہوں نے جو کچھ کیا وہ اللہ کی خوشنودی اور روزِ قیامت کے ڈر سے کیا اس بناء پر انہوں نے کہا "بے شک ہمیں اپنے رب سے ایک ایسے دن کا ڈر ہے جو بہت ترش اور نہایت سخت ہے" اور سیدنا ابوبکر رضی اللہ تعالیٰ عنہ کے حق میں اترنے والی آیت وہ اس پر دلالت کرتی ہے کہ انہوں نے جو کچھ کیا محض اللہ کے لیے کیا بغیر اس کے کہ اس میں کچھ طمع کا شائبہ ہو اس امر میں جو ثواب میں رغبت یا عذاب میں ہیبت کی طرف لوٹتا ہے۔ تو ابو بکر رضی اللہ تعالیٰ عنہ کا مقام اعلیٰ اور اجل ہوا، انتہی،

[عربی عبارت - نچلا حصہ]: اقول: والتحقيق ان جملة جلة الصحابة الكرام رضى الله تعالى عنهم اجمعين ارقى فى مراقى الولاية والفناء عن الخلق والبقاء بالحق من كل من دونهم من اكابر الاولياء العظام كائنين من كانوا۔ وشأنهم رضى الله تعالى عنهم ارفع واعلى من ان يقصدوا

[اردو عبارت - نچلا حصہ]: اقول: (میں کہتا ہوں) اور تحقیق یہ ہے کہ تمام اجلہ صحابہ کرام مراتب ولایت میں اور خلق سے فنا اور حق میں بقا کے مرتبہ میں اپنے ماسوا تمام اکابر اولیاء

عظام سے وہ جو بھی ہوں افضل ہیں۔ اور ان کی شان ارفع و اعلیٰ ہے اس سے کہ وہ اپنے اعمال سے غیر اللہ کا قصد کریں۔ لیکن مدارج متفاوت ہیں اور مراتب ترتیب کے ساتھ

[حاشیہ]: ۱ مفاتیح الغیب (التفسیر الکبیر) تحت الآیة ۹۲ / ۲۰ و ۲۱ المطبعة البهتیه المصریه مصر ۳۱ / ۲۰۶ و ۲۰۷ صفحہ 683 از 684

Fatawa Ridawiyya, Volume 28

...by their deeds, except Allah (Glorified and Exalted). However, the stages are different and the ranks are sequential; one thing is below another, and one favor is above another. The station of al-Siddiq (may Allah be pleased with him) is where all ends meet and all goals terminate. This is because, as clarified by the leader of the people, my master Muhyi al-Din ibn Arabi (may Allah sanctify his pure secret), Siddiq al-Akbar (may Allah be pleased with him) is the leader of leaders and the one who holds the reins of all. His station is higher than Siddiqiyah and lower than legislative Prophethood. There is no one between him and his Noble Master Muhammad, the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him). And in the name of the Seal of Messengership, we conclude this treatise of ours. All praise belongs to Allah, the Lord of Majesty.

The book concludes with the praise of the Hashimi (Prophet). May Allah grant us a good end in the name of the Seal (of Prophets).

"Exalted is your Lord, the Lord of might, above what they describe. And peace be upon the messengers. And praise to Allah, Lord of the worlds." (Quran 37:180-182)

The treatise 'Al-Zulal al-Anqa' from 'Bahr Sabqat al-Atqa' has concluded.

Note: Volume 28 has concluded under the title "Virtues and Merits" in the third part of the Book of al-Shatta. Volume 29 will begin with the fourth part of the Book of al-Shatta, God willing.

---

1 The Holy Quran 37 / 180 to 182. Page 684 of 684

फतावा रज़विया, जिल्द 28

...उनके कर्मों के द्वारा, अल्लाह (पाक और बुलंद) के सिवा। लेकिन दर्जे अलग-अलग हैं और मर्तबे सिलसिलेवार हैं; कोई चीज़ किसी चीज़ से कम है और कोई फज़्ल किसी फज़्ल से ऊपर है। सिद्दीक़ (रज़ियल्लाहु अन्हु) का मुक़ाम वहाँ है जहाँ अंत खत्म और लक्ष्य समाप्त हो जाते हैं। जैसा कि क़ौम के इमाम, मेरे आका मोहियुल दीन इब्ने अरबी (अल्लाह उनकी पवित्र आत्मा को पवित्र रखे) की वज़ाहत के अनुसार, सिद्दीक़-ए-अकबर (रज़ियल्लाहु अन्हु) पेशवाओं के पेशवा और सबकी लगाम थामने वाले हैं। उनका मुक़ाम सिद्दीक़ियत से ऊँचा और शरीयत वाली नबूवत से कम है। उनके और उनके अकरम मौला मुहम्मद रसूलुल्लाह (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के बीच कोई नहीं है। और ख़ातिमे रिसालत के नाम पर हमने अपना यह रिसाला मुकम्मल किया। और तमाम हम्द अल्लाह के लिए है जो जलालत का मालिक है।

किताब हाशमी (नबी) की तारीफ़ पर मुकम्मल हुई और अल्लाह तआला हमारा ख़ात्मा फरमाए ख़ातिमुन नबिय्यीन के नाम पर।

"आपका रब, जो इज़्ज़त का मालिक है, उन बातों से पाक है जो ये बयान करते हैं। और रसूलों पर सलाम हो। और तमाम तारीफें अल्लाह के लिए हैं जो तमाम जहानों का रब है।" (क़ुरआन 37:180-182)

रिसाला 'अज़-ज़ुलाल अल-अनक़ा' 'बहरे सबक़तुल अतक़ा' से समाप्त हुआ।

नोट: जिल्द 28 'किताबुश शत्ता' हिस्सा तीसरा, 'फ़ज़ाइल व मनाक़िब' के शीर्षक पर समाप्त हुई। जिल्द 29 'किताबुश शत्ता' के चौथे हिस्से से शुरू होगी, इंशा अल्लाह तआला।

---

1 अल-क़ुरआन अल-करीम 37 / 180 से 182. पेज 684/684

بأعمالهم غير الله سبحانه وتعالى لكن المدارج متفاوتة والمراتب مترتبة وشئ دون شئ وفضل فوق فضل و مقام الصديق حيث انتهت النهايات وانقطعت الغايات ظاهر ضى الله تعالى عنہ كما صرح به امام القوم سيدى محى الملة والدين ابن عربى قدس الله تعالىٰ سره الزكى امام الائمة و مالک الازمة ومقامہ فوق الصديقية ودون النبوة التشريعية وليس احد بينہ و بين مولاه الاكرم محمد رسول الله صلى الله تعالى عليہ وسلم و على اسم خاتم الرسالة ختمنا الرسالة. والحمد لله مولى الجلالة۔ تم الكتاب على ثناء الهاشمى ختم الالہ لنا على اسم الخاتم "سُبْحٰنَ رَبِّكَ رَبِّ الْعِزَّةِ عَمَّا يَصِفُوْنَ ۝ وَ سَلٰمٌ عَلَى الْمُرْسَلِيْنَ ۝ وَ الْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعٰلَمِيْنَ ۝" 1-

ترجمہ (اردو کالم): ہیں اور کوئی شے کسی شے سے کم ہے اور کوئی فض کسی فضل کے اوپر ہے اور صدیق (رضی اللہ تعالیٰ عنہ) کا مقام وہاں ہے جہاں نہایتیں ختم اور غایتیں منقطع ہو گئیں اس لیے کہ صدیق اکبر رضی اللہ تعالیٰ عنہ امام القوم سیدی محی الدین ابن عربی قدس سرہ الزکی کی تصریح کے مطابق پیشواؤں کے پیشوا اور تمام کی لگام تھامنے والے اور ان کا مقام صدیقیہ سے بلند اور تشریع نبوت سے کمتر ہے۔ ان کے درمیان اور ان کے مولائے اکرم محمد رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کے درمیان کوئی نہیں۔ اور خاتم رسالت کے نام ہم نے اپنا یہ رسالہ تمام کیا اور اللہ کے لیے حمد ہے جو مالک ہے جلالت کا۔ کتاب رسول ہاشمی کی ثناء پر تمام ہوئی اور اللہ تعالیٰ ہمارا خاتمہ فرمائے خاتم النبیین کے نام پر۔ "سُبْحٰنَ رَبِّكَ رَبِّ الْعِزَّةِ عَمَّا يَصِفُوْنَ ۝ وَ سَلٰمٌ عَلَى الْمُرْسَلِيْنَ ۝ وَ الْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعٰلَمِيْنَ ۝"

رسالہ الزلال الانقیٰ من بحر سبقۃ الاتقیٰ ختم ہوا

نوٹ جلد ۲۸ کتاب الشتی حصہ سوم فضائل و مناقب کے عنوان پر اختتام پذیر ہوئی جلد ۲۹ کتاب الشتی کے حصہ چہارم سے شروع ہوگی ان شاء اللہ تعالیٰ۔

---

1 القرآن الکریم ۳۷ / ۱۸۰ تا ۱۸۲ Page 684 of 684